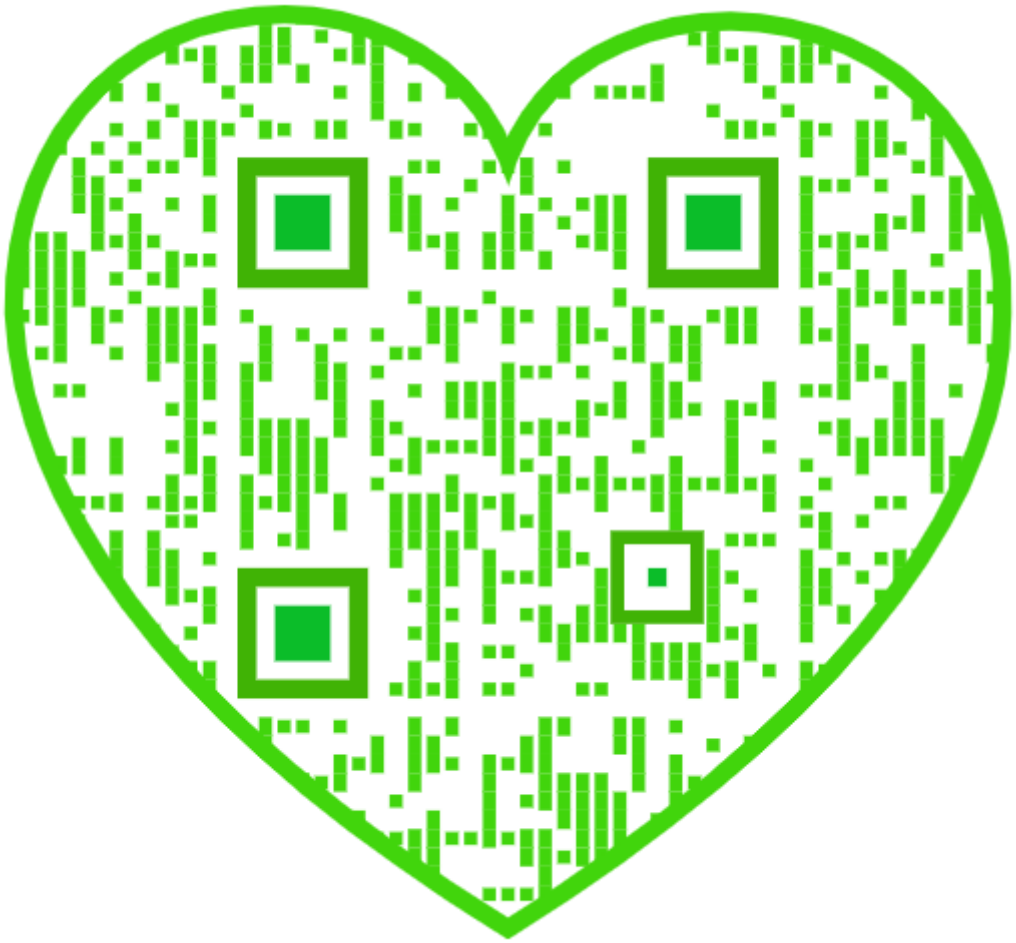
De Tijdspiegel. Jaargang 64

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 64. G.C. Visser, Den Haag 1907

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008190701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Eerste deel]

De belastingwetten van Mr. de Meester.

Bij de beoordeeling der door den Minister van Financiën ingezonden ontwerpen moeten drie onderdeelen gescheiden gehouden worden, nl.:

a. de verlaging van den suikeraccijns met *f* 10 per 100 K.G. tegenover de verhooging van den accijns op gedistilleerd met *f* 27 per H.L.;

b. de samensmelting van de vermogens- en bedrijfsbelasting tot eene inkomstenbelasting met verhooging van de opbrengst met *f* 2,500,000 en

c. de verhooging van de successiebelasting en de zegelbelasting op effecten; de invoering van evenredig registratierecht bij inbreng in naamlooze vennootschappen, van debietrecht op tabak, van eene speciale belasting op mousseerende wijnen, van eenige verhoogingen bij de heffing van invoerrechten en eventueel van eene belasting op speelkaarten.

De groep *c.* der plannen is haar oorsprong zoo goed als uitsluitend verschuldigd aan het vermeende geldgebrek, hetwelk, gelijk ik in het December-nummer van dit tijdschrift aantoonde, inderdaad niet bestaat en dus geen motief behoeft te zijn, om deze ontwerpen aan te nemen. 't Zijn ontwerpen in den geest eener financie-kunst, die zich het best laat karakteriseeren door het woord, dat ik menigmaal hoorde van een ouden hoofdambtenaar bij het Departement van Financiën ‘daar kan wel wat op’ of, als het een reeds bestaand belasting-artikel gold, ‘daar kan nog wel wat op’. Leest men de toelichtingen, vooralsnog van sommige onderdeelen nog niet volledig, dan valt in wat deftiger bewoordingen dit denkbeeld den lezer telkens in het oog. Bijv. in de volgende uitingen: ‘Een deel van het benoodigde kan verkregen worden door wijziging van de wet op het recht van successie en van overgang bij overlijden.’ (Memorie van Toelichting w.o. 98, n°. 3, p. 5). ‘Het zegelrecht op effecten kan zonder overwegend bezwaar een verhooging ondergaan.’ (ibid.) ‘Dit zegelrecht blijft ook na de invoering der voorgestelde verhooging belangrijk lager dan bijv. in Duitschland en Frankrijk.’ (w.o. n°. 99, n°. 5, p. 2). ‘De mousseerende wijnen kunnen naar het voorkomt zeer goed zwaarder getroffen worden’ (w.o. 98, n°. 3, p. 5). ‘Tabak behoort tot de verbruiksartikelen, welke niet zijn levensbenoodigdheden en die voor belasting in aanmerking mogen worden gebracht.’ Aan het bezwaar, dat de zeer bloeiende tabakshandel in

Nederland door belasting op dit artikel gevoelig zal worden getroffen, ‘zal de heffing van een debietrecht op tabak niet onderhevig zijn.’ (ibid.) ‘Het schijnt aanbevelenswaardig de elders reeds belaste speelkaarten hier te lande niet langer onbelast te laten.’ (ibid.) ‘Het bestaande tarief van invoerrechten is verouderd, eene technische herziening daarvan wenschelijk. Die herziening kan mede strekken om aan de schatkist eenige meerdere baten te verzekeren’ (ibid., p. 6).

De financier uit deze school ligt als het ware op de loer, waar hij nog plaats vindt voor een nieuw zuigtoestel op de maatschappij, of een reeds bestaand zuigtoestel krachtiger kan doen werken. Hij doet het haast voorkomen, alsof wij achterlijk zijn, indien elders een artikel belast is, dat hier vrijgelaten wordt. Het hindert hem, als hij ons publiek lustig onbelaste sigaren ziet verdampen. Het doet hem pijn, als de omstandigheden eischen, een bestaand zuigtoestel in kracht te verminderen. Een keurig voorbeeld levert hiervan de toelichting van de verhooging van de belasting der dividenden van naamlooze vennootschappen met 10%. Over 1906/7 zijn ook op deze heffing de 10 opcenten op vermogens- en bedrijfsbelasting toegepast, welke ten vorigen jare slechts voor één jaar als extra-heffing werden voorgesteld. De heer de Meester doet nu zijn best, die heffing ook over 1907/8 toegestaan te krijgen. Het onuitgesproken maar duidelijk voelbaar motief is, dat hij ongaarne het belastingbiljet ziet verlagen, nu de menschen eenmaal het hoogere bedrag betaald hebben. Ten gunste der verhooging van de belasting der naamlooze vennootschappen met 10% wordt in dezen gedachtengang dan ook geen enkel woord meer gezegd, dan dat zij ‘neerkomt op samensmelting van de hoofdsom met de opcenten, die thans worden geheven. Hierdoor wordt op weinig bezwarende wijze eene niet onbelangrijke vermeerdering van opbrengst verkregen.’

Alsof de exceptioneele heffing voor een enkel jaar, onder sterke politieke pressie verkregen, deze, uit het oogpunt der billijkheid zeer betwistbare verhooging, - daar de waarde der aandeelen ook in de vermogensbelasting getroffen wordt, - reeds zoozeer burgerrecht had doen verkrijgen, dat de schatkist-vampyr zijn prooi niet meer mag loslaten!

Ik behoor tot de oud-liberale school, ook op financieel gebied. De Staat is voor het volk, niet het volk voor den Staat. Toen de Staat gepersonificeerd was in den koning en zijn omgeving, was dit uitgangspunt der acte van afzwering van den Spaanschen dwingeland gemeen goed van alle goede vaderlanders; maar nu *de Staat* gerepresenteerd wordt door collegiën en bureaux met een heirleger ambtenaren en eene koningin als eminent, hoofdzakelijk decoratief hoofd, schijnt men het oude goede denkbeeld te vergeten. Nu het geld niet meer gaat naar de koninklijke kas en een kleinen kring van hovelingen, maar aan een

grooten kring van personen, die aan de staatsruif worden gevoed, ondersteund door een nog grooteren kring van personen, die er naar reikhalzen, ook een plaatsje aan die staatsruif machtig te worden, raakt het goede beginsel zoek.

Er zijn naar onze meening meer of minder slechte, maar geen goede belastingen. Ook de beste belasting is in ons oog een zware last. De onttrekking van geldelijke middelen aan de bevolking is steeds een nadeel voor de maatschappij, dat zich in het geheele economisch systeem doet gevoelen en dat slechts gerechtvaardigd is, indien de Staat er op de zuinigste wijze nuttige instellingen door in 't leven roept, die voor de maatschappij de kosten ten volle waard zijn.

Voor ieder, voor wien vaststaat, gelijk ik in het December-nummer heb betoogd, dat het bestaande belastingstelsel voldoende middelen oplevert, om zonder deficit in de eerstvolgende jaren het Staatsbeheer te voeren, zijn uit dien hoofde al de voorgestelde verhoogingen veroordeeld, ook de minst drukkende, ook de minst onbillijke, *tenzij daarnevens de afschaffing van meer drukkende of minder billijke heffingen gesteld wordt.* Het is een goed, al zij het geen nieuw denkbeeld, dat door den heer Kolkman eens weder in de zitting van 27 November jl. werd uitgesproken, dat de Minister van Financiën door de volksvertegenwoordiging ‘krap moet worden gehouden’. Dan alleen kan hij zijn taak, om zijn collega's aan een zuinig beheer gewend te houden, goed vervullen. Men behoeft niet in een ministerie gezeten te hebben, om te gevoelen, hoe zwak een Minister van Financiën bij het samenstellen der Staatsbegrooting tegenover zijn collega's staat en hoe moeielijk hij al dezen ‘binnen de grenzen’ kan houden, indien de volksvertegenwoordiging hem gelegenheid geeft, die grenzen gemakkelijk te verruimen. Bij elk departement zijn er steeds kostbare organisatiën en werken in voorbereiding, die maar op een goedgeefschen Minister van Financiën wachten, om zich tot belangrijke, enkele zelfs tot kolossale begrootingsposten te ontwikkelen. Tegenover den aandrang hunner ontwerpers en voorstanders moeten ietwat karig toegemeten geldmiddelen een dam vormen. Zoo men misschien tegenwerpt, dat dan ook nuttige werken achterwege blijven, zoo strekke tot antwoord, dat ook op zichzelf nuttige zaken volstrekt niet altijd een *aan de kosten geëvenredigd nut* opleveren. Slechts een krap gehouden Minister van Financiën kan zorgen, dat die hoofdvraag tot haar recht komt. Ook heeft tegenstand tegen de kosten blijkens de ervaring haast regelmatig tengevolge, dat er op de eene of andere wijze een mouw aan gepast wordt, om nog eenige tijdelijke voorziening te treffen of een minder kostbaar plan te doen ontwerpen. Bij den Staat ziet men in het groot, wat ieder in eigen huishouding beleeft. Een ruime beurs maakt een ruime hand; geldgebrek daarentegen scherpt het vernuft. In de school der geldschaarschte leert men met weinig veel te doen, eene kunst, die in onze Staatshuishouding op bedenkelijke wijze achteruitgaat.

Afgescheiden van de verdiensten van het stelsel van vrijhandel voor de algemeene welvaart van ons land, werkt dit stelsel ook zoo gunstig op de administratie, omdat het tot zuinigheid aanspoort.

Een protectionistisch Minister van Financiën is in onzen tijd voor het land een ware ramp. Het tarief van invoerrechten is een van die belastingmiddelen, die met weinig moeite meer productief gemaakt kunnen worden. Men vindt artikelen genoeg, waar wel ‘iets op kan’ of ‘iets meer op kan’. Als de Minister van Financiën nu ook nog in den waan verkeert, dat daarmede aan de natie een weldaad bewezen wordt, is het hek geheel van den dam. De Minister de Meester steekt in dit opzicht gunstig af bij zijn naasten voorganger; ook bij diens voorganger, die al te goedig bereid was den standaard van het tarief van 5% op 6% te verhoogen. Maar ten slotte is ook hem de verleiding te machtig, daar gelukkig onze belastingen tegenwoordig niet zoo zwaar zijn, of er kunnen ook buiten de invoerrechten vele artikelen en heffingen gevonden worden, waar wel wat op of wat meer op kan. Maar dit moet de volksvertegenwoordiging keeren, als het niet strikt noodig is, gelijk het op het huidige tijdstip niet is; tenzij de Minister van Financiën met haar medewerkt, om van eenige andere heffing in evenredigheid ‘wat af’ te nemen.

Het terrein voor samenwerking met den Minister van Financiën biedt zich als vanzelf aan, nu deze zoo krachtig partij kiest voor belangrijke vermindering der suikerbelasting. De liberale partij heeft een gunstig verleden - zelfs een grootsch verleden in vergelijking met andere politieke partijen - op het terrein der belastingen, maar daarop kleeft de smet eener te hooge opvoering van den suikeraccijns in een tijd, toen in suiker nog minder dan thans een element van volksvoeding werd gezien. Die belasting had bovendien het gebrek, dat de overponden aan de industrieelen een premie gaven, die met het bedrag der belasting steeg. Deze omstandigheid verlamde alle actie tot vermindering of afschaffing. De geschiedenis van het voorstel van de Bruyn Kops tijdens het Ministerie van der Heim (1874-1877) levert daarvan het bewijs. Nu eindelijk door eene gelukkige internationale constellatie de premiën zijn vervallen, is hier het aangewezen terrein voor besteding van geld, dat elders ‘zonder bezwaar’ geheven kan worden. Laat men nu slechts elke heffing, waarover men naar aanleiding van 's ministers voorstellen heeft te oordeelen, toetsen aan de vraag, of zij al dan niet verkieslijk is boven de suikerbelasting. Zoo ja, dan geve men daaraan zijne toestemming, mits de minister zijnerzijds toestemme, dat voor de opbrengst die er van te wachten is, een evenredig bedrag van den suikeraccijns af ga. Als de beslissing over de verschillende voorstellen niet al te ongunstig uitvalt, zal men dan tot een suikeraccijns tusschen 15 en 10 gulden per 100 K.G. kunnen komen. Hoe grooter de vermindering zal zijn, des te meer zal men er op mogen rekenen, dat in toeneming van

verbruik een gedeeltelijk equivalent zal worden gevonden. De vrees des ministers, dat aanzienlijke vermeerdering van verbruik den prijs aanzienlijk zou kunnen doen stijgen, is ijdel, daar enkele tientallen millioenen kilogrammen op de wereldmarkt van dit artikel weinig beteekenen.

Onder de ontwerpen, van welke de minister wel verhooging van belasting verwacht, maar die hij tevens op zichzelf als verbetering van ons belastingstelsel verdedigt, is dat tot heffing eener inkomstenbelasting ter vervanging der vermogens- en bedrijfsbelasting het voornaamste.

Dit ontwerp verdient echter vooral daarom eene bijzondere beschouwing, omdat het met alleen eene verbetering van deze afdeeling der Rijksdirecte belastingen wil zijn, maar deze ook wil ontwikkelen tot een model-belasting, waaraan zich provinciale en gemeentelijke belastingen door opcentenheffing kunnen aansluiten.

De voornaamste veranderingen, die ook als verbeteringen op zich zelf, bij behoud der bestaande splitsing, hadden kunnen worden voorgesteld, en waarvan ik de waarde hierna zal toetsen, betreffen:

a. de wijze van heffing van vermogensbelasting bij vruchtgenot;

b. de berekening van de waarde van onroerende goederen op een veelvoud der belastbare opbrengst;

c. de vrijstelling voor de bedrijfsbelasting van ½ der pensioenen tot een bedrag van ten hoogste *f* 500; en

d. de berekening van de inkomsten uit de exploitatie van land op 4%, of zooveel meer als de werkelijke rente van daarvoor opgenomen gelden bedraagt, van het in de exploitatie aangewende kapitaal.

De omwerking tot model-inkomstenbelasting eischt naar 's ministers oordeel bovendien:

a. vereeniging van alle inkomsten tot één belastbaar inkomen, nadat van de bedrijfsinkomsten 60 tot 20% is afgetrokken;

b. aftrek van dit belastbaar inkomen van een naar plaatselijke omstandigheden bepaald belastingvrij minimum, te welken einde het Rijk in vijf klassen verdeeld wordt; verlaging van dit belastingvrij minimum in de gemeenten der vier laagste klassen; verhooging van het vrijgestelde minimum voor inkomsten uit andere bronnen dan vermogen in de gemeenten der 1ste klasse van *f* 650 tot 700;

c. regeling van een aftrek voor kinderen; en

d. een progressief tarief van heffing, verschillend voor de sub *b.* bedoelde klassen.

Het is te betreuren, dat deze twee hoofddeelen van 's ministers voorstel niet uiteen gehouden zijn, omdat de algemeene gronden voor beide volstrekt niet dezelfde zijn.

De vermogens- en bedrijfsbelastingen zijn door Pierson onder scherpen tegenstand tot stand gebracht. 't Is geen wonder, dat hij daarbij concessiën heeft moeten doen, waarvoor geen afdoende goede redenen

bestonden en de praktijk heeft natuurlijk op menig ondergeschikt punt de mogelijkheid van doeltreffende wijzigingen aangetoond. Het eerste daartoe betrekkelijke hoofddeel van 's ministers voorstel kan daardoor aannemelijk zijn of door wijziging aannemelijk gemaakt worden voor velen, die voor het andere hoofddeel niet alleen geen sympathie gevoelen, maar het uitgangspunt daarvan onjuist vinden. Om het laatste standpunt, hetwelk door mij wordt ingenomen, te verduidelijken, moet ik eenigszins uitvoeriger het uitgangspunt van het hoofdverschil op dit gebied behandelen.

Als hoofdbeginsel geldt bij velen, dat de belastingen moeten worden opgelegd *naar de draagkracht* der belastingschuldigen. De minister beroept er zich ook herhaaldelijk op in zijne toelichting. 't Is ook eene goede gedachte, mits zij niet losgemaakt worde van het hoogere beginsel, dat de belastingen dienen om te betalen wat de overheid ten bate van de geheele maatschappij laat verrichten en tot stand brengen, en op billijke wijze gelet wordt op de verhouding, waarin de belastingschuldigen in hun leven en bedrijf en met elk bestanddeel van hun vermogen en inkomen bij de meerdere of mindere activiteit van de overheid belang hebben.

Door eenzijdig letten op de draagkracht is in de hoofden van velen een streven ontstaan om elke belasting te doen leggen op de schouders van hen, die meer inkomen hebben. Neemt men gelijke gezinnen, dan zal iemand, die *f* 500 inkomen heeft, bij vergelijking met een buurman, wiens inkomen *f* 600 bedraagt, zijne eigene draagkracht op 0 stellen en die van zijn buurman op *f* 100. Maar dit doet evenzeer de man met een inkomen van *f* 1000, bij vergelijking met een buurman met een inkomen van *f* 1100 en zoo verder. Als caricatuur van dit streven zou men nivelleerende belastingstelsels kunnen verzinnen, die het lagere draagvermogen eerst belastten, nadat het hoogere door belastingheffing aan het lagere was gelijk gemaakt. Ook dit denkbeeld spookt in de hoofden. De Raad eener plattelandsgemeente van gewone economische omstandigheden, maar in welke toevallig één vermogend ingezeten woonde, had voor de gemeentekas *f* 1000 meer noodig en beproefde deze eenvoudig te erlangen door eene zoo sterke progressie in te voeren, dat die rijke alleen de *f* 1000 op zijn belastingbiljet zou te betalen hebben. Toen ik als minister bezwaar maakte de aldus gewijzigde verordening ter goedkeuring voor te dragen, kreeg ik o.a. ook ten antwoord, *dat die rijke heer nog altijd veel meer overhield dan de overige ingezetenen.* Op zich zelf was hiertegen niets te zeggen. Ingezetenen, die tot den meer of minder gegoeden middenstand behooren, b.v. van *f* 500 tot *f* 2000 inkomen hebben, kunnen van iemand, die *f* 20000 inkomen heeft, tot *f* 18000 belasting heffen, zonder hem in objectief slechtere positie te brengen dan de rijksten uit hun eigen kring. Maar dan overdrijft men een op zich zelf goede

gedachte en vergeet men, dat allen belang hebben bij en genot van de gemeentelijke werken en inrichtingen, en dus ook tot de kosten daarvan hebben te betalen. Het belastingrecht heeft hiervoor billijke regelen te vinden en bij het stellen dezer regelen is het draagvermogen één der gronden, niet de eenige.

Uit de verwaarloozing van het eerste hoofdbeginsel - betaling naar belang en genot - ontstaat het parasitisme of in goed rond Hollandsch de klaploopersgeest, die in de belastingtheorie van velen doordringt.

Letten wij op het beginsel, dat een ieder zijn evenredig aandeel behoort te betalen in 't geen hij mede geniet, dan kunnen wij er eenige billijke regelen uit afleiden, die tegenwoordig door eenzijdig beroep op het draagvermogen te zeer op den achtergrond geraken. Ik neem hier als type eene stadsgemeente, omdat daarbij de noodzakelijkheid om naar dit beginsel verschil te maken het scherpst in het oog valt. De allereerste belanghebbende bij een goed georganiseerd gemeentewezen is een geheel onpersoonlijke, *het territoir met de zich daarop bevindende gebouwen.* De waarde en productiviteit daarvan hangt voor een goed deel af van de zorg, die het gemeentebestuur besteedt aan wegen en straten, aan straatpolitie en verlichting en zij is bovendien indirect betrokken bij alles wat er gedaan wordt, om de gemeente tot eene aangename en gezochte woonplaats te maken. Het door de gemeente besteede geld wordt in de waarde van de gebouwen en bouwterreinen voor een goed deel teruggevonden. Hier is, wat men zou kunnen noemen een economische aanslibbing. Of de eigenaar al dan niet in de gemeente woont, doet hierbij niet ter zake.

De bloei eener gemeente openbaart zich verder in de meerdere gemakkelijkheid, waarin men er in nering en bedrijf eene kostwinning kan vinden. Eene bijzondere afdeeling der gemeentelijke uitgaven, nl. die voor havens en verkeersgelegenheden naar buiten, werkt zelfs direct hierop in. Het kapitaal, dat in de bedrijven in eene gemeente vruchtbaar gemaakt wordt, vormt alzoo een tweede afdeeling van het bij den bloei der gemeente belanghebbend kapitaal.

Geheel achteraan in belang bij de meerdere of mindere activiteit der gemeente komt het kapitaal in schuldbrieven. Met den gemeentelijken fiscus komt het slechts in aanraking, uit hoofde de eigenaar in de gemeente woont. Hij trekt zijn rente, ook al is het gemeentebestuur slecht en al verwaarloost het zijn plichten.

Nu is ongelukkigerwijs juist een zekere jaloezie tegenover de bezitters van kapitaal in schuldbrieven opgewekt, omdat zijn bezitter niets te doen heeft dan de schaar voor het knippen der coupons te hanteeren, en tevens omdat dit bezit wel in alle klassen der maatschappij gevonden wordt, maar toch ook een neiging vertoont zich in de handen van een meer of minder groot aantal rijken op te hoopen. De bezitters van

groote vermogens hebben vanzelf wegens het gemak der administratie voorliefde voor deze wijze van beleggen. Om hen flink te treffen wordt de formule ‘belasting naar draagkracht’ meer bijzonder in toepassing gebracht, waartegen de bezitter zich verdedigt door verplaatsing. Geldt het gemeentelasten, door verplaatsing naar den Haag of eenige andere gemeente, waar de aanwezigheid van betrekkelijk veel rijken de belastingen laag doet zijn, of het stelsel van belastingheffing beter met hun belang rekening houdt. Geldt het Rijksbelastingen, door verplaatsing naar buitenlandsche luxe-steden, die aan gelijke voorwaarden voldoen. Neemt men in aanmerking, dat er onder de bezitters van groote fortuinen reeds velen zijn, die toch al gewoon zijn eenige maanden des jaars op reis te wezen, of die van het vaderland vervreemd zijn door langdurig verblijf in de Koloniën of in andere landen, waar zij den grondslag gelegd hebben voor hun fortuin, dan is er voor den financier alle aanleiding, om te zorgen, niet in figuurlijken zin de hen, die aan de schatkist gouden eieren levert, te slachten. In de late zomermaanden, de eenige, waarin ons land, wat het klimaat betreft, de concurrentie met het buitenland ten volle kan doorstaan, kan men zonder belasting te betalen toch daarvan gemeten en eenigen tijd aan zijne connectiën en belangen hier te lande wijden. Enkele gierigen buiten rekening latende, heeft men hier te doen met eene klasse, die geen bezwaar heeft *veel* te betalen, maar wel om *onbillijk* te betalen en het slachtoffer te zijn van de klaplooperij, die zich hult in de schoone formule der ‘belasting naar draagkracht’ en in de opvattingen omtrent die draagkracht, door welke heele en halve socialisten zich meerderheden onder de mingegoede kiezers weten te verwerven.

Voor de gemeentelijke belastingen kunnen van het standpunt van het schuldbrieven-kapitaal als billijke eischen tegenover andere kapitaalvormen gesteld worden: 1°. dat het in het territoir vastgelegde kapitaal allereerst behoorlijk getroffen worde door opcenten op de gebouwde en ongebouwde eigendommen; 2°. dat het inkomen uit de ter plaatse uitgeoefende bedrijven, ten deele ook uit het bedrijfskapitaal voortvloeiende, niet lager belast worde; en 3°. dat geen of slechts weinig verschil gemaakt wordt tusschen de inkomsten uit schuldbrieven en die uit loonarbeid. Ook de inkomsten, enkel uit arbeid der loontrekkenden, hangen dikwijls indirect in niet geringe mate samen met den bloei der gemeente en de activiteit van zijn bestuur. Aan deze inkomsten in het bijzonder wordt geringere draagkracht dan aan inkomsten uit kapitaal toegekend, omdat leven en gezondheid van den loontrekkende noodig zijn, om ze te doen verwerven; maar wie dit doen, vergeten, dat ook het kapitaal aan risico's onderworpen is. Van het volle inkomen uit kapitaal zou hiervoor evenzeer een aftrek moeten geschieden als van de inkomsten uit loonen, en om den aftrek volkomen

billijk te regelen, zou men zich dermate moeten verdiepen in persoonlijke consideratiën omtrent elk individueel geval, dat het voor eene heffing van eenige procenten van het inkomen geen redelijken zin zoude hebben. Naarmate van leeftijd en gezondheidstoestand van elken loontrekkende en de nimmer ten volle bekende risico's van de geldbeleggingen, zou elke aanslag eene vermindering moeten ondergaan, wat eenvoudig niet kan. Men neemt dikwijls, gelijk ook Mr. de Meester, voor het kapitaal een vast percentage (4%) der kapitaalswaarde aan, of berekent, gelijk de vermogensbelasting, de belastingtarieven in verhouding tot die uit arbeid naar zulk een vasten maatstaf. Tijdens de werking der vermogensbelasting tot op den allerlaatsten tijd is dientengevolge het schuldbrieven-kapitaal relatief hooger belast geweest, dan bedoeld werd.

Deze beschouwingen deden mij in 1897 er op aandringen om tegenover de toen van wege het Rijk aan de gemeenten toegekende verhoogde uitkeering als voorwaarde te stellen, dat de hoofdelijke omslagen of inkomstenbelastingen zouden worden geheven over het werkelijk inkomen, onverschillig uit welke bron genoten, na aftrek van eene som voor levensonderhoud, die voor alle aanslagen gelijk of, in verband met de samenstelling van het gezin, op gelijken voet werd berekend. Huldigde men dit stelsel, zoo ware m.i. geen verder verval van krachten der gemeenten te vreezen. Onder de pressie van den wensch naar de uitkeering, is dit stelsel door den wetgever aangenomen. Toen echter die uitkeering verzekerd was, is er reactie ontstaan en is de wet van 1897 in 1900 weder veranderd, om plaats te maken voor een wet, die een m.i. niet juiste, maar ook toen reeds meer populaire opvatting van de betrekkelijke draagkracht huldigt. Inkomen uit vermogen beneden *f* 13,000 en uit andere bronnen dan vermogen mag met ten hoogste 25% worden verminderd en een tarief van heffing met beperkte progressie mag weder worden ingevoerd.

Hoeveel gemeentebesturen van die ruimere bevoegdheid gebruik maken, is mij niet bekend. Wel echter komt het mij voor, dat de uittocht der bezitters van groote fortuinen uit de gemeenten, waar zij door voor hen nadeelige berekening van het belastbaar inkomen en door progressieve heffingen op het aldus berekende inkomen naar hun oordeel onbillijk getroffen worden, geregeld voortgaat en dat het wel overweging zou verdienen tot de beginselen der wet van 1897 terug te keeren.

Daarentegen poogt Mr. de Meester verdere stappen in deze verkeerde richting te bevorderen door invoering van een Rijks-model-inkomstenbelasting met het nevendoel de gelegenheid te openen voor de gemeenten, om zich door opcentenheffing daaraan aan te sluiten. (vgl. Mem. v. Toel. p. 12) Dat het hierop aangelegd wordt, bewijst ook de

uiting op p. 11, dat wijziging van de belastingheffing op de inkomsten van landgebruik noodig is, om niet het *alleszins aanbevelenswaardig denkbeeld*, *aan de gemeente toe te staan de plaatselijke directe belasting te heffen naar de inkomens volgens de Rijksbelasting*, *onuitvoerbaar te maken.* Volgens de bepalingen der gemeentewet van 1900 mogen arbeids-inkomsten 25% lager worden berekend dan inkomsten uit vermogens boven *f* 13000. Volgens artikel 24 van het voorstel De Meester wordt van inkomsten uit andere bronnen dan vermogen niet minder dan 60% afgetrokken van de eerste *f* 1500, 40% van de volgende *f* 6500 en 20% van het meerdere. De overblijvende som wordt gevoegd bij een bedrag van 4% van het vermogen en vormt daarmee vereenigd het belastbaar inkomen, waarvan in eene ietwat sterkere mate dan bij de bestaande vermogens- en bedrijfsbelastingen, progressieve heffing plaats heeft. Stelt men naast elkander een rentenier met *f* 1500 inkomen uit 4% schuldbrieven en een ambtenaar met *f* 1500 inkomen, dan zal dit laatste inkomen volgens de gemeentewet van 1900 tot *f* 1175 mogen worden gereduceerd ter bepaling van het belastbaar inkomen; volgens het stelsel De Meester draagt het slechts voor *f* 600. In de 1e klasse van het tarief De Meester, d.i. in de groote steden, zal de eerste zonder aftrek van kinderen *f* 37.50 betalen, de tweede *f* 12.75, een grooter verschil, dan zelfs bij de volledige toepassing der bevoegdheden omtrent aftrek en progressie van de gemeentewet van 1900 mogelijk is. In de 5e klasse, de kleine plattelandsgemeenten, zullen de cijfers zijn *f* 39.50 en *f* 14.75. Bij *f* 8000 inkomen uit schuldbrieven en gelijk inkomen uit arbeid zullen de cijfers in de 1e klasse zijn *f* 318 en *f* 174, in de 5e klasse *f* 334 en *f* 182.

Ook in een ander opzicht wordt het werk van den minister de Meester optsierd door den wensch om het voor de gemeenten gemakkelijk te maken opcenten te heffen. Bij het groote verschil van toestanden is het vrijgestelde minimum in de hoofdelijke omslagen der gemeenten, waarvan de aftrek, ook van de hoogere aanslagen, zulk een belangrijken invloed uitoefent op de geheele verdeeling der belasting, zeer ongelijk; in de kleine gemeenten 2 à 3 honderd gulden, in de groote 5 à 6 honderd. De inkomsten- en bedrijfsbelastingen beginnen in het geheele Rijk te heffen bij *f* 13000 kapitaal en *f* 650 inkomen. Het ontwerp de Meester maakt een afdalende schaal voor 5 klassen van gemeenten van *f* 13000 tot *f* 11000 voor vermogens-inkomen en *f* 700 tot *f* 500 voor inkomsten uit andere bronnen dan vermogen. Het Rijk krijgt daardoor een onnoemelijk getal zeer kleine aanslagen te behandelen, terwijl in de kleinere gemeenten het minimum toch op verre na niet het cijfer bereikt, waar deze de belastingheffing behooren aan te vangen, om den middenstand op redelijke wijze tot de gemeentelijke huishouding te doen bijdragen.

Wat men ook moge doen, men handhave het verbod om op de Rijks-inkomstenbelasting opcenten te heffen. De pressie van den middenstand en het gemak der heffing zouden daartoe drijven en wat er van de waarborgen tegen parasitisme der wet van 1897 in 1900 nog in stand gebleven is, zou vernietigd worden.

Het blijkt niet, of er over dit onderwerp eenig overleg met den Minister van Binnenlandsche Zaken heeft plaats gehad. Voor opcentenheffing op deze Rijksbelasting door de gemeenten is wijziging noodig van artikel 240 der gemeentewet, daar in 1897 de bevoegdheid tot heffing van opcenten op rijks-belastingen tot de grondbelasting en de personeele belasting is beperkt. Het mag dus bevreemding wekken, dat de Minister van Financiën dit onderwerp in behandeling brengt, zonder medewerking van den Minister van Binnenlandsche Zaken en zonder gelijktijdig eene daartoe strekkende wijziging der gemeentewet aan te bieden.

Ik wijs juist daarom met nadruk op dit punt, omdat zoo licht te laatster ure zoodanige wijziging ter tafel zou kunnen worden gebracht en niet van den beginne af daarop voldoende aandacht zou kunnen vallen.

Juist in de gelijke vrijstelling over het geheele land openbaart zich de aard der vermogens- en bedrijfsbelastingen als *aanvulling van het Rijksbelastingstelsel*, waarvan zij te samen ongeveer 1/10 uitmaken. Zij dragen daarvan ook nog in ander opzicht het kenmerk. Bij hare invoering was de gedachte niet, om een algemeene belasting in te voeren, welke naar billijke regelen overal de ingezetenen naar hun draagvermogen zou treffen. De vermogensbelasting had tot hoofddoel, een eind te maken aan de onbillijke werking van de belasting op *kapitaalomzet*, de registratiebelasting, waarin het onroerend goed het ongehoorde overgangsrecht van 4% met 38 opcenten werkelijk droeg en de overige vermogensbestanddeelen ook wel bij omzet onredelijk belastbaar waren, maar bij gemis aan verplichte registratie der titels van eigendomsovergang feitelijk vrij uitgingen. Nevendoel was de vermindering van den zoutaccijns en de afschaffing van dien op zeep, toen de geschatte hoogere opbrengst voor de schatkist die veroorloofde. De bedrijfsbelasting had ten doel de onredelijk door uitzonderingen voor landbouwers en advocaten beperkte en op ambtenaren niet toepasselijke patentbelasting in eene algemeene belasting der inkomsten uit arbeid om te zetten. Te samen vormden vermogens- en bedrijfsbelasting, in overeenstemming met haren oorsprong, eene heffing van alle inkomsten, die Pierson op vernuftige wijze met elkander in verband bracht en waarvan de bestanddeelen in een billijk geachte verhouding getarifieerd werden. In oneffenheden, die het hoofddoel niet aantastten, kon tijdelijk worden berust.

Mocht ooit het denkbeeld ingang vinden, dat het Rijk de inkomstenbelasting tot een hoofdbron van belastingheffing behoort te maken, die tevens op billijke wijze als sluitpost van de Rijksbegrooting kan dienen,

dan behoort zij wat lager af te dalen en den middenstand niet - gelijk mr. de Meester wil - door verlaagde berekeningen en progressieve tarieven onbeduidend te treffen. Dan zou de billijkheid tevens eischen, de beginselen, die ik boven voor de gemeentelijke inkomstenbelasting heb aangegeven, ten volle ook voor het Rijk te huldigen. Zóó alleen ook zou zich de belasting der grootere fortuinen binnen zulke redelijke grenzen kunnen beperken, dat zij geen nieuwe aanleiding werd voor verplaatsingen. Het is wel jammer, dat onze Fransche en Belgische naburen niet ook gelijke verbeteringen in hunne belastingstelsels hebben gemaakt, als Pierson in het onze; maar zoolang dit niet in beide landen geschied is, oefenen zij op onze cosmopolitische kapitalisten een aantrekkingskracht uit, waarmede wij rekening hebben te houden en die ons vooral er van moet weerhouden, naast onbillijke bevoordeeling daar onbillijke benadeeling hier te stellen.

In belastingzaken moet ook een andere goede oude regel niet geheel ter zijde gelaten worden, al wordt hij op velerlei gebied tegenwoordig niet in acht genomen, n.l. het *quieta non movere.* Men moet niet altijd alles op nieuw overhoop halen. Deze regel klinkt wat conservatief, maar bevat door ervaring verkregen levenswijsheid. Elke zaak kan op verschillende wijzen worden aangevat, die ook alle hare eigenaardige voor- en nadeelen hebben. Als men op den gekozen weg iets redelijk goeds verkregen heeft, moet men niet te licht gehoor geven aan napleiters of idealisten. Ook zij zullen hoogstens op hun weg iets ‘redelijk goeds’ leveren. In belastingzaken is dit het hoogste bereikbare. Volmaakt bevredigend is niets op dit gebied. Wat in het bijzonder Pierson's wetten betreft, moge men bedenken, onder hoe hevigen tegenstand zij zijn tot stand gekomen en hoe diep zij grepen in de beurzen van rijken, die daaraan niet gewoon waren. Dien geheelen strijd op nieuw te doen ontbranden, is niet alleen van het standpunt van den staatsman onvoorzichtig, maar brengt ook de financieele uitkomsten in gevaar. Tegenover tien, die uit ergernis over de nieuwe belastingen wel over verhuizing naar Brussel of Parijs gedacht hebben, heeft misschien een het gedaan. Bij nadenken hebben zij in de billijkheid der nieuwe belastingen berust, of zich althans de nieuwe uitgaaf en omslag getroost. Toen lagen ook de verlaging van het registratierecht en de afschaffing van de patentwet in de andere schaal. Aanzienlijke verhooging van den aanslag thans opent deze geheele overweging opnieuw en zulks te eerder, en onder voor den fiscus gevaarlijker omstandigheden, nu vroeger altijd verzekeringen werden gegeven, dat deze belastingen haar maximum hadden bereikt. Niettegenstaande die verzekeringen gaat men aanzienlijk verhoogen en wekt men vrees voor nieuwe verhoogingen en voor geregelde opcentenheffing. Dat alles in een tijd, waarin de algemeene rijksinkomsten telken jare met ettelijke millioenen stijgen. Wat kan men zich dan niet voor schrikbeelden maken, als ons land eens moeielijke tijden mocht beleven!

De tijd was en is rijp om eens te beproeven eenige onbillijkheden

te verbeteren, die Pierson heeft moeten gedoogen en die de minister de Meester, met diens blijkbaren steun, nu bereid is ter hand te nemen. In vereeniging met het in de voorgaande bladzijden als onaannemelijk geschetste nevendoel lukt vermoedelijk geen van beide. Wat voor de mogelijke verbeteringen jammer is. Eene summiere aanwijzing der verbeteringen moge dit oordeel staven.

Volgens de wet op de vermogensbelasting mogen ongebouwde eigendommen op het 20voud, gebouwde op het 15voud der voor de grondbelasting geschatte belastbare opbrengst berekend worden. Werd die belastbare opbrengst geregeld aan herziening onderworpen, dan ware de bepaling ook op den duur te handhaven, om het groote gemak, dat zij oplevert. Maar de waarde der eigendommen verandert voortdurend en in zeer ongelijke mate. De voor het gemak der belastingschuldigen ingevoerde bepaling gaat meer en meer onbillijk werken. ‘Wat reeds lang bekend was’, zegt de minister in de Toelichting p. 10, ‘is ten overvloede door een onderzoek in een groot aantal gevallen bevestigd. Tusschen de waarde, die uit de belastbare opbrengst wordt afgeleid, en de verkoopwaarde ontbreekt alle verband. Meestal is de wettelijke waarde te laag, soms echter is zij te hoog, in welk geval de belastingplichtige natuurlijk in zijn volste recht is, wanneer hij - mits voor al zijn goederen - de verkoopwaarde aangeeft. Dikwijls is het verschil niet groot, meestal is het vrij belangrijk, een enkele maal buitensporig groot.’

's Ministers geneesmiddel is: geheel afschaffen van de waardeberekening naar de vermenigvuldiging van de belastbare opbrengst en algemeene invoering van de waardeering naar de verkoopwaarde onder aftrek van 20%. Dit geneesmiddel is erger dan de kwaal wegens de onbepaaldheid van het begrip ‘verkoopwaarde’ en den administratieven omslag aan de algemeene contradictoire schatting hiervan verbonden. Mij dunkt, de regel kan in stand blijven, wanneer slechts aan de administratie de bevoegdheid gegeven wordt, om een hoogere waardeering naar de *courante verkoopwaarde* te eischen, wanneer de huren of pachten sedert de schatting voor de belastbare opbrengst der grondbelasting zijn gerezen. Voor goederen in eigen gebruik moet die verhooging geëischt kunnen worden, wanneer dit ten aanzien van nabijliggende gelijksoortige goederen kan worden aangetoond. Eene andere oplossing is, te bepalen dat in die gevallen eene verhooging in evenredigheid met het verschil tusschen de schattingen, waarnaar de belastbare opbrengst is bepaald en de gegevens, welke de werkelijke huren en pachten thans aanbieden, geëischt kan worden. De laatste oplossing heeft voor, dat men dan altijd met feitelijke gegevens werkt en niet zoo afhankelijk is van de subjectieve opvattingen, die bij schatting, hetzij van *verkoopwaarde,* hetzij van *courante verkoopwaarde* (d.i. de koopsom, die onder normale omstandigheden zoo goed als zeker zal worden bedongen) altijd groote speelruimte hebben.

Ook is de aftrek van 20% theoretisch niet te verdedigen tegenover vollen aanslag van andere vermogensbestanddeelen. Wat er uit dit oogpunt onbillijks ligt in de multiplicatie naar ietwat lage vermenigvuldigingscijfers, wordt voor een deel door eene wijziging, als hier aangegeven, weggenomen en zou voor het overige op eenvoudige wijze kunnen worden verholpen door eene kleine verhooging dier cijfers.

De voornaamste fout van de bedrijfsbelasting is de feitelijke vrijstelling van de arbeidsinkomsten en ondernemerswinsten uit de exploitatie van land. Alleen het daarin gestoken kapitaal wordt belast, niet de door de exploitatie verworven arbeidsbelooning en ondernemerswinst. De Minister schrijft deze fout voor een goed deel toe aan de in 1892 voor den landbouw bestaande ongunstige tijdsomstandigheden. Hij moge zich daarmede vleien, ik betwijfel, dat daarin het werkelijke motief lag, waarom de beslissing van dit punt zoo onjuist is geweest. Immers hadden de betrokkenen, voorzoover zij onder ongunstige tijdsomstandigheden werkten, ook weinig of niets te betalen. Het werkelijke motief was, dat de patentwet de landbouwers niet trof en de landbouwers hun vrijdom ook wenschten te behouden, toen de patentwet in eene bedrijfsbelasting werd veranderd. Het is mogelijk, dat deze bevolkingsklasse ietwat ruimere inzichten heeft gekregen, maar de hoop op gunstiger uitslag van een hernieuwd debat ligt voornamelijk in de gewijzigde electorale toestanden, waarbij de invloed der grootere landgebruikers, wier inkomsten een aanslag in de bedrijfsbelasting wettigen, relatief minder groot is geworden.

Wat de wijze aangaat, waarop de minister verbetering wil brengen, schijnt bij mij ook hier niet goed geadviseerd te zijn. Men heeft hier met zeer aleatoire inkomsten te doen. De landgebruiker is in dubbelen zin van wisselende omstandigheden afhankelijk; van wind en weder, die zijn opbrengsten beheerschen en van sterk op- en neergaande prijzen. Eene boekhouding, met winst- en verliesrekening, vindt men bij den landbouwer in den regel niet. Men zal hier goed doen, eenige vaste gegevens aan te nemen als grondslag van normale winstberekening, als 1°. het exploitatie-kapitaal, 2°. de pachtwaarde van het geëxploiteerde land en 3°. omvang en waarde van den eigen arbeid, door den landbouwer aan zijne onderneming besteed. Indien de wetgever er in kan slagen naar deze gegevens een matig tarief vast te stellen, dat gevolgd wordt, tenzij de belastingschuldige uit eene geregelde boekhouding aantoonen kan, dat het in zijn geval te hoog is, schijnen mij de kansen op eene meer billijke oplossing van dit gewichtig vraagstuk beter, dan bij toepassing der gewone regelen voor de heffing van belasting in andere bedrijven. Het is van het uiterste belang zooveel mogelijk debatten te vermijden over bedrijfsuitkomsten, waaromtrent de administratie al heel zelden betrouwbare gegevens zal kunnen bezitten en den administratieven omslag te beperken, ook als daarmede

de aanneming van in den regel ietwat lage tarieven gepaard moet gaan.

Eene derde verbetering, die de Regeering wil aanbrengen, is de opheffing van den aftrek van de helft, hoogstens *f* 500. -, van pensioenen, wachtgelden en lijfrenten. Ook hiervoor bestaat geen goede grond. Voor dezen aftrek bestaat slechts de historische grond, dat de patentwet niet op bezoldigingen van ambtenaren van toepassing was en tegen den nieuwen last in ambtenaarskringen verzet rees, waaraan in deze bepaling eene kleine concessie werd gedaan. De gepensionneerde staat, zoolang hij niet geheel versleten is, in gunstiger conditie, dan de loontrekkende, die gelijk bedrag verdient, omdat hij zijn tijd geheel vrij heeft om iets bij te verdienen, als dit door zijne levensomstandigheden wordt vereischt en hetzelfde geldt van den lijfrente-trekker. Zij behoeven dus met in verhouding lager te worden belast.

Wat den minister beweegt om in de overgangsbepaling van artikel 137 zijn eigen werk af te breken en den vrijdom, dien de betrokkenen bij het in werking stellen der wet genieten, voor hun leven te bestendigen, is kwalijk te begrijpen en wordt niet gemotiveerd. Ik vind daaromtrent slechts de mededeeling, dat ‘de bestaande gunst voor hen behouden blijft.’ Geldt het eene gunst, dan moet zij juist niet behouden blijven en ten spoedigste vervallen. Ware zij daarentegen eene verdedigbare remissie, dan moesten de nieuwe gepensionneerden daarin deelen.

Eene laatste nieuwigheid, die ik hier wensch te bespreken, is de heffing van vermogensbelasting van goederen, waarvan een ander het vruchtgenot heeft. Theoretisch zijn er hier twee belastingschuldigen: de bloote eigenaar, wegens de kapitaalswaarde van zijn met vruchtgebruik bezwaard goed en de vruchtgebruiker, wegens de kapitaalswaarde van zijn tijdelijk recht. In elk bijzonder geval hangt de verdeeling der kapitaalswaarde tusschen deze twee gerechtigden af van de kansen op duur van het vruchtgebruik. Van den blooten eigenaar kan de fiscus moeielijk belasting heffen, omdat hij geen inkomen heeft. In eene vermogensbelasting kan zijnerzijds de vruchtgebruiker niet voor de volle waarde van het in vruchtgenot bezeten kapitaal belast worden, daar dit hem niet ten volle toebehoort. Deze knoop is indertijd niet ontward, maar doorgehakt, door den laatste voor □ aan te slaan en den blooten eigenaar vrij te laten.

Hier geldt m.i. het *quieta non movere*; laat het maar bij deze beslissing blijven. Als er verandering in gebracht wordt, zou men den aftrek van □ kunnen opheffen, want den fiscus komt de belasting ten volle toe. Verandert men de *vermogensbelasting* in eene afdeeling eener *inkomstenbelasting*, dan moet de vruchtgebruiker van zelf van het geheele inkomen betalen en naar het tarief voor inkomsten uit vermogen. De regeering bewandelt hier een zeer zonderlingen weg. Zij wil alleen den

vruchtgebruiker laten betalen, maar naar het tarief voor inkomsten uit arbeid en bedrijf, omdat hij zijne inkomsten slechts tijdelijk geniet. Dit schijnt mij echter én met de billijkheid én met het recht van den fiscus in strijd, die voor vermogensinkomsten ook naar het tarief voor vermogensinkomsten belasting moet hebben. De fout van het regeeringsvoorstel komt duidelijk uit, als men zich het geval denkt, dat twee kapitalisten elkander wederkeerig het vruchtgenot van een gelijk kapitaal afstaan. Dan zullen beiden, naar mate van de grootte van het kapitaal, waarmede zij deze operatie verrichten, zich zonder eenige risico eene reductie van 60 tot 20% op hun aanslag kunnen bezorgen. In het door den heer de Meester voorgestelde stelsel zou de vrijstelling voor zaken, waarvan anderen het vruchtgenot hebben (art. 4 *b*), moeten vervallen en voor de bepaling van de waarde van den blooten eigendom bepalingen moeten worden opgenomen. De Minister voegt er nog bij, dat de door hem voorgestelde wijziging voornamelijk ten goede zal komen aan hen, die geringe inkomsten uit vruchtgenot hebben en om die redenen te meer aanbeveling verdient (M.v.T. p. 9). Bedoelt de minister, dat het tarief voor deze inkomsten slechts tot *f* 1500 eene vermindering ondergaat van 60%, voor het meerdere tot *f* 8000 40% en daarboven 20%, dan wordt echter toch ten onrechte meewarigheid voor *geringe* inkomsten ingeroepen. Het geval komt het meest voor bij het wettelijk vruchtgenot van ouders van goederen van minderjarige kinderen, feitelijk alzoo waar vruchtgebruik en bloote eigendom aan leden van hetzelfde gezin toebehooren en voor reductie slechts in zoover reden is, dat bij vereeniging in één aanslag de vruchtgebruiker naar hooger percentage belast wordt, dan bij verdeeling van het vermogen over eigen aanslagen der kinderen.

Gelijk altijd bij dergelijke wijzigingsontwerpen het geval is, wordt daarmede een aantal kleine administratieve veranderingen vereenigd. Deze zijn ook in Mr. de Meester's ontwerp talijk, maar voor het groote publiek van gering belang. Wat ik in bovenstaande opmerkingen vooral ook duidelijk heb trachten te maken, is, dat de toon, die vooral met het oog op dit ontwerp reeds in de Tweede Kamer is aangeslagen bij de simpele vraag, of het afdeelingsonderzoek in die Kamer medio of einde Januari zou worden gehouden, - alsof oppositie tegen overhaaste behandeling slechts gegrond zou zijn in onwil om billijk te betalen, - geheel misplaatst is, en dat de minister zelf zijn voornaamste werkstuk niet zoodanig van alle zijden heeft bezien, dat het als een kabinetstukje maar met een hoera'tje naar het Staatsblad zou kunnen worden geloodst.

'*s Gravenhage*, 8 December 1906.

S. VAN HOUTEN.

‘Een lijk aan boord’?

In de lange bange spotzieke dagen van het jaar vijf, toen er gezocht werd naar Ministers en elken dag de hoop van slagen zwakker werd, vroegen wij: is er een lijk aan boord?

Wij dachten daarbij aan het blijkbaar niet overbekende vers van Ibsen met het opschrift: ‘Poetische Epistel’.

De toestand is nog weinig veranderd, al hebben wij in 't eind Ministers gekregen, die nog zitten. Wij kunnen dus op dat gedicht terug komen.

De stemming toch, waarin dat gedicht geschreven werd, is bij zeer velen in onzen tijd de grondtoon, - een gevoel van onzekerheid, waar wij heengaan, en daarmee een zekere gedruktheid in doen en laten.

Het gedicht van Ibsen is het antwoord op een vraag van een vriend, of de dichter een verklaring weet van de onbehaaglijke stemming, welke men bij velen aantreft.

Mein lieber Freund, zoo vangt de dichter aan:

> Sie schreiben mir und fragen voll Bekümmern,
> Warum man heutzutag' so finster blickt,
> Und kaum sein bisschen Leben wagt zu zimmern,
> Von einer dunkeln Furcht, so scheint 's, gedrückt;
> Weshalb kein Glück dem trägen Geiste frommt,
> Und keiner seines Leidens Grund versteht;
> Weshalb bei Freud' und Leid man träge geht
> Und schlaff nur stets erwartet, was da kommt.

Ik ben geen arts, van mij niet de genezing, gaat de dichter voort, maar gij verlangt een antwoord, ik zal u een beeld geven.

Nu volgt de beschrijving van het vroolijke, opgewekte, en toch soms zoo zware, gevaarlijke leven aan boord van een schip, waar Janmaat door gezang en kwinkslag alle moeilijkheden overwint. Ook die stemming kan veranderen.

> Und doch, trotz alledem kann es geschehn,
> Dass eines Tags, und da kein Grund erkennbar,
> In dem Gesicht der Menschen, fast unnennbar,
> Ein eigner, schwüler Ausdruck ist zu sehn.
> Erst wen'ge, scheint es, die der Druck belaste,
> Dann andre, viele, und zum Schlusse alle.
> Man schleicht mit trägem Fuss dahin, erschlafft;
> Beim Segeln, Steuern und was sonst man schafft,
> Nicht Einer, der die Dinge kräftig fasste;
> Man fürchtet sich schon vor dem blossen Schalle.

Die Meeresstille, selbst der günst'ge Wind,
Ein Albatros, ein springender Delfin,
Und was noch sonst passiert, - den Menschen sind
Es Schreckgespenster; wer auch noch so kühn,
Spricht kaum ein Wort, von jedem Ton erschreckt,
Kurz, von derselben Krankheit angesteckt.
Was ist geschehn? Was hat sich zugetragen?
Woher der rätselhafte Druck auf Deck,
Der Geist und Willen gleichsam lahm geschlagen?
Was ist denn los? Ist in dem Schiff ein Leck?
Droht Hungersnot? Ging Einer über Bord? -
Warum spricht keiner ein befreiend Wort?
Ach nein, das Ganze in gewohntem Gang,
Doch ohne Mut und Hoffnung und Gesang.
Weshalb denn? - Nur, weil in der Vorkajüte
Bis zu dem ‘Stern’ ein Zweifel im Gemüte:
Sie haben - meinen sie - 'ne Leich' an Bord.

Men kent het bijgeloof van den zeeman, waarvoor geen kruiden zijn gewassen, dat door geen verstandig woord wordt bezworen.

Ook Europa's stoomgevaarte is als een schip, dat naar nieuwe kusten koers zet; wij varen mee en zien op 't dek naar 't vroolijk leven; waartoe ook ongerust; is alles niet in orde? de machine loopt geregeld als een uurwerk, en zelfs om tegenwind bekommeren wij ons niet.

Und doch, weit draussen auf dem off'nen Meer,
Auf halbem Wege zum erwünschten Ziele,
Da scheint es uns, als ging es etwas schwer,
Es ist, als ob die Freude von uns fiele.
Man sitzt gebeugt und lauscht in dumpfem Brüten.

Sie fragen, teurer Freund, mich nach dem Grunde.
Merken Sie nicht, dass wir an einer Wende stehn,
Und dass die Zeiten, welche jeder Wunde
Den Balsam reichten, rettungslos zu Ende gehn?
Doch WAS der Grund - hier mangelt der Beweis;
Nur Ihnen sag' ich, was davon ich weiss.

Es ist nicht lange her, da sass ich stille
Auf Deck, in einer schwülen Sternennacht;
Der Lufthauch mild, der Abenwind so sacht,
Als wär' beschnitten seiner Flügel Fülle.
Die Passagiere schlafen schon gegangen.
Ein trüber Lampenschein drang durch die Ritze
Von unten, mehr noch eine ekle Hitze,
Die alle hielt im Halbschlaf wie gefangen.
Ich trat heran an das halb offne skylight
Und schaut' hinab, mechanisch, ohne Beileid.
Da lag ein Staatsmann mit halboffnem Mund,
Sein Geist gab sich demnächst im Gähnen kund.
Und ein Professor rollte fast vom Lager,
Mit seinem Wissen schien's ein wenig mager.
Ein Theolog lag, ganz bedeckt die Stirn;
Ein andrer schien in dumpfen Traumeswirr'n.

Und oben, unten, Künstler und Skribenten,
Von Lorbeerkränzen träumend und Prozenten.
Doch über allen brütete dieselbe
Schlaflose Hitze, eine qualmig-gelbe.

Ich wandte mich von dieser Ruh, so bleiern,
Und starrte suchend in die frische Nacht;
Im Osten ward ein mattes Licht entfacht,
Der Sternenglanz verhüllt mit lichtern Schleiern.

Da traf mein Ohr von unten her ein Wort, -
Ich lehnte grade an den Vordermast, -
Ganz deutlich hört' ich's, und doch klang es fast,
Wie wenn ein Mensch im schweren Traume spricht,
Oder den Alp, der auf ihm lastet, bricht:
'Ich glaub' wir haben eine Leich' an Bord'.

Waartoe die herinnering, zal men vragen. Is het Ministerie niet gekomen, zij het ook na zware barensweeën en onder menigen schamperlach van de rechterzijde?

Maar verdween daarmee ook de nachtmerrie van het lijkgezicht?

Och neen, laten wij ons niet kunstmatig opwinden om ons goed, om ons liberaal te houden. De gedrukte stemming werd nu eens zwakker dan weer sterker, maar zij bleef. De vroolijke moed van passagiers en scheepsvolk is tot heden niet weergekeerd.

En waarom? Om vele redenen.

Men herinnert zich nog de uitgelaten liberale vreugde na de verkiezingen. 't Stond eigenlijk wel een beetje mal tegenover de cijfers, maar - er was één groote troost, - uit die verkiezingen kon worden gelezen een votum tegen den premier Dr. Kuyper. Zoo kwam het wellicht, dat men in den eersten roes dacht aan een sterke liberale regeering om al de zonden van de clericalen zoo niet uit te wisschen, dan toch af te wasschen.

Jammer - en misschien ook niet - dat wij over de geschiedenis van de vorming van dat Ministerie nog altijd niet behoorlijk zijn ingelicht. Als er reden is niet alles te vertellen, wordt de Koningin voor het politiek tooneel geschoven en publiek verzocht constitutioneel te zwijgen. Wij moeten ons dus houden aan de feiten en de lichtstralen opvangen, die hier en daar door de reten van het constitutioneel scherm dringen.

De meerderheid der liberalen was indertijd 2, wanneer men de socialisten meerekende. Liet men deze vrijbuiters rusten, omdat er nooit op hen is staat te maken, daar zij van alles reclame maken, dan telden de liberalen 45, de rechterzijde 48.

De cijfers worden nog bedenkelijker, wanneer men weet, dat onder den rechtervleugel der liberalen eenige elementen zijn, die zich gemakkelijker bij de gematigden van de rechterzijde aansluiten door hun overtuiging, dan bij het gros der linkerzijde.

Gaven de verkiezingen nu reden om zoo hard van stal te loopen en een vrijzinnig Kabinet te eischen? Men zou dat in de gegeven

omstandigheden overmoed kunnen noemen of gebrek aan politiek doorzicht.

Het gerucht wilde, dat aan de Koningin geadviseerd werd door de aftredende Regeering, om het hoofd van de talrijkste fractie der liberalen te ontbieden om hem de vorming van een nieuw Ministerie op te dragen. Dit zou echter niet geschied zijn met het doel om den liberalen den weg gemakkelijk te maken, maar - om hen erin te laten loopen. Rechts was men van oordeel, dat het toch niet zou gaan, deels om de zwakke of twijfelachtige meerderheid der liberalen, deels omdat de liberalen ook bij de hooge verkiezingsleus te verdeeld waren om een Kabinet te leveren.

Van de partijonderhandelingen is al even weinig bekend als van de besprekingen hooger op. Wellicht heeft men gedacht: stille waters hebben diepe gronden, maar - zij hebben ook wel eens geen grond, en sommigen maken, om zich gewichtig te toonen, geheimen van dingen, die van de daken verkondigd worden.

Met de oud- of zooals het thans weer heet, de vrije liberalen schijnt weinig of niet gesproken. Uit het artikel van Prof. van der Vlugt in *Onze Eeuw* en van Jhr. Van Karnebeek in hetzelfde tijdschrift, moet men opmaken, dat men hier van het begin af heeft geweigerd om zich met onderhandelingen in te laten, omdat men het optreden van een liberaal Kabinet op het oogenblik minder gewenscht achtte en de onderhandelingen met de Unie-liberalen toch tot geen resultaat konden leiden, daar dezen zich te veel gebonden hadden aan de vrijzinnig-democraten.

In een, bijna zou men zeggen, officieus artikel van de *N. Rott. Ct.* bleek zekere ontstemming van de vrije liberalen; zij wilden niet beschouwd worden als een quantité négligeable, en er werd nadruk gelegd op het feit, dat de Unie-liberalen met hun blanco-artikel niet meer dan een glazen deur voor het algemeen stemrecht hadden gemaakt en daarmee zich zoo goed als laten opnemen onder de vrijzinnig-democraten.

Hier is niet veel tegen te zeggen, en dat het zoo moest loopen, lag in den aard der dingen. Sedert jaar en dag hebben de vrijzinnig-liberalen in hun politieke bewegingen het hoofd steeds links gewend. 't Was of zij dachten: van de oud-liberalen behoeven wij geen notitie meer te nemen, als wij met de democraten maar kunnen opschieten.

En toch zal iedereen, die de kaart des lands meer dan vluchtig beziet, dus niet met Unie-oogen, moeten erkennen, dat de oud-liberalen wel niet de talrijkste fractie zijn links, maar met de mannen, waardoor zij vertegenwoordigd worden, wat kennis, talent en invloed aangaat, hooger staan dan de andere vrijzinnige fracties. De wijze, waarop in sommige vrijzinnige kranten over de oud-liberalen gesproken werd, was meermalen beneden kritiek. En dat heette dan aansturen op de liberale eenheid!

Men zou in tusschenzin kunnen vragen, waarom de liberalen hun naam in de tegenwoordige politieke phase weer veranderd hebben door

de bijvoeging van *vrij*. Het naamgescharrel wordt daarmee wel wat kinderachtig. Was het, omdat hun de titel van oud-liberalen, door de Unie-mannen gegeven met zekere minachting, hinderde, of omdat de Unie-liberalen officieel vrijzinnig-liberalen heetten, een naam langzamerhand in onbruik geraakt? Namen worden wel eens gemaakt, meer om iets te verbergen dan om juist te karakteriseeren. Ook zonder *oud* en zonder *vrij* behoeven de liberalen zich over hun naam niet te schamen. Zij zijn het schamel overblijfsel van de mannen van '48, wien altijd, wat er ook verandert of verkeert in de politieke comedie, - zal worden nagegeven, dat zij mannen waren van overtuiging, die voor hun overtuiging wat over hadden, - die leefden in een tijd, toen er met de liberale politiek nog weinig te verdienen viel, toen de politiek nog geen vak was voor baantjesjagers.

De vrijzinnig-liberalen, in de wandeling thans Unie-liberalen genoemd, hebben nooit den naam willen aanvaarden, die hun eigenlijk toekomt, die hen het juist teekent, - *radicalen*, een naam waarin men, ieder zijn overtuiging, elders een eer stelt.

De dubbele namen schijnen een soort van weelde te zijn, want ook vrijzinnig-democraten hebben zich zelf zoo gedoopt. Of geschiedde dit om de verwantschap aan te duiden met de sociaal-democraten? Och kom, men heeft toch al zooveel moeite het meerendeel der kiezers iets van de politiek te doen begrijpen; waarom niet eenvoudig gesproken van liberalen, radicalen, democraten en socialisten?

De liberalen dan weigerden mee te doen aan een gemengd Vrijzinnig Ministerie. Zij achtten het èn om de zwakte der vrijzinnigen èn met het oog op den politieken toestand, - door Dr. Kuyper gemaakt en die kort wordt samengevat onder den naam van antithese -, wenschelijker, dat er een zaken-Kabinet gevormd werd, een van gematigde mannen, dus uit het centrum der geheele Kamer.

De gewone eenvoudige logica zou meegebracht hebben, dat het plan van een vrijzinnig Ministerie na de weigering van de vrije liberalen werd opgegeven. Immers, die fractie telde 10 stemmen en er bleven dus slechts 35 vrijzinnigen over, indien men de sociaal-demoraten op hun eigenaardige plaats laat.

Conclusies van het gezond verstand ontbreken echter dikwijls in de politiek, om redenen die met geen enkele politiek direct iets hebben uit te staan, redenen van persoonlijken aard, die zoowel hier als elders het parlementaire regeeringsstelsel meer en meer ondermijnen.

Het groote plan om een vrijzinnig Ministerie te maken werd, al scheen het een hopeloos werk, toch doorgezet en het kwam eindelijk tot stand met Unie-liberalen en vrijzinnig-democraten en eenige heeren, die zonder overwegende kleur geen bezwaar maakten met de gevaarlijke combinatie achter de groene tafel plaats te nemen.

Dat het lang moest duren, sprak wel vanzelf en men moet zich

daarover niet verwonderen, veel meer daarover, dat het onmogelijke plan in 't eind toch nog gelukte.

Over de onderhandelingen tusschen de Unie-liberalen en de vrijzinnig-demokraten bij het maken van het Ministerie is het de moeite niet waard veel in bijzonderheden te treden. Reeds spoedig na de samenstelling waren de heeren het er niet over eens, of dat wel onderhandelingen geweest waren en of zij in elk geval niet hoogst onvolledig waren geweest. Een der Ministers had zelfs zitting genomen zonder met zijn partij in overleg te treden. De daarover gevoerde, aanvankelijk heftige discussie geschiedde zeker tot stichting van de rechterzijde, terwijl tot groot vermaak van het publiek de komedie met de *Zutfensche Courant* diende om olie te gieten op de onstuimige baren. Het onverkwikkelijk vuur kwam langzaam tot bedaren. Maar daarmee was het doel niet bereikt, want men bleef aan de uiterste linkerzijde beweren, dat er van het verkiezingsprogram was afgeweken en het den demokraten niet mogelijk was met den gang van zaken vrede te hebben, reden waarom men zich niet gebonden achtte dit Ministerie te steunen en zich alle vrijheid van handelen voorbehield.

In de parlementaire geschiedenis van schier alle landen heeft men zeer gekke dingen, waarvan het groote publiek weinig weet en nog minder begrijpt, en hiertoe mag voortaan ook gerekend worden deze zonderlinge loop van zaken, getuigend van gebrek aan politiek doorzicht of, zoo men liever wil, van te groote politieke naïveteit. De Kabinetsformeerder trekt zich terug, zoodra het aantal personen gevonden is, dat zich met een portefeuille wil belasten. Men heeft zich ter verontschuldiging beroepen op het voorbeeld van Thorbecke, die ook eens een Ministerie gemaakt heeft zonder er zelf in te zitten. Maar de omstandigheden waren toen anders en buitendien, niet iedereen kan doen wat Thorbecke deed. Of begrijpt men dit niet? Dan is er rasverschil.

Waarom heeft de heer Borgesius het mandaat van Kabinetsformeerder behouden, toen hij zelf niet met het Ministerie wilde optreden? Dat doet men niet. Verboden is het niet, maar er zijn dingen in en buiten de politiek, die niet direct verboden zijn, maar die men toch niet doet, niet doen kan volgens de gewone algemeen geldende begrippen. Ook geen Minister maken, of laten maken, die om particuliere redenen eenige maanden verlof moet hebben, nog vóor hij goed den weg weet in zijn Departement of in de Kamer. Er zijn veel vreemde dingen in de Europeesche Parlementen vertoond, maar zoo iets zou men zelfs in Servië niet aandurven. Men doet zulke dingen niet en het niet begrijpen en het dulden daarvan is alweer het bewijs van het dalen van het peil. Goedpraten kan men alles.

Men moet er zich inderdaad over verwonderen, dat de vorming van zulk een Ministerie in 't eind nog geslaagd is, dat er mannen waren die een naam te verliezen hadden, en - een portefeuille onder zulke omstandigheden wilden, durfden aanvaarden.

Voor een Minister moet alles gelegen zijn aan zijn prestige, en dat lijdt schade, wanneer hij op zulk een vreemde wijze in de ministerieele combinatie wordt opgenomen. Heeft men er wellicht op gerekend, dat de Kabinetsformeerder wel zoo goed zou zijn in de Kamer een oog in 't zeil te blijven houden? Of indien men dit bezwaar niet erkent, heeft men niet gedacht aan het nadeel, dat het hoofd van de talrijkste vrijzinnige fractie in de Kamer schier tot zwijgen werd gedoemd en op het doode punt werd gezet? Hij kan zijn werk niet prijzen en hij kan het niet laken. Reeds om die reden moet zulk een door een ander bijeengescharreld Kabinet altijd zwak zijn. Het draagt den stempel van zijn onnatuurlijke geboorte op het voorhoofd.

Men kan voorloopig het Minister-mandaat aanvaarden en onderzoeken, of de vorming van een Kabinet in den gewenschten zin mogelijk is. Blijkt dit het geval te zijn, dan wordt de persoon aangewezen, die de zaak kan tot stand brengen, maar men kan niet het Ministerie maken en dan zelf heengaan. En na hetgeen van verschillende zijden over deze zaak is gezegd, zal het ook wel de eerste en de laatste maal zijn, dat de personen, die iets te verliezen hebben, op die wijze als Minister verlangen op te treden.

Men heeft gezegd, dat de heer Borgesius is teruggetreden, omdat hij meende een hinderpaal te zijn voor de beëindiging van de zoogenaamde antithese. Dat is echter niet meer dan schijn. Het voorwendsel kon alleen gebruikt worden, omdat de heer Borgesius hoofdman was bij de verkiezingen; maar wie een weinig dieper ziet, begrijpt, dat de vrijzinnigen over 't geheel niet de menschen zijn voor de antithese-politiek, wat ook de rechterzijde daarvan moge beweren. Het schermen met een anticlericale politiek doet daar alleen dienst bij de verkiezingen, maar die naam wordt daarna zorgvuldig opgeborgen, om in stilte den politieken tegenstanders, vooral den Katholieken zooveel mogelijk ter wille te zijn en bij voorbaat te speculeeren op de hulp van de christendemocraten bij de invoering van het algemeen stemrecht. De Regeering, die aan het Ministerie-Kuyper voorafging, heeft in dat opzicht verrassende dingen gedaan.

Het ligt in het geheel niet in den aard noch van de vrijzinnig-liberalen, noch van de vrijzinnig-democraten om zich veel te bekommeren om het clericalisme. Men heeft daar alleen oor en oog voor andere politieke stokpaarden en gebruikt alle middelen om deze voorgoed in de parlementaire renbaan te brengen. Dat was ook het doel van het blanco-artikel en van vroegere opportunistische herzieningen, welke aan de unionistische politiek den naam van scharrelpolitiek gegeven hebben, welke politiek dit nadeel heeft gehad, dat de komst van de clericalen werd voorbereid.

Dat de antithese toch blijft, dat ligt niet aan de vrijzinnigen, maar aan den aard der dingen. Overal zien wij de conservatieve elementen aanbinden met de kerkelijke reactie.

Wat is de reden? De zucht naar macht, welke aan alle politiek ten grondslag ligt.

Men ziet de tegenstrijdigste dingen gebeuren. De klove tusschen de orthodoxen en de doleerenden was en is groot. Tal van eerlijke orthodoxen ziet men het gelaat veranderen, er komt een bittere trek op het gezicht, wanneer men hun den naam van Kuyper noemt. Toch verhinderde dit niet, dat het bondgenootschap werd gesloten en telkens, wanneer er een geheel natuurlijke verwijdering ontstaat, de breuk toch weer geheeld wordt. Op den achtergrond staat steeds de machtspositie. Maar dat durft men niet te zeggen. Het kind bij zijn naam te noemen, is in de politiek uit den booze.

De liberalen spelen door hun verdeeldheid voortreffelijk in de kaart der clericalen.

Indien men de antithese had willen dooven voor een tijd, dan had men het advies der vrije liberalen moeten volgen en een Ministerie maken uit de gematigdste mannen van het centrum der Kamer, waarvoor de kans niet ongunstig stond, daar bij een deel der rechterzijde, waar men Kuyper duldt, omdat men niet anders kan, neiging was daartoe mee te werken.

Men had in zulk een periode van betrekkelijke rust de gemoederen kunnen laten bedaren en in rijp beraad de plannen ontwerpen voor de toekomst. Zenuwachtige menschen hebben echter altijd haast. Men droomde, dat de wereld zou vergaan, indien niet heel spoedig de vraag werd opgelost van het algemeen stemrecht en de groote sociale ontwerpen in allerijl werden afgehandeld. Men begon met de commissie voor de herziening van de Grondwet, oftewel het blanco artikel, met nieuwe groote belastingverhooging voor de sociale hervormingen, alsof men een kolossale meerderheid in de Kamer had.

Indien men een zoo belangrijk punt als de kiesvraag uit de Grondwet wil verwijderen, kan men alle artikelen wel blanco maken, - wat er feitelijk op neerkomt, dat wij eigenlijk geen Grondwet meer hebben.

Men heeft het constitutioneele stelsel genoemd: le règne de l'instabilité. Wordt men nu, wat het kiesrecht aangaat, afhankelijk van de toevallige meerderheden en beleeft men ongeveer elke vier jaar wat anders, dan is er veel kans, dat de constitutioneele komedie onder onbedaarlijk gelach eindelijk bezwijkt.

Ik schreef onlangs aan iemand, in wiens kennis en karakter ik vertrouwen stel, wat zijn meening was over het plan van Grondwetsherziening in verband met het blanco-artikel. Het antwoord luidde: ‘Ik zou wel de vraag willen doen, of we de heele Grondwet maar niet zouden opheffen. Een blanco-Grondwet ons ideaal! Want feitelijk stoort men zich niet aan haar bepalingen, wanneer dat zoo in de kraam te pas komt. Wat heeft men in de laatste jaren niet gesold met de bepalingen over het onderwijs. En was men onlangs weer niet bezig te beweren, dat de tot dusverre voorgestane opheffing van art. 166 al. 2

strikt genomen absurd is; dat wanneer de Grondwet zegt, dat de leden van de Rechterlijke Macht *voor hun leven* worden aangesteld, dit eigenlijk wil zeggen, dat men ze ingevolge een te maken wet ontslaan kan op een leeftijd, als door den gewonen wetgever wordt goedgevonden. Dat men liefst een rechter heeft, die niet boven de 65, althans niet boven de 70 is, acht ik rationeel, maar de vraag is, of de Grondwet toelaat dit in practijk te brengen.

'Een blanco-Grondwet, dat is het ware. Wij leven blijkbaar te snel; de omstandigheden wijzigen zich te spoedig, naar 't schijnt, de opvatting van gisteren is heden verouderd. En zoo is het niet alleen ten aanzien van onze Grondwet, maar ook ten opzichte van onze burgerlijke wetgeving, enz. Als men de uitspraken van den Hoogen Raad van een 25 jaar geleden naast die van de laatste jaren zet, - och, dan twijfelt ge aan uw eigen verstand.'

Zoo denken velen en wanneer de vrijzinnigen meenen, dat 'het land' met hen is, dan is dat een vergissing.

Wat was het gevolg van den vrijzinnigen overmoed? Dat Leiden verloren ging door de zwenking van Friesche Christelijk-Historischen, verloren ging met een groote meerderheid. Bij de candidaatstelling was bij de vrijzinnigen weer alle wijsheid zoek en keek men uitsluitend links.

Het orgaan der Nationaal-Historischen, *de Nederlandsche Stemmen*, sprak zijn hooge goedkeuring uit over de Leidsche zaak en men behoeft dus niet meer te vragen, hoe laat het straks zal zijn bij de algemeene verkiezingen. Het behoudend kiezersdeel, dat in 1905 de vrijzinnigen aan de overwinning hielp uit ontstemdheid over Dr. Kuyper, staat gereed om zich weer bij de rechterzijde te voegen. Daarmee hangt in verschillende zwakke districten den vrijzinnigen het zwaard van Damocles boven het hoofd.

Is het de invloed der demoraliseerende verkiezingen, die het politieke peil zoo hier als elders bestendig doet dalen? Wij worden zoo langzazamerhand aan alles gewoon. De eischen, aan Ministers en volksvertegenwoordigers gesteld, worden steeds lager en als men onze Kamer vergelijkt met die van vroegere jaren, bemerken wij, dat wij steeds achteruitgaan in gehalte, al zijn er nog eenige uitzonderingen. In de kiesvereenigingen en in de kranten, haar echo's, wordt wel alles goed gepraat; maar het vertrouwen wijkt in den lande meer en meer bij hen, die het onafhankelijk denken nog niet verleerd hebben.

> Warum spricht keiner ein befreiend Wort?
> Ach nein, das Ganze in gewohntem Gang,
> Doch ohne Mut und Hoffnung.

De 'pers', die, onafhankelijk, de leidster kon zijn van het volk, drijft mee en in plaats van Koningin der aarde lijkt zij de marketentster geworden, die achteraan trippelt, ook al weer met weinig uitzonderingen.

Een hoogleeraar te Bonn gaf onlangs bij een openingsrede den studenten den raad zich van de politieke partijen verre te houden, indien zij het vertrouwen van hun medeburgers wilden behouden en als mensch niet ondergaan in den wilden stroom. Groote verontwaardiging in de kranten, of - de waarschuwing dood gezwegen. Die waarschuwing kan gelden als bewijs, hoe het denkend deel zich uit de politiek heeft teruggetrokken, omdat het water te troebel is geworden. Voor onafhankelijke mannen schijnt daar geen plaats meer. Wie niet volgt, wordt opzij geduwd, en met zekere vrees voor de toekomst wordt de klacht geuit: Indien een volk steeds de regeering heeft, welke het verdient, staan wij werkelijk niet hoog en, waar gaan wij heen! De koers van het schip boezemt geen vertrouwen in bij de mannen der practijk, die in hun leven toonden, dat zij den geest en de kracht hebben om iets werkelijks tot stand te brengen en op dien grond in de eerste plaats recht hebben, dat hun advies gevraagd wordt.

Aan gezindheid tot medewerken bij hetgeen men de sociale nooden noemt, ontbreekt het niet, maar men mist de bedachtzaamheid en het overleg, de diepere kennis van den mensch en het menschelijke, met de onvermijdelijke schaduwzijde. Zoowel rechts als links verlangt men bescherming van de zwakken tegen de sterken. Daar is echter een grens en door ontreddering van het maatschappelijk organisme, het werk van eeuwen, kon men het wel eens erger, niet beter maken.

Reeds lang genoeg heeft men de begeerlijkheid van de zoogenaamde mindere standen aangekweekt en ziekelijke verwachtingen opgewekt, die nooit geheel kunnen verwezenlijkt worden, omdat de minderwaardigheid, physisch en psychisch van een zeer groot deel der maatschappij door geen wetten kan worden opgeheven.

De ervaring met de ongevallenwet en de woningwet zijn in sommige opzichten zoo ongunstig, dat men daaraan een waarschuwing kan ontleenen om voorzichtig voort te gaan en niet met wilde krijgskreten door te hollen.

Ook aan den anderen kant staan eischen, die niet uit het oog mogen worden verloren. De draagkracht van een volk - de kapitalisten zijn weinigen in getal, - is niet onbeperkt en men kan de nijverheid lasten en banden opleggen, dat zij kwijnen gaat en de arbeid minder wordt. Wie zal de arbeiders voeden, als het werk verslapt? De Staat, die door het heirleger van ambtenaren, gevolg van al de nieuwe sociale wetten, met groote schreden zijn uitgaven ziet wassen, terwijl bij de verkiezingen bezuiniging wordt voorgehouden als lokaas? Reeds nu wordt geklaagd over de lasten en plagen van de ambtenaren, die geen reden verstaan en alles regelen willen naar de fraaie theorie, waarmee de werkelijkheid den spot drijft en de individueele vrijheid geheel schuil gaat om een volk te maken van marionetten.

Zal het land nu bovendien nog weerloos gemaakt worden om aan de half doordachte eischen van de zoogenaamde sociale politiek te voldoen?

Wij zijn de 20ste eeuw ingetreden met allerlei toosten en groote verwachtingen. Dit was nu ‘onze’ eeuw. De vooruitgang op technisch gebied is zeker groot en de vorderingen der wetenschap zijn verrassend, al blijkt telkens weer, dat er geheimen zijn, die voor ons nooit zullen worden ontsloten. De ontdekkingen der wetenschap dringen echter slechts door tot enkele kringen, want aan de populariseering wordt weinig of niet gedacht. Buitendien is het de vraag, of de algemeene herseninrichting van dien aard is, dat de groote wetenschappelijke problemen ooit onder de bevatting van het algemeen kunnen worden gebracht. Zullen de clericalen daardoor niet meester blijven van een groot deel des volks?

Wat zullen ons op den duur de technische wonderen baten, indien de geslachten verzwakken, de karakters verloopen, de instinkten ontaarden, de mensch afneemt in zedelijke kracht?

Men spreekt van een tijdperk van verval, en er zijn inderdaad bedenkelijke teekenen, maar men ziet ze niet.

Op medisch terrein worden groote bezwaren over de toekomst geuit, klachten, die beantwoord worden met sentimenteele moderne opvattingen, die het kwaad nog erger maken.

‘Naarmate het huiselijk leven sterker bloeit, zijn de volken krachtig en gezond; het maatschappelijk verval vangt aan met kwijning van het huiselijk leven,’ schreef Funck Brentano. De ziel, de geest van het huisgezin is de vrouw en zij wordt van haar hooge plaats neergehaaald, zij moet de straat op om met het algemeen stemrecht in de politieke modder te worden herdoopt. Een onzer ‘eerste’ politieke mannen verklaarde immers, dat het stemrecht der vrouw eigenlijk geen quaestie meer is in een land, waar men een Koningin-Regentes had en nu een Koningin.

In het brein der moderne vrouw komt straks ook het idee, dat het stemrecht tot pendant heeft den weerplicht. Dat is ook zoo; die twee hooren bijeen. Ik zie de amazonenkorpsen opgericht, of misschien ook wel, - om proeven te nemen met de coëducatie - de vrouwen gewoon met de soldaten ingelijfd, de kazernen worden heiligheidsinrichtingen.

Wie weet welke fraaiigheden ons nog te wachten staan, wanneer de democratie ten volle ontluikt. De man, de vrouw, de mensch, 't is immers alles en overal gelijk en het onderscheid in geslacht is evenzeer een oude gril als het verschil van ras en begaafdheid.

Gustave le Bon, die heel wat zag van menschen en volken, en goed onderzocht, schrijft over de nieuwe vrouwenwenschen: La femme moderne, oubliant les différences mentales profondes, qui la séparent de l'homme, réclame les mêmes droits, la même instruction que lui et finira, si elle triomphe, par faire de l'Europe un nomade sans foyer ni famille.

En terwijl hier wijsheid te veel is, staan ginds in het Oosten twee machtige volken gereed om de nijverheid van het Westen een scherpe concurrentie aan te doen. Eerst afnemers van onze producten, leeren

zij thans in hun eigen behoeften voorzien, om straks onze markten met hun voortbrengselen te overstroomen.

Eenvoudiger van levenswijze dan de Europeaan, hebben die Oostersche volken hun kracht bewaard en men behoeft geen groot profeet te zijn om te voorspellen, dat het straks gedaan is met de opperheerschappij van de Westersche volken.

Het zou dus wel eens kunnen zijn, dat de verhoudingen in de wereld niet in ons voordeel veranderden, dat Europa het toppunt heeft bereikt, om langzaam of snel te dalen, al naarmate de omstandigheden dat meebrengen.

Tot heden hebben de volkeren als de menschen steeds hun tijd gehad van komen en van gaan. Waarom zou het nu anders zijn?

En dan wordt wellicht in den natijd tengevolge van de eigenwijze verdeeldheid der vrijzinnigen het clericalisme in verband met de reactie de grafsteen van onze beschaving en ontwikkeling.

24 Nov. '6.

NOORMAN.

Wat staat het vormen van een volksleger het meest in den weg?

Dat het in de toekomst nog eens tot een volksleger komen moet, wordt door weinig deskundigen meer betwijfeld. Men verschilt alleen nog van gevoelen, of deze profetie spoedig dan wel eerst na verloop van tijd zal kunnen worden vervuld, in verband waarmede men onderling nog strijd voert over den te kiezen weg, die naar het doel leiden kan. Terwijl de een denkt, dat het decreteeren van algemeenen dienstplicht en daarmede gepaard gaanden verkorten eerste-oefentijd voldoende is om het begeerde zoo niet aanstonds, dan toch na weinig jaren te kunnen erlangen, oordeelt een ander, dat men met dat decreteeren alleen er volstrekt niet zoo dadelijk komen kan en daardoor zelfs aanleiding zal geven tot verwarring, daar alsdan eene geleidelijke oplossing van het vraagstuk niet meer mogelijk is.

Met dit principiëele verschil van gevoelen gaat nog een ander gepaard, dat er niet minder toe bijdraagt, beide partijen van elkaar verwijderd te houden. De eene groep, zij die op dadelijken algemeenen dienstplicht en verkorten oefentijd aandringt, wil, als een natuurlijk gevolg van den laatsten eisch, de militaire opleiding vereenvoudigen, door daarbij alles te schrappen, wat - volgens haar - niet direct tot verhooging der gevechtswaarde bijdragen kan. De andere groep acht het echter meer noodig, dat niet zoozeer de militaire opleiding, maar de *volks*opvoeding zich wijzigen moet, en op middelen zint zij dus, om eerst de mannelijke jeugd op den militairen oefenplicht voor te bereiden.

Zonder nu verder nog acht te geven op de schakeeringen tusschen de twee hier aangegeven kleuren, kan men dus zeggen, dat de eene partij het leger meer naar het volk, de andere partij het volk meer naar het leger modelleeren wil. Hierover toch zijn vrijwel allen het eens, dat ineensmelting niet mogelijk is, zoolang de bestaande toestand gehandhaafd blijft. Aan den eenen kant zegt men, dat het leger en aan den anderen kant dat het volk voor een volksleger nog niet deugt. Ziedaar de scheidingslijn tusschen beider kampen zoo duidelijk mogelijk getrokken.

Zonder nu bepaaldelijk partij te kiezen, moet er hier al dadelijk op gewezen worden, dat de eersten van zuiverder beginsel uitgaan dan

de laatsten. Immers, in geen geval kan het bestaanbaar zijn, dat het volk zich te richten zal hebben naar het aan hem ondergeschikte leger; dit inzonderheid niet, waar het gaat om eene quaestie als hier, nl. de volksopvoeding. Wanneer men dit niet inziet, dan beseft men ook niet ten volle het bedenkelijke, dat er in gelegen is, wanneer dat volk te veel opgaat in het leger, het gevaar dat er ontstaat, wanneer dat volk wat men zou kunnen noemen gemilitairiseerd wordt. Afgescheiden van de vraag of dit met onze natie wel eens mogelijk zoude zijn, dient het duidelijk en goed op den voorgrond te worden gezet, dat dit niet wenschelijk is. Het naturel van ons volk, d.i. het geheel der eigenaardigheden en kenmerken, waardoor het zich van alle andere volken onderscheidt, dient voor beschadiging of schending gevrijwaard te zijn, omdat dit naturel de zedelijke basis is, waarop gansch het gebouw der volksopvoeding steunen moet. Verliest men dit uit het oog, dan werkt men er toe mede het volkskarakter te bederven.

Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat daarmede elke poging tot aanpassing aan het leger te veroordeelen is. Wanneer twee bloedverwanten gescheiden van elkaar leven en aan meerdere toenadering behoefte hebben, dan zullen de sympathie en achting voor elkaar niet anders geboren kunnen worden, dan als *beiden* er toe medewerken tot elkaar te komen. En zoo zal ook het volk, wil het werkelijk met de weermacht tot een volksleger kunnen verbroederen, eenige concessies hebben te doen. Dit alleen heeft men hierbij in het oog te houden, dat daarbij het volkskarakter onaangetast blijven moet.

Op dit laatste komt het dus ook aan, wanneer men er over wil oordeelen, in hoeverre de tweede partij in het ongelijk moet worden gesteld. Zoolang het verlangen hiervan niet verder gaat dan aan de mannelijke jeugd eenige vooroefeningen op te leggen, zooals: sport, gymnastiek, schermen en schieten, dan zal het volkskarakter daaronder niet te lijden hebben; integendeel zal dit karakter hierdoor worden gestaald, omdat de genoemde oefeningen aan niet anders dan fierheid en kordaatheid in optreden bevorderlijk zullen zijn. Geheel anders wordt het evenwel, wanneer men onder die vooroefeningen ook verstaat het exerceeren in rij en gelid en het zich leeren onderwerpen aan die onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, welke alleen in de militaire wereld onverbiddelijk te eischen valt. Zulke oefeningen vorderen uit hun aard en wezen een min of meer gewelddadig pasklaar maken van elks individualiteit aan militaire eischen; wat onvermijdelijk na zich sleept, dat men die individualiteit verkracht, daarmede elks geleidelijke ontwikkeling verwringt, en als gevolg hiervan de mannelijke jeugd in hare opvoeding bederft.

De natie zal om die reden nimmer mogen toelaten, dat het zwaartepunt der vooroefeningen in exerceeren en gehoorzaamheidsdressuur gezocht wordt. Maar ziet, en hier zijn we al vrij nabij het punt waarop te wijzen valt, juist dat exerceeren en die dressuur hebben bij het

huidige systeem van opleiden tot militair als vooroefeningen nog de meeste waarde! Wanneer men deze oefeningen niet in het militaire programma voor de jeugd opneemt, nu, dan behoeft er ook bij den tegenwoordigen stand van zaken maar weinig op te worden gerekend, dat er spoedig, zooals het in de voorlaatste Troonrede heet, 'bepalingen zullen kunnen worden ontworpen, ten einde op den duur door verkorting van den diensttijd onder de wapenen, tot verhooging van het militiecontingent te geraken, ten einde zoodoende te komen tot weerbaarheid van het geheele volk.' Daarom zeggen dan ook velen in het leger: schaf al dat geëxerceer en dien rompslomp van afgeleefde militaire vormen toch af; richt de militaire opleiding zoo in, dat daarin niet het alléénzaligmakende heil gezocht wordt; zet de ramen der kazernen wat meer open; laat hierin de frissche wind de starre en stijve gehoorzaamheidsdressuur verdrijven, opdat meer initiatief en zelfstandigheid in oordeelen en handelen mogelijk wordt.

En zeker hebben zij, die zoo spreken, gelijk, te meer, nu het van militair-deskundige zijde voor geen redelijke tegenspraak meer vatbaar is, dat ten aanzien van de gevechtswaarde het exerceeren een heel ondergeschikte nevenzaak, en het aankweeken van initiatief en zelfstandigheid in oordeelen en handelen bij elk individu een boven alles uitstekende hoofdzaak geworden is. Den minister zou men dan ook kortzichtigheid te verwijten hebben, waar deze wèl eene commissie benoemt (Beschikking d.d. 24 Juli 1906), ten einde te laten onderzoeken, welke maatregelen van de zijde van het volk genomen moeten worden, om den Nederlandschen dienstplichtigen jongeling vooraf geschikt te kunnen maken voor een verkorten eerste-oefentijd, maar niet te gelijk ook het huidige militaire opleidingssysteem aan een onderzoek onderwerpt, n.l. in hoeverre dit systeem het zonder exerceeren en gehoorzaamheidsdressuur stellen kan, zoodat als gevolg *hiervan* de eerste oefentijd kan worden verkort. Het vermoeden wint daardoor veld, dat deze bewindsman meent, dat het leger geene concessies heeft te doen en alle toenadering alleen van het volk komen moet. Wèl de volksopvoeding dus met de militaire opleiding in overeenstemming brengen, maar deze opleiding zelve overigens niet wijzigen naar de denkbeelden, die tal van bekwame en ernstige militairen heden ten dage daaromtrent koesteren, en welke denkbeelden bovendien geheel liggen in de lijn eener rationeele volksopvoeding. Tot deze en geene andere meening zoude men moeten komen, wanneer men de tot nu gevolgde gedragslijn van den minister beziet.

Evenwel, men zal het zich wel uit het hoofd kunnen zetten, dat deze militaire autoriteit zoo eenzijdig te werk zou gaan, wanneer er niet eene bijzondere reden was, die hem om zoo te zeggen dwingt tot deze houding. Het oog van den tegenwoordigen titularis ziet, gelooven wij, veel te scherp om óók niet reeds te hebben opgemerkt, hoeveel er nog aan de tegenwoordig gevolgde manier van soldaten-opleiding en

-vorming te verbeteren valt (het uitvaardigen van de bekende circulaire is hiervan o.a. een eerste bewijs geweest); terwijl zijne grondige militaire bekwaamheid alle verdenking op zijde zet, als zoude deze voormalige sous-chef van den generalen staf nog niet beseffen, hoe weinig ver men tegenwoordig op het gevechtsveld met dril en blinde gehoorzaamheid komt. Neen, die reden zal het wel zijn, waarom hij zoo aarzelend en angstig te werk gaat; waarom hij de Kroon de zoo uiterst voorzichtig gestelde woorden in den mond geeft: de *mogelijkheid* te openen, om *op den duur* te geraken tot *geleidelijke* weerbaarheid van het geheele volk. Zeker, zegt de minister, het is wenschelijk, zoo'n volksleger, en ik wil het ook wel, die weerbaarheid van het gansche volk; maar - langzaam aan, er is iets dat mij huiverig maakt in dezen al te voortvarend op te treden.

Wij willen hier de reden noemen, die naar ons gevoelen de oorzaak is, waarom het exerceeren en de gehoorzaamheidsdressuur bij de militaire opleiding nog den boventoon moeten voeren en waarom dus ook het verbroederen met het volk, dus het instellen van een volksleger, bij ons tot in de toekomst verschoven moet worden, dit, niettegenstaande toch vrij algemeen de wenschelijkheid hiervan wordt erkend. Het is: het volstrekte gemis aan opvoedkundige kennis in de militaire wereld; de totale afwezigheid van een juist inzicht in zaken van zielkundigen en paedagogischen aard, die maken, dat men vooralsnog de punten niet weet vast te stellen, waarlangs het pad loopen moet om de zoozeer veranderde ideeën omtrent onderwijs en opvoeding, in de samenleving bij de volksopvoeding reeds sinds lang gehuldigd, óók toe te passen in de kazerne bij de opleiding en vorming tot militair, dit zoodanig, dat elks individueele militaire waarde er tevens op vooruit kan gaan. Het spinhuis en de plak, bij de volksopvoeding reeds sedert lang veroordeeld, hebben, zij het dan dat de lichamelijke straffen reeds lang geleden zijn afgeschaft, in figuurlijken zin bij de militaire opleiding en vorming nog bijna alles te zeggen; en in verband met de strenge eischen in het leger aan orde en gehoorzaamheid te stellen, is het dus waarlijk geen wonder, dat thans de geleidelijke overgang van de volks- in de militaire opvoeding nog ten eenen male ontbreekt.

Zeker is het nu heel gemakkelijk te zeggen: schaf al dat geëxerceer en die blinde gezagsuitoefening maar af; doch men vergeet dan te bedenken, dat deze handelwijze in de tegenwoordige omstandigheden overeenkomt met het herstellen van een huis, door er de fundamenten onder uit te breken. Waarop dit laatste zoude uitloopen, beseft allicht ieder - het gansche gebouw zou instorten; maar of men zich van het gevaarlijke van het eerste ook voldoende bewust is? Wij voor ons kunnen dit moeielijk aannemen, gegeven den ijver dien men aan den dag legt en den drang dien men uitoefent, om deze afschaffing te bewerken, *zonder* aan te geven de wijze hoe moet worden gehandeld, om niettemin de orde en gehoorzaamheid, in hare ware en volle

beteekenis, tot het hoogst bereikbare op te kunnen voeren. Want dáárover zal men het zeker wel eens zijn, dat in het leger aan die orde en gehoorzaamheid zelve niet zal mogen worden getornd, zij het dan, dat de 'lijdelijke' gehoorzaamheid (taalkundig eigenlijk een pleonasme) uit de militaire terminologie kan worden geschrapt(*). Maar, wat meent men nu eigenlijk, dat er gedaan moet worden om het individu orde en gehoorzaamheid te leeren, zonder daarvoor tevens tot exerceeren en dresseeren (de twee middelen alleen geschikt bij de africhting van het cavaleriepaard) zijn toevlucht te nemen? Wel, dan zal men die orde en gehoorzaamheid aan het individu moeten leeren door hem militair *op te voeden,* d.w.z. men zal zijn denk-, gevoel- en wilvermogen, met inachtneming van zijne individualiteit, zijn karakter en temperament, hebben te leiden in militaire richting, dit met het doel om elks vrijen wil, dus elks eigen innerlijken aandrang tot goed en juist handelen, tot een zoo hoog mogelijk peil op te voeren.

Wanneer men hiertegen te berde wil brengen, dat dit niet mogelijk is in verband met den korten duur van 's mans diensttijd en de omstandigheid, dat men met reeds de kinderschoenen ontwassen menschen te doen heeft, dan moeten wij dezen 'men' onmiddellijk toeroepen: staak dàn ook Uw geroep om dadelijke invoering van algemeenen dienstplicht en verkorten oefentijd; dat onbesuisd dringen naar een z.g. volksleger; tevens dat drijven om afschaffing of vermindering van exerceeren en dressuur; want gij zijt daarmede alsdan gevaarlijk en werkt er toe mede, dat het militaire gebouw, nu nog voldoende stevig, tot puin ineenstort. Maar, tevens zouden wij dezen 'men' den raad moeten geven, zijn militairen gezichtskring wat te verruimen, door daarin óók op te nemen datgene, wat tegenwoordig op paedagogische gronden als mogelijk en onmogelijk wordt aangenomen en erkend. Want deze 'men' toont met zijne apodictische uitspraak dan geen verstand te hebben van opvoeding, - het nadeel waarop zooeven gewezen werd - en tracht met groote woorden goed te maken, wat hem aan kennis en ervaring op 't stuk van onderwijs en opvoeding ontbreekt. Daarmede behoort het uit te zijn, omdat tegenwoordig de partij van het behoud den grond reeds onder zich voelt wegzakken en bereids door den geest des tijds gedwongen werd eenige concessies te doen door al te hoekige exercitie-vormen wat af te ronden en de tucht wat leniger toe te passen, iets, wat zonder daarbij eene methode van militaire opvoeding te volgen niet *mag* geschieden, wil men geen oorzaak worden van verslapping der tucht en verlies aan innerlijke legerkracht.

Het door het leger verwaarloozen van wat de opvoedkunde, vooral in de laatste halve eeuw, heeft geleerd, is dus de reden, waarom vooralsnog geen meerdere aanpassing te verkrijgen is, en waarom de

(*) De nieuwe Wet op de Krijgstucht heeft dan ook al het woord 'lijdelijk' tot het verleden gedoemd.

ineensmelting van leger en volk nog altijd eene onmogelijkheid blijft. Te midden der opvattingen omtrent onderwijs en opvoeding door het volk voorgestaan, staan de denkbeelden door het leger daaromtrent gekoesterd geïsoleerd en op zichzelve; wat ten gevolge heeft, dat beider *karakter* te veel verschilt om elkaar te kunnen begrijpen en te kunnen waardeeren. Dit karakterverschil is natuurlijk niet op te heffen alleen door algemeenen dienstplicht in te voeren; want daardoor zal het leger slechts numeriek en in materieel opzicht winnen, terwijl juist het aanknoopen van een *zedelijken* band tusschen volk en leger er in de eerste plaats over beslissen zal, of in waarheid een volksleger geboren wordt. Hiermede in verband kan het wellicht nuttig zijn op te merken, dat in *materieel* opzicht reeds nu een volksleger ten onzent bestaat, dit, sedert de plaatsvervanging bij de wet werd afgeschaft. Immers, al worden thans nog door de loting eenige grenzen gesteld, de weermacht wordt nu toch niettemin voltallig gehouden door de eigen zonen der natie zonder aanzien des persoons, en materieel is derhalve het leger reeds nu eene zuivere afspiegeling van het beeld des volks. Zeker kan men het nu nog over die grenzen niet eens zijn; men kan b.v. meenen, dat een grooter of kleiner aantal jongelieden, ja ook dat allen voor den krijgsdienst moeten worden bestemd, maar dit doet aan het uiterlijke van het beeld niets toe of af. Wat er nog altijd wel aan blijft ontbreken, is de overeenstemming tusschen het *innerlijke* van beider wezen; het *karakter* verandert er niet door, en hierop komt het toch aan, wil men in de toekomst op eene werkelijke ineensmelting kunnen rekenen.

We komen dus nu te staan aan de zijde van de tweede partij, waar deze zegt, dat men met decreteeren van algemeenen dienstplicht alleen er niet komen kan. Daarmede moet, hoe men het ook keere of wende, eene verandering in opleiding en vorming gepaard gaan, zoodanig, dat de om financieele redenen door den algemeenen dienstplicht gevorderde verkorting van eerste-oefentijd, geene nadeelen aan het leger teweegbrengt en bovenal, dat ook die opleiding en vorming aan het volk meer sympathiek wordt, door hierbij rekening te gaan houden met het naturel en karakter van dat volk. Welnu, om deze beide redenen is het eene onafwijsbare noodzakelijkheid geworden, dat het vele geëxerceer en de gehoorzaamheidsdressuur vervalt; terwijl dit weer op zijne beurt eischt, dat de militaire opleiding in waarheid eene militaire *opvoeding* worde. - Maar, de kennis van zelfs de eerste beginselen van opvoedkunde ontbreekt in de militaire wereld nog gansch en al, zelfs zóó, dat daarin nog de zonderlingste ideeën omtrent tucht te vinden zijn; terwijl men toch zal moeten toegeven, dat zeker ten aanzien van dit woord geen tegen elkaar indruischende meeningen zouden mogen bestaan! En wat hier nu van de tucht gezegd wordt, geldt ook van hare toepassing; slaat ook op wat men zou kunnen noemen de militaire onderwijsleer; ook op het aankweeken van zelfstandigheid in

denken en handelen; almede op het bevorderen van een opgewekte stemming; in één woord, op het in het meeste belang van het leger leiden van den soldaat als *mensch!*

Dit gemis aan opvoedkundig inzicht, of, laten we het maar bij zijn waren naam noemen: deze achterlijkheid van het leger, is maar niet als met één slag (b.v. door het uitvaardigen van eene circulaire) te verhelpen; want het geldt hier niet alleen het gebrek aan kennis, maar vooral het gemis aan ervaring op opvoedkundig gebied. Het eerste kan men betrekkelijk spoedig te boven komen, wijl dit slechts het aanleeren van paedagogische beginselen en regels vereischt; maar om het laatste, het gemis aan ervaring, te verhelpen, daarmede is om zoo te zeggen een deel van een menschenleeftijd gemoeid. Eerst wanneer de opleiding van den meerdere in meer opvoedkundige richting is geleid, zal de 2de luitenant van heden over zegge een tiental jaren een volledig geschikt militair opvoeder kunnen zijn(*). En, wanneer we zóó ver zijn, n.l. dat elk officier zich als militair opvoeder beschouwen kan en wil, dan zal ook - en dit niet tot nadeel maar tot groot voordeel voor het leger - ten onzent in alle opzichten een *volks*leger bestaanbaar zijn.

Men moet dus de opleiding van den meerdere, vooral die van den officier, wijzigen, waarbij zich zou hebben aan te sluiten de invoering van eene methode van militaire opvoeding, welke zich beter aanpast aan die, tegenwoordig in school en huis gevolgd, waardoor het militaire onderwijs en de militaire tucht meer geleidelijk den jongeling kunnen worden bijgebracht, terwijl tevens het militaire doel voor hem gemakkelijker en vlugger bereikbaar wordt. Zoo zal b.v. naast een gaandeweg verbannen van in alle opzichten verouderde en overbodige exercitievormen, het aan de mannelijke jeugd zoo veel belangstelling inboezemende sportspel als integreerend onderdeel van de militaire opleiding dienen te worden beschouwd; de opvoeding van het gevoelvermogen, thans vrijwel bij de weermacht geheel genegeerd, op de plaats, waar zij recht op heeft, moeten worden gesteld; verder het wilvermogen niet, zooals thans, naar elks willekeurige opvatting van wat in militairen zin goed is of slecht, maar naar vaste, bij de volksopvoeding algemeen als juist erkende beginselen, dienen te worden geleid. En deze weinige zaken, hier maar zeer verkort weergegeven, vorderen van het leger, *dat het een geheel gewijzigd systeem van opleiden en vormen tot het zijne maakt*(†). Hier is dus ook het punt te vinden, waar de weg, om tot een innerlijk krachtig volksleger te komen, begint: een ander

(*) Over uitzonderingen spreken we hier natuurlijk niet. Er zijn in het leger ook nu reeds ware opvoeders te vinden, dus zelfs zonder voorafgaande vorming te hebben genoten. Dat is evenwel niet genoeg. *Allen* moeten leeren beseffen, dat het hun dure plicht is als militair opvoeder op te treden, en *allen* moeten leeren inzien, dat daarmede ook hunne waarde als 'meerdere' staat of valt.

(†) Een zoodanig systeem, hetwelk zonder vóóroefeningen *zes* en met vóóroefeningen *vier* maanden als eersten oefentijd eischt, beproefden we reeds te ontwerpen in al zijne onderdeelen. Zie ons werk: *Militaire Opvoeding,* uitgave Gebr. van Cleef, 1906.

systeem moet worden gevolgd! Niet maar een in het wilde afschaffen van dezen of dien exercitievorm, of een niet met kennis van zaken verlichten van den strengen eisch der tucht, waarmede men thans reeds nu en dan bezig is - dit kan zelfs gevaarlijk worden in de tegenwoordige omstandigheden - maar eene opvoedkundige opleiding en behandeling van het individu, van diens intrede in de kazerne af tot zijn terugkeer in de burgersamenleving. Wanneer men dáártoe medewerkt, zal men er ook het meest toe bijdragen, dat mettertijd ineensmelting mogelijk wordt, dus ten onzent in waarheid een volksleger kan ontstaan. Zoo niet, men houde zich er verzekerd van, dat bij verderen aandrang als zoodanig een caricatuur ter wereld komt.

D.J. RUITENBACH.

Christiaan Huygens' reis- en studiejaren. (1657-1665).

Wie den Rijn aanschouwt, waar hij ‘als grootvorst van Europa's stroomen’ ons land binnenkomt, dan rustig vloeit langs dicht bevolkte kusten, een drukke scheepvaart op zijn wateren torst, kan zich geen voorstelling vormen van zijn oorsprong. Daartoe toch moet men ver opwaarts trekken, door de geheele weststreek van Duitschland naar Zwitserland, zijn tallooze bochten en kronkelingen volgen, om te eindigen in het woeste gebied van het hooggebergte. Hier laten de gewone middelen van vervoer den reiziger in den steek; slechts te voet kan hij opstijgen naar de bronnen, waaraan de stroom zijn oorsprong te danken heeft. In eeuwige sneeuw en ijs zoekt hij met moeite een pad en staat eindelijk voor een meertje in het hooggebergte, waar geen woning meer is te vinden, geen plantje meer groeit, geen vogel door de lucht zwiert. In dit onherbergzaam oord vindt de stroom zijn oorsprong; aanvankelijk daalt hij als een onaanzienlijk beekje uit de hoogte neer; doch weldra ontvangt hij versterking van uit andere hoogten afgedaalde beekjes. Zoo groeit hij aan tot een stroom, die met versnelden pas afdaalt naar het land en voortdurend wordt versterkt door van alle zijden toestroomende wateren. Geleidelijk neemt hij grooter afmeting aan; doch lang duurt het, aleer hij zijn wateren dienstbaar kan maken aan de bevruchting van zijn oevers, en nog langer eer hij als voornaamste middel van vervoer zijn diensten aan de scheepvaart kan verleenen. Dan eerst verdient hij den eernaam, die hem niet ten onrechte wordt toegekend; dan eerst wordt hij tot zegen van de landen, die hij in breede golven doorkruist.

Dit beeld mag wel toegepast worden op de ontwikkeling van wetenschappelijke onderzoekingen, waarvan de waarde algemeen wordt erkend en gehuldigd, wier gevolgen van onberekenbaar nut zijn voor het sociale leven. Velen verdiepen zich in haar werking, anderen passen haar toe op nieuwe vindingen, slechts weinigen geven zich de moeite tot haar oorsprong door te dringen. Daartoe toch moet men de lang betreden paden verlaten en opklimmen tot bronnen, die slechts na veel zoeken zijn te vinden en dan nog niet altijd gemakkelijk zijn te doorgronden. Doch wie zich die moeite getroost, wordt rijkelijk beloond,

want de bevrediging blijft niet uit. Zij ligt hier in de kennismaking met het leven en de werken van groote mannen, die ons op het moeitevolle pad der wetenschap zijn voorgegaan en dat pad hebben geëffend voor onze schreden. Strijd en teleurstelling zijn ook hun ten deel gevallen, doch ook voor hen bleef de belooning niet achter. In enkele gevallen kwam de erkenning hunner verdiensten reeds bij hun leven; in de meeste gevallen echter waren zij hun tijd zoover vooruit, dat hun tijdgenooten, nog in vooroordeel verzonken, den vooruitgang niet konden beseffen en daardoor ook niet konden waardeeren. Dan bleef hun ter bemoediging en opwekking de troost, dat volgende geslachten die waarde zouden erkennen en voordeel trekken uit den door hen met heldere geestesgaven verkondigde leer.

Zoo is het ook gegaan met den man, wiens naam in den titel van dit opstel prijkt; reeds handelde ik(*) over zijn leerjaren - thans zullen wij hem nagaan in de volle ontwikkeling van zijn talent.

I.

Wij verlieten hem na zijn leerjaren volbracht te hebben in de vaderlijke woning op het Plein: hij had den leeftijd van 27 jaren bereikt en was toegerust met alle kennis, die hem een eervolle plaats in de maatschappij kon verschaffen. Doch hij begeerde geen betrekking, die te veel van zijn tijd en aandacht zou vergen; hij verkoos al zijn krachten te wijden aan wetenschappelijk onderzoek en de toepassing daarvan op het maatschappelijk leven.

Het beroep aan een instelling van hooger onderwijs had hem die gelegenheid wel kunnen verschaffen; dikwijls wordt verwondering geuit, dat hem die gelegenheid niet werd aangeboden en, zoo dit plaats vond, door hem daarvan geen gebruik is gemaakt. Doch wanneer men den toestand van het hooger onderwijs en van de wetenschappelijke ontwikkeling dier dagen nagaat, moet die verwondering plaats maken voor een volkomen begrijpen. Die toestand toch was niet gelijk aan hetgeen hij in onze dagen is, maar stond daarbij zoover ten achter, dat een man als Christiaan Huygens zich daartoe onmogelijk kon aangetrokken gevoelen.

Bij het driehonderdjarig feest van de stichting der Leidsche hoogeschool in 1875, dat, gelijk velen nog met mij heugt, schitterend werd gevierd, verscheen ook als feestgave het ‘Album Studiosorum academiae lugduno-batavae MDLXXV-MDCCCLXXV.’ Dit album, als dikke kwartijn uitgegeven, bevat de namen van alle studenten, welke gedurende drie eeuwen bij den Rector magnificus als zoodanig waren ingeschreven, en is dus een kostbare bron voor velerlei onderzoekingen op wetenschappelijk en litterair gebied. Die namen, met de bijvoeging van leeftijd bij de inschrijving en van de geboorteplaats, zijn ontleend

(*) Zie *De Tijdspiegel* van September 1906.

aan de rectorale inschrijvingsregisters, welke in het archief der Leidsche universiteit berusten.

De lange lijst, meer dan 70.000 namen bevattende, waaronder Engelsche en Schotsche, Fransche en Italiaansche, Zweedsche en Deensche, Russische en Poolsche, Zwitsersche en Hongaarsche, Duitsche uit alle deelen van het rijk, Afrikaansche en Indische, wordt voorafgegaan door een lijst van de Curatoren vanaf de stichting en van een lijst der hoogleeraren, ingedeeld naar de faculteiten. Voorwaar een kostbare bron voor velerlei onderzoekingen! Doch helaas, de bron is troebel en weinig te vertrouwen; reeds bleek ons dit bij het onderzoek naar de inschrijving van onzen held; de waarschijnlijke oorzaak van vele misstellingen bij de inschrijving van studenten werd daarbij aangegeven. Licht zou men meenen, dat de lijst van Curatoren en Professoren, uit goede bronnen samengesteld, meer vertrouwen verdient, doch bij nader onderzoek wordt ook dit vertrouwen geschokt. Talrijk zijn ook hier de misstellingen, te beginnen met hetgeen omtrent mijzelven staat aangeteekend; hiervoor is geen andere oorzaak aan te geven dan zorgeloosheid. Doch wat te denken, wanneer men bij Willebrord Snellius vermeld vindt, dat hij in 1592 werd geboren en in 1600 (dus op 8-jarigen leeftijd) als lector mathes. optrad! Zoo wordt als sterfjaar van Fr. van Schooten (den zoon) vermeld 1661: in goed vertrouwen nam ik dit over. In het eerste deel der briefwisseling wordt ook dit jaar opgegeven; in het derde wordt aangetoond, dat het een jaar vroeger moet worden gesteld, doch in het vijfde weer 1661 als sterfjaar vermeld; hecht nu nog eens aan dergelijke bronnen, waar het op nauwkeurigheid aankomt!

Intusschen blijkt uit de professorale lijst, dat oorspronkelijk slechts 4 faculteiten bestonden; de theologische, juridische, medische en philosophische faculteit. Deze laatste bevatte zoowel de litterarische als de mathematische wetenschappen; eerst in 1815 had de splitsing in twee faculteiten plaats, gelijk deze nog bestaan. De professoren in de botanie, chemie en natuurlijke historie waren oorspronkelijk bij de medische faculteit ingedeeld. De eerste hoogleeraren in de mathesis waren tevens leeraren aan de krijgsschool, welke door prins Maurits aan de hoogeschool was verbonden. Zoo waren ook de Van Schooten's naast hun academische lessen met het onderwijs in de militaire bouwkunde belast. De bezoldiging dezer professoren was zoo gering, dat zij, wanneer zij geen inkomsten uit eigen bezittingen hadden, genoodzaakt waren, soms tot een vrij groot aantal, studenten in den kost te houden. Zij waren van burgerafkomst en stonden, afgescheiden van wetenschappelijke verdienste, op de maatschappelijke ladder niet hooger in aanzien dan thans leeraren van burgerscholen en gymnasia. Dit overwegende, wordt het duidelijk, dat onder hen geen plaats was voor een man als Christiaan Huygens, gesproten uit een aanzienlijk geslacht, dat op grooten voet leefde en tot de naaste omgeving van het prinselijk

hof behoorde. Veeleer zou hem een plaats zijn toegekomen onder de Curatoren, die uit voorname geslachten werden verkozen en waartoe o.a. Jacob Cats en Cornelis de Witt hebben behoord. Doch door zijn langdurig verblijf te Parijs ontbrak de gelegenheid hem in dit hooge college op te nemen. Zijn vader was, zooals wij reeds gezien hebben, curator van de door prins Frederik Hendrik gestichte illustre school (athenaeum) te Breda, die echter slechts een kort bestaan heeft voortgesleept.

Zoo bleef dus Christiaan in het vaderlijk huis en kon zich daar geheel aan zijn studiën en wetenschappelijke onderzoekingen wijden. Het huis gaf hem daartoe een uitstekende gelegenheid. Het was ruim en daarbij zoo stevig gebouwd, dat toen het in het midden der vorige eeuw moest afgebroken worden, om plaats te maken voor het tegenwoordige departement van justitie, naar ooggetuigen mij verzekerd hebben, het de grootste moeite kostte om de muren op te ruimen, even als dit voor enkele jaren het geval was met de vorige beurs te Amsterdam.

Vader Constantijn had het huis voortreffelijk ingericht; één vleugel was bestemd voor zijn vrouw en de kinderen; toen zij overleden was, vóórdat het huis werd betrokken, stond hij dien vleugel af aan zijn zonen, die er ruime vertrekken hadden. Christiaan had er zulk een groote kamer tot zijn beschikking, dat hij zijn jongeren broeder daarvan zonder zich te beperken de helft kon aanbieden door daarin een schot te laten plaatsen. Verder had hij ter beschikking de open ruimte, die het huis aan alle zijden omgaf; hier had hij gelegenheid om proeven te nemen, zijn verrekijkers, die steeds grooter afmeting verkregen, te plaatsen en daarmede zijn waarnemingen aan den sterrenhemel te verrichten, waartoe ook op het dak gelegenheid bestond.

Alle instrumenten werden door hemzelven samengesteld, hierin ijverig bijgestaan door zijn broeders, wanneer zij van hun reizen in het vaderland waren teruggekeerd. Hij rustte niet, voor hij de beste hulpkrachten tot zich had getrokken; de geoefendste en handigste werklieden der stad werden geroepen om hem in dit werk bij te staan. Tegen geen uitgaaf zag hij op, wanneer zij tot volmaking van een instrument moest dienen: hij beklaagde zich wel eens bij zijn vader en broeders, dat hij al zijn beschikbare geld moest uitgeven aan kijkers en andere instrumenten; van geldelijke belooning voor zijn waarnemingen en vindingen was geen sprake. Wel nam hij verschillende patenten, doch dit was destijds zoo slecht geregeld, dat zij hem weinig of niets opbrachten en geen geldelijk voordeel hebben bezorgd. Slechts de lust tot studie en de begeerte om zijn vindingen dienstbaar te maken aan het maatschappelijk belang waren zijn drijfveeren. De staat bemoeide zich in die dagen volstrekt niet met wetenschappelijke onderzoekingen en gaf daarvoor geen geld. Wie onderzoekingen wilde doen of proefnemingen instellen, moest dat zelf maar bekostigen. Ook aan de hooge-

scholen werd hiervoor geen subsidie verstrekt; Snellius, hoogleeraar te Leiden, vervaardigde of bekostigde zelf de meetinstrumenten, waarmede de lengte van den omtrek der aarde voor het eerst bepaald werd; enkele deelen dier werktuigen worden tot zijn roemvolle nagedachtenis nog in het academisch kabinet bewaard.

Van een natuurkundig laboratorium of welvoorziene sterrenwacht was aan de hoogescholen geen sprake. De hoogleeraar, die proefnemingen wilde verrichten, moest zelf maar zien, hoe hij aan de noodige instrumenten kwam en hoe hij ze betaald kreeg. Gelegenheid tot oefening in het waarnemen was er niet - soms liet de hoogleeraar zich door zijn leerlingen bijstaan, maar van practische opleiding was destijds geen sprake.

Thans is het anders. Van regeeringswege worden aan alle inrichtingen van hooger onderwijs kostbare laboratoria gesticht en onderhouden, en daarvoor op de begrooting hooge sommen uitgetrokken. Geen hoogleeraar denkt er aan, ook al is hij door de fortuin begunstigd, om proefnemingen op eigen kosten te verrichten; weigert de regeering hem hierin bij te staan, dan wendt hij zich tot bijzondere instellingen of vereenigingen om financieele hulp tot aanschaffing van instrumenten en bezoldiging van hulppersoneel. Vraagt men, of de uitkomsten beantwoorden aan de verwachting, dan kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. Want het is opmerkelijk, dat groote uitvindingen op proefondervindelijk gebied door alle tijden heen niet zijn volbracht in kostbare, van rijkswege gestichte en onderhouden laboratoria, maar in de bescheiden werkplaatsen van natuuronderzoekers en met de eenvoudigste hulpmiddelen.

Dit was het geval met Snellius en Huygens; hetzelfde verschijnsel deed zich voor bij *Leeuwenhoeck* met zijn microscopen, bij *Swammerdam, Musschenbroek* met zijn Leidsche flesch en '*s Gravezande*, door wier onderzoekingen ons land in de natuurwetenschap een eervolle plaats heeft verkregen.

In het buitenland kunnen wij trouwens hetzelfde verschijnsel opmerken. Want *Newton* vervaardigde te Cambridge zijn telescoop en deed zijn proeven over de lichtbreking met eigen hulpmiddelen. Toen de Fransche natuurkundige *Fresnel* was bekend geworden door zijn onderzoekingen over de interferentie van het licht, ontving hij eens bezoek van een Engelschman, die begeerig was het laboratorium te zien, waar die meesterlijke proeven waren genomen en de instrumenten, waarmede de ontdekking was volbracht. Fresnel ontving hem in zijn studeervertrek en wijzende op een kastje, waarin een paar spiegeltjes en lenzen lagen, antwoordde hij: ‘Ziehier mijn laboratorium, en daar bevinden zich al mijn instrumenten.’

Geen prachtig laboratorium, met kostbare instrumenten voorzien, zal tot een belangrijke ontdekking leiden, wanneer het niet wordt bezield door de persoonlijke eigenschappen van den onderzoeker, voor wien de hem beschikbare hulpmiddelen slechts als bijzaak zijn te beschouwen.

II.

Busken Huet beweert in zijn ‘Land van Rembrandt’, dat Christiaan Huygens leefde als een protestantsche monnik, zich afzonderend van de wereld en geheel wijdend aan wetenschappelijk onderzoek. Doch de briefwisseling doet ons hem in een geheel ander licht zien. Ver van zich af te zonderen als een monnik in zijn cel, leefde hij in de maatschappij en bewoog zich daar met groot gemak. Hij behoorde nu eenmaal tot een der aanzienlijkste geslachten van Nederland; zijn vader was secretaris van drie elkander opvolgende stadhouders en aan het hof in groot aanzien, zijn oudste broeder volgde denzelfden weg. Wel was Christiaan afkeerig van den staatsdienst, maar geenszins van de levenswijze, die zijn maatschappelijke positie meebracht. Hij had een talrijke familie, die een druk leven leidde, veel uitging en kostbare feesten gaf, waaraan hij ook deelnam. Zijn brieven aan broeders en vrienden bevatten beschrijvingen van bezoeken, die hij aflegde, van bekoorlijke jonge vrouwen, aan welke hij meer of min het hof maakte, zonder dat echter zijn hart werd getroffen, van schitterende feesten, die hij - ook aan het hof - had bijgewoond. In zijn naaste omgeving stond hij meer bekend als edelman van aangenamen omgang dan als geleerde. Ook stofte hij nooit op zijn onderzoekingen en verveelde niemand met het relaas van al de moeite, die hij zich hiervoor gaf; dit bleef bewaard voor zijn correspondentie met andere geleerden. In den huiselijken kring was hij minzaam, zeer gehecht aan zijn omgeving, niet het minst aan zijn eenige zuster, die tot een aanvallige jonkvrouw opgroeide. Ook ontving hij veel bezoek, niet slechts van vakgenooten en geleerden, maar ook van mannen van de wereld, die zijn omgang op hoogen prijs stelden. Hij gaf zich niet over aan drank of spel, maar nam wel deel aan gezellige samenkomsten, waar het onderling genoegen werd verhoogd door keurige maaltijden, door hazardspel, waaraan hij deelnam, niet om geldelijk voordeel maar om, evenals Pascal, zijn theorie van de kansrekening toe te passen en te ontwikkelen.

In April 1660 had het huwelijk plaats van zijn zuster Susanna (bij afkorting steeds *Sus* genoemd) met haar neef Philip Doublet. Dit huwelijk werd schitterend gevierd; een volledige beschrijving van de feestviering is bewaard gebleven en in de briefwisseling opgenomen; de brief is van vader Constantijn, in het fransch gesteld en gericht aan de ‘duchesse de Lorraine’ met welke hij bevriend was. De brief is zoo aardig geschreven en geeft zulk een duidelijke voorstelling van een huwelijksfeest in dien tijd, dat ik niet kan nalaten een gedeelte daarvan in vertaling te laten volgen.

‘Op den 20sten April, terwijl de zon scheen, die den vorigen dag door een ruwen storm was verduisterd, werd mijn kleine bruid belast met een kroon van diamanten, waarvan de eigenaars mij genoegen

zouden gedaan hebben door stukken daarvan nooit terug te vragen, want zoowel het hof als tal onzer dames, zoowel bloedverwanten als vreemden, hadden daartoe al wat zij schitterends bezaten bijgedragen. Tegen 9 uur in den morgen geleidden de Heer van St. Annelant, vader van den bruigom en mijn illustre persoon, vader der bruid, den goeden heer bruigom in een aan alle zijden open koets (opdat de nieuwsgierigen, die in groote menigte om mijn huis waren verzameld, niets zouden missen van zijn overdadig gefriseerden en gepoederden kop) naar de nieuwe kerk aan de Delfsche vaart, waar, nadat wij voor den preekstoel op prachtige stukken tapijt en andere fraaie ornamenten hadden plaats genomen, tegen de helft van de preek het lieve offerlam binnenkwam, begeleid door een edelman, schitterend als de middagzon en met minstens twee of drie pond poeder bestrooid, gevolgd door de moeder van den bruigom, begeleid door mijn oudsten zoon en Mevrouw van Dorp, tante der bruid, begeleid door mijn tweeden zoon (Christiaan), twee eerbiedwaardige oudjes, die alle pogingen inspanden om door natuurlijke gratie te vergoeden, wat de ouderdom aan de schoonheid, die vroeger schitterend was, had ontnomen. Nadat dit trio zich op prachtige fluweelen zetels had neergevleid, kwamen drie maagden binnen, namelijk twee nichtjes van mijne, en één van de andere zijde. Ook deze nimfen namen plaats tegenover het genoemde trio, en zette gezichtjes, waaruit ik kon afleiden, dat geen van drieën zou geweigerd hebben de plaats der bruid in te nemen. Toen de preek ten einde was, haastten zich allen, die in de kerk waren, om met armen en beenen op banken en stoelen te klimmen ten einde de plechtigheid der inzegening te aanschouwen, waarbij het bruidspaar op de voor hen liggende kussens knielde.'

'Bij het uitgaan der kerk ging het mannelijk trio het eerst in de koets, waarbij de vader van den gehuwde de rechter plaats innam, als om voor zijn zoon in het bezit der echtelijke macht te treden, een ceremonie van hoog belang, zonder welke de geheele soep voor bedorven zou gehouden worden. Toen de jonggehuwde met haar gevolg door de menigte, die bijna haar koets had opgeheven, was doorgedrongen, werd zij door haar echtgenoot en heer zeer eerbiedig opgewacht en naar huis geleid; uit de ramen werden suikerboonen en andere zoetigheden in zulk een overvloed op straat geworpen, dat het voor een hagelbui kon gehouden worden; men zag dan ook vechtpartijen, vrouwen zonder kapsel, omvergeworpen meisjes, die er niets om gaven, als zij maar wat van het lekkers machtig werden. Toen dit straatrumoer voorbij was en de familie tot adem was gekomen, werden de gelukwenschen, vergezeld van omarmingen en kussen, met veel drukte en beweging uitgesproken. Daarna werd de feestzaal bezocht, waarbij de tafel als een halve galg was geplaatst en een theater voor een twaalftal violen opgesteld. Toen dat alles in orde

was bevonden, werden de gasten gewaarschuwd om tegen 3 uur te komen ten einde om 4 uur aan tafel te gaan.'

'Toen het drie uur had geslagen, verscheen een reeks van koetsen voor het huis en zag men daaruit afdalen tien paar gehuwden of weduwen en elf paar huwbaar canaille. Tot de eersten behoorde de gezant van Frankrijk en andere grootwaardigheidsbekleeders, benevens familieleden. De gezant geleidde de jonggehuwde aan tafel en elke heer zijn dame; de Fransche heeren deden eer aan onzen "illustre maître Jacques" (den kok) en verklaarden hem te gelijken op den besten van het soort te Parijs. De tafelkring bestond uit 42 personen, die zich gedurende vijf uren onderhielden, waarbij de "sonneries" (toosten gevolgd door kussen) niet ontbraken. Daarna begon de dans; toen deze een paar uur had geduurd, roofde de jonge echtgenoot onverwacht midden uit een "courante" zijn egade en sleepte haar, gevolgd door de geheele bruiloft, in zijn kamer, waar niettegenstaande eenige kleine bruidstranen, hetzij van spijt of van vreugd (de beoordeeling hiervan staat aan den lezer), haar geweld werd aangedaan om haar te ontkronen, om haar linten, kousebanden, schoenveters te ontrooven, kortom om haar te plukken, gelijk meester Jacques doet met zijn gevogelte. Nadat de versiering der kamer, het bed, de toiletten en de rest door de nieuwsgierigen waren bespied en de arme veroordeelde alles had ondergaan om haar te bespotten of te troosten, werd dat verzacht door een nieuwen regen hypocras, maar toen eenige tegenzin om heen te gaan werd bemerkt, bedekte de echtgenoot zijn hoofd met een slaapmuts; toen vluchtte de geheele bende in een oogenblik, als ware een donderslag op hen gevallen. Allen stormden de trap af in de balzaal, waar de dans tot vier uur in den morgen werd voortzet, zonder dat een der meisjes zich bekommerde om den droevigen staat, waarin zij de echtgenoote hadden verlaten. De grootwaardigheidsbekleeders, even slechte dansers als ik, hadden de wijsheid en voorzichtigheid om van den gastheer afscheid te nemen met de betuiging van veel voldoening over het onthaal. Dit voorbeeld volgend, nam bedoelde gastheer het verstandig besluit om zijn eenvoudig bed te verkiezen boven de dansende rokken, die wellicht nog zouden dansen, als de minst dwazen hen hadden laten begaan. Den volgenden morgen nam ik aandachtig de jonggehuwde waar en toen ik bespeurde, dat zij noch aan de eene, noch aan de andere zijde mank liep, evenmin als volgens het bijbelverhaal onze goede grootmoeder Eva deed, voelde ik mijn geest tot rust komen, gelijk deze nog is in afwachting van de dingen, die komen zullen.'

Dat Christiaan aan deze en dergelijke feesten deel nam, bewijst wel, dat hij waarlijk geen monnikenleven leidde. Doch reeds den volgenden dag schrijft hij aan een zijner correspondenten: 'ik betreur wel den tijd, dien ik verloren heb met die dwaasheden, en vraag verschooning dat ik u niet vroeger geschreven heb over het gewichtige vraagstuk, waarmede wij ons bezig houden.' Dan volgen diepzinnige beschouwingen,

die bewijzen, dat het feest volstrekt geen afbreuk heeft gedaan aan de helderheid van zijn geest, noch de zucht tot wetenschappelijk onderzoek heeft verminderd.

Dat zijn gezondheid wel eens leed onder de inspanning van dit leven, valt niet te verwonderen. Immers, zoo als zijn vader in zijn jeugd schreef, was hij van teere complexie en slechts door groote zorg in het leven gehouden. Een strenge levenswijze kon hem in staat stellen den maatschappelijken omgang in den hoogen kring, waarin hij was geplaatst, te verbinden met de zware studie, die hem onweerstaanbaar aantrok. Overdag riepen hem bezoeken, uitgangen en feestelijkheden uit zijn werk, doch een groot deel van den nacht moest aan ingespannen studie worden gewijd. Dan sloot hij zich op in zijn studeervertrek, of beklom het dak om met zijn kijkers het hemelgewelf te doorzoeken. Daar nam hij de verschijnselen aan den sterrenhemel waar, in de eerste plaats de planeten, waarbij Saturnus met zijn ring voortdurend zijn aandacht bezig hield, en Mars, waarvan hij de aswenteling waarnam; ook doorzocht hij het onmetelijk rijk der vaste sterren, waar hij de nevelvlak van Orion, nog altijd een ondoorgrondelijk wonder, ontdekte.

Voor het dagelijksch onderhoud behoefde hij geen zorg te koesteren. Door den vroegtijdigen dood zijner moeder had hij eenig vermogen, dat hij voor zijn instrumenten en onderzoekingen besteedde. Verder leefde hij vrij en onafhankelijk in het huis zijns vaders, die het zijn kinderen aan niets liet ontbreken en hen - ook de getrouwde - het liefst in zijn woning en zooveel mogelijk om zich heen had. Christiaan is de eenige ongehuwde gebleven; zuster Susanna was hoewel de jongste het eerst aan de beurt; de beide broeders, Constantijn en Lodewijk, zijn eerst later gehuwd. Wel kregen al de gehuwden een of meer kinderen, maar toch stierf het geslacht van vader Constantijn spoedig uit - geen afstammeling daarvan is thans meer in leven.

III.

Deze periode van Christiaan Huygens' leven, omvattende 9 jaren, was de vruchtbaarste aan onderzoekingen en ontdekkingen. Slechts weinige zijn in die periode door den druk bekend gemaakt, andere veel later, enkele eerst na zijn dood. Want hij was, gelijk wij reeds hebben opgemerkt, even als Newton nalatig in het algemeen bekend maken zijner vindingen. Hoe hij ze meedeelde aan geestverwanten, blijkt nu uit de briefwisseling, die in deze periode zoo uitgebreid was, dat zij vier der tien deelen vult. Daardoor is zij de onschatbare bron geworden, waaruit de ontwikkeling van al zijn latere onderzoekingen is na te gaan.

Over zijn zuiver mathematische onderzoekingen zal ik hier niet uitweiden, daarvoor zijn zij van te abstracten aard. Daarbij steeg hij steeds hooger. Door een gelukkige verbinding van de zuiver meetkundige leer der ouden met de nieuwere van Descartes en Fermat kwam hij tot

de oplossing van ingewikkelde mathematische vraagstukken, waaraan andere wiskundigen te vergeefs of met minder geluk hun krachten hadden beproefd. Reeds had hij na Pascal de beste verhandeling over de kansrekening geschreven, nauwkeuriger dan Snellius de kwadratuur van den cirkel en der kegelsneden bepaald; weldra volgden de diepzinniger onderzoekingen over de kromming van lijnen en oppervlakken, waarop later Newton hem met zooveel geluk zou volgen.

Doch bij een andere vinding van meer practisch belang moeten wij thans stilstaan. Het is de uitvinding van het slingeruurwerk, die uit den eersten tijd dezer periode dagteekent, doch met welker volmaking en toepassing hij zich gedurende zijn geheele verdere leven zou bezig houden. Zijn eerste geschrift hierover, onder den titel 'Horologium', werd in 1657 uitgegeven; om de beteekenis hiervan in te zien, moeten wij eenige jaren teruggaan.

Het is bekend, hoe Galileï in 1641 de wetten der slingerbeweging ontdekte. Volgens de legende kwam hij tot die ontdekking door het waarnemen van de schommelingen eener lamp in de kerk, waarmede zijn gedachten zich meer bezig hielden dan met de preek. Onmogelijk is het niet, omdat kleine schommelingen, en dat is hier de hoofdzaak, zeer lang aanhouden, nadat een opgehangen lichaam in beweging is gebracht. Galileï kwam hierbij tot de ontdekking, dat de periode dezer schommelingen onafhankelijk is van haar breedte, zoodat die periode ook bij het afnemen der schommeling onveranderd blijft. Terstond dacht hij er over deze vinding te benutten tot het meten van den tijd, door van den slinger een telmachine te maken. Daarbij merkte hij wel op, dat het moeilijk was om den slinger lang genoeg voor de telling in schommeling te houden en hij daarvoor telkens opnieuw een stootje moest ondervinden, doch om dit mechanisch te bewerken, kon hij niet tot stand brengen. Reeds in 1656 hield Huygens zich met dit onderwerp bezig; kort daarna gaf hij het werkje uit, waarin zijn eerste ontwerp voor een slingeruurwerk werd beschreven. Hierin hangt de slinger geheel vrij, maar zijn beweging wordt onderhouden door een gewicht, dat aan een katrol is opgehangen. In de briefwisseling wordt hiervan het eerst melding gemaakt in een brief van 26 December 1657 aan den Franschen sterrenkundige Boulliau. Daarin komt hij op voor het oorspronkelijke van zijn vinding, aangezien hij geen kennis droeg van de onderzoekingen over dit onderwerp in Italië. Tevens deelt hij mede, dat een eerste uurwerk volgens zijn model zal worden geplaatst in den toren van de kerk te Scheveningen. Het werd vervaardigd door Salomon Coster, uurwerkmaker in den Haag; deze schrijft 23 Januari 1658 aan Christiaan, dat het uurwerk in den toren te Scheveningen aan den gang is en een kwartier in 14 uur had verloren; hij zou het gewicht van 50 pond wat verminderen en aan de veer en ketting iets veranderen. Deze Coster verkreeg in 1657 van de Generale Staten en kort daarop van de Staten van Holland en West-Friesland een privilegie

voor de vervaardiging van klokken volgens Huygens' model: doch hij stierf reeds in 1659; zijn zaak werd toen door zijn weduwe voortgezet.

In een brief van 4 October 1658 aan Fr. van Schooten beklaagt Huygens zich, dat een Rotterdamsch uurwerkmaker, genaamd Simon Douw, een domme en onbeschaamde kerel (stolidus ac impudens), zijn inrichting had nagemaakt en daarvoor patent aanvroeg, hetgeen hij ook werkelijk van de Staten van Holland en Friesland verkreeg. Huygens en Coster verzetten zich hiertegen, maar het mocht hun niet baten. Het Hof van Holland besliste bij arrest van 9 December van dat jaar, dat de beide octrooien gehandhaafd bleven, maar de emolumenten zoodanig zouden verdeeld worden, dat een derde part toeviel aan Huygens, een derde aan Coster en een derde aan Douw, met uitsluiting van verdere octrooien voor deze uitvinding. Geen wonder, dat Huygens van zijn gewichtige ontdekking weinig of geen geldelijke voordeelen heeft genoten; wat hij uit dien hoofde mocht ontvangen hebben, werd aan nieuwe proefnemingen besteed. Maar de eer der vinding viel hem alleen ten deel. Het werkje, waarin het eerste slingeruurwerk was beschreven, werd door hem aan de voornaamste binnenen buitenlandsche wis- en werktuigkundigen van zijn tijd gezonden en verschafte hem weldra grooten roem.

In Maart 1658 werd het tweede groote slingeruurwerk in werking gesteld en wel in den Domtoren van Utrecht. Ook in Frankrijk werd het weldra bekend en stadsuurwerken daarnaar ingericht: in 1660 waren daar reeds 4 klokkenmakers met het vervaardigen bezig, ook de uurwerken in de koninklijke paleizen werden met slingers voorzien. Op gelijke wijze ging het in Engeland en Italië, met meer of minder wijziging, doch het oorspronkelijke der vinding van Huygens bleef onaangetast. Wel hadden andere geleerden zich met het toepassen van een slinger op de beweging van een uurwerk bezig gehouden, zooals Hevelius te Danzig, Roberval in Frankrijk en Campani in Italië, doch geen van allen kon het practisch tot stand brengen; de eenvoudige, maar volkomen afdoende inrichting van Huygens heeft allen tegenstand overwonnen en wordt thans nog in hoofdzaak overal gevolgd; - dat had hij te danken aan zijn geoefendheid in mechanische constructie, gevoegd bij zijn helder inzicht in de mathematische theorie. Volkomen terecht nemen thans nog vereenigingen van uurwerkmakers, in plaats van een beschermheilige, den naam van Christiaan Huygens als schutspatroon aan.

In een brief van Christiaan aan een vriend komt hij op de zaak van Douw terug en verhaalt daaromtrent het volgende:

‘Een maand of 6 weken nadat op mijn inventie aan Coster octrooi was verleend, is hij met listigheid deze inventie komen te zien, zoo bij mij als op andere plaatsen. Aan dewelke iets weinigs veranderd hebbende, doch niets daaraan verbeterd maar wel verergerd, zoo heeft hij voorgegeven van zelfs een nieuwe inventie gepractiseerd te hebben.

Evenwel, zoo heeft hij in 't eerst mij en Coster komen bidden, dat wij zijn inventie mede onder ons octrooi zouden laten passeeren, en hem daar mede gelijkelijk van participeeren laten. Hetwelk hem met recht geweigerd zijnde, zoo heeft hij daarna met liegen en bedriegen zoo veel te weeg gebracht, dat hij mede octrooi van de Staten-Generaal gekregen heeft. Ik heb geen moeite willen doen om hetzelve te doen revoceren, eer dat hij bij het Hof van Holland werd gecondenneerd, aangezien daarmede zijn octrooi van zelf geannulleerd zal worden. Onderlusschen traverseer ik zoo veel mogelijk zijn verzoek van attache (?) in deze provincie, en hoop binnen weinig dagen dienaangaande gerust te zullen zijn. Het is wel onredelijk, dat mij, na iets goeds aan den dag gebracht te hebben, zoo veel moeite en hoofdbreken aangedaan werd, en dat van zulk een canaille.'

Een ernstiger en heftiger strijd over de uitvinding van het slingeruurwerk, die langdurige gevolgen zou hebben, brak nu los. Hij kwam van Italiaansche zijde en wel van prins Leopold de Medicis, zoon van den regeerenden hertog van Toscane. Hij beoefende de schoone kunsten en wetenschappen, stichtte met zijn oudsten broeder een academie en werd later tot kardinaal verheven. Tusschenpersoon in den strijd was de bovengenoemde Boulliau, die nevens sterrenkundige ook sterrenwichelaar was, zooals blijkt uit een vermakelijke episode der correspondentie. Huygens was namelijk door of van wege een der dochters van prins Frederik Hendrik aangezocht om haar horoscoop te trekken, doch hij gaf kort en goed te kennen, dat hij zich met zulke dingen niet afgaf en daarin ook niet geloofde. Om echter niet onbeleefd te zijn, bracht hij het verzoek over aan Boulliau, die blijkbaar op dat gebied een reputatie had. Deze verklaarde zich bereid aan het verzoek te voldoen, indien hij eenige inlichtingen omtrent de bedoelde persoon en eenig voorwerp haar toebehoorende ontving. Nadat hieraan door Huygens was voldaan, trok hij de horoscoop en deelde haar mede. Wel ontving hij hiervoor een dankbetuiging, doch de verwachte belooning bleef tot zijn groote teleurstelling achterwege!

Heftige strijd werd nu gevoerd over de vraag, of de prioriteit in de uitvinding van het slingeruurwerk behoorde aan Galileï, die de wetten der slingerbeweging had ontdekt. In een brief van 9 Mei 1659 schrijft Boulliau aan Huygens, dat hij aan den prins een exemplaar had gezonden van zijn beschrijving van het slingerwerk. Zijn hoogheid had hem geantwoord en hij zond aan Huygens copie van het gedeelte van den brief, dat hierop betrekking had. Daarin vermeldde de prins, dat Galileï reeds meer dan twintig jaren geleden aan de Staten van Holland zulk een uitvinding had meegedeeld en gaf niet onduidelijk te kennen, dat Huygens daaraan zijn uitvinding had ontleend. Boulliau had, gelijk hij aan Huygens meedeelde, den prins reeds in vrij dubbelzinnige woorden geantwoord. Huygens schrijft nu terug, dat hij bij verschillende personen, die het konden weten, had geïnformeerd of Galileï

iets dergelijks aan de Staten had meegedeeld, maar dat niemand hiervan ooit iets vernomen had. Het kon wel zijn, dat Galileï iets dergelijks had bedacht, hij zou dit zelfs zeer weinig tellen bij het vele dat G. had uitgevonden. Roberval en Hevelius hadden ook iets dergelijks bedacht en ook in Engeland was dit geschied, doch tot een behoorlijke uitvoering was het nooit gekomen. Gaarne zou hij nu een teekening ontvangen van het werktuig van Galileï, om te zien waarin het van zijn eigen vinding afwijkt. Diep verontwaardigd wijst hij de beschuldiging af, als zoude hij, zonder den eersten vinder te noemen, zich van zijn ontdekking hebben meester gemaakt, om zich daarmede geldelijke belooning te verschaffen. Nooit heeft hij er vooraf van hooren spreken, en hij verzocht zijn correspondent dringend deze betuiging aan den prins over te brengen. Deze voldeed hieraan; hij noodigde Huygens uit om zelf den prins te schrijven, die dit met de hem eigen hoffelijkheid en belangstelling zal te gemoet zien. Hieraan werd door Christiaan voldaan; zijn eerste brief aan den prins was van 5 Juli in het latijn; hij handelt echter niet over de kwestie, maar is een opdracht van zijn geschrift over den ring van Saturnus aan den prins. 9 Januari zond Boulliau aan Huygens een teekening van het slingeruurwerk, waaraan door Galileï was begonnen, en belooft hem later een teekening te zenden van het nurwerk, dat de hertog in zijn paleis heeft en een openbaar uurwerk is. Die eerste teekening is in de correspondentie opgenomen; daaruit kan men met een oogopslag nagaan, dat het werktuig van Galileï niets met de vinding van Huygens gemeen heeft en in geen enkel opzicht tot hetzelfde doel kan leiden. Dit wordt ook door Huygens in zijn antwoord opgemerkt; hij verklaart daarbij te hebben tot stand gebracht, wat aan Galileï niet mocht gelukken, en dat hij daarbij noch van dezen noch van iemand ter wereld eenige aanwijzing tot zijn ontdekking heeft gekregen. Indien men ooit het tegendeel vindt, moge men hem voor eerroover of dief houden, zooveel men wil. Hij heeft daarbij een nieuwe ontdekking gedaan, die door de wiskundigen meer op prijs zal worden gesteld, dan al wat hij reeds had gevonden.

Daarop ontving hij van Boulliau de beloofde teekening van het openbaar uurwerk. Ook deze is in de correspondentie opgenomen en weer blijkt, hoe onvolkomen het instrument is en, zooals ook door dezen terstond werd opgemerkt, niets met de vinding van Huygens gemeen heeft. Nadat hij nogmaals aan den prins omtrent zijn verhandeling over den ring van Saturnus had geschreven, ontving hij van dezen in September den eersten brief, mede over dit onderwerp handelende, waarop Christiaan nog in dezelfde maand antwoordde. Deze correspondentie werd op den hoffelijksten toon voortgezet, maar de strijd over de prioriteit van Galileï bleef er buiten. Eerst jaren daarna ontbrandde hij op nieuw. Het was na de uitgave van het: Horologium Oscillatorium in 1673, over welk meesterwerk wij later zullen handelen.

Hiervan had Huygens een exemplaar aan Leopold de Medicis, toen kardinaal, gezonden, die terstond antwoordde met een brief, waarin opnieuw de verdienste van Galileï werd geroemd. De Italiaansche wiskundige Viviani, een tijdgenoot van Huygens, die in hoogen ouderdom na hem stierf, gaf kort voor zijn dood een geschrift uit, waarin de verdiensten van zijn leermeester Galileï hoog worden geroemd en hem tevens de uitvinding van een slingeruurwerk wordt toegeschreven, zonder dat echter op de verdienste van Huygens in dit opzicht iets wordt afgedongen. In een uitvoerige noot, toegevoegd aan gemelden brief van Leopold de Medicis, wordt uiteengezet, hoe Viviani nooit kan bedoeld hebben een gaanbaar uurwerk, maar slechts het oog had op het onvolkomen instrument, dat was samengesteld door den zoon van Galileï en in het bezit was van prins Leopold, waar het ook door den sterrenkundige Campani was gezien. Dit instrument is echter verdwenen; het werd voor oudroest verkocht! Aldus steunen de aanspraken van Galileï op deze uitvinding slechts op teekeningen van gebrekkige instrumenten, die onmogelijk voor uurwerk of tijdmeting kunnen gediend hebben. Toch werden deze nog herhaaldelijk naar voren geschoven, om tot bewijs voor de prioriteit van Galileï te dienen. Reeds in het begin der vorige eeuw kwam de hoogleeraar van Swinden in een lange, met doorslaande bewijzen gestaafde, verhandeling hier tegen op. Na de uitvoerige en duidelijke uiteenzetting dezer zaak, steunende op brieven en verdere geschriften, door de redactie van de briefwisseling, kan in dit opzicht geen twijfel meer overblijven.

De eer van Huygens staat in deze boven verdenking; - slechts onderging hij het lot van alle groote uitvinders van vroeger en later tijd, - zoowel Newton als Leibniz zou het ook ondervinden, dat hun grootsche ontdekkingen van de ééne zijde werden miskend, van de andere hun werden benijd en daartoe geheel of ten deele toegeschreven aan voorgangers, wier arbeid verborgen is gebleven.

Huygens heeft het niet bij de uitvinding, beschrijving en samenstelling van zijn slingeruurwerk gelaten. Die uitvinding is voor hem een onuitputtelijke bron van verdere studie en toepassing geworden. Zij gaf hem aanleiding tot een diepzinnig wetenschappelijk onderzoek van meetkunde en mechanica; zijn toepassing van het beginsel van het behoud der levendige kracht leerde hem van de theorie van den enkelvoudigen slinger tot die van den samengestelden over te gaan, en hierdoor ontdekte hij weer zoowel de wetten der middelpuntvliedende kracht als die van de beweging van den bolvormigen slinger.

Het eerst van allen sprak hij de meening uit, dat de beste natuurmaat voor lengtemeting aan den slinger kon ontleend worden; had men hierin zijn voorstel gevolgd, de geleerde wereld na hem zou van heel wat afdwalingen bevrijd zijn gebleven! De theorie van het middelpunt van schommeling, van het middelpunt van percussie, van de leer der

traagheidsmomenten is in zijn werk ontwikkeld en wordt daar toegepast. Later moge zoowel de eene als de andere zijn uitgebreid - de grondslagen zijn door Huygens gelegd, - daarop wordt nog steeds voortgebouwd.

Minder gelukkig was Huygens in de oplossing van een vraagstuk, waarmede hij zich voortdurend heeft bezig gehouden. Het is de bepaling der geografische lengte van een schip op zee. Dit vraagstuk is voor de zeevaart van overwegend belang en was reeds sedert lang in onderzoek. Ook Galileï had er zich mede bezig gehouden. Hij meende door zijn slinger een methode te hebben gevonden, die hij geheim hield. Eerst liet hij haar aanbieden aan den Koning van Spanje en bedong daarbij een belooning van 6000 ducaten als jaargeld, waarvan de helft op zijn erfgenaam zou overgaan. Toen dit niet lukte, wendde hij zich tot de Staten-Generaal, die hem een gouden keten ter waarde van 500 guldens aanboden en den Amsterdamschen hoogleeraar Hortensius afvaardigden naar Italië, om daar meer nauwkeurige inlichtingen omtrent de methode van Galileï in te winnen. Doch hij stierf kort daarna zonder het doel zijner reis te hebben bereikt; van de aanbieding van Galileï is verder niets te recht gekomen.

Nadat Huygens zijn slingeruurwerk had uitgevonden en daardoor een wijze van tijdmeting, die alle vroegere in nauwkeurigheid ver overtrof, kwam hij spoedig tot het voornemen om het voor de toepassing van dit vraagstuk aan te wenden. Want de geheele moeilijkheid daarvan komt neer op tijdsbepaling; aan boord van een schip kan met voldoende nauwkeurigheid door waarneming de juiste tijd op de plaats, waar het zich bevindt, bepaald worden; kent men dan met gelijke nauwkeurigheid den juisten tijd van een andere plaats, dan kan hieruit het verschil in lengte tusschen beide plaatsen worden afgeleid. Alles komt dus neer op het kennen aan boord van den juisten tijd der plaats van afvaart en deze kan afgelezen worden op een uurwerk, dat van die plaats is meegenomen, daar bij de afvaart den juisten tijd aanwees, en verder regelmatig is voortgegaan. Kan dus een uurwerk aan boord genomen worden, dat bij de afvaart was gezet op den tijd der plaats, dan zal het, in de onderstelling van een juisten gang, voortdurend den tijd dier plaats blijven aanwijzen.

Huygens meende door zijn slingeruurwerk de oplossing te hebben gevonden en daardoor aan de groote scheepvaart een onschatbaren dienst te hebben bewezen. Hij richtte zijn uurwerken in voor het gebruik op zee, gaf ze mee aan verschillende zeevaarders zoowel naar het noorden als naar het zuiden. Maar helaas! de uitkomst beantwoordde niet aan zijn verwachting. Hoe goed de instrumenten ook waren ingericht en aan wal uitstekend liepen, nauwelijks waren zij aan boord, of de beweging van het schip belemmerde den geregelden gang en de lengte-bepaling bleek onmogelijk - zij was te onnauwkeurig. Huygens liet zich niet ontmoedigen; voortdurend hield hij zich bezig met de

volmaking der uurwerken en trachtte ze zoodanig in te richten, dat ze bestand bleven tegen den invloed van het zeilende schip; - zelf ging hij herhaaldelijk aan boord om voor een goede plaatsing zijner instrumenten zorg te dragen. Niets mocht baten, - hij heeft de oplossing van het belangrijke vraagstuk niet mogen beleven.

Nog lang daarna bleef het aan de orde; prijsvragen werden uitgeschreven, hooge belooningen aan de juiste oplossing verbonden, vele antwoorden kwamen in, uitvoerige verhandelingen werden geschreven zoowel door mannen van het vak als door geleerden, het slingeruurwerk heeft nooit de gewenschte oplossing gebracht. Een juiste beweging van den slinger is onvereenigbaar met de samengestelde beweging van een schip in volle vaart. De oplossing is langs anderen weg tot stand gekomen, zooals in de werken handelende over sterren- en zeevaartkunde wordt geleerd.

Heeft deze toepassing, tot groote teleurstelling van den vinder, schipbreuk geleden, toch heeft zij zijn aandacht gevestigd op een merkwaardig verschijnsel, waarvan hij de verklaring met groote scherpzinnigheid mocht ontdekken. Hij had namelijk in zijn werkplaats gelijktijdig verschillende uurwerken opgehangen om hun onderlingen gang te controleeren. Aanvankelijk was hij zeer voldaan met hun gang door het verschijnsel, dat deze zoo voortreffelijk overeenstemde. Doch bij nauwkeuriger waarneming bleek hem, dat dit verschijnsel geenszins aan de samenstelling der uurwerken moest toegeschreven worden. Wanneer hij ze toch in verschillende, van elkander afgescheiden vertrekken plaatste, dan bleek, dat de nauwkeurigheid in den gang meer of minder te wenschen overliet. Daardoor kwam hij op het denkbeeld van den sympathetischen gang (gelijk hijzelf het noemde) van uurwerken, die in hetzelfde vertrek zijn geplaatst. Hij vond, dat, ook wanneer zij oorspronkelijk in gang verschilden, zij na eenigen tijd in hetzelfde vertrek in elkanders nabijheid te zijn geplaatst, in gang overeenstemden en dien als het ware van elkander overnamen. De invloed van de trilling der lucht, ontstaan door de schommelingen van den slinger deed zich gelden en werd als oorzaak van het opgemerkt verschijnsel aangegeven. Aan de eene zijde was hem dit een teleurstelling, omdat hij langs dezen weg meende een controle op den gang, die ook op de schepen was toe te passen, te hebben gevonden; doch van de andere zijde leidde de waarneming hem tot de verklaring van een natuurkundig verschijnsel, dat niet zonder invloed bleef op zijn verdere onderzoekingen aangaande de trillingswetten, terwijl de gevolgen dezer theorie zich ver in de toekomst zouden uitstrekken.

Zoo bleef Huygens gedurende zijn geheele leven de ware natuuronderzoeker. Hij maakte zich los van vooroordeelen, die zoovelen zijner voorgangers en tijdgenooten op een dwaalweg hadden gebracht. Hij verbond nauwkeurige waarneming met diepzinnig theoretisch onderzoek en rustte niet, vóór hij het een met het ander tot overeenstemming

had gebracht. In den tijd, dien wij thans beschouwen, was hij op het hoogtepunt van zijn onderzoekingen gekomen en op dertigjarigen leeftijd in het bezit van al zijn ontdekkingen. Hoewel sommige eerst later werden bekend gemaakt, andere eerst na zijn dood, waren zij toen reeds in zijn bezit. Dit is thans openbaar geworden door zijn briefwisseling, waarin hij aan vakgenooten met groote openhartigheid meedeeling doet van zijn onderzoekingen op proefondervindelijk en theoretisch gebied. Deze brieven, die bij het ontbreken van tijdschriften, met zorg werden opgesteld en uit de moedertaal, waarin de concepten waren geschreven, in het latijn overgebracht, opdat zij door geleerden van verschillende natiën konden gelezen worden, bevatten zoo niet de volledige uitwerking, toch de kiem van al zijn vindingen; zij zijn daarom van overwegend belang voor het nagaan van den oorsprong en de ontwikkeling zijner ontdekkingen. Deze brieven gingen rond bij vakgenooten, werden voorgelezen en besproken in de kringen, die destijds de wetenschappelijke vereenigingen vervingen; - geen wonder, dat, al had hij nog weinig in het licht gegeven, zijn naam hoog stond aangeschreven en geleerden van alle beschaafde natiën zich tot hem wendden om nadere inlichting te ontvangen; zij dongen naar de eer om met hem in briefwisseling te treden.

IV.

In de periode van zijn leven, die wij thans beschouwen, is Christiaan niet voortdurend in het vaderlijk huis op het Plein gebleven. Hij maakte verschillende uitstapjes met zijn vader of een zijner broeders, hetzij naar Amsterdam, Leiden, Rotterdam of Delft, hetzij naar de goederen zijns vaders in Gelderland en Limburg, en hield ook zomerverblijf op het nabijgelegen Hofwijck. De eerste reis was in 1660 een tocht met zijn vader naar Antwerpen, waar zij van 28 Juni tot 8 Juli vertoefden en waar hij onder meer een bezoek bracht aan zijn correspondent, pater Tacquet, die daar woonde.

Weldra volgde een grootere reis. Den 12^{den} October van dat jaar vertrok hij naar Parijs; het was zijn tweede reis naar de wereldstad, waar hij zoovelen zijner vrienden en correspondenten, onder welke Pascal, hoopte aan te treffen. Hij kwam er nu geheel anders dan destijds; toen was hij nog veelbelovend jongeling, thans geleerde van naam, op wien de oogen van alle vakgenooten waren gevestigd; als zoodanig werd hij ook in hun kring opgenomen. De reis duurde destijds wel wat langer dan nu, want eerst na 16 dagen kwam hij aan. Volgens zijn ‘Reys-verhael’ (waarvan uittreksels in de aanteekeningen der correspondentie zijn opgenomen) nam hij eerst zijn intrek in het ‘hotel de Venise, rue de Bussy’, doch reeds met 1 November ging hij tegen 30 kronen per maand in pension bij den apotheker le Fèvre in de rue St. Marguerite. Zijn eerste brief

uit Parijs is gericht aan zijn broeder Constantijn, die in den Haag vertoefde; hij handelt voornamelijk over de mode in de kleerdracht, waarin zijn broeder hoog belang stelde. Daarna gaat hij over tot een verhaal van den dood van Scarron, over wien hij aardige bijzonderheden kon meededen. Er was veel en gemengd gezelschap in zijn logies, weshalve hij besloot daar niet lang te blijven; gedurende zijn verblijf te Parijs is hij herhaaldelijk van kwartier veranderd. Doch groote afleiding vond hij in het gezelschap van vrienden en geleerden, o.a. ontmoette hij daar herhaaldelijk den voortreffelijken wiskundige Fermat; tot zijn teleurstelling kon hij Pascal niet spreken, want deze leefde in groote afzondering en ontving geen bezoek. Den 9^{den} November woonde Christiaan bij Mr. de Montmor een bijeenkomst bij van meer dan 30 geleerden, waaronder ook de wiskundige Desargues; het gezelschap kwam geregeld eens in de week bijeen om onderwerpen van wetenschappelijken of letterkundigen aard te bespreken. Zooals men weet, heeft Molière, die in dien tijd in Parijs leefde en werkte, met dergelijke vereenigingen niet weinig den draak gestoken. Gedurende Christiaans verblijf te Parijs onderhield hij een levendige briefwisseling met zijn vader, broeders en zwager. Doch het is een zonderling verschijnsel, dat van de brieven van en aan zijn vader geen enkele tot ons is gekomen. Wat kan hiervan de reden zijn? Uit het dagboek blijkt, dat geregeld brieven werden gewisseld en de vader aan den zoon bevelen gaf omtrent zijn verblijf en vertrek. Doch van die brieven wordt geen enkele meegedeeld; blijkbaar zijn zij verdwenen. Dat Christiaan omtrent deze minder zorgzaam zou zijn geweest dan omtrent die van zijn broeders en zwager, welke wel bewaard zijn gebleven, is niet te onderstellen. Twee onderstellingen zijn te maken: óf deze brieven zijn zorgvuldig in een pak bijeengegaard, doch dit pak is verdwenen, hetzij gedurende een der vele reizen van den zoon, hetzij na zijn dood, of wel, en dit komt mij het waarschijnlijkst voor, de brieven zijn op last van den vader vernietigd. Zij waren van zeer vertrouwelijken aard en hebben waarschijnlijk bijzonderheden bevat omtrent huishoudelijke of staatkundige zaken, die niet geschikt waren voor verdere meedeeling. Wellicht heeft de zoon in het laatst van zijn leven, toen hij beschikkingen nam omtrent zijn schriftelijke nalatenschap, om dergelijke reden ze vernietigd.

Hoe het zij, het is een groote teleurstelling, dat juist deze brieven in de correspondentie ontbreken; het gemis wordt slechts gedeeltelijk vergoed door de brieven van en aan zijn beide broeders en zwager. Hiervan zijn wel niet alle, doch verscheidene bewaard, die ons vele bijzonderheden omtrent het verblijf te Parijs doen kennen. De brieven van zijn oudsten broeder zijn in denzelfden geest geschreven als zijn dagboeken, die zijn uitgegeven, en waarop wij later terugkomen. Hij houdt van het meedeelen van praatjes over personen en gebeurtenissen, in den regel ver van fijn, maar die ons toch nuttig zijn om den geest

van dien tijd te leeren kennen; hij informeert bij zijn broeder voortdurend naar de modes te Parijs, naar de kleederdracht, comedievoorstellingen en dergelijke wereldsche zaken. Hij belast zijn broeder met verschillende commissies, als het aankoopen van platen en plaatwerken, zelfs met het bestellen van eene nieuwe pruik, die nergens beter en goedkooper kon gemaakt worden dan te Parijs; om de goede kleur te treffen, zendt hij hem in een brief een lok van zijn haar. Christiaan beklaagt zich wel eens, dat al die commissies hem zoo veel tijd en moeite kosten, terwijl ook zijn zwager en zuster de bestellingen vermeerderen, - doch hij voert ze alle zoo goed mogelijk uit; - want de onderlinge verhouding liet in de familie niets te wenschen over.

Van vader Constantijn zijn ook wel enkele brieven opgenomen, doch zij zijn gericht aan personen, die tot zijn kennissen te Parijs behooren, aan welke hij zijn zoon warm aanbeveelt.

Met voldoening schrijft Christiaan aan zijn broeder, dat te Parijs reeds drie of vier horlogemakers uurwerken volgens zijn model maken, en ook slingeruurwerken in de torens van eenige dorpskerken worden aangebracht. Hij verhaalt van zijn bezoeken aan verschillende kunstverzamelingen en aan de opera, waar Xerxes van Cavalli en Lully werd opgevoerd, welke opvoering ook door den Koning en zijn hof werd bijgewoond; uit het 'Reisverhaal' blijkt, dat hij door den gezant Boreel aan de beide koninginnen werd voorgesteld en bij koning Lodewijk XIV, dien hij later meermalen zou ontmoeten, op audiëntie ging, even als bij kardinaal Mazarin, die hem echter wegens zijn ernstige ziekte niet kon ontvangen. Hij bezoekt geregeld de wetenschappelijke samenkomsten, waar tot zijn niet geringe verbazing ook enkele dames aanwezig zijn.

Zijn zwager en broeder schrijven beiden over de groote komeet, die in Februari 1660 zichtbaar was en o.a. op de sterrenwacht, die sinds kort op het academiegebouw te Leiden was opgericht, werd waargenomen; Constantijn was zelfs om 3 uur in den nacht opgestaan om haar op het dak van het huis op het Plein waar te nemen; zij trok, volgens hem, in den Haag aller aandacht. Over dit onderwerp schrijft hij zeer waardig en vraagt met de meeste belangstelling, of zijn broeder haar ook en zoo ja, onder welke omstandigheden te Parijs heeft waargenomen. Deze was hiertoe echter niet in de gelegenheid.

Tegen het eind van Februari ontving Christiaan order van zijn vader om naar Engeland over te steken, waar prins Maurits als gezant van den keurvorst van Brandenburg vertoefde, die zijn vader heeft beloofd hem kost en logies te bezorgen. Veel lust had hij niet, want, al kende hij beter de taal, hij vreest toch in Engeland niet zulk een aangenaam leven te hebben als te Parijs, waar hij zooveel kennissen heeft, zooals Ménage, Mademoiselle Scudéry, de bekende romanschrijfster, madame de Rambouillet en anderen. Maar gevolg gevende aan den wensch van zijn vader, vertrok hij den 19^{den} Maart van Parijs, stak,

na 4 dagen te Calais vertoefd te hebben, het kanaal over en kwam 2 April te Londen aan.

Het verblijf in Engeland beviel hem lang niet zoo goed als dat te Parijs; hij vond Londen onverdragelijk door den stinkenden rook en walm, daarbij ongezond, zoodat hij er veel last had van hoofdpijn; de stad was slecht gebouwd met nauwe en slecht geplaveide straten met vervallen huizen, niet te vergelijken met wat men te Parijs zag. Het volk vond hij droefgeestig, de voorname lieden wel beleefd maar niet gezellig; de vrouwen ontbloot van geest. Doch hij werd er goed ontvangen en opgenomen in een kring van geleerden van naam, waartoe de natuurkundige Robert Boyle, de wiskundige Wallis, de werktuigkundige en architect Wren behoorden. In hun kring, waaruit weldra de Royal Society zou ontstaan, maakte Huygens opgang door zijn lenzen, die hij zich door zijn broeder uit zijn werkplaats in den Haag liet toezenden en die algemeen bewondering verwekten. Hij verklaarde de wijze van slijping, door hem gevonden en toegepast, die alles overtrof wat men destijds te Londen had. Omgekeerd werd hij door Boyle bekend gemaakt met de luchtpomp; deze was voorzien van een zuiger, terwijl Huygens tot dusver slechts een kwikpomp had gebruikt. Hoe hij met de meedeeling zijn voordeel deed, is uit zijn latere proefnemingen gebleken.

Op den 3^{den} Mei had de kroning van Karel II plaats, die tot groote plechtigheden en feestvieringen aanleiding gaf. Huygens had goede gelegenheid om den optocht te aanschouwen, doch hij versmaadde dit om bij Reeves, die telescopen maakte, den overgang van Mercurius voorbij de zon, die gelijktijdig plaats vond, waar te nemen. Ook maakte hij een uitstapje van 3 dagen naar Oxford; in de laatste dagen van Mei keerde hij, na een afwezigheid van zeven maanden, naar den Haag terug.

Op deze reis, de tweede naar Frankrijk, de eerste naar Engeland, had hij veel geleerd. Thans was hij in persoonlijke kennismaking geraakt met de voornaamste geleerden van beide landen, en zij waren met hem nader bekend geworden. Welk een voortreffelijken indruk hij in die kringen had achtergelaten, blijkt niet slechts uit de brieven, maar ook uit de gevolgen. Het eerste gevolg was een aanzienlijke uitbreiding der correspondentie, waarin nu de genoemde Fransche en Engelsche geleerden werden opgenomen en die hem aanmoedigde om zijn onderzoekingen voort te zetten en de uitkomsten daarvan aan zijn correspondenten mee te deelen. Zoo hield hij zich nu onvermoeid bezig met de samenstelling van een luchtpomp naar het model, dat hij bij Boyle had gezien; na veel arbeid slaagde hij hierin en verkreeg een werktuig, dat het Engelsche model, volgens zijn getuigenis, overtrof, zoodat hij in staat was alle proeven te herhalen, die hij te Londen had gezien.

Intusschen was zijn vader met een gewichtige diplomatieke zending

naar Frankrijk vertrokken, waar hij geruimen tijd zou doorbrengen. Den jongsten zoon nam hij mede, zoodat de beide oudste het groote huis op het Plein tot hun beschikking hadden. Gedurende dit verblijf van vader Constantijn te Parijs valt zijn bezoek aan de bekende courtisane Ninon de l'Enclos, aan welke hij een versje wijdde. Dit versje en ook het bezoek is door verscheidene Fransche schrijvers (o.a. door Voltaire, die er den draak mee stak) aan Christiaan toegeschreven; - de briefwisseling maakt aan deze beschuldiging voor goed een einde. In een brief van 27 Juli 1662 schrijft Christiaan hierover aan zijn broeder te Parijs:

'Je scavais tresbien qui estoit mademoiselle de l'Enclos, et Monsieur de Boisrobert m'a plus de trois fois promis de m'y mener, mais toujours il y est venu quelque empeschement. Il me monstra un tableau ou elle estoit peinte toute vue, lors qu'elle estoit encore raisonnable, mais a cet heure elle est passée et converse, à ce que'on dit, avec les femmes honnestes apres que l'age luy a fait quiter son premier mestier. Mon père la voit assurement pour l'amour de la musique et je n'en veux point avoir d'autre pensée.'

Christiaan werd zeer getroffen door het bericht van den dood van Blaise Pascal, die den 19^{den} Augustus 1662 te Parijs overleed. Hij verzocht zijn broeder zijn hartelijke deelneming aan de vrienden van den overledene over te brengen; tevens zond hij diens rekenmachine terug, die hij geruimen tijd onder zijn bewaring en ijverig bestudeerd had.

In Januari van het volgende jaar duiken nieuwe reisplannen op: vader Constantijn wil zijn jongsten zoon naar het vaderland laten terugkeeren en daarvoor Christiaan bij zich hebben; hij wachtte slechts, tot de kou wat over was om hem te laten overkomen. Christiaan was aanvankelijk met dit plan niet zeer ingenomen, omdat hij overladen was met werk, dat hij eerst wilde afmaken. Zijn vader schrijft, dat hij zijn beste lenzen moet meebrengen en ook zijn luchtpomp. Dit vond Christiaan belachelijk; het zou wat moois zijn zulk een groot en ingewikkeld meubel op reis mee te nemen en daarbij een koffer vol flesschen en glazen van allerlei soort! Hij zal zich vergenoegen met een potloodteekening, die hij zal vertoonen; indien zij er dan lust in hebben, kunnen zij gelijksoortige machines laten maken. Het duurde echter tot het einde van Maart, eer hij deze reis naar Parijs ondernam.

Over Antwerpen bereikte hij Brussel en vandaar in zes dagen Parijs, waar hij den derden April aankwam. Hier betrok hij de kamer, die door zijn broeder was verlaten in de rue du Petit Bourbon met fraai uitzicht op den tuin van kardinaal Antonio Barberini. Doch onderweg had hij kou gevat en moest daarvoor te Parijs beginnen met zich te laten aderlaten. Nauwelijks was de operatie afgeloopen, of hij ontving bezoek van eenige heeren, die hem kwamen uitnoodigen tot de bijwoning van een conferentie, waarin het reglement voor de nieuwe wetenschappelijke vereeniging zou worden besproken en vastgesteld.

In een samenkomst voor verrekijkerij werden verschillende lenzen beproefd op het lezen van geschrift, dat op een kerktoren was bevestigd; de lenzen, die Huygens had meegebracht, bleken goed te voldoen. Ook werden hem werklieden toegezonden, met verzoek hen op de hoogte te stellen van de vervaardiging zijner luchtpomp. Tusschen deze bezigheden bracht hij zijn tijd door met wandelingen en tochten in de stad en haar schoone omstreken; ook werd hij met zijn vader uitgenoodigd tot maaltijden en feestelijkheden bij aanzienlijke personnages en verkeerde daardoor in hooge kringen.

Hij bleef te Parijs tot 7 Juni, op welken dag hij met zijn vader naar Londen overstak.

Dit tweede verblijf te Londen was in zoover gelijk aan het eerste, dat Christiaan op nieuw plaats nam in den kring van geleerden, die zich daar had gevormd en nu in de *Royal Society* was overgegaan. Aanvankelijk van bescheiden samenstelling en ontbloot van financieele hulpmiddelen, kon de vereeniging slechts op kleine schaal werken; doch het talent van de eerste leden vergoedde ruimschoots, wat aan uiterlijke hulpmiddelen ontbrak. Langzamerhand zou de vereeniging zich ontwikkelen en als een der machtigste wetenschappelijke lichamen van de beschaafde wereld worden geëerd. In de zitting van 17 Juni werd Huygens tot buitenlandsch lid benoemd; hierover schrijft hij aan zijn broeder:

'il ne faut pas que vous vous imaginiez que ce doive estre quelque chose d'extraordinaire. Car je voy qu'on y admet assez facilement tout le monde. Il y a 2 jours que j'en suis aussi, sans que je me trouve plus habile, en quoyque ce soit, qu'auparavent.'

Het *vitium originis* van wetenschappelijke vereenigingen wordt hier blijkbaar door Huygens terstond ingezien en blootgelegd; de kwaal heeft zich voortgeplant en is nog steeds als de kanker van al dergelijke vereeningen te beschouwen. Verder blijkt uit het meegedeelde opnieuw de bescheidenheid van den schrijver; eerbewijzen waren bij hem niet in tel - de voldoening, iets tot nut van het maatschappelijk leven of tot uitbreiding van de wetenschap te hebben bijgebracht, was zijn drijfveer en hem tot voldoende belooning.

Eerst tegen het einde van September vertrok Christiaan met zijn vader van Londen, om naar Parijs terug te keeren, waar zij den eersten October aankwamen. Daar liet Christiaan de pruik voor zijn broeder en ook een voor zichzelven maken; hij trachtte den prijs op rekening van hun vader te schuiven, doch deze bedankte voor de eer - in geldzaken was hij voor zijn zonen allesbehalve toeschietelijk! Het verblijf te Parijs duurde ditmaal langer dan ooit te voren; eerst in Juni van het volgende jaar keerde Christiaan naar den Haag terug. Met zijn vader ging hij tot Calais, van waar deze overstak naar Engeland; geen zijner zonen had meer lust zoo lang met hem buiten het vaderland te vertoeven. Tegen zijn verwachting moest hij nog geruimen tijd

in Engeland en Frankrijk doorbrengen; doch in zijn zending (het behoud van het vorstendom Oranje voor het huis van Nassau) was hij geslaagd, - zoodat hij na lange afwezigheid met voldoening naar den Haag kon terugkeeren.

V.

Gedurende de reis van Christiaan naar Frankrijk en Engeland had een gebeurtenis plaats, die grooten invloed op zijn verder leven zou uitoefenen. Na den dood van kardinaal Mazarin in 1661 trad Colbert als minister op en verkreeg als zoodanig grooten invloed. Hij was behalve goed financier ook een minnaar van schoone kunsten en wetenschappen, en toonde dit door den Koning te bewegen tot geldelijken steun aan kunstenaars en geleerden, door de oprichting der academie van schoone kunsten in 1663, der academie van wetenschappen in 1666, door het stichten der sterrenwacht en van den plantentuin, door het oprichten van monumenten en gebouwen, die de regeering van Lodewijk XIV tot eer strekken.

Een lijst van donaties wordt in een aanteekening der correspondentie meegedeeld; zij bevat 56 namen tot een gezamenlijk bedrag van 77.600 livres, de giften variëeren tusschen 4000 en 400 livres. Tot de hoogst begiftigden behoorden Chapelain als ‘le plus grand poëte français qui ait jamais été et du plus solide jugement,’ met 3000 livres; Pierre Corneille kreeg als ‘premier poëte dramatique du monde’ 2000 livres; Racine als ‘poëte français’ slechts 800 livres; doch deze was nog niet op de volle hoogte van zijn talent. De jonge Corneille ontving evenals Molière ‘exellent poëte comique’ 1000 livres; verschillende andere Fransche dichters en geleerden meer of minder. Van de buitenlandsche geleerden prijken op de lijst de reeds genoemde Italiaan Viviani en de Duitsche sterrenkundige Hevelius; verder drie Hollanders, nl. Heinsius als ‘grand poëte et orateur latin’, Vossius ‘excellent dans la geographie’ en Huygens met de bijvoeging ‘grand mathematicien, inventeur de l'horloge de la pendulle’, ieder van dezen kreeg 1200 livres.

Chapelain, die blijkbaar het dichtst bij het vuur zat en daarom zich het best verwarmd had, schrijft aan Huygens, dat hij aan Colbert niemand met meer genoegen had voorgedragen dan hem; bij de uitdeeling der giften bevond Huygens zich te Londen, zoodat hij haar niet in ontvangst kon nemen, noch daarvoor bedanken; Chapelain raadt hem aan voor een en ander spoedig over te komen; hij zal hem dan voorstellen aan Colbert, dien hij reeds geheel op de hoogte heeft gesteld van Huygens' verdiensten. Toen deze te Parijs was teruggekeerd, werd hem de donatie van 1200 livres thuis bezorgd. Zijn broeder Constantijn wenschte hem daarmede geluk, maar vroeg, practisch als altijd, of het als een jaarlijksch pensioen moest beschouwd worden, of als een gift in eens; het antwoord op dezen brief is verloren gegaan, doch uit het

vervolg zal wel blijken, hoe het hiermede was gesteld. Zelfs zijn zuster neemt de pen op om haar broeder Christiaan met dit buitenkansje geluk te wenschen en schrijft: ‘'t is mij lief om te hooren dat je onlangs soo merckelijck geseegent sijdt met tijdelijcke goederen’.

Terwijl aldus Huygens in zijn vaderland nooit eenige belooning ontving voor zijn zoo nuttigen maatschappelijken arbeid, daar zelfs het octrooi op zijn slingeruurwerk hem niet beveiligde tegen namaak, ontving hij ongezocht en onverwacht van den grootsten koning van zijn tijd een klinkend bewijs van waardeering en behoorde nu tot de ‘pensionnaires du roi’. Geen wonder, dat hierdoor een band werd gelegd tusschen hem en de Fransche natie, waarvan de gevolgen een gewichtigen invloed op zijn verderen levensloop zouden uitoefenen.

Voorloopig echter was hij na lange afwezigheid in het vaderhuis op het Plein teruggekeerd, om daar zijn studiën en proefnemingen met ijver voort te zetten. Zijn lidmaatschap van de Royal Society te Londen kostte hem veel zorg en tijd, want hij stelde er prijs op, dit geleerde lichaam op de hoogte te houden van zijn onderzoekingen en omgekeerd ook op de hoogte te blijven van hetgeen daar werd verricht. Hij bleef in briefwisseling met de voornaamste geleerden van dat college, o.a. met Moray, een edelman van Schotsche afkomst, een der stichters en de eerste voorzitter der Royal Society, met Boyle, den door zijn wetten bekenden physicus, met Oldenburg, secretaris van het college; daarbij kwam de correspondentie met de Fransche vakgenooten, die hem nu als een der hunnen beschouwden.

In den zomer van 1664 had hij zich te Hofwijck gevestigd om de pest te ontvluchten, die toen in den Haag woedde; doch tegen den winter keerde hij naar de stad terug. Toen ontving hij door bemiddeling van Johan de Witt van de Staten-Generaal gratis een privilegie voor zijn uurwerk, bestemd om op het schip de lengte op zee te bepalen; in de vergadering van 22 December mocht hij verschijnen, want in de vergaderzaal was mede door de zorg van De Witt een slingeruurwerk opgehangen; hij mocht nu komen, om daarvan de werking te verklaren. Maar van een belooning of blijk van erkenning was geen sprake.

De verschijning eener komeet in Januari gaf hem veel zorg; hij ontving uit verschillende plaatsen waarnemingen, terwijl de zijne werden gevraagd. Doch hij moest antwoorden, dat hij geen groot waarnemer was, want hij had noch kwadrant, noch sextant, maar slechts een gebrekkig werktuig om afstanden van sterren te meten. Intusschen houdt hij zich bezig met proeven over de breking van lichtstralen in verschillende middenstoffen, waardoor de grond werd gelegd voor zijn eerst veel later te publiceeren lichttheorie; ook hier moest het proefondervindelijk onderzoek voorafgaan. Hij toch wilde niet den weg volgen, welke daarbij door Descartes was ingeslagen, om namelijk een natuurkundige theorie op den voorgrond te stellen, alvorens zij door proefneming was bevestigd. Toen de komeet in helderheid toenam, richtte

hij zich beter voor haar waarneming in, en gelukte het hem voldoend nauwkeurige plaatsbepalingen te verkrijgen. De theorie van de beweging der kometen was destijds nog in haar kindsheid. Kepler had haar een rechtlijnige beweging toegeschreven en Huygens volgde hem hierin. Hij bepaalde het vlak der loopbaan en den hoek, dien het maakt met de ecliptica; verder hield hij de beweging der komeet in haar baan voor eenparig, al scheen zij zeer veranderlijk; de staart scheen hem toe bijna tweemaal zoo groot te zijn als de afstand van de aarde tot de zon; haar stof was brandbaar en zichzelf verterend, haar kop slechts een uiterst gering gedeelte van het geheel; het kon wel gebeuren, dat een komeet de aarde kwam te ontmoeten, maar veel waarschijnlijker vond hij het, dat de aarde door de staart van een komeet zou gaan.

Het zou nog een twintigtal jaren duren, eer aan al dergelijke hypothesen omtrent het wezen en de beweging van kometen door het groote werk van Newton een einde zou worden gemaakt.

Huygens werd diep getroffen door het bericht van den dood van den wiskundige Pierre Fermat, die 12 Januari 1665 te Toulouse was overleden; hij schreef een brief aan diens vriend de Carcavy, waarin hij meedeelde, dat hij juist voornemens was hem eenige moeilijke vraagstukken voor te leggen en de hoop uitspreekt, dat alle geschriften, die hij heeft nagelaten, door zijn erfgenamen zullen worden verzameld en uitgegeven, omdat daaruit de wetenschap nog zooveel voordeel kon trekken. Aan dien wensch is gevolg gegeven.

Intusschen had zijn vader, die nog te Parijs vertoefde en door zijn zending veel invloed had bij den koning, weten gedaan te krijgen, dat zijn zoon ook voor Frankrijk een privilegie op zijn slingeruurwerk verkreeg. Chistiaan schreef hiervoor een warme dankbetuiging zoowel aan minister Colbert voor zijn invloed op de toekenning, als aan den koning. In zijn brief aan dezen legt hij er den nadruk op, dat de koning gunst bewijst aan allen, die de wetenschap bevorderen en daarbij geen onderscheid maakt tusschen landgenooten en vreemdelingen, waardoor ook dezen door banden van dankbaarheid aan den koning en zijn rijk worden gehecht. Zoo wenscht hij den koning een lang en gelukkig leven toe, terwijl hij naar vermogen zal meewerken om de glorie van 's konings naam te verhoogen.

Hij stelde zich nu in verbinding met den bekwaamsten horlogemaker van Parijs, Thuret, die uitsluitend bevoegd werd verklaard om uurwerken, volgens zijn voorschriften vervaardigd, te verkoopen. Geldelijk voordeel heeft ook deze overeenkomst hem niet gegeven - want de namaak werd hier niet minder gedreven dan in Holland - geen privilegie, hetzij door Staten-Generaal, hetzij door den Franschen koning verleend, scheen hiertegen afdoend te kunnen waken. Bij Thuret bedong hij evenals in Holland tien procent van den verkoopprijs. Met genoemden horlogemaker zou hij later nog heel wat te stellen hebben; dit zal blijken, wanneer wij over zijn verblijf te Parijs handelen.

De onderhandelingen over zijn komst aldaar hebben vrij lang geduurd. Het eerst wordt daarvan melding gemaakt in een brief van Christiaan aan zijn broeder Lodewijk, die te Zuylichem vertoefde voor regeling van zaken. De brief is van 15 Juni 1665 en handelt eerst over het verwoede zeegevecht, dat bij de Hollandsche kust had plaats gehad, zoodat men op den Haagschen kerktoren kanonschoten kon hooren en een deel der schepen zien.

Tusschen deze beschrijving bericht hij, dat hij van de Carcavy een brief ontving, waarin deze op order van Colbert hem schreef, dat de koning gaarne zou zien, dat hij zich te Parijs kwam vestigen, en hem daartoe schoone beloften deed. Hij had zijn vader, die daar nog vertoefde, geschreven om diens wil te vernemen; hij is niet ongeneigd aan die roepstem gehoor te geven, omdat hij liever op zulk een wijze den koning zou dienen, dan in den Haag oud worden zonder iets nuttigs te doen. In een volgenden brief aan denzelfde vermeldt hij, hoe hij niet gelooft, dat hun vader moeilijkheden tegen zijn vertrek zal opwerpen, als de voorwaarden slechts behoorlijk zijn, welke voorwaarden hij nog niet kent; doch voor minder dan tweeduizend kronen (6000 livres) 's jaars wil hij niet gaan. Hij zal er niet langer blijven, dan zoolang hij het er beter heeft dan in den Haag; hij acht het een zaak van groot belang, dat hij daar zulk een goede verblijfplaats ter beschikking heeft.

In de volgende week schreef hij aan Chapelain, dat hij twijfelt of het aanbod wel ernstig was gemeend, omdat hij er niets naders van vernam. Hij zou het nu gaarne aannemen, aangezien het zoo in zijn voordeel is en er slechts goeds en geen kwaads voor hem uit kon voortkomen, zoo oordeelen ook al zijn vrienden; ten slotte roept hij de tusschenkomst van Chapelain in om de zaak te bespoedigen. Chapelain antwoordt, dat Huygens zich moest haasten om de werken, waarvan hij het spoedig verschijnen aan Colbert had beloofd, ter eere des konings uit te geven, hij moet daarmede geen tijd verliezen. Wel was hij in het geheim, maar dit moest nog eenigen tijd verborgen blijven, - overigens ziet hij met verlangen de spoedige overkomst van zijn vriend te gemoet. Christiaan schrijft daarop aan zijn broeder, hoe zijn vader hem heeft bevolen, dat hij niet eer zou vertrekken, alvorens deze terug was, en men hem niet zou noodzaken vroeger over te komen. Maar, voegt hij er bij, indien de koning het beveelt, zou ik niet weten, wien te gehoorzamen. Hij is benieuwd de voorwaarden te vernemen; hij kon er niet over beginnen, want hij heeft ze geheel overgelaten.

In Augustus schrijft hem zijn vader, dat, terwijl deze van niets weet, hij zich bereid heeft verklaard te gaan, waar men hem roept en beschuldigt hem in deze van groote onvoorzichtigheid. Hij ziet echter niet in, dat hij anders had kunnen handelen, want de roeping was een gevolg van het welgevallen des konings en van de gunst van

Colbert, die hem riep in zijn belang, meer dan om diensten te bewijzen. Hij hoopt van de edelmoedigheid van den koning en van de gunst van zijn grooten minister, dat het hem niet zal berouwen op de eerste uitnoodiging te zijn ingegaan. Wat zijn geschriften betreft, waarvan hij reeds lang geleden de openbaarmaking had beloofd, zou hij kunnen wijzen op de slechte tijden, die zijn vaderland doorleeft en op de moeilijkheid, die de boekdrukkers maken, om iets te ondernemen; maar om de ware reden te vermelden van de vertraging, zij is deze, dat, aangezien het reeds zoo lang geleden is, sedert hij ze schreef, er niet weinig aan veranderd en toegevoegd moet worden. Hij houdt zich daarmede ijverig bezig en indien het lang duurt, aleer hij ze den koning kan aanbieden, dan is het om ze hem waardiger te maken.

Vlug ging de zaak echter niet. In het eind van Augustus schrijft hem Chapelain, dat Colbert zelf hem de aanstelling zal melden en alle vrienden te Parijs zich verheugen over zijn spoedige overkomst; dat hij zich hierin niet moet laten weerhouden en met vreugde zal worden ontvangen; intusschen ontving hij ook voor dat jaar dezelfde donatie als het vorige en moest hij daarvoor op nieuw aan den koning en zijn minister een dankbetuiging richten. Hij moet zorgen, dat zijn werken dan gereed zijn en den koning bij zijn in dienst treden konden aangeboden worden. Monsieur de Monmor, een edelman, tevens beoefenaar der natuurwetenschap, schrijft hem, hoe hij zich verheugt, dat Frankrijk van Holland nu een vergoeding zal ontvangen voor het afstaan van *Scaliger* en *Saumasius* aan de Leidsche universiteit.

Christiaan antwoordt aan de vrienden te Parijs, dat hij zeer voldaan is door den brief van Colbert en dankbaar voor de hernieuwing der koninklijke donatie; hij richt ook dankbetuigingen zoowel aan Colbert als aan den koning; de donatie bedroeg ditmaal 500 kronen of 1500 livres, dus 300 livres meer dan de eerste maal. Hij bleef nu in afwachting van de order des konings tot zijn vertrek. In het begin van October was zijn vader in den Haag teruggekomen, zoodat nu niets meer aan zijn vertrek in den weg stond; hij hield zich hiervoor gereed en zou liefst vóór het aanbreken van den winter de reis aanvaarden; - doch hiervan is niets gekomen. Een andere Parijsche vriend schrijft, hoe hij niet kan gelooven, dat Huygens het aanbod zou aannemen. Want hij en zijn vrienden kunnen zich niet voorstellen, dat iemand van geboorte als Huygens, vrij en levende in een land waar de vrijheid wordt geëerd, waar niets hem ontbreekt en het leven vergalt, al deze voordeelen wil prijsgeven voor een ander, waar die voordeelen ontbreken en niets van duur is! Hij gelooft niet, dat de rede, de gezonde zin en goede raad zijner vrienden in Holland hem deze voldoening zullen schenken; - intusschen acht hij zich gelukkig, wanneer hij zich hierin bedrogen zal zien. Aldus werd Christiaan voortdurend geslingerd tusschen verwachting en teleurstelling. In 1665 kwam de zaak niet tot stand.

In Januari van het volgende jaar schrijft vader Constantijn aan Mons. de Monmor, hoe hij na zijn terugkomst in het vaderland hoorde, dat Colbert een aanbieding tot zijn zoon had gericht, maar hij sedert niets meer vernam. Daarover was hij weinig ontsticht, want het eerste bericht had hem als een dolksteek het hart doorboord; zoozeer stond het hem tegen, zich in het eind zijner dagen beroofd te zien van dit kind, waarvan de omgang hem zoo aangenaam en zooveel waard was. Intusschen werd de correspondentie met de Parijsche vrienden voortgezet, maar de zaak bleef slepen. Christiaan verklaarde zich steeds bereid op de eerste order van hoogerhand over te komen. Tegen het einde van Februari krijgt hij stellige berichten omtrent zijn benoeming, zoodat hij nu vast besloten is zijn woonplaats van den Haag naar Parijs over te brengen, waar hem een woning in het gebouw der koninklijke bibliotheek wordt aangeboden en een jaarlijksche toelage, die hem toereikend voorkomt. Hij vraagt nog een maand om zich behoorlijk op de reis voor te bereiden en verlangt van Colbert vrijstelling bij de douanen op de grens, die zeer streng te werk gaan en zelfs boeken en papieren onderzoeken. Hij hoopt, dat van hoogerhand, of door tusschenkomst van den gezant, aan zijn vader zal geschreven worden om hem gerust te stellen, iets wat deze stellig verwacht.

Eindelijk werd de onzekerheid opgeheven; den 9^{den} April schreef hij aan Colbert en aan de Parijsche vrienden, dat hij binnen 8 of 10 dagen de reis zou aanvaarden. Dit geschiedde dan ook den 21sten April. Vooraf had vader Constantijn op zijn verzoek een brief ontvangen van Colbert, waardoor hij volkomen werd gerustgesteld en getroost werd voor het gemis van den hem zoo dierbaren zoon. Reeds had hij den leeftijd van 69 jaren bereikt en vreesde daarom bij lange afwezigheid zijn zoon niet meer terug te zien; hij kon niet vermoeden, hoe hij nog zoo lang zou leven, dat hij na vele jaren van afwezigheid dezen zoon nog eenige jaren vóór zijn dood bij zich zou hebben. Hij gaf hem brieven met warme aanbeveling mede aan zijn vriend Van Beringhen, edelman van Nederlandsche afkomst en verbonden aan het Fransche hof, evenzoo aan den maarschalk De Grammont en aan De Lionne, Minister van buitenlandsche Zaken, zoodat het zijn zoon niet ontbrak aan introductie in hooge kringen.

In de eerste dagen van Mei kwam Christiaan te Parijs aan en vestigde zich aldaar. Hiermede nam een nieuwe en gewichtige periode van zijn leven een aanvang; daarover zal het volgend opstel handelen.

P. VAN GEER.

Het regeeringsjaar 1807 van koning Lodewijk Napoleon.

Van de kortstondige regeering van Koning Lodewijk Napoleon was het jaar 1807 wel het meest afwisselende ten gevolge der plaats gehad hebbende gebeurtenissen.

Daar deze weldra een eeuw achter ons liggen, zij 't mij vergund, wat tot de geschiedenis uit die dagen behoort, met enkele andere historische bijzonderheden, hier den lezer mede te deelen.

Vooraf zij vermeld, dat, mocht de aanvaarding van het bewind onder den Raadpensionaris R.J. Schimmelpenninck met blijde verwachting door de natie begroet geweest zijn, zij daarentegen met alle mogelijke vooroordeelen tegen de komst van den vreemdeling Bonaparte vervuld was. Vóór deze regeeringsverandering plaats greep, verspreidde zich het gerucht, dat Lodewijk niet den titel van Koning, maar slechts dien van Stadhouder zou aannemen, terwijl een vermoedelijk verdichte brief van den Franschen Minister de Talleyrand zulks scheen te bevestigen. Maar uit de onderhandelingen te Parijs gevoerd, vernam men tegenspraak van dit gerucht en verschenen er eenige Franschen van hoogen rang te 's Gravenhage met den last de inrichting van het Koninklijk Hof te regelen.

Niet lang daarvoor hadden er twee geschriften het licht gezien, welke heel wat opzien, voornamelijk te Amsterdam en Den Haag, baarden en waarvan op het eerste terstond op bevel van hooger hand beslag werd gelegd. Het droeg tot titel: ‘Oproeping aan het Bataafsche Volk, om deszelfs denkwijze en wil openlijk aan den dag te leggen tegen de overheersching door een vreemdeling, waarmede het vaderland bedreigd wordt.’ Het was geschreven door eene talentvolle, maar wat geëxalteerde jonge dame, Maria Aletta Hulshoff geheeten, dochter van een doopsgezinden predikant te Amsterdam, die hare republikeinsche aspiratiën in dit geschrift ten beste gaf(*). Hier volgen eenige uittreksels van dit geschrift, welke doen zien, hoe fel de schrijfster tegen de verandering van regeeringsvorm gekant was:

‘Over ons wil men een vreemd Vorst met eigendunkelijke magt, den Scepter laten voeren; deze Republiek van eene vrije en onafhankelijke

(*) Op de Universiteits-Bibliotheek te Leiden berust een exemplaar van dit geschrift.

Bondgenoote, die zij behoort te zijn, in een wingewest veranderen, ons voor altoos slaven maken!! Binnen weinige weken zal deze rampzalige staat de onze zijn, tenzij gij U op een waardige wijze tegen zulk een ontwerp verzet.

Kunt gij (om slechts eenige gevolgen aan te stippen) met koelbloedigheid vooruitzien, dat uwe Nationale Schuld of geheel vernietigd of gereduceerd worde, en dus duizenden ingezetenen in armoede gedompeld? Bij dat Nationaal bankroet uw koophandel geheel verdorven, uwe zonen ten krijgsdienst opgeschreven, als onderdanen, als soldaten van een vreemden Heer en in ver afgelegen oorden ter slagthank geleid! Afgrijselijk denkbeeld! Eerlang zou de zee, bij gebrek van die uitstekende zorgvuldigheid, welke voor het onderhoud van Dijken, enz. noodig is, een groot gedeelte van dit ongelukkig land overstroomen en vernielen!

Welaan, Patriotten! vertoont U op eene waardige wijze, doet uwe gevoelens openbaar worden; verklaart geenen VREEMDEN HEERSCHER, onder welken naam of gezagsbepalingen het ook zijn moge, te willen; nog ook de afscheuring van een gedeelte uws Vaderlands; betuigt uwe liefde voor Vrijheid en Regten, en dat gij voor derzelver verdediging alles veil hebt; vereenigt U zonder eenig verwijl met de ware Patriotten ter plaatse van uw woning; laat U niet van elkander verwijderen, zoo de dwingelandij pogen mogt uwe vaderlandsche bijeenkomsten te verstoren; beraadslaagt met elkander over de beste redmiddelen en kiest uit de ware Volksvrienden, uit die mannen, die, toen wij nog in vrijheid leefden, de gewichtigste Posten met roem bekleed hebben.... En draagt zorg, dat Napoleon wete hoe gij handelt, en dat gij zoo lang mogelijk u van geweldige maatregelen onthoudt; dan zal de Keizer, dit, vertrouw ik, uw doel bevorderen; het Vaderland zal onder een energiek Patriottisch Bestuur nog herbloeien, eene belangrijke getrouwe Bondgenoote van Frankrijk, en voor Engeland, door de gewigtigste benadeelingen van deszelfs commercie eene geduchte vijandin zijn.'

De schrijfster ziet een ding over het hoofd, namelijk dat wij toen al waren, hoewel niet in naam, een wingewest van Frankrijk; daarentegen voorspelt zij dingen, welke eerst na onze annexatie bewaarheid zijn geworden.

Zulk een taal door een patriotsch gezind meisje gevoerd, veroorzaakte nog al ontroering. De justitie bemoeide zich er mede en trachtte zich van de jeugdige dweepster meester te maken. De ouders, die niet instemden met de fanatieke gevoelens hunner dochter, dienden een verzoekschrift in, hetwelk inhield, dat het meisje niet toerekenbaar was. Zij zochten hun kind aan alle rechterlijke vervolging te onttrekken door het in een afgelegen stadsgedeelte verborgen te houden. Maar het meisje zelve maakte de politie met haar schuilplaats bekend en scheen zich als martelares te willen opofferen, waarop de bloedverwanten haar met oogluiking der politie 's nachts over de grenzen

voerden. In den vreemde kwam zij eveneens voor hare gevoelens uit, totdat zij op haar eigen verzoek naar Amsterdam teruggevoerd, in hechtenis genomen en rechterlijk ondervraagd werd. De achting die haar familie genoot en de overtuiging, dat overdreven patriotsche gevoelens de jonge dame zoodanig bezielden, dat deze een storing in haar geestvermogens hadden teweeggebracht, maakten, dat de zaak geen verdere gevolgen had.

Het tweede geschrift in quaestie was een gedicht van den vaderlandslievenden Helmers, getiteld: ‘Fragment uit een onuitgegeven treurspel’, waarin deze in een in Grieksch kleed gestoken schets zijn verontwaardiging over de slavernij van het Bataafsche volk onder den Franschen vorst lucht gaf.

Het vers begon met deze woorden:

> Het vonnis is geveld: ja, Grieken, gij wordt slaven!
> Leert onder 't juk gekromd, op 's vreemdelings wenken draven.
> Gôon! Aristides' kroost, Epaminondas' teelt
> Wordt thans als roovers buit door 's roovers klauw verdeeld.

Er kwam een afschrift van dat vers in omloop, dat echter terstond vernietigd werd en waarin de verdichte Grieksche namen en uitdrukkingen door Hollandsche vervangen waren op de volgende wijze:

> Het vonnis is geveld, uw lot beslist, Bataven!
> Leert nu gedwee in 't juk op 's vreemdelings wenken draven.
> De Ruyter's nageslacht, der Trompen heldenteelt
> Wordt thans als roovers buit door 's roovers klauw verdeeld.

Toen nu de nieuwe vorst de teugels van het bewind aanvaardde, was hij nog geen acht-en-twintig jaar oud, om het vier jaren later voor altijd te verlaten. Aangesteld door zijn keizerlijken broeder als ‘roipréfet’ onder bijvoeging van het gezegde ‘La Hollande n'est qu'une province de L'Empire’ werd 't hem weldra duidelijk, dat hij meer het werktuig van den imperator dan zelfstandig staatshoofd was.

Over het algemeen vond men Lodewijk wel een goedhartige persoonlijkheid, maar zijn voorkomen weinig indrukwekkend. Hij was niet groot van postuur; een waas van melancholie lag over zijn gelaat; zijn rechterhand was bijna verlamd en wanneer hij liep, scheen het linkerbeen hem na te sleepen. Dit gebrek bezorgde hem eerlang onder het volk den bijnaam van ‘den lammen koning.’

De regeeringstaak, die deze vorst op zich nam, was geen gemakkelijke, daar de toestand van 's lands financiën verre van rooskleurig kon genoemd worden en deze wegens de hooge eischen van Napoleon ten behoeve der land- en zeemacht van jaar tot jaar verergerde.

Lodewijk was nu niet de persoon om een zoo dringend noodzakelijke spaarzaamheid in acht te nemen, niettegenstaande de bekwame Minister Gogel - de man van de patentwet - telkens tot inkrimping van

uitgaven aanspoorde en door doortastende maatregelen in den staat der geldmiddelen verbetering poogde te brengen.

Met eenige litterarische kennis begaafd, vond de letterkunde in den koning een grooten steun door de vestiging vat het H o l l a n d s c h I n s t i t u u t ter bevordering van letteren en schoone kunsten. Hij legde zich voorts toe op de taal zijner onderdanen, ten einde zich daarmede wat bekend te maken. Hoewel hij den genialen Bilderdijk, den hoogleeraar van Lennep en eindelijk nog den Amsterdamschen predikant Chevallier tot zijn leermeesters had gekozen, heeft de vorst nimmer merkbare vorderingen in onze taal kunnen maken. Beter onderlegd ware hij daarin geworden, wanneer hij zich tot de eenvoudige leerwijze van een gewoon onderwijzer bepaald had.

Niet onverdienstelijk is de methode, die de dichter Bilderdijk aanwendde om zijn koninklijken leerling in het Hollandsch spreken te oefenen. Hij raadde hem aan, na zich eerst wat vertrouwd gemaakt te hebben met onze verbuiging en vervoeging, zich in het gesprek te behelpen met het Fransche woord, doch op zijn Hollandsch verbogen of vervoegd, en drong er daarbij op aan, dat zijn Hollandsche omgeving hem dan telkens de uitdrukking in onze taal zou opgeven of in herinnering brengen. Zoo mocht de koning b.v. zeggen: ik heb ‘gechasseerd’, zoolang hij voor jagen nog het Hollandsch woord niet wist(*).

Een duidelijk overzicht van 's konings verkregen kennis van onze taal geeft ons een dictaat, dat zich onder de nagelaten papieren van den predikant Chevallier bevond. Om zijn vorderingen aan dien predikant te toonen, dicteerde Lodewijk eens aan dezen de volgende zinnen welke deze dominee op een vel folio papier schreef, waarna de vorst er zijn handteekening onder plaatste en de predikant het jaartal 1809(†).

Ziehier het dictaat:

‘Ik ben tevrede u zo welvarende te zien. Ik hoopte noch niet u te zien, want als eene goede Hollander koomt gij niet anders dan door magt, maar het is geen wonder. Gij zijt zeer verre van mij, en uwe zaken of bezigheden zijn zo menigvuldig. - Waar loopt deze vaart na toe? Een vaart is een groot canaal. Wanneer ik wilde een zeer groote lange vaart bij Amsterdam zien, welke vol zoet water was en genoeg verheven om van daar veel zoet water in alle de straten van de stad te verspreiden en nog ter zelve tijde overstroomd alle de kade in de maand van July en Augustus, wanneer het weder op het warmste is, of indien ik kan uit de stad zenden alle de vleeschhallen zal men zien twee van de vier hoofdstoffen in goeden staat. Maar ik heb op dit ontwerp een ander zaak vergeten - even nodig dat is uit de muuren

(*) *Mr. Willem Bilderdijk*, door Mr. Is. Da Costa. Haarlem 1859. Aanteekeningen, blz. 436.

(†) Vergel. Généalogie de la famille Chevallier. Extrait du Bulletin de l'histoire des Eglises Wallonnes. 1890.

de slachtoffers van de Doctooren te verwijderen. Ik geloof dat in(dien) gij mij dat voorleest, ik het niet zal verstaan.

(Signé:) Louis.

Deze onbeholpen zinnen doen zien, dat Lodewijk, na toen reeds drie jaren over ons land te hebben geregeerd, 't nog niet in het aanleeren van onze taal ver had gebracht.

Van bovengenoemde taalleeraren stond de dichter Bilderdijk in zeer nauwe betrekking tot den koning. Evenals deze zanger lichamelijk lijdende, moest de vorst voor den weemoedigen toon in de verzen van Neerlands eersten dichter wel eenige sympathie gevoelen, terwijl deze van zijn gevoelens en denkwijze jegens het Huis van Oranje in het openbaar geen geheim maakte en er zelfs in 's konings tegenwoordigheid onbewimpeld voor uitkwam.

De koning zeide eens in een intiem onderhoud tot Bilderdijk: ‘Ik wil u een vraag doen, beloof mij daarop een onbewimpeld antwoord!’ ‘Het kan er een vraag naar zijn, sire!’ ‘Welnu, het zal een bizarre vraag wezen,’ liet de koning volgen. ‘Uwe Majesteit vergunne dan ook een bizar antwoord.’ ‘Zal het Huis van Oranje wederkeeren?’ vroeg de koning. En hierop dan, hetzij dadelijk bij monde, of later op rijm, de in het vers uitgedrukte voorspelling(*), welke aldus aanvangt:

> Wat vraagt ge, dierbre Lodewijk,
> Of 't aan uw Deugd verbonden Rijk
> Den naam van Nassau ooit vergeet
> En 't geen het aan dien naam zich zelf verschuldigd weet?

Bewonder Bilderdijk als groot man, maar zie ook zijn zwakheden niet voorbij, zegt de improvisator W. de Clercq(†). Van Koning Lodewijk zou men kunnen zeggen: Bewonder den vorstelijken vreemdeling als een goedhartig en welwillend koning, maar zie ook zijn grillen niet voorbij!

Met de beste voornemens bezield om den Staat uit zijn verval op te beuren, zag Lodewijk telkens zijn genomen maatregelen door zijn keizerlijken broeder gedwarsboomd en daardoor vruchteloos gemaakt. Hij genoot echter door zijn mild- en goedhartigheid de achting en verknochtheid van een groot deel der natie. Vooral zijn betoonde hulpvaardigheid bij het springen van het kruitschip te Leiden, den 12^{den} Januari 1807, en de ruime middelen, die de vorst tot leniging van den nood ter beschikking stelde, waren daden, die tot het hart van het volk spraken.

Die gebeurtenis te Leiden was inderdaad een zware ramp. Het bewuste beurtschip, dat van Ouderkerk, bij Amsterdam, kwam, was bestemd om 140 vaten, waarin 37,000 pond buskruit lag geborgen, naar Delft te vervoeren. Of dit schip nu door een noodlottig toeval dan wel door onvoorzichtigheid in de lucht vloog, laat zich niet met

(*) *De mensch en dichter Willem Bilderdijk*, door Mr. Is. Da Costa. Haarlem, 1850, blz. 186.
(†) Naar zijn *Dagboek* 1811-1824, blz. 211.

zekerheid verklaren(*). De schok was geweldig en deed zich op een afstand van meer dan vijf-en-twintig uren gaans oostwaarts gevoelen. Als aanlegplaats had de schipper het Rapenburg tusschen de Langebrug en de Nieuwsteeg gekozen, welk stadsgedeelte in een ruïne herschapen werd. Honderd-een-en-vijftig personen waren de onmiddellijke slachtoffers van deze ramp, waaronder de Professoren Kluit en Luzac. Prof. Rau, hoewel van onder de puinhoopen gered, bleef kwijnen en overleed het volgende jaar. Het aantal gewonden beliep wel tweeduizend.

Van een dankbaar inwoner te Leiden verscheen het volgende naamdicht in de courant *Le vrai Hollandais*:

Le peuple consterné, dans ce désastre affreux,
Ouvre encore son coeur à la douce espérance.
Un mortel bienfaisant apparait à ses yeux:
Il affronte la mort, qui sous ses pas s'avance!
Sur son front est gravé: père des malheureux.

Tot verlichting van de nooden der Leidenaars deed Lodewijk een beroep op de natie en opende een inschrijving, welke meer dan een millioen gulden mocht opbrengen. Voorts werden vele goedgunstige beschikkingen genomen, als vrijdom gedurende den tijd van tien jaren van de belasting op de haardsteden, op het meubilair, op het personeel en van patentrecht; vrijdom van grondbelasting gedurende twintig achtereenvolgende jaren voor de huizen, welke binnen de drie eerste jaren herbouwd of hersteld zouden zijn, gerekend van het oogenblik waarop de herbouw begonnen is. Verder verscheen een koninklijk decreet op het buskruitvervoer. Het hield in te waken, dat er geen transport buskruit of salpeter, hetzij voor 's lands dienst, hetzij voor commercieele belangen, plaats vond zonder 's konings toestemming op advies van den Minister van Oorlog en met inachtneming der noodige voorzorgsmaatregelen.

Reeds lang was Lodewijk op het instellen eener decoratie bedacht en dientengevolge had te 's Gravenhage in Februari de plechtige uitreiking plaats der Orde van de Unie. In den vroegen morgen van den 16^{en} Februari 1807 werd deze plechtigheid met 53 kanonschoten ingewijd. Des voormiddags te tien uur verzamelden zich de benoemde Ridders in de voormalige danszaal van het Stadhouderlijk kwartier, daar het geheele Stadhoudershof aan Koning Lodewijk tot Paleis was aangewezen.

Nadat allen aanwezig waren, liet een orkest, dat in een aangrenzende zaal was geplaatst, zich hooren, waarna Koningin Hortense met de beide prinsjes, op wier borst het ridderkruis der nieuwe orde prijkte, verscheen. Toen de muziek een wijle gepauzeerd had, trad de Koning, gevolgd door de Groot-Officieren van Zijn Huis, de zaal binnen. Z.M.

(*) Volgens de vrij eenparige aanwijzing der door den schok alleen tot stilstand gebrachte uurwerken te Leiden viel de ramp omstreeks kwart over vier uur in den namiddag voor. *Leyden's ramp,* door Mr. W. Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek. Amsterdam, 1808, blz. 9.

droeg een hoed naar het model van Henri IV en was gekleed in een kostuum van wit satijn, waarover een lange met goud geborduurde blauw fluweelen mantel afhing. Nadat de Koning zich op den troon geplaatst had, trad de Groot-Kanselier der Orde, de Heer van der Goes, naar voren om een redevoering op de instelling te houden, welke door Bilderdijk was opgesteld(*) en waarvan de slotwoorden luidden:

'Laten wij den plechtigen eed der orde afleggen in handen van onzen Grootmeester. Ja, zweren wij te leven en te sterven als mannen van eer, ons te houden aan de strengste eischen van eerlijkheid, waarheid, oprechte vaderlandsliefde, deugd, menschelijkheid en eer. Zweren wij steeds tot regel voor ons gedrag te hebben de grondwet der orde: 'Doe wel en zie niet om'(†).

De Ridders legden daarop met het opsteken der rechterhand den eed af, waarna de Kamerheer d'Arjuzon het kruis aan een der knoopsgaten van Z.M. hechtte, die het vervolgens weder aan den Grootkanselier overreikte(§). De laatste riep nu alle aanwezige Ridders een voor een op, beginnende met de leden van het Kapittel en verder alphabetischgewijze. Uit 's Konings handen ontvingen zij het kruis, dat op een gouden schaal lag en Z.M. werd aangeboden door den Opperceremoniemeester, den Heer Brantsen.

Te vier uur in den namiddag verzamelden de geridderden zich in den Schouwburg, die van binnen fraai versierd was en waar hun een luisterrijk banket werd aangeboden, doch de Koning door afwezigheid schitterde.

In de Koninklijke Courant van 18 Februari 1807 leest men onder 17 Febr.: 'Behalve de overige plechtigheden is ook de groote instelling (der Ridderorde), welke den dag van gister in dit Rijk zal vereeuwigen, door driewerf herhaalde losbrandingen van het geschut, namenlijk des morgens, gedurende de ceremonie en 's avonds telkens met 33 salvo's den Volke aangekondigd.'

Die vereeuwiging heeft dan toch al heel kort geduurd!

De andere 'plechtigheden' bestonden in de uitreiking der nieuwe vaandels aan de Hollandsche regimenten in de Maliebaan te 's Gravenhage op den 17^{en} Februari 1807.

(*) Dat Bilderdijk zelf geen Ridder gemaakt was, verwonderde zijn vriend Jeronimo de Vries, wien hij als antwoord schreef: 'Het verwondert U, dat ik geen Ridder geworden ben. Waarom dan? Er zijn er velen, waarover men zich verwondert, dat zij 't geworden zijn. Dit is een graad slimmer. Ik zeide onlangs (eer de benoeming geschiedde) aan het Hof: 'Tout ce qu' il y a de distinctions a été tellement avili, qu'on n'y peut mettre aucun prix, qu'autant que c'est un gage de l'estime de celui qui le donne. Et sous cet aspect même si l'on considère le nombre de ceux qu'on en décore, il faut avouer que la véritable estime n'y peut avoir que bien peu de part.' (Mr. Is. Da Costa, *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk*).

(†) Naar de oude Fransche spreuk: 'Fay ce que doy, advienne que pourra.' Deze zinspreuk in het Hollandsch heeft Lodewijk op vrij verstaanbare wijze leeren uitspreken.

(§) Het kruis had tot schild den Zeeuwschen leeuw met het onderschrift 'Luctor et Emergo' en de bekende, reeds vermelde spreuk. Het werd gedragen, evenals de oude Orde van den Heiligen Geest in Frankrijk, aan een hemelsblauw lint.

Reeds in den vroegen morgen van dien dag stroomden drommen menschen naar het terrein der uitreiking, waar zich te tien uur verzamelden: de verschillende korpsen der Koninklijke Garde met 2 bataljons van het 6e regiment Infanterie te 's Gravenhage in garnizoen, benevens detachementen der verschillende regimenten met de Grenadiers der Marine uit andere garnizoensplaatsen(*). Nadat de troepen waren opgesteld, werden de oude standaarden en vlaggen aan de deputaties van ieder regiment overgegeven, die zich daarmede naar het Paleis op het Binnenhof begaven(†). De Kapel der Grenadiers ging den stoet vooraf, terwijl twee compagnieën Grenadiers voor en achter de detachementen volgden. Na de terugkomst van het Binnenhof begaf de stoet zich naar het hotel van den Minister van Oorlog, Z.Exc. Luit.-Generaal Janssens, op het Plein, alwaar 32 nieuwe vaandels voor de Landmacht en 14 vlaggen voor de Marine in ontvangst werden genomen, waarna de terugkeer naar de Maliebaan plaats vond.

Tusschen half een en één uur reed de Koning te paard gezeten de Maliebaan binnen. Z.M. was vergezeld van de Ministers van Oorlog en Marine en een aantal Generaals en Hoofdofficieren, die den vorigen dag waren gedecoreerd geworden. De korpsen en detachementen met de nieuwe vaandels stonden in parade opgesteld. Eerst reed Z.M. langs het front der troepen, liet daarna een carré formeeren, en nam, na een korte toespraak, van de aanwezige officieren den eed af.

Met het gebruikelijk defileeren der troepen eindigde ook deze plechtigheid, waarvan Koningin Hortense met de beide prinsjes getuige was.

Te dier tijde hadden de kroning en de erkenning van het Koninkrijk Holland nog niet plaats gehad, maar door het houden dezer beide plechtigheden wilde de Koning aan Europa toonen het staatkundig bestaan van zijn rijk en dat hij Souverein was.

In navolging van zijn Keizerlijken broeder had Lodewijk tevens Groot-Officieren, Maarschalken en Kolonel-Generaals aangesteld. Tot Maarschalken van Holland zagen zich benoemd:

de Vice-Admiraals C.H. VerHuell, J.W. de Winter en de Generaal J.B. Du Monceau. De Oud-Admiraal van Kinsbergen en de Generaals H.W. Daendels en P.J. van Zuylen van Nyevelt werden tot Maarschalken honorair benoemd.

Het gevolg van het verleenen dezer hooge waardigheid bewees, dat de Koning zijn Keizerlijken broeder daarover eerst niet geraadpleegd had. Deze betuigde er hem zijne hooge afkeuring over en schreef hem uit Warschau:

(*) Le vrai Hollandais, 19 février.

(†) Voorheen werden de vaandels, vlaggen en standaards bewaard in de Groote zaal op het Binnenhof te 's Gravenhage. Het was een prachtige collectie. Toen Koning Lodewijk in het jaar 1806 een blijk van zijn gunstige gezindheid wenschte te geven aan de Hoofdstad van zijn Rijk, besloot hij, volgens een Kon. Decreet van 7 Juli, deze zegeteekenen af te staan aan het stadhuis te Amsterdam, later tot zijn paleis ingericht.

‘Ge hebt onverstandig gehandeld, Maarschalken te benoemen, want dat geeft maar groote uitgaven en inbeelding aan mannen, die nog weinig gepresteerd hebben. Denkt gij, dat een Fransche Divisie-Generaal onder de bevelen van een Hollandschen Maarschalk zou willen staan? Gij aapt de Fransche organisatie na, terwijl ge u in geheel andere omstandigheden bevindt. Begin eerst met de invoering der conscriptie en de vorming van een leger’(*).

Ook dacht Napoleon, dat zijn broeder den adel had hersteld. Wel droegen enkele familiën den titel van Graaf of Baron, zonder echter graafschappen of baronieën te bezitten, weshalve de Koning vermeende het gebruik dier titels niet te moeten intrekken, omdat ze zelfs gedurende den revolutietijd in gebruik waren. Eerst in het latere tijdperk zijner regeering schiep Lodewijk een constitutioneelen adel (October 1809), welke, ingevolge de tegenwerking van Napoleon, door het *Wetgevend Lichaam* den 13^{en} Februari 1810 werd geannuleerd(†).

Kort te voren, bij besluit van den 4^{en} Februari 1810, was de Maarschalksrang ingetrokken tot groot ongenoegen van hen, die er mede bekleed waren. Zij behielden echter hun tractement van achttienduizend gulden en andere emolumenten(§), een inkomen dus, waarover niet te klagen viel in een tijd, dat men voor een berooide schatkist stond.

Een paar maanden na de instelling der Orde van de Unie en de aanstelling van Maarschalken kwam Napoleon daarop andermaal terug en zond zijn broeder uit Finkenstein een schrijven in nog al geen malsche termen vervat: ‘Ge moet geen Maarschalken, Ridders en Graven maken, maar soldaten. Indien ge zoo voortgaat, maakt ge mij belachelijk in Holland. Ge regeert uw volk als een Kapucijner monnik. De goedheid van een Vorst moet altijd majestueus zijn, en niet die van een priester. Niets is nadeeliger dan dit groot aantal reizen naar den Haag ondernomen, tenzij die geldinzameling (n.l. voor Leiden) op uw bevel in uw rijk is gehouden. Een Koning beveelt zonder iemand iets te vragen; alle macht moet van hem uitgaan en hij moet de noodige middelen bezitten, ten einde geen beroep op de beurs van anderen te doen. Maar hiervan gevoelt gij niets’.

En dan verder roert Napoleon het herstel van den adel aan en verwijt zijn broeder, dat hij hierbij het hoofd verloren heeft.

Vervolgens zegt Napoleon:

‘Met een Vorst, die het eerste jaar zijner regeering voor zoo goed doorgaat, drijft men het tweede jaar den spot. Maar wat ik u meermalen aanried, was de invoering der conscriptie. Wat te beginnen zonder leger? Kan een samenraapsel van deserteurs een leger heeten? Hoe komt 't toch, dat ge niet begrijpt, dat, bij een leger als het uwe, de

(*) Felix Rocquain. Napoléon à Louis. 2 Janvier 1807. p. 90/91.
(†) Documents Historiques sur le Gouvernement de la Hollande, tome III. p. 203.
(§) Memorie van den Vice-Admiraal J.W. de Winter van 8 Februari 1810, Rijksarchief; door mij medegedeeld in den Navorscher van April 1901.

aanstelling van Maarschalken aan het belachelijke grenst? De Koning van Napels heeft geen Maarschalken en ik zelf heb er geen een benoemd in mijn Koninkrijk Italië. Denkt ge, dat, wanneer veertig Fransche oorlogsschepen met vijf of zes Hollandsche schoeners vereenigd zijn, deze door den admiraal VerHuell, bijvoorbeeld in zijn kwaliteit van Maarschalk, kunnen worden gecommandeerd? Er zijn geen Maarschalken bij de kleine mogendheden, zelfs niet in Beieren en in Zweden. Ge overlaadt uw menschen met weldaden, die ze niet verdiend hebben. Ge loopt te hard van stal en zonder op mijne raadgevingen in te gaan. Ge beantwoordt mijne brieven altijd met mooie komplimenten en ge gaat door met dwaasheden te doen.'

In dat zelfde schrijven onderhoudt de Keizer zijn ongelukkigen, prikkelbaren, achterdochtigen broeder over diens koel gedrag tegenover zijn opgedrongen gemalin in deze bewoordingen:

'De oneenigheden met de Koningin dringen tot het publiek door. In uw interieur kunt ge dat vaderlijk en verwijfd karakter, dat in uw regeeren doorstraalt, toonen; doch leg in uw zaken die gestrengheid aan den dag, welke ge in uw naaste omgeving toont. Ge behandelt uw jonge vrouw, alsof ge een regiment aanvoert. Maar ge hebt de beste en deugdzaamste vrouw en maakt haar ongelukkig. Laat haar dansen, zooveel zij verkiest, dat brengt haar leeftijd mede. Ik heb een vrouw van veertig jaren; van het slagveld schrijf ik haar naar de bals te gaan en gij wilt, dat een vrouw van twintig jaren, die nog alle illusie van het leven heeft te wachten, een kloosterleven leidt of dat van een min, die steeds haar kind moet voeden. Ware uwe vrouw een coquette, zij zou u bij den neus leiden. Eigenlijk hadt ge een vrouw verdiend, zooals ik er wel te Parijs ken. Zij zou u onder den duim gehouden en aan hare voeten gekluisterd hebben. Het is mijn schuld niet en ik heb het uw vrouw dikwijls gezegd.'

Aan het slot van dezen uitvoerigen, op scherpen toon geschreven brief brengt Napoleon het chapitre der ridderorden-uitdeeling ter sprake: 'Aan iedereen schenkt ge uw decoratie, maar mijn wil is, dat niemand ze in mijn omgeving draagt, evenmin als ik besloten heb ze niet te dragen. Vraagt ge mij naar de reden daarvan, dan antwoord ik u, dat ge nog niets gedaan hebt om te verdienen, dat iemand uw portret draagt, en dat ge die orde hebt ingesteld zonder er mij in te kennen'(*).

In zijn antwoord aan den keizer weerlegde Lodewijk die verschillende grieven, welke hem naar het hoofd waren geworpen.

'Wat mijn oneenigheid met de koningin aangaat, hieromtrent kan ik u mededeelen, dat dit vuige laster is,' schrijft Lodewijk zijn keizerlijken broeder. 'Het publiek spreekt daar niet over; maar omdat ik het voorrecht heb met u in onmiddellijke correspondentie te staan, scheppen die lieden, met wie ik niets uitstaande heb, er behagen in ons met spionnen te omringen. Het delicate onderwerp in quaestie, Sire, grijpt

(*) Felix Rocquain, Napoléon à Louis. 4 Avril 1807. p. 101/104.

mij diep in het hart. Uwe Majesteit gelieve mij hieromtrent te ontzien en mij dergelijke pijnlijke aandoeningen te sparen'(*).

Omtrent dit laatste verbloemde Lodewijk de waarheid, waartoe hij wel reden zal gehad hebben; het was trouwens volstrekt geen geheim, dat de verstandhouding tusschen de beide echtgenooten te wenschen overliet.

In het voorjaar viel er eene gebeurtenis voor, welke het Hof in diepen rouw dompelde. De nog geen vijfjarige kroonprins Napoleon Charles werd te 's Gravenhage aangetast door de kroep. Hoewel de voornaamste geneesheeren werden ontboden, bleken hun aangewende kunstmiddelen vruchteloos; in den avond van den 5den Mei gaf het kind den geest(†).

Voor zijn leeftijd gaf de knaap reeds blijken van een helder verstand. Was hij tegenwoordig bij de huiselijke twisten zijner ouders, verhaalt Constant, 's keizers eerste kamerdienaar(§), dan trachtte hij deze zoo uiteenloopende naturen op de volgende wijze weder tot elkander te brengen. Zijn vader bij de hand nemende, bracht hij dezen bij zijn moeder onder den uitroep: 'Omhels haar papa, ik verzoek er u om.' Aan zijn oom den keizer toonde hij zich zeer gehecht en deze hield veel van den knaap, dien hij tot zijn troonopvolger had bestemd(**).

(*) Felix Rocquain, *Louis à Napoléon,* 16 Avril 1807.

(†) Vergel. voor meerdere bijzonderheden mijn artikel in het *Haagsch Jaarboekje* voor 1894: 'De dood van Koning Lodewijk Napoleon's oudsten zoon.'

(§) *Gedenkschriften*, dl. III, blz. 243.

(**) Opmerkelijk is het, dat in het jaar 1821, op dien zelfden datum (5 Mei) de groote Keizer op de rots van St. Helena bezweek.
Meer dan eens is beweerd, dat Napoleon dat kind bij zijn stiefdochter had verwekt. Er zijn zoowel mededeelingen, welke er voor als die er tegen pleiten; daarom zullen we ons enkel bepalen tot hetgeen hieromtrent in de *Gedenkschriften* van Mad. de Rémusat staat aangeteekend. De schrijfster zegt, dat 'Hortense haar zelve heeft medegedeeld, dat zij zich in *dit* opzicht geen schuld tegenover haar man bewust was, en toen de Koning vroeg, of zij daar een eed op durfde doen, deed zij dat.'
Na het overlijden van den kleinen Napoleon vroeg de Keizer aan Louis om diens tweeden zoon te adopteeren, doch daar heeft deze nimmer gevolg aan willen geven. Prins Louis, de tweede zoon, was geboren in 1804, werd in 1809 Groothertog van Berg en Cleve, doch sneuvelde in 1831 te Forli, tijdens de onlusten in de Romagna.

Charles Louis Napoleon, de derde zoon, die den 20sten April 1808 te Parijs werd geboren, droeg naderhand de Fransche Keizerskroon.
De geboorte van Napoleon III heeft heel wat geschrijf uitgelokt over de vraag, of hij de zoon was van den admiraal VerHuell. Nu nog onlangs kwam die quaestie aan de orde in de 'Intermédiaire', waaruit we een en ander laten volgen:
'Toen in 1840 de avontuurlijke onderneming van Napoleon III naar Boulogne mislukte, waarbij hij gevangen genomen werd, was het de Kamer der Pairs, waarin ook Ver Heull zitting had, die het vonnis zou uitspreken.
In de Intermédiaire van 20 Aug. 1906 vinden we hierover aangeteekend: 'Quant à son intervention à la Chambre des Pairs lors du procès de Louis-Napoléon, en 1840, il (VerHeull) n'y aurait pas pris la parole, d'après le Dictionnaire de Larousse, qui s'exprime ainsi:
'Lors qu'en 1840, après l'échauffourée de Boulogne, la Chambre des Pairs se constitua en tribunal chargé de juger Louis-Bonaparte, le président Pasquier reçut de VerHeull une lettre dans laquelle celui-ci lui disait textuellement: 'Ne le condamnez pas à mort. Sauvez sa tête; c'est un père qui vous en conjure.'
Officieel is het, dat de Hertog de Morny een natuurlijke zoon van Hortense was; deze had tot vader den Graaf de Flauhaut, die in 1870 stierf, vijf jaren na zijn illustren zoon.

Voor Keizerin Josephine vooral was dit sterfgeval een uiterst droevige gebeurtenis, daar het haar een stap nader bracht tot de echtscheiding, welke drie jaar later zou plaats vinden.

Inmiddels werd het lijkje van den jongen prins gebalsemd en nadat het gekist was, tot den 2den Juni d.a.v. in de Troonzaal op het Binnenhof geplaatst, waarop het naar St. Leu in Frankrijk werd vervoerd.

Daags na het sterfgeval hadden de koning en zijn gemalin de residentie verlaten om hun intrek te nemen op de buitenplaats 'Haagvliet' onder Voorburg, van Baron van Heeckeren van de Cloese, opperjagermeester des konings. Deze was zoo welwillend zijn buitenverblijf tot afleiding van het zwaar beproefde koningspaar ter beschikking te stellen. De koningin was echter door droefheid zoo overstelpt, dat zij besloot voor eenigen tijd naar het buitenland te gaan. Den 13den Mei vertrok zij met haar gemaal naar het kasteel bij Laeken, waar hare moeder de keizerin zich bij haar vervoegde. Drie dagen later kwam de Koning in de residentie terug om den 20sten d, a.v. naar het Loo te vertrekken, dat sedert het vertrek van den stadhouder Willem V niet bewoond was geweest.

Inderhaast herstelde men, zegt Q.M.R. VerHuell(*), den vervallen staat, waarin zich dat lustslot bevond. Den koning beviel dit verblijf en hij ontbood er wekelijks zijne ministers om met hen te werken. Maar die reizen naar het Loo waren zeer moeilijk wegens de slechte zandige wegen, waardoor veel tijd verloren ging.

Dit nutteloos oponthoud deed den onrustigen vorst het voornemen opvatten een andere plaats tot residentie te kiezen, daar hij niet kon besluiten naar 's Gravenhage terug te keeren. Zijn geneesheeren oordeelden, naar het heet, dat 's konings gestel behoefte had aan een droge, gezonde lucht en de keuze der plaats viel op Utrecht. Maar er moet voor den vorst nog een andere reden hebben gegolden om zijn residentie te verplaatsen. Vele aanzienlijken, tot de verschillende staatspartijen van voorheen behoorende, hadden zich terstond bij den koning aangesloten, terwijl een niet onbeduidend deel van den adel en de aristocratie voortdurend een terughouding aan den dag legde, die den koning niet aangenaam moet hebben gestemd(†).

Ten einde zich eenigen tijd aan de regeeringszaken te onttrekken, daar het gehate Continentaalstelsel Lodewijk een voortdurende kwelling was en zijn geschokte gezondheid herstel noodig had, begaf hij zich half Juni naar zijn gemalin om met haar naar de Pyreneeën af te reizen.

Eerst in den avond van den 23sten September d.a.v. kwam de koning uit het buitenland te 's Gravenhage terug, alwaar de vergaderingen van het Wetgevend Lichaam, bij besluit van Z.M. bijeengeroepen, een aanvang hadden genomen. De koning had zijn intrek

(*) *Het leven en karakter van graaf C.H. VerHuell,* Amsterdam 1847, II, blz. 96.
(†) *Uit de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*, I, blz. 242.

genomen in het paleis in het Bosch, waar zich het Wetgevend Lichaam en corps heen begaf om Z.M. met zijn terugkeer in het koninkrijk te verwelkomen. Mr. C.C. Six deed de aanspraak, waarin hij Z.M. geluk wenschte met zijn terugkomst in het rijk en o.a. zeide: 'Uwe Majesteit, schoon uit zijn rijk afwezig, heeft geen oogenblik opgehouden, voor de belangen zijner getrouwe onderdanen te waken en het is met een dankbaar vertrouwen, Sire, dat wij opnieuw bekrachtigd hebben de maatregelen, ons door Uwe Majesteit tot heil van den Staat voorgedragen.'

Gedurende zijn verblijf in de Pyreneeën deed Lodewijk te Utrecht huizen op de Witte Vrouwenstraat en de Drift aankoopen, onder voorwendsel aldaar de artillerie-inrichtingen te willen vestigen. Maar de particuliere woningen werden onder leiding van den architect Zocher bijeengetrokken, vertimmerd en verbouwd, totdat er een soort van paleis uit verrees, waarvan de beide vleugels vereenigd waren door een lange zaal. Een feit is het, dat de koning zijn zetel voorloopig te Utrecht zou vestigen, in afwachting dat alles te Amsterdam voor zijn komst in gereedheid zou wezen en waarvoor kostbare toebereidselen werden gemaakt.

Met groote kosten verrees te Utrecht een zoogenaamd paleis, dat evenwel in geenen deele ruimte genoeg bood om een talrijke hofhouding te huisvesten. Weldra werd er de last van ondervonden, zoodat sommen gelds aan eene zoo middelmatige woning, welke Lodewijk zelf s o n p i e d à t e r r e noemde, waren weggeworpen.

Reeds in het voorjaar van het volgende jaar kon de koning in het voormalige stadhuis te Amsterdam zijn intrek nemen, dat door den adjunct-directeur der stadswerken Ziesenis, voorloopig tot paleis was ingericht. Het was toch 's konings bedoeling om, wanneer 's lands schatkist het gedoogde, een nieuw paleis in 's Gravenhage te bouwen en het monumentale gewezen raadhuis daarna weder aan de stad terug te geven. Het nieuwe paleis zou dan dat op het Binnenhof in den Haag moeten vervangen, hetwelk aan de Domeinen was teruggegeven. Aldus sprak ongeveer de koning in zijn aanspraak tot het Amsterdamsch Gemeentebestuur, toen dit den 8sten April 1808 Z.M. kwam uitnoodigen zijn komst binnen de hoofdstad niet langer uit te stellen(*). Den 20sten d.a.v. deed de koning zijn intrede te Amsterdam.

Door 's konings residentie-verplaatsing met de daaraan verbonden groote opofferingen, in een tijd dat geldgebrek in ons land zoo algemeen gevoeld werd, haalde de koning zich bittere verwijten op den hals(†).

(*) *De verheugde hoofdstad Amsterdam bij de blijde inkomst van Z.M. Lodewijk Napoleon,* Amsterdam 1808, blz. 36 en 43.

(†) Over 's Konings toegezegde paleizen en inkomen zegt het tractaat van 24 Mei 1806, artikel III:

'Het kroondomein bevat: 1°. een paleis te 's Gravenhage, dat bestemd zal zijn tot verblijf van het Koninklijk gezin; 2°. het paleis in 't Bosch; 3°. het domein van Soestdijk; 4°. een inkomen van 500.000 gld. aan vaste goederen. De Staatswet verzekert bovendien aan den Koning een jaarlijksche som van 150.000 gld. Hollandsche zilveren munt, elke maand betaalbaar met een twaalfde gedeelte.

Zulk een wispelturigheid bij een vorst werd betreurd, alhoewel zich een ieder overtuigd hield, dat Lodewijk in den grond goed van inborst en begaafd was met uitnemende hoedanigheden, behalve die, welke vereischt werden om zich in een dergelijke moeilijke positie te handhaven.

Niet ondienstig acht ik 't hier eenige regelen te laten volgen uit het onuitgegeven dagboek van J.S. Hurau(*) over het verplaatsen der residentie naar Utrecht.

Onder Woensdag 28 October 1807 staat aangeteekend:

'De Koning verliet het Huis ten Bosch en vertrok naar Utrecht, waar hij 's avonds aankwam. Zijn nieuw paleis noch niet in gereedheid zijnde en hij daar niet hebbende willen wachten, nam hij zijn intrek in een voornaam logement "Groot Paushuize"(†) van ouds genaamd. Men had in de stad toebereidselen gemaakt om hem luisterrijk in te halen, doch hij kwam onverwacht en bedankte voor die eer. - Niet alleen zijn Hofgezin maar ook zijn staatsraad moest hem van hier volgen en de Ministers ook van tijd tot tijd bij hem komen; vooreerst bleven hunne Bureaux nog in den Haag, gelijk andere Collegiën, doch men zag derzelver vertrek achtervolgelijk te gemoet.

De meubelen werden ook van de Paleizen in den Haag en 't Huis ten Bosch naar Utrecht vervoerd. Men beklaagde zich in den Haag zeer over deze verandering, daar men de gevolgen voor de stad er van inzag en waartegen adressen aan Z.M. vruchteloos bleken. Algemeene adressen, die men ter teekening aanbood, vonden weinig opgang.'

Wat een Utrechtsch ingezetene over de plaats zijner inwoning tijdens de vestiging van het Hof op schrift stelde(§), is te karakteristiek om niet, al is 't dan hier in gewijzigden vorm, mede te deelen en komt hierop neer:

Het gaf aan het anders zoo stille Utrecht heel wat luister, dat de Koning de oude Bisschopsstad tot zijn residentie had gekozen.

Nadat de Koning en zijn hofhouding zich in het nieuwe paleis hadden geïnstalleerd, verschenen de kamerheeren en hooge ambtenaren te Utrecht, die allen daar eene woning huurden. Daarna verscheen het uit 36 leden bestaande Wetgevend Lichaam, waarvan enkele heeren nog een geheel huis hadden kunnen huren, maar waarvan het meerendeel zich met kamers had moeten behelpen.

Verder werden vijf Ministeriën, behalve dat van Financiën, uit den Haag overgebracht, waarvoor geen bijzondere huizen waren ingericht. Ten laatste verscheen de Staatsraad, uit negen leden bestaande, welke leden de een meer dan de ander een grooten stoet van bedienden met zich voerden.

(*) Berust op de Gemeente-Bibliotheek van 's-Gravenhage.

(†) Toen Koningin Hortense den 28-29sten Januari 1807, in gezelschap van haar oudsten zoon, Utrecht met een bezoek vereerde, had zij in dit logement haar intrek genomen. Bij deze gelegenheid stond zij toe, dat het hotel voortaan den naam zou voeren van "Hotel de Koningin van Holland". (*Utrechtsche Volksalmanak* voor het jaar 1858).

(§) *Navorscher* 1905, afl. I, blz. 13-16.

Het garnizoen werd vermeerderd met het grootste gedeelte van de Koninklijke Garde, benevens zes van de acht compagnieën Kurassiers en Artillerie(*). Daar er geen voldoende plaatsruimte in de aanwezige kazernen voor al deze manschappen bestond, werden zij in eenige voor hen ingerichte burgerwoningen gehuisvest. De élèves der Koninklijke Garde kwamen bij Professor Saxe onder dak. De drukkerij der Koninklijke Courant werd eveneens naar Utrecht overgebracht. Dit veelgelezen dagblad bracht in die dagen wegens verzending door het geheele land aan de posterijen veel voordeel. Ook verscheen het Fransch tooneelgezelschap, een uitstekende troep, welke veel publiek tot zich trok.

Verscheidene winkeliers uit 's Gravenhage en elders hadden zich te Utrecht gevestigd, deels hofleveranciers, deels zij, die door den bloei der stad waren gelokt.

Zoo woonde b.v. de leverancier van ridderorden op het Oude Kerkhof, de damescoiffeur op de Ganzenmarkt en de hoedenverkooper op de Neude.

In die dagen was Utrechts bevolking zoodanig toegenomen, dat geen huis of kamer meer te bekomen was. Vooral maakten logementhouders, stalmeesters en huurkoetsiers goede zaken.

De welvaart der stad verspreidde zich door het geheele Koninkrijk, zoodat allerhande kostbaarheden, fraaie, nieuwmodische kleeren, exquise levensmiddelen en andere koopwaar van alle kanten naar Utrecht vloeiden. En dit alles geschiedde ten koste van 's Gravenhage.

Doch nu laat de schrijver der aanteekeningen, waaraan het bovenstaande is ontleend, aan het slot hiervan een mededeeling volgen, welke doet zien, hoe er toenmaals over 's Konings verblijf te Utrecht werd gedacht. Hij zegt dan:

‘Maar niemand onzer stadgenooten was zoo dwaas van zich te streelen met een eindeloos genot van al die schitterende voordeelen. Neen. Er kwam altijd bij in aanmerking, dat hij, die dit alles bevolen had en uitgewerkt, een Franschman was, en een Franschman werpt dikwijls hetgeen hij van daag gebouwd heeft, morgen weer omver.’

Men bleef dus te Utrecht het gezegde indachtig, dat niets onbestendiger is dan de onbestendigheid.

Ten einde eenigszins de groote kosten na te kunnen gaan, welke het gevolg waren van de verplaatsing van den Koninklijken zetel, diene, dat verscheidene gebouwen moesten aangekocht worden voor de vijf Departementen van Algemeen Bestuur, de Koninklijke Secretarie, het Wetgevend Lichaam, het Hoog Nationaal Gerechtshof, de Rekenkamer, de Administratie der Posterijen, de Directie der Publieke Schuld, de Directie der Publieke Schatkist, de Directie van den Waterstaat, de Administratie der Middelen te water, de Administratie der Domeinen, de Raad der

(*) Reeds in den zomer had het grootste gedeelte van de Koninklijke Garde zich van 's-Gravenhage naar het kamp bij Zeist begeven, slechts kleine depots achterlatende. Den 20sten en 21sten October verscheen de Garde uit het kamp te Utrecht ten einde aldaar garnizoen te houden.

Judicature over de Middelen te water en te land, de Zegelfabriek, de Koninklijke Drukkerij en de Koninklijke Courant(*).

Voor den aankoop dezer gebouwen met die op welker terrein het paleis verrees en 'Groot Paushuize', werd door de stad Utrecht uitgegeven een bedrag van *f* 594,153,11,15, waarvan het Gouvernement *f* 594,000 in termijnen afloste(†).

Voorloopig was 'Groot Paushuize' aan de Kromme Nieuwe Gracht tot 's Konings paleis verklaard, hetwelk voor dat doel door het Rijk voor *f* 87.000 was aangekocht.

Hoewel het nieuwe Paleis nog niet geheel gereed was, had de Koning zich den 21sten November derwaarts begeven enkel om er audiëntie te houden.

Eerst den 23sten November d.a.v. verliet de Koning met zijn gevolg voor goed zijn voorloopig paleis, ten einde audiëntie aan het Wetgevend Lichaam te verleenen, en betrok het onder den naam van het 'Huis van Amerongen' bekende gebouw aan de Witte Vrouwenstraat, dat ook aan het nieuwe paleis was getrokken(§).

De voltooiing van het paleis schijnt nog in dezelfde maand plaats gehad te hebben en toen door het hof betrokken te zijn geworden.

De tegenwoordigheid van het Hof bracht veel vertier en welvaart in het anders zoo stille Utrecht. Het waren dagen vol afwisseling, wanneer er bal, concert of receptie ten hove was; bovendien zag men den Koning dikwijls een toer te paard of per rijtuig maken. Dagelijks vindt men bijna in de couranten van dien tijd het een of ander het Hof betreffende vermeld.

Nog een paar belangrijke data willen we niet onvermeld laten.

Den 9en November hield de Koning een revue over het garnizoen, bestaande uit de Koninklijke Garde, zoo Kurassiers als Huzaren, Grenadiers, Jagers en Artillerie, te zamen bij de 4000 man. Deze troepenmacht, onder bevel van den Generaal Collaert, stond op de Neude, langs de Voorstraat tot aan de Witte Vrouwenpoort geschaard. Bij 's Konings verschijnen werden 24 trommen geroerd, terwijl uit 28 trompetten en 12 hoorns de muziek weerklonk. Z.M. was vergezeld van den opperstalmeester A. de Caulaincourt(**), den Groot Maarschalk van het Paleis De Broc(††), en verder van Kamerheeren, Auditeurs en Lakeien, allen te paard. Met dit gevolg plaatste Z.M. zich midden op de Neude, waarna het défilé aanving, welk militair schouwspel voor Utrechts ingezetenen iets buitengewoons was.

Op den derden Dinsdag van November, den 17en, riep de Koning, ingevolge de constitutie, het Wetgevend Lichaam bijeen. Deze verga-

(*) L. Wichers. *De Regeering van Koning Lodewijk Napoleon*, blz. 83, noot.

(†) *Utrechtsche Volksalmanak* van het jaar 1868.

(§) Dit prachtige huis vereerde de koning naderhand aan Baron G.A.G.P. van der Capellen, die er geboren was. In 1814 brandde het tot den grond toe af. (*Utrechtsche Volksalmanak* voor het jaar 1858).

(**) en

(††) Zij bekleedden toen deze functie sedert den 18den Juni 1806

dering werd gehouden in het Landschapshuis (de Statenkamer). De heer van Bylandt Halt werd tot haar president benoemd en de Minister van Binnenlandsche Zaken, de heer Mollerus, opende haar met een aanspraak. Den 23sten d.a.v. had het Wetgevend Lichaam, zooals we zooeven mededeelden, een plechtige audiëntie in 's Konings nieuwe Paleis.

In het Landschapshuis vereenigd, begaven de leden zich in gala, in plechtigen optocht, naar het nieuwe Paleis. Een detachement Garde Huzaren opende den trein, hierop volgden de boden met ongedekte hoofden, dan de leden van het Wetgevend Lichaam in een reeks van koetsen gezeten; een detachement Garde Kurassiers sloot den stoet.

In het Paleis gekomen, hield de President een aanspraak, waarin hij den zegen der Voorzienigheid op het beleid van den Koning inriep en ten slotte zeide: 'Moge Zij ons ook den vrede schenken, die voor het welzijn en de rust van het menschdom en van dit land in 't bijzonder zoo noodzakelijk is; alsdan zullen wij, onder de roemrijke regeering van Uwe Majesteit, die schoone dagen zien herleven, die een dichte nevel sedert vele jaren verdonkerd heeft.'

De Koning beantwoordde die aanspraak en zeide o.a.:

'Het zal mij altijd een genoegen zijn, u deelgenooten te maken van het weinige goede, dat men verrichten kan, of van de ontwijking van het kwade, dat men kan vermijden, want in moeilijke omstandigheden is deze wijze van uitdrukking aangenamer dan de eerste. Even gaarne zal ik in buitengewone gevallen mijn toevlucht tot uw raad nemen.'

In de troonrede, of koninklijke boodschap, waarmede de Koning de Wetgevende Vergadering den 28sten November 1807 opende, werd door Z.M. een overzicht gegeven van hetgeen sedert de laatste zitting op staatkundig gebied was voorgevallen.

De Koning begon met er op te wijzen, dat, aangezien het grootste gedeelte van het leger zich bij de 'Grande Armée' bevond, eene uitbreiding daarvan noodzakelijk was geworden, hetgeen niet weinig op den toestand van 's lands schatkist drukte.

Aan Commissiën was opgedragen: de herziening van het crimineel wetboek, het wetboek (code) Napoléon en het algemeen wetboek van rechtspleging. De eerste commissie had tot Voorzitter den Staatsraad Reuvens, de tweede den Staatsraad van Gennep en de derde den rechtsgeleerde Farjon.

Een rechtmatige hulde bracht Z.M. aan de betoonde activiteit van het Hoogheemraadschap Rijnland bij het tot stand komen der zeesluizen te Katwijk.

In afwachting van den vrede en betere tijden, waarin voor handel en nijverheid nuttige maatregelen konden genomen worden, was de residentie te Utrecht gevestigd, welker ligging en nabijheid van Amsterdam steeds zou toelaten er een gedeelte van het jaar door te brengen. Onge-

twijfeld zou den Haag daardoor verliezen, maar niet zoozeer als werd verondersteld, omdat besloten was, alle militaire scholen aldaar te vereenigen en andere inrichtingen te vestigen.

Een beroep moest worden gedaan op de financieele draagkracht van het Koninkrijk om het groote te kort te dekken, ontstaan door den voortgezetten krijg tegen Pruisen en Rusland, waardoor het Hollandsche leger op ongeveer 50000 man was gebracht(*), en wegens de vele uitgaven, die de invoering van het nieuw administratief beheer zou vorderen.

De Koning eindigde de troonrede met de verzekering, de belangen der natie te zullen behartigen, al was zijn zwakke gezondheid dan ook een bijna onoverkomelijke hinderpaal voor de uitvoering van al de moeilijke werkzaamheden, die de Voorzienigheid hem had opgelegd. ‘Maar wat er ook moge gebeuren, wanneer wij buiten staat zullen zijn niets meer voor het welzijn van het volk te doen, dan zullen onze wenschen voor zijn geluk onze laatste gedachte zijn.’(†)

Tegen het eind van het jaar 1807 was 's Konings gemoed met bitterheid vervuld door de nootlottige gevolgen, welke de dwang van het Continentaal stelsel uitoefende. Voor een zwaarmoedige natuur als die van Lodewijk was dit juist geschikt hem in de somberste stemming te brengen. Toen in begin December de Koning met den Ministerraad vergaderde en er weer een krasse nota van den Franschen Minister de Champagny, Hertog van Cadore, werd overgelegd, wegens het niet nakomen der decreten tegen den sluikhandel, welke men in Holland met Engeland oogluikend toeliet, barstte de Koning in hevigen toorn tegen de Fransche regeering en zelfs tegen den Keizer los.

Na dezen uitval heerschte er diepe stilte in de vergadering, toen VerHuell als oudste minister het zijn plicht achtte den Koning tot kalmte te brengen. Deze wees Z.M. er op, welke nootlottige gevolgen het voor het land zouden kunnen hebben door terstond zulk een strenge nota te beantwoorden en stelde voor met het antwoord nog wat te wachten niet alleen, maar tevens dien ellendigen sluikhandel voor eens

(*) In September 1806 waren 2 divisiën, elk van 2 brigaden, ongeveer 20 000 man, 3000 paarden en 40 vuurmonden, in het kamp van Zeist vereenigd, onder bevel van de luitenant-generaals Du Monceau en van Boecop. Deze krijgsmacht zag zich opgeroepen tot deelneming aan den veldtocht in Duitschland, tengevolge waarvan ons land van veel troepen ontbloot werd. Pruisen had bij zijn tegenstand tegen Napoleon op de hulp van Rusland en Zweden gerekend, doch was, eer het daarvan vruchten kon plukken, door Napoleon verrast en overwonnen geworden. Deze, met de tuchtiging van Pruissen niet tevreden, wendde zijn zegevierende wapenen nu ook tegen diens bondgenooten. De Fransche generaal Gratien dreef met zijn divisie, waarbij zich het Hollandsch 3de regiment Huzaren en een gedeelte onzer Artillerie bevonden, de Zweedsche troepen uit den omtrek van Straalsund (1 April 1807). Maarschalk Mortier, kort daarna het bevel op zich genomen hebbende, overviel en versloeg de Zweden bij Pasewalk. Niet minder lof oogstten ons 7de en 8ste regiment Infanterie bij het beleg van Colberg (Juni 1807), dat echter tengevolge van een wapenstilstand werd opgeheven. Terwijl dit in Pommeren voorviel, onderscheidde zich een ander gedeelte onzer krijgsmacht in den slag bij Friedland (14 Juni 1807).

(†) Koninklijke courant van 1 December 1807.

en altijd te verbieden. Hoewel in strijd met de commercieele belangen van Holland was 't nu een gebiedende noodzakelijkheid geworden de decreten na te komen, daar verzet de ernstigste gevolgen na zich zou kunnen sleepen. De Minister van Oorlog van Hogendorp en de Minister van Staat Roëll waren in de vergadering de eenigen bij wie het voorstel van VerHuell ondersteuning vond.

Deze onstuimige Ministerraad had ten gevolge, dat de Koning wantrouwen toonde tegen allen, die partij trokken voor den Keizer. Zoo verving hij in December 1807 den generaal van Hogendorp als Minister van Oorlog door den Luitenant-Generaal Janssens, oud-gouverneur van de Kaap de Goede Koop, en benoemde den eerste tot gezant te Weenen, terwijl maarschalk VerHuell in gelijke betrekking naar Parijs vertrok(*).

Wat de Franschen aan het Hof betrof, zij schikten zich maar half in hun nieuwe woonplaats en wanneer zij niet aan eenigen dienst verbonden waren, ondernamen zij somtijds een uitstapje naar 's Gravenhage. Koningin Hortense volgde haar gemaal niet naar de Bisschopsstad, steeds vertoefde zij in Frankrijk. Daar zij bevallig was en vroolijk van aard, werd op de Hofpartijen haar gemis steeds gevoeld, zoodat het gezegde van François I, dat een Hof zonder vorstin een jaar zonder lente en een lente zonder rozen is, wel hierop van toepassing is(†).

De Koningin keerde later nog slechts een enkele maal, doch voor korten tijd en wel op uitdrukkelijk verlangen van Napoleon, in het voorjaar van 1810 naar ons land terug. Napoleons bemoeizucht nam, sedert hij zijn broeder op den Hollandschen troon had geplaatst, zoodanige afmetingen aan, dat hij zich zelfs in de onbeduidendste aangelegenheden van het Binnenlandsch bestuur mengde. Zoo moest het in 1807 opgericht Fransch Dagblad *Le vrai Hollandais*, *Journal de Politique*, *de Littérature*, *des Sciences et des Beaux-Arts,* dat onder 's Konings invloed werd geschreven, opgeheven worden, daar er artikels in voorkwamen, welke Napoleon aanstoot gaven. Het blad was bestemd om hoofdzakelijk Frankrijk met Hollandsche toestanden, alsook met onze litteratuur, bekend te maken en heeft slechts drie maanden mogen bestaan.(§) Tevens was deze courant een bij uitstek geschikt orgaan voor dames, die van de ‘Modes de Paris’ op de hoogte wenschten te blijven. Onder die rubriek troffen we een paar niet onaardige berichten, welke ons vergund zij hier mede te deelen:

‘Het bont, dat geruimen tijd als bijzaak op het een of ander kleedingstuk werd gedragen, is dit jaar (1807) een voorname mode geworden. De elegantste vrouw draagt over haar Grieksch kostuum een scharlaken roode mantel met kostbaar bont gevoerd en zij vertoont zich zelfs in den Schouwburg omwikkeld als een Laplander. Voorheen verweet

(*) Q.M.R. VerHuell, *Leven en Karakter van C.H. Graaf VerHuell*, II, blz. 103/106.

(†) Garnier, *Het Hof van Holland onder de regeering van Lodewijk Bonaparte.* Amsterdam, 1823.

(§) Op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage zijn van deze courant, die iederen dag, behalve Zondags, uitkwam, de exemplaren voorhanden van 1 Januari - 28 Maart 1807.

men de dames steeds, dat ze zich te dun kleedden, en nu zijn ze in een ander uiterste vervallen. Die pelzen in quaestie zijn dan ook zoo duur, dat ze nooit algemeen zullen kunnen worden, maar bij gebrek aan dat bont draagt men spencers van rood cachemir en ook halsdoeken omboord met blauwvos of berenbont.'

'Na diamanten houdt een vrouw 't meest van kunstbloemen als sieraad voor haar kapsel. Eerst nam men een bouquetje, vervolgens een krans en eindelijk een boog van bloemen. Tegenwoordig heeft men een combinatie van haar en bloemen, die bijkans het geheele hoofd bedekt. In de toonaangevende kringen ziet men niet zelden dames zoo beladen met seringen, dat het hoofd wel de bloemkroon en 't lichaam de stengel gelijkt.'

Is de mode te allen tijde aan grillen onderhevig geweest, eveneens was dit, zooals we reeds bespraken, 's Konings karakter. Hiervan weet ons de Generaal Dirk van Hogendorp, die in 1807 Minister van Oorlog was, in zijn 'Mémoires'(*) een vermakelijk staaltje mede te deelen. Hij zegt dan: 'Vóór zijn vertrek naar Frankrijk (half Juni 1807) had de Koning mij over een zonderling plan gesproken en wel om het wapen der Genie en dat der Artillerie tot één korps te vereenigen. De uitvoering van dit plan zou veel moeilijkheden met zich brengen, daar beide korpsen sedert lang afzonderlijk hadden bestaan. Ik zag er echter ook wel de voordeelen van in bij eene reorganisatie van het leger. De Koning wilde die vereeniging beslist en, daar hij onder het officierskorps dezer beide wapens niemand geschikt oordeelde om aan het hoofd daarvan te staan, vroeg en verkreeg Z.M. 's Keizers toestemming om een Fransch Generaal die functie op te dragen. Daar verscheidene Fransche Artillerie-Generaals, die zich niet door 's Konings beloften lieten paaien, weigerden, zag Z.M. zich genoodzaakt zich tevreden te stellen met den Franschen Kolonel Demarçay, directeur van de Artillerieschool te Mézières.

Zooals begrijpelijk, was de komst van dien hoofdofficier allesbehalve aangenaam voor de Kolonels Krayenhoff en Martuchewitz, die respectievelijk aan het hoofd dezer beide wapens stonden. Kolonel Demarçay had een hoogen dunk van zichzelf, bezat veel eerzucht en toonde zelfs voor onze militaire instellingen, welke hem onbekend waren, een zekere geringschatting.

De Koning gaf hem eenige voorschriften betreffende de gecombineerde wapens en ook eenige, welke hij mij opgedragen had te dien opzichte te ontwerpen. Kolonel Demarçay keurde deze af, alvorens ze geraadpleegd te hebben en stelde een en ander van eigen vinding voor, dat even dwaas als onuitvoerbaar was. Hij was trouwens geheel onbekend met den toestand, waarin beide wapens zich bevonden

(*) *La Haye*, 1887, p. 209/211.

en wist niet, dat zelfs ten tijde dat ons leger 't slechtst ingericht was, de Genie- en Artillerieofficieren steeds in Europa een goeden naam hadden genoten. Een der artikelen van zijn ontwerp luidde, dat de chef der beide wapens tevens Groot-Officier van het Koninkrijk en Staatsraad moest wezen, maar dit beviel den Koning in 't geheel niet. Ik wees den Koning op de gebreken van het onuitvoerbaar reglement, dat hij voorgesteld had, en het mijne werd aangenomen, nadat het eenige wijzigingen had ondergaan in het technische gedeelte, waarvan kolonel Demarçay volkomen op de hoogte was. Hij werd nu benoemd tot Generaal-Majoor en chef der beide wapens, benevens Groot-Officier van het Koninkrijk, maar geen Staatsraad. Zooals ik den Koning bij het nederleggen van mijn Ministersambt voorspelde, zou kolonel Demarçay zich in zijn nieuwe functie niet lang handhaven. Zijn rang van Groot-Officier was slechts een burgerlijke en als militair had hij den rang van Generaal-Majoor; maar in plaats van die uniform te dragen, liet hij, door zijn ijdelheid vervoerd, zich een uniformrok met de distinctieven van Luitenant-Generaal maken. De Koning, hierover zeer verstoord, verbood hem dien rok te dragen, hetgeen den Kolonel zoo boos maakte, dat hij zijn ontslag nam en verkreeg. In Frankrijk teruggekeerd, beweerde hij daar Brigade-Generaal te moeten zijn, omdat hij in Holland Generaal-Majoor was geweest. Men luisterde niet naar hem en hij kreeg zijn Kolonels-pensioen. Ik spreek slechts van dezen onbeduidenden Generaal, besluit Van Hogendorp, om een zonderlingen karaktertrek van Koning Lodewijk mede te deelen'(*).

Over het algemeen kan van Lodewijks korte regeering worden gezegd, dat hij er ernstig naar gestreefd heeft om zijn aangenomen land recht te laten wedervaren, en onder zijn bestuur zou zonder twijfel nog veel goeds tot stand zijn gekomen, indien niet het inlijvingsproces van ons land bij 'la belle France glorieuse' dit alles onmogelijk had gemaakt.

Vrijenban bij *Delft.*
C.F. GIJSBERTI HODENPIJL.

(*) In de Levensbijzonderheden van den Luit.-Generaal C.R.T. Baron Krayenhoff komt hieromtrent het volgende voor. 'De toenmalige kolonel Krayenhoff werd 2 December 1807 te gelijk met voornoemden Demarçay en kolonel Martuchewitz aangesteld tot Generaal-Majoor en Inspecteur der vereenigde wapens. Demarçay kreeg het praesidium van een daarbij gecreëerd comité, maar na met de geheele wereld in onmin te zijn geraakt en bij den koning in ongenade gevallen, nam hij zijn ontslag en keerde onverwijld naar Frankrijk terug. Den Generaal Krayenhoff benoemde de Koning toen in zijn plaats tot 'Voorzitter van het groote en kleine Comité van Artillerie en Genie.'

Wodans woud.

Langs de breede, vruchtbare vlakte, die in voorhistorische tijden een reusachtig meer vormde, welks wateren door het ‘Bingerloch’ lang te vergeefs een uitweg zochten, waardoor nu vele rivieren zich kronkelen in schilderachtige bochten, als zilvergeschubde slangen; de Rijn zijn reuzenlijf naar het Noorden wringt, de Neckar, de Main in zwellenden overvloed komen aanzetten uit het Oosten; langs die vlakte verheffen zich de met bosch bedekte ketenen, aan den Vader der Germaansche goden, aan Odin gewijd: Wodans Woud!

Evenals in Noord-Duitschland het Harzgebergte op de volksphantasie werkte, heeft hier 't ‘Odenwald’ eenigszins dezelfde macht uitgeoefend. Donker van boomenpracht steekt het af tegen de zonnige vlakte; de oude Germaan voelde het contrast tusschen dit bergland en de ‘Bergstrasse’ aan zijn voet. Verheft het zich niet hoog en trotsch aan de zijde der lagere landen? Koepel na koepel welft er zich, slechts smalle, oudtijds onbegaanbare dalen vormen er diepe kloven en spleten, waardoor kristallen wateren zich al kabbelend en murmelend een bedding hebben gegraven.

Toch waren die toppen niet onbereikbaar voor den mensch; het jageroog mat de hellingen, volgde de sporen van wolf en ever... men zocht en vond de hoogste koppen: Melibocus, Felsberg e.a. Men staarde onthutst op de wonderlijke vervormingen van het syeniet in het ‘Felsenmeer’. Toen wijdde men het geheele bergland tot een altaar aan den hoogsten God, het werd Wodans Woud, zijn heiligdom bij uitnemendheid. De wolven werden er in Fenrir vereerd; als de raven om de bergkoepels krasten, fluisterde men van Hugin en Munin, Odins geliefde vogels. Ook hier, evenals in het Noorden, voer de wilde jacht tierend door de lucht, bij het razen der voorjaarsstormen. De landman in de vlakte luisterde half angstig, half begeerig naar den woesten wind, die van de bergen neersuisde op zijn akkers; hij wist, dat Wodans tooverroede nu boom en struik aanraakte, dat het veld gezegend werd, opdat het bloesem en vrucht zou voortbrengen. Bij het kraken en splijten van boom en tak, bij het toornig bruisen der wateren, bij den zweepslag van den orkaan, bij het neerstorten der sneeuwklompen, zelfs bij het springen en rollen der steenen in het gebergte, voelde de boer zich veilig. Wodans Woud beschermde de landen aan zijn voet.

Wat ver in het Zuiden eigenlijk thuis behoort, ontluikt welig aan de ‘Bergstrasse’; in de zoele lucht, tegen den schralen Oostenwind beschut, rijpen druif en noot niet alleen, maar ook vijg en kastanje, ontvouwt de oleander zijn roode welriekende rozen in volle trossen. Waar als hier vormen de beukenwouden zulke hemelhooge, groengouden gewelven, waarin men dagen lang kan ronddolen, zich verliezen in een weelde van groen, met het goudbrons van vorige jaren op den bodem gestrooid, in achtelooze verkwisting? De acacia weeft er haar sneeuwig witte bloesems, de lijsterbes tint het landschap met zijn vurig rood, en een schat van wilde bloemen omvlecht hellingen en hagen.

Reeds de Romeinen kenden dit hoekje der aarde. Werd ‘Augusta Trevirorum’, het Noordsche Rome, een lustoord boven vele, ook de ‘Bergstrasse’ droeg den Romeinschen voet.

Odins woud werd door hem bezocht en doorzocht. De practische geest van de toenmalige wereldbeheerschers bekreunde zich luttel om het Germaansche heiligdom. Zij stonden aan den oever van het ‘Felsenmeer’ en overlegden wat te doen met den rijkdom aan syeniet, daar als in een natuurlijke schatkamer opgehoopt. Dat waren pas blokken om te verwerken! Een heirleger arbeiders werd er heen gezonden, een reusachtige steengroeve zou het ‘Felsenmeer’ worden. Aan het ijzerharde syeniet werd beproefd, wat geduld en zaag vermochten. Ver in den omtrek klonk het krassend vijlen, het snerpend steunen; 't was of er leven zat in de kermende, krijschende steenblokken. De echo's in het woud werden wakker en herhaalden honderdvoudig de naargeestige, schrikaanjagende geluiden.

Somber staarde de Germaan op uit de vlakte naar Wodans woud, onteerd door vreemden. Was dan niets heilig voor de Romeinen? Schreiden de steenen niet ten hemel, nu het ongerepte Felsenmeer werd geschonden en vernield? Zou Wodan zooveel schennis dulden? - Neen, de wreker was niet verre. Daar kwamen ze aanstormen, de krijgers, de bevrijders, de dragers van den ouden Germaanschen heldengeest, die haast uitgestorven had geschenen. De Romein waande zich meester; hij bleek slechts tijdelijk onderdrukker te zijn geweest. Tegen Germaansche geestdrift en ijver in dienst van Wodan bleek hij niet bestand; maar hij gaf 't niet op zonder hevige worsteling.

Donderend krijgsrumoer overstemde weldra alle andere geluiden in vlakten en bergen. Uit de steengroeven aan het ‘Felsenmeer’, uit Wodans woud, waar demonen schenen losgebroken, moestens arbeiders en opzichters in alle richtingen vluchten. Nog liggen er de syenietreuzen, zooals zij ze hebben achtergelaten. Aan wel honderd steenen heeft de menschenhand sporen nagelaten, sporen, die aantoonen, hoeveel taai geduld, hoeveel volharding, maar ook hoeveel dwang hier te werk is gegaan. Daar ligt een ‘reuzenzuil’ van negen meters lengte, neergesmakt op den bodem. Mogelijk was hij bestemd een paleisdak te schragen; maar nu is hij neergezonken in doodelijke rust,

als een gevallen soldaat, die niet eens het slagveld bereikte. Een ander blok, ‘altaarsteen’ geheeten, een derde ‘duivelskansel’ enz., zij alle zijn min of meer bewerkt. Onwillekeurig ziet men om naar de arbeiders, die op deze blokken hun kracht beproefden; men kan nauw gelooven, dat er mogelijk zeventien à achttien eeuwen zijn voorbijgegaan, sinds de stoere werkers opschrikten en vluchtten, of wel, zaag en houweel in de hand, den vijand tegemoet traden en den dood vonden te midden dezer steenen.

Het kind der twintigste eeuw staat aan den oever van dit ‘Felsenmeer’ en peinst. Hij overziet de reuzenklompen schots en scheef, recht en dwars, boven en op elkaar gesmeten, die geheele bedding gevuld met duizenden blokken, wier grauwgrijze kleur zoo scherp afsteekt bij het groene beukenwoud op de lachende hoogten rondom. Vatte moeder natuur het grijze syeniet niet als kostbare parelen in smaragdkleurigen rand, was hier oudtijds niet misschien het heiligste der heiligen voor den Germaan, noemde hij dit niet Wodans altaar, verborgen in de diepste diepten van het bergwoud?

Nog verder gaan de gedachten, nog stouter dringt de phantasie in een verleden, zoo grijs, zoo ver, dat alleen de steenen er heugenis van dragen....

Hier golfde een zee, en zonderlinge schepsels met onbeholpen reuzenlichamen, ‘voorwereldlijke’ haaien, salamanders van ongeziene afmetingen, ichthyosaurus, plesiosaurus, mastodonten, archeopterixen leefden om en bij deze wateren. De zon brandde op hunne breede ruggen; in slaperige rust knipten zij tegen het licht, af en toe herhaalden de echo's rondom hun genoegelijk geeuwen.

De mensch was nog niet geschapen.

Daar ontstond twist onder deze monsters. Plotseling verhieven zich de wateren; kleine heuvelen rezen er uit op, met tanden en klauwen besprongen zij elkander in een hartstocht, gelijk aan de afmetingen van hunne lijven. Slangen schoten bliksemsnel op uit de modder, de koppen omhoog, de reuzentongen als lansen gespitst, gereed den vijand met gif te bezwadderen. Salamanders en haaien vielen op elkaar aan, zij beten elkaar in rug en dij. Van de hoogten om deze kokende, bruisende zee kwamen andere gedrochten aansnellen, gelokt door het gebrul van den strijd, de woeste kreten, waarvan de echo's daverden, als van zwaren donder. Op vale vlerken, die het zonlicht onderschepten, daalden vreemdsoortige dieren, de onbekende voorloopers van latere vogelsoorten, onder gillend gekrijsch van de bergtoppen naar het meer. De hooge dinornis schreed met geweldige stappen naar den oever.... alles wilde meedoen, alle sidderden van strijdlust, trilden van ontembare woede. De wateren bruisten als bij een zeebeving en overtraden hunne zoomen; de heete adem der vechtende monsters ging als een stormwind door het woud. Zij rukten elkaar de lillende stukken vleesch uit het lichaam, maar gaven zich geen tijd

die te verslinden; een waanzin van zelfvernietiging was onder hen gevaren.

Zoo heet was de strijd, zoo woest het krijschen en krijten, dat het gehoord werd in Walhalla.

De goden werden bekommerd; maar Wodan, de alvader, glimlachte om wat hem spel toescheen. Zijn stem schalde door de ruimte van hemelen en aarde. Hij gebood den strijd te staken. Helaas, de reuzen hoorden niet of wilden niet hooren, van ouds waren zij den goden ongehoorzaam en vijandig.

Toen ontstak Wodan in toorn. Een enkel woord ontrolde aan den godenmond, een woord, zoo krachtig, zoo onweerstaanbaar, dat onmiddellijk doodelijke stilte het woest gerucht verving.

De wateren trokken zich terug. In de bedding van het 'Felsenmeer', aan zijne oevers, op de heuvelen rondom, in het woud, op de hoogten lagen de strijders van daareven verstijfd, onbewegelijk, eenige nog steeds in doodelijke omhelzing elkaar vasthoudend, de klauw gereed tot slaan, de bek opgesperd tot bijten; andere rug aan rug, op en over elkaar, in grillige chaotische wanorde.... alle in *steen* veranderd.

Zoo zijn zij blijven liggen, de voorwereldlijke monsters, tot op heden, in onvergankelijke rust. Op hunne breede ruggen speelt het zonlicht, als toen zij er zich in koesterden vóór hunnen strijd; de grauwe dikhuiden kunnen voelen, noch zien, noch hooren. De winter dekt hen met sneeuw, de herfststorm geeselt hunne flanken, kleine waterspranken murmelen tusschen en onder hen door, dorre bladeren ritselen over hen heen, mos besluipt hen stillekens, het woud bergt vele in zijn schaduw, als in een koel, met loover getooid graf; maar de meeste liggen onder den wijden hemel, onbarmhartig, in volle naaktheid. Zij mogen niet veranderen en niet vergaan, zij zijn steen tot in eeuwigheid.

Is een zwakke nagalm van deze ontzettende gebeurtenissen doorgedrongen tot den Germaan, die eeuwen en eeuwen later het syenietmeer bezocht, of hebben de stille gedaanten in de eigen taal van hunne grillige vormen tot hem gesproken en wijdde hij daarom dit woud tot Wodans heiligdom? De sage zwijgt hierover, zij laat der verbeelding vrij spel. Wel gaat er een sproke om, waarin verteld wordt van twee reuzen, de een woonde op den 'Felsberg', de ander op den 'Hohenstein'. Zij kregen ruzie met elkander en wierpen elkaar met de blokken syeniet, die om hen lagen. De Hohensteiner bezat meer van dit krijgsmateriaal dan zijn vijand; hij begroef hem onder de steenen. Daarom vindt men op den Felsberg een massa dezer syenietgevaarten, op den Hohenstein maar een hoog, staand blok, een overblijfsel van den muur der woning, waarin de reus gehuisd heeft.

Heinrich Künzel gaf een dichterlijken vorm aan deze vertelling, die hij tevens aardig wijzigde.

Vrij vertaald zegt hij ongeveer:

Eens speelden in 't vroege voorjaar
Op bergen, dor en kaal,
De reuzen met de dwergen;
Het was een woest kabaal.

De dwergen moesten de blokken
Opstapelen uit alle macht:
De reuzen wierpen de rotsen
Der zon toe, met wilde kracht.

De dwergen schreeuwden, en sprongen
De reuzen voor hand en oog....
Dra zag men de kereltjes hangen,
Als vogels in 't nestje, zoo hoog.

De grooten lachten, de kleintjes
Bekwamen pas laat van den schrik,
Zij zaten wel veilig daarboven,
Maar hadden in 't grapje geen schik.

Met hoog geheven handen
Vingen de reuzen de balletjes weer op,
Voor ons lieten zij de blokken,
Gestapeld tot den top.

De wetenschap glimlacht medelijdend om deze en dergelijke vertellingen. Na veel strijd en langdurige onderzoekingen heeft zij vastgesteld, dat atmospherische invloeden, vooral het steeds sijpelend bergwater, het syeniet deden verweeren en in blokken kloofden. De zacht murmelende spranken, die het ‘Felsenmeer’ doorwoelen, hebben met hare blanke wateren de ijzerharde steenen doorgezaagd en afgevijld. Hoeveel tijd daartoe vereischt werd, kan men eenigszins nagaan, wanneer men de blokken beschouwt, die door de Romeinen werden bearbeid of door de tijdgenooten van Karel den Groote, zooals sommigen aannemen, en waaraan sinds dien zoo luttel is veranderd, dat men duidelijk de plaats ziet, waar het houweel den laatsten slag deed neerkomen, of de vijl langs heeft gestreken.

De middeleeuwen lieten deze plek nagenoeg met vrede, om geheel andere dingen bekommerden zij zich.

Onder de zwakke opvolgers van Karel den Groote, gedurende de ontaarding van het leenstelsel, deden vele kleine despoten wat goed was in hunne oogen, al noemde de zich langzaam ontwikkelende koopmansstand deze wijze van doen kortweg slecht.

Ook in Wodans woud verrezen de roofburchten, wier ruïnen nu nog, hier en daar, op eenzame hoogten, in 't diepst der bosschen zijn te vinden. Zoo b.v. de bekende Tannenburg, de burcht Jossa, het Alsbacher slot enz. De bezitters dezer sterke sloten waren onderling verwant. Huwelijken werden over en weer gesloten, men had dezelfde belangen, men steunde elkaar. Als met een ijzeren gordel begonnen zij de Bergstrasse te omsluiten; als vogelaars spanden zij hunne

netten, waarin de kooplui werden gevangen, hoe welbewapend, hoe talrijk ook. Men overviel met een dapperheid, een betere zaak waardig, de handelskaravanen; in heete gevechten vond menig roofridder den dood, maar de buitzieke geslachten vermenigvuldigden zich snel. Vaders trokken uit met vele zonen, die in woestheid, list en wreedheid niet voor hen onder deden; een tros knechten sloot zich bij hen aan. Van hunne hooge torens hadden zij de aankomst der kooplieden bespeurd, op het onverwachtst sloegen zij hun slag.

Langs smalle paden sleepten zij den buit naar de burchten, wier merkwaardig diepe kelders nog heden bewijzen, dat er ruimte was voor stapels en stapels goed. Zoo leefden zij er lustig op los, zonder geweten, in wilde kracht, als eertijds de wolven in Wodans woud.

Dit verdroot de stedelingen ten slotte zoo zeer, dat zij op hun beurt bondgenootschappen met elkaar sloten, om de roofnesten te vernielen, waaruit Tannenburgers en Cronenbergers, die van Jossa en van Scharfenstein met ettelijke anderen alle verkeer langs de Bergstrasse bedreigden.

In 1398 had koning Wenzel te Frankfort den landsvrede afgekondigd, waarop reeds in het volgend jaar de Frankforters een verbond aangingen met Kurpfalz, Kurmainz en nog eenige steden langs den Rijn, om dezen vrede tot een werkelijkheid te maken. Men begon met den Tannenburcht. Zoo ernstig was de zaak, dat de aartsbisschop van Mainz, de Pfalzgraaf Ruprecht, de bisschop van Spiers, graaf Philipp van Nassau zich bij de belegeraars voegden. - Als groote merkwaardigheid bij dit beleg wordt medegedeeld, dat er geschut bij werd gebezigd: de zoogenaamde Frankforter ‘Buchsen’. Om dit gevaarte den berg op te krijgen had men 52 paarden noodig. Als men de enge wegen van den toenmaligen tijd aanziet, is het moeilijk te begrijpen, hoe niettegenstaande al deze paarden de zaak gelukte. Wagens vol steenen kogels, - van de laatste worden er nog heden opgedolven, - kruit en lood waren mede noodig. Het was, alsof een groote stad zou belegerd worden en toch gold het maar een enkelen burcht.

Maar 't was een sterk, een berucht sterk kasteel, een roofslot, van dikke muren omringd, met een wakkere bemanning, tot de tanden gewapend en bereid zich tot den dood toe te verdedigen. Kenmerkend voor het riddergeslacht is zeker het feit, dat eene vrouw, Hartmut von Cronberg, de bezetting aan voerde, die slechts uit vijftig koppen bestond.

De verdediging was gelijk aan den aanval; wat al heldenmoed aan beide zijden, eer het geschut de muren te gruizel wierp! Nog geen maand duurde de belegering, toen gaf de Tannenburcht zich over. Slechts vijf man der bezetting waren niet gewond. De terecht verbitterde kooplieden en hunne soldaten kenden geen genade. Het geduchte roofnest werd geheel geslecht; met moeite herkent men nu aan de grondslagen de plaats, waar de ‘Burgfried’ stond, waar de

reusachtige put zich bevond, waar de woonvertrekken en poorten waren. Alles wat brandbaar was, ging in vlammen op. Geschut en houweel maakten de hooge muren met den grond gelijk. De put werd zelfs onklaar gemaakt, opdat zich nooit meer iemand op deze vervloekte plek zou vestigen.

In eenige huizen rondom den burcht werd de buit hoog opgestapeld, onder welke goederen vele kooplui hun eigendom herkenden. De wrekers gingen echter zoo woest te werk, dat ook deze buit een prooi der vlammen werd. Het pleit voor de stedelingen, dat zij vrouwe Hartmut von Cronberg het leven lieten evenals hare verdedigers; allen kregen gevangenisstraf. Wij hooren, dat de dappere vrouw reeds in 1400 vrij kwam. Waarschijnlijk heeft de adel uit den omtrek, aan wien zij immers vermaagschapt was, hiertoe het zijne bijgedragen.

Het Alsbacher slot deelde het lot van zijn collega op den Tannenberg. Toch bleef er meer van over en werd het zelfs later gedeeltelijk gerestaureerd en bewoond. De met bloedschuld beladen hertog Ulrich van Wurtemberg vond er korten tijd een toevluchtsoord. Latere geslachten lieten het slot weer vervallen. Nu is de oude ruïne een uitspanningsoord geworden, vooral voor de zondagsvliegen, die er luid zoemend neerstrijken.

Enkele steenklompen wijzen nog slechts de plaats aan, waar twee broeders eenmaal de veste deden verrijzen, die burcht Jossa wordt genoemd. Langs steile slingerpaden bereikt men het plateau, van waar het uitzicht op den Melibocus ter eene, op de Bergstrasse ter andere zijde bijzonder mooi is. Beuken en dennen beschaduwen de plek, van waar eens de wachter tuurde naar de karavanen der kooplui. Geen wonder, dat ook het geslacht Jossa tot de roofridders behoorde; wij lezen immers, dat eene dochter van den Tannenburcht werd uitgehuwelijkt aan den stamvader der Jossa's.

In vergetelheid deinst hunne geschiedenis weg, vaag zijn de overleveringen omtrent deze sterkte. Haar stichting, evenals van zoovele andere roofnesten, wijst op den gedwongen arbeid van honderden lijfeigenen en slaven, wier wel en wee afhing van een gril of luim der meesters, allen despoten, geboren heerschers, die zich even hoog verheven achtten boven hunne dienstbaren, als zij hunne sloten deden verrijzen op de bergkoppen, hoog boven het vlakke land, met zijn nederige huiskens.

Bloemen en gras, een weelde van slingerplanten heeft de oude reuzenmoppen overwoekerd, het zwakke is op den duur krachtiger gebleken dan het sterke. Eveneens ging het de riddergeslachten en hunne dienaren. In ontwakend gevoel van eigenwaarde wette de burger het staal om den meedoogenloozen burchtheer naar het hart te steken. Het sprookje hunner onkwetsbaarheid had uit.

Van wat er op die trotsche kasteelen voorviel, van veeten onderling, van gruweldaden nauw geloofbaar, vertelt het landvolk nog heden

huiveringwekkende geschiedenissen, als een nagalm van den diepen haat, die oprees uit de vlakten naar de in het woud verborgen roofnesten.

Maar ook van liefde, van zelfopoffering, van echtelijke trouw getuigen eenige legenden. Een der bekendste verhaalt de geschiedenis van Conrad van Tannenberg, die gedurende een kruistocht in handen der Saracenen was gevallen. Op zonderlinge wijze kwam hij vrij. De Emir, die hem gevangen hield, gaf een minnezanger, wiens spel en lied hem bekoord hadden, het recht, als belooning voor zijne liefelijke kunst een genade te vragen. Deze verzocht aanstonds den blonden slaaf, den ridder van Tannenberg, in vrijheid te stellen. Zij zouden dan samen naar het vaderland terugreizen. Zoo geschiedde.

Onderweg deed de ridder alle moeite achter naam en rang van zijn redder te komen, maar te vergeefs. Toen de Tannenberger op een avond dringender dan ooit aanhield, werd de zanger boos en verdween. Conrad reisde alleen verder.

Hij bereikte zijn burcht en werd er met groote blijdschap door zijne jonge gemalin en bloedverwanten begroet. Maar spoedig verkeerde vreugde in verdriet. Allerlei kwade geruchten omtrent de jonge vrouw werden den ridder in het oor gefluisterd. Ann-Els zou gedurende haar gemaals afwezigheid hem ontrouw zijn geweest; zij zou den burcht hebben verlaten, als man verkleed hebben omgedoold in vreemde landen en pas kort voor zijn terugkomst in haar huis zijn wedergekeerd. De man eischte rekenschap van zijn gade.

Diep getroffen door de verwijten van haar echtgenoot, verzocht de jonge vrouw haar tijd te gunnen zich te rechtvaardigen. Haar leven stond op het spel. Haar gemaal was immers tevens haar rechter, zijn geschonden eer eischte haar dood. Zij trok zich in hare vertrekken terug. Eenige oogenblikken later verscheen zij als minnezanger verkleed, naderde haar ontroerden echtgenoot met de harp in de hand en zong voor hem hetzelfde lied, waarmede zij zijne vrijheid had veroverd op den Saraceen.

Onnoodig te zeggen, dat de aanbrengers diep beschaamd stonden te kijken en de strenge heer gemaal door de teederste liefde zijn wantrouwen trachtte te boeten.

De middeleeuwen met hun romantisme en misdaad, hun individueel geweld en massaal optreden, hun brutale kracht en teedere droomerij, trokken voorbij als zware onweerswolken, die dood en verderf maar ook zegen gebracht hebben. De stormen der 16de en 17de eeuw beroerden Wodans woud niet minder. Eerst de broederoorlog van 1618-1648, toen de legerscharen van Lodewijk XIV, door Turenne aangevoerd. Zij vooral spaarden burchten noch kloosters. Misschien wordt er meer op hunne rekening gesteld, dan met de waarheid overeenkomt; doch dat zij er schandalig huishielden, is zeker. Men kent den dagorder uit die dagen, aan den befaamden Luxembourg toegeschreven: ‘Moordt, brandt, plundert, kinderen, en als gij iets ergers

weet te doen, laat het niet na.' Wee den landen, waar zulke roofvogels neerstrijken! Nog heden getuigt menige ruïne van de wandaden uit dien tijd.

Ook het om zijn sterkte beroemde Auerbacher slot werd door Turenne in brand gestoken en grootendeels vernield.

Maar het is nu gedeeltelijk gerestaureerd en een der meest bezochte punten van het Odenwald geworden, al huizen er nog roofzieke schepsels, in de gedaante van muggen, die slot en omgeving bepaald onveilig maken. Zouden de geesten der voormalige roofridders hier soms als muggen vermomd rondzwermen? In bloeddorst vinden deze insecten hun wedergade niet.

Een sage aan die van prinses Ilse gelijk hult het Auerbacher kasteel in een romantisch waas. Zij fluistert van een schat en van een schoone, gevangen koningsdochter, in de diepte der burchtkelders begraven, beide door een vurigen draak bewaakt. Als 'witte vrouw' vermomd, zwerft de jonkvrouw in maanlichte nachten door de ruïnen om, wachtende op haar bevrijder; slechts zeer enkelen is het vergund haar even te zien.

Wie zal zeggen, in hoeverre deze en dergelijke sagen haar ontstaan te danken hebben aan oude heidensche voorstellingen of aan werkelijke gebeurtenissen?

De burchten in Wodans woud zijn voor velen ware muizenvallen geweest. Menigeen, die daarin verdween, zag nooit het daglicht weder. Het is o.a. een vaststaand feit, dat de burcht Lindenfels in de 15de eeuw als Staatsgevangenis werd gebezigd. Hier werd, op bevel van den Pfalzgraaf Philipp, Clara Dett in strenge bewaking gehouden, wier schoonheid Frederik den roemrijke, Philipps voorganger, had verleid een morganatisch huwelijk met haar, de Augsburgsche koopmansdochter, te sluiten. Wel gevreesd moet de schoone geweest zijn, dat men haar na den dood haars meesters dus strafte. Haar eenige zoon werd later de stichter van het vorstelijk huis Löwenstein-Wertheim..... Zoo werd de eer der moeder gewroken.

Vredelievende dagen braken aan voor Wodans woud, toen in de achttiende eeuw madame Rococo met haar waaier en haar korte rokjes even om een hoekje gluurde. Of het landvolk deze schoone zeer genegen was, valt te betwijfelen; ook de burgers hadden weinig met haar op. De weelde der hoven kostte zweet en bloed. De namaakherders en herderinnetjes eischten zware belastingen. Een der zalen van het paleis te Darmstadt bewaart een getrouwe herinnering aan de lachende, coquette figuurtjes, aan de teedere kleuren, waarin zij zich dosten. In zilverachtigen schemer gaan zij onder, zij neigen lachend het gepoederd hoofd, het fijn geschoeid voetje trippelt uit de balzaal naar.... de guillotine. De groote révolutie doemt met een slag de geheele achttiende eeuw ten doode. Zij schildert met David's penseel, [i]n forsche trekken; zij teekent met Robespierre's pen, in ijzige kalmte,

doodvonnis na doodvonnis. Een breede bloedstroom golft tusschen haar en hare tegenstanders. Maar een, grooter dan al hare helden te zamen, stelt paal en perk aan de ontaarding der eerste Fransche republiek.

Het treft als een bijzonderheid in het Duitsche land, dat men er Napoleon I met eerbied, ja zelfs nog met dankbaarheid herdenkt. De Hessen willen niet vergeten, dat hunne grenzen werden uitgebreid, dat hun land hooger rang verkreeg door een pennestreek van den machtigen Franschen keizer.

In het paleis te Darmstadt is zaal na zaal in ‘style-empire’ gehouden. Napoleons borstbeeld prijkt in een der vertrekken.

Wanneer de leeuw ontwaakte, zich uit de sarcophaag van Egyptisch marmer ophief en om zich heen zag, zou alles om hem van verandering getuigen; maar hier, in dit paleis te Darmstadt, zouden negen zalen, die in elkaar loopen, hem doen gelooven, dat Josephine zoo aanstonds naast hem zal treden, dat, in het voorvertrek, de met goud gegalonneerde generaals wachten op het teeken toegelaten te worden, dat een stoet schoone vrouwen in het nauwsluitend rijke gewaad, dat hals en armen zoo ver mogelijk vrij laat, zich zal haasten hem te begroeten.... de kaarsen zullen er branden op de lustres, de spiegels zullen duizendvoudig kleuren en glanzen weerkaatsen, gelach en gebabbel zal de ruimte vullen.... Neen, een doodsche stilte zweeft in deze groote zalen, waar de geest van het verleden zijn mythen weeft. -

't Spreekt van zelf, dat in onzen reis- en treklustigen tijd ook Wodans woud een geliefd toevluchtsoord is geworden voor velen. De dagen zijn lang voorbij, dat een vermoeid, veilige stilte en rust zoekend vorst hier, op den ‘Heiligen berg’, zich kon verpoozen, blijde, zij 't voor enkele weken, aan de beslommeringen zijner regeering, aan de aanslagen der nihilisten te ontkomen. Nog herinneren eenige lanen en vriendelijke ‘zitjes’ aan den ongelukkigen Alexander II van Rusland. In volle statigheid heeft er zich de ‘Keizerbeuk’ ontplooid, een plateau beschaduwend, van waar zich een heerlijk vergezicht opent over eenige rijke hoogdalen, door boschrijke bergen als in een krans gevat. Hier is het zoet rusten na vermoeiend klimmen, hier speelt de wind koel om verhitte wangen, hier toefde de keizer gaarne en lang, eer hij den smallen woudweg insloeg, die zijn naam draagt, die hem veilig terug zou voeren naar het kleine kasteel op den ‘Heiligen Berg.’

In dit kasteel, de zoogenaamde Jugenheimer zomerresidentie der familie van Battenberg, had Alexanders gemalin haar jeugd doorgebracht, een gelukkige, zonnige jeugd! Welk een zegen, dat niemand weet, wat hem te wachten staat. Hoe zou het kind hier hebben kunnen spelen en dartelen, als zij ook maar een oogenblik vermoed had, welk een treurig lot het hare zou zijn. Door ziele- en lichaamslijden gefolterd, kwam zij er als gebroken vrouw in later jaren de rust en de genezing zoeken, die pas de dood haar zou schenken. - Haar gemaal hief zijn volk op uit de lijfeigenschap, die Rusland knechtte

tot in onzen tijd, knechtte als West-Europa in de Middeleeuwen. Hier, te midden der ijverige Jugenheimers, die van morgen tot avond op veld en akker bezig zijn, peinsde de keizer er over, hoe zijn Russische boeren even vlijtig en tevreden te maken.

Toen de banden der knechtschap geslaakt waren, gaf hij ze land in eigendom onder bepaalde voorwaarden, die, daar deze toch te knellend bleken, door de regeering op nieuw werden herzien; en 't voorschot van den staat werd door haar veranderd in een geschenk. Ten slotte zou hij zijn volk een grondwet geven. Nog aarzelde Alexander. Waren de Russen rijp voor deze westelijke instelling? Kan het zaad der vrijheid overal tieren? Op de zonnige hoogte van den Heiligen berg stond de keizer en liet den blik weiden over de breede Bergstrasse.... Weg alle engheid, alle strak getrokken grenzen. Ver en vrij welft de hemel over de rijke akkers, de lachende landouwen, waar de Rijn in zilveren gloed het licht weerkaatst als een reuzenspiegel. Zou ook hij het licht des hemels vangen en zijn volk dus leiden op verre, ruime banen? IJdele vragen.

De lente van 1881 zou hem niet terug zien in Jugenheim. Ieder weet, hoe de moordaanslag gelukte, hoe de bom der nihilisten aan Alexanders leven en streven plotseling een einde maakte.

Dit alles is nog zoo kort geleden en 't lijkt reeds zoo ver. Maar de Hessen hebben een trouw geheugen, zooals reeds elders bleek. Menig eenvoudig man volgt tegenwoordig met spanning de gebeurtenissen in het groote tsarenrijk en zou de kindskinderen van den ongelukkige, die hier een pooze verademing vond, op nieuw een veilig toevluchtsoord willen zien zoeken in de schaduwrijke hallen van Wodans woud. - Maar zouden zij daar vinden, wat zij noodig hebben? Jugenheim is het afgelegen oord niet meer uit Alexanders dagen. Sinds het door een zijlijntje aan het groote spoorwegnet is aangesloten, is de groote wereld er binnengedrongen. Een menschenstroom golft er in en uit. De trekvogels der heerbanen laten er zich voor een dag of wat in grooten getale neer. Zij hebben behoefte aan muziek, aan toilet maken, aan een fijne keuken en wat dies meer zij. In een gemakkelijk rijtuig, achter vlugge paardjes doorkruisen zij de woudwegen. Gelach, gebabbel, geflirt, drukte, roezig leven vult de zalen en tuinen der hotels. De woudnimfen schuwen deze gasten, zij staan op bepaald vijandigen voet met treinen en automobielen, zij geven aan het geruisch der platanen en beuken de voorkeur boven het geritsel van zijden gewaden, zij luisteren liever naar het slaan van den vink, het gefluit van den lijster, het murmelen van de woudheek dan naar de fraaiste, militaire kapel. Het gehuppel van het kwikstaartje is haar aangenamer dan het heupgewieg der opgeprikte stadsschoonen. Daarom trekken zij zich terug in de schaduwrijke diepten van Wodans woud, ver van het vroolijke, levenslustige ‘mondaine’ gewoel daar beneden. Zij dulden wel den eenzamen voetganger in haar midden,

hem, die de bergpaden weet te vinden, waar het zoet is te rusten bij het fluisteren der populieren, terwijl het ruischt in de kronen der beuken met zware akkoorden, als het gedein van een groote zee. Hier zwerven vlinders met schitterende kleuren op de vleugels van bloem tot bloem; even poozen zij op zacht roze trossen en zweven dan verder, gedragen op de reine lucht, een teeder mysterie van schoonheid. Hier koesteren hagedissen zich op zondoorgloeide steenen, half verborgen tusschen bloeiende erica's; kleine slangen liggen er traag ineengerold; het eekhorentje beknabbelt er zijn nootjes. Als 'grand seigneur' ziet het uit de hoogte neder op wat daar wandelt onder de oude boomen; het is er niet gerust op, dat er geen aanslag op zijn vrijheid of leven zal worden gedaan en houdt zich doodstil, met den staart bevallig langs den rug naar boven gekromd, de slimme oogjes wijd open. Maar hij daar beneden gaat stil zijn weg en dan werpt de oolijke baas, zich veilig voelend in zijn groene veste, plotseling de leege beukepitten op het onschuldig hoofd van den wandelaar, bij wijze van uitdaging.

De bekoring van het Oldenwald ligt voor een groot deel in de rijke afwisseling, die bosch en bergland bieden. De glooiende hoogten, nu eens helgroen, dan staalblauw of in een donzig waas half versluierd, schijnen soms als coulissen, die in elkaar schuiven, een dal geheel af te sluiten, tot zij plotseling wijken, een plateau met verassende vergezichten vrij makend; uit poorten van groen treedt men in verblindend zonlicht, met fel zonnige bergkoppen aan alle zijden; het oog moet eerst wennen aan het overvloedige licht, eer het de spleten ontwaart, waardoor men op nieuw langs schaduwrijke paden zijn weg kan vervolgen. Wie ver doordwaalt in deze wildernissen, stuit wel eens op een troep wegwerkers, die op primitieve wijze boven een open-lucht-vuurtje hun middagpotje koken, te ver van huis dan dat moeder de vrouw er voor zorgen kan.

Akkerland, heidevelden, kleine weiden verbreken op het onverwachtst den grootschen tempelbouw van het woud. Nu is het nog roerend schoon in zijn heerlijke eenzaamheid; fier en forsch schijnen zijne stammen als zuilen het hemeldak te schragen, een rijkdom van ongekorven hout, een weelde van geboomte, waar stille vrede droomt en droomen doet....

Maar helaas, de open plekken geven te denken; zij maken inbreuk op de rechten van Wodans heiligdom. Och, waarom legt de mensch zijn schennende hand aan den wortel dezer woudreuzen? Zij zijn geboren om eeuwen te beleven. Alleen de zengende adem van den bliksem, de geeselslag van den storm is gerechtigd hen te vellen. Hoe schoon zijn zij nog, ook in hun sterven! Met klimop omsponnen, van wilde ranken overwoekerd, hangen zij over kloven en spleten, of rusten in de schaduw hunner vorstelijke tijdgenooten, een stille prediking van den dood, te midden van het rijke, zonnige leven.

ELISE SOER.

Zedeleer.

Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink. Uitgegeven door Mr. S. Muller Fz. - Haarlem, de Erven F. Bohn, 1906.

I had a glance of him evenals van Potgieter, maar schitterend, maar gloedrijk om te doen bewonderen en eerbiedenis te toonen. Het eenige wat wij in onze jeugd hebben te leeren, willen we bij rijperen leeftijd de kans hebben niet te verzuren, te verbitteren of - wat erger is dan deze twee - te verdrogen.

I had a glance of him door Campbell en Vosmaer en door ten Brink, die veel aan hem verplicht was, het nooit verheelde en als dwerg opzag tegen zijne reuzengestalte.

Maar nu ken ik hem beter, en is uit den glans een stralenkrans gevloeid die, niet bóven den Cesarkop als een heiligensfeer zweeft, doch in welks onvergankelijk licht hij als mensch stáát.

I

Ik geloof werkelijk, dat alleen *zij* voor het schrijven van biographieën onmisbare eigenschappen bezitten, die hun analyse weten dienstbaar te maken aan de synthese der beminlijkheid. Zoogenaamde scherpe ontleding, waarvan de verschillende deelen niet samenkomen in het middelpunt der innigste waardeering, is een sectie op het cadaver ter onderkenning eener kwaal en een levensbeschrijving van een nuttig, merkwaardig of beroemd persoon is een omlijning van het karakter van een levende, is, eindelijk, een afbeelding van den wordenden, handelenden mensch. Elk biograaf, die niet zoodanig zijne taak opvat en in dien geest kan vervullen, blijft beneden zijn taak en buiten den geest van beroemde levensbeschrijvers. Wat Busken Huet over Potgieter, wat Potgieter over Bakhuizen, wat Naber over Pierson schreef en wat Mr. S. Muller thans openbaar maakt ter inleiding tot deze briefwisseling, zijn fragmenten van een standaardbiographie, omdat de beschrijvers beminlijk en bewonderend, méér verbindend dan scheidend en steeds verklarend te werk gingen.

Voor wie vergelijkingen zoekt tusschen wetenschappelijke en kunstenaars-naturen, zullen Beethoven en Bakhuizen geen tegenstelling vormen. Bij den een is het harmonische overdaad in noten of tonen, bij den

ander harmonische overdaad in letters of woorden. Men is geneigd bij Bakhuizen te zeggen: Wat moet die man niet aan letters verslonden hebben, om zulke wetenschap te verkrijgen, en welk een geniale aanleg moet hier tot wezen zijn gegroeid om dezen weelderigen, dezen haast tropischen bloei voort te brengen?!

De uitgever der briefwisseling wijst er op, wanneer hij spreekt van den *machtigen geest* van Bakhuizen en onze geleerde en geletterde wereld is evenveel dank schuldig aan de eigenaars dezer brieven als aan den rangschikker en toelichter daarvan. De rijke verzameling omvat o.a. nagenoeg 20 brieven aan Prof. J. Bake en een vijftal aan E.J. Potgieter. Ik laat anderen rusten. Voor een letterkundig oogmerk is het voldoende uit die brieven eenige episoden te lichten en tot verdere kennismaking uit te lokken.

Deze brieven loopen over een achtjarig tijdvak, 1844-1851, en de historicus en wijsgeer, de godgeleerde, philoloog en letterkundige openbaart er zich in - bovenal de eenvoudige, hartelijke, gulronde mensch, die ‘met de koninklijke vrijgevigheid van het genie het geld (had) rondgestrooid zonder nadenken en zonder zorg’ en die thans met Romeinsche heldhaftigheid, soms met diepen weedom, altijd met natuurlijke menschelijkheid, nooit met gewild vertoon er voor boet.

II.

Ziehier, waarom de critische geletterde Bakhuizen den prozaschrijver Hooft bewonderde: ‘Wat ik in *Hooft* bewonder, is het krachtige schilderen dat hij met zijne woorden doet. Wat ik nationaal in hem acht, is de aanschouwelijke, materieele beeldrijkheid zijner taal. Eene eigenaardigheid, die naar mijne meening in het Hollandsch ligt en er in bewaard en hersteld moet worden. Eene eigenaardigheid, die mij mijn vaderlandsche spraak thans dubbeld doet liefhebben, nu mij in den vreemde zoovele kleur- en vormlooze abstractiën der Moffen om de ooren zwermen.’

Dat echte geleerdheid verre staat van nare waanwijsheid en vulgair optreden, weet ieder, die de litteraire kinderschoenen uittrok - toch kan het nuttig zijn op dat punt Bakhuizen's zelfkritiek te hooren. Het is in denzelfden brief uit Bonn, dat hij aan Prof. Bake schrijft:

‘Wat mij in uw stylistische raadgevingen bijzonder trof en wat ik mij voorneem in acht te nemen, is uwe lofspraak op “republikeinsche severiteit en mannelijke deftigheid”. Ik las daarin mijn vonnis, maar te laat om het geschrevene, dat reeds ter drukpers was, terug te nemen. Er is b.v. bij mij ijdelheid en hartstogt, wanneer ik een mijner voorgangers b.v. *Groen van Prinsterer* op een dwaling betrap, en die gebreken verraden zich in mijn stijl door eene gezochte bitterheid van uitdrukking, of eene poging tot geestigheid. Beide strijden met het severe, dat gij terecht eischt. Een verstandig man mag niet om een

dwaling driftig worden, en nog minder daarvan een publiek amusement maken. Ook dit is kinderachtig en ploertig. Ik zal er mij in het vervolg ten minste bij historieschrijven voor wachten.'

En als de daad bij het woord voegend, schrijft hij eenige maanden later over de stad Praag, waarheen hij was gegaan, een indruk neer, haar streng historisch karakter tegenover het bont-kunstvolle van Berlijn en Dresden stellend, die een meesterlijk bedwongen penseel verraadt. En al zou tusschen dit bedwang ook, in de eerste tijdperken van den manlijken leeftijd, het knersetanden van een geketenden Prometheus hoorbaar zijn - wanneer hij dwergen op hooge voetstukken of bekrompenheden op regeeringsstelten richt - wij hebben er de fijn gevoelige, kiesche, teere breede borst van den zijn vaderland en zijn historie beminnenden reus des te liever om.

Want bij het doorlezen van zijn briefwisseling is dit de grondtoon: oprechte liefde tot Nederland en dikwijls oprechte vereering voor hetgeen er wetenschappelijks wordt verricht, met kloeke aanwijzing - zonder eenige hatelijkheid - van de tekortkomingen en, niet te vergeten, van den inheemschen, sloomen gang van zaken.

Welke begeerte naar Holland hem doorwoelt? Hij deelt het in den zomer van 1846 zijn edelen beschermer Prof. Bake uit Brussel mede.

'Ik ben het zwerven moede, en niemand kan vuriger dan ik verlangen naar den vaderlandschen bodem. Ik ben Hollandsch van top tot teen en heb in den vreemde ondervonden, dat ik nergens tehuis was dan dáár. Doch ik weet, dat het fatum, hetwelk mij vandaar verwijderd houdt, nog onverbiddellijk is. Reeds veel dunkt het mij voor mij zelven gewonnen, wanneer ik ten minste nabij den vaderlandschen grond ben, wanneer ik de lucht, die vandaar waait, kan opvangen en ieder geruisch kan beluisteren.' Ofschoon hij voor de beeldspraak vergiffenis vraagt aan Prof. Bake, zijn wij - na meer dan een halve eeuw - geneigd, den 'schranderen en werkzamen' codex-onderzoeker voor deze beeldspraak toe te roepen:

> Patriae quis exul
> Se quoque fugit?

Neen, ontvluchten kan niemand zichzelven en een banneling van deze keur zal over het ontvluchte Vaderland, - pietatis imago - schrijven: 'Ik voel de behoefte te deelen in den gang der Hollandsche letterkunde, der Hollandsche wetenschap, in de wisseling der openlijke meening; ik voel de behoefte aan Hollandsche boeken, aan Hollandsche vrienden en aan Hollandsche kranten en tijdschriften' om een paar briefbladzijden verder te zeggen: 'Maar mijne sympathieën zijn voor Holland, mijne vooroordeelen, zoo gij wilt, zijn uit Holland; mijne taal is en blijve Hollandsch.'

En altijd blijft die echte toon van vaderlandsliefde klinken, die,

erkennen wij het aanstonds, wel aanzwelt door de guurte der ballingschap, maar die in het karakter van den zeldzamen, ook om zijn goedheid des harten zeldzamen man, zuiver zal blijven doorklinken, wanneer eindelijk weer de vaderlandsche bodem voor goed is betreden en de zegenrijke arbeid voor het vaderland aanvangt.

Nu echter is dat oogenblik nog verre en het pijnlijke woord 'ik ben het zwerven moede' wordt herhaald en door het nog pijnlijker woord gevolgd: 'Ik zoek rust, ik zoek vestiging, ik zoek brood.'

Meer dan een jaar later komt de erkentenis aan Prof. Bake van zijne liefde, en wanneer er op onze inrichtingen van Middelbaar Onderwijs, in bloemlezingen en andere keurtrossen van letteren en kunst, vele bedekte en onbedekte liefdesverklaringen onder de oogen der leerlingen en in hunne ontvankelijke gemoederen worden gebracht, doe ik voor onze toekomstige studenten aan die ethische instituten - want dit moeten zij toch naast onze practische wetenschap beoogende instellingen worden - het verzoek, om dit *Confiteor* en dit *Mea culpa* van Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink hun voor te houden als richtsnoer.

De toekomstige leeraar zal bewonderaar moeten zijn, zal eerbied moeten kweeken en geestdrift ontwikkelen en door de zachte zielsanalyse van den banneling zijn leerlingen stemmen tot kieschheid en kuischheid in hun schoonheids-voelen, opdat de ruwe bestanddeelen hunner wordende karakters worden afgeschaafd en de beschaving toeneme - het eenig doel van een zedelijke opvoeding, die, naar men zegt, in de laatste kwart eeuw ten onzent heeft gefaald en de eerste aanleiding was tot oprichting van scholen met den Bijbel, terwijl de Bijbel op school kan blijven, waar het onderwijs in *de humaniora* naar eisch wordt gegeven.

Want niet in de eerste plaats kennis maar beschaving dient het onderwijs in al zijne trappen te verspreiden, en zoodra het 'ploertige' element er in doordringt - (en op het voetspoor van B. v.d. Br. gebruik ik het Hollandsche woord voor het door hem gebezigde Grieksche) kunt Gij in lagere, middelbare en hoogescholen U nog zooveel kennis toeeigenen, kunt Gij een toonbeeld van geleerdheid zijn, een macht van wetenschap en een kracht van schranderheid in U opnemen - *du bleibst am Ende*, *was du bist* en de eerste de beste beschaafde kruier, die nooit de Fransche school bezocht, zal U overtreffen in zielsbezit.

Want wat is beschaving? Is zij gehecht aan stand, aan ontwikkeling? Is zij een vernis? Een blanketsel? Is zij gebonden aan goud of zilver? Flonkert zij als kristal? Of is zij dof-gelijkmatig als de vlokkenval van sneeuw, of grillig glad als het kilblauw der ijsschots? Is zij het uitsluitend erfdeel der welvaart? Of verlicht zij ook het donkere kamp der onterfden? Wordt zij in gezinnen, in groepen, in geslachten en rassen openbaar, of heerscht zij tyranniek-individueel?

Beschaving is niet enkel een toestand van innerlijke verfijning - zij is een toestand van verzachting van zeden, van herschaving van het ruwe, leelijke en harde, van het gemeene in ons. Zij beoogt opbeuring naar buiten van het goede binnen ons. Zij toomt den hartstocht, door hem te bezweren, en, geheimzinnige macht der maatschap, wordt zij magnetisch herkenningsteeken, dat aantrekt of afstoot. Is zij niet merkbaar uit een handdruk en een groet? Zweeft zij niet in een glimlach? Stempelt zij niet een oordeel? En blikt zij niet evenzeer uit een blik, als zij klinkt uit een woord?

Zij is de outerkaars van ons gemoed, aangloende als rijzende Zon; zij is de uiting van het bestanddeel evenredige schoonheid, dat in ons leeft.

Daarom, dunkt mij, heeft de uitgaaf van Mr. S. Muller zooveel waarde; hier ligt voor geleerden en ongeleerden, voor geletterden en ongeletterden, voor jongen en ouden een schat van beschaving. Maar het is geen schat, die opgedolven moet worden; veeleer is het er een, die openlijk blinkt en tintelt en voor het grijpen ligt.

Opsomming der beschavingsdeugden in deze brieven kon licht naar dorheid zweemen, doch vermelding van hetgeen alle eeuwen tusschen voorname geesten als wellevendheid, dankbaarheid en vaderlandsliefde is geacht, zou zonder gevaar van dofheid kunnen geschieden. Vooral ga ik daartoe te liever over, omdat uit de citaten het universeele denken van Bakhuizen blijken kan, juist over onderwerpen of toestanden die een geordende maatschappij steeds aan de orde ziet blijven.

Daar hebt gij b.v. het begrip vaderlandsliefde, het begrip revolutie en het begrip fatsoen.

Men heeft, sinds de laatste 30 jaren, met het begrip vaderlandsliefde gesold als met een oud meubel, waarin de houtworm woelt, en dat bij elke verplaatsing dreigt uitéén te vallen. Wat is vaderlandsliefde anders dan een hecht gevoel tot den grond en het volk, waartoe wij door onze geboorte behooren, dat onze opvoeding heeft gezien en waar wij met 99/100 onzer mede-burgers ons het best gevoelen door zeden, gebruiken, gewoonten en neigingen? Deze practische opvatting laat, dunkt me, weinig gewettigde tegenspraak toe, maar nog minder doet het een ethisch begrip over de liefde tot het vaderland. Dan moeten wij eenvoudig vragen: Zouden wij niet dank schuldig zijn aan een volkskring, waarin wij ons thuis gevoelen, die overeenkomt met onze zedelijke behoeften, ons een vrijheid van beweging toelaat als weinig andere en waarvan de invloed op ons gestel, door klimaat en maatschap, wel het best blijkt, als wij in den vreemde - vreemde eenden in vreemde vijvers - rondzwemmen en toch het liefst vleugelkleppend de verlaten goudvischkom tegemoetgaan?! Niemand kan aan de klem of de aantrekking, die zijn vaderland op hem legt of hem doet gevoelen, ontkomen, tenzij hij tot *les esprits forts* behoort, die meestal niet *des esprits délicats* zijn.

Een klein ethisch bewijs kan daarvan gegeven worden - want, naar wel zonder mathematisch bewijs zal worden aangenomen, arithmetische formules behoeven wij bij een over vaderlandsliefde loopend betoog *niet* - in de kleuren van onze nationale vlag. Nemen wij, naar het gemiddelde van onzen volksaard, aan dat een Nederlander een paar maal in het jaar met genoegen en burger-voldoening (de *citoyens* onder ons kunnen het desnoods *bourgeoisie-satisfactie* noemen) de vlag ziet uitsteken. Dan geeft dat rood-wit-blauw met Oranje- of Pauselijken wimpel gesierd, hem niet meer aandoening dan het spelen van het carillon of het luiden van de kerkklok in de plaats zijner inwoning, maar zoodra heft niet een school-koor het door Verhulst wel wat moeilijk getoonzette, maar door Heye onverbeterlijk gevoelde en geschreven *Vlaggelied* aan, of de aard van den deftigen Nederlander wijzigt zich en door de losse plooien van de vlag schijnt er iets in zijn stug hart te ontplooien. Maar laat diezelfde man nu eens korter of langer in den vreemde toeven, in plaatsen waar hij schooner hemelkleuren dan die van Betuwe, Gooi, Maas, Zuiderzee of Veluwe meent te aanschouwen, en de vlaggen aller natiën, behoudens de Nederlandsche, ziet wapperen - dan krijgt hij terstond een vreemd gevoel, een gevoel van terugzetting, van onvoldaanheid, van gemelijkheid soms, zoo niet van toorn, van krenking gewis, en bij den eersten groezeligen wimpel van een Hollandschen kolenbarkas op Rijn of Sont ziet hij, al naar zijne - met permissie - politieke gevoelens zijn aangelegd: de Koningin, de Regentes, den Prins, den Paus, de Republiek, binnen de zône van de Wadden en het Zwin. Hij heeft - hoe kort ook - zijn vaderland lief. De geur is hem ervan gebracht, de visie zelfs door het slappe ‘dundoek’.

Op de versterking van dat vaderlandsch gevoel heeft Bakhuizen aangedrongen en ik twijfel, of het in eenig Noordelijk volk wel anders te behouden is dan door ontwikkeling van het *organe moral.* En daartoe is de school van alle richtingen en alle trappen de aangewezen plaats, want dáár in overeenstemming met de historie der kerkelijke geloofsstelsels, en dus niet in strijd met deze, behoort de ethische vorming van den persoon - dat is zijne opvoeding - te worden aangevangen en voortgezet(*).

Dat *organe moral* moge Bakhuizen door beproeving en lijden meer ontwikkeld hebben dan andere, fortuinlijker jonge vaderlandsche geleerden, mij wil het toeschijnen, dat de liefdevolle kennis en machtige invloed van François Hemsterhuys(†) daaraan niet vreemd zijn gebleven.

III.

Omtrent het begrip revolutie zal de briefschrijver gedachten uiten, die door hare algemeenheid - tengevolge van denkresultaten, verkregen

(*) Zie de uitnemende artikelen door R. Casimir over Geloof en Metafysica in School en Leven, 8ste Jaargang. Oct.-Nov. 1906.

(†) Zie Potgieter's *Leven van Bakhuyzen.*

door historische studie en toetsing daarvan aan de bijzondere werkelijkheid - ook ná 1848 hare waarde behouden.

'Ik kan denken' - schrijft hij 4 Juni 1848 aan Prof. Bake - 'hoe warm uw hoofd is van de politieke gebeurtenissen van den dag. Het mijne raakt er geheel door van den koers, en ik zou in de nabijheid van U, van mijne Leidsche leermeesters en vrienden moeten zijn om uit de Ouden die kalmte van geest te vinden, welke gij met uw voorbeeld mij aanprijst. Zal ik het oprecht zeggen, zoo als ik het meen? Met al den eerbied, dien ik hun toedraag, tegen de barensweeën, die Europa thans folteren, leveren zij in mijn oog geen genoegzame hulp. Hun Basileus (Vorst), waar is hij op het oogenblik? Wat is aan dien voedsterling van Zeus gelijk dan het droombeeld der Theocraten? En toch, al wat in mij is, mijne natuur, mijne nationale herinneringen, mijne vorming en de begrippen van mijnen tijd, die ik heb ingezogen, repousseren alle ten sterkste die regeringen bij de gratie Gods en door de inspiratie Gods.

'Ter andere zijde de republiek: ik schrei er bij, wanneer ik zie hoe die staatsvorm door Fransche en Duitsche anarchisten wordt ontheiligd. Een andere quaestie, die mij de Ouden niet oplossen, is het proletariaat; het ruime begrip van humaniteit toch vind ik bij hen niet: het is de schepping des Christendoms, en ik voor mij zou wanhopig hetgeen thans gebeurt moeten aanstaren, zoo ik de overtuiging verliezen moest, dat aan de woeling onzer dagen een humanistisch begrip ten grondslag ligt en een voortgang der humaniteit daarvan de ontknooping zijn zal. Zoo er eene gedachte is, waarom ik de nieuwe republiek (die ik alles behalve genegen ben) zou hebben toegejuicht, het was de ter loops aangekondigde eeuw des vredes. Het is er verre van, dat ik aan de verwezenlijking geloof; maar toch was de droom mij zoet. Maar ook hier laten mij de Ouden in den steek, die geen staat kennen zonder oorlog en zonder weerstand. *Plato* vooral, die eene gansche bevoorregte klasse van soldaten schept. Hoe gaarne zoude ik van U leeren, hoe uit de groote Ouden de problemen van onzen tijd te verstaan. Maar ook dit behoort tot mijne boete, dat ik veel aan het vaderland denk, veel om het vaderland lijd, zonder dat ik voor het vaderland kan arbeiden of in vertrouwelijke mededeeling met landgenooten troost kan vinden!'

Behoeft dit betoog toelichting? Toelichting in een tijd, waarin elk vraaglustig persoon, opgezwollen door sociale vraagstukken, zijn barstenden geest terstond in dienst van het sociale heil stelt?

Veertien dagen later wordt andermaal een staatkundige beschouwing gegeven en ook deze, dunkt mij, met een beetje goeden wil, als voor onze dagen geschreven. Zij luidt: '... en ik hoop in de studie een toevlugt te vinden voor den daemon der politiek, die mij zelfs in mijne ballingschap niet ongekweld laat. Ik moet u zeggen, dat ik ook op mijne wijze mijne betrachtingen heb gemaakt over het grondwets-projeet en dat ik mij boos heb geërgerd aan het zelfde artikel, dat U gerevolteerd heeft: de uitsluiting der geestelijken buiten de Vertegenwoordiging.

‘De ergste Jacobijnen zijn zoo intolerant niet geweest en ik had zulk een beginsellooze uitsluiting aan een oppervlakkigen liberaal, maar niet aan een man kunnen toeschrijven, in wiens hoofd ik vertrouwde, dat ten minste eene degelijke philosophie was gezeteld.’

Er is hier een liberaliteit van goeden huize aan het woord; niet een zoodanige, die door grofheid en slechte manieren zonder eenige denkzifting haar eigenwaan handhaaft door dik en dun, en steeds met dikke woorden.

IV.

Met het begrip fatsoen wil ik deze aankondiging sluiten. Men heeft in den vreemde en ten onzent in de laatste kwart eeuw van verruwing van zeden in maatschappelijk en persoonswezen gesproken en daarbij, evenals in den vreemde, op een der gewichtigste uitingen van het openbare leven geduid: den toon in de organen van ons nationaal geestelijk verkeer.

Indien de letteren - zoo sprak men - eertijds de zeden kunnen verzacht hebben, thans zien wij in taal en stijl, in toon en voordracht, bij geletterden, leeraren en leerlingen, voor schoolbank en in katheder, op podium of in schriftuur een wanbeschaving zich luchtgeven, waaraan alle gematigdheid, alle republikeinsche severiteit en manlijke deftigheid ontbreekt. Wij zien die verschijnselen niet slechts sporadisch, doch gestadig zich vertoonen en wanneer wij al eens een enkel maal een Saulus op den weg naar Damascus of naar Rembrandt aantreffen en geneigd zijn in zijne bekeering een voorteeken van vlekkeloozer glorie te begroeten - wij kunnen ons toch niet ontveinzen, hoe de door Bake genoemde severe toon en manlijke deftigheid - om niet eens te spreken van eerlijke schranderheid - in critiek en betoog, in woord en schrift, dikwijls in dagbladen en tijdschriften van den eersten rang worden gemist. Wanneer in de verzuchting: alles schrijft en betoogt, *doch frage nur nicht wie?* - overdrijving schuilt, dan schuilt er niettemin vaste waarheid in de dagelijksche verschijnselen, die ons op het vlak onzer volksbeschaving in plaats van een klimmende een dalende lijn doen waarnemen. Met de telkens grootere zege onzer democratie hotsklotsen wij van lieverlede over klomperige klei op onze geletterde verkeerswegen, en daar wij wel neutrale scholen vermeenen te hebben, doch geen neutrale kunst, proza, poëzy, critiek, paedagogiek, schilder- en tooneelkunst - komen wij telkens het verlangen naar een door de kunst bezielde democratie meer nabij, wijl onze geletterden en kunstenaars eigenlijk weinig anders dan democratische geesteswerken voortbrengen en in democratische vormen ze kleeden, bij alle ongekleedheid hun anders eigen. De romantische leuze van 1830 *le beau c'est le laid* hooren wij herhaaldelijk met groot misbaar van drogredenen ons toeschreeuwen, en ons litterair fatsoen is, bij onze hoogere artisticiteit en ons peil van hooger-aesthetisch voelen, wel een beetje in de verdrukking geraakt.

Wij stellen het feit vast en vragen verder, hoe Bakhuizen van den Brink en zijn vriend Potgieter, hoe Huet en Vosmaer, hoe Buys en Bosboom, hoe Allard Pierson niet te vergeten, thans zouden oordeelen over den staat van onze democratische geletterdheid en onze democratische volksbeschaving?

Voor Bakhuizen kunnen wij een antwoord vinden in die episoden zijner briefwisseling, waar hij over personen - staatsmannen, rechtsgeleerden, wijsgeeren, letterkundigen, archivarissen en anderen - hetzij van verre hetzij van nabij oordeelt. Het gehalte van dat oordeel staat zeer hoog; het doet een manlijk, door en door beschaafd karakter kennen en zou saamgevat kunnen worden in deze twee kernspreuken, die ik aan zijn critiek op een zijner wijsgeerige tijdgenooten (Opzoomer) ontleen:

Er bestaan vergrijpen tegen de humaniteit, die in geen wetboek geschreven zijn.

Als de stijl de mensch is en de Ouden ons de leer prediken oratorem virum bonum etc. dan moet zeker de redekunst ons leeren, hoe wij van ons de voorstelling te geven hebben, dat wij *goed* zijn.

Onze democratische letteren brengen ons met vergrijpen tegen de humaniteit in kennis, die - naar van zelf spreekt - ook vergrijpen tegen de normen van elk beschaafd leven zijn: de karakterzeden. Onze nieuwe taal- en stijlvormen zijn, daar er onder ons wild en ordeloos wordt gedacht, anti-nationaal en daarom verwarrend nevelachtig, onverstaanbaar. Aan helderheid hebben wij behoefte, in staat- en letterkunde, in geloof en zeden, om over vrijheid en dwang, over wellevendheid in maatschappelijk en geestelijk verkeer, over plichten en begeerten, anders te gaan denken dan wij thans doen. Bovenal hebben wij, op alle trappen van volksontwikkeling, een onderwijs noodig, dat geen kennis iets waard acht zonder een zedeleer, die haar bekroont.

Wij behoeven bij onze nationale opvoeding vorming door hervormers, die het weefsel onzer natuurlijke ruwheid in zachter plooien leggen, met de hoop ons te verbeteren en ons althans niet verbitteren. Daartoe hebben wij allereerst in onze geestelijke opvoeding te plaatsen een element van verzoening door synthese en niet een element van haat door antithese. Dat is een wellevensconste of fatsoensleer, ook door Bakhuizen van den Brink ons geleerd.

I had a glance of him, maar nu Mr. S. Muller Fz., in eene dier monumentale persoonskenschetsingen, die stijlgewrochten tevens zijn, den Cesarkop boetseerde, prijkt hij in mijn galerij van goede en groote Nederlandsche mannen.

F. SMIT KLEINE.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

I.

Flip Franckx was, zoo het schijnt, te Heischoor geboren. Hij had een ongelukkigen kindertijd gehad. Ook zijne jeugd was veelbewogen geweest. Zijn vader was heispitter en had een heel slechten naam. Niemand wist juist te zeggen, hoeveel veroordeelingen Bert Franckx had ondergaan. Kiekens en konijnen stelen was zijne specialiteit; doch de savooien en koolen kon hij zoomin op het veld laten staan, als de erwten en boonen in den hof. Mie, zijne vrouw, beteekende al niet veel meer. Zij kon niets laten liggen dan wat te heet of te koud was.

Men hoeft niet te vragen, hoe de kinderen van zulke ouders opgevoed werden. Ze gingen naar de school, wanneer dit hun beliefde, en daar zij door hun slecht gedrag een ergerlijk voorbeeld voor de andere leerlingen waren, waren de onderwijzers en de onderwijzeressen de Franckxen liever kwijt dan rijk. Op den duur liepen dezen in het honderd en genoten hoegenaamd geen onderwijs meer.

Bert geraakte op eene ongelukkige manier aan zijn einde. Bij pikdonkeren nacht was hij op Schuivenoord uit geweest. Te Zandeghem werd boer Nollekens, midden in den nacht, door het blaffen van zijnen bandhond uit den slaap gewekt. Terzelfder tijd hoorde Nollekens het krijschend geschetter van zijne kiekens. De boer stond op, greep zijn geweer, liep in den stal, zag daar een menschelijk wezen, schoot, met dit gevolg, dat Bert Franckx, zonder eenen schreeuw te laten, steendood van de ‘kiekenrust’ stortte.

Deze dood was voor heel de streek eene verlossing. Het moet echter wel zijn, dat Mie haren man oprecht had bemind. Als men zijn lijk in haar huis bracht, zegde zij, dat de kogel, die Bert gedood had, in heur hart zat.

Zij begon inderdaad te sukkelen. Sedert de teraardebestelling van Bert Franckx was te Heischoor geen nieuw graf gedolven, of Mie had het reeds te kwaad gekregen. Zij stierf aan de vliegende tering, en

rust, in de schaduw van het eenvoudig kerkje van Heischoor, aan de zijde van haren echtgenoot.

De echtgenooten Franckx lieten een half dozijn kinderen na. Flip, de oudste, had het jaar vóór vaders dood zijn eerste communie gedaan. Met hem wist men dus aanstonds blijf. Hij werd als kalvenhoeder bij Kees Grieten, op den Rosmolen te Kraaigoor, verhuurd. Zijn broers en zusters werden op kosten der gemeente op een liefdadigheidsgesticht of bij arme boeren uitbesteed.

Flip had het niet slecht bij Kees van Peere. In den zomer moest hij te vier uur, soms een uur vroeger, opstaan en met een twintigtal kalveren naar de bosschen ‘stouwen’. Tegen den middag kwam hij terug. Dan moest hij de meiden helpen, de beten in schijven snijden voor het vee, den koeketel vol putten, aardappelen schellen enz. Korts na half acht lag hij in zijn kamerken, op de schelf, tusschen de lakens.

In den winter hielp Flip dorschen. Als het weer het toeliet, bond hij mutsaards in de ‘Grieten's bosschen.’ Van eten en drinken was het bij Kees van Peere goed. 's Morgens kreeg elk er zijne krib spek, en op aardappels en botermelksche pap werd niet gezien.

Flip Franckx kon de weelde niet verdragen. Reeds vóór hij op den Rosmolen woonde, werd de baas gewaar, dat de eieren uit de kiekennesten geraakten. Thans echter had het den schijn, of de vos en de fits in den stal zaten. De baas van den Rosmolen vernam, dat zijn kalverhoeder met gansche dozijnen eieren verkocht te Hagenbeek. Hij zette den jongen zonder vele complimenten aan de deur.

Flip woonde nog op een paar hoeven. Op de eerste zegde men hem na een paar maanden den dienst op; het is niet juist geweten waarom; op de tweede konden de boden het niet volhouden, daar zij er maar half genoeg eten kregen.

Franckx zakte naar Antwerpen af. Deze stad is ‘vergeven’ van Kempenaars. Meest allen doen er goede zaken. Zij komen er in hunne jonge jaren aan, beginnen met boodschapper of winkelknecht te spelen en nemen eene affaire over. Ze zijn naarstig en werkzaam en hebben weinig behoeften. Ze hebben geen ander doel, dan hun werkmansschort zoo gauw mogelijk uit te schieten en niet langer dan noodig is met den hoed in de hand te staan. Juist, omdat het werkmansschort hun zoo goed past; juist omdat zij den hoed zoo gemakkelijk in de hand nemen, hoewel zij zoo fel naar het oogenblik haken daar niet meer toe verplicht te zijn, bereiken zij zoo spoedig hun doel.

Flip Franckx werd garçon in een hotel. Hij was al gauw genoeg ontbolsterd, om aan de heerentafel de spijzen op te dienen. Het hotel werd vooral door Engelschen bezocht. Dezen verlangden, dat de garçon hunne taal onkundig was. Al spoedig had hij echter genoeg Engelsch opgeraapt om te verstaan wat de gasten elkaar vertelden.

De jongen scheen in de wieg gelegd, om in het kwaad te slagen. Voortdurend hield hij zich, alsof hij geen woord begreep van wat er

omging. Franckx hield zich zoo onverschillig, alsof daar slechts Chineesch werd gesproken. In werkelijkheid ontsnapte hem weinig.

Niet zelden stapten pick-pockets in het hotel af. Aldus vernam Flip talrijke bijzonderheden, niet alleen over de diefstallen, waar de dagbladen over gewaagden, maar ook over de wijze, waarop de gestolen goederen aan den man konden gebracht worden. Het gebeurde, dat de zoon van Bert Franckx zaken hoorde, die voor elk ander verborgen bleven.

Hoe is Flip Franckx uit dit hotel weggeraakt? Felix Maes, een Hagenbekenaar, die insgelijks in de stad woont, beweert, dat zekeren morgen eene som van vijf honderd gulden uit het valies van een Hollandschen toerist was verdwenen. De eigenaar van het hotel hield Flip voor den dief en zond hem door. Maes voegt er bij, dat de politie het kamerken van Flip het onderste boven zocht, doch niets kon ontdekken. In een ander hotel viel een feit voor, dat in de Gazet van Hagenbeek op de volgende manier werd verteld: ‘Zekere F.F., uit een onzer naburige gemeenten afkomstig, en garçon in het.... hotel werd sinds eenigen tijd door zijnen baas van oneerlijkheid verdacht. Voor enkele dagen haalde deze uit de matras van zijnen garçon een half dozijn flesschen champagne. Men begrijpt, dat F.F. op staanden voet aan de deur werd gewalst.’

F.F., vertelde men te Heischoor, kon niemand zijn dan Flip Franckx.

Langen tijd verloor men dezen uit het oog.

Victor van de Plas, van Kraaigoor, die als heirsoldaat te Antwerpen in garnizoen lag, wist te vertellen, dat Franckx aan de Napoleonkaai een jeneverhuis had geopend. Indien de affaire in een kwakhuis aan den waterkant meeslaat, en ongelukkiglijk slaat zij schier altijd mee, is de eigenaar op enkele jaren binnen. De oud-kwakbazen, die op de leien paard en rijtuig houden, zijn niet te tellen.

Bij Franckx wilde het niet pakken. In zijne nabijheid floreerden de herbergskers, dat het een lust was. Bij hem wilde het scheepsvolk niet zijn. Waarom niet? Was zijne waar van slechte kwaliteit? Was zij te fel gedoopt? Had Franckx geen verstand om met de zeelui om te gaan? Op al deze vragen is het moeilijk te antwoorden. Waarschijnlijk zal de jenever van Flip al niet beter of slechter zijn geweest dan die zijner buren. In het hotel hield Franckx zijne kennis der Engelsche taal verborgen; in zijn eigen herbergsken liep hij daarmede te koop. Hij stond de matrozen van dit land te woord. Zijn drankhuis hiet: The British Fleet. De portretten van Nelson, Wellington, Roberts en Kitchener prijkten aan den wand. Niets gekort. De matrozen van alle natiën verdrongen elkander in den ‘Vollen Bak,’ waar men niets dan Vlaamsch sprak, doch waar men een goede maat kreeg, waar de gin kostelijk en de dochters lieftallig waren.

Franckx had er dus waarschijnlijk geene schuld aan, dat zijne British Fleet niet vooruit wilde. Het was wonder. Want, hoewel onze

man kon lezen noch schrijven, was hij zeer goed berekend. Hij oordeelde scherp en was vlug in het vinden der oorzaken en gevolgen van 's menschen daden. Voeg er bij, dat zijn geweten rekbaar was, en in zijne oogen diegene de slimste was, die anderen best kan bedriegen; en men zou zweren dat Flip in de affaire moest slagen.

Het was nochtans niet zoo. Franckx kon zijnen kost niet verdienen, terwijl Jaak Jespers, naast zijn deur, geld schepte.

Andere bijzonderheden, die tot heden niet werden uitgelegd, levert het verleden van onzen Heischorenaar op. Waar had hij het geld gehaald, waarmede hij 'Het Schipperken' had overgenomen, dat hij in 'The British Fleet' had herdoopt? Hadden de vijf honderd gulden, die uit het valies van den Hollandschen toerist waren verdwenen, daartoe gediend? In allen geval waren die daar op verre na niet toereikend voor geweest.

Wat ervan zij, na verloop van een jaar verkocht Flip den ganschen boel. De laatste drie maanden huishuur had hij niet betaald. Tevergeefs had de eigenaar hem verscheidene dreigbrieven geschreven; zelfs had Advocaat van Desschel hem met een proces bedreigd. Proceskosten loopen hoog, en dan is het nog een raadsel, of de rechtvaardigheid zal zegepralen. Flip wist het en bekreunde zich zoo min om de vaderlijke vermaningen als om de dreigementen, die hem toekwamen.

De eigenaar maakte van den nood eene deugd en liet Franckx in vrede.

Deze verblijft thans te Ekstergoor, waar hij met de opbrengst van den verkoop van zijn herbergsgerief een steêken heeft aangekocht.

Sinds vele jaren verhalen wij aan de Vlaamsche lezers de voornaamste familieaangelegenheden der Kempen. Wij hebben de gewoonte niet het verleden onzer helden bloot te leggen, om de goede reden, dat de meerderheid onzer streekgenooten op de plaatsen, waar zij werden geboren, hun leven sleten en stierven. Doorgaans levert hun verleden weinig merkwaardigs op.

Wij hopen, dat onze lezers het ons ten goede zullen houden, zelfs billijken, dat wij voor Flip Franckx eene uitzondering hebben gemaakt.

II.

Het hoefken van Flip bevindt zich op het grondgebied van Ekstergoor, eene dikke halve uur gaans van de kom dezer gemeente; gij volgt de baan naar Kraaigoor.

Op sommige plaatsen heeft men rechte baanvakken. Daarop volgt een zuivere zwaai.

Elders kronkelt de weg gedurig, zoodat men als eene lustwarande vóór en om zich heeft, waarin boomen van allerlei houtsoort groeien.

Een smalle steenweg loopt slechts tot eenige honderden meters buiten de kom van Ekstergoor. Daarop volgt het mulle karspoor. De grond

is hier nog al vruchtbaar. Tusschen de voetpaden heeft men reepels met welig gras begroeid. De eiken, van weerskanten, trekken goed. Hunne stammen zijn dik en lijnrecht opgeschoten; hunne kruinen breed en frisch. Wijd strekken zij hunne takken over daan en de akkers uit. Het schijnt, dat zij de streelingen der lucht gewaar worden, die er rond speelt.

Het zicht van deze forschgroene, reusachtige ruikers, met hun stevig geraamte, is opwekkend voor geest en hart.

Links ontwaart men, achter hooge heggen, bijna overal havervelden, die zich als een meer uitstrekken. Rechts heeft men versch omgeploegd land, beten en opkomende spurrie. Overal verheffen zich esschen en kanada's; daar tusschen ziet men graanmijten en, hier en daar, het dak eener hoeve oprijzen.

Naarmate men zich van Ekstergoor verwijdert, wordt de weg zandiger, de kleur geler en het gras spichtiger. Vanlieverlede wordt het meer met heiplanten, veldbloemen en braamstruiken vermengd. Slechts hier en daar groeit, op den boord, een schrale beuk.

De woningen worden talrijker.

De hut, met haren half gemetsten, half uit gevlochten latten opgetrokken gevel, laat ge links liggen. De volgende woning, een paar honderd meters verder, is het eigendom van Flip Franckx.

Ze staat een dozijn schreden van den weg en maakt een goeden indruk. Blijkbaar werd ze nog niet lang geleden gebouwd. Aan den voorgevel werd slechts nieuw materiëel gebruikt; de andere muren werden uit ouden steen opgetrokken, die met zorg werd gekuischt. Woning, stal en schuur zijn aanhechtig gebouwd.

Een enkele blik op den tuin en de omliggende landerijen volstaat, om elkeen te overtuigen, dat hier met kennis van zaken gewerkt wordt.

Als Flip Franckx van Antwerpen terugkwam, had hij nog geld genoeg, om het steêken te koopen, dat op dezelfde plaats stond, waar zijne woning zich thans verheft. De woning was bouwvallig en de akkers schraal en mager. De som, die Flip er voor betaalde, zal dus niet hoog beloopen hebben.

Franckx was dan midden in de dertig. Velen, die met hem naar de stad getrokken waren, hadden daar rijkdommen vergaard. Hem was alles tegengevallen.

De meesten, die op eene hoeve, welke grootendeels uit heigrond bestaat, ten prijze van noesten arbeid en ontberingen van velerlei aard den kost kunnen winnen, mogen zich gelukkig achten. Rijk worden is daar haast onmogelijk.

Flip Franckx besloot dit te beproeven. Hij wilde ook de middelen gebruiken, die daartoe leiden.

Eerst en vooral was eene vrouw noodig, die hem begreep en mede wilde werken, om geld te winnen en weg te leggen.

Flip moest niet lang zoeken. Enkele boogscheuten van zijne woning,

midden in de bosschen, stond de hut van Nol den strooper. Zijne oudste dochter, Adriana, was in den ganschen omtrek bekend om haren werklust en hare lichamelijke kracht. De vrouwen weigerden met haar in het spil te staan, om aardappelen te zetten of uit te doen. Bij allen, die haar slechts van ver wilden volgen, hing, na het eerste schoft, de tong uit den mond.

Zij droeg eenen brissel hout naar huis, dien de meeste mans lieten liggen. Zelfs vertelt men, dat de jachtwachter van den Heer van Zandeghem het hart niet had haar aan te spreken, als zij eenen zak mastappels naar de hooge ambtenaars van Hagenbeek droeg, hoewel hij goed wist, dat er hazen en patrijzen in waren.

Franckx had geen moeite om Jana los te krijgen. Slechts enkele maanden had hij zijn hoefken betrokken, als hij met de dochter van Nol den strooper trouwde.

Man en vrouw kwamen goed overeen. Gelijk zij werkte er niemand in den omtrek.

Uit eigen ondervinding had Flip kunnen leeren, dat het leven geen rozensnijden, geld winnen geen kinderspel is. Hij wist, dat daarvoor op dezen naakten grond een menschenleven vol arbeid en ontbering noodig was, en dat aan rust niet mocht gedacht worden. Hij was overtuigd, dat het nagestreefde doel deze middelen niet waardig was. Wat zeldzaam is, jaren lang paste hij deze leer toe, zonder den moed te verliezen, hoe langzaam hij ook dit doel nabij kwam. Zonder zijne vrouw hadde hij daar nooit in kunnen slagen.

Zoowel Jane als Flip spaaide het heiveld om, dat de arbeiders uit den omtrek hunne eigen oogen niet konden gelooven.

Hei- en boschgrond omspitten is het hardste werk der Kempenaars. De schup hoeft groot en zwaar en uit het beste staal gesmeed te zijn. De echtgenooten Franckx gingen er mede te werk, als ware het speelgoed geweest. Al hun land spitten zij zelf om. Zonder adem te scheppen trokken zij urenlang de eg of rol. 't Was pijnlijk om te zien. Bij maneschijn pikten en bonden zij hunne rogge- en haverschooven; bij pikdonkeren nacht reden zij naar het bosch om hout of strooisel, waar zij zoomin de stronken der boeren als de mutsaards der bakkers lieten liggen.

Het eene rund werd na het andere gekocht. Geen stuksken land kon in den omtrek te koop komen, of het werd het eigendom van Flip Franckx en met klinkende specie betaald.

De man had zijne hoef met vee en inboedel aan een hoogen prijs laten assureeren.

's Nachts, tijdens een hevig onweer, - dan heeft men de meeste brandrampen - ontstond er brand in de schuur van Flip. 't Was in de eerste helft van September. De oogst was binnen. De bewoners der omliggende hutten en hoeven waren spoedig ter plaatse; doch aan blusschen viel niet te denken. Flip en Jana konden met moeite hunne

kinderen redden. ‘Al de runderen, het paard en de zwijnen kwamen in de vlammen om,’ gelijk dit in de bladen heet. Als de boeren zagen, dat aan den brand niets te doen was, beukten zij, naar oud gebruik, de muren om, zoodat, tegen den morgen, van Franckx' hoef slechts rookende puinen overbleven.

Gelijk het de gewoonte is bij brandrampen, werd Franckx door de assurantiemaatschappij aangezocht eenen expert aan te stellen, om de geleden schade te berekenen. Van haren kant zond de maatschappij haren man af om met den eerste tot eene overeenkomst te geraken. Bijna altijd geeft de zaakgelastigde van den verzekerde de waarde te hoog op, terwijl die der compagnie daar beneden blijft. Niet zelden hebben de experten alle moeite van de wereld om het eens te worden; ja, het gebeurt wel, dat de zaak voor de rechtbank haar beslag krijgt.

In het onderhavig geval overtrof de schatting van den Antwerpschen expert die Van Bruynseels - zoo heette de metter, die Flip met zijne belangen had belast - met duizend francs. Men diene dan ook te weten, dat de assurantie-compagnie slechts kortelings was gesticht en het vertrouwen der buitenlieden noodig had.

De echtgenooten Franckx hebben dus in plaats van eene bouwvallige leemen hut eene niet onaanzienlijke steenen stee. In de plaats van de drie magere runderen, die in den brand zijn gebleven, staan vier flinke koebeesten. De oogst werd dubbel en dik betaald, zoodat bij den spaarpot, dien Jana bij tijds gered had, nog eene goede som kon gevoegd worden. Niemand weet, waar al dit geld verborgen is.

III.

Al te lang, waarde lezer, vertoeft gij in gezelschap van Flip Franckx en de zijnen. Het zal u dus genoegen doen deze familie eenigen tijd op zij te laten, te meer, daar wij later wel verplicht zullen zijn hen te ontmoeten.

Te Heibroek woonde Frans Salens. Sinds menschengedenkenis oefenen zijne voorouders het smedersambacht uit; te allen tijde waren zij om hunne braafheid en arbeidsliefde in heel den omtrek geacht en gewaardeerd.

Salens, de smid, had het onder de markt niet, om met zijn talrijk huisgezin deftig door de wereld te komen. Hij was midden in de vijftig. Zijne vrouw, Roos Verheijen, was eenige jaren jonger. Ze hadden zeven kinderen, waarvan Amelie het oudste en Jozefien het jongste was.

Te Heibroek is elkeen in den zomer vroeg wakker. Zoo vroeg konden de boeren echter niet op het veld zijn, of ze zagen de schouw der smidse rooken en hoorden Salens' hamerslag klinken.

Frans werd dapper bijgestaan door zijnen oudsten zoon Edward, een jongen van vijftien jaar.

Om het maken van landbouwwerktuigen is de smid van Heibroek wijd en zijd bekend. Heischuppen, die steken, als die uit zijn werkhuis komen, worden in het rond niet gemaakt, en het vervaardigen van ploegristers zal niemand hem uit de hand nemen. Paarden beslaan kent hij in den grond. Het is niet zeldzaam, dat boeren, wier paarden een moeilijken hoef hebben, uren ver naar Salens komen.

Roos Verheijen, de vrouw van den smid, was de dochter van den wagenmaker van Hulmerhout. Zij behoorde tot eene familie, die eene sport hooger stond dan de Salensen. Als Roos trouwde, waren heure ouders verstorven. Zij bracht een paar duizend franc mede. Deze werden grootendeels besteed om de ouderlijke smidse van haren man over te nemen.

Roos was niet lang getrouwd, of zij werd gewaar, dat zij het in den huwelijken staat erg te verduren zou hebben. Zij besefte, dat eene vergelijking van haren huidigen toestand met heure meisjesjaren tot bittere overwegingen aanleiding gaf. Want hoe vlijtig haar man ook werkte, hoe zuinig zij zelve was, was het hun slechts mogelijk ten prijze van harde inspanningen in het onderhoud van hun talrijk huisgezin te voorzien.

Het loon van eenen dorpssmid is gering. IJzer en kolen stijgen dagelijks in prijs. Salens, hoewel in het hartje der Kempen wonend, lijdt door de concurrentie der stad. Hij moet zijne schuppen en stoven van den laagst mogelijken prijs maken, zooniet, zouden de boeren die te Antwerpen koopen. Niettegenstaande Salens gunstig bekend is, kan niemand verzekeren, dat de groote nijverheid op den duur het geluk van deze brave buitenlieden niet zal komen storen.

Nooit heeft Roos echter heur huwelijk betreurd. Nooit heeft zij gedacht, dat zij te beklagen was, of gelukkiger hadde kunnen zijn.

Dat zij heure handen vol heeft, zal niemand verwonderen. Het is waar, talrijke huishoudens, als die van Smid Salens heeft men in de Kempen met hoopen. Doch de kinderen gaan al te dikwijls ter school, of loopen op straat, alsof ze niemand toehoorden.

Bij onzen vriend is het wat anders. Aan de werkplunje van den smid is geen scheurken te zien. Een vonk moge er een gaatje in gebrand hebben, het is hersteld, eer Frans het bemerkt heeft. 's Zondags gelijkt hij een welstellend pachter.

De kinderen zijn een lust om te zien. Aangezicht en handen blinken van reinheid. Allen, van het grootste tot het kleinste, zijn gaarne net, zonder dat zij aan pronkzucht lijden. Zij weten, dat hunne ouders geene schoone kleeren kunnen koopen.

Amelie valt dagelijks meer in de hand. Zij helpt heure moeder naaien, stoppen, wasschen en strijken. Een groot gedeelte van den dag wordt daaraan besteed. Ja, weinige weken gaan voorbij, of de nachtrust wordt gedeeltelijk, soms geheel, aan het herstel van kleeding-

stukken, soms aan het kuischen en schuren van smidse en woonhuis opgeofferd.

Dat Roos en Amelie zoo goed met de naald weg kunnen, is een zegen voor het huishouden, ook dat ze nergens een spatje kunnen verdragen.

Het huisgezin is gelukkig. Het spreekwoord: elk is de smid van zijn eigen geluk, vindt hier vooral zijne toepassing. Doch men moet iedereen geven wat hem toekomt. Niet alleen Salens, doch de gansche gemeente heeft aan den onderwijzer de duurste verplichtingen.

De school van Heibroek gelijkt niet op de prachtige gebouwen, die in de steden ten dienste van het lager onderwijs zijn opgericht. Meester Lenaerts heeft de geleerdheid niet, waardoor sommigen zijner collega's zich onderscheiden.

In zijne school, een gewoon burgerhuis, zonder verdieping, zitten een dertigtal jongens en evenveel meiskens.

Van de talrijke nieuwe vakken, die op het programma voorkomen, wil meester Lenaerts niets weten. De inspecteur heeft aangedrongen bij het gemeentebestuur. Niets heeft geholpen: Lenaerts is *meester*. De opziener heeft de pijp aan Marten gegeven. Voor hem is Lenaerts een schoolman van den ouden eed. Het zal te Heibroek slechts deugen, wanneer men daar een jongen onderwijzer zal aanstellen.

In wezenlijkheid zou dit eene ramp zijn voor de kleine gemeente: gelukkiglijk geniet Lenaerts eene bloeiende gezondheid, en het is te hopen, dat hij nog zoo spoedig niet zal moeten vervangen worden.

De onderwijzer van Heibroek is geen voorstander der overladen programma's. Zelfs heeft hij slechts oppervlakkige begrippen van de wetenschappen, die zij voorschrijven. Hij leert zijne leerlingen lezen, schrijven en rekenen; doch hij leert het zoo goed, dat het hun heel hun leven bijblijft. Hij hecht tevens het grootste belang aan hunne opvoeding en verdient den dank van allen, die het met het volksheil wel meenen.

IV.

Wanneer wij nu zeggen, dat de zonen en dochters van Salens tusschen de beste leerlingen van meester Lenaerts gerekend worden, en dat de waardige man zelfs den smid meermaals geluk had gewenscht zulke brave kinderen te hebben, zal niemand twijfelen, of hij zijnen hemel op aarde reeds had. Zoo was het inderdaad. Salens en zijne vrouw moesten van 's morgens tot 's avonds, dikwijls den halven nacht, slaaflijken arbeid verrichten. Hunne geringe winsten lieten hun niet toe zich de genoegens te gunnen, welke de meesten als noodzakelijk achten. Toch waren zij tevreden. Zij beseften, dat God hun gezondheid had geschonken, en dat zij Hem hunne kinderen te danken hadden, die hunne schatten waren. Zij hadden kunnen gadeslaan, dat,

in dit opzicht, weinigen zoo rijkelijk gezegend waren als zij. Hun was het niet ontgaan, dat geen enkel huisgezin van ongelukken gespaard blijft, en dat zij, die geld en goed in overvloed hebben, niet zelden het zwaarst van allen beproefd worden.

Eene ramp, de schrikkelijkste van alle, hing hun boven het hoofd.

Te Vossendrecht, dat eene dikke uur van Heibroek ligt, woonde geen hoefsmid. Enkele gehuchten, waarvan sommige tamelijk ver van de kom hunner gemeente verwijderd waren, bevonden zich in hetzelfde geval. Alle weken ging Salens er met zijnen zoon heen. De boeren kwamen er dan hunne paarden laten beslaan.

Dien dag gevoelde de smid zich een weinig onpasselijk. Hij zegde er niets van en begaf zich naar Vossendrecht. Bij het naar huis gaan werd hij door eene hevige sneeuwbui overvallen. Halverweg viel de smid ten gronde; het kostte Edward de grootste moeite zijn vader te huis te krijgen.

In den begin scheen de ziekte geen kwaad karakter te hebben. De dokter kon haren aard niet bepalen. Na acht dagen verergerde de toestand van Salens zoozeer, dat hij moest bediend worden. De smid viel in ijlkoortsen en juist drie weken, nadat hij naar Vossendrecht geweest was, stierf hij. Na de berechting had hij niemand meer herkend.

De dood van eenen vader, hij moge koning of mijnwerker zijn, is voor de kinderen eene ontzettende ramp. Dikwijls, gelijk in het onderhavige geval, grijnst de armoede, de ellende, de naastbestaanden toe. Doch hiernaar kan de ramp niet afgemeten worden. Zij hangt niet af van den stoffelijken toestand des afgestorvenen, noch van de stoffelijke schade, welke het verlies aan de familieleden teweeg brengt. De ramp moet afgemeten worden naar het gevoel, dat de achterblijvenden kenmerkt. Daarom was deze bij de echtgenoote Salens en kinderen ijselijk. Zij sloeg allen zoozeer ter neer, dat ze niet in staat waren zich een juist denkbeeld van hunnen toestand te vormen.

In heel den omtrek bracht de dood een diepen indruk teweeg. Het was winter. Gedurende drie dagen werd, rond de ketelvuren, over niets anders gesproken. De goede hoedanigheden van den afgestorvene werden opgehaald. Voorbeelden, die het schoone karakter der kinderen, feiten, die het huiselijk geluk bewezen, werden herinnerd. Op het doodsgebed kon men de afwezigen tellen. Zelfs werd op al de hoeven voor zielelafenis van Salens gebeden, zoolang hij boven aarde lag.

Aan de begrafenis nam geheel de gemeente deel.

De pastoor met den koster en de misdienaars haalden het lijk tot aan de smidse af. Eerst volgde Edward, dan zijne twee oomen, broer en schoonbroer van den overledene met hunne zonen. Daarnaast Amelie met hare twee zusters, heure tanten en nichten, en achter hen de overige leden der familie en een groot gedeelte der bevolking van Heibroek.

De stoet volgde eene breede laan. Rechts stond een oud mastbosch.

De sneeuw bedekte den weg en ook de kruinen der hooge boomen. Het laag mastbosch aan de andere zijde was geheel wit; het vertoonde zich als eene opvolging van zachtglooiende, glinsterende heuvelen. De lucht was helder. Het vroor fel; het eigenaardig gekraak der voetstappen klonk akelig in elks oor.

''t Is jammer,' zei Jaak Jansen tot Mandus Mellaerts. 'Wat moeten ze gaan doen?'

'Mijn verstand reikt zoover niet,' antwoordde Mandus. 'Ik beken, dat ik het niet en weet.'

'Ik ook zie er geenen dag door. De goeden worden weggenomen, de kwaden blijven. 't Is al te erg,' meende in een andere groep Karel van Dael.

'Dat zegt ge maar wel,' sprak Rik Raeymaeckers. 'Zie Flip Franckx. Hij deugt niet of heeft nooit gedeugen. Weer heeft hij een stuk land bijgekocht.'

'Spreken we liever, achter het lijk van Frans Salens, over zulke menschen niet.'

Het klokje van Heibroek begon te luiden. Men was aan de kerk gekomen. De dienst was eenvoudig. Toch oefende hij een diepen indruk op allen uit.

Het nederzinken der kist in den killen grond trof allen pijnlijk. Het zicht der beeldschoone kinderen, die hand aan hand, met beschreide wangen huiswaarts keerden, trof allen tot in de ziel.

Op het kleine kerkhof van Heibroek, rechts het torentje, verheft zich de terp, waaronder Jan Salens rust.

Gij, lezer, die de Kempen bezoekt, vergeet niet bij het graf van den braven man een oogenblik stil te houden. Gij hebt hem waarschijnlijk niet gekend. Vereer zijne nagedachtenis in volle vertrouwen. Hij was een deugdzaam mensch. Hij heeft de plichten van zijnen staat voorbeeldig vervuld en zijne kinderen in eer opgebracht. Hij heeft er velen gesticht; hij heeft goed, veel goed gedaan op deze wereld.

V.

Langs den buitenkant had de hoeve van Flip Franckx nogal een goed uitzicht. Van binnen viel zij tegen. Zij was te laag van verdiep. Groot was het woonvertrek genoeg; doch het scheelde niet veel, of een man van middelbare lengte stiet met het hoofd tegen de zoldering.

Flip had voor den bouw zijner hoef zooveel mogelijk de oude materialen benuttigd. De planken, ribben en balken der zoldering waren zwart berookt en de plaveien van den vloer hobbelig en meer dan half versleten.

De schoorsteen sprong ver vooruit. De draaiboom met den koeketel, welke van boven het vuur tot in den stal geschoven werd, verdeelde het vertrek in twee ongelijke driehoeken. Links de ingangsdeur is het

bed van den baas en de bazin; eene ingemaakte alkoof met geheel toegeschoven, witroode geruite gordijnen.

't Was kermis te Ekstergoor. Mie en Siska Franckx, die beiden als meid in de stad woonden, zaten met hunne ouders aan de koffietafel.

‘Ge zijt gelukkig, kinderen, dat ge zoo vroeg aan ons dorp uwe hielen hebt laten zien,’ zei Jana zalvend.

‘Gelukkig?’ vroeg Siska, de jongste.

‘Vooreerst, omdat ge van alle vuil werk af zijt,’ sprak Flip, hoewel Jana zijne hulp geenszins noodig had.

‘Gij denkt dus, dat wij den ganschen dag met de handen overeenzitten?’ vroeg Mie, al veel bitterder dan Siska.

‘In allen geval is het u niet aan te zien, dat ge 't kwaad hebt,’ hernam moeder. ‘Wie is in heel Ekstergoor gekleed als gij?’

De meiden zagen er dan ook goed uit. Mie blonk van gezondheid. Heure sproeten stonden haar in 't geheel niet slecht. Ware zij eene steedsche juffer geweest en hadde men heur portret in een journal mondain gemaakt, zoo hadde men geschreven, dat heure haren eene ‘hoogblonde’ kleur hadden. Wij zeggen eenvoudig, dat ze ros was, doch dat heure rosse krullen heel wel pasten bij heur blank vel, heur kloeke, welgeëvenredigde gestalte en stout, stug opzicht.

Mie droeg een zwartzijden kleed. Eene dunne gouden keten hing over de schouders op heure borst.

‘Ben ik wellicht te schoon naar uwen zin?’ vroeg zij, op eenen toon, als hadde zij den grootsten lust om twist te zoeken.

‘Om het u zonder omwegen te zeggen, ja,’ antwoordde Flip, met zooveel gezag, dat Mie, hoe stug zij ook was, in haar hok was gestuurd.

‘Mijn kleed is een aflaterken van onze madame,’ zegde ze, deemoedig. ‘Ik heb het laten hermaken. Dat heeft me nogal veel gekost.’

‘Eens en vooral zeg ik u, dat ge groot ongelijk hebt zooveel geld uit te geven aan uw kleeren,’ sprak Flip, terwijl Jana goedkeurend knikte. ‘Om er geene doekskens om te doen, uw bezoek en dat van Siska valt ons erg tegen.’

‘Zwijg,’ riep Mie, daar de jongste dochter van Flip heur belang wilde zeggen. ‘Laat hooren, moeder.’

‘Gij Mie, hebt voor vader een houten pijpken medegebracht,’ zegde Jana, ‘en gij, Siska, voor mij eenen steenen koffiepot. Is dit alles? Dan is het dun.’

‘Voor 't oogenblik kan ik niet meer geven,’ antwoordde Mie. ‘Ik ben nauwelijks een half jaar in mijn nieuwen post. Ik was geheel uit mijne kleeren.’

‘Die horloge en keten konde ik alles goed missen,’ bemerkte Flip, ontevreden.

‘Nog geene acht dagen was ik in mijn nieuw huis, of Mevrouw deed mij verstaan, dat ik volstrekt een horloge noodig had,’ zei Mie,

van lieverlede stouter. ‘Daarbij, onze Stan heeft mij die goedkoop aan de hand gedaan. Dat zal dus de zaak niet maken.’

‘Ik weet niet, waar ge met uw geld blijft,’ hernam Janna. ‘Onze Siska wint bij mijnheer Maschurtsch vijftig franc op de maand.’

‘Ik doe alles wat ik kan,’ zei Siska, terwijl ze een bankbriefken van honderd franc op de tafel legde, dat Flip voorzichtig in de binnentasch stak. ‘Geen enkele meid doet wat wij doen. Verleden week sprak ik met Margriet Salens, die niet ver van ons woont. Heure moeder heeft het zeker niet breed. Welnu, als Margriet een krentenbrood medebrengt, is moeder buiten zich zelve van vreugd. Al wat ze kan overhouden, mag ze voor heur eigen sparen.’

‘Elke boer kust zijn wijf op zijne manier,’ zei Flip. ‘Wij willen, dat ge ons alles afgeeft, wat ge wint. Dan doet ge heel eenvoudig wat ge moet doen, niets meer. Hoelang heeft uw vader, heeft uwe moeder voor u niet gewroet en geslaafd? Hoevele slapelooze nachten hebben ze voor u doorgebracht? Hebben we daar last in gevonden? Hebt ge er ons ooit om hooren klagen? Geenszins. We deden het gaarne, omdat het voor onze kinderen was. En voor het minste, dat we u vragen, spartelt ge tegen als een paling, dien men in de pan gooit. Zoo moogt ge niet zijn, kinderen. Vader ziet gaarne geld. Dat kan hij niet verhelpen. Ge kunt hem maar op ééne manier plezier doen: als ge naar huis komt geld, veel geld medebrengen. Denk daar dikwijls aan en gij zult u wachten nuttelooze uitgaven te doen.’

De preek van Flip was raak. Mie, die nochtans van geen klein gerucht vervaard was, was als een kind, dat van den meester eene straf heeft opgeloopen. Ze boog het hoofd en kon met moeite den boterham slikken, hoe lekker hij ook smaakte.

‘Gij hebt ons nog niets gezegd over uwen post, Mie,’ zei moeder, om hare oudste dochter wat op te beuren.

‘'t Is overal iets,’ zei Mie, kleinzielig en tevens ontevreden. ‘Maar als ik een goeden thuis had, ware ik er bij de Van der Straeten's al lang uitgetrokken.’

‘Ik meende, dat mijnheer zoo braaf was.’

‘Mijnheer kan er nogal door, maar madame is eene deugnietser.’

‘Ge moet geduld hebben, kind.’

‘Dat is gemakkelijk te zeggen. Tot zijn twintigste jaar heeft Louis van der Straeten verkens gestauwd. Als hij met Marian Joos trouwde, was deze meid in eenen beenhouwerswinkel in de Kloostersstraat. De ouders van Louis zoowel als van Marian waren zoo arm, dat ze geenen steen hadden, om hun hoofd op neer te leggen. Maar de verkensstouwer was, evenals de meid, zoo wijs, dat hij te huis niets afgaf. Aldus konden ze eenen schoonen stuiver sparen, en bij hun huwelijk een paar huizen van Marian heuren baas eene beenhouwerij overnemen.

Ze onderkropen den baas zoozeer, dat deze zijne matten kon oprollen en zijnen winkel sluiten. Schand spraken de menschen er genoeg over,

want de baas had Marian uit de armoe opgeraapt en heur van den begin af eene groote huur laten verdienen. Dit belette niet, dat de klanten bij Van der Straeten wilden zijn. Lang duurde het niet, of hij was binnen. Hij liet zijnen winkel over aan Willem Imbrechts en ging op den Boulevard wonen, waar hij nog woont. Zeker heeft hij veel geld gewonnen. Doch dat hij alles op eene eerlijke manier heeft verdiend, geloof ik zoomin als onze koetsier en onze bovenmeid.'

'Dat komt er weinig op aan,' onderbrak Flip. 'Van der Straeten kan zijn geld maar hebben. Niemand komt vooruit, die het klappen van de zweep niet kent.'

'Willem Imbrechts, die nochtans zooveel te doen heeft als Van der Straeten, houdt vol, dat de affaire eene broodwinning, maar geene geldwinning is,' ging Mie voort, zonder op de onderbreking acht te geven. 'We zijn met vijf boden. Marian kent geen grooter genoegen dan ons te judassen. En was zij nog maar alleen, om ons het leven bitter te maken! Ze houdt er drie dochters op na, waarvan elk er één is. Geen enkele steekt ooit heure handen aan het werk. Ze hebben dus al den tijd om tegen onze kar te rijden. Scheeve antwoorden moeten we alle dagen voor lief nemen. Marian - die madame voor ons allen is en blijft - zoowel als de juffrouwen, beziet en behandelt ons, als waren we vuile visch. Verleden week waschte de bovenmeid juffrouw Constance nog den bol, op eene manier, die ons allen een pond goed bloed verschafte. Ze vloog op staanden voet op straat. Soms heb ik tien keeren den dag lust, om ook aan dat volkje zijne zaligheid te zeggen. Maar, ik moet zwijgen. Want als ik buiten post geraak, word ik te huis ontvangen als een hond in een kegelspel. Verbeeld u, dat Marian mij slechts toegelaten heeft twee dagen kermis te houden. Doch ik doe er evenveel bij, en staat het heur niet aan, dan zal ik heur vragen, of ze den tijd nog gedenkt, als heure moeder op de hoeven een boterham ging vragen.'

Mie was zoo kwaad, dat heure ouders het niet geraadzaam achtten heur de les te spellen.

'Ge moet weten, wat ge te doen of te laten hebt,' zei Siska. 'Doch, ik ben zeker, dat ge niet zooveel geproefd hebt als ik.'

'Dat is moeilijk om te gelooven,' sprak Mie, norsch. 'Slechter posten dan de mijne zijn er geene. De bovenmeid zei het verleden week nog aan Constance.'

'Elkeen denkt, dat hij het het slechtst van allen heeft,' ging Siska voort. 'Maar uw volk, hoe verwaand ook, blijft altijd kleine burgerij. Niet zelden hebben ze meer praat dan de grooten, ik weet het. Doch de bazen hebben kunnen ondervinden, dat geld winnen moeite kost. Ook weten ze ondanks hen zelve, wat eene meid toekomt.'

'Ge denkt dit? Minder dan de oude rijke. En de juffrouwen?'...

'Aarden naar de ouden, waar ze van voortkomen. Ze hebben veel praat, zijn onverdraaglijk; ik geef toe, dat ge fel meester over u zelve

moet zijn om zooveel van zulk volkje uit te staan. Maar nooit zullen zij de knepen kennen van die met eene beurs geld om den hals werden geboren. Die zouden u alle dagen uit uw vel doen springen.'

'Hebben uwe bazen dan zooveel geld, ja?' vroeg Flip vol vuur en vlam.

'Geld!' herhaalde Siska. 'Daarvan heeft niemand hier een denkbeeld. Mijnheer Maschurtsch is bankier, bestuurder van vennootschappen, gelijk ze dat noemen. Dikwijls gebeurt het, dat een half dozijn dergelijke klanten bij ons komen dineeren. Ze spreken dan gewoonlijk Duitsch en ze denken, dat de tafeldienaar hen niet verstaat. Maar zooveel heeft hij wel van deze taal opgeraapt, dat hij verstaat, waarover zij het hebben. Eene maand geleden werd er aan tafel verteld, dat elk aan eene enkele maatschappij achttienduizend franc gewonnen had. Wij, boden, hebben in de keuken uitgecijferd, dat mijnheer het eene jaar door het ander ongeveer tweemaal honderdduizend franc wint.'

''t Is zonde voor God!' riep Jana uit. 'En kunt gij nu en dan zulke groote sommen zien?'

'Zien!' zei Siska, volgens heure gewone spreekwijze. 'Op het bureel liggen soms acties en bankbriefkens, dat ge ze met den oorschepel kunt opscheppen. Doch de brandkast bevat meer geld, dan noodig is om heel Ekstergoor te koopen, en Eekhoven en zelfs Hagenbeek er bij. Deze kast is in den muur gemetst. De ijzeren platen zijn minstens vijf duim dik. 't Was een duivelsch werk om ze te plaatsen. Vijf en twintig man zijn niet in staat ze van den grond te pakken. Ik geef den slimste, die onder de zon loopt, een uur tijd om ze open te krijgen, al heeft hij den rechten sleutel. Om ze stuk te slaan, daar valt niet aan te denken, al gebruikte men voorhamers, driemaal zoo zwaar als die van den smid.'

Allen luisterden met gespannen aandacht naar deze mededeelingen.

'Dat ware nog daartoe,' ging Siska voort, 'als zulke schatrijke menschen maar niet vergaten, dat wij ook menschen zijn. Maar van hunne honden en paarden maken zij meer werk dan van ons. Als die iets mankeeren, is het ach en wee. De veearts moet op staanden voet gehaald worden.

Dikwijls staan de paarden zich op stal te vervelen, maar dat ik, in vollen zomer, uren aan een stuk bij het vuur sta, dat we ons allen de bleinen aan de vingers werken, is slechts natuurlijk. Als wij zoo ziek zijn, dat madame of de juffrouwen reeds dagen te bed zouden liggen, trekken wij carotten, gelijk zij dat noemen. Gij zegt, Mie, dat uw mijnheer er door kan. De mijne is al zoo slecht als madame en de rest. Hij kan ons toeschieten als een bleekershond en zou iemand uit zijn vel doen springen. Aan 't eten ontbreekt altijd iets. Nooit komt er volk dineeren, of madame affronteert me. Daarbij geef ik te veel uit naar haar zin. De rekeningen van slachter, wildhandelaar en vischkoopman zijn altijd te hoog. Madame zegt dat op eene manier, die

een mensch zou razend maken. Maar, om dezelfde reden als onze Mie moet ik zwijgen.'

'In allen geval moet het in zulke huizen goed van eten en drinken zijn,' zei moeder.

'Goed van eten en drinken?' vroeg Siska; 'daarin zijt ge deerlijk mis. Madame ziet ons de boterhammen uit den mond. Gelukkiglijk weten we ons zelve te behelpen. Ik snijd voor ons, boden, de slechtste stukken niet van het vleesch. Onze huisknecht houdt eenige flesschen wijn achter; ze worden in de keuken of op het kamerken van een onzer geledigd.'

'In mijnen tijd dronken we in 't hotel zelfs zooveel champagne als we wilden,' zei vader, zalvend.

'Zoo gaat het er bij ons niet,' hernam Siska. 'Mijnheer draagt den sleutel van den wijnkelder aan een ringetje, zoowel als dien van de brandkast.'

'Men zou zeggen, dat in huizen, waar zooveel volk moet komen dineeren, er veel geld moet afvallen voor de boden,' meende Jana.

'Op vele plaatsen, ja,' bevestigde Siska. 'Amelie Salens, onder anderen, die bij Graaf van Landerwijk woont, ontvangt zeer veel drinkgeld. Niettegenstaande dat zou ik in dien post niet willen wonen, om de goede reden, dat de boden er 's Zondags avonds niet eens uit mogen gaan. Bij ons geloof ik waarlijk, dat madame dan hare gasten oplegt ons weinig of niets te geven. Want wat we krijgen, is dun.'

Een aantal boeren stoven in de woning. 'Van Franckx, ge moest al lang gereed zijn!' riepen twee, drie te gelijk. 'Ge hebt er toch niets tegen, dat uwe meiskens met ons gaan dansen?'

'Of ze daar iets tegen of niets tegen hebben, dit komt op 't zelfde uit,' verklaarde Mie, eer vader of moeder den tijd hadden een woord te spreken.

Beide zusters begaven zich naar hun kelderkamerken. Na enkele minuten kwamen zij netjes opgekleed terug.

Flip en Jana hoorden hun gelach en geschater nog, als zij reeds een paar minuten van de woning verwijderd waren.

(*Wordt vervolgd*).

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Op de berenjacht.

In de bosschen van Dalarna, aan één der inhammen van de Van-rivier, die nu diep en stil schijnt om straks in wilde vaart op te bruisen, lag, in den tijd van dit verhaal, mijne eenzame woning, tusschen de dennen. Ik heb daar veertien jaren van mijn leven doorgebracht, waarvan vier als opzichter bij de werken der groote houtzagerij Korsnäs. Mijne weinige 'buren' woonden toch nog op den behoorlijken afstand van een paar mijlen. Mijn éénig genoegen, mijn éénige ontspanning na den arbeid, was de jacht. Voor dit vermaak was de gelegenheid gunstig. De logge beer leidde hier zijn leven als 'Heer der bosschen' ongestoord, en de statige, fiere eland stapte bedaard de met dennen begroeide hoogten op, zijn machtig gewei spiegelend in een der plassen, die in deze afgelegen streek in menigte te vinden zijn. In één woord, het gebied was een *dorado* voor jagers.

Hier ontving ik, midden in den winter van 1869, een brief van buitengewonen vorm en uiterlijk. Het opschrift droeg het kenmerk eener kinderhand en met een zekere nieuwsgierigheid opende ik het stuk. De brief was van mijn naasten buurman in zuidelijke richting, van den molenaar Matts op Eriksfors en begon met: 'Buurvader Spector (inspecteur) op Siknäs!' Hij verzocht mij daarin, binnen enkele dagen met mijne honden over te komen, om hem bij Flögsjön te ontmoeten. Het meertje lag ten naastenbij, waar de wegen naar de kerspelen Ierna, Venjans, Appelbo en Malung een kruispunt vormen. Verder werd mij medegedeeld, dat hij een beer op 't oog had, die verleden zomer zijne beesten veel kwaad had gedaan. Nu had hij met den boschwachter Norin op Snö-ås (het sneeuweiland) afgesproken, dat deze hem zoude helpen den beer te dooden. Als hij nu mij ook tot hulp erbij kreeg, was hij overtuigd, dat de levensdagen van den beer geteld waren. De brief was eene curiositeit, op een stuk oud, grijs papier door zijne dochter geschreven. Want Matts bekende ronduit niet bedreven te zijn in de schrijfkunst; de pennen waren hem te slap.

Ik had eigenlijk weinig tijd, maar toch besloot ik een paar dagen aan die proefneming te besteden. De vooruitzichten waren niet schitterend, aangezien het dezen winter bij uitzondering bijna niet gesneeuwd had. Overal was de grond daarentegen bedekt met een twee à drieduim dikke ijskorst. Niet ge-

noeg dat die dikke ijsvlakte zich op den grond gevormd had, neen, elke steen, elke tak of boomstam was eveneens met ijs bekleed en alle plassen, vijvers en moerassen waren bevroren. Men kon overal rijden, waar geen bosch, waterval of rots hinderpalen op den weg brachten, zoodat men uitstekend den afstand van nagenoeg drie mijlen tot aan de plaats der bijeenkomst per as kon afleggen. Maar een bezwaar voor de jacht was, dat men niet van schaatsen gebruik konde maken. Het ging best te loopen, te draven zelfs, maar dit is niet voldoende bij de jacht op den beer. Bij deze is aanhoudende vlugheid een der gewichtigste dingen. Een poos nadat de beer door de honden ontdekt is, blijft hij rustig in zijn winterhol liggen en kan men hem daar te pakken krijgen, dan is de zaak spoedig afgedaan. Maar wanneer het dier weder op de been komt, kan men de jacht niet vervolgen zonder schaatsen of bruikbare paden.

Ik besloot dan in elk geval de proef te nemen en om de kans op een goede uitkomst te versterken, schreef ik aan een jachtkameraad van 't vorig jaar, den heer Broms te Mora, en vroeg dezen, of hij lust had deel te nemen aan onze jacht; zoo ja, of hij dan hoe eer hoe beter bij mij wilde komen.

Broms kwam persoonlijk het antwoord brengen. Hij was zeer opgewekt gestemd en verwachtte er alles goeds van; hij stelde veel vertrouwen in mijne honden. Volgens hem zouden zij Bruin wel pakken en vasthouden.

Op een Februarimorgen, en wel tamelijk vroeg, reden wij van huis. Als koetsier had ik mijn boschwachter in buitengewonen dienst, Isak, medegenomen. Wij waren nu met ons drieën jagers en twee honden, goed ingepakt in eene voor dergelijke tochten bijzonder ingerichte slede, de zoogenaamde berenslede. Men zit, of ligt, daarin op eene onderlaag van hooi. Onze weg ging in zuidwestelijke richting naar het dorp Finngrufvan en verder hielden wij koers naar de Lödderån, welke rivier wij, nadat wij haar hadden bereikt, volgden.

Vandaar moest ik in den loop van dit jaar een houtvlot van vrij groote afmeting verzenden, zoodat ik er toch heen zoude gaan zonder deze aanleiding. Ik vond er mijne onderbazen en een paar honderd arbeiders. Allen wilden met mij over het een en ander spreken; met iedereen moest een handdruk gewisseld worden, en in de van planken getimmerde hutten werden wij op de koffie genoodigd.

Toen de zon aan den horizont daalde, naderden wij de laatste houten loods en Löddersjön, het meertje, waarin de rivier zich uitstort; met een knikje tot afscheid aan de laatsten mijner werklieden, vervolgden wij onzen tocht naar de straks genoemde plaats van samenkomst aan Flögsjön. Indien ergens een Ultima-Thule, het fabelachtige eiland aan de uiterste noordwestelijke grens van Europa, te vinden is, dan is het voorzeker Löddersjön, met zijne steile met bosch begroeide rotsen, zijne uitgestrekte moerasgronden en zijn gemis aan menschenwoningen en bewoners. De koude was heviger geworden. De gure wind, die van zee ons tegenkwam, schrijnde onze wangen en wij voelden, hoe de kille lucht allengs door onze kleederen henen drong. Het geheel vormde een echt type van een verlaten, door-en-door Noorsch landschap. Het woud lag donker en somber, want tot heden had nog geen bijl een opening tusschen de dichte boomstammen gemaakt; geen ander geluid dan het klepperen der hoeven van ons vlug paard ‘Norsken’ op den hardbevroren grond verbrak de rondom heerschende stilte. Wij zaten ook stil,

met onze eigen gedachten, onder den indruk dier ernstige omgeving. Isak reed juist langs den rand van een moeras, toen mijn jachtgenoot vroeg:

'Wel, Isak, durf je het aan, door te rijden en den weg te vinden ook als de duisternis valt?'

'O, zeker! De "spector" en ik zijn hier zoo goed als thuis.'

'Zoo - heb jullie hier dan wel meer gejaagd?'

'Of we! Deze streek is meer bepaald het gebied van onze elanden, maar naar 't noorden in Bötaberget en naar 't westen hebben wij met de beren kennis gemaakt; dus moeten wij de wegen in het donker wel kunnen vinden. Maar mijnheer, luister eens,' voegde hij, zich tot mij wendende, erbij: 'het is te hopen, dat de Källbäcken (de Bronbeek) ten zuiden van de moerassen bevroren is; anders kunnen wij er niet over.'

'Dat zeg je wel, Isak! Wij moeten maar eens zien.'

Het gesprek staakte vooreerst. Isak reed flink door over bevroren plassen en meren, tot wij de bewuste beek bereikten. En waarlijk, deze lag open en belette ons den overgang. Isak sprong uit de slede en wij ook. Bij nader onderzoek bleek het ons, dat het ijs langs de beide oevers dik en stevig was, maar deze waren, helaas, vijf of zes meter van elkander gescheiden, zoodat wij, evenmin als ons paard, die opening konden overspringen. Er bleef geen ander middel over dan een noodbrug te bouwen. Met ijver togen wij aan het werk. Groote takkenbossen werden gehakt en op het water gelegd; enkele stokken erover heen. Voorts hakten wij een paar jonge boomstammen af en toen deze naast elkander op de onderlaag waren gelegd, was de brug tot gebruik gereed. Na een paar proefnemingen bleek zij wel betrouwbaar. Norsken werd uitgespannen, de slede erover geduwd, en toen moest Norsken het waagstuk volbrengen, over de brug te loopen. Na een weinig tegenstribbelen kreeg hij moed zijn afkeer te overwinnen; aangemoedigd door vriendelijke toespraak stapte hij voorzichtig op de brug en kwam behouden aan de overzijde.

Terwijl wij alles weder in orde brachten, hoorden wij uit een boom op het naaste eilandje een uil zijn 'Oef, oef!' roepen. 'Het wordt ander weer,' zeide onze koetsier, 'als hij begint te schreeuwen. Maar', voegde hij erbij, 'het zal beter zijn dit eind te loopen, want de rots is steil;' en zoo deden wij. Ondanks de strenge koude werden wij nu toch warm; ijskegels vormden zich aan onze baarden en Norsken werd wit van den rijp. Na een half uur flink te hebben geklommen, hadden wij den bergtop bereikt en wij konden door de dunne kronen der denneboomen het Flögsjödal onderscheiden. Isak zeide:

'Gaat u hier even zitten; ik zal een weg opzoeken, die naar beneden leidt. Verleden jaar zijn hier masten voor het groote vlot naar de rivier gereden, dus moet er een weg zijn.' Dat hier gehakt was, bewezen het groot aantal boomstronken, die overal te zien waren; zij dienden tot zitplaatsen, terwijl Isak op onderzoek uitging. De boschwachter had juist geoordeeld; spoedig waren wij op een verleden jaar voor het houtvervoer uitgehouwen weg en Norsken was weer zóó vlug, dat wij met een duizelingwekkende vaart naar beneden gingen en de slede over steenen en boomwortels naar rechts en links geslingerd werd. Het is niet te zeggen, hoeveel stompen en schokken wij kregen en ook niet, hoeveel keeren de slede op 't punt

was om te duikelen. Geen wonder, dat wij ons ten laatste met een gewaarwording van welbehagen weder op het gladde ijs van het meer bevonden. Hier kon men kalm de eenzame landstreek beschouwen en het met ontelbare sterren flikkerende firmament.

'Moeten wij nog ver, om aan het jachthuis te komen?' vroeg mijn vriend Broms.

'Nou, zoo heel ver niet meer,' antwoordde Isak. 'Het ligt aan 't oostelijk einde, aan zee; wij kunnen het van hier al onderscheiden.'

Op dit oogenblik verraadde een glinsterende vuurschijn de ligging van de hut.

'Matts en Norin zijn er stellig in,' veronderstelde Isak. 'Geen ander dan hij komt in dit jaargetij in het bosch.' Hij had goed voorspeld, want toen wij, even later, daar aankwamen, stond de reusachtige figuur van Matts in de deuropening, goed verlicht door het vlammend vuur in de hut.

'Goên-avond' en 'Goddank!' waren de welkomst-woorden, waarmede Matts en Norin hunne blijdschap over ons komen te kennen gaven. Toen het laat op den avond werd, hadden zij gevreesd, dat ik den brief niet gekregen had, of anders eenig beletsel er tusschen gekomen was; zij hadden reeds afgesproken om, wanneer wij niet kwamen, den beer met rust te laten. Dit werd ons alles met veel drukte verteld onder het uitpakken der slede en het afdoen van onze pelsjassen.

In de jagershut, die uit ruw houten planken was opgetimmerd, waren een reusachtige kachel neergezet en een paar britsen; de vloer was met droge dennenaalden keurig bestrooid en het groote houtvuur verlichtte het vertrek en verspreidde eene aangename warmte tot in de uiterste hoeken. Onze beijsde baarden werden van de lastige aanhangsels bevrijd en de voorraadkist geopend. Onder de reis hierheen hadden wij geen gelegenheid gehad tot eten; wij hadden op een paar kop koffie geteerd; geen wonder, dat de maaltijd nu zoo lekker smaakte, als dit zelden in het bosch 't geval is. Matts en Norin, die reeds gegeten hadden, hielpen ons bij het braden van vleesch aan het spit en bij het roosteren der bevroren zachte broodsneden. Een vroolijke stemming en goede eetlust heerschten in onzen kleinen kring. Terwijl Isak de koffie kookte, werden de pijpen gestopt en toen begon het gezellig praten.

Op mijne vraag: 'Wel, Matts, waar huist de beer?' kreeg ik ten antwoord: 'Zuid-oostelijk van hier, op nauwelijks een kwartmijl afstand. Maar het jachtgebied is tamelijk groot; ik durfde het niet kleiner nemen. Ik heb een berg genomen.'

'Denk je, dat de beer daar gebleven zal zijn?'

'Ja, daarvan ben ik overtuigd.'

'Hoe kreeg je den beer in het oog, hier in de bergen en zoo ver van je huis af?'

'Dat is zóó gegaan. Vroeg in den herfst was Bruin opgeschrikt door eenige mannen uit Appelbo, die hier vlothout kwamen halen en toen gingen zij naar huis om hunne buksen te halen en zetten hem na. Maar de jacht duurde niet lang; want toen zij een poosje geloopen hadden, keerde Bruintje zich om en stapte hun tegemoet met zulk een ontzettend gebrom, dat het tegen de rotsen over het eiland weerkaatste. Sommigen zetten het op een loopen, maar twee der mannen schoten. Nu werd de beer razend en een der mannen van Appelbo vluchtte op een boom en de andere liep weg, zoo hard als hij kon. Thuis gekomen, kregen zij meer hulp; maar intusschen

was de beer noordwaarts gegaan en hij had niet zijn voornemen te kennen gegeven zich te laten vangen. Twee dagen lang vervolgden zij hem, maar toen hadden zij er genoeg van en gingen naar huis. Een paar dagen later hoorde ik van het geval en maakte ik er werk van den beer in te sluiten. Hier, aan de oostzijde van het meer, ontdekte ik weldra sporen van den beer en van Appelbo-ers; en nu volgde ik die zoo nauwkeurig mogelijk. Tegen den avond lag ik noordelijk van den Nijckelberg en den anderen middag kwam ik aan de plek, waar de mannen waren omgekeerd en van toen af zag ik het spoor van den beer zoo duidelijk mogelijk. Dien nacht lag ik bij de Vallsjöarna erover te denken, dat de beer waarschijnlijk over Ojevägen, hoog in de Venjansbosschen gegaan zoude zijn, want bijna onafgebroken had hij de noordelijke richting gevolgd. Ik besloot hem tot daarheen te vervolgen en dan langs den straatweg naar huis te gaan. Eer ik echter zoo ver was, had de beer zich vermaakt met over de rotsblokken te klauteren en daar stond hij nu te luisteren op de hoogte. Ik liep nog een eindje door en toen legde ik mijn touw rond die hoogte. Den anderen morgen ging ik nog eens naar mijn cordon zien, maar nu zag ik weder versche sporen. Ik had den beer zelf opgejaagd en bang gemaakt: zijne voetstappen liepen nu meer zuidelijk; ik volgde die en zoo kwamen wij tot hier op 't gebied van Flögsjön en hier klauterde hij nu over de boomstronken, maar toonde niet den minsten lust om zich rustig te houden.

Ik had nog niets gegeten en ging naar huis om mij van 't een en ander te voorzien. Toen keerde ik terug, ging weer op den uitkijk en kwam aan een meer, met een kleine open plek tegen den rotsmuur aan. Ja, u kunt het nog strakjes zien, daar had hij rondgetippeld heen en weer, in allerlei bochten en kronkelingen en ten laatste was hij het van sneeuw vrije bergpad opgeklommen, denkende mij hierdoor te foppen, zoodat ik niet zou kunnen zien, welken weg hij was opgegaan.

Dat was tamelijk slim bedacht; maar ik liep om den berg heen en aan den anderen kant gekomen, zag ik, dat hij zich daar had neergevlijd. En nu heeft hij daar reeds vijf weken gehuisd.

Mijne vraag of de beer groot was, beantwoordde Matts door de lengte der voetsporen aan te geven en hieruit bleek, dat wij met een volwassen dier te doen hadden. Hij voegde er bij, dat hij den beer voor boosaardig en schuw hield. De zaak werd nog verder ‘lang en breed’ bepraat en wij kwamen tot de beslissing, dat Matts met zijn oordeel gelijk moest hebben. Nu kwam de vraag aan de beurt, waarheen de beer koers zoude zetten, indien hij ons ontsnapte? Matts meende wederom er zeker van te zijn, dat hij opnieuw noordwaarts zoude gaan of naar de streek, waar ik mijne arbeiders had. Hij eindigde met mij het voorstel te doen den beer van hem te koopen. Hij wilde mij den kring voor vijfentwintig rijksdaalders afstaan en het schietgeld daarenboven, wanneer ik, of wij gezamenlijk, den beer mochten schieten. Die handel scheen wel aannemelijk en daar Isak mij toewenkte en met zijne oogen telegrafeerde, ging ik op den koop in. Handslag en afrekening volgden onmiddellijk.

Nu was de beer mijn eigendom. Bij de overeenkomst was bepaald, dat Matts en Norin verplicht waren ons gedurende den anderen dag op de jacht bij te staan. De koffie was gereed en werd in een prettige stemming gebruikt: beide partijen meenden een goeden slag te hebben geslagen. Het

was inmiddels tijd geworden om te gaan slapen en met de hulp van onze pelsjassen vonden wij warme en gemakkelijke bedden op de langs den geheelen wand der jachthut getimmerde britsen. Matts bouwde met een paar reusachtige blokken een flink vuur op den haard; de honden werden ingeroepen en gevoerd met de overblijfselen van onzen maaltijd; en het duurde niet lang, of het geheele gezelschap genoot van een gezonden, verkwikkenden slaap.

Tegen drie uur werd ik door het stampen van Norsken gewekt. Ik stiet Isak aan, die naar het paard ging zien. Toen dit bezorgd was, legde hij nog wat hout op den haard en kroop weder in bed, waar hij spoedig verder snorkte. Ik kon den slaap niet weer vatten. Mijne gedachten waren al te levendig bij de jacht op den beer. Zoude die gelukken? Dit was de vraag; en aan de hoedanigheden van mijne medejagers denkende, ontkende ik niet, dat ik deze eenigszins anders zou hebben gewenscht. Norin was ongetwijfeld een der beste jagers uit den omtrek en ik had alle reden te gelooven, dat het aantal elanden, dat hij gedurende een lange reeks van jaren geschoten had, niet klein was. Maar hij had den naam van niet gaarne op de berenjacht te gaan, zelfs een zoo grooten eerbied voor Bruin te koesteren, dat hij uit ontzag liefst voor hem uit den weg ging. Wij hadden tot heden nooit tezamen gejaagd, ik kon dus niet uit eigen ervaring spreken. Ook Matts was een deugdelijk elands-jager, die als zoodanig algemeen geroemd werd, maar verder wist ik van hem niets.

Wat nu mijn vriend Broms betreft, van dien jachtkameraad wist ik zeker, dat de beer aan hem een gevaarlijken tegenstander hebben zoude. Wij hadden verscheidene keeren met elkander gejaagd; ik kon volkomen op hem rekenen, zoolang zijn al te driftig bloed ons althans geen verkeerde parten speelde. Met den moed van mijn boschwachter Isak stond het niet zoo best. Hij had, - trouwens, dit heeft de boer over het algemeen, - een groot ontzag voor den beer; maar hij was toch ook een flinke, degelijke elandsjager en verder in elk opzicht een bovenstebeste. Dat hij zijn plicht zou doen, daar was geen twijfel aan.

Op mijne uitstekende jachthonden Rulle en Träff kon ik beslist rekenen en met deze geruststellende gedachten sliep ik ten laatste toch weder in, tot er beweging onder mijne kameraden kwam en het tijd werd van opstaan. Wij hadden nog allerlei te bezorgen om de dingen in orde te brengen. Ik had mijne beproefde en goed bevonden Engelsche dubbele buks, met grooten loop en groote patronen; voor mij was er dus geen gevaar, evenmin als voor Isak, die ook met een Engelsch geweer gewapend was; mijne andere kameraden hadden Belgische geweren.

Bij ons vertrek was het jachtplan aldus gemaakt: wij zouden het paard en de slede, benevens onze geheele uitrusting mede nemen. Wanneer de beer in 't gezicht kwam en er op hem kon worden gejaagd, zoude Isak de jacht rijdende volgen; tegen het invallen der duisternis zouden wij hem dan opzoeken. Het buitengewone verschijnsel van den met ijs bedekten grond, zonder sneeuw van eenige beteekenis, maakte dit nu mogelijk; anders is dit in deze streek zelden het geval.

Over het meer reed het geheele gezelschap. Toen stapten wij uit en begaven ons te voet naar den rand van het door Matts genoemde moeras. Norsken werd uitgespannen, kreeg voeder, en werd verder aan zijn lot

overgelaten. Wij volgden den ring rondom de plek waar Bruin lag, tot wij den bergtop bereikt hadden. Wij plaatsten ons nu zoo, dat wij ten zuiden van den beer waren, terwijl ons onderzoek in noordelijke richting begon. Ieder van ons had zijn hand aan de lijn en Isak was de derde. Het sein tot aanrukken was een lang fluiten, dat beteekende: ‘de schuilplaats van den beer is gevonden.’

Dat iedereen vol ijver was en hoopte den beer het eerst te zien, is natuurlijk; en evenzoo, dat allen zich zoo stil mogelijk hielden. Op het eene oogenblik zochten wij naar een kuil of naar verhoogingen op den grond, die tot een hol konden toegang verleenen; straks zochten wij naar geknakte, of afgebroken takken, die de beer gehaald kon hebben om ze als zijn bed te gebruiken. Juist wilde ik in een dicht struikgewas doordringen, toen ik het fluiten van Norin hoorde, dat oogenblikkelijk door de kameraden herhaald werd; het laatst door mijn naasten man Isak. Ik voegde mij haastig bij hem. Juist toen wij bij elkander stonden, hoorden wij het eerste schot, toen nog een en daarna het driftig aanslaan van Norins hond. Nu klonk de roep: ‘De honden los laten!’ en even daarna onderscheidden wij Rulls groven blaf en het brommen van den beer. Met een ‘hoezee!’ vooruit, want de beer vluchtte in oostelijke richting. Maar het duurde niet lang, of het bevel: ‘Stilstaan!’ werd vernomen.

De beer was dapper. Weldra hoorden wij nog een schot uit de buks van Norin en toen een aanhoudende, snelle drijfjacht, eerst oostwaarts en toen naar het noorden. Sterke longen en vlugge beenen kwamen te pas; aan ijver geen gebrek; bij niemand onzer. Na vijftien à twintig minuten te hebben gedraafd, meende ik zeker op eene ontmoeting met den beer te kunnen rekenen. Hier was, dit wist ik, een vrij uitgestrekt moeras en aan het oost-einde daarvan, moest ik den beer aantreffen; daarom liep ik zoo snel en zoo lang als ik maar kon.

Ongeveer halverwege het moeras gekomen, zag ik Broms met groote sprongen van den berg aan het einde ervan naar beneden komen en nu kreeg ik ook den beer in 't oog; hij kwam in een razende vaart van den moeraskant hollen.

Het was een prachtig dier. De winterzon bescheen zijn bruinen pels, de ademhaling joeg een heeten stroom uit zijn open muil. Zoodra de beer, door de honden op de hielen gevolgd, Broms ontdekte, bleef hij even stil staan; straks keerde hij zich om en liep, als een konijn zoo vlug, in noordelijke richting. Broms schoot. Een geweldig brommen was het antwoord. Onmiddellijk, nadat ik den tweeden loop van Broms' wapen had zien flikkeren, vielen de honden op den beer aan en hielden hem zoo bezig, dat hij slechts met moeite vooruit kon komen. Dank zij dit oponthoud, was het Broms gelukt den beer en de honden tot op een afstand van enkele meters te naderen. Onder het loopen had hij een nieuwe patroon in 't geweer gestopt, maar welk een ongeluk! het geweer ketste. Zelfs dit zwak geluid werd door den beer met een verontwaardigd gebrom beantwoord. Toch verminderde hij zijn draf eenigszins, toen hij den tamelijk steil opgaanden rotsberg aan den rand van 't moeras naderde.

Broms had nog een scherpe patroon in 't geweer gestopt en stormde vooruit om den beer nu degelijk voor den kop te schieten. Het beest had blijkbaar zijn geduld verloren en na bedaard een meter of drie den berg te zijn opgeklauterd, zoodat het dus zooveel hooger stond dan Broms, keerde het

zich om, met het kennelijk besluit dien lastigen tegenstander onschadelijk te maken. Onder het hier beschreven tooneel, dat ik van een afstand kon gadeslaan, was ik met wanhopigen spoed vooruitgestormd. Ik had nu nog een plek van een groote honderd meter tusschen ons; telkens weder riep ik mijn vriend toe, den beer niet aldus op te hitsen. Of hij 't niet hoorde? Hij gaf aan mijne waarschuwing althans geen gevolg en op een gegeven oogenblik zag ik toen, hoe het dier front maakte tegenover Broms. De beer legde zijne straks opgestoken haren plat, trok de ooren achteruit, maakte zich zoo glad en glimmend mogelijk en zette de beenen als voor een aanloop bij elkaar. Met een onheilspellend, ruw gebrul stortte hij zich op Broms.

Onmiddellijk legde ik mijne buks aan; want hoewel de afstand vrij groot was, wist ik, dat mijn geweer hier dienst zoude doen, het was een best wapen.

Maar een enkele seconde is vaak van grooten invloed bij een jacht. Zoo ook hier. Rulle, de oude, geoefende hond, begreep volkomen het gewicht van dit oogenblik. Hij beet den beer flink in zijn eene oor en belette hierdoor diens aanval. De kleinere Träff volgde het goede voorbeeld, door zich als een bloedzuiger aan de achterpooten van den beer te hangen, en nu rolde de geheele groep over den grond, in eene wolk van sneeuw. Ik kon niet schieten, maar dit was ook niet noodig.

Broms was bij de nadering van den beer blijven staan, met opgeheven geweerkolf om den stoot van het dier op te vangen, en naast hem stond de forsche figuur van Matts, die van de hoogte was komen afhollen. Nog een enkel oogenblik - en de beer had de honden afgeschud en stond recht overeind en fier tegenover de groep, toen het wapen van Matts een donderenden paf! deed hooren - en levenloos viel de woudkoning van de rots naar beneden en lag voor de voeten zijner vijanden.

Isak en ik waren juist op die plek aangekomen. Wij zwegen allen. Wij moesten even bekomen van de inspanning; die lange draf bracht ons het zweet op 't gelaat en wij moesten even uithijgen. Maar deze stilte duurde niet lang. Een juichend ‘Alles is dood!’ vergezeld van het uitgelaten vroolijk hondengeblaf, riep Norin spoedig aan onze zijde, en nu klonk een luid ‘hoezee!’ van ieders lippen.

Met zijn zeker en welberekend schot had Matts een snel einde gemaakt aan het, voor mij althans, pijnlijk oogenblik. Dit werd door ons allen erkend en aan die waardeering werd uitdrukking gegeven in een paar hartelijke handdrukken, die hem half verlegen maakten. Vervolgens moest iedereen zijn wedervaren gedurende die korte jacht vertellen. En toen wij van alles goed op de hoogte waren, namen wij onzen buit in oogenschouw. Het was eene mooie, volwassen mannelijke beer; en, naar de bruine en scherpe tanden te oordeelen, een dier van rijpen leeftijd. Hij werd opengesneden en uitgehaald. Wij hakten een dikken stok in het bosch. De vier pooten van den beer werden twee aan twee vastgebonden en onder die touwen werd de stok geschoven, dien wij op onze schouders tilden. Voor het paard en de slede was het te bezwaarlijk hier te komen. Daarom wilden wij onzen buit over het moeras en over een kleinen heuvel dragen. Aan den voet dier hoogte was de weg weder tamelijk goed. De stoet zette zich in beweging, maar de last bleek geducht zwaar te zijn. Telkens en telkens moest er gerust worden en het zweet parelde wederom op onze voorhoofden. Vier droegen en de vijfde liep er naast met de geweren. Om beurten speelden wij voor den

vijfden man; en nu zoude Broms juist weder uitrusten, toen hij door het, bij de jagers bekende ‘schotbeven’ werd overvallen. Dit is een eigenaardige toestand. Zelf heb ik er geen last van gehad sedert mijne jongensjaren; toen was het, alsof men door een electrischen schok getroffen werd, wanneer plotseling een vogel opvloog, en men sprong een el hoog bij 't gezicht van een arm haasje, dat voorbij snelde.

Bij jachten van eenige beteekenis heb ik er nooit een zweem van gevoeld; maar wel had ik oude jagers hooren vertellen, dat het verschijnsel vaak volgde na doorgestaan en overwonnen gevaar. Broms had het blijkbaar in een geringe mate, want hoewel hij aan alle leden trilde als bij een aanval van koorts, herwon hij toch zeer spoedig weer de macht over zijn lichaam en geest.

Het was voor ons allen een prettig oogenblik, toen wij, aan den voet van den heuvel gekomen, Isak met Norsken en de slede in 't oog kregen. Uit de nu geopende spijskorven ontvingen wij ons welverdiend loon en bij het vlammend houtvuur droogden wij onze nat gezweete kleederen. Zeer lang mocht dit genoegen niet duren. Bruin werd in de slede gelegd en toen moest er afscheid genomen worden. Onze jachtkameraden trokken in oostelijke richting af en ik heb hen nooit terug gezien. Zij hebben tamelijk vroeg de geweren gestrekt, maar in mijne herinnering leven zij voort als bruikbare, handige mannen en degelijke jagers.

Aan het dichtgevroren meer gekomen, stapten mijne andere kameraden en ik in de slede en toen reden wij vlug naar huis.

Middelerwijle was in het westen een dikke wolkenbank verrezen, en zegevierend zeide Isak: ‘Ja ja, die leelijke oehoe, die vannacht schreeuwde, wist wel, dat wij sneeuw zouden krijgen. Wij moeten nu ons best doen thuis te komen, voordat de bui losbreekt. Vooruit, Norsken! Draaf nu maar eens flink, mijn jongen!’

Het scheen, dat Norsken ook begreep, dat spoed een vereischte was, want hij versnelde zijn loop nog wat.

Aan het meer gekomen, moesten wij het rotseiland over en vonden onze gisteren gebouwde brug over de Bronbeek flink vastgevroren en dus nog sterker geworden.

Weldra hadden wij nu de houten loodsen bereikt en aan een aantal houtrijders moesten wij onzen buit laten zien. Deze vertooning werd verscheidene malen herhaald op onzen tocht langs de rivier. Maar Norsken moest van tijd tot tijd even uitblazen en die rustpunten voor het paard leverden voor ons eenige kopjes koffie op.

Tegen tien uur 's avonds kwamen wij thuis en wij waren nog niet lang binnen, toen de door Isak - of door den uil - voorspelde sneeuwstorm losbarstte.

Het was een wel aangenaam geluid, bij het knappen van het vroolijk vlammend houtvuur, den wind in den schoorsteen te hooren huilen en daarbij zich voor te stellen, hoe de sneeuw in dwarrelende vaart over bosch en meer werd gejaagd, terwijl men zelf veilig en geborgen zat, in zijne herinnering de gebeurtenissen van de jacht nog eens doorlevende.

Naar het Zweedsch van GUSTAF SCHRÖDER.

Levenswoorden.

't Gebeurt dikwijls, dat een vriend de eerlijke bedoeling heeft ons te helpen en daar ook moeite voor doet; maar - hij ziet niet in, wat wij werkelijk noodig hebben en wat dienstig is om ons op den door onszelf gekozen weg verder te brengen. De vriend meent stok en stijf, dat wij *zijn* weg moeten inslaan, en maakt ons uit voor onverbeterlijk, omdat wij dat niet willen en niet kunnen. Het gevolg is, dat de menschen dikwijls eenzaam hun weg gaan; niemand wil zijn naaste helpen en ieder wordt gedwongen een defensieve houding aan te nemen om van zijn buurman geen last te hebben.

CARLYLE.

Ideale toestanden kunnen nooit geheel verwezenlijkt worden. Idealen blijven altijd op zekeren afstand en wij moeten tevreden zijn, wanneer wij ze iets nader komen. Niemand, zegt Schiller, moet den maatstaf der volmaaktheid aanleggen bij de gebrekkige werkelijkheid in deze arme wereld. Zoo iemand zouden wij niet houden voor een wijs mensch, maar voor een ontevreden dwaas.

Toch mogen wij nooit vergeten, dat er idealen zijn; tracht men niet meer die naderbij te komen, dan gaat alles onfeilbaar te gronde. Geen metselaar bouwt een huis zuiver loodrecht; dat is mathematisch onmogelijk; hij stelt zich tevreden, wanneer het eenigermate loodrecht is, en hij laat het, zooals het is; een goed metselaar moet op zijn tijd klaar zijn met zijn werk; wee hem echter, wanneer hij al te zeer van het loodrechte afwijkt, het paslood wegwerpt en achteloos steen op steen zet. De wet der zwaartekracht zal hem vinden, zich op hem wreken en hem begraven onder het puin van zijn muur.

CARLYLE.

Volgens de wet der natuur hebben alle soorten van idealen bepaalde grenzen, een tijd van jeugd, van rijpheid of volmaaktheid, van verval en eindelijk van dood, van verdwijnen. Er wordt niets geboren, wat niet sterven moet.

CARLYLE.

Een lange, stormachtige lente, een regenachtige April, winterkou tot in Mei. En toch komt eindelijk de zomer. De boom stond al dien tijd kaal; de dorre, naakte takken klaagden en knarsten in den wind. Men hoorde zeggen: hak hem om; wat doet hij daar! Neen, niet zoo.

Wij moeten wachten; alles heeft zijn tijd. De zomerwarmte strijkt langs den kalen boom en hij staat in blader- en bloemdos. De wintertijd heeft zijn werk gedaan, al zag men het zoo niet. Het dorre zwijgen sprak sterker, naarmate het langer duurde. Bij boomen, menschen, instellingen, geloofsbelijdenissen, volken, bij al wat wast en wordt op deze wereld, nemen wij zulke veranderingen, zulke bloeitijdperken waar.
CARLYLE.

Arme menschelijke natuur! Is niet de vooruitgang des menschen in waarheid een voortdurend vallen? Het kan niet anders. In den wilden storm des levens schrijdt hij voorwaarts; hij valt en zinkt diep; altijd weder moet hij onder tranen en berouw, met een bloedend hart zich oprichten en verder strijden. Dat hij in zijn strijd trouw en onverwinlijk is, dat is de hoofdzaak.
CARLYLE.

En zijn vele hoogst fatsoenlijke, onbesproken menschen, die toch niet veel waard zijn. De man, die zijn handen rein houdt, omdat hij zijn werk altijd als met handschoenen aanvatte, verdient niet veel lof.
CARLYLE.

Het is een groote waarheid, ten minste de ééne zijde van een groote waarheid, dat de mensch de omstandigheden maakt en geestelijk zoowel als materieel de schuld is van zijn geluk. Deze waarheid heeft echter nog een andere zijde, namelijk dat de omstandigheden des menschen het element zijn, waarin hij leven en werken moet; dat hij uit den aard der zaak zijn kleur, zijn kleed, zijn uiterlijk van de omstandigheden verkrijgt en in bijna alle dingen tot in het oneindige daardoor gewijzigd wordt. Daarom kan men in een anderen zin niet minder waar zeggen, dat de omstandigheden den mensch maken. Houden wij voor onszelf steeds aan de eerste waarheid vast en laten wij aan de laatste steeds indachtig zijn, wanneer wij over andere menschen oordeelen.
CARLYLE.

Is niet de maat der smart tevens de maat van het gevoel, waartoe de mensch in staat is, de maat van zijn kracht en van de overwinning, die hij behalen zal? Ons leed is de keerzijde van onzen adel. Onze kracht is zoo groot als onze vertwijfeling; deze geeft de hoogte aan van ons kunnen. De zwarte rook, die uw omgeving omhult, kan door ware wilskracht een vlam worden, een glanspunt.
CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Onderzoek naar het wezen van het Zedelijk Oordeel. Academisch proefschrift van G.J. Heering. - Leiden, A.W. Sijthoff.

De schr. noemt dit onderzoek de eerste taak der ethiek, want het zedelijke ontstaat met het zedelijk oordeel en zou zonder dit niet zijn. Hij splitst zijn proefschrift in drie deelen. Deel I en II bespreken de formeele zijde van het zedelijk oordeel, het *Object* der waardeering en de *Wijze* der waardeering; Dl. III bespreekt de materiëele zijde, den *Inhoud* der waardeering. In het eerste deel wordt dan aangetoond, dat het object van het zedelijk oordeel niet de handeling is, zooals ethici van naam aannemen, maar de persoon, het karakter. ‘De handeling bleek object te zijn slechts als persoonlijk verschijnsel, als openbaring van het karakter’. Zoodat object van het zedelijk oordeel is het motief. Het tweede deel wijst uit, dat het zedelijk oordeel waardeert volgens den maatstaf der relatieve meerderwaardigheid der motieven, langs den weg van zelfbeoordeeling en intuïtie, met het gezag der Rede. In het derde deel wordt Martineau's motieven-rangordening aan een nauwgezet onderzoek onderworpen. De schr. komt tot deze conclusie: ‘De consequentie der vergelijkende motievenleer is ongetwijfeld eene rangordening der motieven, zij 't dan ook eene andere dan het resultaat, waartoe Mart. komt. Verder onderzoek in de richting, door Mart. aangewezen en ingeslagen, zal moeten leeren, of het gewenschte doel bereikbaar is: eene volledige en nauwkeurige rangordening van de motieven (zoowel van de enkelvormige als van de gemengde motieven, althans van de meest voorkomende dier laatste) op grond van het algemeen zed. bewustzijn. Ik zelf zal mij voorloopig aan dit uiterst lastige onderzoek niet wagen. De psychologische ontwikkeling en ethische studie van een Martineau schieten hier zelfs te kort.’

Deze bescheidenheid siert den jongen doctor, die in deze dissertatie een degelijk stuk werk, vrucht van in menig opzicht geschoold denken en nauwgezette studie leverde en in wien mag worden toegejuicht, dat hij zich daarmede waagde op het gebied, dat zeker niet 't minst moeilijke is, nl. dat van het abstracte denken. Maar ik vrees ook, dat deze poging juist de weg zou geweest zijn om hem het onmogelijke van dat pogen zelf te doen inzien. Want bedoelde rangordening der motieven zal moeten geschieden naar een vasten maatstaf, dien de ethiek, zooals ze hier wordt opgevat, niet leveren kan. De Common Sense Morality (de opmerking is van Sidgwick en m.i. zeer juist) toch oordeelt niet naar één vasten maatstaf, maar beurtelings of door elkaar naar de drie, welke intuïtionisme, utilisme en hedonisme haar aan de hand doen. I.e.w. het algemeen zed. bewustzijn dunkt mij een veel te onvasten grond om daarop eene volledige en nauwkeurige rangordening der motieven te bouwen.

Na de nauwkeurige lezing dezer dissertatie heb ik De Bussy's ‘Inleiding tot de Zedekunde’ nog eens weer ter hand genomen, mede als een protest tegen 't met stilzwijgen voorbijgaan daarvan door Dr. H. Ongetwijfeld is er eenige geestesverwantschap en overeenstemming tusschen Heering en De Bussy. Ten bewijze een paar citaten uit 't werk van den laatste. Bl. 36 lees ik: ‘Maar wel mag

ik als mijn gevoelen te kennen geven, dat hoe ruim men het woord *handelen* ook opvat, de bepaling van de zedekunde als ‘de leer van het handelen’ te eng is, en dat het juister en volledíger is te spreken van ‘*de leer van het menschelijk karakter*’. En bl. 30: ‘Is het object onzer zedelijke beoordeeling de mensch naar zijn zedelijke natuur of wel de mensch als practisch wezen, deze is ook het voorwerp van die zedekundige wetenschap, die niet vraagt, waarom de mensch oordeelt en hoe hij oordeelt, maar alleen onderzoeken wil, wat de mensch als zedelijk wezen is.’ Ik meen na de lezing van Dr. H.'s dissertatie te mogen zeggen, dat hij hierin met prof. De Bussy meegaat, maar acht de zwakke zijde dezer dissertatie vooral hierin gelegen, dat zij de zedekunde te zeer beschouwt als karakterkunde en te weinig aandacht wijdt aan wat De B. noemt ‘de betrekking tusschen ons beoordeelen en ons waardebepalen’. Met dat al blijft erkend, dat menige scherpzinnige opmerking wordt gemaakt en dat de schrijver eene degelijke, grondige studie maakte van de door hem genoemde ethici, zoodat hij daarmede blijk geeft van een wetenschappelijken zin, die hem *suo iure* den doctorstitel deed verwerven op een gebied, waarvan met recht is getuigd (De Bussy, a.w. bl. 37): ‘Geene wetenschap is er, die zoo onzekere grenzen heeft en met zooveel andere wetenschappen vermengd is als zij; geene wetenschap ook, die op zoo uiteenloopende wijze en uit zoo verschillende gezichtspunten kan worden behandeld’.

Meer dan eens plaatste ik een vraagteeken. Zoo onderaan bl. 15, bij de eerste noot op bl. 45. Bij de vragen op bl. 53 meen ik, dat eenige zielkundige verklaring wel te geven is: niemand kan precies aangeven, inhoever er sprake mag zijn van wat eigen schuld is of dat niet is. In het tweede deel stuit de relativiteit van het zedelijk goede mij tegen de borst, vooral in de eerste paragraaf van het eerste hoofdstuk. Op bl. 65 vraag ik weer naar den maatstaf der vergelijking. Aan het slot der eerste alinea op blz. 111 geef ik Dr. H. gaarne 't getuigenis, dat hij minder eenzijdig is dan De Bussy. Bij de tweede alinea op bl. 37 vraag ik: kan de herinnering aan het genot, dat lessching van dorst verschafte, dat genot en dus als voorwaarde daarvoor den dorst niet begeerlijk maken of al thans doen schijnen?

Verder en dieper op de zaak ingaan, verbiedt echter èn de plaatsruimte èn de tijd. Al wie in het hier behandelde onderwerp belangstelt, zij naar de dissertatie zelve verwezen. Hij zal haar niet uit de hand leggen zonder een gevoel van eerbied niet alleen voor den ernstigen zedekundigen, maar ook - en dat is meer - voor den ernstigen zedelijken zin van den schrijver. Zijne 20ste stelling ‘godsdienst kan alleen door hem, die godsdienst bezit, naar waarheid beoordeeld worden’, onderschrijf ik niet alleen gaarne, maar ik wil haar ook toepasselijk achten op dat gebied van het leven, waarop dit academisch proefschrift zich beweegt.

E. Nov. 1906.

P.B.W.

P.B. Westerdijk, De nieuwere theosofie. - Assen, L. Jansma.

Dat de onontwikkelde massa door allerlei wind van leering her- en derwaarts wordt geslingerd en zich door holle klanken laat medesleepen, blijkt dagelijks. Niet zoo moest het zijn met de door middelbaar en hooger onderwijs gevormden. Maar - het onderwijs doelt in den regel meer op africhting voor examina, dan wel op harmonische

ontwikkeling van het verstand. Het gemoed blijft onbevredigd, het intellect ongevormd. Daardoor wordt de gedrilde vatbaar voor het geheimzinnige, het mysterieuze, als daar zijn magie, theosofie, hypnotisme, kabbala en wat dies meer zij.

Het mysterieuze - wèl te onderscheiden van het mystieke. Dit althans kàn gezond zijn. In mystieke gemoedstoestanden heeft het godsdienstig leven onuitroeibare wortels, behooren soms tot het innigste en diepste leven eener persoonlijkheid, en juist op het persoonlijke komt het aan.

Zeer opmerkenswaard is, dat, evenals de klopgeesterij, besproken in De Tijdspiegel van September 1906, door Kate Fox (nomen est omen?), ook de theosofie nieuw leven werd ingeblazen door de vrouw. De theosofen eeren H.P.B. als 'n heilige. Zij, Helena Petrovna von Hahn - Rottenstern, huwde, zeventien jaar oud, generaal Blavatsky, een Rus, van wien zij drie jaar later scheidde, doch den naam behield: H.P.B., onder welke initialen zij wordt bewierookt. Te Caïro stichtte zij in 1870 een spiritistisch genootschap en in 1875 (niet '95) te New-York met Henry Olcott de thesofische vereeniging. Beschuldigd van bedrog, stierf zij eenzaam en verlaten te Londen in 1891.

Na haar dood wordt als de geestelijke leidsvrouw beschouwd Annie Besant, wier oprechtheid door niemand wordt betwijfeld. In 1847 is zij te Londen uit Iersche ouders geboren en huwde op twintigjarigen leeftijd den predikant Frank Besant. Dit huwelijk werd in 1873 (niet '78) door echtscheiding ontbonden. Ook zij, geboren Wood, behield haar trouwnaam. Onder den invloed van den bekenden Charles Bradlaugh, sloot zij zich een jaar later aan bij de Engelsche vrijdenkersvereniging. Na verschillende gedaanteverwisselingen ontpopte zij zich in 1889 als theosofe.

Sedert 1875 geniet het menschdom de zegeningen der ‘nieuwe’ theosofie. De dertigjarige telt, over den geheelen aardbol verspreid, ruim 6000 adepten, gezegd mahâtma's, de bezitters der geheime wijsheid, welke reeds gedurende duizenden jaren een veilig toevluchtsoord onder hen vond. De helft der leden woont in Britsch-Indië. Europa telt er 4700, waarvan een vijfde in Nederland.

Van 1903 tot den huidigen dag bevat De Tijdspiegel herhaaldelijk artikelen over dit onderwerp; dus zij deze korte aankondiging voldoende.

Den verdienstelijken schrijver komt de lof toe, onbevooroordeeld ‘de nieuwere theosofie’ in haar ontstaan, doel en wezen nagespeurd en ‘van vrijzinnig-godsdienstig standpunt beoordeeld’ te hebben; jammer, dat de corrector meermalen niet correct corrigeerde.

R. KRUL.

De ramp van Leiden, 12 Jan. 1807, na honderd jaren herdacht, door Prof. Dr. L. Knappert, - Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten.

Al wie te Leiden langer of korter heeft gewoond, en dat zijn velen in den lande, maar vooral wie daar nog wonen, zullen dit boek met veel belangstelling ter hand nemen. Het was eene goede gedachte van Dr. Knappert, de herinnering aan de ontzettende ramp, waardoor de grijze Academiestad in 1807 werd getroffen, tegen den tijd, dat die gebeurtenis honderd jaren zal geleden zijn, te hernieuwen. En hij heeft dit gedaan op uitnemende wijze. Alle boeken, geschriften en documenten, die op het ongeval betrekking hebben, heeft hij doorsnuffeld en ons daaruit een geheel geleverd, dat zich aangenaam laat lezen, hetgeen, bij de droogte der stof, geen onbelangrijke verdienste is van zijn boek.

Het verplaatst ons eerst in den tijd, waarin de ramp is voorgevallen. Dan zien wij ons met levendige kleuren de ramp zelve afgeschilderd, de ontploffing van het kruitschip en de verwoesting, daardoor aangericht, de maatregelen, door de regeering genomen om de orde te handhaven en grootere onheilen te voorkomen. Zooveel

mogelijk wordt ons medegedeeld, wie als de slachtoffers der ramp zijn omgekomen en wat er gedaan werd om de nog levenden uit hun benarden toestand te redden. Daarbij wordt de werkzaamheid der studenten en het deelnemend optreden van den toenmaligen koning Lodewijk Napoleon in het licht gesteld, tevens menig tooneel van zelfopoffering geteekend. Een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd aan hetgeen de kerk en de hoogeschool hebben gedaan om de gemoederen tot kalmte te brengen en het leed zooveel mogelijk te verzachten. Hierbij komt vooral uit, de godsdienstige toon, die er heerscht in alles wat er in het openbaar werd gesproken of in geschriften en gedichten werd publiek gemaakt, maar ook in de verordeningen, door de regeering uitgevaardigd, zoo verschillend van hetgeen in onze dagen in dergelijke stukken valt op te merken.

Treffend is de opsomming van alles wat er door het geheele land, maar ook door het buitenland, werd ten offer gebracht in geld en levensmiddelen om in de behoeften der getroffenen te voorzien, waarbij gewezen wordt op den bitteren nood, waarin de Staat verkeerde met een wassenden schuldenlast van *f* 120,000,000. Eigenaardig het practisch geschenk uit Amsterdam van twintig doodkisten.

Ten slotte deelt de schrijver ons mede, wat er is geschied tot herstelling der stoffelijke schade, tot herbouw van de verwoeste huizen, de grootsche plannen met de Ruïne en het gedenkteeken, waarvan, helaas! niets is gekomen.

Het boek wordt opgeluisterd met eenige platen en portretten, met een plattegrond van het tooneel der ramp, en is voorzien van een reeks van aanteekeningen, waarin verwijzing naar de bronnen, door den schrijver gebruikt, en een register van personennamen.

De uitvoering, in kwarto formaat, op degelijk papier en met heldere letter, laat niets te wenschen over. Het geheel doet den schrijver, zoowel als den uitgevers, eer aan.

Men zou alleen kunnen vragen, of niet, bij de veel erger katastrofen, die wij beleefden, te San Francisco en Valparaiso, de ramp van Leiden in het niet verzinkt.

J.H.M.

Marcellus Emants. Loki. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

In 1883 kwam het gedicht *Godenschemering* te Sneek bij H. Pyttersen Tz. uit; in 1885 gaf de heer Pyttersen er een tweeden druk van. Aan beide uitgaven liet de heer Emants een inleiding voorafgaan, die op zichzelf voor letterlievenden en geletterden merkwaardig is. Gaf de eerste inleiding louter een op verzoek des uitgevers geschreven verklaring der hoofdpersonen, - de tweede bevatte na diezelfde verklaring een aanhangsel, dat betiteld werd: ‘Een paar opmerkingen voor den tweeden druk.’ Juist daarop wil ik onze lettervrienden bij het verschijnen van *Loki* - een bijna geheel nieuw gedicht, maar ontleend aan het vroegere *Godenschemering* - attent maken. Waarom? Omdat in die opmerkingen Marcellus Emants zoo helder mogelijk meedeelt, wat hij met het schrijven van G o d e n s c h e m e r i n g bedoelde en waarom hij het zoo en niet anders schreef en tevens: *nu en voor minstens* een halve eeuw letterkundige geschiedenis, verslag geeft van de wijze, waarop letterkundige werken door geijkte beoordeelaars in de pers beoordeeld worden. De methode, die Emants zelf aangeeft bij beoordeeling van dicht en ondicht, is, dunkt mij, zoo eenvoudig mogelijk; alleen wordt daarbij ondersteld, dat de penvoerder-criticus fatsoenlijk man zij. Ik erken, dat dit niet weinig is, want het is niet enkel een aesthetische, maar vooral een ethische norm. Met welke bezwaren een dichter van een heldendicht als *Godenschemering* had te worstelen, deelt Marcellus Emants in de volgende woorden mee:

‘Nadat een schrijver dus een jaar lang, terwijl zijn manuscript van uitgever naar uitgever zwierf, van de eene teleurstelling in de andere is vervallen; nadat hij er eindelijk in geslaagd is zonder risico, maar ook zonder honorarium, zijn gedicht in druk te zien, mag hij zich voor het werk eener jarenlange inspanning, gedurende welke zijn ambitie de hevigste aanvallen der moedeloosheid te doorstaan had, tevreden stellen met bovengenoemde heerlijke vruchten der critiek, gepaard aan eenige min-

of meer oppervlakkige bewonderingen op briefpapier, een enkelen toost op een diner, en - als het hem bijzonder voor den wind gaat - de mededeeling van zijn uitgever, dat de snelle uitverkoop van den eersten druk hem verbaasd heeft.' En een paar bladzijden daarna ontvouwt hij de eenvoudige methode, waarop ik doelde: de beoordeelaar geve verslag van den inhoud en doe dien aan anderen verstaan, zonder ooit ontmoedigend hekelaar te worden.

Trouwens, het zijn eeuwenoude waarheden; daar de domste ossen (want van ezelen mag men niet spreken, zij zijn inderdaad zoo verstandig) het luidst loeien, herkent men reeds terstond aan den toon het beschavingspeil van den criticus.

En nu is het juist in den heer Emants te prijzen, dat hij, eens voor al, in ons litterair tijdperk de wijze van litteraire beoordeeling heeft omschreven, *omdat* van zijn heldendicht *Godenschemering* er slechts ééne (let wel ééne) ongunstige critiek werd gegeven. Tien anderen waren gunstig.

Hetzelfde kan het geval zijn met *Loki*, de omwerking in dramatischen vorm van Godenschemering. Wie belang stelt in de wijze hoe, leze de pagina's 90, 91 en 92 van den 2^{den} druk en de bladz. 42 en 43 van deze omwerking, op verzoek van den zegger Albert Vogel door den dichter Marcellus Emants verricht.

De zegwijze is nog krachtiger; de beeldspraak nog korter; de kleur van nog forscher en zachter tinten en de gloed nog lieflijker en stouter.

Ik herhaal wat ik vóór jaren schreef: er zijn in onze letteren van 1880-1900 twee heldendichten; zij heeten *Lilith* en *Godenschemering* (*Loki*) en het is de onbetwistbare roem van Marcellus Emants daarvan maker te zijn.

F. SMIT KLEINE.

Een Indisch Huwelijk, door E.A.A. van Heekeren. - Amsterdam. H J.W. Becht.

Om na de talrijke Indische romans van de laatste jaren, waarin natuurlijk ook Indische huwelijken in varieerende nuances werden geteekend en van verschillende kanten werden beschouwd, nog eens een verhaal op te zetten over ‘Een Indisch huwelijk’, mag inderdaad een waagstukje heeten. Toch heeft de ons onbekende schrijver Van Heekeren in dit beknopte werkje iets zeer karakteristieks en origineels gegeven, dat ons meer nader brengt tot het eigenaardige van het Indische karakter. Hij verhaalt van een jong officier, van Asperen, die in een klein garnizoensplaatsje in Indië lijdt onder de eentonigheid en eenzelvigheid van zijn bestaan; hij verlangt te trouwen en, den raad volgende van zijn kapitein, die met een Indische vrouw getrouwd is, huwt hij een Indisch meisje. Natuurlijk groot verschil in ontwikkeling tusschen den welopgevoeden, beschaafden en fijngevoeligen luitenant en het Indische jonge vrouwtje, dat weinig geleerd heeft en behept is met een echt Indisch temperament. Krijgt het kurige vrouwtje haar zin niet, dan raast en scheldt zij tegen haar echtgenoot en herhaaldelijk hebben de hevigste scènes plaats. Eerst tracht de luitenant zijn vrouwtje door zachtheid en redeneeren tot haar plicht te brengen, maar te vergeefs. Wanneer dan eindelijk zijn treurig huiselijk leven algemeen bekend wordt en zijn chef hem daarover aanspreekt, is zijn geduld ten einde; woedend en geheel buiten zich zelven grijpt van Asperen zijn karwats en ranselt zijne vrouw af. En dan volgt, tot zijne groote verbazing, wat hij niet had kunnen denken: zij verootmoedigt zich, vraagt hem vergiffenis en belooft beterschap. Want eerst nu begrijpt ze, hoe ze hem geplaagd heeft en wat ze tegenover hem is te kort gekomen. En daar het verhaal met den verzoeningskus eindigt, mogen we veronderstellen, dat over dit Indische huwelijk het zonnetje van den huiselijken vrede zal gaan schijnen.

De oplossing van dit verhaal is wel iets zeer bijzonders; ze getuigt van gezonde menschenkennis. Terwijl de luitenant als beschaafd Europeaan er zich een grievend verwijt van maakt, dat hij zich zóo ver heeft kunnen vernederen om eene vrouw af te ranselen, zegt de nonna, als zij de kracht van zijn hand heeft gevoeld: ‘Was maar

eerder zoo tegen me geweest. Ik dacht, dat je niet durfde en dat vond ik zoo laf!' - Wezens, die door rasverschil, temperament en opvoeding geheel buiten onzen beschavingskring staan, zijn niet te bewerken door de geestelijke middelen, waardoor gewoonlijk de meer ontwikkelde zijn overwicht op den minder beschaafde tracht te doen gelden. Wie geen gevoel heeft voor moraliteit, voor verdraagzaamheid, hoogere cultuur, moet met grover middelen tot zijn plicht worden gebracht, wil hij naast of onder ons leven. Of de schrijver hiermee misschien eene vingerwijzing heeft willen geven aan regeerders en volksopvoeders? Het boekje is aangenaam en onderhoudend geschreven en heeft de verdienste van zeer beknopt te zijn.

M.S.

Die voorgaan en die achteraan komen, door Enka. - Nijkerk. G.F. Callenbach.

Van Enka, een der ijverige medewerksters aan de zoogenaamde ‘Christelijke Bibliotheek’ van Callenbach, bespraken wij reeds vroeger een roman. Ditmaal geeft zij eenige novellen en schetsen onder den titel ‘Die voorgaan en die achteraan komen,’ tevens titel van de eerste dezer novellen. Reeds vroeger wezen we op veel verdienstelijks in Enka's schrifturen en ook deze novellenbundel bevestigt ons in onze meening, dat Enka ongetwijfeld litterair talent bezit. In de eerste dezer novellen is de tegenstelling tusschen Lena Lingen, de vrouw met een zeer ernstig en diep gevoel, en Louise Arnout, de mondaine vrouw, die schoonheid en rijkdom tot de beste dingen van dit leven rekent, goed volgehouden. Ook in de tweede novelle ‘Toch’ is veel goeds in de beschrijving van de ernstige jonge vrouw, die, na te vergeefs getracht te hebben haar geluk te vinden in leiding van zondagsscholen, geestelijke en moreele opvoeding van kinderen, in hulp verleenen aan de armen en onderdrukten, in socialistisch liefdadigheidswerk, toch ten slotte alleen voldoening vindt in het samenleven met den man, dien zij liefheeft. Enka's stijl is goed, dikwijls pittig; zij kan in korte, rake zinnen zich volkomen juist uitspreken en zij kan hare personen teekenen met sobere, vaste trekken. Een enkel staaltje willen we citeeren. De schrijfster zegt over de levensopvatting der wereldsche vrouw:

‘Louise Arnout had toen overtuigingen, die ze vasthield met al de zekerheid van haar niet twijfelziek karakter. De eerste, gedeeltelijk uit ervaring, gedeeltelijk uit romans en uit de geschiedenis vast geworden, was, dat een vrouw, die mooi is, alles bereiken kan. De tweede was, dat, als zij trouwde, ze rijk trouwen wilde. Niet positief om 't geld, maar omdat een van hare weinige levenservaringen was: dat je zonder geld nooit een goed, een prettig, een mooi leven van genot hebben kondt.... zonder geld moet je je aftobben, om je eigen japonnen te maken... zonder geld kon je 's zomers niet op reis, uitvliegen heerlijk ver weg... zonder geld moest je altijd knibbelen, altijd knoeien, zooals ze van kind af had meegedaan... Als zij trouwde, moest ze in de ruimte komen, een groot huis,... en uit alle zorg zijn. Mooie dingen van kunst en weelde, geld, uitgaan, genot, liefde - alles wilde ze en van alles overvloed.’

Wie zoo iets schrijft, beschikt over een goede pen. Het verhaal loopt dan ook vlot van stapel, is frisch en prettig geschreven, tot op eens, in de laatste bladzijden, de schrijfster vervalt in een zalvenden, preekerigen toon, waar zij vermeldt, hoe het teleurgestelde, ernstige Lientje haar troost vindt in hare christelijke geloofsovertuiging. Men krijgt den indruk, dat de schrijfster zich daar met geweld heeft willen wringen in de bepaalde plooi, die de Callenbachsche uitgaafjes kenmerkt. Zoo ook in het tweede verhaal blijft alles frisch en flink, tot de dominee op stoel komt (109). De kleinere schetsjes lijden evenzeer onder die gewilde christelijke tendenz. Wanneer Enka zich eens kon losmaken van dat schrijven in een bepaalde kleur en voor een bepaalde richting, gelooven wij wel, dat zij iets heel goeds zou kunnen leveren op litterair gebied.

M.S.

Baasje en Witkop. Twee Zeemanszoons, door Joh. H. Been. Tweede druk. - Amsterdam, S.L. van Looy.

De tweede druk van dit werkje bewijst, dat het bij jongelieden, voor wie wij dit boek meer geschikt achten dan voor volwassen, belezen menschen, wel in den smaak valt. Dat Joh. H. Been (Hendrik Eben) den juisten toon voor de jeugd weet te treffen, weten wij ook uit andere werkjes van zijne hand. Toch komt in het eerste van deze beide verhalen, ‘Baasje’, die verdienstelijke eigenschap van den schrijver minder uit: in die verknochtheid van den matroos aan zijn duifje Koeri ligt iets weeks en sentimenteels; deze vertelling mist het gezonde en frissche, dat anders deze auteur in zijne verhalen weet te leggen. Het tweede verhaal ‘Witkop’, vrij gevolgd naar ‘The History of a Dutch Boy’, is beter. De illustraties van I.B. Heukelom zijn fraai uitgevoerd.

M.S.

Arts J.A. van der Wijk, De gezondheidsleer in het dagelijksch leven. - Arnhem, Stenfert Kroese en van der Zande.

Niet een handleiding of leerboek, die aanstaande huismoeders en hoofden van gezinnen belang moeten inboezemen, wenschte de schrijver te geven. Die onderwerpen betreffen de voornaamste vraagstukken der hygiëne, beschouwd uit een practisch oogpunt.

De inhoud moet wel 'pakken', wijl de wijze van behandeling aangenaam en onderhoudend is.

Zoo zegt in het 'Voorwoord' de directrice der Nieuwe huishoudschool te Amsterdam, mejuffrouw S.G.F. Meijboom.

De heer Van der Wijk behandelt het huwelijk; den zuigeling, in verband met melkinrichtingen en kindermeel; de voeding en de vervalsching van levens- en genotmiddelen; het baden en het volks- en schoolbad; de woning en haar bevloering, verwarming, luchtverversching en verlichting; hij besluit met de kleeding en het schoeisel.

Inderdaad is het werkje aangenaam en onderhoudend geschreven; doch, evenals de moderne artsen, heeft de schrijver teveel duitsch gelezen en daardoor onze rijkverbasterde taal niet onder de knie, m.a.w. de schoone moedertaal verwaarloosd.

R. KRUL.

Reinh. Gerling, De volmaakte mensch. - Amsterdam. J.C. Dalmeijer.

'De kunst, in zes maanden harmonische lichaamsvormen, een gezond organisme, een sympathiek voorkomen en lichaamskracht te ontwikkelen en duurzaam te behouden' wordt hier geleerd en opgeluisterd door vijftig illustraties. Dit werk is geschreven in denzelfden geest als dat van Wilh. Walter Gebhart 'De verzorging van het uiterlijk voorkomen', door A.K.W. Arntzenius bewerkt en door ref. in De Tijdspiegel van October 1905 aangekondigd.

'Niet kracht moet het doel zijn der ontwikkeling, maar harmonie. De moderne zorg voor het lichaam staat in het teeken der industrie: het apparaat is alles', zegt de heer Gerling. Hoewel in beginsel geen tegenstander van alle toestellen, 'heeft mijn systeem voor, dat het de harmonische ontwikkeling van alle organen beinvloedt', enz.

'Het beste systeem', volgens het omslag, is goed gedrukt. Taal en stijl rieken naar Sauerkraut, wat trouwens algemeen wordt aangetroffen bij beoefenaren der medische en aanverwante vakken. Toch, al worden de klassieke talen in den hoek gezet, is het niet geoorloofd de moedertaal slordig te behandelen.

R. KRUL.

De Rijkspostspaarbank.

Op het verslag dezer Instelling over het jaar 1905, reeds vroeger in de Staats-Courant opgenomen en waarvan de voornaamste bijzonderheden reeds door de dagbladen waren bekend gemaakt, volgt thans zooals gewoonlijk het verslag in boekvorm.

Alhoewel de feiten daarin voorkomend dus als bekend kunnen worden beschouwd, is de verschijning van het boekwerk toch steeds welkom wegens de belangrijke graphische voorstellingen, die het bevat en welke voor allen, die in de Rijkspostspaarbank belang stellen, beter en duidelijker dan zulks in de Staats-Courant geschiedt, aanschouwelijk maken de groote ontwikkeling, waarin de schoone Instelling zich bij voortduring mag verheugen.

Overigens geeft het verslag, dank zij het uitstekend beheer, tot op- of aanmerkingen geen aanleiding.

December '6.

H. de J.

H.G. Wells. De onzichtbare. Een groteske geschiedenis, vertaald door J. Kuijlman. - Amsterdam, G. Schreuders.

De herder Gyges had eens in een grot een tooverring gevonden, waardoor hij zich onzichtbaar kon maken en bij machte was zich groote voordeelen en gemakken, ja zelfs een koningstroon te verschaffen. Menigeen heeft zich wel eens zulk een ring gewenscht, al was 't alleen maar om de menschen te kunnen beluisteren en te bespieden, wanneer zij zich ongestoord wanen. Maar de tijd der tooverijen is voorbij. Ja zeker; doch in plaats daarvan is getreden de tijd der natuurkunde en der proeven. Door deze kan men, in theorie althans, aantoonen, dat lichamen onzichtbaar kunnen worden gemaakt, al blijven zij overigens volmaakt in gelijken toestand als te voren; dus menschelijke lichamen evenzeer.

Hoe dat gaat, en hoe het *dan* gaat, wanneer het proces der onzichtbaarmaking heeft plaats gehad, daarvan weet de heer Wells ons een geschiedenisje te verhalen.

Denkt nu iemand: dat proces zou ik ook willen beproeven! na lezing van deze geschiedenis denkt hij zoo niet meer; want de onzichtbare brengt allerlei onheil teweeg, voelt zichzelf meestal diep ongelukkig en vindt een verschrikkelijken dood.

Heeft de schrijver allen, die nog wel kunnen verlangen naar de dagen van den Gygesring, onder het oog willen brengen, hoe dwaas hun begeeren is? Wij willen maar liever niet zoo diep zoeken en het geheele verhaal nemen voor hetgeen het zelf wil wezen: ‘eene *groteske* geschiedenis’, doch moeten daarna eerlijk erkennen, dat zulk onbeteugeld toegeven aan de verbeelding en zooveel onzin ons niet bekoort.

J.H.

In het rijk der Dolomieten. Roman van Konrad Telmann. Naar de achtste Duitsche uitgave, vertaald door Cato de Jongh. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Wie door aanschouwing met deze heerlijk stoute natuur van Tyrol bekend is, zal dubbel genieten onder het lezen van de fraaie beschrijving, welke Tellman daarvan geeft. In dat milieu laat hij op ouderwetsch romantische wijze de geschiedenis voorvallen, die hij wil vertellen over eenige bewoners dezer bergen en dalen. Hoofdzaak is echter de bekeeringsproeve, welke aan een Benedictijner-monnik uit het klooster te Greisenburg aan den Drau is opgedragen. Deze Innocentius is een man vol geloofsijver, maar tevens een eenvoudig en ernstig mensch. Van kind af had hij in het klooster vertoefd. Nu de poorten der abdij zich voor een wijle achter hem gesloten hebben, bespeurt hij eerst, op hoevele punten er verschil bestaat tusschen de eischen der kerk, welke hij dient en liefheeft, en die der menschelijke natuur. Niets menschelijks acht hij zich vreemd. Maar waartoe dan die gedwongen onthouding den priester opgelegd? waartoe dat laten zwijgen van de stem der menschelijkheid? waarom die lage middelen gebillijkt, als het geldt eene bekeerlinge te maken? Hij toch moet de protestantsche echtgenoote van een roomschen graaf in den schoot der kerk, die zich de alleen zaligmakende noemt, voeren; maar in plaats van het gehoopte en verwachte geschiedt juist het tegendeel: pater Innocentius legt het priesterkleed

af. Hij wil God aanbidden niet langer naar de voorstellingen en voorschriften der kerk, maar in geest en in waarheid.

Tegen dezen ernstigen waarheidsvriend en den ouden braven broeder uit het klooster steken donker af andere priesters met hun vleeschelijke zonden en heerschzuchtige bedoelingen. Toch weet de schrijver verzachtende omstandigheden te pleiten, zoowel uit den aard hunner roeping als uit de eigenaardige, sombere natuuromgeving, waarin zij leefden.

Een enkel germanisme daargelaten, is de vertaling te prijzen.

J.H.

Ol Jörgen. Het leven van een zwerver, door Andreas Haukland. Uit het Noorsch, door G.B. Nortakker. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Een persoon uit dit boek, die slechts een paar malen optreedt en dan alleen om enkele wijsheden te verkondigen, beweert dat beschaving de dood der volkeren is. Priesterdeugd kruipt en lispelt met gespleten tong in dienst der beschaving. Deze kent alleen surrogaten; zij doodt alle levensvreugde. Ruwheid is de bron der laatste. Het is gemeen, waar deugd heerscht. Deugd is surrogaat voor onschuld. Onschuld is ruw en oorspronkelijk. Beschaving, geslachtsboomen, Christendom, weg er mee!

Met zulke grondstellingen is begrijpelijk, dat een boek geschreven wordt, waarin schier op elke bladzijde de ruwe onschuld gehoorzaamt aan hare natuurdrift; maar of het onschuld heeten mag?

Als de natuurlijkste zaak ter wereld wordt het toegeven aan den geslachtslust voorgesteld en zeer aanschouwelijk geteekend. Nu, natuurlijk moge het wezen, maar zulke onthullingen zijn niet noodig, doen meer kwaad dan goed. Waartoe het ontsluieren van hetgeen voor echte onschuld (iets anders dan onnoozelheid) omsluierd is?

Dezelfde grief, indertijd tegen *Hilligenlei* door mij gemaakt, geldt ook hier: de teekening van zulke natuurschepselen zij zeer juist (maar is zij toch niet eenigszins eenzijdig, te veel generaliseerend?), doch moet dan die teekening zoo afgewerkt worden gegeven?

Overigens is er waars ook in den zieletoestand van dien jongen man, wien de rusteloosheid in het bloed zit; evenzeer als in de aanklacht tegen verkeerde maatschappelijke toestanden. En de lijst, de stoute Noorsche natuur, is fraai uitgevoerd.

J.H.

Verledens Macht. Vrij naar 't Fransch van Daniel Lesueur, door Elise Driessen. - Stads-, Boek- en Courantdrukkerij te Kampen.

Ofschoon er in 't heele boek geene andere politie-autoriteiten voorkomen dan de maréchaussées, die het terrein van den automobielen-wedstrijd afzetten, is dit verhaal spannend en boeiend als een detective-roman. 't Begint op een kruisweg in een bosch, en op pagina 11 hebben we *de Misdaad* al. Wél gaan we spoedig vermoeden, dat het geen misdaad was, maar een noodlottig toeval, doch de toestand wordt daardoor te geheimzinniger, en het verhaal der afwikkeling levert tal van kritieke momenten. Daarnaast en daardoor geweven het steeds belangwekkende vraagstuk, dat eerst op de laatste bladzijden wordt opgelost: zullen ze elkaar krijgen? Kortom, een boek dat zijn weg wel zal vinden, al is 't dan niet wat men noemt een realistische roman.

Natuurlijk komen er in een boek als dit onwaarschijnlijkheden voor, zoowel in de taal als in de voorgestelde feiten. - Een generaal, de held van Sedan, sinds 20 jaren gepensionneerd, voelt in zijne *door de sabel vereelte* vuist het zachte handje zijner dochter. - Onstuimig voorthollende paarden blijven plotseling staan, de vier voeten als aan den grond genageld, en de ruiters stappen kalm af; enz.

B.

Geïllustreerde Meesterwerken: Aphrodite, van Pierre Louys; - Sappho, van Alphonse Daudet; - Margaretha Gauthier (La Dame aux Camelias), van Alexander Dumas. Alle drie geïllustreerd. - Amsterdam, J.C. Dalmeijer.

Niet gaarne zou ik een dezer boeken onzedelijk noemen, maar wél moet ik waarschuwen, dat hier zeden in beeld zijn gebracht, zóó hemelsbreed afwijkende van de onze, dat reeds de beschrijving in veler oogen onzedelijk is. Dit geldt vooral het eerstgenoemde boek. Wat betreft de boeken van Daudet en Dumas,

mogen we aannemen, dat ieder lezer van dit tijdschrift wel tennaastenbij weet, wat en hoe de inhoud is, en we bepalen ons dus tot de mededeeling, dat zij vlot zijn vertaald en dat het Parijsche boulevard-leven niet kiescher en juister kan worden beschreven.

Minder bekend is het boek van Louys, al heeft het in Frankrijk gerucht genoeg gemaakt. Toen het vóór eenige jaren verscheen, zag en las ik het met groote belangstelling. 't Was een harmonisch boekje: de teere plaatjes, de mooie uitvoering, zij pasten volkemen bij het delicate onderwerp.

Het boek geeft eene zeden-schildering uit Alexandrië-bij-nacht, uit den tijd toen de prostitutie nog een stuk godsdienst kon zijn, en Venus even openlijk werd aangebeden, met woord en daad, als thans St. Antonius. Orgiën zien we, van uitspattingen lezen we, aan wier mogelijkheid de meeste 19de-eeuwers nooit dachten. Zeer belangrijk uit wetenschappelijk en zedekundig oogpunt, goede lectuur voor geleerden en werkers, maar heel niet geschikt voor leegloopende en zich vervelende salon-heeren en dames.

Van de Hollandsche uitgave moeten we zeggen, dat zij heel wat minder mooi is dan de Fransche, al zal 't voor velen een raadsel blijven, hoe 't mogelijk is, voor zóó weinig geld zoo iets te leveren. 't Gevolg zal zijn, dat het boek in veler handen komt, en ik acht dit geen voordeel. 't Is een boek voor weinigen en moest dat blijven. In de zoo goedkoope uitgave betwist de schuinheid den voorrang aan de schoonheid - en dit was niet de bedoeling.

B.

De gezegende dag, door Astrid Ehrencron-Muller. - Valkhoff, Amersfoort.

Tusschen al de boeken, die zich komen aanmelden in deze dagen en die elk, gewichtig doende, problemen bespreken en willen oplossen; tusschen al de hooge, hoogere en hoogste kunstuitingen van onzen tijd - dikwijls noch hoog - noch kunst -; tusschen al de werken die met cinematografische juistheid het Leven (met hoofdletter vooral) willen beschrijven en daarin even dikwijls mistasten, omdat ze voor realiteit uitgeven, wat de perverse of ziekelijke natuur van den auteur voor de werkelijkheid aanzag; tusschen al die boeken dan was het mij een verkwikking ‘de Gezegende dag’ te lezen.

Dit is een goed, een aangenaam leesbaar, een dichterlijk geschreven - doodeenvoudig, en toch allerminst triviaal boek. Het is een boek voor de huiskamer - en dat in de goede beteekenis. Vooral ook de natuurbeschrijvingen zijn wonderschoon. En de S. geeft alles in eenvoudige, volstrekt niet gewilddoenerige taal, een bewijs te meer dat de woordverkrachting van velen onzer zoogenaamde ‘Meesters’ allerminst noodzakelijk is.

De inhoud? Een oude predikant neemt tot vrouw een jong meisje, dat in zijn huis is opgevoed. Van haar jeugd af heeft ze in haar pleegvader vereenigd alle deugden, alle idealen, en zelf vraagt ze hem: ‘ik wil u hebben’.

Ze krijgen een dochtertje, Vanne - en haar geschiedenis geeft dit boek. - Haar moeder bezit ze niet lang. Want spoedig is er berouw gekomen in 't hart van de jonge predikantsvrouw; ze heeft bitter haar jeugdige, verblinde kinderverliefdheid betreurd, en in die stemming ziek geworden en te Davos om genezing te vinden, ontmoet ze

daar haar ander ik; toch - want haar wil was krachtig, - kwam ze weer thuis; maar als de oude predikant haar strijd heeft leeren kennen, raadt hij haar zelf aan opnieuw naar Davos te gaan... en daar sterft ze.

Vanne groeit dus op in de eenzaamheid, een kind van sprookjes en droomen; en als Froels Forum, de schilder, die haar schilderde, haar spreekt van liefde - dan is er geen achterdocht of aarzelen in haar ziel, maar gelukkige overgave.

De oude predikant vermoedt het en waarschuwt. Maar als, na een tijd van wachten, Froels en Vanne samen staan bij het graf van den ouden vader - dan gaan ze, hand in hand, onder het licht van den zonneboog *in den gezegenden dag.*

Hoogeveen.

A. KLAVER.

Dora Melegari, Sluimerende Zielen, bewerkt door Maria Vorstman. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Het lezen van dit boek met zijn aantrekkelijken titel was mij, voor een deel althans, een groote teleurstelling. Misschien was dat mee de schuld van de zeer waardeerende recensie voor den titel afgedrukt, die spreekt van ‘belangrijke, aller overweging waardige opmerking van een fijn en warm voelend schrijver.’ De taal en de beeldspraak is slecht verzorgd; misschien komt dit echter meer voor rekening van de vertaalster dan van de schrijfster. Wat dunkt u van deze vergelijking: ‘de ziel is als een vogeltje dat, na zich zelf te hebben gekortwiekt, zich vastklemt aan de tralies der kooi.’ Vogeltjes, die zich zelf kortwieken, zijn mij onbekend.

‘Onze tijd,’ zoo lees ik elders, ‘verlangt zielen, die stap voor stap de vorderingen van de wetenschap en de rede volgen, doch hen voorbij streven door ingevingen en verwachtingen, die de feitelijke macht van beide overtreffen.’ Goed bedoeld - maar onbeholpen gezegd.

Zulke beeldspraak en zulke duistere zinnen streepte ik herhaalde malen aan. En toch - toch laat dit boek den lezer niet los. Telkens komt, soms te midden van een bladzijde grauw proza een gedachte als een lichtende vonk. En die gedachten, die aforismen zijn het, die m.i. de waarde van het boek uitmaken. ‘Te meenen, dat het opheffen van den vierden stand voldoende zou zijn “om alles te zuiveren” is een hersenschim, die door de feiten zal worden tegengesproken.’ ‘In alle tijden zijn de zoogenaamde brave menschen voor een deel verantwoordelijk geweest voor het kwaad, dat de wereld bezoedelt.’

‘Hoe vreemd deze bewering ook moge klinken, in den grond is goed denken van meer belang dan goed leven.’

‘Het zich onthouden van sommige misdaden maakt nog geen zedelijk karakter.’

‘Indien Leander om Hero terug te vinden den Hellespont moest overzwemmen, zou hij aan beide oevers spotters vinden, en de vrouwen zouden de eersten zijn om dezen al te vurigen minnaar uit te lachen.’

Nieuw moge de inhoud van deze aforismen niet zijn - het is toch de verdienste van de schrijfster ze in nieuwen, pakkenden vorm te hebben gegoten.

Als dan ook het doel der schrijfster zal worden bereikt, dan gelooven we, dat het ontwaken der sluimerende zielen, wier aantal, het dient gezegd, overgroot is, een gevolg zal zijn van de korte, krachtige bazuinstooten, waarvan ik hier boven enkele overnam.

Het boek moge in zijn geheel belangwekkend zijn voor Italië, of zelfs voor Frankrijk, welks Académie het heeft bekroond; doch het komt mij voor, dat het meeste wat wij er in lezen, in ons land reeds herhaalde malen en evengoed - zoo niet beter, is gezegd. Daarom doet men er geen goed aan deze ‘eenvoudige opmerkingen,’ die, zooals de schrijfster zelf zegt in haar inleiding: ‘geen andere verdienste hebben dan hare oprechtheid’, op te vijzelen tot *welterschütternde Gedanken.*’

Men bewijst daarmee noch Dora Melegari noch den lezers een dienst.

Hoogeveen.

A. KLAVER.

Geschiedenis van den dag.
De Staal-nacht en de weerloosheid.

De vraag naar het blijvend gedeelte heeft geweldige beroering teweeggebracht en is nog niet uit; waarom dus niet getracht die zaak tot haar ware beteekenis terug te brengen, de politieke laag af te bolsteren, onverstand op zij te schuiven?

Of de militaire diensttijd in het algemeen verkort kan worden, is een quaestie, die overal aan de orde is. Die vraag moest vanzelf op den voorgrond treden na de invoering van den algemeenen dienstplicht en de sterke uitbreiding der legers.

De mannen van het vak, de militairen, vooral in de hoogere rangen zijn niet licht te bewegen tot verkorting van den diensttijd. En aan hun oordeel moet in de eerste plaats waarde gehecht worden. Zij hebben ervaring op dit gebied en onder de hoofdofficieren vindt men door de militaire organisatie bijna zonder uitzondering de uitgelezenen. Immers, de bevordering heeft daar plaats na gebleken kennis en bijzondere eigenschappen, aanleg tot leiding, snel doorzicht, vast besluit.

Men behoeft den grijzenden militair niet als fetisch te beschouwen en van meet af aan te nemen, dat alles in het militaire leven aan het volmaakte grenst, dat er niets is, dat niet gewijzigd, veranderd, afgeschaft zou kunnen worden; maar men mag ook niet met groote woorden en verdachtmaking op die mannen neerzien en hun beweringen op zij gooien, omdat zij afkomstig zijn van militairisten of 'ijzervreters.'

En dat gebeurt tegenwoordig veel en is een gevolg van de democratische al-wijsheid aan den eenen kant en ziekelijke vredeliefde aan den anderen.

Er wordt soms met verschillende militaire gebruiken de spot gedreven en ongeveer alles wat daar plaats heeft, veroordeeld als oude rommel, die tot niets meer dient. De opleiding deugt niet meer, vele oefeningen zijn gek en alles kan in korten tijd veel beter gedaan worden.

In de kringen, waar dus gesproken wordt, viel natuurlijk het wegzenden van het blijvend gedeelte bijzonder in den smaak en werd geroemd als de dageraad van een nieuwen gulden tijd. Men maakte zelfs platen, waarop de tegenwoordige Minister van Oorlog werd voorgesteld als de moderne Hercules, die den Augiasstal schoonmaakt.

Wonder, dat men nog geen verzen er op gemaakt heeft, wat bij den naam van den Minister zeer klankrijk kon worden.

Wil men trachten naar een onpartijdig, zoo juist mogelijk oordeel, dan mag men in militaire zaken, evenmin als in andere, beginnen met de meening van de mannen van ervaring op zij te zetten. Dat behoort nergens; eerst de mannen van het vak gehoord en daarna verder onderzoeken, overwegen, overleggen.

De meeste militairen zeggen, dat de verkorting van den diensttijd een zeer moeilijke, netelige quaestie is, die met groote omzichtigheid behoort behandeld te worden. De ervaring leert, volgens hen, dat soldaten, die niet goed en niet lang genoeg geoefend zijn, de eigenschap hebben om op het eerste salvo van den vijand zich om te keeren en haasje te spelen. Zij loopen eenvoudig weg.

Neen, zegt de democraat, daar is niets van aan; dat is een verzinsel; een goed vaderlander loopt niet weg; in mijn theorie van den mensch kan ik daar niets van vinden; dat is een ouderwetsche opvatting.

En toch heeft de militair op dit punt in hoofdzaak gelijk en men behoeft geen militair te zijn om voor dezelfde meening veel te gevoelen en haar althans niet klakkeloos te verwerpen.

Hoe zal men dit duidelijk maken? Stel u voor, dat er oorlog is. Gewapend rukt men uit met muziek, trompet en trommelslag, als ging 't ter feest. Als men straks op den vijand stuit, bestaat de kans, dat er velen, misschien allen van de bende door kogels, steek of houw worden gedood of verminkt.

In zulk een geval stand te houden ligt niet in den aard van den mensch. Regel is, dat men in den oorlog zijn geld en sieraden ergens begraaft en vlucht of wegkruipt. Denk maar eens aan de verhalen, hoe het ging in vroegere oorlogen; denk aan den Franschen tijd, toen het gerucht kwam, dat Napoleon de nederlaag had geleden en de Franschen zich gereed maakten af te trekken.

Nu ja, in de geschiedenisjes leest men wel van moedig verzamelen en heldhaftig uitrukken, maar nader onderzoek heeft geleerd, dat de vrees de bovenhand had en het oprukken eerst kwam, toen men zeker wist, dat de Franschen ver weg waren.

Dat is de natuurlijke loop der dingen en men kan niet anders verwachten. Om stand te houden en op te rukken, waar kogels fluiten en sabels hakken, is voor den mensch een bepaalde africhting noodig, een dressuur, waardoor het gewoon menschelijke wordt voorkomen en het oorlogvoeren mogelijk wordt.

Die africhting vindt men in het militairisme. Oppervlakkig gezien, bestaat de militaire dressuur uit vele kleinigheden, die echter te zamen één groot geheel vormen, een reusachtige suggestieve macht. Al die kleinigheden van vorm en beweging zijn in de wereld gekomen door opmerking en ervaring en langzamerhand geworden tot de zeer wezenlijke bestanddeelen van de militaire opleiding. Wanneer men de soldaten

ziet exerceeren, dan geschiedt dit na een zekeren tijd van oefening met zulk een mathematische zekerheid, dat die honderd of duizend manschappen als één man schijnen.

Dat vaste verband is ontstaan uit al die kleinigheden en vormt een zoo geweldige macht, dat geen enkele de macht bezit zich aan het geheel te onttrekken en de bevelen met bewonderingswaardige stiptheid worden uitgevoerd.

Met deze suggestieve werking staan wij als voor een psychologisch wonder; al vallen bommen en granaten, de organisatie houdt stand. Meer dan de helft van die menschen bestaat uit vreesachtige wezens, met de daaraan verbonden eigenschappen; zij hebben in dat verband hun vrees afgelegd en rukken mee voort en al vechtend wordt het dier wakker in allen en men kan in de verwarde kluwe van levenden en dooden nauw iets menschelijks meer ontdekken.

Met praatjes over vaderlandsliefde, moed, eer bereikt men zulke resultaten niet; die zijn goed voor toosten; de kracht ligt in de organisatie en daarom is er veel omzichtigheid noodig om zonder vrees voor schade in die dressuur verandering te brengen. 't Is wel mogelijk, dat er kleinigheden zijn, die gewijzigd of afgeschaft kunnen worden, maar men moet dieper in die zaken zijn doorgedrongen dan gewoonlijk het geval is, om door verandering geen gevaar te loopen meer kwaad dan goed te doen. En wanneer men in kranten leest, hoe verouderd en bespottelijk eigenlijk al die oefeningen zijn, dan geeft men daar eenvoudig het bewijs, dat men geen begrip heeft van het werk.

Algemeen bekend is, dat de oefeningen van de bereden wapens langer duren dan die van de infanterie. De soldaten moeten eerst individueel geschoold worden en dan één worden met hun paard. De oefeningen zijn hier moeilijker, samengestelder. Men kan in zooveel lessen leeren rijden, zóó dat men er niet afvalt, maar een goed ruiter te worden, instinctmatig bedacht op alle gebeurlijkheden, dat duurt lang.

Vandaar dat in vele kringen verwondering, bevreemding was, toen vernomen werd, dat de Minister van Oorlog het blijvend gedeelte der cavalerie naar huis gezonden had. Dit groeide aan tot zekere ontsteltenis, toen een algemeen geacht generaal, inspecteur der cavalerie, zijn ontslag vroeg, omdat hij meende niet langer verantwoordelijk te kunnen zijn voor het wapen, wanneer door den Minister zulke maatregelen werden gelast.

Wij gaan bij deze geschiedenis de bijzonderheden voorbij, omdat zij tot de hoofdzaak weinig afdoen. Zoo, dat generaal Smeeding zich bij het afscheid minder militair correct zou hebben gedragen; - dat de Minister gezwicht zou zijn voor vrijzinnig-democratische pressie. De hoofdzaak is en blijft, dat de oefeningen der cavalerie door den Minister van Oorlog op de Oorlogsbegrooting zijn verkort, terwijl in een groot deel der hoogere militaire kringen die maatregel scherp werd afgekeurd.

Daar had men het politiek kabaal aan den gang. In de memorie

van toelichting van de begrooting werd zoo weinig van het blijvend gedeelte gezegd, dat men haast moet veronderstellen, dat de Minister (of het Ministerie) van meening was, dat dit punt het best met de stille trom werd afgedaan. Het afscheid van generaal Smeeding maakte een streep door die rekening en zoowel rechts als links werden de kuiven opgezet.

Wanneer de rechterzijde een crisis wilde, had zij nu zeer zeker een schoone gelegenheid. De vrije liberalen zouden zulk een ingrijpenden maatregel wel niet goedkeuren en daarmee was de zaak beslist, onverschillig wat de socialisten deden. Dezen geven niet om zulk een kleinigheid als het wegzenden van het blijvend gedeelte en zijn niet tevreden vóor de heele oorlogsbegrooting tot ongeveer nul wordt teruggebracht.

Men maakte aan de rechterzijde ook geen geheim van de bezwaren tegen de eigenmachtige beslissing van den Minister van Oorlog, waaraan het Ministerie zijn zegel had gehecht door te dreigen met de crisis.

Nu begon het gekakel links. Men beschuldigde de rechterzijde van politiek te werpen in den militairen schotel en op een Ministercrisis uit te zijn. De Minister-president De Meester mengde zich ter kwader ure in het debat, alsof de Minister van Oorlog niet mans genoeg was zich zelf te verdedigen.

Of moest die onhandigheid alleen dienen om nog eens te herinneren aan de vrije liberalen, die in het eerste gelid der oppositie stonden, dat hier een Kabinetsquaestie uit kon groeien? Het anders zoo bedaarde saaie Hollandsche parlement geraakte nu in een zenuwachtigheid, die grensde aan een kloppartij. Van de honderd stemmen was er niet één, die olie op de onstuimige baren wierp door de herinnering, dat de handhaving van de onafhankelijkheid des lands en het verzekeren van de orde binnenslands nooit een partijgeschil mocht zijn en deze zaak met ernst en kalmte moest worden overwogen.

De bijzonderheden van het nachtdebat kunnen wij als bekend veronderstellen; zij liggen nog versch in het geheugen. Ook kunnen wij in het midden laten, waar de meeste zenuwachtigheid is geweest, links of rechts, of aan de Ministertafel.

Dat de uitslag in 't eind zou zijn, zooals hij viel, was te verwachten. Een onbepaald tegenstander van den maatregel van den Minister schreef mij vóór den nacht: Ik vrees, dat de heer Staal het winnen zal, want hij is een goed redenaar.

Ziedaar een der zwakke zijden van alle parlementaire beslissingen, wanneer de stemming onmiddellijk volgt op het debat.

Dat moest in de parlementen verboden zijn. Waarom? Omdat een goed spreker altijd suggereert en daardoor dikwijls beslissingen worden genomen, waarover men naderhand berouw kan hebben. Ook hier blijkt men bij het vaststellen van het reglement van orde geen rekening te hebben gehouden met het menschelijke, het eenzijdige, beperkte -

het zondige, zou Dr. Kuyper zeggen, - dat aan de tweevoeters eigen is.

Ik vroeg eens aan iemand, die veel politieke vergaderingen bezocht, waaraan hij het toeschreef, dat een redenaar nog al eens succes had, terwijl men te vergeefs zocht naar de reden. Dat weet ik niet, luidde het antwoord; 't is een vreemde zaak; zoolang men onder het gehoor is, wordt men onwillekeurig meegesleept, maar reeds onder het naar huis gaan, verzwakt de indruk; den volgenden dag is er ongeveer niets meer van over en kan men zich niet begrijpen, dat men gisteren zoo geheel anders dacht. Een man zoo kalm als de heer Van Karnebeek zal zoo iets niet licht gebeuren, maar zoo zijn er niet veel.

Inderdaad heeft de heer Staal in de eerste plaats zijn overwinning te danken aan zijn groot redenaarstalent. Dit talent wordt aangeboren en de militaire ontwikkeling heeft het tot een hoogte gebracht als zelden wordt aangetroffen. Men moet ook physiek zeer sterk zijn om zoo iets te volbrengen.

Bij volle erkenning van de mannelijke houding van dezen Minister van Oorlog, zou het toch de vraag zijn, of de overwinning gevolgd ware, indien de omstandigheden niet zoo in zijn voordeel waren geweest.

Aan de rechterzijde was men onthutst over het wegzenden van het blijvend gedeelte en bij de houding van het meerendeel der vrije liberalen moest een drijven naar een Ministercrisis daar verleidelijk zijn. De parlementen zijn immers kegelspellen geworden!

Maar - de Ministercrisis had ook een te groote schaduwzijde, dan dat op den eersten verleidelijken indruk niet spoedig reactie moest volgen. Was de afloop der stemming zoo geheel zeker? Indien eens de Christelijke democraten, bij afwezigheid van den grooten tuchtmeester, uit den band sprongen en met de linkerzijde stemden!

En dan: 't ware een crisis geworden, waarop niemand raad wist. Ontbinding van de Kamer was het eenige middel en, indien het Ministerie dit eens adviseerde, dan geschiedden de verkiezingen rechts onder het wachtwoord: geen vermindering van de begrooting van oorlog, geen vermindering van de militaire lasten! Dat had een zeer bedenkelijke zijde, - voor de kiezers.

Even doorgedacht, is er niets vreemds in het terugtrekken van de rechterzijde. Het was in de gegeven omstandigheden een gewone zwenking in de politieke tactiek, die buitendien door de tegemoetkoming van den Minister gemakkelijk gemaakt werd.

Bij al het rhetorisch vuur ontbrak het den heer Staal niet aan tact. Hij stelde het dus voor, dat het hier slechts een proef gold en door het aanschaffen van niet-militaire werkkrachten zou gezorgd worden, dat de oefeningen van de andere manschappen gewoon konden worden voortgezet.

Had de Minister in de memorie van toelichting dus gesproken, de zaak zou van het begin af niet die scherpe wending genomen hebben.

De vraag, of de Minister door de pressie der financiën, door den

nagalm van de vrijzinnige verkiezingsbeloften tot den maatregel is gekomen, kan men in het midden laten. Er zijn niet genoeg gegevens om daarover voldoende te oordeelen. Vreemd blijft in elk geval de zaak. Vooreerst het plotselinge van den maatregel, nog vóór de middelen waren aangewezen, die door de veranderde omstandigheden vereischt werden. Het blijvend gedeelte werd weggezonden zonder eenige voorbereiding. Dit zou doen denken, dat er eenig verschil is tusschen woord en werkelijkheid, dat de zaak niet volkomen zuiver is en er bewust of onbewust een drang geweest is om althans eenig bewijs te geven van voldoen aan de verkiezingsleus. Zou Generaal Smeeding zijn ontslag gevraagd hebben, indien hier slechts sprake was van een proef, waarover niet geheel te oordeelen was vóór de daarmee samenhangende andere beschikkingen waren genomen en uitgevoerd?

In elk geval heeft de Minister door den maatregel als voorloopig voor te stellen en door de belofte van nadere inlichtingen aan de Kamer, klein bij gegeven, zooals de Duitschers dat noemen, hetzij uit overtuiging, hetzij om den storm te bezweren.

Men zou, om over de parlementaire zaken met volkomen juistheid te kunnen oordeelen, ook de partijvergaderingen of samenkomsten van de heeren honderd bijgewoond moeten hebben. Wat in de openbare zittingen gezegd wordt, is dikwijls nauw half betrouwbaar en dient alleen voor hetgeen de Kamer naar buiten moet vertoonen, het spel voor de kiezers, het sorteeren der politieke reclames. Wat er in 't eind besloten wordt, is in de voorafgaande bijeenkomsten reeds uitgemaakt en de opzet van het debat in de Kamer stemt daarmee volstrekt niet altijd overeen.

Nog onbetrouwbaarder wordt de politieke komedie bij het naspel in de kranten. Daar wordt, en zoo ook over de Staal-geschiedenis, over de vragen van den heer Tydeman en het antwoord van den Minister, politieke saus geworpen, al naar de behoefte van de partij, zoowel links als rechts, zoodat de eigenlijke zaak in 't eind nauw meer te herkennen is. De linkerzijde had behoefte om den heer Staal op het schild te heffen als een held zonder voorbeeld, als god Mars in eigen persoon met het blinkend harnas zonder kreuk of rimpel, - waarmee men zeker dezen Minister geen dienst heeft gedaan en hem gemaakt tot een volbloed partijman, wat de heer Staal niet wilde zijn en wat met het oog op de politieke positie ook niet wenschelijk kon zijn.

Maar zoo gaat het tegenwoordig in de politiek. De gewone bedachtzaamheid raakt uit de mode en het spel wordt al te naïef gespeeld, om het zachtste woord te gebruiken. Men zal uit de vlucht der politieke vogelen toch niet het geheimnisvolle teeken lezen, dat herinnert aan het bekende gezegde der Ouden: wanneer de goden iemand straffen willen, slaan zij hem met blindheid?

De groote fout van den Minister is geweest, dat hij den nieuwen maatregel heeft ingevoerd zonder gereed te zijn met de daarbij behoorende compensatiemiddelen. Dat maakt bij iemand, die als hervormer

zal optreden, geen aangenamen indruk. Die leemte moest worden aangevuld met te spreken over een andere arbeidsregeling in de kazernen, waar meer kon worden gedaan, - een opmerking, die natuurlijk meer den bevelhebbers dan den soldaten aanging en daarom door een generaal op die plaats beter gezwegen ware.

Niemand zal de militaire inrichtingen, zooals die zijn, voor iets volmaakts houden. Dat is nergens het geval, vooral niet met oude inrichtingen. Misbruiken kunnen overal insluipen en fouten, die verouderd zijn, zijn niet gemakkelijk weg te nemen. Niet genoeg schijnt in het oog gehouden, dat de soldaten er zijn om geoefend te worden in den krijgsdienst en dit hoofdzaak is en moet blijven.

Zal men dit echter streng doorvoeren, dan zou een niet gering personeel moeten worden aangeschaft om in de werkzaamheden te voorzien, die in een zoo uitgebreide inrichting toch gedaan moeten worden, - wat in 't eind geen bezuiniging zal zijn, maar de begrooting van Oorlog zeker zal doen stijgen.

Nog een ander bezwaar. Men moet zich voorstellen, dat het leger morgen bevel kan krijgen om uit te rukken. Zal de legertros, die men zich heeft aangeschaft voor de onvermijdelijke bij-diensten, nu mee moeten uitrukken en in het veld dezelfde diensten doen? Werklieden en werkvrouwen laten zich echter, vooral tegenwoordig, zoo maar niet commandeeren; zij dienen voor loon en men staat bloot aan al de wisselingen en onaangenaamheden, welke daarmee gepaard gaan. In oorlogstijd zijn zij zeker meerendeels onbruikbaar.

Een kleinigheid, waarover men zich in den laatsten tijd in de kranten vroolijk heeft gemaakt, - de wachtdiensten. Men houdt het voor bespottelijk, zoo'n soldaat nacht en dag in regen wind met altijd hetzelfde slot: niets bijzonders. Verschillende wachten zijn op dat misbaar al afgeschaft. Men vergeet echter één ding. Als het leger ten strijde uitrukt, zijn er te velde tal van wachten noodig. Daarvoor ook moet het personeel geoefend worden; de opmerkzaamheid ontwikkeld, het lichaam gehard. Als men die dingen bespot, krijgt men gemakkelijk de lachers op zijn zij, want gedacht wordt er zeer weinig bij. Rira bien qui rira le dernier, en als in den oorlog een bende onverwacht wordt overvallen, omdat de wachtdienst niet in orde is, kunnen de lieden in de pan gehakt worden.

Als men een weinig wil nadenken, is het zulk een kwaad beginsel nog niet, dat in de kazerne het soldatenpersoneel zooveel mogelijk zelf in het werk moet voorzien. Men heeft hier een bijzondere organisatie, die een bepaalde eigen regeling behoeft om te kunnen bestaan en waarvan zoo min mogelijk moet worden afgeweken.

Maar daar is min werk bij, zal men wellicht zeggen, en voor corvéediensten zenden wij onze jongens niet in dienst.

Het werk moet echter gedaan worden. Door andere menschen? In onzen democratischen tijd mag niemand menschelijk werk gering

achten; wat voor den een goed genoeg is, kan voor den ander niet slecht zijn. Niet het werk, dat verricht wordt, beslist over den mensch, maar de geest en de kracht, waarmee het verricht wordt. Klein werk kan groot zijn en groot werk klein, naar de wijze waarop het gedaan wordt. Geen menschelijk werk mag gering geacht worden, wanneer de omstandigheden dat tot plicht maken.

Door de aanschaffing van andere hulp kan er meer tijd aan de oefening besteed worden en tal van miliciens, b.v. het blijvend gedeelte, vroeger naar huis gezonden worden, zegt men. Over den diensttijd, noodig om een goed soldaat te maken, moeten de mannen van het vak oordeelen en een patriot en nog minder een officier hoor ik gaarne zooveel nadruk leggen op het argument, dat de militaire lasten zooveel mogelijk verlicht moeten worden.

Is de militaire dienst dan een kwaad, waarover men jammeren en klagen moet? Moet er alles en nog wat worden gedaan om het zoogenaamde volk in zijn afkeer van het militaire leven tegemoet te komen? Het leger moet er zijn om eventueel onze onafhankelijkheid te handhaven tegenover het buitenland en de rust te verzekeren binnenslands. Zijn dat bijkomende zaken, waarmee men het zoo nauw niet behoeft te nemen, of zijn dat levensquaesties voor een volk? Zoo ja, dan moet het leger goed zijn. Aan een slecht of half geoefend leger heeft men niets en al het geld, daaraan besteed, is vermorst. Als het leger noodig is, is het onbruikbaar; de soldaten loopen eenvoudig weg. Al de mooie praatjes over vaderlandsliefde helpen niets; de kracht van het leger ligt in de stelselmatige lang genoeg volgehouden oefening. Liever een klein leger, dat goed is, dan een groot, dat slecht is of half geoefend. Geen democratisch knoeiwerk. 't Goedkoopst is op de grenspalen van het land te laten beitelen: Toegang vrij! En aangezien Nederland zonder leger ophoudt een koloniale Mogendheid te zijn, kan men dan uitzien naar een geschikte gelegenheid onze Oost-Indische bezittingen te verkoopen. Misschien wil Japan ze wel hebben. Wij kunnen dan altijd nog afwachten, of wij als volk blijven bestaan door den naijver der groote Mogendheden, waarvan de een niet duldt, dat wij aan een ander behooren. Leven dus bij de gratie!

Is de Minister Staal op sommige punten niet wat oppervlakkig geweest? Hij verlangde, dat voortaan in de kazernen wat meer gewerkt zal worden door de soldaten en meer gelet door de officieren op het luilakken. 't Kan zijn dat dit noodig is; een onpartijdig onderzoek zou dat kunnen uitmaken; groote woorden en politieke inzichten helpen niet veel. Gelet dient te worden op de eigenaardige moeilijkheden, welke zich hier kunnen voordoen.

Het meerendeel der dienstplichtigen bestaat uit jongelieden, wier lichaam heel of half is verwaarloosd. 't Lijkt een krom en verdraaid geslacht, dat eerst moet worden rechtgemaakt. De gymnastische toeren zijn in het begin zeer afmattend. Veel werk zal door de miliciens dus

niet verricht kunnen worden, behalve het gewone. Bij de wapenoefeningen komen straks de lange marschen, want een soldaat, die niet getraind is op groote marschen in volle wapenrusting, is niet bruikbaar. Veel werk kan in zulke dagen niet gevergd worden, of men zou een mate van overspanning krijgen, die de neurasthenie in het leger invoerde.

Het ongeluk is, dat men in onzen tijd steeds minder de zaken als zaken beschouwt en behandelt. Omdat de militaire oefeningen voor een deel overbodig schijnen, worden zij belachelijk gemaakt. Vallen de zaken onder het bereik van de politiek, dan wordt het heelemaal mis; zij worden in den grond bedorven, zooals de karakters er door bedorven worden.

Conservatief of liberaal, democratisch of socialistisch is evenmin een argument als optimistisch of pessimistisch. Zulke slagwoorden zijn opgevatte meeningen, die volstrekt geen kennis van zaken insluiten, ja veelal een hinderpaal voor kennis zijn, omdat men zich met phrasen van onderzoek ontslagen rekent. Er is ook in dat opzicht wijsheid te veel en gezond verstand te weinig.

De militaire zaken moesten nooit partijzaken zijn; de rechterzij heeft evenzeer belang bij een goed leger, hetzij groot of klein, als de linker. Zúlke zaken moesten ook niet beslist worden door één persoon, den toevalligen Minister van Oorlog, die heden komt en morgen gaat met de politieke komedie. Vroeger kon dat wellicht, wanneer men een eminent man had, tegenwoordig niet, ook al om de politiek. Commissies hebben ook haar bezwaren, en ‘generaal’ Booth maakte de niet onjuiste opmerking, dat de Arke wellicht nog niet gebouwd was, wanneer Noach het plan commissoriaal gemaakt had. Voor de regeling der militaire zaken ware echter naast den Minister van Oorlog een vaste militaire raad wenschelijk, samengesteld uit mannen van kennis en ondervinding en karakter. Daarmee zou voorkomen worden, dat nu in deze, straks in gene richting werd gewerkt, al naarmate de mode in de politiek dat meebrengt. Zoo ergens, dan is hier een zekere stabiliteit noodzakelijk.

Een fout van den Minister Staal is het meegeven van de geweren aan de mannen van de landweer. Men moet haast aannemen, dat over die zaak weinig of niet is nagedacht. En toch was de Minister gewaarschuwd. Met gemoedelijke woorden over vertrouwen in het ‘volk’ maakt men zich van zulke quaesties niet af. Daargelaten dat de geweren onbruikbaar kunnen zijn geworden door verwaarloozing, wanneer men ze onverwacht noodig heeft, is dit niet wenschelijk met het oog op de eventueele handhaving der orde. Blijvende gedeelten wegzenden en geweren meegeven doet denken aan een Regeering, die geen inzicht heeft in haar hooge verantwoordelijkheid.

Niet alleen hier, maar ook in schier alle landen van Europa bestaat een bedenkelijke gisting en wrijving, die onverwacht ernstige afmetingen kan aannemen. Indien de Minister en de Volksvertegenwoordigers

niet weten, dat de volksmassa onberekenbaar is in zekere omstandigheden, laten zij dan de geschiedenis raadplegen en de werken van Scipio Sighele, Le-Bon e.a. ter hand nemen.

Zulk een, men zou haast zeggen, klakkeloos genomen besluit, is zeker in de richting van de meest linksche politiek, maar getuigt niet van nadenken en voorzichtigheid. Men moge den heer Staal op zijn woord gelooven, dat hij geheel zelfstandig heeft gehandeld en de politiek op hem niet veel invloed heeft uitgeoefend, maar het is toch vreemd, dat beide maatregelen, blijvend gedeelte en landweergeweren, juist vallen in den geest der zoogenaamde democratie. Het geval is denkbaar, dat de besluiten onbewust zijn geïnfluenceerd door de politiek.

Een volksleger wordt het wachtwoord van den dag en Zwitserland wordt als beeld voorgehouden. Leeft Zwitserland onder dezelfde omstandigheden als Nederland? Heeft men daar hetzelfde volkskarakter? Grenst Zwitserland aan de zee, zoodat het voor andere Mogendheden een begeerlijk bezit is? Is Zwitserland een koloniale Mogendheid, waardoor er steeds een geoefend leger en een ontwikkeld officierskorps noodig is en een behoorlijke zeemacht?

Een volksleger, - goed, daarmee zal men rechts en links kunnen instemmen, wanneer er rekening gehouden wordt met onze nationale behoeften. Voor een volksleger moet eerst het volk hervormd worden, want in onzen aard ligt zulk een leger niet. Met geduld en beleid zal men het echter in de richting kunnen leiden, dat een volksleger mogelijk wordt. Naast het verkrijgen van kennis moet de ontwikkeling van het lichaam door gymnastische oefeningen bij het volksonderwijs op den voorgrond treden en in verband daarmee voorbereiding voor militaire oefeningen. Niet alleen voor de militaire zaken, ook voor de physieke ontwikkeling, voor de gezondheid, zou het scheppen van een volksleger een weldaad, een zegen kunnen zijn.

Zulk een volksleger kan eerst langzaam komen, wanneer de physieke ontwikkeling populair is geworden en beschouwd als gezonde sport, en gymnastiekfeesten en scherpschutterswedstrijden inderdaad volksspelen zijn geworden. Dat geschiedt niet in een paar jaar, daar zullen in een land als het onze wel een paar geslachten mee heengaan. Goede, groote dingen komen langzaam; de natuur werkt nooit met sprongen.

Volkslegers, die men wil maken met half voorbereide vermindering van oefeningen en het meegeven van geweren, zijn politieke volkslegers, geen echte, en werken in de richting van weerloosheid binnen en buiten. Deze volkslegers berusten op politieke kansberekeningen, behooren tot de demoraliseerende verkiezingsmiddelen; zij stijven het volksveroordeel tegen militaire zaken. Met een goed leger, zoo mogelijk een wezenlijk volksleger, staat of valt ons heele bestaan.

NOORMAN.

Over het Russische volkskarakter.

I.

In dezen tijd, waarin iedereen met de grootste belangstelling den gang van de gebeurtenissen in Rusland volgt, is er bijna niemand, die zich niet nu-en-dan afvraagt: ‘Waar gaat het heen met Rusland? Wat zal de naaste toekomst brengen?’ Bespreken wij deze kwestie onder elkaar, dan blijkt het al gauw, dat onze opinies heel ver uiteenloopen; en menigeen eindigt met te zeggen: dat het maar het beste is, als wij ons in dergelijke problemen niet te veel verdiepen; immers, het Russische volk en het Russische leven zijn ons zoo geheel vreemd, dat wij niet in staat zijn, ons goed in de toestanden daarginds te verplaatsen. Maar wat zouden wij nu ten antwoord krijgen, als wij een beschaafden, ontwikkelden Rus eens naar zijn meening vroegen? Hoe zou hij zich de toekomst van zijn vaderland voorstellen? Die voorstellingen zullen over 't algemeen, denk ik, wel heel vaag zijn, en er zou veel kans bestaan, dat het eenige antwoord op onze vraag een schouderophalen was, of wel het welsprekende, typisch-Russische handgebaar, dat men ‘machnoetj roekoj’ noemt (d.w.z. ‘met de hand zwaaien’), vergezeld van de woorden ‘kak Bog dast’ (‘zooals God het zal geven’) of iets dergelijks.

Zulke sceptische uitlatingen zijn niet uitsluitend een gevolg van de bekende fatalistische levensopvatting van den Rus; neen, dikwijls is de grondgedachte, waarop zij berusten, niet: dat wij toch van de toekomst niets kunnen weten en dat het dus maar het beste is, zich hierover geen zorgen te maken; - maar veeleer: dat helaas in het ‘heilige Rusland’ alles geheel anders en veel minder goed gaat dan overal elders; wanneer dergelijke dingen, als wij nu in Oost-Europa zien gebeuren, in het Westen plaats hadden, misschien zou dan menige Rus met veel meer vertrouwen zijn opinie er over uitspreken. De toestanden in zijn eigen land zijn ook hem veel onverklaarbaarder en duisterder dan die van andere natiën.

Hoe zou dat nu komen, dat het beoordeelen van Russische toestanden zoo moeilijk is? In de eerste plaats is zeker de oorzaak hiervan te zoeken in die eigenaardigheid van den Russischen mensch, die hij zelf

aanduidt met de woorden ‘breede natuur’, en die zijn handelingen onberekenbaarder maakt dan die van een ander.

Over deze ‘breede natuur’ (de naam is ook al lang doorgedrongen in onze West-Europeesche couranten en tijdschriften) wensch ik in dit opstel te spreken. Ik zal niet beginnen met van dezen term een definitie te geven: hoe zuiver men er ook in zou mogen slagen om deze te formuleeren, een definitie in abstracto is niet het goede middel, om aan iemand het wezen van zoo'n typische karakter-eigenschap duidelijk te maken; liever zal ik probeeren eenige echt-Russische individuen te beschrijven, die de eigenaardigheden van deze ‘breede natuur’ in sterke mate vertoonen.

En als wij naar zulke individuen zoeken, zijn de omstandigheden ons heel gunstig; wij zijn niet aangewezen op het zéér kleine aantal Russen, die wij persoonlijk goed kennen, en op het betrékkelijk kleine aantal, die wij oppervlakkig kennen; neen, wanneer wij echt-Russische karakters willen bestudeeren, behoeven wij ons niet in de eerste plaats te laten leiden door onze eigen ervaring, maar wij kunnen ons laten voorlichten door die groote Russische schrijvers, die hun volk zoo door-en-door kennen en het zoo bewonderenswaardig juist en nauwkeurig hebben beschreven.

Ik behoef hier niet te gaan uitweiden over de vele voortreffelijkheden van de Russische auteurs van vroeger en later tijd; vooral in de laatste jaren is de belangstelling voor de Russische litteratuur bijzonder groot, en onder de vele menschen, die Tolstoj, Dostojewskij, Gorkij enz. lezen, zullen er weinig zijn, die niet het veelzijdige talent van deze mannen bewonderen. Waarin dat ‘veelzijdige talent’ bestaat, dat zal ik hier niet gaan onderzoeken: met opzet gebruik ik dezen vagen term, omdat het mij onmogelijk is, de vele oorzaken te bespreken, die ons deze Russische auteurs vanaf de eerste kennismaking reeds zoo sympathiek doen zijn. Trouwens, met maar één van die oorzaken hebben wij hier te maken, en deze is hun groote menschenkennis: deze boeken zijn psychologisch zoo volkomen zuiver.

Wie zou er zijn, die dat betwijfelt? Ieder, die Anna Karenina gelezen heeft, zal wel erkennen, dat Tolstoj - om één voorbeeld uit vele te kiezen - onovertrefbaar juist het huwelijksleven van Léwin en de jonge prinses Sjtsjerbatskaja heeft geschilderd. De eigenaardige, grillige natuur van prins André Bolkonskij in ‘Oorlog en Vrede’ begrijpen wij volkomen, als Tolstoj ons die beschrijft, ja, wij voelen met hem mee, bij alles wat hij doet en denkt. De diepste diepten van de ziel van ‘gewezen menschen’ en ‘blootvoeters’ worden ons geopenbaard door Gorkij, en dat op zóó'n manier, dat wij deze menschen evengoed begrijpen, evenzeer met hen meevoelen, als met velen uit onze onmiddellijke omgeving, die wij door den dagelijkschen omgang kennen; Gorkij is een even goed leermeester in de psychologie van de individuen als onze ervaring. - En nu kom ik tot Dostojewskij.

Dostojewskij is betrekkelijk weinig bekend bij ons. Menigeen, die verschillende schetsen van Gorkij gelezen heeft, heeft nog nooit een roman van Dostojewskij onder handen genomen, en van de menschen, die dit wel hebben gedaan, zal de grootste helft het wel niet verder hebben gebracht dan één boek, 'Misdaad en Straf' (of: 'Schuld en Boete'). Nu, deze roman op zichzelf is al voldoende, om ons een hoog idee te geven van Dostojewskij's menschenkennis; al wat Raskolnikow, de hoofdpersoon, denkt en voelt, al de folteringen van zijn ziel worden ons in zoo tastbaren vorm getoond, dat menigeen, die het leest, dagen en nachten achtereen zijn gewone rust mist, ja meer dan dat: hij leeft in dezelfde gedachtensfeer, die Raskolnikow tot zijn vreeselijke misdaad heeft gevoerd; hij doorleeft, al wat de moordenaar heeft gevoeld, vóór hij de misdaad beging en daarna. En hoe meer wij van Dostojewskij lezen, hoe grooter onze bewondering, hoe grooter onze verbazing wordt. Telkens maken wij met nieuwe personen kennis, de één heeft nog een grilliger natuur dan de ander, maar er is er niet een onder, of wij kunnen ons in zijn gedachtenleven indenken. Herhaaldelijk gebeurt het, dat er verschillende personen, allen overspannen en zenuwachtig, in elkaars gezelschap worden gebracht, de overprikkelde toestand van hun zenuwgestel is volkomen gemotiveerd door wat de schrijver ons in vroegere hoofdstukken heeft verteld; eenigen van de personen zijn geheel abnormale karakters. Het natuurlijke gevolg, als deze menschen elkaar ontmoeten, is: een of andere catastrophe. Maar hoe ingewikkeld en hoe afwijkend van het gewone alledaagsche leven de toestanden en de ontknoopingen ook zijn, voortdurend en altijd leven wij mee met wat Dostojewskij ons beschrijft, en steeds meer verwonderen wij ons over twee dingen: hoe de geest van den schrijver zoo'n ingewikkeld samenstel van psychologische momenten heeft kunnen concipiëeren, en hoe hij er in geslaagd is, hetgeen hij doorleefde met zijn eigen geest, zoo te schilderen, dat de lezer alles, trekje voor trekje, voor zich ziet, en zich volkomen ìn-leeft in den toestand, dien Dostojewskij ons beschrijft.

En deze schrijver, deze menschenkenner bij uitnemendheid, beschrijft ons Russische menschen, Russische toestanden! Hoe zou men deze dus beter kunnen leeren begrijpen, dan door zijn geschriften te lezen? Nemen wij bijvoorbeeld den roman 'de Booze Geesten', de beschrijving van revolutionnaire woelingen in een Russisch gouvernement: wij maken kennis met den generaal-gouverneur zelf, met verschillende toon-aangevende personen uit de hoofdstad en uit de verdere provincie, ook met de leiders van de revolutionnairen; wij voelen bij het lezen iets van den zenuwachtigen angst en van de onbestemde vrees van de bevolking, wij begrijpen volkomen, hoe in een land als het hier beschrevene, in een milieu van zulke menschen, als waarmee wij hier kennis maken, dergelijke woelingen al heel licht kunnen voorkomen, maar tegelijk, hoe de 'breede natuur' van de leiders de oorzaak is van het totale mislukken van hun plannen. - Men ziet uit deze

enkele opmerkingen, dat ‘de Booze Geesten’ zeker een boek is, dat kan meewerken, om ons een beter inzicht te doen krijgen in de toestanden van het Russische rijk. Ik zal evenwel hier niet lang er bij stilstaan, want ik heb mij voorgenomen, niet in de eerste plaats over ‘troebelen in Rusland’ te spreken, maar wel over ‘het Russische volk’. En dat kan ik beter doen in aansluiting aan een ander boek van Dostojewskij, ‘de Broeders Karamazow’, een roman, veel breeder opgezet en m.i. ook uit een psychologisch oogpunt nog hooger staande dan de ‘Booze Geesten’. Voor het goed begrijpen van het Russische volk, en dus ook van de gebeurtenissen in Rusland, is volgens mijn meening niets nuttiger dan een kennismaking met ‘de Broeders Karamazow’, vooral omdat ons hierin de meest typische uitingen van de Russische ‘breede natuur’ worden voor oogen gesteld.

Maar eerst wil ik toch nog even stilstaan bij een episode uit de ‘Booze Geesten’, die - in verband met andere uitlatingen van Dostojewskij - eenigen invloed kan hebben op onze beoordeeling van dezen als schrijver en ook als mensch. Als Dostojewskij in het laatste gedeelte van den roman aan de vreeselijke eind-catastrophe toe is, beschrijft hij, hoe een van de hoofdpersonen, een oude man, de vader van den voornaamsten onruststoker uit de stad, zijn huis ontvlucht. Hij ligt eenigen tijd ziek in een dorp en wordt daar verpleegd door een jonge vrouw, die het land rondtrekt, om bijbels te verkoopen. Op zekeren dag vraagt hij haar, om hem uit Lucas VIII het verhaal voor te lezen van den man, die door veel duivels bezeten was: hoe die duivels op Jezus' bevel in een kudde zwijnen gaan en hoe die zwijnen zich in het meer storten en verdrinken; maar de man, die bezeten was, zit genezen aan de voeten van Christus. - Kalm en ernstig wordt het voorgelezen, en dan zegt de oude man, die diep onder den indruk er van is: ‘Nu is er zooeven een idee bij mij opgekomen, une comparaison. Er komen nu vreeselijk veel ideeën bij mij op: kijk, dit is net precies zooals ons Rusland. Die booze geesten, die den zieke verlieten en in de zwijnen gingen, dat zijn al de verzweringen, al de smetstoffen, al de onreinheid, al de duivels en duivelskinderen, die zich hebben opgehoopt in onzen edelen, lieven zieke, in ons Rusland, al lange jaren! Oui, cette Russie, que j'aime toujours. Maar van daarboven wordt het gezegend en beschermd door de groote idee, door de groote genade, evenals die krankzinnige bezetene, en al die duivels zullen er uit gaan, al die onreinheid, al dat vuil, veretterd aan de oppervlakte.... en zelf zullen zij vragen, om in zwijnen te mogen gaan. Ja, misschien zijn zij er al in gegaan! Dat zijn wij, wij en die anderen, en Petroesja [zijn zoon]... et les autres avec lui, en ik ben misschien wel de allervoornaamste, en wij zullen ons van de rots in zee storten, redeloos en in waanzin, en wij zullen allemaal verdrinken, en dat is de weg, dien wij noodzakelijk moeten gaan, want alleen daarvoor zijn wij immers goed genoeg. Maar de zieke zal genezen, en “hij zal zitten aan de voeten van Jezus”...

en allen zullen met verbazing naar hem kijken'. - Ziedaar de gedachten van den ouden Stepan Trofimowitsj Werchowenskij; hij deelt ze mee op de eigenaardige manier, half Fransch, half Russisch, waarop hij gewoonlijk spreekt, maar de ideeën lijken zeer veel op die van Dostojewskij zelf, zooals hij ze vooral in zijn 'Dagboek' meedeelt.

Over dit 'Dagboek' een enkel woord! Het is een verzameling van opstellen van allerlei inhoud, maar waarvan toch verreweg de meeste betrekking hebben op het Russische volk en de Russische politiek. De schrijver spreekt herhaaldelijk over de wantoestanden in het land, en over de verkeerde richting, waarin het volk, voortgedreven door zijn regeering, zich beweegt. Maar hij is en blijft optimistisch; al ziet de toekomst er somber en donker uit, al schijnt Dostojewskij zelf soms de wanhoop nabij, hij vertrouwt ten slotte toch op den God van het Russische volk, die woont in het hart van iederen echten Rus, en die ten slotte zal zegevieren over de 'Booze Geesten', en Zijn volk - genezen - als een echt Gods-volk zal doen neerzitten aan de voeten van Christus. Men is al licht geneigd, dergelijke ideeën voor utopieën te verklaren; ik wil ook in het geheel niet beweren, dat ik er aan geloof; maar het is toch in ieder geval een zeer eigenaardig verschijnsel, dat twee geniale Russen, Tolstoj en Dostojewskij, beiden menschenkenners zonder weerga, tot dezelfde groote gedachte zijn gekomen: onze Europeesche maatschappij is on-christelijk; er bestaat maar één middel, om de menschen beter en gelukkiger te maken, om hun een menschwaardiger bestaan te verschaffen; en dat middel is: leef in overeenstemming met den geest van Christus. Dostojewskij meent, dat deze christelijke geest vooral in het Russische volk leeft, veel meer dan in de volken van West-Europa, en hoe rampzalige toestanden hij ook dagelijks waarneemt om zich heen, hij hoopt en verwacht, dat de redding van de geheele samenleving zal uitgaan van de 'Goddragende' Russische natie.

Door menschen, die 'Misdaad en Straf" en misschien nog een paar andere boeken van Dostojewskij gelezen hebben, maar die toch niet meer dan oppervlakkig met zijn werken bekend zijn, wordt aan den schrijver wel eens verweten, dat hij hoofdzakelijk zijn kracht zoekt in het beschrijven van gedegenereerde menschen, van misdadigers en zenuwlijders, een in het oog van velen nutteloos en afkeurenswaardig onderwerp. Het citaat uit 'de Booze Geesten', dat ik hier vertaalde, doet ons den schrijver van een geheel anderen kant kennen, als den voorvechter van een grootsch nationaal ideaal; en dergelijke uitingen zijn bij hem heelemaal niet sporadisch: voor dat ideaal ijvert hij in allerlei van zijn geschriften, vooral in zijn 'Dagboek'. En wanneer wij Dostojewskij van deze zijde kennen, dan komen wij ook tot een andere beoordeeling van romans als 'Misdaad en Straf': wij beschouwen die niet meer uitsluitend als kunstig, als artistiek werk, de schrijver is voor ons niet in de eerste plaats een goed realist; neen, als hij

ons inwijdt in de diepste zielsgeheimen van zooveel ongelukkige medemenschen, als hij ons de tragische condities schildert, waaronder zij leven, dan is hij vóór alles een mensch met een gevoelig hart, vol medelijden voor het lijden van de samenleving en het individu, en met de vaste overtuiging, dat eenmaal van den kant van God de genezing zal komen.

De romans van Dostojewskij worden niet alleen in Rusland gelezen, maar over de geheele wereld; en geen wonder: de algemeen menschelijke eigenschappen van zijn helden worden zóó beschreven, dat iemand van iedere nationaliteit er van genieten kan. Maar met dat al blijven die helden toch echte Russen. Dit geldt van al de romans, maar van geen anderen zoo zeer als van ‘de Broeders Karamazow’. Men zou zelfs kunnen meenen, dat de schrijver in dit boek een karakteristiek heeft willen geven van zijn volk, door ons met eenige personen te doen kennis maken, die in bijzonder sterke mate de meest typische eigenaardigheden van den Russischen volksaard vertoonen. Ja, misschien heeft hij nog wel meer willen geven dan een karakteristiek; misschien heeft hij wel - een idealist als hij is - willen aanwijzen, langs welken weg zijn volk de hooge roeping zal kunnen vervullen, waartoe het bestemd is. - Dostojewskij heeft Rusland innig lief en hij voelt een diepen eerbied voor het karakter van zijn volk: geen natie, meent hij, is door God gezegend met zoo'n echt Christelijken zin; het Russische volk is als 't ware gepredisponeerd, om de menschheid nader te brengen tot den ideaalstaat, dien Jezus heeft gepredikt en aan welks komst Dostojewskij en zooveel Russen zoo graag willen gelooven. Maar hoe ver zijn wij er nu nog van verwijderd! Het schijnt wel, of elke dag ons verder er van wegvoert. Ellendig zijn de toestanden, en niet alleen de maatschappelijke: veel erger nog is het wanhopige scepticisme, waartoe zooveel menschen door hun ongelukkige, grillige ‘breede natuur’ worden gebracht. Nergens wordt ons deze nationale kwaal met zulke scherpe kleuren geteekend als in de ‘Broeders Karamazow’ en in zooverre kan deze roman een ‘karakteristiek’ van het Russische volk genoemd worden. Maar Dostojewskij heeft het niet bij dit eene boek willen laten; in een tweede deel - waaraan hij niet is toegekomen - had hij ons de verdere geschiedenis van den jongsten Karamazow, Aleksej, willen beschrijven, en hierin zou hij ons zeer zeker hebben aangetoond, van welken kant er genezing zal moeten komen voor zijn zieke vaderland.

Ik zal niet probeeren, den inhoud van ‘de Broeders Karamazow’ in het kort te vertellen; daartoe ben ik niet in staat. De intrigue van een boek van Dostojewskij is heel ingewikkeld, maar alles, wat er in gebeurt, is, zooals de schrijver het ons verhaalt, volkomen gemotiveerd. Maar als iemand het wou navertellen, zou de inhoud ons misschien ongerijmd voorkomen, doordat deze of gene kleine opmerking wegbleef, of een schijnbaar onbeteekenende daad van een van de personen niet volkomen

juist werd voorgesteld. Ieder weet bij ervaring, hoe kleine, onbeduidende oorzaken de gewichtigste gevolgen kunnen hebben, hoe schijnbare toevalligheden tot de allervreeselijkste catastrophen kunnen voeren; maar wanneer wij zoo iets in een roman lezen, dan komt het ons vaak onwaarschijnlijk voor; meestal is de reden hiervan te zoeken in de gebrekkige manier, waarop de schrijver ons de zaken voorstelt. Nooit zal men op zulke onwaarschijnlijkheden stuiten bij een genie als Dostojewskij. - Vertellen wij aan iemand den hoofdinhoud van ‘de Broeders Karamazow’, dan zal hij dien misschien absurd vinden. Dimitrij Karamazow heeft aan verschillende menschen medegedeeld, dat hij zijn vader wil vermoorden: hij staat gereed, om zijn plan uit te voeren, maar dan is 't, of een goede engel tot hem spreekt; hij gooit zijn wapen weg en rent den tuin door, om over de schutting te vluchten. Hij wordt gezien en vastgehouden door een ouden bediende. Natuurlijk valt nu de verdenking op hem, als werkelijk even later het lijk van zijn vader wordt gevonden. Ten slotte wordt Dimitrij dan ook als moordenaar veroordeeld. Maar in werkelijkheid is de dader een ander, een knecht van zijn vader, volgens de algemeene opinie een onechte zoon van dezen, een uiterst vreemde persoonlijkheid, die na allerlei gesprekken met Iwan Karamazow, een broer van Dimitrij, juist op dat zelfde oogenblik in zoo'n psychischen toestand verkeert, dat hij den moord pleegt - met een presse-papier. Kort daarna sterft de moordenaar, na alleen aan Iwan zijn geheim te hebben meegedeeld, zoodat de rechte toedracht van de zaak niet te bewijzen is. - Probeerde een ander, zoo'n stof in een roman te behandelen, hij zou er vermoedelijk niet in slagen, een aannemelijk verhaal er van te maken. Leest men het echter bij Dostojewskij, dan voelt men, dat elke gedachte, elke handeling van de verschillende personen op natuurlijke wijze voortvloeit uit wat voorafgaat: in de heele intrigue is niets, wat ons onmogelijk of onwaarschijnlijk voorkomt.

Ik deelde hier al iets mee van den inhoud; om de reden, hierboven door mij opgegeven, zal ik niet verder er bij stilstaan, maar liever overgaan tot een karakteristiek van de afzonderlijke personen.

Het eerst bespreek ik Dimitrij Karamazow. Maar vooraf veroorloof ik mij nog een kleine excursie als inleiding.

In Dostojewskij's ‘Dagboek’ komt een artikel voor, onder den titel ‘Wlas’ (een eigennaam). Daarin wordt ons verteld van eenige boeren, die met elkaar wedden, wie van hen de allergemeenste daad zal durven verrichten. Één is er, die beweert - overmoedig als hij is - voor niets te zullen terugschrikken, en hij zweert aan een van zijn makkers, alles te zullen doen, wat deze hem zegt. Hij is een vroom Christen, zooals de Russische boeren in 't algemeen; toch gehoorzaamt hij aan den vreeselijken eisch van zijn vriend: ‘Het is nu gauw vastentijd, vast dan. En wanneer je aan het avondmaal gaat, neem dan het Lichaam des Heeren, maar slik het niet door. Als je uit de kerk komt,

neem het dan uit je mond en houd het in je hand. En dan zal ik je zeggen, wat je verder moet doen.' Dat gebeurt, en dan gaan na afloop van het avondmaal de twee mannen in den tuin. De ongelukkige boer, voor wien deze tocht een ware 'gang naar het kruis' is, slaat op bevel van den ander een paal in den grond en legt er het Allerheiligste op. 'Haal nu een geweer.' Hij doet het. 'Laad het.' Ook dat gebeurt. 'Hef het op en schiet.' De man legt aan, maar.... juist als hij zal schieten, ziet hij vlak voor zich een kruis, met den gekruisigden Christus. Met zijn geweer in de hand valt hij bewusteloos neer. En dan? Overtuigd, dat hij 'verdoemd' is, dat er voor hem geen 'redding' bestaat, zwerft hij rond, zichzelf aan de ergste ontberingen blootstellende. Eindelijk komt hij bij een kluizenaar, die ver weg woont in de eenzaamheid, een man, tot wien de menschen, die gebukt gaan onder hevige smart en die gefolterd worden door de wroeging van hun geweten, van alle kanten den weg weten te vinden; en deze heeft weer in een vertrouwelijk gesprek deze ware gebeurtenis aan een bezoeker meegedeeld.

Dostojewskij spreekt heel kort over het laatste deel van het verhaal: hoe dat visioen te verklaren is: 'dat is een medische kwestie.' Maar uitvoerig bespreekt hij het overige. En psycholoog als hij is, verdiept hij zich er in, wat er in die boeren moet zijn omgegaan, in die au fond goede en vrome menschen, toen zij tot zoo'n weddenschap besloten en zich zoo aan het Allerheiligste vergrepen. Wij hebben in dit verhaal te doen met echt Russische karakters. 'Wij zien hier, in de eerste plaats, een vergeten van alle maat in alles... Wij zien hier - de behoefte om de grenzen te buiten te gaan, de behoefte om verbijsterd en willoos tot den afgrond te gaan en half over den rand naar beneden te hangen, om te zien tot heelemaal op den bodem, en - in bijzondere gevallen, maar volstrekt niet zelden - zich er in te storten als een krankzinnige, met het hoofd naar beneden. Wij zien hier - de behoefte, die er bestaat in een mensch, zelfs in den minst sceptischen idealist, om alles, het allerheiligste, dat er voor hem bestaat, zijn allervolkomenste ideaal, het heiligste bezit van zijn volk in al zijn volheid, te verloochenen, - om te verloochenen datgene, waarvoor hij zooeven nog een diepen eerbied had en dat hem op eens als 't ware een onduldbare last is geworden. In 't bijzonder treft ons die voortvarendheid, die drift; het is of de Rus, op zekere karakteristieke momenten van zijn eigen leven en dat van zijn volk, zich haast, om zoo gauw mogelijk òf iets goeds òf iets heidensch-gemeens te doen. Soms is er eenvoudig geen houden aan. Liefde, wijn, débauche, eigenliefde, afgunst, wat er ook in 't spel is, menige Rus geeft zich geheel er aan over, bereid, alles te verbreken, wat hem bindt, alles te verloochenen, gezin, levensgewoonten, God. Menige brave, goede man kan op eens in een walgelijken schoelje en een misdadiger veranderen, het is daarvoor alleen maar noodig, dat hij gegrepen wordt door dien stormwind, door dien

voor ons noodlottigen maalstroom van vertwijfelde, plotselinge zelf-ontkenning en zelf-vernietiging, die zoo eigen is aan het Russische volkskarakter op zekere noodlottige oogenblikken in zijn bestaan. Maar daar staat tegenover, dat met een even groote kracht, met een even groote voortvarendheid, met een even grooten dorst naar zelfbehoud en berouwvolle boete, het Russische individu, evenals ook het heele volk, zijn eigen redder is, en gewoonlijk wel, wanneer het laatste streepje bereikt is, dat wil zeggen, wanneer je nergens verder meer heen kunt. Maar bijzonder eigenaardig is het, dat de tegen-stoot, de stoot, die hem tot herstel en redding voert, altijd krachtiger is dan de voorafgaande impulsie, die den mensch drijft tot verloochening en zelf-vernietiging. D.w.z. deze komt altijd voort uit een of andere kleine zwakheid; terwijl daarentegen, als hij zich weer wil opheffen, de Russische mensch de grootste en krachtigste inspanning aanwendt; en dan beschouwt hij zijn vroegere verloochening met een diepe minachting voor zichzelf. ‘Volgens mijn meening,’ zegt Dostojewskij dan, - en hiermee breek ik dit citaat af - ‘is de allervoornaamste, de allerfundamenteelste geestelijke behoefte van het Russische volk: de behoefte om te lijden, altijd en zonder ophouden, overal en in alles.’

Zoo'n echte Russische ‘martelaar’ is ook Dimitrij Karamazow. Ook hij kent die onweerstaanbare begeerte, om toe te geven aan elke dwaze, verderfelijke gedachte, om ‘zich in den afgrond te storten met het hoofd naar beneden’ en zoodoende komt hij tot de afschuwelijkste losbandigheid en liederlijkheid. Maar hij kent zijn eigen zwakheden en zoo vaak hij er aan toegeeft, wordt dit toegeven gevolgd door het diepste berouw. Of liever gezegd: de zonde en het berouw zijn bij hem vaak gelijktijdig. Hoe liederlijk hij zich ook gedraagt, altijd-door voelt hij, hoe onwaardig zijn leven is, en terwijl hij toegeeft aan zijn slechtere ik, veracht hij zichzelf diep, dat hij zoo zwak van karakter is, of liever, dat hij, als alle Karamazow's, zoo'n ‘breede natuur’ bezit, die tegelijk de mooiste en verhevenste gedachten en de slechtste, gemeenste handelingen toelaat. Typeerend voor Dimitrij Karamazow is zijn handelwijze tegenover Katerina Iwanowna, de jonge vrouw, die later zijn verloofde is geworden, maar die hij indertijd zoo vreeselijk heeft gehoond en vernederd. Even typeerend voor hem is de manier, waarop hij dit aan zijn broer Aleksej vertelt: hij is opgewonden en zenuwachtig; in dien toestand van overspanning ziet hij scherper dan anders zijn gedrag voor zich in al zijn gemeenheid, en uit al zijn woorden spreekt een ongeveinsde minachting voor zichzelf. Maar aangezien Dostojewskij hier heel uitvoerig is, zal ik de heele periode niet vertalen, maar mij tevreden stellen met een korte meedeeling van 't geen er gebeurd is.

Indertijd was Dimitrij als vaandrig ingedeeld bij het bataljon, dat gecommandeerd werd door Katerina Iwanowna's vader. Hij leefde in dien tijd liederlijk als altijd. Zijn overste was hem niet heel genegen,

maar met diens oudste dochter, Agafia Iwanowna, was hij op zeer goeden voet. Dit was een eenvoudig, natuurlijk meisje, en haar verhouding tot Dimitrij kan het best met het woord ‘vriendschap’ worden aangeduid. Nu komt op zekeren dag de jongste dochter van den overste, Katerina Iwanowna, thuis van kostschool. Dit is een kind uit het tweede huwelijk; haar moeder, die al een paar jaar dood is, was uit een deftige familie, en de dochter heeft het uiterlijk en het karakter van een trotsche aristocratische dame. Zij wordt als het ware aanbeden door haar oudere zuster en haar tante, die het huishouden van den overste waarneemt; en dadelijk, zoodra zij in de stad is gekomen, is ze het middelpunt van het mondaine leven. Iedere jonge man is hoogelijk vereerd, als zij zich met hem wil occupeeren. Alleen de vaandrig Karamazow behandelt haar met opzet koel. Het gevolg is: een nog grootere koelheid van haar kant, als Dimitrij haar eindelijk de gunst bewijst van haar eens aan te spreken. Dimitrij is boos en wil wraak nemen. Waarom? ‘De hoofdzaak is,’ zegt hij, ‘ik voelde toen, dat “Katenjka”(*) niet maar zoo'n gewoon onschuldig kostschoolmeisje was, maar een individu met karakter, trotsch en om 't met zijn rechten naam te noemen, deugdzaam, maar vooral verstandig en beschaafd, en ik was geen van beide.’ - Na eenigen tijd krijgt de overste onaangenaamheden met zijn superieuren, en van hooger hand wordt hem een wenk gegeven, dat hij zijn ontslag moet nemen. In die dagen komt Dimitrij Karamazow Agafia Iwanowna tegen. Hij maakt haar hevig aan het schrikken, door haar mee te deelen (waar niemand in de stad nog iets van wist), dat haar vader, die een zekere som staatsgelden onder zijn beheer had, een tekort had van 4500 roebel. Maar dat is niet zoo erg, voegt hij er bij, mocht het binnenkort zoover komen, dat het geld wordt opgevraagd: ‘stuur mij dan maar stilletjes jullie kostschoolmeisje, ik heb juist geld gestuurd gekregen, ik zal haar, als 't moet, wel een 4000 roebeltjes toeduwen, en het geheim heilig bewaren.’ Agafia gaat naar huis, geërgerd over zoo'n laagheid. Maar wat gebeurt er? Dimitrij was goed op de hoogte geweest. Hij wist, dat de kas van den overste altijd in orde was, wanneer zijn superieuren die controleerden; maar ook wist hij, dat de overste eenige maanden van het jaar een deel van 't geld uit handen gaf: een vriend nam het mee naar de jaarmarkt, deed er zaken mee en gaf het dan terug, terwijl hij er nog rente en een paar cadeautjes bij voegde. Maar dezen keer heeft de vriend niets teruggegeven en bot-weg ontkend, dat hij eenig geld had ontvangen. De overste is wanhopig, en dan komt op eens de boodschap, dat hij onmiddellijk, over twee uur, de staatsgelden moet terugbetalen. Hij gaat naar zijn slaapkamer, wil zich doodschieten. Agafia verhindert hem daarin op het laatste moment, ‘Ik zat toen thuis,’ zegt Dimitrij, ‘het liep tegen den avond, ik wou juist uitgaan. Ik had mij aangekleed, mijn haren gekamd, odeur op

(*) Verkleinwoord, “Koseform” van Jekaterina.

mijn zakdoek gedaan, en mijn pet genomen, als in eens de deur opengaat en - voor mij, in mijn woning, staat Katerina Iwanowna... Zeker, ik begreep alles dadelijk. Zij was binnengekomen en keek mij recht in 't gezicht, haar donkere oogen zien mij vastberaden aan, ja brutaal zelfs, maar in haar lippen en om haar lippen lees ik eenige aarzeling. ‘Mijn zuster zei, dat u 4500 roebel zoudt geven, als ik ze kwam halen..., als ik zelf bij u kwam. Ik ben gekomen.... Geef mij het geld!’ Verder kwam zij niet. Zij hijgde naar adem. Haar stem weigerde zijn dienst. Wat zou Karamazow doen? Zijn eerste gedachte was een ‘Karamazowsche.’ Hij zag haar aan. Zij stond vóór hem, fier als altijd; en als altijd wordt Dimitrij getroffen door haar buitengewone schoonheid. Maar die schoonheid maakt ditmaal een veel dieperen indruk op hem dan ooit te voren. Hij zag meer in haar dan in een gewone mooie vrouw, hij zag een schoonheid, veel hooger staande dan lichamelijk schoon. Die bestond daarin, zegt Dimitrij tegen zijn broer, ‘dat zij een edele vrouw was, en ik een gemeene kerel; zij was groot door den adel van haar ziel en door het offer, dat zij aan haar vader bracht, en ik was... een luis.(*) En kijk, zij is heelemaal afhankelijk van mij, de luis, den ploert, heelemaal, van alle kanten, met ziel en lichaam.’ De eerste gedachte, die bij Dimitrij opkomt, is: haar aan te zien met een spottenden lach en op de manier van een koopman te zeggen: ‘zoo? 4000 roebel? Ja, juffrouw, ik heb een grapje willen maken. Wat dacht u? U is al te lichtgeloovig geweest, dame. Een tweehonderd roebeltjes, och ja, die zou ik wel willen geven, ja zelfs met veel plezier, maar vierduizend! neen juffrouw, dat is geen som, om voor zoo'n onzin weg te gooien. Het spijt mij, maar u hadt u de moeite kunnen sparen.’ ‘Zie je,’ voegt Dimitrij er bij, als hij het ‘geval’ aan zijn broer vertelt, ‘ik zou, dat is waar, alles verloren hebben, zij was weggeloopen, maar daar staat tegenover: het zou een helsche wraakneming geweest zijn, en dat zou opwegen tegen al het andere. Later zou ik mijn heele leven van berouw gehuild hebben als een wild dier; maar... als ik toch nù die grap eens uithaalde! Geloof mij, met geen vrouw heb ik dat ooit gehad, niet met één, dat ik op zoo'n oogenblik haar kon aanzien met haat, en kijk ik zweer je: haar heb ik toen een drie of vijf seconden aangekeken met een vreeselijken haat, met dienzelfden haat, die niet verder afligt van liefde, van de krankzinnigste liefde, dan.. een haarbreed’. Maar zooals 't hem vaker gaat in critieke oogenblikken, zijn goede engel verlaat hem niet, een tijdlang staat Dimitrij voor het raam, zijn hoofd aandrukkend tegen de bevroren ruit, dan gaat hij naar de kast, krijgt

(*) In het onmiddellijk voorafgaande hoofdstuk heeft Dimitrij zich zelf ook al een “insect” genoemd. Hij doet het daar naar aanleiding van Schiller's “Wollust ward dem Wurm gegeben;” “Wurm” is in de Russische vertaling door een woord voor “insect” weergegeven. Verderop behandel ik die episode uit den roman; daar vertaal ik maar eenvoudig “worm.”

er een biljet van 5000 roebel uit en geeft het zwijgend aan Katerina Iwanowna. Met een beleefde en bescheiden buiging opent hij de deur om haar uit te laten, zij wordt bleek als een doek, zij buigt zich voor hem, niet driftig of zenuwachtig, maar waardig en rustig, en valt voor zijn voeten neer, ‘met het voorhoofd op den grond, niet op z'n kostschoolsch, maar op z'n Russisch’. Dan snelt ze weg. En Dimitrij? Hij grijpt zijn degen, en zoo ineens wil hij zich wel doorsteken. ‘Begrijp je,’ vraagt hij zijn broer, ‘dat iemand zich soms van geestdrift kan van kant maken? Maar ik doorstak me zelf niet, alleen kuste ik den degen en stak hem weer in de scheede’.

Ziedaar één feit uit het leven van Dimitrij Karamazow. En zoo zijn er heel wat te noemen, niet minder fantastisch dan dit. Stel u nu voor: iemand met het karakter van dezen man, die voortdurend in aanraking komt: in de eerste plaats met twee hartstochtelijke vrouwennaturen, de trotsche Katerina Iwanowna, die gauw na het boven verhaalde zijn verloofde wordt, en de zinnelijke en sluwe Groesjenjka, een liederlijke persoon, die Dimitrij aanmoedigt in zijn losbandig leven; in de tweede plaats met een zinnelijken en cynischen vader, voor wien hij de diepste minachting voelt, en dien hij haat tot krankzinnigwordens toe, als beiden hartstochtelijk verliefd zijn op één persoon, Groesjenjka, die speelt met de liefde van beiden. Ik zwijg van al de andere momenten, die de zaak nog gecompliceerder maken, bijv. van de verhouding van Dimitrij tot zijn broer Iwan; het hier meegedeelde zal voldoende zijn, om den lezer te doen begrijpen, dat Dimitrij moet komen tot een stadium van overspanning en verbijstering, dat gelukkig aan de meesten van ons niet uit ervaring bekend is, en dat iemand er toe brengt (om in de taal van Dostojewskij te spreken), ‘om zich in den afgrond te storten, met het hoofd naar beneden en de hielen naar boven’.

Als wij Dimitrij Karamazow kenden, niet uit een boek, maar uit het werkelijke leven, dan zou hij op ons den indruk maken van een gewetenloozen losbol: stel u iemand voor, die voor zijn meisje 3000 roebel over de post moet versturen en dat geld dan gaat verbrassen met een liederlijke vrouw als Groesjenjka! Dat feit alleen zou voor menigeen voldoende zijn, om zoo'n man voor eeuwig te minachten. En Rusland levert heel wat menschen op, die in hun uiterlijke leven veel gelijken op dezen Karamazow. Het is waar, hij gaat zoo ver als bijna niemand: maar de gedragingen van de rijke Moscovitische koopmanszonen doen toch heel sterk er aan denken: dronkenmansfeesten en onzedelijkheid zijn aan de orde van den dag, en de daden van losbandigheid, die men in Rusland ziet, overtreffen die van alle andere landen. Om weer een voorbeeld uit de litteratuur te nemen: Pierre Bezoechow, die sympathieke figuur uit Tolstoj's ‘Oorlog en Vrede’, heeft ook eenmaal met zijn brooddronken vrienden een politie-officier op een beer vastgebonden en hem zoo in de rivier gegooid. Hij is betrekkelijk gauw een bezadigd

mensch geworden; maar ook, als wij hem niet anders kenden, dan uit den tijd van zijn losbandig leven, toch zouden wij van hem houden. Dat heeft hij natuurlijk te danken aan de mooie manier, waarop Tolstoj hem aan ons beschreven heeft, maar een feit is het, dat de liederlijke Pierre van het begin van het boek niet alleen leeft als een schepping van den geest van Tolstoj, maar ook veel voorkomt als reëel persoon in de Russische samenleving. Zoo'n man is ons sympathiek, zei ik, niettegenstaande zijn fouten. En waardoor komt dat? Laat ik beginnen met een klein stukje uit Dostojewskij's hierboven al genoemde artikel 'Wlas' te vertalen, waar deze den Duitschen en den Russischen dronkaard vergelijkt. Natuurlijk is het Dostojewskij eenvoudig om een algemeene karakteristiek te doen, en al zegt hij het niet uitdrukkelijk, hij erkent toch natuurlijk wel degelijk, dat niet elke Duitsche of Russische dronkaard precies aan het door hem beschreven type moet beantwoorden. 'De Russische dronkaard is walgelijker dan de Duitsche, maar de Duitsche is ongetwijfeld dommer en belachelijker dan de Russische. De Duitschers zijn een volk, bij uitnemendheid zelfgenoegzaam en hoogelijk ingenomen met zichzelf. En bij den dronken Duitscher komen die hoofdtrekken van zijn volksaard scherper uit in evenredigheid met het opgedronken bier. De dronken Duitscher is buiten twijfel een gelukkig mensch en nooit schreit hij, hij zingt lofliederen op zich zelf, en hij is pedant op z'n eigen persoon. De Russische dronkaard drinkt graag van smart en dan schreit hij. En als hij al eens rumoerig wordt, dan is hij niet gewichtig, maar eenvoudig-weg speelt hij op. Altijd brengt hij zich dan een of andere beleediging te binnen, en hoont den beleediger, of deze aanwezig is of niet. Hij betoogt brutaal-weg, dat hij bijna een generaal is desnoods, hij scheldt de menschen vreeselijk uit, als men hem niet gelooft, en om u te overtuigen, roept hij ten langen laatste altijd "karaoel" (letterlijk "wacht, bewaking", verder: "hulp, moord en brand".) Maar weet je, waarom hij zich zoo liederlijk gedraagt, en waarom hij ook "karaoel" roept? Omdat hij in het diepste van zijn dronkenmans-ziel zelf zeker er van overtuigd is, dat hij in 't geheel geen "generaal" is, maar niets dan een vuile dronkenlap en walgelijker dan een zwijn. En zooals bij dit microscopische voorbeeld is het ook bij een groot. De allergrootste smeerlap, zelfs de man die het allermeest praalt met zijn cynisme en zijn gedistingeerde zonden, zoodat domme menschen hem zelfs nadoen, voelt toch door een zeker instinct, in het diepste van zijn liederlijken geest, dat hij per slot van rekening maar een deugniet is en niets meer. Hij is boos op zichzelf, het zelfverwijt in zijn hart wordt grooter, en hij wreekt dit op zijn omgeving; hij is als een bezetene en op iedereen valt hij aan en dadelijk komt hij tot het alleruiterste, terwijl hij vecht met zijn lijden dat zich van minuut tot minuut ophoopt in zijn hart, en tegelijk zich als 't ware met genot er aan te goed doet. Als hij in staat is, zich op te beuren uit zijn vernedering, dan straft hij zichzelf vreeselijk'...

Maar laat ik hier mijn citaat afbreken. Uit wat ik vertaalde, blijkt ons, hoe in 't algemeen de liederlijke Rus, al is hij nog buitensporiger dan men 't in West-Europa gewoonlijk ziet, een bij uitstek tragische, en tot zekere hoogte sympathieke persoonlijkheid is. Natuurlijk kan men moeilijk aantoonen, dat het werkelijk zoo is, als men niet zelf Rusland even goed kent als zijn eigen land; maar wat ons aan persoonlijke ervaring te kort schiet, dat wordt zeker goed gemaakt door de autoriteit van een scherp waarnemer en een ervaren psycholoog als Dostojewskij. En ook zijn wij, juist door deze eigenschappen van den schrijver, in staat ons in te denken in het zieleleven van zijn fantastische helden. Het boven meegedeelde ‘avontuur’ uit Dimitrij Karamazow's leven is volkomen begrijpelijk voor ieder die Dostojewskij's boek leest en evenzoo gaat het met alles, wat ons daarin van Dimitrij wordt verteld. Het ‘geval met Katerina Iwanowna’ vertelt Dimitrij aan Aleksej in het tweede van drie hoofdstukken, getiteld: ‘De biecht van een gloeiend hart.’ Het derde hoofdstuk, dat nog als bijschrift heeft: ‘Met de hielen naar boven’ behandelt het wanhopige besluit, dat Dimitrij neemt voor de toekomst; het eerste is meer bespiegelend en misschien het best in staat, om ons den jongen man goed te doen kennen. Van dit hoofdstuk is de volledige titel: ‘Biecht van een gloeiend hart. In verzen’; want Dimitrij begint zijn ‘biecht’ met Schiller's hymne ‘an die Freude’ en telkens onderbreekt hij zijn meedeelingen met verzen van dezen dichter; Duitsch kent hij niet, en de coupletten worden ons dan ook in Russische vertaling gegeven. Als hij in het begin van zijn ontboezemingen drie coupletten van ‘das eleusinische Fest’ heeft aangehaald, en als hij dan in de beschrijving van de rondzwervende godin Ceres is toegekomen aan de regels, die bij Schiller luiden:

> Ja, so weit sie wandernd kreiste,
> Fand sie Elend überall,
> Und in ihrem grossen Geiste
> Jammert sie des Menschen Fall,

dan begint Dimitrij te snikken, en grijpt zijn broer bij de hand. ‘Des Menschen Fall’! Die woorden maken altijd zoo'n diepen indruk op hem. Ja, zegt hij, ‘vreeselijk veel heeft een mensch op aarde te lijden, vreeselijk veel ongeluk is zijn lot! Denk niet, dat ik eenvoudig maar een ploert met den officiersrang ben, die cognac drinkt en liederlijk leeft. Broer, ik denk bijna uitsluitend hierover, over dien mensch in zijn vernedering, als ik ten minste niet lieg. God geve, dat ik nù niet lieg en niet pedant ben. En daarom denk ik aan dien mensch, omdat ik zelf zoo'n mensch ben.

> Dass der Mensch zum Menschen werde,
> Stift' er einen ew'gen Bund
> Gläubig mit der frommen Erde,
> Seinem mütterlichen Grund.

‘Maar kijk, alleen hierin zit het 'm: hoe zal ik een eeuwig verbond sluiten met de aarde? Ik kus de aarde niet, ik snijd haar niet in de borst; moet ik nu een boer worden of een herdertje? Ik ga voort en ik weet niet: of ik in stank en gemeenheid ben terecht gekomen dan wel in het licht en de vreugde. Kijk, dat is het ellendige, want alles op de wereld is een raadsel! En wanneer ik geheel opging in de aller- allerschandelijkste gemeenheid (en dat is het eenige, wat ik heb gedaan), dan las ik altijd dat gedicht over Ceres en den mensch. Heeft het mij genezen? In 't minst niet! Want ik ben een Karamazow. Want als ik zoover ben, dat ik mij in den afgrond stort, dan doe ik dat zoo direct, met het hoofd naar beneden en de hielen naar boven, en zelfs doet het mij plezier, dat ik juist in zoo'n smadelijke houding neerval, en ik beschouw dat als iets moois voor mijzelf. En kijk, in het allerdiepste van mijn vernedering hef ik op eens een hymne aan: Laat ik vervloekt zijn, laat ik een gemeene ploert zijn, maar laat ook ik den zoom kussen van het kleed, waarin mijn God zich hult; al volg ik ook tegelijkertijd den duivel, toch ben ik Uw zoon, Heer, en U heb ik lief, en ik gevoel die vreugde, zonder welke de wereld niet kan bestaan.’

Er volgen eenige coupletten uit het lied ‘an die Freude’ en de verdere bespiegelingen sluiten zich aan bij een paar regels hieruit:

> Küsse gab sie [die Freude] uns und Reben,
> Einen Freund, geprüft im Tod,
> Wollust ward dem Wurm gegeben,
> Und der Cherub steht vor Gott.

‘Die worm, broeder’, zegt dan Dimitrij tegen Aleksej, ‘dat ben ik, en dit heeft speciaal op mij betrekking. En wij Karamazow's zijn allemaal zoo, en ook in jou, in den cherub, leeft die worm en doet stormen opkomen in je bloed. Ja - stormen, want wellust - is een storm, meer dan een storm! Schoonheid, dat is een vreeselijk, verschrikkelijk ding! Vreeselijk, omdat het ondefiniëerbaar is, en er kan daarom geen definitie van gegeven worden, omdat God alleen raadsels heeft opgegeven. Hier gaan de oevers ver van elkaar af, hier leven alle contradicties bij elkaar. Ik ben heel onontwikkeld, broer, maar ik heb hierover veel gedacht. Er zijn vreeselijk veel geheimen! Er zijn al te veel raadsels, die het den mensch op aarde benauwd maken. Los ze op, zoo goed je kunt, en kom dan droog uit het water. Schoonheid! En dan kan ik het niet uitstaan, dat menigeen, zelfs menschen met een edel hart en een groot verstand, begint met het ideaal van de Madonna en eindigt met het ideaal van Sodom. Nog vreeselijker; wanneer iemand, met het ideaal van Sodom in zijn ziel, toch ook het ideaal van de Madonna niet verloochent, en wanneer hiervoor zijn hart gloeit, ja waarachtig er voor gloeit, waarachtig, net zooals in de jonge zonde-looze jaren. Neen, een mensch is breed, al te breed zelfs, ik zou

hem enger willen maken. De duivel mag weten, hoe dat zit. Nota bene! Wat zich aan ons verstand voordoet als gemeenheid, dat is voor ons hart gewoonweg schoonheid. Is er dan in Sodom schoonheid? Je moogt gerust gelooven, dat zij voor de groote meerderheid van de menschen in Sodom haar zetel heeft. Wist je dat geheim of niet? IJselijk is het, dat schoonheid niet alleen iets vreeselijks, maar ook iets geheimzinnigs is. Hier strijdt de duivel met God en het slagveld, dat zijn de harten van de menschen.'

Het is de gewone Russische kwaal, waaraan Dimitrij Karamazow lijdt: niet-kunnen-leven, niet weten, wat aan te vangen met het leven, aan den mensch door God geschonken. Vooral is dit een kwaal van de hoogere standen. Trouwens, dat spreekt van zelf: hoe minder iemand is aangewezen op een bepaalde levensrichting en hoe meer hij kennis maakt met menschen van verschillende ideeën en verschillende werkzaamheden, des te meer gelegenheid is er, om zich te verdiepen in de tegenstrijdigheden in het menschelijk leven, en om het spoor bijster te worden, waarlangs het individu zijn levensweg moet afleggen. Bij sommige naturen is het gevolg een losbandig leven, zooals Dimitrij Karamazow leidt; hoe minder iemand te arbeiden heeft, hoe meer kans er zal zijn, dat hij op deze manier aan de zwakheden van zijn natuur toegeeft. Maar er is ook nog een geheel andere weg, dien maar al te veel Russen opgaan: zij beginnen met veel na te denken over belangrijke levenskwesties, zij tobben er over, tot ze eindelijk tot een hoogen graad van scepticisme komen, die bij ons in West-Europa veel zeldzamer gevonden wordt. Zoo iemand is Iwan Karamazow, de jongere broer van Dimitrij. Hij heeft een helder verstand en is goed ontwikkeld; maar helaas blijkt ook hier al weer, dat dit voor een Russische 'breede natuur' lang niet altijd benijdenswaardige voorrechten zijn. - Ja, menigmaal krijgt men den indruk, alsof de invloed van het 'beschaafde' West-Europa ook in dit opzicht verderfelijk is geweest. Langen tijd is bij ons de gangbare opinie geweest, dat Peter de Groote een goed werk heeft verricht, door Rusland te gaan hervormen tot een Europeeschen staat en het kennis te doen maken met Westersche cultuur. Maar in Rusland zijn er vanaf 1700 tot onze dagen toe tallooze menschen geweest, niet onontwikkelde of kleinzielige menschen, maar mannen met een goed verstand en een ruimen blik, die de hervormingen van Peter beschouwen als een ramp, die over Rusland is gekomen en Peter zelf als een kortzichtig tiran, die zijn volk niet kende. Bij ons hoort men zelden op deze manier over Peter spreken, maar wel zal menigeen zeggen, dat het Russische volk nog niet rijp is voor onze West-Europeesche toestanden en ideeën. Nu, dat komt zoo ongeveer op hetzelfde neer; alleen veronderstelt deze laatste voorstelling van de zaak als een vaststaand axioma: dat inderdaad onze Westersche maatschappij bijzonder hoog staat, zoodat men mag verwachten, dat dergelijke toestanden voor ieder volk een zegen zullen zijn. Hoe dit zij, wij zien dagelijks, - en al twee eeuwen lang heeft men dat kunnen

zien -, waartoe in Rusland de navolging van Europa voert. Peter heeft gepoogd van zijn rijk een Europeeschen staat te maken en eenigen van zijn opvolgers hebben dat werk voortgezet. Wat is het resultaat? Alle misbruiken en wantoestanden, die zich hier en daar in het Westen wel eens vertoonen, bestaan in Rusland op veel grooter schaal. Men streeft er naar, al twee eeuwen lang, een leger en een vloot te krijgen, even goed als die van de Westersche naburen: in hoeverre dat gelukt is, heeft de jongste oorlog bewezen, een oorlog tusschen twee naties, die beide de Europeesche cultuur hebben nagevolgd. Peter heeft aan zijn land een ambtenaarsstand (of liever 14 van zulke standen) gegeven en nergens vertoonen de ambtenaars zoo de ‘fautes de leurs qualités’ als in Rusland. En ten slotte: bij ons wordt er wel eens over geklaagd, dat de menschen zoo sceptisch worden, dat er zoovelen zijn, die, bij het groote aantal richtingen en partijen van onze dagen, geheel het spoor bijster zijn: nergens is dat zóó sterk als in Rusland; ik geloof, niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat de grootste helft van de jongere intellectuels tot deze categorie van menschen behooren; er zijn er onder, die volkomen er van overtuigd zijn, dat wij toch niet kunnen uitmaken, welke wereldbeschouwing de juiste is en dat wij dus de wereld haar eigen loop maar moeten laten volgen, zonder ons verder in het ‘hoe’ en ‘waarom’ van de dingen te verdiepen; maar aan dit stadium van absoluut scepticisme gaat er een vooraf van het dwepen met idealen; helaas echter wisselen bij velen die idealen met den dag. Ik herinner mij, hoe ik, in Rusland zijnde, eens ging wandelen met een student, en hoe hij mij meedeelde, dat zijn godsdienstige ideeën niet veel verschilden van de leer van de orthodoxe Russische kerk; in 't algemeen hield hij de tradities van zijn rijk hoog, voegde hij er bij. Toen ik hem den volgenden dag vroeg, of hij meeging, om het keizerlijk paleis te bekijken, zei hij heel ernstig, dat zoo'n paleis te veel een symbool was van dat verderfelijke autocratische regeeringssysteem, dan dat iemand van zijn ideeën er binnen zou willen gaan. Ik verbaasde mij toen, maar als men eenigen tijd in Rusland is, houdt men wel op met zich over zulke dingen te verwonderen.

Deze uiting van de ‘breede natuur’ is ons ook al weer door Dostojewskij meesterlijk beschreven; men moet maar eens ‘de Booze Geesten’ lezen: dan zal men gauw er van overtuigd zijn, hoe verderfelijk ook in dit opzicht de invloed van West-Europa werkt. Geen idee van eenig belang, dat ergens in Europa wordt uitgesproken, of dadelijk zijn er vele Russen, die het tot het hunne maken; ja zij werken het uit tot consequenties, waar elders nog niemand aan toe was gekomen; maar lang duurt het niet, of zij geven het weer op voor nieuwere denkbeelden. Typeerend is in de ‘Booze Geesten’ de beschrijving van een vergadering van een revolutionnair comité; men komt bijeen om over de organisatie van een oproer te spreken, maar men geraakt tot geen resultaat, ja, men komt niet eens aan een ernstige bespreking van de

kwestie toe; daarvoor zou 't noodig zijn, dat er over zuiver principiëele vragen overeenstemming heerschte, maar 't blijkt al dadelijk, dat hierover geen twee het eens zijn. Een is er, wiens ideeën men meende te kennen, maar die nu een lang stuk gaat voorlezen, waarin geheel andere denkbeelden worden uitgesproken; maar deze nieuwe denkbeelden, zegt hij, zijn *het juiste inzicht.* In hetzelfde boek treedt een bijzonder krachtige persoonlijkheid op, die indertijd enthusiastisch kon spreken over het ideaal van het 'God-dragende' Russische volk, en in dien tijd verschillende menschen hiervoor heeft gewonnen. Later hoort hij diezelfde leer met hartstocht voordragen door een van zijn vroegere 'leerlingen'; maar dan blijkt het, dat hij er niet meer voor over heeft dan een schouder-ophalen; over dat achterlijke standpunt is hij al lang heen, en hij vindt het eenigszins bespottelijk, dat iemand anders nog niet zoover is.

Zoo'n scepticus is ook Iwan Karamazow. Dostojewskij laat hem aan ons zien van alle zijden, in zijn omgang met vreemden, met zijn vader, met zijn broer Aleksej, aan wien ook hij zijn confidenties doet, enz., en daardoor kennen wij hem beter, dan één hem kent van al die personen, met wie hij in aanraking komt. Op de buitenwereld, zegt Dostojewskij, maakte hij den indruk van een flink, degelijk jongmensch, en toen hij op zekeren dag in het huis van zijn vader, die een volkomen vreemde voor hem was, verscheen, toen verwonderde iedereen zich, wat zoo'n ingetogen, degelijk persoon toch wel zocht in zoo'n losbandig en ontuchtig huis. Iwan had toen moeilijke jaren achter zich. Zijn vader had zich nooit met hem bemoeid; door bedienden en door vreemden was hij opgevoed, en zoodoende was hij een in zichzelf gekeerde jonge man geworden; steeds voelde hij zich gegeneerd, dat vreemden hem moesten onderhouden, en dat zijn vader iemand was, over wien in een fatsoenlijk gezelschap niet gesproken werd. Nog jong begint hij al voor zich zelf te zorgen, eerst door lessen te geven voor een kwartje per uur, en dan al gauw ook door het schrijven in kranten en tijdschriften. Hiermee heeft hij nog al succes, en geen wonder, want hij is iemand met een helder verstand. Juist voordat wij met hem kennis maken, heeft hij een artikel geschreven over de verhouding van kerk en staat, dat de algemeene aandacht heeft getrokken, en - vreemd genoeg - bijval heeft gevonden van alle mogelijke kanten: van geestelijken en burgers, en zelfs van overtuigde atheïsten. Wanneer Dostojewskij ons in het begin van den roman een overzicht geeft van Iwans jeugd, dan hooren wij niet veel aangaande deze brochure; uitvoeriger wordt er verderop over gesproken, wanneer Iwan zelf in een gesprek met eenige geestelijken zijn ideeën uiteenzet. Dan hooren wij hem o.a. dit zeggen: 'de kerk moet het heele rijk in zich bevatten en niet slechts een hoekje hiervan innemen, en als dat nu om de een of andere reden onmogelijk is, dan moeten wij toch ongetwijfeld, als wij de zaken goed beschouwen, dit als het rechtstreeksche en voornaamste

doel stellen van de geheele ontwikkeling van de Christelijke samenleving.' En verderop: 'De kerk moet niet naar een bepaalde plaats in het rijk zoeken, zooals "elke maatschappelijke bond" of als "een bond van menschen voor godsdienstige doeleinden" (zooals zich de auteur, dien ik aanval, uitlaat over de kerk), maar integendeel moet ieder rijk van deze aarde tenslotte geheel kerk worden, en niets anders worden dan alleen kerk, na eerst van alle streven, dat niet in overeenstemming is met dat van de kerk, afstand te hebben gedaan.' Wat is nu de schrijver van deze brochure voor iemand? Wij zijn eerst allicht geneigd om het eens te zijn met het oordeel van velen uit zijn omgeving: dat Iwan een braaf, degelijk mensch is, zonder meer. Maar wanneer wij bedenken, hoe de brochure in den smaak valt zelfs van atheïsten, dan komt er twijfel bij ons op, of zoo'n eenvoudige beoordeeling wel volkomen juist is; en als wij verder de gesprekken volgen, dan krijgen wij vreemde dingen te hooren. Iwan is van meening, dat er geen naastenliefde en geen deugd bestaan kan, zoodra een mensch ophoudt aan de onsterfelijkheid te gelooven. Een oude geestelijke oppert dan het vermoeden, dat Iwan een ongelukkig mensch is. 'Waarom ongelukkig?' vraagt Iwan. - 'Omdat u zelf hoogstwaarschijnlijk noch aan de onsterfelijkheid van uw ziel gelooft, noch zelfs aan datgene, wat u over de kerk en de kerkelijke kwestie hebt geschreven'. - 'Misschien hebt u wel gelijk'. - Als wij dat lezen, zouden wij dan niet gelooven, dat Iwan 'theologische artikels voor de grap laat drukken, met een of andere onbekende, heel domme bedoeling, terwijl hij zelf een atheïst is en dat in zijn gemeenheid zelf bekent'? Zoo laat zich een jongmensch, die in den roman een verre van mooie rol speelt, uit over Iwan. Zou het oordeel juist zijn? Gedeeltelijk. Zooeven haalde ik Iwans woorden aan: 'Misschien hebt u wel gelijk'. Hierop laat hij direct volgen: 'Maar toch heb ik meer gewild dan een grapje maken'. En de geestelijke heeft volkomen gelijk, als hij antwoordt: 'Meer dan een grapje maken, dat is waar. Deze kwestie is niet uitgemaakt in uw hart en dit wordt er door gemarteld. Maar ook een martelaar geniet bijwijlen graag van zijn wanhoop, en 't is alsof hij ook dat uit wanhoop doet. En in den laatsten tijd vermaakt u u ook uit wanhoop - met tijdschriftartikels en discussies, zonder zelf aan uw redeneeringen te gelooven, en in u zelf er om lachend, terwijl het hart u pijn doet,... In uw gemoed is deze kwestie niet opgelost, en hierin ligt uw groote ongeluk, want zij verlangt dringend een oplossing.'

Evenals zijn broer Dimitrij spreekt Iwan zijn ideeën het duidelijkst en het krast uit in een gesprek met Aleksej en het culminatie-punt hiervan hebben wij in het hoofdstuk, getiteld: 'De Groot-Inquisiteur', een 'vreeselijk' hoofdstuk, zooals ik het wel heb hooren noemen. Ik herinner mij, dat ik eens met een Rus sprak over Rostojewskij. Toen ik hem zei, dat ik het liefst 'De broeders Karamazow' las, schudde hij zijn hoofd en vroeg mij, of ik ook 'den Groot-Inquisiteur' had gelezen.

Natuurlijk had ik dat wel, want het is een hoofdstuk midden uit den roman. Maar toen hij hoorde, dat ik dat gedeelte heel mooi vond, scheen hij medelijden met mij te krijgen; hij keek somber voor zich en zei eenige keeren: ‘vreeselijk, vreeselijk!’ Wat zou hij daarmee hebben bedoeld? Zeer zeker niet, dat hij dat hoofdstuk leelijk vond; maar veeleer: dat de lectuur van zoo iets voor menigeen niet goed is en hem op gedachten brengt, die maar liever verre van hem moesten blijven. Menigeen is er, ook in West-Europa, die tobt over de vele raadselen in deze wereld, die hij niet op kan lossen, over de vele tegenstrijdigheden, die zijn geest niet met elkaar kan verzoenen. De ‘breede natuur’ van den Rus lijdt hieronder nog veel meer dan wij; hij formuleert de kwesties als met een zeker demonisch genoegen, zoo scherp mogelijk, stelt zichzelf ten slotte voor de ijselijkste conclusies en consequenties, en voelt een soort van genot, als hij zijn eigen geest daarmee foltert. Welnu, leeft in iemands hart die demon van zelf-marteling, dan handelt hij verstandig, als hij den ‘Groot-Inquisiteur’ niet leest.

De grondgedachte van dit hoofdstuk spreekt Iwan Karamazow herhaalde malen uit, onder andere even vroeger in zijn gesprek met Aleksej met deze woorden: ‘De liefde van Christus voor de menschen is, dunkt mij, een wonder, onmogelijk op aarde. 't Is waar, hij was God. Maar wij zijn geen goden’. Ongelukkig, wie hierover gaat tobben! Men kan tot de conclusie komen: ‘laten wij dan er naar streven, goden te worden’, maar ook een andere oplossing is mogelijk: ‘wij kunnen niet zijn als God, dus: - om in Karamazow-taal te spreken - alles is geoorloofd’. Iwan redeneert over dit en verwante thema's langen tijd door met zijn broer, en ten slotte gaat hij er toe over, om dezen het ‘poëem’ te vertellen, dat hij een jaar geleden heeft gemaakt en dat hij den titel zou willen geven: ‘de Groot-Inquisiteur’. Zeer in 't kort zal ik een en ander ervan meedeelen.

Het ‘poëem’ speelt in Spanje, in Sevilla, in de 16de eeuw. Opeens - juist den vorigen dag had de kardinaal-Groot-Inquisiteur honderd ketters laten verbranden, ‘ad maiorem gloriam Dei’ - verschijnt Christus op aarde. Het volk kent hem dadelijk. ‘Zwijgend loopt hij te midden van hen voort, met een rustigen glimlach van eindeloos erbarmen’. De menigte volgt hem en hij doet met de woorden ‘Talitha koemi’ een gestorven meisje uit den dood opstaan. Dat ziet de 90 jarige kardinaal-Groot-Inquisiteur. Hij herkent den wonderdoener dadelijk. Hij komt nader, eerbiedig wijkt het volk op zij en hij laat Christus gevangen nemen en naar den kerker brengen. Daar bezoekt hij hem en heeft een lang gesprek met hem, of liever gezegd, spreekt hem langen tijd toe; want de Gevangene antwoordt niet één woord. Uit wat de Inquisiteur zegt, kan ik slechts een enkelen greep doen. Ik hoop, dat het mij gelukken zal, zóó althans eenigszins een idee van het uitvoerig origineel te geven. De Inquisiteur gaat in hoofdzaak uit van de

Verzoeking in de Woestijn. Waarom heeft Christus niet van de steenen brood willen maken en dat geven aan de menschheid? Dat hij dat niet wou, was onverstandig, want: mogen er al tientallen en duizendtallen menschen in staat zijn, Hem te volgen ‘in naam van het hemelsche brood’, millioenen zijn daartoe niet in staat. De menigte wil afgoden dienen en zal dat ten eeuwigen dage blijven willen. Waarom, vraagt de Inquisiteur, hebt Gij hen daartoe niet in de gelegenheid gesteld? Nu moeten wij Uw fout goedmaken en den menschen een afgod geven, zeggende, dat ‘wij aan U gehoorzaam zijn en heerschen in Uw naam.’ Maar 't is waar, dat van brood alleen de mensch niet leven kan. ‘Het geheim van het bestaan van den mensch ligt niet eenvoudig daarin, dat men leeft, maar waarvoor men leeft. Als hij zich niet duidelijk voorstelt waarvoor hij leeft, zal de mensch niet willen leven en veeleer zich zelf vernietigen, dan op aarde blijven, al waren er rondom hem heen ook allemaal brooden’. Het komt er dus op aan, den mensch iets te geven, waarvoor hij leven kan. Heeft Christus dat gedaan? Neen, want de menschelijke geest is van nature ‘oproerig’ en de eenige middelen, waarmee men hem kan regeeren, zijn ‘het wonder, het geheim en de autoriteit’, niet ‘de vrijheid’. Het is niet te ontkennen, Christus stond hoog boven ons gewone menschen, toen hij weigerde, boven van den tempel van Jeruzalem naar beneden te springen en toen hij aan de verzoeking weerstond, toen men hem hoonde en zei: ‘Daal neer van het Kruis, en wij zullen gelooven, dat Gij het zijt’. Hij geloofde in God, ook zonder dat hij wonderen zag gebeuren. Maar hij overschatte den mensch, toen hij meende, dat ook deze het wonder kon missen om te gelooven. Er zijn er die dat kunnen, maar zij zijn weinig in aantal. En wat kunnen de anderen er aan doen, dat zij niet zoo hoog staan? Dat is toch hun schuld niet? Is Christus dan alleen gekomen voor uitverkorenen? Ja, als men verlangt, dat de menschen uit vrijen wil Zijn Kruis zullen opnemen en Hem volgen, dan moet men dat aannemen. Hoe dit te rijmen is, dat is een onbegrijpelijk geheim... Maar als er hier een geheim schuilt, dan hebben wij ook het recht een geheim te prediken en den menschen te leeren, dat niet de vrije beslissing van hun hart hoofdzaak voor hen is en ook niet de liefde, maar het geheim, waaraan zij blind moeten gehoorzamen.’ Wat is nu wel het groote geheim, waardoor wij, die de menschen, ook de zwakken onder hen, liefhebben, er in slagen geluk te brengen op aarde? Dat ‘wij niet gaan met U, maar met Hem (den duivel)’. De duivel toonde Christus al de rijken van de aarde en bood hem die aan. Christus weigerde, maar de kerk van Christus ging later op het aanbod gaarne in: ‘Wij hebben van hem Rome en het zwaard des Keizers gekregen en hebben ons zelf tot de vorsten van de aarde, tot de eenige vorsten uitgeroepen, al hebben wij ook tot nog toe onze taak niet kunnen ten einde brengen’. Wat is van dit alles het gevolg? Voor den echten Christus is een pseudo-Christus in de plaats gekomen; de groote menigte

weet dat niet en vertrouwt gaarne al haar geheimen toe aan de zgn. vertegenwoordigers van Christus op aarde: zij nemen de zonden van de menschen op hun eigen schouders en dezen leven gelukkig. ‘Wij alleen’, zegt de Inquisiteur, ‘die het geheim bewaren, zullen ongelukkig zijn. Er zullen zijn duizenden millioenen gelukkige kindertjes en honderdduizend, die lijden, die den vloek van de kennis van goed en kwaad op hun schouders hebben genomen’. En wanneer wij door onze autoriteit aan de menigte eerst toestaan te zondigen en hen daarna van den last van de zonde bevrijden, dan doen wij dit alleen, gedreven door een intense liefde voor de menschheid, die deze menschheid gelukkiger wil maken, dan zij zijn kan door den echten Christus te dienen. Dus - en daarmee eindigt de Inquisiteur zijn predikatie - ‘indien iemand meer dan alle anderen onzen brandstapel verdiend heeft, zijt Gij het’. ‘Morgen aan den dag zult gij die gehoorzame kudde zien, die op mijn eersten wenk zich zal haasten, de gloeiende kolen op te stapelen voor Uw brandstapel, waarop ik U zal verbranden, omdat Gij ons zijt komen hinderen’. - En aldus wou Iwan zijn ‘poëem’ dan laten eindigen: ‘Als de Inquisiteur zwijgt, dan wacht hij een poosje, wat de Gevangene hem zal antwoorden. Zijn zwijgen hindert hem. Hij heeft gezien, hoe de Gevangene aldoor naar hem heeft geluisterd, aandachtig en rustig hem recht in de oogen kijkende en klaarblijkelijk niet van plan, hem iets te antwoorden. De oude man wenschte wel, dat Hij iets zeide, al was het dan ook iets bitters, iets vreeselijks. Maar opeens nadert Hij den grijsaard zwijgend en kalm kust hij hem op zijn bloedlooze, negentigjarige lippen. Dat is alle antwoord. De oude man siddert. De randen van zijn lippen beven. Hij gaat naar de deur, maakt die open en zegt tot Hem: Ga weg en kom niet meer terug.. kom heelemaal niet weer... nooit, nooit! En hij laat hem uit op het donkere plein van de stad. De Gevangene gaat weg’. - ‘En de grijsaard?’ vraagt Aleksej. - ‘De kus brandt hem op het hart, maar de oude man blijft bij zijn vroegere meening.’

Het ‘poëem’ van den Groot-Inquisiteur is door Dostojewskij niet in de eerste plaats bedoeld als een critiek van Iwan Karamazow of van hem zelf op het Katholicisme; de hoofdzaak is, dat wij er den gedachtengang uit leeren kennen van den ontwikkelden Rus, die peinst en tobt over de tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid, tusschen God en de wereld. Ook Dimitrij beklaagt zich, dat een mensch tegelijkertijd Sodom en de Madonna kan aanbidden; maar bij hem, den minder diep denkende, is het voornamelijk een kwestie van gevoel. De ‘geleerde’ Iwan dringt dieper door in de kwesties, hij beredeneert en analyseert ze, maar evenmin als zijn broer komt hij tot een bevredigend resultaat. Hij zal niet, zooals Aleksej eerst geneigd is te veronderstellen, zoo dadelijk wetens en willens denzelfden weg opgaan als de Inquisiteur; den anderen weg evenmin. Maar juist doordat hij het met zichzelf niet eens is, is hij er nog ellendiger aan toe. Helaas kennen wij de

geschiedenis van Iwan in de volgende jaren van zijn leven niet. Aan het eind van het boek is hij doodziek. Zou Dostojewskij hem hebben laten beter worden, als het hem gegeven was geweest, het tweede deel van zijn roman te schrijven? Zouden wij dan misschien hieruit een anderen Iwan Karamazow kennen, gelouterd door de hartschokkende gebeurtenissen, waarin hij betrokken is geweest, gelouterd ook onder invloed van zijn broer Aleksej? Ik geef deze veronderstelling alleen als een mogelijkheid; de meeste Russen, die in hun jeugd waren als Iwan, gaan later niet dezen kant op. Wat in hun jonge jaren een onopgeloste kwestie was, blijft dat ook op rijperen leeftijd; alleen vermindert met de jaren hun begeerte, om voor de moeilijke levensproblemen een oplossing te vinden; zij berusten er in, dat de mensch nu eenmaal te laag staat, om een waardig Godskind te zijn, en helaas komt menigeen maar al te vaak tot de treurige consequentie, die ook Iwan niet van zich af kan zetten, dat ‘alles geoorloofd is’; nog tragischer wordt zoo'n persoon, als hij toch altijd zijn idealen blijft behouden en ten slotte zichzelf veracht en beklaagt tegelijk, dat hij toch zoo'n ongelukkig, zwak schepsel is en dat helaas de menschelijke natuur niet in staat is tot iets groots en verhevens. Als wij Iwan Karamazow kennen, dan begrijpen wij wellicht iets meer van zooveel grillige Russische karakters en zooveel vreemde gebeurtenissen, die anders een raadsel voor ons zouden blijven. Iwan zoekt er steeds naar, om een levensprincipe te vinden, dat hem kan leiden bij al wat hij doet; maar hoe meer hij gezocht heeft, hoe grooter zijn onzekerheid is geworden, hoe meer hij wordt heen en weer geslingerd tusschen de meest tegenstrijdige ideeën. Zoo gaat het met heel veel Russen, die behalve met de tradities van het oude Rusland kennis maken met de vele stroomingen, waardoor de geesten in West-Europa worden beroerd. Hoe meer zij deze bestudeeren, hoe grooter hun onzekerheid en hun twijfel worden; meermalen gebeurt het, dat zij meenen (of liever gezegd: graag willen meenen), dat zij nu eindelijk het ware hebben gevonden. Maar och! zoo vaak staan zij dan op het standpunt van Iwan Karamazow, als deze zichzelf zoekt wijs te maken, dat zijn brochure over ‘Kerkelijk recht’ wezenlijk den inhoud bevat van zijn eigen overtuigingen, of wanneer hij kort daarop met wanhoop in het hart erkent, dat ‘alles geoorloofd is’.

Misschien zou een revolutionnaire beweging in Rusland groote kans van slagen hebben, als de jongere mannen van het intellect één gemeenschappelijk ideaal hadden, waarvoor zij streden. Maar wat kan men verwachten, als het is - met een kleine overdrijving gezegd - zooveel hoofden zooveel zinnen? en als van velen, zelfs van mannen van beteekenis en van invloed, de ideeën met den dag wisselen? Iwan Karamazow is ten minste nog een degelijk denker, die met grooten ernst de problemen onder de oogen ziet. ‘Natuurlijk’, zegt hij, sprekende over de verhouding van de wereld tot God, ‘natuurlijk zal ik niet alle tegenwoordige axioma's van Russische jongens over dit onder-

werp de revue laten passeeren, die allemaal gewoonweg zijn afgeleid uit Europeesche hypothesen; want wat daarginds een hypothese is, dat is bij den Russischen jongen dadelijk een axioma, en niet alleen bij de jongeren, maar wij mogen wel zeggen, ook bij hun professoren; want in onzen tijd zijn de Russische professoren heel dikwijls net precies zulke kleine jongens'. Zoo gaat het, waar gesproken wordt over godsdienst; zoo gaat het ook, waar de staatkunde aan de orde komt. Als eenige menschen elkaar in een logement ontmoeten, menschen, die elkaar nog nooit hebben gesproken en elkaar misschien later nooit weer zullen zien, - waarover zullen zij dan spreken? Als 't Russen zijn, zegt Iwan Karamazow, dan hebben zij het 'over wereld-problemen: bestaat er een God, bestaat er onsterfelijkheid? En de menschen, die niet aan God gelooven, welnu die gaan spreken over 't socialisme of over 't anarchisme'. - 't Is treurig maar waar; zóó gaat het in Rusland: 'een groot aantal van de origineelste Russische jongens doen in onzen tijd niets anders dan over problemen van de eeuwigheid spreken'. Iwan, dat herhaal ik, staat veel hooger, in ontwikkeling en in karakter, dan deze 'jongens', en zulke degelijke, ernstige jongelui zooals hij zijn in Rusland niet zeldzaam: zij denken dieper door, redeneeren degelijker, zijn niet zoo gauw met een oordeel gereed: zij lijden intenser onder de tegenstrijdigheden, die zij niet kunnen oplossen; maar toch, in den grond zijn het dezelfde menschen als die 'Russische jongens'. En wanneer de voortvarendheid van de jeugd voorbij is, ziet men vaak, dat allen, de meer en de minder ontwikkelden, de ernstigen en de oppervlakkigen, tot hetzelfde wanhopige fatalisme komen; zij berusten in het leven, zooals het is, of liever: zooals het zich aan hen voordoet en maken zich van de moeilijkste levensproblemen af met het woord 'nitsjewo.'

De meeste menschen in onze dagen kennen dat woord: het is een van de eigenaardigste, die de Russische taal bezit. Eigenlijk beteekent het 'niets' en het wordt ook ongeveer in alle gevallen gebruikt, waar wij 'niets' kunnen zeggen. Maar zijn gebruiks-sfeer is grooter. Vraagt men iemand den weg en bedankt men hem dan voor de inlichtingen, dan is er veel kans, dat hij antwoordt: 'nitsjewo' ''t is geen bedankje waard', 'bitte'. Een zeer gewone beteekenis is deze: 'er valt niets van te zeggen, gewoon, vrij goed'. Bijvoorbeeld: 'Hoe gaat het met u?' 'Nitsjewo'. - 'Is hij nog al aardig?' 'Ja, nitsjewo'. - 'Hij spreekt nitsjewo Russisch' (niet = 'hij spreekt niets geen Russisch,' maar: 'hij spreekt zijn Russisch wel goed'). - En met ditzelfde woord is een Rus in staat de moeilijkste levensvragen te beantwoorden. Een ambtenaar laat zich in een vertrouwelijk gesprek met een vriend in krachtige termen uit over de wantoestanden in het Russische rijk; hij windt zich meer en meer op, voor geen middel mogen wij terugschrikken, vindt hij, om aan zulke toestanden een einde te maken. Een volgend uur zit hij op zijn kantoor, zijn ondergeschikten laat hij voor

zich kruipen, zelf flikflooit hij zijn superieuren en graag neemt hij eenige roebeltjes aan voor een kleinen dienst, waartoe hij ambtshalve verplicht is, maar dien hij toch veel sneller en veel bereidvaardiger verricht, als er nog een klein voordeeltje mee is te verkrijgen. Hoe is dat alles met elkaar te rijmen? Die vraag stelt menigeen, die zulke practijken uitoefent, aan zich zelf herhaaldelijk; en het antwoord is doodeenvoudig: 'nitsjewo': - hoe zouden wij het kunnen vertalen? Op zeer verschillende manieren: 'Och, laat ons daar maar niet aan denken.' - 'Zoo is het nu eenmaal.' - 'Laat Gods water maar over Gods akker loopen.' - 'Het leven is een onoplosbaar raadsel, vol tegenstrijdigheden.' - Dit, en nog veel meer, ligt in dat eene woord 'nitsjewo'; het is de meest typische uiting van den sceptischen geest van zoovele Russen.

In onzen tijd, waarin men zich zoo bijzonder interesseert voor Russische toestanden, is deze beteekenis van het woord 'nitsjewó' ook in West-Europa bekend geworden en dikwijls wordt zij aangehaald, wanneer iemand eens lucht wil geven aan zijn minachting voor dat scepticisme en die lakschheid, waarvan wij de treurige gevolgen dagelijks in Rusland kunnen waarnemen. Ik geloof, dat die 'nitsjewo'-zeggers in 't algemeen meer ons medelijden verdienen dan onze minachting. Velen van hen komen eerst in dat stadium van denken, nadat hun hart een lange lijdensgeschiedenis achter zich heeft; en bij menigeen, die al wat hij doet, verdedigt of excuseert met een 'nitsjewo', zijn de inwendige stormen nog lang niet tot rust gekomen. Hoe onschuldig hij ook mag glimlachen bij het verkondigen van de meest cynische beweringen: als wij hem in de ziel konden kijken, zouden wij misschien bemerken, dat daar nog altijd veel goede en mooie gedachten leven, misschien meer dan bij ons zelf, en wij zouden ons schamen, dat wij zooeven geneigd waren voor dien mensch niets te voelen dan verachting; ik herhaal het nog eens: veeleer verdient hij ons medelijden, omdat het goede, dat in hem is, krachteloos wordt, doordat het voortdurend een zwaren strijd te strijden heeft met twijfel en slechtheid, - om in Karamazow-taal te spreken: met den duivel, die in elk menschenhart een plaats heeft naast en tegenover God.

Die strijd tusschen God en duivel kan soms heel eigenaardige vormen aannemen. In den tijd, dat ik in Moscou bij een Russische familie woonde, heb ik mij verbaasd over een huisgenoot van mij, die daar ook en pension kwam, toen ik er al een poosje was. Den eersten dag vertelde hij ons met tranen in de oogen, dat kort geleden zijn vrouw hem had verlaten, waarheen wist hij niet; hij ging gebukt onder zijn smart, maar hij begreep, dat hij die verdiende, want hij had zelf de meeste schuld: 's avonds was hij nooit thuis geweest, maar tot laat in den nacht zat hij in de societeit en daar had hij bijna al het geld van zichzelf en van zijn vrouw verspeeld. In den tijd, dat hij onze huisgenoot was, bleef hij somber en berouwvol; maar zijn berouw

uitte zich niet in daden. Hij ging voort met verschillende societeiten te bezoeken; op vijf achtereenvolgende avonden won hij zesduizend roebel en den zesden verspeelde hij er zevenduizend; en daarover sprak hij met de grootste kalmte, alsof 't vanzelf sprak, dat hij, een speler, op zoo'n manier leefde; *hij* kon zich onmogelijk van dergelijke gemeenheden onthouden. Maar eenige malen per dag zonderde hij zich af, in de kerk of in zijn eigen kamer, om daar alleen te zijn met zijn God en in innige devotie zijn hart voor Hem uit te storten.

Deze uiting van de 'breede natuur' lijkt meer op Dimitrij dan op Iwan Karamazow. Hier vinden wij dezelfde losbandige levenswijze als bij Dimitrij, al zijn het dan ook verschillende hartstochten, waaraan zij toegeven. Ook was deze man, evenals Dimitrij onontwikkeld. Maar Dimitrij en Iwan hebben wel zeker hun punten van overeenstemming: beiden zeggen, alsof het een excuus was voor hun buitensporigheden: 'Ik ben immers een Karamazow', en 't is waar, al uit zich de familie-aard bij den een in débauches, bij den ander in een fantastisch geestesleven, de oorzaak van de beide kwalen is dezelfde: beiden hebben dat Karamazow-karakter, dat staat voor niets, waar niets, geen enkele consequentie, te kras voor is. Moeten wij nu zeggen: Karamazowsch = Russisch? Gelukkig is dat niet zonder eenige restrictie waar: de broeders Dimitrij en Iwan zijn inderdaad zeer typische Russen, maar gelukkig gaan de meeste menschen, die het werkelijke leven ons doet kennen, niet tot zulke uitersten, ten deele wel, doordat zij niet in zulke abnormale omstandigheden leven als de familie Karamazow, maar ten deele ook, omdat de 'breedheid' van hun geest niet zulke colossale afmetingen kent.

En gelukkig is het verder, dat bij veel Russen de 'breede' natuur op een heel andere manier optreedt: als wij willen nagaan hoe, dan is Dostojewskij al weer een goede leidsman voor ons, Dostojewskij, die naast Dimitrij en Iwan nog een derden Karamazow heeft geplaatst: den jongsten broer, Aleksej.

(*Slot volgt*).

N. VAN WIJK.

Vulkanen en aardbevingen.

In de laatste tijden zijn verschillende streken der aarde opnieuw het tooneel geweest van ontzettende catastrophen, als gevolg van de geweldige onderaardsche krachten, die van tijd tot tijd onze planeet en hare bewoners teisteren. De aardoppervlakte, gewoonlijk zoo rustig en kalm en zoo vertrouwbaar, als het toonbeeld van alles, wat vast en onwankelbaar is, heeft weer eens eene verschrikkelijke en gevoelige waarschuwing tot ons gericht, om ons te leeren, dat zelfs de natuur, met hare onveranderlijke wetten, toch eigenlijk onbetrouwbaar en onberekenbaar is. Dan ondervinden wij maar al te zeer, dat onder het schijnbaar zoo kalme en passieve omhulsel van onze planeet nog ontembare machten sluimeren, die van tijd tot tijd nog eens ontwaken en wel met des te grootere kracht, hoe langer de tijd van schijnbare kalmte en rust heeft geduurd. En wij gevoelen dan slechts al te zeer al onze machteloosheid tegenover de woedende elementen.

In den regel worden vulkanisme en aardbevingen in één adem genoemd en vooral de jongste gebeurtenissen in Italië en Californië hebben, vooral door hare snelle opeenvolging, bij de meeste menschen voedsel gegeven aan het vermoeden, dat tusschen die beide catastrophen onmiddellijk verband heeft bestaan en dat de eene noodzakelijk een gevolg moet geweest zijn van de andere. Teneinde te onderzoeken, in hoever die meening gegrond is, moeten wij beginnen met de beide natuurverschijnselen eenigszins meer in bijzonderheden na te gaan en de verklaring van hunne oorzaken aan de uitkomsten van het nieuwere natuuronderzoek te toetsen.

Vulkanische uitbarstingen hebben in de laatste jaren herhaaldelijk groote verwoestingen aangericht. Ieder herinnert zich nog het ontzettende drama op het eiland Martinique in 1902, waar de vulkaan Mont Pelée eene geweldige vernieling aanrichtte en de volkrijke stad St. Pierre, met al hare bewoners, in enkele minuten van de aarde werd weggevaagd.

Negen jaren te voren, in 1883, had de verschrikkelijke uitbarsting plaats op het eiland Krakatao aan de Sunda-straat, die over groote uitgestrektheden dood en verderf verspreidde en waarbij, vooral door den ontzettenden vloedgolf, die zich zelfs aan de kusten van Java tot eene hoogte van 100 voet verhief, 50000 menschen het slachtoffer

werden. De zeegolf, die het gevolg was van de verschuivingen der aardkorst, had toen zulk eene geweldige kracht, dat zij zich voortplantte met eene snelheid, die tweemaal zoo groot was als die van het geluid in de lucht en dat zij zich binnen één etmaal langs den geheelen omtrek der aarde verspreidde.

Behalve nog talrijke andere vulkanische uitbarstingen van de laatste jaren, kwam nu de verschrikkelijke eruptie van den Vesuvius op den 8sten April 1906 weer nieuwe onheilen over de menschheid brengen, welke al de rampen van de drie laatste jaren in de schaduw stelden. Ook hier bleek weer, dat de betrekkelijke rust, waarin deze vulkaan in de laatste jaren verkeerde, slechts schijnbaar was en dat zij slechts gediend had, om aan de onderaardsche elementen gelegenheid te geven hunne krachten te verzamelen.

Hoewel in de verschijnselen, waarmede de uitbarstingen van verschillende vulkanen gepaard gaan, vele punten van groote overeenkomst zijn op te merken, zoo komen er toch ook dikwijls bijzondere, individueele verschillen voor, die afhankelijk zijn van de ligging, de hoogte, den aard der gesteenten enz.

In het algemeen wordt eene uitbarsting vooraf aangekondigd door zekere teekenen, die tegenwoordig beter bekend zijn en nauwkeuriger waargenomen worden dan vroeger, zoodat de bewoners der omgeving van den vulkaan intijds gewaarschuwd kunnen worden. Dit was dan ook bij de jongste uitbarsting van den Vesuvius het geval, daar zich op dien berg een observatorium bevindt onder directie van professor Matucci, waar voortdurend waarnemingen gedaan worden. Daardoor waren dan ook bij deze uitbarsting, hoewel zij den vroegeren in hevigheid niet veel toegaf, betrekkelijk weinig menschenlevens te betreuren en bepaalde zich de verwoesting hoofdzakelijk tot die van woningen, have en goed.

Reeds geruimen tijd vóór de eigenlijke uitbarsting zijn de onderaardsche krachten van den vulkaan in zekere beroering en onrust en dikwijls wordt zij door zwakkere of sterkere aardbevingen voorafgegaan, hoewel dit ook menigmaal niet het geval is. Uit den krater stijgt waterdamp op, en het uitstroomen van zwaveldampen, koolzuur, waterstof, boorzuur, tot zelfs van zoutzuurdampen, verkondigt het ontwaken der werkzaamheid in het inwendige van den vulkaan. Vulkanen, wier top boven de sneeuwlinie ligt, zooals de Cotopaxi in Zuid-Amerika, waarvan Von Humboldt indertijd eene beschrijving heeft gegeven, vertoonen de bijzonderheid, dat de sneeuwbedekking somtijds vóór de uitbarsting plotseling begint te smelten, zoodat de top eene onheilspellende zwarte kleur aanneemt, hetgeen voor de omwonenden een teeken is van het naderend gevaar.

Verder begint zich, met het uitstroomen van gassen en dampen, een onderaardsch gerommel te paren, dat langzamerhand aanzwelt tot een geluid als van den donder en zich tijdens de eigenlijke uitharsting

verheft tot angstwekkende ontploffingen en tot een gebulder, alsof al de furiën van de hel losgelaten zijn.

Dan worden steenen en gasmassa's tot geweldige hoogten naar boven geslingerd en dit is het teeken, dat de onderaardsche krachten zich een uitweg beginnen te banen. Een geweldige stroom van waterdamp stijgt uit den krater op en verheft zich pijlsnel loodrecht in de hoogte, zoodat een verticale zuil van stoom ontstaat, die dikwijls opstijgt tot eene hoogte van honderden, ja somtijds van duizend en meer, meters.

Deze zuil van stoom breidt zich in de hoogere luchtlagen in horizontale richting over groote uitgestrektheden uit en daar wordt de stoom door de afkoeling verdicht tot dichte massa's van wolken, die ten slotte den geheelen berg inhullen en waaruit, tengevolge van de daarin opgewekte electrische werkingen, voortdurend bliksemstralen heen en weer schieten. De donder in die wolken vermengt zich met het kraken en ontploffen in het binnenste der aarde tot een oorverdoovend geraas en gebulder. Uit de wolken boven den vulkaan storten zich regenstroomen als wolkbreuken neer, de zon wordt verduisterd door regen en aschmassa's, kleine beekjes langs de helling van den berg zwellen aan tot wilde bergstroomen en te midden van al dit geweld vliegen gloeiende steenen, vulkanische bommen, brokken van slakken, in den vorm van zoogenaamde ‘lapilli’, in de lucht en vallen tot op groote afstanden in de omgeving neer.

Meer en meer vermengen zich de aschmassa's met den regen tot brijachtige massa's, die allerwegen neervallen en alles in den omtrek onder een donker gelijkvormig omhulsel bedekken en begraven. Deze aschregen vormt het gevaarlijkste van de geheele uitbarsting en alleen deze heeft in 79 na Chr. Pompeji en Herculanum verwoest en was ook bij de jongste uitbarsting de eigenlijke aanleiding tot de aangerichte vernieling.

In den nacht, op een afstand gezien, levert de uitbarsting een buitengewoon phantastisch en grootsch schouwspel op. Dan voegt zich, bij de reeds geschilderde verschijnselen, nog de weerschijn van de gloeiende gesteenten en lava in den krater tegen de wolken, die boven den berg hangen, evenals het vuur van een locomotief zich 's avonds weerkaatst in den ontsnappenden stoom, en dit maakt den indruk, alsof onmetelijke vlammen uit den krater naar boven slaan.

Eerst als het toppunt der woede van den vulkaan voorbij is, begint gewoonlijk het uitvloeien van de gesmolten lava over den rand of uit eene zijspleet van den krater, in den vorm van lintvormige stroomen, die zich nu eens kalm voortkronkelen, doch in sommige gevallen met de snelheid van den wind langs de helling van den berg naar beneden storten. Waar die lavastroom den plantengroei treft, daar wordt alles verzengd onder het opstijgen van een donkeren walm en menschelijke woningen gaan in een oogwenk in vlammen op.

De zand- en aschmassa's, die de vulkanen uitstooten, zijn niets anders

dan tot poeder verdichte en verfijnde lavadeeltjes, welke bij de ontploffingen mede omhoog geslingerd worden en in de lucht verharden. Deze massa's worden dikwijls tot hoogten van 3000 of meer meters naar boven geworpen en vormen een zuil boven den krater, die zich loodrecht verheft en zich boven horizontaal uitbreidt. Het is een ontzaglijk en grootsch verschijnsel, dat door den jongeren Plinius reeds zeer treffend vergeleken werd met den vorm van een hoogvertakten, schaduwrijken pijnboom.

De aschdeeltjes verspreiden zich door de hoogere luchtlagen, tengevolge van de aldaar heerschende luchtstroomen, dikwijls tot op ongeloofelijke afstanden, en het is bekend, dat in 1883, na de uitbarsting op Krakatao, zelfs asch van dien vulkaan in Europa neergevallen is en dat daarvan de prachtigste schemeringsverschijnselen aan den hemel het gevolg waren, die destijds bijna over de geheele aarde geruimen tijd waargenomen zijn.

De jongste uitbarsting van den Vesuvius herinnert in vele opzichten aan het historische drama van Herculanum en Pompeji in 79 na Chr., waarbij de oudere Plinius den dood vond. Deze laatste catastrophe kwam echter volkomen onverwacht, want de Vesuvius werd bij het begin onzer jaartelling reeds sinds eeuwen als een uitgedoofde vulkaan beschouwd, daar in al dien tijd - en zoover als de historische herinnering reikte - geen uitbarstingen hadden plaats gehad en ook het uitstroomen van dampen en gassen, dat anders, ook in het tijdperk van rust, steeds nog in zekere mate voortgaat, ook sedert vele eeuwen niet meer was waargenomen.

Zelfs vernemen wij van den puntdichter Martialis (geb. 42 na Chr.), dat de Vesuvius in zijn tijd wijngaarden en kreupelbosch droeg. De noordelijke afgeknotte kegel, Monte Somma geheeten, die den vroegeren top van den vulkaan vertegenwoordigt, was destijds tot boven toe geheel begroeid en daar heerschte zulk eene idyllische rust, dat de Romeinen, volgens Strabo, die in 24 na Chr. stierf, er hunne kudden lieten grazen. Daarentegen was de reusachtige Etna gedurende al dien tijd als vuurspuwende berg bekend, hoewel men in Nero's tijd gemeend had, dat zijne uitdooving naderde. De geweldige vulkanen der Andes in Zuid-Amerika vertoonen somtijds in geen eeuwen eenig spoor van eene uitbarsting, zonder dat echter de ontzettende kracht in hun binnenste ook maar eenigszins gebroken is.

In het algemeen ziet men, dat de hoogere vulkanen niet zooveel uitbarstingen hebben als de lagere; de Stromboli in de Middellandsche zee is bijna onafgebroken in werking, de Piek van Teneriffe en de Cotopaxi slechts uiterst zelden. Dit laat zich ook zeer goed verklaren. De reuzen onder de vuurbergen kunnen slechts zelden het tooneel van ernstige erupties zijn, want bij vulkanen van 4000 tot 5000 M. hoogte is natuurlijk veel meer hitte noodig om de verharde lava in den krater en in het naar de diepte voerende centrale kanaal te doen smelten dan

bij een lagen heuvel. Ook is in het eerste geval eene oneindig veel grootere kracht en dampspanning noodig, om de gesmolten massa's tot de aanzienlijke hoogte van den krater op te voeren. Volgt er dan echter eene uitbarsting, dan is deze gewoonlijk ook des te heviger, hoe langer het tijdperk van rust geduurd heeft, want de spankracht van de inwendige vulkanische dampen heeft zich dan zoodanig opgehoopt, dat zij zich met een, alles vernielend, geweld een uitweg banen.

Dit was nu ook het geval bij de ontzettende catastrophe van het jaar 79, waarvan de jonge Plinius ons nauwkeurige berichten heeft nagelaten. Zijn oom bevond zich destijds als bevelhebber van de vloot in de haven van Misenum, aan de golf van Napels, toen zich plotseling aan den hemel een wolk van zonderlinge gedaante vertoonde. Dadelijk nam hij een snelroeier en voer weg, om het merkwaardige verschijnsel te onderzoeken, terwijl de jongere Plinius achterbleef. Het schip werd naar Retinae gevoerd en kwam daarmede buiten het bereik van den aschregen en de vallende steenen. Misenum werd intusschen door eene aardbeving geteisterd en, onder hevigen donder en bliksem boven den Vesuvius, naderden zulke dichte en zwarte wolken, dat alles in een stikdonkeren nacht gehuld werd. Er begon een fijne aschregen te vallen, en in de duisternis aan den wal zocht alles redding in eene wilde vlucht. Zelfs tot in Rome en Egypte werd de zon door het neervallende vulkanische stof verduisterd.

Intusschen had de oudere Plinius zich naar Stabiae begeven, om aan de vreesachtigen moed in te spreken. Hij legde zich daar tegen den nacht rustig te slapen, doch men moest hem wekken, daar de aschregen zijn slaapvertrek dreigde te verdelgen. Plinius begaf zich toen naar de zeekust en plaatste zich, om aan de anderen een voorbeeld van moed te geven, op een aldaar uitgespreid doek om te slapen. Doch ook hier dreigde groot levensgevaar, want het regende letterlijk brokken puimsteen uit den hemel en er kwam een sterke zwaveldamp, waarvoor de bedienden vluchtten; doch Plinius viel bewusteloos neer. Den volgenden dag vond men zijn lijk.

Over Pompeji begon toen het onheil en het geweld los te breken met het vallen van ontzaglijke massa's *lapilli*, brokken van de slakken ter grootte eener noot, die weldra den bodem tot eene hoogte van vele meters bedekten. Het volk bevond zich juist in den schouwburg en de meesten redden zich door de vlucht naar het vrije veld, doch honderden werden bedolven door den aschregen, die alles met eene brijachtige massa bedekte en de hoofdoorzaak was van de aangerichte onheilen. Deze plastische aschmassa hulde de lichamen der begraven slachtoffers zoo volkomen in, dat men nog in onzen tijd, na een tijdsverloop van 1800 jaren, de holten der verharde omhulsels, binnen welke de lijken tot stof waren vergaan, met gips heeft kunnen volgieten en daardoor volkomen, en tot in bijzonderheden getrouwe, afgietsels van de verongelukten heeft kunnen verkrijgen. Behalve Pompeji werden

toen ook Herculanum en een paar kleinere plaatsjes in de buurt door den aschregen bedolven en verwoest, hoewel in Pompeji ook de lava groote schade aanrichtte.

Dit laatste was ook het geval bij de uitbarsting van den 8sten April j.l. Een geweldige stroom van gloeiende gesmolten lava, 7 meters hoog en hier en daar 200 meters breed, vloeide met razende vaart langs de berghelling naar beneden en verbrandde en verschroeide alles op zijn weg van Bosco-Trecase en Oratorio tot Torre Annunciata. De bevolking van die plaatsen was voor het grootste gedeelte gevlucht, maar toch werden nog velen door het vurige monster ingehaald en gedood; want men kan die voortrollende vuurmassa slechts dan ontvluchten, als men een grooten voorsprong heeft.

Geweldig en huiveringwekkend was ook nu het bombardement van gloeiende steenen en lapilli, doch vooral de ontzettende aschregen, die ook thans alles verduisterde en waardoor de stad Ottojano, die zich het dichtst bij den vulkaan bevond en 13000 inwoners telde, in een onnoemelijk korten tijd volkomen verwoest was. Niet minder dan drie dagen duurde hier de regen van aschbrij en gloeiende steenen, die alles met eene laag van verscheidene meters hoog bedekte. Hoewel het grootste gedeelte van de bevolking bijtijds wist te vluchten, werden alleen in deze stad toch nog 200 lijken onder de asch begraven.

Het is zeer verklaarbaar, dat de mensch te allen tijde naar de oorzaken heeft gezocht van al die verschrikkelijke drama's, welke het gevolg zijn van de woede der elementen in het binnenste der aarde. En toch: hoewel de vulkanische uitbarstingen tot de geweldigste natuurverschijnselen behooren, zoo is toch omtrent den eigenlijken zetel en het wezen van de krachten, die in de vulkanen werkzaam zijn, tot op heden nog geen volkomen zekerheid verkregen. Zelfs de nauwkeurigst ingestelde onderzoekingen ter plaatse geven omtrent dien zetel geen uitsluitsel en daardoor vormen de vulkanische verschijnselen nog steeds één der interessantste, doch ook één der moeielijkste hoofdstukken van de geologie.

Tot nog vóór korten tijd heeft dus nog steeds de oude theorie gebloeid, die reeds vóór honderd jaren, vooral door Von Humboldt en andere oudere geologen, gehuldigd werd, namelijk: dat de inwendig gloeiende, vloeibare aardkern de oorzaak zou zijn van alle vulkanische verschijnselen. Bekend is dan ook de definitie, welke door Humboldt van het vulkanisme werd gegeven, als: ‘de reactie van het inwendig vloeibaar gebleven gedeelte der aarde tegenover hare verharde oppervlakte’. Een vulkaan zou dus, volgens deze hypothese, slechts daar kunnen ontstaan, waar eene verbinding voorhanden is tusschen de gloeiend vloeibare kern der aarde en hare uitwendige oppervlakte.

Vóór den tijd van Humboldt, ten tijde van Werner, een bekend geoloog in het laatst van de 18de eeuw, schreef men aan de vulkanen slechts eene zeer ondergeschikte beteekenis toe en meende men, dat

zij slechts ontstonden door onderaardsche branden van kolenbeddingen. Doch nog op het einde van die eeuw was Leopold von Buch reeds daartegen opgekomen, naar aanleiding van zijne waarnemingen aan den Vesuvius, in welks omgeving hij te vergeefs naar zulke steenkoolbeddingen gezocht had.

Volgens de, vroeger algemeen aangenomen, theorie van Humboldt zou de aarde dus, als gevolg van de gedeeltelijke afkoeling van den oorspronkelijk volkomen vloeibaren bol, met eene zeer dunne vaste schors bedekt zijn. Men zou haar dus ongeveer kunnen vergelijken met eene blaas, die van buiten slechts door een uiterst dunnen wand omgeven was: de eigenlijke vaste aardkost. Deze blaas was opgevuld met eene gloeiende gesmolten massa van lava en gesteenten, doch door de verbazend hooge temperatuur, die bij het middelpunt heerscht, zouden aldaar de stoffen zelfs in den gasvormigen toestand verkeeren en zou men de aarde in zoover kunnen vergelijken met eene kolossale zeepbel.

De wand van die zeepbel, de verharde schors van den oorspronkelijk gloeienden bol, zou dus zeer dun zijn en daaruit liet zich verklaren, dat, bij de minste aanleiding van uitwendig werkende krachten, zooals de aantrekkende werking van zon en maan, de inwendige massa in beroering kwam en het buitenste vliesje van de zeepbel barstte. Daardoor ontstond dan eene spleet in de dunne korst en door den krater, die zich op zulk eene spleet vormde, zou dan de lava naar buiten spuiten, hetgeen zich dan later deste gemakkelijker op dezelfde plaats zou kunnen herhalen.

Dit was echter juist, zooals men verder beweerde, eene gunstige omstandigheid voor de aardbewoners. Immers: men meende destijds, dat de aardbevingen steeds met eene vulkanische uitbarsting eindigden, zoodat men de vulkanen beschouwde als de veiligheidskleppen van den inwendig gloeienden en kokenden aardschen stoomketel. Door de vulkanen zouden dus de, in het inwendige opgehoopte, gassen kunnen ontwijken, die anders, door hun geweldige drukking, den geheelen stoomketel zouden doen springen, terwijl zij nu bijtijds een uitweg vonden.

Het moet erkend worden, dat deze verklaring van den gang van zaken vernuftig gevonden was en dat er veel was, dat voor hare waarschijnlijkheid pleitte, doch slechts onder ééne voorwaarde: dat het bestaan van eene inwendige vloeibare aardkern met zekerheid bewezen was. Neemt men het bestaan daarvan niet aan, doch beschouwt men de aarde reeds als volkomen hard en vast tot in hare nieren, dan dient naar eene andere oorzaak van de vulkanische werking gezocht te worden. ‘Hij, die voor de hooge temperaturen bij vulkanische uitbarstingen de ware bron weet aan te geven,’ zoo wordt door Mallet terecht opgemerkt, ‘bezit den sleutel tot dit geheele geheim.’ Wij willen dus thans nagaan, of die sleutel werkelijk reeds gevonden is.

Voor het aannemen eener gloeiend vloeibare aardkern, een denkbeeld, dat nog tot in den jongsten tijd zeer algemeen was, scheen inderdaad

veel te zeggen. Vooreerst is de verspreiding van de vulkanen over de oppervlakte der aarde onafhankelijk van klimaatverhoudingen en van de samenstelling en den aard van de gesteenten of grondsoorten, waarop deze bergen voorkomen. Dit zou dus wijzen op eene algemeene, inwendige oorzaak voor dit verschijnsel, op eene oorzaak, die zich over de geheele aardoppervlakte gelijkelijk doet gelden, zelfs in die streken, zooals aan de zuidpool, waar de aarde met eeuwige sneeuw en ijs bedekt is.

Verder schenen er onbedriegelijke teekenen te zijn voor eene hooge temperatuur in het binnenste der aarde. Men kende reeds sedert de oudste tijden de warme bronnen, die uit de diepte opborrelden en waarvan sommige, zooals die op IJsland, zelfs de kookhitte bereiken. Ook was het bekend, dat de temperatuur der aardkorst met de diepte toenam en de mijnwerkers wisten zulks slechts al te goed uit eigen ervaring, zoodat de ontginning der mijnen op eene diepte van meer dan 2000 meters zelfs onmogelijk wordt, wegens de ondragelijke hitte, die daar heerscht.

Ten overvloede echter was dit verschijnsel ook nog proefondervindelijk bewezen door opzettelijke temperatuursbepalingen bij het boren van diepe putten, waaronder vooral bekend is: de boring van Sperenberg bij Berlijn, waar de aanzienlijke diepte van 1260,6 meters bereikt werd. Door de waarnemingen bij die putboringen periodiek op verschillende diepten te herhalen, heeft men zelfs den graad van toeneming der temperatuur kunnen bepalen. Daarbij vond men, dat, voor elke diepte van 33 meters, de temperatuur van de aardkorst ongeveer met 1 °C. steeg. Dit vooral scheen een krachtig argument te zijn ten gunste der hypothese eener gloeiend vloeibare aardkern.

Immers: als de stijging van de temperatuur steeds in dezelfde verhouding voortging, dan zou reeds op eene diepte van 3000 meters de temperatuur van 100 °C. bereikt zijn, hoewel het water daar toch nog niet werkelijk zou koken, daar het kookpunt op die diepte, wegens de aanzienlijke drukking der boven liggende lagen, ver boven 100 °C., dat is het kookpunt bij den gewonen luchtdruk, zou gelegen zijn.

Op dezelfde wijze verder in de aardkorst doordringende, zou men dan, op eene diepte van 66000 meters, eene temperatuur bereikt hebben van 2000 °C. Die temperatuur ligt veel hooger dan die, waarbij aan de oppervlakte alle bekende gesteenten smelten en zij zou dus meer dan voldoende zijn, om, zelfs bij de groote drukking op die diepte, alles in eene gesmolten massa te doen verkeeren, zoodat aldaar zeker de uiterste grens van de vaste aardkorst zou moeten gelegen zijn.

Eene diepte van 66000 meters schijnt ons zeer aanzienlijk toe, maar eigenlijk is zij toch zeer gering, als men haar vergelijkt met den straal van de aarde, die eene lengte heeft van bijna 6,5 millioen meters. De eigenlijke vaste schors zou dus niet verder reiken dan tot op ongeveer 1/100 van dien straal en zij zou, naar verhouding, niet veel meer bedragen dan de dikte van het papier, waarmede eene aardglobe van 1 M. middellijn beplakt is.

De theorie van de vloeibare aardkern scheen verder nog een krachtigen steun te vinden in de algemeene hypothese van Kant - Laplace, aangaande het ontstaan van ons zonnestelsel. Volgens deze hypothese zou onze aarde, als onderdeel van dat stelsel, oorspronkelijk uit eene nevelmassa tot een vloeibaren bol verdicht zijn, aan welks oppervlakte zich, ten gevolge van de verdere afkoeling, eerst eene zeer dunne vaste korst begon te vormen, die dus nog herhaaldelijk door de, daarin besloten, gloeiende vloeibare massa's moest doorgebroken zijn.

Toch begon men later in te zien, dat deze voorstelling van zaken, althans voor den tegenwoordigen toestand der aarde, niet meer gehandhaafd kon blijven. Ook uit andere verschijnselen is in de laatste jaren gebleken, dat de hypothese eener gloeiend vloeibare aardkern - van hoe groote beteekenis deze ook moge zijn voor de verklaring van het oorspronkelijke ontstaan onzer planeet - bij het licht der nieuwere wetenschap onbestaanbaar moest geacht worden. De afkoeling der aarde moet - ook in haar inwendige - reeds veel verder gevorderd zijn en alle ernstige geologen nemen tegenwoordig aan, dat de aarde, ook in haar binnenste, reeds volkomen hard en vast is.

Argumenten voor die nieuwere beschouwingswijze zijn in overvloed voorhanden. Vooreerst hebben de temperatuursbepalingen in diepe putten volstrekt niet algemeen en overal tot overeenstemmende uitkomsten geleid en bovendien gaat men veel te ver, als men daaruit positieve besluiten wil trekken. Want de grootste diepte, tot welke men in de aardkorst doorgedrongen is, bedraagt hoogstens 2000 meters, dat is: nog minde*r* dan 1/3000 van den straal der aarde. En wie zou nu willen beweren, dat het verschijnsel op de overige diepte van 2999/3000, welke nog *niet* onderzocht is - en wel nooit onderzocht zal kunnen worden - op dezelfde wijze moet voortgaan?

Daarbij komt echter nog eene zeer zonderlinge omstandigheid, die reeds lang geleden bij de diepe boring van Grénelle bij Parijs vermoed werd, doch later bij die van Sperenberg tot eene besliste zekerheid geworden is en die wel zoo krachtig mogelijk pleit tegen de hypothese van eene gloeiend vloeibare aardkern. Men vond namelijk, dat de temperatuur, wel is waar, met de diepte toeneemt, doch in steeds geringere mate, dus met steeds grootere tusschenruimten, hoe dieper men in de aarde doordringt.

Dit feit bewijst duidelijk, dat de temperatuur in het inwendige der aarde niet veroorzaakt kan worden door eene, aldaar voorhanden, algemeene en standvastige warmtebron. Veeleer moet men aannemen, dat zij van bijzondere omstandigheden afhankelijk is, daar, volgens deze waarnemingen, de stijging der temperatuur bij nog aanzienlijker diepten eindelijk volkomen zou ophouden. Terecht heeft de bekende geoloog Carl Vogt indertijd gevraagd: ‘Zou zulk eene uitkomst mogelijk zijn, als in het binnenste der aarde eene constante warmtebron bestond? Hoe kan men beweren, dat men, bij het naderen van eene kaarsvlam,

om meer warmte waar te nemen, steeds grootere afstanden zou moeten doorloopen, hoe dichter men bij de vlam komt? Eene warmtebron zou dus eene deste grootere uitwerking hebben, hoe verder zij van ons verwijderd is en hare werking zou afnemen in dezelfde mate, als men haar nadert!'

Bovendien moet men het denkbeeld eener gesmolten inwendige kern der aarde nog om eene andere reden geheel en al verwerpen. Uit de temperatuurswaarnemingen hebben wij reeds zooeven afgeleid, dat, als de stijging der temperatuur op denzelfden voet voortgaat, de gloeiende massa reeds op eene zeer geringe diepte - hoogstens 1/100 van den aardstraal, bereikt zou moeten worden en dat de vaste schors niet meer zou zijn dan een vliesje van eene zeepbel, die elk oogenblik op het punt moet staan van te barsten.

Hoe zou nu dit dunne vlies de ontzaglijke drukking kunnen weerstaan van de verbazend hooge spanning der gassen en van de gesmolten massa's in den voortdurend kokenden en bruisenden inhoud van dezen stoomketel, waarop, van buiten af, onophoudelijk geweldige aantrekkingskrachten werken, om haar in beweging te brengen? Het zou dan immers een wonder mogen heeten, dat niet elk oogenblik en overal op de geheele aarde de hevigste vulkanische uitbarstingen plaats hebben, hetgeen in werkelijkheid niet het geval is, want die verschrikkelijke gebeurtenissen zijn gelukkig ver van algemeen en het grootste gedeelte der vaste aardkorst verkeert in betrekkelijke rust. In vroegere aard-perioden zijn er juist tijden geweest, dat de vulkanische werking zeer gering was, terwijl juist het omgekeerde het geval had moeten zijn, daar de vaste schors vroeger nog veel dunner moet geweest zijn en zij dus nog eerder zou doorgebroken zijn.

Overigens bestaat er al zeer weinig aanleiding, om de vulkanen te vergelijken met veiligheidskleppen voor dien geweldig grooten aardschen stoomketel. Immers: in vergelijking met de afmetingen der aarde zelf zijn de hoogste vulkanen niets meer dan kleine wratjes op hare oppervlakte, want hun hoogte bedraagt in geen geval meer dan 1/1000 van den straal der aarde en de kraters zouden, op eene aardglobe van 1 M. middellijn, gelijk staan met microscopische prikjes in het papier van die globe. Het is duidelijk, dat zulke uiterst kleine openingen onmogelijk dienst zouden kunnen doen als veiligheidskleppen voor de geweldige hoeveelheden van gassen en vloeibare lava, welke die kolossale aardsche stoomketel in zijn binnenste zou bergen en dat er dus elk oogenblik ketelontploffingen zouden moeten plaats hebben.

Deze hypothese van de inwendig gloeiende aardkern, met hare veiligheidskleppen in den vorm van vulkanen, heeft dan ook tegenwoordig tamelijk wel uitgediend. En men heeft haar ook volstrekt niet noodig, om de verschijnselen bij de vulkanen te verklaren. Want zelfs voor de verklaring van de hevigste vulkanische uitbarstingen is het voldoende, om daar, waar zich de vulkanen bevinden, in de aarde afzonderlijke,

betrekkelijk kleinere bekkens, zoogenaamde ‘vulkanische haarden’ aan te nemen, die met gesmolten lava en andere vloeibare massa's gevuld zijn en zich op geen grootere diepte dan ongeveer 60 kilometers onder de oppervlakte zouden bevinden. Zij staan wellicht slechts tijdelijk en plaatselijk hier en daar met elkaar in verbinding, zooals het geval is met een onderaardsch net van bronnen.

Op deze wijze vindt de geweldige krachtsontwikkeling van de vulkanen even goed hare verklaring, terwijl deze voorstelling van zaken veel meer in overeenstemming is met het feit, dat die ontzaglijke krachten zoo spoedig tijdelijk - en soms zelfs voor goed - uitgedoofd worden, hetgeen bij het bestaan van eene algemeene vloeibare kern volkomen onverklaarbaar zou zijn. Dit feit vindt echter in de betrekkelijke ondiepte van de ‘vulkanische haarden’ eene ongedwongen verklaring, want wij moeten niet vergeten, dat, hoe geweldig eene vulkanische uitbarsting voor ons, nietige aardbewoners, ook moge zijn en hoe reusachtig ons, dwergen op deze planeet, de hoogste vulkanen van 5000 of 6000 M. ook mogen toeschijnen, deze toch ten opzichte van de aarde zelf, met haar straal van 6 millioen meters, slechts onbeteekenende verhevenheden zijn, zooals de wratjes op de schil van een citroen. Als de geheele inwendige aarde slechts één enkele gloeiend vloeibare massa was, dan zou men van eene, uit het middelpunt naar den omtrek opdringende, kracht nog geheel iets anders - en veel ergers - te wachten hebben.

Nu is echter de vraag: als de vloeibare kern niet bestaat, vanwaar komt dan de inwendige warmte, die de gesteenten in de vulkanische haarden doet smelten? Deze vraag is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden en heeft nog tot veel verschil van meening aanleiding gegeven.

In de tweede helft der 19de eeuw begon men de vulkanische verschijnselen meer en meer te beschouwen als het gevolg van mechanische en chemische processen in de aardkorst. De Duitsche geleerden Volger (1857) en Fr. Mohr (1866) en de geoloog Robert Mallet (1873) namen aan, dat de oorzaak van het vulkanisme moest gezocht worden: deels in de chemische en oplossende werking van het water, deels in de daardoor, of door andere oorzaken, tot stand komende mechanische bewegingen van de aardkorst.

Volgens Mohr zou de inwendige warmte der aarde niets anders zijn dan de, in warmte omgezette, arbeid, de energie, van de zon. Deze laatste doet het water op de aarde verdampen, dat zich weer tot wolken en regen verdicht, die dan met een ontzaglijk groot arbeidsvermogen bedeeld is, dat dus ontleend werd aan de zon. De enorme hoeveelheden regen, die dagelijks in den bodem doordringen, lossen daaruit aanzienlijke hoeveelheden vaste stoffen op, waardoor de inwendige aardlagen uitgehold worden en de daarboven gelegen lagen ten slotte instorten. Deze mechanische beweging wordt, waar zij door eene vaste onderlaag gestuit wordt, in warmte omgezet, die de gesteenten doet smelten. Dat de hoeveelheid der aldus ontwikkelde warmte hoogst

aanzienlijk kan zijn, blijkt daaruit, dat eene massa, wegende 440 kilogram, als zij slechts van eene hoogte van 100 meters naar beneden valt, reeds zooveel warmte ontwikkelt, dat deze voldoende is, om 1 kilogram water van 0 °C. tot het kookpunt 100 °C. te verhitten. ‘Het is volkomen ondenkbaar,’ zegt Mohr, ‘dat de, door het uitspoelen van het water tot stand komende, dalende bewegingen der gesteenten, zonder ontwikkeling van warmte zouden plaats hebben, en elke theorie van de aardwarmte, die geen rekening houdt met deze warmtebron, is onvolledig en onjuist.’

De hypothese van Mohr is inderdaad zeer scherpzinnig en vernuftig bedacht en moet ontegenzeggelijk als ééne van de oorzaken der temperatuurstoestanden in de aardkorst beschouwd worden. Maar toch is zij, alleen op zichzelf, nog niet voldoende, om het geheele verschijnsel der inwendige aardwarmte te verklaren. Doch ook de verdichting en samentrekking der aardschors kan insgelijks een aanzienlijk bedrag aan warmte opleveren. De aarde straalt aan hare oppervlakte warmte uit, hare massa trekt zich dus door die afkoeling samen, doch van die samentrekking is weer warmte-ontwikkeling het gevolg. Volgens Helmholtz zou op de zon die samentrekking zelfs voldoende zijn, om al het warmteverlies, dat door de uitstraling in de koude wereldruimte geleden wordt, weer volkomen aan te vullen.

Volger en Mallet nemen dus aan, dat de drukking, die de aardlagen tengevolge van die samentrekking uitoefenen, dus de daardoor geleverde mechanische arbeid, in warmte omgezet wordt, zooodat het samengedrukte gesteente smelt. Door toetreding van water zou dan de gesmolten steenmassa ontploffingen van stoom veroorzaken, waardoor de vulkanische verschijnselen te voorschijn geroepen zouden worden.

Doch ook deze hypothese, hoe vernuftig ook bedacht, heeft zich geen vasten voet onder de geleerden kunnen veroveren, daar hiermede in tegenspraak is, dat de naar boven dringende lava's betrekkelijk zeer gelijksoortig van samenstelling zijn. Dat het water - en de daaruit gevormde - stoom overigens bij de uitbarstingen eene gewichtige rol speelt, werd ook reeds door den bekenden geoloog Dana aangenomen. Daarvoor pleit ook de omstandigheid, dat elke uitbarsting vergezeld gaat van ontwikkeling van ontzaglijke hoeveelheden stoom.

De aanhangers van deze leer plegen er ook op te wijzen, dat de groote meerderheid van de vulkanen in de nabijheid van de zee, zeer vele zelfs op eilanden gelegen zijn, en zij leiden daaruit af, dat door bewegingen of samentrekkingen in de aardkorst of in den zeebodem scheuren ontstaan, door welke het zeewater in de vulkanische haarden doordringt en de spanning van den gevormden stoom alzoo de eruptie teweegbrengt. De ligging van de vulkanen zou dan ook het ontstaan van deze bergen verklaren. Deze zouden namelijk gevormd zijn op de spleten of scheuren, welke ontstonden bij de opheffing der groote vastelanden en daarmede zou ook de omstandigheid in verband staan,

dat verreweg de meeste vulkanen of vulkanische eilanden in doorloopende reeksen achter elkaar gerangschikt zijn.

In den nieuweren tijd heeft Stübel nog eene andere hypothese opgesteld, die eene groote mate van waarschijnlijkheid aanbiedt en ook in den jongsten tijd steun gevonden heeft in de waarnemingen van W. Branco en E. Fraas in het Ries bij Nördlingen. Volgens Stübel, in zijn geschrift '*Wort über den Sitz der Vulkanischen Kräfte der Gegenwart*' (1901), moet de opheffende kracht, de stoot, die aanleiding geeft tot de uitbarsting - doch die tevens ook de hoofdoorzaak is van alle vulkanische processen - gezocht worden in de uitzetting, die de gloeiend vloeibare massa in de vulkanische haarden - welke nog als een overblijfsel van de vroegere aardkern moeten beschouwd worden - tengevolge van het verder voortgaande afkoelingsproces ondergaat.

Overblijfselen van de gloeiend vloeibare kern zouden in de vaste aardkorst nog in groote menigte aanwezig zijn, doch steeds slechts tot een kleinen omvang beperkt. De gesmolten massa, die zich in zulke p e r i p h e r i s c h e , dat is: dicht bij de aardoppervlakte gelegen, haarden bevindt, ondergaat natuurlijk in het algemeen door de afkoeling eene vermindering van volume, doch zij komt, op een zeker oogenblik der afkoeling, tijdelijk in een stadium, waarin, als gevolg van die afkoeling, eene aanzienlijke v e r m e e r d e r i n g van het volume plaats heeft, en juist deze is de oorzaak van de uitbarsting.

Daarbij werkt echter ongetwijfeld ook het groote gehalte van de vloeibare massa aan gassen - en vooral aan stoom - in hooge mate mede. Overigens kunnen zich, als naaste aanleiding tot den stoot, ook nog kosmische invloeden doen gelden, die, zooals wij nog nader zullen zien, in verband staan met de bewegingen der aardas.

Het verschijnsel der a a r d b e v i n g e n , waarmede wij ons thans willen bezighouden, staat wel is waar somtijds in eene zekere betrekking tot het vulkanisme, doch in den regel is dit geen zoodanig onmiddellijk verband, dat het ééne verschijnsel noodzakelijk als een uitvloeisel van het andere moet beschouwd worden. Ook de aardbevingstheorieën hebben, evenals die van het vulkanisme, in den laatsten tijd eene duchtige herziening ondergaan, waardoor die beweerde betrekkingen in een geheel ander daglicht verschijnen dan vroeger. Vooraf moeten wij echter ook weer eenige verschijnselen vermelden, die bij de aardbevingen waargenomen worden en waarvan de kennis, tot recht verstand van de bedoelde theorieën, onmisbaar is.

Ook de ontzettende catastrophen, die het gevolg zijn van ernstige aardbevingen, werden in de laatste jaren geenszins aan de menschheid gespaard en juist de snelle opeenvolging van verschillende hevige vulkanische uitbarstingen en vernielende aardbevingen gedurende de twee laatste jaren, heeft bij velen tot de onjuiste gevolgtrekking aanleiding

gegeven, dat het ééne verschijnsel noodzakelijk het gevolg moest zijn van het andere.

Reeds in het laatst van het jaar 1905 werd Calabrië door eene geweldige aardbeving geteisterd, waarop in den aanvang van 1906 meer of minder hevige aardschokken in verschillende streken der aarde volgden: in Januari van dat jaar in Nicaragua, Costa Rica en Panama, in Maart eene aardbeving op Formosa, die zich op den 14^{den} April aldaar in veel heviger mate herhaalde, terwijl in Januari zelfs ook in Europa, onder andere te Weenen, duidelijke schokken waargenomen zijn. Daarop volgde op den 18^{den} April 1906 de ontzettende catastrophe te San Francisco, waarbij deze bloeiende stad, met een groot deel harer omgeving, verwoest werd en eindelijk de ramp van Valparaiso op den 17^{den} Augustus 1906. Deze treurige rampen, die al de voorgaande gebeurtenissen op dit gebied in de schaduw stelden, liggen nog te versch in het geheugen, dan dat het noodig zou zijn, om al de verschrikkelijke bijzonderheden daarvan hier nog eens te herhalen. Wij zullen ons er dus toe bepalen, om het verschijnsel slechts in het algemeen te beschouwen, ten einde daarna te onderzoeken, wat de nieuwere wetenschap omtrent de oorzaken daarvan aan het licht heeft gebracht.

De gewaarwording, die een mensch ondervindt, als hij voor het eerst eene aardbeving bijwoont, moet onbeschrijfelijk angstverwekkend zijn, want het doet hem al zijne onmacht en nietigheid tegenover de geweldige natuurkrachten gevoelen. Men kan zich geen denkbeeld vormen van het gevoel van onzekerheid, dat zich van ons meester maakt, als wij, die van oudsher vertrouwen op de onwankelbaarheid van de aarde, die van kindsbeen af bevestigd zijn in het geloof aan de onbeweeglijkheid van den bodem, waarop wij gaan, plotseling den grond onder onze voeten voelen wegzinken.

Humboldt, die verschillende aardbevingen in Zuid-Amerika, het van ouds door deze catastrophen geteisterde werelddeel, bijwoonde, zegt over die gewaarwording het volgende in zijn ‘Kosmos’: ‘Als de bodem eensklaps onder onze voeten beeft, dan treedt eene onbekende macht der natuur, als het vaste in beweging brengend, als iets handelends op. Wij zijn ontgoocheld omtrent de rust in de natuur, wij gevoelen ons verplaatst binnen het bereik van vernielende onbekende krachten. Men vertrouwt, als 't ware, den grond niet meer, waarop men gaat. Het ongewone van het verschijnsel brengt dezelfde angstige onrust bij dieren teweeg. Varkens en honden worden er vooral door aangegrepen. De krokodillen in den Orinoco, die anders even stom zijn als onze kleine hagedissen, verlaten den trillenden bodem en loopen brullend naar het bosch.’

Het is in de voornaamste plaats het zeldzame van het verschijnsel, dat bij de aardbeving op den mensch zulk een diepen indruk maakt. Immers daar, waar aardschokken dikwijls voorkomen, zooals in Zuid-

Amerika en op de Sunda-eilanden, waar eene aardbeving een even gewoon verschijnsel is, als bij ons eene hevige onweersbui, zijn de bewoners in die mate er mede vertrouwd, dat zij op de zwakkere aardbevingen zelfs geen acht meer slaan en alleen ervoor zorgen, dat 's nachts de deuren der slaapkamers open blijven, ten einde bij eene mogelijke ernstige catastrophe gedurende den nacht, waardoor de muren verzet en het openen der deuren onmogelijk zou kunnen worden, niet opgesloten te zijn. Ook hevige aardbevingen komen in deze streken menigvuldig voor; de stad Lima in Peru werd herhaaldelijk door aardbevingen verwoest, evenzoo Caracas in Venezuëla, terwijl ook Californië en Valparaiso, de tooneelen van de jongste rampen, tot de streken behooren, die het meest door deze catastrophen geteisterd worden.

Doch uit de nauwkeuriger waarnemingen van den lateren tijd is gebleken, dat de aardbevingen ook in het algemeen niet die zeldzame gebeurtenissen zijn, waarvoor men ze vroeger gehouden heeft en zelfs in onze streken zijn bewegingen van de aardkorst veel menigvuldiger dan men zou denken. Trouwens reeds Humboldt heeft de opmerking gemaakt, dat, als men berichten kon krijgen van den dagelijkschen toestand der geheele aardoppervlakte, men zich waarschijnlijk ervan zou kunnen overtuigen, dat deze steeds op het eene of andere punt in beweging is.

Die uitspraak is later niet slechts volkomen bevestigd, doch door de verbeterde methoden van waarneming uit den nieuweren tijd zelfs nog in dien zin uitgebreid, dat voortdurend een veel grooter gedeelte van de aardoppervlakte zich in eene zekere beweging bevindt, dan het gedeelte, dat in volmaakte rust verkeert. Waarschijnlijk hebben onophoudelijk over de geheele aarde, zelfs in onze, schijnbaar zoo rustige en passieve streken, aardschokken plaats, doch deze zijn dan meestal zoo zwak, dat wij ze niet kunnen waarnemen, zoodat wij het bestaan ervan slechts door zeer gevoelige instrumenten kunnen aantoonen.

De daartoe dienende toestellen dragen den naam van *seismometers* (Gr. *seismos* = aardbeving), en daarvan is tegenwoordig vooral in gebruik de voortreffelijke inrichting van Rebeur-Paschwitz. Dit uiterst gevoelige toestel berust op de slingeringen, welke een horizontale slinger volbrengt bij de minste beweging van den bodem. De bewegingen van dien slinger worden door eene zelfregistreerende inrichting automatisch opgeteekend en wel door eene stift, die aan den slinger bevestigd is en krassen maakt op een, met roet bedekten, draaienden cylinder, over welken de stift zich gedurende die langzame omwenteling heen en weer beweegt. Op die wijze verkrijgt men graphische voorstellingen van de aardbewegingen en uit den vorm daarvan, alsmede uit de grootere of kleinere afwijkingen van den evenwichtstoestand, kan men zoowel den aard als den graad van de aardschokken afleiden.

De soort van beweging, door de aardbeving veroorzaakt, kan tweeerlei zijn: *golvend* of *stootend.* Bij de *golvende* bewegingen, die dikwijls

langs de smalle strook van het zeestrand aan de kustgebergten plaats hebben, zooals zeer menigvuldig aan de westkust van Zuid-Amerika het geval is, gaat de aardbodem in opvolgende golven en dalen, als eene zee, op en neer, dikwijls zelfs in die mate, dat men den bodem, met de daarop geplaatste voorwerpen en gebouwen, op het oog kan zien rijzen en dalen. De beweging plant zich dan meestal rechtlijnig voort en in Zuid-Amerika blijft zij tot de genoemde kuststreek beperkt en verspreidt zich niet over het gebergte heen. Deze golvende bewegingen richten in den regel niet de grootste verwoestingen aan.

Veel gevaarlijker echter zijn de *stootende* bewegingen bij de aardbevingen. Bij deze heeft de beweging loodrecht van beneden naar boven plaats. Het punt, dat onder de oppervlakte gelegen is en waarvan de stoot uitgaat, noemt men: het *centrum,* het punt aan de oppervlakte, dat er juist boven ligt en waar de stoot dus het eerst en het sterkst gevoeld wordt en vanwaar zich de beweging verder over de oppervlakte uitbreidt: het *epicentrum* of 'oppervlakte-middelpunt.' Dikwijls kan zich die beweging dan, van het epicentrum uit, over eene zeer groote ruimte verspreiden; groote aardbevingen strekken haar 'bewegingskringen' over geheele vastelanden en de verschrikkelijke aardbeving van Lissabon op den 1sten November 1755 strekte zich uit over een kring, die 700000 vierkante geographische mijlen of 1/13 van de geheele aardoppervlakte besloeg, en daarvan werden de sporen zelfs tot in ons land waargenomen. Doch zelfs ook zeer geringe bewegingen van de oppervlakte kunnen zich over groote uitgestrektheden verspreiden, zooals men thans weet door de waarnemingen met de nieuwere, gevoelige seismometers.

Is de loodrechte stoot slechts zeer zwak, dan wordt hij meestal slechts bemerkt door het rammelen der ruiten en van het glas en porselein in de huizen; heviger stooten doen de balken der zolders kraken, de klokken luiden en schoorsteenen instorten, terwijl de hevigste aardstooten de muren doen barsten en splijten en de hechtste gebouwen tot puin doen ineenstorten. Bij de ontzettende aardbeving, die in 1783 een groot deel van Calabrië en Sicilië verwoestte en waardoor meer dan 100000 menschen gedood werden, waren de zes eerste stooten zoo hevig, dat bergen van hun onderlagen afgestooten en in zee gestort werden. Meer dan 100 bergen werden door deze aardbeving omvergeworpen en meer dan 400 steden en dorpen volkomen verwoest.

Van de geweldige kracht dezer loodrechte stooten kan men zich een begrip vormen uit het feit, dat bij de laatstgenoemde aardbeving een man, een vrouw en een ezel, met den grond, waarop zij liepen, tot hoog in de lucht geslingerd en over eene rivier geworpen werden. Soms worden bij een eersten stoot de muren zoo vaneen gescheurd, dat men er de maan doorheen ziet, doch dan bij een volgenden stoot weer vast tegen elkaar gedrukt.

Men ziet ook dikwijls, dat bij aardbevingen trechtervormige gaten in

den grond geslagen worden, of er ontstaan geweldig groote scheuren in de oppervlakte door het instorten van onderaardsche holten. Bij andere gelegenheden opent zich de aarde als een ontzaglijke gapende muil, waarbij alles in die bodemlooze diepte verzwolgen wordt, zooals het geval was bij de reeds genoemde aardbeving van Lissabon. Toen was, na de eerste hevige stooten, de bevolking op de kaden gevlucht, doch vormde zich bij een volgenden stoot aldaar een reusachtige aardspleet, waarin alles verzonk, met duizenden vluchtelingen.

Bij al deze vernielende invloeden van de groote aardbevingen voegt zich nu voor streken, die aan de zeekust gelegen zijn, nog de verwoesting door de woedende golven van den oceaan. Want door de bewegingen van den zeebodem worden ook de watermassa's van de zee in op- en neergaande beweging gebracht, zoodat de golven, na eerst teruggetrokken te zijn, zich tot torenshoogte opeenhoopen en zich voortspoeden met eene snelheid, zooals zelfs bij den hevigsten storm niet bereikt wordt.

Door die ontzettende vloedgolf is ook bij de ramp te San Francisco een groot deel van de stad en hare omgeving verwoest. Plotseling trekt de zee zich mijlenver terug, zoodat kusten en havens blootgelegd worden en aan de kusten van Zuid-Amerika is de uitroep: ‘de zee trekt zich terug,’ de verschrikkelijkste noodkreet, dien de bewoner bij eene aardbeving te hooren krijgt. Want hij weet, dat de oceaan een oogenblik later met des te grooter geweld zal terugkeeren en zich tot verbazende hoogten opeen zal stapelen, waardoor ontelbare schepen vergaan en de geheele kuststreek, met de steden en hare bewoners, verzwolgen wordt.

In sommige gedeelten van den Atlantischen Oceaan komen ook ‘zeebevingen’ zeer menigvuldig voor, hetgeen geen verwondering kan baren, daar de zee zooveel meer ruimte inneemt dan het vasteland. Op open zee is echter van die aardbevingsgolf betrekkelijk weinig te bespeuren, evenmin als dit het geval is met de vloedgolf, die zich, door den invloed van de maan, over den omtrek der aarde verspreidt. Wel worden echter loodrechte schokken van den zeebodem dikwijls aan boord van schepen, als een plotselinge schok, waargenomen, zoodat de bemanning op het eerste oogenblik onder den indruk verkeert, dat het schip aangevaren of op een klip gestooten is.

Darwin heeft ons in zijn werk over de wereldreis met de ‘Beagle’ een verhaal van zulk een vloedgolf gedaan. Toen hij zich gedurende de groote aardbeving, die op den 20sten Februari 1835 de stad Concepcion in Zuid-Amerika verwoestte, in Valdivia bevond, vernam hij, dat de havenstad Talcahuano volkomen vernietigd was en dat ten slotte een geweldige vloedgolf, die uit den Stillen Oceaan aankwam, zelfs de ruïnes van de verongelukte stad weggespoeld had, zoodat zij in één enkel oogenblik volkomen van het wereldtooneel weggevaagd was.

De zwakste aardbevingen zijn dikwijls met één enkelen stoot voorbij,

of er volgt, met langere tusschenpoozen, van tijd tot tijd nog eene geringe trilling. Bij de hevigste aardbevingen volgen meestal eenige stooten elkaar, met zeer korte tusschenpoozen, dikwijls slechts van enkele seconden, op en meestal zijn de eerste stooten dan de sterkste, zoodat de verwoesting van gansche welvarende streken en volkrijke steden dikwijls slechts het werk is van een ondeelbaar oogenblik.

Bij de aardbeving, die op den 26sten Maart 1812 Caracas in Venezuëla teisterde, had 's avonds om 4 uur 7 minuten voor het eerst, volkomen onverhoeds, een aardstoot plaats, die de klokken deed klinken, als 't ware als een waarschuwingssignaal tot redding. Het volk echter snelde naar de kerken om te bidden; maar dit werd juist noodlottig voor een groot deel der bevolking, want bij de volgende stooten stortten de gebouwen in en allen werden onder de puinhoopen begraven, zooals dit ook bij de jongste aardbeving van San Francisco het geval was. Van Caracas werden bij deze ramp negen tienden der stad volkomen verwoest en de rest was onbewoonbaar. Een geheel regiment soldaten, dat in de kazerne El Quartel gereed stond om op te trekken in eene processie ter eere van Witten Donderdag, verdween, met kazerne en al, in de diepte, op enkele manschappen na. In enkele seconden kwamen 10000 menschen om het leven, behalve degenen, die later nog aan hunne wonden bezweken of vermist werden.

De meening is tamelijk algemeen verbreid, dat na een zeer hevigen stoot elk verder gevaar voor eene aardbeving in den eerstvolgenden tijd geweken is; doch dit werd door de waarneming volstrekt niet bevestigd. Zoo herhaalden zich de schokken, waardoor in 1783 de stad Messina verwoest en in geheel Calabrië zooveel onheil aangericht werd, in ongeregelde tusschenpoozen gedurende de geheele periode van den 5^{den} Februari tot aan den 28sten Maart van dat jaar.

De richting, vanwaar de stooten komen, is bij horizontale aardbevingen niet altijd met zekerheid te bepalen en de berichten daaromtrent van ooggetuigen spreken elkander dikwijls tegen. Dit is niet te verwonderen, als men het plotselinge en verrassende van het verschijnsel in aanmerking neemt, terwijl de angst en zenuwachtigheid op het eerste oogenblik in den regel elke betrouwbare waarneming onmogelijk maken.

De aardschokken zijn dikwijls begeleid van onderaardsche geluiden en meer of minder hevige rommelingen, die echter ook somtijds eerst veel later kunnen volgen of zelfs geheel kunnen uitblijven. Humboldt bericht, dat de verschrikkelijke aardstoot, die de stad Riobamba in Zuid-Amerika verwoestte, van niet het minste geluid vergezeld ging. En bij de aardbeving van Quito werd wel een verschrikkelijke en angstverwekkende donder gehoord, doch eerst 18 à 20 minuten n a d a t de aardbeving had plaats gehad. Omgekeerd worden ook somtijds onderaardsche ontploffingen gehoord, zonder eenige beweging van den bodem. In het jaar 1827 werden, geruimen tijd na de groote aardbeving van New-Grenada in Zuid-Amerika, in de geheele landstreek

aldaar, met tusschenruimten van 30 seconden, met groote regelmatigheid onderaardsche ontploffingen gehoord, zonder dat eenige beweging van den bodem bespeurd werd. ‘Deze geluidsverschijnselen,’ zegt Humboldt, ‘maken, als zij volstrekt niet van waarneembare bewegingen vergezeld gaan, een bijzonder diepen indruk, zelfs op hen, die reeds lang eene streek bewoonden, welke dikwijls door aardbevingen geteisterd wordt. Want men wacht dan met des te meer angst af, wat er op het onderaardsche gekraak zal volgen.’ En hoe ontzaglijk sterk dit geluid kan zijn, blijkt uit eene mededeeling over de aardbeving van 11 Mei 1870 in Mexico, waarbij de onderaardsche slagen zoo geweldig waren, dat men ze vergeleek met eene gelijktijdige ontlading van meer dan honderd kanonnen.

In Spaansch Zuid-Amerika is het zelfs wel voorgekomen, dat het garnizoen van sommige steden gealarmeerd werd, naar aanleiding van eene aardbeving, daar men meende, dat ergens in de buurt een hevig gevecht plaats had.

De snelheid van voortplanting der aardbevingen over de oppervlakte is zeer verschillend in afzonderlijke gevallen en het is ook bezwaarlijk, haar met eenige zekerheid te bepalen, daar iedereen, op het oogenblik van een plotselingen hevigen aardstoot, geheel andere dingen te doen heeft dan op een uurwerk te zien en den tijd, tot op seconden nauwkeurig, af te lezen. Humboldt schat de voortplantingssnelheid op 5 à 7 geographische mijlen, dus op bijna 50 kilometers, in de minuut. Voor de aardbeving in Hongarijë en Bohemen in 1858 berekende Schmidt echter slechts eene voortplantingssnelheid van 1 9/16 mijl in de minuut en voor de aardbeving in de Rijnlanden op den 29sten Juni 1846 vond men eene snelheid van 3,5 mijlen in de minuut.

Het is echter buiten twijfel, dat de aard van den bodem en van de onderaardsche gesteenten op die snelheid van grooten invloed is. Mallet heeft, door waarnemingen bij het ontsteken van mijnen in de gebergten, gevonden, dat de voortplantingssnelheid van den schok in los zand 251, in gewoon graniet 398 en in dichte granietmassa's 507 meters in de seconde bedraagt.

Ook de hevigheid en het gevaar van den stoot zijn in hooge mate afhankelijk van den aard van den bodem. Reeds in de oudheid wist men, dat de schommelingen van den bodem boven groote holten in de aarde steeds geringer zijn en men meent, dat om die reden de Romeinen, bij den bouw van het kapitool, daaromheen verscheidene diepe bronnen hadden aangelegd, ten einde het gebouw tegen aardbevingen te beveiligen.

Overigens hangt de snelheid der voortplanting ook in hooge mate af van den aard en van de kracht der aardschokken. Bij de sterkere aardschokken, die men *macroseismische* bewegingen noemt, wisselt, volgens nieuwere waarnemingen, de snelheid van voortplanting over de oppervlakte der aarde af tusschen 300 en 1000 meters in de seconde. De zwakkere bewegingen, die dikwijls niet onmiddellijk waarneembaar

zijn, doch slechts door uiterst gevoelige seismometers kunnen herkend worden en die den naam dragen van *microseismische* bewegingen, planten zich veel sneller voort; zij verspreiden zich in de seconde over een afstand van niet minder dan 2 tot 10 kilometers.

Toen men vroeger reeds deze aanzienlijke snelheid van voortplanting der aardbevingen over de oppervlakte had leeren kennen, leidde men daaruit de gevolgtrekking af, dat de oorzaak van den stoot op eene zeer groote diepte, dicht bij het middelpunt der aarde, moest gelegen zijn. Immers: alleen in dit geval - dus als het *centrum*, waarvan in de aarde al de bewegingen uitgaan, in de buurt van het middelpunt gelegen is, - zijn de stralen van voortplanting naar de oppervlakte ongeveer alle gelijk en wordt dus ook de beweging zelve bijna tegelijkertijd op verschillende plaatsen aan de oppervlakte waargenomen. Ging de beweging uit van een punt, dat dicht bij de oppervlakte gelegen is, dan zou dit niet mogelijk zijn, daar dan de voortplantingsstralen eene zeer ongelijke lengte zouden hebben. En uit die diepe ligging van het aardbevingscentrum heeft men toen verder weer willen afleiden, dat het verschijnsel zijn oorsprong moest hebben in de gloeiend vloeibare aardkern en dat het dus noodzakelijk aan het vulkanisme zijn ontstaan had te danken.

Intusschen kwam men later, omtrent die ligging van het aardbevingscentrum, tot geheel andere uitkomsten. R. Mallet heeft reeds in 1857 eene zeer vernuftige methode aangewend, om de ligging van het centrum, het punt van uitgang der beweging, te bepalen en wel naar aanleiding van de groote aardbeving in Calabrië op den 16^{den} December van dat jaar.

Mallet bepaalde eerst, uit de richting van de ingestorte gebouwen, de ligging van het middelpunt der aardbevingskringen over de aardoppervlakte, dus de plaats van het *epicentrum*. Trekt men nu, van dit punt uitgaande, eene lijn loodrecht naar beneden in de aarde, dan moet het uitgangspunt van de aardbeving, het *centrum* of de aardbevingshaard, in elk geval in het verlengde van deze lijn liggen. Als nu van dezen aardbevingshaard een stootgolf naar de oppervlakte uitgaat en die stoot een gebouw, bijvoorbeeld een kerktoren, treft, dan zullen zich in de muren daarvan scheuren vormen, die, in het algemeen, *loodrecht* op de richting van den stoot zullen geplaatst zijn. Trekt men dus, in gedachten of op eene teekening, eene lijn loodrecht op de gevormde scheuren, in de richting van de aarde, dan zal deze lijn de bovengenoemde loodlijn, die van het *epicentrum* uitgaat, snijden en dit snijpunt is dan het punt van uitgang van den stoot. Dit punt kan dus gemakkelijk door constructie op papier gevonden worden.

Het is echter duidelijk, dat de methode van Mallet voornamelijk slechts daar toegepast kan worden, waar de aardbevingen groote verwoestingen in bewoonde steden aangericht hebben. Voor aardbevingen, waarbij dit niet het geval is, heeft later K. van Seebach eene andere

methode voorgesteld en, in een voortreffelijk onderzoek van de aardbevingen in Midden-Duitschland, op den 6^{den} Maart 1872 in practijk gebracht.

Hij vindt vooreerst het *epicentrum,* door de plaatsen op te zoeken en onderling door lijnen te verbinden, waar de beweging op denzelfden tijd plaats had en die dus in een cirkel gelegen zijn. Het gemeenschappelijk middelpunt van den, aldus verkregen, cirkel geeft dan natuurlijk de ligging aan van het *epicentrum,* en nu vindt von Seebach verder, door middel van eene bepaalde, door hem uitgevonden, methode de snelheid van de aardbevingsgolf en de diepte van den haard.

Zoowel uit de zooeven besproken berekeningen als uit de onderzoekingen van Dutton, is in de laatste jaren gebleken, dat de meeste aardbevingen haar zetel hebben op eene veel geringere diepte dan vroeger werd aangenomen en dat het punt van uitgang zich in den regel op geen grootere diepte kan bevinden dan tusschen 3000 en 4000 meters onder de oppervlakte. Daardoor is, althans voor al deze onderzochte aardbevingen, het denkbeeld uitgesloten, dat de gloeiend vloeibare aardkern de oorzaak van de beweging zou kunnen zijn, want - gesteld al, dat die kern nog bestond, hetgeen, zooals wij boven zagen, met groote waarschijnlijkheid *niet* het geval is, - dan zou de aardbevingshaard zich toch onmogelijk in die vloeibare kern kunnen bevinden, daar deze eerst op eene diepte van minstens 60000 meters een aanvang kan nemen.

Ten einde van de tegenwoordige denkbeelden aangaande het ontstaan der aardbevingen eene verklaring te geven, moeten wij thans vooraf nog het een en ander mededeelen omtrent de nieuwere wijze van onderzoek van deze verschijnselen. De studie daarvan heeft in de laatste jaren groote vorderingen gemaakt, nu zij op eene geheel andere leest geschoeid is, tengevolge van de verbetering der waarnemingsmethoden en van de inrichting van den waarnemingsdienst. Deze laatste is thans in de landen, die dikwijls door aardbevingen geteisterd worden, zooals Italië en Japan, en ook Noord-Amerika, voortreffelijk ingericht. Doch ook in de meeste andere beschaafde landen zijn tegenwoordig verschillende *seismologische stations* opgericht, waar de onderzoekingen met den seismometer van Rebeur - Paschwitz of andere toestellen aan de orde van den dag zijn en geregeld plaats vinden.

In Nederland is sedert eenigen tijd aan het centraal observatorium van het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut te de Bilt eene afdeeling toegevoegd voor ‘Magnetische en Seismologische waarnemingen.’ Hoewel deze inrichting nog niet in het bezit is van het onmisbare instrument van Lebeur-Paschwitz, zoo heeft men aldaar toch in het jaar 1905 gedurende eenigen tijd proeven kunnen nemen met zulk een seismometer, volgens het gewijzigd systeem van den fabrikant Stückrath, die den toestel tot het nemen van proeven in bruikleen had afgestaan.

Door middel van dezen seismometer is men in staat, om zelfs de uiterst zwakke, microseismische bewegingen der aardkorst te doen opteekenen, welke door plaatselijke oorzaken teweeggebracht worden en die bijvoorbeeld het gevolg kunnen zijn van windstooten, van de branding der zee, van zware machines in fabrieken, van het rijden over naburige wegen met zware karren of zelfs van de treinen, die op groote afstanden rijden, verder zelfs van wijzigingen in den luchtdruk enz.

Wat de sterkere macroseismische bewegingen van de aardkorst en de eigenlijke aardschokken betreft, deze worden door de tegenwoordige seismometers met groote zekerheid aangewezen, zoowel wat den aard der beweging, als wat hare kracht en intensiteit betreft. En die aanwijzing is niet slechts beperkt tot aardschokken, die in de nabijheid plaats hebben, doch door dit instrument wordt men zelfs ingelicht omtrent aarbevingen, die op een geheel ander, ver verwijderd punt van de aarde plaats hebben. Men kan op die wijze dus nagaan, of in eenig verwijderd gedeelte van de aarde eene aardbeving woedt, zelfs vóór men daarvan telegraphisch bericht heeft ontvangen en uit den vorm en de grootte der afwijkingen op de graphische voorstelling, die de seismometer levert, kan men zelfs, met bijna onfeilbare zekerheid, opmaken, waar de aardbeving plaats vindt en in hoever zij van ernstigen aard is.

Dit geval heeft zich juist voorgedaan bij de beide jongste ernstige aardbevingen. Op den 18^{den} April 1906 werd op het observatorium van professor Milnes op het eiland Wight, vóór aldaar nog eenig bericht van de catastrophe was aangekomen, door den seismometer aangekondigd, dat er op dat oogenblik eene ernstige aardbeving plaats had. Uit den vorm der geregistreerde graphische opteekeningen van het instrument kon verder afgeleid worden, dat de plaats van de ramp òf in noordelijk West-Indië òf in San Francisco moest gelegen zijn. Kort daarna ontving Milnes de opgaven van de waarnemingen op andere seismologische stations en, door zijne eigene uitkomsten daarmede te vergelijken, kon hij toen met beslistheid verklaren, dat de zetel van de aardbeving in San Francisco moest gelegen zijn.

Ook de aardbeving van Valparaiso op 17 Augustus 1906 is door de seismografen van verschillende astrophysische inrichtingen, zooals die te Heidelberg, Washington, Hamburg enz. nauwkeurig aangegeven. Professor Milnes heeft verder met zijne instrumenten op het eiland Wight waargenomen, dat op dien dag ook de bodem van geheel Europa gedurende 5 uren in beweging geweest is.

Het behoeft geen betoog, dat deze seismologische waarnemingen, als zij door beproefde deskundigen en met gevoelige instrumenten plaats hebben en als zij geregeld dagelijks voortgezet worden, er niet slechts in hooge mate toe zullen bijdragen, om onze kennis van deze, nog steeds zoo geheimzinnige, natuurverschijnselen aanzienlijk te doen toenemen, doch dat zij ons ook mettertijd wellicht in staat zullen

stellen, om eene op handen zijnde aardbeving in eene geheel andere streek der aarde vooraf aan te kondigen, zooals dit tegenwoordig reeds feitelijk voor naderende stormen en depressies geschiedt, door middel van meteorologische waarnemingen. Die toepassing zou van onberekenbaar nut zijn, ook om de waarschijnlijke komst van eene aardbeving te voorspellen en tegen de gevolgen daarvan intijds de noodige maatregelen te nemen. Daartoe zal het echter, zooals ook professer Milnes verklaarde, noodig zijn, om in de geheele beschaafde wereld van staatswege seismologische stations op te richten, die van de noodige moderne hulpmiddelen voorzien zijn, om daarmede geregeld waarnemingen te verrichten.

In Nederland is dit tot nog toe niet het geval, daar het station te de Bilt niet in het bezit is van de onmisbare toestellen. Dit is des te meer te betreuren, omdat de tijdelijke waarnemingen, die aldaar met het geleende instrument verricht zijn, ook voor ons land gewichtige gegevens hebben opgeleverd, ja zelfs zulke verrassende uitkomsten, dat niemand die zeker zou verwacht hebben.

Uit die proefnemingen toch is gebleken, dat zelfs in ons land, behalve de reeds genoemde dagelijksche geringe bewegingen der aardkorst door bijzondere, uitwendige oorzaken, elke week ook drie of vier aardbevingen voorkomen. Deze zijn, zooals te begrijpen is, tot nog toe, wel is waar, steeds van onschuldigen aard geweest, doch niets staat er ons borg voor, dat ook wij niet eens door ernstiger catastrophen zullen bezocht worden. Het onderzoek te de Bilt bewijst in elk geval, dat wij ook in Nederland niet tegen aardschokken gevrijwaard zijn.

Dit is trouwens in het vorig jaar reeds meermalen gebleken. Op den 9^{den} Januari 1906 's avonds is in Harderwijk door tal van personen een schok waargenomen, die zeer veel aan eene aardbeving deed denken en eenigszins geleek op den schok bij het afschieten van een zwaar kanon. In de huizen hoorde men gekraak en de menschen liepen naar buiten, om te zien, wat er gebeurde, terwijl ook op verschillende plaatsen, die op een paar uren gaans van Harderwijk gelegen zijn, zooals Ermeloo, 's Heerenloo enz., dezelfde verschijnselen waargenomen werden. Visschers, die uit zee terugkeerden, deelden mede, dat zij aan boord insgelijks den schok hadden gevoeld.

Dat overigens reeds in vroegere tijden tamelijk hevige aardbevingen over geheel Nederland voorgekomen zijn, bleek ons uit een opmerkelijk citaat, dat, naar aanleiding van de zooeven genoemde aardschokken te Harderwijk, aan de Leeuwarder Courant medegedeeld werd. Het is ontleend aan het 16de Boek der ‘Nederlandsche historiën’ van Pieter Corneliszn. Hooft, en is vooral merkwaardig, wegens de curieuze verklaring, die daarin van het verschijnsel gegeven wordt. Het stuk luidt als volgt:

‘Op den zesten van Grasmaant 1580 aan den avont, beefde, tot tweemaal toe, gansch Neederlandt, zoodat hier en daar steenen van

toorens en kerken geschudt werden. Een ding, zeldsaam in deeze doorwaaterde ghewesten, luttel gevult met bergen, die, mits hunne holte en windtvang, aan dreuning onderworpen zijn.'

'Ook scheen de windt zich, dit pas, in 't binnenste des aartrijx gepakt te hebben, en van daar uit te dijghen, doende deeze beweegenis zich niet alleen van Coolen af tot Parijs, maar tot Jork in Engeland toe, voelen; ende zelfs op zee, die, bij bezaadight weeder, van onder werd opgeheven.'

Alzoo werden de aardbevingen door de tijdgenooten van Hooft aan den wind toegeschreven, die onder de aardoppervlakte woedde. Dit denkbeeld was trouwens reeds in de Grieksche oudheid algemeen, want de oudste voorstellingen, die de ouden zich als de oorzaak van deze verschijnselen vormden, waren gegrond op het aannemen van onderaardsche stormen of gevechten.

Aristoteles zegt: 'De aardbeving houdt niet eerder op, voordat de wind, die den schok teweegbrengt, door de aardschors heengebroken is. Zoo is het vóór korten tijd te Heraklea in Pontus geschied en indertijd op het aeolische eiland Hiera.' Ovidius schildert het verschijnsel der aardbeving zeer aanschouwelijk, met de opheffing van den bodem en het ontsnappen van den wind. Hij zegt: 'Een ruwen, boomloozen aardrug ziet men bij Troecene. Vroeger bevond zich daar eene vlakte, nu ziet men er een berg. De, in duistere holten opgesloten, winden zoeken tevergeefs eene spleet als uitweg. Dan zwelt, door hun kracht, de zich uitrekkende bodem op als eene, met lucht gevulde, blaas, als het vel van een tweehoornigen bok. De verheffing is op de plaats gebleven en de, hoog naar boven uitstekende heuvel, is in den loop des tijds tot eene naakte rotsmassa verhard.

In Italië had men weer gansch andere voorstellingen van de zaak. De Romeinen meenden, dat in den Etna een reus lag, Eucalos genaamd. Zoo dikwijls als deze zich omwendde, beefde geheel Sicilië. Het is zeer opmerkelijk, dat een dergelijk begrip nog heden ten dage op Nieuw Guinea heerscht onder de inboorlingen, en nog merkwaardiger, dat dezen in het bezit zijn van een tegengif tegen de gevaren van het verschijnsel. Hier is het namelijk een reusachtige draak, die onder de aarde hangt en van tijd tot tijd onrustig wordt en zich omkeert of kronkelt. In den regel draait zijn kop met de zon mee, maar als hij zich kronkelt, ontstaat eene aardbeving.

Dan beginnen de pogingen der bewoners, om het dreigende gevaar af te wenden. De tallooze honden, die daar steeds in de inlandsche dorpen rondzwerven en die reeds jammerlijk janken, vóór zij geslagen worden, gaan alle bewoners met stokken en andere wapens om het hardst te lijf. Het gehuil van de beesten wordt dan zoo erbarmelijk oor- en hartverscheurend, dat den onderaardschen draak de schrik om het lijf slaat en hij zich verder bedaard houdt.

Niet minder phantastisch zijn de verklaringen, welke de latere Romeinsche geschiedschrijvers gaven, zooals Dio Cassius (gest. 228 n. Chr.), die verhaalt, dat het de Cyclopen waren, die, opgestegen uit den krater van den Vesuvius, onder bazuingeschal Herculanum en Pompeji begroeven. Toch is deze voorstelling verhevener dan de armzalige meening, die men in den Talmud vindt: God zou, uit berouw over de verdrijving der joden, dagelijks twee tranen schreien, die, als zij in de zee vielen, eene aardbeving konden veroorzaken. In de middeleeuwen werd gephantaseerd over groote onderaardsche lagen van kool, zwavel en salpeter, een mengseltje dus ongeveer zooals buskruit, dat in brand zou geraken en dan met geweldige kracht ontplofte.

Later vond de meening veel aanhangers, dat men in deze verschijnselen werkingen had te zien van onderaardsche branden in steenkoolbeddingen en zelfs de groote geoloog Leopold von Buch (1774-1853) was oorspronkelijk nog de meening toegedaan, dat de werking van den Vesuvius op die wijze moest verklaard worden. Eerst later beschouwde hij de oorzaak, zoowel van de aardbevingen als van de vulkanen, als eene veel algemeenere, die op eene groote diepte gelegen was. Ook Humboldt sloot zich bij deze zienswijze aan en vóór ongeveer eene eeuw, toen de geologen, op zijn voetspoor, nog algemeen aan het dogma van de gloeiend vloeibare aardkern geloofden, werd de vulkanische natuur der aardbevingen door hen allen nog warm verdedigd. Schijnbaar gaf zij daarvan dan ook eene aannemelijke en ongedwongen verklaring, te meer, daar beweerd werd, gelijk reeds hierboven opgemerkt is, dat de vulkanen als veiligheidskleppen van de gloeiende aardkern zouden dienst doen en eene hevige aardbeving steeds zou eindigen met eene vulkanische uitbarsting.

Dit laatste nu is volstrekt niet het geval en het denkbeeld is ook volkomen onjuist, dat de vulkanische streken het meest door aardbevingen bezocht worden. Het zeer vulkanische eiland Hawaïï, één van de Sandwich-eilanden, is bijvoorbeeld volkomen vrij van aardbevingen en tot in 1868 was aldaar, in weerwil van de veelvuldige vulkanische uitbarstingen, bij de bewoners het verschijnsel der aardbevingen volkomen onbekend, en zelfs van de oudste tijden waren daarvan geen berichten tot hen gekomen. Evenzoo zijn de Rijnlanden zoo goed als altijd van aardbevingen verschoond gebleven, hoewel het Eiffelgebied vroeger eene zeer werkzame vulkanische streek was. Omgekeerd heeft aan de oostelijke helling van de Alpenketen van den Mont-Cénis, ver verwijderd van alle mogelijke vulkanen, de aarde, sedert April 1808 gedurende maandenlang, bijna op elk uur van den dag en den nacht, gebeefd.

In weerwil van de groote vorderingen, die de onderzoekingsmethoden gemaakt hebben, is de eigenlijke oorzaak van de aardbevingen nog steeds niet met zekerheid aan te geven, hoewel reeds veel is opgehelderd, dat vroeger duister was. Na Humboldt heeft men nog lang vastgehouden aan de theorie van den vulkanischen aard dezer verschijnselen.

Alexis Perrey te Dijon heeft indertijd het ontstaan van den stoot verklaard als gevolg van de aantrekkende werking van zon en maan, dus als eene soort van eb en vloed van de inwendige, gloeiend vloeibare aarde. Hij nam daarvoor als grond aan eene statistiek, welke zou bewijzen, dat bij nieuwe en volle maan meer aardbevingen plaats hadden dan in de kwartierstanden. Daarbij ging Perrey echter uit van zulk een gering verschil, dat men daarop geen betrouwbare theorie kon bouwen.

Later heeft Rudolf Falb, de bekende weerprofeet, deze eb- en vloedtheorie opnieuw - doch in eenigszins gewijzigden vorm - trachten ingang te doen vinden, doch zonder dat dit in wetenschappelijke kringen eenigen weerklank heeft gevonden, vooral ook weer, omdat de statistiek der aardbevingen onjuist was, wat het meerdere voorkomen bij nieuwe en volle maan betreft, en omdat het verschil met de kwartierstanden te gering was, om daarop eene conclusie te bouwen. Doch bovendien bestaat de gloeiend vloeibare kern, zooals reeds door ons aangetoond werd, tegenwoordig hoogstwaarschijnlijk niet meer. Ware dit wel het geval, dan zou echter toch de oorsprong der aardbeving niet in die kern gelegen zijn, daar wij reeds gezien hebben, dat die oorzaak niet op zulk eene groote diepte moet gezocht worden.

Toch sluit zulks niet uit, dat er ook wel aardbevingen voorkomen, die het gevolg zijn van vulkanische uitbarstingen of daarmede in verband staan. Doch dit zijn in den regel kleinere, minder algemeene bewegingen, die zich bepalen tot de naaste omgeving van den vulkaan. Evenzoo kunnen er plaatselijke en zwakkere, minder uitgebreide aardbevingen voorkomen door het instorten van onderaardsche holten, welke ontstaan zijn door het oplossen en uitspoelen van de gesteenten door het water, dat in den bodem doordringt. Dergelijke aardbevingen worden dikwijls waargenomen in de omgeving van gipsgesteenten, daar gips betrekkelijk snel in water oplost en in die lagen juist dikwijls onderaardsche holten gevormd worden.

Verreweg de meeste aardbevingen echter, en vooral de hevigste en uitgebreidste, moeten aan geheel andere oorzaken toegeschreven worden. In dat opzicht zijn, voor het eerst in 1873 en 1874, geheel nieuwe gezichtspunten geopend door twee verhandelingen van den geoloog Eduard Süss te Weenen, verschenen naar aanleiding van zijne studiën over de aardbevingen in Beneden-Oostenrijk en Italië. Sedert dien tijd is dit onderzoek ijverig voortgezet en tegenwoordig is men het er tamelijk algemeen over eens, dat de ernstige en uitgebreide aardbevingen het gevolg zijn van de processen, die de vorming der gebergten veroorzaken, zooals: samentrekking en inzakkingen van de aardkorst, vorming van vouwen daarin, het verschuiven of kronkelen van de aardlagen, in één woord: allerlei verplaatsingen (*dislocaties*) in de ligging van de aardlagen. Daarom spreekt men in dit geval van *dislocatie*- of *tectonische* aardbevingen.

De oorzaak van dergelijke verschuivingen kan gelegen zijn in de samentrekking en inkrimping van de uitwendige aardschors, tengevolge van de voortdurende afkoeling; doch zij ontstaan ook dikwijls door plotselinge afwijkingen in de draaiing van de aardas, hetgeen van tijd tot tijd voorkomt. Die verplaatsing, alsmede het terugkeeren van de aardas in haar oorspronkelijken stand, brengt eene schuddende beweging van de inwendige aardmassa teweeg en deze kan zoo hevig zijn, dat daarvan bewegingen in of scheuring van de aardkorst het gevolg zijn.

Hiermede laat zich nu ook zeer goed de snelle opeenvolging van de talrijke vulkanische uitbarstingen en aardbevingen in den jongsten tijd in overeenstemming brengen. Zonder een onmiddellijk verband aan te nemen tusschen de uitbarsting van den Vesuvius en de aardbeving te San Francisco, in den zin van oorzaak en gevolg, zoo kunnen toch beide verschijnselen zeer goed het gevolg zijn van eene gemeenschappelijke oorzaak: de bedoelde afwijking der draaiing van de aardas, welke op de ééne plaats aanleiding kan geven tot eene vulkanische uitbarsting, terwijl tegelijkertijd kort daarna op eene andere plaats eene aardbeving er het gevolg van kan zijn.

Door Prof. Milnes wordt het dus, zooals reeds gezegd werd, dringend noodig geacht, om over de geheele wereld van staatswege uitstekend ingerichte seismologische stations op te richten. Dit is onmisbaar, om overal tijdig de verdachte bewegingen van de aardkorst te kunnen waarnemen en daarvoor bijtijds te waarschuwen, zoodat vooraf maatregelen kunnen genomen worden, om het onheil tot de kleinst mogelijke afmetingen te beperken.

En hoewel in ons land tot nog toe geen zeer ernstige aardbevingen voorgekomen zijn, zoo is toch de mogelijkheid daarvan volstrekt niet uitgesloten, daar ook in onzen bodem voortdurend verschuivingen plaats hebben en daarvan wellicht ook wel eens gevaarlijke aardschokken het gevolg zouden kunnen zijn. Het is dus zeer wenschelijk, dat ook bij ons een observatorium worde opgericht, dat van alle nieuwere hulpmiddelen voorzien is, ten einde op mogelijke verrassingen voorbereid te zijn, die ons van de zijde der aardverschuivingen zouden kunnen ten deel vallen.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Taalonderwijs en taalwaarheid.

Op het laatstgehouden Philologencongres, dat op 6 en 7 April 1904 te Utrecht bijeenkwam, gaf Dr. Bierma in de sectie voor paedagogiek een inleiding van het vraagstuk: *eenige veranderingen in de Nederlandsche uitspraak van het Latijn*(*).

Naar aanleiding van deze inleiding volgde geen wezenlijk debat, noch een conclusie door de vergadering genomen, eensdeels omdat de voorzitter het debat wenschte beperkt te zien tot de opportuniteit van Dr. Bierma's voorstellen voor de practijk, anderdeels omdat Prof. Speyer wenschte uitgemaakt te zien, of het nuttig is te veranderen of niet. Er werd besloten om de beslissing in deze zaak uit te stellen tot het volgend congres, dat omstreeks Paschen 1907 zal gehouden worden.

Zeer terecht werden de gedane voorstellen niet verder besproken. De opportuniteit hiervan voor de practijk te bespreken, zou een groote vergissing zijn geweest; volkomen juist stelde Prof. Speyer de principieele zijde der quaestie meer op den voorgrond. Immers, eerst moet er een communis opinio zijn, dàt er iets veranderd moet worden, eer men zich uit kan spreken over het hoe en wat.

Het ligt voor de hand, dat deze quaestie, eenmaal in het openbaar onder menschen van het vak aangeroerd, hier niet bij blijft liggen. Zonder twijfel zal het bureau van het aanstaande congres haar weer aanhangig maken en de verdere behandeling hetzij aan den vorigen inleider, hetzij aan iemand anders opdragen.

Nu zal natuurlijk een beslissing van een sectie van het aanstaande Philologencongres geen dadelijke macht hebben om eenige verandering *voor te schrijven* in onze gewone uitspraak van het Latijn, of zelfs maar om hier of elders tot een directe wezenlijke verandering den stoot te geven. Toch zal zulk een beslissing niet nalaten na eenigen tijd invloed uit te oefenen - wanneer de omstandigheden van het congres er naar zijn, zelfs grooten invloed - op de richting, waarin het onderwijs in het Latijn zich aan universiteit en gymnasium zal bewegen.

Er zij hier dadelijk bijgevoegd: ook het onderwijs in het Grieksch; want principieele en opportuniteits-overwegingen gelden mutatis mutandis

(*) Zie *Handelingen van het vierde Philologencongres,* p. 134-142.

voor het Grieksch even goed als voor het Latijn en voor iedere andere taal.

Het is dus zonder twijfel onafwijsbaar noodzakelijk, dat ieder, die met deze materie direct of indirect in aanraking komt, dus in de eerste plaats de docenten der klassieke talen aan universiteit en gymnasium, en in de tweede plaats alle taaldocenten voor wie de klassieke talen geen gesloten boek zijn, zich een overtuiging vormen en een standpunt trachten te vinden, dat zij tegenover deze quaestie moeten innemen.

Er werden drie veranderingen voorgesteld, veranderingen uiterlijk van zeer weinig ingrijpenden aard(*). Toch doen deze drie eenvoudige voorstellen reeds voldoende gevoelen, dat het een quaestie geldt van grooten omvang met een zuiver wetenschappelijken achtergrond. Er kan toch niet alleen sprake zijn van eenige *opportuniteits*-overwegingen ten gunste of ten nadeele van eenige voorgestelde veranderingen. Want waar het voorgestelde a priori verdedigd wordt met de woorden: 'Ongetwijfeld sluiten wij ons hiermee (nl. met die wijzigingen) aan bij de Hooglatijnsche uitspraak van den klassieken tijd'(†), kan men niet volstaan met een in eenige opzichten nader komen bij de klassieke uitspraak van het Latijn (en het Grieksch). In de allereerste plaats moet de wetenschappelijke ultima ratio van klassieke uitspraak en van taaluitspraak(§) in het algemeen in het licht worden gesteld.

Dat er heel wat hapert aan onze gewone schooluitspraak van Latijn en Grieksch, en dat een Romein of Griek ons amper zou verstaan, is natuurlijk aan ieder, die deze talen kent, volkomen bekend.

Maar, beweert men, het betreft hier '*doode*' talen, niet meer gesproken talen, en dus komt het er met de uitspraak niet zoo heel nauw op aan.

Daargelaten, dat deze redeneering gereedelijk aanleiding geeft tot allerlei onwetenschappelijke subjectiviteit, die leidt tot allerlei willekeur, waardoor men aan beide klassieke talen vele klankschoonheden, tooneffecten, rythmen etc., toekent, die slechts een uitvloeisel zijn van subjectieve fantasie, dit nog daargelaten, staat deze redeneering buiten alles wat men tegenwoordig omtrent taal, taalonderwijs en taalwaarheid begint te weten.

De nieuwe taalwetenschap heeft steeds meer en meer de taal losgewikkeld uit den *geschreven vorm.* Steeds duidelijker toch is men gaan inzien, dat die geschreven vorm *hulpmiddel* is, welks bruikbaarheid toeneemt of afneemt door meerder of minder gebruik en dat de geschreven taal in de meeste gevallen iets *kunstmatigs* heeft, zoodat zij, hoewel vaak de eenige basis voor taalonderzoek, toch steeds een

(*) Te weten: om c altijd als k uit te spreken, om - ti - altijd als - tie - uit te spreken en niet als - tsi -, om u als oe uit te spreken, behalve waar u met i afwisselt.

(†) *Handelingen,* p. 135.

(§) In een zuiver wetenschappelijk betoog zou het woord *uitspraak* als geheel onwetenschappelijk moeten worden geweerd. Hier geldt het echter geen zuiver wetenschappelijke uiteenzetting; daarom wordt het woord *uitspraak* meermalen gebruikt als concessie aan de gewone manier van zeggen.

betrekkelijk onbetrouwbare basis blijft. Overal zoekt men de *gesproken* taal op, tracht deze door vernuftige vindingen geheel vast te leggen, wat inhoud en vooral wat klank betreft, of tracht haar voor vervlogen perioden te reconstrueeren.

Al doet de klassieke periode eener taal haar aantrekking onverminderd gevoelen, omdat de geest van een volk zich weerspiegelt in de letterkundige producten, de *taalvormen* dier klassieke periode hebben reeds lang hun beteekenis van maatstaf der taal verloren en menigmaal hun wetenschappelijke waarde moeten afstaan aan oudere of nieuwe taalvormen. De meening, dat de oudere ontwikkelingsperiode der taal die taal nóg níét in al haar schoonheid kent, dat de jongere periode haar niet méér kent en een gevolg is van achteruitgang, verbastering, vermindering van taalgevoel enz., heeft voor de taalwetenschap *voorgoed afgedaan.*

Ook ten aanzien van Latijn en Grieksch heeft de tijd die veranderingen gebracht, veranderingen des te grooter, omdat die beide talen eeuwen door het eenig object van taalstudie zijn geweest.

De klassieke philologie heeft het veld, waar zij alléén meester was, moeten ruimen en als gelijkgerechtigde wetenschappen moeten erkennen èn de andere philologieën èn de historische taalwetenschap, die geen taal meer scheidt van andere talen; en weldra, wanneer de taalwetenschap zich geheel losgemaakt heeft van het formeele juk der klassieke grammatica, zal zij boven zich moeten erkennen de psychologische taalwetenschap, die het wat? en het hoe? verwerkt tot een antwoord op de door haar gestelde vraag: waarom?

Zoo is er een scheiding gekomen tusschen klassieke studiën en klassieke taalstudie. De veranderde omstandigheden hebben gemaakt, dat deze laatste niet meer voor een goed deel beoogt de kennis der klassieke talen als zoodanig als einddoel. Voor het gymnasium is daarvan het gevolg geweest, dat vaardigheid in het schriftelijk en mondeling gebruik van het Latijn meer en meer onnut en onbereikbaar wordt, terwijl de poging om het met het Grieksch tot die vaardigheid te brengen totaal mislukt is. Welk doel men ook bereiken wil met de studie der klassieke talen, voor het gymnasiale onderwijs, voor de klassieke opleiding zijn zij voorgoed tot *middel* geworden, tot middel waarvoor steeds minder tijd beschikbaar zal zijn, dat steeds verbeterd en vereenvoudigd moet worden.

Met al deze andere wetenschappelijke inzichten omtrent taal, het wezen en de formatie der taal, de verhouding tusschen de litteraire en de volkstaal in het algemeen, en met de veranderde verhouding van klassieke studie en klassieke taalstudie, *moet* de beoefenaar en de onderwijzer van Latijn en Grieksch in het reine zien te komen en er de consequenties van zien te vinden voor eigen studie en voor onderwijs. En al wil hij philoloog zijn in den echten zin van het woord, al wil hij beide talen alléén beoefenen en bestudeeren, hij moet weten,

dat het oude is voorbijgegaan en plaats heeft gemaakt voor iets nieuws, op straffe van door zijn eigen tijd te worden uitgestooten.

Voorgoed toch is de taal in haar innigst wezen losgemaakt van den geschreven vorm.

Immers het wezen der taal, zooals wij haar kennen als iets bestaands onder de menschen, is *klank en klank alleen*(*).

Toch schijnt de practische toepassing hiervan nog zeer weinig algemeen. Immers, hartstochtelijk strijdt men over den geschreven vorm, alsof deze, zooal niet het wezenlijkste, dan toch iets zeer wezenlijks is. In den regel wordt de schriftelijke voorstelling, onbewust wellicht, nog steeds beschouwd als iets, dat wordt uitgesproken, in plaats van als iets, dat slechts poogt de klanken der taal aan te duiden. Toch is elke letterteekening slechts een conventioneel aangenomen poging, baseerend op een historische ontwikkeling, om een klankbeeld zichtbaar voor te stellen. In de meeste gevallen is die poging vrij onbeholpen en moeten verscheiden klanken zich met één uitbeelding tevreden stellen.

Het is een vanzelfsprekend iets, dat als eenmaal een bepaalde manier van voorstellen is afgesproken, ieder dat uitbeeldingsmiddel, dat spellingswerktuig onberispelijk moet kunnen hanteeren. Maar ieder, die zich van deze zaak rekenschap kán geven, moet zich steeds bewust zijn, dat spelling niets dan werktuig is en meest zeer gebrekkig werktuig en dat geen spelling of spelregels iets af of toe kunnen doen aan het wezen eener taal. Elke spelling toch, die men onderling afspreekt, elke teekening, elk letterbeeld wordt van gezichtsbeeld omgezet in een klankbeeld en eerst als zoodanig kan het een voorstelling wekken.

Kan men dit in zijn volstrekte waarheid slechts ten volle begrijpen ten aanzien van de eigen moedertaal, het blijft waar voor alle taal, dat het schriftbeeld niet wordt uitgesproken, maar slechts een afgesproken middel is om een klankbeeld aan te duiden en weer te wekken.

Ongetwijfeld is, wanneer het een taal betreft, die schriftelijk wordt opgeteekend, bij iemand die gewend is aan het lezen dier schriftelijke opteekening, - en hoe meer hij er in geoefend is, des te sterker zal dit het geval zijn - het letterbeeld een der factoren voor de volledige vorming van het innerlijk woordbeeld(†); maar altijd blijft het een factor, die in normale omstandigheden - afgezien van alle spraakstoringen - in beteekenis ver achterstaat bij de klankvoorstelling, of liever, het dient slechts tot versterking van de klankvoorstelling en dus

(*) Dat is dus zóó ver in de menschengeschiedenis terug, als wij met onze hypothesen nog niet de vraag naar den oorsprong der taal mogen trachten te beantwoorden.

(†) Cf. J. van Ginneken. *Grondslag der Psychol. taalwetenschap,* § 23.
Het is ongetwijfeld jammer, dat de schrijver niet duidelijk heeft uiteengezet, wat hij onder woordbeeld verstaat. Is het, wat de gewone grammatica verstaat onder ‘woord’, nl. een afzonderlijk *geschreven* lettercomplex met min of meer begrensde begripswaarde? Uit zijn uiteenzettingen zou men het bijna gelooven. Of bedoelt de schrijver met ‘woord’ een afzonderlijk *klankgeheel,* dat uit meerdere grammatische woorden kan bestaan? Uit zijn waardebepaling van de gezichts- en schrijfvoorstelling zou men dit moeilijk af kunnen leiden.

tot *volledige* vorming van het klankbeeld, en dan toch ook maar alleen bij dengene, die zich aan die gezichtsvoorstelling heeft gewend.

En al is ook de klankvoorstelling overal waar geen schriftelijke voorstelling bestaat of niet gekend wordt, weer niet de eenige factor, waaruit het woordbeeld resulteert, het is zoozeer de eerste en voornaamste component, dat men in dezen zin kan zeggen: *taal is klank.*

Om dit geheel te kunnen gevoelen en beamen moet men een oogenblik trachten de mogelijkheid eener schriftelijke uitbeelding weg te denken, en de mechanische voortbrenging der klanken buiten beschouwing te laten en zich alleen bepalen bij het *hoorbare taalbeeld* en wel van de eigen moedertaal, zoodat bij deze alle elementen weg kunnen vallen, die een niet-objectieve beoordeeling in den weg staan.

Wanneer men zoo alleen het hoorbare taalbeeld beschouwt, moet men zich opnieuw de vraag stellen, wat taal is.

Dan wordt derhalve de quaestie aldus gesteld: er bestaan, van psychische en uiterlijke invloeden afhankelijke, in bepaalde gevallen zich constant herhalende, willekeurig of onwillekeurig, maar steeds constant voortgebrachte klanken en klanken-complexen; welke plaats neemt dit verschijnsel in in het geestelijk en zieleleven van den mensch(*)?

Wat men aldus, waar maar menschen zijn, taal noemt, is in de voor ons door kennen of hypothesen bereikbare phasen van zijn bestaan onafscheidelijk verbonden met het menschelijk denken, zoodat voor die bestaansphasen *zonder denken geen taal denkbaar is.*

Het menschelijk denken, dat een opklimmende reeks vormt van de meest eenvoudige zinnelijke herinneringsvoorstelling tot het vol-bewust volkomen abstract wereldbeeld, bestaat voor het grootste gedeelte uit halfbewust-onopzettelijk denken en slechts voor een klein gedeelte uit bewust-opzettelijk denken. Immers, het eerste is *buiten den wil* van den individu afhankelijk van gewaarwordingen van buiten of van innerlijke gewaarwordingen en voorstellingen, het andere daarentegen is een uitvloeisel van den wil, is afhankelijk van *opzettelijk* opgeroepen voorstellingen en gewaarwordingen. Toch is er geen qualitatief verschil, maar alleen een verschil in intensiteit tusschen beide, zooals blijkt, wanneer een onbewuste gedachte bewust wordt. Ten aanzien van de taal mag er dus geen verschil gemaakt worden. De verhouding tusschen taal en denken is dus deze:

de taal is *middel om te kunnen denken* en
middel om een gedachte ná te laten denken(†).

(*) Men zie hierover ook: J.M. Hoogvliet. *Lingua*; in het bijzonder het Eerste gedeelte: *De denkende mensch*, p. 1-44.

(†) In geen enkel opzicht strijdt dit met het feit, dat een kind taalklanken reproduceert, zonder dat het bij hem middel om te denken of om ná te laten denken is. Het is slechts een uiting van de natuurlijke behoefte tot nadoen. Eerst langzaam, wanneer het orde leert brengen in zijn vele gewaarwordingen en voorstellingen, verandert zijn gebruik der taalklanken. Eerst herleidt het de daaraan gebonden voorstellingen en begrippen tot hun eenvoudigsten eenheidsvorm en leert daarna, synthetisch te werk gaande, zijn denken daaruit weer op te bouwen tot diezelfde samengestelde voorstellingen en begrippen. Analoog moet men oordeelen over het praten van geestelijk minderwaardigen. Cf. Wundt. *Die Sprache*, I. 271, sq.

Elke gedachte bestaat noodzakelijkerwijze uit een groep van voorstellingen, in welker samenstooten of zich verwijderen een ordenende oplossing wordt gebracht. Dus is een gedachte, zelfs de meest eenvoudige die zich slechts even boven de zinnelijke herinneringsvoorstelling verheft, in zichzelf een *meervoudige eenheid.* En deze eenheden komen bij het bewust denken altijd voor in groepen.

Zoodra een gedachte zich boven de dierlijke herinneringsvoorstelling verheft, wordt zij reeds in groote mate abstract.

Nu kan elke schakel in zulk een abstract wordende denkreeks niet in zijn voorstellingsvorm, in zijn abstracten denkvorm blijven hangen. Dan zou elk denken een onmogelijkheid zijn; de daarvoor benoodigde hersenarbeid zou zóó groot zijn, dat alle denken tot een minimum werd beperkt; of liever, de mensch zou zich nooit boven iets meer dan het denken in losse zinnelijke voorstellingen hebben kunnen verheffen.

Dus zulk een abstract wordende voorstelling moet in concreten vorm worden vastgelegd(*).

Het middel om dien concreten vorm te krijgen, had wellicht in iets anders kunnen gevonden worden, maar is bij de geheele menschheid de taal. In *klank* en *klankgroepen*, constant zich herhalend, bezit de mensch het middel om het abstracte denken een concreten vorm te geven.

Of nu de klank dient om een voorstelling vast te houden, dus om zelf te denken, òf dient om door zijn constante herhaling een voorstelling bij een ander te wekken en vast te houden, maakt in het wezen der zaak geen verschil.

Met het denken groeit de taal op uit die behoefte aan tastbaarheid, met de taal wordt steeds verder denken eerst mogelijk. Beide zijn uit elkaar en door elkaar ontstaan en gegroeid. *Zonder denken is geen taal denkbaar, maar zonder taal is het menschelijk denken een onmogelijkheid.*

Afwijkingen zijn hier bevestigingen van den regel. Men zou als tegenbewijs willen aanvoeren, dat er menschen zijn voor wie geluid, en dus de klanken der taal, het meest onwezenlijke schijnt te zijn en die toch denken. Maar men moet bij zulke menschen in de eerste plaats alle factoren van erfelijke ontwikkeling afzonderen, waardoor die menschen reeds a priori *in staat zijn om te leeren denken*, zóó, als de normale mensch onder bepaalde omstandigheden kán denken. En in de tweede plaats zou men in bijzonderheden moeten weten uit te schakelen alle

(*) Uit min of meer afwijkende verschijnselen of verschijnselen, die op een zekere onvolkomenheid berusten, kan men dit nog duidelijker zien.
Voor velen is het noodig om bij het denken den klank nog tastbaarder te maken; zij maken bij het denken de spreekbeweging, hetzij zij zelf denken, of het gedachte moeten nádenken uit de geschreven voorstelling; zelfs gaat die spreekbeweging ook gepaard met mechanische klankvoortbrenging; anderen versterken op andere wijze de concrete vorm: zij schrijven bij het denken zoodat schrijfbeweging en gezichtsbeeld samen meewerken. Ziekelijke storingen als aphasie en agraphie zijn bewijzen voor hetzelfde.

invloeden, die min of meer opzettelijke leiding bij deze menschen heeft gehad.

Juist het feit, dat bij zulke menschen de klank moet worden vervangen door iets anders, bewijst eenerzijds hoeveel mogelijkheden er in den mensch verborgen liggen, anderzijds bewijst het de functie der taalklanken tegenover het menschelijk denken.

Bij den doofstomme wordt het gezichtsvermogen en de spreekbewegingsvoorstelling geleid en gescherpt in een mate, als bij een normaal mensch niet geschieden kan, sedert ook de doofstomme geleerd heeft klanken voort te brengen, spreekbewegingen te maken buiten de gehoorsgewaarwording om(*). Alles convergeert in de ééne noodzaak om voor het denken een concreten vorm te hebben en door dien vorm te kunnen denken. Onvruchtbare speculatie is het, te willen uitvorschen, waarom de klank dien vorm heeft gegeven. Bij den mensch zijn de eerste uitdrukkings-bewegingen alleen klankvoortbrengings-bewegingen(†).

Laat het nu volkomen waar zijn, dat voor een beschaafd mensch, wanneer het een taal betreft, die geregeld schriftelijk wordt opgeteekend, de gezichts- en schrijfvoorstelling belangrijke factoren zijn in de vorming van het totale woordbeeld, zeker blijft het, dat zij in wezen niets doen dan het klankbeeld versterken, dat gezichts- en schrijfvoorstelling hun waarde eerst ontleenen aan het klankbeeld. En dit wordt in steeds sterkere mate het geval, naarmate men van het grammatische schrijfwoord opklimt tot het klankwoord(§), waarbij beide voorstellingen geheel op den achtergrond raken in het bewustzijn.

Wat is dus van dit alles de noodzakelijke consequentie voor het taalonderwijs?

Alle taalonderwijs heeft éénzelfde wezenlijk einddoel, nl. een leerling leeren spreken en denken, zooals de beschaafde menschen spreken en denken, wier taal hij leert.

Dat is dus, aangezien die menschen spreken en denken in klanken en klank het wezen der taal is, den leerling de klanken der vreemde taal leeren in al haar modulaties van articulatie en de klankcomplexen, die wij woorden noemen en die dienen om een min of meer omgrensde voorstelling of begrip concreet te maken, de klankcomplexen, die in phonetischen zin woorden zijn en uit een groep begrippen bestaan, de voorstellingen en begrippen, waarvan al die klank het tastbaar vasthoudingspunt is en eindelijk de verschillende denkwegen, die de verschillende volken inslaan.

(*) Ook moet men bij dezen niet te gering achten de groote waarde van het *schrijven* als aanvulling van gezichts- en bewegingsvoorstelling.

(†) Uit dat zoeken naar een tastbaren denkvorm zijn ook te verklaren alle mimische en pantomimische gebaren als vervorming voor de meest primitieve uitdrukkingsbewegingen, n.l. grijp- en vervolgingsbewegingen. Cf. Wundt, *Die Sprache,* I, p. 136, sq.

(§) Zie noot p. 211.

En ja, uit den aard der zaak leert men den leerling litteratuurtalen; bij deze werkt de gezichts- en schrijfbewegingsvoorstelling mee, dus ook den leerling mag en moet men onder den invloed dier factoren brengen, men moet hem de door hem geleerde taal ook nog bovendien leeren lezen en schrijven.

Onmiddellijk denkt men hier aan den nog niet beslechten strijd van directe en indirecte methode.

Aan beide zijden zijn fouten gemaakt; aan beide zijden is men eenzijdig te werk gegaan.

De indirecte methode, de gewone schoolmethode, die haar uiterste consequentie vindt in de zoogenaamde grammatica van Latijn en Grieksch, heeft het meest gezondigd. Zij toch plaatst in het midden van de taal datgene, wat slechts voor een gedeelte van de sprekers eener taal secundaire waarde heeft, nl. de gezichts- en schrijfvoorstelling.

Zij gaat uit van het geschreven, het papieren 'woord', en kent aan dat 'woord' eerst een 'uitspraak' en daarna een 'beteekenis' toe(*).

Dientengevolge staan èn uitspraak èn beteekenis *als twee afzonderlijke grootheden* NAAST *het geschreven woord*; eerst langzamerhand brengt de leerling een meer wezenlijk verband tusschen den klank en de beteekenis, de voorstelling of het begrip, dat door dien klank gewekt wordt. Maar nog steeds blijft het letterbeeld de grondslag waarop deze beide rusten, en het duurt geruimen tijd, eer de klank zóó ingezonken is in het denkvermogen van den leerling, dat zij zich laat stellen boven het letterbeeld; en nog langer duurt het, eer de schrijfvoorstelling geheel op den achtergrond is gedrongen(†).

Daardoor wordt een zee van tijd verloren. En ware het dit nog maar alleen. Maar de meeste leerlingen brengen het niet zoo heel ver in dat op den achtergrond dringen van die gezichts- en schrijfvoorstelling, zoodat zij steeds verwijderd blijven van het wezenlijk einddoel van taalonderwijs. Zij brengen het niet verder dan een tot op zekere hoogte begrijpen van de *geschreven* taal.

Nu kan hier na eenvoudige vermelding verder ter zijde worden gelaten, dat de behandeling der 'syntaxis' bij deze wijze van taalonderwijs ook van het leerboek naar de taal gaat en niet uit de taal naar het leerboek.

Wanneer men dan per slot van rekening teleurgesteld staat over de resultaten van het taalonderwijs, dan werpe men de schuld niet op gebrek aan tijd of wat ook anders; het is, afgezien van een op te jeugdigen leeftijd beginnen met taalonderwijs - bij ons met Fransch en Latijn het geval - de schuld van de averechtsche methode, die begint met

(*) 'Woord', 'uitspraak' en 'beteekenis' worden hier gebruikt in hun gewone school-grammatische functie.

(†) Men kan dit zien uit de schrijf'fouten', die een leerling maakt en uit de moeite, die het hem kost om den gehoorden vreemden klank alleen op het hooren te schrijven. Ook het dicté in de moedertaal is in dezen wel instructief voor den taalonderwijzer.

wat in de historische ontwikkeling het laatste was en voor het wezen der taal en het geheele taalbeeld de minste waarde heeft.

De directe methode heeft haar fouten gemaakt door geen rekening te houden met het feit, dat zij *onderwijs*methode is en met betrekkelijk weinig tijd haar doel moet bereiken. Zij heeft evenwel den juisten weg gekozen. Immers, zij begint den leerling de klanken der vreemde taal te geven, hetzij door geheel mondelinge mededeeling, hetzij door gebruikmaking van een phonetisch schrift, dat het voordeel heeft voor den leerling nooit iets anders te worden dan zuivere klankuitbeelding. Tegelijk met de klanken leert de leerling de voorstellingen en begrippen kennen, die met die klanken verbonden zijn en pas in laatster instantie krijgt hij de geschreven taal onder de oogen, waarin hij de hem bekende klanken substitueert voor de letterbeelden. Hier heeft men in het onderwijs de historische ontwikkeling, hierdoor komt het letterbeeld in de laatste plaats en krijgt het geen grooter waarde voor het geheele taalbeeld, dan als conventioneel middel om een klankbeeld zichtbaar aan te duiden en als secundaire factor voor de volledige vorming van een woordbeeld.

Door deze wijze van behandeling zal de leerling in de eerste plaats de gesproken taal verstaan, in de tweede plaats de taal kunnen spreken en in de derde plaats de geschreven taal verstaan. De vreemde taal is voor hem even los van het papier als zijn eigen moedertaal.

Het is nu eenmaal onvermijdelijk, dat bij een taal, die niet om heel persoonlijke redenen bestudeerd wordt, dus bij de gewoonlijk onderwezen talen, een groot stuk van de taal niet anders bereikt kan worden dan op het papier. Want men wil den leerling met het taalonderwijs iets meer geven; men wil hem de denkmethoden van de besten van een volk leeren kennen, hem in de gelegenheid brengen te genieten van het goede en schoone, dat die besten gedacht hebben.

En het middel? Het is de geschreven taal. Dus nooit kan en mag het taalonderwijs deze geschreven taal verwaarloozen, noch wat betreft het kunnen nadenken van wat geschreven staat, noch wat betreft het zelf schriftelijk vastleggen van gedachten. Het schriftelijk taalmechanisme moet dus goed gehanteerd kunnen worden.

Maar juist, terwijl men noodzakelijkerwijze zulk een groot gewicht *moet* leggen op de schriftelijke uitbeelding der taal, moet het onderwijs alles doen om de intrinsieke waarde hiervan tot haar wezenlijke, in werkelijkheid zeer geringe afmetingen terug te brengen.

En nu het onderwijs in de klassieke talen, in Latijn en Grieksch?

Meer dan bij eenige andere taal het geval is, bedoelt het onderwijs in deze talen niet om de talen zelf als zoodanig tot den leerling te brengen, maar om deze te gebruiken als den eenig mogelijken weg om hen te brengen tot de ziel dier volken, tot hun denkwereld en denkmethoden, tot het karakter hunner voorstellings- en begrippenvorming,

die èn op zichzelf èn als schakel in de historische ontwikkeling van onveranderlijke waarde zijn.

Dat einddoel is moeilijker, dan wanneer het alleen ging om het bereiken van een mate van taalvormenkennis, te meer nog daar alles bij de geheele klassieke wereld den leerling nieuw is.

Hoe vreemder, een taal en een volk ons is, hoe eerlijker beide tot ons moeten komen om begrepen te worden.

Dus zoo ooit, dan moeten die beide vreemde talen, Latijn en Grieksch, *in al hun werkelijkheid* tot den leerling gebracht worden.

De onvermijdelijke toestand brengt echter mee, zonder dat ooit verandering mogelijk is, dat èn Latijn èn Grieksch nooit meer in corpore vivo kunnen onderzocht worden, dat men alleen den geschreven taalvorm kennen kan.

Hoeveel te meer klemt dus hier het betoog, dat men alles moet doen om de taal, en daarnaast het geheele denken van Romeinen en Grieken, los te maken van de schriftelijke voorstelling, los te maken van het papier en *terug te brengen tot haar innigst wezen, tot klanken.*

Dit is de conlusie, die de nieuwere taalwetenschap ons dwingt te formuleeren ten aanzien van de klassieke talen; dit is het wetenschappelijk standpunt, dat de beoefenaar dier talen en de vertegenwoordigers van het onderwijs in die talen als menschen, die binnen den stroom der moderne wetenschap staan, moeten innemen.

Hier helpt geen argumentatie meer, dat die talen dood zijn, dus niet meer gesproken worden, dat het Latijn geen geleerde wereldtaal meer is noch zijn kan, dat men die talen alleen maar schriftelijk kan en dus behoeft te beoefenen. Wanneer de wetenschap onverbiddelijk zeker ons leert, dat men bij het beoefenen der geschreven taal alléén de zaak van achteren aanvat en als het wezenlijke der taal beschouwt, wat, op zichzelf onwezenlijk, zijn wezen eerst krijgt door iets anders, dan houdt alle argumentatie op. Ook kan men zich niet meer beroepen op het feit, dat de oude ‘beproefde’ methode toch zoovelen heeft doen indringen en doordringen tot het wezen van Romeinen en Grieken. Daarbij komen zooveel factoren in aanmerking, dat het ondoenlijk is om deze hier te bespreken, factoren die zich evenwel samen laten vatten in deze waarheid, dat iedere tijd zijn eigen eischen stelt en dat de wetenschap die eischen formuleert.

Zoodoende moet dus bij dezen stand van zaken elk taalonderwijs, dus ook het klassiek taalonderwijs, beginnen met de klanken der taal en eindigen met de geschreven voorstelling dier klanken.

Met andere woorden gezegd, in het bijzonder voor Latijn en Grieksch, die geschreven voorstelling moet niet langer door ieder volk als identiek beschouwd worden met de voorstellingswijze, die het voor eigen taalklanken gebruikt, maar zij moet teruggebracht worden tot haar wezen

van individueel voorstellingsmiddel van Romeinen en Grieken (Atheners), elk voor zich individueel te beschouwen.

Dit beduidt, in de gewone terminologie van het taalonderwijs omgezet: *Wij moeten bij het onderwijs in Latijn en Grieksch aan die talen de klanken*, '*de uitspraak*' *teruggeven*, *die zij in een bepaalde* (*klassieke*) *periode hadden.*

Al het bovengezegde vormt tezamen de reden, waarom men geen oogenblik langer anders dan onder wetenschappelijk protest zich kan voegen in de wijze, waarop bij het taalonderwijs de waarheid der taal in een hoek wordt geduwd.

Nu zullen er echter twee vragen worden gesteld:

is dat terugkeeren tot de 'uitspraak' der klassieke talen mogelijk;

is dat terugkeeren nuttig voor de practijk?

Wat die mogelijkheid betreft, dit is een wetenschappelijke vraag, die op zichzelf beantwoord moet worden en neerkomt op de vraag, of men voldoende gegevens heeft om van verschillende uitgangspunten retrograad te werk gaande te komen tot een klankzekerheid voor een bepaalde historische periode. De beantwoording dier vraag moet voor het oogenblik achterwege blijven als liggende buiten de noodzakelijkheid van dit betoog. Wel kan men er zóóveel van zeggen, dat bij veel wat nog onzeker is, reeds een groote mate voor de zekerheid bereikt is, een zekerheid, die nog grooter zal worden, wanneer men wel-bewust met het hoofddoel voor oogen er naar zoekt.

Laat dus een oogenblik zijn aangenomen, dat de vraag haar de wetenschappelijke mogelijkheid bevestigend wordt beantwoord, dan moet hier toch dadelijk tegenover worden gesteld, dat die mogelijkheid in haar absoluutheid niet bestaan kan. Want de klanken eener taal zijn niet eenig en alleen het resultaat van mechanische voortbrenging door de spraakorganen.

Daarbij wordt steeds een groote rol gespeeld door allerlei andere factoren, hoofdzakelijk psychische, momentane en voortdurende, afwisselend naar tijd en omstandigheden, die tezamen het op zichzelf zoo moeilijk te definieeren en te reproduceeren individueele van een bepaalde klanktaal vormen. Deze factoren zijn voor een gedeelte imponderabilia, waarvan het hoe en wat ons vaak ontgaat, het waarom nog vaker, bij een taal die wij dagelijks kunnen hooren, laat staan dan bij een niet meer hoorbare taal.

Maar, hoezeer ons werk daardoor onvolledig zal blijven, men móét de factoren ten aanzien van Latijn en Grieksch verwaarloozen, omdat men er geen rekening mee kán houden.

Laat dus met bewustzijn van de niet-absolute mogelijkheid aangenomen worden, dat het wetenschappelijk onderzoek ons een bevredigende oplossing voor het vraagstuk heeft gegeven.

Is het dan mogelijk om de resultaten der wetenschap, die gereconstrueerde 'uitspraak' voor Latijn en Grieksch in de school in te voeren?

Wezenlijke bezwaren kan men hier niet tegen inbrengen. Het gaat toch niet aan om te beweren, dat de leerling, die zich de klanken van drie moderne talen taliter qualiter eigen maakt, voor de klanken van een paar willekeurige andere talen, in casu toevallig Latijn en Grieksch, zou moeten terugdeinzen. Dat hij meer moeite zal hebben met de geconstrueerde historische klanken dier talen dan met de barbaarsche onwezenlijke klanken, die wij aan de klassieke talen opdringen, is werkelijk niet aan te nemen. En hoogstens zou het een quaestie kunnen zijn van een paar lesuren, waarin de leerling met de klanken vertrouwd gemaakt wordt, eer zijn aandacht weer in verkeerde richting wordt geleid door het schrift. Zonder twijfel zouden zich moeilijkheden voordoen, niet aan de zijde der leerlingen, doch aan de zijde der leeraren. Dezen zouden toch, bijna zonder uitzonderingen, zich eerst vertrouwd moeten maken met de hun totaal onbekende klanken der talen, die zij onderwijzen. Dit plotseling als een eisch te stellen aan allen, zou een feitelijke onbillijkheid zijn. Maar den jongeren in dezen een zedelijke verplichting opleggende, zou men gradueel de bezwaren wegnemen en binnen een niet te lang tijdsverloop hebben opgeheven. Maar in geen geval raken deze bezwaren ook maar in de verste verte de principieele quaestie.

De vraag naar de mogelijkheid van een invoering der gereconstrueerde Latijnsche en Grieksche klanken moet dus bevestigend beantwoord worden.

Is dan dat invoeren van veranderingen in onze bestaande schooluitspraak nuttig(*)?

Zooals de vraag daar staat, is zij verkeerd gesteld.

Immers de nuttigheid, wel te verstaan de principieele nuttigheid, voor bedoelde veranderingen is op dit punt van het betoog reeds een quaestie, die boven allen twijfel verheven is, omdat zij ons dichter brengen bij de talen, die wij onderwijzen en daardoor dichter bij de ziel van de volken der oudheid, tot welke wij den leerling willen laten doordringen.

Met die vraag naar de nuttigheid is echter iets anders bedoeld. De beteekenis ervan is of, aangenomen de wetenschappelijke mogelijkheid, veranderen *noodzakelijk* is.

Deze vraag is *onvoorwaardelijk, volstrekt bevestigend te beantwoorden.*

En wel om drieërlei redenen.

In de eerste plaats om redenen van *wetenschap.* Het wordt immers een moeilijke zaak zichzelf als wetenschappelijk mensch te respecteeren en het onderdeel van wetenschap, dat men practisch of theoretisch beoefent en dat dus voor een deel in de geestelijke behoeften van ieder beoefenaar en leeraar der klassieke talen voorziet, te respecteeren, wanneer men zich steeds bewust moet zijn, een uiterst belangrijken factor, het hoofdmoment der taal, voortdurend te verwaarloozen.

(*) Handelingen, 4de Philologencongres, p. 141: Prof. Speyer wenscht uitgemaakt te zien, of het nuttig is te veranderen of niet.....

Zonder twijfel is die factor niet voor ieder, naar ieders individueele neigingen en aanleg, even oogenblikkelijk belangrijk, maar toch komt ieder voor het bewustzijn te staan, dat men door de klanken der taal te verwaarloozen, ja te vervalschen, in zijn taalstudie en taalonderwijs aan *de waarheid der taal* te kort doet.

Onwaarheid in het kleine of in het groote kan niet anders, wanneer zij bewust wordt, dan het wetenschappelijk respect wegnemen, ook al *schijnt* die onwaarheid door tijd en gewoonte gesanctioneerd te zijn en haar practische invloed gering te wezen.

In de tweede plaats om redenen van *onderwijs.*

Er bestaat vaak een ongemotiveerde vrees, dat de wetenschap in de school gebracht zal worden, wanneer zulke quaesties worden besproken in verband met het onderwijs. Ongemotiveerd, want die vrees ziet het gevaar, waar het niet ligt. Slechts de schijn van wetenschap, die met waren naam geleerdheid en veelweterij moet genoemd worden, deze moet uit school en onderwijs geweerd worden.

Het onderwijs toch, dat in het lage en in het hooge ten slotte bedoelt om den mensch te *leeren kunnen*, moet in al zijn vertakkingen, zich van die taak bewust, staan op de basis van wetenschappelijke waarheid. Op dié basis slechts kunnen den leerling resultaten, geen feiten gegeven worden, kan overzien worden, wat anders een rudis indigestaque moles blijft van losse eenheden. Daarom mag en moet het hoogste der wetenschap in de school gebracht worden en niet het minst, waar het het gymnasium betreft, mits slechts de onderwijzer over het stadium van geleerdheid en veelweten heen is.

Het onderwijs moet waar zijn en de onderwijzer moet waar tegenover zijn onderwijsstof staan; is dat niet het geval, dan moet er verandering komen.

Zeker is het, dat niet alle leerlingen zulk een onwaarheid in het onderwijs even sterk gevoelen, zelfs mag men wel zeggen, dat maar een klein gedeelte dit doet. Ja, gedurende de schooljaren; maar de wezenlijke invloed komt daarna. En aan den anderen kant mist het onderwijs door onwaarheid het eenige middel om een gevoel van waarheid in het denken te wekken.

Het onderwijs moet trachten zijn einddoel zoo dicht mogelijk te naderen. Alle ware middelen om dit doel meer nabij te komen, zijn nuttig en *noodzakelijk.* Wanneer in dezen nu het doel is om een volk als drager eener cultuurontwikkeling naderbij te komen, en het eenig afdoend middel daartoe is de taal, wanneer nu de taal zonder klank in wezen niets is, dan is een verandering, die aan de taal haar eigen wezen terug geeft, zóó zeer vanzelfsprekend, dat over haar noodzakelijkheid voor het onderwijs niets verder behoeft te worden gezegd.

In de derde plaats om, wat men zou kunnen noemen, redenen *van practischen aard.*

Ons gymnasiaal onderwijs, in het bijzonder ons klassiek onderwijs,

staat in een niet al te ver verwijderde toekomst voor ingrijpende veranderingen. Het is de taak van het gymnasium zelf, in de eerste plaats van de vertegenwoordigers van het klassiek onderwijs, om aan die veranderingen een *richting te geven* en te waken, dat deze niet tot in het innigst wezen eener klassieke opleiding grijpen.

Dit geschiedt niet door een zich verzetten tegen stroomingen, die men, blijkens dat verzet, bewijst niet te begrijpen, maar door het wezen en de waarde van de gewenschte verandering in te zien en te waardeeren en mee te werken tot het totstandkomen dier verandering, zonder dat het goede van het oude verloren gaat.

Die veranderingen worden voorgesteld door vele bevoegden en nog meer onbevoegden. Het mag wel verwondering baren, dat van de zijde der vertegenwoordigers van het klassiek onderwijs in woord, daad, geschrift en leerboek eigenlijk zoo weinig pogingen tot verbeteringen worden gedaan(*). Wel worden er desiderata uitgesproken, waarvan de vervulling zeker een groote stap vooruit zou zijn, maar toch betreft dit alles betrekkelijk uiterlijkheden, die alléén den val van het klassiek onderwijs niet zullen verhinderen, wanneer niet dat klassiek onderwijs, inzonderheid het klassiek taalonderwijs, in zijn geheele wezen wordt veranderd(†).

De groote grief tegen het gymnasiaal-klassiek onderwijs van tegenwoordig is zijn beweerde waardeloosheid voor het leven en zijn onvermogen om wezenlijk door de humaniora een meerdere humanitas aan den geest te geven.

Zonder nu op deze beschuldiging in bijzonderheden in te gaan, moet men grif erkennen, dat er een kern van waarheid in schuilt. Want werkelijk, ons klassiek onderwijs staat gedeeltelijk buiten onzen tijd. En een van de voorname oorzaken daarvan is niet, dat het lang geleden of overleefde zaken behandelt, maar zijn *onwaarheid tegen zichzelf.*

Niemand minder dan A. Meillet durft spreken van ‘l'enseignement grammatical stérile et ennuyeux qu'on donne d'ordinaire; séparé de toutes les idées modernes, resté scolastique dans son fond et dans son forme, il est devenu un élément mort; il se borne à des faits qu'aucune idée ne relie, ou que relient seulement des idées aujourd'hui périmées et contraires à tout ce qu'apprennent par ailleurs les élèves’(§). Dit wordt

(*) De stand van het leerboek wijst het peil aan, waarop het onderwijs staat en de wetenschappelijke basis, waarop het onderwijs is opgebouwd. Nog steeds bezitten wij maar één eenigermate bevredigende Lat. vormleer voor schoolgebruik, n.l. die van Prof. Woltjer, waarbij tevens vrij goede oefeningen zich aansluiten. Een bevredigende Lat. Syntaxis voor de school is er niet, tenzij het in beginsel uitstekende werk van Dr. Smit, dat echter voor den leerling geheel onbruikbaar is. Voor eerste lectuur hebben wij althans sedert eenige jaren Dr. Smit's *Quadraginta.*
En voor Grieksch is de oogst nog geringer. Ook het veelgeprezen leesboek van Cobet is door de inrichting van zijn woordenlijst voor den tegenwoordigen tijd van meer dan bedenkelijke waarde geworden.

(†) Cf. Cannegieter, *Over heden en toekomst van het gymnasium,* p. 25-28 en passim.

(§) Cf. Précis de phonétique historique du Latin par M. Niedermann avec un avantpropos par A. Meillet.

in het bijzonder gezegd met het oog op de klanken van het Latijn; hoeveel te sterker zou de schrijver zich hebben uitgedrukt, wanneer hij over de syntaxis te spreken had gehad.

Dezelfde spreekt van het klassiek onderwijs als van ‘un enseignement, dont chacun sent obscurément la stérilité’.

Hoe weinig toch het groote publiek in bijzonderheden de positieve resultaten der wetenschap waardeeren of in zich opnemen kan, het kan niet anders, of na zekeren tijd verbreidt zich toch, men weet niet hoe, een algemeen haast onbewust weten van wat er nieuw is. Op het gebied van taalstudie en taalwetenschap is dat in sterke mate merkbaar bij breede kringen van het beschaafde publiek, stellig tengevolge van het zéér uitgebreide beoefenen der drie verplichte en van nog meerdere niet voor de school verplichte moderne talen.

En onbewust wordt onder den invloed van dit halfbewuste weten het klassiek onderwijs aangevallen als een ‘enseignement, dont chacun sent obscurément la stérilité’, maar in het wezen der zaak als een onderwijs, dat zich schuldig maakt aan *onwaarheid tegen het wezen der taal en tegen zichzelf.*

Zal men dus aan de veranderingen, die het klassiek gymnasium te wachten staan, een richting geven, dan is het onafwijsbaar noodzakelijk de waarheid der taal daarin terug te brengen. Dat móét in de zoogenaamde syntaxis en dat móét in de taalklanken. Bij beide punten tegelijk beginnende, komt men eerder aan het doel; een beginnen aan een van beide uitgangspunten is echter mogelijk en dus noodzakelijk.

Als slotsom dus van al het bovengezegde moet onze conclusie zijn: *het teruggeven aan het Latijn en Grieksch van zijn eigen taalklanken*, *het invoeren van de historische* ‘*uitspraak*’ *der klassieke periode in het gymnasiale onderwijs is onvoorwaardelijk noodzakelijk.*

Zoo is dus onze conclusie ten aanzien van de principieele vraag én wat het wetenschappelijk beginsel betreft, én wat de uitvoering in de practijk aangaat, volkomen bevestigend.

Nu rest nog een korte bespreking van de in dit bijzonder geval voorgestelde veranderingen[*]. Immers, de vraag moet overwogen worden, of en in hoeverre men door deze wijzigingen werkelijk een stap doet in de principieel juiste richting, of dat men daardoor juist gevaar loopt zichzelf te misleiden en op den verkeerden weg te blijven. De keuze der voorgestelde veranderingen is niet ongelukkig te noemen, want zij betreffen fouten, waarvan het foutieve aan iedereen bekend is en waarvan de verbetering niet te veel eischt van ons als Nederlandsch sprekenden.

Toch is er veel tegen het voorgestelde in te brengen. Want men loopt door het aannemen ervan het groote gevaar qualitatief minstens even groote fouten te maken als te voren. Quantitatief natuurlijk niet, want door die wijzigingen zal men zeker in zeer vele gevallen het juiste treffen.

(*) Cf. p. 209, noot.

Doch qualitatief even groot, zoo niet grooter, omdat, hoe kleiner fout in klankverschil het betreft, hoe meer men meent de werkelijkheid te naderen, de wezenlijke fout, die er gemaakt wordt, in dezelfde mate grooter wordt.

Verder moet wel overwogen worden, of men niet bijna even sterk als te voren de fout maakt van aan het letterteeken te blijven hangen en de letter te doen voorkomen als iets, dat, op en uit zichzelf bestaande, kan en moet worden uitgesproken. Zou men bewust of onbewust den indruk wekken, alsof een bepaald letterteeken in het Latijn (en in het Grieksch) eener bepaalde periode steeds één éénige uitspraak had gehad, of desnoods veel juister uitgedrukt, diende om éénzelfden klank constant aan te duiden, dan zou men de fout een stuk hebben verplaatst, maar een fout zou het blijven.

De eerste voorgestelde wijziging betreft de klankwaarde van de letter *c*. Dat met dit letterteeken in de klassieke periode geen sibilant werd aangeduid vóór de palatale klinkers, behoeft zeker geen betoog bij de overstelpende massa zekere bewijzen.

Dat evenwel de in deze gevallen door *c* aangeduide klank geheel gelijk was aan de door hetzelfde teeken aangeduide klank, wanneer een *a* of *u* klank volgt is a priori als phonetisch hoogst onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk te beschouwen. Trouwens, het Latijn bewijst door zijn langen tijd doorgevoerde en gedeeltelijk vastgehouden schrijfwijze van *q* vóór *u, u consonans* en *o*, *k* vóór *a* en *c* vóór *e* en *i,* dat er een zeer duidelijk articulatie-verschil hoorbaar was(*).

Nu zal men zeggen, dat men gerust het theoretische verschil tusschen den gutturalen tenuis vóór *o*, *u* en *u*□, vóór *a* en vóór *e*, *i* mag terzijde laten, omdat in de practijk de eigen taal die verwaarloozing wel zal corrigeeren en het klankverschil van de *k* in *koek*, *kaak*, *kiek* zal overbrengen op het Latijn. Dit is stellig waar, maar dan blijft in de eerste plaats de vraag nog onbeantwoord, of daardoor het phonetisch verschil der verschillende *c* (*q* en *k*) letterteekens tot zijn recht komt.

Wanneer men toch met elkaar vergelijkt de articulatie van *k* in *koek* en *kiek* en die van het Duitsch in *kunst* en *kind*, dan is in het laatste geval het articulatie-verschil zeker grooter dan in het Nederlandsch.

De invloed, dien een volgende vocaal op een voorafgaande gutturaal uitoefent, is dus ongelijk van intensiteit. Nu staat het vast, dat de palatale vocalen een sterken invloed in den loop van den tijd op de voorafgaande gutturaal hebben uitgeoefend. Maar ook hier moet men den invloed zóówel voor de *i* als voor de *e* elk afzonderlijk nagaan, daar de invloed van beide klanken niet gelijk en gelijkmatig zich heeft doen gelden. Er biedt zich hier een groote massa materiaal tot nader onderzoek. Wil men dus een juiste klankwaarde toekennen aan het letterteeken *c* van de klassieke periode, dan moet in bijzonderheden

(*) Cf. Sommer. *Handb. d. Lat. Laut- und Formenlehre,* p. 28, sq.

onderzocht worden, hoever in die periode de palataliseering gegaan is. Daarbij moet men zich trachten te stellen buiten en boven de gewone schrijfwijze met éénzelfde letterteeken *c*, en moet men uiterst voorzichtig zijn met bewijzen en argumenten uit alliteratie en getuigenissen o.a. van Quintilianus(*), want men moet niet vergeten, dat alliteratie bestaan kan bij verschil van articulatie van een velare en een palatale explosiva en dat theoretische bespiegelingen over klanken slechts waarde krijgen, wanneer zij berusten op waarnemingen van een phonetisch geschoold oor.

Voor het oogenblik mag men dus geen andere conclusie stellen dan deze:

de *e* en vooral de *i* hebben een sterk palataliseerenden invloed gehad; maar in de klassieke periode was de *c* voor *e* of *i* geen teeken voor een sibilant of palatale affricata.

Hiermede is de directe bewijskracht van de aangevoerde argumenten uitgeput.

Maar, wanneer men dan in de schoolpractijk toch maar aan de *c* de klankwaarde van onze Nederlandsche *k* gaf, zou men toch een stukje waarheid hebben bereikt. Toegegeven, maar men zou daardoor toch aan de andere zijde weer fouten maken. En het groote gevaar, neen, de zekerheid bestaat, dat de practijk zich niet bewust zou zijn van de onvermijdelijkheid om aan de andere zijde fouten te maken, fouten des te grooter en wezenlijker, omdat zij kleiner klankverschillen betreffen. *Daardoor zou een wijziging*, *die slechts een stap tot voorbereiding kon zijn*, *in werkelijkheid de grootste hinderpaal worden voor een ware oplossing der quaestie.*

Ten aanzien van de tweede voorgestelde wijziging, om nl. - *ti* - voor vocalen als - *ti* - te spreken en niet als - *tsi* -, kan men ook vrij wat vragen stellen en bedenkingen maken. Immers, terwijl men aan de eene zijde dadelijk aan mag nemen, dat onze gangbare schooluitspraak foutief is, gaat het aan den anderen kant maar niet zóó aan om met een enkel woord te bepalen, hoe de klassieke klankwaarde van antevocalisch - *ti* - is geweest.

Het feit, dat volgens de grammatici in bepaalde gevallen, n.l. na *s* en vóór *i*, antevocalisch - *ti* - steeds met zuiver dentale explosiva werd gesproken, heeft slechts uiterst geringe bewijskracht.

Men moet bij de beoordeeling van deze materie wel in het oog houden, dat een antevocalische - *i* - twee hoofdrichtingen kan ingaan; dat n.l. aan de eene zijde die - *i* - de schriftelijke voorstelling kan zijn van - *ii̯* -, in welk geval men zonder bezwaren voor de - *t* - in antevocalisch - *ti* - een dentale explosief-klankwaarde kan aannemen; dat echter aan de andere zijde die - *i* - niet het teeken is voor een zich naast de *i vocalis* ontwikkelde *i consonans* (*i̯*), doch van een enkele vocaal. Gelijk aan de eene zijde het Latijn de oorspronkelijke postconsonan-

(*) *Handelingen*, 4de Philologencongres. p. 135, 136.

tische *i*□ tot *i vocalis* liet worden, bestond aan de andere zijde een zeer sterke neiging om in het vlugge spreken deze postconsonantische *i vocalis* weer te veranderen tot een enkele *i consonans*(*). Deze laatste gevallen zijn het, die voor de hier voorgestelde wijziging in aanmerking komen.

Om nu hier bewijzen te willen halen uit de kunstpoëzie om aan te toonen, dat de dichters antevocalisch - *i* - als syllabische vocaal hebben behandeld, heeft evenveel reden van bestaan, als wanneer men de tegenwoordige Fransche uitspraak der 'stomme' e zou willen illustreeren met het metrisch gebruik van diezelfde 'stomme' klank in de kunstpoëzie.

De redeneering moet als volgt zijn:

In zéér vele gevallen wordt postconsonantische *i* tot *i*□. Deze *i*□ heeft heeft een sterk spirantische neiging gehad, welke neiging reeds blijkt gevolgen te hebben gehad in opschriften uit den Keizertijd. Deze neiging om tot spirant te worden, vindt haar oorsprong in den aard van den klank, die tot spirant wordt. Met andere woorden gezegd: de tot spirant geworden *i*□ moet reeds zeer vroeg in het Latijn den bijtoon van een palatalen spirant hebben gehad, ook waar zij nog halfvocaal was of weer tot halfvocaal was geworden.

De dentale explosiva moet dus in antevocalisch - *ti* - reeds zeer vroeg in de vlugge, dus in de gewone uitspraak, zij het dan in de volkstaal eerst meer dan in de beschaafde omgangstaal, den invloed van die spirantisch genuanceerde *i*□ hebben ondervonden. Wanneer nu gedemonstreerd wordt, dat in - *ti* - ten tijde van Claudius de *geassibileerde* klank nog niet gewoon was geworden, kan men dat wel aannemen, wanneer men onder geassibileerden klank moet verstaan den klank, die eerst veel later ontstond, toen de spirant, die zich ontwikkeld had, weer verder overging in een sibilant.

Echter, met die demonstratie is allerminst bewezen, dat niet op de dentaal een invloed was uitgeoefend, die daaruit deed worden een klank, die héél dicht bij de spirantisch genuanceerde palatale affricata ligt en dus zelf ook een palataal-spirantisch karakter draagt.

Wanneer men dus onze schooluitspraak zou willen wijzigen in de voorgestelde richting en antevocalisch - *ti* - de *t* als dentale explosiva beschouwen, zeker zou men een fout van onze tegenwoordige uitspraak herstellen, maar gevaar loopen, doordat men de juiste klankwaarde nader komt, een principieel grootere fout te maken. Evenals ten aanzien van de *c* gezegd is, zou deze wijziging, die slechts een stap is in de ware richting, worden beschouwd als de afdoende verbetering en *daardoor het meest aan een afdoende oplossing der quaestie in den weg staan.*

Het derde voorstel was, om aan het letterteeken *u* de klankwaarde van Nederl. *oe* te geven.

Dat een wijziging in de gewone uitspraak van het Latijn in de eerste

(*) Cf. Sommer, *Handbuch*, p. 172 en 144.

plaats de letter *u* moet betreffen, is zeker wel het meest bekend van alles wat *men* zoo omtrent de klanken van het Latijn weet.

Desniettegenstaande staat het allerminst vast, dat men door die wijziging veel nader tot den klassieken klank van het Latijn zou komen. Zoo ergens, dan dient men in dit geval zeer sceptisch te zijn.

De letter *u* toch, is voor het Latijn ongeveer iets dergelijks als voor het Nederlandsch het teeken *e.* Dat wil zeggen, het letterteeken *u* wordt gebruikt om een reeks van klanken uit te beelden, die in het Latijn meer dan in het Nederlandsch - wat de zaak nog moeilijker maakt - wel klankverwant, maar tevens klankverschillend zijn.

Trouwens, een kleine restrictie werd al bij de behandeling op het congres gemaakt ten aanzien van de zoogenaamde 'u media' in lubet-libet, optimus-optumus etc.(*). Doch, werd er bijgevoegd, voor de practijk is het beter één algemeenen regel te geven.

Zal men nu voor de practijk van het Nederlandsch één regel geven voor ons letterteeken *e* b.v., dat de klanken en □ en *ə* aanduidt en dan terwille van de eenheid maar weglaten, dat het in een betrekkelijk beperkt aantal gevallen den klank *e* aanduidt? Zoo ongeveer zou men staan tegenover het Latijn, wanneer men aan het teeken *u* de klankwaarde voor Nederl. *oe* toekende zonder meer.

Het Latijnsche letterteeken *u* is de aanduiding *zoowel voor een lange als voor een korte vocaal.*

Nu heeft een niet eenigermate phonetisch geschoold Nederlander een allerdwaaste voorstelling van de verhouding tusschen lange en korte vocalen, eensdeels tengevolge van de incongruentie der schrijfwijze, anderdeels door het feit, dat wij in het Nederlandsch globaal genomen geen ander onderscheid kennen dan tusschen *onbetoonde korte* en *betoonde half-lange vocalen.*

Hoe groot het verschil in klanknuanceering wordt, wanneer men werkelijk lange en korte vocalen naast elkaar heeft, hoort ook de meest ongeoefende, wanneer een Duitscher b.v. Nederlandsch spreekt met Duitsche klankgeving.

Dus ter zake van de Latijnsche *u* moet eerst worden vastgesteld, hoe in het Latijn de lange en de korte vocalen tegenover elkaar stonden in duurwaarde. (De nuanceering zal ons natuurlijk nooit meer duidelijk worden).

De lange *u*□ dan is ontstaan o.a. uit Idg. * *u*□, uit Idg. * *ŏi* > *oi*, *oe* > *u*□, uit Idg. * *ĕu* > *ou* > *u*□*,* uit Idg. * *ŏu* > *ou* > *u*□.

Het is mogelijk, dat in al deze gevallen het teeken *u* denzelfden klank aanduidt, het blijft even mogelijk, zoo niet waarschijnlijk, dat er grootere of kleinere klankverschillen hebben bestaan.

De korte *ŭ* is de aanduiding van de klanken, die ontstaan zijn o.a. uit Idg. * *ŭ*, uit Idg. * *el* of * *ol* > *ol* > *ul,* uit Idg. * *l* > *ol* > *ul,* uit Idg. * *o* vóór *m* en gutteraal-nasaal en in eindsyllaben. De vraag

(*) Cf. *Handelingen,* p. 140.

mag toch gedaan worden, of in al deze gevallen de *ŭ* de aanduiding is voor een en denzelfden klank.

Niet alleen uit de gewone grammatica's, maar ook uit de historisch-vergelijkende grammatica's zou men den indruk krijgen, dat dit zoo is geweest. Het is een principieele fout van dergelijke boeken, die de historische ontwikkeling der taal beschrijven, dat zij alleen aan het letterteeken blijven hangen.

A priori staat natuurlijk vast, dat al die verschillende oorspronkelijke klanken zich slechts langs een zeer langen weg zóó hebben ontwikkeld, tot zij bepaald klankverwant werden, en nog eens langs een langen weg, tot zij klankgelijk werden. Voor elke periode van de taal moet men dus in het bijzonder zien vast te stellen, hoever dat verwant of gelijk worden reeds gevorderd kan zijn. Zeker moet men zich niet alleen door de schriftelijke voorstelling laten leiden, noch door eventueele meedeelingen der grammatici. Immers, de eerste is een gebrekkig middel en de phonetische scholing der grammatici is blijkens hun meedeeling luttel; hun aanduidingen zijn een vingerwijzing, niet meer.

Wanneer men nu dien veelsoortigen oorsprong ziet van de Latijnsche *ŭ* en *u*□, wanneer men ziet de uiteenloopende verdere ontwikkeling van *ŭ* en *u*□ in de Romaansche talen, en tevens de voortdurende weifeling in de Latijnsche schrijfwijzen van *u*□□ en *o*□□, dan is de conclusie niet gewaagd, dat men, afgezien nog van de ‘u media’, achter de *u* meerdere klanken moet aannemen. En wel, daarlatende het verschil van lang en kort, in de eerste plaats naast den *u* klank een naar de *u* genuanceerden gesloten *o* klank(*).

De voorgestelde wijziging dus, wel verre van in de practijk de zaak te verbeteren, zou onze verhouding tot den klassieken klank slechts scheever maken. Want, terwijl wij werkelijk in vele gevallen er dichter toe zouden naderen, zouden in wezen de fouten, die er gemaakt móéten worden, grooter zijn dan de nu gemaakte. En de wijziging, die ons alleen de juiste richting wijst, zou beschouwd worden als de oplossing der quaestie *en deze oplossing zelf juist het meest in den weg staan.*

Er is in de tweede helft van dit betoog, in tegenstelling met de eerste, alleen gesproken over Latijn. Dit vindt zijn natuurlijke oorzaak in het feit, dat alleen voor het Latijn wijzigingen in uitspraak werden voorgesteld. Was de vraag ook ten aanzien van het Grieksch ter sprake gebracht, mutatis mutandis zouden dezelfde overwegingen ook voor deze taal hebben gegolden.

Dat slechts enkele voorstellen gedaan werden ten aanzien van het Latijn, kan niet anders zijn dan een opzettelijke beperking van stof. Het is immers onmogelijk te beweren, dat het aanbrengen van veranderingen in de uitspraak van het Latijn eenigen redelijken grond zou hebben, naast het laten bestaan van de gewone uitspraak van het Grieksch.

(*) Als in Nederlandsch bot, rol, boor.

Alles wat dus werd gezegd ten aanzien van het Latijn, geldt voor het Grieksch evenzeer en geldt voor iedere taal in het algemeen.

Wanneer er dus sprake zal zijn van wijzigingen, kan men desnoods eerst het Latijn nemen om redenen van eenvoudigheid, doch alleen met de vaste overtuiging, dat èn van Latijn èn van Grieksch de klanken der klassieke periode weer moeten worden gereconstrueerd.

Wat zal nu het standpunt zijn, dat de tegenwoordige beoefenaar der klassieke talen in moet nemen ten opzichte van de vraag, of men goed zal doen met onze gewone uitspraak van Latijn en Grieksch te veranderen naar wat men aan moet nemen, dat de uitspraak der klassieke periode is geweest?

Boven is reeds gezegd(*), dat men, zich op een principieel standpunt stellende, onvoorwaardelijk vóór verandering moet zijn.

Een andere vraag is, of men nu reeds dien grooten stap wil doen en kan doen en of men met onderdeelen wil beginnen zonder dadelijk de heele zaak in het reine te brengen, en of men met de voorgestelde onderdeelen wil beginnen.

Het vaststellen van de wezenlijke klankwaarden van de letterteekens voor de klassieke periode van Latijn en Grieksch is nog niet afgeloopen. Tot nog toe is het nog te veel geweest een zich niet los kunnen maken van het letterteeken, een als identiek beschouwen van eenzelfde letterteeken in alle voorkomende gevallen. Te veel behoort de geheele quaestie nog tot het gebied der historisch-vergelijkende grammatica. Want men heeft de onderzoekingen naar de klankwaarden der Latijnsche en Grieksche letterteekens tot nog toe veel te weinig welbewust gebaseerd op den wensch om bij het practisch gebruik en onderwijs dier talen bevrijd te worden van de onwaarheid te dien opzichte. Daardoor is het zuiver wetenschappelijk phonetisch element in die onderzoekingen steeds op den achtergrond gebleven en vormen de tot nu toe verkregen resultaten slechts een betrouwbaren grondslag om daarop definitieve onderzoekingen voor de practijk der klankreproductie op te bouwen, niet echter een voldoende hoeveelheid zekere gegevens om nu reeds die klanken te reproduceeren.

Dus de erkenning van de onvoorwaardelijke noodzakelijkheid om aan Latijn en Grieksch de eigen klanken terug te geven, is slechts het uitspreken van de noodzakelijkheid, dat nú de philologisch-historisch geschoolde *phoneticus*, die als het ware intuitief taalklanken hoort, zijn aandacht aan deze quaestie moet wijden.

Doch zal men in afwachting van de resultaten van dit onderzoek niet reeds beginnen met de hier behandelde wijzigingen, en meer dergelijke voor beide talen, in de practijk in te voeren?

Het is moeilijk op deze vraag tot een conclusie te komen, die onvoorwaardelijk bevestigend of ontkennend is.

Het noodzakelijk conservatisme van elk onderwijs en het onnoodige

(*) pag. 222.

conservatisme van het klassiek onderwijs maken het zelfs niet twijfelachtig, of de ontzaglijke moeite en bezwaren, aan een zoo radicale vernieuwing als het op eenmaal invoeren eener phonetisch juiste uitspraak der klassieke talen verbonden, zouden de geheele zaak doen schipbreuk lijden. Om de wille van het beginsel mag dat niet gewaagd worden.

Uit dit oogpunt bezien, zou het zeker zijn nut kunnen hebben, wanneer onder deskundige en doelmatige leiding en pressie het oor langzamerhand kan gewend worden aan andere klanken dan de zoo lang gehoorde.

En toch staat hier een niet te onderschatten gevaar tegenover. Immers, de mogelijkheid is niet denkbeeldig, dat men door het eenmaal invoeren van bepaalde veranderingen, omdat nu eenmaal ieder classicus niet voldoende historisch-phonetisch geschoold kán zijn, zich zeer tevreden zal voelen over de genoegdoening gegeven aan de moderne taalwetenschap en in dat gevoel van tevredenheid de wijzigingen, die nog volgen moeten en die veel gewichtiger zijn, zal tegenhouden.

Wel zou men dan een uitspraak van Latijn en Grieksch krijgen, die het wetenschappelijk absurde van de tegenwoordige mist, maar die daartegenover gekregen heeft *de veel wezenlijker fout van steeds een weinig bezijden de waarheid te zijn.*

In dezen is een forsche leugen beter dan een zelf-tevreden halfheid.

Toch moet er een standpunt gekozen worden.

De conclusiën, uit al het pro en contra aangevoerde te trekken, zijn dus deze:

verandering in onze uitspraak van Latijn en Grieksch moet er komen;

maar uit een oogpunt van wetenschap moet men de voorgestelde wijzigingen niet invoeren:

a. omdat zij een voldoenden wetenschappelijken ondergrond en adstructie missen;

b. omdat zij een wezenlijke verandering zouden verhinderen of in den weg staan voor onbepaalden tijd;

in plaats daarvan moet ieder classicus, in de eerste plaats bij zijne leerlingen, het bewustzijn wekken:

dat onze uitspraak van Latijn en Grieksch ongeveer geheel foutief is;

wat de fouten zijn;

waarom en in welke richting verbetering moet gezocht worden;

dat allen moeten zoeken om binnen zoo kort mogelijken tijd tot die verbetering te kunnen komen.

Hiermee is het einddoel van dit schrijven bereikt. Het is een rijke materie, die hier kort behandeld moest worden en steeds als het ware dwong tot behandeling van andere onderwerpen. Want hoe gewichtig de quaestie der ‘uitspraak’ ook zijn moge, zij vormt slechts een klein onderdeel van de groote vraag van taal, taalstudie en taalonderwijs.

Doch dit schrijven wil slechts een richting geven aan de behandeling dézer zaak en daardoor de waarheid der taal in het klassiek taalonderwijs meer dan het geval is tot haar recht doen komen.

Dr. H. CANNEGIETER TZ.

Iets over het vasten als godsdienstig gebruik.

A.W. Groenman. Het vasten bij Israël. Een vergelijkend onderzoek. - Leiden, E. Ydo, 1906. 331 blz.

De schrijver van dit 'Proefschrift', waarop hij met eere den graad van doctor in de godgeleerdheid verworven heeft, vatte zijn taak zeer breed op en spaarde geen moeite om zijn onderwerp van alle kanten te bezien. Wel verre van zich te vergenoegen met na te gaan, waarin het vasten der oude Israëlieten en der Joden, tot ongeveer 200 na Christus bestond, bij welke gelegenheden zij zich vrijwillig van spijs onthielden, en wat zij daarbij dachten, heeft hij zich geroepen gevoeld dieper in de zaak door te dringen en te vragen, welke de oorspronkelijke bedoeling van het vasten is geweest. Hiermee betrad hij het wijde gebied der Volkenkunde. Vandaar zijn ondertitel 'Een vergelijkend onderzoek.' Niet zonder goeden grond deed hij dit. Immers 'in 't verleden ligt het heden, in 't geen is wat komen zal.' Het gebruik toch zich bij sommige gelegenheden opzettelijk van spijs (en drank) te onthouden is niet op een bepaalden tijd, door onderlinge afspraak of op bevel van één man, ontstaan, maar is een volksgebruik, dat men schier overal terugvindt. Ook Israël had het in den tijd, waarin wij het kennen, bij overlevering uit den vóor-historischen tijd, met wijzigingen en veranderde beteekenis wellicht - dit moet uit het onderzoek blijken - maar in allen gevalle het had het geërfd. Om het dus goed te verstaan, moet men tot het grijs verleden opklimmen, dat wij min of meer kennen door nasporing van wat men bij zeer laag staande volken vond en thans nog vindt. Een glibberig terrein, maar dat betreden moet worden, willen wij de waarheid vinden.

Om een verschijnsel op geestelijk gebied goed te kennen, is het ook dienstig na te gaan, waar het heenging, hoe het, onveranderd of vervormd, is blijven bestaan, ook buiten de oude dragers van het gebruik om. Dit overwegende, heeft Dr. Groenman niet geschroomd ook de oud-Christelijke letterkunde in oogenschouw te nemen, hoewel - zooals hij zelf zegt - niet dan onvolledig. Geen wonder! Men moet ergens grenzen zetten bij zijn onderzoek.

Met groote bedachtzaamheid, met achting voor de geleerde onderzoekers der Volkenkunde, maar tevens zelfstandig oordeelend en door geen beroemde namen verblind, heeft hij naar de waarheid gezocht. Vele kostelijke, ware opmerkingen heeft hij gemaakt bij het bespreken der gevoelens van Spencer, Wilken, Jevons, Tylor, Robertson Smith en anderen over het vasten van allerlei volken; de zienswijzen van ouder en jonger menschengroepen over het zieleleven, ook volgens de nieuwste onderzoekers, o.a. den zendeling Alb.

C. Kruyt, heeft hij ze meegedeeld en beoordeeld; zoo zijn vele wetenswaardige zaken door hem duidelijk en ordelijk besproken.

Toch meen ik, dat op het door hem meegedeelde nog een ander licht moet vallen, dan hij er over liet schijnen. Te recht heeft hij onderscheid gemaakt tusschen den oorsprong van het vrijwillig vasten en de verklaring, die zij, die het gebruik hadden, er van gaven en geven. Maar mij dunkt, dat hij toch die twee wel eens heeft verward. Eene rol van beteekenis toch speelt bij het vasten-gebruik, als bij menig ander, het Animisme, d.i. het toekennen van menschelijke eigenaardigheden aan steenen, boomen, dieren, stroomen, enz.; een steen hoort, een boom wil iets. Waarmee nauw samenhangt allerlei bespiegeling over den adem, den geest, de ziel van levenden en dooden, van mensch en dier, van water en vuur. Het is geen godsdienst, maar een soort van wijsbegeerte, vrucht van uiterst gebrekkige waarneming, zeer weinig kennis en gering denkvermogen. Met reden hecht Groenman aan zulke Animistische beschouwingen groot gewicht, maar m.i. gaat hij hierin te ver. Op bl. 42 zegt hij - en op menige andere plaats vindt men iets dergelijks - 'Wanneer wij zoeken naar de aanrakingspunten, die ons op het spoor kunnen brengen van het ontstaan en de oorspronkelijke beteekenis van het vasten, dan hebben wij.... onzen blik te richten naar het stadium van godsdienstige ontwikkeling, waarop eens wellicht alle volkeren gestaan hebben.... het Animisme.' Het Animisme nu is niet de hoogte van ontwikkeling van een volk, het is er slechts één der zijden van. Groenman ziet voorbij, dat een gebruik in den regel niet ontstaat uit een beschouwing, maar uit een zielsaandoening: haat of liefde, hoop of vrees, een welbehagelijk gevoel of een onaangenaam, in één woord uit algemeen menschelijke oorzaken. Welnu, niets natuurlijker dan dat de mensch als hij vroolijk is eet, drinkt, zingt, danst, zich opschikt en gezelschap zoekt; dus ook niets natuurlijker dan dat hij in ziekte, bij sterfgevallen, of als hij bang is, vast, zwijgt, zich niet 'kleedt' en wegkruipt. Uit alles is, G. wijst daarop te recht, nog geen gebruik; evenmin als hongerlijden, omdat men geen spijs heeft, tot het vasten-gebruik behoort. Maar van dien natuurlijken oorsprong, en niet van eene denkwijze, moet men toch m.i. uitgaan. De onbeschaafde mensch heeft de zijnen lief, verliest iets in hen en vast dus bij een sterfgeval - lang voordat hij denkt aan wat met den geest van den doode gebeurt en hij tracht dien bij zich te houden, goed te stemmen of den terugkeer er van te verhinderen, voordat hij bang is den doodengeest op te eten met de spijs, die den overledene toebehoorde, of wat hij ook bij zulk eene gelegenheid mag gedacht hebben. Het gebruik kan en zal wel ontstaan zijn vóor al zulke bespiegelingen. De zucht tot navolgen, die overal een groote rol speelt, moet ook hierbij van beteekenis zijn geweest: een zeer bedroefd man zit jammerend en vastend ter neer, trekt zijn haar uit of krabt zijn gelaat open; men ziet het aan, en morgen trekt een ander, al is hij niet zoo bedroefd en al zou hij het uit zich zelf niet gedaan hebben, zich ook de haren uit en vast ook even lang als zijn buurman, vooral als dat een machtig man is. Weldra is het in die streek gebruik. Het spreekt vanzelf, dat de eene uiting van smart veel meer voor de hand ligt dan de andere; vandaar dat men hier zich het gelaat zal openkrabben, daar zijn kleeren verscheuren, maar bijna overal vasten.

Is eens het gebruik er, dan komen de denkbeelden; nauwelijks mag men

de opwellingen en invallen der weinig ontwikkelde menschen, die overal geesten en spoken zien, zoo noemen. Men spreekt - ook G. doet het - van 'het' Animisme; maar het is zeker juister van Animistische denkbeelden te spreken. De wegen toch der niet door geregeld denken beteugelde verbeelding, geprikkeld door smart, vrees, hoop, begeerte, zijn onnaspeurlijk. Tegenover die wereld staande en trachtende in haar door te dringen, moet men zich m.i. wel wachten stelsels of regelmaat te zoeken. Het toeval en de grillen van invloedrijke menschen spelen er belangrijke rollen in.

Nadat G. in zijne inleiding het vasten, zooals het voorkomt bij allerlei volken, besproken had, er zoo veel hij kon de verklaring van gevend, ging hij over tot behandeling van het vasten onder Israël en behandelde, in twee opeenvolgende hoofdstukken, 'het doodenvasten', d.i. het vasten bij sterfgevallen, en 'het vasten voor de godheid'. Nauwkeurig en grondig neemt hij alle plaatsen, die op zijn onderwerp betrekking hebben, uit O.T., Apokriefen en Pseudepigrafen, N.T. en oud-Christelijke letterkunde, één voor één, in oogenschouw. Van de rabbijnsche getuigen stelt hij - te recht - de bespreking tot later uit: ze zijn legio.

Het komt mij voor, dat deze indeeling der stof niet gelukkig is en nu en dan op een dwaalspoor moest leiden: doodenvasten en vasten voor de godheid toch zijn geen gecoördineerde begrippen. In 'doodenvasten' wordt eene aanleiding tot vasten aangegeven, in 'vasten voor de godheid' een der drijfveeren tot de onthouding. Het gevolg er van is, dat meer dan één geval moet ondergebracht worden, waar het niet behoort. Zoo heet het vasten, waartoe Saul volgens 1 Sam. 14:24 zijn troepen verplichtte, toen hij uitriep: Vervloekt wie iets gebruikt vóor den avond! een vasten voor de godheid, 'eene onthouding in heiligen toestand'; het niet-eten op zich zelf heet aan Jahwe aangenaam (bl. 160); hoewel niets hierop wijst.

Er ligt echter eene waarheid in de indeeling, die G. aannam. Te weten: men kon vasten, bij sterfgevallen en andere gelegenheden, zonderdat daarbij aan Jahwe gedacht werd, en men kon het doen, omdat men meende, dat het hem welbehagelijk was. De oude volksgebruiken toch, ook de Israëlietische, zijn ontstaan buiten godsdienst om. Althans - het is zoo moeilijk te zeggen, waar iets begint, dat godsdienst mag heeten - buiten eene eenigermate geordende godsvereering om. Om ons tot Israël te bepalen, men heeft in dat volk bij allerlei gelegenheden gevast, met inachtneming van gebruiken, die uit overlevering of navolging ontstaan waren, òf zonderdat zij zich er rekenschap van gaven, waarom zij zoo deden, òf met gedachten aan geesten of spoken, lang voordat er eenig verband was tusschen die gebruiken en de vereering van Jahwe. Maar de voorstanders dezer vereering hebben op enkele dier handelingen de hand gelegd, eenige rouwgebruiken b.v. hebben ze afgekeurd, als 'Kanaänietisch' veroordeeld, fel bestreden; andere in het Jahwisme ingelijfd. Met andere gebruiken, die bij landbouw, veeteelt, huizenbouw enz. behoorden, is het juist zoo gegaan. Van de handelingen, die bij sterfgevallen plaats hadden, werden het kleerenscheuren, het strooien van asch op het hoofd en het vasten geijkt. Zoo kreeg het vasten eene nieuwe wijding en beteekenis.

Op voortreffelijke wijze heeft G. dezen overgang beschreven bij de behandeling van 2 Sam. 12 (bl. 93-104). De zaak is deze David heeft gezondigd; tot straf daarvoor zal, zoo is hem aangekondigd, het kind, dat hij

bij Bathsjeba heeft, sterven; het kind wordt ziek; David ‘zoekt God voor den knaap,’ vastend op den grond liggend; maar als hij hoort, dat het kind dood is, staat hij op, wascht en zalft zich, trekt andere kleederen aan, gaat naar den tempel om Jahwe te aanbidden en vraagt, tehuis gekomen, om spijs. De hovelingen zijn verbaasd; zij hadden gevreesd, dat de koning, die zooveel smart had geopenbaard toen het kind nog leefde, een ongeluk zou begaan, als hij hoorde dat het dood was. Zij verbergen hunne verwondering niet. En David verklaart zijn gedrag: zoolang het kind nog leefde, had hij gehoopt Jahwe te vermurwen, nu het dood was, baatte vasten noch eenig rouwbetoon. Dat wij hier niet met zuivere geschiedenis te doen hebben, springt in het oog: David kon niet naar den tempel gaan; daar eerst zijn zoon dien heeft gebouwd. Ook openbaart zich het verschil tusschen twee ver uiteenloopende beschouwingen nooit zoo plotseling, dat de hovelingen verbaasd konden staan over 's konings gedrag. Inderdaad leert ons de verhaler een zeer belangrijke verandering van zienswijze kennen, die zeker niet dan van lieverlede tot stand is gekomen, betreffende de beteekenis van het vasten en andere rouwgebruiken. De ouden onthielden zich van spijs *na* een sterfgeval, uit smart, volgens ‘gebruik’, als zij er zich rekenschap van gaven, uit vrees voor de geesten der afgestorvenen, om verder onheil te voorkomen of dergelijke redenen; de jongeren deden het, als een aan Jahwe aangename daad, een goed-werk dus, waardoor men hem gunstig stemde, dus *vóordat* de slag viel, om dien af te wenden. Dat men toch ook daarna bleef rouwen, lag in den aard der zaak. Niet willekeurig was het, dat van alle rouwgebruiken juist het vasten eene plaats kreeg in den dienst van Jahwe. Het is namelijk eene natuurlijke uiting van ootmoed. Deze gezindheid kan een zeer hoog karakter hebben, maar is oorspronkelijk niets meer dan een zich klein voelen, dat met vrees zeer nauw samenhangt. Als de Farao, door slag op slag getroffen, tot Mozes en Aäron zegt (Exod. 10:16): Ik heb gezondigd tegen uwen god Jahwe en tegen u - dan beteekent dit niets meer dan: ik zie dat ik tegen uw god en u niet bestand ben; het was een misgreep, dat ik den strijd aanbond; ik geef het op. - Nu, wie bang is, benepen van hart, eet niet. Dit zal o.a. zeker het zijne hebben bijgedragen tot het ontstaan van het wonderlijk gebruik vastend ten strijde te gaan - waaruit G. ook 1 Sam. 14:24 verklaart. De overweging, dat men vóor eene heilige handeling als strijder geen ongewijd voedsel mag gebruiken, (bl. 71) kan, als de handeling een ‘gebruik’ wordt, hebben meegewerkt, de oorsprong kan er bezwaarlijk in gelegen zijn.

Hoe dit zij, het vasten werd onder Israël uiting van ootmoed, van zich arm en ellendig maken of ‘zich als een arme gedragen’ voor zijn god; bij menschen van diep schuldgevoel was het waarheid, bij de meesten ‘gebruik’, vaak een dood goed-werk, voor verdienstelijk gehouden, door de overheid voorgeschreven, eindelijk aan bepaalde dagen gebonden.

Uitvoerig worden door G. de verschillende gelegenheden, waarbij de Joden vastten, behandeld, en hierbij komt hem zijne kennis van de rabbijnsche letterkunde der twee eerste eeuwen onzer jaartelling zeer te stade. Immers, in het O.T. vinden wij hierover niets meer dan eene verordening over den Verzoendag, Lev. 16, die veel toelichting uit Misjna en andere rabbijnsche geschriften verkrijgt, en eene verwijzing naar vier andere vastendagen, in Zach. 7 en 8, waarvan de oorsprong - ook na de geleerde onderzoekingen

van Prof. Houtsma en nu van Dr. Groenman - vrij onzeker blijft, in allen geval van elders dan het O.T. moet opgehelderd worden. Dit geldt ook van de vasten vóor Purim en vóor Paschen; het laatste heeft in de Christelijke Kerk, naar het schijnt, navolging gevonden, omdat men daarin vóor de eucharistie, het ware Paaschlam, niet mag eten.

Wordt hierop slechts door G. even gewezen, uitvoeriger wordt besproken, wat uit het N.T. bekend is, het vasten op den tweeden en den vijfden dag der week (bl. 255-275). Algemeen verbreid is het gevoelen, dat de bekende Farizeërsbede in Lue. 18:12 ‘Ik vast tweemaal 's weeks’ wijst op een gebruik zich, jaar uit jaar in, des Maandags en des Donderdags tot zonsondergang van voedsel te onthouden. Maar de getuigenissen hierover zijn schaarsch en onzeker. Vast staat, dat in den laatsten tijd van het bestaan des tempels, toen de 24 priesterafdeelingen er beurtelings eene week dienst deden, altijd eene groep mannen - wij weten niet door wie aangewezen - te gelijk met hen aan- en weer aftraden, dat deze ‘standmannen’ van Maandag tot Donderdag vastten en de medeleden van hun college, die niet konden opgaan, het tehuis deden. Dat geheel het Palestijnsche Jodendom hiertoe in 24 klassen zou verdeeld zijn, zooals ook G. onderstelt, blijkt niet. De eerste en de tweede dag van dien vastentijd waren de gewone voor synagogebezoek en rechtszitting; ook wanneer er ‘regenvasten’ - wij zouden zeggen: biddagen om regen - werden gehouden, waren de tweede en de vijfde dag der week daarvoor aangewezen. Men verordende gemeenlijk een vasten van drie dagen: Maandag, Donderdag, Maandag. Nu is het waarschijnlijk, dat zeer strenge Joden èn al die door de synagogale besturen afgekondigde vasten, èn die welke de in den tempel dienstdoende ‘standmannen’ hielden, meemaakten en enkelen altijd door des Maandags en des Donderdags vastten. Een plicht was dit niet; maar zeker hebben betrekkelijk velen het min of meer stipt gedaan; immers, in het oud-Christelijke geschrift ‘De leer der twaalf Apostelen’ staat, dat de Christenen zich hierin van de ‘geveinsden’ moeten onderscheiden, dat dezen den tweeden en den vijfden dag der week vasten, zij het den vierden en den zesden moeten doen. Over dit onderwerp heeft G. heel wat getuigenissen verzameld en kostelijke opmerkingen gemaakt.

Zoo ook over de gemeente-vasten en die van enkele personen in verband daarmee, alsmede over den overgang van de Joodsche gebruiken tot die in het Christendom, met min of meer veranderde beteekenis; op welk punt zich dit proefstuk aansluit aan dat van C.E. Hooykaas over de Christelijke ascese.

Er blijven vragen te doen over. O.a. of de onthouding van eten altijd gepaard ging met die van drinken. Hiervan is zelden sprake. Ook hoe men gekomen is tot de inkrimping van het vasten: eerst niets eten, en eindelijk sommige spijzen en dranken niet gebruiken; b.v. geen vleesch en wijn, zooals in eene plaats in 4 Ezra staat, door G. aangehaald. In de Roomsche Kerk geen vleesch maar wel visch - een ineengeschrompeld, daardoor zinloos geworden, oud gebruik.

Uitgeput is het onderzoek dus niet; maar alvast hebben wij in Groenmans studie eene kostelijke bijdrage.

Leiden, 22 Dec. 1906.

H. OORT.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

VI.

Hebt gij lust, stedeling, de dochters van Flip Franckx naar de kermis van Ekstergoor te volgen?

Het zal u daar wellicht te druk voorkomen. Hoe kan men, bij kreupele muziek, zulk genoegen smaken? Gij zijt van schouwburgen en bals onverzadigd. Gij geeft vandaag eene soirée en wordt morgen op een diner uitgenoodigd. Gij begrijpt die joelende Kempenaars niet. Gij verveelt u het grootste gedeelte van den dag. Gij hebt weinig te doen dan aan uwe meid bevelen uit te deelen. Althans, gij hoeft nooit bekommerd te zijn, dat uw interest zal achterblijven. Gij staat verstomd, dat onze boeren wat minder maat houden dan gij, als zij feest vieren. Weet, dat in de Kempen het spreekwoord overal gehoord wordt, dat het maar eens per jaar kermis is. Dat zij van 's morgens tot 's avonds lastigen arbeid te verrichten hebben en daarbij altijd moeten vreezen, dat de vruchten daarvan elk oogenblik verloren kunnen gaan, daar hagelslag of windhoos alles kunnen vernielen, en gij zult wel mogen lijden, dat de boeren van Ekstergoor, Zandeghem en andere onzer heidorpen hun fatsoen al een weinig te buiten gaan; te meer, daar hunne dolle kermissen, hoezeer zij uw verfijnden geest aanstoot mogen geven, wat de zedelijkheid betreft, veel min te wraken zijn dan uwe zoo schitterende soirées.

Ekstergoor had zijn feestgewaad aangetrokken. De toren en de hoeven daarnaast schenen boven een enkelen hof tusschen de fruitboomen op te rijzen.

Het was, alsof de kerk, de boerenwoningen, waarop het gouden zonnelicht viel, de notelaars en pereboomen, tusschen welker takken de blauwe lucht speelde, aan het genoegen van al die landjeugd deelnamen.

In het dorp zelf sloten de beukenhagen verschillende hoven in. Veelal liepen smalle paden tusschen dergelijke hoftuinen. Daarop krioelde het

van vroolijke knapen en meisjes. Op het kerkplein, in de ‘Drie Zwaantjes’ en in den ‘Jager’, was het zoo vol, dat er niet aan te denken viel te dansen.

Bij den brouwer en den mulder waren de familieleden zoo talrijk opgekomen, dat men de kermistafel op den dorschvloer had moeten plaatsen. Vóor de schuurdeur stonden de kleine meiskens met een stuk taart, de jongens met eene sigaar in den mond. Hunne blinkende gelaatskleur en zoete uitdrukking zegden duidelijk genoeg, dat zij lekker gesmuld hadden. Enkele bejaarde lieden wandelden tot op het speurrieveld, achter de hoven, en spraken over den oogst, welke dit jaar buitengewoon medegevallen was. Grijsaards, mannen en knapen smaakten het genot der vreugde, der uitspanning, des te meer, naarmate zij hun zoo zeldzaam is gegund.

Terwijl Mie en Siska Franckx in den ‘Jager’ de rapste boerinnen op de teenen dansten, liep het maal op de ‘Eikestee’ bedaard ten einde. Edward Salens, smidsgast te Antwerpen, zat er, naast zijne moeder, bij Nelisoom ten disch. Daar zaten ook baas en bazin van Herckel en Philomien Franckx, die bij hen inwoonde. Philomien was de jongste zuster van Mie en Siska. Wij zullen haar later nog wel ontmoeten.

Ons gezelschap had den tijd aan tafel aangenaam doorgebracht. Tegen den avond besloot men een wandelingsken door het dorp te doen. Op het Kerkplein ontmoetten zij den voornaamsten troep kermisgasten van gansch den avond.

‘Wie we daar hebben!’ zei Mie. ‘Ons zusterken gaat ook eenen flikker doen! Ze heeft gelijk!’

‘Als Lieve Vrouwenmeisken mag ze niet dansen, dat weet ge wel,’ sprak Siska.

‘Past op, zusters, dat ge op tijd te huis zijt!’ waarschuwde Philomien. ‘Een deftig meisken is met den donkere niet op straat of op de kermis.’

‘Ge moest al lang in uw bed zijn,’ snauwde Mie hare jongste zuster toe. ‘Wijze kinderen gaan met de kiekens slapen.’

Mie en Siska sprongen huilend en tierend in de danstent; Nelisoom en de zijnen hernamen hunne wandeling.

Flip en Jana waren nog niet te bed, als hunne twee oudste dochters te huis kwamen. Middernacht was reeds lang voorbij.

‘Slapen kunnen we toch niet, dat weet ge wel,’ begon Jana.

‘Zwijg en zeur niet,’ zei Mie, een weinig heesch. ‘Raad liever, wie wij op de kermis gezien hebben.’

‘Hoe kan ik dat raden?’ vroeg moeder, bitter. ‘Waarschijnlijk ontbraken weinige boerinnen van Ekstergoor of Zandeghem. Maar dat velen zoo laat gebleven zijn als gij, kan ik moeilijk gelooven. Het staat u niet schoon, en ge hebt den last van moeder goedkoop; want ik zeg het nog: zoolang iedereen niet te huis is, slaap ik niet.’

‘Ge hebt ongelijk,’ besloot Mie. ‘Het prediken zult ge nooit afleeren, dat hoor ik wel. Maar nu weet ge nog niet, wie we op de kermis gezien hebben. Onze Phile,’ zegde ze, vriendelijker, dan men hadde verwacht.

‘Zijt ge op de “Eikestee” geweest?’ vroeg Jana. ‘Onze Phile komt daar alle jaren ter kermis. Ze zal er lekker gegeten hebben. Doch, ik wed, dat ze vóór den donkere te huis was.’

‘Heb geen nood!’ riep Siska, met eene Kempsche uitdrukking. ‘Onze Phile was in gezelschap met Edward Salens. 't Had al den schijn van een begin van verkeering.’

‘Zij niet flauw,’ zei Mie. ‘Onze Phile zal nooit naar vrijers luisteren, daarvoor ken ik haar te goed. Vermits we op dit kapittel zijn, zal ik u ander nieuws mededeelen. Ik meende het nog te zwijgen; maar ge moet het toch eens weten. Ik heb kennis.’

‘Als ge zóó begint, is 't meer dan tijd, dat we gaan slapen,’ zei Flip, op aangenaam schertsenden toon. ‘De eene of andere boer heeft u wat wijs gemaakt, en ge hebt alles voor klinkende munt opgenomen.’

‘Ik zeg u, dat ik aanspraak heb gehad, en dat ik hoogst waarschijnlijk ja zal zeggen,’ bevestigde Mie, stellig en tevens bitter.

‘Ik wist niet, dat uwe ooren zoo los hingen,’ onderbrak Jana.

‘Felix Steenackers heeft bijna aanhoudend met haar gedanst,’ sprak Siska, schampend. ‘Wel heb ik gezien, dat zij het druk hadden, maar dat onze Mie zelf aan eene ernstige vrijage dacht, kwam niet eens bij mij op. Ik ken Felix. Hij vrijt, alsof hij morgen wilde trouwen en overmorgen heeft hij een ander lief. Ge kunt de sukkels van meiskens niet tellen, die geloofden, dat er naar den pastoor te loopen viel. Oppassen is dus de boodschap.’

‘Een kermislief, meer niet,’ zei Jana.

‘Ge praat, alsof ge nog niet droog achter uwe ooren waart,’ morde Mie. ‘Steenackers heeft inderdaad van vrijen gesproken. Maar hij werd gauw gewaar, dat het niet wilde pakken. Neen, Stan Van Winckel, onze koetsier, heeft me ten huwelijk gevraagd.’

‘Ik heb het gevreesd,’ onderbrak Siska.

‘Gevreesd of niet gevreesd, dit komt op 't zelfde uit,’ ging Mie voort. ‘Ik ben het dienen beu.’

‘Ik ook!’ riep Siska, knakkig.

‘Iedere kremer staat vóór zijnen korf,’ hernam Mie.

‘Wat zult ge met uwen koetsier doen?’ vroeg de zuster.

‘Ik zou u kunnen antwoorden, dat dit mijne zaken zijn, of beter de mijne en die van Stan,’ zei Mie. ‘Maar vermits gij het zijt, wil ik u mededeelen, dat Stan met alle gemak eene plaats van voerman kan krijgen aan de eene of andere “natie”. Ik denk in de groote huizen te gaan koken.’

‘Als gij trouwt, doe ik het ook, maak daar staat op,’ verklaarde Siska. ‘Meer acht ik voor 't oogenblik niet noodig te zeggen’

‘Ge spreekt alle twee, alsof wij hier niets te lezen hadden dan ledige briefkens,’ morde Flip. ‘Ik en uwe moeder zullen toch het laatste woord wel hebben. Het best is op dit slechte nieuws te gaan slapen.’

Enkele minuten later lagen allen in de diepste rust.

VII.

Philomien Franckx was de jongste zuster van Mie en Siska.

Op haar twaalfde jaar, als zij hare eerste communie gedaan had, had Flip haar bij Boer Van Herckel te Eekhoven verhuurd, daar het meisje er niet van wilde hooren naar de stad te gaan dienen. Philomien moest op de Groene Stee de kalveren hoeden.

Van Herckel en zijne vrouw waren deftige menschen, en van Heibroek geboortig. Zij hadden bij meester Lenaerts schoolgegaan en de beste vruchten van zijn onderwijs genoten. Zij hadden onthouden, wat zij in de school hadden geleerd. Evenals bij de meesten zijner oud-leerlingen had Lenaerts bij Kerst Van Herckel en Trien De Raedt den lust tot lezen doen ontstaan. Vooral in de winteravonden lazen zij de voortbrengselen onzer volksliteratuur. Zij genoten daarbij een genoegen, dat weinige landlieden beseffen. Het lezen had hunnen geest met menigerlei kundigheden verrijkt. Het had hun tevredenheid met hunnen staat ingeboezemd, iets wat zoowel in de dorpen als in de steden veel te wenschen overlaat. Het had hen voor eene ondeugd gevrijwaard, die integendeel al te welig woekert: de schraapzucht. De echtgenooten Van Herckel waren oppassend, spaarzaam en zuinig. Maar zij dachten niet, dat geld vergaren het eenige doel van 's menschen leven hoeft te zijn. Het goede zaad, dat hun onderwijzer in hen gestrooid had, was op een vruchtbaren bodem gevallen. De schoonste burgerlijke en zedelijke deugden versierden man en vrouw; om hunne eerlijkheid en menschenliefde verdienden zij aan velen tot voorbeeld gesteld te worden.

De Van Herckel's waren rijk. Lang hadden ze de Groene Stee beboerd, eene der aanzienlijkste hoeven der streek. Sinds eenigen tijd hadden ze die verhuurd. Thans bewoonden ze een steêken met ééne koe. Nog een paar andere hoeven hoorden hun toe. Daarbij bezaten ze een aardig kapitaaltje in fondsen.

De echtgenooten Van Herckel hadden geene kinderen. Van den beginne af hadden zij zich tot Philomien aangetrokken gevoeld. Wanneer zij de Groene Stee verlieten, hadden zij de knechts en meiden afgedankt, en, wat zelden gebeurt, aan ieder een goeden spaarpot medegegeven.

Philomien, of Phile, gelijk ze doorgaans genoemd werd, bleef bij hen wonen. Ze was thans twintig jaar oud en een even lief als zoetaardig meisken.

Aan hen, die wisten, dat Phile de zuster was van Mie en Siska, ontsnapte de familietrek niet, welke de drie meiskens gemeen was. Doch het verschil van uitdrukking was zoo groot, dat niemand, die haar

voor de eerste maal zag, hadde geloofd, dat zij van dezelfde ouders waren geboren. Wat Franckx of De Krabber heet - dit was de familienaam van Jana van Nol den Strooper - wist niet, wat verlegenheid was. Zij waren altijd gereed twist te zoeken; zeker duldden zij geen oogenblik, dat een ander hun te na kwam. Phile alleen maakte hierop eene uitzondering. Zij sloeg de oogen neer en was zedig en ingetogen. Toch was ze vroolijk van aard en lachte om een niet. Met heure fijnbesneden wezenstrekken, heure groote, lichtblauwe oogen, sierlijk gebogen, welgevulde wenkbrauwen, heure overvloedige, fijne zijden haren, als rijpe tarwe gekleurd, vertoonde zij zich als eene dier bekoorlijke meisjesfiguren, welke wij op de tafereelen onzer eerste Vlaamsche school bewonderen.

Phile was min zwaarlijvig dan heure zusters. Heure ledematen waren wel geëvenredigd en heure gebaren bevallig en zwierig. Het eenvoudigste kleedje stond haar goed. Zij mocht in een kort, rood rokje en blauw slaaplijfje op het veld werkzaam zijn, of in haar zwart merrinossen kleedje ter kerke gaan; altijd deed ze zich voor als een allerliefste kind, dat elkeen in 't oog moest vallen. Zij was wat meer dan een gewoon boerenmeisken; aldus drukten velen zich uit, zonder dat in deze uitdrukking een gevoel van wrevel of afgunst lag opgesloten.

Nog geene acht dagen was Philomien bij de echtgenooten Van Herckel, of deze laatsten hadden reeds bemerkt, dat het met de opvoeding van het meisken erg gesteld was. Het kind kon lezen noch schrijven. Phile had de school van Ekstergoor op onregelmatige wijze bijgewoond. Ook had zij die te vroeg verlaten. Maar al de kinderen van Ekstergoor bevonden zich in hetzelfde geval. De schoolbijwoning liet er veel te wenschen over, omdat het onderwijs er geene uitslagen opleverde. Van Herckel zond het meisken naar de avondschool van Eekhoven, waar zij snelle vorderingen deed in het lezen, schrijven en rekenen. De baas en de bazin schepten er ook zelf vermaak in aan hunne meid onderwijs te geven.

Dat het huisgezin van Flip Franckx in den omtrek, en te Eekhoven vooral, in slechten naam stond, zal niemand verwonderen. Evenmin, dat het midden, waarin Phile heure eerste levensjaren had doorgebracht, reeds zijnen invloed op het meisken had teweeg gebracht. Zij was zoo stug, dat het ergste voor haar te vreezen was. Kerst en Tou hadden haar betrapt op dieverij. Zij hadden beraadslaagd, of zij haar niet zouden wegzenden, doch konden daar niet toe besluiten. Man en vrouw waren t'akkoord, dat iemand, die in zijne kinderjaren zulke slechte voorbeelden vóór zich heeft, noodzakelijk tot een oneerlijk mensch moet opgroeien. Beiden besloten geene pogingen onverlet te laten, om het meisken goed op te voeden. Veel geduld, veel tact was noodig, om zulke erge gebreken tot den wortel uit te roeien; dit wisten zij wel. Zij schrikten er niet voor terug; vooreerst, omdat zij het kind, ondanks hare gebreken, liefhadden, en ook, omdat zij beseften, dat zij een bij

uitstek goed werk verrichtten, indien zij haar tot een nuttig lid der maatschappij konden verheffen. Zij slaagden er in, en mochten den zoeten troost smaken in dit jonge meisje ondeugden uit te roeien, die hunne wortels in vele geslachten hadden geschoten.

Opbeurend is het voor den menschenvriend de weldadige uitslagen eener goede school te kunnen nagaan. Te Heibroek verandert een eenvoudig dorpsonderwijzer eene gansche gemeente. Meer dan iemand vermoedt, werkt hij aan aller geluk mede. Te Eekhoven slaagt er een landbouwerspaar in een kind, dat zedelijk reeds misvormd was, met de edelste burgerdeugden te versieren. Van Herckel en zijne vrouw, die in hunne jeugd te Heibroek hadden schoolgegaan, hadden hunne goede opvoeding aan den onderwijzer te danken. Deze ziet dus zijne vruchten voortgeplant. Philomien zal ook anderen, ondanks hen zelve ten goede aanzetten; het voorbeeld van Heibroek moet noodzakelijk gunstig op de omliggende gemeenten werken.

Zoo oefent de school van meester Lenaerts haar zegenrijken invloed uit op gansche geslachten. ‘Het is de vloek eener slechte daad,’ zegt Duitschlands dichtervorst, ‘dat zij slechts de boosheid moet voortbrengen.’ Wat waarlijk goed is, zet insgelijks zijne veredelende werking voort. Dikwijls kan men zelfs de oorzaak niet terugvinden; doch de uitslagen treffen en verheugen elkeen.

Kerst Van Herckel en zijne vrouw erkenden, dat, hoe minder omgang Philomien met de haren had, hoe beter dit voor haar was. Het moet dan ook gezegd worden, dat het meisje hoe langer hoe meer van hare ouders vervreemdde. Welicht zullen velen haar daarom minder gaarne zien. Doch, waar iemands schoone hoedanigheden zoozeer in het licht gesteld worden, mogen de gebreken niet verzwegen worden.

Philomien hield veel van haren vader en moeder. Voor hare zusters gevoelde zij iets, dat zij voor vreemden niet gevoelde. Deze gevoelens verzwakten echter, naarmate heure genegenheid voor heure meesters aangroeide. Van tijd tot tijd ging zij, soms met de bazin, soms alleen, voor een enkelen dag, naar huis. De samenspraak was dan niet innig, en dit viel zoomin hard aan de ouders als aan het kind. Zelfs was Phile verplicht te bekennen - en zij was er beschaamd om - dat zij telkens blij was, als het uur daar was, waarop ze naar Eekhoven kon terugkeeren. Het was dan ook zoover gekomen, dat Kerst en Tou Phile als hun eigen kind betrachtten. In de gemeente was men overtuigd, dat zij de erfgename der Van Herckel's zou zijn. Allen vonden dit natuurlijk, aangezien Kerst en zijne vrouw slechts verwijderde familie hadden en aan niemand zooveel vreugde beleefden als aan hun pleegkind.

Ook Flip en Jana dachten niet anders, of Phile zou het vermogen der Van Herckel's erven. Dezen waren jonger dan de Franckx; Phile's ouders zouden dus, naar menschelijke berekening en den natuurlijken loop der zaken, de eersten sterven. Daarom zou Flip het erfdeel niet buiten zijne

berekening stellen. Zijne dochter zou er in alle geval goed mede zijn. Phile zou nooit trouwen. Aldus zouden de kinderen van Mie en Siska met het geld schoon weer spelen.

Zonder deze berekening zou alles zoo gaaf niet afgeloopen zijn. Flip zou zijne dochter met geweld bij Van Herckel hebben doen vertrekken, daar het voor hem een stelregel was, dat zijne kinderen hem geld, veel geld moesten opbrengen.

Kerst gaf aan Phile eene groote huur. Hij kende Flips schraapzucht en wist, dat het meisken heur laatsten cent aan hare ouders afgaf. Dit deed zij, te meer, daar Van Herckel voor hare kleederen en verdere benoodigdheden zorgde. Phile bracht dus de volle huur te huis. Heure ouders hadden daarom vriendelijke woorden voor haar over, hoewel de betrekkingen koud bleven.

Het ging zoover, dat, op den duur, vele jonge Eekhovenaars niet beter wisten, of Philomien was waarlijk de dochter van Kerst en Tou Van Herckel. Dit moet ons des te minder verwonderen, daar het verblijf bij deze brave lieden niet enkel de manieren, maar zelfs het uiterlijke van Phile zoozeer gewijzigd hadden, dat er met moeite nog eene Franckx in haar te erkennen viel.

VIII.

Een paar weken na de begrafenis van Frans Salens had de weduwe met haren vader en hare oudste dochter raad gehouden, om te overleggen wat haar te doen stond. Zij had geene schulden; doch als de begrafeniskosten zouden betaald zijn, zou er weinig of geen geld overschieten. Heur vader was oud en versleten. Hij bezat een steeken ter waarde van drie duizend frank. Het was hem dus onmogelijk zijne dochter eenigen onderstand te verschaffen.

Amelie, het oudste kind der weduwe, was toen reeds uithuizig. Zij woonde bij den Baron van Landerwijk te Antwerpen. Daar won zij eene goede huur. Heure moeder mocht op haar rekenen. De goede vrouw verklaarde echter, dat het haar pijnlijk zoude vallen, zoo ze al te veel op heure kinderen zou moeten steunen. Zij zegde, dat dezen voor hunne eigen toekomst hadden te zorgen en hoopte overigens, dat zij in hare noodwendigheden zou kunnen voorzien, hoewel zij reeds jaren kreeg.

Amelie had eenen broer en twee zusters. Zij was merkelijk ouder dan Margriet; tusschen beiden waren verscheidene kinderen gestorven. Op Margriet volgde Christine. Edward was, bij het afsterven zijns vaders, zestien jaar oud, te jong dus om de vaderlijke smidse te besturen. Moeder en Amelie hadden eenen afschrik van met vreemd volk te werken. Zij besloten het huis te verhuren. Het vooruitzicht daarvan viel de weduwe pijnlijk. Doch zij was eene moedige vrouw, die geleerd had aan de ongelukken het hoofd te bieden. Door opmerking

en ervaring wist zij, dat geklaag en geween daar niets aan kunnen verhelpen. De voorspoed maakte haar niet overmoedig; de tegenspoed deed haar niet tot moedeloosheid of wanhoop overslaan.

Margriet zou naar de stad gaan wonen, daar zij te Heibroek geene toekomst had. Amelie zou zorgen, dat hare zuster bij brave menschen zou wonen. Christine zou bij moeder blijven. De eigenaar van eene der aanzienlijkste smederijen der stad had Edward als gast gevraagd, en hem voordeelige voorwaarden aangeboden. Men besloot die aan te nemen.

Dank aan de goede verstandhouding, aan de genegenheid, die allen jegens elkander koesterden, voelden de Salensen een zoeten balsem op hunne brandende wonde. De woorden van troost en vertrouwen, die zij elkander toespraken, werden door tranen onderbroken. De deugden van vader zaliger stonden diep in aller hart gegrift. Zijn beeld verdween niet uit hunne aanwezigheid, en toch heerschte, te midden hunner eindelooze smart, een gevoel, dat allen gemeen was; allen hadden elkander zoo hartelijk lief, dat zij nooit geheel ongelukkig konden zijn.

Edward trok met Amelie naar de stad. Het duurde niet lang, of Margriet woonde als kindermeid bij Baron Louis Bronsteen, neef van Baron Arthur van Landerwijk.

De smidse van Heibroek werd op voordeelige voorwaarden overgegeven. Een huizeken werd gehuurd. Het was klein. In den voorgevel was, rechts van de smalle deur, een enkel venster. Het dak was van stroo. De groene kleur van de deur, het venster en de kroonlijst was verschoten; doch ze waren zoo schoon gewasschen, dat er geen spatje op kleefde. De vloer was vlammend rood en de meubeltjes blonken u tegen. Het hofje was op voorbeeldige wijze onderhouden.

Aan haren opschik heeft de weduwe Salens nooit veel geld besteed, zelfs als zij nog een jong meisje was. Doch slordigheid heeft ze nooit geduld, en duldt ze nog niet. Aan Christine hoefde ze niet te herinneren, dat de uitgaven tot het streng noodzakelijke moesten beperkt worden. Gelukkiglijk was zoowel de moeder als de dochter met het eenvoudigste kleedje lief. Zij herstelden en wieschen alles op tijd, zoodat zij zoowel aan hun werk als Zondags ter mis, netjes voor den dag kwamen. Doch er was veel overleg noodig, om ieder het zijne te geven.

De huur der smidse bracht honderdvijftig frank per jaar op. Roos betaalde voor haar huizeken de helft dezer som. Ze ging uit wasschen, beboerde een stukje land, zoodat ze weinig uitgaven had en tevreden was in hare eenvoudige levenswijze. De weduwe Salens was gelukkig, omdat zij geene wenschen had, die zij niet kon bevredigen, omdat heure kinderen, zonder uitzondering, haar slechts vreugde verschaften.

Christine groeide op gelijk eene bloem.

Zij ging nog naar school, waar zij de vreugde des meesters was. Buiten den schooltijd was zij hare moeder reeds behulpzaam. Het kon

niet anders, of zij moest het pad der deugd houden, daar zij te huis slechts goed had gezien en hare broers en zusters haar steeds met stichtende voorbeelden waren voorgegaan.

Wanneer de weduwe, des avonds aan het vuur gezeten, op haar dochtertje neerblikte en den loop der wereldsche zaken en haar eigen leven overwoog, besefte zij, dat hare kinderen van zelf braaf en deugdzaam waren geworden, dat het een zoowel als het ander haar boven alles liefhad en haar nooit willens bedroefde. Van den anderen kant bracht zij zich huishoudens vóór den geest, waar onophoudelijk twist en tweedracht heerschten, waar de kinderen in het verderf liepen en de familie tot schande verstrekten. Er waren brave ouders, die echter hunne kinderen hadden bedorven met hen boven hunnen stand op te voeden en hun een overdreven zelfbesef in te planten. Meest altijd waren zij echter rechtstreeks de schuld van het wangedrag hunner kinderen. De gevolgen van verderfelijke of heilzame lessen en voorbeelden blijven zoomin uit, als de zaden van onkruid of schoone bloemen in den grond verstikken.

Vooral aan haren zoon Edward beleefde de weduwe Salens veel vreugde. De jongen bezocht des avonds de nijverheidsschool en blonk uit door zijne vlijt en zijnen aanleg tot de werktuigkunde. Teekenen deed hij vooral goed.

Het gelukkigst van al voor hem was, dat zijn aanleg voor de studie hem geenen afkeer voor het werk inboezemde. Dit ook had hij in hooge mate aan zijnen oud-onderwijzer te danken. Dezes leerlingen werden geene klerken, geene lagere ambtenaars. Zij werden, gelijk hunne vaders, ambachtslieden en landbouwers. De meesten overtroffen dezen in geleerdheid en beroepsvaardigheid en brachten het dus verder dan zij.

Edward Salens, die sterk en als een athleet gebouwd was, zwaaide den smidshamer, dat de buurt er van klonk en de vonken knetterend om hem heen vlogen. Hij nam het werk zijns meesters ter harte; deze stelde hem ook in dit opzicht als voorbeeld aan de andere gasten voor. De smidsbaas placht te zeggen, dat hij nogal dikwijls het bezoek van Edwards zusters ontving en dat al wat Salens hiet, iets over zich had, waardoor zij zich deden achten en liefhebben. Ook de heeren, bij wie Edward werk te verrichten had, hadden hem gaarne in huis.

In zijne ledige uren had de jongen zich op het kunstsmeden toegelegd. Een kunstkenner, die hem had bezocht en enkele zijner leeën, sloten en vuurijzers in den ouden trant had gezien, had er in den oudheidkundigen kring over gesproken en voorzegd, dat men over dezen jongen Kempenaar zou hooren.

IX.

Deze voorspelling werd verwezenlijkt. Edward Salens is een kunstsmid geworden, die ophef maakt. Zijne werken hebben reeds in tentoon-

stellingen gepronkt. Thans had hij een prachtig stuk gesmeed: het grafmonument zijns vaders.

Edward was naar Heibroek gekomen, om het behoorlijk te plaatsen.

Op den verjaardag van vaders afsterven was heel de familie in het geboortedorp vereenigd. Men wilde tezamen naar het grafteeken gaan.

Wanneer de Salensen over de dorpsstraat gingen, konden de Heibroekenaars zich niet weerhouden hen na te kijken. Zelden had men zulk schoon slag van menschen gezien.

Moeder, reeds hoog tot jaren, was in den laatsten tijd mager en spichtig geworden; doch hare oogen straalden nog hel en hare trekken mochten nog schoon genoemd worden. Zij stapte zoo snel door, dat Amelie moeite had om haar te volgen. Deze was de minst vlugge, minst bekoorlijke van den hoop. Zij was niet meer in hare eerste jeugd. De menschen merkten op, dat zij meer voorover ging dan hare moeder. Aan heure houding en gang was het te zien, dat zij veel gewerkt had. Overigens was Amelie eene echte Salens: blank van vel, regelmatig van trekken. Goedheid en verstand waren op heur gelaat te lezen, terwijl heure taal en manieren onmiddellijk bewezen, dat zij bij groot volk te huis was.

Edward, Margriet en Christine waren typen van schoonheid, in al de kracht hunner ontluikende jeugd. Aan den jongen smid was het te zien, dat hij noesten arbeid verrichtte. Zijn regelmatig, krachtig besneden gelaat, dat van wilskracht en voortvarendheid getuigde, droeg de sporen van gestadige inspanning, zonder dat het afmatting of zelfs vermoeidheid verried. Gelukkig als een Zondagskind, schreed hij, aan de zijde zijner moeder en zusters, door het winterlandschap. Margriet, wier trekken met die heurs broeders de sprekendste gelijkenis hadden, deed zich in hare eenvoudige kleedij als een edelmanskind voor, zonder dat zij iets van hare bekoorlijke natuurlijkheid had ingeboet. Christine, de jongste, was onbeholpener dan heure zusters. Men zag het heur aan, dat zij haar leven in eene kleine gemeente doorbracht en dat de invloed der maatschappij haar vreemd was gebleven. Dit nam niets af van heure lieftalligheid; wel integendeel. Christine deed zich voor als eene bloem des velds, welker wasdom en bloei door geene kunstmiddelen waren gestuit.

Zwijgend, blijkbaar onder den indruk van de herinnering huns vaders, schreden allen over de dorpsstraat. Het landschap was van aard om deze herinnering met zoete hoop in de toekomst te doen gepaard gaan. Eerst liep de weg tusschen twee eiken heggen, die heure dorre bladeren nog hadden. Achter eenen zwaai had men, links, een laag mastbosch; rechts, een veld, dat wit zag van den rijm. Vervolgens liep de baan tusschen twee hooge bosschen rechtdoor. Als eene bevroren rivier strekte zij zich tusschen groene duinen uit. De Salensen kwamen op de hei. De weg lag gelijkvloers. Naast de grachten en karsporen liepen breede, spierwitte paden.

Aan den rechterkant was de hei zeer schilderachtig. Op vele plaatsen, vooral bij den weg, was het kruid hoog opgeschoten. De bruine kleur vloeide met de witte samen. Hier had deze, daar gene de overhand, terwijl in de verte de grond den aanblik van een ijsveld, van eene Poolzee opleverde.

Links groeiden buntpijlen ver van elkander. Liefelijk kwamen hunne lichtgele halmpjes boven den witten grond uit. Verder daalde en klom de hei, langs dien kant, merkelijk. Hier had men bruine mastenheesters, daar dennen, die, met eene dikke ijskorst bedekt, als spiegels blonken.

Geen wolkje bedekte het bleekblauwe uitspansel. De lucht was zoo zuiver, zoo opwekkend, gelijk zij dit slechts in deze gezegende streek kan zijn, wanneer, na matige vorst, de zon aan een wolkenloozen hemel schittert.

Het gelui der klok trof de Salensen reeds op verren afstand.

Vele lieden, die ter kerke kwamen, stonden rond het grafmonument. Het was eenvoudig, in gothischen stijl, schier zonder versierselen. De ijzeren staven en het kruis, in hetzelfde metaal, verrieden echter eenen kunstenaar en tevens eenen werkman van zeldzaam talent. Met zulken krachtigen arm was het ijzer gesmeed, zoozeer had het aan den wil des vervaardigers gehoorzaamd, alsof hij het door zijnen wil en zijn hart had geplooid.

Lang betrachtten vrouw Salens en hare kinderen deze grafstede, waaronder hun dierbare rustte. In aller oogen blonken tranen. Geen inwoner der gemeente, die in de kerk trad, of hij was tot in de ziel bewogen, en onder de mis werd meer geweend dan zelfs onder de meeste lijkdiensten het geval is.

De Salensen gevoelden, dat zij den geliefden doode nooit zouden vergeten; in den arbeid, in hunne onderlinge vriendschap zouden zij vergoeding voor hun verloren geluk vinden.

Niet lang waren zij terug te huis, of de woonkamer was verwarmd. De kachel, een geschenk van Edward, ‘trok, dat het een pleizier was,’ gelijk de weduwe zich uitdrukte.

Amelie had voor moeder een gemakkelijken leunstoel, voor Christine een merrinossen kleed medegebracht. Margriet had nieuw beddegoed afgezonden. Edward, die de kolen aan merkelijk verminderden prijs had kunnen koopen, had zijne moeder met dertig hectoliters van deze kostelijke waar verrast.

Voor een goed maal hadden allen gezorgd. Amelie wilde niet, dat Christine haar hielp. Zij beredderde alles. Het werk ging haar vlug van de hand; dat zag men.

‘Gij doet al te veel,’ zegde moeder, als het maal begonnen was. ‘En dat alles voor mij? Hoe kunt gij aldus voor u zelve zorgen?’

‘Indien gij wist, hoe gelukkig het ons maakt!’ riep Margriet, blij als een kind.

‘Dat weet ik,’ sprak moeder, diep bewogen; ‘maar bij vreemde menschen...’

‘Wij hebben het goed,’ ging het meisken voort, terwijl men aan Amelie en Edward zag, dat de antwoorden van hunne zuster hun aangenaam waren. ‘Mijne meesters zijn de braafheid zelve.’

‘Ik word bij den smid aanzien als het kind van den huize,’ zei Edward.

‘Wat de Baron en de Barones voor mij zijn, hoef ik niet te zeggen,’ sprak Amelie. ‘Moeder hoeft dus om ons niet bekommerd te zijn. Onze Christine is voortdurend braaf? dit hoeven we niet te vragen. Meer hebben wij niets noodig.’

‘Zeer braaf,’ antwoordde moeder, terwijl de oogen van haar jongste kind in tranen zwommen. ‘Hoe jammer, dat vader ons geluk niet heeft mogen beleven! Overigens heeft hij nooit gevreesd, dat gij uwe moeder niet zoudt liefhebben en met elkaar in vrede leven.’

Allen weenden. Het eten bleef een tijdlang onaangeroerd.

‘Onze Edward kent nu zijnen stiel,’ sprak Amelie. ‘Hij is bekwaam om als kunstsmid voor zich zelven te beginnen.’

‘Het kost veel geld,’ bemerkte de jongen.

‘Dat is mijne zaak,’ verzekerde Amelie. ‘Wij hebben een huis in 't zicht. De Graaf zal inlichtingen inwinnen. Als ze goed zijn, slaan wij er eenen slag door.’

Edward en zijne oudste zuster traden in breedvoerige uitleggingen over de te beginnen zaak. Moeder en Christine vertelden de voornaamste nieuwtjes der gemeente, zoodat het avond was, eer men er aan dacht.

X.

Bij toeval vernam Flip Franckx van den secretaris van Ekstergoor, dat Mie, zijne dochter, om hare papieren geschreven had. De secretaris wilde daarmede zeggen, dat Mie hem had gevraagd heur de officieele stukken op te zenden, die zij noodig had om te kunnen trouwen.

Juist acht dagen geleden had Flip te Zandeghem vernomen, dat Stan Van Winckel, die van deze gemeente afkomstig was en bij M. Verstraeten te Antwerpen als koetsier diende, ten zijnent verteld had, dat hij, eer hij eene maand ouder zou zijn, met Mie Franckx in 't kasken zou hangen. Flip herinnerde zich, dat Mie hem inderdaad gezegd had, dat zij kennis had met Stan. Hij kon echter niet gelooven, dat de zaken zoover stonden. Als de secretaris hem echter verzekerde, dat hetgeen hij hem mededeelde, de zuivere waarheid was, was hij tevens zoo onthutst en vergramd, dat hij niet wist waar zijn kop stond.

De Ekstergoorenaars wisten natuurlijk, dat Franckx erge gebreken had. Dat hij ‘dronk’ gisten zij niet. Zij geloofden den schaapherder van boer Peremans niet, als hij verzekerde, dat hij Flip op de hei had verrast, terwijl de man een fleschken jenever met gulzige teugen uitdronk.

‘Daarvoor was hij te gierig,’ meenden zij, die hem goed beweerden te kennen.

Wanneer Flip echter uit den mond van den secretaris het nieuws aangaande het aanstaande huwelijk van Mie vernomen had, trad hij in ‘'t Steenen Stoopken’ en vroeg er eenen kapper jenever. Hij had nauwelijks éénen teug binnen, of de aanwezige klanten erkenden, dat de schaapherder de waarheid gezegd had. Al te goed zag men, dat het geestrijk vocht den man te lekker smaakte, dat hij er te veel deugd aan had, dan dat hij de gewoonte niet moest hebben er veel te drinken.

Men wist niet, wat men aan Franckx had.

In meest al de dorpen heeft men eenige boeren, die men in de herbergen, voor 't zotteken kan houden. De haantjes vooruit kennen geen grooter genoegen, dan met deze menschen te spelen. Het is wonder, hoe zij, die anders in 't geheel niet dom zijn, door lieden worden bespot en beschimpt, die voor deugdzaam en braaf doorgaan. Vooral hebben sommigen er den slag van anderen hunne familiezaken te doen vertellen, zonder dat dezen gewaar worden, dat men hen op flesschen trekt.

Met Flip Franckx was op die manier niet om te springen. Die het gewaagd hadden, hadden niet lang de lachers aan hunnen kant gehad. Elkeen kende den man genoeg om te weten, dat hij zich niet op de teenen liet trappen. Hoewel hij reeds tot jaren was gekomen, zou hij niet lang gewacht hebben om zijn vuistje uit te steken. Nu was echter iets heel bijzonders aan hem op te merken. Hij had in 't Steenen Stoopken zijnen kapper jenever nauwelijks ledig, of hij vroeg heel ernstig aan Koben Klippeleer, den zoon uit de Eekhoef, - een schalk van de ergste soort: - ‘Koben, ik heb hooren zeggen, dat onze Mie gaat trouwen. Hebt ge daar iets over vernomen?’ Hoewel het nieuws juist in het herbergsken verteld was, antwoordde Klippeleer: ‘Neen, Flip, het is het eerste wat ik er over hoor.’ - ‘Als ge er iets over verneemt, zult ge 't me, hoop ik, wel mededeelen,’ zei Franckx, zoo onnoozel en sukkelachtig, dat allen elkander bekeken. ‘Ge moogt er staat op maken,’ antwoordde Koben, met onuitsprekelijke schadevreugd.

Eene week lang kon zelfs de domste kalverhoeder van Ekstergoor aan Franckx de litanie doen opzeggen. Hij had slechts te vragen: ‘Flip, hoe gaat het met Mie?’ of de man vroeg: ‘Is het waar, dat ze gaat trouwen? Weet ge op welken dag haar huwelijk zal plaats hebben?’

Het was niet te begrijpen, hoe zoo iets mogelijk was, en lang duurde het ook niet. Een paar weken na het gebeurde in het ‘Steenen Stoopken’ kreeg Koben Klippeleer in de ‘Malsche Pint’ van Flip zulk antwoord, dat hij er uitzag als iemand, die geene drie kan tellen en voor goed in zijn hok gestouwd was. Het antwoord was zoo raak geweest, dat het niet te vreezen was, dat men nog zou beproeven met

Franckx oken te rijden. De vader van Mie was geheel tot zijne bezinning teruggekomen.

Hij begaf zich naar Antwerpen.

'Wien we daar hebben!' riep Mie, aangenaam verrast. 'Ik heb niet veel tijd, doch spreek voort; de secretaris heeft u wellicht verteld, dat ik binnen eene maand trouw.'

'Trouwen, trouwen!' herhaalde Flip, morrend, terwijl hij zich in de kelderkeuken, nabij de stoof nederzette en Mie met potten en pannen te werk ging, alsof zij er genoegen in vond meer gerucht te maken, dan noodig was. 'Zoover zijn we nog niet. Ge gaat vooruit, alsof we niet eens bestonden. Wij zullen toch ook wel iets bij te brokken hebben, hoop ik.'

'Bij te brokken?' vroeg Mie, op de dubbele beteekenis van deze Kempische uitdrukking zinspelend. 'Als ge zoo spreekt, beken ik, dat ik verplicht ben u op de hoogte te brengen. Ge zijt gekomen om met mij te overleggen, hoeveel ge zult bijbrokken? Ge zijt een beste vaderken,' ging Mie ondeugend voort, terwijl zij haren oudste kuste. 'Wacht een oogenblik, ik zal zien, of ik niets goeds kan snappen.'

Zij kwam aldra met eene flesch terug. Bij het ontkurken bemerkte Mie, dat ze van den kostelijksten Bourgogne had gepakt.

'Houd mij niet voor den aap,' zei Flip, terwijl hij, als happig in den wijn beet, welks geur heel het vertrek vulde. 'Het heeft te Ekstergoor lang genoeg geduurd. Elkeen heeft mij door de goot getrokken, daar elkeen over uw voorgenomen huwelijk ingelicht was, behalve ik.'

'Nemen wij aan, dat ik verkeerd heb gehandeld,' bekende Mie. 'Ik wist anders niet, dat ge zoozeer op komplimenten stondt. We hebben ons huwelijk op den 26sten Maart vastgesteld? Is die dag voor u goed?'

'Neen,' antwoordde Flip, grammoedig.

'Als ge joviaal bijbrokt, zullen we er niet op zien het feest te verstellen,' hernam Mie, hare rol heel goed spelend. 'Met een paar duizend frank zouden we reeds ver komen.'

'Genoeg, met al dat gejudas!' morde de vader. 'Twee duizend frank! Waar zou ik ze halen? Zoo ge spraakt van twee duizend peeschijven! We hebben ons geld noodig en het uwe er bij. Er kan dus van trouwen geene spraak zijn. Ik weiger vlakaf mijne toestemming, en daarmee uit. Al gingt ge op uwen kop staan, zou dit aan de zaak niets veranderen. Ge deedt dus best uwen vrijer op staanden voet af te zeggen. Roep hem, ik zal mij daarmede belasten, indien gij dit niet gaarne doet.'

'Drink liever zwak door,' zegde Mie genoeglijk, terwijl ze vaders roemer volschonk. 'Dat is beter dan zulken slechten praat te vertellen. Ik heb u gezegd, dat wij trouwen. Vroeger kondet gij dit eenigen tijd tegenhouden en ons op kosten jagen. Maar de wet is veranderd. We hebben niemand noodig!' riep ze triomfeerend.

Mie hoorde gerucht op de trap. Ze erkende den stap van Mijnheer. Er was geen tijd meer om de flesch en den roemer weg te stoppen. Het was overigens nutteloos, daar de geur van den wijn in de warme keuken elkeen moest treffen.

M. Verstraeten trad binnen.

'Me dunkt, Mie,' zei hij op eenen toon, die niet toeliet te onderscheiden, of hij vroolijk gestemd of kwalijk gezind was, 'dat ge niet noodig hadt uwen bezoeker mijn besten wijn voor te zetten.'

'Ik heb mij bedrogen,' bekende Mie, 'en vraag er u verschooning om. Vader drinkt hem toch zoo gaarne, ook.'

'Ah, 't is vader, dien ge tracteert,' zei Mijnheer, thans wezenlijk goed gezind; 'dan hebt gij wel gedaan.' Hij reikte Flip de hand en hernam: 'haal mij ook eenen roemer, Mie, en eene nieuwe flesch. Ik ben blij, dat ik eenige woorden met vader kan spreken.'

'Waarschijnlijk hebt ge gehoord, wat uwe dochter van zin is,' zegde de huisheer, als beiden een goeden teug gedronken hadden.

'Wat *zij* van zin is, Mijnheer, wist ik, vóór ik hier kwam,' zei Flip, en men hoorde, dat zijne woorden meer tot zijne dochter gericht waren dan tot Mijnheer Verstraeten. 'Wat *ik* van zin ben, weet ze nu ook.'

Mie had haar werk hernomen en liep gedurig heen en weer. Zij nam den schijn aan, alsof zij aan Mijnheer en aan vader de gelegenheid gaf elkaar hun belang te zeggen, zonder dat zij moesten vreezen afgeluisterd te worden. Zelfs deed zij, alsof het gesprek haar geen belang opleverde.

Aan den toon van Franckx verstond Verstraeten reeds, dat hij met het huwelijk zijner dochter niet ingenomen was.

'Ik was overtuigd, dat gij het haar zoudt afgeraden hebben,' zegde hij, meer tot Mie dan tot haren vader. 'Het kan er niet door,' hernam hij, streng. 'Mie weet het.'

'Zij weet, wat zij te doen of te laten heeft,' antwoordde Mie, van achter de stoof. 'Ik heb Madame verwittigd, dat ik midden in de week in mijne veertien dagen ga. Wilt gij, dat ik seffens vertrekke? Ge hebt het maar te zeggen.'

'Zijt ge niet beschaamd zoo te spreken?' vroeg Flip, verontwaardigd. 'Ik zou het niet verdragen.'

'Ge hebt geene koetsiers of meiden,' ging Mijnheer Verstraeten voort. 'Proficiat! De meesters tellen niet meer mede. De dienstboden zijn de bazen. Doch, daar is nu geene spraak over. Uwe dochter heeft kennis met mijnen koetsier. Zoo gauw ik dit vernomen heb, heb ik haar gewaarschuwd. Dit was niet eens noodig. Zij kent hem door en door. Zij weet, dat Van Winckel voor eene nietigheid in gramschap opstuift, en, in dit geval, als een zinnelooze te werk gaat. Zij weet, dat hij geene centen kan verdragen, dat deze in zijnen zak rammelen en dat hij daarbij eene droge lever heeft. Mie weet ook, dat Stan

weduwnaar is en dat hij zijne eerste vrouw naar 't kerkhof heeft geholpen. Ik moet u zeggen, dat, zoo ik Stan niet sedert lang heb doorgezonden, dit enkel is, omdat hij meester is over mijne Engelsche raspaarden, waar mijne twee vorige koetsiers erge ongelukken mede hadden. Doch, nu ik de overtuiging heb, dat hij noch naar mij, noch naar uwen vader luistert, moet hij vertrekken.'

'Ik zal liever zelve gaan,' besloot Mie, met moeite hare gramschap bedwingend.

'Neen!' sprak Verstraeten, gebiedend. 'Dit huwelijk zal u ongelukkig maken,' ging hij hartelijk en deelnemend voort. 'Mijne bezorgdheid bewijst, dat ik belang in u stel. Waart gij mij onverschillig, zoo zegde ik u: trouw, of trouw niet, naar gij verkiest. Of liever; ik zegde u hoegenaamd niets. Wat geeft het velen meesters, dat hunne dienstboden goed of slecht varen? Dat zij gelukkig of ongelukkig zijn? Geloof mij: wij handelen in uw belang. Niemand kan u vragen ongetrouwd te blijven. Gij zijt wakker, bij de hand en in de wieg gelegd om zaken te doen. Ik zelf zal u helpen inspannen. Doch, gij moet geduld hebben. Nu laat ik u met uwen vader alleen. Gij hebt waarschijnlijk familiezaken te bespreken.'

'Ik dank u uit den grond van mijn hart, Mijnheer,' zegde Flip, met tranen in de oogen. 'Zij moet naar u luisteren.'

'Zelden heb ik zulke verstandige taal gehoord,' sprak Flip, als Mijnheer Verstraeten vertrokken was. 'Hij zal u helpen inspannen! Verstaat gij, wat dit beteekent? Mag ik aan moeder mededeelen, dat het gedaan is met Van Winckel?'

'Deel haar mede, wat ge wilt,' antwoordde Mie, norsch en onbeschoft. 'Ik trouw met Stan en met niemand anders. Ik heb het hem beloofd, en ik heb maar één woord.. 't Verwondert mij sterk, dat ge niet verlangt kennis te maken met uw aanstaanden schoonzoon.'

'Ik wil hem niet zien! Mijnheer Verstraeten heeft hem me afgeschilderd gelijk hij is. Ik hoop nog, dat ge wijzer zult worden.'

Mie antwoordde niet. Zij begaf zich in de achterkeuken en bleef zoo lang weg, dat haar vader bemerkte, dat ze er niet op gesteld was afscheid van hem te nemen.

Franckx begaf zich naar de Kunstlei, waar zijne tweede dochter, Siska, woonde.

XI.

Amelie Salens, die thans midden in de veertig is, woont sinds vijf en twintig jaar bij den Baron van Landerwijck.

Zij was er als kindermeid gekomen. Slechts enkele weken was zij daar, of de jongens en meiskens des edelmans hadden haar lief. Ook hare meesters hielden veel van haar. Hierin, wij mogen het zeggen, zonder het verwijt van bitterheid of zwartgeestigheid op den hals te halen, verschilden zij met velen onzer edellieden. Dezen stellen al te

dikwijls meer belang in de jockeys, die met het dresseeren hunner paarden zijn belast, dan in de meiden, die hunne kinderen gedurende dezer eerste levensjaren verzorgen.

De oudste dochter van den smid behaagde aan den baron en zijne echtgenoote. Deze sprak onze taal zoo schoon, dat het een lust was haar te hooren. Zij had zulke beschaafde manieren, dat Mevrouw de barones aan haren man de opmerking maakte, dat dit buitenmeisje, hadde het vreemde talen gekend, eene heel goede gouvernante ware geweest. De genegenheid der ouders groeide nog aan, als dezen bemerkten, dat hunne kinderen zulk zuiver Nederlandsch spraken. Amelie bekwam dit van zelf, terwijl de gouvernantes, die de Fransche en Engelsche talen onderwezen, geene uitslagen hadden en de genegenheid der kinderen niet konden winnen. Zij waren dan ook spoedig vergeten, als de leerjaren voorbij waren, terwijl Amelie meer en meer als lid van het huisgezin werd aanzien.

De dochters en zonen van den Baron waren hunnen kinderschoenen ontwassen; doch in hun hart bleven zij de goede gevoelens hunner eerste levensjaren jegens Amelie behouden. Met de jaren was tevens de achting aangegroeid, daar zij beseften, dat zij haar veel, zeer veel verschuldigd waren.

De eerste maal dat Amelie ten huize van den Baron mildelijk bedacht werd, was op het eerste communiefeest van Juffer Helena. De Barones schonk haar twee Antwerpsche loten. Bij het huwelijk van Juffer Anna, en den dag der eerste Mis van Mijnheer Karel, ontving zij eene nog grootere som. Ook ter gelegenheid van de zilveren bruiloft des barons, en der geboorte van de kinderen van De Graeff - Van Landerwijck ontving Amelie eene geldsom. Wat vooral bijdroeg om haar de genegenheid der meesters te doen genieten en behouden, was dat zij daar geen misbruik van maakte, zich steeds als de dienares aanstelde en voor heel de familie den grootsten eerbied aan den dag legde.

Tegenover de andere boden had zij de aanmatiging niet, die men van haar hadde kunnen vreezen. Zij droeg veel bij om den goeden geest tusschen het dienstvolk van den Baron van Landerwijck te onderhouden.

Hoeveel de adellijke familie van Amelie hield, hoe goed zij de diensten beseften, die zij haar had bewezen, hadde het meisje waarschijnlijk gevaren gelijk de gouvernantes, indien zij zich niet gedurig hadde herinnerd, dat zij de meid was.

Want de van Landerwijck's, hoe goed en welwillend zij waren, vergaten nooit, dat zij tot den hoogen adel behoorden. Met de meesten hunner caste hadden zij dit gemeen, dat zij zich wel zouden gewacht hebben zelfs met de rijkste kooplie of nijveraars op vertrouwelijken voet om te gaan, hen een oogenblik in den waan te laten, dat ze hen als huns gelijken betrachtten. Deze gevoelens gingen echter met welwillendheid jegens elkeen gepaard: de roep ging, dat de dienstboden nergens zoo goed behandeld werden als bij de van Landerwijck's

Edward Salens had den baron en den zijnen niet goed mogen bevallen, omdat de kunstsmid met de vooroordeelen van den edelman niet genoegzaam rekenschap had gehouden. Het moet gezegd: van kindsbeen af was Edward onafhankelijk van karakter. Het verblijf in de stad, het werk, het smidswerk, hadden dit besef versterkt. Wellicht hadden ook het besef zijner waarde, de bijval, dien hij genoot, daar niet weinig toe bijgedragen. Althans, de indruk, dien hij, tijdens een bezoek bij Amelie, op den baron had uitgeoefend, was niet gunstig geweest. De jongen was nochtans beleefd, voorkomend. Doch, de baron had over kunst, nijverheid, over Edwards tentoongestelde voorwerpen een vermetel oordeel geveld en Salens had het ongelijk gehad hem te bewijzen, dat hij daar onbevoegd in was. Wonder is het wel; doch Amelie, die zich zoo gemakkelijk naar de grillen van den baron kon schikken, nam het heuren broer niet kwalijk, dat hij haren heer terecht gewezen had. In den grond was zij er gelukkig om. Zij gevoelde er zich door verheven Edward op zulke beschaafde en gepaste manier aan den baron het bewijs te hooren leveren, dat hij, over kunstcritiek, niet mocht medepraten. Zoo machtig is de menschelijke natuur, dat het duiveltje van den opstand tegen de meesters niet geheel in de goede Amelie was gestorven. De baron zou zich om de woorden van Edward gebelgd gevoelen. Hij zou echter moeten erkennen, dat de broeder zijner meid over zaken wist te spreken, waar hij verplicht was over te zwijgen. Dat zij de nederige dienares was, kwam haar natuurlijk voor, kostte haar geene moeite te beseffen. Haren broeder was dit onmogelijk. Naar hare opvatting mocht niemand dit van hem eischen.

Van den anderen kant wilde Amelie een onbeperkt gezag over de haren uitoefenen en zij slaagde daar gemakkelijk in. Edward richtte zich geheel naar heuren raad. Hij, die er niet toe kon besluiten den baron het laatste woord te laten, als over kunst of kunstnijverheid spraak was, liet zijne oudste zuster geheel meester, zelfs wat zijne uitgaven betrof. Niet zelden kwam zij ten zijnent, verzekerde zich of zijne kleedingstukken in orde waren en besliste, welke moesten gekocht, welke hersteld, welke niet meer mochten gedragen worden.

Hetzelfde gebeurde met Margriet. Amelie was er op gesteld, dat hare zuster en broeder des Zondags netjes gekleed waren. Wat haren eigen opschik betrof, dreef zij de spaarzaamheid tot het uiterste.

Tegenspraak van de haren duldde zij niet. Daar zij steeds consequent was, nooit hare gemoedskalmte verloor en oprecht het geluk heurer familie betrachtte, was het haar gemakkelijk de rol van voogdes over allen te spelen. Zelfs heure eigen moeder, die overigens hoogbejaard was, beschouwde zich meer en meer als de ondergeschikte heurer oudste dochter, zonder dat de grenzenlooze liefde, die het meisje voor allen gevoelde, daar het minst door leed.

(*Wordt vervolgd*).

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
De eerste october.

Ik zal nu niet praten over dien onaangenamen algemeenen verhuisdag. Ik weet wel, dat men in andere steden den eersten Mei en den eersten November als verhuisdagen merkt, maar in Stockholm brengt het eenmaal aangenomen gebruik mede, dat de stad er op den eersten October uitziet, als een vóor de reis opgebroken kamp van Zigeuners, of als eene stad in kleinen staat van beleg.

Maar neen, ik zal over deze akelige dingen nu niet spreken. Ik heb geheel iets anders op het oog; - iets goudschitterends, iets dat zacht is, onbeschrijfelijk zacht en vrouwelijk - een vondelingetje, van wie weet waar gekomen, maar dat kwam neervallen, als een ster uit den herfst-avondhemel en dat onmiddellijk aller harten voor zich innam. Over haar persoontje lag, als 't ware, iets dat aan een sprookje deed denken en, niet waar? de wondersprookjes oefenen heden nog hunne geheimzinnige macht op ons uit, evenzoo als eeuwen geleden. Wie was dan deze ‘Eerste October’?

Het was, zooals ik reeds heb gezegd, een klein vrouwelijk wezentje, dat in een leegstaande zomerwoning, ginds op Norrmalm, te vondeling gelegd werd.

En het gebeurde ruim vijfentwintig jaren geleden - in den tijd dus, toen het nog niet zoo iets buitengewoons was in houten huizen en zomerwoningen te vertoeven; in den tijd toen Stockholm nog een weinig had over gehouden van de poezie van het onregelmatige.

Mijn gezin bewoonde in die dagen een groot huis met vier verdiepingen; de plaats liep door tot een terras, dat op een grooten tuin uitkwam - zulk een mooie, tegenwoordig onmogelijke plek, omdat het hedendaagsche Stockholm in zijn gulzige begeerte naar bouwterrein er dadelijk bij is, om zoodra de gelegenheid daarvoor is open gesteld, die lieflijke idylle te veranderen in eene prozaïsche kazerne van eentonige, alle op elkander gelijkende huurhuizen.

Het was op den Eersten October.

De geheele plaats bij het huis was eene verzameling van verhuisgoederen, het huis was in rep en roer, van den kelder tot op den zolder. Nieuwe huurders zouden hun intrek nemen, de vorige bewoners hun kwartier verlaten.

Het gezin van den schoenmaker, dat gedurende den zomer in het kleine, geelgeschilderde houten huisje gewoond had, was er, een paar dagen geleden, met zijn hebben en houden uitgetrokken en men had toen de deuren van de ledige woning open gelaten. Dit was een feest voor de kinderen uit het groote huis, die dadelijk op het lokaal beslag legden en het voor speelkamer inrichtten.

Er volgden heerlijke dagen voor de spelende jeugd. ‘Roovers en gensdarmes’ was aan de orde; er was ook een oud kasteel, dat door roofridders belegerd en uitgeplunderd werd; blokhuizen in het bosch, die door benden Roodhuiden werden overvallen, hadden zij daar ook. In 't geheim werden hier sigaartjes gerookt - dat was verboden kost, maar daarom juist zulk een genot! - en daar werden geschiedenissen verteld in het schemerdonker, en spookhistories, waarbij iemand kippenvel kreeg en de haren te berge rezen.

Maar op den Eersten October, 's morgens - het was een mooie, heldere herfstmorgen met witte, wollige ‘schaapjes’ aan de lucht, lag er in het oude, vervallen houten huisje nog een kleine speelkameraad meer dan anders. Lisa van de waschvrouw had het kleintje ontdekt.

Natuurlijk liep het nieuwtje van die ontdekking als een loopend vuur door het huis.

Men liet den verhuisboel aan zijn eigen lot over; schoonmaaksters lieten haar emmers en bezems voor 't geen zij waren - ja, ik geloof waarlijk, dat de portier van het huis voor een oogenblik zijn post op zijn bankje verliet om aan de kleine vreemdeling in het houten huis een bezoek te kunnen gaan brengen.

Het was een zeldzaam mooi kind. Hierover was men het vrij wel eens. Welk prachtig haar! En dan die groote, heldere kijkers! Maar vanwaar zou het hier zijn binnen gebracht? Hoe toevallig - juist op den Eersten October, precies als groote menschen! Maar zonder een enkel stuk huisraad. Alleen in een geruite schotsche sjaal gepakt en verder vroolijk en wel de wereld inkijkende.

Het geval gaf veel te denken. En het werd van alle kanten overwogen.

Bij de waschvrouw beneden stond de koffiekan op het vuur, van 's morgens tot 's avonds. Op de rustbank lag het vondelingetje en alle vrouwen en dienstmeisjes uit de buurt zaten rondom een groote tafel en ieder zeide er hare meening over en ieder zoude er gaarne meer van willen weten.

‘Hoe zou zij heeten?’ vroeg vrouw Bergström, die het magazijn op den hoek had; zij verkocht daar van allerlei: kruidenierswaren en lappen en garen en band.

‘Misschien is haar moeder een gemeene vrouw?’

‘En wat of de vader voor iemand wezen zou?’

‘Wie zal dáár ooit achter komen?!’

‘Maar wat zullen wij met het kleine ding doen?’

Over dat laatste vraagpunt werd in 't lange en breede gesproken.

Iemand kwam met het voorstel, het kind aan de politie toe te vertrouwen. Maar aangezien de dienaars van den heiligen Hermandad hier juist niet zeer hoog in aanzien stonden, werd dit voorstel niet met algemeene instemming begroet. Integendeel, 't werd verworpen.

Nu woonde er op eene der kamers van de zolderverdieping een candidaat-notaris in pension; een nog zeer jong mensch, lang, bleek en wel een

weinig vervallen; maar hij was nog nooit dronken 't huis gekomen, had nimmer om uitstel van 't betalen der huurpenningen gevraagd en hij had ook nooit een meisje bij zich op bezoek. Deze drie grondsteenen op het gebied der zedelijkheid hadden het gebouw van zijne achting hecht en sterk onderlegd en zijn onbesmette naam werd in de geheele buurt luide geprezen.

Ook deze bewoner van het groote huis bracht, toen hij van het kantoor terugkeerde, zijn bezoek aan de fijnstrijkster beneden.

'Is het geen poesje?' vroeg zij bewonderend.

De candidaat-notaris stond als in een droom; hij liet zijn hand liefkoozend glijden over de goudblonde haren van de kleine, zij waren als zijde zoo zacht!

'Is zij niet allerliefst?' herhaalde Fina.

De notaris gaf geen antwoord; hij bleef voortdurend het mooie kopje streelen. En zoo als hij hier nu stond, in de schemerdonkere kamer, werd er in hem een buitengewone gedachte geboren.

Als hij dit kind aannam? Als hij het beschermde tegen de vernederingen der armoede; als hij er voor zorgde en het opvoedde; erover waakte, als een vader?....

Als een vader?!

Hij moest onwillekeurig om zichzelf lachen bij die gedachte. Hij was nog zoo jong, nog maar juist twee-en-twintig jaar, dus bijna nog een knaap; - in elk geval wel een papa met zeer weinig ondervinding!

Maar - wat deed dit er toe? Hij wilde het toch doen. Zijn geld zou een beschermenden muur bouwen tusschen de kleine vondeling en de wereld der menschen rondom haar. Zulk een klein vogeltje zoude zoo heel veel voor eten en drinken niet noodig hebben.

'O ja,' - dat wilde hij gaarne weten - 'hoe heet het meiske?'

'Wie dat wist! - Hoe zou men dat *kunnen* weten?'

Dat was ook waar!

'Laat ons haar "De Eerste October" noemen!'

En van dat oogenblik af had het goudblonde, mooie kind haar naam en haar tehuis.

De Eerste October bleef bij de waschvrouw op de onderste verdieping van het huis, die bij de plaats uitkwam, terwijl haar weldoener steeds hoog, zoo dicht mogelijk bij de wolken, woonde.

Spoedig wist iedereen, hoe de zaak in elkander zat. Maar de naam van den notaris had zulk een gevestigden, goeden klank, dat niemand op de gedachte kwam, minder gepaste gissingen in die richting te doen. Integendeel deed zijn gedrag zijne acties stijgen in de oogen der vrouwtjes, terwijl de in het huis wonende heeren wel is waar het edele van zijne handelwijze roemden, maar tevens over zulk eene vergaande gevoeligheid hunne schouders ophaalden.

'Het is een groote dwaasheid', verklaarden zij; maar dit was niet de éenige, die de notaris in zijn leven zou begaan.

Een jongeling, die op een zolderkamer woont en niet meer dan een twintig jaren achter den rug heeft, is licht geneigd dichter te worden. De nabijheid der lentewolkjes en der sterren geeft daar aanleiding toe. En de jonge notaris ontkwam ook niet aan dien eigenaardigen invloed, evenmin als andere, van natuur dichterlijk gestemde harten.

Op zekeren dag kon men in een boekwinkel een bundel verzen zien liggen van een zekeren Gustaaf Drake.

Zijn verzen werden gunstig ontvangen, maar toch verhoogden zij niet het geluk van den dichter. Er waren in dien bundel ook scherpe pijlen en kwetsende lansen. De critiek was vol van lof over het geestige boekje, maar zijn patroon op het bureau keerde hem den rug toe. Een der andere heeren van het kantoor nam hem op een goeden dag vertrouwelijk onder handen. Hij hield Drake bij een knoop van zijn jas vast en trok hem dicht naar zich toe. Hij had hem iets te zeggen, hem een goeden raad te geven. In alle vriendschap raadde hij hem, zich in het vervolg geheel aan de Muzen te wijden. 'Hier voer je in den laatsten tijd toch niets noemenswaards meer uit,' voegde hij erbij.

Drake nam dien vriendschappelijken raad gaarne aan, hij kocht een flink pak Lessebo-papier en begon een roman te schrijven.

Maar van dien dag af begon hij zijn naam van een net en nauwgezet jong man te verliezen.

Zijn kleermaker gaf daaraan den eersten stoot.

De huur werd niet betaald.

Hij werd gerechtelijk vervolgd voor onbetaald gebleven rekeningen.

Maar bij dit alles ontbrak er toch nooit het geringste aan het geld, dat hij geregeld elke maand aan Fina, de waschvrouw, die het sousterrain bewoonde, ging betalen. Die som was eene eereschuld in zijne oogen en daaraan moest in de eerste plaats worden voldaan. Alle andere dingen konden wachten, meende hij, maar het maandgeld voor de kleine 'Eerste October' moest betaald worden op den 1sten van elke maand.

Maar Fina was ook geene vrouw van de alledaagsche soort, zooals wij zullen zien.

Toen Drake op den laatsten Septemberdag, twee jaren nadat de kleine kostgangster zoo geheel onverwacht en onbekend in het gele houten huis was komen binnenvallen, met het tusschen hem en haar overeengekomen bedrag bij de waschvrouw in de kamer trad, weigerde Fina eenvoudig iets van dat geld aan te nemen.

'U hebt het zelf noodig, Mijnheer,' zeide zij.

'Komaan - neem het maar,' hield de notaris vol, vriendelijk bij haar aandringend!

'Laat ons daar nu niet meer over spreken, Mijnheer, U kunt het geld nu best gebruiken. Het goede hart drong er mijnheer destijds toe, die buitengewone uitgaaf voor zijne rekening te nemen. U hadt daar toen de middelen voor, terwijl nu... mijnheer weet zelf het beste, hoe het er nu bij staat, met zijne inkomsten.'

'Maar hoe moet het dan met het meisje gaan? Waar moet de kleine vondeling dan blijven?'

'Maak u over haar niet bezorgd, Mijnheer. Zij slaapt als een roos, zoo als u ziet. Ik zal wel goed op haar passen en ervoor waken, dat zij het goed heeft. Als er genoeg is voor één kind, dan kunnen twee het er ook wel mee doen.'

En hierbij bleef het.

Maar toen Drake na dit gesprek op zijne kamer terug kwam, gevoelde hij zich armer dan ooit te voren. Hij had zich zulke schoone droombeelden

gevormd van zijn leven, opgeluisterd door het lieve kind; en nu -? Ja, nu hadden de omstandigheden op eene wreede wijze de deuren gesloten tusschen haar bestaan en het zijne. En waarom?

Wij weten het maar al te goed, ieder uit eigen ervaring, hoe verheffend het is voor anderen iets te kunnen zijn; hen te helpen, wanneer dit noodig is, te helpen met opoffering van eigen genot of gemak. En wij weten ook hoe dit aangenaam besef vermindert, ja verdwijnt, zoodra een ander die betaling voor ons gaat doen en aldus de opoffering overbodig is. Maar zijn gezond verstand zeide hem, dat Fina gelijk had, toen zij zeide: 'U kunt het geld best zelf gebruiken, Mijnheer.' Ja, zij had, helaas, groot gelijk!

Een half jaar later ging de notaris Drake verhuizen, zonder evenwel zijn toekomstig adres achter te laten.

Fina de strijkster bleef nog eenige jaren in het huis wonen. Zoo lang nog, dat ik mij 'de Eerste October' kan herinneren, als een bevallig tienjarig meisje, met groote, donkerblauwe kijkers - die oogen waren zoo donker, dat zij soms wel zwart schenen te zijn - en daarbij zwaar, goudblond haar, dat glinsterde, als de zon er op scheen, zoodra zij het losmaakte en over de schouders liet hangen.

Iedereen was bedroefd in het groote huis, toen de jonge, gulden herfstdag, die 'Eerste October', van woning veranderde. Men nam afscheid, met een traan in de oogen, hoewel de paardebloemen in den tuin bloeiden in volle pracht en de wilde ganzen in breede rij boven de stad hare reis naar warmer landen begonnen.

Het was op Kerstavond, vele jaren later; - een schoone Kerstavond, met hooge lucht; hier en daar kwam de zachte geur der dennen je tegemoet en in de verte klonk het vriendelijk geluid van belletjes.

Op het plein stonden de kraampjes, uitlokkend tot koopen van Kerstkoeken en andere snoeperijen; verder was een stalletje bezet met allerhande dieren, die daaraan het uiterlijk gaven van eene Arke Noachs. Aan uitstallingen van speelgoed voor kleine en voor groote kinderen geen gebrek. De achtergrond van het in een Kerstmarkt veranderde plein werd gevormd door denneboomen in tobben, waarvóór jonge boompjes in bakken stonden; alles te koop en, volgens de verkoopers, bijna voor niet, al viel *dit* bij de onderhandelingen gewoonlijk niet mede. Maar - men wilde een mooien Kerstboom hebben en - men zag daarom niet op een paar öre, maar bestelde een boom, die op een bepaald uur moest worden thuis gebracht.

Langzaam wandelde Drake de straten door, tot hij het plein overstak.

De jaren hadden hem geducht veranderd. Zijn vroeger donker haar was grijs geworden - eigenlijk kon men zeggen zilverwit; zijne gelaatstrekken waren scherper; de houding der lange figuur was een weinig voorovergebogen; maar zijne oogen schitterden nog even warm en stralend als op dien dag, toen hij zich voor het eerst aan het schrijven van een gedicht bezondigd had.

Hij had nu zijn taak aan de redactie der courant, waarvoor hij werkte, volbracht en hij was op weg naar huis.

Naar huis!

Dit kleine woord van groote beteekenis drong zich een oogenblik aan hem op, toen hij tusschen de bosschen van Kerstboomen door de open

plaatsen zocht, of van de vroolijkheid genoot, die hem uit een paar levenslustige meisjesoogen guitig tegenlachte.

Zijn 'thuis' was de saaie jongezellen-woning van een boekenworm; alleen het regelmatige 'tik-tak, tikke-tak' van de pendule verbrak de daar heerschende stilte; geen ritselen van een zijden kleedje werd gehoord; geen vroolijk lachen klonk in die kamer.

Alléen had hij tot hiertoe zijn weg door het leven afgeloopen en éenzaam, geheel alléen, zoude hij daarvan afscheid nemen ook.

Eéns, het was een langen tijd geleden - was het beeld van dat blonde kleine meisje, als een door de zon beschenen, wazige lentewolk voor zijne herinnering opgedaagd. Hij had stil, een oogenblik schreiend, aan haar gedacht - en toen had hij zich met een zucht weder over zijn schrijftafel gebogen en den door hem begonnen volzin ten einde geschreven.

Arbeiden - altijd arbeiden - en na den arbeid rusten. Dat was zijn leven; iets anders bestond er voor hem niet.....

Uit oude gewoonte bleef hij even voor het venster van een boekwinkel staan, waar van alles was tentoongesteld.

De Kerstdag spreidde een waren zondvloed van letterkundige werken uit. Prachtbanden schitterden in alle mogelijke tinten en kleuren; het verguldsel prijkte op de meeste uitgaven en het 'verguld op snee' was blijkbaar weder in zijn eer hersteld.

Intusschen was toch die overvloed van Kerst-lectuur niet in staat geweest de edele kunst der photographie te verdringen.

Hier zag men de geheele Koninklijke familie in verschillende groepen; ook afzonderlijk de leden van het Regeerende Huis in allerlei houdingen; voorts de predikanten der hoofdstad en, bijna verscholen tusschen een paar aanmatigende kunstzusters, Anna Falk, de jonge, thans beroemde tooneelspeelster.

Drake herinnerde zich zeer goed den avond van haar eerste optreden in eene kleine rol, hier in den schouwburg der hoofdstad. Hij zelf had over dit debuut in zijne courant geschreven. Zijne oordeel was - dit stemde hij toe - tamelijk streng geweest, maar rechtvaardig.

Nu had zij er zich echter, door haar uitmuntend spel in een paar grootere rollen, bovenop gewerkt; zij was de uitverkoren lieveling van het publiek geworden en haar zegewagen rolde als over zachte tapijten, beladen met rozen en lauwertakken, door het leven.

Drake vond haar wel een weinig eigenmachtig als kunstenares, maar hij kon hare rijke gaven niet loochenen. Dit zou hij ook niet willen. Want er was iets in die sprekende, donkerblauwe oogen, dat hem belang deed stellen in de jonge tooneelspeelster. Op enkele oogenblikken meende hij zelfs die oogen te herkennen.

'Waar had hij die toch vroeger gezien?' vroeg hij zich dan af, als hij in het parket gezeten, zijn tooneelkijker gebruikte.

Maar hij kreeg nooit een antwoord op die vraag.

Ditzelfde was hem nu ook weer gebeurd, toen hij voor die uitstalling van den boekwinkel stond. En na een poosje liep hij door, met het beeld van Anna Falk in zijn gedachten.

Zoo kwam hij thuis om, evenzoo als op andere Kerstavonden, zijn middagmaal alleen te gebruiken.

Maar zoodra hij de gangdeur opendeed, kwam hem een eigenaardige geur van dennegroen en waslichten tegemoet. Verbaasd bleef hij in de gang staan.

Hoe nu? Zoude Christian, zijn oude huishoudster, dwaas geworden zijn? Of zou zij op nieuw voor 'kind' willen spelen?

Maar het werd nog veel erger, toen hij in de eetkamer trad.

Hier stond de tafel keurig gedekt, voor *twee* personen! Er was een overvloed van licht, van geurige anjelieren in hooge kristallen vazen; en in een hoek van de kamer brandden de kaarsen op een extramooien Kerstboom.

Hij herkende zijne jongeheerenkamer niet in dit zoo feestelijk versierde vertrek.

Alles was er licht en vroolijk.

'Wel, wel! Wat moet dat in 's hemels naam beteekenen?' fluisterde hij. Hij begreep er op het eerste oogenblik niets van.

Maar het antwoord op zijn vraag kwam spoedig.

De zware gordijnen, die de eetkamer van zijn schrijfkamer scheidden, werden ter zijde geslagen en op den drempel stond, in de deuropening, het portret uit den boekwinkel: juffrouw Anna Falk in eigen persoon, levensgroot.

En met uitgestrekte handen en een onweerstaanbaar beminnelijk lachje op de lippen, hoewel er tranen in haar donkere oogen blonken, trad zij hem tegemoet.

'Kent u mij heusch niet meer?'

Hij stond met haar beide handen in de zijne en zag haar onderzoekend en twijfelend in het gelaat.

'Herinnert u zich er volstrekt niets van? Vergeetachtige man! Herinnert u zich niet 'Den Eersten October?'

Daar ging een licht voor hem op. Met een juichkreet, die trilde van blijdschap over dit onverwachte, gelukkige wederzien, sloot hij het jonge meisje in zijn armen.

Het was alsof hij zijn eigendom, zijn kind had teruggevonden.

Naar het Zweedsch.

DANIëL FALLSTRÖM.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. P.H. Ritter. De taak der wijsbegeerte. - Leiden, 1906.

De rede, waarmede Dr. R. te Utrecht zijn intrede deed, maakt een aangenamen indruk. De spreker tracht te vereenigen, stoot niemand af en beproeft, ook de eenigszins van verre staanden te winnen voor de wijsbegeerte. De stijl van het stuk toont herhaaldelijk, met welk een eerbied en bewondering de steller vervuld is voor de heroen der philosophie, voor een Kant, een Spinoza, een Plato. Waar er iets te prijzen is en te eeren, schiet Dr. R. niet te kort. Een aangenaam verschijnsel. Maar niet steeds zonder bezwaren. Te hooren, dat Tiele een nieuwe wetenschap, die van den godsdienst, heeft gesticht, (blz. 5), is stellig verbijsterend. Hoe groot zijn verdiensten ook mogen zijn, het nageslacht zal stellig anders spreken. Dat Spinoza tot heden toe niet is geëvenaard, (blz. 17) zegt in zijn algemeenheid niets en de bijzondere argumenten ontbreken. Evenwel, het streven naar waardeering neemt ons toch weer mede. Tegen dat streven mag zelfs geen bezwaar worden gemaakt, maar een enkele maal wordt, gelijk gezegd, de evenredigheid wel eens uit het oog verloren.

In hoeverre de overweging van ‘de taak der wijsbegeerte’ kan plaats hebben in een rede, laat zich slechts door ervaring uitmaken. En dan zij het erkend, zooals Dr. Ritter het doet, kàn het. Indien de beschouwingen, hier voorgedragen, worden overdacht door den breeden kring der menschen van louter vakwetenschap, kunnen zij veel verheldering te weeg brengen. Dat er een wel gewichtige taak is voor de wijsbegeerte naast de bijzondere wetenschappen, zal men niet gemakkelijk weerleggen; hier heeft de spreker een aantal argumenten van waarde voor bijeengesteld. Dat deze argumenten niet ‘nieuw’ zijn, doet aan hun deugdelijkheid niet af en zij verdienen in onzen tijd stellig gebruikt te worden.

Natuurlijk, ook voor den breederen kring kan niet gesproken worden, zonder op menig punt positie te nemen. Zoo onderscheidt Dr. R. twaalf wijsgeerige vakken, een wijsbegeerte van den godsdienst, van het recht, de geschiedenis, de taal, de natuur. Naast deze vijf vakphilosophieën, is er een wijsgeerige zielkunde, een wijsgeerige zedenkunde, een wijsgeerige schoonheidsleer. Voeg daarbij de leer der kennis, de logica en de metaphysica. Eindelijk komt de geschiedenis der wijsbegeerte als twaalfde. Deze twaalf vormen drie groepen: 1°. de theorie der kennis, met de logica, de leer der wetten, waaraan het normale denken onderworpen is; 2°. de vakphilosophieën en de metaphysica, met het ontwerpen van eene theorie omtrent de wereld als doel; 3°. de normen van waar, schoon en goed en de theorie omtrent die normen of ideeën. - Deze drie groepen lossen zich op in een beschouwing van het bestaande. Zulk eene beschouwing te verwerven, dat is de taak der wijsbegeerte, wel te verstaan eene, die hoofd en hart bevredigt. Dat is niet meer of minder dan een oplossing van het wereldraadsel.

Iets, dat al dadelijk opvalt, is het ontbreken der wijsgeerige zielkunde in de groepverdeeling. De psychologie verkeert encyclopaedisch wezenlijk in een raren toestand tegenwoordig. Door sommige philosophen met stekelige gezegden ten tooneele gevoerd, door anderen als de ware methode aangeprezen, zou zij in deze

rede eenige aanwijzingen over hare plaats niet hebben mogen missen. Het schijnt, dat de waarheidsnormen behooren bij het materiaal der wijsgeerige zielkunde. Wil dat dan zeggen, dat overigens de psychologie tot de bijzondere wetenschappen gerekend wordt, waarmede de wijsbegeerte als zoodanig niet te maken heeft? Op dit punt ontbreekt er iets in de rede.

Hetzelfde geldt, in mindere mate natuurlijk, van de geschiedenis der wijsbegeerte. Heeft zij alleen propaedeutische beteekenis, of behoort zij wezenlijk tot een der drie groepen, en dan tot welke? Zoo niet, welk kenmerk heeft dan de wijsbegeerte, waardoor tot haar gerekend worden de vakken der drie groepen benevens de psychologie en de geschiedenis der philosophie? Of is het eenvoudig de loop der historie, dat deze twaalf vakken nu bij elkaar gesteld zijn en is er thans geen wezenlijke samenhang meer tusschen deze? De verdeeling van Dr. R. doet denken aan de oude in logica, physica, ethica. Maar deze zouden wij, dunkt mij, niet terugwenschen. De schrijver zegt, dat kennis eerst wetenschap wordt na methodische bearbeiding. Zou een methodologie niet in nauw verband behooren te staan met de geschiedenis der wijsbegeerte? En zouden wij dus voor de laatste niet een integreerende plaats eischen, reeds om deze reden? Door ‘history of science’ is zij niet te vervangen.

Bij de eerste groep stelt Dr. R. op den voorgrond, dat wij niet te vragen hebben naar hare nuttigheid. (Blijkens het verband wordt hier gedacht aan de practijk.) ‘Het is alleen de vraag, of het onderzoek een zaak betreft, de moeite van eenig onderzoek waard.’ Maar wordt op deze wijze de hier verscholen moeilijkheid niet wat al te gemakkelijk ontweken? Ja, als de nuttigheid voor de materieele welvaart moet blijken, dan heeft de kennistheorie misschien weinig recht van bestaan. Maar als eigenlijke taak noemt Dr. R. aan 't eind een beschouwing, die hoofd en hart bevredigt. Bepaalt het practische hier dan toch niet de plaats en het recht der kennistheorie?

Terecht neemt Dr. R. het op voor een afzonderlijke kennistheorie, en voor eene in haar eigen methode, als voor een steeds noodige wetenschap. Wat hier opgemerkt wordt, weet elk, maar mag zeker herhaaldelijk herinnerd worden.

De tweede groep culmineert in de metaphysica. Zij heeft behalve het reinigen van de grondbegrippen aller bijzondere wetenschappen en het zoeken van verband tusschen natuur en geest nog een derde taak, het onderzoek naar het zijn. Datgene, waarvan alles is afgeleid, maar dat zelf niet is afgeleid van iets anders, ziedaar, waarheen het onderzoek der metaphysica zich uitstrekt in de derde plaats. Dr. R. laat de mogelijkheid open, dat wij het hier niet verder brengen zullen dan tot hypothesen. Hij vindt daarin aanleiding, om in de m.i. fraaiste bladzijde van zijn rede den vooruitgang tot op heden aan te toonen van de metaphysica.

Het gewichtige vraagstuk van deze derde taak der metaphysica laat zich natuurlijk in een rede niet behandelen. Dat er nog wel andere bezwaren zijn ingebracht dan de door Dr. R. genoemde, had wellicht mogen worden opgemerkt.

Wat de derde groep betreft, had ik wel gaarne iets meer over de ethiek willen hooren. Is zij werkelijk naar de opvatting van Dr. R. slechts eene der deelen van de derde groep? Als ik aan het einde lees die goede woorden over het Godsrijk, dan denk ik toch, dat de ethiek voor Dr. R. meer is. Zou de geachte schrijver niet een nader verband willen leggen tusschen zijn en moeten, in den zin, waarin Hermann Cohen zulks beproefde in zijn Ethik des reinen Willens?

Ten slotte nog eenige opmerkingen over de verhouding van wijsbegeerte en godsdienst. Er zijn, zegt de spreker, voortdurend betrekkingen tusschen beide. Vijandig kan de wijsbegeerte niet staan tegenover den godsdienst, evenzoomin als tegenover iets anders. Zij wil immers begrijpen. - Verder komen wij niet in deze rede. Natuurlijk lezen wij met vreugde de woorden: ‘wie ooit met ruwe hand de vroomheid heeft aangeroerd, al was hij de geleerdste der geleerden, een wijsgeer was hij niet.’ De geest, die hier aan het woord is, moge Dr. R. door zijn ambtelijk werk overstorten in de menschen, die naar hem luisteren!

Wij weten uit zulke woorden wel eenigszins, hoe de verhouding van godsdienst en wijsbegeerte door Dr. R. gedacht wordt. Maar eigenaardig is, dat in dezen volzin het woord ‘godsdienst’ vervangen is door ‘vroomheid.’ Godsdienst en wijsbegeerte kunnen nog anders zich verhouden dan vroomheid en wijsbegeerte... Maar Dr. R. voert ons naar Kants geschriften, waarin deze spreekt van een zieleleven, gehoorzamend aan natuurwetten en een geestesleven, dat daar boven uitgaat. ‘Door zijn geest gaat de mensch boven de natuur uit.’

‘Als de negende symphonie wordt uitgevoerd, komt gij door uw zieleleven met niet anders in aanraking dan met de bewegingen der muziekinstrumenten. Uw geest gaat echter daar boven uit (germanisme?), en gevoelt zich in de tegenwoordigheid van het genie van Beethoven.’

Of de oningewijde hier merken zal, wat Dr. R. bedoelt, in verband met de verhouding van godsdienst en wijsbegeerte, ik betwijfel dat wel. En de wel ingewijde vraagt zich, dunkt mij, of *dat* de bedoeling van Kant geweest is, en zoo ja, of wij dan ooit zouden mogen denken, dat ons zieleleven ons slechts in aanraking bracht met de bewegingen der muziekinstrumenten. Ik geloof met Dr. R., dat de onderscheiding tusschen ziel en geest een handwijzer is naar een gewichtige ontdekking, ook in verband met den godsdienst. Maar hier had ik gaarne de bedoeling van Dr. R. wat duidelijker uitgedrukt gezien.

Want op dit gebied vooral mogen wij krachtens zijn verleden en ook krachtens deze rede iets verwachten van den nieuwen hoogleeraar. Hopen wij dus, dat het hem gegeven moge zijn, op dit gebied de zoozeer noodige helderheid belangrijk te vergrooten. Hartelijk hopen wij, dat Dr. R., die gaarne voor en met de studenten in de Godgeleerdheid zegt te willen worstelen, in zijn pogen zal slagen.

DE GRAAF.

Schets der Staatsinrichting van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, door A. Landman. - Tiel, D. Mijs.

Dit is een boekje, waarvan nu eens terecht kan worden getuigd, dat het ‘in een bestaande behoefte voorziet’. Blijkens het ‘Voorbericht’ werd het voornamelijk geschreven ten dienste van het gymnasiaal onderwijs (de H.B.S. zal wel mede in 't oog zijn gehouden), maar de schrijver uit de zeer gerechtvaardigde verwachting, dat het ook in ruimeren kring debiet zal vinden. Wij zouden dit boekje in handen wenschen van alle Kamerleden en in 't algemeen van allen, die op eenige wijze invloed oefenen op onze politiek of zich daarmee bezighouden. Voor hen toch is het, licht meer dan voor anderen, noodig om althans een behoorlijk summier begrip te hebben van den tamelijk chaotischen toestand, die aan onze tegenwoordige Staatsinrichting vooraf is gegaan. Want, schoon het monarchaal-parlementaire stelsel te onzent is geplant in een vooraf door Revolutie en Reactie radicaal omgewoelden bodem, zoo moest men, bij dien nieuwen aanplant, toch rekening houden met wat in den bodem was overgebleven van 't vergane èn, vooral, met de gesteldheid van dien bodem, d.i. het volkskarakter zelf. Daarom moest de nieuwe regeeringsvorm, althans in zekere mate, verwantschap houden met de oude en het is zeer leerrijk, op te merken hoe de miskenning van de kracht van het oude republikeinsche beginsel door de Restauratie van 1813 geleid heeft tot het snel weder slinken van het

Koningsaanzien in ons land. In dat opzicht kan men van onze Oranje's even goed als van de Bourbons getuigen, dat zij ‘niets hadden geleerd’, al zou men kunnen wenschen, dat zij wat meer hadden ‘vergeten’. Maar 1848 heeft 1813 dan ook gewroken.

In den vóór-constitutioneelen, pre-revolutionnairen toestand nu, dien men eenigermate moet kennen om de schommelingen van onze Staatsinrichtingen van na 1813 te kunnen begrijpen, geeft dit boekje een heel helder inzicht. En dat is van te meer belang, omdat die toestand dagteekent uit de tijden van onzen grootsten nationalen bloei en van ons nationaal verval. De Staatsinrichting van die dagen is mede een der sleutels tot het begrip zoowel van dien bloei als van dat verval.

C.K.E.

Het leven van Michiel Adriaanszoon de Ruyter, aan het Nederlandsche Volk verhaald door L. Penning. - Rotterdam, J.M. Bredée.

De bedoeling met deze uitgave, waarvan de eerste aflevering ons werd toegezonden, is, dat zij in twintig afleveringen voltooid zal zijn. Achtereenvolgens zal daarin door den auteur worden geschilderd: De Ruyter's geboortedag, zijn jeugd; De Ruyter als busschieter te Bergen op Zoom (voor welke stad hij daarna als *ruiter* op een voor zijn geld gekocht paard dienst deed, vandaar waarschijnlijk de naam); De Ruyter als zeeman, als kapitein van een kruiser, op 34-jarigen leeftijd als Schout-bij-Nacht naar de Portugeesche kusten; zijn verdere loopbaan als zeeheld met den vierdaagschen zeeslag als culminatiepunt; ten slotte de laatste zegetocht en het sterfbed van den grooten vlootvoogd.

Aan de eerste aflevering valt natuurlijk niet veel te beoordeelen. Maar de stijl van het werk spreekt er toch al dadelijk uit. En die stijl verdient lof. De heer Penning verstaat de kunst om gemeenzaam en toch met élan te schrijven.

Volksuitdrukkingen als: ‘Daar zat Prins Maurits achter’ (blz. 14) - ‘Men zou zeggen, dat de kansen nu mooi stonden’ (blz. 15) - ‘Vooral met Michiel had vader heel wat te stellen; hij wist eigenlijk niet, hoe hij 't met den jongen had’ (blz. 7) - zulke volksuitdrukkingen misstaan in een volksboek niet. Integendeel.

En 't getuigt van de literaire kunst van den auteur, als hij zulke doodeenvoudige, voor een kind begrijpelijke woorden en uitdrukkingen dan toch tot krachtig gerythmeerde korte perioden samenvoegt.

Bijvoorbeeld: (blz. 11)

‘En als de jonge hoogbootsmansjongen daar over de verschansing leunde, en het trotsche schip de sterke borst diep in het water dompelde, dat het (schuim) hem om de ooren spatte - o, dan genoot hij. Zijn longen dronken de zeelucht in; het gebruis der golven klonk hem als muziek in de ooren, en deze kleine, begrensde wereld van het stampende, schommelende schip te midden eener onmetelijke wereld van lucht en water vervulde zijn stoutste wenschen.’

(Let op de assonanties en alliteraties en op het opgaande metrum van den tweeden volzin).

Neen, dat is een goed geschreven volksboek; en een volksgezin dat dit boek voor *f* 2.40 compleet gebonden bezit (een dubbeltje per aflevering), behoeft geen spijt te hebben van zijn geld.

De auteur hoede zich echter voor onwillekeurige iteraties.

In den zooeven aangehaalden volzin, de eerste der twee, stond tweemaal *water.* De tweede maal had er ten minste evengoed ‘schuim’ kunnen staan.

Op blz. 9 lezen wij:

‘Het *statig* (lees: statige) stadhuis was ook de moeite waard om te bekijken; het verhief zich daar *statig*...

Er waren meer kloeke, *statige* gebouwen.’

Een andere vergissing komt voor op blz. 15., waar de schrijver van ‘geschut-*gevaarte*’ spreekt, terwijl hij blijkbaar geschutvuur, kanongebulder, 't donderen van 't kanon bedoelt.

Maar die paar vlekjes doen aan ons gunstig oordeel niet te kort.

De uitgever belooft het boek ‘zoo rijk mogelijk te verzorgen met tal van platen naar officieele gegevens.’ Wat wij daarvan te zien kregen, ziet er goed uit. Maar zou

het de waarde van het boek niet verhoogen, de officieele gegevens, waaraan de platen ontleend zijn, dan ook bijv. in het register der afbeeldingen aan 't eind van het boek te vermelden?

De typografische uitvoering is ook goed verzorgd; de letter is duidelijk en het papier degelijk.

In één woord: een uitmuntend volksboek, dat zoowel in het arbeidersgezin als in de huiskamer der meergegoeden een sieraad van het boekenrek zal zijn.

't Is te hopen, dat dit boek van Michiel Adriaanszoon de Ruijter er toe zal bijdragen om ons nationaliteitsgevoel wat op te wekken. Niet in den zin van

een zwetsend hoera-patriotisme, dat over de daden der voorvaderen bralt, om lui op *hun* lauweren te lanterfanten. Maar in den zin van *dit* besef, dat de zelfstandigheid onzer nationaliteit ook heden ten dage, juist als drie eeuwen geleden, berust op plichtsbetrachting en offervaardigheid der individuen en krijgsbereidheid van den Staat. Een oorlogsvloot improviseert men heden ten dage nog veel minder dan in de dagen van De Ruijter...

V.K.

De Merchant Adventurers in de Nederlanden, Een bijdrage tot de geschiedenis van den Engelschen handel met Nederland, door Dr. C. te Lintum. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905.

Behalve dat Dr. te Lintum veel wetenswaardigs mededeelt over de Fellowship der Merchant Adventurers in het algemeen, is zijn boek in het bijzonder van belang voor de kennis der ontwikkeling van de Nederlandsche handelsbetrekkingen met Engeland. En wie belang stelt in de geschiedenis der opkomst van Rotterdam als koopstad, zal zeker menige bladzijde van deze studie met aandacht en genoegen lezen.

De Merchant Adventurers vormden een fellowship, d.w.z. een soort van gilde, dat van verschillende Engelsche koningen, het laatst van Hendrik VII, het monopolie had verkregen voor den uitvoer van half afgewerkte witte lakens karsaaien en baaien, naar het vaste land. Het was deze laatste koning, die het gild eigenlijk officieel erkende en het een stevige organisatie gaf met een krachtig centraal bestuur, dat te Londen zijn zetel had.

In verschillende koopsteden van het vaste land vestigden zij hunne nederzettingen, onder een eigen Courtbestuur. Daar hadden zij hun Courthuis (het huis waar de gouverneur en assistants van de factory, hun Court of gerechtshof gevestigd hadden en dat woningen, vergaderzalen en pakhuisruimten bevatte), alwaar zij hun toondagen hielden en de ingevoerde goederen verkochten.

Het is natuurlijk, dat zij zich bij voorkeur in die plaatsen vestigden, alwaar hun de meeste en grootste voorrechten werden verschaft. Zoo vroegen zij b.v. vrijdom van accijnzen, en in de allereerste plaats vrijdom van in- en uitvoerrechten. De stad waar zij zich vestigden, trachtte dan meestal deze voorrechten van de landsregeering voor hen te verwerven, wat vaak met grooten en vinnigen strijd tegen de concurreerende steden gepaard ging.

Langen tijd was in de Nederlanden Antwerpen hun hoofdzetel. Later kozen de Merchant Adventurers daarvoor Middelburg, alwaar zij zich in 1598 in hun geheel vestigden. De heeren van Middelburg hadden moeite noch kosten gespaard om de begeerde gasten, die leven en vertier in een stad brachten, over te halen zich bij hen metterwoon neder te zetten. Zij hadden gezanten gezonden naar Londen om allerlei hooge personages, koningin Elisabeth incluis, met geoorloofde en ongeoorloofde middelen te bewerken. Dr. te Lintum geeft van deze Londensche reis een zeer goed verslag, waaruit we een aardigen kijk krijgen op de wijze van onderhandelen en reizen in die dagen.

Het concordaat, tusschen de Merchant Adventurers en Middelburg gesloten, werd door de Zeeuwsche Staten goedgekeurd, maar daarna door de Staten-Generaal zoo

gewijzigd, dat de verleende voorrechten werden ingekort. Dit was te wijten of te danken aan den invloed der Staten van Holland, waarin eenige teleurgestelde minnaars, die ook naar de Court hadden gevreën, maar een blauwtje hadden geloopen, Delft en Rotterdam, op inkrimping der privilegiën hadden aangedrongen.

Dit gewijzigde Concordaat van 1598, of octrooi van de Staten-Generaal, vormt het model van alle latere overeenkomsten met de Merchant Adventurers gesloten. In hoofdzaak verleent het vrijdom van convooien (in- en uitvoerrechten) voor lakens en karsaaien en geeft het privilegiën op rechtsgebied.

Eén groot voorrecht echter hadden zij niet kunnen verkrijgen, n.l. dat hun lakens niet door de officieel aangestelde tarra-meesters behoefden gekeurd te worden, maar dat keuring in de stad hunner nederzetting voldoende was.

Dit is hun een voortdurende grief gebleven.

Tot 1621 blijven de Engelsche kooplieden te Middelburg gevestigd. Dan verhuizen zij naar Delft. De overeenkomst, door hen met deze stad gesloten, gaf natuurlijk in de Staten van Holland weer aanleiding tot allerlei gekibbel en getwist. De afgevaardigden der concurreerende lakensteden trachtten zooveel mogelijk de verleende voorrechten te beknibbelen en eerst nadat Delft in heel wat had moeten toegeven, werd de overeenkomst door de Staten goedgekeurd. Maar in de oude Prinsenstad schijnt het de Engelschen niet naar den vleeze te zijn gegaan. Daarenboven was de stad slecht voorzien van koopwaren voor de retourvrachten, zoodat zij al spoedig naar een rijker koopstad begonnen uit te zien. Rotterdam hiervan op de hoogte, stelde alle pogingen in het werk om nu op zijn beurt de gelukkige bezitter van de Engelsche Court to worden. Door schoone beloften van rijke geschenken en allerlei handelsvoordeelen mocht het eindelijk zijn vurigste wensch vervuld zien. In 1635 kwamen de Engelschen te Rotterdam. De Rotterdammers beloofden zich gouden bergen, vooral omdat koning Karel I het vorige jaar had bevolen, dat alle vrije Engelsche kooplieden, de z.g. entreloopers (onderkruipers zouden wij zeggen) zich bij de fellowship binnen een bepaalden termijn moesten aansluiten. Voortaan zou dus Rotterdam de eenige stad van 't vaste land zijn, welke handel dreef met Engeland; die gansche voordeelige handel zou dáár alleen zijn centrum vinden. Zóó begeerig was het daarom geweest ditmaal de Engelsche nederzetting te verkrijgen, dat het meer beloofd had dan het eigenlijk wel mocht of kon, wat het later op groote schade is te staan gekomen.

Al spoedig eischten de Staten van Holland, dat Rotterdam het met de Engelschen gesloten verdrag ter bekrachtiging zou indienen, natuurlijk met de bedoeling de noodige beperkingen aan te brengen. Het waren alweer de concurreerende steden met Amsterdam aan het hoofd, die daarop aandrongen. Zij bereikten hun doel en het verdrag kwam uit den strijd, die nu in de Staten van Holland volgde, leelijk gehavend te voorschijn.

Dat was een zeer groote teleurstelling voor de Rotterdammers, maar nog meer ontstemd moesten zij zich wel gevoelen, toen de entreloopers, zich in het geheel niet om het bevel van den Engelschen koning bekommerden en zich niet bij de fellowship aansloten. Het gevolg was, dat al spoedig te Rotterdam op goederen, die voor Amsterdamsche entreloopers werden ingevoerd, beslag werd gelegd. Door den machtigen invloed van Amsterdam en het nemen van represaillemaatregelen door deze stad, moesten deze echter weer vrij gelaten worden en eindigde de strijd met de overwinning van de vrije kooplieden. Bij deze nederlaag van Rotterdam kwam nu nog het buitenkansje, dat het alvast 30.000 gld. mocht betalen van de aan de Engelsche regeeringspersonen beloofde 60.000 gld., door [h]en beloofd in de verwachting, dat de entreloopers zich bij de fellowship zouden aansluiten en dat het jaarlijks nog het noodige mocht bijpassen op de accijnzen door de Engelschen verschuldigd, daar de Staten van Holland den door deze stad verleenden vrijdom van accijnzen, die een provinciale belasting waren, niet erkende.

Voor de Engelschen waren de jaren 1635 tot 1642 ongetwijfeld zeer voordeelig. Wel weten wij weinig omtrent den handelsomzet, daar de boeken niet meer te vinden zijn, maar Dr. te Lintum geeft tal van aannemelijke bewijzen daarvoor. De kwade jaren beginnen in 1642 met het uitbreken van de Engelsche revolutie, vooral wanneer Karel I in 1644 om de Merchant, Adventurers te benadeelen, daar zij tot de

Parlementaire partij behoorden, allen lakenhandel voor zijn getrouwe steden vrij verklaart. Maar ook deze slechte tijden kwamen zij door hun soliditeit en kapitaalkracht te boven.

Tot 1655 bleven de Merchant Adventurers te Rotterdam; dan verhuizen zij naar Dordrecht. Ongetwijfeld zijn de hoofdstukken, gewijd aan het verblijf der Engelsche kooplieden te Rotterdam, de beste uit het geheele werk. De verschillende onderhandelingen, de uiteenzetting der wederzijdsche belangen worden duidelijk medegedeeld. Ook vindt men er heel wat belangrijke bijzonderheden in en wat de

schrijver omtrent de Rotterdamsche Bank mededeelt, is de moeite van het lezen wel waard.

Te Dordrecht leidde de fellowship naar alle waarschijnlijkheid een deftig en rustig bestaan. Er bestaat geen reden om te gelooven, dat zij in deze stad groote zaken deed. Daar kwam bij, dat Willem III in 1688 de fellowship van haar monopolie heeft beroofd en den uitvoer van lakens naar de Nederlanden aan ieder heeft vrijgegeven.

In de 18de eeuw was zij een aristokratische broederschap geworden, totdat zij in het begin van de negentiende eeuw aan verval van krachten overleed.

Het werk eindigt met een naschrift, de beschrijving van een handschrift door Prof. Blok op het Amsterdamsch Archief gevonden, inhoudende de wetten en privilegiën van de fellowship der Merchant Adventurers en een rapport uitgebracht door Jan Oem Jansz. van Amsterdam, die de conferentie bijwoonde, in 1565 tusschen de Engelschen en Filips II gehouden.

Aan het einde vinden we, als bijlagen, de overeenkomst met Rotterdam uit 1635 en een naamlijst van Merchant Adventurers in die stad in het jaar 1648, waaruit blijkt, dat er behalve het aangestelde Courtbestuur ± 36 Engelsche kooplieden te Rotterdam woonden.

Wij mogen Dr. te Lintum dankbaar zijn voor wat hij ons heeft gegeven. Zijn studie is de vrucht van ijverige nasporingen in het Rotterdamsche en andere Archieven en draagt een oorspronkelijk karakter. Studies als de zijne over de geschiedenis van den handel, zijn zeer moeielijk om op boeiende en onderhoudende wijze te schrijven, vooral omdat men, zooals hij zelf zegt, zich te veel met het formeele moet bezig houden, daar de bronnen voor het actueele, zooals b.v. de handelsboeken, waaruit men den handelsomzet kan leeren kennen, meestentijds ontbreken. - Hier en daar had de schrijver wel iets minder uitvoerig kunnen zijn - ware meer beknoptheid en kortheid gewenscht, maar over het algemeen is hij er voorzeker in geslaagd een flinke, leesbare studie te schrijven. Moge hij op die wijze nog menig steentje bijdragen voor het gebouw eener groote algemeene Handelsgeschiedenis van de Nederlanden, dat eens zal moeten verrijzen.

Dordrecht.

B. VAN RIJSWIJK.

‘Levensvragen’, Serie I, No. 3. Natuurwet, toeval, voorzienigheid, door Dr. E. Dennert. Uit het hoogduitsch vertaald door G. Steenkamer, Ned. Herv. Predikant te 's Heer Hendrikskinderen. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

De uitkomst der hier geboden beschouwingen wordt aan het slot daarvan aldus samengevat: ‘de krachten en wetten der natuur kunnen zelve niet God zijn, noch Hem vervangen; zij zijn echter de wil Gods en deszelfs uitdrukking. Alles in de natuur geschiedt naar wetten en is daarom niet toevallig, in zooverre men toeval als tegenstelling van wetmatige orde beschouwt. Maar toeval is ook tegenstelling van bedoeling en in zooverre bestaat er in de natuur inderdaad een toevallig (gaat dit buiten God om? dus toch weer de *Deus otiosus*? W) en een bedoeld geschieden. De

een doel beoogende wil Gods heet voorzienigheid. De wetmatige natuurorde sluit Gods voorzienigheid en regeering der wereld niet uit. Zij is slechts é é n kant van 't wereldproces; zijn andere kant, de harmonie en de teleologie laat zich slechts door den bewust een doel beoogenden wil Gods bevredigend verklaren. Het wereldproces vereischt op bepaalde punten een ingrijpen Gods; dit laatste is dus principiëel mogelijk. Daarmede is ook het wonder als redelijk en mogelijk bewezen. Het wonder bestaat in een sturen van den loop der dingen in eene bepaalde richting met behulp van voorhanden wetten en krachten. Zoodanige wonderen werkt de mensch dagelijks, zij moeten daarom ook den Heere des heelals mogelijk zijn (maar wat zijn ze dan bizonders? W). Uit de zekerheid der voorzienigheid volgt de mogelijkheid des gebeds, aan welks

verhooring een Christen vast moet kunnen gelooven en daarin is de vaste orde der natuurwetten hem geen hindernis'.

Ik kon niet nalaten, er een paar van de vele vragen, die zich aan mij opdrongen, bij in te voegen. De ruimte ontbreekt om dieper en breeder op meer dan ééne kwestie in te gaan. Voor wie 't boekje las, eenige opmerkingen. Als op bl. 9 staat: 'de natuurwetten zijn niet eeuwig', schrijf ik daarnaast: 'niet essentiëel, maar potentiëel wel - nl. naar den mensch gesproken. Bl. 35 lees ik: 'terwijl God de wereld en inzonderheid de menschen met hunnen vrijen wil schiep, heeft Hij zichzelven inderdaad eenige beperking gesteld'. Wat blijft er dan van Gods almacht, toch door den schr. gehandhaafd, over? Op de volgende bladzijde vraag ik, of 'de mensch met zijn vrijen wil' dan buiten de natuurnoodwendigheid staat? Het 'ingrijpen' eener hoogere macht op blz. 37 riekt weer sterk naar het deïsme, vroeger afgewezen. De 'persoon van Christus' (blz. 39) bestaat niet, wel de persoon van Jezus, wel eene bepaalde Christusvoorstelling. Op blz. 43 ontken ik, dat de mensch 't vermogen heeft den wetmatigen loop der natuurverschijnselen volgens zijn wil en meening te wijzigen: hij kan nooit buiten den wettischen samenhang gaan. Even verder vraag ik: wat heeft een vroom gemoed aan Gods almacht en niet meer? Op de vraag bovenaan bl. 45 antwoord ik: daarvoor en voor al het andere daarenboven. Op bl. 48 geef ik 't woord aan den geest van Multatuli.

Den schrijver zou ik willen raden, eens een handboek over logica te bestudeeren. En elken lezer, de logica bij de lectuur niet uit het oog te verliezen.

Toch worden vaak goede dingen gezegd en sommige dingen zeer goed. Maar als geheel toont dit geschrift slechts, in welke bochten een aanhanger eener steeds meer verouderende theologie zich moet wringen om overgeleverde geloofsvoorstellingen te kunnen behouden en handhaven. Het sterkst is 't betoog, waar het onbescheiden uitingen van natuurwetenschappelijke zijde in haar zwakke zijde aantast. Het zwakst, waar het apologetisch is. Een paar malen verbreekt een wanklank den overigens goeden toon.

E. Dec. 1906.

P.B.W.

'Pro en Contra'. De moderne Godsdienstige Richting. Pro: Dr. H. Oort, Hoogleeraar te Leiden. Contra: Dr. Ph. J. Hoedemaker, Predikant te Amsterdam. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Na eene oppervlakkige lezing zal men zeggen: 'qui se fâche, a tort'. De bestrijder valt nl. meer dan eens uit den goeden toon, terwijl de toon van den verdediger waardig is van den aanvang tot het einde, waardig en toch beslist. Bij den contra-man komt het *odium theologicum* te vaak om den hoek.

Maar bij dieper doordenken is dit geheele nummer eene droeve mislukking. In de eerste plaats is een zoo belangrijk verschijnsel als de modern godsdienstige richting niet geschikt om in twee vel druks verdedigd en bestreden te worden. Daarvoor omvat zij te veel, hangt zij met te vele andere verschijnselen op allerlei gebied samen. Prof. Oort geeft dan ook niet meer dan een apologetisch-getint historisch overzicht. Kan hij zelf dit voldoende achten? Dr. Hoedemaker toont de aangevallen richting niet

dan zeer onvoldoende te kennen. Al dadelijk is 't beroep op Pierson, een die zich van haar afwendde, zeer ongelukkig. Zoo is er meer, te veel om te noemen.

En in de tweede plaats: evenmin als Dr. H., was uit vrijzinnig-godsdienstige kringen Prof. O. de man om deze zaak, nu ze eenmaal te kwader ure werd ondernomen, ten uitvoer te brengen. Niet een archaeoloog, maar een filosoof of dogmaticus was hier de aangewezen man. Prof. O. zegt vele goede en juiste dingen, maar waar 't op aankomt, staat niet in 't centrum. Men leze er het voorlaatste hoofdstuk van Rauwenhoff's ‘Geschiedenis van het Protestantisme’ maar eens op na. Vermakelijk is 't intusschen op te merken, hoe na al wat van de

beruchte antithese is gezegd, deze hier toch in al hare felheid herleeft, of liever bij monde van Dr. H. nog een laatsten kreet laat hooren. Een zwanenzang is 't niet. Hoe zou 't dat ook kunnen zijn?

E., Dec. 1906.

P.B.W.

De Kabbala. Inleiding tot de Joodsche Mystiek en Geheime Wetenschap, door Dr. Erich Bischoff. Met vele afbeeldingen. - Craft & Co, Amsterdam.

Merkwaardig is in onze dagen 't feit, dat zoovelen zich verdiepen in allerlei mysterieus-mystieke, magisch-occulte, geestesverschijnselen. Merkwaardig niet als verschijnsel op 't gebied der wetenschap, maar als kenschetsend voor den geestestoestand van vele kinderen onzer ‘verlichte’ eeuw. Ook dit geschriftje is bestemd niet voor der zake kundigen, maar voor leeken. In den vorm van korte vragen en antwoorden tracht het te verduidelijken, wat de Kabbala eigenlijk is; 12 omschrijven karakter en oorsprong, 80 geschiedenis en 113 leer van ‘het totaal der mystieke leerstelsels van het Jodendom’, dat ‘zoowel de theosofisch-metaphysisch-natuurphilosofische speculaties, als de phantasieën op magisch-bijgeloovigen grondslag omvat.’ Wie er meer van weten wil, kan hier dus terecht. De samensteller is kort en duidelijk. Of hij betrouwbaar is, mogen deskundigen uitmaken. Ik begeer geen deskundige te worden. Wel maakt hij op mij den indruk van betrouwbaarheid. Meer durf ik er niet van zeggen.

Al lezende trof mij 't onderscheid tusschen de ethische en de magisch-occulte richting, door de beoefenaars der Kabbala ingeslagen. De theosofen, die dit boekje vermoedelijk vlijtig zullen bestudeeren, mogen uit de historie deze les putten, dat de laatste richting voert in het moeras.

Het eindoordeel luidt aldus: De Kabbala ‘vertegenwoordigt, uit speculatief oogpunt bezien, een, weliswaar van allerlei bijwerk omgeven, eigenaardig *monisme*, dat met zijn grondgedachten op de ontwikkeling der nieuwere philosofie van niet onbelangrijken invloed is geweest; van ethisch standpunt bevat zij veel vruchtbare en verheven gedachten, vaak in phantastisch kleed gestoken: als magie is zij van niet te onderschatten invloed geweest op allerlei bijgeloovige en occulte stroomingen. Cultuur-historisch is zij een hoogst interessant onderwerp van studie, een studie echter, welke door de duistere wijze van voorstelling en het vele magische en mystische bijwerk zeer wordt bemoeilijkt. Niettemin bevat zij zooveel van blijvende waarde, dat een voortdurende belangstelling zeer zeker haar deel zal zijn’.

Nu, ik voor mij heb dat ‘zooveel van blijvende waarde’ liever zonder al dien hinderlijken ballast. Waarom zullen wij 't elkander zoo moeilijk maken?

E. Dec. 1906.

P.B.W.

W. Bölsche, Wereldblik. Voor Nederland bewerkt door Dr. A.J.C. Snijders. - Zutphen, W.J. Thieme en Co., z.j.

De schrijver van dit boek is voor ons geen vreemdeling meer. Met een aantal dergelijke werken heeft hij de letterkunde reeds verrijkt en door de zorgen van den Heer Thieme werden ze aanstonds in een Hollandsch gewaad gestoken *De liefde in de natuur*, *Van bacil tot aapmensch*, *Uit den sneeuwkuil*, wie kent ze niet? En gelukkig werd de bewerking dezer boeken aan degelijke handen toevertrouwd. Zoo ook dit, gelijk een drietal andere, aan Dr. Snijders. Het is een genot zulk een vertaling te lezen. Men merkt niet, dat het een vertaling is, en terecht werd daarvoor dan ook op den titel *bewerking* in de plaats gesteld.

Wereldblik heet dit boek. Niet zonder reden. In de geheele wereld gunt de schrijver ons een blik. Nu eens doet hij ons opzien naar de zon en de sterren; dan weer daalt hij met ons af in het hart der aarde. Soms voert hij ons terug naar het ver verleden; soms doet hij ons een blik in de toekomst werpen. En bijna alle landen reizen wij met hem door. Wat al verschillende onderwerpen

worden door hem behandeld. Hij spreekt over de zee en het land, over visschen en vogels, vlinders en kevers, den ichtheosaurus en het vingerdier. Maar ook over het eeuwige Kerstfeest, het godsdienstige in onzen tijd, het vers in het drama, het onderwijs op de school. Welk een warme liefde voor de natuur bij dezen bewoner van het Reuzengebergte. Hoe poogt hij haar in al hare gangen na te speuren. Telkens als wij met hem wandelen in den dierentuin te Berlijn of Parijs, klimt hij met ons op naar het ver verleden om de een of andere verdwenen diersoort te beschrijven. Hoe betreurt hij het, dat zoo menig dier in den loop des tijds is ondergegaan. Maar welk een genot geeft hem de afbeelding van het Palaeotherium te Parijs, door Cuvier uit eenige beenstukken in het Montmartre opgebouwd, terwijl later het geraamte van dat dier werd gevonden en volkomen met de teekening overeenkwam. Hoe onderhoudend weet hij ons van de vriendschap tusschen de dieren te vertellen, tusschen de slak en de kreeft, tusschen de poliepen onderling, die elkaar niet alleen verdedigen, maar zelfs voor elkaar eten. Hoe aardig beschrijft hij het huwelijk van alge en zwam, waaruit het korstmos ontstaat, of de werkzaamheid van den hommeltrompetter, of het zonderlinge dubbeldier. Met grappige beelden weet hij zijne beschrijvingen op te sieren, hoe de ‘vliegende hond’ langs de tralies naar beneden glijdt, als een verfrommelde zwarte glacé-handschoen; hoe de ‘nachtaap’ zich voordoet als een ronde klomp, waarvan de staart als een schellekoord naar beneden hangt, en zich plotseling opent met twee geweldige, cirkelronde oogen, als ‘theekopjes’, zooals het luidt in Andersen's sprookje van den spookhond in den boom der oude heks; hoe een kever in grootte en dikte overeenkomt met een middelsoort biefstukje in een Berlijnsch restaurant; hoe het Chirotherium van Hildburghausen geene overblijfselen van beenderen achtergelaten heeft, maar alleen afdrukken van vijfteenige pooten in het weeke slib van het zeemoeras, zoodat zijn beeld niet duidelijker te vatten is dan die grappige geesten van de spiritisten, die natte zweetvoeten afdrukken, maar zelf onzichtbaar blijven.

Waar zouden wij eindigen, indien wij op al het merkwaardige wilden wijzen, dat in dit boek te vinden is? Het meest trekt de schrijver ons aan, als hij laag bij den grond blijft, als hij ons rondleidt in de werkelijke wereld. Het minst, als hij met de verbeelding uit spelevaren gaat, zooals in Het lied der spreeuwen, Het eeuwige Kerstfeest, Het godsdienstige in onzen tijd en dergelijke. Zeer belangrijk is, wat hij in het laatste hoofdstuk zegt over de school en de opvoeding tot lezen. Het wordt ons daaruit duidelijk, hoe uiterst moeilijk het is, bij het onderwijs den bijzonderen aanleg der kinderen in acht te nemen.

Wij kunnen onze aankondiging samenvatten in het oordeel: *Wereldblik* van Bölsche is een belangrijk, een aantrekkelijk boek, dat verdient meer dan eens gelezen te worden en waaruit veel is te leeren.

J.H.M.

Jonkvrouw Else. Door I.M. Sick. Vertaald door D. Logeman van den Willigen. - Utrecht, H. Honig 1906.

Aan 't werk zelf gaat een inleiding vooraf, die wel wat doet denken aan het schijnsel van eene straatlantaarn. Soms doet zulk 'n licht ons meer zoeken naar den weg dan

dien vinden, totdat we vlak onder den paal staan. Zoo legt deze inleiding ons ook eene vraag op de lippen, terwijl we aan 't slot van 't werk een helder antwoord bekomen. We zijn dus dankbaar voor de inleiding, maar vragen ook: waarom geene inhoudsopgave? zij zou hier nuttig wezen.

Wie deze schrijfster kent, zal allicht naar dit werk grijpen. En met reden. Want zij beschikt over niet geringe talenten. Zij phantaseert allerliefst over de natuur, beeldt de karakters kostelijk uit, weet belangstelling voor hare personen gaande te maken en wat meer zegt, gaande te houden. Menige uitspraak, als ter loops dezen of genen in den mond gelegd, grijpt ons aan en blijft ons bij, terwijl dikwijls hoogst ernstige dingen in schijnbaar luchtigen vorm ons meegegeven

worden als teerkost voor den geest. In de dialogen weet zij de teerheid van 't gemoedsleven ook bij verschil van denkwijze zoo goed weer te geven, dat men sympathie gevoelt voor de eene zoowel als voor de andere partij, b.v. bij het gesprek tusschen vader en dochter na 't aanzoek van den vrijdenkenden Paul. En als zij in den aanvang de predikantsvrouw voorstelt, wandelende op schoenen met rinkelende belletjes, dan klinkt dat wat kinderachtig, vooral daar 't telkens weer voorkomt, maar drukt zij ook daarmede niet goed uit 't aetherische van die vrouw en moeder?

Zelfs menigeen, die zulk werk niet tot zijn geliefd genre rekent, zal toch met genoegen dit boek lezen. We bevelen 't dan ook gaarne aan, al hebben we ook onze bedenkingen, ja groot bezwaar, b.v. aangaande hare begrippen omtrent liefde in verband met 't moederschap. De lezer oordeele zelf!

H.G.

Gevaarlijke Machten. Door G. af Geijerstam. Vertaald door J.E. Keijser. - Amsterdam, H.J.W. Becht. 1906.

Heeft men dezen auteur wel eens kunnen verwijten, dat hij er te luchtig op losschreef, in dit werk toont hij 't ook anders te kunnen. Immers, Gevaarlijke Machten bevat eene compositie, welke de blijken draagt ernstig bedoeld, goed overdacht en kostelijk uitgewerkt te zijn. Het maatschappelijk en 't huwelijksleven van twee vrienden, die nu eens één weg bewandelen en dan weer met reden uiteengaan, wordt zeer duidelijk en natuurlijk weergegeven. Ondanks al hun kennis, overleg, tactiek ervaren zij, hoe hun leven dikwijls 'n spel is van wind en golven, van 'n wind die elders heendrijft, dan men bedoelt, van golven die niet dragen, maar ten onder doen gaan. Dat 't geluk niet bereikt wordt door wijsgeerige redeneeringen, zij ondervinden 't in rijke mate, evenzoo dat moeite en teleurstelling niet te ontgaan zijn langs dien weg. En het Zweden der verwachting, 't nieuwe Zweden kan alleen gedroomd worden door 'n jong dichter, die 't leven vol verwachting nog voor zich heeft, echter niet meer door hen, die meenden meester te zijn over 't leven en intusschen de prooi werden van 's levens tribulaties.

Aan leerzame opmerkingen geen gebrek; b.v. omtrent de onmacht der waarheid; omtrent de vereenigingen van vrouwen, getrouwd en economisch onafhankelijk, die philantropischen arbeid zoeken om - huiselijk leed te vergeten; omtrent de bourgeoisie - bohème van onzen tijd, enz. En waar de schrijver uitnemend weergeeft den geest van onzen tijd, daar blijkt niet alleen de innerlijke overeenkomst der cultuurvolkeren, maar ook de algemeene vrucht van dien geest, nl. ontevredenheid en leegte ondanks alle zuchten en zoeken en streven. ‘Een ieder loopt met reform-gedachten in den achterzak’, maar de verwezenlijking blijft òf uit òf geeft iets anders, dan men verwacht had.

H.G.

Een professors dochter. Door B. Harraden. Vertaald door Annie de Graaf. - Amsterdam. H.J.W. Becht, 1906.

‘Wat 'n onwaarschijnlijk verhaal’, zegt de een; ‘nooit gebeurd’, oordeelt de ander. En met recht. Want waar den geleerde te vinden, die teleurgesteld in zijn huwelijksleven, zich opsluitende met eene eenige dochter en drie mannelijke bedienden, op eene afgelegen villa 't leven doorbrengt met 't samenstellen van een Lexicon, geholpen door drie studiemannen, die, hoe stokvischachtig ook, met ijver den geleerde bijstaan uit liefde tot dat eene meisje? We laten deze gegevens geheel voor rekening der schrijfster. Wat zij schoon en juist weergeeft, is 't inzicht, dat de vader langzamerhand krijgt door den uitval zijner dochter, dat hij, die door zijne vrienden beschouwd wordt als ‘een groote geest, die waarachtig begreep’, toch toont niet alles te vatten; zoo ook 't schuldgevoel, dat bij de moeder opgewekt wordt door de liefde, welke Geraldine hare onbekende moeder toedraagt.

Niettemin blijven er groote bezwaren over; ondanks de treffende liefde der dochter is toch onbegrijpelijk, hoe de stijfhoofdige vader zoo eensklaps zich verzoent met zijne echtgenoote; dat moge in de komedie van 't tooneel zoo toegaan, de werkelijkheid van 't leven leert 't ons anders. En dan blijft de vraag ook onbeantwoord: kan eene vrouw tegelijkertijd moeder en actrice zijn in den vollen zin des woords? zal zij, die op de planken geheel thuis is, 't ook kunnen wezen in den gezinskring, gevende haar kind wat 't behoeft? Blijkbaar heeft de schrijfster zich dat niet afgevraagd.

H.G.

De pastorie van Nöddebo. Door Nicolaas. Uit het Deensch. Derde druk. - Nijkerk, G.F. Callenbach 1906.

Derde druk, dat pleit wel voor 't werk. Maar neen, dat is wat veel gezegd. Maar 't bewijst wel iets, nl. dat 't een genre weergeeft, 'twelk ons publiek bevalt. Ware 't zoo ernstig gesteld als nu komisch, dan zou onze landaard het schuwen als duitsche gevoeligheid, ware het geheel humoristisch, dan verwerpen als fransche lichtzinnigheid. Maar 't is droog - komisch en dat slaat in; vroolijk en grappig en toch stemmig; de kaars brandt helder op den ouderwetschen kandelaar, maar de domper ligt er behoorlijk bij. De verdienste van deze kaars is voorzeker, dat zij helder en rustig brandt. Al worden al die voortreffelijke menschen, de dominee, de domineesche, de dochters, de vrijers op den duur wel wat vermoeiend, juist omdat wij ze altoos in Zondagsche kleeren ontmoeten, er spreekt toch een opgewekte en daardoor opwekkende geest uit dit werk, die weldadig aandoet. En van hoe weinige boeken kan dit tegenwoordig gezegd worden! Jammer, dat eene indeeling in hoofdstukken ontbreekt, hoe prettig 't boek zich ook laat lezen.

We waarschuwen den lezer de waarschuwing niet over te slaan; die is niet minder grappig dan 't gansche werk.

H.G.

Ulf Ran. Door T.P. Krag. Vertaald door A. Verschoor. Amsterdam, H.J.W. Becht.

De hoofdpersoon van dit werk is geen raadselachtig wezen, want zijn karakter wordt ons duidelijk door den auteur geschetst. Ulf is geen zwakkeling, geen dwaas, maar ‘een stuk van het krachtige leven’, die 't leven niet vreest en die zich sterk betoont in allerlei wederwaardigheden van 't leven. En toch, al beweegt hij zich veel in allerlei kringen, al doorleeft hij ook 't een en ander, dat anderen rust of voldoening of genot zou geven, Ulf niet, want hij ontmoet geen enkel wezen, dat hem geven kan, wat hij naar den geest behoeft. Degenen, die hij 't best begrijpt, zijn vereenzaamden in 't leven gelijk hij.

De verdienste van den schrijver, is voorzeker, dat hij zijn held zich zelven gelijk doet blijven gedurende zijn geheele lange leven; in den bejaarden Ulf herkennen we

den jongeling, die zich gaarne laat gaan op de onbetrouwbare golven van een onbekende levenszee. Overigens behoort Ulf tot dat geslacht van egoïstisch aangelegde en opgevoede naturen, 't welke zonder idealen voortleeft. Halfbewuste droomen brengen ons niet verder, en waar noch zedelijke motieven noch drangredenen van geestelijken aard het leven kleeden noch tooien, daar blijft niet veel anders over, dan een zich laten gaan in 't halfduister van een doelloos leven. De geschiedenis gelijk het leven van Ulf Ran, het een is zoo koud als 't ander en met koelen blik zien we deze krachtnatuur dan ook ten grave dalen.

H.G.

Gravin Kitty. Door Eufemia van Adlersfeld-Ballestrem. Vertaald door Ed. van den Gheyn. - Rotterdam, D. Bolle.

Eufemia, werkelijk 'n liefelijk klinkende naam, dat zal niemand tegenspreken. En overrijk aan beteekenis. Want volgens 't Grieksche woordenboek van Dr. van den Es beteekent 't primo 't spreken van gelukspellende woorden. Jammer genoeg

beantwoordt de inhoud van dit werk niet aan de beteekenis van dien welluidenden naam. Want dit boek, blijkbaar 'n vervolg op freule Kitty, is banaal, zoowel in vorm als inhoud; de aardigheden die 't ten beste geeft, zijn zwaar op de hand, 't geheel is noch boeiend noch spannend, noch leerzaam. Een enkel gezegde moge eene juiste opmerking inhouden, voor 't overige loopt 't over van dwaasheden, die niet aardig bedacht noch verteld zijn. De schrijfster zou beter gedaan hebben te bedenken, dat haar schoone naam Eufemia ook beteekenen kan ‘aandachtige stilte’, m.a.w. dat zij zelve zwijge en luistere naar dengene, wien schrijverstalenten zijn geschonken.

Wat den vertaler bewogen heeft dit Duitsche product over te brengen in Hollandsch gewaad, we weten 't niet. Of heeft de naam Eufemia hem soms zoo bekoord en dus verlokt! We verbazen ons over de welwillendheid van den uitgever, om zoo iets in 't licht te geven; geen wonder, dat zijn pakzolder overvol ligt.

H.G.

Albin Indergand, door Ernst Zahn. - Weesp, Goethals.

In dit boek, dat ons herinnert aan de werken van Rosegger, is *veel* goeds. Het is de geschiedenis van een priester in het hooggebergte, die in strijd met het algemeen gevoelen zijner parochianen de hand boven 't hoofd blijft houden van een verloren zoon, en hem blijft beschermen en verdedigen, ook al gaat men hemzelf daarom haten. De beschermeling is Albin Indergand. De pastoor heeft hem lief en blijft hem liefhebben ondanks zijne afdwalingen, en stelt hem in staat door noesten arbeid op een onvruchtbare berghoeve zich de achting van zijn dorpsgenooten te verwerven.

Albin verkrijgt die achting vooral door zijn moedig gedrag in den oorlog. De beschrijving van dien krijg, hoe goed, hoe levendig ook, is m.i. te lang. Zij verstoort de eenheid van het verhaal, en de kracht van het boek ligt hierin niet.

Waarin dan? In deze heerlijke waarheid, die de lijfspreuk was van den ouden zieleherder: ‘Menschelijk is de zonde, maar boven haar staat de kracht der boete, die goddelijk is.’

Dit is een moedgevende, een opwekkende gedachte! Een opwekken tot vertrouwen in den mensch, tot vertrouwen in het goede, van optimisme te midden van veel grauw pessimisme. Voor die opwekkende gedachten zijn we schrijver en vertaler dankbaar.

H.

A. KLAVER.

Asmus Semper's Jeugd, door Otto Ernst, vert. door Dr. Sax. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Een kostelijk boek! In langen tijd heb ik niet zoo iets frisch, zoo iets gezonds gelezen. De schrijver laat ons niet de jeugd van den kleinen Asmus *zien,* neen, we doorleven die *zelf*, we worden jong opnieuw, maken al de geweldige emoties der kinderziel, de angsten en zorgen, de kleine vreugden en groote verdrietelijkheden mee! We genieten mee van de tooneelvoorstellingen, georganiseerd met de primitieve poppen,

we zitten mee op de schoolbanken en luisteren naar Meneer Roessing, die eigenlijk niets goed kon dan vertellen... we voelen het mee, als de kleine Asmus wordt geplaagd en gesard.

En het gezin der Semper's! Hoe goed is de schrijver er in geslaagd dat leven weer te geven, dien vader vol hooge, edele, aspiraties, maar onbekwaam om in het werkelijke leven iets anders te worden dan sigarenmaker. En die sigarenmakers-academie, met den vasten lector... en het droevige einde van diens lijden, geknakt door het verblijf in het stoffige, bedompte lokaal en eindelijk, Asmus' zegepraal!

Men moet het boek zelf lezen - en er zelf van genieten. - Het is in één woord een kostelijk boek, waarvoor ik gaarne perverse jongetjes en uit de kracht gegroeide kleine Johannesjes cadeau geef!

De vertaling is uitmuntend!

H.

A. KLAVER.

Nemesis.

Das Schicksal ist nicht wählerisch... De man, die gedacht had als gladiator in 't politiek arena te zullen sterven, is eigenlijk, toen hij meende reeds te hebben overwonnen, bij 't uitgaan van het schouwspel door de menigte doodgedrukt. Zoo emotioneel als de nacht van 21 December 1906 was, zoo koel was de dag van 9 Februari 1907. Er zou een onbarmhartig conflict zijn tusschen de romaneske figuur van dezen generaal en de koelbloedige wijze, waarop hem de Eerste Kamer als een kip geslacht heeft, ware het niet, dat er toch altijd iets van 't burleske in hem blijft, dat zijn eerste optreden heeft gekenmerkt en dat bedoeld conflict tot oplossing brengt.

Er is, in dit politieke *fait divers* van een Ministerie, dat in een handomdraaien van de Eerste Kamer doodgeknepen werd, een *nu,* een *toen*, een *straks* - die wel een korte beschouwing waard zijn.

Het *nu* - de daad van de Eerste Kamer.

Of beter - want men moet hier wél onderscheiden, ter voorkoming van verkeerde slotsom - de daad der *clericale meerderheid* van de Eerste Kamer. De scherpe politieke scheiding, die er tusschen vóór- en tegenstemmers loopt, maakt, dat men de meerderheid niet mag beschouwen als een toevallige en haar daad niet mag doen doorgaan als karakteruiting van de Eerste Kamer. Vermoedelijk heeft, wat 's Ministers maatregel betrof, de afkeuring daarvan bijna evenveel instemming gevonden links als rechts, maar het vonnis van de meerderheid houdt meer in dan een oordeel over de zaak ten principale. Er zit ook nog een element in, en een zeer belangrijk element, van parlementair-constitutioneel beginsel. En dáárop heeft de Kamer zich gescheiden. In de *discussie* vindt men het eerste element; daarover was de Kamer nagenoeg onverdeeld. Maar bij de *stemming* kwam er het tweede bij. En dat deed links en rechts uiteengaan.

De houding van de meerderheid bij die stemming is m.i. af te keuren.

Op den voorgrond zij gesteld, dat aan de verklaring van Minister de Meester, waaruit bleek, dat 't gansche Kabinet desnoods zou heengaan, de Eerste-Kamer-meerderheid zich niet mocht storen. Die verklaring,

schoon begrijpelijk als laatste letter in een alphabet van ministerieele solidariteit, waarvan de *a* geschreven was in de M.v.A. op de algemeene beschouwingen der Tweede Kamer, kon geen waarde hebben voor wie meende, dat dit gansche alphabet te kwader ure was begonnen. Daarover aanstonds nader. De Eerste Kamer had dus met den Minister van Oorlog te doen, en met geen ander. Ze had, als consequentie van afstemmen der begrooting, 't aftreden *van dien* Minister en de daarvan onafscheidelijke stagnatie te voorzien.

Zoo iets nu, dat afstemmen, mocht niet geschieden zonder strikte noodzakelijkheid.

Er moest *periculum in mora* zijn.

Maar dat kon, hoe men ook over 's Ministers maatregel mocht denken, thans er nog niet zijn. Mij is 't altijd voorgekomen, dat men weerszijds schromelijk heeft overdreven, aan den maatregel een zeer onredelijk belang heeft toegekend. Doch zelfs al nam men aan, dat er een wezenlijk gevaar in lag voor onze weerkracht, voor de binnenlandsche rust of voor den legerdienst, dan had de Eerste-Kamer-meerderheid toch dienen te bedenken, dat dit gevaar voorloopig nog *latent* was, met 1 April eerst imminent kon worden. Tot nu toe immers, had de maatregel slechts weinig effect kunnen hebben; eerst met April zou 't waarlijk meenens worden. Die overweging heeft dan ook in de Tweede Kamer het bekende compromis doen sluiten. En de belofte aan die Kamer, van tijdige inlichting omtrent voorzieningsmaatregelen, was door den Minister aan de Eerste Kamer óók gedaan. De Eerste Kamer zou dus, evenals de Tweede, nog gelegenheid krijgen om 's Ministers parlementaire leven af te snijden door een motie.

Periculum in mora was er thans dus niet. Dit reeds maakt, dat het votum van de meerderheid te gispen valt als *overhaast.*

Het was te meer nog overhaast, daar 't nu werd uitgebracht met onvolledige kennis van zaken. Eerst na 't ontvangen van die beloofde inlichtingen zou men kunnen beoordeelen, of 't met 's Ministers maatregel, hoe averechts wellicht ook aangepakt, ten slotte toch misschien nog wel zou gaan.

En dit votum getuigde evenmin van juist besef der plaats van de Eerste Kamer in ons Staatsbestel. Terecht is door den heer Stork gezegd, dat de Eerste Kamer niet de politieke leiding heeft te ontnemen aan de Tweede. Hij gaf die gedachte op 8 Februari in de volgende woorden weer, die men kan vinden op blz. 315 van de *Handelingen:*

'In het voorloopig verslag is gehandeld over de vraag, of wij hier zouden hebben een voorloopig vastgestelde begrooting, of deze begrooting zou kunnen beschouwd worden als een credietaanvraag. Dat is, geloof ik, op goede gronden tegengesproken. Wij hebben de begrooting aan te nemen, zooals zij daar ligt, en wij kunnen daaraan niet zekere condities verbinden. Maar ik wensch toch hierop te wijzen, dat, indien de Eerste Kamer thans deze begrooting verwerpt, zij dan verijdelt,

hetgeen in de Tweede Kamer door het stellen van de vragen van den heer Tydeman en de daarop gevolgde aanneming der begrooting is geschied. Ik wensch er vooral de rechterzijde op te wijzen, dat tot het aannemen van de begrooting hebben medegewerkt de leiders van de verschillende rechtsche partijen en vele leden van die partijen; dat zoowel de heer Talma als de heeren de Savornin Lohman en Kolkman vóór de begrooting hebben gestemd. En nu komt het mij voor, dat, waar de Tweede Kamer, die de politieke leiding in handen moet houden, het voldoende heeft geacht door het stellen van deze vragen zichzelf in staat te stellen om bijtijds een votum over de maatregelen van den Minister van Oorlog uit te brengen, de rechtsche partijen, of althans zij die op mijn standpunt staan, goed zullen doen zich daarbij aan te sluiten.'

Ziedaar de taal van een Eerste-Kamer-lid, dat zich bewust is van de juiste plaats, die, in onze constitutioneele machtsverhoudingen, dat staatslichaam heeft in te nemen, zal het subtiele evenwicht, dat het eigenaardige wezen uitmaakt van een constitutioneel-parlementaire monarchie, niet met verstoring worden bedreigd.

De Eerste Kamer heeft, meer dan de Tweede nog, steeds uiterst zuinig om te gaan met verwerping van begrootingen. De reden, dringend tot die zuinigheid, is, ook weer door den heer Stork, terecht als volgt geformuleerd: 'Als een begrooting (in de Eerste Kamer) afgestemd wordt, verhindert men den Minister zijn taak verder voort te zetten, dan kan een crisis ontstaan *en is de meerderheid in de Tweede Kamer verplicht daarvan de gevolgen te dragen.*'

De laatste, door mij gecursiveerde woorden, houden het motief in, dat de Tweede Kamer wijselijk deed besluiten tot clementie en de Eerste-Kamer-meerderheid, onwijselijk, waarschijnlijk heeft verleid, met andere redenen mede, tot korte, al te korte metten.

Het votum van den 9^{den} Februari is dus af te keuren:

1^{e}. als blijk van onvoldoend verantwoordelijkheidsbesef,

2^{e}. omdat het ontijdig is uitgebracht en daardoor tevens

3^{e}. op onvolledige zakenkennis berust,

4^{e}. omdat het de constitutioneele plaats der Eerste Kamer miskent en dus het noodzakelijk evenwicht der machten in den Staat dreigt te verstoren.

Dat eindelijk dit votum niet getuigt van deferentie voor de Tweede Kamer - en dat nog wel, terwijl de Eerste Kamer steeds zoo bijzonder uit is op de deferentie, die men aan haarzelve is verschuldigd - behoeft, na 't bovenstaande, nader niet te worden aangetoond.

Nu het *toen*, 't verleden.

Hoe kwam 't, dat de Eerste Kamer werd gesteld op deze proef van zelfbeheersching, van bedachtzaamheid, van constitutioneelen zin?

Het antwoord op die vraag geef ik aldus:

Doordien het Ministerie een bijkomstigheid heeft opgeschroefd tot

politieke quaestie, een *accident* in zijn bestaan heeft omgemunt tot *ingrediënt.*

Te dezen aanzien mogen de woorden van een ander lid der Eerste Kamer worden aangehaald.

De heer Van Welderen Rengers zei op 8 Februari (*Hand.* blz. 316):

'Het doet mij inderdaad groot leed, dat, waar ik sta tegenover een Ministerie, waarvoor ik sympathie koester, men, ik moet het maar zeggen, de onvoorzichtigheid heeft gehad om juist het Departement van Oorlog te kiezen tot het terrein, waarop men tot een zeer radicalen maatregel wenscht over te gaan.

Wij hebben onlangs een lijst der werkzaamheden gekregen, die aan het Parlement ter behandeling gereed liggen, een lijst die in zeker opzicht verblijdend is, daar zij getuigt van de werkzaamheid van dit bewind, maar die aan den anderen kant ook onrustwekkend is, wanneer men ziet, wat wij te doorworstelen zullen hebben. Ik zal al de ontwerpen niet noemen, die ingediend zullen worden of reeds ingediend zijn; zij zijn ons allen bekend. Waar een zoodanige massa van werk, van nuttig werk is, van werk dat geen dag en geen nacht, zooals men wel eens zegt, kan wachten, is het daar staatkundig geweest, om een zoodanig politiek gewicht te hechten aan een maatregel op militair gebied, die, ik laat nu de mérites ervan dáár, niet door de publieke opinie of door het Parlement als dringend noodig werd geacht, die integendeel, zooals thans blijkt, een levendige oppositie uitlokt.'

Inderdaad, zoo is het.

Dat de Minister van Oorlog zijn program beginnen wilde met afschaffing, c.q. inkrimping van het blijvend gedeelte, was zijn recht van zelfstandig bewindsman. Dat hij 't zoo haastig wilde doen, dat de maatregel even overjaagd schijnt, achteraf bezien, als het vonnis, dat de Eerste Kamer er over heeft gestreken - het was jammer, maar ook dat verdiende *ni cet excès d'honneur ni cette indignité.* Noch al dat lofgetuit, noch al dat weegeroep schijnt mij, gelezen de stukken en gehoord de debatten, gerechtvaardigd.

Maar daarom juist geldt deze vraag: Wat had het Ministerie hier een *casus belli* van te maken?

Omdat, zoo hoorde men van den heer De Meester, 't Regeeringsprogram er mee gemoeid was.

Mij dunkt, hier heeft de Regeering iets te veel òf... vroeger iets te weinig gezegd.

Nu iets te veel - indien er, toen de Regeering optrad, werkelijk geen ander program voor haar bestond, dan wat zij in de Troonrede van 1905 als zoodanig den Staten-Generaal heeft voorgelegd. Want in die Troonrede was van het blijvend gedeelte heel geen sprake.

Of... vroeger iets te weinig. Indien namelijk destijds, in September 1905, er wèl wat meer beraamd werd, dan vermeld stond in de Troonrede.

Was de Regeering het toen reeds over de afschaffing van 't blijvend gedeelte eens, dan heeft zij toen een wezenlijk deel van haar programma achtergehouden. Dus geen open kaart gespeeld.

Dit laatste is niet aannemelijk. Maar dan rest ook nog slechts het eerste: dat de heer De Meester op 9 Februari te veel beweerde, toen hij zei, dat 't ging om een programpunt van het Kabinet.

Neen, achteraf, nadat het programma reeds was vastgesteld en in de Troonrede van 1905 was openbaar gemaakt, is de Minister van Oorlog op 't idée gekomen van zijn geforceerden marsch naar de afschaffing van 't blijvend gedeelte. Welke motieven hem daarbij hebben gedreven tot dezen krachttoer, 't zij de overtuiging, dat er een ‘paardenmiddel’, noodig was om van de cavalerie een beter ‘nuttig rendement’ te krijgen, 't zij de zucht om aan de teleurgestelde linkerzij van 1905 te toonen, dat hij toch wel degelijk wilde bezuinigen en hervormen - dat zijn psychologische roerselen, die psychologische raadselen blijven... misschien ook voor dien bewindsman zelf. Maar dat de mogelijkheid der afschaffing van 't blijvend gedeelte (binnen korten tijd) in December 1905 nog voor den Minister van Oorlog zelf niet vaststond en veel minder dus kon vaststaan voor het Ministerie, blijk tzoowel uit zijn rede toen bij Hoofdstuk VIII als uit die opzienbarende speech bij 't algemeen debat gehouden. Hoe kon trouwens Minister de Meester aan de Tweede Kamer verklaren, dat de Minister van Oorlog zijn collega's had overtuigd van 't onschadelijke van den maatregel, als het een programzaak was? Tot een punt van 't gemeenschappelijk program behoeft men elkaar toch niet nog over te halen?

Neen, 't is wel duidelijk, dat het te veel gezegd was, toen de heer De Meester, 't voor deed komen, alsof het Kabinet hier stond voor eene zaak, waaraan het door gezamenlijke afspraak was gebonden. 't Gerucht gaat dan ook, dat over de noodzakelijkheid van solidariteit geen eensgezindheid heerschte in den Ministerraad.

Wat heeft dan echter 't Ministerie, te kwader uur, er toe bewogen om op dit onbeduidende hulkje met z'n allen scheep te gaan en de admiraalsvlag te doen hijschen op een bomschuit?

Dit blijkelijk: dat het er 't scheepstype in zag, waarvoor het, door reeder Borgesius, was aangemonsterd: bezuiniging, vooral op militaire uitgaven.

Dat was een dwaling. Want bezuiniging door afschaffing van 't blijvend gedeelte - 't zou nog moeten blijken, of 's Ministers berekeningen door de practijk bevestigd zouden zijn geworden. In de discussies is het element bezuiniging tot dosimetrische afmetingen ingekrompen.

Maar al ware 't zoo, dan nog behoefde 't Ministerie er geen *casus belli* van te maken. Of bezuiniging, *als* ze op deze wijze werd verkregen, dan wel wenschelijk was, dat was een quaestie van technisch-militairen, niet van principieelen aard. In de Eerste Kamer is dat technisch-militaire element wel naar den achtergrond gedrongen, maar in de Tweede is het debat er door beheerscht. En 't is een publiek

geheim, dat toch ook dáár verwerping der begrooting het Ministerie tot ontslagaanvraag zou hebben gebracht.

Doch dit Ministerie, gevormd door den heer Goeman Borgesius, stond in de signatuur van 21 Januari 1905, van den oorlogskreet, die toen werd aangeheven: blanco-artikel en bezuiniging op militaire zaken.

Het Ministerie moest dus hongeren naar een gelegenheid om te toonen, dat het goed concentratie-geloovig was. Het pakte de eerste gelegenheid aan - die ongelukkig niet ook de beste was.

Had de heer Borgesius een Kabinet gevormd, waarin ook oud-liberalen zaten, het waar met 't Kabinet ‘zooverre nooit gekomen.’

Doch oud-liberalen lieten zich voor geen zetel vinden in dit Ministerie (naar wij hoorden is 't wel gevraagd), dat aan 't blancoïsme trouw moest zweren.

En ziedaar hoe, ook in deze weer, de diepere oorzaak is terug te sporen in dien cardinalen misslag van des heeren Borgesius' speculatie: een al-vrijzinnige concentratie na te jagen op een niet voor alle groepen aannemelijke leus.

De oud-liberalen hebben het den heer Borgesius waarlijk niet ingepeperd, dat hij hen als bijloopers heeft behandeld. Integendeel, hun voorman, de heer Tydeman, heeft vurige kolen op zijn hoofd gestapeld in den nacht van 21 December 1906.

Maar hun afwezigheid uit het Ministerie heeft den misslag van 21 Januari 1905 fataal doen werken.

> ‘Das eben ist der Fluch der bösen That,
> Dass sie fortzeugend immer Böses muss gebären.’

In *Genesis - Nemesis.*

En eindelijk het *straks*.

Wat kunnen van het gebeurde wel de gevolgen zijn?

De verdere, niet de naaste.

Ten eerste uitstel van den zoo hoog noodigen schoonmaak in het leger. Dat was het goede in den maatregel van Minister Staal, dat er een forsche bezemveeg mee werd gezwaaid in heel dat ellendige baantjes-parasitisme, in die ‘lijntrekkerij’, die ieder, die zijn neus ooit in de militaire huishouding heeft gestoken en niet lang genoeg in dienst gebleven is om in de sleur mee te verroesten, heeft leeren kennen als *het groote kwaad.*

Intusschen, uitstel van den noodigen schoonmaak zij te wachten, afstel zal het wel niet worden. Zeer juist heeft, bij het algemeen debat in de Tweede Kamer, de heer Patijn gezegd, dat, hoe 't ook loopen mocht met dezen Minister, zijn poging in elk geval iets zou blijven, waarmee elk opvolger rekening zal hebben te houden. De zaak is aan de orde gesteld in 't denken van de natie, zij komt er niet weer af, vóór ze voorgoed is uitgemaakt.

En ten tweede is, als verder gelegen gevolg van het conflict, te vreezen, dat de Eerste Kamer in haar geheel in 's lands waardeering zal moeten boeten voor den misslag van haar clericale meerderheid.

Het drijven van de uiterste linkschen naar verwijdering van de Eerste Kamer uit onze staatsmachine zal er, schoon onredelijkerwijs, door worden gestijfd.

Tot schâ van onze politiek, indien niet zelfs voor onze constitutioneele ontwikkeling.

C.K. ELOUT.

Een overzicht van de werkloozen-verzekering in alle landen(*).

Het wijst op een machtig ontwakend sociaal bewustzijn, hoopvol voor wie gelooft, dat op den duur, krachtens welke motieven dan ook, wel de wegen en middelen gevonden zullen worden om het maatschappelijk leven voor de massa der voortbrengers, de arbeiders, minder moeilijk en zorgvol en onmenschwaardig te maken, dat in de meeste Staten van Europa het vraagstuk der verzekering tegen de werkloosheid er een is geworden van practische politiek; dat allerwege meer en meer, zoowel door de vakvereenigingen der werklieden als door Staat en Gemeente de handen aan den ploeg worden geslagen om het dáárheen te leiden, dat de werkloosheid, àls ze weer komt als een gevolg van oorzaken, die gelegen zijn in de eigenaardige, ongebreidelde maatschappelijke productie, en als een striemende plaag voor duizenden werklieden in elk land, ze niet *dàt* leed, niet *die* armoede, niet *die* lichamelijke en geestelijke verellendiging zal veroorzaken, als ze in het verleden maar al te dikwijls gedaan heeft, en ook *nu* nog doet.

Nietwaar, we spreken hier over de *gevolgen* der werkloosheid; over de stoffelijke armoede en de daarmee onvermijdelijk samenhangende verstandelijke, lichamelijke en geestelijke degeneratie, die van de werkloosheid het gevolg zijn; gevolgen, die drukken op ééne klasse in de maatschappij, nl. op de *werklieden.* Buiten beschouwing blijft hier de werkloosheid zèlf, die een verschijnsel is, onafscheidelijk verbonden aan en voortkomende uit de particulier-kapitalistische productiewijze. Over de werkloosheid zèlf zou ik kunnen herhalen, wat ik, in enkele regels, schreef in de 'Vragen des Tijds' van Juli 1902, in den aanhef van een artikel, waarmee de literatuur in ons land over het 'Gentsche Stelsel' tot verzekering tegen de werkloosheid werd ingeleid:

'De werkloosheid zèlf zit, naar onze overtuiging, vast aan de tegenwoordige productiewijze, en zal voorkomen, zoolang die productiewijze blijft bestaan. Voor ons is de werkloosheid, de onverdiende ellende, die daardoor het deel wordt van duizenden nijvere werkers, het sterkste argument *tegen* die productiewijze, en wij kunnen ons dan ook niet

(*) Schoon de Redactie, naar vanzelf spreekt, met de economische beginselen, die uit dit artikel blijken, niet instemt, acht zij de zakelijke beschouwingen van den schrijver toch te belangrijk om aan zijn arbeid geen plaats te gunnen in De Tijdspiegel.

voorstellen, dat er op andere wijze een gezonde grondslag van de maatschappij kan komen, dan als de privaat-kapitalistische voortbrengingswijze zich verandert in een socialistische.'

'Maar,' voegde ik er aan toe, 'de leniging van den nood, die van deze werkloosheid het gevolg is, het zooveel mogelijk voorkomen van de verslappende en degenereerende ellende in allerlei zin, dat is een vraagstuk van het oogenblik en dáár ontplooit zich een terrein van bemoeiïng voor vak-organisatie, voor de arbeidersbeweging in haar geheel, voor de openbare lichamen van staat en gemeente'.

Sinds zijn thans nog slechts 4½ jaar verloopen - en welk een enorme vooruitgang is thans reeds, in die ruim 4 jaren tijds, te constateeren! Het machtig ontwakend sociale bewustzijn, waarvan ik daar straks sprak, onplooit zich in de eerste plaats en voert tot daden in de arbeidersbeweging. In Duitschland is sedert 1900 in de groote, machtige vakvereenigingen onder de uitkeerings-fondsen meer en meer ook de uitkeering tegen de werkloosheid opgenomen, en is het in de andere vakbonden slechts een kwestie van tijd. In Engeland is de verzekerings-functie der vakvereenigingen sinds jaren óók strekkende tot die inzake de werkloosheid, en is het aantal bonden, dat op dit terrein practisch werkzaam is, toegenomen. In Frankrijk is het de oude, sterke Typografenbond, één der groote vakvereenigingen dáár, die de echt Fransche methode van vakvereenigings-wezen en -werken (de 'directe actie') bestrijdt, die thans ook heenstuurt naar verzekering tegen de werkloosheid. In België is als een gevolg van het allerwege voortschrijdende stelsel der subsidie de eigen verzekering door de vakvereenigingen sterk toegenomen, en in ons land gaat het denzelfden weg. In Typografenbond en Sigarenmakersbond is de uitkeering bij werkloosheid reeds ingevoerd; de A.N.D.B. bereidt de invoering er van eveneens voor; de Schildersgezellenbond en de Timmerliedenbond zijn er sinds eenige jaren aan bezig, tot de invoering van dit fonds te komen, en onder de leiding van het Vakverbond zal in de andere, bij dit verbond aangesloten vakbonden dit vraagstuk binnen afzienbaren tijd aan de orde worden gesteld.

Maar vooral: welk een geheel ander aspect heeft dit vraagstuk verkregen in onze sociale politiek!

Vóór 1900 was er van een feitelijke bemoeiïng van Staat of Gemeenteraden nog zelfs geen sprake, en bepaalde zich de sociaal-politieke bemoeiïng met dit vraagstuk tot de verzekeringskassen in Zwitserland, Keulen, enz. En thans? Sedert in Gent het stelsel, door Louis Varlez ontworpen, tot zulke uitnemende resultaten heeft geleid, en door zijn ontwerper in de internationale sociale literatuur met bijzonderheden over beginselen en resultaten bekend is gemaakt, is het vraagstuk van de verzekering tegen de werkloosheid ploteling bijna geheel aan de philantropie onttrokken en op het terrein der sociale en gemeentelijk-sociale politiek gebracht! In België en Frankrijk is door tal van Gemeenteraden subsidie toegestaan; in ons land is in alle

groote steden het subsidie-vraagstuk aan de orde gesteld, en in Amsterdam, Utrecht en Arnhem heeft het reeds tot een practisch resultaat geleid. Maar belangwekkend is vooral, hetgeen in den laatsten tijd door de regeeringen van Frankrijk, Denemarken en Noorwegen is gedaan, die wetsontwerpen hebben gemaakt, waarbij het mogelijk zal worden, dat de vakbonden voor hun werkloozenkassen uit de schatkist subsidie ontvangen, op den voet van een daartoe door de regeering vastgesteld reglement!

België, Frankrijk en Scandinavië geven dus daarin uitnemende voorbeelden.

En... Duitschland?

Duitschland biedt, inderdaad, op dit terrein een merkwaardig, maar stellig niet zeer opwekkend schouwspel. De ontwikkeling der arbeidswetgeving in Duitschland verkeert in een periode van stagnatie. Sinds de laatste 10 jaren is er geen sociale wet van beteekenis, nòch op het terrein der verzekering, nòch op dat van den wertkijd, nòch betreffende den kinderarbeid boven 13 jaar, tot stand gekomen. De nieuwste wetswijziging en aanvulling betreffende den kinder-arbeid is zéér primitief, beschermt zelfs nog niet de schoolgaande kinderen zóó, als ònze Arbeidswet van 1889. De thans in voorbereiding zijnde wet tot verzorging van weduwen en weezen is weliswaar een novum, en het beginsel ervan is zeker zeer schoon, maar... de *oorzaak* van deze wet, die er tevens een zuren smaak aan geeft, is geweest: de tariefwetten op de dagelijksche levensmiddelen, die op de arbeidersklasse een merkbaar hoogere indirecte belasting legden(*).

Maar... inzake de werkloozenverzekering? Wat is tot nu toe van rijks- of gemeentewege gedaan in dit buitengewoon belangrijke vraagstuk van overheidszorg door de Regeering van het Rijk, dat den eersten rang in Europa pretendeert op sociaal-politiek terrein? Wat hebben de landsregeeringen en de gemeenteraden der groote steden gedaan, om de vakvereenigingen, wier leden zich zoo groote opofferingen getroosten voor hun sociale taak, te steunen in hun streven om de massa's hunner leden te beschermen tegen de gevolgen van de werkloosheid?

Niets... daadwerkelijks.

Het schijnt, alsof men het wil verschuiven van jaar tot jaar, om geen andere dan financieele overwegingen. En de gunstige conjunctuur, die in de laatste jaren in de Duitsche industrie heeft geheerscht en waardoor de plaag der werkloosheid minder schrijnend is geworden, heeft tot dit telkens verschuiven in niet geringe mate de gelegenheid gegeven!

Maar er is toch *iets* gebeurd. En wel iets, waarmee weliswaar de werklieden, die op steun voor hun werkloozen-verzekering wachten,

(*) Nadat dit artikel geschreven was, n.l. in 't laatst van 1906, heeft de gemeenteraad van München een subsidie voor de daar gevestigde Werkloozenkas toegestaan, en pas in 't begin van de maand Januari 1907 is thans te Straatsburg, voor het eerst in Duitschland, door den Gemeenteraad besloten, subsidie toe te staan *direct* aan de Vakvereenigingen, naar het Gentsche stelsel.

niet dadelijk geholpen zijn, maar toch iets, wat zijn nuttige zijde heeft. Er is nl. een rapport verschenen

O, als de sociale politiek met verhandelingen en rapporten te helpen ware, met geleerde en minder geleerde beschouwingen en met bergen van statistiek - Duitschland zou stellig in werkelijkheid een sociaal-politiek dorado zijn. Maar het is, voor het doel, nu eenmaal noodzakelijk, dat op rapporten en verhandelingen ook *daden* volgen - en dááraan ontbreekt het in de laatste jaren wel een weinig!

Het hier bedoelde rapport is een waardevolle verzameling van de nieuwste gegevens over de verzekering tegen de werkloosheid in alle landen; een overzicht van de practische resultaten, tot welke de bemoeiïng met dit vraagstuk, zoowel door vakvereenigingen als particuliere fondsen, verzekeringskassen en kassen met steun van overheidswege, tot nu toe gekomen is, en een beschouwing van de theoretische gezichtspunten, die hierbij in aanmerking komen.

* * *

Den 31sten Januari 1902 nam de Duitsche Rijksdag eene door 4 leden van verschillende richting voorgestelde motie aan, waarin de Rijkskanselier werd verzocht, eene commissie te benoemen, die tot taak zou hebben, om de maatregelen, die tot nu toe van de zijde der vakvereenigingen, afzonderlijke ondernemers en gemeenten genomen zijn tegen de geldelijke gevolgen der werkloosheid, te onderzoeken en voorstellen te doen over de meest doelmatige wijze, waarop de verzekering ook op dit terrein kan worden uitgebreid.

De Bondsraad evenwel besloot, om hetgeen in bovenbedoelde motie gevraagd werd, uitsluitend te beperken tot het verzamelen van gegevens uit alle landen.

De Rijkskanselier droeg aan het Statistisch Bureau in dezen laatsten vorm het onderzoek op, maar strekte de taak ook uit tot het verzamelen van gegevens over de arbeidsbeurzen, als een volgens hem onafscheidelijk deel der maatregelen tot werkloozen-verzekering.

Die arbeid is thans gereed - en het is een reusachtige arbeid, van groote waarde voor ieder en allen, die zich met dit dringende vraagstuk hebben bezig te houden. Het splitst zich in drie deelen: 1o. De bestaande inrichtingen tot verzekering tegen de gevolgen der werkloosheid. 2o. De stand der arbeidsbeurzen, zoowel van particuliere als van publieke zijde gesticht in Duitschland. 3o. Statistische gegevens, wetten, verordeningen enz., op het bovenstaande betrekking hebbende.

Ik stel mij voor, - waar ook in ons land het vraagstuk al meer en meer actueel wordt, in vakvereenigingen zoowel als in de Gemeenteraden der groote steden, en waar onvermijdelijk ook in ons parlement de kwestie der subsidie als een practisch vraagstuk aan de orde zal moeten worden gesteld, om van die gegevens, voornamelijk over die betreffende de verzekering tegen de werkloosheid, een kort overzicht

te geven en aan te vullen met hetgeen nà het samenstellen van dit rapport nog aan belangrijks mocht zijn geschied, zoowel op het gebied van wetgeving als in de vakbeweging.

I.

Voorop wordt gesteld de beantwoording van de vraag: *welke* maatregelen er tegen het verschijnsel der werkloosheid en de gevolgen daarvan onder de tegenwoordige omstandigheden te nemen zijn. Deze maatregelen zijn van drieërlei aard: òf maatregelen ter *voorkoming* der werkloosheid, òf maatregelen van repressieven aard, òf, eindelijk, het nemen van voorzorgen tegen de gevolgen er van. Onder de maatregelen ter *voorkoming* kan men brengen: de regeling der productie zóó dat niet groote slapte op tijden van overmatige drukte volgt; regeling van den arbeidstijd; het doen uitvoeren van groote werken in den winter, enz. Onder de repressieve maatregelen kan men rangschikken heel de instelling en de organisatie der arbeidsbeurzen. Een eenigszins volkomen verzekering tegen de gevolgen der werkloosheid, *zonder* algeheele organisatie van vraag en aanbod op de Arbeidsmarkt, wordt eenvoudig onmogelijk geacht.

Van veel meer belangrijken en meer omvattenden aard zijn de talrijke maatregelen, die men aanduidt als inrichtingen of fondsen tot steun bij werkloosheid en werkloozen-verzekering. Beiderlei maatregelen, die onder deze benaming bedoeld worden, hebben ten doel een grens te trekken tusschen haar en tusschen zoowel de liefdadigheid als de armenzorg. ‘Het wegzinken tot de armenzorg zal juist worden voorkomen! Het principieele onderscheid is, dat de armenzorg of wat er mee gelijk staat, de meest volslagen hulpeloosheid, de ongeschiktheid en behoeftigheid tot voorwaarde heeft. De inrichtingen tot steun bij werkloosheid hebben deze hulpeloosheid, die behoeftigheid in den zin van ongeschiktheid, ouderdom, ziekte enz. niet tot voorwaarde; integendeel, zij beide willen juist verhinderen, dat deze uiterste toestand intreedt! Niet naar het Armbestuur, maar evenmin naar de particuliere liefdadigheid wil de arbeider verwezen worden. De liefdadigheid geeft aalmoezen. Welnu - zelfs *indien* particuliere of publieke liefdadigheid in staat ware bij ernstige werkloosheid hulp te verleenen, de buiten zijn schuld werkloos geworden arbeider wenscht geen aalmoezen te ontvangen, maar wenscht, wanneer hij niet meer in staat is zichzelf te helpen, een *aanspraak* op hulp, een *recht* op hulp te kunnen laten gelden. *Dit* zijn de gezichtspunten, van waaruit de inrichtingen tot steun bij werkloosheid en de verzekering tegen de gevolgen der werkloosheid beschouwd moeten worden’.

Uit het voorgaande blijkt, dat tusschen ‘inrichtingen tot steun bij werkloosheid’ en ‘werkloozen-verzekering’ stellig onderscheid moet worden gemaakt.

De steun bij werkloosheid gaat uit van het feit, dàt er op zeker oogenblik werkloosheid *bestaat* en slechts wijl er nood door ontstaat, zonder zich verder in te laten met de vraag, of het intreden dier werkloosheid niet met eenige zekerheid had kunnen worden voorzien, en zonder met den waarschijnlijken *duur* dier werkloosheid rekening te houden. De steun wordt verstrekt naar de mate er middelen zijn.

Met de werkloozen-*verzekering* is het anders! Onder 'verzekering' verstaat men - naar Mane's 'Versicherungswesen' - op gemeenschappelijk dragen der kosten baseerende maatregelen ter voorziening in behoeften bij ongelegenheden, die door toevallige omstandigheden worden veroorzaakt, of waarvan de oorzaken niet kunnen worden beheerscht. Past men deze definitie toe op de verzekering tegen de geldelijke gevolgen der werkloosheid, dan gaat het hier om de voorziening in de behoeften, welke voorziening in dat geval uiterst moeilijk of onmogelijk door elk afzonderlijk geschieden kan.

Men onderscheide dan evenwel verder den tweeërlei aard der werkloosheid: de werkloosheid, die veroorzaakt of mee veroorzaakt wordt door den *persoon*: eenerzijds luiheid of arbeids-ongeschiktheid, anderzijds tengevolge van ongeval of invaliditeit. Verder ook moet men afscheiden de werkloosheid wegens staking of uitsluiting, die evenmin onder de termen der verzekering kan vallen; en dan de werkloosheid waardoor de arbeiders buiten hun schuld getroffen worden. Alleen deze laatste door maatschappelijke-economische omstandigheden veroorzaakt, is het, die voor de verzekering het terrein verschaft. Maar ook *hier* doen zich weder allerlei moeilijkheden voor! Want men zou dienen vast te stellen, dat *geen* werkloosheid als zoodanig diende te worden erkend, als gevende *recht* op uitkeering (het *recht* op uitkeering is immers het grond-principe der verzekering en vormt juist het fundamenteele verschil met de 'Ondersteuningsfondsen'), indien de werkman zèlf de werkloosheid heeft aanvaard door ontslag te nemen, of een vacante betrekking niet te aanvaarden. Maar daartegen komen de arbeiders in verzet, die als voorwaarde stellen, dat de vrijheid van beweging blijve! Verliest b.v. de arbeider zijn recht op uitkeering, wanneer de arbeider zijn betrekking verlaat, omdat het loon te gering is om in de behoeften te voorzien? Of wanneer hij weigert de plaats van zijn kameraad in te nemen, die naar het oordeel zijner vakvereeniging onbillijk is ontslagen? Of weigert beneden het tarief te werken? En wanneer in zulke omstandigheden het *recht* op uitkeering *niet* verloren gaat, in welke gevallen dan wèl? Ziedaar een der moeilijke problemen der werkloozenverzekering, gelijk in de practijk herhaaldelijk voorkomen.

De *economische oorzaken* der werkloosheid kunnen van zeer verschillenden aard zijn en zich zeer verschillend laten gevoelen; en ook dááruit komen al zeer verschillende moeilijkheden voort. Zal ongetwijfeld de onvrijwillige en door sociale oorzaken ingetreden werkloosheid *het* terrein zijn der verzekering - de grenzen, wáár wèl en in welke

omstandigheden deze voorwaarden *niet* aanwezig zijn, kunnen bitter moeilijk getrokken worden. Er bestaat tusschen persoonlijke oorzaken en sociale oorzaken een voortdurende wederkeerige beïnvloeding. ‘Komt er b.v. stagnatie in de industrie, dan zal de werkgever in de eerste plaats de minst bekwame of minst flinke arbeiders ontslaan, die hij 't eerst kan missen, of die hij toch reeds van plan was te ontslaan. Talrijk zijn de gevallen, waarbij persoonlijke schuld de aanleiding *schijnt* te zijn voor ontslag, waar de *werkelijke* oorzaak is: gebrek aan werk; even talrijk de gevallen, waarbij het juist omgekeerd is: waar slapte de directe aanleiding is ontslag te geven aan personen, die men anders toch ontslagen zou hebben. Al dergelijke gevallen dienden vanwege de verzekering te worden onderzocht!’(*).

Hoe moeilijk evenwel het is in een wereldstad de grens te trekken tusschen onvrijwillige werkloosheid en die, liggende in volkomen persoonlijke oorzaken, moge men begrijpen uit het feit, dat b.v. in 1902 in Berlijn het aantal werkloozen variëerde van 30,000 tot 60,000 en door de Vakvereenigings-Statistiek het aantal werkloozen op 70,000 werd geschat. Welk een enorme contrôle er wordt vereischt om de kwesties van eigen schuld, over al of niet rechtmatige weigering van aangeboden arbeid enz. te onderzoeken, en naar welke maatstaven hierin moet worden beslist, laat zich nauwelijks in de gedachten omvatten!

Daar er noodig zijn: grenzen en regelen voor de werkloozen-verzekering, brengt dit vanzelf mee, dat, eenmaal deze grenzen en regelen vastgesteld, er maatregelen tegen misbruik moeten zijn, ook voor degenen, wier *rechten* overigens vaststaan. Deze maatregelen, die trouwens ook overal, waar de verzekering in werking is, te vinden zijn, zijn van vierderlei aard: 1e. het stellen van een termijn van lidmaatschap als voorwaarde voor het recht op uitkeering en het instellen van een wachttijd na het intreden der werkloosheid; 2e. beperking der uitkeering, zoowel wat aangaat het bedrag als den duur der uitkeering; 3e. plicht om arbeid aan te nemen (onder bepaalde voorwaarden); 4e. plicht om zich dagelijks aan te melden en bestraffing van bedrog. De Engelsche vakvereenigingen speciaal (maar ook wel elders is dit als regel vastgesteld), oefenen bovendien een aandrang uit op de werkloozen, die uitkeering genieten, om arbeid te zoeken, door de uitkeering gaandeweg lager te stellen.

* * *

De verzekering tegen de geldelijke gevolgen der werkloosheid is tot nu toe vrijwel gebleven een *Europeesch* probleem. Weliswaar zijn ook in eenige vakvereenigingen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en in Australië bepalingen omtrent uitkeering bij werkloosheid gemaakt, maar de practische werkzaamheid op dit terrein is dáár te onbeteekenend,

(*) Onderzoek naar de werkloosheid van wege de Zwitsersche Vereeniging voor Handel en Industrie.

om te kunnen zeggen, dat de werkloozen-verzekering een vraagstuk van sociaal-politieke beteekenis is geworden. Dat blijkt wel het best hieruit, dat tot nu toe nog géén der regeeringen dáár aanleiding heeft gevonden, zich met dit vraagstuk bezig te houden. De eigenaardige arbeids- en bedrijfsverhoudingen dáár, welke den arbeider voortdurend méér kansen op arbeid verzekeren dan in de landen der oude cultuur mogelijk is, de hoogere loonen, de geest van 'eigen-hulp', welke in die landen bijzonder sterk is ontwikkeld, kunnen voldoende verklaren, wáárom dit tot nu toe niet het geval was. En in Europa zijn het ook nog slechts enkele landen, waar dit vraagstuk thans zulk een beteekenis heeft gekregen, dat de respectieve regeeringen er aanleiding in vonden zich nader met het vraagstuk te bemoeien.

Tot nu toe hebben de regeeringen meestal òf een afwachtende houding aangenomen, (gelijk België en Nederland), òf er zich toe bepaald, zich door enquêtes of onderzoekingen te doen voorlichten (gelijk Duitschland), òf wetsontwerpen, die uit het initiatief van het parlement zijn voortgekomen, in onderzoek te nemen (gelijk b.v. Denemarken).

Een stap verder is tot nu toe het vraagstuk slechts in 4 landen, nl. Frankrijk, Zwitserland, Engeland en Noorwegen. In welken vorm door de regeeringen dezer landen het vraagstuk is aangepakt, en in welke mate het particulier initiatief in de verschillende landen op het terrein der werkloozen-verzekering reeds practische resultaten heeft bereikt, hoop ik verder, hoofdzakelijk aan de hand van dit rapport - aan welks uitvoerige theoretische inleiding ik ook, voor de volledigheid en ter leering, de enkele voorgaande overwegingen ontleen, - nader beknopt weer te geven.

Groot-Brittannië en Ierland.

De ondersteuning der werkloozen, zoowel als de werkloozenverzekering, is tot voor korten tijd in het Vereenigde Koninkrijk uitsluitend geschied langs particulieren weg en door eigen-hulp. De meest belangrijke rol is op dit gebied in Engeland gespeeld door de 'Trade-Unions' en naast deze door de 'Friendly Societies', welke laatste evenwel, niettegenstaande de ondersteuningsfondsen hun voornaamste doel is, zich naar verhouding weinig met de werkloozenverzekering hebben ingelaten.

Welk een belangrijke plaats de Engelsche vakvereenigingen in het sociale leven van Engeland innemen, is bekend. Het ledental van de gezamenlijke vakvereenigingen werd voor 1903 aangegeven op 1,902,308, en zal thans, nu gedurende het laatste jaar weder een betere conjunctuur voor de Engelsche industrie schijnt aangebroken, de 2 millioen wel ruim te boven gaan. In de meest belangrijke bedrijven is het aantal georganiseerden zelfs zeer hoog te noemen. In de metaal-industrie zijn er 336,626 in de Unions georganiseerd, in de textiel-industrie 219,427,

in de mijnen 506,808. Het percentage georganiseerden in bepaalde bedrijven stijgt in sommige industrieel sterk ontwikkelde gedeelten des lands over de 90 pCt.!

En nu is juist sinds 1903 van jaar tot jaar met veel werkloosheid geworsteld moeten worden! In verschillende belangrijke industrieën trad slapte in, groote massa's arbeiders kwamen zonder werk, en in 1903 en 1904 moest men hier en daar zijn toevlucht nemen tot het uitvoeren van openbare werken, als werkverschaffing, om althans eenige leniging in den nood te brengen. Statistische gegevens, die als betrouwbaar kunnen gelden, ontbreken echter, omdat louter langs philantropischen weg in den nood der meesten moest worden voorzien en het vermengd werd met armbestuur en armenzorg, die ook in gewone omstandigheden in Engeland zulk een omvattende taak hebben! De ‘paupers’, de volkomen bezitloozen, voor wie brood verschaft *moest* worden, werden in 1904 voor Engeland en Wales geschat op 2% der bevolking! In Londen alléén werden in Augustus 1903 niet minder dan 105.000 personen door de armenzorg bedeeld, en in den winter van 1904-1905 werd door den bevoegden Keir Hardie het aantal werkloozen geschat op 1¼ à 2 millioen!

Van deze enorme getallen aan werkloozen wordt - dat ligt voor de hand, en dat is wel het meest begrijpelijk voor wie *weet*, welk een enorm aantal paupers Engeland heeft, die geheel buiten en beneden de vakbeweging staan! - slechts een klein gedeelte door de eigenhulp der vakvereenigingen geholpen!

En bovendien: lang niet *àlle* vakvereenigingen hebben het zoover kunnen brengen, of hebben het noodig geacht, de verzekering tegen de werkloosheid ter hand te nemen. Volgens een statistiek van 1891 zijn er ruim 200 vakvereenigingen met ongeveer 682,000 leden, die er een werkloozenfonds op na houden, over verschillende bedrijven verdeeld. Het jaarverslag der Trade-Unions van 1900 deelde mede, dat van de 100 grootste vakvereenigingen, met 1,111,329 leden, er 71 in een of anderen vorm uitkeering gaven bij werkloosheid. Er is dus groote vooruitgang op dit gebied! Maar voor meer dan 800,000 personen, d.i. voor ongeveer 6% der industrieele arbeiders in Engeland, heeft deze ‘eigen-hulp’ tot uitkeering bij werkloosheid toch geen beteekenis.

Uit de opgaven der vakvereenigingen en de door het Arbeidsbureau verzamelde gegevens blijkt, dat in de bedrijven, waarin deze opgaven werden verzameld, in 1888 waren gemiddeld 4,9; in 1894 gemiddeld 6,9; in 1900 gemiddeld 2,4 en in 1904 gemiddeld 6,5 pCt. werkloozen. Een vergelijking met nog vroegere jaren, vooral met de jaren '60 doet concludeeren, dat inderdaad die verhouding niet buitengewoon ongunstig is.

Over den *duur* der werkloosheid bestaan geen algemeene cijfers. Een der voornaamste vakvereenigingen, die vrijwel als graadmeter dienen kan voor de conjunctuur in de voornaamste industrieën, geeft

daaromtrent over 1905 wèl nauwkeurige cijfers. Van de 1708 leden van den Machinebouwersbond, die in 1905 werkloozengeld trokken, waren er 24 werkloos van 3 tot 5 dagen, 496 van 1 tot 3 weken, 361 van 4 tot 7 weken, 219 van 8 tot 11 weken, 173 van 12 tot 15 weken, 70 van 16 tot 19 weken en de overigen afdalend van 20 tot 48 weken. Eveneens zijn er cijfers over den *ouderdom* der werklooze leden, waaruit blijkt, dat de meeste werkloosheid valt op den leeftijd van 55 tot 65 jaar.

Wat doen nu de Trade-Unions tot ondersteuning hunner leden bij werkloosheid?

Men moet hier allereerst in 't oog vatten, dat deze steun bij werkloosheid door de Engelsche vakvereenigingen niet geschiedt uit menschlievende overwegingen, maar een deel vormt van hun loonpolitiek. Het grondbeginsel der Trade-Unions is: de verheffing van den loonstandaard en het behouden van wat eenmaal bereikt is. En aan dit grondbeginsel beantwoordt ook de werkloozen ondersteuning. De werklooze, die door de vakvereeniging gesteund wordt, is niet genoodzaakt zijn arbeidskracht beneden het standaardloon aan te bieden; ja, zelfs kan zijn vakvereeniging, die hem steun verstrekt, hem *verplichten geen* arbeid beneden den eenmaal vastgestelden loonstandaard aan te nemen. De vakvereeniging wapent er zich dus zoodoende tegen door eigen vakgenooten in den rug te worden aangevallen!

Om aanspraak op uitkeering bij werkloosheid te kunnen maken, moet men in de meeste vakvereenigingen 12 maanden, in enkele vakbonden korter, lid zijn geweest. Bij den Typografenbond is de wachttijd zelfs nog langer, nl. 2 jaren en 3 jaren, en voor leden, ouder dan op 45-jarigen leeftijd toegetreden, zelfs 4 jaren! Van de 100 grootste vakvereenigingen eischen 7 méér dan 12 maanden wachttijd, 49 eischen 12 maanden, 24 eischen 6-12 maanden, 10 eischen 3-6 maanden, 10 minder dan 3 maanden. Treedt dàn werkloosheid in, dan gaat de steun na eenige dagen beginnen; het aantal dagen voor welke *geen* uitkeering wordt verstrekt, variëert van 3-8 dagen. En men weet, dat het niet altijd even gemakkelijk is, lid eener Engelsche vakvereeniging te worden. Niet alleen de contributie is zeer hoog, maar ook het entréegeld! Bij sommige machinebouwers-vakvereenigingen bedraagt dit 5 p. St., en bij de ‘Steam Enginemakers Society’ 80 shillings. Bij andere vakvereenigingen is het daarentegen ook weer belangrijk lager. De contributie bedraagt in de meeste gevallen 20-30 shilling, maar voor zeer vele belangrijk veel meer.

Om van den omvang der uitgaven voor steun bij werkloosheid eenig denkbeeld te geven, mogen enkele cijfers voldoende zijn; gedurende 1903 werd door de 100 voornaamste vakvereenigingen uitgegeven: voor steun bij werkstaking 172,418 pSt., of 9% der gezamenlijke uitgaven; voor steun bij werkloosheid: 504,214 pSt., of 26% der gezamenlijke

uitgaven; voor andere ondersteuningsdoeleinden: 791,404 pSt., of 41,8% der gezamenlijke uitgaven.

In tal van vakvereenigingen wordt de ondersteuning bij werkloosheid gegeven in den vorm van reis-ondersteuning.

De 'Operative Bricklayers Society' te Londen geeft gedurende 8 weken 1 sh. 6 d. per werkdag. De 'General Union of Carpenters and Joiners' geeft gedurende 8 weken 10 sh. per week; een andere vakvereeniging in hetzelfde vak, de 'Amalgamated Society of Carpenters etc.' geeft 10 sh. per week voor de eerste 12 weken en 6 sh. voor de tweede 12 weken. De vakvereenigingen der mijnwerkers (die zeer weinig met werkloosheid hebben te kampen, omdat bij slapte geen volk bedankt, maar de werktijd ingekort wordt), geven bij werkloosheid (wegens defecte machines enz.) gewoonlijk 10 sh. per week, zes maanden lang. De 'Friendly Society of Iron Founders' geeft een werkloozen-ondersteuning van 9 sh. per week voor de eerste 13 weken, 8 sh. voor de tweede 13 weken, 6 sh. voor de volgende 26 weken, 1 sh. voor elke volgende week. De wekelijksche contributie bedraagt bij deze vakvereeniging 1 sh. tot 1 sh. 2¼ d. De 'Amalgamated Society of Engineers' kent toe: bij 10-jarig lidmaatschap 10 sh. per week voor 14 weken, 7 sh. voor 30 weken, 6 sh. per week voor den overigen tijd der werkloosheid; bij 5 tot 10-jarig lidmaatschap den gelijken steun gedurende resp. 14, 30 en 34 weken; bij een lidmaatschap van minder dan 5 jaren voor 7, 14 en 24 weken. De contributie bedraagt 1 sh. per week. De 'General Railway Workers Union' geeft 10 sh. per week voor de eerste 10 weken; 5 sh. per week voor de tweede 10 weken. De 'Typographical Association' geeft 8 sh. per week voor resp. 7, 6 en 5 weken, al naar mate de jaren lidmaatschap.

Hier heb ik slechts enkele voorbeelden van de Engelsche vakvereenigingen aangehaald, die vrijwel een beeld geven van den vorm der werkloozen-verzekering in de overige vakvereenigingen. Het bedrag der werkloozen-uitkeering is natuurlijk geheel afhankelijk van het bedrag der contributie, dat niet voor de verschillende fondsen afzonderlijk, maar voor de fondsen en voor de strijdkas zoowel als voor den steun bij werkstakingen in ééne kas gestort wordt.

Regelmatig komen in de statuten der vereenigingen ook bepalingen voor, in welke gevallen er *geen* uitkeering bij werkloosheid wordt verstrekt, m.a.w. indien er 'eigen schuld' in het spel is. Zoo bevat het reglement op de uitkeering bij werkloosheid van den Machinebouwersbond de volgende bepaling:

> 'Elk lid, dat zijn werk verliest door verwaarloozing van zijn taak, dronkenschap of dergelijke, kan geen aanspraak op ondersteuning laten gelden, dan nadat bedoeld lid weder 8 weken achtereen in zijn vak werkzaam is geweest en beloond is naar den in die branche geldenden loonstandaard.'

Op dezelfde wijze is dit ook geregeld bij de Vakvereeniging der IJzergieters. De ketelmakers en scheepsbouwers schrijven voor, dat de leden *geen* recht op uitkeering kunnen doen gelden, indien ze 15 sh. contributieschuld hebben, of indien ze wegens wangedrag gedisqualificeerd zijn. De Vakvereeniging der Londensche Letterzetters bepaalt:

> 'Elk lid, dat zijne betrekking verliest door slecht gedrag of verwaarloozing van zijn werk, of dat wegens onmatigheid niet in staat is zijn arbeid te verrichten, wanneer dit verlangd wordt, is voor zóó lang van de ondersteuning uitgesloten als het Bestuur bepaalt. Bij herhaling wordt dat lid òf van het verdere recht op ondersteuning, òf uit de Vereeniging zèlf uitgesloten en kan slechts dan weder worden toegelaten, wanneer een gedelegeerdenof algemeene vergadering zulks besluit.'

Op dergelijke wijze is het in meerdere vakvereenigingen geregeld. Het doel hiervan is, de vakvereenigingsmannen orde en goedgedrag in te prenten; maar in den regel worden deze bepalingen zeer ruim opgevat!

Aangeboden of beschikbaar werk mag door de werkloozen slechts dàn geweigerd worden, indien het loon niet in overeenstemming is met het tarief. Wie een betrekking weigert aan te nemen, moet daarvoor aan het Bestuur gegronde redenen kunnen opgeven.

Bij sommige vakvereenigingen, die zèlf een Arbeidsbeurs bezitten, vragen patroons werkkrachten aan, indien ze deze noodig hebben. Zoo b.v. bij de Londensche letterzetters, wier vakvereeniging uitdrukkelijk vasthoudt aan den regel, dat werkkrachten worden disponibel gesteld naar de volgorde, gelijk ze zich hebben aangemeld. Dáár, zoowel als bij de Sheffielder vijlenkappers, mogen de werklooze leden slechts werk aanvragen bij den secretaris der vakvereenigingen. Allerwege bestaat de verplichting verder, dat de werklooze leden zich dagelijks hebben aan te melden en hun handteekening hebben te plaatsen in het 'vacant book' of 'callbook.'

* * *

Alles te zaam genomen, kan men, gelijk reeds is gezegd, tot geen andere conclusie komen, dan dat deze verzekering tegen de gevolgen der werkloosheid door de Engelsche vakvereenigingen de *massa* der werklooze arbeiders niet helpt. Door de niet geringe voorwaarden toch, die er aan het lidmaatschap verbonden zijn, door de hooge entréegelden en andere moeilijkheden om het lidmaatschap te *verkrijgen,* zijn het in den regel de beste risico's, die hier verzekerd zijn. De *massa* der slechte risico's, de *massa* der nietvereenigden, die in het bedrijfsleven niet de gunstigste positie innemen, staan er geheel buiten.

Behalve de 800,000 'skilled' werklieden, die aldus tegen de geldelijke gevolgen van werkloosheid zijn verzekerd, zijn er nog een 30,000-tal

leden van vakvereenigingen van handels-, magazijn- en kantoorbedienden, die een positie innemen *naast* de Trade-Unions, welke eveneens fondsen voor uitkeering bij werkloosheid bezitten. De bijzondere bepalingen dier laatstgenoemde fondsen hier nog eens te releveeren, heeft geen zin. Hun aantal kan het percentage, dat aldus van werklieden en bedienden is verzekerd, weinig boven dat van 6½% verheffen.

De ondervinding der laatste jaren heeft wel geleerd, dat, indien malaise intreedt, de *massa* der onbemiddelden onmiddellijk staat voor het ergste gebrek. Volgens een telling op één dag in den winter van 1904 waren er in het Vereenigde Koninkrijk 1,061,281 paupers, d.i. 2 50/100% der bevolking; op één dag in den zomer werden er geteld: 997,532 werkloozen, d.i. 3 35/100% der bevolking. Tusschen deze twee categorieën: de ééne, die door eigen-hulp zich weert tegen de gevolgen der werkloosheid, en de andere, die door de Armenbesturen en door Armenzorg wordt geholpen, staan nog een massa werklieden, die, vooral bij malaise, zeer erg onder de werkloosheid te lijden hebben.

Zeker, er is véél voor hen gedaan. Particulieren hebben met ruime hand geholpen, allerlei maatregelen zijn door vereenigingen genomen. Maar niets van dat alles heeft iets met verzekering tegen de werkloosheid te maken, en niets is ook in staat geweest den nood eenigermate te lenigen.

Bij de Regeeringen heeft het aan *pogingen* en *onderzoekingen* waarlijk niet ontbroken en tot eenig legislatief resultaat heeft het thans ook geleid.

Van 1891 tot 1894 heeft de Koninklijke commissie voor den Arbeid de arbeidsverhoudingen in het rijk onderzocht en in een rijk rapport van 1894 verslag uitgebracht. De ernstige nooden in 1894 gaven aanleiding, dat bovendien in 1896 nog een parlementaire commissie tot onderzoek van het vraagstuk der werkloosheid benoemd werd, die haar rapport in 1896 in het licht gaf, dat tot geen ander resultaat kwam, dan zich niet in staat te verklaren, ‘eenigerlei verplichte werkverschaffing te kunnen aanwijzen of te kunnen aanbevelen.’. Wèl werd aanbevolen, om ‘met de particuliere plannen en hulp-instellingen door te gaan.’ Daaronder werd verstaan o.a. de werkkolonie ‘Headleigh’ van het Leger des Heils, en de stedelijke maatregelen tot verschaffing van werk.

De groote werkloosheid van 1903, die zelfs tot de meest aangrijpende tooneelen van honger-optochten en dergelijke aanleiding gaf, leidde opnieuw tot benoeming eener Commissie, tot het nemen van tal van maatregelen, zelfs tot het aannemen van wettelijke maatregelen. In 1904 werd, naar een schema van Mr. Lang, president van het Local Government Board, een uitgebreid particulier-sociaal-program tot bestrijding der werkloosheid tot een begin van uitvoering gebracht. In Londen en in alle andere groote steden werden comité's gesticht uit de vakvereeniging, armbestuur en liefdadigheids-vereenigingen. Een centraal-comité zou aan al deze comité's leiding geven in één richting.

De werkloozen konden zich bij de comité's aanmelden, die ze hadden te splitsen in twee categorieën: 1°. de werkloozen, die zonder werk zijn door de slapte op de arbeidsmarkt; 2°. de werkloozen, die tot de arbeids-schuwen, verongelukten of haveloozen te rekenen zijn.

De eerste categorie wordt den bestuurscolleges toegewezen om aan den arbeid te worden gezet bij extra uit te voeren werken van overheidswege, in arbeids-koloniën, of bij werkgevers. De daartoe noodige gelden zullen door een hoofdelijken omslag, bijv. door een bijslag bij de Gemeentelijke belasting, opgebracht worden.

In dezen geest heeft, gelijk men weet, dan ook de Regeering het vorige jaar haar bekende 'Werkloozenwet'(*) in de beide Kamers gebracht en zien aannemen, nl. om de Arbeidsbeurzen (vraag en aanbod) beter te organiseeren en arbeid te verschaffen door lokale en centrale commissiën.

Het eerste deel der Wet houdt zich voornamelijk bezig met Londen. In elk district der Metropool zal eene in een uitsluitend daarvoor aangewezen gebouw zetelende Commissie zich uitsluitend met de werkverschaffing en hulp aan werkloozen bezig houden. Aan het hoofd van de verschillende Commissiën of Bureau's in Londen staat het Centrale Bureau, gevormd uit leden van den Londenschen Graafschapsraad. In bijzonderheden behoef ik hier de taak dezer bureau's niet te omschrijven. Ze komt neer op het verschaffen van werk en hulp, voor zoover het kàn, aan de werkloozen.

Daartoe moeten ze zich voortdurend van den toestand der Arbeidsmarkt op de hoogte houden en alle verzoeken om werk of hulp zorgvuldig onderzoeken. Blijkt het dan werkelijk aan het Bureau, dat het den aanvrager om *werk* te doen is en het beter is, hem *werk* te verschaffen dan hem te verwijzen naar de armenzorg, dan gebeurt dit. Is daarvoor in zijn district geen gelegenheid, dan wordt de werklooze verwezen naar het Centraalbureau, straks reeds genoemd, die dan den werklooze elders aan den arbeid zet. Voor de belooning en verdere arbeidsvoorwaarden bevat de wet tevens eenige korte voorschriften. De kosten worden gedekt uit een bijzonder fonds onder beheer van het Centraal-Comité, uit rijks- en gemeente-financiën samengesteld, maar waarvoor ook bijzondere bijdragen in ontvangst worden genomen.

Op de uitoefening van zijn kiesrecht of zijn verkiesbaarheid voor eenigerlei lichaam heeft het te hulp roepen dezer wet voor den werkman geen invloed.

Zoo ziet men, dat in Engeland de bestrijding der gevolgen van werkloosheid altijd nog in sterke mate het karakter van liefdadigheid draagt en er van eenigerlei subsidie aan vakvereenigingen nog geen sprake is.

Rotterdam, Januari 1907.

H. SPIEKMAN.

(*) Unemployed Workmen Act 1905.

Over het Russische volkskarakter.

II.

Aan den roman ‘de Broeders Karamazow’ gaan twee pagina's vooraf ‘Van den schrijver’, waarin Dostojewskij meedeelt, dat dit verhaal beschouwd moet worden als de inleiding op een tweede, belangrijker boek, waarvan de ‘held’ Aleksej Fjodorowitsj Karamazow zal zijn, de jongere broer van Dimitrij en Iwan. Deze inleiding behandelt maar ‘één moment uit de eerste jeugd’ van Aleksej, maar zij is noodig, om diens optreden en werkzaamheid onder zijn medemenschen, dertien jaar later, begrijpelijk te maken. Helaas is Dostojewskij spoedig na het schrijven van ‘de Broeders Karamazow’ gestorven en aan het vervolg is hij niet eens toegekomen. Daardoor kennen wij Aleksej niet anders dan als een jongen man van twintig jaar en hoe hij later in de maatschappij gewerkt heeft, daarnaar kunnen wij alleen maar raden. Maar wij weten, met welke ideeën en onder welke invloeden hij is opgegroeid, wij kennen de voornaamste hoedanigheden van zijn karakter. Met zoo groote nauwkeurigheid heeft Dostojewskij ons in kennis gesteld met zijn persoon en het milieu waarin hij leeft, dat ik in dit tweede gedeelte van mijn opstel, waar ik een geheel andere uiting van de ‘breede natuur’ zal behandelen, met hetzelfde recht Aleksej tot mijn punt van uitgang kan nemen, als ik het hierboven zijn broers gedaan heb.

Een paar malen heb ik den naam van Aleksej - of Aljosja, zooals hij bij zijn familie en bekenden heet - al genoemd; ik heb reeds meegedeeld, hoe hij degeen is, aan wien Iwan en Dimitrij hun intiemste confidenties doen, aan wien zij hun laagste en gemeenste gedachten durven toevertrouwen. Daaruit blijkt al, dat Aljosja een jonge man is, uitstekend geschikt om met menschen om te gaan. Weten wij verder nog - en dat blijkt op elke bladzij, waar hij optreedt - dat hij een braaf, edel karakter heeft, dan kunnen wij ons voorstellen, dat zoo iemand op zijn omgeving een belangrijken invloed ten goede kan uitoefenen; dat doet hij dan ook, de twintigjarige jongen, en kenden wij zijn verdere geschiedenis, dan zouden wij hoogstwaarschijnlijk dien [i]nvloed steeds grooter zien worden.

Aljosja woont niet bij zijn vader, maar in een klooster dicht bij de stad. Plotseling was hij thuis gekomen uit de stad, waar hij op 't gymnasium was. Hij had dit nog niet eens afgeloopen, maar toch had hij onverwachts het plan opgevat, naar zijn geboortestad terug te keeren, ofschoon hij in geen enkel opzicht te klagen had over zijn omgeving. En toen hij eenigen tijd bij zijn vader had gewoond, had hij dezen meegedeeld, dat hij in het klooster dicht bij de stad wenschte te gaan. Was hij een fanaticus? Neen. Ook had hij geen mystieke neigingen. 'Hij was eenvoudig een vroegrijp menschenvriend, en als hij den weg van het kloosterleven opging, dan deed hij dat slechts, omdat deze alleen een diepen indruk op hem gemaakt had en hij, om zoo te zeggen, hierin een ideaal toevluchtsoord had gezien voor zijn ziel, die zich wou losmaken van de duisternis van de boosheid der wereld en gaan tot het licht van de liefde. En alleen daarom had deze weg zoo'n indruk op hem gemaakt, omdat hij daarop toen ter tijd een volgens zijn meening buitengewone persoonlijkheid had ontmoet, onzen beroemden klooster-"starets" Zosima.' Over dezen 'starets' zal ik verderop spreken, maar eerst is het noodig van Aljosja zelf nog een en ander mee te deelen.

Aleksej Karamazow verschilde in veel opzichten van andere jongelui, en die zekere karakteristieke eigenschappen had hij ook al als kind bezeten. Bijvoorbeeld: hij nam nooit iemand iets kwalijk, nooit toonde hij eenigen wrok. Als iemand hem beleedigd had, dan kon het gebeuren, dat na een oogenblik Aljosja weer met dienzelfden persoon begon te praten, heel gewoon en heel vertrouwelijk, net of er niets was gebeurd. 'En dan moet je niet denken, dat het den schijn had, alsof hij de beleediging vergeten had of die opzettelijk niet kwalijk nam: neen, gewoonweg beschouwde hij het niet als een beleediging.' Altijd toonde hij een onbegrensd vertrouwen in de menschen, en toch maakte hij nooit den indruk van naïef. Nooit zou hij een mensch minachten of veroordeelen; en dat niet uit vrees, maar omdat hij als bij instinct voelde, dat een mensch niet gesteld is tot rechter over anderen. Deze eigenschappen maakten, dat zijn schoolmakkers van hem hielden. Zij treiterden hem wel eens, bijvoorbeeld door die eigenaardige gewildcynische en gewild-banale opmerkingen, waardoor zich de 'spes' van zooveel 'patriae' onderscheidt; Aljosja kon dat niet velen, hij drukte dan zijn vingers in zijn ooren, maar de anderen trokken zijn handen weg van zijn hoofd en dwongen hem zoo hun vuile praatjes aan te hooren. Maar met dat al: zij hielden van hem; er was iets in hem, wat hen aantrok; en diezelfde eigenschappen verschaften ook later, toen hij ouder was, aan Aleksej het vertrouwen en de genegenheid van veel menschen.

Van Iwan sprekende, deelde ik hierboven mee, hoe deze zich altijd gegeneerd had op kosten van vreemden te leven. Aleksej dacht over dergelijke dingen geheel anders; niet dat hij een egoïst was: hij was

alles minder dan dat; had hij op eens een groot kapitaal in handen gekregen, hij zou het met alle genoegen dadelijk hebben weggegeven, 't zij voor een goed doel, 't zij aan een ‘handigen oplichter, als die er hem om vroeg.’ Hij kende de waarde van het geld niet en van nature was hij zoo onverschillig er voor, dat hij zich niet kon dwingen om zich er voor te interesseeren.

Als jongen had Aljosja de gewoonte zich af te zonderen van zijn kameraden. Hij had heel andere liefhebberijen dan zij en het was zijn grootste genot, ongestoord ergens rustig te zitten lezen. Uitgelaten was hij zelden of nooit, hij had iets ernstigs over zich; maar stug was hij hoegenaamd niet; men kon het hem aanzien, en het bleek uit al wat hij zei, dat hij iemand was met een blijmoedigen en tevreden geest.

Hoezeer Aljosja ook verschilde van zijn broeders en van andere jonge mannen van zijn leeftijd, au fond was hij toch iemand net als zij, een echt kind van zijn tijd en van zijn volk. Ook hij was iemand, die zocht naar de waarheid en die voor die waarheid wenschte te strijden met al de kracht, die in hem was; nog sterker dan anderen voelde hij dien drang in zich, om voor geen consequenties terug te schrikken, om zich aan geen grenzen te laten binden. Alleen: hij gaat een anderen kant op dan zijn broers. Maar de kracht, die hem voortdrijft op dien weg, is dezelfde ‘breede natuur’, die Iwan voert tot de dogma's van den Groot-Inquisiteur en Dimitrij tot losbandigheid en zelf-vernedering. ‘Zoodra was hij niet tengevolge van ernstig peinzen van de overtuiging doordrongen, dat er onsterfelijkheid is en dat God bestaat, of hij had heel natuurlijk dadelijk tegen zichzelf gezegd: “Ik wil leven voor de onsterfelijkheid en van halfheid en transigeeren wil ik niet weten.” Even goed zou hij, als hij tot de conclusie was gekomen, dat er geen onsterfelijkheid is en geen God, onmiddellijk atheïst en socialist zijn geworden(*). Aljosja had het zelfs raar en onmogelijk gevonden, om te leven zooals vroeger. Er is gesproken: “Geef alles weg en volg mij, als gij volmaakt wilt zijn.” En Aljosja had ook tegen zichzelf gezegd: “Ik kan niet in plaats van “alles” twee roebels geven, en in plaats van het “volg mij” alleen maar naar de mis gaan.”’ - Met zulke gedachten was Aleksej in zijn geboortestad gekomen, hij had uit zijn prille jeugd herinneringen behouden van het naburige klooster; misschien wou hij aanvankelijk alleen maar eens kijken, of daar nu werkelijk ‘alles’ of alleen maar ‘twee roebels’ werd gegeven, en: in het klooster vond hij den ‘starets’.

Over dezen ‘starets’ - het woord beteekent ‘oude man’ - zal ik nog vrij uitvoerig spreken, maar om geen al te lange excursie midden in deze karakteristiek van Aleksej Karamazow in te lasschen, zal ik mij voor 't oogenblik tevreden stellen met de meedeeling, dat

(*) Ik laat hier zes regels weg, die Dostojewskij tot toelichting van de laatste woorden erbij voegt, maar die hier voor ons geen belang hebben.

de ‘starets’ een oude man is, die in het klooster woont, die door velen als een heilige wordt vereerd en tot wien van alle kanten ongelukkigen en lijdenden komen, om voor hem hun hart uit te storten en ook om genezing te vinden. Op Aleksej maakt hij dadelijk een diepen indruk en ook de ‘starets’ zelf hecht zich aan den jongen Karamazow; in 't algemeen heeft hij iederen mensch lief (vooral, zooals de monniken zeggen, de zondaars: ‘hoe zondiger iemand is, hoe meer hij van zoo iemand houdt’), maar voor Aleksej, die hem telkens doet denken aan zijn eigen jong gestorven broer, die ook op *zijn* ontwikkeling zoo'n invloed heeft gehad, voor dien voelt hij iets zeer bijzonders. En ofschoon Aleksej noch door een belofte noch door iets anders aan het klooster gebonden is, is hij altijd in de onmiddellijke omgeving van den ‘starets’, en als Dostojewskij zijn roman had kunnen voltooien, zouden wij zeker kunnen lezen, hoe Aleksej in de wereld werkt in overeenstemming met de onvervalscht-Christelijke ideeën van zijn leermeester, voortdurend ijverend, om het algemeen geluk van de menschheid te bevorderen. Nu wij van Aleksej's later leven niets weten, kan ik volstaan met eenige mededeelingen over zijn optreden in dit eerste deel, om dan daarna over te gaan tot de bespreking van den ‘starets’.

Een merkwaardige episode uit het begin van den roman is die, waar geheel onverwachts de ‘starets’ op zijn knieën valt voor Dimitrij Karamazow en zijn hoofd neerbuigt tot op den grond. Later heeft hij aan Aleksej meegedeeld, dat hij aan Dimitrij kon zien, dat hem een groot en hevig lijden te wachten stond, en dat dat de reden van zijn vreemde handeling was geweest. Wij behoeven er ons hier niet in te verdiepen, of het mogelijk is, dat een man met veel menschenkennis, die lange jaren achtereen dagelijks met ongelukkige menschen over de gewichtigste levenskwesties en over de intiemste geheimen van hun ziel gesproken heeft, - dat zoo'n man uit de gezichtsuitdrukking van een ander een toekomstig hevig lijden kan voorspellen. Maar iedereen zal kunnen begrijpen, dat zoo iemand, de familie-omstandigheden van de Karamazow's kennende, aan Aleksej den raad, of liever het bevel gaf: ‘Wees bij je broers’: een minder goed psycholoog dan hij zou hier de geweldigste catastrophen hebben vooruitgezien, en als 't in zijn vermogen was, een reddenden engel uitgezonden, om zooveel mogelijk ongeluk te voorkomen. Natuurlijk gehoorzaamt Aleksej, en hij doet het met hart en ziel; ofschoon zijn leeraar ziek is en nog maar weinig dagen te leven heeft, verlaat hij vaker dan gewoonlijk het klooster; en juist in deze dagen is het, dat hij de confidentiëele gesprekken met zijn broers heeft, waarover ik in het eerste gedeelte uitvoerig heb gesproken. Kort voor zijn dood beveelt de ‘starets’ hem, het klooster te verlaten en in de wereld werkzaam te zijn, en Aleksej doet dat. Maar op den eersten dag, als het lijk van zijn leermeester nog boven aarde staat, gebeurt er iets, dat een diepen indruk op hem maakt en een belangrijken invloed heeft op de verdere ontwikkeling van zijn geest.

Het lijk van den ‘starets’ ligt tot de begrafenis in een vertrek van het klooster en er komen veel menschen om het nog eens te zien; want de gestorvene had veel vrienden en vereerders, ja meer dan dat: hij werd door velen als een soort heilige beschouwd. Maar wat gebeurt er? Het lijk gaat heel gauw tot ontbinding over, vroeger dan in de meeste gevallen, en er komt een sterke verrottingslucht in het vertrek. Van tevoren had men nog er over gedacht om de ramen open te zetten, maar men had dat niet gedaan, want op zoo'n snelle ontbinding had niemand gerekend. Welnu, een geval als dit is niets ongehoords en het was ook zeer goed mogelijk geweest, dat niemand er iets bijzonders in gezien had, maar allerlei omstandigheden werkten er toe mee, dat *men* nu aan de heiligheid van den ‘starets’ begon te twijfelen en dit natuurlijke verschijnsel voor een soort van straf of vloek van God hield. O.a. droegen eenige kloosterbroeders, die al lang den ‘starets’ haatten en afgunstig op hem waren, er veel toe bij, om die meening ingang te doen vinden. En zoodra er maar eenige menschen zijn, die het wagen, deze onzalige gedachte openlijk uit te spreken, dan wordt dadelijk bij meerderen het geloof in de heiligheid van den gestorvene geschokt. En ook Aljosja is onder den indruk van wat hij om zich heen waarneemt, zoo zeer zelfs, dat pater Pajisij, een vriend van den ‘starets’, meent, dat hij ook onder de verblinden hoort. Maar deze zegt toch ten slotte, als Aljosja hem verlaat, zonder afscheid te nemen en zonder hem om zijn zegen te vragen: ‘Maar je zult nog wel terugkeeren.’ En Aljosja keert ook terug.

Wij moeten ook niet denken, dat zijn geloof in God geschokt is; het is even vast en onwrikbaar als tevoren; maar hij kan zich deze handeling van God niet verklaren; het strijdt tegen zijn rechtvaardigheidsgevoel, dat God dezen man, edeler en beter dan iemand anders, niet de hem toekomende eer gunt, maar hem blootstelt aan vernedering en hoon!

Het is een moeilijke dag voor Aleksej: gisteren heeft hij een lang gesprek gehad met Iwan, en deze heeft hem van den ‘Groot-Inquisiteur’ verteld; daarna de dood en de schande van zijn ouden vriend, en daarbovenop een gesprek met den meest cynischen persoon uit zijn omgeving, Rakitin, die hem meeneemt naar het huis van Groesjenjka. Een moeilijke dag is het in Aljosja's leven, maar hij overwint zijn twijfelingen - hoe, dat kan ik niet met een enkel woord zeggen, vooral niet, omdat ik dan ook het geheele gesprek met den ‘starets’ onmiddellijk vóór diens dood zou moeten verhalen - en op den avond van dezen dag is hij geen zwakke jonge man meer, maar een voor den strijd geharde held; sterker dan ooit voelt hij een intense liefde voor al wat leeft; hij is bereid zijn heele leven te geven aan het goede werk in dienst van God, zooals de ‘starets’ dat van hem had verlangd. Nooit kon Aljosja later dat oogenblik vergeten, ‘iemand heeft op dat uur mijn ziel bezocht’, placht hij te zeggen. Drie dagen later ging hij voor goed uit het klooster.

In het laatste gedeelte van den roman staat Aleksej nog meer dan in het eerste passief tegenover de hoofd-handeling. Als Dostojewskij genaderd is aan den dag, waarop Fjodor Pawlowitsj, de vader van de drie broers Karamazow, wordt vermoord, dan treft het ons in de eerste plaats, hoe goed de schrijver er in slaagt, om ons die onrustige, lugubere stemming te beschrijven, die er heerscht in den huize Karamazow; het is of alle personen al iets voelen van de naderende catastrophe; en die laat niet lang op zich wachten. De hoofdpersonen in deze tragedie zijn, behalve Fjodor Pawlowitsj zelf, in de eerste plaats Dimitrij, de knecht Smerdjakow, Iwan en Groesjenjka. Aljosja treedt er nauwelijks handelend in op; maar niemand is er, die zooals hij het lijden van een ieder tot het zijne maakt, alsof hij hen van al hun ongeluk wil bevrijden, om dat op zijn eigen schouders te nemen. In een geheel anderen kring speelt hij een belangrijker rol: in het huisgezin van den oud-kapitein Snegirew zien wij hem werkzaam op de manier van een reddenden en beschermenden engel. Zonder eenige overdrijving kunnen wij dat zeggen; maar met dat al is er in al zijn woorden en zijn daden niets onnatuurlijks, niets overdrevens, niets, dat niet zuivermenschelijk is.

En zóó treffen wij hem niet alleen in dat gezin aan, maar ook in zijn omgang met een clubje schooljongens, eerst de vijanden, maar door Aleksej's invloed al gauw de vrienden van Iljoesja, het ongelukkige, ziekelijke zoontje van Snegirew. Het zou veel te ver voeren, als ik hierop verder wou ingaan, maar ieder, die ‘de Broeders Karamazow’ gelezen heeft, zal het met mij eens zijn, dat deze episode ons veel goeds doet verwachten van Aleksej's latere optreden in de maatschappij. Wie zóó met kinderen weet om te gaan, wie zóó de mooie en goede gedachten bij hen weet op te wekken, wie hun jonge karakter op zoo'n menschkundige manier weet te leiden, - van zoo iemand moet ook op volwassenen een goede invloed uitgaan. - Het komt mij voor, dat de schrijver dit thema, de vriendschap van Aljosja voor deze jongeren, met een groote voorliefde behandeld heeft. Als ik dit lees, als ik Aljosja Karamazow daar voor mij zie, omringd door die goede, enthusiastische kinderen, dan komt mij altijd het beeld van Dostojewskij zelf voor oogen, die ook zoo'n kindervriend was en die ook de jongeren zoo wist te boeien door zijn persoon en zijn woorden. Hij heeft ons zelf in zijn ‘Dagboek’ een bezoek beschreven, dat hij aan een opvoedingsgesticht voor verwaarloosde jongens gebracht had; hij spreekt daar uitvoerig er over, hoe het gewenscht is, dat zulke kinderen behandeld worden; maar van ooggetuigen weten wij nog meer bijzonderheden: Dostojewskij was een gesprek begonnen met een paar van die jongens; en weldra was hij omringd door een heele schare, die vertrouwelijk, heelemaal niet bang of verlegen, om hem heen stond en met gretige blikken ieder woord, dat hij sprak als 't ware van zijn lippen aflas.

Helaas weten wij niet, op wat voor manier Dostojewskij van plan is geweest, om de latere werkzaamheid van Aleksej Karamazow te beschrijven. Zou misschien deze episode bedoeld zijn als een inleiding op het tweede deel? Als kinderlijke gemoederen, nog vrij van alle scepticisme en nog niet bedorven door het leven in de maatschappij, zulke indrukken ontvangen, wanneer iemand als Aljosja ze zoo weet te leiden en onder zijn invloed te brengen, dan kan men met reden verwachten, dat later, als deze kinderen menschen zijn geworden, dan in de samenleving een groote kracht van die personen zal uitgaan, van sommigen in een meer beperkten, maar van de meest beteekenenden ook in ruimeren kring. Zou misschien Kolja Krasotkin of een ander uit hun midden door den schrijver zijn voorbeschikt om een bondgenoot, een medestrijder van Karamazow te worden?

In welken geest zal nu Aleksej als man werkzaam zijn? Zeer zeker in den geest van den ‘starets’, d.w.z. in een Christelijk-Russischen geest. Men moet bij deze woorden niet denken aan dogma's van de Grieksch-Katholieke kerk. Deze zijn voor de theologen; het volk heeft zijn eigen godsdienst, het voelt zich één met zijn God; maar wat de geleerden van God weten of meenen te weten, daarvoor interesseert het zich minder. Opvallend is het voor een West-Europeaan, die Rusland bezoekt, zooveel uitingen van godsdienstigheid als men op straat iederen dag en ieder uur kan waarnemen. Een koetsier, hoe snel hij ook rijdt, zal niet nalaten driemaal een kruis te maken voor een kerk, die hij passeert, en dat niet met een nonchalante beweging, maar met een innige devotie. Avond aan avond is in Moscou vóór de kapel van de Iberische Moeder Gods het plein vol met menschen, die daar rustig afwachten, tot het hun beurt is, om op het platform vóór den ingang te knielen en daarna het wonderdoende Mariabeeld te kussen. Als men met den trein Moscou nadert, het heilige centrum van het rijk, dan bespeurt men een blijde uitdrukking op de gezichten van velen, en als men dan de stad binnenrijdt, de stad ‘met de gouden hoofden’, zooals Moscou heet naar het groote aantal vergulde koepeldaken van kerken en kathedralen, dan ziet men menigen dankbaren glimlach en menigeen buigt zich neer en maakt een kruis, stil en eerbiedig, voor de heilige gebouwen, die men passeert. Vooral vindt men deze uitingen van vroomheid bij het lagere volk, en de ‘intellectuels’, waarvan velen erg trotsch zijn op hun atheïstische ideeën, spotten er vaak mee; zij, als ‘ontwikkelde’ menschen, zien laag neer op het volk; dikwijls gaat dat samen met een soort van medelijden en met de begeerte om aan het domme volk de zoo zegenrijke ‘beschaving’ te brengen; dan zal aan dat ‘bijgeloof’ wel eens een einde komen. Wij zullen hier in het midden laten, of werkelijk de religieuse ideeën van het inderdaad zeer onontwikkelde en onwetende Russische volk zooveel lager staan dan de meer verlichte denkbeelden van menigen intellectuel - trouwens die denkbeelden wisselen vaak met den dag -: ik wil alleen het feit constateeren, dat

het gros van de bevolking innig religieus is. Hoe meer men die menschen ziet en bestudeert, hoe meer men den indruk krijgt, dat wij hier niet te doen hebben met van-buiten-geleerde formaliteiten, maar dat deze uiterlijke vormen samenhangen met een diep religieus voelen.

Hoe een Russische moezjiek zich God voorstelt, in welke verhouding hij zich tegenover Hem voelt, ja, dat is niet zoo gemakkelijk te zeggen. Het is bij ons voor een Protestant al zoo moeilijk zich in te denken in het religieuse leven van een Katholiek, ja zelfs in dat van een anderen Protestant, wiens opvattingen maar weinig van zijn eigene verschillen. Wie zal dan verlangen, dat wij een zuivere voorstelling zouden hebben van wat er in een Russischen boer omgaat, als hij knielt - met het hoofd op den grond - voor een Maria-beeld? Maar zeker is het: dan voelt zijn ziel de nabijheid van zijn God, dan wendt hij zich tot den Allerheiligste met den vroomsten eerbied. ‘Men zegt wel,’ lezen wij in Dostojewskij's ‘Dagboek’, ‘dat het Russische volk slecht bekend is met het Evangelie en heelemaal niet met de grondstellingen van het geloof. En daaraan heeft men gelijk. Maar het kent Christus wel en Hem draagt het in zijn hart, van oudsher. Daaraan bestaat geen twijfel. Hoe is nu een waarachtige voorstelling van Christus mogelijk zonder kennis van 't geloof? Dat is een andere kwestie. Maar het innige kennen van Christus en de waarachtige voorstelling van Hem bestaat in volmaakte zuiverheid. Deze wordt van geslacht op geslacht overgeleverd en is samengegroeid met het hart van de menschen. Misschien is Christus het eenige voorwerp van liefde van het Russische volk en het heeft Zijn beeld lief op zijn eigen manier, d.w.z. tot lijdens toe. Op den naam van “prawoslawnyj” (“recht-geloovig, orthodox”), d.w.z. waarachtiger belijder van Christus dan alle anderen, daarop is het meer dan op iets anders trotsch. Ik herhaal het, men kan heel veel weten, zonder zich ervan bewust te zijn.’

Dat innig religieuse valt ons op, als wij ons in Rusland ophouden, het treft ons ook, wanneer wij Russische boeken lezen. Een van de allermooiste schetsen van Gorkij is ‘Gewezen menschen’. Hiermee zijn wezens bedoeld, die eens het recht hadden den naam ‘menschen’ te dragen, maar nu zoo diep gezonken zijn, dat zij nauwelijks meer zoo genoemd kunnen worden; maar ook die menschen spreken van God, met een aandoenlijke vroomheid. Dezelfde Gorkij heeft een vrij langen roman geschreven, getiteld ‘Drie’. In 't begin van dat boek komt een oude voddenraper voor, Jeremej. 's Avonds als hij thuis komt, verzamelen zich de kinderen uit de buurt om hem heen, en dan vertelt hij hun een sprookje. Maar een heel ander soort van sprookje, dan zooals wij ze hier gewoonlijk hooren: ‘Er was eens een land, waar een “farmason” (franc-maçon, bij 't Russische volk = “vrijdenker”), een ketter geboren werd. Hij was een zoon van onbekende ouders, die om hun zonden door den Alzienden Heer God gestraft waren met zulk een zoon’. Terwijl een traan over zijn wangen loopt, gaat hij

voort: ‘En hij gedroeg zich onbeschaamd, deze kettersche zoon: in Christus geloofde hij niet, hij had Gods Moeder niet lief, liep de kerk voorbij zonder zich te buigen, aan zijn vader en moeder was hij ongehoorzaam.’ - Geen schrijver heeft de eenvoudige vroomheid van het Russische volk zoo mooi beschreven als Tolstoj, geen ander heeft zoo duidelijk de tegenstelling tusschen het natuurlijke geloof van den moezjiek en de schijn-vroomheid en het ongeloof van zooveel intellectuels doen uitkomen. Ieder, die dat heerlijke boek heeft gelezen, dat heet ‘Kindsheid, jeugd en jongelingschap’, zal zich het hoofdstuk herinneren, waar boven staat ‘Grisjka’, en dat ons beschrijft, hoe de auteur als kind met zijn broertjes en zusjes een vromen pelgrim, Grisjka, die voor een nacht in hun huis sliep, is gaan beloeren, terwijl hij 's avonds meende geheel alleen te zijn met zijn God. De kinderen hadden gedacht, zich eens vroolijk te kunnen maken over Grisjka; maar inplaats daarvan komen zij diep onder den indruk van die uitingen van ongeveinsde vroomheid, die hun hoogtepunt bereiken in de laatste woorden van het gebed: ‘Uw wil geschiede!’, waarbij Grisjka met het voorhoofd den grond aanraakt en begint te snikken als een kind. Nooit heeft de schrijver dat tooneel vergeten, en als hij, ouder geworden, de herinneringen van zijn jeugd te boek stelt, vinden wij o.a. deze ontboezeming: ‘O, groote Christen Grisjka! Uw geloof was zoo krachtig, dat gij de nabijheid van God voelde; uw liefde zoo groot, dat de woorden van zelf van uw lippen vloeiden, - gij controleerde ze niet met uw denkend verstand... En welk een lof bracht gij aan Zijn grootheid, toen gij, geen woorden vindende, onder tranen u op den grond neerstortte.’

Natuurlijk brengt die vroomheid van het volk geen geheele onthouding van zonde en van misdaad mee; neen, de lagere klassen van de maatschappij leven evenmin onberispelijk als de hoogere; maar bij deze laatsten vindt men veel ongeloof, terwijl de eersten nooit ophouden te voelen, dat er een God bestaat, die weet en ziet, al wat zij doen en oordeelt over hun handelingen, ‘zoodat’, zegt Dostojewskij door den mond van den ‘starets’: ‘ons volk nooit ophoudt met aan de waarheid te gelooven’; en even verder: ‘Maar Rusland zal door den Heer gered worden, zooals Hij het reeds meermalen gered heeft. Van het volk zal die redding uitgaan, van zijn berustend geloof. Vaders en leeraren, behoedt het geloof van het volk.’

En inderdaad blijft ook in onze dagen de Russische natie geloovig. Misschien zijn er in Petersburg en in eenige andere centra van industrie vrij veel menschen uit het volk, die gebroken hebben met de oude tradities, maar zij vormen een minderheid, die geheel verdwijnt, als men ze vergelijkt met het ‘rechtgeloovige’ gros van de bevolking. Er zijn allerlei oorzaken, die dit religieuse fundament, waarop het geheele Russische volksleven berust, in stand houden. Ik zal hier niet veel daarover uitweiden, alleen wil ik een enkel woord zeggen over

den invloed, die van menschen als de ‘starets’ uit de ‘broeders Karamazow’ uitgaat.

Een type, dat in Rusland veel voorkomt, dat zijn mannen zooals Loeka uit Gorkij's ‘Nachtasyl’ (‘na dne’, d.w.z. ‘op den bodem’ heet het in 't Russisch) en vader Miron uit ‘Thomas Gordejew’ van denzelfden schrijver, vrome oude menschen met veel ervaring, die rondreizen door hun land, overal een goeden invloed uitoefenend op ieder, met wien zij in aanraking komen. Een verwante categorie van menschen zijn de ‘startsy’: zij zijn veel minder talrijk, maar hun invloed is nog veel grooter. In het artikel ‘Wlas’, dat ik al eenige malen aanhaalde, spreekt Dostojewskij ook over deze ‘startsy’. In de ‘broeders Karamazow’ is hij nog veel uitvoeriger er over. Ik citeer hier liever deze korte karakteristiek uit ‘Wlas’: ‘In Rusland zijn er, naar men zegt, ook tegenwoordig nog hier en daar in kloosters een zeker soort van asceten, heilige monniken, die raad geven aan de menschen. Of deze instelling goed is of slecht, of die monniken noodig zijn of niet, - dat wil ik op dit oogenblik buiten beschouwing laten: niet daarvoor heb ik de pen opgenomen... Deze raadgevende monniken moeten soms een groote ontwikkeling bezitten en een groot verstand; dat vertelt men althans van hen; ik weet er niets van. Men zegt, dat er sommige gevonden worden met een verbazingwekkende gave - om zoo te zeggen - om door te dringen in de ziel van een mensch en die te beheerschen. Sommige zulke personen, zegt men, zijn bekend door heel Rusland, dat wil zeggen, aan ieder, die ze noodig heeft. Laten wij aannemen, dat er een zekere “starets” woont in het gouvernement Cherson: welnu, tot hem komen, soms zelfs te voet, menschen uit Petersburg, uit Archangelsk, uit den Caucasus en uit Siberië. Die komen dan natuurlijk met een door vertwijfeling gefolterde ziel, die op geen genezing meer hoopt, of met zoo'n vreeselijken last op het hart, dat de zondaar er niet meer over spreekt met zijn biechtvader, - niet uit vrees of uit wantrouwen, maar eenvoudig omdat hij absoluut geen hoop meer heeft op behoud van zijn ziel. Hoort hij dan van zoo'n raadgevenden monnik, dan gaat hij dadelijk naar hem toe.’

Zoo'n man is ook de ‘starets’ Zosima, de leeraar van Aljosja Karamazow. Lange jaren heeft hij omgegaan met het volk; gedurende al dien tijd heeft hij de intiemste geheimen aangehoord van ongelukkige medemenschen, hun smarten gelenigd en hun troost meegegeven voor hun verdere leven. Het is te begrijpen, dat zoo iemand een invloed heeft, waarmee zich die van den bekwaamsten volksmenner niet vergelijken laat. En ook begrijpen wij nu, hoe de ‘starets’ uit de kloosters de redding, de geestelijke wedergeboorte van zijn volk verwacht: hier worden in zuivere reinheid de waarheid Gods en het beeld van Christus bewaard en als de tijd daarvoor gekomen is, dan zal het van hier uit worden getoond aan de afgedwaalde wereld. ‘Uit ons midden zijn van ouder tot ouder de krachtige werkers onder het volk voort-

gekomen; waarom kan dat ook nu niet zoo zijn?... Van het volk komt de redding van Rusland. Het Russische klooster is van ouds één geweest met het volk... Het volk gelooft op onze manier en iemand, die iets groots tot stand wil brengen en die niet geloovig is, kan bij ons in Rusland niets uitrichten, zelfs al is hij oprecht van hart en al heeft hij een geniaal verstand...'

Hoe is nu de opleiding van den 'starets' geweest? Heel anders dan men verwachten zou. Hij is niet, zooals Aljosja Karamazow, als jongmensch in een klooster gegaan, omdat hij toen reeds zich wou afkeeren van de boosheid van deze wereld van menschen. Op dien leeftijd was hij cadet en kort daarna begon hij zijn loopbaan als officier. Maar toen kwam er een plotselinge omkeer in zijn leven. - Indertijd had hij een broer gehad, die eerst los en lichtzinnig had geleefd, maar daarna, toen hij leed aan een slepende ziekte, die ten slotte eindigde met zijn sterven, in een rustige, vrome stemming was gekomen; telkens had deze toen o.a. het denkbeeld uitgesproken, dat ieder mensch verantwoordelijk is en 'schuldig' voor allen. Waarom is er toch twist in de wereld? vroeg hij; waarom doet ieder niet zijn best om het algemeen geluk op aarde grooter te maken? dat moet het hoogste en eenigste doel van den mensch zijn. En zelf vroeg hij aan allen vergiffenis, dat hij zoozeer was te kort geschoten in de vervulling van dien noodzakelijken plicht, en dat hij maar zoo'n klein deel had afgedaan van de schuld, die hij aan alle menschen had te betalen. Eindelijk sterft de zieke, maar aan zijn huisgenooten komt zijn beeld herhaaldelijk weer voor den geest, met die kalme, rustige uitdrukking op het gezicht. Zijn broer herinnert zich vooral levendig een van de laatste dagen van zijn leven, toen in den avond de zieke hem aan zijn bed riep, hem op den schouder klopte, hem een tijdlang vriendelijk aankeek en toen ten slotte zei: 'Nu, ga nu heen, ga spelen en leef in mijn plaats.' - Maar hoe'n diepen indruk ook de ziekte en de dood van zijn broer op hem gemaakt hebben, hij leeft niet anders en niet beter dan andere jongelui van zijn leeftijd en stand, totdat, als hij een tijdlang officier is, op eens de invloed van zijn gestorven broeder hem tot een geheel ander mensch maakt.

De onmiddellijke aanleiding tot dien ommekeer in het leven van den jongen man is deze: hij heeft twist gezocht met een landeigenaar, die kort geleden getrouwd was met een dame, op wie ook hij zelf verliefd was, of liever: op wie hij zich heel graag wou wijsmaken, dat hij verliefd was. Hij daagt den landeigenaar uit tot een duel. Den avond voordat dit plaats zal hebben, komt hij in een ontevreden en booze stemming thuis, en in een vlaag van woede geeft hij zijn oppasser Afanasij een paar slagen in zijn gezicht. Dat was wel reeds vaker gebeurd, maar nooit had hij het met zoo'n 'dierlijke ruwheid' gedaan. De oppasser laat zich slaan en verdedigt zich niet eens; dat is trouwens niets te verwonderen, want zoo slaafsch onderworpen waren vooral in

dien tijd nog de Russische bedienden in 't algemeen. Heel vroeg in den morgen wordt onze luitenant wakker, het is een prachtige ochtend in Juni, de zon gaat juist op, een heerlijk gezicht! Maar de jonge man voelt zich gedrukt, zooals nooit te voren. Waarom? Niet om het duel, omdat hij misschien het bloed van een medemensch zal vergieten. Althans niet in de eerste plaats daarom; maar wel om zijn handelwijze tegen Afanasij. Als 40 jaar later de 'starets' aan zijn vrienden verhaalt, wat er op dien morgen in hem omging, dan doet hij het met deze woorden: 'Plotseling zag ik alles opnieuw voor mij, alsof het voor den tweeden keer weer gebeurde: hij staat voor mij, en ik zwaai mijn arm en sla hem recht in het gezicht, maar hij houdt zijn hand op den naad van de broek, het hoofd rechtop, met uitpuilende oogen, net of hij in 't gelid stond; hij siddert met elken slag en durft zijn handen niet eens opheffen om ze voor zijn gezicht te houden, - en kijk, tot zoo iets kan een mensch komen, zóó slaat de eene mensch den anderen! Wat een misdaad! 't Was alsof een scherpe naald dwars door mijn ziel boorde. Als ik daar sta, duizelt het mij, en 't zonnetje schijnt, de blaadjes van de boomen zijn blij en schitteren, en de vogeltjes, de vogeltjes, die loven God... Ik bedekte mijn gezicht met beide handen, viel neer op mijn bed en begon luid te snikken. Op dat oogenblik herinnerde ik mij mijn broer Markel, en de woorden, die hij vóór zijn dood tegen de bedienden zei: "Mijn beste, lieve vrienden, waarom dien jullie mij, waarom heb jullie mij lief, ben ik het dan waard, dat ik gediend word?" Ja, ben ik dat waard? Die gedachte schoot mij op eens door het hoofd. Ja inderdaad, waarom ben ik zooveel waard, dat een andere mensch, net iemand als ik, geschapen naar Gods beeld, mij moet dienen? En met kracht drong toen voor 't eerst van mijn leven die vraag tot diep in mijn geest door. "Moederlief, mijn lieveling, iedere mensch heeft - weet dat wel - schuld voor allen en om den wille van allen, de menschen weten dat alleen maar niet, maar als ze 't eens begrepen - dan leefden wij dadelijk in een paradijs!"(*). "Mijn God, zou dat soms niet waar zijn?" snikte ik en ik dacht: inderdaad drukt op mij een schuld voor alle menschen, en op mij misschien meer dan op allen, en misschien ben ik slechter dan alle menschen op de wereld! En op eens zag ik de volledige waarheid voor mij, in een helder licht. Wat ga ik doen? Ik ga een goed, verstandig, edel mensch doodschieten, die niets tegen mij misdaan heeft, en zijn vrouw zal ik daardoor voor eeuwig haar geluk ontnemen, ik zal haar folteren en dooden.'

Ik zal nu niet verder beschrijven, hoe de jonge man vergiffenis vraagt aan zijn oppasser, hoe hij, als het duel zal beginnen, weigert op zijn vijand te schieten, hoe deze eerst boos wordt, maar daarna het nobele en eerlijke optreden van zijn tegenpartij begrijpt, enz. Volkomen natuurlijk spreekt hij dan over het geval met ieder, dien hij

(*) Ook dit zijn woorden van zijn broer Markel.

ontmoet: de man, dien iedereen kende als een onbeteekenenden, loszinnigen jonkman, is plotseling veranderd in een volkomen eerlijken, ernstigen mensch; met een schijnbare naïveteit spreekt hij zijn ideeën uit en dat promoveert hem tot een mode-mensch; in de hoogere kringen is hij een welkome gast, en met vriendelijkheid ontvangt men overal den 'zonderling'. De omvang van mijn opstel staat mij niet toe, dit mooie deel van den roman uitvoerig te vertellen, en ik zal heelemaal niet spreken over dat heerlijke hoofdstuk: 'De geheimzinnige bezoeker', dat niet alleen psychologisch zoo mooi en zoo zuiver is, maar ook zoo verheffend van inhoud; mij dunkt, als iemand slechte, gemeene gedachten bij zich voelt opkomen, kan hij moeilijk een betere remedie daartegen aanwenden, dan de lectuur van dit hoofdstuk van 'de broeders Karamazow', dat de geschiedenis van dien sympathieken 'bezoeker' behandelt, die door 't voorbeeld van den luitenant tot een edele heldendaad wordt gevoerd, en die tegelijk zijn jongen vriend nog een grooter energie geeft, om voort te gaan op den ingeslagen weg. De 'starets' eindigt het verhaal van zijn jeugd aldus: 'Weldra (nl. na den dood van den "geheimzinnigen bezoeker") verliet ik de stad voor goed, en vijf maanden later werd ik door God den Heer waardig gekeurd, om het heerlijke, vaste pad te betreden, terwijl ik den voor mij onzichtbaren vinger zegende, die mij zoo duidelijk dit pad had gewezen. Maar Michaël, den grooten martelaar, den slaaf Gods, gedenk ik in mijn gebeden tot op dezen dag toe dagelijks.'

Wat ons in dit verhaal opvalt, dat is de groote overeenkomst met het leven van Tolstoj. Het is waar: hier is er sprake van een plotselinge bekeering, terwijl bij Tolstoj de ontwikkelingsgang geleidelijker is; maar niettegenstaande dat blijft de overeenstemming groot: in beide gevallen hebben wij te doen met een jeugdigen man van de wereld, die ten slotte de afgoden van deze menschenwereld afzweert en op een heiliger manier wil meewerken tot het algemeen geluk, nl. door de oorspronkelijke, onvervalschte Christelijke leer in praktijk te brengen. Velen van ons zullen Tolstoj, al hebben zij ook den diepsten eerbied voor hem, beschouwen als een soort zonderling, en onder de Russische 'intellectuels' zijn er verscheidene, die er evenzoo over denken; zij bewonderen Tolstoj als psycholoog en als romanschrijver, maar voor den idealist, voor den Christen Tolstoj voelen zij in de eerste plaats een soort van medelijden. Hoofdzakelijk komt dat daardoor, dat die 'intellectuels' zelf vervreemd zijn van hun volk: als zij de leer van Tolstoj bespottelijk vinden, protesteeren zij daarmee tegelijk tegen veel, wat tot het heiligste geloof van de orthodoxe Russische natie behoort. Niet alleen is de persoonlijkheid van Tolstoj typisch Russisch, maar ook stemt zijn leer in hoofdzaak overeen met het geloof van zijn volk; alleen zijn hier de gedachten duidelijker geformuleerd dan in het hart van den man uit het volk, waar zij in veel vager vorm leven.

In 't algemeen kan men zeggen, dat de Tolstoïaansche ideeën echt

Russisch zijn. Achtereenvolgens heb ik de personen van de drie broeders Karamazow, Dimitrij, Iwan en Aleksej, beschreven. Bij alle drie troffen wij echte Christus-ideeën aan, maar bij den eerste stond hiertegenover ‘het ideaal van Sodom’, bij den tweede de demon van cynischen twijfel, terwijl de derde, de leerling van den vromen ‘starets’, den echten onvervalschten Christelijken zin heeft, die, zooals Dostojewskij beweert, eens Rusland zal ‘redden’.

Zou dat mogelijk zijn? Wij zijn allicht geneigd, die vraag ontkennend te beantwoorden. Wij kunnen ons moeilijk een samenleving voorstellen van menschen, die allen gelijk zijn aan den ‘starets’ of aan Aljosja Karamazow, die allen zòò sterk hun verantwoordelijkheid voor de heele menschheid tegenover God voelen. Menigeen zal met Dimitrij klagen, dat in dien ongelukkigen menschengeest tegelijk het ideaal van Sodom en dat van de Madonna voorhanden zijn, anderen zullen zeggen: ‘Wees gelijk de Groot-Inquisiteur’, zooals Iwan denkt op de meest sceptische momenten van zijn leven, - hoewel het waar is, dat de meeste menschen niet tot dezelfde consequenties gaan als een Karamazow. Maar nog altijd zijn er idealisten, die gelooven aan de komst van een godsrijk op aarde; en juist in Rusland zijn de uitingen van dat idealisme heel eigenaardig, volkomen in overeenstemming met het Russische volksgeloof. Men verklaart dikwijls het streven van Tolstoj voor een utopie, maar eigenaardig is het toch, (hierboven zei ik dat al), dat twee geniale kenners van de menschelijke ziel en in de eerste plaats van hun eigen volk, Tolstoj en Dostojewskij, beiden heilig overtuigd zijn van de mogelijkheid van een wedergeboorte van de menschheid in den geest van Christus, terwijl Dostojewskij herhaaldelijk er van spreekt, dat die wedergeboorte zal uitgaan van dat volk, dat het beeld van Christus het zuiverst bewaart in zijn hart, van het Russische volk.

Wanneer wij aan de vreeselijke gebeurtenissen denken, die wij in den laatsten tijd in Rusland zien plaats hebben, dan zijn wij geneigd om te meenen, dat dat volk verder van den Christelijken ideaalstaat verwijderd is dan één ander. Maar wij mogen één ding niet vergeten: noch de regeering noch de revolutionnairen kunnen vertegenwoordigers van den volksgeest genoemd worden. Het is zeer goed mogelijk, dat in sommige centra, zooals Petersburg, een deel van het lagere volk een tijdlang meedoet aan revolutionnaire woelingen; maar het gros van het volk heeft nog altijd dezelfde ideeën, voelt nog altijd net zoo als het al zooveel eeuwen gedaan heeft. De ‘moezjiek’ houdt van filosofeeren, nog veel meer dan de lagere volksklassen in andere landen; ieder, die Gorkij kent, weet, met welke eigenaardige onderwerpen zijn ‘blootvoeters’ e.dgl. zich bijwijlen bezig houden. Ik herinner mij bijv., bij hem een gesprek gelezen te hebben over de vraag, of de Russische natie misschien vervloekt is door God: immers, in den bijbel lezen wij van Israëlieten, Filistijnen, Ammonieten enz., maar niet van ‘Russen’. Kent God dan dit volk niet? En over die vraag tobben die ‘gewezen

lieden', en zij bedroeven zich, als zij geen oplossing kunnen vinden. - En het aantal onderwerpen, waarover de 'moezjieks' filosofeeren, is legio. Maar hieronder hooren niet die quaesties, die op de staatkunde van het rijk en op de onderlinge verhouding van de standen betrekking hebben. Het kan gebeuren, dat een 'moezjiek' of zelfs een groot aantal 'moezjieks' bij gelegenheid zijn meening eens uitspreekt over dergelijke vraagstukken, en dan kunnen zulke uitlatingen zelfs ultramodern zijn, maar dit raakt toch niet hun fundamenteele levensprincipes. Het is dan ook opvallend, hoe vaak bij den onontwikkelden volksman niet minder sterk dan bij den 'intellectuel' dergelijke denkbeelden om zoo te zeggen met den dag veranderen; - maar hun religieuse grondideeën blijven niettegenstaande dat ongeschokt.

Het komt mij voor, dat Dostojewskij groot gelijk heeft, wanneer hij (vooral in zijn 'Dagboek' doet hij dat) de hoofdoorzaak van al de ellende van zijn vaderland zoekt in de vervreemding van het volk, die men aantreft bij zooveel intellectuels. Zij kennen de ideeën en idealen niet, waaraan de groote massa van het volk gelooft; vandaar is hun samenwerking met het volk niet mogelijk; menigen 'moezjiek' maken zij het spoor heelemaal bijster, af en toe lijkt het, alsof zij er in zullen slagen van Rusland iets anders te maken, dan het al zooveel eeuwen geweest is. Maar daar staat dit tegenover: al twee eeuwen lang wordt er naar gestreefd, om Rusland Europeesch te maken, en nog altijd is het volk gebleven zooals het was. Wat de inrichting van het bestuur aangaat, hebben Peter de Groote en zijn 'verlichte' opvolgers Europa tot model genomen; alleen hebben zij veel dingen heel sterk overdreven. Maar het Russische volk is gebleven zooals het vòòr Peter was. En in onzen tijd vinden wij iets dergelijks: er wordt geen nieuwe leer, op staatkunde of economie betrekking hebbende, ergens in Europa uitgedacht, of eenige Russen maken die tot de hunne, met de noodige overdrijving; en menigeen wil ook probeeren, zoo'n leer in practijk te brengen, m.a.w. de natuur van zijn volk te buigen naar de theorieën van hem zelf; 't gevolg van al die pogingen is: een nog grooter verwarring. En ondertusschen blijven de volksaard en de volksideeën zooals zij waren.

Hoe zou het nu in de toekomst gaan? Niemand, die op die vraag een antwoord kan geven. Maar laten wij, als wij hierover nadenken, niet vergeten, dat er in onze dagen één religieus-economische richting bestaat, die niet uit West-Europa komt, maar uit Rusland, nl. die richting, die de ideeën van Tolstoj huldigt. Deze ideeën heeft Tolstoj niet zelf gemaakt, ook heeft hij ze niet als 't ware opnieuw ontdekt in de evangeliën; neen, hij heeft ze gevonden in zijn onmiddellijke omgeving, zij zijn meer en meer tot rijpheid bij hem gekomen, naarmate hij beter zijn eigen volk leerde kennen. En evenzoo is het Dostojewskij gegaan: beiden verwachten en hopen, dat deze ideeën,

die van het onvervalschte Christendom, aan de wereld redding zullen brengen, en wel in de eerste plaats aan Rusland zelf.

Zou dit mogelijk zijn? Wie zal daarop een antwoord geven? Hoe meer wij ons verdiepen in de toestanden en ideeën van het Russische volk, hoe meer wij zien, dat daarginds alles geheel anders gaat dan bij ons en hoe minder wij begrijpen, wat de toekomst daar kan brengen. Rusland is en blijft een raadsel voor ons, en het blijft het ook voor zich zelf. - Als wij zien, tot welke geheel onverwachte en onberekenbare handelingen een Rus dikwijls komt, blindelings gehoorzamende aan de ingevingen van zijn 'breede natuur', dan verbazen wij ons daarover; maar wij moeten niet denken, dat de ongelukkige zelf beter dan wij begrijpt, wààrhèèn hij wordt gedreven door die fatale kracht, die hem voortstuwt. En wat voor het individu geldt, is ook van toepassing op de natie in haar geheel; wat de toekomst aan dit volk zal brengen, dat is een raadsel, dat noch dat volk zelf noch wij kunnen oplossen; 't is, alsof het wordt voortgedreven door een ondoorgrondbare, goddelijke kracht, naar een onbekend doel. Maar laat ik liever dan mijn eigen woorden te gebruiken, dit opstel eindigen met die heerlijke passage, waarmee Gogol het eerste deel van zijn 'Doode Zielen' besluit. De schrijver vertelt ons, hoe Tsjitsjikow met zijn 'trojka', d.i. een wagen met een driespan er voor, wegrijdt. Hij geniet van de teugellooze vaart, waarmee de 'trojka' - echt op z'n Russisch - voortsnelt over de vlakte. En dan lezen wij het volgende: 'En welke Rus houdt niet van snel rijden? Hoe zou 't mogelijk zijn, dat hij er niet van hield, hij, wiens grootste hartstocht is: de bedwelming van het vrij-zich-voelen? Zou hij niet bij wijlen zeggen: 'Laat nu alles naar den duivel loopen'? Zou hij niet houden van snel rijden? geeft hem dat niet een wonderbaar gevoel van triomf? Het is, alsof een onbekende kracht u op haar vleugels heeft genomen; zelf vliegt ge en alles vliegt: de mijlpalen vliegen, de kooplui vliegen, als ze u tegemoet rijden op den bok van hun 'kibitki', het bosch vliegt, aan beide zijden van den weg, met zijn donkere rijen dennen en sparren, met zijn bijlslagen en zijn ravengekras; de heele weg vliegt, verdwijnend in de onbekende verte; en er ligt iets vreeswekkends in dat snelle voorbijvliegen; de voorwerpen doemen op en verdwijnen; ge ziet ze nauwelijks; alleen de hemel boven uw hoofd en de lichte wolken, en de maan, die er doorheen breekt, alleen die lijken u onbeweeglijk. O, trojka, vogel-trojka! Wie heeft u uitgevonden? Natuurlijk, alleen bij een flink volk was het mogelijk, dat gij ontstondt, - in een land, dat niet met een kleinigheidje tevreden is, maar dat zich effen en breed heeft uitgebreid over de halve wereld, waar ge het maar eens moest probeeren de mijlpalen te tellen, tot het u schemert voor de oogen. En nu moet men niet denken, dat de wagen kunstig is gemaakt: men vindt hier geen ijzeren schroeven; neen, trojka, vlug, in een oogenblik zijt gij zoo maar alleen met bijl en beitel in elkaar getimmerd door een handigen boer uit Jaroslawlj. De voerman draagt

geen Duitsche koetsierslaarzen: hij heeft een baard en handschoenen, en hij zit - de duivel mag weten waarop. Maar hij staat even op, zwaait zijn arm, heft een liedje aan - en als de stormwind vliegen de paarden vooruit, de spaken in de wielen zijn niets dan één effen cirkel: een oogenblik siddert de weg, de voetganger blijft angstig staan en even hoort men een gil - voorbij is de trojka, voorwaarts, voorwaarts!... En nu ziet men haar nog heel in de verte: een stofwolk, en een punt, dat verdwijnt aan den horizon.

'En gij, Rusland, ijlt gij niet evenzoo voort als een flinke, niet-in-te-halen trojka? Rook warrelt op van den weg onder u, de bruggen dreunen, alles blijft achter, vèr achter. De toeschouwer blijft staan, verrast door dit wonder Gods: was dat geen bliksemstraal, neergeslingerd uit den hemel? Wat beduidt die angst-verwekkende vaart? En wat voor een geheime kracht schuilt er in die paarden? Nergens heeft men ooit zulke paarden gezien. O, paarden, paarden! Wat zijt gij voor paarden? Wonen stormwinden in uw manen? Is er een waakzaam, scherp-luisterend oor in elk adertje van uw lichaam? Van boven hoort gij de bekende melodie en in eens, eendrachtig en allen te gelijk, stormt gij voort door de kracht van uw metalen borst, nauwelijks raakt gij met uw voeten de aarde, veranderd zijt gij in lang-uitgerekte strepen, die vliegen door de lucht, en voort gaat het, bezield door God!... Waarheen ijlt gij dan voort, Rusland? Geen antwoord! Het klokje klinkt met een wonderen toon; het giert door de lucht; de lucht splijt vaneen en wordt een storm; alles vliegt voorbij, wat er op de wereld is, en de andere volkeren en rijken wijken op zij, verschrikt, starend met schuine blikken, en laten voor Rusland den weg vrij.'

Goes.

N. VAN WIJK.

Anthropologische problemen.

Het gaat met den oorsprong der menschensoort Homo Europaeus evenzoo als met andere groote en belangrijke quaesties: objective zekerheid is niet of nauwelijks te geven; men mag blijde zijn, als een of andere hypothese zoo grooten graad van waarschijnlijkheid erlangt, dat men zeggen kan: zoo *kan* het geweest zijn, ja: zoo *zal* het misschien wel zijn geweest.

Noch Max Müller, noch Penka, noch Reinach of Lapouge hebben bij de wieg van Homo Europaeus gestaan; zij kunnen ons niet uit eigen waarneming het bericht zijner geboorte, de acte van den burgerlijken stand omtrent het ontstaan dezer soort komen brengen. Zelfs het jaar der geboorte is niet op een duizendtal jaren nauwkeurig te bepalen, alhoewel het vermoedelijk niet veel verschil zal maken, of men voor ons gebied met Geikie zes, dan wel met Penck, Lorié, E. Dubois en anderen slechts drie ijstijden aanneemt(*).

De oplossing is slechts door redeneering te benaderen, vooralsnog niet en waarschijnlijk nimmer langs den weg der directe waarneming mathematisch vast te stellen.

In dien gedachtengang deelde ik in *De Tijdspiegel* van Februari 1905 een en ander uit de onderzoekingen van Penka en De Lapouge over de quaestie van het ontstaan van Homo Europaeus mede.

Drie vragen vooral komen bij die quaestie te pas: de plaats waar, de tijd waarop, de voorouder waaruit de soort ontstaan kan zijn. Ik mag nog wel even herinneren, dat ik over het ontstaan van het *geslacht* Homo in het geheel niet geschreven heb; *die* quaestie lijkt mij inderdaad nog niet rijp.

Omtrent *de plaats waar* Homo Europaeus ontstaan kan wezen, geeft eerst de *zoölogie* ons eene aanwijzing. Men brengt het actueele verspreidingsgebied eener soort in kaart. *In casu* is het niet al te moeilijk

(*) Wie met de indeeling van Geikie niet meegaan, beschouwen de door hem aangenomen drie jongste ijstijden slechts als phasen van de geheele terugtrekking van het landijs. Tot en met den derden ijstijd gaan de geologen dus accoord (de minderheid, die nog aan de eenheid van het ijstijdvak gelooft, niet medegerekend); het verschil tusschen Geikie en de andere geologen is niet veel meer dan een verschil in opvatting; wat de een schommelingen of phasen na den derden ijstijd noemt, wordt door den ander als eene reeks van nog twee of drie glaciale en twee interglaciale perioden van secundaire beteekenis betiteld.

dit bovendien historisch-geografisch te doen, daar men tot in voorhistorische tijden tal van veroveringstochten van Homo Europaeus kan nagaan. Welnu, zoowel het centrum der huidige verspreiding van Homo Europaeus, als het centrum zijner vele historische en praehistorische zwerftochten ligt ongeveer in Noord-West-Europa. Een zoöloog begint dan met ook daar zijn ontstaan te zoeken.

Deze voorloopige aanwijzing wordt nu door eene physiologische argumentatie versterkt.

Homo Europaeus is sterk gedepigmenteerd. Het quantum pigment in epidermis, iris, haar, is beneden het normale, althans beneden het gemiddelde: de 'blanke, blauwoogige, blonde' menschensoort is, naar de teekenend-juiste uitdrukking van De Lapouge, een halve Albino. Op grond van uitvoerige vergelijkend-zoölogische studiën mag men eene licht lederkleurige huid, bruine oogen, zwart of bruin haar voor den mensch als normaal beschouwen. Homo Europaeus, de 'blanke', het 'bleekgezicht', is beneden dezen norm der pigment-distributie; Homo Afer, de neger, daar boven.

Zulke sterke depigmentatie nu is alleen mogelijk onder zeer getemperd licht.

Sterke insolatie bevordert de pigmentvorming; dit zien wij aan ons zelve in den zomer en aan de negers in Afrika.

Dezen gedachtengang werkte ik - aan de hand van De Lapouge - in mijn opstel van voor twee jaren uitvoerig uit.

Later deed Prof. Pekelharing te Utrecht mij nog een toen door mij niet gebezigd argument aan de hand: zal de transpiratie doel treffen, dan moet het vocht aan de huid *verdampt* worden; zoodra het vocht niet meer verdampt, maar *als vocht* langs de huid afvloeit (zweet), is het voordeel der transpiratie, de afkoeling, onvolkomen. De donkere huid der negers nu, waarvan men allicht zou vreezen, dat de ongelukkigen het daarin zoo warm hebben als wij in een zwart pak in den zomer, trekt zooveel zonnewarmte tot zich, dat daardoor een hoogere graad van *verdamping* tegenover een geringeren graad van afvloeiing van onverdampt *vocht* wordt bereikt. Die verdamping onttrekt dan weer warmte aan het lichaam en zoo voelen de negers zich juist lekker in hunne donkere huid.

Uit depigmentatie moet men dus concludeeren tot een zwak actinisch milieu, dus tot een klimaat met veel wolken en nevels, dus tot een gematigd en vochtig klimaat.

Deze argumentatie wordt versterkt door het lymphatisme van Homo Europaeus, den vochtrijkdom zijner weefsels, die mede op eene vochtige omgeving wijst.

Voor de verdere uitwerking dezer redeneering verwijs ik nu naar mijn vorig opstel.

Nu zou men met de school van Lamarck deze depigmentatie en dit lymphatisme kunnen beschouwen als het resultaat eener voortdurend erfelijk overgebrachte variatie in die richting.

Ik sluit mij liever aan bij de school van Darwin - Hugo de Vries en stel mij de zaak aldus voor:

Op een onbekend tijdstip P. geraakte eene onbekende soort X. in een onbekend gebied N. in eene mutatieperiode. Dit gebied N. echter had vochtig, nevelachtig, gematigd klimaat. De soort X. nu bracht, overeenkomstig de mutatietheorie, onderscheidene mutaties voort. Onder deze was eene gedepigmenteerde en lymphatische. Deze had *op die plaats en onder die omstandigheden* de beste levenskansen en bleef dus voortbestaan. In den loop der tijden kan de selectie dit gedepigmenteerde en lymphatische karakter nog wat verscherpt hebben en ziehier den huidigen en voorhistorischen Homo Europaeus.

Zoo is m.i. het ontstaan van Homo Afer in Afrika ook eerder aan mutatie met selectie dan aan langzame variatie toe te schrijven; want anders ziet men niet in, waarom bijv. ook de Maleiers onder den Evenaar niet op den duur in plaats van bruin zwart zouden zijn geworden.

Waar vindt men nu dit vochtige, nevelachtige gebied met gematigde temperatuur, waar eene gedepigmenteerde en lymphatische mutatie levenskans had?

Bij het zoeken naar dit gebied komt natuurlijk in de eerste plaats het verspreidingscentrum in aanmerking. Men verwerpt het verspreidingsgebied als ontstaansgebied der soort alleen dan, wanneer bewezen wordt, dat het dit niet *kan* geweest zijn. Maar integendeel: dit verspreidingscentrum, goed uitgerekend zoo wat ten Z.W. van Skandinavië liggend, vertoont heden ten dage de als noodzakelijk bevonden eigenaardigheid: gematigd, vochtig, bedekt klimaat.

Er is echter een tijd geweest, waarin dit gebied deze eigenaardigheid in nog veel sterkere mate dan thans vertoond heeft.

Dat was de periode na den derden ijstijd, waarin de Noordzee droog lag in haar meer zuidelijk gedeelte. Bij de voortdurende schommeling en daling, waarin dit deel van het aardoppervlak, althans na den derden ijstijd, is onderworpen geweest, moet het ten minste éénmaal zoo hoog zijn gerezen, dat een deel der Noordzee droog kwam. Vermoedelijk is het zelfs meer dan eenmaal en dan op verschillende wijzen gebeurd. Als een der vele argumenten voor eene *postglaciale* (na den derden ijstijd vallende) hoogere ligging van den Noordzeebodem kan de groote overeenstemming tusschen de flora's van Skandinavië en Schotland worden aangeteekend.

Op zoodanig geologisch nader te bepalen tijdstip (het kan wellicht tot op een duizend jaren nauwkeurig worden bepaald) verrees nu eene gedekte tafel uit de zee. Na, geologisch gesproken, zeer korten tijd moest dit gebied zich toch bedekken met eene malsche waterflora (de veenlagen zijn een 10 kilometer buiten de Belgische kust onder den tegenwoordigen zeebodem nog aangetroffen); land- en watervogels, zoet- en zoutwatervisschen, kleine mammiferen moeten het in grooten getale hebben bevolkt.

Wanneer treedt nu eene soort in eene mutatieperiode? De Vries sluit zich aan bij de migratietheorie van Moritz Wagner en antwoordt: waarschijnlijk dan, wanneer zij een nieuw gebied betreedt, waar zij rijkelijk voedsel vindt.

Welnu: fossiele menschensoorten waren reeds toen rondom aanwezig; het rijk van voedsel voorziene gebied verrees voor hen, uitnoodigend om in mutatieperiode te treden.

Welke soort nu de X, de vader van Homo Europaeus, geweest is, valt moeilijk te zeggen.

Wilser ziet er de soort van Crô-Magnon, de krachtig gespierde, rijzige, woeste Homo Spelaeus (Lapouge), door hem, Wilser, met verwarrende terminologie Homo Priscus genoemd, op aan. Lapouge heeft daartegen met het oog op de breede facies van Spelaeus (l'Aryen, bl. 179,181) bedenking, en stelt het ras van Chancelade, Homo Priscus, als vermoedelijken adscendent, hoewel niet als directen verwekker voor.

Deze Homo Priscus, in Frankrijk huizende, moet bij het geleidelijk weder warm worden van het klimaat na den derden ijstijd noordwaarts opgetrokken zijn, echter op den voet gevolgd door Homo Spelaeus, die, in Zuid-Frankrijk gevonden, waarschijnlijk uit Noord-West-Afrika afkomstig is.

Dit onderzoek naar het vaderschap is nu echter wel niet verboden, maar toch eene zeer verwikkelde geschiedenis. Aan het boveneind van den stamboom staat de Pithecanthropus Neanderthalensis (door Wilser Homo Primigenius herdoopt), aan het ondereind staan de drie gebroeders Homo Europaeus, Homo Afer en Homo Meridionalis of Mediterraneus, alle drie thans nog in leven. Tusschen deze beide uitersten is de stamboom echter onzeker. Het is niet waarschijnlijk (Lapouge bl. 174, 175) dat Homo Priscus (L.) uit P. Neanderthalensis is voortgekomen. Mogelijk is het voorts (Lapouge bl. 179) dat H. Spelaeus (L.) eene mutatie is van H. Priscus. (Hoe Wilser deze beide soorten onder de gemeenschappelijke benaming H. Priscus identificeeren kan, is mij niet duidelijk geworden.) Maar dan wordt het moeilijk, de philogenese verder te construeeren. Lapouge ziet zich genoodzaakt (bl. 186) drie nog onbekende typen N, N′ en N″ als *missing links* aan te nemen. Op deze onzekerheid heb ook ik in mijn vorig opstel in dit tijdschrift (1905, bl. 138-140) niet verzuimd te wijzen.

Wel echter heb ik getracht eene omstandigheid in het licht te stellen, die èn aan De Lapouge èn aan Hugo de Vries onbekend was gebleven: het samentreffen der theorie van eerstgenoemde omtrent tijd en plaats van het ontstaan der soort Homo Europaeus met de migratie-theorie van Moritz Wagner en de mutatie-theorie van De Vries.

Tot de absolute zekerheid der theorie van De Lapouge heb ik daaruit echter niet geconcludeerd.

Thans wil ik er aan toevoegen, dat de mutatietheorie van Hugo de Vries naar mijne meening in de anthropologie nog meer diensten kan

bewijzen dan de verhooging van den waarschijnlijkheidsfactor der hypothese van het ontstaan van Homo Europaeus in het 'Land van Latham'. Onder meer kan vermoedelijk van haar het licht uitgaan, waarbij eene bevredigende rangschikking der phylogenese der genoemde vijf of zes soorten zou kunnen worden verkregen.

Daaromtrent thans mijne meening te ontwikkelen, zou mij evenwel te ver voeren.

Twee jaar nadat ik de hierboven saamgevatte beschouwingen had gepubliceerd, valt nu in *De Gids* van Januari 1907 de heer Mr. S.R. Steinmetz daartegen uit, niet alleen op weinig juiste en min of meer oppervlakkige, maar ook op persoonlijke wijze(*).

Opdat nu de lezers van dit tijdschrift niet gelooven, dat ik hun lichtvaardig wat op de mouw heb gespejd, voel ik mij wel verplicht van dien uitval kennis te nemen.

Gaarne had ik mij verdedigd ter plaatse, waar ik aangevallen ben; maar de redactie van *De Gids* meende, mij de gelegenheid daartoe te moeten ontzeggen(†).

Minder nu om mij te beroepen op het oude rijmpje omtrent het 'kwaadaardige dier', waarvan gezegd wordt:

'quand on l'attaque il se défend,'

hetgeen Bismarck in de Rijksdagzitting van 6 Mei 1881 drastisch weergaf met te zeggen: 'Ich schlage wieder, wenn ich geschlagen werde', dan wel vooral uit deferentie jegens de lezers van dit tijdschrift, van welks inhoud mijn bescheiden deel door den heer Steinmetz

(*) Opdat de lezers van *De Tijdspiegel* ook over den vorm, waarin de heer Steinmetz zijn verschil van gevoelen kleedde, kunnen oordeelen, volge hier het tot mij gerichte stuk van zijn artikel:

'Voorloopig is het den leeken aan te raden, in stilte, zij het liefst met groote belangstelling, de vruchten van deze periode (van critisch onderzoek naar den oorsprong der Ariërs) af te wachten, die zij toch niet eerder kunnen doen rijpen. Door het onrijpe ooft te verspreiden, waartoe zij geenszins geroepen zijn, doen zij meer kwaad dan goed en loopen zij gevaar, de theorie ietwat belachelijk le maken.
Ik denk hier aan het opstel van den heer Mr. J.H. Valckenier Kips: "De oorsprong der Ariërs", Tijdspiegel 1905, waar hij den Europeeschen oorsprong der genoemde Ariërs als door alle vakmannen aangehangen voorstelt. Sophus Müller "Urgeschichte Europa's 1905" is nog geenszins van "le mirage oriental" overtuigd. Schrader's overzicht der verschillende theorieën in "Sprachvergleichung und Urgeschichte" 1906 p. 85-129 toont, hoe gering de eenstemmigheid is.
Ik verheug mij, dat de heer (Valckenier) Kips de waarde der selectie heeft ingezien, zooals uit p. 5 van zijn "Liberale Beginselen" blijkt; maar het gaat niet aan, gelijk hij daar passim doet, om de zeer quaestieuze theorieën van De Lapouge en de dwaasheden van Chamberlain als de wetenschap van den modernen tijd op te disschen. Hij vergeet ook, dat er geen arische rassen (p. 8 n.) bestaan, alleen arische talen.'
Volgt nog eenig vertoon van geleerdheid met enkele absoluut niet op mij toepasselijke staten. Deniker: 'Races et Peuples de l'Europe,' 1900, bl. 376; S. Reinach: 'L'origine des Aryens,' 1892, bl. 90.

(†) Mijn verzoek om in *De Gids* tegen dezen uitval van Mr. Steinmetz te mogen opkomen, was gedateerd 14 Januari 1907, toen mijn manuscript gereed lag; afwijzend antwoord kwam den volgenden dag.

op heusche wijze in verdenking is gebracht, wil ik de beweringen van dien geleerde even op den voet volgen.

In hoeverre de door mij medegedeelde theorie van De Lapouge ‘zeer quaestieus’ en met ‘onrijp ooft’ te vergelijken is, verzuimt de heer Steinmetz aan te toonen. Ik ben dus zeer tot mijn leedwezen niet in de gelegenheid, zijne bezwaren te toetsen, daar hij ze niet noemt.

De door den heer Steinmetz bij Chamberlain aangetroffen ‘dwaasheden’ hooren niet in dit verband thuis; ik kom daar later op terug.

Maar de heer Steinmetz volgt in zijne tegen mij gerichte bedenking eene andere methode dan die der redeneering: hij telt de stemmen, en zijn er nu afwijkende meeningen, dan schift of weegt hij niet, maar roept met zeker formeel onweerlegbare logica uit: ziet gij wel, er heerscht geen eenstemmigheid, de theorie is dus ‘quaestieus.’ Men kan het hem toegeven, maar zal dan toch moeten erkennen, dat men op deze wijze nooit verder komt.

Tegenover Mr. Steinmetz' stemmentellend beroep op gemis aan eenstemmigheid, veroorloof ik mij echter te verwijzen naar de uitspraak van Hirt (*Die Indogermanen*, Strassburg 1905, blz. 177): ‘Es lohnt sich heute nicht mehr, das, was man in früheren Jahren an scheinbaren Gründen für Asiën angeführt hat, noch kritisch zu widerlegen, da es allgemein anerkannt ist, dass diese alle völlig wertlos sind.’

Met verwondering zie ik Sophus Müller door Mr. Steinmetz tegen mij in het veld voeren. Deze strekt toch zijn onderzoek niet verder uit, dan tot den oorsprong der *cultuur* en laat het *ontstaan der soort* rusten(*). Hij abstraheert geheel van de anthropologische zijde van het vraagstuk. Waartoe haalt de heer Steinmetz hem er eigenlijk bij?

Ook is Mr. Steinmetz' literatuuropgave niet volledig. Prof. Penka's artikel in de *Pol. Anthr. Rev.*, (V, n°. 4, Juli 1906): ‘Neue Hypothesen über die Urheimat der Ariër’, gevolgd door eene polemiek met Much (Ibid. Oct. en Dec. 1906), had daaraan niet mogen ontbreken.

Zoolang dus de heer Steinmetz zijne bezwaren niet heeft kenbaar gemaakt tegen de natuurwetenschappelijke argumentatie, krachtens welke de oorsprong der Ariërs in gematigd, nevelachtig klimaat (in specie ‘het land van Latham’) gezocht moet worden, moet ik mij tot mijn leedwezen het genoegen van een debat met hem daarover ontzeggen.

Allerwonderlijkst echter deed mij de aan mijn adres gerichte beschuldiging aan, dat ik zou vergeten: ‘dat er geen arische rassen bestaan, alleen arische talen.’

Toen ik de plaats nog niet had nageslagen, waarop de heer Steinmetz deze beschuldiging grondt, leefde bij mij het vermoeden dat ik, om den lezer niet door eindelooze herhaling van den Latijnschen term Homo Europaeus te vervelen, mij voor een keer aan het gewone spraakgebruik was te buiten gegaan, door voor H. Europaeus den populairen term

(*) Dat drukt Sophus Müller, bekend archaeoloog, maar geen anthropoloog, zelf in den ondertitel van zijn werk uit: ‘Grundzüge einer prähistorischen Archäologie’.

Ariërs te bezigen, en dat de heer Steinmetz zulk eene plaats in der haast uit haar verband had gerukt.

Wat hij deed, is erger.

De locus delicti (voor zoover ter zake dienende) luidt:

'Germaan wordt hier evenals elders door mij naar populair spraakgebruik gebezigd voor Homo Europaeus, waaronder alle prae-historische en historische Arische rassen zijn te verstaan.'

In *de eigen woorden der plaats zelf* bezig ik dus den wetenschappelijken term Homo Europaeus, toon daardoor met het *anthropologische* begrip Homo Europaeus vertrouwd te wezen en mij *juist niet* op linguistische of ethnologische combinaties te baseeren.

En daar ik nu de afwezigheid van goede trouw bij den heer Steinmetz niet mag onderstellen, rest mij slechts de vraag, die ik niet dan aarzelend durf uitspreken, of de heer Steinmetz zelf wel met het begrip Homo Europaeus vertrouwd is, en of soms daaraan zijne vreemde misvatting is toe te schrijven?

Kon hij er anders overheen gelezen hebben?

In het lezen, trouwens schijnt de heer Steinmetz niet zoo sterk te zijn, als in het beschuldigen.

Indien de heer Steinmetz mijn artikel in dit tijdschrift over den 'Oorsprong der Ariërs' (1905), dat hij bestrijdt - laat mij de zaak bij den naam noemen: dat hij poogt belachelijk te maken, - had *gelezen*, dan zou hij op de *eerste* bladzijde bovenaan den volzin hebben aangetroffen: 'Taalvergelijking alleen is eene te zwakke en onzekere basis voor quaesties, die liggen op anthropologisch en geographisch-voorhistorisch gebied.' Het geheele artikel beweegt zich immers op natuurwetenschappelijken, geen oogenblik op linguistischen, of op ethnologischen grondslag.

Indien de heer Steinmetz, alvorens mij in het algemeen belang het zwijgen te willen opleggen, had willen kennis nemen van mijne in dit tijdschrift aan den 'Oorsprong der Ariërs' voorafgaande artikelen, dan zou hij (*Tijdspiegel* 1903, blz. 229, 234 en passim) onder andere ook deze uitspraak hebben kunnen vinden: 'De taal, die een volk spreekt, bewijst niets (scil. bewijst op zichzelf niets) omtrent het ras, waartoe het behoort.'

De uitval van den heer Steinmetz tegen mijn opstel over den 'Oorsprong der Ariërs' is eene quaestie van appreciatie, waar men ten slotte koel onder kan blijven. Die koelte des gemoeds bewaar ik bijv. ook bij de lofspraak van den heer Steinmetz, die er zich over verheugt, dat de heer Valckenier Kips de waarde der selectie heeft ingezien. Ik verheug mij, dat de heer Steinmetz zich verheugt. 'I am glad, that you are glad': de heer Steinmetz zal de Engelsche uitdrukking wel kennen. Maar zijne aantijging, dat ik schuldig zou staan aan verwarring tusschen linguistiek en anthropologie, tusschen 'rassen' en 'talen', is zoo wonderlijk, zoo ten eenenmale met wat ik inderdaad

schreef in strijd, zoo moeilijk te qualificeeren,.... dat ik daar ten slotte ook maar schouderophalend koel onder zal blijven.

Het meervoud 'rassen', dat ik bezigde, kan den overgang vormen tot de bespreking van een ander punt, dat mij ten slotte, over Mr. Steinmetz heen, tot Chamberlain en De Lapouge zal voeren.

Dat meervoud 'rassen' kon een puzzle van den heer Steinmetz zijn, bij zijne zeer eigenaardige opvatting omtrent de onderscheiding 'ras' of 'soort'.

Op de tweede bladzijde van zijn *Gids*-artikel (bl. 105) schrijft de heer Steinmetz:

'Laat mij dadelijk opmerken, dat (Finot) de beweerde menschenrassen m e r k w a a r d i g e r w i j z e alleen met dierlijke soorten vergelijkt en niet met dierlijke rassen, w a t t o c h m e e r v o o r d e h a n d l i g t.' (Spatieering van mij).

'Zou de ééne s o o r t mensch niet vele r a s s e n kunnen omvatten, zoo goed als ik ééne species hond?' (Spatieering van Mr. Steinmetz).

Welnu, dat Finot de beweerde menschenrassen met dierlijke *soorten* vergelijkt, is volstrekt niet merkwaardig en vergelijking met dierlijke *rassen* ligt alles behalve 'meer voor de hand'.

De overwegende meerderheid der deskundigen (de heer Steinmetz mag de stemmen zelfs *tellen*) twijfelt er tegenwoordig niet meer aan, dat het *geslacht* 'mensch' in *soorten* behoort te worden onderscheiden.

De woordkoppeling van den heer Steinmetz 'ééne soort mensch' is zelfs streng genomen naar wetenschappelijk spraakgebruik foutief.

Een hoogere-burgerscholier zou er voor berispt worden. Mensch = homo is, zelfs bij de nomenclatuur 'homo sapiens', het *genus* of geslacht, maar *niet* de *species.*

De heerschende meening onderscheidt thans dit *genus* Homo in meerdere *species,* waarvan er eene is: Europaeus, reeds door Linnaeus beschreven, eene andere: Alpinus, beschreven door denzelfden, en zoo verder.

Reeds in de dagen van De Quatrefages is deze strijd over de eenheid of veelheid van soorten binnen het geslacht Homo volstreden. De aanhangers der eenheid van soort beriepen zich vooral op.... het boek Genesis: als de menschheid uit één enkel menschenpaar was ontstaan, dan moest zij ook ééne soort vormen; nam men meerdere soorten aan, dan zou men het ontstaan uit één menschenpaar niet kunnen volhouden.

In die dagen viel toen de uitspraak: 'si le nègre et le caucasien étaient des colimaçons, tous les zoölogistes affirmeraient à l'unanimité, qu' ils constituent d'excellentes espèces.'

De Lapouge maakt de opmerking, dat men bij het determineeren van menschen geene andere methoden behoort toe te passen, dan die men ten aanzien van palmen, antilopen of kevers bezigt.

Vgl. De Lapouge, *Sélections Sociales*, blz. 12: 'Dans mes recherches sur l'amplitude de variation des espèces et sur les intervalles interspécifiques,

poursuivies surtout sur les coléoptères, j'ai constaté après examen de centaines de mille individus, que l'écart moyen se trouvait inférieur à celui de l'H. Europaeus et de l'H. Afer, à plus forte raison à celui de l'H. Europaeus et de l'H. Alpinus.'

Ik zelf wees als voorbeeld op de roofdierengalerij in elken zoölogischen tuin. Hoe gering zijn de verschillen b.v. tusschen tijgers, jaguars, panters. Toch zijn die verschillen voldoende om het geslacht *felis* in tal van soorten te onderscheiden.

En wien men nu ook raadpleegt, De Lapouge, of Wilser of Kraitschek of Bolk, om slechts enkelen te noemen, bij wetenschappelijke mannen bestaat niet de geringste twijfel meer aan de toepasselijkheid der Linnaeische nomenclatuur naar *genus* (Homo) en *species* (Europaeus, Alpinus, Meridionalis, Afer, enz. enz.) op den mensch.

Wenscht de heer Steinmetz thans nog van die nomenclatuur af te wijken, dan kan hij niet met een los en luchtig praatje volstaan, maar rust op hem de plicht te *motiveeren,* waarom hij de gebruikelijke methode verwerpt.

Met de luchthartigheid, waarmede de heer Steinmetz, *comme si de rien n'était,* nog altijd maar van 'menschenrassen' spreekt, een luchthartigheid m.i. zelfs in een *populair* geschrift als Mr. Steinmetz' *Gids*-artikel, ongeoorloofd, staat kennelijk in verband, wat hij schrijft op blz. 106-107.

'Zoo is het dan eigenlijk geen wonder, dat tot dusverre de anthroprologen er niet in geslaagd zijn de essentieele eigenschappenkoppels vast te stellen, met andere woorden de menschenrassen (lees menschensoorten) te bepalen.... Van Linnaeus tot Kollmann zijn dozijnen van indeelingen voorgeslagen, doch geen enkele is geheel bevredigend.'

Dat iemand, die de stemmen telt, in plaats van ze te wegen, zich door geene enkele indeeling 'bevredigd' voelt, is te begrijpen. De apodictische uitspraken 'zijn er niet in geslaagd' en 'is (niet) geheel bevredigend', hebben echter geene hoogere waarde dan de subjectieve opinie van den heer Steinmetz.

Er zijn inderdaad indeelingen, die ook mij niet bevredigen, b.v. de puur mechanische van Kollmann naar schedel, gelaat en haar, waardoor deze dan tot de opstelling van wonderlijke permutaties en combinaties komt onder de rubrieken chamaeprosopische dolichocephalen, leptoprosopische mesocephalen, enz. enz.

Men moet, dunkt mij, zoeken naar eene indeeling op *organische* grondslagen; en dan behoeft men niet lang te dwalen, want men vindt dan, practisch gesproken, in groote trekken aanstonds eenstemmigheid, enkele controversen omtrent détails daargelaten.

Als men b.v. de 'eigenschappenkoppels' van Homo Europaeus: langwerpige schedel, hooge gestalte, blond haar, blauwe oogen, enz. enz. mechanisch naast elkaar zet, kan men er in slagen, van die combinatie niets te begrijpen.

Groepeert men de eigenschappen organisch, dan krijgt men een anderen kijk op de zaak en vindt: Homo Europaeus onderscheidt zich door slanken bouw, vandaar: hooge gestalte, relatief lange ledematen, slanke romp (borst en lendenstreek), langwerpige schedel; - hij onderscheidt zich door depigmentatie, vandaar: blond haar, blauwe oogen, blanke huid; en zoo verder. Meerdere duidelijkheid verkrijgt men dan nog door vergelijking met Homo Afer en Homo Meridionalis.

Langs organischen weg *is* zoo feitelijk reeds grootendeels de indeeling van het menschengeslacht in soorten verkregen op eene wijze, die ernstige wetenschappelijke mannen bevredigt en tusschen hen tot geen twist over hoofdzaken meer aanleiding geeft.

Maar critiekloos naast elkaar stellen van allerlei rijpe en groene pogingen tot classificatie, zonder vergelijkend onderzoek naar hunne innerlijke waarde, dit acht ik.... zeer *onbevredigend.*

En heeft men nu de *soorten* van het geslacht Homo wetenschappelijk onderscheiden, dan kan men het oog niet sluiten voor het feit of de mogelijkheid van het voorkomen van variéteiten binnen de grens der soort.

Van de soort Homo Europaeus zijn de variéteiten het meest bekend; en er is, dunkt mij, geen bezwaar tegen om die variéteiten met het woord ‘rassen’ aan te duiden.

Van deze rassen van de soort Homo Europaeus zijn er heden ten dage ettelijke en zijn er ook vroeger vele geweest, al mag de heer Steinmetz met naïef aplomb verklaren, ‘dat er geen Arische rassen bestaan.’

Het determineeren dezer rassen is natuurlijk moeilijker dan het determineeren der soorten; en het is verre van mij om te beweren, dat op het gebied der rassen of variéteiten het terrein van alle controversen of onzekerheden gezuiverd zou zijn. Integendeel, in dezen détail-arbeid blijft nog veel werk te doen.

Maar er zijn wel voorbeelden te geven.

Met het onderzoek naar de bevolking van Engeland en Groot-Brittannië heeft zich o.a. Beddoe bezig gehouden. In Engeland leven: (in hoofdzaak) 1. afstammelingen van Homo Meridionalis, 2. Kelten, Homo Europaeus, var. Celtica (vóór-Christelijke invasie), 3. Germanen, Homo Europaeus, var. Germanica (invasies der Angelen en Saksen, Denen en Noormannen). Volledigheidshalve stip ik nog aan het ras van Borreby (Denemarken), kruising van H. Europaeus met H. Dinaricus, en merk ik op, dat de Noormannen onder Willem den Veroveraar allicht minder zuivere Germanen zullen geweest zijn, dan bv. de Angelen en de Saksen. Deze soorten en variéteiten hebben nu sinds eeuwen, naarmate de slagboomen tusschen de standen wegvielen, zich met elkaar vermengd. Niettemin zijn er krachtens de wet der regressie - en krachtens aristocratische afzondering (Pathos der Distanz, Nietzsche) - raszuivere exemplaren gebleven naast bastaarden. Zondert men nu de

bastaarden (halfbloeds, mestiezen) af, mijnentwege ook de Kelten en hunne bastaarden, dan *kunnen* de Germanen in den loop der eeuwen een specifiek Engelsch-Germaansch type hebben gekregen. Dit bedoelt blijkbaar Chamberlain (Grundlagen I, bl. 274), als hij van het 'Engelsche ras' spreekt. Men moet nl. Chamberlain lezen *in zijn verband* en *naar zijne bedoeling*, hetgeen voor sommigen moeilijk schijnt te zijn.

In ons land en in Noord-Duitschland zijn met zekerheid althans twee stammen van *Germanen* te onderscheiden: de Friesche en de Saksische; de Friesche stam: beenig, knokig, met adelaarsneus, karakteristiek voorbeeld graaf Moltke; de Saksen, voorkomende *in*, maar niet de geheele bevolking uitmakende *van* Utrecht, Gelderland, Overijsel, Groningen, Westfalen, Bremen, enz., niet zoo slank als de Friezen, iets breeder lijkend, met rechten neus.

In dit verband stuit ik op eene generalisatie van Mr. Steinmetz.

Op blz. 107 schrijft hij, dat de lichaamslengte toeneemt met vermeerdering van welvaart. Ik spreek het niet tegen. Het omgekeerde althans schijnt vast te staan. Maar dan laat hij daarop volgen: 'de toenemende lengte *onzer* recruten is *dan ook* een heuglijk teeken.'

Nu is inderdaad de lengte onzer recruten, over het Rijk door elkaar gerekend, gestadig toegenomen.

Maar zie nu eens naar de provinciesgewijs gerangschikte cijfers over 1901-1905:

Ik neem daaruit de 'lange mannen' van 1.73 M. en meer onder de recruten 1901-1905 (de geheele tabel vindt men in de Jaarcijfers).

Friesland	52,02 pCt.
Groningen	48,49 pCt.
Utrecht	48,38 pCt.
Noord-Holland	46,31 pCt.
Zuid-Holland	43,80 pCt.
Gelderland	43,55 pCt.
Overijsel	41,71 pCt.
Drenthe	36,95 pCt.
Limburg	34,20 pCt.
Zeeland	34,13 pCt.
Noord-Brabant	30,17 pCt.

Is nu de welstand in Friesland (let wel: *Friesland!*), dat bijna tweemaal meer lange mannen levert dan Noord-Brabant, in verrassende mate grooter dan in laatstgenoemde provincie?

Wat is de quaestie?

De provinciën, waar Homo Europaeus sterk vertegenwoordigd is, geven *derhalve* een sterker contingent lange mannen (die tevens veelal blond en blauwoogig zijn),

dan de provinciën, waar de bevolking veel elementen van den gedrongen gebouwden, brunetten Homo Alpinus bevat.

Toeneming der lengtemaat *kan* dus twee oorzaken hebben: vermindering der misère, die de bevolking klein hield, of vermeerdering van

het contingent Homo Europaeus. Welke van deze twee oorzaken het doet, of soms beide tegelijk, kan alleen nader onderzoek leeren.

Ik ga nu met de aanduiding van enkele variéteiten voort.

Dat er ook heden ten dage onder de Ariërs op zijn minst nog Germanen en Kelten voorkomen, en onder de Germanen nog weer verschillende ondertypen, hebben wij nu gezien.

Deze Kelten en Germanen zijn er beiden reeds in voorhistorische tijden geweest; eerstgenoemden zijn waarschijnlijk ouder.

Gaan wij nog iets verder terug, dan vinden wij eene andere interessante variéteit van Homo Europaeus, waarschijnlijk ook weer in onder-typen verdeeld: de oude Hellenen. Er is in de klassieke schrijvers eene zoo eerbiedwaardige reeks van getuigenissen, door kunsthistorische en ten deele ook cultuurhistorische overblijfselen bevestigd, omtrent de lichamelijke gesteldheid van dit geniale volk in zijn opkomst en bloei, dat het angstvallige woord 'waarschijnlijkheid' mij niet uit de pen wil en ik met gerustheid spreek van de *zekerheid,* dat de heerschende klasse in de Helleensche wereld tot en met hare bloeiperiode grootendeels uit Homo Europaeus bestond. Maar natuurlijk was dit eene andere variéteit dan de Germaansche.

Gaan wij nog een sprong verder terug, dan vinden wij in het oude Egypte de portretten en beschrijvingen van de zeeroovers, die omstreeks 4000 v. Chr. de Nijldelta bestookten: de Tamahoe. Homo Europaeus *pur sang*.

Nu zou men verder de alleroudste Romeinen, (Pelasgen, Achaiers enz. zijn onder de Hellenen begrepen), de Skythen, Thraken en Makedonen, de oude Perzen (Achemeniden), de Chaldeeën, de voorhistorische Egyptenaren kunnen behandelen. Dat doe ik in dit bestek niet.

Ik wilde er alleen in vluchtig overzicht op wijzen, dat de species Homo Europaeus zich in historische en voorhistorische tijden in verschillende rassen of variéteiten heeft vertoond en deze rassen wellicht nog wel hier en daar in ondertypen zijn te onderscheiden.

Nu de heer Steinmetz blijkbaar niet heeft begrepen, wat 'Arische rassen' zijn, dacht ik hem met dit overzicht genoegen te doen.

En hebt ge nu het ongeluk om uit eerbied voor het geduld van den lezer niet om den haverklap het Latijnsche woord Homo Europaeus te gebruiken, maar er nu en dan ook den populairen term Ariërs eens voor in de plaats te zetten... dan moogt gij vijf woorden van te voren den term Homo Europaeus nog hebben gebezigd: dat staat er voor Oost-Indisch dooven of ziende blinden; maar tegen 'Ariërs' verheft zich luid gekef, als stond de volle maan boven alle boerenhofsteden.

Arya's waren eene Iranische, resp. eene Indische kaste, heet het dan; hoe kunnen er dan ooit Ariërs in Europa zijn geweest?

Zeker, arya's waren de 'edelen': in het Grieksch is de stam nog in den superlatief 'aristos' bewaard. En inderdaad, Homo Europaeus

heeft in het oude Perzië en het oude Indië hoogstens alleen voor de kasten der edelen of ridders en der priesters het contingent geleverd.

Maar de woordkoppeling 'Arische talen' is niet minder een kunstterm, overdrachtelijk gebezigd, dan de later opgekomen kunstterm 'Arische rassen.'

Laat men zich toch niet door woordenstrijd belachelijk maken! Dat is erger, dan het meedeelen van theorieën van baanbrekende mannen op anthropologisch gebied.

Ten aanzien reeds van de neolitische Arische volken (hier wordt het adjectief 'Arisch' in ethnographischen, niet in anthropologischen zin gebruikt) neemt De Lapouge in overeenstemming met Virchow aan (*l'Aryen* blz. 23), dat alleen de heerschende klasse uit Homo Europaeus bestond.

Maar nu komen deze verschillende anthropologische elementen van een volk met elkaar in contact. In vroeger tijden, zoolang de scheiding van klassen, standen, kasten scherp was, minder dan thans, nu die scheiding hoe langer hoe minder scherp wordt en het toenemende verkeer alle afstanden doet verdwijnen.

Het lijdt voor mij geen twijfel, dat het het ras-instinct was, dat de rigoureuse oude kaste-afscheidingen en zelfs nog tot in onze dagen den aristocratischen afkeer van mésalliances schiep, met het doel de heerschende klasse ongeschonden bijeen te houden en voor een wegsmelten in de massa der beheerschten te bewaren.

Maar heden ten dage zijn kruisingen veelvuldig, zoo goed als in de dagen van het Romeinsche Keizerrijk.

Uit kruisingen nu komen voort: 1e bastaards, mestiezen, halfbloeds - vermengen dezen zich dan weer onder elkaar, dan kan men ten slotte exemplaren krijgen, waarvan men soort of ras niet meer determineeren kan; zoo bij de honden de straathonden; 2^{e} gekruiste constante rassen, b.v. de Joden, b.v. het ras van Borreby; onder de cultuurplanten en -dieren komen ettelijke van deze gekruiste rassen voor; 3^{e} toch weer practisch zuivere ras-exemplaren (soort-exemplaren).

Over het geheel zegt nu de heer Steinmetz over het problematische der kruising en hare gevolgen juiste dingen (blz. 122 en passim); met te meer verwondering leest men dan echter op blz. 113, dat volgens Mr. Steinmetz Finot 'in hoofdzaak *met recht*' de goede gevolgen (?) *der* rassenkruising verdedigt 'tegenover de dwaze tendentieuse overdrijvingen van een H.S. Chamberlain, die uit de rassenkruisingen in Rome's laatsten tijd zijn ondergang en alle rampen der middeleeuwen (?) afleidt.' Na nog een uitval tegen Chamberlain volgt dan: 'Finot betoogt *te recht*, dat, ware kruising zoo gevaarlijk als Chamberlain het voorstelt, het menschdom lang verdwenen of tot apen verworden zoude zijn.'

Nu mis ik in al de beschouwingen van den heer Steinmetz over de quaestie der kruising eene uiteenzetting van datgene, waar het eigenlijk

om gaat. Hij doet, zeer populair schrijvende, een beroep op datgene, wat iedereen ziet - ‘er zijn toch nog Negers, Blanken en Mongolen!’ (blz. 113) - ‘het rasbewustzijn is in onzen tijd weer sterk geworden’ (blz. 122), enz enz. Maar hoeveel moeite de heer Steinmetz zich ook geeft om populair te zijn en zich op het standpunt van leeken te stellen, hij had m.i. toch het fundament der geheele kruisingsquaestie niet voorbij mogen gaan met stilzwijgen: de wet der regressie.

Ik mag toch niet aannemen, dat de wet van Mendell den heer Steinmetz onbekend is gebleven?

Toch zou één korte herinnering aan die wet hem van zijn herhaald beroep op eenvoudige leekenwaarneming hebben kunnen ontslaan.

Wanneer eene soort of variéteit met eene eigenschap *a* gekruist wordt met eene soort of variéteit met eene eigenschap *b,* dan vertoonen van de producten dier kruising sommige alleen de eigenschap *a,* andere alleen de eigenschap *b,* en slechts een aantal de eigenschap *ab.* Wanneer men, zooals Mendell gedaan heeft, witbloemige erwten kruist met roodbloemige erwten, dan komen er erwten met witte bloemen, erwten met roode bloemen en erwten met rood-en-witte bloemen voor den dag. En dat verklaart (ik kan het binnen dit bestek nu niet verder uitwerken), hoe het komt, dat, als een Homo Europaeus zich vermengt met een Homo Contracta b.v., er uit dit huwelijk een practisch zuivere Homo Europaeus, een practisch zuivere Homo Contractus, of ook een halfbloed, die kenmerken van beide soorten dooreen vertoont, kan voortkomen.

Op den duur dringt dan de tendenz door, dat de nakomelingschap toch weer terugvalt tot de oorspronkelijke typen, in casu Homo Europaeus en Homo Contractus. (regressie.)

Een geheel raszuiveren stamboom hebben vooral in ‘beschaafde’ landen heden ten dage wel zeer weinigen meer. Vermenging moet hebben plaats gehad, omdat er anders in den aanvang meer (en *veel* meer) menschen (meetkundige reeks van 2) zouden moeten geweest zijn, dan tegenwoordig. Toch vindt men nog tal van practisch raszuivere exemplaren: de wet der regressie.

Had de heer Steinmetz deze wet uitvoeriger uiteengezet, dan ik het hier doen kan, hij had over heel het boek van Finot het welverdiende stilzwijgen kunnen bewaren.

Naar die wet vond ik echter nergens in het artikel van den heer Steinmetz ook maar de geringste verwijzing!

Terwijl Chamberlain toont, die wet zeer goed te kennen.

Aan Darwin ontleent Chamberlain de uitspraak: ‘Free crossing obliterates characters’ (‘Animals and Plants under Domestication’ Kap. XV en XIX) (‘Grundlagen’ I, hl. 265).

Het is op het gezag van Darwin dus, dat Chamberlain terecht op het gevaar van onbeperkte kruising wijst.

Het gevaar van *ordelooze* kruising, wel te verstaan, tot er s.v.v. ‘straathonden’ van komen.

Is Chamberlain een tegenstander van kruising?

Integendeel. Hij acht kruising voor het ontstaan van edele rassen (niet met *soorten* te verwarren) onmisbaar (bl. 279) en beroept zich daartoe op Darwin en eene heele rij van natuurgeleerden. Maar het zijn natuurlijk slechts bepaalde kruisingen (bl. 284), die een *edel* ras in 't leven roepen. ‘Dagegen lehren weitere Experimente, dass bij Fortsetzung einer derartigen Kreuzung die Charaktere beider Rassen verschwinden und gänzlich charakterlose Bastarde übrig bleiben.’ (Uitspraak aan Darwin ontleend.)

De geheele uitvoerige uiteenzetting over kruising en ras bij Chamberlain is.... ontleend aan Darwin en zijne school en met den tegenwoordigen stand der natuurwetenschap in overeenstemming.

En nu het speciale punt van den ‘Völkerchaos’ in het Rome van den Keizertijd.

De heer Steinmetz vindt het bespottelijk, dat Chamberlain uit de rassenkruisingen in Rome's laatsten tijd zijn ondergang en alle rampen der middeleeuwen afleidt.

Om nu ‘alle rampen der Middeleeuwen’ daarbij te halen, is eene ‘dwaze, tendentieuse overdrijving’ van den heer Steinmetz. Chamberlain denkt daar geen oogenblik aan.

Mocht de heer Steinmetz bij het doorbladeren van Chamberlain gezien hebben, dat op blz. 314 van ‘die Nacht des Mittelalters’ sprake is, dan heeft hij over 't hoofd gezien, dat die uitdrukking door Chamberlain tusschen aanhalingsteekens geplaatst is in den loop van eene polemiek tegen ‘diesen falschen Begriff eines Mittelalters’ (blz. 315). Er staat dus precies het tegendeel van hetgeen de heer Steinmetz (op gezag van Finot?) beweert, dat er staat. 't Is dan ook waarlijk al te wonderlijk, aan den Germanen-vereerder Chamberlain eene ongunstige meening over de Middeleeuwen toe te schrijven! (Vgl. II, blz. 608-619, blz. 693-728).

Maar Chamberlain zal wel weten, hoe, in Rome's laatsten tijd, de rassenkruising daar eene schrikbarende hoogte had aangenomen, hoe Darwin's uitspraak ‘free crossing obliterates characters’ daar van toepassing werd en de kruising daar ter plaatse en toen ter tijd den chaotischen vorm der promiscuiteit aannam.

Daar en toen deed zich het *eerste* der drie bij kruising mogelijke gevallen voor.

Daaruit volgt niet, gelijk Chamberlain niet verzuimt aan te toonen (blz. 273-290), dat *alle* kruising *overal* en onder alle omstandigheden zich in dien vorm zal openbaren. De tegenwerping van Finot werd dus niet, gelijk Mr. Steinmetz meent, terecht, maar ten onrechte gemaakt.

Dat in *andere* gevallen uit kruising zelfs voortreffelijk materiaal voortkomen kan, zegt Chamberlain uitdrukkelijk (blz. 279-284).

Maar.... ‘die Verbindung von Bastard mit Bastard (vollbringt) den vollkommenen Niedergang aller und jeder hervorragenden Eigenschaft

mit rasender Schnelligkeit.' - 'Als Regel führt Blutvermischung zur Entartung' (blz. 284).

Wat Chamberlain over de bastardeering van het Romeinsche rijk in zijn ondergang zegt, dat steunt op Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, (2. Aufl. Berlin, 1897) (I, blz. 270-237 met het bewijsmateriaal in Anhang blz. 543-550) en op Mommsen *Römische Geschichte,* V, die dan toch ook, albedillers ten spijt, als ernstig geleerde, die allerminst zijn bewijsmateriaal verwaarloost, pleegt geëerd te worden.

Ter illustratie, natuurlijk niet als directe bewijsgrond, kan ook de bekende plaats bij Horatius dienen:

> 'Aetas parentum, pejor avis, tulit
> Nos nuiores, mox daturos
> Progeniem vitiosiorem.'

Welke plaats ook door Reibmayr ('Inzucht und Vermischung beim Menschen', Leipzig und Wien, 1897) wordt aangehaald.

Reibmayr constateert (blz. 124) in den Romeinschen keizertijd: 'Vermischung der Stände, wodurch die Charakterlosigkeit gezüchtet wird.'

Maar er is meer. Gelijktijdig met Mr. Steinmetz' artikel in *De Gids*, verscheen in de *Pol. Anthr.-Revue* eene uitvoerige studie van Prof. Vittorio Macchioro over 'Die anthropologischen Grundlagen des römischen Verfalles zur Kaiserzeit' (blz. 557-581). Dat deze studie, op antieke dokumenten, uitvoerig cijfermateriaal en eene eerbiedwekkende reeks bewijsstukken berustend, uit wetenschappelijk oogpunt aan bedenking onderhevig zou zijn, zal wel niet worden beweerd.

En tot welke conclusie komt Prof. Macchioro?

'Die Ursache des römischen Verfalls liege in der ungeheueren Rassenvermischung (nicht gleichwertiger Rassen), welche Jahrhunderte lang stattfand. (bl. 558).

Die römische Gesellschaft entartete in einem Prozesse, der zwar langsam aber mit unabwendbarer Gewalt vor sich ging, und der Verfall vollzog sich automatisch immer schneller. Keine Macht hätte dieser ungeheueren anthropologischen Umwälzung widerstehen können, durch welche das wunderbare Gebäude der griechisch-römischen Welt zertrümmert wurde.' (bl. 578.)

Heeft de heer Steinmetz ook nu nog voor het werk van Chamberlain, dat hij kennelijk, *indien* hij het gelezen heeft, dan toch blijkens het voorafgaande alles behalve met aandacht heeft gelezen, niets dan spot en hoon over, laat hij zich dan herinneren, dat Bismarck eenmaal in den Rijksdag (9 Mei 1884) het hoonlachen een 'banausisch' argument heeft genoemd: 'in dem Sinne banausisch, dass man mit nichts als mit unartikulirtem Hohngelächter auf ernste Darlegungen antwortet.'

Er blijft nog één persoonlijk feit over: de mij door den heer Steinmetz toegekende qualificatie van 'leek'.

Ik heb tegen deze qualificatie natuurlijk niet het geringste bezwaar. Er ligt voor mij alleen iets komisch in het feit, dat ze mij met zooveel ijver en op zoo hoogdravenden en 'gönnerhaften' toon wordt aangehecht door een... medeleekebroeder.

Op anthropologisch gebied 'vakman' te zijn, is volstrekt onmogelijk zonder omvattende zoölogische voorstudiën. Zonder deze blijft men leek. Ik zeg: zoölogische. De vakken van het candidaats-examen in de medicijnen brengen u een heel eind, maar ge komt niet waar ge wezen wilt zonder vergelijkende anatomie, physiologie, systematiek, planten- en dieren-geografie, vaardigheid in het determineeren van soorten (a fortiori eerst het onderscheid kennen tusschen geslacht, soort en variéteit!); ge komt er niet zonder palaeontologie, geologie en mineralogie; archaeologie, cultuurhistorie, praehistorie en historie zijn onmisbaar; en zelfs de linguistiek kan, mits met uiterste voorzichtigheid gebruikt, diensten bewijzen. Het grootste deel dezer vakken ligt op het gebied van het doctoraat in de dier- en plantkunde. In elk geval, wil men voor 'vakman' in de anthropologie doorgaan, men moet het bewijs leveren, in deze vakken iets te hebben gepraesteerd; de eenvoudigste vorm voor dit bewijs, vatbaar om zwart op wit naar huis te worden gedragen, is misschien het certificaat van het zooeven genoemde doctoraat.

Ook de heer Steinmetz trouwens erkent, dat de somatische, mijnentwege lichamelijke, verschillen uitteraard de basis moeten zijn van anthropologisch onderzoek (bl. 106 vgl.), al gaan natuurlijk bij den mensch, zoo goed als bij de overige dieren, psychische verschillen met de lichamelijke gepaard.

Welnu: de bouw van skelet, inclusive schedel, de histologische gesteldheid der weefsels, de meerdere of mindere pigmentatie van huid, haar en iris, de adaptatie aan het milieu, de geografische verspreiding, het onderkennen van soorten en het ontstaan van soorten, de ingewikkelde quaestie der kruising -: al deze fundamenten van elk behoorlijk anthropologisch onderzoek liggen geheel en al op het gebied der natuurwetenschap: zoölogie, anatomie, physiologie enz. De albeheerschende quaestie der herediteit (Weismann, Bovéri e tutti quanti) wortelt geheel in biologischen bodem. De strijd tusschen Neo-Lamarckisten en Darwinisten beweegt zich ten deele op natuurwetenschappelijk, ten deele op metaphysisch terrein.

Heeft de heer Steinmetz, hetzij door anthropologisch onderzoek van levend materiaal of door reeksen van metingen aan schedels of skeletten verricht, hetzij op andere wijze, zijne sporen op natuurwetenschappelijk gebied verdiend? Kan hij met Lapouge van zichzelf getuigen, dat hij vóór alles is zoöloog?

Ik weet niet beter, of de heer Steinmetz is *doctor in de rechtswetenschap* - evenals ik; en leeken in de anthropologie zijn wij dus *beiden.*

In het verdedigen van populaire denkbeelden gaat de heer Steinmetz alleen misschien wel wat heel ver, als hij zijne buiging maakt voor het populaire vooroordeel tegen de werken van Chamberlain en Lapouge.

Zulke ‘leeken’, die niet *alle* boeken gelezen hebben (en *hoe* wordt er soms door vakmateriaal-verzamelaars gelezen!), maar met de studie van uitgezochte boeken hun inzicht pogen op te bouwen, kunnen echter nog wel eens eene opmerking maken, die waarde heeft.

□ ποτε □ηπωρος □νηρ μσλα □αιριον ε□πεν, zegt Homeros.

‘Voorwaar, een tuinman heeft wel eens iets zeer van pas gezegd.’

Schopenhauer amendeert op eene plaats, die ik op 't oogenblik niet terugvind, ik geloof terecht: □ ποτε □αι μωρος □νηρ μαλα □αιριον ε□πεν.

‘Voorwaar, ook een onnoozele heeft wel eens iets zeer van pas gezegd.’

Een voorbeeld tevens hoe eene opmerking van een leek (want Schopenhauer was geen philoloog van 't vak) wel eens hout snijden kan.

Goethe werd bij zijn leven als ‘leek’ op natuurwetenschappelijk gebied beschouwd. Toch heeft hij in anatomie (os intermaxillare, formatie van den schedel uit den bovensten halswervel) en geologie belangrijke *feiten* gevonden en tot de *theorie* der evolutie veel bijgedragen (Metamorphose der Pflanzen, Metamorphose der Thiere). Zijne opmerking omtrent de onontbeerlijkheid der entelechie (in het verband conform met teleologie) in de natuurwetenschap komt thans bij de nieuwere biologen tot eere. (Eckermann II, 104, 133, III 165.)

Sla nu ten slotte deze bladzijde bij Schopenhauer op (VI, § 255):

‘Dilettanten, Dilettanten! - so werden Die, welche eine Wissenschaft, oder Kunst, aus Liebe zu ihr und Freude an ihr *per il loro dilletto*, treiben, mit Geringschätzung genannt von Denen, die sich des Gewinnes halber darauf gelegt haben; weil *sie* nur das Geld delektirt, das damit zu verdienen ist. Diese Geringschätzung beruht auf ihrer niederträchtigen Ueberzeugung, dass Keiner eine Sache ernstlich angreifen werde, wenn ihn nicht Noth, Hunger, oder sonst welche Gier dazu anspornt. Das Publikum ist des selben Geistes und daher der selben Meinung: hieraus entspringt sein durchgängiger Respekt vor den “Leuten vom Fach” und sein Misstrauen gegen Dilettanten. In Wahrheit hingegen ist dem Dilettanten die Sache Zweck, dem Manne vom Fach, als solchem, bloss Mittel: nur Der aber wird eine Sache mit ganzem Ernste treiben, dem unmittelbar an ihr gelegen ist und der sich aus Liebe zu ihr damit beschäftigt, sie *con amore* treibt.’

Meent de heer Steinmetz niet in gemoede zoowel zichzelven als ook mij in dien zin als ‘dilettanten’ te kunnen beschouwen?

Zeist, Januari 1907.

VALCKENIER KIPS.

Religio biblica.

C.G. Chavannes. De Godsdienst der Bijbelschrijvers. Beschouwing en waardeering van de wijze, waarop de schrijvers der verschillende Bijbelboeken de vroomheid hebben trachten te bevorderen. I.

Toen ik eenige weken predikant was, kreeg ik een schrijven van den volijverigen Directeur van het Schoolfonds voor Schipperskinderen in Friesland, met de uitnoodiging, in mijne omgeving als correspondent daarvan op te treden. Natuurlijk nam ik die aan en daarmede tevens 't toezicht op mij over die kinderen, die vanwege genoemd fonds gedurende geruimen tijd ondersteuning ontvingen. Een daarvan was 't dochtertje van een streng-orthodoxen schipper, een braaf en oppassend man, die zelf zooveel hij kon tot de huisvesting van zijn kind bijdroeg om haar onderwijs zoolang mogelijk te doen voortduren. 't Kind was bij de grootouders uitbesteed. Eenige maanden na de plaatsing moest ik in de buurt zijn en besloot ik, er eens naar te informeeren. 't Hoofd der school was tevreden en de grootouders niet minder. 't Kon al aardig lezen, had dienzelfden morgen reeds het kapittel uit de Schrift voorgelezen zonder te haperen; alleen maar met de vreemde namen, daarin voorkomende, was 't nog niet op dreef geweest. Doch dat zou later ook wel gaan. Uit de namen, van welke grootmoeder een paar noemde, begreep ik, dat men 't kind een hoofdstuk uit Koningen of Kronieken had laten voorlezen. Of 't er veel aan gehad heeft? Of de hoorders er veel aan gehad hebben? Ik vermoed, dat de grootste vreugde van het kind deze geweest is, dat het een werkzaam deel kon en mocht nemen in dit heilig werk, terwijl de bekende grootouderlijke trots en liefde door dit feit wellicht niet minder aangenaam werden gestreeld. Na een paar jaar had 't fonds aan dit kind zijn nuttig werk gedaan, kon het een der beste rapporten in zijn boek opnemen, de kleine weer aan boord gaan. Misschien had ze 't nu wel zoover gebracht, dat de verhollandschte hebreeuwsche eigennamen geen struikelblok meer vormden. Van harte hoop ik voor haar, dat deze vaardigheid haar is bijgebleven, als ze zelve er misschien reeds met enkele jaren aan denken moet, hare kinderen voor een tijd van boord en aan den wal te zenden om, met of zonder behulp van 't fonds, dezelfde nuttige

kundigheden op te doen, wier aankweeking ons onderwijs zich mede tot taak ziet gesteld. Maar met dat al vroeg ik me toch onder 't naar huis gaan af: is voor deze brave, onontwikkelde vrome menschen de hooggewaardeerde Schrift eigenlijk wel veel meer dan een *fetisch*? Met uw verlof, waarde lezer, voeg ik er aanstonds aan toe, dat 't beter is een fetisch te vereeren, dan met een koud agnosticisme of een neuswijs rationalisme allen drang tot vereering de deur te wijzen. Ja ik vrees, dat dan een of ander-isme de fetisch wordt, die door uw venster weer binnenkomt en dien fetisch acht ik niet hooger dan dien van de genoemde schippersfamilie, omdat in hunne Schrift, hoe gebrekkig gelezen en verstaan dan misschien ook, toch minstens even veel, ja oneindig meer diepte en hoogte van de diepste en hoogste, van de Eeuwige Wijsheid schuilt dan in het-isme, voor hetwelk uwe ziel knielt en welks uitspraken haar een evangelie zijn, naar welks rechtsgronden wij ook maar niet al te scherpzinnig zullen vragen. Het is met de Schrift ten slotte als met elke schrift: *ein jeder hört doch am Ende nur das, was er versteht.*

Bijbelvergoding, bijbelverguizing, is er geen derde? De tweede moge de reactie op de eerste zijn, gelijk omgekeerd de eerste op de tweede - er zijn natuurlijk nog andere oorzaken van beider bestaan - hier geldt gelukkig niet een *tertium non datur,* hier is een derde, de van ouds de straat sierende middelmaat, niet slechts mogelijk, maar meer dan mogelijk, nog begeerlijk en wenschelijk, naar mijne bescheidene maar niettemin besliste overtuiging zelfs noodzakelijk. Dat derde is natuurlijk Bijbelwaardeering, vrucht van kennis en zielservaring, van historisch inzicht en persoonlijke indrukken beide. Men ziet aanstonds in, dat daarvoor eenige mate van verstandelijke ontwikkeling en godsdienstig-gemoedelijke beschaving noodig is. Bewust en beslist ongodsdienstige menschen zullen daarom tot eene positieve waardeering niet in staat zijn. Maar hun aantal acht ik betrekkelijk gering. Wie echter - en dat niet alleen in de kringen der *upper ten*, maar ook daarbuiten - over een zoo belangrijk verschijnsel als den godsdienst der beschaafde wereld, het Christendom, niet ten onrechte onder de *Buchreligionen* gerangschikt, mee wil spreken, laat staan dan nog mede wil oordeelen, mag in ‘het boek’ van dat Christendom niet zoo bij uitstek een vreemdeling wezen als menigeen, ook onder de *upper ten*, dat helaas is. En wie zich rekent tot die groote categorie van menschen, die zich ‘vrijzinnig’ pleegt te noemen, op dien rust, wanneer hij mede wil oordeelen en mede wil spreken zelfs, de plicht zich eenigermate op de hoogte te stellen en te houden van wat de vrijzinnige godsdienstwetenschap van onzen tijd over den Bijbel heeft aan het licht gebracht. Ook in dit Jeruzalem, men beschouwe het als een Carthago dat verwoest moet worden of als een Rome, werwaarts alle wegen leiden, mag een beschaafd mensch geen vreemdeling zijn.

En toch, hoevelen zijn het. De *fata* van het boek, welks titel boven

dit opstel is geplaatst, bewijzen het. Voor bijna 20 jaren in het Fransch uitgegeven, verschijnt eerst nu eene Hollandsche vertaling. En met moeite. Er heeft zich eene commissie moeten vormen om inteekenaren te winnen en 't den uitgevers mogelijk te maken, dat deze bewerking voor een naar verhouding van den omvang uiterst geringen prijs kon verschijnen. Het aantal dier inteekenaren was niet meer dan voldoende. Hulde aan de uitgevers dat zij 't aandurfden, hulde nog meer aan den grijzen bewerker, die aan dezen arbeid een belangrijk deel zijner kracht en van zijnen tijd wijdde! Hij heeft daarmede een noodig, nuttig en - reeds nu mag ik 't zeggen, want al mijne bezwaren mogen dezen eindindruk niet wegnemen - een goed en degelijk werk verricht. Wat eene voorstudie is noodig geweest om dit werk zoo goed te kunnen verrichten. Maar er is meer in dan studie. Er is warmte in en vernuft, scherpzinnigheid, en meer dan eens treft u wat de Engelschen ‘spirit’ noemen. Het boek is lang, te lang, 583 bladzijden groot oct^{o} en, eerlijk gezegd, ik had 't gekochte exemplaar reeds in de boekenkast gezet om 't later eens te lezen en misschien ware deze lezing *ad kalendas Graecas* uitgesteld, indien 't mij niet tevens ‘ter bespreking’ van wege den uitgever van dit tijdschrift ware toegezonden, zoodat 't mijn plicht werd er vrij spoedig mijn tijd aan te geven. Maar nu ik dit heb gedaan, 2 à 3 volle weken en 't dikke boek heb gelezen, zooals zulk een boek wil en moet gelezen worden, d.w.z. met oordeel des onderscheids, nu durf ik zeggen, dat dit niet zonder vrucht is geweest: de tijd is niet verloren, maar goed besteed. Met volle vrijmoedigheid durf ik ieder belangstellende de lectuur dan ook aanbevelen. Er is natuurlijk eenig volhardingsvermogen voor noodig, doch de stof is zoo rijk, dat deze zelve tot afwisseling dwingt. Zelfs waar de schrijver blijkbaar de kunst niet verstaat, kort te zijn, waardeeren wij daarom toch des te meer, dat hij zich tot zijne stof beperkt en zich zelven meer dan eens - hij zegt 't herhaaldelijk - tot die beperking dwingt. Voor de indeeling der stof, de conceptie en uitwerking van het eenmaal vastgestelde en aanstonds aangeduide plan, mede een woord van bewondering en lof. *L'art de faire un livre* is in dit opzicht den schrijver eigen. Daaruit mede blijkt zijn bezit van een goede dosis van dat artikel, dat licht 't verwijt van te groote nuchterheid, vooral in deze materie, kan doen uitspreken of neerschrijven, maar dat bij eene ‘beschouwing en waardeering’ als hier tot taak werd gesteld, nooit mag ontbreken: gezond verstand. Dit gezond verstand geeft menige heldere uiteenzetting, menige korte, maar bondige en daarom teekenende kenschetsing, menig vernuftig oordeel in de pen en bewaart - wat als nog grooter verdienste mag worden aangerekend - voor eene hyper-critiek, die haar doel voorbijstreeft en soms geestig(*) wordt afgewezen.

Mijne ‘bespreking’ wordt haast eene aanbeveling. Edoch, deze is noodig en, gegeven de afschrikkende lengte en breedte van het werk,

(*) O.a. in de noot op blz. 450.

niet overbodig. Toch is er nog iets, dat moet worden gezegd. Wij zullen trachten, 't zoo kort mogelijk te doen.

Met de vrijzinnig-godsdienstige richting is 't, na een korten tijd van bloei en opgewekt leven, in de jaren tusschen 1880 en 1900 alles behalve crescendo gegaan, althans op kerkelijk terrein, vooral in de Nederlandsch Hervormde Kerk. Niettegenstaande den uittocht der doleerenden won de orthodoxie in hare verschillende, zeer uiteenloopende schakeeringen aan macht en invloed. De overgroote meerderheid der gemeenten is in hare handen en zal dat vooreerst wel blijven. Het aantal vrijzinnigen in den lande, dat van kerkelijk en godsdienstig leven vervreemdde, nam toe; de schare der vrijzinnig-godsdienstigen dunde zeer. Sommigen beweren, dat er kerkelijke en godsdienstige herleving in deze kringen begint te komen. Ik wil hen niet tegenspreken, maar een algemeen Paschen is 't nog in geenen deele.

Natuurlijk bewijst 't gezegde niet, dat er van bedoelde richting geene kracht in en geen invloed op ons volksleven is uitgegaan, in den zin van actie en reactie beide. Wel echter verneemt men telkens van tegenstander en soms ook medestander 't verwijt: uwe richting is niet godsdienstig, niet christelijk. Men noemt zichzelf in tegenstelling met de modernen ‘christelijk’. Dat moge brutaal zijn en ongerechtvaardigd, het teekent. Waaruit die richting dan wel is ontstaan? Uit verstandelijk nadenken en wetenschappelijk onderzoek, zoo luidt het antwoord. Niet zonder een schijn van recht, maar ook niet meer dan een schijn. Men leze maar eens na, wat o.a. Rauwenhoff in zijne Geschiedenis van het Protestantisme er van zegt. Meer daarover nu niet. Behalve 't memoreeren van het feit, dat de eerste, die er aan dacht, *la religion dans la bible*, dat is niet eene bijbelsche theologie maar den *godsdienst der bijbelschrijvers* te beschrijven, een der besliste aanhangers en verdedigers der vrijzinnig-godsdienstige richting is geweest. Bewijst dit niet, dat 't deze richting met haar historisch onderzoek, hare critische studieën, haar wijsgeerig streven ten slotte om den godsdienst zelven te doen was? Zeker, historisch onderzoek zoowel als critische en filosofische studiën waren noodig om de verandering van standpunt in het godsdienstige meer nog dan van religieuzen zin te rechtvaardigen en te verdedigen zoowel voor 't eigen als voor anderer geweten, zoowel voor geestverwant als voor tegenstander. Men schroomde niet, zelfs het kritiekste binnen den kring van onderzoek en bespiegeling te trekken. Men ging wel eens te ver, de critiek werd wel eens hypercritiek. De negatieve resultaten waren een gemakzuchtige en wereldschgezinde menigte uit den aard der zaak meer welkom dan de positieve. Maar den besten vertegenwoordigers dezer richting - en als elke richting heeft ook deze 't recht, dat men haar streven en trachten naar der besten bedoelingen beoordeele - was 't toch, ook met betrekking tot den bijbel, om den godsdienst daarin te doen. Er was - en soms te veel - intellectualisme, rationalisme,

criticisme en daardoor soms te weinig, althans naar buiten tredende en in het openbaar zich uitende, warmte en bezieling van het vroom gemoed; er was misschien te vaak te groote voorzichtigheid om wat men zeide voor de rede te kunnen rechtvaardigen, te weinig de positiviteit van den ecstaticus en de driestheid van het *credo etsi absurdum*, te veel betoog en te luttel gloed, ook in dit alles kan toch geweest zijn iets van den eerbied, de aanbidding, waarmee men het allerheiligste en daarin den Heilige nadert, in de stilheid van den eenvoud.

Het zal nog menig jaar de welverdiende eer van Chavannes blijven, dat hij het plan beraamde en volvoerde, den godsdienst der bijbelschrijvers te teekenen. Niet hunne theologie, maar hun godsdienst. Naar welken maatstaf hij dien beoordeelde en tot welk resultaat hij daarbij kwam, de toegestane plaatsruimte gebiedt ons beknopt te zijn, maar wij moeten er toch 't onze van zeggen.

II.

Allereerst dus over den maatstaf. ‘Mijn onderzoek geldt den godsdienst - niet de theologie - der schrijvers, zijnen aard en zijne waarde.... Ik noem theologie, wat men denkt aangaande de godheid en hare betrekking tot de wereld, en godsdienst de verhouding in welke de mensch zich bewust is ten aanzien van de Godheid te staan, wat hij met betrekking tot haar gevoelt en wat hij, op grond van die gevoelens, zich gebonden acht te doen en te laten’(*). Even verder(†) heet het: ‘Wat ik wil trachten zoo nauwkeurig als ik er toe in staat ben uit te vorschen, is de aard van den godsdienst, welken deze schrijvers zich beijverden te doen heerschen, en van de middelen, welke zij daartoe aanwendden.’ De uitkomsten der critiek worden aanvaard, waarbij wij nogmaals doen opmerken, dat de schr. zich van hypercritiek, soms scherp-geestig maar m.i. terecht, eene enkele maal met een beroep op Prof. Meyboom(§) afkeerig betoont ‘Immers, ik ga leveren, niet een werk van letterkundige critiek, maar eenen arbeid, waarvoor de uitkomsten der critiek gebruikt zijn’(**). De hoofdbron bij dit alles is de bijbel zelf geweest, die werd gelezen en herlezen. Des schrijvers wensch is ‘dien zoo vaak mishandelden bijbel beter te helpen verstaan, dien bijbel, welke even veel leed van zijne verdedigers ondergaan heeft als van zijne vijanden.’ Scherp gezegd, maar onjuist? Ook een fetisch moet 't vaak erg ontgelden. De bijbelschrijvers nu zullen beoordeeld worden naar ‘het standpunt door henzelve ingenomen en in betrekking tot den tijd waarin zij leefden.’ Maar dit is niet voldoende. ‘Wij hebben ook te beoordeelen, in hoever hun werk wezenlijk vooruitstrevend was, dat is bevorderlijk aan het ware godsdienstig ideaal.’ Ik kreeg den totaal-indruk, dat de schr. het eerste

(*) Blz. 1.
(†) Blz. 3.
(§) In de noot op blz. 404.
(**) Blz. 7.

wel niet vergeet, maar dat dit laatste hem toch 't belangrijkste was. Zijn ideaal nu omschrijft hij aldus(*): 'Ik meen dat de ware godsdienst, buiten welken wij in verblinding dwaalwegen volgen, het bezit waarvan de hoogste schat is, bestaat in wat het vierde Evangelie noemt de vereering van God in geest en waarheid, de liefde tot den zedelijk heiligen God, die ons tot heiligheid roept.' Naar dezen maatstaf wordt dan elk bijbelboek, waar 't pas geeft elk onderdeel van een bijbelboek, elke verzameling van bijbelboeken, elke profetische, wettische, priesterlijke, gnomische en lyrische letterkunde, elke paulinische, johanneïsche, apocalyptische richting beoordeeld en ten slotte 't eindoordeel uitgesproken over de beide verzamelingen, die wij onder de benaming Oude en Nieuwe Testament bezitten. Nergens wordt verzuimd te vragen, in welke mate een of ander grooter of kleiner stuk en onderdeel der bijbelsche letterkunde tot de bevordering van dit doel medewerkt, in hoever zijne strekking in dit opzicht apologetisch van aard is of niet, in welk opzicht en met welk mogelijk resultaat het de verwezenlijking van dit ideaal helpt of wil helpen bevorderen. Niemand zal er Chavannes een verwijt van kunnen maken, dat hij zich niet aan den door hemzelf gestelden maatstaf houdt, dat hij zijn ideaal ontrouw wordt. Met de uiterste consequentie wordt de maatstaf toegepast. Aan de laatste bladzijde gekomen, zeggen wij met den dichter tot den schrijver: *Und stehst am Ziel*, *ein ganzer Mann*, d.w.z. *ganz* in zijne soort, die zeker niet van de slechtste is; maar wij herinneren ons ook eene uitspraak van een, die beide dichter en denker was en die ons leert, dat *jede Konsequenz führt zum Teufel.* Sit venia verbo, want bij den duivel komen we ten slotte niet terecht, maar bij Chavannes. En dit naar de waarheid, die er ligt in de uitspraak van de Bussy(†): 'Wanneer wij iemand zedelijk-goed of slecht, deugdzaam of misdadig noemen, zeggen wij daarmee niet iets van hem maar van ons zelven, geven wij te verstaan *hoe wij over hem oordeelen*'. Uit 'De Godsdienst der bijbelschrijvers' vernemen wij, hoe een vrijzinnig godgeleerde omstreeks het jaar 1900 oordeelt over de godsdienstige waarde der Heilige Schrift van het Christendom. Inzoover ook heeft dit boek en blijft het behouden een historisch belang. De resultaten van het historisch-critisch onderzoek zijn door dien godgeleerde aanvaard, voorzoover zij naar zijn oordeel welgestaafd mogen heeten. Welke blijft nu, neen, niet de historische, evenmin de aesthetische, zelfs niet de ethische, maar welke blijft de religieuze waarde van den bijbel? Ziedaar de vraag, welke door eene richting, wie 't om den godsdienst en om den godsdienst bovenal te doen was en is - wat ook haar tegenstanders mogen beweren - moest worden gesteld, nadat zij den moed had, de op elk ander gebied aanvaarde wetenschappelijke methode ook toepasselijk te achten op de Heilige Schrift - en bij de toepassing dier methode tot ontdekkingen kwam, die een geheel nieuw, een in menig

(*) Blz. 9.
(†) Inleiding tot de Zedekunde, blz. 52.

opzicht verklarend licht daarop wierpen. De vraag moest gesteld worden. Het is en blijft Chavannes' eer, dat hij haar stelde niet alleen, maar ijverig aan den arbeid toog om haar te beantwoorden.

Om de beoordeeling nu is 't hem te doen, niet enkel om de beschrijving. Het werk is in zekeren zin critisch, komt zich niet als stichtelijk aanmelden - ook eene verdienste, - al is er stichting in, meer dan eens. Het breekt niet af, maar bouwt op. Het schroomt niet, herhaaldelijk zijne beoordeeling als van geringe waarde of zelfs onwaarde onomwonden uit te spreken, maar daarnaast evenmin, te loven waar dit pas geeft. Dit alles vloeit voort uit de trouw, met welke de schrijver zich aan zijn maatstaf houdt, waarmee hij 't eenmaal vastgestelde doel tracht te bereiken. Het positief resultaat treedt daardoor naar voren, het negatieve naar den achtergrond. Vandaar een in dit opzicht althans bevredigende eindindruk: wij verloren, maar om te kunnen winnen en wonnen ten slotte inderdaad. Nog eens: het werk breekt niet af, maar bouwt op. Waar het afbreekt, daar is 't om te kunnen opbouwen. 't Moge om de beoordeeling te doen zijn, wat beoordeeld wordt, blijft steeds in het centrum der aandacht. Wij leeren niet alleen Chavannes kennen in zijn oordeel over den bijbel, maar ook den bijbel zelf beter dan te voren. De winst is na het critisch onderzoek grooter dan het verlies: daar is meer waarheid, meer werkelijkheid.

Vermoedelijk heeft de aard der behandelde stof aan het werk het hierboven omschreven karakter geschonken. Telkens toch is Chavannes in de gelegenheid en zelfs genoodzaakt, er op te wijzen, hoe bijna alle bijbelschrijvers een tendentieuze of apologetische, zij 't dan ook vaak onbewuste bedoeling met hun schrijven hebben gehad. In deze bibliotheek, zooals eens de bijbel aardig wordt genoemd, zingen vogels van zeer diverse pluimage, maar bijna allen zingen om gehoord te worden en met hun zang te bekoren, ook al is dit bij den een meer bewust en met opzet gewild en bedoeld dan bij den ander. Nu zeg ik niet, dat Chavannes' boek een apologetisch of tendentieus werk is geworden. Ik zal er mij wel voor wachten. Het behoort gelukkig niet tot die soort, die in den regel te veel wil bewijzen en waarvan gelden mag: *qui trop embrasse, mal étreint.* Maar welk ernstig, degelijk, in eenige mate baanbrekend studiewerk is van allen apologetischen en tendentieuzen zin geheel vrij? Het zou er karakterloos door worden. In het tendentieus en apologetisch karakter van het werk der bijbelschrijvers ligt een groot deel hunner kracht. De bijbel is een strijdbaar held. Zijn voorbeeld doet navolgen. Hij wekt den kamp- en vechtlust op. De geschiedenis van ons volk tot op den dag van heden bewijst het. Rome, dat rust biedt en daarom rust moet willen, houdt wijselijk den bijbel op den achtergrond. Chavannes, die den bijbel moest lezen en herlezen, zou al een zeer onontvankelijk gemoed hebben bezeten, had het voorbeeld niet getrokken.

Maar nu komt mijn bezwaar. ‘De rechtmatigheid van de beoordeeling ligt in de rechtmatigheid van den aangelegden maatstaf’(*). Natuurlijk onderstellen wij, dat die maatstaf op de juiste wijze wordt toegepast, van hetwelk ik den schr. hier getuigenis geef. Ook wil ik niet aannemen des schrijvers uitdaging, een meer verheven ideaal dan het zijne te noemen. Voorzoover ik mij herinner, beroept hij zich niet op 't evangelische: ‘aan hunne *vruchten* zult gij ze kennen,’ maar hij had 't kùnnen en mogen doen. Een meer verheven ideaal of maatstaf ken ik niet. En toch, deze maatstaf is onvolledig.

In een vriendschappelijk, maar vrij scherp debat in het *Theol. Tijdschrift* van 1889, kort nadat *La religion dans la Bible* verscheen, is daarop reeds gewezen. Ik mag hier natuurlijk niet daarop ingaan. Toch moet ik er iets van zeggen.

Een der scherpzinnigste mannen, die ik in mijn leven ontmoette, zeide mij eens: ‘de fout van een boek schuilt meestal in het eerste hoofdstuk; lees over die fout heen en gij zijt medegevoerd op den dwaalweg.’ Bij Chavannes zit de fout echter nog eerder: zij staat op het titelblad. Want wie den ‘Godsdienst der Bijbelschrijvers’ wil teekenen, heeft meer te leveren dan eene ‘beschouwing en waardeering van de wijze, waarop de schrijvers der verschillende Bijbelboeken de Vroomheid hebben trachten te bevorderen.’ Er is in dien Godsdienst nog een ander dan een ethisch element en daarvoor heeft Chavannes wel eenig oog, maar geen hart. ‘De godsdienst echter, welke door middel van die (n.l. de mystieke) taal gepredikt is en welke in het hart van den schrijver aan de Filippiërs leefde, is de ware godsdienst, voor alle menschen noodig, de godsdienst der heiligheid.’ De schr. houdt niet van dogmatiseeren, maar als wie zoo schrijft, geen dogmaticus *pur sang* is, wie is 't dan? Een in menig opzicht sympathiek dogmaticus, maar een, die toch weet, wat voor alle menschen noodig is. De ervaring getuigt tegen Chavannes, want de historie leert - de godsdienstpsychologie van den laatsten tijd heeft er op gewezen - dat de ecstaticus en de mysticus, om 't zoo maar eens te zeggen, niet om den godsdienst der heiligheid doch enkel om godsdienst, om de *unio mystica* vragen. Met Chavannes ben ik diep overtuigd van den innerlijken en gewenschten samenhang van godsdienstig en zedelijk leven; maar wie den godsdienst der bijbelschrijvers wil teekenen, heeft niet slechts te vragen naar het ethisch doch tevens naar het gemoedelijk element daarin, om van het verstandelijke als 't minst integreerend bestanddeel te zwijgen. En dit gemoedelijk element komt veel te weinig tot zijn recht(†). Men leze eens na, hoe betrekkelijk weinig er van de Psalmen gezegd wordt, eene behandeling met niet minder recht *too meagre* te noemen dan waarmee A. Besant dit oordeel uitsprak over 't Christendom der High

(*) De Bussy, ibidem.

(†) De beteekenis van het boek Daniël in dit opzicht wordt op blz. 358 miskend, één voorbeeld uit vele.

Church. Bij 't boek Job wordt verzwegen er op te wijzen, dat 't niet tegen des dichters gevoel schijnt in te druischen, 't voor te stellen alsof Jahwe - n.b. de boven ons begrip rechtvaardige - Job in des Satans macht geeft alleen om den armen vromen Job eens op de proef te stellen. Ik noem dit laatste met opzet, omdat hier blijkt, dat de gemoeds- en wilszijde van ons wezen elkander raken en beïnvloeden. Practisch zijn wij monisten, al zijn we 't wijsgeerig dan ook slechts in hope. Chavannes geeft ons slechts een deel van den Godsdienst der bijbelschrijvers, een belangrijk, ook naar mijne overtuiging het belangrijkste deel, doch 't is en blijft maar een deel. Ik zou willen vragen: ligt in de vertroosting en bemoediging, de zekerheid en vastheid, de verheffing en verdieping, de verblijding en de versterking der natuurlijke opgewektheid, die het leven in Gods gemeenschap, de wetenschap: God is *mijn* God, mensch en menschen schenkt, niet ook eene ethische waarde van beteekenis? Indien dit niet ontkend mag worden, had aan deze zijde van den godsdienst der bijbelschrijvers meer aandacht moeten zijn gewijd dan er nu aan gewijd is, nog daargelaten de waarde van dit alles in zichzelf. Chavannes zal dit niet toestemmen. En schr. dezes mag niet nalaten 't te zeggen. De lezer herinnert zich, wat wij van De Bussy aanhaalden over het zedelijk oordeel. Intusschen herhalen wij nog eens: wat de Inleiding ons belooft te geven, dat biedt het boek. Niet meer, maar ook niet minder. Al zijn wij dus niet voldaan, dankbaar zijn wij toch. Wat ons recht geeft tot die dankbaarheid, worde in het vervolg van dit artikel met redenen gestaafd.

III.

Chavannes' werk laat zich natuurlijk in twee deelen splitsen. Het eerste daarvan, Het Oude Testament, begint met de beschrijving der Profeten. Als type van dezen, die allen in den grond der zaak denzelfden godsdienst prediken, wordt Joël gekozen, die zich beijvert het hart van zijne broeders te bereiken, hen wil roeren en meesleepen, opdat zij vervuld worden van de vurige begeerte beter in toepassing te brengen een vroomheid, welke reeds in hunne oogen de goede is, maar welke hen niet genoegzaam bezielt. De godsdienst, door Joël en door de voorgangers van Joël(*) gepredikt, is i.e.w. in zijn innerlijkst wezen *de gehechtheid aan den god van Israël.* Na dit vooropgesteld te hebben, passeeren achtereenvolgens alle schrijvende profeten de revue. Wij troffen daarbij talrijke zeer menschkundige en scherpzinnige opmerkingen, te veel om te noemen. Zeer mooi is de teekening van Jeremia, die ik hier in haar geheel zou willen overschrijven, als de ruimte 't toeliet. ‘Zijne leus is: aan Jahwe gehoorzamen.’ Plaats nu zulk een man in de moeilijkste innerlijke en uiterlijke omstandigheden, waarin gij hem kunt plaatsen en gij krijgt een leven, droef en nochtans

(*) Chavannes plaatst hem na de groote ballingschap, zoodat hij een der laatsten is.

hoog en heerlijk, waard zich er in te verdiepen en dat diepen eerbied wekt. Terecht wordt hoofdstuk XXXI klassiek genoemd, evangelisch vòòr het Evangelie.

Ik ben er van verzekerd, dat zeer velen onder onze ‘beschaafde’ Nederlanders dezen ziener niet kennen, niet meer dan hoogstens bij name. Zij weten natuurlijk wel mee te praten over 't laatste romannetje van een meneer of juffrouw, die een poosje in de mode is, of over een tooneelspel, dat een winter lang nog al trekt, hoewel beide weldra zullen wedijveren in de kunst om straks zoo spoedig mogelijk in de vergetelheid te geraken. Nu wil ik dezen ‘beschaafden’ Nederlanders niet den raad geven: sla Jeremia XXXI eens op; maar wel wil ik hun vragen, of een man, van wien men na 25 eeuwen nog met zooveel lof en bewondering spreekt, - en die ‘men’ zijn mannen van erkenden smaak als Renan en ten onzent A. Pierson, - niet de moeite waard zou zijn door hen gekend te worden. Salomo zei tot de luiaards: gaat tot de mieren. Zou er niet eenige traagheid schuilen in de snelheid, waarmee heden ten dage de litteraire liefde van voorwerp verandert?

Welnu, tot deze tragen mag nu gezegd: gaat tot de ijverige mier, den onvermoeiden arbeider Chavannes en leert van hem, waarom de bijbel eene wereldletterkunde bevat, met welke geene andere kan wedijveren; en wordt dan wijs....

Grondleggend axioma der profeten is: ‘Het volk van den zedelijk heiligen god moet zedelijk heilig zijn.’ Intusschen meenen deze machtige pioniers conservatieven te zijn. Zij zijn zich volstrekt niet bewust nieuwe dingen te prediken. Zij meenen eenvoudig te handhaven oude waarheden, door hunne tijdgenooten miskend. En bij al de zwakheid hunner apologie, bij de gebrekkigheid der verbondsidee moet toch hunne verdediging van den godsdienst zeer hoog worden gewaardeerd, ‘want de wereld is onberekenbaar veel daaraan verschuldigd. Daaruit is het Jodendom geboren en dan, boven het Jodendom en er doorheen, het Christendom.’ Men leze verder vooral wat op blz. 160-167 van dit merkwaardig en belangrijk verschijnsel wordt gezegd.

Na de profeten komt de profetische geschiedenis aan de orde. Van welken aard zij is, verneemt men uit de volgende m.i. zeer juiste kenschetsing(*): ‘Wat ik profetische geschiedenis noem, is dus de geschiedenis gelijk zij zich voordeed aan de Israëlieten van de godsdienstige richting, welker typen de groote schrijvende profeten zijn, en gelijk zij door mannen tot die richting behoorende op schrift is gebracht, weergevende, verkortende, samenstellende oude documenten, niet ten einde den profetischen godsdienst te prediken, maar omdat hij, naar hunne meening, door hetgeen zij verhaalden, gepredikt werd’. Men mag dus niet spreken van tendenz-verhalen, zooals men nu spreekt van een tendenz-roman.

't Oordeel van Chavannes over Israëls profetische geschiedenis luidt:

(*) Blz. 194. De ruimte verbiedt mij, meer over te nemen.

‘In deze boeken is de ijver voor den eeredienst alles, volstrekt alles, en dit kan niet anders dan het godsdienstig oordeel der lezers in verwarring brengen. Ik zal niet verder hierop ingaan, hoe gemakkelijk het ook wezen zou; doch ik schrijf voor menschen, die denken.’ En aan het slot: ‘Deze boeken hebben het hunne bijgedragen om Jezus te doen dooden’[*]. Kan het krasser? Wat geeft dan nog 't recht van profetische geschiedenis te spreken? Chavannes voelt, dat eenige verklaring noodig is en noemt de schrijvers kort te voren ‘persoonlijk meer godsdienstig’ dan hun werk, al heeft dit al te zeker ‘den weg gebaand voor die wettischheid, waarin de Joden zedelijk ingeslapen zijn.’

Dit is een beroep op het onbekende en bewijst dus niets. Is er geene andere verklaring? Ik meen, dat ze er is. Zij ligt voor mij althans in eene opmerking, die Prof. Hoekstra[†], een van die haast alzijdige theologen, die nu, gegeven de steeds aangroeiende omvang der godsdienstwetenschap, niet meer bestaanbaar zijn. Het was eene der te weinige keeren, dat de hooggeleerde niet enkel dicteerde, maar zich even liet gaan. ‘De heeren moeten bij Israëls heilige schriften nooit vergeten, dat ze eerst na de ballingschap hunne eindredactie hebben gekregen.’ Na de ballingschap nu heerscht allengs meer en ten slotte bijna despotisch de wettisch-particularistische richting. De geschriften der profeten, bovendien in poëtischen vorm, waren daardoor mede voor den invloed dezer richting, die de eindredactie op zich nam en over de kanoniseering besliste, meer gevrijwaard dan de historische en wettische documenten. Wat verhindert aan te nemen, dat de geest van den lateren Kroniekschrijver reeds vroeger vaardig was over de eindredacteuren-verzamelaars der profetische geschiedenis? De nakomelingschap, die Jezus aan het kruis bracht, heeft consequent de richting harer lijfelijke en geestelijke voorouders voortgezet en is daarmede *zum Teufel geführt.* De *issus d'Israël*, die ook heden ten dage nog hunne priesterlijktheocratische geschiedenis-beschouwing en beschrijving hebben, leven onder ons en naast ons voort als aanhangers van die wettischheid, waarin de Joden zedelijk ingeslapen zijn en waarbij men ook thans nog moeite heeft zedelijk wakker te blijven.

De wettischheid brengt vanzelf tot de Wet. Haar godsdienst - ziedaar de slotsom - is niet universalistisch: ‘de leer der uitverkiezing is merg en been van den Hexateuch.’ Bij sommige schrijvers (o.a. in het zondvloed-verhaal) is een universalistisch instinct, maar meer ook niet. Godsdienstig staat het Jodendom beneden den profetischen Godsdienst, b.v. van een Jeremia, al moge het, theologisch, boven het profetisme staan. Hier geldt wederom, dat de verwezenlijking eener gedachte (c.q. der profeten) hare verwereldlijking tevens is. Toch is zij een vooruitgang, al schijnt zij achteruitgang voor wie geen rekening houdt met de historische werkelijkheid. Terecht oordeelt Chavannes[§]:

(*) Blz. 229.
(†) Kuenen kwam veel bij Hoekstra, cf. Naber, *Vermaarde Nederlanders,* blz. 225.
(§) Blz. 303.

‘Die Joodsche gemeente, die zich bewust is zedelijk verbonden te zijn met een heilig, rechtvaardig en genadig god, staat stellig, niettegenstaande het veel te formalistisch begrip der heiligheid dat onder haar heerscht, godsdienstig veel hooger dan het oude volk van Israël, dat zijnen nationalen god aanbidt geheel gelijk de Moabieten hun Kamos of de Filistijnen hun Dagon, dit wil zeggen bij gelegenheid, als men meent hen noodig te hebben, of als men beducht is voor wat zij zullen doen. Wie zich in de geschriften der groote profeten verdiept heeft en, daarop, het Jodendom in zijn geestesoog vat, zal een gevoel van groote teleurstelling ondervinden; en toch, als wij er over nadenken, dan zullen wij ons met de wetten, die de geschiedenis beheerschen, verzoenen, want het Jodendom zal ons het bewijs zijn dat de profeten niet vergeefs gearbeid hadden.’

De ‘Geschriften uit het Joodsche tijdvak’ (blz. 304-355), hoe merkwaardig ook en hoe dikwijls aanleiding gevend al lezende een en ander aan te strepen, moet ik met stilzwijgen voorbijgaan. ‘Zij vertegenwoordigen alle, al moge het zijn van verschillende zijden, de Joodsche vroomheid, waarvan het karakter vaststond, sedert de Wet aanvaard was geworden.’ Zij mogen dit karakter, elk naar zijne zijde, uitdrukken en ietwat scherper trachten uit te beelden, in beginsel brengen zij niets nieuws. Achter Jezus en tegenover Jezus zal straks staan een volk van farizeeën. Van bedoelde Geschriften geven de Psalmen uitdrukking aan het beste, dat in het Jodendom was: de Wet is hier den Jood niet alleen gebiedend voorschrift, maar tevens iets goeds, iets begeerlijks. Zoo kon het Jodendom Jezus voorbereiden. Het verbond met Israël is eene vrije genadegift Gods. Straks predikt het Christendom eenen God, die ons het eerst heeft liefgehad. Het predikt dien God nog steeds.

Chavannes neemt van het Oude Testament geen afscheid zonder een oordeel te hebben geveld over dat O.T. in zijn geheel als Heilige Schrift. De godsdienst, dien het predikt, is het Jodendom. Alleen als zoodanig kan het naar eisch gewaardeerd worden als ‘de edele vrucht der hooge godsdienstige aspiraties, waarvan de schrijvende profeten de tolken waren.’ Het heeft ‘het zedelijk monotheïsme in de menschheid ingeleid.’ In zoover zijn wij allen *issus d'Israël.* Eene hartstochtelijke theologie echter heeft het aangezien en doen aanzien voor wat het niet is, als van God ingegeven. Zij bewees het en ons daarmee een slechten dienst. Eerst van deze windselen ontdaan, komt het tot zijn goed en onvervreemdbaar recht.

‘Het Nieuwe Testament,’ 't tweede deel van Chavannes' werk, noopt tot nog grooter beknoptheid. Wij beginnen met de indeeling te prijzen. Eerst een hoofdstuk over Jezus, daarna een over de Paulinische brieven, dan een over de andere brieven en de Openbaring, dan nog een over de ‘geschiedkundige’ boeken en ten slotte een eindoordeel

over het N.T. als geheel. Vooral dit, dat een hoofdstuk over Jezus voorafgaat, acht ik een zeer gelukkigen greep, want geen der schrijvers van het N.T. 'heeft de pen opgevat dan in de hoedanigheid van discipel van Jezus en met het doel zijn werk te bevorderen en te verdedigen.' Ook hier wederom is dus alles apologetisch van aard, meer of minder bewust en bedoeld, maar toch apologetisch.

Ziehier wat de schr. o.a. van Jezus zegt. Uit enkele citaten zal de lezer dit beter te weten komen dan uit een uitvoerig résumé. 'Hij bezielde van elders overgeleverde vormen met den geest, die in hem was, en hij predikte in Joodsche taal den godsdienst der menschheid.' Zijne bekeering is inwendige vernieuwing en 'de godsdienst, dien hij gepredikt heeft, de verheven godsdienst, dien hij vurig wenschte te zien ontstaan en zich ontwikkelen in de zielen zijner broederen, opdat God zou heerschen, is de liefde voor God, waarvan de openbaring is de liefde der menschen voor elkander.' Daarbij dient echter opgemerkt te worden: 1°. de afwezigheid van leerstellige en filosofische bespiegeling; 2°. dat zijne prediking bestaat in de volmaaktheid, naar welke de kinderen des volmaakten Gods moeten streven; hij teekent trekken uit het leven van hen, die God liefhebben; 3°. uitwendige vormen, riten komen in deze teekening niet voor; 4°. Jezus scheidt zich van het Joodsche volk niet af, maar in zijn 'ééne noodige' is geen spoor van het O.T.-isch particularisme; 5°. hij heeft niets gedaan om eenige organisatie in het leven te roepen; 6°. Jezus leert deze groote en heilige waarheid, dat het ééne noodige niet bestaat in de stoffelijke goederen; het wezenlijke van het menschelijk leven ligt ergens anders, in de liefde voor God; 7°. de zedelijk gezonde mensch heeft, volgens Jezus, het *geloof,* dat is: hij geeft zich vol vertrouwen aan God over.

Wij komen tot Paulus, wien de vier hoofdbrieven worden toegekend. Zeer scherpzinnig zegt de schr. naar aanleiding van dien aan de Romeinen: 'Daar nu Paulus in zijnen brief verschillende zaken uitvoerig betoogt, kan dat geloof, dat hij met zijne lezers gemeen heeft, niet tot inhoud hebben de dingen, waarover hij aldus schrijft; wanneer men zich veel moeite geeft om een overtuiging aan iemand bij te brengen, dan is dit een bewijs, dat men twijfelt of hij ervoor gewonnen is, indien men niet zelfs zeker is, dat hij ze niet aanvaardt. Toch moet er tusschen Paulus en zijne lezers noodwendig een gemeenschappelijk terrein bestaan, en dit kan alleen zijn dàt, wat hij als aangenomen stelt, zonder dat het noodig zou wezen het te bewijzen'(*). Dit gemeenschappelijke nu is de erkenning van Jezus als den opperheer ('de Heer', niet God) en van het O.T. als 'de Schrift'. Paulus predikte hetzelfde als wat Jezus gepredikt had: de gehechtheid aan God en aan Zijnen heiligen wil, als aan het hoogste goed voor den mensch, het eenige ware goed(†).

Chavannes vat ten slotte aldus zijne bevindingen omtrent de paulinische letterkunde samen(§): 'Door de prediking, waarvan het *leerstellig*

(*) Blz. 406.
(†) Blz. 421.
(§) Blz. 471.

middelpunt was de verkondiging van Jezus als den Messias, is tot stand gekomen de stichting van gemeenten, welker herkenningsteeken was het geloof aan de messianiteit. De *godsdienst* van de leden dier gemeenten bestond hierin, dat zij zich, in de hoedanigheid van geloovigen, beschouwden als de uitverkorenen Gods, voor een eeuwige zaligheid bestemd, gehouden tezamen te leven in vrede, liefde en zedelijke reinheid, met geduld de beproevingen van den tegenwoordigen tijd dragende, in vol vertrouwen op de toekomstige heerlijkheid voor hen weggelegd. Deze godsdienst kende geen eigenlijk gezegden eeredienst, geenen cultus, plechtigheden aan God verschuldigd en voor het heil der menschen noodig. Men had samenkomsten ter gemeenschappelijke stichting, waar het gezamenlijk breken des broods een rol speelde, niet als sacrament, maar als liefdemaal der broeders en zusters in het geloof; voorts bestond de doop als plechtige opname in de broederschap, zinnebeeld der geboorte tot het leven des geloofs, en even weinig cultusdaad als sacrament.... In den geest van hen die dezen godsdienst, de wijding aan God door de aanvaarding van onze roeping tot heilig zijn, prediken, is hij onafscheidelijk verbonden met het leerstuk van Jezus' messianiteit en met de voorstelling dat Jezus' dood de verzoening van den zondaar met God bewerkt, zonder echter dat eenigszins blijkt, op welke wijze dit plaats grijpt. Hiermede verbindt men ook, op voor ons volmaakt duistere wijze, de vergeving der zonden.'

Van den brief aan de Hebreërs, de Katholieke brieven en de Openbaring hebben natuurlijk de brief van Jacobus, de eerste van Petrus en de eerste van Johannes des beoordeelaars grootste sympathie, al heeft hij, en terecht, zijne aanmerkingen en bezwaren.

Wat de synoptische evangeliën betreft, noteer ik allereerst deze aardige onderscheiding(*): 'Het verschil tusschen de evangeliën en de brieven kan in dezer voege samengevat worden, dat de laatste van een Christus spreken, die Jezus is geweest, terwijl de evangeliën van een Jezus spreken, die de Christus is.' Wat den aard der geschiedschrijving betreft, deze is als bij Israël: 'de geschiedenis wordt op grond van een theorie geschreven, een theorie, welke de feiten kleurt en daaraan een beteekenis ontleent, welke zij op zichzelf niet hebben en welke het volstrekt niet onmogelijk is daarvan af te scheiden'(†). Zij worden dus beschouwd als apologetische geschriften. Doel is: den lezer 'tot het geloof aan Jezus als den Christus te brengen, of hem in dat geloof te bevestigen'(§). Terecht werd er van te voren op gewezen, dat de 'eenige begeerte was verzekerd te zijn, dat zij deel zouden hebben aan het rijk des Heeren, als hij uit den hemel kwam om het te vestigen; zij leefden in de toekomst, niet in het verleden'(**). Ook bij de briefschrijvers is 'de zaak, die hun ter harte ging, de verhouding der Christenen tot den in den hemel levenden Christus'(††).

(*) Blz. 517.
(†) Blz. 519.
(§) Blz. 529.
(**) Blz. 521.
(††) Blz. 518.

Het eind-oordeel luidt: ‘de synoptische Evangeliën *prediken* den waren godsdienst, dien van de liefde voor God; doch zij doen dit in eene apologetische omlijsting, welke de prediking niet begunstigt, maar verduistert’(*). Hunne dwaling in dezen is echter verklaarbaar, meer verstandelijk dan zedelijk.

In tegenstelling daarmede wil de geschiedenis, zooals zij in de Handelingen der Apostelen beschreven wordt, dienstbaar zijn aan de stichting; de schrijver wil zijne verhalen doen preeken. Het boek ‘is samengesteld uitsluitend met het doel de Christenen tot vrede en eendracht te vermanen’(†). Toch moet het eind-oordeel zeer ongunstig luiden. ‘Wat dit boek *niet wil* is, dat men op eigen gevaar af de vragen grondig zal onderzoeken. Het is Katholiek in den slechten zin van het woord’(§).

‘Er is zien én zien... De schrijver van het vierde Evangelie is ten diepste overtuigd, dat de ware waarheid alleen door het oog des geestes aanschouwd kan worden, en hij past deze leer toe op Jezus.’ Zijn getuigenis komt hierop neer: ‘Ziethier de geestelijke geschiedenis, welke ik in de vleeschelijke geschiedenis van Jezus van Nazareth gelezen heb.’ Volgens Chavannes ‘wordt dan ook het geheele boek doorzichtig, zoodra men het beschouwt als gewijd aan de verdediging van het geestelijk en persoonlijk karakter van den godsdienst in een tijd, toen autoritaire en ritualistische neigingen zich openbaarden.’ Dat deze schoone verdediging van een uitnemende zaak echter geleden heeft door de theosophie, welke daarmee vermengd is, kan evenwel niet worden geloochend.

Uit het laatste hoofdstuk over het Nieuwe Testament in zijn geheel neem ik ten slotte nog deze slotsom over(**): ‘Overal in het N.T. is, meer en minder, de werking te bespeuren van het ideaal door Jezus aan zijne broeders voorgehouden; doch nergens, uitgezonderd in hetgeen van Jezus' eigen prediking is bewaard gebleven, wordt dit ideaal onvermengd voorgesteld. In zijn geheel genomen predikt het N.T. een godsdienst, welke onafscheidelijk verbonden is aan de roeping der menschen tot zedelijke heiligheid, een godsdienst, welke, juist daardoor, veel hooger staat dan het Jodendom met zijn wettelijk formalisme en het heidendom, 't welk het afschuwelijkst zedebederf vaak gedoogde en zelfs bevorderde; doch de wijze, waarop het N.T. dezen zoo reinen godsdienst predikt, is volstrekt niet volmaakt. Dat men dit N.T. tot Heilige Schrift heeft gemaakt, heeft daaraan dan ook meer kwaad dan goed gedaan. Des ondanks mag toch worden getuigd: ‘Zeker hooren wij Gods woord, wanneer wij den bijbel lezen’(††).

IV.

Wij zijn tot de laatste bladzijde gekomen en zien terug op den afgelegden weg. Deze terugblik kan kort zijn, nu wij het boek zelf

(*) Blz. 535.
(†) Blz. 551.
(§) Blz. 555.
(**) Blz. 575.
(††) Blz. 583.

lieten spreken. Men zal hebben opgemerkt, dat de stijl over 't geheel goed is, vooral goed, wanneer men bedenkt, dat onze taal niet des schrijvers moedertaal is. Gallicismen ontmoette ik niet. Toch is menige zin te lang, is er vaak te veel in één zinsbestek saamgedrongen of liever aaneengeregen. De stijl is 't best, waar de zinnen 't kortst zijn, terwijl enkele niet 'rondloopen', om eene geliefkoosde uitdrukking van den schr. te bezigen. Van de paulinische letterkunde eisch ik dit, met hem, niet. Maar wel van hem. Slordig is het boek niet geschreven. In geenen deele. Maar wijdloopig is het maar al te vaak.

Meer dan eens echter zijn de dingen bizonder aardig, treffend, teekenend gezegd. De lezer zal reeds menig voorbeeld daarvan hebben opgemerkt. 'Jahwe is in het Jodendom God, met een hoofdletter, geworden.' 'Zijne (n.l. Paulus') schriftuitleggingen zijn dan ook door de meest conservatieve theologen prijs gegeven, of zij zijn door hen uitgelegd, wat op hetzelfde neerkomt als ze prijs te geven.' 'Hij (nl. Mattheus) verdient, dat wij hem zijne twee ezels vergeven.' Eene enkele maal is de schr. zelfs wat ondeugend(*), waartegenover echter ook mildheid(†) moet worden geboekt, te meer, waar tegenstanders menige veer moeten laten vallen.

Dit alles raakt meer nog den vorm dan den inhoud. Wat dezen betreft, heb ik naast het hoofdbezwaar, bij alle erkenning, dat de schr. zich aan den gestelden maatstaf houdt, enkele bizonderheden te waardeeren. Ten eerste de in hoofdzaak juiste kenschetsing van den geest, waarin de bijbelboeken zijn geschreven. De beschouwing gaat hier met waardeering gepaard. Menige juiste kenschetsing werd ten bewijze aangehaald. Nog vele zouden te noemen zijn.

Vooral waardeer ik, dat de schr. den bijbel voor zichzelf heeft laten spreken. Hij heeft 't licht niet elders gezocht, waar 't in de onmiddellijke nabijheid scheen. Daarnaast, dat op de parousie-verwachting in de evangeliën zóó sterk de nadruk wordt gelegd. Evenzeer, dat hij niet meedoet met de aanstekelijke gewoonte van vele Duitschers, die van Jezus een heros maken. Daarenboven, dat de moeilijkheid, waar ze blijkt(§), wordt erkend en niet met eene verklaring, die eigenlijk niets verklaart, wordt weggedoezeld. En lest best, om niet meer te noemen, de duidelijkheid, waarmee het geheele boek is geschreven. Ieder mensch met eene gewone mate van gezond verstand kan 't gerust ter hand nemen. De godsdienst der bijbelschrijvers zal, vooral naar zijne ethische zijde, in het licht treden.

Soms echter laat den schrijver zijne scherpzinnigheid in den steek. Zoo op blz. 359, waar de aanstootelijkheid van het particularisme des O.T's. voor de eerste Christenen moet verdwijnen bij de erkenning, dat zij zichzelve als het ware Israël beschouwen, wat Chavannes zelf 50 bladzijden later ook zegt. Zoo ook, waar op blz. 383 wordt gesproken

(*) Blz. 510.
(†) O.a. Blz. 429.
(§) O.a. blz. 439.

van eene ‘reusachtige dwaling’, die later als historisch-noodwendig wordt verklaard, althans eenigermate erkend.

Soms ook draagt het werk de sporen, theologisch niet geheel *up to date* te zijn. Wij noemen twee voorbeelden. De nieuwere godsdienstpsychologie werpt op de kwestie der wonderen een nieuw licht, welks schijnsel waar deze ter sprake komen(*) tot schade van de uiteenzetting wordt gemist. Men behoeft nog niet te meenen, dat Jezus *ein wandernder Suggestiv-Therapeut vom reinsten Wasser*(†) is geweest, om de symbolische verklaring de eenig-noodige te achten. Bij de ‘fabelen en oneindige geslachtsrekeningen’ (blz. 468) moet natuurlijk gedacht worden aan de Gnosis, waarop ook elders meer dan eens wordt gezinspeeld. Vóor eenige jaren bewees Prof. Brandt, dat de doopformule (eis to onoma) beteekent: ‘op de belijdenis van’. Zij is dus allerminst onverklaarbaar of onvertaalbaar, maar deze vertaling past uitstekend bij wat Chavannes zelf over 't geloof der N.T.ische Christenen zegt. Doch ik wensch, omdat de schr. zelf het theologische zooveel mogelijk naar den achtergrond schuift, op deze bedenking slechts weinig nadruk te leggen. Van verre strekking is zij trouwens niet.

Koel vind ik, wat gezegd wordt van de onsterfelijkheid(§). Of liever: onjuist. De hoop daarop is eene zijde der vroomheid, eene harer wezensuitingen en er is wel degelijk een innige samenhang, zoowel in haar nog gebrekkige, eudaemonistische vormen als in de hoogste, rein-geestelijke met 's menschen moreel bestaan. Wat Chavannes, zeer terecht, naar aanleiding van Taine's bewering zegt, komt hier in mijne lijn.

Doch met dit koele mag ik niet eindigen na zoo ruim toegezwaaiden lof. De verdiensten van Chavannes' boek blijven vele en groote. Wie na hem komt, zal met hem rekening dienen te houden, zal veel van hem kunnen leeren, gelijk ik van hem leerde. En waarin wij dan ook mogen verschillen, er is éénheid in het noodige. Waar de schr. zegt(**): ‘Jezus' onderwijs ben ik niet waard te prijzen; ik buig ervoor; mij is het het onderwijs dat wij te volgen hebben, Het Evangelie’, daar buig ik mij met hem. Een kerkelijk en staatkundig Christendom moge ‘den Christus’ tot leus kiezen, het vrijzinnig Christendom wenscht niet daarvoor onder te doen in eerbied voor den Meester, die nog immer de blijde boodschap der liefde tot den zedelijk heiligen God, die ons tot heiligheid roept, tot allen brengen wil. Met welk recht?

Omdat Hij ons het eerst heeft liefgehad.

Enschede, 1 Dec. 1906.

P.B. WESTERDIJK.

(*) O.a. blz, 531.
(†) De uitdrukking is van Weinel.
(§) Blz. 466 vg.
(**) Blz. 531.

Grieksche landschappen.

Philologische herinneringen aan eene archaeologische reis, door Dr. K. Kuiper. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het was ons bepaald een genot in de donkere dagen van onzen Hollandschen winter dit boek ter hand te nemen en eene wijle den schrijver zijn schoonen droom van licht en zuiderzon, van bloeiende landen, schitterende gebouwen, bevolkt met welbekende gestalten uit het heden en het klassiek verleden na te droomen. Dan weer voor een poosje het boek in de kast gezet; als tijdschrift-artikels bedoeld, willen zijne schetsen ook bij tusschenpoozen gelezen zijn. Want hoezeer ook de gevoeligheid voor indrukken, de rijke kennis en het gevoel voor humor van den schrijver voor afwisseling zorgen, eene zekere eentonigheid is natuurlijk eene noodzakelijke eigenschap van reisbeschrijvingen als deze.

Wat is het dan echter, dat ons deze lectuur zoo aantrekkelijk maakt? Wien zelf eenmaal het voorrecht van eene dergelijke reis is te beurt gevallen, die leeft in deze bladzijden telkens en telkens weder eigen indrukken, eigen gewaarwordingen door, kleine voorvallen, typisch voor land en volk, heeft hij net zoo mede gemaakt, geheele bladzijden konden zóó als uit zijn eigen dagboek zijn gescheurd. Bij het levendige, vlot geschreven verhaal lachten we weer hartelijk om die ongelukkige reisgezelschappen, wier slachtoffers ook wij aan den voet van de Acropolisrots in hunne rijtuigen zagen liggen, amechtig, zonder moed om den laatsten klim, die hen tot het doel zou voeren, te volbrengen; we voelden weer de bijna vrome gemoedsstemming over ons komen bij het eerste aanschouwen van die burchtrots, afstekend tegen het halfduister van den avondhemel; we doorleefden weer die onbeschrijfelijke uren van onzen pelgrimstocht naar den Delphischen Apollo te midden der ontzagwekkende bergnatuur; het was ons weer te moede, als toen uit het zachtbelichte marmer van den Praxitelischen Hermes de levende god zelf ons tegentrad. En het lijkt ons de grootste lof, dien een beschrijver van indrukken zich kan wenschen, dat hij hem, die zelf zulke indrukken ontvangen mocht, weer geheel terugvoert tot de dagen van eigen genieten.

Het mag kleingeestig schijnen hierna nog in détails te treden, maar de redactie vraagt ons eene critiek en dus mogen we enkele opmerkingen niet verzwijgen.

We wezen reeds op het moeilijke, eentonigheid te vermijden en zeker heeft de schrijver dat in de eerste plaats gevoeld. Vandaar wordt er naar onze meening wel eens wat te veel bijgehaald uit literatuur of mythologie, wordt

er aan den anderen kant wel eens iets wat al te vluchtig behandeld, zoodat de juiste voorstelling er onder lijdt en eene enkele maal klinkt eene bewondering ons wel eens wat te rhetorisch.

Zoo had de schrijver, wat ons betreft, over de vóór-Perzische Acropolis kunnen zwijgen, maar waar hij dit niet doet, is hij in zijne beschrijving van Pisistratische- en porostempels niet duidelijk gebleven (blz. 22 e.v.). Of was hier, om een eigen woord van hem te gebruiken, 'de archaeologie hem te machtig'? Ook schijnt ons bij zijne latere Acropolisbeschrijving de persoon van Perikles wel wat al te sterk alle anderen te overvleugelen. Was toch niet een groot deel van den aanleg reeds een goed eind heen vóór diens eigenlijk optreden? Waarom Kimon geheel vergeten? En is het juist, Perikles zóó als Panhelleen, zijn werk als Panhelleensch monument voor te stellen? Waartoe hier en daar archaeologische vragen te stellen, die hier niet beantwoord worden? Vooral als zoo'n vraag, b.v. of de archaïsche Acropolisfiguren wel alle van Attische meesters zouden zijn (blz. 16), eigenlijk geene vraag meer is.

Daartegenover zouden wij den schrijver willen vragen, of hij werkelijk meent, dat 'de inrichting van den Eleusinischen tempel volkomen duidelijk is' (blz. 86), of hij heusch zoo onder den indruk is van de worstelaars in de Uffizi te Florence (blz. 77), enz.

En wanneer de schrijver in woorden van echt gevoel den Hermes van Praxiteles heeft bewonderd, is het ons onbegrijpelijk, hoe hij zeggen kan in den Eubuleus in het Atheensche museum gelijkenis van détails te zien. Het is ons nu eenmaal geleerd, dat ook dit beeld van dien meester zou moeten zijn, maar heeft de schrijver werkelijk die gelijkenis zelf gezien? We hebben er steeds vergeefs naar gezocht.

Men ziet, het zijn alle slechts kleinigheden, die we hebben op te merken. In één opzicht is het verzet, dat in ons opkwam, van meer principieelen aard. Zouden er werkelijk, gelijk de schrijver zegt (blz. 114), nog niet weinige archaeologen van beroep zijn, die vast overtuigd zijn, dat Homerus vrijwel een tijdgenoot is van de gebeurtenissen, die hij bezingt? We gelooven het niet. Maar evenmin gelooven we, dat het noodzakelijk is dit aan te nemen om toch nog in de ruïnen van Troje en Mykene ophelderingen te zoeken van de beschrijvingen van het epos. Zouden die zangen, wanneer ze dan ook mogen zijn ontstaan in den vorm, waarin we ze kennen, toch niet met oudere volksverhalen verband houden; zouden die schitterende burchten en paleizen niet ook na hun val nog in vrij juisten vorm zijn voort blijven bestaan in de phantasie van het volk; zouden de ruïnen dier beroemde plaatsen, waaraan zich die verhalen vastknoopten, niet nog hun invloed hebben kunnen oefenen; zou ook niet nog veel van die oude pracht in eenvoudiger vorm zijn blijven voortleven? En ten slotte, is niet werkelijk de groote gelijkenis van die beschrijvingen en de burchtruïnen zelf het beste bewijs, dat er wel verband te zoeken is?

Zonder dus ook maar een oogenblik de resultaten der philologie te negeeren, kunnen we ons ook niet vereenigen met wat op blz. 121 wordt gezegd. We gelooven nog altijd, dat veel van de 'Homerische Waffen', van de Homerische cultuurproducten uit de Mykeensche cultuur kan worden toegelicht. We hopen echter, dat het slechts door te groote kortheid van stijl is, dat blz. 122 den indruk maakt, als stelde de schrijver deze Mykeensche cultuur met die van het vroege Creta met zijne wonderbaarlijke vondsten gelijk. Ware van

deze laatste sprake, dan zouden wij ons beter met den schrijver kunnen vereenigen.

Nog één algemeene opmerking. Het valt ons op, hoe we in dit boek telkens weer de groote tegenstelling van archaeoloog en philoloog lezen. Is dit niet iets wat naar oude toestanden riekt, wat eigenlijk een philoloog, die als schrijver de duidelijkste bewijzen geeft, dat hij zelf, al is het dan ook niet als specialist, toch op archaeologisch gebied geen vreemde is, niet meer moest verkondigen? Kan men werkelijk in modernen zin nog klassieke ‘philologie treiben’ zonder althans eenigszins ook archaeoloog te zijn en is philologische vorming voor den archaeoloog niet mede een hoofdvereischte? Het zijn werkelijk niet alleen philologen, die, gelijk de schrijver zegt, Dörpfeld - wiens kranige figuur met hare groote aantrekkelijkheid, hare deugden en gebreken, die door geen benijders, door geen mannen van ‘Wilamowitz und kein Ende’ van den luister harer eigenaardige bekoring kan worden beroofd, wij met zooveel voldoening door den schrijver zien geteekend - zijn gebrek aan philologische kennis verwijten. Terecht slaakt dan ook de schrijver de verzuchting, dat er tot heden toe zoo bitter weinig jonge Nederlandsche literatoren de kostelijke gelegenheid hebben aangegrepen om onder Dörpfeld's bezielende leiding in het levende Hellas het voorbijgegane terug te vinden. We zijn er echter van overtuigd, dat als die jonge philologen in hun vaderland gewoon waren meer zulke ‘philologische’ woorden van echte bezieling, van enthusiasme voor Hellas' leven en Hellas' schoon te hooren, als waarvan dit boek tintelt, het er geheel anders mee zou zijn gesteld.

Daarom wenschen wij ook dit boek met zijne mooie, gloedvolle prentjes in de eerste plaats in hunne handen.

Leiden, Januari 1907.

Dr. J.H. HOLWERDA Jr.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

XII.

Liefste Moeder.
Groot en goed nieuws! Gelief zoo spoedig mogelijk naar de stad te komen.

Uwe liefhebbende dochter,
Amelie.

Men kan denken, hoezeer deze brief de weduwe Salens verraste. In haren naam antwoordde Christine, dat moeder den volgenden Zondag te Antwerpen zou zijn.

Een oogenblik had Amelie gevreesd, dat de Baron van Landerwijck de houding en den toon van haren broeder, tijdens de laatste bespreking, euvel mocht opgenomen hebben. In den begin dacht zij er aan de samenkomst met de haren bij Margriet te doen plaats hebben. Zij liet echter dit voornemen spoedig varen. De familie van den Baron zou de aanwezigheid van moeder Salens in de stad hebben vernomen. Zelfs zouden de leden aan Amelie's uitdrukking gezien hebben, dat zij zich aan onoprechtheid hadde schuldig gemaakt, indien zij dit bezoek harer moeder hadde verholen gehouden. Het ware des te meer af te keuren geweest, daar de Baron de weduwe Salens altijd gulhartig had ontvangen.

Amelie deelde hem mede, dat eene samenkomst van al hare familieleden noodzakelijk was. De Baron antwoordde, dat deze te zijnent kon plaats hebben. Den volgenden dag zegde de Barones haar, dat de familie in de kelderkeuken het noenmaal zou nemen.

Korts op den middag waren Edward en zijne moeder ter plaats. Margriet liet zich wachten. Eindelijk werd er gescheld. Amelie hoorde, dat het hare zuster was. Deze trad inderdaad binnen.

Van al de Salensen hebben wij tot nu toe Margriet het minst ontmoet. Het is dan ook een wezenlijk genoegen met haar kennis te maken. Amelie's zuster is een lief meisje, gelijk ze niet dik loopen. Zij is flink van postuur, heeft een klein, blozend gezicht, bruine oogen, en fijne, welbesneden trekken. Eene genoeglijke uitdrukking is steeds over haar gelaat verspreid; haar wezen ademt lieftalligheid en genoeglijkheid; het was dan ook, alsof de verpersoonlijking der tevredenheid en braafheid met haar binnentrad.

Margriet omhelsde heure moeder. Een traan, als een dauwdrop, viel uit elk harer oogjes, als ze zich tusschen hare zuster en haren broeder neerzette.

'Ik heb in mijne ster, dat het nieuws u betreft,' zegde de moeder, met een bang voorgevoel.

'Zoo is het,' antwoordde Amelie, opgeruimd. 'Doch, ge hebt geene reden om ontevreden of bedroefd te zijn. Onze Margriet heeft kennis.'

'Ik heb het gedacht,' onderbrak de moeder.

'Ik heb er vrede mede, en met u zal dit ook het geval zijn,' ging Amelie voort, terwijl goedheid, veel meer dan aanmatiging in haren toon heerschte. 'Eerst moet ik u zeggen, dat Margriet zich heeft gedragen gelijk het betaamde.'

Margriet kleurde meer en meer. Aan Edwards aangezicht zag men, dat hij de warmste genegenheid voor zijne jongere zuster gevoelde.

'Zij is onmiddellijk bij mij gekomen, om mij te zeggen, dat Willem Hofmans haar aangesproken had,' hernam Amelie.

'Willem Hofmans, de zoon van Nelis Hofmans?' vroeg moeder, verwonderd.

'Juist. Zijne ouders zijn arme, maar deftige menschen. Willem had aan Margriet gevraagd, of hij mij over de zaak mocht komen spreken. Eerst wilde ik inlichtingen over Willem nemen.'

'Dit was nauwelijks noodig,' zegde Edward. 'Ik ken hem op de Nijverheidsschool. Hij is een timmerman en een puik ambachtsman. Daarbij is hij een verstandige en allerbeste jongen. Leeraars en leerlingen houden om het meest van hem. Dat is de waarheid.'

'De inlichtingen, die mij zijn toegekomen, kunnen niet beter zijn,' ging Amelie voort. 'Ook uw meester, Edward, heeft zich op mijn verzoek bij den baas van Willem begeven. Ik wilde weten of de jongen vlijtig, werkzaam, bekwaam is. Of hij den noodigen ernst bezit om zelf timmermansbaas te worden, om een huisgezin te onderhouden. Dat hij een brave zoon is en een goed hart heeft, daarvan had ik reeds de verzekering. Mijnheer de Greef heeft mij met den meesten lof over zijnen gast gesproken. Hij heeft mij verzekerd, dat Hofmans door de wereld zal rollen. Dan heb ik Margriet nogmaals gevraagd, of zij Willem oprecht liefhad. Zij heeft mij geantwoord, dat zij elkaar hebben beloofd man en vrouw te worden. Is het zoo niet, Margriet?' vroeg Amelie, diep bewogen.

‘Ja,’ zegde het meisje, nauw hoorbaar.

‘Dan heb ik Willem te mijnent ontboden,’ hernam Amelie. ‘Natuurlijk heb ik hem scherp onder handen genomen. Van twee zaken heb ik mij willen verzekeren. Vooreerst, of hij Margriet waarlijk bemint. Vervolgens, of hij moed en wilskracht genoeg bezit, om in het huwelijk gelukkig te zijn. Ik heb hem gezegd, dat mijne zuster geen geld heeft en dat wij haar niets kunnen geven. Willem heeft mij geantwoord, dat hij vijfhonderd frank heeft gespaard. Daarbij heeft hij zijn ouden vader te onderhouden, die thans bij zijne zuster inwoont. Sinds zijn twaalfde jaar woont Willem in de stad en moet hij in zijn bestaan voorzien. Dit heeft mij gerust gesteld. Willem heeft een gunstigen indruk op mij teweeg gebracht. Margriet zal een goeden man aan hem hebben. Ik kan haar geen grooter geluk wenschen.’

De oogen van moeder Salens zwommen in tranen.

‘Het valt u hard onze brave Margriet te verliezen,’ zei Amelie, evenals allen diep bewogen. ‘Ik begrijp dit. Het kost mij moeite mij aan het denkbeeld te gewennen, dat zij meer aan anderen gehecht is dan aan ons. Doch, dit is de wereld. Wij hopen u nog lang te bezitten, moeder,’ ging Amelie voort, en er lag zooveel waarheid, zooveel hartelijkheid in haren toon, dat men het meisje om heure reine kinderliefde niet genoeg kon liefhebben, ‘maar gij zult niet blijven leven... Margriet zou alleen zijn op de wereld... en, wat alles zegt: zij bemint Willem.’

‘Ta, ta, ta,’ zei Edward, zich moeite gevend om een vroolijken toon aan te slaan. ‘Er is hier geene reden om te zitten weenen of treurig te zijn. Willem Hofmans is mijn kameraad. Hij is een deugd van een jongen, een ambachtsman gelijk ze dun gezaaid zijn, en hij ziet onze Margriet gaarne. Onze Margriet mag er ook zijn. Ze heeft Willem lief. Zijn dat treurige zaken? Zagen vader zaliger en moeder elkander ook niet gaarne? Hebben ze hun huwelijk beklaagd? Gelijk de ouden zongen, piepen de jongen.’

‘Vader!’ sprak de weduwe Salens, met tranen in de stem. ‘Gij hebt gelijk; hij zou zich tegen dit huwelijk niet verzet hebben. Als de kinderen nog klein waren, placht hij reeds te zeggen: we zullen hun huwelijk niet tegenhouden... op voorwaarde dat de toekomstige schoonzonen of dochters braaf zijn, een goed karakter hebben. Een huwelijk moet uit liefde geschieden. Hij heeft het niet mogen zien.... Zoo gebeurt het gewoonlijk.’

‘Moeder!’ sprak Edward, en er lag in dit woord zulke teedere uitdrukking en tevens zulke zuivere kinderliefde, dat allen in het diepste der ziel getroffen waren. Er lag tevens zulk roerend smeeken in, dat geene treurige beelden zouden wakker geroepen worden, dat niet alleen de zusters, maar ook de moeder zich opgeruimd gevoelden.

‘Edward heeft gelijk,’ sprak Amelie, alsof haar broeder, in een ganschen zin op de duidelijkste manier zijn verlangen had uitgedrukt.

‘'t Is de blijdste gebeurtenis, die wij sinds lang mochten beleven. Mijnheer de Baron weet, dat er spraak is van dit huwelijk. Ik heb hem niet durven of willen vragen, of Willem hier moeder mocht komen spreken. De Baron en heel de familie zijn mij zeer genegen. Ik twijfel echter, of mevrouw de Barones deze samenspraak hadde toegestaan. Ik ken mijne meesters en weet hoever ik mag gaan. Bij al hunne goedheid willen zij, dat men nooit vergete, dat zij edellieden zijn. Hierop bestaan geene uitzonderingen. Een enkel woord is soms genoeg om hen te misstemmen. Wij hebben daar voorbeelden van.’

‘Ik weet niet, dat gij zooveel van hen kunt uitstaan!’ riep Edward stug uit, om allen in eene vroolijke luim te brengen. ‘Wij hebben, God zij geloofd! den Baron, de Barones of de Baronnekens niet noodig!’

Amelie was op het punt haren broeder te antwoorden, dat zij aan de familie Van Landerwijck dure verplichtingen hadden en thans allen hare gastvrijheid genoten. Zij deed het echter niet, doch trachtte het Edward door hare gelaatsuitdrukking te doen verstaan.

‘Onze Margriet zal ons weten te zeggen, waar en wanneer we Willem zullen aantreffen,’ zei de jonge Salens, om zelfs de gelegenheid tot twist te vermijden.

‘Ja,’ bemerkte Amelie. ‘'t Is bijna tijd, dat we hier opruimen. De keukenmeid zal reeds wachten om met het gereedmaken van het diner te beginnen. Waar en tegen welk uur zijt ge met Willem afgesproken?’

‘Wees niet verlegen, Margriet,’ zei Edward, aangenaam jokkend. ‘Waar en wanneer verwacht hij ons?’

Margriet was in 't geheel geen kruidje-roer-mij-niet. Zij kon haar woord goed doen. Dat zij in deze samenspraak eene lijdelijke rol speelde, zal elkeen begrijpen en goedkeuren.

‘Gij weet het, zoo goed als ik,’ sprak zij, snoeperig.

‘Waar heeft hij u dit gezegd?’

‘Antwoord niet,’ zei Amelie, aanmoedigend. ‘Waar en wanneer verwacht Willem ons?’

‘In den “Witten Leeuw”, te vijf uur,’ zegde het meisje.

‘Te half vijf,’ verbeterde Edward.

‘Dan wacht hij reeds op ons,’ meende Amelie, op het uurwerk ziende.

‘Hij mag voor zijn lief wel wat zitten schilderen. Dat zal hem leeren later geduld te hebben.’

‘Wij gaan dus allen te zamen,’ zei moeder, terwijl uit haren toon bleek, dat zij met het huwelijk van Margriet vrede had.

‘Neen, moeder, dit is onmogelijk,’ antwoordde Amelie, al hare pogingen aanwendend om niet ontroerd te schijnen. ‘De Baron en de Barones willen niet, dat ik 's avonds afwezig ben. Het is niets, tot weerziens! Margriet, gij moogt op mij rekenen. Zondag verwacht ik u, om mij te vertellen hoe alles is afgeloopen.’

Moeder Salens en hare twee kinderen verlieten de woning van den

Baron van Landerwijck. In de gang ontmoetten zij de Barones. Deze verzekerde de weduwe, dat hare oudste dochter meer dan ooit de achting der familie genoot.

Amelie had heure tranen opgedroogd, als de keukenmeid binnentrad.

XIII.

Willem Hofmans zat in den 'Witten Leeuw' te wachten, als het gezelschap binnentrad. Het was in den vooravond. Buiten een gaanden en komenden man zag men op dit uur niemand in de groote koffiehuiszaal. Geen enkele, die, vóór zijn vertrek per spoorweg, een glas was komen drinken, tot welken stand hij ook behoorde, of die flinke jongen, met zijn blozend aangezicht en kort gesneden, blonde haren, was hem in het oog gevallen. Men kon zich niet vergissen: hij, die daar alleen in den hoek der kamer zat, was een ambachtsman, op zijn Zondaagsch gekleed. Wat sommigen zal verwonderen, wij zouden Willem tusschen honderd anderen als een Heibroekenaar uitgehaald hebben; zoozeer is het waar, dat de opvoeding, het midden, waarin de mensch zijne eerste levensjaren doorbrengt, een blijvenden invloed op hem uitoefent.

Moeder Salens was een weinig verbluft, als ze in de groote zaal met hare rijke versierselen trad. Als ze den jongen gewaar werd, scheen ze te vergeten, dat hij hare dochter ten huwelijk gevraagd had. Ze stak hem de hand toe, alsof hij niets anders voor haar was dan de zoon van Nelis Hofmans zaliger, een der beste vrienden van haren onvergetelijken echtgenoot.

'Wat zijt ge groot geworden,' zei ze, 'waar is de tijd, als uwe moeder u aan eenen leiband leerde loopen voorbij onze deur!'

Roos Salens, hoewel hoog bejaard, leed nog aan geene der kwalen, welke den ouderdom gewoonlijk eigen zijn. Haar redeneervermogen liet niets te wenschen over. Wat zij zegde, had grond. Thans scheen het aan Edward en Margriet, dat het gezegde van moeder, in deze omstandigheden, een bewijs was, dat zij, evenmin als de meesten, aan den invloed der jaren ontsnapte en er gemakkelijk kon nevenslaan.

'Ja, niet waar?' sprak Willem, terwijl hij zich naast Margriet op het canapé zette en moeder en Edward vóór hen plaats namen. 'Ook ben ik van zin grootemenschenwerk te ondernemen.'

Roos bezag den jongen met eene genoeglijke uitdrukking, waardoor zij elkeen overtuigde, dat men niet meer moest vreezen, dat de ouderdom of wat ook haar verstand of gevoel had verduisterd. Op haar goedmoedig, sprekend aangezicht, dat de nog niet uitgewischte sporen van vroegere schoonheid droeg, las men zoo duidelijk, dat het haar pijn deed, dat de jongen heur haar kind ontnam en zij hem terzelfder tijd liefhad en achtte, dat allen er door getroffen waren.

Margriet vreesde, dat heure moeder aldra heure tranen niet zou kunnen

weerhouden. Zij sprak op opgewekten toon, terwijl zij haar glas ophief om te tikken: ‘Wees niet treurig, moeder, onze Amelie, de verstandigste van allen, heeft ons goedgekeurd.’

‘Amelie is tevreden, dat weet ik,’ zei Willem, smakelijk.

‘Hoe liep het sermoen af, dat zij u opgedischt heeft?’ vroeg Edward.

‘Het was zoo erg niet, als ik gevreesd had,’ antwoordde Willem. ‘Ik had schrik van Amelie. Wel heeft ze me de les ferm opgelegd; doch een onbillijk woord heeft ze niet gesproken. Alleen heeft ze mij gezegd, dat ze streng zal onderzoeken of er niets te mijnen laste is. Ook zal ze me gedurig in 't oog houden, of mijn gedrag iets te wenschen zou overlaten. In dit geval zou het huwelijk geene plaats hebben. Ze zei dit zoo beslist, alsof zij alleen te bevelen had, en, ge moogt me gelooven, ik erkende op dit oogenblik, dat dit zoo was. Maar ik vrees niets. Amelie mag me overal doen nagaan, ik heb niets op mijne lever.’

‘Onze Amelie is eene bovenste,’ zegde moeder. ‘Luister naar haar, dan zal het u goed gaan.’

‘Dat is een waar woord,’ beaamde Willem, joviaal. ‘Amelie is met ons huwelijk ingenomen. We volgen heuren raad, indien we het niet lang uitstellen. Vindt gij dit ook niet, moeder?’

‘Gij zult het wel zeggen,’ antwoordde Roos, en men hoorde, dat zij hare goede stemming geheel teruggekregen had. ‘Wat zijt gij van zin?’

‘Van zin? Te trouwen, en dat zoo gauw mogelijk.’

‘Dat weet ik. Trouwen is gemakkelijk. Maar, kunt gij den kost winnen voor een huishouden?’

‘Dat kan ik. Ik zeg niet, dat wij in de weelde zullen zwemmen. Doch, daar zijn we niet aan gewend. Ook zullen we zonder dat heel gelukkig zijn. Daarbij, we zullen vooruit komen. Ik moet er om lachen, als ik hoor, dat velen sukkelen, om den kost te winnen. Luiaardij, vadsigheid, gemakzucht, of hoe ge dat alles noemt, is de hoofdoorzaak. Voeg daarbij: onbekwaamheid, gebrek aan orde, den geest van verkwisting, en ge hebt alles. Er daar er zoovelen zijn, die aan deze gebreken lijden, is het aan de wakkeren en spaarzamen gemakkelijk hunnen weg te maken. Van de negen tienden is het hunne eigen schuld, zoo ze armoe lijden. Ik weet het nog goed. In de school leerde ik niet slecht, al zeg ik het zelf. Tistoom zei aan meester Lenaerts, dat ik klerk moest worden. - Nooit, antwoordde de meester. Hij zal eenen stiel leeren. Of hij gelijk had! Ik kom hier penlikkers tegen met scheefgeloopen schoenen. Zij winnen achthonderd frank per jaar en willen leven gelijk een heer. Als hun baas hen beu is, dankt hij hen af, en ze weten niet van welk hout pijlen maken. Ons, ambachtslie, die hunnen stiel kennen, kan niemand deren. Wij krijgen met zeven handen werk.’

‘Ge hebt er veel voor moeten doen, om zoover te komen,’ onderbrak Edward.

‘Dat geloof ik wel. Op mijn twaalfde jaar kwam ik te Antwerpen aan bij den baas, waar ik nog woon. In den begin mocht ik niet veel

doen dan boodschappen verrichten. Op zekeren dag gaf de baas, in mijn bijzijn, aan zijnen zoon een vraagstuk op te lossen over eene levering van hout. Hij kon er niet aan uit. Wellicht zag mijn meester aan mijn gezicht, dat dit mij verwonderde. “Kunt gij het?” vroeg hij mij. Tot alle antwoord gaf ik op staanden voet de uitkomst op. Men ging verder en stelde mij moeilijker berekeningen voor. Doch het hoofdrekenen was reeds mijn lievelingsvak in de school. Het kwam zeer goed te pas. De zoon was vier jaar ouder dan ik en had lang in pensionaten gestudeerd. Ik weet niet, wat hij er geleerd heeft. Ook verstaat hij niets van den stiel en heeft geenen lust om te werken, doch veel om geld te verteren. Zijn vader is, als werkman, van de meet af begonnen en heeft een schoon fortuin vergaard. Mijnheer Waldemar zal het wel opkrijgen. Wij zullen vooruitkomen, te meer daar ik een vrouwtje zal hebben, dat daartoe als geen ander geschikt is.’

‘Dit alles is goed en wel,’ zei moeder Salens, door dit verhaal geheel en al opgebeurd. ‘Ik veronderstel, dat ik toestem.’

Willem was op het punt Roos te kussen. Hij weerhield zich. Moeder ging voort: ‘Wat zult gij aanvangen om den kost te verdienen? Welk is uw gedacht, Margriet?’

‘Willem is meestergast. Van zijn loon kunnen wij leven. Doch, wij hebben iets anders in den zin. Wij zouden gaarne voor eigen rekening beginnen... te Hagenbeek. Daar moeten wij over nadenken. Wij weten nog niet of het mogelijk zal zijn.’

‘Dan zou ik wachten met te trouwen, tot ik daar de zekerheid van hadde,’ ging moeder voort, ‘'t Is tijd, dat wij naar het tramstation gaan,’ zegde ze, op het uurwerk blikkend.

Allen verlieten de herberg. Edward trad met zijne moeder vooruit en begon met haar een vertrouwelijk gesprek over familiezaken.

Willem gaf zijne geliefde den arm. Margriet, een weinig aarzelend, legde er den haren op. Zij had bijna het gevoel, alsof zij eene fout bedreef. Weldra verdween hare schuchterheid; vooral als zij en Willem naast moeder en Edward over het breede gaanpad stapten en de samenspraak tusschen hen vieren gevoerd werd. Evenals haar broeder en Willem was Margriet overgelukkig, als allen gewaar werden, dat moeder zelden zoo opgeruimd was geweest, als toen zij in het tramrijtuig stapte.

Willem en Edward hadden wat moeite om Margriet over te halen onder hen drieën nog een glaasje te gaan drinken in een der schoonste koffiehuizen van de stad. Mijnheer en mevrouw Bronsteen waren op soirée... de andere meid zou niets verraden en Amelie zou niets weten. Zelden hadden onze drie Heibroekenaars zulk oprecht genoegen gehad....

Moeder Salens was zeker reeds lang te huis, als hare dochter heel zachtjes op het klein poortje van Baron Bronsteen's hotel tikte.

XIV.

Wie is er geen getuige van geweest? Een meisken wil trouwen. De partij is slecht. Men geeft er haar onomstootbare bewijzen van. Denkt gij, dat zij er naar luistert? Zelden of nooit.

Zoo is het niet Mie Franckx gegaan. ‘Ze is de eerste niet,’ zei Trien Stillekens, van Ekstergoor, die ons de geschiedenis van Mie vertelde, ‘en ze zal de laatste niet zijn, die zoo is gevaren.’

Acht dagen nadat Flip aan zijne dochter een bezoek had gebracht, kreeg de secretaris der gemeente een nieuwen brief van Mie. Zij schreef den ambtenaar, en dat op onbetamelijke wijze, dat hare papieren de volgende week op het stadhuis te Antwerpen moesten zijn. Zoo er onkosten waren, had hij die slechts ‘te rekenen.’ Mie zou die per keerende post betalen.

De inlichtingen over het gedrag en het karakter van Van Winckel vloeiden Flip en zijne dochter toe. Er kwam een brief van de zuster van Stans eerste vrouw. Daaruit bleek, dat hij voor haar een echte beul was geweest. Lieden, die er geen belang bij konden hebben en wier achtbaarheid boven alle verdenking verheven was, smeekten Mie van haar voorgenomen huwelijk af te zien. Zij haalden feiten aan, die het ondeugend karakter van Stan bewezen. Tevens gaven zij het middel op om de echtheid ervan na te gaan. Niets hielp. Flips vrouw poogde hare dochter over te halen om Van Winckel af te zeggen. Mie was tegen hare moeder nog onbeschofter dan tegen haren vader. ‘Jaloezie, niets anders!’ had ze gezegd. ‘Gij en vader zijt tegen mijn huwelijk! Omdat ik het slecht doe? Neen, omdat gij mij niet gaarne iets meegeeft. Daar wringt de schoen meest altijd bij de ouders, als de kinderen van trouwen spreken. Gij zijt kwaad als eene horzel, omdat gij weet, dat gij geenen cent meer zult krijgen.’

Mie ging zoodanig crescendo op, dat hare moeder, na een half uurtje, meer dan genoeg had.

‘Als de kinderen zoo hunne ouders de kroon van den kop spreken, is 't meer dan tijd, dat wij vertrekken,’ antwoordde Jana.

Zij verliet de keuken en sloeg de deur met geweld toe.

Het hoeft nauwelijk verzekerd, dat Flip zijne toestemming in dit huwelijk vlakaf weigerde, als Mie hem die schriftelijk vroeg. Van 's gelijke zal elkeen beseffen, dat het meisken al gauw de noodige maatregelen nam, om alles klaar te maken.

Van al de familieleden van Flip en zijne vrouw woonde Siska Franckx slechts de bruiloft bij.

Het is niet juist geweten of de reden, welke Mie aan hare moeder had opgegeven, de eenige was, waarom deze zich zoozeer tegen haar huwelijk verzette. Wellicht voorzagen Flip en Jana, dat deze vereeniging voor hunne dochter erge gevolgen zou hebben. Zeker hadden Verstraeten en Van Winckel's eerste vrouw uit ware belangstelling in

Mie gehandeld, wanneer zij haar dit huwelijk krachtdadig hadden afgeraden.

Dat zij dit zóó spoedig zou hebben betreurd, had niemand gedacht.

Geene maand was zij getrouwd, of Stan begon zijne perten te spelen. Hij en Mie hadden bij de duizend frank bijeengebracht. Waar zij die gehaald hadden, was moeilijk te zeggen. Zij huurden een kwartier op de Koeikensgracht. Van Winckel werd voerman bij de natie. Mie had gauw eenige huizen, waar ze ging koken. Van zijne pree gaf Stan weinig af. Zelden kwam hij 's Zaterdags te huis, zonder dat hij bij drank was. Al gauw zegde Mie haren man, kort en goed, dat het moest veranderen, of dat er erge dingen zouden gebeuren. Stan deed eene beweging, alsof hij deze waarschuwing in den wind sloeg, die door den toon, waarop zij werd uitgesproken, als eene bedreiging klonk. Mie meende, of gebaarde te meenen, dat heur man de hand tegen haar ophief. Zij voer echter zoo geweldig tegen hem uit, dat hij heel den avond mak was als een kind. Acht dagen later, terwijl Mie uit koken was, kwam Stan met zijn platten wagen, laadde er schier al de meubeltjes op en voerde die naar een ‘kwartier’, dat hij, niemand wist waar, gehuurd had. Mie, veel meer boos om het verlies van hare meubels dan om dat van haren man, ging op een dakkamertje van de Bontemantelstraat wonen. Zij vreesde maar ééne zaak, namelijk dat Van Winckel haar verblijf mocht ontdekken. De eigenaar van het huis, die aldra vernam met welke huurster hij te doen had, zegde haar het kamertje op.

Mie vertrok naar Ekstergoor. Flip en Jana hadden er genoegen in hunne dochter in 't lang en 't breed te willen bewijzen, dat zij verkeerd gehandeld had met naar hunnen raad niet te hebben willen luisteren. Medelijden met heur beklagenswaardigen staat hadden zij niet. In den beginne lieten zij hunne ontevredenheid weinig blijken, omdat Mie, wie weet voor hoe lang, bij hen in 't brood zou liggen. Moeder zegde, dat dit haar minst van al bedroefde. Mie zou zich andermaal kunnen overtuigen, dat ouders zich gaarne opofferingen voor hunne kinderen getroosten, terwijl dezen meenen eene heldendaad te verrichten, indien zij hen in hun ouden dag ter help komen. Het was slechts jammer, dat zij de beste raadgevingen van vader en moeder goedsmoedig in den wind had geslagen. Dan kende de welsprekendheid van Flip en Jana geene palen. Ze haalden de woorden aan, die zij aangaande Van Winckel hadden gesproken en herinnerden hunne dochter dag en uur, waarop zij haar voor den koetsier hadden gewaarschuwd. Het was alsof Flip letterlijk den afloop van de verkeering en het huwelijk zijner dochter had voorzegd. Hij had van zijne brieven aan haar kopij gehouden en las die haar voor. Daar stond o.a. in: dat Stan al de spaarcenten zijner eerste vrouw baldadig had verkwist. Hij wilde met Mie trouwen, omdat zij eene goede werkster was Eens getrouwd, zou hij zelf den brui van alle werk geven en Mie den kost laten verdienen. Zelden of

nooit zou zij den klank hooren van het geld, dat hij zou verdienen. Voor het minst dat zij hem opmerkingen zou durven maken over zijne luiaardij, zou hij haar laten zitten.

Jana vroeg hare dochter of zij nog wist, dat zij haar gesmeekt en gebeden had naar haar te luisteren. Het was regenachtig weer, als men te Antwerpen daar spraak over gehad had. Moeder herinnerde zich, welke schoone winkels men voorbijgegaan was.

'Kinderen willen altijd slimmer zijn dan hunne ouders,' had moeder gezegd. 'Maar, ik smeek u; beken, dat wij meer ondervinding hebben dan gij. Ge weet, wat we hebben moeten doen, om u zoo wijd te krijgen. Laat zien, dat ge voor ons wat over hebt. Stan is slecht geweest voor zijne ouders, voor zijne eerste vrouw; hij moet en zal slecht zijn voor u. Denk er op na, meisken, want als ge getrouwd zult zijn, zullen zelfs bloedige tranen niets meer helpen.'

Jana kon weenen, als ze wilde. Ze had overvloedig geschreid, als ze hare dochter dit schoon sermoen had voorgehouden. Ze schreide, dat de tranen over hare wangen liepen, als ze het herhaalde.

Vóór het huwelijk had Mie er niet naar geluisterd. Thans ging het het eene oor in en het andere uit. Deze vermaningen, die overigens alle oprechtheid misten, konden geenen invloed hebben op een hart, dat jarenlang door de verderfelijkste voorbeelden voor alle edele gevoelens ontoegankelijk was gemaakt. De houding, de woorden van Flip en Jana dienden slechts om hunnen eigenwaan te vleien, om hun boos, wraakzuchtig karakter voedsel te geven. Medegevoel met hunne dochter was beiden vreemd. De verwijtingen der ouders hadden op Mie een geheel ander uitwerksel dan zij gedacht hadden, doch dat zeer natuurlijk was. Mie betreurde er heuren toestand niet te meer om en was er niet boozer om op Stan. Zij erkende geenszins, dat zij ongelijk gehad had de waarschuwingen der haren in den wind te slaan. Zij was niet oprecht genoeg jegens zichzelve, om te erkennen, dat hare ouders heur goeden raad hadden gegeven. De sermoenen van Flip en Jana hadden geen anderen uitslag, dan dat zij Mie ophitsten. Zij was meer boos, omdat heure ouders heur dagelijks 'haar ongeluk onder den neus wreven', gelijk ze zich uitdrukte, dan bedroefd, omdat alles uitgevallen was, gelijk zij dit hadden voorzegd.

Mie wist echter, dat ze geene poorten uit kon. Ze maakte dus van den nood eene deugd en antwoordde weinig of niets op de strafpredikatiën van vader en moeder.

Overigens, men was volop in het boerenwerk. Mie had vele gebreken, doch lui was ze niet. Ze was sterk als een manspersoon en werkte voor drie, zoodat heure ouders op den duur minder bitter jegens haar werden. Doch, als het werk begon stil te liggen, konden Flip en Jana niet langer zwijgen. Ze zegden, dat het wraak riep, dat zij, oude, afgeleefde menschen, den mond van hunne dochter moesten openhouden, die in den bloei heurer jarer was. Zij zongen dit liedje zoolang en op

zoovele tonen, dat Mie op den duur verklaarde, dat zij het spelletje moede was.

Siska huurde voor haar een zolderkamertje in de Rozenstraat.

Op eenen morgen trok Mie te voet terug naar Antwerpen, zonder haren ouders daar iets van mede te deelen. Zij weten zoomin waar hunne dochter verblijft, als Mie waar Stan van Winckel woont.

XV.

Willem Hofmans en Margriet Salens zijn onlangs getrouwd. Ze wonen te Hagenbeek. Deze gemeente ontleent waarschijnlijk haren naam aan eene kleine rivier, die een weinig van de kom der gemeente haar grondgebied doorsnijdt, dat fel beboscht is.

Hagenbeek vormt eene lange, breede straat van noord naar zuid. Ze is recht; over de kerk slechts heeft zij een zwierigen zwaai. Boeren wonen er niet in; hoeven treft men dan ook slechts buiten het eigenlijke dorp aan. Langs de straat zijn de huizen, zonder uizondering, in steen opgetrokken en met pannen of schaliën gedekt. Slechts hier en daar is een voormuur bezet; de roode gevels, met of zonder verdiep, brengen een schilderachtigen indruk teweeg. De kerk is allerprachtigst; de toren is in de verschillende gemeenten zichtbbaar, waar de gebeurtenissen voorvallen, die wij verhalen. Het gemeentehuis, uit het midden der zestiende eeuw, is insgelijks een pronkgebouw. Voeg daarbij, dat eeuwenoude linden zich langs beide kanten van den steenweg verheffen, en men zal begrijpen, dat de Hagenbekenaars fier op hunne gemeente zijn.

De meeste inwoners van deze kantonhoofdplaats zijn ambachtslie. Ook wonen er nogal ambtenaars en kleine renteniers. Men heeft er winkels, die in een stadje van derde klas op hunne plaats zouden zijn.

Willem en Margriet hadden geluk gehad, wat hun huis betrof. Zij woonden dicht bij de kerk. Hunne sneeuwwitte gordijntjes vielen elkeen in 't oog.

Moeder Salens kwam nogal dikwijls bij hare tweede dochter.

Eens, 't was in den voormiddag, trad zij in het woonvertrek, terwijl Willem zich in het werkhuis en Margriet zich op de achterplaats bevond. Als de meeste moeders, wier dochters onlangs getrouwd zijn, vreesde Roos, dat het Margriet aan overleg mocht ontbreken, om alles behoorlijk te schikken en het huishouden goed te doen. Zij sloeg dus alles nauwkeurig gade en opende zelfs de schuiven der commode. Zij smaakte een gevoel van innige tevredenheid, daar zij zich kon vergewissen, dat alles op voorbeeldige wijze in den haak zat en geen spatje op de meubels kleefde.

Margriet, met een kort jakje en hoog opgeschort rokje aan, trad binnnen.

‘Dag moeder,’ zei ze, vroolijk als een kind. ‘Wat een pleizier u te zien! Ik was juist de achterplaats aan 't schuren. Aanstonds ga ik koffie zetten.’

Margriet verwijderde zich en was na enkele oogenblikken terug. Haar nat rokje was uit, evenals hare holleblokken. Zij had een bruin kleed, wit katoenen voorschoot en lage schoenen aan.

‘Ik dacht: het is schoon weer,’ sprak Roos, ‘ik ga eens naar onze Margriet, hoewel ik haar niets te zeggen heb. Want, het is aangenaam voor eene moeder hare kinderen te bezoeken, die gelukkig zijn.’

‘Nog aangenamer is het voor de kinderen,’ zei Willem, die juist in zijne werkmansplunje binnenkwam, ‘te zien, dat hunne moeder zoo gezond en tevreden is.’

‘Hebt ge niets over onze Amelie vernomen?’ vroeg de weduwe, als allen gezeten waren.

Margriet en Willem bezagen elkander vragend.

‘Jawel,’ antwoordde Willem. ‘We zullen 't u zeggen, hoewel ze 't ons verboden heeft. Mijne eerste aanbesteding is tegengevallen. Ik spreek van de vergrooting van het postbureel te Hulmenhout. Ik had alles nauwkeurig becijferd en de voorwaarden van het lastkohier stipt gevolgd. De werken werden echter afgekeurd; ik weet nog niet waarom. Ik verlies er vijfhonderd frank aan. Ik zat strop; onze Amelie heeft mij uit den nood geholpen.’

‘Braaf kind,’ onderbrak de moeder, terwijl een traan over hare wangen vloeide.

‘Dat is niet al,’ ging Willem, diep bewogen, voort. ‘Gij begrijpt, dat ik niet in staat was nog andere aanbestedingen te doen. Te Laarhoven had men echter beslist eene pastorij, eene gemeenteschool en onderwijzerswoning te bouwen. Het bestek beliep tot 74,564 fr. Er werd eene borgsom geëischt van 7000 frank. Margriet schreef dit aan Amelie. Per keerende post antwoordde zij, dat zij ons deze som zou bezorgen. De aanbesteding heeft plaats gehad op het provinciaal gouvernement. Ik ben aannemer mits 82,750 frank en zal een schoonen stuiver winnen. Als ik Amelie ging bedanken, antwoordde ze me, dat ze me niets vroeg dan Margriet gelukkig te maken.’

Allen weenden.

‘Hadde vader dit mogen beleven!’ zegde de weduwe, naar heure gewone spreekwijze. ‘Later zult gij ook beseffen, hoe gelukkig het voor eenen ouder is, dat de kinderen elkaar zoozeer liefhebben, zoozeer elkanders geluk behartigen als gij. Ik heb daar nooit voor gevreesd. Onze Amelie is een engel.’

‘Bij Franckx gaat het zoo goed niet,’ zei Willem, vreezende dat moeder al te weemoedig mocht worden.

‘Hebt gij te Antwerpen iets van Mie gehoord?’ vroeg de weduwe.

‘Zij heeft haren Stan opgespoord,’ antwoordde Willem, luchtig en vroolijk. ‘'t Ergste was, dat hij de meubels versjacheld heeft, die Mie met hare centen had gekocht. Op de Vrijdagmarkt zag Mie haar bed te koop staan. Ze wilde het doen opladen. Een politieagent nam haar mede naar 't bureel. Daar werd alles uitgelegd, Proces-verbaal werd

opgemaakt. Stan en Mie werden samen vóór den rechter geroepen. Elk mocht zijn belang zeggen. Volgens de *Gazet* schrijft, moet Mie, op een gegeven oogenblik, Stan, die dronken was, bij de keel gepakt hebben, dat hij paars en blauw zag. De politie had de grootste moeite, om de echtgenooten te scheiden. Mie voer zoo geweldig tegen den rechter, tegen de politiebeambten uit, dat ze bovendien een proces heeft opgeloopen wegens smaad tegen deze overheden.'

''t Is verschrikkelijk,' bemerkte moeder. 'Doch, verwonderen doet het mij niet. Wat kan er van kinderen komen, die niets dan slechte voorbeelden gezien hebben?'

''t Kwaad zat er van jongs in,' zei Willem.

'Philomien is nochtans een heel ordentelijk meisken,' meende Margriet.

'Dat is ze,' meende moeder. 'Doch ze is bij menschen grootgebracht, die haar goed zijn voorgegaan. Voor haar is het geval van Mie het ergste. Flip en Jana zullen er weinig om lijden. Maar Philomien! Ik heb medelijden met haar. Vroeger heb ik wel gevreesd, dat onze Edward zijne zinnen op haar mocht gezet hebben.'

'Onze Edward ziet daar te goed voor uit zijne oogen,' sprak Willem. 'Ik ken hem door en door. Gij weet nog niet, dat hij tegenwoordig te Antwerpen de held van den dag is.'

'Neen, dat weet ik zeker niet,' antwoordde moeder, nieuwsgierig.

'Er heeft in de stad eene tentoonstelling van zijne werken plaats,' zegde Willem. 'Volgens het schijnt, zijn er meesterstukken bij. De *Gazet* sprak er gisteren nog over. Wij zullen die dingen moeten zien. In de eerste dagen heb ik echter geenen tijd. De aanbesteding vraagt veel werk.'

'De jongen verschaft ons veel pleizier,' zei moeder.

'Veel van wat Edward tentoonstelt, is besteld werk, of zal ter plaatse verkocht worden. Onze broeder is aan den trek'...

Een gast trad binnen en deelde zijnen baas mede, dat de houtkoopman in het werkhuis op hem wachtte.

Willem nam afscheid van zijne schoonmoeder. Deze bleef nog eenigen tijd bij Margriet praten. Het was reeds donker, als zij te Heibroek terugkwam.

XVI.

Edward Salens wandelde, aan den arm zijner zuster, door de groote hal, waar zijne werken tentoongesteld waren.

Men bemerkte er trapleuningen, kronen, hangberden, bloemstukken, eene omsluiting voor een hoogaltaar, en daarnaast kleine zaken, als beeldjes, papierleggers, enz., alles op de smakelijkste wijze gerangschikt.

Het publiek was zoo talrijk, dat men zich ternauwernood kon bewegen; er heerschte een gepraat en gedommel, dat op het geronk van een overgrooten biekorf geleek. Daarboven stegen luide beoordeelingen,

kreten van bewondering uit, die de hooge kunstwaarde van dit of dat werk deden uitschijnen. De naam van Quinten Massijs was op veler lippen, en allen waren het eens, dat de tentoonstelling een buitengewonen bijval verwierf. Tentoonstellingen van schilder- en beeldhouwwerken hebben alle dagen te Antwerpen plaats; voortbrengselen der smeekunst waren nog niet uitgestald. De werken van Salens waren belangrijk en verrieden eene merkwaardige, eigenaardige kunstenaarsnatuur.

Eenen tijdlang bleven Edward en Amelie tusschen dezen menschendrom onopgemerkt.

Indien de bijval, welke den kunstenaar te beurt viel, iemand gelukkig maakte, was het wel zijne zuster.

De juffer was reeds tot jaren. Hare gestalte, die in hare jeugd reeds kleiner was dan die van Margriet, was met den tijd gekrompen. Maar recht was zij als eene kaars. Op heur aangezicht, dat gewoonlijk de duidelijkste sporen van vermoeidheid droeg, stond thans een stil geluk, een blijde trots te lezen, welke door de aanwezigen niet vermoed werd, doch haren broeder meer genoegen deed, dan de lofspraken, die hij links en rechts hoorde. Aldra werd Edward erkend; kunstenaars en hooggeplaatste personen wenschten hem geluk. Barones Bronsteen zegde tot Amelie, dat men haar mocht benijden zulken broeder te hebben. En inderdaad, niet weinige dames uit de hooge wereld en rijke burgerij, naar de grilligste eischen der mode gekleed, zagen niet zonder afgunst op deze ouwelijke juffer, die, in haar eenvoudig, ouderwetsch kleedje, aan den arm van den kunstenaar voorbij stapte, welke om zijne schoone gestalte en sprekende gelaatstrekken al meer hunne aandacht op zich trok dan de tentoongestelde voorwerpen.

Het werd al langer hoe drukker in de zaal en de lucht meer bedorven. Amelie stelde dus voor nog een uurtje te gaan wandelen. Zij kwam al te zelden buiten en op de leien kon men beter praten.

‘Waarom, broeder,’ vroeg zij, als zij op de Kunstlei kwamen, ‘doet uw bijval u meest van al pleizier?’

‘Om moeder en om u,’ antwoordde de jongen, hartelijk en oprecht.

‘Om moeder!’ herhaalde de zuster. ‘Ik geloof u. Zij moet uw werk zien; of beter, zij moet hooren, wat over u wordt gezegd.’

‘Wij zijn haar veel verschuldigd,’ ging Edward voort, ‘vooral, omdat ze ons zoo goed opgevoed heeft... En u, zuster? Hoe zal ik u naar waarde kunnen beloonen?’

‘Mij?’ vroeg Amelie. ‘Met altijd goed op te passen. Met naar mij te luisteren. Ik ben ouder dan gij en betracht slechts uw geluk.’

‘Dit bewijst gij,’ erkende Edward. ‘Zonder u kon ik niet eens smidsbaas worden, laat staan kunstsmid. Zonder u kon mijne tentoonstelling niet tot stand komen. De huur der zaal kostte reeds veel geld. Sommige stukken hebben mij veel tijd gevraagd, zonder dat zij iets opbrachten. Gij hebt dit goedgekeurd, er mij zelfs toe aangemoedigd; gij, die zooveel moet doen om uwe huur te verdienen.

Ik ben er u dankbaar om. De verkoop valt danig mee; ik zal u, hoop ik, spoedig kunnen terugbetalen.'

'Indien ge daar zulke haast mee zoudt hebben, zou dit bewijzen, dat het u drukt mij iets verschuldigd te zijn,' antwoordde Amelie. 'Later zullen we afrekenen. Ge zegt, dat ik veel voor mijn geld moet doen,' ging Amelie voort, terwijl broeder en zuster de weinige wandelaars niet eens zagen; 'dat is overdreven. De Baron en de Barones houden veel van mij.'

'Minder van uwen broeder.'

'Ja. Gelukkig, oprecht gelukkig om uwe opkomst is geen enkele der Van Landerwijck's. Die menschen zijn daarom niet slecht, niet afgunstig. Lieden ter hulp komen, die gebrek lijden, doen zij gaarne. De dochters en zonen bezoeken, als leden der confrerieën en patronages, de woningen der armoedigste steegjes. Ze verstaan de kunst om met noodlijdenden om te gaan, zien gaarne, dat anderen opkomen... doch, gij klimt te hoog. Toch is het wonder, dat de Baron of de Barones naar uwe tentoonstelling niet komt zien, dat er te onzent nooit over gesproken wordt, hoewel onze *Gazet* er verscheidene artikels aan heeft gewijd. 't Is waar: van kunst verstaat ons volk weinig, en kunstroem heeft in hunne oogen geringe verdienste. Dit valt me wel hard, omdat het u geldt; maar ik stap er over, omdat allen in den grond braaf zijn en zij mij veel geld hebben laten verdienen, waar ik goed mede heb kunnen doen.'

Broeder en zuster wandelden eenigen tijd sprakeloos voort, terwijl Edward diep over de woorden van Amelie nadacht.

'Ik moet u over vertrouwelijke zaken spreken,' hernam het meisje. 'Ge zijt smidsbaas,' zei ze lachend. 'De bijval uwer tentoonstelling heeft uwe toekomst verzekerd. Hebt ge nog niet aan trouwen gedacht? In de stad vooral is het voorzichtig, dat men jong trouwt. Ook heb ik mij geenszins tegen het huwelijk van Margriet verzet. Integendeel. Zij is gelukkig haar levenlang. Ik reken het mij tot eene verdienste daar te hebben toe bijgedragen. Gij antwoordt niet. Ik geloof, dat ik uw vertrouwen verdien. Spreek vrij, alsof ik uwe moeder ware. Mij dunkt, dat ge geheimen van dergelijken aard beter aan mij kunt toevertrouwen dan aan haar.'

'Trouwen, neen, daar heb ik nog niet aan gedacht.'

'Er is dan toch een meisje voor wie ge meer over hebt dan voor alle anderen.'

'Ja. Te Eekhoven heb ik met Philomien Franckx gesproken.'

'Ik heb het gedacht,' bemerkte Amelie, meer bedroefd dan spijtig. 'Moeder, Margriet en ik hebben elkaar menigmaal onze vrees medegedeeld, dat het zoover zou komen. Waren wij niet t'akkoord geweest, dat eene samenspraak daarover ons slechts kon verbitteren, dan hadden wij deze zaak reeds lang te berde gebracht. Nu echter moet er gesproken

worden. Aldus, gij gevoelt voor Philomien Franckx eene bijzondere genegenheid?'

'Ja,' antwoordde Edward, vastberaden.

'Denkt ge, dat dit liefde zij?'

'Ik denk het.'

'Heeft Philomien u lief?'

'Ik ben ervan overtuigd.'

'Hebt gij haar uwe gevoelens reeds meegedeeld?'

'Neen.'

Beiden wandelden eene wijl voort.

'Philomien Franckx is een braaf meisken,' zegde Amelie. 'Maar heure ouders! Heure familie! Hebt gij al nagedacht over de moeilijkheden, die gij u op den hals haalt? Aan de gevolgen, die zulk een huwelijk voor u kan, zal hebben? Gij hebt uw woord nog niet gegeven. U is dus niets te verwijten. Ik wil u niet vragen uw gevoel te onderdrukken. Ik vraag u slechts met Philomien niet te spreken. Gij staat overigens voor een groot werk. Het Staatsbestuur heeft u de ramen, leuningen en draaitrappen voor het museum van B. besteld. Dit zal u het boerinneken van Ekstergoor wel doen vergeten. Als ik het wel overdenk, heb ik ongelijk de zaak zoo erg in te zien. Gij vindt Philomien lief? Wat wonder voor een jongen artist? Ook Quinten Massijs, de beroemde smid, beminde een schoon kind; de liefde tot haar maakte hem, heb ik gehoord, tot schilder. Gij hebt geen lust, om schilder te worden, en er was daartoe geen meisje noodig. Aanleg en werkzaamheid volstonden om een groot kunstenaar te worden. Ook mijne aanmoedigingen zijn u, denk ik, ten goede gekomen. Dat gij van Philomien droomt, dat gij zelfs haar beeld poogt te smeden, kan geen kwaad. Doch, niet te veel gedroomd! Dit kon u uwe wakkerheid en uw blijden aard doen verliezen. Het kon u walg van gezetten arbeid inboezemen en dit ware doodend voor uwe kunst. Denk aan uwe toekomst! Uwe tentoonstelling is prachtig,' zei Amelie, die een gevoel van fierheid niet kon onderdrukken. 'Ik ben er gelukkig om. Nog dezen avond zal ik aan moeder de dagbladen opzenden, die over uwen bijval spreken... Zou het niet jammer zijn, dat ons geluk gestoord werde? Ik zal dit voorkomen.'

Men was aan de woning van Baron van Landerwijck. Amelie trad er binnen. Edward begaf zich terug naar de tentoonstelling.

(*Wordt vervolgd*).

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Op het studentenfeest.

‘Maar Joh, wat scheelt je toch? Je zit me daar waarlijk midden in de laan, achter den ouden Otto, te turen naar de vleermuizen op het voetstuk van dit prachtig gedenkteeken. Je zult nog verkouden worden op die marmeren bank.’

‘Neem 't mij toch niet kwalijk, dat ik je niet heb gezien, toen je hierheen kwam. Ik zat zoo geheel in mijn eigen gedachten verdiept. Ik heb daar straks een vreemde mededeeling ontvangen, die mij te denken gaf... Maar laat mij je eerst vertellen, dat ik naar Heidelberg ben geweest, om er het Universiteitsfeest mede te vieren.’

‘Mij dunkt, dat dit juist het allerbeste geneesmiddel tegen het peinzen beteekent en dat het de aangewezen weg voor jou was, om althans voor een poos weder vroolijk en jong te worden.’

‘Vooral voor mij, die, na gelukkig doorgestane examens-benauwdheid, aan mijn ros de sporen liet voelen.’

‘Aan je ros... de sporen?... Wat bedoel je daarmee?’

‘Eigenlijk had ik moeten zeggen, dat een automobiel-huurrijtuig mij naar het station had gebracht en dat een sneltrein mij met den bekenden spoed in westelijke richting verder wegleidde. Dit is voorzeker lang niet zoo dichterlijk als een rit te paard, maar het gaat vlugger. En in onze dagen is tijd gewonnen, geld verdiend. In Heidelberg kan men dat altijd wel gebruiken.’

‘O - op andere plaatsen ook, hoor! Maar vertel nu verder.’

‘De aankomst in de goede, oude stad was, zoo als ik die maar kon verlangen. Ik was over de bergen gekomen. Van Würzburg af. Het begon reeds te schemeren, maar de maan stond vol en helder aan den hemel; zij bescheen met haar waarlijk tooverachtig licht Odenwald en 't Neckardal. Daar lagen zij vóor mij als een snoer parelen aan 't zilveren koord geregen, al die plekjes van herinnering aan 't verleden: de Minneburg en het Zwingenberger slot, Eberbach en Hirschhorn met de tinnen, de burcht en 't klooster. Ik kan je onmogelijk beschrijven, hoe dit alles mij trof.

Op het station in Neckarsteinach - alles leven en drukte! De eerste studenten! Zij komen terug van een buitenpartij en van een bowl; met hunne honden op de hielen bestormen zij mijn waggon.

Het was een van die Vereenigingen met wie wij in onzen tijd “vijandschap tot den dood” onderhielden; die vijandschap was te sterker, omdat niemand er een gegronde reden voor wist op te geven; zij was van 't eene geslacht aan het andere overgeleverd. Je begrijpt, dat ik het dus aangenamer gevonden zoude hebben, indien andere kleuren mij telkens weer op de teenen getrapt hadden. Maar, als men ouder geworden is, denkt men allengs over vele dingen anders. De jeugd werkt aanstekelijk. Naar billijkheid moet ik van deze jongelui zeggen, dat zij zich fatsoenlijk gedroegen. Zoodra er mij weer een op de voeten trapte, liet hij onmiddellijk een zeer beleefd: “Pardon, Mijnheer!” hooren.

Dit gezelschap bracht mij in de meest opgewekte stemming te Heidelberg. Mij vlug gaan verkleeden en dan - naar de kroeg; - dat was mijn plan. Huppelend en een oud studentenliedje neuriënd, dribbelde ik als een uitgelaten bok door mijne kamer in het hotel rond. Luid klonk het gejubel door de stille stad en uit het Vereenigingslokaal aan de overzijde; nu eens als dreunende fanfares, dan weer in den vorm van “Joe-he's” en schaterende lachbuien. Innig vergenoegd trad ik naar het open venster om beter te kunnen luisteren naar die vroolijke klanken.

Plotseling viel mijn oog op het huis recht tegenover het hotel, waar ik mijne kamer had. De hoekkamer van de tweede verdieping was door een groote hanglamp goed verlicht. Alle vensters stonden, op dezen warmen Juli-avond, wagewijd open. Ik kon dus het geheele vertrek overzien.

Aan de ronde tafel, onder de lamp, zat -’

‘Een jong meisje.’

‘Hoe weet je dat?’

‘Wat zou anders toch onder die lamp hebben kunnen zitten, dat je opmerkzaamheid boeide?’

‘Het had ook een paar kunnen geweest zijn.’

‘Daar heb je gelijk in. Nu maar verder, oude jongen! Dus onder die groote lamp...’

‘Zat een jong meisje, gekleed in een gewone witte blouse.

Vóór haar op de tafel lag een boek, waarin zij ijverig zat te lezen. Het scheen wel, dat zij aanteekeningen daaruit maakte. Zoo-oo! - zeide ik, met mijn voor alle vrouwelijke dingen buitengewoon scherpen blik, dadelijk op de hoogte gebracht, zoo, - een studentje? Zijn die nu ook al tot hier doorgedrongen; een nieuwe aantrekkingskracht voor deze oude, eerbiedwaardige Muzenstad!

Van hare gelaatstrekken kon ik, tot mijn leedwezen, niets onderscheiden. Zij hield haar hoofd voorover, op den arm leunende. Maar de indruk, dien ik van haar geheele wezen ontving, in die ouderwetsch-gezellige kamer, die door het lamplicht beschenen werd, was beslist een aangename indruk, die mij goed deed. Met innig welbehagen had ik dat tafereeltje van rust en vrede een tijdlang bewonderd. Plotseling kwam er verandering van tooneel. Muziek en een nieuw studentenlied weerklonken. Mijn studentje schrikte hiervan blijkbaar; eigenlijk scheen die stoornis haar te hinderen. Driftig deed zij een paar stappen door de kamer. Toen ging zij weder bedaard zitten en luisterde. Nu stond zij langzaam en voorzichtig van haar stoel op, om vlak bij het open raam te blijven staan.

Ik draaide mijn gaslamp uit, om hare aandacht niet te trekken.

Hare rijzige, sierlijke figuur kwam thans duidelijk uit tegen dien lichten achtergrond der kamer. Onder het zware, donkere krulhaar schenen een paar dweepzieke groote oogen verlangend uit het bleeke gezichtje te staren. Zachtkens boog zij het schoone hoofd en, als onder den indruk van een geheim leed, streek zij met hare hand over het hooggewelfde blanke voorhoofd.

Met het gebruikelijke herhaald “hallo!” eindigden de studenten hun lied: “Prosit! - Prosit! - Prosit!” klonk het van alle zijden uit de groote zaal aan den overkant.

Zij bleef nog een oogenblikje, als in hare gedachten verloren, bij het venster staan; toen sloop zij langzaam naar hare plaats aan de tafel terug, om haar werk te hervatten. Zwaar liet zij ook nu weer het vermoeide hoofd op de hand rusten. Ik verbeeldde mij een traan over hare wang te zien biggelen.

Ik ben, zooals je weet, iemand, die nàdenkt over 't geen hij ziet; en dit tooneeltje had mij ernstig getroffen door de tegenstelling: daar beneden die vroolijke, jubelende schare van dwepende jongelingen, bij bekers en lied; - en dàar ginds het eenzame, wilskrachtige vrouwtje, haar hart vol van dapper-vooruit-willen, en toch ook van in stilte gekoesterd verlangen. Ik had de gewaarwording hier te staan voor een stukje werkelijk, modern leven. Deze tegenstelling was zóó scherp geteekend, dat er geen nadere opheldering bij vereischt werd. In gedachten verdiept stond ik voor het venster en zag naar mijn overbuurtje, nu eigenlijk zonder haar te zien.

Eene bejaarde vrouw bewoog zich zachtjes door de kamer. Misschien was het hare moeder, misschien hare kost-juffrouw. Bezorgd richtte zij haar blik op het jonge meisje, dat hare oogen niet opsloeg. Hierna liep zij naar het venster en zag eens naar buiten en ten laatste verliet zij de kamer weder evenzoo onhoorbaar, als zij die straks binnen gekomen was.

Ik meende in haar komen en gaan eene stilzwijgende vermaning te moeten zien, om niet al te ingespannen te blijven studeeren.

> “Von allen den Mädchen so blink und so blank,
> Gefällt mir am besten die Lore!”

Helder klonk het lied-van-minne van beneden.

Onwillekeurig gleed mijn oog naar mijn vriendinnetje aan de overzijde. Ongeduldig schoof zij op haar stoel heen-en-weer. Ten laatste wierp zij geprikkeld het potlood, dat zij in de hand gehouden had, op de tafel; in eene besliste houding stapte zij naar het venster en sloeg het met een bons dicht.

Hoe veel belangstelling het jonge meisje straks ook bij mij had opgewekt - dit krachtig optreden hinderde mij nu geducht; - juist van hàar zou ik zoo iets volstrekt niet hebben kunnen veronderstellen. Wat mij betreft, had zij mogen wegsmelten in tranen van smachtend verlangen, of zich pijnigen met alle martelingen van den twijfel. Met hartelijke deelneming en innig medelijden zoude ik dan gestaard hebben op die jonge vrouw, die hare schoonste levensjaren aan een eerzuchtig droombeeld ten offer bracht. Zij had dan zeker op mijne warme sympathie kunnen rekenen. Maar nu - zoo gewoon het raam dicht te slaan! Zoo iets kwam niet te pas!

Pas-op! zeide ik halfluid. Denk je liefde en levenslust uit de wereld te kunnen verbannen, wanneer ge je hart, evenzoo als je huis, daartegen sluit? - Wanneer je ons niet wilt hooren zingen, dan bedank ik er ook voor, je nog langer te zien blokken!

Met die woorden hing ik, vast besloten, mijn gekleurd lint over de borst en richtte toen mijne schreden naar de overzijde, waar levenslust en vroolijkheid den toon voerden, den geheelen nacht door.

Voor mij was de zaak hiermede afgedaan.'

'Afgedaan? Is dat waar?'

'Eerlijk bekend, niet geheel en al. Ik had mij vergist, toen ik dat gemeend had. In de eerstvolgende dagen maakte ik verschillende opmerkingen ten opzichte van mijn persoon. Onder al de levendige drukte van die aan afwisseling zoo overrijke feestdagen, vervolgde mij onophoudelijk het beeld dier eenzaam werkende jonge vrouw. Telkens en telkens weer zag ik het tengere figuurtje, het fijne bleeke gelaat over haar boek gebogen, zitten. Steeds dieper fronsten de rimpels van smart en inspanning het hooge voorhoofd. In mijne verbeelding groeide zij aan tot eene martelares van haar volhardend streven. Het onstuimig dichtslaan van dat venster was vergeten en vergeven - ik dacht er niet meer aan.'

'Dat is met andere woorden gezegd: je waart verliefd.'

'Noem het zoo, als je dat goed dunkt. Hoewel de persoon van het jonge meisje hierbij nog een zeer weinig beteekenende rol vervulde. Immers, ik had haar ternauwernood in enkele omtrekken gezien en van haar karakter wist ik volstrekt niets. Maar alle omstandigheden bij elkander genomen hadden mij getroffen. De reeks van gedachten, die ik daaraan geschakeld had, was van dien aard geweest, dat zij aan mijne feestvreugde een eigenaardige tint had gegeven. Telkens moest ik weer denken aan die Raadsheeren van Rothenburg, waarvan 't verhaal luidde, dat zij boven in de eetzaal een feestmaaltijd vierden, terwijl hun vooruitstrevend medelid van den Raad, dat door nijd en kleinzieligheid te gronde gericht was, beneden in den gevangeniskelder versmachtte. Wanneer wij, bij voorbeeld, dapper ons studentenlied aanhieven:

> "Sind wir nicht zur Herrlichkeit geboren?"

had ik eene gewaarwording, alsof ik een prop in mijn keel voelde. In mijn hart sprak eene stem van gewetenswroeging.'

'Je moest haar wederzien.'

'Ja - dat was voor mij dringend noodzakelijk. Ongemerkt sloop ik weg van mijne vrienden; stil liep ik de trap op naar mijne kamer in het hotel. Zeer voorzichtig sloot ik de deur en, mijn adem inhoudende, sloop ik door de nu donkere kamer naar het openstaande venster. Mijne oogen zochten naar die stille studeerkamer en naar mijn in den slavendienst der geleerdheid langzaam verwelkenden bloesemknop. Een enkelen blik naar de overzijde en - ik deed onwillekeurig een paar stappen achteruit. Waar was het bekoorlijk tafereel van gisteren gebleven? Waar was het mooie, ernstig studeerende jonge meisje?... Moeder had een paar vriendinnen genoodigd. In hare hooge waardigheid, als zoovele Romeinsche Senatoren, zaten zij rondom de koffietafel. De naalden der breikousen en andere wollen

kleedingstukken klepperden met lust; in een hoek snaterden de jonge ganzen van het kapitool. Hier was dus een "damespraatje" in *optima forma*, zoo kleinsteedsch en gezellig, zoo *echt* als het maar wezen kon. Herinneringen uit mijn kindertijd, die bijna vergeten waren, traden door dezen aanblik weder levendig voor mijn geest. En te midden van dit gezelschap, in dezen verstikkenden dampkring van zinneloos gebabbel - en kwaadspreken natuurlijk! - zag ik - het gezicht deed mij heusch pijn - zag ik, mijne ongelukkige jonge vriendin!'

'Zij zat daar zeker als een treurende lelie, die haar kopje liet hangen?'

'Volstrekt niet. Zij had een sierlijk schortje voorgedaan. Vriendelijk glimlachend schonk zij voor eene tante een kopje thee in; ginds noodde zij eene andere der dames zeer beminnelijk een tweede broodje te nemen, of anders een snede van den reusachtigen, zeker zelf-gebakken tulband. Van tijd tot tijd, gleed zij naar dat gedeelte der kamer, waar de jonge meisjes zaten; dan babbelde zij en lachte met haar, vroolijk en ongedwongen. Iedereen scheen van haar te houden. De dames streelden haar liefkoozend over de wangen; ik verbeeldde mij hier de vleiende woordjes te hooren, die men haar van alle kanten toevoegde. En zij - nu komt het zonderlinge van de zaak - zij scheen zich in die omgeving best thuis te gevoelen. Hare zelfbeheersching wekte mijne bewondering in hooge mate. Wie haar niet, zooals ik, in haar bitteren strijd met de wereld en het leven had gade geslagen, zoude bij eene oppervlakkige beschouwing niets hebben gezien dan een lief, aardig meisje met roode wangen en hooggewelfde borst, dat hare rol van huismoedertje op een uitstekende wijze speelde. Zij scheen, in mijne oogen, sedert gisteren rondere vormen te hebben verkregen.'

'Je was dus opnieuw verliefd?'

'Neen, ik was ontsteld. Denkbeelden, waarin wij ons verdiept hebben, die wij als waar in ons hebben opgenomen en verwerkt, tot wij er zelf aan gelooven, laten zich niet zoo gemakkelijk terzijde zetten. Vooral wanneer een door ons ontdekt leed van onze medemenschen er in betrokken was, kunnen wij moeilijk tot de bekentenis komen, ons te hebben vergist. Er is voor ons gevoel iets pijnlijks in, lachende oogen te ontmoeten, waar wij verwacht hadden bittere tranen te zien schreien. Want het ongeluk is grootsch, het heeft iets indrukwekkends, terwijl tevredenheid en blijdschap vaak aan alledaagschheid of oppervlakkigheid lijden.'

'Ik begrijp, dat je je, erg teleurgesteld, hebt afgewend!'

'Neen, dat heb ik juist niet gedaan. Ik ben op mijne plaats bij het venster blijven staan; ik ben er zelfs tamelijk lang blijven staan. Mijne oogen geraakten zachtkens gewend aan het gezicht van dat gezellige kringetje. Langzamerhand gewende mijn gemoed, na de zwaarmoedige tonen, die het hadden ontstemd, aan de vroolijke, hartelijk-opwekkende zangwijs, die het thans mocht opnemen. Zooals je weet, moet een echte kunstenaar in het leven op alle zadels kunnen rijden en daarover een rechtvaardig oordeel uitspreken. Er is niets zóó beslist leelijk in de wereld, of er is nog wel iets moois te zien, als je 't maar weet te vinden.

Zoo zoude ik, toen het tijd voor mij geworden was om naar de bijeenkomst der oud-studenten te gaan, oneindig liever in die kamer van het huis aan de overzijde zijn gaan thee drinken en mijne maag, desnoods, met de groote stukken taart uit hare hand bedorven hebben.'

‘Maar je ging toch geen thee drinken, maar bier, hé?’

‘Dat deed ik. Maar 't was vreemd - hoeveel of ik ook al dronk, dat meisje bleef voor mij steeds een raadsel.

Op den eersten avond had ik een diepen blik geslagen in hare lijdende ziel. Ik had den heftigen strijd bijgewoond, die haar gewond hart als verscheurde. Vanwaar had dit jonge menschenkind de kracht tot die zelfverloochening, waarmede zij, den volgenden avond, hare bespottelijke, kleingeestige plichten der beleefde gastvrouw vervulde? Het was voor mij een raadsel.’

‘Je vond daarvan toch de oplossing, niet waar?’

‘Ja, die heb ik gevonden. Den volgenden dag maakte ik persoonlijk kennis met het voorwerp mijner beschouwingen. Zij was, evenzoo als vele dames die tot een gezin der studenten behoorden, mede uitgenoodigd voor de vaart met de versierde booten en de feestelijke verlichting van het oude slot. Het was geen gemakkelijke taak, tusschen al die haar omringende jongelieden door te dringen om bij haar te komen; maar - de aanhouder wint; en het gelukte mij ten laatste toch haar aan te spreken. En toen bleef ik voortdurend aan hare zijde.

In haar opgewekte stemming openhartig babbelend, werd zij door mij al spoedig als het huismoedertje van gister-avond herkend. Die ontdekking kostte geen moeite. Bezwaarlijker was het voor mij, de vrouwelijke student van eergisteren terug te vinden. Zooals ik bij dergelijke aanleidingen gewoon ben - en ik bevind mij daar doorgaans goed bij - ging ik ook nu weder recht op mijn doel af. Ik begon haar te vertellen, dat ik mijne kamer had in het hotel tegenover haar huis en dat ik haar had gadegeslagen, toen zij op hare kamer zat, dien eersten avond.

‘Ik was erg vermoeid,’ zeide zij, een weinig verlegen. ‘Wij hadden al zoolang op mijn vader gewacht.’

‘Op uw vader?’

‘Ja. Hij was in uwe societeit. Wij zijn er nooit gerust op, als hij naar zulk een studentenfeest gaat. Dan wordt hij zoo licht al te vroolijk. En hij is toch reeds tamelijk oud. Zie u maar eens - daar ginds heeft hij het weer druk; hij doet mede als de jongste onder de jongelui!’

‘Moge God hem die opgewektheid nog vele jaren lang laten behouden.’

‘Dat hopen wij ook wel; maar desniettemin - wachten is nooit prettig; vooral niet tegenwoordig met de muggen. Men kan zelfs niet de vensters open houden, om die lastige, onbescheiden muggen.’

Ik zag bij die opmerking verbaasd op. Ik werd bepaald ongerust. ‘Wat studeert u eigenlijk?’ vroeg ik plotseling.

Zij zette een paar groote, verwonderde oogen en antwoordde niet dadelijk. Ik hernam:

‘Wat was dat voor een boek, waarin u zoo ernstig verdiept waart, eergisteren-avond?’

Blozend wendde zij haar hoofd af. De onwaarschijnlijkste veronderstellingen schoten mij op dat oogenblik door het hoofd. ‘Was het zulk een bijzonder gevaarlijk boek?’ vroeg ik.

Kalm glimlachend zag zij mij in de oogen:

‘Gevaarlijk was het niet; alleen maar erg ouderwetsch. Het was ons kookboek!’

Wat zal ik je verder vertellen? Ik had een gewaarwording, alsof ik een klap in het aangezicht gekregen had. Mijne menschenkennis heeft nooit een grootere terechtwijzing ondervonden. Ik was totaal terneergeslagen.'

'En om je hierover te troosten, sloeg jij je armen om haar hals en'...

'Nu heb jij 't ook mis, onde jongen! Ten eerste zoude zoo iets al zeer ongepast zijn geweest. En voorts - ja, hoe zal ik je dat duidelijk maken? Zij die naast mij zat, was een mooi, jong meisje, vroolijk en bevallig, vriendelijk, openhartig, frisch en gezond, natuurlijk en beminnelijk; dus juist een meisje om een man gelukkig te maken, maar niet eene van die vrouwtjes, die hem prikkelen kunnen. En dit persoontje zat des avonds in de huiskamer en las Schopenhauer of Nietzsche - neen hoor - het kookboek! Zij verdiepte zich niet in de raadselachtige toestanden onzer hedendaagsche maatschappij; zij bestudeerde ook geen vraagstukken op ethisch gebied - zij wachtte gewoon op de thuiskomst van haren vader. Zij had niet, hoewel met een bloedend hart, haar venster gesloten tegen de klanken van levenslust en vroolijkheid van de jeugd - zij wierp haar raam ongeduldig dicht, boos op die vervelende muggen, die haar hinderden. Zeg nu zelf, of dit alles je gedachten niet noodzakelijk uit de wolken van geestdrift en poëzie in het alledaagsche gedoe van eene burgerhuishouding moest neerploffen?'

'Het tegendeel zou je misschien aangenamer geweest zijn?'

'Stellig en zeker! Om haar dan te bekeeren. Ik zou mij dan met mijn volle, mannelijke waardigheid tot haar hebben gewend. Ik had dan willen zeggen: 'Mijn lieve juffrouw, alles waarnaar u jaagt, is niets dan een droombeeld, niets dan schuim! Hier, aan mijn hart, is uw geluk! En als zij dan ontsteld was, zich verdedigd had en geworsteld, tot zij ten laatste, overwonnen, aan mijne borst rustte - dan zou dit een genot voor mijn hart zijn geweest; eene voldoening voor mijn macht, de grootste zegepraal mijner liefde. Nu had ik daarentegen het bewustzijn, dat ik eenvoudig mijne hand naar haar behoefde uit te steken.'

'En je stak je hand uit!'

Juist op dit oogenblik stegen de vuurpijlen op den berg knetterend omhoog en in het schitterende licht van roode Bengaalsche vlammen lag plotseling het oude slot van Heidelberg vóór ons, in vurige pracht.

Onder den geweldigen indruk van dit tooneel verdoofde elke gedachte. Alles in mij was gevoel - alleen gevoel! Toen het vuurwerk eindelijk begon te verflauwen, keerde ik mij, met tranen van aandoening in de oogen, weder tot haar. Ik was nu in de stemming, die er mij toe had kunnen brengen voor haar neer te knielen en, mijne armen om hare knieën geslagen, te fluisteren: Wees de mijne! Maar - de stoel naast mij was ledig. Zij was stilletjes bij haren vader gaan staan.

'Alt Heidelberg, Du feine,
Du Stadt an Ehren reich!'

klonk het plotseling uit meer dan honderd kelen en honderd oude harten werden daarbij weder jong:

'Am Neckar und am Rheine
Kein' and're kommt Dir gleich.'

Maar bij mij werd de tooverkring door dat opwekkende lied verbroken. Ik zong mede, ik dronk mede en ik moest lachen over mijne teergevoeligheid. Een zekere stem in mij fluisterde mij toe, dat ik aan een gevaar was ontsnapt. En heden, vóór een uurtje, ontving ik de kennisgeving van hare verloving.....'

'En nu loop je, in gedachten verdiept, rond; en nu benijd je hem, die haar naar het altaar leiden mag?'

'Dat zou ik niet juist kunnen zeggen; maar ik ben in een vreemde stemming. Ik heb het gevoel, alsof zij overhaast is te werk gegaan. Zij had toch best nog een poos kunnen wachten, dunkt mij.'

Naar het Duitsch van BERTHOLD KUHNERT.

Levenswoorden.

De onmetelijke hoeveelheid arbeid, welke in deze wereld verricht werd en daar als stom voor mijn voeten ligt, mij helpt en steunt en in het leven houdt, waar ik ook ga of sta, wat ik ook denken of doen mag, geeft stof tot veel nadenken. Komt een wijs man daarbij niet tot het besluit om het ding, dat men beroemdheid noemt, uit te schrappen? Voor dwazen en voor gedachtelooze menschen is beroemd zijn iets van grooten klank en zal het steeds zijn, want het spreekt van niets minder dan van ‘onsterfelijken’. En toch, wanneer ge even nadenkt: wat beteekent het?

CARLYLE.

Het is goed, te weten, te begrijpen, dat nooit een gedachte gestorven is. Zijt gij de uitvinder, hebt gij haar uit het verleden opgedolven, gij zult haar eveneens aan de toekomst overleveren. Zoo voelt en ziet het sterke hart het ziende oog van vroeger tijden. Zoo is de wijze voortdurend omgeven van een wolk van getuigen, geestelijk omarmd; er is een levendige, letterlijke gemeenschap der heiligen èn in de wereld èn in de geschiedenis der wereld.

CARLYLE.

De mensch zal niet over zijn tijd klagen. Dat geeft niets. De tijd is slecht. Welnu, dan is het tijd hem te verbeteren.

CARLYLE.

Zeer vertroostend is de waarheid, dat er een aantal groote mannen zijn, al zijn zij als zoodanig onbekend. Ja, de grootsten, stil van aard, zijn wellicht die, welke onbekend blijven. De wijsgeer Fichte troostte zich met dit geloof, wanneer hij van de kansels en katheders niets hoorde dan voortdurend geklets en gebalk, eerzuchtig, banaal geschetter. Als door de hoog opgevoerde, lawaaierige beweging alles als door wind tot stof scheen geworden, wenschte de ernstige Fichte bijna, dat er een belasting mocht worden gelegd op het praten, ten einde dat een weinig in te toomen. En dan troostte hij zich met het vaste geloof, dat in zijn vaderland nog gedacht werd; dat denkende menschen, ieder naar hun aard en omstandigheden, trouw hun werk verrichtten, maar zwijgend en stil.

CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Oude Kinderboeken, door Elize Knuttel - Fabius. - 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Voor een boek, waarin ons duidelijk wordt aangetoond, dat wij leven in een in menig opzicht bevoorrechten tijd, die kan roemen op een grooten vooruitgang in vergelijking met een tijdperk, dat nog niet eens zoo heel ver achter ons ligt, voor zulk een boek behooren we dankbaar te zijn. En zulk een boek gaf ons Mevrouw E. Knuttel - Fabius met haar werk 'Oude Kinderboeken'. De schrijfster heeft zich de moeite getroost zich door een berg van onverkwikkelijke lectuur van de laatste eeuwen heen te werken om te komen tot eene conclusie omtrent de opvatting van Paedagogie en Moraal in Nederlandsche kinderlectuur van een vroeger tijdperk. Inderdaad een zeer belangrijke arbeid; daar toch zoowel in den vroegeren tijd als tegenwoordig nog in de meeste kinderboeken propaganda wordt gemaakt voor opvoedkundige en zedelijke idealen, kan een vergelijking tusschen die geschriften ons een juist inzicht verschaffen omtrent het gehalte en de ontwikkeling dier idealen. Wij krijgen daardoor een juisten indruk van den geestelijken dampkring, waarin de schrijvers hebben geademd en van de invloeden, die op de jeugd hebben gewerkt.

De schrijfster komt nu tot de conclusie, dat in de 17de eeuw van een eigenlijke kinderliteratuur nog in 't geheel geen sprake is; dat de kinderboeken uit de 18de eeuw hoofdzakelijk bestonden uit godsdienstige verhalen, 'printbijbels' en zelfs in het begin der 19de eeuw nog een zuiver didactischen vorm hadden. De schrijvers voor de jeugd van dien tijd schijnen geen van allen op het denkbeeld gekomen te zijn dat, wil men door kinderen begrepen worden, men zich allereerst met den kindergeest behoort te vereenzelvigen. Hieronymus van Alphen, wiens kindergegedichtjes wij thans zoo sterk verouderd en geheel onbruikbaar voor de jeugd vinden, schijnt een van de eersten geweest te zijn, die een poging heeft gedaan om hierin verbetering te brengen; voor *dien* tijd was hij dus een baanbreker. Maar zeer merkwaardig is hetgeen de schrijfster ons aantoont met citaten uit een tal van kinderboeken uit dat tijdperk: de lezer zal daaruit bespeuren, dat men destijds den kinderlijken geest durfde afmatten niet alleen met lang uitgesponnen zedelessen en duffe wereldwijsheid, maar ook met allerlei cynische en zenuwschokkende vertelsels, die op de verbeelding der kinderen slecht moesten werken, met een valsche moraal, die wij tegenwoordig in geen kinderboek meer zouden dulden (*Hfdst.*) IV. 'De kleine Printwereld voor Kinderen', 'Lettergeschenk voor de Jeugd', 'Letteroogst voor de beschaafde Jeugd' enz). Eerst later, door de verspreiding van de denkbeelden van Pestalozzi, Basedow, Salzmann en andere opvoedkundigen, komt daarin verbetering. En zoo is dan eindelijk, nadat een verfrisschende adem is gegaan door de gedachten over opvoeding en ontwikkeling; nadat ontwaakt is het gevoel van eerbied voor de natuur en de individualiteit van het kind, zoo is dan op het voetspoor van Gouverneur, Heije, Van Koetsveld en zoovele anderen, die bewezen kinderkenners en kindervrienden te zijn, het kinderboek ontstaan, zooals wij dit tegenwoordig kennen: het gezellige, onderhoudende kinderboek, dat door de kinderen niet alleen graag gelezen maar verslonden wordt; dat geheel is

geschreven in den kinderlijken geest en waaruit zij het goede en schoone leeren liefhebben, zonder dat dit hun wordt opgedrongen - zonder dat ze dit zelfs bemerken.

Zoo leeren wij uit dit werk begrijpen, welk eene groote evolutie in de kinderliteratuur heeft plaats gehad, en wij hebben dit met dankbaarheid te erkennen, daar het kinderboek een zoo belangrijke factor is in de opvoeding. De schrijfster, die ons deze evolutie zoo duidelijk heeft aangetoond, maant ons echter op het eind van haar werk aan, ons toch te blijven spiegelen aan het waarschuwend verleden, vooral nu er een strooming wordt gevoeld, die de kinderliteratuur terugvoert naar sentimentaliteit, bespiegeling en didactiek. In deze ‘eeuw van het kind’, waarin zooveel is gewonnen, blijve de kinder-literatuur frisch en gezond.

Dit merkwaardige boek, dat zeker vele lezers zal vinden, is in keurigen vorm uitgegeven.

M.S.

Silhouetten, door L.E. Met een Inleiding door Jer^{o}. de Vries. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

De zes verhalen, hier onder den titel *Silhouetten* bijeengebracht, boeien niet alleen door hun inhoud en door de aangename manier van vertellen, maar ook nog door twee bijzonderheden: 1^{e} dat ze een duidelijk beeld geven van het leven van patricische familiën uit het begin van de 19^{e} en het einde van de 18^{e} eeuw; 2^{e} door den historischen achtergrond. Zooals Jer^{o}. de Vries in zijne Inleiding terecht zegt: De auteur kent den ouden tijd... ‘toen de menschen nog den tijd hadden... toen men nog per diligence of trekschuit reisde en slechts driemaal in de week, buiten althans, door de post werd wakker geschud... uit den tijd toen men nog geen lucifers kende... 's avonds zat bij walmende vetkaarsen en olielampen en zich warmde bij groote open haarden. In aanzienlijke burgergezinnen hadden de conversatietoon en de gewoonten een Fransche kleur, ouderwetsche degelijkheid was eigenaardig vermengd met Fransche zwier.’ Wij verlangen dien tijd van de trekschuit niet meer terug, maar te ontkennen valt het niet, dat hij zijn eigenaardige bekoring had. De schrijver nu weet in deze verhalen de kleur en den toon van dien tijd uitstekend te treffen; hij teekent de personen uit dien tijd, zooals zij waren en zich gedroegen onder lotswisselingen van lief en leed. Het leven had toen een kalmer tint dan tegenwoordig; de menschen waren minder uitgelaten bij vreugde en voorspoed, maar ook minder terneergeslagen, minder larmoyant bij verdriet en rampen. De zenuwen waren minder verslapt dan tegenwoordig, men liep minder te koop met zijn smart, de menschen hadden meer draagkracht. Want dat er soms veel geleden werd ook in de aanzienlijke familiën, dat er ook in die deftige kringen aandoenlijke drama's werden afgespeeld, dat lezen wij uit de verhalen ‘Elisabeth’, ‘Familieoverlevering’, ‘Zijn zoon en zijn huis’, waarin onder verdichte namen de schildering wordt gegeven van tragische gebeurtenissen, die ontleend zijn aan oude familiepapieren en brieven. Deze vertellingen krijgen daardoor de bekoring van interessante, historische familieverhalen.

Het mooie van deze verhalen ligt ook daarin, dat de eigenaardige kleur van plaats en tijd, waarin deze dingen zijn gebeurd, niet ontleend is aan de feiten zelve, maar

dat de schrijver die tinten er in weet te leggen door zijn manier van beschrijven en teekenen.

Wanneer bijv. de jonge baron Wolter Bentinck, die een bezoek brengt aan de familie Van Voorst tot Bergentheim op het buitengoed Alerdinck in Overijsel, aan eene dochter des huizes vraagt, waar hij Mevrouw van Voorst kan vinden, krijgt hij ten antwoord:

'Mama is in de provisiekamer en Phil is aan de wasch, geloof ik.'

Wat waren de menschen in dien tijd nog eenvoudig, denken we onwillekeurig, dit lezend. Ja, toen hadden de huisvrouwen en de dochters nog wat te doen IN huis. Zij behoefden den tijd nog niet zoek te brengen in vergaderingen, bemoeiden

zich niet met het openbare leren buitenshuis, blokten zich niet stomp voor examens, liepen geen colleges. Wat is de wereld in betrekkelijk korten tijd ontzaglijk veranderd!

Dit boek zal zeker vele lezers aantrekken. Want er ligt een bijzondere bekoring in om zich nog eens de beelden voor den geest te roepen uit een tijd, die nog niet zoo heel ver achter ons ligt en toch in zoovele opzichten contrasteert met den onzen; en ook, zooals Jer°. de Vries aan het eind van zijn inleidend woord ondeugend opmerkt, is het in onze dagen wel iets waard met een boek in goed gezelschap te zijn.

M.S.

Jong Leven, door Stella Mare. - Amsterdam, J.C. Dalmeijer.
De familie Weldring, door Aug. van Slooten. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Nettie van der Slee, door Felicie Jehu. - Almelo, W. Hilarius Wz.
De Smokkelaars van Wassenaer, door Eduard C. Houbolt. - Amersfoort, Valkhoff en C°.

Aan goede lectuur voor jongelui ontbreekt het ditmaal zeker niet. De bovenstaande vier werken kunnen we zonder aarzeling daaronder rangschikken. Stella Mare, die als schrijfster van 'Nicoline' voor de jeugd geen onbekende is, geeft in 'Jong Leven' een aantal verhalen en schetsen uit het kinderleven, waarvan sommige veel talent van beschrijven verraden. Jonge meisjes, die zoo in den overgang zijn van de lange jurk naar de japon, zullen zeker wel behagen vinden in schetsen als 'Jonge Liefde', 'Leed' 'Desillusie'. Jonge verliefdheden, ontluikende gevoelens, zijn hier heel goed geteekend, 'Coquetterie' gaat al wat dieper. Zoo heel natuurlijk is ook de toon van zeggen. Zoo bijv. het begin van de eerste vertelling: 'Ze *liepen* allemaal met jongens, - haar heele clubje. Zij, Annie, *was* met Just van Maaren - Betsy met Wim,' enz. Ook het schetsje 'Model' is uitstekend van toon en teekening. Zoo klein als het boekje is, bergt het toch een rijkdom van levenspoëzie.

Ook 'De familie Weldring' van Aug. van Slooten is een uitstekend werk voor jonge meisjes. Er zijn heel goed geslaagde typen in dit boek, zooals bijv. Jo, de pruttelende Gon, die toch goedhartiger is dan zij zich voordoet; tante Mine-Ko, en vooral Mevrouw Weldring, die eenvoudige, verstandige huismoeder. De manier, waarop dit huismoedertje met haar lastig-gehumeurde Gon omspringt, is heel goed. Meisjes, die zich hebben aangewend scherp en vinnig te zijn in hare antwoorden en dit dan wijten aan haar temperament, kunnen profiteeren van het lesje, dat 'ma' Weldring op pag. 249 aan haar slecht-gehumeurde geeft. Toch is er niets preekerigs in dit boek, alles is amusant en onderhoudend verteld.

Jongere meisjes - korte jurk - zullen in het verhaal 'Nettie van der Slee' door Felicie Jehu meer van hun gading vinden. Goed is o.a. de tegenstelling van 'Rooie Nettie', die minder bedeeld is met vrouwelijk schoon dan met goede gaven van hart, en de mooie 'blonde Mary', wat men zoo gewoonlijk noemt 'een nest.' De illustraties van dit boek zijn heel wat minder fraai dan die van Jan Sluyters, die met zijn teekenstift 'De Familie Weldring' opluisterde.

Een aardig en onderhoudend boek voor jongens is het werk van Eduard C. Houbolt: 'De Smokkelaars van Wassenaar.' Dit is een verhaal uit den tijd der Fransche overheersching. Onze jongens zullen ongetwijfeld genieten bij het lezen van de avonturen der smokkelaars en daarbij tevens een juist begrip krijgen van dien merkwaardigen tijd, den tijd van grooten druk en van groote spanning. Het boek is royaal uitgegeven en versierd met illustraties van Joh. Braakensiek, die, als immer, voortreffelijk zijn.

M.S.

Mavors - maandschrift - voor officieren van reserve, militie, landweer en weerbaarheid, onder redactie van D.H. Schilling, reserve-eerste-luitenant der Infanterie.

De verschijning van dit militaire maandschrift, dat ten dienste van niet-beroeps-officieren in het leven kwam, is een tijdsteeken, dat we even naar buiten zullen

spiegelen. Het duidt op behoefte aan militair wetenschappelijk leven bij de bovenaangegeven officiersgroepen, wier eigenlijk beroep buiten het leger ligt, en het bewijst ons, dat de z.g. verlofsofficier al eene belangrijke plaats in het leger inneemt. En ook dat zulks door het leger wordt begrepen en... gewaardeerd, want op den omslag van de ons toegezonden aflevering zijn een aantal officieren uit het leger - 2 hoofdofficieren, 6 kapiteins en 10 luitenants - genoemd, als vaste medewerkers aan het tijdschrift verbonden en die dus langs dezen weg in verbinding blijven met de verlofscollega's en hen maandelijks over eenvoudige onderwerpen voorlichting kunnen schenken.

De naaste aanleiding tot oprichting van het tijdschrift is geweest de moeilijkheid voor den verlofsofficier om op de hoogte te blijven van den inhoud der steeds zich wijzigende reglementen en voorschriften.

'Een reserve-officier - na twee jaar groot-verlof in den troep terugkeerend - kan soms tot de minder aangename ontdekking komen (zegt de redacteur in het voorwoord), dat bij zijn wapen een heel stel nieuwe voorschriften is ingevoerd.' *Mavors* zal dus geregeld verslag doen van de veranderingen, die in den loop van de maand worden aangebracht. Dit alleen reeds kan een belangrijk deel van het tijdschrift in beslag nemen; de militaire reglementen toch zijn, tengevolge van de zucht om alles zooveel mogelijk te regelen, geschriften geworden, waarin het wisselen der inzichten tot voortdurende peuterige wijzigingen aanleiding geeft.

Voorts zal het tijdschrift eenvoudige opstellen bevatten over militaire onderwerpen en daarbij streven zich buiten den strijd te houden, die in het leger op velerlei gebied wordt gevoerd.

Tusschen de overige militaire periodieken - *de Militaire Spectator*, *de Militaire Gids*, het *Orgaan van de vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap* en de *Soldatencourant* - neemt Mavors een eigenaardige plaats in. Het meest nadert het tot het laatstopgenoemd orgaan, dat wekelijks verschijnt en voor de soldaten wil zijn, wat Mavors beoogt voor de verlofsofficieren te worden. Natuurlijk zal het minder journalistisch moeten zijn en zich wat strenger in zuiver wetenschappelijke lijn hebben te bewegen.

De eerste aflevering bevat eenvoudige studiën van den kapitein Jhr. G.A.A. Alting von Geusau, de luitenants A.P. Wirix, K.E. Oudendijk en P.H.A. de Ridder, die ons toeschijnen volkomen te voldoen aan het oogmerk der redactie, evenzeer als het opstelletje van den heer Jhr. F.A.G. Beelaerts van Blokland, over de bibliotheek van het Departement van Oorlog.

We wenschen den redacteur het meest mogelijk succes op zijn flink en energiek ondernemen.

R.

Beringen, den 5^{den} Augustus 1831 genomen door 100 vrijwillige Jagers, Leidsche studenten en Houthaelen... door Jhr. J.C.C. den Beer Poortugael, luit.-generaal b.d.

Het groote werk van denzelfden schrijver over den Tiendaagschen Veldtocht heeft - zooals bekend is - tot een heftig polemisch geschrift aanleiding gegeven, waarin

Jhr. J.E. Meijer opkomt voor de eer van zijn overgrootvader, den Generaal Meijer, die in dien veldtocht de 3de divisie heeft gecommandeerd. Het was te verwachten, dat Generaal den Beer Poortugael het antwoord niet schuldig zou blijven; in een even heftig geschrift - hierboven genoemd - staat hij den aanvaller te woord. Wat van dien pennestrijd te zeggen? Het komt ons voor, dat Jhr. J.E. Meijer de nagedachtenis van zijn overgrootvader grooter dienst had bewezen, als hij zichzelf tot zwijgen had weten te dwingen en evenzeer gelooven wij, dat de Generaal-geschiedschrijver in zijn polemiek ditmaal minder gelukkig is geweest. Want waar 't om gaat - men leze den titel aandachtig over - het bewijs te leveren, dat Beringen genomen is alleen door de Leidsche vrijwilligers onder hun commandant den 1sten luit. den Beer Poortugael, dit bewijs is o.i. niet geleverd. Daarmede willen we niet zeggen van het tegendeel overtuigd te zijn, al maakt de potloodkrabbel, door den 1en luitenant den Beer Poortugael

op den dag van Beringen naar huis geschreven, op ons den indruk eer een bewijs tegen dan vóór de stelling van diens zoon te zijn. Maar wat we wel meenen, is dat de geschiedschrijver zich hier wat onvoorzichtig heeft betoond en de zekere toon, waarop hij zijn stelling verdedigt, haar onfeilbaar verklaart, leert ons, hoe gevaarlijk het is voor de onpartijdigheid van den geschiedschrijver, als hij over feiten moet handelen, waaraan de naam van een naasten bloedverwant is gebonden.

De militaire geschiedschrijver, die kennis wil nemen van de bronnen, welke over den Tiendaagschen Veldtocht bestaan, zal niettemin goeddoen èn het boekje van den heer Meijer èn het vlugschrift van den gepensionneerden generaal te raadplegen.

R.

‘Bijbel’ en ‘Kritiek.’ Vier preeken, gehouden te 's Gravenhage door J.A. Cramer, Theol. Dr. en Predikant. - 's Gravenhage, W.A. Beschoor.

Rumor in casa. In het Jeruzalem der protestantsche rechtzinnigheid zullen deze vier preeken heel wat te doen brengen en reeds te doen gebracht hebben. ‘Nieuws geef ik niets. Hartelijk hoop ik, dat de eenvoudige dingen, die ik hier zeg, stil hun werk mogen doen.’ Aldus Dr. C. in de voorrede. Ik ben zoo vrij, beide te betwijfelen. Velen, zeer velen heeft deze prediker wel iets nieuws gegeven en of deze eenvoudige dingen stil hun werk zullen doen, ik vrees, dat ook deze wensch niet in vervulling zal gaan. Hun werk doen, dat zullen ze zeker, hier naar, daar tegen den zin van wie ze uitsprak en neerschreef. 't Is nooit anders geweest en 't zal ook wel nooit anders worden. Maar in zulk uitspreken, duidelijk en klaar, is altijd iets van mannenmoed en kloek geloof en daarom allereerst een woord van hulde.

Misschien is dat woord van ‘moderne’ zijde Dr. C. niet bizonder welkom, ook al belijdt men van deze zijde gaarne - ik acht het hatelijk zeggen op blz. 49, wat de richting betreft, ongemotiveerd, - dat niet alle waarheid op wetenschappelijk-theologisch gebied speciaal haar eigendom is. Schr. dezes gaat op meer dan één gebied bij mannen van de richting van Dr. C., mits hun werk van bekwaamheid getuigt, wat meer dan eens 't geval is, gaarne in de leer. Je prends mon bien où je le trouve en velen mijner geestverwanten met mij. Ik beweer ook nog geenszins, dat Dr. C. tot de ‘modernen’ behoort. Maar hij staat in zijne schriftbeschouwing niet alleen heel wat dichter bij de ‘modernen’ dan bij de orthodoxie; ik vraag zelfs, of hij daarin niet reeds ‘modern’ is.

Ik krijg uit deze preeken vooral dezen indruk: de orthodoxie is in ontbinding. Als een harer voorgangers, die haar door jarenlangen arbeid kent, aan haar adres den brief wil zenden met den inhoud: ‘hij staat midden onder ulieden, dien gij niet kent’ (n.l. Jezus Christus) en dat niet bij wijze van rhetorische frase of inkleeding, waarvan aanstonds wederom meer dan de helft zal worden teruggenomen, wat moet een buitenstaander dan wel van die orthodoxie gaan denken? Vooral in de eerste preek, die eigenlijk alleen van de vier eene preek is - de andere drie zijn meer theologische verhandelingen in den vorm van preeken, de schuld van het onderwerp, niet van den preeker - wordt datzelfde meer dan eens op benijdbaar geestige en tegelijk waardige (daarom benijdbare) wijze uitgesproken. Daarnaast 't kloek getuigenis: ‘Weet dat God mij den meesten zegen heeft geschonken op dien arbeid, die in uw midden het

meest als kettersch wordt veroordeeld.' Wie dat zeggen kan, die moet en mag getuigen.

De eerste preek heet: 'Jezus Christus en de Gemeente.' Uit de tweede noteer ik ter kenschetsing van des predikers standpunt: 'Ik zie in "de Bijbel:" het van God gegeven genade-middel om ons te brengen tot het geloof in Jezus Christus.' Zij draagt dan ook tot opschrift: 'Jezus Christus en de Heilige Schrift.' Het standpunt der letterlijke inspiratie wordt onhoudbaar genoemd, nòg krasser zelfs: 'een standpunt des ongeloofs van den tegenwoordigen tijd.' Deze schijngrond moet worden ontnomen aan de gemeente, opdat zij leere uitzien naar een anderen

grond. (blz. 43). Karakteristiek is ook de volgende kenschetsing (blz. 47): ‘Er wordt elken Zondag door ons gepreekt, heel stichtelijk gepreekt en het eene deel der Gemeente schaart zich om dezen, en het andere deel om genen voorganger. Ieder heeft zoo zijn “geliefden Leeraar” en menig voorganger is een “dierbaar man.” Maar met al die lievigheden en dierbaarheden schieten wij niet op. De Gemeente gaat geen stap vooruit. Het Evangelie wordt zoodoende een weeldeartikel. Zie, Gemeente, dat mag niet! Dat moet veranderen! Daarvoor is het Evangelie te ernstig!’ Hier is dat *pectus*, *quod theologum facit.*

‘Jezus Christus in het Oude Testament,’ heet de derde preek, ‘Jezus Christus in het Nieuwe Testament’ de vierde. Ik citeer slechts (blz. 66): ‘En nu is dit de groote waarde van het O.T., dat het ons in het licht der profetische prediking laat zien de leidingen, die God met Israël heeft gehad en waardoor Hij het heilsverlangen steeds dieper en krachtiger heeft gemaakt.’ En (blz. 80): ‘het N.T. moet voor ons het m i d d e l zijn om ons te brengen tot het geloof in Jezus Christus, maar de g r o n d van ons geloof kan noch mag het zijn.’

Meer niet. Enkel dit: Dr. C. behoort niet tot die predikanten, die na hunne komst in de gemeente zeggen: ‘hinter uns liegt Examen und Nachdenken’ (Frenssen). Gods wereld wint door ieder ernstig mensch.

E. Jan. '07.

P.B.W.

Vier preeken over Paschen, Hemelvaart en Pinksteren, door Dr. H.T. de Graaf, Predikant bij de Ned. Herv. Gemeente te Marum. - Leeuwarden, Meyer en Schaafsma.

In het voorwoord heet het van deze preeken: ‘Zij willen een bijdrage zijn tot een vernieuwde bespreking der kerkelijke feestviering, hoofdzakelijk onder vrijzinnigen. Kritiek zal mij zeer welkom zijn.... Ik hoop op een krachtige partij, samengesteld uit velen die thans onder modernen, evangelischen en ethisch orthodoxen verdeeld zijn, en die toch weinig meer scheidt dan naam en verleden. Hierbij denk ik niet alleen aan predikanten. Ook hoop ik, dat niet alleen predikanten deze preeken lezen zullen.’ 't Is hier de plaats niet voor critiek. Preeken zijn er ook niet om gecritiseerd te worden: ze stichten of stichten niet, daarmee uit. Voorts: wanneer *weinig* meer scheidt dan naam en verleden, laat ons dan ook erkennen, dat op godsdienstig gebied (dat der traditie bij uitnemendheid, wat Rome zeer wel weet) ook weinig *meer* scheidt dan naam en verleden. En nu ga ik de preeken lezen en zeg daarna, of ze me gesticht hebben en of en wat ik kan voelen voor wat de schrijver daarin predikanten en leeken op het hart wil binden.

In de eerste wordt van de opstanding eene soort van telepathische beschouwing gegeven. Een woord van Myers, dat mij in diens bekende werk ook trof, schijnt voor den schr. van groote kracht te zijn. Ik vrees, dat Myers niet slechts een broodetende profeet zal blijken, maar hier zijne groote voorzichtigheid voor eene wijle vergat. De telepathisch-spiritistische verklaring acht ik onbevredigend, omdat zij niets verklaart. Wil iemand haar aannemen, mij goed.

In de tweede doet mij aanstonds de warmere toon, het meer uit geloof spreken, dat ik in de eerste mis, weldadig aan. De groote vraag blijft echter, of niet wij theologen, maar of de mensch van dezen tijd in eene zóó sterk persoonlijke verhouding tot Jezus kan staan als dit met Paulus 't geval was.

Is in de derde (blz. 44) de moeilijkheid gevoeld èn gerechtigheid èn vrede èn liefde te doen heerschen? De moeilijkheid, gegeven onze eigen zwakheid, onze zondigheid, ons gemis aan inzicht èn 't ingewikkelde der verhoudingen? Het slot doet door den bescheiden toon goed en is stichtelijk.

In de vierde is de persoonlijke toepassing gelukkig gevonden. Met wat op blz. 62 gezegd wordt, ga ik niet geheel mee. Maar in Marum is misschien iets anders noodig dan ten mijnent. Intusschen: preeken zijn er niet om gecritiseerd te worden en.. de slechtste critici van preeken zijn predikanten.

E. Jan. '07.

P.B.W.

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, onder redactie van H.C. Rogge en F. Pijper. Nieuwe Serie. Derde Deel. Aflevering 1-4. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1904/05.
Hetzelfde onder redactie van Dr. F. Pijper, Hoogleeraar der Rijksuniversiteit te Leiden. Nieuwe Serie. Vierde Deel. Aflevering 1-3. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1905/06.

Het gaat natuurlijk niet aan, in de hier toegestane ruimte deze twee vrij lijvige deelen van het Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis te bespreken. Waar zouden wij ook blijven, indien 't eene tijdschrift aldus deed met de artikelen, in het andere opgenomen? Het zij genoeg, er de aandacht op te vestigen, daarbij er op te wijzen, dat mannen van zeer onderscheiden geestesrichting, en niet enkel theologen, er ook nu weer hunne artikelen in plaatsten, zoodat hier vóór ons ligt een geheel van wat dezen op het breede gebied der kerkhistorie uit het stof der eeuwen hebben saamgegaard. Onmisbaar is het Ned. Archief voor wie dezen tak van wetenschap in ons vaderland beoefent, onmisbaar ook voor wie aan de vaderlandsche geschiedenis zijn aandacht wijdt. Ten bewijze daarvan mogen hier de titels van eenige verhandelingen volgen:

Dr. F. Pijper, Waar bleef de winst van den aflaathandel?

Dr. C.G.N. de Vooys, Meister Eckart en de Nederlandse mystiek.

F.S. Knipscheer, Abdias Widmarius, predikant te Uitgeest, en het kerkelijke leven eener gereformeerde gemeente in de XVII^{de} eeuw.

Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche kerkgeschiedenis over de jaren 1904-1905, welk overzicht, eene enkele opgave van titels, maar even dertig bladzijden beslaat.

J.P. Scholte, Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I.

Dr. F. Pijper, Kist, Moll en Acquoy, de grondvesters der Nederlandsche historische school.

F.S. Knipscheer, De vestiging der Gereformderde Kerk in Noord-Holland, 1572-1608.

Met de mededeeling van den Uitgever, dat de eerste zeven deelen van dit belangrijke verzamelwerk, tusschen 1884 en 1900 verschenen, voor □ van den prijs verkrijgbaar worden gesteld, worde deze aankondiging besloten.

E. Jan. '07.

P.B.W.

Levensvragen, ser. 1. no. 4. Waarom wij aan persoonlijke onsterfelijkheid gelooven, door P.B. Westerdijk, doopsgez. pred. - Baarn, Hollandia-Drukkerij, 1906.

Eene verdienste van dit geschrift is zijne duidelijkheid. Deze betreft zoowel de woorden, als de ordening der gedachten. In een eerste gedeelte verdedigt de schrijver het recht der titelvraag, om als een levensvraag beschouwd te worden. Verder bakent hij hier zijn terrein af: hij wil niet, zooals de kerkleer of het spiritisme, bewijzen

geven voor de persoonlijke onsterfelijkheid, geen wetenschap, maar hij wil de gronden aangeven, waarop het geloof aan de persoonlijke onsterfelijkheid rust, de gemoedsverzekerdheid dienaangaande analyseeren.

In een tweede gedeelte beperkt de schr. zijn onderwerp nog, door slechts zijn geloof te beschrijven aan het voortbestaan van den menschelijken geest. Het geloof aan zinnelijke vergelding is daarmee afgewezen, zegt hij. Eveneens is door de aanname van den geest het materialisme afgewezen. Schr. verheugt zich over den steun, door de van materialisme afkeerige wetenschap hem in dezen geboden. Hij onderscheidt hier tusschen geest en lichaam. Dat lijkt mij niet goed. Ziel en lichaam is beter, en ook het gewone spraakgebruik. Misschien bedoelt schr., den geest te reserveeren als term voor de menschenziel. Want schr. accentueert scherp het onderscheid tusschen menschen- en dierenziel, neemt een soortelijk en niet slechts gradueel verschil aan tusschen beide. Ook schijnt schr. geen onsterfelijkheid voor de dierenziel te kunnen erkennen, al zegt hij het niet met zooveel woorden. De menschelijke persoonlijkheid, zegt schr. verder, streeft naar volmaking, maar bereikt ze hier niet. Onwaarschijnlijk acht hij het, dat de toch

merkbare ontwikkeling door den dood op niets zou uitloopen. Hij wijst de gedachte af, dat de ontwikkeling der persoonlijkheid slechts voor de menschheid zou dienen. Ten eerste gaat de persoonlijkheid nooit geheel in de gemeenschap op en ten tweede zal eens die gemeenschap van de aarde verdwijnen, volgens de leer der toekomstige onmogelijkheid van menschelijk leven op aarde.

Laat mij het maar onmiddellijk zeggen, de schr. maakt het zich hier wat gemakkelijk. Hij had hier niet moeten verzwijgen de gedachte van Fechner, ten onzent ook o.a. door Heymans voorgedragen, dat het bestaan der menschheid dienstig is voor een meer omvattend psychisch verband. Geheel zonder beteekenis is deze gedachte niet, men vindt haar o.a. ook bij Spinoza en Malebranche, in 't algemeen in de idealistische filosofie. Het opgaan in de gemeenschap verkrijgt in dit licht ook een verhevener beteekenis.

Terecht wijst schr. er op, dat het geloof aan persoonlijke onsterfelijkheid krachtgevend en vertroostend is en dat het zeer goed los kan zijn van loondienst.

Verder beroept schr. zich op het smartgevoel der besten. Ook dat wijst naar een toekomst, waarin de geestelijke vrucht van hun strijden en lijden zal worden geplukt.

In een derde deel toont de schr. aan, dat de godsdienst, en vooral de zedelijke godsdienst, het geloof aan onsterfelijkheid steunt. Het geloof in God, dat doorleefd wordt, brengt als 't ware het geloof aan onsterfelijkheid voort. Dat geloof is een gemoedservaring en een wilsdaad. Eerst bij zulk geloof zijn er raadselen, zonder dit is alles één groot, verbijsterend raadsel. - Over den vorm van het voortbestaan laat de schr. zich niet uit, al acht hij de gedachte eener voortgaande ontwikkeling voor de hand liggend.

Dit geschrift zal, gelijk men ziet, menige misvatting kunnen wegnemen en tot nadenken zeer zeker aansporen. De schr. wil het gelezen hebben als een geloofsbelijdenis, en de beoordeeling zijner gedachten is dus niet in de eerste plaats noodig. Ook zijn het alleszins redelijke gedachten, die de schr. voordraagt. Ik hoop, dat menigeen dit geschrift zal lezen, want het kan veel goeds en verhelderends teweeg brengen. Jammer vind ik het, dat de schr. niet dieper op de gedachte der vergelding is ingegaan. Wij hadden enkele uitwijdingen en o.a. de laatste bladzijde gaarne gemist daarvoor. De vergeldings-gedachte hangt samen met de zaak van het recht.

Verder hoop ik, dat bij eventueelen herdruk enkele termen wat precieser bepaald zullen worden. Verstand, gemoed, gevoel, wil, geest, ‘eenheid van denken, gevoelen en willen’, ‘godsdienstig gevoel’ e.d. worden hier immers niet terloops gebruikt, maar steunen belangrijke deelen van het betoog. En het wil mij voorkomen, dat de schr. hier enkele, zeer betwistbare stellingen verdedigt; toch is het bij de vaagheid en misschien tegenstrijdigheid dezer stellingen thans niet mogelijk, hierover van gedachten te wisselen. Juist, omdat overigens het geschrift zoo duidelijk en ordelijk is, beveel ik den schr. deze opmerking vriendelijk aan.

D.G.

Jac. P. Thijsse. Het intieme leven der vogels, geïllustreerd met vijftig reproducties van natuuropnamen van R. Tepe. - Haarlem, Vincent Loosjes.

Gehoorzaamheid aan de wet is de eerste plicht van elken burger, te beginnen met de grondwet. Sedert menschengeheugenis echter is deze nimmer gehandhaafd. Komt het in het rijm te pas, dan wordt ze weggemoffeld. Waar 't zoo gaat met de voornaamste wet des rijks, hoe zal 't dan gaan met heur z.g. spruiten? Zoo bestaat er o.a. een ‘Nederlandsche wet tot bescherming van Dieren, nuttig voor landbouw en houtteelt’, opgelapt door aanvullingen en koninklijke besluiten, die het onding nog onmogelijker maken.

Onder de nuttige vogels, door haar beschermd, behooren ook de meeuwen; doch de sterntjes zijn ‘vogelvrij’. Zij missen het wettige Kaïns teeken. Hij, die

voor een paar gulden het schietrecht koopt, mag ze overal neerschieten, niet enkel om aan den moordlust te voldoen, maar ook om een centje te verdienen; want het blank gevederte en vooral de elegante wiekjes zijn zeer in trek voor versiering van dameshoeden. Zoo gebeurde het in het jaar onzes Heeren 1906, dat in het Koninkrijk der Nederlanden de jager, die aangenomen heeft tienduizend sterntjeshuiden te leveren aan de dames-hoedenwinkeliers, 'n aardigen duit opstak.

Herhaaldelijk is de schoone sekse op dergelijke moordtooneelen gewezen; maar het baat niet. Kiesrecht is haar leus; nu, referent gunt haar gaarne een plaatsje onder het stemvee.

De geachte schrijver begint met ons kennis te doen maken met de onbeschermde sterntjes en de beschermde meeuwen. De eerste waren sedert een jaar of tien aan Tessels reê niet meer gezien, totdat op eens in het voorjaar van 1906 een veertigtal paren zich kwam vestigen in den polder Het Noorden. Daar bestudeerde hij, blootgesteld aan den kouden voorjaarswind, in den pinkstertijd de lieve vogeltjes in het fort van Selous, den bekenden ornitholoog. Het is een soort van plaggenkasteel, dat hij gebouwd heeft nabij een speelplaats van kemphanen.

Het lezen dezer schets is een waar genot; trouwens, het geheele boek is geschreven met liefde voor en toewijding aan het vogelenheir. De heer Thijsse heeft door zijn schrijven getracht de aandacht te vestigen op het leven van enkele onzer meest bekende vogels, in de verwachting dat de vele vogelvriendinnen en -vrienden zullen willen medewerken om het ontbrekende of foutieve in zijn waarnemingen aan te vullen en te verbeteren. Het komt aan op het doen van waarnemingen, nog eens waarnemingen en weer waarnemingen; niet alleen letten op bijzonderheden, maar ook kennis nemen van de meest gewone diertjes, de meest alledaagsche gebeurtenissen, want daarin schuilt veelal de meeste leering, bl. 208.

Langdurige waarnemingen aan jonge vogels en vooral aan graafwespen, die veel gemakkelijker zijn te bestudeeren, hebben bij hem het vermoeden gewekt, dat gedurende jeugd en lente bij de handelingen wel degelijk sprake kan zijn van overleg, gesteund door ervaring, maar dat zeer spoedig de roetine het geheele gedrag gaat bepalen, (zooals dit het geval is bij ons menschenras; referent.)

Deze studie vereischt veel toewijding en geduld. Beide heeft de heer Thijsse: hij kent de vogels en zij kennen hem.

De reproducties van den heer Tepe zijn prachtig uitgevoerd.

De heer Loosjes zorgde voor een nette uitvoering.

R. KRUL.

Het zinneleven der planten. Naar R.H. Francé door Dr. P.G. Buekers. Met talrijke illustraties. - Amsterdam, J.C. Dalmeijer.

Er steekt meer in een plant dan eenvoudig het vermogen om te antwoorden op een prikkel. Zij kan profiteeren van allerlei toestanden en daarvan, al naar de omstandigheden dat eischen, gebruik maken.

Het is ontwijfelbaar, dat zich in de plant een prikkel voortplant, zoo goed als in ons eigen lichaam. Zoo wordt men dan in allen ernst gedwongen tot de vraag, of de

planten ook zenuwen hebben. Die plantenzenuwen zijn heel iets anders dan die van dieren. Deze ontdekking deed Nêmec in 1884 en noemde ze fibrillen.

Het opnemen van een prikkel heet gewaarworden en het met oordeel gebruik maken daarvan heeft iets noodig, dat bij gebrek aan een beter woord ziel wordt genoemd.

Een eindelooze rij van ervaringen moest men opdoen, vóór de overtuiging ontstond, dat een ziel niet uitsluitend eigendom is van den mensch. Zoo heeft een der hoofdmannen van de nieuwere plantkunde, prof. Nägeli, zonder voorbehoud aan de planten bewustzijn toegeschreven.

De ‘levende’ natuur is 'n groote eenheid. De natuur maakt geen sprongen. Alle vormen zijn door overgangen met elkander verbonden. Alle wezens, van de laagst ontwikkelde tot de hoogst georganizeerde, de mensch-zelf niet uitgezonderd, hebben een gemeenschappelijke levensbron.

Het is de groote verdienste van den heer Francé dit onderwerp helder en duidelijk uiteengezet te hebben; ook Dr. Buekers komt de lof toe zich meesterlijk van zijn taak te hebben gekweten.

R. KRUL.

Dr. R.A. Reddingius, oogarts te 's Gravenhage. Wat is zien? Verklaring van onze gezichtsgewaarwordingen en van de besturing van oogen en ledematen. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.

In de drie laatste nummers van het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde van 1906 gaf de heer Reddingius een voorproefje van hetgeen hij meer uitvoerig in bovenstaand werk behandelt.

Begrijpelijkerwijze zullen de geleerde oomes hun op- en aanmerkingen er over maken; doch voor den denkenden arts valt er veel uit te leeren. Ook de ontwikkelde ‘leek’ zal er dingen in verklaard vinden, gewoonlijk door hem onopgemerkt voorbijgezien. Mopperen mag hij niet, als zekere stoffelijke processen èn bewustzijnsverschijnselen gelijkwaardig worden genoemd. ‘Iedereen heeft zich wel eens de vraag gesteld, wat toch de betrekking is tusschen zijne ziel en zijn lichaam. Nu maken weliswaar de meesten zich heel gemakkelijk van dit vraagpunt af, door zonder onderzoek als waarheid aan te nemen, wat hun in hun jonge jaren in den vorm van min of meer optimistische dogma's ongemerkt is ingeprent; maar er zijn ook rebellen die, met grondigen afkeer van de onwaarheid en mooipraterij om hen heen, vrijmoedig hun eigen verstand gebruiken.’ blz. 2.

De arbeid van Dr. Reddingius is geen betoog in streng wetenschappelijken vorm, als wel een eenvoudige voorstelling, in voldoende mate door argumenten gesteund.

Het is referent recht aangenaam dit werk aan te bevelen, wijl der wijsbegeerte, sedert langen tijd door de artsen gesmaad, (onbekend maakt onbemind!), weder een bescheiden plaatsje wordt gegund.

R. KRUL.

Enkele vertalingen. - Om te beginnen een paar goede vertalingen van Ibsen's *Nora* en Björnson's *Boven Menschelijke Kracht* door Marg. Meyboom, beide uitgegeven in de ‘Wereldbibliotheek’ van G. Schreuders te Amsterdam. Mej. Meyboom is, onder de tegenwoordig talrijke vertalers en vertaalsters uit Skandinavische talen, een van de weinige ernstige en eene, die de beide talen, nl. die waaruit en die waarin vertaald wordt, goed kent. Dat neemt niet weg, dat wij met haar vertaling van de titels der beide uitgaven niet geheel vrede kunnen hebben. Zij herstelt, voor *Nora,* de letterlijke vertaling van Ibsen's titel: *Een Poppenhuis.* Dat is inderdaad de letterlijke vertaling van *Et Dukkehjem* en de heer Simons, die voor elk van deze deeltjes een interessant en waarlijk opheldernd voorwoord schreef, verdedigt die letterlijke vertaling door op te merken, dat het Ibsen niet in de eerste plaats om het lot van de hoofdpersoon,

maar om het teekenen van haar gezinsleven was te doen. Voor die hypothese moge veel te zeggen zijn, maar dan blijft het toch twijfelachtig, of Ibsen zelf met *Et Dukkehjem* gelukkig is geweest in het treffen van zijn bedoeling door een titel. En waarom zouden wij dan niet aan den eenvoudigen, gemeengoed geworden naam *Nora* blijven vasthouden, een naam die toch volstrekt niet uitsluitend aanduiding van de persoon behoeft te wezen, maar evenzeer die van de figuur in haar omgeving kan zijn. Zit er ook aan *Hedda Gabler*, aan *John Gabriel Borkman* niet heel wat meer vast dan alleen het karakter van de personen, die deze namen dragen?

Er zijn, in het chronologische lijstje dat de heer Simons aan zijn voorwoord toevoegt, nog een paar vertalingen van titels (vermoedelijk ook afkomstig van

Mej. Meyboom), die ons niet geheel juist lijken en daar een titel, als die eenmaal ingang heeft gevonden, niet meer is te verdrijven, willen wij daar even op wijzen. Dat er staat: *De strijders op Helgoland* is zeker een zetfout, maar een erg ongelukkige; er moet nl. staan *Helgeland,* de naam van een streek in Noorwegen, die niets met het bekende eiland heeft te maken. Doch waarom wordt *De Unges Forbund* vertaald met het half-Germanistische *De Bond der Jongeren* in steê van met '*t Verbond der Jongeren*; waarom wordt *En Folkefjende* verkeerdelijk met '*De* Vijand des Volks' vertaald en waarom is *Fruen fra Havet* niet eenvoudig weergegeven door *De vrouw van de zee* in plaats van door het nogal gekunstelde *De zeevrouw* (dat bovendien reminiscensen wekt aan *Het huis van het zeewijf.*) Waarom, vooral, is de gebruikelijke, en o.i. betere want meer suggestieve, vertaling van 'Gjengangere' *(Spoken)* vervangen door het veel slappere *Geesten*? Wij kunnen het nu eenmaal niet zoo goed vertalen als de Franschen met hun *Revenants;* maar dan moeten wij ten minste zorgen, het meest 'griezelige' woord van de twee beschikbare te kiezen voor dit griezelige drama.

Voor het drama van Björnson heeft de vertaalster zich daarentegen gehouden aan den reeds ingeburgerden titel *Boven Menschelijke Kracht.* Dat heeft ons altijd een verslapping toegeschenen van *Over Aevne,* maar wij geven aanstonds toe, dat een wezenlijk aequivalent van den oorspronkelijken titel, of zelfs maar van het Duitsche *Ueber die Kraft*, moeilijk is te vinden. De Hollandsche titel heeft echter nog dit nadeel in vergelijking met den Franschen (ook de Franschen hebben in dezelfde opvatting vertaald: *Au dessus des forces humaines*), dat de eerste twee woorden op 't gehoor onvermijdelijk samenklinken tot één adjectief.

Name, zal men zeggen, *ist leerer Schall und Rauch.* Maar voor een boek is een titel, goedgekozen, wat de handteekening is van een schrijver: een ware signatuur.

In dezelfde bibliotheek is het eerste deeltje eener vertaling van de Sprookjes van Grimm verschenen, door mevrouw van Eeden - van Vloten. Dat hoort ook tot de goede vertalingen en het is tevens met bladversiering en 10 illustraties heel goed verlucht door J.B. Midderigh - Bokhorst en J.J. Midderigh, die waarlijk voortreffelijke teekeningetjes bij deze bekende sprookjes leverden. Het is heel prettig om, in een goed verzorgd uitgaafje, weer eens te lezen van Roodkapje en Vrouw Holle en Asschepoes en Sijmen, die niet griezelen kon - en nog zooveel meer van die heerlijke phantasie.

Nog een uitgaaf uit denzelfden hoek en van dergelijken aard als de vorige: Robinson Crusoë, het eeuwig-blijvende jongensboek. Terecht zijn hierbij de typische oude platen behouden.

En eindelijk nog een vertaling van ander slag: 'De zonderlinge lotgevallen van Gil Blas van Santillano,' het wereldberoemde werk van Lesage, de tegenhanger van Don Quichotte. De vertaler van dit werk houdt zich schuil en heeft trouwens blijkelijk geen arbeid van eenige pretentie willen leveren. De druk had, zelfs als men den geringen prijs in aanmerking neemt, wel wat beter kunnen zijn. De illustraties, vermoedelijk niet van Hollandschen oorsprong, zijn over 't algemeen zwierig gedaan en vrij goed afgedrukt.

C.K.E.

Van Koning Sylvain en Koningin Aimée, door Margaret Sherwood, vertaald door C. Terburch (Blijde-Kunst bibliotheek van de Hollandia-Drukkerij te Baarn).

Eeuwen zijn verloopen, sedert de romantische ridderromans, met *Amadis de Gaule* voorop, de ronde deden door de ridderzalen en de Kemenaten van alle burchten Europa's. Andere tijden, andere zeden... andere literatuur. Maar de curieuse wederopdelving van middeneeuwsche romantiek en middeneeuwsch primitivisme (wederopdelving: want het blijven vergane zaken, die niet herleven kunnen in hun ouden vorm), die een weeromstuit heeft gegeven op het ultrarealisme, blijft nog uiting geven aan de behoefte aan schoone droombeelden tegenover de nuchtere werkelijkheid. Deze neo-primitieve stroom wordt, op sociaal gebied, opgevangen

in kolonies als die van Van Eeden, op moreel gebied in bewegingen als het Rein Leven (op religieus terrein houdt het theosofisme er verband mee), in de gebruikskunst in den strijd tegen het ongestyleerde en tegen veel ornamentiek, in de schilderkunst in een zoo merkwaardige tentoonstelling als die te Brugge van enkele jaren geleden, en in de letterkunde in een groote verscheidenheid van mystico-primitieve producten met Maeterlinck's dramatische werken (*tot aan* 'Monna Vanna') voorop. Doch behalve zulk min of meer gemoderniseerd primitivisme wordt ons ook de zuivere nabootsing of wederoprakeling van het oude primitivisme voorgezet. Tot de goede pogingen behoort in dat opzicht de hervertelling o.a. van den roman van *Tristan en Isolde*, tot de minder goede een verhaal als het hierboven aangekondigde. De toon is goed aangeslagen en goed volgehouden, het genre is door de schrijfster ook wel begrepen, maar zij is er niet in geslaagd het oude verhaal in een ietwat onderhoudenden verhaalvorm in dat genre en in dien toon weer te geven. Dat beslist alles. *Tout genre est bon*, *hors le genre ennuyeux.*

De vertaling is (behoudens een enkel zonderling Germanisme) verdienstelijk, wat van de verluchting lang niet kan worden getuigd (misschien ook wel tengevolge van gebrekkige reproductie).

C.K.E.

Sophocles' Antigone. Metrisch vertaald door Dr. J.L. Chaillet. - Amsterdam, A. Versluys, 1906.

Dit 'metrisch vertaald' moet onder voorbehoud worden aangenomen. Immers de koren zijn niet in 't metrum van 't origineel. M.i. terecht. Ons modernen, die niet naar kwantiteit, maar naar klemtoon meten, moet hierin een vrijere behandeling geoorloofd zijn. Dit was niet het oordeel van Dr. Burgersdijk, die in zijn vertalingen van de Grieksche tragici bij de behandeling van de koren de antieke versmaten trachtte weer te geven. Terecht, zei ik, want meermalen blijft het, hoe kunstig ook soms het Grieksche metrum in de Hollandsche woorden benaderd wordt, bij een verdienstelijk, maar toch wanhopig pogen. De heer Chaillet, die vroeger een *Aeneïs*-vertaling gaf, waarin onder veel inferieurs ook zeer geslaagde gedeelten voorkwamen, heeft nu 'telkens opnieuw geboeid door de onvergankelijke schoonheid van Sophocles' tragedies', zijn krachten beproefd aan een metrische vertaling daarvan. Ons schijnen dus meer Sophocles-vertalingen door denzelfden overzetter boven het hoofd te hangen. Ik zeg dit, omdat we den vertaler en ons zelf niet zullen kunnen en mogen gelukwenschen, als de volgende stukken niet beter zijn dan de *Antigone.* Want, het hooge woord moet er uit, onze landgenoot heeft den Griekschen tragicus op ijzingwekkende wijze verwaterd. Zulk slap aftreksel van Sophokles voor een metrische vertaling te willen doen doorgaan, is toch wel wat erg speculeeren op de kortzichtig - en goedgeloovigheid van 'ons goede publiek'. De heer Chaillet moest niet probeeren, waar wij sap van Grieksche citroenen vragen, ons vocht van Hollandsche knollen in te gieten. Hij heeft zijn krachten beproefd, maar geconstateerd moet worden, dat zij te kort zijn geschoten voor deze verre van gemakkelijke taak.

Vergelijken we deze *Antigone*-vertaling met die van den hoogleeraar Van Leeuwen (welke laatste meer een gemoderniseerde paraphrase dan een vertaling is), dan kunnen

wij den heer Chaillet feliciteeren met de behandeling van den dialoog, die bij hem over 't geheel dichter bij 't origineel en kleuriger is. In de bewerking van de koren is Van Leeuwen, die de versmaat van 't oorspronkelijk ook meer volgt en hier soms zeer goed in slaagt, veel beter. Het is onmogelijk in een kort bestek veel voorbeelden op te sommen, maar wie vs. 51 en 52 van Chaillet vergelijkt met het Grieksch, zal zien hoe ver de vertaler beneden het origineel blijft. Als de heer C. het *blank verse* had gekozen voor zijn vertaling, welk metrum ik principieel het beste vind voor de vertaling van Grieksche tragedies dan zou ik willen voorstellen:

Om zelf-ontdekte zonde 't oogenpaar
Zelf ùìt zich rijtend met zelfdaad'ge hand.

In het eerste koor zijn allerlei typeerende en teekenende uitdrukkingen en epitheta eenvoudig niet weergegeven; zelfs is foutief vertaald (λευ□□ς χ□ονος πτ□ρυι στεγαν□ς); eenige goede regels zijn er echter in, en wel:

Want Zeus, die 't trotsche pochen haat
En zag, hoe zij in reuzenstroom
In 't klett'rend krijgsgewaad van goud
Aanrukten -

In de eerste strophe van 't tweede koor, dat bij Sophokles zoo vol allitteratie is, wordt daar zoowat niets van weergegeven, en vooral nu de vertaler zich een grootere mate van vrijheid in de versmaat bij de behandeling der koren heeft voorbehouden, moet hij ook het karakteristieke zooveel mogelijk doen uitkomen; zoo zijn o.a. de beide laatste regels van deze strophe totaal on-Sophokleïsch.

Het metrum, door Dr. C. gekozen voor het beroemde Eros-koor, is extra ongelukkig, en de vertaling er van is op sommige plaatsen bij uitstek koomenijsmanachtig, lijkt meer op een gemoedelijke, dorpsdominee-achtige preek-paraphrase dan op een vertaling.

Ik heb de koren van deze vertaling vergeleken met den Duitschen tekst der koren, afgedrukt bij Mendelssohns muziek en geschreven in een soort rhytmisch proza, en dan lijken me laatstgenoemde doorloopend expressiever. Een vraag; zou Dr. C. er niet goed aan gedaan hebben de gedeelten, die door een consensus van verschillende geleerden voor onecht gehouden worden, tusschen haakjes te zetten? Het wil er bij mij, na wat A. Jacob, Schneidewin en Nauck omtrent 905-920 gezegd hebben, niet in, dat die raisonneerende passage, waarin ik de een of andere sophistisch-aangelegde blauwkous meen te hooren, echt is.

Met het voorgaande wil niet gezegd zijn, dat er geen goede gedeelten in deze vertaling gevonden worden, maar zij zijn àl te schaarsch tegenover het gelijkvormig minderwaardige. De schrijver kome spoedig met een tweede stuk het record verbeteren!

Horatius' Satiren en Horatius' Brieven in proza vertaald door Dr. W.G. van der Weerd. - Amsterdam, 1906. A. Versluys.

De taak van dezen vertaler was vrijwat gemakkelijker; trouwens, deze werken leenen zich door de stof en de wijze van behandeling meer tot een prozavertaling dan 'n Grieksche tragedie.

Verschillende gedeelten van de vertaling zijn door ondergeteekende woord voor woord met het oorspronkelijk vergeleken, en als slotsom mag vastgesteld worden, dat Dr. van der Weerd niet voor niet zijn goede reputatie van nauwgezet vertaler heeft. Slechts op betrekkelijk zeer weinig plaatsen schiet hij te kort, welk aantal nog verminderd kan worden met gevallen waar tweeërlei interpretatie mogelijk is. In 't algemeen zou ik zeggen, dat Dr. v.d. W. dikwijls wat omslachtig en wijdloopig is,

al staat daar tegenover, dat hij ook vaak zeer gelukkig is en een kleurrijk, raak woord weet te kiezen.

In Sat. II, 6, die ik van a tot z met het oorspronkelijk heb vergeleken, komt 't me voor, dat ‘satiris Musaque pedestri’ wel wat erg prozaïsch en nuchter is weergegeven door ‘in mijn Satiren met haar tot het proza naderende taal’, me dunkt dat de Horatiaansche draai van de frase iets verlangt van ‘in mijn te voet gaande satiren’, ‘laag bij de grondsche satiren’ of iets dergelijks. Een beetje vroeger zou ik in de uitdrukking ‘door eigen onachtzame schuld’ het voorlaatste woord willen schrappen. In pl. van ‘een schrikaanjagend praatje’ (frigidus rumor) zag ik liever ‘een schrikwekkend gerucht’; in pl. van ‘Wat zijt ge toch altijd een quasi onnoozele guit’ liever ‘Wat ben je toch altijd 'n oolijkerd, die zich

van den domme houdt'; bij 'Maar alle Goden mogen me kwellen en plagen' is 'exagitent' m.i. eenvoudig weer te geven als 'perdant, □λ□σειαν = 'verderven', in dit verband althans zou 'Pot zal me rollebollen' wat te triviaal zijn. Voor 'in grootte verschillende' bekers is 'ongelijke' ('inaequales') misschien wel zoo eenvoudig, tenzij men hier ging denken aan verschil in vorm. De huismuis spreekt o.a. van '*nademaal* al wat op aarde leeft sterfelijk is'. Dat is toch wel wat al te deftig en plechtstatig.... zelfs voor een huismuis. Dat is taal van vijftig jaren her. Zouden er Nederlanders gevonden worden, uitgezonderd bedaagde dorpspredikanten en cathechizeermeesters, die dit woord, zelfs op schrift, gebruiken? Is 'aangezien', ook voor zoo'n imposant beest als 'n huismuis niet voldoende?

Als een voorbeeld van extra omslachtigheid kan dienen Ep. I, 2, waarin 'Sperne voluptates, nocet empta dolore voluptas' weergegeven wordt: 'Veracht en vermijd den wellust, want wellust, voor smart en verdriet gekocht, brengt slechts schade en nadeel aan.'. Zoo wordt in den daaraan voorafgaanden regel 'acescit' vertaald door 'verzuurt en bederft', wat m.i. onnoodig is. Aan 't slot van dezen brief zijn de woorden 'zonder uitstel', 'wijzer en', en 'en talmt ge' overtollig. In Ep. I, 1 zou ik voor het 'deuntje der (spelende) jongens' liever lezen 'het afgezaagde liedje', in den derden noot bij Ep. I, 3 ware 't misschien, ter voorkoming van verwarring, beter geweest Tiberius cursief te drukken en niet Claudius, omdat de man algemeen Tiberius wordt genoemd, of anders een nadere verklaring er aan toe te voegen. De eerste zin van Ep. I, 9 is weder ietwat omslachtig, en verderop zal in pl. van 'mogt' wel gelezen moeten worden 'zou'.

Hiermede kan ik volstaan. Zooals ik in 't begin reeds zei, munt alles te zamen genomen deze vertaling uit door nauwgezetheid en getrouwheid.

EDWARD B. KOSTER.

Karakter, door Jacob Knudsen. - Amsterdam, Becht.

Een der lofredenaars, wiens beoordeeling op den titel is afgedrukt, vergelijkt dit boek met niets minder dan la Terre van Zola. Volkomen ten onrechte, waarde Heer! Want aan de zware epiek van Zola kan dit boek van Knudsen lang niet reiken! Toch bevat dit werk goede elementen en geeft het - zij het dan soms noodeloos gerekt - een drama uit een landbouwersleven weer.

Goed weergegeven is de botsing der karakters van Per Hjamsted en zijn zoon Anders. Als de laatste het ouderlijk huis heeft verlaten en zich heeft gevestigd op een hoeve, dan begint de worsteling van Anders om den grond; dan is Knudsen in staat om, zij het dan ook veel zwakker dan Zola, te toonen, hoe de landman zich als met duizend wortels hecht aan den bodem, die hem voedt; hoe om het bezit van den grond wordt gelogen en bedrogen; hoe geheele families samenspannen om den vreemden indringer te weren uit hun rijk.

Tusschen dat woelen en sloven in, ontwikkelt zich de liefdesgeschiedenis van Anders en Gjatrid, die liefdesgeschiedenis, die op lugubere wijze eindigt.

Dit sombere slot vinden we in veel noorsche romans - sommigen vinden het een integreerend deel van het specifiek noorsche - anderen veroordeelen 't als een quasi

diepzinnig, uiterst gemakkelijk toe te passen kunstje - en misschien hebben beiden gelijk en ongelijk tevens.

'Karakter' is een boek, dat staat boven het gros der overtalrijke vertalingen uit het Noorden. Het geeft een, zij het dan ook niet steeds diepe, dan toch zuivere psychologie, rustig en ernstig met hier en daar een stillen humor. Het boek zal zijn weg dan ook wel vinden.

A. KLAVER.

Aurora Leigh, door Elizabeth Barret Browning; naar het Engelsch bewerkt door Hel. Mercier. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

In het gedenkjaar van den 100sten geboortedag der dichteres verschijnt een derde druk van deze prozavertaling. Een sprekend getuigenis, welk een weerklank de

profetische, dichterlijke stem, die uit haar hoofdwerk spreekt, ook in ons land heeft gevonden. En waarlijk, deze profetes mag haar stem laten klinken wijd over de aarde. Haar kunstwerk trilt van een menschelijkheid, diep als het leven zelf, en van een hoogheid, die tot de sterren reikt. Aurora's reine idealen, haar gloeiende geestdrift voor het wezen harer kunst leggen haar woorden op de lippen, die als gevleugelde engelen rechtstreeks opgaan naar den blauwen hemel. Dichtkunst is voor haar een openbaring van de eenige essentiëele waarheid, waarachtige dichters de eenigen, die 'de slippen van Gods lichtkleed vatten.' Maar hooger, maar meer is de liefde. Dat is de les, die zij ten laatste leert, gelouterd door leven en lijden, door het stille leed der eenzame, liefde-arme vrouw. Samen met haar jeugdvriend, elkander aanvullend, wil zij werken aan een beteren opbouw der maatschappij, wil zij licht brengen in het leven der vreugdeloozen, niet door hun brood alleen te geven, maar door ook hun zielen op te voeren naar reiner sfeer. Want een nieuw leven ontwikkelt zich slechts van binnen uit, dat is haar geloof.

Het is een ernstig en hoog idealisme, dat aan dit boek het leven gaf. Houdt het zich dicht genoeg aan de realiteit? Kan zulk een Marian Erle bestaan? Waarschijnlijk niet. Maar het doet goed, de verheven vlucht te volgen van een geest, zóó superieur in voelen en denken als die der schrijfster. En al komt ons het rijke beelden-borduursel, dat bij het dichtwerk past, te overladen voor op het prozakleed toch zijn wij dank schuldig aan de vertaalster, die door haar liefdevolle bearbeiding dit nobele werk binnen veler bereik heeft gebracht.

C.B.

Toen moeder klein was, door Agot Gjems Selmer; uit het Noorsch vertaald door mevr. Joh[a]. W. Kerkmeijer-Bakker. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

'Toen Moeder klein was' is een niet geheel geslaagd verhaal voor kinderen. Wèl is de kindertoon, schoon soms wat gewild, dikwijls goed getroffen en komen er aardige, levende tooneeltjes in voor, vooral verderop, als de schrijfster blijkbaar meer op dreef komt. Zoo bijv. het kleeden voor het kinderbal en de groote schoonmaak. Maar geheel natuurlijk kinderlijk is het boek niet, en heel paedagogisch evenmin. Moeders verbeelding ging in haar kinderjaren wel eens een bedenkelijke richting uit en doet soms meer denken aan leelijk jokken dan aan onschuldige verzinsels. En dat een kind zoo maar dadelijk verlangt, begraven te worden, als ze vreest, niet op een bal gevraagd te zijn, lijkt me nog al onwaarschijnlijk.

Het best is de schrijfster eigenlijk, waar ze haar dichterlijk gevoel kan laten spreken. Daar schijnt ze het meest in haar element. Maar dat is het juist. Die stemmingstukjes, de beschouwingen over kunst, de groote-menschen-wijsheid, die af en toe om den hoek kijkt, ze gaan veel te diep voor kinderen en passen niet bij het kinderverhaal. Het is geen onaardig boekje, maar moet zulke lectuur nu uit Noorwegen worden gehaald? Daarvoor doen onze kinderschrijfsters toch zeker niet onder.

C.B.

Via Dolorosa, uit het Zweedsch van Frey Svenson. - G.J. Slothouwer, Amersfoort.

Deze ‘via dolorosa’ is de lijdensweg van een zenuwzieke. Een ziekelijk boek dus? In zeker opzicht ja. Want een vrouw, die een schat van kennis met zich omdraagt, die haar lijden kan verzachten door fortuin en onafhankelijkheid, een vrouw vooral, die zulk een heerlijke levenstaak vindt als de opvoeding van een veelbelovend ouderloos kind, waarvoor zij alles is, mag zich niet hopeloos ongelukkig noemen. Maar daarmee zij niet schouderophalend het werkelijk intense psychische lijden veroordeeld van een ziekte, die, zooals de hoofdpersoon zegt, ‘de ontzettende eigenschap bezit te folteren zonder te dooden en nog zwaarder kruis wordt door het feit, dat de menschen haar een ingebeelde kwaal gelooven.’

Deze kranke is den moeilijken, moeilijken weg gegaan van hen, die stap voor stap afstand moeten doen van alle persoonlijk geluk, terwijl toch altijd de bedriegelijke hoop blijft leven, dat ook voor hen het licht zal komen. Haar verstandelijke aanleg is bizonder ontwikkeld, haar gemoedsleven wonderlijk gemengd. Met een bijna wreede zelfontleding geeft zij ons in haar dagboek een zeer juiste psychologische studie van een natuur, zóó vatbaar voor lijden als de hare. Afwijkend van het normale is zeker het feit, dat het liefde-gevoel haar volkomen vreemd is gebleven. Dit wreekt zich vreeselijk. Als haar pleegzoon zich verlooft, komt zij langzamerhand tot het besef, dat zij, de vijftigjarige, hem niet lief heeft als moeder, maar als vrouw. Eerst ziet zij niet de consequentie van een gevoel, dat zij volkomen rein gelooft en geniet zij van haar ongekend geluk. Dan vervult het haar met afschuw en zij zoekt den dood als een bevrijding voor haar en haar omgeving. Misschien, zoo hoopt ze, met haar laatste gedachte voor haar pleegzoon, zal het verdriet over haar zijn kunst verdiepen. Maar - en dat is nog bijna het meest tragische van dit droevig vrouwenleven - de aangebeden zoon, zorgeloos door aanleg en tè grooten voorspoed; vergeet eenvoudig het geestelijk testament, dat zijn pleegmoeder hem naliet. En als hij het eindelijk in handen krijgt, is zijn aan lijden geheel vreemde ziel wel allerminst in staat tot een verschoonend begrijpen, maar ziet hij met oppervlakkige en onmeedoogende oogen bijna in de eerste plaats den perversen en belachelijken kant.

Het boek is met talent geschreven, maar de correctie wat slordig.

C.B.

Grazia Deledda. Verzoeking. Met toestemming der schrijfster uit het Italiaansch vertaald door F. Gunning. - Haarlem, G.F. Gunning 1906.

Uit reis- en dagbladcorrespondentiën hebben we genoeg van het Italiaansche volksleven geleerd, om ons een benaderend beeld van lazzaroni en banditti, Romeinsche bedelaars en Napolitaansche afzetters te vormen. In die correspondentiën is in den regel weinig sprake van het eiland Sardinië, dat dus voor velen totaal onbekend blijft.

Een zevental verhalen uit dit weinig bekende land worden ons geboden in bovenstaand werk, betiteld naar het meest pakkende en best geschrevene uit den bundel.

De zuidelijke zon, meer nog de zuidelijke bevolking, met hare oude doch sterk nawerkende Arabische elementen, doen ons reeds vermoeden, dat dit geen slappe water-en-melk-verhalen zijn. De betrekkelijke afzondering, die de geschiedenis van het eiland kenmerkte, leidde in deze exotische omgeving tot de ontwikkeling van een heftig, hartstochtelijk, weinig plooibaar volkskarakter, waarin, naast enkele ridderlijke eigenschappen, bij geringe aanleiding woeste haat en lage wraakzucht op den voorgrond treden.

Een en ander wordt in deze verhalen krachtig getypeerd. Bij de algemeene onwetendheid der boerenbevolking viert het bijgeloof er in elken vorm hoogtij; de vroomste christen en de ernstigste priester spreken met 't zelfde onwrikbaar geloof tooverformulieren en duivelbezweringen, heilige teksten en gebeden uit, terwijl iedereen voor de dooden vrij wat banger is dan voor de levenden. Een enkele maal

komt de nazaat van Rinaldo Rinaldini om den hoek gluren, de roman-roover, de ideaal-bandiet, elegant gekleed, gewasschen, geschoren en wel voorzien van banknoten, zoodat men geneigd is te vragen: ‘hoe komt zoo'n “roover voor zijn pleizier” in dat arme land aan zooveel geld?’

De vertaler kweet zich - voor zoover wij beoordeelen kunnen - goed van zijne taak, hij gaf ten minste vlot Nederlandsch. Wij twijfelen niet, of deze verhalen zullen ook bij ons hun weg wel vinden, en mocht Grazia Deledda nog meer willen vertellen uit eene streek, die zij blijkbaar kent en waardeert, dan hopen wij, dat zij den heer Gunning wederom zal toestaan dit voor ons toegankelijk te maken.

B.

F.M. Dostojewski Uit het Doodenhuis. - Amsterdam, Cohen Zonen.

Ruim een halve eeuw geleden betitelde Tourgenief de lijfeigene Russische boeren als *Doode Zielen.* Met evenveel grond noemt de schrijver van bovenstaand werk de Siberische gevangenis 'het Doodenhuis'; de gestraften toch zijn burgerlijk *dood*, zoodat bij hun transport over den Ural zelfs hun huwelijk van rechtswege stilzwijgend ontbonden is.

De beschrijving van het leven der *politieke* gevangenen, waaronder begaafde personen van stand, ontwikkeling en beschaving, is reeds meermalen ondernomen. Dit werk daarentegen is gewijd aan het gevangenisleven van *gewone* misdadigers, die in den regel reeds véél achter zich hebben en meerendeels tot het uitvaagsel der maatschappij behooren.

Dat dit boek door somberheid van tafereelen aan titel en inhoud beantwoordt, behoeven we nauwelijks te vermelden; het is eene afgrijselijke verzameling menschenwee, waarbij alle ellenden der vrije maatschappij in het niet zinken.

Toch verbaast het ons, dat in zoo'n strafgevangenis, bij scherp régime van knoet en stok, grof gespeeld en zwaar gedronken wordt, terwijl ook nog andere bedenkelijke uitspanningen voorkomen.

In hoeverre de beschreven toestanden actueel zijn, is niet goed uit dit werk te zien. Uit sommige aanwijzingen (Napoleon III b.v. is nog geen keizer, bl. 81, en het Russische leger heeft nog vuursteengeweren, bl. 38) zou zijn af te leiden, dat deze z.g. herinneringen uit de gevangenis meer den 50 jaren oud zijn, terwijl uit andere uitdrukkingen schijnt te blijken, dat de lijfeigenschap reeds voor *lang* was afgeschaft, zoodat dan de herinneringen van heel wat jonger datum zouden zijn. Een en ander doet denken aan *maakwerk*, waarvan men de juiste verhouding tot de waarheid moeielijk schatten kan.

Het boek is niet overal interessant, valt dikwijls in herhaling en veel persoonlijks zouden we gaarne missen voor betere typeering. Trouwens, als de schrijver belooft te zullen typeeren en meent iets uiteen te zetten, wordt hij dikwijls verward en onduidelijk.

Nu is het wel waarschijnlijk, dat de juistheid van uitdrukking geleden heeft onder herhaalde vertaling. De *laatste* overzetting was van het Duitsch in het Hollandsch, zooals uit menig kras germanisme zou zijn aan te toonen.

Ja, vertalen is een werk, waarbij men toch op voetangels en klemmen passen moet. Zoo vinden we op bladz. 94, dat een gestrafte tegen een ander zegt:

'Jij bent een *gladdekker*' - waarschijnlijk als équivalent voor het Duitsche *Dieb*, *Strolch*, *Gauner*, *Lump* of iets dergelijks. Aan het woord *gladdekker* is redelijkerwijs die beteekenis niet toe te kennen; in Nederlandsche woordenlijsten ontbreekt het woord geheel.

Geen wonder, want het woord is een overlooper uit het Oosten; in het Maleisch bestaat het adjectief *gladak* = 'minderwaardig.' In het spraakgebruik is daarvan, door begripsuitbreiding, geworden het substantief *gladaker*, dat echter noch in 't Maleisch, noch in 't Hollandsch officieel recht van bestaan heeft.

Onze taal is rijk genoeg, zonder dat we onder vermomming Maleische woorden gaan binnenleiden.

B.

Wereldbibliotheek onder leiding van L. Simons. Mary E. Mann. *Er was eens 'n Prins.* Een verhaal voor jong en oud, uit het Engelsch door M.G. Pijnappel. - G. Schreuders, Amsterdam.

Prinsen zijn nog al gewild als romanhelden; een prins toch kan zijn jong, voornaam, élégant, onafhankelijk, rijk en daardoor veelal in staat aan zijne fantaisie den teugel te vieren.

De prins, die in bovengenoemd werk als hoofdpersoon optreedt, is niet van vorstelijken bloede, maar overigens in 't bezit der bovengenoemde eigenschappen, en voorts een eenigszins hypochonder jongman, wiens familieleden het onverstand hebben hem voortdurend te versterken in het denkbeeld, dat hij eerlang sterven zal.

Op spontane, voor ons wel wat ongemotiveerde wijze, ontstaat eene sterke gehechtheid tusschen dezen en een ongeveer tien jaren jonger meisje, waarin later blijkt veel goeds te sluimeren, maar dat op 't oogenblik der kennismaking alles behalve beminnelijk is. Over die, met de jaren steeds sterker wordende, aanhankelijkheid dier beiden loopt het geheele verhaal.

Als goed geteekende nevenfiguren vinden we een ruwen stiefvader, eene zwakke, tobberige moeder, een broeder van wien de auteur veel goeds wil doen vermoeden, maar die veel meer leelijks te zien geeft, en een dorpspredikant, vertegenwoordigend met zijne echtgenoote de wereldwijsheid en zachtmoedigheid in persoon. Jammer dat de schrijfster niet heeft opgemerkt, dat een zóó wereldwijs man onverantwoordelijk dwaas handelt, door waardevolle muntstukken op hoogst onvoldoende wijze op te bergen, waardoor hij ontvreemding uitlokt.

Tot onze niet geringe verwondering vonden wij aangeduid een kermisbereizend *zigeuner* echtpaar met *fletse blauwe* oogen, en waarvan de vrouw een paar preekjes houdt, die in elke willekeurige christenkerk niet misplaatst zouden zijn. Heeft Miss Mary Mann dergelijke *gypsies* in Engeland werkelijk waargenomen, dan staan zij zeer verre af van wat wij *zigeuners* noemen.

De vertaling is los en zeer ongedwongen; blijkbaar heeft de vertaler moeite gedaan om het denkbeeld van de schrijfster weer te geven op de wijze, zooals dit onder gelijke omstandigheden in onze taal zou gezegd zijn. Bij de correctie is menig foutje aan de aandacht ontsnapt - niet zinstorend echter. We komen immers eerlang op den weg. waar geen taalfouten meer mogelijk zullen zijn - dus, maar niet al te veel letten op zulke kleinigheden.

B.

De Kroon. Naar het Deensch van Laurids Bruun, door M. Stok. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Van dezen Deenschen schrijver herinner ik mij niet vroeger iets gelezen te hebben. Volgens beoordeelingen uit zijn vaderland, gedeeltelijk bij deze vertaling opgenomen, heeft hij reeds meer geschreven; maar ofschoon dat alles den stempel draagt van diep gevoel en fijnen gedachtengang, dit werk draagt de kroon.

In letterlijken zin is dat het geval met den omslag, die op sierlijke wijze den titel afbeeldt. Evenzeer in overdrachtelijke beteekenis? Ik kan, gelijk is opgemerkt, niet vergelijken. Doch gaarne wil ik toegeven, dat de handeling boeiend is en aangrijpend de voorstelling, hoe noodlottig de slappe wil moet zijn, allermeest in een hooggeplaatst persoon, van wien groote invloed kan uitgaan. Ten opzichte van de opvoeding worden belangrijke wenken ingelascht.

Evenwel, er zijn ook bedenkingen. Is 't mogelijk, dat die hoogstaande moeder met haar edel en sterk karakter dezelfde is, die een liaison met een innig beminden vriend afbrak om een koning ter wille te zijn, die haar meer kon geven? Onmogelijk is het niet; een mensch is een raadselachtig wezen. Maar toch... Kan men in Denemarken een onwettig geboren kind bij den Burgerlijken Stand laten inschrijven op naam van een vader, die nooit heeft bestaan? Kan eene ongehuwde moeder zich daar overal laten gelden als officiersweduwe?

Zal iemand die, ter dood veroordeeld, een verzoek om gratie indient, dat doen in een stuk, tellende vier-en-tachtig bladzijden druks, omdat hij haarfijn zijne lotgevallen vertelt, hetgeen de samenhang van het boek vorderde, maar in het kabinet des konings wel eens als te veel kon beschouwd worden, te meer daar de rekwestrant aan het slot zelf verklaart eigenlijk den dood te verkiezen boven het leven?

Ook de vertaling heeft vlekken. Er wordt afwisselend gesproken van den hertog van Geldern en van Gelderland; ‘het is toch niet gegeven’ staat in plaats van ‘het is niet gezegd’; meten met een maatstok wordt eensluidend geacht met een maatstaf aanleggen; eene herinnering uit de jeugd heet eene jeugdherinnering. Ook wordt in het opschrift van een brief ‘Uwe Majesteit’ in plaats van het zelfstandig naamwoord alleen gezet.

J.H.

Thomas P. Krag. Gunvor Kjeld, de dochter van den predikant. Uit het Noorsch, door D. Logeman-Van der Willigen. - Utrecht, H. Honig.

Dit is een verhaal van lijden. De Noordelij ke schrijvers komen niet uit de zwaarmoedigheid. Dat brengt de natuuromgeving mee. Van welken invloed deze is, blijkt uit het feit, dat zij in den regel uitnemend haar weten te treffen, wanneer zij met woorden schilderen gaan.

Uitnemend is ook in den regel de teekening van karakters. Zoo van deze Gunvor, opgevoed met het denkbeeld aangaande den zegen der smart, de loutering van het lijden, later persoonlijk kennis makende met de nachtzijde des levens, en dan berusting leerende. Deze berusting echter is geen familie van de fatale noodlotsleer en evenmin van eene lijdelijkheid, die ten onrechte zich voordoet als loot van den boom des Christendoms; het is een sterk soort van berusting, die den wil staalt en opwekt tot leven, tot een nieuwen strijd om geluk.

Ook dit is haar lijden, dat zij vele menschen ontmoet, die gansch andere opvattingen aangaande het leven hebben; geeft de schrijfster blijk van hare veelzijdigheid door zoo verschillende typen ons voor te stellen, het waas der melancholie wordt nergens weggevaagd.

J.H.

Een moderne heilige. Uit het Deensch van Charlotte Eilersgaard, door D. Logeman-Van der Willigen. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

In mevrouw Jellyby heeft Dickens reeds het type der moderne heilige gegeven, mevrouw Jellyby, die te midden van den ergsten rommel, terwijl een harer kinderen van de trappen valt, blijmoedig voortgaat met haar uitgebreide correspondentie ten bate der inboorlingen van Afrika. Er is echter dit groote onderscheid, dat de moderne heilige in werkelijkheid zich bezighoudt met hare naaste omgeving en dus in staat is meer rechtstreeks nut te stichten. Zoo de doktersvrouw, wier beeld Charlotte Eilersgaard teekent, die alles is, althans poogt te wezen, voor de arme visschersbevolking in haar dorp, maar die haar eigen huishouding verwaarloost, man en kind de warmte onthoudt, waarop dezen aanspraak hebben en dan later verbaasd is, wanneer de verhouding niet meer worden kan, zooals zij deze nu wel zou wenschen.

Is het aardig, hetzij ironisch hetzij in vollen ernst, zulke beelden te teekenen? Vele toch zijn de maatschappelijke nooden. Er is dringend behoefte aan warme harten, heldere hoofden, rappe handen. Dankbaar moet iedere hulp worden aanvaard. Als heiligen mogen de vrouwen, die zich aan dat maatschappelijk werk wijden, worden geëerd.

Ja, mits zij niet echtgenooten en moeders zijn. Dezer plaats is het eigen thuis. Van haar kan zeker invloed ten goede uitgaan op de maatschappij, maar rechtstreeks ligt haar werkkring niet op dat meer uitgebreide veld. 't Moge haar aantrekken; zij mogen er vele opofferingen zelfs zich voor getroosten, hooger plicht gaat voor. Kinderen kunnen nooit genoeg liefde krijgen, zegt onze schrijfster terecht. Maar dan kan eene moeder ook niet zich verdeelen. Zij moet de schoone taak der helpende en reddende

liefde, die de volle toewijding vraagt van verstand en hart, aan hare zusteren overlaten, wier levensomstandigheden, haar toestaan deze roeping te volgen.

J.H.

De sociale redelijkheids-grond der staatspensionneering.

De roep om Staatspensionneering wordt in de laatste tijden met klimmenden aandrang gehoord, men zou zeggen, als een *crescendo* der stem van het volks-geweten. En ook liet in 'De Tijdspiegel' van Nov. l.l. de heer C.K. Elout zich over het denkbeeld zelf met zeer veel waardeering uit. Intusschen, de verwezenlijking er van schijnt nog ver af te liggen. Het kabinet Pierson - Goeman Borgesius werd in 1897 aangeduid en begroet als een 'Ministerie van sociale rechtvaardigheid', doch er zullen nog vrijwat ministeries kunnen verschijnen en verdwijnen, eerdat aan zoo vele eischen van maatschappelijke rechtvaardigheid eenigermate is voldaan.

Zij, die inzake de Staatspensionneering aan de zijde van het behoud staan, eischen voor die pensionneering een 'rechtsgrond'.

En de voorstanders van Staatspensionneering zijn zich zeer goed bewust, dat zij in dezen op geen beschreven recht, geen *jus constitutum* kunnen wijzen, doch slechts pleiten voor een *jus constituendum,* steunende op - redelijkheidsgronden.

Mr. Van Houten, de strakste der conservatieven aan de overzijde, wil slechts de ambtenaren, dienaren van den Staat, door dien Staat laten pensionneeren, niet indachtig, dat het recht daarop eenmaal ook voor die ambtenaren nog een *jus constituendum* was.

Vóór alles past hier de vraag: Wat is de 'Staat'? En dan weten wij, dat definieeren hier zeer moeilijk is: men leze nog eens den aanhef van Bastiat's geestig opstel: *l'État.*

Vele jaren geleden schreef steller dezes: 'De *Staat* is niets anders dan de georganiseerde maatschappij.' Deze opvatting vindt steun bij een staathuishoudkundige van zeer goeden naam: niemand minder dan de beroemde Stuart Mill zegt: 'society acts through its organ, the state'. Terwijl wij ons veroorloven, in het hierachter volgende deze omschrijving van het begrip 'Staat' als grondslag te nemen, blijft natuurlijk ieder vrij tot het geven van een betere definitie, mits men daarbij twee zaken in het oog houde: 1°. dat men daartoe grondig moet onderscheiden tusschen 'Staat' en 'Gouvernement', en 2°. dat

maatschappij en staat zich hebben ontwikkeld, en nog steeds zullen blijven ontwikkelen op gelijke wijs als wij zulks zien in de voorwerpen der levende natuur, en de organen waardoor zij bestaan.

Volgens deze opvatting, is dan de Staat slechts het orgaan der maatschappij, en staat dus de laatstgenoemde zedelijk hooger dan de eerste. De Staat is in dienst der maatschappij en verricht als zoodanig velerlei, waarmede hij in de eerste plaats niet zich zelven doch de maatschappij dient. Men denke slechts aan burgerlijke rechtspraak, posterijen, telegraphie, spoorwegen, gezondheidspolitie, arbeidscontract en armenzorg.

En nu verlangen de voorstanders van Staatspensionneering, dat dit orgaan, die Staat, niet alleen voor den ouderdom zijner dienaren zal zorgen, maar ook, ja in de eerste plaats, voor dien van de leden dier maatschappij zelf, als welker orgaan de Staat fungeert.

De individuen waaruit de maatschappij bestaat, hebben eigenlijk tweeërlei bestaan: vooreerst als *arbeidende*: directelijk - zoowel staatsambtenaren als ambtelooze burgers - voor hunne individueele belangen; doch tevens, door de macht der omstandigheden, óók gestadig voor de instandhouding van maatschappij en staat, in 't heden en in de toekomst.(*)

Het andere leven der individuen is het vegeteeren, 't persoonlijk voortbestaan; en nu komt er voor velen een tijd, dat het met het arbeids-leven gedaan is, terwijl het bestaansleven nog voortduurt. En tegen dien tijd behoort in elke goede maatschappij er voor gezorgd te zijn, dat ook dàn nog voor ieder de middelen tot dat voortbestaan aanwezig zijn; dat niemand dan afstand zal moeten doen van de gewone bevrediging zijner tot natuur geworden en nog steeds toenemende levensbehoeften, en dat niemand reeds vooruit met angst dat tijdstip zal tegemoet zien.

Nu wordt het heden vrijwel door allen erkend, dat helaas in onze maatschappij de verdeeling der vruchten van den arbeid zoodanig is, dat bij een zeer groot deel des volks de individuen niet bij machte zijn, zelf voor dien ouden dag te zorgen, niet alleen rechtstreeks niet, doch ook niet bij wijze van premie-betaling. En men mag niet aarzelen hierbij te voegen, dat dit een voortdurende aanklacht is tegen die maatschappij.

Maar, zoo zeggen wij voorstanders van Staatspensionneering, wij richten daarom niet onzen aanval tegen die maatschappij-zelve met haar historisch recht van bestaan en voortgaande ontwikkeling: wij eischen alleen, dat de Staat, het orgaan dier maatschappij, den zedelijken

(*) Ons werken ten behoeve der toekomst wordt dikwijls, zelfs door staathuishoudkundigen van naam, te laag uitgetrokken. Zoo b.v. Prof. de Bosch Kemper, waar hij het denkbeeld van land-nationalisatie voornamelijk verwerpt wegens de groote offers, die men daarvoor niet aan het tegenwoordige zou mogen opleggen ten behoeve der toekomst. Alsof niet juist het ernstigste werken en streven van ons allen steeds voornamelijk die toekomst gold!

plicht vervulle, hier het correctief aan te brengen door de instelling van het Staatspensioen, als een ‘cijns’ van het (onvermijdelijke) privaat-bezit aan de ongelukkige misdeelden. En wij zijn bovendien overtuigd, dat door die instelling ook de Staat-zelf goed zou gediend worden, door vermindering van bedelarij, werkloosheid en strafbare vergrijpen, ja door zedelijke verheffing en versterking van den Staat zelven. Wij kennen aan de bejaarde individuen een onbeschreven recht op onderhoud toe, en aan de maatschappij een recht om van haar orgaan, den Staat, te verlangen, dat dit natuurrecht door de wet worde gesanctionneerd, met al de gevolgen van dien.

Met betrekking tot ouderdoms-pensionneering bevatte ‘De Tijdspiegel’ van Nov. des vorigen jaars een zeer lezenswaardig artikel van de hand des heeren C.K. Elout, getiteld: ‘Bewustelooze politiek’. De bijzondere waarde van dat opstel ligt ongetwijfeld eensdeels in het streven naar logische redeneering, en anderdeels vooral in het juiste en zuivere gronddenkbeeld: handhaving der persoonlijke en karakter-vrijheid van den individu. Geen wonder dan ook, dat de heer E. aan Staatspensionneering de voorkeur geeft boven het stelsel van dwangverzekering.

Ook dit valt in het genoemde artikel te loven, dat de schrijver blijkbaar niet ongenegen is afstand te doen van den starren eisch, door velen volgehouden, van een formeelen ‘rechtsgrond’, en zich te vergenoegen met den grond van redelijkheid. Tegen de erkenning van dezen laatsten meent hij echter dat de logica zich verzet.

Mijns inziens ten onrechte.

Wat toch is het geval? In de vergadering der Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek, gehouden op 13 Oct. l.l., had Mr. J.A. Levy de Staatspensionneering verdedigd, als een *cijns* van het privaat-bezit aan hen, die tengevolge van dat instituut misdeeld zijn. Deze motiveering acht de heer E. Sociaal-Democratisch, want terwijl hij eensdeels aan Mr. L. den verdienden lof toezwaait wegens diens stelsel van niet-premiebetaling, stelt hij anderzijds het volgende dilemma:

‘Nu echter een van beide: òf het privaat-bezit is nuttig - en hoe onredelijk om het dan een cijns te doen betalen! - òf het is gebrekkig of zelfs geheel verkeerd - en dan moet men zijn gebreken verhelpen of het geheel opheffen.’

Hierop zij aangemerkt, dat het alzoo gestelde (het zou dan eigenlijk een ‘trilemma’ moeten genoemd worden) allerminst aan den eisch van een waar dilemma voldoet. Een zuiver dilemma zou b.v. zijn: òf het privaat-bezit is volmaakt, òf het is onvolmaakt. En even ondeugdelijk is nu ook de getrokken conclusie, en het is wel overbodig te zeggen, dat de slotsom der voorstanders van Staatspensionneering aldus luidt: ‘het bestaande privaat-bezit is nuttig, doch onvolmaakt, gebrekkig in zijn gevolgen, en nu willen wij, dat niet het privaat-bezit, doch de *Staat*, als orgaan der op 't privaat-bezit gebouwde maatschappij, door

den “cijns” der Staatspensionneering de onredelijke gevolgen van 't gebrekkige privaat-bezit corrigeere.’

Indien de geëerde schrijver de juistheid dezer opmerking inziet, vertrouwen wij, dat hij zal toestemmen, dat de ‘cijns-redeneering’ niet Sociaal-Democratisch, doch sociaal is.

Ten overvloede zij hier opgemerkt, dat de Bond voor Staatspensionneering in geenen deele Sociaal-Democratisch is. Van de zeer talrijke afdeeling, wier vergaderingen schrijver dezes het genoegen heeft te leiden, behooren slechts 2% der leden tot de S.D.A.P. De Bond omvat personen van elke richting, kleur en belijdenis, en houdt zich ver van de politiek. Misschien niet in het oog van den politicus, doch zeker wel in dat van den wijsgeer, verleent dit hem een karakter van eerbiedwaardigheid.

Na het boven gezegde mogen hier nog enkele regels volgen, deels bestemd tot naderen aandrang, deels tot weerlegging van sommige bedenkingen.

Wat vooreerst betreft den redelijkheids-grond en het menschelijkheids-beginsel, zij liefst het woord gegeven aan Stuart Mill, den edelen denker, wiens gezag door al de reactie van den stugsten behoudszin niet zal verdrongen worden.

In *Princ. of Pol. Econ.*, B. II, Ch. XII leest men: ‘Since no one is responsible for having been born, no pecuniary sacrifice is too great to be made by those who have more than enough, for the purpose of securing enough to all persons already in existence’.

En dan, na 't bepleiten van eenige voorzorg tegen overbevolking, vervolgt S.M.: ‘Under this proviso, it may be regarded as irrevocably established, that the fate of no member of the community needs be abandoned to chance; that society can, and therefore ought to ensure every individual belonging to it against the extreme of want; that the condition even of those who are unable to find their own support needs not be one of physical suffering or the dread of it, but only of restricted indulgence, and enforced rigidity of discipline’. (Deze laatste zinsnede - de bovenbedoelde voorzorg - blijft natuurlijk bij onze Staatspensionneering voor ouden van dagen buiten kwestie).

En nogmaals in B. V, Ch. XI: ‘The claim to help, therefore, created bij destitution, is one of the strongest which can exist; and there is *prima facie* the amplest reason for making the relief of so extreme an exigency as certain to those who require it, as by any arrangements of society it can be made’.

Dan, na het oog te hebben geslagen op de meermalen gehoorde tegenwerping, dat door overheidszorg de eigen spaarzaamheid en energie der individuen kon worden geschaad, vervolgt S.M.: ‘Energy and self-dependence are, however, liable to be impaired bij the absence of help, as well as by its excess. It is even more fatal to exertion to have no hope of succeeding without it’. Enz.

Inderdaad, juist de zekerheid van tegen den ouden dag verzorgd te zijn met het strikt noodige levensonderhoud, zal voor zeer velen een prikkel zijn om te trachten, door zuinigheid en krachtsinspanning zich tegen dien dag nu ook het overige, eenig comfort, te verzekeren. Immers, de levensmoed kan dan staande blijven, en er kan voorwaar geen zorg ontstaan voor het kweeken van onverschilligheid bij de bescheidene pensioencijfers, die als toekomstig mogelijk worden genoemd in de kringen der voorstanders van Staatspensionneering.

Intusschen, hoe bescheiden ook, de vereischte geldelijke offers zijn groot, doch - niet onoverkomelijk. Belasting naar draagkracht moet het middel zijn. Voorstellen en plannen tot uitvoering daarvan zijn reeds vele malen te berde gebracht met cijfers en bijzonderheden, zoodat men achten kan, dat het hier niet de plaats is, om in herhaling daarvan te treden. Genoeg zij het er op te wijzen, dat de uitvoerbaarheid alreeds door de feiten is bewezen: het ideaal is achterhaald in Denemarken; men heeft het bereikt in Nieuw-Zeeland; men gaat het bereiken in een groot deel van het overige Australië. Indien maar eerst de *wil* er is....

Men heeft ook nog het bezwaar geopperd, alsof er geen ruimte zou blijven voor de publieke liefdadigheid. Waarlijk, na het hierboven gezegde over het bescheiden bedrag van het voorgestelde pensioencijfer, en bij genoegzame kennis der maatschappelijke toestanden en tegenspoeden, zal wel niemand in ernst op dit bezwaar ingaan! Ook heeft men nog willen onderscheiden tusschen hen, die de ondersteuning wel en hen, die ze niet zouden verdienen. Hooren wij, op deze beide punten gezamenlijk, nog éénmaal Stuart Mill. ‘Secondly, since the state must necessarily provide subsistence for the criminal poor while undergoing punishment, not to do the same for the poor who have not offended is to give a premium on crime... The dispensers of public relief have no business to be inquisitors... Private charity can make these distinctions; and in bestowing its own money, is entitled to do so according to its own judgment’.

Dit woord van Mill zij heden hier het laatste woord. Verder blijft in dezen het woord aan de stem van het volks-geweten.

Oosterbeek.

DR. P. SCHURINGA.

(De schrijver van ‘Bewustelooze Politiek’ blijft Mr. Levy's Cijns-redeneering Sociaal-democratisch achten. Een *cijns* wordt daar geheven, waar men, schoon het bestaansbeginsel veroordeelend, om opportunistische redenen dat beginsel werken laat. Wie dus een ‘cijns’ oplegt aan het privaat-bezit, verwerpt het beginsel van dat bezit, gaat dus van Socialistisch standpunt uit, doch durft de consequenties niet aanvaarden. Welk percentage van den Bond voor Staatspensionneering

Sociaal-democratisch is, heeft natuurlijk niets te maken met de vraag, of het cijns-idee in wezen bij het socialisme behoort. Staatspensionneering is alleen in 't Socialisme goed ter plaatse. Wie van den ganschen Staat een soort van coöperatieve vereeniging denkt te kunnen maken, vindt natuurlijk, dat de ‘werkende leden’ de door den ouderdom ‘honorair’ gemaakte hebben te onderhouden. Pensioen blijft ook in dien gedachtengang wat het zijn moet: uitgesteld loon. Wie echter 't Socialistische gronddenkbeeld van den Staat verwerpt, geeft Staats*pensioen* dáár, waar geen Staats*dienst* was en dus geen Staats*loon* zijn kan. Hij bemantelt met den naam ‘pensioen’ wat ‘armenzorg’ moet heeten.

Van twee kwaden echter, dwangverzekering of Staatspensioen, zou ik, indien er niet een derde ware, 't laatste kiezen, omdat het alleen onredelijk en krachtverslappend is, niet *bovendien* de individueele vrijheid aanrandt.

C.K. ELOUT.)

De werkloozen-verzekering in de verschillende landen.

II. (Slot).
Zwitserland.

Wie spreekt of schrijft over de werkloozenverzekering en dit belangrijk maatschappelijk vraagstuk wil bestudeeren, die voelt zich onmiddellijk genoopt, z'n volle aandacht te wijden aan Zwitserland. Zoo er één land is, waar men op dit terrein van ondervinding, van werkzaamheid, en allerlei veelsoortige, al en niet geslaagde pogingen spreken kan, dan is het wel Zwitserland, dat reeds in zoo menig opzicht op sociaal-politiek terrein aan andere, grootere en industrieel veel meer ontwikkelde landen ten voorbeeld is geweest.

Want dit is het eigenaardige in Zwitserland, dat het het *eerst* van alle heeft getracht, door speciale instellingen en hulp van particulieren zoowel als van kantonnale en stadsbesturen de gevolgen der werkloosheid voor de werklieden te verzachten, niettegenstaande er van een 'industrieele reserve-armee', gelijk b.v. in Engeland, nooit sprake is geweest! In de meeste der Zwitsersche kantons toch zijn landbouw en huisindustrie de voornaamste bronnen van bestaan, en is er van een massale werkloosheid nimmer sprake. In andere kantons - Zürich, Genève, Bazel, St. Gallen, Freiburg, Bern e.a. - heeft zich evenwel de industrie redelijk sterk ontwikkeld, en mét haar de bouwbedrijven en dáár doet zich de werkloosheid voor en na wel voor. De bouwvakken nog in hoofdzaak: zij leveren in de steden 70% der werkloozen.

De bestrijding der werkloosheid door werkverschaffing of, als dat niet kan, door het uitdeelen van geldelijken steun, duurt in Zwitserland al jaren! Reeds in 1893, toen er in den winter veel werkloosheid was, vormde zich in Zürich een commissie van werklieden, raadsleden en weldadige gegoeden, die aan ruim 1600 werkloozen belangrijke bedragen aan ondersteuning uitdeelde. De Stadsraad gaf fr. 5000, particulieren fr. 14000 en zoo meer. Die commissie is nog jaren blijven bestaan, kreeg ook iederen winter weer de 5000 fr. of meer van den Raad.

In de jaren 1893-1903 heeft de Raad aan deze commissie rond

193000 fr. gesubsidiëerd, waarin evenwel de kosten van de Arbeidsbeurs begrepen zijn.

Een dergelijke commissie, uit verschillende elementen samengesteld, die de zorg voor hulp of werk aan de werkloozen en het beheer der Arbeidsbeurs op zich nam, werd in Bazel-stad eveneens benoemd in 1890. De ondersteuning, die werd uitgekeerd, bedroeg in 1892 fr. 25000, in 1902/3 te zamen fr. 33668, waarvan 20500 uit de openbare kas.

Ik kom op deze commissiën en hun werkloozenkassen straks nog terug.

Laat ons eerst zien, wat in Zwitserland de arbeiders zélf gedaan hebben, door middel der werkloozen-verzekering in de vakvereeniging. De vakvereenigingen in Zwitserland zijn nog betrekkelijk jong, verdeeld in allerlei groepen naar geloof en richting en niet buitengewoon krachtig. Pas de laatste twee, drie jaren is er sterke groei in gekomen. Er zijn thans 12 vakbonden, die voor zichzelf de werkloozen-verzekering hebben ingevoerd. Deze eigen verzekering door de vakvereeniging is echter, niet slechts wegens het betrekkelijk gering aantal leden, maar ook wegens de geringe contributie, die voor dat doel afgezonderd kan worden, niet van heel veel beteekenis. Te zamen zijn er op deze wijze van de ongeveer 53000 in vakvereenigingen georganiseerde arbeiders 9000 tegen de gevolgen van de werkloosheid verzekerd. Het meest ontwikkeld is het fonds van den Typografenbond, die een contributie heft van 40 ct. per week, en in wiens statuten wordt bepaald: Ieder lid, dat buiten zijn schuld werkloos wordt en 75 weken lid is, heeft aanspraak op ondersteuning van fr. 2.50 per dag. Deze, zoowel als de andere vakvereenigingen met werkloozen-uitkeering, leggen den leden den plicht op - evenals we in het eerste artikel bij de Engelsche vakvereenigingen hebben gezien - om òf volgens het eenmaal vastgestelde tarief', of 'volgens aannemelijke voorwaarden' den arbeid te aanvaarden, die aangeboden mocht worden, en zich dagelijks aan te melden ten einde hun werkloosheid te controleeren. Alles te zaam genomen, kan men zeggen, dat zich in de Zwitsersche vakbeweging de eigen werkloozen-verzekering nog in het eerste stadium van ontwikkeling bevindt, en de groote massa der werklieden daarvan nog niet profiteert.

* * *

Een eigenaardige werkloozenverzekering, ook tot stand gebracht op initiatief der werklieden zelf, maar toch op anderen grondslag gebaseerd dan de werkloozenverzekering in de vakvereeniging, is sedert 1901 in Bazel tot stand gekomen.

In den winter van 1900/1901 heerschte er in Bazel sterke werkloosheid. Een telling wees aan, dat er 1 Dec. 1900 niet minder dan 1400 werkloozen waren, en dit was de aanleiding, dat het Arbeids-

secretariaat(*) het initiatief nam, een *werkloozenkas* te stichten. De statuten op grond waarvan de kas op 15 April 1901 werd gesticht, begonnen als volgt:

§ I. ‘Overwegende, dat de werkloosheid de arbeiders, die er door getroffen worden, in hopeloozen toestand brengt;
dat ook de arbeiders, die werk hebben, onder de concurrentie der werkloozen zeer te lijden hebben en zich daardoor loonsverlaging en andere ongerechtigheden hebben te getroosten;

overwegende, dat de werkloosheid aan de groote massa der ondernemers en fabrikanten voordeelen biedt, en daarom in de eerste plaats de *arbeiders* tot taak hebben de gevolgen der werkloosheid te bestrijden;
noodigt de “arbeidersbond” van Bazel alle arbeiders en arbeidsters van Bazel uit om gemeenschappelijk dien strijd tegen de gevolgen der werkloosheid te aanvaarden’.

§ II. Deze Vereeniging draagt den naam van ‘Werkloozenkas van den Arbeidersbond van Bazel’.

§ III. De ‘Werkloozenkas’ stelt zich ten doel: *a.* den werkloozen leden uitkeering te verstrekken; *b.* bij intredende werkloosheid zich tijdig tot de autoriteiten te wenden en voor voldoenden en behoorlijk betaalden arbeid te zorgen; *c.* het samenwerken zoowel van werkloozen als van nog werkenden te bevorderen, en de arbeids-schuwe elementen, die de werkloozen-bewegingen in miskrediet brengen, van de beweging verwijderd te houden; *d.* de loonen van de arbeiders, die niet door werkloosheid worden getroffen, te beschermen tegen verlaging.

Alle werklieden konden er lid van worden, mits ze konden aantoonen ook inderdaad werklieden te zijn. De inkomsten zouden worden verkregen door: bijdragen der leden,

(*) De arbeidssecretariaten in Zwitserland worden door de kantonnale regeeringen gesubsidiëerd, en verschaffen hulp en inlichtingen aan arbeiders en aan corporaties.

jaarlijksche bijdragen van de begunstigers, schenkingen, collectes, enz., subsidiën van vakvereenigingen, gemeenteraden enz. De leden moesten betalen: bij een loon van 4 fr. per dag 40 centimes per maand; 4.5 fr. 50 centimes; boven 5 fr. 60 centimes. Verder een groot aantal bepalingen over den wachttijd, enz. Ieder lid, dat werkloos wordt, heeft zich aan te melden bij 't bestuur en moet dan 15 dagen wachten, vóór de uitkeering ingaat. Men moet echter 6 maanden lid zijn, vóór men recht op de uitkeering heeft. Het bedrag der uitkeering wordt vastgesteld door het Bestuur, in overleg met een werkloozen-commissie, die in tijden van werkloosheid tijdelijk gekozen wordt. In buitengewone gevallen kan de ondersteuning in natura verstrekt worden.

Het begin van deze eigenaardige Vereeniging was betrekkelijk gunstig. Ze begon haar eerste boekjaar met 100 leden en telde een jaar later, 10 April 1902, reeds 866 op uitkeering recht hebbende leden,

waarvan 394 uit de bouwvakken. Het tweede jaar, 1903, steeg het ledental zelfs tot 1174 leden! maar... het liep mis. Zoodra de werklieden wisten, dat men daar voor een geringe subsidie een belangrijke uitkeering kon bekomen, sloten zich hoofdzakelijk die arbeiders aan, die in den regel het meest en met groote zekerheid door werkloosheid werden getroffen, en daarbij moest het jaarverslag over 1903 nog melden: 'Een groot deel der leden kwam zijne verplichtingen jegens de kas niet na'. Zóó kreeg men bijna uitsluitend de 'slechte risico's', die bovendien nog... slecht betaalden! Zóó kwam het, dat het jaar 1903-'04 een sterken teruggang in het ledental bracht, waarvan het jaarverslag getuigde: 'Het blijft een treurig feit, dat een zeer groot aantal arbeiders, die zich als lid opgeven, eenige maanden betalen en dan... niets meer van zich laten hooren en niet meer betalen. Op deze wijze hebben we in 3 jaar tijds 1000 leden moeten schrappen.' Bovendien verloor men wat leden door het toenemen van de werkloozen-verzekering in de vakvereeniging. Het ledental was op 16 April 1904 tot 506 gedaald. Van dezen behoorden er 287 tot de bouwvakken, meestal dus slechte risico's. Er werd gedurende dat jaar aan 106 werkloozen, die tezamen 3028 dagen werkloosheid hadden, fr. 3636, of fr. 28.80 per man, uitbetaald. Alleen de bouwvakarbeiders ontvingen fr. 3181. De inkomsten bedroegen over dit laatste jaar fr. 8936.21, waarvan aan saldo vorige jaar fr. 3032.66, bijdragen der leden niet meer dan fr. 1728.20, 970 fr. donatiën, van de Regeering fr. 2000, van de coöperatie fr. 1000, enz., zoodat de leden voor hun fonds nog geen 4de deel zelf betaalden!

Aan het einde van 1904 werden dan ook de Statuten gewijzigd. Er werd een scherpere administratie ingesteld en de wachttijd werd tot op 7 dagen verkort. En bovendien - om de arbeids-schuwe elementen te weren, werd bepaald, dat slechts zulke werklooze leden voor uitkeering in aanmerking komen, die 'kunnen aantoonen, dat zij gedurende 6 maanden minstens 4 maanden arbeid in loondienst hebben verricht'.

Op 1 April 1905 waren er nog 400 leden, die over dat jaar 1848 fr. aan contributiën betaalden, en 4420 fr. aan uitkeering ontvingen. Niet minder dan 152 of 40 pct. der leden meldde zich werkloos. Terwijl in 1901/2 werd uitgekeerd 2882 fr. bij 866 leden, steeg de uitkeering in 1905 tot 4420 fr. bij een ledental van 401! Daaruit volgt dus, dat bij deze instelling van verzekering geen sprake kan zijn. Slechts een betrekkelijk klein getal arbeiders heeft zich trouw aan de kas gehouden, en dus voor de massa der arbeiders heeft zij geen beteekenis: Maar ook zelfs voor dit *klein* getal is deze kas geen verzekering, maar een buitengewoon voordeelige spaarinstelling. Voor de oplossing van het vraagstuk der Verzekering tegen de werkloosheid blijkt deze Bazelsche kas geen beteekenis te hebben.

* * *

Behalve de twee vormen van hulp bij werkloosheid: 1°. de werkloozen-verzekering in de vakvereenigingen zèlf, en 2°. de werkloozenkas van den Bazelschen Arbeidersbond, is er nog een andere, veel beteekenende vorm van publieke verzekering tegen de werkloosheid, en wel die, waarbij de Stedelijke en Kantonnale regeeringen zelf de zaak hebben ter hand genomen. Zulks is geschied achtereenvolgens in Bern, St. Gallen en Zürich.

Voor het eerst werd daartoe de stoot gegeven, toen in 1900 de Zwitsersche arbeiders zeer onder de toen zeer erge economische crisis te lijden hadden, en in Bern zekere dr. Wassilieff een bond van losse arbeiders stichtte, om zooveel mogelijk de werkloosheid te verzachten. De Bond zou voorloopig 2 jaar blijven bestaan en zijn leden uitkeering verstrekken bij werkloosheid. Een verzoek om steun aan den Gemeenteraad had echter geen resultaat. Inplaats daarvan werd besloten ‘ter tegemoetkoming in de ernstige gevolgen der werkloosheid vanaf 1 April 1893 een verzekeringskas tegen de werkloosheid te stichten, waarvan de Gemeente het beheer op zich zal nemen’. Daaraan kon iedere arbeider deelnemen tegen een maandelijksche bijdrage van 40 centimes (later verhoogd tot 70 centimes), waarvoor, na een wachttijd van 1 week, een daggeld van 1 fr. voor vrijgezellen en 1½ fr. voor huisvaders werd toegekend. De stad gaf eerst 5000 fr., later 7000 fr. Met deze werkloozenkas werd de stedelijke arbeidsbeurs in verbinding gebracht.

Gelijk elders met de vrijwillige verzekering, werd ook hier voornamelijk door bouwvak-arbeiders van de verzekering gebruikt gemaakt. Het ledental variëerde van 354 (in 1893) tot 719 (in 1903). De bijdragen der leden maakten van 13 tot 43 pct. uit der betaalde uitkeeringen. Langzamerhand zijn ook hier echter de verhoudingen slechter geworden, omdat ten slotte alleen de slechte risico's weer overbleven. Ten einde de kas een meer gezonden grondslag te geven, verzocht het Bestuur aan de kantonnale regeering om de deelname voor de arbeiders van het kanton *verplichtend* te stellen, wat echter werd verworpen. Wel heeft de stad Bern haar *eigen* arbeiders van 1900 tot 1903 *verplicht* er lid van te zijn, doch toen deze verplichting weer was opgeheven, zegden ongeveer alle gemeente-werklieden hun lidmaatschap weer op. In de laatste jaren bedroeg de bijdrage der gemeente 60 pct. der inkomsten, zoodat men ook *hier* van een bepaalde verzekering niet kan spreken. Waar bovendien slechts zulk een *gering* aantal arbeiders er aan deelnam, kan men van een schitterend slagen van dit pogen wel allerminst spreken.

* * *

St. Gallen. Na Bern kwam in het jaar 1894 de officieele werkloozenverzekering in St. Gallen. Toen in 1893, in het geheele kanton, vrij

ernstige werkloosheid heerschte, vonden er verschillende arbeidersvergaderingen plaats, op de grootste waarvan besloten werd, aan den kantonnalen Raad te verzoeken, de wettelijke, *verplichte* verzekering tegen de werkloosheid in te voeren. De democratische fractie deed daartoe het voorstel, en in Mei 1904 d.a.v. werd een daartoe strekkend, door de Regeering ingediend, wetsontwerp aangenomen.

Deze wet van 1894 gaf de gemeenten uitdrukkelijk de bevoegdheid een verplichte verzekering tegen de gevolgen der werkloosheid in te voeren, die dan onder direct beheer van den gemeenteraad moest komen te staan. De contributie der leden mocht hoogstens 30 cent zijn per week. Na 6 maanden lidmaatschap ging het recht op uitkeering in 'voor degenen, die bereid zijn te werken, maar geen arbeid kunnen vinden voor het plaatselijk loon'. Hoogstens gedurende 10 weken per jaar mocht minstens 1 fr. per dag uitgekeerd worden. Behalve de contributiën zouden dan verder de inkomsten bestaan uit schenkingen en subsidiën van Gemeenteraden en Staat (kanton). Deze verzekering zou dan *verplichtend* zijn, en daarom was er nog deze bepaling bij opgenomen:

> 'Die arbeiders, die tot toetreding der verzekering verplicht worden en weigeren om de statuaire bijdragen te betalen, niettegenstaande zij blijken daartoe in staat te zijn, zijn door den Raad met een boete van 3-25 fr. subsidiair met hechtenis van 1-5 dagen te bestraffen.

Weigeren zij ook dán nog, dan zouden zij alle recht op uitkeering verliezen en naar het Armbestuur worden verwezen.

Op dezen grondslag besloot de Gemeenteraad van St. Gallen in 1895 de *verplichte werkloozenverzekering* in te voeren, die met 1 Juli 1895 hare werkzaamheden begon. De leden zouden betalen: bij een loon tot en met 3 fr. 15 rappen per week, 4 fr. 20 rappen, 5 fr 30 rappen, en zouden daarvoor ontvangen resp. 1.80 fr., 2.10 fr., 2.40 fr. Na twee jaar echter bleken zich zooveel bezwaren voor te doen en ontstond er onder de arbeiders zóóveel ontevredenheid over de hun opgelegde verplichtingen, dat reeds in Juli 1897 de kas liquideerde en opgeheven werd. Te zamen lieten zich in 1896 inschrijven 4220 personen. Maar vooral de ambtenaren, die nooit werkloos zijn, en de vrijgezellen (meer dan de helft!) waren er weinig mee ingenomen. Zeer begrijpelijk! Het tweede jaar werd fr. 15.700 aan premiën ontvangen, doch ruim 38000 uitgekeerd, zoodat de stad belangrijke subsidie moest geven! De ontevredenheid van de meer gegoede en vast-werkende categorieën der arbeiders steeg met den dag, omdat ze *nimmer* van de uitkeering profiteerden en aldus moesten betalen voor anderen!

Zoo is deze verplichte werkloozen-verzekering in St. Gallen, de eenige *verplichte,* die in Zwitserland bestaan heeft, heengegaan, zonder groote resultaten en zonder tot navolging aansporende herinneringen achter te laten.

In Bazel is het met de werkloozen-verzekering steeds bij *ontwerpen* gebleven! In de eerste der negentiger jaren had de stad Bazel groote uitgaven te doen tot ondersteuning der werkloozen, en zoo besloot in 1893 de Regeering aan het Departement van Binnenl. Zaken op te dragen, over de stichting eener werkloozen-verzekering rapport uit te brengen. Dit gaf opdracht aan prof. Georg Adler, de zaak voor te bereiden, en nadat dit was geschied, werd door een commissie, waarin ook werklieden, een ontwerp samengesteld, eveneens met de verplichting van toetreding en betaling voor *alle* werklieden. Het was een uitvoerig ontwerp, waarin de kamer nog weder tal van wijzigingen bracht. In Nov. 1899 werd het ontwerp in plenum aangenomen met 32 tegen 26 stemmen, maar bij referendum door de bevolking met 5438 tegen 1119 stemmen *verworpen.*

Den volgenden dag werd in den kantonnalen Raad door den sociaaldemocraat Wullschleger een motie ingediend, waarin de Regeering werd uitgenoodigd nogmaals te onderzoeken, in hoeverre voor het *geheele* kanton een werkloozen-verzekering zou zijn in te voeren. Die motie werd aangenomen, maar de resultaten van dat onderzoek zijn nog *niet* verschenen.

Dit staat vast, dat nòch door de kantonnale, nòch door de stadsregeering een *verplichte* werkloozen-verzekering zal worden voorgesteld.

Zürich heeft het evenmin verder kunnen brengen dan een, in 1897 aan den Raad der stad voorgelegd, zeer uitvoerig ontwerp voor een *gedwongen* verzekering. Om dit ontwerp echter te kunnen uitvoeren, was noodig een *kantonnale* wet, gelijk in St. Gallen, maar daartoe was de kantonnale Raad niet te bewegen.

Hiermee heb ik van de ernstige pogingen, door Kantons en Steden gedaan om door verplichte, zoowel als door facultatieve verzekeringen de arbeiders tegen de gevolgen der werkloosheid te beschermen, een overzicht gegeven. Men kan, deze pogingen nagaande, tot wel geen andere conclusie komen, dan dat het hoofdzakelijk... grootsche *plannen* gebleven zijn, die dáár, waar zij tot uitvoering zijn gekomen, nóch dragen het karakter eener werkelijke verzekering, nòch de massa der arbeiders tot zich hebben weten te trekken!

Wat de Bondsregeering heeft gedaan.

Ook de Zwitsersche Bondsraad heeft zich meermalen met het vraagstuk der werkloozen-verzekering bezig gehouden. In 1893 werd reeds bij den Bondsraad een volkspetitie ingediend, waarvan de aanhef luidde:

> ‘Het recht op voldoend betaalden arbeid is elken Zwitserschen burger gewaarborgd. De landswetgeving heeft aan dit recht met medewerking der kantons en der gemeenten zooveel mogelijk practische mogelijkheid te verschaffen.’

Bij volks-referendum werd evenwel dit ‘recht op arbeid’ met 308,289 tegen 75.880 stemmen verworpen.

Aan den Bondsraad werd daarna opgedragen, een onderzoek in te stellen, op welke wijze de Bondsregeering hare medewerking en hulp aan instellingen tot verzekering tegen werkloosheid en aan de Arbeidsbeurzen zou kunnen verleenen. De Bondsraad zond daarop een schrijven aan de kantonregeeringen, kamers van koophandel, arbeiders-vereenigingen, enz. waarin gegevens en oordeel werden gevraagd naar bepaalde grondstellingen, die daarbij in acht genomen moesten worden. Een berg van gegevens werd daardoor verzameld en pas in... 1904 aan het parlement ter beoordeeling voorgelegd. Het meest merkwaardig daarbij was het rapport van den Zwitserschen Arbeids-secretaris Herman Greulich, die daarin de geheele stof van Zwitserland en daarbuiten behandelde en tegen de werkloozen-verzekering ernstige bezwaren opperde. ‘Hoe ruim ook de opvatting moge zijn’, zeide hij, ‘in elk geval bedreigen zij de vrijheid der arbeiders in de keuze van de plaats van hun arbeid. De vrijheid van beweging is echter voor de arbeiders hun eenige wapen ter verdediging en ter verbetering hunner positie’. Greulich verdedigde toen reeds (1901) de bevordering van de werkloozen-verzekering door de vakvereenigingen door subsidie van den staat.

In Maart 1905 kwam het lijvige rapport in het parlement in behandeling en werd aan den Bondsraad opnieuw, naar aanleiding van het aldus verzamelde materiaal, opgedragen: bericht en raad, op welke wijze de Regeering de werkloozenverzekering kan steunen en werken tot leniging der werkloosheid kunnen worden uitgevoerd.

België.

Dat België, op het gebied der werkloozen-verzekering, in de tweede plaats moet worden genoemd, is meer een gevolg van bijzondere omstandigheden, dan wel dat dit een bewijs zou zijn, dat België in het algemeen zoozeer een pioniersrol in de sociale politiek vervult! Dit laatste is wel allerminst het geval! Zoo min op het terrein der arbeidersverzekering als op dat der beschermende wetgeving, neemt België een eerste plaats in.

Evenmin zijn het de arbeiders-organisaties, die zelf zoo buitengewoon sterk ontwikkeld waren, of hun eigen uitdeelingsfondsen tegen de werkloosheid zóózeer uitgebreid hadden, dat zij in buitengewone mate op gemeente en staat invloed oefenden.

Ik kom op de eigenaardige omstandigheden, die daarvan wèl de oorzaak waren, straks nog terug.

Allereerst het een en ander over de *eigen verzekeringsfondsen der vakvereenigingen zelf*, die thans in België van de werkloozenverzekering den grondslag vormen.

De Belgische vakbeweging, hoewel betrekkelijk reeds van ouden datum en in een sterk industrieel milieu opgegroeid, is tot groote kracht tot nu toe niet gekomen; hoewel juist de laatste twee jaren een sterke vooruitgang is waar te nemen. Een eigenaardigheid, die hierbij in aanmerking genomen wordt en waarop wèl de aandacht moet gevestigd blijven om de werkloozenverzekering in België goed te begrijpen, is, dat de Belgische vakbeweging in sterke mate is gelokaliseerd. De Brusselsche, Gentsche, Antwerpsche, Luiksche vakbeweging vormen elk een afzonderlijk geheel. Stedelijk zijn ze verbonden in federaties of 'raden', gelijk hier te lande de Bestuurdersbonden, in Engeland de 'Trade-councils', in Frankrijk de 'Arbeidsbeurzen'. De *landelijke* vakbonden, die in de hoofdbesturen hun macht gecentraliseerd vinden, gelijk in Engeland, Duitschland, Skandinavië en meer en meer ook hier te lande, zijn in België slecht ontwikkeld. Er bestaan wel *vakbonden,* zeer vele zelfs, maar aan de afdeelingen wordt, zoowel in financieel als in organisatorisch opzicht, een sterke mate van 'eigen beheer' gelaten.

Een tweede eigenaardigheid der Belgische vakbeweging is hun splitsing naar de verschillende partij-gezindten. Dat is in België in zóó sterke mate het geval, als in geen enkel ander land! Dat mag voor een goed deel geweten worden aan het feit, dat de socialistisch gezinde arbeidersbeweging, de vakbeweging incluis, steeds in sterke mate strijd heeft moeten voeren tegen de katholieke regeeringsmeerderheid voor politieke vrijheid, voor kiesrecht, voor onderwijs, enz. Dit bracht de vakbeweging in nauw verband met de socialistische partij, zoodat vakbeweging en partij volkomen synoniem waren.

Dit deed aan de andere zijde hetzelfde verschijnsel ontstaan: er werden, tegenover de puur-socialistische vakvereenigingen, anderzijds katholieke en liberale vakvereenigingen gesticht.

De laatste vrij volledige enquête over deze drieërlei soorten vakvereenigingen dateert van 1901. Volgens deze enquête telden de bij de socialistische partij aangesloten vakvereenigingen 76400 leden, verdeeld over 145 vakvereenigingen, waarbij 15 à 20000 leden van vakvereenigingen geteld moeten worden van gelijke kleur, echter *niet* bij de partij aangesloten (zoo o.m. de Antwerpsche Diamantbewerkersbond).

De katholieke vakvereenigingen tellen omstreeks 20000 leden, de liberale vakvereenigingen ongeveer 12000 leden.

Bovendien zijn er nog ongeveer 16000 arbeiders georganiseerd in vakvereenigingen (vooral onder mijnwerkers), die geenerlei kleur bekennen.

De bekende voorzitter van het Gentsche Werkloozenfonds, Louis Varlez, heeft ten dienste van het Rijksbureau voor de Statistiek in Duitschland belangrijke gegevens verzameld omtrent de eigen verzekering tegen werkloosheid door de vakvereenigingen zelf. Naar deze gegevens hebben thans (de toename is vooral na de toepassing van het Gentsche

stelsel sterk geweest) 221 vakvereenigingen met rond 40000 leden voor hun leden de verzekering tegen de werkloosheid ingevoerd, en daarvan zijn er te Gent 30, Antwerpen 37, Brussel 40, Luik 9, Brugge 15, Mons 10. De contributiën dezer vakvereenigingen bedragen van 1 tot 2 fr. per maand, waarbij de contributie voor uitkeering bij werkloosheid is inbegrepen. In tijd van werkloosheid bedraagt de uitkeering verschillend, al naar de hoogte der bijdragen van ½ tot 2½ fr. per dag. Zoo ook is de duur der uitkeering zeer verschillend: bij de christelijke vakvereeniging van metselaars duurt ze 3 weken (voor de bouwvakken is de eigen verzekering, wegens de hooge risico, altijd zeer duur!), bij de typografen in Antwerpen 3 maanden. De Sigarenmakersbond betaalt voor de eerste 78 dagen 2 fr., voor de 36 volgende dagen 1.50 fr.; bij uitsluiting wegens vereenigingszaken (Loonbeweging enz.) echter 2.50 fr. per dag. In de kassen der vakvereenigingen is niet altijd scheiding. Eigenlijk heet het in de meeste statuten, dat de werkloozen uitkeering ontvangen uit de 'caisse de chômage' (werkloozenkas), de steun bij staking uit de 'caisse de résistance'. Maar in verschillende vakvereenigingen, speciaal bij verschillende christelijke vakvereenigingen, wordt op dit verschil niet zoo erg gelet en wordt uit de werkloozenkas ook steun betaald aan werkstakers. Wèl is in alle statuten bepaald, dat bij dronkenschap, wangedrag, baldadigheid geen uitkeering wordt verleend, en eveneens, dat elken dag de werkloozen zich hebben aan te melden op een bepaald uur, ter contrôle van de waarheid hunner beweringen. Opmerking verdient het nog, dat ook onder den invloed van het Gentsche stelsel, in verschillende steden toegepast, het afzonderlijke beheer der werkloozenkas, met afzonderlijk te betalen contributie en vrijwillige deelname voor de leden, in den laatsten tijd is toegenomen, ten einde geheel aan de voorwaarden, die de Gemeenten stellen, te kunnen voldoen.

Het toekennen van Subsidie uit de openbare kas aan de vakvereenigingen voor de werkloozenfondsen, *naar het Gentsche stelsel.* Er is de laatste jaren, in bladen en tijdschriften, zóó enorm veel over het Gentsche stelsel geschreven, en zóó algemeen zijn thans reeds de eigenaardigheden daarvan thans bekend, dat een uitvoerige uiteenzetting daarvan wel overbodig mag worden geacht. Een korte samenvatting van de geschiedenis zijner totstandkoming en tevens van zijne grondbeginselen is dus voldoende te achten.

Gedurende de 90 jaren heeft de Gemeenteraad van Gent zich meermalen met het vraagstuk der werkloosheid bezig gehouden en beraden, wat de Raad tot blijvende hulp, in anderen vorm dus dan louter bedeeling, zou kunnen doen. In December 1898 besloot de Raad een aparte commissie te benoemen om het vraagstuk te bestudeeren, als secretaris-rapporteur waarvan Louis Varlez benoemd werd. In Juni 1900 werd het rapport dezer commissie den Raad overlegd. Het rapport

wees er op, hoe verbazend moeilijk het tot nu toe was gebleken, een werkloozenverzekering in te richten, die niet ontaardde in liefdadigheid en waarbij simulatie voorkomen kon worden. De Zwitsersche voorbeelden bewezen, dat, hoe nauwkeurig ook eene gemeentelijke verzekering moge zijn ingericht en hoe nauwkeurig ambtenaren ook controleeren, het ondoenlijk is! Slechts in den vorm van verzekering *in de vakvereeniging*, onder contrôle van medeleden en bestuur, is het mogelijk gebleken en dááraan knoopte het rapport de conclusie vast, in *die* richting met gemeente-steun een poging te doen. Dan bleven de administratie, de contrôle, de onkosten bij de vakvereeniging zelf, men kreeg goede en slechte risico dooreen, en aan de voorwaarde, dat de arbeiders ook hunnerzijds opofferingen zouden doen voor mogelijke werkloosheid, kon dan volkomen worden voldaan. De commissie had daarvoor een ontwerp gemaakt, en dit ontwerp werd in October 1900 met op één na algemeene stemmen door den Raad aangenomen. Er werd een commissie benoemd, bestaande uit raadsleden zoowel als particulieren onder presidium van Louis Varlez, en voor het eerste jaar werd een som van fr. 10000 ter beschikking der commissie gesteld.

De werking van het fonds is zeer eenvoudig. De vakvereenigingen, die willen aanspraak maken op subsidie, verzoeken, zich er bij te mogen aansluiten. De Commissie onderzoekt, of de statuten in overeenstemming zijn met de voorwaarden, door de Gemeente gesteld, en de werkloozenkas volkomen afzonderlijk en gescheiden van andere kassen wordt beheerd. Is dat in orde, dan gaat het recht op subsidie in en ontvangt de vakvereeniging voor elke som, die zij aan werkloozen heeft uitbetaald, een belangrijk percentage bijslag uit het fonds. Er worden voor de uitbetaling gelijkvormige formulieren verstrekt, de boekhouding wordt zaakkundig gecontroleerd.

De Gemeenteraad van Gent had zich voorbehouden, om na drie proefjaren zijn besluit definitief te nemen. In de zitting van 22 Febr. 1904, nadat het fonds 3 jaar gewerkt had, is definitief tot het voortbestaan der instelling besloten geworden en zijn met de omliggende steden, St. Amandsberg, Ledeberg en Gentbrugge, overeenkomsten gesloten, zoodat ook deze gemeenten thans van het Gentsche fonds deel uitmaken en ervoor subsidiëeren.

De statuten, gelijk zij thans, na eenige herzieningen, zijn vastgesteld, komen hierop neer:

Elke der 4 gemeenten stort voor haar eigen werkloozen.

Het fonds der 4 gemeenten wordt beheerd door een commissie van 10 leden, die voor 3 jaar worden benoemd. Bij deze leden *moeten* 3 raadsleden en 5 leden der aangesloten vereenigingen zijn. Het fonds heeft geen andere inkomsten dan de subsidiën der Gemeenten, en het mag alleen voor den steun aan werkloozen worden aangewend. Het doel is de voorzorgen tegen de werkloosheid aan te moedigen, door de uitkeeringen der vakvereenigingen aan hun leden te verhoogen en het

sparen voor dit doel bij de arbeiders zelf te bevorderen. De subsidie uit het fonds kan hoogstens 100 pct. der uitkeeringen bedragen; de uitkeering kan hoogstens 60 dagen duren en niet méér bedragen dan 1 fr. per dag. Bij staking, ziekte of ongeval van den werkman wordt uit het fonds geen subsidie gegeven. De vereenigingen, die deelnemen, moeten maandelijks het aantal leden en het bedrag der uitkeeringen inleveren en jaarlijks een verslag inzenden. Het fonds benoemt een controleur, die het recht heeft te allen tijde boeken en bescheiden in te zien. De Vereeniging, die zich daarnaar, of naar de maatregelen van het fondsbestuur, niet gedraagt, wordt geroyeerd.

Voor de *afzonderlijke spaarders,* d.z. de arbeiders, die óók van het fonds willen profiteeren maar zich niet bij een der vakvereenigingen willen aansluiten, zijn de volgende regelen (art. 9 en volgende):

De arbeiders of beambten, die niet behooren tot een der bij het fonds aangesloten vakvereenigingen, kunnen aan het fonds deelnemen òf als afzonderlijke spaarders, òf gezamenlijk als vereenigingen, die zich uitsluitend met het oog op de werkloozen-verzekering bij het fonds aansluiten. Iedere werklooze, die zich in het bezit heeft gesteld van een spaarkasboekje der Generale Spaar- en Pensioenkas en zich aan de contrôle-maatregelen onderwerpt, kan dezelfde subsidies bekomen bij werkloosheid als de leden der vakvereenigingen. De subsidie aan deze afzonderlijke spaarders mag nimmer hooger zijn dan aan de georganiseerde.

En nu de resultaten, waarvan ik slechts die van 1905 zal releveeren. De subsidie over dat jaar bedroeg: Gent 20000 fr., St. Amandsberg 1250 fr., Ledeberg 1000 fr., Gentbrugge 850 fr. gedurende de eerste 7 maanden. In Augustus 1905 waren er bij het fonds aangesloten: 33 vereenigingen met 11736 leden, d.i. 500 leden *minder* dan in 1902. In Januari 1905 keerden de vakvereenigingen uit 4.888 fr. en ontvingen uit het fonds 3505 fr. subsidie.

In Febr.	3012 fr., en ontvingen uit het fonds	1728 fr. subsidie.
In Maart	2804 fr., en ontvingen uit het fonds	1242 fr. subsidie.
In April	1774 fr., en ontvingen uit het fonds	873 fr. subsidie.
In Mei	1821 fr., en ontvingen uit het fonds	678 fr. subsidie.
In Juni	1239 fr., en ontvingen uit het fonds	466 fr. subsidie.
In Juli	2874 fr., en ontvingen uit het fonds	869 fr. subsidie.

In den loop van 1905 zag het fonds zich genoopt, wegens de vele uitgaven, de subsidie op 50% te verlagen.

Gedurende het jaar 1904 hadden de vakvereenigingen een uitgave van 38606 fr. aan hun werkloozen, en ontvingen een subsidie uit het fonds van 23485 fr.

De resultaten van het Gentsche stelsel, dat tot nu toe geheel aan de goede verwachting heeft beantwoord, zijn vele. In de eerste plaats was het een aansporing aan de vakvereeniging om zelf meer en meer de werkloozenverzekering ter hand te nemen, en deze aansporing heeft

inderdaad in sterke mate gevolg gehad: in geheel België is, gelijk reeds gezegd, de werkloozen-verzekering ter hand genomen. In de tweede plaats wordt door deze wijze van gemeentelijken steun de taak der administratie en contrôle aan de Gemeente ontnomen en aan de vakvereenigingen zèlf overgelaten. In de derde plaats wordt daardoor vermeden, dat alleen de ‘slechte risico's’ in de verzekering worden opgenomen en strekt zich de verzekering over duizenden uit, die *allen* daarvoor betalen, terwijl een uitsluitend gemeentelijke, niet dwingende verzekering slechts enkele honderden omvat. En van een bevoorrechting van politieke groepen is geen sprake, daar niet slechts vakvereenigingen van *alle* gezindten gelijkelijk behandeld worden, maar ook de *niet*-georganiseerden kunnen ervan profiteeren.

Zeker, het *schijnt,* dat het een steun is aan de vakvereenigingen. En in zekere mate is het ook een ontlasting in financieel opzicht, maar daartegenover staat, dat de *gemeenschap* er belang bij heeft, dat de arbeiders bij industrieele slapte niet aan gebrek worden overgeleverd of op bedeeling van de armbesturen worden aangewezen. En door de voorwaarde, die wordt gesteld, dat de arbeiders *eerst* langen tijd zelf contribueeren, wordt het verantwoordelijkheidsgevoel aangewakkerd en bij de arbeiders voorzorg en flinkheid ontwikkeld.

En voor de arbeiders biedt dit stelsel het voor hen zoo belangrijke voordeel, dat de steun uit de Gemeentekas hun niet door de handen van 't Armbestuur maar door het bestuur hunner vakvereeniging toegekend wordt, waardoor zij geheel hun onafhankelijkheid bewaren en hun organisatie geheel intact blijft.

Door deze omstandigheden heeft het Gentsche stelsel spoedig in andere steden van België navolging gevonden.

Antwerpen. Eenmaal het Gentsche stelsel in zijn beginsel geschetst, is een korte opsomming van de andere steden voldoende. In Antwerpen werd, op verzoek der vakvereenigingen, in 1901 de zaak aanhangig gemaakt, en in Septemher 1902 trad ook daar een fonds, geheel naar het Gentsche model, in werking. In het jaar 1905 waren daarbij niet minder dan 27 vakvereenigingen aangesloten, o.m. de Antwerpsche Diamantbewerkersbond. Gezamenlijk zijn er ongeveer 10000 leden aangesloten.

De subsidie bedraagt daar 100%. Gedurende 1904 werden er door 26 vakvereenigingen 21874 francs in Antwerpen en 3346 fr. in de vóór-gemeenten aan werkloozensteun uitgegeven. Ze ontvingen als subsidie: 12088 van Antwerpen en 2099 van Borgerhout. Evenals in Gent, heeft ook in Antwerpen de gelegenheid voor aparte *spaarders,* om buiten de vakvereenigingen om van de subsidie te profiteeren, zoo goed als geen resultaat gehad.

In Brugge besloot de Gemeenteraad in December 1902 een fonds te stichten naar het Gentsche voorbeeld: zoowel subsidie aan de vak-

vereenigingen als de spaargelegenheid voor ongeorganiseerden. De subsidie is daar voor beiden 50%. In afwijking met Gent en Antwerpen, geschiedt de administratie daar direct door het Gemeentebestuur. Voor 1903 werd een subsidie van 2000 fr. uitgetrokken, maar slechts enkele honderden fr. werden verbruikt, omdat slechts enkele vakvereenigingen de verzekering tegen de werkloosheid hadden ingevoerd. Er zijn thans echter 7 vakvereenigingen aangesloten.

In *Leuven* heeft de Raad, na een mislukte proef om direct van Gemeentewege aan werkloozen uitkeering te verschaffen, in Febr. 1904 een dergelijk fonds gesticht. Vooral dáár werd veel nadruk gelegd op de spaar-gelegenheid voor ongeorganiseerden. Wie 50 fr. spaart, krijgt bij werkloosheid 50% bijslag, maar tot nu toe heeft daarvan niemand gebruik gemaakt.

In *Brussel* is er reeds eenige jaren strijd geweest, op *welke* wijze de stad de werkloozen steunen zou. De socialistische raadsleden dienden in 1900 een voorstel in, om een subsidie van 10000 fr. aan de vakvereenigingen toe te kennen. Dit werd verworpen, en in 1902 een som van 10000 fr. aan burgemeester De Mot ter beschikking gesteld, om onder de werkloozen te verdeelen naar eigen goeddunken. De vakvereenigingen echter verklaarden, geen aalmoezen te willen aannemen, en appelleerden aan de leden, om van deze subsidie geen gebruik te maken, zoodat dan ook slechts een gering gedeelte dezer som verbruikt werd. In 1902 werd van de 10000 fr. slechts 3422 fr., in 1903 van de 10000 slechts 3995 verbruikt. Intusschen is er in de zienswijze van den Brusselschen Gemeenteraad een verandering gekomen, zoodat thans van 1 Januari af een fonds naar het Gentsche model in werking is gesteld, waarvoor de statuten, op verzoek, door Louis Varlez werden ontworpen.

De voorsteden Schaerbeek, Anderlecht, Nalenbeek en St.-Gilles hebben alle, reeds vóór Brussel, fondsen naar het Gentsche stelsel gesticht.

Thans is er een *gemeenschappelijk* fonds van Brussel en de omliggende gemeenten in wording.

De provinciën subsidieeren in België eveneens. De provincie Luik besloot reeds in 1897 1500 fr. ter beschikking der vakvereenigings-werkloozenkassen te stellen, en dit is elk jaar herhaald. Sedert 1903 is de subsidie tot 3000 fr. verhoogd. Gedurende 1904 werd dit bedrag verdeeld over 12 vakvereenigingen. Sedert hebben zich 5 nieuwe vakvereenigingen voor het fonds aangemeld. De provincie Antwerpen trok in het jaar 1903 voor hetzelfde doel 1500 fr. uit. De provinciale Raad van Hainaut trok voor het jaar 1905 de som van 10000 fr. uit, ten einde daaruit 50% subsidie te verleenen aan de uitkeeringsfondsen der vakvereenigingen. Dit voorbeeld werd gevolgd door de provinciën Namen en Oost-Vlaanderen.

Het Rijk. In het Belgische parlement is de werkloozenverzekering twee malen het onderwerp geweest eener ernstige discussie. In 1903 werd door den socialist Anseele, in 1905 door den socialist Delporte voorgesteld, een subsidie toe te kennen van staatswege aan die gemeenten, die subsidie toekennen; beide keeren sprak minister Trancotte namens de Regeering zijn levendige sympathie met deze werking der gemeentelijke subsidiën uit, maar verzocht telkens, geen rijks-subsidie toe te staan, zoolang geen betere waarborgen waren getroffen, dat *alle* arbeiders ervan zullen profiteeren. De Belgische gemeenten zullen het dus voorloopig zonder rijks-subsidie voor dit doel moeten stellen, en de feiten bewijzen, dat ze er met hun nuttige bemoeiing niet op hebben gewacht.

Frankrijk.

Thans heeft ook Frankrijk recht gekregen op een eerste plaats in de rubriek der landen, waar staat en gemeenten offers brengen tot steun aan de werkloozen. Hoe weinig ook het uitkeerings-wezen der vakvereenigingen in Frankrijk ontwikkeld is, heeft toch de Regeering niet nagelaten de werkloozenverzekering door subsidiën te bevorderen!

De Fransche vakbeweging is betrekkelijk gering ontwikkeld; niet in *aantal* vakvereenigingen, maar wel in haar kassenwezen. Op 1 Januari 1904 bestonden in Frankrijk, in handel en industrie, 4227 vakvereenigingen met 715576 leden. Het aantal georganiseerden wordt geschat op 13%. De verzekering tegen de werkloosheid is in slechts een betrekkelijk gering aantal vakvereenigingen doorgevoerd. Van de vak*bonden* heeft alleen de Typografenbond een volledige uitkeering bij werkloosheid. Eene in 1894 door het Dep. v. Arbeid ingestelde enquête toonde aan, dat toen in Frankrijk 87 vakvereenigingen met 16250 leden aan dezen uitkeering bij werkloosheid verstrekte, waarvan slechts 21 uit een afzonderlijke kas. En een groot aantal dezer vakvereenigingen hadden het.... slechts in de statuten, maar geen geld om er aan te voldoen. In 1902 is er nòg eens een enquête gehouden en bleek, dat er 300 vakvereenigingen met werkloozenkassen waren, waarvan 162 alleen van typografen. Te samen konden 30297 leden op werkloozen-uitkeering aanspraak maken. Van alle georganiseerden zijn er nog geen 5% tegen werkloosheid verzekerd. Het betalen van contributie voor uitkeeringsfondsen wordt in Frankrijk door de anarchistische fractiën sterk bestreden, wat met den Franschen aard maar àl te goed overeenkomt. En waar ze wèl bestaat, is de contributie laag: meestal 0,50 tot 1 fr. per maand. Alleen bij de typo's is het belangrijk hooger. In één woord: er wordt door de Fransche vakvereenigingen niet veel gedaan!

En nu de overheid.

In 1902 werd er door den ‘Oppersten Arbeidsraad’ met behulp

van het Dep. v.d. Arbeid een onderzoek ingesteld, wàt er op dit gebied werd gedaan, en bleken toen twee gemeenten: Dijon en Limoges *toen* reeds aan eenige daar bestaande vakvereenigingen subsidiën voor haar werkloozenfondsen toe te kennen.

In Dijon nam de Gemeenteraad reeds in 1896 een voorstel aan, betreffende subsidiën. Het bleek echter, dat de vakvereenigingen er misbruik van maakten, en sedert 1900 is het statuut op de subsidie zóó geregeld, dat slechts, wanneer de vakvereeniging tekort komt, uit het fonds kan worden bijgepast. In 1902 waren bij dit fonds aangesloten 11 vakvereenigingen, die 3130 fr. subsidie ontvingen. De grondslag: slechts dekking waar tekort is, (zoodat vakvereenigingen met een flinke kas *niets* ontvangen!) kan niet gelukkig worden genoemd.

In Limoges bestaat de steun uit de Gemeentekas aan de vakvereenigingen tot steun aan werkloozen reeds sedert 1891. In 1896 werd er een vaste regel omtrent den steun getroffen. 6000 fr. werd uitgetrokken en ter subsidie disponibel gesteld. Tengevolge daarvan werden er 17 werkloozenkassen in de verschillende vakken opgericht en thans bestaan er reeds 32 kassen, die alle van de subsidie profiteeren. Over 1904 werd aan deze 32 kassen, met 2285 leden, 8500 fr. subsidie toegekend.

De steden Lyon, Reims, Amiens en Tarbes hebben deze voorbeelden gevolgd. De contrôle is echter op verre na niet zoo goed geregeld als in Gent, terwijl ook op afzonderlijke spaarders niet wordt gelet.

* * *

Het Rijk. In 1902 kwam, ook al tengevolge van het succes in Gent, de werkloozenverzekering eerst in een Arbeidsraad en daarna in het Parlement ter sprake en in October 1904 deed Minister Millerand aan de Kamer het volgende voorstel, voortgekomen uit de Commissie voor Verzekeringen, die 4 voorstellen had onderzocht:

> ‘Op de begrooting van den Minister voor Handel wordt voor 1905 een som van 500000 fr. gebracht, tot subsidieering van uitkeeringskassen bij werkloosheid. De voorwaarden daartoe zullen nader worden vastgesteld’.

Dit voorstel werd aangenomen en inderdaad bij wet van 22 April 1905 een krediet van 100000 fr. als eerste bedrag aan den Minister toegestaan, onder het hoofd ‘subsidie tot bestrijding der werkloosheid’, en in September 1905 vaardigde de President de Verordening uit, waarin de voorwaarden dezer subsidie werden omschreven. De voornaamste bepalingen dezer Verordening komen hierop neer. De subsidie, alleen bestemd voor uitkeering bij onvrijwillige werkloosheid, wordt alléén toegekend aan vakvereenigingen van meer dan 100 leden en aan de lokale Vereenigingen, die reeds subsidie van de Gemeente ontvangen en minstens 50 leden hebben. Wie méér dan 3 maanden contributie

achterstallig is, wordt niet als lid gerekend. De vereenigingen moeten bij de eerste aanvraag een ex. der statuten overleggen, en bij een kostelooze arbeidsbeurs zijn aangesloten. De kassen hebben eerst na 6 maanden gefunctioneerd te hebben recht op uitkeering. Vervolgens een aantal contrôle-maatregelen en de bepaling, dat hoogstens 2 fr. per dag mag worden uitgekeerd. De subsidie mag niet meer dan 16% bedragen, welke subsidie met de helft verhoogd wordt, zoodra het ledental der kas meer dan 1000 bedraagt en over drie departementen is verdeeld. Een commissie van 11 leden werd benoemd tot het beheer van het fonds.

Zóó is dus Frankrijk voorgegaan op het gebied der Staats-subsidie aan werkloozen-kassen, met breede opvatting en groote vrijgevigheid in het statuut. De resultaten zijn nog van niet genoeg beteekenis, om er iets van belang over te kunnen mededeelen, maar het principe, spoedig gevolgd door Denemarken en Noorwegen, is van buitengewone beteekenis voor de verdere ontwikkeling van dit vraagstuk.

Skandinavië.

We hebben thans achtereenvolgens beschouwd 4 eigenaardige vormen van werkloozen-verzekering: 1°. de verzekering uitsluitend door de vakvereenigingen zèlf (Engeland); 2°. de gemeentelijke werkloozenkassen (Zwitserland); 3°. Het Gentsche stelsel (België); 4°. Staats-subsidie naar het Gentsche stelsel (Frankrijk). Meer vormen van werkloozen-verzekering bestaan niet, en dus kan men ook in de beschouwing over de andere landen, waar men telkens deze vormen terugvindt, vrij kort zijn.

We kunnen met vrij groote zekerheid voorspellen, dat, nu eenmaal het Gentsche stelsel zoo uitnemend is gebleken, ook *geen enkel* land zal ontkomen aan den weg, door Frankrijk ingeslagen: de subsidie van den staat aan de kassen der vakbonden.

Denemarken. Dat klemt vooral in de Skandinavische landen, waar de vakbonden sterk gecentraliseerd zijn, als in Denemarken en Noorwegen. Daar is de vakbeweging zéér sterk ontwikkeld. Maar daar leven niet, als in België, de afdeelingen haar eigen leven, maar is alle fondsenwezen en uitkeering gecentraliseerd in het hoofdbestuur.

In Denemarken is de vakbeweging naar verhouding zeer sterk. Van de 200000 arbeiders in handel en industrie zijn ongeveer 88000 georganiseerden, d.i. 44%! De contributiën zijn over 't algemeen betrekkelijk laag, en van de 61 vakbonden hebben 48 uitkeering bij werkloosheid. Deze duurt over 't algemeen lang: bij de typografen 20 weken, bij de steenhouwers en kuipers 13 weken, bij de brouwers 11 weken, bij de metaalbewerkers, machinebouwers, bakkers 10 weken, enz. enz. Hoezeer de arbeiders zich dus daar ook trachten zelf te helpen, is die hulp gering door de lage uitkeeringen, en was de buitengewoon groote

werkloosheid van 1900 de aanleiding, dat in den winter van 1901-1902 de sociaal-democratische fractie in het parlement voorstelde een som van 500000 kronen uit te trekken ten behoeve der werkloozenkassen van de vakvereenigingen, en verder: subsidie te verleenen aan de gemeentebesturen, in wier gebied sterke werkloosheid heerschte. Dit voorstel, gelijk twee andere, werden echter, na langdurige debatten, niet aangenomen, maar eenmaal in het parlement de zaak ernstig behandeld, werd ze telkens in den vorm van voorstellen, opnieuw aan de orde gesteld, met het gevolg, dat in den loop van het vorige jaar een wetsontwerp, door den Minister van Binnenlandsche Zaken ingediend, werd aangenomen, waarin, op den grondslag van het Gentsche stelsel, maar in dit geval vanwege het Rijk, een stelsel van subsidie aan de kassen der vakvereenigingen werd aangenomen. Deze wet bestaat uit 23 artikelen en komt hierop neer:

De staat stelt jaarlijks een som van 250000 kronen disponibel ten dienste van vereenigingen, die zich ten doel stellen haar leden uitkeering te verschaffen bij werkloosheid. Van de uitkeeringen, onder bepaalde voorwaarden aan de leden verstrekt, betaalt de staat ⅓, maar niet tot een hooger bedrag dan 250000 kronen. De Gemeentebesturen *kunnen* van de uitkeeringen aan de arbeiders in *hun* gemeente □ betalen, zoodat de hulp uit de openbare kas 50% kan bedragen. Als gemiddelde uitkeering wordt aangenomen: twee derde van het gemiddeld plaatselijk dagloon; maar de uitkeering mag niet minder dan 50 öre, en niet méér dan 2 kronen per dag bedragen. Verder bevat de wet dan nog bepalingen omtrent wachttijd, gevallen waarin geen uitkeering voor niet-werkenden uit de staats-subsidie wordt verschaft (staking, uitsluiting, ziekte, enz.). De werkloozenkassen staan echter geheel onder beheer, en de werkloozen onder contrôle, van de vakvereenigingsbesturen zelf. Echter staan de kassen onder toezicht van een staats-inspecteur. De werkloozen-kassen kiezen een commissie voor Algemeen Bestuur, onder voorzitterschap van den inspecteur. Dit Algemeen Bestuur onderzoekt de klachten, stelt de regelen vast, enz. De inspecteur wordt door den Staat bezoldigd.

Het eigenaardige van deze Deensche wet is dus, dat zij subsidie toekent, niet slechts aan de werkloozenkassen der vakvereenigingen, maar ook aan vakvereenigingen, plaatselijke en landelijke, die *uitsluitend* met het doel der uitkeering bij werkloosheid zijn gesticht.

Over de resultaten ervan kan voorshands nog niets worden meegedeeld.

* * *

Noorwegen. Terwijl zoowel in Zweden als in Noorwegen bijna alle vakvereenigingen zèlf de werkloozen-verzekering in hun fondsenwezen hebben opgenomen, is er in Zweden tot nu toe van de zijde der

Regeering of der Gemeenten niets gedaan om die pogingen te ondersteunen, of wel zèlf de werkloozen-verzekering ter hand te nemen.

Noorwegen echter wèl. Er bestaan in Noorwegen ongeveer 450 vakvereenigingen, met 20000 leden, waarvan 15 vakbonden. Sedert 1900 hebben de Noorsche vakvereenigingen, op het voorbeeld van Duitschland en Denemarken, zèlf de werkloozen-verzekering ter hand genomen, zoodat in 1901 reeds 15 vakbonden en 5 plaatselijke vereenigingen zulke fondsen bezaten. De werkloosheid was in 1901 echter zóó buitengewoon, dat deze eigen vereeniging in die dagen slechts zeer weinig tot leniging in den nood kon bijdragen, en op het congres der Sociaal-democratische Partij in Trondhjem werd, na een debat over den nood en de ellende, die de werkloosheid onder de arbeiders aanrichtte, een resolutie aangenomen, waarin werd uitgesproken, dat het de plicht van Staat en Gemeente is, aan de vakvereenigingen voor hun werkloozenkassen subsidie te verleenen. Gezamenlijk met de vakbonden werd er een uitvoerig verzoek in dezen geest aan de Regeering gericht en in het parlement gebracht, doch daar van de hand gewezen. Eenigen tijd later echter stelde de Regeering voor, de zaak opnieuw ter overweging aan eene commissie op te dragen, en in September 1905 diende deze commissie een voorstel bij het Parlement in, waarbij staatssubsidie voor werkloozen-verzekering in den geest als in Denemarken en Frankrijk in overweging werd gegeven. En 12 Juni 1906 werd reeds een wet afgekondigd, waarin dit denkbeeld was verwezenlijkt.

Deze wet komt hierop neer. Alle vakvereenigingen en werkloozenkassen, die zich onderwerpen aan de daarvoor gestelde voorwaarden, kunnen een vierde deel van de som, door hen aan werklooze leden, inwoners van Noorwegen, uitgekeerd, van de daarvoor bestemde Rijkssubsidie terugbekomen. De rechthebbenden moeten 5 jaar inwoner zijn om recht te hebben. Om recht te hebben, moet minstens de helft van de werkloozenkas door de leden zelf worden opgebracht; moeten de leden minstens een half jaar lid der kas zijn en minstens 26 weken zèlf gecontribueerd hebben. De steun mag hoogstens de helft bedragen van het gewone dagloon en mag hoogstens voor 90 dagen in een jaar betaald worden. De vakvereenigingen moeten hun werkloozenkas geheel afzonderlijk van de overige kassen beheeren. Elke vakbond is *verplicht* ook vakgenooten als leden voor de werkloozenverzekering aan te nemen, die zich daartoe aanmelden, die alléén voor de werkloozenkas contribueeren en overigens niets met den vakbond en zijn doel uitstaande hebben. Ze hebben er echter geen aanspraak op, ook in 't Bestuur te worden gekozen en hun contributie kan met 10% verhoogd worden als bijdrage in de kosten der administratie. Een vakvereeniging mag verder geen uitkeering aan een lid verstrekken, alvorens zeker te zijn, dat dit lid zich aan de plaatselijke arbeidsbeurs heeft vervoegd, om te vernemen of er ook werk is. De besturen der vakvereeniging hebben *maandelijks* hun rekening en verantwoording in te dienen bij

het Gemeentebestuur, waar ze gevestigd zijn; de Gemeente heeft deze te controleeren en onmiddellijk op te zenden aan het Departement, dat daarvoor is aangewezen. Verder de gewone artikelen omtrent toezicht, verbod van uitkeering bij ziekte, enz.

Zooals men ziet, is dus deze wet zéér gestreng, en legt zij de vakvereenigingen zelfs verplichtingen op jegens ongeorganiseerden.

De wet is in werking getreden 1 October 1906, en *blijft* in werking tot minstens ultimo December 1907.

Zóó hebben dus Denemarken en Noorwegen elk een wet in werking gesteld, van groote beteekenis voor de toekomst, en welker resultaten we ook dáárom met zooveel belangstelling afwachten, omdat de toestanden, wat de organisatie en den aard der werklieden betreft, véél overeenkomen met die in ons land. Daarom zullen de resultaten dáár ook voor Nederland van leerzame beteekenis blijken.

Duitschland.

We kunnen gereedelijk de werkloozenverzekering in Italië en Oostenrijk gerust overslaan. In Oostenrijk hebben staat noch gemeenten zich tot nu toe met het vraagstuk bemoeid, en is de eigen verzekering in de vakvereenigingen slecht ontwikkeld. In Italië is dit laatste eveneens het geval, en zijn ook eenige pogingen tot het stichten van werkloozenkassen vrijwel zonder resultaat gebleven. Alleen in Milaan is thans een werkloozen-verzekering naar het Gentsche stelsel ingericht.

Enkele bladzijden moeten we thans nog wijden aan Duitschland. Zooals reeds in de inleiding is gezegd, levert Duitschland, hoezeer in andere opzichten ook met zijn sociale verzekeringswetten een pionier, op dit gebied geen opwekkend beeld. Dit geldt *niet* van de eigen verzekeringen der arbeiders, in de vakvereenigingen, maar wèl van het Rijk en de Gemeenten.

Men moet, sprekende over de werkloozen-verzekering in Duitschland, drieërlei vormen onderscheiden.

1o. De werkloozen-verzekering door de vakvereeniging zelf;

2o. de werkloozen-verzekering door werkloozenkassen als in Zwitserland (Keulen, Munchen, enz.);

3o. de werkloozen-verzekering naar het Gentsche stelsel (Straatsburg).

De vakvereenigingen hebben zich in Duitschland in de laatste jaren buitengewoon krachtig ontwikkeld en haar groei vertoont een stabiliteit, die nog wel nimmer in zulk eene mate in welk land ook is aanschouwd.

Er bestaan drie soorten vakvereenigingen, die elk meer en meer de werkloozen-verzekering ter hand nemen: 1o. de onafhankelijke vakvereenigingen (ook wel als socialistische vakvereenigingen aangeduid, omdat zij door sociaal-democraten geleid worden, en met de sociaal-democraten verwant zijn); 2o. de Hirsch-Dunchersche vakvereenigingen

(een gematigde politiek volgende en op het fondsenwezen veel nadruk leggende); 3o. de christelijke vakvereenigingen (die een vrij geprononceerd standpunt in den maatschappelijken strijd innemen) en protestantsche zoowel als katholieke arbeiders in zich opnemen.

De *onafhankelijke vakvereenigingen* tellen thans ongeveer 1,750000 leden, verdeeld over 64 vakbonden. Bij deze vakbeweging is de centralisatie zeer sterk: het fondsenwezen is voornamelijk onder beheer van het Hoofdbestuur, aan hetwelk veel macht is gegeven; van afzonderlijke plaatselijke vakvereenigingen, en dus *plaatselijke* verzekering tegen de werkloosheid, is weinig sprake meer. Welke enorme lichamen aldus gevormd worden, blijkt b.v. uit den Metaalbewerkersbond, die 260000 leden telt!

In de laatste jaren is onder deze vakbeweging de werkloozen-verzekering, vroeger beschouwd als uitsluitend een taak van den Staat, al meer en meer als een taak óók voor de vakvereenigingen ter hand genomen.

De laatste, volledige gegevens betreffen het jaar 1905. Gedurende dat jaar hadden reeds 41 vakbonden de werkloozen-verzekering ingevoerd, die over 1905 de som van 1,991,924 Mark aan werklooze leden uitkeerden. Daarvoor werden belangrijke offers gebracht! De Beeldhouwers betaalden voor de werkloozen-uitkeering per lid 13,40 Mark, de Typografen per lid 10,78 Mark, de Hoedenmakers 8,13 Mark. Dat zijn zeer hooge bedragen, wat alleen mogelijk is door vrij hooge contribution van 20 tot 60 cent per week! Alléén de Metaalbewerkersbond betaalde aan werklooze leden over 1905 de som van 480188 Mark, d.i. alléén méér dan alle Fransche vakvereenigingen te zamen betalen en in België te zamen aan subsidie wordt toegestaan! De Typografenbond keerde 466,118 Mark uit, de Houtbewerkersbond 378,122 Mark.

De Hirsch-Dunchersche vakvereenigingen, met te zamen 115000 leden, keerden in 16 vakbonden 193746 Mark aan werkloozen uit.

De Christelijke vakvereenigingen, met te samen 120615 leden, keerden in 12 vakbonden 13571 Mark werkloozen-verzekering uit.

Respectievelijk: de onafhankelijke vakvereenigingen 2,30 Mark, de Hirsch Dunchersche 1,67 Mark, de Christelijke vakvereenigingen 0,11 Mark per lid.

Zoo ziet men, dat de Duitsche arbeiders, zoo buitengewoon opofferend voor hun organisatie, ook in dit opzicht niet gewacht hebben op wat ànderen voor hen zouden doen: ze hebben op krachtige wijze, en met groote financieele opoffering, zèlf hun werkloozen-verzekering ter hand genomen. Maar ongetwijfeld drukt deze verzekering financieel zeer zwaar op de vakvereenigingen! En een sterke aandrang uit den kring der vakbeweging is nog volstrekt niet op de Regeering geoefend, om van staatswege deze verzekering te steunen, omdat men daarvan vreest: een daarmee als voorwaarde gepaard gaande belemmering van de tòch al beperkte bewegingsvrijheid der organisaties!

In eenige steden zijn echter belangrijke pogingen gedaan, om de werkloozenverzekering te bevorderen.

De Gemeenteraad van Keulen besloot in October 1894 om pogingen tot werkloozen-verzekering, in verband met de Arbeidsbeurs, te ondersteunen, en in Mei 1896 trad er een werkloozenkas in werking, opgericht en beheerd door een particulier comité, onder voorzitterschap van den burgemeester.

Deze werkloozenkas ontving haar inkomsten en bijdragen van eereleden, contributiën der leden, bijdragen van de Gemeente en subsidie van vereenigingen. Als verzekerden konden alle arbeiders toetreden tegen een wekelijksche contributie van 25 pf. Daarvoor werd uitgekeerd voor kostwinners 2 mark per dag, voor anderen 1½ mark per dag, gedurende de eerste 20 dagen werkloosheid, en de helft daarvan over de volgende dagen. Het recht op uitkeering bestond van 15 Dec. tot 15 Maart. De werklooze moest zich tweemaal per dag aanmelden, en hij heeft, onverschillig van welk beroep hij is, den arbeid te aanvaarden, die hem door het Bestuur wordt aangewezen.

Zooals men ziet, was de grondslag dezer werkloozenkas dezelfde als in Zwitserland. Bij de stichting gaven gegoede stadgenooten 70500 Mark, eereleden 3170 Mark, de stad 25000 Mark, zoodat de kas met een vermogen van bijna 100000 Mark in 't leven trad. Maar terecht getuigde de bekende deskundige schrijver Schans er van: ‘Zulk een verzekering is een gemodificeerde weldadigheid’. Het was een aanlokking van *die* arbeiders, die *vrij zeker* wisten, des winters werkloos te zullen worden, om zich goedkoop een uitkeering te verschaffen. Dientengevolge heeft de Keulsche kas dan ook steeds alleen de ‘slechte risico's, tot zich getrokken; dat blijkt hieruit, dat in 1901 70%, in 1902 79%, in 1903 77%, in 1904 79% der verzekerden werkloos was! Het aantal verzekerden bedroeg in 1904/05 niet meer dan 1596, waarvan 1097 behoorende tot de bouwvakken. Van de 1596 waren in 1905 niet minder dan 1271 werkloos! Dat is natuurlijk geen verhouding, men kan daar van geen ‘verzekering’ spreken. Dat blijkt ook uit de financiën: in 1905 bedroegen de inkomsten ruim 49000 Mark, daarvan 20000 mark van de Gemeente, jaarlijksche bijdragen 5400 mark, rente van het kapitaal 2978 Mark, bijdragen der verzekerden 21000 Mark. De verzekerden *ontvingen* echter 42800 Mark! In den loop der jaren zijn de bijdragen der ‘eereleden’ en ‘beschermers’ belangrijk gedaald, zoodat deze bron van inkomsten alles behalve stabiel is gebleken. Men kan concludeeren, dat de Keulsche kas bijna uitsluitend een hulpkas is geweest voor bouwvakarbeiders; de arbeiders uit andere bedrijven hebben er ongeveer geen deel aan genomen.

In *Leipzig* werd in 1904 een werkloozenkas gesticht door de christelijke vakvereenigingen, met vrijwillige deelname. Door particulieren werd een kapitaal van 60000 Mark bijeengebracht. Sedert zijn er

echter nog slechts enkele honderden leden toegetreden, en van de resultaten is nog zoo goed als niets bekend.

In *München* is gedurende eenige jaren strijd gevoerd over den besten vorm, waarin de stad de werkloozenverzekering zou kunnen steunen, met het gevolg, dat thans eenige maanden geleden door het Gemeentebestuur een ontwerp bij den Gemeenteraad is ingediend tot stichting van een fonds tot bevordering der werkloozen-verzekering. Het fonds krijgt, voorloopig voor drie jaren, een subsidie van 35000 Mark per jaar uit de gemeentekas. Het fonds zal beheerd worden door een bestuur van 20 personen, waarvan 10 vertegenwoordigers der bij het fonds aangesloten vakvereenigingen. Uit het fonds zullen gesubsidieerd worden niet slechts de werkloozenkassen der vakvereenigingen, maar ook de ongeorganiseerden. De ondersteuning mag hoogstens 1 Mark per dag zijn, gedurende 8 weken. De bijslag aan de ongeorganiseerde spaarders is op denzelfden grondslag geregeld. Een gemeenteambtenaar controleert de vakvereenigingen, onder toezicht van het Fondsbestuur, van welks beslissingen in beroep kan gekomen worden bij het Gemeentebestuur. Alles loopt dus uit op een volkomen navolging van... het Gentsche stelsel!

In *Straatsburg,* eindelijk, is de werkloozen-verzekering naar het Gentsche stelsel reeds tot uitvoering gekomen! De plaatselijke vakvereenigingen zonden een daartoe strekkend verzoek aan den Gemeenteraad, en na een ernstige discussie, waarin door tegenstanders der subsidie er op werd gewezen, dat slechts ongeveer 4500 arbeiders georganiseerd waren, en het toch veel meer lag op den weg van 't rijk, werd in December 1906 besloten, om met ingang van 1 Januari 1907 een subsidie van 5000 Mark voor de werkloozenkassen der Vakvereenigingen ter beschikking te stellen. De subsidie bedraagt 50% der uitkeering door de vakvereenigingen, maar indien daartoe méér noodig mocht zijn dan de 5000 Mark, wordt de subsidie verminderd. Met de ongeorganiseerden bemoeit zich dit fonds *niet.*

* * *

Zoo gaat het dus ook in Duitschland duidelijk in de richting van het Gentsche stelsel. De facultatieve werkloozenkassen blijken geen levensvatbaarheid te hebben, en waar het, zooals in Keulen, betrekkelijk goed gaat, is het een vermomde liefdadigheid, maar *geen* verzekering.

De eigen verzekering door de vakvereeniging neemt daarentegen gaandeweg toe. Reeds thans zijn er honderdduizenden arbeiders, die daarvoor offers brengen, en enorme sommen worden door de vakvereeniging aan werklooze leden uitbetaald. En Munchen èn Straatsburg hebben thans de baan gebroken, om deze eigen gezonde verzekering te steunen en te bevorderen; deze weg zal ook door de àndere steden

gevolgd moeten worden, en daaraan zal zich op den duur ook de Rijkssteun moeten aanpassen.

Nederland.

Zoo zijn we genaderd tot Nederland. En wat hier te lande voor de werkloozen-verzekering wordt gedaan, is spoedig gezegd.

Van werkloozen-kassen, buiten de vakvereenigingen om, is weinig sprake. Alleen in Leiden en Delft bestaan zulke fondsen, die echter beide een vrij kwijnend bestaan leiden. Het Delftsche fonds werd in 1905 gesticht, met 107 leden. Van dezen betaalden 91 geregeld hun contributie, en werden er 47 werkloos. Na één maand aan hare verplichtingen te hebben voldaan, moesten de verdere uitkeeringen gestaakt worden, omdat... er geen geld meer in kas was! De 107 werklieden brachten *f* 238.93 bijeen, terwijl er 4 uitkeeringen werden gedaan, elk van *f* 70 à *f* 80; steun van meer gegoeden werd slechts weinig ondervonden. De Gemeente Delft gaf *f* 100, Hof van Delft *f* 25, maar het ziet er voor de toekomst van dit fonds niet opwekkend uit!

Van de Vakbonden hebben thans alleen de Typografenbond en de Sigarenmakersbond uitkeering bij werkloosheid. De Typografenbond geeft 6 weken *f* 6. De Sigarenmakersbond keert uit *f* 4 in de eerste week, daarna 70 ct. per dag, voor hoogstens 30 dagen. De Timmerliedenbond heeft reeds eenige malen de werkloozen-verzekering op zijn congres besproken, maar de bonds-werkloozen-verzekering stuit daar af op de hooge risico in dit bedrijf. Daarom hebben thans de *afdeelingen* van dezen bond het ter hand genomen. In Utrecht, Leeuwarden, Arnhem en Amsterdam hebben de afdeelingen van den Timmerliedenbond de verzekering ingevoerd, en andere afdeelingen zullen spoedig dit voorbeeld volgen. De uitkeering bedraagt meestal slechts *f* 3 à *f* 4 per week, soms nog alleen maar gedurende de 3 wintermaanden.

Onder den invloed van het Vakverbond echter, de jonge, levenskrachtige federatie van Nederlandsche Vakvereenigingen, zal de werkloozen-verzekering zeer worden bevorderd, en de subsidie, die meer en meer voor dat doel door de gemeenten gegeven wordt, zal daartoe des te meer een aansporing zijn.

Van de Gemeenten hebben thans Amsterdam, Utrecht en Arnhem tot subsidie aan de werkloozen-kassen der vakvereenigingen besloten, naar het Gentsche stelsel, en dat wel met zóóveel eenstemmigheid en medewerking van verschillende zijden, dat daaruit de algemeene sympathie voor deze gemeentelijke bemoeiing wel duidelijk blijkt!

De Arnhemsche Raad stelde in zijn vergadering van 28 Mei 1906 een reglement op de uitkeering bij werkloosheid vast, waarbij een verhooging der uitkeeringen van hoogstens 100 pCt. gedurende hoogstens 50 dagen en tot hoogstens een bedrag van 50 ct. per dag wordt

mogelijk gemaakt, en dat overigens geheel op den grondslag als van Gent geschetst is.

De Utrechtsche Raad stelde een verordening vast in de Raadsvergadering van 25 October in denzelfden geest als die te Arnhem. Alleen kan daar de subsidie gedurende 60 dagen genoten worden.

En eindelijk Amsterdam, waar, na jarenlang onderzoek en herhaald debat, en na meermalen voorstellen van verschillende strekking te hebben verworpen, in November 1906 een reglement werd aangenomen, eveneens in den geest van het Gentsche stelsel, krachtens hetwelk de vakvereenigingen op 50 pCt. bijslag hunner werkloozen-verzekeringen kunnen aanspraak maken.

In *geen* dezer drie reglementen wordt ook voor niet-georganiseerden de gelegenheid tot het verkrijgen van gelijken bijslag opengesteld.

* * *

Zoo is dus ook in ons land een flink begin aanwezig: de eigen verzekering in de vakvereenigingen neemt toe, en in plaats van eerst nog proefnemingen met aparte werkloozenkassen te doen, waarmee elders zoo weinig gezond resultaat bereikt is, gaan hier thans de Gemeenten en de groote steden vóoraan met dadelijk het eenvoudige, maar deugdelijke Gentsche stelsel te aanvaarden.

Conclusie.

Het gaat met het vraagstuk der werkloozenverzekering als met zooveel andere maatschappelijke vraagstukken: hoe méér men het bestudeert, hoe meer bijzonderheden, verschillen, eigenaardigheden naar land- en volksaard en politieke omstandigheden, hoe meer bezwaren en kleinigheden doen zich voor. Bij het voorgaande overzicht over de werkloozen-verzekering heb ik aan de détails der verschillende pogingen en instellingen zoo weinig aandacht kunnen schenken, dat me dit zèlf als 'n leemte voorkomt. Elk der instellingen, in elk der landen en elk der steden, heeft hare geschiedenis, véél uitvoeriger en leerzamer, waar ik slechts heb kunnen aanstippen. En over den moeitevollen arbeid van personen, die zich op dit speciale terrein verdienstelijk hebben gemaakt, Greulich in Zurich, dr. Singer en dr. Meuger in Munchen, Varlez in Gent, heb ik veel minder kunnen zeggen dan ik gaarne had gewild. Want de werkloozenverzekering is jaren en jaren een zoeken en tasten geweest, een telkens meer naar oplossing dringend vraagstuk, waarin eerst thans, na de toepassing ook op rijksgebied van het Gentsche stelsel, wat vastheid komt.

Ook bij dit stelsel doen zich nog weer bezwaren voor, die naar oplossing dringen. Het Gentsche stelsel immers, stelt, zooals het in Gent

zèlf en op vele plaatsen elders (o.a. te Amsterdam) is uitgewerkt, als voorwaarde: het volkomen gescheiden houden der Werkloozenkassen van de overige financiën der vakvereeniging. Deze eisch komt noodwendig in conflict met de opvatting der moderne vakbeweging, gelijk ze zich in Duitschland en Engeland, en in ons land in den A.N.D.B. heeft ontwikkeld, dat, waar de vakvereeniging in de *eerste* plaats is een strijd-organisatie en geen verzekerings-maatschappij, ook *alle* kassen *desnoods* voor den *strijd* disponibel moeten zijn; m.a.w. dat er van een *zekerstelling* der werkloozen-fondsen geen sprake kan zijn. Maar daaraan zal wel een mouw te passen zijn, indien Staat en Gemeenten hun voorwaarden slechts zóó beperken, dat zij, zonder zich in te laten met de vraag, *hoe* de vakvereenigingen hare kassen beheeren, slechts bijslag geeft voor den werkloozen-steun, *die reeds betaald is.* Verbruikt de vakvereeniging óók haar werkloozenkas voor den strijd, welnu, dan past Staat of Gemeente ook niets bij.

Intusschen - dáárvoor en voor andere onderdeelen zal de toekomst stellig wel een regeling brengen. De resultaten van dit betrekkelijk *nieuwe* terrein der sociale politiek samenvattende, kunnen we concludeeren:

1. De erkenning, dat er, in het belang niet slechts der arbeiders zèlf en hun gezinnen maar in het belang der geheele maatschappij, ook van overheidswege offers moeten worden gebracht om de arbeiders bij werkloosheid voor honger en gebrek te bewaren en te voorkomen, dat zij vervallen aan de ‘bedeeling.’
2. De pogingen om de werkloozen-verzekering te organiseeren op facultatieven grondslag, geheel afgezonderd van de vakvereenigingen, met behulp hetzij van de Gemeente, hetzij van particulieren, hetzij van beiden te samen, zijn gebleken telkens te ontaarden in gemaskeerde liefdadigheid, wijl daarbij hoofdzakelijk de slechtste risico's worden aangetrokken, die slechts een zeer gering percentage van hun eigen verzekering betalen. En de vakvereenigingen zijn dezen vorm van verzekering *niet* gunstig gezind.
3. De vakvereenigingen der arbeiders hebben in verschillende landen met groote energie de werkloozen-verzekering hunner leden zèlf ter hand genomen en daarvoor de contributiën belangrijk verhoogd; déze verzekering is levenskrachtig gebleken en neemt in alle landen sterk toe; het belang der vakvereeniging hierbij is: dat zij bij dezen vorm van eigen verzekering de leden onder haar zegging en toezicht houdt, wat voor haar functie een onontbeerlijke voorwaarde is.
4. Het Gentsche stelsel is gebleken volkomen te beantwoorden aan het *doel* van den steun van overheidswege: de degenereerende gevolgen der werkloosheid te helpen bekampen zonder aan de een of andere groep voorrechten te schenken. De verzekering wordt dóór den bijslag van overheidswege voor de arbeiders minder bezwaarlijk gemaakt, zonder het karakter van verzekering te verliezen, wijl zij vrij lange, voorafgaande contribueering der arbeiders, wachttijd en

saamvoeging van goede en slechte risico's tot voorwaarde heeft. De administratie, het toezicht op en het waken tegen simulatie blijven aan de vakvereenigingen zelf.

* * *

Met belangstelling wachten wij de verdere ontwikkeling van de samenwerking van Gemeenten en Staat eenerzijds en de vakvereenigingen anderzijds af.

H. SPIEKMAN.

Christiaan Huygens' verblijf te Parijs. (1666-1681).

Zoo was dan na lange voorbereiding het besluit genomen en vertrok Christiaan naar Parijs, waar hij in April 1666 aankwam. Alvorens een overzicht van zijn leven en werkzaamheid aldaar te geven, moeten wij een blik slaan op den toestand der Fransche hoofdstad.

Koning Lodewijk XIV had na den dood van Mazarin in 1661 de regeering zelfstandig aanvaard en stond nu in het toppunt zijner macht. De troebelen, die zoolang het rijk hadden verscheurd, waren geëindigd en de onbeperkte macht des konings werd alom erkend. De grooten van het rijk, vroeger in opstand tegen het koninklijk huis, schaarden zich om den troon en dienden den koning in verschillende eereambten als trouwe onderdanen. Voor korten tijd heerschten vrede naar buiten en rust naar binnen, waardoor nijverheid en kunst konden bloeien. Door de goede zorgen van bekwame ministers, die de koning tot zich wist te trekken, waren de financiën in goeden staat en veroorloofden groote uitgaven voor werken des vredes. Als eerste Minister was Colbert opgetreden; zoon van een rijk koopman te Reims geboren, kwam hij in de gunst van Mazarin en was na den val van Fouquet als minister opgetreden; zijn eerste daad was het geschokte krediet te herstellen en de rijksfinanciën op vasten grondslag te regelen door invoering van een billijk belastingstelsel, door beperking van een heirleger van beambten en gepensionneerden. Hij ondersteunde industrieele ondernemingen en moedigde den handel aan, ook door de middelen van verkeer uit te breiden en te verbeteren; de weerkracht van het land werd versterkt door het aanleggen van havens en arsenalen te Brest, Toulon, Duinkerken en Havre, ook door aanmerkelijke uitbreiding der krijgsvloot.

Met grooter voorliefde nog werkte hij aan de bevordering van kunsten en wetenschappen. Onder zijn bestuur werd Parijs de schitterende hoofdstad der beschaafde wereld; gebouwen werden gesticht, monumenten opgericht, bouwvallige wijken afgebroken, om plaats te maken voor ruime pleinen en sierlijke woningen. Hij was de stichter van den botanischen tuin en van de sterrewacht, en gaf uitbreiding aan de koninklijke bibliotheek. In 1663 richtte hij de academie der schoone

kunsten op en drie jaren later die der wetenschappen, waarvan wij thans meer zullen vernemen.

Hoezeer de letteren bloeiden, blijkt uit den kring van groote schrijvers en dichters, die zijn bestuur verheerlijkten. Corneille had zijn bloeitijd reeds doorleefd, doch zijn treurspelen werden met onverminderden bijval opgevoerd. Racine en Molière waren in opkomst en schreven hun meesterwerken, die zoowel voor het hof als voor het groote publiek werden opgevoerd. La Fontaine dichtte zijn fabels en vertellingen, Boileau zijn brieven en satiren. Onder de geleerden van naam vinden wij na den dood van Descartes zoowel zijn bestrijders als Fermat en de Roberval als warme aanhangers, die door woord en schrift de grondslagen zijner nieuwe wijsbegeerte en zijner natuurkundige theorieën met kracht bevorderden en daarvoor nieuwe banen openden.

Zoo behooren de eerste jaren der regeering van den jongen koning tot de schitterendste, die Frankrijk ooit heeft gekend, en juist in die periode hield Christiaan zijn intocht in haar hoofdstad, om door zijn arbeid den luister op wetenschappelijk gebied te verhoogen.

I.

Zijn eerste brief uit Parijs is van 4 Juni en gericht aan zijn zwager Doublet; doch blijkbaar waren reeds verscheidene brieven, die niet zijn bewaard gebleven, voorafgegaan. Daarin vermeldt hij, hoe de voor hem bestemde woning in de koninklijke bibliotheek nog niet gereed is, zoodat hij in afwachting daarvan zijn intrek in een herberg heeft genomen. Verder verhaalt hij, hoe hij, afgehaald door een rijtuig van Colbert, met een van diens adjudanten was geweest naar St. Germain en daar door Colbert aan den koning was voorgesteld, die hem zeer minzaam had toegesproken, waarop hij niets had kunnen antwoorden, omdat hij geagiteerd en eenigszins koortsachtig was. Hij had daarna huiselijk gedineerd bij Colbert, waar hij diens vrouw en dochter had ontmoet en recht hartelijk was ontvangen. Den terugweg nam hij over Versailles, waarvan hij de pracht niet genoeg kon bewonderen. Wel was het nog niet tot zomerverblijf van den koning en het hof verheven, doch wel werd het reeds daartoe ingericht - geen kosten werden gespaard, om zoowel het paleis als het park tot wonderwerken op te voeren.

Aldus was Christiaan geleid in den kring van het hof en van den eersten minister, wiens gunst hem tot het laatst van diens leven zou bijblijven. Door die introductie kreeg hij toegang tot feesten en vermakelijkheden, die van het hof uitgingen, en waarvan hij ook bij tijd en wijle gebruik maakte. Zoo woonde hij de schitterende feesten bij, die ter eere van den doop van den dauphin te St. Germain werden gegeven en ook een feest te Versailles, waarbij een nieuw werk van Molière werd opgevoerd; het stuk liet hem koud, maar hij was in één

bewondering voor de opvoering met ballet en decoraties. Zoo leefde hij te Parijs evenmin als een monnik in zijn cel, als hij in den Haag had gedaan. Want behalve aan dergelijke feestelijkheden was hij ook deelgenoot van gezelschappen in goeden kring. Zijn leven als celibatair werd verlevendigd door het verkeer in beschaafde kringen, waartoe Ménage en Chapelain, die hij reeds van vroeger kende, behoorden. Overal werd hij met warmte ontvangen en was door zijn beminnelijken omgang, goede manieren en uitgebreide kennis op velerlei gebied een welkome gast. Onder alles door bleef hij echter Hollander en gehecht aan familie en vaderland; daarvan geven vele zijner brieven getuigenis. Geregeld schreef hij met elke wekelijksche post aan zijn vader en ontving ook van hem bericht, doch het is een groot gemis, dat deze vertrouwelijke briefwisseling is verloren gegaan. Maar talrijke brieven aan broeders, zuster en zwager zijn gelukkig bewaard gebleven en geven ons voldoende inlichting omtrent zijn levenswijze en maatschappelijken omgang.

Op Maandag 16 Augustus kon hij eindelijk de voor hem bestemde woning in de koninklijke bibliotheek betrekken. Deze was gelegen in de ‘rue Vivienne’ en besloeg een groote ruimte tusschen deze straat en de daaraan evenwijdige ‘rue de Richelieu’, aan de achterzijde begrensd door den grooten tuin van het Palais Royal. Nog altijd is de bibliotheek, thans ‘bibliothèque nationale’ genoemd, daar te vinden en hebben die straten dezelfde benaming behouden. Destijds behoorde dit kwartier tot de aanzienlijkste en drukste wijken der stad en was een middelpunt van het Parijsche leven. Thans is het er stiller, omdat de groote beweging is afgeleid naar de boulevards, die toen nog niet bestonden, maar de grens der ommuurde stad vormden.

Christiaan richtte zijn nieuwe woning keurig in; hij had er verscheidene vertrekken, die werden beschilderd en behangen. Zijn meubelen waren smaakvol, daartoe behoorde een clavecimbaal, dat hij door een kunstenaar liet beschilderen. Zijn hofhouding bestond uit niet minder dan zes bedienden, waaronder een koetsier; want hij hield ook rijtuig en twee paarden. Zijn jaarlijksche toelage uit de koninklijke kas bedroeg 6000 livres, die hem, althans in de eerste jaren, kwartaalsgewijze werd uitbetaald; daarbij had hij inkomsten uit eigen bezit, waaronder een lijfrente bij den Nederlandschen staat, evenals zijn vader en broeders. Zoo kon hij het goed doen; maar zijn uitgaven waren bij deze levenswijze zoo groot, dat hij zich wel eens beklaagde, kort bij kas te zijn en daarom geen voorschotten kon doen voor de vele bestellingen, die vader, broeders, zuster en bekenden uit Holland hem opdroegen, en waarvan de waarneming hem veel tijd en zorg kostte. Doch omgekeerd ontving hij vele artikelen uit Holland, zooals thee en boter, voor de bezorging waarvan zijn zuster zich veel moeite gaf. Aldus leefde hij te Parijs ‘en grand seigneur’ en was als zoodanig ook door zijn afkomst en stand overal gezien. Daarbij hield hij den omgang aan

met Hollandsche families, die tijdelijk te Parijs waren gevestigd; hiertoe behoorden de Nederlandsche gezant en de reeds genoemde edelman De Beringhen; daarbij eenige dames van Hollandsche afkomst, zooals de uit Van Lennep's roman bekende Elizabeth Musch, als ‘veuve Buat’ te Parijs vertoevende en daar een alles behalve eerzaam leven leidende. Verder de familie Caron, die tot zijn familie behoorde, zoodat zij elkander neef en nicht noemden. De heer Caron vertoefde te Parijs als Commissaris der Fransche Oost-Indische Compagnie; zijn vrouw en vier dochters hielden daar open huis met een ‘Conversation assez galante’. Van de oudste dochter, later gehuwd met een Normandisch edelman genaamd De la Ferté, zal in het vervolg van dit verhaal meermalen sprake zijn.

Met het betrekken zijner woning ving voor Christiaan een nieuw leven aan; hij werd nu de leider en ziel der Fransche academie van wetenschappen. Over die instelling en de plaats, welke daarin door Huygens werd vervuld, moeten wij thans in eenige bijzonderheden treden(*).

De academie werd opgericht ter bevordering der wetenschappen en bestond aanvankelijk uit drie groepen, die der wis- en natuurkundigen, die der geschiedkundigen en die der letteren. De leden der eerste groep vormden de academie der wetenschappen, die zich weldra van haar zusters afscheidde, om zelfstandig te werken. Zij bestond uit 16 leden, die door den koning op voordracht van Colbert werden benoemd. Onder de wiskundigen treffen wij aan De Roberval, reeds oud van dagen, zoodat hij ook niet lang lid der academie is geweest. Zijn mathematische verhandelingen zijn eerst vele jaren na zijn dood in de werken der academie opgenomen. Van de sterrenkundigen zijn Picard en Azout de meest bekende. Verder behoorden tot de eerste leden Ch. Perrault, de bouwmeester van het Louvre, tevens geneeskundige en botanist, en P. de Carcavy, vriend van Pascal en bibliothecaris der koninklijke bibliotheek, die als Huygens een woning in het gebouw verkreeg en in wiens gezin deze op vriendschappelijken voet verkeerde. De overige leden zijn voor ons onbekende grootheden op het gebied der natuur-, schei- en geneeskunde. Als secretaris trad op J.D.

(*) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan het werk: *l'Académie des Sciences et les académiciens de* 1666 *à* 1793 *par Joseph Bertrand.* De schrijver is de voor enkele jaren overleden mathematicus tevens ‘secrétaire perpétuel de l'Académie des Sciences’ en ‘membre de l'Académie française’. Behalve door vele mathematische geschriften is hij bekend door zijn bijdragen aan de geschiedenis der mathematische wetenschappen, geschreven in den keurigen stijl, waardoor vele Fransche geleerden zich onderscheiden. Doch de schaduwzijde ontbreekt ook hier niet. Historische nauwkeurigheid wordt opgeofferd aan treffende bijzonderheden en stijlbloemen. Vooral treft dat verwijt zijn *Eloges académiques,* die trouwens overeenkomstig den titel meer als lofredenen dan als levensbeschrijvingen zijn aan te merken, gelijk dit bij ons (afgescheiden van den stijl) met de ‘levensberichten van de afgestorven leden der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde’ en van ‘de Academie van wetenschappen’ het geval is. Het laatste deel der *Eloges académiques,* na den dood des schrijvers uitgegeven, wordt voorafgegaan door een *Eloge historique* op hemzelven door zijn leerling en opvolger G. Darboux, waaraan merkwaardiger wijze dezelfde schaduwzijde valt op te merken.

Duhamel, die als klassiek letterkundige naam had en zijn taak met groote zorg vervulde.

De koning verleende persoonlijke toelagen aan de leden der academie; hij stelde ook gelden te hunner beschikking voor het nemen van proeven en den aankoop van kostbare instrumenten. De academie kwam tweemaal in de week op Woensdag en Zaterdag bijeen, waarbij op Woensdag zuiver mathematische onderzoekingen ter sprake werden gebracht en op Zaterdag natuurkundige proeven werden genomen. De taak, die daarbij door de regeering aan de leden was opgelegd, bestond in het onderzoeken van uitvindingen en het geven van advies omtrent het verleenen van privilegie daarop. Verder werkten de leden niet naar buiten; verhandelingen werden van wege de academie in de eerste jaren niet uitgegeven, elk lid mocht dit zelfstandig doen. Proefnemingen werden gemeenschappelijk gedaan in het laboratorium, waartoe een ruimte naast de vergaderzaal was bestemd. Een voorzitter was niet aangewezen, zoodat alle leden gelijke rechten hadden; maar Huygens was de leider, hiertoe niet alleen aangewezen door het wetenschappelijk standpunt, dat hij innam, maar ook om de meer eenvoudige reden, dat zijn woning in het gebouw was gevestigd, zoodat hij voortdurend op alle werkzaamheden toezicht kon uitoefenen. Hij stelde dan ook het programma der werkzaamheden op, dat door Colbert (aan wiens oordeel alle voorstellen moesten onderworpen worden) werd goedgekeurd en voor ons is bewaard gebleven.

Daarop vinden wij o.a. proefnemingen met de luchtpomp en bepaling van het gewicht der lucht; onderzoek naar de kracht van het buskruit opgesloten in metalen doozen; onderzoek naar de spankracht van waterdamp, naar de kracht en snelheid van den wind met toepassing op zeevaart en werktuigen; onderzoek van de kracht bij botsing van veerkrachtige lichamen. Voor al deze onderzoekingen is door Huygens de grondslag gelegd en zijn proeven genomen, die hem tot merkwaardige ontdekkingen en het opstellen van natuurwetten hebben geleid. Zoo vinden wij in dit programma de kiem voor de samenstelling van een werktuig, waarbij òf de kracht eener kruitontploffing, òf de spankracht van stoom als beweegkracht dienst moet doen. Slingerproeven komen op het programma niet voor; deze bleef hij zelfstandig verrichten en hield zich daarmede voortdurend bezig, evenals met andere natuurkundige onderzoekingen, waaromtrent wij weldra meer zullen vernemen. Zuiver mathematische onderzoekingen worden hier niet vermeld; daarvoor behoefden geen instrumenten te worden aangekocht of gelden beschikbaar gesteld; deze behoefden ook niet aan de goedkeuring van den minister te worden onderworpen. Dat zij niet werden verwaarloosd en herhaaldelijk op de bijeenkomsten ter sprake kwamen, zal nader blijken.

Huygens nam ook met Picard en Auzout een werkzaam aandeel in de sterrenkundige waarnemingen. Intusschen werd de sterrenwacht ge-

bouwd, waarbij meer op sierlijkheid van bouw dan op geschiktheid voor het waarnemen werd gelet. Enkele jaren na de vestiging der academie werd de Italiaan Dominique Cassini tot directeur beroepen en als lid tot de academie toegelaten, evenals de Deen Ole of Olof Römer, die de snelheid van het licht door de verduisteringen der wachters van Jupiter bepaalde. Aan Picard en Auzout werd de taak opgedragen om den omtrek der aarde door metingen te bepalen; zij gebruikten daarbij de door Huygens uitgevonden en reeds toegepaste werktuigen om hoeken te meten, terwijl de door hen gevolgde methode geen andere was dan die, welke reeds jaren te voren door Willebrord Snellius was uitgevonden en toegepast. De uitkomst der meting van Picard werd een der grondslagen voor het meesterwerk van Newton. Doch in de eerste plaats werd deze meting gebruikt om een nauwkeurige kaart van Frankrijk in teekening te brengen, die echter eerst vele jaren later tot stand kwam.

Colbert was gedurende zijn geheele verdere leven getrouw aan de door hem gevestigde wetenschappelijke instelling. Hij bleef voortdurend op de hoogte van haar onderzoekingen en steunde deze op allerlei wijzen; hij gedroeg zich daarbij niet als voogd, maar als beschermer.

Aanvankelijk gevoelde Huygens zich in dezen kring zeer op zijn plaats en leidde de werkzaamheden met grooten ijver en opgewektheid. Voortdurend nam hij deel aan de proefnemingen in het laboratorium en aan de sterrenkundige waarnemingen, waarbij zijn kijkers, waarvan hij de werking steeds verbeterde, uitmuntend dienst deden. Door de wekelijksche samenkomst der leden was hij zeer gebonden en kon zich niet voor langeren tijd van zijn woning verwijderen. Doch in den zomer was vacantie; dan begaf hij zich naar de buitenplaats van zijn vriend Perrault te Viry. Van dit lustoord gaf hij in zijn brieven een opgewonden beschrijving, roemde den aanleg van het park en nam een werkzaam aandeel bij het inrichten van fonteinen, die tot model zouden dienen voor de waterwerken te Versailles.

Onder al deze werkzaamheden werd de beoefening der schoone kunsten niet verzuimd. Zang en snarenspel luisterden de samenkomsten met vrienden en hun gezinnen op; tot versiering zijner woning ontving hij schilderijen uit Holland, waaronder portretten van zijn familieleden door Netscher en werken van Jacob van Loo. Trouwens, het hazardspel werd in de gezellige samenkomsten met niet minder opgewektheid beoefend; ook daaraan nam hij deel, zoowel voor studie der wetenschappelijke grondslagen, als voor afleiding. Aanvankelijk verkeerde hij op goeden voet met zijn mede-bewoners, de familie De Carcavy, zoodat hij waarlijk niet over de eenzaamheid zijner woning behoefde te klagen; wel deed hij dit herhaaldelijk over de drukte van het Parijsche leven met zijn vele afleidingen, waartegen zijn gezondheid niet bestand was. Want dit bleef gedurende zijn geheele verblijf te Parijs de schaduwzijde van zijn bestaan, dat door zijn vader in een brief aan een zijner

vrienden niet onaardig wordt vergeleken met het verblijf van Jozef in Egypte.

Christiaan had den veertigjarigen leeftijd bereikt en stond nu op het hoogtepunt van zijn leven. Reeds had hij vele ontdekkingen gedaan en openbaar gemaakt; andere hield hij ter nadere uitwerking en bevestiging vóór zich; hij deelde ze mede in de samenkomsten der academie en hield daar voordrachten, die den grond vormden voor de in de laatste jaren van zijn leven of eerst na zijn dood uitgegeven verhandelingen. Zijn wetenschappelijke arbeid gaf hem aanspraak op den hoogsten eeretitel, die hem dan ook allerwege werd toegekend; dit blijkt uit zijn uitgebreide briefwisseling met geleerden in alle deelen der beschaafde wereld. Niet tevreden met den hem toegezwaaiden lof, hield hij zich voortdurend bezig met mathematische bespiegelingen en met proefnemingen ter bevestiging der ontworpen theorieën. Hiertoe behoorde het onderzoek naar de wetten der middelpuntvliedende kracht, waartoe hij een om een verticale spil draaiende tafel liet vervaardigen, en naar de wetten der botsing, waarvan hij het beginsel ontdekte, dat, na felle bestrijding, ten slotte - doch eerst lang na zijn dood - als juist is erkend.

Bij veel waardeering gaf hem dit ook zorg en verdriet; zooals altijd het geval is, vond hij mededingers en benijders; nu eens werd door hen beweerd, dat het door hem gevondene reeds tevoren was ontdekt, en werd zelfs niet onduidelijk te kennen gegeven, dat hij dit wel wist en hiervan op behendige wijze had gebruik gemaakt; dan weer werd de juistheid zijner conclusiën bestreden en werden daartegenover met schijnargumenten andere gesteld. Zoo moest hij ook strijd voeren tegen vooroordeelen, die elken wetenschappelijken grondslag misten, maar werden ontleend aan twijfelachtige uitspraken van lang gestorven geleerden. De juistheid der grondslagen van het Coppernicaansche Wereldstelsel was in Frankrijk nog lang niet algemeen erkend, zoodat hij als warm aanhanger alle krachten moest inspannen om de waarheid daarvan te bevestigen.

Niet minder heftigen strijd moest hij voeren met zijn mede-leden der Engelsche Academie van Wetenschappen, J. Gregory en Wren; met den eersten over de zuiver mathematische kwestie van de kwadratuur van den cirkel, met den tweeden over de wetten der botsing, op de vaststelling waarvan ook door Wren aanspraak werd gemaakt. Deze strijd gaf zelfs aanleiding tot een verkoeling in de verhouding tot de Engelsche academie, waar hij overigens ook warme vrienden en medestanders als Boyle en Wallis telde. De strijd werd telkens door de ijverige zorgen van den secretaris der academie, Oldenburg, zoo goed en kwaad het ging, bijgelegd.

Gedurende zijn verblijf te Parijs huwde zijn oudste broeder op 28 Augustus 1668 met Suzanna Ryckaert, een burgerdochter uit Rotterdam; het huwelijk werd door de Huygens-familie als mésalliance

beschouwd en zoo deed ook Christiaan, die zich tot een schriftelijken gelukwensch moest bepalen en zich met een beschrijving van de huwelijksfeesten tevreden stellen. In die dagen bezocht hij Versailles, waar tot inwijding van het nieuwe paleis schitterende feesten werden gegeven - doch, schrijft Christiaan, de vermoeienis vergalde het genoegen van de bijwoning, want behalve de volte en de koude moest hij meer dan 24 uren zonder slapen doorbrengen.

Met zijn zwager Doublet, een groot heer, die 's winters in het Voorhout woonde en voor den zomer zijn buitenverblijf op Clingendael had, voerde hij een uitgebreide briefwisseling over een nieuwe samenstelling van rijtuigen; hij beschreef uitvoerig, hoe zij te Parijs waren ingericht en gaf nauwkeurige inlichtingen voor de samenstelling. De briefwisseling met zijn oudsten broeder liep behalve over de wetenschappelijke onderwerpen, waarvoor deze broeder veel belangstelling had, ook over kunst. Hij werd door Christiaan steeds hoog vereerd; deze prees zijn broeder in het teekenen als den gelijke van Rafael en verzocht hem toch vooral teekeningen van zijn hand te zenden, om ze tot bevestiging zijner bewering in de Parijsche gezelschappen, waar hij verkeerde, te kunnen vertoonen.

Met zijn jongeren broeder Lodewijk, die nog ongehuwd bij zijn vader op het plein woonde, had hij een briefwisseling, die over een geheel ander onderwerp handelde. Zijn broeder begon (na over zijn pruik te hebben geschreven) met de vermelding, dat hij een tafel van levenskracht (gemiddelde levensduur) had afgeleid uit een Engelsche sterftetafel, die hem onder handen was gekomen. Hij vraagt over zijn arbeid het oordeel van zijn in deze materie zooveel bekwamer broeder. Deze antwoordt aanvankelijk ontwijkend en zegt, eerst meer van de berekening te moeten zien. Lodewijk, hierdoor niet uit het veld geslagen, zendt hem een uitvoerige berekening en hierin vindt Christiaan aanleiding om ook een berekening op te stellen, die veel verder gaat, maar waarvan de uitkomsten niet in tegenspraak zijn met die, welke door zijn broeder waren verkregen. Hij voegt er aan toe eene sterftekromme en brengt zijne berekening in verband met zijn theorie omtrent kansberekening. In later jaren zou hij op het onderwerp terugkomen en met Hudde, die zich daarmede eveneens bezig hield, de grondslagen van de theorie der levensverzekering vestigen(*).

Uit het hier vermelde blijkt echter, dat ook deze broeder, evenals de oudste, niet slechts belang stelde in den arbeid van Christiaan, maar ook zij doordrongen waren van een echt wetenschappelijken geest, die hen te midden van hun maatschappelijken arbeid drong tot zelfstandig onderzoek. In hun talrijke brieven treffen wij daarvan telkens de sporen

(*) Voor de bijzonderheden van de vestiging dezer theorie en van het leven harer ontwerpers zie men het werk: *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de levensverzekeringen en lijfrenten in Nederland,* bijeengebracht en bewerkt door de Directie van de 'Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam'; het werk is versierd met portretten en teekeningen.

aan, en dat, zonderling genoeg, te midden van praatjes over kleeding, pruiken en de ‘chronique scandaleuse’ hunner omgeving! Trouwens, hun vader ging hen hierin voor tot het laatst van zijn langdurig leven.

Te midden van zijn volle werkzaamheid werd Christiaan in het begin van het jaar 1670 overvallen door de ziekte, die herhaaldelijk zijn arbeidskracht zou verlammen. Het was een zenuwziekte, zwarte melancholie, gepaard met stilstand der gewone levensfunctiën. De oorzaak was niet ver te zoeken; door zijn vader werd zij terecht aangewezen in de omstandigheid, dat het zwakke lichaam niet bestand was tegen den krachtigen geest. Het liet zijn rechten gelden en de gevolgen bleven niet achter.

Levendig wordt de toestand geschilderd door den secretaris der Britsche legatie te Parijs in een brief aan Oldenburg; deze brief, bewaard in het archief der Royal Society, is in de briefwisseling opgenomen. Daaraan moge het volgende in vertaling ontleend worden:

‘Tegen drie uur in den middag kwam ik bij hem (Huygens) en vond hem in bed met het hoofd hoog opgeheven, terwijl slechts zijn knecht in de kamer was. Nadat ik bij zijn bed had plaats genomen, beval hij zijn knecht zich terug te trekken en toen wij alleen waren, zeide hij, hoe ik zag, in welk een gedrukten toestand hij zich bevond en dat zijn zwakheid en bleekheid voldoende aanwezen, welk een verwoesting zijn ziekte in zijn gezondheid had gebracht, en dat, hoewel al wat ik zag naar was, er nog iets ergers was, dat ik niet kon zien, noch met zintuigen was waar te nemen, en dat was een groote neerslachtigheid, een ongeloofelijke slapeloosheid, welke noch hijzelf, noch zij die hem bijstonden, konden verdrijven, en dat hij niet wist, hoe hieraan een einde moest komen; doch in zijn verbeelding zag hij het ergste, en aangezien hij wist, hoe hij tot sterfelijkheid was geboren, zoo waren zijn gedachten, dat hiervoor de tijd was gekomen; en hierin was hij bereid zich aan Gods wil te onderwerpen. Hij gaf mij een bundel papieren, die hij daarvoor op zijn bed had genomen in het vertrouwen, dat ik ze aan niemand vóór zijn dood zou laten zien; doch wanneer ik dezen vernam, mocht ik ze lezen, verzegelen en naar de Royal Society verzenden. Hij wilde de vruchten van den arbeid, waarin God hem had gezegend en die hem het liefst in de wereld waren, aan niemand anders toevertrouwen. Verder merkte hij op, hoe hij voorzag de ontbinding der (Fransche) academie, omdat zij werd vermengd met nijd en werd gedragen door zucht naar voordeel; omdat zij geheel afhing van de gezindheid van een prins en de gunst van een minister, zoodat, wanneer een van beide verkeerde, de geheele vereeniging tot verderf zou komen.’

Hoe die voorspelling bewaarheid zou worden, zal uit het vervolg van dit verhaal blijken.

Op het bericht van zijn ernstige ziekte zond zijn vader broeder Lodewijk naar Parijs, die daar in April aankwam met den last, den

zieke, zoo spoedig het kon, naar Den Haag over te brengen, in de hoop, dat de lucht van den geboortegrond hem spoedig zou herstellen. Aanbiedingen van Parijsche vrienden, die hun buitenverblijf hiertoe beschikbaar stelden, werden afgeslagen, omdat de geneesheeren eenige verbetering in den toestand opmerkten. De pols was regelmatig, zoodat weinig koorts werd opgemerkt en het hart niet aangetast bleek te zijn. Weldra kon Lodewijk schrijven, hoe de toestand van den zieke zoodanig verbeterde, dat een spoedige overkomst naar het vaderland mogelijk werd. Zij zouden in kleine dagreizen naar Gent komen en van daar met een jacht tot Rotterdam. Toch duurde het nog geruimen tijd, eer de tocht werd ondernomen. Intusschen was de toestand reeds zoover verbeterd, dat Christiaan in het eind van Mei weer met Picard en Cassini aan de waarnemingen op de sterrenwacht kon deelnemen. Volgens de aanteekening van vader Constantijn in zijn dagboek kwamen de broeders den 9^{den} September behouden in zijn woning aan. Zijn aard verloochende zich ook hier niet: hij maakte bezwaar wegens de drukkende tijdsomstandigheden de kosten van het verblijf van Lodewijk te Parijs te dragen en gaf hem te verstaan, dat hij door tusschenkomst van vrienden pogingen moest aanwenden om van den koning een extra-toelage te verkrijgen voor de groote kosten, die aan de ziekte van den broeder waren verbonden. Dit neemt niet weg, dat de zoon met groote liefde door zijn vader in het huis op het Plein werd ontvangen, en ook de broeders en zuster zich hartelijk verheugden over de terugkomst van den zoo zeer vereerden en beminden broeder.

II.

Werkelijk bleek het verblijf in het vaderlijk huis den gewenschten invloed te hebben; reeds in October kon hij aan Oldenburg melden, dat zijn krachten waren teruggekeerd, zoodat hij zijn studiën en onderzoekingen met vernieuwden lust had hervat. Hij hield omgang met Johan de Witt, echter niet voor politieke besprekingen; de onderwerpen, waarmede zij zich bezighielden, waren van zuiver wetenschappelijken aard. Verder werd de briefwisseling met den secretaris der Royal Society hervat; het vroegere verschil was terzijde gesteld. Tegen het einde van het jaar (1670) werd hem in vereeniging met Hudde door de Staten van Holland en West-Friesland opgedragen om een plan te ontwerpen tot verbetering van de vaart op den beneden-Rijn en IJssel. In het begin van het volgende jaar hebben zij aan die opdracht voldaan en daartoe een tocht naar die streken ondernomen. De uitkomst van het onderzoek werd neergelegd in een lijvig rapport en toegelicht door uitvoerige kaarten. Veel genoegen hebben zij van dezen arbeid niet beleefd; van de uitvoering hunner voorstellen is door de drukkende tijdsomstandigheden niets gekomen; geldelijke belooning ontvingen zij niet, ook geen dankbetuiging; ja, de Staten maakten zelfs bezwaar om

hun declaratie voor reis- en verblijfkosten te vergoeden en deden alle moeite om deze te beknibbelen! Eerst toen Christiaan weer te Parijs was teruggekeerd, ontving hij van Hudde bericht, dat de beknibbelde declaratie was uitbetaald en hij hem zijn gedeelte zou overzenden. Doch de vriendschapsband tusschen beide geleerden werd door dezen gemeenschappelijken arbeid in hooge mate versterkt; hiervan vertoont de nog vele jaren voortgezette briefwisseling de duidelijke sporen.

Geheel hersteld verliet Christiaan den 12^{den} Juni Den Haag en keerde naar zijn werkkring terug; hiermede ving de tweede periode van zijn verblijf aldaar aan. Bij het betrekken zijner woning in de koninklijke bibliotheek vond hij deze vergroot en verbeterd; maar welk een teleurstelling! Zijn medebewoners en vrienden, vader en zoon de Carcavy, hadden, vermoedende dat hij niet zou terugkeeren, van zijn afwezigheid gebruik gemaakt om zijn rijtuig uit den stal weg te halen en daarvoor een van minder allooi in de plaats te stellen. Daarbij hadden zij een gesloten kast opengebroken en daaruit de kussens en gordijnen, die bij den wagen behoorden, weggenomen. Hij beklaagde zich hierover bij Colbert, die de schuldigen dwong tot schadevergoeding; doch de goede verhouding tusschen de bewoners der bibliotheek was verbroken en werd niet meer hersteld - Christiaan hield hen voortaan op een afstand. Maar de omgang met de Hollandsche families te Parijs werd hervat; de nichten Caron met Madame de la Ferté, wiens echtgenoot in Normandië vertoefde, kwamen in zijn nabijheid - rue de Richelieu - wonen, waardoor de gezellige omgang zeer werd gebaat. De zomervacantie bracht hij met voornaam gezelschap door op het buitengoed der familie Perrault.

Intusschen waren kwade dagen voor het vaderland aangebroken; Lodewijk XIV maakte aanstalten met een groot leger ons land binnen te dringen om het tot onderwerping te brengen. In de briefwisseling wordt hierover slechts weinig en dan ter loops gehandeld; dubbel wordt hier betreurd het gemis van de brieven, die in dien tijd tusschen Christiaan en zijn vader zijn gewisseld en ons stellig meer omtrent beider gevoelens hadden geopenbaard, dan thans tot ons is gekomen. Na de verheffing van prins Willem III tot kapitein-generaal van het Nederlandsche leger had deze broeder Constantijn tot zijn particulieren secretaris benoemd, die hem op al zijn tochten moest volgen. Bij den gelukwensch hiermede van Christiaan, schrijft hij, dat zijn broeder nu wel geen gelegenheid zal hebben om zich met wetenschappelijke onderzoekingen bezig te houden en voegt er bij: want een groote storm dreigt over ons dierbaar vaderland los te barsten en ik vermoed, dat dit daar zeer wordt gevreesd. In het voorjaar van 1672 schrijft hij aan zijn broeder, dat zijn vader hem den raad heeft gegeven om naar Italië uit te wijken en daar zoolang te vertoeven, als de oorlog duurt, doch dat Colbert hem heeft gerustgesteld, zoodat hij veilig te Parijs kan blijven om zich aan den arbeid te wijden en voor de uitgave van

zijn werk te zorgen - ook heeft hij geen geld genoeg beschikbaar om zulk een lange reis te ondernemen. Hij is dan ook gedurende den geheelen oorlog rustig te Parijs gebleven en heeft daar geen last of moeilijkheid ondervonden - doch met belangstelling volgde hij de oorlogsberichten en deelt van harte in de rampen, die het vaderland bedreigden. Intusschen woonde hij de feesten bij van de familie Perrault ter gelegenheid van het huwelijk van een der zonen en maakte met hen in groot gezelschap een tocht naar Versailles, waar nu de waterwerken gereed waren en werkten.

In Juni kwamen ongunstige oorlogsberichten tot hem en was hij hierover zeer ontstemd; groote feesten werden te Parijs gegeven tot viering van de overwinningen van het Fransche leger. Doch de droevige gedachten, die zij bij hem opwekten, trachtte hij te verdrijven door zich in zijn wetenschappelijke onderzoekingen terug te trekken. Hij dringt er bij zijn broeder op aan om hem alles nauwkeurig te melden; deze vervult dien plicht en houdt hem op de hoogte; doch ook van deze brieven is slechts een klein gedeelte bewaard gebleven. Uit de antwoorden van Christiaan kan de indruk worden nagegaan, welken die berichten op hem maakten; hoe terneergeslagen hij ook was, vond hij de onzekerheid erger, omdat dan de verbeelding aanvult, wat aan de berichten ontbreekt en den toestand erger voorstelt, dan hij is. Zonder voorbehoud schaart hij zich aan de zijde van den prins tegenover den raadpensionaris en keurt scherp af, dat zoovelen als hun meening te kennen gaven: liever Fransch dan prins. Toen zijn broeder hem een uitvoerige beschrijving had gegeven van den op de gebroeders De Witt gepleegden gruwelijken moord, schreef hij terug:

'L'histoire de monsieur le pensionnaire et de son frère est horrible. Je l'avais sçue des le vendredi, mais non pas avec les particularités que vous m'en racontez. Quand on voit des choses comme celles-là l'on dirait bien que ces messieurs les épicuriens n'avaient pas tort de dire que *versari in republica non est sapientis*. Il y a eu bien de l'imprudence au fait du pensionnaire, de s'aller exposer en plein jour au peuple irrité, cependant je le plains beaucoup dans l'opinion que j'ai, qu'il n'avait pas commis des crimes qui meritassent la mort. Les circonstances du procès contre son frère le ruwaert, et la démission du barbier, excusent en quelque façon la fureur du peuple, qui parait autrement de la dernière méchanceté, quand on ignore par quelle raison il a été excité à faire ce qu'il a fait.'

Met deze vrij koele woorden neemt hij voor goed afscheid van zijn vroegeren vriend en vakgenoot; aan de aangehaalde spreuk der Epicureërs is hij steeds getrouw gebleven en werd daarin door deze droevige gebeurtenis versterkt.

Onder alles door worden de wetenschappelijke onderzoekingen voortgezet; zij slagen bij uitnemendheid, want de brieven en verhandelingen van deze dagen, gericht aan de beide academies, zijn vol van nieuwe

ontdekkingen; hieronder van mathematischen aard, betreffende de fraaie oplossing van het Alhazensche problema; van natuurkundigen aard over een verbetering van den barometer, die nog naar hem wordt genoemd; van sterrenkundigen aard over Saturnus en de andere planeten. Hij is druk bezig met de uitgave van zijn groot werk, dat eindelijk werd gedrukt en in het voorjaar van 1873 uitkwam. Dit boek is een der onvergankelijke meesterwerken van de mathematische wetenschappen en wordt als zoodanig slechts door de *Principia* van Newton overtroffen. Het draagt tot titel: *Horologium oscillatorium sive de motu pendulorum ad horologia aptato demonstrationes geometricae.*

Zonder in wetenschappelijke bijzonderheden te treden, moge toch een korte beschrijving van vorm en inhoud hier een plaats vinden.

Het werk (geheel in het Latijn geschreven en zoover ik weet nooit vertaald) begint met een opdracht aan den Koning. Aanstoot is genomen aan den datum, onder welken het stuk is geteekend, zijnde 25 Maart 1673, toen het Fransche leger onder persoonlijke leiding van den Koning ons land bezet hield en ten ondergang doemde. Doch hierbij mag niet over het hoofd worden gezien, dat de opdracht reeds lang tevoren was opgesteld (dat blijkt uit de briefwisseling) en niets anders was dan het volgen eener gewoonte bij werken, uitgegeven door personen, die uit de koninklijke kas een jaarlijksche toelage ontvingen. Huygens volgde deze gewoonte en deed dit, zonder den gebruikelijken lof te sparen, toch op waardige wijze, waarvoor hij van vele zijden werd geprezen.

Op deze voordracht volgt een lang Latijnsch vers; het is niet onderteekend, maar uit de aanteekeningen blijkt, dat het afkomstig is van een te Delft wonend dichter, Adriaan van der Wall, groot vriend van den huize Huygens en van Christiaan in het bijzonder. In dit hoogdravend gedicht, waarbij goden en godinnen van Griekenland worden opgeroepen om van de eer van het geslacht Huygens te getuigen, komt ook het dorpje Scheveningen voor onder den wijdschen naam: Sceverina Oceanina! Dit vers maakt als inleiding tot zulk een ernstig boek heel wat belachelijker indruk dan de lofrede op den Koning, die deze trouwens wel nooit zal gelezen hebben. Want bij het verschijnen van het werk had hij het met het oorlogvoeren veel te druk om zich met afgetrokken wetenschappelijke bespiegelingen bezig te houden.

Het werk is verdeeld in vijf afdeelingen, waarvan de eerste de beschrijving bevat van het slingeruurwerk, gelijk het reeds sedert verscheidene jaren algemeen in gebruik was. De tweede en derde afdeeling bevatten de wetenschappelijke gronden, waarop de samenstelling berust; het begint met den toenmaligen stand der dynamica, maar gaat dan over tot den val van lichamen langs een kromme lijn; hierbij worden de eigenschappen der cycloïde ontwikkeld en de theorie der ontwondenen en ontwindingen van kromme lijnen gegrondvest. Daaruit wordt afgeleid, dat de val van een lichaam langs een verticaal geplaatste

cycloïde is tautochroon, dat wil zeggen: dat een vallend lichaam langs deze kromme lijn alle bogen, onafhankelijk van haar grootte, in gelijke tijden doorloopt. Huygens hechtte zooveel waarde aan deze zuiver theoretische vinding, dat hij haar stelde boven al wat hij nog op practisch of theoretisch gebied gevonden had(*). Hij heeft haar toegepast op den slinger, door dezen op vindingrijke wijze te dwingen, in plaats van een cirkelboog een cycloïde-boog te doorloopen, waardoor werkelijk de schommelingsperiode onafhankelijk wordt van de amplitudo, hetgeen bij den gewonen slinger niet het geval is. Op deze wijze vervaardigde slingers zijn nog aanwezig; zoo wordt er een bewaard in het kabinet van de sterrenwacht te Leiden. Doch om practische redenen heeft men van dit hulpmiddel afgezien en getracht op andere wijze aan den gewonen slinger tautochrone schommelingen te geven.

In de vierde afdeeling wordt gehandeld over den samengestelden slinger en het middelpunt van schommeling; daartoe wordt de theorie der traagheidsmomenten ontwikkeld en op dezen slinger toegepast. Hij gebruikt, zonder rechtstreeksch bewijs, het beginsel van het behoud der levendige kracht door aan te nemen, dat een slinger niet hooger, maar ook niet lager kan stijgen dan het punt, waarvan hij zonder aanvangssnelheid gevallen is en ontwikkelt daarbij den naar hem genoemden reversie-slinger; dat n.l. bij een samengestelden slinger zonder verandering der periode ophangpunt en schommelingsmiddelpunt kunnen verwisseld worden.

Tevens wordt hier het voorstel gedaan om de lengte van den enkelvoudigen slinger te Parijs aan te nemen tot natuurmaat.

In de laatste afdeeling wordt gehandeld over den bolvormigen slinger, die een kegelvlak beschrijft, terwijl het geheel wordt besloten met de wetten der middelpuntvliedende kracht in de cirkelvormige beweging, die zonder bewijs of toelichting worden meegedeeld.

Getrouw aan zijn zinspreuk geeft hij eer aan wien zij toekomt; zoo noemt hij in zijn werk als wegbereider tot zijn onderzoekingen den Hollander Heuraet, de Engelsche geleerden Wren en Wallis, den Belgischen mathematicus Slusius.

Uit het zoo goed doordacht en met zooveel talent geschreven werk kan men toch afleiden, dat de schrijver nooit docent is geweest. Had hij het leeraarsambt uitgeoefend, hij zou zijn toelichtingen wel wat uitgebreider en helderder gemaakt en niet zooveel stellingen, waaronder hoogst belangrijke, zonder bewijs hebben meegedeeld. Bewijzen zijn

(*) ‘Die Huyghens' schen Untersuchungen über die geometrischen und mechanischen Eigenschaften der Cycloïde sind von geringerer Bedeutung’; aldus durft te spreken Dr. E. Mach, hoogleeraar aan de universiteit te Weenen in zijn hoog geroemd, herhaaldelijk herdrukt en in andere talen overgebracht werk: *die Mechanik in ihrer Entwickelung historisch-kritisch dargestellt.* Reeds de verkeerde schrijfwijze van den naam wekt het vermoeden, dat de schrijver de werken van Huygens nooit heeft gelezen, althans niet bestudeerd. Dit blijkt ook uit al wat hij verder daarover meedeelt; trouwens, met de werken van Newton staat hij, niettegenstaande zijn uitbundige lofrede, op geen beter voet. En in het roemen van werken, die hij niet kent, is hij waarlijk de eenige niet

later gevonden, eindelooze beschouwingen zijn daarover gehouden en uitvoerige berekeningen ingesteld; doch geen enkele stelling is onder dit gewicht bezweken - de waarheid van alle is onomstootelijk bevestigd.

Voor het werk, op kosten des Konings gedrukt, heeft hij geen andere belooning ontvangen dan eenige vrije exemplaren ter rondzending aan vakgenooten en vrienden. De lijst van dezen is bewaard gebleven; daarop prijken de namen in de eerste plaats van den Koning en zijn Minister, daarna van de voornaamste leden der Fransche academie en der Royal Society, van zijn vader en broeders, van Hudde en De Witt, die de uitgave echter niet heeft beleefd. Het exemplaar, dat hij zelf behield, werd door hem in verloop van tijd met vele aanteekeningen voorzien en berust thans als een kostbare schat in de bibliotheek der Leidsche universiteit.

Wie mocht meenen, dat de schrijver na de uitgave en rondzending van zijn werk daarvan voldoening mocht ondervinden, kent de geschiedenis der mathematische wetenschappen niet. Naast dankbetuigingen van personen, die de waarde niet konden beseffen, ontving hij recriminatiën van hen, die meenden, dat eenig deel der nieuwe vindingen aan hen toekwam, of op valsche hypothesen de juistheid der stellingen bestreden. Dit gaf aanleiding tot uitvoerige correspondentie, die door de tegenstanders op alles behalve waardige wijze werd gevoerd en aan Huygens veel moeilijkheid en verdriet veroorzaakte. Groote uitvindingen zijn steeds met smart gebaard en met vinnigen tegenstand begroet; bekrompenheid en naijver omringen als kwade feeën de wieg en trachten het kind daarin te smoren. Eerst nadat de vader is ten grave gedaald, erkent een volgend geslacht de waarde. Gelukkig mocht Huygens nog lang genoeg leven om de waardeering te ondervinden van hen, wier oordeel door hem op den hoogsten prijs werd gesteld.

III.

In die dagen was ook zijn jongere broeder, die een betrekking - drossaert van Gorinchem - had verkregen, gehuwd en werd hiermede door Christiaan van harte geluk gewenscht. Op den wensch van Lodewijk, dat hij eindelijk toch ook daartoe zou overgaan - en aan goede gelegenheid hiertoe ontbrak het hem waarlijk niet - antwoordt hij, dat hij zoovele lieden kent, die, na eerst het geluk van den huwelijksstaat uitbundig te hebben geprezen, thans de daaraan verbonden bezwaren ondervinden. Zoolang hij in Frankrijk vertoeft, zal hij om veel redenen de vrijheid boven al verkiezen. Reeds had zijn vader bericht ontvangen van geruchten, die over hem liepen; maar in dit opzicht kan hij hem volkomen geruststellen. In denzelfden brief vermeldt hij, hoe hij kort geleden groote feesten te Versailles had bijgewoond en daarbij tot slot een schitterend vuurwerk ter eere van

's konings overwinningen in de Nederlanden was afgestoken, en dit feest door andere van niet minder pracht zal worden gevolgd.

Intusschen had hij weer een nieuwe belangrijke uitvinding van practischen aard gedaan. In den aanvang van 1675 deelde hij haar in den vorm van een letterraadsel aan Oldenburg mede, en in Februari aan Colbert in een uitvoerigen brief. Daaruit blijkt, dat hij had bedacht om bij het zakuurwerk een balans aan te brengen, waarvan de beweging wordt geregeld door een daaraan bevestigde spiraalveer. Den dag na de uitvinding ging hij naar den horlogemaker Thuret om haar te beproeven. Deze was niet thuis, maar wel den volgenden dag, toen zij te zamen de proef namen; daarna deed Huygens hem beloven, dat hij aan niemand het geheim der vinding zou verraden. Hij bleef bij hem tot na den middag en ging toen eerst weg met het in papier gewikkelde model. Den volgenden dag deelde hij zijn vinding in een zitting der academie aan Picard, Cassini en Mariotte mede en per brief aan zijn vrienden in Engeland en Holland. Niet weinig verbaasd was hij eenige dagen later te vernemen, dat Thuret zich de eer der ontdekking toeëigende en aanspraak maakte op een privilegie voor den verkoop van op deze vinding berustende horloges. Hoogst verdrietig was de strijd, dien Huygens hierin moest voeren, want Thuret had onder het schoone geslacht veel aanhangers, waaronder de vrouw en dochter van Colbert. Doch de minister zelf trad krachtig voor de rechten van Huygens op en dwong Thuret tot een schriftelijke verklaring, waarbij de eer der ontdekking geheel aan Huygens werd toegekend en hij zich nederig aanbevolen hield om horloges volgens de nieuwe vinding te mogen vervaardigen en verkoopen. Huygens gaf toe en verkreeg het gewenschte privilegie zoowel voor Frankrijk als voor Holland en West-Friesland, doch geldelijk voordeel heeft deze vinding hem even weinig opgebracht als een der vorige. Want de verleende privilegiën beschermden niet tegen namaak, evenmin als dit voor het slingeruurwerk het geval was. Daarbij voegde zich een nieuwe strijd tegen den Engelschen natuurkundige Hooke, die beweerde reeds lang te voren een dergelijke regeling te hebben bedacht. De vrienden van Huygens daagden hem uit, een uurwerk volgens zijn wijze van samenstelling te vertoonen - de uitdaging werd in de Royal Society week aan week herhaald en telkens beloofde Hooke in de volgende zitting het wonderwerk ter tafel te brengen. Doch nooit heeft hij hieraan gevolg gegeven en zijn geheim met zich in het graf genomen - want na zijn overlijden is er geen sprake meer van geweest.

Alsof dit niet genoeg ware, stond ook in Frankrijk een mededinger - de abbé De Hautefeuille - op, een man van honderd uitvindingen, waarvan er nooit een tot stand kwam. Doch hardnekkig hield hij staande, dat hij de eerste uitvinder van de spiraalveer in het zakuurwerk was en zond daarover memorie op memorie aan de Fransche academie. Hij was niet te overtuigen van zijn ongelijk en heeft tot

het einde zijner dagen bezworen, dat Huygens hem deze ontdekking had afhandig gemaakt. Intusschen liet Huygens horloges naar zijn voorschriften vervaardigen en aanbieden aan de grooten der aarde. Zoo was er één bestemd voor den koning, één voor den minister en ook een voor prins Willem III, dat hij hem door zijn broeder den secretaris liet aanbieden. Aanvankelijk liet de geregelde gang te wenschen over en stond het uurwerk nog al eens stil - doch na vele proefnemingen en verbeteringen werden alle bezwaren overwonnen en het zakuurwerk ingericht tot den nagenoeg volmaakten vorm, waarin wij het thans kennen en gebruiken.

Tegen het einde van het jaar 1675 kwamen plannen tot een reis naar het vaderland bij Christiaan opdoemen. Hij schreef aan zijn vader, dat hij den tocht tot het volgende voorjaar wilde uitstellen; maar deze was hierover met het oog op zijn hoogen leeftijd - hij was zijn 80ste levensjaar ingetreden - weinig gesticht. Intusschen had de Fransche academie een zwaar verlies geleden door den dood van De Roberval op 73-jarigen leeftijd. Hiermede waren alle groote wiskundigen uit de renaissance der mathematische wetenschappen - Descartes, Fermat, Pascal, Roberval, Desargues - gestorven en moest de academie op Huygens als eenigen vertegenwoordiger van beteekenis steunen; van daar ook, dat hij nu moeilijk kon gemist worden.

Doch nood breekt wetten; in het begin van het volgende jaar werd hij op nieuw door zijn kwaal aangetast en werd hem als eenig afdoend geneesmiddel een terugkeer naar het vaderland aanbevolen. Ditmaal verzocht vader Constantijn, die zich zeer ongerust maakte, zijn schoonzoon om zijn zwager te gaan bezoeken en zoo mogelijk naar het vaderland terug te brengen. Doublet kwam 19 Maart te Parijs aan, doch het duurde tot den eersten Juli, voor zij te zamen van daar konden vertrekken; den veertienden dier maand kwamen zij in Den Haag aan; - hiermede eindigt de tweede periode van Christiaans verblijf te Parijs.

IV.

Aldus was hij dan, tot groote voldoening van zijn vader, in het huis op het Plein teruggekeerd en woonden zij daar te zamen. Kort na zijn aankomst schreef hij aan zijn oudsten broeder, die met prins Willem in het kamp voor Maastricht vertoefde, dat hij vooreerst niet naar Parijs zou terugkeeren, want dat het leven aldaar zoo ongunstig op zijn gezondheid werkte. Thans verheugde hij zich in het opkomend geslacht, want hij vond in de familie vier nieuwe telgen, die er allen uitstekend uitzagen; nu hoopte hij ook zijn broeder weldra terug te zien om alles uitvoerig met hem te bespreken. De levenswijze in het vaderlijk huis werkte zoo gunstig, dat hij na enkele maanden weer geheel op krachten kwam en zijn studiën kon hervatten. Zij namen nu een andere richting; hij had uit Parijs een groot stuk IJslandsch kristal

meegebracht en hield zich nu bezig met proefnemingen over de breking van lichtstralen in deze middenstof; dit onderzoek bracht hem tot de ontdekking der dubbele breking, - den grondslag voor zijn lichttheorie, die eerst vele jaren later openbaar zou worden gemaakt.

In den aanvang van het volgende jaar (1677) trad een nieuwe correspondent op in den persoon van Antony Leeuwenhoek, die als eenvoudig burger te Delft woonde en zich daar aan zijn merkwaardige ontdekkingen met het microscoop wijdde. Aanvankelijk was Christiaan hiertegen eenigszins sceptisch gezind en meende, dat veel van het gevondene aan eene levendige verbeelding moest worden toegeschreven; doch weldra kwam hij hiervan terug en werd een ijverig bewonderaar. Hij bood aan, de verhandelingen van Leeuwenhoek, die, omdat hij geen vreemde talen kende, zijn opstellen in de moedertaal schreef, in het Fransch of Latijn over te zetten en aldus aan de Fransche academie aan te bieden.

Toen hij een jaar in het vaderhuis had vertoefd, en daar zijn gezondheid geheel was hersteld, moest hij er aan denken naar zijn werkkring te Parijs terug te keeren; doch hij had er nog geen zin in en schreef daarheen, dat zijn gezondheidstoestand hem dit nog niet toeliet. In een brief aan Colbert vraagt hij om zijn terugkomst te mogen uitstellen tot na den winter, dan zal hij tegen het volgend voorjaar zijn plaats in de Fransche academie weer innemen. Dit verzoek werd door zijn vader krachtig gesteund; hij voerde daarbij aan, dat zijn zoon nog zwak was en voortdurend lijdend aan hoofdpijn. Colbert antwoordde met de meeste waardeering, deed aan Christiaan het deel van zijn toelage voor den verloftijd toekomen en moedigde hem aan tot voortzetting zijner wetenschappelijke onderzoekingen, die zoozeer tot eer en roem der Fransche academie strekten.

In dien tijd onderhield Christiaan met Römer een levendige briefwisseling, die ons gelukkig bewaard is gebleven en voor de geschiedenis der theorie van belang is; Christiaan verklaart daarin met groote voldoening, hoe de ontdekking van Römer over de snelheid van het licht volkomen past in de theorie, die hij bezig is te ontwerpen en haar niet weinig versterkt; de tegenstand van Cassini - die zich trouwens tegen alle nieuwe theorieën met kracht verzette - werd hierdoor gebroken.

Het voorjaar van 1678 bracht in het leven van Christiaan een nieuw persoon op den voorgrond. Het was de nog jonge Nicolaas Hartsoeker, geboortig van Gouda, die zich bij een bezoek aan Leeuwenhoek te Delft op de hoogte van diens ontdekkingen had gebracht en zich nu ook met microscopische onderzoekingen bezig hield. Dit gaf hem aanleiding zich tot Huygens te wenden, om nadere inlichting over een goede samenstelling van verrekijkers te verkrijgen. Hieruit ontstond een uitvoerige correspondentie, waarin Hartsoeker de uitkomsten van zijn waarnemingen met het microscoop uiteenzette.

Intusschen werd het voor Christiaan tijd om naar zijn werkkring te Parijs terug te keeren. Zijn vader schreef aan prins Willem III, dat hij tot zijn groot verdriet zijn zoon daarvan niet mag terughouden, omdat deze te Parijs zulk een goeden werkkring heeft, waarvoor hij behoorlijk wordt gehonoreerd. Dit kon zijn vader hem onmogelijk vergoeden, omdat zijn financiën door den oorlog zoozeer geleden hadden, dat hij in gevaar verkeerde tot executie zijner goederen te worden gedwongen. Hij vraagt nu nederig van den prins een vrijgeleide voor zijn zoon, teneinde de reis naar Frankrijk ongestoord te kunnen volbrengen en wijst er op, hoe deze zoon niet moet worden beschouwd als een spion, omdat hij zich slechts met hoogst onschuldige zaken bezig houdt, en hun briefwisseling nooit over politiek, maar slechts over familiezaken loopt. Hij vraagt ten slotte des prinsen aandacht voor een vers, dat hij gemaakt heeft bij gelegenheid van het huwelijk van den prins met Maria van Engeland.

Het antwoord van den prins is verloren gegaan; wel schijnt het vrijgeleide te zijn gekomen, maar verder is hij doof gebleven voor de zinspeling van Constantijn, om zijn zoon met geldelijken steun van den vorst bij zich te kunnen houden; nooit heeft de prins iets voor Christiaan willen doen of eenige notitie van zijn arbeid genomen. Later zullen wij hierop terugkomen.

Zoo schoot er voor Christiaan niets anders over dan om naar Parijs terug te keeren; hij deed dit den 24sten Juni van dat jaar en wel in gezelschap van Hartsoeker, die hiermede niet weinig was vereerd. Weer schreef zijn vader aan zijn machtige vrienden te Parijs om zijn zoon in hun bescherming aan te bevelen; het kostte hem zooveel moeite van dit geliefde kind te scheiden!

Christiaan werd tot Antwerpen door zijn zuster en zwager begeleid en kwam 11 Juli te Parijs aan; hij nam thans mede als huishoudster Mejuffrouw la Cour, uit het Bagijnenhofje te Leiden; opgewekt gezelschap was zij niet, want aanhoudend blijft zij verlangen naar haar cel te Leiden en kan maar niet aan het drukke leven te Parijs gewennen. Het was nu vooral zijn zuster, die de briefwisseling op zich nam; zij bezorgde allerlei levensmiddelen en gaf recepten voor spijsbereiding, vraagt gedurig, hoe het hem gaat en of de juffrouw goed voor de huishouding zorgt. Steeds antwoordt Christiaan, dat hij daarover zeer tevreden is en geen verandering in zijn levenswijze wenscht. Hij roemt de heerlijkheden van Versailles en Susanna antwoordt, dat zij niets liever zou doen dan overkomen om de wonderen van het paleis en park met hem te bezichtigen; daarbij leest zij de les aan de huishoudster, omdat deze met haar conditie niet beter tevreden is.

Intusschen werd de studie met vernieuwden ijver hervat. Aan de orde van den dag was nu het samenstellen van microscopen, om op het voetspoor van Leeuwenhoek de wereld in het klein te onderzoeken. Hiervoor werkt hij samen met Hartsoeker en correspondeert met broeder

Constantijn, die door dit nieuwe onderwerp op gelijke wijze wordt bezield en zeer zijn best doet om, niettegenstaande zijn drukke bezigheden, aan het onderzoek deel te nemen.

Hartsoeker bleef slechts een jaar te Parijs; uit hetgeen omtrent zijn zonderlingen levensloop in de aanteekeningen wordt meegedeeld, blijkt, dat hij iemand was van groote geestesgaven, maar van een karakter dat hiermede niet in overeenstemming was. Niet slechts was hij ondankbaar tegenover Leeuwenhoek, aan wiens invloed hij zijn eerste ontdekkingen te danken had en op wien hij in latere geschriften afgaf als zijnde een man van weinig ontwikkeling, die niet waard was in de koninklijke academie als lid te worden opgenomen, maar ook tegenover Huygens, die hem zoo vriendschappelijk had ontvangen en als reisgenoot naar Parijs meegenomen. Nauwelijks was hij daar gevestigd, of hij sloot zich aan bij de benijders van Huygens, o.a. bij bovengenoemden abbé de Hautefeuille en gaf in dat gezelschap te kennen, dat al de ontdekkingen van Huygens met het microscoop aan zijn meedeelingen waren ontleend. In een merkwaardig opstel, dat eerst na den dood van Huygens werd gepubliceerd, schrijft Hartsoeker, hoe in dat gezelschap een vinnig stuk tegen Huygens was opgesteld, waaraan allen hadden bijgedragen; hoe hij dit stuk ter plaatsing aan den Redacteur van het *Journal des Savants* aanbood, maar hoe deze, wijzer dan zij allen, het eerst ter inzage aan Huygens gaf. Deze liet toen Hartsoeker bij zich komen en gaf hem een kleine berisping, die hij (volgens eigen getuigenis) verdiend had; daarna gaf hij te kennen, hoe hij wel inzag, dat het stuk niet van hem afkomstig was, maar van zijn vijanden en benijders. Hij bood aan om het stuk zoodanig om te werken, dat het de verdiensten van Hartsoeker beter deed uitkomen. Toen Hartsoeker een paar dagen later bij Huygens terugkwam, lag het stuk gereed en werd in dezen vorm in het tijdschrift opgenomen.

Indien karakteradel moet beoordeeld worden niet naar de houding tegenover vrienden maar naar die tegenover eerbelagers en vijanden, dan blijkt wel uit deze oprechte bekentenis van Hartsoeker, hoe Huygens tot de edelaardigste menschen behoorde. Hoog stond hij boven nijd en afgunst van mededingers, hoog boven den ondank, ondervonden van hen, wien hij had welgedaan.

Intusschen werden de wetenschappelijke onderzoekingen met hernieuwden ijver voortgezet. In een opstel van Augustus 1679 wordt door Huygens verslag gedaan van de onderwerpen, waarmede de Fransche academie zich bezig hield en waaraan hij zelf het grootste aandeel had.

De sterrenkundige waarnemingen werden verricht aan de nieuwe sterrenwacht, waarvan de leiding aan Cassini was toevertrouwd, doch waaraan ook door Picard en Huygens werd deelgenomen. Nieuwe telescopen waren besteld uit Rome, daarmede werd de sterrenhemel onderzocht; in de eerste plaats gold het onderzoek de planeten, Saturnus met zijn ring en maan, waarbij Cassini nog twee nieuwe

satellieten had ontdekt; vervolgens onze maan, waarop vlekken en ongelijkheden, die op het bestaan van bergen wezen, waren ontdekt. Kometen, die herhaaldelijk aan den hemel verschenen, en zonnevlekken werden waargenomen; daarbij zons- en maansverduisteringen en ook die van Jupiters wachters in de schaduw der planeet, hetgeen kon aangewend worden voor de bepaling van de lengte op zee en van de snelheid van het licht (Römer). Uit de waarnemingen werd een nieuwe sterrenkaart afgeleid, waarbij van alle vaste sterren nauwkeurig de plaats werd bepaald, hetgeen den grondslag vormt der geheele sterrenkunde. Verder, voor de planeten het opstellen van tafels en ephemeriden, nauwkeuriger dan tot dusver was verricht.

Uurwerken zijn meegegeven aan schepen voor de lengte-bepaling, maar hierbij zullen de slingers in de uurwerken moeten vervangen worden door balansen met spiraalveer, waardoor zij minder van de schommelingen van het schip zullen te lijden hebben. Reizigers waren gezonden naar Cayenne om daar sterrenkundige waarnemingen te verrichten, en naar de sterrenwacht van Tycho Brahé om daarvan nauwkeurig de poolshoogte en lengte te bepalen, ten einde de door hem nagelaten waarnemingen te kunnen vergelijken met die van de sterrenwacht te Parijs.

De omtrek der aarde is gemeten, nauwkeuriger dan tot dusver geschiedde (Picard) en de lengte der toise, waarin hij is uitgedrukt, vergeleken met de onveranderlijke maat van den slinger (Huygens).

Een nauwkeurige kaart van de omstreken van Parijs is vervaardigd; modellen van werktuigen voor molens en waterwerken zijn opgesteld. De meetkunde is toegepast op de studie der natuur en daarbij uitgemaakt, dat slechts de beweging en de vorm der oneindig kleine stofdeelen de bewonderenswaardige verschijnselen in de natuur veroorzaken; bij dit onderzoek is men, om elk autoriteitsgevoel ter zijde te stellen, onafhankelijk gebleven van wijsgeerige stelsels, zooals dat van Descartes en van anderen. Want, aangezien Descartes bij gemis van proefnemingen vele vergissingen had begaan, heeft men natuurverschijnselen beter kunnen verklaren, zooals de botsing der lichamen, meteoren, bijzonnen en andere luchtverschijnselen. Hetzelfde heeft plaats gehad voor de leer van het licht en de breking der lichtstralen, hetgeen zal blijken uit een werk, dat bij de academie nog in onderzoek is en weldra zal verschijnen.

Verder zijn onderzoekingen ingesteld met het microscoop, dat zoozeer is verbeterd en verscherpt, en met de luchtpomp voor het meten van den luchtdruk en het bepalen van zijn invloed op dieren en planten.

Een groote brandspiegel van drie voet middellijn was aangekocht voor het nemen van proeven; een nieuw soort barometer en niveau voor kijkers uitgevonden en toegepast. Door verschillende leden der academie zijn meetkundige boeken en verhandelingen uitgegeven, waarin moeilijke vraagstukken zijn opgelost, zoodat de meetkunde veel meer is uitgebreid dan ooit te voren.

Ten slotte wordt vermeld, dat nieuwe uitvindingen, aan den Koning door zijn minister Colbert voorgesteld, naar de academie ter onderzoek werden gezonden, hetgeen met de grootste onpartijdigheid geschiedde, hoewel de voorstellers, met hun denkbeelden ingenomen, zich hierover wel eens hebben beklaagd.

Deze omschrijving van de werkzaamheden der Fransche academie is hier eenigszins uitvoerig meegedeeld, omdat zij een denkbeeld geeft van hetgeen daar gedurende het lidmaatschap van Huygens is verricht. Want hoewel zijn naam daarbij niet wordt genoemd, geldt zij in hoofdzaak onderzoekingen, die door hem of met zijn medewerking waren ingesteld. Reeds is daarbij sprake van zijn lichttheorie, die hij, even als zijn theorie der zwaartekracht, in verschillende zittingen der academie had voorgedragen, terwijl zij eerst tegen het einde van zijn leven door den druk werden bekend gemaakt. Hij stond op vijftigjarigen leeftijd als het denkend hoofd en de leider der Fransche academie daarbij hoog in aanzien, zoowel op maatschappelijk als op wetenschappelijk gebied. In deze dagen werd zijn beeltenis in medaillon door den beeldhouwer Clerion vervaardigd(*). Ook werd te zijner eer een medaille in brons geslagen; aan de eene zijde prijkt zijn portret, aan de keerzijde een symbolische voorstelling van zijn voornaamste ontdekkingen; ook hiervan zijn afdrukken in gips genomen, terwijl fraaie afbeeldingen van deze kunstwerken in het 8ste deel der *Oeuvres Complètes* zijn opgenomen.

Maar helaas! de voldoening van zulk een hoog standpunt te hebben bereikt, werd vergald aan de eene zijde door naijver en wangunst van onwaardige mededingers, aan de andere door den strijd van het zwakke lichaam tegen den krachtigen geest. Gedurende deze derde en laatste periode van zijn verblijf te Parijs is hij nooit recht gezond geweest; hij werd aanhoudend gekweld door aanvallen van hoofdpijn, verkoudheid en koorts, die hem somber stemden; te vergeefs deden vader en broeder hun best om hem door een levendige briefwisseling op te beuren en van alles op de hoogte te houden; bovenal spande zijn zuster haar krachten in om door hartelijke brieven den geliefden broeder afleiding te geven; daarbij schreef zij ook aan de huishoudster om deze op het hart te drukken toch vooral goed voor haar broeder te zorgen; zij zond recepten voor de bereiding van spijzen, waarvan zij wist, dat haar broeder veel hield, en voegde daarbij allerlei lekkernijen, die in Holland zooveel beter te krijgen waren dan te Parijs. Zulk een verzending ging toen lang niet gemakkelijk - het pak bleef dagen, soms weken onderweg, zoodat slechts zorgvuldige verpakking het bederf van eetwaren kon voorkomen.

Intusschen was hun vader zijn 84ste levensjaar ingetreden; vele bijzonderheden omtrent zijn levenswijze en toestand worden in de brieven meegedeeld. Zoo schrijft Susanna (na haar huwelijk zijn haar brieven

(*) Zij bevindt zich thans op de sterrenwacht te Leiden, terwijl door de vriendschappelijke bemoeiing van den directeur een afgietsel in gips mijn studeervertrek siert.

in het Fransch gesteld) ‘Je ne connais personne qui se porte mieux que mon père. Lundi passé il est entré dans sa 84e année et avec cela il ne se plaint d'aucun accident, et je crois qu' il dit plus de douceurs à la belle (die bij hem gelogeerd was) que ne font tous ses galans ensemble. Mon frère, le Drossaert, qui est ici, fait mille railleries, et lui recommande surtout qu' elle se donne bien garde de devenir notre belle-mère, mais elle répond toujours en des termes choisies. Elle se trouve bien là, ou elle est, lorsque le frère de Zeelhem (Constantijn) est absent s'entend. C'est lui qui la traite avec le moins de respect, c'est une farce à les voir ensemble.’

Want broeder Constantijn woonde nog altijd met vrouw en zoon in het huis op het Plein, zoodat gedurende zijn lange afwezigheid als secretaris van den Prins de vader toch gezelschap had. Doch deze was zeer ontstemd, toen deze zoon aanstalten maakte om met zijn gezin het vaderlijk huis te verlaten en afzonderlijk te gaan wonen. Zuster Susanna vond het bespottelijk, dat, waar één huis voldoende is voor beiden, zij ieder afzonderlijk in een groot huis zullen wonen en keurt het plan der verhuizing af, vooral omdat vader nu zoo alleen in die ruime woning achterblijft. Doch er was niets aan te doen; de wil der vrouw moest ook hier zegevieren; en vader Constantijn wacht nu geen andere troost dan de terugkomst van den zoon uit Parijs. Deze belooft dan ook spoedig te zullen overkomen, al is het tijdelijk met verlof; maar de zomervacantie van 1680 brengt hij nog door op het heerlijke verblijf van de familie Perrault, waar hij genoot van het buitenleven en in goed gezelschap verkeerde. Gebonden door zijn werkzaamheden van velerlei aard, werd het voorgenomen bezoek aan Holland voortdurend uitgesteld. Zoo ging de volgende winter voorbij, maar de ongesteldheid keerde met vlagen terug en daarmede de zwaarmoedigheid - de toestand werd in het voorjaar zoo bedenkelijk, dat maatregelen moesten genomen worden. Vader Constantijn vaardigde zijn schoonzoon met vrouw en kinderen af om Christiaan te gaan bezoeken; hij meent, dat de ontmoeting met zijn geliefde zuster hem op zal wekken en in staat stellen de reis naar Holland onder haar geleide te aanvaarden. Dan zal een verblijf aldaar hem even zooveel goed doen als de beide vorige malen. Aldus geschiedde: het gezin kwam in Mei te Parijs aan en bleef daar tot September, toen zij met Christiaan de terugreis aanvaardden - met open armen werd hij door zijn vader ontvangen - ook zijn broeders verheugden zich over den terugkeer in het vaderland van den broeder. Maar uitdrukkelijk moet worden vermeld, dat het vertrek uit Parijs niet werd bedoeld als voor goed; dit blijkt hieruit, dat Christiaan van Colbert slechts een tijdelijk verlof vroeg en verkreeg, terwijl hij ook bij zijn vertrek uit Parijs zijn goederen en geschriften in zijn woning aldaar achterliet.

Toch zou het anders uitkomen, want hij heeft Parijs niet weergezien.

V.

Zoo was hij dan in gezelschap van zijn zuster, haar man en kinderen naar het vaderlijk huis op het Plein teruggekeerd en vestigde zich weer in zijn oude vertrekken. Hij kon nu zijn vader het zoozeer verlangde gezelschap geven en heeft dat ook tot het einde van diens dagen gedaan. Hij schijnt spoedig van zijn kwaal genezen te zijn, want reeds kort na zijn wederkomst worden de wetenschappelijke waarnemingen en onderzoekingen hervat - hij correspondeert hierover met zijn oudsten broeder, die, hoewel voortdurend in het kamp vertoevende, toch groot aandeel in deze onderzoekingen nam. Zij houden zich voornamelijk bezig met het vergrooten en verbeteren hunner verrekijkers. Christiaan ontziet geen moeite en kosten om ze tot volmaking te brengen en daarmede den sterrenhemel te doorzoeken.

Intusschen verstreek zijn verloftijd, - tegen het einde van Augustus, toen hij ruim een jaar in Den Haag had vertoefd, schreef hij een brief aan Colbert (den laatsten, dien hij tot hem zou richten), waarin hij vroeg om verlenging van het verlof, zoowel voor volledig herstel zijner gezondheid als om het planetarium af te maken, waaraan hij reeds te Parijs was begonnen en waarvan hij de voltooiing aan bekwame handen had toevertrouwd. Hij hoopt er nu spoedig mede gereed te zijn en het dan den Minister te kunnen vertoonen en met diens toestemming ook den Koning. Hij hoopt het geld voor den vervaardiger van Colbert te mogen ontvangen en zal zorgen, dat een nauwkeurige beschrijving en verklaring van het ingewikkelde mechanisme wordt opgesteld. Maar aan zijn broeder schrijft hij, dat hij liever niet naar Frankrijk zou terugkeeren, zoowel met het oog op zijn gezondheid als om andere redenen en hoopt, dat hij een deel zijner toelage zou kunnen behouden, zonder genoodzaakt te worden tot dien terugkeer. Hij hoopt hem in elk geval voor zijn vertrek het planetarium te kunnen vertoonen, waarmede hij uitermate ingenomen is en dat hij slechts met leedwezen zou afstaan. Nu, dat leed is hem bespaard gebleven!

Het antwoord van Colbert liet zich wachten, maar van zijn medelid der Fransche academie Gallois ontving Huygens een schrijven, waarin deze zijn vreugd te kennen gaf over den spoedigen terugkeer van zijn vriend. Hij meldt hem daarbij, dat Colbert onwillekeurig verzuimd heeft den brief door zijn klerk te laten beantwoorden, maar dat dit nu spoedig zou plaats vinden, dat de minister zeer ingenomen is met het planetarium en tegen het voldoen der kosten geen bezwaar maakt. Daarbij meldt hij den dood van Picard, toen hij op het punt stond om voor zijn metingen naar Alexandrië te vertrekken.

Eindelijk kwam antwoord van Colbert, waarbij aan Huygens voor een maand of drie, vier verlenging van verlof werd toegestaan om zijn gezondheid geheel te herstellen en den ondernomen arbeid af te maken. Maar deze had de ware reden van het uitstel zijner terugkomst niet

vermeld, - zij was, dat hij in Holland voor de Oost-Indische Compagnie een geheim middel voor de bepaling der lengte op zee wilde toepassen en dit voor den Minister niet weten wilde; zonder dit uitstel zou hij waarschijnlijk alsnog naar Frankrijk zijn teruggekeerd. Doch, gelijk wij reeds opmerkten, was het zijn streven met behoud van een deel zijner jaarlijksche toelage in Den Haag te kunnen blijven om daar verder werkzaam te zijn.

Aan alle plannen en voornemens werd plotseling de bodem ingeslagen door den dood van Colbert op 6 September 1683. Daarmede verloor Huygens zijn beschermer, die hem steeds krachtig had gesteund en hoog gewaardeerd. Colbert had hem tot zijn werkkring te Parijs geroepen, tot de vervulling van zijn werkkring in staat gesteld door financieelen steun, door inwilliging van al zijn wenschen, door hem bij den Koning aan te bevelen, en had hem daarbij vriendschappelijk opgenomen in den kring van zijn gezin. Met zijn dood vervielen al deze voordeelen, - zijn opvolger was Louvois, een geheel ander man, die niets voelde voor wetenschappelijken arbeid en dezen slechts in zoover waardeerde, als hij onmiddellijk dienstbaar was aan de belangen van den Staat, speciaal tot het voeren van oorlog.

Onmiddellijk na het bericht van den dood van Colbert wendde Huygens zich tot Louvois en meldde hem, dat hij op het punt stond naar Frankrijk te vertrekken om zijn arbeid aldaar te hervatten, toen het bericht tot hem kwam, dat Colbert was overleden en dat diens taak als hoofd der wetenschappelijke instellingen op Louvois was overgegaan. Hij hoopte, dat deze hierbij den weg van zijn voorganger zou bewandelen en houdt zich nu dringend aanbevolen om dienaangaande de wenschen van den nieuwen chef te vernemen. Hij hoopt zelfs, na 17 jaren dienst aan zijn Majesteit, op verhooging zijner toelage, omdat andere leden der academie meer dan hij ontvingen, en ook dat hij vergoeding zal ontvangen voor hetgeen hem was ingehouden gedurende zijn verlof, dat hem om gezondheidsredenen was verleend, terwijl hij toch dien tijd aan wetenschappelijk onderzoek had gewijd. Daaromtrent wacht hij nu de nadere bevelen van den minister af.

In een postscriptum wijst hij op het planetarium, dat hij op verzoek van Colbert had vervaardigd en spreekt de hoop uit, dat hij de eer mag hebben dit samenstel, alles overtreffende wat vroeger van dien aard was vervaardigd, aan den minister te vertoonen en op diens aanbeveling ook den Koning.

In de aanteekeningen wordt er terecht op gewezen, dat de stijl van dezen brief meer is die van den vader dan van den zoon; zooals de vader in deze veel meer moeite heeft gedaan en de geheele correspondentie in handen hield; vandaar dat in de nu gedrukte briefwisseling geen der antwoorden kon opgenomen worden. Intusschen blijkt uit de aanteekeningen, dat Louvois antwoordde, maar op geheel anderen toon dan zijn voorganger. Reeds was de vader verontwaardigd over het

adres ‘Mons. Huygens, mathématicien’, alsof hij een ingenieur der vestingwerken ware, terwijl zijn zoon toch niet tot de vakmannen (gens de métier) behoorde! Hoezeer de wind uit een anderen hoek begon te waaien, blijkt ook uit de brieven der Parijsche collega's. Zij schrijven wel, dat zij de terugkomst van Huygens met verlangen tegemoet zien, maar verzoeken toch alles over te zenden, wat hij van de zaken der academie nog onder zich mocht hebben en schijnen geen twijfel te koesteren omtrent den val van hun medelid. Vader Constantijn is hierover wanhopig, want een bevel tot terugkeer laat zich wachten - en is ook trouwens nooit gekomen. Christiaan bleef kalm in het huis op het Plein, terwijl zijn vader hemel en aarde bewoog om te vernemen, wat zal besloten worden. Hij wijst er op, dat men zich te Parijs te laat zal beklagen, omdat zijn zoon is als een kip, die nog in staat is vele gouden eieren te leggen!

Intusschen werd het 1684 en er kwam maar steeds geen oproeping. Weer schreef Christiaan aan Louvois onder de aanbieding van een geschrift over het gebruik en de behandeling van groote verrekijkers zonder koker, een geschrift, dat ook in zijn werken is opgenomen. Hij hoopt, dat de minister hiermede den Koning in kennis zal stellen, en wacht eerbiedig de orders van den minister af. Maar stil zit hij niet, want nooit was de briefwisseling over wetenschappelijke onderwerpen levendiger dan in deze dagen van afwachting - vooral met zijn oudsten broeder hield hij zich druk bezig over het slijpen van groote lenzen, het vervaardigen van kijkers en het waarnemen van den sterrenhemel. Verder was hij in een wetenschappelijken strijd gewikkeld met zekeren abbé de Catalan, die de grondslagen van het ‘Horologium’ aantastte en zijn dwaling hardnekkig volhield. Een nieuwe strijder nam het hierbij voor Huygens op: niemand minder dan Jacob Bernoulli, die zich als voortreffelijk mathematicus deed kennen, toonde hierin beter inzicht te hebben en versloeg na lang verzet den tegenstander tot groote voldoening van Huygens, die hem als opkomende ster aan den mathematischen hemel begroette.

Intusschen liep het jaar tegen zijn einde en er kwam maar geen oproeping. Thans wendde vader Constantijn zich tot zijn vriend De Beringhen te Parijs om zich te beklagen over zulk een handelwijze. Zijn voornaamste grief is, dat de toelage werd ingehouden voor den tijd, dien zijn zoon in den Haag doorbracht. Hij dringt er op aan, dat dit worde vergoed en zijn zoon althans een gedeelte moge behouden met de vrijheid om beurtelings te Parijs en in den Haag te wonen; in beide plaatsen toch kon hij zijn wetenschappelijke onderzoekingen voortzetten. Vader Constantijn drukt zijn vriend, die met Louvois verwant en goed bekend was, op het hart om bij elke voorkomende gelegenheid deze zaak met den minister te bespreken.

Ook Christiaan schrijft aan dezen vriend; doch de toon van zijn brief is heel wat waardiger. Daarin schrijft hij de ongenade, waarin hij is

gevallen, toe aan kuiperijen van zijn tegenstanders en benijders, die zijn terugkeer naar zijn post op alle wijzen trachten te verhinderen, hoewel hij daartoe geen zijner medeleden ooit aanleiding heeft gegeven, maar steeds getracht op goeden voet met hen te verkeeren. Wel erkent hij bij herhaling door zijn gezondheid te zijn gedwongen met verlof naar huis te gaan, maar dit zal na zijn terugkeer niet meer voorkomen, omdat hij zich beter in acht zal nemen. Mocht deze terugkeer niet meer plaats hebben, dan zal hij toch steeds den Koning dankbaar blijven voor de gunstbewijzen, die hij gedurende zoovele jaren mocht ondervinden. Over geldzaken geen woord.

Toen dit alles vruchteloos bleek, - het was intusschen 1685 geworden - schreef Christiaan aan De Beringhen, of hij althans verlof mocht krijgen om de meubelen en boeken, die hij in zijn woning te Parijs had achtergelaten, te laten weghalen en verzenden; verder hoopt hij, indien hij niet naar zijn werkkring mag terugkeeren, dat hij althans een bewijs van eervol ontslag moge verkrijgen, met dankbetuiging voor de aan de wetenschap bewezen diensten. Geen eervol ontslag met of zonder dankbetuiging mocht hij echter ontvangen; van terzijde werd hem te kennen gegeven, dat hij na vier jaren wachtens niet meer op een terugroeping hoefde te rekenen, - de bakens waren verzet en de godsdienst kwam in het spel; - in datzelfde jaar toch werd het edict van Nantes herroepen en al wat protestant was uit Frankrijk verbannen. Geen niet-roomsche werd weer tot eenige betrekking geroepen - ook aan Leibniz werd later, om als werkend lid der academie te worden opgenomen, de voorwaarde gesteld, dat hij van geloof zou veranderen, hetgeen deze echter standvastig weigerde.

De leden der Fransche academie hoopten nog steeds op den terugkeer van Huygens, toen zij vernamen, dat zijn meubelen en boeken werden weggehaald uit de woning in de koninklijke bibliotheek, om naar den Haag te worden verzonden. Vader Constantijn toonde zich zeer verbolgen over de handelwijze van den minister, die geen woord van dank of erkenning voor zijn zoon overhad; maar deze betoonde hierbij een grootheid van ziel, die bewondering afdwingt. Geen woord van toorn ontsnapte hem, geen verwijt zelfs wordt van hem vernomen. Hij bleef in het oude huis tot den dood zijns vaders, wiens laatste levensjaren hij heeft verhelderd en wiens oogen hij mocht toedrukken. Ver van te zijn neergedrukt door zooveel miskenning, bleef hij aan de studie getrouw en zette zijn onderzoekingen met onverminderden ijver voort.

Vader Constantijn kon echter zijn toorn niet verkroppen. Tot op het einde van 1686 bleef hij schrijven aan zijn hooge vrienden te Parijs om zich te beklagen over de handelwijze tegenover zijn zoon. Zijn klachten betroffen zoowel de inhouding der toelage, als ook de wijze waarop zijn zoon werd weggezonden als een huisknecht, die in het vervullen van zijn plicht was te kort geschoten en wien slechts werd vergund, het hem toebehoorende uit het diensthuis weg te halen!

Over deze beleediging kon hij zich niet heenzetten; slechts toen van zijn klachten verder geen notitie werd genomen, moesten zij vanzelf verstommen.

VI.

Ik heb nauwkeurig en vrij uitvoerig op grond van de briefwisseling en de daarbij gevoegde aanteekeningen uiteengezet, op welke wijze het vertrek van Huygens uit Parijs heeft plaats gehad en de redenen ontvouwd, die zijn terugkeer hebben belet. Ik deed dit om het misverstand weg te nemen, dat hierover bestond en aanleiding gaf tot de bewering, die bij alle schrijvers over zijn leven en werken wordt aangetroffen, dat het met de intrekking van het Edict van Nantes in verband stond. En toch kon gemakkelijk worden nagegaan, dat de beide gebeurtenissen, waarvan de één vier jaren na de andere plaats vond, van elkander geheel onafhankelijk waren. Slechts de dood van Colbert en het optreden van Louvois, wat tusschen beide gebeurtenissen plaats greep, kunnen als middellijke oorzaken worden beschouwd. De eerste was hem genegen, terwijl de tweede niets van hem wilde weten. Doch ook de omstandigheden waren veranderd. De schitterende periode der regeering van Lodewijk XIV was voorbij; - donkere wolken pakten zich boven zijn hoofd samen en zouden de verdere jaren zijner regeering verduisteren. Het vrije en in vele opzichten ongebonden hofleven werd omgezet in stijve schijn-vroomheid; - schitterende feesten als in vroeger dagen werden niet meer gegeven, zij waren geheel van aard veranderd. De beoefening der schoone kunsten ondervond dien invloed. Molière was overleden, Racine in ongenade. Ook op de beoefening der wetenschappen was de invloed verderfelijk; - nu de aanmoediging van hooger hand ontbrak en bij den bedenkelijken toestand der schatkist geen geld meer beschikbaar kon worden gesteld voor wetenschappelijke onderzoekingen, verflauwde de ijver en verdoofde de veerkracht.

De invloed hiervan moge niet zonder beteekenis zijn geweest op het leven van Christiaan Huygens, in veel sterker mate liet hij zich gevoelen op de Fransche academie, waarvan hij zoovele jaren het sieraad was geweest.

Tegelijk met het vertrek van Huygens valt dat van Römer. Ook deze was een buitengewoon man, die de Fransche academie tot eer heeft gestrekt. Hij keerde naar zijn vaderland terug, evenmin als Huygens daartoe gedwongen door de herroeping van het Edict van Nantes, zooals door geschiedschrijvers wordt beweerd, maar vier jaren te voren uit vrijen wil. In tegenstelling met Huygens werd hij in zijn vaderland hoog gewaardeerd, want na zijn terugkomst werd hij te Kopenhagen eerst benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit, daarna tot burgemeester en staatsraad.

Van de Fransche leden der academie waren de meesten gestorven. Hiertoe behoorden De Roberval, Picard en Mariotte; slechts La Hire en

Varygnon bleven over, maar konden het verlies van zulke hooge krachten niet vergoeden. Daarbij had ook deze academie zijn *vitium originis*, waarop door Huygens met treffende juistheid was gewezen. Nieuwe leden werden benoemd op voordracht van den minister door den Koning, terwijl de leden daarop geen invloed mochten uitoefenen. Meer en meer werden de zittingen verwaarloosd, geen gemeenschappelijke arbeid werd meer ondernomen en het laboratorium bleef verlaten. Slechts de geest van Huygens waarde er rond! Het verval van krachten was eindelijk zoo groot, dat tot haar opheffing werd besloten. Een andere instelling trad in hare plaats; doch dit geschiedde eerst na den dood van Christiaan Huygens, zoodat de behandeling daarvan niet tot ons onderwerp behoort.

Echter heeft de Fransche hoofdstad meer gedaan tot herinnering aan zijn verdiensten dan zijn geboorteplaats. Daar althans prijkt een der nieuwe straten met zijn naam.

P. VAN GEER.

Oorspronkelijke romans.

Het leege leven, door Jeanne Reyneke van Stuwe. - Amsterdam, L.J. Veen.

Warhold, door Adriaan van Oordt. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
De 'Krach' van Renswoud, door F. de Sinclair. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.
Een Schip op Strand, door J.B. Meerkerk. - Almelo, W. Hilarius Wzn.
Casper Verlaren, door M. van Waldrichem. - Dordrecht, J.P. Revers.
De bittere Druppel, door Louise B.B. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.
Haar strijd, door Hilda van Rechteren. - Amersfoort, Valkhoff en C^{o}.
Het moeilijke Begin, door Nannie van Wehl. - Amsterdam, L.J. Veen.
't Bolleken, door Cyriel Buysse. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
De wandelende Jood, door Aug. Vermeyle. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Het uitzicht der dingen, door Styn Streuvels. - Amsterdam, L.J. Veen.
Zon, door Herman Teirlinck. - Bussum, C.J. van Dishoeck.
Het lot der Kinderen, door Virginie Loveling. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.
Door Storm en Duisternis, door H.Z. Zegers de Beyl. - Amersfoort, Valkhoff en C^{o}.
Nonna Doortji, door C. Bijl de Vroe. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.
In den Storm, door A. van der Flier. - Nijkerk, G.F. Callenbach.

Een nieuwe roman-cyclus. Alvorens het verhaal 'Het leege leven' aan te vangen, kondigt Jeanne R. v. Stuwe aan, dat haar voornemen is een reeks romans te schrijven, die elk afzonderlijk een geheel vormen, maar in zoover verband houden met elkaar, dat dezelfde personen er in voorkomen, en die zij wenscht samen te vatten onder den algemeenen titel: *Zijden en Keerzijden.* Van dezen cyclus vormt 'Huize ter Aar' den oorsprong-roman; 'Het leege leven' is daarvan het tweede boek.

Evenals in den oorsprong-roman geeft de schrijfster, voordat zij haar verhaal begint, een opgave van de personen, die in 'Het leege leven' zullen optreden, en een korte aanduiding van den inhoud der opvolgende hoofdstukken. Onder de hoofdpersonen van dit werk vinden we dan weer de weduwe van den voormaligen bewoner van het Huis ter Aar en verschillende zijner kinderen, waaronder drie volwassen dochters: Adèle, Eva, Charlotte. Adèle wordt ons voorgesteld als een uiterlijk-koele, diep-in gepassionneerde vrouw; zij heeft een verstandshuwelijk gesloten met een diplomaat, later den handelsman Rudolf Elst van Velzen. Zij hebben twee kinderen, 8 en 7 jaar oud. Eva, een zelfzuchtige, oppervlakkige vrouw, is getrouwd met den candidaat-notaris Piet Erckelens; zij hebben drie kinderen van 4 tot 1 jaar. Charlotte is getrouwd met haar neef, een man die haar geheel onwaardig is.

Behalve de weduwe, Jeanne Berghem, die na den dood van haar man ziekelijk en zwaarmoedig is gebleven en die nog 4 kinderen heeft van 22 - 15 jaar, (drie wonen bij haar in, Otto, een jongen van 19 jaar, is op den hoofdcursus te Kampen) zijn er nog Charles Berghem en Herbert van Colmschate, beiden onbeduidende personen; Charles heeft alleen zin voor paardensport, waarmee hij zijn brood verdient; Herbert is een rijke niets-doener.

Met deze korte aanduidingen zijn wij dus al eenigszins voorbereid op wat komen zal. Adèle heeft een verstandshuwelijk gesloten, dus is ongelukkig getrouwd; van de huwelijken van Eva en Charlotte verwachten we ook niet veel, daar in de personenlijst uitdrukkelijk vermeld staat, dat Eva vroeger al eens verloofd is geweest en dat Charlotte, die nu gebonden is aan een haar onwaardigen man, jaren geleden liefde heeft opgevat voor den gouverneur van Alexanders kinderen. En zooals de lezer al vermoedt, valt het ook uit. Behalve de eeuwig treurende weduwe Jeanne Berghem, die ook in het bezit van hare vier kinderen geen troost of opbeuring kan vinden, ofschoon ze lang geen broodsgebrek lijdt, hebben we hier te doen met drie getrouwde vrouwen, die allen klagen over haar huwelijk en daarom het leven ‘leeg’ vinden.

Maar, zal de lezer zeggen, die vrouwen zijn toch *moeders*, - Adèle, twee kinderen, - Eva 3 en Jeanne 4 kinderen. Telt dan haar moederschap niet mee, is dat van geen beteekenis in haar leven? Gaat het recht der kinderen niet boven het recht der ouders?

Juist, dát is het cardinale punt, waarop wij hier willen wijzen. Jeanne R.v.S. wenschte te schrijven over ‘leege levens’. Zeker, er *zijn* leege levens, helaas, maar al te veel. Wij kennen ze allen, die parasieten onzer samenleving, die tot hun eigen schade en schande niet behoeven te werken om te leven en ook geen lust hebben in eenigen degelijken arbeid; die hun leven verslenteren en vermorsen, terwijl zij zich wijsmaken, dat het genieten van het leven zou bestaan in het jagen van het eene genot naar het andere. Een dergelijk type treffen wij hier aan in Herbert van Colmschate. Herbert behoort tot die soort van jonge mannen, die we kunnen rangschikken onder de Haagsche ‘jeunesse dorée’; hij is rijk en daardoor onafhankelijk, heeft een sterk-zinnelijke - de schrijfster noemt dit *levenslustige* - natuur, verdeelt zijn tijd tusschen lekker eten en drinken en slapen en het hof maken aan mooie vrouwen; hij is zeer gezien bij de dames, omdat hij aardig kan babbelen, elegante manieren en een knap uiterlijk heeft. Ofschoon de schrijfster het wel wil doen voorkomen, dat er in Herbert ook wel een zweem van ernst en karakter schuilt, behoort hij toch tot die ‘leege’ persoonlijkheden, wier kracht alleen zetelt in hun geld en hun uiterlijke hoedanigheden en die alleen iets beteekenen in het holle, leege leven op weelde-badplaatsen en in flirt-kringen. Hij maakt het hof aan zijn mooie nicht Adèle van Velsen - die een verstandshuwelijk gesloten heeft - en doorziet al heel spoedig (waar ter wereld heeft zoo'n

badplaats-trotter anders over te denken?), dat de koelheid, waarmee Adèle zich altijd omringt, slechts uiterlijk en schijnbaar is en dat in deze vrouw een passie-vuur sluimert, dat haar man nimmer heeft kunnen doen opgloren. Herbert nu weet de passie-vonk in Adèle aan te blazen tot een lichte-laaie, en zoo komt het dan tusschen die twee tot eene intieme verhouding. Dat nu in het leven van een rijken niets-doener de aanknooping van een dergelijke liefdesbetrekking een weldadige afleiding en vervulling is, dat is zeer begrijpelijk en geen enkele lezer zal daartegen in opstand komen; maar dat de gedachten van Adèle, die toch twee kinderen heeft, waaraan zij hare zorgen zou kunnen wijden, zich zelden of nooit bezighouden met die kinderen, behalve als 't eens een partijtje of 'n feestje geldt, en dat al haar denken en gevoelen uitsluitend vervuld wordt door dien éénen (zie o.a. pag. 93 Dl. II), die dan den vader harer kinderen van de baan zal moeten schuiven, dat is toch wel zeer bedenkelijk.

Nog erger is het gesteld met Eva, die met haar man en drie kinderen in vrij bekrompen omstandigheden leeft. Want ook Eva is smoorlijk verliefd op den rijken en galanten Herbert en vervolgt hem voortdurend, tot zijn groote ergernis, met hare attenties en lievigheden. Maar voor haar man, Piet Erckelens, die zich van den ochtend tot den avond afslooft om den boel bij elkaar te houden, heeft Eva zelden een vriendelijk woord; zij heeft hem getrouwd, nu ja, omdat zij, toen de zaken van haar vader achteruitgingen, het beter vond om niet *on*getrouwd te blijven. Maar zij vindt Piet vervelend, houdt niet van hem. Zenuwachtig, physiek zwak, klaagt zij voortdurend over den last van hare kinderen, over het tobben met huishoudelijke beslommeringen; maar in plaats dat zij zich nu aan hare kinderen wijdt, laat zij, dag in dag uit, de zorg voor de kleinen over aan een ‘juf’, en gaat naar Scheveningen om daar aan het strand of in de Kurzaal te flirten met Herbert, den mooien man met de blonde haren en de bruine oogen.

Zie, zulke levens als van Adèle en van Eva *behoefden* toch niet leeg te zijn, en dat de schrijfster het ons begrijpelijk wil maken, dat dergelijke levens leeg *kunnen* zijn, dit wil begrijpelijk maken uit de omstandigheden waarin de menschen leven en uit de verhouding waarin zij tot hunne omgeving staan, dat is iets, waartegen het gemoed van den lezer in opstand moet komen. Er hangt boven dit verhaal iets als een immoreele depressie. Moeders als Adèle en Eva, vooral Eva, behooren tot de door-en-door gedepraveerde, gedegenereerde naturen; zulke vrouwen behoorden geen moeder te zijn, ze verdienen het niet. De leegte van die levens is onnatuurlijk, gezocht, bij het misdadige af. En dat ontaardingstype, dat slappe en willooze, vinden we bij de meeste van de personen, die in dit verhaal een rol spelen, terug: wij vinden 't bij Charles, die ten slotte, om nog aan den kost te komen, zich verhuurt als jockey; bij Jeanne Berghem, de nerveuze, klagende weduwe, en bij hare kinderen Phinie en Otto. Bij Otto openbaart zich zelfs de ver-

schrikkelijke neiging tot moordlust, de moeilijk bedwingbare neiging om bloed te zien. Misschien zullen we in dezen cyclus nog onthaald worden op een tooneel, dat ons zal herinneren aan de afschuwelijke daad, door zoo'n waanzinnige indertijd gepleegd in de Scheveningsche Boschjes. Zelfs Erckelens, die gelukkig buiten de erfelijke belasting staat, zal toch zeker de sympathie van den lezer ook niet kunnen wegdragen; hij mag een deugdzame huisvader zijn, maar de manier, waarop hij de karakterlooze en verachtelijke Eva onophoudelijk om een vriendelijk woord en een liefkoozing smeekt, maakt hem tot een belachelijken sukkel.

En nu vragen wij: welke verwachting kan men hebben van een roman-CYCLUS, zooals de schrijfster belooft, waar we in een weinig-interessante omgeving voortdurend diezelfde ontaarde typen zullen ontmoeten, al die menschen met ziekelijke of perverse neigingen? De schrijfster moet toch zelf voelen, dat een dergelijke onderneming alle kans heeft te mislukken. Ja, Zola en Couperus schreven ook romanreeksen, en ze deden dat met succes; en ook in hunne werken komen gedegenereerde typen voor. Maar laat ons niet vergeten, dat bijv. Zola in zijne machtige ziening die typen in verband brengt met sociale toestanden, met allerlei misstanden in de maatschappij, met de arbeiderswereld, met de industrie, de kunst; zijne werken dringen door tot de groote diepten van het leven, dragen alle in zich de ware levenskern. De romanreeks van Zola is geworden een epos van het moderne sociale leven. Ook een auteur als Couperus, met een zoo weelderige en onbegrensde fantasie en een zoo ongeëvenaard beschrijvingstalent, bleek in staat te zijn om uit een zekere categorie van personen en toestanden steeds weer nieuwe situaties te scheppen, die toch den lezer bleven interesseeren. Zonder nu aan het litteraire talent van Jeanne Reyneke van Stuwe iets te kort te doen, zal toch ieder, die hare werken las, moeten toegeven, dat niet alleen de kringen, waar zij hare lezers binnenleidt, behooren tot een zeer klein en een zeer onbelangrijk deel van onze maatschappij, maar dat ook hare visie beperkt en eenzijdig bleek. Het Haagsche mondaine leven moge voortdurend stof geven tot allerlei liefdesintrigues en tot het beschrijven van tooneelen vol passie, in wier brutaal-realistische uitbeelding deze schrijfster vooral hare kracht vindt; maar we mogen met reden betwijfelen, of dit zeer eenkleurige en verlepte stukje onzer samenleving de stof zal kunnen leveren voor een reeks van interessante romans.

Trouwens, ‘Het leege leven’ versterkt ons al in deze meening. Niet dat ook in dit werk geene verdienstelijke bladzijden voorkomen: zoo is o.a. veel teer gevoel in de beschrijving van het samenzijn van Phinie en Otto in Kampen (Hfdst. IV); veel goeds bevat het laatste hoofdstuk, waarin de scène tusschen Rudolf en Adèle plaats heeft. Toch maakt 't op het eind weer een vreemden indruk, dat Herbert en Adèle hunne liaison (tijdelijk?) verbreken, omdat Eva dreigt, dat zij zich van kant zal maken, wanneer Adèle niet met Herbert breekt. Beiden kennen

Eva toch al te goed om niet te weten, dat de woorden en bedreigingen van dat wufte schepsel niets beteekenen. Dit motief is dus zeer gezocht en we krijgen den indruk, dat de schrijfster hier met geweld op een vervolgboek aanstuurt.

Maar beslist minderwaardig in dit boek achten wij de brutale mededeeling van slaapkamer-intimiteiten (Hfdst. II) en de wijze, waarop de schrijfster het verhaal rekt door de flauwe buurpraatjes van 'n paar dames in de Obrechtstraat. Door een en ander, in verband met hetgeen we boven zeiden, staat ‘Het leege leven’ naar onze meening verre beneden ‘Huize ter Aar’. -

Het is de eerste maal, dat ons ter bespreking werd toegezonden een werk van Adriaan van Oordt, over wiens roman ‘Irmenlo’ eenige jaren geleden van verschillende zijden met veel lof werd geschreven. Met belangstelling hebben wij dan ook zijn nieuwe werk *Warhold* ter hand genomen. Evenals zijn vroegere roman verplaatst ons ook ‘Warhold’ naar de middeleeuwen, naar den tijd toen in Drenthe en in de Veluwe de leenheeren en burchtridders elkaar bestookten en beroofden en in hun onderling getwist weigerden de kerkelijke tienden en de cynsen te betalen aan den bisschop van Utrecht, die zich volgens een welbeschreven brief van Karel Martel beschouwde als oppermachtig heer van de Veluwe. Warhold van Horsting nu was de laatste afstammeling van een huis in Hettaland, die in zijne jonge jaren uit zijn verwoeste have was gevlucht naar Utrecht, waar hij onder bescherming van zijn oom, cantor van het Dom-Kapittel, in de Sint-Maarten-school was opgevoed. Met grooten ijver had Warhold zich daar vele kundigheden verworven, zijne leermeesters waardeerden zijn aanleg, zijn vromen zin, zijn gevoelig hart. Nog op vrij jeugdigen leeftijd werd hij na volbrachte studie aangesteld tot schout bij de St. Paulus-abdij en eindelijk werd hij, in zijne functie van vrederechter, door den bisschop van Utrecht in gezelschap van een aartsdeken van het domkapittel uitgezonden naar de Veluwe, om te trachten langs vredelievenden weg de goede verstandhouding tusschen de bannerheeren op de Veluwe te herstellen en hen te bewegen hunne aloude verplichtingen jegens de kerkelijke overheid getrouw na te komen.

Met deze zending begint de eigenlijke roman, het verhaal van de lotgevallen en de ontmoetingen van Warhold bij zijne bezoeken aan de verschillende heeren op de Veluwe. Warhold is geheel vervuld van de eervolle zending, waartoe de bisschop hem heeft uitverkoren; bezield met een heilig vuur aanvaardt hij zijne schoone taak om eendracht en vrede te brengen onder de menschen. In zijn hart voelt hij een groote, onmetelijke liefde voor mensch en dier, voor alles ‘wat door de schepping heilig, zich wederom aan deze liefde heiligt.’

Maar menschen met een zeer gevoelige, fijn toegeruste ziel rollen maar niet zoo gemakkelijk door het leven heen. Diezelfde groote

gevoeligheid van hart, waaraan wij de kracht ontleenen voor de uitvoering van een taak, kan ook een hinderpaal worden voor de volharding in onze ondernemingen. Dat zal Warhold ondervinden. Een zoo gevoelige ziel als de zijne is ook zeer ontvankelijk voor de waardeering van het schoone en het lieftallige in de vrouw. Wanneer hij, geheel vervuld van zijne roeping, in de St. Salvatorkerk de viering van de hoogmis bijwoont en geheel onder den indruk is van de hooge plechtigheid, ontwaart hij in 't matronaeum een geknielde vrouwengestalte; hij zag haar de handen vouwen en het hoofd zachtjes over de handen nijgen. Hij kon zijn oogen niet afwenden van dat beeld, gedrenkt in den schemer. Na den dienst zag hij bij den uitgang haar hoofd, zwak gebogen als in een lichtkrans, ‘en over haar hellende schouders daalden de haren willig-teeder langs hare leest, die uit het wit omplooide gewaad als de hals van een urn omhoog gleed.’ Hij kan haar in de dringende menigte niet meer terugvinden, maar dat beeld blijft hem bij; een vreemd, machtig verlangen naar haar vervult zijn ziel, en dat gevoel was ‘in hem gevaren als een schok, die zijn leven een anderen weg had opgestuurd, - sedert die verschijning in de kerk had hij iets van zijn zelfbewustzijn verloren, of in hem een ziekte was binnengeslopen.’

En dat gevoel van liefde en hartstocht voor de vrouw zal de fatale macht worden, die Warhold telkens en telkens weer van de vervulling van zijne taak en zijne heilige voornemens terughoudt. Het begint al bij zijn eerste bezoek aan den burgheer van Staveren, Kostijn van Buckhorst, den machtigste van de heeren van de Veluwe. Al spoedig geraakt Warhold onder de bekoring van Kostijns dochter Janne. Wel meent hij, dat hij in Janne eene medestrijdster voor de goede zaak heeft gevonden en dat haar sympathie hem zal steunen in zijne pogingen om Kostijn te bewegen tot herstel van zijne goede verstandhouding met den bisschop en de kerk; maar wanneer in beiden de liefdevonk aanwakkert tot een lichte laaie, dan ervaart hij, dat de omarmingen van Janne hem steeds ongeschikter maken voor het vervullen van zijn strengen en heiligen arbeid. Wanneer de hem begeleidende aartsdiaken hem dan vermaant de bekoring te ontvluchten en hem verwijtend vergelijkt met ‘een weeken jonker, die zich bloot geeft aan vrouwenblikken en onderwijl de harnasdeelen vallen laat en raaskalt midden in het gevecht, waarvoor hij gekomen is,’ dan voelt zich Warhold door hevig zelfverwijt aangegrepen en belooft beterschap. Maar de liefde-hartstocht is sterker dan zijn goede wil; telkens keert hij tot Janne terug en bezwijkt voor de verleiding, tot hij eindelijk, om zich voor goed aan Janne's invloed te onttrekken, Kostijns burg ontvlucht. Hij roept de hulp in van een kluizenaar-priester, bekent ootmoedig zijne zwakheid en schuld en smeekt hem de bange, verhitte gedachten, die in hem rondwoelen, te verjagen. Wanneer de priester Warhold dan zijn zegen heeft gegeven, is 't een tijdlang rustig in hem. Maar 't duurt niet lang. Met een nieuwe zending belast, komt hij bij den ridder Hagard van Nijebeeck, wiens huisvrouw,

de schoone Machteld van Nijebeeck, hem herinnert aan de liefelijke gestalte in de kerk, wier beeld hem nog altijd levendig voor den geest staat. Machteld, een sluwe vrouw, die door Hagard ruw en hard wordt behandeld, weet den jongen man spoedig in hare strikken te vangen. Wanneer Warhold dan op zekeren dag Machteld door haar man ziet mishandelen, kiest hij haar partij en wil Hagard te lijf; maar op een wenk van Hagard sleuren de lijfeigenen hem weg en jagen hem de poort uit. Warhold blijft in de buurt van het slot ronddolen en spoedig voegt zich Machteld, die haar huis is ontvlucht, bij hem; en nu gaan zij met elkaar en leiden in het woud een wild en hartstochtelijk liefdeleven. Maar dan blijft 'Warhold nu en dan aan de zwaarte zijner ziel talmen'; en wanneer Machteld bemerkt, dat zij met hare dartele woorden en liefkoozingen niet altijd zijne sombere gedachten meer kan verjagen, loopt ze van hem weg en laat hem in eenzaamheid achter. Dan ijlt hij als een bezetene door wouden en over de heide naar Utrecht om boete te doen en den abt vergeving te vragen voor zijne zonden. De abt verwijst hem naar een klooster. In dit klooster, dat tot de strengste orden behoort, hoopt Warhold rust en vrede te vinden; maar even overmatig als hij was in hartstocht, is hij thans ook overdreven in vromen ijver. Na eenigen tijd ontmoet hij in dit klooster Kostijn, die zich heeft laten overreden om na zijn woest en zondig leven hier onder de kloosterbroeders zijn leven te beteren en rust te vinden. De beschrijving nu van het leven van Warhold en Kostijn onder de kloosterbroeders, van de wijze waarop de ruwe en woeste aard van Kostijn telkens in opstand komt tegen het rustige, vrome gedoe van de monniken, is buitengewoon mooi. Wat de lezer verwacht, gebeurt: Kostijn weet op een goeden dag het klooster te ontvluchten en Warhold, wien men opdraagt hem terug te brengen, vlucht met Kostijn mede. Zij komen beiden weer op het slot van Staveren terug. Janne neemt den verloren gewaanden minnaar weer in liefde op. En nu Warhold weer herleeft als man van bloed en beenderen, worden zijne driften hem al meer en meer de baas. Wanneer hij in een tweegevecht den ridder Aernoud van Putten, die naar Janne's hand heeft gedongen, gedood heeft, welt in hem een lust op tot moorden en vernielen, en hij tracht zijne driften te koelen in de gruwelen van den oorlog. Hij heeft niet meer genoeg aan Janne's liefde, hij verleidt de spinsters, die onder Janne's toezicht werken. Janne wordt waanzinnig door Warholds ontrouw en verdrinkt zich. Warhold ontvlucht Kostijns woning en gaat naar Utrecht. Maar de banvloek is over hem uitgesproken, geen kerk mag hij meer betreden, geen klooster wil hem meer opnemen. Hij verhuurt zich als gewoon werkman en zinkt al dieper en dieper. Eindelijk ontfermt zich een oud vriend, die Warhold in zijne jeugd heeft gekend, over hem, en deze weet te bewerken, dat de geestelijk en lichamelijk uitgeputte man met andere boetelingen op een christelijken feestdag zal worden

toegelaten tot de plechtigheid der wederopname in de Heilige Kerk. Gedurende deze plechtigheid geeft Warhold den geest.

Hiermee hebben wij den inhoud van dit zeer merkwaardige boek in algemeene trekken weergegeven. Want merkwaardig is dit boek, èn om de wijze van beschrijving, waardoor de schrijver ons als 't ware die geheele middeleeuwsche wereld weer voor oogen toovert, èn als fijne en consequent-psychologische persoons- en karakterteekening. Dit werk is een samenstel van studie en kennis en fantasie, in beeld gebracht door een kunstenaarshand. De schrijver moet zich hebben vertrouwd gemaakt niet alleen met de historie, maar ook met de taal en de uitdrukkingswijzen van de middeleeuwen; hij heeft die soms stroeve, dikwijls ook ingewikkelde en dichterlijke uitdrukkingswijzen in onze moderne taal verklankt, en daardoor krijgt de constructie zijner zinnen en de geheele bouw van dit werk iets zeer bijzonders, waaraan wij langzamerhand gewoon moeten raken. Dit werk laat zich niet gemakkelijk lezen, de schoonheden liggen niet aan de oppervlakte, de lezer moet er zich inwerken. De familiare, gemoedelijke conversatietoon, zooals wij die nu gewoon zijn, bestond nog niet in die tijden. Een gesprek tusschen Warhold en Janne, die zich toch vertrouwelijk en nauw tot elkaar getrokken voelen, wordt bijv. aldus gevoerd:

'Lieve heer,' zegt Janne, 'een meegevoel doorwaadde mijne ziel, toen uwe woorden, wijd en zacht als duivenslagen, ruw aangevaren werden door mijn vaders drift.'

Waarop Warhold antwoordt:

'Jonkvrouw, ik bewonder u in dit schoone overkleed der ziel en gaarne zou ik in 't heilige van uw zieleleven-zelf verwijlen, want wonder ombloeit mij, nu ik aanmerk, dat gij, die bij deze zeden aangelijfd zijt, mijne gedachten niet zaagt verteren in een verre vaagheid.... Uw woorden jagen mij in een juichgedrang.... Ge zult mij helpen, mijne vreugde opbeuren en samen zullen we, onze zielen wederkeerig sterkend, het woord bewerken tot een daad en op 't voorhoofd der menschen het teeken van het leven merken.'

Die gekunstelde en bloemrijke taal vinden we thans onnatuurlijk, bombastisch. Wij staan er gansch vreemd voor. Maar als we bedenken, hoe veel zelfs de briefstijl en de spreekvormen van nog geen honderd jaar geleden sterk verschillen van onze tegenwoordige uitdrukkingswijzen, dan behoeven we niet zoo verbaasd te zijn over die eigenaardige gezwollen taal van eenige eeuwen geleden.

De lezer mag zich niet door dien zwaren en moeilijken expressie-vorm laten terughouden dit boek te lezen. Spoedig went hij er aan en dan zal hij genieten van de prachtige schilderingen, van de magistrale tooneelen, die de schrijver voor hem ontrolt. Van Oordt is een conscientieus, fijn teekenaar, die niet rust voor hij het beeld, dat hem voor den geest zweeft, precies zóó heeft aangeduid, zooals hij 't in zijne verbeelding ziet. Wanneer wij lezen van het verblijf van Warhold op den burg

van Staveren, waar hij de gast is van Kostijn en zijne dochter Janne, dan is 't, of dat grijze verleden weer levend voor ons staat. Wij zien die forsche, stoere gestalten, gezeten in de burgzaal in hunne hoogzetels, met hoofsche gebaren zich met elkaar onderhoudend bij de breede schouw, terwijl de roode adem van 't opvlammend haardvuur de spaarzaam verlichte zaal intocht; wij zien de lijfeigenen met gebogen hoofden op een gebiedenden wenk schuw hunne meesters naderen en wij hooren 't wapengekletter op de hardsteenen trappen en de ruwe, schorre stemmen weerklinken in de tochtige hallen, wanneer de mannen, verhit en bezweet, van hunne rooftochten in den burg terugkeeren. Geheel die eigenaardige stemming van dien middeleeuwschen tijd met al dat ruwe, harde, koude, met al dat grauwe en ongezellige weet de schrijver voor ons te doen opleven, en we voelen ons dankbaar gestemd voor onze hedendaagsche, gezellige, warme intérieurs, voor het gemoedelijke, prettige familieleven, dat in die tijden noch in de kasteelen der heerschers, noch in de hutten der armen en dienstbaren bestond.

Soms weet de schrijver zijne schilderingen op te voeren tot ware dichterlijke beelden. Toch wil het ons toeschijnen, dat hij hier en daar wat eenvoudiger had kunnen zijn.

Maar overigens kunnen wij slechts lof hebben voor dit magistrale werk. De schrijver doet al de personen van dit verhaal voor ons leven. Vooral in de uitbeelding van Warhold, in zijn voortdurend vallen en opstaan en weer vallen, in zijn onophoudelijken strijd tegen de machten, die volgens zijn denken uit den booze zijn, - het type van een hysterischen neurasthenicus - ligt veel dramatische kracht; ook Kostijn, een woesteling, in zijn geveinsde onderdanigheid aan de geestelijken, maar in werkelijkheid hen hatend en verachtend; Janne, in hare groote liefde voor Warhold, een liefde die haar in den dood zal drijven; de vrome Gheride, die als een vrede-brengende licht-engel onder die ruwe, hartstochtelijke menschen rondwaart, - dit zijn allen figuren, die ons lang voor den geest zullen blijven. Wie dit boek heeft gelezen, heeft een stuk van den middeleeuwschen tijd meegeleefd; hij neemt er een indruk van mede, die blijft.

Wie na de inspanning, die de lectuur van een boek als ‘Warhold’ ongetwijfeld vordert, tot verpoozing eens 'n luchtig en prettig geschreven verhaal wil lezen, die neme den roman ter hand van de Sinclair: *De krach van Renswoud.* De schrijver debuteerde indertijd met ‘Meneer Focus’, een bundel met grappige, komische verhalen, die de in dezen tijd zeldzaam voorkomende verdienste hadden den lezer eens hartelijk te doen lachen. Ook dit verhaal is geen ingewikkelde roman met spannende intrigues, het is meer een vertelling, het zeer onderhoudende verhaal van het leven in een klein plaatsje, Renswoud. In Renswoud is ook een kassiersfirma gevestigd, de firma Marenius en Zoonen; de zaak bestaat bijna een eeuw. Jan Marenius, de oprichter, een eenvoudig,

degelijk zakenmannetje, wars van allen speculatiegeest, was altijd de vertrouwde geweest van de notabelen van het provinciestadje en van de boeren uit den omtrek; in den tijd, waarin deze geschiedenis speelt, is Jans kleinzoon, Mr. Felix Antoine Marenius, de eenige firmant der firma. Hij is niet alleen kassier, hij is wethouder, dijkgraaf, lid van de Provinciale Staten - hij is, in één woord, *de* man van Renswoud, en de firma bezit nog altijd bij iedereen het oude vertrouwen. Maar Mr. Felix Antoine is door en door modern, een kind van zijn tijd. Het eenvoudige huis heeft hij in geheel modernen stijl laten inrichten, maar het kantoor heeft z'n ouderwetsch karakter behouden; dat gaf er zoo'n cachet van soliditeit aan. Maar Mr. Felix Antoine lijdt ook aan een ziekte, die in dezen modernen tijd veel slachtoffers eischt, namelijk aan een onleschbaren gouddorst. De lezer begrijpt nu wel, wat gebeurt: op 'n goeden dag gaat de algemeen geachte en vertrouwde kassier Mr. P.A. Marenius, na door mislukte speculaties te zijn geruïneerd, met al de gelden, die hem door notabelen, boeren en buitenlui zijn toevertrouwd, er van door en, omdat hij zijn ongeluk niet alleen kan dragen, neemt hij tot troost en opbeuring ook nog de vrouw van den ontvanger mee. Dat is de 'Krach'. Het verhaal is dus 'up to date'. Nieuwe gezichtspunten brengt het niet, maar de wijze waarop het verteld is, maakt er de verdienste van uit. De schrijver laat vooral licht vallen op het verschrikkelijke van zoo'n misdaad, het ontzettende in de gevolgen voor de kleine luiden, de arme weduwen, die hunne spaarpenningen aan zoo'n man hebben toevertrouwd; ouden van dagen worden broodeloos, de opvoeding van kinderen wordt onmogelijk. Ook hoe zoo'n man als Marenius, die toch *au fond* niet slecht is, een man van smaak en intellect, die zin heeft voor kunst en natuur, zóó diep kan vallen. Dat is de ernst in dit boek. Maar ook rijk is dit verhaal aan scherts en humor; want de schrijver weet het eigenaardige kleinsteedsche gedoe voortreffelijk te teekenen: hoe de menschen elkaar bebabbelen, hoe onwaar ze zijn in hun omgang met elkaar. Ook de détailbeschrijvingen zijn goed verzorgd. Deze schrijver heeft een scherpen blik op den komischen kant der dingen, hij weet met korte, rake trekjes de personen goed naar het leven te teekenen; dit is gezond realisme, zonder drukkende langwijligheid of hinderlijke trivialiteit. Deze 'Krach' zal menigeen een aangenaam uurtje verschaffen.

Van een geheel ander gehalte is de roman *Een schip op Strand* van J.B. Meerkerk. De idee is hierin hoofdzaak. De heer Meerkerk heeft in zijne verbeelding den 'Uebermensch' van Nietzsche leven ingeblazen en laat dezen homunculus hier optreden in de gedaante van Frits Versteghe. Afkeer te hebben van alles wat naar vrees, zwakheid, afhankelijkheid zweemt, alles met zijn wil te beheerschen, was niet uitsluitend een vrucht van zijne opvoeding, al had zijn moeder hem ook eens gezegd: 'als je geld heb, kun je alles', - het zat Frits

reeds als kind in 't bloed. Als kind van acht jaar ziet hij een knaap, met wien hij is gaan schaatsenrijden, door het ijs zakken en voor zijne oogen verdrinken; thuis doet hij een omstandig verhaal van wat hij gezien heeft en van wat hij had willen doen, maar niet gedaan heeft uit overweging: anders was hij zelf verdronken; en op den loop gaan wou hij niet, want dat was laf. En Frits wou sterk zijn. Nu, Frits wordt sterk, en rijk. Wij zien hem later als volwassen man, rijk getrouwd, vader van drie kinderen van goeden aanleg; hij is eigenaar van verschillende steenbakkerijen en directeur van een uitgebreide machinenfabriek, die aan honderden werk verschaft. In het plaatsje, waar hij woont, is hij de overal geziene en benijde man; niet omdat men hem beminnelijk vindt, maar omdat men hem bewondert en vreest om de kracht, waarmee hij alles en allen beheerscht. Want voor Frits Versteghe bestaan er geen andere machten en deugden dan *wil* en *kracht*; al het andere: liefde, gevoel, medelijden met zwakken en hulpbehoevenden is uit den booze, is zwakheid, en het is plicht voor den mensch om al wat naar zwakheid en afhankelijkheid zweemt in zich te dooden. Zelfs de gedachte, dat een Almacht boven hem zou staan, kon hij niet dragen; de gedachte van afhankelijkheid verafschuwde hij, onder curateele wilde hij niet staan, ook niet als die curator een God was. *Naast* hem kon Hij zijn, *in* hem, maar nooit *boven* hem. Wanneer Frits Versteghe zijne vrouw verliest, terwijl zijne kinderen nog jong zijn, troost hij zich met de gedachte, dat zijne vrouw, met de haar eigen goedheid, zijne kinderen toch maar zou hebben bedorven. Hij heeft nu zelf voortaan de opvoeding van zijn kroost in handen; hij zal hun bekwame onderwijzers geven en onder zijn toezicht zullen ze worden gevormd naar vaste beginselen, langs rechte lijnen, in ijzeren tucht. Zoo zal hij in hen ontwikkelen den wil en de kracht - die alleen voeren kunnen naar den weg der ware zaligheid.

De schrijver verhaalt nu verder, in welke verhouding deze krachtmensch ten slotte komt te staan tegenover zijne kinderen, als die volwassen zijn en dus oók een eigen wil hebben, tegenover zijne ondergeschikten en zijn werkvolk en tegenover allen, die van hem afhankelijk zijn of met hem te maken hebben. Daar Versteghe zich nooit bemoeid heeft met het innerlijk leven zijner kinderen, staat hij geheel vreemd tegenover hen, er bestaat geen vertrouwelijkheid, niet de geringste geestesband tusschen dezen vader en zijn kroost. Als zijn oudste zoon Adolf, die voor advocaat studeert, thuis komt en met Versteghe aan het praten raakt, bemerkt de vader tot zijn groote verontwaardiging, dat dit jonge mensch niet de minste neiging heeft tot rechts-studiën; Adolf is levensmoe, hij is een droomer, die veel oog en hart heeft voor al het wee en de ellende onder de menschen, maar hij mist de kracht om tot de daad over te gaan. Versteghe zegt tot Adolf, dat hij physiek en moreel ziek is en dat hem, wanneer hij geen kans ziet om zijn ongelukkigen aard te veranderen en in plaats van een nul een bruik-

baar mensch te worden, niets anders overblijft dan zich voor den kop te schieten. Zijn tweede zoon Victor is opgegroeid tot een krachtig, intelligent, harmonisch ontwikkeld man. Hij is een man van de daad, een volksvriend, en hij neemt zich voor de noodige verbeteringen te brengen in den toestand van de arbeiders, die in Versteghe's fabriek werken en die onder dezen hondschen en gevoelloozen patroon een jammerlijk bestaan leiden. Versteghe, die tegen elke billijke lotsverbetering van den werkman is (wat janhagel is moet janhagel blijven), vindt dergelijke inzichten belachelijk en dom; maar hij voelt toch, dat Victor een kracht vertegenwoordigt, die hem, den vader, aandurft, en waarmee hij rekening heeft te houden. Versteghe's eenige dochter, Marie, is opgegroeid tot eene zachte, gevoelvolle vrouw, met eene neiging tot het idealistische; zij doet in stilte veel goed aan de zwakken en behoeftigen onder het werkvolk en verlooft zich met een modernen predikant, Van Laar, eveneens humanist. Zoo komt Versteghe als krachtmensch vijandig te staan tegenover zijne kinderen, zijn werkvolk, tegenover zijn geheele omgeving. Te vergeefs doen Victor en Van Laar pogingen om hem tot andere inzichten te brengen en om enkele billijke eischen van de arbeiders toe te geven; Versteghe verklaart geen stap te zullen wijken - alles zal voor *zijn* kracht moeten zwichten en aan *zijn* wil hebben te gehoorzamen. Het wordt nu een strijd op leven en dood. Nadat de ongelukkige Adolf zich op Versteghe's kantoor onder de oogen van zijn vader heeft doodgeschoten, breekt de lang verkropte woede van de verbitterde en opgeruide arbeiders los; zij bestormen het huis van Versteghe en nu volgt een formeel bloedbad: nadat deze krachtmensch met een laatsten wanhoopsgreep zijn zoon Victor te pletter heeft geworpen, wordt hij door het razende volk verscheurd en doodgetrapt. Marie is de eenige overgeblevene van het huis Versteghe; zij zal met Van Laar op de ruïnen van eene vermoorde maatschappij een nieuwe dynastie stichten, waarin niet gevoellooze kracht, maar liefde en toewijding de hoofdfactoren zullen zijn.

De lezer, die de toestanden en vooral de personen wil toetsen aan de werkelijkheid, zal zich dikwijls ontstemd voelen. Want de heer Meerkerk vervalt altijd bij zijne typeering van personen, die de belichaming moeten zijn van eenig beginsel of van eenige leer, in uitersten, die ten slotte geheel buiten de werkelijkheid staan. Zoo deed hij vroeger met George Taelman, het type van den fanatieken calvinist; en ook nu maakt hij van Frits Versteghe, den belichaamden *boven*mensch, ten slotte een *on*mensch. Een vader die zijn eigen kind brengt tot zelfmoord, en die, nadat de ongelukkige deze daad voor zijne oogen heeft volbracht, 'n paar bedienden roept om ‘het lijk’ weg te sleepen, als gold het 'n dooden hond, om dan weer rustig zijn plaats aan z'n lessenaar te hernemen en zich te verdiepen in de berekening van de balans, is een ondenkbaar monster, voor ons een onwerkelijkheid. Maar de heer Meerkerk is meer denker dan schilder van het werkelijke leven.

Vatten wij dezen roman en de daarin voorkomende figuren op in symbolischen zin, - en wij meenen dat dit de juiste weg is om de bedoeling van den schrijver recht te laten wedervaren, - dan hebben wij in dit werk een beeld te zien van den strijd van het zuiver egoïsme, opgevoerd tot de uiterst denkbare hoogte, tegen de macht van de liefde, opgevat in den ruimsten zin; en dan moeten wij erkennen, dat de schrijver met dit werk een in vele opzichten zeer verdienstelijk beeld heeft gegeven van deze worsteling, waarin het eerste, in spijt van alle uitingen van krachtsvertoon, *moet* ondergaan en de laatste *moet* overwinnen. Als tendenz-roman, als gedachten-werk is dit boek dus een werk van beteekenis; moge bij deze strekking de roman zelf daaronder nu en dan lijden, - iets wat in een ideeën-roman zeker nooit geheel te vermijden is, - toch doen enkele personen, als Victor, Van Laar, Marie, niet alleen door wat zij zeggen maar ook door hun wijze van optreden, ons zeer sympathiek aan, terwijl menig tooneel, waarin zij optreden, de toets aan de werkelijkheid kan doorstaan. En wat oók wel *iets* zegt: uit den waardigen vorm en den climax, waarmee vele gedachten en meeningen, die de schrijver o.a. Van Laar en Victor in den mond legt, worden uitgesproken, bespeuren wij den ernst en den gloed van eene vaste overtuiging. Deze schrijver meent wat hij zegt, of laat zeggen. -

Onder de vrouwelijke auteurs treffen wij ditmaal bij enkele nieuwe ook 'n paar oude bekenden aan. Zoo schreef M. van Waldrichem een vervolg op haar roman ‘Incognito’, dien wij vroeger hier bespraken. ‘Incognito’ was een aardig, onderhoudend boek, bijzonder geschikt voor den huiselijken kring; het vervolgboek *Casper Verlaren* nu is iets heel anders geworden; het is een boek, dat in 't geheel niet geschikt is om in den huiselijken kring gelezen te worden. Beschaafden menschen zal het aanstoot geven. Wie ‘Incognito’ hebben gelezen, zullen zich natuurlijk nog herinneren freule Pauline van Tekken, die zich een tijdlang als dienstbode onder den naam Phemia bij de familie Verlaren verhuurde. Die Phemia was een aardige vondst van de schrijfster, en wij vinden haar nu ook in dit vervolgboek terug. Casper Verlaren, dien wij nu als practiseerend arts ontmoeten, raakt op Phemia, of liever op Pauline van Tekken, smoorlijk verliefd; maar hij heeft in vroegere dagen een liaison aangeknoopt met een meisje van minder zedelijk gehalte, Lena Daning. Het verhaal nu in dit vervolgboek loopt in hoofdzaak over de verhouding van Casper tot deze beide vrouwen. In de situatie en de ontwikkeling van 't verhaal nu is veel gezochts en gerekts; maar erger is 't, dat door de invoering van een persoon, als Lena, het geheele boek een ander cachet krijgt. De schrijfster onthaalt ons op tooneelen en gesprekken, die voor een deel thuis hooren in het wel-afgesloten behandelings-vertrek van den arts, voor een ander deel in milieu's, wier bestaan men doorgaans in een beschaafden kring niet

aanroert. De schrijfster laat in dit boek Pauline van Tekken ergens zeggen, ‘dat de beschaafde vrouw in haar zich onbeschrijfelijk gekrenkt voelde door dit platvloersch gebabbel’; evenzoo kunnen wij met stelligheid beweren, dat de categorie van lezers, die in ‘Incognito’ eene aangename lectuur hebben gevonden, zich gekrenkt zullen voelen door het ‘platvloersche’ en ordinaire in ‘Casper Verlaren’. En voor lezers, die gesteld zijn op de beschrijving van ‘schunnige’ tooneelen, op iets pikants, is dit werk toch ook weer niet pikant genoeg; zulke lezers verlangen iets anders. Daarom achten wij dit werk, vooral als vervolgroman, mislukt. Op het schrijven van vervolgromans schijnt over 't algemeen weinig zegen te rusten. Alleen de ‘premiers’ kunnen zich daaraan wagen zonder zich de vingers te branden.

Louise B.B. schonk ons *Een bittere Druppel.* Lezeressen, die vermoedelijk juist gesteld zijn op wat zoets, behoeven zich echter door dezen titel niet te laten afschrikken; het verhaal heeft in elk geval geen bitteren nasmaak. Wij zeggen *lezeressen,* want dit rommanetje is, dunkt ons, uitsluitend bestemd voor dames en kan ook alleen door dames naar waarde worden genoten, misschien ook beoordeeld. Alleen 'n vrouw, en misschien nog wel uitsluitend 'n jong meisje, kan de gevoelentjes van een Truusje Raasveld voor den knappen en flinken Robert van Berghem naar waarde schatten; kan begrijpen, waarom Truus op de avondpartij, waarop zij dezen jongen man voor 't eerst ontmoet, begint met hem op vrij snibbigen toon en wat uit de hoogte te behandelen, niettegenstaande hij toch wel een gunstigen indruk op haar maakt; kan alles voelen voor een damesboudoirtje, hemelsblauw getint, de zittingen van de stoeltjes van gebloemd liberty-fluweel, aangekleed met allerliefste meubeltjes in empire-stijl, en hoe goed daarin een bonten boléro op een stoel, en een lichtgrijs chinchilla mutsje en mofje op het élegante schrijftafeltje neergeworpen, moeten uitkomen; zal precies de innerlijke bewerktuiging kunnen begrijpen van een kattig, geniepig spook, als dat Ameetje, dat er altijd een bitter genoegen in heeft om, wanneer zij een harer kennisjes gelukkig ziet, roet in het eten te gooien; zal zich dus ook alleen eene juiste voorstelling kunnen maken van Truusje's wanhoop, wanneer deze, terwijl zij met den flinken Robert is verloofd en geniet van den zaligen tijd der eerste liefde, door de giftige tong van het gezegde spook Ameetje moet vernemen, dat zij - Truus Raasveld - niet de eerste liefde is van Robert, maar dat dit jongemensch in zijn studietijd reeds verloofd is geweest met eene vrouwelijke studente. Want dat is ‘De bittere Druppel’. En ieder, hetzij vrouw of man, zal dan ook wel begrijpen, waarom, na de volledige bekentenis van Robert aan Truusje over zijn verleden en zijne eerste liefde, de verhouding tusschen de jongelui nog inniger en vaster wordt dan vroeger; hoe de sombere wolk, die een oogenblik over den geluksstaat van Truusje heeft gezweefd, voorbijtrekt,

en waarom bij de verzending der verlovingskaartjes juist dat kaartje, waarop Truus een bitteren tranendruppel heeft laten vallen, aan Amee wordt gestuurd.

Een eenvoudig verhaaltje dus, zonder veel diepte of émotie, glad en keurig en netjes geschreven, zonder een enkel onvertogen woord of eenige verdachte wending of toespeling. Deze schrijfster kent de dameswereld op haar duimpje, weet karaktertjes, die niet zoo heel hevig of heel diep of heel hoog gaan, keurigjes te teekenen. De schrijftrant nadert de oude garde; zoo herinnert bijv. de aanhef van Hfdst. III: 'De laatste tonen van het avondconcert van het Kurhaus stierven nauwelijks weg, of de elegante menigte op het terras spoedde zich naar één richting' sprekend aan het genre 'van Beers'. Maar misschien dat toch deze oude bard bezwaar zou gemaakt hebben tegen de combinatie van *élegance* met *spoed.* In onzen tijd ziet men zoo nauw niet. Louise B.B. schijnt ook in de aanduiding: 'Zij strekte den arm omhoog en raakte *met haar slanke vingers* de koperen belletjes aan' niets belachelijks, en in den zin: 'Te midden van de grootsche natuur, van bergen, wouden, eeuwige sneeuw en watervallen, leerde zij de nietigheid, het onbeduidende van eigen bestaan zien' (pag. 18) niets banaals te vinden.

Nieuwe schrijfsters zijn voor ons Hilda van Rechteren (pseudoniem?) en Nannie van Wehl. Hilda van Rechteren wil blijkbaar met het verhaal *Haar Strijd* de aandacht vestigen op het ongelukkige lot van het 'onechte' kind. Daartoe beschrijft ze het leven van Gretha Wolters, wier moeder blijkt niet gehuwd te zijn met Gretha's vader. Deze vader is een bruut man, die de moeder van zijn kind hard en onverschillig behandelt; wanneer hij thuis is, heeft hij alleen voor Gretha, een meisje van zachten aard en goeden aanleg, nu en dan een vriendelijk woord. Gretha voelt zich in 't geheel niet tot haar hardvochtigen vader aangetrokken; wanneer zij op nog jeugdigen leeftijd hare moeder door den dood verliest, gaat zij inwonen bij eene zuster harer moeder, een timmermansfamilie. Dan eerst verneemt zij, dat hare moeder nooit gehuwd is geweest; deze ontdekking maakt haar diep ongelukkig en zij besluit de burgerfamilie, die heel goed voor haar is, niet langer tot last te zijn. Zij gaat als kinderjuffrouw in een betrekking bij eene deftige familie in Den Haag, en wint daar door haar beminnelijkheid en hare nette manieren aller harten. Ook door haar pianospel; want Gretha heeft een groot talent voor muziek, en haar vader heeft zich althans in zoover van zijn plicht tegenover haar gekweten, dat hij haar een goede opvoeding, muziekonderwijs daaronder begrepen, heeft laten geven. Een rijk heer nu, Pellekaan genaamd, vriend van de familie, waar Gretha in betrekking is, hoort haar spelen en zingen en stelt voor het meisje op zijne kosten naar een conservatorium te zenden. Natuurlijk neemt Gretha dit aanbod gaarne aan; het is haar hoogste wensch. Zoo

wordt zij dan na verloop van tijd een zangeres van naam. Zij leeft geheel voor de kunst. Wel wordt zij ten huwelijk gevraagd door een ingenieur, en nog wel een dien zij liefheeft. Maar Gretha zegt, dat een onwettig kind, als zij, niet kan huwen met een man van zoo hooge positie en wijst hem daarom af. ‘Nee, Hans,’ antwoordt ze op zijn aanzoek, ‘ik mag me niet geven, ik wil bewijzen, dat ik sta boven de hartstochten, die 'k misschien van m'n ouders heb meegekregen.... 'k *wil* blijven 'n reine vrouw, 'k wil me wijden aan de kunst, daarin zal ik vergetelheid zoeken.’ En na hem dan nog eens te hebben aangemaand vooral mee te werken om 't verbod van onderzoek naar 't vaderschap op te heffen, wijst deze Gretha haar Hans de deur.

En dat is dan de ‘Strijd’. Dat meisje wil geen liefde geven, omdat hare moeder, die wèl heeft liefgehad, zich een oogenblik vergeten heeft. Begrijpt de lezer deze logica? Wij niet. De geheele scène maakt een hoogst belachelijken indruk. Bovendien, van die liefde van Gretha en van haar ‘strijd’ gelooven wij geen sikkepit, aangezien Gretha zelf verklaart, dat zij overtuigd is, dat dit aanzoek van Hans maar 'n opwelling is geweest (pag. 150) en zij verder hare kunst heeft, waarvoor en waarvan zij wil leven en waarin zij dan ook later groote triomfen viert. De goede bedoeling van de schrijfster is totaal mislukt door de onhandige manier, waarop Gretha hier ten tooneele wordt gevoerd. Het boek rammelt van onwaarschijnlijkheden. Menige *echte* dochter van zoogenaamd netten huize zal verlangen naar een levensloop als die van dit *onechte* kind, en zal misschien hare echtheid willen cadeau geven voor een ‘Pellekaan’, die haar de hulpvaardige hand biedt om haar levenspad te effenen.

Heel iets anders is het werk van Nannie van Wehl: *Het moeilijke Begin.* De beschrijving van het opgewekte leven van al die jonge menschen, die we in dit werk ontmoeten, en die allen zich nog moeten voorbereiden voor het eigenlijke daadwerkelijke bestaan, is inderdaad zeer verdienstelijk. Dit boek heeft daarom reeds groote verdiensten, omdat er zoo'n echte, gezonde levenslust den lezer uit tegenstraalt. De beschrijving van dat jolige troepje van de familie Menke, de aardige en lief-ondeugende manier waarop die kinderen met elkaar en met hun beste moedertje omspringen, strekt de schrijfster tot eer. En toch leven die jonge menschen in geen imaginairen staat van louter geluk; 'n ieder heeft in z'n jonge jaren daar al z'n zorg en z'n moeite. De een ploetert voor een onderwijzers-examen, 'n ander zit voor z'n candidaats in de medicijnen, een derde blokt voor ingenieur, en zoo hebben ze allen wat, waartegen een nerveus en zwak mensch zou kunnen optornen. Maar deze jongelui tobben en klagen en mopperen niet; ze werken degelijk en ernstig. Maar is de werktijd achter den rug, dan weten ze zich te amuseeren.

Onder die jonge, onbedorven harten munten vooral uit de karakters

van Let en Leo. Die brengen ook de ernstige momenten in het boek. Want Leo heeft eene zwakke gezondheid, die hem in den weg staat bij zijne studie en zijne toekomstplannen. En ook de soms dol-uitgelaten Let heeft hare oogenblikken van mismoedigheid en verdriet. Maar ze duren kort. Let zoekt haar troost en kracht bij haar vriend en Leo bij zijne vriendin. Flink zijn ze beiden, Leo zelfs tot in het idealistische toe. Maar nooit 'n oogenblik van hinderlijke weekheid of sentimentaliteit. Ook geen hevige verliefdheid; dat woord mag bij de Menke's zelfs niet genoemd worden.

In dit boek komen geen groote passie's voor, er is geen bladzijde, geen regel, die énerveert. Dit boek werkt niet op de zinnen, maar op de jonge, gezonde verbeeldingskracht. Laten onze *jongelui* dit boek lezen; het is zoo'n kostelijk tegengif tegen die zinnenbedwelmende, zenuwopwindende romannetjes, die alleen ten doel hebben de jeugdige verbeelding te overprikkelen en den zin voor 't gezonde te bederven.

Er is ernst in dit boek, maar 't is ernst van de goede soort; hij ontaard niet in zwakheid of levensmoeheid. De schrijfster mag nu en dan eens onnauwkeurig en ook wel wat overdreven zijn, maar zij vervalt geen oogenblik in 't larmoyante. Zelfs als de nacht zal dalen, voelen we, dat het licht niet voor goed zal verdwijnen. Er is hier wel leed en verdriet, maar geen vertwijfeling, en aan 't eind is de rust en de berusting.

De schrijfster bezit eene onmiskenbare neiging tot idealiseeren. Dit spreekt vooral duidelijk uit de typeering van Leo. Wanneer zijne vriendin Let in de laatste uren, kort voor zijn sterven, aan zijn ziekbed zit, zegt ze tot hem: ‘jij en ik hebben bewezen, dat een jongen en een meisje vrienden kunnen zijn.’ Maar Let weet niet, dat Leo haar wel degelijk lief heeft. Doch Leo begreep, dat hij met zijn ziekelijk lichaam daaraan geen gevolg mocht geven; bovendien weet Leo, dat een andere flinke man, tot wien Let zich zeer aangetrokken voelt, haar gelukkig wil maken, en zoo verloochent hij zijn waar gevoel voor haar tot het einde toe en laat haar in den vriendschapswaan. Aldus weer een sterke geest in een ziek lichaam.

Onwaarschijnlijk, denkt misschien de lezer. In elk geval is 't dan door de schrijfster nobel *gedacht.* En den waren adeldom van geest vindt men in onze hedendaagsche romans maar schaarsch. Ook in dit opzicht is ‘Het moeilijke begin’ een *rara avis.*

Onze Vlaamsche auteurs zijn ditmaal goed vertegenwoordigd. Daar hebben wij allereerst Cyriel Buysse, die met zijn romantisch verhaal 't *Bolleken* een mooi stuk werk gaf. Het is de beschrijving van 't leven van ‘meneer Vital’, die zich aanvankelijk op de studie der rechten toelegde en trouw college liep, tot op 't oogenblik dat zijn oom Nonkelken, die op een mooi buitentje in een Vlaamsch dorp als vrijgezel leefde, door een ernstige ziekte werd aangetast en daaraan stierf. Die

ziekte van oom Nonkelken, 'n oud viveurtje, die veel van de vrouwen had geprofiteerd en op z'n ouden dag aan den drank was verslaafd, was begonnen met een soort van kitteling in zijn slokdarm, ‘net alsof er een balletje zat, dat hij door hoesten niet naar boven kon krijgen.’ Toen meneer Vital den dokter naar den aard der ziekte van zijn oom ondervroeg, kreeg hij ten antwoord: ‘dat 'n ès gien bolleken, hij mient hij dàtte... hij hè te veel dzjenuiver gedronken, hij ès noar den duuvel.’ De dokter scheen juist gezien te hebben: kort daarna stierf de rijke oom Nonkelken aan kanker in den slokdarm, en zijn neef en erfgenaam, meneer Vital, die zich wel tot het buitenleven voelde aangetrokken, betrok het buitentje.

Zoo was dus ‘meneer Vital’ onverwachts bezitter geworden van een flink kapitaal; verder door-studeeren, advocaat worden om den broode, dat hoefde niet meer. Een lekker en gemakkelijk leventje lachte hem toe en hij nam zich voor daarvan op verstandige wijze te genieten. Want het leven van zijn oom, het oude viveurtje, die zich door zijn onmatig offeren aan ‘Wijntje en Trijntje’ of, zooals de dokter zeide, aan ‘l'alcóól et Flavie’, zich had gezelfmoord, zou hem steeds tot afschrikwekkend voorbeeld zijn. Daar zou hij voor oppassen!

En nu verhaalt de schrijver, hoe meneer Vital toch, door een sterke neiging tot gemakzucht, niet bestand tegen de verlokkingen en het ontzenuwende van een weelderig leven, gaandeweg gaat treden in de voetstappen van zijn oom. Aanvankelijk tracht hij nog wel enkele eerzuchtige plannen te verwezenlijken en zich op te werken; zoo dingt hij o.a. naar de hand van eene deftige dame, nichtje van den aristocratischen burgemeester van het dorp, en stelt zich ook candidaat voor lid van den gemeenteraad. Maar de eene teleurstelling volgt op de andere, en nu daalt hij, nadat hij alleen uit zinnelijken aandrift getrouwd is met een boerenmeisje uit een taveerne, snel omlaag. Hij zoekt, ook uit verveling, omgang met eenige ordinaire dorpsbewoners, die den halven dag in de herbergen doorbrengen, raakt eindelijk aan den drank verslaafd en sterft ten slotte, evenals zijn oom, aan de gevolgen van zijn drankzucht, aan ‘'t gloazen bolleken, mee dzjenuiver in van binnen’, zooals de boeren zeggen.

Het is dus een vrij triest onderwerp, dat hier wordt behandeld. Maar nu is het juist de groote verdienste van den schrijver, dat dit verhaal in 't geheel niet naargeestig wordt; integendeel, de schrijver weet door zijne uitstekende wijze van vertellen over het geheel eene opgewekte, humoristische stemming te leggen. Niet alleen meneer Vital, maar de verschillende personen en typen zijn zoo meesterlijk geteekend, dat die menschen allen voor ons leven; vooral die dorpstypen, met hunne koddige eigenaardigheden, zijn zoo sprekend en geestig teruggegeven, dat de lectuur van dit boek een waar genot wordt. Wel voelt men den ernst door al die geestige en humoristische schilderingen als 't ware heengluren, maar hij dringt zich niet aan den lezer

op en we krijgen den indruk, alsof de schrijver leukweg, met een glimlach op 't gezicht, ons deze geschiedenis op de meest onderhoudende wijze zit te vertellen.

Die gunstige stemming is niet alleen merkbaar in de teekening van de personen en typen, maar zij is hier volgehouden tot in de kleine détails.

Onze letterkundige Van Nouhuys heeft reeds meermalen den schrijftrant van Buysse vergeleken met dien van Guy de Maupassant. Die vergelijking schijnt ons inderdaad uitstekend. Wie genoten heeft van de novellen van dien fijn-geestigen, humoristischen Franschen auteur, zal geneigd zijn om na de lezing van ‘'t Bolleken’ te zeggen: Wij hebben in Cyriel Buysse onzen Nederlandschen De Maupassant. -

August Vermeylen gaf met *De Wandelende Jood* een zonderling boek. De schrijver verdeelt zijn verhaal in vier afdeelingen. In afd. I: ‘Ahasverus en de Nazarener’ wordt nog eens opgerakeld de bekende legende van Ahasverus, een jood, die in den tijd, waarin Jezus leefde, woonde in Jeruzalem. Ahasverus wordt ons voorgesteld als een arme schoenlapper, een vreemde, zonderlinge man, die in eenzaamheid leefde en wiens hart vol was van wrok en nijd. Hij hield Jezus voor een goochelaar en een verrader. Op den weg naar Golgotha viel Jezus, die zijn kruis moest dragen, onder den zwaren last van 't hout op zijne knieën en wierp een smeekenden blik op Ahasverus, die vlak bij hem stond, als wilde hij zeggen: ‘Gij, die mijn broeder zijt, help.’ Toen keerde Ahasverus zich met een spotlach af en weigerde alle hulp. Maar van dat oogenblik af bleven de smeekende oogen van Christus branden in zijne ziel; hij kon geen rust meer vinden, nergens. Ahasverus vluchtte uit Jeruzalem, dwaalde rusteloos over de aarde. Zoo teekent de schrijver hem in Afd. II: Ahasverus op weg naar de Hel. De schrijver verhaalt, hoe Ahasverus in zijne omdolingen in aanraking komt met de afschuwelijkste wangedrochten van menschelijke typen, die de aarde zouden bevolken; hoe hij overal de ellenden aanschouwt, die de gevolgen zijn van de hartstochten en ondeugden der volken. Die schilderingen zijn als koortsvisioenen, uitingen van de meest grillige fantasie; het is het leven in de meest gedrochtelijke en wanstaltige vormen, luguber mengsel van wellust en wreedheid. In Afd. III is de wandelende Jood op weg naar den Hemel: hij heeft in 't woud een ouden kluizenaar ontmoet, wiens denken en doen steeds gekeerd was naar God alleen. In den omgang met dezen man vindt Ahasverus de eerste sporen van vrede en rust in zijne gewonde ziel terug. In Afd. IV vinden wij Ahasverus dan weer terug onder de menschen. Hij leeft weer als gewoon werkman, zwoegend voor zijn brood, in samenzijn met eene vrouw uit het volk, die hij bemint. En dan besluit de schrijver aldus: ‘Zoo gingen ze (Ahasverus en zijne vrouw), hun brood verdienend op de eene of andere wijze, nieuwe zomers en winters tegemoet, nieuwen strijd van leven, nieuw lijden en nieuwe hoogten - zoo gaan ze nog, en

wat eens de laatste hoogte en het eind van den weg zijn, kan gelukkiglijk geene enkele slimmerik vertellen.'

August Vermeylen heeft dus met dit werk vermoedelijk in 'de wandelende Jood' willen verpersoonlijken de geheele strijdende en lijdende en voortdurend zondigende menschheid, den mensch die in de worsteling om geluk ten slotte haakt naar rust en vrede, en dien vrede alleen zal vinden in werk van liefde. In zoo'n werk van zuiver symbolischen aard mag men dan verwachten een hooge, dichterlijke vlucht, waartoe vooral dit onderwerp zich bijzonder leent. Maar nu ontbreekt het dichterlijk element hier geheel en al; de beschrijvingen en schilderingen, zelfs in de herhaling van het bijbelsche verhaal, het lijden en den dood van Christus, zijn doorgaans platvloersch en soms zelfs zeer plat. De schrijver streeft in Afd. II en III wel naar iets dichterlijks, maar hij bereikt het niet; de toon, de vorm, de beelden, alles blijft laag bij den grond. Er is ook geen eenheid van compositie in dit verhaal. Den schrijver heeft waarschijnlijk iets zeer verhevens voor den geest gezweefd, maar het is hem niet gelukt den lezer iets van die verheven stemming en van die grootsche voorstellingen te laten voelen. -

Stijn Streuvels treedt met *Het uitzicht der Dingen* meer als schilderend schrijver dan als verteller op. Maar in die schilderingen treedt de dichterlijke gave van den schrijver uitmuntend aan het licht; overal bespeuren wij zijn groot en fijn gevoel voor al het wondere en mystieke in de hem omringende wereld. Stijn Streuvels schildert 'de kwade dagen', de sombere, stormachtige dagen, die komen, wanneer de lichte, zonnige dagen van den zomer en nazomer zijn geweken en de heldere, starre winter nog niet is geboren. 'Met een kreunenden zucht van den wind heeft de dag zich uit den nacht geheven... Heel de vallei ligt in verlatene verwoesting als een ongeschapene wereld, ordeloos nog en zonder levend wezen, onberoerd gebleven en halfvoltrokken losgegaan, uit de hand van den grooten Maker... Hoever is de dag nu gevorderd aan den tijd? Bij 't groeien van de klaarte valt het niet te merken of aan 't mokerbruisen van den wind; want die twee dingen schijnen zoo ruw en ongelijkig als de groote onberoerbare eeuwigheid waaruit ze opdoken.'

Dat is dichterlijke visie, breede schildering. Waar Vermeijlen bij een dichterlijk onderwerp niet uit het aardsche stof zich kon loswoelen, daar heft Streuvels de gewone, zienlijke en tastbare dingen op naar de hoogere, dichterlijke sferen.

De twee volgende schilderingen van dezen bundel zijn 'Veeprijskamp' en 'De Ommegang.' In 'Veeprijskamp' treft ons de forsche teekening van den boer, den echten boer met al zijn behoudzin, zijn achterdocht, zijn schraapzucht, zijn nijd, ook zijn lompen boerentrots. Voortreffelijk is de schildering van boer Veroken, den overwinnaar in den

prijskamp, en van diens vee. Voor een veehouder, die aan literatuur doet, - de combinatie mag gewaagd zijn, onmogelijk is zij niet, - moet de lectuur van dit stuk eene verrukkelijke lekkernij zijn.

In ‘De Ommegang’ krijgen wij de beschrijving van het kerkelijke feest van den heiligen Antonius. Dit feest valt in het begin van den zomer, in de lichte, zonnige dagen, wanneer de veldarbeid op z'n slapst is. Is de kerkelijke plechtigheid afgeloopen, dan begint de groote ommegang in het dorp en langs de groote wandelwegen, waar tenten en kramen zijn opgeslagen, als op een kermis. De boeren en boerinnen vieren feest, de mannen en jongens in Zondagsche kleedij, de boerinnen uitgedost als juffers. Ook dit stuk munt uit door kleurrijke, forsche schildering; maar toch ook hier is niet alleen de teekenaar aan het woord, soms hooren we ook den dichter, die voor ons het uitzicht der dingen laat opdoemen.

Ook Herman Teirlinck verdeelt zijn bundel *Zon* in tien ‘Beschrijvingen’. Toch krijgt de lezer hier heel iets anders dan in het werk van Styn Streuvels: elk van deze beschrijvingen is een kort verhaal of een schets, waarbij het tooneel telkens op afwisselende wijze door de zon wordt beschenen. Het verhalende element treedt hier wel op den voorgrond; vooral is dat het geval in de twee laatste ‘Beschrijvingen’, die niets anders dan 'n paar voortreffelijk geteekende novellistische schetsen zijn, waar de zon op het einde nog even met hare laatste of eerste stralen wordt bijgesleept. Teirlinck doet zich in dit werk alweer kennen als een keurig teekenaar; bij alle fijne en uitgewerkte schilderingen wordt dit werk toch niet eentonig en laat zich aangenaam lezen.

Virginie Loveling geeft ditmaal een roman in beknopten vorm: *Het lot der Kinderen.* Zij verhaalt allereerst van het gezellige huishouden van Mevrouw Williar, eene weduwe, die met hare kinderen op een buitentje woont, op anderhalf uur afstands van Gent. Van hare twee dochters is eene rijk getrouwd, de andere verloofd; hare zoons Ambroise en Herman zijn ongehuwd en wonen bij haar. Ambroise, de oudste zoon, is werkzaam op een kantoor; zijn jongere broeder Herman studeert voor arts aan de hoogeschool te Gent. Ambroise is een krachtige, ondernemende jonge man, practisch van zin, naar den berekenenden kant; hij bezit alle eigenschappen, ook de minder goede, om zich in onze maatschappij eene goede positie te veroveren. Herman heeft eene zwakke gezondheid en is nerveus van aard; zijne neiging is meer naar het meditatieve, idealistische. Dit groote verschil tusschen de beide broeders komt vooral duidelijk aan den dag, wanneer een nichtje uit Engeland een tijdlang bij Mevrouw Williar komt logeeren. Dat nichtje, Grace, wint spoedig de harten van al de huisgenooten door haar schoonheid en beminnelijkheid; de twee broeders blijven ook niet onverschillig voor deze gedistingeerde en lieftallige verschijning; Herman wordt zelfs

smoorlijk op haar verliefd. Grace voelt zich echter het meest aangetrokken tot den levenslustigen, geestigen Ambroise; veel meer dan tot Herman, die zich niet gemakkelijk beweegt en wat links is in den omgang. Ambroise heeft echter het vaste plan opgevat om alleen een rijke vrouw te huwen; wanneer hij nu verneemt, dat Grace onbemiddeld is, bekampt hij zijne opwellingen van verliefdheid en hij verlooft zich zelfs, terwijl Grace nog bij zijne moeder logeert, met de rijke, maar vrij onbeminnelijke dochter van zijn patroon. Nu Ambroise zich heeft teruggetrokken, is het veld voor Herman vrij; Grace blijft op den duur niet ongevoelig voor de attenties en de toewijding van Herman en zoo komt het dan eindelijk tot een huwelijk tusschen Herman en Grace, zeer tegen den zin van Mevrouw Williar. Want zij voorziet niets dan zorgen uit deze vereeniging, daar beiden onbemiddeld zijn. Ook Ambroise heeft zijn broeder op het onverantwoordelijke van zijne handelwijze gewezen; Herman zal toch zeer hard moeten werken om met zijne vrouw en zijn eventueel kroost te kunnen leven, en het is zeer twijfelachtig, of Herman door zijne zwakke gezondheid daartoe in staat zal zijn.

In het tweede deel vernemen we nu, hoe de sombere verwachtingen van Mevrouw Williar en van Ambroise betreffende de toekomst van Herman en Grace worden bewaarheid. Wel is Herman overgelukkig in het bezit van zijne beminde Grace; maar de vermoeienissen van zijn omvangrijke doktherspraktijk ondermijnen zijn zwak gestel, zijn gezin neemt snel toe, en na eenige jaren blijkt Herman een ongeneeslijke teringlijder te zijn. Wanneer hij dan in de armen van zijne vrouw sterft, haar dankend voor al het schoone, dat zij in zijn leven heeft gebracht, blijft de arme Grace met vier onverzorgde kinderen achter. Haar schoonmoeder en schoonzuster ontfermen zich over drie van deze kinderen en nemen die bij zich in huis; Grace vertrekt met haar jongste weer naar Engeland, om daar bij een van hare bloedverwanten het genadebrood te zoeken.

De schrijfster heeft blijkens den titel van dit werk zeker de aandacht willen vestigen op de treurige gevolgen van een onberaden huwelijk en hoe het liefde-egoïsme - in dit geval van Herman - zich vooral wreekt aan het lot der nakomelingschap. Als tegenhanger van het huwelijk van Herman laat zij ook eenig licht vallen op het verstandshuwelijk van Ambroise, wien het in alle opzichten naar wensch gaat, althans stoffelijk; want Ambroise moet erkennen, dat hij niet kan zeggen, zooals Herman in zijn laatste oogenblikken wèl kon, dat zijne vrouw vele schoone dagen in zijn leven gebracht heeft. Of de schrijfster hiermee nu wil aanduiden, dat zoowel het eene als het andere huwelijk is af te keuren en dat Herman en Ambroise beiden met hun huwelijk een misgreep gedaan hebben, is moeilijk uit te maken. Eigenlijk laat de titel van dit verhaal in verband met den loop der gebeurtenissen ons in den steek, waar wij de bedoeling van de schrijfster trachten te vatten.

Ook in de wijze van behandeling en teekening is iets, dat sterk afwijkt van hetgeen Virginie Loveling in vroegere werken gaf. Van de hier voorkomende personen zijn alleen Herman, Ambroise en Grace het duidelijkst geteekend, van de overige bemerken wij niet veel. Soms krijgen we bij het lezen den indruk, dat de schrijfster geen lust gevoelde om meer dan het hoog noodige van deze menschen en van hunne handelingen te zeggen; sommige hoofdstukken zijn zoo kort en worden zoo onverwacht afgebroken, dat men soms geneigd is te vragen: is dat nu alles wat de schrijfster hierover te zeggen had? Beknoptheid in teekening en beschrijving is over 't algemeen lofwaardig en aangenaam; maar wij krijgen hier meermalen den indruk van een tekort, van iets onvolledigs en onvoldaans, alsof 't de schrijfster te doen is geweest om langs den kortst mogelijken weg op het einde aan te sturen.

Toch zijn er tooneelen en poëtische bladzijden in dit werkje, die het lezen overwaard zijn. Zoo bijv. de steeds heviger wordende opwellingen van jaloezie bij Herman, wanneer hij in den aanvang de toenadering van Grace tot Ambroise opmerkt; de beschrijving van de wandeling in den heerlijken Meinacht en van het tochtje naar den Reigerpoel op den regendag; de gesprekken tusschen Ambroise en Herman in hfdst. XII en hfdst. XVI, Dl. I. Soms lascht de schrijfster hier en daar eene diepe gedachte in, bijv: Wij beginnen altijd met te loochenen of te betwijfelen wat ons plots onwelkom verrast (86); of: Welke moeder wordt er ooit door een andere moeder - als beider kinderen twisten - overtuigd, dat *haar* kind ongelijk heeft? (150). Ook de tocht van Grace, wanneer zij na den dood van haar man, alvorens naar Engeland terug te keeren, van hare achterblijvende kinderen, die bij de familie onder dak zijn gebracht, gaat afscheid nemen, is treffend beschreven. In *die* tooneelen en schilderingen vinden we Virginie Loveling weer in haar volle kracht terug.

Met het verhaal *Van jongere geslachten* betreedt Leo Meert een sterk-afgegraasd veld. Beschrijvingen van het leven van proletariërs, sjouwerlui, fabriekarbeiders, hebben toch in de laatste jaren, als behoorende tot een soort van mode-literatuur, de boekenmarkt overstroomd; het is dus een vrij ondankbaar werk, op dit thema, door sommige schrijvers ongetwijfeld met veel talent behandeld, nog voort te bouwen. Nieuwe gezichtspunten brengt Leo Meert dan ook niet met zijn verhaal van het huwelijk van Allewies, een luien fabrieksarbeider, die zich voortdurend bedrinkt, met een aardige fabrieksmeid, Jo van den Brande. Jo is de dochter van een wever; hare ouders behooren nog tot den ouderwetschen arbeidersstand, een degelijk slag van menschen. Zij trachten Jo van haar onberaden huwelijk met Allewies terug te houden, omdat het bekend is, dat Allewies een lichtvaardige deugniet is. Maar Jo lacht wat met de voorzichtigheid van

de oude lui; het jongere geslacht ziet het leven anders in, durft het leven aan, stoort zich niet meer aan die ouderwetsche begrippen van fatsoen en degelijkheid, die het leven dof en vervelend maken. Zoo komt dan het huwelijk tot stand en de treurige gevolgen blijven niet uit. Het duurt niet lang, of Jo wordt door haar man mishandeld, Allewies verliederlijkt hoe langer hoe meer en eindelijk gaat ook Jo, wanneer zij inziet, dat alle pogingen om haar man op den goeden weg te brengen vergeefsch zijn, den breeden weg op. Zij worden doodarm en Allewies gaat op goed geluk naar Amerika, wanneer hij ontdekt, dat Jo niets meer voor hem voelt en er zelfs een beminde op nahoudt.

De schrijver moet zich goed vertrouwd hebben gemaakt met de gewoonten en het leven van den Vlaamschen arbeider. Wat hij daar gezien en ervaren heeft, geeft hij in dit verhaal zoo getrouw mogelijk terug. De ruwe, platte volkstaal - gelukkig klinkt dat Vlaamsche argot wegens de zachte klanken niet zoo afschuwelijk als het verplatte Nederlandsch - is natuurgetrouw teruggegeven; de eigenaardige, doorgaans ruwe tooneelen, zooals die in het bestaan van onverschillige en aan lager wal geraakte arbeiders kunnen voorkomen, zijn naar het leven geteekend. De verdienste van dit naar behooren te kunnen doen deelt Leo Meert dus met verscheidene van de hedendaagsche beoefenaars der proletarische kunst.

De Indische romans bepalen zich ditmaal tot een tweetal: *Door Storm en Duisternis* van H.Z. Zegers de Beijl en *Nonna Doortji* door C. Bijl de Vroe. Het werk van den heer Zegers de Beijl is een zeer lijvig boek, waarvan de uitgever zonder bezwaar twee flinke deelen had kunnen maken. De hoofdpersoon in dezen roman is een jong mensch, Willem van Dinse, die bij zijn oom Van Sparren, administrateur van een suikerfabriek, inwoont. Willem, de jonge geëmployeerde, paart aan grooten ijver voor zijn werk een degelijk, maar zeer gevoelig karakter; hij heeft een onbetwistbaar dichterlijken aanleg, een uiterst gevoelig temperament, dat niet zelden naar het sentimenteele overhelt. Hij voelt zich dan ook veel meer aangetrokken tot zijn tante Lucie, Van Sparren's vrouw, die zeer muzikaal is en met moederlijke zorg over haar jongen neef waakt, dan tot zijn oom, een echt-Indischen zakenman. Bij Lucie stort Willem dan ook dikwijls zijn hart uit, terwijl zijn oom over de dichterlijke illusiën en overdreven sentimenten van het jonge ‘broekje’ medelijdend lacht; haar vertrouwt Wim ook zijn hartsgeheim toe, n.l. dat hij een groote liefde heeft opgevat voor de mooie Anna Wink, dochter van den assistent-resident Wink, een parvenu, tegen wiens ruwheid en onbeschoftheden alleen zijne vrouw en dochter zijn opgewassen. De mooie ‘Ant Wink’ beantwoordt echter aanvankelijk de gevoelens van Willem niet; zij begrijpt niet veel van de dichterlijke en hoogdravende gedachten van het ‘jongetje’, zooals ze Wim wel eens plagenderwijze noemt; haar mannen-ideaal is een

flinke, robuste kerel, die niet zoo fijn en gevoelig van aard is, maar die zijn hof weet te maken aan de vrouwen, en zij meent dat ideaal te vinden in Winschoten, een dokter, die haar - ofschoon hij verloofd is met een meisje in Holland - zijn liefde verklaart. Wanneer dan echter naderhand blijkt, dat Winschoten een ploertige fortuinzoeker is, die de residentsdochter om den tuin tracht te leiden, verandert Anne's liefde voor den dokter in haat. Haar gevoel maakt een crisis door, en wanneer zij dan ervaart, dat Willem, die intusschen tot administrateur is opgeklommen, haar nog altijd, in weerwil van hare tijdelijke afdwaling, even lief heeft als vroeger, begrijpt zij, dat haar geluk alleen kan liggen in de verbintenis met den nu tot man gerijpten jongeling, en zoo eindigt dan dit verhaal met een zeer bevredigend slot.

Wie dezen roman leest, zal zeker, evenals wij, den indruk krijgen, dat de auteur niet alleen een roman heeft willen schrijven, maar dat hij ook een schildering heeft willen geven van Indische toestanden en vooral dat hij, door hetgeen hij Willem van Dinse laat zeggen, uiting heeft willen geven aan zijne bewondering voor het schoone en goede, dat in Indië ook voor den kolonist is te vinden. Het is dus billijk, dat wij dit werk uit tweeërlei oogpunt beschouwen. Nemen wij 't werk alleen als *roman,* dan kunnen wij het lang niet onverdeeld loven. De twee personen, die in dezen roman de zoogenaamde nobele rol spelen, Willem en zijn tante Lucie, zijn ons niet zoo sympathiek, als de auteur ze tracht voor te stellen. Willem is toch een opgeschoten jongen, die pas in Indië komt kijken; en nu mag hij veel zin hebben voor natuurschoon en kunst, veel diep innerlijk gevoel; hij mag veel gelezen en een hoogeren kijk hebben op het innerlijk en uiterlijk leven van de menschen, met wie hij in aanraking komt, toch is het niet natuurlijk, dat hij al die oudere menschen, die zooveel meer levenservaring hebben en al jaren lang in Indië zijn geweest, met zijne redeneeringen en hoogwijze gesprekken beschoolmeestert en hen onder handen neemt over de manier, waarop zij in Indië leven en over de wijze, waarop zij over Indië denken. Nog onnatuurlijker is het, dat die oudere menschen, als de administrateur, de resident, de dokter, enz., deze lange redenaties en hoogwijze beschouwingen van ‘het broekje’ met geduld en instemming aanhooren, en hem niet eens een enkelen keer bij de ooren pakken en buiten de deur zetten. Deze jonge employé, die heel goede en heel mooie dingen zegt, is als figuur in die Indische omgeving bijna ondenkbaar, en als romanfiguur is hij veel te zwaar op de hand, te veel raisonneur, een wijsneus, die bovendien in zijne verhouding tot zijne tante Lucie akeligsentimenteel wordt. Want Lucie is ook eene zeer gevoelige vrouw, die eens heeft liefgehad, maar in hare liefde bedrogen is; met den rijken administrateur Van Sparren heeft zij een verstandshuwelijk gesloten. Zij is de eenige, die Willem begrijpt; tusschen haar en het dichterlijke neefje ontstaat dan ook van lieverlede een zielegemeenschap, die bij Lucie ontvonkt tot een liefdegevoel. Lucie weet echter dat gevoel voor

hem te verbergen en ze neemt dit mee in het graf, zoodat Willem van dat gevoel nimmer iets heeft vermoed. In de schildering van die reine verhouding van Willem en Lucie, vooral met die telkens terugkeerende aanhalingen uit 'Erlkönig', ligt echter te veel sentimentaliteit. Maar ook eene vrouw als Lucie neemt den lezer niet voor zich in, omdat zij te veel met haar menschenverachting en met haar smart, althans tegenover Willem, te koop loopt. En hoe is 't te verklaren, dat een begaafde, verstandige vrouw, met veel diep gevoel, die veel leed heeft gehad, haar mooie lichaam als 't ware verkoopt aan den dorren Van Sparren, voor wien zij feitelijk niets voelt? Waarom wil zoo'n vrouw als huisvrouw en moeder eene positie innemen in een land, waarvan ze zelf zegt (p. 34): 'Indië is geen land voor gevoelsmenschen.... ze verongelukken of blijven in het achterste gelid.... Een ploert kan hier in aanzien komen en fortuin maken....' Dat is al even onwaarschijnlijk als de *blijvende* liefde van den dichterlijken Willem voor de 'mooie Ant', een meisje, dat in geestesontwikkeling zóó ver beneden hem staat en eigenlijk niets van zijn zieleleven begrijpt. Als romanfiguren zijn juist die het best geteekend, die de schrijver op den achtergrond heeft willen houden: de dorre, brute Van Sparren, die de mooie Lucie alleen getrouwd heeft om haar uiterlijk schoon en haar talent, maar die zoo nu en dan wat afleiding zoekt bij andere dames; de parvenu Winks in zijn domme opgeblazenheid; de ploertige Winschoten in zijn grof egoïsme en 'de mooie Ant', de volbloedige, temperament-volle Indische vrouw, die althans in figuurlijken zin den wijsneuzigen Willem wel eens bij de ooren trekt. Dit zijn figuren, die leven; de andere bestaan maar in louter redeneerkracht. Dan ook zijn de gesprekken, vooral die van Willem, veel te lang en te gerekt; de schrijver weet zich niet te beperken en zegt *te* veel, zoodat de lezer doorgaans al weet wat er komen zal. Soms ook laat de correctheid in de beschrijving te wenschen over, bijv.: 'Als een *zijden wolk,* van gouden weefsel doorvlochten, vielen haar dichte, blonde haren golvend *naar omlaag* langs den *vollen zwanenhals*....' Dit zijn alle zonden tegen de *roman*schrijfkunst, waardoor de roman als zoodanig wordt geschaad.

Letten wij echter uitsluitend op hetgeen Willem van Dinse *zegt* over Indië, over de ongemeene schoonheid en den rijkdom der natuur en over den aard en het karakter van zijne bewoners, dan vinden wij veel schoons en voortreffelijks in dit boek en kan dit werk worden aangemerkt als een belangrijke bijdrage tot de kennis en waardeering van de schoonheid van Insulinde. Zeer bijzonder komt dat o.a. uit in de hoofdstukken XX-XXIII, waar de auteur de indrukken beschrijft, die Willem ontvangt op eene reis naar Tosari en gedurende zijn verblijf op den Tengger. De schrijver heeft blijkbaar in dit werk duidelijk willen teekenen, welken indruk het schoone Java maakt op het dichterlijk gemoed, in tegenstelling met de platte, prozaïsche indrukken, die alleen zij ontvangen, die in Indië verblijfhouden met het eenige doel,

om in den kortst mogelijken tijd zooveel mogelijk geld te verdienen en die dus in Indië niets anders zien dan een land, uiterst geschikt om ten eigen bate geëxploiteerd te worden. Dat contrast duidelijk te laten voelen; ons de overtuiging te geven, dat Indië een schoon land is, dat aanspraak heeft op onze liefde, dat heeft de schrijver met dit werk inderdaad bereikt.

Een zeer ongunstige tegenstelling met het werk van den heer Zegers de Beijl vormt de roman *Nonna Doortji* van C. Bijl de Vroe. Terwijl de eerste in doorgaans welverzorgden stijl ons de schoonheden van Indië tracht te beschrijven, vraagt de laatste onze aandacht voor enkele verdorven tooneelen uit het leven der Indo's, die zich in de kampongs en in de wijken der Sinjo's afspelen en waarbij leugen, bedrog, spel, prostitutie en misdaad op den voorgrond treden. Het geheele verhaal loopt over de konkelarijen van enkele lieden uit die Sinjo-wereld om eene mooie Nonna, om wier lijfelijk bezit een rijke Chinees en een invloedrijk Europeesch heer wedijveren, aan den man te helpen. Deze onverkwikkelijke tooneelen worden telkens afgebroken door beschouwingen over Indische toestanden, die vooral betrekking hebben op het proletariër-Indo-leven en die wel den indruk geven van een eenzijdigen kijk op menschen en dingen. De taal, waarin dit alles gezegd wordt, is slordig en hoogst gebrekkig. Met moeite hebben wij ons door dit boek heengewerkt, dat wij niemand ter lezing durven aanbevelen.

Eindelijk willen we nog de aandacht vestigen op den historischen roman *In den Storm,* waarmede de schrijfster A. van der Flier de respectabele reeks van historische verhalen, die van hare hand bij den uitgever Callenbach verschenen, heeft verrijkt. De schrijfster behandelt hier eene episode uit de geschiedenis onzer Republiek in het midden en in de helft der zeventiende eeuw, uit den tijd van groote benauwing, toen de Franschen in verbond met de Engelschen onze Republiek bedreigden. Vooral legt de schrijfster hier bijzonderen nadruk op het gehaspel tusschen de toenmalige regenten, de Staten van Holland, die zich voelden de ‘Souvereinen des lands’, en de Prinsgezinden, die in die benarde tijden aandrongen op de verheffing van den Prins van Oranje tot Stadhouder en tot Kapitein-generaal der Unie, van welk heilloos getwist de Gebroeders de Witt de ongelukkige slachtoffers moesten worden. In de schildering van deze historische tooneelen en van de personen, die hierin optreden, vinden wij de beschrijvingskunst van deze auteur in al haar gloed, ook met al hare eigenaardigheden, waarop wij reeds vroeger wezen, onverzwakt terug.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

XVII.

In een voornaam Antwerpsch dagblad las men, op de eerste bladzijde, het volgende artikel:

Eene welverdiende onderscheiding.

‘Reeds herhaalde malen hebben wij gesproken over de prachtige tentoonstelling van den kunstsmid, Edward Salens. Gisteren werd zij door den Koning bezocht. Z.M. was opgetogen door de heerlijke werken en kon er zijne bewondering niet genoeg over uitdrukken. Den jongen kunstenaar, gelijk men weet van Heibroek geboortig, werd door Z.M. in vleiende bewoordingen geluk gewenscht. Onze geëerbiedigde Koning schonk hem, in eigen persoon, het Ridderkruis zijner orde. Salens is een der jongste Ridders der Leopoldsorde; misschien de jongste van allen; doch weinigen hebben deze eer zoo goed verdiend als hij. Wij vernemen, dat de Koning den heer Salens op zijn paleis ontboden heeft, om met hem over het vervaardigen van belangrijke ijzerwerken te spreken.’

's Morgens viel het oog van Jan van Geert, den schepen van Heibroek, op het artikel. Op staanden voet begaf hij zich naar den burgemeester, die slechts eenen boogscheut van hem woonde. Deze had juist het dagblad ter hand. Hij was met Van Geert t'akkoord, dat de gemeente in deze omstandigheid iets moest doen.

Den volgenden dag hield de Raad eene buitengewone zitting. De leden - men vergete niet, dat wij te Heibroek zijn - waren zeer goed voor hunne taak berekend. Zelfs hadden vele conseillers onzer groote steden lessen bij hen kunnen nemen, zooveel zakenkennis en welgemanierdheid legden zij in hunne woorden en daden aan den dag. Als landbouwers en ambachtslieden hadden zij het druk. Zij wachtten zich dus wel door noodeloos gekibbel of persoonlijke hatelijkheden hunnen tijd te verslijten. Op min dan één uur had men beslist, 1e dat

Salens aan de zuidelijke grens der gemeente zou worden verwelkomd; 2e dat de gemeente zou versierd worden; 3e dat Salens op het gemeentehuis door den Raad plechtig zou worden ontvangen; 4e dat de familie en de onderwijzer zouden uitgenoodigd worden; 5e dat de plechtigheid den eersten Zondag van Mei zou plaats hebben.

Het was niet noodig eene toelage te stemmen. De Heibroekenaars zouden alles op eigen kosten doen. Veel geschrijf was overbodig. De burgemeester zou moeder Salens en den onderwijzer persoonlijk uitnoodigen. De schepen moest den volgenden dag te Hagenbeek zijn. Hij zou eventjes bij Hofmans ingaan en Willem en Margriet verwittigen.

Er zijn in de Kempen nog dorpen, waar men van alles onkundig blijft, wat in den vreemde voorvalt. Te Heibroek niet.

Daags nadat de burgemeester en schepen het verblijdend nieuws in de *Gazet* gelezen hadden, was het van huis tot huis bekend.

Overal was men over de beslissing van den Raad verheugd.

De week vóór de plechtigheid reden de boeren naar het bosch van den burgemeester om er mast te kappen. Aan beide zijden van den steenweg werden boompjes geplant. Aan den ingang der gemeente, vóór het Raadhuis en de woning der weduwe Salens, werd eene ‘ark’ opgetimmerd. Aan gepaste jaarschriften was geen gebrek.

Amelie en Edward reisden per stoomtram naar Heibroek. Vandaar gingen zij te voet naar hun geboortedorp.

Nog nooit had Amelie zich zoo opgetogen, zoo gelukkig gevoeld als tijdens dezen heerlijken lentedag op de zonnige hei.

De baan was lang. Links en rechts liepen reepels boschgras, en daarnaast een breed heipand. Aan de overzijden der grachten strekten zich meest lage mastbosschen uit. Van tijd tot tijd had men, door eenen zijweg, het uitzicht op de hei.

De zon schitterde aan het blauwe uitspansel. Eene onmetelijke baan, door geen wolkje bevlekt, strekte zich vóór haar uit.

't Was lente! Amelie en Edward hadden het gevoel van hernieuwde kracht, van heropgewekt leven. Hier, waar beiden hunne kinderjaren doorgebracht hadden, genoten zij de herboren natuur in hare volle pracht. In de stad werd de afwisseling der seizoenen, door Amelie te midden harer beslommeringen, door den kunstenaar in zijn scheppenden arbeid haast niet opgemerkt. Hier werd zij dubbel krachtig gevoeld.

De gezichtszin, het besef der kleuren was bij Edward in de hoogste mate ontwikkeld. Hij merkte op, dat het grijze heipand allerbest met het voetpad samenvloeide.

Hier was de hei donkerbruin, daar rozerood, terwijl het oog talrijke frisch-groene plekken ontwaarde. Op enkelen afstand smolten al deze tinten tot dien valen, echten heitoon samen, welke oningewijden zoo droef voorkomt, doch den Kempischen kunstenaar een feest voor de oogen was.

Over de toppen van het mastbosch heen vielen de zonnestralen op de baan. Hoewel er bijna geen wind was, speelden de schaduwen en lichtvlekken haar dartel spel. Haar vroolijk gewuif, het jolig gefladder der naalden, de afwisseling van zonneschijn en schaduwbeelden op de de bruine hei, op het grijze voetpad, stemden broeder en zuster niet minder tot opgewektheid dan het harmonisch gefluister der dennen, dat in het diepste van het bosch ontstond en aan hunne ooren uitstierf.

Er kwam meer en meer leven in de natuur, naarmate het uur vorderde. Links en rechts klonken de liedjes der kneuters. Onophoudelijk werden zij herhaald, en toch werden Edward en Amelie niet moede er naar te luisteren. De vreugde in het leven, het genot van een heerlijken lentedag, van de wondere natuurpracht; de afwezigheid van allen kommer voor nakende onweersbuien, voor nijpende kou en kletterende sneeuwstormen; dit alles klonk zoo duidelijk in de liedjes der heikneuters, dat het niet te verwonderen was, dat het onze twee vrienden, bij deze plechtige gelegenheid, voor het zuiverste geluk ontvankelijk maakte.

Verre in het bosch hoorde men de lang aangehouden, piepende tonen van den goudvink. Vreesachtige schuchterheid en smachtende liefdezucht klonken er in door.

Dichterbij het dorp schalde het hanengekraai van verschillende hoeven als een juichtoon door de heldere lucht.

Broeder en zuster waren door het schoone landschap, door de verschillende natuurstemmen, door het voorgevoel der naderende plechtigheid, zoozeer overweldigd, dat zij in eenen gemoeds- en geestestoestand verkeerden, waarvan zij zich geene rekenschap konden geven. Vooral Amelie was tot in het diepste der ziel geroerd. Zij gevoelde zich zoo gelukkig en tevens zoo fier; deze gevoelens waren zoozeer met hare liefde jegens haren broeder en al de haren verwant, dat het niet te begrijpen was, dat eene Kempische dienstmeid in zulk een gemoedstoestand kon verkeeren. De aandoeningen, die haar op dit oogenblik beheerschten, waren van zulken edelen, wezenlijk poëtischen aard, dat hij, die ze op waardige wijze hadde vertolkt, een beeld hadde geleverd van eene der schoonste menschenzielen, die hier beneden huizen.

Men kwam aan het dorp. Daar stonden de gemeenteoverheden, de leden der hand- en kruisbooggilde, en eene groote menigte volks, uit Heibroek en de grensdorpen aangesneld. Een luid gejuich steeg uit aller monden op, dat nogmaals herhaald werd, als de burgemeester den nieuwen Ridder had verwelkomd. Deze werd uitgenoodigd in het rijtuig van den Baron van Zandeghem plaats te nemen. Amelie zette zich naast heuren broeder, alsof dit de natuurlijkste zaak der wereld ware. Zelfs scheen het, dat zij, hoewel Edward sterk en kloek gebouwd en zij mager en spichtig was, zich als de beschermster van heuren broeder aanstelde, in wiens vereering zij deelnam.

Van uit de landauwer erkende Edward verscheidene dorpelingen. Flip

Franckx en zijne dochter Siska, van Ekstergoor, groetten hem, alsof geen dag voorbij ging, zonder dat zij omgang met hem hadden.

De eerste, die Edward bij het binnentreden van het gemeentehuis bemerkte, was Philomien. Zij stond bij de deur naast Van Herckel en zijne vrouw.

Vóór de tafel van den Raad zat moeder Salens tusschen hare dochters Christine en Margriet; nevens dezen Hofmans en Lenaerts, de onderwijzer. Geene toejuiching werd gehoord, als de feesteling binnentrad. Eene volledige stilte heerschte. Allen waren tot in de ziel geroerd en vreesden de plechtigheid te storen.

Edward begaf zich recht naar zijne moeder en omhelsde haar, evenals zijne zusters, schoonbroeder en oud-onderwijzer. De burgemeester wees den kunstenaar eene plaats aan zijne rechterzijde aan. Amelie nam plaats in den zetel aan den linkerkant van den magistraat, alsof deze eer haar toekwam.

De burgemeester zegde, dat hij gelukkig was, in naam der gemeente Edmond Salens te mogen gelukwenschen. Hij strekt tot eer aan Heibroek, ja, aan gansch de Kempen. Hij heeft bewezen, wat men door arbeid en inspanning vermag. De burgemeester drukte de hoop uit, dat zijn inboorling nog menigen lauwer zou plukken. Ten slotte wenschte hij de brave moeder Salens en hare kinderen geluk zulken zoon te hebben en verheugde er zich om, dat, wat de geleerdheid, het gedrag en zedelijkheid der bewoners betreft, Heibroek aan de spits van den omtrek stond, wat vooral aan den onderwijzer Lenaerts moest toegeschreven worden.

‘Ik dank,’ sprak de held van het feest, terwijl hij van zijnen zetel oprees en over heel de vergadering heenblikte, ‘Z.M. onzen geëerbiedigden Koning, die mij tot Ridder zijner orde heeft willen verheffen; ik dank den heer burgemeester voor de eer, die hij mij bewijst; ik dank mijne dorpsgenooten voor het deel, dat zij nemen in mijn geluk.

Deze dag, deze eerbewijzingen roepen mij naar mijne kinderjaren terug. Het eerste beeld, dat ik mij van mijn vader zaliger voorstel, is dat van eenen man, die van 's morgens tot 's avonds in de smidse werkt en zwoegt. Nooit komt hij mij voor den geest, dan met het zweet op het aangezicht; altijd zie ik hem, alsof hij angstig ware, dat de tijd hem mocht ontsnappen. Ook mijne moeder heeft mij, van toen ik nog een kind was, door hare liefde tot het werk voorgegaan. Indien ik mij thans boven velen heb kunnen verheffen, ben ik dat aan mijne ouders verschuldigd. Zij hebben mij geleerd, dat zonder arbeid, zonder aanhoudenden arbeid, geene duurzame uitslagen verkregen worden. Zij hebben mij dit door hun voorbeeld geleerd. Zij hebben mij in de leer opgevoed, dat het werk een geluk is, dat ik zonder te werken, zonder aanhoudend te werken, niet zou kunnen leven. Ik ben er hun dankbaar om. Nog dankbaarder ben ik hun, omdat zij mij in eer en deugd hebben opgevoed. Ook mijn hoogvereerden onderwijzer dank ik. Hij

is een zegen voor onze gemeente. Gij weet het; gij beseft zijne waarde. Zijne taak is moeilijk. Op een jaarschrift las ik, dat ik het ijzer buig en plooi gelijk ik dit verlang. Onze onderwijzer moet allerlei karakters plooien. Het ijzer, hoe hard het ook zij, kan week gemaakt worden. Het is eene doode stof, die zich niet tegen den wil van den mensch verzet. Kinderen zijn kleine menschen, waarin de kiemen van vele ondeugden liggen opgesloten. De onderwijzer moet deze uitroeien; hij moet de goede zaden in hen ontwikkelen; hij moet, in één woord, uwe jongens en meisjes tot verstandige, brave menschen opleiden. Dit kost den heer Lenaerts geene moeite; daarin ligt juist de macht zijner personaliteit. Hij is een schat voor Heibroek. Wij zijn hem alles verschuldigd. Hij bewijst meer diensten dan een staatsman, dan een kunstenaar. Nu reeds ziet gij de vruchten, die hij gezaaid heeft, bloeien. Doch, later, als de invloed van ons dorp zich alzijdig zal doen gevoelen, zal al het goede, dat hij thans in stilte verricht, niet meer te schatten zijn.

O mijn geboortedorp, wat heb ik u lief! Hoe onuitwischbaar staat uw beeld in mijn hart gegrift! O kleine kerk met uw laag torentje, o, hoeven, o schoone heiden, o donkere bosschen! Hoe dikwijls zag ik u, tijdens mijn werk, in mijne droomen! Welke ook mijne loopbaan moge wezen, altijd zal ik u verkiezen boven de heerlijkste steden. Steeds zal ik gelukkig zijn, als ik hier kan weerkeeren. Hier zal ik nieuwe krachten putten, als twijfel of mismoed mij bevangt; hier zal ik tot het goede aangespoord worden, indien ik ooit van het goede pad mocht afwijken.

Mijne vrienden, volmaakt geluk bestaat op aarde niet. Dit besef ik, daar mijn vader deze plechtigheid niet heeft mogen bijwonen. Hij is ter ruste gegaan, eer hij heeft kunnen zien, dat het goede voorbeeld, hetwelk hij ons gegeven heeft, vruchten zou dragen. Wij hebben hem verloren; doch hij leeft in uw aandenken voort als een deugdzaam man, die zijnen plicht op aarde heeft volbracht. Mijne goede moeder en zusters mogen van de eer getuigen zijn, die gij mij bewijst. Amelie vooral, ik weet het, gevoelt zich zalig op dit uur; hare verheven deugden zijn van weinigen gekend. Ik dank haar.'

De tranen, die over Edwards wangen vloeiden, verduisterden zijne oogen. Zijne stem, die sinds eenigen tijd schor klonk, verstikte in zijne keel. Men bemerkte, dat hij nog den mond opende, doch geene klanken waren nog hoorbaar.

De laureaat zette zich neder. Hij was geen redenaar. Zijne toespraak mocht onsamenhangend wezen; de toon, waarop ze werd uitgesproken, de gemoedstoestand der toehoorders, alles werkte samen, opdat de indruk overweldigend zou wezen. Geene toejuiching werd gehoord; onder luide snikken ging de vergadering uiteen.

XVIII.

Bij het verlaten van het gemeentehuis was Edward Salens in de drukte der menigte van de zijnen gescheiden. Zonder te weten waarheen, wandelde hij voort. Hij bevond zich op de hei en haalde met volle teugen de koude, zuivere lucht in. Hetgeen hij had bijgewoond, kwam hem als een droom voor. De plechtigheid in het gemeentehuis en de tooneelen uit zijn kinderleven verschenen duidelijk voor zijnen geest. Zijne eigen toespraak herinnerde hij zich slechts ten deele, doch het was alsof de tafereelen zelve zich werkelijk vóór hem ontrolden. Vooral de groepeering der aanwezigen, de uitdrukking hunner aangezichten meende hij nog te zien. Zijne moeder, Amelie, de onderwijzer waren de hoofdfiguren. Hij zag hen zoo duidelijk, dat het hem mogelijk geweest ware hunne beeltenissen te smeden.

Eene figuur drong zich echter tusschen al de andere vooruit: die van Philomien Franckx. In het begin van Edwards toespraak was het meisje een marmeren beeld gelijk. Hare trekken schenen gehouwen; hare oogen verglaasd. Later begonnen de tranen ongemerkt te vloeien. Zij ronnen op de fijne wangen, die van lieverlede bloosden. Het was heur aan te zien, dat zij ontheven was aan al wat haar omringde. Die schoone trekken, die malsche wangen, die groote, blauwe oogen, welke in drijvend diamant zwommen, die ontheffing op dat anders zoo geestig aangezicht; die overvloedige, bleekblonde haren, die smijdige gestalte drongen zich op, te midden van de talrijke aanwezigen. Thans scheen het beeld over de hei te zweven en zich om den kunstenaar gelukkig te gevoelen.

De vlakte was in zonnegloed gehuld. De lijn, welke de toppen der mastbosschen aan den horizont afzoomde, golfde met de sierlijkste wendingen, die een kunstenaar zich voorstellen kan.

Achter de bosschen ging de zon onder. Zij wierp geene stralen van zich af. Zij schitterde niet meer en geleek eene bleeke, matgouden schijf. Heure boorden alleen waren gloeiend rood. Het hemellichaam scheen door nevelen te dalen, die links en rechts op het heerlijkst gekleurd werden.

In de onmiddellijke nabijheid der zon was de lucht purper. In de wolk, die als eene bank over de bosschen hing, overheerschten de blauwe tonen. Zij werden in oranjetinten opgelost, die op hare beurt in groengele samensmolten. Hooger was de weerschijn van al deze tonen zichtbaar; de blanke en roode glans ging meer in het lichtblauwe over. Donkerblauw was de hemel aan het zenith; naar het noorden en oosten nam de kleur af, langs dien kant was de gezichteinder in grauwe nevelen gehuld.

De zon werd gloeiend rood. Edward kon haar lijnrecht aanstaren. Heur glans op zijn aangezicht en handen deed hem aangenaam aan. De grootte der zonneschijf scheen toe te nemen, naarmate heur

gloed verflauwde. Zij daalde, schoof achter de takken der boomen, en blonk als een brand. Nog een klein puntje was zichtbaar. Het verdween. De westerkim bleef nog eenigen tijd oranjekleurig en werd grauw. De gloed steeg van de hei op. Zij had heur eentonig uitzicht; zij rustte onder den schemerschijn, die zoo wel bij hare stille majesteit past.

Zoozeer was Edward Salens in de beschouwing van het tafereel verdiept, zoozeer had hij zich door den stroom zijner gedachten laten medesleepen, dat het hem schier niet verwonderde Philomien vóór zich te zien.

'Wat geluk!' zegde ze naïef. 'Ik heb een verkeerd paadje ingeslagen.'

'Ge hebt integendeel het goede gevolgd,' sprak Edward, opgetogen. 'Wees oprecht,' hernam hij, 'heb ik u nog niet te kennen gegeven, wat ik voor u gevoelde? Hebt gij niet beseft, dat ik u reeds liefhad, als wij kleine kinderen waren?'

'Ja, ik heb dit gevoeld,' antwoordde het meisken zacht, zonder dat ze zich juist rekenschap gaf van dit laatste woord. 'Doch, wij zijn beiden door de plechtigheid te zeer aangedaan, om over zulke ernstige aangelegenheid naar behooren te spreken. Breng mij op den weg; het zou voor u en mij alleszins te betreuren zijn, zoo men ons op dit uur op de hei ontmoette.'

Enkele minuten verder liep de karweg over de hei, Philomien erkende de plaats; de weg leidde naar de woning van Van Herckel.

'Welk is uw antwoord, Philomien?' vroeg Edward, daar hij bemerkte, dat het meisken zich wilde verwijderen.

'Wees gij op uwe beurt oprecht, Edward,' zegde ze. 'Het is niet mogelijk, dat ik u hier op deze vraag bescheid geve. Wanneer ge de noodige kalmte zult hebben, zult ge zelf overtuigd zijn, dat ik uwe liefde kan, noch mag beantwoorden. Luister,' ging zij voort, met eenen ernst, dien niemand in haar hadde verondersteld; 'van nu af zijt ge groot en beroemd. Gij kent mijne geringe afkomst. Wij hebben ongelukken gehad... Ik weet, ik geloof, dat gij mij liefhebt... Maar, ofwel zoudt gij mij ten huwelijk kiezen... Gij zoudt niet lang wachten dit te betreuren... Het zou u schaden,' ging zij voort, als antwoordde zij reeds op eene opwerping... 'Het zou u den toegang bij de grooten ontzeggen... Gij zoudt den moed verliezen... Gij zoudt inzien, dat het slechts van u hadde afgehangen de dochter uit een der voornaamste huizen der stad te huwen, wat u niet weinig in aanzien hadde verheven. Ofwel gij zoudt uw ongelijk vroeger beseffen.... Gij zoudt onze betrekkingen afbreken. Het zou mij oneindig smarten. En u ook,' liet zij er op volgen, terwijl Edwards oogen vochtig werden.

'Maar, ik heb u lief,' stamelde hij. 'Hoe kunnen wij dan ongelukkig wezen?'

'Edward,' zegde ze, teeder, 'ziehier wat ik u voorstel: gij zult gedurende eene maand de zaak onderzoeken. Ondervraag u zelven

streng. Tracht nauwkeurige inlichtingen over mij, over mijne familie te bekomen. Vraag uwe moeder, uwe oudste zuster raad; want deze is zeer verstandig. Doe mij dan uw besluit kennen. Ik zal u een bepaald antwoord geven.'

Philomien reikte den jongen de hand. Edward drukte echter het meisje aan zijn hart. Schier onbewust schonk zij hem den kus weder... hij kon niet meer twijfelen, of zijne liefde beantwoord werd...

Moeder Salens kon niet gissen, waar haar zoon zich zoolang ophield. 'Ik ben ongeruster dan gij,' sprak Amelie, 'juist, omdat ik vermoed, waar hij zich ophoudt. Ik mag het niet langer verzwijgen: Edward bemint Philomien Franckx. Ik wist het reeds. Hetgeen ik vandaag gezien heb, laat mij niet toe langer te twijfelen.'

'Ik heb het gevreesd,' zegde Margriet.

'De jongen is te verstandig om niet naar goeden raad te luisteren,' meende Hofmans.

'De dochter van Flip Franckx en van Jana van Nol den Strooper; het kan niet zijn,' sprak moeder.

'Wij moeten uit deze moeilijkheid trachten te geraken,' bemerkte Amelie. 'Wie denkt, dat alles glad van de hand gaat, kent de wereld niet. Laten wij ons niet te zeer ontstellen. Edward is verstandig, ja. Maar in dergelijke zaken zijn de verstandigsten zelden voor goeden raad, voor de taal der rede toegankelijk. Vooral hem vandaag niet over de zaak gesproken. Men zou geen ongunstiger oogenblik kunnen kiezen. Ik zal beproeven het ongeluk te voorkomen.... Ik heb nogal invloed op hem.'

Edward trad binnen. Hij deelde den zijnen mede, dat de verlichting der huizen begonnen was.

Men besloot eene wandeling in het dorp te doen.

Wel was het gedrang zoo groot niet, als in de steden, waar feest gevierd wordt, en de verlichting zou zeker bij onze verwende stedelingen eenen glimlach doen ontstaan hebben. Toch was er veel volk te been. Daar de meeste hoeven strooien daken hadden, was men voorzichtig. Buiten zag men weinig kaarsjes; tenzij op de paaltjes der putkuipen, op de werven of op de hekkens der hoftuinen. Binnen, achter het raamken, boven de deur, waren de lichtjes talrijk. Vóór het gemeentehuis hingen eenige Venetiaansche ballonnetjes; eigenaardiger waren de groote, uitgeholde rapen of beeten, door welker openingen het licht van vetkaarsjes een vreemd schijnsel wierp.

Wat ervan zij, deze eenvoudige menschen waren met weinig tevreden. Zij waren gelukkig om de onderscheiding, die Edward Salens te beurt was gevallen; bij velen was dit gevoelen zóó oprecht en de liefde voor hun dorp zóó ontwikkeld, dat zij waanden in de zegepraal van den kunstsmid te deelen.

Moeder Salens en de haren werden te Heibroek algemeen geacht; dit was blijkbaar. Met de meesten voerden zij een praatje. Op het dorpsplein waren zij door eene talrijke groep omringd.

Plotseling ontstond daar eene geweldige beweging. Slechts weinigen hadden gezien, wat er gebeurd was; doch als een loopend vuur werd het nieuws verspreid: Siska Franckx is aangehouden.

XIX.

Dat het te Heibroek met feestvieren gedaan was, en dat dien avond meer over het huishouden van Flip Franckx gesproken werd dan over dat van Roos Salens, zal elkeen beseffen.

Het was niet gemakkelijk juist te weten om welke reden de aanhouding van Siska was geschied.

In den begin dacht natuurlijk elkeen, dat Jana's tweede dochter op zakkenrollerij was betrapt. Er werd verteld, dat, daar men een grooten toeloop van volk voorzien had, verscheidene agenten der geheime politie naar Heibroek waren gekomen. Dezen waren zoo geslepen, dat zij Siska voor eene dievegge hielden, als zij haar nauwelijks eenige minuten hadden gezien. Zij hadden haar opgevolgd en betrapt, terwijl zij de horlogeketen van een vreemden heer doorknipte, die ter gelegenheid van het feest naar de Kempische gemeente gekomen was.

De Heibroekenaars bedrogen zich.

Gedurende Siska's afwezigheid had Mevrouw Maschurtsch op de kamer van hare meid een coupon gevonden van een aandeel in eene naamlooze maatschappij. Een vluchtig overzicht zijner boeken en waarden overtuigde den wisselagent, dat de titel hem was ontstolen. Alles werd in de kamer 't onderste boven geworpen, doch niets werd gevonden. Maschurtsch verwittigde echter het parket. Niet lang geleden waren een half dozijn dieven aangehouden, die tot eene internationale bende behoorden. Hunne specialiteit was in banken en wisselhuizen te stelen. Het was bewezen, dat zij te Antwerpen, te Brussel en zelfs te Keulen handdadig waren geweest. Gedurende geruimen tijd werden schier alle nachten bankbrieven, zelfs uit brandkasten geroofd. Bij toeval werden de schelmen gedurende eene poging tot inbraak bij eenen wisselagent op de Groote Markt aangehouden. Ook bij Maschurtsch waren aanzienlijke sommen gestolen, evenals bij verscheidene zijner collega's.

Porter - zoo althans beweerde het hoofd der dievenbende te heeten - en consoorten werden van al deze diefstallen beschuldigd en er om veroordeeld. Getuigen hadden de betichten in de nabijheid der bankhuizen zien slenteren.

In de oogen van den onderzoeksrechter was echter hunne plichtigheid, wat den diefstal bij Maschurtsch betreft, niet bewezen. Daarom aarzelde hij, vooral in de tegenwoordige omstandigheden, niet, een bevel tot inhechtenisneming tegen Siska Franckx uit te vaardigen.

Twee gendarmen der brigade van Hagenbeek hadden deze aanhouding in den vooravond te Heibroek gedaan. Den volgenden dag vroeg werd de meid naar Antwerpen gevoerd.

Siska loochende zich aan dieverij te hebben schuldig gemaakt. Zij wist niet, hoe de coupon op hare kamer gekomen was. Deze werd met de grootste zorg doorzocht. Men vond niets. De meid werd met verscheidene wisselaars geconfronteerd. Geen enkele erkende haar. Zij was nooit in hunne bureelen geweest, om er coupons uit te wisselen of titels te koop aan te bieden. Siska verloor hare tegenwoordigheid van geest nooit en gaf antwoorden, die den onderzoeksrechter verbaasden.

Gelijk het in dergelijke omstandigheden nogal gebeurt, dwaalde de samenspraak menigmaal af. De rechter wilde Siska's meening over velerlei zaken vernemen. Hij was dan vriendelijk jegens haar. De meid, die, zoomin als eene der Franckxen, linksch was, rolde den magistraat, dat hij de kluts kwijt geraakte en menigmaal op het punt was Siska in vrijheid te stellen.

Hoe de onderzoeksrechter op de gedachte kwam het parket van Turnhout te belasten ten huize van Philomien Franckx te Eekhoven eene huiszoeking te doen, is niet te begrijpen. De Kempische rechters schenen meer menschenkennis te bezitten dan hun collega van onze handelsmetropool. Zij hadden het meisken slechts te bezien, om overtuigd te zijn, dat zij onschuldig was. Een enkel woord: ‘neen!’ als men haar vroeg, of zij titels of andere waarden in huis verborgen had, volstond; de rechters achtten het nutteloos haar door eene huiszoeking te bedroeven. Zij kenden overigens Philomien al te goed, om te weten, dat deze geene verheelster kon zijn. De magistraten waren met het karakter der bevolking vertrouwd, in welker midden zij leefden. Zij wisten, dat een bezoek van de Wet voor den goeden naam der menschen uiterst schadelijk is; zelfs wanneer dit bezoek geene rechterlijke gevolgen heeft. Zij reikten dus, bij het afscheid, aan Van Herckel, zijne vrouw en Philomien op den deurdorpel de hand en verklaarden zoo luide, dat een voorbijganger dit duidelijk kon hooren, dat alle drie deftige lieden waren, waaraan zij, rechters, nooit getwijfeld hadden.

De Kempische onderzoeksrechter deelde zijnen Antwerpschen collega mede, dat, naar zijne overtuiging, eene huiszoeking bij Flip Franckx meer gewettigd was.

Hem werd daartoe last gegeven.

Des morgens, als het nog pikdonker was, klopten de gendarmen op de deur van Flip. De man sliep. Het duurde lang, eer zij iets vernamen. Eindelijk hoorden zij een gesprek tusschen man en vrouw, waarvan zij geen woord konden verstaan. Een zware stap klonk op den vloer; de grendel werd weggeschoven. Flip, die zijne Turkschlederen broek had aangetrokken, stond met zijne bloote voeten in zijne holleblokken vóór de magistraten.

‘In naam der Wet,’ zegde de onderzoeksrechter, ‘kom ik hier huiszoeking doen. Gelief ons te volgen.’

‘Komt binnen, heeren van de Wet,’ antwoordde Flip, met zijne heesche stem. ‘Jana steek het licht aan!’ riep hij. ‘Het is hier zoo

donker, dat deze heeren geene hand voor hunne oogen kunnen zien en hals en been zouden breken.'

De vrouw kwam halfgekleed van het zolderkamerken. Zij wreef de slapers uit heure oogen en stak eene petroollamp aan.

Heel aantrekkelijk was het in Franckx' woning niet, daar alles er vuil en ordeloos overhoop lag. Gelukkiglijk stroomde de lucht overvloedig door de spleten onder en boven de deur, door de scheuren der vensters, binnen.

'Houdt gij geene papieren waarden verborgen, die van diefstal voortkomen?' vroeg de rechter, terwijl hij Flip streng in 't oog hield.

'Papieren waarden!' herhaalde de man. 'Die zouden hier beschimmelen! De heeren kunnen alles doorzoeken. Hebben zij soms mijne hulp noodig?'

'Neen!' antwoordde de substituut. 'Blijf hier met uwe vrouw. Gendarm, grendel de deur dicht. Deze lieden mogen met elkander niet spreken. Uw collega zal ons bij de huiszoeking behulpzaam zijn.'

Eerst werd de ouderwetsche eiken kast geopend. De kleederen, die er in lagen, werden met de grootste zorg onderzocht. Dan begon men aan het bed. De gendarm smeet den voetpeul, de hoofdkussens en den beddezak op den vloer. De griffier tornde ze met zijn pennemes open, en draaide ze om. Stroo en zeegras werden wijd uiteengespreid. De gordijnen werden afgenomen; de sponden uiteengerukt. Niets.

De gendarm scheen ondervinding van dergelijke zaken te hebben. Hij nam de heischup, die in den hoek van den haard stond, brak daar de vloersteenen op en groef een diepen put, zoodat een groote hoop aarde midden in het vertrek lag. Geen uitslag.

Evenmin op het kelderkamerken, waar twee bedden stonden.

'Ik mag toch zeker wel eene pijp rooken,' zei Flip, met geene geringe schadevreugd, als de heeren terug in het vertrek kwamen en zich bereid maakten om de steile trap te beklimmen, die naar den zolder leidde. Hij stak aan. De tabak was zeker niet van de beste kwaliteit, daar de heeren fel kuchten en zich haastten om zich naar boven te werken. Kasten en kisten werden verplaatst en nauwkeurig onderzocht en zelfs dakpannen weggeschoven. In stal en schuur bleef geen hoekje onbezocht.

Niets, dat op papieren waarden geleek, werd voor den dag gehaald.

Het was tegen den middag, als de heeren van de Wet hunne taak als afgedaan aanschouwden.

'Is dat daar genoeg mede?' vroeg Flip, gramstorig, terwijl hij op het dooreengeworpen beddegoed wees. 'Waarschijnlijk hebt ge 't er boven en in den stal nog bonter afgemaakt.'

'Wij moesten onzen plicht doen,' antwoordde de onderzoeksrechter, met den grootsten beroepsernst. 'Gij zelf moet tevreden zijn, dat wij dien zoo stipt volbracht hebben, aangezien nu geene verdenking meer op u kleeft.'

Het parket verwijderde zich. Onderzoeksrechter, substituut en griffier waren t'akkoord, dat men alle gerustheid mocht hebben. In Franckx' woning waren geene waarden. De magistraten hadden andermaal het bewijs kunnen opdoen, dat men de Kempische boeren al te licht voor rijk houdt. Elkeen dacht, dat er bij Flip geld zat; thans wist men, dat dit zoo niet was.

Hoewel Siska hardnekkig bleef loochenen, dat zij aan den diefstal handdadig was geweest, dien men haar te laste legde, kon de instructierechter er niet toe besluiten haar in vrijheid te stellen. Hij zou zich daar echter toe verplicht geacht hebben, wanneer hij het volgende briefken zonder postzegel in zijne bus vond:

> Mijnheer de Juge,
> Gij hebt nu al bij Siska Franckx en bij Flip gezocht, zonder iets te vinden.
> Ga naar Mie Franckx in de Rozenstraat, daar zult ge niet met ledige handen van terug komen.
> Iemand, die voor de rechtvaardigheid is.

De onderzoeksrechter wachtte geen oogenblik. Vergezeld van zijnen substituut en griffier begaf hij zich naar de Rozenstraat.

Mie was niet te huis. De deur harer kamer werd opengebroken. Het duurde geene vijf minuten, of men legde de hand op den buit. Uit een koffer, met vuil lijnwaad gevuld, kwamen gansche bundels staats- en stadsloten, aandeelen van handels- en nijverheidsmaatschappijen te voorschijn. Uit den stroozak van het bed haalde men talrijke juweelen; er staken er zelfs in de staande horlogekast.

Een vluchtig overzicht van de nummers der titels overtuigde de rechters, dat de waarden bij den heer Maschurtsch gestolen waren.

Mie bleef nogal lang weg. Op de trap werd zij aangehouden. Haar werden de gevonden voorwerpen getoond. Men vraagde haar, of dit alles was wat zij verborgen had. Mie was weinig ontsteld, en antwoordde, na inzage der titels en juweelen, dat men alles had gevonden. Op de vraag, waar zij die waarden gehaald had, gaf zij het antwoord, dat in dergelijke gevallen gewoonlijk dienst doet: zij had de papieren en kostelijke voorwerpen van een persoon gekregen, dien zij niet kende.

De politieagenten namen haar bij den arm en leidden haar naar beneden. Mie stapte in het rijtuig, dat aan de deur stond; de politieagenten namen er insgelijks plaats in.

Men reed naar de gevangenis.

XX.

Het nieuws van Edward Salens' verheffing tot Ridder der Leopoldsorde kon men in de *De Gazet* lezen daags nadat het Koninklijk Besluit in het *Staatsblad* was verschenen.

Over de feestelijkheden te Heibroek deelde het blad een breedvoerig verslag mede. Over de huiszoeking bij Flip en Mie Franckx, over de aanhouding van Mie en Siska bevatte het eene *bijzondere briefwisseling.* In *De Gazet* stond, hoe groot de kamer van vrouw Van Winckel was, waar de kas stond, wie ze gemaakt, en hoeveel ze gekost had. Ook las men, waar het geld juist lag, welke de nummers der titels waren. Over den aard der juweelen, over hunnen prijs werd in 't lang en breed uitgeweid. Men wist te zeggen, hoe Mie gekleed was, als ze aangehouden werd, wat ze aan de rechters had geantwoord, welk eten ze in de gevangenis kreeg; de duivel kon raden, waar *De Gazet* dit alles had gehaald.

Het wonderste was, dat ook bepaalde, juiste mededeelingen over de huiszoeking bij Flip Franckx verschenen. De Ekstergoorenaars konden niet begrijpen, hoe *De Gazet* zulke juiste beschrijving kon geven van Flip Franckx, van Jana, van heel het huizeken gelijk het waaide en draaide. Voor velen was een dagblad iets onpersoonlijks, dat de nieuwstijdingen van zelf te weten kwam. Gebeurde dit over zaken of personen, die ver verwijderd waren, zoo kwam dit natuurlijk voor. Nu het Flip Franckx en zijne vrouw gold, nu er spraak was over een huizeken en een inboedel, die zij zoo goed kenden, konden zij er geenen kop aan krijgen. De boeren dachten er niet aan, dat een der leden van het parket noodzakelijk de briefwisselaar van het blad moest zijn. Zij waren zoo nieuwsgierig in de verschillende grensdorpen, dat ze reeds op den uitkijk stonden, als de *gazet*-leurder 's morgens zijne ronde deed. Het blad bevatte een artikel, in vette letters, waarin te lezen stond, dat Mie en Siska aldra voor de rechtbank zouden verschijnen. Er zouden zulke ongehoorde bijzonderheden aan het licht gebracht worden, dat het proces een der merkwaardigste zou zijn, die in de laatste jaren bepleit waren. Het blad gaf ‘aan zijne talrijke lezers’ de verzekering, dat het de noodige maatregelen genomen en zich zware opofferingen had getroost om over deze belangrijke zittingen zulke volledige verslagen te kunnen mededeelen, dat de lezers zouden wanen alles met eigen oogen te zien, met eigen ooren te hooren. Daarop nam de verkoop in Kraaigoor en de omliggende dorpen zoozeer toe, dat de rondventer schier geen enkel huis kon overslaan.

De zaak op zich zelve verwonderde niet velen in de streek. Dat Mie en Siska hare handen niet thuis konden houden, veronderstelde sinds lang meer dan een Heibroekenaar. Dat Flip en Jana niets konden laten liggen dan wat te heet, te koud of te zwaar was, meenden de meesten, die hen kenden.

‘'t Is wonder,’ zei Prou Allewaters, terwijl men in ‘'t Molenrad’ over den diefstal spraak had; ‘maar 't zit er in. Flip en Jana hebben malkander goed gevonden. Ze hebben malkaar niets te verwijten. De een is pot en d'ander ketel.’

‘Ge zegt het maar wel,’ bemerkte Tist Hellemans. ‘Al wat Franckx of Krabbers heet, deugt niet, heeft nooit gedeugen, en zal nooit deugen.

Mijn vader zaliger wist me reeds over de deugnieterijen van de ouders van Flip te vertellen.'

'En de mijne over die van Nol den Strooper,' sprak Kees Moerkens. 'Zie het na: 't is heel wonder. Ik ken geen enkel dorp, hier in 't rond, of men heeft er een of twee families, waar de schelmerij in 't bloed zit. Andere zijn er, waar elk zoo goed oppast, dat men niet weet, wie de beste is. De Salensen van Heibroek, onder anderen.'

Allen zagen naar Willem Hofmans, van Hagenbeek, welke alleen aan een tafeltje zat. Hij was naar Hagenbeek gekomen, om de zwaarstammige eikeboomen te koopen, welke dien avond in ''t Molenrad' zouden verkocht worden.

'Ja, Willem,' ging Moerkens voort, 'wat ik zeg, meen ik. Gij moogt fier zijn op de familie van uwe vrouw.'

'De Hofmansen mogen er ook zijn,' bevestigde Jaak Wouters.

'Zeker,' hernam Kees. 'Wij spraken over Franckx. Mie en Siska hebben een aarken naar heur vaarken. Al wat heuren naam draagt, stinkt.'

'Philomien is nochtans een braaf meisken,' onderbrak Mijnheer Landschots, de notaris van Hulmenhout.

'Dat is ze,' antwoordde Wouters, de eigenaar der boomen. 'Sinds heure kinderjaren woont ze bij goed volk. Nooit heeft ze slechte voorbeelden gezien. En toch vrees ik, dat bij haar ook het kwaad in het bloed zit. Natuurlijk is ze verplicht zich braaf te houden. Maar wie weet wat ze zou doen, zoo ze vrij ware?'

Er volgde eene langdurige stilte op deze woorden.

Hofmans verroerde zich niet.

'Ik vraag u verschooning, Willem,' sprak Wouters. 'Ik had geenszins het inzicht u te krenken. Wellicht zijn de betrekkingen tusschen uwen schoonbroer en Philomien thans voor goed afgebroken. Edward, die zoo verstandig is, zal toch wel inzien, dat... Overigens, dit zijn familiezaken. Spreken wij liever over iets anders.'

'Ja,' antwoordde Willem, 'het valt mij inderdaad pijnlijk. Ik weet genoeg, dat deze zaak niet alleen hier, maar in alle grensdorpen wordt besproken, en dat ik of niemand dit kan beletten. Wij waren te gelukkig. Doch volmaakt geluk bestaat hier niet. Altijd moet het een of ander u kwellen. Elkeen heeft zijn kruis. Het onze is de verkeering van Edward met de dochter van Franckx. Hij is verstandig, braaf, en houdt heel veel van ons. Moeder, Amelie, mijne vrouw, Christine, ik zelf hebben hem gesmeekt naar de stem der rede te luisteren. Doch, ge weet het allen, waar de liefde spreekt, zwijgt de rede. 't Is zeer erg.'

'Ik heb gehoord, dat Philomien onder geen voorwendsel bij hare ouders mag komen,' zei Allewaters.

'Edward heeft het haar verboden,' antwoordde Willem. 'Maar wat helpt dit? Met welke familie brengt hij zich zelven en ons in betrekking!'

'Als ge kinderen hebt, ziet ge de toppen van hunne vingers, doch

niet hunne toekomst,' zei de notaris. 'Daarom is 't voorzichtig niet te zeggen: ik zou dit of dat doen. Ik geloof, vrienden, dat er liefhebbers genoeg zijn,' ging hij voort, om aan de diepe ontroering een einde te stellen. 'Ik zal de voorwaarden voorlezen.'

De verkooping had plaats. Het scheen, dat weinigen gekomen waren, om de eiken te koopen. Deze werden bijna alle voor lage prijzen aan Willem Hofmans toegewezen. Voor elken boom kreeg de kooper, naar het gebruik, eenen bon voor twee liters gerstebier, die door de aanwezigen opgedronken werden.

Nauwelijks had Willem de herberg verlaten, of de samenspraak rolde andermaal over de familie Franckx. De aanhouding van de twee zusters had op de Kempenaars een diepen indruk teweeggebracht.

Flip zelven liet zij, in 't oog der menschen althans, geheel onverschillig. Hij had nog minder betrekkingen met de andere landbouwers dan vroeger, en ging zijns weegs, zoodat niemand aan zijn uitzicht kon veronderstellen, dat hij inwendig leed.

Hoewel hij reeds ver in jaren gevorderd was, scheen zijn werklust toe te nemen. 's Morgens vóór de zon in de lucht was, was hij op het veld, en, wat men zelden ziet, arbeidde hij daar soms nog, als het pikdonker was. Hij kende geene rust en zwoegde, dat het een deer was het te zien. Wat velen pijnlijk aandeed, was, dat hij en zijne vrouw, niet zelden vóór de rol of eg gespannen, deze als trekdieren voortsleepten. Het was het aangrijpendste beeld der ellende, dat men zich voorstellen kon, een beeld uit de ergste tijden van den leendienst, zoodat de armste menschen, die nochtans voorbeelden van werkzaamheid waren, bij dit schouwspel huiverden. Zij hadden den indruk, dat deze arbeid geen menschenarbeid was. Hun scheen, dat met rede begaafde menschen zich dit uit vrijen wil niet konden opleggen, en dat men slechts slaven tot zoo iets kon veroordeelen.

Fel wordt in de streek gewerkt, waar Franckx woont. Hei en bosch omspaaien is geen kinderwerk, en slechts menschenzweet kan de velden vruchtbaar maken. Doch het werk gaat met vreugde gepaard. Men beklaagt zich niet, wel integendeel. Doch zelfs zij, die met een zwaar geladen bussel hout op den schouder huiswaarts keerden, bleven staan en schudden bedenkelijk het hoofd, als zij Flip en Jana, die in een lederen band hingen, diep ter neer gebogen, traag, kuchend, met gelijkmatigen stap zagen voortgaan, zonder iemand te bezien, zonder een woord met elkaar te wisselen.

Velen kwam het niet verwonderlijk voor, dat de Wet, tijdens de huiszoeking bij Flip, zelfs geen geld gevonden had, dat hun toebehoorde. Ware die man rijk, gelijk verteld werd, dan waren de meesten, die te Gheel woonden, daar minder op hunne plaats dan hij.

(*Wordt vervolgd*).

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Zijn portret.

Onrustig liep Mevrouw Karstedt door de kamer op-en-neer. Altijd met denzelfden zachten, onhoorbaren stap, van het venster naar de deur en weer terug van de deur. De sleep van haar rouwkleed veegde ritselend over het tapijt en de weduwsluier deed het blonde gezichtje nog bleeker schijnen dan anders.

Van het vertrek met de zwaarlijvige meubelstukken en het donker geribd bekleedsel van de stoelen en de rustbank was het houtwerk ook in donkere tinten geschilderd. De Karstedt's hadden eene bepaalde voorliefde ten opzichte van hunne ouderwetsche inrichting; zij glimlachten, een weinig uit de hoogte, over de zucht tot vernieuwing van sommigen hunner vrienden.

Boven de rustbank hing, in het midden van het hoofdvak van den muur, het portret van Herman Karstedt, door een kunstschilder van groot talent uitgevoerd, in een breede lijst. Thans was die glinsterende, vergulde lijst met rouwfloers bedekt; daarover was met smaak eene versiering van groene ranken aangebracht.

Drie dagen geleden hadden zij den heer des huizes in het deftige familiegraf gelegd. Plotseling, te midden van zijn schijnbaar krachtig leven, was hij weggerukt uit den kring dergenen die hem lief hadden.

Geen der leden zijner familie, geen der mannelijke leden althans, had het zestigste jaar bereikt; de grootvader van den onlangs overleden Herman, de wereldberoemde Eberhard Karstedt, die de nu omvangrijke zaken begonnen was zonder geld van eenig belang en ze met de taaie volharding zijner onbuigzame wilskracht had voortgezet, evenmin als de anderen. Hermans vader had aan de zaken later meer uitbreiding gegeven. Door den stroom der handelswereld medegevoerd, en dank zij den gunstigen loop der zaak, had hij die tot hare tegenwoordige hoogte opgevoerd.

De weduwe bleef voor het portret, in gedachten verdiept, staan. Zij had groote, kalme oogen; de verstandige oogen eener kinderlooze vrouw, die zij nooit voor de zwakheden van door haar beminde wezentjes had behoeven te sluiten.

Ginds, aan de overzijde van de gang, in de ruime, deftig gemeubelde feestzaal, die nu met rouwfloers bekleed was, werd juist de ‘laatste wilsbeschikking’ van den overledene gelezen. De volle middagzon straalde onge-

hinderd door de hooge vensters en bescheen de gelaatstrekken der ernstige mannen, die rondom de groote uittrektafel met het zwarte kleed gezeten waren. Die heeren vertegenwoordigden hier als afgevaardigden de in die laatste wilsbeschikking ruim bedachte corporaties en vereenigingen op verschillend gebied.

De rechtsgeleerde zaakwaarnemer der firma, de notaris Sömrich, las de bepalingen van den overledene voor; hij moest soms even rusten en kuchen, want de stem van den ouden heer had het in die hooge en ruime zaal hard te verantwoorden.

Telkens wanneer een punt was gelezen, stond een kleine groep van die, blijkbaar onder den indruk der plechtigheid verkeerende, mannen op; en de woordvoerder sprak dan, in de gebruikelijke vormen, zijn dank uit voor die gunstige beschikking van den overledene. De mildheid en het edel hart van Herman Karstedt werden met vele woorden geroemd. Men had hiervan nu immers opnieuw de bewijzen mogen ontvangen. Klara Karstedt had zich bij de heeren laten verontschuldigen. Of men haar wegblijven van de opening van het testament al of niet goedkeurde, was haar volkomen onverschillig. Trouwens, de inhoud van dat testament was haar bekend. Haar echtgenoot had haar de stukken laten lezen, eer hij er zijne handteekening onder zette. De aangelegde werken waren in hun tegenwoordigen staat verzekerd. Zij bleef achter als eene weduwe, die toch over een aanzienlijk vermogen beschikken kon.

Bij elk der menigvuldige legaten aan vereenigingen, instellingen van liefdadigheid, oude vrienden en onderhoorigen, had zij met eene zachte hoofdbuiging zijn vragenden blik beantwoord, hierdoor hare goedkeuring met die bepaling te kennen gevende. Dit was reeds lang geleden tusschen de echtgenooten behandeld, en voor haar, die nog eigen bezittingen had bovendien, beteekende dat andere zoo weinig.

Zij ging tegenover het portret zitten. Zij zag het voor het eerst in deze dagen rustig in de oogen.

‘Daàrom ben ik toch waarlijk niet je vrouw geworden, Herman,’ fluisterde zij, en de herinnering aan die jaren voegde er bij: ‘Wij hebben een goed huwelijksleven gehad.’ Toch kwam een scherp stemmetje hier tegenop, als een kleine geest van tegenspraak.

‘Jawel’, hield zij vol, ‘toch wel! Geen van ons beiden is den anderen ontrouw geweest, zelfs niet in de verbeelding.’

‘Omdat je koel van zinnen waart en omdat je verstand machtiger werkte dan je gevoel’, hernam het slangetje.

‘Maar hij dan,’ zeide zij ongeduldig wordende; ‘waarom is hij dan niet afgedwaald? Hij moet toch ook met dit leven tevreden zijn geweest, zooals ons samenleven nu eenmaal was.’

Tevreden?... Nu ja... hij verdiepte zich in zijn werk. Dat was voor hem zijn levenstaak, zijn stokpaard en zijne liefde - alles tezamen in één punt vertegenwoordigd.... En zij stond aan het hoofd van al die inrichtingen van weldadigheid, als zijn vrouw. Lieve hemel, alles ging zoo glad mogelijk van stapel, alsof 't niet anders kon gaan. Aan 't hoofd van die kleine zaken stond telkens een flinke onderbaas. Naar hooger-op werden de verschillende draden vereenigd in dapperder, toerekenbaarder handen, die verantwoordelijk waren jegens haar - de vrouw van Herman Karstedt.

De bleeke vrouw in het weduwkleed richtte zich op. Er werd aan de kamerdeur geklopt en op haar; ‘Binnen!’ schoof de oude heer Sömrich zachtjes de kamer in. De kleine grijsaard met de donkere, alles opmerkende oogen nam de plaats in bezit, die hem door een beweging der blanke vrouwenhand werd aangewezen.

‘Die dame moet sterke zenuwen hebben, om tegenover het sprekend portret van haar overleden man zonder tranen te kunnen vertoeven,’ dacht hij.

‘Mevrouw’, begon hij eindelijk, toen de dame bleef zwijgen, ‘u kent den inhoud der laatste wilsbeschikking van onzen hooggewaardeerden, milden....’ Zij maakte een licht afwijzend gebaar met de hand.

Hij boog. ‘Dus zijn nu nog maar enkele formaliteiten te behandelen, feitelijk slechts een paar onderteekeningen. Die stukken zal ik u later aanbieden; morgen, of wanneer het u voegt. Maar heden is mij door verscheidene beweldadigden verzocht, hun hartelijken dank over te brengen. Alles is zoo goed en verstandig geregeld; u zelf, Mevrouw, hebt zoo welwillend, en op zoo'n ruime schaal....’

‘Dat spreekt immers vanzelf’, antwoordde Mevrouw Karstedt vermoeid; ‘voor al deze dingen zijn toch tamelijk bepaalde verhoudingen aangewezen. Waar geen kinderen zijn, heeft de maatschappij grooter eischen te stellen.’

Een korte rustpoos volgde. De notaris had de weduwe nog een bijzonder voorstel te doen. Dit gold eene onaangename, kiesche zaak.

‘Er is nog eene omstandigheid, die ik met u wensch te overwegen, Mevrouw,’ begon de notaris na een kort stilzwijgen, met een onderzoekenden blik op de glimmende punt van 't verlakte schoeisel aan zijn rechter, een weinig vooruitgestoken, voet. ‘Op den dag vóór zijn heengaan, misschien reeds onder den indruk van zich minder wel te gevoelen, sprak de overledene met mij over een geschenk...’

De notaris aarzelde weer, kuchte en sprak toen dapper voort: ‘Het moest een geschenk, eene uitkeering zijn, aan eene dame, die in het testament niet genoemd mocht worden. Uw echtgenoot is den volgenden dag, zonder nadere bepaling hieromtrent te maken, gestorven, en nu weet ik niet, Mevrouw, hoe....’ De oude heer zag onderzoekend naar de teekening van het tafelkleed.

Als in hevige golven steeg het bloed naar de hersenen van Klara Karstedt. De verschillende voorwerpen rondom haar flikkerden haar voor de oogen. Maar zij hield zich goed.

‘Natuurlijk,’ zeide zij ten laatste en hare stem scheen van uit de verte te klinken, zoo dof en mat ‘natuurlijk moet aan al zijne beschikkingen gevolg gegeven worden; ook aan die, welke niet wettig verzekerd werden. Ik zal u een blanco wissel geven, Mijnheer.’

Sömrich kuchte: ‘Wij werden in dat onderhoud gestoord. De naam dier dame is mij niet bekend. Ik dacht dat u, Mevrouw, daarvan misschien op de hoogte wezen zou.’

Bij de laatste woorden had hij de weduwe vragend aangezien. Zij zat zeer rechtop en hare trekken schenen fier, als uit steen gebeiteld. Zacht zeide zij:

‘Ik stel er bijzonder prijs op, dat zijn wil tot in de kleinste bijzonderheden ten uitvoer zal worden gelegd; maar ik wensch niet mijne dienstboden of brievenbestellers uit te vragen.’

‘Misschien, dat wij onder zijne briefwisseling nog....’

‘Dat is mogelijk’, zuchtte zij. ‘Ik zal die papieren alle moeten inzien. Tot weerziens, Mijnheer Sömrich.’

De oude notaris was met eene eerbiedige buiging vertrokken.

Nu begon hare wandeling door de kamer opnieuw, maar zij vermeed daarbij naar het portret te zien.

Zij gevoelde zich vernederd, alsof zij met een rietstok een striem over 't aangezicht gekregen had. Tot heden had zij de herinnering aan hunne eerste huwelijksjaren heilig geacht. Zij waren geen van beiden menschen met hartstochtelijke beweging geweest, maar met vertrouwen en met hartelijke genegenheid hadden zij zich vereenigd.

Altijd hadden zij elkander op een hoog voetstuk gezet - wederkeerig. En zoude hij haar nu in die mate uit de hand gegleden zijn?...

De zware schrijftafel, nog een erfstuk van zijn grootvader, stond tegen denzelfden wand, waaraan het portret hing - tusschen de rustbank en het venster. Ten laatste ging zij op den schrijfstoel daarvoor zitten, en na een zachten druk op een knop sprong de tafel open.

Herman Karstedt was in alle dingen uiterst nauwgezet geweest. Alles wat, zoowel in zijn bijzondere persoonlijke briefwisseling als in het behandelen van zaken, tot hem gekomen was, lag stipt op de daarvoor bepaalde plek. Verder lag rechts het schrijfgereedschap uit brons en onyx, - links was een stapeltje kantoorboeken, en het mandje van gevlochten ijzerdraad met geld voor kleine, dadelijke uitgaven.

En hier, midden op het groene laken der tafelplaat, zag zij een begonnen, open brief.

‘Mijne liefste kleine Lena!’ stond daar geschreven, met de bekende fijne, duidelijke, maar kleine letters van haar man, die alles wat hij deed voorzichtig en met overleg behandeld had.

‘Mijne liefste kleine Lena...’ De vrouw las die woorden en een waas bedekte hare oogen. Maar zij beheerschte zich. Te oordeelen naar den datum, die erop gestempeld was, moesten zij enkele uren voor zijn dood geschreven zijn.

‘met je verjaardag zend ik je mijne hartelijkste gelukwenschen en een warmen kus. Ik gevoel mij heden zoo flauw en angstig; het is of plotseling het gordijn zal worden opengeschoven, dat voor mij alle raadselen van het leven bedekt houdt. Anders zou ik stellig persoonlijk bij je komen, lieveling. Nu stuur ik je bloemen en het daarbij gevoegde geld. Ik zie al, in mijne verbeelding, hoe je zachte hand ermede bezig is en je vlugge voeten, die altijd tot hulp brengen bereid zijn, je zullen dragen naar degenen, die het meeste behoefte daaraan hebben. Je zijt veel voor mij geweest, met je gevoelig hartje. Mijn geheele leven, als ik erop terug zie, was onder heerschappij van de beide groote machten: verstand en plichtsbesef. Naar mijn beste vermogen heb ik mij naar die strenge eischen gericht. Toen verscheen jij in mijne wereld; en ik vond in mijn kring een hart - het warmste hart...’

Hier was de brief afgebroken.

De lezende vrouw zat strak in gepeins verdiept. Vreemd - eene ouderwetsche, - sentimenteele liefde, zoo zoude een teedere vader aan zijne dochter kunnen schrijven... Hier was niet de hartstochtelijke taal aan het woord van den man, die, zijne jeugd voelende verdwijnen, voor zijne ver-

beelding en zinnen nog een laatst genot voorbereidt. Die naam, Lena - hoe gewoon en burgerlijk! De hartstocht weet liever naampjes te bedenken...

Maar dat 'hart' - 'het warmste hart' had het haar aangedaan. Zeker, dit was tusschen hen - tusschen de echtgenooten niet aan het woord gekomen. Waarom ook? In het dagelijksche leven? Genegenheid spreekt over het algemeen vanzelf en alle bijzonderheden werden door het verstand geregeld. Men was ook zoo zelden alleen...

De rimpel in het voorhoofd werd dieper. Het begon onrustig te worden in het gemoed der peinzende vrouw.... Maar plotseling ontwaakte het zelfbewustzijn. Dit uur van persoonlijk onderzoek eischte bovenal eerlijkheid. Deze kon en mocht hij, daar boven, wiens mond gesloten was, van haar verlangen.

In de laatste jaren had zij een gevoel van meerderheid tegenover hem niet kunnen onderdrukken. Zij was de fijner besnaarde ziel geweest, ontvankelijk voor geestelijk genot. Hermans hoofd begreep de dingen moeilijker en daarom had hij veel niet in zich opgenomen, waarvan zij onmiddellijk op de hoogte was. Dit was het geweest; dit had tusschen hen gestaan. Alles goed en wel; maar hij had toch zijn werk, - zijne levenstaak. Al hadden anderen daaraan nog zoo uitmuntend gearbeid, de grondgedachte ervoor was toch van hem uitgegaan. Er zijn plannen en ontwerpen, die in het hart ontstaan, - die niet door het hoofd alleen ontworpen zijn!

De vrouw zuchtte.

Langzaam trok zij het eene laadje na het andere open. Zij kende bijna den inhoud van ieder afzonderlijk.

In het midden, tusschen die hokjes en kastjes, had de scherpzinnige kastenmaker een portaaltje aangebracht; drie kleine treden leidden daarheen; twee zuilen van wit hout met bronzen knoppen, aan weerskanten van deze poort, wezen den weg naar dit geheime vak, met aandoenlijke openhartigheid; ook de kruk waarop men drukken moest, om de kleine deur te laten openspringen, was in het oogloopend duidelijk aangewezen, tusschen enkele versieringen van houtsnijwerk.

Het deurtje gehoorzaamde aan den lichten vingerdruk van mevrouw Klara. Hier lagen pakjes brieven met een zilveren koordje saamgebonden. Het waren de brieven uit hunnen verlovingstijd - een mirtetakje zat in het koord gestrikt. Ginds lagen de brieven zijner ouders en vrienden uit zijne jeugd, en daarbij een pakje geel geworden photographieën. Maar er waren ook brieven van later datum: - het papier wit en stevig; het schrift, nog goed zwart, was van eene vrouwenhand; - blijkbaar door een welopgevoede, beschaafde vrouw geschreven.

Een der briefomslagen onderscheidde zich van de andere door den langwerpiger vorm. Het was een grijs omslag met den kantoorstempel erop afgedrukt. Daarop:

'Helene Grassi, Helvetiusstraat 14.'

Met de toppen harer vingers trok Mevrouw den brief uit het omslag. Het was de afrekening over verscheidene kleine geld-postjes. Daaronder stond alleen:

'Een haastige groet van
je Helene.'

Het briefje gleed in het geheime vak terug; de deur van het portaaltje knipte op de veer.

Helvetiusstraat 14.

Mevrouw Klara ging naar hare slaapkamer. Zij dronk een teugje van den Spaanschen wijn, die in eene karaf op de tafel, naast de rustbank, stond, en strekte zich toen hierop uit. De gedachte, dat zij deze woning zoude verlaten, werd meer en meer levendig bij haar. Misschien leefde er wel een kind, een erfgenaam uit deze late echtelijke vereeniging. Zij zoude het in alle rechten van het wettig geboren kind herstellen. Als het een jongen was, dan zoude zij *zijn zoon* aannemen, om den waardigen naam der Karstedt's tegen uitsterven te beveiligen; zij zoude...

Zij drukte op den knop eener electrische schel. Straks verscheen de bijzondere secretaris van den overledene. Het was een reeds bejaard man, die tien, ja twintig jaren lang bij de familie Karstedt werkzaam was geweest.

'Mijn goede Kramer', zeide zij - zij zat nu al weder bij de schrijftafel, in de schaduw, en over de papieren gebogen, - 'mijn goede Kramer, ken je soms eene dame, die Helene Grassi heet?'

'Jawel, mevrouw,' klonk het bedaard terug.

'Wat weet je van haar?'

'Zeer weinig. Alleen moest ik er vaak geld heen brengen, kleine en ook wel groote sommen.'

'Heeft die dame kinderen?'

Mevrouw boog zich dieper over hare papieren, want zij voelde dat een blos haar gelaat kleurde.

'Voor zoover ik weet, is zij ongehuwd.'

Er volgde een kort stilzwijgen. Toen:

'Wil je een rijtuig nemen en naar de Helvetiusstraat 14 rijden, en die dame vragen, hoe eer hoe liever bij mij te komen. Wil je dat dadelijk doen, Kramer?'

De kantoorbediende talmde even. Hij zoude gaarne hebben willen zeggen, hoe fatsoenlijk die Juffrouw Grassi was. Ten laatste vertelde hij toch, dat zij in de laatste dagen, even vóór het invallen van den avond, gedurig hier gekomen was en onder tranen dringend verzocht had het portret van zijn gestorven meester nog eens te mogen zien...

'Des te beter,' hernam mevrouw. 'Ga dan aan die dame zeggen, dat zij gerust hier komen mag.'

Toen de oude Kramer vertrokken was, bleef Klara peinzend voor het portret staan. Onhoorbaar fluisterde zij: 'Er zal misschien toch iemand in de wereld zijn, die je warmer en hartelijker betreurt dan je vrouw. Zij heeft wellicht den dieperen blik van den schilder op je leven geslagen en is daarmee doorgedrongen tot in je ziel.'

En wederom moest zij met hare droeve gedachten tot die andere terugkeeren. Zij hoopte nu werkelijk, dat er een erfgenaam wezen zoude. Al hare smart vatte zij samen in die eene gedachte: misschien zoude zij haar zedelijke rekening met den overledene kunnen vereffenen door de gevolgen der vroegere omstandigheden openlijk te aanvaarden; niet uit overgevoeligheid en weekhartigheid - neen, volstrekt niet; alleen gehoorzamende aan de stem van rechtvaardigheid en plichtsbesef, die 't haar gebood. 'Meer zou ik toch niet kunnen doen', vermaanden hare onrustige gedachten, 'dan, volgens

plicht en recht, aan het daglicht brengen, wat in de duisternis leeft en zich aan mijn kring zoude willen onttrekken. Dan zal ik weer rust vinden en misschien zal ik dan ook weer kunnen slapen....'

Het donkere tapijt voor de deur werd opengeschoven en eene kleine bleeke vrouw, evenzoo als Klara in den rouw gekleed, trad onhoorbaar over den drempel. Haar smal gezichtje droeg duidelijke kenmerken van vele tranen; het was van het schreien vertrokken.

Zij zag de kamer door; en langs de vrouw van den huize voorbijglijdende zonder haar te zien, ging zij rechtstreeks naar het portret. Met een zielroerend snikken viel zij op een daar vóór staanden leuningstoel neer, door hare smart overweldigd.

Spoedig beheerschte zij zich evenwel en sloeg de rood geweende oogen vragend tot het portret op.

Allengs plooide een zachte glimlach hare lippen. Zij had blijkbaar een eigenaardig, stil onderhoud met den overledene; en zeldzaam sprekend werden nu die verwelkte trekken onder den indruk van hare teederheid en trots. Dit duurde lang - wel een paar minuten lang....

Dus dit was dan Helene Grassi! Mevrouw Klara had zich tot in de diepe vensternis teruggetrokken, maar vandaar sloeg zij zwijgend het werken der gelaatstrekken van die vreemde gade.

De avond begon te vallen. Het daglicht verminderde sterk; over de groote kamer lag nog, als een laatste groet der ondergaande zon, een matgouden tint.

Neen, die vrouw was geen lichtzinnig schepsel; zij kon geene brutale indringster zijn in 't bezit eener andere. Stellig was zij nimmer vrouw of moeder geweest, de stormen der hartstochten hadden haar gemoed niet in beweging gebracht, heur hart althans niet getroffen.

Een enkele schrede trad de weduwe nader. Het fijne profiel der jongere was naar haar toegekeerd. Maar, wat was dat? Zij meende eene duidelijke overeenkomst te zien in de trekken van den doode en haar, die hem beweende. Kon zij - was dit denkbaar? - kon zij eene dochter van Herman zijn? - En eer zij verder doordacht was de vraag haar ontvallen:

'Wat was de overledene voor u? Wat is hij voor u geweest - hij, die langer dan twintig jaren, mijn echtgenoot was?'

Helene Grassi zag haar aan. In de schemering maakten hare verbaasde oogen den indruk nog grooter te zijn; ja zelfs onnatuurlijk groot schenen zij.

'Wat Herman voor mij geweest is? Eenvoudig *alles!* Steun en leiding in mijn arm leven; en,' vervolgde zij, op een droomerigen toon en zachter, als naar eene stem binnen in haar luisterende 'wat ik voor hem was? Een verlaten, eenzaam, dankbaar wezen, dat van den schat van zijn aan liefde rijk hart in overvloed genieten mocht.'

Even was het stil in de kamer. Daarna vervolgde Helene, altijd zacht sprekende: 'Er ontbrak iets in zijn leven; het was een klein gebrek - een zeer klein gebrek; maar toch een duidelijk waar te nemen gemis.'

Uit de schaduw der vensternis klonk het gedempt:

'En deze fout lag aan zijn huwelijk.'

De andere streed blijkbaar met zichzelf, eer zij verder sprak:

'Herman heeft zijne vrouw hoog geroemd,' zeide zij eindelijk; 'zij is

de waardigheid in persoon; zij is de eer en de glans van mijn huis, heeft hij vaak gezegd.'

'Waardigheid - eer en glans - wat beteekent dat? Het is alles niets - neen volstrekt niets!' Op een harden toon vroeg zij:

'Maar, waar blijft dan dat gemis? Kom hier naast mij zitten - spreek met mij - vertel mij alles, - wat heeft hij in u zoo lief gehad?'

Bijna fluisterend kwamen die laatste woorden.

'Wat hij in mij heeft liefgehad?' herhaalde zij droomerig; en toen liet zij zich voorzichtig op den stoel naast dien van mevrouw Klara neerglijden.

'Ik was nog een klein meisje, toen hij, reeds een volwassen man, in mijn leven optrad. Ik droeg den naam van mijne moeder - u begrijpt wel, wat ik bedoel, nietwaar? Mijn vader, dien ik nauwelijks vader zou hebben durven noemen, was reeds voor mijne geboorte gestorven; door het verdriet en de schande geknakt, werd mijne moeder ziek en korten tijd daarna stierf zij ook.'

Overstelpt door de herinneringen sloeg Helene de handen voor haar gelaat.

'Lang geleden', zeide Klara zacht, en alsof zij trachtte zich iets te herinneren, dat ver achter haar lag, 'vele jaren geleden, wilde Herman een kind aannemen, een klein meisje. Ik wilde het niet; hield het beslist tegen; ik was bang voor dat vreemde bloed.'

Met een dankbaren blik op het portret zeide Helene: 'Herman heeft toen de kleine verlatene vriendelijk in bescherming genomen. Vreemde menschen hebben mij opgevoed - goede, lieve menschen. Zij behielden mij, zoolang ik klein was in hun huis. Toen ben ik op de kostschool gekomen en daarna een tijdlang naar het buitenland gegaan. Maar ik vertel al te uitvoerig over mijzelve, Mevrouw. Wat gaan de lotgevallen van een arm, verlaten kind u aan!'

'En toen, Helene Grassi, toen werd ge zijne....'

De heldere oogen van Helene stonden wijd open en strak, toen zij verschrikt en bevend uitriep:

'Goede God! Mevrouw! - Neen -! Wij hadden immers denzelfden vader! Herman en ik waren broer en zuster!'

Een centenaarslast werd bij die woorden van mevrouw Klara's borst gewenteld. Een frissche golf spoelde bevrijdend en reinigend al het leelijke weg. Neen, er waren geen verborgen achterwegen in zijn leven geweest. Alles was kalm en vredig, tot aan den avond... maar toch.....

'Waarom heb ik nooit iets van die zuster gehoord?' Eer nog Helene's antwoord op die vraag kwam, fluisterde de verwijtende stem in haar, die zoo vaak bestraffend sprak: 'omdat je het kind zoudt hebben afgewezen; omdat je niet met Herman denzelfden weg wilde loopen, ging hij zijn eigen gang.'

De oogen neergeslagen op de fijne handjes, die als kinderhanden zoo klein en teer waren, vervolgde Helene:

'Ik had geen thuis. Ik behoorde nergens tehuis; ik had geene bloedverwanten. Herman gaf mij een levenstaak. In de bergwerken had hij een groot aantal menschen, die van hem afhankelijk waren. Voor die allen werd gezorgd. Wij betoonden hun veel liefde. Bedeesde vrouwen, kinderen met talent, eenzamen, rouwdragenden - die allen hielpen wij en steunden de zwakken naar ons beste vermogen. Ik was maar de uitvoerende hand; de gedachten gingen van hem uit. Het ontbrekende in zijn gemoedsleven is velen, die hulp noodig hadden, ten goede gekomen, Mevrouw.'

‘Dat is het oude lied,’ - de beschuldiging kwam op, tegen dien vorm der weldadigheid. - ‘Jullie geeft aalmoezen, en bedenkt niet, dat je de menschen, je medeschepselen, hierdoor verlaagt!’

‘Aalmoezen?’ herhaalde Helene verontwaardigd. ‘Aalmoezen! God schiep den mensch en de menschen maakten de maatschappelijke wetten. De armen zijn de schuldeischers der rijken. De wereld zou onhoudbaar zijn, zonder den schat aan liefde, die van dit echt christelijk beginsel uitgaat. Zóó vatte Herman die gedachte op; hiernaar leefde hij, en in die overtuiging is hij ook gestorven.’

Het was nu geheel donker in de kamer; alleen de gaslantaarn wierp van de straat haar schijnsel naar binnen. Als bij eene aardige herinnering glimlachend, zeide Helene: ‘Soms waren wij ook echt vroolijk. Hij kon niet dikwijls komen, maar, als hij zich bij mij kwam opfrisschen, dan vermaakten wij ons als een paar kinderen. Ik ben eenvoudig; u zult menschen als ik ben, bekrompen noemen. Als ik langs zijn huisjasje, dat aan den kapstok hing, voorbij liep, moest ik het streelen. Hij trok het aan, als hij bij mij kwam en als hij 't zich gemakkelijk had gemaakt, dan babbelden wij samen; wij hadden dikwijls pret en lachten met elkander. Hij kon heerlijk lachen, niet waar? Neem mij de leidsels eens af, zusje, zeide hij dan zoo goedig, bij jou wil ik uitspannen, hoor!’ - Helene streed tegen hare opdringende tranen. Zij stond op.

‘Waar wil u heengaan?’ vroeg mevrouw Karstedt zacht.

‘Ik zal maar naar huis gaan,’ klonk het, met een zucht.

Na een oogenblik van stilte zeide Klara, diep ontroerd:

‘Je thuis kan van heden af alleen nog hier in deze woning zijn. Je zijt de laatste Karstedt, Helene. Je hebt je eigen zending. Stil, en zonder in het oog te loopen, moeten ook verder zijn goede geest en je zorgende hand de bergwerkers blijven steunen. Jij hebt hem nader gestaan dan ik; laat ons nu samen zijn werk doen en - -’

De stem van Herman Karstedt's weduwe weigerde haar dienst en de stroom van tranen, waarnaar zij al deze dagen tevergeefs verlangd had, vloeide nu met een onweerstaanbare kracht, lucht gevende aan haar geprangden boezem. Nog lang zaten de twee vrouwen - hand in hand, tegenover het portret van hem, dien zij beiden zoo innig hadden lief gehad.

Naar het Duitsch van ELSE FRANKEN.

Brievenbus.

Aan Mr. J.H. Valckenier Kips.

Hadde niet een even welwillend als bescheiden belangstellende mij per anonyme briefkaart gewaarschuwd, het schrijven van den Heer V. Kips ware mij allicht ontgaan.

Eigenlijk behoort zoo'n artikel als het zijne, waarin alleen naar beleediging en krenking gestreefd wordt, tot de pennevruchten, waarvan ik geene notitie neem. Alleen ter wille van de psychologie der polemiek zal ik nu eens afstand doen van dit verstandig beginsel.

Psychologisch interesseert mij dit schrijven. Met vreugde begroette ik weer die aardige wending van den heer V. Kips, dat ik de boeken, waartegen ik mij wend, niet zoude gelezen hebben. Er is eene soort van opponenten, wien deze bewering het eerste invalt, en eene andere, die er nooit op zouden komen! Wie zouden de eersten en wie de tweeden zijn? Geen onoplosbaar raadsel! Ik neem het als zeker aan, dat Chamberlain de handbijbel van den heer V. Kips is. Toen mij in der tijd op eene marxistische vergadering zoo'n opmerking werd gemaakt, had ik er vooruit op gerekend en kon ik den heeren mijne weldoorwerkte exemplaren onder den neus duwen: dat gaat nu hier niet; mag ik mijnheer V. Kips misschien L'Aryen en Les Sélections Sociales van De Lapouge en Chamberlain eens toezenden? met al mijne krabbels en aanteekeningen er in! Jaren geleden behandelde ik beide auteurs uitvoerig op mijn college.

Maar sterker dan dit: ik heb al in 1902 den heer De Lapouge tegen valsche voorstellingen van zijn leer verdedigd, zie mijn 'Erblicher Rassen-und Volkscharakter' in: Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Sociologie, p. 112(*).

Wie na de lectuur van dat opstel zou willen volhouden, dat de boeken dier heeren mij onbekend zijn of slecht door mij gelezen werden, dien zou ik naar mijn art. 'Bedeutung und Tragweite der Selectionstheorie in den Socialwissenschaften' in: Zeitschrift für Socialwissenschaft, 1907, willen verwijzen, waar ik des heeren V. Kips' afgoden nog op andere wijze doe kennen. Toen ik de 'Liberale Beginselen' van den heer V.K. gelezen had, besloot ik eerst nog zijn art. in De Tijdspiegel te lezen, alvorens eene opmerking over hem in dit opzicht te maken, dat leek mij voorzichtiger en... behoorlijker, waarom deed de heer V. Kips niet alzoo? waarom las hij niet eerst mijne andere opstellen over dit en verwante onderwerpen, alvorens zulke argumenten als ik boven qualificeerde te gebruiken?

(*) Ook in *Der Krieg als sociologisches Problem*, 1899, p. 36 seq., bespreek ik De Lapouge's denkbeelden.

Eene tweede psychologische eigenaardigheid van het schrijven van den heer V. Kips is dit, dat hij niet goed hebben kan, ja nauwelijks recht vat, dat ik over *mijn* onderwerp schreef en niet over het *zijne*! Wie zijn aanval leest, zou zeker meenen, dat ik over de theorie van De Lapouge en Chamberlain had geschreven, wat toch eigenlijk niet het geval is. Ik had het over de beweringen van Finot en roerde alleen incidenteel de theorieën van de genoemde schrijvers aan. Geen wonder dus, dat ik die niet uitvoerig besprak.

Toch kan ik mij heel goed begrijpen, dat de heer V. Kips in woede ontstak; ik verklaarde nl. op p. 20 van mijne 'Rassenkwestie', De Gids Jan. 1907, dat die theorieën van de heeren De Lapouge, Chamberlain en Ammon nog alles behalve tot de vaste resultaten der wetenschap behooren, en ik schrijf nu voor een goed deel om dit nog eens te herhalen.

Ik ga over een paar dagen op reis naar Java en verkeer dus in de onmogelijkheid op de argumenten van den heer V. Kips in te gaan, ik zal mij tegen eventueele verdere aanvallen niet eens verdedigen; maar ik voel mij verplicht te herhalen, dat de genoemde theorieën den toets der kritiek niet kunnen doorstaan. Neen, mijnheer V. Kips, ik vraag niet alleen, hoevelen eene theorie veroordeelen, ik vraag vooral: wie dat doen? Welnu, ik was tegenwoordig, toen op het Anthropologencongres in Worms in 1903 de beste vakmannen Wilser boycotten en hij zich naar mijn oordeel zeer zwak verdedigde. Mijn indruk omtrent den man op het Naturforschercongres in 1901 verkregen werd bevestigd. Hij werd door zijne vakgenooten niet 'au sérieux' genomen!

Ik ken geen onkritischer boeken dan die van den heer De Lapouge, hoewel ik zijne denkbeelden niet 'im Bausch und Bogen' verwerp. Bij een bezonnen lezer zou dit allicht voor de objectiviteit van mijne kritiek pleiten, den heer V. Kips is het juist onverdragelijk, eene hartstochtelijke verwerping is hem liever: een bekend verschijnsel in dergelijke gevallen!

En Chamberlain! zijne 'Grundlagen' zijn buitengewoon mooi geschreven, maar wetenschappelijk zoowat waardeloos! Wie het niet gelooven wil, leze toch eens Herz' 'Moderne Rassentheoriën', 1904, een boek, dat Chamberlain vrij wel vernietigt. En wie hem van te voren veroordeeld wenscht te zien, leze eens Robertson: 'The Saxon and the Celt' 1897.

Wat het anthropologisch gedeelte der theorie betreft, verwijs ik nu maar alleen naar Ripley 'The Races of Europe' 1899, en naar eene der laatste besprekingen, door Houzé 'L'Aryen et L'Anthroposociologie' 1906. Niet malsch is het 'fachmännische' oordeel, dat hier over den man geveld wordt. Tegen Ammon werd een geweldige aanval gericht door Gumplowicz, dien deze maar zeer zwakjes beantwoordde. Manouvrier's kritiek was niet minder vernietigend. Voor den heer V. Kips mogen dit nu alleen maar neuzen zijn, die ik tel, maar het zijn de neuzen van de beste vakmannen!

Ik zal mij nu bepalen tot een paar grepen ter karakteriseering van het werk der heeren, werkelijk alleen grepen, die talloos te vermeerderen zouden zijn.

Op pag. 373 van 'L'Aryen' wordt het individualisme voor den heerschenden trek van Homo Europaeus verklaard, en op pag. 374 zijn 'solidarité intense', met geen andere verontschuldiging, dan dat zij 'en apparence' met elkaar in strijd zijn: ja waarlijk!

Alle rasfanatici worden zeer gepreoccupeerd door de tegenstelling tusschen Joden en Germanen, zij vormt voor hen zoowat de kern van hunne theorie

Wij mogen hen hier dus in hunne kracht verwachten. Welnu, Chamberlain kenschetst de Joden door de kracht van hun wil, het hooge intellect is de eigenschap der Germanen, zie 'Grundlagen': p. 244, 245, 172. Maar volgens De Lapouge is de H. Europaeus in intellect de gelijke der andere rassen, doch maakt de sterke wil zijne kracht uit! 'L'Aryen': p. 270-372. Beide corypheeën staan dus op een belangrijk punt lijnrecht tegenover elkaar!

Erger nog is, dat hen die groote tegenstrijdigheid... volkomen koud laat. Pleit dit voor hun wetenschappelijken ernst? Of.... nemen zij elkaar niet 'au sérieux'?

En dan de verklaring, die zij van zulke quasi-verschijnselen trachten te geven! Hoe verklaart Ch. die wilshypertrophie der Joden? doodeenvoudig door het leven in de woestijn; pag. 386. Waarom had dit dan niet dezelfde werking bij de Mongolen der Gobi en bij de Tuareg der Sahara? Geen antwoord! Met zoo iets als beantwoording van tegeninstanties houdt onze vriend zich niet op. Verg. verder mijne studie 'Erbl. Rassen-u. Volkschar,' p. 99 en volg.

Ik meen nu wel even aangeduid te hebben, waarom mijne achting voor het geschrijf dezer heeren niet zoo heel groot is. Wie nu verder kennis neemt van de werken van Driesmann, Hentschel, Engelmann en dergelijken, met hunne dolle Germanen-vereering, die zal misschien begrijpen, dat ik meende het begin van zulke neigingen bij den heer V. Kips in het belang van ons Nederlandsch publiek te moeten terugwijzen.

Maar mocht ik dit wel doen? De heer V. Kips meent, dat ik evenzeer leek ben als hij, daar wij beiden geen anthropologen en geen zoölogen zijn.

Mij dunkt, de heer V. Kips verliest hier tweeërlei uit het oog: niet het uitgangspunt maakt tot leek, maar het eindpunt, en hierin kon toch menig verschil tusschen hem, den journalist, en mij, den ethnoloog, bestaan. En ten tweede, hierbij aansluitend: het vak waarop het hier aankomt, is vooral de psychische anthropologie, alias de ethnologie of volkenkunde, waarin ik nu twintig jaren gewerkt heb. De heer V. Kips make nu verder zelf uit, of wij geheel in hetzelfde geval verkeeren!

Juist als psychisch anthropoloog (de Engelschen noemen den ethnoloog 'anthropologist') heb ik zoo groot bezwaar tegen de nog steeds slecht gefundeerde theorieën van de heeren rasfanatici, en lijkt het mij de plicht der kritische wetenschap a l l e pogingen, die als resultaat der wetenschap binnen te smokkelen, eenigszins streng af te wijzen.

14 Maart, 1907.

S.R. STEINMETZ.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De ‘Open brief’ van Prof. Dr. G. Jelgersma aan Prof. G.J.P.J. Bolland, kritisch toegelicht door L.H. Grondijs, Phil.-Docts. - Leiden, E.J. Brill.

Twee redenen voor de late bespreking van dit boekske. 1° Was het onzeker, of de Hegelstorm hiermede zou zijn uitgeraasd. Men kon wachten, om naderhand weer niet op nieuw te moeten opkomen. 2° Omdat het geschrift van dezen Phil. Docts. hier en daar zoo onduidelijk is, dat ik het naderhand nog eens wilde lezen; de mogelijkheid bestond, dat ik niet in de rechte stemming was. De Spiritisten vertelden mij vroeger ook, dat mijn stemming een hinderpaal was voor het begrijpen, reden waarom zij mij niet op hun séances wilden hebben. Toen ik bij ongeluk eens op zulk een vergadering verzeild was geraakt, verklaarde het medium, dat zij in mijn tegenwoordigheid niet werken kon. De geesten waren op mijn bijzijn niet gesteld en weigerden voor den dag te komen.

Bij de tweede lezing weer hetzelfde. De onduidelijkheid van uitdrukking, de vreemde woordenkeus, de ongehoord lange zinnen, soms van 12 en 14 regels, alles werkt mee om den lezer in de war te brengen.

Misschien is dit opzettelijk zoo gedaan voor de hypnose, maar in dat geval ben ik voor den Hegelslaap niet vatbaar. 't Is ook niet de eerste maal, dat ik die ervaring opdoe. En aangezien ook bij den grooten meester, Prof. Bolland, de verwardheid in taal en uitdrukking soms zoo groot is, dat zelfs mannen, die boven mij staan in kennis, klagen over niet-begrijpen, geef ik het op, mij troostend dat de zonderlinge taal behoort tot het eigenaardige van de Hegelarij en gewone menschen daarvoor niet zijn in de wieg gelegd.

De Hegelaars vormen blijkbaar een eigen kring, hebben hun eigen taal en misschien begrijpen zij elkander beter dan wij gewone menschen hen. Ich will, ein für alle Mal, vieles *nicht* wissen. - Die Weisheit zieht auch der Erkenntnis Grenzen, zegt Nietzsche. Men leert daarin berusten en vrede hebben met de groote verscheidenheid van herseninrichtingen. Wil men van Hegel wat weten, dan is het altijd nog beter tot hem zelf te gaan dan tot hen, die met aanvankelijk niet weinig succes, hem opgegraven hebben. Hegel moge zijn gewaagde hypothesen hebben, maar men kan hem toch nog beter begrijpen dan zijn moderne navolgers. Een dienst wordt den grooten wijsgeer met de verwarde taal zeker niet bewezen.

Welk een kloof er is tusschen de Neo-Hegelianen en hen, die bij het onderzoek naar het menschelijk wezen rekenschap blijven houden met de resultaten van de physiologie en psychologie, blijkt wanneer men met eenige opmerkzaamheid leest, wat de heer Grondijs schrijft op blz. 24: ‘Men praat veel over den genesis der begrippen in het bewustzijn, doch indien een begrip zich uit- of naar aanleiding van een zielsqualiteit ontwikkelt, dan moet op de een of andere wijze het begrip in den aanvankelijken toestand terug te vinden zijn of daarmee samen te denken. Zoo werkt al in de primitiefste of diepste werkingen of bewegingen der ziel het begripsvermogen mede. En hierin het begrip na te vorschen, in den schijnbaren onzin en de duisternis der intuïtieve zekerheden den lichtglans der rede te leeren onderkennen, uit het prevelen of stamelen van het chaotische besef den

zwakken, doch klaren zin van het begrip te hooren doorklinken, dat is meer en wetenschappelijker zelfs dan het oogenschijnlijk deftige maar inderdaad leege en gemaniëreerde ontkennen van deze geheele sfeer van subjectieve zekerheden, waarmede men uit een bepaald oogpunt niet weet wat aan te vangen.'

Men ziet, men heeft hier een soort van mystiek en onder den goochelnaam van 'zuivere rede' heet straks bewezen, al wat men bewijzen wil. Zoo ongeveer spreekt ook de theosoof en de spiritist, maar met eenige andere woordklanken. Daar hoort men van den 'perisprit' en den 'cosmischen aether', ook een methode om de zoogenaamde behoeften der 'ziel' waar te maken, die door het historisch onderzoek van het ontstaan der godsdiensten zulk een leelijken klap gekregen hebben. 'Het geloof', pleit de heer Grondijs blz. 31, 'is de overtuiging omtrent het ondoordenkbare,' - wat niet veel verschilt van het oude bekende: *credo quia absurdum.* Waarlijk, het kleine, dezer dagen verschenen boekje van Dr. Hendrik de Vries *Der Mechanismus des Denkens* is vrij wat leerzamer dan de dikke boeken over de logica van de Neo-Hegelianen of de geestverrukkingen van de spiritistische mediums.

Dat de Neo-Hegelianen met hun logica voor niets terugdeinzen, blijkt b.v. uit de wijze waarop getracht wordt de bovennatuurlijke geboorte van Jezus tegen den aanval van Prof. Jelgersma te redden. 'Of' - zoo lezen wij pag. 26 bij Grondijs, 'of is er niet iets van impotentie, van een locale geestelijke marasmus in hen, bij wie de schoone voorstelling der virginiteit van Haar, die het goddelijk beginsel in menschelijke gedaante ter wereld mocht brengen, geen andere associaties kan werken dan alleen van menschelijke domheid en beperktheid?'

Voor één ding moeten de leerlingen van Prof. Bolland zich wachten, in hun eigen belang, indien zij zich niet bespottelijk willen maken. Een wetenschappelijk man als Prof. Jelgersma moet niet in één adem genoemd worden met den Dageraad en de Vrijmetselarij. Dat is ook niet oorspronkelijk, dat zijn afgezaagde clericale flauwiteiten. Men kan de vraag (blz. 25) ook omkeeren: 'Maar waar is de aristocratische attitude gebleven?'

Inderdaad, het Neo-Hegelianisme is een uitstekend recept om te gelooven wat men wil en verraadt de gewone menschelijke zwakheid, die nog altijd vrij algemeen is. Is het de cirkelgang der menschheid en keert het oude telkens in een anderen vorm weer? Of zou het zoo zijn, omdat de menschen nog altijd evenmin de kunst verstaan om te leven als om te sterven? Zij kunnen zelden den lust weerstaan om altijd bij het leven weer iets te doen, dat er blijkbaar niet bij hoort.

Spinoza schreef: Si homines res omnes suas certo consilio regere possent, vel si fortuna ipsis prospera semper foret, nulla superstitione tenerentur. Wat baat het, of wij de eene superstitie verruilen voor de andere? Of wij de superstitie in zoogenaamd wijsgeerige klanken hullen? Het 'Hexengebräu' wordt er niet beter door.

Een waarschuwing van den Weener Hoogleeraar Rob. Gersuny, den grooten leerling van den beroemden Billroth. Systematischer Unterricht, schrijft hij in: *Bodensatz des Lebens*, bringt den Schüler bald auf eine mittlere Stufe der Entwicklung, der Bildung, der Erkenntnis, kann aber auch weitere Fortschritte hemmen, denn für die meisten ist die Geschlossenheit des Systems eine Mauer, die den Ausblick sperrt; die Lehrer dieser Richtung sind besonders beliebt. Jener Forscher, der die Lücken des Systems, die Grenzen unseres Wissens, unserer Erkenntnis aufzeigt, wird von den Anfängern minder hoch geschätzt, und doch ist er es, der den Forschungstrieb in den Schülern weekt und der sie vor geistigem Hochmut bewahrt.

V.d.K.

Dr. P.J. Helwig. Het ontstaan der daden. - Amsterdam.

Een ‘methodisch onderzoek’ noemt de schr. de hier besproken studie. En met recht. Het is een werkelijk genot, dit stuk te lezen, dat, bijna zonder uitzondering rustig betoogend en ontwikkelend, met kennis van zaken geschreven is. De schr.

handelt over de vraag, waarom de eene mensch in bepaalde en gegeven omstandigheden anders handelt dan de ander. Tot goed verstand behandelt hij vooraf de causaliteit, van welk begrip hij de kenmerken opgeeft. In deze analyse schijnt mij Dr. H. gelukkiger dan in zijn voorbeelden. 'Indien op droog kruit een brandende lucifer wordt gelegd, zal het kruit ontbranden. Hierbij is de hitte van den brandenden lucifer de oorzaak.' Mij dunkt, dat de schr. hier zijn eigen analyse van het begrip weer laat varen ten gerieve van een veel te vaag spraakgebruik. Dr. H. wil hiermee aanwijzen, dat niet de heele toestand der wereld tijdens het branden van den lucifer oorzaak is van 't kruitbranden, maar dat wij als 't ware isoleeren kunnen. Dat isoleeren gaat dan toch op andere wijze. De vochtigheid van het kruit mag een bepaalden graad niet overtreffen, Dr. H. spreekt van droog kruit. Als het gevolg, de veranderde samenstelling van het kruit, tot zijn oorzaken teruggebracht wordt, zal Dr. H. spreken van zijn tweede kenmerk: 'dat bij den overgang van het verleden tot het heden bepaalde deelen uit het heden steeds ontstonden uit bepaalde deelen van het verleden.' En dit is juister.

De oorzaak moet een bepaalde sterkte bereiken, wil het gevolg ontstaan. Is deze formuleering wel goed? Natuurlijk, wij zien geen rood licht, voordat een zekere intensiteit der trillingen is bereikt. Maar hebben trillingen van minder intensiteit *geen* gevolg? 'Iemand houdt zijn hand tegen een warme plaat. Hij zal zijn hand terugtrekken. Oorzaak is hier de warmtegraad.... Het terugtrekken van de hand zal nu alleen plaats grijpen als de warmtegraad van de plaat een voldoende hoogte heeft bereikt.' Ook dit voorbeeld is niet gelukkig. Oorzaak zou men ook het pijngevoel kunnen noemen. De warmtegraad kan een minimale intensiteit hebben, bv. 10° onder nul zijn: ook dan wordt de hand teruggetrokken, uit pijngevoel. Stijgt de warmtegraad, dan is een zekere 'neutrale zône' op komst, waarbij de hand zal blijven liggen; stijgt de graad nog hooger, dan wordt zij weer teruggetrokken. Een schaal van gevoelens zou hier de oorzaken leveren: van onlust naar lust stijgende en daarna weer dalende tot onlust.

De conclusie van den schrijver, dat er quantitatief verband is tusschen oorzaak en gevolg, is een veel juister formuleering der zaak.

De vraag van den schr. wordt nu eene naar de *oorzaken* van de daden, d.w.z. van die handelingen, waarvan een bewustzijnsverschijnsel oorzaak is. Als dat bewustzijnsverschijnsel of zielsproces duidt hij dan de begeerte aan.

Hij betoogt nu, dat tusschen begeerte en daad causaal verband bestaat. Hier komt hem zijn intensiteit zeer te stade. Want er zijn begeerten, die niet tot een daad voeren, die daartoe te zwak zijn. Maar ook deze hebben toch gevolgen! Is het nu bewezen, dat de niet tot daad voerende begeerte *met geen andere wijziging dan in intensiteit* een daad zou worden?

Wat de schr. opmerkt over 't ontstaan der begeerten, gaan we hier voorbij. Hij geeft hier de gangbare opvatting der tegenwoordige zielkunde, niet zonder hier en daar een geestige opmerking te maken, die we wel gaarne zouden overnemen, als de ruimte het toeliet.

De schr. aanvaardt de verdeeling van alle gevoelens in lust- en onlustgevoelens. En zonder dat zou zijn straks te noemen theorie ook niet kunnen bestaan. Een mijner bezwaren tegen die theorie is dan ook, dat deze indeeling niet bewezen wordt. Wundt heeft, o.a. nog in zijn 'Völkerpsychologie', veel bijgebracht tot een isoleering van

talrijke gevoelens uit de lust-onlust reeks (naast deze nl. opwinding-kalmeering en spanning-ontspanning).

Vrij plotseling (tusschen no. 21 en 22 is de overgang niet duidelijk) deelt de schr. dan mee, dat de inhoud eener begeerte een toekomstvoorstelling is, waaraan lustgevoelens gehecht zijn. Deze toekomstvoorstelling bevat niet de toekomst zelve, maar een waarschijnlijk beeld van de toekomst. En dan stelt Dr. H. de hoofdwet van alle menschelijke handelingen op: ‘ieder mensch handelt steeds zóó, dat hij de kans, die hij aanwezig acht voor het verkrijgen van lustgevoel, steeds zoo groot mogelijk zal trachten te maken’ (wet der maximale genotskans).

Het ware niet onnoodig geweest, als Dr. H. had opgemerkt, dat hier een psychologische wet wordt opgesteld, en dat een zedelijk beginsel hier niet in ligt opgesloten.

Verder is de wet zelve anders geformuleerd, dan de toelichting zou doen verwachten. Begeerte-daad was het proces in de toelichting. In de formuleering schijnt de zaak zoo, dat de gevoelens, welke verschillende begeerten met hun toekomstvoorstelling begeleiden, naar hun genotskans worden beoordeeld, in verband met de mogelijkheidsgraden der toekomstvoorstelling. Niet het proces der gevoelens dus, noch de eigenlijke begeerten alleen, maar ook het vergelijkende, kiezende verstand (vgl. blz. 26 bovenaan) treedt als medeoorzaak op van de handeling.

Ook is er bezwaar tegen de woordenkeus in de formuleering. ‘Lustgevoel’ past niet op al de voorstellingen, die hierbij betrokken zijn, en natuurlijk het tegengestelde ‘onlustgevoel’ ook niet. Bevredigingsgevoel ware misschien beter, omdat het algemeener is en ontspannings- en kalmeeringsgevoel wellicht zou kunnen insluiten. Maar dan nog is het de vraag, of wij de gevoelstonen van aesthetische en ethische aandoeningen wel zoo kunnen samenvatten. Hiermede is ook het woord ‘genotskans’ gemoeid. Of moreele bevrediging ook psychologisch onder genot kan worden gerangschikt, is nog niet zeker.

Tot zoover de theorie van Dr. H. Wat hij verder opmerkt, verdient ook de aandacht, behalve zijn opmerkingen over godsdienstige menschen, welke opmerkingen een te groote onkunde verraden. De schr. zou zijn uitgebreide psychologische kennis kunnen aanvullen met eenige godsdienstpsychologie. Hij zou, als hij bv. gedacht had aan de opstellen van J. Leuba, niet schrijven: ‘een godsdienstig mensch beschouwt zijn leven op aarde als een oefenschool voor genotrijk hemelsch leven daarna.’

Is dus de uitkomst van Dr. H.'s onderzoek niet zonder voorbehoud te aanvaarden, zijn werk is de aandacht waard en ik hoop, dat er aandacht aan geschonken zal worden, al is het boekje klein.

D.G.

J. Howard Moore. De universeele verwantschap. Een uiteenzetting van de evolutieleer van dier en mensch, vertaald door Felix Ortt. - 's Gravenhage, uitgeversvereeniging ‘Vrede’.

De univerzeele verwantschap beduidt de verwantschap van àlle bewoners der planeet de Aarde. Of zij tot het aanzijn kwamen in de wateren der zee of in het woestijnzand, in een hol in den grond, in een hollen boom of in een paleis; of zij nesten of wereldrijken bouwen; of zij zwemmen, vliegen, kruipen of wandelen, en of zij het zich bewust zijn al dan niet, - zij allen zijn verwant, lichamelijk, geestelijk, zedelijk. Dit is de stelling van den schrijver.

Het werk is verdeeld in drie boeken: de fysische, de psychische en de ethische verwantschap.

De gedachtengang komt hierop neer: de mensch is een dier, door evolutie ontwikkeld uit lagere diersoorten; de waggelende, zonderlinge, hersenschimmige zoolganger, door talent van spreken meester van het heelal geworden, en door inbeelding goddelijk. De mensch is geen god; hij is een zoogdier, afgestamd van den

worm en van den viervoeter; zijn bloedverwanten zwerven op de wereldvlakten, in de bosschen en in de wateren. Hij loopt op zijn achterbeenen als de aap; hij eet kruiden en zoogt zijn jongen als de koe; hij doodt zijn makkers en vult zich met hun bloed als de krokodil en de tijger; hij wordt oud en sterft, en dient tot feestmaal voor de wormen, evenals alles wat denzelfden oorsprong heeft.

Maar - hij denkt, en roept met Descartes: cogito, ergo sum! 'Denkt!' snauwt de hagedis te Lucca Heine toe op scherpen, hoogen toon van diepe minachting; 'denkt! wie van jullie denkt? - Nu en dan komt er iets in je op, en die toevallige opwellingen noem je gedachten en het aaneenrijgen daarvan denken. Op mijn woord, geen mensch denkt - geen wijsgeer denkt. Wat de wijsbegeerte

betreft, die is louter water en wind, gelijk de wolken in de lucht. De meeste menschen zijn verstandelijke steenklompen, niet in staat zich te bewegen en onwillig om te denken. Hoort men den mensch over zichzelf praten, dan is het alsof hij in de wereldgeschiedenis meermalen groote moeite heeft gehad aan de goddelijkheid te ontsnappen.'

De Grieken en de Romeinen hadden een grooten dunk van zichzelve; iedere niet-Griek en iedere niet-Romein was een barbaar. Maar de oude Joden bieden een uitmuntend voorbeeld van een bekrompen volk; zij noemden zich het uitverkoren volk, het volk Gods. Hun stamgod veroorloofde hun zelfs z w a k k e volken uit te roeien om zich van 'de bezittinge' meester te maken. Richteren XI:24.

De dogmata en de idealen van heden zullen voorbijgaan. De altaren veranderen met de gaande en komende geslachten, en uit het puin der oude worden de nieuwe opgericht. 'Wat gij niet wilt, dat u gedaan wordt, doe dat ook niet aan anderen,' zegt reeds Confusius, de reuzefiguur van Mongolië, de afgod en wetgever van een derde deel der menschheid.

'Handel zooals gij behandeld zoudt willen zijn,' zegt onze schrijver, niet alleen jegens de schepselen van gelijken lichaamsbouw, maar jegens àlle schepselen. Zij werden geboren uit denzelfden mysterieuzen moederschoot van het verleden, doorleven denzelfden droom en zijn bestemd voor hetzelfde droeve uiteinde als wijzelve.

De overzetting is goed en vlot. Een paar maal laat de heer Ortt zich beïnvloeden door de uitbuiters. Hij vertaalde 'met liefde', zonder geacht te worden alle filozofische en religieuze gevoelens van den schrijver te deelen.

Het werk kome in veler handen en worde gelezen en herlezen, ook door den minder-ontwikkelde, want om het ook voor eenvoudige, ongeschoolde personen bevattelijk te maken, is er een verklaring van vreemde woorden bijgevoegd.

R. KRUL.

Macht en Heerschappij, naar het Engelsch van Charles Brodie Patterson, bewerkt door Dynander. - Amsterdam, J.C. Dalmeyer.

Met de krantenberichten, die uit Amerika overkomen en vooral in den komkommertijd moeten aanvullen, wat aan meer betrouwbare nieuwstijdingen ontbreekt, wordt 't publiek reeds voorzichtig (blz. 248 van dit boek doet aan zulk een bericht denken, waar sprake is van eene fotografie van eene gedachte kat, zelfs van droomen). Wanneer zullen publiek en uitgevers voorzichtig worden met de boeken uit de Nieuwe Wereld, vooral van de soort als waartoe dat behoort, welks titel hierboven staat? 't Is eene mystificatie als met de eerste 24 bladzijden, die kris-kras door elkaar staan. Zoo nu is 't ook met de denkbeelden en beweringen, hier verkondigd. Niet alles is van, maar evenmin op zijne plaats. Als de schrijver zich nog eens eenige - minstens 10, nog liever 20 - jaren van rustigen arbeid en van ijverige studie gunt, kan er misschien wat van worden. Nu is alles praematuur, vindt men de allernieuwste opvattingen op 't gebied der wetenschap met eene verouderde bijbelbeschouwing vermengd, zoodat men hem zich soms in allerlei bochten ziet wringen (b.v. blz. 28 en blz. 123) om zich er uit te redden. Ten bewijze laat ik twee zinnen op elkander

volgen. Blz. 19: ‘Het is de geest in ons, die het herscheppingsvermogen bezit; het uiterlijke is slechts het werktuig van het innerlijke levensbeginsel.’ Blz. 137: ‘Een voorbeeld van de uitwerking der geconcentreerde of middenrifs-ademhaling op den geest vond ik in het geval van een paar studenten, die mij verklaard hebben, dat ze er zich veel manlijker door voelden en het hun (lees hen, maar de vertaling is vaker slordig) met een verlangen naar hoogere dingen bezielde.’ Op blz. 22 vernemen we 't thema: ‘Het geheim der macht ligt daarin, dat men tot de bron van alles, tot de ziel gaat, van binnen naar buiten werkt, zoodoende liefde, geloof en hoop ontwikkelt en “magnetisch” wordt door deze eigenschappen aan anderen mede te deelen. Denk helder!’

Als eene reactie tegen het platte materialisme komen we nu in den spiritualistischen hoek. Natuurlijk is deze in onzen tijd intellectualistisch getint. God is de wereldgeest (blz. 117) en met Zijne grootheid in ons (blz. 24). 't Kwaad behoort bij 't goede als de duisternis bij het licht. ‘Wie rein van harte is, zal ook rein en gaaf van lichaam zijn. Uit de geestelijke werkzaamheid spruit de lichamelijke voort’ (blz. 21). Van persoonlijkheid wil de schr. niet weten. Er is in zijn boek natuurlijk wel eens iets goeds, maar 't loont, tenzij voor dwaalgeesten, tijd en moeite van het lezen niet.

E. Jan. '07.

P.B.W.

Dr. Rudolph Penzig. Eerlijke antwoorden op kindervragen. - Amsterdam, Em. Quérido.

Een kind, gezond naar lichaam en geest, vraagt veel, maar doet ook dikwijls vragen, die moeilijk te beantwoorden zijn. Dat ondervinden wij allen voortdurend. Nu eens meenen we, dat de gevraagde verklaring boven de bevatting van het kind ligt, dan weer komt het ons om andere redenen niet gewenscht voor, aan het kind de gewenschte inlichtingen te verschaffen. En indien 't al niet wordt afgewezen met een ‘och, zeur toch niet,’ dan hoort het vaak òf de terechtwijzing, dat het naar zulke dingen niet moet vragen, omdat het ze nog niet begrijpen kan, òf een nietszeggend ontwijkend antwoord, dat het even wijs laat als het was, òf wel een besliste leugen, die het geheel op een dwaalspoor brengt.

Wie Penzig's boek met aandacht gelezen heeft, moet tot de erkenning komen, dat het niet zelden des opvoeders gebrek aan kennis of inzicht is, dat hem verhindert de juiste eenvoudige woorden of voorbeelden te vinden, waardoor het schijnbaar onbegrijpelijke voor het kind bevattelijk gemaakt kan worden en zal zich in voorkomende gevallen nog wel eens ernstig afvragen, of hij het recht heeft, door allerlei onware voorstellingen, hoe goed ook overigens bedoeld, den gedachtengang van het kind in verkeerde richting te leiden.

Nu moeten we toegeven, dat men een Penzig zijn moet, om de moeilijke vragen, die hij in zijn werk de revue laat passeeren, zoo te behandelen met kinderen, als hij het doet en zoo kan ook dit geschrift ons weer leeren, dat er door ons allen, ouders en onderwijzers, nog heel wat gedacht en geleerd moet worden, voordat we onzen kinderen en leerlingen eene ideale opvoeding kunnen geven. Doch deze overtuiging moet er ons dan ook toe brengen geene gelegenheid ongebruikt voorbij te laten gaan om ons inzicht in de belangrijke vraagstukken der opvoeding te verhelderen.

Het werk van Dr. Penzig kan ons daarbij uitstekende diensten bewijzen. Hij plaatst ons te midden van het volle kinderleven; verschillende betrekkingen, waarin het kind zich bevinden kan en die het aanleiding geven tot vragen, worden door hem besproken op eene wijze, die in de allereerste plaats het inzicht van de ouderen verheldert, doch ook tevens de middelen doet vinden om de schijnbaar moeilijke vraagstukken binnen de bevatting van het kind te brengen.

We kunnen ons voorstellen, dat niet al zijne conclusies door ieder zijner lezers zullen worden aanvaard; zijne beschouwingen over de godsdienstige en de sexueele opvoeding zullen zeker hier en daar tegenspraak wekken, doch zelfs, wanneer hij

ons maar tot tegenspraak en dus tot nadenken kan brengen, dan is dat reeds een niet geringe verdienste van zijn werk. Het heeft er echter meerdere. We zullen getroffen worden door de groote onbevangenheid en onpartijdigheid, waarmede de schr., dien wij reeds uit zijn vroegeren arbeid als humanist kennen, ook het goede en schoone in de wereldbeschouwing van andersdenkenden erkent; we zullen telkens gedwongen worden tot bewondering voor zijne uitgebreide kennis van het kind en het kinderleven en doordat hij voortdurend op het gebied van de practijk blijft, geeft hij ons herhaaldelijk aanleiding aan onze eigen kinderen en hunne talrijke vragen te denken en onze wijze van beantwoording aan de zijne te toetsen. Onder de vele goede geschriften over opvoeding, die in den laatsten tijd uit den vreemde tot ons gekomen zijn, verdient dat van Dr. Penzig een der eerste plaatsen.

De vertaling van den heer Van Gelder mag in 't algemeen goed genoemd worden; we hopen voor hem en den uitgever, dat hij spoedig door een tweeden druk in de gelegenheid gesteld zal worden, enkele vlekjes, die we hier en daar opmerkten, te doen verdwijnen.

De heer A.H. Gerhard leverde in zijne inleiding een uitstekend pleidooi voor de noodzakelijkheid der studie ook van de theoretische paedagogiek.

Nov. 1906.

v. N.

In den kerkstrijd. Een verhaal uit het Rotterdamsche volksleven tijdens de kerkelijke beweging (1606-1613), door Johanna Breevoort. - Rotterdam, D.A. Daamen, z.j.

In de romanliteratuur zijn zeker aan den historischen roman de meeste bezwaren verbonden. Men dient al heel goed thuis te zijn in den tijd, dien men beschrijven wil, om een getrouw beeld te kunnen weergeven van de tooneelen, welke men zal afschilderen. Slechts enkele romanschrijvers hebben zich aan dit genre gewaagd; bij ons mej. Toussaint, Lod. Mulder, Schimmel, in Duitschland Freytag, Ebers, Felix Dahn, om enkelen te noemen. En hoe voortreffelijk hunne romans in vele opzichten zijn, toch kan men van deskundigen hooren, dat b.v. de Egyptenaren van Ebers verkleede Duitsche heeren en dames zijn.

Het was dus een hachelijke onderneming van Johanna Breevoort, die zich tot nog toe alleen op het gebied der zuivere verdichting had bewogen, een historischen roman te gaan schrijven, en wel ‘een verhaal uit het Rotterdamsche volksleven tijdens de kerkelijke beweging van 1606 tot 1613.’ Dat de uitgever goede verwachtingen heeft van het debiet van dezen roman, toont zijn bijvoeging op het titelblad: ‘eerste duizendtal’. Het is de vraag, of de inhoud van dit boek aan zulke groote verwachtingen beantwoordt, of de schrijfster het juiste licht op dien veelbewogen tijd heeft laten vallen en haar verhaal in een aantrekkelijken vorm heeft weten te kleeden. De hoofdpersoon, om wien zich de roman beweegt, is de Waalsche predikant Cornelis Gesel, in dien tijd meestal Geselius genaamd, met Adriaan Smout ijverende voor de Kalvinistische geloofsleer. Nevens hem worden een aantal meer of minder belangrijke personen ten tooneele gevoerd, en ook de onmisbare liefdesintrige ontbreekt niet.

Als wij nu vragen, wat in dezen roman tot de geschiedenis en wat tot de verdichting behoort, dan is het moeilijk een antwoord te geven. Volgens hare Inleiding heeft de schrijfster gepoogd, ‘zoo onpartijdig zij kon, uit historische bescheiden haar verhaal op te bouwen, niet eenzijdig al de schaduw op de eene en al het licht op de andere partij te laten vallen.’ Is echter volkomen onpartijdigheid al moeilijk denkbaar, het *kunnen* van J.B. is hier niet ver gegaan. Als wij ons tot den hoofdpersoon bepalen, dan blijkt het, dat de dichtende verbeelding der schrijfster hem tot iets geheel anders heeft gemaakt dan hij werkelijk was. Zij teekent ons in hem een vroom en zachtmoedig man, die meestal spreekt in Bijbeltaal, wel een enkele maal den moed verliest, maar in den regel staat voor zijne overtuiging, een martelaar wordt van zijn leerstellig geloof en sterft als een heilige. Als wij daarentegen den werkelijken Gesel leeren kennen, dan vertoont zich een geheel ander beeld. Bij W. Nevens te Rotterdam

verschijnt een uitgebreid werk onder den titel: *Rotterdam in den loop der eeuwen*; daarin heeft Dr. H.Y. Groenewegen, Hoogleeraar te Leiden, vrij uitvoerig meegedeeld, welke rol Gesel in de kwestie tusschen de Kalvinisten en Remonstranten gespeeld heeft. Uit de aanteekeningen blijkt, dat hij zich daarbij van de beste bronnen heeft bediend. En wat zien wij nu? Dat Gesel aanvankelijk wel met zijne ambtgenooten in vrede leefde, maar onder den verderfelijken invloed van den genoemden Adriaan Smout (Haantje Dikkop van Vondel) hoe langer zoo meer tegen de Remonstranten partij heeft gekozen. 'Vooral op den kansel wordt hij heftig en wakkert het vuur van argwaan en onrust met kwaadspreken aan. Roept de Vroedschap hem tot verantwoording, dan is zijne houding noch moedig noch eerlijk, en schoorvoetend belooft hij wat hij toch niet van plan is te houden.'

‘Hij ging heftiger preeken, vooral tegen Grevinchoven, hem met den vinger aanwijzende, waar hij zat, “niet sonder quetsinghe van sijn naem ende faem,” zoodat sommige hoorders de ooren opstaken als paarden, die de trompet hooren om ten strijde te gaan, en anderen zich aanstelden alsof zij de brandklok gehoord hadden en zouden toeloopen om den brand te blusschen, misschien liever met bloed dan met water.’ Zoo leest men in de *Resolutiën der Vroedschap.* Zelf erkent Geselius, in het *Tegenbericht op het Cort-bericht*, ‘telkens van verleiders en valsche leeraars te hebben gesproken in 't algemeen.’ Gevraagd om een ruiterlijke verklaring, of hij daar zijne ambtgenooten mee bedoelde, verschuilt hij zich, zeggende, ‘dat gedachten tolvrij zijn.’ Zijn persoon wordt door prof. G. aldus geteekend: ‘Een man van gaven, maar niet groot van karakter, wiens geloof zijn ijver rechtvaardigt, maar zijne gedragingen niet, en die, als de gevolgen hard zijn, geen sympathie weet te wekken. Tot zijne eer zij gezegd, dat niet hijzelf, maar zijne vroegere en latere geestverwanten hem een martelaarskroon trachten op te zetten, wat dan ook slecht gelukt.’ De laatste woorden zijn op een dergelijk pogen van J.B. toepasselijk.

Even onjuist als het beeld van Gesel is dat van Grevinchoven, Smout, Hardwegh. Wat al te gemakkelijk rechtvaardigt onze schrijfster haar beeld van den eerste met de woorden: ‘Als wij Dr. Rogge zien schrijven: dat Grevinchoven zich altijd binnen de perken hield, is niet te denken; maar deze had van de Remonstrantschgezinde regenten niets te vreezen, *terwijl op Gesel scherp werd gelet*, is comentair (sic) overbodig.’ Smout en Hardwegh worden ‘kloeke strijdmakkers’ genoemd (bl. 313); Smout, van wien burgemeester C.P. Hooft heeft getuigd, dat ‘er moeilijk eenig schrijver zou kunnen aangewezen worden, die in lasteren en schelden bij hem zou halen,’ en Adam Hardwegh, die door Grevinchoven geteekend wordt als ‘een persoon, die sijn aangesichte soo pijnelijck stelt ende syn hooft laet hanghen, ja geheele daghen laat steghen ende straten doorloopt, van d' een huys int andere gaet.... om het ghevoelen sijner broederen leelijk te maken, om de schapen een weerzin in haar herderen te doen hebben.... en een droevige scheuringe in de kercke des Heeren te moghen bekomen.’

Ook de Vroedschap, de stadsregeering, verschijnt bij J.B. in een ongunstig licht. Zij schijnt de meening te deelen, dat libertijn en ongeloovige woorden van eene beteekenis waren, dat mannen als Johan en Elias van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en huns gelijken ongodsdienstige menschen waren, omdat zij zich tegen het drijven der Kalvinisten verzetten. Zij vergeet, dat het hun heilige plicht was de onruststokers te beteugelen en alles te doen wat zij konden om rust en vrede in de stad te doen wederkeeren. Als zij alles van het examen van Episcopius had verteld (Episcopus heet hij hier steeds), dan zou gebleken zijn, hoe de overheid door de kerkelijken werd behandeld. Nu geeft zij aan Gesel de fraaie rol: dat ‘hij zich daarom niet wilde buigen onder het kruis, omdat hij alle wettelijke middelen meende te moeten gebruiken om de Vroedschap te weerhouden van de groote zonde, vervolging om des conscienties wille te brengen over een dienaar des Woords’!

Dit wat de geschiedenis betreft. Dat het bekende woord van prof. Junius over den ‘paisible chrétien’ niet door hem op zijn sterfbed is gesproken, maar bij zijn leven in een gezelschap van Fransche godgeleerden, - gaan wij voorbij, evenals de onregelmatigheid in den loop van het verhaal, dat ons verwijst naar Sept. 1607 (bl. 16) en dan naar April van datzelfde jaar (bl. 49), terwijl de man, die in April begraven wordt, in September nog schijnt te leven. Van meer belang is het gebruik van vreemde

woorden. Volgens de Inleiding stond aan de schrijfster het beeld van Mej. Toussaint voor den geest, die, vooral in haar eerste romans, om een lokale kleur aan het verhaal te geven, nog al eens oud-Nederlandsche woorden gebruikte, een voorbeeld, dat geen navolging verdient. Toch heeft J.B. gemeend hiermee haar verhaal op te sieren. Daarbij heeft zij overdreven. Niet alleen *certein* en *jolyt* keeren telkens weer, maar dikwijls is het

noodig de vreemde woorden in een noot te vertolken. Eéne bladzijde is er, waarop zij een Middelnederlandsch woordenboek heeft uitgestort, zoodat wij niet minder dan *dertig* ophelderende noten aan den voet ontdekken, wat het lezen niet gemakkelijk of aangenaam maakt. En niet alleen legt zij die vreemde woorden aan de personen uit dien tijd in den mond, maar zelf gebruikt zij ze door te spreken van een studoir, een baakster, een maarte, een vlieger, taljoor, bouwer, prinkeponken, en dergelijke. Op zonderlinge scheld- of stopwoorden stuiten wij hier en daar, als: duizend suikererwten, duizend guldelingen, gants elementen, gants lijden, sakkerlekaarten enz. Vreemde uitdrukkingen ontmoeten wij nu en dan, waarvan niet duidelijk is, of zij tot het oud- of het hedendaagsch Nederlandsch behooren, als: geen wagen *sopte* achterop, de oude kerk *brokte* op.

Met het latijn kan J.B. in het geheel niet terecht. De bekende spreuk van Arminius: een goed geweten is een paradijs, geeft zij ons aldus te lezen: *Bons concientis Paradisus.* 'De pijlen, die men van verre ziet komen, doen minder schade', is een vertaling van: *Pela praevisa minus laedent.*

Wij kunnen het hierbij laten, en eindigen met den raad aan Johanna Breevoort om zich voortaan van historische romans te onthouden en zich tevreden te stellen met gewone alledaagsche verhalen, waarvoor zij wel eenig talent schijnt te bezitten.

J.H.M.

Wereldbibliotheek onder leiding van L. Simons. N°. 34/35. Alexis de Tocqueville. Mijne herinneringen aan de Omwenteling van 1848. Uitgegeven door graaf de Tocqueville, vertaling van S.J. Bouberg Wilson. - Amsterdam, Schreuders.

Weliswaar mag de menigte van gedenkschriften, vooral Fransche, welke in de laatste twintig jaren het licht zagen, overstelpend groot heeten, maar toch zal deze soort van lectuur de belangstelling van het lezend publiek blijven wekken, te meer wanneer het bekend is, dat de auteur een min of meer werkzaam aandeel gehad heeft in de gebeurtenissen van het door hem beschreven tijdvak, en dit is bij het hierboven vermelde boek stellig het geval. Het was goed gezien van de Redactie der Wereld-Bibliotheek om door de uitgave van deze uitnemende vertaling aan hare talrijke lezers eens een kijk te geven op eene groote historische beweging, de Fransche revolutie van 1848, die evenals hare meer bekende voorgangster van zoo krachtigen invloed geweest is op de staatkundige en maatschappelijke toestanden in ons werelddeel. Het jaar 1848, rijk aan omwentelingen, was ook voor ons land van buitengewoon belang en daarom kan het niet anders dan toegejuicht worden, dat het Nederlandsche publiek, dat veel te weinig Geschiedenis leest, nogmaals van nabij wordt ingelicht over een tijd, die nog zoo weinig ver achter ons ligt. Op levendige, boeiende wijze worden de snel opeenvolgende gebeurtenissen door een ooggetuige beschreven en maken wij kennis met alle interessante hoofdpersonen, die in die stormachtige dagen een rol hebben gespeeld.

Toen de graaf de Tocqueville de herinneringen van zijnen grootvader uitgaf, beging hij een fout door de toevoeging van eene opgeschroefde voorrede, waarmede zeker geen dienst is bewezen aan de nagedachtenis van den auteur. Voortdurend wordt in

de voorrede melding gemaakt van de bijzondere eigenschappen van den grootvader, zoodat de lezer er ongeduldig bij moet worden. De auteur wordt betiteld als een zeldzame geest, eene fiere, groote persoonlijkheid; voor Frankrijk heet het een onherstelbare schade, dat Alexis de Tocqueville in het ongeluksjaar 1870 niet meer in leven was. De kleinzoon twijfelt er dan ook niet aan, of het tegenwoordige geslacht, dat zoo zelden in de gelegenheid is een man van karakter aan te treffen, zal met ingenomenheid vertoeven in dezen zuiveren dampkring, waar het krachtige lessen zal zoeken, enz. Dergelijke bewierooking laat niet na wantrouwen te wekken, maar dit mag geen aanleiding geven om het vele merkwaardige en wetenswaardige, dat de grootvader in zijn boek mededeelt, minder op prijs te stellen. Alexis de Tocqueville is voor ons het type van den liberaal der

negentiende eeuw op zijn best, met al de deugden en gebreken, aan dat type verbonden. In 1805 geboren uit een oud-adellijke familie, achterkleinzoon van Malesherbes, koos Tocqueville de rechterlijke carrière en werd hij in 1831 volgens eene opdracht der Fransche regeering naar Noord-Amerika gezonden om aldaar het strafrechtstelsel te bestudeeren. Na zijne terugkomst gaf hij een werk in het licht over de Amerikaansche democratie, dat zeer de aandacht trok en hem het lidmaatschap der Académie française bezorgde. De eigenlijk staatkundige loopbaan van Tocqueville begon in het jaar 1839, toen hij door het Normandische arrondissement Valogne tot afgevaardigde werd gekozen en zijn plaats in de Kamer innam als lid der liberale oppositie. Na de Februari-revolutie in 1848, die den troon van Koning Louis - Philippe deed ineenstorten, behoorde onze auteur tot de bezadigde republikeinen en in het volgend jaar bekleedde hij gedurende een korten, maar voor Frankrijk uiterst moeilijken tijd het ambt van Minister van buitenlandsche zaken. Tocqueville is in het jaar 1859 overleden.

De mémoires van dezen staatsman beslaan een boekwerk van bijna 400 bladzijden en de vertaler heeft het noodig geacht een naamregister hieraan toe te voegen ten gerieve van de lezers, die niet voldoende op de hoogte zijn van de vele in het boek genoemde personen. De hier en daar onder aan de bladzijden geplaatste noten van den vertaler komen mij wat kinderachtig voor en bewijzen, dat deze een gering denkbeeld heeft van de ontwikkeling zijner lezers: b.v. pag. 135 wordt bij Cherbourg vermeld, dat deze stad een maritieme en handelshaven aan het Kanaal is; pg. 87 dat de koning van Rome de zoon van Napoleon I was; pg. 120 moet worden verklaard, wie Richelieu en pag. 246 wie Washington geweest is; pg. 351 dat met het Helvetisch grondgebied en het Eedgenootschap Zwitserland bedoeld wordt; pg. 82 vernemen wij, dat Shakespeare een groot Engelsch dramaturg was uit den tijd van koningin Elisabeth (waarom wordt voor de arme onkundige lezers dan tevens niet met enkele woorden duidelijk gemaakt, wat een dramaturg is?), ja zelfs is het noodig geacht bij den naam Julius Caesar (pag. 204) een noot van den vertaler te voegen, die ons de interessante mededeeling geeft, dat Caesar een Romeinsch veldheer en veroveraar was, die in 44 vóór Chr. om zijne heerschzuchtige plannen door samenzweerders vermoord werd. Onderstelt de vertaler, dat de lezers, die de historische mémoires van den graaf de Tocqueville kunnen genieten, geen voldoend lager onderwijs hebben genoten?

Tocqueville heeft zijne herinneringen opgeschreven in de jaren 1850 en 1851, toen hij van het tooneel der staatszaken verwijderd was en al hetgeen hij beleefd had, hem nog versch in het geheugen lag. Het beste gebruik, dat hij van zijn vrijen tijd kon maken, scheen hem toe die feiten te beschrijven en een beeld te ontwerpen van de menschen, die onder zijn oogen daaraan hadden deelgenomen. Vooral op dit laatste gebied is Tocqueville uitstekend geslaagd; de historische portretten zijn meestal levendig en goed geteekend: Louis - Philippe, Lamartine Ledru Rollin, Blanqui, Louis Blanc, Thiers en vooral had de auteur aanstonds een juisten blik op het karakter van Louis-Napoleon, den man der toekomst, die na enkele jaren Keizer Napoleon III zou heeten. We doorleven de snel opeenvolgende gebeurtenissen van den 24sten Februari 1848 en de moorddadige Junidagen, toen de pogingen der opstandelingen om den vierden stand de heerschappij te verschaffen in bloed gesmoord werden.

Ook was Tocqueville ooggetuige van het moedig optreden der sympathieke hertogin van Orleans, die door den gevluchten koning Louis - Philippe tot regentes benoemd voor haren minderjarigen zoon, den graaf van Parijs, zich te midden van de hevigste stormen der revolutie met haar kind naar de vergaderzaal der Afgevaardigden begaf. De houding dezer vorstin wekte destijds in Europa de algemeene bewondering, ook onze dichter de Génestet heeft haar een enthousiastisch gedicht gewijd.

Het laatste gedeelte van Tocqueville's boek behandelt meer de buitenlandsche aangelegenheden, zooals van zelf spreekt, daar hij gedurende de tweede helft

van het jaar 1849 minister van buitenlandsche zaken was, in een tijd, toen twee gewichtige aangelegenheden in Europa, de Piëmonteesche en de Hongaarsche oorlog, de algemeene aandacht vroegen. Onze auteur had in die korte periode meermalen gelegenheid eene zekere flinkheid aan den dag te leggen, o.a. deed hij in krasse termen aan Oostenrijk weten, dat Frankrijk van plan was Piëmont te verdedigen, indien de onafhankelijkheid van het Sardinische gouvernement bedreigd werd. Tocqueville heeft destijds stellig juist over Engeland leeren oordeelen, wanneer hij schrijft, dat dit land, beschut door zijn macht en zijn isolement, in de inwendige aangelegenheden van het vasteland gaarne de rol speelt van advocaat der vrijheid en van het recht; Engeland verkondigt prachtige theorieën, maar als zijn beschermelingen zijn krachtdadige hulp van noode hebben, biedt het zijn moreelen steun aan!

Vreemd doet het ons aan, dat deze staatsman, die meermalen getoond heeft tact en bekwaamheid te bezitten, die als het type van den liberaal dier dagen moet gelden, nu en dan een bekrompenheid en kleinzieligheid aan den dag legt, welke ons verbaasd doen staan. B.v. op pg. 227 lezen wij: ‘we hadden voor portier een slecht befaamd sujet, een oud soldaat, niet heelemaal recht-snik, een zuiplap en een grooten deugniet, die al den tijd, dien hij niet benuttigde om zijn vrouw af te ranselen, in de kroeg doorbracht. Men mag gerust beweren, dat dit individu een geboren socialist was, of liever nog, een van nature daartoe aangelegd’. En wanneer Tocqueville zich in gezelschap bevindt van de beroemde schrijfster George Sand [pag. 195], heet het: ‘ik was sterk bevooroordeeld tegen Mevrouw Sand, want ik heb een afkeer van vrouwen, die schrijven.’ Staat de tijd, waarin Alexis de Tocqueville leefde en schreef, dan werkelijk zóó ver van ons af?

Sneek, Nov. 1906.

DR. K.E.W. STROOTMAN.

John Fenwick, door Mrs. Humphry Ward. Vertaald door J.F.J. Buytendijk. - Haarlem, de Erven F. Bohn.

Hoewel verre van volmaakt zoo bevat dit werk toch zeer veel goeds, meer dan sommige andere werken van dezelfde schrijfster. Vooreerst 't is met warmte geschreven; de auteur heeft er met blijkbare voorliefde aan gewerkt. Daardoor is 't wel wat gerekt, maar de schilderachtige natuurbeschrijvingen, waarin zij soms uitmunt, maken die breedsprakigheid ook weer goed of liever vergeeflijk. Zij weet de toestanden zuiver uiteen te zetten en 't verloop natuurgetrouw weer te geven; onmogelijk is 't nooit wat ze vertelt.

Dat neemt niet weg, dat 't werk ook de zwakheden bevat van zoovele romantische verhalen. Men moet 't een en ander niet te veel op de keper beschouwen; dat de familie Findon zoo boos zou zijn, omdat de schilder zijn huwelijk voor hen geheim had gehouden, is wel wat gezocht; als aanzienlijke beschermèrs een kunstenaar voorthelpen, dan staan zij gewoonlijk toch te hoog boven hunne protégés om zich hun intiem leven aan te trekken; gemeenlijk staan beschermers en beschermden pretentieus tegenover elkaar. Ook is 't wel wat onwaarschijnlijk, dat zijne vriendin zich zoo inspant om zijne vrouw terug te vinden, temeer daar Fenwick zelf zich

vreemd gedraagt ten aanzien van haar. Eindelijk is de ontmoeting met zijne dochter al te toevallig, te meer, daar zonder dat de geschiedenis toch bevredigend kan eindigen.

Niettemin laat 't boek zich aangenaam lezen zoowel om opzet als inkleeding en uitwerking; een gloed van liefde laait er uit op, welke weldadig aandoet.

H.G.

Door de Branding, door V. Lindhé. Vertaald door H. Bleeker. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Ons dunkt, dat dit een werk is, in vele leesportefeuilles op zijn plaats. Immers, 't zal dat soort lezers wel voldoen, dat eenige lectuur begeert tot tijdverdrijf. Het

is volstrekt geen boek eenig in zijn soort; integendeel, wat opzet en verloop van verhaal betreft rijk aan broertjes en zusjes, maar daarom ook te begrijpelijker voor dengeen die gaarne tot ontspanning iets leest. Het is een fatsoenlijk boek, daarbij vrij van delicatessen op psychologisch gebied zoowel als van onnatuurlijke toestanden, terwijl 't niettemin boeiend geschreven is. Het bevat de ontmoeting, vriendschap en scheiding van een gehuwd man, ongelukkig met zijne vrouw en van eene jonge dame, ongelukkig in de liefde. Hunne kennismaking dreigt hem op een verkeerden weg te brengen, totdat zij zich zoo kloek betoont haar eigen weg te gaan en hij van zelfmoord weerhouden wordt door zijne liefde tot zijn zoontje. De auteur weet zijne sujetten duidelijk te teekenen en door de eenvoudige wijze waarop hij hen ons voor oogen stelt, kunnen we met recht zeggen kennis met hen te hebben gemaakt. Toch missen we juist datgene, waardoor 't zij Walborg, 't zij Steen onze sympathie winnen. Ook valt 't vreemd op, dat 't werk aan het slot een vroom tintje krijgt; dat ontbreekt in het eerste gedeelte en past niet in het laatste.

H.G.

De Goudzoeker, door Ralph Connor. Uit het Engelsch door A. Feisser. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Hoewel de beschrijving in het begin wel wat aan onduidelijkheid lijdt, zoo kunnen we de lectuur toch ten zeerste aanbevelen, verzekerd dat menig lezer door den inhoud steeds meer geboeid zal worden en 't bevredigd eindigen.

Het bevat de geschiedenis van een goudzoeker naar den geest, die in 't verre westen van Amerika met zegen arbeidt en, zelf geoefend door de ervaringen des levens, opwast van een beroemd voetbalspeler tot een hooggeacht Evangeliedienaar. Zoowel inhoud als vorm boeien, aangezien ons hier 't leven in de wildernis beschreven wordt op eene origineele wijze; we bedoelen hiermee ‘origineel’ in den gunstigen zin van 't woord. Terecht doet de schrijver uitkomen, hoe wij menschen dichter bij elkaar staan, dan we wel meenen en dat 't klimaat invloed heeft zoowel op de beschouwingen en handelingen der menschen als op hun aard. Het klinkt wel vreemd, dat de auteur zooveel beteekenis toekent aan ‘het gezond verstand en de eerlijkheid.’ Gesteld, dat in ons oud Europa en niet minder in ons kleine vaderland iemand er rond voor uitkwam de publieke zaak te willen dienen, aan de hand van deze krachten, hij zou eenvoudig uitgelachen en als onwijs aan de kaak gesteld worden. Men vergete echter niet, dat we hier te doen hebben met een kring van menschen, gevestigd in eene streek verwijderd van de centra der kultuur en ook dat deze uitdrukking ‘gezond verstand en eerlijkheid’ meer bevatten in den mond van den spreker, dan zij direct aangeven.

Het is een boek, dat iets en veel te zeggen heeft aan zoovelen, die o zoo wijs zijn en niettemin onbevredigd; een boek dat te leeren geeft aan zoovelen, die veel geleerd hebben en toch weinig weten en van hun weten niet profiteeren; een boek dat te denken geeft aan jongeren en niet minder aan ouderen.

H.G.

[Tweede deel]

Is het speculeeren dobbelspel?

Speculeeren..., wie der lezers, die zelf geen handel drijft of relaties in de handelswereld heeft, krijgt geen rilling bij het lezen van dat woord? Allicht komen hem een paar voorbeelden in de gedachte van familieleden, vrienden of bekenden, die, zonder de gevaren aan de speculatie verbonden te kennen en zonder ook maar eenig verstand van zaken te hebben, op het zoet gefluit van een commissionnair zich met het beursspel hebben ingelaten en nu levenslang onder kwellende geldzorgen gebukt gaan. Talrijk zijn de voorbeelden van nuttige en achtenswaardige leden der maatschappij, die, eenmaal door dobbelzucht beheerscht, alles verloren, anderen in hun val medesleepten en zelfs, tot misdaad verleid, met de justitie kennismaakten.

En hoe komen zulke menschen in de verleiding om te speculeeren? In den regel is te hoog leven de hoofdoorzaak. In de financiën zijn gaatjes ontstaan, welke gestopt moeten worden. Speculeeren gaat gemakkelijk, dus probeeren zij, of ook op die manier het tekort gedekt kan worden. Mislukken nu, wat meestal het geval is, de beursoperatiën, dan zijn de gaatjes groote gaten geworden. De speculaties worden al doller en brutaler, het eigendom van derden is niet meer heilig en het einde is tragisch. Maar ook om andere redenen wordt er gespeculeerd. Ieder wil, uit den aard der zaak, gaarne, zonder er veel moeite voor te doen, fortuin maken en gaat daarom maar al te gemakkelijk op den lijmstok zitten, dien de remisier of commissionnair uitzet.

Prachtige voorspiegelingen worden gemaakt van reusachtige fortuinen, soms in enkele weken verdiend, en men waagt het. Zeker zijn er groote fortuinen met het speculeeren gewonnen, maar het zijn slechts hooge uitzonderingen.

Tegenover een tiental personen door speculaties rijk geworden (in den regel zij, die het vak door en door kennen en er ‘inzitten,’ dus van alle bijzonderheden op de hoogte zijn), staan duizenden en nog eens duizenden nietzakenmenschen, die verloren hebben.

In vroeger tijden waren het alleen kapitaalkrachtige kooplieden, welke zich met beursoperatiën bezighielden en thans is de speculatie, dank (?) zij de enorme ontwikkeling van het kredietwezen, ook zelfs onder het bereik gebracht van den kleinen burgerman en ook zelfs van werklieden. Men denke slechts aan Engelsche maatschappijen, welke hun

aandeelen-kapitaal in aandeeltjes van 1 £ sterling = ca. 12 gulden hebben uitgegeven, alleen om den kleinen man in het profijt, hetwelk zulk een onderneming misschien zal afwerpen, te doen deelen. Ofschoon met de beste bedoelingen zoo ingericht, heeft het toch ook zijn schaduwzijde; de lagere onbemiddelde klassen worden als vanzelf tot speculeeren aangemoedigd.

Verreweg het grootste gedeelte van het aan de Amsterdamsche beurs speculeerende publiek bestaat dan ook uit z.g. 'dagjesmenschen'. Men bestempelt met dien naam hen, die niet kapitaalkrachtig zijn, dus het niet lang uit kunnen zingen en van den eenen dag op den anderen speculeeren. Zij zijn het, die bij dalende markt (in Amsterdam wordt meestal gespeculeerd op hoop van stijging) er het eerst aan toe zijn hunne zaken te moeten liquideeren. Kapitaal bezitten zij niet, krediet kunnen zij niet krijgen, zij kunnen dus ook geen betere tijden afwachten en worden de een na den ander, zooals de beursterm luidt, 'geëxecuteerd' of 'afgeslacht'. Wat dit beteekent, zal een ieder licht begrijpen; de dagjesman is dan meestal geruïneerd.

In algemeenen zin speculeert elkeen, die handel drijft. De winkelier koopt geheele voorraden artikelen, in de hoop deze later duurder aan het publiek te kunnen verkoopen. Ook de fabrikant speculeert, die zich bij lagen marktprijs voor een geheel jaar van de door hem benoodigde grondstoffen voorziet (z.g. voorkoop).

Bij deze soort van speculatie is het er èn den winkelier èn den fabrikant om te doen de gekochte artikelen w e r k e l i j k te bezitten en later onbewerkt of bewerkt van de hand te doen. Laten wij hen echter buiten beschouwing, want zij zijn vóór alles handelaar en industrieel.

Anders wordt de zaak, wanneer het den speculant niet te doen is om het artikel zelf waarin hij speculeert, doch alleen om de prijsverschillen. Bepaald gevaarlijk wordt de speculatie, wanneer men goederen of fondsen koopt zonder over de noodige gelden te beschikken om de koopsom te voldoen of verkoopt zonder zelfs die artikelen te bezitten.

Zoo kan het voorkomen, dat een eerzaam burger, die wellicht een of andere Rijks- of Gemeentebetrekking bekleedt, zich eensklaps als speculant in koffie, suiker, graan of tabak opwerpt. Heeft die persoon dan eenige kennis van zaken, of kent hij het artikel door en door? zal menigeen licht vragen. Een commissionnair, die hem voorspiegelt, dat de prijzen van koffie, suiker, graan of tabak spoedig enorm zullen stijgen, is voldoende om van een Rijks- of Gemeenteambtenaar een suiker- of koffiespeculant te maken. Hij koopt en verkoopt geheele partijen, zonder ze zelfs ooit gezien te hebben en alleen de verliezen worden door hem betaald of de winsten in ontvangst genomen.

Aangezien nu de speculaties in handelsartikelen (koffie, suiker, tabak, graan enz.) bij den speculant, wil hij eenige kans van slagen hebben, veel routine en warenkennis vereischen, vallen deze soort van zaken bij het publiek in het algemeen zeer weinig in den smaak. Een grooter

attractie bezitten fondsen en effecten, terwijl in ons land Amerikaansche spoorweg- en industriewaarden, aandeelen van sommige tabaks-, petroleum- en mijnbouwondernemingen een bijzondere populariteit bezitten.

Niet zoozeer omdat het publiek meer verstand heeft van effecten dan van koffie of suiker. O neen, niets is minder waar. De meeste speculanten geven zich zelfs nooit de geringe moeite de jaarverslagen, balansen en winst- en verliesrekeningen der maatschappijen in welker aandeelen wordt gespeculeerd, aandachtig door te lezen en zich op de hoogte te stellen van het bedrijf. Doch de reden waarom effecten juist een geschikt speculatiematerieel vormen, moet m.i. gezocht worden in het feit, dat zij geldswaardig, dus gemakkelijk te realiseeren papier zijn, waarop men te allen tijde geld kan leenen.

Het feit alleen dat in een fonds veel handel is, is nog niet voldoende, het tot een speculatieartikel te maken. Hiertoe is allereerst noodig, dat de koersen sterk op- en neergaan, of zooals men het noemt ‘fluctueeren’.

Is de koers van een effect gedurende een geruimen tijd stabiel, dan kan er van speculatie geen sprake zijn. De speculant moet tenminste kans hebben, dat hij het gekochte, binnen niet al te groot tijdsverloop, met voordeel van de hand kan zetten, anders koopt hij niet.

Het rijzen en dalen van effecten hangt van verschillende omstandigheden af, welke dikwijls op het oogenblik dat de koersverandering plaats vindt, zoo onnaspeurlijk zijn, dat men allicht geneigd is te denken, dat deze koers-fluctuatiën geheel willekeurig plaats hebben.

De ware reden, welke de koersschommeling teweeg bracht, leert men meestal eerst later kennen, wanneer meer bijzonderheden en berichten dienaangaande bekend raken, en men den toestand van een land of onderneming geheel overzien kan.

Gaan wij in de eerste plaats na, welke algemeene oorzaken er bestaan, die gunstig of ongunstig op den koers der staatsfondsen werken en deze geschikt kunnen maken tot speculatiefondsen.

Staatsfondsen zullen stijgen, indien het land hetwelk ze uitgaf, meer krediet krijgt, of wel wanneer handel en industrie zich in toenemenden bloei verheugen en de algemeene welvaart toeneemt. Naast deze meer algemeene oorzaken heeft men nog eene andere zeer belangrijke, n.l. de geldmarkt. De geldmarkt staat in het nauwste verband met de beurs. Het geld, hetwelk aan de beurs ook een handelsartikel vormt, kan ‘ruim’ zijn, d.w.z. geld kan op gemakkelijke voorwaarden en goedkoop geleend worden, doch kan ook ‘schaarsch’ d.w.z. moeilijker verkrijgbaar en duur zijn.

Een en ander houdt weer verband met de eischen, welke de handel en industrie aan de geldmarkt stellen.

Wanneer maatschappijen dividenden en coupons moeten betalen, fabrieken worden gebouwd of reeds bestaande uitgebreid, nieuwe steden verrijzen of geheele wijken in vooruitgaande plaatsen worden bijgebouwd en veel nieuwe leeningen zijn ondergebracht, dan zal men veel geld

noodig hebben, dus geld wordt duur. Menigeen die nu fondsen bezit, zal deze verkoopen, omdat hij het geld daarin belegd productiever kan maken, door het aan particulieren tegen een hoogere rente uit te leenen. Weinigen zullen fondsen koopen, dus de fondsenmarkt is verlaten en bijgevolg zijn de koersen laag.

Hebben daarentegen handel en industrie geen beslag gelegd op de voorradige geldmiddelen, dan zullen velen nu geld opnemen tegen een lagere rente en daarvoor effecten koopen, welke een hoogere rente opleveren.

Groote bedragen overvloedig kasgeld zullen nu belegd worden in rentedragende effecten, de markt wordt willig en als gevolg daarvan worden de koersen hoog.

Een anderen invloed op de geldmarkt en dus indirect op de effectenmarkt oefenen de staatsbanken uit. Zij geven den toon aan, wat betreft de rente, die bedongen wordt voor het uitleenen van geld. Vreezen deze banken nu, dat te veel goud (zilver komt natuurlijk om zijn geringe betalingskracht ten opzichte van goud, voor schulddelging in het buitenland, niet in aanmerking) aan hun voorraad zal onttrokken worden, dan verhoogen zij den rentevoet (disconto).

Het onttrekken van goud aan de banken staat weer in verband met de handelsbalans van een land. Is nu de invoer grooter geweest dan de uitvoer en zijn er dus groote betalingen aan het buitenland te doen, dan zullen, door de groote vraag naar wissels, de wisselkoersen stijgen. Stijgen zij nu zoo hoog, dat uitvoer van goud voordeeliger is, dan zullen de banken, zooals hierboven gezegd is, het disconto verhoogen. Als direct gevolg hiervan wordt de geldmarkt schaarsch en dus de fondsenmarkt verlaten en de koersen laag.

Omgekeerd zullen de banken, indien zij veel geld disponibel hebben, den discontovoet verlagen; immers, zij willen den handel animeeren bij hen geld te leenen om hunne kasmiddelen productief te maken. De geldmarkt zal dan ruim, en weer als gevolg hiervan, de fondsenmarkt willig en de koersen zullen hoog worden.

Als speciale oorzaken voor koersstijging van staatsfondsen kunnen wij nog opnoemen: goed financieel beheer van het land van uitgifte, afname der staatsschulden, verbetering van het muntstelsel, meer ontvangsten der spoorwegen, mijnen enz. door dien staat geëxploiteerd.

Ongunstig op den koers zullen inwerken: een naderende oorlog, politieke verwikkelingen, vermeerdering der staatsschulden, deficits, niet binnenkomen van belastingen, misoogsten, minder ontvangsten der spoorwegen en staatsondernemingen, uitgifte van papiergeld met gedwongen koers (d.w.z. muntbiljetten door een staat uitgegeven, waarbij de verplichting deze biljetten te allen tijde tegen goud in te wisselen niet bestaat; zulk papier heeft o.a. lang in Oostenrijk, Rusland en Italië gecirculeerd), revoluties en muiterij van het leger (men denke slechts aan de jongste troebelen in Rusland) en conversie d.w.z. verlaging van

den rentevoet, zoodat b.v. een 5% leening geconverteerd wordt in een 4%.

Ook zullen maatregelen door een staat genomen, waarbij de rente der door haar uitgegeven schuldbewijzen vermindert, den koers doen dalen. Wij bedoelen hier de z.g. couponbelastingen op sommige in het buitenland ondergebrachte leeningen. Zulke couponbelastingen zijn steeds als een gemaskeerd staatsbankroet aangezien, want daaruit blijkt ten volle, dat zulk een staat het met de nakoming der verplichtingen jegens zijne crediteuren niet zoo nauw neemt. Wij noemen slechts de couponbelastingen, welke op sommige Oostenrijksche, Russische, Italiaansche en Spaansche staatsfondsen drukken.

Uit een en ander blijkt, dat er nog al heel wat gebeuren moet, aleer staatsfondsen erg fluctueeren en dus geschikt worden voor speculatie. Wordt er dan nooit in staatsfondsen gespeculeerd? Zeker, maar alleen in derderangsstaatspapieren, zooals die uitgegeven door de Zuid-Amerikaansche Staten als Mexico, Brazilië, Venezuela, Columbia, Urugay enz. In first class staatsfondsen heeft alleen in tijden van groote crisis speculatie plaats.

Zoo wordt o.a. van Rotschild de volgende speculatie in Engelsche staatspapieren verhaald. Op het bericht dat Napoleon uit Elba was gevlucht en zich weer aan het hoofd zijner onoverwinnelijke troepen had gesteld, om Europa te gaan bevechten, daalden de Engelsche staatsfondsen geweldig. Rotschild kocht toen reeds groote posten van dit papier op. Of deze slimme speculant toen reeds Napoleons ondergang voorzag, valt moeilijk uit te maken. Een feit is, dat hij met de troepen, welke in 1815 onder Wellington Engeland verlieten om, met behulp van de overige Europeesche legers, Napoleon aan te vallen, medeging. Hij was ooggetuige van den slag bij Ligny, waarbij de Pruisen door de Fransche troepen verslagen werden en ook van den slag bij Waterloo, waar Napoleons leger het onderspit moest delven en in wanorde terugtrok.

Onmiddellijk na dezen beslissenden veldslag keerde Rotschild terug naar Engeland. Met veel moeite haalde hij een visscher over, hem bij stormachtig weer met zijn schuit het Kanaal over te zetten en betaalde daarvoor 2000 francs. Dat deze som niet te hoog was, zal men dadelijk inzien. Het bericht van Napoleons nederlaag was intusschen nog niet te Londen bekend, en toen nu den volgenden dag Rotschild, met een bedrukt gezicht, op de Londensche beurs stond en aan zijn collega's, die wisten, dat hij op het Continent geweest was, vertelde, dat Napoleon de Pruisen bij Ligny verslagen had, ontstond een groote paniek. Dat Napoleon bij Waterloo overwonnen was, hield deze slimme vos vóór zich. Rotschild liet nu openlijk voor zijne rekening Engelsche staatsschuld verkoopen en zijn voorbeeld werd door velen gevolgd, waardoor natuurlijk de koers van dit papier scherp omlaag ging. Deze verkoopen echter waren slechts schijn, want verschillende makelaars hadden opdracht voor hem in het geheim enorme posten te koopen. Toen nu na een

paar dagen het bericht van den slag bij Waterloo Londen bereikte, gingen de Engelsche papieren scherp omhoog en... Rotschild was de gelukkige bezitter.

Maar zooals wij reeds hierboven zeiden, het is bij uitzondering, dat in staatspapieren wordt gespeculeerd. Voor dit doel komen voornamelijk in aanmerking aandeelen in maatschappijen, omdat deze geen vaste rente geven, doch de jaarlijksche uitkeeringen (dividenden genaamd) afhangen van de behaalde winsten.

Op den koers der aandeelen werken behalve de invloeden, welke ook de staatsfondsen zullen doen rijzen of dalen, nog andere, welke weer in toevallige en niet-toevallige kunnen onderscheiden worden.

Tot de toevallige oorzaken van rijzing of daling kan men rekenen: meerdere of mindere ontvangsten of productie, goede of schrale oogsten, beslissing in hangende processen en ten slotte het te verwachten dividend; terwijl men als niet toevallige oorzaken zou kunnen noemen: kapitaalsuitbreiding, verandering van het bestuur eener onderneming, het uitbrengen van gunstige of ongunstige rapporten, dikwijl geheel bezijden de waarheid, het publiceeren van geflatteerde of gedeprecieerde balansen, fusie met andere maatschappijen en het zich meester maken van een bepaald fonds door een groep van speculanten. Wij bedoelen met dit laatste de z.g. rings en corners. Een ring of corner is een combinatie van speculanten, welke zich ten doel stellen, alle aanwezige voorraden van een artikel, hetzij fondsen of wel koopmansgoederen, op te koopen. Natuurlijk zullen de koersen daardoor enorm stijgen. Zij hoeden er zich echter wel voor het verkoopen te staken; dit zoude voor hen zeer noodlottig kunnen worden, omdat men dan hunne bedoelingen al te spoedig zoude ontdekken. De verkoopen geschieden door de leden van den corner, elk in het hem aangewezen gebied.

Tegelijkertijd begint de corner op tijd al de voorraden op te koopen, welke tegen de opeenvolgende rescontres worden aangeboden en het stijgen der prijzen wekt dat aanbod hoe langer hoe meer op.

Degenen die in blanco (zonder het fonds te bezitten) verkocht hebben, zijn op de rescontres meestal niet bij machte te leveren, doordat de corner den bestaanden voorraad in handen heeft(*). Zij moeten nu de gaandeweg grooter wordende verschillen bijpassen en hierin bestaat de winst van den corner. Het eindresultaat dezer ondernemingen is echter altijd mislukking geweest. Hoe groot het kapitaal ook is, waarover de

(*) Als een staaltje op welke dolle speculaties het in blanco verkoopen van fondsen kan uitloopen, kan dienen, dat in Amerika eenige jaren geleden meer aandeelen van een spoorwegmaatschappij verkocht werden, dan het geheele aandeelen-kapitaal groot was! Toen nu de leveringstermijn daar was, hebben de speculanten zelfs extra-treinen over het geheele vasteland van Noord-Amerika laten loopen, alleen om bezitters van dat fonds op te sporen en te trachten die aandeelen van hen over te nemen. Dit is wel een bewijs, dat er ontzaglijke kapitalen bij deze speculatie gemoeid waren.
Het hierboven medegedeelde omtrent rings en corners is overgenomen uit de Accountant, Novemberaflevering, 1904.

corner beschikt, hij heeft toch nimmer vraag en aanbod geheel in zijn macht.

Ook vereenigen zich groot-speculanten om groote voorraden van een bepaald fonds bij kleine partijtjes te verkoopen. De koersen zullen natuurlijk gaandeweg dalen. Heeft nu de koers zijn laagste punt bereikt, dan koopen de leden van zulk een syndicaat hunne stukken weer gaandeweg, meestal goedkooper, terug. Zij zijn dan, wanneer alles goed gaat, weer in het bezit van hunne voormalige fondsen, plus een zoet winstje.

Natuurlijk gebruikt de Amerikaansche haute-finance allerlei trucs om het publiek tot speculatie aan te moedigen. Een der meest geliefkoosde hulpmiddelen bestaat in schijn-koopen en verkoopen. Is een fonds verlaten en is er niet veel animo van de zijde van het publiek om 'in de markt te gaan', dan worden voor rekening van een of meer speculanten groote posten gekocht, doch weer tegelijkertijd met de andere hand verkocht.

De strekking van zulk een beurs-manoeuvre is het publiek op te wekken om te gaan speculeeren, want wordt er aan de beurs gekocht en verkocht, dus is er handel, dan krijgt men ook een noteering en men gaat zich voor zulk een fonds interesseeren. Zelden weten echter de outsiders, voor wiens rekening die transactiën plaats hebben en blijven zij ten slotte met de gekochte stukken zitten.

Van alle speculatiefondsen, welke hier in ons land gekocht worden, zijn de 'Amerikaantjes' wel de meest aanlokkelijke, omdat zij zoo goedkoop zijn.

Voor een speculatie in tabaksaandeelen zijn grootere kapitalen noodig. Men denke slechts aan de aandeelen Arendsburg, welke, elk *f* 2500. - groot zijn en bij een koers van 500% per stuk *f* 12500. - kosten; daarentegen zijn de meeste Amerikaansche fondsen betrekkelijk goedkoop.

Men kan de speculanten, welke aan de beurs te Amsterdam in Amerikaansche waarden speculeeren, in drie hoofdgroepen verdeelen.

Ten eerste en dit is wel een zeer gering aantal, zijn het de kapitaalkrachtige personen, die bij hun fondsenbezit nog 'voor de aardigheid' een paar speculatieve fondsen willen hebben. Zij koopen een paar aandeelen, leggen ze desnoods gedurende een jaar of langer in hun brandkast, zoolang hun n.l. het oogenblik tot verkoop niet gunstig lijkt en wachten op een gelegenheid om hun stukken tegen een goed prijsje weg te doen. Zij hebben dus het geld daarin belegd niet direct noodig, kunnen een afwachtende houding aannemen en loopen weinig risico.

Een tweede en grootere groep wordt gevormd door kapitaalkrachtige menschen, welke groote posten van een bepaald fonds koopen en het geld daartoe benoodigd opnemen: het zijn de beroepsspeculanten. Uit den aard der zaak staan zij niet zoo vast in hun schoenen als de speculanten behoorende tot de eerste rubriek. Zij kunnen het toch vrij lang uithouden, omdat zij kapitaal en krediet te hunner dispositie hebben.

Zij kunnen door hunne speculatiën op groote schaal enorme winsten maken, doch ook zware verliezen lijden.

Tot de laatste en grootste groep behooren de z.g. ‘dagjesmenschen’, de kleine winkeliers, kleine burgerluidjes meestal, die een paar honderd gulden hebben overgespaard en weleens gehoord hebbende van ontzettende rijkdommen met de speculatie verdiend, ook eens meenen een kansje te moeten wagen.

De Amsterdamsche markt in Amerikaantjes is geheel afhankelijk van de beurs te New-York. Amsterdam zoude men met een marionettentheater kunnen vergelijken, waarvan de touwtjes in Wallstreet (populaire naam voor de New-Yorksche beurs) bewogen worden. Wij bedoelen hiermede, dat de Amsterdamsche beurs ten aanzien van de Amerikaansche fondsen geen eigen opinie heeft. Zijn de koersen te New-York hooger, of zooals de beursterm luidt, ‘komt New-York hooger af,’ dan zijn de koersen hier den volgenden dag ook hooger; ‘komt Amerika lager af,’ Amsterdam wordt ook lager. Hier is dus voor de meeste menschen de speculatie niet gegrond op kennis van de toestanden in Amerika zelf; want wie van de dagjesmenschen gaat geregeld de spoorwegontvangsten na van de maatschappijen in welker aandeelen hij speculeert, of leest de jaarverslagen? Zeker bijna niemand.

Niet dat het lezen van verslagen een garantie is voor het welslagen van een speculatie. Menschen met de meeste kennis van zaken, zij die geregeld alles bijhouden, wat betrekking heeft op het fonds waarin zij speculeeren, kunnen nog in hunne berekeningen en verwachtingen teleurgesteld worden door een enkele groep van Amerikaansche kapitalisten, welke de markt gaan ‘opzetten’ of ‘drukken’; maar zij zullen de goede fondsen van de slechte leeren onderscheiden en tevens de intrinsieke waarde van hun fonds ten naaste bij kunnen berekenen.

Toch zullen de Nederlandsche speculanten de dupe worden van de Amerikaansche beursmanoeuvres, daar men de reden van plotselinge rijzing of daling eerst verneemt, wanneer de haute-finance te New-York haar slag reeds heeft geslagen.

Nu zal menigeen zich afvragen: hoe hebben wij in 's hemelsnaam iets te maken met Amerika, wat betreft onze winsten en verliezen; wij verkoopen onze stukken aan Nederlanders, dus hoe kan mijn winst een verlies zijn voor een Amerikaan en omgekeerd mijn verlies een winst voor hem? Het antwoord hierop is, dat behalve de gewone soort er nog een andere groep van speculanten bestaat, n.l. de arbitrageanten. Meestal zijn dit groote huizen, welke in verbinding staan met de voornaamste wereldbeurzen en de koersschommelingen nagaan, welke aan eigen en aan vreemde beurs genoteerd worden.

Zien zij b.v., dat Rock-Islands in New-York (onder bijberekening van verzendingskosten natuurlijk) goedkooper staan genoteerd dan te Amsterdam, dan zullen zij telegraphisch groote kooporders aan Wallstreet opgeven en dit fonds direct weer te Amsterdam verkoopen. Omgekeerd

zullen zij effecten, welke hier goedkooper zijn, koopen, om ze in Londen of Parijs te verkoopen Zij zijn dus de 'groothandelaars' van het effectenvak en zorgen er voor, dat steeds daarheen fondsen gebracht worden, waar de vraag het grootst is. Zij brengen dus ook de koersen van eenzelfde fonds, aan verschillende beurzen genoteerd, op een zelfde niveau; want waar de fondsen lager genoteerd staan, zullen door hunne kooporders de koersen stijgen en waar zij hooger staan door hunne verkoopen dalen. Bestaat er eenig verschil, direct grijpen zij in.

Diezelfde arbitrageanten zorgen er nu ook voor, dat fondsen, welke in Nederland verkocht zijn, naar Amerika worden uitgevoerd en omgekeerd dat papier, hetwelk men in New-York niet hebben wil, hier wordt aangeboden.

De speculatiën van de groote 'spoorwegkoningen' kunnen gelocaliseerd zijn, d.w.z. zij plukken het Amerikaansche publiek; doch zij kunnen ook onbeperkt zijn, dan worden de Nederlandsche, Duitsche, Fransche en Engelsche speculanten het slachtoffer van de manipulatiën der Amerikaansche haute-finance.

Men beweert, dat sedert de 40 jaren, dat de Amerikaansche waarden in ons land zijn geïntroduceerd, alleen in Nederland reeds het belangrijke bedrag van 600.000.000. - gulden daaraan verloren is, welk bedrag voor het grootste deel in de zakken der Amerikanen terecht is gekomen. Voorwaar een cijfer dat te denken geeft(*).

(*) Dat de speculatie in ons kleine land een hooge vlucht heeft genomen, blijkt uit hetgeen in een artikel, voorkomende in het Handelsblad van 4 Juli 1906, vermeld wordt. De bedragen op prolongatie uitgezet zouden, voor zoover men kon nagaan, meer dan 100 miilioen gulden bedragen. Hierbij zijn nog niet opgenomen de prolongatiën van die huizen, welke minder dan 100.000. - gulden hadden uitstaan, dus niet van de tallooze banken en kredietvereenigingen in de provincie.
Bedenkt men nu, dat verreweg de meeste prolongatiën gesloten worden voor speculatieve doeleinden, dan kan men zeker niet zeggen, dat men in ons land niets waagt.
Het onderstaande lijstje geeft een overzicht van de voornaamste geldschieters en de bedragen, welke zij hadden uitstaan, op het tijdstip dat het meergenoemde artikel in het Handelsblad opgenomen werd.

Postspaarbank	*f* 15.000.000. -
Amsterdamsche Bank	*f* 8.500.000. -
Twentsche Bankverg.	*f* 8.000.000. -
Nederl. Handel Mij.	*f* 7.000.000. -
Kasvereeniging	*f* 5.400.000. -
Javasche Bank	*f* 5.250.000. -
Spaarbank Stad Amsterdam	*f* 3.640.000. -
Stoomvaart Mij. Nederland	*f* 3.380.000. -
Koloniale Bank	*f* 3.014.000. -
Labouchere Oyens & Co. Bank	*f* 3.000.000. -
Algemeene Mij. v. Levensverzekering	*f* 2.460.000. -
Northwestern & Pacific Hyp. Bank	*f* 1.640.000. -

Men zal zich nu allicht afvragen: gaan dan alle verliezen naar Amerika? Volstrekt niet. Een gedeelte blijft hier hangen bij de groot-speculanten. Het zijn zij, die de Amerikanen volgen in hunne manipulatiën. Koopt New-York, zij doen het ook; wordt in Wallstreet verkocht, zij volgen het voorbeeld, echter zoo vlug dat het publiek nog niet den tijd gehad heeft om te koopen of te verkoopen. Deze groot-speculanten worden hiertoe in staat gesteld, doordat zij over betere informatiën beschikken dan het groote publiek; wij noemen slechts de particuliere telegrammen, welke zij dagelijks

Rotterdamsche Bank	*f* 1.660.000. -
Moeara Enim	*f* 1.470.000. -
Staatsspoorweg Mij.	*f* 1.505.000. -
Ned. Ind. Escompto Mij.	*f* 1.400.000. -
Paketvaart	*f* 1.350.000. -
Hollandsche Beleggings Co.	*f* 1.240.000. -
Transporteeren	*f* 74.909.000. -

	Transport	*f* 74.909.000. -
Java - China - Japan Lijn		*f* 1.162.000. -
Ontvang- en Betaalkas		*f* 1.120.000. -
Handelsvereeniging Amsterdam		*f* 1.100.000. -
Sumatra - Palembang		*f* 1.080.000. -
Sentanen - Lor		*f* 1.070.000. -
		f 80.441.000, -
Van Myen, die tusschen *f* 500.000. - en *f* 1.000.000, - aan prolongatie hadden uitstaan, werd een bedrag geteld van ca.		*f* 11.000.000. -
Van die van *f* 100.000. - tot *f* 500 000. - hadden uitstaan ca.		*f* 9.000.100. -
	Totaal	*f* 100.441.000. -

uit New-York ontvangen. Hunne winsten zijn lang niet zoo aanzienlijk als die van de Amerikanen, maar kunnen toch altijd nog beduidend zijn. Het groote publiek, of zooals men hen noemt de outsiders, verliezen op den duur en de winsten komen voornamelijk in de zakken der Amerikaansche financiers terecht.

Wie ook altijd aan de speculatiën verdienen, zijn de commissionnairs. Zij ontvangen ten eerste provisie van den aan- en verkoop van elk fonds. De provisie bedraagt, wanneer zij zelf aan de beurs hunne orders uitvoeren ⅛%, zoodat zij voor iedere share (1 share = 1000 dollars = 2500 gulden nominaal) ⅛% van *f* 2500 = *f* 3.12½ verdienen. Aangezien nu Steelshares (gewone) bij een koers van 12% een waarde hebben van 12% van *f* 2500 = *f* 300 en zij hierop *f* 3.12½ provisie in rekening brengen, zal de commissionnair veel liever zien, dat iemand voor *f* 300 Steels dan voor *f* 300 Nederl. Werkel. Schuld koopt, waarop hij slechts ⅛% van *f* 300 = 0.37½ provisie of ca. 8 maal minder berekenen kan.

Verder sluit de commissionnair ook de prolongatie, d.w.z. hij leent geld op de gekochte stukken tegen een bepaalde rente (prolongatierente genaamd), welke meestal tusschen 3 en 5% variëert. De stukken blijven het eigendom van den kooper, doch blijven onder berusting van den commissionnair, welke meestal op zijn beurt de stukken beleent tegen een lagere rente dan de prolongatiekoers. Gesteld nu dat de prolongatiekoers 4% bedraagt, en de commissionnair op de stukken van zijn committent weer hetzelfde bedrag leent bij een ander, tegen 3%, dan wint hij op deze transactie 1% van geld, hetwelk hem niet toebehoort. Dat zulke prolongatiën tot in het oneindige kunnen worden afgesloten, spreekt vanzelf.

Nog een ander voordeeltje voor den commissionnair is de prolongatie-

provisie, ook wel sluitingskosten genaamd, welke voor den cliënt 1‰ en per maand en voor den commissionnair zelf ¾‰ en per maand bedraagt. (Prolongatiën worden n.l. voor één maand gesloten, zoodat elke maand weer prolongatie-provisie verschuldigd is). Van elk bedrag dat de commissionnair op prolongatie uitzet, geniet hij dus vast ¼‰ en per maand = 3‰ 's jaars, of wat op hetzelfde neerkomt 0 3%.

Natuurlijk beleent de geldschieter de stukken niet tot de volle waarde, hij zou dan spoedig, zooals men het noemt, een ‘strop’ hebben. Nemen wij als voorbeeld een dagjesman, die een *f* 1000 kapitaal heeft en ook eens wil ‘spelen’ of ‘gokken’, zooals de volksterm luidt, en veronderstellen wij, dat zijn keuze gevallen is op Common Steelshares bij een koers van 13%. Elke share is zooals wij reeds zagen 1000 dollars = 2500 gulden nominaal en vertegenwoordigt dus een waarde van 13 × 25 = *f* 325. Kocht nu de dagjesman 3 shares, dan zoude hij daarvoor ca. *f* 1000 betalen. De stukken kon hij dan mee naar huis nemen en betere tijden afwachten. Daalden de papieren intusschen, het zoude hem niet veel schaden. Maar op zoo'n manier te speculeeren is voor hem te kinderachtig, de winst zoude al te klein zijn. Hij zal dus zijn *f* 1000 bij een commissionnair brengen en wanneer deze 10% surplus verlangt, kan onze speculant voor 10 × *f* 1000 = *f* 10.000 aan shares koopen, of m.a.w. de commissionnair leent hem een bedrag van *f* 10.000 op prolongatie.

De dagjesspeculant wordt dus de gelukkige bezitter van 30.000 dollars Common Steelshares. De oorspronkelijke *f* 1000 en de 30 shares dienen nu als onderpand, waarvan de commissionnair rente en prolongatieprovisie af kan houden en waarmede hij eventueele verliezen kan dekken, wanneer de koers mocht dalen.

Gesteld nu dat het den dagjesman meeloopt en hij na twee maanden de Steels kan verkoopen voor 15% of 2% van *f* 75000 = *f* 1500 gewonnen heeft, dan zal hij eerst aan den commissionnair 2 maanden rente over *f* 10.000 à 4% (in de veronderstelling dat de prolongatiekoers 4% is) en 2‰ prolongatieprovisie = *f* 86.67 moeten betalen en is zijn zuivere winst *f* 1500 - *f* 86.67 = *f* 1413.33. Dus heeft hij ruim 140% mef zijn *f* 1000 verdiend.

Spreekt men nu zoo'n gelukkigen speculant, dan zal men wonder wat te hooren krijgen over zijn helder inzicht en geslepenheid in geldzaken. Weinigen beseffen, hoe zij het willooze werktuig in handen van Amerikaansche speculanten zijn geweest. Zoo'n dagjesman wordt in zijn kring spoedig de vraagbaak voor iedereen.

Meestal zal hij nog eens een kansje willen wagen, wordt overmoedig, speculeert een beetje grover, om dan, zooals het helaas maar al te vaak geschiedt, alles te verliezen.

Gesteld dat deze dagjesman *f* 2000 surplus stort en nu voor het dubbele bedrag dus voor 60.000 dollars Common Steelshares koopt. Wanneer deze shares nu maar 1% achteruit loopen, zullen zij 600

dollars = *f* 1500 minder waard zijn. De commissionnair zal hem nu direct laten weten, dat, wanneer hij niet voor meer onderpand zorgt, hij alle stukken zal verkoopen (‘executeeren’ of ‘afslachten’). De geldschieter is hiertoe wel genoodzaakt, omdat hij zelf op die shares een bedrag van *f* 20.000 leende. Is het surplus niet voldoende om het verlies te dekken, dan loopt hij gevaar geen volle *f* 20.000 meer voor de shares bij verkoop terug te zullen ontvangen. Kan de speculant, hetgeen meestal het geval is, niet suppleeren, dan volgt executie en de *f* 2000 zijn nagenoeg geheel versnoept.

Wanneer men nu 's avonds, zooals reeds hiervoren gezegd is, in de courant leest, dat ‘zwakke houders fondsen afgaven’, dan kan men daaruit opmaken, dat het de dagjesmenschen zijn, die er het eerst aan moesten gelooven. Daalt het fonds nog meer, dan gaan de groote beroepsspeculanten verkoopen, want hun begint ook de angst om het hart te slaan en.... een crisis is nabij.

Een veiligheidsklep, waardoor zulk een crisis wordt voorkomen, vormen een andere groep van speculanten n.l. de baissiers. Dezen koopen, wanneer de hierboven genoemde speculanten, welke haussiers genoemd worden, verkoopen; daarentegen verkoopen zij, wanneer deze laatsten koopen. Door hunne koopen zullen zij de lage koersen doen stijgen, of zooals men het noemt ‘steunen zij de markt’, terwijl zij door hunne verkoopen de koersen doen dalen en dus een al te hooge stijging van de koersen, veroorzaakt door de haussespeculatie, zullen tegengaan.

De benamingen haussier en baissier beteekenen, dat de eerste speculeert ‘à la hausse,’ op het stijgen, hij koopt op hoop van duurder te kunnen verkoopen; de baissier speculeert ‘à la baisse,’ op het dalen, hij verkoopt (meestal groote posten, welke hij niet bezit, dus in blanco) in de hoop het verkochte later goedkooper terug te kunnen koopen. De speculatie ‘à la baisse’ (‘in den wind gaan’ is de term, dien men er hier voor heeft) is bij ons niet zoo algemeen als aan andere beurzen. Een verdere uitweiding over de verschillende wijzen waarop in effecten gespeculeerd kan worden, ligt niet in het bestek van dit opstel. Die er meer van willen weten, verwijzen wij naar het werkje van A. Wachtel, Prämien-, Stellage-, & Noch-Geschäfte. Wien, A. Hölder, hetgeen den lezer zeer veel wetenswaardigs aanbiedt.

Resumeerende komen wij tot deze conclusie, dat speeuleeren altijd gevaarlijk is, zeer gevaarlijk zelfs voor kapitaalkrachtige personen, wanneer zij zich boven hunne krachten engageeren door middel van het prolongatiesysteem; doch bepaald noodlottig is zij voor den kleinen man. Dezen moeten zich m.i., wanneer zij absoluut speeuleeren willen, alleen beperken tot aankoop van een enkel stukje en dit contant betalen. Meestal wordt met de speculatie verloren. Het verlies vormt een groote winst voor de Amerikaansche beursmannen en een kleinere voor die slimme vogels aan de Amsterdamsche beurs, welke, doordat zij beter

op de hoogte zijn dan de outsiders, het groote publiek vóór zijn, terwijl de commissionnairs a l t i j d aan de speculatie verdienen.

Dat het commissionnairsvak zeer productief blijkt te zijn, valt af te leiden uit het feit, dat deze huizen als paddestoelen uit den grond verrijzen.

Degene die speculeeren wil, stelle zich allereerst op de hoogte van de omstandigheden, welke op de koersen in het algemeen en op die van het fonds waarin hij speculeert, invloed hebben; hij zal dan wel niet verzekerd zijn van succes maar althans g o e d e papieren van de s l e c h t e leeren onderscheiden.

Maar hoe men de zaken ook keert of wendt, speculatiën in Amerikaantjes blijft voor den kleinen man d o b b e l s p e l.

Oosterbeek.

E.J. VAN DER MAATEN.

De zedelijke opvoeding der jeugd.

Indien het waar is, dat uit den strijd der meeningen de waarheid geboren wordt, dan mogen we voor het onderwijs en de opvoeding der jeugd iets goeds verwachten van den strijd, die tusschen de verschillende staatkundige partijen nu reeds tientallen van jaren lang om en over de school wordt gevoerd. Al kan men zich begrijpen, dat een oppervlakkig beschouwer in den schoolstrijd der laatste jaren slechts een strijd om materieele belangen ziet en al moet men toegeven, dat deze inderdaad reeds gedurende langen tijd sterk, misschien te sterk, op den voorgrond getreden zijn, toch mag men niet vergeten, dat hoogere belangen den grond vormen van het meeningsverschil. Men kan minachtend de schouders ophalen over de vele holle frasen, die aan beide zijden gebruikt zijn om eigen standpunt te verdedigen of als middelen om de positie van den tegenstander aan te vallen en niettemin diepen eerbied gevoelen voor de ernstige overtuiging, die aan mannen van beide partijen de kracht schonk tot groote opofferingen of tot onvermoeiden arbeid om tot werkelijkheid te maken, wat zij zich als ideaal voorstelden. Dat heeft men maar al te zeer vergeten aan beide zijden, terwijl men elkaar de meest ongegronde en overdreven beschuldigingen naar het hoofd wierp.

Heette het aan de eene zijde, dat de openbare school met hare godsdienstloosheid niet kon voldoen aan den eisch der wet: ‘opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden’, aan de andere zijde sprak men smalend van een inprenten van godsdienstige dogma's, die slechts leiden tot een knechtschap des geestes en aan alle ware zedelijkheid vreemd blijven. Alsof er niet tal van mannen, warme voorstanders van de openbare school, aan te wijzen waren, die op hun verheven zedelijk standpunt tot voorbeeld strekken voor hunne omgeving en er anderzijds onder de kerkelijke christenen niet gevonden worden, die inderdaad in hunne godsdienstige overtuiging de kracht vinden tot zedelijk handelen. 't Spreekt van zelf, dat hiermede niet gezegd is, dat ieder openbaar onderwijzer een man is, die bij zijn onderwijs vóór alles het oog gericht houdt op het doel der zedelijke opvoeding van het aan zijne zorgen toevertrouwde kind, of dat ieder, ‘die daar roept: Heere! Heere!’ ook werkelijk het koninkrijk Gods deelachtig zal worden en in zich gevoelt den gloed, die in staat is in anderer borst het vuur

te doen ontvlammen van de liefde voor alles wat goed is en wel luidt.

't Valt te betreuren, dat in den strijd der ideeën zich elementen gemengd hebben, die daarin niet thuis behooren; dat een beginselstrijd onzuiver gemaakt is door allerlei staatkundige en economische overwegingen, die met de beginselen weinig of niets te maken hebben; dat de twistgesprekken van den katheder afgedaald zijn in de kolommen van dagbladen, die vaak uit financieele overwegingen in de allereerste plaats het belang van de partij moeten dienen.

Door allerlei bijzaken op den voorgrond te schuiven, heeft men uit het oog verloren, waarover eigenlijk de strijd gaat; de overwinnaar moge dan al enkele geldelijke voordeelen voor zich verworven hebben, noch hij, noch de tegenstander zijn door de heftige debatten in dagbladen, Kamer of kiesvereeniging ook slechts één stap nader gekomen tot de beantwoording van de oude vraag: Heeft de zedelijke opvoeding behoefte aan den godsdienst als achtergrond, ja of neen? En dan is de vraag in dezen vorm, waarin we ze gewoonlijk aantreffen, nog niet eens zuiver gesteld, want velen, die zich niet aan de zijde der kerkelijke partijen hier of elders kunnen scharen, zouden daarom nog niet willen toegeven, dat aan hun moraal alle godsdienstige achtergrond ontbreekt.

Wie er inderdaad door spreken of schrijven iets toe wil bijdragen om de waarheid in deze kwestie nader te komen, zal nooit mogen vergeten het schoone woord van Olive Schreiner: ‘Nothing but Truth can hold Truth’. Die zal zorgvuldig alle vederen verzamelen, welke van den vogel ‘Waarheid’ naar beneden dalen om daaruit het net te weven, waarin de vogel zelf wellicht eenmaal zal worden gevangen.

Wie iets doen wil in het belang van de zedelijke opvoeding onzer jeugd, zal zorgvuldig de verschillende meeningen moeten onderzoeken, wikken en wegen, daaruit het goede nemen en dat zaaien in de kinderziel om ons kroost te vormen tot een nieuw geslacht, dat weet wat goed is, het goede wil en de zedelijke kracht bezit om het willen om te zetten in handelen. Alle zoogenaamde zedelijke opvoeding moet op teleurstelling uitloopen, zoolang zij haar kracht zoekt in verguizing van den tegenstander, zoolang de opvoeders niet vóór alles waardeering van de gevoelens van andersdenkenden en verdraagzaamheid ten opzichte van de tegenpartij prediken. Zoolang deze deugden nog met schouderophalende minachting worden bejegend of slechts wonen in den mond doch niet in het hart, kan er geen sprake van zijn het vraagstuk der zedelijke opvoeding ook maar één stap nader tot zijne oplossing te brengen. Dus: meent gij het ernstig met de zedelijke opvoeding van het volk, streeft gij er naar die in de juiste banen te leiden, vang dan aan met zedelijke opvoeding en niet met strijd. Wij aarzelen niet de stelling voor onze rekening te nemen, dat wie het heftigst den strijd om de zedelijke opvoeding hebben gevoerd, daardoor hebben getoond, het minste begrip te hebben van wat de zedelijke opvoeding eischt.

Vraagt gij wellicht, lezer, of wij dan den moed der overtuiging niet meer als eene deugd beschouwen? Wij verzekeren u, dat wij er niet aan denken deze vraag ontkennend te beantwoorden, doch wij wenschen niet te vergeten, dat de Heldhaftigheid de oudere zuster der Edelmoedigheid is. En deze versmaadt de kleine middelen, die in den strijd over de zedelijke opvoeding vaak gebruikt werden en nog worden. Toch meenen we, dat uit dezen strijd iets goeds kan voortkomen, n.l. indien we daardoor er toe komen de hand in eigen boezem te steken en ons ernstig af te vragen, of wat wij tot nu toe voor de zedelijke vorming van het kind deden, wel het meest doeltreffende was, of het niet dringend noodig is, dat we onszelf herzien en betere middelen kiezen om het doel te bereiken, dat tot heden vrij wel werd gemist aan beide zijden.

Een ernstige poging om de zedelijke opvoeding van het kind op nieuwe banen te leiden, meer te doen beantwoorden aan het doel en in overeenstemming te brengen met de eischen, die men in het algemeen aan de opvoedingsmiddelen stelt, is gedaan door Dr. Fr. W. FOERSTER te Zürich.(*) Voor we er toe overgaan, zijne denkbeelden aan eene nadere bespreking te onderwerpen, willen we ons echter een weinig nauwkeuriger in de kwestie oriënteeren door na te gaan den gang der denkbeelden op dit gebied in de laatstverloopen eeuw en de maatregelen, die hier en elders in het belang der zedelijke opvoeding werden genomen.

Toen in 1795 de laatste onzer stadhouders in Engeland het doodsbericht van ons Gemeenebest ging overbrengen, was het met de Nederlandsche volksschool droevig gesteld. Wij zullen hier thans niet in bespreking brengen de oorzaken, die er toe hadden medegewerkt om haren bloei in de 18de eeuw te beletten, doch er alleen aan herinneren, dat de school toen in het stadium verkeerde, waarin de Kerk misschien wel door eigen krachteloosheid zich genoodzaakt had gezien haar los te laten en de gemeenschap zich haar lot nog niet of althans niet in voldoende mate had aangetrokken. We weten, welke pogingen toen reeds door edeldenkende mannen en genootschappen gedaan waren om de school uit haren staat van verval op te heffen en ook hoe onder den invloed van nieuwe denkbeelden, uit Frankrijk tot ons overgekomen, reeds in de eerste jaren van den ‘Franschen tijd’ een poging gewaagd werd om aan het groote belang van goed onderwijs recht te doen wedervaren; de geschiedenis der onderwijswetgeving leert ons, hoe de nieuwe staat ondanks alle wisselingen van het lot op den eenmaal ingeslagen weg is voortgegaan en de volksschool heeft weten te ontwikkelen tot een instituut, dat naar veler meening niet beneden de onderwijsinrichtingen in het buitenland staat.

Mogen we aannemen, dat deze bewering weinig tegenspraak te

(*) *Jugendlehre,* Ein Buch für Eltern, Lehrer und Geistliche, von Dr. Fr. W. Foerster, Privatdozent an der Universität Zürich. Achtes bis zehntes Tausend. Georg Reimer, Berlin 1905.

duchten heeft, wanneer men alleen het oog gericht houdt op de verstandelijke ontwikkeling der leerlingen, de eenstemmigheid verdwijnt ten opzichte van de hoogere roeping der school: mede te helpen het kind op te voeden tot een redelijk en zedelijk wezen. De klachten over de verwildering der jeugd en de steeds toenemende onzedelijkheid der volwassenen zijn zoo algemeen, dat de veronderstelling niet gewaagd is, dat er in dit opzicht ook nog veel ontbreekt aan den arbeid der school.

Men weet, hoe de geheele negentiende eeuw getuige geweest is van een onafgebroken strijd over de doelmatigheid der middelen, die de zedelijke opvoeding van het kind ten doel hadden, hoe door wetgevers en paedagogen herhaalde, helaas mislukte, pogingen aangewend zijn om tot eene regeling te geraken, welke alle partijen zou kunnen bevredigen. Dat deze pogingen moesten mislukken, moge uit het vervolg van dit betoog blijken.

De school heeft te allen tijde in hare organisatie en in de middelen, die zij aanwendde om haar doel te bereiken, ons een spiegelbeeld vertoond van de groote stroomingen op het gebied van het geestelijk leven der volkeren. Dat kon niet anders zijn; immers, het mag als natuurlijk beschouwd worden, dat de ouders hunne kinderen wenschen opgevoed te zien in de denkbeelden en overtuigingen, die voor hen het hoogste goed vertegenwoordigen en hun hoogste geluk uitmaken. Vandaar het verschil in de keuze der opvoedingsmiddelen, afhankelijk van het standpunt, dat ingenomen wordt tegenover de groote vragen, die het staatkundig en geestelijk leven van het volk beheerschen. Welke deze vragen zijn, behoeft hier zeker niet meer in den breede uiteengezet te worden; het zij genoeg er aan te herinneren, dat zij in hoofdzaak loopen over de uitgebreidheid der machtsfeer van den staat en voor zoover de zedelijke opvoeding betreft, over de noodzakelijkheid van den godsdienst en wat de bijbel ons daaromtrent leert, als fundament voor de moraal.

Toen het bestuur van de Bataafsche Republiek de vraag, of de staat het recht en den plicht heeft zijne zorgen uit te strekken over de opvoeding der jeugd, bevestigend beantwoordde en deze overtuiging neerlegde in verschillende onderwijswetten, van welke wij slechts die van 1806 als de voornaamste willen noemen, stond het reeds dadelijk voor de oplossing van de moeilijke vraag, òf en zoo ja, op welke wijze eene algemeene volksschool zou kunnen voldoen aan de behoefte aan godsdienstonderwijs, die toen nog meer algemeen dan thans werd gevoeld. Men besloot zich onzijdig te houden door te bepalen, dat, hoewel men het kind niet verstoken wenschte te doen blijven van het *onderwijs in het Leerstellige* van het Kerkgenootschap, waartoe het behoort, dit onderwijs niet gegeven zal worden door den schoolmeester. Deze bepaling belette echter niet, dat zelfs de Inspecteur v.d. Ende het lezen van den Bijbel in de openbare scholen aanbeval, hoewel met weglating van iedere toelichting of verklaring, welke allicht aanstoot

had kunnen geven. 't Is intusschen zeer kenmerkend voor den geest van dien tijd, dat zoowel Hervormden als Katholieken zich zeer ingenomen betoonden met deze regeling van het godsdienstonderwijs en we den aartspriester van Friesland zelfs hooren verklaren: ‘Zonder dat (d.w.z. zonder dat de onderwijzers zich onthouden van het onderwijs in het leerstellige van den godsdienst) hooren dezen (de kinderen) te vroeg, dat zij in godsdienst verschillen; de een doet den anderen verwijtingen; vele schoolmeesters maken er geen werk van om dit te beletten. Het is nu wel kinderwerk, maar intusschen groeien zij op; zij verwijderen zich hoe langer hoe meer; de wrok vestigt zich in het hart en hunne geheele godsdienst is dikwijls niets anders dan een verkeerde ijver, die door den geest van den godsdienst, de christelijke liefde, weersproken en verfoeid wordt.’

Zou men niet meenen, dat hier een verdediger van het openbaar onderwijs onzer dagen aan het woord was? Hoe kon dan alles zoo verkeeren? Verschillende oorzaken en omstandigheden hebben daartoe medegewerkt.

't Is van algemeene bekendheid, dat in het begin van de de 19de eeuw vooral de Nederlander in het algemeen veel godsdienstiger, of misschien juister gezegd, veel meer kerksch was dan tegenwoordig. Men weet, met welk eene hardnekkigheid zich dikwijls de vorm weet te handhaven nog langen tijd nadat de inhoud is verdwenen. Bidden, bijbellezen en kerkgaan zaten zoo ingeweven in de zeden en gebruiken onzer voorvaderen, dat ook zelfs nog in onze dagen velen het inachtnemen van uiterlijke godsdienstvormen beschouwen als eene zaak, die ten nauwste samenhangt met het ‘fatsoen’.

In den tijd, waarin de eerste schoolwetten ontstonden, vond men het nog zoo natuurlijk, dat de onderwijzer een kerkelijk godsdienstig man was, dat het Gouvernement zich kon vleien, ‘dat de nieuwe Schoolinrigting ook dit heilzaam gevolg zal te weeg brengen, dat allengskens op de scholen een behoorlijk en wel ingerigt onderwijs in den Christelijken Godsdienst, voor zooverre deszelfs geschied- en zedekundig gedeelte betreft, zal kunnen worden ingevoerd en tot stand gebracht.’

't Valt niet te ontkennen, dat in sommige geschriften dier dagen de nawerking der Duitsche ‘Aufklärung’ merkbaar was, en in de geleerde wereld ook de invloed gevoeld werd van de denkbeelden omtrent Godsdienst en Zedelijkheid, die op Franschen bodem ontstaan waren; doch de massa van het volk en dus ook van de volksonderwijzers was daaraan nog vreemd gebleven. En zoo kon de ‘Algemeene Schoolorde voor de lagere scholen binnen de Bataafsche Republiek’ nog eischen, dat ‘de schooltijd, hetzij wekelijks, hetzij dagelijks, met een kort en gepast Christelijk Gebed, op eene eerbiedige wijze ingerigt, geopend en gesloten (zou worden)’, en behoeft het geen verwondering te baren, dat wij v.d. Ende in zijne toelichting bij de boekenlijst voor de openbare

scholen hooren zeggen: ‘Ofschoon op de boekenlijst niet konden geplaatst worden zoodanige werkjes, welke het leerstellige van eenig kerkgenootschap betreffen, zal echter een vlugtig overzigt dezer lijst dadelijk doen zien, dat dezelve is samengesteld met de bedoeling, om niet alleen in het algemeen bijbelkennis, en in het bijzonder de kennis van het geschied- en zedekundig gedeelte van den bijbel, op verschillende wijzen aan te kweeken en te bevorderen, maar ook om de jeugd van jongs af zoodanige godsdienstige gevoelens en beginselen in te boezemen, als alleen in staat zijn om het voor zich zelven in dit en het toekomend leven gelukkig, en in hunne volgende betrekkingen tot brave en nuttige leden der maatschappij te maken’, en verder: ‘De bevordering en aankweeking van zedelijkheid en godsdienstigheid, beide gegrond op de goddelijke openbaring, zoo in de natuur als in den bijbel, moet bij geheel hunne (de onderwijzers) behandeling en onderwijzing hunner leerlingen de hoofdzaak zijn’.

't Is te begrijpen, dat onder deze voorwaarden en in deze omstandigheden de kerkelijke overheid dier dagen vrede kon hebben met de voorgestelde schoolregeling en er zelfs toe kon komen die toe te juichen, te meer, daar het Gouvernement gaarne bereid was de behulpzame hand te bieden bij de bevordering van het onderwijs in het ‘leerstellige van den Godsdienst’.

Deze vrede tusschen Staat en Kerk zou echter niet van langen duur zijn. We willen hier thans niet treden in eene beschouwing over de talrijke nota's en circulaires, die tusschen de Regeering en het Schooltoezicht eenerzijds en de kerkelijke overheden aan de andere zijde werden gewisseld; we zullen ook niet in bijzonderheden nagaan, in hoeverre staatkundige overwegingen zich achter godsdienstige bezwaren verscholen, doch slechts in groote lijnen de oorzaken aangeven, die tot verwijdering moesten leiden. Dat op den duur de Katholiek er geen vrede mee kon hebben, dat zijn kind, zooals vaak geschiedde, genoodzaakt werd in de school den bijbel te lezen en daarbij aan te hooren en in zich op te nemen de uitlegging, die daaraan door een veelal protestantschen onderwijzer werd gegeven, ware vooruit te voorzien geweest. Doch ook de rechtzinnige Protestant gevoelde hoe langer hoe meer bezwaren tegen wat Da Costa reeds in 1823 noemde ‘den geest der eeuw’, die ook in de hoofden en harten van vele onderwijzers eene gastvrije woning had gevonden.

Reeds in den aanhef van ons opstel wezen wij er op, dat vele materieele overwegingen den beginselstrijd het hem eigen karakter hebben ontnomen, en dus, wie billijk oordeelen wil, weer moet aanvangen, al het bijkomstige te elimineeren, om alleen het oog te vestigen op de groote levensvragen, die tot de verwijdering aanleiding gaven, welke de regeering noodzaakte in '48 de vrijheid van onderwijs toe te staan, later aan de bijzondere scholen eene tegemoetkoming te geven in de door haar gemaakte onkosten en ten slotte in het vorige jaar

de rijksbijdrage aan het bijzonder onderwijs gelijk te stellen met die aan de gemeenten.

Wanneer we boven mochten zeggen, dat de schoolinrichting, zooals v.d. Ende zich die voorstelde, aanvankelijk met een vrijwel algemeene tevredenheid en ingenomenheid werd begroet, dan mag toch niet over het hoofd gezien worden, dat voor een deel deze gemoedelijke stemming moet worden toegeschreven aan de behoefte aan rust, welke als reactie volgde op een tijdvak van overgroote inspanning in vele opzichten. Toen echter langzamerhand de volkskracht begon te herleven, werden de gevolgen daarvan op velerlei gebied gevoeld. Zij openbaarde zich niet alleen in eene opleving van handel en nijverheid, doch ook op het gebied van kunsten en wetenschappen was haar invloed merkbaar. Met nieuwe geestkracht legde men zich toe op de studie van de groote vragen, die het maatschappelijk en geestelijk leven der volkeren beheerschen, men trachtte weer de banen voor de toekomst af te bakenen, doch zag daarmede tegelijkertijd ook verdwijnen de schijnbare eenstemmigheid, die men uit de eerste ontvangst der wet van 1806 mocht afleiden.

In den strijd, die nu ontbrandde, werd de scheiding tusschen de partijen allengs met scherper lijnen afgeteekend en zoo vinden we weldra aan de ééne zijde de Katholieken, die om de reeds boven aangegeven reden geen vrede mochten hebben met de gemengde openbare school, doch eischten, dat alle godsdienstonderwijs daarvan zou worden geweerd en hun vrijheid zou gelaten worden in het oprichten van scholen overeenkomstig hunne inzichten, en ook de rechtzinnige Protestanten, die aanvankelijk in hoofdzaak optraden tegen het gemengd karakter der openbare school en scheiding volgens de gezindheden vroegen, doch later, toen zij hun wensch niet bevredigd zagen door eene regeering, die de idealen van 1806 nog niet kon opgeven, eveneens den strijd voor vrijheid van onderwijs aanbonden. Aan de andere zijde treffen we de verschillende schakeeringen der liberalen aan, die zich als ideaal stelden een algemeene volksschool, welke ten opzichte van den godsdienst geheel neutraal zou zijn.

Het bestek van dit opstel laat niet toe, in bijzonderheden na te gaan hoe allengs de meeningen aan beide zijden zich in hun historisch verloop hebben gevormd en welke invloeden daarop hebben ingewerkt, wij zullen ons bepalen tot eene omschrijving van de beginselen, zooals deze, door de behoeften van den strijd allengs scherper omlijnd, in onze dagen dienst doen ter verdediging van het ingenomen standpunt.

Waar wij zelf niet staan aan de zijde der voorstanders van de christelijke school, achten wij het billijk aan een hunner beste woordvoerders het woord te geven ter beschrijving van het geestelijk of paedagogisch karakter der ‘School met den Bijbel’.

In een artikel in Zernike's Woordenboek zegt de heer Emous, hoofd eener christelijke school te Amsterdam, het volgende:

‘Van de zijde der voorstanders van Christelijk onderwijs zal niet

beweerd worden, dat de zedelijke vorming, welke de neutrale school met en door haar onderwijs tracht te bereiken, in zich zelve schadelijk of verderfelijk is. Maar wel houden zij staande, dat ze geen doel kan treffen, omdat ze niet op den grondslag van eene Goddelijke openbaring rust. De Christelijke school wil, dat alle zedelijk vermaan zal worden aangedrongen met een beroep op den uitgedrukten wil Gods. Zij gelooft aan eene in de menschelijke natuur ingeschapen noodzakelijkheid om den wil eener Hoogere macht als levenswet, als richtsnoer voor den wandel, als gedragsregel te erkennen en naar eene objectieve wet de zedelijke waarde van eigen doen en laten te bepalen. Zij acht niet, dat deze zedelijke levenswet uit het zedelijk bewustzijn, uit den zedelijken aanleg kan worden verklaard of afgeleid, doch dat die zedelijke aanleg slechts de vatbaarheid is om eene door hooger gezag geheiligde wet als zoodanig te erkennen, op te nemen en er zich aan te onderwerpen. Zij noemt de consciëntie dan ook niet eene stemme Gods, maar slechts eene vatbaarheid om die stem Gods te hooren. Vandaar, dat zij voor de opvoeding naar eene objectieve, voorwerpelijke, uitwendige wet vraagt, die der consciëntie als een betrouwbare maatstaf van zedelijkheid moet worden toegereikt. En dan vindt de positief-christelijke belijder dien maatstaf in de Heilige Schrift, waaruit het dan mede duidelijk wordt, dat allengs de Christelijke school bij de voorstanders van Christelijk onderwijs den naam van “School met den Bijbel” gekregen heeft. In die benaming is het karakter der Christelijke school hier te lande ongetwijfeld juister gepreciseerd dan in eenige andere. Ze drukt de tegenstelling met de openbare, maar ook met de Roomsch-Katholieke of welke andere godsdienstige school volkomen uit, zoowel in materieelen als in formeelen zin.

In de aanvaarding van den Bijbel als grondslag voor de opvoeding zijn nog andere kenmerken van het Christelijk onderwijs begrepen. Wat de Schrift leert aangaande den natuurlijken toestand der menschen, aangaande het wezen en de beteekenis van den persoon van Christus, aangaande schuld en vergeving, verlorenheid en verlossing, wet en Evangelie, moet van invloed zijn op den geest van het onderwijs. De Schriftuurlijke vermaning: “gij, ouders, voedt uwe kinderen op in de leering en vermaning des Heeren”, geeft voor hen, die voor het Schriftgezag buigen, de richting aan, waarin zij hunne kinderen moeten onderwijzen of doen onderwijzen. Zij kunnen geen vrede hebben met eene school, waarin van de historische en leerstellige uitspraken der Schrift niet mag worden gerept. De levensbeschouwing van de belijders van het Goddelijk gezag der Schrift is zoo verschillend van die dergenen, welke den Bijbel zulk gezag niet toekennen, dat het alleszins begrijpelijk is, dat ééne school niet allen kon voldoen.’

In deze betrekkelijk korte uiteenzetting schetst de heer E. naar onze meening vrij juist het karakter der zedelijke opvoeding van de christe-

lijke school. Vele woorden waren daarvoor niet noodig, omdat zij berust op een geloofsartikel nl. den goddelijken oorsprong van het bijbelboek. Daarmede staat of valt de grondslag der moraal van de ‘scholen met den Bijbel’.

't Spreekt van zelf, dat de ernstige voorstanders der godsdienstig-neutrale school ook voor hunne kinderen eene zedelijke vorming wenschen en niet kunnen toegeven, dat deze ‘geen doel kan treffen, omdat zij niet op den grondslag van eene Goddelijke openbaring rust’. Waarom zij echter dezen grondslag, voor het kind althans, niet wenschen, hoe zij tot eenen anderen gekomen zijn en waarin deze bestaat, zullen we nu trachten zoo kort mogelijk uiteen te zetten(*).

Het is bekend, dat de studie der paedagogiek vooral in de negentiende eeuw groote vorderingen heeft gemaakt. De oorzaak daarvan moet voor een deel althans gezocht worden in de hooge vlucht der sociale ontwikkeling in dat tijdperk en den meerderen ernst, waarmede vraagstukken van socialen aard werden bestudeerd. Deze leidde er toe, dat men hoe langer hoe meer begon in te zien, dat de zedelijkheid of onzedelijkheid van den enkeling invloed uitoefent op het geheele gemeenschapsleven, en de beteekenis van dezen invloed grooter wordt, naarmate door de reusachtige uitbreiding van het verkeer de aanraking tusschen de individuen en volkeren onderling toeneemt en onder den drang naar sociale rechtvaardigheid de kring dergenen, aan wie medezeggenschap over de belangen der maatschappij wordt toegekend, zich voortdurend uitbreidt. Waar zich een onmiskenbaar streven vertoont, om hoe langer hoe meer de macht in den staat uit de handen van enkele machthebbers over te dragen in die van het geheele volk, moet de vraag rijzen, of dat volk reeds in voldoende mate verstandelijk en zedelijk is ontwikkeld, om de gewichtige taak, die het zich opgedragen ziet, naar behooren te vervullen. Hoe grooter het aantal wordt dergenen, die tot regeeren geroepen worden, hoe meer zelfbeheersching van ieder individu van den staat wordt geëischt, hoe meer de enkeling er van doordrongen moet worden, dat zijn eigen geluk niet bestaanbaar is naast het ongeluk der menigte, en hoe tevens te arbeiden aan het welzijn der maatschappij beteekent te streven naar vermeerdering van eigen geluk. Onder den invloed van deze nieuwere zienswijze op paedagogisch gebied ontwikkelde zich naast de individueele paedagogiek van vroeger eene sociale paedagogiek, die hare idealen gedeeltelijk althans vond in de verhouding, welke in de staten der oudheid tusschen individu en staat bestond en met en door de invoering van den christelijken godsdienst was verloren gegaan. Hoewel zij door hare al te ver gedreven negatie van het individu slechts weinig onverdeelde bewondering heeft gewekt, kan niet ontkend worden, dat zij haren invloed heeft doen

(*) Voor eene meer uitvoerige bespreking van dit onderwerp kan o.a. verwezen worden naar het in 't vorige jaar verschenen geschrift van Dr. Rudolph Penzig *Zum Kulturkampf um die Schule* (Berlin, Leonhard Simion Nf.), waaraan ook de schrijver van dit opstel eenige gedachten ontleende.

gevoelen op het paedagogisch streven onzer dagen, dat misschien het best omschreven kan worden in deze woorden: Bevordering van de veelzijdige, harmonische ontwikkeling der menschheid, te beginnen bij het individu. Doch in dat individu behoort dan ook ontwikkeld te worden het bewustzijn van de verplichting tot toewijding aan het welzijn der gemeenschap.

Uit de behoefte aan meerdere ontwikkeling voor het volk om het beter geschikt te maken voor de taak, die het wacht, ontstond eenerzijds een krachtig streven naar meerdere en betere middelen voor de verstandelijke vorming. We behoeven slechts te wijzen op de oprichting van scholen voor voortgezet onderwijs, op university-extension en onderwijs in handenarbeid en huishoudkunde, op de inrichting van volksbibliotheken en leeszalen, om ons te herinneren, wat er gedaan werd en wordt om de basis van de verstandelijke vorming te verbreeden; terwijl wij de eischen van eene nieuwe inrichting van onze geheele onderwijs-organisatie, van vereenvoudiging van examens en onderwijs, van betere opleiding voor onderwijzers en leeraren en het instellen van leerstoelen voor paedagogiek aan onze universiteiten erkennen als zoovele pogingen om het gehalte van het onderwijs te verbeteren.

Aan de andere zijde werd echter ook het bewustzijn levendig, dat bij de opvoeding in het algemeen en in de scholen in het bijzonder meer dan tot nu toe de zedelijke vorming van het kind tot haar recht moest komen.

't Kan niet worden ontkend, dat deze door de heerschappij van het materialisme in het midden der vorige eeuw schade had geleden, aan welke omstandigheid het opbloeien van het christelijk onderwijs in de tweede helft van genoemd tijdvak voor een groot deel moet worden toegeschreven.

Doch zou de zedelijke vorming van het individu beantwoorden aan de eischen, die men daaraan stellen moest met het oog op de maatschappelijke plichten, die den volwassene wachten, dan - zoo meende men - moest de zedelijke opvoeding ook losgemaakt worden van den godsdienst, dan moest het *willen* komen in de plaats van het *weten,* dan moest ook in dit opzicht zelfwerkzaamheid komen in de plaats van dressuur en de tucht losgemaakt worden van de verouderde methoden van belooning en straf.

Verschillende argumenten hoort men aanvoeren tegen de verbinding van godsdienstonderwijs en zedelijke opvoeding. Men meende opgemerkt te hebben, dat in landen, waar het godsdienstonderwijs op de scholen nog verplicht is, zooals b.v. in Duitschland, het zedelijk peil der bevolking zeker niet hooger staat dan in die landen, waar in dit opzicht meer vrijheid van handelen heerscht. Men kon ook niet toegeven aan den eisch, die hier en daar wordt vernomen, om dan het godsdienstonderwijs nog maar meer uit te breiden, omdat men meende, dat een middel, dat eenmaal heeft gefaald door een ander behoort te worden

vervangen. Men wenschte dus een anderen steun voor de moraal, men wilde die losmaken van den godsdienst, ook omdat deze bij velen ontbreekt en steeds zeldzamer wordt. Gaf men dien velen duizenden, die in den godsdienst, zooals de heerschende kerk dien leert, geen bevrediging meer vinden voor hun gemoed, geen nieuwen steun in den strijd tegen het kwade, dat in en om hen is, dan, vreesde men, zou met den godsdienst ook de zedelijkheid meer en meer in verval komen.

Om misverstand te voorkomen, zij hier nog eens nadrukkelijk gewaarschuwd tegen de verwarring van godsdienst en geloof. Het laatste, die krachtige en bezielende overgave aan iets hoogers, wil niemand aantasten; immers, ook de nieuwere moraal kan slechts leven door het vaste geloof aan een ideaal. Daartegen richt zich dus de strijd niet, maar tegen den geloofsinhoud, die krachtens zijn wezen als voorstelling en begrip onderhevig is aan de veranderlijkheid van alle kennis en terwille van de oprechtheid van alle zoeken naar waarheid ten gunste van nieuwere en betere kennis moet worden opgegeven. En het is helaas juist de geloofsinhoud, die bij het godsdienst-onderwijs de eerste plaats inneemt en wel innemen moet, wijl die eigenlijk alleen leerbaar is, terwijl het geloof in den bovenbedoelden zin wel voorgeleefd worden kan en daarna vruchten dragen, maar zeker niet in een bepaald aantal lesuren kan worden overgedragen in het hart van het kind. Wat wij hier zeiden van het geloof, geldt natuurlijk evenzeer van de zedelijkheid; we komen daarop nader terug.

Als principieel bezwaar tegen de godsdienstige moraal voerde men ook aan, dat het verkeerd is, het kind te leeren zedelijk te handelen, alleen omdat eene hoogere macht het wil; eene moraal, die gebaseerd is op de overtuiging van hare doelmatigheid zal in den mensch zelf den wil tot zedelijkheid wekken, is dan op vaster basis gegrondvest en behoeft niet te vreezen medegesleurd te worden in den val van bepaalde geloofsbegrippen.

Door het individualistisch doel van den godsdienst heeft de confessioneele zedelijkheid scheiding gebracht, daar waar eenheid noodzakelijk is, nl. in de vereering van het ideaal. De ethica zonder godsdienst, zooals die in onze dagen wordt gepredikt, zal, naar men meent, betere diensten bewijzen aan de bevordering en verhooging van het gemeenschapsleven.

Het bezwaar, dat wij boven door den Katholieken aartspriester uit de dagen van Lodewijk Napoleon hoorden uitspreken, dat nl. het godsdienst-onderwijs in de lagere scholen leiden moet tot verwijdering, tot wrok en verkeerden geloofsijver, die zoozeer in strijd is met de christelijke liefde, den geest van den godsdienst, heeft ook in onze dagen zijne beteekenis nog niet verloren. En waar nu de nieuwe maatschappelijke orde, die ontstaan zal, als eerste levensvoorwaarde vraagt eene volkomen toewijding en opofferende samenwerking van alle individuën, laat het zich verklaren, dat velen meenen, dat het godsdienst-onderwijs

aan kinderen als grondslag voor de moraal de voorbereiding van de nieuwe orde van zaken tegenhoudt of althans belemmert.

Verder werd ook op paedagogische gronden bezwaar gemaakt tegen het godsdienst-onderwijs aan jonge kinderen. Zoo lezen we b.v. in een manifest, uitgevaardigd in 1897 door de 'Moral Instruction League' in Engeland, het volgende(*): 'Verder verlangen wij, dat de onderwijzer trouw zal blijven aan de grondslagen van alle opvoeding, wanneer hij tracht in het jeugdig gemoed een bewustzijn van zijne dankbaarheid tegenover het verledene en zijne verantwoordelijkheid tegenover de toekomst te wekken en voorbeelden voor het karakter en leidende gedachten voor den levenswandel te geven. In dezen zin protesteeren wij juist van het standpunt des opvoeders tegen de invoering van alle bovennatuurlijke sancties in de leerwijze der lagere scholen. Zelfs indien de voorstellingen van God en Duivel, van hemel en hel en openbaring waar waren, en zelfs wanneer zij door de moreele behoeften der rijpere menschelijke natuur vereischt werden, zoo zouden wij toch blijven beweren, dat de ziel van een kind geheel ongeschikt is, ze te omvatten, en dat men eene grondstelling van alle paedagogiek verwaarloost, wanneer men in de ziel van het kind vrees of liefde voor God, hoop op den hemel of vrees voor de hel zoekt te wekken. Ieder onderwijs moet met het naastbijliggende aanvangen, met het concrete, met de dagelijksche ervaring. En eerst in de rijpere levensjaren kunnen meer omvattende ideeën over hoogere zaken eene zekere beteekenis verkrijgen. In de kinderziel worden deze ideeën slechts verwrongen, omdat zij te zinnelijk opgevat worden. En bovendien: men zondigt tegen de onschuld en onwetendheid der kindsheid, wanneer men ze tot plicht en liefde brengen wil door de vreesaanjagende middelen der theologie.'

Wat stellen nu zij, die om een of meer der bovenaangegeven redenen geen genoegen kunnen nemen met den godsdienst als grondslag der moraal, daar tegenover? Wat scheidt hen van de voorstanders der christelijke school?

Het antwoord ligt reeds gedeeltelijk opgesloten in de bezwaren, die we zooeven opsomden. Iedere religieuse wereldbeschouwing heeft hare diepste wortels in de verhouding van het individu tot de godheid en maakt haar moraal afhankelijk van de eischen, die deze verhouding stelt. Dit moet dus noodzakelijk een zuiver individualistische moraal zijn, die hare hoogste sanctie vindt in den godsdienst. Doch in onze dagen van opgewekt sociaal leven kan die niet meer voldoen aan de eischen der maatschappelijke samenleving. Men mag niet langer als hoogste doel van de opvoeding beschouwen, het kind op te voeden tot een goed Protestant, een goed Katholiek of een goed Israëliet; het te vormen tot een goed mensch, die zich bewust is zijn nauwen samenhang met de geheele menschenmaatschappij, die doordrongen is van een

(*) Penzig, blz. 19.

levendig bewustzijn van mede-verantwoordelijkheid voor het wel en wee der menschheid, die heeft leeren inzien, hoe eigen doen en laten invloed uitoefent op den moreelen toestand van zijne medemenschen en zijn ideaal ziet in de hoogst mogelijke volkomenheid van de menschheid in haar geheel, dat acht men eene opvoeding, die in staat is den jongen mensch te vormen tot lid van een maatschappij, die meer geluk zal kennen dan de tegenwoordige. Doch een zoodanige opvoeding kan dan ook de sanctie voor haar moraal niet meer vinden in den vermeenden wil van een godheid, wier wil en wezen verandert met de godsdienstige belijdenis, maar vindt die in de algemeene wet, die de kultuurmenschheid in haren boezem heeft gevonden. Haar ideaal vraagt eene humane en sociale sanctie in de plaats van de godsdienstige. Zij beschouwt de moraal als het product van de geheele geestelijke ontwikkeling der menschheid, dat zich met deze ontwikkelt en ons in ieder geval, niet steeds zonder dwaling, doch immer met de beste bedoeling, de vormen voor het handelen geeft, die voor den vooruitgang van het geheel voordeelig schijnen.

Eene zedelijke opvoeding volgens deze grondbeginselen stelt zich ten doel het kind een zoodanige leiding te geven, dat het, eenmaal volwassen zijnde, het leven heeft leeren verstaan en de beteekenis ervan heeft begrepen, dat het 't verband heeft leeren inzien tusschen zedelijk gebod en verbod eenerzijds en nut en schade zijner handelingen aan de andere zijde, m.a.w. dat het weet, wat goed is, maar ook den wil tot het goede in zich gevoelt als eene kracht, die voortspruit uit eene diepgevoelde verantwoordelijkheid tegenover de geheele menschheid.

't Mag als overbodig beschouwd worden, hier nog door een breedvoerig betoog duidelijk te maken, dat deze zienswijze in zake de zedelijke opvoeding volstrekt niet buitensluit het geloof aan een God en de behoefte aan godsdienst.

Wie tot het wezen van de zaak doordringt, zal in dezen beginselstrijd over de middelen der zedelijke opvoeding een onderdeel van den strijd tusschen staat en kerk herkennen.

Beide vragen voor zich den geheelen mensch; dus moet er strijd komen en ten slotte zal een van beide moeten winnen. De toestand, zooals we dien thans in de meeste beschaafde landen aantreffen, is niet veel anders dan een compromis. Eindelijk zal men moeten kiezen tusschen theokratie of staatsovermacht, met onderdrukking van de een of de ander. 't Is hier de plaats niet om voorspellingen te doen of veronderstellingen uit te spreken. Wel mogen we er op wijzen, hoe allengs meer de staat de zedelijkheidselementen overneemt en daardoor in de plaats van de kerk treedt en hoe hij nu reeds religieuse overtuigingen en handelingen onderdrukt, die in strijd zijn met zijn zedelijkheidsideaal.

Doch zoolang de strijd niet beslist is, heeft de godsdienstig-geloovige het recht voor zijne kinderen eene confessioneele opvoeding te eischen. De staat mag nu nog niet dwingen, om twee redenen. Ten eerste zou

hij, dat doende, onzedelijk handelen, ten tweede is nog in geen enkel rijk de staatsschool zóó ingericht, dat zij mag beschouwd worden als een ideale inrichting ook voor de zedelijke opvoeding. En toch deze overtuiging alleen zou dwang kunnen rechtvaardigen.

Wanneer we er thans na deze uiteenzetting van de hoofdzaken, waarover de strijd loopt, toe overgaan een en ander mede te deelen van hetgeen hier en elders ten behoeve van de zedelijke vorming der jeugd wordt gedaan of voorgesteld, dan moeten we al dadelijk opmerken, dat we ten opzichte van de christelijke scholen zeer kort kunnen zijn. Ten eerste, omdat we kunnen verwijzen naar de woorden van den heer EMOUS, boven aangehaald; ten tweede, omdat de voorstanders dezer inrichting bij hun strijd tegen de openbare school natuurlijk een vast doel voor oogen hadden, dat zij wenschten te bereiken, en tamelijk eensgezind waren ten opzichte van de middelen, die daartoe konden leiden. Godsdienstonderwijs zou het hoofdmiddel zijn voor de zedelijke opvoeding; de voorschriften des Bijbels met hunne goddelijke sanctie de hoofdwet hunner ethiek. Het wezen en het karakter van de zedelijke opvoeding der christelijke scholen is daarmede volkomen bepaald, hoewel misschien over de daarbij gevolgde methode nog wel een en ander te zeggen zou zijn. We komen daarop dan ook nog nader terug.

Het valt niet te ontkennen, dat deze scholen in het positieve hunner beginselen steeds eene groote kracht gevonden hebben in den strijd tegen de godsdienstig-neutrale school. De eerste hebben uit den aard der zaak niet behoeven door te maken de periode van onzekerheid, van zoeken en tasten, die ieder moet doorleven, die het oude laat varen om een nieuw steunpunt te zoeken voor zijne zedelijke of godsdienstige wereldbeschouwing.

Toen allengs meer onder den invloed van nieuwere stroomingen op geestelijk gebied de overtuiging veld won, dat eene zedelijke opvoeding der jeugd wenschelijk of althans mogelijk was buiten alle goddelijke sanctie der moraal om en het dus wenschelijk moest geacht worden ieder godsdienstig dogma uit de openbare school te weren, trad wel dit negatieve beginsel bij hare verdedigers sterk op den voorgrond, doch eene positieve overtuiging ten opzichte van hetgeen voor het godsdienstonderwijs in de openbare school in de plaats gesteld behoorde te worden, zou zich eerst langzamerhand vormen. Dit zeggende, willen we geenszins ontkennen, dat reeds toen door hoogstaande mannen denkbeelden zijn gekoesterd en ook uitgesproken, die ook thans nog met ingenomenheid worden aanvaard; doch zij waren nog te weinig gemeen goed, dan dat wij zouden mogen beweren, dat zij reeds aanstonds krachtige leiding gegeven hebben aan de zedelijke opvoeding der jeugd in de openbare school. Wij mogen ook niet nalaten hier te wijzen op eene omstandigheid, die in dezen zeer ongunstig heeft gewerkt.

't Is bekend, dat het materialisme van het midden der vorige eeuw

zijne vurigste belijders vooral vond onder het jonge geslacht en niet het minst onder de jonge onderwijzers. En nu behoeven we dezen er nog niet eens van te verdenken hunne gewoonlijk onrijpe denkbeelden te dezen opzichte als geestelijk voedsel aan hunne leerlingen voorgezet te hebben, om toch te erkennen, dat zij niet de meest geschikte mannen waren om mede te werken aan het wekken van een intens zedelijk bewustzijn in de harten der aan hunne zorgen toevertrouwde kinderen. Men zou zelfs mogen vragen, of dat wel ooit verwacht kan worden van een jongen man of eene jonge vrouw, die op achttienjarigen leeftijd als opvoeder(ster) de school binnentreedt. Op den invloed van het hoofd der school mag men in dezen niet al te veel rekenen; al heeft hij krachtens de op hem rustende verantwoordelijkheid het recht voorschriften te geven voor de behandeling der verschillende onderwijsvakken - we laten geheel in het midden, of dat gewenscht is - toch zal hij weinig kunnen veranderen aan de persoonlijkheid van den onderwijzer en de helderheid van diens zedelijk bewustzijn, waarvan het welslagen der zedelijke opvoeding in de eerste plaats afhankelijk is.

Uit het voorgaande mag niet afgeleid worden, dat er in de vorige eeuw geen ernstige pogingen aangewend zijn om het doel der zedelijke opvoeding te bereiken; 't is echter de vraag, of wat men deed, doeltreffend was.

Een eerste poging vinden we in de zedekundige leesboeken uit de eerste helft der negentiende eeuw. Het zedekundig leesboek uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Honderdtallen van Schmidt en die van Van Heyningen Bosch zijn wel het meest bekend geworden. Zij leverden eene soort van *morale en action*, doch konden op den duur slechts weinig bekoren. Waarom? Wanneer men daar de verschillende schrijvers op naslaat, vindt men wel bezwaren gemaakt tegen deze boekjes, omdat zij als leerboek niet bevielen, maar niet, omdat de lesjes niet konden dienen voor het doel, waarvoor zij geschreven waren. Het leesboek moest anders ingericht worden, zoo zeide men. De inhoud moest meer alzijdig zijn. Dat kan men toestemmen, maar men had de zaak ook wel eens van den anderen kant kunnen bekijken en zich afvragen: Indien we dit middel voor de zedelijke opvoeding niet langer toepassen willen, wat zullen we daarvoor dan in de plaats stellen? 't Lijkt ons, dat men in den tijd, toen het zedekundig leesboek door het belletristisch werd vervangen, meer heeft gedacht aan de eischen van een goed leesboek dan aan die der zedelijke vorming. Of men dan lessen met eene zedelijke strekking afkeurde? Volstrekt niet. Maar men wenschte ze slechts in afwisseling met andere aan te treffen en dan vooral niet te veel.

Later begint de overtuiging veld te winnen, dat alle onderwijs in dienst gesteld kan worden van de zedelijke vorming en deze vooral bereikt zal worden door den invloed der omgeving Dit schijnt in het

algemeen ook thans nog de meening te zijn van onderwijsmannen van naam in ons land. We moeten echter ééne uitzondering vermelden. Omstreeks het jaar 1890 kwam wijlen de heer GEDIKING op het denkbeeld een leerplan te ontwerpen voor de zedelijke opvoeding in de lagere school. Zijne voorstellen vonden echter zoo weinig bijval, dat zij, voor zoover ons bekend, nooit in toepassing gebracht zijn. Wat men er tegen aanvoerde, wordt in hoofdzaak vrij wel weergegeven door deze woorden van den paedagoog DE RAAF: 'Dit denkbeeld berustte onzes inziens op een misverstand, en het heeft destijds terecht ook geringen bijval gevonden. Inderdaad steunt het immers op de meening, dat de *verstandelijke ontwikkeling* en de *zedelijke vorming* van elkaar gescheiden gedacht kunnen worden, en dat men dus voor beide een verschillend plan moet volgen, terwijl de ervaring en ook de zielkunde leeren, dat beide samensmelten en dat de verstandsontwikkeling voorwaarde is voor de zedelijkheid. Het is, gelijk HERBART zegt: "De domme mensch kan niet zedelijk zijn"; want het ontbreekt hem aan het noodige inzicht tot het richten van zijn willen op zedelijke doeleinden en het aanwenden van zedelijke middelen. Eén leerplan is daarom voldoende, een leerplan, waarin de stof is opgenomen van die vakken, welke het zedelijk bewustzijn moeten verhelderen zóó, dat dit als eene centrale kracht den geheelen gedachtenkring beheerscht, opdat alle verworven kennis en bekwaamheid dienstbaar gemaakt worde aan de vermeerdering van het goede en de beperking van het kwade in het leven'(*). Ongeveer dezelfde meening hooren we verkondigen door ZERNIKE in zijne rede gehouden in de jaarvergadering der 'Vereeniging voor paedagogiek' en in zijn woordenboek aan het slot van zijn artikel over 'Opvoeding', waar hij zegt, 'dat ten slotte bij de verstandelijke opvoeding weliswaar de hoogste beteekenis moet worden toegeschreven aan opzettelijke en doelmatige inwerking, aan eene weloverwogen en goed toegepaste methodiek, maar dat in de zedelijke opvoeding de meeste waarde moet gehecht worden aan den onwillekeurigen invloed van de omgeving, waarin het kind opgroeit'.

Nu zal niemand willen ontkennen, dat er van de omgeving van het kind een machtige invloed ten goede of ten kwade kan uitgaan of beweren, dat het kennis-onderwijs niet vaak gelegenheid aanbiedt om te werken aan de zedelijke vorming van den leerling; 't is slechts de vraag, of dit alles als voldoende mag worden beschouwd. We wenschen ook voor niemand onder te doen in waardeering van het vele goede, dat door schrijvers over opvoedkunde in hunne werken over de zedelijke opvoeding is gezegd; werken als die van Mej. KOOISTRA zullen ongetwijfeld velen de oogen openen voor de groote fouten, die nog vaak in dit opzicht in huis en school worden gemaakt; bladzijden als die, welke LEM in zijn *Grondbeginselen der Opvoedkunde* aan 'De Cultuur' en 'De sterking van den wil' wijdt, leest en herleest men met steeds

(*) De Raaf. Punt A van het Programma, enz.

klimmende belangstelling, en toch zullen velen met ons het gemis aan methode als een ernstig bezwaar blijven gevoelen. We zijn het geheel met JOH. A. LEOPOLD eens, als hij zegt, dat hierin '*a* het gevaar (ligt), dat men de occasie niet zoekt, of niet aangrijpt, en *b*, dat men het van het toeval laat afhangen, wat al, wat niet besproken, en in welke volgorde dat besproken wordt.' Of het inderdaad waar is, wat deze schrijver ook zegt, dat de moreele ontwikkeling op de lagere school occasioneel *moet* zijn, willen we nader onderzoeken.

Laten we daartoe eens hooren, hoe mannen van naam in het buitenland oordeelen over deze indirecte methode voor de zedelijke opvoeding.

De Reverend SHARPE, die 40 jaar lang inspecteur van de Londensche volksscholen was, schreef in zijn officieele jaarverslag van 1899(*):

'De indirecte methode der moreele vorming (biographieën, leeslessen, anekdoten) verbreidt wel een zekere atmosfeer van edele gezindheid - doch is aan veel misverstand blootgesteld. Het zal voorkomen, dat de ethische inhoud onduidelijk tot uitdrukking komt, of dat de deugden van een held in de voorstelling van het kind zijne slechte zijden rechtvaardigen. Er konden helderder ideeën over den levenswandel ontwikkeld worden door eenige weinige uren van directe bespreking der voornaamste krachten en tegenstellingen van het karakter: de motieven voor het goede en het slechte moesten geanalyseerd en in hunne natuurlijke gevolgen helder belicht worden. Zulk een direct onderwijs wekt meer belangstelling dan verhalen in leesboeken, die droog en tendentieus geschreven, reeds door hunne eentonigheid in de dagelijksche herhaling iedere aantrekkingskracht voor kinderen missen...'

Van den orthodoxen Methodist SUNDAY lezen we in 'School Record' van Juli 1898 deze woorden: 'Iedere les (die aan de opzettelijke zedelijke opvoeding is gewijd) moet eene klare, trapgewijze verheldering van eene moreele waarheid geven, vatbaar voor het kindergemoed, verhelderd door vele voorbeelden uit het werkelijke leven.'

We vinden hier dus een weg aangewezen, welke juist tegengesteld is aan dien van de occasioneele methode, indien we daarbij al van een weg mogen spreken. Deze laatste plaatst den onderwijzer voor eene gegeven leesles, een feit uit het leven der kinderen of eene toevallige gebeurtenis en legt hem de taak op de kinderen er toe te brengen daaruit eene zedelijke leering te trekken; de eerste zegt: Behandel met de kinderen eene gegeven zedelijke waarheid en zoek daarbij ter verheldering de voorbeelden uit het leven of de geschiedenis, die u dienen kunnen. Men zou dan ook mogen vragen, waarom de kennis der moraal slechts bij vluchtige gelegenheden moet aangebracht worden, terwijl men voor alle andere kennis den eisch stelt, dat alle geestelijke krachten een bepaalden tijd op de leerstof geconcentreerd zullen worden. Een Zwitsersch schoolman zegt daarvan: 'De zedelijke inwerking der

(*) Deze en verschillende van de volgende aanhalingen zijn ontleend aan FÖRSTER, *Jugendlehre.*

school mag echter niet aan de bloote improvisatie en de toevallige begaafdheid van iederen onderwijzer overgelaten worden, maar zij moet minstens evenzoo grondig als het onderwijs in kennis en vaardigheden tot een voorwerp van paedagogische voorbereiding in de seminariën en aan de universiteit gemaakt worden. Moraal-paedagogiek behoort een afzonderlijk deel van de opleiding des onderwijzers te worden.'

't Is opmerkelijk, dat omstreeks denzelfden tijd, dat GEDIKING in ons land een afzonderlijk leerplan voor de zedelijke opvoeding ontwierp, ook in andere landen van Europa en in Amerika zich stemmen in gelijken geest lieten hooren.

Frankrijk is echter allen vóór geweest; dit schijnt het klassieke land der nieuwe moraalpaedagogiek te zijn. In 1882 is daar een moraalonderwijs in de openbare scholen ingevoerd en sedert zijn reeds meer dan tweehonderd leerboeken voor dat vak verschenen. Het valt echter te betreuren, dat dit onderwijs zich daar te lande, vooral in den aanvang, innig heeft verbonden met dat in bepaalde staatkundige leerstukken en mede heeft moeten dienen tot bevestiging van den republikeinschen regeeringsvorm. De leekenschool stond daardoor vijandig tegenover de oude aanhangers van de monarchie, die vooral bij de kerk hun steun zochten. De moraal dier scholen heeft zich zelfs in onze dagen nog niet kunnen ontworstelen aan den invloed van deze omstandigheid en daardoor ook de belangstelling van vele hoogstaande mannen moeten derven, voor wie zulk eene eenzijdige moraal weinig aantrekkelijks bezat. Deze verheerlijking van de republiek, welke niet zelden bedenkelijke afmetingen aanneemt in de handboeken voor de moraal, heeft aan de zaak zelve schade toegebracht, doordat deze daardoor reeds van te voren verdacht werd bij allen, die tot de andere staatkundige partijen behoorden. Dat het moraalonderwijs in Frankrijk deze richting zou inslaan, had men niet kunnen verwachten na de schoone en behartigenswaardige woorden, waarmede het zijn intrede deed in de school. In het 'Programme officiel' van 1882 lezen we: 'Het moraalonderwijs is bestemd, de overige onderwijsvakken in de school aan te vullen en te verbinden, te verheffen en te veredelen. Terwijl de andere vakken speciale bekwaamheden en nuttige kennis ontwikkelen, streeft dit onderwijs er naar, in den mensch den mensch zelf te ontwikkelen, d.w.z. zijn hart, zijn verstand, zijn geweten... Het is niet voldoende, wanneer de leerling van heldere begrippen en wijze spreuken voorzien wordt; in zijn hart moeten oprechte en sterke gevoelens ontwaken, opdat hij later in het leven zijne begeerten en hartstochten beheerschen kan. De onderwijzer moet niet het geheugen der leerlingen opvullen, hij moet de ziel aangrijpen.' Verder werd er op gewezen, hoe de verdraagzaamheid er door bevorderd zou worden en 'de Jood niet meer buiten de klasse behoeft te blijven, totdat het godsdienstonderwijs voor Katholieken geëindigd is, zooals het vroeger voorkwam en ook in die landen plaats vindt, waar van staatswege het moraalonderwijs zonder

confessioneele partijdigheid nog niet ingevoerd is.' Opmerkelijk is het, dat niettemin in de meeste handboeken voor dit vak in Frankrijk aan het eind nog een hoofdstuk toegevoegd is over de plichten tegenover God en over den religieusen grond van den plicht.

Toen Ferry dit onderwijs in de Kamer te verdedigen had tegen de aanvallen dergenen, die beweerden, dat er geene algemeene moraal bestaat, deed hij dit door er op te wijzen, dat aan de kinderen slechts zedelijkheidsvoorschriften zouden worden voorgelegd, geene moraaltheorieën. 't Is duidelijk, dat wie van evolutionistische, nuttigheids- of positivistische moraal spreekt, in de eerste plaats aan een verschil ten opzichte van de grondslagen denkt, terwijl de inhoud in hoofdzaak dezelfde blijft. Naar dien grond, naar het 'waarom' zal het kind niet vragen, wanneer op de rechte wijze met hem gesproken wordt over zelfbeheersching, waarheidsliefde, geduld en verdraagzaamheid in het verkeer met de menschen, over verantwoordelijkheid en plichten in het huisgezin, over orde en andere gewoonten. En wie voor zijne kinderen ook een antwoord verlangt op het 'waarom', zal daartoe buiten de school voldoende gelegenheid vinden overeenkomstig zijn eigen wereldbeschouwing.

In overeenstemming met de algemeene indeeling der Fransche volksscholen, is ook het onderwijs in de moraal over drie trappen verdeeld; wekelijks worden er 3-5 uren aan besteed. In den eersten cursus, die ongeveer tot het achtste jaar loopt, wordt geen eigenlijk systematisch onderwijs gegeven, doch slechts ongedwongen aanschouwelijke besprekingen, naar aanleiding van verhalen, spreuken, fabels en voorbeelden uit het leven; de natuurlijke gevolgen van zedelijke verkeerdheid en slechte gewoonten worden in het licht gesteld. In den middelcursus, voor kinderen van 9-11 jaar bestemd, worden in het algemeen dezelfde plichten en levensbetrekkingen besproken als in den vorigen cursus, doch men gaat daarbij van hoogere gezichtspunten uit. Het kind met zijn engbegrensde betrekkingen (plichten tegenover ouders, onderwijzers, kameraden, dienstboden, enz.) blijft echter het middelpunt. Op den hoogsten trap eindelijk vangt de systematische oriënteering in de wereld van verantwoordelijkheid en plichten in het leven van den volwassene aan, tegelijkertijd met het zoogenaamde 'instruction civique.' Om den onderwijzer de voorbereiding voor dit onderwijs te vergemakkelijken, is van overheidswege het 'Carnet de Morale' ingevoerd, op welks linkerzijde de onderwijzer den inhoud van de les (indeeling en hoofdgedachten) aangeeft; de rechterzijde is in twee helften verdeeld, waarvan de linker gebruikt wordt om daarop de door den onderwijzer verzamelde leeslessen en gedichten aan te teekenen, terwijl de rechterhelft dient tot verzameling van spreuken, spreekwoorden en onderwerpen voor opstellen, die in verband staan met het onderwerp van de les.

Valt er alzoo, met uitzondering van de staatkundige strekking, veel goeds te zeggen van de grondbeginselen van het Fransche moraalonderwijs, dit is niet het geval met de methode, die ook heden ten dage

nog in de meeste Fransche scholen daarbij wordt gevolgd. De meeste handboeken herinneren ons in hunne dorheid nog maar al te vaak aan de vragenboekjes, die in onze jeugd bij het godsdienstonderwijs werden gebruikt en dezelfde bezwaren, die daartegen al zoo vaak zijn aangevoerd, gelden dus voor een groot deel ook voor de Fransche ‘leerboeken’ der moraal. Hoewel het gemis aan ervaring zeer zeker als verzachtende omstandigheid mag gelden voor de eerste schrijvers, zou men thans toch, na 25 jaar, iets beters mogen verwachten. We behoeven slechts eenige van de meest gebruikte handboekjes van den laatsten tijd op te slaan om dadelijk te erkennen, dat door de abstracte geboden met hunne verdeelingen en onderverdeelingen, die we daarin aantreffen, in de kinderziel onmogelijk de ware, edele geestdrift voor 't goede en schoone kan worden gewekt. Men hoore b.v. de volgende woorden, waarmede BOYER het hoofdstuk: ‘Plichten tegenover de Ouders’ inleidt:

‘Wij moeten onze ouders van ganscher harte liefhebben en hun dat bewijzen door volgzaam en vriendelijk te zijn... Wij hebben alles aan onze ouders te danken. Voor ons leven ze; aan ons denken zij onophoudelijk. Al wat wij hebben, is de vrucht van hun arbeid en hunne moeite. De ouders lief te hebben, is dus de eerste en heerlijkste der plichten.’

Evenzoo is het boek van MABILLEAU: ‘De kinderen moeten dus hunne ouders liefhebben, en dat is het eerste, natuurlijkste en diepste van alle menschelijke gevoelens.’

Naast deze voorbeelden zouden tal van andere geplaatst kunnen worden; we moeten ons echter beperken.

FÖRSTER stelt de gebreken van dit moraalonderwijs in het licht, door daartegenover zijn eigen beginselen te plaatsen, welke hij aldus formuleert:

ten eerste: Men preciseere en verheldere den geheelen concreten inhoud van den behandelden zedelijken eisch. B.v.: wat is stelen, welke schijnbaar onschuldige handelingen behooren inderdaad onder de rubriek ‘diefstal’ enz.;

ten tweede: Men beantwoorde de vraag: hoe ontstaat de besproken handeling of gewoonte (leugen, zelfbeheersching, orde, wanorde);

ten derde: Men toone aan, hoe de wetten des levens over zulk een handeling oordeelen, d.w.z. welke naastliggende of verwijderde gevolgen voor ons en anderen daarmede verbonden zijn;

ten vierde: Men trachte zooveel mogelijk in de ziel van het kind voor de besproken handeling motieven te wekken en vruchtbaar te maken, terwijl men ze door gepaste verbinding van voorstellingen begeerlijk maakt, b.v. door waarheidsliefde als een bewijs van moed en onafhankelijkheid voor te stellen;

ten vijfde: Men wijze concrete middelen aan voor de zelfopvoeding tot het innerlijk begrepen en voor oogen gestelde doel.

Naar FÖRSTER'S meening is het Fransche moraalonderwijs van onze dagen niet veel anders dan ‘moralische Schulmeisterei.’

Tot welk een gevaarlijk chauvinisme de staatkundige strekking van dit onderwijs voert, moge nog blijken uit de volgende aanhaling uit het handboek van BURDEAU:

'1. Er zijn menschen, die men van nature liefheeft; dat zijn degenen, die men kent en die goed voor ons waren. 2. Wij beminnen ook de menschen van hetzelfde volk, onze landgenooten, zonder ze te kennen. 3. Dan moet men echter ook alle overige menschen liefhebben, zelfs die, welke geen Franschen zijn. 4. Er valt echter niet aan te denken, diegenen lief te hebben, welke Frankrijk gekwetst hebben en de Franschen van Elzas-Lotharingen onderdrukken. 5. Vóór alles moet men hun onze gescheiden broeders ontrukken. 6. Daarna moet men hun echter geen kwaad met kwaad vergelden, dat zou de Franschen onwaardig zijn. 7. Alle volken zijn onderling gelijk. Zooals de Franschen leden zijn van een volk, zijn de volken leden der menschheid. 8. Het is Frankrijks roem steeds aan het welzijn van alle volken gedacht te hebben. Derhalve verdient het te leven. Trots Duitschlands haat zal Frankrijk leven!'

(Slot volgt).

H.P. VAN NIEUWENBURG.

De overgang van den Rijn door Lodewijk XIV in 1672.

7 April 1672 deed Lodewijk XIV zijne trotsche declaratie afkondigen, waarbij hij den oorlog verklaarde aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

In het begin van Mei te velde getrokken, voerde hij zijne legers langs de Maas tot Visé en van hier naar den Rijn. 1 Juni verschenen zijne troepen gelijktijdig voor de Kleefsche vestingen Orsoij, Rijnberk, Burik en Wezel, - de barrière aan den Rijn, waarop in de Republiek alle hoop gevestigd was. Zij vielen na korten wederstand; Rees volgde.

Den 8sten Juni kwamen de voorste troepen van het leger van Condé voor Emmerik, reeds door het Staten-garnizoen verlaten; den volgenden dag drong vooruitgeschoven cavalerie in het gebied tusschen Rijn en Ouden-IJsel en bezette Doetichem, Keppel en Ulft.

De vijand stond voor de poorten van de Republiek. Langs welken weg zou hij binnendringen?

Aanvankelijk was Lodewijk voornemens geweest den IJsel over te gaan, vermoedelijk omdat die rivier in dien tijd, vooral in den zomer, zeer weinig water afvoerde en, vergeleken met den Nederrijn, uit een militair oogpunt geene belangrijke, althans minder bezwaren, aan den overtocht van een leger in den weg legde.

De toenmalige loop en gesteldheid van den Rijn en de Waal nabij het scheidingspunt dier rivieren waren, zooals bekend, geheel anders dan tegenwoordig. Men kan dien toenmaligen loop o.a. nagaan uit een rapport door de heeren Hudde en Huijgens in het jaar 1671 aan de Staten van Holland uitgebracht over den toestand van den IJsel in dat jaar. Uit een bij dat rapport behoorende kaart (waarvan eene copie op halve grootte te vinden is in het werk van de heeren Jhr. van Sijpesteijn en de Bordes: *De verdediging van Nederland* in 1672 en 1673) blijkt de waterstand van den Nederrijn omtrent Schenkenschans op 7 en 8 April 1671, zoomede de loop van die rivier van af het scheidingspunt met de Waal(*). Er stond toen op de grootste

(*) Het hierbedoelde scheidingspunt lag toenmaals bij de Schenkenschans, eene sterkte welke thans vervallen is, doch op onze stafkaart nog terug te vinden is in het Duitsche plaatsje Schenkenschans op den zuidelijken Rijnoever, omstreeks 4 K.M. ten westen van den spoorweg Kleef - Elten - Zevenaar.
Van hier liep de Nederrijn met eene dubbele hocht noordwaarts langs de tegenwoordige dorpen en gehuchten Tolkamer, Lobith en Houberg en ten zuiden van Oud-Zevenaar naar Kandia. Zijn loop is nog thans op onze stafkaart zeer goed te volgen. Het tegenwoordige Pannerdensche kanaal bestond in 1672 nog niet, zoodat een overgang van den Nederrijn tusschen de Schenkenschans en Kandia reeds vasten voet in de Betuwe gaf.

ondiepte in den Nederrijn nog 3½ en in den IJsel nog 3 voet water, d.i. resp. ± 11 en 9.5. d.M.

Doch in het begin van Juni 1672 was de waterstand veel, vermoedelijk wel 3 voet lager, althans nabij de Schenkenschans. Er wordt namelijk gezegd, dat op dat tijdstip nabij die schans de koeien door den Rijn waadden.

Is dit juist en waadden zij van oever tot oever, dan moet, in aanmerking nemende den stroom in de rivier, de diepte ter plaatse zeker niet boven de 3 voet zijn geweest en aangezien in het ondiepste dwarsprofiel in de nabijheid der schans volgens evengenoemde kaart nog altijd - in April 1671 - 6 voet water stond, zoo leiden wij daaruit af, dat in Juni 1672 het water ± 3 voet lager was dan in April 1671.

Deze zoowel voor scheepvaart als landsdefensie nadeelige toestand had zeer zeker reeds toen door verbetering van den waterafvoer langs den Nederrijn kunnen verholpen worden, doch dit stuitte op tegenstand bij de steden aan de Waal gelegen, die daarvan wegens vermindering van waterafvoer langs die rivier nadeel vreesden.

Condé kreeg te Emmerik nauwkeurige inlichtingen omtrent de gesteldheid van den Nederrijn, zoo van zijne verkenners als van oeverbewoners. Zoo bood o.a. de veerman Jan Peterszoon of Jan Petersen aan eene voor ruiterij doorwaadbare plaats aan te wijzen in de nabijheid van het Tolhuijs, het tegenwoordige Lobith. Op grond van een en ander stelde Condé den Koning, op den 10^{den} Juni te Rees gekomen, voor den Nederrijn en niet den IJsel over te gaan en wel over eene pontonbrug, die beneden het Tolhuijs zou moeten geslagen worden.

Door Turenne ondersteund keurde Lodewijk het voorstel goed. De voorbereidende maatregelen zouden den 11^{den} en in den nacht van 11 op 12 Juni worden uitgevoerd; de overgang zelve zou den 12^{den} plaats hebben in tegenwoordigheid des konings.

Den 11^{den} voerde Condé zijn leger - omstreeks 20 à 25000 man sterk - van Emmerik naar Hoog-Elten en verrichtte zelf eene nauwkeurige verkenning van de rivier tusschen Schenkenschans en Oud-Zevenaar. Van af hooge punten, zooals van den Eltenschen berg en van den toren van Oud-Zevenaar, overzag hij den vijandelijken oever en wat hem hierbij bijzonder trof, was de algeheele afwezigheid van troepen der tegenpartij. Dien geheelen dag hielden de Franschen zich ongestoord op den rechter rivieroever op en troffen daar hunne voorbereidingsmaatregelen voor het slaan der brug.

De overgang van de rivier beloofde dus eene geheel gevaarlooze onderneming te worden, waardig en geschikt door den Koning van nabij te worden beschouwd. Er werd dan ook voor Lodewijk bij den Eltenschen korenmolen, ongeveer halfweg Laag- en Hoog-Elten op een verheven punt een troon geplaatst, van waar hij den Rijn en de brug op

± 1250 M. voor zich zou zien. In zijne nabijheid - omstreeks 200 pas verwijderd - werd op de Eltensche Kapittel-weide eene batterij van 12 vuurmonden gebouwd om den bruggebouw te beschermen, waarbij eene infanterie-borstwering, en eindelijk in denzelfden nacht van 11 op 12 Juni begonnen met het slaan der brug aan de Eltensche krib, dicht bij de batterij, waartoe koperen- of gekoperde pontons werden gebruikt, die in den trein van het Fransche leger werden medegevoerd.

De Koning, begeleid door zijne garde-ruiterij - Maison du Roi cavalerie -, omstreeks 6000 ruiters sterk, kwam den 11^{den} 's avonds om 10 uur van Rees te Hoog-Elten aan.

Op eene smalle landtong tusschen Waal en Nederrijn lag de gewichtige Schenkenschans met een garnizoen van 1200 man, en 3000 M. daarvan verwijderd het Tolhuijs. Oudtijds behoorende aan de Hertogen van Gelder als eigenaren van den Rijntol te Lobith, was dit Tolhuijs van zeer dikke muren en torens voorzien, doch zonder bezetting gelaten.

Het was op den dag, waarvan wij thans spreken, vol vluchtelingen uit het Kleefsche, die er met hunne have en goed eene schuilplaats gezocht hadden tegen de aanrukkende vijanden. Nabij het huis stond een ronde toren met 15 voet dikke muren, zeer sterk en gemakkelijk te verdedigen, doch naar het schijnt niet gunstig genoeg gelegen om van hieruit het punt van overgang te bestrijken. De bezetting bestond uit 1 sergeant en 18 man uit Schenkenschans, die echter, toen de Franschen den Rijn doorwaad hadden, niets beter wisten te doen dan weg te loopen.

De genoemde schans vormde den rechtervleugel van de lange verdedigingslijn, achter Nederrijn en IJsel gekozen. Omtrent de verdediging dier lijn heerschte bij de Regeering en bij de hoogere bevelhebbers geene eenstemmigheid. Wilde de eerste uit politieke redenen de verdediging der rivieren, de laatsten drongen, zonder uitzondering, op ontruimen en terugtrekken aan, in verband met den treurigen toestand van de geringe beschikbare strijdkrachten.

De Regeering dreef wel is waar haar wil door en beval de verdediging, doch de eenparige adviezen der bevelhebbers in den krijgsraad van 3 Juni en in de vergadering met de afgevaardigden der Algemeene Staten te Arnhem op den 5^{den} Juni daaraanvolgende deden vooruitzien, dat de verdediging, zoo zij al plaats zou hebben, niet ernstig zou zijn. Zoo een en ander al niet tot verontschuldiging kan strekken voor de slappe verdediging van den Nederrijn en van het gedrag van De Montbas, hiernagenoemd, in de volgende dagen, zoo is men toch verplicht daarop te letten bij de beoordeeling van het gedrag van de handelend optredende bevelhebbers.

Terwijl de Fransche legers in de maand Mei naar den Rijn marcheerden, waren alle strijdkrachten van de Republiek, die nog beschikbaar waren, achter den IJsel opgesteld om aan den vijand den overgang van

die rivier te beletten; daarvan waren 2 regimenten infanterie en 2 regimenten cavalerie aangewezen om de Betuwe te verdedigen. Den 6^{den} Juni werd met het bevel over deze troepen belast Jean Barton Le Bret, markies de Montbas, Commissaris-generaal van de Staatsche ruiterij. De hem ter beschikking gestelde troepen nl. het infanterie-regiment van Aijlva en het cavalerie-regiment van Soutelande - resp. 8 en 6 compagnieën sterk - stelde hij op aan het Tolhuijs en de rest nl. het infanterie-regiment van Gent en het cavalerie-regiment van Kingma - resp. 3 en 5 compagnieën sterk - te Huissen, d.i. vier uren gaans van het Tolhuijs. Indien men de sterkte der infanterie-compagnie op 80 en die van de cavalerie op 60 stelt, dan blijkt, dat er van eene ernstige verdediging van het 5 uur lange Rijnvak Schenkenschans - IJseloord wel geen sprake kon zijn. De toestand werd echter nog bedenkelijker, als men weet, dat De Montbas ook aangewezen was als bevelhebber van Nijmegen en zijne instructie luidde, dat hij in geval de vijand ‘mochte naderen nae de stadt Niemegen, dat hy sich daerin soude werpen met het regiment paerden van de colonel Soutelant en de regimenten te voet van Aijlua en van Gent.’

De Montbas, verlegen met zijne dubbele opdracht, vroeg nadere ophelderingen, waarop hem gezegd werd: ‘niet dat hij eerst in 't defenderen van de Over-Betuwe alle sijn devoir sal doen ende daernae sich begeven binnen Niemegen, maer dat hij alleenlijck in de voorschreven Betuwe sal blyven commanderen, totdat hij sal gewaer werden, dat den vyant nae Niemegen aannadert en dat hij sulx siende sich binnen de voorschreven stadt sal werpen’ enz.

In den avond van 8 Juni kreeg hij nog een bericht opeen schrijven aan den Gedeputeerde te velde van Beverningh en ook hier luidt het: niet te wachten ‘que l'on vous attaque en vostre quartier ou que l'on vous force à la retraite; mais que voyant l'approche des ennemis et qu'il eûst du danger pour la ville de Nimègues d'èstre investie ou assiégée, vous marchiez immédiatement vers elle pour la deffendre.’

Het is mogelijk, dat èn de Prins van Oranje èn de heer Van Beverningh, die het bevel, aan De Montbas gegeven, aldus toelichtten, meenden nu duidelijk genoeg te zijn geweest, doch dan heeft de ervaring hen bitter teleurgesteld.

In weerwil van alle toelichting wist De Montbas nog niet, hoe hij te handelen had, indien de vijand Nijmegen in gevaar bracht door over den Rijn in de Betuwe te vallen. Daarbij kwam, dat, toen hij den 10^{den} Juni werd ontheven van zijne aanwijzing als bevelhebber van Nijmegen, er uitdrukkelijk bijgevoegd werd, dat hij het bevel in de Betuwe zou blijven voeren: ‘Comme il vous a esté ordonné.’

De Montbas echter gaf aan zijne opdracht eene zeer bijzondere uitlegging. In den morgen van den 10^{den} Juni vertoonde zich namelijk op den rechteroever der rivier bij het Tolhuijs een vijandelijk cavalerie-detachement van 70 à 80 ruiters, waarop De Montbas, zooals hij ver-

klaart, aan de daar opgestelde cavalerie van Soutelande bevel gaf aan den vijand het overgaan der rivier te beletten; doch later op den dag vernemende, dat Fransche troepen naar Hoog Elten marcheerden, besloot hij de hem onderstelde troepen van den linker rivieroever terug te trekken. Aan dit besluit gaf hij in den middag of in den avond van dienzelfden dag uitvoering, zonder daarvan aan hoogere autoriteiten kennis te geven. Na een nachtmarsch kwam De Montbas in den ochtend van den 11^{den} te Arnhem en omstreeks 11 uur v.m. te Dieren in het hoofdkwartier van den Prins van Oranje.

In weerwil van de aan hem verstrekte onduidelijke en dubbelzinnige opdracht, moet men de handeling van De Montbas als zeer overijld en ondoordacht aanmerken. Het kon toch nimmer de bedoeling zijn geweest de opstelling achter den Rijn te verlaten, zoodra de vijand zich aan de overzijde bewoog. Bovendien week hij zeer beslist van zijne opdracht af door zijne troepen niet naar Nijmegen, doch naar Arnhem te voeren, ofschoon ten opzichte van het infanterie-regiment van Aijlva wel overeenkomstig de opdracht schijnt gehandeld te zijn.

De Prins van Oranje zond onverwijld den veldmaarschalk Wirtz met de cavalerie-regimenten van Kingma, Haersolte, La Lecq en Joseph, doch zonder geschut, naar het Tolhuijs. Ook kwam de infanterie van Aijlva onder zijne bevelen, vermoedelijk omdat de Gouverneur van Nijmegen dit regiment naar het Tolhuijs terugzond. Wirtz, die niet vóór het middaguur van Dieren kon afgemarcheerd zijn en een marsch van 40 K.M. moest maken, kwam eerst 's avonds of in den nacht van 11 op 12 Juni aan het Tolhuijs.

In den morgen van den 12^{den} Juni werden de Franschen ten zeerste verrast bij het aanbreken van den dag op den anderen oever Staatsche troepen te zien, o.a. vóór het Tolhuijs, waar infanterie bezig was zich te verschansen. Van de brug waren nog slechts 6 pontons ingebouwd en er bestond weinig hoop de brug in den loop van den dag te voltooien.

De batterij op de Kapittel-weide was echter gereed.

Hetzij men vreesde spoedig meer troepen aan de overzijde te zullen zien opdagen, hetzij men den Koning het schouwspel van den rivierovergang door zijn leger niet wilde ontnemen, in diens omgeving kwam nu het plan op, de rivier onverwijld door de ruiterij te doen doorwaden op de door Jan Peterszoon aan te wijzen plaats.

De Graaf de Guiche werd met de verkenning dezer waadbare plaats belast. Geleid door Jan Peterszoon, begaf hij zich met eenige edellieden te water, vermoedelijk ongeveer een vijfhonderdtal meter boven de brug, daar waar een zand- en grintplaat van uit den tegenoverliggenden oever de rivierbreedte tot op de helft verminderde.

Tusschen de plaats, waar de pontonbrug geslagen werd en de hooger gelegen waadbare plaats hadden de vroeger genoemde heeren Hudde en Huijgens in 1671 een dwarsprofiel gemeten. Uit dat profiel blijkt, dat daar ter plaatse en bij den toenmaligen waterstand de rivier 147 en

de zand- en grintplaat aan den westelijken oever bovendien 125 M. breed waren, terwijl in het profiel van den oostelijken (vijandelijken) naar den westelijken oever eene diepte gemeten werd van achtereenvolgens 8, 7½, 8, 7, 6, 6, 4 en 3 Rijnlandsche voeten, of omstreeks 2.5, 2.35, 2.5, 2.35, 1.9, 1.9, 1.3 en 0.95 M. De waterstand in dit profiel is waarschijnlijk op 12 Juni 1672 3 voet of ongeveer 0.9 M. minder geweest en er is alle reden te gelooven, dat op de plaats, waar de Rijn doorwaad werd en die omstreeks 200 M. boven die, waar het dwarsprofiel werd opgenomen, lag, meer water stond dan in dit profiel, omdat de breedte der rivier daar minder was, naar het schijnt ± 125 M.

Hoe dit zij, De Guiche vond den stroom vrij sterk en de rivier over eene breedte van 40 à 50 M. ondoorwaadbaar; er schijnt echter een smalle drempel geweest te zijn, waar boven de paarden slechts een twintigtal passen behoefden te zwemmen. De waadbare plaats had op den vijandelijken oever eskadronsbreedte - ± 100 M. - en kon van uit het Tolhuijs niet onder vuur worden genomen.

Aangezien eene waterdiepte van 1.50 M. de grens is, waarbij eene rivier als deze nog door ruiterij kan doorwaad worden en er hier met het oog op den stroom nog bijzondere voorzorgen noodig waren, kon de overgang niet als geheel zonder gevaar bestempeld worden.

Zucht om naam te maken was oorzaak, dat De Guiche den Koning het gevaar, aan de onderneming verbonden, te licht voorstelde. Toen Lodewijks omgeving dezen vorst verder den onsterfelijken roem voorspiegelde, die te behalen was, als hij tegenover den vijand eene zoo breede en snelstroomende rivier als de Rijn zwemmende deed overtrekken, toen gaf hij, tegen den raad van Condé, daartoe het bevel.

Zonder de waadbare plaats af te bakenen of zich van de aanwezige pontons te bedienen, of eerst eenige infanterie naar de overzijde te brengen, reed De Guiche aan het hoofd van de voorste ruiterij - gens d'armes de la Maison du Roi - in de rivier. De overtocht dezer ruiters viel niet gelukkig uit. Achter elkander en ieder op zich zelf in de rivier gaande, van de overzijde beschoten en door den stroom medegevoerd, bood de rivier weldra een ontmoedigend schouwspel; De Guiche zelf zegt er van: ‘plus de trente officiers ou cavaliers noiés ou se noyans, enfin le Rhin, plein d'hommes, de chevaux, d'étendarts, de chapeaux et d'autres choses semblables.’ Een 30tal ruiters met den zestienjarigen majoor de Langallerie aan het hoofd, bereiken echter de overzijde der stroomgeul. Op dit oogenblik komt Wirtz van de overzijde met zijne eskadrons op de rivier aanrijden om de Franschen te beletten uit de rivier te komen, daarbij het kanonvuur uit de Fransche batterij op den anderen oever trotseerende. De Langallerie schaart zijne ruiters in den stroom op twee gelederen; Wirtz, wiens eskadrons zich tegen het ontvangen bevel niet deploijeeren, doch achter elkander blijven, wordt zoodanig uit de batterij beschoten, dat hij genoodzaakt is

terug te gaan, waarna de steeds talrijker overkomende Franschen den anderen oever betreden.

Door de opgedane ervaring geleerd, gaan de nu volgende ruiterafdeelingen gesloten te water; weldra bevonden zich geheele korpsen aan den overkant.

Nu deed Wirtz geene poging meer tegen deze overmacht op te treden. Afgesneden van zijne infanterie, nam hij den terugtocht aan, het voetvolk aan zijn lot overlatende, dat, zich niet bestand achtende tegen de overmacht den strijd aan te binden of vol te houden, om kwartier vroeg en daarbij de wapens nederlegde.

Omstreeks dezen tijd liet ook Condé zich door eene boot overzetten. Hij was vergezeld door zijn zoon, den hertog d'Enghien, zijn neef, den hertog de Longueville, en andere leden van den hoogsten Franschen adel.

Omtrent hetgeen nu plaats greep, bestaan verschillende lezingen, doch in elke daarvan speelt de genoemde hertog de Longueville de hoofdrol. De meest verspreide en ook waarschijnlijkste lezing is, dat, terwijl aan Condé verslag gedaan werd van den toestand, waarin zich de infanterie van Aijlva bevond, zijn neef, hetzij onder den invloed van drank, hetzij dorstig naar een gedeelte van den krijgsroem, dien zijne kameraden bij het overzwemmen der rivier reeds behaald hadden, met nog een aantal jonge edellieden op deze om lijfsgenade verzocht hebbende infanterie toerende, schreeuwende: ‘Tue, tue, point de quartier pour cette canaille!’ daarbij zijn pistool lossende en een Friesch officier neerschietende.

Vreeselijk waren de gevolgen van deze daad. De infanterie hernam tot zelfverdediging hare wapenen en schoot à bout portant in den dollen hoop, waarvan de meesten en daaronder de Longueville doodelijk getroffen werden.

Condé tracht te vergeefs het vuur te doen ophouden; hij zelf ontgaat daarbij te nauwernood den dood. Een Friesch officier - Ossenbroek of Hasebroek wordt hij genoemd - richt zijn pistool op hem en treft hem in den linkerarm en pols. De kreet van: ‘Tue, tue’ wordt thans algemeen herhaald, allen in de nabijheid storten zich met den degen in de vuist op de Friesche infanterie, die haar leven zoo duur mogelijk verkoopt. Omstreeks 500 hunner blijven onder het Fransche staal; slecht een klein aantal blijft gespaard, op welke wijze is niet bekend. De geschiedenis heeft de namen, althans der officieren, bewaard; het waren de kapiteins Andries van Velsen en Duco van Hemmema, de luitenants Douwe van Eppema, Haio Twingbergen, Barent Hekman, Bavius Rommeda en Johannes Bechius, zoomede de vaandrigs Frederik van Ockinga, Tarquinius Bentema en Jan Duden met 4 sergeanten en 105 soldaten.

De lijken der gevallenen bleven dagen lang onbegraven; hun gebeente rust thans vergeten in de nabijheid van den voormaligen stroom, bijna even vergeten als de dapperen, die tot zijne verdediging daar het leven lieten als offers van hunnen plicht en van Fransche brooddronkenheid.

Het verlies der Franschen op dezen dag bedroeg, naar wordt opgegeven, omstreeks 300 man, zoo verdronken als gedood of gekwetst. Bijna allen behoorden tot den hoogen en hoogsten Franschen adel en dit maakte den overgang van den Rijn voor vele Fransche familiën tot eene droevige gebeurtenis. ‘Vous n'avez jamais vu Paris comme il est: tout le monde pleure ou craint de pleurer’ schrijft Madame de Sevigné onder den indruk der gebeurtenis op 20 Juni daarna.

Lodewijk XIV, die van zijnen troon het schouwspel zag, dat zoo zwaren rouw bracht over tal van familiën, ging des avonds 7 uur over de toen gereed gekomen brug op den linker oever, daarna weder naar Emmerik terug.

Condé werd, na in een der huizen nabij het Tolhuijs verbonden te zijn geworden, eveneens naar Emmerik vervoerd. Zijn leger, nu onder het bevel van Turenne, ging den 13^{den} Juni op den linker oever over.

De overgang van den Rijn of wel de ‘bataille de Tolhus’ is door en ten behoeve van Lodewijk XIV opgevijzeld tot een schitterend wapenfeit, waardig door tijdgenooten en nageslacht te worden bewonderd. De geest van het Fransche volk van dien tijd en het gevlei der hovelingen duldden dergelijke zelfverheerlijking. Het nageslacht echter heeft in den persoon van den grootsten veldheer van den nieuweren tijd, tevens opvolger van Lodewijk XIV op den troon van Frankrijk, dien overgang gerangschikt onder de krijgsoperatiën ‘du quatrième ordre, puisque dans cet endroit le fleuve est guéable, appauvri par le Vahal et n'était d'ailleurs défendu que par une poignée d'hommes.’

J.T. OOSTERMAN.

Nederlandsche verzen.

Dr. H. Bavinck. Bilderdijk als Denker en Dichter. - Kampen, J.H. Kok.
Willem Kloos. Bilderdijk. Bloemlezing met Inleiding en Opmerkingen. - Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur.
Nicolaas Beets. Verscheidenheden. - Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur.
Dr. J. Aleida Nijland. Jacques Perk (Mathilde-Iris). Een studie. - L.J. Veen, Amsterdam.
Dr. A.S. Kok. Cain. Mysteriespel door Lord Byron. Metrische vertaling met inleiding en aanteekeningen. - Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.
Van Elring. Harald de Skalde. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

Bretonsche Volksliederen. Naar het Fransch bewerkt door E.H. du Quesne-van Gogh. - Hollandia Drukkerij, Baarn.
Taceo Storno. Verzen en Liederen. - Drukkerij en Uitgevers-Mij. 'Voorburg.'
Dr. E. Laurillard. Herfst-Syringen. - Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten.

Hélène Lapidoth-Swarth. Poëzie. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Hélène Lapidoth-Swarth. Nieuwe Verzen. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Een jubilee is een geschikte gelegenheid om eens na te denken, waarom men het herdenkingsfeest viert, om zich rekenschap te geven van de opwinding, waaraan men zich willekeurig of onwillekeurig overgeeft en te vragen: is de persoon, om wien het te doen is, het waard dat men hem herdenkt? Nauwgezette menschen vinden het noodig om aan zichzelf en aan anderen verantwoording te geven, waarom ze aan de huldebetooging meedoen, of ze achten zich geroepen om nog eens de faits et gestes te bestudeeren van hun held en hun licht te laten schijnen over een deel of het geheel van de werken van den gevierde of hem te plaatsen in het midden van zijn tijdgenooten, of eenige werken uit te geven of te reproduceeren. Zoo heeft de honderdvijftigste jaardag van de geboorte van Bilderdijk aanleiding gegeven, behalve tot een reeks van tijdschriftartikelen en redevoeringen, ook tot twee afzonderlijke studies: één van Dr. Bavinck en één van Kloos, de laatste kort, de eerste vrij uitvoerig, grondig en veel dieper indringend. Tracht Kloos, naar zijn aard, de plaats te bepalen, die Bilderdijk toekomt als dichter, de hoogleeraar der Vrije Universiteit vat de studie veel breeder op en vraagt ook naar hetgeen deze voorganger beteekent als denker en dichter. Voor dezen is het niet in de eerste plaats de vraag, zooals voor Kloos, wat de absolute waarde van de poëzie is, die deze dichter zoo rijkelijk heeft voortgebracht, maar wel welke plaats Bilderdijk innam onder zijn tijdgenooten en wat hij door zijn geheel oeuvre heeft tot stand gebracht voor de nakomelingschap. Heeft Kloos van zijn stand-

punt volkomen gelijk met te vragen, wat de verzen van Bilderdijk waard zijn voor zijn tijdgenoot door wien ze niet veel gelezen werden, met te onderzoeken, wat ze beteekenen in vergelijking van andere dichters van vroeger of latere periode, Vondel, Da Costa, Perk, en na te gaan, of die verzen nu werkelijk ook poëtisch zijn, en zoo neen, waarom dan niet; voor Bavinck is dat eigenlijk bijzaak en vandaar dat zijn studie in dit opzicht moet onderdoen, hoeveel voortreffelijks zij overigens ook heeft, voor de nauwkeurige beschouwingen van Kloos. Zelfs blijft dit verschil bestaan, wanneer wij in acht nemen het groot verschil in levensopvatting van beide personen en het standpunt van waar uit zij de poëzie bekijken. Zoo meent Bavinck, dat ‘de eerste groote verdienste van Bilderdijk als dichter daarin bestond, dat hij evenals Goethe de poëzie van de heerschappij van het koude rationalisme bevrijdde en aan de verstandelijke regelen en wetten de gehoorzaamheid opzei en de vrijheid, de zelfstandigheid, de oorspronkelijkheid der dichtkunst herwon.’ Of hij daarin het voorbeeld en den stoot er aan gaf? het staat er niet, maar welke verdienste zou er anders in steken, als hij niet de eerste was geweest? Lag dat dus niet in de bedoeling van Dr. Bavinck? Maar dan is er gerechte reden tot twijfel en vragen we: waarom dan niet eerst aan Feith en Bellamy gedacht? Bavinck noemt Goethe in één adem met Bilderdijk en hij doet dat meer en terecht, als mannen van de actie en de reactie, maar liever was mij geweest, als Bavinck had kunnen aantoonen, dat Bilderdijk iets van Goethe had afgeweten, zijn verben had gelezen, meer had geleefd in de literaire strooming van zijn tijd. En nu Kloos: ‘Het uitsluitend-verstandelijke en technische van een aantal der verswerken, die Bilderdijk voortbracht, ligt ten deele aan de school, waartoe hij moet gerekend worden en waarvan hij een der knappe vertegenwoordigers is. Want hij is als de laatste, de uitgangsboog dezer lange galerij van klassicistische arcaden, die de Hollandsche poëzie sinds 1600 was geweest. Die poëzie was verstandelijk en overlegd. Men vroeg niet zoozeer zijn eigen binnenste om beelden en voelingen en gedachten; men had deze alle reeds, in hoofdzaak ten minste, als een gereedliggenden voorraad in zich, zooals men ze had opgevangen en onthouden van de groote Romeinen.... Bilderdijk had altijd naar achteren gekeken, óók in de dichtkunst; hij stond als de laatste sterke poging van een stervend verleden om zich staande te blijven houden ook in den nieuwen tijd. Maar het heeft hem niet mogen lukken; zoowel in stijl als in inhoud ging de beste literatuur, die na zijn dood kwam, vrij wel tegen hem in.’ Wie heeft nu gelijk, Bavinck of Kloos, die beiden tot zóó tegengestelde conclusie komen?

Bavinck en Kloos staan eenigszins verlegen met Bilderdijk als dichter; de eerste, omdat hij hem ook als dichter wil handhaven, dank zij sommige mooie epicopen, maar die toch ronduit bekent, dat er veel in de verzen is wat ook hem niet aanstaat; de ander, die zich verantwoorden moet, dat hij, man van '80 en één der détracteurs van den

gevierde, zich thans er toe heeft gezet om een bloemlezing samen te stellen en die ons nu wil overtuigen, dat Bilderdijk's gedicht Napoleon toch dichterlijk is. Ik heb zijn raad gevolgd en het herlezen, maar het bleef mij wat het mij voor jaren was: een brommend gedicht met weinig dichterlijke gedachten of zegging.

Slechts voor Beets is Bilderdijk een ander, een waar dichter. Beets hoort den bombast niet te midden van de ware poëzie, en als hij hem in zijn studie over Paradijspoëzie plaatst naast Vondel, is het of hij den grooten afstand niet bemerkt, die er tusschen beiden is. Op veel vasteren bodem staat daarom Bavinck die, puttende uit zijn verzen, niet in de eerste plaats denkt aan den dichter, al prijkt deze op het titelblad, maar meer schrijft over den denker. Want Bilderdijk was in ieder geval een merkwaardig man en zijn beteekenis voor ons is die, welke Pierson hem gaf als vader van het réveil. Als zoodanig hadden we gaarne van Bavinck ook wat gehoord, maar misschien wist hij evenveel hieromtrent als Pierson of wellicht nog minder dan deze, die in zijn jeugd in den réveil-atmosfeer heeft geleefd. Indirect blijkt echter duidelijk genoeg Bilderdijk's invloed en hoe verder we van hem afstaan in tijd, hoe beter we tot oordeelen in staat zijn, hoe billijker wij tegenover hem worden en ons hoeden kunnen voor de minachting van een Multatuli, die verre zijn mindere was en met wien Kloos afrekening houdt, hoe minder wij ons ook verdiepen in allerlei kleinigheden. Bavinck ontzeilt glansrijk de klip, die Jonckbloet met moeite kon te boven komen; de laatste wijst met zekere triomfantelijkheid op 's mans tekortkomingen en gebreken, die de eerste niet verzwijgt of vergoelijkt, maar tracht te verklaren, en waarover Kloos het stilzwijgen bewaart. Trouwens, die gaan ons minder aan, evenmin als 's mans erotische neigingen, te minder, omdat zijn tweede huwelijksleven smetteloos is en er in zijn beschouwing over huwelijksleven en huisgezin zooveel is, wat ons doet verzoenen met zooveel wat ons anders in Bilderdijk zoo tegenstaat. Wij hebben meer te doen met zijn daden, met zijn werk, zijn gedachten, over allerlei onderwerpen en op allerlei gebied. En al heeft Bilderdijk op taalkundig gebied dingen gezegd, die louter op fantasie berustten, omdat hij te weinig exact was, te weinig historisch te werk ging en geen rekening hield met hetgeen voorgangers hadden gezegd, hij heeft zijn invloed gehad, grooter dan menig taalgeleerde van beroep; zijn taal, gehoord door enkelen, gelezen door velen, was een voorbeeld van zuiverheid. En al verkondigt Bilderdijk in zijn Vaderlandsche geschiedenis en in zijn beschouwingen over staatsrechtelijke wijsbegeerte andere denkbeelden dan zijn tijdgenooten en begaat hij de fout, die het gebrek van zijn geheel wetenschappelijk denken is, dat hij bijna uitsluitend inductief is en niet deductief te werk gaat, zijn denkbeelden hebben diepen indruk nagelaten en meer invloed gehad op de samenleving dan die van zijn tijdgenooten Wagenaar en Kluit. Zoo is het bijna in alles met dezen man, merkwaardig tot in zijn gebreken. Dat hij, kamergeleerde,

van het sociale leven weinig begrip had en zich daar een vreemdsoortige voorstelling van maakte, spreekt haast vanzelf en ook dat hij ieder oogenblik zijn hoofd stootte, omdat hij, man van beginsel en veelal principiënreiter, meer besef van beginsel had dan de meesten zijner vooruitstrevende tijdgenooten en krachtiger er aan vasthield en het zuiverder hield te midden van de vreemde tijden, die hij doorleefde. En toch denkt deze man zachtzinniger over andersdenkende christenen dan menig niet-christen of christelijke ijveraar. ‘Naar zijn meening’, zegt Bavinck met zekeren nadruk, waarschijnlijk om den oorsprong der hedendaagsche anti-these wat hooger op te halen, ‘was het tegen den gemeenschappelijken vijand des ongeloofs voor de geloovige Christenen in alle kerken roeping om zich aaneen te sluiten en elkander te sterken. En tot die geloovige Christenen rekende hij allen, die aan de hoofdwaarheden des Christendoms, vooral de leer van de zonde en van de verzoening in Christus trouw bleven.’

Maar toch bleef die man, die iets voelde van de waarheid der beginselen van andersdenkenden, politiek op zijn stuk staan en werd hij een martelaar als weinigen. ‘Te midden van een geslacht, dat in wonderbare naïveteit danste om den vrijheidsboom, is hij, de eerste en de eenige, weer opgetreden als een *man* in den echten, vollen zin van het woord, die *neen* durfde zeggen, toen heel de wereld *ja* zei, die zichzelf durfde wezen en een diepgevoelde overtuiging plaatsen en handhaven dorst tegenover de meening van al zijn tijdgenooten.’

Dualistisch is echter ook deze mensch, krachtens zijn menschelijkheid. Kloos, die minder met Bilderdijk opheeft, omdat hij verder van hem af staat, ziet het misschien juist daarom beter in, als hij dit nader uitdrukt door van hem te zeggen, ‘dat er diep in Bilderdijk een mensch heeft gezeten, dien men den eigenlijksten Bilderdijk zou kunnen noemen, maar die nooit geheel naar buiten is kunnen komen, omdat het sterke, als ijzeren vlechtwerk van 't godsdienstig dogma dien wezenlijken mensch achteraf heeft gehouden en als binnen ijzeren tralies verstopt.’

‘Op zulke inkonsekwenties, als men ze zoo noemen wil, heb ik alleen de oplettendheid gevestigd, omdat zij Bilderdijk beminnelijker maken en hem meer doen lijken op een levend mensch, dan de soms machinaal-vervaardigde massa zijner verzen wel eens aanleiding geeft om te denken dat hij was.’

Wij zien dus, het laatste woord over Bilderdijk is ook met deze jubilaeumsgeschriften niet gesproken. 'n Bewijs, dat hij een merkwaardig man was.

Kloos heeft het in zijn studie over Bilderdijk steeds over Perk. 't Schijnt wat vreemd op het eerste gezicht, maar is het toch niet om de tegenstelling: het vele naast het weinige, de woordenrijkheid naast de zelfbeheersching, de omslachtigheid naast de keurigheid, de sluiter van een geheel tijdvak van klassiciteit naast den schepper van een nieuwe

richting, de maker van lange gedichten naast den dichter van slechts enkele sonnetten, de zelfontleder in een uitvoerige studie, die hij de Ziekte der Geleerden betitelt, en de kunstenaar, die verzen ontwierp als:

> Wie wat menschelijk waar is, zelf ontgint,
> Voelt zich aan zich door zich alleen verbonden
> En weet, dat hij voor zich slechts waarheid vindt.

Hoe jong ook, staat hij, moderne protestant, even vast op zijn stuk tegenover den katholiek Alberdingk Thijm als Bilderdijk aan zijn rechtzinnigheid vasthoudt tegenover de ongodisten.

Zoo leert Dr. Aleida Nijland in hare studie over de Mathilde-krans hem ons nader kennen. En wie 't niet wist, leest hierin wat er te loor is gegaan in dien jong gestorven dichter, die zoo vroeg veel dieper inzicht had in het leven dan de meesten van rijpen leeftijd, welke over het leven nadenken, en die aan het ideale leven eischen stelde zoo hoog, dat we volkomen begrijpen, hoe deze jonge beginner de vriendschap van Pierson en Vosmaer waard was. Lees deze bladzijde eens uit de studie van Dr. Nijland: ‘'t Hart brandt mij op de tong om te zeggen wat ik niet durf uitspreken’, nl. de wens: van school af en vrije studie, die veel beter tot zelfontwikkeling voeren zou. En nu geeft hij verder een aardig overzicht, een als met scherpe grenzen afgebakend geheel van wat hij in zijn jong leventje al gedacht had over mensebestemming en levensdoel. ‘Aller streven,’ zegt hij, ‘moet wezen: het menseras te verlichten, te veredelen om door toenemende geestesbeschaving allengs te komen tot een beter begrijpen, bevatten van God. Ieder dus moet verlichten en goed onderwijs brengt verlichting, onderwijs dat leert denken en hartskennis vooral niet verwaarloost. Geestesontwikkeling en hartsverfijning moeten samengaan, niet 't een boven 't ander...’ 't Is of ik de beste mijner oud-leerlingen hoor in hun klachten over de schooljaren en de handigheid van degenen, aan wie het onderwijs was toevertrouwd, om het ideëele leven in de jeugd te dooden en den verrukkelijken levenslust en dweepzucht voor het edele en schoone den domper op te zetten.’

Kloos noemde Bilderdijk den sluiter van een tijdvak van klassiciteit. Was het daarom, dat zoo weinig bij Bilderdijk merkbaar is van de letterkundige strooming elders? Dat hij zich niet met de romantiek ophield, laat zich hooren. Ossian mag hem een oogenblik hebben bekoord, de romantiek behoorde niet tot zijn aard, beter nog, ze was er als te elegant, te vrijmoedig, te veel ‘nouveau régime’ mee in strijd. Maar heeft Bilderdijk kennis gehad aan Goethe, heeft hij de verzen gelezen van Byron, heeft hij iets geweten van het bestaan van Byron's Cain, hij die zelf zich in de paradijs-tragedie had willen verdiepen en zich zelfs een tijdlang er in heeft verdiept? Die vraag dient een antwoord te bekomen. Willen wij de beteekenis van Bilderdijk

nader vaststellen, dan behooren we te weten, of de op wetenschappelijk gebied zoo groote veelzijdigheid ook zijn deel was als dichter.

Zou ook Bilderdijk zich hebben geërgerd, zooals in Byron's tijd zoovele rechtgeloovige Engelschen, aan de voorstelling van den Cain als den intellectueel, die zich niet wil onderwerpen aan het gezag en die steeds vraagt naar 't waarom? vraag, waarop hij evenmin antwoord krijgt als de làtere eeuwen, zelfs geen bevredigend antwoord van Lucifer, die hem stijft in zijn verzet. Toch is de Cain een verrukkelijk stuk poëzie van den mensch, die ziet en vraagt en niet ontwikkeld genoeg is om zich een wijsbegeerte te vormen, maar die wrokt en in dien wrok prikkelbaar wordt en driftig en overgaat tot misdaad. Kan zulk een bij praedestinatie reeds gevloekte een voorwerp zijn van poëzie voor den calvinist? Kan hij tevreden zijn met de exegese van de dichterlijke fantasie, dat deze gevloekte, andere Prometheus, hooger staat in wilskracht, in verstand, in beschavingsdrang en wetensdorst dan zijn eenigszins schaapachtige broeder en aantrekkelijk is, gevaarlijk wordt voor het jongere geslacht, dat durft vragen en ook in zich voelt scheppingsdrang en verlangen naar weten?

Dat Dr. Kok met de voortreffelijke bewerking in Nederlandsche verzen van Byron's Cain onze literatuur een goeden dienst heeft bewezen, merken we op na de lezing van de proef van een dramatisch gedicht, waarmee de jonge dichter Van Elring de vaderlandsche letterkunde tracht te verrijken.

Van Byron tot Van Elring is een heele sprong... in de laagte, en mag het een voorrecht zijn voor den laatste geplaatst te worden direct na Byron, het noodlot is Van Elring niet gunstig. Behalve van inhoud zijn Cain en Harald ook zeer verschillend in hoedanigheid. Laat hij 't mij noch het noodlot wijten, die wreedheid om hem dadelijk na Byron te plaatsen; hij heeft heel wat aangedurfd. Byron's Cain, vertelt Dr. Kok, is slechts eenmaal opgevoerd, maar tot den roem van het gedicht doet de opvoering niets af. Of Van Elring's Harald met of zonder opvoering na honderd jaar nog gelezen zal worden en in staat zal wezen den lezer in verrukking te brengen, zie, dat zal de toekomst moeten uitmaken. Voorshands twijfel ik er aan... twijfelt de dichter zelf ook niet, als hij in een vrij uitvoerige narede komt vertellen, waarom hij alles zoo in elkander heeft gezet?

De dichter heeft bedoeld een drama, maar 't is een dramatisch gedicht of liever een gedicht zonder drama, immers zonder beweegkracht, zonder psychologische diepte, en met heel veel verzen, die soms erg banaal zijn.

Neem de alleenspraak van Blidi, een meisje, dat zich aangetrokken voelt tot den Skald Harald, maar zich beleedigd gevoelt, omdat hij eenige uren te voren zich in zijn verzen over het vrouwelijk geslacht minder waardeerend over de vrouwen heeft uitgelaten.

't Is bitter, dat ik aan hem denk, 'k wil beter
Hem ganschelijk bannen uit mijn kring. Is dit
Niet de eenige wraak, die 'k op hem nemen kan,
Diep in mijn innigst zijn? Is, Blidi, het
Geen smaad, dat deez' verwaten skald' u nog
Beleed'gen kon? Heeft hij zich niet het recht
Ontzegd op uw gedachten?

Zijn dit werkelijk gevoelde verzen, die zij spreekt; heeft de dichter werkelijk hier in zijn innigste wezen getrild en Blidi verzen in den mond gelegd, die haar voor ons doen leven in brandenden hartstocht van liefde en haat beide? Is dat het gemijmer van een jong meisje, dat te middernacht door een oerwoud eenzaam ronddwaalt bij een Wodanseik, of zegt zij verzen op? En als zij moet ontwaken uit haar gemijmer en zichzelf in de rede valt:

- Hoe kom ik hier
Eensklaps juist bij den Wodanseik? Een toeval.
Wat nood! Keer, opgeruimdheid, weer! Ik wil!
Ik zing een lied, deez' stemming te verdrijven

en ten slotte een minneliedje aanheft.....! Laat ieder zelf oordeelen, die bovenstaande verzen leest en de situatie verneemt, of hij ze niet ietwat schaapachtig vindt.

De banaliteit hangt om dit meisje heen, dat, zich in een dichterlijke herinnering aan haar overleden vader verdiepend, daarin gestoord wordt door een banaal gesprek over... niet banale dingen met haar moeder, of nog erger, in haar zang - ze is ook de dochter van een skalde - wordt overvallen door een ongewenschten hofmaker.

Thalfried
Is Blidi hier alleen?

Blidi
Zooals gij ziet.

Thalfried
Ik groet u, kom ik u gelegen?

Blidi
Nimmer
Kwaamt gij zoo ongelegen, Thalfried.

Thalfried
Ah!

Blidi
Ik wensch mij geen gezelschap thans.

Thalfried
Ik heb
U wel gestoord, maar 't was mijn doel niet om
U van uw spel te houden. Vaar slechts voort,
Ik zou zoo gaarne naar u luisteren. Gun 't mij.

't Zijn de banaliteiten, waarmee wij twintigste-eeuwers elkaar lastig vallen, slechts zonder de daarbij passende huichelarij van wel tijd te hebben, als we onze bezoekers mijlen ver weg wenschen.

Verbeeld u lezer, Cain en Lucifer, op die wijze aan 't komplimentjes wisselen!

Maar er zijn ook andere gedeelten en wel vooral die waar de dichter, misschien niet zonder invloed van Ibsen's Peer Gynt, zijn held Harald in de ballingschap volgt, zijn gedachten vertolkt in de alleenspraak in het derde bedrijf.

Of mij
De dood maar greep, want Hela vrees ik niet,
Wel dit bestaan. Ik zocht hem gistren reeds.

Stem.
Blidi, Blidi!
Ik maakte toen de wrakke boot los en
Ik dreef haar in de zee; in 't felste van
De branding sloeg 'k d' oude wond; zij zonk.
Ik worstelde, maar krachtig is de zee.
Toen zag ik op de ruwe rotsen Blidi;
Heur lokken golfden en zij wuifde, wijl
Haar kleêren wapperden van 't stormen. Hoog
Hief zij heur ronde armen, een godin
Gelijk en wuifde! - 'k Sloeg mij machtig door
De branding en beklom de rotsen: zij
Was weer verdwenen. - Eenzaam zat ik neder.

Of die waanzinnige dans met den beer, die groot dramatisch effect heeft.

En de grondgedachte van het gedicht? Ze kon heel dramatisch zijn, maar de dichter heeft ze melodramatisch gemaakt. De tegenstelling Christendom tegen Germaansch heidendom en de kracht der Germaansche wereld, verzwakt door den invloed van het Christendom, zou ook voor onzen tijd een dankbaar onderwerp zijn voor de dichterlijke verbeelding om een goed werk voort te brengen. Van Elring is op weg geweest, hij heeft de tegenstelling opgeworpen maar niet aangedurfd, niet volgehouden, niet uitgewerkt. De christelijke priester is een lafaard, een leugenaar, een huichelaar; de skalde Harald, de held van het gedicht, en vertegenwoordiger van het heidendom, wordt een held, maar begint zijn dramatische loopbaan met een ploertige handeling. Dat hij daarvoor gestraft wordt, spreekt van zelf. Ons zedelijk bewustzijn is gekwetst; daarvoor is verzoening noodig en die wordt gevonden door... een groot onrecht jegens den overtreder. De christenpriester maakt van de situatie gebruik om den aanrander van een jong meisje, dien haar verdediger heeft omgebracht in een tweegevecht, te beschuldigen van moord en zonder de behoorlijke indagingen wordt Harald gebannen. Hij maakt zich onmisbaar voor zijn koning; dat diens toorn daarmee nog niet bedaart en dat hij zich nog niet bewust wordt een onrecht te hebben begaan en voortgaat Harald te bedreigen, dat is ongemotiveerd en is niet het gevolg van den christelijken godsdienst van den koning, maar van zijn gemis aan logische moraal. En als dan de zaak wordt opgehelderd in het vijfde bedrijf, dan wordt Harald in eere hersteld, dan is hij gereinigd van zijn schuld tegenover de reine; maar was daartoe dan noodig, dat dit meisje bijna werd opgeofferd aan de willekeur van dienzelfden koning en moest zij in het openbaar den man oproepen, die haar toch eenmaal had aangerand, om met haar in het huwelijk te treden? En dat eerherstel is zoo overstelpend, zooals het geheele vijfde bedrijf dat is. Want behalve zijn eerherstel en zijn bruid krijgt hij bovendien nog het koninkrijk. De koning, die in het geheele stuk meer blijk van willekeur dan van bewustzijn zijner waardigheid en van staatsmansinzicht heeft gegeven, - de koningen in de drama's maken zoo

vaak een poover figuur - heeft er plotseling genoeg van en draagt zijn fel vervolgden vijand in eens zijn waardigheid over. Hij blijft alleen over om de slotwoorden te zeggen:

> Der wereld dank ligt in een naam besloten.
> Haat is de oogst van de zachtmoedigheid.
> In 's vrijheids held groeit 's vrijheids dwingeland.
> Berg op mijn leven in begraven jaren.
> O God! zie toe, hoe gij verraden zijt.

Is dat alles niet melodramatisch?

De dichter mag in zijn meervermelde narede ons en zichzelf trachten te overtuigen, ‘dat hij er streng naar streefde het stuk nergens overhaast te doen wezen, alles kalm, regelmatig en zonder stoornis te laten afspelen,’ niet iedere lezer zal daarvan zoo zeker zijn, als de dichter wel graag zou willen.

‘Bretonsche Liederen’, uit het Bretonsch via het Fransch in onze taal gekomen. Het heeft iets van den weg der sagen van Koning Arthur, die ook door Frankrijk tot ons zijn gekomen. *Hoe* ze dus tot ons zijn gekomen na twee keer door gansch verschillende talen te zijn gepasseerd en *wat* ze hebben geleden bij de vertalingen, is moeilijk vast te stellen. Het bundeltje, door Mevrouw du Quesne-van Gogh voor onze literatuur bewerkt, bevat twee rubrieken: 1°. Minne- en feestliederen; 2°. Vertellingen en Balladen. Van deze beide trekken de laatste meer aan dan de eerste. De minneliederen zijn niet naïef en verliefd genoeg, de feestliederen niet vroolijk genoeg; de balladen daarentegen geven aanstonds te voelen, dat ze afkomstig zijn van een land, waar ze thuis hooren en waar de fantasie gelegenheid heeft gehad te werken - waar de omgeving en de natuur de verbeelding voedsel geven. Vandaar dat de balladen, ook zonder den vorm, aantrekkelijk zijn en dichterlijk. Om een paar voorbeelden te noemen: Heer Nann en de Fee, of Markies de Guérand en de boerenzoon, of de ballade van den Hertog van Rohan, alle drie herkomstig uit een tijd van natuurleven, van geweld, machtsmisbruik en rechtsverkrachting, maar blijkbaar voortlevende onder een conservatief volk, dat, in zich zelf besloten, zijn taal en zijn dichterlijke herinneringen bewaart als dierbare kleinooden, als voorwaarden van voortbestaan van een afzonderlijk ras, levende te midden van anders denkende, anders sprekende en anders levende menschen; gewillig en gedwee, omdat ze de omstandigheden niet konden beheerschen, waardoor ze tot onderwerping kwamen, maar vol zelfbewustzijn van het afzonderlijk bestaan van hun ras.

We komen tot een anonymus.

> O kon ik, kind, van die muziek u geven,
> Die in mij is! Een wonderschoon gedicht;
> Een lied woelt in mijn borst en zoekt het licht
> Om jubelend in d'ether op te zweven.

Van heil mijn harte beeft, - mijn lied wil streven
Ten Hemel in, en aan der Eng'len knie
Dáár zingen zijne zoete melodie,
Dáár uiting zijne liefdeweelden geven.

Of het met de verzen van Taceo Storno niet gaat als met het gebed van Hamlets vader, dat niettegenstaande al zijn smeeken en wringen maar niet in den Hemel kan binnendringen? 't Is moeilijk, als men geen geestelijke is, over den toegang door de poorten van den hemel te beschikken en uit te maken, wie er wel en wie er niet in mag; maar 't komt mij voor na lezing van den geheelen bundel Verzen en Liederen, dat deze nog niet als melodieën der Engelen zullen worden opgenomen. Ten minste, wanneer daar de censuur op aardsche wijze wordt toegepast en alleen dat tot de hemelsche poëzie kan worden gerekend, wat ons menschen toeschijnt te zijn aangeraakt door het genie, te zijn verheven, edel, schoon en - het leelijke woord van de mode - artistiek. Want wat de bedoeling betreft, de stemming van den dichter, de uiting van zijn gemoedsleven, me dunkt, al wordt de poëzie geweerd, den dichter of liever den mensch zal geen toegang geweigerd worden, zij het ook, dat hem misschien als voorwaarde zal worden opgelegd om niemand met verzen lastig te vallen. Zijn verzen doorlezend kwam mij telkens het Ibsensche ‘de mooiste liederen zijn de nooit gezongene’ in de gedachte. 's Dichters levensopvatting, zijn gedachtenleven, zijn beginselen zijn heel mooi, maar hij mist vooralsnog de kracht om zijn stemming uit te drukken. Ik neem als voorbeeld zijn

Dienstbaar.

Ik was een knaap van vasten wil en sterke krachten;
Zei immer rond mijn woord, deed open mijne daden,
Vlood leugen en bedrog als slechte kameraden
En vocht met vrienden, die mijn waarheidszin belachten.

'k Werd jongeling, kwam in botsing met de levensmachten,
Die sling'rend walsten mij als leêpop aan haar draden
In dienst der leugen, die 'k door weelde en eer hielp waden,
Wijl waarheid aan den' ketting'k lei en liet versmachten.

'k Ben man geworden - 'k moest om broodswil 't handwerk leeren,
Als indringster de waarheid met geweld te weren,
De leugen wierook toe te zwaaien, hoog'lijk te achten -

't Is nu geleden - maar 'k beween in stille nachten
Heel vaak mijn jeugd...

De man, die zulke gedachten heeft gekoesterd, wordt ons sympathiek, maar het vers is het niet, het mist dat dichterlijke, dat de hartstocht der verontwaardiging geeft. Zoo zouden er meer voorbeelden aan te halen zijn van zijn strijd tegen het nijdige leven, van zijn vastheid van wil en oogenblikken van twijfel, van zijn nobele gedachten, goede hart en gezonde levensopvatting, maar dit ééne is genoeg om het geheel te typeeren.

Aan alle gedichten ontbreekt nog de aanraking van het genie, die in meer of mindere mate noodzakelijk is voor de voortbrenging van werkelijke poëzie.

Heeft die aanraking met het genie plaats gehad in de verzen, die Dr. Laurillard in een bundel, vermengd met proza-opstellen, gezamenlijk in het licht heeft gegeven onder den titel: ‘Herfst-syringen’? Waarom in den titel dat woord zóó geschreven, geheel in strijd met den eenvoud, dien de schrijver zoo gaarne wil, maar die niet altijd zijn deel is? niemand immers spreekt het woord zóo uit en niemand schrijft het zoo. Maar dat is een bijzaak; we komen tot de verzen. Door den gewilden eenvoud en de gemakkelijkheid van meedeeling zit er iets in die poëzie dat stuit, iets dat den lezer vernedert. De schrijver stelt hem te laag, daalt tot hem neer en wil hem met een pastorale paedagogie precies duidelijk maken, wat eigenlijk de waarde is van schoonheid, poëzie, zedelijkheid en godsdienst en waarin die nu juist steken. Hij heft niet op, hij stelt geen vragen, hij wandelt met den lezer mee, converseert heel aangenaam, want hij is een prettig causeur, die... niet veel achterlaat van zijn persoonlijkheid, dien wij evengoed hadden kunnen missen; maar geen man, die zelfs in zijn zwijgen en door zijn blik onze belangstelling prikkelt, dien we gaarne nader zouden willen kennen, omdat er iets in hem is, dat aantrekt, ook al zegt hij niet veel en die in zijn zegswijzen, al zijn ze weinig in getal, juist door het weinige, maar dat raak is, te denken geeft.

Boomen en Menschen.

Op de zodenbank gezeten,
Zie 'k een bosch van stammen aan,
Die te zamen zich verheffen
Uit den grond van park en laan.

Niet gelijk is aller omvang,
Niet hetzelfde is aller blad;
Wiss'ling is 't van dof en glanzig,
Licht en donker, ruig en glad.

Maar, één zonlicht koestert alle
En één regen doet hun goed,
En ze trekken uit ééne aarde,
Wat hun kracht, hun leven voedt;

En is elke stam een eenling,
Die zelfstandig opwaarts gaat
Zonder aan den stam te raken,
Die als buur er nevens staat.

In de diepte ligt het raakpunt
Van die levens één voor één,
Want daar sling'ren zich hun wortels
Door en om elkander heen.

In de hoogte ook ligt hun raakpunt,
Samenkomst van tak en tak,
Doorgestoken en vervlochten
Tot een groenend looverdak.

Beeld is 't, denk ik, van de menschheid.

En na deze catsiaansche inleiding weet men dus wel, wat er nu verder volgen moet.
Spreekt hier de Heilige Geest, of is hier de man aan 't woord, die in gezelschap zijn mond niet kan houden en nu maar altijd doorredeneert?

Juist het tegendeel is het met de verzen van Mevrouw Lapidoth-Swarth, de dichteres van Gods genade, bezield door den Heiligen Geest, die dicht omdat zij moet, gedreven door een inwendigen drang, opgestuwd door de noodzakelijkheid om zich te uiten, wil zij als mensch niet bezwijken onder den last van het leven, die klagen moet als eene, die bedroefd is en in de dichterlijke klacht verzachting vindt voor haar droefheid:

Lief, deed mijn Lied u lijden, om mijn lijden,
O, wil haar klacht mijn argloos Lied vergeven.
Lag al te zwaar de looden last van 't leven
Mij op de schoudren, Lied kwam mij bevrijden.

Zij dicht, omdat zij moet dichten, omdat haar talent, haar karakter, haar behoefte haar tot dichten zetten, onverschillig voor wie haar verzen verwerpen, voor wie haar stemming te droefgeestig is, voor de blijgeestigen van natuur of van oefening.

Mijn verzen gaan tot mij verwante zielen
Als blanke duiven door de grijze lucht,
Niet rustende eer in trouwe handen vielen
Haar brieve' aan 't einddoel van haar verre vlucht.
Boven 't rumoer van Levens wagenwielen,
Ruischt rythmisch-rein haar vleugelengerucht.

Dit is het hooghartig antwoord van de trotsche vrouw tot hen, die haar anders wilden hebben dan zij nu eenmaal is, tot hen, die in het dichten een ambacht zien, dat in welke richting ook kan worden gebruikt en niet weten, wat de kracht is van het Woord, het levenwekkende van het Woord, dat een wereld veroveren kan, als het waar is, als het voortkomt uit het reine gevoel, hetzij het komt uit den mond van den apostel of uit dien van den dichter.

Mijn lied geleek een zwak en schamel riet,
Maar bleek een tooverstaf, in nood beproefd,
Hield zwarte smart mijn blanke ziel omschroefd,
Hoe menigmaal bevrijdde 't lied mij niet!

Hoe lag ik vaak verslagen en bedroefd
En zag den hemel in mijn tranenvliet,
En lenteblauw van trouw vergeet-mij-niet,
Had even maar mijn staf de lucht doorzoefd.

Wij behoeven al de verzen van de voor ons liggende bundels niet te bespreken. Het is een verzameling van uit kleinere bundels door de dichteres gekozen gedichten, welke bundels vroeger alle in dit tijdschrift reeds zijn besproken. Over ‘Stille Dalen’, ‘Najaarsstemmen’, ‘Octoberlover’ nog eens te spreken zou een herhaling zijn. Nu uit die bundels de dichteres zelf een keuze heeft gedaan, zou het alleen nog de moeite waard wezen na te gaan, welke zij gekozen heeft en zóódoende zou men misschien een naderen blik op de dichteres krijgen, zou men een bijdrage kunnen leveren tot de moderne literatuurgeschiedenis. Daartoe echter is het hier de plaats niet. Wij kunnen ons met het oog op de plaatsruimte slechts bezighouden met de in deze bundels als nieuw voorkomende en in dit tijdschrift nog niet besproken verzen ‘Van Avond’ en ‘Schemering’.

Zij voelt haar levensavond naderen - nog wel wat vroeg - en als ernstige dichteres vraagt zij zich af het waarom en het waartoe? Ze vindt geen vrede meer in het atheïsme, zij legt zich niet meer neer bij haar vroeger gedichten regel:

En of God leeft, weet geen;

zij vraagt naar iets anders, naar een vast punt van gelooven.

O vouw mijn handen, Liefde, en leer mij weer gelooven
Aan 't aardeleven niet, zoo droeve en ras voorbij,
Maar aan 't Beloofde Land, waar wandle' in feestkleedij
Bevrijde zielen blank in de eeuwge leliehoven.

O leer mij bidden weer en niet alleen voor mij,
Maar voor wie tranenzwaar mijn lied wel lieve' en loven;
Dat hun omfloersden blik weer hoopvol richt naar boven
Mijn hemeldronken lied, een leeuwrik vroom en blij.

O leer mij knielen weer en hopen en vertrouwen
En voelen d'adem Gods, waar wind mijn haar verschoof
En zich in lenteazuur al de engeloogen blauwen
En hooren seraf vleugle' en harpe' in ruischend loof.
O zonder hemeldoel is leven enkel rouwen!
O doe een wonder, Liefde, en breng mij weer Geloof!

Is het uit vrees voor den dood of uit behoefte, dat zij weer hunkert naar een vast geloof? Neen, vreezen doet zij niet.

Hoe zou ik vreezen als vreemdeling
Den bleeken broeder van mijn Leven, Dood?

Immers, zij is levensmoede; zij mist iets, en dat kwelt haar.

Gelijk een moede vrouw, die weifelend doorkwijnt
Haar leeg en lijdend leven - hoopvol morgenrood
Van kinderwange' ontbloeide nooit haar droeven schoot
En àl haar eenzaam denke' is peinzen over 't eind.

Zij vond geen sterken plicht, die leven haar gebood,
Een dwanggedachte bang haar zwakken wil doorpijnt;
- 't Is beter - zou ik zelf -? dat één als ik verdwijnt,
Die leeft van tranenzilt erinnringbitter brood.

Hier leeft de echte vrouw, die haar leven nutteloos voorbij gegaan acht, als haar leven niet vermooid is door kinderleven, als zij zichzelf niet voortgeplant ziet in kinderen, die zij tot levenstaak had op te voeden. Dat is het wat haar kwelt, een nieuwe zorg, een andere oorzaak tot droevige stemming, tot verlangen naar iets anders, nu het leven haar dàt niet heeft gebracht, wat de natuur heeft aangewezen als noodzakelijk tot bevrediging van de behoefte der vrouw. Vandaar haar levenszatheid, haar zoeken naar iets anders, dat zij bij al het dichten - en hoe veel en hoe mooi - nog niet heeft gevonden. Is het dan toch, dat de Heilige Geest haar niet heeft aangeraakt en alleen geruisch van serafvleugels door haar is vernomen, dat zij onbevredigd is gebleven? Zóó deed ook het kindje, dat eenige dagen haar huis opvroolijkte, haar alleen voelen, wat zij miste:

nu voel ik weer, verteederd,
Hoe droeve en stil de leege woning is!

of verwarren we hier de mensch in de dichteres met de dichteres? Maar die twee zijn bij Mevrouw Lapidoth zoo moeilijk te scheiden en dat is juist haar glorie.

Eene ‘Jubiläums-Ausgabe.’

Julius Wolff, Der wilde Jäger, Eine Weidsmannsmär. Hundertstes Tausend. Illustriert von Waldemar Friedrich.

Op het gebied der fraaie letteren mogen idealisme en realisme strijd voeren om de hegemonie, om beurten dingen om de gunst van het publiek, deze beurtelings veroveren ook, intusschen fantaseert de romantiek hare ‘Dichtungen’ en zingt zij hare zangen en vindt daarvoor, als de troubadours der middeleeuwen, door J. Wolff met zooveel liefde en voorliefde uitgebeeld in zijn ‘Tannhäuser’, harten en huizen geopend, door beide begroet als eene welkome gast. De eerste uitgave van ‘Der wilde Jäger’ verscheen vóór nog geen 30 jaren en nu reeds nadert het uitvoerig gedicht, dat in deze Jubiläums-Ausgabe 280 bladzijden beslaat, daarmede den 100sten druk. Geen wonder, dat de uitgevers hebben gemeend dit bizondere feit door eene inderdaad bizondere uitgave te moeten en te mogen gedenken. Zelden zag ik eene zoo goed uitgevoerde prachtuitgave als deze. Ik ken de groote, ook geïllustreerde quarto-uitgave van hetzelfde gedicht en vind, indien ik mij niet bedrieg, hare fotogravures hier verkleind terug. Maar 't komt mij altijd voor, dat eene quarto-uitgave meer dient om in een salon ter verbleeking te pronk gelegd dan om gelezen te worden. In de eerste plaats juich ik dus het gewone en daarom handiger octavo-formaat toe. Daarnaast de keurige uitvoering van het twaalftal fotogravures, maar bovenal de vele, bizonder mooie teekeningen in den tekst. Wie den Harz kent, waarheen deze sproke ons verplaatst, voelt aanstonds, dat niet enkel de dichter, maar ook zijn illustrator door zijne romantische natuur zijn geïnspireerd. Beider fantasie heeft geput uit dezelfde mildvloeiende bron. Op een tweetal uitzonderingen na (op blz. 169 't overbodig bijgevoegd zijn van den naam Hildegard, op blz. 196 het onafgewerkt gelaat van Waldtraut) mag deze uitgave als een model van modernen ‘Buchschmuck’ worden genoemd. De illustraties komen de verbeelding door hare uitbeelding te hulp en 't oog wordt bekoord. Het was mij onder de lectuur althans soms, neen meer dan eens, of ik weer wandelde in Duitschlands meest noordelijk gelegen gebergte en mijn voet mocht gaan door dat zoowel liefelijk als aangrijpend mooie stuk natuur, jaarlijks door duizenden, ook door talloos velen in ons vaderland bezocht en bewonderd.

> Dir, meiner Heimat, dank' ich dieses Lied.
> Im Harzgebirg, im Tal der wilden Bode,
> Im sturmgepflügten Reich des grossen Wode
> Liegt meiner goldnen Jugend Stromgebiet.

Bescheiden kam ich, der ich nichts entbehrte,
Zu deiner wunderwüchsigen Natur,
Du gabst mir alles, weil ich nichts begehrte,
Und wies'st mir lächelnd deines Lebens Spur.

Zoo heet het in de opdracht. ‘Wie den dichter wil verstaan, moet in 't land des dichters gaan.’ Ook 't omgekeerde is waar; wie het land des dichters wil leeren kennen, moet den dichter kiezen tot gids. Wat Wolff's ‘Weidmannsmär’ van zulk eene bekorende kracht doet zijn, is vooral dit, dat de Harz er in leeft, met zijn lente en zomer, met zijn storm en stilte, met zijn nacht en dag. Is ‘der wilde Jäger,’ de woeste graaf Hakkelberend, niet zijn storm, die raast en giert door zijne wouden, vernielend, verwoestend, niets, zelfs niet den Heiland aan den kruispaal, ontziend en te gronde gaand, vernietigd door eigen woestheid, eigen wild en ontoombaar bedrijf? Eene sombere figuur, deze Hakkelberend, aan wiens rust gewetenskwelling en twijfelzucht knagen, tot krankzinnig-wordens toe. Inderdaad een woeste jager, een die God niet vreest en geen mensch ontziet, de vreeselijkste aller verschrikkingen. En toch een, wiens aan waanzin grenzende woestheid ons haast nog meer deernis dan weerzin inboezemt. Misschien, omdat wij voelen, dat hij meer nog geleefd wordt dan zelf leeft, meer is een stuk natuur in woeste, haast onmenschelijke kracht, dan een welbewust, vrij en verantwoordelijk menschenleven, meer storm dan mensch, uit de aarde aardsch en niet uit den hemel hemelsch, des geduchten Wodans dienaar en niet Alvaders zoon. Naast deze woeste figuur het liefelijke verpersoonlijkt in Wulfhilde en Waldtraut, de eerste somber, de tweede vroolijk, levenslustig en blij, uit wier harte welt aan het slot de allen Harzreizigers welbekende spreuk:

Es grüne die Tanne, es wachse das Erz,
Gott schenke uns allen ein fröhliches Herz.

Een eigenaardig slot van eene ‘Weidmannsmär’ vol woestheid en verwoesting. En toch een passend slot. Wat is het leven, wat is het mooiste stuk natuur voor een somberen Hakkelberend, voor zoovele anderen nog meer, gedrukt gaand en gebukt, indien in dat leven niet klopt het jonge, schuldelooze, vroolijke hart, niet jubelt de blijmoedig zingende mond eener Waldtraut? Indien de Harz enkel ware als de Brocken, zou hij ons bekoren? Zijn de Zwitsersche Alpen niet daarom zoo mooi, omdat tusschen die Alpen liggen de meren, van waar uit de bosschen en weiden opklimmen tot de wereld van eeuwige sneeuw?

Die schlanke Bode fliesst im Tale
Um manchen Berg und Felsenhang,
Macht her und hin manch liebe Male
Umweg und krummen Wiedergang.
Doch eh' von den granitnen Riesen
Den Durchlass donnernd sie erzwingt,
Im breitern Grunde Wald und Wiesen
Ihr muntrer Wellentanz umspringt,
Manchmal verzieht sie wohl die Lippe
Und schmollt und bäumt sich launisch auf,
Dass Schaum umsprudelt Stein und Klippe,
Die ihr versperr'n den flinken Lauf;

Schnell aber ist sie wieder heiter,
Strahlt silberhell und blinkt und glänzt,
Versäumt sich hier, läuft rasch dort weiter
Und spielt und lächelt, bunt bekränzt.
Die hellen Wiesen lässt sie trinken
Aus der Hand und aus dieser bald,
Und bald zur Rechten, bald zur Linken
Schmiegt sie sich an den dunklen Wald
Und lockt ihn, dass er niedersteige,
Zu baden sich in ihrem Tau,
Und überhängend seine Zweige
In ihrem blanken Spiegel schau.
Da sehn von oben Buch' und Erle
Und Wolken, Sonn' und Mond hinein,
Und unten zieh'n Forell' und Schmerle,
Glashell liegt Sand und Kieselstein.
Und zu dem Fächeln und dem Säuseln
Im schattenkühlen Laube stimmt
Im klaren Fluss das Wellenkräuseln,
Mit Rauschen, Plätschern, Murmeln schwimmt,
Was in den märchenkund'gen Quellen
Aus schatzgefüllten Tiefen schied,
Im Zwiegesang von Wind und Wellen
Erklingt ein träum risch Zauberlied.

't Is eene idylle ook, zooals Wulfhild en Waldtraut daar zitten aan den Bodeoever en elkander een krans vlechten om 't jonkvrouwelijk hoofd, eene idylle naast 't drama, dat zich om beiden afspeelt. Welke toon klinkt niet in deze ‘Dichtung’? Ik zou er niet één weten te noemen, die ontbreekt. De luchthartigheid zingt haar lied; men denke aan de preek van den rondtrekkenden monnik, aan het sprookje van den Waldkater. De somberheid heeft haar benauwende visioenen: Hakkelberend ziet Wodan met de zijnen trekken door 't luchtruim; straks huilt de trouwe hond op en loeit de storm om zijn eenzaam graf. De strijd ontbrandt: de woeste horden van Thomas Münzer, door Vollrat geleid, bestormen en verwoesten den Treseburg, tot het laatst verdedigd door zijns laatsten bezitters grootsten vijand, den abt van Walkenried, meer ridder nog dan priester. Ten volle is de romantiek aan 't woord in den zang, die zijnen titel tot opschrift draagt. Hier wordt 't gedicht verhalend en toont m.i. de dichter niet zijne geringste kracht. Misschien zal men dat ook met mij in zijne andere werken opmerken.

Er is meer. Er is ook iets van symboliek. De dichter zelf duidt dit aan in zijnen eersten zang, die zingt van het groote tournooi, sinds den aanvang der wereld gestreden tusschen den winter en de Mei:

So regen sich Aufruhrsgedanken,
Hoffnung und Freiheitsgelüst,
Daher auch das Winken und Wanken
Im beweglichen Waldesgerüst.
Da geht es ans Sprengen der Bande,
Da bricht manch geschmiedeter Ring,
Und jauchzend erhebt sich im Lande,
Wer seufzend voll Ketten hing.

In hohen und niederen Schichten
Steigt's gährend durch Splint und Bast,
Auf die Streue werfen die Fichten
Des Schneedrucks beugende Last.
.....
So ist in Tagen und Stunden
Geschlagen des Winters Macht,
Verronnen und verschwunden
All seine fürstliche Pracht.

'Der wilde Jäger' behoort tot eene stervende generatie. Zijn trotsch en ongenaakbaar slot, het rijke klooster worden eene prooi van plundering en verwoesting. De ridder valt, maar ook de abt. Nieuw geweld verplettert het oude. Zelfs de dikste muren zijn niet bestand tegen de vuurwapenen van den nieuweren tijd. Thomas Münzer zal niet meer doen dan den eersten aanval leiden, zelf weldra 't onderspit delven. Maar die aanval luidt in het einde der middeleeuwen, de nieuwe geschiedenis neemt een aanvang en daarin past noch de woeste jager, noch de priester, die eigenlijk nog meer krijgsman dan priester is in zijn hart, geen Christendom, dat dreigt met ban en vloek, de wrake zelf ter hand neemt en niet overlaat aan die Hoogste Gerechtigheid, Die het als de Hoogste Liefde predikt.

Trahit sua quemque voluptas. Hakkelberend wil jagen en moet jagen, jaagt zich ten slotte dood. Zijn hartstocht is machtiger dan hij. Zelfs op Sacramentsdag kan hij 't niet laten. Ziende blind stort de razende zich in 't verderf. Er is eene diepe tragiek in dit bestaan; er is in alle zonde eene diepe tragiek. De verdienste van den dichter is, dat hij ons haar laat voelen, er niet over raisonneert of preekt. Wie ooren heeft om te hooren, die hoort. Diepe tragiek ook in den overmoed, die als in razernij den pijl schiet naar 't kruisbeeld. *Quem deus vult perdere, caecat.* Maar er is ook een haat, waarin iets is van teleurgestelde liefde, van de onmacht, zijn gansche hart te kunnen geven. In Hakkelberend is iets van wat in de meesten is. Alleen maar, hij verbergt het niet. Waarom dat woeste jagen?

Mordlust war es nicht, noch Habsucht,
War unbändige Begierde,
Leidenschaft, die ihn gepackt hielt
Und ihm wie ein hitzig Fieber
Tag und Nacht im Blute tobte,
Dass ihm alles Wollen, Wünschen,
Alles Denken sich und Träumen
Immer nur aufs Jagen kehrte
Und ihn rastlos hetzt' und spornte
Wie von bösem Geist getrieben.

Die booze geest is 't verontrust en knagend geweten, de ontrouw aan den vriend gepleegd, gestraft in den dood zijner vrouw, om wie te bezitten hij die ontrouw pleegde, gestraft in de belijdenis van haar stervende lippen, dat zij niet hem maar altijd dien vriend had bemind. De romantiek weeft haar bonte weefsel, maar intusschen spint het realisme van de Kaïnsonrust, 't Kaïnszwerven, den Kaïnsvloek van dat weefsel den draad.

Ik moet kort zijn. De plaatsruimte gebiedt het. Toch niet zóó kort, of ik mag nog wel eene enkele bladzijde overschrijven om zoowel nog ééne proeve

te geven van des dichters talent als nog eens te doen zien, dat naast de tragiek de idylle niet ontbreekt. Waldtraut verhaalt van Frau Holle, Wodans gemalin:

Als mein jung Schwesterlein verschieden
Und Mutter weinte Tag und Nacht,
Hat sie allein zu Ruh und Frieden
Grossmutter endlich doch gebracht.
Die sagt' ihr, eine Mutter habe
Sich einst zu trösten nicht vermeint,
Auf ihres lieben Kindes Grabe
Die langen Nächte durch geweint.
Da zieht ganz nahe ihr zur Seite
Vorbei im Mondschein hell und klar
Frau Holle und hat im Geleite
Von Kindern eine grosse Schar.
Und hinten, ganz zuletzt im Zuge
Ein Kindlein wankt mit müdem Schritt,
Schleppt sich mit grossem, schwerem Kruge
Und ächzt und stöhnt und kann nicht mit.
Der Weinenden das Auge flimmert, -
Es ist *ihr* Kind! das lässt den Schwarm,
Wirft sich an ihre Brust und wimmert:
'Ach! wie so warm ist Mutterarm!'
Dann aber fleht's mit leisem Stammeln:
'Nicht weinen mehr! sei froh wie einst,
Ich muss ja al die Thränen sammeln
In meinem Kruge, die du weinst;
Sieh doch! ich kann ihn kaum noch heben,
Voll ist er, dass er überfliesst,
Und ach! so schwer, dass er im Schweben
Mein ganzes Hemdchen mir begiesst!'
Da nahm Urlaub von ihrem Leide
Die Mutter - und die meine auch.'

Meer niet, al laat ik 't noode. Indien ik mij niet vergis, is de dichter Julius Wolff ten onzent behalve misschien in kringen, die in nauwere betrekking tot Duitschland staan, weinig, te weinig bekend. Men leest zelden van en over hem, te zelden. Want er mogen grooter dichters zijn, hij heeft zijne eigenaardige verdiensten, blijkens 't feit dezer 'Jubiläums-Ausgabe,' de omvang van dit en 't vrij groote aantal zijner andere werken in aanmerking genomen, in zijn vaderland erkend. Honderdduizend exemplaren binnen dertig jaren, het zegt toch altijd iets. 'Der wilde Jäger' geldt dan ook voor des dichters beste werk. Mijn lof was niet gering. Ik hoop, dat hij er een weinig toe bijdrage, den dichter, zijn werk en zijne 'Heimat' een weinig meer en beter te doen kennen.

Is dat nog noodig? Trekken niet jaarlijks honderden Hollanders naar den Harz? Waren wij er niet reeds meer dan eens en hopen wij er niet nog vaker te komen om er in te ademen zijn frissche geuren, om er te wandelen dag in dag uit? Gaan wij niet gewapend met Baedeker en Grieben en hoe onze reisgidsen nog meer mogen heeten?

Gij hebt ze eigenlijk niet noodig. Met eene kaart van den 'Harzverein' en zijn wensch in het hart en na de lectuur van Wolff's 'Der wilde Jäger'

zult gij van den Harz kunnen genieten, zooals hij genoten wil en moet worden: indrinkende het idyllische en het woeste, het vriendelijke en strenge, het liefelijke en geweldige van zijne rijke natuur. Als gij zoo gaat, zult gij met den dichter kunnen zeggen:

> Ich bin dein Schuldner, du mein Harzer Land!

en weet ik, dat ik u geen goede reis meer behoef te wenschen door Oker-, Radau-, Ilse- en Bodetal, over den Burgberg en de Rabenklippen, naar den Broeken en Schierke, van den Ilsenstein naar de Steinerne Renne, van Treseburg naar Tale. Want gij zult eene goede reis hebben: verkwikt en versterkt keert gij naar uwe eigene 'Heimat' terug.

Enschede.

P.B. WESTERDIJK.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

XXI.

Flip Franckx genoot intusschen voortdurend eene ijzersterke gezondheid. Hij herinnerde zich niet ooit ziek, zelfs onpasselijk geweest te zijn. Zoomin aandoeningen van zedelijken aard als bovenmenschelijke arbeid of noodweer hadden invloed op hem. Daarbij gevoelde hij de behoefte niet, om datgene wat in hem omging aan anderen mede te deelen, of over datgene, wat rondom hem gebeurde, met anderen te praten. Hij hield alles voor zich zelven, gelijk men zich in zijne streek uitdrukt, en stelde in niets belang wat hem niet aanging.

Flip Franckx zag er kaal, afgetobd uit. Zijne wezenstrekken verrieden de afwezigheid van alle zieleleven, van alle gevoel. Doch evenmin bemerkte men, jaren lang, verandering aan zijn aangezicht, zoomin als aan zijne gestalte. Hij was en bleef mager en ging gebukt. Zijn eetlust scheen toe te nemen, en zoomin bij het korenpikken als bij het boschspaaien kon de werkzaamste Kraaigoorenaar hem volgen.

Ongelukkiglijk was de gezondheid van Jana, sinds eenigen tijd, min voldoende. Zij was niet ‘goed.’ Was dit het gevolg van de aandoeningen, welke de huiszoeking te harent en de aanhouding harer dochters teweeggebracht hadden, ofwel was Jana, bij het klimmen heurer jaren, niet langer tegen den bovenmenschelijken arbeid bestand, dien zij verrichtte?

Wellicht waren beide de oorzaken heurer ziekte. Zekeren morgen was het heur onmogelijk op te staan. Flip kende zijne vrouw genoeg, om te weten, dat deze zeer ziek moest zijn, eer ze zoo iets zou verklaren. Hij haalde echter den dokter niet en dacht er niet aan dit te doen.

Bij toeval vernam de pastoor, dat Jana sinds drie dagen niets gebruikt had. Hij begaf er zich heen. Tot nu toe zag hij geen onmiddellijk gevaar. Hij waarschuwde beide echtgenooten voor overtolligen arbeid en deed den man verstaan, dat hij alleszins aan zijnen plicht te kort

kwam, indien hij aan zijne vrouw de versterkende spijzen onthield, die zij mocht noodig hebben. Ook ried hij hem den dokter te ontbieden.

De pastoor troostte Flip en Jana zoo goed hij kon wegens het ongeluk, dat Mie en Siska was overkomen. Hij zegde hun, dat zij goeden moed zouden houden en God dagelijks bidden, die alleen in zulke rampen wezenlijken troost kon aanbrengen en alles ten goede schikken. Ook hield de pastoor aan de echtgenooten Franckx voor, dat het leven te kortstondig, te broos is, om zich zulke ontberingen zulken slafelijken arbeid op te leggen, als zij hadden gedaan. De eerwaarde heer had van dit trekken der eg en van den rolblok gehoord; hij verbood aan Jana en Flip onvoorwaardelijk in het vervolg nog zulk werk te verrichten. ‘Werk- en spaarzaam zijn is goed en schoon,’ zegde hij, ‘doch eerlijkheid gaat boven alles, en onrechtvaardig verworven goud brengt noodzakelijk ongeluk bij. Jana heeft volstrekt iemand noodig, om haar op te passen.’

Franckx antwoordde weinig of niets op deze wijze woorden van den pastoor. Hij ontbood echter den dokter. Deze onderzocht de zieke en oordeelde haren toestand niet onrustwekkend. Jana gevoelde sinds een paar dagen meer eetlust. De dokter wist, dat de vrouw tot een taaien stam behoorde en meer gearbeid had, dan heure jaren toelieten. Hij verscherpte het sermoen en zei met strengen ernst: ‘Dezen keer genezen we u. Binnen eene week zijt ge op de been. Maar, pas op, dat ge u nog overwerkt! Neem het noodige voedsel! Aan de meeste menschen moet ik zeggen: eet minder, eet botermelksche pap. Tot u zeg ik: leg 's morgens voor ieder eene krib spek in de pan, en slá er een koppel eieren op. Op die manier zult ge honderd jaar oud worden. Anders ligt ge binen kort op 't kerkhof. Dan zal 't weinig helpen, dat ge, glijk men vertelt, eenen kruiwagen vijffrankstukken onder uwen dorschvloer begraven hebt.’

Flip liet den dokter praten, evenals den pastoor. Hij was weldra den heelen dag alleen. Jana was dus van alle hulp ontbloot. Daar zij echter niet gevaarlijk ziek was, vermeed de pastoor, gelijk dit zijne gewoonte was, haar dikwijls te bezoeken, uit vrees dat zij in den waan mocht verkeeren, dat haar toestand hopeloos was.

De zieke had echter beslist iemand noodig. De pastoor besloot naar Eekhoven te gaan om met de echtgenooten Van Herckel den toestand te bespreken.

‘Zet u neder, Mijnheer de pastoor,’ zegde de vrouw des huizes. ‘Ik moet u niet zeggen, hoezeer wij ons vereerd gevoelen door uw bezoek.’

‘Ik weet het,’ antwoordde de geestelijke, terwijl hij in den grooten leunstoel plaats nam. ‘Philomien Franckx woont nog altijd te uwent?’

‘Ja, Mijnheer de pastoor,’ sprak de boer, eerbiedig. ‘Ze is op den akker. Ik kan haar wel roepen.’

‘Neen. Sinds enkele dagen is heure moeder niet goed.’

‘Wij hebben dat gehoord,’ zegde de vrouw. ‘Gelukkiglijk heeft de dokter, die hier in de buurt is geweest, verzekerd, dat de ziekte geen gevaar oplevert.’

‘Weet Philomien, dat hare moeder ziek is?’ vroeg de pastoor verder.

‘Neen,’ antwoordde de boer. ‘Wij wilden haar niet ongerust maken. Ook wordt, hier ten huize, zoo weinig mogelijk over het huisgezin van Flip Franckx gesproken. Mijnheer de pastoor zal dit billijken.’

‘Ik acht het noodzakelijk, dat Philomien hare moeder voor eenigen tijd ga oppassen,’ sprak de geestelijke, als gave hij een bevel.

‘Mijnheer de pastoor,’ antwoordde Van Herckel, ditmaal krachtig en stout, ‘gij weet, hoezeer wij u eerbiedigen en hoe wij ons in alles aan u onderwerpen. Als Jana Franckx in stervensgevaar zal verkeeren, zal ik of mijne vrouw met Philomien er heen gaan. Dan zal het kind aan hare moeder vaarwel zeggen, tot hiernamaals. Nu zullen wij ons meisken zelfs over de ziekte niet spreken. U, als Parochieherder, weet beter dan iemand,’ ging Van Herckel voort, terwijl de pastoor getroffen was door den diepgevoelden toon, waarop de boer gesproken had, ‘dat in den huize van Franckx niets dan slechte voorbeelden worden gegeven. Sinds heure kinderjaren verblijft Philomien te onzent. Wij mogen het wel zeggen: daar is het aan toe te schrijven, dat zij zoo braaf, zoo deugdzaam is gebleven.’

‘Een kind afkeer inboezemen jegens zijne ouders is, in allen geval, streng af te keuren, is zonde,’ sprak de geestelijke, bestraffend.

‘Aan zulke onchristelijke daad zullen wij ons nooit plichtig maken, heer pastoor,’ hernam Van Herckel. ‘Wij vreezen, dat U den toestand verkeerd beoordeelt. Philomien woont thans veertien jaar bij ons. Zij gevoelt zich hier meer te huis dan te harent. Ook aanzien wij haar als ons eigen kind. Wij hebben haar lief, gelijk men slechts zijn kind kan liefhebben. Langzamerhand heeft ons meisken zich meer en meer vreemd te Ekstergoor gevoeld. In den begin bezocht zij hare ouders nogal dikwijls. Wij trachtten dit zooveel mogelijk te beletten en dit verdroot haar. Tegenwoordig bekreunt zij zich daar niet meer om.

Verwonderen moet u dit niet al te zeer, heer pastoor,’ ging de boer voort, daar de geestelijke misprijzend op beide echtgenooten blikte. ‘Het zoontje van den heer van Haringrode, uit Antwerpen, dat hier in de buurt bij arme menschen woont, om gezondheidsredenen, wil zijne ouders niet meer kennen. Gisteren nog hield het zich in het stalleken verborgen, als moeder gekomen was. Zoo zijn de kinderen.’

Man en vrouw zwegen een tijdlang.

‘Afkeer boezemen wij Philomien jegens niemand in, allerminst jegens hare ouders,’ sprak Van Herckel, als gevoelde hij zich nog genoodzaakt zich om zijn verzet tegen het verzoek van den pastoor te verdedigen. ‘Handelen wij, in deze omstandigheden vooral, niet voorzichtig, met ons meisken zoo weinig mogelijk over de haren te spreken? Tegen-

woordig, het is u wel bekend, heer pastoor, is niet alleen onze gemeente, maar heel de omtrek "vol" van dit ongelukkig huishouden. Zooveel mogelijk houden wij Philomien te huis; althans wij zorgen, dat zij niet meer bij vreemden komt, dan volstrekt noodzakelijk is. Want vele lieden zijn zoo boos, dat zij er vermaak in zouden vinden het goede kind, door het mededeelen van ware of verdichte bijzonderheden, te bedroeven. Het geval van Mie en Siska is op zichzelf al erg genoeg. Ik zie het wel, de heer pastoor keurt ons niet af. Het doet ons pijn; dit zal hij wel begrijpen, dat wij zijnen wensch niet kunnen involgen. Het is de eerste maal en zal ook de laatste zijn. Wij hebben wel eenig recht op dit kind en zouden niet gaarne hebben, dat het verloren ging.'

'Ge zijt brave menschen,' zegde de pastoor, rechtstaande. 'Eene zaak moet ge me echter beloven. Ik zelf heb aan Philomien over de ziekte harer moeder niet willen spreken, omdat ik uw gezag niet wil miskennen. Gij zult dan het kind mededeelen, dat moeder onpasselijk is. Wanneer ik u verwittig, dat de ziekte eene gevaarlijke wending neemt, zult gij het meisken onmiddellijk naar heure ouders laten vertrekken. In geenen deele mag Jana sterven zonder van heur braafste kind afscheid te hebben genomen.'

'Het zal geschieden, heer pastoor,' bevestigde Van Herckel. 'Twijfel er geen oogenblik aan.'

De geestelijke keerde terug naar Ekstergoor.

Korts na zijn vertrek trad Philomien binnen. Zij was bleek. Van Herckel en zijne vrouw zagen, dat haar iets ongewoons was overkomen.

'Is het waar, dat Mie en Siska in de gevangenis zitten voor diefte?' vroeg ze koortsig.

'Wie heeft u dat gezegd?' vroeg vrouw van Herckel, angstig.

'De meid van de Groene Stee. Zij voegde erbij, dat vader de heeren van de Wet te slim geweest was.'

'Philomien,' zegde de baas, aan het gesprek eene andere wending gevend, 'de heer pastoor van Ekstergoor is hier geweest. Het schijnt, dat moeder niet al te goed gezond is.'

'De pastoor is hier geweest, om dat te komen zeggen!' herhaalde het meisken. 'Dan is moeder gevaarlijk ziek. Ik vertrek er op staanden voet naar toe!'

'Neen. Moeder is niet ernstig ziek,' zegde vrouw van Herckel. 'Indien er gevaar mocht wezen, zouden wij zelve u aanzetten, om haar te bezoeken.'

'Ik geloof u niet,' sprak Philomien, op eenen toon, dien de boer en de boerin nog nooit in den mond van hun pleegkind gehoord hadden. 'Ik wil mijnen vader en mijne moeder zien!'

Van Herckel en zijne vrouw beseften de gevoelens van Philomien op dit oogenblik niet. Zij waren ontevreden om haar beslissend antwoord.

'Kind,' zegde de bazin, diep geroerd, 'gij weet, dat wij aan Edward

Salens beloofd hebben, dat ge nooit den voet in het huis uwer ouders zoudt gezet hebben.'

Vrouw van Herckel betreurde deze woorden.

Philomien barstte in snikken los. Zij begaf zich naar heure kamer. Lang hoorden de echtgenooten heur daar weenen.

's Anderendaags had het meisken de woning verlaten.

XXII.

De ziekenkamer van Jana Franckx leverde een der akeligste tafereelen op, die men zich voorstellen kan.

Het vertrek was groot en vuil. Op vele plaatsen kon men de steenen plavuizen van den vloer niet meer onderscheiden; zij waren onder de zwarte aarde en de grauwe asch begraven, die er van den hof en den haard opgedragen werd.

De achterdeur stond open; een paar hoenders wandelden in de kamer rond, om onder de tafel de broodkruimels op te pikken.

Tusschen den schoorsteen en den voormuur had men de slaapstee. Het licht viel op de zieke. 't Was pijnlijk om aan te zien. De roodwitgeruite gordijnen waren half opengeschoven. Het bed deugde niet voor eenen hond. Blijkbaar waren de lakens sinds lang niet gewasschen; allerwegen staken de stroopijlen door den beddezak uit.

Jana zat overeind. Zij zag er zoo vermoeid, zoo afgemat uit, dat zij elkeen medelijden moest inboezemen. Ook was zij fel vermagerd. Nooit was zij van de zwaarsten geweest; doch thans waren heure handen en aangezicht vervaarlijk om te zien. Heure gelaatskleur was grauw-geel, heur mond fel ingevallen en heure kin puntig. Slechts heure oogen glinsterden zoo fel, alsof het geestesleven nog in al zijne kracht in het gebroken lijf huisde. Jana's grijs-rosse haren drongen overvloedig door heure slaapmuts heen. Des te naarder kwam het wijf u voor, daar Philomien naast de bedsponde zat. Het meisje was in al den glans harer ontluikende jeugd. Allersierlijkst kwamen heure smijdige, welgeëvenredigde lichaamsvormen door haar zwart katoenen kleed uit. Een zoo bekoorlijk, blank aangezichtje, met zijne groote, staalblauwe oogen, welgevormde, gevulde wimpers en schoone trekken, werd zelden aangetroffen. Met heure zijdeachtige, goudblonde haren hadde Philomien het beeld der herboren natuur, der blijde lente kunnen voorstellen, terwijl Jana al te sprekend aan het stervend najaar, aan den ondergang van alle leven herinnerde.

Op het tafeltje, bij het bed, lagen eenige oranjeappels en een tros blauwe druiven.

'Gij doet mij pijn, moeder, deze vruchten te weigeren,' zegde Philomien, terwijl een traan in haar oog glom. 'Zij zullen u verfrisschen.'

'Wat! Zou ik zoo iets aannemen!' riep Jana, met eene nog zware stem. 'Ik weet niet, waar ge het verzonnen hebt, zoo iets te koopen.

Hoeveel kost het? Ge wilt het niet zeggen. Stukken van menschen, waarschijnlijk.'

Overvloedig vloeiden de tranen over de wangen van het meisje. Ze lei heur handje in de groote, klauwachtige hand der moeder, doch het duurde niet lang, of deze trok ze terug en hernam: 'Zoo iets is goed voor rijk volk. Ik zou verlegen zijn, moesten de geburen vernemen, dat hier zoo iets in huis komt. Ge haddet veel beter gedaan ons de centen te brengen; doch den klank van uw geld hebben wij nog niet gehoord. Wat doet gij er mede?'

'Moeder,' sprak Philomien, en in haren toon klonk al de zielesmart door, welke het arme kind leed, 'gij hebt ongelijk u zoo te verhitten. Ge zijt ziek.'

'Ik ben niet ziek!' riep Jana, met eene vervaarlijke stem, die volkomen overeenkwam met heure gelaatsuitdrukking. 'De meeste menschen zijn wij te slim geweest, doch den dokter van Hulmenhout niet. Altijd heb ik gedacht, dat het geene kunst was de dokters zand in de oogen te strooien. Was vader voor het stroopen gepakt, zoo hield ik mij ziek, en de geneesheer van Zandeghem verklaarde, dat ik nog eenige dagen te leven had. Vader werd in vrijheid gesteld. Waren de aardappels mislukt, of was vader te lui om uit stroopen of lorzen te gaan, dan was heel ons huishouden zoo ziek, dat de dokters verklaarden, dat we in stervensgevaar verkeerden. De leden van 't Armbestuur en van Vincentius versleten de steenen van den vloer, om ons tarwebrood en ossenvleesch te brengen. Dat was wat beter dan de vodderijen, die ik daar op de tafel zie liggen en die ik niet zou lusten, indien ik ze voor niet had, laat staan nu ze zooveel geld gekost hebben.'

'Als het u niet aanstaat, wat ik u vertel, keert ge maar terug waar ge vandaan gekomen zijt,' zegde Jana, daar Philomien, door heure smeekende uitdrukking, moeder tot zwijgen aanzette; 'niemand heeft u geroepen en nooit hebt ge iets voor ons gedaan. Ik zal toch zeker wel zeggen en doen wat ik wil! Nog eens, de dokter van Hulmenhout kent zijnen stiel. Dat ik was, of zelfs dat ik ben, gelijk ik zijn moet, zal ik niet beweren. Ik was moe en het eten smaakt me nog maar half en half. Op aanraden van den dokter ben ik in 't bed gaan liggen. Hadde ik dit niet gedaan, zoo ware ik lang genezen geweest. Doch de dokter is er op uit om geld te winnen, en hierin kan ik hem geen ongelijk geven. Ik had gehoopt Mie en Siska los te krijgen. De dokter moest een certificaat opmaken. Hij, die hier alle dagen zijnen frank komt verdienen, zonder iets anders te doen dan mijnen pols te voelen; die aan zijne fleschkens meer dan de helft winst heeft en ons het geld uit den zak klopt, waar wij de nagels voor van de vingers hebben gewerkt, had tot eersten plicht het getuigschrift zoo op te stellen, dat de groote bazen overtuigd waren, dat ik op sterven lag. Welke deugnieten de rechters, de oversten der gevangenhuizen ook zijn, lossen ze

de gevangenen, als dergelijke certificaten goed gedraaid zijn. En voor het minst dat de betichten goede kruiwagens hebben, wordt er van 't proces afgezien. Welnu, onze meiskens komen niet af. Dit ligt aan niets anders, dan dat de dokter den Judas gespeeld heeft. Hij heeft in zijn rapport geschreven, dat mijne ziekte niets te beduiden heeft. De man raadt het juist; doch niets gebood hem dit te schrijven. Ik ben dien deugniet beu; het zien van zijne geslepen tronie zou mij ziek maken. Ja, vandaag nog krijgt hij zijnen kastaard. 't Is eene goede gelegenheid, om hem kwijt te geraken; want, nogeens, al het geld, dat ik er aan geef, is in 't water gesmeten.'

Als Philomien gehoord had, dat heure moeder ziek was, was ze fel verschrikt. Als zij haar voor de eerste maal zag, vreesde zij, dat de dood met rassche schreden naderde.

Nu moeder zoo luid en lang sprak en geen spoor van vermoeidheid vertoonde, week de vrees. Eenerzijds verheugde Philomien zich dus om dezen uitval, daar hij, in hare oogen, alle onmiddellijk stervensgevaar onwaarschijnlijk maakte.

Van den anderen kant boezemde de inhoud haar den afkeer in, dien hij hadde teweeggebracht, ware hij door vreemden uitgesproken.

De zieke, die op de schamele sponde uitgestrekt lag, was Philomiens moeder. Sinds heure kinderjaren was het meisje uithuizig geweest. Vrouw van Herckel had haar als eene moeder lief gehad. Toch gevoelde het kind op dit oogenblik voor Jana Franckx iets, dat zij nooit voor de bazin uit de Eikestee had gevoeld. Het was het instinct der kinderliefde, dat doorbrak.

'Moeder,' zegde Philomien fleemend, 'rust, het zal u goed doen. Zult gij, uit liefde tot mij, uw bed, de kamer niet laten verzuiveren? Ik zal het betalen.'

Het hart van Jana bleef voor deze warme ontboezeming gesloten.

'Geene bevelen in mijn huis!' snauwde zij hare dochter toe, nog kwaadaardiger dan te voren. 'Als het u hier niet aanstaat gelijk het is, kunt ge optrekken, ik zeg het u voor de tweede maal. Voor mij is alles, gelijk het hoort. Als ge centen te veel hebt, zullen we ze wel anders gebruiken.'

Lang duurde het zwijgen van Jana niet.

'Ja,' hernam ze, 'Lou, het wijf van Rik den lorzer, had me aangeraden eenen brief te laten opstellen aan Tist Mathys, die in d'Oost geweest is en door alle netten is gevlogen. Tist maakte iets op, dat de moeite waard was. Waar hij de woorden gehaald heeft, begrijp ik nog niet. 't Was om een steenen hart te breken. Mathys vroeg den Minister, dat hij Mie en Siska zou lossen. Hij moest ze lossen, als hij zoo iets las. Als de dokter daarbij verklaarde, dat ik doodelijk ziek was, was het schaap in huis. Niet alleen zouden ze de poorten van 't gevang voor uwe zusters wagenwijd openzetten; tien tegen een zouden wij van 't proces geen woord meer hooren.

Maar neen, de dokter heeft ons onderduims eene veer gestoken, die ailes heeft doen springen. Maar, ik zal hem wel tegenkomen.'

Het certificaat van Dr. van Kempen maakte Jana erg boos. Zij kon er niet over zwijgen. Alle dagen kwam zij er op terug. Niet zelden herhaalde malen, gelijk heden.

Wonder was het wel, dat zij den inhoud van het getuigschrift des dokters zoo juist geraden had. Deze had daar aan zijne cliënte niets van medegedeeld. Hij had, als Jana er hem naar vroeg, op zeer diplomatische wijze geantwoord, en toch twijfelde de vrouw geen oogenblik, of de besluitselen des dokters waren ongunstig geweest.

'Ik hoop, moeder,' zegde Philomien, 'dat mijne zusters onplichtig mogen zijn.'

'Onplichtig zijn ze zeker,' bevestigde Jana, meer en meer driftig. 'Men heeft een briefken op Siska hare kamer gevonden. In de kas van Mie heeft men geldwaarden en juweelen aangetroffen. Wat kwaad is daar aan? Zal Maschurtsch eene boterham minder eten, omdat men eenige briefkens uit zijne schuif neemt? Maar zoo is de Wet. Straft ze ook de arme drommels niet, die eenige boomen uit de bosschen van den graaf kappen, al stonden ze te rotten, en al hadden de menschen ze noodig om er hunnen pot over te koken?

Siska en Mie zijn plichtig, ja, omdat ze zoo aartsdom geweest zijn, dat het geenen naam heeft. Onze Siska heeft eenen coupon op heure kamer laten rijden, terwijl ze naar huis kwam. Onze Mie stak alles goedsmoeds in haar koffer, waar elkeen eerst en vooral gaat zoeken, en dat daarbij in 't oog valt, als ge den neus in de kamer steekt. Hier heeft de Wet, uren aan een stuk, alles het onderste boven gegooid en geenen cent gevonden. Zelfs heeft niets het licht gezien, wat we niet wilden, dat voor den dag kwam.'

Er scheen geen eind te komen aan de praatziekte van vrouw Franckx.

'Lou Balsen,' hernam ze, 'heeft me verteld, dat een naamlooze brief de Wet op het spoor gezet heeft. Dat is waarschijnlijk. Doch, lang zal ik hier niet meer blijven liggen. Zoo haast ik eenigszins kan, trek ik mijne schoenen aan. Ik zal den schrijver van den brief wel vinden. Desnoods ga ik naar Lange Sophie in de Zwarte Bosschen. Die kent wat meer dan een gewoon mensch. Ze vraagt veel, om zoo iets uit te brengen. Maar al eischt ze vijf frank om me den naam van den deugniet bekend te maken, het geld zal er zijn. En dat de roode haan op zijn dak zal kraaien, daar moogt ge heilig staat op maken.

Dit belet niet, dat Mie vooral dommer is geweest dan een pas geboren kind. Dat het haar in de hersens schort, heeft ze overigens bewezen. Ze is met Stan van Winckel getrouwd, hoewel we heur hebben doen zien, dat ze in heur ongeluk liep. Bidden of smeeken heeft niet geholpen. Voor mij is dit huwelijk erger dan de zaak der waarden en juweelen. Die zal wel koud worden zonder blazen.'

Jana zweeg en legde het hoofd op het kussen neer.

Philomien was in den begin ongerust. Zij kon zich echter weldra overtuigen, dat hare moeder sliep.

XXIII.

De ziekte van Jana Franckx verergerde niet.

Het moest echter wel zijn, dat de vrouw zich erg zwak gevoelde. Slechts enkele uren zat zij, in het midden van den dag, aan den haard; voor het overige bleef zij te bed.

Vrouw van Herckel was, daags nadat Philomien haar huis verlaten had, naar Ekstergoor gekomen. Volgens haar was vrouw Franckx gevaarlijk ziek. Zij dacht, dat Jana slechts eenige dagen meer te leven had. Zij kon het dus over haar gemoed niet krijgen het meisje te berispen. Zelfs wilde zij er niet van spreken Philomien aan te raden mede terug naar Eekhoven te gaan.

Na een paar weken verzekerde de dokter haar, dat de ziekte van Jana wellicht jaren zou duren.

‘Het mensch is eigenlijk niet ziek,’ zegde hij. ‘Zij is vermoeid, afgemat, ja, afgebeuld. De regen- en sneeuwstormen zijn niet in hare kleederen gekropen. Zij hebben haar lichaamsgestel aangetast, zoodat de vrouw waarschijnlijk niet meer in het bosch of op den akker zal komen. Gelukkiglijk is zij taai, zoodat niemand kan zeggen, wanneer het met haar eindigen zal.’

Vrouw van Herckel besloot dus Philomien terug te halen. Het ging beter dan zij gedacht had. Jana zelve achtte, dat haar kind te harent niet meer noodig was. Flip liet haar niet gaarne vertrekken, daar hij voorzag, dat hem moeilijk zou vallen zijne vrouw alleen te huis te laten en in het bosch of op het veld zijn gewonen arbeid te verrichten. Doch het vooruitzicht dat de nalatenschap van Van Herckel vroeg of laat aan zijne jongste dochter zou komen, deed hem met voorzichtigheid handelen tegenover den eigenaar der Eikestee.

Flip en Jana waren merkelijk ouder dan de echtgenooten Van Herckel. Men kon niet zeggen, dat Franckx Philomien met overdreven liefde beminde. Dat de dochter haren vader geheel onverschillig was, was evenmin waar, en, in allen geval, gunde hij haar van harte, dat zij eens de bezitster van Van Herckel's goederen zou zijn. Hij meende Philomien genoegzaam te kennen, om verzekerd te zijn, dat zij het erfdeel niet alleen zou behouden. Indien heur goed hart haar daar niet toe aanzette, zou de sluwheid van Mie en Siska Philomien wel zoover brengen, dat zij haar een deel van hare goederen zou afstaan, daar het karakter der jongste te zwak was om aan de listen en lagen der ouderen weerstand te bieden. Doch, zelfs in de veronderstelling, dat Philomien alles voor zich zou behouden, en aldus, wat het fortuin betrof, merkelijk hooger zou staan dan Mie en Siska, was het beter, dat de goederen van Van Herckel aan eene Franckx kwamen dan aan vreemden.

Om deze reden deden Jana en Flip alles wat zij geleerd hadden, om de Van Herckel's niet te verkroken. Zij verzetten er zich dan ook niet tegen, dat Philomien terug naar Eekhoven vertrok. Flip was zelfs vriendelijker tegenover zijpe dochter en hare pleegmoeder dan hij gewoon was. Vooral toonde hij zijne goede gevoelens tegenover Philomien, daar hij haar met klem verzekerde, dat moeders ziekte hoegenaamd geen gevaar opleverde.

Het meisje liet zich overhalen. Men is zoo gemakkelijk van iets overtuigd wat het hart verlangt. Philomien dacht, dat hare moeder zou genezen. Wel zou zij nog lang onbekwaam blijven om te werken. Dit zou zeker erg zijn; doch hulp zou gevonden worden, daar Ons Heer niet slaat, of hij zalft.

Philomien ging dus blijgemoed naar huis. Deze blijde stemming verhoogde nog, als vrouw van Herckel haar geruststelde, dat moeder nooit gebrek zou lijden, daar zij beter bij kas was dan menige boer uit de streek, die fier het hoofd in de hoogte stak. Vrouw van Herckel zou desnoods den Baron van Zandeghem verzoeken vader Franckx op het hart te drukken, dat het zijn plicht, evenals die zijner vrouw was, het er in hun ouden dag goed van te nemen. De pastoor zou aan Flip zeggen, dat hij zwaar zondigde, indien hij zijne vrouw iets onthield, wat haar kon versterken. Vooral moest gezorgd worden, dat Flip en Jana zich voortaan van allen bovenmenschelijken arbeid onthielden.

Over Mie en Siska werd bij Van Herckel niet gesproken. Men vernam er zoomin iets over den diefstal bij Maschurtsch als over moeders ziekte, zoodat Philomien in den waan verkeerde, dat het eene ongeluk zoowel als het andere van boven het hoofd zou wegdrijven.

De Van Herckel's waren voor niets meer bevreesd dan dat de buren hun pleegkind over Mie en Siska zouden spreken. Deze buren waren niet slechter dan de andere Eekhovenaars; doch het genoegen, dat men smaakt in anderen iets onaangenaams te doen of te zeggen, schijnt zoo menschelijk, dat het in alle wereldstreken te huis behoort.

Vooral verschafte het aan Philomien's pleegouders vreugd te zien, dat het meisje en Christine Salens dagelijks vertrouwelijker met elkander omgingen. Christine had haren kerkstoel naast dien van Philomien geplaatst. Aldus zaten de twee meisjes onder de hoogmis nevens elkaar. Samen verlieten zij de kerk en hielden zij een praatje, alvorens naar huis te gaan.

Het ‘buurten’ is in de Kempen nog algemeen in zwang. Uitnoodigen om te komen eten of zelfs wat praten wordt er gemakkelijk gedaan. Vrouw van Herckel was daar echter niet voor. Zij wilde niet, dat Philomien Lieve-Vrouwenmeisken werd, omdat zij de eene week bij dezen, de andere week bij genen feest houden, en uit al deze feestjes al te dikwijls jaloerschheid voortspruit.

Vrouw van Herckel toonde hier van den anderen kant een gebrek, dat haar eigen was. Zij was rijk en achtte, dat de meeste Lieve-

Vrouwenmeiskens tot te geringe familie behoorden, om te harent te worden ontvangen.

Voor Christine Salens gevoelde zij dezen afkeer niet. Edward was eene persoonlijkheid van belang geworden, en Christine was zoo braaf, dat Philomien er slechts bij kon winnen met haar om te gaan.

Vrouw van Herckel waande, dat de weduwe Salens onmiddellijk vrede zou gehad hebben met de vriendschap harer jongste dochter met Philomien Franckx. Zij bedroog zich. Vooreerst, Christine's moeder was er insgelijks tegen, dat er veel geloop was tusschen haar huis en dat van een ander, welk het ook mocht zijn. Het huisgezin van Flip Franckx stond te Heibroek in zulken slechten naam, dat de meeste boeren niet duldden, dat de hunnen met iemand omgang hadden, die daartoe behoorde, vooral sedert Mie en Siska achter de grendels zaten.

Meester Lenaerts was het gemakkelijker geweest de Heibroekenaars te onderwijzen dan deze gebreken uit te roeien, welke niet alleen de meeste buitenmenschen, doch ook vele stedelingen eigen zijn.

Dat iemand, die eerlijk en braaf is, de achting van elkeen verdient, al mogen de zijnen nog zoo onwetend wezen; dat de waarde van eenen mensch afgemeten wordt naar zijne zedelijke hoedanigheden en niet naar de uitgestrektheid zijner goederen, had de onderwijzer aan zijne leerlingen trachten in te planten. Hij mocht zich in gedeeltelijke uitslagen verheugen, en over het algemeen waren zijne medeburgers zedelijker dan de meeste menschen der omliggende dorpen. Doch, dat er nog vele kindergeslachten tot volwassenen zouden opgroeien, eer de kiemen dezer ondeugden uit de harten der Heibroekenaars zouden geroeid zijn, daar was meester Lenaerts van overtuigd. Zelfs vreesde hij, dat deze gebreken nooit geheel zouden verdwijnen. Dit was geene reden om den moed op te geven, daar hij het als zijn plicht aanzag steeds naar een ideaal te streven, hoewel men het nooit kan bereiken.

Bij Christine's moeder was het zedelijk gevoel zoozeer ontwikkeld, dat zij zich boven deze vooroordeelen kon stellen. Zij wist, dat Philomien Franckx een alleszins braaf meisje was. In gewone omstandigheden hadde zij niets liever gewenscht, dan haar met Christine bevriend te zien.

Doch thans!

Edwards verkeering met Philomien deed Roos veel verdriet aan. Zij had met heur zelve gestreden en gepoogd zich in het onvermijdelijke te schikken; doch het was haar onmogelijk geweest. Het kon er niet door. De moeder had wat anders voor haren lieveling gedroomd. Zou de vriendschap van Philomien en Christine de verkeering van Edward niet in de hand werken? Zou Christine van Philomien geen kwaad leeren? Deze was toch altijd eene Franckx.

Christine was achttien jaar oud. Zij had een kinderlijk gevoel en eene kinderlijke levensopvatting. Stellig dacht zij nog aan geene vrijers. De verkeering van Edward mocht in haar bijzijn niet besproken

worden. Dat deugde voor haar niet. Zou het te beletten zijn, dat Philomien en Christine schier altijd over Edward zouden praten, als zij al te vertrouwelijk met elkander werden? Zou Philomien niet alle pogingen aanwenden om deze verkeering te begunstigen? Zou dit gepraat Christine niet aan vrijers doen denken? Ware het niet beter, dat zij dit nog lang uit het hoofd stelde, te meer, daar zij zoo gelukkig, zoo blij en zoo jong was?

Wat zouden overigens Amelie, Margriet en Willem zeggen?

Vrouw Salens was dus tot het besluit gekomen, dat gemeenzame omgang tusschen Philomien en Christine niet wenschelijk was. Zij had echter de gewoonte niet veel te prediken en slechts op feiten voort te gaan.

Heure dochter bleef langer weg dan naar gewoonte, als zij ter kerke ging. Zij had bij Van Herckel koffie gedronken. Als beide meisjes met de processie van Eekhoven naar Scherpenheuvel waren geweest, hadden ze elkaar schier altijd gezelschap gehouden.

Roos merkte echter geene verandering op in den gemoedstoestand harer jongste dochter. Deze bleef even blij, even vroolijk, even braaf. Vrouw Salens hoorde minder over Mie en Siska Franckx spreken. Van Amelie, Margriet noch Willem vernam zij nieuws over de verkeering van Edward. Zij hoopte, dat deze stilaan zou slijten. Van het proces van Vrouw van Winckel en Siska Franckx zou niets komen, daar *De Gazet* er niet meer over schreef. In die omstandigheden achtte vrouw Salens het best de vriendschapsbetrekkingen tusschen Christine en Philomien oogluikend te dulden. Zij dacht, dat, wanneer zij, in dit geval, den vrede bewaarde, ook de algemeene vrede weldra zou terugkeeren. Met hare toestemming, evenals met die van vrouw van Herckel, bezocht Christine na eenigen tijd Philomien op de Eikestee; het kwam zoover, dat het Roos speet de jongste dochter van Flip Franckx niet te harent te kunnen uitnoodigen.

Doch, dit was onmogelijk.

XXIV.

Geheel in het noorden onzer provincie, dicht bij de Hollandsche grens, nagenoeg anderhalve mijl van Eekhoven, heeft men, te midden van een bosch, eene bedevaartsplaats, die druk wordt bezocht. Onder de open lucht zijn de veertien ‘statiën’ van den kruisweg door beeldengroepen voorgesteld. De schoonheid der beeldwerken, de eeuwenoude eiken en beuken, dennen en pijnen van het bosch brengen een diepen indruk te weeg.

Met oprechte godsvrucht wordt het oord door ontelbare menschen van al de dorpen uit den omtrek bezocht. Van in het begin der lente tot tegen den winter gaat zelden een zondag voorbij, of er komen

processiën uit de Antwerpsche Kempen en Noord-Brabant, soms de groote meerderheid van de bevolking eener gemeente bevattend, van heinde en ver naar de bedevaartsplaats. In de week ziet men dikwijls afzonderlijke personen den kruisweg gaan. Op die dagen heerscht er de volledigste stilte. Des zondags weerklinkt het bosch van de gebeden en gezangen der bedevaartgangers; doch altijd heeft het schouwspel iets ongewoon treffends.

De huisgezinnen Salens en Van Herckel waren zeer godvruchtig.

Christine ging nogal dikwijls in de week naar Grijsgoor, zoo heette het gehucht, waar de kruisweg in 't bosch was.

Bij Van Herckel werd alle avonden een Rozenhoedje gelezen. Philomien kende heel den Rozenkrans van buiten. Zij bad voor; man en vrouw antwoordden. Na het Rozenhoedje kwam ‘de christelijke huiszegen’, door den baas met diep gevoel voorgedragen. Dan volgden verscheidene Vaderonzen: voor de ziel, die lang moest lijden; voor die op 't punt stond verlost te worden; voor de eendracht der christenprinsen; voor de bekeering der grootste zondaars; voor de genezing van moeder Franckx enz.

Philomien bad zoo godvruchtig, de baas en de bazin waren beiden zoozeer van de kracht des gebeds overtuigd, dat zij aan hun pleegkind geen weigerend antwoord konden geven, als het den wensch uitdrukte naar Grijsgoor te gaan. Te meer hadden zij daar vrede mede, als zij vernamen, dat Philomien in gezelschap van Christine den beêweg zou doen.

Bij de weduwe Salens bestond dezelfde gewoonte als bij Van Herckel, als bij de meeste Kempische en Noord-Brabantsche familiën.

Christine was even vroom als Philomien. Het was dus niet te betwijfelen, of beide meisjes hadden het voornemen om van den Heer van hierboven eene bijzondere gunst te vragen.

Philomien en Christine hadden met ware geestesontheffing gebeden. Philomien had gevraagd, dat hare moeder mocht genezen; dat de rechters hare zusters genadig mochten behandelen; dat Mie en Siska op het pad der deugd mochten terugkeeren.

Christine had den kruisweg gedaan ter intentie van haren vader zaliger. Zij had Gode gesmeekt hare moeder nog lang te mogen behouden, dat Hij de moeilijkheden, die tengevolge van de verkeering van Edward waren ontstaan, op zijn best zou oplossen.

Tegen den avond keerden beide vriendinnen naar Eekhoven terug.

Het was op 't einde van Juni, in 't heetste van den zomer.

Christine en Philomien volgden het pad, dat op den steenweg uitkwam. Het gras groeide er zoo welig, dat het pad als een smalle wegel door een weipand slingerde. Rechts had men een schaarbosch; els, hazelaar en wilg schoten er gulzig op. Daarboven verhieven zich eikeboomen; hunne grijze stammen waren dik; hunne kruinen vormden een schier ondoordringbaar gewelfsel.

Links strekte zich, achter eene lage elzen hegge, een breed haverveld uit. De kleur was malsch groen; het zachte licht gaf er een aangenamen toon aan. Achter de haver had men een korenveld. Het rijpte; onder het zongeschitter vertoonden de grijze aren zich als eene glinsterende zee.

Verder lagen beemden, met talrijke kanada's en abeelen gestoffeerd. Landlieden, vrouwen en kinderen wonden er het hooi om; de geur balsemde den omtrek wijd en zijd.

De zonnestralen schenen in de boomkruinen van het schaarbosch en op de kanada's op de beemden te spelen; zij rustten op de hoeven, die hier en daar oprezen.

In het bosch weerklonk het gefluit der merels en weduwaals en het gezang der grasmusschen en ‘koninkjes’; in de verte, op den steenweg, hoorde men den eigenaardigen slag der wielen van de landbouwerskarren.

Christine en Philomien hadden zwijgend het pad gevolgd. Heur gang door dit schoone landschap had haar heure geestesontheffing nog niet ontnomen.

‘Ik weet niet wat te denken,’ zei Franckx' jongste dochter, als de meisjes reeds lang op den steenweg waren, die door een mastbosch liep. ‘Zal moeder genezen? Ik heb het uit ganscher harte aan God gevraagd. Ik geloof, dat Hij mij zal verhooren.’

‘Ik heb alles aan den Heer overgelaten,’ bemerkte Christine, met deemoed. ‘Hij zal alles ten beste schikken.’

‘Gij zijt gelukkig. De wereld lacht u toe.’

‘Ik verloor vader zaliger, als ik nog een kind was. Gij zult later ondervinden wat het is eenen ouder te verliezen, Philomien.’

Weer stapten beide meisjes eenigen tijd voort, terwijl zij aan heure gedachten vrijen loop lieten.

‘Ik zou er niet van mogen spreken, vooral na eene bedevaart,’ hernam Philomien. ‘Doch, ik gevoel, dat het geene zonde is. Wat zegt moeder van mijne... kennis met Edward?’

‘Moeder heeft mij wel op het hart gedrukt daar nooit met u over te spreken,’ antwoordde Christine, blozend. ‘Het is slechts op die voorwaarde, dat zij mij toegestaan heeft u gezelschap te houden. Ik kan u overigens weinig of liever geen nieuws mededeelen.’

‘Uwe moeder zal nooit hare toestemming tot ons huwelijk geven.’

‘Ik vrees dit, Philomien.’

‘En Margriet en Willem?’

‘Die zeggen, dat het niet mag gebeuren.’

‘Ik geloof,’ sprak Philomien, ‘dat zonder Amelie, Margriet anders zou zijn. Amelie is ongenadig. Zij weet niet wat liefde is. Zij heeft nooit bemind en zal het waarschijnlijk nooit doen. Anders zou zij zoo wreed niet zijn.’

‘Spreek geen kwaad van mijne oudste zuster,’ zei Christine. ‘Dit ware zonde. Gelijk Amelie bestaat geen tweede hart. God alleen weet, wat goed zij in haar leven heeft verricht. Zij is eene heilige.’

‘Maar geen mensch,’ liet Philomien zich ontvallen.

‘Hierin bedriegt ge u,’ bevestigde Christine. ‘Zij weet buitengewoon goed wat ze zegt of doet, en weinigen hebben zooveel verstand als zij. Daarom is haar tegenstand tegen uw huwelijk zoozeer te vreezen; ik verheel het u niet.’

‘En Edward?’ vroeg Philomien, als om zich zelve te troosten.

‘Edward,’ antwoordde Christine, ‘zegt, dat hij met u trouwen zal. Hij is een man van karakter; dat weet ge genoeg. Doch, ge weet even goed, dat hij van Amelie afhangt; dat hij zonder haar niet weg kan.’

‘Aldus is in uwe familie, tot nu toe de gelukkigste der streek, insgelijks twist en tweedracht ontstaan, door mijne schuld,’ zegde Philomien, met een zwaren zucht. ‘Gij ook denkt, dat ik de eenige ware plichtige ben. Dat is een bewijs, dat ge niet weet wat liefde is.’

‘Daarin hebt ge gelijk,’ beaamde Christine, met kinderlijke naïeveteit. ‘Ik blijf bij moeder, zoolang ze leeft.’

‘Het is waar,’ hernam Philomien, ‘ik beminde Edward sinds mijne kinderjaren. Doch, hij heeft mij zijne liefde verklaard, eer ik de mijne had verraden. Hij staat alleszins hooger dan ik. De rijkste juffer der stad zou fier mogen zijn hem tot echtgenoot te hebben. Mijne familie... mijne zusters,.. maar ik heb nooit iets misdreven... en wij beminnen elkander.’

‘Het is zonde, meisken, op eenen beêweg over die dingen te spreken,’ zei Christine, terwijl hare oogen, evenals die harer vriendin, in tranen zwommen. ‘Bidden wij liever, gedurende den tijd, die ons overblijft, opdat God alles ten beste regele.’

Beiden haalden haren paternoster te voorschijn. Zij verwijderden zich een weinig van elkander en lieten de kralen door de vingers glijden, terwijl ze met de grootste godsvrucht, stil wandelend, baden...

XXV.

Het rechterlijk onderzoek, tegen vrouw Constantinus van Winckel, geboren Maria Isabella Franckx en Franciska Franckx ingespannen, deed geenen stap voorwaarts. De twee dochters van Flip bleven dan ook stom als visschen. Franciska hield bij hoog en laag staan, dat zij niet wist, hoe de coupon in hare kamer was gekomen. Er waren werklieden, vooral schilders, in huis geweest. Zij hadden op het kantoor gewerkt. Was het niet mogelijk, dat zij de dieven waren? Hadden zij den intrestcoupon niet op Siska's kamer gelegd, om het gerecht te verschalken?

Mie hield vol, dat zij de titels gekregen had. Het ergste was, dat de twee zusters elkander nooit tegenspraken. De onderzoeksrechter was er niet ver af te denken, dat Van Winckel de hand in het spel had gehad.

Stan woonde niet meer met zijne vrouw, dat is waar. Dit belette niet, dat hij aan den diefstal handdadig was geweest. Zelfs was het

niet onmogelijk, dat al dat getwist tusschen man en vrouw gemaakte mannekens waren, om het gerecht op het dwaalspoor te leiden. Wat het onderzoek fel vertraagde, was, dat men kort na de aanhouding van Mie en Siska de hand op eene dievenbende had gelegd, wier specialiteit was in de bankhuizen te breken. Er waren Duitschers, Engelschen en Amerikanen tusschen. Men had er te Antwerpen, te Brussel, te Rotterdam en te Frankfort aangehouden. Het bleek weldra, dat zij allen met elkander in betrekking waren geweest. Het wonderste was, dat men in de woning van den dief, die te Frankfort gevangen zat, een aandeel der Antwerpsche tramways en eene Belgische annuïteit had gevonden, die, naar de boeken van Maschurtsch uitwezen, bij hem gestolen waren. Dus behoorde Siska tot de internationale bende, had zij wellicht aan andere diefstallen deelgenomen. Mie en haar man konden er insgelijks de hand aan geleend hebben. Het geheele onderzoek moest, dus hervat worden. Beide zusters werden naar Brussel overgevoerd, om daar te worden ondervraagd, in afwachting dat de andere aangehoudenen naar het een of ander punt der Duitsch-Belgische grens zouden overgebracht worden, om daar te worden geconfronteerd. De Belgische en Duitsche rechters zouden de gelegenheid hebben er elkaar hunne indrukken mede te deelen en aldus het onderzoek op doelmatige wijze voleinden.

Men kan wel denken, dat met dit alles de zaak der gezusters Franckx niet zoo gemakkelijk in den vergeethoek geraakte, als dit in gewone gevallen gebeurt. Zij werd schier dag op dag in *De Gazet* besproken, naar aanleiding van elke nieuwe aanhouding. Elk feit, dat aan het licht gebracht werd, gaf stof tot een nieuw artikel. Ja, het blad was vindingrijk en spon geschiedenissen aaneen, welke op de diefstallen betrekking hadden, of drukte daar bijzonderheden uit vreemde couranten uit over, zoodat de zaak niet koud wilde worden. Dit was des te erger, daar men sinds eenigen tijd te Eekhoven en in de omliggende dorpen de huizen kon tellen, waar *De Gazet* niet kwam.

Voor Philomien was het vooral erg. Van Herckel had zelfs *De Gazet* opgezegd, om het kind het verdriet te sparen over de diefstallen te lezen of te hooren spreken. Zij kwam slechts bij Christine, en tusschen de jonge meisjes werd nooit over de zaak gesproken.

Hij, die daar op dit oogenblik het meest over bekommerd was, was Willem Hofmans. Margriets echtgenoot had een paar aanbestedingen gedaan, die danig waren meegevallen. Hij was ‘aan de source’, zegde men te Hagenbeek, zonder dat men weet, waar men in de Kempen aan deze Fransche uitdrukking gekomen is. Willem ‘schepte geld’, vertelde men te Heibroek, wat beter in den mond onzer landbouwers schijnt te passen. Wat ervan zij, hij werd meer en meer een stijf burger en wilde kost wat kost het huwelijk tusschen zijnen schoonbroer en de zuster van Mie en Siska Franckx doen afspringen. Zoozeer meende hij daar verplicht toe te zijn, dat hij voor geene middelen

terugschrikte. Hij, die dikwijls in de stad moest zijn, kocht daar verschillende dagbladen, teekende, met blauw potlood, de artikels over den diefstal aan en zond die aan Amelie, ja, aan Edward zelven.

Slechts Franckx en zijne vrouw vernamen niets over al dit geschrijf.

Flip vermeed alle gezelschap. 's Zondags ging hij naar de vroegmis; voor het overige werkte hij de gansche week als een slaaf.

Jana werd niet beter of niet erger. Aan werken viel niet te denken. Eetlust had zij niet. Zij had den dokter sinds lang opgezegd. Deze kwam van tijd tot tijd op de kosten van het armbestuur. In den namiddag was hij nog geweest. Altijd hetzelfde; geene verandering, was zijn besluit. 's Avonds echter had Kee Danckaerts, die eenen kruiwagen gestroopt wild naar den voerman op Antwerpen gevoerd had, bij noodweer, bij Franckx moeten schuilen. Ze zag Jana op het bed. ‘Ge kunt u niet genoeg spoeden om naar den pastoor te loopen,’ had Kee gezegd, ‘het mensch zal den morgen niet krijgen.’

Flip begaf zich metterhaast naar den pastoor. Te elf uur werd Jana bediend. 't Was meer dan tijd. Een uur later stierf zij, zonder nog een woord te hebben gesproken.

Den volgenden morgen, vroeg, werd Philomien door den naasten gebuur verwittigd. Het zal wel nutteloos zijn het verdriet te doen uitschijnen, waaronder het goede kind schier bezweek. Zij verweet zich zelve, dat zij zoo onverschillig jegens hare moeder geweest was en vroeg er God vergiffenis om. Philomien gevoelde zich zeker ongelukkiger dan vele kinderen, die, in welstand geboren en in overvloed levend hunne moeder hebben verloren, die niet opgehouden had hen te vertroetelen. Het meisje was niet van het lijk te verwijderen. Zij bad uit de volheid haars harten, opdat de Heer uitkomst zou schenken in den benarden toestand, waarin zij verkeerde. Heur vader sprak geen woord. Zoo gespannen waren zijne trekken, zoo suf keek hij op, alsof hij zinneloos geworden was.

Philomien vreesde, dat zij 's avonds alleen zou zijn om de lijkgebeden te doen. Gelukkiglijk bedroog zij zich. Christine Salens trad binnen, eer zij iemand verwacht had. Zij reikte heure vriendin de hand, nam het palmtakje uit het vat en sprenkelde het wijwater op de kist, die op twee schragen midden in het vertrek rustte. Beurtelings verschenen Jan Danckaerts, de strooper, en Kee, zijne vrouw; Frans Krabbers, Jana's broer, van Kraaigoor, met heel zijne familie, benevens een half dozijn smokkelaars en houthakkers uit de hutten in den omtrek.

Philomien en Christine lazen beurtelings de gebeden hardop; de anderen ‘antwoordden’. Er was vroomheid, ware godsvrucht tusschen deze kleine schaar; de majesteit des doods had allen met eerbied en ontzag vervuld. Zij hadden Jana als eene bij uitstek sterke vrouw gekend, wie niets scheen te kunnen deren. Daar lag ze neergeveld. Was dit andermaal geen sprekend bewijs van hunne eigen zwakheid?

Die eenvoudige menschen, waarvan de meesten een kommervol be-

staan hadden en zeker niet door hunne zedelijkheid, fijnen smaak of kiesch gevoel uitblonken, hadden oprecht medelijden met Flip en vooral met Philomien. Hun gebed was eenvoudig, innig; de harten dier onbeschaafden klopten eenstemmig met die der twee edelgezinde, deugdzame meisjes. Het kon dus niet onverhoord blijven.

Over de begrafenisplechtigheden had Flip zijne dochter geheel meester gelaten. Een negenurenlijk van eerste klas met volledig waslicht werd besteld.

Het verwonderde elkeen in de hoogste mate, als de deur van het sterfhuis werd geopend en men achter Flip Stan van Winckel, zijne vrouw Mie, Siska en Philomien zag buiten komen. De zaak werd duidelijk, als de buren twee gendarmen der brigade van Hagenbeek bemerkten, die de oudste dochters der overledene niet uit het oog verloren. Mie en Siska hadden de gevangenis voor eenen dag mogen verlaten, om de begrafenis harer moeder bij te wonen.

Het noodweer duurde reeds twee dagen en had gedurende den nacht nog toegenomen. 't Was in de laatste helft van October. De wind loeide vervaarlijk in de eiken. Gansche gulpen regen vlogen door de lucht, en, wat men nog nooit in onze streek gezien had, talrijke zeemeeuwen werden, hoog tegen de grauwe wolken, of laag tegen de zwarte hei, als van het eene punt naar het andere geschoten.

De straat lag vol plassen. Beslijkt, doornat, kwam de kleine stoet in het kerksken aan, waar tamelijk veel volk aanwezig was.

Tot in het hart was Philomien getroffen, als zij Edward Salens naast zijne zuster Christine neergeknield zag. Nog overvloediger vloeiden heure tranen, als zij haren geliefde met de brandende kaars in de hand ten offer zag gaan. Zij, zoowel als de kunstsmid, had in de school geleerd, dat het kussen der pateen voor symbolieke beduidenis had, dat men allen wrok tegen de doode had afgelegd en zich geheellijk met haar had verzoend.

Het lijk werd in het graf gelaten. Edward reikte aan vader Franckx en zijne dochters de hand; Mie en Siska omhelsden heuren vader en zuster en volgden op eenen wenk de gendarmen naar het tramstation; Stan van Winckel verdween onopgemerkt, evenals Edward; Christine vergezelde Flip en Philomien tot hunne woning.

XXVI.

Geen van allen, die de begrafenis van Jana Franckx hadden bijgewoond, was het ontgaan, dat Mie en Siska er zoo schromelijk vervallen uitzagen. Vooral vrouw van Winckel boezemde het oprechtste medelijden in. Zij was reeds tot jaren, doch had altijd gezondheid te koop gehad. Heure oogen blonken als die van eenen klampvogel, en heure trekken drukten zooveel vastberadenheid, zelfs stugheid uit, dat men niet noodig had te verzekeren, dat Mie van geen klein gerucht vervaard

was. De jaren schenen zoomin op haar lichaam als op haar karakter invloed uit te oefenen.

Thans twijfelden de boeren, die aan de overzijde der straat stonden, om het lijk af te wachten en Mie uit het huizeken zagen komen, niet, of ze was geknakt. Wel was ze nog goed in 't vleesch; doch hare gelaatskleur was geel als was. De glans was verdwenen; de rimpels in het voorhoofd en de hoekige trekken om den mond hadden het aangezicht geheel misvormd. De oogen schenen verglaasd. Mie, die zich tot voor korten tijd door hare stugge houding en stoute gebaren onderscheidde, stapte, gansch terneergedrukt, als een versleten wijveken in den lijkstoet.

Siska, die meer dan eene gewone vrouwenlengte had, ging nog altijd rechtop. Zij was echter zoo bleek en mager geworden, dat het een deer was haar te zien. De boeren waren t'akkoord, dat Siska op de juffrouw uit de stad trok, eene teringlijderes, die sinds lang te Kraaigoor verblijft en met de schup op den rug loopt.

Had een reeds langdurig verblijf in de gevangenis de dochters van Franckx zoozeer ‘afgehaald’? Had de dood harer moeder haar ter neer gesmakt? De meeste lieden, die Mie en Siska goed wilden kennen, hielden staan, dat dit afsterven haar geheel onverschillig liet.

Zij bedrogen zich. Zeker, de meisjes hadden zich steeds oneerbiedig, onbeschoft tegenover hare ouders gedragen, en blijken van liefde hadden vader en moeder zelden van haar ontvangen. Echter was het gebeurd, dat de boschwachter van den Heer van Zandeghem Jana eenen bussel dor hout wilde ontnemen, bewerende dat er groen tusschen was. Mie, die bij toeval ter plaatse kwam, greep den man bij de keel en liet hem niet los, dan nadat hij beloofd had niet te zullen herbeginnen.

Men moet echter zeggen, dat Mie en Siska hare ouders meer vreesden, dan zij hen liefhadden. Tot aan haar huwelijk had Mie hun in alles gehoorzaamd, hoewel zij en Siska niet vreesden op de ijselijkste manier tegen hen uit te varen.

De dochters van Franckx waren slechte menschen; maar het waren menschen. Bij den dood harer moeder kwamen de gevoelens boven, die den mensch eigen zijn, den natuurmensch dikwijls in hoogere mate dan den beschaafden.

Als de gezusters Franckx de eerste tijding over moeders ziekte vernamen, trof deze haar niet sterk, daar zij aan de gebeurlijkheid van haren dood niet eens hadden gedacht. Als de bestuurder der gevangenis haar echter met de meest kiesche voorzorgen mededeelde, dat moeder overleden was en dat zij de begrafenis mochten bijwonen, was het alsof zij onder eenen molensteen werden verpletterd. Het verblijf in de gevangenis had haar ontzenuwd; de reis in den cellewagen naar Hagenbeek had haar geknakt. Slechts een paar uren waren zij in huis geweest, terwijl de gendarmen buiten de wacht hielden. Vader was suf geweest en Philomien verpletterd onder de smart. Het was dus

aan Mie en Siska onmogelijk aan de haren heur hart uit te storten, te minder daar zij zelve moeite hadden om eenige woorden uit te brengen. Gedurende den lijkdienst konden zij geene orde in hare gedachten brengen. Zij hadden haast geene van de talrijke menschen erkend, die de mis hadden bijgewoond. Geen enkel woord, dat haar hadde kunnen kwetsen, hadden zij gehoord, en was ook niet uitgesproken, iets wat zeker hét geval niet zou geweest zijn, hadden de Kraaigoorenaars de twee vrouwen bij eene andere gelegenheid ontmoet.

Mie en Siska schenen overigens zich geen juist denkbeeld van haren toestand te vormen, terwijl zij tusschen de gendarmen door het dorp stapten en naast hen in den tramwagen plaats namen, die haar terug naar de gevangenis voerde.

Eenige weken later werd de zaak voor het Assisenhof opgeroepen. Het was eene der merkwaardigste, waar men in de laatste jaren over had gehoord. Zestien betichten waren aanwezig; meer dan honderd getuigen waren gedagvaard. De meeste nationaliteiten van Europa waren vertegenwoordigd. De assisenzaal scheen in eene theaterzaal veranderd. Behalve de vreemdsoortige costumes, welke sommige betichten droegen, had men wapens, werktuigen tentoongesteld, welke men had aangeslagen en waar de brandkasten en huisdeuren mede geopend werden. Deskundigen beweerden, dat sommige dezer tuigen tot dan toe onbekend waren en meesterstukken der werktuigkunde mochten genoemd worden.

Mie en Siska Franckx waren de eenige vrouwen niet, die men tusschen de betichten aantrof. Er waren nog een paar juffers, die men in een der grootste hotels van Brussel had aangehouden, waar zij als de dochters van edellieden waren opgeschreven. Zij waren verdacht van medeplichtigheid aan een aanzienlijken diefstal, welke in een bankhuis op de Meir te Antwerpen was gebeurd.

De bank der beschuldigden leverde dus een allervreemdst schouwspel op. Het was alsof men een gezelschap van reizende muzikanten vóór zich had, zoo afgewisseld was hun ouderdom, hun stand en hunne kleeding, zulke gemaakte uitdrukking wisten zij aan hun gelaat te geven. Men was overtuigd, dat zij de valsche baarden, haarpruiken en verfschelpen, welke op de tafel lagen, in het geheel niet noodig hadden; het scheen, dat zij, die zich voor hunne misdaden te verantwoorden hadden, gegrimeerd daar zaten.

Welk belang al deze personages ook opwekten, kan het toch onze taak niet zijn ons met hen bezig te houden.

Men kan wel denken, dat niet alleen in de stad, maar zelfs te Kraaigoor en omstreken de nieuwsgierigheid ten hoogste geprikkeld was.

Reeds drie, vier dagen duurde de ondervraging der betichten, als vrouw van Winckel en Franciska Franckx moesten ‘rechtstaan’. In de Kempische dorpen werd, zoowel in de herbergen als rond den haard, schier over niets anders dan over het proces gesproken. Elkeen wist bijzonderheden aan te halen over de manier, waarop de bankbrieven

gestolen of aan den man gebracht waren. Natuurlijk was men vooral nieuwsgierig om te weten wat Mie of Siska zouden zeggen. Sommigen beweerden zelfs de Franckxen zoo goed te kennen, dat zij voorspellen konden wat Flips dochters op deze of gene strikvraag zouden antwoorden.

Wanneer vrouw van Winckel en hare zuster voor de eerste maal in de zittingzaal werden geleid, waren ze zoo hevig ontsteld, dat ze bijna geen besef van haren toestand hadden. Naarmate de zaak vorderde, verdween hare ongerustheid, hare vrees. Met de grootste aandacht volgden zij de ondervraging der andere betichten, wanneer die in eene taal gevoerd werd, welke zij verstonden. Dikwijls verscheen een trek van misprijzen, van verachting om haren mond, wanneer een onbehendig antwoord gegeven werd op eene vraag, welker gevaar de betichte niet had gevat.

Zij zelve hadden op al de vragen van den onderzoeksrechter ontkennend geantwoord. Deze magistraat onderscheidde zich door zijnen dienstijver en wakkerheid, evenals door zijne scherpzinnigheid en kennis van het menschelijk hart. Aan verscheidene verstokte dieven der bende, die door alle netten waren gevlogen, had hij bekentenissen afgedwongen; anderen had hij in tegenspraak met zich zelve weten te brengen. Met Mie en Siska had hij daar niet in mogen slagen.

De Voorzitter van het hof was niet gelukkiger. Deze ondervroeg de beide vrouwen over geheel haar vorig leven. Haar kindertijd werd in 't lang en 't breed verteld. Er kwam aan den dag, dat Mie en Siska bijna geen onderwijs hadden genoten en schier ongeletterd waren. Er werd bevestigd, dat zij als kinderen gewroet en geslaafd hadden. Het hout trekken, de rol sleepen werden door haar en door getuigen duidelijk gemaakt. Over de gierigheid en schraapzucht van Flip en Jana werden verscheidene getuigen ondervraagd. Zij zegden, dat, als de dochters niet veel geld aanbrachten, het scheef zat, zoolang zij te huis waren.

Aan het huwelijk van Mie werd eene halve zitting besteed. Mie, zoo werd bevestigd, was een voorbeeld van eene vrouw. Stan had alles medegevoerd wat zij verdiend had. Gedurende het verhoor dezer getuigen werd smakelijk gelachen; even smakelijk, als eenige dagen te voren sommige betichten als jockeys, schildersgasten, of korporaals der infanterie gekleed waren opgetreden.

De dood en de begrafenis van Jana bleven niet achter. Terwijl de advocaat daarover sprak, weenden Mie en Siska overvloedig. Tot dan toe schenen zij in 't geheel niet ontroerd; zij hadden zelfs aan de lachtooneelen deelgenomen.

Over den diefstal was geen woord uit de Franckxen te krijgen. Siska bleef bij hetgeen zij van den eersten dag af gezegd had. Men had een coupon op hare kamer gevonden. Het was mogelijk. Bij Mie had men de hand op eenen buit gelegd, die bij Maschurtsch ontvreemd was. Zij had dien van een onbekenden persoon ontvangen. Op de vragen waar en hoe was heur antwoord steeds hetzelfde. In eene

danszaal der vijfde wijk. De man zegde haar, dat hij heur de som te bewaren gaf. Zij had hem te voren nooit gezien. Mie durfde niet verzekeren, of de schenker zich tusschen de betichten bevond. Hij sprak gebroken Vlaamsch. De persoonsbeschrijving, die zij van hem gaf, was zoo bepaald, zoo volledig, dat de leden van het hof en de jury, die geen woord geloofden van al wat Mie aaneenspon, met belangstelling, ja met bewondering om hare onbeschaamdheid en vindingskracht naar haar luisterden.

Ongelukkiglijk had men op Mie heure kamer een paar acties gevonden, die niet bij Maschurtsch gestolen waren. De bankier verklaarde dit op de stelligste wijze. Zijne boeken waren overigens daar. De loten behoorden tot dezelfde reeks, welke in de Nieuwstraat waren gerobberd. De dieven had men op heeter daad betrapt. Zij hielden staan, dat ze Mie of Siska nooit hadden gezien.

De Voorzitter wilde echter met geweld uitgemaakt hebben, dat de twee Franckxen tot de bende behoorden. Hij rekte het verhoor der getuigen tot in het oneindige en stelde kruisvraag op kruisvraag. Na lang pramen verklaarde een betichte, dat hij op dien dag in een hotel met Mie en Siska te Brussel eene samenkomst gehad had. Mie kon door getuigen, wier eerlijkheid niet in twijfel kon getrokken worden, onmiddellijk bewijzen, dat ze dienzelfden dag van 's morgens tot 's avonds uit wasschen was geweest. Siska ontbood den garçon van Maschurtsch: hij getuigde onder eed, dat op den dag, waarop de keukenmeid te Brussel zou geweest zijn, bij den bankier een groot diner had plaats gehad en dat geen der boden den voet buitenshuis gezet had. Verscheidene getuigen, zelfs genoodigden van Maschurtsch, werden daarover onderhoord. Hunne getuigenis was eensluidend.

Indien men in acht neemt, dat de ondervraging der andere betichten op dezelfde manier gebeurde, zal men begrijpen, dat de verwarring op den duur zoo groot was, dat weinigen er nog uit wijs konden worden.

Mr. X, de advocaat der Franckxen, had bij het begin gevreesd, dat zijne klanten heur loochenen niet zouden volgehouden hebben. Hij had dus zijne pleitrede opgesteld voor het geval dat zij volledige bekentenissen hadden gedaan. Hij hadde gesproken over de rampzalige kinderjaren der meisjes; over de vurige kinderliefde, waardoor zij zich hadden onderscheiden. Zij waren verplicht geld mede te brengen, als zij naar huis kwamen. Het attavisme speelde in dit pleidooi eene voorname rol. De advocaat had er zich op toegelegd, te doen uitschijnen, dat, in dit geval, de dieverij uit kinderliefde voortsproot, ja eigenlijk een vorm der kinderliefde was.

Naarmate het verhoor vorderde, besefte Mr. X, dat zijne klanten heure rol voortreffelijk speelden en dat hij deze pleitrede bij eene andere gelegenheid kon gebruiken.

Hij stak Mie en Siska een handje toe om de verwarring te vergrooten. De andere betichten en hunne advocaten vervulden aldra meesterlijk hunne partij in hetzelfde kluchtspel, en het is droef het te

moeten zeggen: de Voorzitter van het hof en het Openbaar Ministerie lieten er zich weldra zoozeer inloopen, dat de advocaten op den duur de debatten bestuurden.

Honderd en in de twintig vragen werden aan de jury gesteld. Heure beraadslaging duurde drie uren. Die van het hof wellicht nog langer. Mie werd voor twee, Siska voor drie jaar veroordeeld. Enkelen van de bende kregen voor twintig jaar dwangarbeid. Anderen werden vrijgesproken. Niemand hadde echter durven beweren, dat de eene plichtiger was dan de andere.

Zoo eindigde dit proces. De Voorzitter van het hof was op het punt Raadsheer bij het Verbrekingshof te worden. Thans is dit niet meer mogelijk. Het. Openbaar Ministerie mag op geene verhooging meer hopen. De eerbied voor het gerecht is zeker door den afloop van deze zaak niet geklommen. In de Kempen drijft men voortdurend den spot met de geleerde heeren, welke zich zoo schandelijk door Mie en Siska Franckx hebben laten rollen.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Een schaking.

Kapitein Jasper Rutherford drentelde de deur van den schouwburg uit; hij bleef boven aan de stoep stilstaan. Een der laatsten, die het gebouw verlaten hadden, keek hij onderzoekend rond. Wat hij zag, was niet uitokkend. Een paar dikke vlokken sneeuw dwarrelden door de kille lucht, onder het vallen nog het flauwe licht van de straatlantaarn, die boven de deur van het huis hing, opvangend; op de straatsteenen lag een dun wit kleed.

Geen ster glinsterde; de hemel was bewolkt en de duisternis daar boven ondoordringbaar. Kapitein Rutherford zag eerst naar de lucht, toen naar de sneeuwlaag voor zijne voeten en hij begreep, dat er meer te verwachten was.

Van een huurrijtuig scheen in die duisternis niets te ontdekken. Met een aarzelenden blik op zijn fijne laarzen, werd het feit voor hem duidelijk, dat hij den weg, althans tot het Cacoatree-koffiehuis, te voet zou moeten afleggen. Plotseling kreeg hij, aan het einde der straat, den nevelachtigen vorm van een huurrijtuig in het oog; bet voertuig stond blijkbaar op een vrachtje te wachten. Hij ging de stoep af en zocht zijn pad, half springende over het plaveisel, zooveel mogelijk den modderpoel in het midden der straat mijdende, daarbij zijn best doende de ongelijk vooruitstaande stoepen aan weerskanten, die de huizen ontsierden, niet te raken. Het was een enge, slecht onderhouden achterstraat, met hier en daar, op groote afstanden, een lantaarn met een olielamp, die zoo weinig licht verspreidde, dat die, welke vlak bij het rijtuig hing, 't meest op een dof gloeienden spijker geleek.

Maar, tot Kapitein Rutherfords blijdschap, was dit bepaald een huurrijtuig; en toen de koetsier, na eene vluchtige monstering van zijn persoon, het portier met eene uitnoodigende beweging voor hem opende, stapte hij uit het schemerachtig licht buiten, met een zucht van verlichting, in de nog grooter duisternis van het rijtuig.

De koetsier klom op den bok en de paarden zetten het logge gevaarte in beweging: het schommelde op de veeren, die blijkbaar niet in een besten toestand verkeerden en ratelde langzaam voort over de ongelijke keien.

Kapitein Rutherford stak even zijn hoofd buiten het raampje om den koetsier de richting toe te roepen, die hij nemen moest, maar deze lette er volstrekt niet op. Hij herhaalde zijn bevel iets driftiger, maar aangezien het dichter begon te sneeuwen en de wind scherp in zijn gelaat woei, trok hij

zijn hoofd weder naar binnen. Hij zou 't er maar voor houden, dat de koetsier zijne woorden wel verstaan had.

Niet zonder moeite gelukte het hem het raam op te halen. Het was vochtig geweest en zat nu zóo vast, dat hij 't voorzichtig heen en weer moest trekken, eer hij zoover was de koude lucht buiten te sluiten. Hierna vlijde hij zich gemakkelijk in de kussens, maar slaakte bij die beweging plotseling een kreet van verrassing.

Hij was niet alleen.

Er zat nog iemand naast hem in het rijtuig en bij het licht eener lantaarn, waarlangs zij juist reden, onderscheidde hij de omtrekken van een vrouwenhoofd in het uiterste hoekje van de bank waarop hij zat.

Kapitein Rutherford schrikte.

'Mevrouw!' begon hij, verbaasd. Maar de dame liet hem niet verder spreken. Op hoogen toon zeide zij:

'Spreek niet! Zeg geen woord! Laat mij eerst tot bewustzijn komen; later zal er tijd genoeg tot praten zijn.'

Kapitein Rutherford opende reeds den mond om zijn groote verwondering te kennen te geven, maar hij bedacht zich en achtte het verstandiger aan het verzoek der dame gevolg te geven.

Het rijtuig ratelde door de duisternis voort. De lantaarns verschenen met hoe langer hoe grooter tusschenpoozen. De sneeuw tippelde zachtjes tegen het portierraam, en uit de al minder wordende straatdrukte maakte Rutherford de gevolgtrekking, dat zij nu buiten Londen waren. Voor zoover hij over de richting, die het nam, kon oordeelen, dacht hij, dat het rijtuig den weg naar Chelsea insloeg. Nog altijd bleef de dame het stilzwijgen bewaren en aan zijn lust tot een avontuur gevolg gevend, bleef hij ook stil zitten, zonder te spreken.

Straks hadden zij de straten achter zich en reden door lanen, waar aan weerszijden van den weg hooge boomen hunne kale takken als schildwachten uitspreidden. Eindelijk werd de stilte in het rijtuig afgebroken door de dame, die zuchtte en, haar hoofd tot hem keerende, begon:

'De teerling is geworpen, zooals men zegt. Het is nu te laat om terug te keeren, en dit is alles om jou,' zeide zij zacht.

Kapitein Rutherford aarzelde. Aangezien hij het gelaat der dame niet kon zien, gevoelde hij zich zeer onzeker.

'Wij hebben onze schepen verbrand,' vervolgde zij. 'Ik heb er geen spijt van, volstrekt niet. Nu hoop ik maar, dat het je evenzoomin berouwt, dezen stap te hebben gedaan.' Zij zweeg even en richtte zich in haar hoek overeind. 'Maar, Edward, waarom spreek je niet?' voegde zij er een weinig driftig bij.

Even wachtte Kapitein Rutherford nog. Toen antwoordde hij:

'Ik spreek niet, Mevrouw, om twee redenen. Ten eerste, omdat u mij bevolen hebt te zwijgen; en ten tweede omdat ik Edward niet ben.'

De dame liet een gilletje hooren en bukte zich voorover om hem in 't gelaat te kunnen zien, wat de duisternis haar belette.

'Goede hemel!' riep zij uit, opnieuw tegen de kussens leunende, 'ik ben geschaakt door den verkeerden man!'

'Wees verzekerd, Mevrouw...' begon hij geruststellend, na een oogenblik te hebben gebruikt om zich dezen zonderlingen samenloop der omstandigheden duidelijk voor te stellen.

‘Hoe durft u tegen mij spreken, Mijnheer!’ viel zij hem, met een van verontwaardiging trillende stem, in de rede.

‘Wel - daareven klaagde u over mijn stilzwijgen,’ klonk het goedig terug.

‘Als u maar dadelijk gesproken had, zou 't nog zijn nut hebben gehad,’ zeide zij verdrietig.

‘Dit trachtte ik te doen, maar, zooals u zeker wel weet, hebt u 't mij verboden.’

Kapitein Rutherford sprak zeer beleefd, maar de dame wilde nu eenmaal geen vrede sluiten.

‘Het was pikdonker’, vervolgde zij, weder rechtop zittende en met haar voetje ongeduldig op den vloer stampend. ‘Te donker om iets te onderscheiden. Hoe kon ik weten, dat u niet... dat u niet...’

‘Dat ik Edward niet was,’ hielp hij haar vriendelijk. Maar het zien van hare verlegenheid en van hare boosheid deed hem ook een wenig zijne kalmte verliezen; hij voegde er bij:

‘De duisternis is ook mijne verontschuldiging, en het zou veel verstandiger zijn in plaats van te kibbelen den toestand, waarin wij geraakt zijn, flink in oogenschouw te nemen. Zou 't niet geraden zijn den koetsier order te geven, óm te keeren?’

Hij legde de hand aan het portierraam, maar zij belette hem dit te openen.

‘Omkeeren!’ riep zij wanhopend uit. ‘Hoe kan ik omkeeren? Er is aan geen omkeeren voor mij te denken!’

Rutherford was nu inderdaad verlegen met de zaak. Hij zag weifelend nu naar de dame en dan naar de duisternis buiten. De grond raakte vast door den vorst; dit zag hij bij het flauwe licht der lantaarns van het rijtuig; het scheen, dat de wind heviger opzette.

‘Dan zal het misschien beter zijn, dat ik u van mijn gezelschap bevrijd,’ liet hij met merkbaren tegenzin hooren. ‘Met uw verlof zal ik den koetsier laten stilhouden en hier uitstappen.’

‘En mij alleen hier achter laten! Alleen in de sneeuw en in het donker, met een vreemden koetsier op den bok?’ In hare stem lag iets van verontwaardiging, met kinderachtige vrees gepaard gaande.

Met een zucht van verlichting nam de Kapitein weder zijne gemakkelijke houding van straks aan. Indien zij haar wensch had te kennen gegeven, dat hij weg moest gaan, dan zoude hij dit gedaan hebben. Maar een baggerpartij in 't holle van den nacht lokte hem weinig aan.

Hij gaf er de voorkeur aan te blijven waar hij was, ook al zou hij een lange reeks van verwijten der dame daardoor moeten hooren.

‘Voorzeker wil ik dat niet doen, als u wenscht, dat ik hier blijven zal,’ hernam hij. ‘Kunt u mij misschien zeggen, waar wij heen gaan, Mevrouw?’

‘Daar weet ik niets van.’

Dit was nu waarlijk niet bemoedigend en hij verviel weder tot zijn vroeger stilzwijgen. Het rijtuig ratelde en schommelde door de modder; in de wegen waren hier en daar kuilen van een paar duim diepte, waarin dan een der wielen zakte, terwijl straks de inzittenden van den eenen kant naar den anderen werden geworpen, als de paarden het weer op den weg trokken.

Toen de dame weder het woord nam, scheen zij wel iets zachter te zijn gestemd. Zij vroeg.

‘Ik begrijp niet, hoe het misverstand heeft kunnen plaats hebben. Den koetsier was aangezegd aan het einde der straat te blijven staan, om te wachten op... niet op u, Mijnheer. Het was uw rijtuig niet. Welk recht had u er in te stappen?’

‘Ik dacht, dat het een huurrijtuig was, op een passagier wachtend;’ hij sprak zoo vriendelijk mogelijk. ‘Geloof mij, ik had niet de minste bedoeling onbescheiden te zijn. Maar het was bitterkoud en donker, en dus was ik blijde onder dak te kunnen komen en deed snel het portier dicht. Niemand in de wereld had meer verwonderd kunnen zijn dan ik was, bij de ontdekking dat er reeds een tweede persoon in het rijtuig zat.’

‘Het is eene dwaze vergissing geweest van 't begin af; en nu is het al heel erg, dat *u* hier zijt.’

Terwijl Edward in de sneeuw loopt te zoeken, dacht de Kapitein met een vleugje van zijn gewonen humor. Maar hij zag wel in, dat de toestand te ernstig was, om er zich vroolijk over te maken, althans voor de dame, en hij besloot tot een herhaalde poging, om een uitweg van dezen doolhof te vinden.

‘Als u mij iets meer kon vertellen, zouden wij misschien eenig plan kunnen maken. U kunt er op rekenen, Mevrouw, uw geheim zal volkomen door mij worden geëerbiedigd. Weet u niets van het doel dezer reis? Volstrekt niets?’

Zij aarzelde en zuchtte. Blijkbaar in hooge mate zenuwachtig en verlegen, wendde zij haar hoofd af en de Kapitein kon nu haar gelaat flauw onderscheiden, dat door het glas van het venster aan de andere zijde teruggespiegeld werd, althans den vorm van terzijde gezien. Zij hadden de lanen achter zich en waren op een open plek gekomen, waar de sneeuw, als een wit laken over den grond uitgespreid, de duisternis iet of wat verminderde. De dame zat met hare handen saamgevouwen op den schoot; de lijnen van haar gelaat waren buitengewoon bevallig.

Eindelijk bracht zij langzaam en hortend uit:

‘Ik geloof, dat wij naar een logement aan een der buitenwijken van Richmond zouden gaan;’ en dapperder geworden onder het spreken, vervolgde zij: ‘Nu wij eenmaal zóó ver gegaan zijn, moeten wij maar verder doorgaan. Ik heb mijn besluit genomen.’

Kapitein Rutherford zeide niets; hij verbeeldde zich, dat zij mededeelzamer worden zou, als hij geen pogingen deed zich in haar vertrouwen te dringen. Hij bleek juist te hebben gedacht.

‘Ik zal in het logement blijven tot... morgen en dan naar huis terugkeeren,’ zeide zij, verlegen over hare woorden struikelende. ‘Ik zal vroeg thuis komen en zeggen, dat ik mijne vrienden heb bezocht.’

‘Naar huis terugkeeren, is voorzeker het beste wat u in deze omstandigheden doen kunt, Mevrouw,’ stemde Kapitein Rutherford toe; het was hem aangenaam 't nu met de dame eens te zijn. Maar tot zijne verbazing riep zij overluid:

‘Als u dat denkt, vergist u zich zeer! In mijne oogen zou ik niets ergers kunnen doen, dan mijne vrijheid prijsgeven en terugkeeren tot een monster... tot den man wien ik 't nooit zal kunnen vergeven... Maar ik zie wel in, dat dit de éenige weg is om een einde te maken aan deze verwarring; dus het moet maar gebeuren. Laat ons er niet meer over spreken.’ Zij stampte

met haar laarsje met hooge hakken boos op den grond en Kapitein Rutherford gaf het op.

Na deze uitbarsting der dame vond hij het minder raadzaam een nieuw gesprek te beginnen en dus bleven zij een poosje stil naast elkander zitten.

Het had opgehouden te sneeuwen en het weer scheen beter te worden. De wolken waren uit elkander gedreven; de maan goot haar zilveren schijnsel over het besneeuwde landschap en vervulde het rijtuig met een zacht licht. In deze schemering kon de Kapitein zijne reisgenoote beter zien en, achterover leunend, monsterde hij haar nu, van ter zijde, zonder vrees voor onbescheidenheid.

Zij was jong en bevallig, met een kleinen fraai gevormden neus en een kinnetje, zoo rond en bekoorlijk, dat het hem nu dubbel speet de kleur der mooie oogen, die aan dit geheel leven en bezieling gaven, niet te kunnen zien; maar deze bleven al door naar buiten zien. Heur haar was met krulletjes boven op 't hoofd gekapt, terwijl een paar kroeze lokken ondeugend op het breede voorhoofd boven de fraai gebogen wenkbrauwen speelden. Zij was in een langen reismantel gehuld, waarvan de kap achterover gegleden was, het hoofd onbedekt latend; op haar schoot lag een masker van zwart fluweel, dat zij van haar gelaat had afgenomen.

Zij bleef onafgebroken naar buiten zien, in hare gedachten verdiept, zoodat hij kalm met zijne monstering konde voortgaan, tot een bijzonder hevige schok van het rijtuig haar voorover deed vallen.

Zij herstelde zich dadelijk met een minder vleiend woord aan 't adres van den koetsier; maar nu vlijde zij zich weder in de kussens, en toen zij het gesprek hernieuwde, was elke klank van boosheid uit haar toon verdwenen.

‘Ik heb honger,’ zeide zij eenvoudig, met een kleine rilling.

‘Ik ook,’ antwoordde haar kameraad, die vlug overeind ging zitten, zeer verheugd over die gunstig veranderde stemming. ‘Wij zullen in het logement wel een avondmaaltijd vinden, en hoe eer hoe beter.’

De dame lachte; zacht en welluidend, zonder den minsten zweem van knorrigheid.

‘Laat ons eens bedenken, wat zij ons daar zullen aanbieden,’ zeide zij, de verschillende spijzen op de toppen harer uitgespreide vingers natellend. ‘Zeker zal er koude kip zijn en ham en uitmuntende salade.’

‘En een schijfje gekruid rundvleesch, of een gebraden vogel met ingelegde vruchten en een glas oude Madeira, uit den kelder, van de achterste plank,’ vervolgde hij.

‘Een roomkan met geslagen room, die tot bovenaan schuimt.’

‘Een stukje eigengemaakte kaas, zou ook nog zoo kwaad niet zijn, met wat versche boter en een paar radijsjes.’

‘U, kunt mijne portie van de kaas krijgen,’ schertste de dame, ‘als ik dan de geslagen room alleen mag opeten.’

Kapitein Rutherford lachte ook hartelijk.

‘Het zit erop,’ begon hij plagend, ‘dat ze allen naar bed zijn en slapen; dan krijgen wij niets.’

‘Ten minste niets anders dan ham met eieren,’ voegde zij er op een kinderlijken toon van teleurstelling bij.

Plotseling bleef het rijtuig stilstaan, met een ruk. Rutherford liet het bevroren portierraampje zakken; om onderzoek te doen, stak hij zijn hoofd er uit.

Het licht eener lantaarn viel in het rijtuig; hij keerde zich om en riep haar vroolijk toe: ‘Wij zijn er! En onze waard is nog niet naar bed, want hij staat op den drempel, om ons behoorlijk te ontvangen.’

Hij stapte uit in den maneschijn en hielp de dame ook bij het verlaten van het rijtuig. Zij deed dit zeer voorzichtig en hare rokken dicht bij elkander nemende, trippelde zij met kleine stapjes in een paar kinderachtige, dunne roode schoentjes over het sneeuwlaken, dat op de steenen tusschen het rijtuig en de deur van het logement lag. Zij was stijf en vermoeid van den langen rit en hierdoor weer genegen onvriendelijk te zijn, hoewel het feit, dat zij blijkbaar niet onverwacht kwamen, als een gunstig voorteeken van hetgeen men hun zoude leveren, koude gelden.

Een flink houtvuur brandde helder en knetterend in de zijkamer en, als onder denzelfden indruk, liepen beide de reizigers naar den haard, om hunne verkleumde leden te verwarmen. Op een kleine ronde tafel was voor twee personen gedekt en een vluchtige blos kleurde de wangen der dame bij 't gezicht van dien voorbereidenden maatregel met het oog op hare komst.

Kapitein Rutherford stond zijne handen bij het vlammend vuur te warmen. Hij vreesde voor eene nieuwe uitbarsting van verwijten, maar het bleek, dat de honger elk ander gevoel overheerschte en het gelaat der dame helderde even spoedig weder op als het betrokken was.

‘Ik ben waarlijk half flauw van den honger,’ zeide zij, haar mantel over de leuning van haar stoel hangende en aan de tafel plaats nemende. Kapitein Rutherford ging tegenover haar zitten met al de voldoening van een man, die honger heeft en die van plan is, zich het avondmaal, dat hier werd opgezet, geen grein minder goed te laten smaken, hoewel het toevallig bestemd was geweest voor een zekeren Edward.

‘Koude kip - heb ik het niet gezegd?’ riep zijne tafelgezellin uit, zegevierend naar een der schotels wijzend ‘en hier is appelmoes inplaats van de geslagen room. Die zal er evengoed bij smaken.’

De waard bleef binnen, tot zij zich behoorlijk bediend hadden; toen trok hij zich bescheiden terug.

Het vertrek was voldoende verlicht door eenige kaarsen en het houtvuur wierp een vroolijken gloed over 't geheel. Alles was nu in de oogen der reizigers dubbel opwekkend in tegenstelling met de doodsche witte wereld, die zij buiten hadden achtergelaten. De maaltijd was uitmuntend gereed gemaakt en keurig opgedaan. Een oogenblikje bleven zij in stilte de kleine eettafel bewonderen. Maar dit duurde kort. Toen de ergste honger bevredigd was en de Madeira, die op bevel van Kapitein Rutherford was bezorgd, het bloed in hunne aderen had verwarmd, werd de dame spraakzamer; en hoewel hij zeer goed besefte, dat zij nu en dan op dun ijs stonden, - het natuurlijk gevolg van den eigenaardigen toestand, die werkelijk moeilijk was, - vond hij haar gebabbel toch alleraardigst en genoot hij onvoorwaardelijk van dit aangenaam samenzijn met de mooie en geestige jonge dame.

Kapitein Rutherford kon ook, wanneer hij wilde, bijzonder onderhoudend zijn en bij deze gelegenheid deed hij zijn uiterste best, gedeeltelijk om afleiding te geven aan elke opkomende gedachte, die de dame aan het mislukt avontuur van dezen avond zou kunnen herinneren en haar ontstemmen, de nieuwe verwijten doen volgen; maar ook omdat haar gezelschap hem

werkelijk vermaakte. Hij vond het prettig die kuiltjes in haar lief gelaat te zien bij de door zijne verhalen opgewekte vroolijkheid, en haar muzikalen lach door de eenvoudige kamer van het logement te hooren.

‘Luister eens,’ zeide zij op een echt kinderlijken toon, toen zij, haar bord wegschuivend, achterover in haar fauteuil leunde, ‘ik had nooit kunnen denken, dat deze avond nog zoo aardig zoude worden!’

‘Mevrouw, laat mij op uw gezondheid mogen drinken,’ zeide Rutherford, de glazen opnieuw vullende.

Maar nog eer hij de Madeira aan zijne lippen had gebracht, trof het geratel van wielen op de keisteenen der straat zijn scherp gehoor en hij bleef luisteren met het glas in de hand.

De huisdeur werd driftig toegeslagen en een booze stem kon duidelijk door het dunne beschot tusschen de zijkamer en het voorhuis worden vernomen; blijkbaar ontving de waard een scherpe berisping.

Kapitein Rutherford zette zijn glas onaangeroerd neder; vragend zag hij zijne gezellin, over de tafel heen, aan.

‘Mijnheer Edward,’ zeide hij beslist.

De dame luisterde nauwkeurig. Toen zeide zij met een plechtige beweging van haar hoofd:

‘Neen; het is veel erger; het is mijn man!’

De Kapitein schoof zijn stoel achteruit en prevelde een bijzonder krachtig woord, toen de deur werd opengeduwd. De eigenaar van die vertoornde stem, een officier, was nu in de kamer.

Een paar stappen van de deur bleef hij staan en zag onderzoekend zijne vrouw aan.

Hierna gleed zijn blik naar Kapitein Rutherford en dien edelman ziende, verscheen er eene uitdrukking van de grootste verbazing op zijn gelaat; en nog eens zag hij naar zijne vrouw.

‘Wat moet dit beteekenen?’ vroeg hij op strengen toon.

‘Ik... ik weet het waarlijk niet,’ antwoordde zij, terwijl de schrik op de straks nog zoo vroolijke trekken lag.

‘Dat kan ik niet gelooven, vrees ik. Wie is deze heer?’ Hij wees naar Kapitein Rutherford.

Aarzelend zag zij van den een naar den anderen.

‘Ik heb geen flauw vermoeden van zijn naam,’ zeide zij ten laatste. ‘Ik heb hem, vóór dezen avond, nooit gezien.’

‘Wel drommels!’ begon haar echtgenoot opnieuw, terwijl de schrik zich ook van hem meester maakte; ‘je zult toch weten, hoe hij heet?’

‘Dat weet ik volstrekt niet,’ klonk het wanhopig terug.

Op de verlegenheid van den nieuw aangekomene volgden nu twijfel en toorn; waarschijnlijk zoude hij ruw tegen zijne vrouw zijn opgetreden, indien de Kapitein dit niet had belet.

‘Wil mij veroorloven, Mijnheer, de waarheid van die verklaring te bevestigen. Ik heb werkelijk, vóór hedenavond, de eer niet gehad deze dame te ontmoeten.’

De beide mannen zagen elkander een oogenblik strak in het gelaat, terwijl de dame hare oogen neergeslagen hield, Zeker, de toestand was moeilijk op te helderen.

De beleedigde echtgenoot zeide nu, scherp en in afgebroken woorden, tot zijne vrouw gewend:

‘Moet ik hieruit de gevolgtrekking maken, Mevrouw, dat u dezen heer van avond voor 't eerst gezien hebt, en toen onmiddellijk hebt besloten dit uitstapje met hem te gaan doen?’

‘Niets van dien aard,’ antwoordde de dame, door dien toon van minachting tot verontwaardiging geprikkeld. ‘Het is een misverstand geweest - dat is te zeggen, dit plan werd niet door mij gemaakt,’ voegde zij erbij, met een smeekenden blik op haar metgezel. Duidelijk vroeg zij om zijne hulp, die hij haar niet bieden kon, niet met den besten wil van de wereld.

‘Dan, Sir, blijft er niets anders over dan de gevolgtrekking te maken, dat deze dame hier is gebracht tegen haar zin.’

Kapitein Rutherford bewaarde het stilzwijgen.

Geen der anderen sprak. De dame deed een paar stappen naar de plaats, waar haar echtgenoot stond.

‘Ik herhaal,’ zeide deze op een ijskouden toon, ‘deze dame is tegen wil en dank hierheen gebracht.’

‘Neen, Gervase, ik ben vrijwillig hier gekomen,’ antwoordde zij nu langzaam, blijkbaar besloten de schande, die zij verdiend had, voor hare rekening te nemen; ‘maar ik verzeker je plechtig, ik zweer het: dat wij te zamen hier zijn, is bij toeval. Het is moeilijk daarvan eene opheldering te geven....’ Zij aarzelde.

‘Ja - dit schijnt verbazend moeilijk te zijn!’ schreeuwde hij nijdig. ‘Ik zie hier niet meer dan éene mogelijke verklaring voor. U en ik, Sir, zullen beter doen, hierover buiten deze kamer te beslissen,’ liet hij volgen, een veelbeteekenend gebaar op 't gevest van zijn degen makende.

Kapitein Rutherford trad snel nader.

‘Met alle genoegen ben ik daartoe bereid,’ hernam hij op luchthartigen toon. En zonder verder drukte of beweging te maken en eer de dame recht begrepen had, wat de beide heeren bedoelden, hadden dezen de kamer verlaten en de deur achter zich gesloten.

Alleen gebleven, zakte zij op een stoel, vlijde haar hoofd op de tafel en snikte.

‘Ik was gek!’ riep zij doodongelukkig uit, - ‘krankzinnig was ik... hem te verlaten! Ik weet, dat hij mij liefheeft, met geheel zijn goed en groot hart! O Gervase! Ik heb dit altijd geweten, en toch...! Ik haat iedereen behalve jou - met een volkomen haat! Ja ik haat ze allen!’... Zij snikte nog luider en wiegde zich op haar stoel met een beweging van wanhoop heen en weer.

Plotseling richtte zij zich overeind. Met haar zakdoek droogde zij de oogen snel af en, alsof haar nu juist iets door het hoofd was gegaan, bleef zij aandachtig zitten luisteren. Werkelijk had eene opkomende gedachte haar getroffen. Zij stond op. Met een haastigen stap liep zij de kamer door en de deur uit, naar de smalle gang. Het was er donker, maar de achterdeur van het huis stond wijd open. Daarheen richtte zij nu hare schreden. Zij stond boven aan een stoep van een zestal treden. Die stoep leidde naar de weide, die bij het logement behoorde.

Op het met sneeuw bedekte gras, bij het licht der maan, waren de beide heeren aan het vechten, midden op de weide.

Zij kon het kletteren van staal tegen staal hooren; en in den maneschijn zag zij het blinken der metalen vlakken, zooals deze voor- en achteruit bewogen werden door de strijders. Zij hadden hunne hoofddeksels afgezet en de jassen uitgetrokken; wit en spookachtig kwamen bij de verschillende bewegingen de hemdsmouwen uit tegen den donkeren achtergrond van kale boomen, verderop, aan 't ander einde van het veld.

De dame sloeg hare handen met een kreet van schrik in elkander, en de plooien van haar satijnen kleedje bijeen rapend, stormde zij de stoeptreden af, zonder op haar fijne, dunne schoentjes te letten, of haar gelaat en armen tegen den scherpen, kouden nachtwind te bedekken. Ademloos rende zij voort en zonder aan eenige aarzeling of rustpoos te denken, stormde zij vooruit en wierp zij zich tusschen de strijdende mannen.

'Hoe durft u dit wagen?' riep zij verwijtend Kapitein Rutherford toe. 'U kunt hem vermoorden! Hoe durft u mijn echtgenoot aanraken?'

Kapitein Rutherford was zoo verbaasd over deze geheel onverwachte tusschenkomst, dat hij werktuigelijk de punt van zijn degen naar beneden richtte en aldus zich aan elken aanval der tegenpartij blootstelde. Hij ontving eene wond in het dikke gedeelte van zijn arm, eer de echtgenoot der dame zich had kunnen terugtrekken, of aan zijn wapen eene andere richting geven kon.

Zijne verontschuldiging hierover werd aanstonds afgebroken door de dame, die, snikkend, haren arm om zijn hals legde en haar hoofd tegen zijn schouder aanvlijde.

'O Gervase,' fluisterde zij, 'hoe heb je zoo iets kunnen doen? Ik dacht niet anders, dan je voor mijne oogen dood neer te zien vallen!'

Haar man stond sprakeloos onder de gemengde gewaarwording van ontroering, toorn en twijfel, beheerscht door de alles terugdringende liefde voor zijne vrouw, toen een klein straaltje bloed, van haar pols afdruppelend, door hem werd opgemerkt. Hiermede was het vraagstuk beslist.

'Je zijt gewond, Kitty,' riep hij uit, zijn arm om hare schouders leggende. 'Zeg, lieveling, heb *ik* dat gedaan?'

Hij wierp zijn degen ver weg in het gras en haalde zijn zakdoek uit den zak om daarmee de wond aan haar pols zorgvuldig te verbinden.

'Och, alles was eene vergissing, Gervase, ik zal er je straks alles van vertellen... ik was krankzinnig,' fluisterde zij hem teeder in het oor... 'ik weet zelf niet hòe gek!'

Kapitein Rutherford, die in de grootste verbazing getuige van dit verzoeningstooneel was, stak zijn wapen vlug weer in de scheede, en onwillekeurig even de schouders optrekkend, liep hij langzaam naar het logement terug, om zijne armwond te laten verbinden.

Een half uur later ontmoette hij de dame en haar man buiten de kamer en op weg naar het rijtuig, dat op de straat, aan den voet der stoeptreden van het logement, op hen stond te wachten.

Kapitein Rutherford was terzijde getreden om het echtpaar te zien vertrekken. De dame, die een paar stappen achter haren man liep, bleef, langs hem voorbijkomend, even staan. Zij trok haar reismantel dichter om de schouders en zeide op een strengen toon:

'Wanneer u weder iemand wilt schaken, zult u verstandig doen goed op te letten, of u de juiste persoon schaakt!'

'*Als* ik ooit weder lust mocht krijgen iemand te schaken,' prevelde hij zacht, met een klein overblijfsel van verontwaardiging over die woorden der dame. 'Goede hemel! Maar de wegen der vrouwen loopen wonderlijk! *Dit* weet ik echter: wanneer ik een volgenden keer iemand schaak, zal ik daarvoor zeker eene dame kiezen, die geen kuren heeft en - geen echtgenoot!' voegde hij er bedenkelijk bij, misschien aan dien derden persoon herinnerd door zijne armwond, die opnieuw was gaan bloeden. En na een eigenaardigen blik op het rijtuig, dat in den maneschijn snel wegreed en spoedig uit het gezicht verdwenen was, ging hij het logement in en naar de door hem gewenschte slaapkamer.

Naar het Engelsch, van Mrs. DE CRESPIGNY.

Brievenbus.
Staatspensionneering.

> Qui tacet, non utique fatetur, sed tamen verum est eum non negare.
> L. 142 D. de R.I. 50, 17.

Aan den regel van Paulus ware te kort gedaan, indien ik niet verlof vroeg tot eenige nadere opmerkingen.

Onder den titel ‘Bewustelooze politiek’ plaatste de heer C.K. Elout in het November-nummer des vorigen jaars van dit Tijdschrift een betoog, waarin hij aan heusche critiek onderwierp den rechtsgrond, dien ik aangaf voor Staatspensionneering zonder of schier zonder bijdrage van belanghebbenden(*).

Nu, in het April-nummer van dit jaar, door Dr. P. Schuringa op dit punt teruggekomen werd, handhaaft de heer Elout, in een randschrift tot dit betoog, zijn standpunt. Deswege schijnt het belang der zaak eene verduidelijking van het mijne te eischen. Gelukkig kan zij kort zijn, daar de heer Elout aan zijne bestrijding principieelen vorm gaf.

Ik begin met het randschrift.

Wij lezen: ‘Een *cijns* wordt daar geheven, waar men, schoon het bestaansbeginsel veroordeelend, om opportunistische redenen dat beginsel werken laat.’

M.i. zou men nader aan de waarheid zijn, indien men de zaak vlakweg omkeerde en stelde: een cijns wordt daar geheven, waar men, het bestaansbeginsel toejuichend, om redenen van onverschillig welken aard, bezwaren aan de toepassing van dat beginsel verbonden, poogt te verhelpen.

Men vergunne een paar voorbeelden, aan persoonlijk inzicht ontleend.

Ik ben voorstander van openbare bibliotheken, kosteloos voor het publiek, mijzelf ingesloten, toegankelijk. De inrichting echter van dergelijke brandpunten van verstandelijk verkeer, zal zij doeltreffend en onbevangen zijn, stuit, zedelijk en stoffelijk, op ernstige moeilijkheden. Mitsdien getroost ik mij den cijns van ‘het Leesmuseum’, waardoor men in de richting, die mij begeerlijk schijnt, roeit met de riemen, die men heeft.

Ik hecht aan ordelijk beheerde tuinen, die aan een zeer belangrijk onderdeel der natuurkundige wetenschap: stelselmatige beoefening der zoölogie, gemakkelijk kunnen worden dienstbaar gemaakt. Uit den aard der zaak echter is daarvoor slechts gelegenheid te midden eener plaatselijke bevolking, die, tot dit doel, zekere offers niet schroomt. Bij gevolg neem ik op mij den

(*) Zie Verslag van de Algem. Vergad. der Vereening voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, geh. te 's Gravenhage den 13 Oct. 1906, (Amsterdam, 1906), blz. 45.

cijns van ‘Artis’, in de hoop, dat ook zij de vruchten dier inrichting zich toeëigenen, die uithoofde van woonplaats of ander beletsel nu en dan slechts haar kunnen bezoeken.

In dezer voege ben ik eene maatschappelijke ordening toegedaan, waarvan het privaat-bezit een der grondslagen is. Niet, omdat in abstracto zoodanige ordening het ideaal eener humanitaire samenleving verwerkelijkt of ook maar nabij komt. Ook niet, omdat ik willens en wetens het oog sluit voor hare onbetwistbare en diep ingrijpende schaduwzijden. Maar omdat de vervanging dier ordening onafzienbare problemen van lichamelijken dwang en geestelijke tyrannie in het leven roept. Derhalve acht ik het niets minder dan plichtmatig den cijns der Staatspensionneering te voldoen, opdat, met schadeloosstelling van hen, die slachtoffers dier ordening zijn, deze doorwerken kunne.

En thans des Heeren Elout's eerstgemeld betoog.

De kern daarvan luidt: ‘Nu echter een van beide: òf het privaat-bezit is nuttig - en hoe onredelijk om het dan een cijns te doen betalen! - òf het is gebrekkig of zelfs geheel verkeerd - en dan moet men zijn gebreken verhelpen of het geheel opheffen.’

Ik moet dit dilemma afwijzen.

Allereerst, om den vorm. Deze is mij te dialectisch, wil men een hollandsch woord: te hardhandig. Zulke stoere, steile, onhandelbare onderscheidingen, waarbij niets dan een Entweder-Oder, schier zeide ik: de roede zwaait, kent het leven niet of schaarsch. Dat iemand de lichaamsbeweging van het wandelen verdedige, ook al moeten daardoor een paar uren winstgevenden arbeid te loor gaan. Gaat het aan hem tegemoet te voeren: òf het wandelen is nuttig, doe het dan den heelen dag; òf het is verkeerd, laat het na, -?

Ten andere echter, om den inhoud. Waar, in 's Hemels naam, staat geschreven, dat men voor nuttige zaken niet een cijns betalen mag? Wij doen het tegendeel dagelijks. De Staat is niet slechts nuttig maar onontbeerlijk. Heft deze temet niet meer dan één cijns?

Hier wreekt zich eene dubbelzinnigheid in de voorstelling van mijn geachten wederpartijder.

Hij zegt: ‘Een cijns. Dus een soort van afkoopsom, van zoen- of boetegeld.’

Allerminst. Immers, het verwijt, in *deze* onderstelling, ware rechtmatig.

Dit verwijt luidt: indien nuttig is, hetgeen gij verwerven (of behouden) wilt, behoeft gij de keuze, die u aan het meer boven het minder nuttige de voorkeur doet geven, niet te betalen. Die keuze immers loont zich zelve.

Deze redeneering ware onberispelijk, indien hare praemisse vaststond.

Cijns echter in mijn redebeleid is niet afkoopsom, maar schatting.

Het verschil springt in het oog, wanneer men bedenkt, dat de afkoopsom, gelijk ieder *do ut des*, in rechtstreeksch verband behoort te staan tot hetgeen daarvoor verkregen wordt. Schatting daarentegen wordt opgelegd, niet om den wille van behoud of verduurzaming van het privaat-bezit, doch uit krachte eener overweging, waartoe het privaaat-bezit aanleiding geeft. Privaat-bezit blijft alzoo in en door zichzelf nuttig, en toch onderworpen aan eene schatting, - één uit vele - die het vergezelt en helpt motiveeren.

Eindelijk, zoo luidt de tegenwerping, is het privaat-bezit verkeerd, men verhelpe zijne gebreken. Hier ontgaat mij de draad van het betoog des geachten schrijvers. Ik

verkeer immers in den waan, dat Staatspensionneering, met en door cijns, *juist doet*, hetgeen als noodzakelijk hier wordt voorgesteld:

de gebreken van het privaat-bezit verhelpen. Sedert wanneer wordt den medicus de beterschap van zijn patiënt als grieve toegerekend?

Am'm., 3 April '07.

J.A. LEVY.

(Mijnerzijds nog slechts dit. Mr. Levy's opvatting van het begrip ‘cijns’ blijkt vrijwel 't omgekeerde van de mijne en dus valt over de toepasselijkheid, hier, van dat woord, zeer kwalijk verder tusschen ons te redetwisten. Zijn voorbeelden kan ik dan ook niet als juist gekozen beschouwen; wil hij uit het dagelijksche leven een exempel, dan ware het vergunningsrecht een beter voorbeeld - naar *mijn* opvatting van ‘cijns’.

Maar dit alles raakt ook slechts een onderdeel van heel de principieele quaestie. Want al kon men hier van ‘cijns’ gewagen (wij hadden 't over staatspensionneering van niet-staatsdienstigen), dan nog zou eerst moeten vaststaan, dat het heffen van *een* cijns rechtvaardig en van *dezen* cijns bij uitstek nuttig is.

Wat ik blijf ontkennen.

C.K. ELOUT).

Levenswoorden.

De ware vreugde des menschen is, te bewonderen, waar hij kan; er is niets, wat hem zoozeer - zij 't ook slechts voor een oogenblik - verheft boven kleinzieligheid, als ware bewondering.
CARLYLE.

De rijkdom der wereld bestaat in het aantal oorspronkelijke menschen. Door hen en door hun werk wordt de wereld niet een woestijn.
CARLYLE.

Er is geschreven: wanneer wijzelf knechten zijn, bestaat er geen held meer voor ons. Maar - wij herkennen den held niet, wanneer wij hem zien; wij houden zotskappen voor helden.
CARLYLE.

Wij menschen spreken te veel over de wereld. Laten wij de wereld worden, wat zij wil, overwinnen of niet overwinnen. Is ons niet ons eigen leven toevertrouwd? Één leven, een kleine spanne tijds tusschen twee eeuwigheden. Wij zullen wèl doen te leven niet als dwazen en huichelaars, maar als wijze, echte, waarachtige menschen. Dat de wereld gered wordt, redt ons niet; wij bederven niet, als de wereld verloren gaat. Letten wij op onszelf; onze plicht is, te blijven bij het naastbijliggende. Buitendien, om de waarheid te zeggen: ik heb nooit gehoord, dat de wereld op een andere wijze gered is. De zucht om werelden te redden is veelal een stuk sentimentaliteit. Laten wij niet te ver daarmee gaan. De redding der wereld wil ik geheel aan den Schepper overlaten, die er wel raad mee zal weten. Wat mij betreft: ik wil mij om mijn eigen redding bekommeren, wat meer op mijn weg ligt.
CARLYLE.

De groote wet der ontwikkeling is deze: laat iedereen worden, waarvoor hij de geschiktheid in zich heeft; laat hij, voor zoover doenlijk, ontluiken tot zijn volle grootheid, alle bezwaren overwinnen, alle vreemde, vooral alle schadelijke aanhangsels van zich stooten en zich dan in zijn eigen gestalte en grootheid vertoonen, van welken aard die ook moge zijn. Er bestaat geen gelijkvormigheid in hetgeen voortreffelijk is, noch in de physische noch in de psychische natuur; alle ECHTE dingen zijn, wat zij moeten zijn. Het rendier is goed en fraai, de olifant ook.
CARLYLE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Johanna W.A. Naber, Van de revolutie tot de restauratie. - Haarlem, Tjeenk Willink, 1906.

Wij hebben hier herdrukken van vroeger verschenen artikelen, maar ze zijn niet verouderd en ontleenen bovendien beteekenis aan het feit (wat men, op den titel afgaande, zoo niet zeggen zou), dat zij een stuk geven uit de geschiedenis der vrouw, de nog ongeschreven geschiedenis van wat de wereld aan vrouwen van beteekenis te danken heeft. Ieder weet, dat Mejuffrouw Naber zich met voorliefde op dit terrein beweegt en dat wij b.v. voor onze kennis van het leven der prinsessen uit het huis Oranje-Nassau veel aan haar te danken hebben. Thans geeft zij ons de historie van drie Fransche vrouwen, die de verschrikkingen der revolutie hebben gezien, het keizerrijk hebben aanschouwd in zijn glorie en val en de restauratie hebben beleefd, terwijl twee van haar ons omtrent hare ondervindingen gedenkschriften hebben nagelaten. De eerste, Madame Campan, was eerste kamervrouw en de vertrouwde van Marie Antoinette, later de directrice van eene aanzienlijke meisjesschool, nog later van het opleidingsgesticht voor dochters der leden van het Legioen van Eer op het oude kasteel van Ecouen. De tweede is Eugénie de Conoy Coucy, de gemalin van Maarschalk Oudinot, hertog van Reggio, ook in onze geschiedenis zoo welbekend. Na de restauratie was deze voortreffelijke en beminnelijke vrouw jaren lang dame d'honneur bij de hertogin van Berry. De derde is Letizia Ramolino, de moeder des grooten keizers, haren zoon ook in zijn tragischen ondergang getrouw. Wie bedenkt, dat deze vrouwen met de groote gebeurtenissen van haren tijd innig hebben medegeleefd, dat zij omgang hebben gehad met tal van belangwekkende figuren, dat zij scherp hebben gezien en veel hebben ondervonden - die kan van te voren reeds vermoeden, hoeveel treffende bladzijden mejuffrouw Naber's boek bevatten moet. En zoo is het ook. Niet licht vergeet men, wat madame Campan vertelt van de gevangenneming van Marie Antoinette of Eugénie Oudinot, van den terugtocht van het Groote Leger. Tal van kleine trekjes, van historische anekdoten (die aardige b.v. van Napoleon, die tot zelfs het breiwerk van de jonge dames van Ecouen inspecteert, blz. 76, of van de bruidsgift voor Eugénie, bestaande uit het prachtigste Hollandsche linnen, blz. 151) geven aan het boek eene aangename levendigheid. Wij hopen zeer, dat velen het lezen zullen. Het wordt versierd door drie fraaie portretten, en de groote oogen der arme Letizia staren ons droevig aan. Waren de heldhaftige pontonniers van blz. 130 geen Hollandsche troepen van Busch? In een tweeden druk zet mejuffrouw Naber er dat misschien bij.

Dr. S.D. van Veen, Voor twee honderd jaren. - Utrecht, Kemink en Zoon, 1905.

Eene tweede uitgave van de voor twintig jaren verschenen verzameling schetsen, daarvóór in Bronsveld's ‘Stemmen’ opgenomen, doch met vele aanteekeningen vermeerderd. ‘Schetsen uit het leven onzer gereformeerde vaderen’ is de bijtitel en hij is juist, zoo men er bijvoegt ‘kerkelijk’. Want dáárvan hooren wij hier:

gemeenteleven, classes en synode, godgeleerd hooger onderwijs en academie, vooral in de 17de eeuw. Dat de Utrechtsche hoogleeraar zulke donkere kleuren zou noodig hebben, is voor den kerkhistoricus niet vreemd, maar voor vele buitenstaanden is dit zwarte tafereel allicht eene pijnlijke verrassing. Toch heeft de schrijver niet overdreven, al zou ik hebben gewenscht, dat hij de oorzaken der allerdroevigste toestanden meer naar voren had gebracht. De predikanten, uit de onderste lagen der bevolking gerecruteerd; een nieuwe stand, die zich nog vormen moest; het overdreven gewicht gehecht aan de zuivere leer met al haar dogmatische spitsvondigheid; niet het minst de zeden in 't algemeen, die zooveel ruwer waren dan wij ons gemakkelijk verbeelden - dit alles verklaart althans iets, al zullen wij ons altijd verbazen, dat de kerkelijke wereld zóó laag stond. Ook eene tweede omstandigheid worde niet vergeten: de slechte elementen treden naar voren en doen van zich spreken; de goede maken van zelf geen gerucht. Leg b.v. naast deze schetsen de biografie van Franciscus Martinius, ons in 1904 door van Slee geschonken, en gij treedt eene gansch andere wereld binnen. Met dat al heeft mijn geachte ambtgenoot een goed werk gedaan door het nageslacht te toonen, dat de gereformeerde grondslag zonder meer niet bij machte was een fraai gebouw te dragen, al gelooven wij gaarne, dat hij 'nu nog veel minder dan vroeger door antipathie tegen wat gereformeerd is, gedrongen' werd. Doch dit juist maakt zijn werk tot eerlijk werk. De ietwat novellistische vorm, dien wij b.v. kennen uit Van Berkum's 'Jean de Labadie' en Diest Lorgion's 'Balthazar Bekker in Franeker', waarin ook Prof. van Veen zijne stof heeft gekleed en dien wij voor zuivere geschiedenis tegenwoordig niet zoo gaarne meer zien, heeft intusschen niet te kort gedaan aan den ernst van het bronnenonderzoek en de betrouwbaarheid der medegedeelde feiten.

L. KNAPPERT.

Dr. A.J.C. Snijders, Waarom wij materialist zijn. 'Levensvragen', serie I No. 6. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Materialisme... Het woord doet de massa rillen en beven. De afschuw is haar met den paplepel ingegeven. Toch, in zekeren zin, is iedereen materialist, zelfs de grootste boetgezant. M a t e r i e beteekent s t o f, en - het stof moet tot stof wederkeeren.

Materialisme behoeft geen stofvergoding te zijn; dit grove materialisme hecht slechts waarde aan practische voordeelen, zoekt heil in den eeredienst van de l uter stoffelijke behoeften en beschouwt hoogere idealen als volstrekt waardeloos. Zulk 'n beschouwing is den mensch onwaardig.

Anders staat het met het wetenschappelijke materialisme. Dit poogt de verschijnselen in het heelal, ook de geestelijke, in overeenstemming te brengen met de onafwijsbare uitkomsten der moderne natuurwetenschap. Dit wijsgeerige stelsel wil àl het bestaande, àlle verschijnselen in de geheele natuur, dus ook in de ziel, afleiden uit het bestaan der m a t e r i e, als uitvloeisel van s t o f f e l i j k e processen.

Het groote beginsel van de eenheid der natuurkrachten wordt door zijn belijders gehuldigd. De bekwame schrijver zet dit stelsel welsprekend uiteen. Dat hij de pen goed hanteert, weten De Tijdspiegellezers; zij kennen en waardeeren haar. De poging door hem gedaan om van het groote wereldvraagstuk: h e t o n t s t a a n v a n h e t

l e v e n , een aannemelijke mechanische verklaring te geven, kan als tamelijk gelukt worden beschouwd. Daarmede is in geenen deele gezegd, dat het vraagstuk der betrekking tusschen geest en stof volledig is verklaard.

'Zeer zeker blijven er, ook bij de mechanistische opvatting van het leven, nog raadselen - zelfs vele raadselen - over. Maar er is niets wat er op wijst, dat eene oplossing, ook van deze twijfelachtige punten, in de toekomst niet mogelijk zou zijn' Blz. 46.

Dubois-Reymond's i g n o r a b i m u s , wij zùllen het niet weten, wordt door de wetenschap niet aanvaard. A priori kàn en màg zij niet doemen tot on-

mogelijkheid. Integendeel, zij tracht tot gòèd begrijpen te komen. Dàt is de taak, waaraan zij rusteloos arbeidt.

'Wij meenen, aldus de heer Snijders, het bewijs te hebben geleverd, dat een materialist, al deelt hij niet de voorname verachting voor het stoffelijke, welke anderen beweren te bezitten, toch niet beschuldigd kan worden van eene uitsluitende vergoding van de s t o f, dat hij evenzeer recht laat wedervaren aan de beteekenis van den g e e s t, van den geest echter, die, volgens zijn beschouwing, een product is van de krachten, die in de s t o f werkzaam zijn.' 46/7.

R. KRUL.

'Pro en contra' Lijkverbranding. Pro Dr. C.J. Wijnaendts Francken, contra H.J.E. Westerman Holstijn, N.H. Predikant te Waardenburg. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Reeds in december 1905 was het opstel van den heer Francken gereed, maar de drukker moest wachten, let wèl, op de tegenpartij, die eindelijk een jaar later gevonden werd.

Nieuws geven de heeren niet. De doctor bekijkt het vraagstuk van hygiënischen, aesthetischen en economischen kant en stelt glashelder de voordeelen der verbranding in het licht.

De dominee verdedigt vijf stellingen: de lijkverbranding is staatsrechterlijk niet aan te bevelen en wordt hygiënisch niet geëischt; zij wordt door de practijk verboden, door de historie veroordeeld en door den bijbel en het christelijk bewustzijn verworpen.

Is de heer Francken gematigd van toon, de tegenpartij slaat nu en dan door, bijv. op blz. 22, waar gezegd wordt: 'ook zonden wij ons nooit aan haar (de crematie) onderwerpen, al het moest zijn ten koste van hooger goed, ook al decreteerde de onfeilbare hygiëne bij monde van al haar aanbidders, dat verbranden gezonder is dan begraven.'

Niet enkel Rome's kerk is de machtige en onverzoenlijke vijandin der lijkverbranding.

> Dat triomfante schotje
> Maakt met partijgeest en behoud
> Een gruwelijk komplotje!

R. KRUL.

B. Stegeman, Uit Winterswijks verleden. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van een deel der voormalige Heerlijkheid Bredevoort. Met vier afbeeldingen. - Winterswijk, G.J. Albrecht.

Vrijwillige giften worden mettertijd onder de verplichte inkomsten berekend. Dit ondervonden ook ettelijke hoflieden te Bredevoort. Eertijds woonde daar 'n kreupele

rentmeester of ‘rigter’, die zich, met het oog op zijn gebrek, 'n paard had aangeschaft. Om het van haver te voorzien, had hij bij eenige huislieden aangeklopt, die hem gaarne ter wille waren en om beurten iets van hun oogst brachten. De milde gevers werden door hem opgeteekend in 'n boek, dat later in het bezit van zijn opvolger kwam. De vrijwillige giften werden eenvoudig als verplichte inkomsten beschouwd en als zoodanig ingevorderd. Na eenige procedures gelukte het de onwettigheid van deze invordering aan te toonen.

Dit is één der vele lessen uit dit pittige werkje.

De heer Stegeman, dikwerf in de gelegenheid uitgebreide historische bibliotheken te raadplegen, noteerde hetgeen omtrent zijn geboorteplaats vermeld wordt. Aangevuld met andere bouwstoffen, zijn die aanteekeningen op verzoek van den uitgever persklaar gemaakt en uitgedijd tot een aardig boekdeeltje, ‘voor aanmerkelijke uitbreiding of verbetering vatbaar,’ zegt hij. Het is te hopen, dat de kundige verzamelaar tijd en lust moge hebben om zelf de band aan den ploeg te slaan.

‘Een treurig feit’ wordt blz. 141 verhaald, het doodschieten van Johanna Magdalena Catharina Judith van Dorth tot Holthuyzen, oud 52 jaar, in November 1799. Op gezag van Van der Aa vertelt Mr. Staats Evers, dat de freule nà het salvo niet dood was, maar ‘met de smarten des doods worstelde.’ In 'n brochure, door W. Paschen GJzn. in 1807 in het licht gegeven, komt deze in zijn betrekking als rechter er tegenop. De waarheid is, dat gezegde freule op weinig voeten afstands door zes van de twaalf hiertoe gecommandeerde manschappen met het doodelijk lood getroffen zijnde, l e v e n l o o s nederviel, en als zoodanig dadelijk opgenomen en in de kist werd g e l e g d, niet g e w o r p e n, zooals de schrijver uitdrukkelijk zegt. Een soldaat, eenige trekking of beweging aan het doode lichaam meenende te bespeuren, neemt zijn geweer, dat geladen was, en lost, zonder daartoe gecommandeerd te zijn, nog een schot op de doode in de kist. Dit schokkende oogenblik wordt voorgesteld op de fraaie gravure, naar 'n teekening, berustende in Arnhems museum.

Den uitgever komt 'n woord van lof toe.

R. KRUL.

Dr. Emile Laurent. Verdorven jeugd (La Criminalité infantile). De misdaad en de ondeugd op de schoolbanken. - Amsterdam, Craft & Co.

Dr. Laurent is reeds vijftien jaar geneeskundig inspecteur van de scholen van het negentiende arrondissement van Parijs. Een rijk veld voor onderzoek, waarvan hier het resultaat wordt meegedeeld. Dat onderzoek was physisch en psychisch, maar toch eenzijdig, aangezien het meest de abnormale kinderen geldt, - van dat groote gebied, dat op de grens van krankzinnigheid ligt. Diefstal, kwaadaardigheid, brutaliteit, gebrek aan intellect, enz. waarvoor de kleine menschen niet aansprakelijk kunnen worden gesteld. Hun geboorte is hun ongeluk, - van vader of moeder, soms beiden dronkaards, syphilitisch of om andere redenen met een abnormaal zenuwstelsel.

Laurent wijst met cijfers aan, dat het aantal jeugdige misdadigers in den laatsten tijd zeer toeneemt, - wat trouwens algemeen bekend is. Verschillende redenen kunnen daarvoor worden opgegeven. Dronkenschap en syphilis hebben zekeren tijd noodig om de geslachten geheel te doen ontaarden.

Niet onwaarschijnlijk heeft de staat mede daaraan schuld door de opheffing van de zoogenaamde reglementeering of het medisch-politietoezicht, en ook door het heffen van hooge belasting van sterken drank. Immers, het gevolg hiervan is, dat er met die dranken geknoeid wordt om ze goedkoop te kunnen leveren. De slechte sterkedrank werkt zoo noodlottig op het zenuwstelsel, dat de meeste moorden in een tijdelijke krankzinnigheid worden bedreven. Toezicht op de levering van drank bestaat er niet; de staat bemoeit zich daar niet mee, evenmin als met het onderzoek van levensmiddelen; er kan geknoeid worden, zooveel men wil. Feitelijk maakt de staat zich derhalve door de hooge belastingheffing medeplichtig aan de vele drankmoorden van onzen tijd.

Zoo moest de staat ook het trouwen van dronkaards en syphiliszieken kunnen verbieden. De staat kan en moet immers tegenwoordig alles; hij is de God van den modernen tijd. Maar, - indien de staat het al deed, het zou toch niet helpen, want men trouwt tegen de wet, en dat maakt, dat men nog meer last krijgt van het opkomend

geslacht. De abnormaal geborene wordt in zijn abnormale omgeving nog abnormaler. Komt de maatschappij in de periode van ontaarding, dan helpen geen wetten meer.

De uitgave van dit boekje komt in zoover van pas, dat in den laatsten tijd de kindervraag een ding van den dag is geworden. Aan de ouders kan tegenwoordig het gezag over hun kinderen ontnomen worden; de jeugdige misdadigers gaan niet meer naar de gevangenis om nog slechter te worden, maar worden gezonden naar tuchtscholen. Voor minderwaardige kinderen zullen afzonderlijke scholen opgericht worden. De aanstelling van schoolartsen zal den grooten omvang van

de kinderramp nog meer aan het licht brengen, want aan den psychiater-arts komt in de eerste plaats het oordeel toe over hetgeen abnormaal is; de onderwijzer kan daarbij behulpzaam zijn, maar niet aan hem de beslissing. De psychologie is een te uitgebreid en te moeilijk vak om aan leeken het hoogste woord te geven.

In hoever de middelen, welke aanbevolen worden om de abnormalen tot zekere hoogte bruikbaar te maken voor het leven, zullen slagen, moet de tijd leeren. Wij hebben op dit gebied nog weinig ervaring. Aan een deel der abnormalen zal zeker alle moeite te vergeefsch zijn, omdat zij te dicht bij, ja over het grensgebied zijn, en eigenlijk in kinderkrankzinnigengestichten thuis hooren. Dr. Laurent had in sommige gevallen eenig succes met de hypnotische suggestie.

Voor een goed deel wordt de verwildering der jeugd ook toegeschreven aan het verzwakken van het gezag in onze maatschappij. De kerk oefent lang niet meer den invloed uit van vroeger en de onderwijzer wordt verzocht van de kinderen af te blijven, ook daar waar een tuchtmiddel de eenige redding was. Bij de alles verzwakkende sentimentaliteit heeft men gemeend, dat men de kinderen naar de natuur moet laten opgroeien en dat dan alles terecht komt. Vrijheid werd het tooverwoord en menig kind heeft in die moderne vrijheid ziel en lichaam verloren. Kinderen moeten evenals jonge honden gedresseerd worden.

Ook het normale kind moet opgevoed worden, en flink en krachtig. De engelen-natuur der kinderen is een dichterlijke schepping; wie kinderen met eenige opmerkzaamheid gadeslaat, heeft spoedig de illusie verloren. Kinderen zijn het liefst, wanneer men ze vleit; in dat opzicht komen zij overeen met de menschen, de groote kinderen.

Dr. Laurent wijst ook (p. 8) op de neiging tot verwoesting van het kind en haalt daarbij aan het vernielen van het speelgoed. Dat die neiging bestaat, weet iedereen, die met kinderen heeft omgegaan, behalve natuurlijk de ouders en nog meer de grootouders, die er een groot genot in vinden de kinderen te bederven. Maar wat de vernieling van het speelgoed betreft, neem ik de kinderen in bescherming. Het traditioneele speelgoed van de kinderen, - behalve de poppen die aan en uitgekleed kunnen worden, voor meisjes, - deugt niet, en de kinderen vinden het doorgaans niet mooi, het mooie is er ook gauw afgekeken. Een kind heeft zucht tot bedrijvigheid, tot maken en weer maken, - de scheppende kracht der natuur, die op verstandige wijze moet worden aangemoedigd; het mooie speelgoed verveelt spoedig en als het kind het stuk slaat, zal het trachten te herstellen; dan heeft het wat te doen. Een kind reeds zoekt op zijn manier bezigheid, arbeid. Gelukkig, wanneer die goed geleid worden. Arbeid adelt, zei men vroeger. Tegenwoordig is de mode den arbeid steeds korter te maken. De arbeid raakt in oneer, is allicht te veel. De gevolgen blijven niet achter.

V.D. K.

School en Godsdienstige Opvoeding, door J. Bruining Jzn., Pred. bij de Herv. Gem. te Olst. Deel IX van de Geschriften uitgegeven vanwege den Ned. Prot. Bond. - Assen, L. Hansma.

Dit geschrift is eene om- en uitwerking van een referaat, door den schr. in de vergadering van moderne theologen van 1906 gehouden ter beantwoording van de vraag: ‘Kan de openbare lagere school bij de tegenwoordige regeling voldoen aan de eischen, die wij voor de zedelijk-godsdienstige vorming van ons volk daaraan mogen stellen?’ Br. gaat uit van ‘de goede oude opvatting’: de school is de groote instelling voor volksopvoeding. ‘Zal nu de school opvoeden voor het leven, dan blijve haar niets vreemd, wat later het *volle* leven vormen moet.’ Daarom vindt Br. de ‘opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden’ niet voldoende en bevreemdt 't hem, dat anderen, o.a. schr. dezes, dit wel doen. Hij wil bewuste opvoeding tot vroomheid. ‘De deugd vinde haar *vasten grond* in *godsdienst!* Deze is *niet de vrucht* van *zedelijke ontwikkeling*, maar *vormt den bodem waarop de zedelijke aspiratiën blijvend willen gedijen.*’ Als de heer Br. mijn opstel

over de openbare school in het Doopsgez. Jaarboekje van 1907 naleest, zal hij zien, dat wij minder ver van elkander staan dan hij meent. Br. wil, dat het godsdienstig bewustzijn niet als iets afzonderlijks naast het andere onderwijs, maar telkens, bij ongezochte gelegenheden, moet worden gewekt. Vandaar protest tegen de absolute neutraliteit, zooals die door vele onderwijzers wordt geëischt. Deze is in strijd met letter en geest der wet. Geen godsdienstloos en vaderlandsloos onderwijs. Verbetering zal komen door eene algemeene verdieping van het geestesleven van ons volk. Voorts erkenne men: onderwijs is zaak van *particulier en staatsbelang.* Bijzondere vrijz. godsd. scholen acht Br. onpractisch en ongewenscht (vooralsnog ik met hem). De opleiding der onderwijzers worde op breeder grondslag geschoeid. Verder dan tot het sluiten van een compromis tusschen de verschillende wenschen en belangen kunnen wij volgens Br. niet komen. Jammer, dat de liberalen nog niet inzien, waartoe hun schoolwet-politiek ons volk brengt. Tegen de neutrale staatsschool zijn verbonden antirevolutionnairen en ultramontanen sterk en is Rome de sterkste. Maar ‘de geest wil niet gebonden zijn!’

In een naschrift bespreekt Br. de brochure van Bruinwold Riedel ‘De opvoedende beteekenis van de voor allen toegankelijke volksschool’, ‘op en top een tendenz-geschrift’. Met recht wijst Br. op de zwakke, zelfs minder respectabele zijden van dit vrij lijvig pleidooi voor de Nutsplannen ten opzichte van het onderwijs, welk pleidooi dezen plannen zeker meer kwaad dan goed heeft gedaan, wat trouwens niet veel hinderde, omdat ze eigenlijk van den aanvang af geen levenskracht bleken te bezitten. ‘Hij heeft ons dan ook in geen enkel opzicht het groote Nutsplan aannemelijk gemaakt,’ zegt Br. met recht. Meer zullen wij er hier maar niet van zeggen.

Jammer, dat de correctie van Br.'s geschrift zoo allerdroevigst is geweest. Het worde ter overweging ten zeerste aanbevolen, al zullen weinigen, ook schr. dezes niet, in alle opzichten met Br. meegaan. Het boekje is een bewijs te meer van het veldwinnen dezer overtuiging: wij zijn met de neutrale school op den verkeerden weg. Maar wie vindt hier den steen der wijzen?

E. Mrt. 1907.

P.B.W.

Behoeven wij voor ons Christendom een uitwendige autoriteit in den Bijbel? door Dr. Th. Öhler, voor Nederland bewerkt door W. Back, Predikant te Tuil. ‘Levensvragen’, Extra-nummer. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

‘Uitgegeven naar aanleiding van de preeken van Dr. J.A. Cramer over “Bijbel” en “Kritiek” en de brochure van Dr. J.H. Gerritsen.’ Aldus staat op den omslag. ‘Wij vertrouwen door de verspreiding van dit boekje bij te dragen tot de verheldering der ideeën, waaraan onze tijd zulk een groote behoefte heeft.’ Aldus redactie en uitgevers van ‘Levensvragen’ in een ‘Woord vooraf.’

't Is het gewone gedoe. De schr. begint met aan te nemen wat hij nog bewijzen moet. Het getuigenis der Schrift zelve heeft als zoodanig voor hem een bindend gezag. De vraag is juist, waarom 't dit heeft. *Quod erat demonstrandum!* Heeft hij nooit de aardige opmerking van C.E. van Koetsveld gelezen, dat zelfs de duivel zich

op een bijbelwoord beroept? (bij Matth. IV:6). Natuurlijk worden de teksten aangeduid in de oude vertaling: niet de Schrift zelve is autoritair, maar hare vertaling. Rome staat in dezen op zuiverder standpunt dan de protestantsche orthodoxie. De Genestet sprak indertijd van een ‘recht geloovig knoeien.’ Reeds de eerste zin van dit boekje bevat eene onwaarheid: zoo is de schr. bevangen in zijne opvatting. De conclusie brengt de laatste, een prulwerk van vertaling: ‘Wanneer men bestrijdt, dat een objectief Woord Gods de grondslagen moet zijn van het Christelijk geloof, ondermijnt men tevens het Christendom en staat het te vreezen, dat het gevolg daarvan zal zijn niet alleen een prijsgeven van de geloofswaarheid van het Evangelie, maar ook van die der christelijke moraal.’ De ethisch-orthodoxen behooren dus ook al tot de ‘paganisten.’ Hoevele ‘christenen’ (?) blijven er nog over? De inteekenaren op ‘Levensvragen’ krijgen

dit nummer gratis. Zij moeten maar denken aan 't oude spreekwoord van de gegeven paarden, die men niet in den bek ziet. Of hunne ideeën er door verhelderd zullen worden? Redactie en uitgevers van ‘Levensvragen’ hebben daarvan vermoedelijk een andere voorstelling dan schrijver dezes.

E., Mrt. 1907.

P.B.W.

Troost voor Stervenden, door Felix Ortt. - Den Haag, Uitgevers-Vereeniging Vrede.

Dit boekje bevat een drietal samenspraken, van eene moeder met een stervend kind, van eene pleegzuster met eene stervende moeder, van een dokter met een stervenden man van wetenschap. Alle drie stervenden worden getroost, doordat in hen wordt gewekt geloof aan persoonlijke onsterfelijkheid, vermengd met of liever nog gevolgd door spiritistische overwegingen. Het boekje is in goeden stijl en de betoogtrant is helder. Alleen laat de schr. op bl. 45 de ‘meening’ der Roomschen, dat zij de zaligheid verdienen moeten, ‘of die modernen, die uit eigen kracht naar zelfvolmaking willen streven’, niet voldoende tot hun recht komen, zoodat hij zijne polemiek te licht opvat en aan den anderen kant verzuimt, winst te doen met wat vooral in de eerste opvatting verwant is aan de zijne, de hulp door de afgestorvenen den levenden bewezen. De godsdienstige modernen zijn er van verzekerd, dat God in hen werkt het willen en het werken naar Zijn welbehagen.

Het toeval wil, dat ik dit boekje ter aankondiging krijg na de lectuur van een artikel van Prof. J. Grasset over ‘L'Occultisme’ in de Revue des deux Mondes van 1 Nov. 1906. Met een citaat daaruit, dat doet zien, hoe deze over 't verbinden van religieuse en spiritistische overtuigingen denkt, hoop ik den lezer te doen inzien, waarin 't gevaar ligt van eene wijze van behandeling, als in dit overigens veel goeds bevattende boekje van Ortt wordt gevolgd. Bl. 124 lees ik: ‘Dès le début de cette étude critique des faits occultes, une première et importante remarque est nécessaire. Je crois qu'il faut absolument renoncer, et pour toujours, à une espérance qui paraît tenir au coeur de plusieurs auteurs, honorables entre tous. Cette espérance, que je crois une illusion, est la pensée qu'on pourrait appliquer la connaissance des phénomènes occultes à l'apologétique et au triomphe ou à la réfutation et à l'écrasement d'une doctrine philosophique ou religieuse quelconque. Je pose en principe, qu' *aucune* doctrine philosophique ou religieuse n'a intérêt au succès ou à l'insuccès de ces recherches. L'avenir d'aucune de ces doctrines n'est lié au sens dans lequel seront formulées les conclusions d'aujourd'hui et celles de demain dans l'enquête que je fais ici. Et c'est fort heureux pour ces doctrines! Car des faits aussi discutables et discutés ne pourraient donner qu'une base et des arguments bien fragiles à une philosophie ou à une religion.’

E. Mrt. 1907.

P.B.W.

De Gangliën-Psyche, Inleiding tot de studie der occulte wetenschappen, door Felix Bezemer. - Amersfoort, P.M. Wink.

Het prospectus van den uitgever zegt o.a.: ‘De schrijver brengt zijne lezers tot het besef, dat er in de Oudheid een *geheel* van menschelijke kennis heeft bestaan, dat ons met verbazing slaat en dat dit is geweest *synthetische wetenschap*, het ideaal alzoo, waarnaar de huidige wetenschappen zelf verklaren te streven, doch dat voor haar - volgens haar eigen verklaring - nog in een ver verwijderd verschiet verborgen ligt.’

Wie belangstellen in de studie van het occultisme en genoeg vertrouwen stellen in theosofische leidslieden en raadgevers bij deze studie, zullen vermoedelijk ‘het eerste oorspronkelijke Nederlandsche werk op dit gebied’ ter hand nemen en bestudeeren. 't Is hier natuurlijk niet de plaats, op zijne beweringen nader in te

gaan. De lezer zij nogmaals verwezen naar het bovengenoemde artikel van Prof. J. Grasset over L'Occultisme. Dit opstel zal hem zeker stemmen tot groote voorzichtigheid en hem niet alles goedgeloovig doen aanvaarden wat van occulte zijde wordt beweerd en geleerd, al valt daaruit natuurlijk wel iets te leeren.

E., Mrt. 1907.

P.B.W.

Kinderverhaaltjes voor groote menschen, door Benno Vos. - Uitgeversmaatschappij 'Voorburg.'

Over kinderen te schrijven voor *groote menschen* is zeker heel iets anders en ook wel moeilijker dan over kinderen te schrijven voor *kinderen.* Die fijne, ongekunstelde kindergevoelens, gevoelentjes nog in den dop, nog niet tot ontwikkeling gekomen, die op te merken en te teekenen, te beschrijven hoe èn kinderen èn groote menschen daarop reageeren, is zeker niet ieders zaak. De schetsjes en verhaaltjes, die Benno Vos in dit genre geeft, zijn zeker niet onverdienstelijk. Het eerste, 'Marremotje', helt nog wat te veel naar den overgevoeligen kant, daarentegen is 'Krachtpatser' zeer goed en onderhoudend verteld; behalve de kostelijke herinneringen aan den schooltijd is de schildering van die teedere liefde van dezen spier-geweldige voor het teedere kindje, dat niet van hém is, zeer mooi. Ook 'Van een meisje en een jongen' getuigt van teer en fijn sentiment.

Benno Vos draagt dit werkje op aan zijne Moeder. Het strekt eene Moeder ongetwijfeld tot eer, wanneer haar kind zóó over kinderen kan schrijven.

Het boekje is keurig en met veel zorg uitgegeven. Alleen het formaat, als langwerpig muziekboekje, is wat excentriek. Men kan het nu echter gemakkelijk in zijn borstzak laten glijden en er in den trein een genoeglijk uurtje mee doorbrengen.

M.S.

Schetsen van Samuel Falkland (Herm. Heyermans Jr.). Tiende Bundel. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Biecht eener schuldige, door Samuel Falkland (Herm. Heyermans Jr.). - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Wie deze beide werken van Heyermans leest, zal wel duidelijk bespeuren, wat deze schrijver kan, en wat hij niet kan. Als schrijver van de Falklandjes, in het levendig realistisch teekenen van het gedoe van menschen, liefst uit de burgerkringen, in rake humoristische vertellingen heeft hij zijn weerga niet. Ook in dezen *tienden* bundel komen stukjes voor als *Kinder-twaalfuurtje, Oud-Hollandsche baker*, *Het spookglas*, *De stoep met de gouden eieren, Grootmoeder*, *Hooge hoed*, die voor de beste uit zijne vorige bundels niet behoeven onder te doen. Bijzonder mooi is ook *Dag-van-alarm*, die uitstekende beschrijving van het leven der ongelukkigen in een gesticht voor blinde vrouwen. Hoogst vermakelijk is ook 'Art. 188', de actueele Tooneelschets.

Maar wat Heyermans niet kan, dat is zich te verplaatsen in het zieleleven van eene vrouw, die in een dagboek hare intieme gevoelens, al haar opgekropt leed van een ongelukkig huwelijksleven neerschrijft. *Biecht eener schuldige* bevat de aanteekeningen van eene vrouw, die getrouwd is met een ploertigen man. Bij het lezen van deze aanteekeningen bespeurt men al spoedig, dat de vrouw, die hier verondersteld wordt aan het woord te zijn, in ploertigheid niet voor haar echtgenoot behoeft onder te doen; om eindelijk, nog voor men de eerste 100 pagina's achter den rug heeft, tot de conclusie te komen, dat dit heele dagboek een mystificatie, een leugen is. Niet om de feiten, die er in vermeld worden, al zijn die weerzinwekkend genoeg; maar wel om den hondschen, cynischen toon, die hier alles overheerscht. Wat wij hier te lezen krijgen, is door en door *on*vrouwelijk, in gedachtengang, in vorm en uiting. Zoo schrijft geen vrouw, zoo denkt geen vrouw.

Al op blz. 2 zal de lezer verwonderd opzien van dezen zin - bedenk wel, het is eene vrouw, die haar gedachten opschrijft:

'Gelijk 'k vermeen, dat de meeste lieden 'n dogma van sentimenten adoreeren - met de afwijkende, misschien dagelijks voorkomende stuiptrekkingen, geen raad weten.'

En wat denkt de lezer hiervan: 'De man, die 't in z'n snor zoekt, die z'n kuif opsteekt, als 'n haan of 'n doffer, die ons met z'n ongelukkige snorharen... embêteert, is 'n stumper, 'n stomvervelend individu. 'r Is niet één getrouwd man, die den snor voor de *eigen* vrouw bedraait... Willen ze veroveren, dan draaien ze punten. Hébben ze veroverd, dan tracteeren ze op 'n kin als 'n rasp. - 't Is wee. 't Staat buiten alle intellect.'

Welke vrouw zal 'n bepaalde gewaarwording vergelijken met die, welke je ondergaat, als je 'in de volte van 'n *koffiehuis* alleen binnen komt?' (72).

Uit alles wat we hier te lezen krijgen, spreekt immers alleen Heyermans, Heyermans en nòg eens Heyermans. Hier is geen vrouw aan 't woord. Geen vrouw zal voor zichzelve slaapkamer-intimiteiten zóó te boek stellen, als hier wordt gedaan. Een vrouw, die niet meer aan het gebed gelooft, zal niet op zóó cynische wijze over 't gebed denken, als op pag. 169 is vermeld.

Dit boek is een mystificatie en daardoor reeds een mislukking. Door z'n cynische, laag-bij-de-grondsche wereldopvatting - die niet eens den naam van wereld-*smart* verdient - wekt het onzen afkeer op, 'n enkele maal door dwaze uitvallen van den schrijver werkt het op de lachspieren. Dit is het eenige, dat er van te zeggen valt.

M.S.

Nederlandsche Bibliotheek. No. 11. 'Een Ezel' en 'Eenig Speelgoed', door P. van Limburg Brouwer. Van eene inleiding en eenige aanteekeningen voorzien, door Dr. P.H. Damsté. - Amsterdam, G. Schreuders.

Het was een gelukkig denkbeeld om door het opnemen van deze twee stukjes van P. van Limburg Brouwer in de Nederlandsche Bibliotheek de aandacht van het groote publiek nog eens te vestigen op de geestige geschriften van dezen classicus; goed gezien was het ook, ten einde de beteekenis en den inhoud dezer verhalen goed te doen verstaan om daaraan eene inleiding met eenige verklaringen te laten toevoegen. De hoogleeraar Damsté vertelt ons in die inleiding eerst het een en ander over het leven van den schrijver Petrus van Limburg Brouwer, den vader van den bij ons meer bekenden schrijver van 'Akbar'; daarna wordt ons verklaard, in welke betrekking de schepping van P. van Limburg Brouwer staat tot 'n paar classieke geschriften, waaronder De Ezel van Apulejus bij ons 't meest bekend is. Verder geeft Prof. Damsté tot 't juist verstaan van den tekst nog eenige verklaringen van benamingen, die betrekking hebben op den tijd van de Grieken en de Romeinen, en de vertaling van eenige Latijnsche citaten.

'Een Ezel' is met recht een vermakelijke vertelling: het verhaal van de lotgevallen van een jongen man, die bij vergissing door tooverij voor langen tijd in een ezel werd veranderd. Het is eene vermakelijke parodie op vele hebbelijkheden, zwakheden en ondeugden van den mensch, geestig en pittig geschreven; ook worden er zekere

toestanden en gewoonten in bespot. Van dezen ezel kan men leeren, wat een mensch in 't algemeen waard is: ‘Het schoot mij niet in,’ zegt de ezel bij zichzelf, wanneer hij een pak slaag krijgt, ‘dat als ik in mijne jeugd wat minder als een mensch behandeld was geworden, ik nu waarschijnlijk geen ezel zou geweest zijn.’ Wij wijten dikwijls onze ongelukken aan de verkeerde handelingen van anderen, maar deze ezel erkent: ‘ik was nog niet genoeg verezeld om niet in te zien, dat ik aan mij zelven alleen mijn ongeluk te wijten had.’

‘Eenig Speelgoed’ is een geestige samenspraak tusschen Dr. Faust en Mephisto. De duivel, die hier als wijsgeer en zedeleeraar optreedt, tracht Faust te overtuigen van al het ijdele en dwaze van het streven en werken van den mensch

en vergelijkt het arbeiden en jagen van den mensch naar een of ander doel met het spelen van kinderen. Ook dit stukje is geestig en onderhoudend geschreven. De lezer zij echter op zijne hoede voor het Mestipho-achtige, dat in deze beschouwingen is gelegen.

Met dit al is 't recht verkwikkelijk in dezen tijd, waarin ons zooveel geestloos geschrijf onder de oogen komt, met een zoo kernachtig en geestig geschreven boekje ons eenige uren prettig bezig te houden. Zulke lectuur wekt niet de zinnen op, maar sterkt den geest.

M.S.

Tooneelspelen, door Frans Mynssen. I, Uit eigen wil. II, Verdwaalden. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Comediespelen. Schets in drie bedrijven, door Thérèse Hoven. - Uitgeversmaatschappij 'Voorburg'.

De hoofdpersoon uit het werk van Frans Mynssen's tooneelspelen: 'Uit eigen wil' is de 18jarige dochter uit eene koopmansfamilie, Bertha de Wijs, die zich verlooft met den veertigjarigen rijken koopman Ulenberg. Deze Ulenberg is een viveur, heeft dus al een heel verleden achter zich. Bertha is nog een naïef, onervaren kind; zij is het met zichzelf niet eens, of zij wel eenige genegenheid voor Ulenberg koestert; maar daar haar vader haar tot dit huwelijk tracht te bewegen, omdat Ulenberg zoo'n magnifieke partij is, geeft zij toe en maakt zichzelf wijs, dat zij met Ulenberg gelukkig zal zijn. Natuurlijk wordt dit huwelijk ongelukkig. Als Bertha vier jaar getrouwd is, vindt zij haar eenig geluk in haar driejarig dochtertje, maar zij wordt afgesnauwd door haar man, die haar vervelend vindt, zich in de societeit bedrinkt en voor tijdverdrijf er een liefje op nahoudt. Dan de gewone gevolgen: Bertha knoopt een liaison aan met een twintigjarig koopman, Frits Herft, die smoorlijk verliefd op haar is; zij ontvlucht haar huis en gaat met Frits in vrije liefde leven. In het laatste bedrijf zien we dan het samenleven van Frits en Bertha; Frits gaat gebukt onder de zorgen, die hij zich door zijne verhouding tot Bertha op den hals heeft gehaald en schijnt genoeg te hebben van Bertha, die nu ook van haar kind afstand heeft moeten doen, en, tobberig als altijd, niets doet dan zuchten en lamenteeren. Het stuk eindigt met een scène tusschen Frits en Bertha; zij voelt, dat zij nu ook Frits verloren heeft - dat zij niets meer heeft in de wereld - wanhopig alleen staat.

In den ondergang van de jonge vrouw, die onbedorven is en van goeden aanleg, maar door hare zwaartillendheid en haar neiging tot droefgeestigheid de eigenschappen mist om een man aan zich te binden, ligt ongetwijfeld iets tragisch. Maar toch, veel diepte zit er niet in deze tragiek; de gevolgen van een onberaden huwelijk behooren tot het alledaagsche genre. Behalve Bertha is de figuur van Ulenberg het best geteekend. Minder goed gelukt is Frits; in den driftigen, zakelijken man van de laatste tooneelen herkennen wij moeilijk den eenigszins verlegen, kwijnenden jongen man van vroeger. De dialoog is doorgaans natuurlijk en levendig, vooral in het tweede bedrijf.

Ofschoon dit tooneelspel niet diep gaat, is het toch ongetwijfeld beter dan het tweede: 'Verdwaalden', dat althans bij het lezen den indruk maakt van eentonigheid.

Huwelijksverbintenissen tusschen menschen, die later begrijpen, dat zij niet bij elkaar behooren, die dus op het huwelijkspad zijn verdwaald, zullen de belangstelling van lezers en toeschouwers niet licht opwekken, vooral niet wanneer de personen zoo worden voorgesteld als de schrijver hier doet. De dialoog loopt grootendeels over verloren of teleurgestelde liefde, actie en handeling ontbreken hier nagenoeg geheel.

Voor wie de tooneelstudies van Frans Mynssen heeft gelezen, moeten deze beide tooneelspelen eene teleurstelling zijn. Moge deze schrijver nog eens iets op tooneelgebied leveren, dat beter beantwoordt aan de verwachtingen, die wij na zijne studies van hem hebben.

De tooneelschets van Thérèse Hoven: ‘Comedie-spelen’ behandelt op aardige wijze het groot-doen van een ambtenaarsfamielje, die van een schraal inkomen moet leven. Het optreden van de huisvrouw als dienstbode werkt wel grappig. Daar het stukje aan de vertooners geen groote eischen stelt, is het voor liefhebberij-gezelschappen zeer aan te bevelen.

M.S.

De Gouverneur, van Leonid Andréjef, uit het Russisch vertaald door J.C. Termaat. - Nijmegen, H. Prakke, 1906, 118 blz.

Andréjef is een van de jongere Russische schrijvers; in zijn vaderland worden, sedert hij in 1898 het eerst als auteur optrad, zijn werken heel veel gelezen. Vooral heeft hij naam gemaakt met *De Roode Lach,* een boekje van een zeer actueelen inhoud, geschreven tijdens den Russisch-Japanschen oorlog. Trouwens, het woord ‘actueel’ kan bijna op alle romans en novellen worden toegepast, die in onze dagen in Rusland verschijnen, en ook op het boekje van Andréjef, dat ik hier wensch te bespreken: *De Gouverneur.*

Bij een arbeidersoproer heeft de gouverneur op de menigte laten schieten, en er zijn heel wat dooden gevallen. Na dien dag twijfelt niemand er meer aan, of de gouverneur zal binnenkort vermoord worden; hoe of door wien, daar weet niemand wat van, maar iedereen beschouwt hem - en hij doet het zichzelf ook - als een ten doode opgeschrevene. Eindelijk wordt hij dan ook op straat dood geschoten. - Een moeilijk thema om te behandelen: vooral waar moet beschreven worden, wat de gouverneur denkt en voelt in de maanden, die verloopen tusschen het oproer en zijn dood. Bevredigt ons de voorstelling die A. ons van dit alles geeft? Tot zekere hoogte. Als ik mij afvraag: Kan het alles zoo zijn gebeurd? Kan zoo het psychische leven van den gouverneur werkelijk geweest zijn? - dan komt het mij voor, dat het antwoord bevestigend mag wezen. Maar in zooveel romans - vooral Russische - worden ons veel abnormalere gebeurtenissen en veel vreemder psychische toestanden beschreven, zóó, dat wij onmiddellijk voelen, hoe juist de zaken worden voorgesteld: wij voelen het, zonder er eerst over te denken. Zulke boeken staan toch nog hooger! Nu zijn niet alle schrijvers onovertrefbare psychologen, en aan Andréjef behoeven wij niet denzelfden eisch te stellen als aan Dostojewskij of Tolstoj; maar ik wenschte toch deze opmerking te maken, omdat Andréjef zoo'n eigenaardige schrijver is, die soms superieur werk levert, en kort daarna ons weer tegenvalt. Het eerste, wat ik van hem las, was een bundel novelletjes, waarin enkele heel mooie stukjes voorkwamen (bijv. ‘Op de rivier’), terwijl de meeste van dien aard waren, dat menige tweede-rangs-auteur het zoo zou kunnen.

Ook in 't Nederlandsch laat zich het boekje met genoegen lezen; den oorspronkelijken tekst had ik niet bij de hand om te vergelijken. Hier en daar vond ik leelijke woorden of zinnen; ik wijs b.v. op 't midden van blz. 18, blz. 107 boven aan. Spreekt iemand goed Nederlandsch, als hij ‘barsch beveelt’, op een ruit van de balkondeur wijzend: ‘Dat moet vandaag nog gereinigd worden, begrepen!’ (blz. 19)? En zal men wel eens hooren zeggen: ‘Openhartig blikte hij zijn zoon aan’ (blz. 33)? De Russen - dat kan men in 't algemeen zeggen, en ook geldt het van Andréjef -

drukken zich niet zoo onnatuurlijk uit, noch in hun spreken, noch in hun schrijven, en in de vertaling had hier wat beter op gelet kunnen zijn. Hier en daar - maar dat is een kleinigheid, waaraan ik des te minder waarde hecht, omdat men bij allerlei vertalingen uit het Russisch hetzelfde vindt - stuitte ik op een vreemde transscriptie van Russische woorden. Men kan tweeërlei doen: òf zoo goed mogelijk den klank weergeven, òf zich zooveel mogelijk bij de Russische spelling aansluiten. Ook kan men die twee principes combineeren. Maar in geen van die gevallen komt men tot de vormen *(Slawa) Bokoe* (blz. 48) of *pirogge* (blz. 112); *wodki* voor *wodka* (blz. 113) hoort men bij ons veel zeggen; ieder die

Russisch kent, zal begrijpen hoe dat komt. Nog op één vorm wil ik wijzen: de zoon van den gouverneur wordt geregeld ‘Aleksejef Petrowitsch’ genoemd: ik ken ‘Aleksejef’ alleen als familienaam en ‘Aleksej’ als vóórnaam.

N. VAN WIJK.

Een hongerende ziel. Naar het Deensch van Marie Bregendahl door D. Logeman - Van den Willigen. - Utrecht, Honig, 1906.

De hongerende ziel is vermoedelijk Hendrik Haderup of Hendrik van den Heuvel, zooals de menschen hem noemden, en we moeten aannemen, dat het de bedoeling van de schrijfster is geweest ons te laten gevoelen, dat deze man werkelijk hongerde naar liefde of naar begrepen worden door de zijnen, allereerst door zijne vrouw. En dat is haar volkomen *mislukt.* We voelen niet de minste sympathie voor den boer, wiens neus bij 't eten zoover omhoog ging, dat zijn oogen in 't hoofd verdwenen en 't er veel van had, alsof zijn kaak nooit meer in de scharnieren zou terug komen; die rustig de krant ging lezen, als zijn meesterknecht ruim twee uur onbeweeglijk voor hem stond om de orders van dien dag te vernemen, om dan eindelijk, als zijn vrouw die taak van hem overneemt, te roepen: ‘Als je een kerel was geweest met hersenen in zijn kop inplaats van zemelen, had je zelf wel bedacht te gaan ploegen’. En alweer - als zijn vrouw gestorven is, voelen we geen deernis met den man, die, om zijn dorpsgenooten te toonen hoe weinig hem hun gedrag deert, zijn vrouw begraaft alleen, de kist op een ruwen, ongeschilderden wagen.

Al zijn er enkele goede fragmenten in dit boek - o.a. de danspartij van de meiden en knechts in de schuur, als Hendrik weg is om vee te verkoopen en de bezoeken van Mariane's zusters en Hendriks moeder - niets is er, dat ons het slot begrijpelijk maakt. Toen Niels, de knecht, na Mariana's dood, 's morgens vroeg in den hof liep, ontmoette hij Hendrik en zag dat hij huilde. Dat maakte zulk een indruk op hem, dat hij besloot niet weg te gaan, maar bij zijn meester te blijven.

Om een lief ding wilde ik, dat dit boek op mij zooveel indruk gemaakt had als dat huilen op Niels. Maar ik bleef er volmaakt koud bij. ‘De hongerende ziel’ is de vertaling en de lezing niet waard.

A.K.

Rasmenschen, door Hudry Menos. Vertaald door H.A. Lesturgeon. - Baarn, Hollandladrukkerij.

Reeds dadelijk kwam dit boek me bekend voor. Het heeft reeds als feuilleton gestaan in de N. Courant. Doch het is zeer waard om nog eens, en nu niet eetlepelsgewijs, te worden genoten. Het geeft ons den ouden strijd van een zoon, wiens ontwikkeling en studie hem hebben verwijderd van het gelooven op gezag van zijn vader, Ds. Despernous, den predikant der afgescheiden gemeente te Beaufort. Eerst blijft zijn vader met de klove, die zijn geloofsovertuiging scheidt van die van Jacques, onbekend. Maar, als hij 't verneemt en hoort hoe Jacques in stilte verloofd is met Mireille

Malazeau, dan vervult hij den plicht, dien zijn streng geloof hem oplegt: hij waarschuwt Malazeau en de verloving wordt verbroken.

Mireille wordt onderwijzeres ergens ver van Beaufort, doch komt doodelijk ziek thuis en sterft. ‘De Heer heeft gegewen, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd’, bidt de oude Dominee. Maar het was noch zijne vrouw, noch Jacques mogelijk hiermee in te stemmen.

Als Jacques terugkeert in de maatschappij, dan klinken hem na Mireille's laatste woorden: ‘Jacques, houd mijn hand goed vast,... de weg is vol licht, alles straalt... en er zijn velen, die wandelen naar 't licht... We zullen niet

gescheiden worden.' 'Zou het waar zijn? Zouden er achter den sluier verschillende levensvormen zijn, even werkelijk als die, welke wij in deze stoffelijke, wereld waarnemen?'

De oude geschiedenis... de liefde van Jacques en Mireille... Het doet ons goed, al moge men het schamper voor ouderwetsch verklaren, weer eens te lezen van liefde zonder dien 'Hartstocht' en overprikkelde zinnelijkheid, die de meeste der tegenwoordig verschijnende boeken maakt tot onreine pornografische lectuur.

Daarom zal dit boek, ofschoon vrij van quasi-moderne opgesmuktheid en zonder veel taal-schoon, lezers genoeg vinden.

H.

A.K.

Napoleon, koning van Elba.

Art. III van een Tractaat, te Parijs met goedkeuring van het voorloopig Bewind geteekend door de gevolmachtigden van de Verbonden Mogendheden, door Caulaincourt en Ney namens Napoleon, die het te Fontainebleau bekrachtigde, hield in, dat de gewezen keizer der Franschen koning zou wezen van het eiland. Als verblijfplaats, door hem gekozen, zou dat eiland zijn leven lang een afzonderlijken staat vormen, hem in vollen eigendom toebehoorende. Daarenboven werd hem een jaarlijksch inkomen van twee millioen franken verzekerd, voortspruitende uit inschrijving op het Grootboek van Frankrijk. De koning van Elba zou den rang en de voorrechten hebben van gekroonde hoofden, maar voor Frankrijk een vreemdeling zijn. De leden van zijn gevolg, die niet binnen drie jaar naar hun vaderland terugkeerden, hielden, overeenkomstig Art. XVIII, op Franschman te zijn.

Na op 20 April 1814 haastig eenige zaken geregeld en afscheid te hebben genomen van den Generaal Petit en van het vaandel der Garde, verliet Napoleon tusschen 11 en 12 uur Fontainebleau in eene berline met twee postpaarden bespannen in de richting van de Middellandsche Zee. Met dertien andere rijtuigen en zestig postpaarden werden de groot-maarschalk Bertrand en generaal Drouot vervoerd, die Napoleon niet wilden verlaten; de bevelhebber van de Poolsche lijfwacht, kolonel Jermanowski; de thesaurier Peyrusse; een geneesheer; een apotheker; een secretaris; een rentmeester; dertien bedienden van verschillend emplooi en vier vreemde commissarissen met hunne adjudanten. Voor Oostenrijk de veldmaarschalk Koller; voor Rusland generaal Schuwaloff; voor Pruisen generaal von Walburg-Truchsess en voor Engeland Sir Neill Campbell, belast met het bewaken en, zoo noodig, met het beschermen van den gevallen keizer, dien zij tot St.-Tropez moesten vergezellen, vanwaar hij naar Elba zou scheep gaan. Twaalf à vijftienhonderd man van de Garde-ruiterij moesten, als escorte, dienst doen. Maar de jagers van Lefèbvre-Desnouettes gingen niet verder mee dan Nevers. Detachementen huzaren en kozakken stelden zich hier en daar langs den weg op. De keizer, die den indruk zag, dien deze vreemde bezoekers op de menigte maakten, verklaarde geen troepen noodig te hebben om hem te beschermen, daar hij zeker was van de aanhankelijkheid van het Fransche volk. Hierop intusschen viel heel wat af te dingen. Toen men Lyon achter den rug had hiel-

den de toejuichingen op. Weldra zag Napoleon de hoeden met de witte kokarde, de geïllumineerde steden en dorpen, het feestgewoel ter eere van de Restauratie, en bij dit alles liep zijn persoonlijke veiligheid gevaar. Te Avignon wachtten gewapende benden hem op en de tusschenkomst van de vreemde commissarissen bleek noodig om de verwisseling van paarden te bespoedigen, terwijl de kreet: 'weg met den dwingeland!' vernomen werd. Te Orgon was hij in afbeeldsel opgehangen: een met bloed besmeerde pop, met een plakkaat om den hals waarop Bonaparte, bengelde aan een boom heen en weer. Hoorende, dat de echte Bonaparte op de komst was, smeet het gepeupel de ruiten van het rijtuig stuk en dwong hem om zijn eigen beeld te zien verbranden onder het handgeklap en gebrul van de menigte. Om niet van kant te worden gemaakt, trok de keizer de livrei van een der koeriers aan, die vooruit reden, en nam diens plaats in. In deze vermomming kwam hij, steeds galoppeerende om de aandacht af te leiden, in het holle van den nacht alleen aan bij een herberg in de buurt van Aix met gekneusde dijen en beklemde ademhaling door den scherpen noordwestenwind, die wolken stof opjoeg. De vrouw van den herbergier, wie hij order gaf om versche paarden voor Zijne Majesteit gereed te houden, vroeg hem, of zijn heer spoedig zou volgen. 'Uw gezicht komt mij bekend voor', voegde zij er met dreigende blikken bij. 'Ga niet met hem scheep, want men zal hem zeker zeewater laten drinken, hem en zijn gevolg, en dat is maar goed ook, want anders is hij binnen drie maanden terug'. Daar zij een groot keukenmes had geslepen, voegde zij er met een grijnslach bij: 'Voel de punt eens, die is mooi scherp. Als straks iemand het instrument ter leen wil hebben, dan geef ik het, des te eerder is het afgeloopen'. Van het eten dat hem werd voorgezet, gebruikte de keizer niets, hetzij omdat hij geen honger had, hetzij uit vrees dat de spijzen vergiftigd waren. Lieden van allerlei slag schoolden onder levendig gesprek voor de herberg bijeen. Napoleon kon niet meer te paard zitten; hij trok toen de uniform van generaal Koller aan, daaroverheen de overjas van Schuwaloff, wiens pet hij had opgezet en zoo nam hij plaats in het rijtuig van den Oostenrijkschen commissaris. 'Zing!' riep hij dezen toe. 'Ik kan niet zingen, Sire!' luidde het antwoord. 'Fluit dan'.

En zoo trok hij verder zonder herkend te worden. Alvorens Aix te verlaten, hadden de vreemde commissarissen den maire verzocht voor de veiligheid van den keizer te waken. Krachtige politie-maatregelen werden genomen om het gepeupel op een afstand te houden. Twaalf bereden gendarmes openden den stoet. Den 20sten April in den namiddag werd Lucq bereikt. De keizer begaf zich naar het naburige kasteel Bouillidon, waar zijne zuster Pauline gastvrijheid genoot. Zij stond versteld, toen zij hem in Oostenrijksche kleederdracht voor zich zag en beloofde hem naar Elba te zullen volgen. Hij overnachtte in het kasteel en vertrok den volgenden morgen niet naar St.-Tropez,

zooals eerst het plan was, maar naar Fréjus, omdat de weg derwaarts beter werd bevonden. De geheele streek was door troepen van de verbonden mogendheden bezet. Diep in zijn rijtuig gedoken, reed de keizer tusschen twee escadrons Oostenrijksche huzaren door en kreeg juist zeven dagen na zijn vertrek de Middellandsche Zee in het gezicht. Volgens Art. XVI van het tractaat zou hij een korvet vinden, door de Fransche regeering gezonden en die zijn eigendom zou worden. Maar er was slechts een Engelsch fregat, de *Undaunted*, op de ree, dat kolonel Campbell van Marseille had laten komen. Napoleon gaf terstond bevel tot inschepen; de bagage en eenige rijtuigen werden aan boord gebracht en hij zelf zou volgen, als hij met Bertrand, Drouot en de vreemde commissarissen eenige officieele stukken geredigeerd had. 's Avonds kwam het Fransche fregat, de *Dryade*, aan van Toulon, de vlag met de Bourbonsche leliën in top. Het schip werd vergezeld door de brik *l'Inconstant,* omdat, naar beweerd werd, Barbarijsche zeeroovers het plan hadden den keizer op te lichten en als gevangene naar Algiers te voeren. Napoleon weigerde de brik; hij had recht op een korvet, zeide hij. De brik was daarenboven niet veel meer dan een wrak. Kapitein Montcabrié bood toen aan hem op de *Dryade* naar Elba te brengen. Maar Napoleon gaf te kennen, dat hij liever onder vreemde vlag wilde varen dan als overwonnene en banneling onder de vlag der Bourbons. Tevergeefs verklaarde Montcabrié, dat hij, indien dit den keizer aangenaam kon zijn, in het geheel geen vlag zou voeren, maar Napoleon zeide, dat hij zijn woord had gegeven aan de Engelschen en dit niet terugnam. Misschien was hij bang met een Fransch schip naar een andere verdere bestemming te zullen worden vervoerd, of dat men hem zou verdrinken volgens de bedreiging van de vrouw uit de herberg. Den 28sten was hij gereed om scheep te gaan, maar er was geen wind. Napoleon bleef aan land en leed, zooals dikwijls het geval was, aan brakingen, misschien veroorzaakt door vermoeienis en alles wat hij onderweg had geleden. Na een brief aan Maria Louise te hebben geschreven, begaf hij zich, tegen het ondergaan van de zon, in een sloep naar de *Undaunted* uit de kleine haven van Saint-Raphaël, dezelfde die hij was binnengevaren, toen hij 15 jaar geleden uit Egypte terugkeerde en die alzoo de getuige is geweest van zijn opkomst en ondergang.

Generaal Koller en kolonel Campbell gingen mee aan boord; de beide andere commissarissen bleven achter. De bemanning ontving Napoleon met militaire eerbewijzen en de kapitein Usher stond hem zijn hut af, die hij deelde met Bertrand. Den volgenden morgen om zeven uur werden, bij een flinke bries, de ankers gelicht en de reis, die twee à drie dagen zou duren, ving aan.

Den 3^{den} Mei 1814 kreeg de keizer Elba, zijn nieuw koninkrijk, in het gezicht. Er werd bepaald, dat de Fransche commandant van Porto-Ferraio, generaal Dalesme, de onder-prefect, de bevelhebber van de

Nationale Garde en de administrateur der mijnen, Pons de l'Hérault, zich aan boord zouden begeven om den keizer te begroeten. Op Pons de l'Hérault dient de aandacht te worden gevestigd, omdat hij een belangrijk verhaal heeft achtergelaten van hetgeen op Elba voorviel tusschen 3 Mei 1814 en 26 Febr. 1815. Hij was in 1772 te Cette geboren en de zoon van een Fransche vrouw en een Spaanschen herbergier. Eerst koopvaardij-kapitein en vervolgens kapitein der artillerie, had hij te Toulon generaal Bonaparte leeren kennen. Hij had hem onder zijn dak geherbergd en op de Provençaalsche 'bouillabaise' (visch-soep) onthaald. Hij was een verstokt republikein, die van een keizerrijk niets wilde weten en in 1809, door toedoen van Lacépède, directeur van de mijnen op Elba was geworden. Hij was een merkwaardig product van de omwenteling: voor de eene helft Romein uit den voortijd en voor de andere helft bureaucraat, een soort van Cato met een dikken neus en een bril op, stijf-deftig, iemand, die zich liever in stukken zou laten hakken dan iets te zeggen wat hij niet meende. Maar overigens kinderlijk-naïef en een best mensch. Opnieuw geheel onder de bekoring die van Napoleon uitging, zoodra hij hem op Elba zag, den man, dien hij zoo dikwijls verwenscht en bewonderd had, den man wiens rampen zijn misdrijven deden vergeten en die hem nu een wereldgenie toescheen, werd Pons de l'Hérault een van 's keizers trouwste dienaren. Bij Napoleon in aanzien wegens zijn strikte eerlijkheid, kwam hij dagelijks met hem in aanraking en teekende alles op wat hij waarnam. Deze aanteekeningen, die in de bibliotheek van Carcassonne terecht kwamen en in druk zijn verschenen, mogen, behoudens eenige vergissingen van ondergeschikte beteekenis, volkomen vertrouwbaar worden geacht. Zij geven den indruk van geschreven te zijn door iemand, die het zegt zooals het is. Daartegenover staat, dat Pons 'oprecht en zonder vouwen', onbekwaam tot veinzen, alles voor goede munt aannam, wat de keizer, die zelf dubbelhartig was en zich niet natuurlijk voordeed, verrichtte en beweerde. Daarom zag Pons de dingen maar van één kant. De keizer, die hem, naar het schijnt, tot het maken van aanteekeningen aanzette, omdat de wijze, waarop Pons geschiedenis, schreef, hem beviel, heeft er alzoo zelf aanleiding toe gegeven, dat wij een historisch werk bezitten over het kortstondig koningschap van Elba.

Toen de deputatie, hierboven genoemd, de scheepstrap van het Engelsche fregat beklom, bezweek hij schier van ontroering. Kolonel Campbell stelde de heeren eerst voor aan Bertrand, die bleek en triestig zat te kijken in de groote kajuit. De keizer liet zich aanmelden. 'Instinctmatig', zegt Pons, 'drongen wij ons tegen elkander aan. Napoleon stond stil om ons op te nemen. Wij maakten eene beweging om hem tegemoet te treden, maar hij kwam op ons af. Hij leek op niemand. Hij alléén had zulke gelaatstrekken. Hij droeg de uniform van de jagers van de Garde met de kolonels-epauletten en een een-

voudig ordelintje van het Legioen van Eer in het knoopsgat. Uit zijn glinsterende oogen sprak welwillendheid. Hij was blootshoofds en hield de armen gekruist achter den rug. Toen hij zich half omdraaide, zagen wij, dat hij een zeemanshoed in de hand hield. Wij trachtten eenige woorden uit te brengen, maar de keizer begreep onze verlegenheid. Hij antwoordde op goedhartigen toon, alsof hij verstaan had wat wij niet hadden gezegd. Vervolgens sprak hij over de laatste gebeurtenissen; over hetgeen ons Frankrijk en de zijnen was overkomen en over zijn voornemen om zich geheel te wijden aan den voorspoed van Elba's bewoners. Den volgenden morgen zou hij zijn intrede doen in de hoofdstad.

Aan land werd de geestdrift steeds grooter. Al die zuidelijke gemoederen waren overspannen. In de straten van Ferraio werd de buitengewone gebeurtenis van alle kanten bekeken; de menschen liepen met pakjes kaarsen onder den arm om te illumineeren. De keizer zag van de brug van het fregat de verlichte stad. De muren waren bedekt met plakkaten: ‘Elbaneezen! de wisselingen van het lot hebben keizer Napoleon tot ons gebracht. Uw toekomstig geluk is verzekerd. Geeft vrijen loop aan de blijdschap, in uwe harten gewekt. Laat ons wedijveren om onzen doorluchtigen Souverein waardig te ontvangen. Dat zal een heerlijke voldoening zijn voor zijn vaderhart’.

's Nachts beraadslaagden de militaire, burgerlijke en geestelijke autoriteiten over de plechtigheid van den volgenden dag. Naar alle gemeenten van het eiland werden boden gezonden om de bevolking uit te noodigen te verschijnen met de maires en de priesters aan het hoofd. Maar de Franschen hielden zich stil. Zij waren bang voor verdenking. Sommigen hielden de witte kokarde op den hoed, die zij vijf dagen geleden hadden gekocht; anderen staken ze in den zak. Met het krieken van den dag verdrong zich de menigte bij de haven; de daken werden beklommen om den keizer te kunnen zien en een vloot van kleine vaartuigen, met vlaggen versierd, omringde het groote fregat, dat, trotsch en onbewegelijk, Cesar aan boord had. Op sommige scheepjes bevonden zich muzikanten met een guitaar, een tambourijn of een fluit; op andere juichten de manifestanten en zwaaiden met de riemen, waarop zij hunne mutsen hadden gestoken.

De keizer koos zich een witte vlag met oranjeroode diagonaal, met drie bijen versierd. Om wat beweging te nemen en zich aan het gejoel te onttrekken, ging hij aan de overzijde van de golf een paar uur loopen. Om twaalf uur hoorde men een schot van het fort Stella, dat door het geschut op de wallen werd beantwoord. Toen de nieuwe vlag zich boven Porto-Ferraio vertoonde, salueerde het Engelsche fregat met een-en-twintig schoten. De keizer daalde af in de groote sloep, terwijl de matrozen, aan de boorden opgesteld, een driewerf hoezee aanhieven onder het gejuich der Elbaneezen. De boot kliefde de blauwe golven, de klokken speelden, de muziek liet zich hooren, de bemanning zong:

'Apollon, exilé du ciel
Vient habiter la Thessalie'.

Aan wal stappende betrok Napoleons gelaat. De werkelijkheid deed zich gelden. De bodem, dien hij betrad, leek hem in eens, wat hij was: een gevangenis. Van de commando-brug van het fregat had Porto-Ferraio, badende in het licht en door de golven omspoeld, zich anders aan hem voorgedaan. Van nabij scheen het een klein, smerig stadje; het rook er duf en van de opeengedrongen gevels sijpelde vuil water. Was dat zijn hoofstad? En dat vreemde gespuis, die lieden met galgentronies, uit de dorpen in het gebergte neergedaald en tierende als wilden, zijn volk? Die bij hem stonden, lazen het afgrijzen op zijn gelaat. Maar zich terstond vermannende, trad hij met een glimlach op de autoriteiten toe, die hem stonden te wachten.

De maire, Traditi, kwam het eerst met een diepe buiging nader en bood Napoleon op een zilveren blad de sleutels der stad aan. Hij had een aanspraak klaar op schrift, maar kon er geen woord van lezen. De Vicaris-Generaal liet een soort van troonhemel nader komen, met gouden sterren bezaaid en versierd met guirlandes van verguld papier, waaronder de keizer plaats nam. Toen ging het in optocht naar de parochiekerk, van welker toren zich de schrale tonen van een schapebelletje lieten hooren. Napoleon droeg een groenen rok met korte, witte broek en lage schoenen met gespen, op de borst de ster van het Legioen van Eer en de decoratie van de IJzeren Kroon. Hij had den bekenden steek onder den arm met de kokarde van Elba en de drie bijen. Achter hem aan een bont gezelschap: Bertrand, Drouot en generaal Dalesme; vervolgens de twee vreemde commissarissen. De thesaurier Peyrusse en kolonel Jermanowski liepen naast elkaar. Zij maakten met de twee hof-fouriers, den dokter, den apotheker en twee secretarissen het huis van den keizer uit. Daarop volgde de état-major van het Engelsche fregat en alles wat Porto-Ferraio aan ambtenaren rijk was. De vrouwen van deze laatsten hadden evenals de dames uit de burgerij haar zijden sjaals langs de huizen gehangen en stonden in haar beste plunje voor de ramen of op de balkons.

Hoewel de afstand van de haven, waar Napoleon was aangekomen, naar de kerk niet meer dan drie minuten gaans was, moest de stoet ieder oogenblik stil staan. De Nationale Garde, die de orde moest bewaren, werd op zij gedrongen; men stoorde zich niet aan de afgemeten deftigheid van Bertrand en de correcte houding van Campbell. Er werden zelfs voetzoekers geworpen onder de beenen van den keizer, die zich scheen te schikken in die toomelooze geestdrift; maar de Vicaris-Generaal zag rood van kwaadheid en doordrongen als hij was van het grootsche der vertooning, voer hij heftig uit tegen hen, die den weg versperden en dreigde met de vuist.

De wiegelende troonhemel bereikte eindelijk den drempel van het kerkje, in welks midden een bidstoeltje met het minst versleten stukje

tapijt, dat men had kunnen vinden. Twee splinternieuwe kamerheeren, die geenerlei besef hadden van hun emplooi, leidden er den keizer heen en bleven kijken. Zij deden precies, zooals hij deed, al zijne bewegingen nabootsende. De geestelijkheid was evenmin op dreef en de Vicaris-Generaal, nog geheel onder den indruk van de herrie op straat, maakte tweemaal een abuis. Twee dagen later haalde hij zijne schade in met een mandement, waarin hij verkondigde, dat het eiland Elba 'reeds beroemd door zijn natuurproducten, onsterfelijk zou worden in de geschiedenis der volken, nu het den Gezalfde des Heeren in zijn schoot ontving. Laten de vaders het hun kinderen verhalen! Menigte, stroom toe van alle kanten om den held te aanschouwen!'

Het oogenblik van het *Te Deum* naderde. De keizer, op zijn bidstoeltje geknield, bad of hield zich zoo. Vermoedelijk dacht hij aan het verledene; aan de plechtigheid in *Notre Dame* en aan de vertooning van thans. Het kon niet anders, of de tegenstelling moest hem diep treffen. Na het eindigen van de plechtigheid trok de stoet naar het stadhuis, waar Napoleon tijdelijk verbleef. De receptie-zaal was versierd met schilderijen en kristallen candelabres; het namaaksel van een troon, namelijk een fauteuil, die op een vloertje stond, was, evenals de troonhemel van straks, versierd met verguld papier en roode lappen. Op drie violen en drie bassen werden volksliederen uitgevoerd. De keizer verleende audiëntie aan de Franschen, die aan hem wenschten te worden voorgesteld; aan de magistratuur en aan de gemeente-autoriteiten.

Na de gebruikelijke toespraken onderhield hij de Elbaneezen over hun eiland, over de benoeming van den maire van de eene of andere gemeente, over diens ontslag, naar aanleiding van een administratief rapport, waarvan hij de voornaamste punten opsomde. Van elke gemeente kende hij de behoeften, het aantal inwoners, de hulpbronnen. Hij wist, wat de zoutexploitatie aan den pachter van het domein opbracht; hoeveel vaartuigen op de vangst van tonijnen uitgingen en wanneer zij zich daarmee bezighielden. Vervolgens sprak hij over de zeden van de bewoners van het eiland, over hunne aloude gewoonten, over hun kastanjeboomen. Als zij geen Fransch verstonden, sprak hij Italiaansch. Hij noemde de jaartallen van de stichting van hunne steden en dorpen, bleek de geschiedenis op zijn duimpje te kennen, evenals de plaatsbeschrijvingen, o.a. de hoogte der bergen. Men luisterde met open mond.

De zaak was doodeenvoudig. Te Fontainebleau had de keizer uit Parijs alle officieele bescheiden, Elba betreffende, opgevraagd en had zich van alles op de hoogte gesteld.

Terwijl de held van Austerlitz, overeenkomstig den volkswaan, in een herder veranderd was, die zijn schaapjes ging hoeden, deed Lodewijk XVIII zijn intrede in Parijs. Den 3^{den} Mei, toen Napoleon op Elba den voet aan land zette, nam de koning van Frankrijk de sleutels van de hoofdstad in handen aan de barrière van Saint Denis. In een kales met acht witte paarden bespannen, de koppen met

struisvogel-veeren versierd, reed hij in gestrekten draf de stad in en betrok de Tuilerieën, na in de Notre Dame het 'Domine, salvum fac regem' te hebben aangehoord bij hetzelfde altaar, waarvoor de Paus tien jaar geleden den overweldiger had gekroond.

Gedurende de reis van Fréjus naar Elba had Napoleon gelegenheid gehad om uit te rusten van den gevaarvollen tocht door Frankrijk en nu haakte hij naar beweging. Toen zijn omgeving zich gereed maakte om te gaan slapen, na afloop van bovenvermelde audiëntie, ontbood hij te middernacht Bertrand, Dalesme en Pons, aan welken laatste hij meedeelde, dat hij 's morgens om negen uur bij hem zou komen dejeuneeren om vervolgens de mijnen te gaan zien. Bertrand, die er niet veel lust in had, beweerde, dat het onmogelijk was. Dalesme stelde zich beschikbaar en Pons zeide, dat er om negen uur zou worden opgedaan. Hij zadelde zijn paard, nam een lantaren en ging er in het holle van den nacht op uit om te zorgen, dat het maal den gast, die zich had uitgenoodigd, waardig zou zijn. Er werd een visch gevangen, die over de vijf-en-twintig pond woog. De tuinman van Pons kreeg last om het terras vóór het huis met bloemen te versieren. Bij vergissing nam hij allemaal leliën. De tuinman had, zonder kwade bedoeling, genomen wat hij vond en Pons had er geen acht op geslagen. De vervloekte lelie, op den Franschen troon door den vreemdeling in eere hersteld, viel den keizer terstond in het oog. 'Ik ben hier mooi gelogeerd!' riep hij met een gezicht, dat niet veel goeds voorspelde. Pons raakte van de wijs. Eene ongepaste manifestatie van de mijnwerkers te zijner eere verergerde den toestand. Hij noemde Napoleon: 'Mijnheer de Hertog', 'Mijnheer de Graaf', en ten slotte kortaf: 'Mijnheer', en wenschte zich honderd voet onder den grond. Bertrand kwam hem den volgenden dag geruststellen met de mededeeling, dat hij op zijn post mocht blijven. Daar de keizer begreep, dat de opbrengst der mijnen zijn voornaamste inkomsten moesten worden, had hij als administrateur een eerlijk man, als Pons, noodig.

De verschillende gemeenten op het eiland werden bezocht. Overal waar de keizer heenging, bracht Bertrand het volk in beweging om Napoleon te doen gelooven, dat hij souverein was van een groote natie. Hij werd druk toegejuicht, zonder dat hij intusschen dupe werd van het bedrog; want hij zag steeds dezelfde gezichten. Hij zweeg maar om den Groot-Maarschalk niet te ontmoedigen. Het gevolg bestond uit twaalf personen. Eerebogen van eike- en kastanjetakken waren opgericht: jonge meisjes strooiden bloemen op den weg en overal hoorde men saluutschoten. Aan tafel ontving de keizer steeds zes gasten, die opzwollen van trots. Hij begaf zich naar de forten, onderzocht torens, bastions, kelders, magazijnen en reserve. De strategische punten werden opgenomen, te voet en te paard; tien uur achtereen bij brandenden zonneschijn. Na veertien dagen was iedereen schoon op. 'Napoleon zelf', zegt Pons, 'scheen nog frisch en onvermoeid; hij gaf

bevelen en altijd was daar haast bij. Men zweette bloed en water!'

Er moest nu naar een vast verblijf worden omgezien. Zooals bleek, had Napoleon een onderkomen gevonden in het stadhuis in vertrekken, door eenige welgezinde burgers van meubels voorzien. Dáár was hij, naar de verzekering van het gemeentebestuur, 'te midden van zijn volk'. Maar hij had geen oogenblik rust en men veroorloofde zich vrijheden, die voor een Majesteit hinderlijk werden. Daarenboven steeg er uit de straatgoten, waarin ieder alles leegde, een verpestende stank op; zijn onderdanen waren daaraan gewoon, maar voor Napoleon was het een Augiasstal. Eenige schuren en windmolens op het heuvelvlak van Porto-Ferraio werden weggeruimd en daar verrees het paleis *Mulini*, aldus genaamd naar de verdwenen molens. Napoleon zelf was architect en gaf metselaars en timmerlieden het plan aan. Met den gewonen spoed moest alles in orde worden gebracht. Meubels waren er natuurlijk niet. Maar daar wist de keizer raad op. Dicht bij de kust, aan de overzijde, stond het paleis Piombino, dat aan zijn zuster Elisa had toebehoord en Oostenrijksch domein was geworden. Een schip werd afgezonden om alles te halen en inplaats van betaling gaf de fourier, die met de expeditie belast was, een nauwkeurigen staat van hetgeen hij voor 's keizers rekening had ingepalmd. Een storm hielp aan het ontbrekende. Prins Borghese, de echtgenoot van Pauline een andere zuster van Napoleon, was door den politieken toestand gedwongen Turijn te verlaten; een gedeelte van zijn inboedel, voor Rome bestemd, werd te Genua ingescheept. Stormweer wierp het schip op de kust van Elba. De keizer, van een en ander verwittigd, gaf zich niet de moeite van uit te zoeken, maar nam den ganschen voorraad, met de mededeeling 'dat het in de familie bleef'. Ook Prins Borghese kreeg een nauwkeurig opgemaakte lijst. Nu moesten de garderobe en de linnenkast nog voorzien worden. Het Voorloopig Bewind had den 10^{den} April 1814 te Orleans beslag doen leggen op de wagens, die, behalve de particuliere kas van Napoleon, al zijne kleeren bevatten. Slechts zes dozijn hemden werden hem gelaten. Toevallig werd op Elba de lading van een Engelsch schip verkocht, waarin alles voorkwam, waaraan behoefte was. In het paleis *Mulini* geïnstalleerd, bood de keizer een feest aan om de nieuwe huishouding in te wijden, 'la fête de la crémaillère'. De voornaamste dames van Elba werden uitgenoodigd en, om beurt, voorgesteld. Daarna werden de regelen der étiquette van kracht en 'de Koning', dien men intusschen 'keizer' bleef noemen, ontving slechts op audiënties, vooraf aangevraagd.

Zijn omgeving bestond uit verschillende elementen. Bertrand en Drouot vertegenwoordigden de overblijfselen van vervallen grootheid. Bertrand, als Groot-Maarschalk de opvolger van Duroc, den 23 Mei 1813 bij Reichenbach gesneuveld, was, sedert de dagen van Egypte, niet van Napoleons zijde geweken. Hij had hem naar Elba vergezeld, zooals hij het later doen zou naar St. Helena. Hij was de schaduw zijns meesters, het voorbeeld van heldhaftige trouw; dikwijls om de

rust en den vrede vragende, die hem nooit konden worden gegund. Hem werd steeds de zwaarste taak op de schouders gelegd.

Drouot was bezadigd in zijn raadgevingen, een held in het gevaar, smetteloos in zijn huiselijk leven, de weldoener van velen, onvermoeid en blij van geest. De meest kiesche zendingen werden hem opgedragen. De keizer had hem bij het vertrek naar Fontainebleau 100.000 franken voor reiskosten aangeboden, maar hij had die geweigerd om den schijn van inhaligheid te vermijden, toen hij meeging naar Elba.

Het beheer over de Burgerlijke Zaken berustte bij Bertrand; Drouot was de Militaire Gouverneur van het eiland. De eerste had een inkomen van 20000, de laatste een van 12000 franken.

Peyrusse of 'Peyrousse', zooals de keizer hem noemde, beheerde de geldmiddelen. Hij droeg den titel van Betaalmeester en had hetzelfde traktement als Drouot. Hij was een voorkomend ambtenaar, te Carcassonne geboren en een echte zoon van het Zuiden, onder alle omstandigheden goed gehumeurd. Na bij Lintz, in Oostenrijk, een ganschen dag te hebben gemarcheerd in eene verpestende atmosfeer, veroorzaakt door de half verkoolde lijken van soldaten, begraven onder brandende puinhoopen, beklaagde hij zich nog, dat hij niets van de schoone sexe had gemerkt, die anders in die streek zoo beroemd was. Hij had Moskou in vlammen zien opgaan en beklaagde zich den volgenden dag, dat hij geen waschvrouw kon vinden voor zijn goed. Hij had al de verschrikkingen van den terugtocht doorleefd, de moordtooneelen op de brug van de Beresina bijgewoond, was er getuige van geweest, dat de soldaten van de Groote Armee zich voedden met menschenvleesch. Niets bracht hem uit de plooi behalve de reis van Fréjus naar Elba, want hij was nooit op zee geweest; toen dacht hij, dat zijn laatste uur geslagen was. Overgelukkig dat hij weer den voet kon zetten op vasten grond, ver van de ijsvelden van Rusland, in het warme Zuiden, vond hij het op Elba heerlijk en zeide lachende tot hen, die hem prezen, omdat hij den keizer niet in den steek wilde laten: 'Ik ben Napoleon niet gevolgd, maar de kas'. Hij had meer gedaan; hij had, zooals later zal blijken, de kas gered.

Bij gebrek aan beter was het bevel over de Marine toevertrouwd aan den luitenant ter zee Taillade, alles behalve een zeerob. Hij praatte wel over de scheepvaartkunst, als hij aan wal of het water effen als een spiegel was, maar bij stormweer werd de Commandant misselijk. Dan liet hij de zaken over aan zijn ondergeschikten, sloot zich op in zijn hut, ging in zijn kooi liggen en hield zich schuil, totdat het mooi weer was. Maar de keizer had niet veel keus. Taillade woonde al vele jaren op Elba, had eene dochter van goeden huize getrouwd en de aristocratie voelde zich door zijne benoeming verheerlijkt.

De Vicaris-Generaal, die het *Te Deum* had gezongen, een dronkaard, werd hof-aalmoezenier. Deze onbeschaamde Corsikaan vertelde overal, dat de keizer zijn neef was en dit gaf hem, zooals hij zeide, het recht

om alles te bedisselen. Napoleon verzocht hem om maar stilletjes in de kerk te blijven.

Vier kamerheeren werden gekozen uit de notabelen. Dr. Lapi, die het bevel voerde over de Nationale Garde en, behalve kamerheer, Directeur der Bosschen en Domeinen was; Traditi, maire van Porto-Ferraio; Vantini, een aristocraat, die zich door zijn kromme sprongen in zijn jonge jaren geruïneerd had en eindelijk de maire van Rio Montagne. Deze had maar één oog. Met twee fouriers, een dokter en een apotheker waren de bovengenoemden zoowat de hoofdpersonen van deze hofhouding van Sancho Pança. Een muziek-directeur had onder zich twee zangeressen en een pianist.

Het duurde niet lang, of een bende Corsikanen stak naar Elba over om op den keizer neer te strijken en om postjes te vragen. Naar hun zeggen waren het allemaal *neven.* Zij waren verlokt door de mededeeling in het mandement van den Vicaris-Generaal 'dat de komst van zijne Majesteit den keizer en koning het eiland met schatten zou overstroomen'. Napoleon kon niet op straat komen, of een zwerm van sollicitanten vloog op hem af onder het zwaaien met verzoekschriften. Arme lieden boden ruikers aan, maar vroegen tegelijk om geld. Gewaande nonnen knielden, als zij hem zagen aankomen, midden op den weg, terwijl zij kruizen en rozenkransen omhoog hielden en als hij deed, alsof hij haar niet zag, wentelden zij zich in het stof op gevaar van door zijn paard te worden vertrapt. Serenades zonder eind! Reizende muzikanten, die van het vasteland kwamen, gaven concerten onder zijne vensters. De keizer liet zeggen, dat hij niet van muziek hield en ten slotte moesten zij door gendarmes worden weggejaagd.

Beeldhouwers brachten van Carrara marmeren borstbeelden mee, den keizer en Maria Louise voorstellende; zij hoopten die met goud betaald te zien, maar moesten ze weer meenemen of voor 300 franken de twee achterlaten met inbegrip van een voetstuk. Om zich aan al dat gespuis te onttrekken, liet Napoleon een nieuwen rijweg maken, waardoor hij, uit zijn paleis in een rijtuig stappende, weldra buiten was.

Eindelijk dienen nog vermeld de gelukzoekers, die in troebel water kwamen visschen en zich ter beschikking stelden van den keizer of diens vijanden; de quasi-militairen, die de belooning kwamen opeischen van voorgewende toewijding; de dames, die onder den Italiaanschen hemel veroveringen trachtten te maken met behulp van blanketsel en een glimlach; de oudere dames, die wel deden alsof zij gravinnen waren, maar haar burger-afkomst verrieden, als zij, ten paleize te dineeren gevraagd, aan het eind van den maaltijd, half beschonken, onder tafel gleden.

Bij een Militair Bestuur behoort een leger. Toen Napoleon op Elba kwam, vond hij daar, als garnizoen, een Afdeeling van het 35ste Fransche linie-regiment. Deze soldaten moesten vertrekken na aankomst van 400 manschappen van de Garde. Deze laatsten hadden 14 April

Fontainebleau verlaten, met ontplooide driekleur, onder bevel van Cambronne. Zij voerden vier kanonnen mee, benevens rijpaarden en rijtuigen voor den keizer. Den 18^{den} Mei te Genua aangekomen, werd dit legertje, dat zijn kanonnen bij den Mont Cénis had moeten achterlaten, op vijf Engelsche transportschepen naar Porto-Ferraio overgebracht, waar het den 26sten aankwam. De troep marcheerde in colonne met slaande trom de stad binnen. Op de Place d'Armes werd het carré gevormd. Deze phalanx van krijgslieden met verweerde gelaatstrekken, in wier gelederen allerlei natiën vertegenwoordigd waren, tot Mamelukken toe, werd door de Elbaneezen met kreten van bewondering ontvangen en door Napoleon met handdrukken begroet. Hij hield ten aanhoore van het volk terstond een toespraak, waarbij de oude snorrebaarden hunne tranen niet konden bedwingen.

De aan Cambronne toegeschreven woorden: 'la Garde meurt et ne se rend pas!' hebben hem, na Waterloo, menig verdrietig oogenblik bezorgd. Victor Hugo schijnt in *les Misérables* het juiste woord (Merde!) aan de vergetelheid te hebben ontrukt(*).

Cambronne was 26 Dec. 1790 te Nantes geboren. Twee-en-twintig jaar later had hij te Jemmapes den vuurdoop ontvangen. Weergaloos dapper op het slagveld; humaan na den strijd; de beschermer van weduwe en wees; geducht in zijn toorn; opvliegend als buskruit. In Juni 1793 in zijn geboortestad teruggekeerd, nam hij onder de *blauwen* deel aan den veldtocht der Vendée en begon zijn krijgsbedrijven door geheel alleen met de kolf van zijn geweer een ammunitiewagen te hernemen. In September tot luitenant bevorderd, scheelde het niet veel, of hij was in Jan. 1794 geguillotineerd geworden, omdat hij geslapen had in een vertrek met een behangsel, waarop portretten van Lodewijk XVI en de Fransche leliën als versiering waren aangebracht! Te Quibéron stond hij onder Hoche, vertrok als kapitein naar het leger in Zwitserland onder Masjséna en veroverde, aan het hoofd van zijne grenadiers, met de bajonet twee kanonnen op de Russen. In 1804 ridder van het Legioen van Eer, in 1805 bataillonschef, werd bij Austerlitz zijn paard onder hem doodgeschoten en hij zelf door een kogel gewond. Den 11 April 1809 deelde Napoleon hem in bij de Garde-jagers te voet, schonk hem het volgende jaar den titel van Baron van het keizerrijk en mocht hij het Ridder- voor het Commandeurskruis verwisselen. Onder al die eerbewijzen bleef Cambronne steeds eenvoudig en bescheiden, zeggende dat hij dat alles niet verdiend had. Te Bar-Sur-Aube kreeg hij een schot in de dij; te Craon en bij Parijs werd hij zesmaal gewond. Toen Napoleon te Fontainebleau afstand deed van de regeering, lag Cambronne, nog niet geheel van zijne wonden hersteld, te bed. Hij stond op om met twee bataillons van de Garde naar Orleans te trekken en keizerin Maria Louise te halen, die daar

(*) Zie hierover de Revue Bleue van 17 en 24 Nov. 1906, Histoire d'un Mot Historique par Henri Houssaye, de l'Académie Française.

echter niet meer was. Kennis genomen hebbende van het artikel in het Tractaat, waarbij den keizer 400 manschappen van de Garde werden toegezegd, schreef hij aan Drouot, ‘dat hij, steeds aangewezen om op den vijand los te gaan, het als een grievende beleediging zou beschouwen, als hij zijn souverein niet mocht volgen’. Toen zijn verzoek was toegestaan en hij het bevel aanvaard had, dreigde hij iedereen te zullen neersabelen, die hem in den weg kwam. Te Vermanton weigerde een Oostenrijksch majoor hem zijne kwartieren af te staan. ‘Goed’, riep Cambronne hem toe; ‘stel uwe soldaten op aan één kant, ik zal de mijne tegenover hen plaatsen en dan zullen wij zien’. De majoor was zoo wijs om niet verder aan te houden. Te Porto-Ferraio stak de keizer hem de hand toe en zeide: ‘Cambronne, ik heb kwade oogenblikken doorgebracht, zoolang gij er niet waart, maar nu zijn wij bij elkander en is alles vergeten’. Hij werd tot Militair Gouverneur van de stad benoemd en een man van zijn stempel was aangewezen om over Napoleon te waken.

Er waren bij Tractaat wel 400 Garde-soldaten toegestaan, maar eigenlijk gingen er in het geheel ongeveer 700 benevens 54 man lichte Poolsche ruiterij mee. Het Voorloopig Bewind liet deze overschrijding van het aantal oogluikend toe. Wat deed het er ook toe een paar honderd soldaten meer toe te staan aan hem, die over legers van viermaal honderdduizend man het bevel had gevoerd!

Er moet geld zijn om van te leven, vooral als men een positie heeft op te houden. Toen Peyrusse den 10^{den} April te Fontainebleau tot de ontdekking kwam, dat hij niet meer dan 490.000 franken in kas had, vroeg hij den keizer vergunning om, terwijl het nog tijd was, te Orleans de rest van het particulier vermogen van Napoleon te gaan halen. Deze had hem een schrijven voor Maria Louise meegegeven. Te Orleans gekomen, vernam hij van de keizerin, dat het Voorloopig Bewind juist twee dagen te voren alles had doen opeischen en dat de bevelhebber der gendarmerie, belast met het bewaken van de wagens, deze had uitgeleverd. Daarin bevond zich ongeveer tien millioen, persoonlijk eigendom van den keizer, door hem op de Civiele Lijst bespaard; 400.000 franken aan juweelen; drie millioen aan zilveren tafelgereedschap, benevens de garderobe en de hofkleedij. De agent van het Voorloopig Bewind had aan de keizerin zes millioen gelaten, welk bedrag zij bereid was met Napoleon te deelen. Zij liet de kleinste helft uitbetalen aan Peyrusse en nam de rest mee naar Rambouillet, werwaarts zij in allerijl vertrok.

Het vervoer van al dat geld ging niet zonder gevaar gepaard in eene landstreek, waar het van vijanden wemelde. Peyrusse liet de wagens met mest bedekken en wachtte Cambronne met de Garde af. Vervolgens begaf hij zich naar Rambouillet en wist, door herhaald aandringen, van de keizerin nog bijna een millioen los te krijgen. Napo-

leon had nu ongeveer vier millioen franken te zijner beschikking, toen hij naar Elba vertrok. Daarvan ging vooreerst af 30000 franken wegens kosten van het Tractaat van Fontainebleau; bijna het dubbele voor reiskosten en gratificaties; 60000 franken, die in den nacht van 26 op 27 April werden gestolen te Fréjus en nog eens 20000 franken, waarvan een schoenmaker, deel uitmakende van de Nationale Garde van Elba, zich wist meester te maken bij het ontpakken der kisten. De dief verried zich vijf maanden later door de talrijke missen, die hij in de kerken liet lezen en door belangrijke aankoopen van leder. Peyrusse, die gewaarschuwd was, liet hem in hechtenis nemen en de duimschroeven aanleggen. Door den commissaris van politie in het nauw gebracht, verklaarde de schoenmaker, dat hij met den voet gestooten had tegen twintig rolletjes, ieder van vijftig napoleons, die men - zooals hij zeide - vergeten had uit het stroo te ontpakken. Hij meende, dat de Heilige Maagd hem dit fortuintje had bezorgd. Nog bijna 17000 franken werden in zijn stroozak teruggevonden.

De reserve in geld, die bijna vier millioen franken beliep, moest dienen voor onvoorziene uitgaven, daar het jaargeld van twee millioen, den ex-keizer door de Fransche regeering uit te betalen, gevoegd bij de inkomsten van Elba, voldoende werd geacht om van te leven. Deze inkomsten werden op 350.000 franken bepaald, een bedrag dat kon toenemen bij beter beheer. De financieele toestand leek dus gunstig. Het budget voor oorlog verslond het leeuwendeel, n.l. gedurende de zeven laatste maanden van 1814 ongeveer 390.000 franken. De koning van Elba kon er met zijn onbeteekenende strijdmacht niet aan denken iemand den oorlog te verklaren, maar moest toch trachten een mogelijken aanval af te weren. De forten van Porto-Ferraio en Porto-Lougone werden in staat van tegenweer gebracht; in eerstgenoemde stad werd een cadettenschool opgericht om toekomstige officieren te vormen. Met zijn buitengewoon organiseerend talent wist Napoleon ook op elk gebied van burgerlijke administratie belangrijke verbeteringen aan te brengen. Ieder, die werken wilde, kon werk vinden, zoodat Pons uitriep: ‘Porto-Ferraio lijkt op het Salenta van Fénélon. De illusie is volkomen. De nijverheid steekt het hoofd omhoog. De hamer klinkt op het aambeeld; de bijl en de troffel kennen geen rust.’

Aan elk der acht rijpaarden van den keizer waren herinneringen van groote veldslagen verbonden. Alle hadden hun zadel van karmozijn fluweel met zilveren versiersels en verzilverde stijgbeugels. In de holsters pistolen, op welker kolven een medusa-hoofd. Aan deze stoeterij werden twee kleine paarden van Elba en Corsika toegevoegd, die geschikt waren voor bergtochten, benevens tachtig koetspaarden van minder beteekenis, ongerekend de muildieren. De stallen werden behoorlijk bevloerd; rechts en links van lantier-boomen en ruiven voorzien; een gangpad in het midden. Licht en lucht kwamen van boven door hooge vensters. De Elbaneezen, die nooit iets dergelijks hadden

aanschouwd, gingen om strijd het staldepartement bekijken. De inrichting, in haar grootschen omvang, had tot doel om aan eilanders en vreemdelingen te toonen, dat Napoleon, koning van Elba, tot de gekroonde hoofden behoorde, dat hij souverein was en geen balling. En als hij uitreed in een vergulde koets met voorrijders en postillons en Bertrand en Drouot, die naast de portieren galoppeerden, dan kreeg men den indruk, dat de groote keizer voorbij snelde.

Den 2^{den} Aug. verscheen Madame Laetitia, Napoleons moeder, op Elba. Schijnbaar ongevoelig voor de opkomst en den ondergang van haar zoon, evenzeer bereid om in de Tuilerieën te tronen als om het zwarte gewaad met de zwarte kap van hare landgenooten te dragen, scheen deze merkwaardige vrouw, een Cornelia uit de oudheid, evenmin gebogen onder het ongeluk als onder den last der jaren. Toen al de haren verstrooid werden, vertrok zij met haar broeder, den kardinaal Fesch, naar Rome. De moeitevolle reis van Orleans derwaarts duurde een maand. Den 29 Juli, eindelijk zonder ongelukken te Livorno aangekomen met haar kamerheer Colonna en een klein gevolg, benevens een geleide van acht ruiters, deed zij de reis met de Engelsche brik *Grasshopper*. Toen men haar meedeelde, dat het paleis Mulini in het gezicht was, klauterde Madame Mère op het affuit van een kanon. De keizer was aangedaan, toen hij haar zag en won aller harten door de wijze, waarop hij zijn moeder begroette en bejegende. Zij nam haar intrek in een huis, per maand voor 200 franken gehuurd van den kamerheer Vantini en oorspronkelijk bestemd voor Napoleons zuster, Pauline Borghese, die, na een kort verblijf op Elba, naar Napels vertrokken was wegens den slechten staat van hare gezondheid.

Wat Maria Louise betreft, die door omstandigheden onafhankelijk van zijn wil van haar gemaal gescheiden was, zij zou - volgens zijn zeggen - spoedig tot hem komen en in die verwachting had hij voor haar en den kleinen koning van Rome een vertrek in gereedheid laten brengen en zelfs illumineerglazen en vuurwerk te Livorno besteld. Maar de schilderij had een schaduwzijde. In die kleine wereld bewoog zich een droge figuur met doordringend oog, gemaakten glimlach, open oor en een wond aan het voorhoofd, sierlijk bedekt met een zijden foulard. Dat was de officieele bewaker, kolonel Campbell, die - onberispelijk in zijn uniform en manieren - zich toevallig overal bevond, waar de keizer verscheen. De Oostenrijksche commissaris Koller was 9 Mei vertrokken. Hij alleen dus bleef over om den geduchten overwonneling in het oog te houden. Campbell had in Spanje en Portugal gestreden onder Wellington; in den slag bij Bautzen had hij het eerst Napoleon gezien aan het hoofd van zijn troepen. Te Fère-Champenoise kreeg hij een lanssteek van een kozak en een sabelhouw over het hoofd; hij werd door een Russich officier ontzet.

Na het verdrag van Fontainebleau, als commissaris voor Engeland aangewezen, had hij zich aan den keizer voorgesteld, die slordig gekleed

als een wild dier in zijn vertrek heen en weer liep. Campbell deelde hem mede, dat hij, overeenkomstig de bevelen van Lord Castlereagh, met de andere commissarissen niet alleen op reis voor Zijne Majesteit moest waken, maar zóólang op Elba blijven als de keizer meende, dat de tegenwoordigheid van een Engelsch officier hem van nut kon zijn. Daarenboven had hij nog bijzondere instructies met eene geheime correspondentie tot grondslag. De rol, die hij op zich nam, had voor een soldaat weinig eervols. Spion en cipier tegelijk, was hij toch eigenlijk het een noch het ander en vóór alles: man van de wereld. Hij kweet zich trouw van zijn plicht, hoewel zijn gemoed dikwijls tegen het vernederende daarvan in opstand kwam. Hij was onmisbaar en wist dat. Buiten hem was er geen band tusschen de mogendheden en den keizer, een vogelvrij verklaarde te midden van de golven, uit het maatschappelijk leven verbannen, minder dan niets, ten speelbal van eene wisselvallige toekomst. Zonder eenige bescherming stond hij bloot aan plunderen of oplichting; zijn legertje en de 26 kanonnen van zijn brik ten spijt, kon Elba worden geblokkeerd zonder iemands protest. Campbell nu was de drager van het gezag, een waarborg voor het naleven van de tractaten; bijna de ambassadeur, die een schijntje van werkelijkheid verleende aan eene belachelijke souvereiniteit. Op riddelijke wijze allerlei bemoeiingen op zich nemende, kweet hij zich nog op andere wijze van zijne taak. Hij hield aanteekeningen van alles wat hij zag; met behulp van het oorlogsschip, dat hij op de reede van Porto-Ferraio steeds tot zijne beschikking had, bleef hij in betrekking met het vaste land, had op de kust van Italië en zelfs te Rome en op Sicilië zijn agenten en stond in voortdurende verstandhouding met de officieren van het eskader in de Middellandsche Zee. Op Elba zelf deinsde hij voor geen voorstellen terug aan hen, die ze aan wilden hooren. Als hij succes had, des te beter en in het tegenovergestelde geval, kon het hem niet schelen voor verrader te worden aangezien. Hij stond toch als zoodanig bekend! De keizer, van alles op de hoogte, betaalde hem met gelijke munt en was steeds zoo minzaam mogelijk. Buitendien, hij had niets te verbergen en deed op zijn eiland niets wat hij niet mocht doen. Daarenboven had Napoleon zijn eigen politie en Campbell wist niet eens zeker, of zijn eigen knecht niet een spion was. Hij alleen kreeg alle rapporten in handen en de rechter Poggi ging er op uit om families uit te hooren en alles over te brieven. De keizer zelf verstond de kunst om de menschen te laten praten, zonder dat zij het merkten. Met schijnbare welwillendheid, kwaad humeur of geveinsden toon gaf hij met opzet een verkeerden indruk en zoo kwam hij, anderen beetnemende, zelf op de hoogte.

Het paleis Mulini was kwalijk ingericht, of Napoleon verlangde een ander verblijf, meer van het stadsgedruisch verwijderd en waar hij beter zou kunnen genieten van de landelijke rust. Daarenboven waren

de warme dagen gekomen en de buitengewone hitte leverde bezwaar op. De keizer liet toen San Martino in orde brengen, een gebouw op vier mijlen afstand van Porto-Ferraio. De meubelen zijn verstrooid, maar de steenen badkuip, waarvan de keizer iederen morgen gebruik maakte, is nog aanwezig. Op den muur, die veel van het vocht te lijden had, ziet men nog het afbeeldsel van eene schoone vrouw in liggende houding met een spiegel in de hand, den spiegel der waarheid, en het bijschrift: 'Qui odit veritatem, odit lucem' (wie de waarheid haat, schuwt het licht). Napoleon had misschien de waarheid lief, wist haar aan anderen te ontlokken, maar was er zelf minder op gesteld de waarheid te *zeggen*.

Maar ook op San Martino bleek de hitte ondragelijk. Er was lucht noch schaduw. Misschien een heerlijk verblijf in lente of herfst, maar voor den zomer moest naar wat anders worden omgezien. Naast de kapel van de heilige Madonna liet hij een veldtent opslaan. Twee of drie andere tenten onder de kastanjeboomen waren bestemd voor twee ordonnance-officieren en eenige knechts. Madame Laetitia verliet eveneens Porto-Ferraio en zocht een verblijf in het dorp Marciona alta. Napoleon bleef daar een paar weken en verbeeldde zich op Corsika te zijn. Op een rotsblok gezeten, naar hem de 'Sedia de Napoleone' genoemd, kon hij bij ondergaande zon het eiland zien aan den gezichteinder. Ontroering maakte zich van hem meester, als hij tegen het vallen van den avond zijn geboortegrond aanschouwde, nu hij zelf het einde van zijn loopbaan naderde. Elba en Corsika waren de grenzen van zijn glorie. Zijn gansche leven was tusschen die twee bergtoppen besloten, den top, waarop hij zat en dien waarop zijn oog staarde. Geheel zijn leven daagde op voor hem, wien niets dan zijn moeder overbleef, in wier blikken hij dezelfde gedachten moest lezen, die hem bezielden, zijn moeder, wier veerkracht nooit was gebroken en wier teederheid zich nooit verloochende. De doodstijding van Joséphine werd hem in het paleis Mulini gebracht en waar zijn tweede vrouw zich bevond, het was hem onbekend.

Maria-Louise liet te vergeefs op zich wachten en Napoleon verheelde daarover zijn verdriet noch zijn toorn. En nu hij op Elba was, verbannen en verlaten, alleen met zijn gedachten, zonder voldoenden arbeid voor zijn rusteloozen geest, drong de behoefte aan zijn vrouw, aan den huiselijken haard zich aan hem op, hoewel zij nooit den gedachtengang had kunnen vatten van den man, die eigenlijk voor anderen een gesloten boek bleef. Toen beider lot beslist was, had Napoleon getracht Toscane voor haar te krijgen, of Parma en Piacenza vergroot met Lucca en Piombino. Maar de Verbonden Mogendheden hadden geweigerd, zoowel om, op verlangen van Oostenrijk, Maria Louise van haar gemaal te scheiden, als om te beletten, dat hij misschien voortdurend naar het vaste land trok. Terstond na de abdicatie werd tot een geheele scheiding besloten. En toen Cambacérès, Jérôme en Joseph

te Blois haar wilden overreden om zonder verwijl te vluchten, kwam een Russisch officier zich van haar en haar zoon verzekeren. Van toen af was zij gevangen. Napoleon bleef weerstand bieden. De lijfarts Corvisart kwam verklaren, dat het klimaat van Elba voor de keizerin niet deugde en dat zij de baden moest gaan gebruiken te Aix in Savoye. Napoleon bestreed dit advies met de verzekering, dat niets beter zou zijn voor de gezondheid van zijne gemalin dan met hem te worden hereenigd. Maar hij begreep, dat hij met kwaadwilligen te doen had en gaf voor het oogenblik den kamp op, altijd hopende, of het aldus zoo doende voorkomen, dat Maria Louise hem zou worden teruggegeven. Leed zijn hart onder de afwezigheid van zijne vrouw, zijne eigenliefde leed nog meer. Aldus over hem te beschikken, stond gelijk met de kennisgeving, dat men niet te rekenen had met den man, die eenmaal met Europa onderhandelde. Maar hij was toch koning! Reeds vier maanden wachtten de Elbaneezen met hunne lampions!

Als Napoleon audiëntie gaf, verschenen deputaties met de vraag naar de oorzaken, die de komst van de vorstin vertraagden en met de belofte, dat zij met groote geestdrift zou worden ontvangen. Per slot van rekening speelde de keizer een dwaze rol. De teleurstelling werkte nadeelig op hem en benam hem zijn rust; in den tooneeltrant hem eigen gaf hij dan, in het bijzijn van anderen, lucht aan zijn toorn. Deze vertooningen waren zoowel gemeend als geveinsd. Het verhaal van het lijden van den man en vader, dat overal rondging, moest hem doen rijzen in de openbare meening. Als vrouw en zoon hem werden onthouden door hen wier vijandige gezindheid niet verflauwde, dan moest de standvastigheid, waarmede hij beiden bleef opeischen, bewijzen, dat hij er niet aan dacht zijn eiland te verlaten en dat het zijn eenige begeerte was om zijn leven te eindigen in den huiselijken kring. Intusschen zag Napoleon zeer goed in dat, naarmate de tijd verliep, de kansen om zijn vrouw te zien verschijnen, kleiner werden. Hij besloot toen alles te beproeven om te weten te komen, of Maria Louise met geweld werd teruggehouden of opzettelijk wegbleef. Den 20sten Augustus ontving de keizer in particuliere audiëntie den kapitein van de Garde Hérault de Sorbée, die een verlof van een maand vroeg om zijne vrouw, eene van de hofdames der keizerin, te bezoeken. De keizer zeide wat hij van hem verlangde. Hij moest met behulp van zijn wederhelft en van De Ménéval trachten Maria Louise te spreken te krijgen en haar overhalen om, onder zijn geleide, zich te Genua in te schepen naar Elba. Hérault vertrok.

Onverwachts naderde tegen het vallen van den nacht een vaartuig en wierp - op 1 of 2 September - het anker voor San-Giovanni. Op de brug van het schip bevonden zich een dame en een kind, in gezelschap van eene andere jonge vrouw en een heer in uniform, die een bril droeg. De dame liet naar den keizer vernemen. Bertrand verscheen en onderhield zich met haar met ongedekten hoofde.

Aan de keizerlijke stallen werd bevel gegeven een kales in te spannen en twee paarden, benevens twee muildieren, te zadelen. De onbekende, haar gezellin, het kind en de geleider namen plaats in de kales; de paarden en de muildieren waren bestemd om bestegen te worden, als de weg bezwaar opleverde voor het rijtuig. Den volgenden dag verspreidde zich, als een loopend vuurtje, het gerucht, dat de keizerin was aangekomen. Haar gezellin was een hofdame en de heer met den bril prins Eugène de Beauharnais. Het was echter niet Maria Louise maar de gravin Walewska, bijgenaamd 'La Vallière de l'Empereur'. Zij was blond met blauwe oogen, klein maar welgemaakt, beurtelings zwaarmoedig en opgeruimd. Napoleon had haar te Warschau leeren kennen in het begin van 1807; zij telde toen nauwelijks twintig jaar en was gehuwd met een bejaard edelman, lastig in den omgang. De keizer werd op haar verliefd en gaf dat ronduit te kennen, zooals hij gewoon was. In kennis gekomen met den man, die het toppunt van glorie bereikt had, Polen was binnengetrokken als bevrijder, na de Russen teruggedrongen en de Pruisen verpletterd te hebben, bood zij vier dagen weerstand maar gaf zich eindelijk over, toen iedereen verzekerde, dat het belang van haar vaderland op het spel stond. Zij liet haar gemaal in den steek om Napoleon te volgen. Constant, de vertrouwde kamerdienaar des keizers, noemde haar eene engelachtige vrouw. Zij hield zich steeds op den achtergrond, trok met haar minnaar naar Parijs en volgde hem in 1809 naar Oostenrijk. Na den slag van Wagram woonde zij te Weenen in een afgelegen huisje. In dit zelfde jaar schonk zij Napoleon een zoon.

Na de rampen, die tot de abdicatie te Fontainebleau aanleiding gaven, vergat zij den man niet, dien zij lief had en nam zich voor hem op te zoeken. Maar den onverzettelijken wil des keizers kennende, begon Walewska met het aannemen van eene afwachtende houding. Zij had Maria Louise naar Weenen zien vertrekken en hare reis naar Elba uitstellen. Zij was toen zelve naar Genua gegaan en vervolgens naar Florence. Van daar had zij Napoleon geschreven en den 27sten Juli antwoord bekomen. Na nog eenigen tijd te hebben laten verloopen om het terrein vrij te laten voor de ex-keizerin, vroeg zij verlof naar Elba te komen ten einde hare geldelijke omstandigheden te regelen en de toekomst van haar zoon te verzekeren. Napoleon gaf zijne toestemming. De gravin kwam en stelde daardoor de wettige gemalin, die zich aan haar plichten onttrok, in de schaduw. Gedurende een tweedaagsch verblijf speelden zij nu en dan met hun kind, waaraan de zuster van Walewska hare zorgen wijdde. De keizer verklaarde, dat het uur van scheiden was aangebroken. Voor hem waren de tijden veranderd. Wat hij vroeger in de volheid van zijn macht had kunnen doen, verbood zich nu vanzelf. Hij begreep, dat hij in een glazen huis woonde en zijn levenswandel tenminste onberispelijk moest schijnen, nu hij Maria Louise bleef opeischen. Wat door hem besloten was, liet geen tegenspraak toe.

Het schip dat gravin Walewska in het geheim zou wegvoeren, lag voor anker aan den voet van een berg, omdat men te Porto-Ferraio in den waan verkeerde, dat het de keizerin was, die zich op Elba bevond. De natuur scheen het er op toe te leggen een donkere schaduw te werpen op het afscheid. Een orkaan was in aantocht. Onder het gehuil van den wind verlieten zij elkander. Napoleon wendde snel den teugel en de gravin reed zeewaarts in de richting van Porto-Lougone. Men kan zich bezwaarlijk een denkbeeld vormen van dezen tocht in den nacht, bij dergelijk weer ondernomen door een moeder met haar kind. Zeven-en-twintig mijlen moesten worden afgelegd. Eindelijk werd de plaats bereikt, waar het schip wachtte. Maar wijzende op de woedende baren, verbood de haven-politie het vertrek. De gravin hield aan en beriep zich op het keizerlijk bevel. Men begreep te moeten gehoorzamen en ook niet voor een vrouw te mogen onderdoen in stoutmoedigheid. Met een klein vaartuig werd het schip bereikt, dat de golven trotseerde. Napoleon bracht vele angstige oogenblikken door, vóór hij wist, dat Walewska hare bestemming bereikt had. Maar het ergste moest nog komen.

Terwijl Napoleon te Monte Giore de liefdesbetrekking met Walewska vernieuwde, knoopte Maria Louise, die geweigerd had Hérault de Sorbée te volgen, connecties aan met den graaf von Neipperg, een Oostenrijksch officier, met wien zij in intieme verstandhouding ging leven en die, om haar wat afleiding te verschaffen, Zwitserland met haar doorreisde. En toen Napoleon in het bezit was van het signalement van den éénoogigen Neipperg, riep hij de tusschenkomst van Campbell in om, door bemiddeling van Lord Castlereagh, aan te dringen op teruggave van vrouw en kind. De keizerin liet niets meer van zich hooren en Napoleon eindigde met bijna nooit meer over de afwezige te spreken. De Elbaneezen zagen hunne dwaling in en wat van de illumineerglazen en het vuurwerk, ten deele op 15 Aug., 's keizers geboortedag, gebruikt, was overgebleven, werd bewaard tot de komst van Prinses Pauline Borghese. Deze verscheen, van Napels komende, den 1sten November, voor haren broeder hare hartelijke genegenheid meebrengende en voor iedereen haar beminnelijksten glimlach. Gelukkig, als zij allen gelukkig kon maken, die haar naderden, scheen zij, volgens Pons, de legendarische vrouw, door dichters gedroomd. Zij was er, naar haar zeggen, in geslaagd, haar broeder met Murat te verzoenen en betrok in het paleis Mulini de vertrekken, oorspronkelijk voor Maria Louise bestemd. Zij moest zich schikken naar de ingetogen wijze van leven aan een hof, dat vele rampen doorleefd had. De avonden werden bekort met kaart-, schaak- of dominospel. Klokslag negen uur trok de keizer zich terug; hij sloeg eenige noten aan op de piano, groette en verdween. Soms wist hij de eentonigheid te verbreken door het verhaal van een veldslag en zette uiteen tengevolge van welke fouten hij de nederlaag had geleden. Hij raakte dan zóó in vervoering, dat men hem op het slagveld waande,

aan zijne generaals bevelen gevende en zijne soldaten aanmoedigend. Als iemand hem wilde tegenspreken, raakte hij buiten zichzelven en werd beleedigend. Er ontstond dan eene pijnlijke stilte; in den regel stak hij, vóór het heengaan, den tegenstander de hand toe, zeggende: 'wij hebben ons aangesteld als verliefden en zijn boos geworden. Maar verliefden leggen het bij en beminnen elkander des te sterker. Alles is vergeten'. Buiten deze afwisselingen geleek de eene dag op den anderen.

Pauline bracht ontspanning en, in weerwil van het keizerlijk bevel, leven en beweging. Ter eere van hare komst werd een bal gegeven, waarop de muziek van de Garde de Marseillaise speelde. Op den dag van hare komst hield het Weener Congres zijn eerste zitting. Talleyrand had die niet afgewacht om aan alle leden afzonderlijk een maatregel voor te stellen, dien hij van overwegend belang achtte, namelijk het overbrengen van Napoleon naar eene plaats, die meer waarborgen voor de veiligheid aanbood dan Elba. Het denkbeeld zat in de lucht. Talleyrand bewees een dienst door het te formuleeren en, door een Franschman geopperd, was het natuurlijk, dat men het overwoog. St. Helena kwam het meest in aanmerking, omdat het moorddadig klimaat van dat eiland de grootste kans aanbood de volkeren te verlossen van den man, dien men er heen wilde zenden. Pruisen en Engeland juichten het plan warm toe; Oostenrijk maakte bedenkingen; de Tzaar zweeg. Lodewijk XVIII vond het een uitmuntend denkbeeld, maar gemoedsbezwaren bedierven zijne voldoening. 'Onder ons', zeide hij tot Talleyrand, 'ik zal de bepalingen van het tractaat van Fontainebleau maar overschrijden, als het plan tot uitvoering komt'. Het nieuws drong tot Elba door; brieven, gelegenheids-bezoekers, geheime boodschappers, die de keizer ontving, brachten hem op de hoogte. Hij hield zich, alsof hij er niets van geloofde. Aan hen, die antwoord vroegen op de vraag of het bericht waar was, zeide hij: 'Europa zal dat niet doen; wat Engeland betreft, St. Helena verbiedt zich vanzelf. Dáár zou ik te dicht bij Indië zijn. Ook kunnen wij ons hier twee jaar lang verdedigen'.

De keizer beklaagde zich in heftige bewoordingen bij Campbell over het laaghartig bedrijf, dat werd voorbereid. Maar de rol, die deze speelde, liet geen hoop. Stuk voor stuk had hij getracht alle trouwe dienaren van Napoleon te belezen; Bertrand, Drouot, tot zelfs den onomkoopbaren Pons, dien hij trachtte over te halen om naar Frankrijk terug te keeren, onder belofte van eene mooie positie met Engelands hulp. Aan de grenadiers van de Garde gaf hij den raad te deserteeren. Het kwam uit door vermeende ontevredenen, die op hem werden afgestuurd en toen liep hij in den val. De keizer was al spoedig op de hoogte van zijn heen en weer trekken van het eiland naar den wal, van zijne herhaalde afwezigheid onder het voorwendsel van behoefte aan rust ter wille van zijne gezondheid of uit belangstelling in de kunst-producten van Italië. Dit alles had geen ander doel dan het op touw zetten van eene verraderlijke organisatie. Daartegenover stelde Napoleon den slag-

boom der etiquette, eene in het oog loopende koelheid. Hij liet Campbell antichambre maken, spitste zich op onbeleefdheden, verleende hem slechts zelden audiëntie. Alles werd, onder den schijn van vriendelijkheid, beproefd om hem te doen gevoelen, dat men hem liever niet zag, om hem tot heengaan te dwingen. Campbell doorzag alles, maar liet niets blijken, vast besloten om zijn gekwetst gevoel ondergeschikt te maken aan plichtbesef, in de hoop dat het Weener Congres, over het lot van Napoleon beslissende, hem zou ontslaan van verdere beleediging. Telkens als er sprake was van wegzenden van het Engelsche oorlogsschip, dat voor Elba ten anker lag, had hij er zich tegen verzet en het pleit gewonnen door aan te toonen, dat het de eenige waarborg was tegen het ontvluchten van den keizer.

Hoe men ook over het plan om hem op te lichten nadacht, men begreep, dat de onderneming hoogst moeilijk zou zijn en het verzet wanhopig. Een meer practisch middel was hem te vermoorden. Tijdens zijn verblijf in Marciana hadden vrienden hem reeds gewaarschuwd zich niet onverzeld te wagen onder het dichte loof der kastanjeboomen. Toen de geruchten omtrent een aanslag aanhielden, besloot Napoleon niet meer alleen uit te gaan en vaardigde hij het volgende bevel uit: ‘mijn gansche ruitermacht, Polen, Jagers, Mamelukken, zal onder de bevelen staan van mijn eersten ordonnance-officier. Hij zelf moet mij voortdurend vergezellen. Een paard uit mijne stallen zal te zijner beschikking staan; de noodige veiligheidsmaatregelen zullen door hem worden genomen; hij zal zich met den bevelhebber der gendarmerie verstaan omtrent het plaatsen van gendarmes langs den weg, dien ik neem. Dagelijks moeten vijf manschappen te paard met geladen karabijnen en pistolen gereed staan om mijn rijtuig te volgen’.

De ex-koning van Westfalen, Joseph, die zich te Pranzius in Zwitserland bevond, had van Mme de Staël vernomen, dat twee mannen, door de Fransche koningsgezinden betaald, op het punt waren naar Elba over te steken om den keizer van kant te maken. Zij zelve, de eertijds ondervonden beleedigingen vergetende, en de acteur Talma boden zich aan om naar Porto-Ferraio te gaan ten einde den moord te verhinderen, maar een gewezen dienaar van de familie nam deze taak op zich.

Bruslart, gouverneur van Corsika, die officieele instructies ontving ‘om zich tot elken prijs van Buonaparte te ontdoen’, was de gevaarlijkste vijand, omdat hij een persoonlijken wrok tegen Napoleon koesterde, die reeds dagteekende van het consulaat: door een misverstand was een van zijn vrienden, in weerwil van het beloofde pardon gefusilleerd, en dat bloed riep om wraak.

Deze verhalen van aanslagen zouden nog belangrijk kunnen worden vermeerderd; maar voor een deel waren zij producten van de verbeelding, waardoor velen onverdiend in verdenking kwamen. Er was, voor het oogenblik althans, iets anders dat den haat van Napoleons vijanden

minder scherp deed uitkomen. Zonder dat iemand er eene verklaring van kon geven, had hij altijd een afkeer gehad van *zwart.* Die afkeer werd grooter. Toen zijn zuster, Prinses Pauline, zich op een bal vertoonde met een zwarte japon, die intusschen met rozen bezaaid was, gaf hij haar luide, ten aanhoore van iedereen, bevel om rechts-om-keer te maken en zich te verkleeden. Een soortgelijke afkeer van zwart deed zich voor, toen de keizer aan tafel zat naast een dame in den rouw en het was merkwaardig, dat die schrik voor zwart werd aangevuld met dien voor *wit.* Campbell leidde uit een en ander af, dat zijn kranke geest hem niet toeliet zich zittend aan eenige studie te wijden. De keizer had vier residenties, waaraan voortdurend iets te veranderen en te verbeteren viel. Maar de onrust die hem bezielde, maakte dat de belangstelling verdween, als het nieuwtje er af was. Hij verviel dan tot volslagen werkeloosheid. In een van die neerslachtige buien ging hij in de uniform van kolonel van de Nationale Garde aan den kant van een sloot zitten met zijn halve lichaam in het water. Daarna was hij te paard gestegen en vervolgens in een bootje gaan varen. Soms kreeg hij om allerlei nietigheden aanvallen van razernij. Toen de banden van boeken, die Pauline voor hem te Livorno had laten inbinden, hem niet bevielen, liet hij soldaten van de Garde komen en gaf hun bevel het leer met de bajonet er af te scheuren.

De nachten waren afschuwelijk. In de maand November kwam, in het paleis Mulini, zijn Mameluk in de slaapkamer om naar de lamp te zien, die tot den morgenstond moest blijven branden. Napoleon rees overeind en joeg hem met zijn pistool een kogel door het hoofd, meenende dat het een dief of moordenaar was. Het heette toen, dat de keizer, ‘de eerste Doodgraver ter wereld’, onder de wroeging bezweek. Aldus kreeg men van lieverlee den indruk, dat hij niet goed bij het hoofd was. De indruk werd onderhouden door een zwerm van spionnen, die zich op het eiland en aan de kust van Italië ophielden en door Engeland en Oostenrijk betaald werden, terwijl de Fransche consul te Liverno Talleyrand van alles op de hoogte hield.

Een van de kameniers van Prinses Pauline stond rechtstreeks in betrekking tot den Prefect van Politie te Parijs. Het spreekt van zelf, dat deze lieden, voor het meerendeel van minder allooi, voor geen overdrijving of leugens terugdeinsden, in de hoop op ruime belooning, en de openbare meening bevestigde hun rapporten omtrent Napoleons geestelijk verval.

De talrijkste bezoekers van Elba waren de Engelschen, die voor hun ouden tegenstander eene ongeveinsde bewondering aan den dag legden. Zijnerzijds overlaadde de keizer hen met komplimenten en beleefdheden. Hij zeide, dat hunne natie de machtigste en de edelmoedigste was, bij hem nog meer in aanzien dan de Fransche. Geen volk kon zich met de Engelschen meten. Hij was de onverzoenlijkste vijand van Engeland geweest, maar nu niet meer. Mocht hij Elba eenmaal verlaten

dan zou hij zich vestigen aan de oevers van de Theems. Sommige van die Engelschen maakten van de gelegenheid gebruik om op het eiland rond te dolen, en de wegen, de forten en de strategische punten aan de kust op te nemen. Als zij gesnapt werden, ontvingen zij de uitnoodiging om Elba te verlaten, zonder meer. En wat zagen al die bezoekers, die groote afstanden hadden afgelegd om den man te aanschouwen, die de wereld vervuld had met zijn roem? Een kort, gezet ventje met het profiel van een Italiaanschen hansworst, den neus vol snuif en die op het strand met de tonijnenvisschers uit een pan de soep verorberde, die zij hem voorzetten.

Men zag hem in zijn tuintje van San-Martino palet spelen onder het geratel van eenige zoogenaamde dames uit de burgerij van Elba, even schriel in de plunje als arm van geest. Anderen troffen hem aan, als blindemannetje omhelzende haar, die onder zijn bereik kwamen. Ook was men er getuige van, dat hij, in het bijzijn van de geheele hofhouding, een handvol vischjes, die in de netten waren achtergebleven, handig in den achterzak van Bertrand stopte, wien hij daarna zijn zakdoek ter leen vroeg, zoodra hij zijn vingers kwetste aan de vinnen. De keizer lachte over de onbetamelijke grap, terwijl Bertrand zijn zak leegde en zijn uniform afsponsde.

Na dergelijke vertooningen, die gelijken tred hielden met de recepties in het paleis Mulini, waar een kamerheer met één oog den toon aangaf, waar verplaatsbare schutten de badkamers aan het oog onttrokken, waren de lords stom van verbazing en menigeen keerde terug naar het vaste land met een glimlach van medelijden over een val, dieper dan dien van Fontainebleau; over het geestelijk dalen van den held van Austerlitz, die onder den druk van ongeluk en verveling zóó diep was gezonken. Maar waarvoor zou men nu ook laaghartig genoeg zijn om het tractaat en het volkenrecht te schenden tegenover iemand, die tot waanzin verviel en wiens geheele ondergang slechts een quaestie was van tijd?

Op den 1sten Jan. 1815 was er, evenals eertijds in de Tuilerieën, receptie in het paleis Mulini. Het spreekt van zelf, dat allerlei aandoeningen zich van de leden van den kleinen keizerlijken kring meester maakten. Het eerste jaar van ballingschap was heengesneld. Wat zou het volgende opleveren? Napoleon ontving aller wenschen met gefronst voorhoofd en een glimlach op de lippen. Hij verklaarde zich tevreden met zijn lot en bereid om zich, als tot heden, aan het geluk van zijn volk te wijden. Maar de behoefte aan geld begon te nijpen. Van het jaargeld van twee millioen was geen centime binnengekomen. De keizer geloofde wel niet, dat de Bourbons goedschiks zouden betalen, maar hoopte toch, dat de mogendheden er hen toe zouden noodzaken. Mme. Bertrand verklaarde aan Campbell, dat de keizer kwalijk een shilling in kas had en niet in staat was om zelfs een eenvoudig ringetje ten geschenke te geven. Dat was intusschen ergerlijke overdrijving. Als alles voor 1814 betaald was, dan bleef er nog een batig saldo van

ruim twee millioen of genoeg om ongeveer een jaar lang in de behoeften te voorzien. Daarna zou men moeten rondkomen met de 350000 franken, opbrengst van de mijnen en de tonijnen-vangst. Hoogst belangrijke bezuinigingen waren dus dringend noodzakelijk. En de gedachte daaraan maakte den keizer woedend. Wat hij aan den eenen kant uitwon, wierp hij aan den anderen kant overboord. Een krasse maatregel was noodig. Hij moest niet langer voor gekroond hoofd willen spelen, maar zich bepalen tot de rol van gezeten burger en gewoon huisvader en daartoe kon hij tegenover zijne onderdanen niet besluiten en evenmin tot bezuiniging op legerkosten. De krijgsmacht was zijne eenige reddingsplank. Toen moest het op de kleinigheden worden gevonden. Hij jammerde over een muilezel, die verdronken was; weigerde de betaling van 62.50 franken voor het aanbrengen van stores in den salon van zijne zuster en gaf, met betrekking tot de zes hofbals, die ten paleize zouden worden gegeven, bevelen, waarmee hij Harpagon van Molière naar de kroon stak. Ieder bal mocht niet meer kosten dan 1000 franken. Wel verfrisschende dranken, maar geen ijs wegens de kosten. De gasten moesten worden uitgenoodigd tegen negen uur en eerst te middernacht kon men aan het buffet terecht. Aan de arbeiders in de ijzermijnen werd bedorven meel verstrekt, waardoor er binnen 24 uur honderd ziek werden. Toen ging Pons protesteeren. ‘Ik ben armer dan Job’, riep Napoleon uit en dáárin meende men een zeker teeken te zien van diep geestelijk verval.

Tot overmaat van ramp kwamen de belastingen slecht binnen. De Elbaneezen hadden gedacht, dat zij onder ‘Napoleon de Groote’ niets zouden hebben te betalen, en toen het verschuldigde werd opgeëischt, hielden zij zich doof. In de dorpen, waar de ontvangers zich vertoonden, werden zij met ketelmuziek en horengeschal begroet, zoodat men geen woord kon verstaan van de sommaties, die zij voorlazen, en toen de geestelijken van den kansel de geloovigen tot betaling aanspoorden, werden zij uitgejouwd. Op 7 September was van het loopende dienstjaar geen penning binnen gekomen. Het slot van de zaak was, dat Drouot bevel kreeg om met tweehonderd soldaten en twintig gendarmes, van scherpe patronen voorzien, op te rukken naar het weerspannige Capoliveri. Dat hielp; de belasting werd betaald; de belhamels werden in de gevangenis geworpen, maar eenige dagen later begenadigd. Het bloedvergieten was alzoo vermeden en de wet gehandhaafd, maar het vooruitzicht bleef donker.

Bij den geldnood en de duldelooze verveling kwamen nog de afvalligen, zij wier trouw begon te wankelen. Grenadiers beweerden, dat zij door hunne bloedverwanten werden opgeëischt en naar Frankrijk terug wilden. Men liet hen gaan met fraaie getuigschriften op perkament. Van maand tot maand zag de keizer zijn legertje wegslinken. Voor de soldaten van de oude Garde was het leegloopen een kanker. Deze mannen, die gewoon waren aan het rumoerige leven in het oorlogsveld,

kwamen om van verveling in ‘dat vossenhol’, zooals zij Elba noemden. Een grenadier en een jager kregen fr. 1.16 per dag; een korporaal 1.66 en een sergeant 2.22. Voordeeltjes, zooals in een vijandelijk gewest, hadden zij niet. Zij vermaakten zich, zoo goed en zoo kwaad als het ging, met drinken, dansen en uitgaan met de meisjes van het land, en stroopen in de wijngaarden van den keizer. Maar erger was het, dat zij soms de burgers overlast aandeden, zondigden tegen de krijgstucht of deserteerden. Om de deserteurs te vervangen, trachtte de keizer manschappen te werven, op Corsika of in Italië, maar als de wervers betrapt werden, kregen zij den kogel.

Voor het bataillon van Elba had de uniform alle bekoring verloren. Deze weinig krijgshaftige militairen wilden Zondags wel parade maken op de Place d'Armes, maar in de week gingen de manschappen aan hun zaken of naar het veld. Napoleon bepaalde dan ook, dat dit bataillon van 1 Febr. 1815 af geen dienst meer behoefde te doen. De trouwste soldaten waren de Poolsche ruiters, grootendeels zonder paarden wegens gebrek aan fourage.

Een laatste ramp maakte de maat vol: In den nacht van 11 op 12 Januari leed commandant Taillade, die op 's keizers bevel zee had gekozen, schipbreuk. De brik, l'Inconstant, was de eenige brug tusschen Elba en het vaste land, het eenige behoorlijk bewapende schip, waarop de keizer zich kon wagen, als hij zijn gevangenis wilde ontvluchten. Hij liet met alle beschikbare vaartuigen het schip vlot maken en naar de haven sleepen om te kalefateren. Taillade kreeg van alles de schuld, werd ontslagen en vervangen door Chaulard, een ouden zeeloods van de koninklijke marine, die zijn tijd had gehad, maar er was niemand anders beschikbaar. Bertrand zelf zou moedeloos zijn geworden, indien de hoop op betere tijden hem niet staande had gehouden. Iedereen achtte den toestand onhoudbaar en begreep, dat er een eind aan moest komen. Om de aandacht af te leiden en de lieden, met betrekking tot zijne plannen, op een dwaalspoor te brengen, nam Napoleon allerlei maatregelen met het oog op zijn eigen vermaak: de kleine jacht. Alle hazen en konijnen, die men onder bereik kon krijgen, werden naar een zorgvuldig omheind terrein gedreven en onderhandelingen aangeknoopt voor den opbouw van een houten barak, die in korten tijd kon worden opgeslagen en afgebroken.

Door den keizer aangemoedigd, dacht Drouot er over een onbesproken meisje van Elba te huwen. Andere huwelijken kwamen tot stand of werden op touw gezet. De cipiers van Napoleon, de spionnen, die steeds op de loer lagen, wisten niet meer wat er van te denken. Campbell zat in angst of stelde zich gerust. Als hij den keizer zorgvuldig gadesloeg, kwam het hem voor, dat hij beneden het gewone peil was gedaald. Hoe kwam men er aan, dat deze eikelsplantende model-tuinman iets anders zou voor hebben dan op Elba zijn leven te slijten? Hij scheen niets anders te verlangen dan op zijn gemak schapen te scheren

en konijnen te schieten. En als hij, ten aanhoore van iedereen, vroeg: ‘hoe denkt gij er over, Drouot! zou het te vroeg zijn om tijdens de Karneval-feesten te vertrekken?’ dan hielden zoowel Drouot zelf als Campbell dergelijke taal voor beuzelpraat.

Bij het eindigen van bovenbedoelde feesten - op Aschdag, Woensdag 8 Februari - trok een onoogelijke stoet door de straten van Ferraio. Commandant Mallet ging voorop, verkleed als sultan, getooid met de gekleurde sjaals van Prinses Pauline en gezeten op het beroemde witte paard van Napoleon. Naast Mallet reed kapitein Schultz, die voor Don Quichotte kon doorgaan, want hij was 5 voet 9 duim lang en even mager als zijn paard, de onoogelijkste knol van het eiland. De geheele staf volgde, de een nog zondelinger toegetakeld dan de andere, terwijl de half beschonken Garde-soldaten op de drempels van de herbergen stonden te juichen. Dwazer kon het zeker niet en de regeeringsgezinde dagbladen deden dan ook hun best om een en ander wereldkundig te maken.

Ze waren vol van ‘zekeren Napoleon, een parvenu van Ajaccio, die een tijdlang Frankrijk verdrukt had; een kunstemaker, die Mohammed nadeed en die zich, zijn overwinningen ten spijt, steeds belachelijk had aangesteld. Nu was hij de gelijke van den koning van Haïti, die over apen en negers regeerde’. Voor de ramen van de boekwinkels zag men spotprenten, den souverein van Elba voorstellende, omringd door gebochelden en verminkten, bevelgevende tot lichtingen in massa van dertig man. Of wel, men zag hem aan het strand wandelen als Robinson verkleed, met een pelsmuts op, een parasol in de hand en een geplukten arend op den schouder. Talleyrand, die zijn gewezen patroon kende, schudde het hoofd en hield vol, dat men zich van den man van Elba moest ontdoen. Fouché zijnerzijds schreef aan den graaf van Artois, dat Napoleon, op Elba, voor Frankrijk en voor Europa was, wat de Vesuvius is voor Napels.

Den 16^{den} Febr. kwam de keizer gereed met de rekeningen ten laste van het budget van oorlog over 1814 en gaf bevel om de begrooting voor 1815 te ontwerpen. Van genoemden datum af bevond Campbell zich niet op Elba. Hij was met de korvet *Partridge* naar Livorno vertrokken om zich van daar naar Florence te begeven en dáár, als gewoonlijk, met den Oostenrijkschen gevolmachtigde van gedachten te wisselen. Hij ontmoette er toevallig den Engelschen onder-Secretaris van Staat Cooke, wien hij zijn onrust met betrekking tot Napoleon meedeelde en zijn plan om Lord Castlereagh daarvan in kennis te stellen. Cooke begon te lachen: ‘Wie is Napoleon? Ga gerust naar Elba, kolonel! Hij kan niets uitvoeren. Niemand in Europa, die nog om hem denkt. Hij is totaal vergeten’. Deze verklaring gaf Campbell eenige verlichting en, als gevolg daarvan, bleef hij nog een dag of acht weg. Toen hij 28 Februari op Elba terugkwam, was de keizer verdwenen. Veinzende den rug te krommen, had hij iedereen om den tuin geleid en Europa bespot.

In den avond van 25 Febr. 1815, toen de maan het gebladerte in den tuin van het paleis Mulini met vloeibaar zilver overgoot en Napoleon met snellen tred in een laan heen en weer liep, kwam zijn Moeder hem vragen, of sombere gedachten hem kwelden. Haar op het hart drukkende om het geheim niet te verraden, antwoordde hij, dat hij den volgenden nacht zou vertrekken. ‘En waarheen?’ ‘Naar Parijs; hoe denkt u daarover?’ ‘Als gij moet sterven, mijn zoon!’ luidde het antwoord ‘dan geve de hemel, dat het niet zij in uwer onwaardig nietsdoen of door vergif, maar door het zwaard’. Dat was alles.

De keizer bracht een gedeelte van den nacht door met het opstellen en doen drukken van drie proclamaties, die gereed moesten zijn, als hij op Franschen bodem kwam; twee van hemzelven aan het Volk en aan het Leger en een, die de Garde-soldaten moesten teekenen tijdens den overtocht en die bestemd was voor hunne wapenbroeders. 's Namiddags om vier uur kregen de soldaten de soep; daarna werd appel geblazen en had de inscheping plaats. Behalve Bertrand en Drouot kende niemand het doel van de reis. De laatste had het mogelijke beproefd om Napoleon van zijn plan te doen afzien, maar had niettemin besloten zijn plicht te doen tot het einde.

De kleine vloot bestond uit de brik *l'Inconstant* met 26 kanonnen en zes transportschepen. De keizer begaf zich met Bertrand van het paleis naar de haven in een open kales met twee poneys. De bemanning van de sloep, die hem aan boord moest brengen, zong de Marseillaise, evenals de menigte, die getuige was van het vertrek.

In de morgenschemering gekomen, ging Napoleon heen tegen het vallen van den avond en zóó snel was de tijd over het geheel omgegaan, dat men, als het ware, aan het einde scheen gekomen van een langen dag. Onder een helderen hemel werd het water door geen zuchtje beroerd. De luwe, zuivere lucht was bedeeld met liefelijke geuren, nu een vroege lente de zwellende knoppen had doen barsten, en de veldbloemen ontloken. Maar de stilte van dien heerlijken nacht was, als zij aanhield, tegelijkertijd de vernietiging van alle hoop. Als men vóór het ochtendkrieken niet genoeg vooruitkwam, dan kon de Engelsche korvet, met Campbell aan boord, het konvooi kruisen en met kanonvuur den tocht beletten. De Fransche kruiser zou op het geweld afkomen en er bleef dan niets anders over, dan het leven zoo duur mogelijk te verkoopen. De keizer sprak geen woord. Met zijn grijze overjas aan, liep hij op het achterdek heen weer. De zeilen hingen slap en vier bange uren gingen voorbij. Eindelijk deed, tegen middernacht een zwakke bries de golven krullen; de zeilen zwollen en visschers deelden mee, dat de zuidenwind krachtig begon op te steken. Die zuidenwind was het behoud. De kleine flottielje ten goede komende, hield hij te Livorno het Engelsche fregat tegen. Den volgenden morgen werd de golf van Juan bereikt en toen eenige Engelsche toeristen het paleis Mulini verlangden te zien, was het verlaten. Prinses Pauline was met

hare moeder vertrokken. Een oude vrouw, die als concierge dienst deed, liet hun de nog gevulde badkuip zien, waarvan Napoleon zich vóór zijn vertrek bediend had. Op het nachttafeltje in zijn slaapkamer was een geschiedenis van Karel V opengeslagen bij de bladzijde, die hij het laatst had gelezen. Vloer en meubelen waren bezaaid met stukjes papier, met potlood beschreven en op een tafel lag een kaart van Frankrijk, met spelden beprikt om verschillende plaatsen aan te duiden.

Tien dagen waren verloopen, sedert Napoleon den voet had gezet op Franschen bodem. In de nabijheid van Grenoble ontmoet hij een bataillon van het 5de linie-regiment, onder bevel van Lassard. De tegenovergestelde troepen zijn op een pistoolschot afstand van elkander verwijderd. Napoleon stijgt van het paard en schrijdt alleen voorwaarts. ‘Legt aan’, luidde het bevel van Lassard aan zijn soldaten en de geweren worden gericht op den man van Austerlitz, die langzaam nadert, voor het front van het bataillon gekomen, aanslaat en met luide stem roept: ‘Soldaten van het 5de, herkent gij mij? Hier is uw bevelhebber, uw keizer, uw keizer. Wie hem wil dooden, geve vuur!’ In plaats van te schieten, werpen zij zich op de knieën en de lucht weergalmt van het gejuich, terwijl zij de schako's op de sabels en de bajonetten zetten. ‘Afgeloopen!’ zegt de keizer tot Bertrand en Drouot. ‘Over tien dagen zijn wij in de Tuilerieën.’

BLOEMENDAAL.

P.J. VAN ELDIK THIEME. †

Aristoteles, de ruggegraat der levens- en wereldbeschouwing?

Aristoteles in Nederland gedurende de laatste veertig jaren, door dr. S.O. Los, predikant te Hilversum.
I.

Aan den aanvang zijner wetenschappelijke loopbaan heeft dr. S.O. Los te Hilversum een merksteen van graniet gezet. In dien steen beitelde hij met vaste hand den naam van *Aristoteles.* Die naam bezit algemeene beteekenis. Haar beperkte hij voor zijn doel door de toevoeging: *in Nederland gedurende de laatste veertig jaren.*

Gaarne staan wij eenige oogenblikken bij dien steen stil om naar de bedoeling van het opschrift te vragen. In wel is waar strengen, maar daarom niet minder aantrekkelijken vorm wordt het antwoord ons verstrekt. Dr. Los wil de geletterde protestantsche kringen opwekken Aristoteles wederom grondiger en onbevooroordeelder te bestudeeren. Zelf geeft hij daartoe het goede voorbeeld en voor zijn geest zweeft daarbij eene methode, die de Franschen zeer juist *la logique en action* noemen. In vijf hoofdstukken toetst hij achtereenvolgens de stelling door Scholten, A. Pierson, Spruijt, Lamers en Ovink ten aanzien der schriften van Aristoteles ingenomen. Dat onderzoek levert hem het bewijs, dat niet alle uitspraken van Nederlandsche geleerden inzake den grooten Stagyriet vertrouwen verdienen. Sprong Aristoteles in zijn tijd voor het recht der waarneming in de bres, dan meent dr. Los er in onzen tijd op te moeten aandringen de leer der ‘universalia’ van dien hoogst verdienstelijken meester in eere te herstellen. Voor Aristoteles wenscht hij wederom eene plaats in het middelpunt der wijsgeerige beweging

De katholieken hebben die opwekking niet van noode. Getrouw aan de traditie, schragen zij onvermoeid eene wijsgeerige richting, die tot in het begin der 17de eeuw bijna overal den toon aangaf. Toen de wiskundige Renaissance in dien toestand verandering bracht, stigmatiseerde Pico van Mirandola deze autoriteit niet ten onrechte als: ‘de natuurwet Aristoteles.’ De tegenstanders van den Stagyriet waren eerlijk genoeg

om volmondig te erkennen, dat zij eerst door de krachtmeting met dien technisch zoo buitengemeen ervaren bouwmeester in hun denken groot geworden waren.

Nog steeds is Aristoteles b.v. in Beieren de ruggegraat van het hooger onderwijs op wijsgeerig gebied en die ruggegraat laat speelruimte genoeg voor de vrije ontwikkeling der psychologie. Menig kanselredenaar van meer beteekenis stelt er daar in zijne godsdienstige voordrachten prijs op vertrouwdheid met de werken van dien wijsgeer te verraden. Zij willen door hunne leerredenen aantrekkingskracht op meer ontwikkelden uitoefenen en hen ook in de kerk tot nadenken aansporen.

Paus Leo XIII begunstigde door de aankweeking der leer van Thomas Aquinas die wijsgeerige richting. In België heeft o.a. Mercier zijne groote arbeidskracht aan de vermeerdering der kennis van Aristoteles gewijd en den Stagyriet wederom geheel op den voorgrond geschoven.

Dr. Los herinnert ons terloops aan het optreden van Burgersdijk, Walaeus en Voetius om te bewijzen, dat in vroeger dagen in Nederland de zin voor die studie evenzeer onder de gereformeerden voorhanden was. Ging die voorliefde later allengs verloren, dan is dat zijns inziens voornamelijk aan den invloed der ideeën van Descartes te wijten. Deze legde den klemtoon niet uitsluitend op het abstracte denken, maar keerde eenvoudig terug tot de zuiver wiskundige richting in de wetenschap. Daardoor werd echter het puin weggeruimd, dat de geletterden van Plato scheidde. Althans sedert ontstond de nog heerschende voorliefde voor het stelsel van dien denker. Die voorliefde bezielde bovenal Emanuel Kant.

In het vaderland van Kant is het protestantisme niet gereformeerd, maar luthersch gekleurd. Luther bezat geene neiging voor Aristoteles. Anders had hij diens leer niet de prototype van het anti-christelijke kunnen noemen. Hij deelde de voorliefde van den kerkvader Augustinus voor Plato. Trouwens, ook dr. Los vergeet niet op te merken, dat Plato wellicht meer godsdienstzin bezat dan Aristoteles en dat Plato menigwerf tot de christenen gerekend wordt, die aan het christendom voorafgegaan zijn. Bestond er dan geen wezenlijk onderscheid tusschen hem en den christen? Ongetwijfeld, zegt Martin Kähler, want bij Plato heet het: *Weest zoo volkomen als mogelijk*, terwijl Christus leert: *Weest volmaakt*, *gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is.* Bij Plato is God slechts gelijk *en* gelijkvormig met de idee van het goede. Er moesten eerst meerdere eeuwen verloopen, alvorens God werkelijk *als persoon* aangeroepen werd. In een nog niet lang vervlogen verleden spraken alle christenen nog van *personen* in de godheid. In de Middeleeuwen ontbrak de scherpe omlijning van het begrip persoon. Abstractie en intuïtie zijn eerst later nauwkeurig van elkander onderscheiden. Nu is in het staatswezen, volgens Plato, de gerechtigheid het hoogste goed. Maar ook zij behoudt uit den aard der zaak bij hem het karakter der idee. Als ware er echter sprake van eene profetie, verzuimt hij niet aanvullenderwijze te zeggen:

de volkomen rechtvaardige wordt aan het kruis geslagen. Vooreerst kwam het er voor den denkenden mensch op aan aandeel te hebben aan de idee van het goede, alzoo m.a.w. het bewustzijn te verkrijgen der zedelijke verantwoordelijkheid. Daartoe was een zelfstandig onderzoek der ideeën *èn* der dingen van noode.

Het spreekt wel vanzelf, dat de lutherschen evenzeer als de gereformeerden en de katholieken Plato *en* Aristoteles raadplegen om meer zekerheid te verkrijgen over de verhouding tusschen het *betoogen en het gelooven.* Zij denken bij die verhouding aan den hoogsten levensvorm. Daartoe wordt in de eerste plaats vereischt: *te dienen in vrijheid.* De hoedanigheid dier vrijheid is noch van politieken, noch van socialen aard, want zij is *eene inwendige.* Daarom ontbeert aan het dienen uit dwang de levenskiem. Deze is alleen dan voorhanden, wanneer *de vrije wil* afstand doet van de verworven vrijheid, alzoo een offer als noodzakelijk erkent met het oog op de verlossende kracht van het geloof. Maar dan moet de geloovige de vrijheid eerst in zijn bezit gehad hebben. Anders kan hij dat offer niet volbrengen. Is zijn doel daarbij gericht op het ideaal, dan ligt terugkeer tot of liever vrijwillige onderwerping aan de wet op zijn levensweg. Want eerst daardoor wordt eene betere toekomst gewaarborgd, de hoogere potentie verkregen.

Toen Socrates *de vraag* voor het eerst in het middelpunt der begripsleer stelde, huldigde hij *den arbeid.* Langs den weg van den arbeid was volgens hem zekerheid te erlangen. Daarom werd de vraag niet door hem gesteld om slechts te vragen, maar in het vertrouwen op een antwoord. En dat antwoord richtte het oog niet alleen op het probleem van den vorm en der kleur, want als *de hoofdzaak* beschouwde hij het den mensch door eene donkere plaats heen te lichten en tot het wezen der ziel door te dringen.

II.

Willen wij weten *of* en *hoe* Plato en Aristoteles ons tot de vorming der levens- en wereldbeschouwing de hand bieden, dan moeten wij ons zoowel rekenschap geven van hunne zienswijze als van het verschil, dat daarin op te merken valt. Nu staat echter noch Plato, noch Aristoteles geheel op zichzelf. Beide steunpilaren der wijsbegeerte vertegenwoordigen eene bepaalde phase der ontwikkeling en daar hun arbeid het denken in verband met het zijn tot onderwerp heeft, ligt het voor de hand naar hun optreden te vragen in verband met de geschiedenis van het begrip. Want eerst daardoor zijn wij in staat hun aandeel in de loutering der voorstellingen over het begrip te leeren kennen en de beteekenis van hun arbeid voor het wetenschappelijk bewustzijn vast te stellen. Dat is meer dan dr. Los als zijne taak opgeeft. Maar anders is het onmogelijk om tot een oordeel over de draagkracht der door hen verstrekte ruggegraat te geraken. En op de kennis dier draagkracht komt het bij de keus van het stelsel bovenal aan. Geene keus is mogelijk zonder voorwaarde.

Het duurde uit den aard der zaak geruimen tijd, alvorens de aloude levenswijsheid in wetenschappelijke wijsbegeerte herschapen kon worden. Parmenides gaf daartoe den eersten beslissenden stoot. Hij hechtte het denken aan het zijn en vestigde hunne gelijkheid *en* gelijkvormigheid. Het zijn, zeide hij, is zijn van het denken. Daarom is het denken, als denken van het zijn, denken van het erkenningsvermogen.

In die beteekenis is het begrip door Socrates als het groote vraagteeken van het zijn ontdekt. Maar tot in de hoogste instantie kwam aan het vragen naar hetgeen is geen einde. Eerst Plato sloot de reeks der vragen met het merkwaardig antwoord: *de idee.* In haar ziet hij het zelfbewustzijn van het begrip. Zij is volgens hem de logos van het begrip; want zij geeft rekenschap van het begrip. Rekenschap gevende, legt zij den grondslag tot de logica. En aangaande dien grondslag, of liever de grondbeginselen der logische begrippen, geeft de rede rekenschap in de wiskundige natuurwetenschap.

Bij Parmenides bezit het zijn nog een volkomen kosmisch karakter. Alleen het denken van de dingen dezer wereld onderging door hem eene zuivering. Had Heracliet het worden in het middelpunt gesteld en de dingen die zijn in vloeienden staat gedacht, dan gold dat voortaan niet meer als de oplossing van het raadsel, want de gedachte dat alles vloeit, is zelve een raadsel.

Trouwens, Pythagoras had reeds in zijne bespiegeling over het denken van het zijn het getal tot eene substantie gemaakt. En in de waardeering van het wiskundig gehalte dier substantie stond Democriet niet bij de Pythagoreërs ten achter. Kwam het er toch bovenal op aan vast te stellen, dat de dingen die de wiskundige verzint en ontdekt, hoewel zij in het zand geteekend en aan een snoer gemeten kunnen worden, niet tot de dingen behooren, die in letterlijken zin binnen het bereik der zinnelijke wereld vallen. Vóór hunne ontdekking waren zij daarin niet op te merken en daarna konden zij, zooals zij zijn, niet in den inventaris van het zinnelijke opgenomen worden. In het denken zijn zij ontstaan en in het denken wortelt hun leven. De wiskundige getallen en vormen zijn de eerste soort, die in het zijn van het denken bestand heeft. Maar deze soort is niet het eenigst ding, waarover het denken van het zijn beschikt.

Toen Socrates het wezen en de beteekenis van het begrip ophelderde, stond hij niet bij de wiskundige dingen stil. Evenmin schonk hij zijne aandacht aan de doorgronding der natuur, daar deze taak reeds door Anaxagoras was aanvaard en werd verricht. Niet de boomen en de stroomen konden hem iets leeren, maar wel de menschen in de stad. Hij zocht en vond den grond-en-bodem van het zedelijk zijn. Zulke dingen vallen ook niet in letterlijken zin binnen het bereik der zinnelijke wereld en sporen bijna nog meer tot denken aan. Want tot het ontwerpen in de zinnelijke dingen hebben deze dingen althans aanleiding gegeven en aan hen kan steeds de proef op de som geleverd worden.

Steenen herinneren ons aan het gelijke. De hemellichamen, die in een bepaalden tijd om de zon omloopen, verraden ons de verhoudingen der getallen. Het zedelijke echter wordt eigenlijk alleen in het schoone zinnebeeldig aanschouwd. Het zedelijke in alle heerlijkheid en waardigheid te zien, daartoe is geen sterfelijk oog voldoende gewapend. Het zijn der zedelijke begrippen stelt alzoo nog hoogere eischen aan de zuiverheid van het denken, is als het ware van voornamere afkomst en ingrijpender.

Geen wonder derhalve dat Socrates alle energie op het vinden van het begrip mensch samentrok en naar het ware in den mensch vroeg. Hij spreekt terecht van zijne verloskunst, want hij wil den mensch voortbrengen. Daartoe gebruikt hij de methode der inductie en definitie, om door middel van het intellect tot de kern - den persoon - door te dringen. Heeft men langs dien weg het begrip mensch gevonden, dan verkrijgt men zijns inziens ook inzage in de zedelijkheid. En hoe volkomener het begrip bekend is, hoe sterker de kracht om daarmede in overeenstemming te handelen. Zich omtrent zichzelf bewust worden, onderstelt grondig methodisch onderzoek en de vrucht van dien arbeid wekt de behoefte aldus te handelen, of liever het denken van dit zijn bepaalt onwillekeurig de handeling.

Plato heeft den grooten eerbied voor het geestelijk zijn met Socrates gemeen. Deze zag in het vraagteeken van het zijn bovenal een vraagteeken van het geweten. Daarom telde hij de handelingen der menschen niet eenvoudig op en leidde hij evenmin uit de som van hun streven de waarde dier handelingen af. Want voor hem was de kennis van het doel en van de gezindheid de hoofdzaak. Zijne belangstelling in de quaestie stond in nauw verband met het logisch karakter van het weten en daarom kon hij ook tot het begrip doordringen. In elk geval stuurde hij met vaste hand het denken in eene nieuwe, alzoo andere richting, die aanvankelijk het zijn en werken als mensch betrof, maar allengs ook aan het denken zelf weg en doel aanwees. Plato werkte daartoe mede, toen hij het geestelijk zijn tot de idee van het goede en van het gerechte ontwikkelde. In de erkenning van het begrip mensch zag hij een waarborg voor de verwerkelijking der idee van het goede in het leven. In dien zin stond de zedelijkheid bij hem in het middelpunt van zijn stelsel en behoort het tot de taak van het geestelijke de zinnelijke wereld te doordringen en te beheerschen. Maar volledig gelukt dat niet, zoodat er feitelijk meer sprake is van eene verzachting der nadeelige gevolgen van de zinnelijkheid dan van de samenvloeiing met het ideaal. Het ideaal is gelijk aan de magneetnaald en de aantrekkingskracht, die van haar uitgaat, bewerkt een opklimmen tot in de hoogere sfeer, zoodat de mogelijheid eener idealiseering der zinnelijkheid voorhanden is. Maar zich daarvan bewust den toestand van volkomenheid niet te kunnen bereiken, berust de denkende mensch in de grensbepaling en blijft tot aan het einde op zijn post, niet ter wille van eventueel levensgeluk of uit liefde voor het leven, want richtsnoer

is alleen *zijn plichtgevoel.* Het ideaal wortelt evenals de idee in het denken en verlangt gehoorzaamheid aan de denkwet, terwijl de christelijke ethica het ideaal in den wil laat wortelen en op de gehoorzaamheid aan den geopenbaarden wil van den Schepper steunt.

In de christelijke ethica wordt het niet gelaakt, dat er bij het antwoord op het eeuwig vraagteeken van het geweten aan de wording van eene logica der menschelijke samenleving gedacht is. Want tegen de waarmerken van het begrip bestaat bij haar geen bezwaar. Aanstoot echter wordt van zuiver christelijk standpunt aan het gewicht der constructie genomen, daar alleen de persoonlijke daad, volgens dat standpunt, beslist. Geene constructie bezit b.v. het vermogen de zonde te overwinnen. Daartoe is alleen de persoonlijke daad in staat, mits zij hare kracht aan het geloof in de Genade ontleent. Daarom is de christelijke ethica niet voldaan met de verheffing van den geest tot in het rijk der idee van het goede. Haar oogmerk is gericht op opheffing der bestaande disharmonie door vergeving van schuld. Wel stelde Socrates ook volgens haar de vraag der menschheid, maar het antwoord gaf haars inziens God, toen Hij het leven aan het christendom schonk. Wel onderscheidde zich Plato door godsdienstigen zin, maar het godsdienstige behield bij hem het karakter van een postulaat.

Plato aanvaardde feitelijk eene andere taak. Gevonden waren in het zijn wiskundige en zedelijke dingen, die in het denken hun bestaan hebben en in eigen aard van elkander verschillen. Voorhanden was alzoo een veelsoortig zijn en daar hij zich niet met de kennis van het begrip mensch vergenoegde, maar erop bedacht was het begrip wetenschap te vinden en met het wetenschappelijk bewustzijn te werken, moest hij in de eerste plaats de verhouding vaststellen waarin het wiskundige en het zedelijke tot de zinnelijkheid staan, om alsdan te onderzoeken hoe de verhouding is tusschen het zedelijke en het wiskundige.

Het spreekt wel vanzelf, dat de kenmerken van het denken zijne onderscheiding van de waarneming rechtvaardigen. Maar het ligt evenzeer voor de hand, dat noch het wiskundig gehalte, noch de ontwikkeling der dialectica werkelijk eene volledige scheiding tot stand brengt. Protagoras had er reeds op gewezen, dat het gevoel deel uitmaakt van het zijn en dat het weten uit den samenhang van het denken en de waarneming kracht put. Trouwens, wetenschap is de leer van de lichamen en het licht der wetenschap schijnt zoowel aan lichamen als aan het gevoel gebonden te zijn, zoodat het denken dan ook met de zinnelijkheid in den staat van bloedverwantschap verkeert.

Plato's uitgangspunt is daarmede in overeenstemming. Hij begint met *de onderscheiding* der waarnemingen en spreekt van eene waarneming, die de wetenschap niet ter beschouwing ontbiedt en van eene andere waarneming, die de rede op elke mogelijke wijze tot onderzoek uitnoodigt. In de laatstgenoemde ziet hij den trek tot het zijn, den paracleet van het denken. Deze wekker der rede is in het bezit van

dat deel en die soort der waarneming, die aanleiding geeft tot het denken van getallen en tot het zich bewust worden van geometrische vormen. Zij leiden weg van het zinnelijke en geleiden tot de aanschouwing van hetgeen in wezen is. Maar in de waarneming zelve ligt hunne oorzaak en aan de waarneming zijn zij ontnomen. Eerst op den weg der waarneming is de splitsing werkelijk bestaande en de eene richting opent de oogen voor het denken met de wetenschap in het verschiet. Bij de keus geldt het onderzoek zijns inziens niet den oorsprong, want van meer beteekenis is volgens hem de bijdrage ten aanzien van het gehalte en de waarde voor het erkenningsvermogen. Alzoo komt het er niet op aan strijd uit te lokken over de vraag, *of* de geest van hooger hand in den mensch gezet werd, daar het van meer belang is te weten, *wat* hij in tegenoverstelling van de zinnelijkheid beteekent en met het oog op de wetenschap volbrengt. Plato althans vindt het beroep op den voornameren oorsprong der rede overbodig, want de mensch blijft toch met het schuim der zinnelijkheid bezwaard. En al ware het bewijs voor den voornameren oorsprong te leveren, dan nog zou ons deze zekerheid niet in staat stellen om over den invloed van dien oorsprong op ons erkenningsvermogen te oordeelen. Hem verontrust daarom niet de anthropologische vraag naar de afstamming van den mensch. Of diens stamboom terug gaat tot organische wezens van anderen aard dan wel uitloopt in de ongeordende stof, doet voor hem niets ter zake. Zinnelijkheid en rede beschouwt hij niet als ongelijksoortige bestanddeelen van het zijn, opdat het mogelijk zij den goddelijken geest van buiten in den mensch te laten treden. Zijn zwaartepunt ligt in het zijn van het denken en dat verplicht hem tot de vaststelling der natuurlijke en correcte verbinding van het denken en het voelen.

Wetenschap en voorstelling zijn volgens Plato niet gelijkstandig. Het begrip der voorstelling begunstigt ongetwijfeld het opzoeken van den psychologischen oorsprong. De waarneming echter, die het denken te voorschijn roept, is uit den aard der zaak met de menschelijke ziel in aanraking geweest en als het ware door die ziel bevrucht, maar eens de oorzaak geworden van het ontstaan der idee van het weten, verandert zij haar karakter. In volkomen zelfstandigheid staat dan ook bij de onderscheiding *het ware zijn der idee* tegenover *het phenomenale zijn der dingen.* Dat verleidt echter deze niet zich van gene af te scheiden, want dat ware ontrouw aan de bloedverwantschap en zou slechts de rhetorica ten koste van den algemeenen waarheidsdrang ontwikkelen. In de wetenschap is wel degelijk van een doel sprake. Zij wil de bijdrage der verschillende waarnemingen in verband met de waarheid leeren kennen en vaststellen.

Plato neemt met het oog op het begrip der wetenschap zijne toevlucht tot het wiskundig deel der waarneming, tot het eigenlijk stamgoed van het denken. Zelfs zijne mythologische wendingen zijn aan

wiskundige vragen vastgeknoopt. Zoowel de wederherinnering als de aanschouwing bewijst hij aan de hand van wiskundige voorbeelden. Aan het goede en schoone verleent hij evenals aan het gelijke en het groote het karakter der idee. Wil men echter het ware zijn der dingen doorgronden, dan verlangt hij de aanschouwing van dat eeuwige, waaraan de geometrie den vorm der openbaring geeft. Zoo bestaat er bij hem een nauw verband tusschen de dialectica en de wiskunde met wegschuiving van het psychologisch verschil tusschen de zinnelijkheid en het denken. Zijn laatste woord, tevens de hoogste uitdrukking voor zijne waarheid, alzoo zijn terminus *idee*, kenteekent hij als *hypothesis*, en hij verraadt duidelijk genoeg hare afkomst van de geometrie. Hare zekerheid is daarom ook ontleend aan de toepassing eener methode, die in de geometrie tot resultaten geleid heeft en die in de hypothesis den besten waarborg bezit. Wel is voor het uitgangspunt van eene eigen keus sprake, maar in de behandeling overeenkomstig de methode der wiskunde ligt de zekerheid voor het wetenschappelijk denken. En dat denken toont aan, dat het niet veroorloofd is het zijn en de waarde der dingen te verwerpen, omdat de dingen binnen de grenslijn der zinnen vallen. Of wel, ze als wordend en nietzijnde te stigmatiseeren, gelijk dit door Heracliet en de Eleaten gedaan is. Want alle dingen, met inbegrip der hemellichamen, zijn voorbeelden voor het wiskundig denken, zoodat zij in de medevoortbrenging der geometrische teekening den vorm der afbeelding aannemen. Geenszins echter mogen zij als *phantasmata* beschouwd worden, daar zij als *phaenomena* nuttigheid bezitten en ons tot onderzoek prikkelen, alzoo ons als wekkers van het denken diensten bewijzen. Noch schijn, noch waarheid is het ding. Het biedt ons de opwekking om den grond der wetenschap te gaan bebouwen, om het logisch verband van hetgeen is te verkrijgen. ‘Wordt, die gij zijt,’ zegt Pindarus en dit zijn wortelt volgens Plato uitsluitend in het denken, gelijk de wetenschap uitsluitend gegrond is op de rede. Maar al het denken en alle wetenschap straalt ten slotte in het volle licht der zon, die het zichtbare en denkbare leven inblaast en met het erkenningsvermogen toerust. In het middelpunt, maar tevens de pyramide van den bouw, staat, uit graniet gehouwen, *het zedelijk zijn.* -

Bij Plato bezit het denken voortbrengingsvermogen. Wat brengt het denken dan eigenlijk wel voort? Den grondslag, het fundament, het beginsel van het zijn. Dat voortgebrachte kenteekent hij als de idee. Deze dient het wetenschappelijk bewustzijn. Daartoe is zij evenzeer op de onderscheiding als op de verbinding bedacht. Want de onderscheiding en de verbinding zijn voor haar de middelen of werktuigen ter ontdekking van den samenhang tusschen de logica en de wiskundige natuurwetenschap. En het zijn van dien samenhang is de waarborg voor de zelfstandigheid van het denken. Eerst zijne zelfstandigheid, zijn vol bewustzijn der eigenwaarde eindigt het mythisch scheppen van gedachten overeenkomstig de instinctmatig naïve voorstelling. Wel werpt

de mythologie en in haar gezelschap de poëzie en het drama heldere lichtstralen op den toestand der menschelijke ziel. Maar een juist begrip der kronkelingen en richtingen van het bewustzijn is zonder eene methodische contrôle, gelijk het zuiver wetenschappelijk onderzoek ons deze aanbiedt, niet te verkrijgen. Daartoe bewerkte Plato de waarneming *en* de voorstelling. Doordringende tot het denken, dat met het zich rekenschap geven staat en valt, ontdekte hij op zijn weg de voorwaarde der samenwerking en met die voorwaarde *de prototype der wetenschap.* De innerlijke beweging van het denken bleek dialogisch te zijn. Het behield bij hem het karakter van het logisch begrip. Zijn denken was dat der wetenschap, die den klemtoon niet legt op den inhoud, maar op de methode en daarom de verdeeling van het wetenswaardige in tallooze vakken toelaat en zelfs begunstigt, mits *de eenheid* als de vraag van den samenhang in de methode blijve wortelen.

Nu is het aan geen twijfel onderhevig, dat *alle* methoden van het denken gebruik maken Maar slechts *één* methode sluit onbepaaldheid buiten en bezit alle eigenschappen om den vorm der zekerheid aan het denken te verleenen. Het is de methode der wiskundige natuurwetenschap. Hoewel hare beginselen eerst door Newton tot een systeem verwerkt zijn, terwijl de logica reeds in Oud-Hellas rijpe vruchten voortbracht, kost het toch geringe moeite samenhang te ontdekken tusschen Newton, Euclides en Archimedes, een samenhang die ook tusschen Newton, Pythagoras, Parmenides en Plato gemakkelijk te vinden is.

Nicolaus von Kues, een man van universeele kennis, onderscheidde in de wetenschap zeer zorgvuldig tusschen *het fundament* en *het ornament.* Legitiem dunkt hem in den bouw der wetenschap alleen het element der constructie en terugziende om een wegwijzer op te sporen, volgt hij de voetsporen van Plato en zoekt hij zijn heil in de wiskunde, om hare methode te doen herleven. *Want wij hebben niets zekerders,* zegt hij, *dan onze wiskunde.* Natuurlijk is zijn oog daarbij op het beginsel gericht en gehoorzaam aan het beginsel plaatst hij het wiskundig begrip van het oneindige in het middelpunt van het wetenschappelijk onderzoek. *De oneindigheid zelve noem ik de maat van alles* en hij begint het eindige aan het oneindige te meten, de idee als hypothese van het oneindige op alle verhoudingen toe te passen. Op die wijze legt hij den grondslag tot de wiskundige voortbrenging der beweging en door haar tot die der natuur.

Aristoteles volgde Plato niet op den weg, die tot de *principia mathematica* leidde. Hij groef niet naar den methodischen wortel der wiskundige natuurwetenschap en legde zich niet toe op de logische ontwikkeling der *infinitesimaal-analysis.* Integendeel, hij wendde zich van het meten der logische begrippen met den maatstaf der wiskunde af, daar hij als bioloog in het stelsel van Plato de psychologische distinctie miste. Zijns inziens moesten alle onderscheidingen eerst psychologisch voorbereid en begrepen worden, want alles ontstaat volgens hem in ons

gemoed en volgt daarin het ontwikkelingsproces der kiem, wier bestemming het is eene nieuwe plant voort te brengen, gelijk aan die, waaruit zij ontstaan is. Hebben wij daaromtrent helderheid verkregen en is de psychologische distinctie in ons bewustzijn voorhanden, dan kan met dit gemeengoed der geestesbeschaving gewoekerd worden, om tot de kennis der verschillende soorten van het weten te geraken.

Alzoo komt het er volgens hem in de eerste plaats op aan het als hypothesis gedachte stamgoed van onzen geest ten aanzien zijner verhouding tot ons en tot de natuur te leeren kennen. Anders loopen wij gevaar dichterlijke leenspreuken met de ideeën binnen te smokkelen en in dien toestand wachten wij dan te vergeefs op de doorbrekende lichtstralen. Althans op de vraag naar hetgeen de rede is, blijven wij in dat geval het antwoord schuldig. Dit wordt vermeden door de erkenning van het bestaan *des enkelvoudigen en individueelen* naast en slechts vóór het algemeene, *der stof* naast en slechts vóór den vorm, *der mogelijkheid* naast en slechts vóór de entelechie van het doel. Want alsdan blijft de geest niet onvoorwaardelijk aan de dingen kleven, maar is deze evenmin geheel aan de dingen ontrukt. Vatbaar voor indrukken, is de geest alsdan niet ontslagen van het denken, evenmin echter onttrokken aan den invloed der zinnen en in elk geval nauwer met de waarneming verbonden dan het idealisme dit toelaat. Aristoteles trad daarmede binnen zekere grens voor het recht van het sensualisme op, dat ten aanzien der waarde door Plato te gering aangeslagen was, zoodat het recht der sensueele waarneming te weinig gezag verkregen had. Zijns inziens begon het weten met de waarneming, bestond de ervaring uit waarnemingen en kon de aldus verkregen ervaring aangroeien tot kunst, wijsheid en wetenschap. Daarmede in overeenstemming veranderde hij echter de vraag naar hetgeen is, feitelijk in eene vraag naar hetgeen was, verlegde hij alzoo den grond-en-bodem van het zijn naar gene zijde van het heden, niet in het verleden, maar naar den oorsprong - *het voorafgaand zijn.*

Het mishaagde hem, door het zijn het ware zijn bepaald te zien. Daarom zocht hij het voorafgaand zijn, om het zijn in den oorsprong te kunnen doen wortelen en tevens te waarborgen. Dat streven verklaart de groote vereering voor Aristoteles in de Middeleeuwen, zoowel bij de denkers als bij de godgeleerden. Zij verstonden zeer goed, dat het zijn niet in en door zichzelf kan zijn en vol eerbied aanvaardden zij *het probleem van den oorsprong.* Oorsprong beteekent niets anders dan begin. Thales ziet het begin der stof in het water, maar hij blijft niet bij de stof zelve staan, daar daarmede niets gewonnen ware. Hij neemt zeer spoedig een aanloop tot het begrip der stof, begint alzoo in het vaarwater der abstractie te geraken en den oorsprong van het zijn in het denken te zoeken. Anaximander wijst alsdan op het oneindige als op den oorsprong en begint samenhang tusschen verschillende enkele dingen te ontdekken. Die samenhang is *hetgeen is ter onderscheiding*

der dingen en is feitelijk het geestelijk zijn. Het is het begin van het einde des chaos. De onderscheiding is uit den aard der zaak eene voortbrenging, maar de stof die voortgebracht wordt, is niet de veelheid. Haar inhoud is de eenheid. Haar werk bestaat in de vereeniging aan de hand der onderscheiding. De kracht daartoe ontleent zij niet aan de voorstelling, maar aan het oordeel. Ligt de oorsprong aan gene zijde van het zijn, dan kan het nergens anders liggen dan in het denken. En daar het oneindige tot het wezen van den oorsprong behoort, is ook het geloof aan de eeuwigheid in het vertrouwen op de eeuwigheid van het denken gegrond. Het zijn is daarmede in overeenstemming de vrucht van het denken en laat het denken het zijn ontstaan, dan bezit het denken de volle souvereiniteit en met de souvereiniteit zelfstandigheid en oorspronkelijkheid, ook tegenover de macht der psychologische distinctie.

Nu kan aan den oorsprong niets gegeven worden, wat niet in zijne eigen bron ontsproten is. Daarvan is dan ook werkelijk ten aanzien van het denken geen sprake, wanneer het woord *gegeven* zijne oorspronkelijke beteekenis behoudt. Dit woord is namelijk in de taal der wiskunde ontstaan en beteekent: *de voorwaarde voor de constructie der taak.* In den titel der 'Data' van Euclides is b.v. gegeven, wat bewezen of gevonden kan worden. Zoo zijn o.a. de data der analysis gegeven. En zoo kunnen evenzeer de data van het denken gegeven worden, mits zij binnen de grens vallen van hetgeen het denken te vinden vermag. Wel wijst de oorsprong op het oneindige, maar de beweging van het oneindige geschiedt in de richting der grens. En de kroon der wiskundige wetenschap is de rekening met het oneindig kleine. De oplossing van het probleem des oorsprongs heeft tot voorwaarde: het verband te vinden tusschen de logica van het denken in die rekening. Daartoe dient de vraag naar hetgeen was meer tot hefboom dan die naar hetgeen is. In het oneindig kleine ligt het begin van het erkennen. Zijne beteekenis bezit het karakter van een oordeel. Zijn affect is het wonder. Niet zonder grond laat Plato daarom ook de wijsbegeerte met het wonder beginnen. Langs den omweg van het niets moet het iets gevonden worden d.w.z. stelt het oordeel ons den oorsprong van het iets voor. En in den toestand van uitersten nood heeft de wetenschap tot dien omweg hare toevlucht genomen, oogenschijnlijk met gunstig gevolg. Op dien kruisweg is het zijn door het denken ontdekt.

Hoe is dan de voortbrenging gedacht? Niet uit niets, want het niets is slechts doorgang. Het denken zelf, dat eenheid voortbrengt, heeft *samenhang* tot voorwaarde. Neemt het zijne toevlucht tot het niets, dan doet het dat ter afwering van het iets, wellicht ontleend aan het gevoel of aan eenigen anderen inhoud van anderen oorsprong. En het is daartoe krachtens het begrip der continuïteit in staat. De continuïteit is het kompas, waaraan wij op de vaart ter ontdekking van den oorsprong behoefte hebben. Als *het samenhoudende* is zij voor het denken en voor het oordeel de wet der verrichting of handeling,

die de eenheid van het zijn bepaalt. Leibniz drukt dit in een brief aan Arnauld (1690) aldus uit: ‘chacune de ces substances contient dans sa nature *legem continuationis seriei suarum operationum.*’ Aristoteles wijst breedvoerig op haar verband met den tijd, en in de continuïteit wortelt *het behoud.*

Als bioloog schonk Aristoteles echter zijne bijzondere aandacht aan de *beschrijvende natuurwetenschap.* Voor haar is het organisme de hoofdzaak en in beginsel stond deze denker in overeenstemming met haar op het standpunt der ontwikkelingsleer, aannemende dat lagere organismen tot hooger georganiseerd leven opstijgen, terwijl in het *absolute prius* volgens hem de hoogste vorm te vinden is of was. Volgens Plato daarentegen is het wel mogelijk, dat groote dingen klein worden en omgekeerd, maar staat en valt de idee van het groote met de identiteit en geldt zij evenzeer voor de idee van het kleine. Shakespeare heeft daarvoor in Hamlet de uitdrukking: ‘to be or not to be, that is the question,’ alzoo m.a.w. te zijn of niet te zijn, *daarin ligt de crisis.* Aristoteles gaf de voorkeur aan de ontwikkeling of beweging van het begrip en zocht het zwaartepunt in de *species.* Daarom deelde hij niet in de zienswijze, later door Galilei aldus saamgevat: ‘In het boek der natuur is de wijsbegeerte met wiskundige letteren geschreven.’ Die letteren herinneren meer aan het gezag der wet dan aan de opsporing van het begrip.

Maar is de wet niet aangewezen op het begrip als onderstelling? En is de *beschrijvende* daardoor niet met de *wiskundige* natuurwetenschap zoowel verbonden als gescheiden? Voorzeker. Ten aanzien der methode bestaat er dan ook geene tegenstelling en meer en meer ziet de wetenschap der organismen in die der wiskundige natuur haar ideaal, waaraan zij hare wijze van werken meet. En niemand beklaagt dan ook het verschil ten aanzien van den inhoud bij Plato en bij Aristoteles, maar wel dat Aristoteles met bijtenden spot op Plato nederzag en het voorstelde, alsof zijn leermeester de rechte lijn van Socrates gekromd had, zoodat het er slechts wederom op aankwam deze kromming als schadelijk voor de ontwikkeling te verwijderen, terwijl hijzelf verzuimde den samenhang met de wiskunde in het oog te houden.

Aristoteles was van meening, dat de wijsbegeerte ook zonder dien samenhang den horizon uitbreidt en de kennis der natuur en der wereld doet toenemen. Geenszins schatte hij daarom de waarde van het wiskundig gehalte gering. Maar de beschrijvende natuurwetenschap achtte hij slechts indirect, door de middelen en de werktuigen van het onderzoek, alsmede door de beoordeeling van den grondslag, met de wiskunde verbonden. Hare ontwikkeling uit en vastworteling in de vormen, begrippen en methoden der wiskundige abstracties wilde hij niet. Naast de elementen der wiskunde en der ervaring plaatste hij die der wijsgeerige begrippen, wier studie onontbeerlijk is voor de doorgronding der natuur in theoretischen zin. In de natuur zag hij een probleem der

wijsbegeerte en in de formuleering van dat probleem het zekerste waarmerk van den staat der wijsgeerige ontwikkeling. Zijne natuurkunde en zijne biologie onderscheidden zich door haar wijsgeerig gehalte. Door de wijsgeerige onderstellingen heeft deze bijbel van het Middeleeuwsch naturalisme in het tijdperk der christelijke levens- en wereldbeschouwing beslissenden invloed op het intellect uitgeoefend. Alle hoofdbegrippen der mechanica zijn daarin aangeduid en in kiem aanwezig en voor zijn begrip der beweging werkte Aristoteles met de begrippen der ondeelbaarheid en der duurzaamheid enz. enz. Overeenstemming zocht hij tusschen die begrippen en de feiten.

Maar aan de wijze waarop dat geschiedde, ontbrak de methodische contrôle, die de wiskundige wetenschap aan de hand doet. Daarom leidde het onderzoek tot een stelsel van zelfgenoegzaamheid. Wel toonde Aristoteles in zijne logica en psychologie aan, hoe in het denken het enkelvoudige tot het algemeene verbonden en met het algemeene vereenigd wordt. Maar volgens welke methodische kunst het algemeene in hetgeen is, het enkelvoudige ontwikkelt en krachtens welke onderstellingen het enkelvoudige in het algemeene vervat is, daarvan is bij hem geen sprake, omdat hij het wiskundig inzicht voor de verhouding van het enkelvoudige tot het algemeene niet onvoorwaardelijk noodig acht. Dat is dan ook de oorzaak, waarom in het tijdperk der wiskundige Renaissance Plato herleefde en Aristoteles bestreden werd. Trouwens, het is voldoende bekend, dat in de geschiedenis der wijsbegeerte strijd schering en inslag is. Telkens opnieuw wordt aan de legitieme verhouding der wijsgeerige begrippen tot de wiskunde getornd en op den voorrang der psychologische distinctie gewezen. Zelfs de universaliënstrijd heeft daarin zijne oorzaak. Met het recht der sensueele waarneming is maar al te dikwijls het recht der zelfgenoegzaamheid van het begrip binnengesmokkeld. En bijna schijnt het, alsof nog altijd tusschen Plato en Aristoteles eene kloof bestaat, die niet te overbruggen is en den samenhang denkbeeldig maakt.

Paul Natorp, een paedagoog van naam, wijst op het bezwaar om onbevooroordeeld beide wijsgeeren te leeren kennen. Want wij kunnen hen slechts in eene omgeving ontmoeten, waarin de kunst der interpretatie eeuwenlang werkzaam geweest is. Aan het *plein-air* zijn zij voor ons ontrukt. Toch meent hij het misverstand der geschiedenis tot een minimum te kunnen beperken. Althans op zijn weg meent hij het herstel der objectiviteit van het zuiver wetenschappelijk licht te kunnen ontdekken en zijn vertrouwen is onwankelbaar dit doel als eene vrucht van het denken te zullen bereiken.

Het behoort tot de bekende eigenaardigheden van Aristoteles, dat hij aan Plato's wijsgeerige ideeën aanstoot en ergernis neemt. Zijn toon tegenover Plato is dientengevolge somwijlen hard en hoonend, alsof hij met overloop van gal te strijden had. Daardoor laat zijne afrekening met den meester veelal geen aangenamen indruk achter. Dit wekt uit den aard der zaak bevreemding, daar de groote Stagyriet

in den regel op noblesse prijs stelde en naar voorname objectiviteit streefde. De persoonlijke verhouding kan dit merkwaardig verschijnsel niet voldoende ophelderen. Natorp zoekt naar de diepere oorzaak daarvan en wijst ter opheldering op het groot verschil in richting tusschen het *criticisme en het dogmatisme.* Zijns inziens ontbreekt aan den dogmatist het orgaan om zich onbevangen op de plaats van den criticist te zetten en den zin dier zienswijze te vatten. Wel bezit de dogmatist den tekst, maar het is alsof hij alleen op het doel let en niet ook den weg voor oogen heeft. Alle pogingen om eens bij den tekst niet aan de autoriteit te denken, mislukken hem. Hetgeen vooraf door hem opgevat werd, beheerscht dientengevolge steeds te veel het daaruit te verkrijgen oordeel. Er ontstaat daardoor onwillekeurig een misverstand, dat tot niet of ten minste tot onvolledig verstaan aanleiding geeft. De neiging dogmatisch te werk te gaan, is dermate verbreid, dat zelfs menig vertegenwoordiger der ideeën van Plato zich daaraan niet weet te onttrekken en daardoor verleid wordt tot afwijkingen van en verbeteringen in den tekst de hand te bieden, die buiten het kader van het criticisme vallen en de reeds heerschende verwarring slechts vermeerderen. In Aristoteles meent Natorp eene dogmatische ader ontdekt te hebben en om de beteekenis daarvan aan te toonen, zoekt hij, vrij van elk persoonlijk gezag, naar den wortel van het criticisme en van het dogmatisme.

Gewoonlijk heet het, dat de één het zijn van het logisch begrip, de ander het logisch begrip van het zijn afleidt. Maar dat zegt niet genoeg. Want wie van het logisch begrip uitgaat, meent toch evenzeer het zijn van het denken. Hij zoekt eenvoudig langs den weg van het erkenningsvermogen, alzoo door middel der subjectieve onderscheiding, de objectiviteit der dingen te begrijpen. En omgekeerd, wie het zijn tot uitgangspunt kiest, ziet daarin toch tevens den inhoud van een logisch begrip. Beiden hebben van den beginne een ding of voorwerp in hunne gedachte, zoodat het zijn feitelijk niet zonder een logisch begrip en het logisch begrip werkelijk niet zonder een zijn voortgebracht wordt. Is er dan ten aanzien van het verschil slechts van een spel met woorden sprake? Geenszins.

Het criticisme is er steeds op bedacht te zeggen, dat het ding zelf *altijd probleem en nooit datum is* - een *x* waarvan de volledige zin niet anders te bepalen is dan met betrekking tot de bekende grootheden der vergelijking, namelijk tot onze grondbegrippen, die uitsluitend de functie van het logisch begrip zelf, - de wetten der handeling waardoor het logisch begrip bestaat, - tot inhoud hebben. Het ding zelf is ons alzoo opgegeven.

Het dogmatisme daarentegen neemt aan, dat het ding zelf, wat oorsprong en wezen betreft, door waarneming der zinnen en alsdan door verdere ontwikkelingsprocessen, die van de waarneming der zinnen uitgaan en tot haar terug keeren, aan ons erkenningsvermogen geopenbaard is, zal iets

werkelijk objectieve waarde verkrijgen. Onze arbeid bestaat alzoo daarin, dat geopenbaarde door analyse, of liever door verbinding *en* ontleding in de met het ding verbonden componenten, ten volle op te helderen. Ten aanzien van den inhoud is derhalve tusschen het zijn en het denken geen onderscheid. De vervlechting echter der verschillende bestanddeelen is van dien aard, dat door middel van het logisch begrip voor ontwarring zorg gedragen moet worden, opdat zoowel het geheel als zijne deelen in onzen geest tegenwoordigheid verkrijgen. De verhouding van het ding tot het logisch begrip is gelijk aan die van het concrete tot het abstracte. Vooraf gaat het concrete, dat ons als het ware de taak oplegt door abstraheerende werkzaamheid de gegeven stof geheel en al te verwerken en naar vorm *en* inhoud volkomen tot ons bewustzijn te brengen.

Hoewel deze kenteekening reeds duidelijker het criticisme van het dogmatisme onderscheidt, zijn de lijnen daarin toch nog niet scherp genoeg getrokken. Want ook in het criticisme is het onderwerp in den geest der gestelde taak gegeven, terwijl evenzeer in het dogmatisme niet aan de bewering vastgehouden wordt, dat er geene taak meer te volbrengen ware. Voor den dogmatist is de abstractie ten slotte niet veel anders dan het middel, terwijl de determinatie het doel blijft. Voor den criticist is het evenmin mogelijk tot de determinatie door te dringen, indien hij verzuimt van de abstractie gebruik te maken. Alzoo wijst de opvatting van den één in vergelijking met die van den ander wel op een groot verschil, maar blijkt nog niet volledig het principieel karakter van dat verschil. Daartoe moet de grens nog beslister aangewezen worden en is het noodzakelijk de merksteenen nog sterker te bevestigen. Anders ontstaat op nieuw misverstand.

De dogmatist beschouwt het ding als een product uit *eindige,* alzoo *uitputbare* factoren. Wel kennen wij veelal niet alle factoren, waaruit het product samengesteld is, maar door diepgrondige analyse moeten zij toch volledig te vinden zijn. Want wij *hebben het product,* alzoo hebben wij ook de factoren, die het samenstellen. Daarom komt het er slechts op aan, *wat wij hebben* ook in het vol bezit van ons bewustzijn te brengen. De criticist beschouwt het als zijne *oneindige* taak den bouw van het ding uit zijne componenten te ondernemen. Zijn eisch luidt: volledige determinatie van het ding. Aan dien eisch voldoet eerst de volledige determinatie van zijn begrip. En deze taak is niet geheel voltooibaar. De oplossing van de vergelijking leidt tot de rekening met het oneindige, of liever tot de infinitesimaalmethode, en hare uitkomsten leveren ons steeds waarden bij benadering.

Daarom is de criticist genoodzaakt het denken bovenaan te plaatsen en van die plaats tot de bepaling van het zijn over te gaan, dat het zijn van het denken is. De dogmatist houdt de *x* der vergelijking voor geheel uitrekenbaar, al is de uitrekening nog niet volledig toonbaar. Hij kan alzoo het zijn voorop plaatsen en doen als hebben wij het ding zelf,

zeggende: dat het denken zich naar het zijn moet richten, want in het verschiet ziet hij het einde van den weg. Het zijn kan voor hem niet bestaan door de genade van het denken; het ding zelf moet zijn, wat het is. Hem is het zijn *gegeven*, terwijl het voor den criticist *steeds in wording* is. Wat voor den dogmatist de beteekenis van een axioma bezit, heeft voor den criticist de waarde eener hypothese en tegenover de vastheid van het voorafgaande staat bij den criticist het recht van den twijfel met handhaving van het ideaal.

Plato betrad den weg van het criticisme en Aristoteles gaf de voorkeur aan het dogmatisme. Beslist bestreed Aristoteles het idealisme der idee en in Socrates den ontdekker van het begrip vereerend, laakte hij in Plato, dat deze het begrip van het zinnelijke of gegevene scheidde om de idee te kunnen constitueeren. Aristoteles zag daarin een onklaar maken van de bron, waaruit Socrates nog zuiver water geput had.

Uit den aard der zaak verzuimde Aristoteles niet het door Plato op zinrijke wijze aangenomen goed in bezit te nemen en ter verdere voortbrenging te doen dienen. Had hij dat nagelaten, nooit ware hij eene autoriteit geworden en wat wellicht meer zegt, nooit ware hij eeuwenlang gezaghebbend gebleven. Want ook hij wilde vinden en ontdekken. Dat moge het gevolg eener ingeving en bezieling schijnen. Feitelijk is het niets anders dan de voltooiing en eindbeslissing van het gezochte. Newton bekent de wet der zwaartekracht gevonden te hebben '*nadat hij voortdurend daarover nagedacht had.*' Hem viel *na eenigen tijd* in, wat onafgebroken het streven was van *zijn zoeken.* Vooraf ging het achtervolgen eener reeks van gedachten. Watt schrijft aan Boulton (1784), dat hij een nieuw stuk wild in 't vizier heeft en *eene methode begint hem voor den geest te schemeren*, die iets voor de toekomst belooft. Het is alsof hij onder de toestrooming van ideeën lijdt, totdat de eene idee uit de andere voortkwam en de graadverdeeling doorloopen was, zoodat een gunstig resultaat mogelijk werd. In Galilei's school doordringt de vrijere geest den dichten nevel van het toevallige en moeten de schoolsche vormen wijken, die de ontwikkeling der in het denken wortelende natuurwetenschap tegenhielden. Humboldt maakt meer in het bijzonder gewag van den *door verdachtmaking gekenteekenden strijd over het prioriteitsrecht.* Want de ontwikkeling der idee had grootsche practische resultaten tengevolge en velen oefenden op geniale wijze invloed uit ter ontsluiering der verborgenheden in de natuur en ter ontdekking van den samenhang tusschen de mechanische en geestelijke werktuigen. Maar telkens verried de gedachtenloop zijn logisch karakter en was het alsof ook op dit gebied het blad uit den scheut en de vrucht uit den bloesem voortsproot. En allengs trad het fundament der exacte wetenschap duidelijker op den voorgrond en hoe zichtbaarder de constructie werd, hoe geringer het gevaar bleek, bij de opsporing van den oorsprong de motten te doen ontwaken en de fijne stof der gedachte aan hare verterende werking bloot te stellen. Maar wie daartoe in ernstigen

arbeid de hand bood, bepaalde zich niet tot de beschrijving der hulpmiddelen en werktuigen. Zijn denken liet niet toe op den duur bij het ding zelf stil te staan, want in het bijzondere herkende hij steeds den samenhang met het algemeene en in de onderscheiding zag hij den weg om tot eene logische verbinding te geraken.

Toen F. Reuleaux de kinematiek met den hechten onderbouw voorzag en het theoretisch machinewezen ontwikkelde, meende hij te mogen uitroepen: *Amicus Plato sed magis amica veritas.* In overeenstemming met dien geestverwant wil hij het ontdekte niet eenvoudig uit de hand des ontdekkers overnemen en er partij van trekken. Want zijne wetenschap verlangt rekenschap van het grondbeginsel en dientengevolge doorworsteling der reeks van voorstellingen, waardoor het mogelijk wordt de leidende gedachte te leeren kennen en methodisch te controleeren; in het bijzondere de uitdrukking van het algemeene te zien. Wat de Ouden als een geschenk der goden prijzen, blijkt dus het uitvloeisel van het denkproces te zijn en wat wij vinden moeten, geraakt op die wijze in den loop der tijden langs denzelfden weg in ons bezit. Volgt men daarbij het recept der huisbakken empirie, d.w.z. dringt men niet tot de elementen en mechanismen der machines door, dan steekt men maar al te dikwijls in de kleeren van anderen. Ontsluit men daarentegen methodisch den weg, dan ontdekt men ook de middelen om bewegingen van bepaalden aard voort te brengen en begint wetenschappelijk te zijn. In dien staat komt de kinematiek als het ware van zelf tot de classificatie harer stoffen, stelt zij zichzelve de vraag naar de mogelijkheid der verandering van de eene beweging in de andere, beslist zij over hare eigene richting en in welken graad haar hare indeeling van waarde is. En eens zich bewust geworden van hare taak, vindt zij hare wetten in zichzelve en heeft zij geene behoefte aan een Lycurgus, om deze wetten van buiten af in te voeren. Het zuiver gedachte en door denken ontdekte is niets anders dan naleving van het waarheidsgevoel, dat, in stilte reeds lang ontwikkeld, veelal plotseling ons den juisten weg doet onderscheiden, zoodat de vrucht kan rijpen. Maar er is daarbij steeds van eene *synthetische taak* sprake.

Voorwaarde der synthetische taak is de deductive methode. Die methode komt ook in de bewijstheorie der ‘Analytiken’ van Aristoteles tot haar recht. Voor de uitrusting van het denken eischt hij evenzeer grondbegrippen, grondbeginselen enz. en telkens is hij erop bedacht hunne wetenschappelijke beteekenis op te helderen. In de school van Plato groot geworden, was hij beslagen in het gebruik der wapenen van dien meester. Ook voor hem hebben de dingen derhalve hunne beginselen en is het noodzakelijk zich van het bestaan dier beginselen rekenschap te geven. En hij laat daarom ook duidelijk genoeg doorschemeren, dat het uitgangspunt van het denken steeds op fundamenteelen grondslag moet rusten, alzoo het karakter der oorspronkelijkheid moet bezitten. Wilde hij den meester verbeteren, dan moest de erkenning

der basis van alle wetenschap aan dat streven voorafgaan. Daaraan veranderde hij niets. Maar hij gaf daarbij tevens aan de *genetische* zienswijze eene *abstractieve* wending, aan *de richting van het criticisme* een *dogmatischen* bijsmaak, om wat zijns inziens in de dingen der zinnen *potentieel* medegegeven is, ons ook *actueel* tot bewustzijn te brengen.

Met bijzondere voorliefde herinnert hij eraan, dat, wanneer het bewijs tot in het oneindige voortgezet wordt, niets bewezen is. Gaarne herhaalt hij, dat het oneindige niet ten einde te brengen is en steunt daarop zijn bewijs der substantie, van het gesloten zijn. Onomwonden dringt hij erop aan het bewijs *naar beide zijden* te begrenzen. Bij Plato kan in dien zin van einde, van afsluiting en van alzijdige begrenzing geen sprake zijn.

Bij Plato is het denken op oneindige aannadering tot het ding gericht en trachten wij het ding steeds meer en meer met onze begrippen te bereiken. Wel bestaat er voor de deductie, die het ding der ervaring tot doel heeft, eene grens ten aanzien van het uitgangspunt der gedachte, maar ten aanzien van haar doel - het empirisch ding - is en blijft in beginsel het oneindige maatstaf. Hij verlangt de successieve bepaling van iets tot in het oneindige te bepalende. De grens waaraan de deductie ten aanzien van het uitgangspunt gebonden is, ligt bij hem in het logische zelf. Dat kenteekent hij echter als methode, als proces, en daarmede erkent hij ook daarin de oneindige ontwikkeling en beweging, die in geene afsluitende, eindige en alzijdig begrensde formule te bannen is. Hij wil de logische rechtvaardiging, het zich rekenschap afleggen niet onnoodig belemmeren en aan de beweging geen einde maken.

Aristoteles is niet van oordeel, dat geen synthetische zin, hoe evident hij ook zijn moge, als onmiddelbaar zeker, alzoo zonder bewijs of rechtvaardiging, uitgegeven mag worden. Integendeel, zijns inziens is de rechtvaardiging overbodig, indien wij iets beters hebben, alzoo geen bewijs behoeven. Niet altijd verlangt hij eene definitie, want ook met inductie en analogie kunnen wij volgens hem veelal tevreden zijn. Geldende kracht kent hij evenzeer toe aan den oogenschijn, aan de algemeene meening, aan de taalkundige gemeenbegrippen, aan de waarneming. Dat er zoowel beweging als stilstand bestaat, daarvoor acht hij geene andere getuigenis noodig, dan dat wij het zien. Er zijn volgens hem dingen of lichamen, die de oorzaak hunner verandering en van hun berusten in denzelfden toestand in zichzelf hebben, want het is oogenschijnlijk. Bij voorkeur beroept hij zich daartoe op de data der zinnen en op de psychologische hypothese van den aanleg om het verstand licht te doen ontsteken over hetgeen door de waarneming oorspronkelijk gegeven en door het geheugen vastgehouden wordt. Voor de verzameling en vereeniging der tallooze verschillende waarnemingen bedient hij zich van een bijzonder orgaan of centraalzin, terwijl Plato het samenstreven der menigvuldigheid tot eene einheid krachtens het bewustzijn zelf laat voltrekken. Volgens Aristoteles is het de waarneming, die het algemeene in ons doet binnengaan. Wat wordt, zegt hij, was van te voren, zoo al niet in den vorm der werkelijkheid,

dan toch in dien der mogelijkheid. Het laatste ligt zijns inziens niet noodzakelijk in het logische, ofschoon het onlogisch ware het logische van iets anders af te leiden. Maar voor de methodologie der speciale wetenschappen, waaraan hij bovenal zijne krachten wijdde, doet deze quaestie minder ter zake.

Wat het verschil tusschen Aristoteles en Plato betreft, de determinatie van den wetenschappelijken grondslag was er mede gemoeid. Daarom is de strijd door alle eeuwen heen met onverminderde energie gevoerd en zijn de sporen daarvan op bijna elke bladzijde der geschiedenis van de wijsbegeerte weer te vinden. Bij alle andere leervakken geldt het verschil enkele theorieën, bij haar begint de tweedracht bij de vaststelling van het fundament. Daarvan was maar al te dikwijls onvruchtbare polemiek het gevolg en zij schiep een op den duur onhoudbaren toestand. Eenerzijds handhaafde men het oordeel, dat het wiskundig gehalte richtsnoer moest blijven; anderzijds wilde men speelruimte aan de meening laten en met de abstractie de psychologische distinctie verbinden. Was voor den één het algemeene als eigen ding onbegrijpelijk, dan was voor den ander het bijzondere ding der meening niet minder onbegrijpelijk en dat aan *de taal* de dingen gegeven zouden zijn, kon slechts betrekkelijk weinigen bevredigen.

Dr. O. Los beperkt zijn 'Aristoteles' tot het onderzoek naar de geestelijke wegwijzers der laatste veertig jaren in Nederland. Hij komt tot het resultaat, dat zij in de waardeering van dien wijsgeer als ruggegraat voor de levens- en wereldbeschouwing tekort schoten, omdat zij hun vaartuig te sterk in het vaarwater van Plato en diens geestverwanten stuurden. Hij vindt het niet noodig er zich meer in het bijzonder over te uiten, of het vóór en tegen de quaestie raakt van het criticisme en het dogmatisme en tot op welke hoogte het in te nemen standpunt daarvan afhankelijk is. Wezen wij in het voorgaande bovenal op die tegenstelling, op haar ontstaan en op haar invloed, dan geschiedde dat niet om Dr. O. Los te laken en te verbeteren, want daartoe bestaat niet de minste aanleiding, maar om bij de beoordeeling van zijn werk ten deele door aanvulling, ten deele door opheldering van den zin waarin de woorden gebruikt worden, het gevaar te verminderen door misverstand meer onheil dan nut te stichten. Dr. O. Los wil tot vermeerdering en bevestiging der geestesbeschaving bijdragen en hij doet dat met ernst en overtuiging, zich rekenschap gevende van hetgeen hij zegt en daartoe wenschelijk acht. De beste waardeering daarvan is een dieper doordringen in den door hem geleverden arbeid met de aanbeveling om zelf tot de kennismaking van zijn werk over te gaan en met de opwekking daartoe. Breekt hij eene lans voor Aristoteles, dan doet hij dat niet ter wille van de dogmatische richting, hoe welkom hem deze, op zichzelf beschouwd, ook zijn moge, maar omdat hij zich de taak stelde: door zijn denken het zijn der wijsbegeerte te schragen en tot hare beoefening in den geest van Aristoteles aan te sporen. -

(*Wordt vervolgd*).

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

De zedelijke opvoeding der jeugd.

Dat wij tamelijk lang bij het Fransche moraal-onderwijs hebben stilgestaan, vindt hierin zijn grond, dat velen, die het onderwijs in de moraal ongeschikt achten voor de lagere school, zich daarbij juist steeds beroepen op de methode in Frankrijk. Welnu, wie die afkeurt, vindt ons geheel aan zijne zijde. Doch daarmede is nog niet bewezen, dat *alle* stelselmatig onderwijs in dit vak ongeschikt is voor kinderen.

Ook in dit opzicht hebben de Amerikanen blijk gegeven van hun practischen aard, door uit de ervaringen, die men in Frankrijk opgedaan had, af te leiden, hoe het moraalonderwijs *niet* ingericht moet zijn. In de school der 'Vereeniging voor ethische cultuur' onder Prof. FELIX ADLER te New-York werd het denkbeeld verwezenlijkt van een gemeenschappelijk moraal-onderwijs voor kinderen van ieder geloof. Hieraan ligt de overtuiging ten grondslag, dat 'het in overeenstemming is met de consequent democratische grondslagen van het Amerikaansche gemeenebest, dat ondanks de sterk kerkelijke stemming der maatschappij de openbare school geenerlei godsdienstonderwijs geeft - juist omdat er geen gemeenschappelijke godsdienst is en iedere partijdigheid eener openbare instelling voor eene bepaalde wereldbeschouwing dadelijk als anti-democratische dwang gevoeld en verworpen zou worden. Toch heeft men in Amerika met zijne machtige materieele verleiding sterker dan elders de dringende noodzakelijkheid gevoeld, aan de jeugd meer dan zuiver intellectueele kennis in het leven mede te geven - en dat des te meer, omdat eene vrije staatsinrichting niets is zonder de zelfbeheersching der burgers en aan de karaktervorming van het individu veel hoogere eischen stelt dan de patriarchale staatsvormen, welker inrichting meer op den grondslag van uitwendige autoriteit berust'.

Terecht zegt ADLER met het oog op deze omstandigheden: 'Wij hebben gezien, dat wij in de openbare scholen geen godsdienstonderwijs mogen hebben. Maar moeten we er daarom ook van afzien de elementen der moraal te onderwijzen? Is men het er niet over eens, dat de zedelijke opvoeding een van de gewichtigste, indien al niet het allergewichtigste deel der opvoeding is? Zullen wij de heerlijke gelegenheid, die zich hiervoor dagelijks aanbiedt, ongebruikt voorbij laten gaan? Is er dan geen weg, moraal te onderwijzen, zonder

eenigen godsdienst of zijne belijders te kwetsen, zonder de rechten van eenige sekte of partij aan te tasten?'

Voor hen ligt het antwoord op deze vragen in een niet-confessioneel moraalonderwijs, dat de beantwoording van het 'waarom' der zedelijkheid aan de godsdienstige en filosofische wereldbeschouwingen overlaat. In een zijner werken geeft hij de behandeling der waarheidsliefde als voorbeeld om aan te toonen, hoe vruchtbaar en rijk aan opwekking en verheldering zulk onderwijs binnen de aangegeven grenzen zijn kan. In de eerste plaats zorgt hij er voor den kinderen door de wijze, waarop hij het onderwerp behandelt, eerbied voor het zedelijke in te boezemen. Dan moet het oordeel des leerlings over recht en onrecht - in het gegeven geval: over waarheid en leugen - verhelderd worden. Daartoe wijst hij de verschillende soorten van leugens aan en geeft den leerlingen een wenk op hun hoede te zijn voor de leugen, waar en hoe die zich ook verbergen moge. Hij tracht hun aan te toonen, dat zij zich aan een leugen schuldig maken, zoodra zij opzettelijk een valschen indruk geven. Hij poogt het inzicht in de beteekenis der waarheidsliefde te verhelderen en het geweten nauwgezetter te maken, opdat de kinderen die tallooze dubbelzinnigheden vermijden, die bij hen zoo zeer in trek zijn en zelfs door ouderen worden gebruikt. Hij wenscht ook eene poging te wagen om den moreelen aanleg ten opzichte van de waarheid te ontwikkelen. Dan wil hij de motieven blootleggen, die het vaakst tot de leugen verleiden, opdat zij, de oorzaken kennende, des te gemakkelijker zich voor de slechte gevolgen kunnen behoeden. Lafheid b.v. is dikwijls een aanleiding tot liegen. Wordt de leerling er toe gebracht zich over lafheid te schamen, dan is hij dikwijls te genezen van de neiging tot onwaarheid. Eene onbeteugelde verbeeldingskracht is eveneens een oorzaak; evenzoo de nijd; en een hoofdbron is de zelfzucht in al hare vormen, enz. Aan den onderwijzer geeft ADLER den raad, de opmerkzaamheid van den leerling te vestigen op de verschillende gevaarlijke neigingen van zijne natuur, welke hem tot onwaarheid kunnen verleiden. Voorts moeten de kinderen de gevolgen der onwaarheid leeren kennen: het verlies van het vertrouwen der medemenschen, dat het onmiddellijke gevolg is, wanneer men op een leugen betrapt wordt; de nadeelen, welke men anderen berokkent; het verbreken der banden van wederzijdsch vetrouwen in de maatschappelijke samenleving; het verlies van de achting voor ons zelf; de noodlottige noodzakelijkheid verder te liegen en nieuwe onwaarheden uit te vinden om oude weder goed te maken, enz.

ADLER ontkent volstrekt niet, dat de persoonlijkheid van den onderwijzer de hoofdfactor is van den moreelen invloed in de school, en dat men bij de verschillende leervakken, zoowel als bij het spel, het turnen en den handenarbeid veelvuldige gelegenheid heeft in zijne leerlingen zekere hoogere gewoonten te wekken en te versterken. 'Maar waarom,' zoo vraagt hij, 'is dan nog afzonderlijk moraalonderwijs noodig?' En hij

antwoordt daarop: ‘De taak van het onderwijs in de moraal is, de gewoonten te bevestigen en op heldere, bevattelijke wijze de wetten der plichten te verklaren, welke aan de gewoonten ten grondslag liggen. De waarde van zulke intellectueele uiteenzettingen bestaat daarin, dat zij aan het moreele handelen een grondslag in het verstand geven en verder, dat zij het mogelijk maken, de zedewetten op geheele nieuwe gevallen toe te passen, die nog niet binnen het gebied der gewoonten liggen.’

Naar ADLER'S meening is het gewenscht op iederen leeftijd een bepaalden plicht tot het middelpunt der beschouwingen te maken en wel dien, welke het meest op den voorgrond treedt. Zoo b.v. in de eerste jaren: de gehoorzaamheid aan de ouders; dan den plicht, kennis te verwerven; vervolgens den plicht der zelfbeheersching en eindelijk de verdere sociale plichten. Bij herhaling wijst hij er op, dat steeds de blik op het concrete moet gericht blijven, dat moreele abstracties ongeschikt zijn voor kinderen. Zijne leerstof vindt hij in sprookjes, fabels, sagen (b.v. ook die van Homerus) en in de verhalen van het Oude Testament, en verder in alle onderwijsvakken, voor zoover ze daartoe gelegenheid aanbieden. Het zou zeker de moeite loonen, hem in zijne leerrijke beschouwingen over deze onderdeelen te volgen, doch wij moeten ons beperken, en willen alleen nog wijzen op de plaats, die de ‘Vereeniging voor ethische cultuur’ en haar school volgens ADLER inneemt, te midden van de verschillende stroomingen op dit gebied. Hij zegt daarvan het volgende:

‘Onze school wil niet alleen in het algemeen het karakter vormen. Er zijn zeer verschillende soorten van karakter - men moet zeggen, welke soort men meent. Er is b.v. het ideaal van den “Christian gentleman”, dat in de school te Groton overheerscht. Verder heeft men het ideaal der absolute gehoorzaamheid, waarnaar men in de Jezuïetenscholen streeft. Met die beide heeft onze school niets te maken. Ze vindt evenmin haar ideaal in dat vage eclecticisme, dat tien of meer ideeën, als eergevoel, waarheidsliefde, enz. tracht te combineeren. Als dat alles was, wat door het woord, “ethische cultuur” wordt bedoeld, dan zouden diegenen recht hebben, welke aan een occasioneel en onsamenhangend moraal-onderwijs de voorkeur geven boven ons systematisch onderwijs. Neen, onze school wil de vorming van eene zeer bepaalde soort van karakter vertegenwoordigen. Zij streeft niet als HAVARD naar eene cosmopolitische cultuur, of als YALE naar een robusten democratischen geest, noch als eenige der westersche inrichtingen naar vaardigheid en knapheid. Al deze idealen der opvoeding hebben ten doel het individu voor te bereiden voor de intrede in eene bepaalde sociale omgeving. Het ideaal van onze school is echter niet de a a n p a s s i n g van het individu aan de v o o r h a n d e n sociale omgeving, maar de vorming van persoonlijkheden, die in staat zijn de omgeving te h e r v o r m e n in de richting van meerdere over-

eenstemming met het ethische ideaal: dus het opvoeden van hervormers. Dat moet niet misverstaan worden. Met “hervormers” worden personen bedoeld, die er hun geluk in zoeken op hunne omgeving veredelend in te werken. Dit ideaal van hervormende werkzaamheid in een milieu vol gebreken is het ideaal van onze vereeniging en onze school’.

Ook andere vereenigingen en mannen van naam in Amerika hebben zich de zaak der zedelijke opvoeding aangetrokken. Voorloopig echter hebben zij zich bepaald tot het stichten van Zondagsscholen. Onder dezen moet in de eerste plaats genoemd worden MR. B. SCHELDON, die zijne denkbeelden neergelegd heeft in zijn werk: *An ethical Sunday-school*’. Hij vestigt daarin vooral de aandacht op de groote waarde van het gezin voor de moreele vorming van het kind en gaat bij zijne besprekingen met de leerlingen dan ook veelal uit van de betrekkingen en omstandigheden in het gezin. Een ander, Prof. JOHN DEWEY, heeft zich bekend gemaakt door zijn werk *School and Society* en de leiding op zich genomen van de ‘University Elementary School’. Hij treedt met kracht op tegen het van buiten leeren van zedelijke voorschriften en onderscheidingen en tracht steeds zooveel mogelijk aan te sluiten bij de practijk. Het zedelijk oordeel der leerlingen tracht hij te scherpen door concrete gevallen met hen te bespreken en hun af te vragen, hoe zij in de gegeven omstandigheden zouden gehandeld hebben of hunne meening te vragen over gebeurtenissen van den dag.

Een andere groep moralisten in Amerika wil de moraalpaedagogiek vooral in verband brengen met de discipline. Dat zijn de groote voorstanders van self-government in de school, waarover men in dag- en vakbladen al bij herhaling heeft kunnen lezen. In de kleine schoolgemeenschap moeten de kinderen zich door oefening in zelfstandigheid en zelfbeheersching geschikt maken voor het leven in de groote republiek, welker burgers zij naderhand zullen zijn.

Hoewel niet rechtstreeks met ons onderwerp in verband staande, willen we hier toch ook nog melding maken van het ethisch onderwijs in verschillende clubs, opgericht door de ‘Settlements’, die eene soort ‘university extension’ op zedelijk gebied beoogen.

We moeten ons bepalen tot deze korte mededeelingen en den weetgierigen lezer verder verwijzen naar de genoemde werken (dat van ADLER is ook in 't Duitsch vertaald(*)) of naar het nauwkeurige overzicht, dat FOERSTER in ‘Jugendlehre’ van de werken dezer schrijvers en den arbeid der verschillende ethische vereenigingen geeft.

Uit het geciteerde op blz. 30 van Rev. SHARPE blijkt reeds, dat ook in Engeland ernstige pogingen aangewend worden ter verkrijging van een systematisch onderwijs in de moraal op de volksschool. De beweging daar te lande staat voornamelijk onder leiding van de ‘Moral instruction League’, die, opmerkelijk genoeg, onder hare leden ook vele geestelijken telt en blijkens haren arbeid over het algemeen instemt

(*) ADLER, *Der Moralunterricht der Kinder.* Berlin, Dümmler.

met FREDERIC HARRISON, wanneer hij de noodzakelijkheid en mogelijkheid van het hierbedoelde moraalonderwijs verdedigt met deze woorden:

'Men leere den kinderen in alle op staatskosten onderhouden scholen slechts datgene, waarin alle overeenstemmen en late het aan de religieuse genootschappen over, de kinderen privatim, op hunne eigen kosten en met hun eigen methode, dat te leeren, wat tot de bijzondere overtuiging van iedere godsdienstige groep behoort....

In de grondslagen van een moreelen levenswandel, in de onderscheiding van recht en onrecht stemmen welmeenende en fijngevoelende burgers overeen, onverschillig tot welke sekte zij behooren. Waarom zouden onze kinderen het verbod der leugen niet leeren kennen, zonder dit in verband te brengen met Ananias en Saphira, of Petrus en den haan? De menschelijke vloek, die op bedrog, diefstal, laster en moord ligt, is ouder en zal langer duren dan de geschiedenissen van Kaïn en Abel, Ezau en Jacob, Sodom en Gomorrha en de sociale vergelding van goed en kwaad gaat aan grootsche werkelijkheid de hoop op den hemel of de vrees voor de hel verre te boven.'

In een geschrift, dat van de vereeniging zelve uitging, wordt gezegd:

'De maatschappij is vol ethische problemen. Van alle zijden wordt om hervorming geroepen, overal zijn mannen en vrouwen aan het zoeken naar zedelijke redding. Niet slechts ons handelen is verkeerd, ook onze denkbeelden zijn verwrongen. In zijn hart eert het volk gewis de wet van het recht. Maar zijne begrippen zijn niet helder; in de toepassing van deze wet op het individueele en sociale handelen heerscht duizendvoudige tweespalt. In ons huiselijk leven, ons beroep, onze literatuur, onze politiek - overal een gebrek aan zedelijke klaarheid en orde. Jonge menschen treden in het huwelijk zonder de rechte voorbereiding, hun medegevoel werd niet ontwikkeld, hun denken over menschelijke dingen niet verhelderd, hun geweten niet gescherpt. Hunne geestelijke vaardigheden werden gewekt en verhoogd in het gebruik der werktuigen en hulpmiddelen voor het ambacht - maar zij zijn stomp en achterlijk in de opvatting hunner verplichtingen - hunne ethische opvoeding is verwaarloosd'.

Ten slotte willen we naast de meening van den Rev. SHARPE nog deze plaatsen van den Anglikaanschen Bisschop Lord HEREFORD, die in een artikel in de 'Nineteenth Century' (Aug. 1900) o.a. dit zegt:

'Naast het godsdienstonderwijs wensch ik veel meer direct en ernstig onderwijs in de moraal in onze scholen. Zulk onderwijs moet zich richten op het gevoel en de verbeeldingskracht en de concrete betrekkingen van het leven in het huisgezin, in den arbeid en in alle burgerlijke verhoudingen bespreken.'

Een van de organen, waardoor de genoemde League invloed tracht uit te oefenen, is de 'Moral-instruction-circle', eene openbare vergadering van onderwijzers en opvoeders, waarin een proefles op het gebied van ethische besprekingen met kinderen wordt gegeven, die dan na het

vertrek der kinderen door de toehoorders wordt gecritiseerd. Dat en hoe de moraal leerbaar is - dat aan de twijfelaars uit alle standen te demonstreeren is het eigenlijke doel van den ‘circle.’

Ook in Duitschland wordt meer en meer de aandacht gevraagd voor de ethische opvoeding der jeugd. We behoeven slechts te herinneren aan het werk van Dr. PENZIG, dat we vroeger noemden, en dat niet minder dan zijn ‘Ernste Antworten auf Kinderfragen,’ waarvan onlangs eene Nederlandsche bewerking het licht zag, de aandacht van iederen opvoeder verdient. Verder tracht ‘Ethische Kultur’, een tijdschrift, dat reeds zijn veertienden jaargang beleeft, de oogen zijner lezers te openen voor het gewicht van de belangen, die hier op 't spel staan.

Dat ook Zwitserland zich in dezen niet onbetuigd heeft gelaten, kan ons niet verwonderen, wanneer we bedenken, dat Pestalozzi, die daar zulk een groot deel van zijn leven doorbracht, in tal van zijne geschriften reeds heenwijst op de noodzakelijkheid van eene zedelijke opvoeding, die verband houdt met de eischen van het werkelijke leven. In zijn ‘Lienhard en Gertrud’ b.v. treffen we bij herhaling bladzijden aan, die ook nog in onze dagen zouden kunnen dienen ter verdediging van eene zedelijke opvoeding, onafhankelijk van het godsdienstonderwijs. We behoeven hier slechts te herinneren aan de schildering van het godsdienstonderwijs door den nieuwen onderwijzer in het genoemde werk, om aan te toonen, dat reeds P. geen genoegen kon nemen met de verkeerde, abstracte methode van vele godsdienstonderwijzers. Ook kan Zwitserland reeds wijzen op vele practische pogingen om de zedelijke opvoeding der jeugd op nieuwe banen te leiden. Onder die alle wordt echter het meest onze aandacht getrokken door den arbeid van den Züricher geleerde, Dr. FOERSTER, wiens hoogst belangrijk werk we thans aan eene nadere beschouwing en bespreking wenschen te onderwerpen.

In het voorafgaande hebben we reeds bij herhaling met F.'s werk kennis gemaakt, zoo b.v. op blz. 33, waar wij de grondbeginselen zijner methode stelden tegenover die in de Fransche scholen. We willen thans trachten, door enkele hoofdlijnen aan te geven, voor den lezer eene, zij het dan ook slechts ruwe, schets te ontwerpen van het schoone gedachten-paleis, waarvan de schr. plannen, bestek en teekeningen heeft neergelegd in een boekdeel van ruim 700 blz. druks.

Laten we daartoe eerst kennis maken met de grondgedachten, waarvan hij uitgaat.

Het maatschappelijk leven staat thans op de hoogte eener wereldlijke cultuur, die het menschelijk denken en peinzen slechts op bijzaken richt. Zij streeft voor alles naar een beheerschen van de natuur buiten den mensch, in tegenstelling met de cultuur der middeleeuwen, die zich op het innerlijke leven richtte. Met de reusachtige vorderingen, die de menschheid op natuur- en werktuigkundig gebied heeft gemaakt, heeft

de ontwikkeling van de zedelijke persoonlijkheid geen gelijken tred gehouden, vandaar dat er eene onevenredigheid is ontstaan als gevolg waarvan in vele gevallen dat, wat een zegen kon zijn voor den mensch, veranderd is in een vloek. Het wordt dagelijks duidelijker, dat deze zuiver technische cultuur op den duur eene technische onmogelijkheid is. Immers zij verlangt een steeds fijner ineengrijpen van alle krachten, waartoe echter meer ontwikkeling van den innerlijken mensch gevorderd wordt dan waarover deze thans in het algemeen beschikt. Doordat dit meer of minder duidelijk vrij algemeen wordt gevoeld, zijn reeds van verschillende zijden stemmen opgegaan, die op hervorming aandringen. De pogingen, die hier en elders daartoe aangewend zijn, waren niet alle even gelukkig, doch zij wijzen niettemin op eene diepgevoelde behoefte.

Voor alles moet naar schrijvers meening aan de zedelijke opvoeding van den jongen mensch meer aandacht geschonken worden. 't Is een misverstand te meenen, dat de ‘school des levens’ of die van het lijden of wel het goede voorbeeld daarbij voldoende resultaten zouden kunnen opleveren; een afzonderlijk ethisch onderwijs is daarvoor noodig. Schr. is ervan overtuigd, dat zulk onderwijs mogelijk is; een onderwijs dat niet alleen m o r a a l o n d e r w i j s t, d.w.z. den zin en de draagwijdte der zedewetten verheldert, doch voor alles ook het kind m o r a a l g e e f t, door ten eerste verscherping van zijne opmerkingsgave voor den samenhang van oorzaak en gevolg in het eigen leven, ten tweede zijn medegevoel en verbeeldingskracht in het begrijpen der concrete behoeften van zijne naaste medemenschen te oefenen, ten derde eindelijk door hem de feiten en behoeften van het sociale leven te onthullen, waardoor het onderscheid van goed en kwaad in zijn ontzaglijke en onloochenbare realiteit steeds opnieuw wordt aangetoond en bevestigd. Dat alles zal het ‘leven’ eerst dan den jongen mensch kunnen leeren, wanneer deze geleerd heeft de lessen van het leven te verstaan; wanneer een ethisch onderwijs hem de rechte beteekenis der levenservaringen heeft doen kennen; wanneer de sluier van blindheid, illusie en zelfbedrog is afgerukt, die den mensch verhindert te zien, wat het leven van hem eischt, hoe het zich wreekt en hoe het beloont; m.a.w. wanneer men het kind opzettelijk met het leven in contact heeft gebracht. Indien het werkelijk waar was, dat het leven zonder meer eene voldoende zedelijke opvoeding geeft, dan waren we allen welopgevoed, want leven doen we allen.

De dagelijksche ervaring leert ons wel wat anders.

Wat verder de opvoeding van den mensch door het lijden betreft, zoo is het ook niet waar, dat ieder mensch door het lijden gelouterd wordt - neen, slechts hij trekt gewin uit het lijden, die in zijne ziel eenen schat van diepere gedachten heeft, die hem helpen, alle lijden tot den opbouw en de versterking van zijn innerlijk leven te benutten door dat in het ware licht te plaatsen en door in hem wakker te

roepen de krachten, die in staat zijn, wat hij aanvankelijk als een kwaad gevoelde, in een zegen te veranderen.

En het goede voorbeeld? Zou de werking daarvan eenige beteekenis kunnen hebben, zoolang het kind daarop niet voorbereid is, zoolang het niet heeft geleerd het op de juiste wijze waar te nemen? Ieder opvoeder weet het uit zijne dagelijksche ervaring, dat de meest uitstekende voorbeelden dikwijls geen invloed uitoefenen, doordat de omgeving ze gedachteloos aanstaart en niet heeft leeren waarnemen het contrast tusschen goed en kwaad, tusschen eigen tekortkomingen en de voortreffelijkheden van het goede voorbeeld.

Hoevelen zijn er niet, die van de schoonheid der natuur in hunne omgeving niets bemerken, doordat zij niet hebben geleerd de natuur waar te nemen. Met het voorbeeld gaat het niet anders. En dan, er dient bij het kind een ethisch fonds aanwezig te zijn om hem in staat te stellen tot oordeelen over het meer of minder aanbevelenswaardige van het voorbeeld. We weten het allen, hoe licht het kind geneigd is, juist het verkeerde te kiezen. Men vergete ook niet, dat het voorbeeld van den volwassene het kind in zijne kinderlijke omstandigheden slechts weinig kan dienen en dus weinig aantrekkelijks voor hem bezit; en van hem te verwachten, dat hij het goede voorbeeld volgen zal met het oog op de toekomst, dat ware toch weer te veel verwacht van het inzicht van het kind. Ten slotte dient er op gewezen te worden, dat het goede voorbeeld dikwijls zijne uitwerking moet missen, doordat de grondstof, waarin het zou moeten worden nagebootst zoo geheel verschilt met die van het origineel.

Al wat hier van het voorbeeld gezegd wordt, geldt ook van verhalen, levensbeschrijvingen, anekdoten, enz., doch heeft natuurlijk geenszins de strekking de waarde daarvan te ontkennen, wanneer het kind beschikt over den maatstaf, die ter beoordeeling van een en ander behoort te worden aangelegd.

Tegenover de pessimistische beschouwingen van hen, die in eene ‘erfelijke belasting’ een onoverkomelijk bezwaar zien voor de zedelijke opvoeding, stelt F. zijn geloof in de mogelijkheid daarvan, berustende op veel waarneming en tevens op de uitspraken van vele gezaghebbende mannen. Niemand is zoo slecht, of hij heeft nog wel een enkel element in zijn karakter, dat dienst kan doen als aanknoopingspunt voor den welgezinden en tactvollen opvoeder. Ongetwijfeld zal het in vele gevallen moeilijk zijn dit punt te vinden, doch zorgvuldige waarneming en liefdevol geduld zullen nog vaak iets goeds weten te vinden daar, waar anderen den moed verloren gaven. Dan komt het er slechts op aan het goede door beleidvolle aankweeking in wasdom te doen toenemen en het te ontwikkelen tot eene kracht, die dienen kan al scompensatie voor de aangeboren slechte neigingen.

Men hoort wel vaak treurige voorbeelden van een schijnbaar totale verstikking van het goede door het kwade en de feiten logenstraffen

helaas de beweringen dienaangaande niet, maar zou het dan ongerijmd zijn ook aan de mogelijkheid van eene tegengestelde werking te gelooven? Het bezielend optimisme, dat uit bijna iedere bladzijde van schrijvers werk tot ons spreekt, is zeker niet het minst aantrekkelijke daarvan.

Tegenover het socialistisch beweren, dat verbetering van de materieele levensomstandigheden des volks een voorwaarde is voor zijne zedelijke verheffing, stelt FOERSTER de vraag: 'En wat helpen de beste instellingen, wanneer zij onopgevoeden en bandeloozen menschen in den schoot vallen?' Hebben we niet bij ons te lande door F. v. EEDEN, die zich in dit opzicht wel op ervaring beroepen mag, dezelfde gedachte hooren uitspreken? FOERSTER wijst er bovendien nog op, hoe die overdreven voorstelling van den druk der omstandigheden op het karakter op den duur noodlottig worden moet voor de individueele weerstandskracht.

Ten slotte nog een woord over die gevallen, waarin de pathologie eene geestelijke krankheid heeft geconstateerd. Ook hierbij waarschuwt de schrijver voor overdrijving. Hij erkent het groote gewicht van den arbeid der mannen, die in vele gevallen licht ontstoken hebben over de oorzaak van voor den leek onverklaarbare afwijkingen bij het kind, doch vreest den invloed van een dilettantisme op dit gebied, dat maar al te spoedig geneigd is van pathologische afwijkingen te spreken daar, waar slechts een tekort aan zedelijke kracht kan worden geconstateerd. En zelfs in werkelijke ziektegevallen kan ethische inwerking vaak heilzame gevolgen hebben, wat door de verklaringen van vele medici van naam wordt gestaafd.

Eene opvoeding tot zelfbeheersching kan een nerveuzen aanleg onderdrukken; alle voorstellingen, die het kind in staat stellen zijne medemenschen beter te verstaan en te verdragen, en hunne hardheden en zwakheden als aanleiding tot hulp en niet als aanleiding tot toorn te beschouwen, hebben eenen onschatbaren, kalmeerenden invloed op het geheele zenuwgestel. Gewenning aan zelfopoffering en dienende liefde kan hypochondrischen naturen tot zegen zijn, in zooverre zij de aandacht van de eigen persoonlijkheid afleiden. Wie inziet, dat vele zenuwziekten aan onmatigheid in allerlei opzichten moeten worden toegeschreven, zal de invloed van matigheid en onthouding niet licht onderschatten; waarheidsliefde kan ons sterken in den strijd tegen die krankheden, waarbij overdrijving en zelfmisleiding een voornaam element der symptomatologie vormen.

Schr. onderschat niet de waarde der lichamelijke opvoeding, maar vraagt toch: Hoe is het mogelijk, dat bij al de zorg voor het lichaam er niettemin voortdurend meer zenuwlijders komen? Naar zijne meening slechts hierdoor, dat de zorg voor de ziel wordt vergeten; deze is niet meer opgewassen tegen het leven, doordat hare krachten verwaarloosd worden.

Op al deze overwegingen grondt schr. zijne overtuiging, dat eene opzettelijke zedelijke opvoeding noodzakelijk en voor het individu in de maatschappij van het hoogste belang is.

Niet ten onrechte zegt een zijner beoordeelaars: ‘In FOERSTER'S boek herkennen wij den ouden profetengeest.’ Dat is inderdaad zoo. Uit zijnen arbeid leeren wij den schr. kennen als een man, die van geen compromis wil weten: eene daad is zedelijk of ze is het niet. Het radicale, dat in aard en wezen van iedere geloofsovertuiging ligt, vinden we terug in F.'s zedelijke principes en het moet daaraan worden toegeschreven, dat wij bij de ernstige overdenkingen van zijne beschouwingen nu en dan geneigd zijn te zeggen: Logisch volkomen juist, maar in de practijk onmogelijk. Daartoe zijn we geneigd; maar zouden we ook gelijk hebben? Is het niet juist de dikwijls leugenachtige conventie, die terughoudt van het goede en zijn het niet vaak de conventioneele leugens, die een goeden aanleg op het verkeerde pad voeren? Wanneer we schr. hooren zeggen: ‘Zich zelf te kunnen vergeten, dat is het meest gezonde, wat er voor den mensch is,’ dan zijn we geneigd aan de practische waarde van een dergelijk zedelijkheidsprincipe te twijfelen, doch als men hem geheel kent en weet, hoe hij daaruit eene kerngezonde levensmoraal weet af te leiden, dan zijn we gedwongen hem gelijk te geven. 't Is het hoogverheffende in dit boek, dat wij juist zoo vaak den invloed van dien profetengeest gevoelen, dat zijne woorden ons tegemoet treden als een nieuw evangelie, dat ons de blijde boodschap verkondigt van een beteren mensch, eene betere maatschappij, eene zedelijk veel hooger staande menschheid.

't Loont de moeite, eens na te gaan, hoe zulk een ernstig gestemd man denkt over de waarde van den godsdienst voor de zedelijke opvoeding. Wij hebben boven reeds gezien bij de behandeling van het Fransche moraalonderwijs, hoe F. staat tegenover 't leeren van zedelijke voorschriften; wij hebben ook zijne meening vernomen over het gebruik, dat van het levende voorbeeld of dat in verhalen en fabels moet worden gemaakt en zouden daaruit door logische redeneering reeds kunnen afleiden, welke plaats hij in de zedelijke opvoeding aan het godsdienstonderwijs wil toebedeeld zien. Wat hij daaromtrent in het hoofdstuk ‘Religionslehre und ethische Lehre’ zegt, is dan ook daarmede geheel in overeenstemming. Godsdienstonderwijs is volgens hem eene noodzakelijke aanvulling van het moraalonderwijs; doch het eerste kome na het laatste en vooral niet zonder dit, want godsdienstonderwijs alleen acht hij ten eenen male onvoldoende, wijl dit geene voldoende gelegenheid biedt voor het bespreken van levensvragen: de *leer* van het gebod alleen is niet voldoende. Niet gaarne zou hij een kind onbekend laten met den bijbelinhoud - zelden lazen we eene beter verdediging van de waarde van den bijbel - doch ook deze behoort methodisch en inductief tot het eigendom der kinderen gemaakt te worden. Hij is het blijkbaar volkomen eens met Pestalozzi, waar deze zegt: ‘dat het een verkeerde weg is, door de liefde tot God tot vervulling der kinderlijke plichten op te wekken; veel meer moet de aankweeking van de elementaire en eenvoudige gevoelens van liefde voor en vereering van de ouders

de voorwaarde zijn voor het beleven en begrijpen van de godsgedachte door het kind.' Voorop sta, 'geographie van het hart, physica der hartstochten, dynamica der zelfbeheersching en medicijn der menschen-behandeling,' hetzij dan dat men als ongeloovige daarbij wil blijven staan, of als geloovige het aldus verworven inzicht wil gebruiken als inleiding voor hooger. Hij bestrijdt den Franschen moralist Comte als deze eene abstracte menschheidsreligie in de plaats wil stellen van de religie, geboren uit het concrete leven van de heroën der menschheid; maar toch zouden we dwalen, indien wij meenden, dat F. een verdediger is van het godsdienstonderwijs der christelijke scholen onzer dagen. Hoe hoog hij ook de waarde des Bijbels stelt, bij hem is er geen sprake van eene van God gegeven zedewet. Het Christendom van F. moge leven in het hart van den ernstigen moderne, het is zeker niet dat van den oprechten voorstander van het christelijk onderwijs in den zin, dien men daaraan gewoonlijk hecht. De groote ernst, waarmede de schr. ook dit deel van zijne stof behandelt, geeft hem het recht van ons te eischen, dat wij er voor zorgen, dat hij niet misverstaan wordt. Laten we daarom een enkel voorbeeld van behandeling weergeven; wij kunnen er tevens uit zien, welk een model-paedagoog in den schr. steekt.

De geschiedenis van den zondeval behandelt hij op de volgende wijze: 'Men neme een appel en vrage het kind: Wanneer ik u nu dezen appel geef en ge eet hem op - schaadt ge dan u zelf of eenig mensch? Neen! Wanneer uw moeder u echter verboden had, appels te eten, hoe is 't dan? Dan zou het haar bedroeven, niet waar, en de appel zou daardoor een slechten bijsmaak voor u hebben. Het was een ongeoorloofde appel. Of wanneer ge den appel van een ander hadt weggenomen - zoudt ge hem dan gerust kunnen opeten; zou er geen onrust in u ontstaan en eene stem u zeggen: gij doet onrecht?

Stel u nu echter nog een ander geval voor: Ge hebt een appel mede naar school gekregen en wilt er juist in bijten; daar blikt ge in een paar hongerige, vragende oogen - het is uw arme schoolkameraad. Wanneer ge toch toebijt in plaats van met hem te deelen, dan smaakt hij u ook niet meer, zooals hij b.v. een aap smaken zou: ge hebt een heimelijk gevoel, dat uw toebijten afkeurt - misschien schaamt ge u zelfs. Ja, de mensch kan niet alles doen, wat hij wil - het is alsof er twee menschen in ons zijn, een die gaarne aan iederen lust en iedere gril zou willen toegeven, en een ander, die aan onze naasten denkt en aan liefde en vriendschap. Het dier is ook menigmaal onrustig en angstig, wanneer het iets heeft gegeten, dat verboden was - maar het is slechts de herinnering aan de straf en de vrees daarvoor; bij den mensch echter is er eene inwendige stem, geheel uit hemzelf voortkomende, die hem berispt, ook dan wanneer niemand anders iets zou zeggen of doen: dat is het wonderbare, dat ons van het dier onderscheidt.

Ge hebt dat gewis reeds zelf in u bespeurd, daarom wil ik u nog

iets vragen. Hoe is het, wanneer ge met Kerstmis een groote schaal appels krijgt en de helft daarvan op eenen avond opeet? Kunt ge dat niet met een gerust geweten doen? Het schaadt immers niemand. Uwe broeders en zusters hebben hun eigen porties. En die appels zijn toch immers voor u. Nu zeg eens, zoudt ge toch niet een lichte schaamte gevoelen, wanneer ge zooveel op eenmaal verslonden hadt? Niet waar, ge schaamt u over uwe begeerigheid. Er is een mensch in u, welke die begeerigheid niet wil, die ze wantrouwt en bestrijden wil, omdat hij weet, wat de ongetemde driften in het leven uitwerken. Wanneer men ze loslaat, is het alsof men met vuur speelt.

Ge ziet dus nu: Er zijn voor den mensch twee verschillende soorten van appels: die, welke hij eten mag en die, welke hij niet eten mag, omdat een inwendige stem hem dat verbiedt. En zij verbiedt het steeds dan, wanneer aan een ander schade berokkend of een verzoek geweigerd wordt, of wanneer wij daardoor in ons begeerten voeden, die eenmaal aan anderen verdriet of schade zouden kunnen berokkenen. Drie of vier appels op Kerstavond zijn nog veroorloofd, tegen den vijfden mort reeds de inwendige stem - den zesden verbiedt zij reeds, al zou ook de geheele wereld dien veroorloven. Wanneer hij verslonden is, dan bespeurt men plotseling, wat goed en wat slecht is, men gevoelt het onderscheid tusschen den eersten en den zesden appel zeer duidelijk, ja het is, alsof deze laatste appel van een geheel anderen boom was dan de andere - van den boom, waarvan men niet eten mag. En wanneer men dan toch daarvan eet, dan weet men plotseling uit het eigen hart, wat goed en slecht is: Men heeft van den boom der kennis gegeten. Is men zoover gekomen, dan kan men het bijbelverhaal van den zondeval voorlezen. Nu zal het kind gevoelen, dat er hier geen sprake is van eene fabel uit oude tijden of verre landen, maar van zijn eigen ervaring, van het eeuwig-menschelijke, van den ouden Adam, die in ons allen telkens opnieuw geboren wordt.'

Zulk godsdiensonderwijs acht de schr. eene levensbehoefte voor het kind, doch geen moraal mag alleen op de autoriteit van den bijbel berusten, omdat - en hij waarschuwt nadrukkelijk voor dat gevaar - wanneer het geloof daaraan instort, de mensch alles verliezen zou, indien hij niet daarnaast beschikt over zulke inzichten en gevoelens, die onafhankelijk van geloofsvoorstellingen hem nog steun bieden kunnen.

Wij vernamen reeds, dat schr. het doel der zedelijke opvoeding wil bereiken door opzettelijk moraal-onderwijs zoowel in huis als in de school. Wij mogen daarbij echter niet denken aan een onderwijs, zooals dat in Frankrijk wordt gegeven en ook het Amerikaansche stemt niet geheel overeen met dat van FÖERSTER, waarvan hij zelf zegt: 'De leidende gedachte in al deze besprekingen is altijd deze, niet moraal te prediken, maar kracht te wekken en te leeren zien'. Het is hem duidelijk geworden, dat de algemeene eischen, welke de methodiek voor alle onderwijs stelt, ook van kracht zijn voor de zedelijke vorming.

Geen onderwijzer van onzen tijd denkt er aan zijn taalonderwijs te beperken tot het waarnemen van voorbeelden en het daaruit afleiden van den eenen of anderen regel; ieder weet, dat het voornaamste dan eigenlijk eerst komt, nl. de toepassing, die een beroep doet op de zelfwerkzaamheid van den leerling. En dat is juist tot nu toe een der hoofdfouten van alle zedelijke opvoeding, van welken aard ook, geweest, dat men de noodzakelijkheid van zelfwerkzaamheid over het hoofd zag of deze aan het toeval overliet. Welnu, 't is een der grootste verdiensten van FOERSTER, en daardoor onderscheidt hij zich ook gunstig van velen zijner voorgangers, dat hij daarop telkens en telkens de aandacht vestigt. 't Blijkt, dat hij 't zich helder bewust is, dat ook zijne poging om de zedelijke opvoeding op betere banen te leiden, mislukken *moet*, indien hij er niet in slaagt het kind van woorden tot daden te brengen, wanneer de leer geen leven in hem wordt. Dus: zedelijk vermaan uitstekend, helder inzicht in het 'waarom' der zedelijkheid aanbevelenswaardig, maar boven alles het opwekken tot handelen.

Vele paedagogiek is droog en voor de practijk ongeschikt, omdat zij bij hare bespiegelingen te veel aan de principes blijft hangen zonder te denken aan de talrijke bezwaren, die de uitvoering bemoeilijken. Dat mag van F.'s boek niet gezegd worden. Zeker, ook hij houdt algemeene beschouwingen, ook hij weet ons mede te sleepen door de bekoring zijner idealen, maar daarna geeft hij ons practijk, meer dan 400 blz. practijk: tal van uitgewerkte lessen, waarvan men den geest kan leeren kennen uit het voorbeeld, dat wij op blz. 171 gaven. Geen onderwerp schier, dat bij de zedelijke opvoeding onze aandacht vraagt, heeft hij buiten beschouwing gelaten en steeds is hij interessant. Hij is een kenner van het kind en de kinderlijke omgeving, als er maar weinigen zijn. Telkens worden we getroffen door zijne pakkende gelijkenissen, telkens weeraan moeten we bewonderen, hoe hij de juiste greep weet te doen uit den voorstellingsvoorraad der kinderziel om daarbij zijn zedelijk vermaan aan te sluiten. En wanneer we dan lezen van de talrijke geheel ongekunstelde middelen, die hij weet aan te wenden om het kind op te wekken tot zelfbeheersching, het aan zich zelf te ontdekken, of wel hem de macht van het kleine te doen inzien, of eene andere maal hem in te leiden in de sociale verhoudingen en wederkeerige afhankelijkheid, dan moeten we erkennen, dat, waar op zulk eene wijze zooveel gezond zaad uitgestrooid wordt, de vruchten niet achterwege kunnen blijven, m.a.w. dat zulk eene zedelijke opvoeding slagen *moet.* En toch, we zouden het ons kunnen begrijpen, dat er zijn, die F.'s boek onbevredigd terzijde leggen. We denken niet alleen aan hen, wier cynisme slechts smaak kan vinden in die zoogenaamde 'wereldwijsheid', welke van nabij beschouwd niet zelden de grootste onzedelijkheid is, maar ook aan ernstige mannen en vrouwen, die het wel meenen met hun kind, hun leerling en de maatschappij en toch terugschrikken voor de zware taak, die de schr. hun op de

schouders wil leggen. Het zijn niet de minsten, die zoo denken. Zij toch gevoelen, dat wij als ouders of opvoeders nog zooveel zelf-opvoeding behoeven, om tot voorbeeld te kunnen dienen aan ons kind of onzen leerling; dat onze pogingen tot zedelijke opvoeding nog maar al te vaak mislukken moeten, doordat het kind, ziende onze eigen tekortkomingen ons zedelijk vermaan als een leugen moet gevoelen; dat wij nog niet altijd waardig zijn het priesterkleed te dragen, dat bij dezen godsdienst past. Maar dat alles mag ons niet weerhouden de handen aan het werk te slaan. Wie zich bewust is van eigen gebreken en die zijner medemenschen, wie inziet de fouten, die het maatschappelijk leven onzer dagen aankleven, is aan zijn mensch-zijn en aan zijn kroost *verplicht* mede te arbeiden aan de voorbereiding van eene nieuwe wereld met meer gerechtigheid en verhoogd geluk op velerlei gebied. Werkeloosheid in dezen zou eerst dan gerechtvaardigd zijn, wanneer het bewijs geleverd was, dat de zedelijke persoonlijkheid van den mensch buiten den invloed der opvoeding staat, of ook dat verhoogde zedelijkheid niet met zich brengt meer geluk in en om den mensch. Maar noch het een, noch het ander is bewezen, en geen ernstig mensch zal 't ook willen beweren. Doch dan moeten we ook de middelen willen om het verheven doel te bereiken en dan zullen we met ernst moeten luisteren naar ieder, die met weloverwogen voorstellen tot ons komt. En in FOERSTER'S boek vinden we het beste, wat er leefde in een superieur man.

We zouden nog menige leerrijke beschouwing uit zijn boek kunnen aanhalen om dit te bewijzen en nader uiteen te zetten, welk standpunt hij inneemt tegenover vele vragen op het gebied der opvoeding. Wij zullen dit echter nalaten, omdat wij meenen in het bovenstaande voldoende bouwstoffen verzameld te hebben om den lezer in staat te stellen zich een oordeel te vormen over den arbeid en het streven van den schrijver. We willen er alleen nog op wijzen, dat FOERSTER hierin met velen der vroeger genoemde schrijvers van meening verschilt, dat hij ‘für die ethische Unterweisung eine systematische Paragraphenlehre für etwas Tötendes hält’, en met een geregeld samenhangend moraal-onderwijs niet voor het elfde levensjaar wenscht aan te vangen.

Thans nog te verklaren, dat wij hooglijk ingenomen zijn met den arbeid van dezen schrijver, mag als overbodig beschouwd worden; wij kunnen echter niet verzwijgen, dat het ons verwondert, dat, waar zoovele buitenlandsche werken van minder beteekenis in onze taal zijn overgezet, er blijkbaar nog geen schrijver en uitgever gevonden zijn om ons van dit uitnemende boek, dat in Duitschland in 1905 reeds zijn ‘zehntes Tausend’ beleefde, eene Nederlandsche bewerking te bezorgen.

Keeren we thans als slot tot ons uitgangspunt terug.

Wij kunnen niet verwachten, dat de schoolstrijd onzer dagen binnen afzienbaren tijd zal eindigen met het opgeven van het ingenomen standpunt aan de eene of aan de andere zijde; daarvoor zijn de overtuigingen te beslist en is de afstand, die de partijen scheidt, te groot.

Wij zouden het moeten betreuren, indien de overmacht van eene toevallige meerderheid aan eene ernstige overtuiging belette zich te uiten. Doch wat geweld niet kan bewerken, kan misschien, althans gedeeltelijk, door kalm nadenken, door ernstigen arbeid geschieden.

Indien wij mogen aannemen, dat, wat wij den heer Emous op blz. 20 hoorden uitspreken, de meening is van alle ernstige tegenstanders van de openbare school, dan hebben zij geen bezwaar tegen de moraal van deze inrichting, doch meenen alleen, dat haar zedelijke vorming ‘geen doel kan treffen, omdat zij niet staat op den grondslag van eene Goddelijke openbaring’. Welnu, laten de onderwijzers der openbare school dan door hunnen arbeid toonen, dat de tegenstander zich vergist. Maar wij zijn overtuigd, dat zij dit doel niet zullen bereiken, indien zij niet, meer dan tot nu toe geschiedde, door opzettelijke besprekingen invloed trachten uit te oefenen op de zedelijke vorming van het kind. De openbare school zal daarbij hare neutraliteit ten opzichte van de religieuse sanctie der moraal moeten handhaven; echter niet, omdat zij meent, dat deze onnoodig of overbodig is - zij mag in dezen geen meening hebben - doch omdat zij het noodzakelijk acht de eventueele bespreking daarvan aan het kerkelijk onderwijs over te laten.

Aan de andere zijde rust evenzeer op de christelijke school de verplichting door de resultaten van haren arbeid te bewijzen, dat het laster is, wanneer er beweerd wordt, dat hare zedelijke vorming slechts bestaat in het inprenten van een onbegrepen leer, die geen richtsnoer kan zijn in het leven, omdat zij niet in het kind is geworden tot eene levenwekkende kracht. En, dit staat voor ons vast, hoe meer zij er naar streven zal deze aantijging door ernstigen arbeid te ontzenuwen, hoe meer zij zal leeren inzien, dat in hare methode van zedelijke vorming veel kan worden gewijzigd en verbeterd, zonder dat daardoor het principe der religieuse sanctie wordt aangetast.

Wij zeiden het reeds in den aanvang: wat de strijd scherp maakt, is het gemis aan wederzijdsche waardeering en een dikwijls opzettelijk verwarren van hoofd- en bijzaken. Beide wijzen op ernstige karakterfouten, die alleen door eene betere zedelijke vorming van het opkomend geslacht allengs zullen verdwijnen.

De strijd om het bestaan, die de beide inrichtingen van onderwijs schijnen aangebonden te hebben, kan dan alleen de maatschappij tot zegen strekken, indien hij doet geboren worden een heilige wedijver in de zorgen voor de vorming van het kind, niet alleen in verstandelijk, maar ook en meer nog in zedelijk opzicht.

H.P. VAN NIEUWENBURG.

Een onderhoud met wijlen groothertogin Sophie.

Steeds heeft prof. Nippold blijk gegeven van groote belangstelling in ons vaderland, het land zijner moeder. Hare taal spreekt hij; met de geschiedenis der lage landen aan de zee is hij ten volle bekend. In vele zijner tallooze geschriften brengt hij zijne lezers in gedachten naar deze gewesten; en dat Zwitsersche en Duitsche studenten onze taal leerden, om de werken onzer groote mannen in het oorspronkelijke te kunnen lezen, zij danken het aan hun leermeester te Jena.

Hoe onderhoudend weet hij te verhalen over verschillende bezoeken aan ons land gebracht. Als jongen van tien jaar kwam hij 't eerst in deze hem vreemde streken, waar hij bij familie zou gaan logeeren. Zijn geheele leven is hem de indruk bijgebleven dien hij ontving, toen de stoomboot in den laten avond de schijnbaar onafzienbare lichtzee van de Boompjes te Rotterdam naderde. Onuitwischbaar bleven de herinneringen van Delft met zijn indrukwekkende grafmonumenten, en van Amsterdam met zijn meesterwerken der schilderkunst. Hij weet nog te verhalen, hoe overweldigend hem was de eerste aanblik van de zee; maar eveneens hoe lekker hem smaakte de thee bij het ontbijt, een hem nog onbekende drank.

Tot herstel van gezondheid kwam hij later aan zee een rustig verblijf zoeken. Maar zijn werkzame geest deed hem instemmen met de zinspreuk van zijn hoog geachten leermeester Rothe: ‘Nicht nach Ruhe sehne ich mich, aber nach Stille.’ Daarom maakte hij zich dat eerste verblijf te Katwijk ten nutte, om studiën te maken in Nederland, bij volgende gelegenheden ijverig voortgezet.

Persoonlijk kwam hij herhaaldelijk in aanraking met Bakhuizen van den Brink en Potgieter, met Scholten en Chantepie de la Saussaye, met mijn vader, Busken Huet, A. Pierson en vele anderen, die hij steeds met liefde en hoogachting herdenkt. Ook met enkele uitnemende katholieke geestelijken verkeerde hij, terwijl hij met belangstelling, al was deze niet vrij van bezorgheid, den groei van het ultramontaansche stelsel gadesloeg.

Van zijn vader, evenals de meeste Duitschers Oranjegezind, had hij de oude Oranjeliedjes van jongs af gehoord. In den familiekring zijner

moeder zag hij de busten van Oldenbarneveld en de De Witten in de huiskamer. Zoo heeft hij reeds vroeg een afkeer leeren krijgen van elke partij, die met de dweepzucht der onfeilbaarheid optrad. Interconfessioneel voelt hij zich ook; geen wonder, wanneer men weet dat van moeders kant de Nederlandsch-Hervormde en van vaders kant de Zweedsch-Luthersche ontwikkeling zich deed gelden, terwijl zijne katholieke grootmoeder en haar Oostenrijksche familiekring het katholieke element in zijn eerbiedwaardigsten vorm vertegenwoordigde.

Deze warme, nimmer verflauwde belangstelling vormde mede een band met de Groothertogin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach, zuster van onzen Koning Willem III. Hetgeen Nippold onlangs meedeelde uit een onderhoud, indertijd door de Groothertogin met hem gehouden, moge ook in ons land belangstellende lezers vinden.

Het was in 1886 in den herfst; te Dusseldorf was de algemeene vergadering gehouden van den Gustav-Adolf-Verein. Daar werden plannen beraamd onder een aantal der afgevaardigden, om spoedig nog eens, en wel te Erfurt, samen te komen. Zulks geschiedde, en in laatstgenoemde stad werd op 6 October in eene vertrouwelijke bijeenkomst de grondslag gelegd van den *Evangelischen Bund,* die zich ten doel stelt handhaving van de protestantsche rechten en versterking van het protestantsch bewustzijn, en daartoe een bestrijding van het ultramontanisme, in alle Duitsche staten.

Korten tijd daarna vergaderde de Synode te Weimar. Professor Lipsius, lid dier kerkvergadering, had van eene audiëntie der synodale heeren bij den Groothertog gebruik gemaakt, om hem van de genoemde eerste stappen in kennis te stellen. Tezelfder tijd lichtte consistorialrat Leuschner, bij gelegenheid der inwijding van den gerestaureerden Dom te Merseburg, den Duitschen kroonprins in. Elke gelegenheid om vertrouwelijke mededeelingen te doen, werd gretig aangevat. Zoo had Lipsius o.a. medegedeeld, dat het door het voorloopig bestuur opgestelde prospectus spoedig zou worden openbaar gemaakt.

Daar ontvangt Nippold op zekeren dag het telegram: ‘Ik wacht u morgen te 1 uur. Sophie.’ De Groothertog, zelf afwezig, had zijne gemalin op de hoogte gebracht van hetgeen hij door Lipsius had vernomen.

Meer dan twee uren mocht Nippold den volgenden dag een onderhoud met de Groothertogin hebben. Er waren maatregelen genomen, dat niets hen kon storen. Zonder aanmelding bij een der hofbeambten werd hij aanstonds door een lakei bij haar toegelaten. Zij was geheel en al op de hoogte der zaak.

Aanstonds begon zij een onderzoek in te stellen, of het de bevoegde personen waren, van wie deze zaak was uitgegaan. Maar vooral had zij zich bezig gehouden met de vraag, of het de rechte tijd was om den oproep tot stichting van een Evangelischen Bund in de wereld te zenden. De Rijksdag was ontbonden, de verkiezingen stonden voor de deur; wanneer de heeren thans reeds doorgingen met hun plan, zouden

dan die verkiezingen niet onzuiver dreigen te worden; zou vorst Bismark wellicht oppositie kunnen vermoeden, ofschoon de gedachte aan deze geheel verre was van de bedoelingen der oprichters? Blijkbaar maakte de levendigste belangstelling in de zaak de Groothertogin bezorgd. Niemand had nog den ontzaglijken omvang der taak, door den Bund zich gesteld, zóó duidelijk beseft en omschreven als zij. De leiders der beweging hebben zich steeds met groote dankbaarheid deze tusschenkomst herinnerd, die voor hen van ver strekkende beteekenis is geweest. De oproep is inderdaad uitgesteld tot na de verkiezingen. Eene week te voren was aan Bismark daarvan meedeeling gedaan. De vraag, of de gestelde termijn nog bezwaren had, werd, zooals verzocht werd, stilzwijgend beantwoord.

Bovendien werden door de Groothertogin nog meerdere behartigenswaardige raadgevingen geschonken. Ook legde zij er nadruk op, dat het van belang was de toongevende personen te Berlijn vertrouwelijk op de hoogte te brengen van hetgeen men van plan was. Nippold vertelde haar, dat inderdaad de Kroonprins in het vertrouwen genomen was.

‘Ach, hij behoort op 't oogenblik volstrekt niet tot de toongevenden te Berlijn.’ Die uitspraak trof den toehoorder pijnlijk, te meer door den toon waarop de spreekster haar deed hooren. Zij wikte hare woorden zorgvuldig en sprak ze langzaam uit. Dat zij op die wijze Duitsch sprak, hing óók samen met hare Nederlandsche afkomst en de gewoonte om in hare omgeving Fransch te spreken.

En het was maar al te juist wat zij zeide. Nog meermalen zijn zij en Nippold ook later teruggekomen op den zwaarbeproefden lijder op den keizerstroon, met wien de Groothertogin nog den dag vóór zijn dood gesproken heeft, vol bewondering voor zijn geestkracht.

Neen, zeide de Groothertogin, de toongevende personen die zij op het oog had, waren vorst Bismark en de minister van eeredienst, Von Gossler. Het was van het grootste belang, eer de zaak openbaar werd, deze beiden er in te kennen. In dien geest is dan ook gehandeld, zonder dat aan de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der beweging eenige afbreuk werd gedaan.

Natuurlijk kwamen bij dit onderhoud ook andere onderwerpen ter sprake. De Groothertogin begon, gelijk zij ook bij latere ontmoetingen vaak deed, nu te spreken in Nippold's moedertaal. Zij bleef altijd veel gevoelen voor Nederland; ook koesterde zij groote achting voor Nippold's oom, Van Koetsveld, en volgde met belangstelling de werken van eerstgenoemde, die betrekking hadden op Holland. Op haar gouden bruiloft werd de vertaling van Koetsveld's *Gelijkenissen* aan Haar en haren Gemaal opgedragen.

Bij gelegenheid van dit zelfde onderhoud overhandigde Nippold aan de Groothertogin de geschriften der *Evangelische Maatschappij* in Nederland, opgericht in 1853, wier statuten bij de stichting van den *Evangelischen Bund* dezen mede tot leiddraad hadden gestrekt. Ook werd gesproken over

de Ned. Gustaaf Adolf-Vereeniging, die weldra, evenals hare Duitsche zuster, van hoogerhand ondersteuning mocht ontvangen. En toen het gesprek kwam op Dr. A. Kuyper, sprak destijds reeds de Groothertogin: ‘Die man is een ramp voor ons land.’

Tot zoover het onderhoud met de Groothertogin Sophie, die met haar echtgenoot den Evangelischen Bund zooveel mogelijk heeft gesteund.

J. HERDERSCHEê.

Potgieter en Bakhuizen.

Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851). Uitgegeven door Mr. S. Muller Fz. Nalezing. - Haarlem, De Erven F. Bohn, 1907.

Werd in het vorig artikel over dezen briefwissel op het karakter van Bakhuizen gewezen, deze nalezing werpt nog eenige kantlichtjes naar den forschen vaderlandschen kop. Men heeft kunnen bemerken hoezeer B. door zijne vrienden op de handen werd gedragen, met welk een kiesche vriendschap hij hunne gevoelens vergold en hoe reikhalzend hij zelf en zij uitzagen naar het uur van zijn terugkeer op vaderlandschen grond. De samensteller dezer 'Nalezing' brengt nu tien brieven van en aan Bakhuizen, waarvan er twee in de eerste reeks vallen, dus van Bakhuizen zijn. Wij hebben daaraan een allerliefst briefje van Julie te danken, waarover aan Dr. Cats Bussemaker, contubernaal van Bakhuizen bij Mad. Simon te Luik, eene opheldering wordt gevraagd, met, zeggen wij, 'al het vuur eener eerste liefde', die hare eigen inzichten niet durft vertrouwen. De tweede brief van B. is aan den Nederlandschen gezant te Brussel, waarbij hij het Nederlandsche Gouvernement zijne diensten aanbiedt. 'Ik doe dit aanbod zonder uitzicht op persoonlijk voordeel; ik doe het onder voorbehoud mijner individueele staatkundige overtuiging.'

Er was toenmaals (Juli 1848) eene Limburgsche quaestie gerezen, als bijna 20 jaar later zich andermaal zou voordoen. 'Ik ben namelijk, H.E.G. Heer! onder den indruk van het gevaar der nieuwe besnoeijing, waarmede ons vaderland wordt bedreigd'....

'Is het zelfs niet noodzakelijk onze eigene Nederlandsche pers en die onzer naburen in België voor te lichten, vooral daar bij *beiden*, helaas, de sporen der germaniserende propaganda niet ontbreken?'

Van de acht epistels *aan* Bakhuizen zijn er vier van Potgieter, alle vier in een voor Potgieter ondeftigen toon geschreven; de stropdas van den hooggeboorden intellectualist, die aanvangt zich literair te voelen, is een paar duim losser gegespt. Daarom doen zij thans den dwazen wensch opkomen, dat Everhardus Johannes deze briefstijl-dictie had mogen voortzetten in zijn *Leven van Bakhuizen*, waarin op te vele

bladzijden eene manier van zeggen heerscht, die men wél doet met Busken Huet (over *Florence*) de *ongepermitteerde* te noemen.

Hoe dat ongeoorloofde van een beroemd auteur in sommige kringen nawerkt, daarvan wensch ik hier een sprekend voorbeeld te geven. Op examens voor de hoofd-acte is het sinds jaren in sommige districten regel geworden de zoogenaamde paraphrase (omzetting van regels poëzie in proza) uit Huygens' raadsel-sneldichten en Potgieters' lastigste verzen te kiezen. In dergelijk proef-stelsel zou ook menige bladzij van Potgieter's *Leven van Bakhuizen* passen. De formule van dat proza kan in eenvoudiger termen worden herleid, en zeker tot natuurlijke ongedwongenheid.

Mochten onze heeren Schoolopzieners echter permitteeren, dat het stelsel zelf der *ongepermitteerde dictie* ongeoorloofd wierd - mij dunkt taal- en stijloefening bij de examinandi zou leerrijker gevolgen kunnen hebben.

Een duistere stijl in dicht of ondicht kan uit een *gecompliceerd* brein ontstaan, uit een heldere gedachtenwereld ontstaat hij geenszins. En het denkvermogen belemmert, maar bevordert hij niet. Zoodra men worsteling met de stof bemerkt - in phrase, periphrase, periode, wending, klimming of val - is het lettervoortbrengsel niet afgerond, omdat er bij de voortbrenging iets haperde. Potgieter speelt de gewilde eruditie met de ingeboren deftigheid parten. Hij moet, tegen wil en dank, een inhoud in den vorm persen, waaronder deze bezwijkt. Vandaar dat zijn volzin hem, niet dan na eindeloos woord- en stijlgehaspel, voldoet. Schijnbaar althans, want is het niet bekend, hoe hij bij het *Leven van Bakhuizen* van sommige gedeelten kopij 6 à 7 revisies eischte en de laatste er nog even spinnewebbig uitzag als de eerste?!

Hoe geheel anders bij Busken Huet! Ik heb vier jaar achtereen het literaire geluk gesmaakt - een zeer broos artikel - in het tijdschrift *Nederland* de revisievellen van Huet's bijdragen te vergelijken met de proefvellen, door Busken Huet zelven verbeterd. Het was een genot de weinige veranderingen in de proef te zien, zich bepalend tot een duidelijker naam- of een scherper voegwoord, tot de omzetting van een tusschen- in een hoofdzin, tot de verplaatsing van een adjectief of van een leesteeken - nooit tot afronding, door toevoeging of schrapping in den stijl. Alles vloeide uit een zuiver, schoongehouden denkbron: alles was helder en bevallig, keurig geijkt op romaansche keur.

Indien het dan ook in Nederland geoorloofd ware, dat een geletterd schrijver - buiten schoolkringen staande - wenken mocht geven aan een savante examen-commissie - maar ik zeg u vooraf, dat het even ongepermitteerd is als Potgieter's dictie - zou ik voor Busken Huet's proza bij de paraphrase een goed woord willen doen, evenals voor dat van Allard Pierson, Vosmaer en Naber.

Bij acte-examens geloof ik, dat voor de candidaten naar verstandshelderheid door bevordering van rustig denken moet worden getracht -

ik meen, dat het gedwongen verkeer in een taal- en stijldoolhof bij hen het tegengestelde van klaarheid en kalmte wekt. Zoo iets als de ouderwetsche reken-voorstellen tot onderzoek naar het.... logisch denken. Martelingen voor menig goed geordend brein.

* * *

Tot meerdere bijzonderheden geeft deze *Nalezing* mij geen reden. In aansluiting met mijn vorig artikel over Bakhuizen's *Brieven*, eindig ik met den wensch, dat onze leeraren van M.O. aanleiding mogen vinden door dezen briefwissel hun leerlingen een atmosfeer binnen te voeren, die - naar Bakhuizen's eigen woorden - 'zenuwen doet trillen, die doorgaans bij ons verstorven schenen' (Isaac Lemaire).

Een nadere omschrijving van die atmosfeer geven pag. 223 en 224 van Potgieter's *Leven* in deze woorden van 'Bakkes', uit een brief aan zijn vriend Ter Meulen:

'Er zijn in Amsterdam enkele van die kleine koopmanszielen, welke zoo hard zijn als hun geld, die alle dingen op hun goudschaal wegen, die de daad (van Van Speyk's luchtvaart) dol, onverantwoordelijk enz. noemen. Maar, beste jongen, wij storen ons aan hunne redeneering niet, overtuigd dat zij niet in staat zijn te gevoelen, welke verhevene gewaarwordingen de borst van een held verheffen, die zich voor zijn vaderland, die zich voor de eer van zijn geboortegrond opoffert. Een oogenblik van zulk gevoel heeft meer waarde dan honderd jaren bij een gevulde beurs en onder al het gemak des dagelijkschen levens gesleten. Ik voor mij zou, dunkt mij, indien ik in 's mans toestand had verkeerd, gebeden hebben tot hetzelfde in staat te zijn.' -

En nu doet Potgieter - de dweper met Oud-Holland en Oud-Amsterdam - deze lof-vraag: 'Is er niet iets oud-hollandsch in dat vrome in dubbelen zin?'

Wie - vragen wij - zou het ontkennen? Maar nieuw-hollandsch is het toch ook, want de echte eigenschappen van een volk sterven slechts met zijne onafhankelijkheid.

F. SMIT KLEINE.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

XXVII.

Willem Hofmans moest wel vooruitkomen. Hij kende zijnen stiel tot in den grond, en was werk- en spaarzaam. Daarmede had hij in eene onaanzienlijke Kempische gemeente geen fortuin kunnen maken, al hadde hij gedurig voor een half dozijn gasten werk gehad. Doch, Hofmans was van lieverlede een der voornaamste aannemers van de provincie geworden.

Men herinnert zich, dat hij in het begin een tamelijk groot verlies had ondergaan en dat Amelie hem in staat gesteld had zijne zaken voort te zetten. Sindsdien was den echtgenoot van Margriet alles meegevallen. Hij bezat reeds geld genoeg om zelf de borgtochten te stellen, die vereischt worden. Overal waar scholen, gemeentehuizen of andere openbare gebouwen aanbesteed werden, was hij te zien. Ja, hij had zelfs aanzienlijke werken aan de rivier ten zuiden der provincie uitgevoerd. Thans werkte hij aan de herstelling der monumentale kerk van J., welker aanbesteding zeven en tachtig duizend frank beliep.

Hofmans was met de voornaamste aannemers bevriend. M.Z., een onzer beroemdste bouwmeesters, verklaarde, dat niemand hem beter begreep. ‘Willem was een der weinigen, die een ietwat ingewikkeld bestek konden bestudeeren en de uitgaven bij benadering berekenen. Hofmans was een der bekwaamste mannen van zaken, die hij nog had ontmoet.’ Niet alleen in zijn vak was Willem ervaren als weinig anderen; al wat er mede in betrekking stond, leerde hij met den dag beter kennen. Aldus had hij met sommige collega's overeenkomsten gesloten, krachtens welke hij voor zekere werken niet zou mededingen, op voorwaarde dat men hem een bepaalde som betaalde. Op die manier kon men den prijs der aanbesteding hooger stellen, en waren allen er goed mede. Willem had met dit doel ook reeds geld gestort.

Hij smeet zijne winsten niet over den balk, en zijne vrouw was al zoo pinkvast als hij. Het kon dus niet anders, of de echtgenooten

Hofmans - Salens moesten binnen korten tijd tot de rijksten van Hagenbeek behooren.

Wat sommigen verwonderen zal, en echter de gewone loop der wereld is: de Hofmansen werden des te gieriger, naarmate hunne kas zwol. Niet dat Willem of Margriet voor de noodige uitgaven terugschrikten. Wel integendeel. Hunne kleeding werd meer verzorgd, en hunne tafel liet niets te wenschen over. Doch de man, zoowel als de vrouw, waren er meer en meer op uit om geld te winnen, om hun kapitaal te vergrooten. Het waren beiden kinderen van Heibroek; de jongen en het meisken hadden tot de beste leerlingen van Meester Lenaerts behoord. Zij waren braaf, bekwaam, bij der hand; doch van één gebrek had de voorbeeldige onderwijzer de kiemen niet kunnen uitroeien: van de hebzucht.

Het gebrek schijnt zoo menschelijk, dat het niet te verbeteren valt.

Meester Lenaerts wist het wel: 'Dat een mensch tevreden met zijnen staat hoeft te zijn; dat men geene schatten hoeft te bezitten, om gelukkig te wezen, daar heb ik de meesten mijner leerlingen van kunnen overtuigen,' placht hij te zeggen. 'Doch, dat iemand, die in de gelegenheid is zijne bezittingen op aanzienlijke schaal te vermeerderen, daar zijn geluk niet in vindt; dat hij, die fortuin wil vergaren, het najagen van schatten niet als een ideaal beschouwt, heb ik nog niet gezien; zonder dit zou het hem onmogelijk zijn zijn doel te bereiken.'

Willem dacht aan schier niets meer dan aan geld winnen. Hij had een werkzaam leven, was dikwijls op reis; hij bestudeerde zijne bestekken en zorgde, dat zijne werklieden hunnen tijd niet verkwistten, iets wat, zoo het schijnt, het sine quâ non is, om vooruit te komen.

Uit dit alles leide men niet af, dat Willem Hofmans zijne andere goede hoedanigheden heeft afgelegd. Hij is de brave, rondborstige kerel van vroeger en bemint zijne vrouw meer dan op den dag zijner bruiloft. Ook zijne drie kinderen aanbidt hij, hoewel hij den tijd niet heeft zich veel met hen bezig te houden. Hij wordt te Hagenbeek en in de omstreken algemeen geacht, meer wel is waar omdat hij stilaan een der rijkste ingezetenen der gemeente wordt, dan om de vele deugden, waardoor hij zich onderscheidt.

Het eenige, wat hem te laste kan gelegd worden, is, dat zijn familiegeest schijnt te verzwakken. Zijne ouders zijn beiden gestorven. Van moeder Salens houdt hij voortdurend veel. Amelie, Edward en Christine worden hem met den dag meer vreemd. Dit strekt hem zeker niet tot eer.

Op eenen namiddag zaten moeder en Amelie ten zijnent aan de koffietafel.

'Ge hebt toch wel eenige minuten, tijd,' zegde de weduwe Salens, als ze zag, dat Willem moeite had om op zijnen stoel te blijven stilzitten. 'Ge hebt alle dagen het geluk niet uwe brave zuster te zien.'

‘Indien ge wist, wat ik in mijnen kop heb, zoudt ge zoo niet spreken,’ zei Willem, niet zonder ongeduld. ‘Het minste verzuim en ik verlies duizenden’...

‘Als ge me noodig hadt, hadt ge meer tijd,’ sprak Amelie, met gezag, zoodat Margriet van schaamte de oogen neersloeg. ‘Doch ik ken de wereld. Ik heb goed gedaan, dat is me genoeg. Ik vraag u thans, dat ge me zoudt helpen een ander gelukkig te maken.’

‘Ik luister,’ onderbrak Willem.

‘De zaken van Edward gaan zoo goed niet, als we gehoopt hadden,’ hernam Amelie. ‘Nu is er een aanzienlijk werk op til. Baron Bronsteen wil een nieuw paleis bouwen, waarvoor Edward het kunstijzer zou vervaardigen; gansche broeikassen, trappen, alles monumentaal. Er is een borgtocht noodig. Hadde ik het geld beschikbaar, zoo zou ik u niet laslig vallen.’

‘Ik heb de oplossing,’ zei Willem, joviaal. ‘Ik zal de aanbesteding doen. Edward zal zich met het ijzerwerk belasten. Hij zal aldus een aanzienlijk daggeld winnen.’

‘Neen,’ sprak Amelie, en hare oogen schoten vuur. ‘Edward Salens, de kunstenaar, de Ridder der Leopoldsorde, zal niet in dienst zijn van zijnen zwager. Ook wil Baron Bronsteen slechts met Edward onderhandelen. Hij denkt, dat mijn broeder geld heeft en wil, gelijk dit de gewoonte is. dat een borgtocht gesteld worde. Nu vraag ik u, of gij bereid zijt dien te verschieten.’

‘Neen,’ antwoordde Willem, met zooveel beslistheid, dat zijne vrouw en schoonmoeder beefden.

‘Dan vraag ik u ten minste, dat gij mij de redenen van uwe weigering opgeeft.’

‘Die zijn ten getale van twee.’

Amelie bemerkte van nu af, dat de stem haars zwagers meer klank en de toon meer vastheid gekregen had, naarmate zijne geldkast was gezwollen.

‘Gij hebt vooreerst zijne kunstliefde,’ hervatte Willem, als droeg hij eene onbetwistbare stelling voor. ‘Ik heb op de Nijverheidsschool kameraden gehad, die naar de kunst zijn overgeslagen. Ik ook had daar aanleg voor. Doch, ik heb naar goeden raad geluisterd en mij op mijnen stiel toegelegd, die geld opbrengt. Met Edward gaat het juist, gelijk men het voorspeld heeft. Een jong kunstenaar droomt van gouden bergen. Hij krijgt onderscheidingen. Op enkele jaren zal hij rijk zijn.

‘Eilaas, wat is van al die schoone ontwerpen geworden? Niets. Edward zal *dit* maken; men zal *dat* bij hem bestellen. Zijne tentoonstelling heeft ternauwernood hare kosten opgebracht.

Edward is een artist; ik loochen het niet. Doch hij slaagt er niet in zijne kostelijke stukken te verkoopen. Ware hij een bouwsmid of zelfs een werktuigmaker gebleven, zoo zou hij al spelende door de

wereld gerold hebben, want hij is een puik ambacht, en zal het geld niet verkwisten. Nu vrees ik, dat het te laat zij. Want eens, dat men zulk kunstwerk heeft vervaardigd; dat men zijne zinnen daar heeft op gesteld; dat men naam heeft gemaakt, kan men zich met geen gewoon werk meer bezighouden. Ja, meer dan waarschijnlijk is Edward voor goed verloren, hoewel hij zelf inziet, dat hij op den verkeerden weg wandelt. Het doet mij leed, want ik zeg het nog eens: hij is een brave jongen en een beste ambacht. Gij zult begrijpen, dat ik, die vrouw en kinderen heb, hem, in den bloei zijner jaren, kan noch mag ter hulp komen. Ware het moeder, ware het zelfs Christine, zoo zou ik doen, wat ik moet doen. Doch thans is het onmogelijk. Edward is jong en sterk. Indien hij niet in staat is zijnen kost te winnen, wie zal het dan zijn? Zijne kunstsmederij gaat niet? Dat hij eene gewone smederij aanvatte. Ik zal hem werk bezorgen. Ik zou dit veel min vernederend vinden dan geld van zijne oudste zuster tot onderstand aan te nemen.

Amelie handelt heel verkeerd hem hare zuur gewonnen penningen af te staan. Wat zal zij aanvangen op haar ouden dag?'

'Indien ik mij in iemand bedrogen heb, is het in u, Willem,' sprak Amelie streng, terwijl moeder en Margriet, onder den invloed van Hofmans' woorden, met vrees bevangen waren. 'Gij speelt uwe rol van zedenmeester voortreffelijk. Wat zoudt gij mij geantwoord hebben, als ik even schoon gesproken had als gij, toen gij buiten staat waart nog eene enkele aanbesteding te doen? Voor het overige verzoek ik u, niet om mijne toekomst bekommerd te zijn.'

'Wij zijn niet bijeengekomen om elkander te verbitteren,' zei Willem, een weinig deemoediger. 'U, lieve zuster, wilde ik vooral niet krenken, daar gij ons allen tot voorbeeld strekt. Doch, gij hebt ongelijk mij uwen onderstand te herinneren. Sinds lang heb ik u de voorgeschoten som terugbetaald. Hadde ik voorzien, dat die weldaad mij later zou verweten worden, zoo hadde ik haar geweigerd. Ik hadde liever mijn ambacht gestaakt en ware terug als gast naar de stad getrokken. Ik speel eene rol, zegt Amelie. Niet die van zedenmeester. Maar, die van een hardvochtig man, van iemand, die voor alle broederliefde, voor alle kunstgevoel doof is. Ik moet er om lachen. Het leven is een strijd van de wieg tot het graf. De zwakken worden door de sterken overrompeld. Ik reken mij niet tusschen de zwakken. Mijne vrouw en kinderen heb ik boven alles lief. Ik bewijs hun dit, niet door woorden, maar door daden. Ik zal hun welstand, rijkdom verschaffen. Daarvoor moet ik werken, aanhoudend werken, en wat Margriet vooral gelukkig moet maken, is, dat ik daar mijn grootste genoegen in vind. De jonge artisten met lange haren en scheef geloopen schoenen mogen mij voor droogstoppel uitkrijten,' ging Willem met kracht en kleur voort. 'Ik begrijp dit. Maar dat Amelie ontevreden over mij is; dat Edward naar niemand wil luisteren, gaat boven mijn verstand. Edward slaagt niet

in de kunstsmederij. Wien zal dat verwonderen? Hij wil trouwen met de dochter van Flip Franckx en Jana Krabbers, zaliger, die tot het schuim der Kempische bevolking behooren. Dat hij als artist kalverliefde gevoelde voor Philomientje, is te verstaan; want zij is een lief meisje. Maar moet men niet van zijne zinnen zijn, om voort te gaan in die verkeering, na de tafereeltjes op het hof van Assisen?

'Mie en Siska zijn er goedkoop van af gekomen,' zei me verleden week een advocaat, voor wien ik eene villa te Kraaigoor bouw. Waren ze den duivel niet te plat geweest, zoo hadde men haar tot twintig jaar dwangarbeid veroordeeld. Bij Flip Franckx werd niets gevonden. Het schijnt, dat Jana den buit wegstopte, terwijl de rechters op heure kamer waren, en dat al de juweelen, die daar verborgen waren, sinds lang te gelde zijn gemaakt.

'Als Franckx' hoeve voor vele jaren afbrandde, was de assurantiemaatschappij van zin een onderzoek in te stellen. De agent was overtuigd, dat Flip het vuur in het dak gestoken had. Toch ried hij de maatschappij af de zaak in handen van het gerecht te geven, omdat hij wel wist, dat Flip zijne voorzorgen zoo goed genomen had, dat het onmogelijk zou zijn bewijzen tegen hem aan te voeren. 't Is maar om te zeggen, dat al wat Franckx heet, tot in het merg bedorven is.'

'Philomien toch niet,' onderbrak Amelie.

'Neen,' ging Willem voort, 'hoewel ik niet zou durven zweren, dat zij ook op den duur niet zou blijken eene Franckx te zijn. Ik neem zelfs aan, dat Philomien braaf is en blijft. Heeft Edward zand in de oogen, om niet gewaar te worden, dat dit niet volstaat? De bestelling van Z.M. den Koning is niet doorgegaan. Verscheidene edelen gaan het huis van onzen broeder voorbij. Mij verwondert het slechts, dat dit Edward of iemand met gezond verstand verwonderen kan. Zeker, hij is braaf, verstandig en zeer ervaren in zijn vak. Hij had de genegenheid van allen. Maar, denkt gij, dat men met den man van de zuster van Mie en Siska Franckx uitstaans wil hebben? Het moet gezegd: indien onze broeder niet tot inkeer te brengen is, is hij verloren. In de veronderstelling, dat Amelie hem recht helpe, dat wij hem gedurig ter hulp komen, kan dit hem nog niet redden. Dit, hoop ik, zullen allen erkennen.'

Willem zweeg. Lang duurde de stilte, en zij was drukkend.

'Welk is uwe meening, Amelie?' vroeg moeder, met eenen krop in de keel.

'Dat Willem verstandig spreekt, is niet te betwijfelen,' sprak het meisje, met neergeslagen oogen. 'Maar, wat raadt hij ons aan te doen?'

'Luister,' antwoordde Hofmans, kalm en tevens vastberaden. 'Trouwt Edward met Philomien Franckx, zoo maakt hij niet alleen zich zelven ongelukkig. Ook mij doet hij schade. Zeg niet neen. Ik ken dat. Met den schoonbroer van eene Franckx zullen de openbare besturen bezwaarlijk willen onderhandelen.

Dat Edward zijne betrekkingen met Philomien afbreke. Dat hij niet alleen kunstwerk voortbrenge. Hij zal gemakkelijk eene vrouw krijgen, die lief en braaf is en tot eene deugdzame familie behoort gelijk mijne Margriet,' sprak hij, terwijl hij zijne echtgenoote vurig zoende. 'Trachten wij het zoover te brengen, Amelie, en de jongen zal ons later dankbaar zijn.'

'Ik geloof, dat Willem gelijk heeft,' sprak moeder met een diepen zucht.

'Zeker heeft hij gelijk,' bekende Amelie. 'Twijfelt gij een oogenblik, of ik dit niet besef? Maar hoe zullen wij dit Edward doen inzien? Hij is verliefd, en verliefde menschen zijn moeilijk tot reden te brengen. En ik ben toch zoo fier op hem, en heb hem zoo lief!'

'Wij allen zijn fier op hem, zuster,' zegde Willem. 'Zorgen wij, dat wij ons om hem niet moeten schamen, en dat hij niet voor eeuwig ongelukkig worde.'

Christine Salens kwam binnen.

Aan het andere eind van Hagenbeek hoorde men de fluit van de tram, waar Amelie mede naar de stad moest vertrekken

'Er is veel waarheid in wat Willem zegt,' fluisterde Amelie moeder in het oor, terwijl men zich naar het station begaf. 'Maar speelt hij geene comedie? Zoekt hij niet naar voorwendsels om Edward allen onderstand te weigeren? Ik denk dit. In alle geval zal ik beproeven mijnen broeder dit huwelijk uit het hoofd te doen stellen.'

'Doe dit,' sprak moeder. 'Ons Heer zal overigens alles ten beste schikken.'

Het afscheid was hartelijk. Amelie nam op de tram plaats; moeder en Christine keerden naar Heibroek terug.

XXVIII.

Weken, maanden zijn voorbijgegaan. Moeder Salens mag zich voortdurend in de beste gezondheid verheugen. Heure dochter Christine heeft voor goed de kinderjaren achter den rug en is een beeldschoon meisje geworden.

Willem Hofmans wint voortdurend veel geld. Zijne vrouw heeft niets van heure wakkerheid afgelegd. Ze heeft vooral het talent heure kinderen goed op te voeden en heur huis in orde te houden. Amelie woont nog bij Graaf van Landerwijck. De zaken van Edward gaan stillekens. Hij is te verstandig om niet in te zien, dat, in deze omstandigheden, het onmogelijk is voor het oogenblik aan trouwen te denken, te meer daar de echtgenooten Van Herckel met dit huwelijk niet ingenomen zijn.

Flip Franckx is versleten. In den winter had hij erg gesukkeld. Hij had dokter Louis Herremans van Vredewijk ontboden, die in de streek zeer befaamd is. De dokter was er in geslaagd Flip reden te

doen verstaan. ‘Ge hebt veel gewerkt, Franckx,’ had hij hem gezegd; ‘te veel. Gij hebt de noodige rust niet genomen. Waart ge niet van eene buitengewoon sterke natuur, zoo laagt ge reeds lang op het kerkhof. Ge zult genezen, op voorwaarde, dat ge mijnen raad volgt. Ge moet het boerenwerk laten varen. Weet ge, wat ik in uwe plaats dede? Ik verkocht mijn boeltje, en ging minstens een uur of tien van hier wonen.’

‘Ik zelf heb daar al meer dan eens aan gedacht,’ antwoordde Flip, de oogen, die tot dan toe ten gronde gericht waren, vluchtig op Herremans slaande.

‘Een dokter is een biechtvader,’ ging de geneesheer voort. ‘Hier, in het dorp wordt gij veracht, gij weet het even goed als ik. Velen haten u, niet het minst omdat ge geld hebt, omdat ge gewerkt hebt en spaarzaam geweest zijt, terwijl de anderen te lui waren en geenen overleg hadden. Doch het slecht gedrag uwer kinderen maakt u insgelijks het verblijf hier onaangenaam.’

Het was wonder: de woorden des dokters, die met gezag sprak, vergramden Franckx niet. Herremans' raad oefende op dezen, voor alle anderen ongenaakbaren mensch zulken invloed uit, dat hij zijn hart week maakte en zijn oordeel aan dat des dokters onderwierp.

‘Ik verwijt het u niet,’ ging deze voort, ‘hoewel ik u niet zeg, dat gij er geene schuld aan hebt. Doch, het is de tijd niet om ons daar thans mede bezig te houden. Later zullen wij de gelegenheid daartoe hebben. Uwe kinderen zullen zich beteren. Gij kunt met hen nog gelukkig zijn. Ik wil u nog geene ongegronde hoop geven; doch ik twijfel niet, of Mie en Siska zullen, ter gelegenheid van het nationaal feest, in vrijheid gesteld worden’.

‘Ik dank u, heer dokter,’ zegde Flip, opgebeurd. ‘Zult ge geene geneesmiddelen voorschrijven?’

‘Neen,’ antwoordde Herremans. ‘Het voornaamste geneesmiddel kent gij: rust. Nog een ander: ga alle dagen, als 't weer het toelaat, een uur of twee wandelen, zet deuren en vensters wagenwijd open en zorg, dat gij en uw huis op tijd verzuiverd wordt. Het ware goed, dat uwe dochter bij u kwame wonen, tot ge genezen zijt. Alleen zijt ge een sukkel. Ge kunt uwen oppas niet hebben.’

‘Ik zou inderdaad gelukkig zijn, zoo ik mijne brave Philomien hier hadde’, zei Flip, terwijl een traan door zijn flets oog dreef.

‘Ze zal komen,’ bevestigde Herremans. ‘Het is haar plicht, doch hare kinderliefde zal luid genoeg spreken. Ik moet vandaag nog te Eekhoven zijn, en zal daar alles beredderen.’

‘Maak het kind niet ongerust, heer dokter!’ riep Flip den geneesheer angstig na; ‘zij zou er te veel door lijden.’

‘Vertrouw op mij,’ zegde Herremans, ‘als ik binnen veertien dagen terugkom, zijt gij genezen.’

Franckx gevoelde zich door de woorden van den dokter zoo opgeruimd,

alsof zij de wondere macht gehad hadden zijne ziekte, zijne afgesloofdheid van hem weg te nemen. Hij gevoelde het vermogen om over zijnen toestand na te denken, zonder dat deze overwegingen hem tot bitterheid stemden. Hij besefte, dat hij de macht niet meer bezat om nog zwaren landbouwarbeid te verrichten. Hij zou er geld bij inschieten, moest hij alles door vreemden laten doen.

Naarmate de tijd verstreek, kwam het beeld van Mie en Siska hem liefelijker voor. Hij bezat meer geld dan iemand vermoedde, en had dagelijks meer vrede met het denkbeeld aan zijne dochters, bij hare invrijheidstelling, het middel te verschaffen, om behoorlijk door de wereld te geraken.

Zou hij zijne goederen niet verkoopen? Hij had daarover gesproken met den notaris Mutsaerts van Hulmenhout. Deze had hem ten zijnent ontboden, daar de zaak met moeilijkheden gepaard ging.

Te Hulmenhout, Eekhoven, Ekstergoor en omliggende dorpen is de notaris Mutsaerts van arm en rijk gekend. Zelfs zij, die de Kempische schetsen van den schrijver van dit verhaal hebben gelezen, hebben met dezen ambtenaar reeds vroeger kennis gemaakt. Zij weten, dat Frans Mutsaerts, de echtgenoot van Karolien Landtschots, van de Groote Stee, onlangs het notariaat van Herman Landtschots, zijnen oom, heeft overgenomen, en dat dit ambt in deze voorname familie sinds verscheidene geslachten erfelijk was.

Als al zijne voorgangers wist Mutsaerts voortreffelijk met de boeren om te gaan.

Hij wachtte Franckx in zijne tuinkamer af.

‘Zet u neder, man,’ zegde hij, op eenen toon, die niet beter kon gepast zijn. ‘Gij wilt uw goed verkoopen? Ik kan u slechts gelijk geven.’

Men hoorde de huisschel in de gang.

De klerk leidde Stan van Winckel binnen.

Mie heur echtgenoot was netjes, als een werkman op zijn Zondaagsch gekleed. Handen en aangezicht waren zuiver gewasschen; geen spatje kleefde op zijne kleederen. Van Winckel genoot blijkbaar eene goede gezondheid.

‘Wien we daar hebben!’ zegde hij, verwonderd; doch dat deze verwondering uit een onaangenaam gevoel voortsproot, was al te duidelijk. ‘Het lag in mijne leden, dat de heer notaris mij om u ontboden had.’

‘Ik begrijp niet goed, wat die man hier te doen heeft,’ sprak Flip, en in zijnen toon klonk al de gramschap, al de ruwheid, welke hem in zijn slechtsten tijd had gekenmerkt. ‘Ik wil niet langer in gezelschap blijven met hem, die mijne dochter en mij ongelukkig gemaakt heeft.’

‘'t Is me de dochter!’ riep Stan, met eene uitgelatenheid en trivialiteit, die diep moesten kwetsen. ‘Kon ik een stuk van mijnen pink laten afkappen, en mijn huwelijk ongedaan maken, ik zou zeggen: kap.’

De notaris was aan zulke tooneelen gewoon.

‘Zet u beiden neer,’ zegde hij, als ware het natuurlijk, dat hij onmiddellijk gehoorzaamd werde. ‘Stelt u alle twee goed in het hoofd, dat scheldwoorden en onbetamelijkheden tot niets kunnen leiden. Ge moet t'akkoord zien te komen. Niets is gemakkelijker, als men van weerskanten weet toe te geven. Doch, als men beiden zoo steeg is als een muilezel, die niet voor- of achteruit wil, gaat het niet. Mijn plicht is vrede tusschen de familiën te stichten, en ik zal daarin slagen. U, Stan, verzoek ik, dit stuk te onderteekenen,’ ging de notaris voort, terwijl hij Van Winckel eene akte overreikte.

‘Met uw verlof, heer notaris,’ zei Stan, luid en vol, ‘ik moet dit ding eerst op staai lezen.’

Stan ontplooide het stuk, en las het opmerkzaam. Dat stond den notaris niet aan. De meeste boeren hebben het geduld, de geestestegenwoordigheid niet om eene akte aandachtig te lezen. Zij vergenoegen zich er den inhoud van te vragen.

Franckx bezag zijnen schoonzoon met eene uitdrukking, als kostte het hem moeite al den afkeer, al den haat te verbergen, die hij voor hem gevoelde, terwijl Van Winckel geheel in het lezen van de akte opging.

‘Mijnheer de notaris,’ zei Stan, ‘ik versta ten naasten bij waar dit stuk heenwil. Ik zou het echter gaarne mee naar huis nemen, om het heelemaal vast te hebben. Eene handteekening is toch zoo gauw gezet.’

‘'t Is niet noodig,’ zei Mutsaerts, teleurgesteld. ‘Een klein kind verstaat zoo iets. U wordt enkel gevraagd toe te stemmen in den verkoop der vaste goederen van uwen schoonvader.’

‘Heeft hij daar iets in te lezen?’ vroeg Flip, van zijnen stoel opstuivende.

‘Zet u neer,’ gebood de notaris, terwijl hij door een kort gebaar niet weinig kracht aan zijn gebod bijzette.

‘Zoo versta ik het ook,’ antwoordde Stan, op eenen toon, die Mutsaerts moest overtuigen, dat deze man zoomin door grove woorden als door slimme streken uit het veld was te slaan.

Hij had den tijd gehad de notariëele akte aandachtig te overlezen, en tevens te overleggen op welke wijze hij de samenspraak te zijnen voordeele zou doen gedijen.

‘Vader wil zijn goed verkoopen,’ sprak hij. ‘Ik begrijp niet waarom.’

‘Omdat de dokter meent, dat het hoog tijd is, dat hij het boerenwerk laat staan,’ zegde Mutsaerts, hopende Van Winckel te vermurwen. ‘Omdat vader in zijn jongen tijd te fel gewerkt heeft en versleten is vóór zijne jaren. Hij heeft volstrekt rust noodig.’

‘Zoo is het,’ bevestigde Flip, zonder op de aanwezigheid van Stan acht te slaan.

‘Ik geloof u niet, vader,’ zei Van Winkel, fijngeslepen. ‘Gij zijt ziek, vermoeid. Neem rust, hoe langer, hoe beter. Doch, de Franckxen

zijn een taai ras. Binnen eene maand, laten wij zeggen twee, zult gij den kloekste weer omverwerken. Wat zal het dan zijn, als gij niet meer weet wat te doen? Als ge den heelen dag in den hoek zult moeten zitten? Dan leeft ge geen halfjaar meer.'

'Gij denkt dat, Stan?' vroeg de notaris, hopende Van Winckel goede reden te doen verstaan; 'doch de dokter is van het tegenovergestelde overtuigd. Hij zal het wel best weten. Kom,' ging hij jovialer voort, 'wij zullen eenen borrel drinken. Niets is zoo goed, om t'akkoord te geraken. 't Is echte Schiedammer,' zei hij, terwijl hij een stoopken en drie roemers uit de hoekkast langde.

''k Dank u, Mijnheer de notaris', sprak Stan, zonder dat men aan zijnen toon kon hooren of hij Mutsaerts voor den aap wilde houden, of dat hij uit volle overtuiging sprak. 'Ik geloof, dat er in dit stoopken lekker goed is, en bij elke andere gelegenheid zou ik er eer aan doen. Want, van klare jenever ben ik een liefhebber. Maar, als ik zaken te doen heb, drink ik niets dan pompwater. Als ik met mijne Mie naar het stadhuis ging, was ik bij drank. Sindsdien laat ik mij zoo gemakkelijk niet meer in de doeken doen.'

Mutsaerts had blijkbaar hemelsch geduld. Hij wist, dat het beste middel om familieraden t'akkoord te brengen hierin bestond al de leden toe te laten vrij hun belang te zeggen, en zelf zoo weinig mogelijk te praten. Hij deed herhaalde malen Flip teeken, dat deze Stan niet in de rede zou vallen.

'Dat de heer notaris ons tot den koop aandrijft, is te verstaan,' hernam Van Winckel. ''t Is maar voor de oorden, ziet ge, zonder dat ge 't kwalijk neemt. Ware ik in zijne plaats, ik zou ook bewijzen, dat de verkoop volstrekt noodzakelijk is, niet langer kan of mag uitgesteld worden.'

Mutsaerts, een rijk man, ging door voor iemand, die op het geld uit was, als de duivel op eene ziel. Hij wist, dat daar veel over gebabbeld werd. Daarom nam hij de laatste woorden van Van Winckel euvel op.

'Flip Franckx wil zijn goed verkoopen, ver van hier gaan wonen,' zegde hij, op den toon eener strafpredikatie, 'omdat hij zooveel verdriet heeft.'

'Ah, daar hebben wij het,' sprak Stan, terwijl men aan de gelaatsuitdrukking van Franckx zag, dat hij de woorden van den notaris afkeurde. 'Siska heeft, zegt men, hare handen niet te huis kunnen houden. Bij mijne lieve vrouw werden papieren gevonden. Er is niemendalle bewezen, Mijnheer,' grijnsde Stan op eenen toon, die deed vreezen, dat het daar niet bij zou blijven. 'En al hadde mijne schoonzuster de sommen ontvreemd, die men bij mijne vrouw heeft gevonden, hadden beiden daar niemand kwaad mede gedaan. Verdraagt gij langer, vader, dat uwe kinderen voor vuiligheid uitgemaakt worden? Maschurtsch zal er geene armoe om lijden. Hij heeft alle dagen duizenden te verteren. Overigens heeft hij alles teruggekregen. De Steenackersen hebben

daarentegen geen rooden duit van het erfdeel hunner tante gezien, hoewel de roep ging, dat deze schatrijk was.'

Eene vervaarlijke bleekheid verspreidde zich over het aangezicht van Mutsaerts, die als notaris de nalatenschap van vrouw Steenackers uiteengedaan had.

'Stemt gij toe in den verkoop van Franckx' goederen?' riep hij, dol van woede.

'Neen,' antwoordde Van Winckel, knakkig.

'Dan is uwe aanwezigheid hier niet langer noodig.'

'Goeden dag, alle twee,' zegde Stan, sarrend. 'Nu ga ik er eenen borrel opzetten, in de "Volle Maat," hierover.'

Van Winckel verliet het vertrek en sloeg de deur met geweld achter zich toe.

XXIX.

De lente was terug in het land gekomen.

Overal heerschte hernieuwd leven. Langsheen den straatweg van Ekstergoor naar Kraaigoor prijkten de boomen in hun vollen bladerdos; links en rechts schoot het koren welig in de hoogte.

Rond de woning van Flip Franckx was het landschap wonderschoon. Het water der beek, doorschijnend als kristal, vloeide langzaam door de weide, die met gele eierbloemen en bruine boterbloemen gespikkeld was. In het hofje stonden de fruitboomen in vollen bloei en in de hazelaren en elzen heggen zongen de merels hare opgewekte liederen.

De deur der woning stond wijd open. Philomien Franckx had heure rokjes hoog opgeschort. Zij schuurde met de grootste krachtsinspanning den steenen vloer. Het meisje keerde het water in golpen over den dorpel, en vaagde met de dweil de plaveien droog, die als vuur blonken. Dan strooide zij er sierlijke figuren in nat wit zand op.

Het huizeken was niet meer te erkennen. De muren waren versch gewit, en de vensters zorgvuldig gewasschen. De gordijnen waren hagel-blank, de vuurijzers glinsterden als zilver, en geen stofje kleefde aan de meubeltjes of de zoldering.

Eene frissche lucht woei door het huizeken; de geuren van jasmijn en brembloem balsemden het vertrek, en van het meisken zelve scheen een geest van lieftalligheid en opgeruimdheid uit te gaan en heel het vertrek te bezielen. Zij had juist heur aangezicht en handen gewasschen, heure haren in orde gebracht en heure holleblokjes droog gemaakt, als vrouw Van Herckel binnentrad.

'Ik weet niet of ik verheugd mag zijn, u hier zoo vlijtig bezig te zien, ofwel of ik er mij nog ongelukkiger om gevoel,' zegde ze, terwijl Philomien bezem en dweil in de moos zette.

'Mij is uw bezoek aangenamer dan ik zeggen kan,' antwoordde het meisken, een weinig kleurende. 'Vader is niet te huis; doch zal niet lang uitblijven. Zet u, moeder, ik ga aanstonds koffie opschenken.'

De vrouw plaatste zich in den leunstoel aan den haard, als iemand, die vermoeid is, en om eene belangrijke zaak is gekomen.

‘Mijn inzicht is vader te spreken,’ zegde ze, en ze deed moeite om heur verdriet en hartelijkheid te verbergen. ‘Wij hebben ons deerlijk in u misrekend, Philomien,’ ging de vrouw voort. ‘Dat gij ons ongehoorzaam waart, als moeder zaliger in stervensgevaar verkeerde, begrepen wij. Maar, dat gij van ons wegvlucht, als vader volkomen gezond is, verstaan wij niet. Wij dachten, dat onze Philomien meer genegenheid, meer liefde voor ons over had. Wij dachten, dat wij verdiend hadden anders door haar behandeld te worden.’

‘Ik vraag u vergiffenis, moeder,’ stamelde Philomien, terwijl zij weende als een kind. ‘Spreek zoo niet. Kunt gij zoo hard zijn mij te verwijten, dat ik mijn armen vader hulp breng?’

‘Uw vader kon door vreemden geholpen worden,’ zei vrouw Van Herckel, zonder dat ze er acht op gaf, of hare redeneerkracht wel tegen die van hare pleegdochter opwoog. ‘Doch wij, die u, ik weet niet hoevele jaren, hebben liefgehad als ons eigen kind, zullen uw vertrek niet overleven. Wij hopen voortdurend, dat gij zult terugkomen.’

‘Luister, moeder,’ zegde Philomien, uit gewoonte, zonder dat dit woord het innig gevoel uitdrukte, hetwelk het in den toestand, waarin het meisje verkeerde, stellig hadde te kennen gegeven, hadde het de persoon aangeduid aan wie zij het leven verschuldigd was; ‘winden we elkander niet op, maken we elkander niet ongelukkiger dan we zijn. Ik heb alles rijpelijk overwogen, en ben tot het besluit gekomen, dat ik heb gehandeld, gelijk mijn plicht mij voorschreef. Gij ook zult mijn gedrag goedkeuren. Ik was ten uwent goed en leefde er onbezorgd. Maar mocht een kind een ouden vader alleen laten, die aan niemand troost had? Ware ik geen verachtelijk wezen, zoo ik hem hadde geschuwd?’

‘Edward Salens heeft u dit alles geleerd?’ sprak vrouw Van Herckel, bitter.

‘Neen,’ antwoordde Philomien. ‘Ik zelve heb dit gevoeld. Edward heeft mij goedgekeurd. Hierom is hij mij nog veel meer waard.’

‘Edward heeft u goedgekeurd, doch de anderen zullen u des te strenger afkeuren,’ zegde vrouw Van Herckel, door haren toon en blik duidelijk te verstaan gevende, dat heure woorden eene niet te miskennen bedreiging bevatten.

‘Dat kan zijn,’ hernam Philomien. ‘Doch, wat ik gedaan heb, acht ik goed gedaan; daarom zal ik er mij nooit om berouwen. Gij zelve zult mij niet veroordeelen. Mijn vertrek berokkent u verdriet. Ik besef dit, omdat ik gevoel, dat ik u liefheb, dat gij mij bemint. Doch, uwe liefde jegens mij zal u doen begrijpen, dat ik, Philomien Franckx, verplicht was vader hulp en troost te bieden. Elk kind zou dit doen. Ik heb mijne moeder verloren. Weken, maanden heb ik laten voorbijgaan, zonder aan haar te denken. Dit wordt mij inwendig verweten,

als ik voor hare zielelafenis bid. Kon ik haar slechts gedurende vijf minuten zien, al moest ik daar tien uren wijd te voet voor gaan, ik wachtte geen drie tellens om de reis te ondernemen.'

Tranen glinsterden in de oogen van beide vrouwen.

Zij veegden die terzelfder tijd af, zonder dat de eene voor de andere beschaamd was om de uitdrukking van haar gevoel.

'Alles zal ten slotte geregeld worden,' zei vrouw Van Herckel. 'Geen vijandelijk woord; bij geen van ons beiden bestaat immers een vijandelijk gevoel. Wij zullen later samen zijn; de herinnering zou ons slechts verbitteren.

'Ge hebt eer van uw werk,' ging de vrouw voort, de witte muren en roode plaveisteenen beziende. 'Het heeft u zeker veel moeite gekost vader daartoe over te halen.'

'Moeite!' herhaalde Philomien, en de vroolijke toon en blijde gelaatsuitdrukking, die het meisken van nature eigen waren, kwamen voor de eerste maal boven, sinds het begin der samenspraak. 'Niet de minste. Vader zegde mij, dat hij mij meester liet. Sedert alles op zijne plaats staat, is hij meer tevreden dan hij ooit geweest is. Hij wist vroeger niet, dat het zoo aangenaam is in een "proper" huis te wonen. Maar, ik zie hem van verre aankomen.'

Flip Franckx kwam inderdaad op het middenpad van het hofje aangestapt.

Ook aan hem was de invloed van Philomien duidelijk zichtbaar. Hij droeg een verschoten Turkschlederen vest en broek, eene lakensche klak en witgeschuurde klompen. Zijn aangezicht was zuiver gewasschen, en, wat men sinds jaren niet gezien had, met zorg geschoren.

De lieden van den omtrek zegden, dat Flip Franckx, sedert Philomien bij hem woonde, er tien jaar jonger uitzag dan vroeger. Stellig had de aanwezigheid der dochter allergunstigst op de gelaatsuitdrukking van den vader gewerkt. Doch, de jarenlange, bovenmenschelijke arbeid, de ontberingen van velerlei aard, konden niet spoorloos aan hem voorbijgaan.

Lang was hij onvatbaar geweest voor zedelijk verdriet. In den begin hadden de diefstallen, had de straf zijner dochters hem onverschillig gelaten. De dood zijner vrouw zelfs was hem vooral pijnlijk geweest om het stoffelijk verlies, dat dit afsterven hem teweeg bracht.

De komst, het verblijf van Philomien ten zijnent, had zijn hart voor edeler gevoelens toegankelijk gemaakt. Hij had lang en diep nagedacht. Hoevele uren, dagen, jaren hadden hij en Jana in slafelijken arbeid doorgebracht! Beiden hadden het eten uit hunnen mond gespaard, om fortuin te vergaren. Hoe weinig genot had zijne vrouw er van gehad! Het werd week om Flips hart. Hij had medelijden met Mie en Siska. Hij onderwierp zich aan zijn zwak dochtertje... hij vond, dat ze schoon, lief, braaf was, en was fier op haar.

'Rechtuit gezegd, ik kende u niet,' sprak vrouw Van Herckel, als de man binnentrad. 'Gij ziet er uit als eene jonkheid.'

‘Philomien verdient daar lof voor,’ zegde Franckx, met eene stem, die door hare vermoeidheid afstak tegen zijn betrekkelijk goed uitzicht.

‘Juist over haar wilde ik u spreken,’ bemerkte de vrouw, bedaard. ‘Ik denk, dat dit best tusschen vier oogen zou gebeuren.’

‘Ik heb winkelwaren te halen te Ekstergoor,’ bemerkte Philomien.

Zonder het antwoord af te wachten, begaf zij zich op het kelderkamerken, en daalde op een omzien beneden. Ze was eenvoudig, doch netjes opgekleed. Ze reikte aan vader en aan vrouw Van Herckel de hand, en verliet de woning.

‘Onze samenspraak zal niet lang duren,’ zei de bazin, als Flip op den stoel had plaats genomen, waarvan Philomien was opgestaan. ‘Waarschijnlijk,’ begon zij, op eenen toon, die te kennen gaf, dat zij hare woorden goed had overwogen, ‘hebt gij gehoopt, dat wij een deel van ons fortuin aan uwe dochter zouden nalaten.’

‘Vroeger heb ik daar dikwijls aan gedacht, en zelfs met mijne vrouw over gesproken. Maar, om het u rechtuit te zeggen, sedert al die gebeurtenissen heb ik mij daar weinig mede beziggehouden.’

‘Ik ben gekomen, om u stellige mededeelingen te doen,’ hernam vrouw Van Herckel. ‘Het is met goedkeuring en op aanraden van mijnen man. Dezer dagen zullen wij aan notaris Mutsaerts ons testament laten opmaken. Philomien is onze eenige erfgename. Wij stellen haar ééne voorwaarde. Zij moet terug bij ons komen wonen. Wij zijn niet onredelijk. Zijt gij ziek, of hebt gij, om de eene of andere reden, hare hulp noodig, zoo zijn wij er niet tegen, dat zij u gezelschap houde. Doch, nu ge hersteld zijt, verlangen wij, dat zij ten onzent wone, waar zij sinds heure kinderjaren verblijft.

‘Gij weet,’ ging vrouw Van Herckel voort, terwijl Flip diep zat na te denken, ‘dat Philomien kennis heeft met Edward Salens. Hoewel ik en mijn man hun voorgenomen huwelijk niet onvoorwaardelijk afkeuren, hebben wij er, na rijp beraad, ernstig bedenken tegen. Ik stel u een middel ter hand, om het een tijdlang uit te stellen. Philomien zal nog vijf jaar bij mij blijven. Trouwt ze dan, met onze toestemming, zoo geven wij haar een aanzienlijken bruidschat mede. Later erft zij alles. Wij vragen niet, dat zij met Edward Salens afbreke. Hij is een brave jongen, die tevens hoogst bekwaam is. Waarschijnlijk zal hij binnen vijf jaar in staat zijn een huisgezin te onderhouden, wat nu het geval niet is. Het uitstellen van dit huwelijk levert des te minder bezwaar op, daar Edward, zoowel als Philomien, nog veel te jong is, om te trouwen. Ik mag u niet verhelen, dat het testament natuurlijk in geheel anderen zin zal opgesteld zijn, indien Philomien niet luisteren wil.

‘Dit is mijn voorstel,’ eindigde vrouw Van Herckel, daar zij zag, dat een pijnlijke strijd in Franckx' binnenste plaats greep. ‘Zijt gij met mij t'akkoord, zoo tracht uwe dochter reden te doen verstaan. Niets is gemakkelijker. Philomien is niet koppig. Zij is mij om niets anders ontvlucht, dan om u behulpzaam te zijn. Indien gij haar verklaart,

dat gij hare hulp niet noodig hebt, indien gij haar zegt, dat het uw wil is, dat ze mijne vraag inwilligt, zijn we gewonnen. Laat mij toekomende week uw besluit weten.'

Vrouw Van Herckel gaf Franckx de hand. Hij was zoozeer in gepeinzen verzonken, dat hij van zijnen stoel niet opstond, om de bezoekster tot aan de deur te geleiden.

XXX.

Wel had Edward Salens eenige stukken verkocht, die in de tentoonstelling ophef gemaakt hadden; doch, alles bijeengenomen, had de opbrengst nauwelijks de onkosten kunnen dekken. De werken aan 's konings paleis werden uitgesteld, andere bleven uit, zoodat de jongeling het besef had, dat bittere teleurstelling hem wachtte, en dat veel moed en geduld, wilskracht en aanhoudendheid zouden noodig zijn, om de moeilijkheden te overwinnen, die hem nu reeds overvielen.

Hij had eene smidse gehuurd op het Falconplein. Het 'inspannen' had eene aanzienlijke som gekost. Amelie had er een groot gedeelte van hare spaarpenningen aan besteed. Graaf van Landerwijck had haar dit met nadruk afgeraden. 'Gij zult het u beklagen,' had hij gezegd. 'Uw broeder is een kunstenaar, een groot kunstenaar. Hij is tot Ridder der Leopoldsorde benoemd op eenen ouderdom, als weinigen zulke onderscheiding te beurt valt. Doch, juist dit kunstenaarstalent, die onderscheiding zijn de hoofdoorzaken, dat hij voor het practische leven onbruikbaar zal zijn. Ik ken schilders en beeldhouwers van groot talent, die in de dag- en weekbladen geprezen worden, doch in hun onderhoud niet kunnen voorzien. Het is te betreuren, dat ge den jongen tot een kunstvak hebt opgeleid. Ook is het te vreezen, dat uwe spaarpenningen verloren gaan.'

Deze woorden waren Amelie pijnlijk geweest. Ze besefte, dat ze waarheid bevatten, doch kon zich niet ontveinzen, dat de graaf er kwalijk zijne afgunst door verborg.

Zij beklaagde zich niet, haren broeder in de gelegenheid gesteld te hebben zijne kunstenaarsneiging te volgen.

Men wane overigens niet, dat Edward honger leed, noch een type was geworden van die artisten, welke men op het tooneel en ook in de werkelijkheid ziet, en wier groote kunst bestaat in het uitvinden van middelen, om uit de handen hunner schuldeischers te geraken.

Neen. Onze smid was te zuinig om overtollige uitgaven te doen. Ook was hij wijs genoeg om bouwartikels, sloten en stoven te smeden, daar zijne kunststukken geenen aftrek hadden. Hij won den kost; doch kon er niet aan denken in het huwelijk te treden. Het was nogal zonderling, en waarschijnlijk trof men het niet veel aan, dat een Ridder der Leopoldsorde vóór de bank stond te vijlen, of op het aambeeld het gloeiend ijzer plooide; doch Edward schaamde zich daar niet om, en vernederend was het ook in geenen deele.

In 't midden van de week, tegen den avond, ontving hij het bezoek van zijne twee zusters, Amelie en Margriet.

'Wie had gedacht, Margriet,' zei Amelie, 'als we kleine kleuters waren, dat het zoo met ons zou afloopen? Binnen weinige jaren zijt ge zoo rijk als de Heer van Zandeghem. Ongetwijfeld zijt ge naar de stad gekomen om akties te koopen?'

'Om akties te koopen en om eenen borgtocht te storten,' zei de zuster, zonder aanmatiging. 'Onze wisselagent heeft me gezegd, dat we op onze tramwayloten eene ronde som winnen.'

'Alles loopt u mede,' sprak Edward. 'Willem is gelijk de man uit de Oudheid. Wat hij aanraakte, veranderde in goud. Ik gun het hem van harte.'

'Willem zou voor u iets moeten doen,' bemerkte Amelie met gezag, doch zonder bitterheid. 'Het verwondert mij echter niet, dat hij en zijne vrouw terugtrekken. Onze schoonbroeder en Margriet kennen den reuk van het geld, en dan is er niets meer aan te doen. Doch, we zullen op den duur ook wel slagen.'

'Ander nieuws,' zegde ze, na een korten tijd. 'Met de verkeering van onze Christine, waar moeder u over geschreven heeft, gaat het goed. Onze zuster is nog jong, dat is waar. Maar haar toekomende is een doorbraaf man en heeft eene voortreffelijke betrekking.'

'Hij is luitenant der douanen, heb ik gehoord,' onderbrak Edward.

'Ja,' antwoordde Margriet. 'Edmond van den Eynde is de zoon van een der hoogste ambtenaars van het Ministerie van Financiën. Hij is een flinke jongen. Eenige dagen geleden is hij met moeder en Christine ten onzent geweest, en ik moet u zeggen, dat hij Willem en mij bijzonder goed aanstaat. Binnen kort komt hij naar de stad. Ik ben overtuigd, dat gij met mij t'akkoord zult zijn, dat hij volkomen bij onze familie past. Welingelichte personen hebben Willem verzekerd, dat Edmond in het ministerie zeer gunstig aangeschreven staat, en ongetwijfeld hooge graden zal bereiken.'

'Deze inlichtingen komen met de mijne overeen,' verklaarde Amelie. 'Als ik laatst te Heibroek was, deelde moeder mij mede, dat Van den Eynde onze Christine "aangesproken" had. Hij is bij moeder gekomen, en heeft heur de hand onzer zuster gevraagd. Daar Christine haar verklaarde, dat zij Van den Eynde beminde, heb ik inlichtingen genomen. Deze, ik herhaal het, zijn gunstig. Ik moet hem echter zelf spreken.'

Men hoorde gerucht aan de voordeur.

Edward begaf zich in de smidse.

'Ik weet niets van zijne komst,' zegde Margriet, 'doch het ligt op mijne leden, dat het Van den Eynde is.'

Inderdaad, enkele minuten later trad de luitenant binnen. 'Ik heb reeds vriendschap gesloten met mijn toekomstigen schoonbroeder,' zegde hij, genoegelijk, 'en Margriet is eene oude kennis. Christine heeft mij gezegd, welk edel hart gij hebt,' sprak Edmond, diep bewogen,

terwijl hij Amelie de hand toestak. ‘Ik weet alles.’ ‘Dan weet gij ook, hoezeer ik u acht, welken eerbied ik voor u gevoel.’

De indruk, dien Van den Eynde op allen teweegbracht, kon niet gunstiger zijn. Hij behoorde tot de Salensen. Zij gevoelden, dat zij hem hunne innigste geheimen mochten toevertrouwen.

‘Ik moest voor dienstzaken in de stad zijn,’ zegde hij, zich neerzettend, ‘en dacht: ik ga bij Edward aankloppen. Nu heb ik het geluk u allen te zamen aan te treffen.’

‘Gij zijt dus van zin met Christine te trouwen?’ vroeg Amelie, als eene moeder. ‘Zij is jong.’

‘Van deze ziekte geneest men elken dag,’ antwoordde Edmond. ‘Wij trouwen in de maand September. Tegen dien tijd hoop ik in het middenbestuur benoemd te worden.’

‘Als het zoo is,’ besloot Amelie, ‘mogen wij elkaar van nu af als tot de familie behoorende beschouwen. Wat denkt gij van het voorgenomen huwelijk van onzen Edward?’

‘Op deze vraag zal ik u vrijmoedig mijne meening zeggen,’ antwoordde de luitenant. ‘Ik was van zin er hem vertrouwelijk over te spreken. Gelijk ge weet, is Philomien de boezemvriendin van Christine. Mijne toekomende vrouw zegt me, dat de jongste dochter van Franckx een doorbraaf meisken is.’

‘Dat is ze,’ bekende Margriet.

‘Met hare familie is het erger gesteld,’ ging Van den Eynde voort. ‘Zelfs zal ik u bekennen, dat ik uit dien hoofde bij mijnen Inspecteur werd geroepen. Hij verklaarde mij, dat de administratie alleszins vrede had met mijn huwelijk met eene Salens. De “honorabiliteit” harer familie, zegde hij, is voorbeeldig. Vervolgens vroeg hij mij, of het waar was, dat Edward, de broer mijner toekomende, met eene zuster van Mie en Siska Franckx zou trouwen. Ik kon daar geen bepaald antwoord op geven, doch deed den heer Inspecteur eerbiedig verstaan, dat dit in geen geval mijn huwelijk zou beletten. Mijn overste was van oordeel, dat een zoo rijkbegaafd artist, als Edward Salens, eene onvergeeflijke dwaasheid zou begaan, indien hij met eene Franckx in het huwelijk trad.’

‘En wat zegt gij ervan?’ vroeg Amelie, terwijl allen met de grootste ingetogenheid luisterden.

‘Mijn Inspecteur is een verstokte jonkman, die niet weet wat liefde is,’ sprak Edmond. ‘Hij is nu ruim vijftig jaar, en nooit heeft hij een meisje bemind. In alles wat onzen dienst betreft, is hij bevoegd als weinigen, doch over liefde kan hij niet meepraten. Hij heeft mij gezegd, dat dit huwelijk, volgens hem, eene dwaasheid zou zijn, daar het Edward groote schade zou teweeg brengen. Ware hij in de plaats van den kunstsmid Salens, hij zou onmiddellijk alle betrekkingen met de dochter van Franckx afbreken. De Inspecteur ging zoover te beweren, dat dit huwelijk zelfs schadelijk voor mijne toekomst kon wezen. Ik heb mijnen

overste geantwoord, dat dit onmogelijk was; dat ik Mejuffer Salens, op wier deftigheid niets af te wijzen valt en die tevens tot eene allertreffelijkste familie behoort, liefhad, en dat mijne ouders deze keuze alleszins hadden goedgekeurd. Niemand zal mij van een huwelijk met haar doen afzien.'

'Wat zoudt gij Edward aanraden te doen?' vroeg Amelie, op wie de luitenant den besten indruk teweegbracht.

'Ik durf mij het recht nog niet aanmatigen mijne zienswijze op te dringen,' antwoordde Van den Eynde. 'Doch, mijn gevoelen is: dat Edward zich streng behoort te ondervragen, of hij Philomien inderdaad zoozeer bemint, dat hij in zijn huwelijk met haar zoo gelukkig zal zijn, dat de wederwaardigheden, die hem wachtten, hem niet ter neder zullen slaan. Ik spreek nog niet van de veroordeeling van Mie en Siska. Die reeds zal noodlottig zijn voor de toekomst van mijn rijkbegaafden, toekomstigen schoonbroer. Wie staat voor het latere gedrag dezer meisjes in? Zal het, het minste wat te vreezen is, niet storend werken op den geest van Edward? Zal het hem niet in onmin brengen met al wat deftig en invloedrijk is? Zal hij dan niet bitter betreuren, wat hij in overijling heeft ondernomen? Wat ik hem dus met aandrang raden kan en moet, is, dat hij de zaak rijpelijk overwege, en ten minste wachte tot na de invrijheidstelling van Mie en Siska. Deze is, naar ik hoor, aanstaande.'

'Ik heb over mijn besluit rijpelijk nagedacht,' sprak Edward, 'en er al de gevolgen van afgemeten. Ik bemin Philomien. Zij heeft mijn woord, en ik het hare. Wij trouwen te zamen.'

Eene langdurige stilte volgde op deze woorden.

Het was tijd voor Van den Eynde en Margriet om te vertrekken. Edward en Amelie vergezelden hen tot aan de tram.

Edmond stapte nevens den smid. De twee zusters bleven een weinig achter, om den luitenant de gelegenheid te verschaffen haren broeder goeden raad te geven.

'Leg aan moeder en aan Willem uit, hoe de zaken staan,' zegde Amelie. 'Van een huwelijk kan nu nog geene spraak zijn. Edward zal begrijpen, dat er niet aan te denken valt een huisgezin te onderhouden, zoolang hij nauwelijks genoeg voor zich zelven wint. Wij moeten wachten; de tijd brengt gewoonlijk in zulke aangelegenheden eene gunstige oplossing.'

'Willem wil van geene tusschenkomst hooren,' sprak Margriet, 'ik heb reeds beproefd hem op zijn besluit te doen terugkomen, doch tevergeefs.'

'Wacht u wel hem daar nog over te spreken,' bemerkte Amelie. 'Uw huwelijk zou er ongelukkig om kunnen worden. Gij en uw man vaart goed. Alles valt u mede. Des te beter. Wij moeten trachten ook Edward op de goede baan te zetten.'

'Hoe staat Van den Eynde u aan?' vroeg Margriet, terwijl Edmond en Edward, eenige stappen vooruit, een druk gesprek met elkander hadden.

‘Goed,’ antwoordde Amelie. ‘Natuurlijk ken ik hem nog te weinig om reeds een bepaald oordeel over hem te vellen. Doch ik voorzie, dat onze Christine een braven man aan hem zal hebben. Hij zal eene nog schoonere plaats krijgen, indien, wat hij zegt, waar is, en ik twijfel er niet aan. In 't kort, de toekomst van Christine is verzekerd.’

‘Onze moeder zal alleen geraken,’ zegde Margriet.

‘Daar denk lk ook juist aan,’ hernam Amelie. ‘Doch alle moeilijkheden niet tegelijk aangevat! De eene na de andere opgelost!...’

Het gezelschap was aan het tramstation gekomen. Edmond en Margriet namen op de hartelijkste wijze afscheid van Edward en Amelie.

(*Wordt vervolgt*).

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Overwonnen!

Burger Sessay - voorheen Graaf de Sessay - Dantonist met veel invloed, zat op een lenteavond in 't jaar 1793 als plaatsvervanger van den Voorzitter van de *Section des Quatre Nations,* die ongesteld was, in de ‘Gehoorzaal’. Bij uitzondering was er dien avond niet veel te doen geweest; het vertrek, dat vaak benauwend vol was met vaderlandsch-gezinde menschen, bleef bijna voortdurend ledig. Thans bracht de Burger-Afgevaardigde zijne papieren in orde.

Het schijnsel der lamp viel op zijn dik, zwart haar, dat zorgvuldig met een lint aan het achterhoofd was opgestrikt. Want de Afgevaardigde was nog jong en in zijne kleeding evenzoo onberispelijk als Robespierre. De hand, die vlug en sierlijk de pen over het papier liet glijden, bleek wel verzorgd te zijn; ook het aangezicht, dat de schrijver, aan het einde eener bladzijde gekomen zijnde, even oplichtte, was zorgvuldig geschoren.

Er was echter nog meer, dat den vroegeren aristocraat onderscheidde.

Een ijzerhard gemoed sprak uit de staalgrijze oogen en gaf aan den mond met de stijf dichtgeknepen lippen een eigenaardig-strenge uitdrukking.

Drie jaren geleden had Claude de Sessay zijne partij verlaten; hij had dit niet gedaan uit sympathie of overtuiging, zooals menige jongelieden uit den aanzienlijken stand. Hij koesterde een voorname minachting voor het kleinzielig getwist onder de oude instellingen, dank zij zijn helder doorzicht en eerzuchtig hoofd; om deze reden zeide hij elk verkeer daarmede vaarwel en sloot hij zich bij de nieuwe aan. Het is waar, dat hij eenige ingenomenheid gevoelde met de Republikeinsche beschouwing; tóch was deze somtijds getint met een bepaalden afkeer van de meerderheid der personen met wie hij hierdoor in aanraking kwam. Maar, hoezeer hunne manieren hem ook tegenstonden, - zij waren toch de mannen van het heden en van de toekomst. Behalve deze redenen, bestond er voor hem nog een derde aanleiding, meer van persoonlijken aard, hoewel minder beredeneerd en die hij misschien liever niet zoude bekennen.

De Burger-Afgevaardigde had zijne stukken geschreven; hij begon ze door te lezen, om, zoo noodig, enkele wijzigingen aan te brengen, toen er stevig aan de kamerdeur werd geklopt en onmiddellijk daarna een sergeant van de Nationale Garde binnenkwam, die, zonder nadere inlichting, zeide;

‘Wij hebben hier een gevangene, Burger-Afgevaardigde, die bijna zeker behoort tot de schrijvers van dat vervloekte blad tegen de Revolutie, de *Gazette Blanche.*

‘Zoo’, antwoordde de Sessay; ‘is het bureel van die krant opgespoord en geschrapt? Ik wist wel, dat er jacht op gemaakt zou worden’.

‘Dat is ook zoo, maar met weinig gevolg. Deze aristocraat is de éenige, dien wij te pakken hebben kunnen krijgen; de anderen zijn zeker gewaarschuwd. Wij hebben de pers vernield. De Burger wil zeker de papieren mede onderteekenen? Hij moet naar St. Pélagie’.

De graaf schoof zijne papieren terzijde. ‘Laat hem binnen komen. Het is wel jammer, dat de voorzitter afwezig is; ik ben slecht op de hoogte van dit geval’.

‘O - het zal wel voldoende zijn, als u dien schandelijken inhoud der “Gazette Blanche” gelezen hebt’. En de deur opendoende, riep hij: ‘Stola! Je kunt binnen komen!’

De gevangene, die tusschen twee soldaten de kamer intrad, was een jong mensch van omstreeks acht-en-twintig jaar; tamelijk slordig in de kleeren en een weinig bleek, maar toch kalm rondziende. Dat zijn gevangenneming niet zonder verweer had plaats gehad, kon men zien aan zijne das, die los hing, aan het op de borst opengescheurde hemd, en aan het lange, donkere haar, dat half binnen en half buiten zijne jaskraag hing. Dit schudde hij even naar achteren, terwijl hij een zeer trotsch, bleek gelaat tot zijn ondervrager ophief. Toen de geweren op den grond waren gezet, hief de Sessay voor 't eerst het hoofd op. Hij verbleekte en de pen in zijne hand werd krom gebogen; maar hij herstelde zich oogenblikkelijk.

‘Ik wil met den gevangene alleen spreken’, zeide hij streng. ‘Sergeant, laat je mannen weg gaan en blijf zelf binnen mijn gehoor in de buurt’.

De sergeant talmde nog even, maar één blik uit die grijze oogen deed hem ten spoedigste gehoorzamen. De mannen verlieten de kamer en Burger Sessay bleef met den gevangene alleen.

Claude de Sessay had een buiten echt geboren broeder. De knapen waren samen opgegroeid. Hun vader had, na den dood zijner echtgenoote, er geen bezwaar in gezien zijn natuurlijken zoon te erkennen en hem van dezelfde opvoeding te laten genieten als zijn wettigen zoon. De jongens hielden niet van elkander. Etienne was de lieveling van zijn vader.

Na den dood van den ouden graaf was die afkeer tot haat aangegroeid; Etienne had zijne plaats onhoudbaar geacht. Zijn vader had hem een zeker aandeel nagelaten, met zijn leedwezen hem den titel niet te mogen geven; en op een mooien Septembermorgen, na een hevig tooneel met zijn broeder, was Etienne verdwenen. Het bleek, dat hij naar Parijs gegaan was. Tegelijk met hem was ook het meisje verdwenen, dat Claude gehoopt had zijne vrouw te mogen noemen.

Sedert waren vijf jaren verloopen. Claude wist niet of zijn broeder leefde en waar. Maar hij was er zeker van, dat Etienne, indien hij te Parijs was, of daarbuiten, in elk geval de partij der overwinnaars zoude gekozen hebben. Reeds zijne afkomst drong hem in die richting. Wanneer zij dus elkander ooit mochten ontmoeten, zoude hij niet als de verdediger eener verloren zaak aan Etienne's ontferming zijn overgelaten; maar toch...

Dit was nu de gevreesde ontmoeting.

Bleeker dan hij was, kon de gevangene niet worden, maar hij hield zich, met de eene hand tegen den muur leunend, staande. Den blik onafgewend op het gelaat van zijn broer gevestigd, wankelde hij op zijne beenen en begon hij zenuwachtig te lachen.

'Ga zitten', begon Claude kortaf, 'je zijt duizelig, of flauw.'

'Toch heusch niet van aandoening. Je handlangers zijn niet zachtzinnig; zij hebben mijn arm gebroken,' mompelde hij, naar een bank scharrelende.

De Sessay stond op, hij schonk een glas brandewijn in. 'Drink dit; ga op dien stoel zitten, als je wilt. Wij hebben het een en ander met elkander te bepraten.' De gevangene ledigde het glas; zonder een enkel woord van dank zette hij het naast zich op de bank neer.

'Zeker, het is lang geleden, sedert wij elkaar gesproken hebben, en natuurlijk zal er nog al iets te verhandelen zijn', zeide hij toen spottend.

'Je toon zou zelfs aan een vreemdeling verraden, dat je niet begrijpt in welk een gevaarlijken toestand je verkeert', zeide de graaf ernstig.

'Wel goed van je, mij hier opmerkzaam op te maken, maar ik weet zeer juist waar ik sta. Heb je over je eigen toestand wel eens nagedacht, Claude?' De vraag ontwijkend zeide Claude: 'Vreemd; ik had nooit gedacht je weer te zullen zien - in die verhouding.'

'Dacht je, dat ik dood was?'

'Ik hoopte het; maar in elk geval had ik verwacht, dat jij je talent zoudt wijden aan de belangen van het volk.'

'Zooals jezelf?'

'Zooals ik. Wanneer wij elkander terugzagen, had ik het mij anders voorgesteld.'

'Burger, - ik geloof dat men je nu zoo noemt, - dan heb je verkeerd gedacht. Neen; ik heb aan de verliezende partij de voorkeur gegeven.'

'Vreemd - ik gevoel niet zoo sterk, wat mijne afkomst van mij kan eischen; ik heb mij met de winnende partij tevreden gesteld', zeide de ander met scherpen spot.

'En de toejuiching van mannen als Hébert en Marat zal zeker een genot voor je zijn. Maar.... je maakte daar eene toespeling op mijne geboorte. Bon Dieu! Ik wil duizendmaal liever zijn wat ik ben, dan wat jij zijt!'

Claude bloosde. 'Ieder krijgt zijn beurt', zeide hij onverschillig. Maar plotseling verdween dat rustige masker onder een blik van hartstochtelijke vijandschap, toen hij er bij voegde: 'Een enkele maal stond jij aan de zijde der over winnende partij. Zij....'

Hunne oogen ontmoetten elkander. Die toespeling werd begrepen. Etienne zeide somber: 'Zij is dood. Zij is jaren geleden, een paar maanden na ons huwelijk, gestorven. Er is dus geen reden mij te benijden.' Hij bleef droomend voor zich uit staren en tegen den muur leunende, hernam hij:

'Nu is er, geloof ik, niets meer te bespreken. Is het wel? Als je nu de rekening misschien wil opmaken? Ik ben moe.'

De Sessay teekende met zijn vinger figuurtjes op de tafel. Hij wist niet, dat Etienne met Lucie getrouwd was. En nu was zij dood. Hij nam de dagorder op en beduimelde haar. Alleen zijne handteekening ontbrak er nog aan - dan was het lot van Etienne buiten zijn bereik. Hij zag hem daar staan, tegen den muur aangeleund, met gesloten oogen, bleek en mager. Zou hij waarlijk

zijn vijand niet zoo haten, als hij gedacht had? Hij legde de pen, die hij juist in den inkt gedoopt had, neer en opstaande, bleef hij bij den haard staan, het nog ongeteekende papier in de hand.

'Ik denk wel, dat je de bedoeling van je gevangenneming begrijpt, Etienne', begon hij.

'Natuurlijk', antwoordde zijn broeder, zonder de oogen te openen.

'Misschien geloof je mij niet', vervolgde Claude, 'maar het spijt mij. Ik ben er niet op gesteld mijne handen, hoe vluchtig ook, te steken in het bloed van... van een bekende. Maar ik kan je niet redden. Je moet jezelf redden, Etienne, als je dat verlangt.'

De jonge man sloeg zijn oogen op. Een ongeloovige verbazing stond op zijn gelaat te lezen. Hij zeide zacht: 'Ik verlang niet bepaald nu reeds te sterven.'

'Welnu, koop jezelf dan vrij', zeide Sessay langzaam.

Etienne richtte zich op. 'Hoe kan ik dat? Wat is de losprijs?'

Claude keerde zich om en onverschillig zijne laarzen bekijkende, vervolgde hij: 'De namen van je medewerkers. Je hebt veel talent, maar ik veronderstel toch, dat je niet geheel alleen de "Gazette Blanche" schrijven zult.'

'Hoe durf je!' klonk Etienne's door drift luide stem achter hem, 'hoe *durf* je *mij* zoo iets voorstellen? Je hebt mij dikwijls beleedigd, maar nooit zóó erg. Groote God, omdat ik een bastaard ben en jij een renegaat, omdat ik geen naam heb en jij je wettigen naam in het slijk hebt gesleurd, durf je mij zoo iets aanbieden...' Hij stond te wankelen, maar Claude keerde zich naar hem om en hem grijpend, toen hij dreigde te vallen, zeide hij koel: 'Dwaas, wil nu toch geen heldenrol spelen met een gebroken arm!'

In zijne opgewondenheid deed de jonge Royalist een paar vergeefsche pogingen om zich uit de handen van zijn broer los te wringen. De Sessay bracht hem, half schuivend en half dragend, naar een stoel en toen deze bereikt was, verlieten de laatste krachten Etienne; hij liet zich werktuigelijk tusschen de armleuningen van den fauteuil glijden.

Claude de Sessay leunde met een elleboog op den schoorsteenmantel en liet zijn blik glijden over den vijand, die daar slap en bewusteloos in den grooten stoel van den voorzitter lag. Waarom bleek nu de zoete wraak, die al deze vijf jaren zijn hart met schoone beloften warm had doen kloppen, hem nu zoo koud te laten, nu zij werkelijk onder zijn bereik was? De wraak was nu ook niet de zijne, maar die der volkspartij, want persoonlijk was hij noch de aanklager noch de rechter van den gevangene. Het was hoogst twijfelachtig, of hij hem zou kunnen redden, indien hij 't wilde. *Hem* redden? Het was bespottelijk. Maar toch... Indien hij het deed, zou dit niet zijn, omdat hij er in een weekhartige stemming tegen op zag het bloed van zijn broeder te vergieten; hij zou het enkel en alleen doen, omdat - hij 't zoo wilde. Etienne zou dit gevoelen en Etienne zou het hatelijk vinden, aan *zijne* hand zijne redding te danken te hebben; - 'dit zoude ik stellig in zijne plaats', dacht de graaf. Ja, dat zou een betere wraakneming zijn - dat Etienne het behoud van zijn leven verplicht zoude zijn aan *hem.* 'Je hebt mij uitgescholden, mon frère', zeide hij op bitteren toon, 'maar nu zal ik iets doen, wat de wereld zoo vriendelijk is edelmoedig te noemen. De

“renegaat” zal je redden’, vervolgde hij, de bewustelooze gestalte op den leuningstoel monsterend. ‘De vraag is: hoe?’

Een gedachte, ontstaan uit een vereeniging van zijn straks gedaan voorstel en het bleek gelaat van Etienne, schoot den Dantonist door het hoofd. De gevangene zou zeer waarschijnlijk koorts krijgen ten gevolge zijner kwetsuur. Met de koorts gaat meestal ijlen gepaard, en in die ijlende koorts... wie weet? De tijgernatuur in de Sessay's gemoed vatte die gedachte gretig aan. Hij zou Etienne streng laten bewaken; de namen die hem ontvielen, zou hij aan het Comité voor Algemeene Veiligheid als welkome mededeeling laten overbrengen en gewapend met deze aanklachten zoude het wel vreemd loopen, als de Burger Sessay zijne invrijheidstelling niet bewerken kon. Dit plan, uit medelijden en wreedheid geboren, vervulde diens ontwerper met het zoet vooruitzicht op zijne lang uitgestelde wraakneming.

Naar zijn tafel teruggekeerd, bleef de graaf, zwijgend, een oogenblik zitten schrijven. Nadat hij zijn brief gevouwen en dichtgelakt had, nam hij het papier, waarop de ander gevangen werd genomen, ter teekening in de hand, toch liet hij eerst een blik over zijn broeder glijden, die steeds onbewegelijk in den leuningstoel lag. Zeker, hij moest naar St. Pélagie, maar hij zou daar goed verzorgd worden. Het stuk nog eens overlezende zag hij, dat Etienne zijn moeders naam voerde. Des te beter! Hij onderteekende den geleidbrief en riep den sergeant, die binnenkwam met een brief in de hand. ‘Deze brief is daar juist voor u gebracht, Burger-Afgevaardigde. Er werd bij gezegd, dat ik u dien persoonlijk moest overhandigen... O, ik zie, dat de gevangene bewusteloos is, ik zal mijne soldaten gaan halen.’

De Sessay ontvouwde het vuile, gekreukelde papier met tegenzin. Hij las en herlas den inhoud en toen speelde er een glimlach om zijn mond.

‘Van belang - zeker - voor ons beiden’, fluisterde hij, zijdelings naar den gevangene ziende. ‘Welk een beschikking van het noodlot. Ik heb nu je onthullingen niet noodig. Je zijt wel gevangen, maar niet verloren. Je moet nu alleen maar hoe eer hoe liever gezond worden.’ En toen de wacht binnen kwam, vouwde hij het beduimelde papier in elkaar en stak het in zijn jaszak.

II.

In de gevangenis St. Pélagie was éene vrij ruime en lichte kamer, voorzien van eenvoudige maar gemakkelijke meubelen en zoo ingericht, dat men het vertrek, met uitzondering van de tralies voor het venster en de kale muren, niet voor eene gevangenis zou hebben aangezien.

De tijdelijke bewoner van dit lokaal zat aan eene tafel midden in de kamer te schrijven. Zijn rechter arm hing in een band en zijn bleek, smal gelaat sprak van een geleden ziekte. Toch las hij met een weltevreden glimlach het door hem met de linkerhand beschreven blaadje over, en maakte hier en daar een kleine verandering. ‘Ik zal het aan Fouquier-Tinville zenden, na mijn verhoor.’

Hij schreef nog een kwartier lang, maar hield toen plotseling de pen stil in de hand en verviel in gedachten, die niet van aangenamen aard schenen te zijn; althans, hij slaakte een diepen zucht, terwijl hij de pen weer in beweging zette. Hij wilde een vers maken, eene ‘Ode aan St. Pélagie’ dichten; maar hij kwam niet verder dan het opschrift en begon op het einde

van zijn pen te knabbelen. ‘Die stille Pélagie’, dacht hij, maar eer hij dit had neergeschreven, was het niet meer van toepassing, want hij hoorde naderende voetstappen op de steenen van de gang klakken en nu knarste de sleutel in het slot zijner deur. Zoo vlug als 't met zijn linkerhand geschieden kon, greep hij het kostelijke papier, dat voor den rechter Fouquier bestemd was en verborg dat in zijn laars. Juist was hij weder gezeten, toen de deur openging en zijn stiefbroeder over den drempel trad. Etienne stond langzaam op, toen de Dantonist, na even bij de deur te hebben stilgestaan, naar hem toe kwam.

‘Waarom ben je hier gekomen?’ vroeg hij kort-af.

Met een blik op de papieren, die op de tafel lagen, antwoordde Claude: ‘Stoor ik je? Mijne boodschap zal mij bij je verontschuldigen. Ik zal je niet lang ophouden.’

Etienne zag zijn broeder onverschillig aan; hij schoof hem den stoel toe, waarop hij straks gezeten had. ‘Het spijt mij, je geen gemakkelijker zetel te kunnen aanbieden’, zeide hij. Claude schoof dien ter zijde, met de woorden: ‘Je zult je niet lang meer over je huisraad behoeven te verontschuldigen’, liet hij er langzaam op volgen, ‘want je zijt vrij’.

Etienne deed een stap achteruit. Ongeloovig zeide hij: ‘Vrij... ik vrij? Je drijft den spot met mij!’

‘Ik spreek in ernst’, klonk het koel terug. ‘Je kunt nu dadelijk St. Pélagie verlaten, als je dat wenscht.’

Maar Etienne bleef hem aanstaren, met den wezenloozen blik van een slaapwandelaar. Het gelaat van den graaf zeide niets; de gewone glimlach was verdwenen.

‘Maar hoe?... en waarom?’ stamelde de Royalist. ‘Is het door jou toedoen?’ Zijne stem trilde bij die vraag.

‘Niet geheel’, antwoordde Claude; ‘ik zeide reeds, dat ik weinig voor je doen kon.’

‘Heb ik je iets gevraagd?’ klonk het scherp terug.

‘Ik zeide, dat je jezelf moest redden’, antwoordde de graaf koel, ‘en hoewel je - als ik mij niet vergis - weinig ingenomen was met het middel, dat ik je daarvoor noemde, ben je er toch toe overgegaan dien losprijs te betalen.’ Nu glimlachte hij weder. Maar Etienne fluisterde als in den droom: ‘Heb ik dien losprijs betaald?’ Alles was in zijn hoofd verward en die koele, spottende oogen daar tegenover hem waren ook geenszins vertrouwenwekkend.

‘Zonder zelfbewustzijn, dat lijdt geen twijfel’, hernam de andere. ‘Ik heb je immers gezegd, dat de namen van je medeschuldigen je vrijspreken zouden? Je overspannen braafheid deed je mijn voorstel zoo verontwaardigd afwijzen, dat *ik* niet verwachten kon die namen van je te vernemen. Begrijp je mij nu nog niet? Je weet toch, dat je ziek bent geweest. Je hebt vierentwintig uren in ijlende koorts gelegen... herinner je nu, als je kunt, wat je in dien toestand verteld hebt.’

Een lang stilzwijgen volgde; gedurende die minuten bleef Etienne met de hand voor de oogen zitten; hij deed zijn best - dit dacht Claude althans - om zijn geheugen te hulp te roepen.

‘Het is oneerlijk spel’, zeide hij met eene rilling.

De graaf trok zijne schouders op. Hij zag, dat deze geheele zaak zijn

broeder afschuw inboezemde. ‘Beschouw het aldus, wanneer je dat verkiest. Maar, zooals je straks, wanneer je van hier gaat, vernemen zult, je vrienden zijn gisteren “gehaald”. Het is bedroevend, dat begrijp ik, maar je moet mij de bezorgdheid voor mijn broeder in deze ten goede houden’.

‘Je bent een duivel’, siste Etienne. ‘Denk je, dat ik mijne vrijheid zal aannemen voor zulk een losprijs?... Maar je gelooft dit misschien wel - jij, de hoog-welgeboren Graaf, die zich niet ontziet als bespieder misbruik te maken van in koorts gesproken woorden...’

‘Om je te redden’, viel Claude hem in de rede. ‘De middelen waren misschien niet onberispelijk, maar het doel heiligde ze. Laat mij echter een klein misverstand ophelderen. Er is hier geen sprake geweest van bespieden. Ik moest die mededeelingen als vrijwillig gegeven voorstellen, zouden zij iets baten. Dit zal je toch ook inzien. Ik heb hier niets meer bij te voegen. De cipier heeft bevel je uit de gevangenis te ontslaan.’

Neen, waarlijk! de wraak was niet als zand en stof in den mond; zij had een aangenamen smaak. Na den kreet, die aan zijne gekwelde borst ontsnapte, hield Etienne zich, tegen de tafel geleund, met moeite staande. De Sessay zag zijn vaalbleek gelaat en keerde zich om.

‘Claude!’

De graaf zag hem met verwonderde oogen aan.

‘Claude! zeg dat het niet waar is! Zeg dat je mij hebt willen kwellen... O mijn God! Je *kon* zoo iets niet doen!’

‘Kon ik dat niet?’ herhaalde de Sessay. ‘Heb je zulk een hooge meening van mij? Dat had ik niet gedacht. Waarlijk, ik zie niet in, wat je zoo verontwaardigd doet zijn. Of je met bewustzijn sprak of niet, dat heeft geen grein verschil gemaakt in het lot van je vrienden - alleen in je eigen lot. Diegenen die er buiten bleven, zullen misschien in 't vervolg niet bijzonder op je gezelschap zijn gesteld, - maar dat kan ik niet helpen. Ten laatste moet ieder van ons iets laten vallen van die ideale levensbeschouwing, die onlangs nog zoo warm door je verdedigd werd. Het zou mij spijten, indien de scheldnaam van renegaat, dien je zoo vriendelijk waart mij naar 't hoofd te slingeren, nu, waarschijnlijk meer door je vrienden dan door je vijanden, tegen jou zal worden gebruikt en - ik moet het zeggen, schijnbaar om meer gegronde redenen.’

Maar Etienne luisterde blijkbaar niet naar die honende woorden. ‘Vrijwillig gegeven namen!’ herhaalde hij als wezenloos; ‘*ik* - mijne kameraden aangeven - den verrader spelen!’ Plotseling schoof hij naar Claude en smeekend tot hem opziende, alsof hij dit vreeselijke ongedaan kon maken met goeden wil, stamelde hij: ‘Claude, om onze eer, om onzen naam....’

‘*Onzen* naam’, herhaalde de graaf schamper. ‘Wees zoo goed te bedenken dat ik mijn naam wel in eere zal weten te houden; en jou naam? Ik zou eerst nog moeten hooren, hoe die luidt.’

De bezwerend opgeheven hand hing weder slap neer en de tot het uiterste geprikkelde haat fonkelde in de oogen, waarmede Etienne zijn broeder aanzag. Eene minuut lang bewaarden beiden het stilzwijgen, tot allengs de woede in den blik van den jongeren verflauwde onder den invloed van den minder vurigen, maar dieperen hartstocht in die andere oogen.

‘Ja.... ik begrijp.....’ stamelde hij; ‘je hebt lang gewacht.... maar

eindelijk sta je toch aan de zijde der winnende partij. Nu ben je zeker voldaan - maar ga dan nu ook weg!'

Langzaam keerde de graaf zich naar de deur. Maar hij had den drempel nog niet overschreden, toen Etienne, onbekommerd of de overwinnaar zijne zwakheid zag, op den stoel gleed en zijn hoofd boog.

Na een zegevierenden blik verliet De Sessay zijn broeder. -

'Burger, je wordt aangemaand je goed te pakken. Deze kamer is voor een ander noodig'. Etienne hief het hoofd op. Vóor hem stond de cipier, met een blad papier in de hand. 'Je bent vrij, Burger, en je moet dadelijk vertrekken. De kamer is noodig', herhaalde hij. 'Heb je nog iets mee te nemen? Zie!' En hij hield het stuk vlak voor de oogen van Etienne, die opstond, na er een blik op te hebben geworpen. De reden van zijne vrijlating stond daar duidelijk. Neen, 't was geen droom!

'Moet ik weg?'

'Hoe heb ik 't nu? Velen valt zulk een buitenkans niet te beurt!' lachte de cipier. 'Heb je niets mee te nemen?'

'Neen'.

'Vooruit dan! Dit logement blijft nooit lang ledig. Daar komen de nieuwe gasten, zie je?'

Etienne, die langzaam aan de uitnoodiging van den cipier gevolg begon te geven, zag nu voor 't eerst drie of vier gevangenen binnen de gevangenpoort staan. Zij traden terug om de beide mannen door te laten, maar Etienne bleef staan. 'Grancy!' riep hij op een smartelijken toon uit. 'Ik wist niet, dat jij...' Het was een zijner beste vrienden.

'Mijnheer is fortuinlijker dan ik', antwoordde de andere met een korte buiging. En evenzoo als daareven zijn broeder, verliet nu ook Etienne St. Pélagie zonder een woord te zeggen.

III.

Er werd druk geredeneerd in het fraaie huis van Danton, aan de Rue des Cordeliers. Het was negen uur 's avonds, en een zestal sprekers zaten rond de met groen laken bekleede tafel in de ruime schrijfkamer van den eigenaar. Zoo als de meesten gezeten waren, het gelaat naar de deur gekeerd, maakten zij den indruk van een tribunaal. Hier waren Lacroix en Philippeaux, Camille Desmoulins en nog een paar anderen; aan het eene einde der tafel zat de hooggeboren Hérault de Séchelles, een ernstig gesprek voerende met Claude de Sessay; in het midden, tusschen Desmoulins en Fabre d'Eglantine in, zat Danton zelf, forsch en breed en grof gebouwd, naar Fabre d'Eglantine te luisteren, met een half spottend, half toegevend lachje. Toen de dichter uitgesproken had, schudde hij zijn hoofd.

'Neen, neen; ik geloof niet, dat één van u den toestand goed begrijpt. Houd maar op met dat geschrijf, Camille' - hij legde zijn hand op den schouder van den schrijvenden Desmoulins, - 'en wacht! Mijne vrienden, hoewel een kleinigheid, is dit toch geen geval om met een haastig vonnis te berechten. Wil men mijn oordeel weten, dan - wat is er, Catherine?'

Het geroep van 'Ja, ja zeker! Wij wachten daar op!' had het kraken der opengaande deur voor de anderen overstemd.

‘Er is een Burger, die reeds tweemaal hier geweest is, om u te spreken’,

antwoordde de dienstbode, zonder den knop van de deur los te laten.

‘Wat wil hij van mij?’

‘Ik weet het niet, maar hij zegt, dat het een zaak van het grootste belang is. Hij wilde zijn naam niet noemen.’

Danton fronste zijn voorhoofd. ‘Als hij zoo volhoudt, vrees ik geen rust te hebben voor ik hem ontvang. Waar is hij?’

‘Hiernaast, in de voorkamer’, zeide Catherine, met haar duim achterom over haar schouder wijzend.

‘Laat hem hier binnen. De heeren zullen deze stoornis niet kwalijk nemen, hoop ik. Het onderhoud zal zeker niet lang behoeven te duren.’

Reeds verscheen de bewuste persoon op den drempel en nu liep hij langzaam de kamer door. Behalve het feit dat hij jong was en tenger, kon men niet over hem oordeelen, want hij had een breede wollen das voor het benedengedeelte van zijn gelaat gebonden en zijn diep in de oogen gedrukten hoed had hij opgehouden.

‘Wat is uw verzoek, Burger?’ vroeg Danton kort-af.

‘Dit!’ De hand van den pas binnengekomene was onder het borststuk zijner jas gegleden en, zonder een woord meer, richtte hij een pistool op het hoofd van den Tribuun. Danton sprong overeind en deed een greep in zijn eigen borstzak. Maar éen zijner aanhangers was vlugger dan hij. Bijna op 't zelfde oogenblik dat het woordje ‘Dit!’ was uitgesproken, zag men een licht en hoorde men een knal van het andere einde der tafel en Claude de Sessay had den indringer een schot toegezonden. Een paar seconden bleef het jonge mensch nog staan waggelen; toen hij zijne armen uitstak, was de doek afgegleden, en nu was zijn gelaat voor het eerst zichtbaar. Ondanks de bleekheid en de vertrokken spieren had het een akelige, zegevierende uitdrukking. Op 't volgend oogenblik zakte hij in elkaar. Snel als de gedachte sprong Sessay over de tafel heen naar den jongen man toe, het rookende wapen nog in de hand. ‘Laat hem aan mij over!’ riep hij, de drukte overstemmend, ‘laat mij met hem spreken; ik ken hem.’ En hij bukte zich over Etienne, die flauw hijgend en krimpend op den grond lag. Het doodende schot had zijne longen getroffen.

‘Dwaze knaap! Waarom heb je dat gedaan?’

‘De winnende partij!’ hijgde de gewonde. ‘Ik heb toch het spel ten laatste van je gewonnen en...’ Een bloedgolf belette hem verder te spreken; zoodra hij kon, begon hij te lachen - 't was een akelige lach: ‘Mijn pistool was... niet geladen.’

De Sessay wierp zijn eigen wapen weg en knielde naast hem. Nog lachend richtte Etienne zich, op zijn elleboog steunend, even op. Een paar heeren hadden zijn pistool van den grond opgeraapt. ‘Bezie het maar, Danton!’ kreet hij met een woeste stem; ‘het zal je geen kwaad doen. *Ik* ben geen moordenaar!’

‘Maar wat wilde je dan toch, in Godsnaam?’ vroeg de graaf, hem met zijn arm ondersteunende, toen hij weer achterover viel.

Etienne bracht zijn zakdoek aan den mond. ‘Wat jij mij gegeven hebt, Claude’, zeide hij, zacht en bedaard sprekende; ‘ik wist niet, dat je hier waart... en ik dacht niet, dat jij zoo vriendelijk zoudt zijn...’

De Sessay nam hem als een kind in de armen en tilde hem een weinig hooger overeind. ‘Maar wat bedoelde je dan toch met je ongeladen pistool? Dat een ander jou zoude doodschieten?’

De stervende schudde treurig het hoofd ‘Ik dacht’, zeide hij, pijnlijk naar lucht hijgend, ‘ik... ik kon het niet dragen... Toen ik terug kwam.. zeiden zij... dat zij 't niet geloofden... ik was wanhopig... en ik dacht dat, als ik... Danton kon doen schrikken, hij mij dan daarheen zoude sturen, waar ik Deschamps en Aymar heb doen komen.’

‘Je bedoelt de guillotine; maar dat zou toch geen verschil in je verhouding tot hen gemaakt hebben.’

Etienne zag hem strak aan. ‘Kunt je dat niet begrijpen? Het zou voor mij zeker een verschil hebben gemaakt... maar, zóo is het... misschien... even goed...’

Nog een flauwe glimlach en hij sloot de oogen. De Sessay voelde, dat hij stervende was.

Zeker, Etienne had den bitteren drank, dien hij voor hem gemengd had, tot den bodem toe geledigd. Maar de beker waaruit de graaf hem zijn levenlang had willen laten drinken, had Etienne zelf in éen teug uitgedronken; dus was de doodsstrijd wel hevig, maar kort geweest.

Rondziende, merkte hij, dat de anderen hem met goedkeurende blikken, met bewondering zelfs, gadesloegen. Alleen Danton, die verder van geen belangstelling wilde doen blijken, was naar de tafel teruggekeerd en zat op zijne plaats te schrijven.

De Sessay boog zich zeer diep over den Royalist.

‘Etienne’, zeide hij, zacht maar duidelijk, ‘luister! Ik heb je een leugen verteld. Je hebt nooit namen genoemd... Etienne, hoor je mij? Je vrienden werden door iemand anders aangegeven op den avond, toen jij gevangen genomen bent. Ik heb gelogen tegenover de Vergadering en tegen jou. Versta je mij?’

Eene lichte vonk van leven flikkerde op in Etienne's oogen, toen de graaf er zacht bijvoegde: ‘Ik heb er berouw over. Het was mijne wraakneming, want ik wist, dat een De Sessay den dood zou verkiezen boven de schande.’ Thans gaf hij zonder een zweem van spot aan zijn broeder den titel, dien hij hem altijd geweigerd had en hij zag dat zijne bedoeling begrepen werd. Op deze geheel onverwachte wijze was hun veeljarige tweestrijd geëindigd.

‘Ik dank je’, fluisterde Etienne. ‘Wil jij - wil je het aan de anderen ook zeggen?’

Claude nam de bevende hand in de zijne en haar opheffend zeide hij plechtig: ‘Zij zullen het weten - zij zullen het allen weten.’ Er sprak werkelijk gevoel uit hem, toen hij er bijvoegde: ‘Ik zal je naam van elken smet reinigen - op mijn woord van edelman. Is er anders nog iets?’

Etienne deed nog een laatste poging om zich te herstellen. Hij richtte zich zelfs nog een weinig overeind in Claude's armen.

‘Dat is alles... Heerlijk... te sterven zonder een smet’, bracht hij, hoewel met moeite, toch duidelijk uit Eene nieuwe bloedgolf belette hem het verder spreken. Een oogenblik hijgde hij zwaar naar lucht. Eindelijk, toen een lange trilling hem deed beven, zuchtte hij:

‘Ik ben... gelukkig.’

Zijn hoofd viel achterover tegen den schouder van zijn broeder.

Naar 't Engelsch van D.K. DROSTE.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. C.J. Wijnaendts Francken. David Hume. - Haarlem 1907.

Het bovengenoemde boek is een inleiding tot de wijsgeerige geschriften van Hume. Daar deze nooit een systeem gaf, en er over zijn ware denkbeelden nog al verschil bestaat, was het schrijven van dit boek niet zoo gemakkelijk. Dr. W.F. is, dunkt mij, door zijn indeeling een heel eind dichter bij het doel gekomen, en geeft aldus een vrijwel juiste uiteenzetting der belangrijke punten. In ons zeer philosopheerende, tegenwoordige Nederland zal het geen kwaad kunnen, als dit boek veel gelezen wordt. Toch zal het voor den verder strevenden lezer een desideratum blijven, de problemen in hun diepte te leeren kennen. Want b.v. het probleem der causaliteit is dieper en was voor Hume dieper, dan men uit deze uiteenzetting gewaar wordt. Was het bij de behandeling der psychologie niet wenschelijk geweest, iets meer mede te deelen van den arbeid, hier door voorgeslacht, tijdgenoot en nageslacht van Hume verricht? Dat behoefde nog geen critiek geworden te zijn, waarvan de schr. zegt, zich te willen onthouden.

Evenwel, ondanks dergelijke bezwaren is het boek zeer lezenswaardig. Een punt nog ter overweging.

Den eerbied voor een ‘onbuigzame waarheidsliefde’ draagt de schr. op Hume over. Het valt te betwijfelen, of Hume inderdaad dien eerbied steeds verdient, al heeft hij stellig de koele waarheid gezien als weinig anderen. En of de tegenstand tegen sommige inzichten van Hume alleen voortkwam uit tegenstand tegen die waarheid zelve? Uitvoerig b v. behandelt Dr. W.F. de aan Hume toegeschreven artikelen over den zelfmoord, die deze zelf niet heeft gepubliceerd. De letterkundige wereld zal die gedachten aan Hume niet kwalijk nemen, en meer dan gedachten beoordeelen doet zij niet. Iets anders is het, of uit een sociaal-moreel oogpunt de *publicatie* van dergelijke gedachten gewenscht is. Hume zelf besprak eenmaal cynisch genoeg een verwante vraag. (Burton, II 186, aangehaald o.a. bij J. Morley, Compromise p. 88). Uit dat oogpunt durf ik wel vragen: wat ter wereld maakt de publicatie van zulke zeer betwistbare en smartelijke gedachten toch noodig in onzen aan zenuwen en dyskolie zoo rijken tijd? De ernstige bestudeerder van Hume vindt ze immers wel. Duid ze voor hem aan, dat is genoeg.

D.G.

Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849-1891, door Mr. W.J. van Welderen Baron Rengers.

Thans is verschenen het tweede deel van de tweede, herziene en bijgewerkte uitgaaf. De titel drukt het reeds uit: het werk omvat nu een ruimer tijdvak. Terwijl de eerste uitgaaf sloot met de aftreding van het ministerie van Lynden in 1883, is thans ook besproken het derde ministerie Heemskerk van 23 April 1883 tot 21 April 1888 en het ministerie Mackay van 21 April 1888 tot 21 Augustus 1891. Twee zeer belangrijke perioden in de parlementaire geschiedenis van ons land.

In het eerstgenoemde tijdperk beproefde de minister van financiën Grobbée de heffing eener klassenbelasting tot stand te brengen. Na de velerlei proefnemingen op dit gebied, - zoo wij ons niet bedriegen waren reeds een zestal voorstellen om het vermogen in portefeuille met belasting te treffen voorafgegaan en telkens ongunstig uitgevallen, - deelde het voorstel van den minister Grobbée het lot van zijn voorgangers en was het aan den minister Pierson in het kabinet Tienhoven-Tak van Poortvliet voorbehouden om door de invoering van eene vermogensbelasting en eene belasting op de beroepen en bedrijven, die te zamen een geheel zouden vormen, het herhaaldelijk beproefde doel te bereiken.

Kon dus de minister Grobbée niet rekenen op steun bij de Tweede Kamer, hetzelfde was het geval met den minister van Bloemen Waanders, die hoofdstuk II der Indische begrooting verworpen zag, op grond van vele grieven die, zoowel van conservatieve als van liberale zijde, tegen 's ministers beleid geopperd werden.

Een derde lid in dit kabinet was niet gelukkiger. De minister van marine Geerling zag zich verplicht een jaar na zijn optreding zijne portefeuille over te dragen, op grond dat, zooals de heer Rengers vermeldt, voor den minister het verdedigen zijner inzichten blijkbaar een te zware taak was.

Ondanks deze herhaalde tegenspoeden, bleef de minister Heemskerk vasthouden aan zijn denkbeeld eene grondwetsherziening tot stand te brengen, die gebeurde, maar geenszins zonder ernstige stoornis te ondervinden. Toen de voorstellen tot grondwetsherziening in behandeling kwamen, werd terstond het voorstel gedaan om hoofdstuk X, handelende over het onderwijs, het eerst te behandelen. Nadat de kamer met dit voorstel zich vereenigd had, verwierp zij alle op art. 194 voorgestelde amendementen en ten slotte ook het Regeeringsvoorstel. In die beslissing vonden de ministers aanleiding tot het verzoek aan den Koning om uit hunne betrekking te worden ontheven, waarna de heer A. Mackay de opdracht ontving tot vorming van een nieuw kabinet, onder mededeeling van het verlangen des Konings ‘dat de aan de Staten Generaal ingezonden voorstellen tot grondwetsherziening niet worden ingetrokken’. De heer Mackay verklaarde die taak niet te kunnen aanvaarden, waarop de Koning verlangde, dat de ministers hunne taak zouden voortzetten. De ministers voegden zich naar dien wensch, maar oordeelden het hun plicht den Koning voor te stellen na afdoening van aanhangige zaken de Tweede Kamer te ontbinden. Dit geschiedde bij besluit van 11 Mei 1886, waarna het ministerie met de nieuw gekozen Tweede Kamer den arbeid aan de grondwetsherziening voortzette en ten einde bracht. De beide kamers werden daarna van rechtswege ontbonden. De uitslag van de gehouden algemeene verkiezingen volgens het nieuwe kiesreglement, met eene groote uitbreiding van het aantal kiezers ten grondslag, was, dat de rechterzijde in de Tweede Kamer eene meerderheid verkreeg. Dientengevolge werd 21 April 1888 het ministerie Heemskerk vervangen door het ministerie Mackay.

Dit ministerie had tweemalen de treurige taak te vervullen de Staten-Generaal in Vereenigde Vergadering bijeen te roepen om verslag te ontvangen van den toestand des Konings, waardoor Zijne Majesteit buiten staat was de regeering waar te nemen, en een ontwerp in behandeling te brengen om te voorzien in het regentschap. Dit regentschap, opgedragen aan Koningin Emma, duurde slechts korte dagen, daar de Koning weinige dagen na de aanvaarding overleed, waarna de Koningin-Weduwe optrad als Koningin-regentes en voogdes.

Dit ministerie kan er zich niet op beroemen steeds zijn pad effen te hebben gevonden. Ruim een jaar na zijn optreden zag de heer Keuchenius als minister van koloniën zich verplicht af te treden, omdat zijne begrooting, in de Tweede Kamer met eene belangrijke minderheid aangenomen, in de Eerste Kamer verworpen werd, op grond 'dat zijne onvoorzichtige en misplaatste uitlatingen op theologisch gebied bepaald gevaarlijk werden geacht', of, zooals de heer v. Gennep het uitdrukte, 'omdat de minister slechts kracht toont in het opwekken van hartstochten en in het verspillen der Indische geldmiddelen'.

Een ander collega zagen de ministers zich ontroofd, namelijk den minister van

marine Dyserinck, wiens aftreden aanleiding vond in het afkeurend votum, dat de Tweede Kamer uitsprak over het niet bevorderen van den luitenant ter zee 1ste klasse Land, tevens Kamerlid, tot den rang van kapitein-luitenant.

De werkzaamheid van het ministerie Mackay bepaalde zich voornamelijk tot eene wijziging van de lager onderwijswet, bij de Troonrede reeds aangekondigd in deze bewoordingen: 'dat de uitslag der verkiezingen opnieuw heeft getoond de in den lande levendige begeerte, dat bij de regeling van het volksonderwijs rekening worde gehouden met het christelijk bewustzijn van het Nederlandsche volk'. Het ontwerp, dat tot hoofddoel had het bijzonder onderwijs door Rijkssubsidie tegemoet te komen, werd ingediend 30 April 1889 en reeds 26 September schonk de Tweede Kamer daaraan hare goedkeuring. De Kamer maakte buitengewonen spoed, eerst met de schriftelijke, later met de mondelinge behandeling, als scheen men bevreesd, dat een of ander incident zich mocht voordoen, dat verhinderen zou die hulp aan het bijzonder onderwijs binnen te halen. Vele liberalen, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, sloten zich bij de voorstanders van het ontwerp aan en bezorgden het eene vrij belangrijke meerderheid. Of die liberale voorstemmers later geen spijt zullen gehad hebben van hun goedkeurende stem, toen zij zagen hoe het ministerie Kuyper op het antecedent van 1889 voortbouwde, is kwalijk aan te nemen, misschien is zelfs met eenige zekerheid het tegendeel te beweren.

Een ander onderwerp dat tot langdurige debatten aanleiding gaf, was de regeling van de landsverdediging en van den verplichten krijgsdienst, welk ontwerp o.a. bevatte het beginsel van de afschaffing der plaatsvervanging, met welk beginsel door aanneming van eene motie van den heer Rutgers van Rozenburg de Tweede Kamer zich vereenigde. Maar de Kamer kon de behandeling niet ten einde brengen, want door de Juni-verkiezingen van 1891 verkregen de liberalen eene Kamermeerderheid en dientengevolge trad het ministerie af en bleef de zoogenaamde legerwet onafgedaan. Eerst in Januari 1898 kwam men op het beginsel van afschaffing der plaatsvervanging terug en werd dit toen tot wet verheven, bestreden door de Katholieke leden in Eerste- en Tweede Kamer.

Al deze punten zijn door den heer Rengers in zijne Schets uitvoerig toegelicht en besproken, nevens zooveel meer dat hier onvermeld is gebleven. De schrijver doet dat met de hem eigene nauwgezetheid en onpartijdigheid, die reeds uit de eerste uitgave bekend waren.

Evenals in de eerste is ook in de tweede uitgaaf een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de koloniale politiek sedert 1866, thans ook met eenige bladzijden uitgebreid. Ongetwijfeld eene goede gedachte; maar het ware, dunkt ons, wenschelijk geweest, wanneer zij consequent ware doorgevoerd, in dien zin dat nu ook alles wat op de koloniën en het koloniaal beheer betrekking heeft, in dat hoofdstuk ware opgenomen. Nu vindt men een onderwerp eerst in de chronologische orde behandeld en later weer in het afzonderlijk hoofdstuk over de koloniale politiek.

Nieuw is een hoofdstuk, gewijd aan de werking van het constitutioneele stelsel onder de regeering van Willem III, waarin eene belangrijke bijdrage wordt geleverd van de ontwikkeling der constitutioneele practijk in ons vaderland. Een verdienstelijk opstel, dat de lezing en overweging zeer waard is.

Nederlandsche Bibliotheek, N°s. VIII, IX, X. Uit het Leven en Bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter, Hertog, Ridder etc., L.-Admiraal-Generaal van Holland en Westfriesland, beschreven door Gerard Brandt. Bloemlezing met Inleiding door Prof. Dr. G. Kalff.

Men weet waarlijk niet goed, wat men van dit boekje moet zeggen. Een bloemlezing uit Brandt's Leven van De Ruyter, ‘zooveel mogelijk’ omgezet in de spelling van De Vries en Te Winkel, met behoud ‘zooveel mogelijk’ van de leesteekens van Brandt en met onveranderd behoud van Brandt's woordgeslachten, - voorafgegaan voorts door een causerie van Prof. Kalff over alles en nog wat.... wat moet men er eigenlijk van maken?

‘Van het standpunt der wetenschap en door een kring van deskundigen’ is deze uitgaaf niet op touw gezet; dan zou het een getrouwe herdruk van den geheelen Brandt moeten zijn. Maar rechtvaardigt het verlangen om ‘de herinnering aan De Ruyter voor ons gansche volk te verlevendigen’ deze metamorphose?

Zouden Brandt's eigenaardige Hooftiaansche stijl en zijn zeventiende-eeuwsche woordkeus, die hier en daar door noten moeten worden opgehelderd, voor minder ontwikkelden niet, De Vries en Te Winkel ten spijt, toch een beletsel voor ongestoord genieten blijven? Zouden dezen toch niet liever grijpen naar een populaire levensbeschrijving van De Ruyter door een modern auteur?

En verliest daarentegen een aan De Vries en Te Winkel met moeite en nood aangepaste en gekortwiekte Brandt voor meer ontwikkelden niet veel van zijn kleur en historische bekoring en echtheid? Zoo moeilijk is toch de spelling van het oorspronkelijke niet, dat zij voor lezers van eenige beschaving een hindernis zou kunnen vormen. Wie, die zich in dien roemrijken tijd verplaatsen wil, werpt niet den vetten druk van dit klein-octavo deeltje weg, om zich in Brandt's eigen fraaien foliant, waaruit de adem onzer glorie nog opstijgt, ongestoord en ongehinderd te verdiepen?

En dan de weglatingen! Noode missen wij de resoluties der Staten en andere officieele bescheiden niet alleen, die de betrouwbaarheid en den ernst van 't werk verhoogen, maar ook gedeelten waarin trekken staan geteekend, die behooren bij 't karakterbeeld; zoo bijvoorbeeld de vermelding der brieven, die De Ruyter op zijn doodsbed aan Hunne Hoog Mog. en den Prins van Oranje afzond, ‘de leste, die bij hem zelf noch werden geteekent.’

Het portret door Bary, tegenover den titel afgedrukt, de slechte reproductie van Ferdinand Bol's schilderij, is zeker wel het minst betrouwbare, dat wij van De Ruyter bezitten.

De Inleiding begint met een karakterbeschrijving van De Ruyter, waarvan de woorden grootendeels uit Brandt zijn bijeengevoegd, zonder dat echter de wijze van bijeenvoeging, de stijl, ook maar eenigszins Brandt's rythmischen periodenbouw of Brandt's sobere gespierdheid benadert. De auteur dezer Inleiding had Brandt niet moeten verwijten, zijn onderwerp niet te beheerschen.

En dan volgt, na een sober stukje literatuurgeschiedenis, op eens een spectatoriale ontboezeming over Nederlandsche jubelfeesten in den tegenwoordigen tijd, een causerie, die, uit losse invallen, onschuldige grappen en juiste opmerkingen saamgeregen, als inleiding tot een leven van De Ruyter geheel en al uit den toon valt.

Dit bezwaar betreft den vorm.

Met menige opmerking heeft Prof. Kalff in het wezen der zaak gelijk.

Behaaglijk spreidt de huidige middelmatigheid zich in haar groengemaakte jubilariszetels. Bij een rastype als De Ruyter, wiens Calvinistische grondtrekken trouwens door Prof. Kalff blijkbaar niet zijn opgemerkt, bij een karakter, zoo rustig in harmonisch evenwicht, zoo homogeen in schijnbare veelzijdigheid, en zoo gedegen als gegoten geschutmetaal, steekt de groote massa onzer rasselooze, gedeséquilibreerde tijdgenooten poover af.

En.... nauwelijks toont de hoogleeraar dit te zien, of in één adem toornt hij hevig tegen de sport, die juist ons jong geslacht weer evenwicht van geest en lichaam, volharding en karakter, geven kan, en, sporadische overdrijving ten spijt, begint te geven!

Korter inleiding ware krachtiger vermaan geweest.

Had Prof. Kalff zich beperkt tot volzinnen als de volgende, even waar gedacht als goed gezegd, dan zou hij meer kans hebben gehad te worden gehoord, indien althans het Nederlandsche Volk nog naar het maanwoord van zijn voorgeslacht mocht willen luisteren.

Want:

'Hoe kan men zonder zorg zijn voor de toekomst van een volk, welks weerstandsvermogen, in zoo langen tijd van rust en welvaart of weelde (?) onbeproefd, waarschijnlijk eer verminderd dan vermeerderd is; welks tuchteloosheid waarlijk

geen uiting mag heeten van overheerschende kracht of vrijheidsliefde; dat - anders dan Denen, Zwitsers en meer kleine volken - zulk een onverschilligheid toont voor de handhaving en verdediging van zijn onafhankelijk volksbestaan; dat voortdommelt in zijn weerloosheid en zich in slaap wiegt met: de een zal mij den ander niet gunnen; van een volk eindelijk, dat, voorwaarts gaand in tal van onderling verwijderde partijen, doet denken aan die vloot der Staten, door de Sont dolend in een nevel, zóó dik, dat men de schepen met schoten en trommelen te nauwernood bij elkander kon houden?'

V.K.

Nederlandsch Oost- en West-Indië. Geographisch, Ethnographisch en Economisch beschreven door Dr. H. Blink, Priv. docent in de Aardrijkskunde a.d. Rijks-Universiteit te Leiden; 2de deel. - Leiden, Boekh. en Drukk. v.h. E.J. Brill.

Met de verschijning van de 18de aflevering is het tweede deel en daarmede het geheele werk voltooid. Na de vrij uitvoerige aankondiging van het eerste deel in het Januari-nummer (1906) van dit Tijdschrift, behoeft over het tweede niet veel meer te worden gezegd. Met de algemeene beschrijving van de geographische, ethnographische en economische toestanden van Nederlandsch Oost-Indië, in het eerste deel, tot grondslag, wordt thans de bijzondere geographie der eilanden en der bestuursgewesten gegeven, waarbij vooral de aandacht gevestigd wordt op de afwijkingen van de algemeen voorkomende toestanden; ook de plaatsbeschrijving krijgt nu haar deel, terwijl eigenaardigheden der bevolking, bijzondere economische verhoudingen en toestanden worden vermeld.

Waar er aanleiding toe bestaat, worden ook de natuur en het landschap meer in bijzonderheden geteekend en de cultures nader beschreven, terwijl aan de geologische gesteldheid meermalen vrij uitvoerige beschouwingen worden gewijd. Ook in historische mededeelingen wordt nu en dan getreden.

Uit economisch oogpunt is vooral belangrijk het eerste hoofdstuk, handelende over de verdeeling der voortbrengselen en den invoer van N.-I., dus eigenlijk een onderdeel vermende van de algemeene economische geographie van N.O.-I., beschreven in het eerste deel. Na een kort historisch overzicht van den handel en de scheepvaart, wordt de ontwikkeling daarvan tot het tegenwoordige standpunt geschetst, wordt - met behulp van staten - een overzicht gegeven van den in-en uitvoerhandel en meer in bijzonderheden van dien met de Straits-Settlements; ook de tusschen- en de kleinhandel, alsmede de werking der bankinstellingen worden besproken.

Ten slotte worden in de laatste 75 van dit 586 bladzijden bevattende deel de West-Indische koloniën, op dezelfde wijze als de O.-I., doch zeer beknopt, behandeld.

Wij wenschen den schrijver en de in onze koloniën belangstellenden en betrokkenen geluk met de verschijning en de voltooiing van dit boek. In Dr. Blink's werk is zulk een schat van wetenschap verzameld, er blijkt zooveel degelijke studie aan ten grondslag te liggen, dat hier gaarne onderschreven wordt een elders aangetroffen oordeel, (*N. Rott. C.*, 14 Mei 1907), luidende:

‘Moge hier of daar de beoefenaar en kenner van een zeer speciaal vak, land of tak van bedrijf een leemte opmerken of een uitlating betreuren, de meesten wien het om informatie over gegevens, toestanden en cijfers mocht te doen zijn, zullen Dr. Blink's nieuwe boek niet zonder vrucht raadplegen; zij zullen het maar heel zelden onbevredigd uit de hand leggen.’

Mei 1907.

H.B.

Pro en contra. De genezingen te Lourdes. Pro: Dr. A.C.A. Hoffman, arts te Gouda; contra: Dr. J. Borst, arts te Lienden. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Sedert de vijftiende eeuw is in de apotheek van het Russikonklooster op den berg Athos slechts één middel aanwezig, nl. de van ouds bekende Betonie, Betónica officinalis L. (Stachus Betonica Peuth). 'n Dertigtal jaren geleden leefde daar als

monnik een arts, die getuigde met uitstekend gevolg alle mogelijke ziekten en ongesteldheden er mede te kunnen genezen. De goede kloosterlingen vertrouwden hem ten volle, wijl hij, de wetenschappelijke man, den stempel drukte op de eeuwenoude ervaring. Waarom zij het menschdom niet opmerkzaam maakten op dit onschatbaar middel, thans in het vergeetboek geraakt, is een raadsel. Waren zij te eenvoudig en te nederig van harte?

Voor Lourdes echter is de groote trom geroerd. Zelfs geleerde doctoren doen er aan mede, gelijkt blijkt uit deze aankondiging.

De taak van den proschrijver is 'n zeer gemakkelijke. Hij heeft slechts te vermelden enkele gevallen van in het oogloopende genezingen en dan te zeggen: wijl de wetenschap tekort schiet deze te verklaren, heeft men met 'n w o n d e r te doen.

De contraschrijver echter moet aantoonen de onjuistheid van het mirakel, waardoor hij gevaar loopt de tegenpartij te kwetsen; want in geloofszaken zijn de meeste menschen heel erg kitteloorig. De heer Borst is op die klip niet gestrand; integendeel, hoewel boeren en buitenlui hem moeilijk kunnen volgen, toont hij duidelijk aan hoe de wetenschap die wondergenezingen kàn verklaren.

Op den keper beschouwd, is inzake Lourdes veel geschreeuw en weinig wol. Tien ten honderd genezingen bij een nationale processie en vijf à zes bij in hospitalen opgenomenen, zijn geen sprekende getallen. ‘Er moet’, eindigt de heer Borst, ‘er moet meer succes te behalen zijn, als men in aanmerking neemt, dat in Frankrijk 18% der bevolking in somnambulisme gebracht kan worden, dus onbewuste voorstellingen kan bezitten. Aan voorbereiding en keus der suggestie moet dus menigmaal veel ontbreken; een geoefend psycho-therapeut zou met dat milieu voor geloovige lijders veel grooter succes bereiken’.

Lourdes' glans schijnt te tanen. Het vertrouwen - alsof men ooit op iemand of op iets kan staat maken - het vertrouwen is geschokt, zoowel, aldus de heer Hoffman, op het water als zoodanig (11), als op de bron als zoodanig (10). ‘Bescheiden’ (15) poogt hij dan ook alleen begrijpelijk te willen maken, hoe velen overtuigd zijn, dat vele genezingen te Lourdes niet kunnen verklaard worden door de huidige (12) officieele geneeskundige wetenschap. Verder gaat h i e r zijn streven niet. Maar elders? (7)

‘Lourdes is een religieuze epizode der volkeren-historie’ (17), die uitgisten of doorzieken moet.

R. KRUL.

Dr. J. Schrijver, arts te Amsterdam, Geneeskundige leekeboekjes. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Door wetenschappelijke duitsche autoriteiten van den eersten rang saamgesteld en met zorg voor den nederlandschen lezer bewerkt, zijn deze boekjes met groote kosten op onbekrompen wijze uitgegeven.

De indruk bij het lezen is zeer gunstig. De bewerker kweet zich goed van zijn taak. Vijf deeltjes zijn gereed; waarvan IV, Gezonde kleeding, door prof. dr. H. Jaeger, vooral de aandacht verdient. Dezen hoogleeraar verwarre men niet met Gustav Jäger, den man van de wollen tricotstoffen.

Behalve, zoo het schijnt, onvermijdelijke germanismen, vindt men in II 74 den duitschen hals in plaats van de hollandsche keel; in V tweemaal ruiken voor rieken en manicure in plaats van manucure (111.) Ook wordt meermalen het onjuiste woord diphtheritis aangetroffen.

R. KRUL.

De Wijsgeer, door J. Eigenhuis, (Nederlandsche Bibliotheek, uitgave van G. Schreuders. - Amsterdam).

Neen, dit hoort niet in een bibliotheek 'voor goede en goedkoope lectuur'. Dit is *geen* goede lectuur.

Niet dat er geen goeds aan is. Natuurlijk haast. Eigenhuis heeft genoeg

afgekeken van de realisten om nu en dan iets goed aan te kijken en raak neer te zetten. Een voorbeeld is het begin van ‘Bartjes zaligheid’:

‘In een lange rij kruipen ze op hun knieën over het aardappelveld, met beide handen krauwelend naar het onkruid, dat ze in heele bossen uitrukken en met de glazig-witte worteltjes neerfleppen op den stuifdrogen veenbodem. Een schrale wind sliert over het land wolken van stof, dat hun de tranende oogen doet wrijven met de jasmouwen. Bartje heeft ontstoken oogleden en, turend door een klein kiertje met pijnlijk optrekken van de wangspieren, rukt en grabbelt ze door, in haar half-blind-zijn soms lange, teere aardappelspruiten meegrissend.’

Daar zit wel visie in, al is 't niet eene van heel grooten aard.

Zoo ook in 't begin van ‘Van Vrijen tot Trouwen.’

Heel vaak echter is de beschrijving niet meer dan een pogen, een machteloos woordgerammel. Bij voorbeeld dit:

‘Brieschend *met de fluweelige lippen*; de vleezige, doorvoede lichamen met de lange, volle staarten *flankend*; den *krachtigen* nek met de zware, *golvende* manen *schuddend of op en neer zwaaiend* - stappen de *zwaargebouwde* rossen met *plompstevig neerzetten* der *massieve* hoeven achter den reuzigen boerenknecht aan, die met groote, loome passen het erf oversteekt, om de dieren voor de *zware* wagens met *logge*, *roodgeverfde* wielen en groene steekleeren te spannen.’

Deze futlooze woordenstapel vergelijke men eens met Guido Gezelle's knoestige ‘Twee Horsen’.

Die zwakke steeën van slappe beschrijving zijn echter niet het ergste in dit werk. Dat is het door-en-door onechte van de figuren. Daaruit blijkt, dat heel het realisme aan Eigenhuis voorbijgegaan is, zonder dat hij iets er van heeft opgestoken dan wat uiterlijkheden - en die nog onvolkomen, gelijk wij zooeven zagen.

De naarste laffiteiten van de jaren '50 zijn hier geëvenaard. ‘Anna kleurt bij het noemen van Engels naam en heeft eensklaps een gewichtig werk te verrichten in de bakkeet’. - ‘Het meisje gaf hem met knipoogjes en gebaren allerlei seinen, dat hij moest weggaan en hield zich doof voor zijn grappen, nu en dan echter stil glimlachend’. - ‘Dirkje drukte de gloeiende wang nog vaster weg tegen de zijde van het dier, want ze had bemerkt, dat haar oom terug kwam van zijn wandeling door de wei, recht op *den* bocht af.’ En zoo voort. 't Wemelt van banaliteiten, trivialiteiten en walgelijk-lieve romantiek. Het mooiste uit heel die weeë arcadische vrijage van een boerenmeid en een boerenknecht is de volgende stiekem-wulpsche lieverigheid:

‘Joris zoent haar klappend in den nek en haar eindelijk loslatend, ziet hij met zijn tintelende oogen haar uittartend aan, terwijl ze pogingen aanwendt een ontevreden trek te plooien op haar jolig gezicht en de verwarde haren weer zedig neer te strijken.

“Och kijk die kleine oortjes eris!” vleit de jongen, “hoe kommen ze zoo rood? Wacht!” en haar *behendig omhelzend* (!) *past hij ook dáár een luidklinkenden zoenkuur op toe.*

Dirkje protesteert niet meer en vlijt haar ruigweelderig haar tegen zijn wang.

En zoo leunen ze tegen het hek van *den* bocht, onder de geurende vliertrossen, niet denkend aan Janus, noch aan de koeien, *zelfs niet de wellustige liefdeszangen van den mannetjeslijster boven hun hoofd hoorend*, en niet met bewustzijn den scherpzoeten bloesemgeur om hen opsnuivend.

En Dirkjes wangen schijnen *nog karmijniger rood door* en haar zwarte haar boldert *nog krulliger* op, en *het lijkt*, of ze *nog dichter aanvlijt* (ij, ij!) tegen den mooien boerenjongen met zijn zwabberkrullebol.'

Lieve juffrouw, is dat nu niet snoezig-lief? Een echt Watteau-tje, hè, dat boertje en dat boerinnetje die zoo keurig-lief doen met mekaar (en zoo lekker zoenen, maar dat zeggen we niet hardop) dat ze *zelfs* niet de *wellustige* liefdezangen van den lijster hooren en niet eens merken, dat een *mannetjes*-lijster hem dat zoo lapt...?

Alleen... van die *zwabber*krullebol...

... Nu ja, dat is een kras woord, een *haast* onzedelijk woord, een bijna-op-den-rand-des-afgronds-dansend woord. Maar u moet dan ook bedenken: De schrijver is *nu eenmaal* re-a-list. Hij heeft dat vak, dat literatuurvak, eens gekozen en nu staat hij er dan ook voor als een man.

Maar hoeveel *netter* realist toch, anders, dan die *vieze* Zola bij voorbeeld, niet waar, mejuffrouw?

Gij zoudt in lieve flauwte zijgen, als ik zei dat *dit* soort schrijverij nu vies is en onzedelijk, pornografisch. Daarom zeg ik enkel, dat het literair-gelogen is - want dat ontstelt u minder - en dat de schrijver alleen reeds dáárom verdient dat er, in letteren, een 'luidklinkende kuur' op *zijn* ooren 'toegepast' wordt.

Doch hoe kwam de heer L. Simons, redacteur van deze bibliotheek, er toe om zulk een lading met zijn vlag te dekken?

C.K.E.

Kostwinners door Jan Feith. - Amsterdam, Scheltens en Giltay.

Dezen bundel schetsen en typen uit het Hollandsche, meer in 't bijzonder het Amsterdamsche leven verdeelt de schrijver in drie afdeelingen: 1e. Muzikale Amsterdammers; 2e. Alledaagsche gebeurtenissen; 3e. Gewone menschen. Tot de eerste afdeeling brengt hij de orgeldraaiers en orgeltrappers, straatmuzikanten, Jordaan- en Zeedijkmuziek, harmonika-artiesten en meer dergelijke geluidvoortbrengers. Jan Feith teekent dit volkje geheel naar 't leven, met rake, forsche trekken; hij vermooit ze niet, verlaagt ze niet, de schrijver is een realist van de goede soort, temeer omdat hem de humoristische ader niet ontbreekt. Lees b.v. over de orgeldraaierij: ''t Is een beroep,' zegt S, 'je bent tegenwoordig GEVESTIGD als orgelman... vroeger liep je met zoo'n orgelkastje... op de schobberdebonk langs den weg... nu is 't een positie... Van de politie krijg je een officieel papier... als orgelman heb je te denken aan al de plichten van je beroep!'

Deze schrijver moet een studie gemaakt hebben van al dat straatvolkje. Daarin is hij evenknie van Brusse en van Justus van Maurik en in beschrijvingskunst doet hij beslist niet voor dezen onder. Schilderingen als 'Tabaksveiling', 'Scharen in het Gooi', die onder 'Alledaagsche Gebeurtenissen' zijn opgenomen, zijn in haar soort voortreffelijk. Geestig is ook de teekening van de wazige herinnering van een aangeschoten student bij gelegenheid van een maskerade in: Clodius Diomedes naar de Utrechtsche maskerade'. Onder de in de 3e afdeeling opgenomen schetsen trokken ons vooral 'De jubileerende Portier', 'De erfenis-jager', en 'Die van Lux et Veritas' bijzonder aan. Natuurlijk is ook 'Meester Cocadorus' niet vergeten.

Deze teekeningen hebben niet alleen de verdiensten van trouwe copieën naar de werkelijkheid, zij hebben ook letterkundige waarde. Jan Feith weet onderhoudend te vertellen, hier is niet alleen de opmerkende journalist, maar de ervaren auteur aan het woord. Wij twijfelen er niet aan, of deze 'Kostwinners' zullen hun weg wel vinden.

M.S.

Van Groot en Klein Leed, door Roeland van Ruyven. - Drukkerij en Uitgevers-Maatschappij Voorburg.
Van Leed en Liefde, door Johanna Steketee. - Drukkerij en Uitgevers-Maatschappij Voorburg.

TWEE nagenoeg gelijkluidende werken, *twee* bundels met beschrijvingen van... LEED, is 't niet wat al te veel... ook voor den recensent? Toch willen we oprecht bekennen, dat wij een paar van de beschrijvingen van Roeland van Ruyven met ingenomenheid hebben gelezen. Deze verhalen en schetsen zijn natuurlijk somber, vooral het eerste van den bundel ‘Van Groot en Klein Leed’, getiteld

'Levensvrees', dat met den zelfmoord van een zwak scholiertje eindigt. Maar niet alleen diep-aandoenlijk is dit verhaal 'Levensvrees', er ligt ook zooveel waarheid en natuurlijkheid in de teekening van den kleinen Henny, den ongelukkigen wees, een kind met een zacht en teer gemoed, die *anders* is dan zijne medescholieren en daarom door de jongens op de kostschool voortdurend wordt geplaagd; ook in de beschrijving van den onderwijzer Otto Greeve, die geen orde kan houden en het ongelukkige slachtoffer wordt van de '*âge sans pitié*'. De beschrijving van de gevoelens en de gemoedsaandoeningen van dat geplaagde jongentje en den geplaagden onderwijzer zijn uit een psychologisch oogpunt voortreffelijk. Vooral van den onderwijzer: dat gevoel van toenemende onmacht tegenover de vijandige, plaagzieke jongensbende in de klasse; van met elke minuut, elke seconde in die oproerige, conspireerende klasse terrein te verliezen, - die reeks van martelingen, die de arme leeraar moet ondergaan, tot hij in volslagen bekentenis van zijn onmacht er toe komt zijn ontslag te vragen, dat alles is beschreven alsof 't doorleefd was. Aandoenlijk is ook de beschrijving van dien band van sympathie en vriendschap tusschen den gemartelden onderwijzer en het geplaagde jongentje.

Jammer dat de schrijver dit voortreffelijke en roerende verhaal op geene andere wijze heeft weten te besluiten dan met den zelfmoord van het kind.

Knap van teekening is ook het tweede verhaal: 'Verdorven Zielen', waarin 'le beau du pervers' met veel durf, en toch niet stuitend, op den voorgrond is geschoven. Toch is het opmerkelijk, hoe ongelijk deze verschillende verhalen en schetsen zijn in vorm en letterkundige waarde. De twee eerste zijn ongetwijfeld de beste van den geheelen bundel: maar terwijl nog in 'Kerkhofstemmen' stijl en stemming in goed harmonisch verband zijn gehouden, is de toon vooral in de laatste schets 'Alfred' hinderlijk opgeschroefd en ontaardt de stijl in bombastische phrasen, die onaangenaam aandoen.

Het is datzelfde knutselen met woorden en die leelijke verwringing van de taal, dat bij het lezen van de schetsen van Johanna Steketee zoo deerlijk ontstemt. Deze schrijfster meent zeker tot de moderne, 'verlichte' auteurs te behooren, wanneer zij voortdurend schrijft: 'Wij zullen zien, *voorzichtigde* de dokter... Ja *licht-bezwaarde* ze... Zoo, *belangstelde* de juffrouw... de juffrouw *nieuwsgierigde*... De trein stoomde *zich verlangzamend*, *weemoedig-uitfluitend* de... overkapping van het... station binnen, haar opschuddend, *gedachten-storend.* Aan sentiment ontbreekt het de schrijfster niet, maar met veel sentiment en bedorven taal verkrijgt men nog geen goed literair geheel. Overigens is de teekening van enkele personen en situaties niet onverdienstelijk, maar wij missen hier toch in de meeste schetsen die diepte en die waarheid van beschrijving, waardoor de eerste verhalen van R. van Ruyven zoozeer uitmunten.

M.S.

Preeken van P. Sybolts, Doopsgezind predikant te Middelburg, met een voorwoord van A. Binnerts Sz., Doopsgez. predikant te Rotterdam. - Assen, L. Hansma.

De uitgave dezer preeken is eene daad van piëteit en moet als zoodanig beoordeeld worden. Zij is allereerst bestemd voor wie den te vroeg gestorven opsteller dezer preeken persoonlijk hebben gekend en dezen zullen er dankbaar voor zijn. Een zijner vrienden, die 't voorwoord schreef, heeft hem daarin gekenschetst als een bekwaam, een eenvoudig en een trouw man en als zoodanig komt hij den onbekenden lezer ook tegen uit deze preeken. ‘Hoe haatte hij de frase! Hoe smakelijk - en ook wel smadelijk - kon hij lachen om de aanstellerij, den humbug, waaraan de goê-gemeente zich altijd weer vergaapt.’ Men zal hier geen frases vinden, maar degelijk kanselwerk, preeken in den zin van leer-redenen, al zijn ze opgesteld in een vrijzinnig-ondogmatischen geest. Deze preeken zijn inderdaad ‘wel doordacht, helder, vroom’ en daarin ligt heur waarde ook voor een grooter publiek, dat den prediker niet persoonlijk heeft gekend Ze zijn uit

de volheid van een overtuigd en beslist godsdienstig gemoed geschreven, dat natuurlijk - hoe kan 't anders? - min of meer den stempel van zijn tijd draagt. Vandaar waarschijnlijk, dat ze te weinig op den man afgaan, wat te veel op beschouwingen en overdenkingen in preekvorm gelijken: de gewone fout en een eigenaardig, ook ietwat teekenend kenmerk bij vele moderne predikanten. Maar wie zoo preekte, leverde elke week een degelijk stuk werk en legde in dat werk een deel, mede het beste deel zijner persoonlijkheid. Die heeft daardoor menigeen moeten stichten en zal dat blijven doen ook na zijn heengaan. Een ernstig man wordt hier ontmoet en zulk een ontmoet men niet zonder geestelijke winst. Zijne vrienden zullen daarom dankbaar zijn voor deze uitgave en meer dan een, die dezen prediker niet kende, zal zijne winst kunnen doen met wat daarin geboden wordt als vrucht van den arbeid zijns geestes.

E., April 1907.

P.B.W.

‘Levensvragen’, serie I, n°. 7. Kan een rechtzinnig christen socialist zijn? Bevestigend beantwoord door Enka (mej. A. van der Vlies). - Baarn, Hollandia-drukkerij.

In de eerste bladzijden komt de schrijfster op tegen de vereenzelving van het socialisme met de historisch-materialistische theorie van Marx. Van vóór- en tegenstanders haalt zij daarop verschillende definities van het socialisme aan om daarna te noemen wat alle richtingen in het socialisme gemeen hebben. ‘Dus is het hedendaagsche socialisme het streven naar betere, harmonischer maatschappelijke toestanden, die de socialisten niet bereikbaar achten, dan wanneer het privaat grondbezit en de concurrentie-voortbrenging vervangen worden door gemeenschappelijk grondbezit, gemeenschappelijke productie, gemeenschappelijke verdeeling’. Dit streven nu is n.a. ‘ons, Christenen, g e o o r l o o f d , ja, wat meer zegt, het wordt ons heden ten dage g e b o d e n ’. Het socialisme toch is niet in strijd met het christelijk beginsel van individualisme en evenmin bevat het groote gebod van Jezus iets over privaat bezit van grond en productiemiddelen. En g e b o d e n : ‘dat de arbeider gescheiden is van zijn productiemiddelen, is de fatale wet van de moderne machinale concurrentie-voortbrenging. Deze wet mede maakt de tegenwoordige productiewijze onchristelijk in haar wezen en haar gevolgen, in haar gevolgen voor werkgever en werkman beiden’. Arbeidszekerheid en arbeidsplicht, onder het kapitalistisch concurrentie-systeem onmogelijk, zijn de beide voorrechten van den socialistischen heilsstaat en beide zijn christelijk. Niet tusschen Marx en Christus, maar tusschen het concurrentie-systeem en het socialisme, dat gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen wil, moet gekozen worden. ‘Het is een leugen, dat het Christendom van onzen Heer en Heiland, die Liefde is, de instandhouding van dit moordend stelsel (van concurrentie-voortbrenging nl.) eischen zou.’

Ziedaar een zoo beknopt mogelijk overzicht dezer met warmte geschreven brochure. De auteur staat sterker dan wie op ‘christelijk’ (?) standpunt het socialisme bestrijden. De bijbel is geen arsenaal van wapentuig in den strijd tegen of vóór eenig oeconomisch

stelsel. Men kan m.i. zeer goed orthodox-protestant zijn en socialist. Toch komt 't mij voor, dat zij te weinig heeft gevoeld wat, misschien onbewust, het socialisme zoozeer doet vreezen van die zijde. Er is een spreekwoord van pik en besmetting; bovendien lokt de wijze, waarop men maar al te vaak van socialistische zijde zich over den godsdienst uitlaat, begrijpelijken tegenzin uit. Daarbij komt het wereldontvliedend karakter van het Christendom in rechtzinnige kringen. Daarbij nog de vrijheid van elk Christendom, die zich moeilijk zal thuisvinden in een dwangstaat, al is de hedendaagsche vrijheid evenmin een ideaal, dat werd bereikt. Ik vrees dan ook, dat Enka alles behalve bevredigd is geweest door wat het orgaan der S.D.A.P. over haar opstel schreef.

Hare oeconomische beweringen laat ik voor hare rekening. Ik zou ze niet gaarne alle onderschrijven. Zij lijden m.i. aan de gewone kwaal: groote een-

zijdigheid. Intusschen waardeer ik het warm gevoel voor de minder-bedeelden, dat uit menig woord spreekt, terwijl niet gezondigd wordt tegen den goeden toon. Vermoedelijk blijft deze brochure voor meer dan één politiseerenden ‘christelijken’ predikant eene bittere pil.

E., April 1907.

P.B.W.

Kerk en secte, onder redactie van Prof. Dr. S.D. van Veen, serie I, n°. 1. De Remonstrantsche Broederschap, door Dr. J.A. Beijerman. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Alweer eene nieuwe serie van de bekende uitgeefster, die er voor zorgt, dat 't ons vaderlandsch publiek niet aan voorlichting ontbreekt. ‘Kerk en secte’ - aldus het prospectus - zal het licht zien in den vorm van een reeks kleine, op zichzelf staande en in vrije volgorde verschijnende geschriften, waarin door mannen, der zake kundig, voor 't beschaafd leekenpubliek in beknopt bestek en op heldere wijze beschreven worden de leer, de inrichting, de eigenaardigheden en eventueel ook de ceremoniën der onderscheiden kerkgenootschappen en secten van den tegenwoordigen tijd, in hoofdzaak van dezulke, die - 't zij als belangrijke centra of als bescheiden vertakkingen - in ons eigen land gevonden worden.’ De uitgevers hopen ‘iedere godsdienstige richting door een harer eigen vertegenwoordigers te doen beschrijven.’

Waarom is geen sprake van de beginselen, van het eigenaardig karakter, dat elke kerk en secte draagt in tegenstelling met andere, van haar richting en doel? Of is dit alles onder 't genoemde begrepen? In het eerste hier aan te kondigen nummer is van dit alles wel sprake, maar slechts voor zoover 't niet gemist kon worden in een historisch overzicht. De fout is, dat 't niet op den voorgrond treedt, niet in 't midden staat, dat niet met kracht en klem nog eens wordt gezegd en betoogd, wat nu eigenlijk de Rem. Broederschap in onze dagen van andere kerken en secten onderscheidt. De Arminianen heeten (blz. 12) ‘de oud-vaderlandsche vrijzinnige partij onder de Gereformeerden’; wat onderscheidt thans hunne nakomelingen van andere vrijzinnigen? Zeker, vroomheid is zaak van traditie mee voor een groot deel: wat is 't kenmerk van remonstrantsche vroomheid? Het antwoord op die vraag zocht ik tevergeefs. Op blz. 25 lees ik: ‘De bijbel wordt erkend als het eenige richtsnoer des geloofs, de vrijheid van elken mensch erkend om formulieren, confessiën en catechismi daarnaar te beoordeelen.’ Goed, dat geldt van den aanvang der 17de eeuw. Wat geldt van den aanvang der 20ste eeuw? Dat willen wij hooren. Niet voldoende is de kenschetsing op blz. 47, dat in dezen kring ‘de heiliging van het gemoed werd bevorderd, terwijl hij aan de buitenstaanden het voorbeeld gaf van een godsdienstig gemeenschapsleven, dat, met de leuze van vrijheid en verdraagzaamheid, op den grondslag van het Evangelie, kracht ontwikkelde.’ Het is mij niet precies genoeg. De eindindruk is dus: dankbaar voor het beknopt maar volledig historisch overzicht, maar toch onvoldaan. ‘Willenloos’ (blz. 15) heeft de n te veel.

E., April 1907.

P. B W.

Kerk en secte, serie I, n°. 2. De Evangelische Richting, door W.F. K Klinkenberg, emeritus-predikant van Leeuwarden. - Baarn. Hollandia-drukkerij.

Dit nummer is m.i. uitstekend geslaagd en doet door zijne warmte weldadig aan. In tegenstelling met het eerste neemt hier het historisch gedeelte wel eene te kleine plaats in, maar een vertegenwoordiger der Evangelische Richting spreekt hier kort en duidelijk uit, wat deze wil en beoogt, wat haar daarbij zoowel van orthodoxen als van modernen onderscheidt, in welk opzicht en op welke punten zij zich tegenover elke dier twee richtingen of partijen plaatst. Vooral waar hij getuigt tegen den ‘geest der eeuw’, slaat de schrijver meer dan eens den spijker op den kop. Als hij aan het slot spreekt van zekerheid en vertrouwen en de volgorde niet wil omkeeren maakt hij juiste onmerkingen, die meer dan een goed

zal doen niet uit het oog te verliezen, ook al acht ik zijn grond van zekerheid - en ziedaar 't punt, waar hier m.i. alles op aankomt - zwak. De redeneering blijft de bekende cirkelredeneering, reeds zoo vaak den aanhangers der Evang. Richting verweten. Geen vertrouwen, hier uit den aard der zaak subjectief, zonder subjectieve zekerheid. De quaestie komt hierop neer: wanneer wordt de zekerheid objectief? Zoodra zij dit wordt, is er geen sprake meer van gelooven, maar van weten.

De warmte doet weldadig aan; ook de verdraagzaamheid, geenszins voortvloeiende uit beginselloosheid. Maar nu de hoofdzaak der bedenking tegen de richting. Men omschrijve van hare zijde ons duidelijk en klaar, wat wordt verstaan onder ‘den persoon van Jezus Christus’. Van moderne zijde wordt 't bestaan van den persoon Jezus niet meer geloochend en werd 't bestaan van verschillende Christus-voorstellingen, daarmede verbonden, aangetoond. Hier gaan de wegen uiteen. Hier is tevens het ‘allerkritiekste’, maar ook dit moet onderzocht, niet alleen om de gehoopte vrucht van het onderzoek, meer historische klaarheid, doch ook ter wille van de zekerheid, in hoeverre zij subjectief of objectief kan zijn.

E., April 1907.

P.B.W.

Götz Krafft. Geschiedenis van een jong leven. Deel I, Met volle zeilen. II, In de branding. III, In eigen kring. IV, Des levens kroon. Door Ed. Stilgebauer. - Amsterdam, L.J. Veen.

Wie meenen mocht in dit werk een romantisch verhaal te ontmoeten, vergist zich zeer; 't lijkt er zelfs niet op. Integendeel, 't bevat eene aaneenschakeling van novellistische schetsen, welke ons een blik en vele blikken gunnen op 't reilen en zeilen van een jongmensch, Götz Krafft geheeten. Het zijn schetsen; niettemin goed uitgewerkt, op levendigen toon en boeiend van inhoud. Al is 't den auteur meer te doen om zijne gevoelens en gedachten te openharen omtrent vraagstukken op allerlei gebied, hij weet toch de inkleeding in zulke vormen te gieten, dat de hoofdpersonen niet alleen fakkeldragers maar levende, min of meer historische figuren voor ons worden.

In *deel I* maken we kennis met Götz die, jong van jaren en rijk aan fantasie, 't ouderlijk huis verlaat met de vaderlijke vermaning: wees zuinig met je geld. Studeerende te Lausanne, welke plaats en omgeving uitnemend beschreven worden, krijgt hij 'n open oog voor de misstanden in zijn vaderland, inzonderheid ten opzichte van 't antisemitisme en den klassen- en rangenhaat. Bewaard voor de verleiding, hoewel niet gevorderd in zijn studiën, keert hij huiswaarts.

In de branding beschrijft onzen held als studeerend te Berlijn; zijn bijbelsch idealisme laat hij langzamerhand varen voor eene naturalistische wereldbeschouwing, zoodat hij de theologie dan ook vaarwel zegt om in de philologie zijn studiën voort te zetten. Hij leert begrijpen 't woord van zijn vriend: beleef eerst wat, voor ge 'n drama schrijft! Uitvoerige beschrijvingen van socialistische woelingen te Berlijn vormen een hoofdschotel in dit deel, terwijl ook gewezen wordt op de zwakte van een Christendom geconcessioneerd door den staat.

Deel III. De titel geeft zoo juist aan het enge van den kring in het militaire leven, waardoor menigeen in engten en impassen wordt gedreven, niet 't minst in 't duitsche leger. Dat de mensch beter geoefend wordt in gehoorzaamheid door honger dan door 't gedril en gebulder van gegalonneerde superieuren, blijkt ook uit deze schetsen. Toch moet Götz dit dienstjaar verlaten met 't behagelijk gevoel, dat 't hem nuttig is geweest tot ontwikkeling van geest en gemoed.

Des levens kroon gewordt onzen vriend eindelijk, als hij, te Marburg studeerende, zijn doel bereikt ten aanzien van de studie waarop hij zijne keuze gevestigd had en ten opzichte van 't meisje wier liefde hem gesteund heeft in den strijd des levens. Ook in dit deel weet de schrijver menige leerzame opmerking in te vlechten ten aanzien van de beoefening der vrije wetenschap en 't zelfbestuur der duitsche hoogescholen.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat dit werk zooveel opgang heeft gemaakt. De hoofdpersonen zijn met uitzondering van den kapelaan, die ons te veel eene caricatuur lijkt, uitnemend weergegeven; Trummler is niet de eenige professor, die van idealist bierdrinker wordt; redacties van bladen, welke sociale belangen heeten voor te staan en medewerkers zoeken, liefst onder degenen die aan geldgebrek lijden, zijn er ook genoeg te vinden. De talrijke opmerkingen en wenken van den schrijver zijn wel overdacht en hetzij bestrijding, 't zij nader onderzoek waardig, zoodat we 't geheel met recht tot de boeiende, soms amusante en tevens leerzame lectuur rekenen.

H.G.

Schetsen en vertellingen. Door V. Korolenko. Vertaald door Annie de Graaff. Wereld-bibl. No. 41 en 42. Uitgeg. door de Mij. voor goede en goedkoope lectuur. - Amsterdam. G.J. Schreuders.

In eene inleiding, waarin de vertaalster hare sympathie voor den schrijver verklaart, deelt ze een en ander mee omtrent den levensloop van Korolenko, den inhoud van zijne geschriften, den opgang dien hij gemaakt heeft bij zijn volk.

Daarop volgen enkele verhaaltjes, sterk dramatisch getint, waaruit wel spreekt 't warme hart van den schrijver, gelijk de kinderlijk hulpelooze toestand waarin de massa des volks verkeert. Onze aandacht wordt met nadruk gevestigd op enkele toestanden in dat rijk en volk, die de onophoudelijke oproeren verklaarbaar maken en ons dankbaar moeten doen zijn elders dan in het heilige Rusland te wonen.

Intusschen vergete men niet: zou de maatschappelijke toestand in Rusland zooveel erger zijn dan in Midden-Azië? is 't billijk den toestand van dat rijk te beoordeelen naar een Europeeschen maatstaf? Een volk, nog zoo slaafschgezind, dat 't zijn keizer vadertje noemt, nog zoo bekrompen, dat 't gelooft in de heiligheid van zijn land! Het is waar, men kan niet te veel medelijden hebben met de ellende van eenig mensch, maar gedachtig aan het ware spreekwoord: ‘grattez le Russe, vous trouverez le Tartare,’ zoo worden we wel verplicht onze compassie wat in te binden, te meer wetend dat, als de onderdrukten van heden in dat heilig land eenmaal 't gezag in handen krijgen, zij de rol voorzeker zullen omkeeren en - onderdrukkers worden. Als 't volk eenmaal genezen zal zijn van den bigotten geest, waarvan 't welbekende rijmpje getuigt: over het heilig Rusland kraaien de hanen, weldra zal de dag aanbreken voor het heilig Rusland, dan zal de geweldige revolutie plaats kunnen maken voor eene gezonde evolutie.

H.G.

Een faillissement en zijn gevolgen.

In 't Maartnummer van dit tijdschrift zijn door mij de oorzaak en 't ontstaan der jongste politieke crisis besproken. Thans geven mij 't verloop van dat langdurige incident en twee verschijnselen, die na 't einde ervan zich hebben voorgedaan, aanleiding tot een korte hernieuwde beschouwing.

Toen de crisis intrad, stond het Ministerie zwak. Het had zich in de Tweede Kamer alleen zien redden, doordien de heer Tydeman voor het Kabinet surséance van betaling had gevraagd - en ook verkregen. Wat de zaak zelve betrof, den maatregel, zooals die door den heer Staal was genomen, daartegen zou, zonder dat redmiddel, ongetwijfeld ook in de Tweede Kamer een tamelijk beduidende meerderheid zich hebben verklaard. En de Eerste Kamer sprak er het failliet over uit, wel met een meerderheid van nagenoeg zuiver rechtsch gehalte doch met zoodanige toelichting uit de minderheid (wij denken aan de redevoeringen van de heeren Stork, Van Leeuwen en Rengers), dat er geen twijfel zijn kon, of ook van die minderheid zou, zonder de zeer juiste overwegingen van constitutioneelen aard die de heer Stork geformuleerd heeft, een zeer groot deel zich hebben gevoegd bij de tegenstemmers. De maatregel, dien het Kabinet, gezweept door het program van 21 Januari 1905, te onzaliger ure had verheven tot Kabinetszaak, was feitelijk dus, behoudens de opschorting van 't oordeel in de Tweede Kamer die een politieken grond had, in de beide Kamers afgekeurd. Het Kabinet stond zwak.

Er waren nochtans twee omstandigheden, die het weer wat stutten.

Ten eerste deze: dat het beslissende votum (van de Eerste Kamer) afgekeurd werd óók door velen, die den maatregel des heeren Staal toch evenmin goedkeurden.

En ten tweede: dat uit de meerderheid der Eerste Kamer stemmen waren opgegaan, die 't duidelijk maakten, dat het die meerderheid noch om den val van 't Kabinet, noch zelfs om dien van den Minister Staal te doen was. Het politieke gif waarmee het wapen, dat het Kabinet trof, was gedrenkt, was door het Kabinet, en door het Kabinet alléén, er aan getipt.

Zoo stond het Kabinet dus, toen de crisis intrad, eigenlijk slechts in de quaestie zelve (nl. in die van 't blijvend gedeelte) zwak.

't Verloop der crisis nu heeft het Kabinet natuurlijk zwak gelaten in die quaestie, maar het tamelijk gesterkt op 't stuk van politiek.

Want het bleek vrij moeilijk te vervangen.

Uit de linkerzijde weigerden de Unie-liberalen en de vrijzinnig-democraten, natuurlijk, een ander Kabinet te helpen vormen dan - een heruitgave van het Kabinet-De Meester. En de rechterzijde achtte zich, om meer dan één goede reden, niet door verantwoordelijkheid geroepen tot het overnemen van de regeertaak. Om meer dan één goede reden. Daar was ten eerste het feit, dat in de Tweede Kamer, die naar goede parlementaire usance de richting heeft aan te geven, de rechterzijde geen meerderheid bezat. Ten tweede het feit, dat noch in de Tweede, noch zelfs in de Eerste Kamer de rechterzijde een aanval op het Kabinet bedoeld had en dat de rechterzijde, zelfs al zou men de constitutioneele plaats, waar 't votum was gevallen, buiten beschouwing willen laten, in redelijkheid niet aansprakelijk was te stellen voor gevolgen die niet uit den aard der zaak aan 't votum waren verbonden, doch door de willekeur van 't Kabinet daar aan vastgeknoopt waren. En ten derde de constitutioneel volkomen correcte, door het Kabinet geheel miskende overweging, die de heer de Savornin Lohman bij het crisisdebat geformuleerd heeft, door te zeggen, dat er *twee* rechterzijden zijn, eene in de Eerste en een andere in de Tweede Kamer, en dat de eene niet verantwoordelijk is voor de daden van de andere. Dit lijkt mij van zoo eenvoudige waarheid, dat het verbazend mag heeten, dat de afgevaardigde van Goes dit constitutioneele lesje nog moest geven aan een Kabinet waarin, naast menschen, onervaren in de politiek, toch ook wel enkele ‘oude rotten’ zitten. Alleen uit lichtgeraaktheid of uit de politieke opgewondenheid waarin het Kabinet misschien allengs zichzelf gebracht had, is het te verklaren, dat het aan de Koningin voorstelde, pogingen te doen tot vorming van een rechter-ministerie. En 't is wellicht tot redding uit verlegenheid geweest - verlegenheid die aan kwam blozen, toen de opgewondenheid wat was gezakt - dat werd gegrepen naar de koene hypothese der ‘geconcentreerde actie.’

Neen, de rechterzijde van de Tweede Kamer had waarlijk aan één der redenen, van deze drie, genoeg, indien zij weigeren wilde - gelijk zij deed.

Alleen heeft, door het uiten van de derde reden, de heer Lohman tevens 't votum van de Eerste Kamer afgekeurd. Implicite - al heeft hij het, explicite, ook goedgekeurd. Want als een college niet, naar parlementair-constitutioneele regelen, geacht kan worden bron te zijn van parlementaire verantwoordelijkheid, dan moet het zich ook zeer bepaaldelijk onthouden van 't overnemen van de politieke leiding. En dat dit laatste door de meerderheid op 9 Februari is gedaan, is, zeer opmerkelijk, bevestigd in 't debat op 25 Mei in de Eerste Kamer.

Ten eerste, zij het ook niet met zooveel woorden, door het antwoord van den heer Van Houten aan den heer Laan (*Hand.* blz. 442, 2de kolom bovenaan), waaruit duidelijk blijkt: Wij vertrouwden de eindbeslissing niet aan de Tweede Kamer toe, doch wilden die zelve in handen houden. Maar ten tweede in ronde woorden door den heer Van Löben Sels die, gewagend van de mogelijkheid dat de Tweede Kamer om politieke redenen haar voorloopige sanctie van 21 December zou hebben bekrachtigd, verklaarde:

'Om dit te voorkomen, aangezien de rechterzijde in deze Kamer dit gevaar toen reeds zeer goed doorzag, en aangezien daardoor aan 's lands verdediging een slag zou zijn toegebracht van onberekenbare gevolgen voor de toekomst, heeft zij doorgetast, gedachtig aan de leus: *fais ce que dois, advienne que pourra.*' (*Hand.* blz. 436, 2de kolom bovenaan).

Hier heeft men de formeele erkentenis, door een lid van de Eerste Kamer-meerderheid, dat die meerderheid op 9 Februari aan de Tweede Kamer *desbewust* de politieke leiding heeft willen ontnemen, - terwijl zij weten moest, dat hare daad, naar goede usance, geen politieke verantwoordelijkheid kon doen ontstaan. Zij is dus opzettelijk getreden op een terrein waarop zij niet behoort, is aan 't politiseeren gegaan zonder daarvoor de verantwoordelijkheid te kunnen dragen.

Het gros van krantenlezers dat, al weet het weinig van de subtiele regelen der ongeschreven constitutioneele zeden, toch zeer wel gevoeld heeft, dat de Eerste Kamer iets zeer buitengewoons deed, toen zij faillissement uitsprak, waar de andere Kamer had gestemd voor surséance, dat gros van krantenlezers heeft nochtans een andere overweging, meer dan deze nog, in 't *politieke* credit van het Kabinet geschreven en daarmee zijn actief verhoogd.

Die andere overweging was, dat blijkelijk de rechterzijde van de Tweede Kamer niet slechts niet *behoefde* te regeeren, maar het ook niet *wilde.* Had zij zich er toe in staat geacht, had zij regeerkracht en regeerbegeerte in zich gevoeld, dan had zij wel een noodmiddel weten te vinden om de constitutioneele wetten, die haar, gelijk wij zagen, drie goede redenen gaven tot weigering, te breken. Een noodmiddel, beter dan het aanbod aan de Koningin om op te treden, als het Kabinet het vetorecht mocht willen knotten. Want die onderstelling was al even weinig ernstig op te vatten als die van 'geconcentreerde actie', geopperd door het Kabinet. Zij was een schijngrond voor een schijnaanbod en de Koningin verzocht dan ook het Kabinet te blijven, nog vóór zij opheldering ontvangen had omtrent de gewraakte woorden.

De rechterzijde voelde zich dus blijkelijk niet *regierungsfähig.* Een gemengd Kabinet mislukte. Aan een zuiver *Cabinet d'affaires* van niet-politici schijnt, in de hittigheid van 't politiek krakeelen tusschen 't Ministerie en de vijf generaals van de rechterzij, niet eens te zijn gedacht. En zoo bleef, naar het scheen, het Kabinet-De Meester zoo niet als het eenig wenschelijke, dan als 't eenig mogelijke toch.

Het Ministerie kwam dus met het stempel van een zekere onmisbaarheid, en bijgevolg gesterkt, terug. Te meer, daar het in zake 't blijvend gedeelte geen veer, of althans slechts een luchtig donsje, had gelaten. Minister Staal was weggebleven, maar zijn opvolger werd aangekondigd als van juist dezelfde overtuiging. 't Blijvend gedeelte daarentegen was nu wel gebleven, maar dat was gevolg, niet van toegeeflijkheid van 't Ministerie, doch van 't verstrijken, op 1 April, van den fatalen termijn, door 't lange duren van de crisis. Het donsje dat van de Ministerieele pluimage afstoof, was alleen de schikking waardoor nu de beslissing over de in kijf gebleven quaestie losgemaakt zou worden van de begrooting.

Zoo werd dus 't faillissement beëindigd door homologatie van 't accoord, dat aan de crediteuren aangeboden worden kon, dank zij het politiek actief, dank zij ook de eigenaardige positie van die crediteuren zelve, en ondanks het aanzienlijke passief op 't hoofd ‘Blijvend gedeelte.’

't Kantoor is dus heropend en de zaak is voortgezet onder de oude vennootschap en met bijna dezelfde directeuren.

Sedert dien hebben zich twee feiten voorgedaan, die op 't crediet van de heropende affaire van veel invloed kunnen zijn: het vaststellen van een belangrijk stuk van het beginselprogram der oud-liberalen, en de Statenverkiezingen.

De verhouding van de oud-liberalen in de Tweede Kamer tot het Ministerie is tot nu toe die geweest van den vrijen geldschieter, fondsen verstrekkend zonder daartoe eenigermate te zijn verplicht. Deze geldschieter deed zelfs, voor de affaire-De Meester, meer dan een der beide vennooten (de *Unie* en de V.D. Bond), door op den 21sten December zóó ver te gaan in 't openen van crediet, dat daarmee voor de rechtbank van de Tweede Kamer, surséance kon verkregen worden.

De kiesrechtparagraaf nu van 't beginselprogram der oud-liberalen, zooals die thans is vastgesteld, doet zien, dat 't Ministerie zulk een ruim crediet heeft bij dien geldschieter, dat men zich af mag vragen, of wellicht die geldschieter zelfs stille vennoot is geworden.

Hoe dat zij, 't crediet dat van die zijde nu voor 't Kabinet is geopend, ook voor operaties als levering in blanco, waarvoor het tot nu toe steeds gesloten was gehouden, moet het aanzien van het Kabinet in de oogen van 't publiek natuurlijk zeer verhoogen. Anderzijds is daardoor het crediet *des geldschieters* wellicht juist wat geschokt bij dat deel van 't publiek, dat van die blanco-leveranties niets wil weten en zelfs er gevaar in ziet.

Wat dien oud-liberalen promotor wel geleid heeft tot den ommekeer op 't stuk van 't blanco? De debatten zijn huishoudelijk geweest. Gissingen liggen voor de hand, maar wil ik nu gezwegen laten. Daarentegen zij hier aangeteekend, dat de ommekeer toch inderdaad niet zóó groot is als ze er uitziet. De voorzichtige leider van de

oud-liberalen in de Tweede Kamer heeft er wel voor zorg gedragen, dat hij zijn schepen niet verbrandde. Bij de behandeling van de eerste Staatsbegrooting van dit Kabinet, in December 1905, verklaarde hij zich over 't kiesrecht en de Grondwetsherziening nog niet uit te willen laten, daar deze onderwerpen nog niet aan de orde waren. Te minder wilde hij dat doen, daar men toen nog niet weten kon, zoo merkte hij op, welke *waarborgen* wellicht zouden zijn te krijgen tot tempering der nadeelen van 't algemeene kiesrecht. Niet waar, de kiesrechtparagraaf die thans is vastgesteld, kan door de woorden van dien voorman in December 1905 haast aangekondigd worden genoemd, als men bedenkt, dat waarborg in diezelfde paragraaf, gevraagd wordt in den vorm van een gewichtsvermeerdering der Eerste Kamer en dat de Staatscommissie, op voordracht van dit Ministerie benoemd, hetzelfde vraagt in meer preciesen vorm: recht van amendement (zij 't ook ietwat beperkt) voor die Kamer? Het zou al zeer onheusch geweest zijn, als, na zulke preliminaire en wellicht bij voorbaat preparatoire woorden van den voorman in de Kamer en nadat het Ministerie zoo gedienstig was geweest om die Commissie aan te bieden, de oud-liberalen waren blijven volharden bij hun vlakke en *onvoorwaardelijke* afwijzing van het blanco-artikel vóór de stembus van 1905.

Mochten er nochtans wezen, critici, die zouden willen wijzen op 't kenteren van tij bij de oud-liberalen, tusschen onvoorwaardelijk afwijzen en voorwaardelijk aanvaarden en die daarom zouden mompelen van het Eerste-Kamer-amendeeringsrecht als van een oud-liberalen linzenschotel en van hun onafhankelijkheid in zake 't blanco-artikel als van een eerstgeboorterecht, dan zouden wij 't weerleggen van zulk een critiek aan anderen moeten laten. Alleen zou billijkheid het maken van twee opmerkingen vereischen.

Ten eerste dat het blanco, waartoe de oud-liberalen nu zijn overgegaan, een ander - en een beter - is dan dat van 21 Januari 1905... beter althans dan de *Unie*-opvatting van dat blanco. De oud-liberalen willen geen gat in de Grondwet zonder te zeggen, wat ze er door naar binnen denken te halen. Duidelijk wordt het kiesrecht aangegeven, dat ze er door te gedoogen denken. *Hun* bedoelingen zijn niet dubbelzinnig en ze schouderen de aarzelende *Unie* forsch opzij.

En ten tweede dat, al hebben de oud-liberalen zich vóór de stembus van 1905 niet voor 'n voorwaardelijk blanco uitgesproken in 't publiek, zij daarvoor toch, naar ik vrij stellig meen te weten, te vinden zouden zijn geweest. Mij is ten minste verzekerd door een van hun corypheeën (in den voorzomer van 1905), dat zij vermoedelijk zouden ingegaan zijn op een plan tot Grondwetsherziening, indien dat niet tot art. 80 ware beperkt, doch ruimer ware opgezet (met andere woorden: waarbij de mogelijkheid van compensaties gelijk die thans door de Staatscommissie is geopend, onder de oogen ware gezien). Doch de heer Borgesius wilde alleen van Grondwetsherziening op 't stuk van

't kiesrecht weten - vermoedelijk uit deferentie voor de vrijzinnig-democraten(*). En daar bleef het bij.

Is nu, door het zwaaien van de oud-liberale fractie om den ducdalf van de Staatscommissie, de herziening van de Grondwet reeds verzekerd van een meerderheid in de Tweede Kamer?

Neen. De mogelijkheid van afvalligheid van een der 51 leden links nog daargelaten, blijft de mogelijkheid, dat het Regeeringsvoorstel de eene fractie te ruim of de andere te eng zal wezen.

Anderzijds nochtans lijkt mij een stijf en strak verzet van heel de rechterzijde niet te wachten, zij 't ook dat artikel 194 welllicht ook nu weer het Johanneshoofd zal zijn, waarvoor de rechtsche Salomé zal willen dansen.

En in elk geval is door 't besluit van de oud-liberalen stellig toch de *kans* verbeterd voor een herziening van de Grondwet.

Dat heeft de Regeering, politiek, gesterkt.

Maar 't is niet dit alleen, niet slechts de betrekkelijke onmisbaarheid van 't Kabinet en 't aantal van zijn ondersteuners in de Tweede Kamer, waardoor zijn parlementair crediet bepaald wordt. Daar is ook nog - de stemming van het kiezersvolk.

En die is uit de Statenstembus voor 't ministerie zoo niet duidelijk dan toch onaangenaam verrassend aan den dag gekomen.

Wat die stembus eigenlijk gezegd heeft, is niet zeker. De stem des volks uit zich, als elk orakel, meestal in mystieke taal. De persauguren zijn 't over de beteekenis niet ten volle eens. Merkt men op, dat twee tegenvoeters als de *Nieuwe Courant* en *Het Volk,* twee ook die geen van beide eenige ministerieele affiliatie hebben, de uitspraak van de Statenstembus beide duidden als, hoofdzakelijk, een afkeuring van één bepaalden maatregel: de afschaffing van 't blijvend gedeelte op de wijze van den heer Staal, - dan wordt de aannemelijkheid van die uitlegging groot. Te meer nog, als men tevens opmerkt, dat de ministerieele pers, die vóór de stembus juist de leuze aanhief: ‘Tegen de Eerste-Kamer die het blijvend gedeelte wilde houden’, na de stembusuitspraak zoo zorgvuldig zich onthield van 't trekken der *voor haar* nu toch niet af te weren consequentie: dat de meerderheid der kiezers 't blijvend gedeelte wil behouden. Zij zocht andere oorzaken, maar verzweeg juist dat wat door haar zelve was gesteld als inzet van den strijd. Dat zwijgen echter werd daardoor welsprekend.

Ook mij komt het hoogst waarschijnlijk voor, dat óók wellicht belasting-afkeer, algemeen-kiesrechtweerzin en nog andere conservatieve factoren, maar toch vooral, in overwegende mate, wrevel over het

(*) Mij is destijds ter oore gekomen, dat reeds ten tijde van de vacature-Willinge in Assen de *Unie* zoozeer er op uit was om de vrijzinnig-democraten te ontzien, dat een van haar bekende Kamerleden geweigerd heeft in dat district te spreken vóór de candidatuur van Mr. N.G. Pierson en tegen die van Prof. Treub.

Staal-avontuur de Staten-kiezers heeft doen spreken gelijk zij deden. Al ware 't alleen maar, omdat de gemiddelde kiezer kort van memorie is en pleegt te reageeren op het laatste sprekende feit. Het was hem bovendien door een groot deel der pers (der ministerieele niet het minst) nog uit den treure ingetuit.

En die middenman (bij wien zich ditmaal een groot deel van het anders meest vrijzinnig stemmende officierscorps heeft gevoegd), die bij verkiezingen gemeenlijk 't heft in handen heeft, dat is de niet-politiseerende, behoudende en bedachtzame Hollander, die vooral gesteld is op zijn rust en veiligheid, op wien het argument van 1903 veel indruk heeft gemaakt en die daarbij niets wil weten van avonturen, vooral niet in defensiezaken, waar hem niemand minder welkom wezen zou dan zulk een 'held' als Boulanger. Mocht hij al iemand dulden die als legerhervormer optreedt, die aan 't volksleger wellicht 'zijn liefde verpand' zou hebben, dan zou hij van zoo iemand toch, met welk ideaal dan ook, niet anders gedoogen dan een stille, onopzichtige vrijage, zonder erotische uitbundigheden als die hij kreeg te zien inzake 't blijvend gedeelte. Van zoo iets wendt hij, zediglijk en streng, zich af.

Indien men dat nu aanneemt, als men dus de uitspraak van de Statenstembus duidt als zeer voornamelijk een oordeel over het beleid van 't Kabinet, zoover dat bleek uit de gedraging van Minister Staal ten aanzien van het blijvend gedeelte, dan vindt men tevens, dat het Kabinet wel op een punt, dat het gemaakt had tot programpunt, een onaangename boodschap thuis kreeg van de kiezers, maar dat het overigens zich niet door eenig wantrouwen-votum hoeft getroffen te achten. Dat zou 't eerst dan zich moeten voelen, als 't ook bij een verkiezing voor de Tweede Kamer en uit een stembus die niet onder den druk stond van zoo'n enkele quaestie, een ongunstig votum kreeg. Daarom is de juichkreet die in bladen van de rechterzij is aangeheven - 1905 gewroken! - ook ietwat voorbarig. Het is niet zoo geheel ondenkbaar, dat een beslissend aantal der conservatieve middenmannen zóó zou redeneeren: De Eerste Kamer, die gewaakt heeft tegen de politieke vrijigheden van de Tweede en van 't Kabinet, speel ik dien beiden niet in handen, maar, behoudens dat toezicht, laat ik die twee nog wat hun gang gaan.

Ongetwijfeld echter is, in de oogen van de menigte, 't crediet van 't Ministerie door de uitspraak van de Statenstembus zeer geschokt en is de positie van zijn ongenadigsten crediteur, de Eerste-Kamer-meerderheid, versterkt.

Zal deze laatste opnieuw faillissement uitlokken?

Mij dunkt, dat ook voor haar de crisis, met haar langen duur en haar opmerkelijke symptomen, leerrijk zal geweest zijn.

Doch 't Ministerie zal in groote ondernemingen niet dan met

bijzondere voorzichtigheid zich kunnen wagen, wil het zijn affaire op den ouden voet nog gaande blijven houden - tot 1909.

Want de politieke hegemonie is, hoezeer dat ook is te betreuren, van de Tweede Kamer tijdelijk op de Eerste overgegaan.

En van het crediet dat de Eerste Kamer geeft, hangt dus het voortbestaan van 't Kabinet hoofdzakelijk af.

C.K. ELOUT.

De Jezus-vraag.

Het lijden en sterven van Jezus Christus door G.J.P.J. Bolland, hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leiden. - Leiden, A.H. Adriani.

Een titel die de aandacht moet trekken. Immers, velen zullen willen weten wat de veelbesproken professor van dit onderwerp maakt.

Men heeft gezegd, dat de heer Bolland duidelijker is in zijn spreken dan in zijn schrijven. Hij zelf schijnt dit ook te vinden, want als men hem niet begrijpt, krijgt men een uitnoodiging om op zijn 'collegium logicum' te komen, waar dan alles in orde zal zijn. En bij dit boekske heeft men het voordeel met den sprekenden Bolland kennis te maken; de rede te Amsterdam en ook op andere plaatsen gehouden, is gestenographeerd door W. Drees en E. D'Oliveira Jr. en zoo met toestemming van den spreker uitgegeven.

Schoon ik dezen hoogleeraar niet heb hooren spreken, heb ik toch nooit aan het beweerde verschil in duidelijkheid waarde gehecht. Er bestaat wel eens onderscheid tusschen spreken en schrijven, maar in den regel is het omgekeerde het geval: het schrijven is duidelijker dan het spreken. Bij het spreken ontsnapt ons wel eens wat, hetzij door de vlugheid van spreken, of door een oogenblik van onopmerkzaamheid, omdat onze gedachten nog bezig zijn met hetgeen wij zoo even hoorden. In het schrijven loopt de redeneerdraad meer geregeld door, omdat het schrijven kalmer gaat en gewoonlijk wordt nagezien.

Ik zocht het beweerde onderscheid meer in den suggereerenden invloed van den hoogleeraar, tegenover de individuen zeer verschillend en grooter naarmate de zelfbewuste denkkracht van de hoorders kleiner is.

Het lezen van deze rede heeft mij in die opvatting versterkt. Ik vind den spreker hier en daar even onduidelijk en verward in zijn spreken als in zijn schrijven.

De heer Bolland gaat gewoonlijk uit van stellingen of liever van tegenstellingen, die dikwijls niets anders zijn dan woordgeknutsel en bij nadere overwegingen blijken niet geheel juist te zijn. Er zijn in het leven veel minder antithesen dan men denkt; het een vloeit, soms onmerkbaar, in het ander over, zoodat de grenzen moeilijk zijn aan te geven. In zoover is er zeker eenheid van tegendeelen, of liever, wij maken te veel tegendeelen. Wij moeten dat aanvankelijk wel doen om

te leeren begrijpen met onze zwakke hoofden, maar wij werpen die krukken weg, wanneer de ontleding is afgeloopen. Het doel moet zijn het geheel te zien en de gansche schepping blijkt dan, om zoo te zeggen, een collegium logicum, waar wij goed leeren begrijpen, wanneer wij kalm en eenvoudig blijven bij onze waarnemingen en niet meer willen weten dan er voor ons te weten is.

't Is niet gemakkelijk een overzicht te geven van deze rede. Men begrijpt aanvankelijk niet, waar de spreker eigenlijk heen wil, omdat er zooveel bijwerk, misschien lofwerk is, dat hindert en verwarren moet, en eerst aan 't eind komt men er achter wat eigenlijk de bedoeling is. Een tweede lezing is minder lastig, maar dat helpt den hoorder niet, die moeilijk den professor aan het slot kan verzoeken nog eens van voren af te beginnen. Voor de blinde volgers, bij wien de invloed van de vroegere suggestie nog voortduurt, heeft dit geen bezwaar; zij zijn al vol van aanbidding, wanneer de apostel nog niets heeft gezegd.

De rede begint met een Indischen wijze, die spreekt van drie - altijd die drie - hoedanigheden: dofheid, heftigheid, helderheid, welke men terugvindt in de drieledigheid van ons eigen leven: stoffelijkheid, zieligheid, geestelijkheid, en welke bij Plato luiden: hebzucht, onstuimigheid, leergierigheid.

't Is misschien te geleerd om het te begrijpen, maar dat gebeurt meer, en om niet te uitvoerig te worden laat ik deze ‘drieledigheid’ rusten; 't is maar een inleiding, die met het volgende geen direct verband schijnt te houden.

Van meer belang en ook meer ingrijpend in het onderwerp zelf is de volgende antithese van Plato: de booze, die zich den schijn van rechtvaardigheid geeft, en het omgekeerde: de rechtvaardige met den schijn van boosheid. Dit heeft iets van een raadsel en Bolland verklaart zelf, dat hij wil daarlaten, of ‘zoo iets zuiver mogelijk’ is. Het is hem echter te doen om de bij Plato gemaakte opmerking, welke ook later de aandacht der kerkvaders getrokken heeft, ‘dat de rechtvaardige (met boozen schijn) zal worden gegeeseld, geboeid, gefolterd, de oogen uitgestoken en daarna aan het schandhout geslagen.’

Zoo komen wij inderdaad op Christelijk terrein, zou men zeggen, en men is een heelen stap gevorderd op den weg van de tegendeelen. Maar - de spreker laat er terstond op volgen, dat Plato dat ‘eigenlijk van den rechtvaardige niet had moeten zeggen’, en wel omdat ‘de rechtvaardige, die aan iedereen geeft wat hem toekomt, nog niet zoover is, datti al zooveel lijden te wachten heeft.’

Waarom dan Plato aangehaald, zucht wellicht deze of gene lezer, die nu verzocht wordt ‘hier onderscheid te maken tusschen de zielige gerechtigheid en de geestelijke verzoeningsgezindheid’.

Daarop volgt weer een ander woord van ‘Plato's eigen tijd’, een woord ‘voor den edele, dat er wel ononderscheidenlijk tusschendoor bij gebruikt werd, maar toch zijn eigen zin had - *Chrèèstós*’.

Het gescharrel met dit Grieksche woord is zoo curieus, zoo typisch, dat men den heer Bolland er zelf over moet hooren. ‘Wilt u het (woord), - zoo leest men - voor u zelf onthouden, dan doet u het best, wanneer u de wijze waarop wij Christus schrijven met een i, met een e denkt; dan krijgt u de spelling, waarin het woord als naam voorkomt bij de Romeinen in de dagen van en na Cicero. Er zijn toen menschen geweest, die *Chrestus* hebben geheeten; men zei eigenlijk: Chreestoes. En die naam, die dan zooveel beteekende als de deugdelijke - dat wou hij eigenlijk zeggen: de degelijke, de goede, de deugdzame, of hoe u het hebben wilt, - de Chrestus wordt in het oude Grieksch van den “díkaios” of rechtvaardige wel niet zuiver onderscheiden, maar ik wou er juist eens op komen, dat men den rechtvaardige van den goede te onderscheiden héét en dat de Gnosis ze ook heeft lééren onderscheiden in later tijd.’

Wellicht hebben vele hoorders zich onder de suggestie van den spreker verbaasd over de diepzinnigheid en veelomvattende geleerdheid in die woordonderscheidingen. Maar als men met eenige bedaardheid die woorden nagaat en aan een weinig meer eenvoud gewoon is, lijkt dat gemors met woorden toch wel een beetje kinderachtig. Indien het zoo noodzakelijk was, Chrèèstós te onthouden met Christus, dan was daarvoor een veel gemakkelijker manier. De hoogleeraar had slechts even behoeven te herinneren, dat de nieuw-Grieken de η uitspreken als i, reden waarom hun taal doet denken aan het geluid der zwaluwen, - en men was er op veel gemakkelijker manier geweest.

Het bijeenbrengen van die woorden dient echter nergens toe; zij hebben een verschillende beteekenis, die zich niet samenvoegen laat. Dat χρηστ□ς rechtschapen, edel beteekent en onderscheiden wordt van δ□□αιος weet ieder gymnasiast; maar dit heeft niets te maken met χριστ□ς, dat gezalfde beteekent, herinnering aan de koninklijke Messiaswaardigheid van Jezus, van χρ□ω zalven. Op blz. 29 schrijft de heer Bolland ook: ‘Christus of Gezalfde.’

De heer Bolland noemde daar als in 't voorbijgaan de Gnosis en in verband met het vervolg der rede, waar de Gnostische leeringen breeder worden uiteengezet en toegelicht, zou de vraag kunnen worden gedaan, of het heele woordgerammel in de zoogenaamde trilogie soms aan de Gnostici is ontleend, of de professor eigenlijk voortbouwt op een aangegeven voetstuk. Het woordenspel toch is zoo vreemd, zoo geheel afwijkend van onze gewone manier van denken of schrijven, dat er een bepaalde aanleiding moet zijn om er toe te komen. Nu worden de Gnostici met hun vader Philo opgehemeld op een manier, dat de onkundige hoorder of lezer moet denken, dat die oude heeren van Alexandrië van een bijzonder gehalte zijn en het noodig is, dat ook wij, zielige kinderen der 20ste eeuw, hun denkbeelden ons hebben eigen te maken om er weer een soort van theosophisch stelsel op te bouwen.

Dat zou niet geschied zijn, indien de heer Bolland eenvoudig gezegd

had wat de Gnostici indertijd waren. Dat zijn in de 2de tot de 5de eeuw een soort van theosophen, die zich in verschillende richtingen splitsten. Hun hoofdzetel was Alexandrië. 't Waren Grieksche Joden, die door hun langdurig verblijf onder de Grieksche handelaren veel van de Joodsche kern verloren hadden en er hun werk van maakten, voor het Oude Testament en de nieuwe Christelijke geschriften een overdrachtelijke uitlegging te vinden en beide pasklaar te maken voor een wereldgodsdienst.

Wanneer de heer Bolland zegt, dat de Gnosis overal door het Nieuwe Testament heengluurt, dan is dit minder juist. Alleen het Evangelie van Johannes mag op die eer aanspraak maken en de inleiding stempelt dit Evangelie tot een echt Gnostisch product.

Het is bekend, dat de openbaringschristenen aan het vierde Evangelie te allen tijde veel gewicht hebben toegekend, omdat het van den apostel afkomstig heette, dien Jezus liefhad, en ook omdat dit Evangelie uitmunt door een soort van logische samenstelling van de verhalen, die er omtrent Jezus in de tweede en derde eeuw in omloop waren. Ook de meer vrijzinnige Christenen hebben dit Evangelie langen tijd trachten te redden door de Gnostische inleiding en enkele andere afdeelingen voor onecht te verklaren. Later heeft men dit moeten opgeven, omdat bleek, dat de voor onecht verklaarde bijvoegselen te zeer een geheel uitmaakten met den overigen tekst. Het Johannes-Evangelie zal wel het jongste geschrift van het Nieuwe Testament zijn. Van deze overbekende dingen vindt men echter in Bolland's rede geen enkel woord. Wel heeft men aan het slot een menigte aanhalingen uit dit Evangelie, die juist daarom met voorzichtigheid gebruikt moeten worden, omdat zij van Johannes zijn, het Gnostische tendenz-Evangelie.

Aan de hand van Bolland's vriend Philo, die zijn best deed de overeenkomst aan te toonen van het Oude Testament met het Neo-Platonisme, een Jood dus om er, zooals men zegt, een Jood op toe te geven, maken wij nu kennis met een nieuwe trilogie: gerechtigheid, ongerechtigheid, goedheid - rechtvaardigheid, boosheid, genadigheid. ‘De edele vergeldt kwaad met goed, en zal goed mishandeld moeten worden, om dat te doen uitkomen.’

Daarmee zijn wij opnieuw op Christelijk terrein en de wijze waarop Bolland dit betoogt, is weer hoogst zonderling. ‘Als het den edele vergaat, zooals het hem vergaan moet, opdat z'n aard goed uitkome, dan moet hij inderdaad vergeven aan de galg, dan moet hij als Jezus na z'n geeseling voor z'n vijanden bidden aan het kruis. Dat is het eerst beseft door Joden en Jodengenooten, die van d'r gnosis of kennis een evangelie, hét Evangelie hebben gemaakt; de Alexandrijnsche gnostieke Chrestenen, die achter ons Nieuwe Testament schuilen, hebben onderscheid gemaakt tusschen aardsche, zielige en geestelijke menschen en ze hebben ook tusschen boosheid, rechtvaardigheid en goedheid stelselmatig onderscheiden.’

Wellicht begint het dezen of genen te schemeren bij de rol, welke hier aan de Gnostici wordt toebedeeld. Zij zijn eigenlijk de mannen, die door hun hoogere kennis het Evangelie hebben gegrondvest. Volgens de gewone Christelijke overlevering is Jezus gestorven 'voor onze zonden'; hij, de onschuldige, heeft de schuld van de heele wereld op zich genomen en daarmee aan den Godseisch van rechtvaardigheid voldaan. De Gnostici willen hier niet van weten; de wrekende Jodengod, die op zijn rechtvaardigheidseisch blijft staan, wordt 'een volkomen *goed* heer,' het vaderschap van Jezus.

Vermoeiend is bij het lezen en hooren van Bolland, dat hij telkens zijsprongen maakt, die wel met het onderwerp eenigszins verband houden, maar den gewonen draad van het verhaal afbreken. Zoo sleept hij de 'meer dan half-Joodsche Gereformeerden' er bij, die meer houden van den straffenden God dan van den God der liefde.

Onmiddellijk daarop volgen eenige zinnen, die als type zouden kunnen gelden van de verwardheid, onduidelijkheid, welke men nu en dan bij dezen hoogleeraar aantreft.

'In den godsdienst', zoo leest men blz. 13, 'gaat men boven de gevoelvolle voorstelling niet uit, de godsdienstigen gaan geen collegium logicum loopen. Trouwens, ook ongodsdienstige menschen blijven er meest buiten; ongodsdienstigheid is ook nog geen wijsheid, hoor! Maar wat ik nu toch zeggen wou, - de godsdienstigheid is geen zaak van zuivere rede, wat niet wil zeggen dat ze zonder reden of waarheid is; veeleer laat zich de verhouding tusschen goddelijke oneindigheid en menschelijke eindigheid in zulken trant uitspreken, dat daarin graden van volmaking in de benadering van de Idee te onderkennen zijn.' Volgt weer een verheerlijking van de Joden van het Philonische slag, die in de eerste eeuw onzer jaartelling te Alexandrië 'uit de bekrompenheid van het nationale komen tot de ruimhartigheid van het wereldburgerlijke.'

Maar wij blijven met dat al op Christelijk terrein en wel met den overgang van het Mozaïsme op het Jesuanisme. Naar de gewone methode kan dit niet geschieden zonder zeker woordgeknutsel. De opvolger van Mozes is Jozua. Jozua is de tweede leider van Israël. 'Zoo moest dus op het Mozaïsme het Jozuanisme volgen, maar, dat spreekt, het Jozuanisme van den waren Jozua. En laat ons nu even bedenken, dat de naam Jezus niets anders dan Jozua betéékent. Wij zeggen *Jezus* en in het Latijn zei men *Jéésoes*, de Alexandrijnsche Joden noemden Jozua *Jèèsoûs*, en dat was dan de vergriekte vorm van een Palestijnsche verkorting; evenals wijzelf "Jan" zeggen, wanneer iemand als Johannes is gedoopt, zoo was in het Joodsche land *Jeesjoé* de gangbare verkorting van *Jehoosjoea* of Jozua, zoodat iemand, die feitelijk Jezus genaamd wordt, eigenlijk Jehoosjoea zou hebben te heeten. De ware Jezus is de ware Jozua. En ziet het nu aankomen, dat de voorbeeldelijke Chrestus Jézus zal moeten heeten; beseft, dat dit het is, wat de Grieksche Joden

zich geleidelijk duidelijk maken, wanneer zij gaan voelen, dat het bij het Mozaïsme niet blijven kan.'

Het spijt mij wel, maar ik besef niet veel van de beteekenis van die namen, hecht niets aan die toevallige overeenkomst, en zou ter verklaring van het cosmopolitisme van de vergriekte Joden te Alexandrië andere redenen willen opduiken, die meer gewoon, meer verklaarbaar, meer duidelijk, meer eenvoudig zijn.

Er is in de opvatting en de wijze van mededeeling van den hoogleeraar Bolland iets heel vreemds, iets waarvoor men gaarne een verklaring zou willen hebben. Weet hij soms door zijn ongewone werkkracht eigenlijk te veel, zoodat het hoofd er geen raad mee weet en door de volheid in verwarring komt? Of ontbreekt er iets in de verbinding der hersencellen en zijn daardoor de uitingen zoo ongewoon?

Wij waren nu op Christelijk terrein, dank zij de Gnostieken en hun opvatting van het Mozaïsme. 'Het Jozuaïsme is de religie van den liefderijken Váder. Maar hoe zal dat in de wereld openbaar worden?'

Tien tegen een dat niemand raden zal, welken weg de heer Bolland bij de beantwoording van die vraag inslaat. De meesten zullen denken: nu, dat is nog al duidelijk, door de geboorte en de prediking van Jezus. Zulke eenvoudige antwoorden hooren hier echter niet thuis. 'Och,' zoo hooren wij, 'daar was om zoo te zeggen door het toeval, men kan ook zeggen door de Voorzienigheid, voor gezorgd. De Grieksche en Romeinsche wereld van die dagen was vol van gedachten aan heroën.'

De geboorte van de Grieksche en Romeinsche heroën wordt verklaard en in verband gebracht met de geboorte van Jezus uit... den Heiligen Geest. En wel op deze wijze: 'U moet het woord heros weer eens leeren denken in z'n ouden zin, als den menschelijken god of goddelijken mensch, als een wezen geboren op initiatief van een bovenmenschelijken vader, als een wezen dat zijn persoonlijkheid dankt niet aan een zielig menschelijke voortteling maar aan goddelijke vaderlijkheid, als een menschelijke persoonlijkheid, die van goddelijken geest zoo was doorstraald geweest, dat wie ze gezien had, voelen moest: die hoort hier niet tehuis, dat is geen gewoon mensch, die komt nog eens terecht onder de goden. Zoo waren de heroën; de heroën moet u voortaan herdenken als goddelijke menschen of halfgoden, die onze broeders en meteen zonen van goddelijke vaders waren geweest. En leert daarbij wat meer bedenken, dan dat u aan de betrokken fabelen niet gelooft: vraag u eens af, wat de menschen er vroeger mee hebben kunnen willen zeggen. Zij hebben ermee willen zeggen, wat ook de eerste onzer evangelisten met het verhaal van Christus' geboorte uit den Heiligen Geest den Alexandrijnen heeft nagezegd, zooals dan inderdaad 's menschen geestelijkheid uit de zieligheid van de voortteling niet is te verklaren; inderdaad kunnen wij van een menschelijken vader niet eenvoudig erven wat ons in het hoogere zal blijken.'

Men moet hier wel aanhalen, want men kan om al het vreemde van de argumentatie en van de woordenkeus niet als naar gewoonte in 't kort den loop der gedachten weergeven. De hoogleeraar schijnt een bijzondere voorliefde te hebben voor het woord *zielig*, dat in de schrijftaal gewoonlijk niet gebruikt wordt en in het woordenboek van Van Dale ook niet voorkomt. Men zou de boven gegeven opvatting, dat verband maken met den Heiligen Geest, zielig kunnen noemen. Er steekt daarin een goed stuk van het bekende supranaturalisme - of indien men liever wil, van het oude animisme - dat ook zij, die nog van heeler harte supranaturalist zijn, niet gaarne op deze wijze zouden willen restaureeren. Elke tijd heeft zijn heroën, en waar zou het heen moeten, indien wij bij allen een buitengewonen oorsprong moesten te baat nemen? Niemand denkt er aan.

Nu wij eenige voorbeelden hebben gegeven van de bewijsvoering of liever het zonderlinge dichten van den heer Bolland, kunnen wij bij den verderen gang der rede korter zijn en zullen ook de verwarde en onbegrijpelijke zinnen laten rusten.

Men herinnert zich de trilogie en de bewering, dat de goede, de edele moet lijden om zijn goedheid te toonen. Daarom kwam Jezus aan het kruis. Maar zie hier een moeilijkheid, waarop de heer Bolland wijst. De Evangeliën spreken van kruisigen (σταυρ□ω) en het kruis (σταυρ□ς), maar de Grieken verstaan onder σταυρ□ς geen kruis maar een paal. De strafoefening was niet wat wij verstaan onder kruisigen, maar bestond uit het binden en hangen aan een paal, waarschijnlijk met een dwarshout, dus een soort van galg. De Romeinen verstonden onder kruis (crux) ook een soort van galg en kruisigen wilde zeggen ophangen aan een paal. De veroordeelde werd op die wijze tentoongesteld en gegeeseld en gemarteld, tot de dood intrad. Door de Joden wordt bij het kruisigen alleen gesproken van: het hout. De drie eerste Evangeliën spreken alleen van hangen aan den σταυρ□ς of galg en de heidenen spraken in den eersten Christentijd van den gehangene. In het bekende kerklied luidt het ook: Stabat mater dolorosa Juxta crucem lacrymosa, Dum *pendebat* filius.

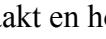
Dit laatste is nu wel niet afdoende, daar men dichterlijk ook aan een kruis van hangen zou kunnen spreken, maar in de oudste christentijden was een beeld van Jezus aan een kruis met nagelen door handen en voeten geheel onbekend. Deze voorstelling begint eerst in de achtste eeuw en is langzamerhand de algemeene gebruikelijke geworden. Men kan zich Jezus nu niet meer voorstellen dan als genageld aan het kruis.

Nu de heer Bolland deze vraag heeft aangeroerd, had hij, dunkt mij, zijn hoorders ook wat meer licht moeten geven. Wat hij er van zegt, is niet voldoende. ‘Toch is er,’ leest men, ‘een aanduiding in het boek der Handelingen en dan bijv. ook een gegeven in een Alexandrijnsch geschrift uit de eerste helft der tweede eeuw, waaruit we zien, dat de

stauros gedacht werd als een Tâu (T) of kruis; op Egyptische wijze zal men het martelhout nog wel zeer eigenaardig als een kruis gedacht hebben. Toevallig was bij de Egyptenaren, om van de andere volken, waarbij het eeuwen voor het begin van onze jaartelling in gebruik was geweest, hier af te zien, het rechthoekige gelijkarmige, Grieksche kruis, τ□ □□ει □ρ□□γωνον, een zinnebeeld van het komende leven; het rechthoekige gelijkvormige kruis is bij de Egyptenaren een zinnebeeld, waaraan u terstond een zonnesymbool kunt herkennen.'

Verder maakt de heer Bolland zich van de zaak af met een: 'Hoe het zij,' en gaat over tot de Gnostische phrase: 'den goeden vader lief te hebben om de door hem geopenbaarde goddelijke vaderlijkheid als den zoon, den zoon zelf, geslagen aan een martelhout, dat meteen een teeken is van het komende leven.'

Het Grieksche kruis, gelijkvormig of ook wel met kromme haken, is wellicht het oudste heilig teeken, dat reeds in den steentijd voorkomt, maar dit heeft met de kruisiging van Jezus niets te maken. Trouwens, de vorm is niet geschikt voor zulk een strafoefening. Het zoogenaamde Grieksche kruis is het teeken ter herinnering aan de wijze, waarop de mensch in den praehistorischen tijd tot de ontdekking kwam van het vuur, namelijk door twee houten stevig tegen elkander te wrijven.

Wanneer men aan de hulpbehoevendheid van den mensch in de oude tijden denkt, dan kan men zich eenigszins voorstellen, welk een diepen indruk de ontdekking van het vuur heeft gemaakt en hoe die houten, + of of × of een heilig teeken werden, dat gebruikt werd bij vele gelegenheden. Het vuur verspreidt warmte, de zon verspreidt warmte, de zon is de vader van het vuur en vuur- of zonaanbidding moet wel de oudste godsdienst geweest zijn. Toen de kerk het kruis overnam als *het* geloofsteeken, werden al de kruisen gechristend en het gewone publiek meent werkelijk, dat ook de kruisen in adellijke wapens en in ordeteekens eigenlijk van Christelijken oorsprong zijn, eenvoudig omdat men er nooit over nadenkt en daarom zich ook geen moeite geeft voor eenig onderzoek.

De oudste symbolische voorstelling van Jezus is die van een lam met een klein of Grieksch kruis in de zonneschijf boven den kop en tot in de 4de eeuw ziet men Jezus afgebeeld als eenvoudig profeet, die het Evangelie in de hand houdt. Eerst in de tiende eeuw wordt Christus voorgesteld, opstaande uit het graf, met de nagelteekenen van het kruis aan handen en voeten, en in de elfde eeuw komen de kruisbeelden, die na dien tijd de eenige overheerschende geworden en gebleven zijn.

Men begrijpt, dat, waar de beelden zoo afwisselend zijn, het geen verwondering behoeft te wekken, dat ook de Christelijke dogma's in den loop der eeuwen bestendig aan verandering en wijziging zijn onderhevig geweest. Evenals het kruis met den Verlosser in den loop der eeuwen h e t symbool is geworden, zoo zijn de dogma's geconcentreerd in den offerdood van den onschuldige ter voldoening van de zonden voor God

en werd de kerk de uitdeelster of de bemiddelaarster der genadegaven. In de schoone symboliek der Katholieke kerk vindt men de merkwaardige maar niet altijd eerbiedwaardige geschiedenis der menschen; die kerk is als 't ware een reusachtig ethnographisch museum, levend en toch versteend, want de geloovigen kennen en begrijpen de beteekenis niet meer, en nog minder den oorsprong van het eeuwige vuur op het altaar, de verschillende vormen van het kruis, de priesterkleeding, enz. 't Is alles oud, veel ouder dan het Christendom en eeuwen na Jezus' dood in dien vorm gechristend.

Hoe het zij, - om de spreekwijs van den heer Bolland te gebruiken, - een hoogleeraar in de wijsbegeerte is verplicht, wanneer hij misvattingen in de geschiedenis ontdekt, zooals dit met het kruisigen het geval is, het onderzoek breeder en dieper op te vatten. De vraag is slechts even gesteld en wordt losgelaten, zoodra er iets gevonden is, dat de quaestie wel eenigszins raakt, maar niet een oplossing geeft. Men mag als wetenschappelijk man met een of andere phrase de zaak niet verder op zijn beloop laten, wanneer men toevallig iets ontdekt, dat in de flank valt van onze subjectieve opvatting of liever van onze zucht of behoefte, om de dingen te zien, zooals wij ze gaarne hebben willen. Dit is vooral gevaarlijk, wanneer men zich overtuigd houdt, dat denken en zijn één zijn bij den mensch.

Ook in het verdere gedeelte der rede blijft de heer Bolland zoowel in de methode als in de soms zeer zonderlinge wijze van uitdrukken zichzelf getrouw. Na de pauze krijgen wij een reeks van mystisch christelijke uitdrukkingen, die in de rechtzinnige kerken gangbare munt zijn geworden en soms een diepe gedachte verraden, indien... er bij gedacht werd.

De theologie schijnt veel aantrekkelijks te hebben voor dezen hoogleeraar. Reeds vroeger bleek dat in het uitgeven van verschillende geschriften en ook in de aanvallen op sommige dogma's van de Katholieke kerk, waartoe de heer Bolland door zijn geboorte behoort. Uit deze rede zou men opmaken, dat hij over de brug van het Gnosticisme zich nu meer aangetrokken gevoelt tot het rechtzinnig Protestantisme. De voornaamste dogma's van deze kerk worden hier geleeraard: de erfzonde, de bovennatuurlijke geboorte, de drieëenheid, de opstanding van Jezus, de hemelvaart. Ook de verlossing wordt genoemd, schoon men uit de trilogie, uit de noodzakelijkheid van het lijden van den edele, den goede, zou opmaken, dat de Gnosis die verlossing niet meer noodig heeft.

De heer Bolland moge echter bedenken, dat hij zich hier op gevaarlijk terrein beweegt. Het wachtwoord van onzen tijd is de gemeenschappelijke wortel van de Christelijke gelooven. Wanneer deze redenaar nu een weinig verder komt in de geschiedenis der Christelijke kerk, dan moet hij wel tot de kennis geraken, dat in den loop der tijden de

Gnosis is afgeschud door de kerk, met behoud echter van enkele sporen in sommige dogma's en kerkgebruiken. Ook b.v. de Drieëenheid, die van Indische afkomst is en in de echte Joden met hun star monotheisme nooit heeft kunnen aarden. Een stap verder dan de Gnosis, en de Nederlandsche wijsgeer keert weer terug tot de Katholieke kerk, waar hij nog altijd dichter bijstaat dan hij meent.

Hoe zou men het zonderlinge spreken en schrijven van den heer Bolland kunnen verklaren? Over die vraag denkend viel mij in, jaren geleden het handschrift gelezen te hebben van een beroemd medium. Ik hechtte niemendal aan die methode van kennis, maar op verzoek van een mijner vrienden, een groot spiritist, zou ik mijn oordeel er over geven.

En wat bleek mij nu? De man, die in zijn vak - bouwkunde - een uitstekenden naam had, was orthodox opgevoed, kwam naderhand in aanraking met de moderne theologie, las van alles en nog wat over die zaken en dacht, dat hij medium geworden was, omdat hij in aanvallen van overspanning 's avonds en 's nachts vellen vol kon schrijven over het theologisch gehaspel. Meestal ontbrak het verband; 't was of het uit de memoriecellen allerlei brokstukken van vroegere indrukken geregend had.

Aan iets dergelijks doet de heer Bolland denken. Bekend is de meer dan gewone werkkracht van dezen hoogleeraar. Men zou haast zeggen, dat hij meer leest dan menschelijke hersenen, hoe groot ook, binnen zulk een korten tijd kunnen verwerken. De gedachten hebben, ook onder gunstige omstandigheden, zekeren tijd noodig om geassimileerd te worden, één te worden met de persoonlijkheid. De heer Bolland gaat echter altijd door met lezen, laat den draad, dien hij zoo even heeft opgevat, weer schieten en valt op wat anders aan. Er komt verbazend veel in dat hoofd en uit dat hoofd, maar 't zit nog niet alles op zijn plaats. De uitingsdrang is te groot en hij heeft, evenals de spiritistische mediums, groote behoefte om zich uit te spreken. Zou langs dien weg niet het abrupte, het onvolledige, het verwarde in de voorstelling zijn te verklaren? Misschien is deze manier den heer Bolland aangeboren en is hij zich niet eens bewust, dat er iets abnormaals ligt in de wijze, waarop hij zichzelf hypnotiseert om te spreken of te schrijven, maar wetenschappelijk is deze wijze van werken niet en wijsgeerig evenmin. En het grillig toeval maakte, dat deze man de woordvoerder moest worden van de bijna vergeten wijsbegeerte van de eenheid van denken en zijn. Wat kan 't in het leven toch vreemd gaan!

Voor een hoogleeraar in de wijsbegeerte is het ‘lijden en sterven van Jezus Christus’ een minder gewoon onderwerp; maar de liefhebberij in de theologie is, zooals men weet, een oud zwak van den heer Bolland. Ook ligt het onderwerp in den geest des tijds. Men zou een heele bladzij kunnen vullen met titels van groote en kleine boeken, welke in

de laatste jaren over Jezus verschenen zijn. Daaronder zijn natuurlijk geschriften van niet veel zaaks, maar ook degelijke werken van de eerste mannen. Zelfs verscheen het leven van Jezus in romanvorm, en ook wel werd de wederkomst van Jezus figuurlijk voorgesteld als vlijmende satire op het groote onderscheid tusschen het oorspronkelijk Evangelie en de kerk. Ook de kunst wijdde zich aan den Heiland zonder door de kerk geïnspireerd te zijn. Gabriel Max schilderde den zoogenaamden zweetdoek en de aantrekkelijke Madonna met het kind, naast zijn schilderij: Pithecantropus alalus, eigendom van den beroemden hoogleeraar Ernest Haeckel.

Uit vroeger tijden zijn nog altijd populair het leven van Jezus door Strauss en door Renan. Minder bekend is het oordeel van J. Soury in zijn: *Jésus et les Evangiles,* waar Jezus van medisch standpunt wordt beschouwd als pathologische verschijning. De niet-theologen begeven zich daarbij echter dikwijls op een gevaarlijken weg, omdat zij, niet door vakmannen voorgelicht, de Evangeliën nemen zooals zij zijn, zonder eenige tekstcritiek of zifting van latere bijvoegingen.

Het vorige jaar verscheen in Duitschland: Dr. De Loosten, *Jesus Christus vom Standpunkt des Psychiaters,* waarin gewezen wordt op het abnormale in Jezus' verschijning en de tegenspraak in zijn wezen en handelen. Men heeft hier echter dezelfde fout als bij Soury, dat niet genoeg in het oog gehouden wordt, dat de Evangeliën zeer langen tijd na den dood van Jezus zijn gemaakt in hun tegenwoordigen vorm en hiermee in de eerste plaats rekening moet worden gehouden.

Meer bekend is de opvatting van Houston Chamberlain, een neef van den Zuid-Afrikaanschen beul, in *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts.* Chamberlain heeft de hoogste bewondering voor de grootheid van Jezus van Nazareth en steunt daarbij op de verloren gegane 'woorden des Heeren', die grootendeels in de Evangeliën zijn bewaard. Hij gaf later uit: *Worte Christi*, waarvan ook een Hollandsche vertaling verscheen. In de uitvoerige inleiding geeft hij rekenschap van zijn wetenschappelijk onderzoek en laat daarop den tekst volgen van hetgeen ons van de 'woorden des Heeren' nog bekend is.

Met de traditioneele bijvoegselen in de Evangeliën breekt deze schrijver geheel en al; hij houdt Jezus voor het kind van de Joodsche Maria en een Romeinsch soldaat en bouwt op die bewering het internationaal karakter van Jezus' leer.

Daargelaten dat zulke ethnographische sprongen wel wat heel zonderling zijn, is de onderstelling daarom ook gewaagd, omdat de Semietische karaktertrekken in sommige gezegden en gelijkenissen van Jezus niet te loochenen zijn.

De Romeinsche soldaat zou, volgens een aanhaling van den Romeinschen philosoof Celsus bij den Kerkvader Origenes, Pantheras geheeten hebben. Het werk van Celsus zelf, dat tot titel had: *Sermo verus*, is verloren gegaan, waarschijnlijk door de Christenen vernietigd. Celsus schreef

omstreeks 178 na Jezus' geboorte. Anderen houden het verhaal over den soldaat Pantheras voor afkomstig van Joodsche zijde.

Celsus was een ontwikkeld en scherpzinnig man; hij was bevriend met Keizer Marcus Aurelius, bezocht Phoenicie, Palestina en Egypte en zocht Joden en Christenen op om hen te hooren. Wat er in aanhalingen door Origenes van zijn werk is overgebleven, vergroot den spijt, dat het verloren is gegaan. De weerleggingen van Origenes hebben niet veel om 't lijf. Bij de Kerkvaders moet het geloof het gebrek aan logica goed maken. Zoo schrijft Tertullianus over de opstanding van Jezus: *Et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile est.*

Wanneer men een overzicht zou willen geven van de Jezus-literatuur uit den laatsten tijd, weet men niet waar te beginnen en waar te eindigen.

Nu kan men aan een wetenschappelijk man wel den eisch niet stellen, dat hij dit alles moet gelezen hebben, wanneer hij over Jezus wil schrijven, maar hij dient althans kennis genomen te hebben van die werken, welke op den naam van ernstige studie kunnen aanspraak maken.

Hiervan nu is bij den heer Bolland geen spoor te ontdekken. Hij ontvlamde bij de eerste kennismaking met de Gnostici, bedacht niet, dat deze Christelijkheid in den loop der jaren is afgeschud en in later eeuwen volstrekt geen invloed meer heeft uitgeoefend. Egypte kwam spoedig met geheel Klein-Azië en Noord-Afrika onder den invloed van het Mohammedanisme en tot in onzen tijd vindt men daar den Mohammedaanschen hemel aantrekkelijker dan den Christelijken.

Het Gnosticisme moge belangrijk zijn voor de geschiedenis van de Christelijke kerk in de eerste eeuwen, onze tijd heeft van de Gnostici niet meer te leeren. Wij zijn geen Grieksche Joden en kunnen het ook niet meer worden.

Zij die aan een directe Openbaring van de bijbelboeken gelooven, verslijten hun kracht nog altijd aan het onmogelijk werk om de eenheid van de Schrift te bewijzen, de tegenspraak van de Evangeliën te loochenen. Als bij instinkt gevoelt men hier de zwakheid van de positie en tracht de geloovigen geheel af te zonderen van hun tijd, te beperken tot enkel geloovige literatuur en het gezag der oude belijdenissen weer in eere te brengen. Moeten deze de fetisch worden, die het ongeloof bezweert? Dat zal wel zoo zijn, en zulke invallen zullen er altijd wel blijven, zoolang vrees en bijgeloof de polen zijn, waarom het menschelijk leven meestal zich beweegt. Hier zal de traditioneele opvatting van het Christendom dus versteenen en de Heilige Geest voor de taak gesteld worden de oplossing te vinden van de quadratuur van den cirkel, van de vierde dimensie of - de eenheid van Jezus' woord en de Paulinische Christusprediking.

De rijke literatuur, waarop wij straks wezen, gaat echter buiten dit

geloof. Er zijn andere en gewichtiger vragen, die de hoofden bezig houden. De eerste is wel deze: hoe het leven te beschrijven van iemand, over wien men zoo weinig en zulke vage, onzekere gegevens heeft?

Jezus schijnt zelf aan de spoedige komst van zijn rijk te hebben geloofd en bij die meening was het overbodig zijn prediking op schrift te brengen. Toch is door zijn leerlingen naderhand het voornaamste van zijn prediking te boek gesteld, een verzameling, welke tot titel had: 'De redenen des Heeren' en spoorloos verdwenen is. Omdat men de wederverschijning van den Heiland spoedig verwachtte, heeft men er weinig zorg voor gedragen. Wel heeft men het voornaamste uit 'De redenen' in de bekende Evangeliën, maar deze zijn van veel later dagteekening en het is mogelijk, dat er een en ander naar de gewoonte van die tijden is bijgevoegd om deze of gene meening omtrent Jezus ingang te doen vinden. Vooral het vierde Evangelie dient om zijn laten oorsprong met veel omzichtigheid gebruikt te worden, het is kennelijk een tendenz-geschrift.

Een groot gedeelte van het Nieuwe Testament wordt ingenomen door de echte en onechte brieven van Paulus; maar deze visionair heeft Jezus nooit gekend en hield voor zijn leer, die heel iets anders geeft dan de prediking van Jezus, bijzondere meedeelingen over het leven en lot van den Heer volstrekt niet noodig. Jezus is bij Paulus het laatste en grootste offer en zijn marteldood opende een nieuwe geschiedenis.

Van Jezus' leven vóór zijn openbaar optreden, dus van de eerste dertig jaren, weten wij zoo goed als niets, een leemte die naderhand zoo goed mogelijk is aangevuld door legenden omtrent zijn geboorte, welke een zonderlingen indruk maken. Niet onwaarschijnlijk heeft Jezus een deel van zijn leven in Egypte doorgebracht en de reden van zijn verblijf aldaar is alweer door een legende bedekt.

Men kan dus het leven van Jezus alleen schetsen in groote omtrekken en ook hierbij stuit men telkens op de moeilijkheid, dat men op de Evangeliën zoo weinig met zekerheid kan afgaan om te weten, wat Jezus over zijn eigen leven al of niet gezegd heeft. De Evangeliën maken den indruk, dat Jezus aan zijn Messiasschap vast heeft geloofd en dit geloof hem dreef tot daden, die den haat der Joden in hevige mate opwekten en aanleiding gaven tot den marteldood. Zonder deze onderstelling zou de gang van zaken geheel onverklaarbaar zijn. Hoe ver Jezus in zijn Messiasverwachting ging, zal wel nooit worden opgelost. De eerste Christenen verdiepten zich niet in zulke vragen. En voor zoover zij het deden, was het hun alleen te doen om bewijzen te zoeken en desnoods te maken, dat alles wat Jezus deed, voorspeld was in het Oude Testament. De Joden, met wie de straks genoemde Romeinsche wijsgeer Celsus sprak, beweerden, dat Jezus in geen enkel opzicht leek op de Messiaansche voorspellingen.

Misschien dat de Gnostici in de internationale wereldstad Alexandrië getracht hebben het tegenstrijdige en aanstootelijke van de prediking

van Paulus, waarbij Jezus viel als zoenoffer - en dat bij den godsdienst der liefde - weg te nemen door de voorstelling, thans door den heer Bolland weer op het tapijt gebracht, dat de goede, de edele op deze wereld moet lijden om zijn goedheid te toonen.

Die voorstelling is echter geheel in strijd met de werkelijkheid. In den aard van de menschen zooals zij nu eenmaal over 't geheel zijn en altijd waren, ligt het veel meer van den goeden, den edelen zooveel mogelijk te profiteeren en wanneer hij zijn goedheid wat ver drijft, op den koop toe nog den spot met hem te drijven. Dichter bij de waarheid en meer menschenkenner was Kommoro, de broeder van het opperhoofd van de Latoeka aan den Nijl, toen hij tot Sir Samuel White Baker zeide: ‘De meeste menschen zijn slecht; als zij sterk zijn, berooven zij den zwakke. Goede menschen zijn allen zwak; zij zijn braaf, omdat zij niet sterk genoeg zijn om slecht te wezen.’

De goedheid van Jezus in zijn voorliefde tot de armen en verdrukten, zijn lof op de zachtmoedigheid zou hem den marteldood niet gebracht hebben. Hij had den dood te danken aan zijn optreden tegen den gevestigden Joodschen eeredienst. Jezus is het slachtoffer geworden van het Joodsche fanatisme en 't is treurig genoeg, dat dit Semietische fanatisme op de Christenen is overgegaan, waarvan de geschiedenis van Europa de onweersprekelijke bewijzen levert. De volkeren zijn over 't geheel op het punt van godsdienst heel lastig en willen van geen vrijheid weten, behalve voor zich, niet voor anderen.

Terecht heeft men in den laatsten tijd ingezien, dat men, om bij eenige benadering een schets te kunnen geven van Jezus' leven, vóór alles den tijd moet bestudeeren, waarin hij leefde, de omgeving waarin hij werkzaam was. Langs dien weg zal men door het zoeken van hen, die aanleg hebben voor dit werk, die begaafd zijn met een groot intuïtievermogen, komen tot een voorstelling van Jezus' leven, welke aan redelijke maar toch altijd zeer bescheiden eischen voldoet. Aan boekjes als dat van den heer Bolland hebben wij niets; dat zijn kwellingen des geestes; zij zijn verward en werken verwarrend.

Men moet de werkzaamheid van Jezus kunnen en willen onderzoeken met dezelfde onvooringenomenheid, waarmee men het leven van andere godsdienststichters, b.v. Mohammed, nagaat. Over dezen, den laatsten godsdienststichter, zijn wij nog het best ingelicht en deze geschiedenis is zeer leerrijk, ook omdat wij er uit zien, op welk een vreemde, op welk een ongodsdienstige wijze godsdiensten kunnen ontstaan en verbreid worden.

Indien het Christendom het volle vrije recht der critiek niet verdragen kan, heeft het ook geen recht van bestaan. Of zal men weer beweren, dat men voorzichtig moet te werk gaan, omdat zedelijkheid zonder godsdienst niet kan bestaan en de steun van het traditioneele Christendom om die reden voor de volksmassa noodig is?

Die bewering is laf en zonder grond. Over het geheel oefent, blijkens de ervaring, het geloof weinig invloed uit op de zedelijkheid. Men heeft

onder alle kerkelijke sekten en partijen zedelijken en onzedelijken en Spinoza merkte terecht op, dat het verschil op dit gebied zich alleen bepaalt tot de kerken, welke men bezoekt, en de woorden die men bij de geloofszaken gebruikt; verder komt alles in het leven op hetzelfde neer: *ceterum eadem vita omnibus est.*

De zedelijkheid is een meer individueele zaak, die verband houdt met den aanleg van den mensch. Evenals het verstand zeer verschillend is, zoodat men alle graden vindt vertegenwoordigd van het genie tot den idioot, zoo is het ook met de zedelijkheid. Hoog zedelijke menschen vindt men even weinig als hoog godsdienstige. De ervaring van alle tijden - den onzen niet het minst - leert, dat men zich over de zedelijkheid nog al gemakkelijk heenzet, wanneer het zoogenaamde geloof maar goed is - wat in strijd is met het beweerde strenge verband van godsdienst en zedelijkheid.

In hooge mate onzedelijk is de innerlijke onwaarheid, die veelal aan het geloof ten grondslag ligt, onzedelijk de schijn van godsdienst, terwijl bij nauwkeurige waarneming het dogma slechts een dekmantel is voor lamheid en zwakheid en kleinheid.

Het individueel karakter van de zedelijkheid drukt Hamerling zeer juist uit, waar hij een zijner dichterlijke scheppingen de woorden in den mond legt:

> Und so ging ich bisher, ob auch mich verzehrend in Sehnsucht,
> Rein durchs Leben und stolz: *mich schützt vor Gemeinheit der Abscheu.*
> Tugend zu einen und Lust, das ist 's was ewig ich träume.

De mensch streeft naar verwezenlijking van hetgeen bij zijn geboorte in hem gelegd is. Dat is de kracht die hem drijft en het geloof is dikwijls, wellicht onbewust, meer een vijgeblad dan een spoorslag.

Door groote woorden behoeven wij ons niet bang te laten maken, hetzij deze komen van kerkelijke of van wijsgeerige zijde.

1 Juni '07.

VAN DER KULK.

Naschrift.

Het bovenstaande was reeds op de drukkerij, toen de uitgever de beleefdheid had ook het vervolg te zenden. Dit heeft tot titel: *De Evangelische Jozua. Eene poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms door G.J.P.J. Bolland, Hoogleeraar der wijsbegeerte te Leiden.*

Dit boekje is geen rede, maar er wordt dezelfde methode in gevolgd als in de rede en op denzelfden grondslag voortgebouwd. ‘De naam

Jezus is de naam Jeesoûs en de naam Jeesoûs is de naam Jozua'. (blz. 7) 'De Evangelische Jozua is als gezalfde allereerst middelaar, een hoogepriesterlijk opvolger van Mozes, de ware zoon van den Vader, die reeds Mozes ten hemel had doen varen, de hoogere verwerkelijking van het goddelijk menschelijke, dat reeds Philo door de nevelen had gezien. Wie met de geschiedenis der oude wijsbegeerte vertrouwd is, heeft wel bespeurd, dat door de Philonische gedachte aan het in een menschelijken middelaar verzinnelijkte redelijke, het geest en natuur, het God en mensch vereenigende Logische, zoo iets als de Stoïcijnsche idee van den voor de wereld zoo onontbeerlijken Wijze heeft heengespeeld, den Wijze, in wien de spermatische logos of redekiem, die in het enkel stoffelijke niet ontluikt en zich ook in het zielige nog slecht ontwikkelt, tot vollen wasdom is gekomen, al is juist hierom de godmenschlijke Wijze eigenlijk.... nergens' (blz. 15).

De heer Bolland schijnt na de rede zijn onderzoek nog te hebben voortgezet. En men weet, hoe de Hegelianen zoeken; niet om de waarheid te vinden, maar om de bevestiging op te duiken voor hun zoogenaamd idee.

Dat onderzoek nu heeft den schrijver een stap verder gebracht en vandaar deze brochure. Hij werpt de hypothese op - in het gewone spraakgebruik bestempelt men zoo iets met dezen naam - dat het heele Evangelie ontstaan is te Alexandrië.

Men leest namelijk: 'Het is tijd, dat men het eens leere begrijpen: de geest, die het Evangelie heeft voortgebracht, is de geest van de Alexandrijnsche gnosis en de Jeesoûs, die daarin leert en geleerd wordt, is de belichaamde rede, die uit het Jodendom voortkomt, om er boven uit te gaan en boven uit te voeren' (blz. 25).

'De □□□λησ□α τ□ν χρηστ□ν, de chrestelijke en eerst middellijk ook christelijke gemeente, is oorspronkelijk de hellenistische synagoge, die zich aan allegoresen verhalend verpersoonlijkend is te buiten gegaan, om zich te verkeeren en te bekeeren tot een ideaal van zachtmoedigheid' (blz. 29).

Wil men ter afwisseling een staaltje van Hegeliaansche mystieke verwarde en verwarrende bewijsvoering, zie hier: 'Verstandigheid zonder wisselingen en verwisselingen ontwikkelt zich nergens en nooit; niets komt tot ontwikkeling alleen doordat het bij wat anders verstandig blijft, en redelijker dan de negatief kritische en historische aftrek methode, die in het verleden naar een standhoudend en onoplosbaar overschot zoekt, dat zij in een ontal van verzonnen gegevens als het ware kan laten gelden, is de samendenking ook van ongeloofwaardige gegevens in eene geloofwaardige veeleenigheid van zelfontwikkeling der goddelijke Idee. Verzonnene feiten zijn ook feiten, feiten des Geestes, die alleen het ware is en men zal zich hebben te leeren schikken in de gedachte, dat de kritisch historische aftrekmethode van het Evangelie ten slotte niets overlaat, opdat het op hooger peil in redelijkheid worde

weergevonden als de gevoelvolle voorstelling, waaruit eene eeuwig ware Rede spreekt' (blz. 30).

In het geschrevene van de brochure loopt evenmin als in het gesprokene van de rede de draad geregeld door, men heeft telkens kleine afwijkingen en herhalingen, zoodat men van het verband eerst bij de tweede lezing iets begint te begrijpen.

Zoo vindt men de ontwikkeling van het Christendom uit de Hellenistische synagoge op blz. 37 weer in een anderen vorm: 'Wie heeft de Romeinsche gemeente gesticht? Niemand. De ecclesia Romana heeft zichzelve ontwikkeld uit eene Hellenistische synagoge van Joden en Jodengenooten, wat op den stillen sabbath tusschen den dag van den kruisdood en dien der verrijzenis in de lessen van de Roomsche liturgie nog nawerkt.'

Het hoofdpunt van de brochure, waar de hypothese een meer vasten vorm aanneemt, vindt men op blz. 51. 'Het Christendom is uitgegaan van Alexandrië en het is ontstaan te Alexandrië; dat de Jesuanen het eerst te Antiochië Christenen of Messianisten zijn genoemd, is mogelijk, al kunnen ze daar aanvankelijk ook wel Chreestenen of idealisten hebben geheeten, doch de Jeesoûs van het Evangelie komt in allen gevalle uit Aegypte. Daarom moet ook het eerste Evangelie*boek* in een evangelie der Aegyptenaren gezocht worden.' En nog duidelijker op blz. 57: 'Men bedenke van nu af echter eens vooral, het evangelie der Aegyptenaren is het evangelie der Alexandrijnen geweest, en onze kanonieke schriften des Nieuwen Verbonds zijn allereerst uit Alexandrië te begrijpen; de evangelische Jeesoûs is als hellenistische Jozua uit een Alexandrijnsch heiligen of profetischen geest geboren. Zoo staat het geval met het evangelie der Aegyptenaren!'

De heer Bolland hecht aan zijn vinding - het woord hypothese zal hem zeker wel ergeren - hooge waarde en laat hierbij Hegel niet geheel buiten rekening. 'In 1835' - dus leest men blz. 70 - 'heeft de Hegeliaan Vatke omtrent de wording des Pentateuchs voor het eerst het besef geopenbaard, dat met verzwijging van verdiensten in dezen der Hegelarij thans als eene uitkomst geldt van philosophievrij geschiedkundig onderzoek; hier heeft een Hegeling van 1907, na vlijtige studiën bij de Hegelloozen, het inzicht voorgedragen, dat men nog eens als de eigenlijke uitkomst van de geschiedkundige onderzoekingen omtrent het Evangelie zal erkennen.'

Vatke en Bolland, de een voor het Oude Testament, de ander voor het Nieuwe Testament, zijn dus de eenige en ware padvinders, waarin ook weer de geest van Hegel heeft gewerkt. Jammer dat door den Nieuw-Testamentischen ontdekker er wordt bijgevoegd: 'waarom dan echter ook meteen nog eens vooruit gezegd zij, dat door geen historie zonder meer het eigenlijke begrip der zaak bereikt wordt. L'historien n'atteint pas le fond des choses, heeft Alfred Loisy terecht gezegd.'

Alleen op gezag van Loisy behoeft men dit niet aan te nemen. En heeft de heer Bolland zelf niet een weinig gevoeld, dat hij hier zijn zwakke punt te veel bloot lei? Goede wezenlijke geschiedvorsching is van onschatbare waarde, omdat zij meestal het eenige middel is om tot den grond en oorzaak der dingen door te dringen en daardoor den aard en wording te leeren begrijpen. Maar het moet historie zijn ‘zonder meer’; men moet niet onderzoeken met een vooropgezet idee, niet zoeken wat men vinden *wil,* omdat men behoefte gevoelt aan een vooraf vastgesteld resultaat. Men zou tal van voorbeelden kunnen aanhalen, die doen zien in welke kunstige bochten en krommingen de mensch met zijn groote vindingrijkheid zich wringen kan om te bewijzen wat hij wil, wat hij wenscht, waaraan hij behoefte heeft. De volslagen anarchie, die tegenwoordig op geestelijk gebied heerscht, is het gevolg van de onjuiste methoden van onderzoek, van het gebrek aan gewone logica. En men ziet het dagelijks erger worden; straks komen wij zoover, dat iedereen gelijk heeft, en men 't daarbij maar laat, omdat er geen gewone redekunst meer is, nu iedereen de zuivere rede heeft.

De hypothese van het Evangelie der Egyptenaren is, zoover wij weten, nieuw. Zij is bij de Hegelloozen opgeduikt, maar toch is het niet zonder bedenking, dat zij door een Hegelaar is uitgevonden. Dat zegt men niet uit vooroordeel, maar omdat de methode van Hegel, omdat het begin van onderzoek bij dien wijsgeer gevaarlijk is.

De Gnosis-periode in het Christendom is reeds vroeger het onderwerp geweest van veelomvattend onderzoek. De namen van Matter, Lipsius en King hebben nog altijd een goeden klank; maar niemand heeft ontdekt, wat de heer Bolland als zijn vinding roemt. Deze nieuwe hypothese behoorlijk wetenschappelijk te onderzoeken, zou meer tijd kosten dan de heer Bolland wellicht noodig heeft gehad om haar uit te vinden.

Waarschijnlijk ziet de hypothese er niet uit. Zij is in strijd met de overlevering, die spreekt van een oorspronkelijk Arameesch geschrift, waarnaar de Evangeliën zouden gemaakt zijn, en naderhand vermoedelijk nog hier en daar geïnterpoleerd. Dat er in de drie eerste Evangeliën uitdrukkingen voorkomen, die met de Gnosis in verband kunnen worden gebracht, kan zeer wel zijn; maar indien de hypothese van Bolland waarschijnlijk was, zouden die Gnostische uitdrukkingen niet gezocht behoeven te worden, zij zouden bovenop liggen en veelvuldiger voorkomen, zooals bij het Evangelie van Johannes het geval is. De eerste Evangeliën dragen over het geheel te veel een Palestijnsch, een Joodsch karakter, om aan zulk een Gnostischen oorsprong te denken.

De beslissing behoort in zulke gevallen aan de vakmannen, want men moet een langdurige studie van zulk een tijdvak gemaakt hebben om tot oordeelen bevoegd te zijn. De heer Bolland is met zijn oordeel te haastig, wat uit de Hegelsche methode zich laat verklaren; men gaat hier met subjectieve gewaarwordingen en uitvindingen op een draf, terwijl de objectieve onderzoeker nog aan 't wikken en wegen is.

Gesteld echter voor een oogenblik, dat de hypothese van den heer Bolland veel waarschijnlijkheid had, wat beslist zij dan voor de groote vraag: ‘Wie was Jezus?’ Het is duidelijk, dat met zulk een hypothese de Evangeliën nog meer onbetrouwbaar worden als bronnen voor geschiedenis dan zij nu reeds zijn. En de winst van het woordenspel met Jozua en Jezus is toch waarlijk te kinderachtig om er lang bij stil te staan.

Het eenige en vreemde resultaat van Bolland's vinding is feitelijk de mystieke herleving van de oude Christelijke hoofddogma's, op grond waarvan deze hoogleeraar zou kunnen aanvragen toegelaten te worden tot den ‘gemeenschappelijken wortel.’ Die dogma's zijn 't echter, welke het halfdenkend deel der natiën van het Christendom vervreemd hebben, zoodat men òf zijn heil zoekt in spiritistische of theosophische zelfwaarnemingen òf voor goed met alle Semitisme heeft gebroken en zijn toevlucht neemt tot het Boeddhisme of een of anderen vorm van monisme.

Bedenkingen in deze of gene richting komen echter bij den heer Bolland niet op; hij is ‘voorloopig overtuigd, dat hij nu daarmee aan landgenooten, die van goeden wille zijn, over den oorsprong des Christendoms eene betrekkelijk inderdaad afdoende of bevredigende aanwijzing gegeven heeft.’

Toch stelt hij zich bij alle zelfverzekerdheid niet voor, dat zijn werk veel belangstelling zal vinden. Dit zal hem echter ‘geene teleurstelling’ zijn ‘te midden van lichtschuwe geloovigen en even ongeestelijke ongeloovigen.’

Indien dit nu het geval blijkt te zijn, indien van de vinding des heeren Bolland weinig notitie wordt genomen, omdat de hypothese te oppervlakkig en te kunstmatig gesteld wordt geacht, aan wien dan de schuld? Zou de heer Bolland dit niet aan zichzelf te wijten hebben? Indien iemand spreekt van ‘leerstellige geloovigheid van het ontoerekenbare slag’ en van ‘de gelijkvloersche vrijzinnigheid van een blootelijk kritisch-historisch protestantisme’, van ‘die afgeleefde moderne geestesbeweging’, van ‘onze banaal wetenschappelijke kringen’, van de ‘wetenschap, welke een ambacht is geworden’, - kan men naar gewoon-menschelijke redelijkheid niet verwachten, dat zulk een vluchtige hypothese veel aantrekkingskracht zal hebben.

Tijl Uilenspiegel was eerlijk genoeg te erkennen: ik heb het er naar gemaakt.

En kan men, een weinig gezond redeneerend na zulke uitvallen tegen alles en iedereen, een andere conclusie verwachten dan: Er is er maar één, die 't weet!

Wat bedenkelijk is.

V.D.K.

De kunst van het theater.

Deze titel is ontleend aan een boekje van den bekenden Engelschen regisseur E. Gordon Craig, waarin hij niet minder voorstaat dan een algeheele hervorming van het moderne theater. Dat theater voldoet volgens hem niet meer, kàn niet meer voldoen. De menschen gaan er nog wel heen, maar meer gedreven door gewoonte en verveling, dan wel door vurige belangstelling. De meeste voorstellingen zijn commercieele en aesthetische mislukkingen. Er bestaat geen theater meer in denzelfden zin waarin het vroeger bestond. De kunst van het theater is zóó vervormd, zóó verworden, zóó verknoeid, dat het theater nu niet meer vertoont eenheid van gedachte, eenheid van kunstuiting, maar dat het geworden is de plaats waar het publiek een slap grogje van allerlei andere kunsten te slikken krijgt, een aftreksel, dat alles behalve lekker smaakt.

Want wat is er gebeurd volgens Craig? De oudste vorm van theaterkunst was de godsdienstige ritus. Het woord stond op den achtergrond, handeling, dans, mimiek, kleur, toon en rythmus op den voorgrond. De menschen gingen naar het oude theater om iets te ‘zien’; ons woord ‘schouwburg’ duidt dat al aan. Nu gaan zij er nog heen, maar nu krijgen zij in de eerste plaats iets te hooren. Dat is de fout en de oorzaak der mislukking van het hedendaagsche theater. Het oude theater gaf iets te zien. Daarmede vervulde het zijn wezen en roeping. Met instemming haalt Craig aan een beschrijving van een bezoek aan het oude Egyptische theater, luidend als volgt:

‘Toen ik binnenkwam, zag ik de aanvallige, blond-bruine koningin heel ver af zitten op haar troon - haar graf - 't leek beide. Ik leunde terug in mijn zetel en volgde haar symbolisch gebaar - zoo zonder moeite bewogen alle ledematen geleidelijk - en zoo kalm kwam haar hartsgedachte tot ons - zoo ernstig en schoon droeg zij haar smart - dat 't ons toescheen, dat smart haar niet zou kunnen wonden - en geen vertrekking van arm of aangezicht deed ons droomen, dat zij overwonnen was. Passie en smart hield zij steeds in haar handen en overzag ze. 't Zou een openbaring van kunst voor ons geweest zijn, wanneer ik niet denzelfden geest in alle andere kunstvoorbeelden van dit land gezien had. De kunst door beeld te geven speelt zoo'n groote geestelijke rol hier, dat het 't voornaamste deel van hun godsdienst uitmaakt’.

Juist die kunst, die zich geeft door beeld, missen wij op het theater, en Craig is het, die die oude kunst weer wil herstellen. Zooals hij zelf zegt, hij wil niet iets nieuws geven; hij wil alleen 't oude weer nieuw maken, ja, zelfs beter dan het vroeger geweest is.

De geschiedenis van het theater is voor hem een lijdensgeschiedenis. 't Begon zoo echt, zoo natuurlijk, zoo waar, 't is geworden zoo verdraaid en zoo valsch. Die oude ‘Masks’ en ‘Pageants’ en ‘Pantomine’, de oude middeneeuwsche volksspelen, half-godsdienstig half-wereldsch, vol mimiek, dans, actie, dat was nog de echte theatervorm. Daar kwam het gansche volk en genoot onmiddellijk door het oog. Maar toen is gekomen de dichter, de dichter die niet thuis hoort op 't theater, want de dichter wil gelezen en gehoord, niet gezien en gespeeld worden, en die dichter heeft de eenheid in de theaterkunst verjaagd. ‘De dichter’, zoo zegt hij, ‘trekt aan de eene zijde, bewerend dat enkel woorden noodig zijn, 't theater met alles er in tot dat doel gebruikend - en 't volk trekt aan de andere zijde, roepend om beelden, realistisch of poëtisch vertoond, en niet tot literatuur verworden’.

't Woord is een veel te logge, te zware drager en overbrenger der gedachten, dan dat het een eereplaats zou toekomen op het tooneel, waar het zien de hoofdzaak is. Want geen zintuig werkt sneller, onmiddellijker dan het gezicht, niets treft den toeschouwer meer hevig en plotseling dan het zien van een gebaar, een kleur. Actie moet er zijn op het tooneel. Vele stukken van Ibsen en Maeterlinck kunnen met evenveel genoegen en meer nut gelezen dan gezien worden, want de actie ontbreekt in hen. De beste stukken van Shakespeare verliezen aan indruk, wanneer ze gezien worden. Waarom? Omdat het schoone hier ligt in het woord, de poëzie, niet in de handeling, de kleur, het beeld. Een stuk als Hamlet moest nooit opgevoerd worden. Wie het eenmaal goed gelezen heeft, verlaat teleurgesteld het theatergebouw. 't Doel van alle kunst is den mensch te bekoren, maar ‘King Lear’ te zien spelen - een oud man, rondtastend met een staf en de deur uitgezet door zijn dochters in den regennacht - dàt te zien wekt niets dan pijnlijkheid en afschuw.

Een ‘tragedy of thought’ kan nu eenmaal niet ‘vertoond’ worden. En zoo is 't met de meeste stukken, voor het tooneel geschreven. De schrijvers zijn geen ‘kunstenaars van het theater’: zij kennen niet het wezen en de eischen van het tooneel, zij hebben geen begrip van de theaterkunst, die in de eerste plaats bestaat uit kleur, lijn, rythme, toon. De gedachte, uitgedrukt door het woord, is hun veel meer dan de gedachte uitgedrukt door het beeld, terwijl het juist andersom behoorde te zijn. Décors, aankleeding, belichting, dat alles wordt thans stiefmoederlijk bedeeld, terwijl het juist op het echte theater het leeuwendeel zou hebben. De décors zijn thans een dwaze naäping der natuur, een peuterige, kleinzielige poging om het stuk zooveel mogelijk natuurlijk te maken. Maar van echte decoratieve kunst, die afziet van het onbeschaamd vermetel pogen de natuur na te bootsen en in plaats daarvan slechts symboliek geeft, van die decoratieve kunst is thans geen sprake meer. 't Oude theater had die décors niet noodig. Daar vormde de reëele natuur het décor. Maar wij, van die natuur vervreemd, moeten niet meer trachten de illusie te wekken, als zou de natuur nog het décor zijn, maar we moeten met één stouten sprong voor goed afstand doen van het natuurlijke, om het symbolische te geven.

Het opvoeren van een tooneelstuk is een kunstuiting. Maar in elke kunstuiting, wil ze goed zijn, moet éénheid van gedachte gevonden worden, moet door één mensch geproduceerd worden. Een schilder geeft zichzelf, zijn visie, zijn temperament in zijn schilderij. Een toonkunstenaar legt zijn ziel in de

klanken van zijn instrument. Zelfs een orkest, een veelheid van instrumenten, geeft weer de opvatting, de gedachte, het gevoel van één: den dirigent. Kunst, wil zij kunst zijn, moet een subjectief, een persoonlijk karakter dragen. Maar met de kunst van het theater, zooals ze nu is, is dat in 't geheel niet het geval. Evenals in 't orkest werken bij 't theater velen samen tot één doel. Maar helaas - de dirigent, de éénheid van opvatting en gedachte ontbreekt. Wat zou er van een orkestwerk terecht komen, als elke muzikant zijn opvatting van zijn partij gaf? Een afschuwelijke chaos van geluiden zou het gevolg zijn. Maar staat het met de opvoering van een tooneelstuk dan wel anders? Want bij zulk een opvoering, daar heerscht ook anarchie. De auteur geeft de woorden, de acteur het gebaar en den toon, maar krachtens het geprononceerd zelfgevoel dat velen tooneelartisten eigen is, ook den ‘dii minores’, geeft elk acteur zijn opvatting van zijn rol, zonder rekening te houden met den toonaard, waarin het gansche stuk staat. Dan komen nog de regisseur, de electricien en de kleermaker, die ook op hun beurt op eigen houtje aan 't werk tijgen, ieder voor zich, en uit dat samenweefsel van verschillende kunstuitingen zal één kunstuiting moeten ontstaan, die onmiddellijk éénheid van gedachte en opvatting laat zien. Dat is immers onmogelijk!

Geheel in den geest van Craig schrijft dan ook Bauer. Op het tooneel, zooals het tegenwoordig in alle landen vrijwel hetzelfde wordt opgevat, is de grootste kracht het gesproken woord en het spel. ‘Wel worden dikwijls met groote nauwgezetheid de costumes verzorgd en de décors zoo natuurgetrouw mogelijk geschilderd naar den aard van het stuk, maar er wordt niet naar gestreefd deze zaken op te voeren tot de hoogte van het spel. Wat het een te veel geeft, geeft het andere te weinig. Een logisch verband ontbreekt. Mij dunkt, dat er geen “bijzaken” op het tooneel mogen zijn. Alles moet er zijn naar zijn eisch en alles moet harmonisch zijn en geleid door één geest, die alles omvat, die doordrongen is van de macht der schepping en alle onderdeelen weet te verzorgen en te bezielen’.

Aldus luidt de philippica van Craig tegen het moderne theater. Veel goeds blijft er niet van over. Alleen de gewoonte, die ijzeren tyran, heeft zulk een rotten toestand zoolang in kwijnend leven kunnen houden. Maar als een onversaagd anatoom zet Craig het ontleedmes erin, speurt en vindt, naar zijn meening althans, de ‘Causa Mortis’. Gedachtig aan den alouden medischen raad ‘tolle causam’ neem de oorzaak weg, wil hij ook wegnemen de diepliggende oorzaak van dat theater-bederf, om alsdan te komen tot meer zuivere kunst. Die oorzaak is, zooals we zagen, volgens hem de bij het theater heerschende anarchie en de overwegende nadruk, die op het gesproken woord gelegd wordt. En nu hij weet de oorzaak, nu wil hij niet alleen afbreken, maar ook opbouwen. In 1903 heeft hij in een van de groote Londensche theaters doen opvoeren Purcell's, ‘Mask of Love’ een pantomime geheel en al in zijn geest. Hij zelf heeft verschillende ‘Masks’ geschreven als voorbeelden voor zijn opvatting van de theaterkunst en in zijn reeds genoemd boekje ‘De kunst van het theater’ plaatst hij een gesprek tusschen een vakman en een leek, waarin de vakman Craig's opvatting verdedigt tegen de bedenkingen van den leek op zeer geestige en onderhoudende wijze.

De fout van het moderne theater: gebrek aan éénheid, wil Craig herstellen door die éénheid te belichamen in den regisseur. De regisseur zal zijn de dirigent, die geeft éénheid van opvatting en gedachte. De regisseur zal zijn

als de kapitein van het schip, die over allen en alles zijn oog laat gaan, die wel toelaat betrekkelijke zelfstandigheid aan zijn ondergeschikten, maar die toch de beweging van schip en bemanning in haar geheel leidt.

De taak van den regisseur moet als volgt zijn: De regisseur neemt het stuk, dat opgevoerd moet worden, ter hand en leest het aandachtig. Tooneel-indicaties, aanwijzingen van den schrijver hoe het tooneel moet zijn ingericht, ontbreken natuurlijk ten eenenmale. Daar heeft de schrijver niets mede te maken. De regisseur zal weten, hoe hij het stuk wil aankleeden. In goede stukken ontbreekt dan ook elke indicatie. Shakespeare heeft nooit eenige indicatie gegeven voor de opvoering van zijne stukken; de aanwijzingen, die er bij staan, zijn niet anders dan eigenwijze uitvindsels van allerlei uitgevers: Malone, Capell e.a. Wanneer nu de regisseur het stuk aandachtig leest, dan zal hij zoo langzamerhand eenig idee van den toon, waarin het stuk geschreven is, krijgen, en geleidelijk zal hij het geheel voor zich zien in kleur, rythme, beweging. Nu legt hij het stuk terzijde voor eenigen tijd, opdat de eerste indruk wat bezinke. Daarna neemt hij het weer ter hand om dien eersten algemeenen, vagen indruk te toetsen aan een tweede lezing. Enkele tooneelen zullen dan al eenigszins vasten vorm voor zijn geestesoog verkrijgen. Maar hij leest het stuk nog ettelijke malen door, totdat hij, één met den doorgaanden toon en de hoofdgedachte van het stuk, de ideeën van aankleeding, die hij in zijn hoofd heeft, begint uit te werken in de verschillende tooneelen. Hij ontwerpt zelf de décors, zelf de costumes, hij regelt zelf de belichting. Niets laat hij aan een ander over, evenmin als de dirigent zelfstandige opvatting toelaat aan een zijner muzikanten. Natuurlijk heeft hij geen tijd om de uitvoering van dat alles, 't schilderen, 't naaien, 't belichten, zelf te doen, maar hij heeft de leiding, hij zegt hoe 't gaan en worden moet en daarom moet hij het desnoods zelf ook kunnen doen. Na alsdan de kleuren, de décors, het licht ontworpen te hebben, geheel in den geest van de gedachte door het geschreven woord van het stuk uitgedrukt, en aldus harmonie, éénheid te hebben aangebracht tusschen woord en kleur en licht, gaat hij regelen het spreken en bewegen der acteurs. Liet hij de acteurs hun vrijen gang gaan en ieder zich bewegen en spreken als hij wilde, dan zouden zij weer de éénheid verstoren. Daarom moet de regisseur ook de acteurs controleeren en weer desnoods zelf kunnen voordoen. Een middelmatig of slecht acteur zal daartegen bezwaar hebben. Hij zal zijn zelfstandige opvatting willen bewaren, zooals hij zegt. Maar als zijn opvatting fout is, en vloekt met den geest van het stuk, mag hij die opvatting niet bewaren, ook al is zij zelfstandig. Een waarlijk groot acteur daarentegen zal geen verkeerde zelfstandige opvatting hebben en niet in strijd komen met den regisseur. Slechts als hij te arrogant is en zelf wil schitteren ten koste van het stuk en de andere spelers, zooals dat soms gebeurt met beroemde artisten, slechts dan zal de regisseur moeten ingrijpen. De acteurs worden niet verlaagd tot marionetten, evermin als de officier van het schip, al staat hij onder den kapitein, een dood werktuig in diens handen behoeft te zijn.

Zoo vatte Goethe, die een wonder-scherpen blik op het theaterwezen had, het ambt van regisseur op. Maar hij kwam in Weimar in botsing met de gewoonte en moest het afleggen. Wagner is ook dien kant opgegaan, toen hij actie, muziek en woord in zichzelf vereenigde en zelf een theater schiep, waar hij heerschte. Dan zal ook vanzelf in zulk een theater met zulk een

regisseur het woord op den achtergrond geraken, op de plaats waar het hoort, en het beeld, het geziene, dat waarvoor de menschen naar het theater gaan, zal zijn rechte plaats herkrijgen. Het dwaze begrip, dat op het theater het woord de geschiktste en voornaamste vorm is, waarin de idee haar uitdrukking vindt, zal dàn verdwijnen. Want de kunstenaar mag aan de idee den vorm geven dien hij wil en 't meest geschikt acht, en de theaterkunstenaar zal daartoe ander materiaal gebruiken dan de dichter. Wel zal hij zich bedienen van het gesproken woord, als hij dat noodig acht, maar daarnaast zullen staan als gelijkwaardige uitdrukkingsvormen voor de idee: het gebaar, de dans, de belichting, de costumes, de décors. Zoo zal er ook herleving komen van de pantomime. 't Woord staat in geringschatting, maar de zaak is kunst. Want pantomime is symbolisch gebaar, is beweging die onmiddellijk vertolkt het innigst leven van natuur- en menschenwereld. In een gesprek tusschen den dichter en het theater heet het:

'Dichter: En is het woord dan niet van alle media het duidelijkst om uit te drukken hetgeen natuur zou willen? Theater: Ik geloof, dat het woord misschien het meest verwarrende van alle uitdrukkingsmiddelen is, en ik geloof, dat beweging de duidelijkste vorm er van is, die bestaat - de begrijpelijkste - beweging is minder didactisch dan het woord, ze werkt veel meer op de fantasie, zoodat het minste gebaar duidelijker is dan de duidelijkste uitlegging - onmiskenbaar. Het theater kan dus alleen staan, zonder overtollige hulp der zusterkunsten, speciaal die des dichters'.

Als voorbeeld van Craig's gedachte diene nog het volgende:

Hij zelf heeft o.m. geschreven en geteekend het tooneelspel 'The Mask of Hunger'. De eerste beweging van den proloog verloopt als volgt:

Bij den eersten muziektoon scheurt het gordijn, een ding, àl lomp en vlekken, in 't midden open en men ziet een man met afgrijslijk masker op een heuveltje van modder staan. Hij ademt zwaar. Van zijn rechterarm hangt een dood jongentje neer, dat hij naar 't publiek uitstrekt. Hij toont de gestalte aan allen. Zijn bewegingen zijn langzaam en wel overwogen - wij denken, dat alle gevoel en leven uit hem zijn gevloden als uit het doode lichaam aan zijn hand. Van alle kanten klinken echo's van zijn eenzamen kreet en nemen nieuwen vorm aan. Ze worden tot woorden: 'pijn - pijn - en smart', die zingend door de lucht gonzen. Dan valt een zware regen, die aangroeit tot hagelstorm, zoo dicht en snel, dat de twee gestalten aan het oog onttrokken worden, en alles ophoudt - visioen en al.

Wij kunnen ons voorstellen, dat zulk een beweging aangrijpend moet zijn, althans voor hem die haar voor 't eerst ziet. 't Is pantomime van de allerbeste soort. Wij zouden toch eenige vragen willen stellen, die voor ons opkwamen bij de lezing van Craig's boekje.

Zeer zeker kan de idee allerlei vorm aannemen, maar is 't woord als vorm nu zoo verwerpelijk? Is de klank, het woord niet de onafscheidelijke begeleider van het gebaar, is het niet de vertolker van 't gebaar? Is er dan niet een synthese van kunsten, waarbij de een de ander ter zijde staat en versterkt? Kan een emotie dan ook niet treffend door het gesproken woord worden weergegeven, en waarom zou dat niet op 't tooneel mogen geschieden, samengaand met het gebaar? Wie zal die zuiver-symbolische kunst, als ze een hooge gedachte wil uitdrukken, wie zal ze dan vatten? Zal dan het theater nog blijven de plaats van de kunst voor het volk, wat het thans nog is?

Zullen niet slechts enkele ingewijden volkomen de bedoeling van zulk een verheven pantomime kunnen vatten en zullen niet even weinigen alle détails in de symboliek van kleur, gewaad, toon enz. kunnen waardeeren? 't Is waar, het costuum moet in harmonie zijn met al 't overige: een Hamlet in korporaalsuniform zou een belachelijken indruk maken; maar zou hij nog niet altijd te verkiezen zijn boven een zwijgenden Hamlet? Kan de opvoering van een stuk als Schiller's 'Wallenstein', gespeeld en gezegd door goede acteurs, in passende aankleeding, niet tot waardige theaterkunst worden? Waarom toch zoo gefulmineerd tegen het woord, dat niet te versmaden hulpmiddel tot uitdrukking der émoties en gedachten? Ook hier: Virtus in Medio. 't Is waar - en de groote verdienste van Craig is daarop scherp gewezen te hebben: de aankleeding van het stuk wordt thans dikwijls verwaarloosd, het woord staat te veel op den voorgrond en vooral: de éénheid der samenwerkende kunsten op het theater is verloren gegaan. Er heerscht werkelijk anarchie. En de weg tot uitkomst heeft Craig gewezen. Wel zal de ideale regisseur, dien hij schildert, nog lang op zich laten wachten. Dat gelooft hij trouwens zelf ook. Zulk een wondermensch, zulk een volkomen theater-kunstenaar zal niet makkelijk gevonden worden. Hij zal voor zeer moeilijke dingen komen te staan b.v. bij het bepalen van de kleur, stemmend bij de gedachten en den geest van het stuk, bij 't vinden der eenheidsgedachte, bij het beheerschen van geheel dat ingewikkelde raderwerk van de theatertechniek. Maar in elk geval: men kan, men moet dien weg opgaan. Er moet discipline en éénheid komen op het theater en in zijn kunst. De regisseur is de aangewezen man die eenheid daar te brengen. Craig is de man geweest, die dat het eerst gezien en gezegd heeft. Laten wij er hem dankbaar voor zijn. Veel waars is er in de woorden waarmede J. de Vos hem inleidt bij het Nederlandsch publiek:

'Er zullen er meer zijn, die twijfelen dan gelooven, spotten dan bewonderen, aanvechten dan steunen. Maar overwinnen zal en moet de idee van Gordon Craig. Zoo niet dadelijk, dan in de toekomst. En indien niet geheel, dan toch voor een zóó groot deel, dat de meest verstokte tooneelroutine-behoudsman mee zal moeten, 't zij goed- 't zij kwaadschiks. Want deze hervormer zoekt niet zichzelf, maar alleen het schoone'.

H. WANTING.

Aristoteles, de ruggegraat der levens- en wereldbeschouwing?

Aristoteles in Nederland gedurende de laatste veertig jaren, door dr. S.O. Los, predikant te Hilversum.
III.

In het eerste hoofdstuk toetst Dr. Los het licht, dat Scholten op het werk van Aristoteles laat vallen. Dat licht dunkt hem hier en daar ontoereikend, ja zelfs nu en dan misleidend, ten deele door hetgeen Scholten zegt en ten deele door hetgeen verzwegen is. Aan de hand der geschriften van den Stagyriet tracht Dr. Los de bewijzen voor die meening te leveren en onwillekeurig volgt daaruit, dat er bij Scholten minder sprake is van een objectief oordeel dan wel van eene subjectieve opvatting. Wel is waar grondt Scholten zijn oordeel niet op de leer der kennis van Aristoteles, want in de 'Geschiedenis der godsdienst *en* wijsbegeerte' (1863) heeft hij in hoofdzaak op de moraal te letten. Ook moet hij daarin de wijsgeerige voorstellingen van verschillende denkers in verband met de ontwikkeling van het godsdienstig begrip behandelen, zoodat hij niet te lang bij één persoon kan blijven stilstaan. Voor hem is de samenhang in den loop der geschiedenis het kenteekenende.

Scholten koestert voornamelijk bezwaar tegen de toepassing der empirische methode, zoodra het de zedekunde geldt, daar de waarneming, waarvan Aristoteles gebruik maakt en de ervaring, waarop hij steunt, slechts tot de vaststelling in staat stellen van hetgeen nuttig en schadelijk voor den mensch is. Hij doet ons in dien zin het begrip der deugd als het juiste midden tusschen twee ondeugden kennen. Maar de moraal mist hierdoor volgens Scholten het zedelijk ideaal, dat in het actueele zijn van gisteren en heden slechts potentieel aanwezig is en zich volgens de beschouwing des wijsgeers voordoet als eene hoogere toekomst der werkelijkheid, waarnaar hij de nog onvolkomen werkelijkheid van het heden verbetert. Ook in de politiek is Aristoteles, in onderscheiding van het Platonisch idealisme, in dien zin empirist. Zijn voorwerp der beschouwing is de werkelijke staat, zooals deze, blijkens de ervaring,

bestaat. Blijft Aristoteles daardoor bewaard voor een onuitvoerbaren idealen Staat, waarin de algemeenheid alles en het empirisch individu niets is, zoo mist zijne empirisch gegeven werkelijkheid het ideaal, dat, boven de bestaande werkelijkheid uitreikende, het voorbeeld zijn moet, waarnaar de maatschappij verplicht is te streven.

Dr. Los erkent, dat Aristoteles in verhouding tot Plato empirist is. Bij Aristoteles ontbreekt volgens hem het smachtend hunkeren, om uit de banden des vleesches verlost te worden. Eene onophoudelijke voorbereiding tot den dood ligt voorts niet op zijn weg. Hij voelt zich volkomen tehuis in deze wereld ondanks hare onvolkomenheden. Maar zijne liefde en belangstelling voor de dingen dezer wereld verhinderen hem niet een ideaal ten aanzien van het persoonlijk en politiek leven te huldigen. Dat ideaal is slechts niet transcendent. Het is immanent en staat in nauw verband met het volgroeide leven en het volmaakte handelen, het doel waarheen de weg geleidt. Ook in Aristoteles woont volgens Dr. Los de trek naar het ideale en al legt hij zich ook toe op het opklimmen van het bijzondere tot het algemeene, zoo schuift hij daarom nog niet het algemeene op den achtergrond. Zijne erkenning der aanwezigheid van goddelijke, onverwoestbare, onfeilbare, steeds op gelijke wijze werkende kracht in het individu verraadt duidelijk genoeg zin voor eene mystiek, die in geen zuiver empirisme aangetroffen wordt. En het is daarom niet te veel gezegd ten aanzien dezer goudmijn van feiten, die enkel aan de hand der ervaring ontdekt konden worden, dat Aristoteles er prijs op stelde de waarneming te verbinden met het betoogen en het gelooven. *Idealistische empirie* ware daarvoor wellicht de juiste uitdrukking.

Martin Kähler kenteekent in zijne wijsgeerige en theologische ethica Socrates als determinist. Diens intellectualisme verkreeg door Plato en Aristoteles het karakter van het *ethisch aristocratisme*, dat in Plato den vorm van het *idealistisch determinisme* aannam en van Aristoteles dien van het *empiristisch independentisme* ontving. Maar hoewel Aristoteles de eerste empirist genoemd wordt, zoo bestaat er toch een hemelsbreed verschil tusschen zijn empirisme en dat van Bacon en diens volgelingen, die ervaring en sensualisme inéénsmolten. Hij onderscheidde de zinnelijkheid van het verstand en ging methodisch te werk, het bovenzinnelijke in eene metaphysica aan een bijzonder onderzoek onderwerpend. Trouwens, met zijne stamgenooten deelde hij de voorliefde voor de gedachte aan de maat en bovenal het streven naar evenmaat of harmonie, want allen leden in zijn tijd onder de disharmonie en de tegenstrijdigheden, die het vergankelijk leven kenmerken en tot de vraag nopen, wat men van de schuld te denken heeft. En in het zoeken naar den besten vorm voor de maat en naar hare beteekenis voor het leven treedt niet slechts de zin voor het abstracte op den voorgrond, maar evenzeer de behoefte aan de ethische rechtvaardiging van het doen en het denken. De idee van Plato ontlokte aan Aristoteles de vraag naar hetgeen het individu in zijn concreet leven daaraan had. Hem was het

daarbij om de werking te doen en zijne afwijking bestond voor geen gering deel daarin, dat hij in de waarneming niet het middel zag om raadselen op te lossen, maar er zich toe bepaalde feiten te bekrachtigen, waarbij uit den aard der zaak het licht niet overal den nevel kon doordringen. Uit de bouwstoffen der empirie zette hij eene leer ineen, die in het abstracte denken wortelt, de beweging zorgvuldig in het oog houdt en bevoorrechten tot richtsnoer dient.

Is Scholten in de waardeering der encyclopedische stelling van Aristoteles tekort geschoten? Dat is mogelijk, hoewel niet waarschijnlijk. Zeker is alleen, dat Scholten ten aanzien van het zedelijk ideaal met het oog op de moraal en de politiek meer vertrouwen koesterde in Plato's grondlegging en verankering. In het idealisme als *de* leidende gedachte meende hij meer waarborg te bezitten ten aanzien der toekomstige werkelijkheid. Die waarborg ligt minder in de gezindheid dan wel in de logische structuur, die in het onbeperkt algemeene en streng noodzakelijke wortelt. Zij laat de uitbreiding der ervaring evenzeer toe als die der wetten, handhaaft echter ten aanzien der methode de bloedverwantschap met de wiskundige natuurwetenschap, die trotsch is op hare bewijzen en daaraan hare beteekenis voor het wetenschappelijk bewustzijn ontleent. Maar het vertrouwen in de zuiverheid van het idealisme als stelsel behoeft niet gepaard te gaan met miskenning der universaliteit van Aristoteles en van zijne idealistische empirie. Het is waar, die idealistische empirie heeft door miskenning der beteekenis van de ‘hypothese als eenheid’ tot wantrouwen in de waarde der universaliteit aanleiding gegeven en de beschuldiging van eclecticisme uitgelokt. Maar eene verheffing van het één ten koste van het ander heeft daarbij nooit in de bedoeling gelegen en zou ook in strijd zijn met het wezen der geestesbeschaving. Terecht herinnert dr. Los ons aan een aantal uitspraken van Aristoteles, die hard aan de grens van het idealisme staan en die grens zelfs nu en dan overschrijden. En hoe sober en koel Aristoteles ook hier en daar zijn stijl inrichtte om niet meer te zeggen dan hij verantwoorden kon en wilde, zoo is het toch zeer goed te begrijpen, dat Cicero het vloeiende en de poëtische vlucht in dien stijl roemend herdacht. Het dichterlijk gevoel belette Plato evenmin het gebruik van woorden en wendingen, die nu en dan hard als steen klinken. Dat heeft met het verschil in richting niet te maken. Dat verschil betrof iets anders, namelijk de plaats die in het stelsel aan de *noodzakelijkheid* toekomt. Op haar concentreerde Plato alle opmerkzaamheid bij den aanvang van het denken, bij de grondlegging alzoo en bij de beginselen, terwijl Aristoteles haar in het oog vatte bij den voortgang, bij de ontwikkeling, bij het resultaat. Geenszins waren Aristoteles daarom de grondwaarheden onverschillig, maar de noodzakelijkheid boeide zijn geest hoofdzakelijk in verband met de gevolgen. Bij Plato ligt de noodzakelijkheid in het a priori, dat echter niet hetzelfde is als hetgeen later onder aangeboren verstaan werd. Bij Aristoteles kenteekent de noodzakelijkheid als het

ware de werkelijkheid, om niet te zeggen het enkele in de menigvuldigheid.

Alvorens Plato en Aristoteles tot de kern van dat begrip doordrongen, beheerschte de noodzakelijkheid als volksoverlevering de gemoederen. Zij is in de leer der wereldschepping eene macht, als het ware eene onderstelling voor het bestaan der godenwereld, overeenstemmend met het noodlot. In het treurspel neemt zij den dichterlijken vorm aan, maar in dien vorm is zij niet meer slechts ondoorgrondelijk, want zij openbaart alsdan haar karakter in de handelingen en gevoelens van helden. Die helden moeten daartoe als menschen groot en ideaal zijn, anders ontbreekt de opheldering van haar wezen. Aan het gebied der scheppende kunst onttrokken haar de wijsgeeren. Democritus ontdekte haar samenhang met den Logos en zoodra de noodzakelijkheid van den Logos erkend was, kon de mythologie geen stand meer houden. Want onderwerping aan het gezag van den Logos beteekent opruiming met den waan van het toeval. Het toeval werd voortaan een voorwendsel van het bewustzijn 'ten einde raad te zijn', werd alzoo als *asylum ignorantiae* zoowel in logischen als in ethischen zin met deernis aangezien. Het toeval strijdt met de verantwoordelijkheid van den wil; door de noodzakelijkheid wordt de Rede gebonden. Bij Plato werd de noodzakelijkheid idee. Het bindende in het zedelijke is bij hem *de plicht.* Dwang en nood konden in de wetenschap van de idee gescheiden worden. Bleef alzoo de bezichtiging van den geest in eigen binnenste, in hetgeen als de ongeschreven wet bron en grens is voor de kracht der geschreven wet. Dat was Aristoteles eenerzijds te streng en aan de andere zijde te onbestemd. Hem zweefde als bioloog het enkele voor den geest, dat zich tot het algemeene ontwikkelt. Toch is het algemeene bij hem geene bloote samenvatting van het enkele. Eene eenvoudige optelling kan geene algemeenheid veroorzaken. Alzoo blijft er eene duisternis bestaan, is het laatste hoogstens eene vraag waarop geen antwoord volgt, hoewel de weg waarop alle schreden gezet zijn met eene afsluiting eindigt. Aristoteles neemt aanstoot aan de idee als hypothesis en verzet zich tegen *den aanvang* met eene onmiddellijke grondwaarheid, met eene onbewijsbare stelling. In zulk een aanvang ziet hij eene huldiging der souvereiniteit van de theorie. Tegen haar reageert zijne ervaring, die niet de onttroning der theorie op het oog heeft, maar hare alleenheerschappij beperkt en daarvan voor de behandeling van het algemeen probleem meer verwacht. Reageerde hij echter niet te sterk tegen de souvereiniteit der hypothesis? Van Euclides is het boek der *Data* bekend, waarin de analytische methode tot haar recht komt. Haar gang heeft hij aldus geregeld. Eerst: de onderstelling als vaststelling der gegeven of opgegeven taak, dan: de bewering als vaststelling van hetgeen verlangd of geëischt wordt, daarop: de constructie, alsdan: het bewijs en eindelijk: de sluitrede. Het hypothetische is daarin in allen eenvoud toegepast.

Het behoort tot de eigenaardigheden van Aristoteles, dat hij in het hypothetische - ook ten aanzien van het oordeel - wantrouwen koestert. De oorzaak ligt voor de hand. Aristoteles dacht in de eerste plaats aan de waarneming binnen de grenslijn der empirie, die hand in hand gaat met de proefneming. Daarvoor is geene ruimte in de wiskunde. Hare grondregelen voor de leerstellingen heeten axiomata, die van de hypothesis zorgvuldig onderscheiden worden. Anders is de verhouding in de wiskundige natuurwetenschap. Deze is aangewezen op axiomata in verband met de waarneming der empirie en met de proefneming. Hare omgeving richt echter niet den blik op de gemeenschap met het zijn, maar op die met het grondbegrip der beweging. Daarom kan zij het zijn proefondervindelijk vaststellen en toch in de principia of wetten der beweging wortelen. Over de wiskundige natuurwetenschap werd in de Oudheid wel nagedacht. Zij bood toen echter slechts stof voor de wijsgeerige speculatie. Als exacte wetenschap behoort zij tot de vruchten van het denken van later dagen en eerst Galileï opende den triomftocht der ‘nuove scienze’ met de ontwikkeling der dynamica, der leer van de krachten.

Verklaarbaar is het daarom, dat Aristoteles het hypothetische onder de praemissen rangschikte en alleen als terminus der wiskunde liet gelden. Plato daarentegen beschouwde het hypothetische reeds als de legitimatie van het laatste criterium, als het hoogste bewijs der waarheid. Het hypothetisch oordeel is bij hem gebonden aan de voorwaarde der verwijzing naar het ding. Hem is de hypothesis het laatste anker, dat het denken uit te werpen heeft tegenover het gevaar om met het vaartuig op eene zandbank te stranden, en ook ten aanzien der substantie handhaaft hij het beginsel der grondlegging tegenover het streven om door onderlegging tot den eersten beweger door te dringen.

Het standpunt van Aristoteles was dat der biologische ontwikkeling. In overeenstemming met hare leidende gedachte gaf hij de voorkeur aan de inductieve methode. Inductie beteekent zelfbeperking. Maar wordt het onderzoek dientengevolge ter wille der zekerheid tot het enkele beperkt, dan geschiedt dat om op dien weg het algemeene te vinden, indien dat bereikbaar is. Dat schijnt overeenkomstig het belang van het individu. Het individu wil namelijk geenszins de gemeenschap en het algemeene verloochenen. Het wil er gaarne het uitzicht op openen. Inductie geleidt alzoo het individu naar het algemeene en de gemeenschap heen; tot het algemeene, dat het begrip en met het begrip het doel als het ware in het leven roept. In dien zin gebruikte Socrates dit woord. Inductie verkreeg door hem de beteekenis van een verwijzen naar de door vele pogingen te verwerven eenheid. Aristoteles zag in haar de legitieme methode voor het probleem der organismen. Zij vestigt de opmerkzaamheid op het enkele als eene zelfstandige eenheid en opent den blik op de onderscheiding voor de verschillende geslachten en soorten, die tot het gebied van het algemeene behooren. Naar boven

gaan de schreden en al stijgende ontsluit de weg den vorm voor het probleem der organismen. Zichtbaar wordt daardoor de samenhang tusschen de inductie en het doel. Twijfelachtig echter blijft, of de weg als afsluiting gedacht is of moet worden. Want het vinden van den samenhang tusschen de inductie en het doel beslist niet over de waarde en het lot van het algemeene. Daarvan is eerst dan sprake, indien die arbeid gepaard gaat met aanpassing aan de algemeene wetten der causaliteit en van het stelsel. Want de door vele pogingen te verkrijgen eenheid is niet als ding gedacht, maar als ding voorgesteld. Zij is geene verdichting tot een beeld, maar beteekent leven en de voorwaarde van het leven is continueele arbeid in open vaarwater. Daarom behandelde Socrates het begrip als eene vraag en beschouwde hij het als eene noodzakelijkheid, dat in het antwoord wederom eene vraag opgesloten lag. De absolute totaliteit was uitgesloten. Het begrip openbaart eenvoudig den samenhang, het geestelijk verband. Helderheid ontstaat daardoor over een geheel, dat zijne deelen niet in de hand houdt. Maar terwijl het de deelen ineenvlecht, zorgt het tevens voor de oplosbaarheid. Als deelen zijn zij ongetwijfeld verzameld en saamgevat. Maar de deelen zijn tevens gewichten en ledematen. Daarom wijst de indeeling evenzeer op den graad van bloedverwantschap. Hoe klein het ding ook zijn moge, steeds blijft het deel van één geheel, orgaan van één organisme, te onderscheiden ten aanzien der eigenschappen, als behoorende tot één geheel, in wezen noodzakelijk en onschendbaar. Met het oog op de eenheid gaf Darwin aan zijn stamboom der soorten de logische structuur. Met het oog op de eenheid verwondert niemand zich over de voorstelling van den samenhang der begrippen in den vorm eener pyramide en is de bioloog eraan gewend het één in het ander te zien overgaan, op de reïncarnatie der begrippen te steunen. In de wiskundige natuurwetenschap is de weerklank daarvan evenzeer te vinden. Exact is b.v. voorzeker het begrip energie; maar zoodra er aan de indeeling der vormen gedacht wordt, waarin de energie eene werking uitoefent, verandert het in een begrip van orde en regel met aanpassing. En ook in de zedewet wordt dit gezichtspunt gehandhaafd, daar bij haar het middel even heilig is als de wet zelve. Voor de romantiek is in die wet geene plaats. Aan de ervaring is daardoor eene grens gezet. Maar de ervaring is niet in gebruik om de theorie te onttronen. Zij beperkt slechts de alleenheerschappij der theorie en richt het oog op het algemeen probleem, dat tegen de souvereiniteit der theorie reageert. Aristoteles sluit dan ook niet de deductie uit, maar erkent dat inductie en deductie bij elkander behooren en met het syllogisme één geheel vormen. Dr. Los wijst er terecht met nadruk op, dat bij alle voorliefde voor de inductieve methode het deductieve door Aristoteles geenszins versmaad werd en eene verbinding op den weg van dien wijsgeer lag. Het enkele was hem niet voldoende. Daarom stelde hij zich tot taak het algemeene te vinden. Was het gevonden, dan kwam het erop aan te verhinderen, dat het enkele in het algemeene onder-

ging, als ware het enkele niets anders dan een voorbeeld der wet van de beweging. Biologisch beschouwd, is b.v. het individu zelfstandig, iets algemeens. Het algemeene echter is gebonden aan de wet. De wet is evenzeer als het enkele aan de ontwikkeling onderworpen. Deze wordt aan het enkele waargenomen en die waarneming raakt ten aanzien der begrippen het oordeel. In de samenstelling van het oordeel, dat zoowel het enkele als het algemeene omvat, moet noodzakelijk verband tusschen het één en het ander bestaan. Het enkele wordt daarin getoetst aan het algemeene en omgekeerd het algemeene aan het enkele. Alle vorderingen, die daarbij gesteld worden, richten het oog op de verhouding der wet tot het enkele en eischen eene rechtvaardiging door middel der Rede. Voor hen is het bewijs noodzakelijk en geen bewijs is mogelijk zonder syllogisme.

Gelijk bekend is, zijn de logische geschriften van Aristoteles onder den naam *Organon* saamgevat. Aan het begin en aan het einde der reeks staat zijne logica, die in de theorie van het syllogisme haar toppunt bereikt. Zij heeft steeds als een bij uitstek fijn geslepen werktuig van den menschelijken geest gegolden, waarmede de grond-en-bodem der werkelijke waarheid ontgonnen en gestaafd kon worden. De bijeenbrenging der gedachten ging gepaard met de aanwijzing van den samenhang, en door samenstelling der oordeelen wordt getracht tot eene zoodanige aaneenschakeling der gedachten te geraken, dat aan geen ontsnappen aan haar gezag meer te denken was. Het enkele was ook hier wederom het uitgangspunt van Aristoteles. Het geeft als het ware den eersten stoot. Om zijn wezen op te helderen, wordt het algemeene verzonnen. Maar daarbij ontstaat het gevaar, dat het enkele zich in het algemeene verliest. De waarborg daartegen biedt het syllogisme. Het neemt de plaats in der brug, die twee oevers met elkander verbindt. Zijne taak bestaat daarin het volle licht te laten vallen op het *bijzondere,* dat in het midden ligt en dat de kloof tusschen het enkele en het algemeene dempt. Eerst door toevoeging van een derde oordeel aan de beide andere is de conclusie mogelijk. En op de conclusie komt het aan. Het bijzondere is het instrument van het syllogisme en volgens Aristoteles gelijk aan *de oorzaak.* Het is terminus medius en regelt de samenstelling der oordeelen. Zijne kracht is reeds werkzaam in de praemissen en zij is sterk genoeg om de vereeniging van het enkele en het algemeene tot stand te brengen.

Nog heeft het oude schoolvoorbeeld niets aan beteekenis verloren. Dat luidde: *Alle menschen zijn sterfelijk; Cajus is mensch; ergo is Cajus sterfelijk.* Mensch is in dit voorbeeld terminus medius. Het algemeene - *sterfelijkheid* - wordt daardoor met het enkele - *Cajus* - verbonden. Het is het begrip mensch, dat in dit geval als het bijzondere optreedt en in staat is den samenhang tusschen het enkele en het algemeene tot bewustzijn te brengen. Waarin bestaat de verdienste van dit bijzondere? In de opheffing der isoleering van het enkele. Zonder zijne werkzaam-

heid zou het algemeene er niet zijn en zou het enkele niet ophouden enkel te zijn. Dat Cajus sterfelijk is, geldt als de vraag. Cajus vertegenwoordigt het enkele, de sterfelijkheid het algemeene. Ter vereffening van het verschil, ter opheffing der tegenstelling, wordt iets bijzonders verzonnen, namelijk dat Cajus mensch is. Thans heeft hij opgehouden iets enkels te zijn en vertegenwoordigt in de plaats daarvan eene enkele wet, de bijzonderheid van den mensch. En alsdan is de mogelijkheid voorhanden het enkele met het algemeene te verbinden. Maar alsnu is ook het toevallige, dat de inductie aankleeft, veranderd in eene aanwijzing ter vorming van het begrip, waartoe de inductie geroepen is.

Niet minder beteekenis bezit het woord des dichters: *Alle menschen worden broeders.* Als terminus medius is daarin aan den mensch gedacht. Dit begrip sluit den engel en het dier uit. Het wil niets weten van den werktuiglijken mensch, die nu eens slaaf en dan weder absolute arbeider genoemd wordt. Het stelt eenvoudig het begrip mensch als probleem, als taak in het midden. En alle bewegingen, oorlogen en hervormingen in de zedelijke wereld der geschiedenis staan in het teeken van dat begrip en worden met noodzakelijkheid door dat begrip beheerscht en geleid. In zijne algemeenheid beteekent het niets anders dan de idee der humaniteit, die meer is dan het gevoel der menschelijkheid; hoezeer het ook steeds tot onze taak zal behooren dat gevoel te ontwikkelen en aan de idee der humaniteit zooveel mogelijk te doen beantwoorden. Maar daarmede zijn wij tot het syllogisme der deductie genaderd, die buiten onze grenslijn valt.

Bij Aristoteles speelt de mogelijkheid eene hoofdrol. Zij staat bij hem in het midden tusschen het zijn en het niet-zijn. In die stelling treedt het mogelijke als het vergankelijke tegenover het eeuwige. Het bezit het vermogen en de kracht iets in zich op te nemen en den omkeer te bewerken, alzoo meer te zijn dan een doorgangspunt. Het vormt den doorgang in den omloop der dingen en om daarover geen twijfel te doen ontstaan, knoopt Aristoteles het vaster aan het zijn en spreekt bij voorkeur van mogelijk-zijnde, om zijne verhouding tot de werkelijkheid aan te duiden. Het is alsof hij er de substantie der beweging in ziet. Althans hij verleent aan de mogelijkheid den schijn van een mythologisch bestaan en zoekt de opheldering daarvan op het gebied der metaphysica. Volgens hem is het mogelijke het denkbare en de omkeer of omwenteling, die het vermag te volbrengen, is van zuiver positieven aard, heeft evenals het begrip, de stof, de werkelijkheid eener substantieele basis, of liever is vorm der vormen.

Daarin verschilt hij van Plato. Deze vraagt telkens opnieuw: wat is wetenschap? Met het oog op die vraag verandert Plato het begrip in de idee. Want zijne vraag bevatte tevens de vraag: wat maakt wetenschap tot wetenschap? En alzoo vragende geraakte hij door de leer der ideeën tot het beginsel der wetenschap. Aan de wetenschap kwam het zijns inziens toe om over de mogelijkheid te beslissen. Wetenschap

was hem, zoodra het hare onderscheiding van het enkele gold, niet slechts metaphysica. Voor hem was de mogelijkheid, wegens hare denkbaarheid, nog geen zijn. Of liever het zijn wekte in hem niet de gedachte aan liggen, maar behield het karakter der beweging, zoodat de identiteit van denken en zijn eigenlijk bij hem de beteekenis bezat der identiteit van denken en beweging. Hij kende, daarmede in overeenstemming, wel voorwaarden tot verhoudingen, maar geene beperking van het algemeene zijn tot een enkel ding en kon daarom ook niet aan de substantie den voorrang gunnen, alzoo ook niet het absolute in de substantie onder de mogelijkheden opnemen. Om te dien aanzien misverstand te voorkomen, onderscheidde Leibniz later tusschen *possibile* en *compossibile.* Possibile is hem het mogelijke, dat geene tegenstrijdigheden inhoudt, terwijl compossibile vereischt: '*connexion avec le reste de l'univers*'. Zoo ontrukt hij het mogelijke aan elke isoleering en zoekt den wortel in den samenhang met de wetenschap, waarop het universum methodisch aangewezen is. Eigenaardig genoeg kiest hij een aesthetisch voorbeeld ter rechtvaardiging zijner onderscheiding. Hij vraagt namelijk, of de *Roman de l'Astrée* mogelijk is en laat de compossibiliteit daarvan afhangen, of de roman in eenige plaats der wereld werkelijkheid geweest is. Hij wenscht voor het oordeel eene contrôle, niet om zich boven het absolute te verheffen, maar ter oriënteering inzake het universum, ter voldoening aan den eisch der wetenschap. Zelfs de kunst mag niet blijven staan bij de phantasie der denkbare mogelijkheden. Zij moet zich eene contrôle laten welgevallen, rekenschap van haar doen en laten geven. De substantie waarop hij de mogelijkheid grondt, is eene kracht en de beweging - alzoo de verandering van het evenwicht - waaraan hij denkt, bezit het karakter der voortbrenging. Wat daarin behouden wordt, moet in de beweging zelve te voorschijn komen, alzoo uit hare eigen bron ontstaan en met geen stoot van buiten beginnen.

Het ware verkeerd te meenen, dat Aristoteles ter wille van het zijn de beweging op den achtergrond schoof. Rust en zekerheid vond hij noch in het zijn, noch in het worden. Anders had hij het zijn niet met een tweeledigen naam kunnen voorzien. Het is in zijn oog zoowel *energie* of overgang, waarin de mogelijkheid in de werkelijkheid verandert, als *entelechie,* d.w.z. de bereiking en het bezit van het doel. Trouwens, zijne diepzinnige bespiegelingen over de beweging in verband met den tijd en het getal zijn te bekend om daarover nog een woord te verliezen. Maar zijn gezichtspunt voor de verandering was niet de beweging der mechanica, maar die der biologie, en daarom drong hij niet door tot de wetenschap der beweging, tot de wiskundige natuurwetenschap. Dat is ook de oorzaak, waarom wel *liggen* bij hem eene categorie is, terwijl de beweging dien rang niet bij hem bekleedt. In de beweging ziet hij eene potentie der ziel en zijn bewegingsvermogen subordineert hij den *Nous.* Zij staat bij hem in verband met het bewustzijn der voorstelling en niet met dat van het denken. Valt de

klemtoon op het denken der voorstelling, dan ligt het zwaartepunt in het receptieve, alzoo passieve. Activiteit geeft de beweging daaraan. Zij is in de leer der krachten als iets zelfstandigs gedacht. Trendelenburg spreekt van constructieve beweging. Is zij de uitdrukking voor de verhouding van tijd en ruimte, dan kan zij dat niet in den zin der voltrekking dier verhouding zijn, want zij bewerkt de oplossing. Maar de oplossing van ruimte in tijd gaat steeds met een nieuw bij en met elkander zijn gepaard. De oplossing staat niet gelijk met ontslaan. De ruimte blijft het tooneel der veranderingen, het terrein der projectie, de grond-en-bodem der nieuwe verbinding. Galileï wees op de verandering van het evenwicht met behoud van kracht en toonde aan, hoe de beweging voortbrenging wordt. Wat hij *impetus* noemde, was bij Newton *fluxion* en bij Leibniz *substantie.* In de *monade* bracht die substantie of kracht denken en willen tot harmonie. Dat lokte uit den aard der zaak strijd uit en die strijd vestigde de aandacht op de causaliteit en hare verbinding met de kracht. Zij leidde tot de afwijking der zienswijze van Aristoteles, die in zijne metaphysica aan de causaliteit de plaats van het afsluitend beginsel aanwees.

Bij de Arabische wijsgeeren der Middeleeuwen vond de causaliteit in den zin eener natuurwet op het gebied van het persoonlijk leven geene toestemming. Hare plaats werd bij hen door de gewoonte ingenomen. De goddelijke wil regeert alsdan krachtens het recht der gewoonte; en hoewel dat recht met de natuurwet overeenstemt, is toch in het bewustzijn der voorstelling ten aanzien der beweging eene onderscheiding gehandhaafd. In de gewoonte laat de causaliteit de herinnering aan den eersten beweger en den stoot van buiten toe.

Aristoteles had de gewooonte zich aan het spraak- en taalgebruik aan te leunen. Met het conventioneele hield hij zeer gaarne rekening. Zijne theoretische overweging verloochende geen enkel oogenblik een practisch doel. Eene oplossing van het begrip achtte hij in strijd met het eenvoudig gezond verstand. Volgens dat verstand is de idee onuitvoerbaar en hare gedachte onbereikbaar. Wat maakt de schoenmaker met Ideeën? Aldus luidde zijne vraag. Toch beperkte hij zich niet tot de ontwikkeling van het handwerk. Daartoe stond hem hetgeen den mensch waardig is te hoog. Maar de gedachte aan het nut ten aanzien van het concrete leven was voor hem aanleiding de idee te toetsen aan hare werking op de mogelijkheid ten aanzien der toepassing. In de eerste plaats lette hij daarbij op de mogelijkheid zich een ding of eene zaak voor te stellen en in verband daarmede overwoog hij de waarde der oefening en der spening als de middelen om zich in eene eens gekozen richting voort te bewegen en in eene eens verworven stelling te bevestigen. Het hooger leven was ook in zijn oog het goddelijke. Dat ligt ook volgens hem buiten het zinnelijke. De *Nous,* die als het ware door de deur in den mensch binnentreedt, onderscheidt den mensch zijns inziens van het dier. Die ‘Nous’ is het vermogen

abstract te denken en staat gelijk met eene beweging in en door zich zelve, die over scheppende kracht beschikt. Die 'Nous' zet zich in verbinding met de ziel, die vatbaar is voor indrukken, en door den stoot van buiten als het ware ontwaakt, zich harer zelfstandigheid bewust wordt. Met dat bewustzijn ontwaakt ook het vermogen om te begeeren. Handelt de mensch overeenkomstig den 'Nous', dan handelt hij met voorbedacht, beheerscht door het begeeren, alzoo staande binnen het bereik der zinnelijkheid. Zijne taak bestaat alsdan daarin: zijn handelen door den 'Nous' te laten leiden en het begeerlijke te binden. Hoever binding in dien zin mogelijk is, zal van het concreet geval afhangen en onderstelt vaardigheid in het denken, alsmede levenservaring. Er is daarbij wel van zedelijke oordeelskracht sprake, maar deze behoudt het karakter van den eigen *Nous practicos* en vloeit niet voort uit het vermogen het zedelijk beginsel in zich op te nemen en in categorischen zin te ontwikkelen. Het goede is en blijft derhalve iets betrekkelijks, dat de mensch uit de afwijking van het kwade leert kennen en dat door die afwijking bepaald wordt. Bij Plato daarentegen wortelt de idee van het goede in het onvoorwaardelijke. Het goede moet volgens hem *aan gene zijde van het zijn* vasten grond-en-bodem hebben, omdat het aan *kracht en waardigheid* alles overtreft. Hemel en aarde mogen vergaan, maar de grond-en-bodem der zedelijkheid moet blijven bestaan.

Kent Scholten nu aan Plato's zedelijk ideaal den voorrang toe, dan geschiedt dat ter wille der onvoorwaardelijkheid van het beginsel. De strenge noodzakelijkheid dient hem tot richtsnoer bij de beoordeeling der doorloopende worsteling, waaraan het godsdienstig bewustzijn onderworpen is en waarvan de geschiedenis der godsdiensten gewag maakt. Is er in die geschiedenis van ontwikkeling sprake, dan is die ontwikkeling als een louteringsproces gedacht, als eene beweging in de richting van het zedelijk ideaal. En die beweging is niet tot de godsdienstige voorstellingen beperkt, maar staat mede in verband met het wetenschappelijk bewustzijn. Haar weg heeft de waarheid in het verschiet.

De hooge beteekenis van het onvoorwaardelijk beginsel voor het zedelijk ideaal is evenmin aan de aandacht van dr. Los ontsnapt. Maar, gesteld dat het zwaartepunt in het intellectualisme ligt, dan ontkent hij, dat het doel langs den weg van het idealistisch determinisme beter te bereiken zal zijn. Want het empiristisch independentisme, of liever de idealiseerende empirie met haar groot gehalte aan levenswijsheid, biedt zijns inziens geen geringere waarborgen. Zij is gegrond op oefening en vaardigheid ten aanzien van het oordeel, wat in het gegeven geval den mensch waardig is en tevens vatbaar voor uitvoering.

Op zichzelf beschouwd, sluit de erkenning van het onvoorwaardelijk beginsel voor het zedelijk ideaal de handeling overeenkomstig de ervaring in den zin van het bereikbare niet buiten. Daarom ziet Aristoteles in den vorm van het gemeenschappelijke of algemeene geenszins het onuitvoerbare en is hij evenmin tegen de aanleuning aan de structuur van

Plato. Maar hij wil het ideaal niet uit de idee laten voortvloeien, want niet in het voortbestaan der ideeën, maar in dat van het individu ligt voor hem de hoofdzaak. Wel had Plato een ideaal, maar hij kende geene hoop. Zijne materie is het onbepaalde, wel is waar met de mogelijkheid der bepaling, maar niet met het vermogen om het bepaalde te scheppen, alzoo niet aangewezen op de verwezenlijking. Wel is het de mensch, waardoor de idee van het goede in het leven vorm aanneemt; maar het ideaal behoudt in hem slechts de kracht van den magneet en ontwikkelt zich niet tot het vermogen één met hem te worden, alzoo hem geheel te doordringen, of gelijk het later in het Christendom heette, machtig genoeg te worden om de zonde te overwinnen.

Preciseeren wij het verschil nauwkeuriger, dan moet gezegd worden, dat Plato het doel niet uit het oog verliest en het ideaal in allen ernst nabij tracht te komen, de wereldbeschouwing der mechanica echter toereikend acht om ook tot eene oplossing van het probleem der organismen te geraken. Aristoteles daarentegen vergenoegt zich niet met de teleologie ter aanvulling en verbetering der mechanica, want de teleologie bezit in zijn oog de beteekenis eener zelfstandige levens- en wereldbeschouwing. Niet alsof hij daarom de beweging minder op den voorgrond wenscht te plaatsen. Maar ook zij moet volgens hem een doel hebben. Het doel neemt bij hem het karakter van *het absolute prius* aan, dat hij den voorrang toekent boven de mechanische noodzakelijkheid en oorzakelijkheid, dat in beteekenis de causaliteit overtreft. Bij de beweging beteekent de vooropplaatsing van het doel de erkenning van een eersten beweger. Aristoteles behandelt dien beweger nog als eene neutrale grootheid, als eene zaak. Maar aan hare verandering in een persoon staat bij verdere ontwikkeling dier leer niets in den weg. Is toch het absolute prius bovenal de goddelijke ‘Nous’, die ook voor zoover er van zijne belichaming in den mensch als *handelende rede* sprake is - van buiten in hem binnenkomt, alzoo eene hem niet toebehoorende potentie in het leven roept. Is nu eens het doel of het einde begin geworden en is dit begin in de hoedanigheid van den eersten beweger tot het beginsel der beweging verheven, dan is het bij uitstek moeilijk de teleologie en de mechanica uiteen te houden. Meer nog: wordt het beginsel der beweging als de eerste beweger gelijk gezet met den goddelijken ‘Nous’, alzoo met de godheid, dan is de brug geslagen tusschen de teleologie en de theologie. En met de verpersoonlijking van een methodisch beginsel, dat aan de grens van het probleem der beweging staat, is tevens de scheidsmuur gevallen, die tusschen de mythologie en de wetenschap opgericht werd. Plan en doel der schepping zijn daarmede gered, maar het gevaar ontstaat, dat vermenging der grenslijnen de ware oorzaken in een nevel hult. Vergeten wij niet, dat de mechanica hare opkomst te danken heeft aan den door haar gestelden eisch der *vera causa* en daartoe op den samenhang van de

causaliteit en het doel bedacht is, maar juist daarom ervan afgezien heeft aan het doel als de oorzaak de leiding te gunnen of over te dragen, in het doel de oorzaak te zoeken.

Het is waar, de mechanica stelt haar eisch aan den vorm der energie en deze is niet gelijk aan dien der natuur. In het leven der natuur is het zijn van anderen aard dan in het rijk der beweging, dat aan de dynamica en de statica gezag toekent. Wel rust het probleem van het leven evenzeer op de leer van het evenwicht, maar ten aanzien van het individu geldt het evenwicht als eene gelijkenis. Er is daarbij geene sprake van deelen en hunne verhouding tot het getal, maar van organen, zoodat het geconstitueerde in *wezen* afwijkt van het mechanische en als wezen niet oplosbaar is in zijne elementen om alsdan wederom tot één geheel vereenigd of saamgevat te worden. De eenheid van den levensvorm of van het organisme is niet aan de wisselwerking te herkennen en hoewel bij dien vorm wel eens aan eene vervlechting gedacht wordt, is haar eigen aard toch steeds daardoor van de mechanische samenvatting te onderscheiden, dat alle verbindingen, die van haar uitgaan en door haar voltrokken worden, altijd slechts middel blijven. In hare zelfstandigheid ligt hare kracht. Haar vergaan hecht haar aan het stelsel, waarin zij voor het overige niet past.

Toen Socrates het begrip ontdekte, richtte hij zijn oog op de zedelijke verhoudingen. De materie was voor hem het middel, maar in die abstracte gedachte onderscheidde hij zeer spoedig het mathematisch-natuurkundige van het bewustzijn in verband met den levensvorm en het zielkundige. Voor zijn geest zweefde de harmonie tusschen leven en bewustzijn. En hoe meer de levende natuur hem kenteekenen aanbood voor de afstamming, het geslacht, de typische soorten en hare gemeenschap, hoe minder hij eraan dacht het begrip tot een blooten verzamelnaam van dingen te stempelen. Kwam het er toch op aan den vorm van al het geschapene te behouden en van den vorm der mechanische beweging te onderscheiden! Want niet ten koste der mechanica wilde hij licht over het leven in verband met het bewustzijn verspreiden.

Ontdekte hij echter het begrip ter wille der logica? Geenszins. Bij de behandeling van ethische vragen verdween allengs de nevel van het toevallige. De eerste aanleiding bood hem het probleem der afstamming. Als organismen en individuen traden de menschen binnen zijne gezichtslijn. Zij doen in dien vorm aan het soortbegrip denken, aan eene trapsgewijze gemeenschap, aan eene eenheid. Maar is de vaderstad voor haar de laatste instantie? Of is dit het ‘daemonion’ der eigen persoonlijkheid? Om daarop te kunnen antwoorden, verzamelde Socrates geene menschen en evenmin lag daartoe eene monstering op zijn weg. Wat hij onderzocht, waren *de handelingen* van menschen en daaraan paarde hij het onderzoek van *hun streven.* Maar die handelingen telde hij niet op, om de som van hare waarde te vinden, want *het einde*

plaatste hij buiten haarzelve om de richting te vinden, waarheen de handelingen streven. Zoo ontstond *het doel* als het einde van het streven. Nu is echter het einde de dood, die het leven doet ophouden. Om dat te weten, was geen onderzoek van handelingen en van streven noodig. Wat hij weten wilde, was een ander einde en wel het einde, dat de mensch zichzelf door *voornemen en gezindheid* voor zijn streven bestemt. Om dat te kunnen weten, wees hij het denken op den kruisweg, of liever plaatste hij de menschen in het vraagteeken van het geweten.

Zoowel Plato als Aristoteles bouwde op dien grondslag voort en trachtte het fundament te bevestigen en uit te breiden. Plato's onderonderzoek gold het wetenschappelijk bewustzijn. Hij vervlocht de eenheid der voorwaarden tot verhoudingen met de eenheid van het organisme, en in zijn stelsel der idee en van het ideaal bestaat het grondbegrip in geen resultaat, maar in eene handeling. Hij werkte niet met aangeboren begrippen, maar met grondvormen van het oordeel, waarbij de oorsprong eene vraag bleef, die het individu moet oplossen.

Aristoteles legde daarentegen den klemtoon op den oorsprong. Hij zag in de Pythagoreesche tafel der tegenstellingen bijna den geheelen inventaris onzer grondbegrippen en bevrijdde die tafel van haar schematisch karakter. In die tafel ontbrak het begrip der substantie, omdat haar de tegenstelling ontbreekt. Aristoteles plaatste dat begrip aan het hoofdeinde der tafel en veranderde daardoor haar aanzien. Wel verzette hij er zich niet tegen de grondbegrippen als elementen van het zijn *èn* van het denken te beschouwen. Maar hij week af van Parmenides door hun de beteekenis eener *uitspraak* toe te kennen, zich steunende op de taal en hare behandeling in de grammatica, als ware het woord de waarheid.

Er is veel over het verschil tusschen Plato en Aristoteles gestreden en die strijd heeft vooral de aan het begrip der substantie toegekende plaats gegolden. Quintilianus meende later het beter inzicht te bevorderen door te onderscheiden tusschen *substantia* en *essentia*; maar hij kon in den toestand geen verandering brengen, daar achter de leuzen het verschil van beginsel staat. Want wie in de voetstappen van Plato treedt, slaat de richting van het *criticisme* in en wie Aristoteles volgt, is geneigd aan het *dogmatisme* de voorkeur te geven, waarbij niet over het hoofd gezien mag worden, dat ook rationalisten veelal dogmatischen aanleg bezitten. Daar echter Plato zoowel als Aristoteles in het denken wortelen en daarin overeenstemmen, dat zij geene wijsbegeerte van het practische, maar practische wijsbegeerte ter vermeerdering der kennis van het zijn en het wezen beoefend hebben om een helder licht over het intellectualisme te verspreiden en het verstand te scherpen, is het bovenal te wenschen de studie der beide wijsgeeren te doen toenemen. Want ten slotte komt het er niet op aan de navolging en vereering van dezen of genen persoon te vermeerderen, maar wel om op den

geest der onderscheiding te wijzen, die voorhanden moet zijn om het zakelijke te kunnen verbinden.

In de geschiedenis der wijsbegeerte is, zoodra zij in verband met de geschiedenis der godsdiensten voorgedragen wordt, Oud-Hellas een voorname schakel in de chronologische volgorde der verschillende stelsels. Oud-Hellas biedt ons de gelegenheid ter kennismaking met de rechtvaardiging der intellectueele gedachte bij het peilen van het zedelijk wezen. Eerst daarop volgt de behandeling der veelvuldige pogingen om *onmiddelbaar* tot het geweten door te dringen. Het *middelbare*, waaraan in Oud-Hellas de voorkeur gegeven werd, kon ten aanzien van het zedelijke op een scherp omlijnd openbaar leven steunen. De sceptische neiging der groote denkers deed daaraan geene afbreuk. In de dagen van verval, toen het gezag op de Romeinen overging, veranderde echter de toestand. En tijdens die verandering trad de vraag naar hetgeen buiten de heldere gedachte nog voor het zedelijk bewustzijn van beteekenis was, op den voorgrond. Die vraag leidde tot eene scherpe onderscheiding tusschen het doel en den beweeggrond. De Romeinen huldigden wel de abstracte, niet evenwel tevens de ideale gedachte. Hun zin was in hoofdzaak op de politieke vormen van het openbaar leven gericht en hunne voornaamste zorg betrof de ontwikkeling van het openbaar recht. Hun geweten - de *conscientia* - verkreeg de beteekenis van het aan de zede en de wet gebonden bewustzijn. Hun begrip werd heengeleid tot de natuurlijke wetgeving in den mensch, en spraken zij van eene zedelijke natuurwet, dan dachten zij daarbij aan de onmiddelbaarheid van het bewustzijn met een beroep op het leven, dat historisch geworden was. Hun was het niet om de afleiding uit het ethisch inzicht te doen, maar om de bevestiging van het zedelijke als zoodanig. Daarom waren de beweegredenen voor hen van meer gewicht dan de beginselen en was hunne richting eene terechtwijzende. De wijsbegeerte geraakte daardoor in het vaarwater van den prediker. Indachtig aan het kunstmatig vereenigde en staatkundig ontwikkelde hechtten zij vooral aan de bestraffing der wetsovertreders. Niet het tragisch karakter van het menschelijk leven wekte in hen de gedachte aan den ethischen grondslag, maar op zelfbewustzijn legden zij zich toe, niet beducht voor het gevaar, in zijne voortreffelijkheid te gaan gelooven en op die klip te zullen stranden.

Het was of allengs het zoeken naar nieuwe wegen tot de verschuiving van het zwaartepunt leidde. Althans de sociale bewegingen en politieke algeheele omkeeringen hebben ertoe geleid het heil minder te zien in den ondergang der vijanden, in de verzoening door het bloed van eenig offerdier, dan wel in het streven naar rust, vrede, zaligheid en verlossing. En in dien toestand is de behoefte aan de versterking van het geloof aan de noodzakelijkheid eener inwendige hernieuwing sterker dan die aan de verdere ontwikkeling der wijsbegeerte. Philo neigde reeds tot de erkenning van het overwicht der inwendige instantie en zijne nomenclatuur van

het geweten verried duidelijk genoeg de zucht het geweten door middel der bekeering te wekken. Daartoe moest de zedelijkheid in den godsdienst wortelen en was het van noode in den eenvoud des harten de hoofdzaak te zien. Had Oud-Hellas het leven als de vrucht van het denken beschouwd, waarbij aan de opvoeding groote invloed toegekend werd, dan trad thans naast het plichtbewustzijn, als uitvloeisel van het recht der Digesten, de kennis der Mozaïsche wet en van hare vervulling door Jezus Christus. Tot richtsnoer had de liefde tot God te dienen overeenkomstig de voorstelling van den Bond met God. In dien Bond lag de waarborg voor de geldigheid van den zedelijken eisch en de zedewet ontleende hare bindende kracht aan de onveranderlijkheid Gods. Zij is van dit standpunt noch het ideaal, noch het product der beschaving, maar eene noodzakelijkheid als de uitdrukking van den veranderlijken wil der volkomen persoonlijkheid en daarom bindend voor allen en voor altijd. Aan haar is Koning David in gelijke mate onderworpen als de slaaf, want in ethischen zin is gelijkheid voorwaarde der wet. In het Oude Verbond is de positieve wet geopenbaard en tevens, dank zij de voortschrijdende profetie, de hoop op de vervulling verleend, alzoo op de noodzakelijkheid van het Nieuwe Verbond gewezen. Eerst daarin is de volle uitrusting voorhanden. Eerst met dien Bond is de voltooiing der gemeenschap met God bereikt. Als inhoud van het persoonlijk leven is daarin de liefde van God tot ons vastgelegd. En dat leven wortelt op dien grond in het geloof aan Jezus Christus, den Volbrenger en Voleinder. Is zijn geest in ons levend, dan is ook onze taak ten aanzien der zedelijkheid ons gegeven of aangewezen. Zij bestaat niet in de doorgronding van een probleem als uitvloeisel van het denken, maar verbindt de oplossing aan het doorleven, onderstelt alzoo de loutering van den wil, die zijne zelfstandigheid behoudt, dus wel in de gemeenschap van menschen werkzaam blijft, niet echter in haar opgaat. Zoo staat de mensch in de wereld met het bewustzijn van een leven aan *gene zijde van het aardsche zijn.*

Dit behoort uit den aard der zaak niet meer tot het gebied der wijsbegeerte. Maar zoodra hare geschiedenis met die der godsdiensten verbonden wordt, oefenen de voorstellingen van het geloof onwillekeurig invloed uit op het oordeel der voorstellingen van de meestbeteekenende wijsgeeren over het denken en het zijn. Want alsdan is de vraag niet te vermijden, of Plato dan wel Aristoteles meer ter opheldering en vaststelling der denkvormen bijgedragen heeft. Ziet men af van de personen, dan leidt deze vraag tot de onderscheiding in twee richtingen, die van *het criticisme* en die van *het dogmatisme.* Het criticisme staat nader bij het scepticisme dan het dogmatisme. Het dogmatisme daarentegen brengt gaarne de beweging tot stilstand en hindert de contrôle der bewijsvoering. Over de beteekenis der beide richtingen voor den bouw der Christelijke kerk en der Christelijke gemeente behoeft geen woord verloren te worden. Voor de denkvormen, aangewezen op het

wijsgeerig onderzoek, zijn de kerk en de gemeente ter verwezenlijking van den Christelijken vorm aan de charitas gebonden.

IV.

Gelijk bekend is, was Aristoteles de lievelingswijsgeer der Arabieren. Daarom trachtten zij van hem eene voorstelling te verkrijgen, hoe hij er uitgezien had. Mubaschschir ontwierp in zijne kernspreuken een beeld der persoonlijkheid van den grooten Stagyriet en dat beeld is opgenomen in het biographisch lexicon van Ibn-el-Kifti, om alsdan eene plaats te vinden in de geschiedenis der geneeskundigen van Oseibia en ten slotte terecht te komen in de 'Mark der geschiedenissen' van den Turk Hezarfen Hussein Efendi (1672). Volgens Lippert's vertaling was Aristoteles wit van huidkleur in vergelijking met het door de zon gebruinde type der Arabieren. Zijn hoofd was een weinig kaal; de statuur schoon, hoewel meer been dan spier. Hij had kleine blauwzwarte oogen, dicht baardhaar en een adelaarsneus. Zijn gang was haastig, zoodra hij alleen voortschreed; langzaam, wanneer gezelschap bij hem was. Hij verdiepte zich bestendig in geschriften en sprak nooit onzin, toefde geruimen tijd bij elk woord en zweeg lang alvorens op eene vraag te antwoorden. Overdag hield hij gaarne in de vrije natuur verblijf, nabij de vlakte en aan de oevers der rivier. Hij beminde de muziek en den omgang met mathematici en dialectici. Streng tegenover zichzelf, erkende hij onverbloemd, waar hij in het dispuut tekort geschoten was en waarin hij het juiste getroffen had. Hij was matig in spijs en drank, eenvoudig in de kleeding, ingetogen inzake het genot der liefde en niet overdreven ten aanzien der kleine hartstochten. In de hand hield hij gewoonlijk een sterrenmeter.

Hoeveel in deze kenteekening aan Grieksche bronnen van zuiveren oorsprong ontleend is en wat daarin door de phantasie aangevuld werd, kan niet met zekerheid beslist worden. Naar 't schijnt, behoorden echter de 'moralisten' evenzeer tot den door hem begunstigden omgang.

Jakob van Maerlant ziet in Leonidas den opvoeder en in Aristoteles den meester van Alexander. Althans in: *Alexanders geesten* (I, 363) heet het:

> 'Syn maghetoghe was Leonides,
> syn meester Aristotiles.'

Mubaschschir wijst meer in het bijzonder op de eigenaardige beteekenis van dien meester door te herinneren aan het antwoord van Alexander op de vraag: 'Waarom eert gij uw meester meer dan uw vader?'

'Van mijn vader heb ik het vergankelijke, van mijn meester het onvergankelijke.'

Volgens de Arabische geschiedschrijvers Al Makîn en Abu Shâker had Aristoteles aan Alexander den raad gegeven de uitdaging van Darius

aan te nemen en tegen Perzië te velde te trekken. Toen Perzië onderworpen was en Alexander het gezond verstand en de bekwaamheid der Perzische hoofden der regeering had leeren kennen, vroeg hij Aristoteles of het niet in politieken zin juist ware hen uit den weg te ruimen. Het antwoord luidde: 'Al zijt gij ook bij machte hen te dooden, doe dit niet. Want gij zult den geest van het volk even weinig kunnen veranderen, als het water dat door het land heenvloeit. Heersch liever overeenkomstig de gerechtigheid en wees toegevend; dan zult gij door middel der liefde overwinnen en het volk zal zich aan u onderwerpen.' En Alexander deed alzoo en vond baat daarbij. Toen Alexander hem later uit Babylon eene samenzwering der Edelen meldde en daartegen een middel begeerde, begaf Aristoteles zich met den afgezant in den tuin, ontwortelde de grootste boomen en plantte in hunne plaats struikgewas. Alexander begreep deze handeling, ontzette de Edelen en droeg hunne macht aan kleinere hoofden over.

In de legende van den wondersteen wordt aan Aristoteles een wijs woord toegeschreven. Toen Alexander uit de armen der koningin Candace naar Babylon terugkeerde, zag hij onderweg op een steen een menschelijk oog schitteren. Hij vestigde er de aandacht van Aristoteles op. 'Nooit,' zeide deze, 'zag ik nog een ding van zulk gewicht. Alles wat gij met het zwaard veroverd hebt, weegt minder.' Alexander verlangde de proef op de som. Eene weegschaal werd gebracht en tegenover den steen met het oog alles van waarde opgestapeld, maar te vergeefs. Ten slotte bedekte de wijsgeer den steen met een stuk zijde uit de Perzische provincie Kerman (lijkkleed) en onmiddellijk was een klein gewicht voldoende om het evenwicht te herstellen. 'Verneem,' sprak Aristoteles tot Alexander, 'wat dit kleine ding u leert. Hebt gij één rijk veroverd, dan rust gij niet, totdat gij het tweede, derde en vierde onderworpen hebt. Zoo begeert het oog alles, wat het ziet, totdat het bedekt is.' En hij herinnerde aan de begeerlijkheid en de vergankelijkheid van den mensch. Eene variant biedt het oudste geschiedkundig prozawerk der Fransche letterkunde, getiteld: *Les Faits des Romains*, ook wel eens: *Le livre de César* genoemd (c[a]. 1300). Maar de hoofdzaak blijft daarin onaangetast. Herder vond er aanleiding in om te dichten:

> 'Weisst du, was nie zu ersättigen ist? Das Auge der Habsucht.
> Alle Güter der Welt füllen die Höhle nicht aus.'

Het spreekt vanzelf, dat het persoonlijke iets anders is dan de leer. Toch is het niet van belang ontbloot de letterkunde der verschillende volkeren te raadplegen om het traditioneel gezag van Aristoteles te leeren kennen. Alsdan wordt het duidelijk, dat het leven en de leer van den Stagyriet den indruk achterlieten van een door het denken gelouterd inzicht in de dingen dezer wereld, terwijl bij de keus der middelen om het doel te bereiken ethische gezichtspunten den toon aangaven. Het concrete in den wensch, die op de lippen ligt, houdt

steeds rekening met de abstracte gedachte, die op den achtergrond staat en de zin voor evenmaat en zelfbeheersching sluit bij hem de zucht naar tijdelijk genot buiten.

In *Hellas* wijdde A. Pierson een paragraaf aan Aristoteles. Hij meende daarin op zekere tweeslachtigheid in diens leer te moeten wijzen. Deze ware verklaarbaar uit zijne stelling tot de wiskundige natuurwetenschap. Maar tot haar dringt A. Pierson niet door. Hij vergenoegt zich met eene zinspeling op het gevoel van lust en onlust om de plaats te laken, die *het pleizier* in de ethica van Aristoteles inneemt. Die plaats verraadt zijns inziens neiging voor de verkondiging eener *nuttigheidsleer.* Tegen deze voorstelling komt Dr. Los met even grooten ernst als waardigheid op en de bladzijden, waarin hij het onjuiste dier voorstelling aantoont, behooren tot het meest aantrekkelijke en aanbevelenswaardige van zijn arbeid. Pleizier, zegt hij terecht, is een jagen naar een schijngoed en heeft niets gemeen met het genot, waaraan Aristoteles de beteekenis geeft van een goed, dat de handeling des menschen voltooit. In de handeling ligt, volgens Aristoteles, de vervulling onzer bestemming. Het genot komt daarbij als de bloem bij de jeugd. Pleizier en genot met elkander op gelijken voet te plaatsen, is even onoverlegd als in de deugd eene dressuur te zien wegens de erkenning der macht van de gewoonte en der opvoeding met het oog op hare toepassing. Zulke populaire uitdrukkingen leiden slechts tot begripsverwarring. -

Bij een volk, dat zoo sterk de disharmonie van het menschelijk leven gevoelde en nooit losjes over de vraag naar de beteekenis der schuld heengleed, kon aan het zingenot geene hooge waarde toegekend worden. Want zingenot veroorzaakt maar al te dikwijls een krachtiger gevoel van onbehagen, dan met het daaraan voorafgegaan gevoel van lust in overeenstemming te brengen is. Het staat het streven naar harmonie in den weg en verhindert een dieper doordringen in het wezen der dingen.

Antisthenes, die meer over den naakten mensch dan over den beschaafden mensch nadacht, of gelijk Plato het uitdrukte: ‘den staat der zwijnen zocht’, zag in het genot slechts de bevrediging. Maar hoezeer hij ook de gebondenheid aan de natuur aanduidde, toch vergat hij niet de zelfstandigheid van den mensch te eischen. De zelfgenoegzaamheid onthief den mensch niet van de verplichting het genot in het denken te doen wortelen en bij de bevrediging op het onverliesbaar bezit der deugd bedacht te zijn.

Aristippos veroordeelde de onthouding, onderscheidde echter tusschen genot en genieten, tusschen de handeling en den toestand. Zijn maatstaf was: het zich bewust worden der bevrediging, en hij sprak van de zachte beweging, waardoor het gevoel een indruk op het gemoed achterlaat. Zij leidt tot de deugd, indien die beweging niet in storm overgaat en tot hartstocht ontaardt, alzoo geene pijn veroorzaakt. Zij bereikt haar doel niet, indien het gevoel afgestompt wordt en onverschilligheid elke prikkeling onderdrukt. Vreugde drukt de gedachte even-

min juist uit als vermijding van leed. Want de middellijn is bedoeld: een harmonisch levensgevoel.

Bij Plato neemt het genot het karakter aan der verheffing tot de sfeer der idee langs den weg der dialectica.

Aristoteles spreekt van inwendige bevrediging en rekent daarbij op het inzicht en de vrije keus. Het zingenot verandert in streven naar de gelukzaligheid. Het zaad moet sterven, opdat het vrucht voortbrenge. In de gemeenschap leert de mensch de eigenlijke waarde des levens kennen en hoe meer hij daardoor op eigen voeten komt te staan, hoe meer hij de behoefte toetst aan de vatbaarheid ter bevrediging. Maar eens zoover gekomen, is niet meer het weten de hoofdzaak, want voortaan treedt in zijne plaats de behoefte aan de vorming van het leven, aan de overwinning van de zonde. Bij Plato en Aristoteles stond nog steeds de vraag op den voorgrond: *of* en *hoe* men door middel van het oordeel tot eene onderscheiding geraken kon, die op de handeling invloed uitoefende. Het oordeel bleef op de wetenschappelijke waarschijnlijkheid gegrond. Eerst onder de Stoa was van eene zekerheid sprake, indien de ervaring der buitenwereld de toestemming van het geweten vond en de handeling daarvan het bewijs leverde. Bij haar lag de beslissing in de hand van het individu en haar vertrouwen in het openbaar leven was geringer. Zij wenschte een leven in overeenstemming met de redelijke natuur, *recta rationo*. Haar denken is één met den wil. Haar streven is erop gericht het inwendige tegen de macht van het uitwendige te wapenen. Zij is op bevrijding der slavernij van den hartstocht bedacht, aanvaardt den lijdenstoestand van het onvolkomen leven en zoekt genot in de rust van het gemoed, in de trouw tegenover zichzelf, in de echtheid van het karakter.

In het algemeen wekt het genotsbegrip niet de gedachte aan de genietingen, aan eenig pleizier met of zonder dressuur, maar wijst het in verschillenden vorm op de voltooiing der handeling en de daardoor veroorzaakte inwendige bevrediging. Het Oude Verbond huldigt dit begrip, omdat het zwaartepunt van het leven aardsch gedacht is, terwijl het Nieuwe Verbond de vervulling aan gene zijde van het zijn verwacht en het geloof daaraan, zich overgevende aan de gemeenschap met God, beslissenden invloed op de handeling uitoefent.

Het is wel verleidelijk daarover meer in bijzonderheden te treden. Maar het is beter naar Dr. Los te verwijzen. Hij pleit vol geestdrift voor het idealistisch standpunt van het empirisch independentisme en is zelfs geneigd Aristoteles tegenover Kant als gids te handhaven. Heeft Spruyt in zijne *Geschiedenis der Wijsbegeerte* van vooringenomenheid tegen Aristoteles blijk gegeven, dan neemt Dr. Los den hem als het ware toegeworpen handschoen op. Heeft Lamers de zedekunde van Plato hooger gesteld dan die van Aristoteles, dan breekt Dr. Los eene lans voor de stelling, dat het niet aan te bevelen is den één ten koste van den ander in de hoogte te steken en dat bij Aristoteles noch in

het uitgangspunt, noch in de behandeling van het zedelijk begrip aan de zelfstandigheid van het individu en aan zijn optreden als zelfstandig wezen in de gemeenschap tekort wordt gedaan en de erkenning der volstrekte waarde buitensluit. Toetst Ovink het plichtsbegrip en het plichtsbesef volgens de leer van Aristoteles aan de bewijsvoering van Kant om zich ten gunste van Kant uit te spreken, die aan de draden van Plato voortspon, dan betoogt Dr. Los, dat Aristoteles als ruggegraat voor onze levens- en wereldbeschouwing geene geringere verdiensten bezit en menige uitspraak even beslist veel vroeger in den bruikbaarsten vorm goot. Dr. Los vergeet niet op te merken, dat de volledige kennis van Aristoteles jaren vereischt en dat hij zich tot betrekkelijk weinige aanhangers bepalen moet. En hoewel hij partij kiest voor den Stagyriet, verlangt hij niet eene bekeering, maar vergenoegt hij zich met de opwekking tot eigen onderzoek, wenschende te herstellen wat jarenlang ten aanzien dezes denkers verzuimd werd en wakende tegen de verbreiding van het vooroordeel en de daardoor veroorzaakte gebrekkige voorstelling.

Het is eene eigenaardigheid der meeste geschiedenissen van de wijsbegeerte de evenknie eener wapenschouwing te zijn. In chronologische volgorde dagen de verschillende stelsels op en worden de personen gehuldigd, die aan de stelsels het leven schonken. En hoewel de critiek niet ontbreekt, is toch aan het beschrijvend gedeelte de grootste plaats ingeruimd. Strijdvragen van zeer verschillenden aard trekken bovenal de aandacht en daarbij ontbreekt het niet aan gelegenheid speculatief te werk te gaan. Daarentegen is er slechts zelden van eene ontwikkelingsgeschiedenis des zuiveren begrips sprake. Evenmin van de vruchten, die de beschaving aan de beweging op dat gebied te danken heeft gehad en nog heeft. En toch is juist het noodzakelijke daarover voor de kennis en de kenteekening van het wetenschappelijk bewustzijn de hoofdzaak. Enkele onderzoekingen wijzen op het streven om in die leemte te voorzien en dat streven is voor de wijsbegeerte, sedert haar het speculatief karakter ontnomen werd, eene levensvraag. Niet elke monographie behoeft van het persoonlijke af te zien en daar Dr. Los zijne opwekking om Aristoteles grondiger te bestudeeren en onbevooroordeelder te behandelen op voortreffelijke wijze met de daad verbindt, verdient zijn werk alle aanbeveling.

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Lotgevallen van een XVIII^{de}-eeuwschen kantonrechter-generaal-diplomaat.

A Dry. Soldats Ambassadeurs sous le Directoíre An IV - An VIII, 2 volumes. - Paris, Plon-Nourrit & Cie, 1906.

Indien de Romeinen groot waren en in kleinheid nederzonken, ook de diplomaten zijn - gelijk de weersgesteldheid - aan de wisseling van gunstig en ongunstig getij onderhevig. De volgende geschiedenis moge het den gewenschten lezer bewijzen. Zij betreft een Fransch ambassadeur bij het Spaansche hof in de laatste helft der 18de eeuw en voert Fransche officieren, legatie-secretarissen, Fransche edellieden en Spaansche ministers en hovelingen ten tooneele, die met het Directoire, waarvan toenmaals ook Carnot - de grootvader van den lateren President der Derde Republiek - Voorzitter was, in bijna dagelijksche betrekking stonden en wier documenten door koeriers tusschen Madrid en Parijs werden overgebracht.

Wij zullen eerst den laurierboom zijn prachttakken over den schedel des generaals laten welven om daarna, in vergelijk van vroegere republikeinsche grootheid, toen zijne hand het ivoor van den vechtsabel drukte, hem aan den kleinen strijd in de diplomatieke kronkelhoven te zien deelnemen, waarna hij verschillende politieke gedaanteverwisselingen ondergaat.

Tijdens een vierjarig tijdperk, van November 1795 - November 1799, hebben zeven Fransche generaals diplomatieke posten bekleed en de jeugdige Fransche Republiek - immers zij dagteekende van 25 September 1792 - gediend.

De meeste citoyens die aan de vorstenhoven van Madrid, te Weenen en Napels en in Italië (Parma en Modena) werden afgevaardigd, hadden in de legers van de Conventie gestreden en hunne staatkundige belijdenis voor revolutionnaire comité's afgelegd. Zij hadden gezworen haat aan alle tirannen en liefde voor de ééne-en-ondeelbare Republiek, en zijn geëindigd bij Bonaparte of Napoleon als Prinsen, of bij de Restauratie der Bourbons als Pairs van Frankrijk, vol liefde tot de oude monarchie. Één daarvan, Bernadotte, als koning, doch dat was door den invloed van een ander generaal, die met hem het Directoire diende, maar het den 18^{den} Brumaire 1799 omverwierp.

I.

Te Grenade bij Toulouse werd 31 Mei 1754 Dominique-Catherine de Pérignon geboren; hij bleef tot 1789 in de koninklijke legers, nam als kapitein zijn ontslag en werd door zijne dorpsgenooten te Montech, een plaatsje bij Toulouse, tot vrederechter van het kanton gekozen. In revolutietijden schijnt voor sommige geesten het kantonrechtersambt bekoring te hebben, want na den vrede van Campo-Formio (1797) wist generaal Bonaparte niets begeerlijker dan dat ambt. 'Ik keer', zeide hij tot een hoogleeraar in de natuurlijke historie, 'tot het ambteloos leven terug en weiger elke waardigheid, tenzij men mij een *vrederechtersambt* zou willen aanbieden. Dat zou ik niet weigeren.'

Intusschen is de kantonrechter Pérignon nog van Sept. 1791 tot Aug. 1792 afgevaardigde bij de Wetgevende Vergadering geweest, maar heeft de politiek na de bestorming der Tuilerieën - 10 Aug. 1792 - den rug toegekeerd. Een maand later biedt hij den Minister van Oorlog zijn degen aan, die hem tot luitenant-kolonel verheft en de taak opdraagt een leger te formeeren en het naar de Oostelijke Pyreneeën te richten. Spanje, waar Karel IV op den troon is, heeft aan Frankrijk den oorlog verklaard en Pérignon behaalt in de volgende maanden verschillende zegepralen op de Spaansche legers.

De Conventie, die afgevaardigden te velde bij hare 14 legers heeft, wordt nauwkeurig over de bevelvoerders onderricht. De rapporten omtrent Pérignon zijn zoo gunstig, dat hij binnen twee jaar van brigade- tot divisie-generaal klimt en weldra het opper-commando erlangt. Dan verslaat hij het Spaansche leger bij Figuières en eischt overgaaf van de stad.

Het is niet onaardig de termen mee te deelen, waarin de sommatie geschiedde. Zij kenschetst het tijdperk. Want wie bij nieuwere Fransche historieschrijvers als Wallon, Taine, Sorel, Aulard, Vandal, het tijdperk van 'De Rechten van den Mensch' bestudeert, bemerkt reeds aan de taal der vrijheidshelden, dat hunne hartstochten bij het werk der vrijmaking in de felste beroering zijn. Alles is gezwollen: kleedij, gebaar, woord en geschrift; alles puft en blaast als in snikheete atmosfeer, alles hijscht zich naar het hooge voetstuk van het Vrijheidsbeeld en galmt de verbroedering van het menschdom in rijm en onrijm uit. Maar reeds zucht en zwoegt een deel der Fransche menschheid naar de zegeningen van een dwingeland, die in Egypte bij de Pyramiden is gelauwerd, bij Lodi en Arcole zijn zwaard heeft gewet, en in proclamatiën aan zijne zegevierende troepen van dienzelfden gezwollen stijl gebruik maakt, door Pérignon thans tot den Spaanschen bevelhebber gericht. Ziehier het stuk:

'Een leger dat terecht verontwaardigd is en thans uitdrukking geeft aan de felheid zijner woede, die tot het toppunt klom, wil nog éénmaal door een van die daden, waartoe alleen republikeinen in staat zijn, u het middel leeren om zijne goedertierenheid te verwerven. Het sommeert u voor de laatste maal den burcht Figuières over te geven,

want een overwinning is, bij een voortdurende reeks van zegepralen als bevochten werd, zoo goed als zeker. Het leger wil in het bezit van het fort komen. Als antwoord verwacht het de sleutels. Beeft, indien het antwoord ontkennend luidt.'

De Spaansche generaal bezweek voor dien papieren bom en capituleerde.

Pérignon, prat geworden door zulk goedkoop succes, wierp een anderen naar Don Manuel de Tovar, commandant van de versterkte plaats Roses.

'Lees de capitulatie van den burcht Figuières en oordeel zelf, of het Republikeinsche leger uw weerstand moet verwachten. Even edelmoedig als machtig, wenscht het niets liever dan elke gewelddaad achterwege te laten. Maar indien gij ons niet op dezen zelfden dag de stad, de forten en de haven van Roses overgeeft, verbeurt gij elke goedertierenheid. Onherroepelijk is dit de laatste sommatie, die wij u doen. Tot den middag 12 uur wordt u tijd gelaten. Indien dat uur verstreken is, kunt gij elke kans van gehoord te worden, verloren achten. Men zal krachtdadig te werk gaan en de dag, waarop wij onze inkomst doen, zal voor u en het garnizoen de laatste levensdag zijn.'

In de hette der gezwollenheid werd een stijlfout gemaakt, die ik bij de vertaling niet overnam. De proclamatie luidt aan het slot:

'La force agira et le jour où nous entrerons sera *pour toi et la garnison* le dernier jour de *votre* vie.'

Maar of de stijlfout het deed, - deze Spanjaard capituleerde niet en eerst na een geregeld beleg van twee maanden werd de witte vlag op de vesting geheschen.

Evenals Pruisen wil Spanje thans met de zegevierende Republiek vrede sluiten en bij de onderhandelingen, die nu door het Spaansche hoofdkwartier geopend worden, zien wij de gedeputeerden te velde (Delbrel, Vidal en Goupilleau) optreden. Zij stellen de antwoorden en De Pérignon onderteekent die en nu komen wij als vanzelve achter het stijlgeheim van Pérignon. Niet zijne pen strooit de papavers der gezwollenheid, maar de 'orateurs du genre humain' in de Conventie en thans te velde werpen die papieren bommen naar het Spaansche hoofdkwartier: 'Partout où je trouverai des hommes armés contre la liberté de mon pays, mon devoir est de les combattre, *même jusque dans les chaumières.*'

Deze laatste zinsnede kon de eenvoudige Pérignon niet schrijven. Wij vinden het bewijs in zijn onopgesmukte woorden, als hij, ontheven van het opperbevel van de legers der Oostelijke Pyreneeën, aan een zijner vrienden schrijft: 'Laat men zich niet over mij verontrusten. Waar ook werkzaam, zelfs achteraf geplaatst, zal ik altijd tevreden wezen en mij inspannen, dat anderen het over mij zijn.'

Het is licht te begrijpen dat zoo iemand wèl brallende sommaties onderteekent, maar ze niet stelt, en dat hij, niet zonder een stillen glimlach, den 16 Januari 1795 aan het Comité van Algemeen Welzijn

kan schrijven: ‘Ik zend u hierbij het door mij verstrekt antwoord. Het is mij *aangegeven* (tracée) door uwe collega's bij dit leger’.

Den 22sten Juli 1795 wordt de vrede tusschen de Fransche Republiek en zijne Katholieke Majesteit, Karel IV van Spanje, neef van den onthoofden Lodewijk XVI, geteekend.

Doch zelfs koninklijke dooden staan in de diplomatieke doolhoven niet op en waar men hen doet verrijzen, is het om bij het ‘spel der geslepenheid’ nieuwe kansen te verkrijgen. De vreugde steeg in Spanje ten top en de invloed van den reeds veel vermogenden Staats-secretaris Don Emmanuel Godoï werd alvermogend, ook op het ruime hart der Koningin. Godoï verkreeg den titel van Principe della Pace. Zijne andere titels (waaronder ik die van ‘generale hoofd-intendant van posten en wegen en beschermer van het Kabinet van Natuurlijke Historie, en van den Botanischen Tuin’ vermeld,) zouden eene halve pagina beslaan.

* * *

In die omgeving nu komt generaal Dominique, Catherine de Pérignon te Madrid als ambassadeur der Fransche Republiek. Dat zijne positie eigenaardige moeilijkheden opleverde, kan blijken, als men zijne huishouding kent. Vooreerst had de nieuwe gezant drie door hemzelven gekozen adjudanten bij zich, hooge militairen, die met zekere minachting neerzagen op de twee citoyens legatie-secretarissen, door het Directoire aangewezen. De eene, Mangourit, een ex-clubredenaar en heftig pamflettist vóór en na 1789, was een blauwen Maandag Consul van Frankrijk in de Vereenigde Staten geweest. De andere, Champigny-Aubin, plaatsvervangend lid der Conventie, was evenmin voor de diplomatie opgeleid. Daarbij deden zij - gelijk de Gedeputeerden te velde bij de generaals - thans bij den ambassadeur als spionnen dienst, die de zuiverheid van het republikeinsch geloof van hunnen chef schier elken dag aan de puurheid van hun onfeilbaar radicalisme toetsten. Bovendien hadden zij voortdurend gelegenheid den angel hunner jaloezie tegenover de ‘famille militaire’ van generaal Pérignon te voelen steken.

Dit voorzooveel het personeel der ambassade betreft; wat echter nog veel meer omzichtigheid, krijgs- en staatsmansbeleid bij den gezant vorderde, was de opdracht in zijne ‘Instructiën.’ Er was hem niet meer of minder opgedragen dan de familie-overeenkomst, in 1761 tusschen de beide takken van het Huis Bourbon gesloten, te hernieuwen; naar een samensmelting te trachten van de politiek in beide landen en - last not least - zich het deelgenootschap van Spanje in alle door Frankrijk te voeren oorlogen te verzekeren. Daartegenover kon de gezant - en klinkt zoo iets niet eigenaardig, heden ten dage nu eene Engelsche prinses Koningin van Spanje is? - Spanje medehulp aanbieden bij het hernemen van Gibraltar; zoo noodig zou Frankrijk zich van Portugal meester maken.

Maar behalve die politieke ‘Instructiën’ nam de ambassadeur op zijne reis naar Madrid er nog andere mee, die men zou kunnen aanduiden met den naam van ‘Wijze Wenken en Raadgevingen voor Republikeinen aan Vorstenhoven.’

Die Wenken doen den stijl van het tijdperk weder zoo treffelijk uitkomen, dat ik ze, hoewel verkort, met behoud van hun karakter meedeel.

‘Het Uitvoerend Directorium van de Fransche Republiek, wenschende aan de gouvernementen met dewelke het in vrede leeft, te bewijzen, dat het geen andere politiek erkent dan een zoodanige, die er naar streeft(*) de menschen gelukkig te maken, heeft gemeend zijnen agenten bij bevriende volkeren of onzijdige Staten den weg aan te geven, dien zij te volgen hebben om in hunne personen te doen waardeeren, liefhebben en eerbiedigen het verheven karakter der natie, die zij de eer hebben te vertegenwoordigen.’

De ouverture belooft.

We komen tot de symfonie zelve.

- Een Fransch zaakgelastigde moet zich voordoen met waardigheid, een voorbeeld geven van welvoegelijkheid en zuivere zeden, de politieke, burgerlijke en godsdienstige wetten van het land eerbiedigen en ze door de Franschen doen eerbiedigen.

Wordt hij gedwongen zich over misbruiken te beklagen, het minzaam en gematigd doen;

hij moet een wakend oog houden op de vreemde zaakgelastigden en vooral op die van Frankrijks vijanden;

hij moet daarbij vertrouwen, ontzag of gemeenzaamheid winnen van personen, die veelvermogenden invloed hebben op het gouvernement;

zich onthouden van eenig partij-verband;

hij moet het aantal van Frankrijks vrienden doen stijgen zonder afbreuk te doen aan het vreemde gouvernement;

overdenken, uitwerken en voorstellen: verbintenissen of overeenkomsten, waarbij het wederkeerig voordeel gelijk is voor beide partijen;

het republikeinsch karakter doen achten, indien het niet gelukt het te doen liefhebben, de intriges verijdelen van priesters en leden van den uitgeweken Franschen adel;

elke moeilijkheid van étiquette vermijden, maar toch krachtdadig de waardigheid van de Fransche natie voorstaan, die na hare rechten heroverd te hebben, niet dulden kan, dat zijne vertegenwoordigers (ministres) beneden den rang staan door tractaten of geijkt gebruik verzekerd aan vertegenwoordigers tijdens de Koninklijke regeering.
-

(Arrest van 23 Nivôse an IV, 12 Januari 1796, door Rewbell als president van het Directoire onderteekend).

(*) *Nicolaas Beets* zeî eens bij een andere gelegenheid, toen hij als dichter wijze wenken uitdeelde: “Er wordt veel *gestreefd* in Nederland”. Het “streven” schijnt dus van alle tijden en van alle landen.

Wij zullen nu zien, hoe de arme generaal Pérignon, ondanks zichzelven, in openlijke botsing kwam met zijne geheime voorschriften.

II.

Wanneer in het bestuur van een gezin plotseling verandering komt, is er geduld en geld noodig om de wijzigingen van allerlei aard den vorm van orde-maatregelen voor het dienend personeel te doen aannemen. Er behoort geen dichterlijke verbeeldingskracht toe, om na te gaan hoe in het Fransche Staatsgezin, dat, onderstboven gekeerd, bezig was zich eenigszins in een stand te zetten, aanneemlijk voor den vreemdeling, hoe verward daarin de buitenlandsche betrekkingen waren, op een oogenblik dat Frankrijk met de halve wereld oorlog voerde.

De Directeur van Buitenlandsche Zaken - Delacroix - ondervond er alle bezwaren van. Daarbij kon hij in de keus van zijn diplomatiek personeel niet al te kieskeurig zijn en moest hij dikwijls handelwijzen van diplomatieke agenten door de vingers zien, die hij bij ordelijker tijden zeer zeker niet zou hebben toegelaten.

Het stond nu zoo goed als vast, dat Spanje niet ongenegen was generaal Pérignon als gezant der Fransche Republiek te ontvangen, maar er was nog geen officieel schrijven ingekomen en de politieke wereld wantrouwde den eersten Spaanschen Minister Emmanuel Godoï. De zaken moesten dus derwijs geleid worden, dat Godoï met de benoeming instemde en zoo spoedig mogelijk het lang verwachte schrijven afzond. Hierover onderhandelde Pérignon te Parijs met Delacroix en intusschen vertrok den 20 October 1795 als zaakgelastigde Dhermand naar Madrid. Dhermand was Consul geweest, en verstond bijzonder de kunst handelsbetrekkingen aan te knoopen. Hij had de handigheid den Minister Godoï bij het eerste onderhoud, dat hij met hem had, niet te ontstemmen; geen enkel politiek geschil aanroerend, besprak hij slechts consulaire zaken en hij kon dan ook naar Parijs schrijven, dat Spanje niet anders dan de spoedige komst van een door het Directoire aangewezen vertegenwoordiger tegemoet zag, dat evenwel eenig voorbehoud gemaakt moest worden voor den generaal Pérignon ‘tengevolge van zijne verwikkelingen met den Spaanschen Generaal in de Oostelijke Pyreneeën’.

Dit was schijnbaar een kink in den kabel, die nog vaster werd aangetrokken, toen de Spaansche Minister aan Frankrijks zaakgelastigde meedeelde, dat het Spaansche Hof voor langen tijd op reis ging, tengevolge eener gelofte om in de kathedraal van Sevilla het graf van den heiligen Ferdinand te bezoeken, die daar sinds 1252 begraven ligt.

Het vertrek van het Hof was op 4 Januari 1796 bepaald en den 28sten dierzelfde maand werd aan Koning Karel IV de missieve verzonden, waarin het Directoire de benoeming van Pérignon tot ambas-

sadeur der Fransche Republiek meldde. Die tijding bereikte den Koning te Sevilla en den 22sten Februari meldde Godoï aan den Directeur van Buitenlandsche Zaken, dat de vertegenwoordiger der Republiek door Zijne Majesteit met alle onderscheiding aan zijn rang verbonden zou worden ontvangen. Wat den Staats-Secretaris zelven betrof, 'hij zou *burger* Pérignon alle mogelijke diensten, die binnen zijn bereik waren, gaarne bewijzen.'

Wat tot deze bevredigende oplossing had geleid, heeft de Pruisische historieschrijver von Sybel geleerd. De Minister Godoï had in de laatste wintermaanden zooveel tegenstand ondervonden van de Mogendheden, die nog met Frankrijk in oorlog waren - Oostenrijk, Sardinië, de Italiaansche vorstendommen, Wurtemberg, Baden, den Paus, en niet te vergeten Engeland, - men had hem, die het vredestractaat van Bazel had onderteekend, in Spanje zelf zooveel moeilijkheden berokkend, en de invloed der uitgeweken Fransche edelen, die in Spanje hun Bourbonsch hoofdkwartier hadden gevestigd, was zoo machtig geworden, dat de diplomaat Godoï, staande willende blijven in het bewind, den eenen hinderpaal tegen den anderen moest opwegen, daarom alle andere gevaren gering achtte en heimelijk besloot Spanje in den oorlog van Frankrijk met Engeland te betrekken.

Daarom zou Generaal Pérignon 'met alle onderscheiding aan zijn rang verbonden' door den Koning van Spanje worden ontvangen, en overschreed Pérignon einde Maart 1796 de grenzen.

Maar zes weken te voren was hem de eerste legatie-secretaris Mangourit voorafgegaan, en door de eerste gebeurtenissen, die den ex-clubredenaar in Spanje treffen, krijgen wij een helder inzicht in zijn karakter. Hij is een verwaand en daarom voor anderen hoogst lastig heertje, dat tot den rang eener positie is geheven, waarin hij niet behoort, wat hem aan ernst en degelijkheid ontbreekt, door zekere verfijnde sluwheid zoekt aan te vullen, en zich voor het Directoire een onmisbaar werktuig denkt, omdat hij achter den rug van zijn chef om, allerlei schrifturen over verzonnen of opgedreven voorvallen toezendt aan zijn staatkundigen vriend den Directeur van Buitenlandsche Zaken, Delacroix. De gevormde diplomaat, de hervormde pamflettist, had, toen hij de uitgaaf zijner pamfletten moest staken, de heftigheid aan 't werk gehouden. Men redt altoos iets uit een schipbreuk en de politieke breuken herstellen zich gemeenlijk spoediger dan andere.

Toen Delacroix Mangourit benoemde tot dien gewichtigen post, was de brief van 1792 van den welbekenden Franschen diplomaat Cacault naar letter en geest geschonden. Cacault, die een tiental jaren vóór de omwenteling legatie-secretaris te Napels was geweest, had in 1792, als zaakgelastigde in Italië gehandhaafd, de volgende wenken over de keus van diplomatieke agenten (er was na den Koningsmoord gebrek aan Fransche diplomaten) aan zijne onmiddellijke chefs doen toekomen. Of zij nòg behartigingswaard zijn, moge de ingewijde lezer van een

eeuw later beoordeelen: ‘Men moet vooral uit de missiën in den vreemde weren die eerzuchtige bemoeials, die niets goeds in Frankrijk verricht hebben en zich in den vreemde uitgeven voor wonderen der wereld. Herhaald onderzoek van den persoon ga vooraf, eer men hem een buitenlandschen werkkring geeft, die hem zelfstandigen arbeid verschaft, buiten den gezichtskring van het bewind, en dat onderzoek zij gericht op zijn gezond en rechtvaardig oordeel. Een warhoofd maakt alle zaken in de war; de “vriendjes” zijn rampen voor onze buitenlandsche belangen; de menschen die *er zijn*, willen hun vrienden er *brengen* en hun verwanten erbij. Wanneer de betrekkingen vergeven worden bij gunst, zijn de keuzen menigmaal slecht. Zou er geen middel zijn om vaste bepalingen te maken over de opklimming bij Buitenlandsche Zaken, zoodat naar regelmaat wierd gehandeld?’ -

Het valt niet eerlijker te zeggen en het omschrijft den eerzuchtigen bemoeial Mangourit, die, als eene Romeinsche wolvin, welpen werpt in alle Staten, in alle tijden.

Wat doet hij? Nauwlijks in den Madridschen zadel getild door zijn begunstiger, den Directeur Delacroix (vader van den beroemden schilder Eugène Delacroix), richt hij zich tot den Voorzitter van het Directoire met verzoek een postrijtuig te zijner beschikking te stellen. Het rijtuig werd door den Minister van Financiën Faypoult geleend, en het verzoek hem toegestaan, omdat - naar de kantteekening op het adres luidde: ‘Mangourit est plus riche en patriotisme qu'en espèces et hors d'état de se pourvoir d'une voiture’.....

Bij de Spaansche grenzen, te Bayonne, raakt het voertuig kapot, de vloer is vermolmd en, schrijft Mangourit, ‘zou aan de Spaansche wegen geen weerstand bieden, zoodat ik verplicht ben een Spaansche karos te nemen, daar ik dertien dagen lang ongemak verkies boven persoonlijke onveiligheid en rheumatiek’.

Dat is het begin van zijne diplomatieke loopbaan, die zich op het hellend vlak der spionneerende veelschrijverij beweegt. Maanden achtereen schrijft hij bijna elken dag aan zijn begunstiger, den Minister Delacroix. Zijn briefwisseling loopt over alles.... en niets - zou men er kunnen bijvoegen, indien zijn *moi adorable* niet in elken brief over politiek en hofpraatjes de allereerste plaats herwon. Die correspondentie is weer in denzelfden ‘dikken’ stijl, waardoor het tijdperk der *muscadins* en *merveilleux* zich ook bij de *citoyens* onderscheidt. Hoor, hoe hij den eersten aanblik van het Spaansche landschap beschrijft:

‘Met verteedering en toewijding heb ik het tooneel der Fransche roemruchtigheid tusschen Irun en Vittoria voor mij zien opengaan.

Geen steen, geen heester, geen beekje of het wekt een eervolle heugenis aan de Fransche natie. Zijn in het vijandelijk land nog bloedige sporen achtergelaten, geen sterfelijk wezen uit deze rampzalige streek is niet gelijkelijk vervuld van gevoelens van vrees en bewondering, door republikeinsche dapperheid en edelmoedigheid bij hem levendig gehouden’.

Te Madrid aangekomen, is zijn eerste werk om schreeuwerig op de komst van zijn onmiddellijken chef aan te dringen, die, trouwens, reeds uit Frankrijk vertrokken is met zijne ‘famille militaire’, met 2 kinderen, een meisje van 9 jaar en een jongetje van 7, naar hun vader, den ambassadeur, Pérignonnette en Pérignonnet geheeten. Nog vergezelden hem een particuliere secretaris en een uitgebreid dienstpersoneel.

De reis van den gezant begint op Spaanschen grond ongelukkig. Zijn karossen worden door belastingambtenaren te Vittoria 60 uur opgehouden, en de schrijfzieke Mangourit rapporteert daarover denzelfden dag, dat de gezant te Madrid aankomt, - de diplomatieke *parvenus* gunnen zich nooit tijd, - dat het ‘de schuld is van Gardoqui, den Spaanschen Minister van Financiën, die onder Engelschen invloed handelt en dien Frankrijk maar een beentje moet lichten’.

Een geestdriftige volksmenigte juicht generaal Pérignon toe, als hij het Berwick-paleis - door Mangourit voor hem gehuurd, gemeubeld en al, tegen een huurprijs van 15000 livres 's jaars - binnentreedt. Een dag later, den 12^{den} April, schrijft Pérignon aan zijne vrouw, - die met de kleinste kinderen haar intrek heeft genomen in het klooster Saint-Sernin te Toulouse: - ‘De kinderen en ik hebben gelukkig de reis volbracht en wij zijn thans hier in den besten welstand. Onderweg en zelfs te Madrid ben ik heel goed ontvangen: serenades, eindelooze bezoeken, welkomstkreten....’

* * *

De oppermachtige Minister (Staatssecretaris) Godoï ontving den gezant allerminzaamst en ‘in tegenwoordigheid van de legatie-secretarissen en de adjudanten-generaal werd een onderhoud gevoerd over allianties, de verovering van Portugal, de inneming van Gibraltar, de toelating van geëmigreerden, en de voorstelling aan den Koning’.

Al die bijzonderheden heeft Mangourit weer denzelfden dag (18 April) aan zijn vriend Delacroix gemeld. Hij laat er, naar wij zien, geen gras over groeien. De snelspreker blijkt in verschillende opzichten ook snelschrijver, nog vóór de uitvinding der stenografie.

Vijf dagen te voren (13 April) en dus twee dagen na de aankomst te Madrid van zijn collega, den legatie-secretaris Champigny-Aubin, hebben zij beiden een gewichtige bijzonderheid van hun diplomatieken werkkring aan het Directoire blootgelegd: hun costuum bij plechtige gelegenheden.

Zij wenschen er uit te zien als volgt (zooals zij er al uitgezien hebben, toen de Minister Godoï den gezant met het personeel der ambassade ontving).

Blauwe rok met borduursels, en scharlaken kraag in goud; knoopen waarop het beeld van de Republiek; een driekleurige sjerp om het middel, waarvan de kleuren, ten einde er geen gelijkenis met die van de Wetgevende Vergadering zij, - in de breedte en niet in de lengte

loopen, met een breedte voor het wit van twee duim en voor de andere kleuren van van vier duim; gouden franjes aan beide einden.

In dat costuum verschijnen zij ook eenige dagen daarna voor den Koning, tot wien Pérignon een aanspraak richt, waarin ‘de goede harmonie tusschen Frankrijk en Spanje’ wordt genoemd de voorwaarde tot ‘geluk en roem der beide Staten’ en waarover Mangourit aanstonds zijn vriend Delacroix schrijft, dat ‘hij republikeinsche openhartigheid deed samengaan met de onderscheiding den Souverein toekomend en die, zonder nog sluw te zijn, handig was samengesteld.’

De Koning antwoordde er niet op; maar boog en glimlachte even, ten teeken van instemming; de hovelingen den Koning ziende glimlachen, aapten hun meester na. (‘Aussitôt, voyant le sourire du roi les courtisans singerent leur maître,’ schrijft Pérignon).

Ook tot de Koningin werd het woord gericht en tot de infante van Parma, een dochter van het Spaansche Koningspaar, waarop de Koningin voor zichzelve en haar dochter antwoordde: ‘Ik zal alles doen wat tot geluk van het menschdom kan strekken.’

Die woorden der Koningin werden door Mangourit in zijn brief van 22 April voorzien met de vraag: ‘Is dat nu onbeduidendheid, poppenspel of berouw?’

III.

Berouw?! Hoe kon de Fransche legatie-secretaris daarvan spreken? Omdat het van algemeene bekendheid was, dat de 42-jarige Koningin behalve met haren koninklijken gemaal op goeden voet stond met den 32-jarigen minister Emmanuel Godoï, die vroeger in de koninklijke lijfgarde diende, aan zijn goed uiterlijk zijne verheffing tot de hoogste rangen en waardigheden te danken had en uit die betrekking tot de koningin zich voorrechten aanmatigde, die somwijl tot onbeschaamdheden daalden. Nu eens door de Koningin aangehaald, dan weer verstooten, stond hij op den besten voet met den Koning, de goedigheid in persoon, gedwee tot slaafwordens toe en niet berekend voor de taak van het Koningschap. Daarbij had de tirannieke Koningin meer in staatszaken te zeggen dan een andere vrouw op den troon. Immers, volgens eene van Isabella de Katholieke herkomstige gewoonte, woonde H.M. alle gesprekken bij, die haar gemaal met zijne ministers hield, een der redenen waarom zij haren gunsteling Godoï tot het ministersambt had verheven. Daarbij had Karel IV in zijn gewone leven veel overeenkomst met zijn neef Lodewijk XVI. Hij was een land-edelman, verdwaald op een der eerste tronen der wereld, en zijn dagverdeeling bestond in het hooren van twee Missen, het werken aan een draaibank en het toezicht op zijn stallen.

Hij was een ijverig jager en in alle jaargetijden ging hij op jacht. Na zijn terugkeer tegen den avond werd er muziek voor hem gemaakt

en deed hij zich zijn lievelingsdeuntjes voorspelen. Dan werden de kaarten voor den dag gehaald, waarbij hij geregeld indutte en als het tijd voor het souper was, kwamen de Koningin, de eerste minister en een paar hovelingen het met hem deelen.

Dat dit zonderlinge 'Mariage à Trois' jarenlang heeft geduurd, was aan alle Vorstenhoven en derhalve in alle diplomatieke kringen een publiek geheim. Zelfs schreef, 4 jaar na Pérignon's aankomst te Madrid, zijn opvolger Alquier in zijne dépèche van 19 Maart 1800 de volgende bijzonderheden over koning-echtgenoot, minister-minnaar en koningin-minnares:

'Mallo, de naam van een der minnaars van de Koningin, was zeer met zichzelf ingenomen, bezat een oortje verstand en verhief zich ongemeen op het buitenkansje. Op zekeren dag vraagt Karel IV aan Godoï: Vertel me toch eens, wie die Mallo is. Elken dag zie ik hem met andere rijtuigen en nieuwe paarden rijden. Waar haalt hij toch al dat geld vandaan?

- Sire, Mallo heeft geen cent, maar het is bekend, dat hij onderhouden wordt door een oude, leelijke vrouw, die haar echtgenoot besteelt om haar minnaar te stoppen.

De Koning' - zegt de gezant verder - 'is het uitgebarsten en heeft aan de Koningin, die erbij was, gevraagd:

Wat denk jij van dat alles, Louise?

- Wèl, Karel, moet ik *jou* nog zeggen, dat Manuel (Godoï) altijd gekheid maakt!'

Indien wij deze toestanden aan het Spaansche Hof overwegen, begrijpen wij wellicht, waarom de Koningin bij het ontvangen van het ambassade-personeel in een paar volzinnen blijk gaf van hare algemeene menschenmin, en waarom de snelschrijvende Fransche legatie-secretaris van 'berouw' kon gewagen.

IV.

Door het hoffelijk optreden van Pérignon in hoofsche en diplomatieke kringen wint hij spoedig aller genegenheid en kan hij naar huis schrijven, dat hij in het belang der Republiek nuttig hoopt te zijn.

Eerlang zal hij de kinderen naar Toulouse zenden, omdat hij, bij zijne herhaalde verplaatsingen met het hof naar Aranjuez, te veel last van ze heeft, en, wat nog meer zegt, dat Pérignonnette heimwee krijgt en hij evenmin voor haar als voor Pérignonnet geschikte leermeesters kan vinden. Van zijn wit voetje bij Koning en Koningin zal hij gebruik maken om met den machtigen Godoï twee hinderlijke Staatszaken op te lossen: het vraagstuk der geëmigreerden, en dat van den oorlog tegen Engeland met Spanje als bondgenoot.

Door de nabuurschap van Spanje en Frankrijk waren reeds van oudsher vele Fransche edelen en kooplieden in Spaansche steden ge-

vestigd. Na den val van het Koningschap, toen de stroom der emigranten aanzwol door duizendtallen van adellijke families en priesters, was Spanje bij de Fransche uitgewekenen het meest begunstigde land gebleven.

De toevloed was daar zoo gestegen, dat hij onrustbarend werd en de Regeering reeds eenige malen maatregelen had genomen tegen overstrooming. Een eerste Regeeringsbesluit had de keus gelaten tusschen terugkeer naar Frankrijk òf aanneming der Spaansche nationaliteit, en een tweede had den aanhangers der nieuwe orde van zaken in Frankrijk het Spaansche grondgebied binnen 48 uren ontzegd. Dat was tusschen 1791 en 1793 gebeurd, toen Spanje nog met Frankrijk in oorlog was; maar aan die besluiten zelf was maar een schijn van uitvoering kunnen gegeven worden en het heen en weer trekken in Spanje zelf van duizenden Fransche uitgewekenen was aan de orde gebleven.

Nu de vrede evenwel door Spanje met de Fransche Republiek was gesloten, trad het vraagstuk der Fransche uitgewekenen op een nieuw standpunt. Spanje zat eigenlijk met die 6000 Franschen te Madrid gevestigd en die 14 à 15000 Fransche priesters en duizenden andere Franschen over zijn grondgebied verspreid, niet weinig verlegen. Wel had het gouvernement door inlijving in de gelederen een legercorps met de emigranten opgericht, dat tegen de legers der Conventie had gestreden, maar daarmee had het zich ook jegens diezelfde emigranten verplichtingen gemaakt. Daarbij kwam, dat de invloed van de leiders en hoofden der uitgewekenen op het Hof en de hofkringen met den dag was toegenomen. Had Spanje ook al vrede met Frankrijk gesloten en zelfs door het ontvangen van zijn vertegenwoordiger Pérignon de Republiek erkend, dat belette niet, dat 8 maanden na het vredestractaat van Bazel Koning Karel IV voortging met aan zijn koninklijken neef, den graaf van Provence, pretendent op den Franschen troon, broeder van den onthoofden Lodewijk XVI, geldelijke toelagen te zenden - 10.000 livres per maand - en dat de graaf van Provence zelf twee officieele vertegenwoordigers bij het Spaansche Hof had, gelijk er trouwens bij alle Mogendheden waren aangesteld.

De Restauratie der Bourbons, die eerst over het Eerste Keizerrijk heen, in 1814, zou plaatsgrijpen, was in de gespannen verwachting der meeste uitgewekenen reeds in 1796 aanstaande. En de tallooze agenten, die in Frankrijk handlangers zochten en de gisting vooral onder de Parijsche bevolking levendig hielden, gaven gereede aanleiding tot die verwachtingen.

Tot welke hinderlijke ontmoetingen intusschen zulk een dubbele vertegenwoordiging aan één Hof kan aanleiding geven, vernemen wij uit een schrijven van 29 Aug. 1796 aan Minister Delacroix van den tweeden legatie-secretaris Champigny-Aubin, die voor den eersten niet onderdeed in veelschrijverij. Daarin wordt gesproken van allerlei voorvallen in verschillende havenplaatsen en hoofdsteden van Spanje,

waar Fransche republikeinen met Fransche uitgewekenen handgemeen zijn geworden en Fransche militairen van adel geweigerd hebben te duelleeren met republikeinsche militairen en heet het verder: 'Te Madrid komen ook herhaaldelijk botsingen voor. Pérignon en de hertog d'Havré (officieel vertegenwoordiger van den hertog van Provence) ontmoeten elkaar dikwijls in de zaal vóór het kabinet, waarin Godoï audiëntie geeft. Zelfs is het onlangs gebeurd, dat op een groot feest bij den Prins della Pace alleen door de hoffelijkheid van den ambassadeur een uitbarsting vermeden is. Twee groote tafels waren daar aangerecht, de eene van 97 couverts en de andere van 52. Een ondeugend kamerheer heeft den afgezant van het Directoire juist tegenover den vertegenwoordiger van den Hertog van Provence geplaatst.'

Bij het afbakenen dezer staatkundige toestanden zal het moeilijke der missie van den Generaal de Pérignon al duidelijker worden. Ontstemt hij den eersten minister al te zeer, dan verliest hij tezelfdertijd het vertrouwen van Koning en Koningin; ontstemt hij dezen, dan brengt hij den minister in een lastig parket en ontstemt hij het personeel zijner ambassade, dat niet weinig onder het dubbelzinnige van Frankrijks tweeledige représentatie aan het Spaansche Hof te lijden heeft, dan wordt samenwerking onmogelijk. Er is één lichtpunt in deze diplomatieke duisternis. De jonge Spaansche Minister Godoï heeft er belang bij, hij die populair is geworden door het vredestractaat van Bazel, dat een gevaarlijken oorlog met de Republiek afsloot, - hij heeft belang, ook wegens zijn invloed op Koning en Koningin, aan het bewind te blijven. En dat is op dit oogenblik alleen mogelijk door eene alliantie met de Fransche Republiek. 'Als de Republiek inéénstort, ben ik ver loren', heeft hij zich laten ontvallen en door die machtige drijfveer var het zelfbehoud werd den 19^{den} Augustus 1796 het tractaat van Sint-Ildefonse gesloten tusschen Spanje en Frankrijk.

Pérignon had de quaestie der geëmigreerden en hun samenspanningen tegen de Republiek zooveel mogelijk aangezet om Godoï plooibaarder voor den oorlog tegen Engeland te maken, die reeds aan het einde dierzelfde maand Augustus uitbrak, toen het Spaansche gouvernement op de Engelsche schepen in Spaansche havens het embargo deed leggen. Tevens had Pérignon als geslepen diplomaat, die na één vinger gekregen te hebben de geheele hand begeert, mét de alliantie en dóór haar afdoende maatregelen tegen de uitgewekenen bedongen.

Daartoe behoorde allereerst, dat geen enkel hunner langer in de Spaansche legers mocht dienen en dat de meesten hoe eer hoe beter over de grenzen moesten worden gezet.

V.

Doch de zaak der uitgewekenen was een ingewikkeld probleem en zou niet weinig bijdragen om het pas veroverde standpunt der Fransche

Republiek aan het Spaansche Hof te verzwakken. Nauwelijks was de oorlog aan Engeland verklaard, of de houding der geëmigreerden werd tartender, en wel verre dat de Spaansche Minister de hand hield aan de overeengekomen bepalingen, zijn alle rapporten van Frankrijks diplomatieke en consulaire agenten gevuld met klachten over de aanmatiging der *ci-devants* tegenover de ware vrienden der Republiek.

De legatie-secretarissen dringen dagelijks bij den ambassadeur en deze wederom bij den Spaanschen Minister áán op strikte handhaving der bepalingen en de veelschrijver Mangourit zal in een geestigen brief den toestand als volgt omschrijven: ‘de generaal is goed; wel een beetje al te goed voor eenige bedienden van zijn leger, die hij genoodzaakt zal zijn weg te jagen. Borrel beantwoordt particuliere brieven, Grézieux is voor het huishoudelijk bestier; Clauzel (in 1842 als maarschalk van Frankrijk gestorven) een allerliefste jongen, denkt onze republikeinsche belangen langs den vrouwelijken weg te dienen en allen zijn er op uit den geëmigreerden de oogen te doen neerslaan. Aan Champigny laat ik de handelszaken over en ik zelf graas in de politieke thym en chicorei.’

Geurig en voedzaam was dus het politiek gerecht, dat Mangourit tot zich nam. Het is niet te verwonderen, als men bedenkt, dat hij, zijne vrouw en zijne twee kinderen, met vier dienstboden gehuisvest en gevoed werden op kosten van de Fransche ambassade.

Hoeveel ruimte er ook in het Berwickpaleis te Madrid was, het begon den ambassadeur te vervelen, dat de gansche linkervleugel door Mangourit werd ingenomen ert dat deze familie, op des ambassadeurs kosten gevoed, er op uit was hem in een slecht blaadje bij zijne Parijsche chefs te brengen.

Na herhaalde nota's, gewisseld tusschen. Madrid en Parijs, besloot de Minister Delacroix noch Pérignon, noch de Secretarissen te ontstemmen en werd den gezant in overweging gegeven aan de legatie-secretarissen ieder 3000 livres van zijn salaris toe te kennen, ten einde zij eene afzonderlijke woning konden betrekken. Het gevolg was dat Pérignon, die 150.000 livres genoot, tot verhuizen overging, kort nadat de legatie-secretarissen het hotel Berwick hadden ontruimd.

Maar een roode vos mag al zijne club-hairen verliezen, zijne club-streken schiet hij, zelfs bij verhuizen, niet in. Mangourit, de ex-club-redenaar, zou het bewijzen, toen hij, geheel in strijd met de waardigheid en de instructiën van zijn ambt, in Madridsche politieke clubs scharlaken redevoeringen ging houden tegen het oogluikend dulden van Fransche royalisten op Spaansch grondgebied. Zijn republikeinsche open hartigheid bewoog zich tezelfder tijd op nog gevaarlijker terrein: hij beschimpte en bespotte niet slechts het militaire personeel zijner eigen ambassade, Borrel c.s., met den Generaal aan het hoofd - neen, het gansche bij het Spaansche Hof geaccréditeerde corps diplomatique werd het mikpunt zijner vernuft-pijlen.

Zijn ‘blauwe boekjes’, die hij de onvoorzichtigheid had ook buiten de bemiddeling van de koeriers van het Gezantschap te verzenden, werden nog vóór zij Parijs bereikten, onderschept en kwamen onder de oogen van Godoï.

De nog altijd machtige Spaansche Minister deed zijn beklag aan Pérignon en deze kon de portretten van de Europeesche diplomatie ten Hove van Spanje in schelle verwen aanschouwen, door het grof penseel van een zijner legatie-secretarissen op het doek gebracht.

Godoï schreef over die galerij o.a. aan Pérignon: ‘Mangourit heeft schandalige praatjes rondgestrooid, bijv. dat de regeerende Koning de laatste Spaansche Koning zou zijn; hij heeft zich over de Koningin met de grootste minachting uitgelaten; hij heeft tegen mij en tegen U gschreven, mijnheer de ambassadeur, en tegen uwe officieren....’

Waarop de beschuldigde, zich verbergend achter het scherm zijner ongerepte republikeinsche gevoelens, antwoordde, dat de warmte en de zuiverheid van zijn liefde tot de Republiek hem deze aantijgingen op den hals hadden gehaald en zijn ijver in de zaak der emigratie hen had verzwaard.

Intusschen werd ook Pérignon uit Parijs ter verantwoording geroepen. Het tegen hem gericht beklag was niet doelloos gebleven. Delacroix noopte den ambassadeur tot verdediging en deze schreef naar Parijs:

‘Ik was enkel aan mijn positie gehecht door de begeerte nuttig voor mijn Vaderland te kunnen zijn. Mijne plichtsbetrachting heeft zich geopenbaard in de wetgevende vergadering en in de legers der Republiek; daarom voel ik mij vernederd als medewerker iemand te hebben, die vèr van mijne gevoelens staat en die zonder op daden als de mijne te kunnen wijzen, geen ander bewijs voor zijn gehechtheid aan de Republiek heeft, dan hetgeen hij er over zegt. Nog afgescheiden van mijne openbare diensten, heb ik een particulier leven, dat navraag kan lijden bij alle bewoners van mijne streek. Ik kom uit het departement van de Haute-Garonne. Ik weet niet zeker van waar Mangourit komt, doch ik weet wel, dat hij strafrechter te Rennes en vroeger in Bretagne is geweest. Het kan misschien van nut zijn te weten, hoe hij zich in die betrekking heeft gedragen.’

En Pérignon laat op die waardige, deze merk-waardige woorden volgen:

‘Het wordt tijd, dat men geheel op de hoogte komt van hetgeen de *citoyens vóór* de Revolutie, evengoed als van hetgeen zij *sedert* dat gelukkig tijdstip zijn geweest. Alleen door een nauwgezet onderzoek in dat opzicht kan de Republiek harer waardige ambtenaren bekomen.’

Maar terwijl deze en dergelijke rapporten het Directoire bereikten, waren de onderhandelingen over de alliantie nog niet afgesloten. Bovendien verliepen er, door gebrek aan snelle vervoermiddelen, minstens 10 à 12 dagen, vóór de koeriers tusschen Madrid en Parijs hunne dépêches hadden overhandigd en nemen wij nu tusschen het antwoord

der Regeering en den terugkeer te Madrid hetzelfde tijdsverloop aan, dan kan men dus gemeenlijk een kleine maand voor zeer vlugge afdoening van zaken stellen.

Naar wij nu zeiden, droeg het alliantietractaat van Sint-Ildefonse den datum van 19 Augustus 1796, doch reeds drie weken tevoren - den 26 Juli - is te Parijs het volgend arrest door Delacroix uitgevaardigd:

'Le citoyen Mangourit, premier Secrétaire de la légation en Espagne, passera à Philadelphie en qualité de chargé d'affaires près les Etats-Unis d'Amérique. Il est remplacé par le citoyen Labène qui se rendra sans délai à sa destination....'

Reden ditmaal de koeriers van het Directoire en van de Fransche ambassade te Madrid buitengewoon snel? Wij moeten het aannemen, want aan den morgen van den 10^{den} Augustus heeft Maugourit het persoonlijk schrijven omtrent zijne overplaatsing van zijn vriend den Minister Delacroix in handen en beantwoordt hij het dienzelfden dag.

De minister maakt het inderdaad allerliefst met zijn vriendje. Na eene dankbetuiging voor ijver en vaderlandsliefde schrijft hij: 'Die vaderlandsliefde, dierbaar aan alle republikeinen, zou misschien eenigszins misplaatst aan een Koningshof kunnen schijnen. Daarentegen zal zij dat niet zijn te midden eener Republiek, waaruit veerkracht en toewijding nog niet geheel zijn verdwenen.'

En Mangourit antwoordde:

'Citoyens directeurs, de liefde tot het vaderland zal mijn krachten *vertienvouden* (décupler) en ik zal alles doen om uwe keuze te rechtvaardigen.'

VI.

In de vacature Mangourit was wel voorzien, maar citoyen Labène, die secretaris te Regensburg (Beieren) was, maakte geen haast zijne Spaansche kwartieren te betrekken en de tweede legatie-secretaris Champigny klaagt steen en been over drukte en onvoldoend personeel aan de kanselarij. Daarbij moeten de adjudanten het bij hem evenals bij Mangourit ontgelden, want die officieren worden steeds door den generaal in de verschillende residentiën van het Spaansche Hof meegenomen, terwijl Champigny met zijn werk en zijn verveling te Madrid kan blijven.

De rol van Mangourit, in mindere mate door Champigny overgenomen en minder hartstochtelijk, wordt des te scherper ontledend voortgezet door Labène.

De prikkelbaarheid van den minister Godoï door het talmen van het Directoire om het alliantie-tractaat te onderteekenen en het sluiten door het Directoire van een verdrag met den Koning van Napels - broeder van den Koning van Spanje - buiten medewerking van Godoï,

zijn zaken, die de positie van Frankrijks vertegenwoordiger in Spanje niet vergemakkelijken. Doch Pérignon grijpt naar elke gelegenheid om de goede verstandhouding te doen voortduren en maakt daarbij van gemeenzame uitlatingen van den Prins della Pace gebruik, ten einde de alliantie-koorden hechter aan te halen. Zoo meldt hij Godoï's verlangen naar Normandische veulens voor zijne stallen; binnen 4 weken worden 24 veulens naar Madrid afgezonden en om het talmen bij de ratificatie te doen vergeten een Sèvre-servies van 40000 livres.

Maar het lot der tractaten is dikwijls dat der Eeuwige Edicten - zij duren even lang als de omstandigheden ze veroorloven te duren. Bovendien, deze alliantie was lang niet populair genoeg in Spanje. De chefs der emigratie en de onverzoenlijke Hofpartij zorgden daar wel voor, en toen den 14^{den} Februari 1797, bij Kaap Sint Vincent, de Spaansche vloot door de Engelsche een geduchte nederlaag was toegebracht, werd de houding van het Hof en den eersten minister tegen den ambassadeur der Fransche Republiek op het kille af. Aanvallenderwijs werd zelfs door Godoï tegen Frankrijk, zijn dierbaren bondgenoot, opgetreden, toen de republikeinsche liefde der Fransche consuls in verschillende Spaansche steden zoo vurig bleek, dat zij samenscholingen en andere wanordelijkheden veroorzaakte.

Allerlaatst werd de gespannen verhouding tegenover den gezant versterkt door twee bijzondere voorvallen, die de volgende afdeeling zal vermelden.

VII.

Bij koninklijke ordonnantie was sinds jaar en dag aan de vreemde afgezanten in Spanje gedurende zes maanden, te rekenen van hun aankomst te Madrid, vrijdom van inkomende rechten toegestaan ‘voor hun *équipages* en alle voorwerpen benoodigd voor hunne vestiging.’

Generaal Pérignon had een republikeinsch-mild gebruik gemaakt van deze koninklijke vrijgevigheid. Op eigen naam had hij meer dan honderd kisten ontvangen en op naam van de drie adjudanten, de twee secretarissen, den tolk, den dokter der ambassade, zelfs op naam van het dienstpersoneel waren talrijke pakken en kisten te hunnen behoeve zonder betaling over de Spaansche grenzen gevoerd. De douane was er achtergekomen, dat het hooger en lager ambassade-personeel allerlei voorwerpen binnen smokkelde, ten einde ze met grove winst te verkoopen, en die verkoopen zelve hadden te Madrid zulk een bekendheid verworven, dat de Engelsche gezant er handig gebruik van maakte om den Franschen vijand te bestoken. Er werd langs dien weg uitgestrooid, dat Pérignon de oogen sloot, maar dat een van zijn adjudanten den smokkelhandel begunstigde. De Engelsche diplomatie zorgde er voor, dat die beschuldigingen ter oore van het Directoire kwamen en Pérignon werd ter verantwoording geroepen. Hij verdedigde zich afdoende, door den nauwkeurigen inhoud der 114 kisten - waaronder 40 met wijn - te vermelden, en dekte, als een eerlijk, fatsoenlijk man, zijn personeel.

Dat nam niet weg, dat het Directoire zich over die onregelmatigheden lang niet gesticht toonde, Pérignon aangeschreven werd beter toezicht op zijne onderhebbenden te oefenen, ja, dat zelfs de Directeur Rewbell op de nota van Pérignon deze woorden schreef: 'Den Minister van Buitenlandsche Zaken wordt opgedragen te schrijven aan den "citoyen" Pérignon, dat het Directoire onderricht is van het onvoegzame misbruik, door velen uit zijne omgeving van den vrijdom gemaakt en hem uit te noodigen hen tot een gedrag te nopen meer overeenkomstig de beginselen, die de personen, werkzaam bij de ambassade van eene groote Republiek, moeten aanhangen.'

Verdachtmaking en spiondienst, omkoopbaarheid en sluw bedrog, laster en hoon, huichelarij en verraad - ziedaar de wolken die tijdens het Schrikbewind, zijn comité van algemeen welzijn en zijne revolutionnaire rechtbanken den republikeinschen hemel hadden verduisterd en die het Directoire volstrekt niet bij machte bleek in zijne tallooze takken van dienst op te klaren. Wij hebben het in den loop van dit verhaal gezien, hoe spiondienst aan eene Fransche ambassade verdachtmaking onder hare ambtenaren aanblies. Thans zullen ook laster en omkoopbaarheid bij haar personeel aan het werk worden gezet, terwijl dat alles met schennis van vertrouwen jegens den chef gepaard gaat. Immers, de *fraudes* hielden, ondanks de ministeriëele aanschrijving niet op en de verdachtmakingen, dat de ambassadeur daaraan de hand leende, bereikten de Parijsche pers, die een eigenaardig stempel van liederlijkheid en verwatenheid droeg. De adjudant, particulier secretaris Borrel, werd naar Parijs ontboden en in een handig gestelde, zeer uitvoerige nota wierp hij alle beschuldigingen van zich af en klaagde, - gelijk te doen gebruikelijk was - op zijne beurt den eersten legatie-secretaris Labène van misbruik van vertrouwen en fraude-begunstiging aan.

Was intusschen het personeel van het Directoire zelf op den 11^{den} Fructidor (4 Sept. 1797) niet als 'Zuiveraar' der Wetgevende Macht opgetreden en had Borrel dien staatsgreep tegen de royalisten niet toegejuicht, wellicht dat zijn verdediging niet, gelijk nu, als hoogst voldoende zou zijn beschouwd. Maar in alle tijden blijft het Wiel der Staatkunde een geheimzinnig Rad van Fortuin. Het had den 18^{den} Fructidor Barras en Talleyrand omhoog gewenteld. Barras, een gezworen vijand van Pérignon en Talleyrand, aan het hoofd van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken geplaatst, waaraan Paganel, zwager van Mangourit, secretaris-generaal was. De 'familie militaire' van generaal Pérignon had zich, om zijn val te verhaasten, verbonden met de 'famille civile' en de chefs der Fransche royalisten stookten met de Spaansche hofpartij der onverzoenlijken het vuurtje. Het werd bovendien aangeblazen door een allerliefst vrouwemondje, toebehoorende aan eene avonturierster, die met den gezant der Bataafsche Republiek, Valckenaer, de reis over de Pyreneëen in zijn karos had gemaakt, en zich direct bij Pérignon tot viseering van haar paspoort ging aanmelden.

Alle ooggetuigen zijn eenstemmig over de ‘allerliefste verschijning’ van Jeanne Riflon en het trok terstond de aandacht, dat de Fransche ambassadeur zijne landgenoote met bijzondere onderscheiding tegemoet kwam.

Nog méér: dat zij weldra, aan het Hof voorgesteld, zich evenzeer in de gunst van den Spaanschen Minister als in die van den Chef der royalisten, den hertog d' Havré, mocht verheugen, en allermeest dat hare kamenier, Cadette Poyane, door den eersten legatie-secretaris werd gedwongen aan zijn chef de drievoudige rol te verklappen, door hare meesteres met zeldzame gratie gespeeld.

Doch ‘la Riflon’, ontevreden over de aanklacht harer kamenier, verdedigt zich in een uitvoerige nota bij het Directoire en onthult aan Minister Talleyrand, in een eigenhandig geschreven brief, een tipje harer ziel en van haar spelling:

‘Si j'étais auprès de vous, je suis certaine que vous auriez plaisir à me rendre *servise*, non *seulemen* parce que je suis intime avec ceux que vous *honnoré* de votre confiance, mais vous ne pourriez pas non plus rejeter les prières d'un sexe que vous n'avez jamais maltraité...’

Woorden, waarvan ik deze als vertaling geef:

‘Indien ik bij U was, ben ik zeker U mij wel een diens zou wille bewijse, niet alleen omdat ik op goedde voet sta met persoone die u vertrout, maar omdat U eigelijk nies kunt wijgeren aan het vroulijk geslach, dat bij U in geen kwaad blaatje staat.’

De geheimzinnige rol door Mlle. Riflon vervuld, heeft niet belet, dat zij naar Blankenburg in Brunswijk - het hoofdkwartier van den pretendent, den hertog van Provence (den lateren Lodewijk XVIII) - met aanbevelingsbrieven van den hertog d' Havré reisde. Doch evenmin als bij het Directoire ontving zij ook daar gehoor. Het avontuur schaadde haar minder dan generaal Pérignon, want het kwam als welkome lont te midden zijner ontvlambare omgeving.

VIII.

De staatsgreep van den 18^{den} Fructidor 1797 schijnt Pérignon niet te hebben verrast, doch alleen zijn plan tot aftreding te hebben verhaast. Hij kende te goed de grieven, die Barras tegen hem had en hij wist ook, hoe weinig vriendschappelijk Talleyrand, na Delacroix zijn onmiddellijke chef, hem gezind was. De brieven die hij naar huis richt, zijn alle in een geest geschreven, gunstig afstekend tegenover de felheid van andere epistels. Daarin teekent hij zijn toekomstig lot reeds bij voorbaat als onvermijdelijk, een van die levensopvattingen, waarbij een krachtig mensch wèlvaart en die door zwakkelingen niet begrepen worden.

De beweegredenen, waarom hij na den 18^{den} Fructidor niet aanstonds zijn ontslag heeft ingediend, vinden wij in een brief aan zijn zwager, 6 dagen vroeger geschreven (12 Fructidor), zoo niet blootgelegd, althans

aangegeduid: ‘Gij zegt mij hoe verschillende dagbladen zich over mij uitlaten. Ik geef U de verzekering, dat hetgeen zij *voor* mij zeggen mij even weinig treft als hetgeen zij *tegen* mij zeggen. Veel liever natuurlijk zou ik zien, dat zij mij met rust lieten....

Maar aan wangunst en laster zal ik weerstand bieden door mijn Vaderland te dienen gelijk ik deed, tot het oogenblik, waarop ik mij ontdoen zal van al mijn ambten, wat ongetwijfeld het volgende jaar zal zijn en, naar ge zelf zegt, is het beter, zoo ontslag dan terugroeping volgt. Bovendien, zoo men mij onwelvoegelijk terugriep, wat ik niet geloof te moeten vreezen, zou ik zeker verschillende middelen hebben die onrechtvaardigheid aan het volle licht te brengen, ondanks het geheim, dat diplomatieke arbeid ten volle vordert....’

De eerste circulaire, door Talleyrand aan Frankrijks vertegenwoordigers twee dagen na den *coup d'état* afgezonden, waarin betoogd werd, dat de constitutie van het jaar III door de zuivering van het bewind eer versterkt dan verzwakt was geworden en den gezanten werd gelast te verbreiden, dat het Directoire door zijn moed, zijne ruime inzichten en het ondoordringbaar geheim waardoor zijne politiek slaagde, in de hoogste mate had getoond de kunst van regeeren in moeilijke oogenblikken te verstaan, - die circulaire bereikte Pérignon 12 dagen na hare afzending. In zijn antwoord gewaagde Pérignon van de geestdrift waarmee de republikeinsche zege in Spanje was ontvangen, doch hij legde tevens een protest-nota van Godoï over tegen de aanklachten van het Directoire, dat het Spaansche gouvernement medeplichtig stelde aan de royalistische woelingen te Parijs. Die beschuldiging was door talrijke roode organen geuit; door agenten en geldsommen zou Spanje de herstelling der Bourbons in de hand hebben gewerkt. De eerste Minister greep de gelegenheid aan, om zich tevens te verdedigen tegen de aanklacht van begunstiging der Fransche emigranten. Indien Spanje dusver nog geen maatregelen tegen hen genomen had, was het, omdat de regeering machteloos tegenover de hoofden - de hertogen d' Havré en Saint-Simon - stond, beiden waren Spaansche *grandes* en het was onmogelijk hun het grondgebied te ontzeggen.

Doch in Spanje waren de dagen van den ambassadeur Pérignon geteld. Drie weken daarna werd hij - die van ontslag had gedroomd, - door het Directoire teruggeroepen en de begeleidende missieve van den Minister Talleyrand was hoffelijk maar kil.

Met hem kregen hunne brieven van rappèl de legatie-secretarissen Labène en Champigny, deze laatste met een pluimpje en met overplaatsing naar den Haag, waar zijn chef Delacroix werd. In navolging van zijn ex-collega Mangourit schreef Champigny tot den laatsten dag vóór zijn vertrek uit Spanje naar Parijs en zette hij zijn brief-stelsel in de Bataafsche Republiek voort. Talleyrand werd nu over Delacroix door Champigny ingelicht, gelijk deze het Delacroix over Pérignon had gedaan.

In Januari 1798 vertrok Pérignon uit Madrid en het Directoire bood hem geen enkele vergoeding aan. Die vergoedingen zouden echter den kantonrechter-generaal-diplomaat in zulk een overvloed door het Consulaat, het Eerste Keizerrijk en de Restauratie worden geschonken, dat hij als Maarschalk van Frankrijk, gouverneur van Parijs, den 25sten December 1818 sterft.

De staatkunde is, in omwentelingstijden vooral, een machtige hefboom. De eerzucht-honger is nauwlijks te stillen en er dient, op straffe van verderf, veel voedsel aan gegeven. De politiek leidt tot alles, maar wil zij waarlijk voor enkelen tot schitterende resultaten in zulke beroerings-tijdperken voeren, dan vordert haar dienst tactische bekwaamheden, die den windwijzer der Eerzucht in gunstige luchten doen draaien.

De kantonrechter-generaal-diplomaat, die haat aan alle tirannen en liefde voor de ééne en ondeelbare Republiek had gezworen, *citoyen* Pérignon, heeft misschien één pijnlijk oogenblik in zijn wisselvallig leven gekend: het was het moment, toen de van Elba teruggekeerde Keizer hem van de lijst der Maarschalken liet schrappen; maar het heeft nauwelijks 100 dagen geduurd en toen omhelsde Lodewijk XVIII hem te inniger. ‘Les affaires sont les affaires.’

F. SMIT KLEINE.

Een vredesgeschrift.

Onder den titel '*La Paix par le droit*' heeft de heer *E. Kempe* een in de Fransche taal gestelde brochure het licht doen zien ter beantwoording van drie vragen, in 1905 door het Internationaal Vredesbureau te Bern gedaan, waarbij hij het geluk had een eervolle vermelding met medaille *Pax* te verkrijgen.

De eerste vraag luidt: welke zijn de voorwaarden door de Internationale Arbitrage te vervullen om een volledig stelsel van gerechtigheid tusschen de staten in het leven te roepen?

De tweede: welke zijn de te sluiten internationale tractaten, opdat dit stelsel toepasselijk zij op alle staten?

En de derde voegt er dan bij: Hoe komt men zoo spoedig mogelijk tot de sluiting dezer overeenkomsten?

Wat nu de beantwoording dezer vragen betreft, zij het volgende opgemerkt. Wil men, zoo luidt schrijvers antwoord op de eerste vraag, dat het Internationaal Arbitrage-Hof een hoogere taak vervulle, dan die het thans vervult, dan moeten alle staten er hunne geschillen aanbrengen, welke niet in der minne geschikt kunnen worden en moet die Arbitrage zijn *verplichtend.* M.a.w. alle staten moeten het tractaat van 14 Februari 1904(*) tusschen Denemarken en Nederland teekenen, krachtens hetwelk de beide landen overeenkomen om *al* hunne geschillen zonder eenige beperking aan de beslissing van genoemd Hof te onderwerpen. In dit verband herinnert de schrijver nog, dat Dr. Dowell, het buitengewoon lid der Interparlementaire Unie, ook heeft voorgesteld de schepping van een Internationaal Hooggerechtshof, dat recht spreken zou volgens een algemeen Wetboek van Internationaal Recht, hetwelk civiel en strafrecht zou omvatten.

Ook op de tweede vraag is het antwoord: teekenen van het Hollandsch-Deensch Arbitrageverdrag.

Het antwoord op de derde vraag wordt gesplitst. Deze luidt, zooals boven is medegedeeld: hoe komt men zoo spoedig mogelijk tot de sluiting dezer conventies, ten einde een volledig stelsel van gerechtigheid tusschen de natiën in het leven te roepen? Het antwoord luidt: Wat betreft de Internationale Arbitrage: teekenen van het meergenoemd tractaat, en wat het Internationale Recht betreft: door een tweede Vredesconferentie, waar men beraadslagen moet: 1e. over de oprichting van een Internationaal Wetgevend lichaam, bestaande uit eminente juristen van alle landen, ten einde een

(*) Dit vindt men o.a. bij *Lagemans Recueil des traités* etc., N°. 942. De schrijver bedoelt 12 Febr. 1904.

Wetboek van Internationaal Recht tot stand te brengen; en, geraakt men hierover tot overeenstemming: 2e. over de oprichting van een Hooggerechtshof van Internationaal Recht, eveneens uit eminente juristen samengesteld en ingevolge genoemd Wetboek beslissend allè geschillen, die tusschen de volken mochten rijzen.

Uitvoerig worden deze beide punten toegelicht. Intusschen, de schrijver erkent, dat het vóór alles noodig is, om de oorzaken van de conflicten tusschen de staten weg te nemen; dan zouden de geschillen van zelve verdwijnen. Tot die voorname oorzaken rekent hij het militarisme, de handelstarieven of het oorlogvoeren op handelsgebied, de koloniale quaestie en de contrabande.

Een belangrijke quaestie, welke de tweede Conferentie zou behooren te beslissen en die veel zou bijdragen om den strijd te voorkomen, is deze: dat bij conventie zou behooren te worden uitgemaakt, dat geen oorlog verklaard zou mogen worden zonder toestemming van de volksvertegenwoordiging.

In den breede wordt dit punt op blz. 19 v.g. behandeld. De redeneering komt dan hierop neer, dat wel is waar alle oorlogen van den aardbodem behooren te verdwijnen, maar dat, zoolang dit niet het geval is, men moet beginnen met de bovengenoemde oorzaken weg te nemen. In dit verband komt de schrijver tot de ontwapening en z.i. zou men reeds een grooten stap voorwaarts doen, wanneer men de wapeningen trachtte te belemmeren. Als 1e stelling komt dan ter sprake hetgeen schrijver omtrent de oorlogsverklaring voorstelt.

Tot toelichting hiervan merkt de schrijver op, dat het tegenwoordige Hof van Arbitrage niet aan zijn verwachtingen beantwoordt: vooreerst omdat de staten er hunne geschillen niet aan *behoeven* te onderwerpen en in de tweede plaats, omdat dit Hof niet het recht en de macht heeft, om de door hem gegeven beslissingen te doen uitvoeren evenals het Hoogste Gerechtshof in ieder land. Zoo ooit, dan is hier de rechter onmachtig om zich te doen eerbiedigen.

De schrijver acht het nu van het hoogste belang, dat het recht van oorlog-verklaren den vorst uit handen worde genomen en de volksvertegenwoordiging een recht van medespreken gegeven. Niet alleen oorlogzuchtige staatshoofden maar ook eerzuchtige Ministers - de schrijver noemt hier Bismarck en Chamberlain - kunnen op een eventueele oorlogsverklaring invloed oefenen.

Zoo is de oorlog van 1870 ontstaan onder invloed van een hofcamarilla; die van 1899 door de eerzucht van Chamberlain, gesteund door Rhodes en de groote geldmannen van Londen. In den breede betoogt de schrijver, dat er groote voordeelen aan verbonden zijn om voortaan de volksvertegenwoordiging de oorlogsverklaring te laten goedkeuren. Of nu echter inderdaad, zooals deze stelling te kennen geeft, de oorlogsverklaringen moeielijker zullen worden, de oorlog zelve in een aantal gevallen onmogelijk zal zijn, indien de bedoelde verandering in de verschillende constitutiën gemaakt wordt, is een vraag, welke reeds dikwijls besproken en waarvan het voor en tegen herhaaldelijk behandeld geworden is. De schrijver zegt, dat een aantal oorlogen zijn voorbereid en verklaard door de staatshoofden en hunne ministers en dat het volk juist geen oorlog wilde. Daargelaten of op de gegeven voorbeelden niet een of ander zou zijn af te dingen, mag daartegenover de vraag wel gedaan worden, of het niet even denkbaar is, dat het volk oorlogzuchtig is en dat de regeering op instigatie van dit volk den oorlog verklaart. Men gaat altijd uit van dit denkbeeld, dat een vorst een

onzinnige daad zou doen en een oorlog verklaren, waartoe het volk allerminst voorbereid zou wezen. Maar men bedenke dat, komt het eenmaal zoover, de volksvertegenwoordiging door het goedkeuren van credieten, het bijeenroepen van de militie, misschien door de verklaring van den staat van oorlog en van beleg in deze aangelegenheid gekend wordt. Daarom, een absoluut bezwaar bestaat er niet om deze verandering in de grondwet aan te brengen, maar of zij aan de verwachtingen van den schrijver zal beantwoorden, is een andere vraag. Aan het slot zijner brochure komt de schrijver nog op dit punt terug (blz. 37) en hoopt, dat er op de Vredesconferentie tijd zal overblijven om ook deze stelling, dat voortaan geen oorlog zal verklaard worden zonder toestemming der volksvertegenwoordiging, te bespreken. Het zij echter opgemerkt, dat het hier geldt een vraag van intern staatsrecht, niet van volkenrecht, welke moeielijk op een volkenrechterlijke conferentie kan uitgemaakt worden.

In het Internationaal Strafwetboek moeten ook straffen bepaald worden tegen de misdrijven der volken tegenover elkander; waaronder men verstaat die handelingen, die de rust der volken verstoren en tot oorlog kunnen leiden. De schrijver meent, dat deze straffen moeten zijn: boete en verbanning, waarvan de eerste bestaan zou in een groote som, die betaald zou moeten worden; de tweede in een agemeen *boycot*, namelijk het verbod aan de andere volken - die niet in oorlog zijn - om eenig artikel, welk ook, aan een oorlogvoerenden staat toe te voeren. Zoo komt de schrijver tot zijn tweede hoofdstelling, inhoudende, dat geen der neutrale mogendheden voor de oorlogvoerende partijen moet bewerken of verkoopen, zenden, leenen, geven of in huur geven artikelen, welke van directe of indirecte nuttigheid voor den oorlog zijn, uitgezonderd het geval van gevaar of '*force majeure.*' Ter toelichting wijst de schrijver er op, dat de oorlogvoerende mogendheden, zoolang ze elkander beoorlogen, uitgesloten moeten zijn van alle gemeenschap met de andere Staten. Alleen de correspondentie kan geschieden onder strenge contrôle; 'natuurlijk met schending van het postgeheim' voegt de schrijver er bij. Hij herinnert hier, dat op het programma der tweede Vredesconferentie staat een betere bepaling van het begrip contrabande. Nadat President Roosevelt de uitnoodiging daartoe had gedaan, is de Russisch - Japansche oorlog tusschenbeide gekomen, waarin gebleken is, dat de beide mogendheden niet alleen de artikelen tot den oorlog dienende, doch een aantal andere, waaronder zelfs levensmiddelen, materiëel van spoorwegen, steenkolen, geld als contrabande-artikelen hebben beschouwd.

Te dezen opzichte merkt de schrijver op dat, wanneer een neutrale mogendheid werkelijk neutraal wil blijven, het noodig is, dat ze zich onthoude van geld te leenen en van elken handel met de oorlogvoerenden. De neutrale staten moeten er dan van afzien om juist in oorlogstijd van dezen exceptioneelen toestand voordeel te trekken en niet doen zooals in den Boerenkrijg, toen een Engelsche fabriek enorme quantiteiten geweren aan de Boeren verkocht. Zeer juist is, wat daarna wordt opgemerkt, dat de mogendheden het nog heelemaal niet eens zijn, hoever het begrip contrabande reikt; ik zou er nog willen bijvoegen, dat door deze onbepaaldheid van dit begrip de 2^{e} en 3^{e} regel der Parijsche declaratie alle beteekenis kan verliezen.

Doch dit daargelaten; wanneer, zoo merkt de schrijver op, de oorlogvoerenden strikt tot hunne eigen middelen beperkt bleven en geen gemeenschap konden hebben met de buitenwereld, zouden zij zich wel tweemaal bedenken,

vóór zij tot een oorlog besloten. De oorlog, eens verklaard, zou ook spoedig geëindigd zijn, omdat de beide tegenstanders spoediger uitgeput zouden zijn dan thans, nu ze alles, wat zij behoeven, zelfs geld, verkrijgen van de neutrale staten. De schrijver zegt iets verder, dat totnogtoe den oorlogvoerenden ontbreekt *la gêne générale*, omdat de neutrale staten nog te veel belang er bij hebben, dat de strijd voortduurt. Dit moet uit zijn en ook de geldleeningen moeten aan de oorlogvoerende mogendheden onmogelijk gemaakt worden.

Een opmerking zij mij hier geoorloofd. Het komt min juist voor, wanneer de schrijver voor de behandeling zijner eerste stelling steeds als remedie aangeeft: teekenen van het Deensch-Nederlandsch tractaat. Volgens sommigen is juist art. 3, waarop de schrijver zich beroept, niet zoo erg gelukkig, omdat velen in dit artikel een gevaar zien. Wanneer bijv. een groote mogendheid van de bevoegdheid van dit artikel gebruik maakt en zich bij ons en Denemarken aansluit, kan daarvan het gevolg zijn, dat wij c.q. gedwongen konden worden om ook *alle* geschillen met die mogendheid aan Arbitrage te onderwerpen, hetgeen niet *altijd* aan te bevelen is. In een noot zegt de schrijver, dat Italië zich reeds heeft aangesloten. Deze mededeeling berust blijkbaar op een vergissing. Italië heeft wel op 16 Dec. 1905 een Arbitrageverdrag met Denemarken gesloten, maar dit tractaat wijkt in menig opzicht af van den tekst van het Deensch-Hollandsche. En opmerkelijk, juist art. 3 bovengenoemd wordt nu in deze eerstgenoemde overeenkomst niet aangetroffen; misschien een bewijs dat Italië deze bepaling ook gevaarlijk achtte(*).

Wat nu echter hiervan zij, aan schrijver behoort zeker een woord van dank te worden gebracht voor de duidelijke en heldere wijze, waarop hij de quaestie, die het hier geldt, uiteenzet.

Hij spreekt op blz. 27 van den tijd, waarin de vrede algemeen zal heerschen en zegt, dat men alsdan zal terugdenken aan de helden van den vrede, aan wie de herinnering zal bewaard blijven als weldoeners der menschheid. Welnu, hartelijk kan gehoopt worden, dat de heer *Kempe* nog getuige zal zijn van de verwezenlijking van, zoo niet van alle, dan toch van sommige dezer denkbeelden, die hij ons in zoo welsprekende bewoordingen geschetst heeft.

Mr. J.B. BREUKELMAN.

(*) De tekst van dit verdrag is o.a. te vinden in de *Revue de droit international public*, blz. 31 van de *Documents*, 5/*dl. van* 1906.

Goed en kwaad,
Door Gustaaf Segers.

XXXI.

Edward Salens was voor eenige dagen naar Heibroek gekomen. Het huwelijk van Christine kwam dichtbij. Het een en ander moest geregeld worden. Dit huwelijk leverde geene moeilijkheden op; het zijne ging met zwarigheden gepaard, waar hij nog geene uitkomst aan zag.

Philomien woonde nog altijd bij haren vader. Flip was, wel is waar, gezond, doch moest erkennen, dat het boerenwerk te zwaar voor hem was geworden. Edward Salens was ten zijnent geweest. Hij had er eene lange samenspraak gehad met Flip in Philomine's tegenwoordigheid. De slotsom was, dat het huwelijk van Philomien voor haren vader ongelegen kwam, aangezien hij aan het gezelschap zijner jongste dochter te zeer was gewend. Hij drukte den wensch uit met Amelie over deze zaak te spreken.

Edward verliet de woning. Hij volgde eenigen tijd de baan naar Ekstergoor en sloeg den zijweg in, die naar Zandeghem leidt. Hij had dezen slechts een paar boogscheuten gevolgd, als hij Lenaerts, den onderwijzer van Heibroek, inhaalde.

‘Als ik schoone landschappen wil zien, moet ik mijnen meester gezelschap houden,’ zei Edward op de hartelijkste wijze, nadat beiden elkaar de hand gedrukt hadden.

En inderdaad, eene echte schilderij strekte zich vóór beide wandelaars uit. De baan was breed en kronkelde op zwierige wijze. Zij was fel zanderig en grijsgeel van kleur. Op de ruggen der karsporen had men boschjes heikruid, die met purpere bloemen praalden.

De weg, eene uitgedroogde rivier gelijk, lag lager dan zijne boorden. Links groeide een jong mastbosch. Het was zeegroen van den voet tot aan den top en liep als een duin langsheen den vloed.

Rechts strekte de hei zich uit. Hare boorden verhieven zich als rotsachtige, onderwoelde kusten.

Wonder kwam het voor, dat de bloemen op zulken grond konden

groeien. En ze glansden in al heure pracht, zoover het oog reikte in alle tinten en tonen. Onder de matige zonnestralen kwam de vlakte u voor, alsof zij met rozengloed overtogen was.

‘Hier moet ik zijn, als het schoolwerk mij vermoeid heeft,’ sprak de meester, terwijl beiden hunne blikken over de hei lieten dwalen. ‘Hier is rust en stilte.’

‘Ik ook heb rust en stilte noodig, gij moogt het gelooven,’ zei Edward, gemoedelijk.

‘Ik geloof u,’ antwoordde Lenaerts. ‘Staat gij uw ouden onderwijzer toe u vertrouwelijk over deze zaak te spreken?’

‘Het zal mij goed doen.’

‘Ik veronderstel, dat gij uit de woning van Franckx komt.’

De jongen knikte bevestigend.

‘Philomien is een braaf en deugdzaam meisje,’ ging Lenaerts voort, ‘een der beste, die ik tusschen mijne leerlingen heb gehad. Eene lange ondervinding heeft mij de karakters der menschen leeren kennen. Philomien Franckx zal braaf blijven. Bij Van Herckel is men zeer verstoord, omdat het kind naar heuren vader teruggekeerd is. Ik heb er niet in mogen slagen hun te doen inzien, dat zij ongelijk hadden. 't Is wonder. De Van Herckel's zijn verstandige lieden. Zij moesten begrijpen, dat een kind zijnen vader niet kan of mag alleen laten, vooral als hij in zulke ongelukkige omstandigheden verkeert als Flip Franckx.’

‘Ik heb gehoord,’ bemerkte Edward, als zij aan een gedeelte der baan gekomen waren, waar deze van weerskanten door mastbosschen ingesloten was, ‘dat Philomien jaren geleefd heeft, zonder heure ouders schier te bezoeken.’

‘Dat is zoo,’ bevestigde Lenaerts. ‘Zij wist niet beter. Doch thans is haar kinderlijk gevoel ontwaakt. Philomien komt bij Van Herckel niet terug. Vroeger was zij daar algemeene erfgename. Nu niet meer. Sinds enkele dagen is het testament gewijzigd. Philomien is buiten alles gesloten. Wist gij dat?’

‘Ik veronderstelde het. Men had er heur mede gedreigd.’

‘Laat mij geheel vertrouwelijk niet u spreken,’ ging de onderwijzer voort, terwijl hij den arm op dien van zijnen oud-leerling legde. ‘'t Is erg voor u. Eene aanzienlijke som zou u thans vooral te stade komen, om uwe zaken uit te breiden. Van Herckel was van zin u die te verstrekken... als bruidsschat aan Philomien. Thans moogt gij op hem niet meer rekenen.’

‘Zoudt gij Philomien aanraden heuren vader te verlaten?’ vroeg Edward, terwijl beiden bleven staan en de leerling den leeraar zoo liefderijk aanblikte, dat deze zich tot in het diepste der ziel geroerd gevoelde.

‘Neen,’ antwoordde Lenaerts. ‘Ik zal heur dit niet aanraden, of gij ook niet. Ik heb Van Herckel een bezoek gebracht. Hij en zijne vrouw zijn mijne leerlingen geweest. Het zijn doorbrave menschen. Mijne ont-

goocheling is echter niet gering geweest, als ik er niet in mocht slagen hen op hun besluit te doen terugkomen. Eigenliefde, eigenbelang, de meest gewone gebreken, zijn insgelijks moeilijkst uit te roeien. Zij schijnen tot de menschelijke natuur te behooren. Dagelijks ondervond ik, dat, zoo het moeite kost de onwetendheid te bekampen, de menschheid verbeteren oneindig meer opofferingen vergt. Overigens is het mij eene zoete vreugde mij te mogen overtuigen, dat mijn werk elders gedijt. Het gedrag, de zedelijkheid van Flip Franckx, van zijne dochters Mie en Siska hebben altijd veel te wenschen overgelaten. Sinds Philomien bij heuren vader inwoont, ondergaat zijn karakter eene wijziging, die niet te gelooven is. Dit jeugdig meisje, uwe geliefde, zal heur verstokten vader, zal heure ondeugende zusters ten goede richten. Geloof wat uw onderwijzer u zegt. Dit is een mijner schoonste uitslagen, het is een bewijs, dat ik niet tevergeefs gestreefd en gewerkt heb. Evenals het kwaad slechts kwaad kan voortbrengen, zet het goed zich van geslacht tot geslacht voort. Philomien zal veel goeds verrichten; niet door hare predikatiën, maar door haar voorbeeld.'

De wandelaars kwamen op den steenweg van Eekhoven naar Heibroek. Deze loopt een tijdlang door een even onvruchtbaar landschap als de aardeweg van Ekstergoor naar Zandeghem.

Meester Lenaerts en Edward sloegen den weg naar Heibroek in.

'Mie en Siska zijn uit de gevangenis ontslagen,' hernam Edward.

'Alles hangt af van de personen, bij wie ze in dienst treden,' zei Lenaerts, diep nadenkend. 'Reeds heb ik vernomen, dat Siska als meid aanvaard is bij een der invloedrijkste leden van het comiteit ter ondersteuning van oud-veroordeelden. Hij heeft beloofd, dat, indien Siska voor verbetering vatbaar is, al de leden van zijn huisgezin daar zullen aan medewerken. Bedenkelijker is de toekomst van Mie, de gehuwde. Ik zal met Van Winckel spreken. Konden wij deze menschen op het pad der deugd brengen, hen tot nuttige, deftige leden der maatschappij opleiden, dit ware het schoonste werk, waaraan een menschenvriend zijne krachten zou hebben besteed. Gij, uwe zuster Amelie, uwe moeder, kunt daar veel toe bijdragen. Aan mijne medehulp zal het niet ontbreken. De invloed van uwe geliefde zal zich van zelf doen gevoelen.' De onderwijzer en de kunstsmid waren te Heibroek aangekomen. Elk begaf zich naar zijne woning.

XXXII

Stellig had niemand gedacht, dat Christine Salens lang vóór haren broeder Edward zou getrouwd geweest zijn. Men zal zich herinneren, dat zij, toen zij met hare vriendin Philomien over de heide wandelde, nog geene aanspraak had gehad, nog aan geen huwelijk had gedacht. Edmond Van den Eynde was toen nog niet te Hulmenhout. Hij was er niet lang, of hij had Christine opgemerkt, en had niet veel tijd

noodig, om tot over de ooren in haar te verlieven. Alles liep op wieltjes. Het meisje was gauw overgehaald. Wat vooral in de kaart van beiden speelde, was, dat Christine zoo fel aan vader en moeder Van den Eynde beviel. De vader bekleedde eene aanzienlijke plaats in het middenbestuur; de moeder behoorde tot eene zeer achtbare familie van Brussel. Beiden waren verstandig en betrachtten niets vuriger dan het geluk van hunnen zoon. Zij kwamen naar Heibroek. Moeder Van den Eynde verklaarde, dat ze Christine van nu af liefhad als hare dochter. Zij kuste het meisje hartelijk, en wenschte dat ze spoedig naar de hoofdstad zou komen wonen om haar dikwijls in gezelschap te hebben. Ook aan vader stond Christine bijzonder goed aan, gelijk de oude zich joviaal uitdrukte. Eene samenspraak met moeder Salens viel insgelijks ten voordeele der familie uit. De inlichtingen, welke Van den Eynde inwon, waren gunstig, en konden niet anders zijn. Wat de Algemeene Secretaris over de liefdebetrekkingen van Edward Salens en de dochter van Flip Franckx vernam, kon geenen invloed op zijne ingenomenheid met Edmonds huwelijk uitoefenen. De oude heer twijfelde overigens niet, of Edward zou wijs genoeg zijn om rede te verstaan, en deze betrekkingen op tijd af te breken.

Het huwelijk van Christine kwam dus zonder moeilijkheid tot stand. Het feest werd met veel hartelijkheid gevierd.

Moeder Salens had goed opgeschept. Edmonds ouders waren oprecht gelukkig. Zij beseften, dat het moeilijk ware zulke familie bijeen te zien; Edward een beeld van een jongen; Hofmans en zijne vrouw Margriet, beiden een schoon slag van menschen, wien het aan te zien was, dat alles hun medeliep; Amelie, de oudste, die minder in het oog viel, doch met wie vader Van den Eynde slechts weinige woorden hoefde te spreken, of hij was verwonderd over hare wijsheid en gezond verstand. Zijn zoon had hem reeds verteld, dat deze brave dochter haar leven opofferde voor hare moeder, broer en zusters. De Secretaris-Generaal vatte dan ook de oprechtste genegenheid voor Amelie op. Op het feest, waar hij aan hare zijde zat, liet hij dit onophoudelijk blijken. Dit deed Amelie goed aan het hart. Want, hoe nederig zij was, had zij het besef heurer waarde.

Meester Lenaerts paste volkomen in dit gezelschap en niet minder Philomien Franckx. De uitnoodiging van deze was de eenige twistvraag geweest, welke ter gelegenheid van dit huwelijk was opgerezen. Margriet en Willem waren er tegen. Edward verklaarde echter, dat hij niet naar de bruiloft zou komen, indien Philomien niet uitgenoodigd werd. Christine vroeg, dat hare vriendin aanwezig zou zijn; het was zoo sinds lang afgesproken.

Als vader Van den Eynde de twee gelieven, naast elkander aan den disch gezeten, eenen tijdlang had gadegeslagen, twijfelde hij niet meer, of er zou hier aldra een tweede huwelijk gevierd worden. Het verwonderde hem niet, dat zulk meisje het hart van eenen artist gewonnen

had. Philomien straalde in al den glans harer jeugd. Door hare lieftallige manieren en bekoorlijke spraak, hare zoete trekken en blanke gelaatskleur moest zij aan alle beschaafden bevallen. Christine alleen deed niet voor haar onder. Margriet, reeds moeder van verscheidene kinderen, mocht met recht eene schoone vrouw genoemd worden.

In zijnen toast zinspeelde vader Van den Eynde op het aanstaande huwelijk van Edward en Philomien. Hetzij, dat de hoofden door den wijn verhit waren, hetzij dat allen slechts toegankelijk waren voor vreugd en genot, bracht deze zinspeling geene misstemming te weeg.

De bruiloft liep aangenaam af, zoodat het uur daar was, waarop de jonggehuwden moesten vertrekken, zonder dat de meesten er aan gedacht hadden. Slechts Willem had opgemerkt, dat bij Christine tranen in de oogen kwamen, telkens zij hare moeder bezag. Hij begreep, dat het scheiden pijnlijk zou wezen. Terwijl men volop aan het toasten was, riep hij Edmond toe: ‘enleveer ze, broer!’ De luitenant verstond hem. Hij nam zijne bruid bij de hand; deze volgde hem lijdzaam. Willem verzekerde, dat Edmond en Christine reeds ver waren, als men hunne afwezigheid gewaar werd.

XXXIII.

De echtgenooten Van den Eynde - Salens wonen te Brussel. Naar allen schijn heeft Edmond eene schoone loopbaan vóór zich. Volgens de Kempische wijsheid ‘heeft Christine het al zoo goed gedaan’ als hare zuster Magriet.

Vrouw Salens heeft geluk met hare dochters. Sinds jaren kwamen in den omtrek zulke huwelijken niet tot stand.

Lang scheen het, dat Edward de meeste vreugd aan zijne moeder zou verschaft hebben. Hij was beroemd. Hem was eene eer te beurt gevallen, die nooit aan iemand in het dorp was bewezen. Het hing van hem af met een meisken te trouwen, dat zoo rijk was als 't water diep. Maar neen, hij had zijne oogen laten vallen op eene dochter van Franckx, en hij zou haar tot vrouw nemen, al moest het hem levenslang ongelukkig maken.

‘Hoe grooter geest, hoe grooter beest’ had Landtschots, de rijke eigenaar van de Groote Stee gezegd. Vrouw Van Camp's besluit was, dat uit deze vrijage ten duidelijkste bleek, dat de mensch op aarde niet volkomen gelukkig kan zijn. Zonder deze was moeder Salens al te zeer te benijden. Zij bleef hare gezondheid behouden, hoewel de jaren stegen. Midden in de zestig. Tot nog toe kon zij zich alleen behelpen. Zou dit nog lang duren? Wat zou dan van haar geworden? De antwoorden op deze vragen waren moeilijk te vinden. De weduwe kwelde er zich niet mede. De toekomst harer kinderen was verzekerd. Dit was voor haar alles.

Flip Franckx scheen in den laatsten tijd verjongd. Hij was dichter

bij de zeventig dan bij de zestig, doch leed nog aan geene der kwalen, welke al te dikwijls dezen ouderdom eigen zijn.

Hij had zijn vee verkocht en het grootste deel van zijn land verhuurd. Hij 'boerde met eene koe'. De dokter had hem aangeraden alle werk te laten staan. Doch Philomien kon den geneesheer overtuigen, dat vader daar moeilijk toe zou besluiten, en dat het hem overigens meer kwaad dan goed zou doen. Flip 'werkte dus stillekens aan'. Dikwijls waren de zoete, liefderijke opmerkingen van Philomien niet te veel om het oude duiveltje weg te jagen, dat vader tot bovenmenschelijken arbeid aandreef. Niet zelden werd hij het zelf gewaar; doch Franckx nam er zich voor in acht,... hij nam op tijd rust, maakte geene aanmerkingen, als Philomien het huizeken rein hield en smaakte een geluk, dat hij vroeger niet gekend had.

Siska woonde nog altijd in hetzelfde huis, waar zij, sinds heure invrijheidstelling, was aanvaard. Tijdens eene jachtpartij op de goederen van den Heer van Zandeghem had het comiteitslid met den edelman spraak over de meid. 'Ik geloof, dat wij gewonnen zijn,' had Mijnheer Van den Bergh gezegd. 'Siska heeft sinds lang Kraaigoor niet meer bezocht, en het ware niet goed, dat zij in heure geboorteplaats terug kwame. Dit zou den mond der dorpelingen weer openen. De veroordeeling zou opnieuw besproken worden. In de stad, zoowel als op den buiten, gij weet het genoeg, hebben de meeste lieden geen grooter genoegen dan over de ongelukken van anderen te praten. Dit moet vermeden worden. Het zou al te veel verdriet aan het meisje veroorzaken. Zij heeft zeker erg misdreven; doch zij heeft daar zwaar om geboet. Siska zou wanhopen aan een vernieuwd leven van eer en deugd. Dit belet velen op den goeden weg terug te komen. Volgens mij is het niet doelmatig eene schuldige, die berouw gevoelt, aan heure vroegere misdaad te herinneren. Men moet dit verleden geheel trachten uit te wisschen en zich tegenover de berouwhebbende gedragen, alsof heur deugdzaam leven de natuurlijkste zaak der wereld ware. Zij moet daar zelve van overtuigd wezen. Daarom is het noodig, dat men haar achte. Siska legt er zich op toe om haar werk zoo goed mogelijk te doen. Zij is mij en den mijnen dankbaar voor onze handelwijze tegenover haar. Dit is een stellig bewijs, dat zij niet geheel is bedorven. Mijne vrouw en dochters houden veel van haar, en zij beantwoordt deze genegenheid met eene toewijding, zelfs eene opoffering, die ons treft.

'Kan Siska nog enkele maanden in het goede volharden, en dit zal zij, indien zij haar vorig leven geheel kan vergeten, dan is voor haar niet meer te vreezen. Geloof mij, Heer Baron, het onderscheid tusschen ondeugende menschen en brave lieden is zoo groot niet, als men algemeen denkt. De ondervinding, het aandachtig nagaan van het beloop der wereldsche zaken heeft me dit geleerd. Men is braaf of boos uit gewoonte. Karakter en opleiding oefenen stellig een krachtigen invloed uit; in het onderhavige geval is dat al te duidelijk gebleken. Doch, nog

eens, men doet het goede of het kwade uit gewoonte. Men vindt genoegen in een deugdzaam leven, evenals in de misdaad. Allen, die aan de verbetering hunner medemenschen willen arbeiden, moeten van deze waarheid overtuigd zijn: niemand, hoe diep hij ook gevallen zij, is reddeloos verloren. Men moet hem doen gelooven, dat hij van nature goed is; dat in het goede het geluk is gelegen.'

Met gespannen aandacht luisterde de Heer van Zandeghem naar de ontboezemingen van zijnen vriend.

De baron was een goed, edelaardig man. Hij kwam weinig met de menschen der streek in betrekking. De Franckxen en Krabbersen verafschuwde hij: Jana's familie, omdat al de leden gewezen stroopers waren; Flip, omdat hij het hout uit de bosschen haalde. Zelden nam de baron een dagblad ter hand; het rechtsgeding Mie en Siska Franckx had hij met aandacht gevolgd.

De Salensen achtte hij. Stellig was hij te veel edelman en had hij te weinig gevoel om zich tot die menschen aangetrokken te gevoelen. Daarbij had hij, evenals Graaf Landerwijk, te weinig kunstsmaak, om de waarde van Edward te beseffen. Evenals deze Antwerpsche heer, gevoelde hij zelfs, in den grond, kleinachting voor allen, die zich met het een of ander kunstvak bezighouden. Doch, hij meende zich zelven te verheffen, indien hij als beschermer van den jongen Heibroekenaar optrad. Hij had bij Edwards inhaling zijn rijtuig ter beschikking van de feestcommissie gesteld en zelfs den laureaat aanzienlijke bestellingen beloofd.

Nauwelijks had de baron echter gehoord, dat Edward kennis had met de dochter van Franckx, of hij besloot, dat de kunstsmid nooit eenen slag voor hem zou werken. De familie Salens stond voortaan bij hem zoo laag aangeschreven als de Franckxen.

De Heer van Zandeghem, die zoowel des zomers als des winters in de Kempen doorbracht, was aan de ergste vooroordeelen zijner kaste verslaafd. Hij was bekrompen van verstand en hield zich nooit met geestesarbeid bezig. Al de vraagpunten, die in de maatschappij de menschen verbitteren of begeesteren, lieten hem onverschillig. Hij was een hartstochtelijk jager. Ook in zijne landbouwontginningen schepte hij behagen. Dit zegt genoeg, dat hij het groote werk van de verbetering der oud-veroordeelden niet kende. Bij toeval had hij het een en ander gelezen over de aangewende pogingen om hen voor hervalling te bevrijden; doch hij keurde deze pogingen niet goed. Zijne philosophie over dit punt was eenvoudig: 'men sluite die menschen op en houde ze voor goed opgesloten. Dit is het eenige middel om hen te beletten kwaad te doen.'

De heer Dr. van den Bergh, de Antwerpsche geneesheer, dien hij ter jacht uitgenoodigd had, kende deze zienswijze van den baron niet. De dokter, die het als een edel werk betrachtte den oud-veroordeelden eene plaats in de maatschappij te vergunnen, had er over gesproken,

alsof zijn gastheer daar dezelfde geestdrift voor gevoelde. Met belangstelling had deze naar het verhaal geluisterd. Ondanks hem zelven vroeg hij: 'En Mie? En Van Winckel?'

'Het spijt mij,' antwoordde de dokter, 'dat ik over hen geene bepaalde inlichtingen bezit. Ik zal mij daar persoonlijk mede bezighouden.'

'Gelief mij zoo spoedig mogelijk nieuws over hen mede te deelen,' zegde de edelman, terwijl beiden de hanen van hun geweer spanden en de jacht hernamen.

Over Van Winckel ontving de schrijver bijzonderheden, die hij hier inlascht, daar hij de zekerheid heeft, dat dit voor Stan of Mie geen bezwaar kan opleveren. Hij heeft overigens met het uitgeven van het verhaal gewacht, tot het voor niemand hinderlijk meer kon wezen.

Stan van Winckel nagaan van den dag, waarop hij met zijnen platten wagen de meubeltjes kwam halen, tot zijne vrouw in vrijheid gesteld werd, zou moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk zijn. Niettegenstaande al onze pogingen hebben wij er niet in mogen slagen juist te weten, waar hij gedurende dien tijd heeft verbleven. Onder de rubriek 'In en om de Rechtbanken' kwam zijn naam herhaalde malen voor, en voor dronkenschap en opstand tegen de politie onderging hij menige veroordeeling. Het was hem moeilijk geweest eenen dienst te krijgen. Zijne kunst om met paarden om te gaan, waar anderen niet meester over konden worden, kwam hem te stade.

Héglon, een der voornaamste aannemers der stad, hield een koppel hengsten, die niemand kon temmen. Veel werd er over gesproken. Het waren 'beesten, gelijk leeuwen', zegde men. Hunne vracht kon niet zoo zwaar, de weg niet zoo slecht zijn, of hun wagen moest vooruit. Meer dan eens hadden zij bijna ongelukken teweeg gebracht. De politie had den eigenaar aansprakelijk gesteld, zoodat de eene voerman na den anderen aan Héglon den dienst opzegde. Zij verklaarden hem, dat zij voor geene vier frank daags hun leven gedurig in gevaar wilden stellen.

Stan van Winckel nam de leizeelen ter hand.

Zekeren dag moest de afbraak van een huis weggeruimd worden. De wagen was zwaar geladen. In den begin konden de hengsten van Héglon hem niet aan den gang krijgen. Zij werden driftig, begonnen te steigeren, met voor- en achterpooten te slaan. Stan, die lang zijne koelbloedigheid had behouden, werd van lieverlede meer verhit. Hij trok de teugels straf aan en snokte geweldig. Het hielp niet. Dan vierde hij de leizeelen en slingerde de zweep op den rug der paarden. Zij klauwden, sprongen in de hoogte, en vlogen met den wagen de straat op. Verscheidene menschen stonden dit schouwspel na te zien. Een jong meisje geraakte tusschen de paarden en de overzijde der straat. Van Winckel liet zich aan de teugels voortsleepen, doch de paarden waren niet tegen te houden. Op het oogenblik, dat het kind ging verpletterd worden, wierp Stan zich tusschen de paarden

en het meisje. Hij verdween onder de verwoede dieren. Een kreet van angst ging tusschen de menigte op, welke de paarden tot staan kreeg.

Het meisje was ongedeerd; doch Stan was zoo ijselijk gewond, dat hij, volgens de verklaring van den aanwezigen dokter, geen uur meer te leven had. Hij werd naar het gasthuis vervoerd.

''t Is Van Winckel, de man van Mie Franckx,' zei eene buurvrouw. 'Hij ware geen voet uit zijnen weg, als "hij den hoek omging."'

Twee huisgezinnen waren er, die er anders over dachten: mijnheer en mevrouw Rosanoff, de ouders van het geredde meisje, en de echtgenooten Héglon.

De eersten waren schatrijke menschen. Het verhaal van hun dochtertje deed hen ijzen. Zij was hun eenig kind en telde negen jaar. Dat ze door hare ouders als de appel hunner oogen bemind werd, hoeft niet gezegd. Daartoe was het niet noodig, dat de vader en de moeder rijk waren, dat het kind schoon was, en geene broers of zusters had. De armste bezembinders, die hun huis vol kinderen hebben, - dezen mogen gebrekkelijk, afzichtelijk zijn - hebben hen zoo lief, dat zij alwie een der hunnen in dezelfde omstandigheden zou gered hebben als Stan van Winckel, boven alle beschrijving dankbaar zouden geweest zijn.

Mevrouw Rosanoff begaf zich naar het politiebureel, waar men haar nauwkeurig verslag over het gebeurde deed. Zij was met haren man t'akkoord, dat Van Winckel ten hunnent moest verpleegd worden. Zoohaast zijn toestand toeliet hem te vervoeren, werd hij in de woning van Rosanoff gebracht. Lang was zijn leven in gevaar. Dagen, weken leed hij aan ijlkoortsen. Eene non paste hem op. Soms zat de jonge dame zelve uren aan het ziekbed en verpleegde den lijder met de teederste zorg. Als Stan sliep, vond mevrouw er behagen in de ruwe, gemeene trekken van Van Winckel te aanschouwen, en dan het fijne, aristocratische gezichtje van hare Vera te bewonderen... Zij streelde de blonde, zijdeachtige haren van hare lievelinge, kuste haar teeder en weende bij de gedachte, wat zonder de opoffering van dien ruwen, groven kerel zou gebeurd zijn. Als ze de verschrikkelijke wonden op zijne gespierde armen en kloeke borstkast gadesloeg, ijsde zij... Wat zou het geweest zijn, als heure tengere Vera onder de ijzers der paarden geraakt ware! Het gevoel der dankbaarheid vermengde zich met dat heurer onbegrensde liefde jegens haar kind.

Van Winckel genas langzaam. Lang duurde het zelfs, voor hij zijn volle bewustzijn had teruggekregen. Dit nam geleidelijk toe, in dezelfde mate als zijn lichamelijke toestand verbeterde. Hij gaf zich daar geene juiste rekenschap van. Zelfs als hij het ziekbed kon verlaten en eenige uren daags in den leunstoel doorbrengen, wist hij niet juist, waar hij zich bevond. Wonder; zijn verleden was hem schier geheel ontschoten, en hij bekommerde zich daar niet om. Mijnheer en Mevrouw Rosanoff vertelden hem het voorgevallene met de paarden op de Melkmarkt. Dan

herinnerde Stan zich het gebeurde, doch zonder er belang aan te hechten, zonder te weten welke gevolgen het gehad had.

Deze toestand duurde langen tijd. Als Van Winckel geheel genezen was, verklaarde mijnheer Rosanoff hem, dat hij, als vader van Vera, die door Stan van een gewissen dood was gered, zich dankbaar zou weten te toonen.

De koopman nam inlichtingen over den voerman en leerde zijn verleden kennen. Hij stelde zich met Dr. Van den Bergh in betrekking, bij wien Siska Franckx woonde, en beraamde met den dokter middelen om het huisgezin Franckx op den goeden weg te doen terugkeeren.

Ook de aannemer Héglon had Stan bezocht. Hij erkende, dat het zijn plicht was dankbaar jegens hem te zijn. Stan kon eene zware schadevergoeding eischen. Een proces zou voor den aannemer erge gevolgen kunnen hebben, daar hij van de politie herhaalde malen ernstige waarschuwingen wegens zijne ontembare paarden ontvangen had, 'die vroeg of laat ongelukken teweeg moesten brengen.'

Er werd besloten, dat Stan bij Rosanoff zou blijven. Hij zou in het magazijn werken, zooveel zijne krachten dit toelieten. Men zou zorgen, dat hij met geen zijner kameraden omgang zou hebben.

XXXIV.

Amelie Salens werd gewaar, dat de familie van Graaf van Landerwijck sinds lang zoo vriendelijk niet geweest was. Op het naamfeest van de gravin had zij dit jaar een bankbriefje van duizend frank gekregen. De kleinkinderen hadden haar op heur eigen verjaardag rijkelijk bedacht.

Ze telde acht-en-veertig jaar.

Heure gezondheid liet voortdurend niets te wenschen over. Ze was mager en tenger; doch haar gestel liet verhopen, dat zij een hoogen ouderdom zou bereiken. Dat ze veel gewerkt en gedurig met beslommeringen te kampen gehad had, was op haar aangezicht te zien. Heure trekken drukten vermoeidheid uit, doch heure oogen straalden nog zoo levendig als in hare eerste jeugd. Van heur snedig verstand en wakkerheid had ze niets ingeboet: heur hart was even liefderijk als haar geest helder gebleven. De stad Antwerpen telde weinige menschen, wier zedelijke waarde zoo groot was als die van Amelie Salens, die door niemand opgemerkt werd.

Toch wel.

Frans van Aelst had zij niet onverschillig gelaten. Deze oude jongman was een weinig schuchter van natuur, zoodat Amelie niet vermoedde, dat ze zijn hoofd op hol gebracht had. Zoo zegt men dit gewoonlijk. Op Van Aelst toegepast was de uitdrukking overdreven, gelijk dit uit den loop van dit verhaal zal blijken. Of de jongen het goede middel gebruikte, zullen wij niet beslissen. Althans hij vroeg den Graaf van Landerwijck raad, hoe hij best Amelie tot een huwelijk zou kunnen

overhalen. In gewone gevallen hadde de graaf den candidaat-vrijer zijner meid niet eens te woord gestaan; doch Van Aelst had het geluk hem te bevallen.

'Gij zult haar aanstonds spreken,' zegde Van Landerwijck. 'Leg haar kort en goed uwen wensch bloot. Laat alle ijdele woorden weg: ze zijn nutteloos. Eene zaak zeg ik u. Gij hoopt Amelie tot vrouw te bekomen. Ik weet niet of zij zal toestemmen. Mijn voorgevoel zegt mij neen. Bedrieg ik mij niet, zoo moet gij weten, dat, welk gunstig denkbeeld gij over haar hebt, gij niet eens vermoedt, welk een schat van eene echtgenoote gij aan haar zoudt hebben, door welke verheven deugden zij zich onderscheidt. Ik zal haar roepen.'

Nauwelijk had de meid Van Aelst bemerkt, of zij twijfelde niet meer over de reden van zijn bezoek.

Frans had een deftig voorkomen. Hij was eenvoudig, volgens zijne jaren gekleed. Wat in het oog viel, was zijne reinheid. Geen spatje kleefde op zijne kleederen. Zijn lijnwaad was wit als sneeuw, en zijn aangezicht, waarin nog geen rimpel te zien was, blonk van opgeruimdheid en levenslust.

Bij zijn binnentreden verschrikte Amelie een weinig. Zij herstelde zich weldra.

'Zet u neder, Mijnheer,' zegde ze. 'Gij zoudt mij gaarne spreken?'

'Inderdaad,' antwoordde Van Aelst, op den aangeboden stoel plaatsnemend. 'Doch eerst zou ik u verzoeken u zelve neer te zetten. Levert mijn bezoek den uitslag op, dien ik er van verwacht, dan zullen wij meester en meesteres zijn,' sprak Van Aelst lachend. 'Juffrouw,' hernam hij, 'ik zie niet in, waarom ik niet met mijne vraag voor den dag zou komen. Mijne jaren laten mij daarbij niet toe overdreven gevoelens te uiten. Ik kom u voorstellen een huwelijk met mij aan te gaan. Ik ben alleen op de wereld. Gij zult ook alleen geraken. Van mijne wedde en spaarpenningen kunnen wij burgerlijk leven.'

'Ik ken u niet eens, Mijnheer', zei Amelie, minder verrast dan men zou denken. 'Wat wilt gij, dat ik op uwe vraag antwoorde?'

'Juist,' sprak Van Aelst. 'Ik heb den heer Graaf van Landerwijck verzocht inlichtingen over mij in te winnen. Mij past het niet mijnen lof te verkondigen. Ik ben Kempenaar van geboorte en van Eekhoven afkomstig, doch woon sedert mijn twaalfde jaar in de stad. Als werkman ben ik in de magazijnen der firma Rosanoff gekomen, en ben daar thans meesterknecht-opzichter. Ik geniet het vertrouwen van mijnen heer. Hij heeft mij gezegd, dat, als ik het werk te lastig zal vinden, hij mij zooveel pensioen zal blijven betalen als ik nu verdien; honderd tachtig frank per maand. Doch, tot nog toe heb ik hoegenaamd geenen lust om mijn voorschoot aan den nagel te hangen. Het zou me onmogelijk zijn een lui, vadsig leven te leiden. Nooit heb ik aan trouwen gedacht. Ik heb mijne jonge jaren laten voorbijgaan,.. doch sinds

eenigen tijd gevoel ik mij alleen op de wereld... Kortom, ik heb u leeren kennen, en vraag u ten huwelijk. Groote omhaal van woorden past ons niet. Stem toe, gij zult het u niet beklagen.'

Amelie was diep bewogen. Frans van Aelst maakte een allergunstigsten indruk op haar. Zijne eenvoudige taal scheen haar een waarborg zijner oprechtheid.

'Ik kan u slechts danken, Mijnheer,' zegde zij, op beschaafden toon. 'Doch gij begrijpt, dat ik op zulke gewichtige vraag niet onmiddellijk kan antwoorden.'

'Juist,' sprak Frans, die uit deze woorden meende te mogen besluiten, dat hij niet teleurgesteld zou worden. 'Doch stel niet te lang uit. Wij hebben geenen tijd te verliezen,' ging hij smakelijk lachend voort. 'Zeker, op onze jaren komt koele overleg en berekening meer te pas dan als men twintig telt. Doch, wij zijn zóó oud nog niet, of gij gevoelt reeds of dit huwelijk u toelacht gelijk mij.'

Amelie sloeg de oogen neer. Van Aelst besefte, dat zijne woorden raak waren. Hij twijfelde niet meer, of het meisje koesterde eene ware genegenheid jegens hem.

Men praatte eenigen tijd over de Kempen. Oude vertelsels en voorvallen uit de geboortestreek werden opgehaald.

Als de duisternis inviel, reikte Amelie Frans hartelijk de hand tot afscheid, en beloofde hem over eene week bescheid op zijne vraag te geven.

Slechts enkele oogenblikken was Van Aelst vertrokken, als de Gravin binnentrad.

'Amelie,' zegde ze, eer de meid nog den tijd had heure meesteres te groeten, 'ik heb de gewoonte niet mij met uwe familieaangelegenheden te bemoeien. Nog minder gevoel ik lust om u mijne zienswijze op te dringen. Toch ben ik gekomen om u te vragen, wat gij over het voorstel Van Aelst denkt?'

'Wat zou mevrouw de gravin mij raden?' vroeg Amelie, diep ontsteld.

De Gravin van Landerwijck was groot en struisch van persoon. Hare stem was vol en zwaar, en met eene vertrouwelijkheid, die zij slechts tegenover de haren aan den dag legde, zegde ze: 'Ik heb daar met den Graaf en met de kinderen over gesproken. Indien wij ons eigen belang raadpleegden, zouden wij u dit huwelijk krachtdadig afraden. Want, ik hoef het u niet te zeggen: wij zijn zeer tevreden over u. Uw vertrek zou ons allen smartelijk zijn. Maar wij mogen uw geluk niet uit het oog verliezen. Gij zijt bij de vijftig jaar oud. Al het geld dat ge gewonnen hebt, hebt ge besteed, om uwe moeder te onderhouden, om uwen broeder te ondersteunen. Dit was schoon, doch onvoorzichtig van uwentwege. Zie wat rond u gebeurt. Christine is zeer goed getrouwd. Binnen weinige jaren bekleedt haar man eene der hoogste plaatsen van het bestuur. Margriet wint geld gelijk slijk. Edward is een artist. Geraakt hij aan de source, dan is hij er ook bovenop. Doch, tot nu toe

staat gij daar alleen voor. Hofmans, die nochtans reeds huizen bezit, heeft zelfs geweigerd aan Edward een voorschot te doen. Denk wat later met u zal gebeuren.'

Amelie zuchtte diep. Geene spier verroerde in gansch heur lichaam, geen traan blonk in haar oog.

'Van de tien vrouwen, die in uwen toestand verkeerden, waren negen reddeloos verloren geweest,' ging de gravin voort. 'Doch, het is, alsof ons Heer u beloonen wilde voor uwe braafheid, voor uwe deugden. Frans van Aelst, die u ten huwelijk vraagt, is eene alleszins goede partij. Hij is van eene deftige familie, en heeft een uitstekend karakter. Hij wint eene goede wedde, en bezit eene schoone som. Zijne meesters houden evenveel van hem als wij van u. Hij is gezond. Ge kunt nog vele jaren gelukkig met hem zijn. Van Aelst heeft de grootste genegenheid voor u. Deze genegenheid grenst zeer nauw aan liefde. Ik zou niet durven zeggen of dit gevoel evenveel waarde heeft. In de oogen eener vrouw van onze jaren stellig meer. Voor Van Aelst zijt gij een ideaal. Hij zal voor u leven. Uwe toekomst is verzekerd. Denk over dit alles goed na, Amelie, en wees overtuigd, dat, als ik u aanraad ons huis te verlaten, ik de zekerheid hebben moet, dat het voor uw duurzaam geluk is.'

De gravin verliet de kamer. Amelie had heur vertrek niet opgemerkt. Ze zat alleen. Het was donker geworden. Heur leven kwam in bonte beelden vóór haren geest. Het dorpsgezicht van Heibroek. De smidse. De school. De hei. Vaders sterfbed. Zijne begrafenis.

Haar lange diensttijd bij de gravin. Deze was voorbijgegaan, zonder dat zij het wist.

Margriet had spoedig eenen vrijer. Haar huwelijk had weinig moeite gekost. Het scheen allen, ook Amelie, natuurlijk, dat heure zuster trouwde. Zij beminde Willem en Willem beminde haar. Voor de broodwinning moest niet gevreesd worden. Was het, in die omstandigheden, geene misdaad dit huwelijk te beletten, zelfs te dwarsboomen?

En Christine? Zij was nog een kind, als Amelie naar de stad trok. Thans was zij getrouwd. Zij had een schoonen, braven man, en was de gelijke van voorname dames uit de hoofdstad.

Hoevelen kende Amelie er niet, die met haar, na haar, als meid naar Antwerpen getrokken waren! De meesten waren getrouwd. Schier altijd had men gevreesd, dat zij het zich zouden beklaagd hebben. Zij hadden haar geluk in het huwelijk gevonden. Sommigen waren vooruitgekomen. Er waren meiskens van Eekhoven en Zandeghem, die huizen in de stad bezaten. Anderen deden affaire en wonnen ruimschoots hun brood. Nog anderen waren werkvrouwen gebleven, en moesten als schoonmaaksters en huidenkeersters slafelijken arbeid verrichten. Doch, zij waren zich zelve meester. Zij waren met een Kempischen jongen getrouwd, en hadden een braven man. Amelie kende ook vrouwen uit hare streek, wier echtgenooten een slecht karakter hadden. Zij kende

er een, die als misdadiger tot dwangarbeid was veroordeeld. Deze had de vrouw van eenen streekgenoot belasterd. Zonder onderzoek had hij, de echtgenoot, den lasteraar eenen messteek toegebracht, die zijn leven in gevaar gebracht had.

Amelie had de helft van den menschelijken leeftijd overschreden. Nooit had zij 'aanspraak gehad'. Zij kwam tot het besluit, dat de vrouw van dien echtgenoot de ongelukkigste niet was, die zij kende. Deze vrouw werd door haren man grenzeloos bemind. Het is waar, zij had nooit aan liefde gedacht... daar zij het gedurig voor haar heiligsten plicht gehouden had heure moeder te ondersteunen, de toekomst van al de haren te verzekeren. Zij had veel geld gewonnen, doch bezat niets.

De woorden van Frans van Aelst, en meer nog die van de gravin hadden haar ongerust gemaakt.

Frans van Aelst! Zij had den jongen nooit gezien. Zoolang ze in de stad woonde, had ze niet eenmaal zijnen naam hooren noemen. Thans herinnerde zij zich, dat de Van Aelsten, van Eekhoven, deftige menschen waren.

Het werd meer en meer donker in de kamer. Des te duidelijker kwam het beeld van den vrijer uit. Hij werd jonger. Frans was geen vijftiger, zelfs geen veertiger meer. Amelie was geen oud, neergebogen vrouwtje. Hij was een schoone jongeling in de kracht zijner jaren.

Zij was het evenbeeld heurer jongste zuster. Het droombeeld bleef haar bij. Het werd scherper geteekend en juister gekleurd... en verzwond slechts, als de elektrieke bel in de zaal klonk, waardoor Amelie bij hare meesters geroepen werd.

XXXV.

De Rosanoff's behoorden tot de grootste handelaars van Antwerpen. Gelijk hun naam het aanduidde, waren hunne voorouders uit Rusland afkomstig. Sinds verscheidene geslachten waren zij te Antwerpen gevestigd en echte Sinjoors geworden. Sinjoors van het beste gehalte. Zij waren rijk en wonnen veel geld; doch weinigen putten zoo diep in hunne brandkast, als er ongelukken te lenigen waren. Boris Stepanowitsch Rosanoff, gelijk de man gewoonlijk door zijne landgenooten genoemd werd, was een menschenvriend, in den vollen zin des woords. De maatschappijen, die hij tusschen de klerken van zijn bureel en de werklieden van zijn magazijn tot stand gebracht had, leggen evenzeer getuigenis af van zijne edelmoedigheid als van zijne juiste opvatting van de behoeften der minderen. Zijn Slaafsche oorsprong was duidelijk bemerkbaar aan de mildheid, waarmede hij te werk ging, wanneer hij zich door geestdrift liet medesleepen, en ook aan den gloed, waarmede hij zijn dochtertje Vera, Vera Borisowna, beminde. Hadde Boris, bij het vernemen harer redding de inspraak van zijn hart gevolgd, zoo hadde hij een fortuin ter beschikking van Stan van Winckel gesteld. Meer dan eens had hij dergelijke handelwijze betreurd. Zijne vrouw, wier voorouders, schijnt het,

Kempenaars waren, en toch zeker veel van het practisch karakter had, dat de meesten dezer lieden kenmerkt, deed heuren man verstaan, dat hier iets meer te doen was dan Van Winckel eene som geld te geven en hem aan zich zelven over te laten. Rosanoff was daar nog meer van overtuigd, als hij de geschiedenis van den redder zijner dochter vernam.

Als deze genezen was, behield hij hem als magazijnier. Stan werd dagelijks meer ervaren in zijne nieuwe betrekking. De werklieden, die wisten, dat Van Winckel Rosanoff's dochterken van een gewissen dood gered had, hadden de grootste achting voor hem. Ook de koopman en zijne dame bejegenden hunnen magazijnier met voorkomendheid. Zij lieten dit echter niet al te zeer blijken, daar zij vreesden, dat dit tot zijne schade, misschien tot zijn ongeluk zou geweest zijn. Zij toonden vooral hunne genegenheid, hunne dankbaarheid jegens Stan, door het volledigste vertrouwen in hem te stellen. Hij maakte daar geen misbruik van. Daar de andere werklieden zich geheel van sterke dranken onthielden, zuiver op hunne kleederen en betamelijk in hunne uitdrukkingen waren, nam Van Winckel deze gewoonten aan, zonder dat iemand hem daartoe aangezet had.

Hij was een naarstig magazijnier. Op den duur kwam dit niemand wonder voor.

Groote diners hadden bij de Rosanoff's dikwijls plaats. Mevrouw besloot Mie van Winckel als kokin te vragen. Dit gebeurde. De gasten waren over haar ten uiterste tevreden.

Het was, alsof het wilde zijn. De keukenmeid trouwde bij Rosanoff uit. Mie kwam alle dagen. In den begin kreeg zij haren man niet te zien. Mevrouw vertelde haar de redding van Vera, en deelde aan Mie mede, dat Stan in den dienst van Mijnheer was. Zij sprak met lof over hem. Ook in de keuken vernam Mie, dat haar echtgenoot van allen geacht werd. Stan ontmoette zijne vrouw bij toeval. Zij wisselden eenige woorden met elkaar als verre kennissen. De ontmoetingen werden talrijker, de samenspraken vertrouwelijker. In het bijzijn van Stan prees mevrouw Mie om hare werkzaamheid en ordelijkheid. Mie onderging insgelijks den invloed van het huis. Zij werd keuriger op haren opschik en vergat de ruwe woorden, die vroeger zoo gemakkelijk in haren mond kwamen. Zij gevoelde de oprechtste achting voor Rosanoff en zijne dame, die haar hunne welwillendheid bewezen, en toch tact genoeg hadden, om gezag op haar te blijven uitoefenen. Mie was allen dankbaar, daar men het als eene natuurlijke zaak beschouwde, dat zij geacht werd. Zij drukte heure dankbaarheid niet door woorden, doch door gansch haar doen en laten tegenover meesters en meiden uit en daardoor trof zij zoo diep.

Het verleden verdween aldus meer en meer uit het geheugen van Van Winckel en zijne vrouw. Ongemerkt onderging hun karakter zulke volledige wijziging dat hunne booze daden, die er het uitvloeisel van

geweest waren, hun op den duur voorkwamen, als waren zij door vreemden gepleegd, en eindelijk niet meer voor hen bestonden.

Stan van Winckel en zijne vrouw zagen en spraken elkander meer en meer. Hunne wederzijdsche genegenheid nam in dezelfde verhouding toe als de veredeling van hun gemoed, en schier onmogelijk ware het voor hen zelve geweest het juiste oogenblik op te geven, waarop zij ware liefde voor elkander gevoelden. Aldra kwam dit hun voor, alsof niets natuurlijker ware. Rosanoff bemerkte dit. Hij richtte een deel van het magazijn zeer doelmatig tot woning in, meubelde ze en zegde lachend tot Stan en Mie, dat het huis geheel gemeubeld zoude zijn, indien zij het bewoonden. Van Winckel en zijne vrouw trokken er in en waren een voorbeeldig huwelijk. Zij waren tot het goede gekomen, omdat men hen overtuigd had, dat zij daar in staat toe waren, omdat men hen aan het goede gewend had, zonder hun hier predikatiën over te houden.

Beiden winnen bij Rosanoff een goede huur. Mijnheer en mevrouw blijven Van Winckel dankbaar. Zij hebben steeds een edel gebruik van hun fortuin gemaakt, doch beseffen, dat zij nooit zooveel wezenlijk goed hebben gesticht als in dit geval, daar, door hun toedoen, eene familie, die reddeloos verloren scheen, tot het goede is herboren.

XXXVI.

Van Winckel's huizeken is netjes ingericht. Alles is er kraakzindelijk. Mie ontziet zich dan ook niet zelfs hare nachtrust op te offeren, om den grond te schuren, de glazen te spoelen en de gordijnen te wasschen.

Evenals sinds eenigen tijd bij vader Franckx te Kraaigoor, moest men slechts den voet in Mie haar huizeken zetten, om overtuigd te zijn, dat daar vrede, eensgezindheid en waar familiegeluk woonden.

Frans van Aelst moest noodzakelijk met Stan van Winckel in aanraking komen. Amelie's vrijer had natuurlijk meer kennis van koloniale waren, waarin Rosanoff handel in 't groot dreef. Hij was vooral belast met de bestellingen uit te voeren, zich te verzekeren of alles juist gewogen was, zelfs de nota's op te stellen, waarnaar de klerken van het bureel de facturen vervaardigden.

Stan had het opzicht over den vervoerdienst. In tijden van drukte nam hij zelf de leizeelen ter hand, zoodat Van Aelst hem dan persoonlijk de goederen af te leveren had.

Frans en Stan mochten elkaar goed lijden. Niet lang duurde het, of beiden waren zoozeer op elkaar gesteld, dat ze, buiten hunne werkuren, elkaar dikwijls gezelschap hielden. Rosanoff zag dit gaarne en werkte het in de hand. Immers, Van Aelst woonde sedert zijne kinderjaren bij den groothandelaar en was onafgebroken een voorbeeld van eerlijkheid en stipte plichtsbetrachting geweest. De meester was overtuigd, dat de omgang met Frans den besten invloed op Stan moest uitoefenen.

Van Aelst woonde op een kwartier bij menschen voor wie hij weinig genegenheid had. Hij vond er bijzonder genoegen in bij Van Winckel te gaan buurten. Men kon er op zijn gemak praten over het werk, men kon er oude voorvallen uit de geboortestreek ophalen, die in Kraaigoor en in de omliggende dorpen rond de ketelvuren verteld worden.

De bezoeken van Frans van Aelst bij de echtgenooten Van Winckel herinnerden des te meer aan het buurten op de Kempische hoeven, daar onze drie Kempenaars het dialect van hun dorp ongeschonden hadden bewaard. De photographieën aan den wand, welke een dorpsgezicht te Hagenbeek en eene hei met bosschen omzoomd uit Eekhoven voorstelden, brachten er nog toe bij, om de vriendschapsbanden tusschen deze lieden nauwer toe te halen, om hun verblijf in het huizeken te veraangenamen.

In die omstandigheden moesten Stan en Mie alras te weten komen, dat Van Aelst zijne boontjes voor Amelie Salens te week gelegd had.

'Ik ken Amelie, sedert jaar en dag,' had Mie gezegd. ''t Is eene bovenste. Ik geloof echter niet, dat ge ze los zult maken. Ze zal nooit trouwen, maak daar staat op.'

'Wie weet?' onderbrak Stan. 'Ik heb altijd gehoord, dat eene vrouw niet kan weigeren, als men het verstand heeft om haar aan te spreken. Frans is een brave jongen, en wint eene goede pree. Hij past voor Amelie als een scheeltje op een potje. Zouden wij niet beproeven haar hier te doen komen? Zij zal daar niet toe ongenegen zijn. Bij den baron kan men niet "op staai" spreken. Daarbij, ik vrees, dat Frans onbeholpen is in die dingen. Wij zullen hem een handje toesteken in 't vrijen. Denkt gij niet, dat het dan zal gaan, Mie?'

'Neen,' antwoordde de vrouw. 'Als ze weet, dat Frans hier is, zal ze zeker niet komen. En, om mijn hart rechtuit te spreken, zij zal in geen geval den voet over onzen dorpel willen zetten,' voegde zij er bij, terwijl zij de oogen neersloeg.

'Ta, ta, ta,' zei Stan. 'Wie niet waagt, niet wint. Keurt gij het goed, dat wij Amelie uitnoodigen? Zult gij weigeren te komen, als zij onze uitnoodiging aanneemt?'

'Dat kunt ge begrijpen,' antwoordde Van Aelst. 'Van nu af verzoek ik u alle twee op de bruiloft, ingeval ik Amelie losmaak.'

Den volgenden dag begaf Van Winckel zich naar Amelie. In 't kort legde hij haar uit, hoe hij gevaren was sedert het geval met de paarden van Héglon. Hij vertelde, dat hij met zijne vrouw bij Rosanoff woonde en zeer gelukkig was. Zij spraken veel over de Kempen. Hij vroeg Amelie, of zij hem en Mie het genoegen zou doen Zondag namiddag ten hunnent koffie te komen drinken.

Van Winckel maakte den besten indruk op Amelie. Het verhaal der redding van Vera Rosanoff had zij in het dagblad van den graaf gelezen. De graaf en de gravin hadden met belangstelling over Van Wrinckel gesproken. 'Hoe zouden wij hem naar waarde beloonen, die haar van

zulken dood zou redden!' had mevrouw Bronsteen-van Landerwijck gezegd, terwijl ze op Dora, haar tienjarig dochtertje, wees. Amelie had vernomen, dat Stan en Mie voor goed den weg der deugd waren opgestapt. Zij nam de uitnoodiging aan, te meer daar zij nieuws over Philomien Franckx hoopte te vernemen.

Het was winter, en buiten koud. Mie had haar gezellig woonkamertje goed verwarmd. Ze had een lekker krentenbrood en smakelijke boterkoeken gekocht. Mevrouw Rosanoff had haar op den feestdag van mijnheer een pak kostelijke koffie ten geschenke gegeven. De aangename geur kwam Amelie te gemoet, als ze binnentrad. Het eerste wat ze zegde, was dat Mie haar het huis moest aanwijzen, waar men zulke koffie verkocht. Zoo iets moest ze voor moeder Salens bij haar eerste bezoek medebrengen.

Amelie had heuren hoed en mantel pas afgedaan, als Rosanoff binnentrad. 'Ik ben gekomen om u te verwittigen, dat ik morgen den ganschen dag afwezig zal zijn,' zei hij tot Stan, eer hij de oudste dochter van de weduwe Salens bemerkt had. 'Er moeten een paar honderd balen koffie naar het beurtschip "Vera Rosanoff" gevoerd worden, dat Dinsdag naar Brussel afvaart. Gij zult u met Van Aelst moeten verstaan.'

'Eene goede kennis van ons,' zei Mie, die wist, dat het plicht was Amelie voor te stellen. 'Een meisken uit de Kempen. Dat trekt'.

'Dan zal ik mij zelven uitnoodigen om wat te blijven zitten,' sprak Rosanoff, op wien Amelie een gunstigen indruk uitoefende.

'Wij hadden ter eer van juffrouw Salens een koffiekransken ingericht, mijnheer', ging Mie voort, aangemoedigd door den vriendelijken toon van den koopman.

'Zou mijnheer ons toelaten?'

Vrouw van Winckel dacht, dat ze te ver gegaan was, en aarzelde.

'Wel zeker zal het mij aangenaam zijn een kopje koffie mede te drinken,' zei Rosanoff, plaatsnemend. 'Juffrouw Salens,' sprak hij, 'de zuster van Edward Salens, onzen Quinten Massijs; gij moogt fier op hem zijn.'

Amelie neeg gelijk eene hofdame dit niet beter hadde kunnen wenschen.

'Den eenen of anderen dag zal ik hem een bezoek brengen in zijne smidse,' zei Rosanoff. 'Ik wensch kennis met hem te maken.'

Deze woorden beteekenden in dergelijke omstandigheden: 'Ik zal bij hem, den kunstsmid, eene bestelling doen.'

Amelie neeg ten tweeden male ten teeken dat zij Rosanoff's bedoeling begreep.

Mie sneed de krenten-boterhammen, en schonk de koffie op. Zij en haar man blikten herhaalde malen op de kleine pendule. Beiden vreesden, dat het bezoek van mijnheer, hoe vereerend ook, het doel der uitnoodiging van Amelie zou doen mislukken.

Deze scheen insgelijks teleurgesteld, hetzij dat ze over familiezaken wenschte te spreken, hetzij dat ze zelve gaarne het gesprek op Van Aelst

hadde gebracht. Het maal was pas begonnen, als Frans binnenkwam. Amelie verschrikte. Stan en Mie maakten uit hare houding op, dat zij onmiddellijk zou aangegaan zijn, ware mijnheer Rosanoff daar niet aanwezig geweest.

Deze scheen den toestand te beseffen.

'Mie,' riep hij luidruchtig, 'thans begrijp ik de reden van het koffiefeest!'

Amelie kleurde, en zweeg.

Een stoel werd tusschen haar en Amelie geschoven.

'Liggen de boeken zoo? Laat mij u mijne meening doen kennen. Dan zal ik heengaan, opdat gij de zaken onder elkaar zoudt kunnen bepraten. Van Aelst heeft mij alles uitgelegd. Mejuffer,' ging Rosanoff voort, op eenen toon, die bewees dat zijne woorden uit het hart kwamen, en dat hij eerbied voor het meisje gevoelde. 'Gij zijt eene brave dochter, eene voorbeeldige zuster. Van Aelst heeft u ten huwelijk gevraagd. Denk goed na, eer gij weigert. Mij komt dit onmogelijk voor. Van Aelst meent het oprecht met u. Hij zal u gelukkig maken. De toekomst van al de uwen is verzekerd. Binnen tien jaar staat gij alleen. Ik weet hoe dit gaat. Uwe zusters en schoonbroers en ook Edward zullen u geenszins dankbaar zijn voor al het goed, dat gij voor hen gedaan hebt. Bevalt het u heel uw leven dienstmeid te blijven? Ik raad u dus: trouw met Frans van Aelst. Ik verhoog zijn loon, en geef u een stuk in uw huishouden. Ook stel ik eene woning te uwer beschikking. Daar zult gij uw eigen meester zijn en kunt er Stan en Mie ook van tijd tot tijd uitnoodigen.'

Rosanoff zweeg. Hij dronk zijn kop koffie ledig en stond op. Stan en Frans vergezelden hem tot buiten de deur en dankten hem eerbiedig voor zijn bezoek en zijne waardeerende woorden. De meester drukte zijne onderhoorigen wel op het hart er voor te zorgen, dat gedurende zijne afwezigheid de dienst van het magazijn niets zou te wenschen overlaten.

De toespraak van Rosanoff had een diepen indruk op Amelie teweeg gebracht. Zij sprak geen woord.

Van Aelst, Stan en Mie konden niet beter doen, om haar in een huwelijk te doen toestemmen, dan de waarheid en het belang van Rosanoff's woorden te doen uitschijnen. Amelie, diep bewogen, verklaarde, dat zij nog geen besluit had genomen en eenige dagen noodig had om zich te bedenken.

Men praatte over Philomien en Edward, over vader Franckx en moeder Salens; over verscheidene Kempenaars, die men in zijnen kindertijd had gekend; men haalde kleine voorvallen aan, waarvan men getuige was geweest, zoodat de tijd verliep alsof hij vleugels had.

Het was donker, als Amelie het huizeken van Van Winckel verliet. Van Aelst volgde haar op. Stan en Mie zagen hen onder de straatlantaarne heel dicht naast elkander stappen. Er was niet aan te twijfelen,

of beiden zouden een paar worden. Des te meer was Mie daar thans van overtuigd, daar zij bedacht, dat Amelie zeer wel moest weten, dat Frans haar ten hunnent zou afwachten, en dat zij stellig niet zou gekomen zijn, indien zij besloten was neen te zeggen.

XXXVII.

Acht dagen na het koffiekransje bij Van Winckel bood Van Aelst zich ten huize van Graaf van Landerwijck aan.

'Hebt gij over mijne vraag nagedacht, Amelie?' vroeg hij, ongerust als hij de buitengewoon ernstige uitdrukking bemerkte, die over het gelaat van het meisje verspreid lag. 'Gij kunt denken, of ik ongeduldig ben uw besluit te vernemen.'

'Ik heb eene beslissing genomen,' antwoordde Amelie. 'Zet u neer, als 't u belieft. Ik neem uw voorstel aan. Op ééne voorwaarde.'

'Aangenomen,' onderbrak haar Frans.

'Mijne moeder wordt oud. De toekomst van Edward is nog niet verzekerd. Ik heb den plicht voor beiden te zorgen. Zal dit mij mogelijk zijn na mijn huwelijk? Zult gij er in toestemmen, dat moeder ten onzent komt wonen? Zal dit u aangenaam zijn? Zal het met uwe volledige goedkeuring wezen, dat wij Edward ondersteunen, tot hij ons niet meer noodig heeft? Nu meen ik, dat het uwe beurt is, om over dit voorstel na te denken. Beslis niet dan na rijpe overweging. Ik weet, dat het veel van u geëischt is. Ondervraag u zelven streng, of gij later een al te licht genomen besluit niet bitter zoudt betreuren.'

'Ik zal er over nadenken, Amelie,' sprak Van Aelst, diep teleurgesteld, 'doch het schijnt mij onmogelijk deze voorwaarde aan te nemen. Gij hebt het recht niet ze te stellen. Wij weten niet waar wij ons toe verbinden. Zooiets brengt noodzakelijk twist in een huishouden.'

'Daarom waarschuw ik u op tijd,' bemerkte Amelie. 'Na uwe woorden trek ik mijn antwoord terug. Ik dank u voor de eer, die gij mij door uw aanzoek gedaan hebt; doch ik ben verplicht het af te wijzen.'

'Gij zult op uw besluit terugkomen,' zei Van Aelst. 'Ik zal er over nadenken', ging hij voort, daar Amelie op de meest besliste wijze een ontkennend gebaar maakte. 'Ik hoop, dat wij elkander niet voor de laatste maal gezien hebben.'

Van Aelst verliet de woning.

De gravin trad binnen. Amelie legde haar in korte woorden den uitslag van het bezoek uit.

'Gij hebt misdaan, meisje,' zegde mevrouw, bestraffend. 'Gij wilt uwe moeder ondersteunen tot aan haar einde. Dit ware te verstaan, indien uwe zusters daar heur deel in bijdroegen. Zij kunnen het beter doen dan gij, en ik hoor niet, dat zij zich om moeder bekommeren.'

'Ik wil niet, dat eene andere mijne moeder bijsta,' zegde Amelie, fier. 'Slechts het vermoeden dat Van Aelst er zich om gebelgd zou

gevoelen, is genoeg om zonder verder nadenken een huwelijk met hem te doen afslaan. Ik besef, dat een echtgenoot bezwaarlijk anders kan spreken dan hij. Daarom zal ik niet trouwen'....

'Dat ge uwe toekomst opoffert voor uwen broeder, die jong en sterk is, is dwaas,' sprak de gravin, met gezag. 'De graaf zegt dit, evenals al mijne kinderen.'

'Ik aanzie het als mijn eenvoudigsten plicht, mevrouw,' antwoordde Amelie, eenige tonen hooger dan zij gewoon was. 'Het kost mij niet de minste opoffering.'

De gravin, blijkbaar gestoord, verliet het vertrek.

XXXVIII.

Rosanoff vernam spoedig het weigerend antwoord van Amelie aan Van Aelst. Hij zelf was er door teleurgesteld en kon het niet begrijpen. Hij had nog eene poging aangewend om het meisje het verkeerde harer handelwijze te doen inzien. Het moest wel zijn, dat hij al het vertrouwen van Amelie gewonnen had. Deze had inderdaad haar hart zoo geheel bloot gelegd aan Rosanoff; zij had hem de geschiedenis van haar leven zoo roerend verteld, en hem met de minste harer familieaangelegenheden zoo volledig bekend gemaakt, dat de koopman haar volkomen begreep. Hij besefte, dat dit eenvoudig meisje het als haar duursten plicht aanschouwde, zichzelve op te offeren, om het geluk van de haren te verzekeren. Hij begreep, dat hare braafheid, haar zielenadel zoo groot waren, dat het haar zelfs gelukkig maakte, zooveel goed te doen op de wereld.

Zoo was het inderdaad.

Beminde Amelie Frans van Aelst? Waarschijnlijk niet. Haar weigerend antwoord had haar althans minder moeite gekost dan velen zouden veronderstellen. Eenige dagen had zij met zich zelve geworsteld. Zij was ongerust, gejaagd, zelfs beangstigd. Nooit had zij aan trouwen gedacht, voor zij Van Aelst had leeren kennen. Om heure toekomst was zij vroeger nooit bekommerd geweest. De waarschuwingen van Van Aelst, van de van Landerwijck's, Rosanoff's, die alle op hetzelfde neerkwamen, namelijk, dat Amelie alleen voor moeder en Edward zorgde, terwijl Margriet en Christine dit veel beter konden doen; dat zij in haren ouderdom in een benarden toestand zou verkeeren, hadden haar eenigen tijd doen nadenken. Zij had deze gedachten ver van zich 'weggegooid,' en hare toekomst boezemde haar niet de minste achterdocht in. Zij kwam tot het besluit, dat zij, zij alleen, hare moeder moest helpen; dat het haar alleen toekwam haar geliefden broeder in staat te stellen roem en fortuin te verwerven. Zij dacht, dat het voor moeder en Edward vernederend zou wezen, zoo Hofmans en Van den Eynde bijdroegen om in hunne noodwendigheden te voorzien.

Wonder is het, dat Amelie, met dergelijken gemoedstoestand, zoowel

de liefde van hare zusters en broeder begreep. Zij had met Edward eene ernstige samenspraak over Philomien gehad. Haar broeder had haar verklaard, dat het zijn vaste wil was met de jongste dochter van Franckx te trouwen. Amelie had geenszins beproefd hem van dit voornemen te doen afzien met hare weigering als voorbeeld aan te halen. Zij had er zelfs niet aan gedacht.

Zij kreeg dan ook van lieverlede meer vrede met dit onvermijdelijk huwelijk van haren broeder.

Heur bezoek bij Van Winckel had daar veel toe bijgedragen. Deze bezoeken werden talrijker. Rosanoff had aan Van Aelst doen verstaan, dat het ongepast zou zijn bij Stan en Mie nog te komen, nadat er geen twijfel meer bestond, of het besluit van Amelie was onwederroepelijk. Daar de broeder van Amelie met de zuster van Mie eene verkeering had, die tot een huwelijk zou leiden, moest er over familie-aangelegenheden gesproken worden. Van Aelst begreep overigens, dat zijne plaats niet was, waar hij Amelie kon aantreffen.

De bezoeken van deze bij Van Winckel brachten den weldadigsten indruk op haar teweeg. Het huizeken was rein en net. De kleederen van Stan kwamen goed overeen met zijnen stand, met zijn werk. Geen scheurtje was er aan te zien, geen spatje kleefde er op. Mie blonk van reinheid. Zij ontzag zich geene moeite om overal orde te doen heerschen; dit viel in elks oog. Man en vrouw waren gezond, tevreden en gelukkig. Zij praatten en handelden, alsof dit altijd zoo geweest was, niet anders hadde kunnen zijn.

Ook Siska, die Amelie dikwijls bij Van Winckel aantrof, zag er goed uit. Haar gelaat was de spiegel harer ziel. Wonder! Zoolang ze op den slechten weg geweest was, moesten hare stoute uitdrukkingen en harde taal elkeen treffen. Thans waren de uitdagende trekken van heur aangezicht verdwenen, was heure stem verzacht; beide bijna onmerkbaar naarmate heur karakter den invloed van het goede voorbeeld ondergaan had. Siska was eene schoone vrouw geworden. Amelie merkte op, dat ze sterk op Philomien trok, behalve dat de trekken der eerste nog altijd krachtiger besneden, sprekender waren dan die der tweede, wat natuurlijk was, daar deze twintig en gene in de dertig jaar oud was.

De samenspraken tusschen de echtgenooten Van Winckel, Siska Franckx en Amelie Salens werden vertrouwelijker, naarmate hunne vriendschap inniger werd. Amelie, die scherper opmerkte, kwam tot het besluit, dat deze menschen, hoe diep zij ook gevallen waren, altijd kiemen van goede hoedanigheden bezeten hadden. Zij waren verstikt, terwijl de slechte zaden al te welig opgeschoten waren. Amelie wilde de goede koesteren en met de slechte geene rekening houden. Zij handelde en sprak, alsof deze niet bestonden. Dit was, volgens haar, het beste middel om de edele planten zoozeer te doen groeien, dat het onkruid er onder moest bezwijken.

Zij sprak hierover met Rosanoff. Beiden waren t'akkoord dat, om den mensch tot de deugd op te leiden, hij overtuigd moet wezen, dat hij van nature deugdzaam is. Amelie had dit niet altijd erkend. Naarmate zij ouder werd en den loop der wereldsche zaken naging, twijfelde zij niet meer, of die mensch is reddeloos verloren, welken anderen ontoegankelijk voor het goede achten, en die zelf dit besef heeft.

Na een paar bezoeken viel het gesprek op Edward. Deze was nog altijd in de kleine smidse op het Falconplein. Hij won zijnen kost, meer niet. De teleurstellingen, welke schier alle kunstenaars treffen, hadden hem niet gespaard. Belangrijke bestellingen, welke men hem voorgespiegeld had, waren achtergebleven. Hij had nu en dan een kunststuk gesmeed; doch het had hem meer tijd gekost dan velen zich inbeeldden, en hem minder opgebracht dan algemeen werd geloofd.

Tijdens zijne tentoonstelling, bij het vernemen van zijne benoeming tot Ridder der Leopoldsorde, bij zijne ontvangst in zijne geboorteplaats, was zijne toekomst hem als eene zonnige baan toegeschenen. Thans voelde hij de dorens, die op de kanten groeiden. Zou de moedeloosheid, de wanhoop hem overvallen? Dit zou op zijne artistieke ontwikkeling denzelfden verderfelijken invloed uitoefenen als het bewustzijn der verdorvenheid op den zedelijken mensch.

Doch Edward wanhoopte niet. Hij was niet alleen kunstenaar; hij was ook werkman. In zijne Kempische natuur had hij de wilskracht, de volharding, de voortvarendheid gevonden, die evenzeer, meer zelfs dan aanleg, noodig zijn, om in de kunst te slagen.

Bij al zijn zeldzaam talent had Edward Salens de eigenschappen, waardoor vele Kempenaars in de stad fortuin vergaderen: arbeidsliefde en geduld. Hij was smid; de zware inspanning, welke deze stiel vraagt, was hem te goede gekomen. Zijne liefde tot Philomien Salens was zuiver; de hoop haar eens tot vrouw te hebben, werkte niet weinig mede om hem nooit zijnen moed te doen verliezen.

XXXIX.

Edward vernam belangrijk nieuws. Sinds eenige jaren was in eene der voornaamste straten van het Zuiderkwartier een prachtige ijzerwinkel geopend. Eene ruime smederij was er aan toegevoegd. Beide hadden de klandizie van vele voorname lieden.

De baas was onlangs gestorven. De weduwe had besloten de zaken over te laten. Zij wilde dit uitterhand doen, en dit zooveel mogelijk in stilte. Het was haar inzicht den uitersten prijs niet te vragen, op voorwaarde dat alles in eens overgenomen werd.

Edward sprak er over met Amelie, en deze sloeg raad met de echtgenooten Van Winckel en Siska Franckx. Het magazijn, gelijk het waaide en draaide, de smidse met hare benoodigdheden, gereedschap, ijzer, waren voor zes en twintig duizend frank over te nemen. De

jaarlijksche huishuur was twee duizend frank, betaalbaar per trimester en op voorhand. Edward had alles nauwkeurig geschat. Volgens hem was de som geenszins overdreven.

Zoomin als Amelie, de echtgenooten Van Winckel en Siska zag hij echter het middel om zulke aanzienlijke som te krijgen.

Eenige tijd verliep. Onze Kempenaars ontvingen van Philomien Franckx hetzelfde briefje. Namens haren vader noodigde zij allen uit naar Kraaigoor te komen, ten einde over eene gewichtige zaak een besluit te nemen.

Van Winckel, zijne vrouw en schoonzuster dachten niet anders, of Flip Franckx wilde zijne erfenisaangelegenheden regelen. Zij begrepen niet goed, waarom Edward en Amelie uitgenoodigd werden, ten ware over het huwelijk van den smid met hunne jongste zuster spraak zou zijn.

Allen namen plaats op de tram. Tot hunne groote verwondering waren moeder Salens, Van den Eynde en Christine, Willem en Margriet reeds bij Franckx, als de reizigers uit Antwerpen er binnentraden.

Te midden van het ruim vertrek stond de tafel netjes opgedekt.

'Aan een feest moet ge u niet verwachten,' zei Philomien, hartelijk. 'Ik ben geene kokin, gelijk Mie of Siska. Toch hoop ik, dat het goed zal smaken.'

Men zette zich aan tafel. Het gesprek liep onmiddellijk over familie-aangelegenheden. Amelie was niet al te goed gezind op Willem Hofmans, doch zij wist, dat woorden hier niets konden doen dan de gemoederen verbitteren. Zij wachtte zich wel de ondankbaarheid te herinneren, waaraan hij zich plichtig gemaakt had.

'Zou mijnheer Rosanoff de som niet willen voorschieten, die Edward noodig heeft?' vroeg Van Winckel. 'Ik durf hem daar wel over spreken.'

'Doe dat niet,' zei Flip Franckx, tot aller verbazing. 'Indien Edward dan toch met mijne dochter wil trouwen, en indien zijne moeder en zusters daar vrede mede hebben, ben ik wel verplicht aan Philomien den bruidschat mede te geven, dien zij noodig heeft, om eene zaak te beginnen.'

Het voorstel van Flip kwam zoo onverwachts, dat niemand geestes-tegenwoordigheid genoeg had, om er zijne meening over uit te drukken.

'Gij kunt er niet van over,' zei de weduwnaar, op echt Kempische manier. 'Ik zal Philomien dertig duizend frank medegeven. Mie en Siska zullen ieder evenveel hebben.'

Willem Hofmans en Edmond van den Eynde konden hunne eigen ooren niet gelooven.

'Ja,' zei Franckx, die dit bemerkte, 'ik heb er veel voor gedaan, en mijne vrouw zaliger nog meer. Te veel. Het zwoegen en slaven heeft mij gelukkig gemaakt. Heb ik alles op eerlijke manier gewonnen? Ik zou dit niet durven zeggen. Doch, ik heb mijne conscientie gezuiverd.

In het verdedigen van populaire denkbeelden gaat de heer Steinmetz alleen misschien wel wat heel ver, als hij zijne buiging maakt voor het populaire vooroordeel tegen de werken van Chamberlain en Lapouge.

Zulke ‘leeken’, die niet *alle* boeken gelezen hebben (en *hoe* wordt er soms door vakmateriaal-verzamelaars gelezen!), maar met de studie van uitgezochte boeken hun inzicht pogen op te bouwen, kunnen echter nog wel eens eene opmerking maken, die waarde heeft.

□ ποτε □ηπωρος □νηρ μσλα □αιριον ε□πεν, zegt Homeros.

‘Voorwaar, een tuinman heeft wel eens iets zeer van pas gezegd.’

Schopenhauer amendeert op eene plaats, die ik op 't oogenblik niet terugvind, ik geloof terecht: □ ποτε □αι μωρος □νηρ μαλα □αιριον ε□πεν.

‘Voorwaar, ook een onnoozele heeft wel eens iets zeer van pas gezegd.’

Een voorbeeld tevens hoe eene opmerking van een leek (want Schopenhauer was geen philoloog van 't vak) wel eens hout snijden kan.

Goethe werd bij zijn leven als ‘leek’ op natuurwetenschappelijk gebied beschouwd. Toch heeft hij in anatomie (os intermaxillare, formatie van den schedel uit den bovensten halswervel) en geologie belangrijke *feiten* gevonden en tot de *theorie* der evolutie veel bijgedragen (Metamorphose der Pflanzen, Metamorphose der Thiere). Zijne opmerking omtrent de onontbeerlijkheid der entelechie (in het verband conform met teleologie) in de natuurwetenschap komt thans bij de nieuwere biologen tot eere. (Eckermann II, 104, 133, III 165.)

Sla nu ten slotte deze bladzijde bij Schopenhauer op (VI, § 255):

‘Dilettanten, Dilettanten! - so werden Die, welche eine Wissenschaft, oder Kunst, aus Liebe zu ihr und Freude an ihr *per il loro dilletto*, treiben, mit Geringschätzung genannt von Denen, die sich des Gewinnes halber darauf gelegt haben; weil *sie* nur das Geld delektirt, das damit zu verdienen ist. Diese Geringschätzung beruht auf ihrer niederträchtigen Ueberzeugung, dass Keiner eine Sache ernstlich angreifen werde, wenn ihn nicht Noth, Hunger, oder sonst welche Gier dazu anspornt. Das Publikum ist des selben Geistes und daher der selben Meinung: hieraus entspringt sein durchgängiger Respekt vor den “Leuten vom Fach” und sein Misstrauen gegen Dilettanten. In Wahrheit hingegen ist dem Dilettanten die Sache Zweck, dem Manne vom Fach, als solchem, bloss Mittel: nur Der aber wird eine Sache mit ganzem Ernste treiben, dem unmittelbar an ihr gelegen ist und der sich aus Liebe zu ihr damit beschäftigt, sie *con amore* treibt.’

Meent de heer Steinmetz niet in gemoede zoowel zichzelven als ook mij in dien zin als ‘dilettanten’ te kunnen beschouwen?

Zeist, Januari 1907.

VALCKENIER KIPS.

Tot nu toe had men bijna niet aan het eten geraakt. Op Hofmans raad stak men dapper toe; het was aldus onmogelijk de samenspraak voort te zetten. De gemoederen kwamen langzamerhand tot bedaren.

Philomien oogstte om haar eetmaal lof in van Mie en Siska en ook van Amelie, die daar met kennis van zaken over konden oordeelen.

In den namiddag werd de koffie opgediend. Dan kan men 'op staai' praten. Men had het 'goed verstand' geene oude koeien uit de gracht te halen. Van Winckel, Mie en Siska, die tot daartoe weinig of niet aan de samenspraak deelgenomen hadden, spraken met de aanzittenden, waar het pas gaf, en gevoelden zich meer opgeruimd, naarmate zij zich langer in dit gezelschap van brave lieden ophielden. Franckx en de weduwe Salens geraakten aan den praat. Mie, Van Winckel en Amelie; Edward en Edmond hadden elkaar meest te zeggen. Dat Philomien en Christine tot de gelukkigsten behoorden, zal elkeen begrijpen.

Willem Hofmans had veel aan Siska te vertellen; dit merkte Amelie vooral op. Zij meende te verstaan, dat er spraak was over Jan Meyten, meubelmakersgast in de stad, een vriend van Willem.

Tusschen allen werd beslist, dat Edward de smederij op het Zuid zou overnemen. Zijn huwelijk zal in de maand Mei plaats hebben.

Indien de welwillende lezer, na zoovele bijzonderheden, nog nieuwsgierig mocht zijn om het lot onzer Kempische vrienden te vernemen, zullen wij hem zeggen, dat Edward Salens met Philomien Franckx getrouwd is. Zijne zaken gaan goed: hij werkt met vier gasten. Persoonlijk houdt hij zich meest met kunstwerk bezig. De bestellingen worden al langer hoe belangrijker. Zijne faam is duurzaam gevestigd. Hij weet, dat geduld, moed en voortvarendheid zoo noodig zijn als aanleg en kunde.

Veel is hij aan Amelie verschuldigd. Vooral is hij heur dankbaar, omdat zij hem voor moedeloosheid heeft gevrijwaard, als de tegenspoed hem overviel.

Amelie had niet verkeerd verstaan, als zij meende, dat tusschen haren schoonbroer Willem Hofmans en Siska Franckx over Jan Meyten spraak was. Er is een begin van verkeering tusschen beiden. Hopen wij, dat ze tot een goed huwelijk moge leiden.

Van Winckel heeft in de Hoogstraat een kruideniersmagazijn geopend. Rosanoff levert hem de waren aan de voordeeligste voorwaarden. Stan zelf is nog bij den koopman in dienst, en verdient daar eene goede pree.

Willem Hofmans wint veel geld. Van nu af behoort hij tot de stijfste ingezetenen van Hagenbeek.

Edmond van den Eynde staat goed aangeschreven bij zijne overheden. Hij heeft daarbij goede kruiwagens; hij zal dus eene deraanzienlijkste plaatsen van het bestuur bekomen.

Flip Franckx heeft 'zijn boeltje' verkocht en woont in een burgerhuis te Eekhoven, waar hij zijne kosten koopt. Hij is gezond en tevreden,

doch verslijt fel, naar het oordeel zijner kinderen, die hem op zijn laatsten verjaardag bezochten.

Moeder Salens is daarentegen hel als een bieken.

Amelie heeft sinds Frans van Aelst meer dan eenen vrijer gehad. Ze heeft ze allen afgewezen. Ze acht het haren plicht moeder in heur ouden dag op te passen. Het vooruitzicht, dat ze weldra de aangebeden geboortestreek voor goed zal mogen bewonen, maakt heur zoo blij als een piepjong pensionnairken, dat naar de vacantie haakt.

Lenaerts is op pensioen gesteld, en door zijnen zoon als onderwijzer vervangen. Moge hij zich in dezelfde uitslagen verheugen!

Van Herckel en zijne vrouw zijn korts na elkander gestorven. Zij hadden reeds lang vrede gemaakt met Philomien en waren op hare bruiloft tegenwoordig. Hun testament was sinds tien jaar opgemaakt. Niets was er aan veranderd. Philomien had alles.

Edward en zijne vrouw, die reeds geld weglegden, waren 't akkoord, dat van dit erfdeel zooveel voor moeder zou moeten afgeteld worden, dat zij en Amelie ‘behoorlijk zouden kunnen leven’.

Het is dus te denken, dat het verblijf van deze brave vrouw te Antwerpen voortaan van korten duur zal zijn.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Liefde.

Laat mij beginnen met te zeggen, dat de lezer in dit verhaal geen gewone liefdesgeschiedenis zal ontmoeten.

Tegen de helling van den berg bij den ingang van het bosch lag een hut. Helder kwam het roodgeschilderde huisje uit tegen den donkergroenen achtergrond, die door enkele lichtgroene berken afgewisseld werd. De diepgegraven zandweg liep steil naar beneden, omlijst door grijze wallen. Het gras en het koren stonden prachtig op de weiden en akkers, en de bloemen aan de greppels geurden in den zonneschijn. Uit het dennebosch droegen zachte koeltjes versterkende harstlucht aan en de lucht trilde in de warmte.

Wanneer, zooals nu, alles in den zomerdos prijkte, was het hier heerlijk! Vrede en rust heerschten over het geheele dal: over het schitterend blanke meer, over de vriendelijk wuivende boomkruinen en over de hut boven tegen de berghelling aan.

Zij was klein en het lapje grond dat er bij behoorde, was ook klein. In de hut was een kamer, met een door ouderdom en rook zwart geworden steenen haard en armoedig huisraad. In den tuin groeiden een paar dikke kruisbessenheesters, een paar vlierboomen en twee kromme appelboomen; vóór het huisje lag een grasperk met een paar planten, en eene haag sloot de ‘plaats’ in. Het dennebosch was er vlak bij. Onder een hooge spar, die veel schaduw gaf, was het geitenhok getimmerd en daarnaast lag de houtloods, tot bovenaan vol takken, die op elkaar gestapeld waren.

Alles was hier eenvoudig; de middelen van bestaan waren gering, de ruimte was klein en de bewoners stelden geen hooge eischen; zij waren ook eenvoudige menschen. Anders van den Berg heette de vader; en Anders heette de jongen ook. Vrouw Stina van den Berg lag sedert lang op het kerkhof, zoodat die twee met hun beiden alleen waren overgebleven.

Anders van den Berg senior kon van alles doen. Hij hakte hout en timmerde; hij herstelde den dijk en deed huiswerk; hij kon de zeis hanteeren en de kleermakersnaald, het visschersgereedschap in orde houden, de buks en het schoenmakers-pik ook. Hij was een eigenaardige man. Alles wat in de hut was, had hij zelf gemaakt; alles wat hij en zijn jongen aanhadden, was ook van zijn maaksel, behalve natuurlijk hun ondergoed; want met

spinnen en weven had hij zich nooit vermoeid. Maar ik geloof zeker, dat hij dit, als het er om te doen was, ook wel zou hebben gekund.

Hij was kalm in zijne bewegingen en niet spraakzaam. De witharige jongen was van dienzelfden aard. Als klein ventje had hij op de stoep van de hut, heel zoet alleen zitten spelen. Grooter geworden, vermaakte hij zich in het bosch. Daar hoorde hij het ruischen in de boomen als een liefelijke muziek en er groeiden ook een menigte boschbessen; jonge haasjes sprongen van den eenen boomstam naar den anderen; daar traden reusachtige populieren uit de duisternis naar voren. Ja, het bosch was heerlijk! Het wekte zeldzame gedachten, wonderlijke voorgevoelens op; het gaf aan de menschen kracht en gezondheid, als zijn verplichte gave.

Anders groeide op tot een flinken knaap. Hij moest op zijn tijd naar school; hij worstelde met de Bijbelsche Geschiedenis bij den geestelijke en bij den meester had hij hard werk met zijne griffels en potlooden. Op een onvergetelijken Pinksterdag stond hij met paar andere knapen, met geleende kleederen, in het koor der met bloemen feestelijk versierde kerk. Daar legde hij zijn geloofsbelijdenis af.

Hierna werd hij boerenknecht, - wat zou hij anders worden?

Een eind verderop lag een groote boerderij, Kors heette zij, maar de gewone benaming in den omtrek was Koors. Zoo klein als de dingen in en om het huisje van Anders waren, zoo groot was alles hier. Het woonhuis en de schuren, de akkers en weiden, de hagen en het bosch en alles wat tot de Koors-hoeve behoorde, zag er welvarend uit. De Koorsboer was rijk, al kon men 't niet aan hem zien. Hij was heel gewoon; niet spraakzaam, maar ook niet stroef. - Bij dien baas kwam Anders in dienst.

Hij was gewend aan geregeld werken, maar in 't begin viel de arbeid hem toch zwaar. Hij was toch eigenlijk nog maar een jongen, die dus moeilijk met de mannen gelijk-op werken kon. Maar de andere knechts hielpen hem met raad en daad. De meisjes staken ook de handen uit, want zij mochten den knappen Anders gaarne lijden. De Koorsboer was toegevend voor den jongen knecht en de goedhartige boerin had steeds een vriendelijk woord voor hem. Dank zij die algemeene tegemoetkoming gevoelde Anders zich op Koors weldra tehuis en werd hij een flinke knecht; groot en breed was hij; wel wat stil en droomerig, maar desniettemin sterk, en taai volhardend. Toch kon hij hier niet blijven, hoewel de Koorsboer in lang niet zulk een goeden knecht had gehad, want hij, de rijke boer, kon zijn eenige dochter immers niet met zulk een armen jongen laten trouwen?

Er was namelijk hier op de hoeve een dochter, een lief en mooi meiske, met blauwe oogen, blond haar en een blank velletje. Zij en Anders waren nagenoeg even oud en in de vijf of zes jaren die Anders op Koors gediend had, waren die twee op elkaar verliefd geraakt.

Hij durfde er tegen haar niet over spreken en zij tegen hem evenmin; maar wanneer zij samen waren, keken zij elkaar zoo lief aan, dat de omstanders er alles van begrepen. Trouwens, het was duidelijk zichtbaar, hoe het met hen gesteld was.

Ten laatste kwam de Koorsboer het ook te weten. Die geschiedenis beviel hem volstrekt niet. Zou het heusch waar kunnen zijn? - Hij nam zijn dochter scherp in verhoor.

‘Heeft Anders er iets van tegen je gezegd?’

‘Nee-n!’

‘Heb jij dan iets tegen hem gezegd?’

‘Neen-n; maar...’

‘Wat?’

‘Ik hou zoo veel van Anders; zoo heel, heel veel!’ -

Zij kon niet leven zonder Anders.

En toen begon zij te schreien.

‘Praatjes! Gekheid! Anders moet vertrekken en daarmee uit. Het is ondenkbaar! Gewoon onmogelijk! Zij en hij - dat zal nooit gebeuren!’

Nu sprak de Koorsboer een hartig woord met Anders. Zeker, hij was een flinke jongen; een beste knecht; maar alles heeft een grens. Hij moest zich vooral geen dwaze dingen in 't hoofd halen; zich niets verbeelden, wat toch nooit gebeuren zou. Daarom was het best als goede vrienden bijtijds van elkander af te gaan. Als een eerlijke, knappe vent moest hij beloven geen dwaasheden met het meisje te zullen praten - hij moest hem de hand erop geven. Hij zou toch ook zelf begrijpen, dat er niets van komen kon?

Anders verbleekte; maar hij drukte den boer trouwhartig de hand en vertrok in dat voorjaar. Ja, het was immers maar al te duidelijk, dat er van het droombeeld dat hem had voorgezweefd, nooit iets zoude komen. In den zomer kwam hij op de heide, onder dienst. Op een dag zeide hij aan zijn verdriet voor goed vaarwel. Hij dronk met een paar kameraden tot hij dronken was en naar het wachthuis gebracht moest worden. Den anderen morgen was hij ellendig ziek; hij schaamde zich vreeselijk. Hij kreeg arrest; en toen hij na een paar dagen weer vrij kwam, besloot hij stellig, dat dit hem nooit weer zou overkomen. En Anders hield woord.

Den volgenden zomer deed hij aan de oefeningen van het tweede jaar mee, en na afloop van de dienstweken vertrok hij uit deze buurt. Hij had Koors - Karin in al dien tijd niet gezien; maar zijn vader vertelde hem, toen hij kwam afscheid nemen, dat zij een paar keeren bij hem op den berg geweest was en dan gevraagd had zijn zoon van haar te willen groeten.

Anders kwam nu op een landbouwschool, waar hij een plaats kreeg als kostelooze leerling. Werken en sjouwen en zich inspannen was hier de leuze; maar dat kon hij en daar hield hij ook van. Na eenige jaren verliet hij de school als ‘volleerd’ en toen werd hij rentmeester op een groote buitenplaats, die nog veel verder van huis afgelegen was dan de school.

Hier bleef hij niet bijzonder lang.

Anders was geen gewone knecht. Hij had lust tot leeren gekregen; en zoodra hij een vaste betrekking had, zocht hij den schoolmeester van die buurt op en verbaasde den man grootelijks door zijn verzoek hem les te willen geven. Hij was als kind natuurlijk wel op school geweest, maar dit had weinig gegeven. Daarom wilde hij nu gaarne goed schrijven en rekenen leeren; lezen kon hij al tamelijk goed.

Welzeker. De meester wilde het wel doen en spoedig had hij even veel plezier in de lessen als de jonge, door de zon gebruinde rentmeester. Zulk een degelijken, belangstellenden leerling had hij nog nooit onder zijn leiding gehad. Die twee brachten elken avond een geruimen tijd samen door; den eenen avond in het schoolgebouw en den anderen in het kosthuis, waar

Anders woonde. In het begin hadden die groote sterke handen nog wel getrild na het dagelijksche ruwe werk en de stijve vingers hadden verwonderlijke strepen op het witte papier getrokken; maar met volharding voortgaande, werd Anders langzamerhand een flink schrijver. En later volgde er meer handigheid.

De eigenaar der groote bezitting had met genoegen de keurig geschreven en goed gestelde verslagen van de buitenplaats ontvangen. Hij maakte persoonlijk kennis met zijn jongen rentmeester, leerde diens goede hoedanigheden op prijs stellen en bevorderde hem tot inspecteur op zijne grootere hofstede. Daar bleef Anders zeer lang.

Hij had het nu in elk opzicht goed en zijne omstandigheden werden hoe langer hoe beter. Maar hij verlangde geducht naar zijn vader. Die werd knapjes oud; daarom schreef Anders hem een brief en vroeg, of hij bij hem wilde komen inwonen. Maar dit wilde Anders van den Berg niet.

'Zou ik mijn huisje verlaten,' liet hij, onder meer, in zijn antwoord terug schrijven, 'waarin jij geboren bent en dat ik zelf getimmerd heb? Neen, hoor! Je moeder is hier gestorven en ik wil hier ook sterven. Overigens heb ik 't niet kwaad. Toch bedank ik je wel voor het geld, dat je geregeld stuurt.

Dat komt altijd nog wel eens te pas. Ik zou het zeker ook aardig vinden je eens te zien, maar de reis is lang en het werk bindt ons beiden de handen. Maar wie weet, of wij elkander niet nog eens zullen ontmoeten.

Je vroeg mij naar Koors - Karin. Naar ik hoor, heeft zij een aantal vrijers gehad; maar zij is toch nu kort geleden getrouwd. Zij heeft het gedaan, omdat haar vader erg oud begint te worden en zij alleen de boerderij niet kan beheeren. Dit heeft zij mijzelf gezegd en zij vroeg mij ook vaak, hoe het je gaat.'

Zoo stond het ten naastenbij in een der brieven, die hij bij zeer lange, tusschenpoozen van zijn vader kreeg.

Bij het drukke werk gingen de jaren verbazend snel om. Aan den avond van zijn werkdag vertoefde Anders met zijne gedachten dikwijls thuis, in de hut bij het donkergroene bosch, waar de boomen zoo eigenaardig ruischten; in die omgeving van zijn kinderleven, die in zijn herinnering, onafgebroken in de pracht van den zomer stond. Wat zoude hij er gaarne nog eens heengaan; een oogenblikje daar droomen, zooals voorheen; zich kinderlijk gelukkig gevoelen, zij het ook slechts voor een enkele, vluchtige minuut - maar dan trok het werk hem weder in zijn veelvuldige beslommeringen en richtte zijne gedachten op andere dingen.

De rijke eigenaar der groote plaats was gestorven. De verschillende hoeven werden onder de erfgenamen verdeeld. Nieuwe boeren, met nieuwe gewoonten en nieuwe knechts kwamen ook hier, en Anders, die ook al ouder werd, kreeg zijn ontslag.

Dit trok hij zich niet erg aan. Hij had er reeds ernstig aan gedacht vrijwillig heen te gaan. Zijn overleden patroon had hem een aanzienlijke som nagelaten, zooals uit het testament gebleken was. Hij had gedurende die vele jaren ook iets overgelegd. Hij was nu zoover, dat hij zonder bezwaar zijn lang gekoesterd droombeeld tot werkelijkheid maken kon. Hij wilde terugkeeren, naar vader, naar het oude huisje op den berg, naar het bosch. Daarginds zou hij in rust en vrede zijn ouden dag tegemoet zien. Daar

hoopte hij Koors - Karin ook nog eens te mogen ontmoeten, - Koors - Karin, die hij gedurende al die jaren volstrekt niet vergeten had.

Maar, 't was zonderling! Toen hij in stilte overlegde en narekende, kwam hij tot de overtuiging, dat er tien jaren - tien lange of tien korte jaren - verloopen waren, sedert hij iets van zijn vader gehoord had. Zeker, de oude man had altijd zelden laten schrijven, maar nu - tien volle jaren - dat was toch al te erg! - Hoe zou 't hem gaan?

Hij wilde vader verrassen, en daarom schreef hij niets over zijn aanstaande thuiskomst.

Op een mooien, lichten zomeravond stapte hij met zijn reistasch in de hand de oude, welbekende paden naar de ouderlijke woning op, naar het plekje, waar hij als kind en als jongen geleefd had. Maar - wat was dat vreemd! Toen hij het gedeelte van den berg bereikt had, waar het bosch ophoudt en de geheele breede vlakte vóór hem lag uitgestrekt in de avondschemering, moest hij vaders hut toch wel kunnen zien. - Maar hij zag die niet! Hij keek rond, naar alle kanten. Zijn hart stond stil. Zijn adem ging zwaar en hijgend. Alles begon hem voor de oogen te draaien, als in een nevel gehuld. Hij liet zijn reistasch vallen en waggelde naar een grooten steen aan den weg, waarop hij ging zitten.

Wat moest dit beteekenen? Waar was het huisje? Waar zou hij zijn vader kunnen vinden? Droomde hij, of was hij wakker? Was hij dan zulk een vreeselijk langen tijd weg geweest? - Alles was toch hetzelfde gebleven; de dorpen en de groote en kleine boerderijen in het dal, de akkers en de weiden. Juist, daar kronkelde de oude grijze straatweg door het landschap - evenzoo als voorheen. Daar - verderop, lag het meer, stil en blank. Het bosch was wel wat ijler geworden - er was veel gehakt - maar anders hetzelfde gebleven.

Ja - hier was werkelijk de oude bekende streek - het dal en de berg zijner kindsheid, met al de lieve herinneringen aan die heerlijke dagen; en de hemel spreidde zijn blauw gewelf daarover uit, evenzoo als voorheen..... Maar waar was de hut - vaders hut? Waar?

Met een kloek besluit raapte hij zijn reistasch van den grond op en hervatte hij zijne wandeling met loome, maar groote stappen. Hij wilde er heen; hij moest de plek opzoeken. Hij wilde er zich met eigen oogen van overtuigen, of alles hier weggetooverd, in den grond gezakt, verdwenen was.

Hij kwam ter plaatse en vond - niets!

De hut was weg. Alles was naar den grond gehaald. Waar de schoorsteenmuur gestaan had, was nu een hoop met onkruid begroeid zand. Een paar verwilderde appelboomen groeiden nog wel tusschen de met mos bedekte steenen, maar zij waren de eenige, die nog aan het vroegere ‘tehuis’ van den teruggekeerden voormaligen bewoner der hut herinnerden. Zelfs de stukjes aardappelland waren niet te herkennen, - niets dan harde, verwaarloosde grond was er van overgebleven; de grijsachtig bruine aarde lag naakt en kaal, verlaten. Anders kon nauwelijks adem halen. Zijn hart was vol tranen; zijne knieën beefden, zijne oogen zagen niets meer. Hij liep overal heen; hij zocht naar dingen, die hem aan vroeger tijd zouden kunnen herinneren; hij spiedde in alle hoeken, of hij een spoor in de woestenij mocht vinden, een zonnestraal in de duisternis.

Alles was voor hem vreemd - onverklaarbaar vreemd! Hij liep door tot de heesters en de jonge dennen aan den rand van het bosch. Hier wierp hij zich op den grond en weende, - zooals alleen hij die zijne dierbaarste verwachtingen in duigen zag vallen, weenen kan. Hij gevoelde zich zoo ledig en dof; zoo hulpeloos en hopeloos ongelukkig. Het was hem, alsof hij op het punt stond te verdrinken - verpletterd neer te storten in den duizelingwekkenden afgrond; geworgd door ijzerharde, onzichtbare handen, meedoogenloos vermoord te worden.....

Anders bleef dien geheelen nacht in het bosch, - trouwens, het was een van de zoele, korte zomernachten. Zijne tranen waren wel opgedroogd, maar zijn hart bloedde en trilde in hem. En hoewel de zon nu opkwam en haar gouden lichtglans over het landschap zijner kindsheid verspreidde, bleef hij toch onder den indruk van donkere, zware wolken, die hem omringden; de reine, frissche morgenlucht was voor hem met verstikkende dampen verzadigd; en in de kronen der hooge boomen ruischte een scherpe muziek van snijdende wanklanken.....

Het was niet uit te houden! Hij wilde, hij *moest* licht hebben in de duisternis. En daar hij er te veel tegenop zag, op de hoeven en boerenplaatsen te gaan rondvragen, besloot hij den langen weg tot aan de kerk af te loopen, tot aan de pastorie. Daar zoude het raadsel wel worden opgelost, dacht hij.

Hij kwam daar aan, vond den geestelijke tehuis en kreeg van den eerwaardigen grijsaard een innig droef verhaal te hooren; zoo treurig, dat de tranen hem in de oogen sprongen en zijn hart zwol van diepgevoelde smart.

De oude Anders van den Berg had verscheidene jaren geleden een beroerte gekregen; hij had zijn spraakvermogen verloren en was bewusteloos, meer dood dan levend, door een voorbijganger in huis gedragen. Hij werd naar het armenhuis overgebracht. Nastaande betrekkingen of bloedverwanten had hij niet; het adres van zijn zoon wist niemand in de buurt, want de oude man had sedert het vertrek van zijn jongen een eenzelvig leven geleid. Na enkele dagen had Koors - Karin hem bij zich in huis genomen. Bij haar had hij gewoond; liefderijk was hij daar verzorgd en verpleegd, tot hij, nu een paar jaar geleden, gestorven was; - zacht was hij heengegaan.

Aldus luidde het verhaal van den geestelijke aan den bedroefden zoon, wien hij, bij zijne thuiskomst uit een vreemd land, zulke treurige mededeelingen moest doen.

'Weet u misschien waar vaders graf is?' vroeg hij na een poos te hebben gezwegen.

De oude heer schudde zijn hoofd.

'Het is mij niet mogelijk u dit met zekerheid aan te wijzen', antwoordde hij. 'Maar ik zou wel denken, dat Koors - Karin het zal weten. Zij had zich hartelijk aan den ouden man gehecht.'

Anders knikte toestemmend. Ja, dat dacht hij ook wel.

'Maar het huisje?' stamelde hij, - 'vaders hut?'

'Dat is naar den grond gehaald. De plek behoorde aan de Maatschappij en deze liet het afbreken, zoodra het leeg stond. Ik ben sedert vele jaren niet meer daar in de buurt geweest, maar ik heb dit hooren zeggen. Alles

werd in het openbaar verkocht en de opbrengst ervan ligt in handen van den Wethouder.'

Dit was het eenige, wat de geestelijke van den armen ouden man vertellen kon.

Toen Anders van de pastorie kwam, ging hij naar de Koors. Daar zou hij misschien nadere inlichting omtrent zijn vader kunnen verkrijgen.

In hooge mate ontroerd naderde hij het groote, roodgeschilderde huis, bleef een oogenblik bij het tuinhek staan en dacht over vele dingen.

Als een jonge, flinke knaap was hij van hier gegaan, toen zijn warm hart vurig klopte voor een mooi meisje met blauwe oogen en een zacht blank vel. Hij was arm en zij rijk; daarom was hij weg moeten gaan. Dit was zoo lang geleden; 't scheen wel een droom. Als een oude man kwam hij terug met loome schreden en een bezwaard hart. Hij was oud en zij ook. Hoe goed herkende hij alles aan de hoeve. Wat had hij hier vele voetstappen gedaan! Hier was ook zijn oude vader gestorven, tot het laatst verzorgd door Karin. Ja, Karin - hoe zou zij nu wel zijn? Na zoo vele jaren..... Nu, dat zou hij spoedig kunnen zien.

Met een zucht liep hij de plaats over met de witte berkestammen in een rij staande langs de haag; stapte de weinige treden vóór de huisdeur op, trok aan de welbekende schel en ging naar binnen. Het was een groot vertrek, niet hoog van verdieping, met drie ramen. Bij de kachel was een dienstmeisje bezig. Een volwassen meisje zat voor een der ramen te naaien en aan de tafel stond, met een almanak in de hand en een bril op haar neus, eene bejaarde, tamelijk dikke vrouw.

Anders bleef op den drempel staan en groette. Alle drie zagen naar hem, de vrouw het langst en onderzoekend. Zij liet den almanak op de tafel vallen, nam met bevende handen de bril af en trad langzaam naar den vreemdeling, dien zij met groote, strakke oogen bleef aanstaren.

'Ben jij..... ben jij het?....' stamelde zij, ontroerd..... 'Ben jij het..... waarlijk?'

'Ja', fluisterde hij en zijne stem had bijna geen klank door zijne aandoening.

De uitdrukking van spanning verdween langzamerhand uit het gelaat der vrouw. Zij kreeg tranen in de oogen en sloot de bruine hand van Anders in beide de hare en drukte ze hartelijk.

'O Anders, ja, je bent het wel. Wat is het een heerlijke tijd geweest - lang geleden - dank voor die dagen, hoor!'

'Ik dank je, lieve; ik dank je ook', mompelde Anders; hij kon bijna niet zien door zijne tranen; maar toch sprong zijn hart op van onuitsprekelijke blijdschap.

'Toe Karin - gauw! Ga vader roepen, meiske!' zeide de boerin van de Koorshoeve; zij schoof een stoel voor Anders bij, en bleef vlak voor hem staan.

'Toe, loop jij ook, Anna!' beval zij de dienstbode.

'Mijn liefste vriend - ben je heusch teruggekomen?' fluisterde zij, met een eigenaardigen blik op hem, glimlachend, terwijl zij de oogen met een slip van haar boezelaar afdroogde.

Hij slaakte een diepen zucht. Zijn wezen straalde van innige, hartelijke blijdschap over het weerzien zijner oude vriendin.

'Ja,' antwoordde hij eenvoudig; 'dat was toch natuurlijk'.

Zij bleef een poosje zwijgend staan. Zij monsterden elkander wederkeerig

‘Wij zijn oud geworden’, zeide hij langzaam en halfluid.

‘Ja - dat zijn wij wel’, stemde zij toe, met een knikje.

Weder werd het stil in de kamer. Beiden gingen zitten, elkander voortdurend aanziende.

‘Hoe lang denk je wel, dat het geleden is?’ vroeg zij ten laatste, zeer voorzichtig sprekend. Zij was onbeschrijfelijk blijde.

Hij lachte even tegen haar en toen zuchtte hij.

‘Het moet wel ten naastenbij veertig jaar geleden zijn’.

‘Zeven-en-dertig’.

‘Zeven-en-dertig?’

‘Ja; en tien weken.’

‘En tien weken’, herhaalde hij werktuigelijk.

Nu kwamen de anderen. Er werd aan de deur getrokken en hare dochter stapte vlug en onhoorbaar de kamer in, langzaam gevolgd door den Koorsboer, die zijn pet afnam en verwonderd naar den vreemdeling zag. Deze stond op.

‘Zie eens, vader, dit is Anders,’ zeide Karin op een blijden toon. ‘Ik ben toch zoo gelukkig hem terug te zien!’ voegde zij erbij.

‘Goeden dag, Anders’, zeide de boer eenvoudig en stak hem zijn breede hand toe. ‘Ik ben ook blij je te zien - het is heel lang geleden, dat wij elkander voor 't laatst gesproken hebben’.

‘Dank-je! zoo - het is Per! Lieve deugd - ben jij het waarlijk, Per Persson?’

‘Ja - ik, in levenden lijve!’ lachte zijn oude school- en speelmakker.

Er werd dien avond veel gepraat, - vooral over vroeger. Met een zekere plechtigheid werd Anders eindelijk naar eene kamer op de tweede verdieping gebracht. Het was een schamel gemeubeld vertrek. Er stond een oude, tamelijk afgesleten tafel, een paar grove stoelen met hooge smalle rugleuningen, een ouderwetsche Moraklok in den eenen hoek, en een groote kist met blauwe bloemen en een jaartal op het deksel in den anderen.

Deze stukken zijn van de verkooping op den Berg afkomstig’, zeide Per, hafluid tot Anders. ‘Zij zijn nu van jou, natuurlijk.’

Anders liet zich op een stoel neerglijden. Hij trilde, ja, ja, dat waren de welbekende dingen van vader, die zij samen gebruikt hadden. Lieve hemel! Wat waren die oude vrienden toch goed voor hem!’

Intusschen was Karin naar de kist gegaan. Zij deed die open en haalde er een pakje uit en ook een paar nog ongeopende brieven. Zij gaf dit een en ander aan Anders.

‘Het is van je vader’, voegde zij er tot opheldering bij. ‘Ik kreeg het, toen hij op 't laatst lag. Hij kon nog even enkele woorden zeggen. Die brieven zijn zeker van jou aan je vader; zij zijn te laat gekomen.’

Anders legde de brieven op de tafel en opende het pak met bevende vingers. Het was zorgvuldig in papieren gepakt. Het eene omslag na het andere viel ritselend op den grond en eindelijk - hield hij een pakje bankbiljetten in de hand.

‘Wat, in 's hemels naam, moet dat beteekenen?’ riep hij verbaasd uit, Karin en Per vragend aanziende.

‘Lees dit,’ zeide Karin, die een brokje papier, met een grove, ongeoefende hand beschreven, van den grond had opgeraapt, ‘misschien zegt het er iets van’.

Hij nam het van haar aan en toen hij 't gelezen had, stamelde hij diep ontroerd:

‘Van vader! Hoe danbaar ben ik u hiervoor ook!’ Anders bleef een

poosje stil zitten; er ging zoo veel in hem om; in zijne oogen welden de tranen op, die in zijn keel zaten.

Het was zijn eigen geld, dat hij aan zijn vader gestuurd had. Hij herkende de bankjes. Die goede oude vader! Hij had er niets van willen gebruiken - en nu gaf hij ze hem terug. En met zijne oude, bevende, ongeoefende hand had hij zijn laatsten groet geschreven - een laatsten, hartelijken dank aan zijn jongen! Hoe zou hij verlangd hebben naar zijn Anders, die zoo heel ver weg was. Die lieve, beste vader!. -

Op den Berg staat nu weer een huisje; 't is geen oude, maar een nieuwe hoeve. Toch is zij gelijk aan de oude. Een mooi hek is rondom de plaats getimmerd; de vlierboomen bloeien in den tuin; de vruchtboomen buigen hunne takken, bezwaard met roode glimmende appelen; de bessenboomen staan vol trossen; bloemen geuren en kleuren overal en het zand is bedekt met vruchtbare, malsche aarde.

Hier woont Anders nu weder. De grond is zijn eigendom; - hij heeft dien voor zijn eigen geld gekocht. De hut is van hem, - hij heeft die zelf getimmerd. In zijn aardigen tuin zit hij nu dikwijls, verdiept in herinneringen aan voorheen, terwijl de wind op de verschillende snaren van het dennenbosch zijn lied zacht laat ruischen en de pittige harstgeur zich vermengd met dien der weide.

Op de Koorshoeve heeft Anders zijn beste vrienden.

Naar het Zweedsch van ERNST WESTERBERG.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mr. S.R. Steinmetz, De Studie der Volkenkunde. - Den Haag, M. Nijhoff, 1907.

Dit boekje van Mr. Steinmetz is een hier en daar omgewerkte en voor de uitgave pasklaar gemaakte redactie van een voor eenige jaren gehouden voordracht. Het doel is, om aan de lezers duidelijk te maken, met welke problemen de wetenschap 'ethnologie', 'volkenkunde' zich bezighoudt, en om voor dit vak belangstelling te winnen. Nu, aan dit doel beantwoordt het geschrift geheel.

De 'volkenkunde' is uiterst omvangrijk; zij hangt samen met, liever gezegd: zij omvat quaesties, die behooren tot zeer verschillende wetenschappen, tot biologie, geografie, anthropologie, archaeologie, historie, recht en nog zooveel meer. Het spreekt van zelf, dat ieder die in een van deze vakken een specialiteit is, zich telkens tot tegenspraak geroepen moet voelen, wanneer de 'ethnoloog' zich op dat bijzondere gebied begeeft, waar hij zelf goed thuis is, en dat hoeft niet samen te hangen met een gebrek aan kennis bij den ethnoloog - die trouwens heel vergefelijk zou wezen -, maar het kan zeer goed een gevolg zijn van het hypothetische karakter van zooveel stellingen van allerlei wetenschappen. Natuurlijk kan ook op dit boekje van Mr. Steinmetz van alle kanten critiek worden toegepast; maar weinigen evenwel zijn in staat, alle deelen van de verhandeling hieraan te onderwerpen. Wat den recensent persoonlijk aangaat, hij is slechts met een klein deel van de behandelde stof vertrouwd; hier wijken, dat is waar, zijn opvattingen wel eens af van die van den schrijver; zoo zou hij b.v. bij een schildering van de toestanden van de oude Germanen de hooge cultuur, waartoe dit volk gekomen is in de jongere steen- en bronsperiode, zwaarder hebben laten wegen en daardoor tot een belangrijk afwijkende voorstelling zijn gekomen van het volk, dat die cultuur bezat; vooral de Noord-Europeesche bronscultuur, een van de subliemste verschijnselen in de praehistorie van het barbaarsche Europa, veronderstelt een artistiek en vrij beschaafd volk! Trouwens, het hangt er hier maar van af, wat wij als het hoofdcriterium van beschaving beschouwen; en daarom is een opmerking als deze volstrekt geen aanmerking te noemen. De hoofdzaak is: het boekje van Mr. Steinmetz geeft ons in een kort bestek een goed overzicht: 1°. van wat er in het vak gewerkt is, vooral: hoe er geleidelijk een interessant materiaal is verzameld; 2°. van de hoofdzaken, waar het in deze wetenschap om gaat: wat hebben wij aan het bestudeeren van toestanden enz. van onbeschaafde volken? Wat leert ons die studie? In hoeverre mogen wij deze volken vergelijken met de voorvaderen van de tegenwoordige cultuurnaties? Men is vaak te ver gegaan bij die vergelijking; maar met verstand te werk gaande, mogen wij toch tot een zeer hoogen graad overeenkomst aannemen.

N. VAN WIJK.

G. Ferraro. Rome's grootheid en verval. I. De vermeestering van het gezag. Vertaling van M. ten Bouwhuijs. Met kaarten en platen. Afl. 1 en 2. - Amsterdam, S.L. van Looy, 1907.

Romeinsche geschiedenissen zijn er al genoeg, denkt menigeen wellicht bij het lezen van den titel. En dat is ook zoo, maar deze geschiedschrijving is zoo merkwaardig, dat de vertaling volkomen gewettigd is. Iedereen wordt in staat

gesteld kennis te maken met een opvatting, die nieuw is en zeer leerzaam. Dit stempelt dit boek tot een werk van blijvende waarde.

De schrijver is de hoogleeraar Guglielmo Ferrero te Turin. Hij ziet in de Romeinsche geschiedenis een pendant van onzen modernen tijd en trekt, zonder het telkens te zeggen, gedurig vergelijkingen tusschen de sociale verschijnselen, die Rome's verval vergezelden en die welke wij nu beleven.

Elders is Ferrero meer bekend dan hier. Hij werd uitgenoodigd om in het Collège de France te Parijs lezingen te houden over den tijd van Augustus, waarmee hij veel bijval verwierf.

Op zekeren dag maakte een Fransch historicus, lid van de Académie, den Italiaanschen hoogleeraar zijn compliment over de lezingen, waarop Ferrero lachend antwoordde: ‘Mijn waarde heer, mijn opvatting van de Romeinsche geschiedenis is volstrekt zoo nieuw niet als vele mijner vereerders beweren. Men zou in zekeren zin kunnen zeggen, dat ik teruggekeerd ben tot de klassieke opvatting. Ik heb het standpunt weer ingenomen van Titus Livius, die de gebeurtenissen van zijn tijd groepeert om hetgeen men toen corruptie, verval noemde. De wijze, waarop ik de geschiedenis van Rome behandel, is dus twintig eeuwen oud. En bij Titus Livius niet alleen, bij Sallustius, Cicero, Horatius, Virgilius vernemen wij dezelfde klachten over het zedenverval in het rijk. Lang is op die klachten niet gelet; men hield ze voor uitingen van zeker pessimisme, voor zuiver letterkundige opvatting van conventioneele lofredenaars op den ouden tijd, zooals die overal voorkomen.’

In korte trekken schildert Ferrero nu de opkomst van Rome en houdt lang stil bij het tijdperk van verval; hij dringt door in het sociale leven van alle standen en teekent de onvermijdelijke gevolgen van de weelde, de eerzucht, den brandenden dorst naar geld, die de dolste middelen aanwendt om rijk te worden, een periode die gepaard gaat met verwardheid der hoofden en harten, ondergang van tucht en gezag in alle kringen en een onbestemd verlangen naar iets, dat men zelf niet weet aan te geven.

Men ziet, reden genoeg om met nadruk de aandacht op dit werk te vestigen. Het boek zal in 6 afleveringen compleet zijn. Wellicht komen wij er later op terug.

V.D.K.

Meyer. Nederlandsche Staatswetten. Supplement op den 10^{den} druk van Deel I editie 1 Februari 1906 en Deel II editie 1 Februari 1907. Uitgegeven onder toezicht van Mr. dr. H.J. Romeijn. (Uitgaaf van 15 Maart 1907).

Nieuwe wettelijke regelingen volgen elkander met zulk een snelheid op, dat Meyer's ‘Supplement’ in dank zal worden ontvangen.

De nieuwe redactie van de Drankwet, Merkenwet, Motor- en Rijwielwet, Loterijwet; de wijzigingen in de Jachtwet, Landweerwet, wet Raad van State, Regeeringsreglement Ned.-Indië, Muntwet; de nieuwe K.B. betreffende Arbeidswet, Woningwet, Gezondheidswet, Ongevallenwet; het nieuwe Rijkswegenreglement, zijn thans opgenomen en zooveel andere regelingen, waarmede menigeen van nabij heeft kennis te maken.

Waar het den samenstellers nog gelukt is, op een onnauwkeurigheid of onvolledigheid in de beide eerste deelen te wijzen, werden de verbeteringen daarvan in het Supplement op duidelijke wijze aangegeven.

Mr. J.H.B.

Hugo de Vries. Afstammings- en mutatieleer. 'Levensvragen', Serie I, n°. 9. - Baarn Hollandia-drukkerij.

In dit nummer van de serie 'Levensvragen' wordt een onderwerp behandeld, dat niet slechts in de hoogste mate actueel mag worden genoemd, doch dat ook van buitengewone beteekenis is, zoowel met betrekking tot de zuivere wetenschap, als met het oog op de practijk van den tuin- en akkerbouw. De uitgevers hebben

het geluk gehad, om voor de behandeling van deze stof: de nieuwere denkbeelden op het gebied van de afstammingsleer, in den hoogleeraar Hugo de Vries een bewerker te vinden, die zich met de studie van deze verschijnselen een wereldberoemden naam heeft verworven, welke te allen tijde onafscheidelijk zal verbonden blijven aan de door hem ontdekte en door zijn geniaal onderzoek bevestigde *mutatietheorie.*

Zij, die hun geheugen een weinig willen opfrisschen met betrekking tot Darwin's selectieleer en die zich tevens op de hoogte wenschen te stellen van de wijziging en aanvulling, welke deze leer in den nieuweren tijd heeft ondergaan door de ontdekking van het beginsel der *mutatie*, dat is: het plotselinge en sprongsgewijze ontstaan van nieuwe soorten, vinden in dit boekje een welsprekenden en betrouwbaren wegwijzer, die de nieuwe denkbeelden over dit onderwerp op beknopte en duidelijke wijze uiteenzet.

De lezer zal er uit zien, dat de bewering van sommige tegenstanders, alsof de evolutieleer van Darwin in onzen tijd reeds zoo goed als dood en begraven zou zijn en zij reeds aan het einde der 19de eeuw voor goed afgedaan zou hebben, elken grond mist en dat die voorstelling meer als een particuliere liefhebberij moet beschouwd worden van sommige bestrijders, die door zulke beweringen hun volkomen gemis aan wetenschappelijke argumenten trachten te bemantelen. Het tegendeel is waar: door de nieuwere onderzoekingen, vooral van Prof. de Vries, heeft de evolutieleer - die trouwens, naar de meening van Darwin zelf, nog menige wijziging en uitbreiding behoefde - eene duchtige herziening ondergaan, waaruit zij gelouterd is te voorschijn getreden. Dit alles is in de brochure van Prof. de Vries op populaire wijze duidelijk in het licht gesteld.

Tevens is het boekje echter ook rijk aan nuttige wenken voor den practischen tuinman, landbouwer en bloemkweeker, die er de verklaring in zullen vinden van vele beginselen, welke bij het kweeken van nieuwe tuin- en landbouwgewassen toegepast worden.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Dr. M. Wilh. Meyer. Zon en sterren. Naar het Duitsch door H. Verhagen Jr. Uitgegeven voor 'Kosmos', Vereeniging van Natuurvrienden. - J.C. Dalmeijer, Amsterdam.

De schrijver van het oorspronkelijke werkje 'Sonne und Sterne', Dr. M. Wilh. Meyer, de vroegere directeur van het astronomisch-meteorologisch genootschap 'Urania' te Berlijn, heeft reeds sinds lang zijn sporen verdiend met het populariseeren van de sterrenkunde en met het verspreiden van de kennis der ontwikkelingsgeschiedenis van het heelal. Ook in dit geschrift houdt deze uitnemende geleerde ons, in den hem eigen aangenamen en geestigen stijl, op onderhoudende en bevattelijke wijze bezig over den toestand van ons aller levensbron: de zon, over de geweldige gebeurtenissen op dat centraalgesternte en zijn invloed op de lotgevallen van de aarde. Daarna wordt de onmetelijke wereld der vaste sterren behandeld en duidelijk in het licht gesteld, dat ook deze alle niets anders dan dergelijke zonnen zijn, die slechts in ouderdom, grootte en afstand van de onze verschillen, doch die, evenals deze, andere zonnen of sterren aangetrokken hebben en daarmede zonnestelsels vormen, die, gelijk door

de wonderbare methode der spectraalanalyse gebleken is, alle dezelfde chemische samenstelling hebben als het onze.

Zeer belangwekkend zijn verder de beschouwingen van Meyer over de rol van het radium en helium in het heelal, over hun aandeel in de werkzaamheid van de zon, alsmede over de beteekenis der zonnevlekken en de rol der electronen, welke de zon naar de aarde wegslingert, in verband met de magnetische stormen op onze planeet en met het ontstaan van het noorderlicht. Zeer lezenswaardig is ook de proeve van verklaring voor het ontstaan en den ondergang der wereldstelsels en van hun vorming uit reusachtige nevelvlekken.

Zooals men ziet, bevat het oorspronkelijke werkje een schat van wetenswaardige en actueele onderwerpen, die een dankbare stof leveren voor eene populaire overzetting in onze taal. Het is jammer, dat de vertaler daarin niet geheel naar wensch geslaagd is. Behalve dat de stijl hier en daar te wenschen overlaat, is de bewerker blijkbaar niet voldoende op de hoogte geweest van vele Duitsche uitdrukkingen, waardoor dikwijls zinstorende fouten ontstaan zijn, terwijl ook met de leesteekens en de geslachten zeer slordig omgesprongen wordt, hetgeen afbreuk doet aan de duidelijkheid.

Bovendien wemelt het vertaalde werk van vreemde woorden en wetenschappelijke termen, die eenvoudig onvertaald zijn gebleven, waardoor de vertaling haar doel volkomen mist, daar zij voor den leek dikwijls volkomen onverstaanbaar zijn, zoodat men zich onwillekeurig afvraagt, waartoe eigenlijk eene dergelijke vertaling wel dient?

Want tot eene juiste beoordeeling van de waarde dezer boekjes diene men nog te weten, dat de zoogenaamde 'Vereeniging van Natuurvrienden' haar naam en de door haar uitgegeven werkjes ontleent aan de Duitsche vereeniging van dien naam te Stuttgart. En haar onbaatzuchtigheid gaat nu zoover, dat zij ons tegen den prijs van *f* 3 niets anders levert dan de vertaalde 'bijlagen' van de Duitsche uitgave, doch z o n d e r het bijbehoorende, uitstekende maandschrift 'K o s m o s', dat eigenlijk de hoofdzaak is en waarvan elke jaargang een lijvig, rijk geïllustreerd boekdeel vormt van ongeveer 400 pagina's, dat, m e t a l l e b i j l a g e n, slechts 4 Mk. 80 Pf. kost, dus nog minder dan men in ons land alleen voor de bijlagen betaalt!

Dit is waarlijk eene ongebruikelijke en verdachte manier, om zich een 'natuurvriend' te betoonen en 'het natuurgenot in den meest uitgebreiden zin onder het volk te verspreiden', zooals het in het prospectus luidt.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

'Reinaert de Vos', naar de handschriften van het middeleeuwsche epos herwrocht door Stijn Streuvels. (Ned. Bibliotheek, uitgegeven door G. Schreuders, Amsterdam).

Recensie of bespreking moet hier beginnen en eindigen bij bloote aankondiging. De stof is zoo bekend, dat ze elk relaas overbodig maakt. En die ons hier het oude satyrische fabeldicht 'Van den Vos Reinaerde' heeft 'herwrocht', is het eveneens zóó, dat zijn naam al prijs genoeg is. Men leze die frissche, oerknoestige taal waarin de Vlaming ons dit verhaal verjongd heeft herverteld.

C.K.E.

'Het Huis, Oud en Nieuw', Maandelijksch Prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouwen sierkunst, uitgave van Ed. Cuypers, architect, Jan Luykenstraat 2, Amsterdam.

De aanduiding ‘Maandelijksch Prentenboek’ is wel wat bescheiden. Deze uitgave toch is niet alleen, en zelfs niet eens hoofdzakelijk, belangrijk om de verluchtingen maar om den tekst die door uitstekende medewerkers wordt geleverd. In de laatste afleveringen vonden wij artikelen, die in elk kunsttijdschrift van heel wat meer pretentie zouden hebben wèlgestaan. Bijzonder opmerkelijk leek ons een opstel van den heer D.F. Tersteeg te Naarden over ‘Tuinkunst’. De schrijver bepleit in dat artikel het verwisselen van den gebruikelijken ‘landschapstuin’ voor den ‘stijltuin’. ‘De tuin,’ zegt hij, ‘moet *niet* als overgang dienen van 't huis naar het omgevend landschap; de tuin moet, afgesloten van zijn omgeving, bij 't huis behooren; dus er binnen tredend, moet men dadelijk voelen kunnen, dat dáár de tuin begint.’

Zulk een tuin wil de schrijver beschouwen als *verruiming* van het huis, niet bij de buitenwereld behoorend. Hij moet dus ten eerste goed van die omgeving afgesloten wezen (liefst door een muur), ten einde hem intiem te houden en ten tweede een architectonisch-geometrisch karakter dragen, evenals het huis.

‘'t Intieme leven van daarbinnen moet ook in den tuin worden geleefd; die plek gronds moet evenals de kamers een prettig huiselijk karakter dragen, wat de architect in zijn bouw en de tuinarchitect in zijn aanleg moet uitdrukken. Het vooroordeel tegen een rechtaangelegden tuin als zijnde te kaal en te vlak is geenszins gerechtvaardigd, want door indeeling, afsluiting en lager leggen van onderdeelen van den tuin kan men bij 't doorwandelen juist zulke aardige verrassingen krijgen.

De landschappelijk aangelegde tuinen kunnen ons dan ook heelemaal niet bevredigen. Hoe fraai in hun soort zij ook uitgevoerd zijn en voorloopig niet lettend op al het belachelijke en onaesthetische, dat de nabootsing van 't natuurlijk landschap ten gevolge heeft, spreekt noch uit de lijnen, noch uit de wijze van beplanting de zoo zeer gewenschte rust. Om van landschappen te genieten moet men buiten zijn tuin gaan, waar deze fraaier aangetroffen zullen worden, dan menschen ze op kleiner schaal vermogen te copieeren.’

Dit klinkt zeer redelijk en aannemelijk. Het leidt echter tot styleering van wat levend is - en dat is iets in strijd met het wezen der dingen, dus artistiek onwaar. Als de schrijver rechtlijnigen tuinaanleg bepleit (en daarvan een aantrekkelijke verluchting geeft), kunnen wij voor zulk een aanleg wel wat voelen, al lijkt ons de door hem bestreden opvatting van den tuin als overgang tot de omgeving volstrekt nog niet verwerpelijk. Maar als hij verder glijdt op 't hellend stijlvlak en niet alleen de paden doch de heesters geometrisch wil behandelen, laten wij hem in zulk een tuin zonder ons gezelschap wandelen.

‘Op vele punten’, zegt hij, ‘zal de aanleg plaats bieden voor zich in vrijheid ontwikkelende planten, 't zij boom of struik, *terwijl de architectuur óók punten zal aanwijzen*, *die om strakke vormen zullen vragen* (wij cursiveeren). Hierin moet men geen poging zien om de geknipte taxis- en palmboompjes in allerlei paskwillige vormen weer een plaats in onzen tuin in te ruimen, dit stellen wij ons daarmede geenszins voor; maar toch kan een streng pyramidaal-, zuil- of bolvormige plant gewenscht zijn op bepaalde punten.’

Hoezeer de schrijver hier op den verkeerden weg is, vergetend dat hij hier niet werkt met steenen maar met levende natuur wier aard het tegendeel van stijl is, blijkt daaruit, dat hij terstond daarna een Engelsch citaat doet volgen, dat aldus eindigt:

‘It may be true, as I believe it is, that the natural form of a tree is the most beautiful possible for that particular tree, but it may happen that we do not always want the most beautiful form, but one of our own designing, and expressive of our ingenuity.’

Kunst, óók gebruikskunst, die schoonheid offert niet aan eischen van gebruik maar aan een abstracte theorie, en ‘vindingrijkheid’ daarvoor in de plaats stelt, houdt op nog *kunst* te zijn, wordt - *kunstenmakerij*.

Maar laat ons ten slotte nog eens herhalen, dat wij dit merkwaardige opstel vonden in een voortreffelijk tijdschrift, dat, al heeft de architectuur-behandeling uitteraard daarin een wat sterk persoonlijk karakter, een revue is van aesthetische opvoedkunde.

C.K.E.

Generaal-majoor Mr. H.G. Baron Nahuijs van Burgst (1782-1858).

Het oordeel over het karakter van dezen merkwaardigen man en kundigen staatsdienaar(*) is vaak zeer ongunstig geweest. Louw, in zijn rijk gedocumenteerd werk: *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I(†), is zeer slecht over hem te spreken. Hij beoordeelt meer hetgeen Nahuys als resident van Djokdjakarta en Soerakarta gedaan heeft en beweert o.m., dat Nahuys als bestuurshoofd van eerstgenoemd gewest 'van zijn invloedrijke positie gebruik heeft gemaakt om zich financieel te bevoordeelen'; een feit, dat door verschillende personen is besproken. Nahuys 'bezat' - volgens Louw - 'groote eigenschappen van geest, die niet altijd door grootheid van ziel werden bestuurd'. Louw wil 'wat nauwkeuriger de plaats aanwijzen, die Nahuys, een veelvuldig aangehaalde autoriteit, in Indische, speciaal agrarische zaken, in onze geschiedenis behoort in te nemen'. Het komt hem voor, 'dat de afkeurende, apodictische wijze, waarop "Nahuys zich gewoonlijk over de daden en handelingen zijner collega's en tijdgenooten uitliet, hem weinig paste." Louw heeft zich natuurlijk dit oordeel gevormd na alles wat hij van en over Nahuys gelezen heeft in de hem, voor de samenstelling van zijn bovenaangehaald werk, door de Indische regeering ter beschikking gestelde officieele stukken. Bij vergelijking van alles wat Nahuys schreef met alles wat Nahuys deed, "verrijst" voor Louw's verbeelding "onwillekeurig het beeld van een man, die autocraat was in zijn hart, die van de inlandsche vorsten en hoofden een zeer heilzaam respect wist af te dwingen en toch zich hunne vriendschap wist te verzekeren, in welk streven hij geholpen werd door de ruime ervaring en de groote kennis, welke hij van de inlandsche hoven bezat". Hij was - volgens Louw - "zeer met zich zelf ingenomen", doch "wist de verdiensten van anderen niet behoorlijk te waardeeren". Hij was, schrijft Louw, "handig met de pen" en "verkondigde", schrijvende, "schoone theorieën, doch in de praktijk deed hij dingen, die een meer delicaat denkend man zou hebben nage-

(*) Dr. Wap, *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst*, 1858, tweede druk. (De eerste niet in den handel).

(†) Bladz. 49-58.

laten en die ons doen twijfelen aan de innerlijke waarde van zijn devies: *Non sibi*, *sed patriae* (niet voor zich zelven, maar voor het vaderland)".

Minder ongunstig laat zich Van der Kemp over Nahuys uit. In zijne studie: *Dipanegara. Eene geschiedkundige Hamlettype*(*) noemt hij Nahuys, als resident van Djokdjakarta, den mentor van Sultan Djarot in onzedelijkheid en drankgebruik, terwijl hij in zijne verhandeling: *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830(†) schreef: "Over het algemeen maakt Nahuys in zijne officieele correspondentie een sympathieken indruk; hij heeft heldere inzichten, schrijft goed, weet prinsen en grooten naar zijne hand te zetten." Leest men, dat zijne collega's "niet zoo bijzonder met hem ingenomen waren", Commissarissen-Generaal (1816-1819) stelden "steeds zijne diensten op prijs"; - ik mag er bijvoegen: ook aanvankelijk de Gouverneur-Generaal van der Capellen en later de Commissarissen-Generaal du Bus de Gisignies en Van den Bosch - "waarvan hij ook stoffelijk de bewijzen ontving". "Later bleek," vervolgt Van der Kemp, "dat Nahuys op eigen gelegenheid nog andere wegen had geopend om zich als resident voordeelen te bezorgen", waardoor "hij als figuur van beteekenis verliest door zijne onmiskenbare drift om ten eigen bate de landverhuring te exploiteeren". Niet slechts de waarde zijner adviezen moest er door lijden, doch het verwijt bleef niet uit, dat hij "zijn invloed misbruikte om voor hem en zijne vrienden land in huur te erlangen."

Dr. Kielstra in zijn opstel: *Eenige personen uit den Java-oorlog*(§) beweert van Nahuys: "hij werd bovendien in zijne handelingen bestuurd door eigenbelang".

Dr. H.T. Colenbrander eindelijk schrijft in zijne studie: *Het jaar* 1848 *in Nederland*(**), dat Nahuys "zich in Indië, zonder aperte oorzaak, groote voordeelen" heeft "zien toewijzen in den vorm van particuliere landerijen" en dat hij zich na zijn terugkeer in Nederland, omstreeks 1839, aan den Prins van Oranje "opdrong" en dezen "na zijne troonsbestijging", in 1840, "letterlijk geene rust" liet. "Nahuys posteerde zich in" de "onmiddellijke omgeving" van Koning Willem II en leide het er op toe Gouverneur-Generaal te worden, waarin hij door Baud werd verhinderd'. Om zijn doel te bereiken zou hij zich, volgens Colenbrander, in relatie hebben gesteld met den politieken avonturier Jhr. R.L. van Andringa de Kempenaer, gewezen 1^{en} luitenant van het leger in Nederland en ridder der Militaire Willemsorde, van wien de Prins van Oranje zich had bediend om eene volksmanifestatie te Amsterdam in het leven te roepen tegen het voornemen van Koning

(*) Bijdragen Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, 1896.
(†) Bijdragen Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, 1896.
(§) De Tijdspiegel, 1896.
(**) Onze Eeuw, 1905.

Willem I om zich met de Belgische Gravin Henriëtte d'Oultremont in het huwelijk te begeven. Colenbrander ontleent deze mededeeling aan Jhr. Mr. de Bosch Kemper(*). Van wien deze zijne ongunstige onthullingen over Nahuys heeft ontvangen, blijkt niet; wel, dat hij niet alles, wat omtrent Nahuys werd verteld, voor goede munt heeft aangenomen.

Van de verhouding van Nahuys tot Koning Willem II weet ik niets meer dan hetgeen daarvan door De Bosch Kemper in zijn hier aangehaald werk wordt medegedeeld en wat daarvan gezegd is in de *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst*(†). Men leest daar o.m., dat Nahuys ‘sedert zijne terugkomst uit Indië, groote en gewigtige diensten, geheel belangloos, aan de Dynastie van Oranje-Nassau en aan Zijne Majesteit Willem II bewezen’ heeft, door daden, ‘die van zijne trouw en gehechtheid aan’ dien vorst getuigden ‘en de ondubbelzinnigste blijken’ droegen, ‘dat geene zelfopofferingen, geene gevaren, hoe groot en van welken aard ook’, hem ‘ooit te veel hebben gekost, wanneer’ hij zijn ‘Vorst van eenig nut konde zijn. De eerbied, aan de nagedachtenis van’ dien vorst ‘verschuldigd, zoowel als de vrees, om het in’ hem door den Koning ‘gesteld vertrouwen te schenden’, hebben Nahuys bewogen, in die *Herinneringen* over de ‘verdere bijzonderheden dier belangrijke diensten’ te zwijgen, ofschoon daarvan ‘de schriftelijke bewijzen en naauwkeurige aanteekeningen aanwezig zijn.’

Staan die diensten misschien in verband met hetgeen sommigen - zooals in het werk van den Pastoor P. Albers(§) - de ‘revolutie’ van 1848 noemen(**)? Indien beweerd wordt, dat Nahuys met Van Bevervoorde, Van Andringa de Kempenaer en Woudrichem van Vliet ‘de revolutie gemaakt heeft’, vergete men niet, dat zij, die ‘achter het scherm zaten’, niemand minder waren dan Donker Curtius, Luzac en Thorbecke! Indien wij thans in alle opzichten de vruchten dier ‘revolutie’ plukken, zij men zoo billijk, niet slechts de diensten der strijders in en om het parlement, maar ook die der mannen, welke het ostentatieve gedeelte der beweging uitvoerden, naar waarde te schatten.

Alle ‘revolutiën’ - de tamme uitgezonderd - worden door twee elementen ‘gemaakt’: de mannen van het woord en de pen en de mannen van de daad. De eersten mogen de *leiders* worden genoemd, zonder de *inleiders*, de mannen van de straat, wordt het doel in den regel niet bereikt. De Noorweegsche revolutie van 1905 maakt hierop eene uitzondering. Wat zou echter van de Belgische beweging in 1830

(*) *Geschiedenis van Nederland na* 1830, deel III, bladz. 32 en de aanteekening bij die plaats, en deel IV, aanteekeningen, bladz. 5 en de daar opgegeven literatuur.
(†) Bladz. 198 en 199.
(§) *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden,* deel II, bladz. 98.
(**) Dr. H.T. Colenbrander, *Het jaar* 1848 *in Nederland;* Onze Eeuw, 1905, I, bladz. 245.

geworden zijn zonder de op straat afgespeelde dramatische inleiding der mannen van de daad? Niet altijd zijn de leiders bij succes zoo nobel, te erkennen, dat zij een deel van hun roem aan de hulp der mannen van de daad te danken hebben. 't Is waar, niet ieder inleider kan als leider optreden, doch het omgekeerde is niet minder waar. Wat zou Thorbecke bijv. op straat hebben kunnen doen? Luzac - door Koning Willem II een 'oud wijf' genoemd, omdat hij tijdens het voorspel der 'revolutie' geen minister wilde worden, - kreeg het reeds op zijne zenuwen, toen hem in den avond van den 15^{en} Maart 1848 met vedel en trom eene ovatie aan zijne woning werd gebracht, waardoor hij, die sedert 'twintig jaren van parlementaire oppositie' zoo 'populair' was geworden, door den 'buitengemeenen schrik', die hem deze luidruchtige avondmanifestatie 'op de leden joeg', door de daad bewees, 'dat hij niet de vereischten bezat' om in dagen van spanning 'aan het roer te staan'[(*)].

Over Nahuys, die werkelijk meer dan eens getoond had, in perioden van gevaar zijn hoofd koel te houden, mocht waarlijk door Colenbrander, met het oog op zijn verleden in Indië en hier, ik noem slechts de jaren 1811, 1815 en 1825-1830[(†)], met méér deferentie worden geschreven dan in het hier besproken opstel gedaan is, waar, over Minister F.A. van Hall gesproken wordende, uit de hoogte luidt, dat deze 'uit zijne Amsterdamsche advocatenpractijk de kennis had medegebracht' hoe men met zulke 'lieden' (als Nahuys er ook een was!) 'omspringt'. Wat men in eene *Amsterdamsche* advocatenpraktijk leert om 'lieden' als den Generaal Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst 'respect' in te boezemen[(§)], weet ik niet. Wel weet ik, dat de ervaring van eene 'advocatenpraktijk' in Amsterdam nog niet het recht geeft, iemand met het verleden van Nahuys in één adem te noemen met schipbreukelingen op de levenszee als Van Bevervoorde, Van Andringa de Kempenaer en Woudrichem van Vliet.

Het verleden van Nahuys in Indië behoort tot meer dan één veel bewogen periode onzer koloniale geschiedenis. Zijn naam is o.m. verbonden aan de bekende quaestie der landverhuringen in de Vorstenlanden op Java. Bij de beoordeeling van deze quaestie, die een groot deel der toenmalige Indische ambtenaarswereld in beweging bracht, zij men - evenals bij de critiek van de meeste Indische quaestiën - zeer behoedzaam. In Indië toch en zijne eigenaardige maatschappij, vooral tijdens Nahuys er leefde, spelen de personenquaestiën, vooral in de ambtenaarswereld, eene zeer groote rol. Daar braken en breken de

(*) Colenbrander, Onze Eeuw, 1905, I, bladz. 259 en 260.

(†) Zie Mr. P. Mijer, *Geschiedenis der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder de Fransche heerschappij;* Van Löben Seis, *Bijdragen tot de krijgsgeschiedenis van Napoleon Bonaparte,* deel IV; Nahuys, *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java, enz.,* deel I.

(§) Colenbrander, Onze Eeuw, 1905, I, bladz. 244.

autoriteiten, ter wille van de Promotie, in bazigheid elkander nu eens officieel dan weer officieus of particulier gaarne af, gelijk juist werd opgemerkt door een onzer beoefenaren der Indische staatsgeschiedenis(*). Wie Indische geschiedenis beoefent, moet zelfs niet te veel waarde hechten aan officieele rapporten, zooals later uit deze bijdrage meer dan eens zal blijken. De stellers dier rapporten waren menschen met menschelijke gebreken, die naar Indië waren gegaan om vooruit te komen! Indien van Nahuys getuigd wordt, dat hij 'in zijne handelingen bestuurd' werd 'door eigenbelang', zou ik, met mijne gegevens van de Indische geschiedenis, kunnen vragen: waren de meesten zijner antagonisten dan anders?

Een dier antagonisten was J.C. Baud, de latere Gouverneur-Generaal en Minister van Koloniën. In zijn brief van 14 Januari 1826 schreef het Lid van den Raad van Indië, Mr. H.J. van de Graaff - toen 44 jaren oud - aan zijn zwager, Jhr. Mr. Fontein Verschuir, Lid der Eerste Kamer van de Staten-Generaal:.. 'de heer Baud, die weleer zeer goed met mij stond, is mijn vijand geworden, omdat ik ambtshalve en als eerlijk man, mij tegen zijne baatzuchtige plannen moest verzetten. Ik heb dit echter nimmer ongeroepen gedaan'. Wat hiermede bedoeld wordt, verklaart Van der Kemp niet te weten. 'Zeker', zegt hij, 'was Baud geen woestijn zoekende Johannes de Dooper. Hij bezat de gave, alle richtingen te dienen en toch niet met zich zelven in strijd te geraken. Merkwaardig opportunist als hij was', wist 'hij met het meeste succes' Janssens, Raffles, Van der Capellen, Elout en Van den Bosch te voldoen. 'Inziende, dat het getij onder Van der Capellen aan het verloopen was,' keerde hij tijdig, met ziekte, naar Nederland terug, waar hij in het voorjaar van 1822 aankwam(†), ruim 32 jaren oud, door den Gouverneur-Generaal den Minister van Koloniën, Mr. A.R. Falck, warm aanbevolen. Deze heeft echter den afgetreden Algemeenen Secretaris van Ned.-Indië zeer zelden geraadpleegd. Zooals Baud aan Van der Capellen schreef, scheen die minister aan het oordeel van Baud over Indische zaken weinig waarde te hechten 'wegens zijne onbeduidendheid'(§). Is Falck de kennismaking met Baud niet medegevallen, of is hij door Mr. van de Graaff of Nahuys, die hij beiden kende, tegen Baud bewerkt? Deze diende, op verzoek van Falck, d.d. 28 November 1822, hem zijn advies in over de officieele en particuliere brieven van den 40-jarigen resident van Djokdjakarta, Nahuys, eene verdediging behelzende van het stelsel van landverhuring en landuitgifte aan Europeanen op Java in het algemeen, doch meer in het bijzonder van de toepassing er van in de Vorsten-

(*) P.H. van der Kemp, *Dipanegara. Eene geschiedkundige Hamlettype.* Idem, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff.*

(†) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 173-175, deel II, bladz. 282.

(§) Mr. P. Mijer, *Jean Chrétien Baud*, bladz. 169 en 189.

landen. Moge dit advies Baud doen kennen als een handig en bekwaam staatsman, mij dunkt, een man ‘van een echt liberalen inborst’, zooals Mr. P. Mijer den Minister Falck noemde, kon geen vrede hebben met Baud's conclusie, waarin hij zich als een tegenstander van het door Nahuys verdedigde ‘stelsel’ deed kennen. Hoe hard klinkt in dit artikel Baud's oordeel over de Europeesche landheeren! Hij noemt hen ‘vreemde en geldzuchtige gelukzoekers, die zich met geen ander oogmerk uit hun geboorteland naar vreemde gewesten verplaatsen, dan om met de vruchten van hunnen arbeid of liever van hunne schraapzucht eenmaal, en wel zoo spoedig mogelijk, terug te keeren naar het oord van waar zij herkomstig zijn. De bevordering van dat oogmerk is de voorname drijfveer hunner handelingen, en het land alwaar zij zich nederzetten is voor hen alleen belangrijk, als het groote middel, om dat oogmerk te bereiken. Hunne belangstelling in de welvaart van dat land is, op zijn best genomen, slechts tijdelijk, en het moet hun in het algemeen onverschillig zijn, wat van hetzelve worde, nadat zij hetzelve verlaten hebben. Het is niet onwaarschijnlijk, dat zich nu en dan een menschenvriend onder hen zal opdoen, die evenals de heer Nahuys zijn gehuurd gezag over de Javanen hoofdzakelijk tot ontwikkeling van hunne industrie en tot bevordering van hunne welvaart zal doen strekken, doch dit zullen slechts de uitzonderingen zijn op den algemeenen regel’[*].

Een ander antagonist van Nahuys en van denzelfden leeftijd als deze was de reeds genoemde Mr. H.J. van de Graaff, de alter ego van den Gouverneur-Generaal van der Capellen.

Tot dusver heeft Van der Kemp ons het best den overwegenden invloed geteekend, dien deze tragische persoonlijkheid op Van der Capellen bezat. Hoe Nahuys reeds in 1817 tegen Van de Graaff opzag en hem ontzag, kan men verder lezen in het hierbedoelde werk van Van der Kemp[†], terwijl eene andere pennevrucht van dezen geschiedschrijver ons in kennis brengt met het berucht geworden advies van 23 Maart 1822 over de Soerakartasche en Djokdjakartasche landverhuurquaestie[§], waardoor Van de Graaff zijn hoogen beschermer Van der Capellen in discrediet heeft gebracht. Na alles wat sedert tachtig jaren over deze quaestie is gepubliceerd, mag men gerust zeggen, dat het Gouvernementsbesluit van 6 Mei 1823 N°. 17, waarbij aan de landverhuur in de Vorstenlanden een einde werd gemaakt, uit een politiek en oeconomisch oogpunt beschouwd, eene domheid was.

(*) Mijer, *Jean Chrétien Baud*, bladz. 171-182. Zie over dezen grooten kolonialen staatsman mijne bijdrage over dat rapport van 28 November 1822: *Profeet in eigen land* in De Nederlandsche Spectator, N°. 49, jaarg. 1898.

(†) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel I en deel II, bladz. 27.

(§) Van der Kemp, *Het rapport van Mr. H.J. van de Graaf*, *d.d.* 23 *Maart* 1822 *over het schadelijke der landverhuur in de Vorstenlanden, van aanteekeningen voorzien,* Tijdschrift van Nijverheid en Landbouw in Ned.-Indië, jaarg. 1890.

Wij weten dan ook, dat deze maatregel door den Minister van Koloniën Elout - den opvolger van Falck - zooals Louw in zijn werk over den oorlog op Java schrijft, 'ten strengste' werd afgekeurd. Elout beschouwde dien maatregel als 'het zwakste punt der Indische politiek'. Zoo ooit het oordeel van een vorst over Indische aangelegenheden, uit een historisch oogpunt beschouwd, gewicht in de schaal mag leggen, dan was het dat van onzen kundigen Koning Willem I, toen hij verklaarde, dat die maatregel tot het uitbreken van den Java-oorlog aanleiding had gegeven. Het zachtste oordeel, dat de geschiedenis, naar aanleiding van zijn rapport d.d. 23 Maart 1822, over Van de Graaff mag vellen, is dat hij een onverzettelijk ambtenaar was. De geschiedenis is echter met eene uitspraak als deze niet tevreden. Zij vraagt hoe het mogelijk is, dat een hoofdambtenaar als Mr. H.J. van de Graaff - van wien sedert voldoende gebleken is, dat hij waarlijk onder het bestuur van Van der Capellen de toongever der Indische regeering is geweest - er toe is kunnen komen, in laatstgenoemd rapport zóó averechts te adviseeren als door hem gedaan is. Dan zoekt men in de eerste plaats naar het oordeel van den Indischen tijdgenoot, dat, hoewel dikwijls zeer onbillijk of overdreven, toch niet genegeerd mag worden in zake de landverhuringen. 'Veel is er gezocht' - leest men in Hageman's werk over den oorlog op Java - 'omtrent den oorsprong van dien maatregel'. De gemoedelijke en eerlijke auteur schrijft verder: 'Sommigen hebben dien toegeschreven aan kwaadaardig opzet, wangunst, overijling, persoonlijken haat, slechte staatkunde en meer dergelijke', terwijl van Van de Graaff wordt medegedeeld, dat hij 'met leede oogen de bezittingen en fortuinen van vele planters zoude hebben aangezien', door Hageman 'van oog- en oorgetuigen met nog andere omstandigheden vernomen'(*).

Het Gouvernementsbesluit van 6 Mei 1823 N°. 17 had echter niet alleen Van de Graaff's rapport van 23 Maart 1822 tot retroactum. Wij zien uit het werk van Louw, dat dit heilloos besluit ook te danken is aan het rapport d.d. 30 Juni 1822 N°. 245 van den resident van Soerakarta A.M.F. Baron de Salis(†). Maar er is meer. Waren er oorspronkelijk - schrijft Van der Kemp - bij Van de Graaff nog bedenkingen gerezen tegen een te forsch optreden, De Salis nam alle vrees weg. Hij was het, die de ontwerp-verordening tot vernietiging der landverhuur, de befaamde ordonnantie, die in het Indisch Staatsblad van 1823 is verschenen, bij brief van 8 April 1823, geheim indiende. In handen gesteld van Van de Graaff om consideratiën en advies, liet hij de concept-verordening zoo goed als onveranderd(§),

(*) P.J.F. Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 48-82, en J. Hageman, *Geschiedenis van den oorlog op Java van* 1825-1830, bladz. 21 en 22.

(†) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 59-69.

(§) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel I, bladz. 146-148, en deel II, bladz. 192-199.

die door de Indische regeering den 6^{den} Mei 1823 werd vastgesteld(*). Resident van Soerabaja zijnde, was De Salis in het begin van 1822 benoemd tot resident van Soerakarta, waarvan het bestuur sedert Maart 1820 tijdelijk was toevertrouwd aan Mr. H.G. Nahuys, resident van Djokdjakarta. Onbekend met de toestanden in de Vorstenlanden(†), was hij stellig nog te weinig in de gelegenheid om hier voldoende op de hoogte te komen van de agrarische toestanden en voornamelijk van de persoonlijke verhoudingen, ten einde in een lijvig rapport van 30 Juni van dat jaar als tegenstander der landverhuringen op te treden en de denkbeelden en beginselen van zijn ambtgenoot Nahuys - sedert 1816 geplaatst als resident van Djokdjakarta - te bestrijden. Wat deed De Salis nu verder? Moedig de consequentiën afwachten van zijn advies, door op zijn post te blijven? Neen. Toen zijne vrouw ziek werd, vroeg hij in Mei 1823 met verlof naar Nederland te gaan. Wat begrijpelijk is, de Gouverneur-Generaal van der Capellen verleende hem dat verlof in plaats van den resident er op te wijzen, dat plicht en eer hem geboden in de gegeven omstandigheden zijn post niet te verlaten, maar de Indische regeering in de eerste plaats met zijne locale kennis en sedert ruim een jaar opgedane ervaring bij te staan in de moeilijke taak der uitvoering van het Gouvernementsbesluit d.d. 6 Mei 1823 N°. 17, waaraan hij zich anders op eene in het oog loopend stuitende wijze zou hebben onttrokken. De Gouverneur-Generaal vond het beter den resident De Salis, dien hij in de Vorstenlanden geplaatst had, omdat hij, volgens den Graaf C.S.W. van Hogendorp, reeds lang in Indië zijnde, geheel ‘au courant des affaires’ was en door zijn ‘flink en onafhankelijk karakter’ een tegenwicht kon vormen voor den invloed, dien zijn ambtgenoot Nahuys in de Vorstenlanden had verkregen(§), met verlof naar Nederland te laten gaan, daar De Salis ‘ook in Nederland zeer nuttig voor de belangen van Java kon wezen en tot tegenwigt dienen bij de menigvuldige vorderingen, welke door de landhuurders in de Vorstenlanden tegen de Regering werden ingebragt.’ Veel beter dan Baud dacht Van der Capellen niet over de landheeren. Toen ‘een van de aanzienlijksten hunner zich niet ontzag te verklaren, dat de landheeren in het Gouvernement geen *beschermer*, maar een *vijand* meenden te mogen zien’, schreef Van der Capellen, verontwaardigd over die brutaliteit, d.d. 24 Maart 1820 aan Baud o.m., dat zij ‘alleen de meest mogelijke vermeerdering hunner inkomsten, de groote drijfveer van alles in O.I., in het oog hebben’. Men ‘zou veeleer de bewering

(*) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 621-624 (Bijlage IX).

(†) Zie zijne biographie in de *Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap*, deel II, die niet onberispelijk is. Daarin leest men o.m., dat De Salis een voorstander der landverhuringen was. Nahuys werd in 1822 als resident van Djokdjakarta door De Salis vervangen, doch is eerst veel later naar Europa vertrokken om redenen, die mij niet bekend zijn. Dat vertrek had in 1823 plaats. Zie Nahuys, *Brieven over Bencoolen, Padang, het rijk van Menangkabau, Rhiouw, Sincapoera an Poelo-Pinang.*

(§) Mijer, *Kronyk van Ned.-Indie over* 1816-1826; C.S.W. Graaf van Hogendorp (zoon van Dirk), *Coup d'oeil sur l'île de Java.*

kunnen omkeeren en zeggen, dat het de landheeren zijn, die vijandige gezinningen jegens het Gouvernement betoonen, die in niets medewerken tot dienst van hetzelve'. De jaren 1825-1830 zouden toonen hoe onbillijk dit oordeel en het volgende was, dat uit de pen van dezen edelman vloeide: 'Men verbeelde zich, dat zij eenen penning veil hebben ten dienste van het Gouvernement', die 'speculanten en avonturiers'(*)!

Het vertrek van De Salis uit Soerakarta ging zóó spoedig in zijn werk, dat hij, tegen de etiquette zondigende, niet eens afscheid nam van den Soesoehoenan. Zijn heengaan scheen - in tegenstelling van dat van Nahuys - evenmin door de inlandsche vorsten en hoofden als door de Europeesche landheeren te zijn betreurd(†). Immers, in het gedeeltelijk gepubliceerd journaal van den Baron van der Capellen leest men, dat 'Prins Boeminotto' aan Generaal de Kock had verzocht, 'dat de heer resident De Salis niet terug mogt komen, dewijl hij in dat geval, met eenigen der andere prinsen, de vlugt zoude moeten nemen om zich aan zijne harde wijze van handelen te onttrekken'. Verder leest men in dat journaal, dat Boeminotto, die 'zijn hart' aan Generaal de Kock had 'willen openen', tevens 'geklaagd' had 'over de wijze van uitvoering van den maatregel der teruggenomen verhuurde landen,' waarop Van der Capellen liet volgen: 'Dit alles vereischt nadenken'(§).

Vereischt het niet evenzeer nadenken, als Mr. J.F. Walraven van Nes den 28sten Januari 1830 schreef, dat het Gouvernementsbesluit van 6 Mei 1823 N°. 17 te Djokdjakarta 'groote tevredenheid en blijdschap in den kraton verspreid' had, eene mededeeling van Mangkoe Boemi, die hij 'bij nader naauwkeurig onderzoek' als 'waar bevonden' had, zoodat hij dan ook niet aarzelde, haar 'als zoodanig ter neder te stellen', waarop Van Nes liet volgen: 'Mangkoe Boemi zeide: Een ieder verheugde zich, het was alsof wij met water besproeid werden; wij waren warm en werden bekoeld'? Hoe moeilijk is het vaak voor Nederlanders, geheel onbekend met de toestanden op Java, uit de tegenstrijdige Indische adviezen wijs te worden! Men vergelijke het oordeel van Van Nes(**) met de mededeeling van Louw, dat van 1823 tot 1825 gebleken was, dat 'algemeene verarming' was getreden 'in de plaats van de kortstondig genoten weelde'(††). De partijdigheid, die uit het oordeel van Van Nes spreekt, is duidelijk. Hij was van 1827 tot na het einde van den Java-oorlog resident van Djokdjakarta. Het beroep

(*) Mijer, *Jean Chrétien Baud*, bladz. 146, 147, 190 en 192.

(†) Van der Kemp, *Dipanegara. Eene geschiedkundige Hamlettype*, en *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff.*

(§) Zie Tijdschrift voor Ned.-Indië, jaarg. 1860, deel II, bladz. 360.

(**) Mr. van Nes, *Verhandeling over de waarschijnlijke oorzaken, die aanleiding tot de onlusten van* 1825 *en volgende jaren in de Vorstenlanden gegeven hebben;* Tijdschrift voor Ned.-Indië, jaarg. 1844, deel IV, bladz. 113, met eenige hiaten zijn officieel rapport van 1830.

(††) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 81.

op inlandsche getuigen in zake politiek heeft slechts betrekkelijke waarde. Met een weinig behendigheid kan een hooggeplaatst ambtenaar uit den mond van inlandsche grooten of hoofden alles hooren, wat hij gaarne wenscht te rapporteeren. Men moet bij dergelijke mededeelingen ook letten op de persoonlijkheid, het karakter van den rapporteur of adviseur. Wie toch in Indischen staatsdienst is geweest, wie lange jaren in de Indische ambtenaarskolonie heeft verkeerd - waarin eigenbelang ook eene groote drijfveer is - weet, dat niet weinig officieele rapporten van tendentieuse strekking zijn. Vele quaestiën, die in zulk eene kolonie of maatschappij ontstaan, zijn of ontaarden in personenquaestiën. Evenals in Europa en Amerika in tijden van revolutie of beroering velen gevonden worden, die van de omstandigheden trachten gebruik te maken om 'vooruit' te komen, heeft men in de Indische wereld altijd menschen gevonden, die bij het ontstaan van groote gebeurtenissen - zooals het begin van den Atjeh-oorlog, de invoering van het cultuurstelsel en de intrekking der landverhuringen in de Vorstenlanden - partij kiezende voor den in hunne oogen ambtelijk sterkste, beproeven carrière te maken. Zoo ging het ook in den strijd, die sedert 1822 in de Vorstenlanden op oeconomisch gebied ontbrandde en weldra, wat de ambtenaarswereld betrof, in eene personenquaestie ontaardde. Daarom zijn de over deze aangelegenheid handelende officieele rapporten zeer behoedzaam te raadplegen. Aan het oordeel van eene onafhankelijke pers zijn zij niet te toetsen. Zoodanige pers bestond destijds in Indië niet. Van het oordeel der inlandsche bevolking - die geene drukpers bezat - omtrent de daden van ons bestuur en zijne organen vernam men even weinig betrouwbaars. Het 'journal parlé' uit deze bron bood, door het gevaar van te zijn ontleend aan gegevens van verdacht allooi, veel kans eene zeer onzuivere te zijn. Alleen de nagelaten schriftelijke gegevens van inlandschen oorsprong - en de Javaansche literatuur is in dit opzicht tamelijk rijk - waaronder de *babad's* of rijmkronieken, kunnen voor ons eenige waarde hebben. De historische waarde van deze gegevens, heeft Mr. Meinsma gezegd, ligt in de voorstelling, die van eene gebeurtenis in zekere omgeving door deze of die inlanders gegeven wordt, zonder dat zij onder de pressie zijn geweest van Europeesche rapporteurs of adviseurs.

In de door Louw aangehaalde 'babad van Dipanegara' velt deze, behalve over eenige andere Europeesche ambtenaren, ook over Nahuys een afkeurend oordeel. Het finantieel beheer van den Sultan van Djokdjakarta wordt daarin gelaakt, dat met voorkennis van Nahuys werd gevoerd, zonder evenwel uit dat beheer eenige oneerlijkheid van Nahuys' zijde te distilleeren. Dipo Negoro kwam er bovenal tegen op, dat deze resident de Javaansche jongelingschap 'vereuropeeschte'. De Engelschen waren door de Hollanders vervangen. De resident heette Nahuys. Hij hield er veel van om te eten en te drinken en aan de Javanen de Hollandsche zeden te leeren. Zelfs de vorstelijke bloedver-

wanten van jeugdigen leeftijd deden allen met hem mede en stoorden zich niet aan hetgeen onbehoorlijk of door den godsdienst verboden was(*). Hoofdzakelijk loopt de ergernis over den invloed, dien Nahuys uitoefende op de 'verwildering' der zeden(†), hetgeen niet wegneemt, dat Dipo Negoro tusschen 28 Maart en 9 April 1830 aan Majoor Jhr. Ridder F.V.A. de Stuers - ook geen vriend van Nahuys - vertelde: 'Ik was wel met den Heer Nahuys, maar ik was bijzonder wel met den Resident de Salis; met hen' - *hen*, niet *hem* - 'ging het goed, maar zoodra kwam niet de andere - hij bedoelde Smissaert - of alles was in disorde'(§). Van den Heer de Salis wordt niettemin in eene andere rijmkroniek, de 'babad van Tjakranegara', verteld, dat hij even goed vrijen toegang tot het vrouwenverblijf in den kraton had als Nahuys, waar het zinnelijk gedrag der Ratoe Ageng de ergernis van Dipo Negoro verwekte. Wat Nahuys in den kraton te Djokdjakarta deed, meldt deze babad niet. Zij heeft daarentegen op eene zeer onberispelijke wijze een der avonturen van den Baron de Salis in het vrouwenverblijf opgeteekend: 'Van tijd tot tijd werd de resident in den kraton genoodigd, en ook ongenoodigd ging hij daarheen, avond aan avond of ook wel over dag.' Eens moest de Ratoe den Resident dringend spreken. Het duurde niet lang of deze kwam. 'De Ratoe was zeer in haar schik; zij wachtte hem af op eene afgezonderde plaats om samen te beraadslagen zonder getuigen. Zij zaten dicht bij elkander op eene wijze, die achterdocht verwekte.... Toen men in orde gezeten was, sprak de Ratoe....' Wat de bedoeling van den kroniekschrijver was, laat zich niet raden. 'De schets' - schrijft Van der Kemp - 'die hier de kroniekschrijver zoo keurig geeft van de met den resident beraadslagende sultane, die, na "dicht bij" De Salis "gezeten te hebben, *in orde* gaat zitten", doet denken aan de door een haan aangevallen kip, die hare veeren te recht brengt'(**). Met dezen resident was Dipo Negoro 'bijzonder wel'! Zou hij nooit iets gehoord hebben van De Salis' voorbeeld in zake 'verwildering' der zeden?

Een ander, die zich daaraan geërgerd heeft, was N. Engelhard, de bekende oud-Gouverneur van Java's Noord-Oostkust en in 1826, met het Lid van den Raad van Indië Mr. H.W. Muntinghe, 'Kommissaris tot herstelling van den Sultan Hamangkoeboeana den Tweeden op den troon van Djocjokarta'. De derde 'Kommissaris' was Luitenant-Generaal de Kock. De officieele stukken van deze commissie zijn gedeeltelijk te vinden in Nahuys' *Verzameling van Officiële Rapporten*

(*) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 81, 121, enz.

(†) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 147.

(§) *Aanteekeningen, gehouden door den Majoor-adjudant de Stuers bij het overbrengen van den gearresteerden hoofdmuiteling Prins Dipo Negoro van Magelang naar Batavia,* Tijdschrift voor Ned.-Indië, jaarg. 1838, deel II.

(**) Van der Kemp, *Dipanegara. Eene geschiedkundige Hamlettype*, bladz. 26 en 27.

betreffende den oorlog op Java in de jaren 1825-1830(*). Buiten de officieele was er ook eene particuliere briefwisseling van Engelhard met den Commissaris-Generaal du Bus de Gisignies, waarvan de extracten der brieven d.d. 21 en 30 September 1826 door Van der Kemp zijn gepubliceerd(†). Kon Engelhard den resident Nahuys niet langs officieelen weg benadeelen, hij zou het in een particulieren brief doen, waardoor zijn doel echter - zooals gebleken is - niet zou worden bereikt. Engelhard, de incarnatie van den Compagnies-tijd, beschouwde alles, wat sedert Daendels' bestuur in Indië was gebeurd, met het oog van den hypercritischen chauvinist. Zoo schreef hij den Commissaris-Generaal du Bus, dat de rijksbestuurder van Soerakarta hem vertrouwelijk had medegedeeld, dat de staat van zaken in de Vorstenlanden sedert de komst der Engelschen (1811) ten eenenmale veranderd was. Moraliteit en onderdanigheid, die te voren aan de hoven aldaar in zekere mate onder de prinsen en hofgrooten gegolden hadden, waren onder het Engelsche bestuur (1811-1816) verdwenen. Een geest van vrijheid, willekeur en losbandigheid was in alle standen doorgedrongen. De residenten, die sinds de herstelling van het Nederlandsche gezag optraden, volgden dat voetspoor. Weelde en verkwisting hadden voor den vroegeren eenvoud plaats gemaakt. De prinsessen, zoomede de moeder van Dipo Negoro en Sultan Djarot deden aan het ongebonden leven mede en maakten eerlang van den kraton te Djokdjakarta ‘een compleet bordeel’. De Europeesche ambtenaren namen aan deze zedeloosheid werkdadig deel. In een goed bestuur des rijks werd door niemand belang gesteld, ‘den Resident Nahuys niet uitgezonderd’. Dipo Negoro ergerde zich ‘over het bestuur van den Resident Nahuys wegens het gedrag, dat deze hield omtrent den Sultan, door den jongen Vorst, in stede van Zijne Hoogheid tot zedelijkheid aan te sporen en het houden van een gedrag waardig aan zijn karakter op te leiden, mitsgaders zijne Rijkspligten te doen vervullen, hem tot alle vermaken en pleizierpartijen uit te lokken, waardoor zich meer andere prinsen zeer beleedigd gevoelden en 't geen een afkeer voor zijn persoon inboezemde, wijl hij zich als vorst niet mainteneerde en respect zocht te verwerven’. Toch verklaarde Dipo Negoro aan Majoor de Stuers, dat hij met dezen resident op een goeden voet stond! Terecht beweert Van der Kemp, dat Engelhard in zijne critiek over het beleid van Nahuys als resident van Djokdjakarta niet geheel onbevooroordeeld was.

Een andere vijand of tegenstander van Nahuys was Mr. I.F. Walraven van Nes of, zooals hij zich noemde, I.F.W. van Nes, die, zooals reeds gezegd is, van 1827-1830 resident van Djokdjakarta was

(*) Zie deel II, bladz. 220-224.

(†) Van der Kemp, *Dipanegara. Eene geschiedkundige Hamlettype*, bladz. 7, 22 en 23. Ook met den Oud-Commissaris-Generaal Elout hield Engelhard particuliere briefwisseling. Aan Elout schreef hij, dat Mr. van de Graaff ‘een zeer verstandig man’ was, ‘maar die de plank wel eens mis slaat.’ (Zie Van der Kemp, *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830).

en zijne Indische loopbaan als Vice-President van den Raad van Indië eindigde. Hij was in particuliere correspondentie met Generaal de Kock en Kolonel, later Generaal Cochius. Toen Dipo Negoro in Februari 1830 had verteld, dat het in 1825 nooit tot een opstand in de Vorstenlanden zou zijn gekomen, wanneer toen een ander resident dan Smissaert het bestuur te Djokdjakarta had gevoerd, - waaruit zou mogen worden afgeleid, dat het alléén, volgens Dipo Negoro, aan Smissaert en niet aan Smissaert en Nahuys, volgens Louw, te wijten is, dat die opstand is uitgebroken, - schreef Van Nes d.d. 20 Februari 1830 aan Cochius: 'Het doet mij genoegen, dat mijne gedachten ook die zijn van een zoo groot man als Dipo'. Ook Van Nes is het dus met Dipo Negoro en niet met Louw eens, dat het uitbreken van dien opstand alléén aan het slecht beleid van Smissaert moet worden geweten, want Van Nes laat er - zij het ook zeer hatelijk - op volgen: 'Als Nahuys dat hoort, pretendeert hij dadelijk het allerhoogst mogelijk pensioen of wel, zoo het niet was ingetrokken, het Luitenant-gouverneur-generaalschap'(*). Toen Van Nes eenige dagen later naar Soerakarta was gegaan (waarvan de resident - Nahuys - naar Batavia met verlof vertrokken was om den uit Nederland aangekomen Gouverneur-Generaal van den Bosch, een kennis uit Indië van vóór 1811, over politieke aangelegenheden van de Vorstenlanden in te lichten, terwijl de assistent-resident - Dedel - ziek was geworden) om er het bestuur tijdelijk te voeren, schreef hij d.d. 23 Februari d.a.v. aan Cochius: 'Reeds in zoo weinig dagen, dat ik hier ben, moet ik mij bij het Gouvernement over den Keizer beklagen. Vóór mijne komst had hij aan Dedel gevraagd om eens naar Imogiri te gaan om eens de graven zijner ouders te zien; die heeft hem dit natuurlijk om de ons bekende redenen ten hoogste afgeraden en hem bij die gelegenheid nog een weinig zijne verpligtingen voor oogen gehouden, niet genoeg echter voor dien *parisien*, en hij wil zulks aan Nahuys vragen. Deze, tusschen twee haakjes, is laf en zwak genoeg om hem zulks toe te staan'. Waarop eenige regels verder zeer boos volgt: 'En dit alles de schuld van Nahuys, die de bliksem van alles geeft, wat niet direct tot zijn eigen belang dient, en te weinig genoegen in den dienst heeft om zich de moeite te geven om hem iets op te merken, alles wat er verzocht wordt slechts toestemmende om er maar van af te zijn'(†). Ook in zijne particuliere correspondentie met De Kock liet Van Nes zich meermalen ongunstig over Nahuys uit. Waarop De Kock antwoordde: 1°. d.d. 28 November 1829: 'Den Kolonel Nahuys ken ik sedert een derde van een eeuw; hij heeft, gelijk wij allen, bij goede hoedanigheden, gebreken, maar het is zeker, dat hij zich misschien voor sommige personen te sterk enthousiasmeert,

(*) Dr. E.B. Kielstra, *Eenige personen uit den Java-oorlog,* De Tijdspiegel, jaarg. 1896; Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 81.

(†) Kielstra, *Eenige personen uit den Java-oorlog.*

doch tevens ook, dat hij een excellent hart heeft, dat nooit iemand nadeel heeft gedaan; hij is niet gelukkig, hij heeft, naar ik geloof, geen aangenaam vooruitzigt.' 2°. d.d. 2 December 1829: 'Nahuys, met vele gebreken, is innerlijk een menschlievend man, en zijn hart klopt voor vriendschap; dat hij zich niet altoos zoodanig heeft getoond, als hij is, of als hij gewenscht zoude hebben, is aan omstandigheden toe te schrijven'. 3°. d.d. 10 December 1829: 'Wat Uw wel Edele ook overigens over de wijze van zien van den Kolonel moge denken, zoo verzeker ik u, dat hij innerlijk zeer goed van hart is, en anderen goed wenscht. Hij is niet gelukkig en dat werkt ook eenigszins op zijne handelingen; hij heeft schulden en daar men de schadeloosstellingen' (tengevolge van de intrekking der landverhuringen in de Vorstenlanden) 'niet schijnt te willen erkennen, geeft hem dit een donker vooruitzigt, vooral bij al de beslommeringen, die hij heeft; daarbij komt, dat hij Holland in 1827 heeft verlaten, schijnbaar van een groot crediet jouisserende, en de benoeming van een oud man, die in Noord-Amerika zit, tot raad van Indië' (van Polanen, de kundige antagonist van Daendels, die, 70 jaren oud, voor de benoeming bedankte) 'en de toezegging, die men zegt, dat aan De Salis, veel jonger ambtenaar dan hij, zoude zijn gedaan, toonen wel aan, dat de Kolonel in Holland weinig invloed heeft'(*). Aan de gedeeltelijk uit een slecht humeur en gedeeltelijk uit jaloezie ontstane ongunstige oordeelvellingen van Van Nes - tot de familie van Van de Graaff behoorende - betreffende Nahuys, mag men, met Van der Kemp, niet te veel waarde hechten. Nahuys was iemand, die in zijne optreding tegenover de inlandsche vorsten, hoofden en bevolking de officieele 'morgue' van zoovele hoofden van gewestelijk bestuur niet behoefde om het gevorderde ontzag voor den hoogsten vertegenwoordiger van den Gouverneur-Generaal in te boezemen. De diepe sporen, die zijn langdurig verblijf in de Vorstenlanden op Java er hebben nagelaten, strekken m.i. ten bewijze, dat deze officieele figuur, zooals nader zal blijken, een man van beteekenis is geweest.

Zeker beteekende hij meer dan C.S.W. Graaf van Hogendorp, zoon van den Franschen Generaal Dirk van Hogendorp, die zich in zijn *Coup d'oeil sur l'île de Java,* dat in 1830 het licht zag, tegenstander verklaarde der landverhuringen op Java. Nahuys diende hem daarop in het 1e deel zijner in 1835 verschenen *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825-1830(†), waarin de beschouwingen van Van Hogendorp - een vereerder van Van der Capellen, aan wien hij zijne aanvankelijk voorspoedige ambtelijke loopbaan te danken had, doch tegenstander van den Commissaris-Generaal du Bus de Gisignies, die aan die loopbaan in Indië een einde

(*) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 144, 145.
(†) Zie pag. 38-62.

trachtte te maken, - omtrent landverhuringen nu eens ‘oppervlakkig’ dan weer ‘dwalingen’ en ‘valsche Godsspraken’ worden genoemd. Omstreeks 1836-1839 waren Nahuys en Van Hogendorp beiden Lid van den Raad van Indië. Hunne verhouding scheen toen goed te zijn geweest. Immers, in de *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven* van Nahuys wordt op zeer waardeerende wijze over Van Hogendorp geschreven(*). Nahuys was ook niet rancuneus. Men leze slechts hoe zijn oordeel luidt over zijn tegenstander Van der Capellen op meer dan ééne plaats in die *Herinneringen*(†). Wie kan hem echter euvel duiden, dat hij in den door Van der Capellen en zijne medestanders zoo averechts behandelde quaestie der landverhuringen, waarin hij lijdende partij was, opkwam en met temperament pleitte voor hetgeen hij rechtvaardig achtte? Dat hij dit op eene gevoelige wijze deed tegenover menschen, die hij, wegens den aard hunner betrekking, onbevoegd achtte, daarover in het publiek een oordeel te vellen?

Een dier menschen was Jhr. Ridder F.V.A. de Stuers, tijdens den oorlog op Java kapitein, daarna majoor, adjudant en schoonzoon van den Generaal de Kock. In 1833 schreef hij zijne *Mémoires sur la guerre de l'île de Java de* 1825-1830, waarin hij zich liet verleiden om, op gezag van den zoo even genoemden Graaf van Hogendorp, de landverhuringen in de Vorstenlanden op Java af te keuren. Nahuys bleef het antwoord daarop niet schuldig in zijne *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825-1830, waarvan het 1e deel als eene critiek op de *Mémoires* kan worden beschouwd. Luitenant-Kolonel de Stuers diende van repliek in De Militaire Spectator van 1836(§), waarin hij het boek van Nahuys een werk noemde, dat ‘aan teleurgestelde verwachtingen zijnen oorsprong verschuldigd’ was, doch in zake de landverhuringen zich tegenover Nahuys zwak toonde. Men kan een verdienstelijk officier zijn, zooals De Stuers, die het in Indië tot den hoogsten militairen rang heeft gebracht - dank zij ook de gunst onzer drie Koningen, waarin hij zich mocht verheugen - en tevens in oeconomische quaestiën geen deskundige genoemd worden.

Daar was echter een ‘deskundige’, die het ook met Nahuys ten aanzien van de landverhuringen niet eens was: F.G. Valck, van 1826-1831 resident van Kedoe en van 1831-1841 resident van Djokdjakarta. Hij schreef een *Overzigt van de voornaamste gebeurtenissen in het Djokdjakartasche Rijk, sedert deszelfs stichting in den jare* 1775, *tot aan het einde van den*, *door den opstand van den Pangeran Ario Dhipo Negoro verwekten oorlog in de jaren* 1825 *tot*

(*) Zie pag. 201.

(†) Zie o.m. pag. 125 en 126 en Nahuys' brief in de Bataviasche Courant van 17 April 1827; Indisch Magazijn 1845, bladz. 76-78.

(§) Zie ook H.M. Lange, *Gedenkschrift van den oorlog op Java van* 1825-1830, bladz. VIII-XVI.

en met 1830(*). In dit officieele stuk leest men omtrent de landverhuur: ‘Zoo als die verhuur ten tijde van den Heer Nahuys’ - d.i. in 1816-1822 - ‘geschiedde, namelijk door zijne voorspraak, als vertegenwoordiger van het Gouvernement aan de hoven, met voorschotten van achtereenvolgende jaren, en aan vreemde avonturiers, waarvan sommigen, zonder middelen te bezitten, als het ware op Java aangespoeld werden en slechts bedacht waren om zich door de snelst werkende middelen, ten koste van het volk, te verrijken en eindelijk, wat meer is, dat dezelve’ (de landverhuur?) ‘meerendeels ten zijnen’ - d.i. Nahuys' - ‘eigen profijte en behoeve plaats had(†), beschouwden wij dezelve’ (de landverhuur) ‘als nadeelig zoowel voor de waardigheid van het Nederlandsch gezag aan de hoven, als voor de belangen van den Vorst, zijne hofgrooten en de bevolking over het algemeen genomen’. De overdrijving, waarvan dit fragment van een officieel stuk getuigt, buiten beschouwing latende, mag ik echter niet zonder verbazing constateeren, dat, waar de eene resident den anderen in eene historische bijdrage de krasse beschuldiging naar het hoofd werpt, dat die landverhuur in 1816-1822 *meerendeels ten zijnen eigen profijte en behoeve plaats had*, het officieel bewijs daarvan tevens niet is verstrekt. Het is mij niet bekend, of Nahuys naar aanleiding van deze beschuldiging ter verantwoording is geroepen, maar wel weet ik, dat indien Louw - wien de gouvernementsarchieven voor de samenstelling van zijn werk over den Java-oorlog van 1825-1830 geopend werden - dat bewijs gevonden had, dit door hem ongetwijfeld zou zijn gepubliceerd. Overigens erkent Valck een voorstander van de landverhuur te zijn, want op eene andere plaats in hetzelfde stuk leest men: ‘En zoo de onlusten, die in 1825 zijn uitgebroken, met deze zaak’ (d.i. de landverhuur) ‘in verband hebben gestaan, dan moet zulks alleen worden toegeschreven aan de zonderlinge handelingen, die ten aanzien van dit laatste’ (de landverhuur) ‘hebben plaats gehad, en aan de bemoeijenis met de huishoudelijke zaken van de beide hoven, die het Gouvernement zich door gemelden maatregel’ - de intrekking van de landverhuur bij besluit van 6 Mei 1823 No. 17 - ‘veroorloofde, maar geenszins aan de verhuur der landerijen op zich zelve staande’. Nu beweert Louw, dat Valck met die *zonderlinge handelingen* bedoelde de handelingen van Nahuys als resident van Djokdjakarta(§), maar ik ben van oordeel, dat deze in de landverhuurquaestie nooit zonderling heeft gehandeld en dat Valck met die handelingen geene andere op het oog kon gehad hebben dan de handelingen der toenmalige Indische regeering, die inderdaad met haar besluit van 6 Mei 1823 No. 17 de kroon zette op

(*) Een groot gedeelte van dit stuk is, met weglating van enkele zinnen, geplaatst in het Tijdschrift voor Ned.-Indië, jaarg. 1844 en 1850.

(†) Louw citeert op bladz. 79, deel I van zijn laatstgenoemd werk *hadden.* Vermoedelijk moet hiervoor worden gelezen *had.*

(§) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 79.

eene zonderlinge politiek. Valck was, zoo schrijvende, niet inconsequent. Vijand van Nahuys, was hij niettemin voorstander van de landverhuur. Niet de landverhuur, zooals zij van 1816-1823 bestaan heeft, maar de intrekking van de landverhuur was één der oorzaken van den in 1825 uitgebroken Java-oorlog. De bij besluit van 6 Mei 1823 No. 17 ingetrokken landverhuur moge, volgens Louw, uit 'onzuivere bron ontsproten' zijn, omdat 'zucht naar snel gewin hoe ook en niet anders' daarbij voorzat, de in 1827 door Du Bus weder toegestane landverhuur kwam uit dezelfde bron voort. Niemand zal het den geschiedschrijver euvel duiden, dat hij zijne critiek bouwt op ethische beschouwingen, mits hij daarbij de materialistische werkelijkheid in het oog houdt en nooit vergeet, dat ook in Indië de oeconomische inrichting der maatschappij den besten gids aanbiedt voor het begrijpen van geschiedkundige feiten als de hier behandelde. Als iemand, die in Indië geleefd en gearbeid heeft, mij zeide, dat Nahuys 'in zijne handelingen' werd 'bestuurd door eigenbelang,' zou ik hem antwoorden: wie onzer in casu nimmer gezondigd heeft, werpe den eersten steen op Nahuys!

Ik kan de door Valck tegen de handelingen van Nahuys aangevoerde beschouwingen niet beter weerleggen dan hier eene textueele aanhaling te doen uit een officieel rapport van een anderen antagonist van Nahuys, ik bedoel Mr. J.J. van Sevenhoven, die zijne Indische loopbaan als Lid van den Raad van Indië eindigde. Onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Daendels, tijdens het proces van Kolonel Filz over de capitulatie van Ambon in 1810, advocaat fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof in Indië, was hij in zijn requisitoir m.i. niet 'sine ira et studio'. In 1824 resident van Soerakarta, stelde hij aan de Indische regeering voor: toe te stemmen in de ontbinding van het huwelijk tusschen den Soesoehoenan en de Ratoe mâs en den eerste, wegens wangedrag, tijdelijk het bestuur te ontnemen over Soerakarta en dit op te dragen aan een regentschap van drie personen, onder wie de resident. In eene memorie van 29 Augustus 1828 noemde Nahuys deze voorstellen 'onzalig' en 'niet doordacht'. Van wanneer het antagonisme tusschen beiden dateert, is mij niet bekend. Wel weet ik, dat Van Sevenhoven in zijn in Juli 1826 ingediend lijvig rapport: *Kort overzigt van den tegenwoordigen toestand der Vorstenlanden op Java in het algemeen en van het rijk van Djocjocarta in het bijzonder*, *mitsgaders de overweging der vraag*, *wat in dezen toestand van zaken door het Gouvernement zoude kunnen worden gedaan ten meesten nutte* zich er van onthoudt, Nahuys' handelingen in zake landverhuur te veroordeelen. Daarin weerspreekt hij zelfs de beschuldiging, dat Nahuys zijn invloed heeft misbruikt om voor zichzelven en zijne vrienden land in huur machtig te worden. 'Men heeft in der tijd gezegd' - schreef Van Sevenhoven - 'dat hij zijn grooten invloed gebruikt had om de prinsen en andere vruchtgebruikers daartoe over te halen, doch ik geloof, dat het dezen tamelijk onverschillig was, of zij huur

ontvingen van Europeanen of van Chineezen; de bevolking, alleen bedacht op het genot van het oogenblik, kon deze verhuring niet anders dan voordeelig voor zich beschouwen; zij wist, dat de Europeanen niet, als de Chineezen, door allerlei middelen haar uitzogen en het aanleggen der koffijtuinen zelve stelde haar in de gelegenheid voor arbeid loon te ontvangen. Noch voor de vruchtgebruikers, noch voor de bevolking was hierin over het algemeen genomen dus gegronde reden van bezwaar gelegen'(*). Ondanks het tusschen Nahuys en Van Sevenhoven bestaan hebbende antagonisme luidde het advies van laatstgenoemde - in April 1830 met Nahuys en den Raad van Indië Mr. P. Merkus tot gouvernements-commissaris benoemd voor de regeling der zaken in de Vorstenlanden na het einde van den oorlog op Java - in zake de pretentiën van Nahuys betreffende de door hem in Blitar gehuurde landerijen niet ongunstig. Wil men ook in deze quaestie het stigma op Nahuys stempelen(†), dan mag men nooit vergeten, dat gunstiger dan dat van Mr. van Sevenhoven het advies van Merkus luidde, een man van energie, tact en bekwaamheid, maar bovenal een man van karakter(§), voor wien het als eene gewetenszaak moest gelden om, tegenover een gouverneur-generaal als Van den Bosch vooral, als verdediger van 'eene slechte zaak' op te treden. Het was na al het ongunstige, dat Louw van Nahuys mededeelt, dat deze - op voordracht van den zelfden Van den Bosch, toen Minister van Koloniën - in 1836, zij het ook eerst zes jaren later dan zijn jongere collega Baron A.M.F. de Salis, benoemd werd tot Lid van den Raad van Indië. Het was Van den Bosch' voorganger in de landvoogdij over Ned.-Indië, de Burggraaf du Bus de Gisignies, die Nahuys vóór die benoeming, na al het leelijke, dat zijne collega's van zijne handelingen als resident in de Vorstenlanden gedurende 1816-1822 gerapporteerd hadden, bij zijne terugkomst van verlof uit Europa in 1827, als resident in de Vorstenlanden herplaatste. Het was Van den Bosch, die hem in 1830 eene benoeming tot gouvernements-commissaris voor de Vorstenlanden, met Mr. Merkus en Mr. van Sevenhoven, waardig keurde. Het was Du Bus, die hem in 1827 gelijktijdig tot resident van Soerakarta en commissaris voor de residentie Djokdjakarta benoemde. Als Nahuys van 1836 tot 1839 met Van Sevenhoven in den Raad van Indië zitting heeft, ontstaat er tusschen beide staatsdienaren wederom strijd over de landverhuur. Toen laatstgenoemde bij dit college 'het stelsel van Europeesch landbezit in de Vorstenlanden van Java' wederom 'ter sprake en ter discussie bracht, in overweging gevende, om de landverhuringen der Europeanen, in het gebied van den Keizer van Souracarta en den

(*) P.H. van der Kemp, *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830. (Bijdragen van het Kon. Inst. van taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, jaarg. 1897).
(†) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 56-58 en 615-616.
(§) Mijer, *Jean Chrétien Baud,* bladz. 338-348.

Sultan van Djocjocarta, op nieuw aan banden te leggen en te bemoeijelijken', was het Nahuys, die daartegen krachtig opkwam, het voorstel van zijn 'geachten ambtgenoot' een 'plan van achteruitgang en bekrompenheid' noemende, waartegen 'niemand krachtiger te velde trok dan' hij, 'de oude verdediger en aanmoediger van de industrie der Europeanen'. Overigens herdacht hij den tijd, dien hij in dat college met Jhr. Goldman als vice-president en Mr. van Sevenhoven, Jhr. Reijnst en Graaf C.S.W. van Hogendorp als medeleden doorbracht, als niet tot de minst aangename zijns levens te hebben behoord, zoodat hij geloofde, 'dat er in de geschiedenis van dien Raad' tot 1839 'weinig voorbeelden' zouden te vinden zijn van zoodanige groote sympathie en wederkeerige hoogachting en vertrouwen tusschen al de Raadsleden, als ongestoord hebben plaats gevonden tijdens' hij 'de eer had in dien Raad zitting te hebben'. Van Van Sevenhoven, die, toen Nahuys dit getuigenis in 1849 liet drukken, reeds 'den tol aan de natuur betaald' had, wordt bovendien verklaard, dat hij niet alleen een 'uitmuntende, kundige en getrouwe' staatsdienaar, maar ook een man 'van de edelste inborst en de weldadigste beginselen' was(*). Mr. P. Mijer, die hem gekend heeft, noemde hem iemand van een 'geduldig en toegevend karakter'(†).

Hoe is echter Van Sevenhoven door een collega in een officieel rapport aan den Gouverneur-Generaal beoordeeld? Toen hij in 1826 en 1827 resident van Djokdjakarta was, droeg Du Bus bij besluit van 6 December van eerstgenoemd jaar den resident van Djapara en Djoewana, D.W. Pinket van Haak op, zich naar de Vorstenlanden te begeven om de intrekking van het beruchte besluit van 6 Mei 1823 N°. 17 voor te bereiden en verder 'aldaar ook alle zoodanige andere zaken en belangen te receuilleren en aan te nemen' als 1°. noodig zouden zijn om die onder de aandacht van de Indische regeering te brengen en die 2°. er toe zouden kunnen leiden 'om de wankelende gezindheid van het Solosche hof op nieuw te bevestigen'(§). Pinket van Haak was geen onbekende in de Vorstenlanden. In 1816 had hij het bestuur over de residentie Soerakarta van den laatsten Britschen resident overgenomen(**). Zooals te verwachten was, behoorde hij tot de voorstanders van de landverhuur; anders zou Du Bus hem die zending niet hebben opgedragen. Den 10^{en} December 1826 kwam Van Haak te Soerakarta, waar Mac Gillavry - evenals Van Sevenhoven een tegenstander van de landverhuur - als resident was geplaatst, bleef er enkele dagen en keerde daarop - zonder de residentie Djokdjakarta bezocht te hebben - via Semarang huiswaarts, van welke plaats hij reeds den 19^{en} December

(*) Zie de *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst,* tweede druk, bladz. 184-201.
(†) Mijer, *Jean Chrétien Baud,* bladz. 338.
(§) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel III, bladz. 4 en vlg.
(**) Mijer, *Kronyk van Nederlandsch-Indië over* 1816-1826.

een lijvig rapport aan de regeering indiende over de toestanden in de Vorstenlanden, dat, volgens Louw, zeer donker gekleurd was, veel leelijks omtrent personen en zaken bevatte en waarin van zijn collega Van Sevenhoven werd getuigd, dat hij te Djokdjakarta *van de algemeene verachting jouisseerde*, en afhankelijk was van de voorlichting van den rijksbestierder Danoeredjo en van een in 1812 tot toemenggoeng Sĕtjodiningrat verheven Chinees, Tan Djing Sing, die beiden 'met zeer veel waarschijnlijkheid' bij het voortduren van den oorlog op Java hunne rekening vonden. Dat waren nu 'de personen' - schreef Van Haak verder - 'die Z.E. den Luitenant-Gouverneur-Generaal in zaken voorlichtten; geen wonder dus, dat het ware bestaande voor Z.E. onbekend is.' Verontwaardigd over dergelijke critiek, bracht Generaal de Kock Du Bus onder het oog, dat Van Haak, die na 'een verblijf van 8 dagen te Solo' in staat was over 'al de belangen zoowel van Souracarta als van Djocjocarta' uit te weiden 'en voorstellen tot het daarstellen van bepalingen te doen, waardoor alles veranderd zou moeten worden', bij brief van 23 Juli 1826 aan De Kock verklaard had, 'niet voorbereid te zijn om over de aangelegenheden der Vorstenlanden eenig gevoelen uit te brengen'. De inconsequentie, die Van Haak begaan had, dicteerde, volgens De Kock, 'gewis meer dan gewone eigenliefde'. Over de waarde van officieele rapporten als dat van Resident Pinket van Haak behoeft niet te worden uitgeweid. De daarin aangetroffen uitkleeding van collega Van Sevenhoven, die te Djokdjakarta *van de algemeene verachting jouisseerde*, is van hetzelfde gehalte als Resident Valck's afbreking der reputatie van collega Nahuys, die de landverhuur in de Vorstenlanden tusschen 1816 en 1822 *meerendeels ten zijnen eigen profijte en behoefte* exploiteerde.

Kielstra schreef, dat men de geschiedenis moet trachten te 'begrijpen', men inzicht moet krijgen in de heerschende toestanden en in het karakter van hen, die daarop invloed, ten goede of kwade, hebben uitgeoefend(*). Het behoort tot één der verdiensten van den Heer van der Kemp, dat hij ons door zijne *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff* dat inzicht heeft geschonken voor de periode 1816-1826 onzer Indische staatsgeschiedenis. Wat een samenweefsel van nijd, jaloezie, afgunst, intrigues, kleine en groote boosaardigheden doet zij ons kennen! Hoe doorzichtig wantrouwt de een den ander, hoe grof benadeelt de eene ambtenaar den anderen achter diens rug, met hoeveel vindingrijkheid tracht de eene staatsdienaar den anderen terug te dringen om zelf vooruit te komen! Voor hoe bekrompen en onbruikbaar houdt men zijn collega, als deze in den wedloop om invloed en meer tractement bedenkelijk hoog komt! Hoe angstvallig loert men naar de gunst der machtigen, opdat de zon der genade niet verbleeke! Op verschillende plaatsen worden de kleingeestigste eerzucht en persoonlijke

(*) Kielstra, *Eenige personen uit den Java-oorlog,* De Tijdspiegel, jaarg. 1896.

rivaliteit als de drijfveeren voor de daden der handelende personen ontmaskerd. Ieder protegeert zijne creaturen zonder rekening te houden met het algemeen belang. Hoe weinigen slechts denken daaraan in plaats van aan zichzelven en eigen voordeel! Hoe erbarmelijk klein worden de gewichtigste quaestiën soms behandeld! Hoe voorzichtig moet men dus zijn met het geloof aan de autoriteit der officieele deskundigen!

Een hunner uit de hier behandelde periode was Resident P.H. Baron van Lawick van Pabst. Een buitengewoon man. In 1817 benoemd tot inspecteur-generaal over de landelijke inkomsten op Java, was hij, volgens Mr. H.J. van de Graaff, die als adjunct-inspecteur onder hem diende, in eene uitlating in een particulieren brief van 1818, 'een zeer ongemakkelijk, rusteloos mensch, die zijne eigene ideeën opvolgt en opdringt en met de geheele wereld overhoop ligt', zoodat Van de Graaff 'het eerste voorbeeld' zou 'moeten opleveren van de mogelijkheid om op den duur met hem goede vrienden te blijven'. Hoe hoog Van de Graaff hem als ambtenaar schatte, moge uit denzelfden brief blijken, waarin men verder leest, dat Van de Graaff 'in alles, behalve in *titel* en *bezoldiging*', met hem gelijk stond(*). Dergelijke uitlatingen hebben slechts betrekkelijke waarde, als zij uit den mond van ondergeschikten worden gehoord, in eene ambtenaarskolonie levende, waar ieder en een iegelijk in tractement en promotie opgaat. In Mei 1819 schreef echter Mr. J. Bousquet, lid van den Raad van Finantiën, aan zijn vriend Van de Graaff, dat Van Lawick van Pabst, toen resident van Batavia, 'in openbaren oorlog' was met den Hoofddirecteur van Finantiën, 'zich ongelukkig wat dikwijls voorbijliep' en 'dan den anderen sottises' zeide. In October 1819 kreeg hij het aan den stok met Bousquet zelven. In 1820 benoemd tot directeur over de houtbosschen, trad hij op - zooals Van de Graaff in een particulieren brief van Juli 1821 aan het Lid van den Raad van State, oud Commissaris-Generaal Mr. C.T. Elout mededeelde, - 'met al den ijver tot herscheppingen, die hem eigen was' en dien de briefschrijver niet behoefde te detailleeren voor iemand als Mr. C.T. Elout. 'Weldra ontving het Gouvernement de blijken daarvan in eene menigte volumineuse voordragten, die elkaar verdrongen'. Het was echter Van de Graaff, toen met de hoofddirectie van Finantiën belast, 'gelukt' om Van Lawick van Pabst 'door eene bedaarde behandeling' weder 'in het spoor terug te dringen en verwarringen voor te komen, die ongetwijfeld zouden zijn ontstaan, wanneer zijne voorstellen onvoorwaardelijk waren opgevolgd, daar dezelve meestal veranderingen ten doel hebben, die, alle bestaande inrigtingen uit derzelver verband rukkende, het goede, hetwelk naauwelijks met zoo veel zorgen en moeite was daargesteld, zouden hebben vernield'. In verband hiermede heeft het eenige waarde, het oordeel van N. Engelhard over

(*) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel I, bladz. 21.

Van Lawick van Pabst te vernemen. In eene memorie van 20 Augustus 1822 over het zoogenaamde ‘Preanger-stelsel’ plaatste Engelhard, die om goede redenen geen vriend van Van de Graaff was, dezen tegenover Van Lawick van Pabst in een gunstig licht, terwijl zijn oordeel over laatstgenoemde hierop neerkwam, dat Van Lawick van Pabst er niet voor terugdeinsde, inconsequent te handelen, indien hij, zoodoende, zich slechts verdienstelijk kon maken bij het Gouvernement(*). Het oordeel van Engelhard en van Van de Graaff over Van Lawick van Pabst luidde dus niet eenstemmig. Volgens Engelhard zou hij een oogendienaar zijn geweest, terwijl hij volgens Van de Graaff meer tot die categorie van landsdienaren behoorde, die er steeds op uit zijn, het werk hunner voorgangers te herzien, m.a.w. projecten te maken, bij velen het masker aannemende van het algemeen welzijn te beoogen, terwijl daarachter veelal slechts persoonlijke roemzucht werkt. In zijne tienjarige ambtelijke loopbaan in Indië had Van de Graaff dit streven in al zijne schakeeringen ruimschoots kunnen leeren kennen. Meer dan eens was het hem gelukt, voorstellen in duigen te doen vallen, die niet blootelijk werden ingediend, omdat zij noodzakelijk of nuttig waren, maar omdat zij - zooals de oud Gouverneur-Generaal Mr. P. Mijer, het zoo pakkend heeft uitgedrukt - ‘als de pyramiden van Egypte eene gedenkzuil voor den ontwerper moesten worden’(†). Aan den pennestrijd over de oorzaken van den oorlog op Java nam ook Van Lawick van Pabst deel. Als waarnemend resident van Rembang diende hij den Luitenant-Gouverneur-Generaal de Kock zijne memorie van 21 Augustus 1826 in. Omtrent de landverhuur leest men daarin, ‘dat het verhuurde gedeelte’ (der Vorstenlanden) ‘niet zoo belangrijk was, dat door die verhuringen te hebben laten bestaan, grootere belangen zouden hebben komen te lijden’. Brak hij, dit zeggende, in die memorie de landverhuur af(§)? Of het aan deze opvatting moet worden toegeschreven, dat Du Bus hem in Januari 1827 tot opvolger van Mr. van Sevenhoven te Djokdjakarta benoemde, weet ik niet. Lang is hij niet in deze betrekking geweest. Kort na Nahuys' terugkomst in Indië, in Augustus van hetzelfde jaar, werd Van Lawick van Pabst als resident van Djokdjakarta door Mr. Walraven van Nes vervangen, met Nahuys als ‘commissaris’ boven den resident, terwijl laatstgenoemde tegelijkertijd den Heer Mac Gillavry - tegenstander van de landverhuur - als resident van Soerakarta verving. Ondanks alles, wat er tot 1823 met de landverhuur en Nahuys was voorgevallen, werd deze in eene

(*) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel I, bladz. 125 en 22. In 1817 en 1818 was Van Lawick van Pabst tegen het beginsel van uitgifte van gronden voor cultuur door particulieren. (Zie Van der Kemp, *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830.)

(†) Mijer, *Jean Chrétien Baud,* bladz. 665.

(§) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, bladz. 15. Zie hoe Van Lawick van Pabst in 1817 en 1818 over de uitgifte van gronden voor cultuur door particulieren dacht het aangeteekende hierboven.

schooner positie dan weleer in de Vorstenlanden teruggeplaatst. In de hoogere regeeringskringen scheen men van oordeel te zijn, dat dáár weder the right man on the right place zetelde. In een brief van 23 October 1827 schreef De Kock aan Du Bus, ‘dat de civiele belangen in beide residentiën thans, door den Kolonel Nahuys, goed worden bestuurd’. Generaal de Kock was geen stylist. Te Buitenzorg wist men natuurlijk, even goed als De Kock, wie *thans* in de Vorstenlanden het bestuur voerde. *Dat* rapporteerde De Kock dan ook niet aan Du Bus, maar wel, ‘dat de civiele belangen’ in de Vorstenlanden, ‘thans’, toevertrouwd aan Nahuys, ‘goed worden bestuurd’.

Was de Indische regeering niet tevreden geweest over het bestuur van Van Lawick van Pabst over Djokdjakarta of vreesde zij voor wrijving of botsing, indien zij hem in laatstgenoemde residentie onder toezicht van Nahuys liet dienen? Hij werd als resident overgeplaatst naar Semarang. Ook in deze betrekking bleef hij niet lang, want bij besluit van 7 Maart 1828 werd hij uit die betrekking ontslagen, omdat hij den Kapitein der Chineezen te Semarang, Tan Tjing afgezet en in arrest gesteld had, die bij vonnis van het Hoog Gerechtshof van Ned.-Indië in het gelijk gesteld werd. Na op wachtgeld te zijn geplaatst, werd hij in November van hetzelfde jaar, op voordracht van De Kock, door Du Bus als ‘civiel gezaghebber’ van Bagelen in 's lands dienst herplaatst. Voor deze betrekking achtte Du Bus hem om zijne kennis ‘van het inlandsch bestuur en caracter’ het meest geschikt. ‘Ik weet echter niet’ - schreef Du Bus aan De Kock - ‘in hoeverre hij genoeg personeelen moed en fermeteit bezit om in die oproerige streken steeds met bedachtzaamheid te handelen en in meer of min moeijelijke omstandigheden zijn gezag en invloed te doen gelden, evenmin of het particuliere caracter van dien Heer niet eenige aanleiding zoude kunnen geven om te vreezen, dat er niet steeds die goede verstandhouding, welke in het belang der zaken zoozeer gevorderd wordt, tusschen den Colonel Cleerens en den Heer van Lawick van Pabst bestaan zoude’. Generaal de Kock twijfelde er niet aan, doch Du Bus had maar al te goed gezien. De verhouding tusschen Van Lawick van Pabst en Cleerens liet reeds spoedig te wenschen over. De eerste vroeg in Februari 1829 ‘honorabel ontslag of overplaatsing’. Kort daarop droeg de Raad van Indië hem voor als lid van dit college, waarop Du Bus echter niet inging, die hem in April d.a.v. aan het hoofd der residentie Besoeki en Banjoewangi plaatste. Met deze benoeming was hij volstrekt niet ingenomen, zoodat hij den opperlandvoogd nog in dezelfde maand zijn pensioen of zijne benoeming tot lid van den Raad van Indië verzocht, waarop hij aanspraak meende te mogen maken. Op advies van De Kock - die het pretentieus request zeer nuchter tot zijne juiste verhouding herleidde, daarbij opmerkende, dat de ondervinding reeds geleerd had, ‘dat wanneer de Heer van Lawick van Pabst met tegenzin eene betrekking vervult, hij minder nuttig in dezelve is’, - werd hij in

Juli 1829 gepensionneerd(*). Kort vóór zijne pensionneering had hij eene andere quaestie. In een brief d.d. 18 Maart van de Kock aan Mr. Walraven van Nes leest men: 'Ik heb Lawick volstrekt niet meer geschreven; hij zit er in, zoo ik hoor, en heeft aan De Serière gevraagd om van brieven gebruik te mogen maken. Ongelukkige menschen, die, omdat zij eigen waardigheid verzaken, van lager tot lager moeten komen'. In een brief d.d. 25 April d.a.v. van De Kock aan Walraven van Nes leest men omtrent die quaestie: 'De kolonel Nahuys is de groote advocaat van De Serière, en Sieburgh van Lawick; de laatste is in mijn oog allerschuldigst en had hij karakter getoond, dan zouden anderen hem over het gebeurde niet behoeven te verachten; dan, hij heeft zoo veel laagheid aan den dag gelegd, dat het schande is; hetgeen mij het liefst zal wezen, is niet meer met die gedienstige Heeren te doen te hebben; ik haat al wat naar intrige zweemt en mogt ik immer in hooger betrekking komen, zal ik intrige, vleijerij en al wat zoo al bij de haute police behoort, trachten te weren'(†). Tot de 'gedienstige Heeren,' met wie De Kock 'liefst' niet meer te doen wenschte te hebben, behoorde zeker niet Mr. Nahuys. Men leze slechts de bladz. 151 en 181 der *Herinneringen uit het openbare en bijzondere leven van Mr. H.G. Baron Nahuys van Burgst.*

Ik noemde in deze bijdrage ook den Resident H. Mac Gillavry. Zooals reeds gezegd is, verving Nahuys hem in 1827 als bestuurshoofd in Soerakarta. Mac Gillavry is de man geweest, die er veel toe bijgedragen heeft, de landverhuur in discrediet te brengen. Hij had met zijne bekende *Nota*, *of korte aanteekeningen omtrent het Mataramsche rijk of de Vorstenlanden, volgens gedane waarnemingen in de jaren* 1823 *en* 1824(§), hoofdzakelijk aan gegevens van den Assistent-resident Chevallier ontleend (een protégé van den Gouverneur-Generaal van der Capellen), naam gemaakt. Op zijne adviezen werd prijs gesteld. Zoo zal ook zijn advies d.d. 4 Augustus 1823, in zake Nahuys' geldelijke pretentiën op het door hem gehuurde land Kalitan, door Van der Capellen en zijn leidsman Van de Graaff zeer op prijs zijn gesteld(**). In waarheid maakt Nahuys in dit advies geen goed figuur. Evenmin in de door Louw gepubliceerde notarieele acte d.d. 17 Juli 1826, handelende over zijne geldelijke pretentiën in zake het land Bědojo(††). Is het vaak, zoowel voor den rechter als voor den landsbestuurder, moeilijk, in dergelijke quaestiën eene billijke uitspraak te doen, hoeveel

(*) E.S. de Klerck, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel IV, bladz. 713-720. Deze bekwame ambtenaar diende reeds vóór de komst van Daendels in Indië. Van wanneer de animositeit tusschen hem en Engelhard dateert, is mij onbekend. In 1808 werd de Resident van Lawick van Pabst door den Gouverneur Engelhard 'volkomen' met zijn vertrouwen 'vereerd'. (Zie Engelhard, *Overzigt van den staat der Ned. O.-I. bezittingen onder het bestuur van den Gouv.-Gen. H.W. Daendels,* bladz. 351-360).

(†) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 22.

(§) Indisch Militair Tijdschrift, jaarg. 1880.

(**) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 617-620.

(††) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 602-603.

meer moet de in deze quaestiën in den regel niet deskundige historicus van die moeilijkheid doordrongen zijn, als hij zijne critiek, zooals in casu, op onvoldoende bewijsstukken moet baseeren? In elk geschil mogen partijen van repliek en dupliek dienen, alvorens de uitspraak der bevoegde macht te hooren. Waar is in de hier bedoelde quaestiën het antwoord van Nahuys zoowel in het eerst- als in het laatstgenoemde onderwerp? Voor den onbevooroordeelden historicus hebben de beweringen van Nahuys evenveel waarde als die van Javaansche belanghebbenden of benadeelden. Hoe men in beide gevallen over de houding van Nahuys moge oordeelen, deze twee feiten zijn onaantastbaar: 1° ondanks zijne houding in de landverhuringen en ondanks het advies van Mac Gillavry in zake Kalitan, schonk de Koning in 1826 Nahuys het ridderkruis der Orde van den Ned. Leeuw, terwijl 2° ondanks alles, wat sedert 1829 in zake Bĕdojo bekend werd, Nahuys na zijne terugkomst in Indië, in 1827, steviger dan ooit op het zadel kwam te zitten. De Commissaris-Generaal du Bus had trouwens met zijne memorie van 1 Mei 1827 en zijne besluiten van 18 Mei d.a.v. Nos. 12 en 13 de politiek van Van der Capellen in zake de landverhuringen in de Vorstenlanden afgekeurd. Wie thans in de schatting der Indische regeering daalde, was Mac Gillavry, tegen wien beschuldigingen werden ingebracht, dat hij ‘een ongeoorloofd belang’ zou ‘hebben gehad in de aanzienlijke leverantie van levensmiddelen aan de troepen op Java, staande de tegenwoordige onlusten’ en ‘eene som van 16000 Spaansche matten’ zou ‘hebben genoten voor de verheffing van den thans regerenden Keizer tot den troon van Soerakarta’. Bij de behandeling dezer zaak bleek, dat Mac Gillavry zich vroeger, als assistent-resident van Buitenzorg, ook eens aan iets schuldig had gemaakt, waarover de Gouverneur-Generaal van der Capellen den mantel der liefde had geworpen(*). Het was niet de eerste maal na 1816, dat een resident van Soerakarta beschuldigd werd, voor de verleiding van het ‘smeer-loon’ te zijn bezweken. Nahuys kende het geruchtmakende proces van zijn collega R. van Prehn in détails, die in 1820 bij arrest van het Hoog Gerechtshof van Ned.-Indië o.m. van zijne betrekking vervallen verklaard werd, omdat hij o.m. van inlandsche ambtenaren douceurs had ontvangen ten bedrage van 14500 Spaansche matten(†). Generaal de Kock, die Mac Gillavry tot 1827 zeer op prijs gesteld had, wist echter voorloopig zijne formeele in staat van beschuldigingstelling te verhoeden, hetgeen niet wegnam, dat hij in September van dat jaar uit zijne betrekking ontslagen en op wachtgeld gesteld werd, omdat hij ‘in jeugdigen overmoed en uit misplaatst eergevoel niet had medegewerkt met den

(*) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel III, bladz. 246.

(†) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 100-106, en deel II, bladz. 115-116; G.P. Rouffaer, *Beknopte beschrijving van het hof van Soerakarta in* 1824; Bijdragen van het Kon. Inst. van taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, jaarg. 1903, bladz. 18-20. - Bij gebrek aan officieele stukken onthoud ik mij van qualificatiën als *concussie*, *chantage* e.d.

Generaal de Kock, zooals voor 's lands dienst het nuttigst ware geweest'. Bij besluit van 18 Maart 1829 bepaalde de Indische regeering, dat Mac Gillavry 'bij voorkomende gelegenheid' weder in eene openbare betrekking zou worden geplaatst. Die gelegenheid deed zich spoedig voor. Bij besluit van 23 Maart d.a.v. werd hij benoemd tot resident van Sumatra's Westkust. Ofschoon zijne handelingen zeer euvel opgenomen waren, o.m. blijkende uit een nauwkeurig onderzoek van de zijde der administratieve macht omtrent de tegen hem 'gerezen verdenkingen', werd hij 1½ jaar na dato gerehabiliteerd(*). Voor dit 'herstel van eer' dankbaar, beschouwde hij de laatste benoeming niettemin als eene ongenade(†). Daaraan kwam, zou men zeggen, een einde, toen de Gouverneur-Generaal van den Bosch hem bij besluit van 12 Juni 1830 weder tot resident van Soerakarta benoemde - doux pays qui apprécie ses bons fonctionnaires: in hetzelfde jaar werd de gepensionneerde Resident van Lawick van Pabst door van den Bosch tot commissaris voor de overgenomen Vorstenlanden benoemd, - en toen hem zelfs bij Koninklijk besluit van 10 Maart 1831 het ridderkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw werd geschonken; doch blijkens het geheim besluit van 23 December 1833 Litt. A deed Van den Bosch nogmaals een onderzoek naar zijne handelingen instellen.

Dit overzicht geeft een kijk op de ebbe en den vloed van eene Indische ambtenaarsloopbaan in den tijd, waarin Nahuys leefde en zijn land diende. Evenals nu kende de maatschappij, waarin hij zich bewoog, geen politiek leven, hetgeen niet zeggen wil, dat zij, met de ambtenaren van den Staat als toongevend element, een plantenleven leidde. Neen, ook in dien betrekkelijk engen en, in zekeren zin, eenzijdig getinten kring ontstonden 'quaestiën' van politiek-oeconomischen, agrarischen, finantieelen, juridischen of administratieven aard, waaruit 'stelsels' werden geboren met al de daaraan verbonden weeën. Een 'stelsel' - schreef Van der Kemp - had door zijn karakter iets militants. Men moest er *voor* zijn of *tegen.* Bij overeenstemming was men elkanders vrienden, in het tegenovergestelde geval doodde men elkander met de pen, met achterklap, met meewarig schouderophalen, met onderschatting, met achteruitzetting. Het 'stelsel' werd van een aureool voorzien, waaraan niet mocht geraakt worden op straffe van anathema. Wie het afkeurde, wist het niet te doordringen en had hoogstens een gewoon menschenverstand. Zoo trachtte men - elkander ophemelende of afmakende - den lande het best te dienen en tevens zijne ambtelijke toekomst te verzekeren. Veranderden de verwachtingen, die deze wekte, vaak in teleurstellingen, een behendig, maar vooral tijdig over stag gaan of van 'stelsel' veranderen zou niet schaden. Men moest in dit opzicht

(*) Kielstra, *Sumatra's Westkust van* 1826-1830, Bijdragen van het Kon. Inst. van taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, jaarg. 1889.

(†) H.I.J.L. de Stuers, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*, deel I, bladz. 137. Onjuist is de bewering van de Stuers, dat Mac Gillavry resident van Djokdjakarta was geweest.

niet al te scrupuleus zijn en nooit uit het oog verliezen, dat men niet naar rijk Oost-Indië was getogen om apen te vangen(*).

Welke voordeelen Nahuys zich in Indië heeft zien toewijzen in den vorm van particuliere landerijen, de geschiedenis heeft geleerd, dat hij in zake grondbezit niet zoo gelukkig is geweest als N. Engelhard en Mr. H.W. Muntinghe. Indische majoraten als Pondokgedeh in de familie van Graaf J. van den Bosch, of Djatinangor in de familie van Baron J.C. Baud liet hij niet na. De heerlijkheid Burgst bij Breda erfde hij van zijn broeder, die nimmer in Indië is geweest. Mr. H.J. van de Graaff ware wellicht in zake landverhuur in de Vorstenlanden anders opgetreden, indien hij niet, volgens den niet altijd juist mededeelenden, maar nooit hard oordeelenden ingenieur Hageman - die het van 'oog- en oorgetuigen' vernomen had, terwijl hij al het andere, dat hij omtrent deze quaestie hoorde, maar onder zich zou houden, - 'met leede oogen de bezittingen en fortuinen van vele planters zoude hebben aangezien'. Volgens Hageman, die Nahuys op Java moet gekend hebben, was deze 'een man van groote ervarenheid in inlandsche zaken, voortvarend, krachtig in het bestuur'; een man, 'doorkneed in de

(*) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 22, 23, 63. Mr. H.W. Muntinghe - in 1817 landheer van Indramajoe - bracht in dat jaar als President van den Raad van Finantiën zijn rapport van 14 Juli N°. 65 uit (Zie S. van Deventer, *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, deel I, bladz. 279) over het 'landelijk stelsel' handelende, waarmede dat college zich vereenigde, zoodat het op grond van dat rapport de uitgifte van beplante gronden aan particulieren volstrekt ontraadde en zelfs maar zeer weinig sympathie toonde voor den afstand van woeste gronden ter exploitatie door particulieren. In dat rapport houdt Muntinghe eene lofrede op het Britsch bestuur over Java, dat hij in hooge betrekking gediend heeft, door te verklaren, 'dat alle de daden van dat bestuur de strekking gehad hebben om het Europeesch gezag te versterken en uit te breiden, en met ter zijde stelling van allen gevaarlijken invloed der Mahomedaansche regering, in onmiddellijk verband te brengen met de massa der inlandsche bevolking.' Met deze politiek, zou men dus zeggen, was niet in strijd wat tijdens het Britsch bestuur is gedaan tot bevordering en ontwikkeling der cultures in handen van Europeesche planters of landheeren door den verkoop van landerijen aan mannen als Muntinghe, de Wilde e.a. Indien landerijen *verkoopen* die politiek bevorderde, kon het *verhuren* van landerijen aan Europeanen daarmede niet in strijd zijn! De schrandere Muntinghe wist echter, dat de reactionaire Gouverneur-Generaal van der Capellen andere begrippen huldigde en handelde daarnaar. Zie zijne laakbare optreding - ten faveure van de Indische regeering - in 1821 contra Resident van den Broeck, toen deze landheer van Oedjong Brom wilde worden. (Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 121-132). Waren al deze mannen in hunne aanvechtingen om hunne toekomst materieel te verbeteren, aan den invloed van hun tijd en hunne omgeving onderhevig, indien Nahuys door zijn collega Valck beticht wordt, de landverhuringen tusschen 1816 en 1822 'meerendeels ten zijnen eigen profijte en behoeve' te hebben geëxploiteerd, wil ik nog wijzen op Nahuys' brief van 18 Mei 1821 N°. 125 aan Mr. H.J. van de Graaff, waarin hij mededeelt, dat 'zoowel bij het vorige Hollandsche Gouvernement als het daarop gevolgde Engelsche' voor elk huurcontract of *piagem* 'aan den Resident uitbetaald' werd 'tien ten honderd van het bedrag der huur, gelijk blijkt uit het hierbij overgelegde piagum-boek van 1811, welke betaling onder mijne administratie, zooals de veranderde aard der betrekking, waarin ik mij geplaatst vond, medebragt, nimmer heeft stand gegrepen.' Hetzelfde deelde Nahuys den Gouverneur-Generaal van der Capellen mede in zijn brief van 2 December 1821. (Zie Nahuys, *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825-1830, deel I, bladz. 283 en 306).

kennis' van de 'karakters' der inlandsche vorsten en hoofden der Vorstenlanden, 'een warm voorstander der landverhuringen en der Europesche beschaving aan de inlandsche hoven' aldaar, 'hooghartig, vrijgevig en waardig het bestuur te voeren gedurende vele jaren'(*).

Nahuys was noch als mensch noch als landsdienaar zonder fouten. De koloniale school, die hij doorliep, was nu eenmaal geene modelschool; doch tegenover de meesten zijner vijanden of antagonisten is hij zeker niet de minste en wat algemeene ontwikkeling betreft, wellicht een der besten. Men vergelijke eens, wat Nahuys in zijn rapport van 2 December 1821 aanvoerde in het belang van de landverhuur(†) met hetgeen De Salis daartegen inbracht in zijn rapport d.d. 30 Juni 1822(§), dat, om eene uitdrukking van dien tijd te bezigen, zóó 'gegouteerd' werd, dat de daarin voorkomende voorstellen, gelijk blijkt, in hoofdzaak werden overgenomen in de Publicatie van 6 Mei 1823 N°. 17.

Eene aandachtige lezing van het rapport van De Salis doet het tendentieuse daarvan zien. Zelfs Louw, die aan het rapport veel waarde hecht, is van oordeel, dat De Salis soms 'al te veel bewijzen wilde.' Ik zal verder op de overdrijving wijzen, waaraan het mank gaat. De landhuurders worden in dat rapport voor al wat leelijk is uitgemaakt. Vooralsnog mochten zij bezwaarlijk gerekend worden te behooren tot 'diegenen, die een waar belang stellen in de welvaart van den staat.' Velen 'en in eene menigte' waren 'de belangen van het Nederlandsch Gouvernement geheel vreemd.' Het gros hunkerde slechts naar het oogenblik 'om met vergulde handen en schijnbare edelmoedigheid de schoonste landen in huur te nemen' en zich te 'nestelen in het hart van Java, onder 't genot van voorregten, waarop zij noch door verkleefdheid aan het Gouvernement, noch door de tijdelijke voordeelen, welke zij aanbrengen, eenige aanspraak kunnen maken.' Men moest niet uit het oog verliezen, dat die landhuurders, 'onbekend met het land, het volk en de wetten, de ernstigste toestanden kunnen doen ontstaan'; dat zij 'slechts groote winsten beoogen, onverschillig hoe, om daarvan in vreemde landen te jouisseren'; dat zij, wel verre van ooit iets te zullen bijdragen in de verdediging in tijd van vijandelijkheden, hetzij met de Vorsten, hetzij met eene buitenlandsche mogendheid, veeleer aanleiding geven tot de voorspelling, dat zij door verbreking van den band der administratie en de misschien voorkomende disorders, het Gouvernement zullen bemoeijelijken, ja, die welligt gerugsteund en bevoordeeld door connectiën, gedurende een strijd met een buitenlandschen vijand een warm deel zouden nemen in diens belangen.' De

(*) J. Hageman, J. Cz., *Geschiedenis van den oorlog op Java van* 1825-1830, bladz. 21, 22, 32, 40.

(†) Nahuys, *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825-1830, deel I, bladz. 303 en vlg.

(§) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 59 en vlg.

buitenlandsche vijand is na 1811 nog niet komen opdagen, doch wat den binnenlandschen vijand betreft, heeft de Indische regeering over de hulp der landhuurders - zoowel Nederlanders als vreemdelingen - gedurende den oolog op Java in 1825-1830 waarlijk niet te klagen gehad! Ik noem slechts de Heeren Dezentjé, Stavers (een Engelschman) en Boutet, van wie de twee eersten zelfs groote diensten hebben bewezen(*).

Resident de Salis wilde het liefst, dat alle landhuurders de Vorstenlanden verlieten en 'dat het Gouvernement de administratie' hunner landen, door ze op gelijksoortigen voet te huren als thans de particulieren, zelf op zich nam.' Uitbreiding van het ambtenaarspersoneel zou daarvan natuurlijk het gevolg zijn, doch De Salis beweerde slechts - zonder eenig bewijs - dat 'voor het bestuur en het opzigt' over die landen 'enkele ambtenaren' voldoende waren. De bedenking, dat de overneming van de huur dezer landen door het gouvernement bij de vorsten van Soerakarta en Djokdjakarta het denkbeeld zou kunnen doen ontstaan, ons 'daarvan mettertijd het eerste bezit' te verzekeren, werd door De Salis ontzenuwd op eene wijze Pecksniff waardig. Dat die vorsten zóó iets van het gouvernement konden denken, was 'onaannemelijk, omdat het een wantrouwen denoteert, dat de Vorsten van de trouw en regtvaardigheid van het Gouvernement niet mogen koesteren, en omdat het hoogst laakbaar van de Vorsten en vernederend voor het Gouvernement zou wezen, wanneer de Vorsten bij zoodanig en geen ander aanbod als dat van particulieren, aan laatstgenoemden de voorkeur gaven, daar deze onverschillig zijn voor het belang der Vorsten, hetgeen bij het Gouvernement het geval niet kan zijn, terwijl bovendien het Gouvernement hun beschermer is, aan hetwelk zij hunne geheele magt en bestaan ontleend hebben, en dat zij dus alles verschuldigd zijn.' Dat brave gouvernement! Hoe onbaatzuchtig dit in de schatting van zijn trouwen dienaar De Salis was, blijkt eenige regels verder van dit fraaie rapport. Immers, een der voordeelen van het optreden van het gouvernement als huurder dier landen zou volgens De Salis zijn, dat 'de magt der Vorsten verzwakt zou worden en zij meer cijnsbaar werden aan het Gouvernement.' Indien die vorsten, wetende dat de langzame en systematische afbrokkeling van hunne macht tot de politiek der Compagnie behoorde, eenig voorstel van gouvernementswege tot verhuur dier landen met wantrouwen hadden ontvangen, zou dit immers alleszins gerechtvaardigd zijn geweest? Ik breng hier slechts in herinnering de in Februari 1824 benoemde commissie, bestaande uit de residenten Mr. J.I. van Sevenhoven, A.H. Smissaert en H. Mac Gillavry, in zake de regeling der schadevergoedingen, voortvloeiende uit de intrekking der landverhuringen, die ten gevolge had, dat het gouvernement onder-

(*) Hoe voorzichtig de adviezen van De Salis gelezen moeten worden, omdat hij de kunst verstond, op het kompas der Regeering te zeilen, leert ons Van der Kemp in *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830, bladz. 35, 36, 37, 41, 42, 46 en 47. Onder Du Bus dacht hij humaner over de landhuurders!

handelingen met die vorsten opende tot het in pacht of huur nemen, met 1 Januari 1825, voor den tijd van 30 jaren van de bekende landen Djabarangkah en Karangkobar tegen betaling per jaar aan Soerakarta van *f* 100.000 en aan Djokdjakarta van *f* 26.000; eene transactie, waartoe die vorsten - volgens Louw - 'slechts noode' waren over te halen, 'wel wetende' (zooals Van Lawick van Pabst in zijne reeds aangehaalde memorie van 21 Augustus 1826 zeide) 'dat het aan het Gouvernement voor een reeks van jaren afstaan van landen even zoo goed is, als of zij die voor altoos afgestaan hebben.' Zeer juist. In het rapport d.d. 30 Augustus 1824 dezer commissie werd de wenschelijkheid betoogd der huur of pacht dezer landen door het gouvernement. In October d.a.v. verlangde dit die landen reeds in bezit. In 1830 zijn zij door het gouvernement bij de residentiën Pekalongan, Semarang en Kědoe ingelijfd. Ook Valck is in zijne bekende memorie van oordeel, dat de 'door het Gouvernement' in October 1824 'van de Vorsten gevorderde afstand der Jabarangkasche en Karangkobarsche landen' bijgedragen heeft 'om de argwaan der Vorsten en Rijksgrooten tegen het Europeesch bestuur op te wekken.' Die argwaan bestond reeds in 1823, blijkens het door de Indische regeering aangeteekende ad *c* van de considerans harer treurige resolutie d.d. 6 Mei N°. 7 van dat jaar, waarin sprake is van 'verkeerde indrukken', door invloeden 'van buiten af,' bij den Soesoehoenan ontstaan, en 'de verkeerde wijze, waarop, naar aanleiding daarvan, de maatregelen door het Gouvernement genomen, door Zijne Hoogheid waren geïnterpreteerd geworden'(*). Die argwaan verminderde niet, toen de commissie in haar rapport van 30 Augustus 1824 o.m. mededeelde, dat enkele gedeelten van laatstgenoemde landen voor de koffiecultuur minder geschikt waren, volgens Louw eene 'onhoudbare bewering', waardoor ook bij dezen schrijver de verdenking ontstaat, dat de commissie 'opzettelijk de waarde dier landen als zoo gering heeft voorgesteld', hetgeen 'heeft bijgedragen tot het zetten van kwaad bloed bij hen, die de handelingen der regering doorzagen'. Evenals De Salis wisten de leden dezer commissie, wat het zeggen wilde, met de Compagnie contracten te sluiten. Hoorden wij het niet in 1892 zeer teekenend uit den mond van Dr. C. Snouck Hurgronje, dat de Nederlanders door de Atjehers 'laboeplanters' worden genoemd, omdat in elk land van den Indischen archipel, waar zij zich gevestigd hebben, zij eerst aan den vorst slechts een klein stukje grond vroegen om hunne laboe te planten, doch in het vervolg aanspraak maakten op het geheele gebied, waarover die snel voortwoekerende kruipplant zich had uitgebreid(†).

(*) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 75-77 en 621-624. In zijn rapport van 8 April 1823 beweerde De Salis, dat hij den argwaan van den Soesoehoenan had weten weg te nemen, doch Du Bus was van oordeel, dat De Salis het misnoegen van den Soesoehoenan 'zeer listig omkleed en bedekt' had! (Zie Van der Kemp, *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830).

(†) Louw, *De Java-oorlog van* 1825-1830, deel I, bladz. 75-77; Dr. C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers,* deel II, bladz. 84, noot.

Waar ambtenaren als De Salis, Van Sevenhoven en Mac Gillavry op *deze* wijze vermeenden te werk te moeten gaan in zake de langzame en systematische afbrokkeling der Javasche Vorstenlanden en der politieke beteekenis ervan; waar anderen ter bereiking van dit doel niet geschroomd hadden - gelijk de Gouverneur-Generaal Daendels, die het zelf in Bantam gedaan had, in zijn brief van 12 November 1808 aan Minister van der Heim schreef - de 'verachtelijke staatkunde' van vroegere besturen over Java te doen herleven, die steeds op de tweedracht der inlandsche vorsten gesteund had(*), daar mag de ernstige beoefenaar der geschiedenis wel een vraagteeken plaatsen, als hij mannen, gelijk een N. Engelhard en Mr. Walraven van Nes, er Nahuys een verwijt van zien maken, dat deze vertegenwoordiger der Nederlandsche regeering aan de beide Javaansche hoven voor die langzame en systematische afbrokkeling andere methodes volgde, als de aanmoediging van het overnemen van Europeesche zeden en gewoonten aan die hoven. Eene andere en zonder twijfel goede methode was de aanmoediging der landverhuur aan Europeanen.

De strijd, dien Nahuys den Gouverneur-Generaal van der Capellen ter wille van die landverhuur heeft aangebonden, is een strijd geweest voor het weder tot hun volle recht doen komen van zeer bedenkelijk gekrenkte beginselen. Men leze slechts Nahuys' in de Bataviasche Courant van 17 April 1827 geplaatsten brief(†). Zelfs de krasse beschuldiging van Valck kan het goed recht van dien strijd niet aan het wankelen brengen. De van andere zijden gecolporteerde beschuldiging, dat Nahuys met de landverhuur van 1816-1822 zichzelven en zijne vrienden heeft bevoordeeld door onbetamelijke pressie op de inlandsche grooten uit te oefenen is, zooals reeds gezegd, door niemand minder dan door Mr. J.I. van Sevenhoven wederlegd. Volgens De Salis waren er in Soerakarta tot het vertrek van Nahuys in 1822 circa 189 en in Djokdjakarta minstens 115 contracten voor landverhuur gesloten. Is het aan te nemen, dat zij 'meerendeels ten zijnen eigen profyte en behoeve plaats hadden'? Wie mocht denken, dat zij vóór 1823 door geenerlei bepaling tegen willekeur beschermd werden, vergist zich. Het is Nahuys geweest, die voor de rechten van huurder en verhuurder heeft gewaakt. Rapporteerde hij niet den 18^{en} Mei 1821 aan Van de Graaff: 'De geschillen, ontstaande uit de huur van eenig land, worden ter eerste instantie gebragt ter cognitie van den *Goenoeng* of van de buren, *Mantjapit* of *Mantjalimas* genaaamd, en komen daarna voor de *Patian,* dat is voor den Rijksbestierder, zijne Regenten en den Inlandschen Fiskaal'(§)? Volgens Rouffaer heeft Nahuys een machtigen invloed uitgeoefend op de 'agrarische codificatie' in October 1818 van het Javaansche wetboek *Anggĕr Sepoeloe.* Gaarne onderschrijf ik daarom

(*) M.L. van Deventer, *Daendels - Raffles,* De Indische Gids, jaarg. 1891.
(†) Indisch Magazijn, jaarg. 1845.
(§) Nahuys, *Verzameling van Officiële Rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825-1830, deel I, bladz. 296.

Rouffaer's conclusie, dat de schim van Nahuys ten aanzien van de landverhuur in de Vorstenlanden op Java gerust mag zijn. Reeds spoedig na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië in 1816 is onze 'pénétration pacifique' dier landen, op het reeds vóór dat jaar gegeven voorbeeld, met en door Nahuys in de residentie Djokdjakarta voortgezet. In 1818 trad hij op als de aanstichter der samenstelling van bovengenoemd wetboek en sedert 1823 als de voorvechter tegen het verbod van de landverhuur onder het reactionair bestuur van Van der Capellen, die met opzicht tot dezen maatregel, zooals gebleken is, meer aan de adviezen van ten aanzien van de landhuurders vijandig gestemde ambtenaren gehoor gegeven heeft dan met eigen gevoel van recht en billijkheid te rade te gaan. Indien Nahuys in dezen strijd het pleit gewonnen heeft, mag men daarom de oogen niet sluiten voor de gebreken, die aan de landverhuur tot 1823 kleefden. Die gebreken bleven echter bestaan, toen de landverhuur in 1827 op hooger last door Du Bus weder werd toegelaten. Die gebreken kleefden aan het dertig jaren later bij Indisch Staatsblad N°. 116 van 1857 uitgevaardigd Reglement op de landverhuringen en zijn helder uiteengezet in het 'Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indië'. Niettemin mag Nahuys de grondvester van de landverhuur in de Vorstenlanden op Java worden genoemd, waarvan de Indische regeering in Indisch Staatsblad N°. 255 van 1891 den veel beteekenenden invloed heeft erkend en verzekerd(*).

In een tijd, dat men, ook in Indië, in zake oeconomische politiek, op de werken van Adam Smith en Jean Baptiste Say steunde(†), zag men den Gouverneur-Generaal van der Cappellen in strijd met gezonde staathuishoudkundige begrippen handelen door in te gaan op de stelling, 'dat de Europeesche ondernemer was een parasiete plant, die het voedsel en de sappen nutteloos verteert en zich tusschen den inboorling en de regering inwringt'; gelijk Mr. H.J. van de Graaff in zijn rapport van 23 Maart 1822(§) meer dichterlijk dan juist had geleeraard. Deze had echter zijn advies gecopiëerd van dat van Mr. H.W. Muntinghe d.d. 18 Maart 1822 over 'den staat van vaart en handel op de Nederlandsche bezittingen ter Westkust van Sumatra', voor wien hij toen nog vol bewondering was, nog niet wetende - zooals hij drie jaren later naar Patria schreef - 'dat zorgvuldig bedekte grenzenlooze ambitie, en laakbaar eigenbelang de drijfveeren zijner handelingen en

(*) Rouffaer, *Beknopte beschrijving van het hof van Soerakarta in* 1824 in de Bijdragen van het Kon. Inst. van taal-, land- en volkenk. van Ned.-Indië, jaarg. 1889; J. Steijn Parvé, *Landverhuur in de Vorstenlanden en Javasche oorlog* in Tijdschrift voor Ned.-Indië, jaarg. 1850, deel II; Rouffaer, *Vorstenlanden* in de Encyclopaedie van Ned.-Indië, deel V; Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indië, deel III, bladz. 425-436 en deel II, bladz. 296-297; Koloniaal Verslag 1860, bijlage Litt. J, N°. 25.

(†) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff,* deel I, bladz. 23.

(§) Jhr. Mr. H. van der Wijck, *De Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van den Kommissaris-Generaal du Bus de Gisignies* (1826-1830), bladz. 123.

de afgoden' waren, 'aan welke hij zijne betere kennis en overtuiging ten offer' bracht(*). Dezelfde Muntinghe had vijf dagen vóór zijn vriend van de Graaff verklaard: 'De Europesche landbezitter is dus niet anders dan een noodeloos en overtollig rad in het bestuur der inlandsche zaken. Hij is een parasiete plant, die, zonder zelve eenig nut aan te brengen, zich voedt ten koste der inlandsche bevolking, en ten koste der wettige voordeelen van het Gouvernement'. Deze beschouwing had men zeker niet verwacht van den man, die in het koopen van particuliere landerijen onder het bestuur van Raffles zulk een werkzaam aandeel had genomen(†) en in 1816 en later nog zelf een voornaam landheer in Krawang was(§). Muntinghe was echter niet de eenige tegenstander van beteekenis in zake landverhuur in de Vorstenlanden. Zijn zwager J.C. Baud, die onder den Commissaris-Generaal Elout met dezen voor eene 'Europeesche kolonisatie op Java' gestemd was, schreef in 1851 aan Elout's zoon, wat te wachten zou zijn 'van het verplaatsen onder de Javanen van eenige tienduizenden zedelooze, ongodsdienstige, inhalige fortuinzoekers'(**). Ondanks de verdachtmaking, waaraan Nahuys ook van de zijde van Van de Graaff heeft blootgestaan(††), gaat men tegenover begrippen als de hier verkondigde zelfs waarde hechten aan het in 1825 door N. Engelhard uitgesproken oordeel, dat de Heer van de Graaff 'een zeer verstandig man' was, 'maar', dat hij 'de plank wel eens missloeg'(§§).

W.C. NIEUWENHUYZEN.

(*) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel II, bladz. 249.

(†) Van der Kemp, *Eene bijdrage tot E.B. Kielstra's Opstellen over Sumatra's Westkust;* Bijdragen van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, 5de volgreeks, deel X, overdruk, bladz. 37-57.

(§) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel II, bladz. 30.

(**) Jhr. Mr. Elout van Soeterwoude, *Bijdragen tot de geschiedenis van het koloniaal beheer, getrokken uit de nagelaten papieren van wijlen den Minister van Staat Elout, oud-Commissaris-Generaal over Neerlands-Indië,* bladz. 3.

(††) Van der Kemp, *Brieven van en aan Mr. H.J. van de Graaff*, deel III, blz. 249.

(§§) Van der Kemp, *De economische oorzaken van den Java-oorlog van* 1825-1830, Bijdragen van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, 6de volgreeks, deel III, overdruk, bladz. 22 en 25.

De remonstrantsche troebelen te Kampen in de XVII^{de} eeuw.

De oorzaak en het verloop van de Remonstrantsche twisten in de XVII^{de} eeuw zijn bekend. Arminius, sinds 1602 hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit van Leiden, verkondigde leeringen, die in strijd waren met de Gereformeerde belijdenis, en vond een tegenstander in zijn ambtgenoot Gomarus, die de van de vaderen overgeleverde waarheid handhaafde. Beiden hadden hun aanhang en weldra waren de Hervormden in twee partijen verdeeld: Gomaristen en Arminianen, ook genaamd Contra-remonstranten en Remonstranten.

Maar de strijd bleef niet tot de kerk beperkt: hij plantte zich over op politiek terrein, waar hij belichaamd werd in Maurits en Oldenbarnevelt. Aanvankelijk hadden de Remonstranten de macht in handen en in 't begin van de XVII^{de} eeuw was de toestand zóó, dat de Contra-remonstranten op allerlei wijzen bemoeilijkt werden in het houden van hun godsdienstoefeningen, en hun leeraars van de kansels werden geweerd. Wat bleef den verongelijkten anders over dan de kerkgebouwen prijs te geven en in huizen en schuren samen te komen? Maar ook *dit* werd hun belet en de deelnemers aan dergelijke samenkomsten werden met geldboeten en ontpoortering gestraft!

Zóó was de algemeene toestand in het land. Mede te deelen, hoe het daarmede gesteld was in de stad Kampen; eenige bijzonderheden te vermelden aangaande het verdere verloop dier onzalige twisten binnen deze veste, en het lot te verhalen van eenige personen, die er bij betrokken waren, is het doel van de hier volgende bladzijden.

Al dadelijk kan worden geconstateerd, dat het in Kampen niet anders toeging dan in de andere deelen van het land: de Arminianen hadden ook hier de macht in handen, en de handhavers van de oude leer zagen zich ook in deze stad van de kerken beroofd; zij moesten zich zien te behelpen en mochten het toezien, dat Remonstrantsche predikanten als Samuel Naeranus, Johannes van der Heyden, Thomas Goswinus en anderen voor de gemeente optraden. De eenig overgebleven rechtzinnige predikant was Daniel de Souter.

Toch bleef alles tamelijk rustig tot het jaar 1615, omtrent welken tijd de partijen heftiger tegen elkander begonnen op te treden. In het

begin van dit jaar hadden er twistingen plaats naar aanleiding van een preek over de Predestinatie, door een der predikanten gehouden. Schepenen en Raden lieten de predikanten benevens eenige lidmaten voor zich komen op het raadhuis en waarschuwden de predikanten ernstig zich van disputen over dit leerstuk op den kansel te onthouden. De ouderlingen, diakenen en andere lidmaten werden vermaand 'om sich toe entholden van alle hoege dispuyten die haere verstanden verre passeren ende te boven gaan.'

Evenwel, de gemoederen waren aan het gisten en waren niet zoo gemakkelijk tot bedaren te brengen. Dit bleek in Juni van hetzelfde jaar, toen Dominus Souterius een predikatie tegen de Remonstranten gehouden had en deswege na afloop van den dienst werd uitgescholden en uitgejouwd, waarop een algemeen straatgevecht volgde. Drie belhamels werden in hechtenis genomen, maar den volgenden dag, tengevolge van de dreigende houding van een aantal Remonstranten, weder losgelaten. Een maand daarna begaf Souterius zich naar Haarlem, terwijl in zijn plaats werd beroepen Wilhelmus Stephani, hofprediker van den vorst van Brandenburg(*).

De predikanten intusschen konden het maar niet laten de geschilpunten in zake den godsdienst te bespreken, weshalve er een plakkaat verscheen, uitgevaardigd door Ridderschap en steden, waarbij dit zoowel op den kansel als in geschriften verboden werd. Gevolg hiervan was, dat dominus Stephani, die de rechtzinnige gevoelens was toegedaan en zich aan dit verbod niet wilde onderwerpen, reeds in 1616 de stad verliet.

In de jaren 1616 en '17 werd de toestand in het land zóó, dat de Contra-remonstranten, vooral in Holland en Utrecht, aan wezenlijke vervolging blootstonden. Hun samenkomsten werden verstoord en zij, die er aan deelnamen, met boeten, gevangenis en verbanning gestraft. Allerwegen werden *doleerende* kerken gesticht, ook hier in Kampen, waar de predikanten zoowel als de overheid de Remonstrantsche gevoelens waren toegedaan.

Prins Maurits, die openlijk de partij der Contra-remonstranten gekozen had, drong aan op het houden van een nationale synode, opdat de kerkelijke geschillen ook door een kerkelijke vergadering zouden worden beslecht. Den 21sten April 1618 schreef de Prins hierover aan de stad, maar den 25sten d.a.v. besloten burgemeesteren, schepenen en raad en de gezworene gemeente niet te bewilligen in het houden eener nationale synode, daar ze meenden, dat de godsdienstgeschillen, in stede van daardoor bijgelegd te worden, nog zouden vermeerderen, en de synode aanleiding zou geven tot grootere oneenigheden. De Prins blijft echter aanhouden, Kampen blijft volharden bij zijn weigering. De Ridderschap en de beide andere steden Zwolle en Deventer

(*) Evenals zijn ambtgenooten ontving hij een salaris van 600 car. gld. benevens vrije woning en een last turf.

slagen er ten laatste in Kampen over te halen, zoodat de raad eerst tot voorwaardelijke, en eindelijk den 5den Augustus 1618 tot onvoorwaardelijke toestemming besluit.

Intusschen was er in Kampen - gelijk ik reeds heb aangestipt - een doleerende of *kruiskerk* ontstaan. Een goed deel van de gemeente, dat zich niet schikken kon onder de prediking der Remonstrantsche predikanten, zonderde zich af, en velen gingen des Zondags te Hasselt en op andere plaatsen in de buurt ter kerk. In het jaar 1617 werd deze kruiskerk geïnstitueerd door Hieronimus Vogellius, predikant te Hasselt, die kort te voren een twistschrift tegen de Kamper predikanten had gericht, en werden - schoon in 't geheim - vier personen tot ouderling en vier anderen tot diakenen verkozen en in hun ambt bevestigd. Onder dezen waren twee gewezen burgemeesters en een jonkheer, waaruit valt af te leiden, dat er ook nog aanzienlijke personen tot deze 'gemeente onder het kruis' behoorden.(*)

De raad der stad bleek deze zwakke gemeente niet onwelwillend gezind te zijn. Op verzoek toch van verscheidene doleerende ingezetenen om hun een kerk aan te wijzen tot uitoefening van den Gereformeerden godsdienst, stond de raad hun daartoe de Fransche kerk af en gelastte dominee Pipardus, den Waalschen predikant (die in 1620 tevens rector der Latijnsche school werd) en die de rechtzinnige leer beleed, eens des Zondags en eens in de week in het Hollandsch te prediken. Onder voorwaarde echter, dat de gemeenteleden zich als goede en gehoorzame burgers zouden gedragen, den magistraat respecteeren en afwachten de decisie der Nationale Synode.

Het schijnt echter, dat van deze regeling niet veel gekomen is, want tien dagen later werd door den Raad een besluit genomen, dat voor de nieuwe gemeente nog veel gunstiger was. Den 2den September 1618 toch verschenen voor den magistraat op het raadhuis eenigen uit de burgerij en verzochten ernstelijk om een eigen kerkgebouw tot uitoefening van hun godsdienst. De magistraat besloot hierop eenparig, ter wille van de rust, den vrede en de eenigheid, 'dat deselve dolierende ghemeynte des Sonnedaechs, sowel voor als des naemyddachs, gelijck oock des dynsdaghs en des donderdaghs inde weecke, inde Broerkercke haeren Goddesdienst exercieren ende gebruicken muegen, mits dat oock d' andre ordinaris predickdagen aldaer inder weecke nae olden gebruick mede zullen geholden worden, tertijt en soo lange die buytten kercke deser stadt behoorlick gerepareert ende geapproprieert sal weesen.' Schepenen en raad waarschuwen tevens een ieder, elkander om der godsdienst wille niet lastig te vallen of elkander mondeling of schriftelijk te lasteren. Op deze gunstige beschikking had

(*) Uitvoerig worden deze gebeurtenissen beschreven in 'Oorspronkelijke aanteekeningen betrekkelijk de Oude, ware, Gereformeerde gemeente te Kampen in de jaren 1618 en 1619' door E. Moulin.

niet weinig invloed uitgeoefend een schrijven van zijn Prinselijke Excellentie, die het verzoek der Gereformeerden krachtig had gesteund.

Den daarop volgenden Zondag, 6 September, hield deze kruisgemeente ‘met groote vreughde der Ghemeinte en danckseggingе tot God’ haar eerste samenkomst in haar eigen kerk, in welken dienst voor haar optrad dominus ‘Petrus Plancius P.F. bedienaer des Goddelycken woords van de Ghemeinte Christi tot Hasselt.’

Zoolang de jeugdige gemeente geen eigen predikant bezat, traden leeraars uit andere plaatsen, als Zwolle, Hasselt, Vollenhove, Deventer voor haar op, terwijl ook dominus Pipardus nu en dan den dienst des Woords voor haar waarnam. Intusschen werd ds. Vogellius door de kerk van Hasselt voor een maand aan Kampen afgestaan, terwijl men door tusschenkomst van Graaf Willem Lodewijk van Nassau en op voorspraak van Prins Maurits van Heeren Gedeputeerden van Friesland gedaan wist te krijgen, dat ds. Johannes Acronius, theologisch hoogleeraar te Franeker, voor den tijd van drie maanden aan de Kamper gemeente werd afgestaan.

In 't laatst van September 1618 telde de kruisgemeente ongeveer 250 leden, onder welke notabele ingezetenen werden aangetroffen; b.v. Reynert Tengnagel, Arent Sloet, de stads-secretaris Hendrik van Hoogstraten met zijn vrouw en anderen.

Den 13^{den} November kwam de Nationale Synode, tot welker afgevaardigden ook behoorde de Contra-remonstrantsche burgemeester van Kampen Johannes van Lauwieck, ouderling van de kerk aldaar, te Dordrecht bijeen. In haar vierde zitting werd besloten, overeenkomstig het voorschrift van de Staten-Generaal, eenigen van de voornaamste en geleerdste Remonstrantsche theologen uit te noodigen om ter Synode te verschijnen, ten einde hun bezwaren kenbaar te maken en de bedenkingen, die zij tegen de Gereformeerde leer hadden, te verdedigen. Tot dezen behoorden ook twee Kamper predikanten, nl. Thomas Goswinus en Assuerus Matthisius.

In de 36ste zitting, den 19^{den} December 1618, verscheen ter Synode eene deputatie van de Gereformeerde kerk van Kampen, aan welke was toegevoegd de reeds genoemde professor Acronius. Deze hield een rede, waarin hij uiteenzette, dat te Kampen een bloeiende Gereformeerde kerk bestond, die echter in de laatste jaren door verstoring van de eenigheid der Religie leed onder een bittere verdeeldheid, terwijl degenen, die de Gereformeerde Religie standvastiglijk aankleefden, schandelijk werden verdrukt en geplaagd.

Van de oorzaak van dit onheil, waaronder de Gereformeerde kerk van Kampen zuchtte en klaagde, beschuldigde hij de predikanten Thomas Goswinus, Everhardus Voskuil, Assuerus Matthisius en Johannes Schotlerus, die eenige jaren te voren nieuwe leeringen hadden ingevoerd, met de aangenomen leer ten eenenmale in strijd.

In de eerste plaats beticht hij Goswinus en Voskuil een bitteren

strijd te hebben aangebonden met hun mededienaar Daniel Souterius over eenige stukken, de leer betreffende. Deze zet hij uitvoerig uiteen en zegt, dat daardoor een droevige scheuring ontstaan is, zoodat een groot deel van de gemeente hen niet als hun herders wil erkennen.

Vervolgens beschuldigt hij genoemde predikanten, dat zij door hun oproerige predikatiën niet opgehouden hebben 'de ware Religie te schobberen, te hekelen ende met schricklijke lasteringen te bezwaren' en het zóóver te brengen, 'dat op ghemeene straeten eerlycke matronen met steenen, slyck ende verrotte eieren ende appelen ghemeen beworpen' worden.

Verder maakt hij gewag van de (reeds hiervoren genoemde) onlusten, die tengevolge gehad hadden, dat Daniel Souterius naar Haarlem de wijk had moeten nemen, terwijl ook Dominus Stephani de stad had moeten verlaten.

Voorts deelt hij mede, dat gemelde predikanten 'een fameus libel' in druk gegeven hebben onder den titel 'Oprecht ende klaer bericht der Predikanten te Campen', waarin zij hun dwalingen ingang trachten te doen vinden bij de onkundigen en waarin zij de beste en Godzaligste leeraars der kerk openlijk tentoonstellen. Hij verzoekt, dat de Synode de vier predikanten, die dit libel onderteekend hebben, deswege tot verantwoording roepen zal.

Eindelijk geeft hij als zijn gevoelen en dat zijner medegedeputeerden te kennen, dat drie van de Kamper predikanten op onwettige wijze hun plaats bekleeden en Wederrechtelijk den dienst waarnemen.

Op grond van dit alles verzoekt hij de Eerwaarde Synode de vier genoemde predikanten uit hun ambt te ontzetten en aan den Edelen Magistraat en de gansche burgerij bekend te maken om hoe rechtvaardige en billijke oorzaken zulks geschiedt. En dewijl van sommigen de gruwelijke voorstellen gehoord worden, om de Gereformeerden met geweld uit de tempelen en uit de stad te verdrijven, zoo verzoekt hij, 'dat de Eerwaardighe Synode tegenwoordiglyck tegen dit onheil en in onse gansche saecke goediglyck wille voorsien.'(*)

Nadat de Synode over deze aangelegenheid had beraadslaagd, werd het besluit genomen, ook de andere Kamper predikanten, Voskuil en Schotlerus, terstond op de Synode te ontbieden. Voorts werd goedgevonden, den Magistraat der stad Kampen per brief te verzoeken, de kerk in die stad tegen allen overlast te willen beschermen en die twee predikanten te gelasten, dat zij voortaan het volk tegen de voorzeide kerk met hun scheldpredikatiën niet zouden ophitsen.

Het antwoord van den Magistraat werd den 12^{den} Januari 1619 in de 56ste zitting der Synode voorgelezen. Het hield in de verzekering, dat de Magistraat zoude zorgen, dat den Contra-remonstranten geen ongelijk of smaadheid door de tegenpartij aangedaan werd; en de mede-

(*) Acta van de Nationale Synode enz.

deeling, dat de Remonstrantsche predikanten ernstig vermaand waren, dat zij in hun predikatiën het volk niet tegen de Gereformeerde gemeente zouden ophitsen.

Verder deed de Magistraat het verzoek, aangezien reeds twee predikanten uit Kampen, nl. Goswinus en Matthisius als gedaagden op de Synode tegenwoordig waren en hij den dienst van alle vier de predikanten tegelijk niet kon missen, dat de andere twee gedaagde predikanten - Voskuil en Schotlerus - voorloopig te Kampen mochten blijven en hun de punten van beschuldiging mochten worden toegezonden, opdat zij daarop schriftelijk zouden kunnen antwoorden. Of, zoo zij absoluut ter Synode moesten verschijnen, dat dan Goswinus en Matthisius naar hun kerk mochten terugkeeren. Eenzelfde verzoek was ingekomen van den Remonstrantschen kerkeraad.

Na over deze beide gelijkluidende verzoeken een tijd lang beraadslaagd te hebben, besloot de Synode daaraan niet te voldoen, maar de beide predikanten opnïeuw te citeeren. De heeren verschenen echter niet ter Synode. Schotlerus verontschuldigde zich per brief bij deze hooge vergadering wegens ziekte. Ook rechtvaardigde hij zijn weigering om naar Dordrecht te trekken in een brief, dien hij den 19^{den} Januari aan burgemeesteren, schepenen en raden van Kampen schreef, en waarin hij te kennen gaf, dat hij ter Synode was geciteerd en zich ook wel verplicht achtte, daar te verschijnen, maar dat zijn gezondheidstoestand dit niet toeliet. Bovendien meende hij, dat de zaak in de provinciale synode reeds breedvoerig genoeg besproken was en hij dus kon volstaan met bij zijn brieven een klein boekje te voegen, waarin hij aanwees, dat hij de Godheid van Christus en Zijn voldoening, noch 't artikel van de erfzonde verzaakte, zooals men volgens zijn beweren den Remonstranten ten laste legde. Hij verzocht dus den Raad te willen bewerken, dat hij in Kampen mocht blijven.

Nog kwamen er den 15^{den} Februari ter Synode twee brieven in van Voskuil en Schotlerus, waarin zij te kennen gaven, dat zij gereed waren geweest om op reis te gaan en voor de Synode te verschijnen, maar dat zij door de kerk, tegen hun bedoeling, waren opgehouden. Zij verzochten nu, dat hun toegelaten mocht worden, hun zaak door hun mededienaars Goswinus en Matthisius, die ter Synode waren gedaagd, te doen verantwoorden en betuigden, dat zij, zooveel de leer betrof, het gevoelen, hetwelk de Remonstranten in de Haagsche conferentie hadden voorgestaan, omhelsden en dat hun leven bij allen, bij wie zij verkeerd hadden, loffelijk was.

De beide predikanten werden nu van wederspannigheid beschuldigd, terwijl besloten werd aan hen en aan den Magistraat van Kampen te kennen te geven, dat den gedaagden een tijd van veertien dagen na ontvangst der brieven zou gelaten worden. Indien zij bij afloop daarvan niet verschenen waren, moesten zij voor geschorsten in hun ambt en hun kerkelijke bediening gehouden worden. Afschrift van deze brieven

werd aan de deputatie van de kerk van Kampen, ter Synode tegenwoordig, ter hand gesteld. De Magistraat van Kampen antwoordde hierop, dat hij in het oordeel van de Synode aangaande de schorsing van de predikanten Voskuil en Schotlerus berustte en zich beijveren zou om in den kerkedienst tijdelijk door de predikanten der kerk van Zwolle te doen voorzien. - De gedaagden echter verschenen niet.

Intusschen waren ook aan Goswinus en Matthisius den 25^{en} Februari toegezonden de punten van beschuldiging, die tegen hen bij de Synode waren ingediend, en was hun gelast, daarop terstond te antwoorden. Hierop zonden de beschuldigden het geschrift van de kerk van Kampen, waarin zij van verschillende zaken beticht werden, aan de Synode terug, daarbij meldende, dat het hun aan den noodigen tijd ontbroken had om daarop te antwoorden en dat zij het ook niet noodig of raadzaam oordeelden, daarop van antwoord te dienen. Bovendien was er een schrijven ingekomen van de kerk van Kampen, waarin op den benauwden toestand dier kerk gewezen en verzocht werd, dat Goswinus en Matthisius zouden worden geschorst. Hierop werd echter niet dadelijk beslissing genomen.

In de 138ste zitting der Synode, den 24^{en} April 1619, werden de oorspronkelijk ter Synode ontboden Remonstrantsche predikanten, dus ook Goswinus en Matthisius, uit hun ambt ontzet, welk vonnis daarna door de Staten-Generaal werd bekrachtigd. - Goswinus begaf zich naar Elburg en heeft zich in 1623 weer met de kerk van Kampen verzoend.

De beide geschorste predikanten, Voskuil en Schotlerus, werden den 22^{en} Mei in de 169ste sessie der Synode eveneens afgezet van hun ambt. In de Post-acta dier Synode leest men omtrent deze aangelegenheid het volgende:

'Also Everhardus Vosculius en Johannes Schotlerus, Predicanten tot Campen, voor desen Synodus beschuldigt, en ettelyke malen geciteert zynde, niet verschenen en waren, (om welke hartnekkigheyd sy voor desen al van het Predik-ampt zyn gesuspendeert geweest) is goedgevonden hare sake te ondersoecken uyt de Schriften aan desen Synodus overgelevert. En tot dien eynde gelesen zynde, de stukken van beschuldigingen, en derselver voornaamste bewysen; is geoordeelt, datse geheel en al sullen gedeporteert worden; en dat men dit oordeel de Achtbare Magistraat, mitsgaders de Kerke en Classe van Campen sal bekent maken; en de Magistraat versoeken, datse gelieven te besorgen dat in hare plaatse met ten eersten andere bequame en regtsinnige Predicanten wettelyck mogen worden gesubstitueerd.'

De Remonstranten, thans van hun predikanten beroofd, bleven nochtans de Boven- en de Buitenkerk (de voornaamste kerken van de stad) gebruiken voor hun godsdienstoefeningen en hielden daar leesvergaderingen. Van wege de Dordtsche Synode werd tegen dit lezen bezwaar gemaakt, waarna de stad deze quaestie den Prins voorlegde. Het ge-

volg was, dat de diensten in beide kerken in het begin van Juni 1619 gestaakt, de kerken gesloten en de klokken des Zondags niet meer geluid werden.

De Contra-remonstranten hadden nu het heft in handen en waren reeds tot het beroepen van vaste predikanten overgegaan. In Februari 1619 toch hadden ze reeds Petrus Plancius van Hasselt beroepen, die na eerst vele bezwaren te hebben geopperd, zich eindelijk liet overhalen, de benoeming aan te nemen en den 25^{en} April herwaarts kwam. In het laatst van 1621 werd deze naar Amsterdam beroepen, aan welke plaats veel meer voordeelen verbonden waren, maar op het aanhouden van velen, vooral ook van den magistraat, sloeg hij deze roeping af. Hierom en ook omdat hij in de godsdiensttwisten zijn best gedaan had om de gemeente tot rust te brengen en de verbittering te keeren, legden Schepenen en Raad hem 800 car. gld. tractement toe en beloofden zijn vrouw, voor 't geval zij weduwe mocht worden, 250 car. gld. pensioen.

Vervolgens was tot predikant beroepen Wilhelmus Stephani, die hier reeds eenmaal als zoodanig werkzaam was geweest, maar die na één jaar dienst wegens de beroeringen de stad had verlaten. Thans diende hij de kerk van Arnhem, maar daar hij lid van de Synode was en eerst tegen Juni van Dordt was teruggekeerd, duurde het lang eer de kerkeraad van Arnhem hem zijn demissie kon geven. Eindelijk, na ernstig en instantelijk aanhouden van de Kamper kerk en na regeling van eenige punten, het tractement betreffende, kwam de zaak in orde, maar het werd zeker Augustus of September, eer hij naar Kampen kon vertrekken en zijn dienstwerk aanvaarden. - In 1636 is hij overleden.

Weldra kreeg men van den magistraat verlof een derden predikant te beroepen. Men verkoos nu dominus Nicolaus de la Plancque, vroeger gedurende verscheidene jaren werkzaam in de kruiskerk te Keulen, thans wonende te Leiden. Deze deed in het begin van Juli zijn intreepredikatie.

De Remonstranten, nu op hun beurt buiten de kerken gesloten, hielden des Zondags leesvergaderingen in particuliere huizen. De magistraat, dit vernomen hebbende, liet de eigenaren van de huizen en de voorlezers vóór zich komen en vermaande hen zich daarvan voortaan te onthouden, hetgeen ze ook beloofden. Den 20sten Juni echter vergaderden wel 2000 menschen, zoo ouden als jongen, op een binnenplaats van 't St. Geertruids-gasthuis onder den blooten hemel, zoowel 's morgens als 's avonds, waar een predikatie gehouden werd door een predikant, die, naar men vermoedde, uit het Sticht van Utrecht gekomen was.

Maar hierbij bleef het niet. In het begin van Juli verzamelden zich twee- of driehonderd Remonstranten voor het raadhuis en begeerden van den magistraat een kerk tot het houden van hun godsdienstoefeningen. De Staten-Generaal, van een en ander verwittigd, vonden het voor de rust der burgerij geraden, de afgezette predikanten, Voskuil

en Schotlerus, die nog in Kampen waren blijven wonen, naar den Haag te ontbieden. Schotlerus verontschuldigde zich hiermede, dat hij zich geen kwaad bewust was en ook geen middelen had om de lange reis te doen, terwijl zijn huisvrouw en kleine kinderen niet dan honger en zware armoede wachtende waren. Voskuil echter verscheen in den Haag en beloofde de overheid alle gehoorzaamheid te zullen bewijzen en zich van den kerkedienst en het prediken ten eenenmale te zullen onthouden. Men noemde dit de *acte van stilstand* teekenen. Ook Schotlerus ging daartoe over in 1623. Deze bevond zich in 1624 te Zwartsluis. Den 25^{en} Maart 1630 vereerde de Magistraat van Kampen hem 'wegens het offereren van seeckere boeckxens vant lijden Christi' een gratificatie van 25 goudgl.

Inmiddels was bevel gegeven om, tot sluiting van de gasthuis-predikaties, dit gesticht te sluiten en des Zondags de deuren door stadsdienaars te doen bewaken, terwijl Prins Maurits tot herstelling van de rust der stad twee compagnieën bezetting in de stad legde en alle geheime vergaderingen werden verboden. Aan degenen, die zulke vergaderingen ontdekten, was door de Staten-Generaal een premie uitgeloofd.

De toestand in de stad bleef gespannen; de soldaten werden nageroepen, uitgescholden en op andere wijzen bemoeilijkt, waaruit handtastelijkheden ontstonden, die somtijds in een bloedbad dreigden over te gaan. Meer dan eens achtten de Staten-Generaal het noodig, de stads-regeering aan te manen, het plakkaat op de geheime vergaderingen na te komen en de rust in de stad te handhaven, daar de stad anders onder de zaak zou lijden.

Na de besluiten van de Nationale Synode, waarbij de Contra-remonstranten in het gelijk gesteld waren en beschouwd werden te zijn de ware handhavers van de oude Gereformeerde leer, was ook de hier gestichte doleerende gemeente getreden in de rechten, die van oudsher de Hervormde kerk te dezer stede bezeten had; in September 1619 werden de deuren van de Boven- en de Buitenkerk, die sinds Juni gesloten waren gebleven, voor haar geopend; het kerkenzegel, consistorie, de classisboeken 'en watter annexis', die de Remonstranten zich toegeëigend hadden, werden in haar bezit gesteld; den gegageerden schoolmeesters werd gelast met hun kinderen, en den weesmeester met de weeskinderen ter kerke te komen; in één woord, de toestand werd geconsolideerd, het praedicaat *doleerende* kon worden weggelaten en de aldus gevestigde kerk kon in 1620 een vierden predikant beroepen, waartoe verkozen werd dominus Paulus de Leonardus, afkomstig van de Paltz. Eerst had men Daniel Souterius van Haarlem beroepen, werwaarts hij, zooals wij gezien hebben, in Juni 1615 de wijk genomen had, maar deze had de beroeping niet aangenomen.

Nochtans bleven, evenals op andere plaatsen in ons land, ook hier

ter stede de Remonstranten zich roeren en gingen zij, in weerwil van de tegen hen uitgevaardigde plakkaten, voort met het houden van geheime vergaderingen. Den 28^{en} Juli 1621 vonden Burgemeesteren, Schepenen en Raad het noodig te besluiten, dat zoo iemand van de raadspersonen mocht bemerken, dat er eenige vergadering van Remonstranten, Papisten of anderen binnen de stad of haar vrijheid werd gehouden, die raadspersoon, hetzij hij burgemeester ware of niet, met advies en goedvinden van een ander raadspersoon, dien hij het eerst zou ontmoeten, de zaak moest onderzoeken en zoodanige maatregelen nemen, als hij noodig zou oordeelen.

In Januari 1623 was er een schotschrift aangeplakt gevonden, waarin de overheden, prinsen en heeren van de regeering en de magistraten van de stad, benevens de ware gereformeerde religie, haar leeraren en lidmaten en toehoorders valschelijk en met leugens werden ‘gecalumnieerd en gediffameerd’. Een proclamatie van de overheid, die in deze bewoordingen het schotschrift karakteriseerde, bevatte voorts de bekendmaking, dat dengene, die de auteurs er van aanwees, 500 car. gld. zou worden toegekend, en de waarschuwing aan een ieder, om geen conventiculen of verboden vergaderingen bij te wonen.

Den 20^{en} December 1628 werd een zekere Frerick Janssen Kistemaker, die te zijnen huize verboden vergaderingen had gehouden, veroordeeld tot een geldboete van 300 car. gld.; tien van degenen, die de vergaderingen hadden bijgewoond, zoo mannen als vrouwen, werden elk gestraft met een geldboete van 50 car. gld. en acht anderen met een boete van 25 car. gld.

In 1630 drong de stedelijke raad, die het optreden van de Remonstranten blijkbaar niet genoegzaam kon beletten, er in den Haag op aan, dat er een goede resolutie zou worden genomen tot stuiting van de Arminiaansche factie en tot wering van ‘haer vorder progres’.(*)

Tot de personen, die in de godsdienst- en burgertwisten te Kampen in het eerste vierde deel van de XVII^{de} eeuw een rol hebben gespeeld en daarin een levendig aandeel hebben gehad, behoort de toenmalige rector van de Latijnsche school Marcus Gualtherus.

Geboortig van Weinheim, een plaatsje bij Heidelberg, in 't laatst van de XVI^{de} eeuw, studeerde hij sinds 1598 in laatstgenoemde stad, waar hij met hooggeplaatste en vorstelijke personen omging. In 1604 werd hij tot rector van de Kamper Latijnsche school benoemd, welke betrekking hij zeker tot bijzonder genoegen van den magistraat waarnam, daar zijn tractement voortdurend werd verhoogd, zoodat het in 1615 tot 500 car. gld. was gestegen, bijna het dubbele van zijn aanvankelijk salaris. In 1617 werd hem en zijn kinderen bovendien het burgerrecht verleend en werd hij tot ouderling van de Hervormde kerk gekozen, wèl een bewijs, dat hij bij den magistraat en de bur-

(*) Register van Charters en Bescheiden in het Oude Archief van Kampen.

gers der stad in hoog aanzien stond....; maar daarmede had hij dan ook het toppunt van zijn roem bereikt.

Te kwader ure toch mengde hij zich in de godsdiensttwisten, die de hoofden vervulden en de harten verbitterden en, bevriend als hij was met de kopstukken der Remonstrantsche partij, als Uittenbogaert, Vorstius, Vossius, van der Mijle, Groenevelt e.a., koos hij in 1619 openlijk de partij van de Remonstranten, tegelijk met den Franschen en Duitschen schoolmeester Johan de Vos.

Den 18^{den} Augustus 1619 werd Gualtherus voor de provinciale synode van Deventer gedaagd en den 20sten Augustus d.a.v. als rector afgezet. Hij bleef te Kampen wonen en ontving in December van ditzelfde jaar nog een toelage van 100 daalders, evenwel zonder eenige consequentie voor het vervolg.

Hij kon zich echter niet stilhouden en werd in 1621 op de Hagenpoort gevangen gezet wegens verdenking van geheime verstandhouding met de afgezette predikanten. Na elf dagen van gevangenschap doorgebracht te hebben, werd hij losgelaten, onder voorwaarde dat hij in zijn huis zou blijven en met niemand over het gebeurde zou spreken. In Mei echter werden er onder zijn papieren stukken gevonden, die zóó bezwarend voor hem waren, dat hij wederom gevangen genomen en zelfs in boeien gesloten werd. Na ruim vier weken gevangen gezeten te hebben, werd hij veroordeeld en zijn vonnis hem den 6^{den} Juni 1621 op de Hagenpoort voorgelezen. Dit hield in, dat hij ‘zijn levent lanck vuit deser Stadt, derselver vrijheid en haere veerschepen’ een mijl in 't ronde verbannen werd en wel ‘dewijle hij durch zijne grouwelijcke ende Goedelasterlijcke schriften tegens Godt ende zijne Heillige woort strijdende, nijet alleene gesocht hefft den kerckelicken, maer oock den politicquen staet dezer landen in trouble te stellen, ende te renversieren, ende die Hooge Overicheyt neffens die Magistraet der Stadt Campen te calomnieren ende opt hoochste an tho tasten.’ Schepenen en Raad spreken het verder uit, dat zij wel bevoegd zouden geweest zijn den veroordeelde, anderen ten exempel, naar verdienste te straffen, maar meer tot genade dan tot het strenge recht geneigd zijnde, spraken zij de straf over hem uit, die ik zoo even genoemd heb. Ter rechtvaardiging van dit vonnis gaf de stadsregeering in Februari 1622 een geschrift in het licht, getiteld: ‘Noodighe verclaringhe van burgem., schep. ende raedt der Stadt Campen, waerom haer ed. Marcum Gualtherum, gewesene rector, uyt haer ed. Stadt, derselver vryheydt ende veerschepen ghebannen hebben. Ghedr. tot Campen, by Pieter Hendrick van Wieringhen 1622.’

Nadat hij als rector afgezet was, benoemde men in zijn plaats den reeds meer genoemden Daniel Pipardus, den Franschen predikant. Dit geschiedde den 28sten Februari 1620. Op denzelfden dag werd in plaats van den schoolmeester Johan de Vos, die wegens zijn remonstrantsche gevoelens eveneens afgezet en verbannen was, tot Franschen

schoolmeester, voorloopig voor een jaar, aangesteld Anthonis van Calsbeeck.

Beide mannen, Gualtherus en de Vos, vertrokken naar Elburg. Maar ook daar liet men hun geen rust. Sommigen in Kampen zagen het met leede oogen aan, dat men hen in Elburg stil hun gang liet gaan, en vreesden, dat zij daar een verkeerden invloed zouden uitoefenen en hun meeningen ingang zouden doen vinden. Ook de classis van Neder-Veluwe vertrouwde de zaak niet en drong er bij den kerkeraad van Elburg op aan, de bannelingen een verklaring te laten onderteekenen, dat zij geen onrechtzinnige dingen zouden leeren. Maar de Elburgsche kerkeraad kon de verbannenen niet bewegen zulk een verklaring te teekenen en trachtte daarom bij den stedelijken raad te bewerken, dat die hen daartoe zou dwingen of hen anders de stad uit zoude zetten. Maar deze maakte er zich met een Jantje van Leiden af, en wat er ook gedaan werd van de zijde van klassen, kerkeraden of bijzondere personen om de bannelingen onschadelijk te maken, de raad van Elburg stuurde den een zoowel als den ander met een kluitje in het riet en liet de mannen met rust. Alleen had hij hen doen beloven, dat ze niets zouden doen tot onrust der politie en der kerk.

Maar toch waren zij in Elburg de geteekende personen. Ze kwamen weinig op straat en als ze daar al eens verschenen, werden ze met den vinger nagewezen en door de jeugd uitgejouwd. De Vos was ondertusschen een school begonnen, die hoe langer hoe meer in bloei toenam. Zelfs kinderen uit Kampen trokken er heen, zoodat de school in een goed jaar tijds reeds honderd leerlingen telde, niet alleen kinderen, maar ook ‘volwassen vrijers en vrijsters’, zelfs getrouwde lieden. Het gevolg was, dat de gewone Elburgsche school begon te verloopen. De Vos kwam ook trouw ter kerk, behalve wanneer de Catechismus gepredikt werd.

Hoe het verder met de Vos gegaan is, is niet bekend; ik weet alleen, dat hij in 1623 nog altijd schoolmeester te Elburg was. Maar Marcus Gualtherus verliet in 1622 dit stadje en vertrok naar Holland. Twee jaar later bevond hij zich in Hamburg, waar toen ook vertoefde de afgezette Kamper predikant Assuerus Matthisius, die tot in 1630 bleef rondzwerven.

Weldra vertrok Gualtherus naar het oord, waarheen zoovelen van zijn lot- en partijgenooten de wijk namen, nl. naar Tönningen, een stadje aan den mond van de Eider in Holstein gelegen(*). Frederik III, hertog van Sleeswijk-Holstein, had den verbannen Remonstranten aldaar een veilige wijkplaats aangeboden, waarvan een ruim gebruik werd gemaakt. Bovendien gaf hij vergunning, in de nabijheid van Tönningen, waar hij zijn slot had, een nieuwe stad te bouwen, die dan ook tot stand kwam, voornamelijk door toedoen van een rijken Amsterdamschen koopman, een vurig Arminiaan, met name Willem

(*) Thans behoort het tot Pruisen.

van den Hove. Deze liet een aantal knappe werklieden uit Holland overkomen om mede te werken tot den bouw van de stad, die, naar den vorstelijken beschermer, den naam van Frederikstad ontving.

Ook onze rector Gualtherus vestigde zich, zoodra de plaats bewoonbaar was, in de nieuwgebouwde stad, waar hij zich te midden van een groote schaar uitgeweken Hollanders bevond, onder wie ook de afgezette Kamper predikant Everhardus Voskuil. In 1625 werd hij secretaris van Frederikstad en in 1627 komt hij voor als rector van de Latijnsche school aldaar. In 1633 ontwierp hij op last van den Hertog een stadsrecht en in 1635 blies hij in zijn ballingstad den laatsten adem uit(*).

Nog verscheidene jaren zou het bemoeilijken van de Remonstranten in het houden hunner godsdienstige samenkomsten voortduren. Van het hebben van een eigen leeraar was nu geen sprake meer; het was al veel, dat er van tijd tot tijd een Remonstrantsch proponent naar Kampen overkwam, die hen in hun vergaderingen voorging en waartegen - naar het schijnt - de Magistraat niet altijd met even groote gestrengheid optrad.

Toch zijn er voorbeelden aan te wijzen, dat wel degelijk aan het handhaven der plakkaten tegen de Remonstranten de hand werd gehouden. Dit ondervond in 1648 de proponent Gideon Curcellaeus, die wegens het houden van verboden conventiculen in Mei van dat jaar op het raadhuis werd gevangen gezet. Toen hij, daar zijnde, om een behoorlijk bed vroeg, werd hij vervoerd naar de Hagenpoort, die destijds als gevangenis werd gebruikt, waardoor zijn toestand al niet aangenamer werd. Eerst den 16 Juli, nadat hij 200 gl. boete had betaald, werd hij ontslagen(†).

In 1650 zien wij een anderen proponent binnen Kampen werkzaam in het leiden van de godsdienstige vergaderingen der Remonstranten. Zijn naam is Georgius Konerding, destijds 21 jaar oud, zoon van Johannes Andreas Konerding, die, geboortig uit Steinfurt, dit oord om der religie wille had moeten verlaten. Door de directeuren van de Remonstrantsche Societeit naar Kampen gezonden, begon hij de godsdienstoefeningen te leiden in een huis in de Groene Straat, een achterafstraat, die in dien tijd nog weinig bebouwd was.

(*) Nog altijd bestaat er te Frederikstad een Remonstrantsche gemeente; haar predikant Dr. C.D. Sax (naar ik vermoed een Hollander) deelde enkele jaren geleden in *Neerlandia* mede, dat nog steeds in de plaats zijner inwoning ‘in de volkstaal enkele Hollandsche woorden voortleven, b.v. stoepje, drieftol, trekpot, baantje, koekje, stoofje enz.’, die aan den Hollandschen oorsprong der plaats herinneren. Merkwaardig dat het meest verkleinwoorden zijn. Overigens is de bevolking in spreken, denken en voelen geheel verduitscht, al is de sympathie voor Holland nog altijd zeer groot.
‘Aan de politieverordeningen ligt nog het oude stadsrecht,’ door Marcus Gualtherus ontworpen, ‘ten grondslag en zoo werd bij een onlangs gerezen geschil tusschen twee koetsiers door den *Rechtsanwalt* mijne hulp (nl. van Dr. Sax) ingeroepen, om de desbetreffende artikelen in 't Duitsch te vertalen.’

(†) Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, 1e deel.

Aanvankelijk liet men hem met rust, zoodat hij in opgewekte stemming aan zijn vader schrijven kon van den voorspoed der gemeente, die hij bediende, haar toeneming in aantal en haar voortgang in de kennis der waarheid, in vroomheid en in braafheid(*). Hij vergeleek haar zelfs bij den palmboom, die groeit onder de verdrukking. Want dat de gemeente nog onder den druk leefde, daarvan was zij zich maar al te goed bewust, al was het ook, dat de overheid, op het voetspoor van Holland, de vervolging scheen te hebben gestaakt en sommigen de gewetensvrijheid aanstaande achtten.

De Remonstrantsche gemeente zou echter spoedig bemerken, dat de dag der vrijheid nog niet was aangebroken, ja dat de verdrukking zich met nieuwe hevigheid zou doen gevoelen.

Het was den 20^{en} October 1650, eerst de tweede maal, dat Konerding voor de gemeente optrad, terwijl hij nog slechts drie weken in Kampen vertoefd had, dat de vergadering overvallen werd door menschen, die met zwaarden en breekijzers gewapend waren. Onze proponent, die aan 't prediken was over 1 Petr. II:4 en 5, vermaande de aanwezigen kalm te blijven en zich tot het einde toe rustig te gedragen en ging ongestoord met zijn predikatie voort, meteen zijn verwijtend en bestraffend woord richtende tot de indringers, van wie er één zóó geroerd werd, dat hij met tranen zijn gepleegde daad beweende.

De aanwezigen werden beboet en Konerding zelf werd voor den Raad gesleept, waar hij een scherp verhoor moest ondergaan. Met bescheidenheid, doch beslist en vrijmoedig, antwoordde hij op de vragen, die men hem deed, maar toen men hem vroeg bij wien hij thuis was, weigerde hij daarop bescheid te geven, om zijn weldoeners niet in moeilijkheden te brengen.

Nadat men hem ondervraagd had, werd hij in gezelschap van een dienaar in een andere kamer gelaten en na daar een wijle te hebben vertoefd, werd hij wederom binnen geroepen, om zijn vonnis te hooren voorlezen. Dit hield in, dat aangezien G. Konerding hier tweemaal gepredikt had tegen het verbod van de H.M. Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en alzoo beroering in de stad teweeggebracht had, de Magistraat barmhartig zijnde en de wetten niet in al haar gestrengheid willende handhaven, hem deswege veroordeelde tot een boete van 200 car. gulden. ‘Wijsende hem voorts uit dese stadt ende de vryheit van dien, om daer niet wederom in toe comen sonder expres consent van Schepenen ende Raedt’.(†)

Op een vraag van den Voorzitter of hij de boete op staanden voet kon betalen, antwoordde hij: ‘Dewijl ik maar een proponent ben en hier gekomen ben om het Evangelie te verkondigen, wat zou ik hier met zooveel geld doen?’ Ook was hij niet genegen een Remonstrant, met name Dirck Sweertsen, te verzoeken het geld voor te schieten,

(*) Iets van de Geschiedenis der Remonstranten te Kampen in 1650 door Dr. J. Tideman.

(†) Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, 1^{e} deel, blz. 197.

gelijk men hem voorsloeg, maar hij verlangde eerst den raad van zijn professoren en van zijn vader in te winnen. Hierop werd hij in bewaring gebracht in een kamer op het raadhuis, welker deur met dubbele sloten was toegegrendeld, en welker venster van ijzeren traliën was voorzien.

In zijn gevangenis verloor hij den moed en de opgewektheid niet, overtuigd als hij was, dat hij zich aan geen misdaad had schuldig gemaakt. ‘'t Is waar’, zoo schreef hij aan een vriend, ‘dat ik hier zittende de waarheid niet kan voortplanten,’ maar hij hoopte door zijn banden anderen tot ijver aan te sporen. De cipier betoonde zich vriendelijk jegens hem; hij bemoeilijkte hem niet in het ontvangen van boeken, zoodat hij zijn studiën kon voortzetten. Hem hinderde echter het gemis van een bed, zoodat hij den 29sten October in een brief aan zijn broeder klagen moest, dat hij al in geen tien dagen uit de kleeren geweest was. Zijn bed toch bestond uit een bank met twee kussens, en het gevolg hiervan was, dat hij al blijde was, als hij 's nachts twee of drie uur slapen kon. Maar nog erger was voor hem het gemis van een ander meubel, onmisbaar voor het voldoen aan zijn natuurlijke behoeften, waartoe hij slechts tweemaal per dag, 's morgens om 11 uur en 's avonds om 7 uur, in de gelegenheid werd gesteld.

Over het eten had hij niet te klagen; trouwens, voor den gulden daags, waarop hij gesteld was, kon dit ook goed zijn. Gezelschap had hij weinig; slechts om den tweeden of derden dag kwam er iemand bij hem en niemand anders dan Dirck Sweertsen en nog twee andere Remonstranten mochten bij hem toegelaten worden. Kwam er een brief van zijn broeder bij een lid van de gemeente, dan verschenen er 's nachts drie of vier menschen aan zijn venster om hem door roepen daarvan te verwittigen. Aan een touwtje haalde hij de brieven dan op en liet ze op dezelfde wijze weer neder.

Met dat al verlangde hij sterk om uit zijn gevangenis verlost te worden. De gemeente van Kampen wilde wel voor hem betalen, maar zij hoopte steeds, dat hij wel uit zijn gevangenis ontslagen zou worden zonder betaling van boete. Dit bleek echter een ijdele hoop te zijn en alle pogingen, die hij zijn familie en vrienden daartoe liet aanwenden, bleven vruchteloos.

Den 9^{den} November richtte Konerding's vader een brief tot den Raad der stad, waarin hij uiteenzette, dat het hem noch zijn zoon doenlijk was de boete van 200 gl. te betalen. In ootmoedige bewoordingen smeekte hij den Raad, zijn zoon in vrijheid te stellen; op de onderdanigste wijze werkte hij op het gemoed en het gevoel der raadsleden en in de roerendste termen poogde hij hen te vermurwen door hen te wijzen op de wankele gezondheid van zijn zoon, die pas van een zware ziekte was hersteld.

Dit schrijven mocht echter niet baten. Voor den magistraat geroepen, werd den gevangene medegedeeld, dat wat in de sententie

besloten was, onveranderd bleef, daar het vonnis toch al barmhartig en rechtvaardig was. De 200 gl. moesten betaald worden!

Te dezer tijd werd ook een arme vrouw, die vanwege de Remonstrantsche gemeente in het huis gezet was, dat in den verleden zomer tot leerhuis of kerk gediend had, tot 300 gl. boete veroordeeld, en omdat zij die niet betalen kon, met haar kind uit de stad gebannen.

Ook begon men nu handelend op te treden tegen de bezoekers van de vergadering van 19 October, waarop Konerding gevangen genomen was. Had men echter eerst de boete op 25 gl. gesteld, zoo eischte men nu maar de helft. De Remonstranten echter weigerden te betalen, waarop van één hunner, een vrouwelijk lid der gemeente, de kleederen verkocht werden, om alzoo het bedrag der boete in handen te krijgen.

Weinige dagen daarna werd den lieden opnieuw aangezegd, dat zij betalen moesten, en toen dit weder geweigerd werd, nam men pand van hen, hetwelk onder protest werd afgestaan. Gewelddadigheden echter vielen niet voor: de rijken lieten zich het pand ontnemen, maar de armen, van wie er wel 25 op die vergadering waren geweest, en die niets hadden om af te staan, liet men voorloopig vrij, terwijl men er voor terugdeinsde hen in den kouden wintertijd buiten de stad te zetten.

Intusschen werd voor Konerding de toestand er niet beter op. Omstreeks 20 November werd hij op tien stuivers, dus op de helft gezet, terwijl hem werd aangezegd, dat, zoo hij niet binnen weinige dagen de boete betaalde, hij op water en brood gezet zou worden. Ook liet men niet toe, dat er iemand meer bij hem kwam. De cipier echter, dien hij geheel tot de Remonstrantsche gevoelens had overgehaald, was hem zóó genegen, dat hij hem 's avonds aan zijn haard liet komen en aan zijn tafel eten. In weerwil van de strengere maatregelen tegen hem genomen, gaf Konerding toch den moed niet op, maar uitte hij zelfs in een schrijven van den 15^{den} December de hoop, dat hij het aanstaande Kerstfeest in vrijheid te Kampen zou mogen vieren.

Het kwam echter gansch anders uit, want in plaats van in vrijheid gesteld te worden, werd hij naar de Hagenpoort overgebracht, hetgeen zijn toestand nòg onaangenamer maakte en hem bittere woorden in de pen gaf jegens de Contra-remonstrantsche predikanten, die hij als de bewerkers van zijn ongeluk beschouwde. Hij begon dan ook eindelijk in te zien, dat hij zonder het betalen van de boete niet vrij zou komen en daarom zond hij den 28sten December een zeer langen brief aan de burgemeesters en den Raad van Kampen. Hierin beklaagt hij zich, dat al het smeeken om uit den kerker verlost te worden van zijn vader en van hem niet de minste uitwerking heeft gehad. Hij betuigt opnieuw, dat het hem evenzeer als zijn ouders onmogelijk is de boete te betalen, weshalve hij bij vernieuwing om ‘Godes en Christi wille’ bidt, hem ‘genadelyck in voorgaende vrijigheyt te stellen.’ Hij bezweert zijn

rechters, door hun hardigheid hun eigen ziel niet te bezoedelen, zich voor God schuldig te maken en een plage over hun onderdanen en stad te halen. Hij houdt een pleidooi voor de gevoelens der Remonstranten en tracht hun handelingen en het houden van afzonderlijke vergaderingen goed te praten. Hij twijfelt er niet aan, of God in den hemel zal de banden, waarmede hij gebonden is, eindelijk aan stukken breken en hem verlossen. Hij wijst zijn rechters op het naderende oude-jaar en dringt er op aan, dat hem nog, vóór het nieuwe jaar intreedt, recht gedaan worde.

Alles was echter vergeefsch; de Raad bleef onvermurwbaar en doof voor zijn smeekingen. Dientengevolge bood hij bij schrijven van 31 December aan, dat hij zijn boeken en eenige kleedingstukken zou afstaan in plaats van de opgelegde boete. De waarde van de boeken schatte hij op 109 gl., die van de kleederen op 32 gl., samen 141 gl. Toen hij ook hierop geen antwoord ontving, stelde hij voor, 'gedronghen en geperst door de ondraegelycke en onlydelycke koude', dat de Raad de boeken en kleederen tot zulk een prijs zou willen aannemen, als het hem zou goeddunken, belovende het ontbrekende te zullen betalen, zoodra hij bij zijn ouders zou zijn aangekomen. Dit schreef hij 'met tranen en rillige vingers' den 9^{den} Januari 1659.

Schepenen en Raad besloten hierop, dat zoo de gevangene voldoende borgen zou stellen voor de betaling van de boete van 200 car. gl., hij uit zijn gevangenis zou ontslagen worden; of zoo hem het stellen van borgen onmogelijk was, de Raad genoegen zou nemen met de belofte of den eed, dat de boete binnen een maand zou worden betaald, waarop hij 'syner gevanckenisse gerelaxeert' zou worden.

Of deze voorwaarden door Konerding zijn aangenomen, daarover zwijgt de geschiedenis; alleen weten wij, dat hij den 22sten Januari d.a.v. uit zijn kerker werd verlost.

Het heeft na dezen nog lang geduurd, eer men de Remonstranten te Kampen met rust liet en het gevolg van de moeilijkheden, waaraan de gemeente van de zijde van den Magistraat bloot stond, was dat zij, nog vóór de XVIII^{de} eeuw aanbrak, opgehouden had te bestaan.

Kampen.

E.D.J. DE JONGH JR.

Iets over kennistheorie.

Kant spreekt in zijn *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* (§ 4) over een philosophia definitiva, die daarin bestaat, dat de begrippen a priori, die het materiaal van de metaphysica zijn, volgens een bepaald beginsel worden verzameld en daarna ontleed; die analyses hebben dan volgens Kant geen ander nut, dan voor zoover de metaphysica de nu duidelijk geworden begrippen tot synthetische oordeelen a priori verbindt.

We hoeven niet met Kant te vinden, dat ‘der vornehmste Zweck dieser Wissenschaft [de metaphysica] das Erkenntniss eines höchsten Wesens und einer künftigen Welt, bewiesen aus Prinzipien der reinen Vernunft’ is, om het gewicht in te zien van nauwkeurige definitie van begrippen, die zich hebben ontwikkeld in het streven van de menschheid, om in of achter de veranderende veelheid een blijvende kern te ontdekken. Deze acourate definitie is daarom zoo noodig, omdat de groei van een begrip voor het grootste gedeelte geen bewustzijnsverschijnsel is. Dit schijnt zeker anders: het schijnt, alsof het bewuste denken te werk gaat zooals een horlogemaker, die een horloge in elkaar zet, met helder bewustzijn van doel en middel. Toch is dit een soort van optisch bedrog, zoowel wanneer het denken, theoretisch, wetenschappelijke gedachten concipieert, om daarin waarheid te sluiten, als wanneer het, praktisch, gericht is op het uitvinden van een zoogenaamd stoffelijk instrument. Wat het laatste betreft, heeft, zooals ik in 't voorbijgaan even wil opmerken, Ernst Kapp in zijn *Philosophie der Technik* gewezen op het heel merkwaardige feit, dat de werktuigen imitaties zijn van organen, wier functies eerst begrijpelijk zijn geworden, toen hun technische analoga waren bedacht; hij noemt dit ‘Organprojektion’ en onderstelt m.i. terecht, dat het intellect, ondanks den schijn van heldere bewustheid van doel en middel, door onbewuste factoren is geleid. Wat het eerste betreft: niet alleen veel natuurwetenschappelijke hypothesen en sommige mathematische gedachten (de analytische meetkunde, de grafische voorstelling van de zoogenaamde imaginaire en complexe grootheden) zijn als 't ware bij ingeving gevonden, maar ook de onderstellingen van de metaphysica zijn grootendeels geniale invallen, waarvan de conceptie volkomen te vergelijken is met het plotseling

zien oplichten van hulplijnen in een figuur, waaraan de een of andere meetkundige eigenschap moet worden bewezen; en het systeem is dan het middel om achteraf het grondidee te rechtvaardigen. De juistheid van deze opvatting, dat telkens achter of onder het bewustzijn verloopende processen de gedachten naar boven stuwen, waarna het bewustzijn van den philosofeerende alleen de constateering is van resultaten, die het niet heeft voortgebracht, kan, dunkt me, ook bij het abstracte denken worden aangetoond; en het lijkt me een loonende taak voor die kennistheorie, die een psychologie van het denken wil zijn, de niet bewuste schakels, die aangenomen moeten worden ter verklaring zoowel van axiomatische waarheden als van historisch opgetreden philosofische begrippen, òf naar het bewustzijn te erueeren, als men ze voor gelijksoortig houdt met wat het bewuste denkproces heet, òf door bewuste correlaten af te spiegelen, als men gelooft, dat ze heterogeen zijn.

En ook al meent iemand, dat het onbewuste denken niet van zóóveel gewicht is, als ik hier aanneem, in ieder geval wordt de meewerking van half- of niet bewuste factoren bij het wetenschappelijk denken hoogst waarschijnlijk gemaakt door het interessante feit, dat de grootste geesten (bijv. Kant) bij het hanteeren van begrippen, wier ontdekkers of vormers ze zelf waren, zich voortdurend tegenspreken. Even dwaas als het zou zijn, hun hiervan een verwijt te maken of in verkeerd begrepen piëteit die contradicties door handige interpretatie weg te moffelen, even onwetenschappelijk zou het zijn, dit te ontkennen. Als nu de samenstelling van een begrip hun heelemaal doorzichtig was, zou die herhaalde tegenspraak onbegrijpelijk zijn: wie de definitie van een begrip helder en duidelijk voor zich heeft, m.a.w. wie helder en duidelijk de beteekenis van zijn termen bedenkt, kan wel een enkelen keer doen als de groote Homerus, maar wanneer de tegenspraken òf al te frequent òf al te venijnig worden, moet ter verklaring nog iets anders dan sufferigheid worden aangenomen. Het loopje: eenheid van tegendeelen, of: onhoudbaarheid van begrippen in hun eenzijdig-verstandige isoleering, blijkt aan wie zich niet met algemeene dooddoeners schijndiepzinnig van moeilijkheden wil afmaken, maar de moeite neemt, een van de gevallen, die ik bespreken wil, na te gaan, hier even waardeloos als meestal elders. De verklaring is grootendeels te zoeken in diezelfde partieele onbewustheid van het proces, dat eindigde met het opduiken van het begrip, waarmee in 't algemeen de vaak nauwelijks opgemerkte meerwaardigheid samenhangt ook van die woorden, die niet speciaal philosofische termen zijn. - Kant schijnt iets dergelijks te bedoelen, wanneer hij zegt: ‘Es ist aber ein gewöhnliches Schicksal der menschlichen Vernunft, in der Speculation ihr Gebäude so früh wie möglich fertig zu machen und hintennach allererst zu untersuchen, ob auch der Grund dazu gut gelegt sei.’ De noodzakelijkheid om achteraf een gedachtengang te controleeren bewijst, dat niet alle elementen ervan in het volle licht van het bewustzijn liggen; en omdat zoolang

de begrippen helder en duidelijk worden gedacht, bij de noodige geoefendheid in het denken, die we bij de groote philosofen toch mogen aannemen, een fout tegen de logica moeilijk is, moet de oorzaak van resulteerende onjuistheid althans gedeeltelijk in onvoldoende doorzichtigheid van de begrippen worden gezocht.

Een hoofdstuk nu van de philosophia definitiva wensch ik hier te behandelen, alleen met dit verschil van Kant, dat ik evenmin in een apriorische, uit een zuivere rede herkomstige metaphysica als in apriorische begrippen geloof, ook al lijkt me de onderstelling van apriorismen, in den zin van voorbewuste *functies*, wier intellectueele inhoud door een begrip voor of in het bewustzijn kan worden vertegenwoordigd, heel waarschijnlijk. Een wetenschappelijk begrip kan het best worden gekend uit zijn historie, 't zij in de philosofische menschheid, 't zij in het philosofeerend individu, dat half onder den invloed van wat de biogenetische grondwet is genoemd, half onder reproductie van het verleden, een voorloopig houdbare meening zoekt. Nu ik het begrip: *Ding-an-sich* ga definieeren, prefereer ik de wording ervan in het individu. Ik zal dus trachten in het bewuste denken te reproduceeren, wat volgens mijn meening in iedereen, die de Kopernikaansche revolutie van Kant betreffende de ruimte heeft leeren kennen en de grondgedachte ervan voor waar houdt, meer of minder bewust omgaat, zoodra hij nadenkt over ‘de waarneembare dingen’; dit soms heel weinig bewuste gedachtenproces kan heel goed samengaan met enthusiasme voor het zich noemend absoluut idealisme, en het is juist uit de vroeg of laat onvermijdelijke botsing van die twee, dat de vlijmende tegenspraken zijn ontstaan, die het karakteristicum zijn van wat Bolland toevoegt aan Hegel, tegenspraken, die zelfs de almachtige eenheid van tegendeelen overwinnen, om de eenvoudige reden dat het geen contradicties zijn in subjecto, waarvoor de eenheid van tegendeelen volgens Fischer geldt, maar contradicties in adjecto, waarvoor ze niet geldt, tegenspraken dus, die niet opgeheven of verzoend maar alleen achter woordgedruisch weggemoffeld kunnen worden.

Het standpunt, dat geimpliceerd is in denken en doen van het vóórkritisch bewustzijn, hoef ik niet uitvoerig te beschrijven; iedereen kent het uit eigen ervaring. Het kan samengevat worden in deze formuleering: wat ik zie, voel, hoor, proef, ruik, zijn werkelijke, d.i. van mijn waarneming onafhankelijke dingen, die hun nu door mij waargenomen eigenschappen: kleur, graad van hardheid, temperatuur, vorm en afmeting, smaak, reuk, en eveneens hun plaats of beweging naar richting, snelheid en versnelling, onveranderd behouden, wanneer ik of mijn bewustzijn zich niet met hen bezighoudt, onverminderd de mogelijkheid, dat ze nog meer nu onwaarneembare eigenschappen hebben, die we misschien later zullen ontdekken. Evenmin bespreek ik de door Descartes' restitutie van Augustinus' twijfel opgewekte achterdocht in de betrouwbaarheid van de waarneming, als ze voorgeeft ons van het

bewustzijn onafhankelijke: ‘dingen’ te leeren kennen; en evenmin de geruststelling die Locke geeft. Ik ga direct over tot het effect van Kant's geweldige theorie, die inderdaad een pendant is van Kopernikus' ontdekking: de ruimtelijkheid van ‘de waargenomen dingen’ is een product van het subject. Er is, dunkt mij, geen enkele gedachte aan te wijzen, die zoo'n omkeering bewerkt in den blik op wat we noemen ‘de wereld’ als die, en alleen hierom al heeft Schopenhauer gelijk, als hij verwijst naar wat Athene aan Diomedes zegt: ‘Ik nam den nevel van uw oogen weg.’

Zoolang ik namelijk het onafhankelijk van mijn bewustzijn *dáár* zijn van iets aanneem, zoolang ik overtuigd blijf, dat *op die plaats* het een of ander iets staat of beweegt, zoolang heb ik te midden van de kritische argumenten, die de betrouwbaarheid afbreken van de waarneming, wanneer ze voorgeeft de werkelijkheid (als het van het bewustzijn *on*afhankelijke te leeren kennen, een houvast: wel is de voorkritische meening dat, wat ik zie, de onafhankelijke dingen zijn, precies zoo, als wanneer ik ze niet zie, niet te redden; de kleur, de warmte, den smaak, den reuk moet ik opgeven als eigenschappen van de buitenbewuste werkelijkheid, doordat ik ze erken als toestanden die, wat hun bewustzijnsnatuur betreft, te vergelijken zijn met boosheid, opgewektheid: maar nog altijd is of beweegt zich *dáár* binnen dát gedeelte van de ruimte een iets, waarover ik mijn bewustzijn heenstulp tot een mantel van qualiteiten; het iets zelf blijft als onbekende drager van onbekende vermogens, die op onbekende manier in mij die bewustzijnstoestanden opwekken, als substantie dus, ónafhankelijk van mijn bewustzijn *dáár*, binnen dát deel van de ruimte; de ruimte is een bak of reservoir, waarin wel niet meer groene, warme, zoete dingen, maar dan toch dingen drijven, die alleen anders zijn dan ze ons à travers un tempérament van geestelijke organisatie schijnen. Nu daarentegen weet ik: ook dat reservoir heb ik zelf gesmeed, die bestaande leegte, dat zijnde niets, is een bestaanswijze, die niet mijn bewustzijn-nu, maar òf een halfbewuste òf een absoluut onbewuste werkzaamheid voorschrijft aan mijn ‘dingen’-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden. Niet mijn philosofeerend bewustzijn-nu: die stoel staat links van de tafel, en het bewustzijn, waarin die zekerheid optreedt, bevat geen spoor van ordeningswerkzaamheid. Als dus het dáár staan van den stoel niet een van mijn bewustzijn onafhankelijk en alleen dóór het bewustzijn omspannen feit uit de bewustzijnstranscendente werkelijkheid, maar een bewustzijnsaangelegenheid is van dezelfde soort als het geordend zijn van de klanken in een toonladder, dan moet datgene, wat de ordening voortbrengt, òf een halfbewust òf een onbewust proces zijn. Wat van de twee het geval is, is hier van weinig beteekenis, nu we alleen met een feit, niet met de verklaring van het feit te doen hebben. Ik voor mij vermoed, dat de waarheid bestaat in een vereeniging van de hypothese Riehl-Heymans en de hypothese van een

absoluut-onbewuste, dus voorbewuste en in dien zin apriorische functie, zóó nam. dat 1°. de bewegingsgewaarwordingen, dat wil zeggen de gewaarwordingen die, als de ruimtelijkheid van de 'dingen'-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden voortgebracht zal zijn, bewegingsgewaarwordingen zullen heeten, het gewichtigste materiaal geven aan die uiteenhoudings- en ordeningsfunctie, en dat 2°. de gezichtsruimte wel in de fijnere differentieering maar niet in haar ontstaan afhankelijk is van de 'bewegings'-ruimte; (de interpretatie van de feiten, bijv. het door Heymans vermelde 'interessantste en meest overtuigende geval van Dufaur', *Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens* pag. 221, berust op misverstand(*)). In elk geval mogen we het, dunkt me, voor bewezen houden, dat het links, het rechts, het boven, het onder een analogon van de dimensies van de klankenreeks en evenals deze iets binnengeestelijks is.

Met dit inzicht wordt een geweldige verandering van het door de voorafgaande kritiek alleen qualitatief-waardeloos wereldbeeld onvermijdelijk. Tot nog toe meende ik, dat onafhankelijk van mijn bewustzijn *dáár* een ding is, dat door de inrichting van mijn oogen-*hier* en mijn tastzenuwen-*hier* en verder door de inrichting van iets, dat ik intellect of geest noem, groen en warm schijnt; nu weet ik, dat *hier* en *daar* verhoudingen zijn, die binnen mijn bewustzijn liggen evengoed als de groepeering van klanken tot een toonladder. Kan dan nog *hier* of *daar* een van mijn bewustzijn onafhankelijk iets staan of zich bewegen? Neen: voor iets, dat van mijn bewustzijn onafhankelijk is, is in mijn bewustzijn 'geen plaats'. De meening dus, dat de gedeeltelijke oorzaak of het uitgangspunt van de inwerking, die op de gewaarwording: *groen* of: *warm* uitloopt, *daar* is, is niet houdbaar; ook de partieele oorzaak of het uitgangspunt van de inwerking die uitloopt op dezen bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid: *mijn lichaam-hier*, kan niet *hier* zijn. *Hier* of *daar* in het 'ruimte'-genoemd schema van uiteenhouding en ordening van 'dingen'-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden, is alleen dat, wat door het bewustzijn omspannen wordt, het bewustzijnsimmanente; het van mijn bewustzijn onafhankelijke, wat ik gewoon ben te verstaan onder 'het werkelijke', is niet *hier,* niet *daar.*

Tegen dit inzicht tracht nu het bewustzijn, dat moeilijk de laatste consequentie van de kritiek aanvaardt, zich nog te verzetten door een laatsten steun te zoeken bij het iets, den drager van de onbekende vermogens of inwerkingen, die het zelf groen en warm doen schijnen:

(*) Voor den blindgeborene en daarna geopereerde hebben de *geluiden*: 'vierkant', 'lengte' geen *beteekenis,* wanneer ze met gezichtsbeelden moeten worden geassocieerd; die *geluiden* zijn voor hem alleen daardoor *woorden,* doordat ze vastzitten aan bewegings-(resp. tast- of spier-)gewaarwordingen. Om een verbinding tot stand te brengen tusschen de geluiden en de gezichtsvoorstellingen, moeten de bekende bewegingsgewaarwordingen ingeschakeld worden. De optische waarde van de geluiden kent hij niet, en wie hem vraagt, welk stuk papier *vierkant,* welk stuk het *langst* is, spreekt een voor hem vreemde taal; het schema van de bewegingsgewaarwordingen is het woordenboek, waarin hij de vertaling opzoekt.

dit iets, het uitgangspunt of de gedeeltelijke oorzaak van de tastgewaarwordingen, moet dan toch als ondoordringbaar *ergens* zijn. De hypothese van voorbewuste, mijn 'waargenomen dingen'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden voortbrengende, apriorische functies, heft ook dit bezwaar op: dat in het bewustzijns-hier het 'blijvende iets' is, heb ik te danken aan een voorbewuste werkzaamheid, waarvan de intellectueele inhoud voor of in het bewustzijn vertegenwoordigd wordt door het begrip: substantie; de stof-hier is het effect van een met het bewustzijn niet te omvatten functie, de schering, waardoorheen de andere kategorieele werkzaamheden den inslag weven van groen en warm. Zoo is deze kamer met al zijn gekleurde, harde, weeke, warme, koude dingen een weefsel van gewaarwordingen en effecten of neerslagen van voorbewuste werkzaamheid.

Wel moet - en kan - de ruimteleer van Kant verschillende correcties ondergaan, doordat Kant niet genoeg onderscheiden heeft 1°. tusschen de kategorieele, voorbewuste werkzaamheid (blinde Function der Seele) en haar resultaat of effect, de ruimtelijkheid van de waarneemsels; 2°. tusschen de ruimtelijkheidsaanschouwing en de, uit formeele eigenschappen door abstractie en latere combinatie afgeleide, begrippen; 3°. tusschen de vraag naar de al of niet apriorische herkomst en de vraag naar een eventueele transcendenteele, d.i. het van het bewustzijn ònafhankelijke of bewustzijnstranscendente aangaande bruikbaarheid of representatiewaarde. Het door elkaar spelen van deze verwarringen betreffende *a*) de ontleding van het kenvermogen, *b*) de waardeering van psychologische feitelijkheden en *c*) het eventueele Ding-an-sich, maakt de 'transcendentale Aesthetik' tot een intellectueele puzzle. Maar dat alles neemt niet weg, dat het opstellen van de theorie en het zoo al niet wijzen, dan toch aanduiden van een weg, om die te verheffen tot een wetenschappelijk houdbare hypothese, een van de geniaalste en verst-reikende gedachten is geweest, die we kennen. Het inzicht: dit huis, deze stad, die zon is een spinsel van gewaarwordingen en voorbewuste werkzaamheid, hebben we in zijn wetenschappelijken vorm te danken aan Kant.

Evenals alle geniale gedachten is ook deze bijna belachelijk eenvoudig, zoodat iemand, die ze in haar laatgevonden vanzelfsprekendheid goed in zich heeft opgenomen, nauwelijks begrijpt, dat er zooveel om en voor te doen is geweest, en onwillekeurig denkt: zoo iets evidents had ik zelf ook wel gevonden. Er is een eigenaardig zelfbedrog in de taxeering van het nu-evidente. Elk kind, ook al heeft het nooit van de aswenteling van de aarde gehoord, is overtuigd dat de zon, die van morgen, en de zon, die gisteren opkwam, de maan van dezen avond en de maan van voor drie weken, dezelfde zon en dezelfde maan zijn; maar Lucretius vond dit volstrekt niet zoo duidelijk: hij laat de mogelijkheid open, dat

elke zon en elke maan op nieuw uit vuurkiemen ontstaat. Elk kind spreekt van ‘een dier’, ‘een boom’, en het vinden of liever het ontstaan vroeger van die begrippen stond gelijk met een geweldige evolutie van den geest. We groeien op in zekerheden, waarvan we niet bedenken, dat ze eenmaal reusachtige ontdekkingen zijn geweest. Is nu een wetenschappelijk inzicht tot iets vertrouwds geworden, even vertrouwd als vroeger *de* zon, *de* maan, even vertrouwd als Boom, Dier, dan kost het achteraf moeite, er nog iets bizonders in te zien. Wat is eigenlijk evidenter, dan dat het bewustzijn nooit het bewustzijnstranscendente omspannen kan en dat de meening van het tegendeel op niet veel meer berust dan op een vrij onnoozele vergelijking van het bewustzijn met een stolp, die ik over de dingen heenzet, om de zijnden tot gekenden te maken? Wat is duidelijker dan dat het bewustzijn dan ook niet de bestaans- of eventueele veranderingswijzen van het bewustzijnstranscendente omvat en dat de bestaans- en veranderingsvormen of -voorwaarden van het wél omspannene een bewustzijnsaangelegenheid is? Dat dit alles vanzelfsprekend is, blijkt ten overvloede uit de reductio ad absurdum van de (alleen paedagogisch nuttige) kritiek, die de natuurwetenschap, inclusief de zenuwphysiologie, oefenen op de meening, dat ik de werkelijke, d.i. van mijn bewustzijn onafhankelijke dingen door zien, voelen, hooren, proeven en ruiken in mijn bewustzijn zou krijgen. Want als de natuurwetenschap de schijnbaar massieve dingen, to pleon, doet uiteenstuiven tot evenwichtsstelsels van punctueele onzienlijkheden, wanneer ze bewijst dat, wat ik aanraking of tasten noem, afstandsvermindering is tot ongenaakbare, hypothetische eenheden, dat ik niet de Dingen zie maar het teruggekaatste licht, geen lichtstof maar een undulatie, geen undulatie aan het dingoppervlak maar op zijn vroegst een undulatie vóór, of roffel op, het netvlies, geen roffel op het netvlies maar chemische decompositie in het netvlies, geen decompositie in het netvlies maar in de ganglien, niet in de ganglien maar in de hersencellen, wanneer ze dus bewijst dat ik, *als* iets van het bewustzijnstranscendente in het bewustzijn kon doordringen, niets zou waarnemen dan bewegingen van hersenmoleculen, dat ik dus een razend snelle trilling zou waarnemen, terwijl ik zeg: ik zie groen, dan blijkt onmiddellijk de onwaarheid. Het bewustzijn omvat in de waarneming geen werkelijke, d.i. van het bewustzijn onafhankelijke Dingen, maar eigen toestanden of bepaaldheden. Maar nu vervalt kritiek en bewijs, want beide gingen uit van de tegenovergestelde meening; door dat netvlies en zenuwvezel en hersencel zelf mijn bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden zijn, door de substantiekategorie tot ‘dingen’ verstoffelijkt, vervallen de physische en physiologische argumenten.

Maar nu ik de bewustzijnsnatuur van deze kamer, dit huis, deze stad, het uit gewaarwordingen en voorbewuste werkzaamheid geweven zijn van dit wereldstuk inzie, dringen zich twee eng samenhangende en tot elkaar te herleiden vragen naar voren.

Ten eerste: zoolang dit alles, sarvam idam, gold voor werkelijkheid, d.w.z. voor iets, dat onafhankelijk van mijn slapen of waken blijft wat het is, of verandert, zoolang ik in 't bizonder mijn ‘menschenlichamen’-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden in hun intramentaal, ‘ruimte’-geheeten verhoudingsschema hield voor van mijn bewustzijn onafhankelijke wezens, zoolang was het gebruik gerechtvaardigd van allerlei begrippen, waarvan de beteekenis nu twijfelachtig wordt. Deze zinnen: ik zie de tafel, ik hoor menschen, hadden vroeger in mijn vóórkritische periode de bedoeling om de volgende (gewaande) feitelijkheid te beschrijven: aan den eenen kant, en wel meteen ruimtelijk: dáár, van alle waarneming, van alle denken onafhankelijke dingen, een tafel en menschenlichamen; aan den anderen kant, eveneens ook ruimtelijk: hier, een ander van alle waarnemen en denken onafhankelijk menschenlichaam, dat in een moeilijk te vatten verband staat met het waarnemend en denkend Ik; en tusschen dit Ik aan den eenen kant en die tafel en die menschenlichamen aan den anderen kant een relatie, die ik waarnemen noem; door bemiddeling van mijn oogen en ooren-hier is er verkeer tusschen Ik en niet-Ik, die aan elkaar vastzitten zooals ja en neen; ik noem het eene subject, het andere object en het verband tusschen de twee *zien* en *hooren.* Maar nu ik weet, dat *hier* en *daar* bewustzijnsaangelegenheden zijn evenals het voorafgaan van *c* aan *cis* en van *cis* aan *d*, wat mag of moet ik nu, als ik zeg: ik zie de tafel, ik hoor de menschen, denken bij die woorden?

Ten tweede: wat is het verschil tusschen een gedroomde tafel en een waargenomen tafel, tusschen de in mijn bewustzijnsruimte-dáár gelocalizeerde menschen als waarnemingen en de in diezelfde bewustzijnsruimte gelocalizeerde menschen als droombeelden? Tusschen waarneemsel en droombeeld kan ik nog inschakelen nabeeld, illusie en hallucinatie. Alle vijf zijn bewustzijnsbepaaldheden of -inhouden: wat is het verschil ertusschen? Ik moet hierbij wel bedenken, dat ik het begrip *droom* nu niet meer mag gebruiken met deprecieerende bijbedoeling. Vroeger, toen ik meende, dat in dit bewustzijnshier een van mijn bewustzijn onafhankelijk Ding was, sprak ik van *maar* een droom. Tot dit *maar* heb ik voorloopig geen recht meer; wat het bewustzijn, als zich gelijkblijvende vorm, omvat, nam. zijn inhouden, of anders gezegd, het bewustzijn als concrete eenheid van vorm en inhoud, laat allerlei onderscheidingen toe: gewaarwordingen met hun extensiteit en intensiteit, waarneemsels, die ik ‘dingen’ noem, herinneringsvoorstellingen, fantazievoorstellingen, nabeelden, illusies, hallucinaties, droomvoorstellingen; begrippen en hun combinaties tot gedachten; gevoelens en emoties van allerlei soort; en schijnbaar ook strevingen. Hiervan hooren de waarneemsels, de herinnerings-, fantazie- en droomvoorstellingen, de nabeelden, illusies en hallucinaties bij elkaar; ze hebben het gekleurd zijn, de ruimtelijke uitbreidingen en het gelocalizeerd zijn in mijn bewustzijnsruimte gemeen. Als ik nu, terwijl ik weet, dat mijn heele

bewustzijnsinhoud, inclusief de 'massieve dingen', spinsels zijn van gewaarwordingen en apriorische werkzaamheid, wier intellectueele bepaaldheid in het bewustzijn vertegenwoordigd wordt door de kategorieën, toch nog spreek van *maar* een nabeeld, *maar* een droom, moet ik wel bedenken, dat ik als onderscheidingsgrond niet meer mag opgeven, dat de waargenomen tafel wel *dáár is*, ook als ik hem niet zie. Als ik het zijn van de waargenomen tafel of van het tafelwaarneemsel nu toch beschouwde als niet een zijn bij de gratie van mijn bewustzijn, maar als een van mijn bewustzijn onafhankelijk zijn, zou ik terugglijden tot voorkritische naïeveteit. Aan den anderen kant kan ik niet nalaten te onderscheiden tusschen waken en droomen. Ook al redeneer ik mezelf nog zoo fraai voor, dat mijn totaal concreet bewustzijn-nu uit bewustzijnsbepaaldheden bestaat, die met dezelfde maat moeten gemeten worden, en dat de dwang, waarmee sommige van die bewustzijnsbepaaldheden zich opdringen als van ander allooi, evengoed weer een bewustzijnsverschijnsel is als boosheid of vroolijkheid, dat helpt me niets: ik blijf de lamp-daar als 'waargenomen ding' beschouwen, als iets heel anders dan de lamp-daar als nabeeld, hallucinatie of droombeeld. Nu kan ik zeggen: zou dit misschien daaraan liggen, dat in 't geval van een waargenomen lamp-daar die speciale bewustzijnsbepaaldheid kan optreden, die ik noem *aanraking?* Maar wanneer ik beschrijf, wat er dan eigenlijk gebeurt, krijg ik dit: het weefsel(*) van gewaarwordingen en kategorieën, dat ik noem: vinger, en het andere weefsel van andere gewaarwordingen en dezelfde kategorieën, dat ik noem: lamp, deze, door het denken *twee*-geworden, dingen komen tot elkaar in die 'ruimtelijk'-genoemde, binnen het bewustzijn verblijvende, verhouding, die samengaat met de klankgewaarwording of spreekbewegingsgewaarwording *op* of *tegen-aan*, en tegelijk daarmee dringt zich een gewaarwording naar voren, die tot het materiaal had kunnen hooren voor een begrip, dat vastzit aan de klank- of spreekbewegingsgewaarwording: *aanraking.* Gesteld dus, dat mijn neiging, om de waargenomen lamp-daar te beschouwen als van ander maaksel dan het nabeeld lamp-daar, een gevolg is van mijn verwachting, dat er een 'aanraking'-genoemde bewustzijnstoestand of -inhoud of -bepaaldheid zal optreden na bepaalde bewegingsgewaarwordingen, dan verplaatst zich de moeilijkheid, want nu vraag ik: hoe kom ik er toe, onder de vele gewaarwordingen die eene zoo te protegeeren en te houden voor iets heel aparts, en vooral weer: wat bedoel ik met dat 'aparts'? Nu kan ik zeggen: de bewegingsgewaarwordingen hangen nauw samen met mijn wil; en het ophouden van de bewegingsgewaarwordingen, waarvan de productie verhinderd wordt, bewijst me de begrensdheid van mijn wil; het 'aparte' van de *geziene* lamp-daar tegenover het nabeeld: lamp-daar zit dus hierin, dat

(*) Dat zoowel het totale weefsel als de samengeweven gewaarwordingen *andere* zijn, is zelf weer het effect van een apriorische werkzaamheid, waarvan de inhoud in het bewustzijn vertegenwoordigd wordt door het begrip *onderscheid.*

me bij de eene wel, bij de andere niet, de begrensdheid van mijn wil zal blijken. Maar het komt me voor, dat deze redeneering niet deugt. Ten eerste ondervind ik de begrensdheid van mijn wil ook aan de hardnekkigheid, waarmee zoowel de geziene lamp als het nabeeld: lamp, zich tegen al mijn pogingen, om ze weg te dringen uit mijn bewustzijn, verzetten, en de hardnekkigheid van het nabeeld: lamp-daar is zelfs nog grooter; bij den 'aanraking'-genoemden bewustzijnsinhoud blijkt mijn wilsbegrensdheid alleen daarom opvallender, omdat daarbij tegelijk een verloop van bewegingsgewaarwordingen ophoudt, wat ik *interpreteer* als een 'belemmerd worden.' Ten tweede bestaan er wel degelijk tasthallucinaties en worden ook droombewegingen op gevoelige manier verhinderd. Ik zou dus op de vraag: wat is het verschil tusschen de 'waargenomen' lamp-daar en het nabeeld of de hallucinatie: lamp-daar? - alleen kunnen antwoorden: het verschil zit hierin, dat bij het nabeeld: lamp-daar *zeker. niet*, bij de hallucinatie: lamp-daar *waarschijnlijk of misschien niet,* bij den droom: lamp-daar *misschien wel*, en bij de waarneming: lamp-daar *zeker wel* een aanrakingsgewaarwording zal optreden. Maar nu is het duidelijk, dat het verschil alleen gradueel is; in al die gevallen, waarin gezichtsbeeld en tastgewaarwording tegelijk of na elkaar zijn opgetreden, zou ik volgens deze opvatting overtuigd moeten zijn, een 'werkelijk ding' te hebben gezien of gevoeld. Maar dat is niet zoo; ook al ben ik op 't oogenblik van de schijnbare waarneming ervan overtuigd geweest, later zeg ik: het was *maar* een hallucinatie, *maar* een droom. Wat beteekent nu dit *maar?* Psychologisch is er geen verschil, dat een tegenstelling rechtvaardigt: waarin bestaat dan het verschil?

Nu kan ik zeggen: alleen de zoogenaamde waarnemingen staan met elkaar in doorloopend verband, de bewustzijnsbepaaldheden, die geen waarnemingen zijn, niet; er is wetmatigheid in de eene, niet in de andere; de eene zijn vaak te voorspellen, de andere niet. Maar dit deugt ook niet. Ten eerste is er in de wereld van de dingen alleen daardoor wetmatigheid, dat ik begin met die dingen niet te houden voor wat ze zijn, maar voor van alle waarnemen en denken ònafhankelijke, d.i. werkelijke bestaanheden. Zoodra ik me herinner, dat ze even bewustzijnsimmanent zijn als vroolijkheid, boosheid, zie ik, dat er veel minder verband tusschen is dan tusschen de termen van een redeneering of tusschen voorstelling, wensch en bewegingsgewaarwording, die ik dus volgens het samenhangs- of wetmatigheidscriterium veel eerder moest houden voor onafhankelijke werkelijkheid. Alleen omdat ik vroeger in mijn vóórkritische periode overtuigd was, dat in een van mijn waarneming onafhankelijke wereldruimte een van mijn waarneming onafhankelijke, massieve aarde zich beweegt, ben ik tot de overtuiging van een wetmatigheid gekomen; de waarneemsels, genomen als wat ze zijn: mijn bewustzijnsaangelegenheden, laten al heel weinig wetmatigheid zien. Bovendien is 't dwaasheid, op de vraag: wat is het verschil tus-

schen de waargenomen lamp-daar en het nabeeld enz. lamp-daar? - te antwoorden: het verschil zit hierin, dat de waargenomen lamp-daar met *soortgelijke* waarneemsels (lucifer) tot een wetmatig geheel is vervlochten. Laat ik me even terugdenken naar mijn vóórkritische meening, dat dáár van mijn bewustzijn onafhankelijke dieren loopen, en vragen: wat is het verschil in organisatie tusschen een mier en een musch? Heb ik dan een bevredigend antwoord, wanneer ik zeg: het verschil in organisatie zit hierin, dat de mieren in een geordend, op een staat gelijkend, gezelschap leven? En deze vergelijking is nog veel te gunstig, omdat er (op dat standpunt) wel verband zal zijn tusschen organisatie en staatsleven. Op de vraag: wat is het verschil tusschen A en P? - verwacht ik een ander antwoord dan: A is met B, C, D, enz. vervlochten in een wetmatig verband, P niet; zoolang ik niet weet, wat het soortverschil is van B, C, D, enz. en P, laat de inlichting, dat A met B, C enz. verbonden is, me even wijs. Het schijnbaar herleiden van het verschil tusschen waken en droomen tot een verschil in verband is, voor zoover het deugt, niet anders dan een verklaring van het woord of taalgeluid *waken*, en voor zoover het meer is dan een lexicografische verklaring, deugt het niet, omdat het alleen een bizonderheid vermeldt, waardoor ik achteraf symptomatisch kan bepalen, tot welke groep van voorstellingen het hoort of gehoord heeft. Natuurlijk helpt het me ook niet, of ik me beroep op de getuigenissen van ‘andere menschen’; ik weet immers, dat, wat ik ‘die werkelijke menschen-daar’ noem, eveneens niet anders zijn dan mijn bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden, evengoed als de gehoorde geluiden en de daarbij optredende gedachten; te meenen dat deze, plotseling met klankgewaarwordingen optredende, gedachten een waarborg zouden kunnen zijn, is niets dan een stuiptrekking van de nog niet heelemaal vernietigde vóórkritische naïeveteit.

Nu moet ik oppassen. Heel verleidelijk is het, in plaats van de vraag te beantwoorden: ‘Wat mag ik nu nog bedoelen met: ik zie een tafel, ik hoor menschen?’ en de daarmee samenhangende en in hoofdzaak gelijkwaardige vraag: ‘Wat is het verschil tusschen waargenomen lamp-daar en nabeeld lamp-daar?’, het *feit, dat* ik zoogenaamde dingen waarneem, te gaan verklaren uit het Ik alleen, dat immers tegelijk met zijn objecten het eenige zekere is. Juist omdat ik weet, dat denkbeeldig is gebleken, wat ik vroeger voor zeker hield, ben ik geneigd, niets meer te maken te willen hebben met ònzekerheden en, uitgaande van het zekere, ‘deze dingen-hier’ af te leiden uit een eigenmachtig Ik. Het Ik is niet te betwijfelen, het voorstelling of bewustzijnsinhoud of bewustzijnsbepaaldheid of Ik-moment zijn van ‘deze dingen-hier’ is ook niet te betwijfelen, en ‘dit boek van Kant’ is zelfs een weefsel van gewaarwordingen, gedachten en betrekkingen. Maar voor één ding moet ik oppassen: dat de theorie, die ik ga te

voorschijn spinnen, niet botst tegen dit *feit*, dat ik ook als denkend mensch overtuigd blijf, dat er onafhankelijk van deze gedachten-nu meer gedachtenstelsels bestaan of veranderen, die van deze gedachten-nu volkomen onafhankelijk zijn. Gesteld, ik systematizeer alles nog zoo mooi; gesteld, het lukt me bijv., beginnend met het reine zijn, via een lange doordenking terecht en terug te komen bij het stelsel van begrippen, wier zelfontvouwing bij het reine zijn begon, dan blijft het toch bij me vast staan, dat deze dialectische evolutie niet alleen in mij of met mij plaats heeft, maar dat daarmee overeenkomende begrippen-reeksen in andere bewustzijnssferen worden opgewekt, zoodra die andere bewustzijnssferen met hun begrippenwerelden tot mijn bewustzijnssfeer in die relatie komen, waardoor ontstaat wat met een belachelijk-onjuisten term ‘gedachten*wisseling*’ heet. Ik zal daarvan zoo vast overtuigd zijn, dat ik met het genoeglijk zelfgevoel van een Nieuw-Hegeliaan ‘de’ menschen onderscheid in ezels, die niets, en in denkende wezens, die alles, d.i. mij begrijpen. Deze zekerheid nu, dat tijdens mijn slaap die Johanneïsche krisis van de kinderen des lichts en de kinderen der duisternis voortgaat, heb ik die te danken aan de doordenking van zijn, niets, worden enz. tot aan den absoluten geest toe? Neen, zonder eenigen twijfel: neen. Ik kan 't me wel wijsmaken: de woorden zijn geduldig en weerloos; maar 't is niet zoo. Die zekerheid heeft me geen oogenblik verlaten. Alleen doordat ik verzekerd bleef, dat onafhankelijk van mijn denken systemen van gedachten en individueel gesloten gevoelswerelden bestonden of werden of veranderden, alleen daardoor had ik de gemoedsrust, die noodig was om een wijze te worden. Wanneer ik eenmaal niet alleen als van buiten geleerd lesje maar als diepe zekerheid deze waarheid doorheb: wat het nu philosofeerend bewustzijn omvat, zijn zijn bewustzijnsinhouden; wat ik denk, zijn mijn gedachten; wat ik noem ‘de geziene en getaste dingen’, zijn producten van gewaarwordingen en ‘denk’-resultaten, (waarbij 't er niets toe doet, of dit inzicht al of niet is opgetreden na een bewustzijnsbepaaldheid, die ik noem: ‘dit boek van Kant’); als ik dat goed doorheb, dan is 't zelfbedrog te meenen, dat ik rustig over zijn, niets, worden, iets, eenheid enz. ben gaan peinzen, om een antwoord te vinden op de nu onafwijsbare vraag: maar bestaat of verandert er dan niets behalve de nu optredende ‘dingen’-genoemde, bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden? Ik ben nu, ondanks mijn kritiek, evengoed als vroeger in mijn vóórkritischen tijd, overtuigd, dat er denkende wezens bestaan of veranderen, onafhankelijk daarvan of deze gedachten-nu optreden of niet. Als ik niet nu dadelijk mezelf een antwoord geef op de vraag: maar wat is dan het verschil tusschen waarneemsel en bijv. nabeeld, en wat mag ik nog bedoelen met: ik zie de tafel, ik hoor een mensch? - dan bega ik een intellectueele oneerlijkheid. Want in die overtuiging *ligt* het een of ander antwoord ingewikkeld, en het is plicht, het antwoord dat ik mezelf

halfbewust geef, naar het volle bewustzijn te voorschijn te pellen. Ik wil immers overeenstemming tusschen leer en leven, te meer wanneer het leven, waarmee de theorie zal overeenstemmen, zelf tot het gedachtenleven hoort. Ik hoef niet, terwijl ik een kadetje eet, rekenschap af te leggen daarvan, wat ik nu eigenlijk volgens mijn philosofische hypotheze of redelijke zelfverzekerdheid doe, maar wel moet ik de gedachte of overtuiging erkennen, die geïmpliceerd ligt in wat ik als *denkend* mensch doe, wanneer ik bijv. als Nieuw-Hegeliaan een lezing houd.

Daarom moet ik, nu ik de bewustzijnsnatuur inzie van wat ik de 'werkelijke dingen' noemde, de verleiding om aan het construeeren te trekken weerstaan. Ik moet het feit erkennen, dat ondanks dit inzicht mijn overtuiging niet is overwonnen, dat onafhankelijk van deze gedachten-nu andere gedachtenstelsels bestaan of worden of veranderen. Niet een beschouwing, hoe iets worden of veranderen kan, niet een doordenken van wat in het begrip: *worden* eventueel wordt gedacht, is in de eerste plaats aan de beurt, maar nà de erkentenis van dat bewustzijnsfeit de erkentenis, dat ik de gedachte-inhoud van dat bewustzijnsfeit, accepteer, en een heldere formuleering van de gedachte of overtuiging of onderstelling, die hierbij meer of minder bewust werkzaam is.

Dit nu is niets anders dan de gedachte of onderstelling van Dinge-an-sich, waarmee als keerzij samengaat de gedachte of onderstelling, dat deze 'waargenomen dingen'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden symbolen of representanten zijn van dat, wat onafhankelijk van het al of niet door een bewustzijnsbepaaldheid gerepresenteerd of gesymboliseerd worden, voortgaat te gebeuren of te worden of te veranderen, waarbij de begrippen: *gebeuren*, *worden, veranderen* zelf bewustzijnsrepresentanten of symbolen zijn van hun bewustzijnstranscendente correlaten.

Wat gebeurt er namelijk, wanneer ik, populair uitgedrukt, met iemand spreek? Krijg ik dan zijn gedachten te hooren en hij de mijne? Bestaat er feitelijk een gedachten*wisseling?* Neen. In het met de klankgewaarwording of klankherinnering: 'ruimte' geassocieerd uiteenhoudings- en ordeningsschema van sommige bewustzijnsbepaaldheden, in diezelfde bewustzijns- of voorstellingsruimte, waarin ook droomfiguren en nabeelden optreden, treedt een door de 'stof'-gedachte tot een *ding* gemaakte voorstelling op, die had kunnen hooren tot het materiaal voor het begrip: menschenlichaam; hiermee gaan samen bijv. deze klankgewaarwordingen: 'Woordspeling is de hoogste werkelijkheid.' Is dit nu de gedachte van een ander? Natuurlijk niet. Het is evengoed mijn gedachte als de nu optredende, die samengaat met de klankgewaarwordingen: 'Woordspeling is niet de hoogste werkelijkheid'. Het verschil zit hierin, dat ik de eerste gedachte: 'Woorspeling is de hoogste werkelijkheid', hoewel het mijn gedachte is en blijft, zoolang ik het denk, beschouw als representant van een door mijn bewustzijn niet te

omvatten denken in een andere bewustzijnssfeer; en deze door mijn bewustzijn niet te omvatten gedachte, die een bestanddeel of product of phase is van een andere bewustzijnssfeer, is het Ding-an-sich van (of bij) mijn gedachte: 'Woordspeling is de hoogste werkelijkheid.' Ik druk dit uit door te zeggen: 'Ik ken zijn gedachte', waarmee ik niet bedoel, dat ik *zijn* gedachte omspan of dat *zijn* gedachte een bestanddeel is van *mijn* gedachtenleven, maar dat ik mijn gedachte beschouw als vertegenwoordigende of afspiegelende de gedachte van een ander.

Hier hebben we nu een voorbeeld van de toepassing van het begrip: Ding-an-sich met zijn keerzij, het begrip: vertegenwoordiging of representant. Ik beschouw mijn gedachte: 'Woordspeling is de hoogste werkelijkheid' als een signaal, dat er onafhankelijk van mijn bewustzijn een gedachtenstelsel bestaat of verandert of gedacht wordt of zich denkt, dat als het mét mijn gedachtenstelsel door één bewustzijn omspannen en vergeleken werd, in dit omspannend bewustzijn tot deze gedachte zou leiden: 'ze zijn verschillend.' Want ook dit moet ik goed bedenken, dat *ik* de representant en het gerepresenteerde niet vergelijken kan; ik kan niet *zijn* gedachte naast de mijne leggen en zoo uitmaken, of ze overeenstemmen. Dat ik dit niet kan, blijkt bizonder duidelijk in die gevallen, waarin we 'elkaar niet begrijpen'. A kan alleen daardoor ontdekken, dat B hem 'niet begrepen heeft', d.w.z. dat B de gedachte van hem, A, op zóó'n manier gereproduceerd of afgespiegeld heeft, dat een A's en B's gedachten omspannend bewustzijn tot het oordeel zou komen: 'ze zijn verschillend', alleen dáárdoor, dat hij, B, de reproductie of afspiegeling of representatie, die in A optreedt, op zijn beurt weer afspiegelt, en nu die representatie op de tweede macht met het origineel vergelijkt. Of hierbij de verschillende afspiegelingen door een eventueel omvattend bewustzijn 'gelijk' zouden worden genoemd, is natuurlijk nooit met zekerheid uit te maken; er is hier niets meer te bereiken dan waarschijnlijkheid.

Wanneer ik nu de gedachte: 'Woordspeling is de hoogste werkelijkheid' beschouw als een representant van een bestanddeel of phase of moment van een bewustzijnssfeer, die van de mijne onafhankelijk is, dan mag ik de door de 'stof'-gedachte tot lichaam verzelfstandigde voorstelling in mijn bewustzijnsruimte en de klankgewaarwordingen, die tegelijk met, of iets voor, de representant in mijn bewustzijn optreden, niet beschouwen als gelijkwaardig met een droomfiguur (of nabeeld enz.) en droomklanken (klankhallucinaties). Mijn overtuiging, dat die gedachte van mij een representant is, staat en valt met de overtuiging, dat ook die gezichtsvoorstelling en die klankgewaarwordingen representanten zijn. Om te mogen aannemen, dat er van mijn waken of slapen onafhankelijke gedachtenstelsels bestaan, moet ik aannemen, dat die bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden, die ik noem 'de waargenomen lichamen-daar' evengoed vertegenwoordigingswaarde hebben. Het gezochte verschil tusschen de waargenomen lamp-daar en het nabeeld lamp-daar zit dan

hierin, dat de waargenomen lamp-daar verklapt, dat (niet dáár, in mijn bewustzijnsruimte, in het ordeningsschema van mijn bewustzijnsbepaaldheden, maar dat) *er* evenwijdig met het waarneemsel bestaat of verandert een iets, dat volkomen onafhankelijk daarvan is, of het al dan niet door mijn 'waargenomen lamp'-genoemde bewustzijnsbepaaldheid wordt afgespiegeld of gerepresenteerd, terwijl het nabeeld lamp-daar het niet verklapt, maar voorliegt.

Dit iets, dat door de vele waargenomen lampen in de vele bewustzijnsruimten wordt gesignaleerd, is het Ding-an-sich van 'deze lamp'. Het Ding-an-sich van mijn 'deze lamp'-genoemde bewustzijnsbepaaldheid zit niet *daar*: de Nieuw-Hegeliaansche bestrijders van het Ding-an-sich maken zich de zaak heel gemakkelijk, door het voor te stellen alsof volgens den voorstander in zijn bewustzijns-dáár, in zijn intramentaal ordeningsschema van zijn 'waargenomen dingen'-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden een spookachtig Ding-an-sich zou zitten. Deze bestrijding is voor een deel daaruit te verklaren, dat de bestrijder zelf, evenals sommige verdedigers, de bewustzijnsnatuur van zijn waargenomen tafel in zijn bewustzijns-dáár vergeet, zóó dat 'de' tafel iets van zijn bewustzijn onafhankelijks en alleen de waarneming, als zoogenaamd zielebeeld, zijn bewustzijnsbepaaldheid schijnt. Dit terugglijden uit het kritisch inzicht, dat 'deze harde, koude tafel' bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid is, naar de voorkritische overtuiging, dat hij een van mijn bewustzijnssfeer ònafhankelijke bestaandheid is, die op de een of andere manier een wel tot mijn bewustzijnssfeer hoorende, 'waarneming' genoemde voorstelling opwekt, vinden we telkens bij Kant, en is in allerlei vormen onder allerlei formuleeringen bij veel schrijvers terug te vinden. Op deze inconsequentie steunt de Nieuw-Hegeliaansche bestrijder bizonder graag dàn, wanneer de bewustzijnsnatuur, het als 't ware uit droomstof geweven zijn van wat hij 'zijn waargenomen dingen' noemt, hem zelf niet heelemaal helder is. Opmerkelijk is de naïeveteit, waarmee sommigen spreken over 'de waarneembaarheid', als concretum, als som van 'de waarneembare dingen.' Waarneem*baar* is dat, wat waargenomen *kan* worden; wat waargenomen *kan* worden, *hoeft* niet waargenomen te worden en is onafhankelijk daarvan, of het al dan niet waargenomen *wordt.* Wie dus over het waarneem*bare* spreekt, neemt aan, dat er onafhankelijk van zijn, 'waarneming'-genoemde bewustzijnsbepaaldheid, onafhankelijk van dat zielebeeld, iets is of verandert. En daarin zit juist *de* moeielijkheid. Want is mijn waarnemings*beeld* wel mijn bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid en 'deze harde, koude tafel' niet? Hoe wil ik die tegenstelling rechtvaardigen? Wanneer ik bij het waarnemings*beeld* voeg de 'stof'-gedachte en de gedachte: 'van mijn bewustzijn ònafhankelijke bestaandheid,' dan krijg ik 'deze harde, koude tafel'. Hoe kan mijn bewustzijnsinhoud, 't zij ten gevolge van voorbewuste denkwerkzaamheid, 't zij door samengedacht te worden met andere bewustzijnsinhouden,

veranderen in iets, dat waarneem*baar* en dus niet dáárvan afhankelijk is, of het nu misschien ook eens waargenomen *wordt?* Maar wat is dan dat waarneem*bare,* dat iets, dat (blijkens de beteekenis van het woordstuk-*baar*) niet noodzakelijk waargenomen *wordt?* Men kan zelfs betwijfelen of de ecclesia militans van het Nieuw-Hegelianisme in haar strijd tegen de, door haar zelf wel feitelijk maar niet helder bewust aanvaarde, hypothese op het woord *waarnemen* wel recht heeft. Verba valent usu. *Waarnemen* stamt uit den vóórkritischen tijd, toen iedereen het vanzelfsprekend vond, dat in de wereldruimte hier het Ik, en dáár het van alle bewustzijn onafhankelijke ding is. Nu we weten, dat deze opvatting niet te houden is, moet ook het woord *waarnemen* een beteekeniswijziging ondergaan, zal het in een philosofische beschouwing bruikbaar blijven. Nu is het altijd bedenkelijk, een uitdrukking te bezigen in een beteekenis, die van de oorspronkelijke, waarmee we zijn opgegroeid, sterk afwijkt, en het zou verkieslijk zijn, een uit het grieksch of het latijn afgeleide kunstterm daarvoor in de plaats te stellen. Ondertusschen heeft dat zijn aesthetische bezwaren, en we zullen dus beter doen, ter vermijding van leelijke geleerdheid de gebruikelijke woorden en uitdrukkingen aan te houden; maar dit is, en hierop leg ik grooten nadruk, alleen dàn geoorloofd, wanneer we eerst op ondubbelzinnige wijs hebben omschreven, welk begrip we nu aan dat hollandsche taalgeluid vasthaken; daardoor wordt het *hollandsche* woord een philosofische kunstterm, evengoed als een uit grieksche of latijnsche taalgeluiden samengesteld woord, waarbij de gedachte wèl kan worden opgemaakt zonder uitdrukkelijke definitie. Mocht het dan blijken, dat het aanwenden van die, volgens de definitie met de oorspronkelijke waarde weinig overeenstemmende term voor schrijver of lezer gevaarlijk wordt, doordat er verwarring ontstaat tusschen die oorspronkelijke, door lang vóórkritisch gebruik geläufig geworden èn de nieuwe, door het philosofeerend bewustzijn er aan vastgehaakte beteekenis, dan verdient het, als we liever niet tot grieksche of latijnsche maaksels willen overgaan, aanbeveling, althans in druk de optische symbolen van de taalgeluiden door indices te merken, zoodat èn schrijver èn lezer voortdurend er aan herinnerd worden, waarover het eigenlijk gaat. Algemeene regels zijn hiervoor natuurlijk niet te geven, wanneer dat wèl, wanneer het niet noodig is; de verleiding tot terugglippen naar onkritische overtuigingen is niet in alle gevallen even sterk.

Passen we dit toe op *waarneembaar.* In *waarnemen* (zelfs afgezien van -*baar*) ligt opgesloten dat, onafhankelijk van het bewustzijn, iets is of bestaat of verandert, dat door bemiddeling van het een of ander proces in het bewustzijn wordt opgenomen; dit is de naïef-realistische beteekenis van het woord; wie dit ontkent, moet Hollandsch gaan leeren, wat aan veel Nieuw-Hegelianen sterk kan worden aangeraden. Deze onafhankelijkheid wordt door de waarde van het woordstuk -*baar* bizonder duidelijk erkend. Zoodra nu iemand het woord in een heel

andere beteekenis gebruikt, bijv. doordat hij een van zijn en anderer menschen of dieren bewustzijn onafhankelijk bestaan of worden niet aanneemt, dan dient hij dat erbij te zeggen, om zichzelf en anderen niet voor den gek te houden. Het nalaten hiervan is de door *nog niet* gerechtvaardigde woordspeling als wijsheid aangeprezen grondfout van de Nieuw-Hegelianen; en de vele zotte tegenspraken, waarin bijv. Bolland zich vastspartelt en die niets, niets hoegenaamd te maken hebben met een eeuwige, dialectische rede-noodzakelijkheid, vinden hun verklaring in dat verzuim. Ze gebruiken eerst zonder eenige definitie een Hollandsch geluid, in de beteekenis of gedachtewaarde waarvan overtuigingen ingewikkeld liggen, die ze dankbaar opstrijken; een tijdje later stuiven ze, net alsof er niets gebeurd was, met het blikken sabeltje van hun dialectiek op de onhoudbaarheid af van datgene, wat ze vroeger blijkens hun woordgebruik en blijkens hun met dat woordgebruik overeenstemmende daden (boeken schrijven en lezingen houden om de ongeloovigen te bekeeren) zelf hebben aangenomen. Ik spreek hier niet over de denkmoeilijkheden van begrippen als *veranderen, differentiaal-quotient* enz., bij de behandeling waarvan de vraag naar de waarde van de dialectische methode heel stellig discussiabel is, maar over de met dialectiek niets te maken hebbende absurditeiten, die natuurlijk dán optreden, wanneer men, na gracelijk het voordeel te hebben aanvaard, dat het gebruik van een Hollandsch taalgeluid oplevert, als men het niet definieert en blijkbaar in gangbaren zin opvat, dáárna zijn eigen zoogenaamd dialectisch doordachte begripsbepaaldheden eraan ophangt.

Met den term Ding-an-sich staat het geval anders; het belang van het ware geloof brengt nu mee, wél te definieeren, en 't liefst zoo dwaas mogelijk: het Ding-an-sich zou *achter* de waarneem*bare* wereld zitten, of, zooals Bolland het uitdrukt, aan de ommezij van 't ding voor mij; een bizondere voorliefde voor ruimtelijke formuleeringen komt daarbij voor den dag, wat geen wonder is, omdat de gedachte dan behoorlijk ridicuul wordt en gemakkelijk als ‘onhoudbaar’ kan worden aangetoond. Deze voorliefde is zoo sterk, dat bijv. Bolland, als hij voorgeeft(*) een plaats van Hartmann te vertalen, de door Hartmann vermeden ruimtelijke formuleering eigenmachtig bij wijze van (schijnbare) toelichting eraan toevoegt, omdat door die redelijkheid de waardeloosheid van de vermeende weerlegging minder evident wordt. Heel graag haakt men ook allerlei andere gedachten aan den term, zoodat het Ding-an-sich het relatielooze of samenhanglooze wordt. Maar te vergeefs zoekt men in al dat geredeneer naar een zweem van argumentatie tegen de houdbaarheid van het Ding-an-sich als datgene, dat door den ‘waargenomen ding’-genoemden bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid wordt verraden, gesignaleerd, verklapt of gesymbolizeerd, afgespiegeld, vertegenwoordigd. De Nieuw-Hegeliaansche bestrijding is in zoover te excuseeren, als bij veel schrijvers, o.a. bij Kant, opvattingen voorkomen,

(*) *Denken en Werkelijkheid* pag. 31; cf. mijn *Kritische Studies* pag. 192.

die inderdaad niet te redden zijn; maar niet te excuseeren is het, een opvatting, die door geen van de bezwaren wordt getroffen, o.a. die van Hartmann, òf te negeeren òf, als negeeren niet meer lukt, te verminken. En, als het te excuseeren is, dan toch alleen door de overweging, dat elk hartstochtelijk geloof nu eenmaal het intellect verblindt.

Een frappant voorbeeld van onjuistheid vinden we in de overigens heel aardige brochure van den heer Grondijs: 'Het Kantische Ding-an-sich, als logische slotsom der ervaring, wordt voor latere denkers, zooals Schopenhauer en Hartmann tot de hoogste realiteit, waaruit de wereld emaneert' (pag. 13). Wanneer iemand, die Hartmann kent, zich ging aftobben, om voor diens gedachten een ideaal-verkeerde formuleering te vinden, zou hij niet licht beter slagen dan de heer Grondijs, die hier inderdaad het hoogst bereikbare in onjuistheid presteert.

Iedereen dus, die van zijn bewustzijnssfeer onafhankelijke gedachtenstelsels aanneemt, neemt daardoor Dinge-an-sich aan. Zoodra hij de gedachten, die hij beschouwt als representanten van gedachten, die van zijn reproducties onafhankelijk zijn, gaat groepeeren tot stelsels, om ook in die stelsels representanten te hebben van systemen, die voortgaan met gedacht te worden of zich te denken, ook wanneer hij ze niet afspiegelt, dan wordt hij bij die groepeering geleid door verschillen in de klankgewaarwordingen of de gezichtsvoorstellingen, die tegelijk met zijn, als reproducties of vertegenwoordigingen beschouwde, gedachten optreden. Daarom is het evident onjuist, wanneer Bolland zegt, dat iemand die 'begrijpt', 'dat de denkbaarheid waarneembaarheid en het subject het object (vooronderstelt)' en dat 'in de veeleenige werkelijkheid alle bepaling en bepaaldheid wederkeerig (is)', dat zoo'n gelukkige 'een ding op zichzelf' achter of buiten het 'ding voor hem' kan ontberen, al zal hij er weinig tegen hebben, de dingen om hem heen als voorwerpen zijner waarneming teekenen in zijn bewustzijn te noemen, teekenen wier beteekenis het onwaarneembare wezen is. De Nieuw-Hegeliaan, die u met de noodige minachting voor de herhaalde en geweldige inspanning van Kant om tot klaarheid te komen aangaande het verschil tusschen schijn en verschijning - dit verschil nam. zooals wij het nu kunnen aangeven, dat deze meubels, dit huis, deze stad, die maan, al die harde, koude, gekleurde dingen, als mijn bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden uit hetzelfde materiaal en door dezelfde denkwerkzaamheid geweven als nabeelden enz., verklappen of signaleeren dat, niet dáár in mijn voorstellingsruimte, waarin ook de nabeelden optreden, maar dat *er*, onafhankelijk van die verklappende symbolen, van die 'werkelijke dingen'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden, transcendente ietsen daarmee evenwijdig bestaan of veranderen, terwijl mijn andere, 'nabeelden, droomen enz.'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden het niet verklappen, maar voorliegen - wanneer die Nieuw-Hegeliaan, dus, alleen de idealistische voortzetting van Kant voor 'het ware' houdend

en niet ziende, dat die tot een veelzijdiger wereldbeschouwing moet worden aangevuld en gecorrigeerd door een uitwerking van de realistische bestanddeelen van Kant, u het geloofsdogma tracht aan te praten, dat het gebruik maken van de meerwaardigheid van allerlei taalgeluiden de hoogste wetenschap en als zoodanig de hoogste werkelijkheid is, wát is dan zijn bedoeling daarmee veranderingen te bewerken in het Wezen? of veranderingen te bewerken in aparte gedachtenstelsels? Als hij van een niet-Nieuw-Hegeliaan, d.i. van een ezel, tracht te maken een aanbidder van de woordspeling, d.i. een wijze, waarop is dan in de eerste plaats zijn inspanning gericht: op het eeuwige, of op het voorbijgaande? Zonder eenigen twijfel op het laatste, op de Dinge-an-sich, d.w.z. de prototypen, van *zijn* gedachtenstelsels, die hij beschouwt als representanten van gedachtenstelsels, die volkomen onafhankelijk van zijn bewustzijnssfeer gedacht worden of zich denken. Dat die gedachtenstelsels omvat worden in, of functies zijn van, een gemeenschappelijk Wezen, is een metaphysische onderstelling, in de formuleering en uitwerking waarvan allerlei opvattingen mogelijk zijn. Om veranderingen te willen aanbrengen in bewustzijnssferen, die van de zijne onafhankelijk zijn, moet hij vóór alles de *kennistheoretische* hypothese aanvaard hebben van het Ding-an-sich; eerst daarna en daardoor kan hij optreden als verdediger van de een of andere *metaphysische* hypothese. En omdat de meening of onderstelling of overtuiging, dat er van zijn bewustzijnssfeer onafhankelijke gedachtenstelsels gedacht worden of zich denken, staat en valt met de onderstelling, dat ook zijn: 'menschenlichamen-daar'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden symbolen zijn van onafhankelijke Bestaandheden of Veranderlijkheden; omdat zijn *vele* systeemafspiegelingen berusten op zijn *vele* 'menschen'-genoemde waarneemsels, moet hij, voordat hij als verdediger kan optreden van onverschillig welke metaphysische overtuiging, zooal niet hardop en helder bewust, dan toch bij zichzelf en nevelachtig hebben aangenomen, dat niet *dáár*, in het 'ruimte'-genoemd schema van zijn gezichtsvoorstellingen, maar dat *er* ietsen bestaan of veranderen, onafhankelijk daarvan of ze door zijn 'werkelijke menschenlichamen-dáár' worden gerepresenteerd; want alleen door die onderstelling heeft hij het recht, de systeemvoorstellingen, die hij als zoogenaamd wakend mensch heeft, te onderscheiden van de systeemvoorstellingen die hij had, toen hij droomde, dat hij disputeerde met een verstandigen ezel.

Zoo ligt in het doen van den Nieuw-Hegeliaan dezelfde overtuiging geïmpliceerd, die hij uit, wanneer hij op de eerste pagina's van zijn zelfverheerlijking spreekt over 'de waarneembaarheid'; in doen en spreken dezelfde, achter schijndialectiek vergeefs weggemoffelde en door canonizeering van de taalgrap vergeefs verdedigde kritiekloosheid. In het voorafgaande heb ik getracht de halfbewuste redeneeringen, wier nevelachtigheid de kritiekloosheid van zijn doen voor een deel verklaren, naar het bewustzijn te erueeren.

De Nieuw-Hegeliaan aanvaardt dus de hypothese van het Ding-an-sich, zooals Hartmann die bedoelt; maar omdat hij zich de redeneering, die er toe leidt, niet helder bewust is en uit de terminologie van Kant met al haar tegenspraken alleen dàt oppikt, wat hij in de onhelderheid van zijn denken gebruiken kan, spreekt hij van het *Wezen*, dat in en als het andere van het Ik tegelijk, en onscheidbaar verbonden, met het Ik verschijnt. Het ongelukkige woord 'Erscheinung' heeft veel op zijn geweten, doordat het *verschijnsel* en *verschijning* beteekent. Zoodra de vraag naar een eventueele representatie- of alarmschelwaarde van mijn 'werkelijke, harde, koude dingen'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden met de vraag naar het blijvende, eeuwige Wezen, zoodra m.a.w. kennistheorie met metaphysica verward wordt, ligt het voor de hand, dat ik 'deze dingen hier' als de Erscheinung of verschijning van het Wezen beschouw. Zoodra ik daarentegen de twee vragen uiteenhoud, omdat ik me duidelijk maak, wat ik bedoel met het verschil tusschen de bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden van het waken en die van het droomen, zoodra ik m.a.w. de Dinge-an-sich aanneem als voorwaarde om te blijven gelooven in, van mijn bewustzijnssfeer onafhankelijke, gedachtenstelsels, moet ik, als ik gronden heb voor de onderstelling, dat MIJN BEGRIP: '*Wezen* als blijvende eenheid achter of in de veranderlijke veelheid' evengoed vertegenwoordigingswaarde heeft als mijn begrip: 'veranderlijke veelheid', oppassen, dat ik het metaphysisch begrippenpaar: 'Wezen en verschijning' niet verwar met het kennistheoretisch begrippenpaar: 'Ding-an-sich en bewustzijnsrepresentant'. Om dit te verduidelijken aan het voorbeeld, waarmee ik begonnen ben de onafwijsbaarheid aan te toonen van Dinge-an-sich als van mijn bewustzijnssfeer onafhankelijke correlaten van mijn bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden: ik kan zeer zeker onderstellen, dat de vele gedachtenstelsels, die ik beschouw als de prototypen van mijn reproducties of representaties, evenals mijn gedachtenstelsel, omvat zijn in, of functies of differentieeringen zijn van, een Wezen, dat zijn rijkdom daarin auslebt: Aus dem Kelche dieses Geisterreiches schäumt ihm seine Unendlichkeit; dan kan ik de verhouding tusschen dit in alle verandering identische èn zijn voorbijgaande phasen opvatten als de verhouding tusschen Wezen en Verschijning. Maar het zou belachelijk zijn, wanneer ik de verhouding tusschen het gerepresenteerde en het representeerende, tusschen Ding-an-sich en bewustzijnssymbool, ging noemen 'de verhouding van Wezen en Verschijning'. Die andere bewustzijnssferen, resp. die andere gedachtenstelsels, bestaan of veranderen of denken of worden gedacht of denken zich, onafhankelijk daarvan, of ze in mijn bewustzijn worden vertegenwoordigd; en het heeft geen zin, te zeggen, dat in mijn *reproductie van* Heijmans' gedachten die gedachten van Heijmans *verschijnen.* Wanneer ik overtuigd ben, dat ook tijdens mijn slaap, niet *dáár*, in mijn bewustzijnsruimte - want *dáár* zit dan misschien een tijger, de herinnerings-

voorstelling waarvan ik later de herinneringsvoorstelling zal noemen van een *maar* gedroomden tijger - maar dat *er* (ook niet *overblijft*, maar) bestaat of verandert een iets, dat nu in mijn bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid: 'die werkelijke lamp-dáár' wordt vertegenwoordigd, ook dan leidt het tot misverstand te zeggen: die waargenomen, warme, harde lamp-dáár is een verschijning van het Wezen. Dit is daarom onzuiver, omdat het van mijn bewustzijn onafhankelijke iets, dat het bewustzijnstranscendente pendant is van die warme, harde lamp-dáár, niet het Wezen is, zoo zonder eenige bijvoeging, maar het Wezen *in de een of andere Einschränkung*, m.a.w. een meer of minder constante werkzaamheid of groep van werkzaamheden van het Wezen. Die warme, harde lamp-daar mag ik eerst dan een verschijning noemen, zoodra ik me met die, van mijn bewustzijn onafhankelijke werkzaamheid of groep van werkzaamheden niet wensch te bemoeien. Zoo is ook elk nabeeld, elke droomfiguur een verschijning van het Wezen. Maar ik wilde immers weten: wat is het verschil tusschen die verschijning van het Wezen, die ik noem: waargenomen lamp-daar, en die verschijning van het Wezen, die ik noem: nabeeid-lamp-daar. Want ik bleef ondanks het inzicht in de bewustzijnsnatuur van al die 'werkelijke dingen' onderscheid maken tusschen de voorwerpen van het wakend waarnemen en de andere bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden. Dit verschil, het aannemen waarvan op niet of halfbewuste processen berustte, formuleerde ik door te zeggen: die verschijningen van het Wezen, die ik noem: de werkelijke dingen-daar, beschouw ik als alarmsignalen van Dinge-an-sich, die met hun signaleerende symbolen evenwijdig bestaan of veranderen, zonder ervan in 't minst afhankelijk te zijn; de nabeelden enz. daarentegen beschouw ik als loos alarm. Dan is 't dus ook verkeerd, te zeggen: het door mijn 'waargenomen dingen'-genoemde bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden gesymbolizeerde is het Wezen, maar dit moet zijn: dat gesymbolizeerde is een functie of werkzaamheid of verschijning van het Wezen; deze verschijning of werkzaamheid of manifestatie of ontvouwing, vyakti, is als het door mijn 'werkelijk ding-dáár' in mijn bewustzijn gesignaleerde of gesymbolizeerde het Ding-an-sich *van* dat ding. Beter zou het zijn, te zeggen, *bij* dat ding, mits *bij* niet plaatselijk wordt genomen; want daardoor zouden we het Nieuw-Hegeliaansch plezier in verkeerde interpretatie opwekken.

We kunnen dan nu het voorafgaande samenvatten als volgt. Het Wezen verschijnt als mijn bewustzijn met zijn inhouden of bepaaldheden, als Ik met al die harde, warme, koude, gekleurde enz. dingen, die mijn zoogenaamde waarnemings-'wereld' vormen, en met al mijn herinnerings-, fantasie- en droomvoorstellingen, met mijn begrippen en mijn gevoelens, emoties, wenschen. Het Wezen verschijnt verder als *uw* bewustzijnswereld, met *uw* zon, *uw* begrippen, *uw* emoties enz. Het Wezen verschijnt verder als de eene Natuur, die onafhankelijk van

mijn zon in mijn bewustzijnsruimte, waarin even goed als die ‘werkelijke’ zon nabeelden optreden, en onafhankelijk van uw zon in uw bewustzijnsruimte, voortgaat te veranderen. Die Natuur bevat, of bestaat uit, of is een systeem van, de Dinge-an-sich als Bestaandheden of Veranderlijkheden, onafhankelijk daarvan of ze in mijn bewustzijn, als mijn bewustzijnsbepaaldheid, in mijn ‘ruimte’-genoemd uiteenhoudings- en ordeningsschema vertegenwoordigd of gesignaleerd of gesymbolizeerd worden door die *roode*, harde bessen tusschen die groene bladeren aan dien werkelijken boom-daar, dan wel in àndere bewustzijnssferen, in andere bewustzijnsruimten door *groene,* harde bessen worden vertegenwoordigd.

De tweede bewering: ‘het Wezen verschijnt ook als *uw* bewustzijnswereld’, steunt feitelijk op de derde: ‘het Wezen verschijnt ook als de ééne Natuur’. Als ik het laatste niet aanneem, als ik bijv. niet aanneem dat datgene, wat vertegenwoordigd wordt door mijn bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid, die ik noem: ‘Jan Pietersen-daar’, en datgene dat vertegenwoordigd wordt door mijn bewustzijnsbepaaldheid, die ik noem: ‘Pieter Jansen-hier’, ‘verschillend’ of ‘anders’ zouden geoordeeld worden door een bewustzijn, dat ze eventueel omvatte, tot *twee* maakte en vergeleek, dan zou ik niet het recht hebben sommige van mijn gedachten te vereenigen tot een groep, die ik beschouw als mijn bewustzijnsrepresentant of vertegenwoordiger van een gedachtenstelsel: Jan Pietersen, en andere gedachten van me te vereenigen tot een groep, waardoor het gedachtenstelsel: Pieter Jansen wordt vertegenwoordigd. Ik heb, niettegenstaande de logische prioriteit van de derde, toch de tweede bewering laten voorafgaan, omdat ik via het beter bekende wilde voortgaan tot het minder bekende. Ik heb nam. grond voor de onderstelling, dat mijn gedachtenstelsel, dat ik beschouw als in mijn bewustzijn te vertegenwoordigen een gedachtenstelsel: Jan Pietersen, door een zoowel het origineel als mijn afspiegeling eventueel omvattend en vergelijkend bewustzijn eerder ‘overeenkomstig er mee’ zou worden geoordeeld, dan mijn bewustzijnsbepaaldheid: het lichaam van Jan Pietersen, en het van mijn bewustzijn onafhankelijke iets, het Ding-an-sich.

De begripsverwarring en de absurditeiten, die we bijv. bij Bolland vinden en die hoegenaamd niets te maken hebben met de dialectische eenheid van tegendeelen, komen voor een deel voort uit den ongelukkigen term: het Ding-an-sich *van* deze tafel, of den nog ongelukkiger term: deze tafel an sich, of de termen: het Ding-an-sich achter het Ding-für-mich. Zonder eenigen twijfel is Kant in deze de hoofdschuldige, hoewel er plaatsen genoeg zijn, waar de juistere opvatting te voorschijn komt tegenover de onhoudbare opvatting, die in de genoemde terminologie uitgedrukt is. Wanneer Gabler spreekt over de ‘heimtückische Welt’, die geheimzinnig zou spoken achter ‘deze dingen’;

wanneer Hegel spreekt over die *Sachen an sich*, ‘die hinter der Erscheinung wie unbändige Thiere hinter dem Busch der Erscheinung liegen’; wanneer de Nieuw-Hegelianen dezelfde opvatting overnemen en daarna, net alsof ze iets heel bizonders vertelden, de evidente onjuistheid ervan aantoonen, dan is daarmee niets gezegd tegen de onvermijdelijke en ook door elken ‘wijze’ aanvaarde hypothese van de Dinge-an-sich, als bewustzijnstranscendente pendanten van mijn, van uw ‘waargenomen dingen’-genoemde bewustzijnsbepaaldheden.

Het vreemd verschijnsel, dat de eene Natuur, die tegenover de vele bewustzijnsnaturen, elk met haar zon in haar bewustzijns-daar, staat als het systeem van de Dinge-an-sich tegenover de vele representanten of symbolen, en tegenover de eenheid, die we niet kunnen nalaten aan te nemen, als de verschijning tegenover het Wezen, dat die eene Natuur ontkend wordt met argumenten, waarvan het een nog weer dwazer is en tot nog weer kinderachtiger woordspelinkjes dwingt dan het ander, verklaar ik uit de halve bewustheid van de redeneering, waardoor iemand, die de bewustzijnsnatuur, het uit droommateriaal gesponnen zijn van zijn ‘waargenomen dingen’, inziet, aan solipsistisch voorstellingsillusionisme ontsnapt; (want wie het niet heeft ingezien, de naïeve realist, begrijpt heelemaal niet, waarom 't hier gaat). Ieder philosofeerend mensch, die het wèl doorheeft, moet een modus vivendi trachten te vinden met het solipsisme, dat hem opgesloten houdt binnen de spokende cel van zijn Ik. Hoe een Nieuw-Hegeliaan het solipsisme te woord staat, moet nog steeds blijken; Bolland's poging in *Denken en Werkelijkheid* blijkt bij analyse (*Krit. Stud.* pag. 178-186) een opeenvolging van verwarringen en denkfouten, en verder is me niet bekend, dat eenig leerling van hem getracht heeft de ernstige en gewichtige vraag te behandelen met de nauwkeurigheid die ze verdient. Ook hier dezelfde bewusteloosheid als bij de vraag, die een andere formuleering ervoor is: wat is het verschil tusschen waarneemsel en nabeeld, droom enz.? Laat vooral niemand meenen, dat door Kant of Fichte of Hegel de zaak tot een oplossing is gebracht; zelfs al was het waar, wat Fischer roemt van Kant, dat hij in zijn deductie van de reine verstandsbegrippen, bewezen heeft, dat onze gemeenschappelijke aanschouwingswereld door ons gemeenschappelijk, van allerlei individueele bizonderheden vrij en rein bewustzijn of Ik of transcendentale bewustzijnseenheid, wordt voortgebracht, dan ligt in dat gebruik van *ons* en *gemeenschappelijk* opgesloten, dat er een veelheid van individueele bewustzijnssferen bestaat (of verandert), onafhankelijk van de mijne; en de groote vraag is juist, welke onderstelling ik maken moet, om die veelheid te mogen aannemen, waardoor ik eerst van *ons* en van *gemeenschappelijk* mag spreken. Het komt mij voor, dat Kant ten onrechte van verstands*begrippen* heeft gesproken en ten onrechte het uitgangspunt van die handelingen, wier intellectueele bepaaldheid door de ‘kategorieën’-genoemde begrippen wordt voorgesteld, heeft beschouwd

als een rein bewustzijn of Ik. Die handelingen, waardoor deze dingen, deze gekleurde, harde, koude, werkelijke dingen-hier als bewustzijnsbepaaldheden worden voortgebracht, zijn onbewust, zooals de opvolgers van Kant hebben ingezien; maar dan vervalt ook het recht, datgene, waarin die handelingen zijn vervat of waardoor ze zijn omvat, voor een bewustzijn of Ik te houden. Ook op dit punt is Kant door verschillende opvolgers gecorrigeerd, zoodat ik het niet noodig vond, daarop terug te komen. Maar in elk geval staan we voor deze vraag, die elk philosofeerend bewustzijn voor zich zelf moet beantwoorden: onder welke voorwaarde mag ik aannemen, (zooals ik feitelijk doe), dat er van mijn denken onafhankelijke gedachtenstelsels bestaan of veranderen? Ik herinner me gesprekken, waarbij heldere gezichtsvoorstellingen, duidelijke klankgewaarwordingen en scherpe localisatie in mijn bewustzijnsruimte optraden: die herinneringen beschouw ik nu als herinneringen of reproducties van '*maar*' droomen: wat bedoel ik met dit *maar*? en onder welke voorwaarde is het gerechtvaardigd? Ik zie geen andere voorwaarde dan deze, dat er onder mijn bewustzijnsbepaaldheden enkele zijn, die vertegenwoordigings- of symbolische waarde hebben; dit vertegenwoordigde of gesymbolizeerde is het Ding-an-sich *van* (of *bij* mits niet ruimtelijk in den zin van *naast* of *aan den achterkant*) mijn bewustzijnsbepaaldheid. Deze bewustzijnsbepaaldheden zijn Erscheinungen in den zin van *verschijnselen*; ze zijn ook Erscheinungen in den zin van *verschijningen*, verschijningen nam. van datgene, dat het van mijn bewustzijn onafhankelijke correlaat is van mijn begrippen: blijvende eenheid in veranderende veelheid.

Om het nog eens te verduidelijken aan het zooeven genoemde voorbeeld: Ik denk een bepaald gedachtenstelsel en noem dit: 'het systeem van Heymans'; het is mijn bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid, maar ik beschouw het als representant van een, ook tijdens mijn niet-denken bestaand of gedachtwordend stelsel, en voor zoover ik meen, dat een, zoowel het prototyp als zijn representant eventueel omspannend en vergelijkend bewustzijn ze overeenkomstig zou noemen, druk ik dit uit door te zeggen: 'ik ken het systeem van Heymans'. Maar bij de groepeering van déze gedachten tot representant van Heymans' systeem en van ándere gedachten tot representant van Hartmann's systeem, word ik geleid door andere bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden, die ik noem: 'dit witte, koude boek hier', 'dat warme menschenlichaam daar'; als dus deze 'dingen'-genoemde bewustzijnsbepaaldheden geen representatieve waarde hebben, vervalt mijn recht tot de daar net genoemde verdeeling en onderstelling; om die te kunnen vasthouden, neem ik aan, dat ook 'die dingen' Bestaandheden of Veranderlijkheden vertegenwoordigen, die niet dáár in mijn bewustzijnsruimte bestaan of veranderen, waarin ook nabeelden optreden en waar de pijn wordt gevoeld nadat, naïef realistisch gezegd, een lichaamsdeel is geamputeerd. Deze, door mijn bewustzijnsbepaaldheden: 'boeken, menschenlichamen'

vertegenwoordigde Bestaandheden of Veranderlijkheden zijn de Dinge-an-sich van (of *bij*) die boeken of menschen. Ook deze Dinge-an-sich zijn verschijningen van het Wezen, waarbij ik een verband onderstel tusschen deze en de zooeven genoemde soort van verschijningen, (nam. de bewustzijnsverschijn*selen*). Evenals het Wezen ook in mijn, in uw bewustzijnsverschijnselen, bijv. in mijn waargenomen tafel, in uw waargenomen tafel werkzaam is en dus mijn bewustzijnsverschijnselen, uw bewustzijnsverschijnselen, verschijningen van het Wezen zijn, zoo is ook het Wezen Ding-an-sich, *maar alleen Ding-an-sich van mijn* BEGRIP, *van uw* BEGRIP: *Wezen.* Zooveel waarnemende menschen als er zijn (of veranderen), evenveel gele, warme zonnen staan er in evenveel bewustzijnsruimten (als ordeningsschema's van een bepaald soort bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden): er is (of verandert) daarentegen één Ding-an-sich van al die bewustzijnszonnen, dat tot al die zonnen staat, zooals het systeem Heymans tot de vele representaties ervan. Zooveel philosofeerende menschen er zijn, evenveel begrippen: 'Wezen' zijn er of worden gedacht of denken zich; aan deze begrippen beantwoordt één correlaat, als blijvende eenheid in de veranderende veelheid van individueele bewustzijnsverschijnselen en bewustzijnstranscendente waarnemingscorrelaten. Van mijn gele, warme zon dáár is of verandert er een correlaat; van mijn begrip: Wezen functioneert een correlaat; deze beide correlaten zijn Dinge-an-sich, want zoolang ik van correlaten en bewustzijnssymbolen spreek, zoolang spreek ik als kennistheoreticus. Maar *die* Dinge-an-sich, die met elkaar de eene Natuur vormen, staan tot het Ding-an-sich of het correlaat van mijn begrip: Wezen als verschijning tot het verschijnende. Omdat nu ook in mijn, in uw bewustzijnsverschijnselen het correlaat van mijn begrip, van uw begrip: Wezen verschijnt, valt *alleen* bij dezen bewustzijnsinhoud of -bepaaldheid de representant samen met de verschijning. Bij de andere bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden is dit niet zoo: die gele, warme zon dáár in mijn bewustzijnsruimte is, evenals elk feit, een *verschijning* van het wezen, maar het is niet een representant van het Wezen, zoo zonder eenige bijvoeging, maar van een werkzaamheid of werkzaamheidsgroep van het Wezen; doordat die werkzaamheidsgroep een gesloten geheel is, treden in de vele bewustzijnssferen, in de vele bewustzijnsruimten, de vele zonnen met doorloopende onderlinge overeenkomstigheid op. Doordat er nu grond is voor de onderstelling, dat er verband is tusschen datgene, dat vertegenwoordigd wordt door mijn bewustzijnsbepaaldheid: 'dat warme menschenlichaam dáár', en een gedachtensysteem, mijn vertegenwoordiging waarvan ik noem: 'zijn gedachten', kunnen we aannemen, dat er verband is tusschen de Bestaandheden of Veranderlijkheden, die vertegenwoordigd worden door diè bewustzijnsinhouden of -bepaaldheden, die ik noem: mijn oogen, zenuwen enz. hier, de zon daar, m.a.w. tusschen de Dinge-an-sich *van* mijn oogen, hersens enz. en het Ding-an-sich *van* mijn gele, warme zon. Eveneens is er grond voor de onderstelling, dat ook de Ik-gedachten

vertegenwoordigingswaarde hebben, dat ze nam. als bewustzijnsbepaaldheden representeeren diè gesloten groepen van handelingen of werkzaamheden van het Wezen, die met andere werkzaamheidsgroepen (nam. de Dinge-an-sich *van* 'de lichamen-hier' en 'de zon daar', allebei individueele bewustzijnsinhouden) de vele bewustzijnswerelden voortbrengen. Die handelingen of werkzaamheden zijn dan onbewust en deze zin: 'Ik zie de zon' geeft in *bewuste* gedachten een symbolische representatie van een onbewust verloop. De intellectueele bepaaldheid of de gedragslijn van die onbewuste handelingen, die in de vele bewustzijnssferen gesignaleerd of vertegenwoordigd worden door de vele Ik-gedachten, wordt in die bewustzijnssferen vertegenwoordigd door de kategorieën-genoemde begrippen; en omdat het hetzelfde Wezen is, dat werkzaam is zoowel in die, door de vele Ik-gedachten vertegenwoordigde, handelingsgroepen als in die handelingsgroepen, die het ééne 'Natuursysteem' vormen (het Ding-an-sich *van* de vele gele, warme zonnen, het Ding-an-sich *van* de vele blauwe manen enz.), daarom is er doorloopende overeenstemming tusschen de gebeurtenissen in de vele bewustzijnsnaturen onderling en tusschen die bewustzijnsnaturen aan den eenen kant en het eene Natuurverloop aan den anderen kant. Deze zin: 'Er is overeenstemming tusschen' beteekent, zooals ik vroeger heb gezegd: Een bewustzijn, dat eventueel die vele bewustzijnsnaturen en het eene Natuurverloop omspande, zou tot het oordeel komen: er is overeenstemming tusschen; en de overtuiging, dat dit het geval zou zijn, vindt haar uitdrukking in den term: natuurkennis. Die groepen van werkzaamheden, zoowel de Dinge-an-sich *van* de vele Ik-gedachten, als het Ding-an-sich *van* de vele bewustzijnsnaturen, staan tot datgene, dat zich en zijn rijkdom daarin auslebt, als de verschijningen tot het Wezen; deze onbewuste werkzaamheidsgroepen zijn het prius van de vele bewustzijnswerelden, met hun vele bewustzijnsnaturen en hun, dikwijls tegelijk daarmee optredende, begrippen. Deze vele begrippenwerelden zijn dus een verschijning van het Wezen om zoo te zeggen op de tweede macht, vermittelt namelijk door die werkzaamheidsgroepen, die de Dinge-an-sich zijn *van* de vele Ik-gedachten en *van* de vele bewustzijnsnaturen in de vele bewustzijnsruimten.

Ook de Nieuw-Hegeliaan erkent de wetmatigheid van *de* natuur. Van welke natuur? Van *zijn* zon, *zijn* boomen? Dat zijn *zijn* bewustzijnsbepaaldheden, die, doorzien als zoodanig, geen wetmatigheid vertoonen. Of van *zijn* zon, *zijn* boomen, als tegelijk algemeene, menschheitliche waarneemsels? Dit blijkt onjuist te zijn al door het simpele feit, dat het aantal of althans de graad van kleurverschillen varieert. 'Die gemeinsame Sinnenwelt' is een fictie; in mijn Sinnenwelt komt rood wel voor, in een andere niet, in een derde geen violet enz. Of van zijn begrippen: boom, dier, die dikwijls tegelijk optreden met, en als 't ware gelegd worden over, zijn onnoembare bewustzijnsbepaaldheden? Maar ook die begrippen zijn *zijn* bewustzijnsaangelegenheden;

ze ontwikkelen zich langzaam, vervagen bij aesthetische natuurbeschouwing, worden helderder en scherper bij natuurloos nadenken en verdwijnen, wanneer hij slaapt. Hoe kan hij dan spreken van *de* natuur? Niets anders dan het naïef realisme zit hierachter, zooals evident blijkt uit de vraag, die Bolland een eenzijdig verstandsmensch - d.i. iemand, die onderscheid maakt tusschen ernstige wetenschap en kinderlijke woordspelinkjes - laat stellen: wat er zou *overblijven* van *de* wereld, als er geen *mensch* was, om *een* wereld te denken? Deze geweldig-dwaze vraag neemt Bolland over en geeft er ook een antwoord op, dat even onnoozel is als de vraag zelf, zooals ik heb aangetoond (Absol. Ideal. pag. 170-178). De groote fout van de vraag zit in de onkritische, naïeve uitdrukkingen: *de* wereld, *een* wereld, *overblijven*; uit Bolland's antwoord blijkt, dat hij de naïeveteit ervan niet inziet. Wie met het solipsisme niet heeft afgerekend en niet heeft geformuleerd, waarin het verschil bestaat, het feitelijk door hem erkend verschil, tusschen waarneemsel en *maar* een nabeeld, *maar* een droom; wie onkritisch en zonder recht te weten, onder welke voorwaarden hij het màg, *de* natuur aanneemt en daarna, al is 't dan ook uit vrees om zich al te belachelijk te maken, in weifelende zinnen haar als een menschheidsproduct voorstelt, komt natuurlijk tot tegenspraken, die gelijkwaardig zijn met bijv. deze: van middag om vier uur ben ik uit den Haag gegaan en van middag om vier uur wandelde ik in het Vondelspark, tegenspraken, die zelfs het redelijke Hollandsch niet kan wegbambergen en die we bij de Nieuw-Hegelianen telkens vinden, wanneer ze spreken over *de* natuur.

Het komt mij voor, dat al die jammerlijke verwarring alleen op te heffen is door het solipsisme te woord te staan, dat in elk philosofeerend mensch onmiddellijk aan de beurt is, zoodra hij de bewustzijnsnatuur inziet van zijn zoogenaamde ‘waargenomen dingen.’ Dan duikt de vraag op naar het verschil tusschen gelijksoortige bewustzijnsbepaaldheden en treedt de overtuiging op van Dinge-an-sich. Daarom ben ik op dit punt uitvoeriger geweest, waardoor de definitie tegelijk een rechtvaardiging werd. Over het verband tusschen de Dinge-an-sich en hun in de vele bewustzijnssferen optredende signalen of symbolen of vertegenwoordigingen, zoo ook over de eventueele representatiewaarde van verschillende (soort-)begrippen (metaphysisch idealisme), is hiermee niets gepresumeerd.

Den Haag.

Dr. J.A. DER MOUW.

Een knaleffect.
Oorspronkelijke schets van F. de Sinclair.

I.

‘Ik wou, dat die vervelende Engelschman met z'n handen van den barometer afbleef’, mopperde de directrice van 't hotel Adler in Lauterbrunnen, terwijl ze voor de derde maal op dien morgen den beweegbaren wijzer van dat instrument 'n flink eind terugzette, ten einde haren gasten de illusie te geven, dat er ten opzichte van het weder inderdaad 'n verandering ten goede op til was.

De bedoelde Engelschman was alweer uit de hal verdwenen en naar boven gegaan, naar z'n kamer; maar ieder uur - dat wist ze - kwam hij terug, ging regelrecht op 't weerglas af en begon daar op te tikken; dan werden ook de andere gasten nieuwsgierig en wilden kijken.

‘It's always going back,’ zei dan de Engelschman met 'n grijns op z'n gladgeschoren acteursgezicht en dan begon het koor van internationale verzuchtingen.

‘So pityfull!’

‘Ach, schon wieder zurück!’

‘C'est épouvantable!’

De directrice werd er radeloos onder.

‘Aber es *wird* besser, meine Herrschaften..... Sie können sich d'rauf verlassen..... oben war's diesen Morgen ja ganz hell!.....’

Dat troostte, voor 't oogenblik althans, en de directrice had zoo iets heel gedecideerds in haar optreden en haar voorspellingen, dat de pessimistische vermoedens van den Brit telkens weer vergeten werden. Geduldig zaten de gasten op 't betere weer te wachten in de hal van 't hotel; 'n paar oudere Fransche dames fluisterden met elkaar, maar gesticuleerden daarbij zoo druk, dat ze toch telkens de algemeene aandacht trokken; in de rieten fauteuils gaapten enkele heeren achter hun uitgelezen kranten; 'n bijziende Duitsche dame, die met Frau Bürgemeisterin werd aangesproken, lag met haar neus op 't vreemdelingenboek de namen der logé's te ontcijferen; 'n paar clubjes jongeren waren er, die ronddrentelden, dan hier, dan daar; onzeker in hun plannen, of ze toch maar gaan zouden of niet.

Maar allen keken telkens naar buiten, waar de mistwolken troosteloos en gestadig langs 't open deurvak bleven jagen.

Aan den balustraderand van de portiek hingen druppels; 't kantwerkstertje, aan den overkant van den weg, liet haar klosjes onaangeroerd; verveeld en slaperig keek ze rond, ging eindelijk achterover leunen, sloot de oogen.

Niemand had de manipulatie van de directrice aan den barometer opgemerkt en met 't stereotiepe lachje van altijd minzaam en opgewekt zijn om haar mond, schreed ze met 'n paar ‘Pardon's’ langs de lanterfantende gasten en verdween in haar kantoortje.

'n Wel wat luide geeuw achter een der couranten trok 'n oogenblik de algemeene aandacht, bracht zelfs 'n hapering in 't snelle gefluister der Francaises op de kanapee, maar dan dwaalden de blikken weer naar elders en gingen de trage gesprekken weer voort, werd de slappe aandacht nog eens getrokken naar de couranten.

‘Ach, wie langweilig!’ zuchtte de bijziende dame aan 't vreemdelingenboek en met toegeknepen oogen staarde ze naar buiten.

‘Immer Nebel!’ constateerde de meneer, die gegeeuwd had en met 'n geweldige trilling in z'n kaken 'n nieuwen geeuw onderdrukkend, legde hij z'n blad neer, stond met 'n zucht op en begon met z'n handen in z'n zak op en neer te loopen.

Als 't 'n feit is en geen fantastisch bedenksel van een of anderen ethnoloog, dat de Perzen of een ander volk er speciale kamers op nahouden, waarin ze zich afzonderen, zoodra ze uit hun humeur zijn, dan zouden de Zwitsersche hotels, wilden ze die Perzische gewoonte nastreven, wel 'n speciale dépendance mogen laten bouwen met humeurkamertjes voor hun gasten op neveldagen.

Al drie etmalen hing die natte mist in 't dal. Verscheiden touristen waren troosteloos vertrokken, naar Interlaken, naar Luzern, waar tenminste amusementen waren, concerten of theathers, maar de meesten konden tot 'n vertrek niet besluiten; 't zij, dat ze even bij 'n nevelscheuring den Silberhorn hadden zien blinken, schitterend wit tegen 't hemelblauw en nu blijven wilden, blijven moesten, tot ze de reine majesteit van de Jungfrau konden genieten in ongebreidelde verrukking; 't zij, dat ze elders in Zwitserland al evenmin op helder weer durfden te rekenen en 't in 't hotel Adler tenminste goedkoop en goed was.

En ‘es *wird* bald besser!’ van de directrice, dat klonk zoo overtuigend en 't werd zoo gaarne geloofd, dat er dan in godsnaam maar in berust moest worden.

De menschen, die in Zwitserland wonen, hebben bovendien zooveel verstand van 't weer en in 't hooggebergte werkt de natuur zoo heel anders dan op 't lage land..... Geduld dus maar, geduld, ‘... es *wird* bestimmt besser!’

Maar langs 't open deurvak van 't hotel gleden de mistwolken in gestadige vaart; grijs en stil joegen ze voorbij, drongen soms even in de hal, waar ze 'n klamme kilte brachten, die de menschen deed huiveren van onbehagelijk koud zijn.

'Tiens... tiens, l'Anglais!' fluisterde de eene Française, terwijl ze met haar oogen op den Engelschman duidde, die zich plotseling weer vertoonde en dadelijk rechtaf op den barometer toe stapte.

Even was de algemeene aandacht op den man voor 't weerglas.

Hij tikte er op, 'n nijdige harde tik met z'n knokkel, scheen dan plotseling ten uiterste verbaasd en wendde zich om, zag vorschend rond, of niemand lachte.

Maar iedereen keek verwonderd.

'Somebody touched it!' zei de Engelschman verwijtend, met 'n vinger uitgestrekt, als gereed om dadelijk den schuldige uit te pikken.

'How's that, mr. Brooks?' vroeg 'n Engelsche dame, die in 'n hoek had zitten dutten op knauwerigen toon.

Hij trad op haar toe, begon 'n lange explicatie, dat 't onmogelijk was; iemand was er aan geweest, zooveel wàs-ie niet vooruitgegaan, en hij nam haar mee tot vlak voor den barometer, wees met overtuigend duidelijke handgebaren, hoeveel 't wel scheelde met zooeven en opnieuw zag hij wantrouwend den kring rond, zocht den schuldige, die hem zoo bedriegen wilde.

Uit 't bureau trad juist de directrice, wilde naar de eetzaal gaan.

De Engelschman klampte haar aan, begon alweer te betoogen en te wijzen.

Met haar lachje van altijd vriendelijk, altijd minzaam zijn, luisterde ze toe, maar toen hij z'n vermoeden uitte, dat iemand er aan had gedraaid, werd ze opeens ernstig, schudde ongeloovig 't hoofd. Dan tikte ze voorzichtig op 't glas, wendde zich snel om, wierp 'n blik naar buiten in de jagende mistwolken.

Haar gelaat verhelderde.

'Nein, nein, niemand hat's berührt.... ich hab 's Ihnen ja gesagt... da *wird* 's schon besser...!'

En met 'n lichte toeknijping van haar oogen, alsof de zon reeds àl te fel scheen, gleed ze weg uit de hal.

'n Paar heeren traden uit 'n zijgang en liepen door naar 't bordes.

''t Is zoo dik als 'n pot!' sprak de een, 'n tamelijk gezette veertiger, gekleed in 'n bronskleurig reispak met korte broek en stevige bergschoenen en hij zag links en rechts den weg op.

'Toch zitten ze daar allemaal gekleed en wel om uit te gaan,' sprak de ander, 'n magere lange man, die er in deze omgeving 'n beetje nuchter uitzag in z'n zwart kamgaren paletot en gewone lange broek en hij duidde met 'n hoofdbeweging naar de menschen in de hal.

‘Ja, daar kom je ook voor hier’, merkte de ander 'n beetje bitter op.

‘Maar Regus, wat wou je nu eigenlijk.... je deed zoo geheimzinnig... wat is er?’

Regus zag even om, glimlachte dan en sprak:

‘Laten we even naar dat winkeltje loopen... ik moet je es spreken...’

De beide heeren liepen 't bordes af en wandelden in de mist de dorpsstraat op.

‘Kijk es Leeman,’ sprak Regus, ‘ik weet niet of je 't gemerkt hebt, maar Van Elden is ineens doodelijk geworden van je nichtje...’

‘Van Suze?...’

‘Van Suze. Heb je 't niet gemerkt? Des te beter, dat 's'n bewijs, dat je vrouw 't al evenmin gemerkt heeft als de mijne, maar dat 't zoo is, kun je op mijn gezag wel aannemen. Van Elden en ik zijn ouwe academievrinden en hij heeft me van morgen in 't vertrouwen genomen.’

‘Wel allemachtig!’ en de heer Leeman zag z'n metgezel 'n beetje verbaasd en schaapachtig aan. ‘En... e... is zij ook... doodelijk van hem?’

‘Dat 's nou juist 't cardinale punt. Dat weet-ie nog niet zeker. 'n Hekel heeft ze niet aan hem, maar dat 's natuurlijk...’

‘Nee... dat 's nog niet...’ bevestigde Leeman peinzend.

Het dikke goedmoedige gezicht van Regus verplooide zich tot 'n lach, 'n slimmen, guitigen lach, waarbij hij een oog op veelzeggende wijze dichtkneep.

‘Maar *ik* weet wel, hoe of ze over hem denkt!’ fluisterde hij gewichtig en hij zag z'n mageren vriend met spanning aan, om van 't effect te genieten, dat deze mededeeling zou te weeg brengen.

‘Jij?’

De verbazing van Leeman was volkomen; Regus genoot, grinnikte en knikte 'n vijftal malen snel met z'n dik hoofd.

‘Ik heb 'r gepolst,’ sprak hij eindelijk. ‘Ja, wat drommel is dat, gebroken harten en ongelukkige liefdes zijn er genoeg in de wereld en toen Van Elden, 'n goeie, beste, solide jongen, dat weet je ook wel, me die confidentie deed, toen dacht ik bij mezelf: dan wil ik toch ook weten hoe of zij er over denkt...’

‘En.... e... wat zei ze?... wat zei ze? en wat zei jij?’ vroeg Leeman sterk geïnteresseerd.

Regus haalde even z'n schouders op.

‘Och, 'n praatje, 'n anloopje, hé.... Ja, je begrijpt wel, direct gezegd: “Ik ben dol op 'm”, dàt heeft ze niet...’

‘Nee, nee... dat zegt 'n vrouw niet!’ bevestigde Leeman op den toon van 'n kenner.

‘Natuurlijk niet... maar ze gaf dan toch wel te verstaan, dat ze Van Elden... hi, hi... enfin, dat z'm toch 'n heel aardigen jongen

vond...' en Regus kneep opnieuw z'n eene oog op veelzeggende wijze dicht.

''t Doet me veel plezier... allemachtig veel plezier...' sprak Leeman... 'Zoo, ik had er heel geen idee op... en Marie ook niet... ik zal 't er es dadelijk...'

'Sssst!' deed Regus gewichtig. 'Bè-je nou heelemaal...! Dat 's juist de reden waarom ik je nu meeneem; ik wou d'r 'n mop mee hebben.'

''n Mop?' En de heer Leeman keek opnieuw verbaasd z'n metgezel aan.

'Kijk es,' sprak de laatste, 'maar laten we en passant teruggaan, anders valt 't op.... Kijk es, Suze is 'n onafhankelijk meisje; ze is aan geen mensch rekenschap schuldig...:'

'Ho, ho... ik ben haar voogd....' riep Leeman, 'n beetje in z'n wiek geschoten.

'Geweest!' verbeterde Regus 'ze is meerderjarig, beste jongen...'

'Nou ja... maar...' protesteerde de ander zwakjes, weinig geneigd, z'n voogdijschap te zien verkleinen.

'Doet er niet toe...' suste Regus 'ik bedoel maar, dat als Van Elden en zij 't eens zijn, hij niet nog eens eerst met 'n gekleede jas en z'n hoogen hoed ergens heen moet, om officieel acces te vragen...'

'Nee... nee, dat is zoo... hoewel...' gaf Leeman nog half aarzelend toe.

'Enfin, jij wordt er in ieder geval nu toch in gekend,' troostte Regus, maar nou de mop...!' en daar ze alweer dicht bij 't hotel waren, bleef Regus staan en greep Leeman bij 'n knoop van z'n openhangende paletot.

'Kijk es kerel... dat engagement komt wel in orde... maar nu zou ik 't zoo almachtig leuk vinden, als 't voor Marie en Trees 'n verrassing bleef...'

Leeman grinnikte even, maar trok dan toch 'n bedenkelijk gezicht.

'Zou dat gaan, denk je?'

'En waarom niet... wacht, laten we nog een endje terug loopen... kijk es, Trees heeft geen flauwe Ahnung, dat er iets hangende is en jij zegt, Marie evenmin...'

Leeman knikte bevestigend.

'Welnu... dan hebben we niks anders te doen, dan hun aandacht af te leiden en zoodra ze maar even op de mogelijkheid zinspelen, dadelijk te roepen, dat 't belachelijk is en dat we zeker weten, dat van Elden al in stilte geëngageerd is met 'n meisje uit Heerenveen of zoo iets...'

Leeman grinnikte opnieuw, zag dan onwillekeurig om naar 't hotel met 'n trek van vage onrust op z'n gezicht.

'Natuurlijk,' vervolgde Regus, 'moeten wij er meteen voor zorgen, dat de jongelui elkaar spreken, want zij hebben de hoofdrollen in 't blijspel...'

‘Als.... 't maar geen drama wordt...’ zuchtte Leeman, ‘die geheimzinnigheid... dat 's niks voor mij... ik kan zoo slecht komedie spelen...’

‘Kom, bé-je be...’ viel Regus uit, ‘je hebt er net zoo'n uitgestreken gezicht voor, om te huichelen; doe net as ik met 'n lachje en 'n mop er tusschendoor...’

‘Nou goed, goed... ik zal 't probeeren,’ verzekerde Leeman, ‘dus als Marie d'r naar vraagt, dan mag ik niks zeggen en maar zoo'n beetje d'r op los fantaseeren...’

‘Precies... en dan, op 'n gegeven moment, laat ik champie aanrukken, gooi 'n deur los en de jongelui komen gearmd te voorschijn. Tableau! Dan zul je de gezichten van de dames es zien!’

En de dikke Regus lachte, dat de tranen over z'n wangen liepen.

Leeman wilde ook lachen, maar z'n mond trok zoo vreemd bij die poging, dat 't er meer van had of hij in iets heel wrangs had gebeten.

‘Nou gaan we weerom...’ sprak Regus... ‘denk aan 't consigne, hoor!’

In de hal was de lethargie na de laatste interruptie van den Engelschman weer toegenomen. De bijziende Duitsche dame aan 't vreemdelingenboek sliep formeel; de drukke Françaises zwegen; de een haakte langzaam aan 'n kantje, de andere gaapte, zag den kring eens rond.

'n Blauwe sigarettenrook hing benauwend in de ruimte, week slechts traag in ombuigende wolken langs den bovenkant der deur naar buiten.

Uit 't salon waren de boeken gehaald, oude dikke jaargangen van de Fliegende Blätter, Meggendorff's in bruine prachtbanden, maar in dezen troosteloozen atmospheer van Zwitsersche verveling sloeg zelfs de gezonde Duitsche humor klam en kleurloos neer. De handen keerden moeizaam de bladen en dan keken de oogen verveeld op de figuren en klein gedrukte grappen, die ook al niet meer boeiden, omdat iedereen ze toch eigenlijk al eens eerder gezien had, thuis in 't leesgezelschap 'n paar jaar geleden, of op de soos, in de stamkroegen.

En de enkelen, die nog discours hadden, begonnen zich te geneeren, omdat hun stemmen zoo luid klonken in het gezwijg rondom; ze praatten zachter, gingen fluisteren, zoo verstolen en onduidelijk, dat ze elkaar maar half begrepen; dat gaf ergenis over en weer en zoo kwamen ze ook tot zwijgen en staren met gegeeuw en diepe zuchten.

Een dame schreef 'n brief, ongemakkelijk zittend op 'n pouf voor 'n te hoog tafeltje. De pen kraste over 't papier, 'n slijpend gekras als 'n harde griffel op 'n lei.

Dat trok ergenisblikken van half soezenden, die nerveuzig prikkelbaar waren voor geluid. Maar de schrijvende merkte niets, scheen wel woorden te onderstrepen; toen krijschte de pen zoo doordringend, dat er 'n huivering trok over 'n paar gezichten.

Buiten joegen maar steeds de nevelwolken langs 't open deurvak.

Ineens jubelde in de stilte 'n forsch pianogespeel; de jubelouverture van Weber, 'n beetje hard en hoekig maar correct uitgevoerd door vier handen. 't Gaf 'n schok door de hal, zelfs de briefschrijfster zag even verbaasd op en de slapende dame aan 't vreemdelingenboek schrok wakker, keek verward rond met snel knippende oogen en trachtte 'n gezicht te zetten of ze niet geslapen had.

't Pianospel hokte; de rechterhand struikelde over 'n snelle passage, 'n oogenblik stilte, dan bonkten de beginaccoorden opnieuw hard en opdringerig door 't hotel.

De hotelgasten luisterden, ineens waren ze allemaal weer wakker geworden; 'n paar stonden op, traden naar 't bordes om naar buiten te kijken.

Eensklaps klonk 't pianogeluid veel harder, de deur werd geopend van 't salon, dan verdofte 't weer, de deur was opnieuw gesloten.

Twee dames traden in de hal, keken verwonderd de menschen rond, die haar aanstaarden, 'n enkele knikte ter begroeting als vluchtige table d' hôte kennissen, die mekaar wel eens 'n schaaltje doorgeven of in verstandhouding glimlachen, als de kelner onhandig of 'n gerecht vreemd is.

‘Hier zijn ze niet, Trees,’ sprak de eene dame, die gekleed in 'n slechtzittend reformtje van 'n twijfelachtige kleur tusschen groen en grauw, vergeefs de aanwezigen monsterde.

‘Misschien zijn ze boven,’ antwoordde de andere, 'n groote, corpulente vrouw, gekleed in 'n onberispelijk zittend reispak van bronskleurig laken, waarvan alleen de jupe trotteur iets tekort en de pofmouwen van de figaro iets te kolossaal waren.

‘Wat ze hadden, weet ik niet,’ vervolgde de eerste spreekster. ‘Regus gaf Gerrit 'n wenk om mee te gaan, dat merkte ik wel op...’

‘Komen ze daar niet aan?’ vroeg de dikke dame, die niemand anders dan mevrouw Regus was en ze wees op 'n paar onduidelijke figuren, die in de mist aan kwamen wandelen.

Mevrouw Leeman tuurde.

‘Ja, dat 's Gerrit... 'k zie 't aan z'n lengte.’

De beide heeren naderden snel en stapten weldra 't bordes op.

‘Waar zijn jullie geweest... we zoeken je overal!’ riep mevrouw Regus.

‘O... even 'n boodschap...’ antwoordde haar echtgenoot met iets van 'n ingehouden lach op z'n gezicht.

‘'n Boodschap?... wat heb je dan gekocht?’ drong mevrouw Regus aan.

‘Och... ik niet... hier Leeman moest Ansichten hebben.’

De beide dames wisselden snel 'n blik.

‘La's kijken, Gerrit, welke heb je genomen?’ sprak nu mevrouw Leeman.

‘Wat genomen?’ vroeg die heer, die Regus' uitvlucht niet gehoord had.

‘Wel, die Ansichten...’

‘Ansichten?... Hoe kom je daar an? ik heb geen Ansichten...’

‘En Regus zegt 't...!’

Leeman zag z'n vriend aan, die z'n hoofd medelijdend schudde; dat maakte hem korzelig, hij hield niet van dat gedraai.

‘Och... Regus kletst...’ sprak hij gemelijk.

De beide dames wisselden opnieuw een blik; mevrouw Regus humde.

Men trad gezamenlijk de hal in; de jubelouverture was in vollen gang.

‘Wie spelen daar?’ vroeg Regus, terwijl ze met z'n vieren plaats namen aan 'n leeg tafeltje.

‘Wel, Suze met van Elden...’ sprak mevrouw Leeman.

't Scheen wel, dat Regus' gelaat betrok; hij schudde afkeurend z'n hoofd, nam dan z'n sigarenkoker, presenteerde Leeman en begon ook zelf te rooken.

Mevrouw Regus had haar vriendin snel aangezien, deze trok haar wenkbrauwen even vragend op, dan glimlachten beiden spottend.

‘Vind je dat niet goed?’ vroeg de eerste zacht aan haar man.

‘Wat?’

‘Nou, dat die twee samen spelen?’

Regus haalde z'n schouders op.

‘'t Gaat mij niet aan... maar van Van Elden vind ik 't niet fair... hoofd-op-hol-brengerij... dat doe je niet meer in zijn omstandigheden...’ en de heer Regus, als had hij behoefte om elders z'n ergenis bot te vieren, stond brusque op en verliet de hal.

De dames waren 'n oogenblik verplet.

‘Wat zegt-ie nou toch?’ vroeg mevrouw Leeman ten uiterste verbaasd.

‘'k Begrijp er geen jota van!’ sprak mevrouw Regus.

‘Weet jij, wat-ie bedoelt, Gerrit?’ vroeg de eerste weer.

Des heeren Leeman gelaat betrok. Regus liet hem daar leelijk achter op zoo'n kritiek moment.

Nu moest-ie aan z'n komedierol beginnen, maar hij had geen sprankje talent, dat wist-ie immers; 'n stroom van verwarde gedachten doorkruiste z'n brein.

‘Och... e... Van Elden, die is eigenlijk al lang geëngageerd...’ stotterde hij.

‘Watblief?’ riep z'n vrouw, zoo luid, dat de menschen rondom opkeken.

‘Ja... ja...’ bevestigde Leeman, ‘daarom... zie je... Regus, die weet 't precies.... 'n schatrijk meisje uit Kampen.... de dochter van 'n fabrikant...’

‘God allemachtig... 'n schatrijk meisje uit Kampen?’ herhaalde z'n vrouw, terwijl ze haar hand in vertwijfeling op de tafel sloeg en mevrouw Regus met saamgeknepen lippen aanstaarde.

‘Nou; maar dan vind ik het gedrag van meneer Van Elden tegenover je nichtje allesbehalve netjes...’ sprak de laatste, terwijl ze 'n kleur kreeg van verontwaardiging.

‘Nee.. juist, daarom..’ stemde Leeman toe.

‘Daar krijg ik nou waarachtig 'n hartklopping van...’ hijgde z'n vrouw, ‘ik dacht zoo vast en zeker... dat wordt wat... en jij Trees?’

‘Ja... och...’ aarzelde deze, met 'n lichte schouderophaling, ‘je weet wel, ik hou niets van dat gekoppel...’

‘Gekoppel?... ik dank je wel... heb ik gekoppeld?’... riep mevrouw Leeman gebelgd uit.

‘Nou ja, gekoppeld is wat sterk misschien.... maar je hebt het toch wel 'n beetje geëncourageerd.’

‘Nee Trees, dat 's 'n gemeen zeggen van je...’ riep mevrouw Leeman uit, terwijl ze half begon te huilen van verontwaardiging... ‘vraag dat maar aan George, ik bemoei me nooit met zulke...’

‘Je wou ze nou toch nu ook per sé alleen muziek laten maken!’ hield mevrouw Regus vol op verwijtenden toon.

‘Dat 's heel wat anders... als je muziek wilt maken, hindert 't, als er achter je menschen zitten te praten en daarom zei ik: kom Trees, laten wij es gaan zien, waar of de heeren blijven...’ en mevrouw Leeman, wier gelaat zenuwachtig trok, nam haar zakdoek en snoot vrij omslachtig haar neus.

‘Nou ja...’ meesmuilde mevrouw Regus met 'n lachje.

‘Maar ik hoor geen muziek meer!’ sprak op dat oogenblik de heer Leeman, die met klimmende ongerustheid de gevolgen van z'n verzinsel had gadegeslagen.

Inderdaad; de piano liet zich niet meer hooren; in de opwinding van 't gesprek was 't hun aandacht ontsnapt.

‘Dan ga ik dadelijk naar de salon...’ riep mevrouw Leeman... ‘God weet, wat 'n schandelijk spel die kerel op 't oogenblik met m'n lieve Suze speelt...’

‘Nou, dan ga ik ook mee...’ sprak mevrouw Regus strijdvaardig.

‘Ja maar... e... is dat niet gek?’ vroeg de heer Leeman, beducht voor 'n scêne.

‘Gek...?... Dat kan mij wat schelen!... Denk je dat ik me voor dien vent geneer?... Kom Trees...!’

En mevrouw Leeman, wier lippen trilden van boosheid, liep met haar vriendin de gang in naar 't salon.

De heer Leeman volgde met trage schreden.

De salondeur was open; de dames traden binnen, de gezichten opgezet van verontwaardiging. Doch mevrouw Leeman bleef plotseling als aan den grond genageld staan.

In 't salon was niemand!

Een tabouret en 'n stoel stonden naast elkaar voor de opengeslagen piano; de jubelouverture, vierhandig, staarde met z'n zwarte nootjes op de lessenaar.

In 'n hoek stonden eendrachtelijk de parasol van Suze en de wandelstok van Van Elden, op de tafel lag de hoed van Regus.

‘Ze zijn weg...!’ bracht mevrouw Leeman 't eerste uit.

‘Misschien boven...’ veronderstelde haar echtgenoot.

Mevrouw Regus greep den hoed van haar man, bezag hem nauwkeurig en scheen even te peinzen.

Dan, als bij intuïtie, verlieten ze alle drie tegelijk 't salon, gingen zwijgend de trap op, naar de étage, waar ze hun kamers hadden.

Op Regus' kamer niemand, op Leeman's kamer niemand, op Suze's kamer niemand, op van Elden's kamer, die Leeman voorzichtig op verzoek der dames moest betreden.... niemand.

Het drietal was even spoorloos verdwenen, alsof ze in arren moede hun lichamen hadden geworpen in de schuimende Lütschine, die langs 't hotel bruiste.

II.

In de groote eetzaal stonden de lange gedekte tafels eenzaam en glanzend van wit servetgoed en glaswerk te wachten.

Enkele bouquetten met alpenrozen, wilde campanula's en scabiosa's braken de kille, hard-witte kleur met vroolijk roode en paarse tinten.

In 'n hoek bij 't dienkamertje stond 'n tafel met stapels borden in hooge witte kolommen opgesteld.

'n Kamermeisje, dat mee bedienen moest, had haastig haar blauwe schort uitgedaan en die verwisseld tegen 'n coquetter exemplaar met crême kantjes afgezet.

De directrice kwam moe en warm uit 'n geheimzinnige deur, viel even neer op 'n stoel, hijgde.

Dan zag ze op de klok.

‘Anfangen!’

Het kamermeisje drukte op 'n knop en 't electrisch belletje rinkelde gelijktijdig op alle étages, waarschuwde, dat de Lunch begon.

De directrice was 'n beetje in de war. Gewoonlijk was voor den Lunch de table d' hôte maar matig bezet en dienovereenkomstig werd in de keuken ook slechts 'n hoeveelheid eten klaargemaakt, die berekend was op 'n klein percentage van de logeergasten.

Maar nu, met dien hopeloozen nevel, die maar àl hangen bleef in 't Lauterbrunnenthal, was er geeneen gast te bewegen geweest het hotel te verlaten, en 't was er vol, propvol.

Soep, ja soep was er, soep is er altijd, soep voor twintig personen is ook soep voor veertig personen, maar de gulasch met aardappelpuree en de kabeljauw met gebakken uien! Gulasch kan je nog verdunnen met azijn of water en weer dik maken met 'n beetje meel, al geeft dat geen substantie, maar met kabeljauw is heelemaal niets te beginnen, die laat zich niet verdikken of verdunnen, die heb je of je hebt ze niet.

Zoo ongeveer had de directrice gejammerd in de keuken en onbillijke standjes uitgedeeld ook.

Maar de dikke kok had gelachen, z'n fornuis es opgestookt en dan kalmpjes gezegd: ‘Ach was, die Leute werden sich halt rund fressen,’ en met die verzekering was de directrice in de eetzaal gekomen, waar ze nu alweer gereed stond, altijd in functie, 't lachje van immer vriendelijk en minzaam om de lippen, 'n blosje van moe en afzijn op de wangen.

Met nevelweer komen de gasten veel gauwer op 't gebel aanloopen dan anders; 't is of ze er dan op zitten wachten en feitelijk doen ze dat ook.

De Engelschman kwam 't eerst, na 'n wantrouwenden blik op den barometer geworpen te hebben.

‘Lunch ready?’ vroeg hij, 'n beetje uit z'n humeur, omdat-ie de eerste in de zaal was.

‘Bitte schön!...’

De directrice boog, glimlachte, gereed tot 'n praatje.

Maar de Brit stak z'n handen in z'n zak, liep de zaal in z'n heele lengte door, ging voor 't raam kijken naar de mist buiten.

Toen kwamen de gasten met clubjes tegelijk, de Françaises, de Frau Bürgemeisterin, de Hollanders en de Engelschen.

Ze zetten zich aan de lange tafels, onregelmatig eerst met vakken van tien, twaalf leege stoelen er tusschen, maar dan in eens vulde zich zoo'n leegte met drie, vier menschen tegelijk, tot het van lieverlede aansloot, gast naast gast.

De Hollanders zaten altijd bij elkaar, de Regussen, de Leeman's, Suze en Van Elden en ook nog drie anderen, 'n heer met twee dames, meneer en mevrouw de Lille uit Nijmegen met de zuster van de eerste, 'n juffrouw de Lille, die leerares was aan de meisjesschool in Middelburg.

Ze hadden zich voorzichtig, gelijk Hollanders plegen te doen, eerst op 'n afstand gehouden, maar van lieverlede was er toch nader kennis gemaakt.

Juffrouw de Lille was 'n forschgebouwde brunette, terwijl mevrouw de Lille 'n klein meisjesachtig dametje was, waardoor de heer Leeman altijd in de war raakte en gedurig het kleine dametje met juffrouw en de zuster van den heer de Lille met mevrouw aansprak, 'n vergissing, die beide dames hem het tegendeel van kwalijk namen.

De De Lille's zaten al, toen mevrouw Regus en mevrouw Leeman eenigszins gejaagd binnen kwamen, op de hielen gevolgd door den echtgenoot van de laatste, die er eveneens onthutst en verward uitzag.

De gewone begroeting bleef vrijwel achterwege en mevrouw Leeman, die naast den heer de Lille zat, was haar zenuwen zoo weinig meester, dat ze zich dadelijk wat water inschonk en dit schielijk opdronk, waarbij haar tanden hoorbaar tegen het glas klapperden.

‘Waar kunnen ze toch zijn?’ vroeg mevrouw Regus, die al 'n bord soep voor zich kreeg en werktuiglijk aan 'n stuk brood plukte.

De heer Leeman ging verzitten en hoestte; hij wist 't ook niet.

‘'k Vind 't ellendig!’ zuchtte mevrouw Leeman met bevende stem, zoodat de heer de Lille even verwonderd opzag en 'n blik van verstandhouding met z'n dames wisselde.

Er was 'n oogenblik van pijnlijke stilte in den Hollandershoek.

‘Ze zullen uit zijn gegaan,’ fluisterde mevrouw Regus.

Op dat oogenblik piepte de glazen deur van de eetzaal en trad de heer van Elden binnen.

‘God,... daar is-ie!’ ontviel mevrouw Leeman met 'n schok en ze legde haar lepel, dien ze juist aan den mond wilde brengen, weer neer.

Van Elden, 'n groote, blonde jonge man, trad rustig naderbij, boog en groette even naar alle zijden en nam z'n plaats naast mevrouw Regus in.

‘'k Zou haast te laat komen!’ sprak hij met z'n zware stem en dan 't menu grijpend, dat tegen de watercaraffe stond: ‘Aha! vandaag krijgen we kabeljauw... waar zouen ze die gevangen hebben? Zou er kabeljauw in de Lütschine zitten, mevrouw Regus?’

De aangesprokene friemelde zenuwachtig met haar hand 'n stukje brood tot 'n kogeltje, dan sprak ze met een stem, die te onvast was om snibbig te kunnen zijn:

‘'k Zou 't u niet kunnen zeggen, meneer van Elden.’

Mevrouw Leeman had met voor zich uit starende oogen de opmerking gehoord, doch ze durfde niet te kijken naar den overkant rechts, waar Van Elden zat.

‘Wat denk jij, Leeman?’ vroeg de laatste door, blijkbaar niet van zins zich zoo te laten afschepen.

Doch de heer Leeman hoorde de vraag niet, want de directrice was hem juist terzijde gekomen met de wijnkaart, die ze hem aanbood met haar lachje van altijd vriendelijk zijn.

‘Ich Veltliner!’ riep Van Elden haar toe, ‘aber ich habe noch keine Suppe!’

De directrice scheen hevig ontsteld.

‘Ach, entschuldigen! Sofort... sofort!...’ en weg gleed ze naar de andere tafel om de wijnbestellingen op te nemen.

Van Elden kreeg z'n soep, nam z'n servet, bevestigde dit met 'n punt in z'n halsboord, greep z'n lepel en toen eerst rustte z'n blik met blijkbare verbazing op de twee leege plaatsen tegenover hem.

‘God, mevrouw Leeman, waar is uw nichtje?... en Regus?...’

Mevrouw Leeman, zoo à bout portant aangesproken, liet den soeplepel bijna uit haar hand vallen, mevrouw Regus zag den vrager met dreigend verontwaardigden blik van terzijde aan, de heer Leeman verslikte zich, hoestte nog lang na in z'n servet.

‘Ik zou 't u niet kunnen zeggen, meneer van Elden.’

Even onvast als mevrouw Regus' stem klonk ook de hare, maar er was bovendien iets in hààr toon, dat geen twijfel liet, of de spreekster was zeer verbolgen.

De De Lille's wisselden wederom blikken, werden aandachtig, het

kleine mevrouwtje haalde tersluiks haar wenkbrauwen op tegen haar man, ten teeken, dat ze 't niet begreep; haar schoonzuster had 'n neiging om te gaan lachen en peinsde vergeefs op 'n kwinkslag of 'n opmerking, die dit lachen gemotiveerd zou maken.

'O, daar heb je ze allebei!' riep op dat oogenblik Van Elden en inderdaad verscheen Regus juist in de zaal, voorafgegaan door Suze, 'n lieve blonde, jonge dame, die momenteel echter 'n beetje stuursch keek om 'n zekere verlegenheid te verbergen.

Mevrouw Regus en mevrouw Leeman wisselden vreeselijke blikken en zwegen, toen Regus, die 't blijkbaar erg warm had, met veel onnoodig misbaar z'n plaats aan tafel innam.

'Sakkerloot, heb jullie je soep al op?... We komen te laat Suze...!'

Suze glimlachte verlegen, zweeg en vestigde haar aandacht op 't menu.

De directrice was dadelijk op Regus toegeijld, bood hem de wijnkaart aan.

'Ach, ja, ja... wie immer... Schaffhäuser... bitte schön', en weg was ze weer in nimmer verslappenden ijver.

In drukkend zwijgen gingen de eerstvolgende momenten voorbij.

De beide oudere dames keken strak voor zich uit met saamgeperste lippen, Suze lepelde langzaam haar soep, naast Regus, die er tusschen in telkens blies en lachaanvechtingen scheen te hebben, wanneer hij tersluiks keek naar Van Elden, die rustig, doch 'n tikje spottend 't gezelschap rondzag.

Leeman was geheel in de war, durfde niet naar de overzijde en niet naar links, te kijken, knoopte onhandig 'n praatje aan met juffrouw de Lille naast hem.

'Onaangenaam nevelachtig vandaag, mevrouw!'

'Ja meneer... 't is heel jammer.'

Het kleine mevrouwtje kreeg 'n lachbui, zei iets tegen haar man, dat 't lachen moest verklaren, werd geweldig rood, waarna de heer de Lille haar gelukkig te hulp kwam door te veronderstellen, dat ze zeker ineens dacht aan die malle kwestie van verleden week, toen ze in Meiringen waren.

'Wat blijft die nevel hier toch lang hangen!' sprak Van Elden luid, zonder zich nochtans, speciaal tot iemand te wenden.

Een diepe stilte volgde op 't geluid dier stem. Van Elden zag verbaasd rond, keek Regus aan.

'Ja, 't is kolosaal!' sprak deze met vollen mond, want hij had zich juist van de gulasch met aardappelpuree bediend.

'Die gulasch bestaat vandaag uitsluitend uit saus,' merkte juffrouw de Lille tot haar schoonzuster op, die in de ragout vergeefs naar eenige vleeschsubstantie zocht.

'Wat blieft u, mevrouw?' vroeg Leeman verschrikt, omdat hij meende, dat ze tegen hèm sprak.

‘Pardon, ik maakte 'n opmerking tegen m'n buurvrouw, meneer...’

‘O, neem me niet kwalijk!...’ stamelde Leeman verlegen.

Toen lag het gezwijg weer drukkend in den Hollandershoek; het kleine mevrouwtje de Lille school weg achter haar schoonzuster, tranen in de oogen van 'n ingehouden fou rire, dien haar man plagenderwijs nog benauwender maakte door quasi verbaasd en vragend z'n zuster aan te zien.

‘Er schijnt hiernaast ontstemming te zijn,’ fluisterde de laatste, ‘de dames zijn allemaal uit hun doen en de heeren ook, er is onderling ruzie...’

Ze zweeg plotseling, meende dat mevrouw Leeman naar haar luisterde.

Verder op aan tafel werd druk gepraat.

De Engelschman van den barometer was aan 't praten geraakt met de twee Françaises, die vergeefs hun best deden iets van z'n zonderling Fransch te begrijpen en al lachend en knikkend maar telkens riepen:

‘Ah.. oui, oui.. m'sieur!’

‘Le temps.. pas bong.. for promener!’ en hij wees met z'n hand naar buiten.

‘Ah oui, oui.. m'sieur!’ lachten de Françaises welwillend.

Met 'n hartklopping zag de directrice de kabeljauw ronddienen.

Haar lachje was nu verdwenen, haar oogen vlogen rond, volgden de meisjes, die presenteerden, zich telkens bukten tusschen de gasten. Goddank, de Françaises bliefden geen visch, nu de Engelschman... de ellendige kerel.. was dat nou 'n stuk nemen.. hij leek wel uitgehongerd... o, die Marie, hoe durfde ze... nog presenteerde ze door en er lag haast niets meer op dan graten... o, de Frau Bürgemeisterin bedankte ook... zou er nu nòg wat op liggen?... nee, Marie presenteerde niet verder, kwam op haar toe, gaf 'n wenk, dat er geen visch meer was.

Tegelijk kwam 'n ander meisje met 'n schotel terug; daar lagen nog witte stukken op, in haar afdeeling hadden er veel bedankt.

‘Hier... schnell!’ De directrice schepte de stukken over, gaf den schotel aan Marie terug, die vlug haar onderbroken bediening voortzette.

De directrice herademde; ze kwam toe.

De dikke kok gluurde met 'n grijns om den hoek in 't dienkamertje. ‘Geht's?’

Ze knikte lachend.

‘Hab's wohl jewusst!’

Hij verdween weer, dook de trap af naar onder om compôte voor 't dessert te scheppen.

Dat de kabeljauw en de gulasch toereikend waren geweest, was stellig, zij het dan ook niet voor een overgroot deel, toch ook wel te danken aan den zenuwachtigen toestand, waarin eenige leden van het Hollandsche gezelschap zich tijdens den maaltijd bevonden, een zenuw-

achtigheid, die den anders zoo gragen eetlust van het echtpaar Leeman, van Mevrouw Regus en ook van Suze totaal bedierf. De heer Leeman leed onder 't effect, dat z'n onverwachte mededeeling had teweeg gebracht en een vaag, maar somber voorgevoel zeide hem, dat dit nog slechts het voorspel was van 't drama, waarin hij nolens volens 'n soort verradersrol speelde.

Mevrouw Leeman, die met zooveel welgevallen de nadere kennismaking van Van Elden met Suze bevorderd had en bevorderd met een ijver, dien zelfs eene moeder van twaalf huwbare dochters niet krachtiger aan den dag had kunnen leggen, mevrouw Leeman was tot in 't diepst van haar ziel geschokt door de mededeeling van haar echtgenoot.

Van Elden reeds in stilte verloofd! En Suze, die al de komplimentjes en attenties zoo blijde en argeloos aanvaardde. 't Is waar, toen ze er tegenover haar op zinspeelde en met 'n veelbeteekenend lachje gezegd had: ‘Nou, kind, die Van Elden is 'n heel aardige jongen, hé?... Suusje...?’ toen had Suze zoo heel droogjes en gewoon geantwoord: ‘Zeker tante, 'n heel aangenaam mensch’, maar verder had ze geenerlei confidentie gedaan.

Evenwel, ze was toch niet blind! Ze had ze toch al eens verrast, toen ze stonden te fluisteren achter op 't balcon, terwijl ze keken naar de maan, die zoo mooi op de Jungfrau scheen! En bovendien, ze had toch ervaring genoeg om gewone flirt te kunnen onderscheiden van serieuze hofmakerij. En nu, nu zou ze zich toch vergist hebben? Nee, vergist had ze zich niet, maar Suze koesterde 'n slang aan haar boezem, 't arme kind! En waar waren ze geweest, even voor 't dinee, toen Regus plotseling wegging en de muziek ineens niet meer klonk uit 't salon?

De beantwoording van die laatste vraag was 't voornamelijk, die mevrouw Regus' geest zoo ingespannen bezig hield, dat haar maag aan eten niet kon denken.

Regus was van hen weggeloopen, blijkbaar diep verbolgen, maar hij was daarna in 't salon geweest bij Suze en Van Elden, want z'n hoed lag er nog, toen ze er binnenkwamen met z'n drieën.

En waar was *hij* toen geweest? Had hij gesproken met Suze? Dat was niet onmogelijk, want Suze scheen niet erg op haar gemak. Of had-ie gesproken met Van Elden? Dat leek niet waarschijnlijk, want de laatste had hem zooeven nog gewoon aangesproken. Wat 'n gemeen sujet was die Van Elden, in stilte verloofd met 'n rijke fabrikants-dochter uit Kampen en dan zóó in 't oogvallend z'n hof te maken aan 'n ander. O, als ze 't adres van dat meisje in Kampen maar wist, dan zou ze die es even inlichten!

't Dessert was 'n compôte van pruimen en abrikozen met colombijntjes en de hoeveelheid was ditmaal zoo overvloedig, dat zelfs zij,

die door de weinig substantieele gulasch en de àl te kleine portietjes kabeljauw nog hongerig gebleven waren, hiermede ruimschoots de overgebleven ruimte in hun magen konden opvullen.

Voor de dames Regus en Leeman was het dessert slechts het welkome teeken, dat de lunch ten einde liep, en beiden zagen met ergernis en bevreemding, welk een reusachtige portie de heer Regus op z'n bord schoof en met welk een smaak hij in de brosse colombijntjes hapte. Er was iets in zijn rust, dat de beide dames hevig irriteerde. Ook Suze at nog van 't dessert en Van Elden kraakte hazelnoten.

Eindelijk stond mevrouw Leeman op; haar gezicht vertrok wonderlijk van agitatie; toch had ze nog de kracht even te buigen tegen de De Lille's, dan zag ze met 'n vreeselijken blik van verstandhouding mevrouw Regus aan, die al even zenuwachtig haar stoel terugschoof en opstond.

Tegelijkertijd was ook Suze reeds opgerezen en al 'n beetje vreemd haastig naar de deur geloopen.

'Suze!.... wacht even!' fluisterde mevrouw Leeman zich snel omwendend.

Suze, met de kruk van de deur al in de hand, zag haar tante even aan, sloeg dan haar oogen neer, deed de deur open en verliet de eetzaal.

Mevrouw Leeman haastte zich om haar na te gaan.

'Suze!' riep ze nog eenmaal met een van zenuwachtigheid toegeknepen keel.

Maar in de gang of in de hal was Suze reeds niet meer.

'Ze is al naar boven!' mompelde mevrouw Leeman half luid.. 'God... 't arme kind!' en ze snelde de gang door en de trap op.

Op 't portaal boven was niemand.

N°. 6, dat was Suze's kamer.

Ze tikte.

Geen geluid.

Ze tikte nog eens, draaide de kruk om.

De deur was op slot.

'Suze!'

Er was wezenlijke angst in haar stem.

Van binnen klonk eenig gerucht.

'Wie is daar?' 't Was Suze's stem.

'Ik.'

'U, tante?'

'Ja'.

'Och tante, ik kan u onmogelijk open doen!' klonk het bijna smeekend.

'Kindlief, ik moet je spreken.... heusch.... iets heel ernstigs!'

'Strakjes dan, tante.... toe, nu niet... als 't u belieft!'

Mevrouw Leeman zuchtte.

‘Och God, 't arme schaap weet zeker al iets en nu wil ze alleen zijn met 'r verdriet.... als ze... als ze zich 't nu maar niet zóó aantrekt... dat ze... 'n dwaasheid begaat... God... 'n Zelfmoord!...’

Opnieuw tikte ze hard en lang.

‘Suze!’

‘Ja, tante!’

‘Och kindlief, laat me nu bij je...’

‘Toe tantelief, laat u me nu alleen... straks...’

‘Mag ik je dan niet troosten lieveling?’

Mevrouw Leeman praatte nu zacht, vlak tegen de reet van de deur.

‘Wat zegt u?’ vroeg de stem binnen.

‘Trek het je toch niet zoo aan...’

‘Ik versta u niet tante... toe, ik kom dadelijk benee...’

‘Zul je... heusch niet...?’

‘Wat?’

‘Heusch... geen... geen...’ en mevrouw Leeman duwde haar neus bijna plat tegen de deur en fluisterde dan smeekend: ‘geen gekke dingen doen...?’

‘Over 'n half uurtje, tante!...’ klonk Suze's stem.

Op dat oogenblik hoorde mevrouw Leeman 'n voetstap achter zich. Verschrikt zag ze om.

't Was Van Elden.

‘'t Blijft maar misten!’ sprak hij in 't voorbijgaan, dan wipte hij luchtig de volgende trap op naar de tweede étage, waar zijn kamer was.

Mevrouw Leeman's hart bonsde zoo, dat ze zich 'n oogenblik aan den stijl van de deur moest vasthouden, om tot bedaren te komen.

Dan, ten einde raad, liep ze 't portaal op naar haar eigen kamer, dronk 'n glas water, bette haar gloeiend hoofd, keerde terug, luisterde nog even aan Suze's deur, ging dan weer naar beneden om mevrouw Regus te zoeken.

Den heer Regus was het met veel inspanning, gedraai en moeite gelukt z'n vriend Leeman even mee te trekken naar 't achterbalcon.

‘De zaak marcheert prachtig, kerel... samen waren ze 't eens, wat ik trouwens wel dacht... we zijn met z'n drieën uit 't salon gevlucht naar de bovenste étage van 't hotel... den zolder... almachtig leuk... daar hebben we krijgsraad gehouden en...’

‘Ja, ja, ja,’ viel Leeman hem in de rede, ‘maar ik heb verteld van dat stille engagement en...’

‘Prachtig... bravo!’

‘Nee... nee... dat 's niet prachtig. Ze waren perplex!’

‘Uitstekend!’

‘Ze waren woedend...’

‘Om je dood te lachen... ha, ha...!’

‘Nou, maar ik heb niet gelachen!’ zuchtte Leeman ‘ze vatten 't almachtig sérieus op en Suze...’

‘Stil es...’ viel Regus hem in de rede, ‘we moeten voortmaken. Suze had bezwaren; ze dacht, dat je vrouw 't niet aardig zou vinden...’

‘Nee juist... dat is 't...’

‘Maar ik zeg: laat dat maar aan mij over. Een flink glas champie en alles komt terecht. Goed, zegt ze, maar dan moet 't gauw gebeuren; nou, dat wou Van Elden ook. Puik, ik naar de directrice om 'n kamer apart voor de vertooning. Zullen we hebben. Haar huiskamer. Champie is besteld, 't is nou één uur, om half twee... Sssst!’ Regus kneep z'n vriend in z'n arm.

‘Ja, die lamme mist blijft maar hangen, vervelend hé, Truus?’ en hij wendde zich tot z'n vrouw, die overal zoekend hem juist had gevonden.

‘Waar zit jullie toch?... M'n God Regus, wat doe je toch zonderling met dat telkens verstoppertje spelen!’ riep de aangesprokene uit.

‘Verstoppertje?... Lieve kind, ik schep 'n luchtje na den lunch!’

De heer Leeman verdween.

‘Heb je Marie ook gezien?’ vroeg mevrouw Regus.

‘Nee,’ antwoordde haar man.

‘Hier ben ik!’ sprak 'n zwakte stem en mevrouw Leeman kwam doodsbleek te voorschijn.

‘God Marie, wat heb je?’

Mevrouw Regus schoot toe, dwong haar vriendin om even te gaan zitten.

‘Leeman heeft 't jullie verteld van Van Elden, hé?’ vroeg Regus.

‘Ja... dat mispunt...’ siste mevrouw Leeman.

‘Weet je 't adres ook?’ vroeg mevrouw Regus, ‘dan zal ik dat meisje es inlichten.’

‘Haar adres?’ vroeg de heer Regus, terwijl hij zich omwendde om z'n lachen te verbergen. ‘Mietje Klomp heet ze, geloof ik; 't is 'n dochter van 'n schipper uit Heerenveen...’

‘Wat?’ schreeuwden de beide dames gelijktijdig.

‘Ja... zeker... zeker!’ knikte de heer Regus, die vond, dat ie zich erg goed hield... ‘De kerel mésalliëert zich verschrikkelijk...’

‘En Leeman zei, dat 't meisje uit Kampen was...!’ riep mevrouw Regus uit.

‘'n Rijke fabrikantsdochter!’ vulde mevrouw Leeman aan.

De heer Regus zag verward om zich heen.

‘Leeman?... Och wat, de vent is gek...! Wacht, ik moet hem es even...’ en de heer Regus, die 't benauwd kreeg, glipte weg door de deur, de hal in.

III.

De particuliere woonkamer van de directrice was niet heel groot, maar 't was er alles keurig netjes en aan kant.

'n Kanapee was er in 'n hoek; daarvoor stond 'n tafeltje, waaromheen nog 'n paar crapauds waren aangeschoven.

Boven den schoorsteen hing 'n spiegel met gouden lijst; 't glas ervan 'n beetje verweerd en met 'n vreemden blauwen gloed, die je lijkkleurig maakte, als je er in keek. Aan den wand hingen crayonportretten in zwarte lijsten, familieleden van de directrice, wier eigen conterfeitsel ook aanwezig was in olieverf, werk van 'n Duitschen schilder, die 't in betaling had gegeven voor 't geen hij op z'n rekening niet in contanten had kunnen aanzuiveren.

'Uitstekend... uitstekend!' sprak de heer Regus, die gevolgd door de directrice binnentrad. 'Und den Champagner lassen Sie sofort hier bringen!'

'Sehr gern...'

En de directrice verdween, terwijl de heer Regus nauwlettend rondzag om de geheele situatie goed op te nemen.

'n Kamermeisje bracht drie flesschen Heidsieck en 'n blad met glazen.

De heer Regus nam alles in ontvangst, zette de flesschen achter de kanapee en de glazen in een hoekbuffetje, dat eveneens 'n deel van 't ameublement uitmaakte.

Het toilet van den heer Regus had 'n groote verandering ondergaan. Z'n sportpak had-ie uitgetrokken, hij prijkte nu met 'n gekleede jas van zwart laken en droeg 'n wit dasje op z'n vlekkeloos overhemd, waarvan 't laag uitgesneden vest 'n groote gesteven oppervlakte blootliet.

Hij zag op z'n horloge.

''t Wordt tijd,' mompelde hij, 'want anders moet Suze opbiechten tegen haar tante, want die achtervolgt haar al, om haar uit te hooren, ... hi hi... ik ben benieuwd naar die verbaasde gezichten en Trees is ook al volkomen dupe...'

Door 'n zijdeur bereikte de heer Regus een trap, die hem dadelijk naar de eerste étage bracht, 'n soort geheimen toegang, die in de gegeven omstandigheden eenvoudig onmisbaar was.

Op z'n teenen sloop hij naar kamer N°. 6 en tikte.

'Wie is daar?' klonk Suze's stem.

'Ik... ben je klaar?'

De deur werd voorzichtig open gedaan en Suze's gelaat keek om 'n kier.

'O, meneer Regus... is 't al tijd?'

'Ja, ja... gauw maar...'

Suze trad nu geheel te voorschijn, ze was in 't wit, 'n klein bouquetje edelweiss prijkte op haar blouse.

'M'n kompliment!' boog Regus met veel oprechte bewondering.

Ze bloosde.

‘Waarheen nu?...’

‘Die deur daar... de trap af... en dan de deur recht vooruit... je kan niet missen... ik kom dadelijk na met Van Elden.’

Suze nam haar japon op, liep snel 't gedeelte portaal over en verdween.

Regus vloog met vier treden tegelijk de trap op naar de volgende étage, tikte op nummer 20, ging op 'n dof ‘ja’ dadelijk naar binnen.

Van Elden stond in z'n hemdsmouwen voor 'n waschtafel, was bezig 'n wit dasje om te doen.

‘God kerel, bé-je nog niet klaar?’

‘Dadelijk... dadelijk... is 't al half twee?’

‘Op slag... Suze is al benee.’

‘Prachtig... hebben de dames nog geen vermoeden?’ en Van Elden ging naar z'n koffer, om z'n smoking er uit te krijgen.

‘Vermoeden? geen sprake van... ze denken dat jij...’

De heer Regus zweeg, want hij bedacht plotseling, dat Van Elden met dat zoogenaamde stille engagement van hem niks te maken had.

‘Onder den lunch verbeeldde ik me, dat er 'n beetje 'n ontstemming heerschte’, sprak Van Elden terwijl hij op de revers van z'n smoking een bouquetje edelweiss bevestigde, ‘heb jij dat niet gemerkt?’

‘Welnee’, antwoordde Regus, ‘waarom zou er ontstemming zijn? ze waren mogelijk uit hun humeur, omdat 't zoo blijft misten.’

‘Zooeven stond mevrouw Leeman voor de deur van Suze iets te fluisteren; wat, dat verstond ik niet, maar ze schrok geweldig, toen ik daar passeerde... kijk es... hoe zie ik er nou uit... net 'n bruigom, hé?’ en Van Elden bekeek zichzelf in den spiegel.

‘Prachtig! prachtig!’ riep Regus uit, ‘dat bouquetje edelweiss is volkomen in stijl. A propos, ik heb die familie de Lille ook met 'n enkel woord op de hoogte gebracht en gezegd, dat er om twee uur receptie was en of ze dan 'n glas champie kwamen meedrinken.’

‘Kerel, je geeft je veel te veel moeite voor ons! Maar 't is allemachtig hartelijk van je, hoor!’ en Van Elden drukte geroerd Regus' hand.

‘Vooruit, maak nou maar, dat je beneden komt’, joeg Regus, ‘ik zal je voorgaan.’

En de beide heeren liepen snel de trap af naar de eerste étage, verdwenen door de geheime deur.

‘Trees, ik ben zoo van streek door die geschiedenis... laten we asjeblieft in 't salon gaan, dan zijn we alleen...’ sprak mevrouw Leeman.

‘Trek het je toch niet zoo aan, Marie’, suste mevrouw Regus, terwijl ze haar vriendin naar dat vertrek volgde, waar ze naast elkaar op de sofa plaats namen.

‘Och...’ vervolgde mevrouw Leeman met zachte stem, terwijl ze achteroverleunend haar oogen sloot, ‘ik heb zoo vreeselijk te doen met Suze...’

‘Zou ze al zooveel van hem..?’

‘Ik geloof 't wel... ik geloof 't wel. En nu wou ik haar zoo graag troosten, 't arme kind, ze neemt me altijd zoo in vertrouwen; och, je begrijpt, ik ben eigenlijk net eender als een moeder voor haar. Ik heb op de deur geklopt en gevraagd of ik binnen kon komen. 'k Zeg: kind, trek het je toch niet zoo an... maar ze gaf geen antwoord. Och, ik begrijp 't wel, ze ligt op bed zachtjes te huilen...’

‘Zoo'n gemeen exemplaar van 'n vent!’ riep mevrouw Regus uit, geroerd door de aandoenlijke veronderstelling van haar vriendin.

‘Regus heeft 't haar zeker gezegd?’ vroeg deze laatste.

Mevrouw Regus haalde haar schouders op.

‘Ik weet 't niet; ik begrijp Regus ook niet; hij doet zoo raar en geheimzinnig...’

‘Och, ik begrijp 't best,’ antwoordde mevrouw Leeman. ‘Regus en Van Elden zijn vrinden en nu hindert het hem blijkbaar, dat Van Elden zoo'n gemeene rol heeft gespeeld en dat hij hem heeft moeten ontmaskeren.’

Mevrouw Regus knikte aandachtig en toestemmend.

‘Ja... daar heb je gelijk in. Daarom ontwijkt hij ons; hij spreekt er niet graag over. Hij is ook ijselijk gevoelig, weet je.’

‘Zoo...?’

‘Ja... ijselijk...’ en mevrouw Regus was even aangedaan, snoot haar neus. ‘Hij heeft anders nooit geheimen voor me, zie je, net zoomin als Leeman voor jou; wij bespreken altijd alles samen en hij zal nooit iets op touw zetten, of hij vraagt mij eerst om raad.’

Mevrouw Leeman knikte.

‘Ja, zoo is Gerrit ook... dat's wel heerlijk; maar anders is 'n huwelijk ook niet gelukkig...’

‘Natuurlijk niet... Waar is Gerrit, je man...?’

‘Ik weet 't niet. Die ontwijkt ons ook; je begrijpt, hij heeft er ook veel hinder van en die Van Elden loopt maar met z'n valsche gezicht rond, of-ie van den prins geen kwaad weet.’

‘Enfin, van die schippersdochter kan-ie nog pleizier hebben!’ en mevrouw Regus lachte schamper.

‘Och, Suze kan nog wel 'n *betere* partij doen dan meneer Van Elden!’ troostte mevrouw Leeman zichzelf.

‘O zoo... dat zou ik toch ook...’

‘Mij heeft-ie van begin af an niet bevallen. 't Was, omdat ie 'n ouwe kennis van Regus was, maar anders...’

‘Ja... 'n mensch kan veranderen, hé... vroeger was 't 'n soliede jongen...’ zei mevrouw Regus.

‘Vroeger... ja wat is vroeger... toen-ie twaalf jaar was misschien. Maar nou vind ik, dat-ie er soms knapjes verloopen en versjouwd uit kan zien.’

Mevrouw Regus viel niet dadelijk volmondig bij, zoodat mevrouw

Leeman, haar van ter zijde aankijkend, met nadruk vroeg: ‘Vind je ook niet?’

De aangesprokene maakte 'n vaag gebaar.

‘Och, 'k heb er nooit zoo speciaal op gelet, zie je.’

‘Nou, ik wel... en ik ken m'n menschen, dat kan 'k je verzekeren.’

‘Nee, 'n gunstig uiterlijk heeft-ie zeker niet,’ vond nu ook mevrouw Regus. ‘Niet rechtuit... zoo iets spottends...’

‘Zeg maar gerust valsch, in-valsch...’ riep mevrouw Leeman uit.

Op dat oogenblik stak de directrice haar hoofd om de deur, keek naar binnen, zei, ‘ach so!’ trad het vertrek in en vroeg de dames in opdracht van den heer Regus, of zij zoo goed wilden zijn, haar even te volgen naar haar particuliere kamer.

‘Warum denn... was giebt's!’ vroeg mevrouw Regus verschrikt.

‘God Trees, als er maar niks is met Suze!’ beefde mevrouw Leeman.

‘Ich kann Ihnen keinen Bescheid sagen...’ verontschuldigde zich de directrice met 'n glimlachje... ‘ich bestelle nur, was der Herr mich gefragt...’

De beide dames waren onthutst van de kanapee opgevlogen, volgden de directrice, die de gang doorliep, 'n zijportaaltje, waarna ze 'n deur opende.

‘Bitte schön...’

Toen trok ze zich terug.

Een vreemd schouwspel vertoonde zich voor de oogen der twee dames, die schoorvoetend over den drempel van het kamertje naar binnen stapten.

De heer Regus was daar, deftig in 'n gekleede jas met laag uitgesneden vest en witte das, 'n takje alpenrozen in z'n knoopsgat, de heer Leeman was daar op dezelfde wijze uitgedost, 'n hoogen hoed in z'n hand.

‘Kom binnen, dames, kom binnen!’ sprak de eerste, terwijl hij door 'n handbeweging z'n uitnoodiging aanvulde met 'n verzoek of ze zoo goed wilden zijn op de kanapee plaats te nemen.

‘Wat is er... wat heb jullie?’ vroeg mevrouw Regus verbaasd.

‘M'n God Gerrit, wat zie-je d'r raar uit... en wat moet die hoed?’ riep mevrouw Leeman verschrikt.

Het roode goedmoedige gezicht van den heer Regus glom van ingehouden pret.

‘Gaan jullie maar zitten... neem plaats... neem plaats!’

De heer Leeman zag ongerust en verlegen z'n vrouw aan, die hem in stomme verbazing aan bleef staren, dan naar z'n gekleede jas, dan naar z'n hoed en dan weer naar z'n witte das keek.

‘Nee, ik ga niet zitten... jullie verbergt iets akeligs voor me... ik begrijp 't wel... ik kan alles verdragen... je hoeft me niet voor te bereiden... zeg 't maar ineens... ik... ik...’

En plotseling begon mevrouw Leeman krampachtig te snikken.

‘Nou, daar hé-je 't nou... God nog an toe!’ mopperde Leeman, 'n verwijtenden blik op Regus werpende, ‘'k heb 't wel gedacht...’

‘Maar wat is er dan...? wat is er dan...? Regus, wat heb je...? Heer in den Hemel! zie je dan niet, dat we òp zijn van zenuwachtigheid en ellende!’ riep mevrouw Regus nu uit.

‘Wees jullie nu kalm en gaat zitten... waarom windt je je zoo op...?’ suste de heer Regus.

‘Ik wil niet zitten.... ik... hik.. ik.. wil weten... wat er... is!’ snikte mevrouw Leeman, die in de armen lag van haar echtgenoot, welke laatste vergeefs trachtte z'n vrouw te kalmeeren door stelselmatig op haar rug te kloppen en te zeggen:

‘Toe nou, Marie.... toe nou..’

Het zweet brak den heer Regus uit. Wat drommel mankeerden die twee vrouwen nu in eens, dat ze zoo'n misbaar maakten?

‘D'r is niks, ga nu samen rustig op de kanapee zitten...’ herhaalde hij... ‘dan zul je 't wel zien....’

‘M'n God, mensch! waar dient al die bereddering en dat rare gedoe toch voor?’ riep mevrouw Regus uit... ‘zie je dan niet, dat je ons gek maakt met dien nonsens...?’

‘Nou, dan kan ik er niks an doen... als jullie zoo dwars zijn...’ mompelde de heer Regus teleurgesteld. ‘Vooruit dan maar...’ en hij klapte in z'n handen.

Op dat teeken ging 'n zijdeur open en traden binnen: Van Elden van top tot teen in gala, en aan z'n arm, Suze, gekleed in 'n wit baltoiletje, blozend van verlegendheid.

‘Herr Von Elden, Fraülein Herkmans, Verlobte!’ annonceerde Regus komisch plechtig, maar hij speelde z'n rol nu toch niet meer zoo van harte en er was iets in z'n stem en z'n blikken, dat 'n zekere ongerustheid verried.

‘Dat moest er nog bijkomen!’ zuchtte mevrouw Leeman verplet.

‘He jasses... wat 'n minne grap!’ bracht mevrouw Regus uit met 'n van woede bevende stem.

Van Elden zag Regus aan, de overmoedige glimlach was van diens gelaat verdwenen; Suze keek met verschrikte oogen naar mevrouw Leeman.

‘Tante.... feliciteert u me niet?’ sprak ze zacht.

Pang!

De kurk van 'n champagneflesch vloog tegen den zolder.

‘Feliciteeren?... feliciteeren?’ siste mevrouw Leeman met heesche stem, ‘omdat je je voor den gek laat houden door die... die...’ en in snikken uitbarstend riep ze: ‘Och Suusje... Suusje... dat je me zoo iets aan kon doen...!’

‘Ik zou me schamen, meneer Van Elden,’ beet mevrouw Regus dien heer toe, terwijl alle kleur uit haar gezicht was verdwenen, ‘ik zou me schamen om met zulke antecedenten....’

Haar stem beefde zoo, dat ze niet verder kwam.

‘Neem me niet kwalijk,’ sprak Van Elden, ‘maar ik had me onze

entree wel 'n beetje anders voorgesteld en ik begrijp trouwens niet... Regus, wat is eigenlijk de kwestie?'

De arme heer Regus was totaal uit 't veld geslagen, z'n hoofd liep om.

'M'n lieve menschen...' begon hij, met z'n armen wijd uitgespreid, als om den storm te bezweren.

'Breng me weg... weg... hier vandaan!' hijgde mevrouw Leeman, die, 'n onmacht nabij, op 'n stoel was neergevallen.

'Hij heeft 'n liaison met 'n schippersdochter!' krijschte mevrouw Regus tegen Suze, terwijl haar oogen vuurschoten.

Suze werd doodsbleek, liet Van Elden's arm los.

Ook de laatste verschoot van kleur.

'Mevrouw!'

'Ja Suze.. 't is zoo.. 't is zoo..!' riep mevrouw Leeman met 'n uiterste krachtsinspanning.

'Och nee, dat 's niet waar... dat 's 'n mop!' riep de heer Regus wanhopig.

''n Mop?' vroeg Van Elden, die ook al bleek was geworden, 'maar dat is dan 'n mop van 'n allemachtig min allooi..'

'Daar hé-je 't nou... daar hé-je 't nou...' riep de heer Leeman verwijtend tot Regus.

'Trees.. laten we weggaan.. dadelijk... geen seconde wil ik hier in deze kamer blijven... ik stik... ik... bah..! Wat 'n... wat 'n...' hijgde mevrouw Leeman, terwijl ze opstond en mevrouw Regus bij den arm greep.

'Nee meneer...' riep deze met 'n zenuwachtig schelle stem tegen Van Elden, 'U hoeft de beleedigde onschuld niet te spelen in... Heerenveen, dààr kennen ze U... Suze, ga mee met ons...' en mevrouw Regus greep op haar beurt Suze bij den arm om haar weg te trekken.

'Suze blijft hier!' gelastte Van Elden met heesche hoewel vaste stem, 'Regus, ik vorder van jou en van Leeman...'

'Ik ben er subiet tegen geweest', stamelde de laatste.

'Suze, ga mee, zeg ik je!' riep Mevrouw Leeman.

'Nee, Suze blijft hier!' schreeuwde thans Van Elden in woede ontstoken.

Mevrouw Leeman begon te gillen.

'Wat moeten al die menschen hier?' sprak mevrouw Regus met ontzetting, want plotseling waren in 't vertrek twee dames en 'n heer gekomen.

''t Is hier 'n gereserveerde kamer!' riep de heer Leeman, op de familie de Lille toetredend, 'U kunt hier niet...'

'Neem me niet kwalijk', sprak de heer de Lille, 'maar de dames en ik zijn geïnviteerd om hier 'n intieme aangelegenheid feestelijk te komen meevieren', en de spreker keek naar den heer Regus, die zoo wit als 'n doek bij de kanapee stond en de nieuwaangekomenen met starende oogen aanzag.

‘Dat is 'n comble!’ zuchtte mevrouw Leeman, ‘'n nachtmerrie kan niet afgrijselijker zijn... Kom Trees...’ en mevrouw Leeman trok mevrouw Regus, die met fonkelende oogen vergeefs haar stem trachtte te beheerschen om Van Elden nog eenige waarheden in z'n gezicht te slingeren, mee de kamer uit.

‘Het is 'n misverstand... 'n reusachtig ingewikkeld misverstand...’ stamelde de heer Regus, ‘ik had het zoo goed bedoeld... Maar alles is tegengeloopen... ik begrijp 't zelf niet... Van Elden... Suze... dames... en meneer... gaan jullie alsjeblieft allemaal weg... weg.... weg... ik zal iedereen voldoening... genoegdoening... satisfactie... of hoe heet dat, geven... maar laat me nou... alleen... Leeman, ga naar je vrouw kijken... expliceer haar... hoe 't zat... ik... ik... pfff...!!’ en de heer Regus greep 'n glas verslagen champagne, zette 't aan z'n mond en dronk het in een teug leeg.

Toen verdwenen schoorvoetend Suze... de familie de Lille... Van Elden, die nog even met 'n woedend gezicht omzag naar Regus, z'n vuisten balde. Toen vertrok ook Leeman.

‘'k Heb 't je voorspeld, Regus...’ sprak hij nog met doffe stem; ‘jij dacht 'n blijspel op te zullen voeren, maar 't werd 'n drama...’

De heer Regus was als vernietigd op 'n stoel neergezonken, mompelde onverstaanbare woorden, trok dan eensklaps 't bouquetje alpenrozen uit z'n knoopsgat en vertrapte 't onder z'n voet.

Den volgenden dag hing de nevel nog steeds in het Lauterbrunnenthal.

De barometer ging niet vóór of achteruit meer en zelfs den Engelschman was 't gaan vervelen om er telkens op te kijken.

De gasten gaven het op.

‘Noch einen Tag hätten Sie warten sollen!’ sprak de directrice mistroostig.

‘Nee... nee... dankje wel...’ antwoordde de heer Leeman.

De portier was al vooruit, droeg de bagage aan 'n riem over z'n schouders.

Mevrouw Leeman wou naar huis, mevrouw Regus ook en Suze en Van Elden werden eveneens mee teruggevoerd naar 't vaderland.

De heer Regus was met Van Elden verzoend, dat ging gemakkelijk genoeg; ook Suze was niet boos meer; de De Lilles hadden koeltjes geknikt, toen hij 't hotel verliet. Mevrouw Leeman sprak niet tegen hem, z'n eigen vrouw had ten minste geluisterd naar de explicatie, maar zij niet. ‘Blijf me met die ellendige historie van m'n lijf af!’ riep ze, telkens als Regus beginnen wou.

Leeman was mopperig en uit z'n humeur.

‘Ik heb toch ook verschrikkelijk gewanboft,’ sprak Regus 'n veertien dagen later, ‘alle menschen, die er in betrokken waren, waren even

kwalijknemend en onbegrijpelijk en letterlijk geen een was er bij, die de zaak nou es van 'n luchtigen kant wou bekijken.'

Leeman, die naast hem liep, schudde z'n hoofd, nadat-ie even gepeinsd had.

'Ik heb er over nagedacht,' sprak hij, 'en ik weet, waar de fout in school.'

'Waarin dan?' vroeg Regus.

'Wel,' sprak Leeman, ''n engagement moet nooit 'n verrassing voor 'n vrouw wezen; dat willen de dames niet, tenzij ze zelf de zaak op touw hebben gezet. Zie je, ze willen wel verrassen, maar nooit verrast worden. Dat heb ik dadelijk voorgevoeld, toen je me 't plan meedeelde, maar toen kon ik het niet onder woorden brengen.'

Regus knikte.

'Ja, ik geloof, dat je gelijk hebt... maar jammer... jammer was 't.'

En mistroostig sloeg hij met z'n wandelstok 'n paar grassprietjes af, die hun groene scheutjes met moeite tusschen de straatsteenen naar boven werkten.

Nijmegen, Jan. 1907.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
De nieuwe brug.

De Broby-brug - dat was een brug! Zoo dacht Anders van boer Tummen er althans over. Hij had de brug gebruikt van toen hij begon te loopen af. Zij was oud, zij was mooi, zij was stevig en zij was lang: - een uitgezochte speelplaats voor Anders. De machtige pijlers en het houtwerk schenen in het water te zijn geworteld. Vier breede bogen - door iedere boog konden twee booten te gelijk glijden - maakten den indruk van groote openstaande poorten, omlijst met houten vlechtwerk. De steenen grondstukken, waaruit dennestammen als populieren zoo rechtop en als torens zoo hoog opstonden, geleken heel diep onder kiezels en slijk begraven gevaarten.

Tegen den nazomer, bij laag water, als het zand langs de oevers grijs en dor in den zonneschijn lag, traden die monsterachtige steenen met de onwrikbare palen geheel voor den dag. Maar in de lente, wanneer de beekjes onophoudelijk zwollen en de rivier de geheele brug onder water zette, speelde de vloed aldoor vroolijk door het latwerk, dat dan soms bijna niet te zien was.

Bovenop werden de versleten brugplanken door licht en zon beschenen - beneden was het heerlijk koel, in het groen beslikte houtwerk. Bovenop danste de wind en speelde met stofzand, riet en biezen - beneden plaste het water en zong zijn slaaplied, bij dag en bij nacht. Bovenop trippelden paardenhoeven, knersten de karrewielen, stampten haastige voetgangers, trippelden musschen en kweelden de zwaluwtjes - beneden schitterden spelende visschen, makreelen met groene ruggen, staroogende snoeken, palingen aan slangen gelijk; en tusschen de steenen en kiezels kropen dikke vette kreeften rond.

Ja, dat was eerst een brug! Aan het latwerk kon je kostelijk op en neer klauteren, zelfs aan den buitenkant; wat was het ook aardig daar bij hoog water te zitten met den hengelstok in de hand, als de karrewielen log over de brug ratelden, zoodat de planken trilden en je zelf mee. Men kon er zoo verrukkelijk, bij laag water, zijn kracht en vlugheid toonen, door behendig naar beneden te klauteren en weer naar boven. Iedereen was tot die inspanning niet in staat, maar Tummen's Anders wel. Ook kalmer genot leverde de brug op. In een bootje, na zonsondergang, als de maan haar zilver licht in breede strepen op het donkere water wierp en de grilligste schaduwen

onder de brug op het plassende water teekende, - waar het kabbelen tegen de zilveren pijlers dan juist bijzonder zangerig klonk, - rondom het kolossale bouwwerk te dobberen, was verheffend; waarlijk, 't stemde je plechtig. Ademloos in de donkerste schaduw onder de brugstaven te zitten en zich te verbeelden den Kabouter op zijn gouden harp te hooren spelen in den maneschijn, wanneer de waterlelie zacht wiegde boven haar tenger groen steeltje onder de witte bloem, - o het *was* meer dan genot; en juist dit had Anders vaak gesmaakt.

Geheel iets anders werd het op den laten herfstavond, als je onder de brug stil bleef liggen, wanneer de wind floot en tierde en zijn klaaglied zuchtte, terwijl het water daartegen protesteerde en tegen de pijlers opspatte; ja, dan kon 't soms vreeselijk zijn, maar toch, al was 't griezelig - juist daarom misschien - zoo heerlijk! Poezie en droombeelden waren dan ver weg gedreven, en 's winters was alles om en aan de brug verstijfd en bevroren.

Ja - die brug! Zij was gebouwd over een breede rivier, vlak bij de plaats waar een meertje uitmondde in den stroom. En oud was zij en zij had veel geleden door weer en wind; maar zij was op de degelijke ouderwetsche manier gebouwd, van de grootste, dikste boomen uit het bosch; en dat stevige oude mannen die stammen hadden verwerkt, was duidelijk zichtbaar.

De groote weg liep over de Broby-brug. Zij kwam uit het naaste, op een hoogen berg staande bosch, daalde steil naar beneden, dan met een kronkeling naar de brug, - deze over, - dan aan den overkant voortgaande in de richting van Broby en verder naar de houtzagerij.

In enkele gedeelten van 't jaar was hier druk verkeer. Arbeiders reden boomstammen naar 't werk op knersende wielen; moeder de vrouw liep met haar mand aan den arm en de breikous in de hand de brug over, om boodschappen te doen in Broby; een troep spelende kinderen: een paar koebeesten naar het bosch om te grazen, of er van terugkomende; keurig gepoetste wagentjes voor twee personen met den vos er voorgespannen, en ook menschen te voet, in 't Zondagsche pak gestoken.

De brug was mooi en het landschap ook.

Op een kleinen afstand, aan den rechteroever der rivier, lag het huisje van Tummen. Daar woonden Anders en zijne moeder. Een klein eind hooger den berg opgaande, had men een vrij vergezicht over blinkende watervlakten, groene akkers en weiden, rood en grijs geschilderde huizen. Het was een prachtige streek. Hier haalde men ruimer adem dan elders, hier was de lucht meer koornbloemenblauw en de veldbloemen hadden mooiere tinten; alles rondom in die schoone natuur dwong tot innige, dankbare liefde.

Op een morgen vond Anders, bij de brug komende, een aantal mannen - vreemdelingen waren het - met allerhande gereedschap: spaden, zagen, bijlen, hamers. Zij hadden het verbazend druk met overleggen, heen en weer loopen en loven en bieden. Stapels planken en staven hadden zij medegebracht en het had allen schijn, of zij den geheelen dag bij de brug wilden blijven; misschien nog langer. Een als heer gekleed man met een zwarten baard gaf zijne orders, rondloopende.

De twaalfjarige jongen met 't stijve haar en de groote, ernstige oogen

stond verbaasd even stil. Maar weldra liep hij aarzelend naar een paar mannen, die den weg overstaken, en vroeg zacht, wat dit beteekende?

‘Wat dit beteekent?’ herhaalde een, ‘kijk, wij beginnen met hier een schutting neer te zetten.’

‘Een schutting? Waarom?’

‘Natuurlijk, want wij moeten dezen weg afzetten. Kijk maar niet zoo verwonderd, kleine man.’

‘Maar dan kan niemand hier verder!’

‘Dat behoeft ook niet. Zij moeten den weg naar Torsby in 't vervolg maar gebruiken.’

Als korte en bondige opheldering zeide nu een van hen: ‘Wij moeten de brug afbreken.’

Het scheelde weinig, of Tummen's Anders viel om; alsof hij een klap in het aangezicht gekregen had, zoo rood werd hij en toen ijskoud; voor geen schatten van de wereld zou hij een lid hebben kunnen bewegen. Na een poosje liep hij, onbewust, een paar stappen verder, bleef toen weer staan, stijf voor zich uit turende, maar zonder iets van de brug of van die menschen te zien.

Plotseling keerde hij zich om en holde naar huis.

‘Wij moeten de brug afbreken!’ klonk hem al door met een scherp en pijnlijk geluid in de ooren, telkens en telkens weer.

Moest de brug afgebroken? Weggenomen? Waarom? Wien had zij gehinderd? Deugde zij niet langer? Die oude, goede brug! Zijn mooie brug - moest die nu weg?

Ademloos bleef hij een oogenblik staan. Hij keek om. Er waren een hoop menschen op de brug - de schutting stond reeds halfhoog, dwars over den weg. Een paar vlotten dreven op het water en daar stonden ook menschen met zagen en allerlei hijschmachines. Ach - de brug! - Die lieve, mooie brug! Hij hoorde 't telkens weer: ‘Wij gaan de brug afbreken!’

Eindelijk stormde Anders de deur in en riep als radeloos: ‘O moeder! Zij gaan de brug afbreken! Onze mooie brug!’

Moeder, die bezig was het vuur op den haard aan te blazen, keerde zich plotseling om. Van den rook hoestende, zeide zij:

‘Wat is er aan de hand, kind?’

‘O moeder, zij gaan de brug over de rivier afbreken!’

‘Zoo - zijn ze er al aan begonnen? Ik hoorde gisteren er over praten, dat dit plan Zondag in de kerk was afgelezen. Ik heb vergeten het je te vertellen. Maar je moet het je zoo erg niet aantrekken, mijn jongen. Later krijgen wij een nieuwe brug.’

Maar Anders nam de zaak niet zoo kalm op. ‘Een nieuwe brug - maar de oude?’

‘Die moet eerst weg - dat spreekt. Het zal soms wel lastig zijn, maar dat is niet anders!’ En zij begon haar houtjes weer aan te blazen.

‘Zal de nieuwe brug weer zoo worden als de oude?’ stamelde het kind.

‘Hoe kun je dat vragen? Wie kan dat zeggen? Maar ik denk het niet, want die nieuwe zal wel beter worden dan de oude.’

De arme jongen sloop bedroefd den tuin in en ging achter een kruisbessenstruik zitten. Daar kon niemand hem zien en hij zag er niemand. Hij kon dat akelige: ‘Wij gaan de brug afbreken!’ maar niet kwijt raken. En

in een wanhopige stemming herhaalde hij: ‘Zij gaan de brug afbreken; ja, dat doen zij!’ Hij verbeeldde zich, dat er voor hem eenige troost moest liggen in het herhalen van het treurige feit. Het hield de gruwelijke waarheid op een afstand, meende hij.

Maar plotseling was het, alsof er een schutting tusschen hem en de werkelijkheid werd weggerukt en hij begreep, dat het toch waar was. In snikken uitbarstend viel hij met zijn aangezicht op het gras.

In den hierop volgenden nacht had Tummen's Anders een merkwaardigen droom: hij roeide in een keurig nieuw bootje van parelmoer met zachte groene kussens op de rivier. Het vaartuigje was zoo klein en zwak, dat hij niet begreep, hoe het hem kon dragen. Hij zette koers naar de Broby-brug, die schitterde en straalde, alsof ze uit louter maanlichtstralen getimmerd was. Onder het voortroeien kwam hij tot 't besef, dat zijn bootje niet op gewoon water verder gleed, maar op een heel lichte groen-en-blauwe vloeistof, met daarop verspreide gouden en purperkleurige plekjes, zooals hij die nog nooit gezien had.

En daar was hij nu onder de brug. Wat was zij hoog en groot; en zoo prachtig! Hij kon zijne oogen bij al dien glans bijna niet openhouden. Zie eens! Alle pijlers, latten en bogen waren met weelderige kransen en bloemen versierd. Over het hekwerk hing een bekleedsel van verschillend groen - biezen en bladeren van waterlelies en andere waterplanten; en tusschen het weefsel der lange, dunne stengels ontdekte hij witte en zachtgele barnsteen-kleurige bloempjes en sterren. Hij was één en al verbazing en bewondering. Zou hij heusch droomen? Maar nu zat hij niet langer in zijn parelmoeren schelp; hij stond op een breede, gladde trap en vandaar had hij het gezicht op een zeer groote, vorstelijke zaal, met van ijs glinsterende zuilen en een dak, dat tot in de wolken reikte. Hij was gekleed in een licht zijden weefsel, dat heerlijk luchtig zat, in diezelfde witte, groene en blauwe kleuren tintende. Terwijl hij nu hier ontroerd voor zich uit staarde, waren de trap, de zaal en de pilaren verdwenen en zag hij niets anders, dan het mooie hoofd van buurmans blonde Ida. Zij legde haar arm om zijn hals en lachte zoo hartelijk, dat de witte tanden tusschen de roode lippen zichtbaar werden.

Toen was alles weer weg.

Hij zat op een van de groote steenblokken onder aan de brug; het water zong kabbelend daartegen aan en hij genoot met hart en ziel van het lief geluid in zijn droom. Maar het begon te koken en te bruisen in het water; machtige golven, helder als glas en met sneeuwwit schuim gekroond, stegen op en even later klonk een zachte, liefelijke muziek, die van ver uit de diepte tot hem doordrong.

En wederom werd het stil; althans het water lag onbeweeglijk en de maan scheen helder op het gladde vlak. Maar die schoone muziek bleef; nu eens nader komende en dan weder meer op een afstand, klonk zij rein en betooverend uit het diepe water. En toen Anders, innig ontroerd, zat te luisteren, niet in staat een lid te bewegen, zag hij ze allen komen: de Kabouter, zijne Koningin en al de Jonkvrouwen.

Wat was het heerlijk, die te kunnen zien! Hij hield zijn adem in en verroerde zich niet.

Juist wilde hij opstaan, zijn muts opnemen en een sierlijke buiging voor

het hooge gezelschap maken, toen een der jonge schoonen glimlachend nader trad, hem een klein handje, zoo fijn en zoo blank als het kelkblad der waterlelie, toestak en hem naar het Koningspaar uit de diepte bracht.

Vriendelijk als eene schitterende ster aan den hemel lachte de Koningin hem toe. Op haar zijden lokken droeg zij een kleine kroon, die als een paar druppels water in den zonneschijn blonk.

Anders zag, onder de betoovering harer verschijning, niets anders; hij moest zijne oogen onafgewend op haar gericht houden, tot de Koning der Rivier hem aansprak en hij zich wel tot dezen moest wenden. Ook hij zag er bijzonder vriendelijk uit, toen hij op een vaderlijken toon zeide:

'Beste jongen, ik heb je tranen gezien en je gedachten met medelijden vernomen. Ik houd van je, omdat je een vlugge, verstandige knaap bent. Maar schrei niet; mannen moeten niet week zijn. Wel zal de oude Broby-brug afgebroken worden en zeker zal het koele, gewelfde dak, waaronder wij zoo gaarne bleven rusten - ik en mijn hofstoet - minder doorschijnend worden en leelijk door het zand en de kiezels der menschen. Maar eenmaal zal jij alles weer terecht brengen; je zult een nieuwe brug bouwen en dan zal je die maken, juist zooals de oude geweest is. Denk er aan! Nu mag je mijne Koningin de hand kussen.'

En Anders knielde voor de Koningin. Maar zij glimlachte, nam hem in hare armen en gaf hem een kus op het voorhoofd, terwijl zij zeide: 'Moed houden, mijn jongen, blijmoedig zijn en dapper als een man!'

Haar vriendelijkheid troostte hem als een schitterende zonnestraal op een heerlijken zomerdag, met het gezang der leeuweriken onder een korenbloemenblauwen hemel... - Och - het was maar een droom - niets dan een droom.

Thans zat hij in hun oude boot met een poerstok in de hand onder aan de brug. Straks had hij beet gehad, maar weer verloren. O - nu kwam er een visch heel voorzichtig nader, een echte baas. De staart maakte zachte bewegingen en de vinnen zwaaiden heen en weer. Het gulzige dier hief den kop tot Anders op, met ronde, strakke oogen, stapte uit het water en liep, op den staart vooruitschuivend, naar Anders toe. Welk een schrik!

Maar het was geen snoek - het was Bengt de kleermaker met zijn scheef hoofd; hij slingerde met de dunne, kromme beenen en droeg zijn harmonika onder den arm. Hij nam zijn naai-ring van zijn vinger en wilde dezen grinnikend aan den vinger van Anders schuiven. Maar de jongen verkoos dat niet en verweerde zich. Bengt kneep hem vinnig in den arm en toonde hem zijn groote, leelijke, gele tanden. Anders worstelde en trok hem de harmonika onder den arm weg. En toen rolden zij beiden uit de boot, onmiddellijk in het diepe water. Anders Tummen riep uit alle macht om hulp, scharrelde krampachtig in het kille nat en - werd plotseling wakker - nog doezelig van dien tweeden dwazen droom.

Op een kleinen afstand, ook aan den boschrand, lag de woning van Strid, den soldaat. Er was een huis vol kinderen, allen blond en welgemaakt. Den anderen dag liep Anders er heen, om aan zijn vriendinnetje Ida die wonderlijke droomen te gaan vertellen. Zij waren bijna even oud, altijd goede vrienden en gewoon elkander lief en leed mee te deelen. Ida moest op 't huis passen en op de kleintjes, die overal rondkropen, op de stoep, in

't voorhuis en in de kamer, tamelijk vuil, schamel gekleed, maar met blozende wangen en heldere kijkers. Moeder was bij een buurvrouw uit werken.

Anders zocht Ida bij 't fornuis op, maakte een grapje, maar werd toen weer ernstig en vertelde haar eerst van de brug. Zij vond dit niet erg: dat was best! De brug was zoo oud en rottig; er mocht waarlijk wel een nieuwe komen.

Anders keek donker en zij zag het. ‘Toch,’ vervolgde zij, nu schalksch lachende ‘alles samengenomen is het een lieve oude brug, waaraan wij zoo gewoon zijn’, voegde zij er vergoelijkend bij.

Anders zou zelf niet goed hebben kunnen zeggen, wat hij in stilte voor plannen omtrent de brug had; niemand kon toch met hem gevoelen, wat er dienaangaande in zijn jongenshart omging.

Het verhaal van zijne droomen vond meer belangstelling. De mooie Ida luisterde zoo aandachtig naar hem, dat zij haar werk op den grond liet vallen; het roode mondje stond half open, de witte tanden blonken en de oogen straalden.

‘En heb je dat heusch alles gedroomd?’

Anders knikte.

Toen trok zij hem lachend aan zijn buis.

‘Dus wil jij later de brug weer opbouwen?’

‘Ja.’

‘Kun je dat doen?’

‘Dat zal je zien.’

‘Maar dat kost zooveel; waar zal je het geld vandaan halen?’

Even keek hij aarzelend om zich heen, maar zei toen:

‘Geen nood! Als ik groot ben, zal ik wel geld daarvoor weten te krijgen.’

Zij hield vol: ‘Denk je, dat het gaan zal?’

‘Luister eens! Ik zal de brug weer opbouwen; je zult zien, hoe mooi ze worden zal.’

‘Zoo mooi als de oude?’

‘Ja, even mooi en precies zoo. Maar dan nieuw en sierlijk - je zult eens zien hoe! Ik heb ze bijna in mijn hoofd, kant en klaar.’

Blijkbaar meende hij het in vollen ernst. Verwonderd vroeg Ida:

‘Weet je moeder er iets van?’

‘Neen. Waarom zou ik er met haar over praten?’

Zij legde haar twee handen op zijn schouders en zeide:

‘Houd maar vol, Anders, houd maar vol.... misschien....’

‘Neen, heel zeker.’

‘Nu, alles staat in Gods hand. Maar als jij het gedaan krijgt, dan ben je een baas, hoor!’

‘Jij moet mij helpen,’ zei hij beslist.

‘Ik?’ lachte Ida. ‘Daar ben ik de rechte voor!’

‘Lach maar, Ida. Jij zult er mij toch bij helpen!’

Tummen's Anders volgde het vernielingswerk met groote oogen. Hij zag elk gedeelte van het oude werk stuk voor stuk afbreken, klein hakken en opgestapeld aan het strand verkocht worden en dan weggebracht om verbrand te worden. Zoolang tot er niets meer te zien was dan een spookachtig geraamte van balken en stokken, die ten laatste ook verdwenen. Nu kwamen

de zoo stevig in den grond gewerkte palen aan de beurt; maar op die dagen hield Anders zich op een afstand. Het zag er daar op die plek zijner oude herinneringen al te donker en ledig uit. Dan vond hij, thuis komende, niets meer van de brug over - het water lag vrij en onbedekt tegen de oevers te kabbelen.

Dien avond bleef Anders laat buiten zitten en met een beklemd hart staarde hij naar die ledige plaats, waar de mooie Brobybrug geweest was.

Maar er zou een nieuwe brug komen. Hoe zou die zijn? Van steen, zeiden de menschen. Goed, van steen of van wat anders, zij kon voor hem toch nooit zijn eigen dierbare brug worden!

Toen Anders eindelijk weemoedig gestemd naar bed ging, merkte hij niet, dat er dikke tranen over zijne wangen rolden, - zijn laatste groeten aan de vernielde brug.

En er kwam een nieuwe brug.

Maar men ging daarbij zonderling te werk. In plaats van palen in den grond te slaan, haalde men hoopen zand en grint naar de oevers en dan schudde men den voorraad in het water, alsof men die plek geheel wilde vullen. Nu - een brug werd werkelijk gemaakt, maar - och! - welk een brug! Toen de breede opening bijna gevuld was - het grint was aan weerskanten tot een breeden dijk opgehoopt en vastgestampt - werd een armzalige boog van grijzen steen over de tusschenruimte gelegd, zoo bespottelijk smal en laag, dat er geen bootje onder door kon, zonder den mast neer te halen.

En dat moest een brug verbeelden - de nieuwe Brobybrug!

Het was belachelijk en treurig tegelijk, die te zien, met de lompe ijzers voor leuningen. Het *was* ellendig. Met steeds grooter verbazing en ergernis had Anders den loop van 't werk gevolgd. Waar moest dit nu toe leiden? Hoe konden de menschen hun koorn naar den molen roeien, als de booten niet onder de brug door konden? Hoe zou 't water zijn weg naar zee kunnen vinden, wanneer in 't voorjaar de akkers onderliepen? En hoe zou het met het visschen gaan? Hoe zou men over dat toestel, die miserabele brug, kunnen loopen, die zoo onhebbelijk vol scherpe steenen lag en grof zand, dat zoowel schoenen als klauwen en hoeven gewoon opvrat?

‘Maar luister, moeder,’ zeide Anders, ‘later zal ik een andere brug bouwen, als God mij de kracht ertoe geeft!’

Moeder lachte hem uit. ‘Juist iets voor jou, verwaande jongen!’

Achter het hooge, donkere dennenbosch van Broby lag de oude fabriek Gammelhyttan. Uit de schoorsteenen der fabrieksgebouwen kronkelden de grijze rookwolken op en lichtgele vuurtongen konden zelfs te Broby gezien worden. Er kwamen gasten op Gammelhyttan: eene schoonzuster van den eigenaar met haar man, een paar vriendelijke menschen, die genoten van de mooie natuur en met het landvolk gaarne een praatje maakten, in gebroken Zweedsch, maar men begreep elkander toch wel.

Ida van de Stridens zou met de Engelschen medegaan en door hen als eigen kind worden opgevoed. Zij waren niet jong meer, geen van beiden; zij waren kinderloos en rijk - waarom zouden zij geen kind aannemen? En zij, vooral Mevrouw, waren telkens op dat plan teruggekomen. Maar toen het voorstel om Ida mede te nemen nu in ernst ter sprake kwam,

geraakte de oude hut in opstand. Ida was zoo'n lief kind, zij was handig en kon zoo goed op de kleintjes passen, wanneer vader en moeder uit werken gingen; zij konden haar moeilijk missen; maar daar tegenover stond, dat de toekomst van hun kind verzekerd zoude zijn, - dus stemden zij er, na veel strijden en bidden, in toe, Ida met de Engelschen te laten medegaan. Mevrouw wilde aan vrouw Strid geld geven, maar toen deze snikkend verklaarde haar kind nooit te zullen *verkoopen*, bepaalde men er zich toe, aan de ouders een photographie van Ida, die Mevrouw hier 'genomen had,' achter te laten met een kiekje van hare aanstaande pleegouders en haar toekomstig huis. Toch werd een aanzienlijke som aan den fabrikant gegeven voor den aankoop van een huisje met tuin voor den ouden soldaat.

En Ida? Zij was nog wel jong, maar zij had met de armoede reeds kennis gemaakt en die lieve Engelschen trokken haar aan. Zij was dan ook te veel onder den indruk van die groote gebeurtenis in haar leven, om zwaar over het afscheid van hare ouders en de kinderen te denken.

Natuurlijk werd de zaak op het dorp meer of minder welwillend bepraat. En nu naderde de dag van vertrek. Op een middag ging Ida nog eens naar de Tummen's, maar daar werden niet veel woorden gebruikt. Dat deed men daar zoo niet. Het meisje zeide eenvoudig: 'Ik wilde u nog even goeden dag komen zeggen.'

'Je zult nu een mooie dame worden,' hernam moeder Tummen, met hare hand over Ida's nieuw kleedje strijkend.

'Je komt misschien nooit weer hier, Ida,' nokte Anders op een onzekeren toon.

'Wel zeker, - ik kom hier naar je nieuwe brug kijken, - reken daarop, hoor!'

'Dat zal dan nog lang duren! Die brug!' lachte zijne moeder, 'die komt nooit! En jij zult hier niet terugkomen, als je daarginds in pracht en heerlijkheid leeft en alle dagen in zijde en fluweel gekleed gaat! Jij te Broby komen, - het zou wel vreemd zijn!'

'Wat denkt u, - zou je niet gaarne Broby terug zien? - het mooie lieve Broby? Hoe moest je dan wel zijn!'

'Ja, dat zeg je nu, - maar je zult ons arm dorpje al heel gauw vergeten hebben.'

Anders luisterde met een beklemd hart naar dat gepraat.

'Het zal hier akelig leeg worden,' zeide hij, toen zij bij het bergpad afscheid namen. Zij knikte toestemmend, met tranen in de oogen. Maar plotseling schudde zij haar hoofd zoo driftig, dat het blonde haar als goudvonken in het zonlicht glansde.

'Wij zullen aan elkaar denken - en wij zullen elkander ook later wel terugzien,' zeide het kleine vrouwtje dapper, en zij drukte den jongen hartelijk de hand.

Hij stamelde:

'Ja, *ik* zal zeker aan je denken, maar of jij...?'

Zij lachte, keek hem ondeugend aan, bloosde, en liep toen snel weg. Hij bleef haar nastaren. Ja, nu was zij voor goed weg!

Ida met de roodblonde haren was mede naar Engeland gegaan. Na een poosje werd er weinig meer over gesproken. Nu en dan hoorde men van haar iets

uit de brieven aan hare ouders. Zij groeide op en na den dood harer pleegouders erfde zij hun geld en verdere bezittingen. Gehoor gevende aan hunnen wensch, was Ida toen reeds gehuwd met een aanzienlijk man; of zij hem liefhad, daar was niet naar gevraagd. Na eenige jaren werd zij weduwe. Kinderen had zij niet.

Anders Tummen ging ook de wijde wereld in, maar zijn levensloop was meer gewoon en had geen opzien gebaard.

Eens had Ida naar huis geschreven, dat zij Anders in Engeland ontmoet had, hij was daar zooveel als werkbaas aan een fabriek. Later hoorde men in lang niets van hem. Alleen vertelde zijne moeder gaarne, dat hij nu in Amerika was, dat het hem goed ging en dat hij haar geregeld en voldoende geld voor de huishouding overstuurde. En zoo was het ook.

Op een mooien dag begon er een nieuwtje de ronde te doen in het dorp. De dochter van den ouden soldaat Strid, die rijke dame, zou op Gammelhyttan komen wonen. Zij had de fabriek gekocht, werd er verteld.

Al spoedig kreeg men een mooie dame met zwaar, goudblond haar te zien; zij reed het dorp door, stapte, nu hier dan daar, even uit bij verschillende hutten en boerderijen; zij lachte en praatte vriendelijk met iedereen.

Hare komst viel juist in den tijd, toen er aan het bouwen van een nieuwe brug begonnen werd. De bouwmeester en zijne mannen kwamen de steenen en 't grove zand weghalen; het rivierbed werd ontruimd; evenzoo als het voorheen geweest was, lag het open; en weldra stroomde ook het water onbelemmerd weer naar zee, zooals vroeger. Wanneer de bouwmeester had willen praten, dan zoude hij hebben kunnen vertellen, dat hem door een ingenieur Tummen in Amerika de opdracht gegeven was, een nieuwe brug te Broby te bouwen. De teekeningen en het benoodigde geld had hij ontvangen; de toestemming der heeren was verkregen en nu zou met het werk begonnen worden.

De eigenares van Gammelhyttan toonde, bij hare wandelingen langs den oever, veel belangstelling in de nieuwe brug. Zij vermoedde van wien die opdracht was uitgegaan en met een geheime blijdschap dacht zij soms aan Tummen's Anders, en hoe verheugd zij beiden over hunne ontmoeting geweest waren. Maar hij moest verder, waar plicht en beroep hem wenkten. Dus had zij hem onder de menigte uit het oog verloren; maar zij had toch 't voorgevoel hem terug te zullen zien altijd behouden.

Natuurlijk wist zij niet, dat het geluk den jongen bouwmeester gunstig geweest was; dat hij rijk en een der eerste brugbouwers in Amerika was geworden en te vergeefs naar haar in Engeland had gezocht, en, toen hij van haar huwelijk gehoord had, met een bedroefd hart naar Amerika was teruggekeerd. Jaren later had hij op nieuw haar spoor trachten te vinden; zij was toen vrij, maar verdwenen. Hij begreep best, waar hij zijne vriendin moest zoeken. Nu achtte hij den tijd gekomen voor de verwezenlijking van den droom zijner kinderjaren: die afschuwelijke brug door een andere te laten vervangen. Later hoopte hij dan zijn eigen huis te bouwen - eindelijk!

Het plan voor de nieuwe brug was sedert lang in hem gereed; het maken der teekening leverde volstrekt geen bezwaar en met veel belangstelling volgde hij, in den vreemde, den gang van het werk, van dag tot dag. Hij wist ook, dat zijne blonde Ida eigenares was van Gammelhyttan en hij was

overtuigd, dat zij in den brugbouw even zooveel belang stelde als hij. En wat hij niet wist, dat hoopte en geloofde hij.

De tijd om naar 't vaderland terug te keeren kwam.

Op een mooien zomeravond zien wij Anders in gepeins verdiept bij de nieuwe brug staan, tegen het hekwerk. Hij zag niet naar 't geen hij geschapen had; zijn blik verwijlde in een vele jaren geleden tijd; 't waren sombere herinneringen, gedachten aan moeite en zorgen, die de rimpels op zijn voorhoofd wekten. Maar plotseling gleed er een lichtglans over het mannelijk gelaat, dat nu van dankbaarheid over de verwezenlijking der door hem als knaap gekoesterde hoop straalde.

Op de hoogte bij de brug stond eene dame met goudblond haar, waarop de zonnestralen speelden. Haar blik gleed met belangstelling over de brug, over het blanke water en over de akkers en weiden, tot hij bleef rusten op den eenzamen, peinzenden man daarginds. Zij gevoelde, wie daar stond. En onder den warmen blik uit die groote grijze oogen moest hij de zijne daarheen richten. Hij zag eene dame in den vollen zonneschijn staan; met blijdschap en verbazing, met onrust en ten laatste met zekerheid, herkende hij die schoone vrouw; en nu straalde zijn door de zon gebruind gelaat van een onbeschrijfelijke blijdschap en met den hoed in de hand snelde hij den heuvel op; hij lette niet op den steilen berg; hij zag slechts twee naar hem uitgestoken handen. Twee paar oogen straalden elkander blijde tegemoet, twee harten klopten vol liefde voor elkaar.

‘Tumm-Anders!’ fluisterde zij; en zij lachte, onder tranen, tegen hem. Hij drukte hare hand tusschen zijne beide handen, maar hij kon niet spreken - de vreugde was te overstelpend.

‘Is dat jou brug, liefste?’

Hij zag, hij gevoelde, hoe van haar geluk en liefde uitgingen en onder den bedwelmenden invloed van hare blijdschap omhelsde hij haar. Met zijne sterke armen drukte hij haar aan zijn hart en juichte:

‘Het is onze brug, Ida; de brug onzer droomen! Je weet niet, hoe gelukkig ik ben, mijn schat.’

‘En ik dan...?’

Hand in hand wandelden zij zachtjes naar de nieuwe Brobybrug, die, door de kracht der liefde gebouwd, thans door de dalende avondzon verguld werd.

Naar het Zweedsch van ERNST WESTENBERG.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. C.J. Wijnaendts Francken, Sociale vertoogen. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink en Zoon.

Deze vertoogen, een zestal studiën, zijn meerendeels herdrukken van artikelen, in de laatste jaren in 'n paar tijdschriften opgenomen en, wat standpunt en strekking aangaat, onveranderd gebleven. De schrijver vleit zich geenszins, dat zijn denkbeelden op het gebied van wetgeving, sexueele moraal en criminologie algemeene instemming zullen vinden. ‘Trouwens, ware dit het geval, de vertoogen hadden gevoegelijk ongeschreven kunnen blijven.’

Achtereenvolgend worden behandeld: wenschelijk huwelijksverbod; het onderzoek naar het vaderschap; gezinsbeperking en bevolkingsleer; het medisch beroepsgeheim; de misdadiger; misdaad en straf.

Met genoegen volgt men den schrijver, ook om den helderen, duidelijken stijl, den logischen betoogtrant. Bezwaarlijk echter kan op alles ja en amen gezegd worden. Zoo b.v. blz. 74, waar de woorden zijn aangehaald van Montesquieu: ‘ce ne sont pas les femmes, ce sont les hommes qu'il faut porter au mariage.’ In verband gebracht met 54, de ontboezeming van Cazot in den Senaat op zeven december 1883: ‘moi, je ne crois pas beaucoup à la séduction, je crois qu'il y a beaucoup plus de femmes qui séduisent que de femmes qui sont séduites,’ zou men geneigd zijn den steen te werpen op Eva en niet op Adam, zooals al te vaak geschiedt en ook de schrijver doet. Alles hangt hier samen met opvoeding en omgeving, doch vooral met het ingeboren schaamte- en kuisheidsgevoel. Zijn deze beide laatste weinig ontwikkeld, en komt het eigenbelang in 't spel, dan is zelfs de braafste man ‘niet veilig voor den aanval eener schaamtelooze vrouw of van kinderen, die hem vreemd zijn’, 80. Referent, die ongeveer een halve eeuw de geneeskundige practijk uitoefende, kan dan ook deze woorden niet bestempelen als ‘gezwollen, hoogdravend en bombastisch.’ Integendeel, meermalen is hem gebleken, dat Piet Lut het gelag moest betalen. Angstig voor publiek schandaal, liet hij zich plukken of, socialistisch uitgedrukt, uitbuiten. Ieder onzer kent familiën, wier spruiten den wettigen man v a d e r noemen, doch wier v e r w e k k e r met den vinger kan aangewezen worden. Reeds Erasmus wist daar alles van, vide Lof der zotheid.

Een andere opmerking geldt het medisch beroepsgeheim. Hier ontpopt zich de echte Hollander, wien het ‘schipperen’ in het bloed zit. Daar dit onderwerp in de laatste jaren herhaaldelijk ter sprake kwam, zij er het zwijgen toe gedaan, met dien verstande, dat referent zich schaart onder het vaandel van hen, die het geheim als heilig beschouwen. Geheim of niet geheim; een derde bestaat niet. Of is het voor iemand, die logica heeft geleerd, juist omgekeerd? Wat de levensverzekeringmaatschappijen betreft, de z.g. huisartsenbriefjes m o e t e n geweigerd worden; met het volste recht nam de Algemeene vergadering der Maatschappij van geneeskunst dit besluit in 1902. Gezegde maatschappijen, winstbejagende, dienen zichzelve te helpen; daarvoor hebben zij hun eigen bezoldigde geneeskundigen.

Een laatste opmerking. Malthus acht noodig regeling en leiding, niet vermindering of wijziging der bevolking. Over Malthus is nog heel wat te zeggen. Zoo de heer W.F. die taak, waarvoor hij als geknipt is, op zich zou willen nemen, dan kreeg het publiek een beteren indruk van den man, veelal averechts begrepen en beoordeeld, d.w.z. ongelezen veroordeeld.

R. KRUL.

E. Gorter, Over de verschillende typen van tuberkelbacillen en over de wegen der tuberculeuze infectie. - Leiden, S.S. van Doesburgh.

De vérre-gaande en daarom zoo'n opzien barende opvattingen, waarmee Koch de wereld verbaasde en verontrustte op het Tuberculozecongres te Londen in juli 1901, nl. het gescheiden zijn van runder- en menschentuberculoze, hadden ook den heer Gorter overtuigd, toen hij zijn onderzoek begon. Hij meende gerechtigd te zijn te weten te zullen komen, door de eigenschappen van verschillende stammen van tuberkelbacillen in het sputum van longlijders, of het al of niet vaak voorkomt, dat 'n menschelijke long met runderbacillen besmet wordt.

Door het nauwkeuriger bestudeeren van de omvangrijke literatuur en na kennis genomen te hebben van de inmiddels verschenen onderzoekingen, kwam hij tot andere gedachten en leerde inzien, dat een zoo scherpe scheiding tusschen runder- en menschenbacillen niet mag gemaakt worden. Bij hem en zeer velen bestond de overtuiging, dat besmetting met runderbacillen in den regel een enterogeene is, en die van mensch tot mensch een aërogeene. Hij meende aldus de vraag langs welken weg tuberculoze ontstaat, nader tot oplossing te kunnen brengen; dan toch zou de infectie langs den darm bij den mensch ongeveer even vaak voorkomen, als er runderbacillen uit het sputum zouden kunnen gekweekt worden.

Het onderwerp deelt hij in drie stukken. Het eerste handelt over de vraag of er tusschen bacillen van mensch en dier soortverschillen bestaan; het tweede bespreekt de jongste onderzoekingen over de infectiewegen voor de longtuberloze en wat daaruit moet afgeleid worden; het derde, steunend op de concluziën uit deze gedeelten, bevat de interpretatie der uitkomsten aangaande eigen onderzoek van 'n twintigtal menschelijke sputumbacillen.

Uit dezen arbeid volgt (voor den gewonen lezer zij het voldoende), dat in 's menschen sputum voorkomen bacillen, die precies gelijken op die van het rund; daarnaast andere, die voor konijnen zeer weinig virulent zijn, en ook in vorm en cultuureigenschappen zeer scherp verschillen van bovine; daar tusschen een groote groep overgangsvormen, die de kloof overbruggen.

In de onzekerheid, die nog bestaat, of er een soortverschil is tusschen humane en bovine bacillen, kunnen we niet uit het onderzoek afleiden, hoe vaak een menschelijke long door runderbacillen besmet wordt, omdat we de mogelijkheid niet kunnen buitensluiten, dat een oorspronkelijk bovine bacil door langdurig verblijf bij den mensch meer op een humanen is gaan gelijken. Onder de ‘overgangsvormen’ zal men deze getransformeerde bovine bacillen kunnen vermoeden, die door langdurig verblijf bij den mensch - niet altijd den patiënt zelf alleen - meer op gewone humane bacillen zijn gaan gelijken.

Het frequent voorkomen van bovine bacillen bij kinderen kan verklaard worden uit het vele melk drinken op dezen leeftijd, maar 't is ook mogelijk, dat bij kinderen de bacillen nog niet getransformeerd zijn. Dat ze bij ouderen zeldzamer zijn, is misschien het gevolg van die transformatie; bovendien zijn ze bijna zonder uitzondering gevonden in de darmklieren van kinderen beneden zevenjarigen leeftijd.

Ook onder de bacteriologen bevinden zich dogmatici, door wijlen den groningschen hoogleeraar Fokker tot bloedens toe gegeeseld. Zoo leeren de unicisten, dat zelfs experimenteel de overgang van 'n humanen bacil in 'n anderen is tot stand te brengen. En toch.... het experiment kàn niet nabootsen: de omstandigheden in de natuur zijn zoo geheel anders dan bij deze kunst.

De heer Gorter heeft een knap stuk werk geleverd en sterke argumenten aangevoerd voor de opvatting, dat menschen- en runderbacil één en dezelfde soort is. Zoodra òf opgelost zal zijn de kwestie, hoe groot het verschil is tusschen humane en bovine bacillen; òf beantwoord de vraag, langs welken weg in den regel de long met tuberculoze besmet wordt, zal zijn onderzoek weer de volle waarde herkrijgen.

R. KRUL.

Pro en *Contra.* Serie III. N°. 3. 'Evolutie'. Pro: Dr. P.G. Buekers, leeraar aan het Gymnasium te Haarlem. Contra: Dr. H. Bavinck, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Deze aflevering van de brochuren-reeks 'Pro en Contra' voert ons naar het tooneel van den strijd tusschen 'wetenschap' en 'geloof,' die groote contradicties, tusschen welke een afgrond gaapt, die niet te overbruggen is. Dit is vooral het geval op het gebied der ontwikkelingsleer of biogenie, waar de man der wetenschap zich kan beroepen op tal van welbewezen feiten, terwijl de geloovige zijn kracht moet zoeken in dogmatische hypothesen.

Hoewel dus eene gedachtenwisseling over dit vraagstuk tusschen beide partijen eigenlijk reeds bij voorbaat als onvruchtbaar moet beschouwd worden, zoo moet toch erkend worden, dat de contra-partij haar standpunt met talent, en zonder al te grooten theologischen omhaal, verdedigt. Doch het ligt in den aard der zaak, dat de pro-schrijver, als deskundige op biologisch gebied, een grooten voorsprong heeft boven zijn tegenstander, die, als leek, voor een deel argumenten te berde brengt, die door de wetenschap reeds lang weerlegd zijn, en deels omgekeerd de nieuwere hypothesen omtrent kracht en stof, waarmede de groote meerderheid der natuuronderzoekers het volstrekt niet eens is, als geldig bewijsmateriaal voor zijne meening tracht voor te stellen. En datzelfde gemis aan natuurwetenschappelijke kennis is ook de oorzaak, dat de contra-schrijver geen rekening houdt met de overstelpende macht van feiten, waardoor de onophoudelijke ontwikkeling van het hoogere uit het lagere met positieve zekerheid b e w e z e n is, terwijl hij daardoor voorbijziet, dat, al moge de ontwikkeling van het levende, organische uit het levenlooze, anorganische nog niet proefondervindelijk bewezen zijn, een l o g i s c h e gedachtengang het aannemen van die ontwikkeling e i s c h t, juist op grond van die feiten.

Eene enkele aanmerking hebben wij ook te maken op het geschrift van den pro-schrijver en wel naar aanleiding van de hypothese aangaande het ontstaan van ons zonnestelsel. De verouderde hypothese van Kant en Laplace, die Dr. Buekers nog huldigt, is, in het licht der nieuwere feiten, zoo in den grond gewijzigd, dat er ongeveer niets meer van overgebleven is. Verouderd is ook de voorstelling van de vulkanen als 'veiligheidskleppen' der aarde, terwijl het toenemen van de temperatuur der aardkorst met de diepte tegenwoordig niet meer als argument voor de gloeiende vloeibare kern mag gelden, daar bewezen is, dat de mate van die toeneming op grootere diepten steeds geringer wordt en zij dus niet het gevolg kan zijn van eene algemeene inwendige warmtebron.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

W. Bölsche. Natuurgeheimen. Voor Nederland bewerkt door C.P.F. ter Kuile. - Zutphen, W.J. Thieme & Co.

Met onverpoosde regelmatigheid volgen de grootere en kleinere producten van Bölsche's vruchtbaren geest elkaar nog voortdurend op en toch blijft alles, wat de begaafde schrijver ons schenkt, steeds even verrassend, even belangwekkend en gaat van zijne woorden voor den lezer eene zeldzame bekoring uit.

Ook nu weer treft het ons, welk een meester in het schilderen van de natuur de schrijver van 'Natuurgeheimen' is. Hetzij hij met ons spreekt over de zuidpool en over de weelderige flora, welke vóór millioenen jaren die, thans zoo

onherbergzame, oorden bedekte, hetzij hij ons voert naar het Reuzengebergte en zijn hoogsten top: de Schneekoppe, en, naar aanleiding daarvan, eene beschouwing houdt over de ‘afmetingen van het leven’, in verband met de ontwikkelingsgeschiedenis - of ons op treffende wijze het dramatische feit schetst van den geirfugl, eene IJslandsche pinguïnsoort, waarvan in 1844 de twee laatste afstammelingen door hebzuchtige mannen meedoogenloos geworgd werden en alzoo, door de aanraking met de menschelijke ‘beschaving,’ een aloud vogelengeslacht van onze planeet weggevaagd werd - overal blijft Bölsche even oorspronkelijk en pakkend in zijn voorstellingen en steeds is hij geestig en interessant.

Evenzeer is dit het geval, waar hij onderwerpen behandelt van meer philosophischen aard, zooals bij het vraagstuk aangaande de betrekkingen tusschen het menschelijk geheugen, de erfelijkheid daarvan en de ontwikkeling der eicel, of waar hij, in het laatste hoofdstuk, naar aanleiding van een bezoek aan den Palatijnschen heuvel en de Sixtijnsche kapel te Rome, na eene boeiende beschrijving daarvan, belangwekkende denkbeelden ontwikkelt over zijne wereldbeschouwing.

Toch trof ons, vooral juist bij dit laatste hoofdstuk, eene leemte, die ook het geheele werk aankleeft, namelijk: het gemis van eene indeeling met inhouds-opgave. Dit laatste hoofdstuk telt alleen 120 bladzijden, meer dan een derde gedeelte van het geheele boek, en daarin worden zeer diepzinnige, hier en daar zelfs eenigszins langdradige, bespiegelingen gehouden, zonder dat men ook maar eenigszins de gelegenheid heeft om zich te oriënteeren, waar de schrijver heen wil en zonder één enkel rustpunt, om adem te scheppen. Eene korte opgaaf van de verschillende behandelde punten, zooals die in de meeste andere werken van Bölsche gevonden wordt, zou aan dit bezwaar tegemoet kunnen komen.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Het rijk der sterren. De Nederlandsche bewerking van Camille Flammarion's ‘Les étoiles et les curiosités du ciel’ door dr. B.C. Goudsmit, herzien, aangevuld en bijgewerkt tot op den tegenwoordigen tijd door dr. Vitus Bruinsma. - Amsterdam, Cohen & Zonen.

Van Flammarion's ‘Les étoiles et les curiosités du ciel,’ een waar prachtwerk, dat vroeger door Dr. Goudsmit in het Nederlandsch vertaald werd, is thans door Dr. Vitus Bruinsma eene nieuwe, aanmerkelijk gewijzigde en vermeerderde, bewerking bezorgd, die aan de waarde van het werk in niet geringe mate ten goede gekomen is. Nu men er tegenwoordig naar streeft, om de populaire sterrenkunde meer en meer tot een gemeengoed van allen te maken, zal dit leerzame boek zeker velen welkom zijn.

Zooals wij dit van Flammarion gewoon zijn, laat de tekst zich vloeiend en zonder al te groote inspanning lezen en de inkleeding der stof is vrij van al het droge en dorre, dat vroeger nog al eens heette onafscheidelijk aan de studie der astronomie verbonden te zijn. Voor hen, die iets meer willen weten van de wonderbare verschijnselen aan den hemel, zal dit boek een veilige en aangename leidsman zijn.

En de nieuwe bewerker is er in geslaagd, om het aan dit doel, nog meer dan vroeger het geval was, te doen beantwoorden, door niet slechts de interessante ontdekkingen van den nieuweren tijd op te nemen - waarbij ook vooral de photographie van den hemel eene groote rol speelt - doch ook door vele dorre lijsten en tabellen te laten vervallen en de daardoor uitgespaarde ruimte voor nuttiger zaken te besteden. Daarvan is voornamelijk gebruik gemaakt, om de verschijnselen aan den hemel op zoodanige wijze te verduidelijken, dat ook de oningewijde, d o o r e i g e n a a n s c h o u w i n g en door 's avonds zelf de oogen naar den hemel te richten, zich eene heldere voorstelling van de wonderen uit de wereld der sterren kan vormen. Door de nieuwe bewerking is het boek van Flammarion inderdaad een zeer bruikbare gids voor zelfstudie geworden.

Wij kunnen aan het bovenstaande nog toevoegen, dat druk en uitvoering niets te wenschen overlaten. Het boek is rijk aan duidelijke afbeeldingen en bevat bovendien niet minder dan 20 groote sterrenkaarten, die te zamen den beroemden sterrenatlas van Bode vormen, nog steeds één der beste en volledigste van dien aard, en waarop ook de phantastische figuren der sterrenbeelden duidelijk voorgesteld zijn.

Zutphen.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Het leven van Michiel Adriaanszoon De Ruyter door L. Penning. - Rotterdam, J.M. Bredée.

Spoedig na de verschijning van de eerste aflevering is dit werk geheel gereed gekomen; ons aanvankelijk gunstig oordeel over de eerste aflevering is nu door het geheele werk in vollen omvang bevestigd.

Dit is nu een werkelijk volksboek over De Ruyter. Van het begin tot het eind boeiend geschreven en goed geïllustreerd. De feiten, waar het op aan komt, staan er volledig in; alleen het voor een populair werk overtollige: beschouwingen, bronnenvermelding, is achterwege gelaten. Ook verveelt de schrijver zijn lezers niet met flauwen kost van quasi-populaire toevoegsels of uitweidingen; populair is het boek door de helderheid en zakelijkheid van de voordracht.

Men bespeurt, dat de schrijver Brandt naast zich gehad heeft. De episodische beschrijving van De Ruyter's huiselijk leven b.v. is op dezelfde plaats ingelascht als bij Brandt.

'Maar deez' groote man bleef bij zich zelven kleen,' zegt Brandt (blz. 613); de heer Penning schrijft (iets makker): 'De Ruyter voelde zich klein, terwijl hij groot was.' En zoo wordt Brandt op den voet verder gevolgd.

Een enkele maal gaat een stukje literatuur uit Brandt daarbij verloren.

Zoo Brandt, blz. 615: 'Zomtijds zat hij uuren lang bij zijne huisvrouwe en een nicht, *terwijl ze met linnen te naaien bezich waaren*, en las haar eenigh capittel uit het goddelijk woordt met luider stemme voor.'

Penning, blz. 132: 'En in de lange winteravonden, die volgden, *kon men hem gemeenlijk vinden bij het knappende haardvuur*, den zijnen een gedeelte uit den Bijbel of ander stichtelijk boek voorlezend.'

Hier is het aardige trekje van het linnen naaien verloren gegaan en 'kon men hem gemeenlijk vinden' is pastiche.

Het was, dunkt ons, ook niet noodig den uitroep bij de landing op Funen (Brandt, blz. 109) 'Valt aan, mannen, valt aan, of gij zult al te zaamen vermoordt worden,' - te verflauwen tot (Penning, blz. 125) 'Valt aan, mannen, vooruit - anders wordt jelui allemaal vermoordt!'

Ook het trekje van de daken en steenen van het belegerde Nyborg, die onder het gedruisch van den kogelregen door de straten stoven, ging verloren.

Maar over 't geheel heeft de heer Penning het essentieele uit Brandt goed gepakt; niet alleen wat de feiten, maar ook wat den stijl aangaat.

Overal treft het ons, dat de schrijver juist het saillante aanpakt en dat flink op den voorgrond zet. Zouden wij *hiervan* bewijsplaatsen willen aanhalen, dan zouden wij het geheele boek moeten overdrukken.

Neen, dit is geen Brandt in 'De Vries en Te Winkel' overgezet; maar dit is een Brandt, waaruit de geest spreekt van het origineel, maar overgezet in den gedachtengang en den spreektrant van het hedendaagsche Nederlandsche volk.

Een goed boek. Een goed volksboek.

V.K.

De Nederlandsche Spectator. Weekblad voor Letteren, Kunst en Wetenschap onder Redactie van Mr. H. Louis Israëls. - Amsterdam, Meulenhoff & Co.

De geschiedenis van De Nederlandsche Spectator, indertijd opgericht door Lindo en uitgegeven door Martinus Nijhoff, is aan alle boekenvrienden welbekend. Op

het einde van 1906, toen het blad bijna een halve eeuw oud was, staakte de firma M. Nijhoff de uitgave en de oude redactie trad uit; de uitgave werd overgenomen door de firma Meulenhoff te Amsterdam, en Mr. H.L. Israëls, vroeger correspondent van het *Handelsblad* te Parijs, nam de hoofdredactie op zich. Zoo is het blad blijven bestaan onder den ouden naam; maar wie gewoon waren den ouden Spectator te lezen en zich te vergasten aan de causerieën van Flanor, de humoristische boekbeschouwingen van Wolfgang, de karakteristieke bijdragen van Constantijn en nog anderen van de oude garde, zullen moeten erkennen, dat de n a a m het eenige is, wat aan dit blad onveranderd is gebleven. Wel vinden wij in dezen nieuwen (48^{en} Jaargang) enkele dingen terug, die in den ouden Spectator voorkwamen, ook wel eens een van de oude medewerkers, maar toch, het karakteristieke van den Ned. Spectator is verdwenen. De verschilllende opstellen over politiek, sociale belangen, boek- en kunstbeschouwingen zijn in goeden, maar gewoon-zakelijken, stijl geschreven; de novellistische bijdragen lijken ons wel wat heel gewoon en de wekelijksche plaat is doorgaans wat grof. Mr. Israëls schreef in het nummer van 13 April een pittig stuk over het incident De Stuers, onzen gezant te Parijs, in de zaak-Montagnini, waarin hij betoogt, dat Jhr. de Stuers als gezant niet kan gehandhaafd blijven en daarbij nog even herinnert aan de zaak-Dreyfus, waarin hij (Israëls) indertijd zelf betrokken is geweest. In deze afleveringen vinden wij nog zeer lezenswaardige opstellen van H. Brugmans over ‘De brieven van De Witt’, over ‘De Rijksverzekeringbank en de Ongevallenverzekering’ van H. Smissaert, kunstbeschouwingen van H. de Boer e.a. Wij hopen, dat het de Redactie gegeven moge zijn het leven van De Nederlandsche Spectator met vele jaren te verlengen.

M.S.

Kerk en Secte, serie I, n°. 3. De Zevendedags-Baptisten, door G. Veldhuijzen Sr., voorganger van de Gemeente der Zevendedags-Baptisten te Haarlem. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

In 19 bladzijden krijgt de lezer hier allereerst een beknopt overzicht van wie in den loop der eeuwen Sabbatariërs geweest zijn en daarna de ‘Geloofsbelijdenis en gemeentelijke verbintenis der Zevendedags-Baptisten in Nederland.’ Dezen houden den zevenden of laatsten dag van de week als rustdag en bedienen den Doop door onderdompeling op belijdenis des geloofs. Den schr. worde gaarne toegestemd, dat de Sabbatviering onder Christenen ouder is dan de Zondagviering en de genoemde doop eveneens de eerst gebruikelijke.

De gemeente dezer sekte te Haarlem telt 72 leden, die te Rotterdam 20; in Ned.-Indië zijn er 2, van welke eene met tien en eene met 11 leden. Deze getallen schijnen voor den redacteur van ‘Kerk en Secte’ echter geen bezwaar op te leveren er eene aflevering aan te wijden. Waar is het einde?

E.

P.B.W.

Kerk en Secte, serie I, n°. 4. De Waalsche Gemeenten, door M.A. Perk, Em. pred. van de Waalsche Gemeente te Amsterdam. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Deze aflevering is om 't onderwerp natuurlijk van meer belang dan de vorige. Zij is dan ook driemaal zoo lang. De schr. deelde zijne stof in in vijf hoofdstukken. Het eerste behandelt den oorsprong der Waalsche Gemeenten en hare vestiging in Noord-Nederland (van omstr. 1540 tot het einde der 16de eeuw). Het tweede de voortgaande uitbreiding in de 17de eeuw. Het derde den 'tijd van glorie' (18de eeuw). Het vierde den strijd om het bestaan (± 1800 tot 1852). Het vijfde 'herleving en tegenwoordige toestand' (1852 tot 1907). Dat er eene groote schommeling in het zielental was, bewijst het volgende: na de herroeping van het Edict van Nantes zouden 75,000 protestanten naar de Nederlanden zijn gevlucht, door wie 't getal der Waalsche Gemeenten verdubbelde; thans bedraagt het zielental 11,000 en 't aantal gemeenten 16. Het Waalsche ressort heeft aandeel

in het algemeen bestuur der Ned. Herv. Kerk. Sedert 1865 zijn de meeste kansels door Fransche predikanten bezet. Over het geheel blijft de oude geest van verdraagzaamheid het ressort kenmerken. Ook de oude offervaardigheid leeft voort.

Wij krijgen hier dus een uitvoerig, met kennis van zaken opgesteld, overzicht van wat de Waalsche Gemeenten geweest zijn en nog zijn. Een nummer als dit licht het belangstellend publiek voor en zal zijn weg wel vinden.

E.

P.B.W.

J. de Meester. Een ongewoon meisje (Marie Basjkirtsef). - Bussum, C.A.J. van Dishoek.

Het is heel moeilijk om van Marie Basjkirtsef een karakteristiek te geven. Als wij haar 'Dagboek' lezen, worden wij in de eerste plaats gefrappeerd door haar echt Russische 'breede' natuur, die in staat is zooveel schijnbaar heterogene gedachten en gevoelens in zich te bevatten, dat men er om zoo te zeggen geen 'houvast' aan heeft: zoodat het onmogelijk is in een korte formule haar te karakteriseeren. Ik kan mij begrijpen, dat tien menschen over Marie Basjkirtsef schrijven en dat zij allen iets anders in haar zien: tot zekere hoogte zullen allen gelijk hebben, maar volkomen gelijk geen van allen.

De heer De Meester waarschuwt terecht in zijn boekje over Marie Basjkirtsef tegen een eenzijdige beoordeeling van deze en hij doet dat door in zijn beschouwingen een critiek op Laura Marholm in te vlechten, die in haar 'Buch der Frauen' ook Marie B. bespreekt, maar daarbij te veel den nadruk legt op één uiting van haar 'breeden' geest, die niet eens van zoo overwegend belang is. Het positieve deel van het geschriftje beoogt weinig anders, dan door het meedeelen van verschillende episoden uit het 'Dagboek', soms in den vorm van citaten, aan te toonen, dat Marie, zooals het reeds in den titel heet, een 'ongewoon meisje', geen alledaagsche persoon is geweest.

Nu, hierin kunnen wij met den schrijver meegaan. Het is niet te loochenen, dat de grillige uitingen van den Russischen geest, waardoor wij in de Russische samenleving telkens getroffen worden, en de vroegrijpe ontwikkeling, die daar zooveel meer voorkomt dan bij ons, ons dikwijls de menschen doen overschatten: maar bij Marie Basjkirtsef is die vroegrijpheid al heel sterk: zóó sterk, dat haar geest zeker buitengewoon moet zijn geweest, terwijl hij wel degelijk behalve de eigenschap 'breedheid' ook een zekeren graad van 'diepheid' moet hebben bezeten: zij is minder oppervlakkig, dan zooveel van haar landgenooten, die toch ook wel evenals zij iets origineels, ik zou bijna zeggen: iets geniaals bezitten. Toch geloof ik, dat zij, als ze langer geleefd had, weinig zou geproduceerd hebben, dat haar leven vrij onvruchtbaar zou zijn gebleven, doordat haar 'breede' geest het haar zoo moeilijk maakte, haar belangstelling en inspanning op één punt te concentreeren. Evenwel, wie zal dat uitmaken? Wie het boekje van den heer De Meester leest, zal denzelfden indruk krijgen, dien het 'Dagboek' zelf ons geeft: dat wij hier een 'impulsieve' natuur voor ons hebben, maar een natuur, die door de groote verscheidenheid van 'impulsies' moeilijk te begrijpen en nog moeilijker te beoordeelen is.

N. VAN WIJK.

[Derde deel]

De toekomst van het liberalisme(*).

‘Er gaat tegenwoordig een valsche strooming door ons politiek leven, tengevolge van eene invasie van *het medelijden* op het gebied van *het recht.* Er dreigt vermenging van de organisatie van *het recht* in *den Staat* (incl. lagere publiekrechterlijke lichamen) met hunne belastingbiljetten, dwang- en executie-middelen, zoo noodig strafvoltrekkingen en die der *liefde* en *hulpvaardigheid*, vertegenwoordigd door kerkgenootschappen en allerlei soort van *liefdadige vereenigingen,* met hunne vrijwillige bijdragen eenerzijds en even vrijwillige giften anderzijds.’

Met deze woorden teekent Mr. S. van Houten in zijn Staatkundigen Brief van 2 November 1900 den strijd onzer dagen. Elders(†) in hetzelfde verband de eischen, die aan den wetgever en aan de schatkist gesteld worden, bestrijdende, heet het bij denzelfden schrijver met dezelfde duidelijkheid: ‘De Staat heeft slechts te doen en goed te doen wat des Staats is. Hij heeft te zorgen voor het evenwicht van *zijn* budget, niet voor dat der particuliere budgetten. Onder de gunstige levensvoorwaarden, die onder de hoede zijner sterke en rechtvaardige hand en van vrijzinnige wetten zijn geschapen, moet de burgerij voor zichzelve zorgen en kan en mag zij slechts in nood, buiten eigen schuld, bij wijze van armenzorg, het oog op de openbare kas richten.’

Wat deze nieuwe richting in de politiek te vreemder maakt, is, dat zij voortgekomen is uit het vrijzinnig deel der natie. De zonderlinge loop der dingen is deze, dat de staatsvoogdij, na door de vrijzinnigen gedurende een reeks van jaren, waar dit kon, beperkt te zijn, nu door de vrijzinnigen, als panacee wordt binnengehaald. Met voordacht spreek ik in dit verband van vrijzinnigen, niet van liberalen. De werkelijk liberalen verwachten niets van eene richting, die staatsalmacht predikt, maar toch kan het feit niet worden ontkend, dat zij, al is het schoorvoetend, met den stroom medegaan. In elk geval geraken zij hoe langer hoe meer in den druk. Na gedurende 50 en meer jaren een overwegenden invloed op 's lands zaak te hebben gehad, zou men reden

(*) Uit het opnemen van dit artikel mag niet besloten worden tot instemming van de Redactie. Deze is echter van meening, dat zelfstandige zakelijke critiek, ook waar afgeweken wordt van hetgeen uitsluitend liberaal geheeten wordt op zeker oogenblik, recht heeft gehoord te worden, vooral sedert men tegenover het oorspronkelijke breede liberale program zonder ernstig nadenken van den hak op den tak sprong.
Redactie.

(†) *Onze Eeuw*, 1904. Dl. I, p. 212.

hebben te verwachten, dat het liberalisme voor goed wortelen zou in de zeden van ons volk; dat een dankbaar volk om het zeerst zou ijveren om, waar het liberale stelsel in de wetgeving was doorgedrongen, het te behouden en waar andere stelsels nog meester van het terrein zijn, dit voor het liberalisme te veroveren. Maar moedeloosheid moet ons hart bekruipen, wanneer wij zien, hoe al ons zwoegen voor de zegepraal van het liberalisme uitloopt op miskenning van dit stelsel en op een steeds wassenden invloed van het socialisme, of althans van de hybridische stelsels, die tusschen deze uitersten een leven leiden van vallen en opstaan.

Wordt alzoo het verschijnsel zelf, de groei van het socialisme op liberalen bodem, door Van Houten duidelijk ingezien en ook door veel andere liberale schrijvers erkend, aan de oorzaak, die het in het leven riep, wordt ook door Van Houten, merkwaardigerwijze, weinig aandacht gewijd. Toch is het zoeken naar die oorzaak van het allergrootste gewicht, want (en het zijn alweer Van Houten's woorden, die ik anders gegroepeerd herhaal) het kwaad kan slechts hersteld worden, niet door er tegen te preeken of door nieuwe fouten (i.c. schoorvoetend toegeven) te maken, maar alleen door *de oorzaken van het kwaad weg te nemen.*

Met het oog op het overwicht, dat de naar vrijheid en individualisme strevende groepen in de 19e eeuw op de wetgeving hebben gehad, moet de oorzaak van het verschijnsel, dat ons bezig houdt, gevonden worden in de fouten door de liberalen begaan. Ik heb mij daarom afgevraagd: is alles, wat de liberalen in 100 jaren op wetgevend en zedelijk gebied tot stand brachten of in stand hielden, wel met de beginselen van het liberalisme overeen te brengen? Heeft men niet, waar het gold nieuwe instellingen te vestigen, te veel, waar het gold verouderde instellingen op te ruimen, te weinig gedaan? Het is de uitkomst van deze overdenkingen, die ik waag aan te bieden aan hen, die in de publieke zaak belang stellen.

Ik moet hiertoe vooraf den aard en het wezen van het liberalisme kort bespreken. Naar mijne meening was vóór 100 jaren de strijd tegen het *ancien régime* vóór alles de strijd om de erkenning van de autonomie van den menschelijken geest. ‘Zelfregeering’ was de leus der Fransche Revolutie. Geen priester, geen autocraat, die met goddelijke openbaring, goddelijke opdracht, of voortgezette studie toegerust, als leider van staat en maatschappij optreedt, maar vrijheid, vrijheid voor elk individu, voor elk gezin, om, natuurlijk met erkenning van anderer rechten, zelf te bepalen, hoe men het leven wil leven, hoe men den strijd om het bestaan wil strijden.

Naar zuiver liberaal principe heeft dus de Staat geen andere taak, dan de handhaving des rechts en de behartiging van die belangen, die historisch tot het domein van den Staat behooren en tot welker behartiging niemand van individueel optreden heil verwacht.

Getoetst aan dit principe beging het liberalisme, tot macht gekomen, deze fouten:

1e. was de liberale, de volkssouvereine Staat niet streng genoeg in het terzijde stellen van middelen, die het *ancien régime* bezigde voor het vullen van de staatskas.

2e. deze beschikking over een te groot deel van het inkomen der burgers heeft den liberalen Staat verleid zich op het gebied van het onderwijs te veroorloven een schromelijke, maar noodlottige, afwijking van zijn eigen individualistische beginselen.

Over deze beide punten thans een enkel woord.

I.
De accijnsen.

Het heffen van accijnsen is het werk van staatslieden en koningen, die, wetende, dat hun bestuur eigenbaat, niet volksbelang, ten doel heeft, er zich liever niet aan wagen directe bijdragen voor hun schatkist aan het volk te vragen en daarom hun toevlucht nemen tot heffingen, die quasi-ongemerkt worden opgebracht. Het is de typische belasting van den koning-roofridder der 18de eeuw. In diens kraam paste zij uitstekend. De Fransche Lodewijken hadden veel geld noodig voor hun paarden, hun tuinen, hun maîtressen, hun oorlogen. Zij konden voor dergelijke obscure doeleinden geen directe belastingen, die dan nog alleen door den *tiers-état* werden opgebracht, heffen. Frederik de Groote had voor het volhouden van zijn veroveringspolitiek veel meer geld noodig, dan zijn burgers hem goedsmoeds in den vorm van directe belastingen wilden opbrengen. Ook onze regenten uit vroegere eeuwen met hun hebzucht, hun nepotisme, hun bizarre denkbeelden omtrent het recht der overheid en den plicht des burgers waren van dezelfde markt thuis. Voor elk regeerder, die van oordeel is, dat een volk niet tot zelfregeering in staat is, maar geleid moet worden, die niet vraagt naar den volkswil, maar met een natie reilt en zeilt zooals hij goed acht, past een systeem van schatkistvulling, waarbij het volk zoo weinig mogelijk om directe bijdragen aan de schatkist wordt lastig gevallen, maar waarbij het de kip is, die men stilletjes de veeren uit den staart trekt. Inderdaad kan men het bedrijf van een Staat, die accijnsen heft, niet beter vergelijken, dan met dat van een melkboer, die de voor zijn klanten bestemde melk met water aanlengt. De melkboer is strafbaar voor vervalsching van waren, maar de Staat die accijnsen heft, maakt het geen haar beter, want hij vervalscht *den prijs* der waren, en in beide gevallen krijgt de kooper geen waar voor zijn geld. Past deze heffing dus allerminst voor den hyper-modernen Staat, die n.b. het zedenleven beheerschen wil, de zwakken en verdrukten wil beschermen enz., voor den liberalen, den volkssouvereinen

Staat past zij evenmin. Het volk is mondig, bepaalt zelf welke functies het den Staat wil opdragen en in welke behoeften ieder voor zich wil voorzien. Dan behoort ook het volk rond en open te zorgen, dat den Staat de middelen verschaft worden om zijn functies te vervullen. Een zoodanige Staat mag van zijn burgers niet anders dan directe belastingen eischen. Behalve dit, gelde het argument, dat de natie, wanneer alleen directe belastingen worden geheven, uit den vagen droom geraakt, dat de Staat rijk is en geld besteden kan voor een of ander doel, zonder dat het eerst door de burgerij wordt opgebracht.

Het komt mij daarom voor, dat de Fransche Revolutie bij het opruimen van verouderde instellingen het instituut van den accijns ten onrechte heeft laten bestaan. Het was natuurlijk wel zoo gemakkelijk voor de staatshervormers om het materieele voordeel, dat het *ancien régime* meebracht, te behouden. Maar het argument van den heer W.C. Mees, dat aan een belastingstelsel zoo weinig mogelijk behoort te worden getornd, met het oog op overdracht en amortisatie, moge staathuishoudkundig van groot gewicht zijn, hiermede is de zedelijke grond voor feudale heffingen niet gered.

Wanneer men in liberalen kring de quaestie der accijnsen ter sprake brengt, bestaat er een verrassende eenstemmigheid in gedachten. Bij veel verkeerds, waarvoor de *au fond* jacobijnsche strooming van onzen tijd de gemoederen ontvankelijk heeft gemaakt, is het verblijdend dit te kunnen constateeren. Er bestaat te dien opzichte werkelijk vooruitgang. Bastiat, de vrijhandelaar, was in 1845 nog een volbloed verdediger van den accijns, of, wat trouwens op hetzelfde neerkomt, van het fiscale invoerrecht. Hij noemde dit instituut niet minder dan het plechtanker der hope voor de financiën van zijn land(*). Wel moet ik voor ons land en voor onzen tijd nog een uitzondering maken voor het, trouwens in zijn wetgevenden arbeid, uit een liberaal oogpunt, zoo bijster ongelukkig Ministerie - Pierson, dat nog weer met een ontwerp-fiscaal-tarief kwam aandragen(†), maar reeds in 1871 gaf de heer Van Houten, bij de behandeling van de Staatsbegrooting voor dat jaar, als zijne meening te kennen, dat de indirecte belastingen meer en meer in directe heffingen behooren te worden veranderd. Dit is de gangbare meening in liberalen kring. Toch hapert daar nog iets

(*) Frédéric Bastiat, *Sophismes économiques,* première série, no. 1 p. 4: 'Napoléon a dit: 'La douane ne doit pas être un instrument fiscal, mais un moyen de protéger l'industrie. -' Nous plaidons le contraire, et nous disons: 'La douane ne doit pas être aux mains des travailleurs un instrument de rapine réciproque, mais elle peut être une machine fiscale aussi bonne qu'une autre. Nous sommes si loin, ou, pour n'engager que moi dans la lutte, je suis si loin de demander la suppression des douanes que j'y vois pour l'avenir l'ancre de salut de nos finances.'

(†) Het huidige kabinet, dat de politiek van het Ministerie-Pierson voortzet, komt nu met een tabaksbelasting aan, ter voorziening in de kosten van sociale- en onderwijswetten. 'Och arm, onze goede en goedkoope Hollandsche sigaren,' klaagt de Nieuwe Courant. En dat ter wille van zaken, die geen pijp tabak waard zijn, voeg ik er uit volle overtuiging aan toe.

aan. Men zou wel gaarne van het eenigszins vuile geld, dat de accijnsen opbrengen, verlost willen zijn, ‘maar,’ vragen U de liberalen, ‘wie geeft ons een equivalent?’ De fout in deze argumentatie kan ik niet beter dan met een voorbeeld duidelijk maken.

Stel, iemand heeft een jaarlijksch inkomen van *f* 5000. Hem valt een erfenis ten deel, die zijn inkomen tot *f* 10,000 doet stijgen. Het normale gevolg hiervan zal zijn, dat nu ook zijn uitgaven evenredig hooger zullen worden. De man in quaestie zal op grooter voet gaan leven. Na b.v. een tiental jaren zijn inkomsten te hebben opgestreken en zijn uitgaven te hebben betaald, wordt hem bewezen, dat de erfenis ten onrechte door hem is aanvaard en dat zij een ander toekomt. ‘Ja,’ zegt nu het gros der liberale woordvoerders, ‘dat wordt een zware taak, om nu evenwicht te vinden tusschen de inkomsten en de uitgaven van den gewaanden rijkaard. Er is een eerste klas financier noodig om dezen man aan nieuwe inkomsten te helpen. Voorloopig is het zeker de wijste partij, om maar op de erfenis te blijven zitten.’

Volstrekt niet, zou ik zeggen. Die eerste klas financier zal tot den jongsten dag wel op zich laten wachten. Bovendien, het gerecht staat klaar, om den quasi-rijkaard zijn onrechtmatige inkomsten te ontnemen. De man moet beginnen met de erfenis los te laten. Kan hij andere inkomsten vinden, des te beter, maar voor het overige is het zijn zaak zijn uitgaven te verminderen, op kleiner voet te gaan leven. Zoo behoort het ook den Staat in zake de accijnsen te gaan. Al heeft de Staat geen rechter boven zich, die hem de accijnsen ontnemen kan, dit geeft hem wel de macht, maar nimmer het recht, om in afwachting van den knappen financier maar op deze erfenis van het *ancien régime* te blijven zitten. De volkssouvereine, de liberale Staat vergete niet, dat, wil hij zelf een lang en heilrijk leven leiden, het eenige richtsnoer van zijn handelen mag zijn de opvolging van het spreekwoord: ‘Fais ce que dois, advienne que pourra.’ Hij vergete niet, dat ook in de staatkunde het verraad zijn meester loont.

Is eenmaal erkend, dat de vijftig en meer millioenen guldens, die de accijnsen jaarlijks opbrengen, onrechtvaardig verkregen goed zijn (en behalve de accijnsen en wat daarmede samenhangt zijn er nog meer staatsinkomsten, die den toets der moraliteit niet kunnen doorstaan: men denke b.v. aan de vijf ton Monte-Carlo-geld, die de Staat als loterijhouder opsteekt), dan moeten wij zonder om te zien ons haasten, het budget van deze bate te ontdoen. Ieder weet, dat onrechtvaardig verkregen goed niet gedijt en niet gedijen kan. Dat het ten vloek wordt aan dengene, die er zich mede verrijkt. Ik zal trachten aan te toonen, dat het verzuim der Revolutie, om het staatsbudget te zuiveren van inkomsten uit feudale heffingen, van alle baten, wier afkomst in strijd is met de hoogheid van den Staat, ten vloek geworden is aan het liberalisme, aan de vrijheid ‘der volkeren hoogste goed.’

Hiertoe ga ik over tot het bespreken van het staatsonderwijs.

II.
Het Staatsonderwijs.

Naar anti- of vóór-revolutionair beginsel, waarin de autonomie van den menschelijken geest wordt geloochend en waarin de kerk zich geroepen acht te waken over de zedelijke en geestelijke belangen des volks, is het onderwijs de zaak der kerk. Zóó zegt het, ook na 100 jaren van staatsonderwijs, professor Fabius, op den jongsten Anti-revolutionairen-dag te Zwolle (April 1905). De revolutie breekt met de kerk, spreekt de scheiding van kerk en staat uit, proclameert den leekenstaat en stelt door dit alles de autonomie van den menschelijken geest voorop. Maar is dan ook niet elks zedelijk en geestelijk belang aan het individu zelf opgedragen, het zedelijk en geestelijk belang van elk kind aan zijne ouders? Mag men dan aan de zwakheid der rede door dwang te gemoet komen? Mag de leekenstaat, die niet oordeelt over belangen des geestes, het geld zijner burgers aan dezen ontnemen en dat geld *voor* hen aan het onderwijs hunner kinderen besteden?

Merkwaardig is het verschil in waardeering tusschen staatsuitgaven voor den godsdienst en voor het onderwijs. In 1874 schreef Mr. S. van Houten(*): 'Voor mijne verbeelding verrijst een dier groote welvarende dorpen, waaraan Nederland zoo rijk is.

Hoog boven alle gebouwen steken twee kerken en pastorieën uit. Beide zijn nieuw en groot. Wie betaalt ze? Ten deele de gemeenten, voor welke ze bestemd zijn, uit hare fondsen en vrijwillige bijdragen. Maar de predikant of pastoor stond ook op goeden voet met eenig invloedrijk kamerlid en zoo kwamen er ook niet onaardige sommetjes uit de daarvoor bestemde posten van de hoofdstukken voor eeredienst.

De pastoor krijgt jaarlijks *f* 400 uit art. 70, hoofdstuk VII B der staatsbegrooting, zijn kapelaan item *f* 100.

Zouden de diensten, welke zij aan de leden hunner gemeente of hunner kerk bewijzen, dezen niet zooveel waard zijn, dat zij ze zelve zouden willen betalen?'.....

Heeft men echter niet evenveel recht om te wijzen op de openbare en thans ook op de bijzondere scholen? Steken deze ook niet in vele gevallen boven de andere huizen uit? Zijn ook deze nog niet veel nieuwer en veel grooter? Wie betaalt ze? Zouden de diensten, die daarin aan de kinderen der gemeentenaren bewezen worden of heeten bewezen te worden, dezen niet zooveel waard zijn, dat zij ze zelve zouden willen betalen?

Over het nut, dat de kerk sticht, verschillen de meeningen. Daarom beaam ik ten volle de vraag van Mr. van Houten(†). Maar loopen de meeningen over het nut van het onderwijs en van het voortgezet

(*) *Bijdragen tot den strijd over G.E. & F.* 2de druk p. 37.

(†) Altijd met dit voorbehoud, dat de Kerk, door de verbeurdverklaring harer goederen in 1795, recht heeft op een equivalent.

onderwijs niet evenzeer uiteen? Releveerde Mr. van Houten zelf niet de Groningsche uitdrukking ‘zijn verstand verstudeeren’ en wees hij niet op het onschatbaar voorrecht van een natuurlijk gezond verstand boven aangeleerde kennis? Waarom wordt dan, als regel, niet aan de ouders overgelaten, hoeveel en op welke wijze zij hun geld voor het onderwijs hunner kinderen willen besteden? Het eind van het lied is toch steeds, dat alles wat de Staat aan onderwijs uitgeeft, eerst door zijn burgers moet worden opgebracht. Waar haalt de Staat dan het recht vandaan om mij eerst mijn geld te ontnemen en mij, als middel om uit de algemeene kas het mijne te genieten, den weg opent, om met bijpassing van nog wat school- en collegegelden, mijn kinderen tot geleerde proletariërs op te leiden?

Waarom geeft de Staat dengene, die van zijn dochters ingenieurs (!) wil maken, een voorsprong boven dengene, die ze naar oud gebruik op wil leiden tot huiselijken arbeid, dien ze altijd van hunne moeder beter zullen leeren, dan op een school(*). Krijgen deze laatsten, wanneer ze in het huwelijk treden, een uitzet van vader Staat? Het zou in de rede liggen, dat zij, die hunnen kinderen eene eenvoudige opvoeding geven, hetzij uit inzicht, dat bij beperkten vermogenstoestand een aanvangskapitaaltje voor zoons en dochters begeerlijker bezit is, dan handen, die voor werken verkeerd staan en een hallast van geleerdheid, hetzij omdat hunne kinderen den natuurlijken aanleg missen, om

(*) Ten einde niet te zeer op zijwegen af te dwalen, zie ik af van het in den tekst uiteenzetten van het verband tusschen het opgeschroefde staatsonderwijs en de vrouwen-quaestie. Wat er recht noodig is voor de opleiding van het meisje, ontsnapt mij, om de eenvoudige reden, dat ik tot het sterke geslacht behoor. Om dezelfde reden zijn Tweede Kamer en Gemeenteraad, - door mannen gekozen mannen-onder-onsjes - onmachtig in zake het meisjes-onderwijs iets blijvend goeds te leveren. Zij zouden er alleen toe in staat zijn, wanneer (in beeld gesproken) niet God, maar Adam zelf Eva geschapen had tot zijne hulpe. Toch is het land zoo rijk, dat het ook op dit gebied moet heerschen en geld stuk slaan.
De onderwijswetgeving beschouwde eerst het meisje als een soort minderwaardigen jongen. Gevolg: de oprichting van Meisjes-Hoogereburgerscholen. Daar na dato blijkt, dat er meisjes zijn, die zich zelfs door de universitaire examens heen weten te slaan, wijzigt zich de opinie van de uitvoerders der schoolwetten en is het meisje thans *tout court* een soort jongen. Gevolg: de openstelling van de Jongens H.B.S. en het Gymnasium voor meisjes. Naardien de staat echter direct en indirect een niet onaanzienlijk deel van het door de bank maar matige inkomen aan elk gezin onttrekt, waardoor de ouders wel verplicht zijn hunne dochters naar de goedkoope openbare school te zenden, heeft in elk gezin de moeder een veel te geringen invloed op de opvoeding harer dochters, of algemeen gesproken, heeft de vrouw een veel te geringen invloed op de opvoeding harer kunne. Hieruit verklaart zich het ontstaan van het door Ernst von Wolzogen helaas zoo juist geschetste ‘dritte Geschlecht.’ Begaafde meisjes, die men in latere levensomstandigheden zoo gaarne zou terug zien als begaafde vrouwen en moeders, raken verdwaald in de geleerde mannen-beroepen en slijten haar leven in vak-actie en sekse-actie. Ik gevoel mij allerminst bellettrist en waag mij niet aan de schildering van het lijden dier tallooze vrouwen uit de gegoede klassen, die door de studie uit haar baan geslingerd - en meest levend in die kringen, waar ook de jonge mannen door hun blok-carrières tot het celibaat neigen, - hare roeping als vrouw missen en haar ‘liebeleeres’ leven slijten in een kinderlooze woning. Maar hoeveel beter dan thans zou het zijn, wanneer de mannen in Kamer en Raad werkten op belastingverlaging en inperking van het staatsonderwijs en men in elk gezin den ouders, speciaal de moeder, hare roeping liet in de opvoeding van dochters en - zonen.

het voortgezet onderwijs te volgen en zich door de gevorderde examens heen te slaan, - voor dezulken zou het reden hebben den Staat te wijzen op zijn plicht om voor die kinderen, bij hunne intrede in de Maatschappij, een equivalent voor niet genoten opleidingskosten ter beschikking te stellen. Immers, het valt niet te ontkennen, dat de Staat, die zoo vaak aangespoord wordt om de economisch zwakken te beschermen, in zake onderwijs optreedt als bevoorrechter der intellectueel sterken. Ik kan de rechtvaardigheid hiervan niet inzien en de vele strevers naar vereenvoudigd onderwijs waarschijnlijk evenmin.

Intusschen, al is 'de Staat alverzorger' de leus van onzen tijd, het zou bepaald een nieuwe misslag zijn op staatkundig gebied, wanneer de Staat hun, die van zijn onderwijsinrichtingen niet gediend zijn, op andere wijze te hulp kwam. Toch geschiedt dit sedert 1889. Degene, die aan bijzonder onderwijs, boven staatsonderwijs, de voorkeur geeft, ontvangt wel geen onmiddellijke gratuïteit uit de schatkist, maar ook hem wordt door den Staat de gelegenheid geopend onderwijs beneden den kostprijs te ontvangen. Dit is de fout der christelijke partijen. Zij hebben jarenlang beweerd, dat het hun te doen was om het recht der ouders, om de vrijheid van het onderwijs. Aan het roer gekomen, draaide alles neer op onvrijheid en subsidie, op ontkenning van het beginsel, dat de zorg voor het onderwijs de plicht der ouders is. Het is mogelijk, dat de rechterzijde hierbij te goeder trouw is geweest. Professor Fabius hoorde ik op eene vergadering van kiezers de zaak aldus voorstellen, dat speciaal bij de jongste hervorming van het Lager Onderwijs de wensch had voorgezeten, om den liberalen geen afbreuk te doen, hun het openbaar onderwijs te laten behouden, maar daarnaast gelijk voorrecht voor bijzonder onderwijs te scheppen. Maar het blijft een misslag. Had de rechterzijde haar overwicht aangewend, om de steeds stijgende staatsuitgaven voor onderwijs tot staan te brengen en door wetswijziging een geleidelijke daling dier uitgaven in het leven geroepen, zij zou den dank hebben verdiend van alle vrienden der vrijheid. Thans heeft zij de verwarring en de onrechtvaardige uitbuiting der burgerij ten behoeve van het staatsonderwijs slechts vergroot. Ons eenige, maar met dat al ons machtigste verdedigingsmiddel is thans te zorgen, dat de belastingen niet worden verhoogd. Integendeel, het eerste der desiderata op een werkelijk liberaal programma behoort te zijn: afschaffing der accijnsen. Kan men hier of daar enkele millioenen terug winnen door een heffing, die den toets der moraliteit kan doorstaan, des te beter, maar het staatsbudget behoort met tientallen van millioenen te worden verlaagd. Het offer, dat daartegenover door ons volk moet worden gebracht, is het prijsgeven van het staatsonderwijs.

Daardoor zal echter de volksvrede worden hersteld. De scherp afgescheiden groepen, waarin ons volk wordt verdeeld, in burgers, die op de staatsschool opgroeiden en in burgers, die kerkelijk onderwijs ontvingen, zal vervallen. Een der oogmerken, waarmede de neutrale school

werd gevestigd, n.l. dat bij de vele godsdienstige secten, die in Nederland naast elkaar bestaan, het voor de volkseenheid wenschelijk was de geheele Nederlandsche jeugd op één neutrale school te vereenigen, geraakte in den loop der jaren, door de constante weigering der Christelijken om hunne kinderen naar die scholen te zenden, deerlijk in de klem. Juist het instellen van de staatsschool, door een onrechtmatig rijken staat, is oorzaak geworden, dat ons volk is verdeeld geraakt in twee kampen, die in verkiezingstijden bijna vijandig tegenover elkander staan.

De val van de staatsschool zal echter bij het proletariaat in zijn verschillende schakeeringen veel tegenstand ondervinden, maar liberalen en radicalen behooren met de klachten van deze groepen geen rekening te houden. De *radicaal* van Houten staat op dit standpunt. In zijn artikel *Een woord tot de liberale kiezers,* voorkomende in de Vragen des Tijds, Jaargang 1878/79, IIe deel pag. 31, heet het: 'Op politiek gebied oefent *alle* proletariaat eene ongunstige werking. Zoowel het hoog als het laag proletariaat zoekt uit zelfbehoud te leven ten koste van de maatschappij. Het laag proletariaat door recht op onderstand of recht op arbeid te proclameeren, *het hoogere door kostelooze, d.i. door anderen betaalde staatsinrichtingen voor onderwijs*(*); door aandrang op vermeerdering van staatsbetrekkingen, en als middel daartoe ook op uitbreiding van koloniaal bezit; het allerhoogste door rechtstreeksche uitkeeringen uit de schatkist. Is het laag proletariaat de voorname bron der binnenlandsche beroeringen, het hoog proletariaat is een krachtige steun van het militarisme en van de agressieve politiek tegenover minder sterk georganiseerde volken.

Onder de bestaande omstandigheden, nu wij leven in een toestand, geboren uit eeuwenlange afkeuring en bestrijding van alle middelen ter voorkoming van bevolkingsvermeerdering, en nu de oud-Malthusiaansche bevolkingsleer te lang het schadelijke verlengen van het coelibaat als het eenige preventief-middel heeft gepredikt; nu bovendien de vermogensongelijkheid grootendeels wortelt in algemeene, van de verdienste der individuen onafhankelijke oorzaken, kan men met sommige dier eischen vrede hebben, en zijn b.v. tijdelijke onderstand van armen, zoo mogelijk tegen verrichting van arbeid, *en kosteloos of goedkoop onderwijs*(*), ten einde het productief vermogen van het opkomend geslacht te verhoogen, onvermijdelijke overgangsmaatregelen. Voor het overige moet alle proletariaats-ondersteuning bestreden worden. Einddoel van alle politiek moet zijn de maatschappij te brengen en te houden in den gezonden toestand, *dat iedere familie zichzelve onderhoudt*(*), dat de individueele vrijheid zoo min mogelijk beperkt worde en de individueele verantwoordelijkheid zoo krachtig mogelijk blijve werken.'

Ik kan zonder moeite, door te citeeren uit zijne vroegere en latere

(*) Cursiveering van mij.
(*) Cursiveering van mij.
(*) Cursiveering van mij.

geschriften, staven, dat de heer van Houten steeds de meening toegedaan was, dat het onderwijs principieel geen staatszaak, maar de zaak der individuen is. Trouwens, deze staatsman stond in die meening zelfs bij de liberalen niet alleen. Thorbecke, het bleek nog bij de Kamerdebatten over de wijziging van de wet op het Hooger Onderwijs, was van meening, dat men zich zeer goed een modernen staat denken kan, waarin bijzonder onderwijs regel, staatsonderwijs uitzondering is. Dààr moet het heen. Niet het staatsonderwijs, maar het bijzonder leekenonderwijs had zich in den loop der 19e eeuw naast het kerkelijk onderwijs behooren te ontwikkelen. Men meene niet, dat het zich zonder staatshulp niet zou ontwikkeld hebben. Wij hadden eene Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een vrije liberale vereeniging, die zich het leeken-onderwijs aantrok. Aan den heer J.F. Malta, die voor eenigen tijd (Juli 1905) in Het Vaderland zijne *Herinneringen van een onderwijzer* publiceerde, danken wij de herinnering aan het feit, dat uit ons volk de mannen klaar stonden, om als ondernemer eener school zich aan het onderwijs te wijden. Het Nut en de particuliere ondernemers werden door den Staat overvleugeld. De lage schoolgelden, in de wereld gebracht door een Staat, *die rijk was*, *omdat hij op de erfenis van het ancien régime* (*de accijnsen*) *bleef zitten*, pompten de particuliere scholen leeg.

De onrechtvaardigheid, om het onderwijs ver beneden den kostprijs te leveren aan hen, die er van gediend zijn, is evenwel niet straffeloos door den Staat bedreven. Behalve, dat op politiek terrein allen, die van het staatsonderwijs niet gediend waren, van de liberale partij zijn vervreemd en gedreven werden in de armen van ultra's als Dr. Kuyper, heeft deze fout de liberale jeugd bedorven en daardoor de liberale partij verder ontwricht.

Immers, het spreekt van zelf, dat de goedkoopte van het onderwijs een motief vormt voor de ouders, om hunne kinderen langer op school te laten, dan wanneer de volle kostprijs voor hunne rekening komt. Mede in verband met het feit, dat de H.B.S. voor het vormen eener nijvere middenklasse minder bruikbaar is en dat zij (veel meer dan Thorbecke bedoeld heeft) dienst doet als opleidingsschool voor Hooger Onderwijs, werkt de goedkoopte van het studeeren, sedert de jaren '60, magnetisch op de zonen en dochters der liberale burgerij. Ieder, die intellectueel *en financieel* maar even mee kan, wordt ter studie gezonden..... en brengt het eerste derde deel zijns levens op de schoolbanken door, ziet niets van het harde leven, loopt, als hij niet buitengewoon begaafd is, aan den leiband van leeraren en professoren en voelt al die jaren den Staat als vrijgevigen verzorger achter zich. Men klaagt in onzen tijd, dat de zelfstandigheidszin, de zucht tot zelfbepaling verslapt. Kan het anders? zou ik willen vragen. Waarlijk, onze tijd staat te zeer in het teeken van den schoolmeester.

Uit de liberale burgerij van weleer is voortgekomen een nieuwe

klasse: het geleerde proletariaat, een klasse, die voor een gezonde vrije ontwikkeling onzer beschaving zoo gevaarlijk dreigt te worden als de geestelijkheid het was in den feudalen tijd.

Op de vraag met welk doel het liberalisme zich het onderwijs aantrok, luidt het gereede antwoord, dat het in hoofdzaak geschiedde ter wille van de volksontwikkeling. In de periode 1848-1880, toen het Staatsonderwijs, gelijk wij het kennen, gevestigd werd, werd de ontkenning van de Goddelijke Openbaring gemeen goed der liberale burgerij. In den toongevenden kring was men van meening, dat het godsgeloof de massa dom hield en dat die domheid de oorzaak was van den min gunstigen toestand, van de armoede, waarin de massa des volks leefde. De school zou vooral de hefboom zijn, die het volk aan de armoede zou onttrekken. Maar in deze verwachting kwam men bedrogen uit. 'Ook onder de heerschappij van het liberale stelsel blijft er armoede heerschen', schrijft Mr. S. van Houten in 1893, en hij gaat in afkeurenden zin voort: 'Voor die armoede wordt dit stelsel aansprakelijk gesteld, alsof armoede een nieuw verschijnsel was in de wereldgeschiedenis.' Zeker, men kan het liberalisme niet den bewerker van de armoede noemen, maar is het liberalisme daarom onschuldig? Wekte men bij het volk geen andere verwachtingen? Heeft ook de heer van Houten hieraan niet meegedaan?.....(*)

Ging het liberalisme niet de vrijheid schenden en de staatsvoogdij huldigen, toen de Staat optrad als onderwijzer der jeugd? Deed men het christelijk deel der natie geen onrecht, toen men de kerk boorde uit hare roeping, die zij sedert de dagen van Bonifacius had vervuld?

'Kennis is macht' was der liberalen leus. Is kennis of kan kennis evenwel ooit worden almacht? Neen, zegt Van Houten in 1866(†). Maar, wanneer wij dan toch in raadselen op aarde blijven rondwandelen, wanneer de maatschappij toch, meer dan door de rede, door instinctieven drang en onbewuste ervaring geleid wordt, welk recht hadden dan de liberalen (sterk door hunne meerderheid, door de sympathie des volks voor het, door hen gevestigde, parlementaire stelsel) om, bij het najagen van hun visioen, het verdwijnen der armoede, den Staat te hulp te roepen en er jaarlijks millioenen voor aan de *algemeene* kas te onttrekken? Van wanneer dateert dan eigenlijk 'de valsche strooming, die gaat door ons politiek leven'? Is daar eerst sprake van sedert de invasie van het medelijden op het gebied van het recht? Is deze niet voorafgegaan door eene invasie van

(*) 'Een man als hij moest enkel goed stichten. Door zijn overdrijving sticht hij veel kwaad,' aldus Opzoomer in 1878 (De strijd over God). Van het legioen afkeurende oordeelen over den heer van Houten is dit een der weinige, waaruit m.i. blijkt, dat de beoordeelaar den geest van den beoordeelde begrijpt. Er zijn er zoo veel, men denke aan de campagne van 1893-'94, die in deze, naar mijne meening, den bal totaal misslaan!

(†) *De Staathuishoudkunde als wetenschap en kunst.* Te Groningen bij J.B. Wolters, 1866.

liberale bemoeizucht op dit gebied? Maar ook, had de liberale schoolwetgeving ooit zulk een vlucht kunnen nemen, wanneer de volkssouvereine Staat alleen beschikking had gehad over die bronnen van inkomst, welke den toets eener voor hem geldende moraal konden doorstaan?

Na de verwerping der Goddelijke Openbaring meende men dat de kerk had afgedaan. Men lette er te weinig op, dat de massa de kerk ook zonder openbarings- en onsterfelijkheidsgeloof behouden wil als troosteres en verzorgster, als algemeene sociëteit van verzekering. Wel konden de liberalen door hun onderwijs aan de kerk voor een deel haar bovennatuurlijke bestemming ontnemen, haar aardsche bestemming bleef voor de meesten onmisbaar. Wat is dan echter natuurlijker gang van zaken, dan dat het volksdeel, dat op aanstichting van den Staat het godsgeloof afzwoer en met de kerk brak, van den Staat gaat eischen, dat hij de aardsche bestemming van de kerk overneme? Geef mij het kind en ik heb de maatschappij: het kind, op de staatsschool staatskind geworden, vraagt, man geworden, alles van den Staat. De liberalen hebben voor het volksdeel, dat hen volgde, het gemoed ontvankelijk gemaakt, om daarin te strooien het zaad eener nieuwe kerk, eene kerk zonder godsgeloof, maar met uitsluitend aardsche bestemming: een weerzinwekkend materialisme, dat niets kan en niets praesteert, zoolang het zich niet met den Staat heeft vereenzelvigd en meester is van de schatkist en van den sterken arm, het socialisme, werd geboren.

Rechtmatig is het verwijt der christelijke partijen, dat de openbare school socialisten kweekt. En dit verwijt treft het liberalisme, zoolang de liberalen vasthouden aan de openbare school.

III.
De Sociale Quaestie.

Door den vicieusen rijkdom, dien de accijnsen aanbrengen, tot overijver geprikkeld, valt het liberalisme in zijn strijd tegen clericale overheersching van Scylla in Charybdis. Men is met de scheiding van Staat en Christendom nog niet gereed en reeds is het socialisme bezig zich met den Staat te vereenigen en zijn zedelijke beginselen voor allen verbindend te verklaren. Oppervlakkig gezien lijkt het vreemd, dat deze nieuwe kerk, die onder het volk nog geen grooten aanhang heeft, tot zóóveel in staat is, maar hare macht en haar levensdrang ontleent zij aan hare priesterkaste, het geleerde proletariaat.

Deze kan, waar de neiging tot socialisme onder de gegoeden derisoir is, niet leven, dan van en door den Staat. Deze, die in den lande tevens de spraakmakende gemeente vormt, wendt daarom al haar invloed en die harer geestelijke moeder, de Universiteit, aan, om het socialisme tot staatssocialisme te bevorderen.

Inderdaad is het verborgen doel van alle sociale wetgeving geen ander, dan werkverschaffing voor het geleerde proletariaat; en het liberalisme, dat zich medeplichtig weet aan het ontstaan der z.g. democratische groepen, is in zijn verweer tegen hare agressieve houding uiterst zwak. Zijn woordvoerders trachten zooveel zij kunnen de burgerij te overtuigen, dat sociale dwangwetgeving is een eisch des tijds, dat de offers, die van de bourgeoisie gevraagd worden, liggen in de lijn ook van het liberalisme.

Bij een streng vasthouden aan de wetenschap, die een der peilers was van de liberale staatkunde, is dit laatste echter niet te bereiken. Maar in plaats van het socialisme te verloochenen en op grond onzer wetenschap te betoogen, dat men speciaal op het gebied der gedwongen verzekering het beweerde doel, de bestrijding der armoede, niet bereikt, maar slechts het geleerde proletariaat dient, geeft men er de voorkeur aan in het uiterste oogenblik de staathuishoudkunde te ignoreeren, om toch maar met een betrekkelijken lofzang op den geest des tijds te kunnen eindigen. Een voorbeeld van dergelijk bedrijf levert Jhr. Mr. H. Smissaert in een artikel, waarin hij o.m. de vraag behandelt, op wier schouders de kosten der Ongevallenwet eigenlijk neerkomen.

In Onze Eeuw, aflevering Januari 1905, staat deze merkwaardige, welgeschreven verhandeling over *Sociale wetgeving en industrieele weerkracht.* De schrijver begint met uiteen te zetten de bedoeling der inzending ter expositie te St. Louis van het Duitsche ‘Arbeiterversicherungsamt’. Oppervlakkig gezien, lijkt het doel dezer inzending zelfverheerlijking; de kern der zaak is echter, dat Duitschland de weerkracht zijner industrie geschaad heeft en dat het daarom wenscht, dat andere landen zijn op sociaal-wetgevend gebied gestelde voorbeeld mogen volgen.

Vervolgens worden door den schrijver naast elkaar gelegd verschillende uitingen van hen, die slechts de lichtzijde der Duitsche wetgeving willen zien en beweren, dat op dit gebied alles *couleur de rose* is en van hen, die, gelijk von Posadowsky in den Rijksdag, meenen, dat alleen, wanneer de landen die Duitschland op de wereldmarkt ontmoet gelijke kosten voor arbeidersverzekering maken, dat is: wanneer allen hunne weerkracht gelijkelijk verzwakken, het Duitschland mogelijk zal zijn, zijne plaats op de wereldmarkt te behouden.

De heer Smissaert, die doorslaande blijken geeft het meer met von Posadowsky, dan met de optimisten eens te zijn, leidt ons dan naar het Binnenhof, om daar te hooren hoe de Nederlandsche staatslieden denken over hetzelfde thema. Het blijkt uit de aangehaalde debatten uit de jaren 1901 en '02, dat bij ons, behalve door ultra-optimisten(*),

(*) Tot dezen behoort natuurlijk Mr. H. Goeman Borgesius, wiens stelling, dat juist die fabrieken (mits goed beheerd) het voordeeligst werken, waar voor sociale doeleinden het meeste geld wordt besteed, terecht door den heer Smissaert wordt omgekeerd en dan aldus luidt: ‘Aan de fabrieken, die het voordeeligst werken, kan men zich het gemakkelijkst veroorloven voor sociale doeleinden groote bedragen te bestemmen.’ De heer Smissaert geeft hier een best staal van Manchester logica: Corn is not high because a rent is paid, but a rent is paid because corn is high!

erkend wordt, dat hetgeen van eene onderneming gevorderd wordt aan gelden voor verzekering enz. is: eene verzwaring van de productiekosten, welke op de een of andere wijze weder gecompenseerd moet worden.

Naar deze compensatie dient dus, volgens den heer Smissaert, te worden gezocht, en de schrijver gaat na op welke der composanten van de financieele uitkomst der nijverheid deze compensatie kan worden verkregen:

1e. door uitbetaling van lagere loonen. ‘Maar het loon,’ zegt de schrijver, ‘is in de kostenberekening van den fabrikant geen sluitpost, dien hij willekeurig kan verlagen, wanneer dit noodig of gewenscht blijkt: hij weet zeer goed, dat hij beneden zekeren prijs geen geschikte arbeidskrachten kan krijgen.’ Dit is juist. Bij een bepaalden stand der arbeidsmarkt baat geen ondervragen. Maar de markt kan dalen. We zullen zien....

2e. Door vermindering van de ondernemerswinst. ‘Maar eerst moet er ondernemerswinst zijn,’ zegt de schrijver, ‘en dan als deze voorwaarde vervuld is, zal eene vermindering als noodzakelijk gevolg hebben, dat èn ondernemers èn kapitaal, hetwelk in den vorm van dividend zijn deel van de ondernemerswinst ontvangt, zich uit de nijverheid terugtrekken.’

Dit laatste is op zichzelf ook waar, maar de vraag dringt zich op, waar èn ondernemers èn kapitaal heen moeten, wanneer de geheele nijvere wereld gebukt gaat onder den last der verzekeringen? Waar elders dan daar wordt de markt èn van ondernemers èn van kapitaal gemaakt?

3e. Door verhooging van den verkoopprijs van het product. De schrijver onderscheidt hierbij industrieën, die met het buitenland moeten concurreeren en waar een prijsverhooging alleen doel heet te kunnen treffen bij verhooging van het invoerrecht, en industrieën, als bakkerijen, bouwbedrijven etc., waar uit den aard der zaak niet met het buitenland wordt geconcurreerd en waar Mr. Smissaert eindelijk, moegejaagd, een uitweg meent te hebben gevonden. ‘Brood b.v.’, aldus heet het bij den heer S., ‘wordt ten onzent in niet noemenswaardige hoeveelheden ingevoerd: zien onze bakkers hun bedrijf door nieuwe sociale lasten bezwaard, dan zal het - voor zoover zij zich onder elkaar kunnen verstaan - hun ook zonder een (volkomen overbodig) invoerrecht op brood *mogelijk zijn den prijs van hun product te verhoogen.* Hetzelfde geldt voor alles, waarbij om verschillende redenen buitenlandsche mededinging nu eenmaal niet te duchten is; zoo voor

alle werkzaamheden, welke ieder burger door werkgevers in zijn gemeente of althans in zijn eigen land doet verrichten; men denke aan het bouwen of onderhouden van huizen enz. Op dit gebied van "nationalen arbeid" behoeft de tariefwetgever niet tusschenbeide te komen om prijsverhooging mogelijk te maken.'

Schreef ik hierboven, dat het artikel van Mr. Smissaert duidelijk gesteld is, met waardeering erken ik thans, dat dit mijn taak, om de fout in zijn betoog aan te wijzen, zeer vergemakkelijkt. Het betoog is namelijk niet af. De schrijver is niet klaar, wanneer hij de bakkers een trustje laat vormen, om den broodprijs te verhoogen. Afgezien hiervan, dat het een slechten dunk geeft van des schrijvers inzicht in het wezen van het liberalisme, wanneer hij, terecht den vrijen handel tegen elk invoerrecht verdedigend, in hetzelfde betoog den trust als bondgenoot aanvaardt, moet de heer Smissaert ons schetsen, hoe de bakkerstrust door den broodeter zal worden ontvangen en ons bewijzen, dat de eenige consequentie van de bewerkte prijsverhooging geen andere zijn kan, dan dat deze verhooging blijft bestaan. De schrijver heeft zich aan dit bewijs echter niet gewaagd. Geen wonder, want juist het tegenovergestelde is (natuurlijk niet voor één artikel, maar voor alle producten en handelsartikelen als één geheel genomen) bewijsbaar en bewezen(*). Zou b.v. de verhooging van den broodprijs zonder invloed blijven op de vraag naar brood? De heer Smissaert zegt in eene noot, dat de 's-Gravenhaagsche Glazenwasscherij haar tarief indertijd verhoogd heeft, ter zake van de wettelijke ongevallenverzekering en dat zij daarin zeker wel niet alleen staat. Maar wanneer nu, wat in de wetenschap onomstootelijk vaststaat, de prijsverhooging van glazenwasschen, van timmerwerk, van brood en zóóveel meer ten gevolge heeft, dat de diensten van glazenwasschers, van timmerlieden, van broodbakkers enzoovoorts minder gevraagd worden, moet dan de hooggeloofde prijsverhooging, algemeen gesproken, weer niet = 0 worden langs den weg òf van lagere loonen òf van verminderde winsten en dividenden, of van beide? En is er in elk concreet geval iets naders te bepalen omtrent de vraag, wie van drieën, arbeider, ondernemer of kapitalist, in den regen en wie in den drop zal komen te staan? Geschiedt het herstel van het evenwicht niet langs den natuurlijken - den anarchistischen weg, dien prof. Treub ons geheeten heeft te verlaten, waarvoor juist de verplichte verzekering en wat dies meer zij, och arm! dienen moest? Maar dient de vraag niet overwogen, wie

(*) Pierson, *Leerboek II* 1ste druk p. 411: 'Welke afspraken of overeenkomsten ook tot stand komen tusschen de verkoopers van een artikel, beijveren zich deze laatsten om evenveel van de hand te zetten als voorheen, zoo kan de prijs niet stijgen, tenzij eerst de prijsschaal in hun voordeel verandert.' De geheele §, getiteld 'Overdracht van belastingen,' waaruit het bovenstaande geciteerd is, is uiterst lezenswaard. Ook omdat er helaas uit blijkt, hoezeer de meening van den Heer Pierson zelf onder den invloed is geraakt van het collectivisme, sedert hij in 1894 de zijde van den heer van Houten verliet.

het minst weerstand bieden kan aan de schokken, waarmede de natuur in hare hardhandigheid het evenwicht op kapitaal- en arbeidsmarkt herstelt? Is het niet de arbeider, die in de allereerste plaats getroffen wordt, wanneer de vraag naar werk vermindert? Kan derhalve de loonstandaard ongerept uit den strijd komen? En welk is het equivalent, dat de arbeider ontvangt? Wijdt de heer Smissaert in zijn artikel ook maar één woord aan de waarde van het instituut der verzekering? Ontgaat het hem geheel, dat men niet verzekerd is uitsluitend tegen een kans, maar dat de gevolgen van roekeloosheid, ongeoefendheid, dronkenschap, bedrog en *last not least* van de levendige zucht bij velen om 'er uit te halen, wat er in zit', hun deel van den buit komen opeischen? Geschiedt dit alles niet ten koste van het betere deel der werklieden, 'in wie het eergevoel, de geest van zelfstandigheid, de veerkrachtige individualiteit schuilen, die de ware kracht der volken uitmaken en uit wier geleidelijke rijzing op de maatschappelijke ladder ook de hoogere industrieele werkkrachten zich steeds vernieuwen'(*)? Is het dan geen gruwel, zooals de wet van het ministerie Pierson-Borgesius huishoudt met het zuur verdiende geld van duizenden, arbeiders en ondernemers, hetwelk met behulp van den sterken arm wordt opgeëischt en waarvan alleen het geleerde proletariaat, als ambtenaren, assuradeurs en artsen, de revenuen ontvangt?

De fout in het betoog van den heer Smissaert, n.l. het niet streng vasthouden aan de door Mr. van Houten in zijn antwoord op de Leidsche prijsvraag en later in zijne dissertatie helder in het licht gestelde waarheid, dat de waarde eener zaak bepaald wordt door de verhouding tusschen vraag en aanbod, is het uitgangspunt van alle dwaling op het gebied der sociale quaestie; ja de sociale quaestie had geen wetenschappelijken ondergrond, vóórdat de staathuishoudkunde, die door Van Houten in zijn strijd tegen Vissering was recht gezet, weder tot sociale economie, eertijds genaamd 'practische staathuishoudkunde', was afgetakeld.

Nergens in de wetenschap blijkt zoozeer het overwicht van den wil op het verstand, als bij den strijd over het leerstuk van de Waarde. Uitzonderingen daargelaten, beslist 's menschen beroep van welke uiteenzetting der waardeleer hij aanhanger is. Er bestaat een arbeiderswaardeleer naast een koopmans-waardeleer. Loontrekkenden, arbeiders, ambtenaren (met inbegrip van hooge en lagere schoolmeesters!) neigen tot de leer van Ricardo; ondernemers en onafhankelijke wijsgeeren, wetende, dat zij zich niet kunnen beroepen op eenen broodheer, wien men zoo gaarne verplicht de dwaalleer voor zijne loontrekkenden waar te maken, buigen het hoofd voor de waarheid, dat de verhouding tusschen vraag en aanbod over de waarde beslist en dat de invloed van de kosten van voortbrenging slechts secundair is. De heer van

(*) Mr. S. van Houten. *Staatk. Brieven* N°. 13, 30 Juni 1900 p. 137.

Houten, die naar afkomst tot den koopmansstand behoort en wiens eigenwillige natuur den invloed der universiteit weerstond, bleef de koopmans-waardeleer getrouw en was in Nederland de eerste der geleerden, die de fout der arbeiders-waardeleer aanwees. Tien en twintig jaren daarna scheen het, dat het betere inzicht onder de beoefenaren der wetenschap de overhand zou behouden. Pierson's leerboek behandelt de waardeleer naar de juiste principes, maar sedert het verschijnen van dit werk organiseerde zich de stand der geleerde proletariërs. Zij hebben de staathuishoudkunde onderhanden genomen en de oude dwaling weer ten troon verheven. Het is den armen geleerde een doorn in het oog, dat ook de waarde van zijn arbeid wordt bepaald door vraag en aanbod. De geleerde proletariër, die in zijn denken gebonden is aan de voorziening in eigen behoeften, kan zich op het gebied van de leer der ruilingen niet verheffen tot een algemeen en wetenschappelijk standpunt. Oud-vaderlandsche zegswijzen: ‘ze zullen de markt wel voor je maken,’ ‘zet de tering naar de nering’, ‘de spiering doet den kabeljauw dalen’, die ons volk karakteriseeren als een eigenwillig koopmansras en die elk in populairen vorm uitdrukking zijn eener economische wet, worden verworpen: de professor moet overeenkomstig zijnen stand kunnen leven, dus: de waarde van den arbeid wordt bepaald, door hetgeen noodig is voor het levensonderhoud van den arbeider. De traagheid en stroefheid der parlementaire controle laat den Staat, die op privaat terrein geen andere dan bureaucratische beweegredenen kent, ruimte te over om ten behoeve zijner ambtenaren de arbeiders-waardeleer te huldigen. Eenmaal niet aan eigen lijf gestraft wordende voor het aanhangen der valsche leer, gelooven ambtenaren, professoren, onderwijzers met hunnen aanhang van proletarische leerlingen, aan hare waarheid en neigen zij, uit de rijen der beoefenaars van vrije bedrijven nog gesteund door allen, die in den vorm van b.v. protectionisme op hulp van buiten azen, tot hare toepassing in de arbeiderswereld. De wending, die de zaak dáár neemt behoef ik niet te beschrijven: een bekwamer pen dan de mijne heeft dit reeds verricht. Men leze de noot op pag. 222 v.v. van Mr. van Houten's *Vijf en twintig jaren in de Tweede Kamer,* waar de schrijver aantoont, hoe de zucht, om het desideratum ‘loon naar behoefte’ te bereiken, neerdraait op het vormen van een gesloten vierden stand, die, ten einde het bij verhoogden prijs verbroken evenwicht tusschen vraag en aanbod te herstellen, het aanbod omlaag duwt, door den heiligen oorlog tegen al wat ‘onderkruipt’ te proclameeren.

Van het uiteenzetten der juiste waardeleer, die in handel en industrie vaak onbewust wordt gehuldigd, zie ik af. Ik kan verwijzen naar Van Houten's dissertatie en Pierson's leerboek. Voor het verkrijgen van een juist inzicht in de taak der staathuishoudkunde, kan ik het te weinig gelezen en tot dusverre niet herdrukte meesterstuk van den heer van Houten, zijn brochure van 1866 *De Staathuishoudkunde als wetenschap*

en kunst, niet genoeg aanbevelen. Ik kan mij niet herinneren ooit iets gelezen te hebben, dat zoozeer den blik verruimt op de werking van alle maatschappelijke krachten, als dit geschrift, hetwelk slechts een simpele 40 bladzijden groot is.

Voor den gang van mijn betoog is slechts noodig te herinneren aan de waarheid, dat de waarde van den arbeid, zoo goed als van goederen en kapitaaldienst, bepaald wordt door vraag en aanbod. Men kan vraag, aanbod en prijs in hunne werking niet beter vergelijken, dan bij last, macht en steunpunt van een hefboom. Met dit verschil, dat, waar het bij dezen laatste om levenlooze voorwerpen gaat, steeds een kracht van buiten de juiste plaats van het steunpunt moet bepalen; daarentegen is in de menschelijke samenleving, waar vraag en aanbod hun rol spelen, het eigenbelang der individuen de onwillekeurige kracht, die den prijs van al wat, staathuishoudkundig gesproken, koopwaar heet, naar het punt drijft, waarop vraag en aanbod elkander in evenwicht houden. Daarom erkenne men, dat het niet aangaat den arbeider tegenover den kapitalist den economisch zwakkere te noemen, omdat hij de financieel zwakkere is. Immers, het komt er bij den strijd tusschen kapitaal en arbeid niet op aan, of de absolute kracht van het kapitaal al grooter is dan de absolute kracht van den arbeid: het is slechts noodig, dat *de krachtsmomenten* van kapitaal en arbeid aan elkaar gelijk zijn. Gelijk het tienmaal sterkere kilogram in evenwicht gehouden wordt door het ons, wanneer de evenaar slechts op het juiste punt ondersteund wordt, zoo is er tusschen kapitaal en arbeid immer evenwicht mogelijk, mits de natuurlijke loop der prijzen door niets wordt belemmerd. Maar ook, gelijk de bovenbeschreven evenwichtstoestand tusschen kilogram en ons de eenig mogelijke is, zoo is op economisch gebied een evenwichtstoestand tusschen financieel sterken en financieel zwakken alleen met een volstrekt vrije beweging der prijzen bereikbaar. Alles wat deze vrijheid belemmert, protectionisme, trusts en standaardprijzen, coalities en standaardloonen met de hen bijna onvermijdelijk volgende werkstakingen en ‘heilige oorlogen’, is onvoorwaardelijk uit den booze. Ieder op zijn gebied eere de concurrentie als den vriend, die hem zijn feilen toont. Het verhoogt de kracht van het kapitaal, economisch en moreel, dat het geen standaardrente, geen vaderland, geen voorkeur kent, dat het elken dag bereid is een half ei boven een leegen dop te verkiezen, wetende (want op dit stuk is het even afhankelijk als de arbeid) dat elke dag die voorbijgaat, zonder dienst te praesteeren, onherroepelijk verloren is.

Waar alzoo het vrije spel van vraag en aanbod het dikwijls onzachte, maar altijd probate geneesmiddel is tegen elk ontbreken van evenwicht tusschen de krachten, die elkaar in het ruilverkeer ontmoeten, voor dengene, die bovendien vasthoudt aan de erkenning van de autonomie van den menschelijken geest (en dat doen toch, dunkt mij, allen, die

een uitgebreid kiesrecht voorstaan), blijft er niet veel over van de kern der sociale quaestie, n.l. van de rechten, waarvan het proletariaat zich bewust begint te worden. Elk argument ten gunste van de financieel zwakken berust op de miskenning van het beginsel van zelfregeering en van de rol, die de prijs speelt in den strijd tusschen vraag en aanbod. Men kenmerkt arbeiders als onderdrukten, ondernemers als uitzuigers en zegt, dat de goederenverdeeling in de maatschappij op zoodanige wijze geschiedt, dat de bezittende klasse meer, de arbeidende klasse minder dan haar gerechte deel ontvangt. Men maakt een eigenaardig, bijna komiek, misbruik van de erkenning, dat de menschen elkaar in de wereld noodig hebben, men geeft hoog op van de onmisbaarheid der werklieden, noemt daarentegen de praestaties van ondernemers en van kapitalisten waardeloos en overbodig.

Nu geef ik gaarne toe, dat we elkaar werkelijk noodig hebben, maar ik meen, dat op de vrije markt behoefte, en praestatie elkaar volkomen dekken. Een particulier zou b.v. zeer onthand zijn, wanneer er morgen aan den dag geen bakkers waren, die brood te koop aanboden. Zijn ongelegenheid is echter niet beter te vergelijken, dan met de ongelegenheid, waarin een bakker zou geraken, wanneer er morgen aan den dag geen lieden waren, die brood wenschten te koopen. Gelukkig, dank zij het liberalisme, dat bij al zijn zonden waakt voor den vrijen handel, ontmoeten bakker en broodgebruiker elkaar op een volkomen vrije markt en het is juist de prijs van het brood, die uitdrukt in welke mate de bakker den gebruiker en de gebruiker den bakker noodig heeft. Men kan vóór den koop over den prijs onderhandelen, loven en bieden zooveel men wil, nadat de koop te goeder trouw is gesloten en elk met zijn deel zijns weegs is gegaan, bestaat er geen vordering meer van den een op den ander, of omgekeerd. Te beweren, dat de bakker te weinig ontvangt, wanneer de kooper rijker is dan hij en te veel, wanneer zijn brood in handen van een armere overgaat, is Themis haren blinddoek van de oogen nemen. Het recht blijve voor armen en rijken hetzelfde. Ook bevredigt de vrije ruil, algemeen gesproken, de partijen volkomen; want bij elke volgende behoefte weet men elkaar weer te vinden en deze wijze van doen is zoo oud als de verdeeling van den arbeid zelf.

Op volkomen dezelfde wijze gaat het op de arbeidsmarkt toe, bij het ruilen van arbeid tegen geld. Zeker, een reeder zou zeer onthand zijn, wanneer er bij de aankomst van zijn schip geen lieden waren, die zich met het lossen der goederen zouden willen belasten. Zijn veronderstelde ongerief is echter niet beter te vergelijken dan bij het ongerief, dat bootwerkers zouden ondervinden, wanneer er geen schepen meer aankwamen, om gelost te worden. Men ontmoet elkaar echter ook daar op een vrije markt (voorzoover werkliedenvereenigingen, standaardloonen etc., die weder patroonsvereenigingen met hunnen nasleep tot gevolg hadden, er geen beletselen tegen zijn). Ook dáár

geeft de hoogte van het loon aan, hoever de arbeider den werkgever, de werkgever den arbeider noodig heeft. Ook dáár bevredigt de ruil, algemeen gesproken, de partijen volkomen. Den patroon, want hij zet zijn zaken voort, leidt zijn zonen er in op, sluit elken dag weer nieuwe ruilingen, den arbeider, want hij trouwt op zijn aldus verworven loon, waarmede hij *ein für alle Mal* te kennen geeft, dat naar zijn maatstaf het loon voldoende is, om met vrouw en kind een menschwaardig bestaan te leiden.

De vraag of het loon, dat door een arbeider gemiddeld wordt verdiend, voldoende is voor het onderhouden van een gezin op 'menschwaardige' wijze, kan ieder slechts voor zich zelf beantwoorden. Het bevestigende of ontkennende antwoord is beslissend voor den levensloop van het individu, maar wij moeten elkanders levensopvatting eerbiedigen. Dit te meer, omdat het doel van ons leven en het doel der wereld ons ten eenenmale verborgen zijn. De vierdestander is mensch zoo goed als de derdestander: zij zijn elkaars evenboortige. De bourgeois leeft zijn leven door angstvallig toe te zien op alles, wat zijn welvaart zou kunnen bedreigen, begin en einde van zijn leven is de zorg om zich langs loyalen weg voor armoede te behoeden. Kapitaalvorming is allen burgerlijk aangelegden economen een heilig principe. De meer proletarisch aangelegden leeft gedachteloos voort, bekommert zich niet over het vasthouden van geld, maakt op wat hij heeft en 'heeft alle weken weer versch'. 'Een weinig meer philosophie over de werkelijke waarde van den rijkdom met betrekking tot het geluk, ware in onze maatschappij wellicht niet misplaatst', schrijft Mr. S. van Houten in 1893. Wie is gelukkiger, de derdestander of de vierdestander? Ik *kan* het niet weten. Geen collectivist ter wereld vermag het, eens anders gemoed te peilen; maar waarom dan maar niet liever individualist gebleven, als men toch niet weten kan wat een ander gelukkig maakt?

Weet men dus niet wie gelukkiger is: de bourgeois of de proletariër, ook een onzijdige Staat behoort elks levensopvatting te respecteeren. De vierde stand heeft bij de voortgaande ontwikkeling der productie steeds de gelegenheid, om de meerdere vrucht van den arbeid, die ook hem in den schoot valt, op tweeërlei wijze te besteden. Hij kan zijn levensstandaard verhoogen of zijn aantal vergrooten. Hij heeft *als stand* steeds het tweede verkozen. Dat is zijn zaak. Maar de Staat late de gevolgen voor rekening van elk individu, dat er aan meedeed. Wat een derdestander, door op zijn wijze te leven met wijsheid en (wat zeer goed mogelijk is) zonder eigenlijke geldzucht overgaart, is voor zijn kinderen, de eenige individuen ter wereld, die men, gegeven het vrije ruilverkeer, als zijn crediteuren kan aanmerken. Terecht heeft de bourgeoisie het voornemen niet om anderen, die hun levenskans verspeelden, of ook hunne kinderen, meer in haar bezit te laten deelen dan *more majorum* gebruikelijk is. Die kinderen, het is mijn vaste

overtuiging, behooren, al is hun leven in den aanvang moeielijk, hunne ouders te eeren en hun leed te zwijgen. Zijn zij van meening, dat hunne ouders te lichtvaardig over de bezwaren van het vestigen van een gezin hebben geoordeeld, niets belet hun, het op hunne beurt beter te doen. Oneindig veel beter dan te luisteren naar de voordracht eener verdraaide waardeleer, is het voor hen, een voorbeeld te nemen aan de fout hunner ouders. Wie zich aan zijn vader spiegelt, spiegelt zich zacht.

Dit alles is, hoewel het zelden zoo op den man af gezegd wordt, de algemeen geldende moraal van den derden stand. Ik vind haar billijk en ik meen, de vierde stand denkt evenzoo. De vierdestander verwacht geen gaven van anderen, hij bedelt noch steelt, maar werkt zijn werk en verteert zijn loon in vrede. Het volk, en dit is een wezenlijke uitkomst voor alle vrijzinnig-, rechtzinnig-, en sociaal-democraten (die, ware het anders, te dikwijls lastig zouden gevallen worden met de vraag: 'Wanneer verschijnt nu de modelstaat, dien gij ons voorspiegelt?'), is nog niet sociaal aangelegd. Het is door voortgezet onderwijs niet bedorven, het kent den Staat veel minder dan de hoogere klassen als bederver der jeugd en is nog in merg en been individualist. Wel geef ik volmondig toe, dat men overal ontevredenheid kan waarnemen, maar deze ontevredenheid wordt overal door beroepspropagandisten aangeblazen en bovendien, het wegnemen van de ware oorzaken dezer klachten over laag loon en afhankelijkheid ligt buiten de macht van den Staat. Slechts ieder voor zich kan, bij zijn intrede in de maatschappij, stelling nemen tegenover gebrek en leed, dat hem wacht, wanneer hij te lichtvaardig oordeelt over de bezwaren van het onderhouden van een steeds wassend gezin. Elk individu, dat in deze de slaaf is van zijn neiging in plaats van de slaaf zijner rede, geraakt gaandeweg in onvoorziene en ongewenschte toestanden en is ontevreden over alles, behalve over zijn eigen handelingen, die toch de ware oorzaak zijn van zijn ongunstigen toestand. Een proletariër, die op geringe inkomsten trouwt en later met een groot gezin te zijnen laste beweert, met dezelfde inkomsten geen menschwaardig bestaan te kunnen leiden, is niet waard, dat zijn kinderen hem eeren. Zijn harde lot is niet anders dan de gerechte straf voor zijn harteloosheid, die hem er toe bracht een kroost te verwekken, waarvoor, naar eigen opvatting, geen plaats is in zijn gezin. Het is misdaaad dezulken op te zetten tegen een maatschappij, tegen een staat, die aan zijn lot part noch deel heeft. Maar de bijval van deze rampzaligen beslist niet over het welslagen eener sociale revolutie. Voor het totstandkomen, langs min of meer gewelddadigen weg, eener omkeering van maatschappelijke verhoudingen is meer noodig. Dan moet de heerschende ontevredenheid van anderen aard zijn. Bij de discussie over de houding der Regeering in zake de spoorwegstaking, noemde de heer Troelstra de gebeurtenissen van zijn jaar 1903 en die van ons jaar 1848 in eenen adem.

Niets is meer aanmatigend. De overeenkomst tusschen de volksbewegingen dier beide jaren is, dat de leiders der beweging den bijval hadden van het volksdeel, dat elken dag gereed staat zich te belasten met het grove werk eener revolutie, dat te hoop loopt, het werk staakt, bereid is om ruiten in te gooien en wat dies meer zij. Maar voor het welslagen der beoogde omwenteling komt het aan op de gegrondheid van de eischen der leiders. De rechtvaardige eisch van de leiders in 1848, de invoering van de ministerieele verantwoordelijkheid en van de rechtstreeksche verkiezingen en de afschaffing van de accijnsen op levensbehoeften, was toen de spil waarom alles draaide. Bij het zwichten der regeering voor deze eischen der burgerij begon in waarheid een nieuw tijdperk in onze geschiedenis.

Maar nu 1903. Wie waren toen leiders? Welke was hun ontevredenheid? Wat was van deze ontevredenheid de oorzaak? Welke waren hunne eischen? De beweging van 1903 werd, zooals de geheele sociale beweging, geleid door het geleerde proletariaat. Dit is een stand van ontevredenen. Hun ontevredenheid heeft reden. Zij worden in hunne jeugd door den Staat duchtig verwend en eenmaal in de maatschappij aangeland valt hun het leven zonder staatshulp te zwaar. Maar men kan daarom van den Staat toch niet eischen, dat hij zijn burgers zal gaan onderhouden. Moet de Staat, die eenmaal den vinger gaf, nu de heele hand geven? De leiders kwamen wijselijk met hun eigen grieven niet voor den dag. Zij waren niets dan de woordvoerders der stakers en alles wat gevraagd werd, was de vrije jacht op onderkruipers, het verbod van de vrijheid van arbeid. Geen wonder, dat van 1903 af allerminst een nieuwe era in de geschiedenis begonnen is. Geen wonder, dat de lang beloofde sociale revolutie zich wachten laat. Zij zal zich laten wachten tot den jongsten dag. De eenige omwenteling, die recht heeft werkelijkheid te worden, is *de zuivering van het Staatsbudget.* De Staat verlate het verouderde standpunt, dat de accijns is eene even goede heffing als elke andere. De Staat zuivere zijn budget van alle inkomsten, die den toets der moraliteit niet kunnen doorstaan. Hij trachte niet te zeer het evenwicht op zijn budget te herstellen door het heffen van nieuwe of verzwaren van bestaande directe belastingen. *De geringe animo*, *die er bij de burgerij bestaat om nieuwe of zwaardere belastingen op te brengen, is een afdoende aanwijzing, dat de burgerij het* '*ieder voor zich*' *wil toepassen in tal van behoeften*, *wier vervulling de Staat voor allen wil regelen.* Het evenwicht op het staatsbudget worde gevonden, door den Staat te ontheffen van zijn zelf opgenomen last, om een zeer groot percentage van de kosten van het onderwijs voor zijn rekening te nemen. Geschiedt dit, dan is, als nu, het vooruitbrengen der wetenschap de taak dier weinige bevoorrechten, die, ongeacht hun opleiding en hun financieele positie, de vrucht van hunne denkkracht brengen tot vollen wasdom; dan is, als van ouds, het bewaren en rangschikken

der verkregen kennis de aangewezen taak der rijken; dan verdwijnt de klasse der geleerde proletariërs; dan is de weg geëffend voor een tijdperk van krachtige ‘anti-sociale’ politiek, voor een tijdperk, waarin geen Van Houten ons behoeft te verwijzen naar deze verzuchting van Bastiat: *l'État c'est la grande fiction à travers laquelle* TOUT LE MONDE *s'efforce de vivre aux dépens de* TOUT LE MONDE.

Rotterdam, Januari 1907.

W.L. VAN MALSEN.

Christiaan Huygens en Isaac Newton.

Op het gebied der mathematische wetenschappen waren drie groote mannen tijdgenooten; - zij hebben elkander gekend en met elkander persoonlijken en schriftelijken omgang gehad. Van het drietal was Huygens de oudste; dan volgt Newton, terwijl Leibniz de jongste was, doch Newton heeft beiden vele jaren overleefd. In verscheidene opzichten is hun omgang merkwaardig; de bittere en langdurige strijd tusschen de beide laatsten over de uitvinding der differentiaalrekening behoort niet tot mijn onderwerp, omdat hij eerst na den dood van Huygens ontbrandde; zijn verhouding tot beiden was van vriendschappelijken aard en duurde tot zijn dood. Zoo kan het niet overbodig zijn om deze verhouding nader in het licht te stellen, en zullen wij thans nagaan, hoe die verhouding was tusschen de beide oudsten, terwijl die van Huygens tot Leibniz voor een volgend opstel blijft bewaard. Om hierbij een goed inzicht te verkrijgen, moet een kort levensbericht van Newton voorafgaan tot de periode, waarin hij met Huygens in aanraking kwam.

I.

Voor het leven van Newton bezitten wij een voortreffelijke bron in de beschrijving daarvan door David Brewster(*); een werk, dat in dit opzicht nauwelijks zijn weerga heeft. In keurigen vorm uitgegeven, helder en boeiend geschreven, behoorlijk gedocumenteerd, leert het ons het leven en de werken van den grooten wis- en natuurkundige kennen en waardeeren. Toch ontbreekt ook hier de schaduwzijde niet; zij hangt samen met de eigenaardigheid van den schrijver. Deze toch, bekend als proefondervindelijk natuurkundige, weidt uit over de verdiensten van zijn held op dit gebied en spaart zijn lezers dan geen enkele bijzonderheid; doch komt hij op het gebied der zuivere theorie, waar juist de grootste verdiensten van Newton zijn gelegen, dan blijkt de schrijver niet voldoende op de hoogte te zijn en maakt er zich met een oppervlakkige beschouwing af. Als echt Brittanniër worden de verdiensten van zijn landgenooten breed uitgemeten en, waar deze in strijd komen

(*) *Memoirs of the life, writings and discoveries of Sir Isaac Newton,* by D. Brewster, in II Volumes, Edinburgh 1855.

met vakgenooten van het vaste land, wordt steeds de zijde van de eersten gekozen, zoodat onpartijdigheid geen kenmerk der levensbeschrijving kan genoemd worden. Gelukkig behoort deze strijd niet tot ons onderwerp; de verhouding van Newton tot Huygens wordt, voor zoover de beschikbare bronnen hem dit toelieten, in behoorlijk licht gesteld. Deze bronnen zijn echter door de uitgave der briefwisseling van Huygens zoozeer toegenomen, dat thans aan de beschrijving van die verhouding heel wat kan worden toegevoegd en zij daardoor ook in een ander licht verschijnt.

Isaac Newton werd geboren den 25sten December 1642 (oude stijl) te Woolsthorpe, een gehucht in het graafschap Lincoln. Zijn vader overleed na enkele maanden te zijn gehuwd, vóór de geboorte van zijn zoon; deze was bij zijn geboorte van zulk een zwakke constitutie, dat men voor het behoud van zijn leven vreesde en niet kon vermoeden, dat zulk een lang leven zou volgen. Met dezen zoon liet de vader zijn vrouw achter in het bezit van een eenvoudig huisje en eenigen grond, dat als bouw- en weiland een gering inkomen verschafte. Toen Isaac vier jaren oud was, hertrouwde zijne moeder en vertrok uit haar woning, terwijl de zorg voor haar zoon werd toevertrouwd aan haar moeder, die de hoeve betrok. Isaac ging ter schole in het nabijgelegen dorp tot zijn twaalfde jaar; toen werd hij gezonden naar de openbare school te Grantham en kwam daar in den kost bij een apotheker. Op de school stond hij aanvankelijk ver van goed aangeschreven en kostte het hem veel moeite om vooruit te komen. Doch reeds vroegtijdig was zijn lust ontwaakt voor het samenstellen van kleine werktuigen en deed hij dit met de eenvoudige hulpmiddelen, die onder zijn bereik kwamen; zoo vervaardigde hij een kleine windmolen, een wateruurwerk en een vierwieligen wagen, die door den persoon, die er inzat, met een kruk kon voortbewogen worden. Teruggekeerd in het ouderlijke huis, teekende hij op den naar de zon gekeerden muur twee zonnewijzers, waarvan er één nog aanwezig was, toen Brewster het huis bezocht. Hij was, na de school te hebben doorloopen, bestemd om de kleine bezitting te besturen, maar dit ging in het geheel niet; want hij lette niet op het vee, noch op den groei van het koren, maar hield zijn gedachten bezig met zijn technische constructies, zoodat zijn moeder het opgaf en hem naar de school te Grantham terugzond om daar voor academische studie te worden opgeleid. Zoo ging hij in 1661 naar Cambridge, om aan de Universiteit aldaar zijn studiën voort te zetten; hij werd in het Trinity College opgenomen; hier eerst raakte hij bekend met de meetkunde van den ouden Euclides, wiens leerboek nog altijd in Engeland de leiddraad is der mathematische studiën, maar ook door het werk van Descartes met de nieuwere meetkunde. Eindelijk had hij in die studie zijn weg gevonden; het laatstgenoemde werk had hem de oogen geopend en de richting, waarin hij zich verder zou bewegen, doen kennen. Nu kwamen aan de beurt de werken van Viëta en van Schooten, gevolgd door die

van zijn landgenoot Wallis. In 1665 werd hij bevorderd tot ‘Bachelor of arts’ en schreef hij zijn eerste verhandeling over fluxies en haar toepassing op de leer der kromme lijnen. Toen in 1665 de pest uitbrak, werden de leerlingen naar huis gezonden en keerde ook Newton naar zijne woning te Woolsthorpe terug; hier in den tuin zittende en in nadenken verzonken, zag hij den appel van den boom vallen, die hem op het denkbeeld bracht, den val in verband te brengen met de beweging der maan in haar loopbaan, om aan beide bewegingen dezelfde oorzaak toe te schrijven. Teruggekeerd naar de Universiteit, legde hij dit onderwerp terzijde, om zijn aandacht geheel te wijden aan optische onderzoekingen; hiertoe had hij een glazen prisma gekocht, aanvankelijk om de theorie van Descartes over het licht nader te onderzoeken. Zoo kwam hij tot het onderzoek naar de oorzaak der kleuren, waarover destijds nog zeer onhoudbare meeningen werden verkondigd, die o.a. voorkomen in het werk over de optica van zijn leermeester Barrow. Intusschen werd hij in 1668 bevorderd tot M.A. (master of arts) en verkreeg in het gebouw een vaste woonplaats aan den binnenhof, waar hij vele jaren zou blijven en nagenoeg al zijn ontdekkingen tot stand brengen. Hij leefde daar hoogst eenvoudig en ingetogen; de lessen, die hij had ontvangen, waren niet vele en hoogst gebrekkig; slechts eigen studie en onderzoek brachten hem op den weg der wetenschap. Trouwens, hij had hiertoe alle gelegenheid, want van hem werd niets gevorderd, dan het geven van enkele lessen als ‘professor of the Lucasian Chair’. Zoo kon hij al zijn tijd aan studie en proefnemingen wijden; thans was zijn aandacht gevestigd op de terugkaatsing van het licht op spiegels van verschillenden vorm; hierbij nam hij waar, dat de chromatische aberratie (afwijking van het beeld door verschillende breking van gekleurde stralen) minder invloed had bij door spiegels teruggekaatste, dan bij door lenzen gebroken straalbundels. Dit bracht hem op het denkbeeld om de groote kijkers te vervangen door een telescoop, waarin een spiegel in plaats van een objectief-lens wordt gebruikt om de stralen in een brandpunt te verzamelen. Aldus vervaardigde hij den eersten telescoop, die nog altijd onder zijn naam bekend staat. Het duurde echter tot 1671, eer hij met de constructie van het instrument gereed kwam.

Intusschen zette hij zijn proefnemingen met het glazen prisma voort; daartoe maakte hij in het vensterluik van zijn kamer een gaatje en liet hierdoor de zonnestralen op zijn prisma vallen; hier scheidden zich de stralen en veroorzaakten op den achterstaanden witten muur het gekleurde spectrum; door de stralen van dit spectrum op te vangen op het prisma werden zij weer vereenigd tot wit licht. Zoo kwam Newton na zorgvuldige herhaling en afwisseling zijner proeven tot de kennis van de oorzaak der kleuren en bewees, dat het witte licht ontstaat uit een samenstel van gekleurde stralen met verschillende breekbaarheid, een theorie, die niettegenstaande heftigen tegenstand thans als de ware

is erkend; daarbij is zij zoo eenvoudig, dat men zich over dien tegenstand slechts verwonderen kan.

Toen het bestaan van den telescoop in Newton's handen buiten de muren van het academiegebouw en de stad bekend werd, drong het ook door tot de leden der Royal Society en werd Newton door dezen verzocht zijn werktuig daarheen ter onderzoek te zenden. Hij voldeed aan het verzoek; het instrument werd naar Londen gezonden en daar in het geleerde lichaam onderzocht en goedgekeurd; ook werd het vertoond aan den Koning en een beschrijving met teekening in de Philosophical Transactions van Maart 1672 opgenomen, waardoor het nu wereldkundig werd.

Het werktuig wordt nog zorgvuldig bewaard in de boekerij der Royal Society met een opschrift, waaruit blijkt, dat het door Newton eigenhandig werd vervaardigd. Thans was zijn naam in de geleerde wereld gevestigd en drong de beschrijving van zijn telescoop ook in het buitenland door. Geregeld werden zijn bijdragen in het tijdschrift der Royal Socity opgenomen; zij handelden over de theorie der kleurschifting in het prisma en bevatten daarbij de beschrijving zijner proefnemingen over dit onderwerp; al deze verhandelingen met de tegenwerpingen van de bestrijders zijner theorie zijn in zijn gezamenlijke werken opgenomen en een kostbare bron van studie voor allen, die den oorsprong onzer kennis op dit gebied willen leeren kennen.

Op grond dezer onderzoekingen werd Newton als lid in de Royal Society opgenomen; het lidmaatschap was destijds wel een eer, maar tevens een financiëele last, want als entrée moest £2 betaald worden en daarbij een vaste contributie van een shilling in de week. Toen Newton bezwaar maakte om dezen last te dragen, werd hij van de wekelijksche betaling vrijgesteld! Hetzelfde was trouwens het geval met verschillende leden, die niet tot de met aardsche goederen gezegende behoorden; het geleerde lichaam ontving geenerlei subsidie van hooger hand, zoodat alle kosten van vergaderingen, proefnemingen, ja zelfs van het uitgeven der werken en van het tijdschrift uit bijdragen van leden en begunstigers moesten voldaan worden.

Intusschen zette Newton zijn onderzoekingen ijverig voort. Steeds gevestigd in zijn eenvoudige vertrekken in het academiegebouw te Cambridge, wijdde hij zijn aandacht naast de optische onderzoekingen aan de beweging der maan, waarvan hij de oorzaak wilde nagaan. Doch hij werd hierin door onnauwkeurige opgaven omtrent den afstand der maan tot de aarde, uitgedrukt in de lengte van den aardstraal, belemmerd, zoodat hij het onderzoek niet tot een goed eind kon brengen en jaren lang liet rusten. Eerst nadat hij bekend was geworden met de uitkomst der metingen en berekeningen omtrent de lengte van den omtrek der aarde door Picard, kon Newton zijn eigen onderzoek hervatten; dit geschiedde eerst omstreeks 1684, nadat hij zijn eerste berekeningen langer dan tien jaren had laten rusten. Thans echter werd

het onderzoek met vernieuwden ijver hervat en bleek, dat de berekening sloot: dezelfde kracht, die den appel deed vallen van den boom, hield de maan in haar loopbaan en dwong haar den maandelijkschen kring om de aarde te beschrijven. Met dit beginsel was de ware oorzaak van de in de hemelruimte werkende krachten ontdekt en werden alle hypothesen hieromtrent van vroeger en later tijd als nevelen door het zonlicht weggevaagd. Er is in de geschiedenis der mathematische wetenschappen nauwelijks een tweede voorbeeld aan te wijzen van zulk een radicale vernietiging van vroegere hypothesen door een duidelijke en eenvoudige voorstelling. Eenmaal op den goeden weg gekomen, kostte het Newton weinig moeite om verder te gaan. De wetten der aantrekkingskracht van massa's als omgekeerd evenredig aan het vierkant van den afstand, evenredig aan de hoeveelheid stof, onafhankelijk van haar samenstelling gaven in verband met de wetten der middelpuntvliedende kracht voldoende verklaring van de empirische wetten van Kepler, die de beweging der lichamen van ons zonnestelsel regelen. Tevens gaven zij de verklaring van de beweging der kometen, waardoor alle tot dusver bestaande vooroordeelen omtrent het verschijnen dezer geheimzinnige lichamen werden vernietigd.

In 1684 was Newton met dit onderzoek gereed gekomen en had de uitkomsten daarvan neergelegd in een manuscript, dat aanvankelijk tot titel *de Motu* (over beweging) droeg; hij maakte volstrekt geen haast om het wereldkundig te maken. Even als bij Coppernicus moest een vriend overtomen om op het gerucht der nieuwe ontdekking inzage te verlangen van het manuscript en daardoor op de hoogte te komen van het onderzoek. Deze vriend *Halley* kwam vol opgewondenheid te Londen terug en verhaalde daar in de Royal Society van de wonderen, die hij bij Newton had aanschouwd; hij vergeleek zich met Ulysses, die een nieuwen Achilles had ontdekt! Door de R.S. werd Newton uitgenoodigd zijn manuscript over te leggen, opdat de leden daarvan kennis konden nemen en tot de uitgave kon worden overgegaan. Doch hiervoor was het werk nog niet rijp, het was niet meer dan een schets, waarin wel de kern der ontdekking lag verborgen, maar die nog moest uitgewerkt en met getallen en voorbeelden worden toegelicht. Dit kon slechts geschieden met behulp van sterrenkundige waarnemingen, die aan Newton door Flamsteed, den eersten ‘astronomer royal’ aan de pas opgerichte sterrenwacht te Greenwich, werden verstrekt; de bewerking hiervan heeft hem nog lang bezig gehouden. Nu werd het manuscript ‘de Motu’ omgewerkt en uitgebreid tot een omvangrijk werk; gedurende de jaren 1685 en 1686 hield Newton zich hiermede uitsluitend bezig. In het laatst genoemde jaar werd het eerste boek aan de Royal Society, waaraan het ook was opgedragen, aangeboden, die terstond tot het drukken en uitgeven besloot in de verwachting dat het overige in dien tijd wel zou voltooid worden. Halley werd met de zorg voor het drukken en uitgeven belast. Doch haast werd daarmede niet gemaakt, want

geld voor de kostbare uitgave was zoo weinig beschikbaar, dat Halley zelf de kosten op zich nam. Het tweede boek was in Maart 1687 gereed, het derde in April en het geheele werk zag in het midden van dat jaar het licht, thans onder den titel: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica;* onder die alleszins juiste benaming heeft het zijn intocht in de geleerde wereld gedaan en staat daar als het hoogste werk op zijn gebied aangeschreven.

Na de opdracht aan de Royal Society volgt overeenkomstig de gewoonte dier dagen als inleiding een Latijnsch vers van Halley; het geheele werk in drie boeken is in het Latijn geschreven en herhaaldelijk herdrukt. Een Duitsche vertaling verscheen in 1872, doch deze is zoo gebrekkig, dat daaruit de hooge beteekenis niet is af te leiden. Wie deze wil leeren kennen, moet het oorspronkelijke werk ter hand nemen; de moeite aan deze studie besteed is niet gering, doch wordt door het machtige van den inhoud rijkelijk beloond. Het ligt thans niet op mijn weg dien inhoud nader te ontleden en in bijzonderheden na te gaan. De verklaring van het wereldstelsel, die hierin wordt gegeven, heeft allen tegenstand overwonnen en is, al heeft het lang geduurd, als de juiste erkend. De theoretische sterrenkunde, door voorname geleerden als Laplace en Gauss nader ontwikkeld, heeft dit werk van Newton tot fundament.

Tot recht verstand van het volgende moet ik er een opmerking aan toevoegen. Het werk is van zuiver mathematischen aard in synthetischen vorm naar het voorbeeld der werken van Euclides en Apollonius. De meetkunde der kegelsneden wordt tot grondslag gelegd en daartoe uitgebreid met verschillende merkwaardige eigenschappen en constructies: hetzelfde geschiedt met de mechanica, waarbij de theorie van het evenwicht en van de beweging op vasten bodem wordt gevestigd met gebruikmaking van de door Galileï en Huygens gevonden eigenschappen. Op deze grondslagen wordt het gebouw opgetrokken en de beweging der lichamen van het zonnestelsel verklaard, waarbij als eenige werkende kracht de algemeene aantrekkingskracht naar de bovengenoemde wetten wordt ingevoerd. In de slotbeschouwing wordt met nadruk gezegd: *hypotheses non fingo.* En met recht; hypothesen omtrent den oorsprong van het wereldstelsel en de daarin werkende kracht worden niet opgesteld. Juist omdat het werk daarvan vrij is gebleven, behoudt het zijn hooge beteekenis voor alle tijden. Want hypothesen vergaan en verdringen elkander; zij duren slechts zoo lang als zij de beste verklaring der natuurverschijnselen geven. Zoodra een nieuwe wordt opgeworpen, die beter verklaring geeft, verzinkt de oude in het niet en dit lot wacht ook in korter of langer tijd de nieuwe. Menig voorbeeld tot bevestiging hiervan kan op het gebied der natuurwetenschappen worden aangehaald; slechts die theorie houdt stand, welke onafhankelijk van eenige hypothese is opgesteld en waarbij door mathematische deductie gevolgen worden afgeleid, die overeenstemmen met de waarnemingen.

Verscheidene uitgaven van Newton's meesterwerk, voorhanden in de academische bibliotheek te Leiden, heb ik nagegaan. In mijn bezit is behalve bovengenoemde vertaling van Wolfers, de voortreffelijke uitgave van 1822, voorzien van talrijke aanteekeningen en ophelderingen door de hoogleeraren le Seur en Jacquier. Geen werk heeft mij meer moeite gekost om te doorgronden, maar ook bij geen werk werd die moeite rijkelijker beloond. Op de mathematische en mechanische theorieën in de beide eerste boeken volgt in het derde de toepassing op het wereldstelsel. Daarin wordt verklaard de oorzaak van eb en vloed op aarde, verder de beweging der maan onder invloed der aantrekking zoowel van de zon als van de aarde; eindelijk de beweging der kometen, waarbij voor de eerste maal het fundamenteele problema wordt opgelost om uit drie waarnemingen de loopbaan eener komeet te bepalen. De langdurige strijd over de waarde der Newtonsche theorie kan slechts begrepen worden door hem, die zich de niet geringe moeite heeft getroost om de Principia te bestudeeren, en zich den inhoud eigen te maken.

II.

Lang voor de uitgave der Principia was Christiaan Huygens met Newton in aanraking gekomen; de kennismaking is tot het einde van zijn leven voortgezet en heeft op zijn verdere studie grooten invloed gehad. Om dezen te kunnen nagaan, moeten wij de onderlinge verhouding der beide geleerden nader in het licht stellen.

Huygens was bijna veertien jaren de oudere van Newton; toen de kennismaking begon, was hij in het hoogtepunt van zijn loopbaan te Parijs gevestigd, de ziel der academie van wetenschappen, geëerd in de wetenschappelijke wereld, door geboorte en positie toegelaten in hooge maatschappelijke kringen, daarbij door vele reizen en verblijf in verschillende landen algemeen ontwikkeld, door opleiding en oefening ook met de schoone kunsten vertrouwd. Newton daarentegen was van nederige afkomst, had nooit zijn vaderland, zelfs niet den engen kring, waarin de plaats zijner geboorte en die van zijn opleiding zijn gelegen, verlaten. Hij was leeraar aan een instelling van hooger onderwijs te Cambridge en woonde daar afgescheiden van de groote wereld. In stilte volbracht hij zijn waarnemingen en studiën, en was daarbuiten onbekend. Onervaren in de schoone kunsten, zelfs onbekend met moderne talen, waren al zijn krachten gericht op wetenschappelijk onderzoek. Door zijn persoonlijk onderwijs heeft hij nooit leerlingen getrokken, - daarvoor stond het te hoog boven hun peil. Ooggetuigen hebben verklaard, dat Newton doceerde voor leege zalen, of, zooals wij het uitdrukken: voor stoelen en banken. Soms kwam hij daar op het bepaalde uur, maar niemand aanwezig vindende, ging hij kalm terug naar zijn studeervertrek, om daar zijn afgebroken studie te hervatten. Zoo was zijn leven,

tot hij in een betrekking naar Londen werd geroepen, hetgeen echter eerst veel later plaats vond. Voor het geven van onderwijs had hij zijn leermeester Barrow vervangen, die zich voor zijn leerling had teruggetrokken.

Onder deze omstandigheden had de eerste kennismaking plaats; het was in 1672 en werd veroorzaakt door een brief van Oldenburg, den secretaris der Royal Society aan Huygens, waarin hij hem onder andere berichten van wetenschappelijken aard meedeelde, dat een professor te Cambridge, genaamd Isaac Newton, een nieuw soort van telescoop had uitgevonden, waarvan hij hem de teekening en beschrijving zou zenden. Toen Huygens deze had ontvangen, bracht hij daarover een gunstig rapport uit en publiceerde dit in het *Journal des Scavants;* de voordeelen van den spiegeltelescoop boven de groote kijkers met lenzen, ten opzichte van de aberratie van het beeld, werden terstond door Huygens ingezien en ook in zijn verslag duidelijk aangetoond. Aan zijn broeder Constantijn schreef hij in gelijken geest. In zijn schrijven hierover aan de *Royal Society* gaf hij zijn bewondering voor het werktuig te kennen en voegde daarbij de opmerking, dat het de voorkeur verdiende om den bolvormigen spiegel door een parabolischen te vervangen, indien deze slechts op behoorlijke wijze kon worden vervaardigd. Newton antwoordde langs denzelfden weg, dat hij zeer verheugd was over de ingenomenheid van Huygens met zijn instrument, dat hij zijn opmerking volkomen beaamde en er niet aan wanhoopte, dat zulk een soort van spiegel alsnog wel zou vervaardigd worden; verder wees hij er op, dat bij zijn instrument het beeld niet was gekleurd, zooals bij de kijkers (die nog niet achromatisch waren) wel het geval was.

In hetzelfde jaar ontving Huygens weer door Oldenburg (de correspondentie had altijd door tusschenkomst van dezen plaats) bericht, dat dezelfde heer Newton, die den telescoop had uitgevonden, nu een ontdekking had gedaan over de oorzaak der kleuren, en deze had bekend gemaakt in de laatste aflevering van het tijdschrift der Engelsche academie; hij verzocht hem ook hierover zijn meening te willen meedeelen.

Aanvankelijk was Huygens in zijn antwoord ontwijkend: hij vond de theorie wel vernuftig, maar het moest nog blijken of zij met de waarnemingen op voldoende wijze overeenstemde. Intusschen zette Newton de meedeeling over de uitkomst zijner proefnemingen voort en gaf daarvan nadere verklaring in een brief gericht aan Oldenburg, maar bestemd voor Huygens. Deze was echter van de juistheid der theorie niet te overtuigen en bleef bedenking koesteren. In verschillende brieven aan Oldenburg, die in uittreksel en zonder naam van den schrijver in het Engelsche tijdschrift werden opgenomen, komt hij op de zaak terug en maakt tegenwerpingen, die ongegrond waren en later als zoodanig zijn erkend. De ontbinding van het witte licht in de zeven kleuren van het spectrum wil Huygens vervangen door een ontbinding in twee kleuren: geel en blauw, ja, hij meent dat één kleur van het spectrum,

de helderste plaats van het geel, hiertoe voldoende is. Het antwoord van Newton op deze tegenwerpingen is mede in het tijdschrift opgenomen en zoo afdoende, dat Huygens zich uit den strijd moest terugtrekken en, hoewel hij zijn ongelijk niet heeft willen erkennen, toch nooit op dit onderwerp is teruggekomen.

In zijn werk *Dioptrica*, dat toen reeds voor het grootste gedeelte was geschreven maar eerst na zijn dood werd uitgegeven, gaat Huygens dezen strijd voorbij - hij heeft er nooit meer van willen hooren en is vreemd gebleven aan alle onderzoekingen in die richting. Dat Brewster zijn houding in deze veroordeelt, laat zich hooren; ook Newton was zoo ontstemd over den tegenstand van mannen, die hij hoogachtte, in een onderzoek, dat hij met zooveel zorg had verricht, dat hij voor goed wilde afzien niet slechts van dit onderwerp, maar ook van alle op het gebied der wis- en natuurkundige wetenschappen. Gelukkig ging ook hier de natuur hoven de leer en hoewel hij de studie van het licht liet rusten, wijdde hij nu al zijn krachten aan andere niet minder belangwekkende onderwerpen.

Dat echter de goede verstandhouding tusschen beide geleerden door dezen strijd niet werd verstoord, blijkt uit het vervolg, want zij zouden te zamen nog heel wat doorleven. In de eerste plaats blijkt de goede verhouding van de zijde van Huygens door de toezending aan Newton van een exemplaar van zijn *Horologium,* dat juist in die dagen verscheen; en van de zijde van dezen door de warme dankbetuiging, waaraan eenige opmerkingen gepaard waren, die toonden hoe goed Newton in de beteekenis van het werk was doorgedrongen. In een brief aan Oldenburg, maar die bestemd was voor Huygens, begint hij met zijn dank te betuigen voor het kostbare geschenk en prijst het wegens de daarin voorkomende den schrijver volkomen waardige beschouwingen. Vooral had hij zijn aandacht gevestigd op de achter het werk vermelde wetten der middelpuntvliedende kracht en spreekt de verwachting uit, dat de schrijver gevolg zal geven aan zijn voornemen om deze theorie nader te ontwikkelen. Wel heeft de schrijver dit gedaan, maar ook dit werk is eerst onder zijn nagelaten schriften kunnen opgenomen worden. Newton heeft het echter bij deze betuiging niet gelaten; van de door Huygens opgestelde wetten omtrent de middelpuntvliedende kracht heeft hij in zijn werk gebruik gemaakt, zij werden tot steunpilaren voor zijn gewichtig onderzoek en de daarop gebouwde theorie omtrent het wereldstelsel.

In de *Principia* komt herhaaldelijk de naam van Huygens voor. Nu is in dit werk Newton zeer nauwgezet in het aanhalen der bronnen, waaraan hij eenig denkbeeld of berekening had ontleend en nooit ontbreekt daarbij de naam van den onderzoeker, die het eerst het denkbeeld heeft uitgesproken of de berekening verricht. Hij doet dit ten opzichte zijner landgenooten en medeleden der Royal Society, zooals Boyle, Wren en Wallis, zelfs wordt daarbij zijn vinnige tegenstander

Hooke niet vergeten, maar even nauwgezet is hij tegenover buitenlandsche geleerden. Zoo wordt Huygens herhaaldelijk genoemd en hoogelijk geprezen, niet slechts om zijn Horologium maar ook om zijn mathematische en physische onderzoekingen betreffende de wetten der botsing en der middelpuntvliedende kracht. Ook de beweging van een lichaam langs de cycloïde wordt behandeld en de ontdekking daarvan aan Huygens toegeschreven; maar Newton is veel algemeener in zijn bewijzen. En waar zijn onderzoek omtrent de beweging van planeten en satellieten in haar baan om het hoofdlichaam noodzaakt de wetten van Huygens over de *middelpuntvliedende* kracht aan te halen, aarzelt hij niet het onbestemde begrip dezer kracht in een scherper omlijnd begrip om te zetten, door de *centripetale* of *middelpuntzoekende* kracht in te voeren, waarvan de centrifugale een gevolg is. Zoo stelt Newton zich in zijn hoofdwerk op een standpunt, dat hoog boven dat van Huygens uitsteekt, maar zich dan ook ver boven dat van zijn tijdgenooten verheft.

Nog op een paar bijzonderheden in het werk van Newton in verband met vroegere onderzoekingen van Huygens moet gewezen worden. De een heeft betrekking op de leer der kromme lijnen, waarvan Huygens de evolutie had ontdekt en toegepast op de beweging, zoowel van den bolvormigen als van den vlakken slinger. Hierin ging hij niet verder dan voor zijn doel noodig was, doch Newton heeft, uitgaande van dit onderzoek, de leer verder uitgebreid door aan te toonen, hoe zulk een evolutie door haar in verband te brengen met de kromming voor alle lijnen kan verkregen worden. Daardoor kon hij ook de theorie der cycloïdale of rollijnen ruimer ontwikkelen, dan door Huygens was gedaan en algemeene eigenschappen opstellen, waar deze zich had bepaald tot de bijzondere, die hij voor zijn slingerbeweging noodig had. De andere betreft de beweging van een lichaam in een weerstandbiedende middenstof, zooals in lucht of in water. Terwijl Huygens dezen weerstand had aangenomen als evenredig met de snelheid van het lichaam, werd door Newton aangetoond, dat zij evenredig aan de tweede macht dezer snelheid moet gesteld worden en heeft hij den invloed van dien weerstand in verschillende gevallen nagegaan. Huygens heeft de juistheid hiervan ingezien, maar bleef o.a. bezwaar maken tegen het aannemen eener verticale asymptoot voor de werplijn met inachtneming van den weerstand, waarvan het bestaan toch zoo duidelijk door Newton was aangetoond.

Het zou ons thans te ver voeren om deze en andere wetenschappelijke vraagstukken van hooger orde uitvoerig te behandelen en toe te lichten, doch het boven vermelde is onmisbaar om de onderlinge verhouding der beide geleerden te begrijpen.

Wij zullen thans nagaan, hoe het werk van Newton door de geleerde wereld in het algemeen en door Huygens in het bijzonder werd ontvangen.

III.

Zooals wij reeds opmerkten, bestond geen rechtstreeksche briefwisseling tusschen Huygens en Newton, de wisseling van stukken over het licht en de kleuren ging door bemiddeling van den secretaris der Engelsche academie van wetenschappen. Na zijn dood in 1678 hield dit op en werd zij niet meer hervat; geen enkele brief is daarna meer tusschen de beide geleerden gewisseld. Maar zij bleven op de hoogte van elkanders werkzaamheden en namen daarin met groote belangstelling deel, terwijl opmerkingen daarover werden gemaakt in verhandelingen en in brieven aan tusschenpersonen. Onder dezen trad nu een jong man op het tooneel, die zonder aanspraken op persoonlijke verdiensten een belangrijke rol heeft vervuld, zoodat wij eerst nader met hem kennis moeten maken.

Zijn naam is *Nicolaas Fatio de Duiller*, een Zwitser, geboren in 1644 te Bern en later burger van Genève. In die stad leeft de familienaam voort, want toen ik haar voor korten tijd bezocht, vond ik daar een straat die naar Fatio was genoemd, blijkbaar een familielid, dat zich jegens de stad verdienstelijk had gemaakt. Duiller is een heerlijkheid bij Genève gelegen, die door den vader van Nicolaas was aangekocht en waaraan zij hun bijnaam ontleenden. Deze Nicolaas begaf zich op 18jarigen leeftijd naar Parijs en oefende zich daar onder Cassini in de practische sterrenkunde; in 1687 vestigde hij zich te Londen en werd daar ook lid van de Royal Society. Tweemaal bezocht hij Huygens te 's Gravenhage, keerde toen weer voor een paar jaar naar Genève terug; daarna vestigde hij zich voor goed te Londen. Hier sloot hij zich aan bij een fanatische secte en werd veroordeeld tot den schandpaal en de gevangenis. Dit schijnt hem echter geen kwaad te hebben gedaan, want hij stierf eerst op 90jarigen leeftijd in het graafschap Worcester. Hij was een ijverig apostel voor de leer van Newton en had zich door vlijtige studie op de hoogte gesteld der Principia, beter dan eenig tijdgenoot. Zoo stond hij in hooge gunst bij Newton, die met hem op vertrouwelijken voet omging en hem zijn verdere onderzoekingen meedeelde. Ook bleef hij in geregelde briefwisseling met Huygens; hierbij neemt het werk van Newton een voorname plaats in, zoodat wij uit deze brieven Huygens' opmerkingen en het gevoelen hierover van Newton leeren kennen. Gelukkig is deze briefwisseling bewaard gebleven; zij was reeds voor het grootst gedeelte in een vroegere uitgave der werken van Huygens opgenomen; thans echter ligt zij in de beide laatste deelen der *Correspondance* volledig voor ons. Deze Fatio heeft ook een belangrijk aandeel genomen in den strijd tusschen Newton en Leibniz over de uitvinding der differentiaal-rekening, die wij hier laten rusten. De eerste brieven van Fatio aan Huygens zijn van 1686, toen de laatste weer rustig in den Haag woonde, doch zij bevatten voor ons onderwerp niets belangrijks. Eerst nadat in het volgende jaar

de Principia waren uitgekomen, waarvan beiden een exemplaar ontvingen, handelt hun briefwisseling voornamelijk over dit onderwerp. Huygens heeft veel bedenkingen, die hij zijn correspondent meedeelt, maar door dezen met warmte worden weerlegd. Afgescheiden van eenige bijzonderheden komen de bedenkingen neer op het hoofdpunt in het werk van Newton: de algemeene aantrekkingskracht. Huygens kan zich niet voorstellen, dat elke twee stofdeeltjes elkander zouden aantrekken evenredig aan de massa en omgekeerd evenredig aan het vierkant van den afstand. Hij kan in de natuur geen reden vinden voor een kracht, die veroorzaakt, dat de aantrekking oneindig groot wordt, als de afstand tot nul nadert. Hij heeft daarbij echter een voornaam gedeelte van Newton's werk over het hoofd gezien, of althans niet begrepen. Dit is het hoofdstuk, dat handelt over de aantrekking van een stoffelijk lichaam op elk zijner eigen deelen. De meesterlijke afleiding leert, dat binnen een bol die aantrekking evenredig wordt aan den afstand tot het middelpunt, zoodat zij daar met dien afstand kleiner wordt en tot nul nadert, wanneer het aangetrokken deeltje in het middelpunt is gelegen. Niet alleen uit deze tegenwerping maar uit alles wat Huygens ook later over het werk van Newton heeft geschreven, blijkt dat hij het werk met ijver heeft bestudeerd, maar in zijn algemeene strekking niet heeft begrepen. Toch stond hij hierin ver boven Leibniz, die over Newton's theorie redeneert zonder het werk zelfs gelezen, laat staan begrepen te hebben; al zijn kennis berust op een uittreksel, opgenomen in een der wetenschappelijke tijdschriften. Wanneer zoo geoordeeld werd door de bekwaamste mannen van hun tijd, kan men nagaan, hoe veel er van begrepen werd door het middenslag; toch had dit iets in zijn voordeel: dat het namelijk geen vooropgezette meening omtrent het onderwerp had, terwijl zoowel Leibniz als Huygens tegen de leer van Newton waren ingenomen, omdat zij ieder voor zich een andere verklaring voor den bouw en van de beweging in het heelal hadden gevormd, waarvoor echter geen afdoende gronden konden aangevoerd worden. Zoo stootten zij zich het hoofd tegen Newton's verklaring, zonder daaraan afbreuk te kunnen doen. Newton vond aanvankelijk slechts aanhang bij enkele in de wetenschap hoogstaande landgenooten, doch hoe weinig zijn leer ingang vond, blijkt wel uit het door Brewster vermelde feit, dat na zijn vertrek uit Cambridge in zijn eigen college de oude leer opnieuw werd gehuldigd en het jaren heeft geduurd, eer in Engeland de Newtonsche verklaring van de beweging der hemellichten in het hooger onderwijs werd opgenomen. Dat het op het vaste land nog langer heeft geduurd, valt dus niet te verwonderen. In Frankrijk vond de leer eerst ingang, nadat zij na Newton's dood door Voltaire in bescherming was genomen en de grondslagen der Principia door zijn vriendin, de marquise de Chatelet, in populairen vorm in het Fransch waren overgebracht en door den druk bekend gemaakt.

Zelfs toen ging het nog langzaam en bleven de geleerden, waaronder

de Bernoulli's en Euler, zich tegen de leer verzetten. Eerst door Laplace werd dit verzet gebroken: zijn meesterwerk *Exposition du système du monde*, waarvan de eerste uitgave in 1796 verscheen, deed den tegenstand vestommen en vestigde Newton's leer op zulke vaste grondslagen, dat elke twijfel werd opgeheven. Trouwens, onze landgenoot 's Gravezande, hoogleeraar te Leiden, was reeds gedurende het leven van Newton een aanhanger zijner leer en heeft niet opgehouden door zijn onderwijs en geschriften deze te verspreiden en te verklaren. Zoo werd zij aan de Leidsche Universiteit reeds vroeg tot grondslag der natuurverklaring aangenomen.

Te midden van dezen strijd valt de laatste reis van Huygens naar Engeland in 1689; bijzonderheden daaromtrent leeren wij kennen uit het Journaal van zijn broeder Constantijn, die daar als secretaris van Koning Willem III vertoefde(*). Christiaan deed de reis in gezelschap van de vrouw en zoon van Constantijn, zij kwamen 11 Juni te Harwich aan en 16 Juni te Londen. Zijn eerste bezoek aldaar was aan de sterrenwacht te Greenwich, waar hij door den ‘astronomer royal’ *Flamsteed* werd ontvangen, die hem zijn instrumenten en waarnemingen liet zien. Verder bracht hij eenige dagen door bij het hof te Hamptoncourt. Op 22 Juni ging hij in een boot naar Londen om een vergadering van de Royal Society bij te wonen; hier trof hij zijn oude vrienden Boyle en Wallis aan en maakte nu persoonlijk kennis met Newton, terwijl ook Fatio deze zitting bijwoonde. Hier voerde zoowel Newton als Huygens het woord en Brewster geeft hiervan een merkwaardige beschrijving. Want inplaats dat ieder dezer geleerden sprak over het onderwerp, waarin hij het meest ervaren was, had juist het omgekeerde plaats; Newton handelde namelijk over de dubbele breking van IJslandsch kristal, waarvan zijn verklaring onjuist was en Huygens over de zwaartekracht, waarvan zijn theorie achterstond bij die van Newton. Huygens kon echter beter weten, omdat de Principia reeds waren verschenen, terwijl Newton nog geen kennis had kunnen nemen van het werk van Huygens over het licht, dat eerst in het volgend jaar verscheen. Op den vriendschappelijken omgang der beide geleerden heeft dit echter geen invloed gehad, want zij hebben elkander gedurende het verblijf van Huygens in Engeland herhaaldelijk gezien. Wel woonde Newton nog te Cambridge en schijnt Huygens zijn reis niet zoover te hebben uitgestrekt, maar Constantijn verhaalt: ‘10 Juli. Broer Christiaen gingh met de jonghe mr. Hambden en Facio en mr. Newton 's mergens ten 7 uren naar Londen, met dessein om de laetste aan Coning te recommandeeren tot een vacant Regentschap van een collegie te Cambritz’.

Zoo stonden dan voor den koning de twee grootste geleerden van

(*) Zie: *Journaal van Constantijn Huygens den Zoon van* 21 *October* 1688 - 2 *September* 1696, uitgegeven in de Werken van het historisch genootschap te Utrecht. Nieuwe Reeks, no. 23-25 (1876-77).

zijn tijd, doch voor die eer schijnt hij weinig gevoeld te hebben, want voor geen van beiden heeft hij iets gedaan, noch van hun werken eenige notitie genomen. Ook dit verzoek werd afgeslagen: Newton keerde onverrichter zake naar Cambridge terug. Huygens vertoefde nog eenigen tijd te Londen, waar hij een kamer had gehuurd. Hij bezocht daar de voorname wetenschappelijke instellingen, zooals de werkplaats van Boyle en die van den horlogemaker Tempion. Ook bracht hij een bezoek aan Witsen, burgemeester van Amsterdam, die toen als gezant der vereenigde Nederlanden te Londen vertoefde. De fraaie omstreken, waaronder Windsor, werden in gezelschap van zijn broeder, diens vrouw en zoon bezocht; op een avond speelden zij om een zilveren kan, die door Christiaan werd gewonnen. Op 16 Augustus nam Christiaan afscheid van zijn vrienden en familie om naar het vaderland terug te keeren, doch de reis lukte niet, want den 20sten vond Constantijn zijn broeder nog te Londen. Eerst 8 September schrijft deze hem, dat hij na een zeereis van 6 dagen behouden in Holland was aangekomen; de vrouw en zoon van Constantijn volgden kort daarna.

Dat was zijn laatste reis, waarop hij de voldoening mocht smaken zijn oude vrienden Boyle, Wallis en Wren te ontmoeten en met Newton persoonlijk kennis te maken. Zoowel het een als het ander moet hem een groote voldoening zijn geweest; hij was thuis in dezen kring, waaraan hij zooveel had deelgenomen, en waarin hij het liefst verkeerde. Strijdpunten en twistvragen waren vergeten en ondergegaan in wederzijdsche waardeering; van hen zou Boyle het eerst den kring ontvallen, terwijl de beide anderen Huygens nog vele jaren zouden overleven. De persoonlijke kennismaking tusschen Newton en Huygens had plaats gehad; ook dit moet voor beiden een groote voldoening zijn geweest. Newton heeft nooit nagelaten te erkennen, dat hij een groot deel zijner voorbereiding aan de werken van Huygens had te danken. Toen hem in de latere dagen van zijn leven werd gevraagd, welke werken moesten bestudeerd worden om voor de lezing zijner Principia behoorlijk te zijn voorbereid, noemde hij verscheidene werken op, maar voegde er bij: vóór alles het Horologium oscillatorium van Huygens, een behoorlijke studie van dit werk kan die van al de overige vervangen.

IV.

In 1690, dus een jaar na de reis naar Engeland, verscheen Huygens' werk over het licht, waarover wij thans nader moeten handelen. Eerst een woord over de verschillende uitgaven. De oorspronkelijke verscheen in het Fransch bij Pieter van der Aa, boekhandelaar te Leiden; de verhandeling over het licht wordt gevolgd door een over de oorzaak der zwaartekracht. De verhandelingen werden, in het Latijn overgezet, door 's Gravesande opgenomen in zijn uitgave der gezamenlijke werken van Huygens. Daar de oorspronkelijke uitgave moeilijk meer te ver-

krijgen was, werd in 1855 door W. Burckhardt te Leipzig een onveranderde herdruk uitgegeven. In 1903 werd een Duitsche vertaling van de verhandeling over het licht opgenomen in Ostwald's *Klassiker der exacten Wissenschaften* n°. 20. Zij werd door den bekenden natuurkundige Lommel van aanteekeningen voorzien, doch op deze uitgave zijn gegronde aanmerkingen te maken. Waarom is de tweede verhandeling weggelaten, hoewel deze door Huygens uitdrukkelijk aan de eerste was vastgeknoopt? Toch niet om te voorkomen, dat het oordeel minder gunstig zou worden door de openbaarmaking van de bestrijding van Newton's principia? Daarbij komen in de inleiding en toelichtende aanteekeningen vergissingen voor, die na de uitgave der correspondentie niet meer te verontschuldigen zijn. Zoo wordt de naam, die op den titel goed staat aangegeven, in de aanteekeningen weer met de *h* achter de *g* geschreven. Op dien titel staat 1678 als het jaar der eerste uitgave vermeld, hetgeen 1690 moet zijn, - een verandering in deze lang niet zonder beteekenis. De datum van den dood wordt in navolging van 's Gravesande op 8 Juni gesteld, terwijl het 8 Juli moet zijn; in de korte levensbeschrijving wordt weer het vertrek uit Parijs aan de intrekking van het edict van Nantes toegeschreven, terwijl ook de zuiver wetenschappelijke aanteekeningen, hoewel vol lof voor onzen landgenoot, niet overal nauwkeurig zijn. Zoo moeten wij voor het rechte inzicht in de waarde en beteekenis van het werk tot de oorspronkelijke uitgave terugkeeren. Zij verscheen onder den titel: *Traité de la lumière ou sont expliquées les Causes de ce qui luy arrive dans la reflexion et dans la refraction et particulierement dans l'étrange refraction du cristal d'islande, avec un discours de la cause de la pesanteur par monsieur Christian Huygens, seigneur de Zeelhem.*

In de voorrede wordt vermeld, dat het werk werd geschreven gedurende zijn verblijf in Frankrijk en dat hij den inhoud daarvan in 1678 meedeelde aan de geleerde mannen, die toen de Koninklijke academie der wetenschappen uitmaakten, tot welke de Koning hem had geroepen; hij beroept zich daarbij op de beroemde mannen Cassini, Römer en la Hire; later heeft hij echter aan zijn werk een en ander toegevoegd, zooals zijn opmerkingen omtrent het IJslandsch kristal. Hij vermeldt deze bijzonderheden om aan te wijzen, sedert wanneer hij over deze dingen heeft nagedacht, en niet om afbreuk te doen aan de verdiensten van hen, die over gelijksoortige onderwerpen hebben gehandeld, zooals de voortreffelijke wiskundigen Newton en Leibniz. En wanneer men hem vraagt, waarom hij zoolang heeft gewacht met het bekend maken dezer onderzoekingen, dan antwoordt hij, dat het voorloopig was opgesteld in het Fransch met de bedoeling het in het Latijn over te brengen om het daarbij nauwkeuriger te kunnen nagaan. Daarna was zijn voornemen het tegelijk uit te geven met een andere verhandeling over de dioptrica; maar toen het genoegen van de nieuwheid er voor hem af was, werd de uitvoering telkens uitgesteld; daarbij werd hij

afgeleid door bezigheden of andere onderwerpen van studie. Eindelijk kwam hij er toe het uit te geven, zooals het nu voor hem lag, liever dan het gevaar te loopen dat het verloren ging.

Verder wijst hij er nadrukkelijk op, dat zijn uiteenzetting lang niet zulk een groote zekerheid heeft als de meetkunde, maar slechts een zekere graad van waarschijnlijkheid wordt bereikt, die hier door de overeenstemming van proefnemingen met de theorie wordt verkregen, en hij vertrouwt dat voortgezette proefnemingen deze theorie meer en meer zullen bevestigen. Want het onderwerp is lang niet uitgeput; dat blijkt, waar hij moeilijkheden opnoemt zonder ze op te lossen en nog meer uit onderwerpen, waaraan hij in het geheel niet heeft geraakt, zooals lichtgevende lichamen van verschillenden aard en al wat betrekking heeft op de kleuren, waarin niemand zich kan beroemen te zijn geslaagd.

Uit de laatste zinsnede blijkt, hoe Huygens, hoewel door Newton aan den voet van den muur gezet, niet wil toegeven; hij is verslagen, maar niet overtuigd. Geheel anders handelde Newton, die, toen hij overtuigd was, dat ook de theorie van Huygens rechtlijnige lichtstralen kon veroorzaken, zijn dwaling erkende en terugtrok.

Intusschen doet dit niets af aan de waarde van het werk, dat wij thans bespreken. Lettende op hetgeen er in voorkomt met voorbijgang van de onderwerpen, die zijn ter zijde gelaten, stijgt de bewondering ten top voor de fraaie uiteenzetting der undulatie-theorie en de bevestiging daarvan door de waarneming. Het is hier de plaats niet om dit uitvoerig uit een te zetten; hoe gaarne zou ik anders wijzen op de heldere afleiding, de keurige mathematische demonstratie, de voorzichtig gestelde conclusiën. Welk een geluk, dat hij heeft nagelaten, zooals zijn voornemen was, dit geschrift in deftig Latijn over te brengen en daarbij den strengen vorm zijner vroegere geschriften in acht te nemen! Thans is het - zij het in vrij slordig Fransch - een doorloopende redeneering met iets gemeenzaams, gelijk den redenaar voegt, die in een kring van vrienden en vakgenooten de vrucht zijner studie voordraagt. De verhandeling is ook niet lang, nauwelijks 100 bladzijden in 6 hoofdstukken verdeeld. Wie de theorie van het licht wil bestudeeren, mag niet verzuimen deze verhandeling te lezen en haar inhoud in zich op te nemen; de inspanning is groot, maar wordt ruimschoots vergoed door het heldere inzicht dat men verkrijgt. Doch hier geldt de spreuk van Plato: ‘μηδεις αγεομετρητος ε□σιτω’. Zonder kennis der hoogere meetkunde, is het werk ontoegankelijk en een met zeven zegelen gesloten boek. Maar juist dat gebruik der hoogere meetkunde, waarin Huygens zoo ervaren was, geeft de gewenschte zekerheid aan de afleiding en wordt een grondzuil voor de opgestelde theorie. Het vijfde hoofdstuk, handelende over de dubbele breking in IJslandsch kristal, is een wonder van fijne analyse, waartegen, afgescheiden van de juistheid der hypothese, niets kon ingebracht worden, zoodat ook deze wijze van verklaring nog altijd wordt gevolgd.

Aan het slot wordt verwezen naar de wetten der breking van lichtstralen bij den overgang van de eene naar de andere middenstof en ze daarbij een uitvinding van Descartes genoemd, zonder dat noch hier noch elders in het werk de naam van Snellius voorkomt. Met het oog op de dagteekening der uitgave (8 Januari 1690) is dit niet zonder gewicht - later kom ik op dit onderwerp terug.

Aldus werd de hypothese der undulatie-theorie gevestigd; zij werd het eerst mondeling voorgedragen in de Fransche academie van wetenschappen, maar heeft daar weinig indruk gemaakt; waarschijnlijk ging zij als een gevleugelde pijl ver over de hoofden der aanwezigen heen. Toen zij door den druk werd bekend gemaakt, trok zij niet meer aandacht, al werd de behandeling geprezen. Zelfs Leibniz wilde er niet van weten en hield zich aan zijn eigen zeer onbestemde voorstelling. Ook Newton had reeds zijn hypothese opgesteld, die als emissie-theorie algemeen werd aangenomen en gedurende langer dan een eeuw door alle natuurkundigen gevolgd. Eerst het begin der negentiende eeuw bracht hierin verandering door de onderzoekingen van Young en Fresnel omtrent de interferentie van lichtstralen. Om deze te verklaren moest de emissie-theorie worden verlaten en kwam de undulatie-theorie op den voorgrond; aldus werd zij na lange rust de grondslag voor alle verdere onderzoekingen omtrent het licht. Zelfs Brewster, deskundig op dit gebied, moet verklaren, dat hierin Newton moest wijken voor Huygens, maar dat deze veel verder had kunnen gaan en de interferentie en polarisatie van lichtstralen zou hebben gevonden, indien hij niet slechts longitudinale, maar ook transversale trillingen van den aether had aangenomen.

Thans komen wij tot de tweede verhandeling, die tot onderwerp heeft de oorzaak der zwaartekracht. Deze is op gelijke wijze als de eerste ontstaan, maar van geheel anderen aard; zoo scherpzinnig als de eerste is opgesteld, zoo zwak is de tweede. Ook deze werd opgesteld gedurende het verblijf te Parijs en voorgedragen in de academie; het laatste gedeelte is er echter later bijgevoegd. Over het eerste gedeelte behoeven wij niet te spreken: dat heeft door het baanbrekende werk van Newton alle waarde verloren. Dat het vóór het verschijnen daarvan werd opgesteld, verontschuldigt enkele uitspraken, die thans zonderling klinken zooals ‘en portant un corps pesant au fond d'un puits, ou dans quelque carrière ou mine profonde, il y devroit perdre beaucoups de sa pesanteur. Mais on n'a pas trouvé, que je sache, par experience qu'il en perde quoy que ce soit.’ Dat de schrijver dergelijke uitspraken liet drukken jaren nadat de Principia waren uitgegeven, moet verbazing wekken.

Dat hierin echter ook voortreffelijke opmerkingen voorkomen, was wel te wachten. Reeds hier toont hij zich op grond van slingerproeven overtuigd van de ware gedaante der aarde, als afgeplat aan de polen, een uitspraak die door Newton op theoretische gronden werd bevestigd.

Toch zou het nog vele jaren duren, eer die overtuiging algemeen was geworden. Cassini, die zich tegen elke theorie, die van andere geleerden afkomstig was, verzette en daartegen eigen voorstellen plaatste, wist in de Fransche academie door te drijven een conclusie, waarbij de vorm der aarde als een aan de polen verlengde ellipsoïde werd vastgesteld. Dit besluit was al te gek, en men besloot wijselijk door graadmetingen in de nabijheid der pool en van den aequator een juiste uitspraak te verkrijgen. Dit is geschied en bevestigde volkomen het daaromtrent door Huygens en Newton uitgesproken oordeel.

Keeren wij naar de verhandeling van Huygens terug, dan komen wij nu aan de ‘addition’, het bijvoegsel, dat na het verschijnen der Principia er aan is toegevoegd. Hij behandelt daarin twee punten: het eerste is de verandering der slingerlengte met de breedte der plaats; dat sluit zich, zooals wij zagen, geheel aan bij de beschouwing van Newton. Het tweede betreft de Principia, waarop hij nu verschillende opmerkingen maakt; in hoofdzaak komen zij hierop neer, dat hij zich met een algemeene aantrekkingskracht volgens de wetten van Newton niet kan vereenigen, want hij kan ze uit geen enkel beginsel der bewegingsleer verklaren. Hij vindt het aannemen dier kracht overbodig en beweert, dat ook al ware er geen aarde, de lichamen toch zouden streven naar een middelpunt door wat men hun zwaarte noemt. Slechts geeft hij toe, dat door de theorie van Newton de beweging der kometen wordt verklaard, hetgeen tot dusver een ondoorgrondelijk raadsel was. Maar verder moet hij zich tegen de leer van Newton verklaren, want zij is in strijd met zijn hypothese omtrent het bestaan van een aether, waarop zijn leer van het licht is gebouwd. Bestaat hij, dan zal hij op de beweging der hemellichten een invloed uitoefenen, die niet is overeen te brengen met de Newtonsche theorie. Zoo raakt hij hier verward in het net zijner hypothese. Door zich te voegen naar Newton's opvatting, moet hij zijn hypothese prijs geven en daarmede zijn leer van het licht. Liever zoekt hij een verklaring van de zwaartekracht, die hiermede overeenstemt, doch in tegenspraak is met de leer van Newton; - eerst aan latere geslachten zou het voorbehouden blijven de beide hypothesen met elkander tot overeenstemming te brengen.

Gelukkig is het slot der verhandeling van hooger gehalte. Daar keert hij terug tot het terrein, waarop hij meester is en handelt over den val van lichamen in een weerstandbiedende tusschenstof; hierbij komt hij tot het begrip der *eindsnelheid*, een der fraaiste vindingen van hooger orde, welke de wetenschap der beweging aan Huygens te danken heeft. Dit wordt uitgewerkt en toegelicht; daarbij blijkt zijn beschouwing geheel met die van Newton overeen te stemmen, zoodat de verhandeling eindigt met deze erkenning. Maar niet vóór dat hij, volgens de door hem trouw gevolgde gewoonte, aan het slot een zuiver mathematisch vraagstuk behandelt en toelicht, namelijk een beschouwing over de logarithmische lijn, waarvan hij al de eigenschappen opsomt en als

vraagstukken ter oefening zijn lezers aanbiedt. Op gelijke wijze had hij zijn verhandeling over het licht besloten met een beschouwing der catacaustica, die een bijzonder geval der epicycloïden uitmaakt.

Nadat Newton zijn dwaling omtrent het onmogelijke van rechtlijnige lichtstralen in de theorie van Huygens had ingezien en erkend, heeft hij zich niet meer over diens geschriften uitgelaten. Blijkbaar zag hij wel in, dat een strijd over hypothesen tot niets zou leiden en hield zich op zijn onaantastbaar terrein: *hypotheses non fingo.* Na de toezending van de noodige present-exemplaren van Huygens' werk aan Fatio, die ze in Engeland moest ronddeelen, schreef deze hem, dat Newton alles zeer goed opgenomen had; dit tot geruststelling van Huygens, die vreesde dat zijn tegenwerpingen Newton zouden ontstemmen. ‘Neen,’ schrijft Fatio, ‘vrees dit niet; daarvoor staat hij veel te hoog en is altijd bereid in zijn werk verbeteringen aan te brengen, wanneer hem de noodzakelijkheid daarvan wordt aangetoond. Hij heeft eenige moeite met het Fransch, maar met behulp eener dictionnaire, komt hij er wel doorheen.’

In zijn verdere brieven tracht Fatio de bedenkingen van Huygens tegen Newton's theorie op te heffen, maar zooveel macht heeft hij niet op dezen en Huygens mag niet toegeven, omdat hij dan zijn lichttheorie zou moeten prijsgeven. Nu van Newton geen tegenspraak kwam, verdoofde van zelf de strijd.

Newton hulde zich op zijn eiland meer en meer in wolken. Hij had zulk een afkeer van correspondentie over wetenschappelijke onderwerpen, dat hij ze liever liet rusten en dwalingen omtrent zijn werk liet gaan, dan dat hij de moeite wilde nemen, die te bestrijden. Zoo was het echter niet met zijn mededingers op wetenschappelijk gebied. Tot het laatst van zijn leven hield Huygens de briefwisseling aan met Leibniz (waarover nader zal gehandeld worden), met Fatio en met nieuwe aan den hemel verrijzende sterren als de markies de l'Hospital en de Bernoulli's. Het merkwaardige in die levendige briefwisseling is, hoe daarin telkens de naam van Newton voorkomt. Zij schrijven elkander over de opvatting van zijn werk, stellen uitvoerige commentariën op, maken aanmerkingen op stellingen en gevolgtrekkingen, vragen elkander, of zij ook iets van hem gehoord hebben, of een nieuw werk is opgesteld, over welke onderwerpen dit zal loopen, hoe hij het zal behandelen. Men voelt daarin het opkomen van het onweer over de uitvinding der differentiaalrekening, die in de Principia met zulk goed gevolg was toegepast, maar waarvan de grondslagen nog geheim werden gehouden. Telkens komt Fatio als de trouwe apostel tusschen beiden om in te lichten, meedeelingen te doen omtrent de voornemens van Newton en over de voorbereiding van een nieuwen druk der Principia, die echter eerst veel later verscheen. Zoo werd Newton zonder het te willen, zonder daarvoor een letter op het papier te zetten, het middelpunt van den wetenschappelijken strijd. Indien de hoogte

van het talent mag afgemeten worden naar de belangstelling, die zijn werk ondervindt, dan nam stellig Newton de hoogste plaats in.

Dit blijkt ook trouwens uit een bijzonder geval. Newton had de stoute maar juiste stelling verkondigd, dat niet slechts de cirkel maar geen enkele gesloten kromme voor kwadratuur vatbaar is. Huygens en Leibniz kwamen om strijd hiertegen op en haalden als voorbeelden aan twee gelijke op elkander sluitende paraboolsegmenten, zelfs een vierkant en een driehoek. Zoo weinig voorstelling hadden zij toen nog van een doorloopende kromme, terwijl het juiste begrip daarvan door Newton terstond was gevat. De hoogere analyse was nog aan het opkomen; slechts Newton had haar in zijn macht, maar hij hield zijn middelen van onderzoek verborgen, achtte het niet noodig ze te vertoonen en gaf slechts de uitkomsten, het aan belangstellenden overlatende, de juistheid daarvan te onderzoeken en te bevestigen. Dit ging boven de macht van Huygens; volkomen meester op het oude terrein, werd hij op het nieuwe voorbij gestreefd. Wel gaf hij zich alle moeite om zich op zijn terrein te handhaven, maar zijn krachten namen af, weldra moest hij den strijd opgeven.

In 1694 (dat is een jaar vóór zijn dood) wordt Newton nogmaals het onderwerp der brieven van Huygens, maar nu op geheel andere wijze. In een brief van 6 Juni schrijft hij aan zijn broeder Constantijn, die in Engeland vertoefde, hoe hij van een Schot, die hem onlangs had bezocht, had vernomen dat Newton een aanval van krankzinnigheid had gehad, die 18 maanden duurde. Hij voegt er bij, dat diens goede vrienden hem eenigen tijd hadden opgesloten en door tal van geneesmiddelen zoover gebracht, dat hij eindelijk van zijn kwaal was genezen en weer begon zijn Principia te verstaan. Hij meent dat deze man nu dood is voor de studie, wat hij wel jammer vindt. De Engelschen hadden getracht deze zaak te verbergen, maar te vergeefs. Behalve zijn diepe studiën gelooft men dat een ongeluk, door een brand, die zijn laboratorium en eenige geschriften vernielde, had bijgedragen om zijn geest te verduisteren, en dit is wel de ergste ramp, die een mensch kan overkomen.

In een brief aan Leibniz, twee dagen later geschreven, schrijft Huygens hetzelfde en nogmaals in een brief aan de l'Hospital van 16 Juni (De beide laatste brieven waren reeds opgenomen in de uitgave der brieven van Huygens door Uylenbroek in 1833).

Brewster, wiens werk in 1855 verscheen, heeft omtrent deze zaak, die door Biot in zijn levensbericht van Newton werd vermeld, een nauwkeurig onderzoek ingesteld. Hij komt tot het besluit, dat het bericht een verzinsel was; een kleine brand in het laboratorium, waarbij enkele papieren waren verbrand, had lang geleden plaats gehad en hoegenaamd geen invloed op Newton's geestestoestand achter gelaten. In 1693 was hij wat ongesteld, maar ook deze ongesteldheid had geen invloed op de helderheid van zijn geest, want juist in die dagen schreef hij brieven

en stukken van het hoogste belang. Zijn tegenstanders op het vaste land wilden gebruik maken van het bericht, dat in Engeland geheel onbekend was, om afbreuk te doen aan zijn goeden naam en in die vermeende ziekte de reden te vinden, waarom Newton daarna geen enkel groot werk meer heeft uitgegeven. Brewster weerspreekt ook dit, door op te sommen hoeveel door Newton daarna nog is gedaan, al ware het slechts de bewerking van de tweede uitgave der Principia, die ten opzichte der eerste verschillende verbeteringen en uitbreidingen onderging.

Wat al te haastig werd het bericht van den Schot, dat niet meer valt te controleeren, omdat het mondeling werd meegedeeld, door Huygens als waar aangenomen en aan zijn correspondenten overgebracht zonder nader onderzoek, dat hij toch zoo gemakkelijk had kunnen instellen. Immers in den brief aan zijn broeder had hij dezen kunnen opdragen nadere informatie omtrent deze zaak in te winnen bij personen, met welke hij omging en die tot de vrienden van Newton behoorden. Uit dit verzuim blijkt, hoe hij niet zonder leedvermaak het bericht vernam en verspreidde in dezelfde brieven, waarin hij de Principia als vol fouten en duister van inhoud veroordeelde.

Hiertegenover kan worden vermeld, hoe Newton nooit den eerbied voor zijn ouderen vakgenoot uit het oog heeft verloren en steeds heeft erkend, hoe veel hij aan diens geschriften als voorbereiding tot zijn eigen onderzoekingen was verschuldigd.

VI.

Op Huygens' laatste levensjaren komen wij later terug, doch voordat wij hier van Newton afscheid nemen, kan het zeker niet ondienstig zijn, iets omtrent zijn verdere loopbaan mee te deelen. Deze toch was nog lang en voorspoedig.

Newton bleef te Cambridge, ook nadat hij in 1695 zijn eerste benoeming aan de koninklijke munt had ontvangen. In 1699 werd hij benoemd tot directeur (master) der munt op een aanzienlijke jaarwedde, toen moest hij Cambridge vaarwel zeggen en zijn woning naar Londen overbrengen. Reeds was zijn roem in het buitenland zoodanig verspreid, dat Cassini naar Engeland kwam om Newton over te halen naar Frankrijk te komen, waar hem door den Koning aan de gereorganiseerde academie van wetenschappen een schitterende positie werd aangeboden. Dit aanbod werd door Newton, evenals door Leibniz, afgeslagen, waarschijnlijk om dezelfde reden, dat daarmede namelijk overgang tot de katholieke kerk moest gepaard gaan; toen werd Newton met Leibniz onder de buitenlandsche leden opgenomen. Door de universiteit te Cambridge werd Newton in 1703 tot lid van het parlement als haar vertegenwoordiger gekozen; hij nam ook zitting, maar heeft er nooit het woord gevoerd en behoorde tot de meest bescheiden leden. Nu vielen hem achtereenvolgens vele

eerbewijzen ten deel; zoo werd hij in 1703 voorzitter der Royal Society en bleef dit tot zijn dood, zoodat hij daar ongeveer een kwart eeuw den voorzittersstoel heeft ingenomen. Hij kwam in verbinding met het hof en was bij koningin Anna en haar gemaal in hoog aanzien. Koningin Anna nam hem, als den beroemdsten harer onderdanen, in den adelstand op.

Door alles heen bleef Newton zijn wetenschappelijke onderzoekingen voortzetten, doch zij namen nu een andere richting en kwamen over de chronologie op het terrein der theologie. Hij schreef over het boek Daniël en over de Openbaring van Johannes. In de uitgave van Newton's gezamenlijke werken, die vóór mij ligt, maakt het een zonderlingen indruk, dat na de voortreffelijke geschriften over het licht, de diepzinnigste handelingen over de hoogere meetkunde en algebraïsche analyse, volgen beschouwingen over den tempel van Salomo, over de voorspellingen van den profeet Daniël in verband met die van den apostel Johannes. Door navraag bij mijn ambtgenooten in de theologische faculteit kwam ik te weten, dat deze geschriften thans waardeloos worden geacht en slechts getuigen, hoezeer een man van genie kan afdwalen, wanneer hij zich begeeft op een terrein, waar hij niet thuis is. Ik acht het bedenkelijk voor de levensbeschrijving van Brewster, dat deze geschriften daarin op gelijken rang worden geplaatst met de mathematische onderzoekingen.

Onder alles door had Newton groote voorliefde tot chemische proefnemingen; steeds hield hij er een privaat scheikundig laboratorium van bescheiden omvang op na. Dit had hij ook in zijn woning te Londen, afgescheiden van dat aan de munt. Hierbij was hij (trouwens als de meesten zijner tijdgenooten, waaronder Boyle) alchemist; hij zocht naar de transmutatie van metalen met het doel goud te vervaardigen. Gelukt is hem dit niet; op dit gebied heeft hij nooit iets tot stand gebracht, noch gepubliceerd. Maar bij zijn leven verschenen nog twee uitgaven der Principia, waarvan de laatste kort voor zijn dood. Belangrijke mathematische werken, gevolg van zijn onderzoekingen en voordrachten te Cambridge, werden na zijn dood door zijn vrienden met veel zorg uitgegeven en behooren nog tot het beste, wat op dit gebied bestaat.

In zijn laatste levensjaren was hij hooggeacht, doch leefde steeds stil en teruggetrokken. Over zijn afgetrokkenheid zijn veel legenden in omloop, die slechts gedeeltelijk op waarheid berusten. Hoe eenvoudig zijn levenswijze was, wordt bevestigd door allen, die hem hebben gekend en bezocht. Aan spijs en drank hechtte hij geen waarde en vergat ze dikwijls, wanneer zijn gedachten op diepzinnige onderwerpen waren gericht. Ongehuwd, was zijn huis ook niet gezellig; het onthaal, dat hij zijn vrienden of bezoekers aanbood, weinig verzorgd, - waarover zij wel eens klaagden. Maar tot het einde van zijn leven bleef hij bij zijn eenvoudige levenswijze onberispelijk van handel en wandel, geheel zonder eigenwaan, waardeerende wat hij van anderen had geleerd en tot zijn voordeel aangewend.

Hij stierf 20 Maart 1727 (oude stijl) in den leeftijd van 85 jaren zonder veel geleden te hebben, aan uitputting van krachten; maar de helderheid van geest had hem geen oogenblik verlaten.

Zijn begrafenis geleek op die van een vorst; zijn lijk werd bijgezet in Westminster Abbey, waar een monument te zijner eere werd opgericht; symbolisch zijn hierop zijn voornaamste ontdekkingen voorgesteld; ook een oneindig voortloopende reeks, doch zoo onduidelijk, dat niemand heeft kunnen uitmaken, welke reeks is bedoeld. In 1755 werd zijn standbeeld in een kapel van Trinity-College te Cambridge opgericht.

Zijn erfgenamen waren kinderen van zijn half-broeders; zij erfden een vrij aanzienlijk vermogen. Hij stierf als oprecht Christen; bij vele deugden telde hij ware vroomheid, wars van theologische verkettering, daarbij was hij mild voor betrekkingen en vrienden, en niet minder voor de armen. De waarde zijner werken werd steeds meer erkend - thans plaatsen zij hem op het gebied der mathematische wetenschappen in den eersten rang.

P. VAN GEER.

De natuurwetenschap in haar ontwikkeling en invloed naar buiten.

Onlangs verscheen te Parijs een nieuwe populaire uitgave van Büchner's *Kraft und Stoff* in de Fransche taal. Het boek, dat afgedaan scheen te hebben, leeft dus nog hier en daar weder op. Het is echter niet op dit feit, dat ik de aandacht wil vestigen. In de aankondiging er van in de 'Revue scientifique' trof mij de zinsnede: 'Mais bien que n'étant pas encore affranchis, loin de là, de toute métaphysique, des livres comme celui de Büchner sont pourtant réellement utiles, car les matérialistes ont toujours été plus près de la science que les spiritualistes'. Met een natuurwetenschap, van alle metaphysica gezuiverd, zouden wij dus het dichtst bij het materialisme zijn. De begripsverwarring is duidelijk; wijsgeerig materialisme en de physische leer der stof en haar eigenschappen hebben weinig met elkander gemeen.

In tweeërlei opzicht pleegt de natuurwetenschap de belangstelling der leeken te wekken: 1°. om haar practische uitkomsten, haar telegraphen, telephonen, draadlooze telegraphie enz., 2°. om haar formeele beteekenis voor onze levens- en wereldbeschouwing. In elk geval heeft belangstelling de plaats ingenomen van de geringschatting der natuurstudie, in vroeger dagen met het oog op de geestelijke wetenschappen zoo algemeen. Plato werkt niet meer na. Het trachten door redeneering door te dringen tot het wezen van het goede, het schoone, het recht en aanverwante ideeën geldt niet meer voor een streven van hooger orde dan het letten op het getuigenis der zinnen, de kenbron voor een werkelijkheid, waarin de eeuwige ideeën toch maar onvolkomen en gebrekkig tot uiting komen. De veranderlijke meening (δοξα) van Aristoteles geldt thans niet minder dan zijn wetenschap (□πιστημη). Wel belangstelling maar geen juiste waardeering van de formeele beteekenis der natuurwetenschap, van haar betrekkelijke waarde voor het geheel onzer, kennis van mensch en wereld, zoo mogen wij den toestand wel kenschetsen. De juiste maat voor die waarde is gegeven met een dieper inzicht in den aard en het karakter der natuurwetenschap uit het oogpunt van ons kenvermogen. En dit inzicht kan bezwaarlijk anders verkregen worden, dan door een blik te werpen op de historische ontwikkeling. Slechts dat, wat men ziet worden, begrijpt men goed.

Die ontwikkeling willen wij in groote trekken in het licht stellen met het oog op de vragen betreffende ons kenvermogen en den invloed er van op de geestelijke wetenschappen.

I.

In de Grieksche Oudheid was de wijsbegeerte der natuur door twee belangrijke richtingen vertegenwoordigd: door de physica van Aristoteles en de atomenleer van Democritus. De laatste heeft eerst in latere tijden invloed gehad op de ontwikkeling der wetenschap. De eerste, in de Middel-eeuwen door Arabische en Christelijke denkers tot een logisch stelsel verwerkt, dat - dank zij vóór allen Thomas van Aquino - niets meer bevatte in strijd met de leer der Kerk, was tot aan de 16de eeuw de officieele natuurwetenschap.

Onderwijl hadden alchemisten en astrologen werkelijk aanraking met de natuur en verzamelden zij, niettegenstaande het mystieke waas waarin zij zich hulden, in hunne werkplaatsen een materiaal, dat later gebruikt zou worden voor de grondslagen der moderne natuurwetenschap. De laatste ontleende aan de scholastiek echter meer dan den vorm; tal van opvattingen en begrippen gingen in haar over, die eeuwenlang op dit gebied onbeperkt hadden geheerscht. Eerst in de wetenschap van onze dagen beginnen de laatste sporen der scholastieke physica uitgewischt te worden. De laatste is echter nog niet voor goed van het tooneel verdwenen. Als Neo-Thomisme herleeft zij in onze dagen, door katholieke schrijvers, vaak op scherpzinnige wijze, eenigszins in overeenstemming gebracht met de uitkomsten der moderne wetenschap. Vooral de geschriften van den abt Farges maakten opgang.

Wij kunnen in ons verband volstaan met het aangeven van enkele hoofdtrekken van de leer der School. De kennis van de wereld is een absolute. De mensch leert ze door zijn zintuigen kennen, zooals zij is. S. Thomas heeft het gezegd: ‘Sensus apprehendunt res ut sunt’ en hij gaf er een uitgewerkte kennisleer bij. Een hoofdrol speelden de begrippen ‘*materie en vorm*’ en ‘*potentieel en actueel bestaan*’. Potentieel bestaat een kip in het bevruchte ei, de eikeboom in den eikel; d.w.z. de voorwaarden voor het actueel of werkelijk bestaan zijn er in aanwezig. Scherp werd deze bestaansvorm van niet-bestaan onderscheiden. In het bevruchte kippenei bestaat potentieel een kip, doch een hond bestaat er op geenerlei wijze in. Elk lichaam bestond uit *materie* en *vorm.* De primaire materie had slechts een potentieel bestaan; in haar werden achtereenvolgens de verschillende vormen verwezenlijkt. Zij correspondeert dus met het allermodernste stofbegrip, dat der phenomenalisten. Zij is niet meer dan de uitdrukking van den samenhang der verschijnselen. De elementen der scheikunde en de materie van de mechanische physica behooren tot de gevormde stoffen der scholastieken. Berthelot spreekt van een potentieel bestaan der elementen in de schei-

kundige verbindingen. De ‘vorm’ wordt vrij nauwkeurig weergegeven door ons ‘begrip’ of ‘wezen’ van een ding. Elk lichaam bestond uit materie en vorm. Door den laatste was het iets bepaalds, voor definitie vatbaar. Elke verandering, elk verschijnsel - verandering van plaats of van eigenschappen of ontstaan van wat nieuws - heette in de School ‘*beweging*’. Het was een overgang van potentieel bestaan tot actueel; het worden van iets wat het in werkelijkheid nog niet was. Daarin onderscheidde zich Aristoteles gunstig van Plato, dat niet alleen het onveranderlijk zijn, maar ook het worden het voorwerp van zijn onderzoek was. De School leerde eenige algemeene stellingen aan wier waarheid niet getwijfeld werd. Uit niets ontstaat niets. Niets kan zich zelf bewegen. Elke beweging vereischt dus een beweger. Alleen bij onmiddellijke aanraking kunnen de lichamen op elkander werken en meer van dien aard. Het resultaat van die werkingen was de geheele phenomenale wereld, zooals zij zich aan onze oogen vertoont: *de accidenten der scholastiek.*

De werkers waren de lichamen, als zoodanig op en door zich zelf bestaande *substanties.* De vorm van een lichaam, beschouwd onder het oogpunt van die werking, heette de *causa efficiens.* Hier ligt de oorsprong van het krachtbegrip van onze natuurkunde. De causa efficiens bestond slechts potentieel, aan materie gebonden, zoolang zij zich niet in verschijnselen openbaarde; ook de Aristotelische vormen konden niet afgescheiden van de materie bestaan. Actueel bestaande werd zulk een causa, als zij in werking trad.

Die actieve potenties, inhaerent aan de stof, zijn de natuurkrachten van onze dagen. Volgens de scholastieken openbaarden zij in hun werken haar eigen aard, evenals het lak ons den stempel leert kennen, die er in gedrukt wordt. De verschijnselen hadden slechts beteekenis als uiting der oorzaken of krachten, wier wezen zij onthulden in teekens, zintuigelijk verstaanbaar. Naast de causa efficiens onderscheidde men de *causa aequivoca.* De laatste was de kracht, de oorzaak of het vermogen, in staat om de in de lichamen sluimerende krachten tot werkzaamheid op te wekken. Zij onderscheidde zich van de causa efficiens, door dat zij bij het werken niet haar eigen aard openbaarde. Wat er door aan het licht kwam, was de natuur van het tot werkzaamheid gebrachte lichaam. Ook dit begrip vinden wij in de moderne wetenschap terug. De vonk in het buskruit leert ons niet wat zulk een vonk, maar wat het buskruit beteekent. Wij spreken hier van aanleiding en oorzaak. Een der belangrijkste strijdvragen, waaraan Pasteur's naam verbonden is, bracht het woord ‘generatio aequivoca’ op aller lippen. Hoe scherp komt de beteekenis er van nu uit en hoezeer blijkt uit dit alles, dat kennis van de scholastieke hoofdbegrippen bijdraagt tot het goed begrijpen onzer moderne denkbeelden. Het uitwerksel van de causa efficiens komt met de natuur van de laatste overeen. Het lichaam, waarin het werd voortgebracht - als zoodanig de passieve potentie -

reageert er op, werkt terug en dit geschiedt weder volgens den aard van het laatste. Waar men van scheikundige reacties spreekt, zullen de meesten niet vermoeden, dat men het scholastieke begrip agere en reagere toepast. Om de kennis van de in de substanties sluimerende actieve en passieve potenties of vermogens was het der scholastiek te doen; de verschijnselen, die onze zintuigen aandoen, waren slechts de middelen er voor. De werkingswijze dier substanties was in den grond der zaak anthropomorph.

De causae - de werkers of doeners - waren de verbleekte schimmen van de menschengestalten, die men in overoude tijden hun rol achter de verschijnselen had zien spelen, toen alles in de natuur nog bezield was met menschelijk leven. Het anthropomorphe karakter der scholastiek openbaarde zich niet het minst in de *causa finalis,* de drijfkracht, die het wereldproces maakte tot de verwezenlijking van redelijke doeleinden.

II.

Men is gewoon de geschiedenis der natuurwetenschap te doen beginnen in de 16de en 17de eeuw en Galileï, Descartes, Newton en Huygens te noemen als de groote grondleggers en scheppers. Wat er aan voorafging, wordt dan beschouwd als een quantité négligeable. Tot zekere hoogte geschiedt dit te recht. De physica der scholastieken was geen natuurwetenschap in den modernen zin van het woord. Het was wijsbegeerte. Het was er den scholastieken om te doen, te begrijpen in den zin, waarin een wijsgeer dat verstaat. Het wezen van dingen en gebeurtenissen, van het zijn en het worden, wilden zij in begrippen uitdrukken. Wat is beweging, wat het bewogene, wat de beweger? Wat is een voorbijgaande verandering, wat is de geboorte van wat nieuws, wat zijn de verschillende causae? Zulke vragen zijn eerst in het algemeen en vervolgens in elk bijzonder geval voortdurend aan de orde. Het is een begrippenspel, dat vaak van groote scherpzinnigheid getuigt; het doel was echter de geheele natuur te dringen in een onveranderlijk schema van opvattingen en begrippen. Niemand vroeg ernstig, of dit schema nu wel het best voor de natuur paste, of zij inderdaad als anthropomorph agens te begrijpen was. Ongetwijfeld is het vormen van begrippen in elke wetenschap een belangrijk deel, als middel evenwel om den inhoud uit te drukken, niet als einddoel.

Het negeeren zonder meer van de physica van Thomas v. Aquino is evenwel de miskenning van het beginsel der continuïteit, dat zich bij de ontwikkeling van elke wetenschap doet gelden. Wij zagen in het voorafgaande reeds voldoende, dat de natuurkunde te dezen opzichte geen uitzondering maakt.

Wij leven evenwel in het gesternte van Hugo de Vries. Zal de wereld vooruitkomen, dan moeten er naast onafgebroken veranderingen

sprongveranderingen zijn, mutaties voorkomen. Zulk een mutatie riepen Newton, Huygens en hun geestverwanten in het leven. In de eerstkomende eeuwen voerden de oude en de nieuwe wijze van natuurverklaring den strijd om het bestaan en eerst in onze dagen begint de laatste onbeperkt te heerschen, zonder eenig deel van haar gebied over te laten aan de mededingster.

Niet om het wezen van dingen en gebeurtenissen gaat het in de natuurwetenschap, maar om het leeren kennen van de orde, de regelmaat, de wet, die zich in den gang en het verloop der verschijnselen vertoonen. Als natuurkundigen moeten wij niet vragen: wat is stof, wat is kracht, wat is beweging? Hoe zijn die begrippen te vormen - zoo moet het heeten - om er geschikte middelen in te verkrijgen ter beschrijving van de verschijnselen in hun onderling verband, om er een stelsel mede op te bouwen, hetwelk dat verband uitdrukt zonder logische tegenstrijdigheden; want - deze gedachte ligt er aan ten grondslag - het wereldproces is een logisch proces. Ziedaar de kern van den nieuwen geest, die vaardig werd over de groote denkers van de 16de en 17de eeuw op natuurkundig gebied. ‘Greift nur hinein ins volle Menschenleben’, ‘Grün ist des Lebens goldner Baum’. Zulke woorden, later door Goethe gesproken, in ruimen zin genomen, waren de vertolking van het nieuwe streven. Doe slechts een greep in het leven der natuur - de verschijnselen van ‘der Gottheit lebendiges Kleid’ - gij grijpt altijd wat belangwekkends; iets, uw aandacht meer waard dan de dorre bespiegelingen, die geboren zijn in het studeervertrek buiten eenige voeling met wat er leeft en werkt in de natuur. ‘Grau ist alle Theorie’. Daarmede kwam het nadenkend gebruik der zintuigen, de waarneming op den voorgrond. Aangezien nu niet alleen het ‘hoe’, de hoedanigheid der gebeurtenissen, maar ook het ‘in welke mate’, het hoe groote er van in het oog werd gevat, kwam de fraaie logica in teekens en lijnen - de wiskunde - haar machtige hulp den natuuronderzoeker verleenen. Newton gaf in zijn *Philosophiae Naturalis Principia mathematica* de eerste mathematische physica.

De verschijnselen worden bestudeerd met begrippen uit hen zelve gevormd, zooals die van massa, snelheid en soortgelijke, die gemeten en met getallen in verband gebracht als grootheden behandeld worden. De massa wordt gemeten door de weegschaal, de snelheid is de verhouding van den doorloopen weg tot den tijd er voor besteed, de versnelling is de aangroeiing van de snelheid per seconde en de kracht is het product van de laatste en van de massa. Het waren dus al te maal grootheden, waarvan het bedrag op elk oogenblik door een nauwkeurige meting vastgesteld kon worden.

Maar wij loopen den tijd vooruit. Newton en de zijnen zeiden niet: ‘de kracht is het genoemde product,’ maar ‘zij wordt er door gemeten.’ De krachten waren voor hen nog de onstoffelijke oorzaken, die de verschijnselen teweegbrachten, die zij bestudeerden en die krachten

waren gebonden aan de materie. Zij spraken dan ook van de massa of de hoeveelheid stof van een lichaam. Niet met één pennestreek kon de scholastiek geschrapt worden op het programma der natuuronderzoekers. De materie was de voornaamste substantie, die aan belangrijkheid won, naarmate meer van de scholastieke entiteiten van het tooneel verdwenen. Het begrip materie van de nieuwere natuurkundigen was niet dat der scholastieken, doch het was op hunne wijze gevormd en naar ouden trant met attributen als ondoordringbaarheid, deelbaarheid enz. - de zoogenaamde algemeene eigenschappen der stof - toegerust. Toch was de vooruitgang groot. Al vatte men de verschijnselen nog op als gewerkt door oorzaken of krachten, die zelf buiten het gebied der waarneming vielen, slechts dat, wat men waarnam, werd onderzocht, daarin alleen werden orde en wet nagespeurd. De eerstvolgende eeuwen brachten vooreerst een steeds toenemende kennis van verschijnselen en verder een steeds gevolgrijker streven, om de substanties en entiteiten uit te drijven; men duldde ze allengs zelfs achter de schermen niet meer. Velen waren niet tevreden, voordat zij bij een volstrekt phenomenalisme waren gekomen. Ostwald en Mach vertegenwoordigen dat eindpunt.

Newton was begonnen het licht te beschouwen als uiterst fijn verdeelde stof, die door de lichtgevende voorwerpen met groote snelheid uitgeworpen werd. Aannemend, dat er tusschen die lichtstof en de gewone stof aantrekkende en afstootende krachten werkten, kon hij de belangrijkste lichtverschijnselen vrij bevredigend verklaren. Hoewel Huygens nagenoeg gelijktijdig de laatste wist af te leiden uit evenwichtsverstoringen, zich voortplantend in een hypothetischen veerkrachtigen ether, duurde het tot aan het begin van de 19de eeuw, voordat de lichtstof van Newton plaats moest maken voor den ether van Huygens. Fresnel stelde toen in het licht, dat men met den laatste veel beter dan met de eerste van ingewikkelde lichtverschijnsels rekenschap kon geven.

Toen omstreeks het begin der 19de eeuw Lavoisier te Parijs en Black te Edinburgh hunne baanbrekende proeven namen op het gebied van de warmte, werd de laatste door beiden nog zonder aarzeling voor een stof gehouden; dit was nog het geval met Carnot, wiens belangrijke beschouwingen den grondslag legden voor de theorie der warmte als beweegkracht der stoomwerktuigen. Eerst de proeven van Rutherford en van Joule en de theorieën van Helmholtz riepen een mechanische opvatting der warmte in het leven, waarbij zij als een ongeordende beweging van stof- en etherdeeltjes beschouwd werd.

Omstreeks het midden der 18de eeuw deed Benjamin Franklin door een reeks van hoogst merkwaardige experimenten een nieuwe natuurkracht, de electriciteit, in haar voornaamste uitingen kennen en weder was het een stof, waaraan hij de kracht gebonden achtte, die de nieuwe verrassende verschijnselen teweegbracht. De electrische vonk

was voor Franklin niet anders dan de electrische stof, die lichtgevend werd ten gevolge van de beweging, waarin zij verkeerde. Een overmaat van die stof boven het normale gaf aan een lichaam een positief electrische lading; waar haar hoeveelheid onder het normale daalde, was de lading negatief. De ontlading zelf was het herstellen der normale hoeveelheden op de tegenovergesteld geladen lichamen. Later nam men het bestaan van twee electrische vloeistoffen aan, een positieve en een negatieve. Een mechanische theorie van de electriciteit heeft men tot op onze dagen nog niet kunnen geven.

Zoo waren de specifieke licht- en de warmtestof uit de wetenschap verdreven, maar de gewone stof en de ether worden nog door het meerendeel der natuurkundigen niet losgelaten. Wel bestaat er kans, dat de eerste vereenzelvigd zal worden met de electriciteit. De verschijnselen van het radium en die, welke buizen vertoonen in een magnetisch veld, waarin de graad van luchtverdunning uiterst hoog is opgevoerd, als er electrische ontladingen in plaats vinden - de zoogenaamde kathodestralen - geven aanleiding tot de verwachting, dat de massa der gewone stof niet anders dan een electro-magnetische zal blijken te zijn. In verband met ons onderwerp zou dit niet anders beteekenen dan het verdwijnen van een substantie - de materie. Een andere, de electriciteit, wint er door aan beteekenis. Al mocht echter de belofte vervuld en alles herleid worden tot werkingen van de electronen van Lorentz, dan zou het vraagstuk, dat ons bezig houdt, er niet eenvoudiger door worden. Uit het oogpunt van ons kenvermogen is het volkomen hetzelfde, of men één of meer substanties met hun krachten en eigenschappen als bestaande moet aannemen.

Tot het uitdrijven der entiteiten, de verschillende stoffen met haar inhaerente krachten, op natuurwetenschappelijk gebied heeft de behoefte aan eenheid van gezichtspunt niet weinig bijgedragen. In de jeugd van de ouderen onder ons waren beschouwingen over de eenheid der natuurkrachten aan de orde van den dag. Geen minderen dan Clausius, pater Secchi en Moleschott schreven verhandelingen over dit onderwerp. De toestand was dan ook nog in het begin der 19de eeuw uit het oogpunt van het kenvermogen niet anders dan een compromis tusschen scholastieke en moderne wetenschap.

Elk der substanties - de lichtstof, de warmtestof, de electrische, de magnetische, de gewone stof - had haar eigen hoedanigheden en krachten en haar eigen groep van verschijnselen. Meer en meer kwam het verband tusschen de verschillende groepen aan het licht. Het bleek, dat mechanische beweging, warmte, licht, electriciteit en chemische affiniteit wederkeerig in elkander overgingen en dat dit zelfs in onveranderlijke quantitatieve verhoudingen geschiedde. Toen Mayer en Helmholtz de groote wet van het behoud van arbeidsvermogen leerden kennen, vielen de muren om, die het gebied der afzonderlijke natuurkrachten zoolang van elkander gescheiden hadden. Mechanische

beweging, warmte, licht, electriciteit, chemische affiniteit, alle werden vereenigd onder het ééne hooge gezichtspunt; elk van hen vertegenwoordigde een bepaalden vorm van arbeidsvermogen. De ervaring had slechts de voorwaarden te leeren kennen, waaronder zij in elkander konden overgaan.

De verbrandingswarmte der steenkool, waarmede wij onze huizen verwarmen en die onze stoommachines drijft, is de warmte, die de zon in voorwereldlijke tijden op de aarde afstraalde, teruggekeerd in haar oude gedaante. In zulke uitspraken, die geen beeldspraak maar nuchtere waarheden waren, lag iets van het verhevene van de oude cosmogonieën. Zij maakten op onze tijdgenooten denzelfden indruk, als Newton's leer der algemeene zwaartekracht, die de beweging der hemellichamen en de valbeweging der voorwerpen op onze aarde onder hetzelfde gezichtspunt bracht, op de 18de-eeuwers. Zoo werden allengs de entiteiten, de scholastieke wezenheden en haar stoffelijke dragers, verjaagd uit het gebied der verschijnselen, dat zij heetten te beheerschen en de provincies vereenigd tot een grooter geheel.

Zelfs het begrip van oorzaak en gevolg mag beschouwd worden als een anthropomorphe rest van een vroegere natuurbeschouwing, die op haar beurt wortelt in het mythische tijdperk, toen al het gebeuren in de natuur handelen was van anthropomorphe wezens. Het ‘waarom’ heeft, strikt genomen, geen zin in de moderne natuurwetenschap; alleen het ‘daarna’ de opeenvolging heeft er beteekenis. Waar wij toch nog van causaal verband spreken, is de bedoeling een standvastige opeenvolging van verschijnselen, niet een gewerkt worden van het ééne verschijnsel door het andere en in geen geval blijft er plaats voor de substantieele causaliteit. Wij aanschouwen de opeenvolging, niet het gewerkt worden. Al blijft het vraagstuk der causaliteit voor den wijsgeer bestaan, de natuurkundige, die alles uit de verschijnselen moet halen, stelt zich eenvoudig op het standpunt van Hume. Het ééne verschijnsel is het gevolg van het andere en kan op zijn beurt oorzaak worden; het gevolg is, ook wat de hoeveelheid betreft, in de oorzaak begrepen; dit leert de wet van het behoud van het arbeidsvermogen.

De causa finalis, de doeloorzaak van de scholastieken, had een taai leven. Al ontkende men in de 19de eeuw niet meer met de Aristotelische professoren van Pisa het bestaan der door Galileï ontdekte planeten, daar zij voor niets nut zouden zijn, het meerendeel der natuurkundigen waren, althans in den vorm hunner populaire geschriften, teleologen en de beoefenaars der biologische wetenschappen waren het ook, wat den inhoud betreft. Eerst Darwin heeft met zijn ‘natuurkeus’ en zijn ‘strijd om het bestaan’ teleologische beschouwingen *op natuurkundig gebied* in discrediet gebracht.

Een evolutie, verkregen door het ondergaan van tallooze individuen - of soorten sedert Hugo de Vries - is beslist ateleologisch; al heeft de leer der doeleinden ook een ontwikkelings-hypothese noodig. Dit

neemt ook niet weg, dat hier in de wijsbegeerte een probleem is, dat niet eenvoudig ontkend kan worden. Eduard v. Hartmann achtte de energie wel de uiting der mechanische of potentieele krachten; hij meende echter, dat de drijfkrachten in de levende organische natuur geheel anders waren, werkend volgens geheel andere wetten buiten den kring der standvastige energie-som, soms niet kenbaar wordend in de materieele verschijnselen. Daarmede is men dan ook buiten het physisch terrein. E. v. Hartmann heeft zijn geheele leven gestreden tegen een mechanische natuurverklaring, die zich de eenig mogelijke, de alles omvattende achtte. De mechanische, de dynamische en de teleologische natuuropvattingen hadden voor hem alle recht van bestaan. Zij vulden elkander aan. Men kent v. Hartmann's atomen van den wil - dynamiden - wier op elkander werken verloopt in de vormen van ruimte en tijd, waardoor het mechanisme ontstaat, dat de natuurwetenschap bestudeert. Maar die werking is tevens finaal bepaald, ten gevolge van de onbewuste voorstellingen dier dynamiden. Voor Ostwald met zijn vervangen van ‘stof’ door ‘energie’, had v. Hartmann een woord van lof. Hij zag er in een begin van de zegepraal van zijn ‘dynamiden’. Ook de teleologische zijde hunner werkzaamheid zou, meende hij, eens door allen erkend worden. Causaliteit en finaliteit zag hij in elk natuurproces en in het groote geheel.

Men behoeft slechts *Die Welt als That* van den Kiel'schen plantkundige Reinke te lezen, om zich te overtuigen, dat natuuronderzoekers van beteekenis v. Hartmann de hand reiken en op het gebied hunner wetenschap het streven naar doeleinden een onderstelling achten, onmisbaar, om de verschijnselen te verklaren in natuurwetenschappelijken zin.

Met v. Hartmann kunnen de natuurkundigen het vinden, al zullen de meesten niet zoo ver gaan als Reinke. Maar verwarring sticht het, als van de natuurkunde gevraagd wordt te geven ‘kennis der gronden of oorzaken’ en een antwoord op vragen als deze: wat is ruimte, tijd en beweging? Dat het mechanische stelsel niet sympathiek was aan een dichter als Goethe, is begrijpelijk. Als natuuronderzoeker mocht hij het echter niet uit de hoogte veroordeelen, Newton om zijn emissietheorie van het licht terecht zettend en het teleologische element bij de natuurverklaring aldus op den troon plaatsend: ‘Als man die teleologische Erklärungsart verbannte, nahm man der Natur den Verstand; man hatte den Muth nicht ihr Vernunft zuzuschreiben, und sie blieb zuletzt geistlos liegen. Was man von ihr verlangte, waren technische mechanische Dienste, und man fand sie zuletzt auch nur in diesem Sinne fasslich und begreiflich’(*). Dit streven naar het begrijpen der natuur als een mechanisme, waarop Goethe met minachting neerzag, is zeker van geheel anderen aard dan het zoeken naar het wezen der dingen; het moge den wijsgeer en den dichter niet bevredigen, de wetten

(*) Goethe's Werke, 1833. Bd. 53 S. 231.

van het gebeuren leert het ons kennen en het vergunt ons daarmede een blik te slaan in de toekomst. Helmholtz schreef in 1881: 'Ich habe mir erst später klar gemacht, dass das Prinzip der Kausalität in der That nichts anderes ist, als die Voraussetzung der Gesetzlichkeit aller Naturerscheinungen'.

Het uitwerpen der substanties, die achter de verschijnselen werkten en in verband daarmede de nieuwere opvatting van de causaliteit in de natuur, bepaalde zich niet tot de natuurwetenschappen. Het werd de geest des tijds. De zielkunde was langer dan de wetenschap geschoeid op Aristotelische leest. De zielsvermogens, altemaal wezenheden - gevoel, verstand, begeeren, verbeelding, rede en wil - bracht men met elkander in verband. Men trachtte het ééne vermogen tot het andere te herleiden, zoodat er voor Kant slechts een drietal overbleef: het kennen, gevoelen en begeeren. Eerst Herbart zag er niets meer in dan begrippen uit de gegevens der inwendige ervaring gevormd. Hij verklaarde de aaneenschakeling en het verloop der voorstellingen werktuigelijk. De nieuwe zielkundige school, die alleen verschijnselen als voorwerpen van haar studie wilde erkennen, stond eerst afgezonderd. Thans rust elke zielkunde op dien grondslag. Prof. v.d. Wijck schreef: 'De psychologie, zooals ik haar bedoel, tracht niet door te dringen tot den geheimzinnigen achtergrond der geestelijke verschijnselen; zij wil ons niet het karakter van zekere verborgen entiteit "ziel" genaamd, ontsluieren, maar zij wil wetenschap van *verschijnselen* zijn, wetenschap van een klasse van *feiten*, welke men met den naam van *bewustzijn* aanduidt. Gelijk iedere natuurwetenschap stelt zij zich tot taak verschijnselen uit verschijnselen af te leiden. Aan de wereld der phaenomena zelve ontleent zij de beginselen, waarmede zij haar verklaart'(*).

De physiologische psychologie van den Leipziger hoogleeraar Wundt is in tal van laboratoria met grooten ijver beoefend. Zij meet de snelheid, waarmede de prikkels de zenuwbanen doorloopen en den duur der psychische processen. Wel zijn de verwachtingen niet verwezenlijkt, is de koortsachtige ijver in zake psychometrie in de laatste 25 jaren aanmerkelijk bekoeld en heeft de Fransche school, met Ribot aan het hoofd, andere richtingen ingeslagen, niet zoo nauw samenhangend met de algemeene physiologie. De beoefening der zielkunde als een natuurwetenschap met in- en uitwendige waarneming als grondslag is echter dezelfde gebleven.

Welk een rijk materiaal zou de geschiedenis der geneeskunde opleveren in betrekking tot ons onderwerp, welk een heerleger entiteiten (onder de heerschappij der levenskracht) heeft men in den zieken mensch aan den arbeid gezet, toen aan de booze geesten van overoude tijden reeds lang de deur gewezen was. In den gezonden mensch resideerde de levenskracht en weerde elken vreemden indringer van haar

(*) *Zielkunde*, door Prof. v.d. Wijck, Afl. I, blz. 1.

domein. Maar de indringers lieten zich niet weren. Wöhler maakte in het laboratorium ureum en allengs was het aantal stoffen, kenmerkend voor de levensprocessen, die men onder den invloed van zuiver scheikundige krachten liet ontstaan, niet meer te overzien. De onttroning der levenskracht was spoedig onvermijdelijk. En in de geneeskunde geldt thans onbestreden de stelling: niet de ziekte maar de zieke is het voorwerp van studie.

Ook de crimineele anthropologie is een natuurwetenschap geworden in dien zin, dat zij niet langer een wetenschap van de misdaad (de entiteit), maar van den misdadiger - het verschijnsel - wilde zijn. Het nieuwe causaliteitsbegrip als uitdrukking van den samenhang van volkomen aequivalente als oorzaak en gevolg verwisselbare verschijnselen werd ook op haar gebied gehuldigd en door velen - de overtuigde deterministen - als daar onbeperkt geldig beschouwd. Wij herinneren ons Modderman met zijne besliste uitspraken in woord en schrift. ‘De statistiek leert, dat de cijfers der misdrijven met bijna ongeloofelijke regelmatigheid jaarlijks terugkeeren. En niet alleen de totaalcijfers, maar evenzeer de numerieke verhoudingen tusschen de onderscheiden hoofdsoorten, tusschen de sexen en leeftijden der misdadigers’. Dan betoogt hij, dat de zedelijke verantwoordelijkheid daarmede niet wegvalt, dat een zekere hoeveelheid misdrijven geen fataliteit is, waartegen de mensch onmachtig is, om ten slotte te besluiten ‘dat de honderden, ja duizenden, meer of min verwijderde oorzaken der misdrijven samenhangen met *alles* wat in de maatschappij leeft en werkt; en dat *alle* kwalen, alle onvolkomenheden, die in de maatschappij gevonden worden, hetzij van zedelijken, hetzij van intellectueelen, hetzij van stoffelijken aard, dat die *alle* zonder eenige uitzondering een plaats bekleeden onder de oorzaken der misdrijven’. Duidelijker en minder onomwonden kon het niet gezegd worden. De mensch als verschijnsel te midden der maatschappelijke gebeurtenissen is uit het oogpunt der causaliteit volkomen analoog met de verschijnselen op het gebied der levenlooze natuur. In beginsel doet het hier weinig af, of men met Lombroso in den mensch zelf, in atavistische eigenschappen, dan wel met Lacassaigne in de sociale omgeving, of met anderen in de kosmische factoren - klimaat, bodem, jaargetijden - de voorwaarden voor de misdaad ziet. De natuurwetenschappelijke methoden worden hier zooveel mogelijk toegepast. Wij kennen de gekleurde kaarten en de graphische voorstellingen van den statisticus Guerry aangaande de soorten en de frequentie der verschillende misdaden, de betrekking tot den leeftijd der misdadigers enz. De werken van den Brusselschen hoogleeraar Quetelet, zijn *Anthropométrie ou mesure des différentes facultés de l'homme* zijn bijna klassiek geworden. Naast de godgeleerdheid staat in onze dagen de godsdienstwetenschap, die een onderzoek instelt naar de verschillende verschijningsvormen van den godsdienst in hun ontwikkeling en onderling verband.

Dat alles is niets anders dan uitbreiding van het gebied der natuurwetenschap; waar verschijnselen onderzocht worden op haar wijze, met haar methode en opvattingen, daar is men feitelijk op haar terrein. Wil men nog een grooten voorganger noemen in deze richting, dan wijze men op Buckle, die met zijn *History of civilisation* eens de geesten in beroering bracht. Hij overstelpte ons met cijfers en statistieke gegevens en deinsde niet terug voor stoute gevolgtrekkingen. Wie herinnert zich niet die cijfers, waaruit bleek, dat te zijnen tijde te Londen jaarlijks 240 personen zelf een einde aan hun leven maakten, dat daar ter stede jaarlijks een bepaald aantal menschen vergat de geposte brieven van adressen te voorzien enz. en dat deze cijfers vrij wel constant waren. En die vergelijking van Grieken en Indiërs in hun godsdienstige voorstellingen, hun maatschappelijk en staatkundig leven met hun natuurlijke omgeving. Dat Griekenland met zijn gezond klimaat, zijn liefelijke natuur, die nergens schrik aanjoeg en zijn schoone en sterke goden, geïdealiseerde menschengestalten. En daarnaast Indië met zijn tropisch klimaat, zijn hemelhooge bergen, woeste bergstroomen, zijn orkanen en aardbevingen, met zijn machtige natuur, die den mensch neerdrukt en aan woeste gedrochtelijke goden, ware schrikbeelden, het aanzijn geeft.

Wij hebben den tijd beleefd, waarin de beoefening van de geschiedenis der menschheid den invloed van Buckle en van den deterministischen tijdgeest ondervond. Bronnenstudie, het opsporen van den juisten toedracht der historische gebeurtenissen, verkreeg, en zeer terecht, een hoogere beteekenis dan ooit te voren. Zij gaf echter niet meer dan het feitenmateriaal, dat verwerkt moest worden tot een tafereel, waarin personen en gebeurtenissen, causaal verbonden, als een geheel van noodzakelijk zoo en niet anders verloopende verschijnselen zich aan onze oogen moesten vertoonen. Zoo werd door velen de geschiedenis der beschaving opgevat; zij was eenvoudig een natuurwetenschap. Invloed van beteekenis heeft die opvatting echter niet op de wetenschappelijke geschiedvorsching gehad. Ieder begreep, dat in elk geval de tijd voor zulk een samenvattend verklaren nog niet gekomen was, dat de geschiedvorschers voorloopig genoeg te doen hadden met het reconstrueeren der historische gebeurtenissen in de locale kleuren, met het blootleggen van de karakters en motieven der handelende personen, waardoor elk belangrijk tijdperk der geschiedenis in zijn ware beteekenis aan het licht kwam. Er waren er ook, die meenden, dat een natuurwetenschappelijke behandeling der historie nooit ernstig aan de orde kon komen; dat voor de geestelijke wetenschappen in het algemeen, waar de mensch met zijn wilsuitingen de drijfkracht en voorname determinant is, een andere methode, andere opvattingen pasten; dat daar alleen waardeeringsoordeelen en de leer van de normen op hun plaats zijn.

Want - wij moeten het niet uit het oog verliezen - de macht der natuurwetenschappelijke methode van onderzoek berust op haar

zelfbeperking, op haar afstand doen van elke poging, om door te dringen tot den grond der dingen. Daarmede kan zij in de geestelijke wetenschappen inderdaad niet veel meer dan de oppervlakte raken. Al bestaan ook daar vaste wetten van het gebeuren, zij raken de kern en het wezen er van niet. Van een kant, waar men de wetenschap vooral niet te groot gebied wil toekennen, werd die betrekkelijke zwakheid scherp opgemerkt en er de vinger op gelegd.

'Ma science', heette het, 'n'empêche point mon ignorance de la réalité d'être absolue... Langage symbolique, admirable système de signes, plus la science progresse, plus elle s'éloigne de la réalité pour s' enfoncer dans l'abstraction'. Als Brunetière er echter op laat volgen: 'La science est incapable de nous fournir une explication ou une interprétation acceptable de l'Univers', dan verwart hij moderne wetenschap en wijsbegeerte met elkander en verzwakt hij de kracht van zijn aanval. Dan doet hij als Vogt en Büchner, de grove materialisten van het midden der 19de eeuw, die met hun absolute wetenschap op het standpunt der middeleeuwsche scholastieken stonden, die de wetenschap lieten geven, wat zij niet geven kon. De laatste is een kunstwerk van begrippen, bestemd om het verloop en den gang der cosmische processen uit te drukken, doch niet het wezen dier processen zelve. Evenmin als zij ze moet leeren opvatten als de uiting van de krachten en vermogens van een onafhankelijke bestaande entiteit, de materie; evenmin kan zij een theorie der wereld geven, zooals Brunetière ze van haar verlangt.

Brunetière trouwens heeft in zijn onmiddellijke omgeving de kunstenaars met de wetenschap zien sollen. Zijn landgenooten met Zola op het hoogtepunt, hebben den hartstocht voor de moderne wetenschap volop botgevierd. De halfslachtige naturalistische roman heeft kunst noch wetenschap bevredigd. Zelfs Taine is er niet in geslaagd met zijn natuurkundige theorie van het 'milieu' aan de wetenschap op het gebied der kunst een blijvende plaats te geven. De realistische en naturalistische stroomen op het gebied der kunst bewijzen echter, hoezeer het phenomenalistische streven van de wetenschap der natuur om zich heen greep en hoe die des geestes zich trachtte te vormen naar haar beeld.

III.

Het voorafgaande stelt in het licht de richting, waarin de natuurwetenschap zich ontwikkelde en waarin alles allengs volgde wat wetenschap van feiten wilde zijn. Het gaf de genoemde ontwikkeling in de breedte. Thans gaan wij na, hoe het phenomenalisme, waar het doordrong en op zijn plaats was, tot de uiterste consequentie voortschreed. Dit geschiedde het volledigst op het gebied der zielkunde, waar dan ook haar beperkte beteekenis het best in het oog viel. De natuurverschijnselen zien wij als 't ware slechts van den buitenkant, een eventueele

psychische zijde er van blijft ons verborgen en dan schijnt een kennis alleen van verloop en samenhang zeer bevredigend. De psychische feiten, die ons zelf betreffen, zijn onmiddellijke ervaring; die van anderen zien wij slechts van de physiologische zijde, voor zooverre zij zich in stoffelijke verschijnselen openbaren. Klaarblijkelijk begrijpen wij met de kennis van het werktuigelijk verloop der psychische processen nog zoo weinig van het zieleleven.

Wat de innerlijke ervaring ons openbaart, de eenheid van het bewustzijn, de verbindende identiteit, het oog, dat alles overziet, het ééne onveranderd blijvende te midden van de wisseling, het vasthouden en laten glippen, het uitkiezen en verbinden van voorstellingen en gedachten, dat alles, hetwelk van de psychische verschijnselen meer maakt dan een onafgebroken stroom van causaal verbonden geestelijke gebeurtenissen, is nog geheel onopgemerkt gebleven, als alles physisch reeds volkomen is verklaard en het blijft buiten den physischen gezichtskring.

Zoo kan er veel verborgen blijven, waar de natuurkundige kennis als zoodanig volkomen is; zoo begrijpt men het betrekkelijk recht der uitspraak, dat de wetenschap onkunde aangaande de werkelijkheid niet uitsluit. Op het gebied der zielkunde is het phenomenalisme met de meeste consequentie doorgevoerd. Dit vloeit uit den aard der psychische verschijnsels voort. Het aannemen van een substantie - een ziel - een eerste oorzaak kon tot de verklaring er van niets bijdragen. Er was niet zooals bij de physische verschijnsels een blijvende rest, die tot de vorming van een substantie-begrip als dat der materie drong als een hulpbegrip, dat door de causale verbinding der natuurverschijnselen geëischt werd. Voorstellingen verdwijnen uit het bewustzijn en komen er in terug; er schijnt wel wat in de ziel te blijven, dat van de voorstellingen verschilt. Als substantie voor zoo iets zou echter in elk geval het lichaam zelf kunnen dienen. De eenheid van het bewustzijn, voortvloeiend uit de verbinding der zielsprocessen, een ervaringsfeit, wordt niet verklaard door het aannemen van een zielssubstantie, die buiten de onmiddellijke ervaring ligt. De zielstoestanden zijn vloeiend, zij blijven niet. Zoo kwam men tot een zielkunde zonder ziel, voordat een poging gedaan werd, om een natuurwetenschap te geven zonder materie.

Ook op physisch gebied bleven echter de consequente phenomenalisten niet ontbreken. Zij maken thans de uiterste linkerzijde der natuurkundigen uit; het zijn de wijsgeerig aangelegden onder de laatsten. De meest bekende voorgangers en leiders zijn Ostwald en Mach. Ostwald wil als natuurkundige alleen werken met grootheden, door meting uit de werkelijkheid afgeleid. Als zoodanig noemden wij reeds tijd, massa, weg, snelheid, arbeidsvermogen en kracht. De standvastige betrekking tusschen die veranderlijke grootheden wordt dan bij de verschillende verschijnselen opgespoord en door formules of graphische voorstellingen uitgedrukt.

Bij den vrijen val in het luchtledige b.v. zijn de wegen, in de eerste, in de eerste twee en de eerste drie seconden doorloopen, resp. 5,

5×2^2 en 5×3^2 meters. Deze betrekking tusschen de tijden en de doorloopen wegen wordt dan in het algemeen uitgedrukt door de formule: $s = ½ g t^2$, waarin *s* en *t* aanduiden het aantal eenheden, dat de wegen en de tijden bevatten, en *g* de standvastige waarde van omstreeks 10 meter heeft. Zulke formules of vergelijkingen moeten dan den inhoud der geheele natuurkunde uitmaken. Het is duidelijk, dat zij slechts betrekkingen tusschen doelmatig gevormde gemeten grootheden uitdrukken - wetten - dat zij geenerlei voorstelling insluiten aangaande den aard dier grootheden of het mechanisme van de werking. Zij kunnen meer of minder doelmatig, maar niet onjuist zijn. Zij voldoen aan de strengste eischen van het positivisme. Ostwald heeft gelijk, als hij ze 'hypothesenfrei' noemt.

't Is maar de vraag, hoe ver men het met dat positivisme op natuurkundig gebied kan brengen. Is het voldoende, om onze behoefte aan verklaring geheel te bevredigen, dan kan men aan het gebrek aan aanschouwelijkheid zooveel mogelijk te gemoet komen door analogieën en beelden, waarbij er dan uitdrukkelijk op wordt gewezen, waar beeld en werkelijkheid uiteengaan.

Op het gebied der warmte is het antwoord gemakkelijk te geven. Daar heeft de mechanische verklaring, staande op het kinetische standpunt, dat warmte een bewegingstoestand der stof zou zijn, zoo weinig kunnen slagen, dat alle natuurkundigen werken met de begrippen temperatuur, hoeveelheid warmte, soortelijke warmte en dergelijke en de tweede wet van het arbeidsvermogen er haar toepassing vindt. Onze geordende kennis van de warmteverschijnselen is neergelegd in vergelijkingen, waarin laatstgenoemde grootheden als veranderlijke voorkomen en die ieder vrij laten in de voorstellingen, die hij zich van de warmte vormen wil. Bij het hoofdstuk 'licht' komen de begrippen voortplantingssnelheid, brekingsaanwijzer, golflengte en soortgelijke op den voorgrond. Het zijn weder alle gemeten aan de aanschouwde werkelijkheid ontleende grootheden. De verschijnselen van terugkaatsing en breking, de optische instrumenten, ja zelfs de ingewikkelde interferentie der lichtstralen kunnen er afdoende mede beschreven en in hun onderling verband door algebraïsche vergelijkingen en meetkundige constructies weergegeven worden; het beeld van trillingen en golven in een veerkrachtigen ether kan er bij gemist worden. Zoo wordt de leer van het licht onderwezen op onze middelbare scholen, waar de ethertrillingen niet ter sprake komen. Ja zelfs de laatste kan men in de vergelijkingen opnemen in het algemeen als periodieke veranderingen van toestand, waarvan men den aard in het midden laat. Wil men verder gaan en met Lorentz en Maxwell den veerkrachtigen ether vervangen door een middenstof, waarin electrische en magnetische krachten werken, dan is er geen bezwaar. Er zijn weder vergelijkingen op te stellen, die het uitdrukken, die zelfs van de bovengenoemde in vorm niet veel verschillen. Moeilijk zou het zeker zijn aan de verleiding weerstand te bieden, om

den aanschouwelijken achtergrond van ethertrillingen en ethergolven, gevormd naar het model van het rimpelend en golvend oppervlak van het water, althans niet als beeld en illustratie te hulp te roepen.

Hoe de electriciteit geheel als verschijnsel te behandelen is, zonder hypothetische onderstellingen, die meer bedoelen te zijn dan illustraties, heeft Maxwell met de daad getoond. Zijn stelsel van vergelijkingen geeft rekenschap van de belangrijkste verschijnselen, die het electrisch en magnetisch veld vertoonen, de ingewikkeldste inductie- en wisselstroomen, terugkaatsing, breking, interferentie en polarisatie der golven van Hertz niet uitgesloten. En daarbij worden geen andere begrippen gebruikt dan die van hoeveelheid electriciteit, electrische en magnetische krachten en soortgelijke, welke geheel uit de gegevens der ervaring gevormd zijn. De phenomenale beschouwingswijze kan de wetten van het gebeuren op physisch gebied op zeer voldoende wijze formuleeren. Of ze daarmede alles gegeven heeft wat wij, zinnelijke wezens, voor wier wereldbeeld het zintuig van het gezicht bijna uitsluitend de gegevens levert, verlangen, dat is een vraag, die zelfs de steilste positivisten slechts aarzelend bevestigend durven beantwoorden. Vooral de noodzakelijke consequentie der phenomenalisten, om ook de materie geen enkele substantieele trek te laten behouden, is het verdwijnen van alle aanschouwelijkheid, want de plaatsvervangende veelvormige energie is niet meer dan een wiskundige uitdrukking.

Ostwald heeft evenwel ‘die Ueberwindung des wissenschaftlichen Materialismus’ van de daken gepredikt. Hij verwerpt ten eenenmale het denkbeeld van een materie, gedacht als ‘etwas an sich Ruhendes, Unveränderliches, um mit diesem Begriffe die Darstellung der beständig sich verändernden Welt zu ermöglichen’. Wat men gewoonlijk materie noemt, komt in zijn vergelijkingen niet voor; de ‘massa’, die er een rol in speelt, is volkomen correct uit de bewegingsverschijnselen afgeleid en Ostwald kan het niet helpen, dat men haar onwetenschappelijk ook aanduidt met het woord ‘hoeveelheid stof’. In de chemie kan hij niet zoo gemakkelijk aan het stofbegrip als substantie ontkomen, hoewel de physische chemie gaat werken met de begrippen van de zusterswetenschap en ook haar consequenties kan aanvaarden. Ostwald laat niet na er op te wijzen, dat de elementen in de chemische verbindingen alle eigenschappen verliezen, op het gewicht na en hij vindt het ongerechtvaardigd, om met de atomisten aan te nemen, dat zij in de verbindingen nog bestaan, omdat zij er weer uitkomen. Is het laatste het geval, dan ontstaan zij naar zijn meening eenvoudig opnieuw. Atomen zijn voor hem de producten van een al te weelderige verbeelding, die wel eenigen dienst bewezen, doch thans beslist en voor goed afgedaan hebben. Met zulk een uitspraak jaagt hij tegen zich in het harnas alle beoefenaars der organische chemie, die zeer goed weten, dat zonder het zoo mechanisch mogelijk opgevatte atoombegrip, in hun wetenschap geen stap gedaan kan worden. Ostwald zou hun kunnen toevoegen, dat

hij den tijd afwacht, waarop zij op den ontwikkelingstrap gekomen zijn, waarop de inhoud hunner wetenschap phenomenaal voorgedragen kan worden, los van beelden als de structuurformules, zooals reeds met dat der zusterwetenschap, de physica, het geval is; dat hij de organische chemie tot zoolang niet laat meespreken, waar het betreft den inhoud der natuurwetenschap met het oog op ons kenvermogen. En dan kan hij door het schrijven van een 'Lehrbuch' de belofte waar maken: 'Wir wollen den Versuch wagen, eine Weltansicht ohne die Benutzung des Begriffes der Materie ausschliesslich aus energetischem Material aufzubauen'. Van een lichaam heet het dan bij hem: 'Also sind es thatsächlich die räumlichen Verhältnisse der Volum- und Formenergie, welche wir bei der Betastung erfahren'. Kortom, de stof is een groep energievormen, geordend in de ruimte. Zoo is dan de laatste wezenheid of entiteit uitgedreven, want Ostwald acht de energie ook geschikt en voldoende, om de psychische verschijnselen te beschrijven. Met de materie verdwijnt ook de substantie geest. De oude tegenstelling van geest en lichaam, van kracht en stof verliest haar zin. Het dualisme is vervangen door een alles omvattend monisme.

Eigenaardig is het, dat Eduard von Hartmann Ostwald tot zekere hoogte toejuicht met de opmerking, dat zijn streven naar een metaphysisch grondbeginsel, naar eene allesomvattende substantie, als oorsprong zoowel van de objectief-reëele stoffelijke wereld als van het bewuste leven, waardeering verdiende; dat hij - v. Hartmann - echter steeds gemeend had, dat een agens, hetwelk beide moest verklaren, noch stof noch bewustzijn zijn kon. Het klinkt als fijne ironie, als v. Hartmann de 'energie' van Ostwald, den hartstochtelijken uitdrijver van alle substanties, eenvoudig een substantie noemt en met het oog op den man, die te velde trekt tegen alles, wat maar naar metaphysica zweemt, spreekt van zijn 'metaphysisch grondbeginsel.'

Men zou meenen, dat zulk een overwinnaar der stof in kerkelijke en godsdienstige kringen als een medestander zou begroet zijn. Inderdaad heeft men van die zijde aanvankelijk weinig aandacht aan Ostwald en zijn stellingen geschonken. En thans begint men de adder te bemerken, die in het gras schuilt. Het 'non tale auxilium' komt op de lippen. Men leze met het oog hierop een opstel in de 'Preussische Jahrbücher'(*). De schrijver is er zich helder van bewust, waar zulk een phenomenalisme op uitloopt. Het ontkennen van een objectief zelfstandig bestaan der stof heet: 'Ein Ergebnis, das von der *neueren Naturphilosophie* durchaus bestätigt wird. Denn diese zeigt uns als das eigentlich und allein Wirksame in den Naturvorgängen immer nur die Kraft (oder Energie) in ihren verschiedenen Formen und Verbindungen, aber nie irgend welchen Stoff, der für sie in jeder Hinsicht nur ein fünftes Rad am Wagen ist, und obendrein mit der Kraft in keine irgendwie begreifliche Verbindung zu bringen wäre'. Verder lezen wij

(*) *Das Wesen der Natur im Licht der Religion.* Preussische Jahrb. Bd. 125, Heft III. Sept. 1906.

van de stof, dat zij is ‘nur die Erscheinung oder unwirkliche Spiegelung dieses Kräftesystems im Bewusstsein’. De Christelijke theologie, heet het verder, heeft altijd vastgehouden aan ‘der Wesenhaftigkeit des Ich und der stofflichen Beschaffenheit der Natur’ en op haar standpunt terecht. Is het ik, het schijnbare middelpunt van ons bewustzijn, niets wezenlijks, dan gaat het eenmaal weg, gelijk het dat bij slaap en onmacht doet, en dan voor goed. Zelfstandigheid en bestendigheid er aan toekennen, een onsterfelijk bestaan, het ware dwaasheid. En met alle wezenheden moet ook de persoonlijke God verdwijnen. Aldus de schrijver van het genoemde opstel, die de lijnen weet door te trekken.

Dit is trouwens ook op magistrale wijze gedaan door Mach, den meest beteekenisvollen der phenomenalisten. Bij niemand zulk een logische consequentie als bij hem. ‘Die Welt besteht aus Farben, Tönen, Wärmen, Räumen, Zeiten u.s.w., die wir *jetzt* nicht *Empfindungen* und nicht *Erscheinungen* nennen wollen, weil in beiden Namen schon eine einseitige, willkürliche Theorie liegt. Wir nennen sie einfach *Elemente.* Die Erfassung des Elusses dieser Elemente, ob mittelbar oder unmittelbar, ist das eigentliche Ziel der Naturwissenschaft’(*). Geen positivist kan er zorgvuldiger voor waken, dat hij het onmiddellijk gegevene niet overschrijdt. Elders heet het, dat in de plaats ‘der *indirekten* die *direkte* Beschreibung’ moet komen, die ‘nichts Unwesentliches’ meer bevat en zich alleen bepaalt tot de ‘begriffliche Fassung der Thatsachen’(†). Beelden en aanschouwelijke voorstellingen wil Mach slechts toelaten als middelen. ‘Es wird auch jeder, der einmal bei der Forschung den Werth einer *anschaulichen* eine Thatsache darstellenden Vorstellung gefühlt hat, die Anwendung solcher Vorstellungen als *Mittel* gern zulassen’(§). Hij wijst er zelfs op, dat de verbeelding hiermede in den dienst der wetenschap treedt, dat het beeld aanleiding geeft tot onderzoek met het oog op de vraag, hoever de analogie gaat en of zij overal bestaat. Een substantie is voor hem het bestendige in den stroom der verschijnselen. Hij onderzoekt dan, wat als zoodanig beschouwd moet worden en vindt niets anders dan de formules of de vergelijkingen, die de betrekkingen tusschen de zinnelijke elementen uitdrukken, de natuurwetten. ‘Diese *Gleichungen* oder Beziehungen sind also das eigentlich *Beständige*’(**). Hij heeft er zelfs niets tegen, dat men ze in tegenstelling met de *zinnelijke* elementen ‘Noumena’ noemt(††). ‘Das Wesentliche dieser weiter entwickelten *Substanzvorstellung* besteht darin, dass wir die *Quantität* der *Substanz* als unveränderlich ansehen, derart, dass jene Quantität, die irgendwo verschwindet, anderwärts wieder erscheint, so dass die *Summe* der *Quantitäten constant bleibt*(§§).

(*) *Popülar-wissenschaftliche Vorlesungen* von Dr. E. Mach. 3. Auflage 1903, S. 238.
(†) T.a.p., S. 275.
(§) *Die Prinzipiën der Wärmelehre,* hist. krit. entwickelt von Dr. E. Mach, 2. Auflage 1900, S. 362.
(**) T.a.p., S. 424.
(††) T.a.p., S. 424.
(§§) T.a.p., S. 426.

Uit deze opvatting vloeit dan de beteekenis van het zoo belangrijke begrip *materie* van zelf voort en het spreekt van zelf, dat Mach daarbij geen stap doet buiten het gebied der verschijnselen. De eigenschappen van een lichaam zijn hoeveelheden, die men kan optellen. De *materie* verschijnt dus in zoovele opzichten substantieel, als zij eigenschappen vertoont in betrekking tot het gewicht, de warmtecapaciteit enz. en ieder daarvan kan gebruikt worden als maat voor de materie. Newton bijv. gebruikte daarvoor de *massa* (het gewicht op dezelfde plaats) en noemde die mechanische eigenschap der materie de *hoeveelheid* ervan. Zij was voor hem de maat van haar 'Substanzialität'. 'Hier soll', heet het, 'nur darauf hingewiesen werden, dass jede der beispielsweise angeführten Eigenschaften für sich eine *substanzielle Quantität* darstellt, so dass für den Begriff Materie eigentlich keine andere Function übrig bleibt, als jene, die *beständige Beziehung* der Einzeleigenschaften darzustellen'(*). Ziedaar de kern van de zaak blootgelegd. Het begrip 'materie' is een abstractie. Er bestaan min of meer constante eigenschappen - Mach zou zeggen elementen. Sommige er van vertoonen zich op bepaalde wijze vereenigd op één plaats in de ruimte. Er bestaat nu nog niet daarenboven iets, dat materie heet. Het laatste woord beteekent alleen, dat er tusschen de genoemde eigenschappen de betrekking van constante verbinding en samengaan in de ruimte bestaat. Mach is volkomen consequent. De materie bestaat, zij is een substantie, zij is bestendig en onveranderlijk; maar zij is als elke substantie niets meer dan een betrekking tusschen zinnelijke gegevens.

Ziedaar een meesterlijk onderzoek naar den inhoud van een natuurkundig begrip, dat een Plato wel voor zijn rekening zou willen nemen. Hoe wenschelijk ware het, dat de natuurkundigen - de echte mannen van het vak - zich in zulke bladzijden van Mach verdiepten; de vaste overtuiging, dat zij met hun weegschaal de hoeveelheden bepalen van iets onafhankelijk bestaande, de hoeveelheid materie, die ook in de vergelijkingen verschijnt, zou er een gevoeligen stoot door ontvangen. De lectuur van het fraaie boek van Mach over de warmte brengt beter dan het uitvoerigst betoog aan het licht, dat een droppel wijsbegeerte voor den natuurkundige geen vergif is. Het boek voldoet in zijn streng wiskundigen vorm den physicus en geeft tevens den wijsgeer te denken. Het is de wijsbegeerte der natuur in actie.

Mach's ontwikkeling van het stofbegrip is de meest afdoende bestrijding van het wijsgeerig materialisme - de eenige, die ook de beoefenaars der wetenschap zal overtuigen. Zij vervalt niet in de 'fout' van Ostwald, die het materialisme wil vellen met het wapen der 'energie' en feitelijk de ééne substantie voor de andere in de plaats stelt. Mach gaat in zijn streven, om alle metaphysische elementen uit de natuurwetenschap te verwijderen zoo ver, dat hij zelfs met het oog op de formules en vergelijkingen een waarschuwend woord

(*) Mach, *Wärmelehre*, S. 427.

laat hooren. ‘Auch damit könnte ich mich nicht einverstanden erklären, dass die Wunderkräfte, welche man gern den Vorstellungen der mechanischen Physik zuschreibt, nun einfach auf die algebraïschen Formeln übertragen werden, und dass an die Stelle der mechanischen Mythologie einfach eine algebraïsche gesetzt werde. Die Gültigkeit der Formel bedeutet ebenso eine Analogie zwischen einer Rechnungsoperation und einem physikalischen Prozess, deren Bestehen oder Nichtbestehen in jedem besondern Fall eben auch zu prüfen ist’(*).

Mach is monist. Zijn phenomenalisme omvat zoowel de psychische als de physische verschijnselen. Een subject tegengesteld aan een object kent hij niet. Ook het ‘ik’ is voor hem een complex van voorstellingen, gevoelens, wilsuitingen, die geen vaste, geen volstrekt bestendige kern bezitten. Van een geestelijke substantie ‘ik’ wil hij evenmin weten als van een substantie ‘materie’. En, wij zagen het reeds, ook de wetenschappelijke zielkunde heeft daaraan geen behoefte, zou er zelfs niets mede kunnen uitrichten. Niets op het gebied der geestelijke vloeiende en voorbijgaande verschijnsels zou er zijn verklaring door vinden. Mach heeft dit uitvoerig uiteengezet in zijn *Analyse der Empfindungen*(†). Hij hoopt op de toekomst: ‘Mit welchen Begriffen wir die Welt umfassen werden, wenn der geschlossene Ring der physikalischen und psychologischen Tatsachen vor uns liegen wird, von dem wir gegenwärtig nur zwei getrennte Stücke sehen, lässt sich zu Anfang der Arbeit natürlich nicht sagen’(§). En als de gesloten ring er is: ‘Ob dann der Begriff, den wir heute *Materie* nennen, über den gewöhnlichen Handgebrauch hinaus noch eine wissenschaftliche Bedeutung haben wird, wissen wir nicht’(**).

Door dit overbrengen van het phenomenalisme ook op het gebied van den geest, komt de Achilles-hiel van het stelsel te voorschijn. Het groote probleem van het bewustzijn en alles wat de individueele persoonlijkheid betreft, wordt eenvoudig ter zijde geschoven. Als men niet meer kan verantwoorden dan ‘er wordt ergens in de ruimte gevoeld, gedacht, gewild’, dan kan er geen sprake meer zijn van een alles omvattende wereldbeschouwing, die het ‘*ik* gevoel, *ik* denk, *ik* wil’ in elk geval als probleem erkennen en onder de oogen moet zien.

III.

Laten wij den gesloten ring varen en bepalen wij ons tot een der stukken, de physische. Voldoet op dit meer beperkte gebied het steile phenomenalisme in die mate, dat het in zijn volkomen gedaante het laatste woord geacht wordt van de wetenschappelijke natuurbeschouwing? Het antwoord is gegeven door het bestaan van een zeer sterke rech-

(*) Mach, *Wärmelehre,* S. 363.
(†) *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Psychischen zum Physischen* von Dr. E. Mach, 4. Auflage.
(§) Mach, *Popul. Vorles.* S. 241.
(**) Mach, *Popul. Vorlesungen,* S. 242.

terzijde onder de natuurkundigen, die wel ook verschijnselen bestudeeren, doch geen aanstoot nemen aan elke ouderwetsche substantie en die het zintuigelijk toegankelijke gebied veel te eng achten. Zij vertegenwoordigen ook een phase in de ontwikkeling der natuurwetenschap, de rechterzijde der partij. En het zijn waarlijk als physici niet de minsten onder de broeders. Namen als die van Clausius, Lorentz, v.d. Waals, Bolzmann klinken ver. Het zijn de echte natuurvorschers in de traditioneele beteekenis van het woord, die de eigenlijke wijsbegeerte geen goed hart toedragen, die er zich weinig om bekommeren of hun onderstellingen al of niet voldoen aan hetgeen onze Oostelijke buren erkenntnis-theoretische eischen noemen. 't Is voor hen slechts de vraag, of er een goede physica mede op te bouwen is. Dit geldt echter hoofdzakelijk voor de dii minores. De groote voorgangers met hun breede opvattingen en uitgestrekten gezichtskring zijn op hunne wijze wijsgeeren in den ruimeren zin van het woord.

Mechanische bewegingstoestanden en warmte b.v. gaan wederkeerig in elkander over. Mach en de zijnen weten het. Zij spreken met het oog daarop van verschillende vormen van arbeidsvermogen en kunnen zelfs zeggen, welke hoeveelheid van het ééne voor het andere in de plaats komt. Maar gij vraagt verder. Bewegingstoestanden en warmte zijn voor u zoo geheel ongelijksoortige dingen. Hoe kan de een overgaan in de andere? De phenomenalist is uitgepraat. Hij heeft geen antwoord meer. Op zijn standpunt moet het vragen als ongepast hier eenvoudig ophouden. De aanhanger der mechanische physica staat u te woord. Wenscht gij het mechanisme van zulke overgangen te kennen, dan moet gij verder doordringen dan de zintuigelijke gegevens. Het verband, dat gij zoekt, ligt dieper. Warmte is in den grond der zaak een bewegingstoestand van de kleinste stofdeeltjes. Het is niet vreemd, dat de ééne toestand van beweging in den anderen overgaat. Het antwoord bevredigt u. Alleen de vraag: ‘hoe weet gij dat?’ zou nog kunnen volgen. En dan zou de natuurkundige u brengen op het gebied van zijn onderstellingen of hypothesen. Was hij dan in staat u aanschouwelijke voorstellingen te geven, dan zou uw weetlust eerst recht bevredigd zijn. Want er is zeker veel waarheid in hetgeen ik een zintuig-physioloog hoorde zeggen: ‘de mensch denkt met gezichtsbeelden, de hond met reukbeelden’. Wij zijn niet tevreden, als wij niet gezien hebben, al is het dan ook maar in de verbeelding.

Wij moeten zien, om te begrijpen. Nu zijn aan de gezichtswaarneming grenzen gesteld. Alexander von Humboldt sprak van een kleermaker te Breslau, die met het bloote oog de manen van Jupiter kon zien(*). Een zeldzaam bevoorrecht oog. Een gewoon oog kan met

(*) Dit is een gezichtshoek van 1.5 sec. Gewoonlijk acht men voor het normale oog op zijn minst een gezichtshoek van 10 sec. noodig, dien men met de sterkste vergrooting op 0,2 sec. kan brengen.

microscoop noch kijker een voorwerp onderscheiden, dat kleiner is dan 90 micromillimeter(*).

Het ultramicroscoop van Szigmondy stelt ons in staat om lichaampjes van 10 micromillimeters als kleine lichtende buigingsschijfjes waar te nemen. En al moge dit nog niet de laatste uitbreiding zijn, die wij met onze toestellen aan den gezichtskring geven kunnen, een grens is er zeker(†). Een natuurkundige, die aanneemt, dat een gas bestaat uit zeer kleine deeltjes (moleculen), nog niet ½ micromillimeter metend, die in alle richtingen door elkander vliegen, heeft die grens zeker overschreden. Hij ziet alleen in de verbeelding. Het materiaal, verkregen door die aanschouwing, verwerkt hij echter met zijn gewone beginselen. Hij berekent de gevolgen van zulk een toestand en komt daarmede weder op het gebied der werkelijke waarneming aan. Hij vindt, dat er dan bepaalde wetten moeten zijn, die de verandering van het volume van een gas met drukking en temperatuur regelen. En als hij nu, wat inderdaad het geval is, bij gassen de betrekkingen waarneemt, die zulke wetten eischen, dan is zijn hypothese gerechtvaardigd als hulpmiddel bij het onderzoek.

Op het gebied der warmte is het oog een vreemdeling. Het zintuig, dat de prikkels opneemt, is de huid. De verbeelding moet hier meer arbeid doen. Zij moet de gewaarwording van warmte overbrengen op den gezichtszin. Zij transformeert ze in de gewaarwording van bewegingstoestanden van zeer fijne stofdeeltjes. Nu kunnen ook hier aanschouwen en de intellectueele werkzaamheden beginnen. Er moet weder gezocht worden naar uitkomsten, die, streng logisch verkregen, te toetsen zijn door werkelijke waarneming.

Wat de electriciteit betreft, staan de zaken voor de mechanische natuurverklaring nog ongunstiger. Wij hebben er geen zintuig voor. Wij nemen slechts warmte- en lichtverschijnselen waar. De phenomenalist voegt u toe: ‘Wat wilt gij meer? De combinatie van die verschijnselen is wat wij electriciteit noemen. Er is niets anders’. Maar de collega van de mechanische physica ziet met Lorentz in zijn verbeelding electronen met groote snelheid voortsnellen over geleiders en in niet-geleiders trillingen en golven zich voortplanten. De warmte en het licht zijn voor hem secundair; 't zijn transformaties van de genoemde bewegingen, waarin zij hun diepsten grond en oorzaak vinden. De mechanische physica tracht alle verschijnselen te herleiden tot verborgen bewegingen van de stof of van de electriciteit. Kan zij hierin slagen, dan zou het heeten: Zoo zou de wereld zich nu aan uw oog vertoonen, als gij het vermogen om te zien voldoende kondt ontwikkelen. Nu ontgaan u de

(*) Een micromillimeter is één millioenste gedeelte van een millimeter. Een briefkaart heeft ongeveer een dikte van 0,3 millimeter en de Eifeltoren is 300 meter hoog. Een millioen briefkaarten op elkander zou de hoogte van den Eifeltoren bereiken. De dikte van een briefkaart en de hoogte van den Eifeltoren staan dus tot elkander als een micromillimeter tot een millimeter.

(†) De theorie van het microscoop leert ons, dat wij er niet op mogen rekenen ooit de moleculen zichtbaar te zullen maken.

primaire ultra-microscopische gebeurtenissen in de stoffelijke wereld en bemerkt gij slechts de ver verwijderde gevolgen. Uwe grove oogen dringen niet door tot de diepte, zij onthullen slechts de beroeringen aan de oppervlakte.

Aangenomen, dat een zeer ver verwijderde toekomst zulk een visie uitermate waarschijnlijk maken zal, dan geeft zij ons toch de wereld nog alleen, zooals zij zich aan ons oog vertoonen zou. 't Ware de moeite waard, om dan eens te trachten alles te herleiden tot voorstellingen van een ander zintuig, b.v. tot die van de huid en den warmtezin.

Hoogst belangrijk is in de mechanische natuurbeschouwing het atoombegrip. Daarmede trekt zij de tweede groote lijn door, die de Grieksche oudheid aangaf - de atomistiek - die in Democritus haar hoogtepunt bereikte. Het atoom - of zoo men het nieuwste wil, het electron - is dan wel de eenig overgebleven substantie, maar het is ook een echte van den ouden stempel. De geleerden uit dat kamp zeggen wel met grooten nadruk: ‘alles is ook bij ons slechts beeld en gelijkenis’, maar Mach heeft gelijk, als hij - dit hoorend - boos wordt. ‘Gern machen nun zuweilen die Vertreter der mechanischen Physik geltend, dass sie ihre Vorstellungen nie anders als bildlich genommen hätten. Darin liegt vielleicht ein nicht ganz ritterlicher polemischer Zug. Wenn einmal die jetzt lebenden Physiker vom Schauplatz abgetreten sein werden, wird ein künftiger Historiker aus zahlreichen Belegstellen hochstehender Physiker und Physiologen leicht und ohne Widerspruch darlegen, wie furchtbar ernst und wie erschreckend naiv die betreffenden Vorstellungen von der grossen Mehrzahl bedeutender Forscher der Gegenwart aufgefasst worden sind, und wie nur sehr wenige Menschen von eigentümlicher Denkrichtung sich auf der Gegenseite befunden haben’(*).

De moderne atomistiek, de grondvoorstelling der mechanische physica, noemt Mach ‘die Substanzvorstellung in ihrer naivsten und rohesten Form’, omdat zij de lichamen als volstrekt bestendig aanneemt.

Kracht in werking is ook voor de natuurkundigen uit de mechanische school slechts een mathematische uitdrukking; in woord en schrift behandelen zij echter krachten als in de werkelijkheid bestaande dingen. In de meeste moderne leerboeken kan men kracht nog gedefinieerd vinden als de onstoffelijke oorzaak der veranderingen in den bewegingstoestand. Mach heeft wel een kijkje achter de schermen genomen.

Geen enkele groote natuurkundige leer, die geen aanleiding geeft tot wijsgeerig denken. Was Mach de wijsgeer der phenomenalisten, Wundt heeft in zijn *System der Philosophie* de mechanische physica een wijsgeerig kleed aangetrokken. Hij vindt, dat eerst de laatste er in geslaagd is een begrip van substantie en causaliteit te vormen, dat vrij is van alle logische tegenstrijdigheid. Zij heeft een substantie, de materie, die volstrekt blijvend en onveranderlijk is en tevens toegerust met het beginsel der verandering. Al het blijvende is opgenomen in het begrip

(*) Mach. *Wärmelehre,* S. 363.

'materie', alle verandering in dat der 'causaliteit'. Zij kan de onderscheiding zoo scherp logisch maken, omdat voor haar alle verandering bestaat in een wijziging van de uitwendige betrekkingen van de deeltjes der materie, in verandering van plaats van de laatste ten opzichte van elkander(*). Alles sluit inderdaad voortreffelijk. Wie vrede heeft met dit stofbegrip, hetwelk buiten de verschijnselen omgaat en gelooft, dat al het gebeuren tot gezichtsvoorstellingen is te herleiden, kan geen bezwaren meer hebben. Wel moet men dan nog groote stukken wetenschap aanvaarden van blijvend hypothetischen aard. De besmettelijke ziekten hebben haar verklaring gevonden in de door het microscoop voor de waarneming toegankelijk gemaakte wereld der bacteriën. Maar zoo gaat het niet altijd voort. Men stuit spoedig op een gebied, dat nooit anders aanschouwd kan worden dan in de verbeelding. Wie echter oog heeft voor het vele, waarmede wij zelfs de eenvoudigste waarnemingen moeten aanvullen, om haar begrijpelijk te maken - het woord eigenschap sluit reeds het begrip in van een ding, dat ze bezit - hij zal uit beginsel zich niet verzetten tegen het hypothetisch overschrijden van de grens van het onmiddellijk in de ervaring gegevene. Bij een positivisme à outrance vaart niemand wel.

De hypothetische aanvulling zij echter zoo gering en zoo eenvoudig mogelijk, opdat wij niet gelijk Alfonsus van Castilië met het oog op de cirkels en epicikels van Ptolemaeus van de natuur volgens onze wetenschap moeten zeggen: 'Als God mij in zijn raad geroepen had, zouden de zaken beter in orde gekomen zijn'.

De Kerk heeft de atomisten altijd beschouwd als vijanden van het geloof en als zoodanig behandeld. Niet geheel ten onrechte. Niet voor het eerst traden zij met Büchner en de zijnen in de 19de eeuw als monisten op, die de geestelijke verschijnselen, het zieleleven, voor secundaire aanhangels en uitingen van de stoffelijke verklaarden. De voorstelling van een geest als die van Laplace, die - toegerust met de kennis van alle natuurkrachten, van de plaats van elk atoom en van de richting en de grootte zijner snelheid - met behulp van wiskundige analyse verleden en toekomst tot in de geringste bijzonderheden onthulde, kon voor de geloovigen niet anders zijn dan een materialistische aanmatiging. Maar die gevaren zijn voorbij. Al had Dubois Reymond het in zijn bekend 'ignorabimus' niet zonneklaar aangetoond, voor elk helder denkvermogen zou het duidelijk zijn, dat de verschijnselen van het zieleleven niet als atoombeweging opgevat en verklaard kunnen worden, dat de mechanische natuurwetenschap met zijn uitgangspunt, het atoom, tusschen physische en psychische verschijnselen zelf een afgrond gegraven heeft, dien zij nooit kan overbruggen. En dan moet het

(*) Men leze in Wundt's *System der Philosophie* de hoofdstukken over de opvatting van het substantieele begrip van causaliteit door de physiologie en vooral *Abschnitt* V, waarin de hoofdpunten der natuurphilosophie behandeld worden, de veranderingen van het begrip substantieele causaliteit in de natuurwetenschap, het substantiebegrip der natuurwetenschap enz.

physische dualisme van geest en stof voor de Kerk veel aannemelijker zijn dan het phenomenalisme zonder eenige wezenheid. Er kan bezwaarlijk een goede verstandhouding bestaan tusschen het godsdienstig geloof en monistische beschouwingen, al zijn zij ook zoo godsdienstig getint als die van den grooten Spinoza. De Christelijke kerk onderscheidde steeds tusschen kracht en stof, tusschen lichaam en geest als geheel ongelijksoortige wezenheden. De stof of het lichaam, uit zijn aard minder waardig, werd door den geest gebruikt als middel om een tijdelijk aardsch bestaan te leiden. De katholieke kerk heeft het dan ook altijd opgenomen voor het volstrekt bestaan van een stoffelijke wereld. Men behoeft slechts een blik te werpen in de kennisleer van Thomas van Aquino, om zich van de waarheid van het gezegde te overtuigen. Het voorwerp werkt op het zintuig als de beweger op het bewogene. Het zintuig wordt daarna actief en brengt een beeld voort, dat op het voorwerp gelijkt evenals de indruk in de was op den stempel. De tijd van het naïve realisme is voorbij, doch de Neo-Thomisten handhaven het oude standpunt. ‘Il faut donc revenir, avec le bon sens de nos pères, à l' évidence de la perception immédiate des corps, laquelle repose à son tour sur la pierre angulaire qu' Aristote et S. Thomas ont posée depuis des siècles et hors de laquelle tout édifice scientifique de la certitude a été fatalement ruineux, la théorie du moteur et du mobile, de l'acte et de la puissance’(*).

Van de ontwikkeling der natuurwetenschap, van de scholastieken tot op onzen tijd in hoofdtrekken aangegeven, hebben wij de beteekenis van de laatste phasen in het licht gesteld voor de wetenschap in het bijzonder en onze wereldbeschouwing in het algemeen. Aan de ééne zijde het steile phenomenalisme met zijn strenge beperking tot het gegevene in de zintuigelijke waarneming, te kort schietend in het verklaren van het mechanisme en het onderlinge verband der verschijnselen en van het ontstaan der zelfbewuste persoonlijkheid, met haar monistische samenvatting van het physische en het psychische onder hetzelfde gezichtspunt en het uitdrijven van elke wezenheid, bezwaarlijk te vereenigen met de bestaande godsdienstige beschouwing over mensch en wereld.

Aan de andere zijde de mechanische natuurverklaring, met haar hypothesen doordringend tot het mechanisme der verschijnselen, een beeld ontwerpend van den samenhang, voor de waarneming ontoegankelijk, met haar dualisme van stof en geest, onherroepelijk van elkaar gescheiden, ruimte latend voor de voorstellingen van den godsdienst.

Beide sterk alleen door zelfbeperking, door het verlaten van den weg der scholastieken, door het volkomen afstand doen van het streven, om het wezen van de dingen te begrijpen, door alleen te zoeken naar den causalen samenhang der verschijnselen, naar de wetten van het

(*) Théorie fondamentale de l'acte et de la puissance du moteur et du mobile par A. Farges, Prêtre de Saint-Sulpice, Directeur à l'Ecole des Carmes, p. 136.

gebeuren; en dat alles met de wetenschap, dat men zoodoende groote en belangrijke problemen eenvoudig uit den weg gaat. Beide in zekeren zin ongetwijfeld oppervlakkig. Is echter voor een wezen met menschelijk kenvermogen een kennis van verschijnselen mogelijk, die dieper gaat? Een ontkennend antwoord ligt op de lippen. Toch zullen velen nu en later blijven zoeken en streven naar het onbereikbare tegen beter weten in. Zij willen meer weten van de werkelijkheid dan de natuurwetenschap kan geven. Het zij zoo. Die onbevredigde denkers zijn niet de minsten van ons geslacht. In elk geval hebben zij een roeping te vervullen. Zij zijn als wachters op de grenzen, die natuurbeschouwing van wereldbeschouwing scheiden. Als natuurkundigen, ondoordacht of het karakter hunner wetenschap miskennend, die grenzen overschrijden, dan klinkt hun waarschuwend woord.

Utrecht.
D.J.E. ENKLAAR.

Plicht.

In eentonige lengte strekt de spoorbaan zich uit, tusschen weiden en akkers ter weerszijden. Langs de twee ijzeren lijnen snellen honderden per dag over dezen weg, zonder er de eenzaamheid, de ongezelligheid, het verlatene ook maar voor iets langer dan enkele seconden aan te ontnemen. Uit de verte, waar de baan een kromming beschrijft, zich buigt naar het noorden, komt van tijd tot tijd een stip opdagen, een dof geratel doet zich hooren, een gedreun, een bonzend stooten... de stip is een zwarte slang geworden, die rookwolken uitstootend aan raast, voorbij schiet, over een brug dondert en wegrolt met afdeinend geluid, als van een waterval op grooten afstand. Van de overzijde der brug, waar de baan zich spoedig zuidwestelijk buigt, herhaalt zich dit tooneel in tegengestelde richting, met dit verschil dat de ijzeren slang er plotseling te voorschijn schiet, als een roofdier, dat lang op den loer heeft gelegen en nu een denkbeeldigen vijand achterna zet, in bliksemsnelheid de ruimte verslindend, die het scheidt van zijn prooi.

Niet ver van de brug staat het spoorwachtershuisje. 't Is een klein onaanzienlijk gebouwtje, met een aardappelveldje er achter en een tuintje op zijde, waar des zomers zonnebloemen en stokrozen een kleurige vertooning maken. 't Ligt erg verlaten in deze eenzame streek, een weinig lager dan de spoorbaan; de vensters kijken verlangend over den weg heen naar eenige boerenhoeven in de verte, zooals een kind staart over een tafel, waar het precies boven uitsteekt, naar de lekkernijen, die het niet kan bereiken. Het huisje kan niet in gemeenschap treden met de hoeven, zij liggen te ver af. Slooten doorsnijden bovendien de landerijen, als blanke messen spiegelen zij in de zon, tusschen het groene land.

Bij de brug is het water vrij breed en diep, een van die echt Hollandsche kanalen, waarop zich flinke schepen ver in het binnenland begeven, vrachtschuiten, langgerekte lijnen trekkend tusschen dorpen en gehuchten, lossend en ladend steenen hier en turven ginds, koopmansgoederen, vaten olie, levende have en zoet fruit, groenten en hooi, de eene vracht al ongelijksoortiger dan de andere. Maar de vaart wordt niet druk bezocht, andere betere verbindingswegen genieten de voorkeur. De baanwachter moet ook voor de brug zorgen, een draaibrug.

Hij kent de schippers en maakt een praatje met hen, de schepen toeven veel langer dan de treinen; maar toch, ook zij blijven niet liggen, trekken voorbij als langzame gedachten, en de eenzaamheid van de spoorbaan heerscht opnieuw om het wachtershuisje.

De haast door de treinen gemaakt, hun vliegend geren, hun snuiven en sissen en dampend hijgen is in schril contrast met de rust van het landschap, waar zij doorheen daveren; als angstgedrochten doemen zij op en gaan zij, men weet niet vanwaar en waarheen, te midden van kalme overpeinzingen.

Het kan den wachter weinig schelen, hoe het den trein verging of vergaan zal, die zijn huis voorbij vliegt, als hij maar op den bepaalden tijd gereed staat het monster te seinen, dat de weg veilig is, als hij maar zorgt voor het openen en sluiten der brug, dan is zijn taak afgedaan.

Toch, een vermoeiende taak, een onzichtbare maar zware keten, waaraan hij ligt vastgeklonken, hij en met hem het wel en wee van honderden. Hij ook moet werken geregeld als een machine, geregeerd door den tijd. Bij minuten, neen, bij seconden moet hij rekenen, de klok ziet hem aan met de oogen van een tyran, die hem dag noch nacht met rust laat. Slapend en wakend wordt hij beheerscht door den tijd. Gehoor gevend aan een wenk van den tijd treedt hij naar buiten als het oogenblik daar is, steeds een beetje te vroeg, nooit te laat. Zoo iemand, dan weet hij wat wachten beteekent: hij wacht op de snelle treinen, hij wacht op de langzame schepen, hij slijt zijn leven al wachtend. Wacht hij niet op zijn vrijen dag en is die verschenen, dan weer onwillekeurig op het uur, dat hem aan zijn werk zal teruggeven? Kan hij het wachten wel ooit meer laten? Geduldig staat hij daar op zijn post en wacht, terwijl de wolken, die aan den horizont opdagen, als vreemde reizigers uit onbekende, onbereikbare verten, hoog aan den hemel voorbijjagen, of langzaam, o zoo langzaam aandrijven, als zware balen vrachtgoed langs den hemel rollend, dan door den wind gegrepen uit elkaar stuiven, menschenmassa's gelijk, die verschrikt een goed heenkomen zoeken. Onder het wachten bespiedt onze man het wisselend spel der luchten, zooals zij over de vlakke velden met de smalle slooten vreemde slagschaduwen werpen. Hij heeft oog voor de grauwe tinten, waar de zon doorheen komt spelen; hij ziet het vooruit, als regenvlagen de weiden in moerassen zullen doen verkeeren. Het opkomend onweer wacht hij af, even gelaten en berustend als de woeste winterstormen, die zijn klein huis doen sidderen. Kalm staat hij steeds op zijn post en wacht, terwijl de donder boven hem ratelt, het licht van den bliksen hem omspeelt, gudsende regen en kletterende hagelvlagen hem treffen. Hij staat en wacht in ijzigen oostenwind, in felle zon en dichte sneeuwjacht even onbekommerd als onder den liefelijksten lentehemel.

De reizigers letten niet op den wachter, zien nauwlijks dat stipje leven, waar toch hun lot van afhangt; zij snellen het huisje voorbij,

waar gewacht werd op hun komst, gewacht en gewacht, dat geen gevaar hen dreigde, opdat zij veilig hun reis kunnen vervolgen door het vlakke, eentonige landschap met zijn mishandelde knotwilgen, het grazende vee en het wijde, wijde uitspansel er boven. De rook van de locomotief, in grillige vormen over den bodem kronkelend, lange lichamen, pijnlijk uitgerekt, zich wringend als in smart, of vederlicht verstuivend, verijlend boven de groene vlakten, beneemt nog voor een deel het gezicht op de lage velden ter weerszijden van de spoorbaan. De hoeven in de verte dommelen weg achter groepjes boomen, een wazige waterrijke nevel versluiert er meestal den horizont. Niets trekt er de aandacht van den reiziger, niets, absoluut niets.

De wachter heeft vrouw en kind. De mooie, blonde vrouw staat vaak voor het venster met haar jongen op den arm. Zij laat hem de voorbijsnellende treinen met een slap handje toewuiven. Het kind lacht en kraait, het duwt tegen het vensterglas met zijn rond rozig gezicht en roept: 'Poef, poef!' Zijn blauwe oogen, de oogen zijner moeder, volgen die ratelende gevaarten met gretigen blik, zij zijn een soort van speelgoed voor hem, zij komen naar zijn kinderlijk begrip daar opzettelijk voor hem hun raam voorbij. Enkele reizigers knikken hem toe, omdat hij een mollige, kleine vent is, met een lief snuitje, en hij knikt terug. Hij stelt zich die menschen voor, steeds in de wagens gezeten; zij wonen daarin, naar zijn idee, zooals vader en moeder en hij in hun huisje. Hij vraagt in zijn kinderlijk taaltje of zij daar eten en drinken en slapen, zooals hij, en moeder, die hem half begrijpt, bevestigt hem in zijn meening. Eens ondervindt hij een diepe teleurstelling, als hij vader vraagt hun huisje op een leegen wagen van een goederentrein te zetten, om ook eens te rijden, en vader hem uitlacht. 'Domme jongen, wij wonen in een vast huis, kijk, het zit in den grond,' zegt vader. 'De menschen in den trein reizen maar, die wonen ergens anders'.

Dat kan Wim niet vatten. Reizen, wat is dat?

'Met den trein rijden', zegt moeder.

Nu wil Wim ook reizen, met alle geweld en huilt een deuntje, omdat hij, kleine koning in zijn gebied, zijn zin niet kan krijgen. Moeder moet streng op hem passen, want de kleine voeten hebben den weg over den drempel der huisdeur gevonden. Wim vergenoegt er zich niet meer mede de treinen van voor of uit het venster gade te slaan, hij wil op den weg staan naast vader. Hij is heelemaal niet bang voor het geratel en geraas, het gesnuif en gegil, dat is hem muziek. Moeder beknort hem, vader duwt hem in huis. De kleine begrijpt niet, waarom zijn toegevende ouders hierin zoo vastberaden optreden, het is zijn eerste groote verdriet.

Wel mag hij met vader en moeder bij de brug staan, als zij een praatje wisselen met de schippers en hun familie. Hij wordt wel eens aan boord getild, vooral wanneer er kinderen op dek zijn. Bij een van

die gelegenheden heeft hij een kleinen vriend gevonden, precies zoo oud als hij, een stevig schippertje, met een wollen bouffante om en eigenwijze beentjes. Met lange tusschenpoozen zien de vrienden elkaar, dan spelen zij te zamen. Het schippertje komt in het wachtershuisje, de kleine spoorbaanwachter aan boord; er worden lekkernijen gewisseld, er wordt gekibbeld en weer verzoend. De moeders staan er lachend bij, de vaders vermanen tot afreizen. Het is een vluchtig maar zeer bekoorlijk genot.

Op een onstuimigen voorjaarsdag komt het schip van zijn vriendje weer voor de brug te liggen. Wim heeft het al herkend uit de verte, hij dwingt moeder aanstonds er met hem heen te gaan. Maar de kleine is niet te zien aan dek.

'Arie, Arie', roept Wim zoo luid hij kan.

De schipper keert het hoofd af, de knecht bromt iets wat niemand verstaat. Uit het luikgat komt een bleek vrouwegezicht kijken, met een zwarte muts op. Wims moeder staat op het steenen hoofd van de draaibrug en vraagt of Arie ziek is.

De bleeke vrouw gaat schreien, snikkend stoot zij er uit: 'Dood, dood, al drie weken, mijn lieve jongen, mijn kind'.

Allen zijn ontsteld. Keelziekte had het knaapje in weinige dagen doen sterven. Wim begrijpt er niets van, hij dringt ongeduldig naast moeder, die ook schreit en fluisterend spreekt met de schippersvrouw. Met dwingerige drukte wil Wim als naar gewoonte aan boord getild worden, om met Arie te spelen.

'Arie is op reis', weert moeder hem zachtjes af.

Naar Wims idee zit Arie nu in een der treinen, die dag aan dag voorbijkomen, en hij posteert zich voor het tuinhek, dat vader heeft laten maken, of als het weder te erg is, voor het raam, om uit te kijken naar Arie. De schippersvrouw heeft hem een wit wollen schaapje gegeven, op wieltjes, een stukje speelgoed van Arie; maar het verdriet Wim, dat hij zijn vriendje zelf niet te zien krijgt. De rozen op de ronde wangen verbleeken, de levendige oogjes krijgen een doffe tint. Wim wordt hangerig en dreint, op een morgen heeft hij koorts en moet in zijn bedje blijven.

'Als hij ook maar geen keelziekte krijgt,' zegt moeder.

'Onzin,' bromt vader, maar angst snoert hem de keel dicht.

Moeder zelve gaat om een dokter 'uit de buurt'. Dat is ver genoeg. Twee uur verloopen er, eer zij terug is; een boerenmeisje uit de naaste hoeve heeft zoolang op het kind gepast, maar zij kan niet blijven, haar werk wacht, voor den nacht zal zij nog wel eens aankomen, als zij kan.

De baanwachtersvrouw heeft den arts zelf gesproken; zij heeft hem verteld van Arie's ziekte, haar angst dat ook haar kleine Wim door dezelfde kwaal is aangetast. De dokter komt en brengt de geneesmiddelen mede - Behring's serum is nog niet uitgevonden - een

soort van braakwijn moet den kleine op bepaalde tijden worden ingegeven; hij is heel ziek, een crouphoest met blaffend geluid doet zijn borstje schokken, verscheurt de ooren zijner ouders.

De vader doet zijn werk als naar gewoonte, maar elk vrij oogenblik toeft hij bij het kleine bed, waar het zieke kind, onrustig van koorts en benauwdheid, geen aandacht meer schenkt aan zijn vleiende woordjes. Moeder verlaat haar lieveling niet, nauwlettend volgt zij de voorschriften van den dokter, uren ligt zij geknield bij het ledikantje, verkoelt Wims gloeiend hoofd, laat hem half liggend in hare armen rusten, om de benauwdheden te bezweren, strijkt zijn kleertjes glad met handen, die van angst sidderen, wischt hem de zweetdruppels van het gezicht en koost en vleit en fluistert tegen haar jongen, die zich instinctmatig aan haar vastklemt, om hulp schreiend, in de aanvallen van benauwdheid of den slaap tracht te vatten, rustend tegen haar trouwe borst.

Een hevige voorjaarsstorm is onderwijl opgestoken. Hij giert om het kleine huis, met vlagen van wilde woede, zoodat het de jonge moeder toeschijnt, of daar voortdurend treinen voorbijratelen, die haar woning doen schudden op de grondvesten. De wind giert in den schoorsteen, het heeft iets van angstig gillen, van hulpgeroep. Een bijgeloovige vrees doet de vrouw af en toe opkijken van het zieke kind naar het weer daarbuiten. Stroomende regen belet haar de grauwe wolken te zien, die den hemel verhullen, maar de ijzerlijnen op de baan blinken haar tegen; zij ziet het water gudsen langs en over den weg, voortgezweept door den wind; zij hoort het kletteren tegen haar venster en hoe het borrelt in de dakgoot, er met geweld uitspuitend en dan plassend over de steenen naar de kolk, waarin het al schuimend en klokkend verdwijnt.

De wind rukt aan het dak, hij rammelt aan de deuren, hij stoot en bonst tegen de muren, als een zwaar lichaam in geweldigen val. Stemmen joelen in de lucht, krijschende, jammerende stemmen, als van een onzichtbare menigte, die elkaar ten doode bevecht. Het zieke kind kan niet slapen, het schrikt telkens op bij de woeste geluiden, die om het huis razen, het hoest en hijgt en kreunt, steekt de armpjes op in benauwdheid en schijnt na elken aanval zwakker dan te voren.

De moeder knielt bij het kleine bed en bidt in worgende angst: ‘O God, neem alles wat ik heb, maar laat mij mijn kind.’ Zij weet zelve niet wat zij bidt, het is een uiten van haar zielevrees, een zoeken naar woorden voor het lijden dat haar verteert; zij is in deze ure onverschillig voor alles behalve voor haar kind. ‘Hij kan, hij mag, hij zal niet sterven’, jaagt het onophoudelijk door haar heen. Een sprookje schiet haar te binnen, een onzinnige gedachte houdt haar vast: zij meent den dood aan het voeteneinde van het kleine bed te zien, maar hij zal haar kind niet genaken, met haar lichaam zal zij het kleine lijf beschermen. Een woesten blik, waarin waanzin flikkert, werpt zij naar de plek, waar zij den meedoogenlooze waant te aanschouwen.

Haar man komt binnen, doornat en uitgeput, zwaar laat hij zich in zijn leunstoel vallen, zoodat de matten zitting kraakt.

'Wees toch stil,' zegt zij gejaagd.

Hij prevelt iets tusschen de tanden, kijkt haar aan, alsof hij iets wil vragen, haar iets wil zeggen, - hoe duidelijk herinnerde zij zich dat later - maar hij doet het niet, hij staat weer op, tuurt een pooze naar het kind en gaat op nieuw de deur uit, ditmaal met eenig gereedschap en een lantaarn, het donkert reeds.

Wat heeft hij toch zoo heen en weer te loopen, nu komt er vooreerst geen trein, wat bezielt hem? De wind jaagt naar binnen, als hij zoo af en aan loopt. Is het kind nog niet ziek genoeg? Wat wordt het al duister. Zij staat op en steekt haastig de lamp aan, met bevende hand; nu ligt het kind stil en knipoogt tegen het licht. Zij sluit de blinden, alles even haastig en gejaagd. Zij denkt om eten noch drinken, de klok heeft niets anders tot taak, dan haar het oogenblik te wijzen, waarop zij haar kind het geneesmiddel moet reiken. Weer wil zij Wim 'het lekkere drankje, het heerlijke drankje' ingeven, maar de kleine zieke spartelt tegen en schreit en hoest; met duizend vleiwoordjes krijgt zij ietwat van het vocht in zijn mondje; een hevige braking volgt. Ontsteld, over al haar leden bevend, met trillende handen helpt zij het kind, dat doodsbenauwd met beide handjes in de lucht slaat en oprijst in zijn bedje, pal overeind, de oogen groot, uitpuilend, het gezichtje opgezet en roodblauw, zweetdroppels parelend langs de slapen..... Dan uitgeput zinkt het, door haar gegrepen en gesteund, terug in het kussen..... Zal het sterven? Is dat gerochel de dood?

Haar man komt binnen, de wind giert door de kamer, hij doet het licht flikkeren. Verstoord ziet zij om. Wat is dat? Instinctmatig vliegt zij op en helpt hem den leunstoel bereiken en als hij er half bewusteloos in neerzinkt, stoot zij uit in heesch gefluister:

'Mijn God, man, wat is er? wat scheelt je?'

Haar flinke, krachtige man lijkt zwak als een kind.

'De brug, de brug,' steunt hij.

Zij kijkt hem aan zonder te begrijpen, zij heeft een gewaarworwording, alsof zij droomt en dan plotseling of iemand achter haar staat, die haar bij de keel grijpt.

'Wat is er met de brug? Wat scheelt je?' roept zij woest en schudt hem bij een schouder in haar doodsangst.

Hij ziet haar aan met brekende oogen.

'Suus, de brug is open.... ik.... ik werkte me half dood, de brug, de brug....'

Hij hijgt, hij ademt de woorden meer uit dan hij ze spreekt; zij vangt de klanken op, maar staat er versuft, verwezen bij.

'Drink eens, man; hart, kom toch tot je zelf! O God, ook dit nog.'

Zij reikt hem een glas water, hij weert het af; hij wil spreken,

maar kan niet. Zij wordt er ongeduldig onder. Zij heeft geen oog voor de stille gedaante, die op den drempel staat. Radeloos ziet zij van haar man naar haar kind, van het kind weer naar den vader. Wie der twee behoeft haar 't meest? Een gevoel van onmacht doorhuivert haar.

Met zwakke stem kreunt hij nog eens: ‘De brug, de brug!’ Die vermaledeide brug! Wat kan haar de brug schelen?

‘Man, beste man, wat is er toch met je zelf? Wat kan ik voor je doen? Wat....’

Zijn oogen sluiten zich, zijn hoofd zinkt op zijde. Zij gilt het uit.

De wind brult om het huis als razend. Voor een oogenblik verdringt het onverwachte, nieuwe leed elke gedachte aan haar kind. De vrouw steunt het hoofd van den man tegen haar borst, zij spreekt tot hem, hij hoort haar niet meer. Als de ontzettende waarheid tot haar doordringt, wordt zij ijzig koud, ook hare gedachten verstijven. Zij legt hem terug in den stoel, vleit zijn hoofd tegen het oude, veel gebruikte kussen en ijlt naar het kind.

‘Goddank, dit ademt, dit leeft nog.’ Zij meende in haar verwarden geest, dat het ook was gestorven.

Het licht flikkert wild bij de windstooten, een vreemd schijnsel werpend op de onbewegelijke gedaante in den stoel.

De vrouw huivert, als zij naar den stillen man kijkt; zij krijgt een razenden lust hem toe te roepen, met geweld op te wekken, alsof geweld hier iets kon baten, alsof die zonderlinge strakheid op dat bleeke gezicht iets anders kon wezen dan de stempel van den dood.

‘O God,’ kreunt zij in haar zielsangst, keert zich af van het kind en valt bij den stoel op haar knieën; zij kruipt aan zijn voeten, betast hem, neemt zijn koude handen in de hare, laat ze met een soort van afschuw weer vallen, ziet hem aan met groote, ontstelde oogen, hare hersenen weigeren de waarheid, de vreeselijke waarheid in zich op te nemen. Dan komt weer de angst om haar kind bij haar boven, zij vliegt op, naar het bedje van den kleine, die rustiger sluimert dan daareven, die hare zorgen op dit oogenblik ten minste niet behoeft. Nu staat zij weer bij de tafel en leunt voorover en kijkt haar man aan, in zwijgende ontzetting en brokstukken uit haar kort, gelukkig huwelijksleven trekken aan haar geest voorbij. Zij tracht tevergeefs te begrijpen. Onwillekeurig herhaalt zij de laatste woorden, die hij gestameld heeft: ‘De brug, de brug.’

De klok aan den wand slaat met dreunenden slag; in haar verward hoofd ontstaat plotseling - hoe, dat weet zij niet - verband tusschen den klokslag en die woorden.

De brug is open, straks komt de trein, haar man is er niet meer om zijn plicht te doen.... Het doorvaart haar als een bliksemschicht, dat er gevaar dreigt door die brug, gevaar voor honderden misschien.

Nu moet zij gaan, inplaats van haar man... Zij werpt een wan-

hopigen blik op het kind, mag, kan zij het alleen laten? Mogen? kunnen? Zij moet! Er is geen tijd te verliezen. Zij moet naar buiten, zij moet zien of het signaal op onveilig staat, of het roode licht den machinist zal waarschuwen. Haar hart krimpt ineen. ‘God, geef me kracht’, snikt zij, de kamer uitijlend. Haar mans lantaarn staat brandend in de gang. Het licht zwiept in haar bevende hand. Bij de voordeur keert zij terug. Haar kind, zij mag het niet alleen laten, haar arm, ziek kind bij dien dooden man. Als het ook stierf... Maar de brug, de brug. Neen, zij moet naar buiten, even maar, in vijf minuten is zij terug. Zij rukt de voordeur open en snelt den storm tegemoet, die haar met volle kracht ombruist, zoodat zij worstelen moet, om er tegenop te komen. Haar vrees wordt bewaarheid. Het signaal staat op veilig. Met al de kracht, waarover zij te beschikken heeft, werkt zij zich op tegen den wind en verwisselt het signaal. Het roode licht brandt haar in de oogen, een gevoel van verlichting doorstroomt haar, zij wil terug naar haar huisje. Daar bedenken hare arme gemartelde hersenen, dat ook aan de overzijde der brug het signaal op onveilig moet worden gezet, ook vandaar kan een trein komen... Maar de brug is open, zij kan slechts naar den overkant met het bootje, dat voor het bedienen der signalen bij open brug, den wachter ten dienste, aan deze zijde gemeerd ligt. God behoede haar kind, zij moet naar den overkant. Een vreemde macht drijft haar voort. Zij werkt zich weder op tegen den wind, die haar de muts van het hoofd rukt, de blonde haren in het gelaat striemt, om haar brult met zware stooten, gilt en giert oorverdoovend. Zij hijgt als een doodvermoeide, maar het hoofd vooruit, het lijf gebogen, wint zij grond, voet voor voet. Onbarmhartig gudst de regen op haar neder, zelfs geen doek sloeg zij om in haar waanzinnige haast. Over den slijkerigen bodem, in plassen en poelen trapt en strompelt zij, dat het hoog om haar opspat. Het is zulk een klein eind op andere tijden, enkele schreden, nu lijkt het een lange weg. Maar zij bereikt den kant, maakt de boot los, springt er in en werkt zich naar de overzijde. Bij het onzekere licht der lantaarn ziet zij 't zwarte water om zich koken en woelen. De storm kan zijn volle kracht echter niet oefenen in de diepte, onder den beschuttenden wal. Zij heeft krachtige armen, langs de steenen hoofden, in de diepe geul roeit zij op tegen den wind; aan den overkant gekomen, kruipt zij zoo haastig op tegen den schuinen oever, bij het waggelend licht van de lantaarn, dat zij er handen en voeten voor noodig heeft; de lantaarn bonst tegen den grond, dreigt uit te dooven.

Doornat, bemodderd, buiten adem bereikt zij den seinpaal. Nog is het niet te laat, geen trein te zien. Met haar verward brein kan zij niet meer bedenken van waar de eerstvolgende trein zal komen, maar als het roode licht haar ook hier tegenstraalt, is zij gerust. Zij deed haar plicht. Goddank, nu kan zij weer naar haar kind. Aan haar man, aan die roerlooze gedaante in den leunstoel durft zij niet denken, het is of

haar hart zou stilstaan, als zij dit waagde. Even haastig als zij kwam, keert zij terug op haar schreden, het gaat nu zooveel gauwer, de storm zweept haar voort. Reeds staat zij aan den kant van het diepe water, in het drassige gras, en tast naar het touw der boot en tast nog eens en nog eens in nieuwen schrik. Waar is het touw? Waar is het bootje? De storm heeft het paaltje, waarom zij het touw wierp, losgerukt, zij licht haar lantaarn op, zoo hoog mogelijk, zij ziet het bootje naar de overzijde drijven. Radeloos staart zij naar het leege, dansende ding.. een hevige rukwind, zij wankelt, bijna ware zij in de kolk gestort. Half gek van angst en vrees, zich van God en menschen verlaten voelend, vlucht zij instinctmatig weg van die plek, de spoorbaan op. De wind jaagt haar tegemoet, zij voelt haar kracht bezwijken, in de weeke modder glijdt zij uit, struikelt, valt, krabbelt overeind, glijdt weder uit, valt nog eens. Half verblind werkt zij zich weder overeind, aan den seinpaal richt zij zich op, zij slaat er de armen omheen in wanhoop. Zij worstelt nu voor haar eigen leven in den woedenden wind.

Maar hare krachten raken uitgeput, zoodat zij op den grond glijdt, zich vastklemmend aan den paal. Hare gedachten verwarren zich hoe langer hoe meer.

De regen klettert op haar neder, hare kleederen zijn doorweekt en gescheurd, zij kleven op haar lichaam; in lange, natte slieren kronkelt om nek en rug haar lang, blond haar, als bij een drenkeling. Stervensmoede, bibberend van koude, kruipt zij dicht tegen den paal, de kracht, die haar zoo lang staande hield, ontzinkt haar geheel. Doffe woede maakt zich van haar meester. Zal zij dan ook sterven, ver van haar kind, dat haar zoo noodig heeft, dat om haar roept?

Zij denkt niet aan den trein, die op komst is, die haar redding kan brengen, zij is een en al ellende en wanhoop. De koude bevangt haar meer en meer. Het hemelwater zoekt zijn weg tusschen hare kleederen, langs haar verkleumend lichaam. Zij rilt en kermt, als een zwaar gewond dier, een soort van verdooving komt over haar, een vreemd gevoel: het is haar, alsof zij één wordt met den regen, alsof zij zal wegdrijven met het gudsende water; zwaar slaat haar hoofd tegen den paal.... Waartoe langer te strijden voor haar ellendig leven, haar kind is immers stellig reeds dood, gestorven in haar afwezigheid? O, zij ziet het opvliegen, stik-benauwd, de handjes uitgestrekt naar moeder.... maar moeder is er niet; het valt terug in het kussen, hulpeloos, met aschgrauw gezichtje. Ja, haar kind is dood, zijn eigen moeder is zijn moordenares. Folterend jagen en schieten de gedachten door haar bonzend hoofd. Wat had zij hem te verlaten, waartoe? Om vreemde menschen te redden, menschen, die haar niet aangaan, die zij niet kent, die er nooit van zullen weten, dat zij haar geluk, haar liefde, haar alles voor hen heeft opgeofferd. Haar man stierf op zijn post, zij zal hier omkomen, waartoe, het is alles onzin. Zij ziet

geen onderscheid meer tusschen goed en kwaad. Een verlammend gevoel in hoofd en hart neemt de overhand. Kon zij maar opstaan, zich voortsleepen tot de naaste hoeve, misschien was daar hulp te krijgen; maar zij kan niets meer, zij wordt dood gestriemd door den storm, doodgegeeseld door den regen, zij moet hier sterven, ellendig, als een hond....

Daar, zij schrikt op, daar nadert iets. Met een machtelooze poging om overeind te kruipen, heft zij het hoofd een weinig op en tracht de duisternis te doorzien.

Een hooge, zwarte gedaante staat plotseling voor haar, vlammende, schel lichtende blikken boren zich als dolken in haar schedel. Zij voelt een adem als van graflucht over zich heengaan, knokige handen worden naar haar uitgestoken, als om haar te grijpen. Zij wil gillen, maar geen geluid komt haar over de lippen; zij wil vluchten, geen lid kan zij verroeren.

'Zie mij goed aan,' zegt een holle stem aan haar oor, 'ik ben de dood. Wat geef je me, als ik je het kind laat behouden?'

Zij herademt. Haar kind, het leeft dus nog, het is nog te redden.

'Alles', hijgt zij, 'alles wil ik geven voor mijn kind.'

'Wat is alles?' zegt de ander weifelend.

Zij tracht te denken. Helaas, wat heeft zij te geven? Zij, arme weduwe? De dood grimlacht.

'Ik neem je jeugd', zegt hij langzaam. Zij knikt gejaagd.

'Je schoonheid,' gaat hij voort, 'ik teeken je tot in eeuwigheid.'

De knokige vingers beroeren haar met een zonderlinge koude; zij voelt, hoe zij hare lokken betasten, over haar gelaat glijden... maar zij verroert zich niet, zij denkt alleen aan het kind, dat zij het behouden zal, als zij het koopt voor haar jeugd en schoonheid, wat maalt zij om den prijs? Zij heeft alle begrip van tijd en ruimte en plaats verloren; misschien was zij dicht bij den drempel van het geheimzinnige land, waaruit niemand terugkeert. Moederliefde doet haar de vreeze des doods verwinnen, zij is onbewegelijk als een steenen beeld.

Twee treinen staan snuivend en sissend tegenover elkaar, bij de geopende brug. Het is of zij elkaar in korte stooten iets toeroepen over het donkere, klotsende water heen, terwijl de regen hen bestroomt, de storm hen doet schudden op de ijzeren banden.

Een gewemel van reizigers is langs de baan, menschenstemmen worden zwak hoorbaar in het geloei van den wind. Bij het licht van den seinpaal vindt men de ineengezonken vrouw, een gebluschte lantaarn naast zich. Medelijdende handen betasten haar, strijken haar het haar uit het gezicht, nemen haar op en dragen haar in een wagen, waar een arts de noodige zorg aan haar besteedt.

Fijn batisten zakdoeken, warme wollen shawls worden van alle kanten aangeboden, eau de cologne in kristallen fleschjes met gouden

stoppen... Witte, welverzorgde handen ontdoen haar van de bemodderde, doorweekte lompen, wrijven haar loodblauw lichaam, wikkelen haar in fijn linnen, in zachte wol. Een paar druppels cognac weet de dokter haar over de bleeke lippen te brengen, zij slikt, zij is niet dood, een juichkreet overschalt den storm. De dokter wenkt afwerend, al te veel hulp is moordend. Velen haasten zich nu terug in de warme coupé's, enkelen blijven liefdediensten bewijzen. Ieder spreekt over het zonderling avontuur, de meesten met een behagelijke huivering dat zij er zoo goed afkwamen. Die arme seinwachtster gaf haar leven voor het hunne.

Maar aan de overzijde zijn nog huiveringwekkender bijzonderheden ontdekt. Men heeft er den dooden wachter gevonden in zijn huisje en het zieke kind. Ook daar wordt hulp verleend, terwijl beambten en werklieden de brug onderzoeken, de gemeenschap herstellende, anderen de stoornis op de baan aan de naastbijzijnde stations berichten. Als de groepen elkaar ontmoeten, elkaar hun wedervaren berichten, vermoedt men den samenhang, al blijft veel onduidelijk, en het medelijden bereikt zijn climax.

Den dag, waarop men haar echtgenoot ten grave draagt, ontwaakt de seinwachtersvrouw uit haar schijndood. Zij ligt nu in haar eigen bed, een liefdezuster toeft aan haar legerstede en wijdt haar zorgen aan moeder en kind.

De kleine jongen is buiten gevaar, van de moeder is men zoo zeker niet. Langzaam, zeer langzaam keert het bewustzijn terug. De zwakte is echter groot, vreemde waanvoorstellingen houden haar geest gevangen. Na veel tobben begrijpt de verpleegster, dat zij een spiegel verlangt; maar als de zieke er een blik in heeft geworpen, valt zij in het kussen terug, geheel bewusteloos. De zuster verwijt zich hare onvoorzichtigheid. Het duurt dagen, eer de arme kan zeggen wat haar zoo heeft doen ontstellen. Zij heeft zich zelve niet herkend. De vreeselijke nacht, waarin zij het dubbele spoorwegongeluk voorkwam, heeft in haar gelaat vreemde trekken gegrift, hare blonde haren tot zilver verbleekt.

Te vergeefs tracht de zuster haar uit het hoofd te praten wat zij fluisterend vertelt van dien gruwelijken nacht, van de verschijning, door haar gezien bij den seinpaal; zij is er niet van af te brengen, de arme, dat zij het leven van haar kind met haar jeugd en schoonheid van den dood heeft gekocht. Werd zij niet een oude vrouw in weinige uren?

Om haar af te leiden mag Wim bij haar komen.

Het handje van haar kind speelt met haar grijze haren.

‘Wit, moeder, heelemaal wit,’ lacht hij vroolijk.

ELISE SOER.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
In de pastorie.

De kleine Ansgarius stond met levendige belangstelling naar een paar vechtende musschen te kijken. Voor hem was dit een riddertoernooi, of een oorlogstooneel. Want hij kreeg les in de ‘Algemeene Geschiedenis’ van zijn vader; daarom verkreeg alles in zijn oogen een oorlogszuchtige tint. Als de koeien 's avonds thuis kwamen, waren dit terugkeerende troepen soldaten, die aanrukten; de kippen waren de Burgerweermannen, en de haan was Burgemeester Nansen.

In een kuil achter het tuinhuis had hij een rooden bezemsteel verstopt; hij noemde dien Bucefalus. Hij vond het heerlijk met zijn paard tusschen de beenen en een bloemruiker in de hand door den tuin te draven. Als hij dan kwam aanhollen, begonnen de kippen te schreeuwen, alsof zij geslacht moesten worden en Burgemeester Nansen vloog op en juist tegen het raam van Dominee's kamer. Dominee sprong op, snelde naar buiten en kreeg nog den staart van Bucefalus te zien, terwijl de held om den hoek van 't huis verdween om voor de verdediging van de vesting zijne maatregelen te nemen.

Bedenkelijk schudde Dominee Berger het hoofd. Hij zou zijn jongen tot een man des vredes, zooals hij zelf was, hebben willen opvoeden en het maakte hem ongerust, te zien met welk een geestdrift de knaap alles in zich opnam over de verschillende oorlogen, in 't vaderland of daarbuiten - als er maar gevochten werd! Soms trachtte vader hem met verhalen van rust en vrede te boeien, maar te vergeefs. Ansgarius hield zich aan zijn lesboeken, volgde de geschiedenis door alle oorlogen, de menschen waren allen soldaten, de helden baadden in bloed en het bleef een hopeloos werk, moeite te doen zijn medelijden voor hen, die hun bloed moesten vergieten, bij den jongen te wekken. De predikant twijfelde soms of Ansgarius ooit wel een man des vredes worden zou met die oorlogszuchtige neigingen. Misschien ware 't beter geweest hem niet zooveel van de ‘Geschiedenis’ te laten leeren; maar hij had dit als kind toch ook gedaan en - ja, met Ansgarius zou het wel evenzoo goed gaan. Indien niet? - ‘Nu, alles staat in des Heeren hand!’ zeide Dominee vol vertrouwen, en hij hervatte het bestudeeren van zijne preek.

‘Vadertje! - U vergeet ons ontbijt!’ zeide een blond hoofd om 't hoekje van de deur.

‘Je hebt waarlijk gelijk; - ik ben een uur over mijn tijd,’ en hij ging dadelijk naar de huiskamer. Vader en dochter zaten samen aan de ontbijttafel. Ansgarius was Zaterdags vrij; dan had Dominee het te druk met zijn preek.

Men zou bezwaarlijk twee menschen kunnen vinden, die beter overeenstemden dan Dominee Berger en zijn achttienjarige dochter. Rebekka was moederloos opgegroeid. Maar in haar vriendelijken, zachtzinnigen vader was zooveel van het vrouwelijke, dat het jonge meisje, aan haar moeder denkende, zich slechts een bleek gelaat herinneren kon; het gemis eener moeder was voor haar meer eene weemoedige herdenking dan een bepaald smartelijk verlies.

Voor hem vulde zij hoe langer hoe meer de ledige plaats in zijn huis en hart aan. Al de teedere zorg waarmede hij zijn vrouw tot aan haar dood had omgeven, wijdde hij thans aan het jonge meisje, dat onder zijne handen opgroeide. Hij werd bijna een moeder voor haar; van zijn stil en rein standpunt leerde hij haar de wereld en het leven kennen. Zijn hoofddoel was erop gericht, haar te beschermen tegen al het onedele, al het onrustige, dat in de maatschappij zoo gevaarlijk is. Hij hoopte haar fijnbesnaard gemoed daarvoor te bewaren.

Wanneer zij, samen op den berg achter de Pastorie staande, van daar de oproerige golven gadesloegen, zeide hij soms: ‘Zie, Rebekka, zoo ziet de wereld eruit - de wereld waar de menschen in opgaan; waar onzuivere neigingen de gebrekkige bootjes doen rijzen en dalen, tot eindelijk het strand met wrakhout bedekt ligt. Alleen wie om zijn rein hart een sterken dam bouwen kan, is in staat aan die opstuwende golven weerstand te bieden - zij breken dan, onmachtig hem kwaad te doen, aan zijne voeten.’

Rebekka vlijde zich tegen haar vader aan. Bij hem had zij een gevoel van geborgenzijn. Zijn heldere en goede gedachten waren als een licht op haren weg, wanneer zij aan het leven dacht, ook later. Zij wachtte nooit te vergeefs een antwoord op haar vragen; eenvoudig, als broer en zuster wisselden zij hun gedachten.

Toch bestond er één duister punt; over alle andere dingen sprak Rebekka ronduit met haar vader, bij dat bewuste punt moest zij een omweg nemen en kwam er toch nooit over heen. Zij kende het groote leed van hem, dien zij zoo lief had; zij wist welk een schat hij bezeten en verloren had. Met oprechte deelneming volgde zij in de boeken, waaruit hij op lange winteravonden voorlas, de lotgevallen der gelieven; zij gevoelde, dat de liefde, die het grootste geluk kan schenken, ook diepe smart berokkenen kan. Maar behalve de ongelukkige liefde was er nog iets, dat haar angstig maakte, hoewel, misschien juist *omdat* zij 't niet begreep. Door het paradijs der liefde meende zij soms donkere gestalten te zien glijden - vernederde en beschaamde wezens. Tegelijk met het heilige woord van liefde werd de ergste schande, de grootste rampzaligheid genoemd. Er gebeurden soms bij menschen die zij kende, dingen, waaraan zij niet durfde denken; en als haar vader ernstig over het bederf der zeden in onze dagen gesproken had, dan waagde zij 't vooreerst niet, hem, na dit streng vonnis, aan te zien. Hij merkte het met blijdschap op; zoo rein en teeder had hij haar opgevoed, zoover had hij alles van haar verwijderd gehouden, wat haar kinderlijke onschuld zou hebben kunnen benadeelen, dat haar gemoed nu gelijk was aan de schitterende, blanke parel, waarop niets wat onrein was zich kon hechten. Mocht hij haar altijd kunnen behouden, zoo rein en zoo goed! Zoolang hijzelf over haar

mocht waken, zoude geen kwaad haar overkomen. En wanneer hij van haar werd weggeroepen, dan had hij haar althans een wapenrusting gegeven, die in dagen van strijd haar ten goede komen zou. En een dag van strijd zoude wel eenmaal aanbreken - ook voor haar. Hij zag haar aan met eene uitdrukking, die zij niet verstond. Dan eindigde hij met zijn vast vertrouwend woord erbij te voegen: ‘Ja ja, alles staat in des Heeren hand!’ -

Toen zij ontbeten hadden, vroeg Rebekka: ‘Hebt u tijd een eindje met mij om te loopen, vader?’

‘Ja, hoor eens, kindlief - dat zou ik wel willen doen. Ik heb dezen morgen zoo vlijtig gewerkt, dat mijne preek zoo goed als af is. Het is prachtig weer.’

Zij traden naar buiten, op de plaats vóór de huisdeur, die in dezelfde richting der overige gebouwen lag. Het was een eigenaardigheid van deze Pastorie, dat de straatweg naar het dorp dwars over de plaats liep. Dominee Berger vond dit niet aangenaam; het gaf altijd eenige drukte en hij had de rust lief. Maar voor Ansgarius leverde deze omgeving vaak stof tot opgewondenheid. Terwijl vader en dochter op de steenen voorplaats overlegden welken kant zij uit wilden gaan, kwam de jonge soldaat plotseling de hoogte op en den tuin inhollen. Hij was rood en hijgde, Bucefalus liep in gestrekten draf. Vlak voor de huisdeur bracht hij zijn ros met zulk een krachtigen ruk tot staan, dat het zand opvloog. Met zijn staf zwaaiende riep hij luid:

‘Zij komen! Daar komen zij aan!’

‘Wie komt er?’ vroeg Rebekka.

‘Briesende, zwarte hengsten en drie oorlogswagens vol gewapenden!’

‘Wat een dwaas gepraat!’ zeide zijn vader streng.

‘Drie open rijtuigen met stadsmenschen komen daar aan’, hernam Ansgarius nu veel zachter. Teleurgesteld steeg hij van zijn paard.

‘Laat ons naar binnen gaan, Rebekka,’ zeide Dominee Berger. Maar daar kwam juist het eerste span paarden vlug de hoogte oprijden, toen hij zich had omgekeerd. Briesende hengsten waren het wel niet; maar het was toch een aardig gezicht, toen die rijtuigen achter elkander in den zonneschijn kwamen opdagen, vol vroolijke aangezichten en heldere sprekende kleuren. Rebekka bleef onwillekeurig op de stoep staan. In het voorste rijtuig zaten een bejaard heer en eene deftige dame op de vóorbank; achteruit reed een jonge dame en een heer, die naast haar zat, stond op.

Hij zag, voorbij den koetsier, naar alle kanten.

‘O, hoe prachtig!’ riep hij uit. ‘Wat is het hier mooi!’

Onwillekeurig richtte het oog van Rebekka zich naar dien opgetogen bewonderaar van haar geliefd landschap. Ja, hij had wel reden voor zijn bewondering.

De Pastorie lag op den laatsten heuvel van de reeks aan den zeekant en zoodra men de plaats opreed, genoot men van 't gezicht op den ruimen blauwen horizont. Ook de oude heer richtte zich een weinig op.

‘Ja, het is hier mooi; 't verheugt mij, dat u ons eigenaardig natuurschoon ook op prijs stelt, mijnheer Lintzow,’ zeide hij.

Intusschen had Lintzow Rebekka in 't oog gekregen. Zij wendde haar blik ter zijde; maar hij liet den koetsier stilhouden en riep: ‘Hier zullen wij blijven!’

‘Bedaard, mijnheer Lintzow!’ lachte de oude Mevrouw; ‘dat gaat zoo niet - dit is de Pastorie, moet u weten.’

‘Hindert niet!’ riep de jonge man, vroolijk uitstappende en naar de

andere rijtuigen gaande: ‘Niet waar, hier zullen wij onze siësta nemen?’

‘Ja, zeker!’ Klonk het eenstemmig terug.

Maar de oude heer protesteerde nu ernstig tegen dat plan. ‘Neen neen, mijne vrienden, het gaat waarlijk niet. Wij mogen den Dominee, dien wij volstrekt niet kennen, zoo maar niet lastig vallen. In tien minuten zijn wij bij den wethouder; daar zijn zij gewoon gasten te ontvangen.’

Hij wilde den koetsier laten doorrijden, toen Dominee Berger het huis uitkwam en vriendelijk groette. Hij kende Consul Hartwig van aanzien.

‘Indien de heeren en dames het bij mij voorliet willen nemen, zal 't mij zeer aangenaam zijn, en....’

‘Neen, mijn waarde Dominee, wij mogen van uwe vriendelijke uitnoodiging geen gebruik maken. Ik hoop maar, dat u het onze dwaze jongelui niet kwalijk zult nemen, dat zij...’ kwam de oude dame er tusschen in, toen zij zag, dat haar jongste zoon, die uit het achterste rijtuig gestapt was, reeds in een druk gesprek met Ansgarius geraakte.

‘Laat mij u verzekeren, Mevrouw, dat zoowel mijne dochter als ik ons verheugen over die aardige afwisseling in onze eenzaamheid’, antwoordde Dominee Berger glimlachend.

Mijnheer Lintzow deed het portier open met eene diepe buiging. Consul Hartwig en zijne vrouw zagen elkander vragend aan en het einde van de kwestie was, dat men besloot toe te stemmen en in de Pastorie uit te rusten in de ruime tuinkamer.

‘Mijne dochter - Rebekka’, zeide Dominee Berger, haar aan de gasten voorstellende; ‘zij zal voorzeker haar best doen, om in alle eenvoudigheid....’

‘Neen, luister nu eens, Dominee,’ viel Mevrouw Hartwig hem in de rede, ‘dat gaat te ver. Al is het dien onverbeterlijken Lintzow en mijn dwazen jongen gelukt, ons uw huis te laten binnen vallen, ik wil het laatste restje van mijn gezag toch niet opgeven. Komaan, Heeren - uitpakken! Met den voorraad zullen wij een maaltijd gereed maken. Dat is te zeggen, u, kindlief, zult u met de jongelieden vermaken, terwijl ik de gastvrouw vertegenwoordig; dat ben ik gewoon,’ voegde zij er met een tikje op de blozende wang van Rebekka bij. Bij de aanraking van die fluweelzachte hand voelde het jonge meisje de tranen in haar oogen opstijgen.

Men haalde ‘van alles en nog wat’ uit de rijtuigen. Mevrouw hing haar mantel over een stoel en deed haar best orde in die dingen te brengen. Maar de jongelui - mijnheer Lintzow altijd de voorste, - schenen het erop te hebben gezet, zooveel mogelijk verwarringen te bezorgen. Zelfs de gastheer deed eraan mee; en tot haar verbazing zag Rebekka haar vader, onder leiding van mijnheer Lintzow, een groot, in papier gerold pak onder den mantel van mevrouw Hartwig verstoppen.

Eindelijk werd het al te erg en mevrouw Hartwig begon te klagen: ‘Lieve juffrouw Rebekka, is hier in de buurt niets merkwaardigs te zien, - hoe verder af, hoe beter, - dat ik die onmogelijke menschen een poos kwijt raak?’

‘Van Kongshougen heeft men een mooi vergezicht; dan is er de strandweg en de zee...’

‘Ja ja - laat ons naar zee gaan!’ juichte Lintzow.

‘Als Juffrouw Rebekka onze aanvoerdster wezen wil, dan zal ik haar volgen - waarheen ook,’ zeide een der jonge heeren met een buiging.

Rebekka bloosde; zulke beleefdheden hoorde zij anders nooit. Die knappe

jonge man boog zoo eerbiedig en hij had zulk een trouwhartig gelaat. Zij had echter geen tijd tot nadenken. Aanstonds verliet het vroolijke troepje, Rebekka en Lintzow vooraan, het huis, en trok in de richting van den berg, die Kongshougen heet.

Veel boomen waren hier niet en de enkele, die tegen den fellen noordenwind bestand bleken, strekten toch hunne takken als verlangende armen naar het zuiden uit. Tusschen die boomstammen had Rebekka's moeder violen geplant.

'O hoe aardig!' riep de oudste juffrouw Hartwig, 'hier staan violen in bloei. Toe, mijnheer Lintzow, pluk er een ruikertje van voor mij.'

Het jonge mensch zag, dat Rebekka bij dat verzoek schrikte. 'Zijn die violen uw lievelingen?' zeide hij halfluid. Verwonderd knikte zij toestemmende. Hoe kon hij dat weten?

'Denkt u ook niet, Juffrouw Hartwig, dat het beter wezen zal, die bloemen te plukken vóór wij naar huis gaan? Zij blijven dan frisscher tegen den avond.'

'Mij wel,' antwoordde zij kortaf.

'Zij zal het dan wel vergeten hebben, hoop ik', zeide hij, als tot zichzelf sprekend. Rebekka hoorde het toch. Zij begreep niet, waarom hij haar bloemen in bescherming nam.

Na het vergezicht van de hoogte af te hebben bewonderd, werd het bergpad naar het strand genomen en op het gladde zand langs den dijk vervolgden de jongelieden hunne wandeling vroolijk schertsend. Rebekka was in 't eerst stil. Nu eens was het haar, alsof zij lachten om niets en dan weer moest zij om die uitroepen van bewondering lachen, die, met of zonder aanleiding, telkens werden herhaald. Maar langzamerhand ontdooide zij toch. Zij lette er niet op, dat de jonge heeren en vooral Lintzow zich bij voorkeur met haar bezig hielden en van de vinnige woordjes, die dan over en weer gewisseld werden, verstond zij de beteekenis niet.

Zij vermaakten zich een poosje met in zee loopen, zoodra de golven achteruit gingen, om dan te vluchten wanneer er weer een kwam aanrollen.

'O, Mama is bang, dat wij te laat voor het bal thuis zullen komen!' riep juffrouw Hartwig op-ééns; en nu zagen de anderen ook, dat mevrouw Hartwig, de Consul en Dominee Berger op den heuvel bij de Pastorie stonden te wenken uit alle macht met zakdoeken en servetten.

De terugtocht werd aanvaard. Rebekka nam den weg over het moeras; zij had niet bedacht, dat die stadsdametjes niet zooals zij van de eene plek naar de andere konden overspringen. Juffrouw Frederike nam haar sprong te kort en stapte rechtstreeks in een vochtige kuil. Zij gilde en hield hare oogen, om hulp smeekend, op Lintzow gericht.

'Toe Hendrik', riep deze tot een jonger familielid, 'help je zuster toch!'

Juffrouw Frederike hielp zich nu zelf en men ging door. De tafel stond in den tuin, onder beschutting van het huis, gedekt. In de zon was het nog lekker warm buiten.

Toen allen gezeten waren, liet Mevrouw hare oogen onderzoekend over de tafel glijden.

'Maar... ik mis nog iets. Ik meen stellig de keukenmeid een eendvogel te hebben zien inpakken. Herinner jij je dat ook niet, Frederike?'

'Neen, mama; ik bemoei mij nooit met het eten-bestellen; dat weet u wel.'

Rebekka keek haar vader aan en Lintzow ook; en de Dominee zette een gezicht, waarop zelfs voor Ansgarius zijn schuld te lezen stond.

'Ik kan niet gelooven, mijn beste Dominee,' begon mevrouw Hartwig aarzelende, 'dat u ervan zoudt weten.' Maar nu lachte hij hartelijk en bekende onder de algemeene vroolijkheid zijne schuld, terwijl de jongens, zegevierend, den vogel binnen brachten. De Consul had er schik in, dat de geestelijke ook aan een grap wilde deelnemen en de gastheer zelf gevoelde zich zoo prettig gestemd, als hij in jaren niet geweest was.

Ongemerkt kwam men tot het spreken over dezen maaltijd, die wel heel aardig was; maar voor een middagmaal buiten waren de spijzen toch al te steedsch. Op een tafel als deze behoorde eigenlijk dikke melk of zoete room te staan.

Rebekka stond op; zij zeide een schotel met melk te willen halen en zonder op de tegenspraak van mevrouw Hartwig te letten, liep zij vlug weg.

'Laat mij u helpen!' riep Max en snelde haar na.

'Hij is een flink jongmensch,' zeide Dominee Berger.

'Ja, niet waar?' antwoordde de Consul. 'En bovendien een verbazend knap koopman. Hij is een paar jaren buitenslands geweest en nu onlangs in de firma van zijn vader opgenomen.'

'Een weinig onbestendig is hij misschien,' zeide mevrouw aarzelend.

'Dat is hij stellig!' zuchte Frederike.

Lintzow was Rebekka naar de melkkamer gevolgd. Zij vond dit niet prettig, hoewel de melkkamer anders haar glorie was. Maar hij schertste zoo ongedwongen vroolijk, dat zij met hem lachen moest.

Zij koos een melkschotel op de tweede plank en strekte haar armen uit om die eraf te tillen.

'Neen, neen - die staat veel te hoog voor u; laat mij dien er afnemen,' riep Max en daarbij legde hij zijne hand op de hare.

Rebekka trok hare hand driftig terug. Zij voelde, hoe vuurrood zij werd, en dit maakte haar zoo verlegen, dat zij moeite had niet te gaan schreien.

Hij zeide nu zacht maar ernstig en met neergeslagen oogen: 'Wil u 't mij vergeven, Juffrouw Rebekka? - Ik weet wel, dat mijn optreden te overmoedig was jegens eene jonge dame zooals u. Het zou mij echter geducht hinderen, als u van mij geen anderen indruk kreegt, dan van den lichtzinnigen knaap dien ik schijn. Sommige menschen moeten vroolijk zijn om hunne smart te verbergen; er zijn er die lachen, om niet te schreien.'

Toen hij bij die laatste woorden zijn blik tot Rebekka opsloeg, lag daarin zulk een droefheid, gepaard met eerbied voor haar, te lezen, dat zij zich verweet al te streng tegen hem te zijn geweest. Zij was gewoon schotels van de bovenste plank te nemen, maar, op het punt van dit ook nu te doen, liet zij hare armen zakken en met een glimlach zeide zij: 'Neen - het is toch wel wat hoog voor mij om er bij te kunnen.'

Eene eigenaardige, zegevierende uitdrukking lag op Lintzow's gelaat, toen hij den schotel van de plank nam en voorzichtig naar buiten droeg. Zij liep vooruit en deed de deuren voor hem open. Toen hij langs haar heenging, monsterde zij hem nauwkeurig. Zijne kleeding, tot zelfs zijn dasje was anders dan die van haar vader; en een voor haar geheel vreemde geur ging van die kleederen uit.

Bij de tuindeur gekomen bleef hij stil staan en met een weemoedig lachje zeide hij: 'Ik heb een oogenblikje noodig om mijn aangezicht weer een vroolijke

plooi te geven, zoodat geen van hen iets ervan merkt, wat er in mij omgaat.'

En nu stond hij op de stoeptrede met een vroolijk woord tot de aan tafel zittenden en zij hoorde, hoe dezen om hem lachten. Zij bleef nog in de tuinkamer achter.

Arme jongen! Zij had toch zoo innig met hem te doen! Vreemd, dat hij met haar alleen zoo vertrouwelijk gesproken had. Welk geheim verdriet hij hebben zou? Had hij misschien ook zijne moeder verloren? of zou hem soms een nog zwaarder leed drukken? Zij zou hem zoo gaarne willen helpen, als zij maar wist hoe!

Toen Rebekka zich weder bij de anderen voegde, was hij de vroolijkste van allen. Slechts een enkelen keer scheen in zijn blik, wanneer hij haar aanzag, weder die droefgeestige uitdrukking te liggen; het sneed haar door het hart, als zij hem dan weer hoorde lachen op 't zelfde oogenblik. Eindelijk was het tijd voor de gasten om te vertrekken en van weerszijden werd hartelijk afscheid genomen.

Onder de algemeene drukte bij het instappen, toen de één zijn vorig plaatsje opzocht, terwijl de ander in een ander rijtuig naar huis wilde rijden, sloop Rebekka stil in huis en door de kamers den tuin in, naar Kongshougen. Hier, achter de boomen, waaronder de violen bloeiden, ging zij zitten en trachtte zij haar gedachten te regelen.

'O, de viooltjes!' riep Frederike, die reeds in het rijtuig zat.

Lintzow, die naar de dochter des huizes had gezocht, antwoordde vluchtig: 'Ik vrees, dat het te laat zal zijn;' maar plotseling zeide hij; 'Mevrouw Hartwig - mag ik twee minuten wegloopen om een tuiltje violen voor juffrouw Frederike te gaan plukken?' En weg was hij.

'O - vind ik u eindelijk! Ik kom viooltjes plukken, Juffrouw.'

Zij begon haastig te plukken. 'Plukt u die bloemen voor mij?' voegde hij er aarzelend bij.

'Zij zijn immers voor juffrouw Frederike?'

'Och toe - laat het voor mij wezen, Juffrouw Rebekka!' zeide hij, op den toon van een bedroefd smeekend kind, terwijl hij naast haar op het mos neerknielde.

Rebekka gaf hem het ruikertje, zonder hem aan te zien. Hij legde zijn arm om haar henen en drukte haar aan zijne borst. Zij stribbelde even tegen, maar sloot toen de oogen en haalde zwaar adem. Plotseling voelde zij, dat hij haar kuste, eens - neen, dikwijls, op haar oogen en op haar mond, en dan fluisterde hij haar naam en verwarde, zoete woordjes; dan kuste hij haar opnieuw. Uit den tuin klonk het roepen naar mijnheer Lintzow. Hij liet haar los en holde den berg af. De paarden trappelden ongeduldig; Max sprong in het rijtuig, dat onmiddellijk wegreed.

Bij het dichtslaan van het portier liet hij de bloemen uit de hand vallen, op één na. 'Het is de moeite niet waard u dat ééne viooltje aan te bieden; is het wel, Juffrouw Frederike?'

'Neen - dank u - bewaar dat maar als een herinnering aan uw groote handigheid!' antwoordde juffrouw Hartwig spijtig.

'U hebt gelijk, - dat zal ik doen', zeide Max Lintzow bedaard. -

Toen hij den morgen na het bal weer zijn daagsche jas aantrok, vond hij in het knoopsgat een verwelkt viooltje. Hij brak het knopje met zijn vingers af en trok het steeltje aan de binnenzijde er uit.

Lachend in den spiegel ziende, fluisterde hij: ‘Ja, dat is waar, - ik had *haar* bijna vergeten!’

Dien namiddag vertrok hij en toen vergat hij haar *geheel.*

De zomer kwam met zijn lange, warme dagen en lichte nachten. Een poos merkte Dominee Berger geen verandering in de stemming zijner dochter, maar toen begon hij te zien, dat zij niet zoo vroolijk was als anders. Zij bleef lang in hare kamer, zag bleek en kwam maar zelden in de studeerkamer. Het was alsof zij het samenzijn met hem wilde vermijden. Hij sprak ernstig met haar; hij smeekte haar het hem te zeggen, als zij ziek was, of wanneer andere bezwaren haar minder opgewekt maakten. Maar zij begon te schreien en gaf geen bevredigend antwoord. Na dit gesprek werd het iets beter, maar de heldere klank in haar stem bleef weg en hare oogen stonden niet zoo flink open als voorheen. De dokter werd geraadpleegd en begon met haar te onderzoeken. Bij zijne vragen werd zij gloeiend rood en barstte in een zoo hevig snikken uit, dat de oude heer van hare kamer naar de studeerkamer van den predikant ging.

‘Nu, Dokter, - wat zegt u van Rebekka?’

‘Zeg u mij eerst, Dominee,’ antwoordde de dokter voorzichtig, ‘heeft uwe dochter soms tegen hevige gemoedsaandoeningen te strijden gehad? - bijvoorbeeld tegen... hm.... tegen...’

‘Verzoeking? bedoelt u dat?’

‘Neen - ik meen, of zij tegen harteleed te strijden heeft; ronduit gezegd, of zij aan liefdesmart lijdt?’

Dominee Berger nam die vraag half kwalijk. Hoe kon de dokter denken, dat zijn kind, zijn Rebekka, een dergelijke smart voor haar vader geheim houden zou? Behalve dit nog was Rebekka zeker niet een van die meisjes, die hoofd en hart met verliefde droomen vullen. Zij ging nooit van hem af en hoe zou dan - ‘neen, beste Dokter, dezen keer,’ voegde Dominee er glimlachend bij, ‘hebt u weinig eer van je diagnose.’

‘Ja ja; wees maar niet boos!’ zeide de oude heer en schreef een recept, dat in geen geval kwaad kon doen. Tegen liefdesmart, dát wist hij, was geen kruid gewassen; maar in stilte bleef hij toch bij de door hem gestelde diagnose.

Het bezoek van den dokter had het gevolg, dat Rebekka nog voorzichtiger op zich zelf lette en zorgvuldiger haar best deed vroolijk te schijnen. Want niemand mocht vermoeden, dat een jonge, wildvreemde man haar in zijn armen gedrukt en gekust had...! Zoo vaak als zij daaraan dacht, steeg het bloed haar naar de wangen. Zij waschte zich wel tienmaal daags, maar het was alsof zij niet schoon kon worden. Wat was er eigenlijk gebeurd? Was het geen schande? Was zij nu beter dan zoo vele ongelukkige meisjes, van wier misstap zij met afschuw gehoord had en wier handelingen zij nooit had kunnen begrijpen? Had zij nog het recht haar vader open in de oogen te zien - of was zij nu misschien een groote zondares? Vader vroeg haar telkens en telkens weer, of zij hem haar vertrouwen niet kon schenken? Hij gevoelde zoo duidelijk, dat er een geheim tusschen hen lag; zij zou 't wel willen; maar als zij dan in die goede, trouwe oogen zag, was 't onmogelijk tegenover hem dat ongelukkig onderwerp aan te raken. Soms dacht zij aan den zachten handdruk der vriendelijke mevrouw Hartwig; maar zij was een

vreemde en ver weg; er bleef niets anders over dan haar strijd alleen, en zoo ongemerkt mogelijk, uit te strijden.

En hij? - die luchthartig van het leven genoot, - vroolijk in schijn, maar met een bezwaard hart! - zij hoopte hem nooit weer te ontmoeten; waar zou zij zich voor hem kunnen verbergen? Hij was met haar twijfelingen en haar verdriet als 't ware vastgeworteld, maar zonder boosheid of spijt. In tegendeel hechtte het leed, dat zij om hem verduren moest, hem nog vaster aan haar; feitelijk dacht zij altijd en zonder ophouden aan hem.

Voor de huishouding zorgde Rebekka even trouw als vroeger. Maar met alles wat zij deed, ging een herinnering aan hem gepaard. Tallooze plekjes in huis en in den tuin wekten die op. *Hier* had zij hem op den drempel zien staan, toen hij voor het eerst met haar gesproken had. Op Kongshougen was zij niet weer geweest; immers dáár had hij haar omhelsd en gekust....

Dominee maakte zich bezorgd over zijne dochter, maar telkens als die uitspraak of die toespeling van den dokter bij hem opkwam, schudde hij onwillig het hoofd. Hij kon niet gelooven, dat een behendige vechtersbaas met een ouderwetsche kunstgreep de goede rusting, waarmede hij haar bekleed had, zou hebben kunnen breken.

Het werd vroeg herfst; na warme zomerdagen volgden verscheidene regenachtige gure nachten, tot het sterk begon te vriezen. Na die vele regens droogde de vorst de bladeren zoo plotseling, dat zij bij den minsten wind afvielen. De baas van de hoeve bij de Pastorie behoorde tot de weinigen, die den oogst hadden ingehaald. Nu moest er gemalen worden, want men had nog water op den molen.

De beek schuimde van den berg naar beneden, zoo bruin als koffie en al het volk van de plaats had het druk met op de machine te letten en koorn en stroo van den heuvel bij de Pastorie op en neer te rijden. Overal lagen stroohalmen verspreid en telkens als er een windvlaag tusschen de huizen gierde, pakte die de halmpjes en liet ze meedoen aan den herfstdans.

Op het hondenhok zat een musch, in elkander gekropen; zij legde 't kopje scheef, knipte met de oogen en veinsde niets te zien. Maar feitelijk lette zij goed op, waarheen het koorn gewaaid werd, als een echt verstandige musch.

Ansgarius genoot van den winter; van die gevaarlijke tochten in de jachtsneeuw, op stikdonkere avonden; van de bruisende branding. Hij ging reeds op 't ijs na een enkelen nacht vorst; dat is te zeggen, hij liet al zijne tinnen soldaten met hun kanonnen op het ijsvlies marcheeren, dat dun over de plassen op het erf lag. Hij sloeg dan, op een kleine hoogte staande, zijne troepen gade, zoolang tot het geheele leger door het ijs zakte en slechts de wielen der kanonnen er uit opstaken. Dan juichte hij en riep ‘hoezee!’ uit alle macht.

‘Waarom schreeuw je zoo?’ vroeg dominee Berger, die juist de plaats over kwam.

‘Ik speel Austerlitz’, antwoordde Ansgarius, van opgewondenheid stralende.

Zijn vader liep door, het hoofd schuddend. Hij begreep zijn kinderen niet meer.

Daarginds in den tuin zat Rebekka op een bank te mijmeren. Haar blik gleed in de verte over de heide met de donkerpaarse bloemen en over de akkers met de voor den oogst rijpe halmen.

De kievieten vergaderden in vollen getale. Zij hielden bespreking en

vliegoefeningen voor de reis en de overige strandvogels vereenigden zich in troepjes, om gezamenlijk naar het zuiden te trekken. Zelfs de anders zoo eenzelvige leeuwerik had zijn moed verloren: stil en onbekend scharrelde hij tusschen de grijze herfstvogels.

Maar de meeuw stapte bedaard rond en zette haar borst vooruit; zij zou niet weggaan, vooreerst niet.

Rondom Rebekka was het stil; de voorheen frissche kleuren in het landschap waren verflauwd bij het naderen van den winter; die matte tint en die rust deden haar goed.

Zij was zoo moe. Die lange, doode winter stemde juist met haar gevoel overeen; zij wist het immers, dat deze voor haar langer duren zou dan voor alle anderen en zij begon nu reeds op te zien tegen de lente, die toch ook weder komen moest.

Want dan zou alles, wat de winter in slaap zou hebben gesust, weer worden opgewekt. De vogels zouden terugkeeren en hun oude lied met frissche stemmen op nieuw zingen. Op Kongshougen zouden de blauwe viooltjes, die hare moeder zoo lief had, weder in groepen den heuvel versieren; daar had hij haar omhelsd en haar gekust; - niet één, maar vele, vele kussen had hij haar gegeven....

Naar ALEXANDER L. KIELLAND.

Opmerkingen en mededeelingen.

Hersenkwelling. Voor mij ligt een viertal boekjes in gelen omslag, die alle den titel dragen: *Repetitieboek.* Twee er van zijn een ‘voorbereiding voor gymnasia en middelbare scholen,’ dus bestemd voor kinderen van twaalf jaren. Twee daarenboven tot voorbereiding voor normaal- en kweekscholen, waarbij de leeftijd iets hooger kan worden gesteld. De schrijver dier boekjes is de heer D. Boswijk, districts- en arrondissements-schoolopziener te Arnhem, dus een man van het vak, die bij ondervinding weet, wat de hersenen van jonge kinderen in zich kunnen opnemen. Dat die boekjes veel voor repetitie gebruikt worden, bewijst de derde, vierde, vijfde en zesde druk, dien zij beleven. Wie den inhoud doorloopt, zal verbaasd staan over het bevattingsvermogen onzer tegenwoordige jeugd, over de massa van kennis, die zij in have hoofdjes kan bergen, vooral de jongens en meisjes van twaalf jaren. Welk een geheugen! zal men uitroepen. Blijft er nog wel voor die kinderen iets te weten over?

Neem n°. IV, ter voorbereiding voor gymnasium en middelbare school, handelende over ‘aardrijkskunde van Nederland, zijne Koloniën en Europa en over de geschiedenis van ons vaderland.’ Daar vindt gij o.a. de volgende vragen, die op een examen zullen moeten beantwoord worden, voor de aardrijkskunde waarschijnlijk zonder gebruik van een kaart.

De oude Rijn was vroeger een rivierarm; waaruit blijkt dat?
Waar ligt het Lijsterveld?
Noem de zijrivieren van den Donau.
Welke plaatsen kent gij in Galicië? Waar wordt zout gevonden?
Noem eenige dorpen op, die in het Noorden van Friesland liggen.
Waarom noemt men den Oosthoek van Drenthe wel Drentsch Californië?
Waarom heet Meppel wel Drentsch Rotterdam?
Waar vindt men de Lijmers?
Noem de bijvloeden der rivieren van België.
Welke Alpenketen kent gij ten Zuiden van de Rhône en den Rijn?
In welk gebergte is de Finsteraarhorn?
Welke eilanden liggen in de Oostzee?
Waardoor wordt de belangrijkheid der rivieren van Rusland veel verminderd?
Welke zijn de uitvoerplaatsen der Wallachijsche laagvlakte?
Welke Donaumond wordt het meest bevaren?
Wat leveren de Jonische eilanden?

Geef de afhelling op van: Noord-Brabant, van den achterhoek van Gelderland en van Drenthe.

Vergelijk het klimaat van Noorwegen met dat van Zweden.

Noem de kleine Soenda-eilanden.

Vergelijk het bergstelsel van Oost-Java met dat van West-Java.

Noem eenige bergtoppen in den Indischen archipel.

Naar welken kant stroomen de rivieren van Sumatra?

Waar vindt men op Java laag-land?

Vertel iets van Londen, Liverpool, Birmingham, Manchester, Sheffield (niet *Cheffield*; foei Heer Boswijk!) Stoke en Hull.

Hoe ziet het binnenland van Ierland er uit?

Deze proefjes, die wij met honderd andere zouden kunnen vermeerderen, zullen wel voldoende zijn om iederen lezer van bewondering te vervullen voor de aardrijkskundige kennis van onze tegenwoordige twaalfjarige jeugd.

Wij gaan nu tot de geschiedenis over en staan niet minder verbaasd over het bevattingsvermogen van de jongens en meisjes, die op de volgende vragen kunnen antwoorden.

Wanneer ontstond de Zuiderzee, wanneer de Dollart, wanneer de Biesbosch?

Welke waren de oorzaken van de opstanden der Friezen en der Bataven?

Wie waren Horuk, Heriold en Hemming?

Toen de graven zich vrij, onafhankelijk van den leenheer achtten, stelden zij in elke gauw een baljuw aan. Welke waren de drie voornaamste werkzaamheden van den baljuw?

Welke ambtenaren stonden onder den baljuw?

Hoe waren de legers in dien tijd samengesteld?

Zet iets bij 100 vóór Christus, 50 vóór Christus, 10 vóór Christus, 28, 47, 69, 70, 400, 630, 695, 755, 768, 800, 803, 810-1010, 814, 843, 879.

Met wie huwden de dochters van Graaf Willem III?

In welk jaar eindigde de oorlog tusschen Margaretha van Henegouwen en haren zoon Willem van Beieren?

Zet iets bij; 1015, 1018, 1190, 1219, 1256, 1296, 1299, 1304, 1323, 1337, 1348, 1349, 1350, 1354, 1356, 1357.

Noem drie kinderen van graaf Albrecht.

Wie waren de vier achtereenvolgende echtgenooten van Jacoba van Beieren?

Wat werd er bepaald bij het verdrag van 1419?

Wat werd er bepaald bij het verdrag van Delft?

Zet iets bij; 1389, 1404, 1417, 1419, 1420, 1423, 1425, 1426, 1428, 1433, 1436.

Welke kinderen van Filips den Schoone en Johanna zijn u bekend?

Hoe dacht Karel V over de Hervorming?

Waarom bleef Filips II hier nog van 1555-59?

In welke opzichten was het jaar 1573 een gelukkig jaar?

Zet iets bij: 1559, 1564, 1565, 1566, 1567, 1568, 1572, 1573, 1576, 1577, 1578, 1579, (er staat 1779).

Geef een geslachtslijstje, dat begint met Willem van Nassau en Juliana van Stolberg en eindigt met koningin Wilhelmina.

Hadden de vroedschappen nog dezelfde beteekenis als in den tijd van Philips den Goede?

Heeft Oldenbarnevelt ook den titel van raadpensionaris gedragen?

Zet iets bij elk jaartal van 1580 tot 1588.

Kunt gij verklaren, waarom vooral de Staten van Holland er tegen waren, dat aan de Staten-generaal een groote macht werd toegestaan?

Wie wenschten met het oog op de godsdienstwisten een Nationale Synode, wie gaven de voorkeur aan Provinciale Synodes?

Maar genoeg, al is de voorraad lang nog niet uitgeput. Als wij deze en dergelijke vragen lezen, moeten wij ons telkens herinneren, dat het kinderen van twaalf jaar zijn, die ze moeten beantwoorden, dat zij al die jaartallen in het hoofd moeten hebben, met de gebeurtenissen erbij. En dan vragen wij: waartoe dient al dat geheugenwerk? Terwijl er zoovele boeken zijn, waarin men het nalezen kan. In ons oog is het - kersenkwelling, anders niet. Ja toch, ook *hersenbederf.*

Q.N.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Haagsche Overeenkomst betreffende de vreedzame beslechting van internationale geschillen en het Permanente Hof van Arbitrage, Deel I, Rhenen. B. van de Watering.

Onder bovenstaanden titel heeft de heer Edgar de Melville een, zooals hij op den omslag drukt, beschrijvende, critische en historische studie naar officieele en officieuse bronnen van de eerste in 1899 gesloten Haagsche overeenkomst bewerkt. Het boek is opgedragen aan den oud-Minister van Buitenlandsche Zaken, Mr. W.H. Beaufort als eere-voorzitter der Vredesconferentie in 1899.

Uit den aard der zaak geeft het boek meer dan men uit den titel zou verwachten. Immers, de pagina's 26-126(*) bevatten een helder geschreven overzicht van de geschiedenis der eerste Vredesconferentie. Nadat op de beide circulaires van graaf Murawieff van Augustus 1898 en Januari 1899 is gewezen, wordt uitvoerig stilgestaan bij de vraag, welke Staten vertegenwoordigd hadden moeten worden. Men weet, dat over deze vraag in het voorjaar van 1899 langen tijd van gedachten is gewisseld. De schrijver herinnert hier o.a. aan de interpellatie van Dr. Kuyper in de zitting der Tweede Kamer op 2 Mei van genoemd jaar, waarbij de Minister van Buitenlandsche Zaken te kennen gaf, dat in deze geen bepaalde lijst gevolgd was.

Waarom toch, zoo vraagt de schrijver, is Bulgarije - nog al een semi-souvereine Staat - en Luxemburg, dat niet eens een leger van beteekenis heeft, toegelaten, en zijn de meest ontwikkelde van de Zuid-Amerikaansche Republieken vergeten?

Doch dit daargelaten, meent de schrijver, dat in casu bij de uitnoodigingen voor de Vredesconferentie twee verzuimen zijn gepleegd, die vóór alles de aandacht hebben getrokken. Hij bedoelt de uitsluiting der Hollandsche Republieken in Zuid-Afrika en die van den Paus. In den breede schetst de schrijver hetgeen hieromtrent is voorgevallen. Wat het eerste betreft, weet men, dat ten slotte alles afgestuit is op Engelands onwil om de gemachtigden der beide Boerenrepublieken naast zich aan de groene tafel te zien, terwijl vrijwel is aan te nemen, dat van Britsche zijde reeds toen tot de annexatie besloten was. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de geachte schrijver hier (blz. 5) tot driemalen gewaagt van het tractaat tusschen Engeland en de Transvaal van 1885, terwijl het toch bekend is, dat hier bedoeld wordt de Londensche overeenkomst van 27 Febr. 1884. Intusschen, de schrijver komt tot dezelfde conclusie als de meesten die dit onderwerp hebben behandeld, namelijk, dat Nederland goed gedaan heeft zich niet tegen de bijeenkomst der Vredesconferentie op zijn gebied te verzetten, zelfs nu de beide Republieken niet mochten worden uitgenoodigd. Tegenover Rusland ware krachtiger optreden volkomen ongemotiveerd geweest; immers, het Tsarenrijk heeft met ons hetzelfde standpunt ingenomen en slechts noode Engelands systeem aanvaard.

Een andere quaestie betrof de uitsluiting van den Heiligen Stoel. Aanvankelijk niet, maar eerst later is de Italiaansche diplomatie in opstand gekomen tegen het denkbeeld om ook den Paus uit te noodigen; als voorwendsel gaf zij op, dat de

(*) Wat aan pag. 26 voorafgaat, is een Inleiding, benevens de tekst van het arbitrageverdrag.

Pauselijke afgezant wellicht de quaestie van het herstel der wereldlijke macht op het tapijt zou willen brengen, en zijn wegsleepende taal tot een voor Italië gevaarlijke en onaangename manifestatie zou kunnen worden. De poging, om Italië tot andere gedachten te brengen, mislukte ten eenenmale. De meeste mogendheden schijnen geen bezwaar gehad te hebben om den Paus op het Congres toe te laten, maar ten slotte gaf Engeland ook hier weer den doorslag, door te kennen te geven, dat het gaarne aan het Vredescongres zou willen deelnemen, wanneer ook Italië vertegenwoordigd was. Rusland en Nederland meenden ook hier voor het groote belang te moeten toegeven, en zoo werd de Heilige Vader niet genoodigd.

Men kan over het rechtvaardige of onrechtvaardige hiervan veel schrijven, maar het is in allen gevalle hoogst opmerkelijk, dat, zooals bij het sluiten der Conferentie bleek, aan den Paus verzocht is, zijn zegen over het werk uit te spreken. De daarop betrekkelijke brief van onze Koningin alsmede het antwoord van den Heiligen Vader dagteekenen respectievelijk van 7 en 29 Mei(*).

Vervolgens bespreekt de schrijver den arbeid der Conferentie geheel in het algemeen, na vooraf de verschillende gedelegeerden te hebben opgenoemd, die als eere-president en president zijn opgetreden.

Zijn eigenlijke taak begint eerst dan. De artikelen van het arbitrageverdrag volgend, gaat hij uitvoerig na, welke beginselen bij de totstandkoming der drie eerste titels hebben voorgezeten. De eigenlijke arbitrage wordt voor een nieuw boek bewaard.

Het is natuurlijk ondoenlijk om bij al deze onderwerpen uitvoerig stil te staan. Ik wil alleen daaruit een enkelen greep doen. Voor de lezers van dit tijdschrift kan het wellicht van belang zijn, wanneer ik het een en ander over de zoogenaamde internationale commissie van enquête meedeel en de toepassing, waartoe dit middel reeds aanleiding heeft gegeven, bespreek.

Bij het tractaat van 29 Juli 1899 zijn dan voor het eerst de zg. internationale enquête-commissiën internationaal geregeld. De diplomatieke geschiedenis kende vroeger ook wel dergelijke commissiën, maar niet onder dezen naam. Van dien aard waren bijvoorbeeld de commissiën, welke tot taak hadden een onderzoek in te stellen naar de Armenische moorden in 1894 en de Macedonische troebelen in 1903. In het eerste geval werd de commissie gevormd door vier Turksche gedelegeerden benevens één Engelschen, één Franschen en één Rumeenschen gedelegeerde.

Daaruit bleek o.a. de verantwoordelijkheid van de Turksche autoriteiten en hun medeplichtigheid door de handelingen der Kurden oogluikend toe te laten(†).

Met de tweede enquête bedoelt men die, ingesteld door de Oostenrijk-Hongaarsche en Russische consuls in het vilayet Uskub, ten einde het al of niet gegronde van de klachten der christelijke bevolking te onderzoeken; het resultaat dezer enquête is nedergelegd in het rapport dezer consuls aan hunne respectieve regeeringen even vóór de befaamde Mürzsteger conferentiën(§).

Na met de handelingen der conferentie van 1899 in het kort de geschiedenis van de wording der bepalingen van deze commissiën te hebben in het geheugen teruggeroepen, kan men de hoofdbeginselen dezer regeling, in art. 10 vervat, tot drie hoofdpunten terugbrengen. Vooreerst bepaalt de akte, waarbij deze commissiën zullen worden ingesteld, de te onderzoeken feiten; 2°. moet de procedure contradictoir

(*) Zie *Conférence internationale de la Paix,* I dl. blz. 210.

(†) Bij *Revue de droit international public,* III, van 1896, p. 89 en vgl.

(§) Vgl. in bovengenoemde Revue van 1905, p. 181 vgl.

zijn; 3°. bepaalt zelve de commissie, welke vormen behooren te worden in acht genomen.

De schrijver behandelt daarna de eerste toepassing, welke van deze commissiën gemaakt is in het z.g. Doggersbank-incident. Het komt mij wel van belang voor daarop met een enkel woord de aandacht te vestigen.

In den nacht van Vrijdag 21 October 1904 bevond zich in de Noordzee bij de Doggersbank, tweehonderd mijlen ten oosten van Spurnhead, een vloot van

visschersstoomvaartuigen behoorende tot de *Red Cross Steam Fishing Company*, de *Great Northern Fishing Company* en aan de heeren Kelsall Bross en Beeching, allen te Hull gevestigd, bestaande uit ongeveer 150 vaartuigen. Aan het dek der schepen werd flink gewerkt aan het schoonmaken en verpakken van de reeds gevangen visch - een stoomboot lag reeds klaar om de lading over te nemen - waarom dan ook behalve door de gewone scheepslantaarns, alle dekken door acetyleen-lampen verlicht waren. Omstreeks 1 uur werden er van verschillende 'trawlers' een aantal lichten waargenomen, die snel naderden. Weldra bleek, dat ruim twintig schepen bijeen waren, welke regelrecht koers zetten naar de visschersvloot, die de grootere vaartuigen kalm afwachtte, denkend, dat, zooals meer voorkwam, Engelsche schepen op manoeuvre door de vloot heen zouden varen. De commandant van de visschersvloot zond de gebruikelijke signalen als teeken, dat zijn vloot visschend was. Plotseling werden alle visschersvaartuigen onder een scherp zoeklicht genomen, terwijl torpedobooten de trawlers tot op korten afstand naderden. Men weet wat toen geschied is. Toen het voorste schip gepasseerd was en de achterhoede van het eskader zich in het midden van de visschersvloot bevond, werd plotseling van alle punten het vuur op de trawlers geopend. Het dichtst nabijzijnde vaartuig, de *Crane*, kreeg de volle laag en de bemanning werd in haar geheel neergeschoten. Het zonk, nadat met moeite noode nog de gedoode en gewonde visschers op een ander schip overgebracht waren. Ook op andere schepen, welke gedurende twintig minuten weerloos aan een beschieting der oorlogsschepen waren blootgesteld, vielen tal van visschers gewond neer, terwijl de vaartuigen groote schade beliepen en bijna een andere trawler ook met de geheele bemanning was gezonken. De oorlogsschepen verdwenen na de beschieting met grooten spoed in zuidwestelijke richting en de visschersvloot zette koers naar Hull, waar zij, 's avonds komende, eerst begreep met de Russische Oostzeevloot te doen gehad te hebben(*).

Geen wonder dat dit incident groote sensatie maakte en men zich afvroeg, wat admiraal Rodjestwensky kon hebben bewogen op dergelijke even gewelddadige als ongemotiveerde manier op te treden. Dit klemde te meer, omdat niet alleen de Russische schepen geen hulp hoegenaamd hadden geboden aan de in nood verkeerende schepen maar tevens, omdat aanvankelijk geen enkel rapport van deze zijde inkwam, en het Russisch Departement van Marine in de grootste verlegenheid verkeerde en uitsluitend op berichten van tegenovergestelde zijde moest afgaan.

Later is gebleken, dat de Russen het slachtoffer geweest zijn van een spionnenvrees. Geruchten hadden toch geloopen, dat de Japanners een bijzondere spionnagedienst hadden gevestigd te Stockholm en dat Japansche schepen een aanval op de Oostzeevloot in den zin hadden. Van uit Vigos telegrafeerde admiraal Rodjestwensky, dat van af zijn admiraalsschip in den bewusten nacht door zoeklicht schepen waren opgemerkt, welke door ligging en bouw onmogelijk anders konden schijnen dan torpedobooten en dat op deze booten te eerder was gevuurd, waar reeds in den loop van den avond door radiogrammen van andere schepen der vloot de aanwezigheid van schepen met blijkbaar vijandig oogmerk was opgemerkt.

Een groote opgewondenheid volgde, waarbij o.a. de pers een groote rol speelde; de schrijver herinnert zich bijv. nog, dat de *Standard* niets meer of minder eischte, dan dat het Baltisch eskader zou worden teruggeroepen. Zoo ooit, dan is het hier gebeurde opnieuw een bewijs, dat de volken al even oorlogszuchtig kunnen zijn als

(*) Vgl. blz. 496-499.

de vorsten, zooals men gewoonlijk aanneemt. Juist de regeering was hier vredelievend en verklaarde alles te zullen doen om de zaak te schikken. Toen echter aanvankelijk de Tsaar er zich met een betuiging van leedwezen af trachtte te maken en men zich in Rusland geen denkbeeld scheen te kunnen vormen van den ernst der omstandigheden, trad Frankrijk bemiddelend op en gelukte het deze mogendheid Engeland en Rusland te bewegen om door middel der internationale

enquête-commissiën te trachten de zaak uit de wereld te helpen. Bij protocollen van 25 November 1904 kwam overeenstemming tusschen Rusland en Engeland tot stand(*). Art. 2 - art. 1 behandelt de samenstelling der commissie, en zegt, dat zij bestaat uit vijf commissarissen onder wie twee hooggeplaatste Russische en Engelsche marine-officieren zullen wezen - omschrijft het eigenlijke doel der enquête.

De commissie zal, zoo heet het daar, een enquête moeten instellen naar en een rapport uitbrengen over het Noordzee-incident, voornamelijk over de vraag wie de schuldigen zijn en welke mate van schuld te wijten valt aan onderdanen van een der beide contracteerende partijen of aan onderdanen van andere mogendheden voor het geval, dat hun schuld door de enquête zou worden aan het licht gebracht.

In dit verband zij er nog op gewezen, dat uit de geschiedenis van de totstandkoming dezer commissiën blijkt, dat het Noordzee-incident nooit op dergelijke wijze tot beslissing had kunnen komen, wanneer niet op voorstel van Nederlands gedelegeerde Mr. T.M.C. Asser de oorspronkelijke tekst van het aanvankelijk door Rusland ter conferentie ingediend voorstel in dien zin gewijzigd was, dat daaruit het woord *local* is weggelaten. Immers, ophelderingen ter plaatse zijn niet altijd mogelijk, en alsof men een voorgevoel had, dat men wel eens met een gebeurtenis op zee zou kunnen te doen krijgen, werd de weglating zoo gemotiveerd, dat zich mogelijk wel een incident kon voordoen, ‘dat zich midden op zee of in een woeste bergstreek heeft afgespeeld’(†). Ook de schrijver wijst op een en ander (zie blz. 322).

De schrijver geeft op blz. 531 en vgl. een overzicht van het door de enquête-commissie uitgebracht rapport en daaruit blijkt - dit zou ik er willen bijvoegen - dat de eerste maal, dat dit middel is toegepast, geen navolgingswaardig voorbeeld gegeven is. Terwijl toch de bedoeling is, dat het rapport, zooals het in het tractaat van 1899 geformuleerd is, geheel kleurloos zij: *limité à la constatation des faits*, (art. 14) en zelfs uitdrukkelijk verboden is, dat het hebbe *le caractère d'une sentence arbitrale*, trekt het rapport, hetwelk in het Noordzee-incident is uitgebracht, wel degelijk een zoo positief mogelijke conclusie. Reeds de naam *tribunal*, welke door de Engelsche advocaten aan de commissie gegeven is, was verkeerd en de Russische commissarissen hebben vergeefs haar dit karakter pogen te ontnemen. De voornaamste conclusiën, waartoe het rapport komt, komen hierop neer: De meerderheid der commissarissen constateerde, dat zij niet beschikte over juiste gegevens om te weten, waarom de schepen hadden geschoten. Maar eenstemmig werd erkend, dat de schepen der visschersvloot geen vijandige daad hadden gepleegd. Eenparig werd erkend, dat admiraal Rodjestwensky persoonlijk alles gedaan had, om te beletten, dat de visschers, als zoodanig herkend, het doel werden van de schoten van het eskader.

Betoogd werd door de meerderheid, dat meergenoemde admiraal, terwijl hij het kanaal doorstoomde, de autoriteiten der naburige maritieme mogendheden niet

(*) Vgl. op blz. 376-178.

(†) Oorspronkelijk luidde het voorstel: Dans les litiges d'ordre international provenant d'une divergence d'appréciation sur des faits *qui peuvent être l'objet d'une constatation locale* et n'engageant *d'ailleurs* ni l'honneur, ni les intérêts vitaux des Puissances interessées, ces Puissances pour le cas où elles ne pourraient se mettre d'accord par les voies diplomatiques ordinaires conviennent de recourir, en tant que les circonstances le permettent, à l'Instruction des commissions internationales d'enquête, *afin d'éclaircir sur place* par un examen impartial et consciencieux, toutes les questions de fait’. Vergelijkt men het artikel zooals het thans luidt met dezen tekst, dan ziet men, dat bij eenigszins veranderde redactie de *onderstreepte* woorden zijn weggelaten. Vgl. *Conférence de la paix*, 3de deel, blz. 58, 84, 85.

waarschuwde, dat hij genoodzaakt geweest was het vuur te openen in de buurt van een groep visschers en dat deze schepen van onbekende nationaliteit wellicht behoefte hadden aan hulp. Ten slotte verklaarden commissarissen, dat de in het rapport voorkomende appreciatiën van dien aard waren, dat geen enkele smet kon worden geworpen op de militaire waarde van admiraal Rodjestwensky en van het personeel van zijn eskader(§).

(§) Zie het rapport op blz. 531 - 138.

Wanneer nu echter de Petersburgsche Declaratie slechts een enquête-commissie in naam heeft geschapen en het, zooals gezegd, te hopen is, dat deze wijze van handelen niet worde nagevolgd, is het een andere vraag, of ze toch geen goed werk heeft verricht. En ter bevestigende beantwoording dezer vraag kan geconstateerd worden, dat bovengenoemde Declaratie de grondslagen gelegd heeft voor de z.g. internationale arbitrage in strafzaken, door te onderzoeken in hoeverre de onderdanen van dezen of genen Staat zich al of niet aan een afkeurenswaardige handeling hadden schuldig gemaakt. De commissie heeft zich als internationaal hof ontpopt en uit dit oogpunt moet men haar dank weten.

Doch terugkeerende tot het werk van den heer De Melville kan onze eindindruk geen andere zijn, dan deze, dat de schrijver op een hoogst volledige wijze titel I-III van het eerste Haagsche tractaat van 29 Juli 1899 behandeld heeft en aan een ieder kan worden aangeraden om met zijne beschouwingen kennis te maken.

Prof. Dr. A. Drews. De ontwikkeling der antieke philosofie en religie, in haren voortgang geschetst, vertaald door Dr. A.H. de Hartog. Amersfoort 1907.

'Naar een kort en zakelijk overzicht van de geschiedenis der wijsbegeerte wordt telkens gezocht. Wat de oude philosofie, tot op het Neo-Platonisme betreft, kan Drews' beschouwing in deze goede diensten bewijzen.' Aldus de vertaler, ter motiveering van zijn arbeid. Ik geloof, dat Drews' 'beschouwing' ons allesbehalve goede diensten in deze zal bewijzen. Het is heelemaal geen overzicht. Het is ook niet kort, want aan een enkel probleem wordt bijna alle ruimte toegestaan. Zakelijk is het evenmin, want men krijgt maar zeer weinig van de oude philosophen te hooren. Voor de Grieksche philosophie behoeven menschen, die een kort en zakelijk overzicht wenschen, al lang niet meer te zoeken. Wij hebben het preciese boekje van Ovink, een man, die ook zelf het probleem van den 'objectieven geest' kent, getuige zijn fraaie opstellen over Kantkwesties.

Deze opmerkingen treffen niet Drews. Deze bedoelde, zijn beschouwing te laten voorafgaan aan een werk over Plotinus; daarop is het een soort inleiding en het is in Duitschland niet afzonderlijk verkrijgbaar. Alles volmaakt in orde. Maar de vertaler geeft dit boekje uit, voor wat het niet is. Dit is niet zoo onschuldig, want er is volstrekt geen behoefte, dat men dergelijke opstellen weer voor geschiedenis zal houden. - Afgezien van het vertalen, is het de moeite waard, met de beschouwingen van Drews kennis te maken. Toch wordt voor het verstaan wel zooveel filosofische ontwikkeling vereischt, dat de dan nog blijvende lezers aan het Duitsche opstel genoeg hadden. Daarbij komt menige uitspraak mij voor, geenszins het gevoelen weer te geven der beste onderzoekers. Over Thales c.s. kon men vroeger wel zoo keuvelen als hier op blz. 9 gebeurt; maar na Gomperz' schitterend werk moet men den traditioneelen kout toch wel eens herzien. - Een uitspraak als deze, dat (Plato's) 'geheele philosofie een Sisyphusarbeid heeten moet,' (blz. 23), is in een geschiedenisoverzicht al heel raar, in een 'beschouwing' al heel eenzijdig, in een man als Drews, schrijver der *Deutsche Spekulation seit Kant*, ook nog al naar. 't Gevaar dat de selectie uit feiten, tot steun eener theorie, met zich brengt, is hier ad oculos bewezen. Men is een oogenblik geneigd te denken, dat Drews wat al te vlug zijn stuk heeft opgesteld.

V.
D.G.

Dr. H.A. Naber, De ster van 1572 (Cornelis Jacobsz. Drebbel), 1572-1634. Met portret en afbeeldingen. - Amsterdam, uitgegeven door de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur onder leiding van L. Simons, N°. 54.

Drebbel, geboren te Alkmaar uit een deftige magistraatsfamilie, is door bedillers en benijders uitgemaakt voor grooten ezel, pochhans, charlatan, windmaker, boerschen kerel met een mystisch bespiegelenden geest, oneindig verre achterstaande

bij Galileï en Kepler, N.B. bij Galileï, die een hatelijken strijd voerde over het vaderschap van vondsten; bij Kepler, die munt sloeg uit bijgeloof. De echo bauwde al dat fraais na. Hoe dat komt? Wel, wij hebben geen ‘wetenschappelijk Hof van cassatie, dat tot zijn recht doe komen personen, methoden, onderwerpen en instrumenten voor zoover ze ten onrechte in discrediet zijn geraakt.’ Dr. H.A. Naber heeft zich tot taak gesteld recht te doen aan den pionier, aan wien dit boekje is gewijd, en doet dit op afdoende wijze.

Drebbel heeft in den vreemde den Hollandschen naam hoog gehouden door zijn persoonlijkheid, zijn wetenschappelijke zin en methode, zijn werken ten algemeenen nutte. Als we hem vergelijken met Marco Polo, zeggen we niet genoeg. (De lezer weet, dat deze, van wege zijn rijkdom Milioni bijgenaamd, vóor Columbus nieuwe landstreken ontdekte). Als we hem den Hollandschen Archimedes noemen, treffen wij een vergelijking, die reeds drie honderd jaar oud is. Zijn microscopen-fabriek brengt ons den naam van Zeiss op de lippen; zijn telescoop - den naam van lord Rosse; zijn torpedo's doen denken aan Whitehead: en zoo gaat het al maar voort. Doen we dan een greep uit dat vele; letten we alleen op zijn verdiensten op het gebied van droogmaken van landerijen, zijn onderzeesche boot en de ontdekking of toepassing van de zuurstof, zoo is het of we in Drebbel vereenigd zien de eigenschappen van een John Aird, een Santos Dumont en het echtpaar Curie.

Wie met Drebbel geen rekening houdt, kan de geschiedenis der natuurwetenschappen slechts zeer onvoldoende begrijpen. Hij heeft g e s c h i t t e r d aan den wetenschappelijken hemel als de Ster van 1572, die allerlei kleuren doorliep; die ster uit het sterrenbeeld Cassiopeja (Nova Tychonis) overtrof zelfs Jupiter en Venus in glans; was zichtbaar bij dag en bij nacht.

En, wat het merkwaardigste is, het was geen geleend, maar e i g e n licht.

R. KRUL.

Dr. H. Pinkhof, te Amsterdam, Ondergeschikte of medewerker? Iets over de verhouding van de artsen en apothekers tot de organen der wettelijke ziekteverzekering. - Utrecht, Van der Heide en Leijdenroth.

‘De dokters benne onze knechs’, oordeelde vóor een halve eeuw de Haagsche busdireeteur. De geneesh e e r , k n e c h t geworden, moest dansen naar de pijpen van 'n vlegel, die het directeurschap had gekocht en er wèl bij voer. Menig busje ging dan ook naar den kelder. Die schampere uitdrukking is echter grootendeels aan de artsen te wijten. Oorspronkelijk waren de bussen gekoppeld aan een gilde, dat, door een geringe wekelijksche inhouding van het loon, den gezellen vrije genees- en heelkundige hulp verzekerde en bij overlijden aan de weduwe 'n sommetje toestopte, dat in den eersten nood en, tenzij ze hertrouwde, van geneeskundige hulp levenslang voorzag. Na den val der gilden bleven de bussen, om weldra te ontaarden in speculatieve ondernemingen. Niet enkel de gezel, ook de patroon werd lid en met hem de heele familie. Op den trouwdag verscheen de notaris met getuigen, maakte het testament voor de jonggehuwden en meldde de busbode zich aan om hen in te schrijven. Maar foei! het past toch niet, dat m e h e i r en m e v r ô gelijkstaan met den k n e c h ! Om dien misstand te ontduiken is ingevoerd de extrabediening; door

eenige centen meer te betalen werd het recht verkregen dokter en meester t e n a l l e n t i j d e aan huis te ontbieden, waardoor het verschijnen op het vernederende spreekuur was ontdoken. M e h e i r en m e v r ô hadden dus nog 'n soort eergevoel tegenover hun minderen, doch schaamden zich niet voor den dokter - mààr 'n busdokter.

Niet alleen leden van den apentuin, zelfs die der Witte waren en zijn busleden, en de arts groet hen met deftigen hoedezwaai. Indertijd werd aanmerking gemaakt, dat een bewoner van de Alexanderstraat (in het Willemspark) buslid was; doch de dokter meende, dat - die meheer daar aanspraak op had.

Aan wie dus de schuld der ontaarding? De doktoren begrepen eindelijk, dat daar een eind aan moest komen. Het zuiveringsproces heeft althans de extra-

bediening weggevaagd, alsmede de kostelooze hulp der directeuren. Slechts één maatschappij maakte den directeur volkomen machteloos, slechts één.

Nu komt de regeering met een ziekteverzekeringswet. Wat zal de Kamer er mee doen? In andere landen hebben de wetgevende vergaderingen tegenover de even bescheiden als gegronde opmerkingen der geneeskundigen dezelfde minachting betoond, die wij van twee ministers hebben ondervonden. Zelfs het kamerlid prof. mr. M.W.F. Treub stempelt den arts als ondergeschikte, als ambtenaar, niet als medewerker, wiens voorlichting van groote waarde is en die dus in de besturen der ziekenfondsen een plaats behoort te bekleeden, evenals de apotheker.

Eilieve! toen dezelfde Treub als hoogleeraar de volle waarde van tijd en arbeid aan zijn ambt besteed uit Amsterdams gemeentekas rijkelijk vergoed kreeg, beschouwde hij zich toch ook niet als onderschikte van de gemeente; acht hij soms zijn eigen dokter als zijn ondergeschikte?

Hoe men de zaak ook beschouwt, dokter en apotheker zijn een bijzonder soort ‘ondergeschikten’; zij zijn de eenigen, die verstand hebben van het werk, dat door het ziekenfonds wordt afgeleverd. Wie de ziekenfondspraktijk niet jaren achtereen heeft uitgeoefend, heeft er geen verstand van.

De v e r p l i c h t i n g tot verzekering van ziektebehandeling is zedelijk ongeoorloofd en practisch een fout; als de menschen voortaan, in plaats van vrijwillig, gedwongen lid van een ziekenfonds zijn, is er geen huis met hen te houden en zal het gehalte der ziekenfondspraktijk zeker dalen. Aan de goede ziekenfondsen wordt door het wetsontwerp het bestaan onmogelijk gemaakt, zoodat de slechte het veld zullen behouden.

Geheel anders zou het zijn, als geneeskundigen en apothekers niet als onderschikten worden beschouwd, maar hun integendeel een eereplaats in de leiding van het ziekteverzekeringswezen bij de Wet wordt gewaarborgd.

Het Vaderland van 28 Juni, tweede avondblad B, vindt in den auteur vrijwel een medischen éenling en kan desnoods de immoraliteit, die dr. Pinkhof in de wet ziet, op den koop toe nemen; immers, geneeskundige hulp heeft absoluut geen reëele waarde. Het zou 't zeer bejammeren, indien de meeningen van dr. Pinkhof zouden blijken te zijn ook die der Nederlandsche medici.

Dr. L.C. Kersbergen te Haarlem meent, ochtendblad van 3 Juli, dat die schrijver geen medicus kan zijn. De redactie echter antwoordt, dat hij geen beunhaas, maar wel degelijk een serieus medicus is.

Best mogelijk; maar dan een medicus, die van het fondswezen toeten noch blazen weet; een geneesheer, oordeelende du haut de sa grandeur. Wèl eenheid van bevoegdheid is er, niet eenheid van stand. Referent zou 't zeer bejammeren, indien de meeningen van dr. Pinkhof zouden blijken te zijn n i e t die der Nederlandsche medici. Slechts dàt stelt men op prijs, waarvoor men moeite en kosten heeft moeten besteden. Als de alvermogende Staat zegt: *Ik* zal voortaan voor u zorgen, dan is er toch geen reden om het werk voor dien grooten patroon voor 'n koopje te doen.

R. KRUL.

M. Reepmaker. Le Gouffre de la Liberté. - Paris, P.V. Stock.

Onze Fransch-schrijvende Hollander, de heer Reepmaker, die reeds menigen roman het licht deed zien, heeft in dit nieuwe werk het beeld willen geven van een geweldige sociale omwenteling in een denkbeeldig koninkrijk, Nordmark, een staat van 20 millioen inwoners, gelegen tusschen Frankrijk, Nederland en Duitschland. In dit denkbeeldig rijk heerscht in de hoogere standen en de hofkringen groote verdorvenheid en zedenbederf; de socialistische partij maakt zich meester van het gezag, onttroont den Koning en proclameert de republiek. De lang verwachte en vurig gewenschte vrijheid blijkt echter ook in de nieuwe republiek een waan te zijn; het volk blijkt niet rijp te zijn voor de verheven denkbeelden van den idealistischen leider Grandia, er vormt zich een tegenpartij die het Koningschap weer herstelt. Na veel lijden en bloedvergieten wordt dus toch niet

bereikt wat men ziek had voorgesteld: welvaart, geluk, vrijheid. De beschrijvingen van de tooneelen, die de auteur in dit denkbeeldige rijk laat afspelen, maken niet veel indruk; ze blijven te veel buiten de werkelijkheid en de lezer voelt voortdurend, vooral ook bij de uitbeelding van de personen en karakters, dat hij slechts met denkbeeldige voorstellingen heeft te doen.

De heer Reepmaker is - dit bleek ook uit zijne vroegere schrifturen - volbloed idealist. Hoe stelt hij zich bijv. den patroon, den werkgever van de toekomst voor: ‘Le maître doit se considérer comme le père de ses ouvriers, les aider autant qu'il est en son pouvoir... s'intéresser à tout ce qui les concerne... Il doit employer tous ses efforts à les rendre meilleurs, à pénétrer leurs pensées les plus intimes, à les éduquer moralement et intellectuellement...’

M.S.

Nederlandsche Bibliotheek onder leiding van L. Simons. Nos. XV-XVI. Wrakke Levens door G. van Hulzen. - Amsterdam, G. Schreuders.

Deze schetsen van G. van Hulzen handelen over allerlei lijders aan tuberculose. Uitteraard geene opwekkende lectuur. Maar, zooals de auteur in een kort voorwoord zegt, deze schetsen zijn hem door de omstandigheden, door de ervaring als 't ware opgedrongen; al die lijders, die hij ontmoet en waargenomen heeft, gaven hem deze teekeningen in de pen. Nu is 't een groote verdienste van den auteur, dat deze schetsen niet lijden aan eentonigheid en sentimentaliteit, maar dat hij een groote variëteit in die beschrijvingen van wrakke levens heeft weten te brengen en dat de teekening overal levendig en plastisch is. De leider van de Ned. Bibliotheek deed uit de werken van G. van Hulzen met deze schetsen een goede keuze, omdat de auteur zich in deze teekeningen zoo geheel doet kennen als letterkundig artist.

M.S.

Huiselijke Haard. Tooneelspel in drie bedrijven door Frans Mynssen. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.

Het beeld van huiselijk leven, in dit tooneelspel gegeven, is het beeld van een huiselijk leven van onvrede. Een gehuwd paar zal de koperen bruiloft vieren. Aan den vooravond van dit feest - eerste bedrijf - bemerken wij reeds uit een gesprek van den man met een ouden vriend, dat hij niet gelukkig getrouwd is; de oude geschiedenis: twee menschen die groote verwachtingen van elkaar hebben gehad en bedrogen uitkomen. Er is voortdurend ontstemming tusschen man en vrouw; hij beschuldigt *haar* van nalatigheid in haar huiselijke en moederplichten, zij verwijt *hem* zijn egoïsme en onhartelijkheid. Die ontstemming stijgt op den feestdag zelf - tweede bedrijf - wanneer hun oudste jongen zich schuldig gemaakt heeft aan een oneerlijke daad, en zij bereikt haar hoogtepunt in het derde bedrijf, daags na het feest. De wijze, waarop de auteur door den dialoog deze stijgende ontstemming, die ten slotte op hooge ruzie uitloopt, doet voelen, met die korte afgebroken zinnen, waarin toch zooveel verdriet

en lijden ligt opgesloten, is hoogst verdienstelijk. Als gewoonlijk besteedt de auteur ook veel zorg aan zijne aanduidingen voor stil spel. Ook in de teekening der bijfiguren, o.a. de schoonouders van de jonge vrouw, is veel goeds.

M.S.

Jong Leven. Geïllustreerd Maandblad voor jongelui. - Rotterdam, Bieshaar & Zn.

Dit geïllustreerd Maandblad beoogt aan Neerlands jongelui een aangename en leerrijke lectuur te verschaffen. De eerste aflevering, die ons werd toegezonden, bevat verschillende schetsen en korte verhalen uit de jongenswereld; wetenswaardigheden, waarin verteld wordt hoe de postzegels gemaakt worden; een en ander over merkwaardige personen, een praatje over de natuur, een rubriek met opgaven van knutselarijen en eenvoudige proeven en kunstjes, zeer geschikt voor de winteravonden. Dit alles is goed en in kinderlijken toon geschreven. Vreemd

doet dan onder die vertellingen en praatjes voor de jeugd een opstel aan over den kinkhoest in zijn drie stadiën; ook de ‘Kijkjes in het Wereldrond’, waarin merkwaardige of opzienbarende gebeurtenissen van den laatsten tijd worden vermeld, verraden te veel den couranten-stijl. Ook een critische bespreking van boeken voor de jeugd achten wij in zoo'n blad minder op haar plaats. De illustraties zijn goed en duidelijk. Wij hopen dat de uitgever en de hoofdredacteur W. Belonje Jr. succes zullen hebben van deze onderneming. Daartoe zal noodig zijn, dat dit blad uitsluitend bestemd blijft voor de jeugd, niet tevens voor de ouders en opvoeders.

M.S.

Op de hoogte. Maandblad voor de huiskamer. 4e Jaargang.

De eerste afleveringen van den 4en jaargang van dit tijdschrift zien er alweer hoogst aanlokkelijk uit. Allereerst treffen de prachtig uitgevoerde illustraties en platen; zoo is bijv. het medaillon op den omslag van de 1e aflevering, een winterlandschap, een kunststukje van uitvoering. De verscheidenheid van den inhoud en de keuze der onderwerpen kunnen wij slechts roemen. Zoo vindt men hier o.a., behalve een overzicht van de gebeurtenissen der vorige maand, interessante mededeelingen over Javaansche muziek en muziekinstrumenten, een opstel over vierkleurendruk met fraaie en leerrijke afbeeldingen, over luchtreizen, over het opwekken van kunstmatige koude: een roman van J. de Meester, een sprookje van Marie Metz-Koning, opstellen van Is. Querido, een dramatische kroniek, boekbespreking, een schaakrubriek, zeer belangwekkende mededeelingen voor dames en huismoeders en dan nog maandelijks een bijblad voor Onze Jeugd onder redactie van tante Lize, dat ongetwijfeld in den smaak van de kinderen moet vallen. En dit alles wordt ons, keurig en artistiek uitgevoerd, voor een uiterst geringen prijs bij abonnement aangeboden. ‘Op de Hoogte’ blijft het maandschrift, dat in geen huiskamer meer mag gemist worden.

M.S.

De Boekzaal. Maandelijksch Bibliografisch Tijdschrift. - Zwolle. Ploegsma & Co.

Dit nieuwe Bibliografisch Tijdschrift, waarvan wij de twee eerste afleveringen ontvingen, bepaalt zich niet tot de opgave van de in de afgeloopen maand verschenen werken in binnen- en buitenland zoowel op letterkundig als op wetenschappelijk gebied, maar het geeft meer. Op verschillende nieuw verschenen werken wordt in 't bijzonder de aandacht gevestigd door een kort overzicht van hun inhoud of strekking, soms met een beknopte biografie van de auteurs. Verder zijn er ook eenige portretten van nieuwe of bekende auteurs van den laatsten tijd opgenomen. Ook enkele historische mededeelingen op bibliografisch gebied vinden hier plaats. Zoo vangt de eerste aflevering aan met een karakterschets van Jac. van Looy, den schilder-dichter, naar een interview door Brusse, met portret, zeer aangenaam te lezen. Dan volgt een beschrijving van de wording en de ontwikkeling van de Times en de Times Book

Club, met afbeeldingen van de nummers van dit blad uit de jaren 1786 en 1788 en portretten van de oprichters, John Walter en zijn zoon. Bijzonder wordt de aandacht gevestigd op den nieuwen roman ‘Le tentazioni’ van Grazia Deledda, die in 't Nederlandsch is vertaald en verschenen onder den titel ‘Verzoeking’; een korte levensschets van de op Sardinië wonende schrijfster is hieraan toegevoegd. In de tweede aflevering vindt men een beschouwing van den modernen geschiedschrijver Guglielmo Ferrero en zijn belangrijk werk ‘Grandezza e Decadenza di Roma’, met een in 't Hollandsch vertaald fragment uit het eerste deel van dit boek; verder mededeelingen van Petit's Reportorium en het nieuwe werk van Koeropatkin over den Russisch-Japanschen oorlog. Onder de portretten vindt men o.a. Cyriel Buysse; van Oordt, den schrijver van Warhold; Nico van Suchtelen, den auteur van Quia Absurdum; H.G. Wells e.a.

Bij de nieuwe binnen- en buitenlandsche uitgaven vindt men ook de prijzen vermeld; waarom zijn ook de namen der uitgevers daarbij niet opgenomen?

Wij twijfelen niet, of 'De Boekzaal' zal in dezen aantrekkelijken vorm gaarne door boekenvrienden worden geraadpleegd.

M.S.

Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd door Th. Coopman en Jan Broeckaart. Derde Deel. - Gent, A. Siffer.

Het derde deel van den omvangrijken arbeid over den Vlaamschen Taalstrijd omvat alles wat over dit onderwerp is geschreven in het tijdperk 1853-1860. Het zijn niet alleen brochures en verhandelingen, maar ook de kleine en groote dagbladartikelen die hier zijn opgenomen. Zelfs de Cantate, die ter uitvoering werd aanbevolen bij gelegenheid van de inwijding van de Colonne du Congrès te Brussel in 1859, is hier door de schrijvers vermeld. Daarin kwamen toch o.a. de schampere toespelingen voor:

> Wij staen hier nu, wij staen hier nu,
> Wij zijn de Vlaamsche deputatie...
> .....
> Adieu Colonn', uw steen en brons
> Zijn fransch tot hunne ornamenten!
> Maer toch er zit iets in van *ons*...
> Zij zijn betaald met onze centen!

Duidelijker dan in deze enkele regels kan de wrijving tusschen Vlamingen en Walen wel niet worden gekarakteriseerd.

Dit deel bevat weer niet minder dan 350 bladzijden en over de 1000 geschriften.

M.S.

Geloof en Schriftgezag, door dr. J.A. Cramer, Ned. Herv. Pred. te 's Gravenhage. - 's Gravenhage, W.A. Beschoor.

Acht brochures en een overgroot aantal artikelen in tijdschriften, dag- en weekbladen zijn vrijwel eenstemmig geweest in hunne afkeuring van Dr. C's 'vier preeken', schrijft deze, en gelijk het altijd in zulke gevallen gaat: er is veel misverstand. Vandaar deze nadere uiteenzetting. De bezwaren laten zich onder twee hoofden rangschikken: 'geen kritiek op den preekstoel!' en 'geen geloof zonder Schriftgezag!' In de inleiding wil de schr. aantoonen, dat er omstandigheden kunnen zijn, die het brengen van 'de kritiek' op den preekstoel rechtvaardigen. Jezus Christus en niet de Bijbel moet de grond van het geloof zijn. Er blijve afstand, maar geene kloof tusschen theologie en gemeente. De brochure zelve handelt dan verder over geloof en schriftgezag. 'Eerst zullen wij handelen over het *geloof*. Daarna over de beteekenis van het *gezag* voor het geestelijk leven en eindelijk over den aard van het *Schriftgezag* en de houding, die de geloovige tegenover de Heilige Schrift moet aannemen.' Geloof nu is 'een

godsdienstige ervaring, die de kracht van den persoon van Jezus ons heeft doen doorleven' en dus *ervaring* des harten. Maar niet enkel ook weer eene zaak van het vrome zelfbewustzijn, want 'de openbaring Gods in den historischen persoon van Jezus Christus is en blijft de eenige grond van dit geloof.' Bij gezag worde slechts aan zedelijk gezag gedacht en wat nu de verhouding tusschen geloof en gezag betreft: 'gelooven is niet anders dan buigen voor het gezag van Gods liefde.' Jezus Christus is eigenlijk *de eenige autoriteit* op godsdienstig gebied. Van *Schriftgezag* in den zin van een zich onvoorwaardelijk onderwerpen aan de uitspraken der Schrift als uitwendige autoriteit kan dus eenvoudig geen kwestie zijn.

Vooral trof mij de volgende uitspraak: 'Die den levenden Christus heeft ontmoet, gelooft aan de opstanding. Die den levenden Christus heeft ontmoet, is met God verzoend. Alles komt aan op een persoonlijke ontmoeting met den levenden Christus.

Geen paulinische verzoeningsleer, geene leer van de vergeving der zonden geeft aan het zondaarshart vrede.... Neen, de nood der ziel wordt alleen opgeheven door de aanraking met het leven Gods, dus door de ontmoeting met den levenden Christus en nooit, neen nooit door het aannemen van een menschelijke leer.' Is Dr. C. nog wel orthodox, is hij niet veeleer evangelisch?

Meer niet. De geheele zaak dunkt mij weinig meer dan een storm in een glas water, tenzij men haar wil beschouwen als een teeken, dat ook in orthodoxe kringen of liever gezegd: in kringen, die met alle geweld orthodox willen blijven en blijven heeten, gisting is. Wie buiten de zaak staan, kunnen niet anders dan verwachten, dat deze zal voortduren ook.

E., Juni 1907.

P.B.W.

Het Wezen des Christendoms. Drie voordrachten door Dr. I. van Dijk, Hoogleeraar te Groningen. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Deze drie voordrachten - over Christendom en Historische wetenschap, Christendom en Historie, Christendom en Mystiek - zijn, in iets vrijeren en losseren vorm in den aanvang dezes jaars voor de Vereeniging 'Geloof en Vrijheid' te 's Gravenhage gehouden. Voor de hoorders hoop ik, dat de vorm meer dan 'iets' losser en vrijer geweest is, want ik vrees, dat zij er anders niet veel aan gehad hebben. Voor voordrachten dunkt mij deze stof ongeschikt en zelfs bij de lezing valt 't niet immer gemakkelijk, den draad vast te houden. Wat natuurlijk niet belet, dat die lezing, ook al gaat men in menig opzicht niet met den schrijver mee en al ergert men zich aan de halfslachtigheid van zijn standpunt, toch de moeite waard is en loont, wat zich trouwens bij een begaafd man als prof. van Dijk laat verwachten. Dat er veel, te veel geciteerd wordt, moet even gezegd. De hoogleeraar heeft dat vele citeeren ergens verdedigd, maar er is en blijve eene maat ook in deze zaak.

In de eerste lezing komt de schrijver vooral op tegen wat hij de kern der historische methode acht: de principieele gelijkheid van alle geschieden. 'Alles wordt hier product van den stroom der historie, nergens zijn er absolute vormen, nergens is er een absoluut geldende waarheid, de werkelijkheid is een onafgebroken voortvloeiende stroom van vergankelijke verschijnselen, alle zijn is slechts een worden.' Het Christendom wordt zoodoende een relatief verschijnsel. Daartegenover staat de belijdenis van den vierden Evangelist: het Woord is vleesch geworden. Als Troeltsch zegt, dat ons geslacht zoo afgemat is d o o r h i s t o r i e, dan is dit juist, als men alsdus leest: door een opvatting van historie, die in den ijzeren ban van een bepaald 'metaphysisch beginsel' geklemd ligt.

En nu een eigenaardig verschil tusschen geestverwanten. Terwijl Dr. Cramer in zijn 'Geloof en Schriftgezag' enkel afstand, maar geene kloof wil tusschen theologie en gemeente, beantwoordt zijn geestverwant prof. van Dijk de vraag: moet de gemeente van historische onderzoekingen kennis nemen, moet zij er over ingelicht worden? aldus: 'Wat mij betreft, is mijn antwoord "im Grossen und Ganzen" ontkennend, en wel om de volgende reden, die ik wil toelichten door een illustratie.' Deze betreft dan de onmogelijkheid voor een leek, de relazen over civiele strafzaken

in onze nieuwsbladen te volgen. Ik acht deze illustratie al bizonder ongelukkig. Want deze relazen gaan ons niet aan, zoolang wij verzekerd zijn, dat er recht geschiedt. Maar wat de historische critiek aan het licht brengt, raakt de diepste kern van onze persoonlijkheid, ons geloof. Gaarne geef ik intusschen den schrijver toe, dat menigeen, misschien ieder, door die critiek slechts vindt wat hij reeds heeft - en het mooie boek van Wemel (Jesus im 19ten Jahrhundert) had hem als mij in deze meening kunnen bevestigen, - naar den regel van De Bussy, dat men uit een oordeel meer den beoordeelaar dan het (den) beoordeelde laat kennen, of den anderen, dat men vindt wat men zoekt; maar naast dit subjectief is er toch ook een onmiskenbaar objectief element in alle historisch onderzoek en dit niet te miskennen, had eene overdrijving

als deze moeten terughouden: ‘er was een tijd, die intusschen nog lang niet voorbij is, dat b.v. aan een man als Mozes niet grooter scheppend vermogen werd toegekend dan men pleegt toe te kennen aan een volontair op een gemeentesecretarie ten platten lande.’ Le ridicule tue, mits er eene behoorlijke dosis waarheid in schuilt. Volgens Van Dijk kan louter historisch onderzoek ons niet brengen in de kern van het Christendom: ‘tout se devine, excepté le christianisme’ (Vinet.) Ook het zuiverst historisch onderzoek kan niet ontwrichten het Paulinisch woord: ‘het is niet desgenen, die wil, noch desgenen, die loopt, maar des ontfermenden Gods.’ M.a.w. wij komen er niet met onze theologie, maar met onze religie. Toch kan de oorsprong dier religie niet anders zijn dan voorwerp van historisch onderzoek. Wie zich aan dit laatste wijden, zullen veel wijsheid kunnen putten uit menige scherpzinnige opmerking van prof. van Dijk, maar daarom toch nog niet mogen toelaten, dat eene uit den aard der zaak subjectieve ervaring bij voorbaat de wet ga stellen op het gebied van naar objectiviteit strevend historisch onderzoek. Wat aan dit laatste als zwakheid wordt verweten, wordt door den schrijver als beginsel verdedigd.

De tweede lezing houdt zich vooral met Harnack bezig en beantwoordt deze twee vragen: heeft Christus een plaats in het door Hem verkondigde Evangelie? En: heeft Paulus het Evangelie onwillekeurig verdonkerd? Tegenover Harnack is Van Dijk geneigd, de eerste vraag bevestigend te beantwoorden; toch zou ik hem hier duidelijker wenschen. Men aanvaardt een ‘gesloten wereldverband’ of aanvaardt het niet. Als antwoord op de tweede vraag wordt tegenover Harnack's bewering, dat ‘het dogme in zijne conceptie en in zijne voltooiing een werk van den Griekschen geest op den bodem van het Evangelie is’ gezegd: ‘het dogme is in zijne conceptie en ontwikkeling een werk van den Christelijken geest met Grieksche middelen.’ Eene andere verklaring lacht mij nog meer toe: de Christelijke geest heeft zich tegen den Griekschen moeten handhaven en verdedigen en is afwerend en aanvallend op diens terrein gekomen en op dit terrein is het dogme ontstaan. Wie het dogme naast het Evangelie legt, moet blind zijn, om 't verschil niet te zien. ‘De vorm, waarin een eeuwige kern door de eeuwen gedragen wordt’ (het dogme) is mij te gebrekkig. Jezus heeft, meen ik, zoo iets gezegd van nieuwen wijn, dien men niet in oude zakken moest doen.

In de derde lezing wordt de niet-christelijke mystiek (met name die van Plotinus) beschreven naast de christelijke. Zeller formuleert de klove goed en sober: ‘het Christendom leert een afdalen der Godheid tot in de onderste diepten der menschelijke zwakheid, het Neoplatonisme verlangt een verheffing van den mensch tot bovenmenschelijke goddelijkheid.’ Uit deze tegenstelling blijkt dan zonneklaar, dat de twee centrale dogmen van het Christendom (dogmen nu genomen in den zin, waarin er een loflied in sluimeren kan) zijn: de Vleeschwording des Woords en de Verzoening.

Bij blz. 93 vraag ik: kan één geloovige missen de dynamische, één de moreele verhouding tot God? en stem ik toe, dat de in de derde plaats genoemde verhouding (er is de mededeeling van het eigen leven, van het eigen hart Gods, de mededeeling van een liefde, die zich niet spaart) de hoogste is. Edoch, ik vraag: is 't geene fictie, als ‘God noemt ongedaan, wat toch gedaan is, God maakt ongedaan, wat toch gedaan is?

Prof. van Dijk hoopt door zijne lezingen sommigen versterkt te hebben in hun geloof en anderen tot de overtuiging gebracht, dat achter de dogmen der Christelijke kerk (welke?) nog wel iets anders ligt dan fossiele dingen, waarmee de cultuurmensch

van onze eeuw zich op zijn best nog slechts uit curiositeit inlaat. Er is echter nog een groot verschil tusschen deze laatste overtuiging, die ik gaarne ook de mijne noem, en de aanvaarding dezer dogmen als zoodanig, gelijk er verschil is tusschen de waardeering van een bijbelwoord en zijne vergoding. Doch bij alle verschil in theologicis voel ik mij geestverwant van Prof. van Dijk als hij schrijft: ‘Er zou reeds zooveel gewonnen zijn, als maar in Christelijke kringen dit eéne altijd verstaan werd, dat een niet ootmoedig, een niet blij, een

liefdeloos Christen een schuldige tegenstrijdigheid insluit.' En naast den dank, gebracht voor menige puntige opmerking, menig geestig gezegde, bij de handhaving der kenschetsing, dat hier veel halfslachtigheid is, worde herhaald, dat meer dan eens dingen worden gezegd ook, waarmede wie gaat zoeken naar het wezen des Christendoms - een zoeken, dat mij te bespiegelend is - zijn blijvend nut kan doen. Meer mag ik er hier niet van zeggen.

E., Juni 1907.

P.B.W.

Onze briefwisseling met den kerkeraad der Amsterdamsche Ned. Hervormde Gemeente met naschrift aan alle belangsstellenden door Het Bestuur der Kiesvereeniging 'De Hervormde Kerk'. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

Men vindt hier een overzicht van de pogingen, van vrijzinnige zijde aangewend om den kerkeraad der Herv. Gemeente te Amsterdam tot eenige tegemoetkoming te bewegen, nadat het kiescollege dier Gemeente geweigerd had, door het beroepen van moderne predikanten in de behoeften van vrijzinnigen te voorzien. Deze pogingen bleken vruchteloos, zoodat men ten slotte er toe overging, door een geestverwant godsdienstonderwijs te laten geven, aanvankelijk met gering, daarna met eenig meer succes. Wie belang stelt in den strijd, hier gestreden, verzuime niet deze briefwisseling te lezen. Zij is op ernstige, degelijke wijze gevoerd en zal ook in later tijd een belangrijk historisch document blijven. Met name het schrijven van 19 December 1906 verdient de belangstelling. Van de zijde des kerkeraads verraadt het antwoord daarop geen kracht, maar zwakheid.

E., Juni 1907.

P.B.W.

Over de Onsterfelijkheid, door Maurice Maeterlinck. - Amsterdam, Allert de Lange.

Na de lezing van de in dit opstel gegeven bespiegelingen zal menigeen het met mij uit de hand leggen met een gevoel van onvoldaanheid. Ten deele ligt dat aan den vorm, waarin ze worden te boek gesteld: vele te lange zinnen en veel vragen. Ten deele ook aan het vage en onzekere, het weinig beslist-overtuigde in des schrijvers standpunt. In wat Maeterlinck hier schrijft, is veel, dat ons sympathiek is en nadere overweging verdient, maar hij is ons in zijne manier van zeggen haast al te voorzichtig. Hij brengt het niet verder dan tot eene mogelijkheid, die, hoe waarschijnlijk dan ook, toch niet bevredigen kan. Het slot schijnt heil te verwachten van spiritistische onderzoekingen. 't Komt mij dan ook voor, dat dit opstel geschreven is onder den invloed van Myers' *Human Personality.* Maeterlinck blijft ook hier een zeer voorzichtig man. Hij gaat steeds omziende zijn weg, voortdurend bevreesd zich te

vergissen. Een krachtig leidsman is hij niet. Wie over dit onderwerp wil worden ingelicht, kan elders zeker vollediger terecht.

E., Juni 1907.

P.B.W.

Het Evangelie der Aarde, door Dr. M.H.J. Schoenmaekers. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

'Dit zij u ten teeken, dat het Leven waarlijk rijpt tot nieuwe heerlijkheid:

Als de bezielde stof in eere wordt hersteld, als adelmenschen gaan naar velden en weiden, om eerbiedig te ploegen, eerbiedig te zaaien, eerbiedig te oogsten,

Als hij, die ploegt en zaait en oogst, kan voelen de vreugden en smarten der Aarde en medeleeft haar eigen Aardeleven,

Als kunstenaars alle praalvertoon bespotten, en de eenvoudige Aarde bedroomen, en haar praallooze, vergeten menschen,

Als mannen vrouwen eeren, die durven zetten op de reuzenvlaag haar sterken vrouwenhiel,

Als vrouwen mannen eeren, die hun kouden geest behouwen kunnen en herscheppen tot harde mannenzielebeeld,

Dán weet, dat waarlijk het Leven-zelf een heerlijk paaschfeest viert.'

De lezer oordeele zelf. Mij is dit nieuwe evangelie te duister en daarom houd ik me vooreerst maar liever bij het oude. Voor nadere uitlegging houd ik me aanbevolen.

E., Juni 1907.

P.B.W.

‘Kerk en Secte’, Serie I, N°. 5. ‘De Index’ en de Boekencensuur in de Roomsch-Katholieke Kerk, door Dr. S.D. van Veen. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

De schr. toont allereerst aan, waarom de R.-K. Kerk de boekencensuur handhaaft, geeft daarna een beknopt overzicht van wat de concilies daaromtrent bepaalden en deelt daarop mede, hoe ook de staatskerk in de Nederlanden er eene censuur op nahield. ‘In de Protestantsche Kerken, niet alleen in ons vaderland maar overal, kent men tegenwoordig geen boekencensuur meer.’ ‘Geheel anders is het in de Roomsch-Katholieke Kerk.’ Vooral het Humanisme, de boekdrukkunst en de Hervorming gaven daar aanleiding om met meer scherpte en ijver toe te zien op de boeken, die in steeds toenemende mate het licht zagen. Zoo verschenen vele lijsten van verboden boeken. De naam *Index librorum prohibitorum* dateert van 1559. In 1564 werden de tien regelen over de verboden boeken bekend gemaakt. In 1571 werd de Congregatie van den Index gesticht. De wijze van werken dezer Congregatie wordt uitvoerig beschreven. Leo XIII regelde in 1877 de boekencensuur opnieuw; in niet minder dan 23 rubrieken zijn de verboden boeken ingedeeld.

In de laatste twee bladzijden geeft de schr. zijn oordeel. In strafrechtelijken zin opgevat, doet de boekencensuur aan de wetenschappelijke studie der R.-K. geleerden niet de minste schade. In praeventieven zin echter is dat eene andere vraag. Dat de persoonlijke vrijheid wordt aangetast, is niet te loochenen. Zoolang echter de R.-K. Kerk blijft die zij is, kan zij de boekencensuur niet missen. ‘Houdt zij, naar het oordeel der Protestanten, daardoor veel goeds tegen op het gebied des geloofs; op het terrein der zeden bestrijdt zij daarmede, ook naar onze meening, dikwijls met goed gevolg veel kwaads.’ Wij laten deze laatste oordeelvelling voor rekening van den schr. en zijn hem dankbaar voor zijn historisch overzicht.

E., Juni 1907.

P.B.W.

‘Levensvragen’, Serie I, N°. 10. Is de Roomsch-Katholieke Eeredienst Christelijk of Heidensch van oorsprong? Door dr. A.W. Bronsveld, naar het Fransch van E. Rabaud, Hoogleeraar te Montauban. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Na eene beschrijving van den eeredienst der oude kerk (liever zou ik gezegd hebben: in de eerste gemeenten) wordt gesproken over de plaatsen der godsvereering, de voorwerpen van godsdienstige vereering (heiligen, relieken, beelden, de jonkvrouw Maria), de vormen van godsvereering (mis, stille missen, zielmissen), het onttrekken

van den kelk aan de leeken, de aanbidding van de hostie, de processies, bedevaarten, het zinnelijk karakter van den eeredienst (wijwater, gewijde vaten, waskaarsen, rozenkrans, wijrook) en gewaden en titels (toga, pallium, stola, tonsuur, de pontifices en de opper-pontifex). Ten slotte wordt gevraagd: 'Heeft niet het roomsch-katholieke christendom, door zoovele verderfelijke heidensche invloeden ontaard, het christendom van Jezus Christus verloochend, de aanbidding in geest en waarheid te niet gedaan?' Zou men hetzelfde niet met even veel recht kunnen wagen, als men de leer van het rechtzinnig Protestantisme aan een dergelijk onderzoek ging onderwerpen? Maar daarover nu niet.

De vraag rijst: wat heeft dit alles te maken met 'levensvragen'? Daarnaast de andere, of een dieper inzicht in historische wording en verwording niet meer dan eens verdraagzamer en billijker doet oordeelen dan hier veelal geschiedt. De Maria-vereering b.v. enkel als een belangrijk en noodlottig verschijnsel te omschrijven, gaat m.i. niet aan; al willen wij haar niet verdedigen, men kan niet ontkennen, dat zij ook heilzamen invloed heeft uitgeoefend.

De lezer vindt hier een overzicht van vele gebruiken in de R.K. kerk, wier beteekenis o.i. niet enkel uit hun oorsprong mag worden verklaard. Met een apologitisch doel is het geschrift opgesteld en men zij dus voorzichtig. Voor wie dit niet uit het oog verliest, kan het van eenig nut zijn.

E. Juni 1907.

P.B.W.

Geschriften uitgegeven van wege den Nederlandschen Protestantenbond I. Ons leven in God, door Dr. H. Oort, Hoogleeraar te Leiden. 4e, herziene druk. - Assen, L. Hansma.

In 1902 verscheen de eerste, nu reeds is noodig een vierde uitgave. De schr. heeft zijn werk herzien en, naar hij hoopt, op menig punt verbeterd ook, al zijn de wijzigingen niet ingrijpend. Een bewijs, dat het boekje in eene bestaande behoefte voorziet en dus zijne diensten bewijst. Vermoedelijk gebruiken vele moderne predikanten 't bij de lidmaten- of belijdenis-catechisatie, waartoe 't zich daarom zeker leent, omdat 't aanleiding geeft, het vroeger behandelde nog eens weer te bespreken en ruimte overlaat voor eene meer breede behandeling van die punten, waaraan men meer tijd wenscht te besteden dan de schr. dit kon of wilde. Met menige opmerking, heldere en duidelijke uiteenzetting zal men zijne winst kunnen doen. Wie in een kort bestek een overzicht wenscht van wat een vrijzinnig-godsdienstig mensch bezit aan overtuigingen, uit den aard der zaak individueel, kan hier mede terecht. Den stijl zouden wij soms wat minder huiselijk wenschen, gegeven het onderwerp. Zoo b.v. op blz. 18 worde ‘waaraan’ veranderd in ‘aan Wien.’ Het boekje zal ook verder zijn weg wel vinden.

E. Juni 1907.

P.B.W.

Lotusknoppen, Maandschrift gewijd aan universeele broederschap en de verspreiding der theosophie onder leiderschap van Katherine Tingley. - Uitgave van de universeele broederschap en het theosophisch genootschap.

‘Het doel van dit maandschrift is de Theosophie aan alle onderzoekers in eenvoudigen en bevattelijken vorm aan te bieden en op zulk een wijze, dat het ieder duidelijk wordt, dat zij kan worden toegepast op elk deel van het menschelijk leven en een levende kracht van bemoediging en reinmaking kan worden voor het welzijn der geheele menschelijke familie.’

‘De aandacht wordt er in 't bijzonder op gevestigd, dat de organisatie der Universeele Broederschap geen ander lichaam of vereeniging erkent, dat den naam Theosophie gebruikt, en dus haar leden op geen enkele wijze in betrekking staan tot welke andere vereeniging of lichaam ook, dat zich Theosophisch noemt en niet Katherine Tingley als de Leider en het Officieel Hoofd der Theosophische Beweging over de wereld erkent.’

‘Het Hoofdkwartier der Organisatie is gevestigd te Point Loma Cal., U.S.A.’ en de ons toegezonden zesde aflevering van dit tijdschrift geeft naast enkele vertaalde stukken een beschrijving daarvan. Aangezien men deze theosofie niet kan aanvallen dan ‘uit snoodheid’ (zie het nummer van ‘Pro en Contra’ daarover), zullen wij er maar verder 't zwijgen toe doen. De lezer weet er nu genoeg van.

E. Juni 1907.

P.B.W.

Nyria. Roman uit het oude Rome. Door Mrs. Campbell Pread. Vertaald door E. Fimmen. Tweede goedkoope druk. - Amsterdam. I.C. Dalmeijer.

We laten liefst ter zijde de kwestie welke de auteur in de voorrede behandelt, nl. op welke wijze zij tot de wetenschap is gekomen van 't geen zij beschrijft; zij moge 't voor zichzelve uitmaken, of zij langs somnambulistischen weg of op wat wijze ook de macht verkreeg om weer te geven eenige bladzijden uit de geschiedenis van Rome in de eerste christelijke eeuw. Waar zij echter zoo nederig is weinig literarische waarde toe te kennen aan haar geschrift, mogen wij er wel op wijzen dat zulks meevalt. Op aangename en aandoenlijke wijze teekent zij 't

leven en lijden der vervolgde christenen, op boeiende wijze 't levensverloop van sommigen hunner, terwijl zij ons nauwkeurig schetst 't leven aan het hof en in de aanzienlijke kringen onder de regeering van Domitianus.

Te meer spijt 't ons daarom, dat sommige gedeelten al te langdradig zijn uitgesponnen. We behoeven niet te vragen, of de auteur eene vrouw is, want de uitvoerige beschrijving der kleeding vergt wel eens wat veel van het geduld der lezers; terwijl 't dengeen die 't werk leest om een blik te krijgen in de zeden en gewoonten der Romeinen, wel zoo nuttig zou zijn geweest, als de schrijfster zich had toegelegd op kortheid in de behandeling der stof. Had ze met enkele woorden aangegeven, hoe een atrium er uitzag of een litera, hoe een koninklijke disch toebereid was en genuttigd werd, dan zou de weetgierige er meer van profiteeren dan nu van de wijdloopige en gedetailleerde beschrijvingen, welke ze telkens ten beste geeft. Hoewel de hoofdpersoon ons sympathiek wordt beschreven, zoo lokken toch enkele van hare getuigenissen bedenking uit op psychologische gronden. Ook had de auteur beter gedaan de amouretten van enkele aanzienlijken aan te stippen zonder ze uit te werken; 't ware voorzeker aan de geestelijke eenheid van 't boek ten goede gekomen.

Mocht de vertaler 't genoegen hebben 'n derden druk te bewerken, dat hij dan zorge zich te hoeden voor eene te letterlijke vertaling; uitdrukkingen als: ‘wijl op weg’ te verbeteren in ‘op weg zijnde’, ‘wijl’ te vervangen door ‘terwijl’ (pag. 307, 314) en ook de eigennamen niet te verwarren (blz. 240 en 245).

H.G.

Peter Moor, door Gustav Frenssen. Bewerking door Dr. C.D. Sax. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

In ‘Peter Moor’ heeft Gustav Frenssen een eerezuil opgericht voor de Duitsche jongelingschap, die bij den jongsten opstand in Zuid-Afrika viel. Hij vertelt op zijn ongekunstelde wijze van den flinken Holsteiner jongen, die dienst neemt als vrijwilliger, om in het verre land het vergoten Duitsche bloed te wreken. In jeugdige geestdrift hebben zij zich aangemeld, die jonge mannen, knapen bijna nog, zonder eenig begrip te hebben van de gevaren en ontberingen, die hen wachten. Het was zoo roemrijk en avontuurlijk, Duitschen moed te ontwikkelen in die onbekende streken, en den zwarten vijand telden ze licht.

Een heel aanschouwelijk en aangrijpend beeld geeft ons Frenssen van de bezwaarlijke marschen door het dorre land in zengende zonnehitte, weken lang voortrukken in het binnenland met onvoldoend proviand, lichte kleeding, die, versleten en gescheurd, slecht beschutte tegen de bitterkoude nachten, en wat het ergste was: walgelijk drinkwater in de schaarsche watergaten, verontreinigd door rottende cadavers, of zelfs daaraan gebrek. Honger, ziekte, afmatting had het meerendeel reeds tot invaliden gemaakt, nog eer ze de vijandelijke macht bereikten. Op marsch verraderlijke overvallen van de zwarten, die hen gluipend en sluipend van uit het kreupelhout beschoten. Een weg, die ging over geplunderde en half vergane lijken, ten prooi aan vijand en roofdier. Soldaten, die nog nauwelijks de kracht vonden, hun dooden te begraven, uitgeput en afgestompt als ze waren door die matelooze ellende.

En toch, in beslissende oogenblikken vlamde weer het bezielende vuur in hen op.

Door zijn levendige schildering weet dan Frenssen onze diepgaande bewondering te wekken voor den moed, de volharding en de offervaardigheid dier jonge mannen, die stand houden tot het uiterste.

Tusschen de krijgsverhalen vlecht hij soms een gemoedelijke of wijsgeerige beschouwing, waarbij wel eens wat veel de schrijver om den hoek kijkt. Overigens passen ze goed in het karakter van zijn held, zooals hij ons dien doet kennen, soms wat te veel het type van den brave, maar rondborstig en open voor de machtige indrukken van natuur en land. Jammer, dat hij hier en daar wat abrupt afbreekt en sommige even aangegeven motieven niet verder uitwerkt.

In de vertaling duiden enkele germanismen en onnauwkeurigheden af en toe op een wat vluchtige bewerking.

C.B.

Caveant iterumque caveant consules.

I.
Dat arme kind!

Nog meer dan de ergerlijkheid, dat een moeder van buitenechtelijke kinderen in den steek werd gelaten door den man, die niet betwijfelde dat kroost verwekt te hebben, meen ik het beklag, 'dat arme kind!' te moeten kenschetsen als den grooten stormram tegen het bestaande recht, gebezigd door hen die optrokken om het verbod van onderzoek naar het vaderschap uit onze wet te doen verdwijnen. Op allerlei wijs wordt daarmee gerammeid(*). Hun aanvankelijk succes gaf aan Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman zijn Caveant Consules! in de Augustus-aflevering van *Onze Eeuw* in de pen. Ik voel mij gedrongen tot een Caveant *iterumque caveant* Consules, omdat ik, met Lohman van oordeel dat een rechtsband tusschen vader en kind alleen door vrijwillige erkenning mag tot stand komen, de *volledige* handhaving van het o.a. hierop berustende stelsel van het Burgerlijk Wetboek *geboden* acht door zóó groote maatschappelijke belangen, dat het onwedersprekelijke leed van 'dat arme kind' er voor wijken moet; *ontoelaatbaar* acht ik daarom ook de actie der ongehuwde moeder om bijdragen in het onderhoud van haar kind, op welke Lohman, na verwerping van het aanhangige wetsontwerp door de Eerste Kamer, schijnt te willen aansturen.

Adstructief dus gedeeltelijk zijn tegenstander, ben ik destructief bijna geheel de bondgenoot van den eminenten staatsman en jurist, die zoo terecht waarschuwt, dat het paterniteitsontwerp behoort tot die wetten welke, eenmaal aangenomen, de ondragelijkste gevolgen hebben en toch het moeilijkst gewijzigd te krijgen zijn. Mijn volkomen instemming met

(*) Een enkel voorbeeld. Met ophef wordt den verdedigers van het geldende recht gevraagd, of zoo'n arm kind dan *quantité négligeable* is? Eene vraag van even weinig beteekenis als het een of ander sensationeel devies in de vlag van een rooden optocht. Voor ieder mensch met een hoofd en een hart is *geen enkel* buitenechtelijk kind, zelfs uit bloedschande voortgekomen, eene quantité négligeable; maar moet hij wetten geven, dan stelt dat kind hem voor een *conflict des maatschappelijken levens:* 't belang van een aantal dier kinderen met het belang der maatschappij; en zonder humbug maar onverbiddelijk eischt nu dat levensbelang: *kies*, gij wetgever! onthouden is u onmogelijk: *hoe* kiest gij?
Bij de materniteitsactie in een paar gevallen (zie het slot van dit opstel) al evenzoo. De wetgever *moest* kiezen en koos *tegen* den arme. Om den stumperd met een 'slechts quantité négligeable' in den hoek te trappen?

dit gevoelen rechtvaardige mijn tegenwoordig pogen om, de stof hier en daar anders aanvattend, te helpen keeren, dat het ontwerp eene meerderheid in de Eerste Kamer vinde; dat het - en hierom mijne *iterumque* caveant - zelfs niet de Tweede Kamer opnieuw binnentrede in den door Lohman aanbevolen vorm.

Eene tot het begin der negentiende eeuw opklimmende historische herinnering schijnt ter inleiding niet misplaatst(*).

Ook voor ons land is de eigenlijke geschiedenis van den wetstitel ‘vaderschap en afstamming’, bijzonderlijk ook van het veelgesmade art. 342 B.W., de geschiedenis der *Fransche* wetsbepalingen, slechts in ondergeschikte punten verschillend van de onze: immers, welke eigen geschiedenis heeft deze laatste? Omtrent art. 342 mag men gerust zeggen: *geene.* Want tijdens onze vereeniging met België werd blijkens Voorduin, II, blz. 562/3 in het comité-generaal der Tweede Kamer *eenstemmig* beslist, dat geen onderzoek naar het vaderschap zou worden toegelaten, tenzij (art. 342, lid 2) ingeval van zwangerschap of schaking; en dat dit niet op rekening van de voorliefde der Belgische kamerleden voor den Code Napoléon komt, blijkt, behalve uit het feit dat geen enkele Noordnederlandsche stem zich tegen deze beslissing verhief, zonneklaar hieruit, dat, toen na den opstand het wetboek van 1830 werd herzien ten einde het verband met den Code losser te doen worden, in het artikel slechts eene hoogst onbeteekenende, buiten alle discussie gebleven redactie-verandering (Voorduin t.a.p. aanteek. IV) is aangebracht. En mag men nu de geschiedenis van het Fransche verbod der paterniteitsactie, gelijk menige tegenstander daarvan doet, samenvatten in Napoleons bekende woorden ‘la société n'a pas intérêt que des bâtards soient reconnus’; woorden, welker inkleeding althans weinig getuigt van meewarigheid met de hardheden voor het buitenechtelijk kind, die zonder eigen schuld uit het Fransch-Nederlandsche rechtsstelsel kunnen voortvloeien? Dat het bescheid *geschiedvervalsching* dan niet te hard voor dergelijke voorstelling is, moge blijken uit de getuigenis van Dalloz, die (*Paternité et filiation,* n°. 21) de volledige gedachtenwisseling in het Corps Législatif over den titel(†) mededeelende, gerechte hulde brengt aan den hoogstaanden zin, waarvan die heele gedachtenwisseling blijk geeft, vooral aan de namens het Tribunat uitgesproken rede van Duveyrier, ‘non moins remarquable par l'élévation et la profondeur des pensées que par l'éclat du style.’ Welnu: daarin klinkt een gansch andere toon dan die van brutale onverschilligheid des wetgevers voor het lot, dat zijne regeling voor onechte kinderen kan hebben. Want na eene verwijzing (n°. 98) tot de bevoorrechte stelling der echte kinderen, ‘cette portion brillante de la société’, en na de opmerking dat buiten zijne schets van ellende

(*) Al 25 jaren geleden trok ze mijne aandacht, toen ik als lid der Staatscommissie, die in 1886 een ontwerp van herziening van ons personenrecht voorstelde, studiën ook omtrent ‘het vaderschap en de afstamming der kinderen’ had te maken.

(†) Gemakshalve onder eene nummering, waarvan ook ik gebruik zal maken.

vallen de buiten echt geboren maar door opvolgend huwelijk gewettigde kinderen, ‘dont le malheur peut être tellement réparé qu'ils ne soient plus distingués des enfants légitimes’, wordt de bespreking van den rechtstoestand der onechten door Duveyrier ingeleid als volgt: Tournons notre attention compatissante sur ces enfants malheureux condamnés en naissant à subir la faute d'être nés, objets innocents de la honte qui les cache et les méconnaît, repoussés par la société qui les condamne, jetés loin de toute famille, sans autre consolation que les caresses furtives de la nature, sans autres droits que ceux de la pitié et trop souvent sans autre asyle que celui de la loi. Den wetgever, die aldus spreekt, mangelt het noch aan bewustzijn van noch aan deernis met de gevolgen, waaraan ook zijne voorschriften deel hebben, en zijne désniettemin in die richting werkende wet wordt gegeven in de overtuiging, dat allesoverwegende maatschappelijke belangen *dwingen* aldus te handelen en niet anders. Bij hem geen jammerlijke luchthartigheid omtrent het lot van onschuldigen, als mocht men, niettegenstaande een werkelijk toekomend primeerend recht, dit eene quantité négligeable achten, maar doordrongenheid van het besef, dat de *salus populi,* hier de onwankelbaarheid van monogamistisch gezinsverband als grondslag onzer maatschappelijke ordening, hem de *suprema lex* behoort te zijn. Als het toelaten van actiën, steunende op beweerd vaderschap van een buitenechtelijk kind, te na komt aan dien grondslag, dan vervult de wetgever door het ontzeggen een *plicht*, al brengt deze ontzegging menigmaal leed aan het kind en aan den vader ontheffing van de verantwoordelijkheid, op zichzelve verbonden te achten aan het verwekken van dat schepseltje.

Mijn eigen betoog kan ik bekorten, door uit Lohman's artikel aan te halen wat mij dienen zal, om daarnaar af en toe te verwijzen.

Naar onze wet is het huwelijk eene rechtsinstelling, in het leven geroepen om het regelmatig ontstaan van gezinnen en families mogelijk te maken, en in den huwelijksstaat berusten de wettelijke verplichtingen des vaders niet op het *feit* van de afstamming, maar op de *onderstelling* van dat feit.

Grondslag voor die onderstelde afstamming (art. 305, B.W.) kan bij ons alleen liggen in de trouw eener vrouw aan de afspraak met eenen bepaalden man om alleen met hem gemeenschap te hebben, en deze afspraak neemt de wetgever onder zijne hoede als *huwelijks*-instituut, door hare openbare totstandkoming te regelen en, heeft men zijne regelen opgevolgd, daaraan rechtsgevolgen te verbinden. Want het op dien grondslag opgetrokken gezin in zijne drieëenheid man-vrouw-kind is voor onzen wetgever de grondslag der maatschappij; alleen daaruit kunnen krachtige gezinnen ontstaan, waarin beide ouders samenwerken tot opleiding van het komende geslacht. Dergelijke *buiten* dit kader gemaakte afspraak is niet onbestaanbaar, doch aan deze verleent onze burgerlijke wet geen bescherming: integendeel bevat zij een aantal

bepalingen, strekkend om aan de daaruit voortkomende gevolgen - kinderen uit een concubinaat - benadeelende werkingen voor het wettige gezin te ontnemen. O.a. indien erkenning van het buitenechtelijke kind door eenen man plaats heeft: eene daad, niet toegelaten ten aanzien van overspelige kinderen. Quintessens van het even schrander als helder betoog(*) is, dat naar ons burgerlijk recht geenerlei verplichtingen tusschen man en kind kunnen ontstaan, zonder dat de man zelf het wil, zoowel bij huwelijk als bij erkenning. Om die verplichtingen, dien rechtsband te doen ontstaan, moet dus zijne *toestemming* (met huwelijks- of erkenningsakte tot bewijsmiddel) worden bewezen, *niet* de afstamming. Want al stamt een kind blijkbaar of hoogstwaarschijnlijk niet van hem af, *rechtens is dit onverschillig,* daar wettelijk vader hij is, dien òf het huwelijk òf de erkenning als zoodanig aanwijst. In verband hiermede verlangt Mr. Lohman, dat wij de enge beperking der bevoegdheid van een gehuwd man, om de wettigheid van een door zijne vrouw staande huwelijk ontvangen kind te ontkennen, het verbod om zelfs na ontbinding daarvan overspelige kinderen te erkennen en om staande huwelijk kinderen te erkennen als vóór dat huwelijk door hem verwekt, zullen gaan beschouwen als een samenstel van bepalingen, bestemd om de getrouwde vrouw te waarborgen tegen betwisting der wettigheid van haar kroost en tegen geldelijke benadeeling hetzij van dat kroost hetzij van haar zelve door vorderingen van andere kinderen of dier moeders.

En de hoofdgrond, waarom naar Lohman's oordeel het aanhangige wetsontwerp, zijn inbreuk op de *vrijwilligheid* der erkenning, moet worden verworpen, is, dat aan den onbewijsbaren *physiologischen* band tusschen het kroost der ongehuwde vrouw, aan de *afstamming* waarmede ons burgerlijk recht zich niet wil inlaten, het vermogen wordt toegekend om de wettige vrouw en haar kroost te benadeelen. Het wetsontwerp (blz. 228) schept een rechtsband tusschen vader en kind, buiten huwelijk en erkenning om, en het wil die aldus geschapen verhouding afleiden uit [physiologisch onbewijsbare] afstamming; waaraan het dan willekeurig het voornaamste rechtsgevolg der erkenning, verplichting tot onderhoud, vastknoopt. In strijd met het grondbeginsel van vrijwilligheid der erkenning wordt, door het vonnis van veroordeeling tot levensonderhoud op grond van vermoedelijk vaderschap, eene *gedwongen* erkenning ingevoerd, maar met een *willekeurig beperkt* rechtsgevolg: want voor de sociale gevolgen van den logisch onafwijsbaren eisch der vrijzinnig-democraten en socialisten, dat het vonnis ook als toekenning van eenen

(*) Vergelijk, zoo noodig, de iets uitvoeriger ontleding en *critiek* in de *Nieuwe Courant* van 10 Augustus l.l. Lohman's advies - aldus dit artikel - om aan de *moeder* een actie toe te kennen tot geldelijken bijstand in het onderhouden van haar kind, schijnt uit te komen bij de rechtsgeldigheid van hetgeen uitdrukkelijk of stilzwijgend zou zijn overeengekomen *in strijd met de goede zeden.* In elk geval laat op zeker oogenblik Schrijver met dit advies de gevolgen van zijn eigen argumentatie tegen het wetsontwerp in den steek: zijn standpunt vordert (zooals ook ik ga aantoonen en mijnerzijds verlangen) *volledig behoud* van het geldende wetsstelsel.

burgerrechtelijken *staat* zou gelden, is de Kamermeerderheid terruggeschrikt.

Uit Lohman's opstel voorshands nog de vermelding van eene vraag en zijn antwoord daarop. Hoe is menig Kamerlid tot het aannemen der wet gekomen? blijkbaar uit medelijden met het natuurlijke kind, waarvan het lot inderdaad hard is; maar is die hardheid de schuld van de wet? Neen, want die schuld dragen zij, die zulk een kind verwekken. Ik voel behoefte dit antwoord eenigszins te preciseeren, naar ik hoop in overeenstemming met schrijvers bedoeling. Het dient verstaan te worden in dezen zin, dat, wanneer de wettelijke achterstelling van het buitenechtelijke kind berust op de overtuiging, dat anders de regelmatige gezinsvorming onvoldoende bevorderd zal worden, de verantwoordelijkheid voor dat ongunstige lot niet mag gelegd worden op den wetgever, die niet anders kon handelen, maar alleen te zoeken is bij hen, die desniettegenstaande aan dat kind het aanzijn geven; gelijkerwijs als de ellende van een talrijk kroost, voortgebracht door echtelingen zoo goed als zonder bestaan, terugvalt op hen die, wegens de onmogelijkheid om kinderen te onderhouden, niet verantwoord waren te huwen.

Desniettemin: dat *arme* kind! te beklagenswaardiger, omdat het *onschuldig* is aan de hardheid van zijn lot. Doch *hoeveel gewicht* mogen wij toekennen aan die welgegronde klacht?

Zonder eenige meer algemeene beschouwingen kan ik daarop geen antwoord geven.

Als A ongelukkig de zoon is van een paar ouders, dat terecht de maatschappelijke achting verbeurd heeft, en daarentegen B ouders bezit, die even terecht overal in hooge achting hebben gestaan, is dan voor die beide de gelegenheid, om zich eene plaats in de samenleving te veroveren, gelijk? Onverschillig op welke van haar sporten de ouders stonden *neen*, nietwaar? Toch heeft B evenmin aandeel in de goede kans, die de eer zijner ouders hem verschaft, als A aan de kwade, die aan de oneer zijner ouders verbonden is. C en D zijn beiden zonen van onbemiddelde ouders, die aan hun kinderen geen bestaansmiddel, misschien niet eens eene wat behoorlijke opvoeding kunnen verschaffen, en C is meer begaafd maar D achterlijk, of C ter wereld gekomen met een gezond en D met een ziekelijk gestel, of in C ligt plichtsbesef en macht tot zelfbeheersching, terwijl D door lichtzinnigheid en wilde haren zijnen ouders, niettegenstaande al hun zorgen om hem anders te maken, groote zorgen heeft veroorzaakt: zullen die twee even goed of gemakkelijk door de wereld kunnen komen? In een derde gezin is de welvaart verdwenen door speculatiezucht van den vader of het huiselijk geluk verwoest door eene moeder, die er van door is met eenen minnaar. Zoo kan men in elken kring en elken stand de voorbeelden vermenigvuldigen van kinderen, die als erfenis van hun voorgeslacht een harden kamp in de maatschappij, soms tegen haar in, hebben te bestaan, gansch buiten eigen schuld.

Ziedaar leed, *buiten* overheidsbemoeiing zich voordoende. Een paar staaltjes thans van leed, individueel of in ruimeren kring, waaraan de overheid *niet* vreemd is. Uit overweging dat de bewoning van zeker pand gevaarlijk is voor wie er in trekt, of dat dan een haard van besmetting ontstaat, wordt dat huisje, in verband met niet-opvolging der aanschrijvingen om het in beteren toestand te brengen, onbewoonbaar verklaard, al kan de eigenaar de opbrengst nog zoo slecht missen. Dat hij geen verbetering aanbracht, is allicht het gevolg van onmacht: de eischen der noodzakelijkste verzorging van het gezin hebben 't misschien belet - tòch onbewoonbaarverklaring. Omdat de eischen van doelmatige rechtsbedeeling, behoorlijke landsverdediging enz. het verplaatsen van den gerechtszetel, den troep, de inrichting onvermijdelijk vorderen, wordt aan kleine plaatsen eene instelling, eene rechtbank, een garnizoen ontnomen; voor het toch al kwijnende oord is dat de genadeslag. Den man, wiens onderneming daar aan velen werk verschafte, treft een zwaar strafvonnis en de onderneming, bron van bestaan voor de helft der arbeidsbevolking van zoo'n oord, gaat te gronde; tegelijk staan vrouw en kinderen van den fabrikant, veelal zonder eenige verantwoordelijkheid, onverzorgd op de straat en ze moeten ervaren, dat de spatten op hun naam hen in de maatschappij half onmogelijk maken. Want zóó werkt het toch onmisbare strafrecht. Met eenige aandacht op deze wijs in onze maatschappij rondziende, wordt men zich bewust, dat tot de wetten van ons raadselachtig bestaan behoort onderworpenheid in het algemeen aan omstandigheden, waarop wij geenen invloed hebben; daaronder aan gunstige of ongunstige antecedenten van onze ouders, waaraan wijzelf geheel onschuldig zijn; voorts dat menigmaal de overheid zulke omstandigheden schept, volkomen bewust van dezen invloed en toch aldus zich *moetende* gedragen met het oog op hoogere belangen. Dan valt niet te ontkomen aan de conclusie, dat noch de hardheid van het lot der buitenechtelijke kinderen, noch de bevinding dat de geldende wet een niet gering aandeel aan dezen toestand heeft, *afdoenden* grond oplevert om die wet te veranderen; dat dus onontbeerlijk blijkt een volkomen *objectief* onderzoek, of de wetgever, haar wijzigend, zóó noodlottig in het overige maatschappelijk zou ingrijpen, dat hij zich den ongunstigen toestand der zonder eigen schuld lijdenden niet aantrekken *mag*.

Laat ik niet schromen ten aanzien der kinderen zelfs een stap verder te gaan. De harde kamp, dien zij in de samleving hebben te voeren, komt veel minder voort uit de positie, waarin stelsel of voorschrift der wet hen brengen, dan wel hieruit dat de maatschappelijke opvattingen een stempel van minderwaardigheid drukken op ‘het buitenbeentje’. *Hoe hard*, roept de gemoedsmensch, kan de stumperd den faux pas zijner ouders helpen? Eilieve: hoe zou het er wel uitzien, indien naar wet of zeden er volkomen gelijkheid tusschen echtelijke en onechtelijke kinderen ontstond? zou dan een *allerkrachtigst* motief om

zich onder de huwelijksinzetting te voegen niet verdwijnen uit de maatschappij? Uitzonderingen daargelaten(*), berust het samenwonen in concubinaat op motieven van lagere orde, dan schijnt voor hen, die te weinig voelen voor het groote sociale belang van regelmatige gezinsvorming, de drang van den eerstgemelden grond een onmisbaar tegenwicht van die lagere motieven. Zoo ongeveer als bij eenen ontvanger de verleiding, om in de kas te grijpen, wordt tegengegaan door de gedachte aan het schandvlekken van zijne kinderen. *Hard* genoeg, die toerekening van de tekortkomingen der ouders door de maatschappij: doch wanneer deze de echte en onechte kinderen eens ging gelijkstellen, hoe zou het in haar wel toegaan?

Het recht van beslissen over het paterniteitsontwerp ligt dus niet alleen, zelfs niet in hoofdzaak, bij de stemuitbrengenden krachtens medelijden en ergernis. *Objectief*, zooals ik het straks uitdrukte, behoort dit aan stemming te worden onderworpen.

Bij objectief onderzoek blijkt al dadelijk, dat dit wetsontwerp, aan het buitenechtelijk kind eene rechtsvordering tot onderhoud en opvoeding tegen zijnen vermoedelijken vader toekennend, en terwille daarvan eene uitzondering op art. 342 scheppend, veel meer dan eene *uitzondering* op het geldende recht invoert: dat een met dat recht *strijdig* beginsel plaats in het B.W. bekomt.

Het geldende stelsel is eene erkenning dat physiologisch de afstamming van eenen bepaalden vader *onbewijsbaar* is: als art. 342 B.W. eerste lid, onderzoek naar het vaderschap verbiedt en art. 305 den Code Civil nazegt: l'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari, dan verklaart onze wetgever met andere woorden, dat hij begrijpt het onbereikbare niet te moeten najagen en zijn familierecht optrekt op het bereikbare: daarom behelpt de wet zich met eene *onderstelling* van vaderschap(†). Wie trouwt, heeft als *zijn* kind te aanvaarden het door zijne vrouw ter wereld gebrachte kind, staande huwelijk door haar ontvangen; geen beroep op natuurlijke onmacht staat hem open; héél enkele en scherp omschreven uitzonderingen op art. 305 worden toegelaten en de echtgenoot, die hierop (door middel der rechtsvordering tot ontkenning, artt. 311 vgg. B.W.) beroep doet, onderneemt niet het bewijs dat *een ander* de vader is, maar dat hij, eischer, dat *niet* wezen kan. Daarentegen wordt onderzoek naar het moederschap toegelaten, omdat de bevalling is een feit, waaruit de bloedsbetrekking

(*) Het geval b.v. dat, zooals ik het wel beleefd heb, een paar menschen om hoogst *achtbare* redenen niet naar het stadhuis gingen en toch even regelmatig bijeenbleven als hadden zij dáár ‘hun briefje gehaald.’

(†) Zóó kenschetst ook Duveyrier, als hij [Dalloz no. 108] het verbod van onderzoek naar het vaderschap toelicht, het stelsel der wet: La nature ayant dérobé le mystère de la paternité à la connaissance de l'homme, à ses facultés physiques et morales, aux perceptions les plus subtiles de ses sens comme aux recherches les plus pénétrantes de sa raison; et le mariage *étant établi pour donner à la société* non pas la preuve matérielle mais, à défaut de cette preuve, *la présomption légale de la paternité*: il est évident lorsque le mariage n'existe pas, qu'il n'y a plus ni signe matériel ni signe légal.

onwedersprekelijk voortvloeit en tevens is een even *stellig* feit als elke andere voor rechtstreeksch bewijs vatbare gebeurtenis.

Van het oogenblik echter dat aan eene rechtsvordering, *welke ook,* van het buitenechtelijke kind of van zijne moeder tegen den beweerden vader plaats wordt ingeruimd, brengt men in dit rechtsstelsel *noodzakelijk* een *volstrekt tegenstrijdig* stelsel. Dat geschiedt dan *noodzakelijk:* immers, wanneer zou bij buitenechtelijke geboorte plaats wezen voor een *vermoeden* van vaderschap? Alleen aan het *feit* dat zekere man het kind verwekt heeft, kan de grond ontleend worden voor eene rechtsverplichting om zich moeder of kind aan te trekken. Maar als nu de natuur zelve den menschen de mogelijkheid om dat feit te staven heeft ontzegd? Laat eene met de natuur *strijdige* wet zich verdedigen?

Even goed als de individueele mensch heeft de Staat, heeft zijn orgaan van wetgeving zich te onderwerpen aan de natuurwet; poogt hij dáártegen op te komen, dan is zulk pogen meer dan ijdel: de gevolgen daarvan *breken op* aan de samenleving, zooals 't nu reeds begint in Duitschland.

Een der eigenaardigheden van onzen ‘socialen’ tot wetgevingsovermoed neigenden tijd is, dat men voor deze gevolgtrekking, vroeger als vanzelf sprekend beschouwd, bewijzen vraagt. Fiat! maar dan geen handigheden [als tegen Rochussen, die met bewijzen kwam] om het debat in verkeerde banen te leiden, zooals geschiedt door aan te voeren dat naar het B.W. feiten, niet vatbaar voor rechtstreeksch bewijs, kunnen worden aangenomen als bewezen en daarbij te roepen: hoe misplaatst is dan de klacht, dat art. 344a nu wil toelaten om op eenigszins onvolkomen bewijs iemands vaderschap van een natuurlijk kind, dat hem om alimentatie aanspreekt, in rechte aan te nemen!

Wie zoo redeneert, is een zuivere sophist, die het debat komt *bederven.*

Gewis: vaak neemt onze wet het *rechtstreeks* onbewijsbare als bewezen aan, en ikzelf voeg aanstonds daarbij: de eischen des practischen levens *vorderen*, dat zulks geschiede. Iemand is eenen gewelddadigen dood gestorven, maar van de dooding is niemand getuige geweest. Zou in alle dergelijke gevallen de doodslager ongestraft moeten blijven, ofschoon te zijnen laste eene gansche reeks van *feiten*, alle door afdoend *rechtstreeksch* bewijs gestaafd, voorhanden zijn, wier samenloop en onderling verband hem als dader aanwijzen aan rechters, diep doordrongen van de noodzakelijkheid om niet dan met de grootste omzichtigheid op zulk een samenstel van ‘aanwijzingen’ hun oordeel te gronden? Dan echter loopt dit oordeel uit op een stellig *feit*: doodslaan. Evenals, op echtelijk gebied, het toewijzen eener rechtsvordering wegens gepleegd overspel, eene *stellige handeling*, in den regel ook buiten getuigen voltrokken en dus voor *rechtstreeksch* bewijs onvatbaar; desgelijks eene rechtsvordering tot inroeping van staat, door een kind tegen zijne moeder ingesteld, al is die buiten tegenwoordigheid van getuigen bevallen, want op dat stellige bevallingsfeit loopt dan de bewijsvoering uit. Maar wat doet de rechter, die mijnheer A.

of B. verklaart tot vader van zeker kind? Heeft die rechter een *feit* gestaafd bevonden? Neen en duizendmaal neen: gestaafd bevond die rechter slechts (zooals ook het nieuwe art. 342 zegt) een *vermoeden.* Hij heeft, dat wil ik gaarne aannemen, bijeengekregen allerafdoendst bewijs van eene gansche reeks van feiten omtrent sexueele betrekking van A tot de overigens onbesproken moeder van het kind, omtrent begin van hare zwangerschap tijdens die betrekking, omtrent overeenstemming van het oogenblik harer bevalling daarmede en wellicht nog veel meer, dat de bloedsbetrekking tusschen den gedaagde en het kind uiterst waarschijnlijk maakt; maar dat mijnheer A. dat kind *verwekt* heeft, datgene waarop het *aankomt* om de rechtsvordering toe te wijzen, het blijft onbewezen, *omdat het niet te bewijzen is.* Het bewijs van eene 'aanwijzing' door aanwijzingen wordt terecht door ons wetboek van strafvordering uitgesloten - en wat wil de Vaderschapswet nu toegelaten hebben? Bewijs door aanwijzingen van hetgeen *nooit* een voor den mensch waarneembaar feit, dus nooit eene 'aanwijzing' zijn kan. Want alleen een stellig feit, iets *waarneembaars,* kan 'aanwijzing' zijn. Sophistiek en niets anders draagt men dus in het debat, wanneer men beweert, dat op het stuk van bewijs het nieuwe artikel 342 aan den eischer van alimentatie niet anders wil toekennen, dan hetgeen aan menigen anderen eischer elders in de wet wordt toegekend. De waarheid is, dat ter wille van het onechte kind onze wetgever, sinds eene kwarteeuw in 'sociale' stemming gekomen, zich in deze gemoedsstemming bij machte gaat verklaren om iets te doen uitmaken, wat de natuur zelve *buiten* zijn bereik heeft gesteld en tot nog toe erkend werd buiten het bereik zijner organen te liggen. Geen kunst van dialectiek kan goedpraten, dat zulk eene overschatting van vermogen is een hoogmoed, die naar het oude spreekwoord *voor den val* komt.

Want nu worden, misschien langzaam, maar zeker en onvermijdelijk de onmisbare beveiligingswerken der wettige gezinsorganisatie verzwakt.

Deze organisatie toch, door de natuur zelve genoodzaakt om van een ondersteld vaderschap uit te gaan en uit dien hoofde genoodzaakt om tevens te onderstellen, dat wederzijds wordt nageleefd de huwelijksbelofte om met geen ander dan den echtgenoot geslachtsgemeenschap te hebben, postuleert daarom bepalingen gericht op de *verwezenlijking*, zooveel mogelijk, van deze onderstellingen. Ten aanzien der echtgenooten onderling dient hiertoe het instituut der echtscheiding wegens overspel. Maar dit 'beveiligingswerk' biedt geen bescherming aan het kroost der vrouw; dat vindt zijne wettigheid eerst beveiligd door de onmogelijkheid om [buiten het zeker niet alledaagsche geval van art. 308 B.W.] kinderen op grond van moeders overspel te desavoueeren. Dit, ingeval van woordbreuk van vrouwskant, vóór en na 1838 ten onzent gelukkig nog vrij zeldzaam. Ten aanzien van overspel door den vaders gaat 's wetgevers bescherming in de richting, dat de gevolgen daarvan nooit concurrentie van geldelijke aanspraken door

andere kinderen teweeg kunnen brengen: *onderzoek* naar het vaderschap is verboden en *erkenning* van overspelige kinderen onmogelijk. Bovendien zijn zij door het eerste verbod gewaarborgd tegen gedwongen erkenning: alleen *vrijwillig* is deze bestaanbaar. En al is erkennen van een vóór het huwelijk verwekt kind niet verboden, art. 340 dekt de wettige kinderen [evenals hunne moeder] tegen elke vermogensbenadeeling hierdoor.

De juistheid mijner kenschets van ieder dezer bepalingen als een beveiligingswerk der wettige gezinsorganisatie vordert na Lohman geenerlei betoog; dan evenmin dat verzwakking van die organisatie wordt teweeggebracht door elke bres, groot of klein, in het samenstel.

Héél groot is die bres, als men uit dat samenstel de hoofdbepaling wegneemt; héél groot dus *de verzwakking der wettige gezinsorganisatie*, wanneer een zoo principiëel verbod als het onderzoek van het vaderschap wordt opgeheven. Daaromtrent dus geen woord gezegd; de bloote herinnering aan hetgeen [b.v. op het stuk van chantage] vaak gezegd en nooit weerlegd is, volsta; elk woord thans ware uilen brengen naar Athene.

Opzichtens den inbreuk op de regeling van het erkenningsinstituut, eveneens van groote beteekenis, dient een weinig meer moeite te worden genomen. Het ware karakter der paterniteitswet in dit opzicht dient zoo scherp mogelijk te worden geteekend, opdat men door haar hulselen heen ontwijfelbaar zie, dat zij, met het vonnis van art. 344*a* invoerend de uitspraak: *feitelijk* is A voortgebracht door B, daardoor invoert eene *gedwongen erkenning* van A door dien B. Zeker, in dat vonnis zal slechts geschreven worden, dat B 'vermoed' wordt A te hebben voortgebracht en angstvallig vermijdt die wet te spreken van 'het erkennen'. Doch met ijdel woordenspel. Immers, wanneer (zooals is aangetoond) dat vonnis zijn uitgesproken 'vermoeden' noodwendig ontleent aan onderzoekingen omtrent de *afstamming*, dan is met dat 'vermoeden' die afstamming ook contradictoir met gedaagde B *vastgesteld;* dus bevat deze werking van het vonnis opzichtens B eene *dwang*erkenning van A als zijn kind. Dan is het, ingevolge art 344*a*, evengoed *uit* met het tweede fundament van het B.W. 'geen erkenning dan *vrijwillig*'(*) als met het eerste '*geen onderzoek* naar het vaderschap.'

(*) En onder beperkingen, die zich op de onvrijwillige volgens het wetsontwerp niet laten toepassen, zooals ik in den tekst reeds opmerkte en aldaar aanstonds nog nader aanwijs.
Het 'geen erkentenis dan vrijwillig' als grondslag van het Fransch-Nederlandsche wetsstelsel is door Bigot Préameneu, toen hij dit in het Wetgevend Lichaam uiteenzette, *tweemaal* uitdrukkelijk uitgesproken: zie Dalloz nos. 18 en 23.
Aan het 'alleen vrijwillig' in mijnen tekst dient eene opmerking te worden toegevoegd voor juristen.
Blijkens Voorduin's 5e aanteekening op art. 342 heeft de kundige Belg Nicolaï - en met hem de meeste Fransche en Nederlandsche verklaarders der burgerlijke wetgeving - als *gedwongen erkenning* omschreven de werking van de rechterlijke uitspraak, waarover het tweede lid van gezegd wetsartikel handelt: de uitspraak bij welke degeen, die eene schaking, verkrachting enz. heeft gepleegd, kan verklaard worden 'vader te zijn' van het uit zijn slachtoffer geboren kind. Dan te spreken van een gedwongen erkennen, schijnt mij eene inconsequentie *zonder noodzaak,* omdat zulks niet juist *kan* wezen. Stel, dat zulk een misdrijf gepleegd werd tegen eene zuster ('t geval ons beschreven uit de familie van koning David) en dat de schanddaad eens aanleiding gaf tot zulk eene rechterlijke verklaring: *dwingt* dan de rechter den dader tot erkennen, ofschoon art. 338 hem zulk eene daad verbiedt? Zoo uitdrukkelijk mogelijk zegt het artikel iets gansch anders: het wijst *den rechter,* niet den verwekker, aan als dengeen van wien de erkenningshandeling uitgaat. Vrij wat rationeeler is de verklaring, die Lohman blz.

En laat ons nu eens de rekening opmaken van de gevolgen, allereerst ten aanzien van de *erkenning*.

Terwijl een overspelig of incestueus kind niet erkend kan worden en uit de nalatenschap zijner ouders niet meer dan levensonderhoud ontvangt, is thans de (vrijwillige) erkenning van een, laat ik het noemen *gewoon*, natuurlijk kind toegelaten onbeperkt, dus zoowel vóór als na het huwelijk, en heeft het dan ook eenig erfrecht; die toelating gaat echter, in het belang van het wettig gezin, gepaard met beperkingen van het geldelijke gevolg, waarvan de voornaamste (art. 340 B.W.) is, dat erkenning staande huwelijk door den vader geen schade aan dat gezin mag toebrengen. Maar nu? Al ligt in eene gerechtelijke toekenning van onderhouds- en opvoedingskosten eene erkenning opgesloten, toch laat art. 340 B.W. zich nimmer toepassen op het vonnis van art. 344*a*. Ook is onwedersprekelijk hetgeen Lohman heeft aangewezen: ofschoon de uitkeering aan den man wordt opgelegd, heeft de vermenging van de inkomsten der vrouw met de zijne, die rechtens of feitelijk bijna altijd plaats heeft, tengevolge, dat zij bijdraagt èn in de uitkeeringen èn in de proceskosten; voorts verschaft de paterniteitswet aan de vertegenwoordigers van het buitenechtelijke kind veel krachtiger dwangmiddelen tegen onwil van den vader, dan aan het wettige gezin bij tekortkoming in den onderhoudsplicht daarvan ten dienste staan. ‘Och, schik U daarin, terwille van het arme kind.’ Nu, die raad kan er wellicht door, zoo de vrouw vóór haar huwelijk onkundig was van het bestaan des stumperds, want dan had zij dit allicht gewaar kunnen worden en moet zij, den man harer keuze te blind vertrouwd hebbende, daarvan het materieele gevolg evengoed als het moreele dragen. Maar als de bestaansmiddelen eens krap zijn? dan kan de ondervinding, dat de nieuwe paterniteitsactie teweeg brengt wat de vrijwillige erkenning van het antenuptiale spruitje niet vermag, die edelmoedigheid zwaar genoeg maken. Dubbel zwaar zal de last wezen, zoo die het gevolg is van *overspelige* verwekking. Ook verruimen - zie Lohman - het vonnis van art. 344*a* en het executiemiddel, op arbeidersinkomsten bij art. 344*p* gegeven, de gelegenheid tot samenspanning van een plicht-

227 geeft. Verder hier gezwegen over deze bepaling, die tot de meest uiteenloopende opvattingen aanleiding geeft, al bevat zij de aanwijzing van hetgeen 's rechters verklaring moet inhouden; liever mij bepaald tot het uiten van eenen wensch. Het paterniteitsontwerp, dat art. 342 lid 2 in stand houdt, moge ingeval van aanneming uitlokken tot een nieuw onderzoek dezer stof: de wijzigingen overigens in den wetstitel ‘vaderschap en afstamming’ aangebracht geven daartoe alle aanleiding. Dan echter een onderzoek, waarbij dieper in de stof wordt gedrongen, dan de eerste bloot historische commentatoren eener nieuwe wet gemeenlijk instellen. Een knappe doctorandus geve ons zijne dissertatie daarover!

vergeten vader met zijne bijzit, om het ‘tweede huishouden’ financiëel te verzorgen ten koste der wettige familie. Laat niemand zoodanig gevaar, al is het minder alledaagsch dan zijn straksvermeld contrast, (chantage) denkbeeldig noemen: op sexueel gebied is alles mogelijk en zoo'n uitgezochten papa heb ik ook al gekend. Kortom, de terugslag van dit alles op de stoffelijke en onstoffelijke verhoudingen in het wettige gezin laat zich niet wegredeneeren: mag men deze opofferen aan ‘dat arme kind?’

Eene andere opmerking, als overgang tot het onderzoek naar de verdere gevolgen der afschaffing van art. 342 oud.

Als buitenechtelijk een man kinderen heeft van vóór of na zijn huwelijk, dan kan zijn wettig gezin daarvan grooten overlast ondervinden, vooral wanneer die spruitjes verwekt zijn bij eene weinig kieskeurige, haar mamaschap exploiteerende moeder. Wat wordt dit in de hand gewerkt, zoodra die mama, inplaats van aan te komen met bloote beweringen, eene rechterlijke uitspraak van ‘vermoedelijk vaderschap’ in de hand heeft! ‘Bewezenverklaringen van hetgeen onbewijsbaar is, laat ik niet toe,’ zei aanvang 19e eeuw de wetgever; ‘physiologisch is dat waar en daarom verklaar ik B slechts tot *vermoedelijken* vader van A, doch overigens heb *ik* er mij niet aan te storen,’ zegt hij een eeuw later; ‘het wettige gezin is de pijler onzer monogamistische maatschappij en 't belang daarvan moet ik laten gaan boven dat van zeker getal onechte kinderen’ - aldus de eerste; ‘'t kan wel wezen, maar ik laat die stumperds niet in de kou’ - aldus de tweede. Zou de laatste gelijk hebben?(*)

Een beslist *neen* schijnt mij onvermijdelijk, zoodra men bedenkt, dat hij, in de wet aan een op afstamming gegrond vaderschap plaats hebbende ingeruimd, bij het toekennen alleen van alimenten onmogelijk kan blijven staan. Om opportuniteitsredenen heeft de minister, die het wetsontwerp deed aannemen, het daarbij gelaten, maar eigenlijk al toegegeven dat zijne opportuniteit zonder duurzaam weerstandsvermogen is. Een paar opmerkingen om het te doen voelen en tasten.

Als B. wettige zijnen naam voerende kinderen heeft, maar bij vonnis is uitgemaakt, dat hij (zoogenaamd vermoedelijk) als *vader* van A. moet worden aangemerkt, is het dan op den duur houdbaar, dat A. zich met den naam van een wellicht heel schunnig vrouwspersoon moet vergenoegen? Was A. *vrijwillig* erkend, hij zou den naam zijns vaders

(*) Voor het beantwoorden der vraag komt ook ernstig in aanmerking het betoog, waarmede Jhr. Mr. van Doorn het Kamerdebat heeft geopend: de evenredigheid ten onzent tusschen het getal in bescherming genomen stumperds en benadeelde wettige gezinnen.
Toen ik die redevoering las, dacht ik: voorstanders der paterniteit in de Kamer zijn vooral die leden, die altijd vol zijn van de noodzakelijkheid, dat bijzondere belangen, ook al komen deze in het gedrang, moeten wijken voor het belang van ‘de gemeenschap’; zouden ze nu toch niet eens komen tot het besef, dat ze, *precies omgekeerd,* gaan meedoen om een der *meest eminente* belangen van de gemeenschap op te offeren aan eene kleine minderheid ‘arme kinderen’?

mogen voeren: waarom niet na *gerechtelijke* vaststelling van den bloedsband? Hoe gauw zullen met goed en betrekkelijk rechtmatig gevolg de democraten van alle gading een nieuwen klaagzang over 't arme kind doen weerklinken! Intusschen: die nieuwe mijnheer A. wordt voor de wettige familie een schrikkelijk kruis: waar blijft men met hem? Zoo echter 'voor den eminenten eisch van humaniteit, dat een onschuldig wezen niet mag boeten voor de schuld zijner ouders, alles moet zwichten,' dan natuurlijk ook weg met dit bezwaar. Dan beleven wij ook, dat aan 'het arme kind' de toegang niet mag worden ontzegd tot huis en haard van den man, die bij openbaar vonnis als *zijn vader* is aangewezen, anders blijft hij verschoppeling. Aan verdere wetsbemoeiing is, en daarvoor zullen Mr. Limburg c.s. ook wel zorgen, *geen ontkomen.* Hoever? Dat waag ik niet te zeggen, wel echter dat in eenen tijd, waarin veelszins over verslapping, ja desorganisatie van den familieband geklaagd wordt, voor dergelijke toestanden de deur dicht moet blijven; en dat alleen het in stand laten van de nog bestaande wet dit mogelijk maakt.

Slechts even vermeld ik de nu ontstaande mogelijkheid rechtens van het monsterlijke *tweevaderschap*, het een krachtens rechtsgeldige erkenning van meergenoemden A door C, het andere krachtens een vonnis, hetwelk even rechtsgeldig B als (vermoedelijk) zijnen *vader* aanwijst; immers, het blijft en moet wel blijven toegelaten(*) een buitenechtelijk kind te erkennen, zonder dat daarbij in aanmerking kan komen, of de erkenner wel de verwekker is.

Deze ergerlijkheid is er eene voor iedereen. Daarnaast schept het wetsontwerp menige andere aanstootelijkheid, doch meer voor den jurist(†). Breed uitmeten dezer laatste blijve achterwege, omdat inzake wetgeving ergernis eene heel gevaarlijke leidsvrouw is. Veel nuttiger schijnt mij, de bedenkelijkheid dezer leidsvrouw te doen zien juist aan de paterniteitswet. Is deze wet niet goeddeels voortgekomen uit ergernis, dat het verbod van onderzoek den verwekker van buitenechtelijke kinderen de gelegenheid geeft om de moeder zelfs geldelijk in den steek te laten,

(*) Voorbehoudens het bij art. 338 bepaalde.

(†) B.v. het kostelijk poespasje van onvrijwillige en vrijwillige erkentenis ingevolge de artt. 344*k* en *l.* In die gevallen wordt iemand, beweerdelijk 'vader' naar art. 344*a*, vanwege een kind of de moeder voor den kantonrechter geroepen, omdat die in rechte van hem alimenten of bevallingskosten zal hebben te vorderen; de gerequestreerde erkent dat 'vaderschap' en de kantonrechter bevindt 'niet den geringsten twijfel': gaat dus daarnaar *onderzoeken*, eer hij op het request beschikt. Gewis is voor die beschikking het *erkennen* een hoofdfactor, maar tot dat erkennen zou het blijkbaar *niet* gekomen zijn zonder den rechtsmaatregel en het rechterlijk onderzoek: erkenning *vrijwillig* of *onvrijwillig?* - Even groote poespas is het recht op bevallingskosten en onderhoud, volgens den ondubbelzinnigen inhoud der artt. 344*f, i, j* en *l* een recht van de *moeder.* Maar op aanspraken van haar tegen den verwekker van haar kind mocht de wet niet rusten: alleen haar kind mocht die krijgen, riep steeds en kras de minister. Dan noodzakelijk *geen* kosten van bevalling, wanneer het kind niet levend ter wereld komt, want dan ontbreekt de voorwaarde voor toepassing van art. 3 B.W. - aldus de gewone jurist. De juristerij van dit ontwerp schafte evenwel raad om *precies het tegendeel* in het tweede lid van art. 344*f* neer te schrijven: hoe? Met eene toelichting, bij welke het moeilijk valt niet te verzuchten: 'Zulke juristerij is er dan ook naar!'

ofschoon hij niet twijfelt aan zijn vaderschap? En zie ons aanlanden bij het wettelijk tweevaderschap en, wat dieper ingrijpt dan deze monstruositeit, bij eene onvermijdelijke verzwakking, stoffelijk en onstoffelijk, van het wettige gezin! Dan toch liever de ergernis, hoe gerechtvaardigd, verdragen en, evenals voor honderd jaren, niet toegegeven aan het medelijden, door Duveyrier zoo juist en welsprekend vertolkt.

Daarom zegge de Eerste Kalmer: *terug* van dezen weg; *terug* door verwerping der paterniteitswet en *voor goed* terug. Dat wil zeggen, dat ook niet wordt ingegaan op Lohman's denkbeeld om aan de moeder van (althans niet overspelige) kinderen eene aanspraak op steun in het onderhouden en opvoeden te geven. Caveant consules *iterumque* caveant! alleen het *volstrekt* dichthouden van de deur, het *strikt handhaven* van art. 342 B.W. houdt ons buiten groote schade.

Misschien wordt aan dit mijn advies verweten, dat ik, de toekomst teekenende, deed aan Schwarzmalerei. Eene stoffeering met *vogelverschrikkers?* Wie zich dat laat beduiden, heeft geen geheugen voor de geschiedenis der laatste vijf en twintig jaren van wetgeving, leerend dat het eenige middel om den boom voor langzaam splijten te behoeden is, het dunne eindje van de wig niet in den stam te laten dringen. Hoevelen onder de voorstemmers van Modderman's Drankwet van 1881 hebben beseft, dat de in de practijk(*) onmogelijke Drankwet-Kuyper daaruit zou voortkomen? Hoevelen van hen, die in de Arbeidswet van 1889 een uitdrukkelijk tot *drie* ambtenaren beperkte inspectie toelieten, hebben voorzien, dat daarmee binnen vijftien jaren een korps van *vele tientallen* toegelaten zou zijn.? Hoevelen, die toen ook de eerste wetsbemoeiing met den arbeid van volwassenen (art. 5) hebben doorgelaten, als ‘bescherming van economisch zwakken’ in deze gedaante, hebben vermoed, dat in de gedaante van dwangverzekering, schoolvoeding, subsidiëering enz. dat beschermingsbeginsel de vaart zou nemen, thans aanschouwd? Eenmaal aanvaard, werken beginselen *onvermijdelijk* voort(†).

Hodie caveant!

II.
Rechtsphilosophen en Romeinen den arme ter hulpe.

Van de voorgaande bladzijden waren de meeste al geschreven, toen Mr. Levy, beducht voor den invloed van Lohman's opstel op de Eerste Kamer, in het *Weekblad voor het Recht*, n°. 8561, een betoog daartegen deed verschijnen.

(*) Nader te bevragen bij hen, die over haar recht te spreken hebben. Vandaar waarschijnlijk de opmerking in Van Houten's jongsten Brief dat, zoo de magistratuur evenals de R. v. St. advies daarover kon uitbrengen, (de niet-politieke) ontwerpen er anders zouden gaan uitzien.

(†) En de voorstanders ontleenen aan deze ervaring zooveel zelfvertrouwen, dat zij eene serieuse verdediging overbodig achten. Leerrijk is hetgeen C.K. Elout in *De Tijdspiegel* uit officiëele regeeringsstukken heeft bijeengegaard omtrent de haast laatdunkende wijs, waarmee principiëele tegenspraak wordt bejegend. 't Lijkt naar het ‘uwe sententie is gelezen, voort! voort!’ waarmee de rechters van Oldenbarnevelt diens laatste woorden bejegenden.

Voorwaar niet de eerste de beste, deze Lohengrin in schitterend harnas, die Elsa ‘de arme’ te hulp snelt.

Hoe mij te weer stellen? want uitteraard treft zijn aanval op Lohman ook mijne beschouwingen.

Verdediging punt voor punt zou òf eene omwerking van mijn artikel vereischen, òf een niet klein tweede opstel; voor beide ontbreekt mij de tijd. Ik beperk mij daarom tot het onontbeerlijke: enkele kantteekeningen om te doen zien, dat deze critiek, als altijd bij Levy keurig van vorm, veeleer verblindt door geleerde inkleeding, dialectisch talent en beroep op allerlei rechtsregels, dan dat zij Lohman en mij werkelijk deert; ontdaan van al dien sier, schijnt zij goeddeels *langs* de kern van het debat heen te gaan.

Bescheid vordert dan allereerst eene beweerde *grondfout* in het betoog Lohman-Eyssell: een rechtskundig vraagstuk als de paterniteitsactie willende toetsen aan de physiologische (overigens door Levy erkende) waarheid, dat het vaderschap onbewijsbaar is, verwaarloosden wij beiden het rechtsphilosophisch beslissende verschil tusschen de begrippen *abstractie* en *fictie*, tevens vergetende wat wel, naar de bekende Romeinsche omschrijving van Paulus L. 1 D. de regulis juris, een rechtsregel is, en nog het een en ander uit de Romeinsche school.

Vooreerst echter: al wordt natuurlijk de vraag, of onderzoek naar het vaderschap behoort te zijn toegelaten, beslist in een *wetboeks*-artikel - is zij daarom eene bloote *rechtsvraag?* omvat zij niet een veel ruimer gebied? wijst haar nauwe verband tot eene *physiologische* waarheid niet allicht hierop? Indien bevestigend geantwoord moet worden, vervalt dan niet, als zoo'n dik woord hier dienstig is, juist Levy in eene ‘grondfout’? De lezer beslisse.

Een tweede opmerking. Voorgesteld wordt eene oplossing van de vraag, of *op grond van aanwezige bloedsbetrekking* (vaderschap) *tot eenen bepaalden man* eene zekere positie kan toegekend worden aan buiten echt geboren kinderen. Dan (aldus wij tegenstanders) allereerst onderzocht, of zulk eene bloedsbetrekking zich laat aantoonen. *Alsjeblieft niet,* komt nu Levy: in naam van het onderscheid tusschen het begrip ‘abstractie’ en het begrip ‘fictie’ *buiten de deur daarmee.* Vrage, of met een handgreep van schoolsche philosophie eene *onmisbare* voorvraag buiten beslissing mag worden gesteld: gaan de eischen der *school* boven die van het *leven?*

Niettemin, laat ons in de school gaan en ons oor, maar een critisch, openzetten voor hetgeen, als grond voor dat ‘de deur uit’, ten beste gegeven wordt. Ziehier de leering.

Als de wetgever, uitgaande van het (ook door onzen leeraar aangenomen) feit, dat het staande huwelijk verwekte kind in den regel is voortgebracht door den man der moeder, in een wetsartidel (305 B.W.) neerschrijft, dat rechtens die man de vader *is*, dan heeft hij in dat

artikel neergeschreven eene van het begrip ‘fictie’ te onderscheiden ‘abstractie’, en op het voetspoor van Jellinek worde erkend, dat, waar een rechtskundig vraagstuk, gelijk in dergelijk wetsvoorschrift tot beslissing wordt gebracht, zulk eene ‘abstractie’ meer is dan fictie. Zij is *de waarheid.* De *waarheid?* ook als de wetgever (onmiddellijk achter de ‘abstractie 305’, in art. 306 en volgende, B.W.) aan de geproclameerde abstractie dit toevoegt: ‘maar ingeval het kind geboren is vóór den 180^{en} dag des huwelijks en in eenige andere gevallen kan de man, die volgens mijn art. 305 vader *is*, eene rechtsgeldige verklaring van mijne rechters verkrijgen, dat hij de vader *niet* is?’ Dan blijkt op het juridiek gebied ‘de waarheid’ toch in sommige opzichten *verwrikbaar.* En wel héél merkwaardig is, dat de toelating in art. 306 aanhef om ‘de waarheid’ te gaan verwrikken, door den wetgever wordt verleend op gronden van *physiologie*: dezelfde physiologie waaraan, om het ‘abstract’ karakter van art. 305, Levy alle medespreken wil ontzegd hebben. Nederig erkennend, dat ik een poover rechtsphilosoof ben, amper bevoegd om op het gezag van Jellinek-Levy af te dingen, waag ik toch te betwijfelen, of we dan hier te doen kunnen hebben met eene door den nimbus ‘de waarheid’ omstraalde *abstractie.*

Dit mijn couragestuk schijnt een ietsje minder gewaagd, als ik mij door deze bondgenooten zelf laat onderwijzen in het verschil tusschen zulk eene verheven ‘abstractie’ en de mindere grootheid ‘fictie’. Want welbezien beland ik met ons ‘pater quem nuptiae demonstrant’ dan bij deze laatste. De grondslag (zoo leeren zij) der abstractie is hetgeen zich *werkelijk* in de wereld voordoet: de fictie kenmerkt zich door op ééne lijn met die werkelijkheid te stellen eene *uit de lucht gegrepen* feitelijke onderlaag. Is 't nu eene ‘werkelijkheid’, dat de man der vrouw *altijd* vader is van het staande hun huwelijk geboren kind? of is, hoe waar dit zij ten aanzien van de overgroote meerderheid dier geboorten, niet veeleer ‘werkelijk’, dat de zedelijkheid zich heeft te bedroeven over een niet onbeteekenend getal uitzonderingen op deze bevinding? Jellinek-Levy zullen met mij wel het laatste antwoorden op de vraag; daardoor echter geven zij ook toe, hier niet voor zich te hebben wat zij doopen de *wezenlijke* feitelijke onderlaag, grondslag, noodig voor eene ‘abstractie’, maar eene onderlaag *uit de lucht gegrepen*, die, als de wetgever haar op de plaats der eerste stelde, slechts aan hun begrip van ‘fictie’ beantwoordt. De Fransch-Nederlandsche wetgever, volkomen bewust hierdoor te *fingeeren*, ging met zijn art. 305 B.W. eene *niet*-werkelijkheid stellen op de plaats van deze laatste en die niet-werkelijkheid behandelen als tòch ‘werkelijkheid’. Niet [ook dit trekt de aandacht desgenen, die aan Levy's betoog de vereischte aandacht wijdt] handelde hij zoo, stellig voornemens om onder *alle* omstandigheden de ‘werkelijke’ werkelijkheid op zijde te zetten: neen, naarmate het belang der wettige gezinsvorming hem dat noodig doet oordeelen, toont hij, deze laatste beslist *in* zijn oog te houden. B.v. met de

reeds besproken art. 306 enz., door in enkele gevallen toe te laten eene rechterlijke uitspraak, dat degeen, die blijkens huwelijk voor papa te houden zou wezen, *geen* vader van het kind is. En 't is almede eene manier om aan de *werkelijke* werkelijkheid plaats te gunnen, als de wetgever in art. 342 zegt: omdat 'werkelijk' voor het physiologisch vaderschap de zekerheid ontbreekt, *verbied* ik onderzoek in rechte naar dat werkelijke vaderschap.

Desniettemin onzen wetgever voortestellen, als in art. 305 *juridische* waarheid huldigend in den Jellinek-Levyschen zin eener onwrikbaar te achten 'abstractie', is mij daarom - de qualificatie zij vergeven - niet veel meer dan een dialectische kunstgreep om den lästigen Ausländer *physiologie* over de grenzen van het debat te zetten. Wordt de uitzetting minder willekeurig als Levy, vragend of Lohman hun bestaan vergeet(*), er een paar politieagenten uit het Romeinsche Pandecten-posthuis bijroept: den agent 'exceptio firmat regulam', en dien genaamd 'regula est etc.'? Moest de geleerde, die op drie of vier katheders figuur zou maken, niet versmaden dáár hulp te gaan zoeken? Immers, wat kan de les in *logica,* dat, wie het bestaan van uitzonderingen (306 vgg.) beweert, noodzakelijk de *aanwezigheid* van eenen regel toegeeft, afdoen tot de vraag, welk *karakter* ('abstractie' of 'fictie') die aanwezige regel heeft? Wanneer Paulus den regel definieert als eene korte omschrijving van waargenomen feiten - breviter enarrans rem quae est - leert hij dan [zooals Levy het wil doen voorkomen], dat die feiten *goed* zijn waargenomen, dat ze wis en zeker *werkelijkheden* zijn? voor òns geval dus, dat, wijl in de overgroote meerderheid van echtelijke geboorten de echtgenoot der moeder *werkelijk* vader is van het kind en daarom art. 305 hieruit eenen 'regel' maakte, die *meestal* werkelijke paterniteit mag worden omgegoocheld in de 'abstractie' van *volstrekte* werkelijkheid, dus dat voor den jurist nu *zeker* is geworden, wat de physiologische waarneming als *onzeker* heeft leeren kennen? Veeleer zou ik in zulk eene dialectiek het bewijs zien, dat nog altoos o zooveel grond bestaat voor de waarschuwing, door Paulus aan zijne bepaling des rechtsregels toegevoegd: 'non ut ex regula jus sumatur'; de waarschuwing op zijn Hollandsch: 'ga u niet verbeelden, dat uit regels *alles* te halen is.'

Genoeg over de 'grondfout'; zien we hoe Levy poogt Lohman, dus ook mij, op een tweede hoofdpunt voor de critiek der paterniteitswet onschadelijk te maken. Hij beproeft het op vrijwel dezelfde wijs als met ons beroep op de physiologische waarneming - daarom kan het verweer daartegen, uitteraard verwant aan het vorige, vrij kort zijn.

Dat punt is het rechtskarakter, naar ons wetboek eigen aan de

(*) Met die vraag wordt ook de jongeheer Nasciturus, het 'kind op komst' van art. 3 B.W., aan Lohman vertoond. Met evenveel recht als hij geroepen werd bij art. 344*f* Ontwerp. Ik acht onnoodig over het manneken opnieuw te spreken en verwijs naar blz. 125 noot † van dit opstel.

erkenning van een natuurlijk kind. Gewis ook voor Levy een hoofdpunt, omdat naarmate van de bevinding hieromtrent het antwoord op een aantal vragen van groot gewicht voor het paterniteitsontwerp niet weinig verschilt. Lohman (en ik met hem) beschouwt de erkenning als een *wilsuiting*; Levy meent van ons - dus ook van al de gevolgtrekkingen die wij hieruit maken - af te zijn met het bescheid: jawel, maar slechts *formeel*, want 'substantie' van des erkenners wilsverklaring is *hulde aan* DE WAARHEID. Ook hier echter heeft men niet te doen met de 'waarheid' equivalent der werkelijkheid, maar met hetgeen, ofschoon waar in de groote meerderheid van gevallen, lang niet in *ieder* geval voor werkelijkheid, alzoo wezenlijke waarheid mag doorgaan. Anders gezegd: de meeste mannen, die eene verklaring houdende erkenning van een natuurlijk kind uitbrengen, zijn overtuigd, dat zij dit kind verwekt hebben, doch menigmaal handelen zij *zonder*, ja *tegen* hunne overtuiging. In en buiten rechtsgeleerden kring heeft na een zeker aantal levensjaren bijna ieder onzer de ervaring opgedaan, dat, al is de adoptie als *rechtsinstituut* verdwenen uit onze wetboeken, zij in den erkenningsvorm *feitelijk* voortbestaat. Vooral in den Hoogen Raad, die aan de Kroon advies moet uitbrengen over ieder aan haar gericht verzoek om wettiging (na huwelijk of ingevolge art. 330 B.W.), leert men hiervan meespreken. Vaak wordt zulk eene, altoos voorafgaande erkenning eischende, legitimatio per rescriptum principis aangevraagd door een echtpaar, waarvan de man zóóveel jonger is dan de vrouw, dat zijn *feitelijk* vaderschap den ernstigsten twijfel opwekt; vaak ook verneemt men uit de op het verzoek gehoorde bloedverwanten stemmen, die (met of zonder verzet tegen de wettiging zelve) verklaren, dat de verzoeker een niet door hem verwekt kind wil 'eigenen' of 'op het echte boek brengen'; kortom, bij eene erkenning vormt 'hulde aan *de waarheid*' lang niet immer wat Levy haar feitelijke onderlaag noemt. Daarmee vervalt het fundament zelf van allerlei door hem geleeraard: erkenning hulde aan de waarheid - dáárom geenerlei mogelijkheid om haar later te betwisten; hulde aan de waarheid - dáárom wilsuiting slechts naar den *vorm*; hulde aan de waarheid - dáárom ontoelaatbaar hare werkingen te gronden blootelijk op de *toestemming* des erkenners, zich openbarende in de burgerrechtelijke erkenningshandeling. Met zijne formule bracht Levy in het debat een op magistralen toon uitgesproken woord van imposanten klank, een staaltje van uiterlijke welsprekendheid, een mooi zinnetje. Een ondeskundige of een mindere gildebroeder, grif om te zeggen 'dat spreekt vanzelf', wordt er door gepakt. Maar tegen onderzoek naar de juistheid is het zinnetje niet bestand.

Van gelijke werking schijnt me menig ander zinnetje, overal in het opstel voor het grijpen. Het heele artikel blinkt er van en licht verblindt die schittering, edoch.... verblinden en overtuigen zijn er twee. Ziehier er een paar gegrepen: eene paterniteit, steunende op wetsgebied

of eindgewijsde, is niet waarschijnlijk doch waar - het gezin zelf wordt met uw stelsel verwezen naar de beruchte probabiliteitsleer - gij ontzielt het wetsgebod of stelt ter zijde, dat eindvonnissen als waarheid rechtens moeten worden aangemerkt. Alles goed om zieltjes van 't bovenomschreven gehalte te winnen, maar kan een jurist als Levy het van zoodanige winst willen hebben? *Zijne* winst kan slechts komen van hen, die hunne aandacht niet laten afleiden van den *aard* van het debat. Welnu: wordt dezerzijds beweerd, dat men wèl op kan tegen het wetsgebod van art. 305 B.W.? dat als de rechter heeft beslist, dat vruchteloos gepoogd is te bewijzen wat ter ontkenning van het kind noodig is, de ontkenner toch *niet* vast is aan het wettelijke vaderschap van art. 305 of dat het desbetreffende eindvonnis minder rechtskracht heeft als eenig ander eindgewijsde? heeft de vraag of art. 305 berust op eene *onderstelling* van vaderschap iets te maken met hetgeen in theologischen of philosophischen kring probabiliteitsleer heet? Kan bij mogelijkheid dit, en nog zooveel meer dat Levy ophaalt, het minste bijbrengen om den *aard* van ons stelsel van vaderschap en afstamming te verklaren?

En nog zooveel meer. Want Levy wil ons zoo waar doen gelooven, dat Lohman iets heeft bestaan ‘subversief voor onze samenleving, voor het gezinsbestaan, voor het eerbare vrouwelijke gevoel’. En wat ondernam die Lohman dan wel? De critiek eener nieuwe paterniteitswet inleidende, ondernam hij eene bloote *verklaring* van het geldende stelsel: een ondernemen, dat *niets hoegenaamd verandert* in dat reeds honderd jaren geldende recht. Of Lohman dat recht juist dan wel onjuist verklaart, of hij terecht of ten onrechte daarbij haalt hetgeen de physiologie omtrent het vaderschap leert... dat recht blijft vandaag er uitzien *precies* als voor honderd jaren, toen het werd ingevoerd. Hoe in 's hemels naam *kan* Lohman's bloote verklaring van 't bestaande recht dan subverteerend werken op onze samenleving, onze gezinnen enzoovoort? Turksche trom en pauken nog achter den klinkklank van zooeven: bleven die niet beter weg, zoolang 't alleen te doen is om antwoord op de nuchtere vraag, of Lohman eene *juiste* verklaring bracht? is 't onmogelijk dáárbij het hoofd koel te houden? Eerst na het antwoord hierop komt immers hetgeen opwinden kan: of en hoe het bestaande te *veranderen?* Dat dan een warm voelende, die met een machtig spreektalent begaafd is, der oratorie den teugel viert, wien verbaast, wien stoot dat? Alleen, laten we dan aan zijne ontboezeming slechts den *oratorischen* maatstaf aanleggen.

Naar *dien* maatstaf is het slot van Levy's artikel haast overweldigend. Ieder drage de gevolgen zijner eigen handeling, want zonder dat is recht eenvoudig niet denkbaar: we hebben hier niet maar een rechtsbeginsel, maar de vooronderstelling zelve van alle recht; heeft opzet een kind in het leven geroepen, dan is 't een eisch van recht, dat dit hulpelooze wezen, overspelig of niet, ondersteund worde door zijnen

verwekker, - voor dezen eminenten eisch van humaniteit, die ieder buitenechtelijk kind omvat, zwicht *elke* overweging. Denkt u deze gedachte gehuld in het sierlijk kleed, dat Levy haar op de tribune der Juristenvergadering van 1886 omhing: wie bekomt dan niet een machtigen indruk en zegt, gelijk ik toen: quel beau geste! Doch gunt vervolgens de bewonderaar zijne plaats aan den debater, dan zit hij na een donderend applaus neer en vraagt: is dit zoo indrukwekkend woord tegelijk *overtuigend?* Het antwoord hierop schijnt te vinden zonder eenig plukken of pluizen aan dat Recht, die allesbeheerschende verantwoordelijkheid voor eigen doen, dien eisch ten bate van *alle* kinderen. Rondgezien op ons overige maatschappelijk terrein: dan aanschouwt men eene samenleving *niet* zwichtend voor Levy's eminenten eisch en, dunkt mij, *terecht* daarvoor niet zwichtend. Men oordeele!

Er is geld ter leen genomen en niet teruggegeven, ofschoon de debiteur daartoe volkomen bij machte is; de crediteur dagvaardt en legt eene ondubbelzinnige schuldbekentenis over; de debiteur erkent brutaal, dat hij nimmer terugbetaalde, maar beroept zich op eene voltooide verjaring: bij monde des rechters verklaart onze maatschappij de gebondenheid tot teruggaaf onherroepelijk tenietgegaan. Of de crediteur heeft geene schuldbekentenis en de debiteur geene exceptie van verjaring: de eerste neemt zijne toevlucht tot den beslissenden eed en cynisch zweert dien de gedaagde. Dat kan hem leelijk bekomen, als de crediteur de schuldbekentenis nog vindt en over meineed gaat klagen; dan brengt een volkomen overtuigend strafvonnis den vriend in de celgevangenis - ook het geld uit zijne handen? neen: 't burgerlijk gevolg van den eed, hoewel een meineed, is, dat het geld in die vuile handen blijft. *Waarom* is in beide gevallen de schuldeischer zijne penningen kwijt, *onherroepelijk*, ofschoon 'het Recht' zoo luid mogelijk *om teruggaaf roept*? Omdat in het oog des Nederlandschen wetgevers ALLESOVEROVERWEGENDE belangen der samenleving vorderen, dat er zij eene verjaring, een beslissende eed, en dat aan deze instituten *onherroepelijk* rechtsgevolg zij toegekend.

Zal dan de debater niet gerechtigd, ja *verplicht* zijn om na zijn applaus te blijven vragen, of er ook allesoverwegende maatschappelijke belangen zijn, die eischen dat geenerlei paterniteitsactie(*) plaats bekome in ons wetboek?

Ook voor de wegsleependste woorden mag zijn *caveant* niet zwichten.

Den Haag, einde Aug. 1907.

MR. A.P.TH. EYSSELL.

(*) Doet zich dezelfde vraag niet voor bij de *materniteitsactie?* In beginsel *altijd* toegekend, vindt men haar verboden lorsqu'elle sera dirigée (Duveyrier bij Dalloz no. 111) sur la trace d'un adultère ou d'un inceste, en zulks, gelijk t.a.p. die redenaar even juist als welsprekend ontvouwt, om *dezelfde reden.* Zóó is sedert honderd jaren de wet in Frankrijk en hier - art. 342 C.C., art 344 B.W. - en zoo wil men *dat laten blijven*, zooals de nieuwe redactie van art. 344, onder III in het paterniteitsontwerp voorgesteld, *uitdrukkelijk* zegt.

De staatsexploitatie van spoorwegen in ‘Pro en Contra’.

‘Pro en Contra’. Serie III, N°. 2. Pro: U.G. Schilthuis, Lid van het Hoofdbestuur van den Vrijz. Dem. Bond te Groningen. Contra: Jhr. Mr. H. Smissaert, Secr. der Ver. van Ned. Werkgevers, te 's-Gravenhage.

Daargelaten of staats- dan wel particuliere exploitatie der spoorwegen de voorkeur verdient, hierover zal wel niet veel verschil van gevoelen bestaan, dat de tegenwoordige onzekerheid omtrent de beslissing, welke te dezer zake moet worden genomen, ongunstig op ons spoorwegwezen moet terugwerken. De spoorwegmaatschappijen weten niet, of voor haar nog een dag van morgen is weggelegd en kunnen mitsdien geen maatregelen nemen, waarvan zij de vruchten eerst in een eenigszins verre toekomst zouden kunnen plukken. De Regeering wordt eveneens tot werkeloosheid genoopt; ook hare spoorwegpolitiek moet noodzakelijkerwijze perspectief ontberen, zoolang de vraag hangende is, of wij voor eene bestendiging of voor eene algeheele verandering van het tegenwoordige stelsel van exploitatie staan. Voortduring van de bestaande onzekerheid kweekt nadeelen, die in hun vollen omvang eerst aan den dag zullen treden, wanneer eene beslissing in den eenen of den anderen zin zal zijn gevallen. Eerst dan zal men zich rekenschap kunnen geven van den achterstand, waarin men op dit gebied allengs zal zijn geraakt. Het verkeer ontwikkelt zich in den tegenwoordigen tijd te snel en de eischen aan onze spoorwegen gesteld nemen te zeer toe, dan dat men straffeloos alle belangrijke maatregelen ter verhooging van de capaciteit der lijnen en ter verbetering van den dienst zou kunnen opschorten in afwachting van eene decisie, die voortdurend achterwege blijft.

Het ware dus hoogst wenschelijk, dat het tot eene beslissing kwam. Zal de Staat de exploitatie in handen nemen, zoo moge de daartoe strekkende wet binnen den kortst mogelijken tijd het Staatsblad bereiken; mochten Regeering en Staten-Generaal het beter achten, dat de Maatschappijen haar bedrijf althans nog voor eene reeks van jaren voortzetten, dan zou het aanbeveling verdienen, deze daaromtrent zoo spoedig mogelijk zekerheid te verschaffen, opdat zij weer krachtig de handen aan den ploeg zouden kunnen slaan en in overleg met de Regeering een bestek voor de toekomst zouden kunnen ontwerpen.

De kans is intusschen niet groot, dat eene eindbeslissing na op handen is. Wel is bij de Tweede Kamer de bekende motie van de heeren Bos c.s. aanhangig, waarin de wenschelijkheid van staatsexploitatie wordt uitgesproken, doch deze dagteekent reeds van 1902. Toen zij het eenmaal zoo ver gebracht had, dat zij op de orde van werkzaamheden der Kamer was geplaatst, volgde al spoedig hare afvoering, zoodat de behandeling voorshands - naar te vreezen staat - *ad calendas graecas* is verdaagd.

Trouwens, al werd de motie-Bos door de Tweede Kamer aangenomen, men zou in dit opzicht niet heel veel verder zijn. Met een besluit tot naasting van de spoorwegbedrijven zou die aanneming allerminst gelijk staan. Eene uitspraak van een der beide takken der Volksvertegenwoordiging is niet bindend voor de Regeering. Zelfs indien de tegenwoordige Regeering hare instemming betuigde met den inhoud der motie, zou vermoedelijk niet aanstonds eenig practisch effect worden bereikt. De naasting kan bezwaarlijk uitgaan van een Kabinet, dat reeds het grootste deel van den tijd, waarvoor het naar onze parlementaire tradities aan het bewind is, achter den rug heeft. Mocht bij de eerstvolgende algemeene verkiezingen de samenstelling der Tweede Kamer ingrijpende wijziging ondergaan en dientengevolge een ander Kabinet aan de groene tafel zitting krijgen, dan zou de aanneming der motie weder een deel van hare moreele beteekenis verliezen. Er zou nog moeten blijken, of de nieuwe Regeering en de nieuwe Volksvertegenwoordiging in de inzichten harer voorgangsters deelden.

Men zal zich dus voorshands de bestendiging van de bestaande onzekerheid moeten getroosten. Eén voordeel brengt de verdaging der beslissing met zich, n.l. dat zij, die omtrent het belangrijke vraagstuk eene vaststaande overtuiging hebben, zich den tijd ten nutte kunnen maken om daaromtrent licht te verspreiden en te trachten, eene openbare meening in den eenen of anderen zin te vestigen. Tot dusver heeft het groote publiek zich aan de zaak nog niet veel laten gelegen liggen.

In zooverre was het toe te juichen, dat een nummer van '*Pro en Contra*' aan de quaestie werd gewijd. In Serie III N°. 2 van dit brochurenmagazijn bepleit de Heer U.G. Schilthuis het 'pro', terwijl Jhr. Mr. Smissaert het 'contra' voor zijne rekening neemt.

Geen der beide schrijvers zal bedoeld hebben, volledig te zijn, of zich hebben gevleid, nieuwe gezichtspunten te hebben geopend. Het bestek van een '*Pro en Contra*-' nummer liet dit trouwens niet toe. Sommige der gebruikelijke argumenten vóór en tegen worden beknopt en helder ontwikkeld.

De Heer Schilthuis gaat uit van de onbetwistbare waarheid, dat de Staat zich de verkeersbelangen heeft aan te trekken en uit dien hoofde de spoorwegen, die het moderne verkeer voor een zoo overwegend deel beheerschen, niet aan particulieren kan overlaten. Wanneer de schrijver

daarna de voornaamste bedenkingen tegen staatsexploitatie heeft onder de oogen gezien en eenige bezwaren tegen de bestaande regeling heeft aangestipt, acht hij zijne stelling voldoende verdedigd. De Heer Smissaert meent te kunnen volstaan met de bezwaren uiteen te zetten, die hij tegen den Staat als exploitant van een bedrijf koestert, daarbij voorbijgaande den actueelen toestand, waarin ons spoorwegwezen verkeert, en alle critiek op de geldende overeenkomsten als niet ter zake dienende buiten het geding plaatsend. - Beide schrijvers maakten zich zoodoende hunne taak wel wat gemakkelijk. Immers, de Heer Schilthuis verzuimt te bewijzen, dat de contrôle, thans krachtens de Spoorwegwet en de overeenkomsten van 1890 op de Maatschappijen geoefend, onvoldoende is om eene behoorlijke exploitatie te verzekeren en om misbruik van het feitelijk monopolie tot schade van gewichtige volksbelangen tegen te gaan; terwijl de Heer Smissaert ons geheel in het onzekere laat, hoe de door hem in beginsel aanbevolen particuliere exploitatie te regelen ware om aan verschillende, door velen erkende bedenkingen tegen het bestaande stelsel tegemoet te komen.

Onnoodig te zeggen, dat eerstbedoelde schrijver zich den Staat als een voortreffelijk exploitant denkt, laatstbedoelde den Staat alle beleid in dit opzicht vrijwel ontzegt. Het is dit verschil van inzicht, dat het wederzijdsch standpunt in de beide betoogen geheel beheerscht.

De Heer Smissaert voert voor zijne meening enkele gronden aan, die zeker niet van belang zijn ontbloot. De gewichtigste is wel, dat blijkens de ondervinding de Staat over het algemeen duurder werkt dan een particulier. Met groote onpartijdigheid wordt intusschen de parallel tusschen den Staat als exploitant en eene particuliere maatschappij niet getrokken. Wanneer wij hooren waarschuwen tegen het idealiseeren van den Staat met de herinnering: ‘l'Etat n'est qu'un nom: seul le fonctionnaire est une réalité’, dan dringt zich de tegenwerping op, dat ook eene spoorwegmaatschappij slechts eene abstractie is en evenals de Staat niet dan door hare organen, hare ambtenaren, kan handelen. Waarom zouden nu de staatsambtenaren de minderen zijn van die eener maatschappij? Omdat, aldus meent de Heer Smissaert, in het ambtenaarscorps van den Staat een andere ‘geest’ voorzit dan in dat eener bijzondere onderneming; bij de staatsambtenaren treft men meer formalisme en sleurgeest aan. - De bewering wordt vaak vernomen: wie haar niet *a priori* als juist erkent, zal intusschen bezwaarlijk te overtuigen zijn. Hoe dergelijke algemeenheid te bewijzen? De nadeelen der bureaucratie zijn inhaerent aan een uitgebreid ambtenaarscorps. Maar waarom de Staat daarmede meer zou te worstelen hebben dan de spoorwegmaatschappij met hare tienduizenden ambtenaren is niet in te zien. De stationschefs, de machinisten, de conducteurs, het uitgebreide werkliedenpersoneel, de talrijke klerken en schrijvers, zij allen zullen hunnen arbeid niet anders gaan verrichten, indien zij uit den dienst der Maatschappij in dien van den Staat zijn overgegaan. En

vermoedelijk zal die overgang zelfs niet veel invloed hebben op de wijze, waarop de leidende mannen zich van hunne taak zullen kwijten. De eerzucht - dit woord in den besten zin genomen - en de ernstige wensch om van de hun toevertrouwde belangen te maken wat er van te maken is, zijn zoowel bij de chefs van takken van openbaren dienst als bij de directeuren van groote lichamen de meest werkzame prikkels tot krachtsinspanning en toewijding. De Staat zal zich eventueel moeten wachten voor de fout om uit misplaatste zuinigheid de traktementen der hoogste spoorwegambtenaren te laag te stellen, in welk geval de meest geschikte personen wellicht niet bereid zouden gevonden worden, eene benoeming te aanvaarden. Ook zal aan het staatsspoorwegbestuur eene voldoende mate van zelfstandigheid te waarborgen zijn, opdat de geest van initiatief levendig blijve. Zijn echter die beide voorwaarden vervuld, waarom zou dan de Staat niet even bekwame en energieke personen aan het hoofd der exploitatie weten te stellen en te behouden als de maatschappijen tot dusver deden? Kan in ernst worden volgehouden, dat gewichtige ambten in Staats-, provincialen- of gemeentedienst niet behoorlijk kunnen vervuld worden, omdat de particuliere ondernemingen alle goede krachten tot zich trekken?

Het geldt nog steeds bij velen voor een axioma, dat de Staat niet geschikt is om eenig bedrijf uit te oefenen. Een beroep op de Posterijen en Telegraphie wordt dan gewraakt met de opmerking, dat deze dienst door zijne eenvormigheid eene uitzondering maakt; de ondervinding, met de gemeentelijke exploitatie van gasfabrieken, waterleidingen en tramdiensten opgedaan, heet niets te bewijzen, omdat de Staat de gemeente niet is; betoogt men, dat de spoorwegen in Duitschland niet bij die in Nederland achterstaan, dan verneemt men, dat in Duitschland een krachtig administratief gezag wordt gevonden, hetwelk wij ontberen. Al deze tegenwerpingen bewijzen echter de stelling zelve hoegenaamd niet. Het vermogen van den Staat om zich aan de omstandigheden aan te passen is in den loop der eeuwen waarlijk op heel wat zwaarder proeven gesteld dan de noodzakelijkheid om de spoorwegen te exploiteeren zou opleveren.

De Heer Smissaert is voorts uiterst bevreesd voor de nadeelige gevolgen, die bij invoering van staatsexploitatie het parlementisme ten onzent zal hebben. ‘De 150 heeren op de groene banken’, gelijk de Staten-Generaal worden aangeduid, zullen, schoon weinig of niet deskundig, uit politieke en andere overwegingen, onze spoorwegen gaan medebeheeren en daardoor een krachtig bestuur, dat zijn eigen weg gaat, onmogelijk maken. Wat van deze zwartgallige voorspelling te zeggen?

In één opzicht is, althans zoolang het probleem van de verhouding tusschen werkgever en werknemer niet een geheel ander stadium is ingetreden, inmenging van de Staten-Generaal in het spoorwegbeheer zeker te verwachten, n.l. ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden van het personeel. Maar in zooverre zou de invoering van Staatsexploitatie

ons niets nieuws brengen. De Staat heeft zich in 1903 eenmaal den toestand van het personeel aangetrokken en daarvoor de verantwoordelijkheid aanvaard. De schrijver van het belangrijke artikel 'Het Parlement en het Spoorwegpersoneel' (Jhr. Mr. Smissaert, *Onze Eeuw,* September 1906) zal wel de eerste zijn om te erkennen, dat de Staat buiten twijfel op den ingeslagen weg zal voortgaan. Niemand kan het denkbaar achten, dat men zal terugkeeren tot de opvatting, krachtens welke de verhouding tusschen de spoorwegmaatschappijen en haar personeel als eene zaak van zuiver particulieren aard aan de overheidsbemoeiing was onttrokken. Het jaar 1903 is niet ongedaan te maken. Ook bij bestendiging van de particuliere exploitatie zullen de arbeidsvoorwaarden van het spoorwegpersoneel in onze Volksvertegenwoordiging aan de orde blijven.

Dat de Staten-Generaal voortdurend zouden ingrijpen in het overige beheer der spoorwegen, is niet zeer waarschijnlijk, zoolang inderdaad een krachtig bestuur, dat weet wat het wil, de leiding in handen heeft. Van dergelijk mederegeeren van het Parlement in dienstvakken, die behoorlijk in orde zijn, bemerkt men ook thans niet veel. Worden het beheer van den Waterstaat, dat der posterijen, de administratie der belastingen, de dienst van het loodswezen, het jonge staatsmijnbedrijf en zoovele andere belangrijke takken van staatsdienst door de Kamerleden belemmerd en in de war gestuurd? Immers neen. Waarom zou dit het geval worden met het staatsspoorwegbedrijf? Wel kan men somtijds in onze Volksvertegenwoordiging eene buitengewone belangstelling voor allerlei détails ten aanzien van eenig onderdeel van den staatsdienst constateeren, doch dan geldt het in den regel zaken, waaromtrent eene vrij algemeen verspreide meening heerscht, dat er iets aan hapert. In zoo'n geval wordt zeker vaak op het Binnenhof medegedokterd ook door personen, wier deskundigheid aan hen, die werkelijk op de hoogte zijn, twijfelachtig voorkomt. Maar daarom zijn die discussiën nog allerminst schadelijk of zelfs maar onvruchtbaar. Eene openbare bespreking van de verschillende grieven en middelen tot redres heeft dan nut en beteekenis. Zakelijk onjuiste adviezen worden spoedig genoeg in of buiten de Kamer achterhaald, en, voor zooveel de gemaakte opmerkingen oordeelkundig zijn, kunnen zij ten goede werken.

Zoo zou het ook gaan, indien de Staat de exploitatie der spoorwegen overnam. Ongetwijfeld zouden de wenschen en verlangens van handel en industrie en van het reizend publiek in de Staten-Generaal tot uiting komen, wat de werkzaamheid van het spoorwegbestuur prikkelen en den sleurgeest bij de betrokken ambtenaren zou tegengaan. Als de concurrentie op spoorweggebied verviel, zou aan eene dergelijke critiek allengs meer behoefte gaan bestaan dan thans, nu de feitelijke onbereikbaarheid van de Directiën voor critiek van de zijde van het publiek niet veel aanwijsbaar kwaad sticht. Dat intusschen de leden der

Volksvertegenwoordiging rechtstreeks zouden gaan medebeheeren en op goed geluk af in onze spoorwegadministratie zouden gaan grasduinen, zoodat van eenheid en richting in het beleid al spoedig weinig meer zou zijn te bekennen, is te minder waarschijnlijk, omdat de technische moeilijkheid van het bedrijf eene dergelijke wijze van optreden zou verbieden. Verloren de Kamers in dit opzicht hare constitutioneele positie uit het oog, zij zouden weldra door het ondervinden van de kwade gevolgen tot inkeer komen.

Onder de argumenten 'contra' treft men ook hier aan, de dikwijls vernomen bewering, dat de Staat, spoorwegexploitant geworden, den waterweg, waarvoor hij zich tot dusver veel moeite en kosten getroostte, zal gaan verwaarloozen, althans de belangen der binnenscheepvaart minder zal ter harte nemen. Eenigen steun aan deze voorspelling geeft het feit, dat het drijven der Pruisische règeering naar Rijn- en Elbetollen voor een deel is toe te schrijven aan den wensch, de concurrentie voor de staatsspoorwegen te verlichten. Niettemin schijnt de vrees, dat men iets dergelijks ten onzent zou zien gebeuren, vrij hersenschimmig. Door de ligging en de geographische gesteldheid van ons land bekleedt de zorg voor rivieren, kanalen en havens eene te groote plaats in de overheidsbemoeiing, en de belangen zoowel van den transitohandel als van de binnenschipperij wegen te zwaar en vinden te bekwame en ijverige woordvoerders, dan dat het achterstellen van de scheepvaart ten einde beter financiëele resultaten met de spoorwegexploitatie te verkrijgen, ooit een werkelijk te duchten gevaar zou opleveren. Zoolang Nederland Nederland blijft, zal het zijne havens en waterwegen in eere houden. Bij ons ligt niet - gelijk, volgens hunnen Keizer, bij onze oostelijke naburen - de toekomst, maar het verleden, het heden en de toekomst tevens op het water. Het gaat toch zelfs voor een beslist tegenstander van staatsexploitatie wat ver, aan te nemen, dat, bijaldien de Staat het spoorwegbedrijf aan zich trok, onze regeerders met blindheid zouden geslagen worden voor de meest vitale belangen van ons volk.

Het treft eenigszins zonderling, als men den Heer Smissaert, die den Staat als exploitant zoo weinig crediet geeft, dienzelfden Staat hoort verheerlijken, zoodra hij hem zich denkt niet exploiteerend, maar uituitoefenend de 'strenge Staatscontrôle', die ook deze schrijver noodig acht. Dan leest men: 'Van den Staat mag men verwachten, dat hij een open oog zal hebben voor al wat noodig is, om het spoorwegverkeer zoo krachtig mogelijk als element van Volkswelvaart te ontwikkelen'. De Heer Smissaert is geenszins afkeerig van eene 'straffe' staatscontrôle en wijst met instemming op de bevoegdheid, die de Staat 'thans reeds in ruime mate tegenover onze bestaande maatschappijen bezit: de bevoegdheid tot een diep ingrijpen in wat die maatschappijen doen en nalaten'. - Men is geneigd te vragen: hoe nu? Zijn dan de staatsambtenaren, die deze straffe staatscontrôle hebben uit te oefenen, vrij

van dien bureaucratischen geest, welke zoo verderfelijk zou werken, indien de Staat zelf het bedrijf in handen nam? En worden de '9 Heeren achter de groene tafel', benevens de 150 niet-deskundigen, 'op de groene banken' plotseling wijs, bedachtzaam en der zake kundig bij het 'diep ingrijpen in wat de maatschappijen doen en laten', terwijl, kregen wij een staatsbedrijf, zij zich slechts als onbeholpen en onverstandige betweters zouden doen kennen?

De Heer Smissaert, uit wiens welversneden pen zoovele belangrijke geschriften, ook betreffende het spoorwegvraagstuk en wat daarmede samenhangt, vloeiden, zal de opmerking wel ten goede houden, dat door zijn betoog in '*Pro en Contra*' weinig voorstanders van staatsexploitatie bekeerd zullen worden. Hij deelt daarvoor te zeer in de meening van hen, die in iedere uitbreiding der staatsbemoeiing een schier onverdeeld kwaad zien. Maar door zich op dit standpunt te stellen, zal men in den tegenwoordigen tijd den overgang tot staatsexploitatie niet kunnen tegengaan.

Is het pleit 'Pro' van den Heer Schilthuis overtuigender?

Voor zooveel deze schrijver zich ten doel stelt aan te toonen, dat de gronden, die in abstracto plegen te worden aangevoerd tegen de uitoefening van het spoorwegbedrijf door den Staat, overdreven of niet steekhoudend zijn, kan men die vraag bevestigend beantwoorden. De Staat als exploitant van een bedrijf vindt in hem een talentvol verdediger. Maar een betrouwbaar gids in spoorwegaangelegenheden spreekt uit het artikel niet.

Reeds dadelijk treft de wijze, waarop de Heer Schilthuis zich afmaakt van eene belangrijke bedenking tegen de naasting, n.l. het vervallen van de concurrentie. Als hij schrijft: 'ongetwijfeld kan concurrentie somtijds eenige voordeelen afwerpen', klinkt dit als eene schier opzettelijke verzwakking van een evidentie; en waar het verder luidt: 'in verreweg het grootste deel van ons land bestaat geen concurrentie', daar doet hij aan de feiten geen recht wedervaren. Voor Amsterdam, Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Overijsel, alsmede voor een deel van Friesland en Noordbrabant hebben de overeenkomsten van 1890 concurrentie bestendigd of in het leven geroepen. Let men niet op het aantal H.A. grond doch op het bevolkingscijfer - en daarop komt het hier toch in de eerste plaats aan - dan zou men geneigd zijn, juist het omgekeerde van wat de schrijver te kennen geeft als juist aan te nemen. Daarbij komt, dat ook de deelen van het land, waar ééne Maatschappij het geheele vervoer in handen heeft, baat gevonden hebben bij maatregelen, die aan de concurrentie hun aanzien dankten. De belangrijke tariefverlagingen voor het personenvervoer, (kilometerboekjes, vacantiekaarten, verlenging der geldigheid van retoerkaarten enz.) mogen als vruchten der concurrentie worden erkend en deze gelden ook voor de lijnen, waarvan de andere maatschappij het vervoer

niet kan afleiden. In het algemeen is het feit, dat het verkeer verdeeld is tusschen twee nagenoeg even krachtige maatschappijen, die van den aanvang af de concurrentie op de spits gedreven hebben, aan ons spoorwegwezen stellig ten goede gekomen.(*) De geest van initiatief is daardoor bij directiën en personeel geprikkeld en alle deelen des lands hebben - zij het niet in gelijke mate - de voordeelen daarvan ondervonden. De medaille had ook wel hare keerzijde; al is het publiek niet zelden te haastig met aan naijver tusschen de maatschappijen toe te schrijven, wat vaak geheel andere oorzaak heeft (bijv. het niet aansluiten van treinen), de concurrentie heeft ook ongewenschte gevolgen met zich gebracht. Maar de voor- en de nadeelen tegen elkander afwegend, komt men tot de slotsom, dat in dit opzicht de overeenkomsten van 1890 den toets der practijk goed hebben doorstaan.

Men zou geneigd zijn, dit meer geluk dan wijsheid te noemen. Wie zich den toestand, door die overeenkomsten in het leven geroepen, indenkt, staat verbaasd over den loop, dien de zaken hebben genomen. Als iets in 1890 waarschijnlijk was, dan zeker wel, dat de beide maatschappijen de handen onmiddellijk ineen zouden slaan, ten einde gezamenlijk in het genot te treden van een monopolie, dat alsdan groote winsten zou beloofd hebben, maar waarvan het publiek de kosten zou gedragen hebben. Men vraagt zich af, hoe het mogelijk was, dat wij aan dat gevaar ontsnapt zijn. Vermoedelijk was toen reeds de onderlinge rivaliteit zoozeer tot traditie geworden bij het personeel, hoog en laag, dat van eene entente cordiale van meet af geen sprake kon wezen. Thans kan men in dat opzicht vrij gerust zijn; een trust tusschen H.Y.S.M. en S.S. zal wel niet meer tot de practische mogelijkheden behooren.

Wordt tot staatsexploitatie besloten, dan vervalt op spoorweggebied de concurrentie. Voor het goederenvervoer zal dit niet veel verschil maken, omdat de concurrentie van den waterweg blijft bestaan. Ondenkbaar is niet, dat handel en nijverheid in sommige opzichten als een nadeel zullen ondervinden, dat er niet langer twee exploitanten zijn, die hun uiterste best doen, door vlugheid en faciliteiten het vervoer tot zich te trekken. Daartegenover echter staat - terecht vestigt de Heer Schilthuis daarop de aandacht - dat een ernstige uitwas der concurrentie mede zal verdwijnen, n.l. het op onoeconomische wijze langs omwegen vervoeren van goederen, gevolg van het streven der maatschappijen om het vervoer zooveel mogelijk langs eigen lijnen te doen plaats hebben, ook al leidt de weg, die naar goede beginselen van instradeering te volgen ware, langs de lijnen der concurreerende maatschappij. Welken omvang dit kwaad thans heeft, is moeilijk te beoordeelen; dat het bestaat, schijnt voor tegenspraak

(*) In het zeer lezenswaardige geschrift van den Heer I.Th. Gerlings: *Spoorwegexploitatie door den Staat,* 's-Gravenhage, W.F. van Stockum & Zoon. 1907, schijnen de bladzijden, waarin het nut der concurrentie op spoorweggebied ontkend wordt, het minst overtuigende deel van het betoog.

niet vatbaar. - Ten opzichte van het personenvervoer kan het ontbreken van iedere concurrentie naast het staatsmonopolie ongunstige gevolgen hebben. Dit is als een debetpost op de rekening van de staatsexploitatie te aanvaarden. Men kan slechts hopen, dat de contrôle van het publiek, zich dan meer dan nu ook in de Volksvertegenwoordiging uitende, geen mindere waarborgen voor eene deugdelijke en goedkoope bedrijfsuitoefening zal opleveren, dan thans de concurrentie biedt.

Niet vrij van bedenking is de wijze, waarop de Heer Schilthuis spreekt over de financiëele gevolgen van den maatregel, dien hij bepleit. Hoewel minder dan vroeger hoort men nog wel de meening verkondigen, dat staatsexploitatie belangrijk geldelijk voordeel zal afwerpen, hetwelk zal kunnen worden aangewend tot tariefverlaging en verbeteringen op spoorweggebied. Aan deze opvatting, die op teleurstelling moet uitloopen, geeft de Heer Schilthuis voedsel o.a. als hij schrijft, dat de personentarieven ten onzent in vergelijking met het buitenland hoog zijn en dat, zoo de Staat het bedrijf aan zich trekt, eene algemeene rationeele verlaging daarvan zonder offer voor de schatkist te wachten is. Den schrijver kan het niet onbekend zijn, dat de spoorwegen hier te lande wegens de concurrentie van den waterweg, een veel geringer deel van hunne ontvangsten aan het goederenvervoer ontleenen dan in landen, waar de Staat de spoorwegen exploiteert, als in Duitschland, België en Zwitserland, zoodat in Nederland het personenvervoer een grooter deel van de kosten moet goedmaken. Reeds uit dien hoofde is het gewaagd, eene algemeene verlaging van de personentarieven in uitzicht te stellen. En de Heer Schilthuis gaat waarschijnlijk verder dan hij verantwoorden kan, wanneer hij daaraan toevoegt, dat dit ‘zonder nadeelige geldelijke gevolgen’ zal kunnen geschieden, omdat bij exploitatie in één hand de kosten zullen dalen. - Op hoeveel zou de schrijver de besparing uit dezen hoofde wel durven becijferen?

Het lijdt geen twijfel, dat, indien het ééne staatsspoorwegbestuur in de plaats treedt van de directiën der beide maatschappijen, in de hoogste ambten eenige vereenvoudiging zal kunnen worden gebracht, terwijl tevens het staatstoezicht voor inkrimping vatbaar zal zijn. Het medegebruik van sommige lijnen, gelijk dat in de overeenkomsten van 1890 is geregeld, brengt voorts uitgaven (o.a. voor contrôle) met zich, die verdwijnen zullen, indien het bedrijf in één hand komt. Ook zullen vermoedelijk, zonder overwegend bezwaar voor het publiek, zeer enkele treinen kunnen vervallen, die aan misplaatste concurrentiezucht het aanzijn te danken hadden. En eindelijk zal de Staat over de ruim 40 millioen, die nu de kapitalen der beide maatschappijen vormen, eene lagere rente te betalen hebben dan het dividend, in de laatste jaren door de maatschappijen aan hare aandeelhouders uitgekeerd. Maar daarmede schijnt de lijst der posten, waarop als gevolg van de invoering van staatsexploitatie zal zijn te bezuinigen, volledig, en in verhouding tot de geheele exploitatiekosten zal het totaal dier bezuinigingen,

schoon zeker niet zonder beteekenis, toch geen zeer groot bedrag vormen. Daarentegen heerscht - mede blijkens het Kamerdebat in Februari 1906 - vrij algemeen de overtuiging, die de Heer Schilthuis ook als de zijne weergeeft, dat 'de arbeidsvoorwaarden (van het personeel) nog niet voldoen aan de eischen, die daaraan in billijkheid mogen worden gesteld'. In Zwitserland ging de overgang van particulier in Staatsbedrijf gepaard met eene zeer aanmerkelijke stijging der uitgaven voor salarissen en loonen en waarschijnlijk zal het hier te lande niet anders zijn. Men behoeft geen profeet te zijn om te voorspellen, dat de evenbedoelde besparingen daartegen niet zullen opwegen(*). Wanneer men dan bovendien nog, gelijk de Heer Schilthuis verlangt, de meer afgelegen gedeelten des lands, waar het bedrijf uit den aard der zaak het minst winstgevend is, beter wil bedienen, dan zal de staatsexploitatie, wel verre van de gelegenheid te scheppen tot verdere tariefverlaging zonder geldelijk nadeel, ook bij behoud van de thans geldende tarieven een niet onbelangrijk lager saldo der exploitatierekening te zien geven(†).

Veel meer dan voor de voorstelling van de geldelijke resultaten, die men in het besproken artikel 'Pro' aantreft, valt te zeggen voor de

(*) De voorstellen der Staatscommissie van 1903 betreffende dienst- en rusttijden werden door de beide Maatschappijen becijferd op eene vermeerdering van uitgaven ad *f* 3.700.000. De totale exploitatiekosten bedroegen in 1905 ruim *f* 33 millioen. Is de berekening der Maatschappijen juist, dan zou derhalve voldoening aan de wenschen der Commissie de exploitatiekosten met ± 11% doen stijgen. De besparing wegens concentratie van het bedrijf in één hand zou echter buiten twijfel slechts een veel lager percentage beloopen.

(†) De Heer Schilthuis oppert in zijn artikel meer stellingen op financiëel gebied, die van gewaagdheid niet zijn vrij te pleiten. Betoogend, dat staatsexploitatie mede wenschelijk is met het oog op het tot stand komen van lijnen in streken, die anders van aansluiting aan het spoorwegnet zouden verstoken blijven en dat zulks niet evengoed langs den weg van subsidies kan worden bereikt, verzekert de schrijver, 'dat staatsexploitatie in het algemeen belang toch zeker ver te verkiezen is boven het subsidiëeren van particuliere lijnen, *waarbij het subsidie slechts zal dienen om den aandeelhouders een dividend te verzekeren, en dat op die manier het geldelijk belang van den Staat zeker niet op de meest voordeelige wijze zal worden gediend*'. Deze uitspraak is moeilijk met de feiten te rijmen. Rijkssubsidies voor den aanleg van spoorwegen zijn in verschillenden vorm verleend; voor tal van tramlijnen is een renteloos voorschot tot het bedrag van ⅓ der bouwkosten toegekend en bij den N.O. Locaalspoorweg nam het Rijk deel in het aandeelenkapitaal. Maar niemand kan in ernst volhouden, dat die lijnen op voor den Staat voordeeliger wijze zouden zijn tot stand gebracht, indien zij geheel voor Rijksrekening waren aangelegd, of dat de subsidies slechts hebben gediend om den aandeelhouders een dividend te verzekeren. In het geval van den N.O.L. sluit de voor het subsidie gekozen vorm dit laatste geheel uit, en onze gesubsidiëerde tramlijnen zijn waarlijk allerminst goudmijnen voor de aandeelhouders.
Trouwens, ook op andere punten is het 'Pro'-artikel niet vlekkeloos. Zoo leest men op blz. 19, dat op de 'roerende goederen' jaarlijks 1½% van de aanschaffingswaarde wordt afgeschreven, maar nooit meer dan tot 25% van die waarde, zoodat 'voor onbruikbaar geworden voorwerpen, reeds lang door nieuwere systemen vervangen (bijv. oude waterstoven), de Staat bij naasting minstens 25% der oorspronkelijke waarde zal moeten vergoeden'. De afschrijving van 1½% betreft echter alléén het rollend materiëel; voor de roerende goederen, bedoeld in art. 11 der overeenkomsten, waartoe de waterstoven behooren, geldt de regeling van art. 45, hierop neerkomend, dat de waarde der onbruikbaar geworden voorwerpen onder contrôle des Ministers van de activa wordt afgevoerd, terwijl omtrent de bruikbaarheid zoo noodig door scheidsmannen wordt uitspraak gedaan.

meening, dat staatsexploitatie op een tekort ten laste van de schatkist moet uitloopen. Bekend is de grief tegen de geldende spoorwegovereenkomsten, dat op geheel onvoldoende wijze voor afschrijving is zorg gedragen. Voor alle uitbreidings- en wijzigingswerken en voor de aanschaffing van het rollend materiëel wordt het geld langs den weg van leening gevonden. Het in de spoorwegen aangewend kapitaal vermeerdert dientengevolge snel en voortdurend. Tot dusver waren de maatschappijen nog in staat, aan den steeds stijgenden rentelast het hoofd te bieden; in het tijdperk van oeconomischen voorspoed, dat wij beleven, stegen de netto-ontvangsten voldoende om - met zeer kleine stortingen in de reservefondsen - een matig dividend te blijven uitkeeren. Maar op dien weg kan men niet straffeloos voortgaan, zelfs niet al had men de zekerheid, dat op de vette jaren geen magere zullen volgen. Immers wij staan voor de noodzakelijkheid, de capaciteit onzer spoorwegen aanmerkelijk te vergrooten om het zich snel uitbreidend verkeer te kunnen blijven beheerschen. Ettelijke tientallen millioenen - misschien meer - zullen voor den aanleg van nieuwe lijnen, de verhooging van bestaande baanvakken, den aanbouw en de vergrooting van stations, spoorverdubbeling en het maken van talrijke nieuwe inrichtingen worden vereischt, en het is niet aan te nemen, dat de vermeerdering der netto-ontvangsten met eene zoo plotselinge uitbreiding van het in de spoorwegen aangewend kapitaal gelijken tred zal houden. Daarbij komt dan nog, dat wij bij de thans gevolgde financiëele politiek geheel nalaten ons te wapenen voor eventueele groote wijzigingen in de uitoefening van het geheele spoorwegbedrijf, bijv. de aanwending van electrische trekkracht, waardoor de waarde van al het voorhandene zeer sterk zou dalen.

Niet één particuliere onderneming zou het wagen, jaar in jaar uit schier het geheele saldo harer exploitatierekening, verminderd alléén met de verschuldigde huren en de interesten harer leeningen, uit te keeren en de, voor de gestadige uitbreiding van haar bedrijf noodige, zeer aanzienlijke kapitalen voortdurend bijna geheel op te nemen. Toch doen onze spoorwegmaatschappijen aldus. De afschrijvingen zijn beperkt tot 1½% op de aanschaffingswaarde van het rollend materiëel (3% voor zooveel betreft het oude materiëel van de N.R.S.) en de onbeduidende afschrijving op den dienst der leeningen, bedoeld in art. 39, *i,* der overeenkomsten van 1890; terwijl de stortingen in de reservefondsen niet regelmatig geschieden en eveneens in verhouding tot de activa der maatschappijen geheel onvoldoende zijn. De maatschappijen kunnen aldus handelen, omdat de Staat bij de spoorwegovereenkomsten het volle risico heeft op zich genomen en haar tegen kapitaalverlies heeft gewaarborgd. De nadeelige gevolgen van de overkapitaliseering onzer spoorwegen zullen op den Staat, niet op de maatschappijen neerkomen. Maar juist om die reden heeft men terecht van het standpunt van den Staat met de geldende regeling hoe langer hoe minder vrede.

Gaat men tot staatsexploitatie over, dan zal ongetwijfeld met deze

kwalijk te verdedigen financiëele politiek worden gebroken. Maar waar zal het geld voor behoorlijke afschrijvingen en reserves van daan moeten komen? Het antwoord is niet twijfelachtig. Het grootste deel daarvan is alleen te vinden uit de ruim *f* 4 millioen, die de Staat nu jaarlijks als vaste huur en aandeel in de winsten uit de spoorwegen trekt en die als gewone staatsinkomsten in de schatkist vloeien. Van deze thans genoten bate zal bij staatsexploitatie zooal niet geheel dan toch grootendeels afstand gedaan moeten worden. Een gevaar, dat thans de toekomst onzer staatsfinanciën bedreigt, zal daarmede zijn opgeheven, maar aanvankelijk zal er een deficit ontstaan, dat uit andere bronnen zal zijn aan te zuiveren. Van een voor verschillende desiderata aan te wenden overschot, als waarop de Heer Schilthuis hoopt, zal wel geen sprake zijn.

Wat bij de lezing van de artikelen 'pro' en 'contra' onbevredigd laat, is vooral, dat beide schrijvers het vraagstuk grootendeels in abstracto behandelen. De theoretische vóór- en nadeelen van staatsexploitatie, hoe belangrijk ook, zullen ten slotte bij te nemen beslissing den doorslag niet geven. Meer gewicht zal in de schaal leggen het antwoord op de beide vragen, of men met de wijze van exploiteeren door onze spoorwegmaatschappijen over het algemeen tevreden is en of de bestaande contracten gehandhaafd kunnen blijven of niet.

Wat de eerste dezer vragen betreft, vermoedelijk zal bij eene grondige gedachtenwisseling betreffende dit punt wederom blijken, dat handel, nijverheid en landbouw over de gestie der maatschappijen niet onvoldaan zijn, althans voor zoover rekening wordt gehouden met den toestand, waarin ons spoorwegnet zich bevindt. Het reizend publiek heeft ongetwijfeld tal van klachten, maar de tegenstanders der staatsexploitatie zullen niet veel moeite hebben aan te toonen, gelijk zij trouwens meermalen reeds deden, dat het in landen, waar de Staat het bedrijf uitoefent, niet anders is. In sommige dier landen wordt zelfs meer geklaagd dan ten onzent. Het ware onjuist daaruit te concludeeren, dat staatsexploitatie in de practijk minder voldoet dan die door particuliere maatschappijen, aangezien het publiek veelal aan den Staat-exploitant hoogere eischen stelt. Het weet, dat eene particuliere onderneming beperkt is in hare middelen en vindt het natuurlijk, dat deze tevens haar eigen belangen nastreeft, terwijl de Staat geacht wordt over onbeperkte geldmiddelen te beschikken en te handelen uitsluitend in het algemeen belang, hetwelk niet weinigen bovendien geneigd zijn met het hunne te vereenzelvigen. Het maakt om die reden niet veel indruk, als men in tijdschriften en dagbladen, als waarschuwing tegen het verlaten van het huidige stelsel, betoogen aantreft, luidende als uittreksels uit de klachtenboeken van landen met staatsspoorweg-exploitatie. Maar wel bewijst de ondervinding in het buitenland, dat zij, die van staatsexploitatie genezing verwachten van alle op spoorweggebied bestaande en gewaande kwalen, bedrogen zullen uitkomen.

Het is geenszins onmogelijk, dat wanneer men feitelijk voor eene beslissing in deze gewichtige quaestie zal komen te staan, ten slotte het gevoelen de overhand zal behouden, dat, in aanmerking genomen de beperktheid der lijnen en stations, waaraan het verkeer ontgroeid is, de dienst onzer spoorwegen nog zoo gebrekkig niet is, zoodat uit dien hoofde met de overneming van het bedrijf door den Staat geen haast zou behoeven te worden gemaakt; waarbij dan nog de nuchtere overweging zal komen, dat de Staat door als spoorwegexploitant op te treden, weer heel wat hooi op zijn vork zou nemen, terwijl er over gebrek aan werk bij Regeering en Staten-Generaal voorshands niet behoeft te worden geklaagd.

Maar daarmede zal het pleit niet beslist zijn. Want ook de tweede, zooeven gestelde vraag dringt zich op: kunnen de spoorwegovereenkomsten van 1890 gehandhaafd blijven?

In theorie doet het antwoord op die vraag aan de quaestie der staatsexploitatie niet af; men kan tegen staatsexploitatie zijn en toch wijziging der overeenkomsten noodig achten. Maar practisch ligt de zaak anders. Is het reeds niet waarschijnlijk, dat andermaal de Regeering en de beide groote spoorwegmaatschappijen, die weer onderling tegenstrijdige belangen hebben, het over eene nieuwe regeling eens zouden worden, moeilijker nog valt het aan te nemen, dat dergelijke nieuwe overeenkomsten de goedkeuring der Staten-Generaal zouden kunnen verwerven.

Het financiëele punt zou het groote struikelblok blijven. De maatschappijen kunnen zich geen offers van beteekenis getroosten; één blik op hare winst- en verliesrekeningen is voldoende om zich daarvan te overtuigen. Toch moet er een belangrijk bedrag 's jaars gevonden worden om de afschrijvingen behoorlijk te regelen, en dit is - gelijk gezegd - alléén te vinden door ook de thans door den Staat genoten huren en winstaandeelen aan te spreken. De nieuwe overeenkomsten zouden dus hierop neerkomen, dat alles in hoofdzaak bij het oude zou blijven, terwijl de Staat aanmerkelijk minder zou ontvangen dan tot dusver. Een zoodanig voorstel zou, bij de sterke strooming naar staatsexploitatie, die in ons Parlement wordt aangetroffen, geen redelijke kans van slagen hebben.

Als tijdelijke maatregel, die echter, eenmaal tot stand gebracht, wel zou kunnen blijken het taaie leven van het voorloopige te hebben, ware nog een andere oplossing denkbaar. De Staat zou met bestendiging van de tegenwoordige overeenkomsten - behoudens eene technische herziening op detailpunten, o.a. om een einde te maken aan het medegebruik der lijnen, zooals dit thans geregeld is, en om meer eenvormigheid in de tarieven te waarborgen - de ontvangsten, welke hij uit de spoorwegen trekt, geheel of gedeeltelijk kunnen aanwenden om een fonds te vormen, dat, rente op rente uitstaande, bestemd zou moeten blijven voor de betaling van een deel van den naastingsprijs en dat aldus

een tegenwicht zou vormen tegen de steeds sneller aangroeiende vorderingen, die de maatschappijen bij naasting tegen den Staat zullen doen gelden. Hiermede ware aan een hoofdbezwaar tegen de geldende regeling tegemoet gekomen, terwijl overigens niets zou zijn gepraejudiciëerd. Het is intusschen niet waarschijnlijk, dat eenige Regeering er toe zou kunnen besluiten, een zoo ondankbaar voorstel, dat haar voor een belangrijk tekort op den gewonen staatsdienst zou plaatsen, bij de Staten-Generaal in te dienen.

Practisch gesproken, staat dus de keuze tusschen handhaving in hoofdzaak van den bestaanden toestand en staatsexploitatie. Voor dit alternatief geplaatst, zullen velen, die den financiëelen grondslag der spoorwegovereenkomsten afkeuren, zich voor de overneming van het bedrijf door den Staat verklaren, ook al geven zij zich van de bezwaren daartegen volkomen rekenschap.

Het lijdt geen twijfel, dat de voorstanders van staatsexploitatie in de laatste jaren zijn aangegroeid. Aan de zijde van hen, die deze vroeger reeds en toen vooral op principiëele gronden bepleitten, scharen zich thans sommigen, die, schoon in beginsel een ander standpunt innemend, den maatregel nuttig achten zuiver op utiliteitsoverwegingen. - Voorts schijnt in de meer afgelegen deelen des lands allengs de meening veld te hebben gewonnen, dat men op spoorweggebied in vergelijking met het centrum misdeeld is, en dat daarin verbetering zal komen, zoodra de Staat het bedrijf zelf uitoefent. Al is het zeer wel mogelijk, dat deze verwachting, zoo zij te hoog wordt gespannen, op teleurstelling zal uitloopen, aangezien de minder bevolkte streken, wat treinenloop en geriefelijkheid van het materiaal betreft, wel altijd zullen achterstaan bij de provinciën, waarin de groote steden en de industrieele centra zijn gelegen, of waardoor het buitenlandsch verkeer wordt geleid, zoo is toch de eenmaal wakker geroepen illusie een der factoren, die op de eindbeslissing invloed zal oefenen. - En in de derde plaats kwamen zich aansluiten zij, die de spoorwegovereenkomsten van 1890 uit financiëel oogpunt schadelijk achten voor den Staat en aan de mogelijkheid van nieuwe overeenkomsten niet gelooven.

Begon door het samengaan van zoovele heterogene bondgenooten het pleit voor de particuliere exploitatie reeds hachelijk te staan, de gebeurtenissen van 1903 voerden ons op een weg, die welhaast op staatsexploitatie *moet* uitloopen. De tot uitbarsting gekomen ontevredenheid onder het personeel noopte den Staat, in het Algemeen Reglement voor den dienst op de Spoorwegen de bepaling op te nemen, dat de dienstvoorwaarden en de loonregeling, met of zonder overeenstemming met de spoorwegbesturen, door de Regeering zullen worden vastgesteld. Weinigen zullen de noodzakelijkheid van dien maatregel meer ontkennen en onder die weinigen zijn er misschien slechts enkelen, die in ernst meenen, dat daarop alsnog zou kunnen worden teruggekomen. Daarmede werd echter een toestand in het leven geroepen, die

moeilijk houdbaar zal blijken. Het is onvereenigbaar met het particulier karakter der maatschappijen, dat de Staat de arbeidsvoorwaarden vaststelt van de circa 30,000 personen, die zij in haren dienst hebben. Men is nog slechts aan het begin van de moeilijkheden, de ontstemming en de wrijving, die uit deze irrationeele verhouding moeten voortvloeien. De besturen der maatschappijen, geen baas meer in eigen huis, zullen allicht op den duur zelve naar de naasting gaan uitzien als naar eene redding uit de scheeve positie, waarin zij tegenover hun personeel zijn geraakt; en de Staat zal toch de arbeidsvoorwaarden niet in bevredigenden zin kunnen regelen, zoolang hij niet eenerzijds *ook feitelijk* daarbij de vrije hand heeft, anderzijds zelf de geldelijke gevolgen er van draagt.

De onvermoeide en talentvolle verdediger der particuliere exploitatie, de Heer van den Wall Bake, wiens puntige artikelen een arsenaal vormen, waaraan de bestrijders van staatsexploitatie hunne krachtigste wapenen kunnen ontleenen, is van oordeel, dat de inmenging van den Staat in de personeelquaestie spoedig zal ophouden. ‘De spoorwegstakingen’, aldus schrijft hij, ‘waren abnormale verschijnselen, welke abnormale maatregelen en abnormale staatsbemoeiing hebben uitgelokt; maar alles wat abnormaal is, moet slechts van tijdelijken aard wezen’. Het staatstoezicht zal zich z.i. weldra bepalen tot het stellen van algemeene regelen, die de directiën zullen kunnen uitwerken in overeenstemming met de eischen der practijk(*). - Zou de kundige schrijver zich inderdaad den loop van zaken in de toekomst aldus denken, of is hetgeen hij dienaangaande te kennen geeft, meer op te vatten als zijne persoonlijke meening omtrent hetgeen wenschelijk ware, ook al gelooft hij zelf nauwelijks meer aan de mogelijkheid daarvan? Het laatste is niet ondenkbaar. In ieder geval schijnt er veel meer te zeggen voor de conclusie, waartoe de Heer Gerlings komt, die zich aldus uitdrukt: ‘De thans ingevoerde verhouding tusschen den Staat, de spoorwegmaatschappijen en het spoorwegpersoneel is op den duur onhoudbaar te achten en kan niet anders worden beschouwd dan als een overgangstoestand, die slechts door staatsexploitatie is op te lossen’(†).

Bedriegen niet alle kenteekenen, dan is de staatsexploitatie in aantocht. Zij zal hooge eischen stellen aan de werkkracht en het doorzicht der Regeering, aan de bedachtzaamheid en de zelfbeheersching der Staten-Generaal en aan het gezond verstand van het kiesgerechtigd deel der Natie. Wie echter op grond van onze geschiedenis het vertrouwen koestert, dat bij het Nederlandsche volk op den duur eene nuchtere en practische opvatting van zaken de overhand behoudt, ziet haar zonder bezorgdheid komen.

'*s-Gravenhage*, Augustus 1907.

R.J.H. PATIJN.

(*) *Economist,* Juli - Augustus 1907, blz. 598 en 599.

(†) T.a.p., blz. 48.

De samenvoeging der gesplitste inkomstenbelasting.

Inleiding.

Het ingediende wetsontwerp tot samenvoeging der Vermogens- en Bedrijfsbelasting tot een geheel, kan, naar mij voorkomt, niet naar den eisch beoordeeld worden zonder rekening te houden met hetgeen in de laatste jaren op belastinggebied is geschied. De aangeboden wetgevende arbeid toch bepaalt zich niet tot een omwerking onzer gesplitste Inkomstenbelasting, maar wijzigt principieel de basis, waarop men tot heden belasting naar draagkracht hier te lande wilde toepassen.

Ten einde deze stelling nader toe te lichten, mag het overbodig heeten uitvoerig uit een te zetten, wat alzoo onder Pierson en Sprenger van Eijk is geschied. Een hunner voornaamste uitgangspunten was echter ongetwijfeld dit: Bij de Inkomstenbelasting kan geen rekening worden gehouden met alle factoren, die de draagkracht bepalen, met name niet met de woonplaats van den belastingplichtige en de samenstelling van diens gezin.

Toch erkenden beide financiers, dat de draagkracht-theorie niet voldoende tot haar recht zou komen, wanneer die factoren niet in aanmerking werden genomen. Dit kon echter, naar hun oordeel, niet geschieden bij de Inkomstenbelasting, maar de in uitzicht gestelde herziening der belasting op het Personeel scheen daartoe de meest geschikte gelegenheid. Mogen er al vele punten zijn geweest, waarop men het in die dagen moeilijk eens kon worden, dit denkbeeld vond bijna algemeen instemming. Amendementen van de afgevaardigden Pyttersen en Schimmelpenninck, er mede strijdende, werden althans door de Kamer verworpen(*).

En terecht.

Zelfs al gelukt het een of ander ontwerp in elkaar te knutselen, waarbij men de Inkomstenbelasting tracht te doen beantwoorden aan de eischen, te stellen aan een normaal kalf met vijf pooten, en daarin aan ieders stokpaardje een plaats weet in te ruimen, dan nog zal men ontwaren, dat schijnbaar wel ieder wat heeft gekregen, maar eigenlijk niemand iets. Zij, die rekening willen houden met de samenstelling van het gezin, willen dit immers niet doen ter ontlasting van den

(*) Zie v.d. S. *Onze Gesplitste Inkomstenbelasting.* Blz. 158 e.v.

rijken huisvader, maar om zoo mogelijk de levenszorgen te verlichten van het weinig bemiddelde gezinshoofd.

En nu vraag ik: indien een gehuwde in een Inkomstenbelasting wordt aangeslagen voor een bedrag van *f* 1.50 's jaars, wat helpt het hem dan, of zijn politieke vrienden hem kwijtschelding bezorgen van de helft, of zelfs van dit geheele bedrag, door de wet te wijzigen zóó, dat deze voortaan *wel* rekening houdt met de samenstelling van zijn gezin of hem remissie geeft, omdat hij te Amsterdam woont en niet te Ommen?

Bij de belasting op het Personeel is dit anders.

Indien iemand b.v. daarin *f* 75 's jaars moet betalen, een bedrag, dat al snel wordt bereikt, dan ondervindt hij een niet te versmaden verlichting, indien hem de helft van dit bedrag of de geheele som wordt kwijtgescholden, omdat de belasting op het Personeel rekening gaat houden met de samenstelling van het gezin of met de gemeente, waarin men woont.

Deze waarheid is zoo eenvoudig en vanzelf sprekend, dat men zou schromen, die onder de oogen van het publiek te brengen, ware het niet, dat men nu eens met miskenning dezer eenvoudige waarheid, tal van verschillende factoren bij de Inkomstenbelasting in rekening wil gaan brengen, die tot nu toe daarbij wijselijk buiten beschouwing zijn gebleven en bovendien strijden met de herzieningsgeschiedenis van ons belastingstelsel.

De Minister van Financiën, dit doende, stelt zich mitsdien voor een ingrijpende wijziging te brengen in het systeem, waarnaar tot dusver bij onze Directe Belasting rekening werd gehouden met de betalingskracht der daarin aangeslagenen, noopt daardoor ieder, die zich een ernstig, op gegevens berustend oordeel van die voorstellen wil vormen, zich opnieuw rekenschap te geven van de wijzigingen, welke in de Personeele Belasting zijn gebracht, ten einde niet alleen ook dáár de draagkracht-theorie tot haar recht te doen komen, maar haar langs dien weg te doen inwerken op het geheele stelsel, en, men vergete dit niet, aldus ook den belastingdruk van de gesplitste Inkomstenbelasting te corrigeeren.

Men ziet zich nu hier gesteld voor het zonderlinge geval, dat een wetsontwerp is ingediend, hetwelk in een wet een correctie, die reeds indirect door een andere wet is aangebracht, voor de tweede maal aanbrengt, zonder naar het schijnt met die vroegere correctie rekening te houden.

Roept Mr. Pierson's waarschuwende stem: ‘bis in idem’?

Neen, hij juicht in de *Liberale Unie*: De Meester verbetert mijn kinderen(*).

(*) Lees de rede, gehouden door Mr. N.G. Pierson in de *Liberale Unie*, voorkomende in het *Algemeen Handelsblad* van 11 Nov. 1906 en mijn artikel: ‘Het progressieve recht van successie’ in *De Tijdspiegel* Januari 1906.

Bij koninklijke boodschap van 19 Januari 1894 (Gedrukte Stukken, Zitting 1893/94, n°. 141) werd aan de Tweede Kamer een Wetsontwerp ingediend, dat de handteekening van Mr. Pierson draagt, en waardoor deze bewindsman voldeed aan zijn belofte tot herziening der belasting op het Personeel, zoodanig, dat voortaan bij de heffing rekening zou worden gehouden met zekere verschijnselen, die bij de Inkomstenbelasting waren verwaarloosd, en waaruit, naar het scheen, min of meer waarschijnlijke vermoedens konden worden afgeleid omtrent de betalingskracht der contribuabelen(*).

Het ontwerp droeg als naar gewoonte den stempel van Pierson's machtig talent. De grondgedachte, dat hetgeen werd voorgesteld uitsluitend zou ten goede komen aan hen, die door andere heffingen wellicht te veel werden gedrukt, maar volstrekt geen remissie zou geven aan hen, die misschien nog steeds te weinig betaalden, was er op eenvoudige en zeer consequente wijze in toegepast.

'Ten einde', leest men in de Memorie van Toelichting(†), 'echter het voor de hand liggende en niet geheel te vermijden bezwaar tegen deze regeling, hierin bestaande, dat zij onnoodige heffing geeft, zooveel doenlijk te beperken, wordt bij art. 1 § 2 voorgesteld dezen maatregel alleen toe te passen op huurwaarden beneden *f* 500, welk cijfer slechts in de drie gemeenten met een kom van 36000-48000 zielen (Arnhem, Leiden en Haarlem) tot *f* 600, en in de vijf gemeenten met een kom

(*) Ik vind het woord 'draagkracht' een term, dien men in zake belastingen liever niet moet gebruiken. Het leidt m.i. tot verwarring.
De draagkracht, naar de beteekenis, die de economist aan dit woord hecht, doet denken aan iets bestendigs. De belastingwetgever daarentegen heeft een toestand op het oog, of behoort althans een toestand op het oog te hebben, waarin de belastingplichtige verkeert op het oogenblik, dat de aanslag geschiedt. De belastingwetgever houdt rekening met een *concreet feit*, het woord 'draagkracht' van den economist daarentegen is de naam van een abstract begrip. Dit abstracte begrip heeft de economist tot op vandaag niet eens kunnen definieeren, laat staan begrenzen. Een dergelijk vaag begrip kan moeilijk den belastingheffer, die voor zijn taak *feiten* behoeft, tot richtsnoer strekken. Ik zal dus liever het woord 'betalingskracht' gebruiken, uitdrukkende het vermoedelijk finantieel vermogen van den belastingplichtige om belasting te kunnen betalen.
Een dergelijk bezwaar heb ik tegen het woord bestaansminimum. Ook dit is een economisch begrip, waaraan onwillekeurig het denkbeeld van iets bestendigs ten grondslag ligt. Men stelt zich een individu voor, zoo weinig gegoed, dat hij den hongerdood moet sterven, indien hij van het weinige, dat hij heeft, nog iets moet offeren aan den Staat. Daargelaten, dat zulk een nijpende armoede in een beschaafd land in het geheel niet of slechts zeer zelden voorkomt, is toch reeds directe belastingheffing, zelfs van individuen, die aanmerkelijk meer hebben, van zelf uitgesloten, al was het maar, dat dergelijke weinig gegoede lieden eenvoudig *niet betalen,* terwijl zelfs de wreedste despoot geen kans zou zien iets van ze te nemen, aangezien zij niets hebben. Er ligt dus nog een zeer groote afstand tusschen het bedrag, dat de economist goedgunstig voor zijn bestaansminimum uittrekt, en het bedrag, waarvan het mogelijk is iets voor den fiscus af te eischen. Dikwijls verschilt dit naar den aard van de belasting, die men heft. Bij een inkomstenbelasting is dit bedrag noodwendig veel grooter dan bij den accijns, die soms reeds verscholen ligt in den prijs van het allergoedkoopste artikel, dat de armste zich aanschaft. Men denke b.v. aan het zout.
Aan het woord 'bestaansminimum' heeft de belastingleer absoluut niets. Het kan slechts verwarring stichten.

(†) Gedrukte Stukken. Zitting 1893-1894, 141, n°. 3, blz. 4.

van 48000 zielen en meer (Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage, Utrecht en Groningen) tot *f* 700 stijgt.'

Voorts werd, behoudens de in het ontwerp voorgestelde beperkingen, aftrek toegestaan voor ieder lid van het gezin, en het begrip 'gezin' zoo vrijgevig uitgelegd, dat niet alleen kinderen, ook volwassen kinderen, maar zelfs inwonende personen geacht worden tot het gezin te behooren.

Het ontwerp gaf in redelijkheid alles, wat men maar kon verlangen. De materie in aanmerking genomen, was alles op weinig ingewikkelde wijze, men zou haast kunnen zeggen op hoogst eenvoudige wijze geregeld. De belastingverlichting werd hoofdzakelijk op de huurwaarde gebaseerd, terwijl met de woonplaats van den belastingplichtige genoegzaam rekening werd gehouden door de uitzonderingen, die, gelijk men gezien heeft, voor enkele grootere gemeenten waren gemaakt. Zeer terecht vermeed Pierson de fout van te veel te willen specialiseeren, een fout, waarin later Mr. Sprenger van Eyk maar al te zeer verviel.

De verkiezingen sneden namelijk den levensdraad af van het Kabinet, zoodat Pierson de satisfactie werd ontzegd zijn belangrijk werk te kunnen voltooien. Zijn opvolger was in zooverre zijn geestverwant, dat ook hij in vroegere geschriften had betoogd, dat correctie der gesplitste inkomstenbelasting alleen door herziening der personeele belasting kon geschieden. Thans, nu de zaak weder aan de orde is, kan ik den lezers van dit tijdschrift niet genoeg aanbevelen te herlezen, wat beide financiers vroeger over dit onderwerp hebben geschreven, zoowel in boeken als in officieele bescheiden. Het is echter te betreuren, dat Mr. Sprenger van Eyk een ander ontwerp heeft meenen te moeten maken en niet liever den arbeid van Pierson opnieuw heeft ingediend. Dit tweede ontwerp ademt denzelfden geest als het vorige. Pierson's denkbeelden zijn daarin echter op meer ingewikkelde wijze uitgewerkt. Naar het voorbeeld, dat men in Frankrijk reeds had gegeven, houdt het nieuwe ontwerp, meer dan dat van Pierson, rekening met de woonplaats van den belastingplichtige. Een waar monnikenwerk hebben wij daaraan te danken. Sprenger van Eyk heeft n.l. 's lands gemeenten in 9 klassen verdeeld. Niet alleen behooren verschillende gemeenten tot verschillende klassen, maar sommige gemeenten zijn zelfs stuk geknipt.

Dit alles is geschied, omdat men beweerde, dat de levensstandaard in de eene plaats verschilt bij die van de andere, welk denkbeeld, consequent doorgevoerd, eigenlijk zou moeten leiden tot den eisch: voor iedere gemeente een afzonderlijk tarief en meerdere tarieven voor sommige gemeenten. Het is maar jammer, dat S.v.E. uit het oog heeft verloren, dat in dezelfde plaats ja, in dezelfde straat, gezinnen wonen, die ongeveer tot dezelfde categorie schijnen te behooren, doch op zeer verschillende wijze leven, waardoor de faculteit om belasting te kunnen betalen bijna voor ieder gezinshoofd verschillend is. Sprenger van Eyk, specialiseerend, had dus eigenlijk voor ieder gezin een afzonderlijk tarief moeten maken. Indien hij dit had beproefd, dan zou hij

wel hebben ingezien, dat dit niet kon, en had hij zich misschien ook nog wel afgevraagd, of zijn vernuft het doel niet voorbijstreefde. Hij had dan misschien het bestaande ontwerp opnieuw ingediend.

Het is te betreuren, dat de tegenwoordige Minister heeft gemeend dit klassenstelsel ook bij zijn inkomstenbelasting te moeten toepassen, waardoor tal van tabellen zijn ontstaan, welke in de practijk niet weinig moeilijkheden zullen veroorzaken.

Ongelukkigerwijze heeft de Minister zich juist hier beperkt en de negen klassen van Sprenger van Eyk tot vijf gecombineerd. Het is echter niet recht duidelijk, indien men eerst heeft gemeend, dat negen klassen n*o*odig waren om rekening te kunnen houden met de woonplaats van den belastingplichtige en de vruchtbaarheid van het echtpaar, nu, om bij de inkomstenbelasting hetzelfde te doen, vijf klassen voldoende worden geacht. Of kunnen wij nog weer een nieuw wetsontwerp tegemoet zien tot wijziging der belasting op het personeel, waarbij het aantal klassen wordt verminderd?

Hiervoor zou zeker veel te zeggen zijn (ik zag ze zelfs liefst heelemaal opgeruimd), maar zoolang wij die 9 klassen hebben, is er zeker niets te zeggen voor het plan van dezen Minister om voor de toepassing der Rijksinkomstenbelastingen weer een kleiner aantal andere klassen vast te stellen. Zeer vreemd is het bovendien, dat de belastingplichtigen, om te kunnen weten in welke klasse zij krachtens de inkomstenbelasting behooren, niet zullen kunnen volstaan met die eene wet te raadplegen, maar daarnevens die op de Personeele belasting zullen moeten ter hand nemen (Zie art. 23 van het ontwerp).

Er wordt hier een band tusschen beide belastingen gelegd, die niet anders dan zeer hinderlijk kan zijn in de practijk. De Regeering, voor beide heffingen verschillende klassenindeelingen voorstellende, geeft daarmee als haar gevoelen te kennen - m.i. ten onrechte - dat de belastingskracht verschilt, naarmate men Personeele belasting of Inkomstenbelasting moet betalen. Naar de regeeringsopvatting kan zich dus het geval voordoen, dat de klassenindeeling voor één der beide heffingen gewijzigd moet worden, terwijl die voor de andere ongewijzigd moet blijven. Men zal er dan van zelf toe moeten komen voor iedere belasting een afzonderlijke klassenindeeling te maken. Het schijnt mij daarom wenschelijk toe, dat men daar dan nu maar dadelijk mee begint. Zooals het nu is geregeld, kan het in geen geval blijven.

Brengt men die wijziging tot stand, dan zal men dus in de Inkomstenbelasting een andere indeeling der gemeenten krijgen dan die voorkomt in de Personeele belasting. De Kamer kan er zich dan zeer stellig op voorbereiden, dat zij minstens eens in het jaar een wetsontwerp te behandelen krijgt, waarbij òf de klassenindeeling van het Personeel òf die der Inkomstenbelasting moet worden gewijzigd. Logischer schijnt het mij echter toe, indien men nu eenmaal al dien omslag begint, dat althans de indeeling der gemeenten voor beide heffingen eender

zal zijn. Ook is het technisch afkeurenswaardig, dat het gebied van de eene belasting zooveel verschilt van den kring, waarbinnen de andere werkt. Indien men hieraan mocht twijfelen, moet men maar eens in Engeland ter school gaan. Dáár heeft zoowat iedere belasting haar eigen gebied, een toestand, even lastig voor de administratie als voor de geadministreerden.

Hoe dit echter zij, door de Inkomstenbelasting ingewikkelder, haar heffing mitsdien tijdroovender en moeilijker en het belastingbedrag voor ieder aangeslagene onbestendiger te maken, worden zeer zeker Pierson's kinderen niet verbeterd. Integendeel, de paedagoog, zoozeer door Pierson geroemd,.... faire bonne mine....? heeft diens kinderen karaktereigenschappen bijgebracht, die ze zeer misstaan.

Niets van dit alles was echter noodig. De Personeele belasting bezit alle kwaliteiten, waardoor zij aan de meest hooggespannen verwachtingen kan voldoen van ieder, die veel van afwisseling houdt en zich gaarne troost met de gedachte, dat het meest omslachtige werk toch altijd den ambtenaar brood geeft.

De Woonplaats en het Gezin van den belastingplichtige.
Belasting op het Personeel.

Zooals hierboven gezegd is: Sprenger van Eyk verdeelde het land in 9 klassen. Ten einde rekening te houden met het aantal kinderen, wordt in de wet, zooals wij die aan hem danken, het bedrag der belasting, te heffen naar den 1sten, 2^{den} en 3^{den} grondslag, (huurwaarde, haardsteden, mobilair) verminderd met een zeker percentage voor ieder kind.

Het aldus af te trekken percentage van de belastbare huurwaarde daalt niet alleen in iedere klasse met het toenemen der huurwaarde, maar het verschilt ook naar gelang der klasse. Die aftrek heeft echter niet plaats, zoodra de belastbare huurwaarde het zevenvoud van de som, bepaald in art. 12, te boven gaat(*).

Met al die verschillende klassen en grondslagen zal ik den lezer niet bezighouden. Ik zal mij bepalen tot de 2de klasse, waarin 's-Gravenhage ligt en mijn beschouwingen alleen vastknoopen aan den grondslag ‘huurwaarde.’ Dit is toch de voornaamste voor de heffing van de belasting op het Personeel. Wat echter voor de eene klasse geldt, geldt voor al de andere, daar in alle hetzelfde systeem is gevolgd, het is maar een verschil van meer of minder. Ik wil n.l. het inkomenspercentage bepalen, dat van de belasting op het Personeel mag worden afgetrokken, ten einde rekening te houden met het gezin en de woonplaats van den belastingplichtige, en dit later vergelijken met hetgeen deze Minister van Financiën voorstelt.

(*) Zie bijv. *Nederlandsche Staatswetten.* Schuurman's editie N°. 34.

De belasting op het Personeel bemoeit zich echter niet met het inkomen, maar neemt o.a. de huurwaarde der woning tot grondslag voor de regeling van den aftrek. Het verband moet dus worden vastgesteld, dat er bestaat tusschen het inkomen van den belastingplichtige en de huur zijner woning. In den regel kan men, dunkt mij, aannemen, dat er geen vaste verhouding bestaat tusschen huurprijs en inkomen. Indien iemand, die van een klein inkomen leeft, b.v. een vierde van zijn inkomen voor de huur afzondert, dan kan men veilig aannemen, dat iemand, die 3 maal zooveel inkomen heeft, minder dan een vierde van zijn inkomen voor de huur van zijn huis zal besteden.

Het schijnt niet gewaagd te beweren, dat in den regel het evenredig deel van het inkomen, hetwelk voor de huur wordt afgezonderd, kleiner wordt, naarmate dat inkomen grooter wordt. Indien men dus naar de huur, die iemand betaalt, ten naastenbij de grootte van zijn inkomen wil schatten, moet men de huur met een grooter bedrag vermenigvuldigen, naarmate de huurprijs toeneemt. Men heeft dus noodig een veranderlijken multiplicator. Voor den schrijflessenaar gezeten, kan men dien echter niet bepalen. Men zou daarvoor gegevens moeten gaan vragen bij bewoners van verschillende huizen, en ten slotte nog maar een zeer onbetrouwbaar resultaat verkrijgen.

Gelukkig heeft de Gemeente 's-Gravenhage het werk geleverd, dat ik noodig heb. Daar wordt een Hoofdelijke omslag geheven naar het vermoedelijk inkomen. Voor de schatting van dit inkomen wordt o.a. tot grondslag genomen de huurwaarde, vermenigvuldigd met een multiplicator, die stijgt naarmate de huur grooter is. Dienzelfden multiplicator heb ik aangenomen bij de samenstelling van het overzicht, dat volgt uit onderstaanden staat.

Schatting van het inkomen.

Huurwaarde.	Multiplicator Hoofdelijken Omslag 's-Gravenhage.	Geschatte inkomen.
a.	b.	c.
ƒ200	4	ƒ800
ƒ300	4,25	ƒ1275
ƒ400	4,50	ƒ1800
ƒ500	5,-	ƒ2500
ƒ600	5,25	ƒ3150
ƒ700	5,50	ƒ3850
ƒ800	5,75	ƒ4600

Aftrek voor kinderen, krachtens de belasting op het Personeel Tweede klasse - 's-Gravenhage.

Huurwaarde.	Aftrek krachtens art. 13 § 1 der Personeele Belasting.
d.	e.
ƒ200	ƒ97,50
ƒ300	ƒ97,50
ƒ400	ƒ97,50
ƒ500	ƒ97,50
ƒ600	ƒ97,50
ƒ700	ƒ97,50
ƒ800	ƒ97,50

Schatting van het inkomen.

Aftrek voor kinderen, krachtens de belasting op het Personeel Tweede klasse - 's-Gravenhage.

Huurwaarde.	Bedrag, dat voor belasting in aanmerking komt.	Belasting 8%.	Aftrek per kind.	Bedrag per kind.	Percenten van het inkomen in kolom c.
a.	f.	g.	h.	i.	k.
ƒ200	ƒ102,50	ƒ8,20	12%	ƒ0,98	0,122
ƒ300	ƒ202,50	ƒ16,20	10%	ƒ1,62	0,127
ƒ400	ƒ302,50	ƒ24,20	8%	ƒ1,94	0,108
ƒ500	ƒ402,50	ƒ32,20	6%	ƒ1,93	0,077
ƒ600	ƒ502,50	ƒ40,20	4%	ƒ1,61	0,051
ƒ700	ƒ602,50	ƒ48,20	2%	ƒ0,96	0,024
ƒ800	ƒ702,50	ƒ56,20	0	0	0

In de tweede klasse wordt voor de heffing der belasting op het Personeel de huurwaarde verminderd met *f* 97.50 (kolom *e*). Van de rest, kolom *f*, wordt 8% belasting geheven (zie kolom *g*) en van dat bedrag per kind het percentage afgetrokken, dat vermeld is in kolom *h.* Dit daalt, naarmate de huurwaarde (kolom *d*) stijgt. De vraag is nu: hoe groot is dit bedrag in geld, en welk percentage is dat van het vermoedelijk inkomen, vermeld in kolom *c.* Kolommen *i* en *k* geven het antwoord.

Het staatje leidt tot deze slotsom: *Het percentage van het inkomen*, *dat krachtens de belasting op het Personeel per kind mag worden afgetrokken*, *daalt, naarmate het inkomen grooter is.*

Dit is ook rationeel.

Naarmate het inkomen van den belastingplichtige grooter is, is er ook minder reden om hem een tegemoetkoming te verleenen voor de opvoeding van zijn kind.

Het resultaat, dat kolom *k* aanwijst, is niet te danken aan het toeval of aan een spitsvondige combinatie van cijfers. Het deductie-percentage, dat de Personeele belasting toestaat, daalt, naarmate de huurwaarde stijgt, en aangezien het inkomen een veelvoud van de huurwaarde is, moet dit deductie-percentage (de aftrek) mitsdien ook een dalend percentage van dat inkomen zijn. Kolom *k* zal daarom, indien het systeem consequent is doorgevoerd, steeds een dalende reeks vertoonen, onverschillig of men een vasten multiplicator aanneemt dan wel een, die voortdurend stijgt, naarmate het inkomen grooter is.

Een derde geval is niet aannemelijk. Niemand zal willen beweren, dat het gedeelte van het inkomen, hetwelk men afzondert voor de huur, grooter wordt, naarmate het inkomen stijgt, b v. dat als iemand, die *f* 300 verwoont, *f* 1200 inkomen heeft, iemand, die *f* 500 verwoont, *f* 1000 inkomen zal hebben.

Wij kunnen dus zeer stellig constateeren, dat het deductie-percentage der Personeele belasting een dalend percentage van het inkomen is.

Ongetwijfeld heeft het reeds de aandacht getrokken, dat de cijfers in kolom *i* een tamelijk magere vertooning maken.

Stel U voor, iemand woont in een huis van *f* 200 en heeft één kind; nu krijgt hij op zijn aanslagbiljet acht en negentig centen, zegge acht en negentig centen korting, om hem te helpen in de opvoeding van dit kind te voorzien. Onderstellen wij nu nog, dat hij twee stookplaatsen heeft, meer zal hij er al niet hebben, dan betaalt hij daarvoor *f* 1 belasting en krijgt hij nog eens twaalf centen korting. Hij geniet nu al een tegemoetkoming van *f* 0,98 + *f* 0,12 = *f* 1.10.

's Mans mobilair zal zeker wel niet op meer dan *f* 200 worden geschat, dat is *f* 0,60 belasting. Daarvoor krijgt hij nog eens zeven centen korting op zijn aanslagbiljet.

De bedragen zijn zóó gering, dat ik, gelijk ik vooropstelde, met de grondslagen haardsteden en mobilair geen rekening behoefde te houden.

Gul geschat, kunnen wij aannemen, dat iemand, die te 's-Gravenhage *f* 200 verwoont en één kind heeft, *f* 1.25 krijgt om hem te helpen in de opvoeding van zijn spruit.

De Gemeente en de Provincie heffen wel opcenten van de Personeele belasting, maar dat heeft geen invloed op het bedrag der korting: het blijft *f* 1.25. Misschien wenscht men hier eenige nadere toelichting.

Volgens art. 240 der Gemeentewet (zie b.v. Schuurman's editie N°. 4) kunnen de Gemeentebesturen opcenten heffen op de hoofdsom der Personeele belasting.

Die hoofdsom ontstaat door, nadat van de belastingen, verschuldigd wegens huurwaarde, haardsteden en mobilair, de deductie wegens kinderen enz. is geschied, bij de rest de belasting der andere grondslagen op te tellen. Die som is dan de hoofdsom, en van dat bedrag heft de Gemeente opcenten.

De heffing dier opcenten wijzigt dus *niet* het bedrag, dat wegens aftrek voor kinderen wordt genoten, want, zooals zooeven bleek, dit bedrag is vooraf van de hoofdsom afgetrokken.

Het remissie-bedrag per kind, vergeleken met de eindsom van het belastingbiljet, is dus aanmerkelijk geringer, dan men uit de kolommen *g* en *i* zou afleiden.

Ik zal dit even met een voorbeeld toelichten. Het stuk speelt weer te 's Gravenhage.

Volgens art. 247 der Gemeentewet worden de opcenten op alle aanslagen in de gemeente tot een gelijk getal geheven. Indien echter het getal hooger is dan 50 ('s-Gravenhage hief in het belastingjaar 1906 102 opcenten), blijft het tot 50 beperkt voor de aanslagen van hen, voor wie de belastbare huurwaarde niet te boven gaat het dubbele van de som in art. 12 der Personeele belasting bepaald (voor 's-Gravenhage derhalve 2 × *f* 112,50) en stijgt het, op in de Verordening tot heffing aan te geven wijze, geleidelijk zóó, dat het volle getal bereikt wordt uiterlijk bij de aanslagen van hen, voor wie de belastbare huurwaarde het vijfvoud van bedoelde som bedraagt. Dit zou dus voor 's-Gravenhage uiterlijk 5 × *f* 112,50 zijn, maar het maximum mag ook vroeger bereikt worden.

Van deze bevoegdheid om progressieve opcenten te heffen heeft de gemeente 's-Gravenhage gebruik gemaakt.

Het tarief is 28 Januari 1898 afgekondigd. (Verordening 1898 N°. 2). Het luidt als volgt:

Art. 1. Met ingang van 1 Januari 1898 worden ten behoeve der Gemeente geheven 102 opcenten op de hoofdsom der Personeele belasting.

Art. 2. Het in art. 1 genoemde getal blijft beperkt tot:

50 als de belastbare huurwaarde	*f* 225 niet te boven gaat.
60 als de belastbare huurwaarde	*f* 260 niet te boven gaat.
70 als de belastbare huurwaarde	*f* 295 niet te boven gaat.
80 als de belastbare huurwaarde	*f* 330 niet te boven gaat.

90 als de belastbare huurwaarde	*f* 365 niet te boven gaat.
100 als de belastbare huurwaarde	*f* 400 niet te boven gaat.

Het maximum, 102 opcenten, wordt te 's-Gravenhage derhalve tamelijk snel bereikt, n.l. zoodra de belastbare huurwaarde meer dan *f* 400 bedraagt. In het geval, door mij bedoeld, luidde het aanslagbiljet in de Personeele belasting als volgt:

wegens huurwaarde			*f* 14,28
haardsteden			*f* 1,00
mobilair			*f* 3,00
		Totaal	*f* 18,28
aftrek wegens kinderen, enz.			*f* 5,48[5]
		blijft	*f* 12,79[5]
rijwielen			*f* 1.00
	Totaal in hoofdsom voor een vol jaar		*f* 13,79[5]
opcenten {	9 voor de provincie		
opcenten {	70 voor de gemeente		*f* 10,90
		Totaal	*f* 24,69

De deductie, die de aangeslagene wegens kinderen geniet, is dus niet afhankelijk van de opcenten, die de gemeente heft. Was de kinderaftrek er niet, dan zou de hoofdsom der Personeele belasting grooter zijn, en de gemeente, om hetzelfde bedrag te heffen, zich met een geringer aantal opcenten tevreden kunnen stellen. Indien de kinderaftrek niet was toegelaten, zou dus bovenstaande aanslag *f* 5,48[5] grooter zijn geweest. De belasting zou dan bedragen hebben *f* 24,69 + 5,48[5] = *f* 30,17[5].

Terugkeerende tot onze vorige schatting, kunnen wij dus stellen, dat iemand die te 's-Gravenhage *f* 200 verwoont, op zijn belastingbiljet ongeveer *f* 1,25 afgetrokken krijgt per kind.

Het is verbazend weinig, zóó weinig, dat het veel van mystificatie heeft, maar deze Minister geeft, zooals wij later zullen zien, op het aanslagbiljet in de Inkomstenbelasting nog minder. Niemand zal, dunkt mij, den indruk krijgen, dat deze materie in de belasting op het Personeel op voldoende wijze is geregeld.

Toch is de schijn nog mooier dan de werkelijkheid. Als men zoo kolom *k* ziet, dan zegt men: het percentage daalt nog al regelmatig, alleen regel 2 schijnt wat vreemd.

Dit komt, omdat de staat niet volledig genoeg is opgemaakt. Ik heb daarom dit onderdeel in een tweeden staat, die hieronder volgt, wat uitvoeriger uitgewerkt.

P E R S O N E E L E B E L A S T I N G.

Huurwaarde.	**Huurwaarde na aftrek van f 97.50 II[e] klasse. Art. 13 § 1.**	**Belasting 8% van kolom 2. Art. 13 § 2.**	**Aftrek % per kind. art. 7.**	**Korting in geld voor een kind.**	**Korting % voor een kind van het inkomen vermeld in kol. 8.**
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**
150	52.50	4.20	12	0.50	0.111
175	77.50	6.20	12	0.74	0.12
200	102.50	8.20	12	0.98	0.122
225	127.50	10.20	12	1.22	0.135
250	152.50	12.20	10	1.22	0.122
300	202.50	16.20	10	1.62	0.127
350	252.50	20.20	8	1.62	0.108
400	302.50	24.20	8	1.94	0.108
450	352.50	28.20	8	2.26	0.111
500	402.50	32.20	6	1.93	0.077
550	452.50	36.20	6	2.17	0.079
600	502.50	40.20	4	1.61	0.051
650	552.50	44.20	4	1.77	0.052
700	602.50	48.20	2	0.96	0.024
750	652.50	52.20	2	1.04	0.025
800	702.50	56.20	0		
850	752.50	60.20			
1000	902.50	72.20			
3000	2902.50	232.50			
4000	3902.50	312.20			
5000	4902.50	392.20			

P E R S O N E E L E B E L A S T I N G.	**Multiplicator Hoofdelijken Omslag 's-Gravenhage.**	**Schatting inkomen gelijk huurwaarde maal multiplicator kolom 7.**
Huurwaarde.		
1.	**7.**	**8.**

150	3. -	
175	3.50	
200	4. -	800. -
225	4. -	900. -
250	4. -	1000. -
300	4.25	1275. -
350	4.25	1487.50
400	4.50	1800. -
450	4.50	2025. -
500	5. -	2500. -
550	5. -	2750. -
600	5.25	3150. -
650	5.25	3412.50
700	5.50	3850. -
750	5.50	4125. -
800	5.75	4600. -
850	5.75	4887.50
1000	6.50	6500. -
3000	10. -	30000. -
		32000. -
4000	11. -	44000. -
5000	11. -	55000. -

P E R S O N E E L E ONTWERP-INKOMSTENBELASTING.
B E L A S T I N G .

Huurwaarde.	**Belasting verschuldigd van kol. 8, beschouwd als inkomen niet uit vermogen 2e kl.**	**3% korting per kind.**	**Korting kol. 10 in percentage van het inkomen vermeld in kol. 8.**
1.	**9.**	**10.**	**11.**
150	nihil	nihil	
175	nihil	nihil	
200	2.75	0.08	0.010
225	4.25	0.13	0.014
250	5.75	0.17	0.017

300	9.50	0.28^5	0.022
350	12.50	0.37^5	0.025
400	20. -	0.60	0.033
450	24.50	0.73^5	0.036
500	35.75	1.07	0.043
550	41. -	1.23	0.045
600	50. -	1.50	0.048
650	56. -	1.68	0.049
700	65.75	1.97	0.051
750	71.75	2.15	0.052
800	83.75	2.51	0.055
850	90.50	2.71^5	0.056
1000	135.50	4.06^5	0.063
3000	1082. -	32.46	0.108
			0.153
4000	1722. -	50. -	0.114
5000	2262. -	50. -	0.091

MULTIPLICATOR
Hoofdelijken Omslag. 's-Gravenhage.

112,50 tot beneden	125 maal 2. -
125. - tot beneden	150 maal 2.50
150. - tot beneden	175 maal 3. -
175. - tot beneden	200 maal 3.50
200. - tot beneden	300 maal 4. -
300. - tot beneden	400 maal 4.25
400. - tot beneden	500 maal 4.50
500. - tot beneden	600 maal 5. -
600. - tot beneden	700 maal 5.25
700. - tot beneden	800 maal 5.50
800. - tot beneden	900 maal 5.75
900. - tot beneden	1000 maal 6. -
1000. - tot beneden	1200 maal 6.50
1200. - tot beneden	1400 maal 7. -

1400. - tot beneden		1600 maal 7.50
1600. - tot beneden		1800 maal 8. -
1800. - tot beneden		2000 maal 8.50
2000. - tot beneden		2500 maal 9. -
2500. - tot beneden		3000 maal 9.50
3000. - tot beneden		4000 maal 10. -
	boven	4000 maal 11. -

Het beeld wordt nu geheel anders. De cijfers schommelen, al is het ook waar, dat de percentages in kolom 6 neiging vertoonen om voortdurend te dalen. Dit is hiervan een gevolg, dat in de Personeele belasting het gekozen aftreksysteem niet consequent is doorgevoerd. Het wettelijke deductie-percentage, vermeld in kolom 4, daalt niet voortdurend, naarmate de huurwaarde stijgt, maar blijft bij tusschenpoozen constant. Het gevolg hiervan is, dat het percentage, vermeld in kolom 6, ook niet steeds daalt, maar zelfs soms stijgt. Indien men een goede regeling had willen maken, dan had men art. 7 der Personeele belasting zóó moeten redigeeren, dat daaruit voor ieder der 9 klassen een deductieschaal ontstond, steeds afnemende met het toenemen der huurwaarde.

Men zal nu wel toegeven, dat ik niet overdreef, toen ik de regeling monnikenwerk noemde en het betreurde, dat Sprenger van Eyk het ontwerp Pierson niet opnieuw had ingediend. Het gaf juist, wat men moest hebben: niet te veel, niet te weinig.

Ofschoon men nu den indruk krijgt, dat de regeling niet is, zooals men die zou wenschen, is het euvel minder groot, dan het schijnt; want indien men eens in groote trekken gaat omlijnen datgene, wat de belastinghervorming der laatste jaren eigenlijk kenmerkt, dan blijkt ondubbelzinnig, dat al dat geknutsel met die woonplaats en dat gezin van den belastingplichtige van weinig of geen belang is.

Vergeleken bij het zeer vele, dat in die jaren voor de economisch zwakken is gedaan, zijn werkelijk die enkele guldens, die op het aanslagbiljet der personeele belasting worden afgetrokken, quantité négligeable.

Indien men echter vindt, dat in ons belastingstelsel niet genoeg rekening wordt gehouden met de woonplaats van den belastingplichtige en de samenstelling van diens gezin, is er derhalve geen geschikter middel om dit euvel te corrigeeren dan herziening van de uiterst omslachtige, gebrekkige regeling, zooals die in de Personeele belasting is gemaakt en van het percentage, vermeld in art. 7.

Ook hier, waar de zaak zoo gemakkelijk te regelen scheen, blijkt zij veel ingewikkelder te zijn, dan men zoo oppervlakkig zou denken.

Men voelt de moeilijkheid.

Niettegenstaande de deductie voor kinderen moesten de gemeenten een vasten maatstaf vinden voor de berekening van de opcenten, die zij noodig hadden.

Berekende men den aftrek niet over de belasting in hoofdsom, maar over het eindbedrag, d.i. de belasting plus de opcenten, dan werd de rijksopbrengst geïnfluenceerd door de opcentenheffing van de gemeenten. De korting immers zou dan berekend worden over opcenten, welke niet in de schatkist vloeiden, en naarmate de opcenten hooger werden, zou het Rijk minder ontvangen, daar de kinderaftrek kwam ten laste van het Rijk.

De noodzakelijkheid, waarin men zich op dien grond bevond om den

aftrek alleen te berekenen over enkele grondslagen, had tengevolge, dat men niet al te gul kon wezen; want als de hoofdsom door den aftrek te klein wordt, moeten Provinciën en Gemeenten een te groot aantal opcenten heffen om tot de gewenschte opbrengst te komen. De Gemeente 's-Gravenhage gaat nu al tot 102 opcenten. Zulke cijfers maken geen prettigen indruk; zij doen onwillekeurig verlangen naar een herziening, die gelegenheid zal geven bij de belasting op het Personeel op betere wijze dan tot heden rekening te houden met de besproken factoren.

Maar al is onze belasting op het Personeel ook nog zoo rijk aan variatie en belasting-objecten, zoodat men er heel wat kunsten mee kan uithalen, zelfs *haar* elasticiteit heeft grenzen. Het zou mij daarom niet verwonderen, dat met beide bedoelde factoren bezwaarlijk op bevredigende wijze rekening kan worden gehouden, zoolang men van de Personeele belasting eischt, dat zij zoowel tot het belastinggebied van het Rijk als tot dat van de Provinciën en de Gemeenten zal behooren. De goede regeling voor het één staat de goede regeling voor het ander in den weg. Niet alleen in dit opzicht, maar in vele andere, die ik thans niet kan aanstippen, zonder te veel van mijn onderwerp af te dwalen.

Misschien zou men zich echter in afwachting eener definitieve regeling tijdelijk door eene kleine wetswijziging kunnen helpen, die maakte, dat men den kinderaftrek enz. wel regelde naar de hoofdsom der belasting of naar een of meer grondslagen, maar het kortingsbedrag niet van de hoofdsom aftrok. De opcenten zouden dan kunnen geheven worden van de hoofdsom, en nadat alle belastingbedragen bij elkaar waren opgeteld, de korting van het eindcijfer der belasting kunnen worden afgetrokken. Provincie en Gemeente hieven opcenten van een grooter bedrag en behoefden dus ook maar een kleiner getal opcenten te heffen om tot de voor haar gewenschte opbrengst te geraken. Het tweede voordeel zou dan zijn, dat het Rijk bij de bepaling van den aftrek met het Provincie- en Gemeentebelang niet behoefde te rekenen.

Terugkeerende tot het voorbeeld, dat ik ontleende aan de practijk, zou dan alsdus de opzet worden:

Huurwaarde		ƒ 14.28
haardsteden		ƒ 1. -
mobilair		ƒ 3. -
	Totaal	ƒ 18,28
Rijwielen		ƒ 1. -
		ƒ 19.28
opcenten voor de Provincie en de Gemeente (natuurlijk een kleiner aantal dan nu)		ƒ 10,90

		ƒ 30,18
aftrek wegens kinderen enz.		ƒ 5,48[5]
	Totaal	ƒ 24,69[5]

Een dergelijke eenvoudige regeling, waarbij alle belangen werden behartigd, maar waartegen art. 6, § 1 zich verzet, had men reeds indertijd, toen de Personeele belasting werd herzien, van het Ministerie van Financiën mogen verwachten, indien toen dit onderwerp daar behoorlijk vooraf was bestudeerd. Die studie had zelfs niet eens heel diep behoeven te gaan. Men had slechts de regeling behoeven over te nemen, die Pierson maakte in art. 1, § 5 van zijn ontwerp luidende:

Het bedrag der belasting, dat voor de vermindering in aanmerking komt, wordt niet in mindering gebracht van de hoofdsom, maar op de kohieren afgetrokken van het totaal van den aanslag, dus echter, dat aan provincie en gemeente het volle ingevorderd bedrag der haar aan komende opcenten wordt uitgekeerd. (Zie Gedrukte Stukken 1893-1894 141 n°. 2).

Hier heeft men in werkelijkheid te doen met détails, waarin een minister zich niet kan verdiepen. Nadat deze zijn denkbeelden in het algemeen, maar dan toch zoo scherp mogelijk begrensd, aan zijn staf heeft medegedeeld, moet hij aan dezen de uitwerking er van kunnen overlaten.

Men zou echter verkeerd doen, wanneer men uit de leemten, die ik aantoonde, de gevolgtrekking maakte, dat Pierson en Sprenger van Eyk ongelijk hadden, toen zij beweerden, dat de belasting op het Personeel zich er het meest toe leende om rekening te houden met verschillende factoren, die de betalingkracht bepalen. Het tegendeel is eer waar, want gelijk ik zooeven aantoonde, men heeft het in de macht met den aftrek voor kinderen guller te zijn, zonder de gemeente-financiën te bemoeilijken. Meerder licht zal op dit onderwerp vallen door de reductie te vergelijken, die de belasting op het Personeel geeft met die, welke deze minister voorstelt bij de omwerking der gesplitste inkomstenbelasting toe te staan.

Het zal dan duidelijker zijn, dat in dit opzicht, hetgeen Z. Exc. aanbiedt, alleszins onvoldoende is en aan niets anders kan worden toegeschreven dan aan de zucht om hen te gerieven, die nu eenmaal in geschrift en bij de stembus dit alles aan hun protecteurs hebben beloofd. Hoe eerder dezen nu maar inzien, dat zij een aalmoes krijgen, hoe beter.

Inkomstenbelasting.

Vroeger heb ik wel eens beweerd, dat het een tamelijk moeilijk werk was voor de gesplitste inkomstenbelasting tarieven te ontwerpen, die samen als het ware één tarief vormden, en waarbij rekening werd gehouden met de bron waaruit het inkomen vloeit. Op dien grond betoogde ik o.a., dat het niet wenschelijk was bij de inkomstenbelasting nog bovendien rekening te houden met de woonplaats en het gezin van den belastingplichtige.

Onze beide grootste financiers der laatste jaren, Pierson en Sprenger

van Eyk, hebben, zij het dan ook op andere gronden, hetzelfde betoogd. Aan het Departement van Financiën schijnt men echter een ander gevoelen te zijn toegedaan. Alle moeilijkheden onderschattende, heeft men daar in enkele weken een wetsontwerp uit de mouw geschud, waarin bij de heffing der inkomstenbelasting met allerlei factoren wordt rekening gehouden, die zoo nu en dan zijn opgekomen in het brein van sommige dilettanten op belastinggebied. En als men zoo het ontwerp doorloopt, is men geneigd te zeggen: hoe eenvoudig, hoe is het mogelijk, dat ik daar nooit aan heb gedacht. Al is het nu niet het ei van Columbus, dan is het toch het ei, waarmee men van uit den Kneuterdijk de vrienden amuseert. Als gij rekening wilt houden bij de inkomstenbelasting met de woonplaats van den belastingplichtige, dan doet gij precies, wat bij de Personeele belasting is gedaan: gij verdeelt het land eenvoudig in klasssen. En wilt gij daarbij nog rekening houden met het aantal kinderen, dan is dat nog veel gemakkelijker te doen. Gij doet dan weer precies hetzelfde, wat bij de Personeele belasting is gedaan: gij trekt eenvoudig in het belastingbiljet een zeker percentage af voor kinderen.

Ik moet zeggen: het *schijnt* alles heel mooi, en om te doen uitkomen, dat dit mooie inderdaad slechts schijn is, heb ik weer een staatje ontworpen, dat nog eenvoudiger is dan het vorige (zie blz. 8).

Aftrek voor kinderen in de inkomstenbelasting.

INKOMEN.	**Verschuldigde Bedrijfsbelasting 2e klasse.**	**Aftrek voor 1 kind.**	**% van het inkomen, vermeld in kolom 1.**	**% van het inkomen, vermeld in kolom k (zie staat blz. 8)**
				wegens aftrek voor 1 kind krachtens de Personeele belasting.
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**
f 800	*f* 2.75	*f* 0.08	0.010	0.122
1275	9.50	0.28[5]	0.022	0.127
1800	20. -	0.60	0.033	0.108
2500	35.75	1.07	0.043	0.077
3150	50. -	1.50	0.048	0.051
3850	65.75	1.97	0.051	0.024
4600	83.75	2.51	0.054	0.

In kolom 1 zijn de inkomens overgenomen, voorkomende in kolom *a* van den vorigen staat (zie blz. 8). Kolom 2 vermeldt de belasting, die krachtens het nieuwe

ontwerp verschuldigd zal zijn voor een bedrijfsinkomen, gelijk aan dat, vermeld in kolom 1. Kolom 3 geeft het bedrag aan, dat voor één kind van die belasting mag worden afgetrokken. Kolom 4 zegt, welk percentage dit bedrag is van het inkomen in kolom 1. Wij zien tot onze verwondering, dat dit percentage regelmatig stijgt.

Dit is ook al weer niet te danken aan het toeval of aan een spitsvondige combinatie van cijfers, maar het noodzakelijke gevolg van het gekozen systeem.

Daar de belasting progressief is, stijgt het percentage, dat van het inkomen wordt geheven 3/100 van dat percentage, de aftrek per kind is dus ook een percentage, dat stijgt met het grooter worden van het inkomen. Dit blijft zoo, totdat het maximum van den aftrek per kind is bereikt. Dit is het geval, zoodra de belasting 100/3 × *f* 50 of *f* 1666.67 bedraagt, hetgeen betaald wordt bij een bedrijfsinkomen van ruim *f* 32,000 (zie den staat blz. 12). Het percentage, dat van het inkomen wordt afgetrokken, bedraagt dan ongeveer 0.153%. Daarna daalt het deductie-percentage.

Jammer maar, dat het percentage eerst begon met stijgen; het had van den beginne af moeten dalen. Men had precies weer hetzelfde moeten doen, wat reeds bij de Personeele belasting had moeten gedaan worden. Men had voor iedere klasse, die men voor de inkomstenbelasting wilde vaststellen, afzonderlijke deductieschalen moeten maken. Zoo iets kon men in enkele regels formuleeren.

De voorgestelde regeling leidt tot de stelling:

Krachtens de ontworpen inkomstenbelasting wordt wegens kinderen een stijgend percentage van het inkomen afgetrokken.

Wij zagen, dat krachtens de belasting op het Personeel om dezelfde reden een *dalend* percentage van het inkomen mag worden afgetrokken. Men schijnt dus nu bij Financiën van oordeel te zijn:

dat de belastingplichtige *meer* hulp noodig heeft om in de opvoeding van zijn kind te voorzien, naarmate hij *rijker* is.

De Personeele belasting huldigt daarentegen de juiste leer, dat de belastingplichtige *minder* hulp noodig heeft om in de opvoeding van zijn kind te voorzien, naarmate hij rijker is.

Ten einde dat nog eens goed duidelijk te doen uitkomen, heb ik in kolom 5 nog eens de percentages overgenomen, die voorkomen in kolom *k* van den grooten staat. Deze Minister doet nu niet slechts precies het tegenovergestelde van hetgeen Sprenger van Eyk deed, maar hij is nog schrieler, nog krenteriger. Hij geeft een kleiner percentage van een kleiner bedrag. Als regel krijgt de arme het kleinste percentage, de rijkere het grootste. Men verbaast zich onwillekeurig over zulk een jammerlijk resultaat. Het is bijna ongeloofelijk, dat in het hoofd van geen van 's Ministers raadslieden het denkbeeld ooit is opgekomen eens na te gaan, hoe de regeling, die men voor de inkomstenbelasting wilde maken, zou werken naast de regeling, die reeds voor de Personeele belasting bestond. Men laat dezen Minister precies het tegenovergestelde doen van hetgeen Sprenger van Eyk deed. Misschien is dat de reden, waarom Pierson nu eens niet riep: ‘bis in idem’, maar waarom jubelde hij dan zoo: De Meester verbetert mijn kinderen!

Er is echter meer.

Indertijd (zie *De Tijdspiegel*, Januari 1905 blz. 53) heb ik voor een bedrijfsbelasting een tarief ontworpen, dat zich beweegt binnen de limieten van het ontwerp De Meester. De minimum limiet was 0,1%, de maximum limiet 4,8%.

In het regeeringsontwerp is voor inkomen, niet voortspruitende uit vermogen, voor de tweede klasse de minimum limiet 0,08% en de maximum limiet ook 4,8%. Hieronder heb ik nu naast elkaar gesteld het tarief dat ik ontwierp voor inkomens, niet voortspruitende uit vermogen, en het regeeringstarief, zooals dat zou werken in de tweede klasse 's-Gravenhage, aannemende, dat gezinnen gemiddeld drie kinderen tellen.

Bedrijfsinkomens.	**Tarief, vermeld in De Tijdspiegel Jan. 1905.**	**Tarief Minister De Meester.**
f 700	1.02	1.14
750	1.22	1.82
800	1.45	2.50
900	2.05	3.86
1000	2 84	5.23
1100	3.81	6.59
1200	4.98	7.96
1300	6.34	9.32
1400	7.89	10.69
1500	9.61	12.05
1600	11.50	14.10
1800	15.76	18.19
2000	20,57	22.29
2500	34.63	32.52
3000	50.82	42.76
4000	87.56	63.24
5000	127.84	86.45
10000	349.80	225.68
20000	819.26	584.22
enz.	enz.	enz.

Een blik op het staatje is zeer leerzaam. Ofschoon in mijn ontwerp rekening wordt gehouden noch met de woonplaats noch met het aantal kinderen, en dus deswege *niets* van het tarief wordt afgetrokken, is mijn tarief, niettegenstaande dat alles, voor de kleine bedrijfsinkomens aanmerkelijk lager dan dat van Z.Exc. De tarifiëering der groote inkomens daarentegen is in mijn ontwerp hooger. De gezinnen, die van

De Meester korting krijgen, moeten die korting blijkbaar zelf betalen. Het ware voor hen voordeeliger geweest, indien men een tarief had ontworpen, waarin geen rekening wordt gehouden met de woonplaats en het kindertal, maar waarin, naar het voorbeeld door mij gegeven, een rationeele progressie was toegepast, ontlastende de kleine inkomens, doch zwaarder belastende hen, die vergelijkender wijze gesproken meer kunnen betalen.

Dit weinig bevredigend resultaat kon niet uitblijven.

Hoe men in de practijk zoo'n tarief ontwerpt, is eigenlijk te eenvoudig om het te zeggen.

Men bepaalt, zooals van zelf spreekt, eerst hoeveel het tarief moet opbrengen, daarna maakt men een tarief, dat aan dien eisch voldoet en daar legt men dan bovendien zooveel op als noodig is om rekening te kunnen houden met verschillende stokpaardjes. Hetgeen men er op legt, neemt men ruim en raamt de opbrengst van het tarief zoo laag mogelijk. Men vindt het nooit mooi, als de raming tegenvalt; een

Minister is pas knap, als de raming de opbrengst overtreft. Men kan mij daarom gerust gelooven, indien ik voorspel, dat er nooit een inkomstenbelasting zal worden ontworpen, waarbij tal van factoren in rekening worden gebracht, die de opbrengst noodwendig moeten verminderen, zonder dat de fiscus met de linkerhand ruimschoots zal terugnemen, wat hij met de rechterhand schenkt. De belastinghervormingen der laatste jaren kenmerken zich dan ook door heel andere dingen dan door soortgelijke beuzelarijen als waarmee wij ons in dit artikel bezighielden. De economische zwakken zijn daardoor op heel wat degelijker en ingrijpender wijze gebaat. Het voordeel voor hen bestaat niet zoozeer daarin, dat zij belastingverlaging hebben bekomen, maar veel meer hierin, dat tal van menschen, die eigenlijk zoo goed als niets kunnen betalen, uit de klauwen van den fiscus zijn verlost. Dit is de groote verdienste van Pierson, en juist omdat zijn arbeid in dit opzicht voor zoovelen een weldaad is geweest en zoozeer met den tijdgeest, zooals die zich meer en meer ontwikkelt, overeenstemt, zullen jaren na zijn verscheiden onze financiers zich in de door hem aangegeven richting hebben te bewegen. Die blijvende invloed is zóo sterk, dat er meer reden is om te vreezen voor overdrijving in de goede richting dan voor reactie. Zulk een voorbeeld van een poging tot overdrijving levert het ontwerp, dat ik bespreek. Het houdt heelemaal geen rekening met datgene, waardoor de vroegere belastingherzieningen zich kenmerkten en daardoor heeft men aan den Kneuterdijk de krachten verspild aan nevenzaken inplaats van tijd en energie aan te wenden tot een werkelijk deugdelijke omwerking der gesplitste inkomstenbelasting. Men heeft daar, naar het schijnt, vergeten, dat de uitstooting der Patentbelasting en hare vervanging door de Bedrijfsbelasting heeft gemaakt, dat velen, die vroeger, vóór zij begonnen te arbeiden, hun penningen aan den fiscus moesten offeren, nu òf in het geheel geen belasting uit dien hoofde meer betalen òf aanmerkelijk minder dan vroeger behoeven op te brengen en in geen geval naar den geest der Bedrijfsbelasting de schatkist behoeven te sterken, wanneer zij niets verdiend hebben. Vroeger kwam het zelfs voor, dat zij moesten betalen, al werd het bedrijf ook jaar in jaar uit met verlies gedreven. Te bejammeren is het alleen maar, dat die minder gegoeden, voor zoover ze in de bedrijfsbelasting ambtshalve aangeslagen worden, zoo weinig beschermd zijn tegen onjuiste opvattingen van den fiscus. Het heeft op mij ten minste altijd den indruk gemaakt, dat men bij Directe Belastingen nog weinig doordrongen is van den geest van Pierson's arbeid. Men denkt daar, geloof ik, zelfs nu nog altijd, dat de Bedrijfsbelasting eigenlijk maar een verbeterde Patentbelasting is, en ik vrees, dat aan deze misvatting de stijging van de opbrengst in tarief A, voor zooveel het laagaangeslagenen betreft, te danken is. Men is zoo licht geneigd zijn toevlucht te nemen tot het zoogenaamde piepsysteem. Men slaat iemand ambtshalve aan voor twee gulden, piept hij niet, dan brengt

men hem het volgende jaar op drie gulden enz., totdat hij eindelijk piept.

Men redeneert in sommige belastingkringen aldus: Indien het te veel is, zal hij wel klagen, en zoolang hij niet klaagt, is het zeker niet te veel. Men vergeet echter, dat iemand, die werken moet, meer guldens verliest door den tijd, die verloren gaat met een reclame voor te bereiden, te bepraten met de Heeren der belastingen en alle stadiën dier reclame te doorloopen, dan hij wint, indien in het allergunstigste geval de juistheid der reclame wordt erkend, en de aanslag met een gulden wordt verminderd. Men berust daarom zoo lang mogelijk.

De fiscus krijgt zoodoende mooie kohieren en wordt in die slechte manieren nog gestijfd door schrijvers, die uit de toeneming der kleine aanslagen concludeeren tot de toeneming van den welstand der kleine neringdoenden, of van den 'gezeten werkman', waarmee zoo gesold is.

Maar ik mistrouw die cijfers, schrijf ze toe aan toepassing der wet, in strijd met haar geest, niet opzettelijk, maar omdat het corps in den regel zoo slecht wordt voorbereid tot de taak, die het zal hebben te vervullen, waardoor de jonge ambtenaren, die aankomen, op hun beurt steeds weer slechte leiders worden.

De minister had ongetwijfeld meer gedaan voor de mindergegoeden, indien hij bij zijn herziening gezorgd had, dat de rechten dezer lieden beter werden gewaarborgd, in plaats van de kleine inkomens, uit welke bron ook, weerloozer dan ooit over te leveren aan de administratie der Directe Belastingen. Indien hij dit had gedaan, dan had dit op 'het vak' misschien een goeden indruk gemaakt en was misschien wel de aanleiding geweest, dat de chefs zich eens ernstig hadden afgevraagd, of zij zich tot heden wel een goed denkbeeld hadden gevormd van de richting, waarin belastingherziening zich in de laatste jaren heeft bewogen.

De minister heeft er echter helaas de voorkeur aan gegeven schijnbaar rekening te houden met zekere wenschen, met de woonplaats van het gezin en het aantal kinderen, door in schijn deswege korting te geven op de tarieven, maar in werkelijkheid die korting ruim terug te laten betalen door hen, die zich moeten verbeelden, dat zij er van genieten en daarvoor later bij de stembus hun dankbaarheid moeten toonen.

Een tweede glanspunt, waardoor die belastingherzieningen van vroegere jaren zich kenmerken, is de herziening der Personeele Belasting in dien zin, dat velen, die daarin waren aangeslagen, ofschoon zij slechts weinig verwoonden, na die herziening het belastingbiljet niet meer ontvingen. Anderen werden zeer gebaat door die eigenaardige regeling, krachtens welke van de huurwaarde een aanzienlijk bedrag wordt afgetrokken en daarna pas over de rest het percentage wordt geheven. Dit maakt, dat tal van lieden, die vroeger zeer door de belasting werden gedrukt, deze thans haast zonder bezwaar kunnen voldoen.

Het blijft echter een open vraag, of een ander stelsel, dat geleidelijk progressief werkt, niet de voorkeur zou verdienen, zoo ja, dan bedenke

men, dat men hier te doen heeft met de zuivere werking van het Benthamsche stelsel.

De progressie is in den aanvang, door de groote vaste som, die afgetrokken wordt, zeer sterk, maar verloopt ook bijzonder snel. Deze eigenaardigheid, die het systeem, in mijn oog, ongeschikt doet blijven als middel tot het tarifieeren eener progressieve inkomstenbelasting, maakt dat het in dit bijzondere geval misschien zeer op zijn plaats is, vooral wanneer men aanneemt, dat de herziening der Personeele belasting voornamelijk beoogde de bewoners van goedkoope woningen te ontlasten en daarin volkomen is geslaagd, naar het mij toeschijnt. Op dit goede werk is de kroon gezet door de bepaling, dat de gemeenten progressieve opcenten moeten heffen, als zij er meer dan 50 noodig hebben. Als bijkomstig ornament is dan nog rekening gehouden met de woonplaats en de samenstelling van het gezin. Ofschoon deze bedragen bij de Personeele belasting heel wat meer beteekenen dan in de ontworpen Inkomstenbelasting, is toch aan de zaak, - vooral voor zooveel de woonplaats invloed oefent - niet meer waarde toe te kennen dan van een voldoening aan den volkswaan, gesuggereerd door politici, die een leus behoeven voor de uitoefening van hun bedrijf.

Naast dit alles moet nog gewezen worden op de bepalingen, welke in de Gemeentewet zijn gemaakt en die de gemeenten in staat stellen progressieve inkomstenbelastingen en progressieve Hoofdelijke Omslagen te heffen. Vooral de progressieve Hoofdelijke Omslagen geven een voortreffelijk middel om de mingegoeden te baten. De tarieven zijn weinig ingewikkeld en kunnen in een ommezien gewijzigd worden, naar gelang der verschijnselen, die men opmerkt. Als ik zoo zie, wat in dit opzicht te 's-Gravenhage gebeurt, waar de belastingheffing schijnt te zijn toevertrouwd aan zeer humane handen, dan ben ik haast geneigd voor de gemeenten Hoofdelijke Omslagen te prefereeren boven plaatselijke inkomstenbelastingen. Hiervoor pleit ook, dat men onmogelijk, in zijn geheel beschouwd, een goed belastingstelsel kan hebben, als men overal telkens weer precies hetzelfde doet. Doet men anders, dan heeft men meer kans, dat op den langen weg de eene regeling de andere zal helpen corrigeeren, omdat men gegevens krijgt, die op verschillende manieren worden verzameld en door menschen, behoorende tot geheel verschillende kringen, worden toegepast en toegelicht. De kennis van velen komt dan hetzelfde doel ten goede in plaats van dat men altijd zijn licht moet ontsteken aan het licht van een enkelen hooggeplaatste.

Eenige bladzijden vroeger gaf ik het tarief van den Hoofdelijken Omslag te 's-Gravenhage. Indien men even terugslaat, dan ziet men, dat de kleine huren van *f* 112.50 tot *f* 125 met 2, die van *f* 125 tot *f* 150 met 2,50; die van *f* 150 tot *f* 175 met 3 worden vermenigvuldigd om deze basis van den Hoofdelijken Omslag tot inkomen te herleiden.

In de bijlagen van het Verslag van den Gemeenteraad d.d. 27 Oct. 1905 n°. 999 lezen wij de reden der verlaging.

'Uit de over 1900 en 1901 verkregen en aan den Raad medegedeelde statistieken omtrent de uitkomsten van de heffing van den Hoofdelijken Omslag en die van de Personeele belasting blijkt, dat het aantal oninvorderbaar verklaarde posten bij den Hoofdelijken Omslag in de laagste 4 klassen aanzienlijk hooger is dan dat betrekkelijk aangeslagenen met gelijke huurwaarden in de Personeele belasting. Burgemeester en Wethouders meenen dit verschil voornamelijk te moeten toeschrijven aan den hoogeren aanslag bij den Hoofdelijken Omslag, hetgeen uit de volgende voorbeelden moge blijken. Iemand, die 4 kinderen te zijnen laste heeft, is per jaar verschuldigd aan Hoofdelijken Omslag bij eene heffing van 2%, wanneer zijn

weekhuur bedraagt *f* 2.30	*f* 1,60
weekhuur bedraagt *f* 2.50	*f* 3,22
weekhuur bedraagt *f* 2.75	*f* 3.88
weekhuur bedraagt *f* 3.00	*f* 5.98

terwijl dezelfde persoon betaalt in de Personeele belasting (met inbegrip van de opcenten voor de Gemeente) respectievelijk *f* 1.09, *f* 1.71, *f* 2.46, en *f* 3.27.

Bij gezinnen met meer dan 4 kinderen is het verschil nog belangrijker, een gevolg van de bepaling der wet op de Personeele belasting (art. 7), waarbij de kinderaftrek bij een belastbare huurwaarde van niet meer dan *f* 225. - (voor gemeenten der 2^{e} klasse, waartoe deze gemeente behoort) bedraagt 12%; bij een huurwaarde van meer dan *f* 225 en niet meer dan *f* 337.50 10%; van meer dan *f* 337.50 en niet meer dan *f* 450. - 8% enz.

In 1901 waren er met een huurwaarde van niet meer dan *f* 200. -:

848 gezinnen	met 5 kinderen.
603 gezinnen	met 6 kinderen.
400 gezinnen	met 7 kinderen.
200 gezinnen	met 8 kinderen.

Niet onverklaarbaar is het dan ook, dat een zeer groot gedeelte van de aanslagen in de laagste klassen van den Hoofdelijken Omslag oninvorderbaar wordt verklaard.

Over 1901 bedroeg dit *aantal* voor de:

1^{e} kl. (huurwaarde boven	*f* 112.50 tot ben.	*f* 125. -) 53%.
2^{e} kl. (huurwaarde van	*f* 125. - tot ben.	*f* 150. -) 49%.
3^{e} kl. (huurwaarde van	*f* 150. - tot ben.	*f* 175. -) 25%.
4^{e} kl. (huurwaarde van	*f* 175. - tot ben.	*f* 200. -) 13%.

terwijl dit percentage van het aantal aangeslagenen met gelijke huurwaarden bij de Personeele belasting respectievelijk 24%, 20%, 10% en 5% bedroeg.

Gerekend naar het *bedrag* der aanslagen werd over 1901 oninvorderbaar verklaard bij den:

Hoofd: Omslag:	en bij de Pers. belasting met gelijke huurwaarden:
in de 1e klasse 62%	21%
in de 2e klasse 54%	18%
in de 3e klasse 29%	8%
in de 4e klasse 19%	5%

Het aantal aanslagen in de 1ste en 2de klasse van den Hoofdelijken Omslag over 1901 bedroeg 8694; hiervan werden 4427 oninvorderbaar verklaard. Er moest voor de 2 klassen worden ontvangen *f* 27239.16. Na aftrek van voor rekening der Gemeente komende vervolgingskosten ad *f* 1106.75 op deze beide klassen, werd slechts ontvangen *f* 12612.73.

Door het stijgen der huurprijzen worden tegenwoordig ook meer gezinnen dan vroeger in den Hoofdelijken Omslag aangeslagen en is voorts de aanslag bij velen dikwijls hooger.

Immers, waar men nu genoodzaakt is voor een woning *f* 2.30 per week te betalen, die vroeger à *f* 2. - werd verhuurd, wordt men thans dientengevolge in den Hoofdelijken Omslag aangeslagen, terwijl men vroeger daarvan vrij bleef. En waar men tot nu toe bij een weekhuur van *f* 2.30 en met een gezin van 4 kinderen belastingplichtig was in den Hoofdelijken Omslag voor een bedrag van *f* 1.60 per jaar, is de belasting, indien de huurprijs van dezelfde woning thans *f* 2.75 bedraagt, tot *f* 3.68 gestegen.

Stijgt de huurprijs van *f* 2.75 tot *f* 3. - per week, dan wordt de aanslag voor een gezin met 4 kinderen verhoogd van *f* 3.88 tot *f* 5.98; stijgt hij van *f* 2.75 tot *f* 3.25 per week, dan wordt de aanslag verhoogd tot *f* 6.76. Een stijging van huurprijs van *f* 3. - tot *f* 3.50 doet den aanslag verhoogen van *f* 5.98 tot *f* 9.20.

Indien men dus door het *gebrek* aan *goedkoope* en door *onbewoonbaarverklaring* van *slechte woningen* genoodzaakt is een hoogeren huurprijs te betalen en dus de *lasten grooter* worden, ontstaat bovendien belastingplicht of wordt de reeds bestaande plicht verzwaard.'

Terloops vestig ik de aandacht op deze laatste vier regels. Zij illustreeren een feit, waarop reeds meermalen van verschillende zijden de aandacht is gevestigd, namelijk, dat het theoretisch heel mooi is betrekkelijk hooge eischen te stellen ook aan de woning van den armsten mensch, maar dat dit alles niet veel baat, doch eer schaadt, indien men de menschen niet in staat kan stellen de hoogere huren te betalen, die noodzakelijk voor een betere woning moeten worden geëischt en niet tevens er voor zorgt, dat die betere woningen aanwezig zijn.

Voor het oogenblik wil ik hierop niet doorgaan, maar er mij toe bepalen, er de aandacht op te vestigen, hoe dit gemeente-stuk aannemenlijk maakt hetgeen ik schreef, n.l. dat bij alles wat de Personeele belasting en de Gemeentewet heeft gedaan om de levenslasten van den mindergegoede te verlichten, al dat geknutsel in de Inkomstenbelasting met woonplaats en samenstelling van het gezin erbarmelijk

kinderspel is, en het zal altijd erbarmelijk kinderspel blijven, want als eene progessieve Inkomstenbelasting goed is ingericht, betalen de economisch zwakken of *niets* of zoo weinig, dat zij door kinderaftrek en dergelijke kunstgrepen niet meer kunnen worden gebaat.

Hoe eer men die eischen inzake inkomstenbelasting laat vallen, hoe meer de kans toeneemt, dat er op dit gebied iets goeds kan tot stand komen. Men wane niet, dat hetgeen ik hier schrijf, overdreven is. Het tegendeel is bovendien gemakkelijk door enkele voorbeelden aan te toonen.

Hieronder volgt een vergelijking tusschen hetgeen een kinderloos gezin te 's-Gravenhage betaalt aan Personeele belasting, progressieve opcenten, die de gemeente daarop heft, alsmede Hoofdelijken Omslag en hetgeen wegens diezelfde belastingen moet worden voldaan door een gezin met drie kinderen.

Voor de herleiding van huurwaarde tot inkomen gebruik ik weer den multiplicator der gemeente 's-Gravenhage. De verordening tot vaststelling van het bedrag der opcenten op de Personeele belasting binnen de gemeente 's-Gravenhage is die van 1898 n°. 2. Zij berust op art. 247 der Gemeentewet. 's-Gravenhage is voor de Personeele belasting gerangschikt in de tweede klasse.

Kinderloos gezin. Personeele belasting,

huurwaarde		*f* 400. -
	af	*f* 97.50
blijft		*f* 302.50
belasting 8%		*f* 24.20
Gemeente 100 opcenten		*f* 24.20
	Totaal	*f* 48.40

als boven. Hoofdelijke Omslag,

huurwaarde		*f* 400. -
Vermoedelijk inkomen 4,5 × *f* 400. - =		*f* 1800. -
	af	*f* 200. -
blijft		*f* 1600. -
waarvan 2,3%		*f* 36.80

Totaal		*f* 85.20

Gezin met drie kinderen. Personeele belasting.

huurwaarde		*f* 400. -
	af	*f* 97.50
blijft		*f* 302.50

belasting 8%		*f* 24.20
af voor 3 kinders 3 × 8 = 24%		*f* 5.81
blijft		*f* 18.39
Gemeente 100 opcenten		*f* 18.39
	Totaal	*f* 36.78
Hoofdelijke Omslag,		
Verm. Inkomen 4,5 × *f* 400. - =		*f* 1800. -
af		*f* 200. -
blijft		*f* 1600.=
af voor 3 kinderen 3 × *f* 25. - =		*f* 75. -
blijft		*f* 1525. -
belasting 2, 3%		*f* 35.07[5]
	Totaal	*f* 71.85[5]
Het kinderlooze gezin betaalt meer		*f* 13.34[5]

Te 's-Gravenhage geniet dus een gezin met drie kinderen, dat *f* 400. - huishuur betaalt, - enkel berekend naar den grondslag huurwaarde - krachtens de Personeele belasting en krachtens den Hoofdelijken Omslag een korting van *f* 13.34[5]. Het inkomen van ditzelfde gezin stellende op *f* 1800. - bedrijfsinkomen zal het naar het ontwerp De Meester in de Bedrijfsbelasting betalen *f* 18.19 en een gezin zonder kinderen *f* 20. - dus aftrek voor 3 kinderen = *f* 1.81; mitsdien krachtens Pers. bel. en Hoofd. Omslag. *f* 13.34 minder en krachtens het ontwerp De Meester *f* 1.81 minder. Het verschil is belangrijk en doet klaar en duidelijk zien van hoe weinig gewicht de aftrek voor kinderen in het ontwerp De Meester is. Maar de Pers. bel. en de Hoofd. Omsl. karakteriseeren zich door nog heel wat belangrijkers. Laat ik, om dit toe te lichten, eens onderstellen, dat ditzelfde gezin goedkooper gaat wonen, b.v. in een

huis van *f* 300. -. Weer dezelfde redeneering volgende, krijgen wij nu den volgenden opzet:

Kinderloos gezin. Personeele belasting,

huurwaarde		*f* 300. -	
	af	*f* 97.50	
blijft		*f* 202.50	
belasting 8%		*f* 16.20	
Gemeente 80 opcenten		*f* 12.96	
	Totaal		*f* 29.16

Hoofdelijke Omslag,

Huurwaarde	*f* 300. -
inkomen 4.25 × *f* 300 =	*f* 1275. -

	af	*f* 200. -	
	blijft	*f* 1075. -	
belasting 2,3% van *f* 10.75			*f* 24,72[5]
	Totaal		*f* 53,88[5]

Gezin met drie kinderen. Personeele belasting,

huurwaarde		*f* 300. -	
	af	*f* 97.50	
	blijft		*f* 202.50
belasting 8%		*f* 16.20	
af voor 3 kinderen 3 × 10%		*f* 4.86	
	blijft	*f* 11.34	
Gemeente 80 opcenten		*f* 9.07	
	Totaal		*f* 20.41

Hoofdelijke omslag,

huurwaarde		*f* 300. -	
inkomen 4,25 × *f* 300 =		*f* 1275. -	
	af	*f* 200. -	
	blijft	*f* 1075. -	
af voor 3 kinderen 3 × *f* 25 =		*f* 75. -	
	blijft	*f* 1000. -	

belasting 2,3% van *f* 1000 =	*f* 23. -
Totaal	*f* 43.41
Het kinderlooze gezin betaalt dus meer	*f* 10.47[5]

Naar het ontwerp De Meester betaalt een gezin zonder kinderen, dat *f* 1275 inkomen heeft, te 's-Gravenhage in de Bedrijfsbelasting	*f* 9.50
terwijl een gezin met 3 kinderen zou betalen	*f* 8.64
Of minder	*f* 0.86

waaruit al weer blijkt van hoe weinig belang het voor den belastingplichtige is, of deze minister al dan niet rekening houdt met de samenstelling van het gezin.

De aanzienlijke verschillen, die wij aantoonden in de werking der Personeele belasting en van den Hoofdelijken Omslag voor zoover de grondslag huurwaarde betreft, zijn echter in werkelijkheid nog veel grooter, want de invloed, die wordt uitgeoefend door de belasting naar de andere grondslagen mobilair en haardsteden, is in het geheel niet in rekening gebracht.

Uit een en ander blijkt ondubbelzinnig, hoezeer de belastingherzieningen der laatste jaren zich bewogen hebben in de richting van hen, die wenschen, dat in ruime mate rekening zal worden gehouden met het feit, dat wie weinig heeft, ook weinig aan den fiscus moet offeren. Het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage is van dien eisch zoozeer doordrongen geweest, dat het, zooals wij zagen, den multiplicator ter herleiding van huurwaarde tot inkomen aanzienlijk heeft verlaagd, *niet* omdat de lagere huren werkelijk zoo een groot deel van het kleine inkomen zouden uitmaken, maar omdat bleek, dat de Hoofdelijke Omslag, die alsdan van zulke gezinnen wordt geëischt, niet kan worden betaald, hetgeen het aantal oninbare posten schrikbarend deed stijgen.

Het gebeurde te 's-Gravenhage doet duidelijk zien, hoeveel elastieker in dit opzicht een Hoofdelijke Omslag dan een inkomstenbelasting is. Hief 's-Gravenhage een progressieve inkomstenbelasting, dan zou zij met geen mogelijkheid op even krachtige manier de weinig gegoede gezinnen, die in den regel zeer veel kinderen hebben, kunnen tegemoet komen. Men zou dus eigenlijk zoo denken, dat zij, die zoo dagelijks den mond vol hebben van de nooden van het volk, zouden ijveren voor het behoud der progressieve Hoofdelijke Omslagen; het tegendeel is in den regel het geval; zij ijveren voor de progressieve gemeentelijke inkomstenbelasting.

Voorts blijkt uit de gegevens, die wij hier verzamelen, van hoeveel meer gewicht is hetgeen de Personeele belasting en de Hoofdelijke Omslag doet om de belasting zoo weinig drukkend mogelijk te doen zijn voor de gezinnen, die maar weinig kunnen betalen.

De man met 3 kinderen, die een huis bewoonde van *f* 400, betaalde in de Personeele belasting en in den Hoofdelijken Omslag samen *f* 71.85[5]

Stel echter, dat ditzelfde gezin goedkooper ging wonen, in een huis van *f* 300, dan betaalde het	*f* 43.41
Of minder	*f* 28.44[5]
Het gezin zonder kinderen betaalde aan Personeele belasting en Hoofdelijken Omslag, toen het *f* 400 verwoonde	*f* 85.20
en toen het *f* 300 verwoonde	*f* 53.88[5]
Verschil	*f* 31.31[5]

De inkrimping der woninghuur doet zich dus op het belastingbiljet van den gehuwde zonder kinderen sterker gevoelen dan op het belastingbiljet van den gehuwde met kinderen.

Ofschoon de vermindering, die het belastingbiljet der Pers. bel. en van den Hoofd. Omslag aangeeft door den kinderaftrek volstrekt niet gering is, ligt toch het aanpassingsvermogen der beide heffingen naar den welstand van het gezin b.v. bij

de Pers. bel. veel meer in den aftrek van de vaste som (2de kl. *ƒ* 97.50) en de progresssieve opcenten dan in den kinderaftrek.

De vaste som, die afgetrokken wordt van de huurwaarde, maakt de heffing der Personeele belasting sterk progressief, vooral bij de kleine huurwaarden.

Naar de huurwaarde berekend, geeft het belastingtarief ongeveer de volgende reeks:

huurwaarde:	*f* 112.50-130-156-195-260-390-780.
% Pers bel.	ruim 1% 2% 3% 4% 5% 6% 7%
huurwaarde:	*f* 1560-3120-6240.
% Pers. bel.	7½% 7¾% 7⅞%.

Het percentage klimt in het begin uiterst snel, maar na *f* 1560 huurwaarde verloopt het even snel. Vergelijkenderwijs gesproken kan men zeggen, vooral na in den aanvang zulk een snelle stijging te hebben waargenomen, dat na een huurwaarde van *f* 1600 de progressie haar kracht verloren heeft.

De veranderlijke opcenten, die de gemeenten moeten heffen, zoodra zij er meer dan 50 noodig hebben, versterken uitermate dit progressieve karakter. De vaste som, welke afgetrokken wordt, verschilt naar de klasse, waarin de woning is ingedeeld, doch het effect, dat hierdoor wordt verkregen, is van gering belang, vergeleken bij den invloed, op het belastingbedrag uitgeoefend door den aftrek van een aanzienlijk vast bedrag, gevoegd bij de progressieve opcenten. Het resultaat dat verkregen wordt door niet voor alle gemeenten hetzelfde vaste bedrag af te trekken, maar voor sommige een grootere en voor andere een kleinere som aan te nemen, is althans geenszins van zooveel gewicht, dat daardoor het monnikenwerk wordt gerechtvaardigd, dat voor de instelling dier klassen en het behoud er van dag in dag uit wordt gevorderd.

Voor ik van dit onderwerp afstap, wil ik hierover nog een enkel woord zeggen, want de zaak is opnieuw actueel geworden, nu men iets dergelijks weer wil gaan toepassen bij de ontworpen Inkomstenbelasting. De opcenten, die de Provincie en de Gemeente heffen, laat ik een oogenblik ter zijde en zal mij bepalen tot hetgeen in een paar gemeenten, gelegen in verschillende klassen, naar den grondslag huurwaarde moet worden betaald. Ik onderstel weer, dat het gezin bestaat uit drie kinderen.

Eerste klasse. Amsterdam.

huurwaarde		*f* 400	
	af	*f* 110	
	blijft	*f* 290	
belasting 8%			*f* 23.20
af voor 3 kinderen 8% per kind dus 24%			*f* 5.57
	blijft		*f* 17.63

Te 's-Gravenhage zou men betalen *f* 18.44 of 0.81 meer.

Hilversum is gerangschikt in de 6de klasse.

huurwaarde		*f* 400. -	
	af	*f* 47.50	
	blijft	*f* 352.50	
belasting 8%			*f* 28.20
af 2% voor ieder kind, dus 6%			*f* 1.68
		blijft	*f* 26.52
te 's-Gravenhage			*f* 18.44
	dus meer		*f* 8.08

Uit de vergelijking volgt, dat een gezin met 3 kinderen, bewonende een huis van *f* 400. -, te Hilversum *f* 8.08 meer betaalt in de Personeele belasting naar den grondslag huurwaarde (gemeentelijke en provinciale opcenten niet gerekend) dan van datzelfde gezin te 's-Gravenhage zou worden geëischt. Indien het nu waar is, dat het bewonen van een huis van *f* 400 te Hilversum op zoo aanmerkelijk veel meer welstand wijst dan het betalen van *f* 400 huur te 's-Gravenhage, wat ik dan wel eens met cijfers bewezen zou willen zien, dan is toch de wijze, waarop de Personeele belasting met die meerdere welvaart rekening houdt, al erg onbeduidend. Is het verschil in welstand niet zoo bijzonder groot, dan is het des te meer monnikenwerk om er rekening mee te willen houden. De fiscus immers bezit de middelen niet om zoo precies den welstand te bepalen van menschen, die te Amsterdam en die b.v. te Hilversum wonen, dat een vergelijking tusschen beiden ook maar bij benadering op goede gronden zou kunnen berusten.

Toch is Amsterdam in de 1e klasse en Hilversum in de 6de gerangschikt. Wie ter wereld is nu ook eigenlijk bereid om aan te nemen, dat men bij Financiën zoo precies op de hoogte zou zijn van de verschillende eischen, die het leven stelt in de 1200 Nederlandsche gemeenten! De waarheid moet men heel ergens anders zoeken.

Men heeft zich aan Financiën geen rekenschap gegeven van de moeilijkheid, waarvoor men stond, missschien niet eens gemerkt, dat er een moeilijkheid was. Men dacht, dat het een heel gemakkelijk werk was bij de Personeele belasting rekening te houden met de woonplaats en de samenstelling van het gezin. Men heeft er toen maar zoo wat van gemaakt en zijn krachten voornamelijk ingespannen tot de oplossing van de vraag, hoe men rekening zou houden met de woonplaats. Men heeft toen ten koste van veel arbeid en rapporten de gemeenten van ons land in klassen ingedeeld en er zelfs heelemaal geen vermoeden van gehad hoe weinig effect dit alles zou hebben op het belastingbiljet. Men heeft de hoofdzaak uit het oog verloren, de

krachten voor de bijzaak uitgeput, zich stomp getuurd op die klassenindeeling, totdat men door de vele boomen het bosch niet meer zag.

Men heeft zich blijkbaar nooit eens afgevraagd hoe, hetgeen men voorstelde, in de practijk zou werken. De werking is deze:

Verhuizing binnen dezelfde gemeente naar een goedkoopere woning heeft veel invloed op het belastingbiljet; verhuizing naar een gemeente, die in een andere klasse gelegen is, heeft bij gelijke huurwaarde geen merkbaren invloed, vergeleken bij alle andere factoren, waarvan het belastingbedrag afhankelijk is gemaakt.

Het geheele klassensysteem is een mislukking; op hetgeen gebeurd is, zal men moeilijk kunnen terugkomen, maar laat men zich toch vooral niet bij de omwerking der gesplitste Inkomstenbelasting weer een dergelijk monnikenwerk gaan getroosten, want op het belastingbiljet van de Inkomstenbelasting heeft de heele poging om rekening te houden met de woonplaats van het gezin nog aanmerkelijk minder effect dan op het belastingbiljet der Personeele belasting.

Het standpunt, dat het publiek hier heeft in te nemen, moet noodwendig anders zijn dan het ambtelijk standpunt. Van een ambtelijk standpunt beschouwd, doet het er niet toe, of er werk bijkomt, dat evengoed ongedaan kon blijven. Integendeel, hoe meer werk er komt, hoe meer ambtenaren er worden aangesteld, en hoe meer hooge posten er gecreëerd worden. De ambtenaarswereld heeft behoefte aan steeds meer werk, want de kosten, die er door veroorzaakt worden, vloeien grootendeels in de ambtelijke zakken. De belastingplichtigen daarentegen moeten die onkosten betalen. Dit punt wordt veel te veel uit het oog verloren. Alles, wat men betaalt aan gebouwen, salarissen, reiskosten enz. vormen samen de onkosten van het staatsbedrijf. Deze zijn in de laatste jaren buitensporig toegenomen, want het is langzamerhand mode geworden zoo weinig mogelijk tijd aan de staatsbegrootingen te besteden. De belastingen nemen dan ook steeds toe en zullen steeds moeten blijven toenemen om de voortdurend stijgende uitgaven te dekken. Deze uitgaven worden niet meer gewikt en gewogen, en menige post, die klein schijnt, maar in de toekomst groote uitgaven vordert, passeert schier ongemerkt den hamer van den Voorzitter. Niet zelden wordt op deze wijze een volgend Kabinet voor moeilijkheden geplaatst, die door het aftredend Kabinet zijn voorbereid. Vooral de uitvoeringskosten van een wet kan men moeilijk vooraf taxeeren. Men moet daarom op de staatsuitgaven nauwlettend toezien en zich sterk verzetten tegen iederen maatregel, waardoor de onkosten noodeloos worden opgevoerd.

Dit geval doet zich hier eenigermate voor.

Een omslachtige regeling, die op den duur meer personeel en heffingskosten zal eischen, wordt voorgesteld om bij de inkomstenbelasting rekening te kunnen houden met de woonplaats en het gezin van den belastingplichtige.

Wordt het ontwerp aangenomen, dan zullen laag aangeslagen huisvaders naar het voorgestelde tarief enkele centen minder betalen dan

anders misschien het geval zou zijn. Als prijs voor dien aalmoes zullen zij echter op de een of andere wijze weer moeten betalen aan de onkosten, die daaruit ontstaan. De centen, die zij in de Inkomsten belasting minder behoeven te betalen, zullen hun guldens kosten.

Men denke hier bijv. aan de voorgestelde verhooging van den jeneveraccijns.

Vindt men echter, dat in onze belastingwetgeving niet genoeg rekening is gehouden met de woonplaats en het gezin van den belastingplichtige, dan herzie men op de door mij aangegeven wijze de desbetreffende bepalingen in de belasting op het Personeel.

Indien de Minister er dus niet toe mocht overgaan alsnog het ontwerp in de door mij aangegeven richting om te werken, zoodat het geheel minder omslachtig wordt, dan neme de Kamer het iniatief! Zij lichte uit het ontwerp de bepalingen, regelende de indeeling der gemeenten in klassen en die, regelende den aftrek wegens de samenstelling van het gezin. Ik heb aangetoond, dat, indien de tarieven goed zijn samengesteld op dergelijke wijze in een Inkomstenbelasting de weinig gegoede gezinnen niet kunnen worden geholpen. Licht men daarentegen die bepalingen uit het ontwerp, dan zal het zeer verbeteren en dus ook meer aannemelijk worden. Alles kan dan op veel eenvoudiger wijze worden geregeld, hetgeen noodwendig gunstig op de heffingskosten moet influenceeren.

In een volgend artikel zal ik mijne beschouwingen voortzetten.

'*s-Gravenhage,* Augustus 1907.

A.G.A. ELIAS SCHOVEL.

De Nederlandsche departementen van algemeen bestuur.

Het was in het jaar 1905, dat de heer Mees in de Tweede Kamer der Staten-Generaal betoogde, dat Nederland op te grooten voet leeft, *dat het er een te weelderig ambtenaarspersoneel op na houdt*, hetgeen ten gevolge heeft, dat onze staathuishouding veel duurder is dan in die landen, welke met ons gelijk staan. Waar toenmaals voor dit onderwerp in Rumenië 38.20, in Denemarken 44.77, in België 55.86 francs besteed werd, kostte het in Nederland 63 francs.

Het voor Nederland zoo hooge cijfer is eerst ontstaan in latere jaren; de staatsbegrootingen geven er de doorslaande bewijzen van.

Het is dan ook zeer goed verklaarbaar, dat dit onderwerp de aandacht van de volksvertegenwoordiging en van het groote publiek is gaan trekken.

Bij de overweging van de staatsbegrooting voor het loopend jaar was dat in het bijzonder het geval, doordien de minister van landbouw, nijverheid en handel, in de memorie van toelichting bij zijne begrooting, het volgende mededeelde:

'Het aandeel van den Staat in de bezoldigingen der bestuursleden en ambtenaren der Rijksverzekeringsbank moet voor 1907 op een aanmerkelijk hooger bedrag worden geraamd dan over 1906 is toegestaan. De oorzaak hiervan is in de eerste plaats gelegen in de noodzakelijkheid van uitbreiding van het lagere personeel. Was ten vorigen jare nog twijfel gewettigd, of de behoefte aan aanmerkelijke vermeerdering van dat personeel eene blijvende zou zijn, thans kan als vaststaande worden aangemerkt, dat het vaste bureaupersoneel met 200(*) ambtenaren moet worden aangevuld. Deze ambtenaren zullen deels den rang moeten hebben van klerk, deels een nieuwen, in te stellen rang van schrijver.'

De Nederlandsche Staat is bij dit onderwerp financiëel nauw betrokken, omdat deze een aandeel draagt in de kosten, vallende op de bezoldigingen van de leden van het bestuur en de ambtenaren der bank. Dit bedrag beloopt over 1907 reeds *f* 361.075.

Zooals werd aangestipt, hebben ook volksvertegenwoordigers zich dit

(*) Wij cursiveeren.

onderwerp aangetrokken en onthouden zij hunne opmerkingen in deze niet aan de regeering.

De ministers, wetende wat zij jaar in jaar uit op dit punt te wachten hebben, staan met hun antwoord gereed, hetwelk in hoofdzaak daarop neerkomt, dat het de nieuwe wettelijke regelingen zijn, welke meer ambtenaren vorderen.

Tegen deze beweringen valt - uit den aard der zaak - weinig of niets in te brengen, hetgeen ten gevolge heeft, dat de volksvertegenwoordiging op dit punt in een soort van berusting komt.

In dit verband nu wil het ons in 's lands belang niet overbodig toeschijnen dit onderwerp tot een punt van overweging te maken.

Aan de negen departementen van algemeen bestuur zijn, blijkens de verschillende begrootingen over 1907, de volgende aantallen ambtenaren en officieren werkzaam:

Bij het Departement van:	secretaris-generaal.	raadadviseur.	administrateur.	referendaris.
Buitenlandsche Zaken	1	-	-	2
Justitie	1	3	1	6
Binnenlandsche Zaken	1	-	4	6
Marine	1	-	-	3
Oorlog	1	3	-	2
Financiën	1	-	2	6
Waterstaat	1	-	2	6
Landbouw, Nijverheid en Handel	1	1	1	2
Koloniën	1	1	4	13
Totaal	9	8	14	46

Bij het Departement van:	hoofdcommies.	commies.	adjunct-commies.
Buitenlandsche Zaken	3	4	11
Justitie	7	11	19
Binnenlandsche Zaken	5	18	12
Marine	8	6	16
Oorlog	5	11	39
Financiën	18	19	29
Waterstaat	3	14	10
Landbouw, Nijverheid en Handel	8	5	13
Koloniën	8	19	21
Totaal	65	107	170

Totaal 756.

Bij het Departement van:	1ste klerk.	2de klerk.	gedetacheerde officieren.	verdere hoofd- en andere ambtenaren.	schrijvers.	teekenaars.
Buitenlandsche Zaken	1	6	-	2	-	-
Justitie	7	19	-	6	-	-
Binnenlandsche Zaken	11	11	-	-	-	-
Marine	11	3	13	4	8	2
Oorlog	18	26	27	-	-	-
Financiën	28	26	-	8	-	-
Waterstaat	19	12	-	3	-	-
Landbouw, Nijverheid en Handel	14	19	-	-	-	-
Koloniën	15	18	-	-	-	-
Totaal	124	140	40	23	8	2

Ieder minister stelt - behoudens de goedkeuring van de volksvertegenwoordiging - het aantal ambtenaren voor zijn departement vast. Jaarlijks wordt voor dit onderwerp het daarvoor vereischte bedrag op de staatsbegrooting gebracht.

Regelen aangaande het aantal ambtenaren in de verschillende rangen bestaan niet.

De grootste verscheidenheid valt dan ook - zooals uit de voormelde opgave blijkt - bij dit onderwerp te constateeren. Om slechts bij een voorbeeld te blijven: terwijl bij justitie en oorlog ieder *drie* raadadviseurs zijn aangesteld, treft men er bij landbouw en koloniën slechts *één* en bij de overige departementen zelfs *geen* aan.

Alleen voor de klerken is een toelatingsexamen ingesteld. Ieder minister stelt de eischen van bekwaamheid en de verdere voorwaarden tot toelating vast.

De bevordering in het ambtenaarskorps heeft voor elk departement afzonderlijk plaats. Ook daaromtrent bestaan geen regelen.

Vond in vroeger tijd - behoudens enkele uitzonderingen - eene geleidelijke opschuiving in de verschillende rangen plaats, in de latere jaren valt daarin eene aanmerkelijke verandering te bespeuren. Meer en meer toch worden personen, in het bezit van een of twee academische graden, bij de verschillende departementen in dienst genomen. De laagste rang, welke aan deze categorie van personen wordt toegekend, is die van adjunct-commies.

Bij het departement van oorlog gebeurt het, dat officieren met soms hooge rangen bij het ambtenaarskorps overgaan, terwijl bij het departement van koloniën over gepensionneerde officieren van het Oost-Indische leger wordt beschikt.

Deze maatregelen zijn mede een gevolg daarvan, dat hoogere wetenschappelijke eischen aan den ambtenaar bij de departementen van algemeen bestuur worden gesteld dan vroeger.

De ondervinding bewijst intusschen, dat aan zoodanige regeling het groote bezwaar verbonden is, dat de ambitie bij een deel der ambtenaren wordt gefnuikt, hetgeen - het kan niet anders - zeer ten nadeele van het werk en dus van de schatkist moet zijn. Een eenmaal gepasseerd ambtenaar - als hij al niet gaat tegenwerken - komt er dikwijls toe niet meer te doen dan hetgeen het behoud zijner betrekking vereischt. En dat is waarlijk niet veel. Het is eenmaal zoo, men heeft in Nederland te weinig vat op den ambtenaar.

Simulatie van ziekten, enz. - welke geregeld werken belemmeren - is er meermalen een onvermijdelijk gevolg van.

Een ander bezwaar is, dat een min of meer vlottende ambtenaarsstand bij de departementen is ontstaan. Wat toch is het geval? De personen, die de betrekking van ambtenaar bij een departement van algemeen bestuur aanvaarden, verbinden zich hoegenaamd niet. Zij

kunnen dus iederen dag op aanvrage hun ontslag bekomen, wanneer hun eene voordeeliger positie wordt aangeboden.

En dit gebeurt met de ambtenaren, voorzien van doctorale titels, nog al eens, zelfs voór zij zich in den nieuwen werkkring hebben ingewerkt.

Ook de departementen en hooge collegiën van staat onderling troggelen - om het zoo maar eens te noemen - elkaar goed bekend staande ambtenaren af.

De algemeene rekenkamer vond in die omstandigheid nog niet lang geleden aanleiding om de traktementen van zekere categorieën van ambtenaren te verhoogen, teneinde ze daardoor aan de instelling verbonden te houden.

Naar algemeen gevoelen mag de bestaande toestand niet worden bestendigd. Als middelen tot verbetering worden aan de hand gedaan - bij eene afzonderlijke wet - het aantal ambtenaren boven den rang van commies voor elk departement vast te stellen en wijders te te bepalen, dat de ambtenaren zich bij het aanvaarden hunner betrekking voor minstens vijf jaren moeten verbinden.

De werktijd van de ambtenaren is voor ieder departement bij huishoudelijke regeling vastgesteld en komt vrijwel daarop neer, dat zij zijn aangewezen om zich van omstreeks 9½-12 en van 1½-4 uur aan de departementen te bevinden. Bij enkele departementen is het aanvangsuur een weinig vroeger of later gesteld, zijn de hoofden der afdeelingen en hoofdambtenaren aan bedoelden regel niet gebonden, wordt door klerken enkele malen avondwerk op de secretarie verricht en wordt voor spoedeischend werk ook wel door hoogere ambtenaren buiten de aangegeven uren gewerkt.

De over het algemeen vastgestelde werktijd bepaalt zich dus tot *vijf* uren per etmaal.

De minister van oorlog Staal bevestigde zulks naar aanleiding van eene vraag daaromtrent van de zijde der Tweede Kamer gedaan.

Bij het departement van oorlog bleven vroeger de ambtenaren en zelfs de ministers van oorlog ook van 12-1½ aan het departement, terwijl een korte tijd daarvan werd benut tot het gebruiken van een boterham. Het was wijlen de minister de Roo van Alderwerelt, die bepaalde, dat eene zekere categorie van ambtenaren, nl. zij, die met redactiewerk waren belast, vrijheid zouden hebben het departement van 12-1½ uur te verlaten. Later werd deze maatregel algemeen en zelfs op klerken van den laagsten rang toegepast.

Contrôle op het op tijd aan de departementen komen bestaat slechts bij uitzondering en komt daarop neer, dat bij het binnentreden eene presentielijst moet worden geteekend.

Een gevolg van het niet algemeen bestaan van zoodanig contrôlemiddel heeft ten gevolge, dat veel ambtenaren niet op tijd aan hun werk zijn.

Uit dagbladen valt op te maken, dat ook de minister van financiën zich genoodzaakt heeft gezien onverwachts eene presentielijst ter teekening aan zijn departement te leggen en het bleek daarbij, dat veel ambtenaren niet op tijd aan het departement waren.

Het valt zeker - *mede voor de ambtenaren, die zich door ijverige plichtsbetrachting onderscheiden en die zijn er veel* - te betreuren, dat de minister van financiën zich tot dien maatregel gedwongen zag.

Nu het vertrouwen in deze ook bij den minister van financiën geschokt is, zal eene voordurende strenge contrôle van zijne zijde zeker niet uitblijven en zullen ook de overige ministers wel de noodige voorzorgen genomen hebben of nog nemen.

Wat aan het groote publiek in deze ook ergernis geeft, is, dat er zooveel ambtenaren worden aangetroffen, die steeds de uiterste minuut, voor binnentreden vastgesteld, afwachten door in de buurt van het departement te blijven wandelen. Ook 'het Plein' en de omliggende straten leveren tweemaal per dag daarvoor doorslaande bewijzen. En dat, terwijl men die ambtenaren bij het slaan van 12 en 4 uur met een drang, aan hun leeftijd minder eigen, de departementale gebouwen kan zien verlaten.

De voornaamste aanleiding hiertoe is, naar algemeen gevoelen, dat niet altijd de noodige ambitie bestaat en dat een betrekkelijk groot aantal ambtenaren in dienst bij de burgerij der residentie is of wel thuis particulier werk verricht.

Dit nu is eene ernstige kwaal onder de ambtenaren, die van grooten invloed is op het departementale werk, dat zij verrichten.

Een ambtenaar, die den geheelen avond, ja halve nachten, zoogenaamd op stuk gewerkt heeft en zelfs kunstmiddelen heeft moeten aanwenden om wakker te blijven, is den volgenden dag weinig of niets waard voor zijn werk.

Prijzenswaardig moet het bij den lageren ambtenaar worden geacht, dat hij zijn vrijen tijd nuttig besteedt en zoodoende tracht zijn inkomsten te vermeerderen. Jammer daarentegen is het, dat dit laatste voor een groot gedeelte eene gebiedende noodzakelijkheid is en hij daardoor gedwongen wordt vaste nevenbetrekkingen te aanvaarden of vaste werkzaamheden te verrichten.

Het ligt dan ook op den weg der regeering daartegen - zoowel in het belang van den Staat als in dat van den ambtenaar - afdoende maatregelen te nemen. Dit is mogelijk door te zorgen, dat ook de ambtenaren in lagere rangen goed betaald worden. Dan toch kan de regeering vergen, dat de ambtenaar zich geheel en met toewijding aan zijn taak geeft.

En daar het voor een gezond ambtenaar - de zieken en zwakken zouden niet in dienst gehouden mogen worden - niet het minste

bezwaar oplevert *zeven*(*) uur arbeid per etmaal te verrichten, kan hierin een middel worden gevonden het aantal ambtenaren te verminderen en de traktementen van de overblijvenden, voor zoover dit noodig is, te verhoogen.

Zeer zeker zou men zoodoende besparing verkrijgen, een gezonder en tevredenen korps ambtenaren kweeken en veel meer en beter werk worden geleverd.

De bezoldiging van de staatsambtenaren is als volgt:

(*) Blijkens de algemeene beschouwingen over de staatsbegrooting voor 1907 van de zijde der Eerste Kamer beveelt dit hooge staatslichaam zelfs *acht* uren arbeid voor de ambtenaren aan.

(*)Departement van:	raadadviseur.	administrateur.	referendaris	hoofdcommies.
Buitenlandsche Zaken.	ƒ -	ƒ -	ƒ 3400	ƒ 2400 à 2700
Justitie.	ƒ 4000 à 5000	ƒ 4000	ƒ 2800 à 3200	ƒ 2400 à 2700
Binnenlandsche Zaken.	ƒ -	ƒ 4000 à 4200	ƒ 3000 à 3800	ƒ 2400 à 2600
Marine.	ƒ -	ƒ -	ƒ 3000 à 3800	ƒ 2400 à 2900
Financiën.	ƒ -	ƒ 4000	ƒ 3000 à 3400	ƒ 2400 à 2900
Oorlog.	ƒ 3900 à 4800	ƒ -	ƒ 3200	ƒ 2400 à 2900
Waterstaat.	ƒ -	ƒ 4000	ƒ 2800 à 3300	ƒ 2400 à 2700
Landbouw, Nijverheid en Handel.	ƒ 3500	ƒ 4000	ƒ 3000	ƒ 2400 à 2900
Koloniën.	ƒ 4000	ƒ 800 à 4000	ƒ 1600 à 3600	ƒ 2400 à 2700

Departement van:	commies.	adjunct-commies.	1ste klerk.	2de klerk.
Buitenlandsche Zaken.	ƒ 1800 à 2000	ƒ 1200 à 1700	ƒ 600	ƒ 400
Justitie.	ƒ 2000 à 2300	ƒ 1200 à 1700	ƒ 800 à 900	ƒ 400 à 500
Binnenlandsche Zaken.	{ 6 à ƒ 12300 }	{ 4 à ƒ 550 }	{ 4 à ƒ 2300 }	ƒ 400
Binnenlandsche Zaken.	{ 6 à ƒ 12200 }	{ 2 à ƒ 2900 }	{ 1 à ƒ 600 }	ƒ 400
Binnenlandsche Zaken.	{ 3 à ƒ 6400 }	{ 1 à ƒ 1200 }	{ 2 à ƒ 1200 }	ƒ 400
Binnenlandsche Zaken.	{ 2 à ƒ 4000 }	{ 1 à ƒ 1600 }	{ 2 à ƒ 1400 }	ƒ 400
Binnenlandsche Zaken.	{ 1 à ƒ 2100 }	{ 2 à ƒ 2400 }	{ 2 à ƒ 1400 }	ƒ 400
Marine.	ƒ 1800 à 2300	ƒ 1200 à 1700	ƒ 800 à 1100	ƒ 400 à 700
Financiën.	ƒ 1800 à 2300	ƒ 1200 à 1700	ƒ 800 à 1000	ƒ 400 à 700
Oorlog.	ƒ 1800 à 2300	ƒ 1200 à 1700	ƒ 500 à 800	ƒ 400
Waterstaat.	ƒ 2000 à 2200	ƒ 1200 à 1600	ƒ 800	ƒ 400 à 600

(*) De secretarissen-generaal alleen genieten allen een traktement van ƒ 5000

Landbouw, Nijverheid en Handel.	*f* 1800 à 2200	*f* 1200 à 1500	*f* 800 à 1100	*f* 400 à 700
Koloniën.	*f* 1800 à 2200	*f* 1200 à 1700	*f* 500 à 800	*f* 400 à 550

Uit dit overzicht blijkt, dat niet steeds de noodige eenvormigheid bestaat, dat de bezoldiging van de hoogere ambtenaren over het algemeen ruim voldoende is te achten en dat verhooging in de lagere rangen - vooral in de aanvangstraktementen van adjunct-commies - noodig is, indien n.l. besloten wordt meer en beteren arbeid te gaan vorderen.

Dat zich op het gebied der bezoldiging vreemde toestanden voordoen, kan o.a. blijken uit het volgende geval:

Door den secretaris-generaal van het departement van koloniën werd voor eenigen tijd, bij nota, aan de schrijvers en klerken medegedeeld, dat voortaan veel schrijfwerk, dat tot dusver tegen extra-betaling aan gegadigden werd uitgegeven, voortaan aan het departement zelf zal worden verricht. De betrokken schrijvers en klerken zullen daartoe ook 's avonds aan het departement moeten komen.

Aanleiding tot deze regeling werd, behalve om bezuiniging te verkrijgen, ook gevonden, omdat er een Koninklijk besluit bestaat, dat aan de ambtenaren, die tot het vaste korps behooren, verbiedt buiten bureautijd dergelijk schrijfwerk tegen extra-betaling te verrichten, waardoor het voorkwam, dat de schrijvers (niet vaste ambtenaren) soms hooger inkomen hadden dan de klerken (vaste ambtenaren).

De kosten voor de departementen zijn voor 1907 geraamd op:

voor buitenlandsche zaken	*f* 103827.50
voor justitie	*f* 203650.50
voor binnenlandsche zaken	*f* 210535. -
voor marine	*f* 191568.66[5]
voor oorlog	*f* 230043. -
voor financiën	*f* 332057.50
voor waterstaat	*f* 153795. -
voor landbouw, nijverheid en handel	*f* 153975. -
voor kolonien	*f* 273616. -
	———
	f 1.853068.16[5]

Gewoonlijk wordt ieder jaar voor dit onderwerp bovendien nog geput uit het artikel ‘onvoorziene uitgaven.’

In den inwendigen dienst der departementen ware eene belangrijke verbetering te brengen, door te bepalen, dat de jaarlijksche verloven op hoogstens 14 dagen worden gesteld en door strenge bevelen uit te vaardigen tegen het, onder bureautijd, verrichten van particulier werk, het ontvangen van particuliere bezoeken, het lezen van couranten, tijdschriften e.a. Met een en ander gaat iederen dag heel wat van den werktijd verloren en het is deze toestand, die veel er toe heeft bijgedragen, dat het ambtenaarspersoneel reeds tot 756 is geklommen.

Men zou zoo zeggen, dat met zoo'n aantal - voor hunne betrekking geschikte - ambtenaren, bij vlijtigen aanleg, reuzenwerk zou kunnen worden verricht.

De secretarissen-generaal der departementen alsmede de hoofden der afdeelingen vinden ook in dit opzicht een ruim veld ter bearbeiding.

Het wordt in 's lands belang hoog tijd, dat maatregelen worden genomen, waardoor al de secretarissen-generaal gelegenheid zullen hebben zich in deze behoorlijk van hun taak te kwijten. Aan de meesten ontbreekt daartoe thans in den regel de tijd.

Behalve op de hiervoren aangegeven noodige voorzieningen, dient op decentralisatie te worden aangestuurd. Er vallen immers departementen aan te wijzen, welke er op uit zijn werk naar zich toe te halen, inplaats van het op daartoe aangewezen chefs van diensten over te brengen. Hoe toch zou het anders mogelijk wezen, dat bij het departement van oorlog het aantal ingekomen stukken (de kabinets- en periodieke stukken niet mede gerekend) van 1870 tot 1906 is gestegen van 33000 tot 86000 per jaar.

Naar men hoort beweren, wordt door afdeelingschefs in deze richting gestuurd om daardoor meer gewicht aan hun betrekking te geven.

De minister van oorlog had in bedoelde gegevens aanleiding moeten vinden een ernstig onderzoek in te stellen en dan zou hem gebleken zijn, dat voormelde beweringen waarheid bevatten.

Hoe dit intusschen zij, noodig is het, dat een groot gedeelte van het werk, dat nu bij het departement van oorlog wordt verricht, worde overgedragen aan chefs van diensten, divisiecommandanten, e.a.

Dit is te meer noodig, omdat het militaire departement ernstig gebukt gaat onder de voortdurende wijziging van wetten, Koninklijke besluiten, ministerieele aanschrijvingen e.a. zoowel op het gebied van organisatie, beheer en administratie, zonder dat het vooruitzicht bestaat, dat daarin eerlang verbetering te wachten staat.

Een zoodanig onderzoek in vorenstaanden zin bij de overige departementen zou vermoedelijk aan het licht brengen, dat ook daarbij in deze richting heel wat te doen valt.

Het vorenstaande zal, naar we vertrouwen, de overtuiging hebben bevestigd, dat veel verbeterd en gewijzigd dient te worden in de organisatie en den inwendigen dienst der departementen van algemeen bestuur.

En daar het hier een algemeen belang geldt, zou er voor de regeering aanleiding kunnen bestaan tot de instelling van eene staatscommissie, aan wie niet alleen werd opgedragen een rapport uit te brengen over den bestaanden toestand, maar ook voorstellen te doen tot afdoende verbetering daarin.

E. VAN GENDT.

De ondergang der wereld.

Er is, zoolang als de wereld bestaat, nooit gebrek geweest aan ongeluksprofeten, die de menschheid met angst en schrik hebben trachten te vervullen door het voorspellen van een, voor de deur staanden, 'ondergang der wereld'. Uit den jongsten tijd herinneren wij slechts aan de profetie van het jaar 1899, toen de weervoorspeller en ongeluksbode van professie, de, vóór vier jaren overleden, professor Rudolf Falb, een specialiteit in het bedenken van 'kritieke' dagen, aardbevingen en andere bezoekingen, - de wereld, of althans de goedgeloovige helft daarvan, met ontzetting vervulde en in rep en roer bracht door zijne voorspelling eener botsing van onze aarde met een komeet. Deze catastrophe zou ingeleid worden door een geweldigen regen van vallende sterren en door een onmiddellijken ondergang van onze aarde gevolgd worden.

Het verontrustende sensatienieuws vond inderdaad geloof in verschillende kringen der maatschappij; velen maakten zich ernstig ongerust over hetgeen hun te doen stond met het oog op hun kapitaal, dat na het ongeval renteloos zou worden, anderen daarentegen maakten zich gereed om, in de korte spanne tijds, die hun nog restte, zooveel mogelijk van het leven te genieten en werkelijk werden sommige sterrenkundigen overstelpt met vragen om inlichtingen aangaande het juiste tijdstip van de botsing. Ook nog in den jongsten tijd kon men in de dagbladen onrustbarende berichten lezen over 'het einde der wereld', als eene gebeurtenis, die in het laatst van de maand Maart j.l. voor de deur zou staan, volgens eene beweerde voorspelling van den directeur van het observatorium op den Vesuvius, professor Mattucci, die echter reeds dadelijk verklaarde, aan deze ongeluksprofetie volkomen onschuldig te zijn.

Gelukkig ging het ook met deze voorspellingen, gelijk het tot nogtoe steeds gegaan was: het verschijnsel bleef uit en de kritieke dag van 13 November 1899 ging rustig voorbij - rustiger zelfs dan andere jaren, want de stereotiepe sterrenregen, die elk jaar in den aanvang van November plaats heeft - en die, onder andere, in 1799 buitengewoon sterk geweest was, zoodat men nu, juist eene eeuw later, eene herhaling daarvan verwachtte - was zwakker dan ooit! De meteoorsteenen hadden het er blijkbaar op toegelegd, om de voorspelling van

Falb te schande te maken en vertoonden zich slechts uiterst spaarzaam aan den hemel. En deze wereldondergangsprofeten schijnen ook zelf niet veel vertrouwen in hun voorspellingen te stellen, want men verhaalt van één hunner, dat hij, aan den vooravond van een, door hem voorspelden, ondergang der wereld, een wagen steenkolen insloeg als voorraad voor het volgende winterseizoen!

Toch meene men niet, dat de goedgeloovige wereld door dit herhaalde 'échec van de geleerden' nu eindelijk voor goed genezen was. Integendeel: het ging hier weer, zooals het steeds gegaan was en zooals het ook gaat met de verhalen van de 'groote zeeslang', van de kunstmatige bereiding van goud en van de correspondentie tusschen onze aardsche stervelingen en de Marsbewoners: na een korte rustpoos duiken de voorspellingen van onzen noodlottigen ondergang weer spoedig met hernieuwde kracht op en zij vinden ook weer gretig gehoor, zoo goed bij de hoog ontwikkelde menschheid onzer verlichte 'electrische' eeuw, als in de middeleeuwen. En zoo zullen de goedgeloovigen wel ten eeuwigen dage in onrust blijven verkeeren over de, telkens weer opnieuw verschijnende, berichten van ophanden zijnde, dood en verderf brengende natuurverschijnselen.

Hoewel wij ons niet gaarne onder de categorie der ongeluksprofeten zouden willen rangschikken en het ver van onze bedoeling ligt, om het genoegen der lezers van dit tijdschrift te vergallen door de aankondiging van op handen zijnde wereldcatastrophen, zoo hebben wij toch gemeend dit onderwerp hier aan de orde te mogen stellen, daar het in hooge mate de moeite loont en van groote beteekenis moet geacht worden, om eens onbevooroordeeld te onderzoeken, in hoever dergelijke voorspellingen eenigen grond van waarheid kunnen hebben en om na te gaan, wat de wetenschap ons leert aangaande hetgeen wij in dit opzicht in de naaste - of in eene meer verwijderde - toekomst hebben te wachten.

Want aan den anderen kant mag toch ook niet aangenomen worden, dat alles wat bestaat voor eeuwig en altijd onveranderlijk zou zijn. Integendeel: al het stoffelijke - en dus ook de wereld, waarin wij leven - moet éénmaal als zoodanig te niet gaan; niets is er, wat tot in het oneindige kan blijven voortbestaan, zij het ook, dat het slechts in een anderen vorm of toestand overgaat. Maar ter geruststelling diene, dat de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek ons nog geruimen tijd onze tegenwoordige toestanden waarborgen; de voorspellingen der wetenschap omtrent ernstige omwentelingen in de levensverhoudingen hier op aarde gelden in den regel 'op langen termijn' en de vervulling daarvan ligt eerst in eene zeer verre toekomst. Toch mag dit geen reden zijn, om in dit opzicht slechts het 'après nous le déluge' te huldigen, en al mogen onze beschouwingen niet zulke prikkelende gewaarwordingen opwekken als de griezelige profetieën van Falb c.s., zoo zijn zij toch reeds daarom des te meer de belangstelling

waard, daar zij gegrond zijn op werkelijke waarnemingen en interessante ontdekkingen. Daaruit is bovendien gebleken, dat sommige dier wijzigingen in den toestand onzer planeet ook in zoover de aandacht van de aardbewoners verdienen, dat zij, voor een deel, reeds in eene, niet zoo verwijderde toekomst zijn te verwachten.

Hierbij moeten wij nog vooropstellen, dat men, als er sprake is van den 'ondergang der wereld', daarbij alleen het oog heeft op dat oneindig kleine stipje van het heelal, dat wij, bescheiden als wij zijn, gewoonlijk met dien weidschen naam betitelen, in onze zelfgenoegzaamheid aannemend, dat er buiten ons nietig planeetje 'aarde' geen andere wereld meer bestaat - althans geen wereld van levende wezens. Het onderzoek naar de mogelijkheid van dat bestaan en van de catastrophen, die deze wezens - zoo zij er zijn - te wachten hebben, zou ons hier echter te ver voeren en wij moeten ons bij onze volgende beschouwingen dus bepalen tot onze eigen, bescheiden moeder: aarde.

Vóór wij er echter toe overgaan, de kansen op een eventueelen ondergang der wereld te onderzoeken, willen wij eerst nog het een en ander mededeelen over de beteekenis, welke zulk eene gebeurtenis voor de bestaande wereld zou hebben.

Wij zeiden reeds, dat alles, wat bestaat, éénmaal gedoemd is tot den ondergang en inderdaad: er is niets, wat ten eeuwigen dage kan blijven voortbestaan in den toestand, zooals wij het thans kennen. Integendeel: in het gansche heelal heeft eene onophoudelijke afwisseling plaats tusschen worden en vergaan, tusschen leven en dood, ontwikkeling en vernietiging. Wel is waar zijn kracht en stof op zich zelf en als zoodanig onvernietigbaar; maar toch gaan zij voortdurend en telkens weer opnieuw in andere vormen, andere toestanden over en in al het geschapene heeft eene wisseling, eene metamorphose plaats, die nooit stilstaat.

Doch wel verre van betreurenswaardig of afschrikwekkend te zijn, is die wisseling in de natuur integendeel van de zegenrijkste gevolgen en vormt zij eene wijze voorzorg der schepping, die ons dan ook overal in de natuur tegemoet treedt. En al moge, na het worden, het vergaan onherroepelijk ons eigen bestaan bedreigen, zoo is dit toch slechts eene onmisbare voorwaarde tot eene hoogere ontwikkeling van al het geschapene. En ook in het algemeen is de dood, zoowel in de organische wereld als in die der hemellichamen, slechts de overgang tot een nieuw, tot een hooger leven, en zoo heeft de dood dus zelfs zijne hoogst nuttige zijde, want hij is slechts de overgang tot een nieuw bestaan en tot eene onmisbare verdere ontwikkeling van het levende. Daarom is het woord 'ondergang' beter gekozen dan 'dood'; want ook de dood is geen eeuwigdurende vernietiging, doch wekt zelf weer nieuw leven, terwijl een ondergang stilzwijgend ook een daaropvolgenden opgang veronderstelt, evenals wij dit dagelijks zien bij de zon, die zelf immers de bron is van alle leven op aarde.

De dood is dus niets anders dan een bepaald oogenblik in den ontwikkelingsgang van de materie, een enkel tijdstip in den cirkelgang - of liever: in de oneindig voortloopende spiraallijn - der stof, die steeds opwaarts streeft. Elke ondergang vormt weer den prikkel tot eene hoogere volmaking, tot een 'nieuwen' opgang van het leven. Zoo gaat het met de menschheid, doch zoo is het ook in de geheele overige natuur en geldt het ook van hemellichamen en zonnestelsels.

In zoover heeft dus de ondergang van onze planeet op zichzelf niets 'afschrikwekkends' en al moge ook voor de aarde éénmaal het doodsklokje luiden, zoo kunnen wij uit het bovenstaande den troostgrond putten, dat die ondergang alleen de krachten kan leveren, waardoor eene hoogere ontwikkeling mogelijk wordt. Die krachten zijn het uitvloeisel van den strijd tusschen en de overwinning van het hoogere over het lagere, van het betere over het slechtere en voor die overwinning is het verdwijnen, de dood van den overwonnene eene onmisbare voorwaarde. Zoomin voor de aarde, als voor de overige hemellichamen, is dus op den duur eene vernietiging, een ondergang door de eene of andere catastrophe te ontgaan.

Hoe troostvol nu echter de, zooeven uitgesproken, gedachte voor de toekomst moge klinken, zoo is het toch, aan den anderen kant, als een volkomen verklaarbaar egoïsme te beschouwen, als de tegenwoordige mensch zich afvraagt: wanneer zal dat tijdstip van den wereldondergang aanbreken? Want hoe bemoedigend het vooruitzicht der hoogere ontwikkeling ook moge zijn, zoo geeft hij toch - waar deze met een voorafgaanden ondergang verbonden is - er de voorkeur aan, den wissel van dien vooruitgang aan eene verre nakomelingschap te endosseeren.

En daarom gaan wij thans mededeelen, wat de tegenwoordige wetenschap ons omtrent den aard en het vermoedelijke tijdstip van dien wereldondergang leert. Reeds nu moeten wij het echter als hoogst waarschijnlijk beschouwen, dat daartoe verschillende oorzaken zullen - of althans kunnen - medewerken. Want die oorzaken kunnen gelegen zijn: òf in de toestanden op de aarde zelf, òf in de betrekkingen tusschen de aarde en de zon, òf eindelijk: in botsingen van de aarde met andere hemellichamen. Deze drie onderwerpen wenschen wij dus achtereenvolgens na te gaan.

Onder de oorzaken, die op de aarde zelf het bestaan van de menschheid bedreigen of die in de toestanden op onze planeet geweldige omwentelingen kunnen teweegbrengen, behooren voornamelijk de aardbevingen en de vulkanische uitbarstingen. Daar dit onderwerp echter juist in ons vorig artikel in dit tijdschrift (Februari 1907) uitvoerig behandeld werd, behoeven wij daarbij thans niet lang stil te staan.

Wij wijzen er dus slechts op, dat de genoemde catastrophen, hoe verschrikkelijk en ontzettend hare gevolgen ook mogen zijn voor de streken zelf, waar zij voorkomen, toch nooit een algemeen karakter

dragen, daar mag worden aangenomen, dat een algemeene gloeiend vloeibare inwendige aarde reeds tot het verre verleden behoort en uitbarstingen slechts het gevolg zijn van bepaalde verspreide ‘vulkanische haarden’, terwijl aardbevingen het uitvloeisel zijn van bodemverschuivingen, dislocaties van gebergten. Deze verschijnselen zijn dus meer van betrekkelijk plaatselijken aard en zullen dus hoogstwaarschijnlijk geen aanleiding geven tot een algemeenen ‘wereldondergang’. De aardlagen zijn in den historischen tijd meer tot rust gekomen en de geweldige verplaatsingen van den bodem, waarvan de oudere geologische perioden getuigen waren en die aanleiding gegeven hebben tot het ontstaan der groote bergketens, zijn in de jongere tijdperken niet meer voorgekomen en daarvan zijn dus in de naaste toekomst niet meer zulke algemeene verwoestingen te vreezen.

Doch wel zijn er nog andere oorzaken op de aarde zelve voorhanden, die, volgens sommige nieuwere beschouwingen, ons met gevaren zouden bedreigen. Zij zijn gelegen in de verschijnselen, die in de laatste jaren ontdekt werden aangaande de bewegingen der moleculen en vooral in die van de zoogenaamde ‘stralende materie’, de kathoden- en Röntgenstralen, de radiumstralen enz. Deze stellen waarschijnlijk geen lichtstralen voor in den eigenlijken zin des woords, doch uiterst fijne deeltjes van de materie, *electronen* genoemd, omdat zij met electriciteit geladen zijn. Deze electronen zijn nog veel kleiner dan de atomen en, rijkelijk met energie bedeeld, worden zij met eene geweldige kracht en snelheid van de negatieve pool of kathode of van het radium weggeslingerd.

Ook van de aarde worden op die wijze voortdurend deeltjes materie losgerukt en deze vliegen steeds verder, als zij buiten de grens van de aantrekkingssfeer der aarde aangekomen zijn. Dan zetten zij hunne reis voort door de oneindige wereldruimte, vanwaar geen terugkeer meer mogelijk is, totdat zij, wellicht na duizenden, of zelfs na millioenen jaren, weer binnen het bereik komen van de aantrekkingskracht van een ander hemellichaam en daar hetzelfde spel opnieuw begint.

Er gaat dus door deze oorzaak voortdurend eene zekere hoeveelheid van de massa der aarde verloren. Wel is waar is het zeer waarschijnlijk, dat onze planeet niet slechts zulke éénzame wandelaars in de hemelruimte afgeeft, doch ook op hare beurt dergelijke vluchtelingen van andere hemellichamen aantrekt, maar de balans is hier in de ontvangsten en uitgaven niet in evenwicht; het aantal der verdwijnende vluchtelingen overtreft verre dat van de nieuwelingen, die aankomen. En op dergelijke overwegingen grondt men tegenwoordig de eenige aannemelijke verklaring voor het feit, dat de maan en de kleinere planeten geen dampkring meer hebben, hoewel zij dien toch vroeger zeker éénmaal bezeten hebben.

Er zijn echter ook omgekeerd plaatsen in het heelal, waar dit onbeheerde goed, dat in de onmetelijke wereldruimte ronddwaalt, weer opgevangen en verzameld, tot nieuwe werelden aaneengevoegd wordt.

Door de, zoozeer in volmaking toegenomen, hulpmiddelen van den nieuweren tijd, door de verbeterde astronomische kijkers, en vooral door de tegenwoordige toepassingen van de photographie van den hemel, is het ontwijfelbare bewijs geleverd, dat zich op sommige plaatsen van het heelal 'werelden in wording' bevinden, punten van de wereldruimte dus, waar zich onophoudelijk materie uit de omgeving verzamelt en ophoopt, zich verdicht tot zonnestelsels, op dezelfde wijze, als dit, volgens de, algemeen aangenomen, kosmogonetische hypothese, vóór millioenen en millioenen jaren, ook voor ons zonnestelsel het geval is geweest. Als zoodanig worden namelijk de nevelvlekken beschouwd, die men met sterke kijkers aan den hemel kan waarnemen. De nevel van Andromeda en de spiraalnevel in het sterrenbeeld van de Zwaan zijn dergelijke werelden, die in wording verkeeren en de ontdekking daarvan is één der overtuigendste bewijzen geworden voor de juistheid onzer tegenwoordige beschouwingen aangaande de kosmogonie.

Zooals wij echter in den aanvang reeds zagen, bestaat er een onverbreekbaar verband tusschen 'worden' en 'vergaan' en eene 'wereld in wording' veronderstelt vanzelf en stilzwijgend ook een 'wereldondergang' op eene andere plaats van het hemelgewelf. Want die werelden in wording kunnen de materie, welke voor hunne vorming noodig is, alleen ontvangen hebben en nog steeds ontvangen door het verzamelen van den a f v a l der tallooze hemellichamen, die zich in de wereldruimte voortbewegen en bezig zijn te vergaan.

Ook de aarde is zulk een hemellichaam. Want er is een gewichtige en afdoende reden om aan te nemen, dat de aarde op haren weg door de wereldruimte meer onbeheerde materie afgeeft dan zij ontvangt, en wel deze, dat de aantrekkingssfeer van de groote hemellichamen veel verder reikt dan die van de kleinere. En het is veel waarschijnlijker, dat de materie, welke een klein hemellichaam verloren heeft, door een grooter wordt aangetrokken en opgenomen, dan omgekeerd. Ook hier geldt het recht van den sterkste en op die wijze moet dus ook onze planeet eindelijk tot den ondergang gedoemd zijn. Toch zijn in dit feit geen redenen gelegen tot dadelijke ongerustheid voor ons, aardbewoners, want het is een proces, dat uiterst langzaam en onmerkbaar voortgaat, en daarvan zullen zich de gevolgen wellicht eerst over millioenen jaren doen gevoelen.

Is dus de beschouwing van de oorzaken, die op de aarde zelf tot haren ondergang zouden kunnen voeren, van zeer geruststellenden aard, zoo moeten wij thans de vraag beantwoorden, in hoever er gevaren dreigen van de zijde van andere hemellichamen en in de eerste plaats: van de z o n .

Wij behoeven er hier niet op te wijzen, welke uiterst gewichtige betrekkingen er tusschen de aarde en de zon bestaan. Niet slechts hangen daarmede het weer en het klimaat van onzen aardbol ten nauwste samen, doch het geheele bestaan van de organische wereld -

en dus ook van de menschheid - is afhankelijk van het zonlicht en de zonnewarmte; de zon is het levenwekkend beginsel van de geheele planten- en dierenwereld en het verlies van de zonnewarmte zou de aarde tot een ijsklomp doen verstijven en inderdaad onvermijdelijk den ondergang van onze planeet na zich sleepen.

Daarbij komt nog, dat tal van andere onmisbare factoren voor 's menschen bestaan slechts door de zonnewarmte tot stand komen. De beweging van het water in de rivieren en van de zee, de mechanische en chemische werkingen van de waterstroomen zijn weer uitsluitend te danken aan de geweldige hoeveelheid mechanische energie, welke in de zon opgehoopt is. De machtige, onophoudelijke polsslag van het hart onzer aarde, de nooit tot rust komende afwisseling tusschen eb en vloed, waarbij de oneindige oceaan zich op en neer beweegt met zijne reusachtige watermassa's en waardoor de vloedgolf tweemalen per dag eene reis om de wereld volbrengt, is eene grootsche uiting van die zonne-energie.

Verder volbrengen de sneeuwvlok en de regendroppel in het gebergte eveneens een rusteloozen en tevens reusachtigen arbeid. Door de zonnewarmte smelten de sneeuwmassa's en de geweldige gletschers in de hooggebergten en met den regen, die zich hier uit de machtige wolken verdicht, stroomt het water met Titanenkracht naar de diepte, voorziet de dalen van de noodige vochtigheid, die onmisbaar is voor den plantengroei en door de mechanische kracht van zijne beweging voert het tevens voortdurend de bestanddeelen der gebergten mede, lost andere chemisch op en stort dit alles uit in de groote aderen van onze planeet: de rivieren, die een transportmiddel zijn voor alle verbruikte stoffen en deze weer wegvoeren naar het kloppende hart onzer aarde: de wereldzee.

De oceaan is de algemeene vergaarbak, waarin zich ten slotte al de ontelbare waterdroppels verzamelen, die op de aarde uit den hemel zijn neergedaald en de eenige drijfkracht voor die algemeene waterbeweging is de zon. Al die droppels hebben elk hun bijzondere rol te volbrengen, als onderdeel van den grooten kringloop der natuur en, ontsproten uit alle mogelijke richtingen, versmelten zij ten slotte in den oceaan weer tot één geheel, en hier is de kringloop van het water weer tot zijn laagsten trap afgedaald. De kracht van den waterdroppel, die alles, wat hij heeft, offerde op het altaar van het organisch leven en van de anorganische processen in den bodem, is hier, op het laagste niveau, dat hij kan bereiken, volkomen uitgeput. Maar dan juist begint voor hem weer een nieuwe levensloop, hij wordt weer met nieuwe kracht, met nieuw arbeidsvermogen bedeeld voor volgende processen en ook dat weer door de bemiddeling van onze eenige, schijnbaar onuitputtelijke levensbron: de zon.

Hoewel van de ontzaggelijke hoeveelheid warmte, welke de zon uitstraalt in de wereldruimte, slechts ongeveer het 2735 millioenste gedeelte de aarde bereikt, zoo is toch dit oneindig kleine onderdeel van de geweldige centraalkracht van ons wereldstelsel voldoende, om den kringloop

van al het bewegende water op onze kleine planeet voortdurend te verzekeren en telkens weer opnieuw dit bewonderenswaardige uurwerk des levens op te winden en in gang te houden.

Het is de zon, die den plantengroei mogelijk maakt en dus het voedsel voor mensch en dieren laat rijpen; zij is het, die ons het bloed door de aderen doet stroomen, die ons de steenkool verschaft, waarmede wij onze kamers verwarmen en onze machines drijven, ons de waterkracht levert voor het voortbrengen van electrischen arbeid, die den wind doet ontstaan, welke onze schepen en windmolens drijft, maar die ook evenzeer de drijfveer vormt van al onzen spier- en hersenarbeid. Aan al het geschapene wordt door de zon leven ingeblazen en vernietiging van de zonnewarmte zou dus gelijkluidend zijn met den ondergang van al het leven op de aarde.

Het zou dus van het grootste gewicht zijn, als wij het vraagstuk konden oplossen van den oorsprong en den vermoedelijken ondergang van de zonnewarmte; als wij dus konden berekenen, hoeveel warmte de zon bevat of produceert en hoeveel daarvan in een bepaalden tijd door de omringende wereldruimte opgenomen wordt. Want in dat geval zouden wij kunnen onderzoeken, in hoever het warmteverlies van de zon weer wordt aangevuld, of hare inkomsten in dit opzicht hare uitgaven dekken en, zoo dit niet het geval is en dus de uitgaven de overhand hebben, hoelang dan de tegenwoordige toestand nog kan duren en wanneer de fatale termijn zal aanbreken, dat, als gevolg van het warmteverlies van de zon, voor onze aarde en hare bewoners onherroepelijk het doodvonnis zal uitgesproken worden en de dood door verstijving zal aanbreken.

Op al dergelijke belangwekkende vragen een afdoend en bevredigend antwoord te geven, is echter voorshands nog niet mogelijk en zal dit waarschijnlijk ook wel nooit worden. Bij de bespreking van dit onderwerp moeten wij er ons dus toe bepalen, den lezer mede te deelen, wat de wetenschap op dit oogenblik daaromtrent aan het licht heeft gebracht.

Dat er op onze aarde, sedert de oudste oertijden, waarvan de historische geologie gewaagt, reeds groote hoeveelheden warmte verloren gegaan zijn, is aan geen twijfel onderhevig. Alle geologische verschijnselen wijzen, in verband met de waarnemingen op andere hemellichamen, op het ontwijfelbare feit, dat de aarde vroeger in een gloeiend vloeibaren toestand verkeerd heeft, met eene ontzettend hooge temperatuur, die het bestaan van alle levende wezens onmogelijk maakte. Eerst in veel latere geologische perioden daalde de temperatuur tot een zoodanigen graad, dat het organisch leven op onze planeet kon bestaan. Ook blijkt uit het karakter der fossiele overblijfselen van planten en dieren en uit de wijzigingen, die flora en fauna der aarde in den loop der tijden ondergingen, dat in de oudere geologische tijdvakken veel hoogere warmtegraden heerschten dan in de jongere en dat de temperatuur steeds

lager werd, hoe meer de tegenwoordige tijd naderde. En thans zijn wij - in zekeren zin althans - reeds een goed eind genaderd tot de temperatuur, waarbij organische processen, en dus ook de levensverschijnselen, onmogelijk zullen worden wegens gebrek aan warmte, zooals zij in den oertijd onbestaanbaar waren wegens overmaat van warmte.

Uit natuurkundige overwegingen kan men afleiden, dat de thermometer nooit lager kan dalen dan tot - 273° C., dus tot 273 centigraden onder nul. Wij weten, dat warmte ontstaat door beweging van de moleculen der lichamen; warmte is een vorm van beweging en vandaar ook, dat zij, zooals in de stoommachine, in mechanische beweging kan omgezet worden, terwijl omgekeerd mechanische arbeid weer warmte kan leveren. Die beweging der moleculen kan sneller of langzamer zijn en, naar gelang daarvan, wordt de temperatuur van het voorwerp hooger of lager.

Nu is aan de snelheid dier beweging geen hoogste grens gesteld, want de moleculen kunnen desnoods over de geheele wereldruimte beschikken voor hunne bewegingen en wij kunnen ons dus voorstellen, dat de temperatuur van een lichaam steeds hooger en hooger stijgt, tot millioenen en milliarden graden. Niet alzoo is dit echter het geval bij het dalen der temperatuur; aan de verlaging van den warmtegraad is eene bepaalde grens gesteld, beneden welke geen verdere daling mogelijk is. Die grens wordt blijkbaar bereikt bij een zoo lagen warmtegraad, dat de moleculen of de atomen tegenover elkaar geen bewegingen meer kunnen volbrengen, dat is dus: als zij elkaar onmiddellijk aanraken. Want dan is er geen beweging der moleculen meer mogelijk, en daar warmte alleen door eene zoodanige beweging kan ontstaan, is er dan ook geen sprake meer van warmte-ontwikkeling.

Wanneer zal nu dit tijdstip, bij voortdurende temperatuursverlaging, aanbreken? Dit punt, dat men de ‘absolute temperatuurgrens’ of het ‘absolute nulpunt’ noemt, kan berekend worden uit de verschijnselen der uitzetting van de gassen bij verschillende temperaturen. Alle volkomen gassen vertoonen, voor dezelfde temperatuursverhooging, ook denzelfden graad van uitzetting en wel zoodanig, dat het volume van het gas, voor elken graad temperatuursverhooging, met 1/273 toeneemt. Men noemt dit den ‘uitzettingscoëfficiënt’ en deze is dus voor alle gassen dezelfde. Omgekeerd wordt natuurlijk, als de temperatuur van het gas met 1° C. verlaagd wordt, zijn volume telkens 1/273 kleiner; alle gassen trekken zich dus bij afkoeling in die verhouding samen.

Nemen wij nu aan, dat eene zekere hoeveelheid van een gas bij eene temperatuur van 0° C., dus bij het vriespunt, een zeker volume V inneemt, dan zal voor dit volume, als wij de temperatuur van het gas trapsgewijs telkens met één graad afkoelen, de ruimte, die het inneemt, ook trapsgewijs voor elken graad met 1/273 afnemen. Bij 0° C. volbrengen de moleculen nog tamelijk snelle bewegingen, doch bij de afkoeling vermindert die beweging meer en meer, daar de moleculen,

door de volumevermindering, elkaar steeds nader komen. Bij eene temperatuursverlaging van 1° C., dus bij eene temperatuur van - 1°. C., zal het volume van het gas blijkbaar bedragen: V - 1/273 V, bij - 2° C.: V - 2/273 V, bij - 100° C.: V - 100/273 V en eindelijk zal bij - 273° C. het volume geworden zijn: V - 273/273 V, dus: V - V = O. Dit beteekent dus, dat elk gas bij eene temperatuur van 273 graden C. onder nul in 't geheel geen volume meer inneemt, dat het in elk geval zich heeft samengetrokken tot de kleinst mogelijke ruimte. De stof kan echter die kleinst mogelijke ruimte slechts dan innemen, als hare kleinste deeltjes elkaar onmiddellijk aanraken. Dan houdt echter natuurlijk ook elke beweging van de moleculen op, er ontstaat geen warmte meer, bij - 273° C. is de absolute, de laagste grens der temperatuur bereikt, beneden welke de thermometer niet verder meer kan dalen; het is het ‘absolute nulpunt.’

Daarmede gaat nu eene ingrijpende verandering van de eigenschappen der stof gepaard; want daar de warmte ook de bron is van alle bewegingen in de natuur, zoo verdwijnen ook alle eigenschappen van dat lichaam, welke daarmede in verband staan. Zulk een lichaam is absoluut hard, daar het de ruimte, die het inneemt, volkomen opvult en de moleculen zich dus niet meer kunnen verplaatsen ten opzichte van elkander; het lichaam is volkomen ondoorzichtig, want de aethergolven van het licht kunnen niet meer tusschen de moleculen doordringen; het is op het gevoel noch warm, noch koud, want de moleculen bewegen zich niet meer en kunnen dus ook aan onze huid geen trillingen meer mededeelen; evenmin kan het voorwerp electrisch worden en het bezit ook geenerlei chemische eigenschappen meer, daar ook deze insgelijks op beweging berusten, in één woord: het is volkomen inerte, doode stof.

Dat wil zeggen: het zou zulks zijn, als wij in staat waren, die absolute temperatuur werkelijk kunstmatig voort te brengen, hetgeen vooralsnog niet het geval is, hoewel men, door de toepassing van de hulpmiddelen der nieuwere wetenschap, deze grens toch reeds merkbaar begint te naderen. Tegenwoordig is men reeds in staat, eene afkoeling tot stand te brengen tot 250 en meer graden onder nul. En bij deze proefnemingen heeft men de genoemde verschijnselen omtrent het verliezen van de gewone eigenschappen der materie volkomen bevestigd gevonden. Bij die uiterst lage temperaturen werden alle processen in de materie steeds trager en onvolledi ger, hoe meer de warmtegraad daalde. Bij eene temperatuur van - 200° C. hielden zelfs alle bekende chemische verschijnselen reeds volkomen op; alleen de geheimzinnige uitstralende werking van het radium bleef zelfs toen nog voortgaan. Het valt dus niet te betwijfelen, dat, als de temperatuur van de aarde daalde tot het absolute nulpunt, er van geen levensverschijnselen meer sprake zou zijn, daar in dat geval ook alle chemische processen in het dierlijk en plantaardig lichaam onmogelijk zouden worden.

En zonder nu in pessimistische beschouwingen te vervallen, moet toch erkend worden, dat wij, bij vroegere geologische perioden vergeleken, reeds op bedenkelijke wijze tot dat kritieke punt beginnen te naderen. Toen in den oertijd de aarde nog gloeiend vloeibaar was, moet hare temperatuur zeker eenige duizenden graden bedragen hebben, ook aan de oppervlakte. Want de meeste, ons bekende, vulkanische gesteenten kunnen eerst bij ongeveer 2000° C. gesmolten worden en wellicht zijn in het binnenste der aarde wel gesteenten aanwezig, die nog veel moeilijker smeltbaar zijn. En nu ligt tegenwoordig de gemiddelde temperatuur, waarbij zich het leven op de aarde kan ontwikkelen, slechts ruim 20° C. boven het nulpunt, dus nog geen 300° C. boven de absolute temperatuur. De natuur behoeft dus op onze planeet nog slechts een verlies aan warmte te lijden van 300 graden, om het absolute nulpunt te bereiken, doch reeds lang vóór dien tijd zou de voorraad aan energie, waarvan het leven afhankelijk is, zoover uitgeput zijn, dat de ondergang van al het levende een feit zou worden.

Wij wenschen dus thans te onderzoeken, of er reden bestaat tot bezorgdheid omtrent dit punt, en daartoe in de eerste plaats vermelden, wat ons bekend is aangaande de temperatuur en den warmtevoorraad op onze eenige levensbron: de zon.

Eene onmiddellijke bepaling van de temperatuur der zon is natuurlijk met vele moeilijkheden verbonden, wegens den aanzienlijken afstand, waarop zij zich van onze meetwerktuigen bevindt, terwijl bovendien de temperatuurstoestanden van de, tusschen de aarde en de zon gelegen, ruimten slechts zeer oppervlakkig bekend zijn. Alleen de stralende warmte van de zon kan tegenwoordig zeer nauwkeurig gemeten worden met een uiterst fijngevoelig instrument: den *bolometer*, dat nog temperatuursverschillen aanwijst van een honderdmillioenste deel van een Celsiusgraad.

Met dat instrument kunnen wij echter alleen bepalen, hoeveel stralende warmte van de zon werkelijk op de aarde aankomt, doch wij weten niet juist, hoeveel warmte de zonnestralen op hun weg naar onze planeet reeds aan de wereldruimte en aan den dampkring der aarde afgegeven hebben. Bestonden deze storende invloeden niet, ging dus de warmte van de zon onmiddellijk zonder verlies naar de oppervlakte der aarde over, dan zou men althans het bedrag der stralende warmte van de zonne-oppervlakte, door eene eenvoudige berekening, kunnen vinden. Dit zou kunnen geschieden met behulp van de algemeene wet, waaraan zoowel de licht- als de warmtestralen onderworpen zijn, namelijk: dat de stralende werking *afneemt* in dezelfde verhouding als de kwadraten van de afstanden, waarbij de afstand tusschen de zon en de aarde nauwkeurig bekend is. Op die wijze komt men tot de ‘zonne-constante’ of ‘*solairconstante*’, dat is: de grootheid, die aangeeft, hoeveel eene volkomen zwarte oppervlake, ter grootte van een vier-

kanten centimeter, in eene minuut warmer wordt, als de zonnestralen loodrecht daarop vallen.

Men kan nu, althans bij benadering, daarbij in rekening brengen, hoeveel van die warmte door onze atmosfeer opgeslorpt wordt en men heeft gevonden, dat de stralende warmte van de zon ongeveer 3 calorieën of warmte-éénheden bedraagt. Dit beteekent dus, dat de zon in elke minuut op de oppervlakte van een vierkanten centimeter zooveel warmte uitstraalt, dat deze voldoende zou zijn, om drie gram water 1 graad Celsius in temperatuur te doen stijgen. Schijnbaar is dit slechts eene onbeteekenende hoeveelheid, maar die toch voldoende is voor het tot stand brengen van al de reusachtige processen, waarover wij zooeven gesproken hebben. Over de geheele oppervlakte der aarde gerekend, wordt dat bedrag reeds hoogst aanzienlijk en als wij nu bedenken, dat dit nog slechts een 2735-millioenste gedeelte voorstelt van de totale warmte, welke de zon uitstraalt, dan kunnen wij ons eenigszins er eene voorstelling van maken, welk een geweldige voorraad aan warmte, dus ook aan levenskracht, nog steeds op de zon beschikbaar is.

En als wij die geruststellende uitkomst vernemen, dan is de vraag, of de temperatuur der zon langzamerhand afneemt, eigenlijk voor ons van weinig belang; want al ware dat het geval, dan zou dit toch zoo weinig bedragen, dat het verschil eerst na onmetelijke tijdruimten bemerkbaar zou zijn.

Doch bovendien geeft de kennis der solairconstante ons nog geen uitsluitsel over de eigenlijke temperatuur van de zon; zij leert ons alleen, hoeveel warmte de zon afgeeft, maar dit is ook in hooge mate afhankelijk van den aard der stoffen aan de oppervlakte der zon en van het meerdere of mindere uitstralend vermogen daarvan.

Dit is de reden, dat men, onder allerlei verschillende onderstellingen, tot vóór korten tijd bij deze berekening nog tot zeer uiteenloopende resultaten kwam; de schattingen van die temperatuur wisselden zelfs af tusschen 5000 en eenige millioenen graden. In den nieuweren tijd zijn die cijfers echter, met behulp van de steeds gevoeliger methoden en instrumenten, tot veel engere grenzen teruggebracht en men kan tegenwoordig, met vrij groote waarschijnlijkheid, de temperatuur van de oppervlakte der zon op ongeveer 8000 graden stellen, waarbij men echter nog eene speling dient aan te nemen van 1000 graden boven of beneden dat bedrag.

Dit zou dan echter nog slechts gelden ten opzichte van de temperatuur aan de oppervlakte der zon. In het inwendige van dit hemellichaam moeten warmtegraden heerschen, die nog onvergelijkelijk veel hooger zijn; want het inwendige der zon, dat niet met de koudere omgeving in aanraking is, moet uit den aard der zaak veel warmer zijn dan het uitwendige, dat voortdurend warmte aan die omgeving afstaat. Kenden wij de verhouding tusschen deze beide grootheden, dan zou ook het

bedrag van het warmteverlies van de zon, ook met het oog op de toekomst van ons centraalgesternte, berekend kunnen worden.

De temperatuur van het inwendige der zon is echter insgelijks weer van vele andere bijzondere omstandigheden afhankelijk en wel in de eerste plaats van de geweldige drukking, die de uitwendige lagen op het inwendige uitoefenen. Immers: door mechanische drukking of samenpersing wordt warmte vrij, gelijk hamer en aanbeeld warm worden bij het op elkander slaan. Die drukking moet in elk geval ontzaglijk groot zijn en eenige millioenen atmosferen bedragen, dat is: eenige millioenen malen grooter zijn, dan de drukking van onzen dampkring, onze atmosfeer.

Deze omstandigheid is nu echter voor ons weer eene reden tot groote gerustheid aangaande de beweerde afkoeling van de zon. Door de uitstraling van warmte aan de buitenzijde heeft aldaar afkoeling plaats, waarvan natuurlijk het onvermijdelijk gevolg is: vermindering van volume, samentrekking en ineenkrimping van de massa der zon. Die samentrekking moet juist bij de zon veel aanzienlijker zijn dan bij de aarde, daar deze laatste reeds volkomen vast is en zich dus slechts weinig kan samentrekken, terwijl de zon, hoewel wij nog niet met volstrekte zekerheid weten, of zij in haar geheel een vast, vloeibaar of zelfs in hoofdzaak gasvormig lichaam is, toch in elk geval, wat hare buitenste lagen betreft, nog een witgloeiende gasbol is, waar die samentrekking dus oneindig veel sterker en de warmteontwikkeling, als gevolg daarvan, ook veel grooter zal zijn.

De zon kan zich dus nog in aanzienlijke mate samentrekken en bezit daardoor, als 't ware, nog eene voortdurende bron van warmte in zich zelve. Terwijl zij aan de buitenzijde warmte afgeeft en dus kouder wordt, trekt hare massa zich dientengevolge samen en door de geweldige drukking, welke van die volume-vermindering het gevolg is, wordt hare temperatuur juist weer hooger. Het is dus slechts de vraag: welk van deze warmte-processen de overhand heeft. Men heeft berekend, dat reeds eene vermindering van de lengte der middellijn van de zon met slechts 1/10 van een secondeboog, zooveel warmte-ontwikkeling tengevolge zou hebben, dat deze voldoende zou zijn, om het warmteverlies van de zon gedurende ongeveer 2000 jaren aan te vullen. Dit zal dus eerst na zooveel jaren met zekerheid vastgesteld kunnen worden door het meten van de middellijn der zon; blijkt deze dan zooveel kleiner te zijn geworden als het genoemde bedrag, dan zou daaruit volgen, dat de hoeveelheid warmte op de zon sedert dien tijd niet verminderd was.

Eerst na verloop van 20 eeuwen zal men dus omtrent dit punt zekerheid kunnen verkrijgen. Doch de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de temperatuur van de zon dan blijken zal niet verminderd, doch juist nog toegenomen te zijn; zoodat evengoed de kans bestaat, dat ook de temperatuur der aarde dan veel hooger is geworden. Het organisch

leven zou dan ten slotte niet door te lage, doch door te hooge temperatuur onmogelijk gemaakt worden. Intusschen zullen eerst in de volgende duizendtallen van jaren de waarnemingen van de zon ons op die wijze volkomen nauwkeurig uitsluitsel kunnen geven over de vraag, of wij door den hond of door de kat zullen gebeten worden, in casu: of wij den ondergang tegemoet zullen gaan door te groote koude of door te groote hitte, eene keuze, die onze nakomelingen van eenige duizenden jaren na dato zeker wel tamelijk 'koud' zal laten.

Dat de zon in zich zelve, door de samentrekking harer massa, eene rijkelijke bron van warmte bevat, hare temperatuur dus waarschijnlijk niet afneemt, behoeft nog niet in tegenspraak te zijn met de verlaging der temperatuur op onze aarde, waarop wij boven wezen. Dit verschijnsel toch is niet slechts van de temperatuur der zon afhankelijk, doch tevens van verschillende andere kosmische of tellurische (aardsche) processen. Wijzigingen in den stand van de aardas ten opzichte van de zon of in den omloop om dit centrum, veranderingen in de verdeeling van land en water op de aarde en meer dergelijke verschijnselen kunnen groote variaties in de temperatuurstoestanden op onze planeet ten gevolge hebben.

Zoo kan de temperatuur op de aarde ook aanzienlijk verlaagd zijn door de vorming der onmetelijke steenkolenvelden in de aarde. Deze fossiele brandstof is oorspronkelijk ontstaan uit het koolzuur van de lucht, die vroeger veel meer van dit gas bevatte dan tegenwoordig en waarvan de weelderige plantengroei in de oudere geologische tijdperken het gevolg was. Door dien rijken plantengroei werd steeds meer en meer koolzuur aan den dampkring onttrokken en zuurstof afgegeven en werd de lucht daardoor niet slechts langzamerhand geschikt voor het dierlijke leven, dat vroeger onmogelijk was, doch tevens, door het verlies van het koolzuur, steeds minder warmte-absorbeerend. Zoo kon dus de temperatuur van de aardsche atmosfeer lager worden, zonder dat er sprake behoefde te zijn van eene vermindering der stralende warmte van de zon.

De mogelijkheid blijft echter niet uitgesloten, dat, hoewel het totale bedrag aan warmte, dat de zon in een zekeren tijd produceert, gemiddeld weinig verandering ondergaat, er van tijd tot tijd door andere omstandigheden, zooals bijvoorbeeld door eene tijdelijke vermeerdering van de afmetingen en het aantal der zonnevlekken, voorbijgaande koudere perioden zullen aanbreken, zooals dit in vroegere geologische tijdperken ook reeds meermalen het geval is geweest.

Dat er een zeker verband bestaat tusschen den toestand van de zon, vooral wat de processen aan de oppervlakte onzer licht- en warmtebron betreft, en sommige natuurverschijnselen op de aarde, die anders volkomen onverklaarbaar zouden zijn, mag thans wel met besliste zekerheid aangenomen worden. Dit is, onder andere, het geval geweest met den geweldigen magnetischen storm, dat is: met de aanzienlijke

storingen in het aardmagnetisme, die op den 31sten October van het jaar 1903 waargenomen werden en met de periodieke variaties van het aardmagnetisme, welke gebeurtenissen gebleken zijn in duidelijk verband te staan met de wijzigingen van de oppervlakte der zon en vooral met het verschijnen en verdwijnen der zonnevlekken, wier aantal en afmetingen aan zeer groote variaties onderhevig zijn.

Met zekerheid is althans vastgesteld, dat eene aanzienlijke vermeerdering en uitbreiding der zonnevlekken reeds eene groote verlaging van de temperatuur der aarde zou tengevolge hebben, wegens de daardoor verminderde uitstraling van warmte door de zon.

Gelukkigerwijze is echter zulk eene vermindering van de uitstraling der zon niet van blijvenden aard, want reeds in hetzelfde jaar, waarin die afkoeling door het toenemen van de zonnevlekken waargenomen werd, was de temperatuur van de aarde en de hoeveelheid warmte, die deze van de zon ontvangt, weer aanzienlijk gestegen. Aangaande dit punt zijn belangwekkende waarnemingen gedaan door den astronoom A. Stentzel te Hamburg, die eene duidelijke betrekking heeft kunnen aantoonen tusschen de zomerhitte van het jaar 1904 en het aantal van de zonnevlekken in dien tijd.

Redenen tot ongerustheid voor onze onmiddellijke belangen zijn dus ook hierin niet gelegen. Het saldo aan energie, dat de balans van de zonnekrachten nog aanwijst, is hoogst aanzienlijk en ondergaat, over zekere perioden gerekend, geen merkbare vermindering. Wel hebben er, sinds den tijd, dat men meer nauwkeurige temperatuursbepalingen op de aarde is gaan verrichten, tijdelijke veranderingen of schommelingen van het klimaat plaats gehad, maar eene blijvende vermindering of vermeerdering van den voorraad aan warmte op de geheele aarde heeft men niet kunnen vaststellen. De stralende warmte van de zon, die zij aan de aarde doet toekomen, blijft, bij alle waargenomen schommelingen, gemiddeld dezelfde. Het kapitaal aan warmte van 300 Celsius-graden, dat, gelijk wij zagen, voor ons nog beschikbaar is, vóór het absolute nulpunt bereikt wordt, schijnt, althans sedert vele eeuwen, niet merkbaar aangebroken te zijn en is zoo goed als intact gebleven.

Eene andere vraag is echter: of in de toekomst - zij het ook eerst op langen termijn - toch nog niet door andere oorzaken eene aanzienlijke vermindering der zonne-energie zou kunnen verwacht worden, die voor het bestaan op aarde voor onze nakomelingen noodlottig kan zijn. En inderdaad schijnen er redenen te zijn, die latere catastrophen in dit opzicht niet geheel en al buitensluiten.

Die oorzaak zou gelegen kunnen zijn in de beweging van de zon door de wereldruimte; want het is bekend, dat ook de zon geenszins stil staat, al is dit ook schijnbaar voor ons het geval. Integendeel: de zon beweegt zich met een ontzaglijke snelheid voorwaarts door het hemelgewelf en wij maken natuurlijk die beweging mede. Op die wijze leggen wij op onze reis door het heelal jaarlijks geweldige afstanden

af en reeds na enkele duizenden jaren zouden wij op deze reis in geheel andere streken van de wereldruimte kunnen aanlanden, b.v. in de nabijheid van de dichtstbijzijnde vaste ster. En het is zeer goed mogelijk, dat wij op die vaart nu eens hemelstreken doorvliegen, die rijk - dan weer andere, die arm aan sterren zijn en dit verschil kan een merkbaren invloed hebben op de temperatuur der werelden van ons zonnestelsel.

De zon maakt dus, met de haar omringende planeten en hare manen, eene ontzaglijke wereldreis, op welke zij met aanzienlijke snelheid heensnelt in de richting van het sterrenbeeld Hercules. Op dien reuzentocht bezoekt ons zonnestelsel somtijds veel koudere streken, waar zich weinig vaste sterren bevinden - dan weer warmere gedeelten van de wereldruimte, welke rijk zijn aan die hemellichamen. En aan die omstandigheid hebben sommige geologen dan ook de wijzigingen, welke de temperatuurs-toestanden der aarde in vroegere geologische tijdperken telkens ondergingen, willen toeschrijven. Gedurende de steenkoolperiode, met haren tropischen plantengroei, zou het zonnestelsel zich in eene sfeer bevonden hebben, waar talrijke vaste sterren met hooge temperatuur voorkomen, terwijl de aarde in den ijstijd hare gebiedster zou gevolgd zijn in streken, die arm aan sterren waren. Komt zij weer in eene dergelijke buurt terecht, dan hebben wij eene nieuwe ijsperiode te wachten en zou dus aan het organisch leven op aarde - en daarmede ook aan ons bestaan - door bevriezing een einde kunnen komen.

Doch voorloopig make men zich, althans omtrent dit punt, nog niet al te bezorgd, want deze geheele voorstelling van zaken is nog slechts een product van de phantasie en berust alleen op conjecturen. Het eigenlijke doel van de groote reis van ons zonnestelsel is nog een onopgelost probleem - doch wij hebben, zonder het ‘waarom’ te kennen, slechts te gehoorzamen aan de wetten der aantrekkingskracht en onze moeder, de zon, gehoorzaam te volgen, waarheen zij ook verkiest te gaan.

Bovendien staan er toch ook weer andere, en ontwijfelbaar gunstige, omstandigheden tegenover eene mogelijke afkoeling van de zon. Bij hare bewegingen door het wereldruim ontmoet de zon ook ontzaglijke hoeveelheden nieuwe stof, die zich met haar vereenigt: het reeds genoemde ‘kosmische stof.’ Door deze vereeniging van de zon met dit kosmische stof en met meteoorsteenen of andere vaste massa's aan den hemel, die hare baan kruisen, moet de temperatuur van de zon ontwijfelbaar in aanzienlijke mate stijgen. Want als wij bedenken, dat de meteoorsteenen en de zoogenaamde ‘vallende sterren’, die in den dampkring van de aarde terecht komen, alleen reeds door de kolossale wrijving bij hunne beweging gaan gloeien en ontbranden, zoodat zij eene geweldig hooge temperatuur aannemen, dan kan het niet anders, of de stofmassa's, die zich in de zon storten en die in elk geval eene nog veel grootere snelheid hebben aangenomen, moeten ook tot eene nog veel aanzienlijken warmte-productie aanleiding geven.

Door oudere sterrenkundigen werd zelfs wel aangenomen, dat de warmte, welke door deze, zich in de zon stortende, stofmassa's ontstaat, voldoende zou zijn, om het verlies aan warmte door uitstraling van de zon volkomen te dekken. Tegenwoordig weet men, dat die meening niet juist is; maar toch leveren die stofmassa's van andere hemellichamen, die met de zon samentreffen, een niet onaanzienlijk bedrag van die warmte. En zoo blijkt ook hier weer, hoe de dood de oorsprong is van een nieuw leven, dat het vergaan steeds gevolgd wordt door het worden; want de ondergang van die kleinere werelden aan den hemel levert weer stofmassa's voor de grootere, die daaruit weer nieuwe levenskracht en een langeren levensduur putten.

Hebben wij alzoo, wat de toekomst van de aarde betreft, ook met de zon op tamelijk bevredigende wijze afgerekend, zoo blijft ons thans nog het bespreken over van de gevaarlijkste en meest voorkomende nachtmerrie der ongeluksprofeten: de botsingen van de aarde met andere hemellichamen, inzonderheid met de kometen.

Kometen zijn steeds een cauchemar geweest van alle wereldprofeten en in het bijzonder van den, thans overleden, zwartgalligsten onder dit gilde: Rudolf Falb. Zijne sombere voorspelling, in de laatste jaren van de 19de eeuw uitgesproken, luidde als volgt: 'Nog vóór de nieuwe eeuw aanbreekt, zal een in de maand November ons voorbijsnellende komeet, eene opruiming houden onder de toestanden op deze aarde, die reeds sinds lang onhoudbaar geworden zijn.' Volgens nadere aankondiging van Falb zou deze najaarsopruiming plaats hebben op den 13den November 1899, doch wij behoeven niet te zeggen, dat zij 'wegens onvoorziene omstandigheden' voor onbepaalden tijd uitgesteld werd. Daarom willen wij thans onderzoeken, of wellicht eene dergelijke botsing in de naaste toekomst te verwachten is en, zoo ja, wat wij daarvan te duchten zullen hebben.

De kometen vormen inderdaad een zeer eigenaardig en bijzonder slag van hemellichamen, zoowel wat haar vorm, als hare bewegingen betreft en zij ontvangen in zoover slechts haar verdiende loon, als men hier op aarde haar verschijnen met eenig wantrouwen begroet. Terwijl zich ons zonnestelsel, evenals andere stelsels in de wereldruimte, aan het gewapend oog steeds voordoet als een geheel, dat bewonderenswaardig georganiseerd is, als een welgeordende staat, waarin vaste orde en regelmaat heerschen en waar al de planeten, met hare manen en de honderden kleinere asteroïden, als gehoorzame en trouwe onderdanen, slechts aan ééne machtige opperheerscheres, de zon, onvoorwaardelijk onderworpen zijn, zoo komen er toch van tijd tot tijd binnen het gebied van deze monarchie ook wel eens vreemdelingen te gast, als zwervelingen uit andere streken, die binnen ons zonnestelsel verdwalen, doch overigens daarmede in geenerlei betrekking staan.

In weerwil toch van alle onomstootelijke wetten en van de onver-

anderlijke regelmaat in de natuur, kunnen zich daar toch ook wel onverwachte wendingen voordoen, die niet vooruit waren te voorzien. Wel zijn alle natuurwetten als zoodanig en op zichzelf onveranderlijk; maar de verschijnselen in het heelal zijn afhankelijk van tal van verschillende wetten en de mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat deze tegen elkaar inwerken of met elkaar in botsing komen. En als dit geval zich aan den hemel voordoet, dan ligt het voor de hand, dat daarvan voor ons, aardbewoners, een gevoel van onzekerheid en onbetrouwbaarheid het gevolg is, dat, bij eene oppervlakkige beoordeeling, weinig goeds voorspelt.

Iets van dien aard is nu ook het geval met de hemellichamen, die wij staartsterren of kometen noemen (van het Gr. *komes* = staart). Toch hebben deze zonderlinge bewoners van den hemel in den aanvang van hunne verschijning niets schrikverwekkends; zij doen zich dan eenvoudig aan het gewapend oog voor als eene lichtgevende massa, die het uiterlijk heeft van een nevelvlek, doch die zich beweegt en van vorm verandert.

Later ziet men op een zeker punt in die schijnbare nevelmassa eene verdichting van licht ontstaan, de zoogenaamde ‘kern’, en terwijl de komeet steeds schijnt te groeien, daar zij ons, door hare beweging, meer en meer begint te naderen, vormt zich, om die kern heen, een omhulsel of hoofd en, als verlengsel daarvan, ontstaat eene lange, lichtgevende streep of ‘staart’. Overigens bestaat er nog veel verschil in het uiterlijk van de kometen, terwijl de staart ook wel eens ontbreekt.

In weerwil van haar onschuldig uiterlijk hebben toch de kometen den menschen te allen tijde den angst en schrik op het lijf gejaagd. Reeds in de oudste tijden, en toen vooral, daar destijds het bijgeloof nog zoo groot en algemeen was, werd de verschijning van eene komeet aan den hemel steeds als iets dreigends en onheilspellends beschouwd. De staarten werden vergeleken met vlammen, bezems of dolken, of men beschouwde ze als ‘tuchtroeden Gods’, waarmede de menschen op aarde, zoowel in geestelijken als stoffelijken zin, gekastijd zouden worden. Vandaar ook dat, volgens de kroniekschrijvers, allerlei noodlottige wereldgebeurtenissen met het verschijnen van kometen aan den hemel samenvielen. De dood van Julius Caesar zou vooraf door eene komeet aangekondigd zijn en evenzoo de beruchte zwarte pest, die indertijd in westelijk Europa zulke verschrikkelijke verwoestingen aanrichtte. Ook de verwoesting van Karthago en de dertigjarige oorlog waren, naar men beweerde, door de verschijning van eene komeet voorafgegaan.

Die vrees voor kometen bepaalde zich echter volstrekt niet tot de oudere onbeschaafde tijden, toen men haar kosmische natuur nog niet kende, doch zelfs in de meer ‘verlichte’ tijden van de tweede helft der negentiende eeuw, toen men reeds wist - of althans kon weten - dat deze hemellichamen meestal op vele millioenen kilometers afstands van onze aarde hun vast voorgeschreven banen volgen, heette eene komeet

nog steeds een voorbode te zijn van oorlog, pest of hongersnood en zelfs nog in 1858 vervulde de komeet van Donati het landvolk met een onuitsprekelijken angst. En in onzen ultra-modernen tijd zijn het zelfs nog wel geleerden, zooals Falb, die aan de kometen zulke kwade bedoelingen toeschrijven. Ja, zij gaan zelfs nog veel verder, want terwijl men zich vroeger bepaalde tot het voorspellen van ziekte of oorlog en onze landgenoot Mulerius in 1618 de meening verkondigde, dat de kometen invloed uitoefenen op de wereldgeschiedenis, brengen deze moderne profeten het verschijnsel zelfs in verband met niets meer of minder dan den ondergang der wereld.

Dat in vroegere, onbeschaafde tijden dergelijke bijgeloovige meeningen konden wortel schieten, is althans verklaarbaar; te meer, daar het zonderlinge uiterlijk van deze hemellichamen, doch meer nog het schijnbaar onbetrouwbare van hunne bewegingen, die onmiddellijk naar de aarde gericht schenen te zijn, daartoe gereede aanleiding gaven. Immers: van de boven genoemde bewonderenswaardige orde en regelmaat van het overige zonnestelsel is bij de beweging der kometen aan den hemel, althans voor den oningewijde, niets te bespeuren. Zij behooren niet tot de geregelde onderdanen van onze koningin des lichts, zooals de planeten, doch het zijn vreemde indringers, die ons zonnestelsel slechts tijdelijk met een bezoek vereeren en daar, als echte vagebonden, een zwervend zigeunersleven leiden. En niet alleen ons zonnestelsel geniet de eer van die bezoeken, doch de kometen zwerven bij millioenen door het onmetelijke heelal en bezoeken op hare zwerftochten ook tal van andere zonnestelsels.

Intusschen is ook dat zwervend leven slechts schijn, want de kometen volgen bij hare beweging door het heelal evenzeer bepaalde banen als alle andere hemellichamen. Hare banen schijnen ons slechts daarom zoo vreemd en onregelmatig toe, omdat zij een geheel anderen vorm en richting hebben dan die van de bekende planeten. Zelfs bewegen de kometen zich, als zij in ons zonnestelsel aangekomen zijn, ook onder den invloed der zon om deze heen en evenzoo om andere planeten, als zij in de nabijheid van deze komen, want zij zijn natuurlijk ook onderworpen aan de algemeene aantrekkingskracht. Doch de banen der kometen zijn niet bijna cirkelrond, zooals bij de planeten en hebben niet alle ongeveer dezelfde richting zooals deze, doch zij zijn zeer langgerekt en hebben zeer uiteenloopende hellingen.

Juist wegens dien eigenaardigen excentrischen en langgestrekten vorm van hare loopbanen zijn de bezoeken, die de kometen aan ons zonnestelsel brengen, in den regel slechts zeer kort en om dezelfde reden ziet men, na zulk een bezoek, denzelfden zwerver slechts zelden terug. Er zijn slechts ongeveer 18 kometen waargenomen, welke ellipsen beschrijven, die betrekkelijk weinig in de lengte uitgerekt zijn en deze bezochten ons dan ook herhaaldelijk of bezoeken ons, voor een deel, nog steeds bij hernieuwing. En dat ook hierbij wel degelijk orde en

regelmaat heerschen, blijkt daaruit, dat men die komst van zulke oude bekenden jaren te voren kan voorspellen.

Een der meest bekende van deze wereldvagebonden, die ons geregeld bezoeken, is de komeet van Encke, die in 1901 opnieuw aan den hemel verschenen was en waarvan toen ook weer tijd en plaats voor het volgend bezoek berekend werden. Dit bezoek werd dan ook te bestemder plaatse en juist op tijd afgelegd, want op den 11^{den} September 1904 werd deze oude bekende weer aan den hemel ontdekt door Kopff aan het observatorium te Heidelberg, en wel zeer dicht in de nabijheid van de vooruit berekende plaats. Deze komeet naderde toen de zon, en dus ook de aarde, nog tot in Januari 1905 en zij werd in dien tijd steeds duidelijker zichtbaar, om zich daarna weer langzamerhand uit onze omgeving te verwijderen. Dit is de snelste van de bekende periodieke kometen, want zij keert telkens na 3⅓ jaar weer naar de zon terug, zoodat wij ons ongeveer in Januari 1908 weer op hare komst kunnen voorbereiden.

De wereldondergangskomeet van Falb in 1899 was de zoogenaamde Tempel I, aldus genoemd, omdat zij voor het eerst ontdekt werd door Tempel te Marseille in December 1865. Zij baarde toen onder de sterrenkundigen groot opzien wegens hare korte loopbaan en haar bijzonder geringen afstand van de aarde. Hare helderheid nam toen echter snel af en zij werd het laatst gezien op den 9^{den} Februari 1866 door Oppolzer te Weenen, die ook hare baan nauwkeurig bestudeerde. Daar hierbij voor den omloopstijd gemiddeld 33,18 jaren gevonden werd, moest Tempel I ongeveer in 1899 terugkeeren en daarbij noodzakelijk de wereld verwoesten, aan welke afspraak zij zich echter niet gehouden heeft.

Komt namelijk eene komeet zoo dicht in de nabijheid van de zon of één der planeten, dat de aantrekkingskracht van deze zich kan doen gelden, dan wordt de vagebond, zooals men dit uitdrukt, door de planeet ‘gevangen,’ dat is: de komeet wordt nu gedwongen, aan de aantrekkingskracht van de planeet te gehoorzamen en zich in de genoemde kleinere ellipsen om de zon, in plaats van hare oorspronkelijke, zeer langwerpige baan te bewegen. Zij wordt dan eene zoogenaamde ‘periodieke komeet’ en behoort dan tot de blijvende onderdanen der maatschappij van ons engere zonnestelsel Doch dit is niet steeds voor goed het geval, want het kan gebeuren, dat de planeet den indringer weer van zich afstoot tot in zijn oorspronkelijke baan, tot op groote afstanden van ons zonnestelsel, waardoor hij dan weer voor goed uit ons gezichtsveld verdwijnt.

Omtrent den aard van de massa der kometen waren de meeningen tot vóór eenigen tijd zeer tegenstrijdig en in vroegere tijden heerschten daaromtrent zeer zonderlinge denkbeelden. En juist omdat men den waren aard van dit landloopersgespuis niet kende, koesterde men er zulk eene groote vrees voor. Van den zoogenaamden kop of kern is

zelfs tot op heden niet met zekerheid te zeggen, of het werkelijk een vast lichaam is.

En toch zou juist de kennis van dit punt van zoo groot gewicht zijn, met het oog op eene mogelijke botsing met de aarde. Men weet alleen zeker, dat de kern iets van stoffelijke natuur is, iets wat van den staart zelfs niet met zekerheid kan beweerd worden en hetgeen zeer onwaarschijnlijk is. Immers: het licht van dien staart is zoo zwak en de stof, waaruit hij dan zou moeten bestaan, zoo ijl, dat zulk een staart, die duizenden kilometers dik is, nog niet eens het licht van eene zwakke ster kan onderscheppen. Voor al onze fijnste waarnemingsmethoden is de kometenstaart een volkomen 'niets,' dat, behalve op het oog door zijn licht, geenerlei andere werking uitoefent, zooals toch bij eene stoffelijke massa het geval zou moeten zijn. Het volkomenste luchtledig, dat wij in onze natuurkundige laboratoria kunnen voortbrengen, is, bij een kometenstaart vergeleken, nog eene dichte gasmassa. Want als de geweldig groote ruimte van zulk een staart ook slechts met zooveel materie opgevuld ware, als er bijvoorbeeld nog steeds overblijft in onze Röntgenbuizen, dan zou dit, bij de ontzaglijke afmetingen van den staart, gezamenlijk toch nog zooveel bedragen, dat de aantrekkende werking van deze stofmassa op de overige hemellichamen duidelijk merkbaar zou moeten zijn. Iets dergelijks nu is, zelfs bij de nauwkeurigste onderzoekingen, nooit waargenomen.

Tegenwoordig wordt dus meer en meer de meening gehuldigd, dat de kometenstaarten volstrekt niets stoffelijks, niets werkelijks zijn, doch dat men daarbij slechts te doen heeft met een optisch-electrisch verschijnsel, dus met een, door electriciteit te voorschijn geroepen, lichtverschijnsel, zooals wij dit ook zoo prachtig kunnen waarnemen in de Crookes'sche of Hittorff'sche buizen, die immers insgelijks zooveel mogelijk luchtledig en van alle stofdeeltjes bevrijd zijn. Voor deze beschouwing pleit ook de omstandigheid, dat de staart van de komeet zich steeds van de zon afwendt, in welke richting zich ook de kop moge bewegen.

In de buizen van Crookes ontstaat een prachtig lichtverschijnsel, als men de beide polen met een inductietoestel van Ruhmkorff verbindt en dan tusschen die polen krachtige electrische ontladingen laat overgaan. Zeker is het, dat door de zon aanzienlijke electrische krachten ontwikkeld worden, die, zelfs op een grooten afstand, zeer goed zulke lichtverschijnselen zouden kunnen teweegbrengen. Het is echter bekend, dat zulk een electrisch lichtverschijnsel niet zou kunnen ontstaan in eene v o l k o m e n luchtledige ruimte, daar voor het overgaan van de electrische ontladingen eene, zij het dan ook nog zoo ijle, stofmassa noodig is. Die rol kan echter zeer waarschijnlijk vervuld worden door het uiterst fijne wereldstof, het zoogenaamde 'kosmische stof', dat allerwegen in de oneindige ruimte van het heelal voorhanden is.

Hebben wij alzoo niets te duchten van den staart van het zoo ge-

vreesde monster aan den hemel, zoo is thans nog de vraag, welke gevaren ons kunnen bedreigen van den kop. Deze bestaat zonder eenigen twijfel uit eene werkelijke stofmassa, want anders zou de komeet niet door de zon aangetrokken kunnen worden, gelijk wij zagen, dat feitelijk het geval is. En men heeft zelfs kunnen vaststellen, dat deze stof van ongeveer denzelfden aard moet zijn als die van de planeten. Want vooreerst heeft men gevonden, dat zij door de zon volkomen op dezelfde wijze aangetrokken wordt en dat deze aantrekkingskracht nauwkeurig even groot is als die, waardoor alle planeten hare banen om de zon beschrijven. Maar men ziet bovendien, dat uit het inwendige van den kop, bij het naderen van de zon, lichtgevende stoffen stroomen, wier scheikundige samenstelling men met den spectroscoop kan onderzoeken. En dit chemisch onderzoek heeft vooreerst geleerd, dat het licht van eene komeet niet uitsluitend bestaat uit teruggekaatst zonlicht, doch dat het ten deele door de kern zelf uitgestraald wordt, hetgeen een nieuw bewijs is voor hare stoffelijke natuur. Verder bleek, dat in die kernen dezelfde chemische elementen voorkomen als op andere hemellichamen en dat daaronder, evenals op deze, vooral de elementen waterstof, ijzer en natrium vertegenwoordigd zijn.

In vroegere tijden heerschten ook omtrent den aard van die stofmassa der kometen de vreemdsoortigste en avontuurlijkste voorstellingen. Volgens den Griekschen natuuronderzoeker Aristoteles zouden de kometen bestaan uit brandende massa's van vetdampen, die uit de aarde opgezogen worden. Later beweerden anderen, dat de staart, bij de nadering van de aarde, over deze een regen van petroleum zou uitstorten. Newton heeft voor het eerst aangetoond, dat de kometen op dezelfde wijze aan den invloed der zon onderworpen zijn als de planeten.

Toch heeft men ook later gevonden, dat koolwaterstofgassen, die inderdaad op petroleum gelijken, één der bestanddeelen vormen van den kop der kometen. Tegenwoordig neemt men aan, dat de kop van de komeet uit eene vaste kern of uit een groot aantal van die kernen bestaat en dat deze omgeven zijn door eene bolvormige massa van gasvormige koolwaterstoffen, dus door een bol van petroleumdampen, die bovendien nog vermengd zijn met allerlei andere gassen, onder andere ook met dampen van het vergiftige blauwzuur.

Al hebben wij dus van den staart niets te vreezen, zoo zou toch eene botsing van de aarde met zulk een gloeienden reuzen-petroleumbom verre van aangename gewaarwordingen bij ons opwekken, ook wegens de vaste kern, die hij insluit. Want wel is waar zijn de kometen betrekkelijk slechts zeer kleine hemellichamen - hoewel ook de verschijning in ons zonnestelsel van grootere niet uitgesloten is - en neemt men gewoonlijk aan, dat hare grootte niet veel meer bedraagt dan 1/1000 van die onzer aarde, maar reeds een stoot van zulk een voorwerp zou toch reeds hoogst noodlottige gevolgen kunnen hebben. Die grootte toch komt overeen met die van een bol met een straal van

100.000 meters. De botsing van de aarde met een vast voorwerp van dien omvang en dat ons nadert met eene snelheid van duizenden kilometers in de seconde zou, door den schok der vaste massa's, eene geweldige hitte ontwikkelen, waardoor de aardkorst zou opensplijten en hare vulkanische massa's zouden ontsnappen. Bovendien zouden de gloeiende petroleumdampen een groot gedeelte van de aarde in vuur en vlam zetten en de verstikkende gassen zouden alle leven vernietigen.

Vooral voor de genoemde komeet Tempel I, het schrikbeeld van Falb, zou de botsing met de aarde, indien zij werkelijk had plaats gehad, verschrikkelijke gevolgen gehad hebben. Want deze komeet beweegt zich in hare baan om de zon, in tegengestelde richting als de aarde, met eene snelheid van 33000 meters in de seconde, dat is 60 of 70 malen sneller dan een kanonskogel op het oogenblik, dat hij den loop van een Kruppkanon verlaat.

Gelukkig zijn echter ook de gevaren, die ons wegens zulk eene botsing met de kern der kometen boven het hoofd zouden hangen, zoo goed als denkbeeldig en dat reeds eenvoudig uit hoofde van de uiterst geringe kansen op zulk eene botsing. Dat er onder de kometen ook enkele zijn, wier baan die van de aarde te eeniger tijd moet kruisen, is een feit en de mogelijkheid zou dus niet uitgesloten zijn, dat, als beide hemellichamen eens op hetzelfde oogenblik op dit kruisingspunt aankwamen, eene botsing onvermijdelijk zou zijn. En uit den omloopstijd van de komeet zou het tijdstip van die botsing zelfs nauwkeurig berekend kunnen worden.

Er was nu vroeger inderdaad zulk een hemelvagebond, die het op den ondergang van de aarde scheen toe te leggen, namelijk: de komeet van Biela. Deze bewoog zich, volgens de berekeningen, in eene zeer kleine ellips om de zon, zoodat zij telkens na 6½ jaren weer terugkeerde en wel in een punt, dat zeer dicht bij de plaats in de baan der aarde gelegen was, waar deze in het laatst van November aankomt. Zij bevond zich echter, bij hare bezoeken aan onze hemelstreken, niet altijd in zulk een gunstigen stand, dat zij voor ons zichtbaar was en men had haar bijvoorbeeld nog alleen waargenomen in 1772 en 1805. Toen werd zij in 1826 opnieuw ontdekt door den Oostenrijkschen kapitein von Biela, naar wien zij ook genoemd werd. Deze toonde toen door berekening aan, dat het dezelfde komeet was, die voor het laatst in 1805 gezien werd en voorspelde tevens met groote zekerheid, dat wij in 1832 weer een bezoek van deze zwervelinge aan den hemel zouden te wachten hebben.

Deze voorspelling heeft indertijd tamelijk veel beroering onder de menschheid teweeggebracht, want de, voor de aarde zoo gevaarlijke, ligging der baan van deze komeet was ook onder de leekenwereld zeer algemeen bekend geworden. Men verwachtte niets anders dan dat thans de groote wereldcatastrophe voor de deur stond, en dat het einde der dagen op de komst was. Die vrees was zelfs zoo algemeen, dat

de beroemde en geestige astronoom von Littrow, directeur van de sterrenwacht te Weenen, het noodig vond, een populair geschrift in het licht te geven, waarin duidelijk gemaakt werd, dat althans voor ditmaal geen vrees voor dezen vagebond behoefde te bestaan, daar hij op den 30^{en} November 1832, den dag waarop hij, van de aarde gezien, het genoemde kruisingspunt zou bereiken, in werkelijkheid echter nog vele millioenen mijlen daarvan verwijderd was. Dit stelde het publiek gerust en de komeet verscheen telkens getrouw op haar post, zonder eenige schade aan te richten. Doch Littrow had tevens voorspeld, dat deze komeet op den 30^{en} November van de jaren 1933 en 2115 opnieuw de baan van de aarde zeer dicht zou naderen en wat er dan zou gebeuren, daarvoor kon niemand instaan.

Zoo zouden wij dus, over betrekkelijk weinige jaren, weer voor de zooveelste maal aan den rand van den afgrond staan. Doch ook thans is het gevaar reeds vroegtijdig van ons afgewend, want diezelfde komeet van Biela heeft, na het jaar 1832, weer nieuwe groote verrassingen gebaard. Wel verre van onze aarde te lijf te gaan, heeft zij de hand aan zichzelf geslagen; want, toen zij in 1846 weer zichtbaar werd, had zij zichzelf in twee stukken verscheurd en vertoonden zich, in plaats van de oorspronkelijke komeet, twee nieuwere, kleinere, die elkaar op een afstand van 40,000 mijlen volgden. In 1852 waren de beide brokstukken van deze tweelingkomeet reeds 350,000 mijlen van elkaar verwijderd en na dien tijd heeft men haar; trots het ijverigste zoeken, nooit weergezien.

Men meende toen aanvankelijk, dat de beide stukken, waarin de oorspronkelijke komeet zich gesplitst had, geen voldoende lichtkracht meer bezaten, om ze met onze kijkers of andere optische middelen waar te nemen. Doch ziet: in het jaar 1872, het jaar, waarin de brokstukken van de komeet van Biela ons weer zouden moeten ontmoeten, verscheen, in de plaats daarvan, nauwkeurig op dezelfde plaats en op hetzelfde tijdstip aan het eind van November, een buitengewoon sterke regen van vallende sterren. De komeet van Biela was van het wereldtooneel verdwenen en den weg van alle kometen gegaan - eene schitterende bevestiging van de, reeds lang vóór dien tijd opgestelde, theorie van Schiaparelli, dat de kometen zich ten slotte oplossen in regens van vallende sterren.

Zoo had zich hier dus, vóór onze oogen, aan den hemel de werkelijke ondergang eener wereld afgespeeld en het is bekend, dat in de maand November die sterrenregens juist zeer menigvuldig voorkomen. Ook de voorspelling van Falb stond daarmede in verband; want op den 13^{den} November zijn die sterrenregens insgelijks zeer sterk en op dien datum zou in het jaar 1899 dus de komeet Tempel I òf zelf hebben moeten verschijnen, òf hare resten in den vorm van een buitengewoon sterken sterrenregen, den zoogenaamden ‘Leoniden’-regen, aldus genoemd, omdat zij schijnen te komen uit de richting van het sterrenbeeld, ‘de Leeuw’.

Wij zagen echter reeds, dat beide verschijnselen uitbleven en de voorspelling van Falb dus onjuist was.

Hoewel nu, voor zoover wij weten, met de aarde tot nogtoe ook nooit andere kometen in botsing gekomen zijn, zoo is dit wel het geval geweest met andere planeten, en in de zon moeten zich zelfs, zooals uit de berekening volgt, zeer dikwijls kometen storten, zonder dat wij daarvan iets bespeuren. De m o g e l i j k h e i d eener botsing met de aarde is dus evenmin volkomen uitgesloten, want de banen van de periodieke kometen zijn niet groot en sommige kunnen dus reeds weer na betrekkelijk korten tijd terugkeeren. De kleinste van deze kometenbanen heeft zelfs slechts een omloopstijd van 3½ jaar; de grootste baan heeft de komeet van Halley, met ongeveer 76 jaren. Dit is de eenige van de periodieke kometen, die met het bloote oog zichtbaar is en deze zal op den 7^{den} Mei 1910, dus over bijna 3 jaren, weer haar kortsten afstand van de zon bereikt hebben. De vraag is nu slechts: bestaan er, bij het naderen van kometen, werkelijk kansen voor eene botsing met de aarde?

Die kans nu is al uiterst gering. Wel is waar schat men het aantal der kometen, die in de laatste 4000 jaren binnen de grenzen van ons zonnestelsel verdwaalden, op niet minder dan 200,000, waarvan er gemiddeld 2 per jaar voor ons zichtbaar worden; maar toch is de waarschijnlijkheid zeer gering, dat die bezoeken tot eene botsing met de aarde leiden. Want de kometen bewegen zich oorspronkelijk niet in de richting van de aarde, doch in die van de zon, en slechts door eene zeer bijzondere oorzaak zou zulk een hemellichaam van zijne baan kunnen afwijken en op onze planeet verdwalen.

Men heeft den graad van waarschijnlijkheid daarvoor op de volgende wijze voorgesteld. De kans op eene botsing is even gering, alsof iemand uit een luchtballon een schot loste op een bol van 2 voet middellijn (de zon) en daarbij bij vergissing, in plaats van dien bol, een peperkorrel (de aarde) raakte, die 65 meters van dien bol verwijderd was, dus aan den rand van een cirkel met eene oppervlakte van 13000 vierkante meters. Zulk een flater zou echter zelfs de ergste zondagsjager niet licht begaan en daarbij zou die schutter slechts 2 malen per jaar zijn proefschot mogen doen. Volgens de waarschijnlijkheidsrekening zou de kans voor eene botsing van de aarde met eene komeet slechts bedragen: 1:400,000,000.

Zoo zien wij dus, dat, volgens alle menschelijke berekening, in de naaste toekomst zich geen verschijnselen zullen voordoen, die den wereldondergang kunnen tengevolge hebben. Eénmaal zal zeker ook voor onze planeet de onverbiddelijke doodsklok luiden, maar de aarde is slechts zulk een nietig stipje in het heelal, dat haar ondergang, als wereldgebeurtenis, een onbeteekenend feit zou zijn, hoewel dit ons, als naaste belanghebbenden, natuurlijk zeer na aan het hart zou liggen.

De ondergang zal echter weer door een nieuwen opgang gevolgd

worden. En de wetenschap, dat de ondergang van onze planeet nog niet de vernietiging van het leven, ook elders, behoeft in zich te sluiten, dat ook op de aarde zelf wellicht later weer nieuw leven zal ontluiken, moge voor ons zelve persoonlijk een schrale troost zijn, toch is het voor den waren natuuronderzoeker, die zich niet beperkt tot de beschouwing van het nietige stukje wereld, waarop wij leven, doch die een ruimeren blik heeft op de natuur en het heelal uit een wetenschappelijk oogpunt, toch een verheffend gevoel, dat in het gansche heelal worden en vergaan slechts met elkaar afwisselen, om te leiden tot hoogere ontwikkeling.

Zutphen.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Jacob van Campen.
Een kunst-historische herinnering.

In de St. Joriskerk te Amersfoort - een gebouw, dat oorspronkelijk van 1248 dagteekent - vindt men noordwaarts van het fraaie laat-Gotische oxaal een grafmonument, bestaande uit een zwartmarmeren plaat, gedragen door twee witmarmeren consoles en versierd met wapenschilden en kunstattributen. Op deze plaat bevindt zich een met veel meesterschap gebeeldhouwde groep treurende kinderfiguurtjes, en daaronder is een cartouche, die het volgende opschrift bevat:

d' Aerts Bouheer, uyt de Stam
Van Kampen, rust hier onder,
Die. 't Raedthuys t' Amsterdam
Gebout heeft, 't achtste wonder.
Jacob van Campen
Obiit 13 Septemb.
1657.

Wie de vervaardiger van dit grafmonument is, is niet met zekerheid te zeggen. Sommigen willen het toeschrijven aan Artus Quellinus, den beroemden Antwerpschen beeldhouwer, die zulk een groot aandeel gehad heeft in de sculpturale stoffeering van Van Campen's hoofdwerk; anderen meenen er de kunstenaarshand in te herkennen van den niet minder vermaarden Rombout Verhulst. - Het gedenkteeken is opgericht in 1658.

De dichter van het grafschrift is Vondel, des grooten bouwmeesters vriend en tijdgenoot. Het komt ook voor in Vondels *Poëzy,* 1682, II, blz. 81, en draagt daar tot opschrift:

Op Jacob van Kampen,
Heer van Ranbroeck,
Bouwmeester en schilder.

Dat de ‘Aertsbouheer’ hier ‘Heer van Ranbroeck’ genoemd wordt, vindt zijn grond in het feit, dat onze bouwmeester bezitter was van het adellijke huis ‘Randenbroeck’, bij Amersfoort gelegen.

Dat Vondel den bouwmeester groote vereering toedroeg, blijkt wel uit de betiteling van ‘Aertsbouheer’, en hoezeer hij ingenomen was met diens hoofdwerk, het Amsterdamsche Raadhuis, is op te maken uit den naam van ‘achtste wereldwonder’, waarmede hij het aanduidt. - Grooter lof kon dat bouwwerk wel niet toegezwaaid worden.

Nog op een andere plaats betuigt Vondel zijn hooge ingenomenheid met Van Campen. In zijn in 1657 vervaardigd gedicht: *De Nachtegael van Amisfort*, waarin hij den roem van Amersfoort bezingt, zegt hij van deze stad:

> ‘De Helt van Randebroeck, de bouwheer van de Vorsten,
> En 't Raethuis t' Amsterdam, verheerlijckt haeren lof:
> Want zij hem baerde en zooghde aen haer getrouwe borsten,
> Om bouw- en tekenkonst te heffen uit het stof.’

Uit de laatste twee regels schijnt te moeten worden opgemaakt, dat Vondel de meening toegedaan was, dat Jacob van Campen te Amersfoort geboren en opgevoed is. Op zijn grafmonument is echter - vreemd genoeg! - nòch van het jaar, nòch van de plaats zijner geboorte sprake. En inderdaad, zoo zeker als wij de plaats, het jaar en den dag van zijn sterven kennen - *den* 13^{den} *September van dit jaar was het* 250 *jaar geleden*, *dat dit feit plaats had* - zoo onzeker is men tot voor korten tijd geweest omtrent de plaats waar en het jaar waarin hij geboren is; en zelfs nu nog zijn allen het in dit opzicht lang niet eens. Veel is reeds over deze strijdvraag geschreven en zelfs degenen, die zijn tijdgenooten geweest zijn of kort na hem geleefd hebben, geven geheel verschillende berichten daaromtrent.

Twee steden zijn er, die elkander de eer betwisten, de bakermat van Van Campen te zijn; de eene is - gelijk wij zagen - Amersfoort, de andere is Haarlem.

Zij, die voor eerstgenoemde stad pleiten, beroepen zich, behalve op Vondel, ook op Van Bemmel, indertijd klerk ter secretarie van Amersfoort, die in zijn *Beschrijving der stad Amersfoort* (in 1760 te Utrecht verschenen) zeer stellig deze stad als Van Campen's geboorteplaats noemt. De voorstanders van de andere meening vinden bescherming bij Ampzing, Schrevelius, Houbraken en Weijerman.

S. Ampzing, die in 1628 zijn *Beschrijving en Lof der stad Haarlem* het licht deed zien, noemt onder de inwoners van Haarlem een schilder Jacob van Campen, maar zegt nergens uitdrukkelijk, dat deze daar geboren zou zijn. Zelfs is het de vraag of met dezen Jacob van Campen de bouwmeester bedoeld is (die trouwens óók schilder was), daar er nog een andere schilder van dien naam is, die in Ampzing's tijd te Haarlem woonde.

Dr. Th. Schrevelius noemt in zijn *Historie van Haerlem* (in 't Latijn verschenen te Leiden in 1647 en in 't Hollandsch te Haarlem in 1648) onder de vermaarde personen, ‘die oyt te Haerlem geweest zijn of nogh ten huydighen daghe in leven zijn’, o.a. ‘Jacob Kampen zoo nobele schilder als geswinde Mathematicus ende Architect van de Prince van Orangien Zijn Hoogheydt.’ Dat hij echter van Haarlem geboortig zou zijn, wordt ook door dezen schrijver niet gezegd; doch in twee latere uitgaven van genoemd werk, die in 1754 en 1765 verschenen, wordt dit wèl als vaststaande aangenomen.

Arnold Houbraken (1660-1716), de schrijver van het bekende werk *Groote Schouburgh der Nederlandsche Konstschilders en Schilderessen* zegt uitdrukkelijk, dat Jacob van Campen een Haarlemmer van geboorte was, maar voegt er bij, dat zijn geboortejaar hem onbekend was.

J. Campo Weijerman eindelijk zegt in zijn *Levensbeschrijving der Nederlandsche Konstschilders en Schilderessen* (verschenen in 1729) eveneens, dat Jacob van Campen van Haarlem geboortig is.

Afgezien van de getuigenissen van al deze schrijvers, die elkander weerspreken en waaruit dus niets stelligs af te leiden is, valt het niet te ontkennen, dat er, oppervlakkig beschouwd, veel is, dat voor Amersfoort pleit. Niet alleen was Van Campen's moeder van Amersfoortsche familie, maar wat meer zegt, het Doopboek van de Nederlandsch-Hervormde gemeente in die stad bevat de volgende aanteekening:

Den 22 January (1609) heeft Gerrit van Campen zijn kint ten doop ghehat. Het kint heet Jacop.

Er is dus inderdaad een zekere Jacob van Campen te Amersfoort geboren; de vraag is nu maar of dit kind de later zoo beroemd geworden bouwmeester was. Men heeft lang gemeend van ja, maar thans kan met zekerheid worden vastgesteld, dat dit *niet* zoo is en dat dit in 1609 geboren knaapje met onzen grooten kunstenaar niets dan den naam gemeen had, terwijl er ook van eenige familiebetrekking tusschen beide personen niets bekend is. - Van een anderen Jacob van Campen gewagen de Amersfoortsche doopboeken niet; des bouwmeesters doopakte is te Amersfoort *niet* te vinden!

De zekerheid, dat de aanteekening van 1609 in het doopboek van Amersfoort niet slaat op den bekenden architect, heeft men door verschillende nasporingen verkregen, en in dit opzicht heeft zich vooral de Haarlemsche architect A.W. Weissman verdienstelijk gemaakt.

Het onderzoek in deze zaak wordt zeer bemoeilijkt door de vele Van Campen's, die er in de XVII^{de} eeuw te Haarlem hebben gewoond, van wie er zelfs eenigen denzelfden voornaam Jacob droegen en in denzelfden tijd leefden. Zoo is onze bouwmeester dikwijls verward geworden met een tijd-, naam- en stadgenoot, die schilder was.

De heer Weissman nu is tot de ontdekking gekomen, dat het extraordinaris Puiboek van Amsterdam vermeldt, dat in November 1594 een zekere Pieter van Campen Jacobsz., oud 26 jaren, wonende op den Nieuwendijk te Amsterdam, gehuwd is met Gerritgen Claesdochter van Haarlem en aldaar woonachtig. Deze Pieter komt daarna in de Amsterdamsche archieven niet meer voor; we weten dan ook, dat hij zich metterwoon te Haarlem heeft gevestigd, daar hij behoorde tot de eerste vijf regenten van het Oude-mannenhuis aldaar.

Bovendien vermeldt het Doopboek van de Groote Kerk te Haarlem, dat aldaar den 16^{den} Juli 1595 gedoopt is Jacob, zoon van Pieter Jacobsz. en Grietgen(*).

(*) Zie *Oud-Holland,* Jaarg. 1902, blz. 117.

Is deze Pieter Jacobsz. nu dezelfde als de in 1594 gehuwde Pieter van Campen Jacobsz.? Om deze vraag te beantwoorden, beschouwen we haar in het licht van een akte uit het Weesboek van Amsterdam van 9 Februari 1617, waarbij geregeld wordt de nalatenschap van Griete Pieters, weduwe van Jacob van Campen, en waarbij aan de vijf kinderen van diens zoon Pieter van Campen, als 'Jacob, out 21 jaeren, Geertruyd, out 19 jaeren, Jan Berendt, out 17 jaeren, Machtelt, out 15 jaeren ende Margriete, out 13 jaeren, daer moeder aff is Gerritgen Claes Berendsdochter, opghecomen ende aenbestorven is' o.a. het huis 'De witte Swaen' op den Nieuwendijk te Amsterdam.

Merken we nu op, dat de in deze akte genoemde Jacob, de zoon van Pieter van Campen en Gerritgen Claes Berendsdochter, en de kleinzoon van iemand, die eveneens Jacob van Campen heette, in Februari 1617 21 jaar oud was en dus moet geboren zijn tusschen Februari 1595 en Februari 1596, dan pleit er alles voor om aan te nemen, dat deze dezelfde is als de den 16^{den} Juli 1595 te Haarlem gedoopte Jacob, zoon van Pieter Jacobsz. De naam en de ouderdom van den jongen Jacob en de namen van zijn vader, moeder en grootvader komen in de doopakte en de akte van boedelscheiding volkomen overeen.

Blijft nu nog over de vraag of deze kleine Jacob van Campen, den 16^{den} Juli 1595 te Haarlem gedoopt, de bekende 'Aertsbouheer' geworden is. Het zou toch kunnen gebeuren, dat deze Haarlemsche Jacob van Campen, evenzeer als zijn Amersfoortsche naamgenoot, met den grooten bouwkunstenaar niets te maken had. Deze vraag nu kan met beslistheid beantwoord worden, daar met zekerheid kan worden geconstateerd, dat dit Haarlemsche knaapje later heer van 'Randenbroeck' geworden is en dus identiek is met onzen beroemden bouwmeester. Deze zekerheid wordt verschaft door het Provinciaal Archief van Utrecht - en 't is aan de vriendelijke welwillendheid van den heer archivaris S. Muller Fzn. dat ik deze bijzonderheden te danken heb - alwaar in het register der Gaasbeeksche leenen het volgende over het goed te Randenbroeck te vinden is:

Den 19^{den} Januari 1605 werd daarmede beleend Gerarda Claes Beerntsdochter, na doode van Claes Beerntsz. haren vader.

Den 28sten Juni 1625 Jacob van Kampen, na doode van Gerarda Claes Berntszoensdochter zijne moeder.

Den 18^{den} September 1658 Margaretha van Kampen, na doode van Jacob van Kampen haren broeder.

Den 17^{den} December 1660 Nicolaes Heereman, door opdracht van Margaretha van Kampen.

Deze aanteekeningen spreken voor zichzelven en laten aan duidelijkheid niets te wenschen over. Er blijkt toch ten stelligste uit, dat de bouwmeester Jacob van Campen, die in 1625 eigenaar van 'Randenbroeck' werd, tot moeder had Gerarda Claes Berentsdochter en tot

zuster Margaretha van Campen en dus dezelfde is als de Haarlemsche Jacob van Campen, van wien wij reeds medegedeeld hebben, dat hij dezelfde moeder en dezelfde zuster had en wiens vader was Pieter Jacobsz. van Campen.

De in bovengemelde aanteekening genoemde Nicolaes Heereman was de zoon van Jan Heereman, die gehuwd was met Geertruyd van Campen, de zuster van Jacob. Dit laatste blijkt uit de volgende aanteekening, nagelaten door wijlen Mr. N. de Roever, en mij welwillend medegedeeld door den heer P.J. Frederiks te Amersfoort:

30 April 1625 verkoopen Jacob van Campen, Jan van Campen, Jan Heerman als man van Geertruyd van Campen, allen kinderen van Pieter van Campen, het huis 'De Witte Swaen' op den Nieuwendijk te Amsterdam.

Uit hetgeen voorafgaat, blijkt dus met volstrekte zekerheid, dat de vader van den bouwkunstenaar Jacob van Campen, genoemd Pieter Jacobsz. van Campen, te Amsterdam woonachtig was op den Nieuwendijk in het huis genaamd 'de Witte Swaen'. Dat deze Pieter Jacobsz. van Campen in 1594 gehuwd is met de Haarlemsche jongedochter Gerritgen Claes Berendsdochter en zich na zijn huwelijk te Haarlem heeft gevestigd, alwaar hij behoord heeft tot de eerste vijf regenten van het Oude-Mannenhuis. En eindelijk, dat uit dit huwelijk de later zoo beroemde bouwmeester geboren is, die, met zoo goed als volstrekte zekerheid, is gedoopt te Haarlem den 16^{den} Juli 1595.

De jonge Jacob zou oorspronkelijk schilder worden, en om zich in de schilderkunst te bekwamen ging hij - gelijk dat in dien tijd algemeen gebruikelijk was bij degenen, die het konden betalen, - een reis ondernemen naar Italië. Van vaders- zoowel als van moederszijde was hij een vermogend jonkman, dus wat zou hem verhinderen te gaan naar het land, waar de kunsten zoo heerlijk bloeiden, om daar zijn kunstenaarsgaven te ontwikkelen! Dáár in het land van Rafael en Michel Angelo, van Titiaan, Palladio en Scamozzi zocht hij bevrediging van zijn dorst naar kennis en ontwikkeling van zijn kunstvermogen.

En die ontwikkeling héeft hij daar verkregen, maar in anderen zin dan hij zich had voorgesteld. Als schilder naar Italië getrokken, kwam hij er als bouwkunstenaar van terug en wel als zulk een, die in zijn land een gansch nieuwe richting aan de bouwkunst geven zou, en die als baanbreker zou optreden van een geheel nieuwen stijl!

Houbraken vertelt, dat van Campen in Italië in aanraking kwam met een waarzegster, die hem zou voorspeld hebben, dat hij, als schilder in dat land gekomen, het als bouwmeester verlaten zou, en dat hij in zijn vaderland tot heerlijke werken zou gebruikt worden. Ook wordt verhaald, dat hij zich in Italië onder den invloed van een kardinaal op de bouwkunst zou toegelegd hebben en door begunstiging van dezen verschillende werken te Rome zou hebben uitgevoerd.

Behalve deze verhalen, die wel naar het rijk der legenden zullen moeten verwezen worden, is van zijn verblijf in Italië niets bekend; maar dit is zeker, dat de Italiaansche kunst hem zóózeer heeft ingenomen, dat door haar zijn denkbeelden en vormen geheel werden beheerscht. In Nederland teruggekeerd, heeft hij ten eenenmale gebroken met den nog altijd daar heerschenden inheemschen stijl, dien der Hollandsche Renaissance, die in mannen als Hendrick de Keyzer en Lieven de Key zijn sublieme vertegenwoordigers had gevonden, en die op zoo schitterende wijze tot uiting was gekomen in gebouwen als de Haarlemsche Vleeschhal en het Leidsche Stadhuis!

Jacob van Campen heeft het Italiaansche klassicisme, den stijl van Vignola en Palladio met zijn schoonheden maar ook met al zijn gebreken op Hollandschen bodem overgebracht, en is de vader geworden van een richting, die tot ver in de XIXe eeuw toe in ons vaderland heeft geheerscht.

De frissche humor, die de Hollandsche Renaissance eigen was, moest wijken voor stijve deftigheid; de grillige topgevels met hun schalksche versieringen moesten plaats maken voor horizontale kroonlijsten en voornaam-doende frontons, ondersteund door zware pilasterstellingen; de constructieve en tegelijk zoo sierlijke ontlastingbogen boven deuren en vensters werden vervangen door klassieke bekroningen; - kortom, alles wat herinnerde aan de Hollandsche kunst, die tot zoo gelukkige ontwikkeling gekomen was, werd in den ban gedaan en de Italiaansch-klassieke kunst ten troon verheven.

Het eerste huis, dat Jacob van Campen na zijn terugkeer uit Italië bouwde, was een woonhuis voor Balthazar Koymans op de Keizersgracht te Amsterdam (1631). Met terzijdestelling van de Hollandsche baksteen in gehouwen steen opgetrokken, droeg dit gebouw ook in alle andere opzichten het karakter van de nieuwe richting, die met dit bouwwerk werd ingeluid.

Verder zijn volgens zijn plannen gebouwd een huis voor Constantijn Huygens op het Plein te 's Gravenhage, het huis van Baron van Zuilichem te Voorburg en dat voor den heer Dedel te Lisse, terwijl hij ook zijn landgoed ‘Randenbroeck’, dat in 1629 door de benden van den graaf van Montecuculi was verwoest, weder naar zijn ontwerp liet opbouwen.

Tot zijn grootere werken behoort het lustslot te Rijswijk, dat Frederik Hendrik bouwen liet en dat bekend is door den daar gesloten vrede; en voorts het Mauritshuis te 's Gravenhage, door hem ontworpen in opdracht van Graaf Johan Maurits van Nassau, gouverneur van Brazilië, en uitgevoerd gedurende de jaren 1633-'44 door den Haagschen bouwmeester Pieter Post. De kosten van dit gebouw moeten zes ton bedragen hebben. Ofschoon het in 1704 door brand vernield is, ziet het er tegenwoordig uitwendig nog bijna geheel uit zooals het oorspronkelijk was gesticht, dank zij de zorgvuldige wijze, waarop men bij den herbouw de vroegere plannen heeft gevolgd. Het inwendige echter werd

toen op veel eenvoudiger wijze ingericht. Het tegenwoordige ijzeren hek, dat het voorplein afsluit, is in de plaats gekomen van een muur met poort. Met zijn door twee verdiepingen gaande Ionische pilasters, zijn gevelfronton, dat een mooi beeldhouwwerk bevat, een ruitergevecht voorstellende, en zijn festons, waarmede de ontwerper zoo gaarne de gevels versierde, maakt het gebouw een deftigen en voornamen indruk.

In 1641 werd Van Campen's hulp ingeroepen tot het ontwerpen van een nieuwen gevel en de verdere verbouwing van 'Het Oude Hof', zijnde het tegenwoordige Koninklijke paleis in het Noordeinde in Den Haag. Dit aanzienlijke heerenhuis, dat eertijds behoorde aan den heer Van Brandwijk, werd in 1609 door de Staten van Holland en West-Friesland ten geschenke gegeven aan de Prinses-weduwe Louise de Coligny ten behoeve van haar zoon Frederik Hendrik en diens nakomelingen. Deze prins liet zijn bezitting met vorstelijke pracht inrichten en met grooten luister versieren. Het gebouw heeft thans aan de zijde van het Noordeinde nog grootendeels de gedaante, die Jacob van Campen er aan gegeven heeft. Echter was het voorplein van de straat afgescheiden door een verguld ijzeren hek tusschen de vooruitspringende vleugels, terwijl de beelden in de nissen der vleugels thans verdwenen zijn, en de bordestrap, die naar de boogvormige hoofddeur leidde, heeft plaats gemaakt voor den tegenwoordigen ingang met het door Ionische zuilen ondersteunde balkon.

De gevelordonnantie bestaat uit twee boven elkander aangebrachte pilasterstellingen, de onderste van de Ionische, de bovenste van de Korinthische orde, terwijl de gebruikelijke gevelfrontons niet ontbreken. De arkaden, waarop de bovenverdiepingen van de vooruitspringende vleugels steunen, dragen niet weinig bij om den statigen indruk van het geheel te verhoogen.

In het jaar 1647 werd de hulp van onzen genialen bouwmeester ten vierden male door een vorstelijk persoon ingeroepen; ditmaal door Amalia van Solms, de weduwe van Prins Frederik Hendrik. Deze vorst had door den architect Pieter Post voor zijn gemalin een lustverblijf laten bouwen, nl. het bekende Huis ten Bosch, waarvan den 2^{den} September 1645 door de koningin van Bohemen, wier hofdame Amalia geweest was, de eerste steen was gelegd. Nog was dit paleis niet voltooid, toen de Prins voor altijd de oogen sloot op den 14^{den} Maart 1647. De bedroefde prinses-weduwe, willende de nagedachtenis eeren van haar ontslapen gemaal, besloot een monument te stichten zijner waardig, dat aan het nageslacht zou verkonden den roem en de deugden van den doorluchten Oranjevorst. Dat monument zou verkregen worden door het ombouwen van de groote receptiezaal van het lustverblijf in een eere- en gedachteniszaal, die het beste zou bevatten, dat door bouw- en schilderkunst tot stand te brengen was.

Alzoo ontstond de Oranjezaal, uitwendig zichtbaar door zijn achtkanten koepel met lantaarn, welke uitsteekt boven het lusthuis, dat

overigens uitwendig eenvoudig van karakter is, en dat in zijn uiterlijke vormen niet zou doen vermoeden, dat het zulke kunstschatten bevat, als waarmede de Oranjezaal is uitgedost. Een gansche staf van kunstenaars werd geroepen zijn medewerking te verleenen, en aan het hoofd van die allen stond Jacob van Campen als aller bezieler, die niet alleen het bouwkunstig deel voor zijn rekening nam, maar ook zelf de schetsen leverde voor de vele allegorisch-historische schilderstukken, die dienen moesten om het gebouw op te luisteren en den gestorven Prins te verheerlijken. In dit bouwwerk kwam niet alleen de architect, maar ook de schilder van Campen tot zijn recht en ook als zóódanig volgde hij het voorbeeld van de Italiaansche kunstenaars, die hij zich zoo gaarne tot ideaal stelde. Zijn bedoeling was monumentaal schilderwerk te leveren, één geheel uitmakende met de architektuur en daarmede organisch verbonden.

Ook de bekende Constantijn Huygens was raadgever bij dit werk, dat zich naar den opkomenden tijdgeest geheel aansloot aan de Grieksche en Romeinsche mythologie. Niet alleen de architectuur was klassiek, ook het schilderwerk ademde denzelfden geest.

De plattegrond van de Oranjezaal heeft den vorm van een Grieksch kruis - met vier gelijke armen -, waarvan de inspringende hoeken zijn afgeknot, zoodat er zestien wandvlakken ter beschildering ontstonden, behalve nog de oppervlakte, die het plafond van het koepeldak aanbood.

Zoo zien wij dan onder de inspiratie van Van Campen een staf van schilders aan het werk, Hollandsche zoowel als Vlaamsche. Tot de eersten behooren Gerard Honthorst, Pieter de Grebber, Cesar van Everdingen, Jan Lievens, Salomon de Bray, Pieter Zoutman en Cornelis Brisé; tot de laatsten Jordaens en Theodoor van Tulden, beiden leerlingen van Rubens, alsmede Thomas Willebots.

Het is mijn bedoeling niet een overzicht te geven van de verschillende tafereelen, die hier te aanschouwen zijn. Ze hebben ten doel, Frederik Hendrik te verheerlijken als stadhouder, veldheer en stedendwinger, maar ook als vredestichter, omdat hij beschouwd werd als een, die krachtig bijgedragen had om den - door hem niet beleefden - vrede van Munster mogelijk te maken.

Maar ook de stichtster van het monument zelve, Amalia van Solms, is vertegenwoordigd: hoog, boven in het midden van het koepelgewelf prijkt haar beeltenis, door allerlei allegorische en symbolische figuren omgeven, die dienen moeten, om uit te drukken de hoogachting, die zij haar gemaal toedroeg en de smart, waarmede zijn verscheiden haar vervulde. En in de nabijheid daarvan leest men in gouden letters de volgende door Huygens vervaardigde opdracht:

Fred. Henric. Princ. Araus. ipsum sese unicum ipso dignum luctus et amoris aeterni Mon. Amalia de Solms, vidua inconsolabilis mariti incomparabili P(*).

(*) d.i. Aan haar onvergetelijken gemaal Frederik Hendrik, Prins van Oranje, heeft Amalia van Solms, de troostelooze weduwe, dit hem alleen waardig gedenkteeken van haar eeuwigdurende rouw en liefde opgericht.

Nog een ander schilderstuk vertoont de vorstelijke weduwe, omgeven door haar vier dochters.

Welk een machtig kunstvermogen had zich in die ‘gouden eeuw’ in ons vaderland ontwikkeld! Bouw- en schilderkunst streden om den voorrang, en deze Oranjezaal is niet alleen een monument ter dankbare nagedachtenis van den doorluchten Oranjevorst, maar tevens een gedenkteeken van hetgeen de Nederlandsche kunst in die dagen vermocht!

Maar dit kunstwerk vertoont óók de kenmerken, de zwakheden zouden we haast zeggen, van zijn tijd. Het technische kunnen had een ontzaglijke hoogte bereikt; de opvatting echter was naar onzen tegenwoordigen smaak te mythologisch, te klassiek - men ging zelfs zóóver, dat men Frederik Hendrik in een Romeinsch gewaad voorstelde! Men verloor zich te veel in de symboliek, in allerlei emblema's en attributen, waarvan de bedoeling niet altijd even gemakkelijk is te vatten, terwijl eindelijk het realistische in de voorstelling maar al te zeer te kennen geeft, hoe de rijkdom en de weelde, waarop men zich beroemen mocht, de zinnelijkheid in de hand werkte en een zekere wulpschheid in de zeden bevorderde.

De kosten van al het schilderwerk in de Oranjezaal werden door Jacob van Campen, vóór de uitvoering, begroot op 23.750 gld., in onze oogen zeker een ongehoord luttele som.

Nog in andere steden was onze meester werkzaam. Zoo in Haarlem, waar een nieuwe kerk gebouwd moest worden voor de in 1644 afgebroken St. Annakerk. Nadat eerst door anderen plannen waren ingediend, die niet voldeden, wendde men zich in 1645 tot Van Campen, die een ontwerp leverde, waarnaar het bouwwerk is uitgevoerd. In 1649 kwam de kerk gereed.

Ook met kleinere werken hield onze kunstenaar zich bezig. Zoo heeft hij in 1638 een orgelkast ontworpen voor de Groote Kerk te Alkmaar en in 1655 een teekening geleverd voor een gestoelte tegenover den predikstoel in dezelfde kerk.

Ook het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam is naar zijn plannen vervaardigd in de jaren 1650-1655. Dit werk, waaraan zelfs de beitel van Artus Quellinus en het penseel van Jan van Bronkhorst te pas kwamen, is van groote kunstwaarde. - De graftombe van Jan van Galen in dezelfde kerk schijnt ook aan van Campen te mogen worden toegeschreven.

Of het praalgraf van Maarten Harpertsz. Tromp in de Oude Kerk te Delft aan Van Campen moet worden toegeschreven, schijnt twijfelachtig. Van Bleyswijk en Houbraken noemen hem als den ontwerper er van, maar de heer Gijsberti Hodenpijl weet uit officieele bescheiden mede te deelen, dat de Staten-Generaal aan Pieter Post het maken van een ontwerp hebben opgedragen(*), en dat Rombout Verhulst en Willem de Keyzer het werk hebben uitgevoerd. Het waarschijnlijkste

(*) Zie *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift,* Aug. 1901

is, dat Pieter Post, die meer practicus dan geschoold kunstenaar was, en als zoodanig gewoonlijk de ontwerpen van Van Campen uitwerkte, op zijn beurt de hulp van dezen ingeroepen heeft, nu het er op aan kwam, een plan te maken van zuivere ideale strekking.

In het jaar 1636 kwam onze bouwmeester voor het eerst in aanraking met het bestuur van de stad Amsterdam en werd hem door dit college opgedragen de - nu verdwenen - Heilige-wegspoort te ontwerpen. Het was een sober gebouw van één verdieping, op de gewone klassieke manier met - ditmaal Ionische - pilasters en frontons versierd.

Vervolgens ontwierp hij het bovendeel van den Westertoren in de hoofdstad(*), bestaande uit drie vierkante verdiepingen met toepassing van de Toskaansche, de Ionische en de Korinthische orden. Deze in 1638 gereedgekomen schepping kan inderdaad een gelukkige genoemd worden en mist in vele opzichten het droge karakter, dat zoo dikwijls de klassiek-renaissance werken kenmerkt, ofschoon zij nochtans van een zekere eentonigheid niet vrij te pleiten is. In weerwil van zijn goede eigenschappen vormt deze toren toch een groot contrast met die vroegere Hollandsche renaissance torenspitsen met haar grillige lijnen en schilderachtig silhouet, waardoor ons land vermaard is, en die zelfs in het buitenland navolging hebben gevonden; werken, waarin de middeleeuwsche traditie nog voortleeft, aangepast aan en vereenigd met de renaissance-vormen. Ik behoef slechts te wijzen op den mooien toren op de St. Bavokerk te Haarlem, op de torens van de Oude Kerk en de Zuiderkerk te Amsterdam, den Waagtoren te Alkmaar, de Raadhuistorens te Leiden en te Veere - de voorbeelden zijn voor 't grijpen - om het groote verschil met de nieuw opgekomen richting in 't oog te doen springen.

Of Van Campen ook de ontwerper is van den op 11 Mei 1772 afgebranden stadsschouwburg te Amsterdam, is niet zeker, maar toch zeer waarschijnlijk, daar verschillende schrijvers, zooals Schrevelius, Weyerman en Houbraken zulks vermelden. Het staat echter vast, dat, moge hij ook al de plannen voor dat bouwwerk gemaakt hebben, de bouw zelf niet door hem is kunnen worden geleid, daar de eerste steen gelegd is op 24 Maart 1664, zeven jaar na zijn dood.

Het laatste en tevens het voornaamste werk, waarvan Jacob van Campen de schepper is geweest, is - gelijk algemeen bekend is - het stadhuis, thans Koninklijk Paleis te Amsterdam. De stad had wel een raadhuis, maar door haar voortdurende uitbreiding en de daarmede gepaard gaande uitzetting van den stedelijken dienst en de toename van het aantal ambtenaren werd het gebouw te bekrompen en begon men in 1639 te beraadslagen over den bouw van een nieuw raadhuis. Tot dat einde kocht de vroedschap een aantal huizen aan in de buurt

(*) Dit bouwwerk was door Hendrick de Keyzer begonnen, die het bij zijn dood in 1621 onvoltooid achterliet.

van het oude raadhuis, want daarachter en gedeeltelijk op de plaats waar dit stond, moest het nieuwe verrijzen. Tijdens den bouw van het nieuwe bleef het oude dienst doen, totdat hieraan plotseling een einde gemaakt werd, doordien er den 7den Juli 1652 's nachts om 2 uur brand in het oude raadhuis ontstond. Daar het grootendeels uit hout was samengesteld, viel er aan blusschen niet te denken, zoodat het gebouw geheel in vlammen opging en men al blijde was, dat de meeste papieren en bescheiden konden gered worden. - Vondel, die zoo medeleefde met zijn stad, heeft deze gebeurtenis in een gedicht vereeuwigd.

Zoo zou er dan een nieuw raadhuis gesticht worden, een gebouw der machtige handelsstad waardig! De stedemaagd van de stad, ‘die als keizerin de kroon’ droeg ‘van Europe’, zou een woning ontvangen, waarop keizers en koningen trotsch konden zijn! Onder haar burgers telde de stad er velen, zoo machtig van aanzien en zoo groot van vermogen, dat ze paleizen tot hun woningen hadden, en zou haar vroedschap zich dan met minder tevreden moeten stellen; zou dit hooge college niet een zetel ontvangen, die den naam van paleis ten volle verdiende en die tevens zou zijn een monument van de grootheid der stad en evenredig aan de voorname plaats, die ze in het land niet alleen, maar ook onder de steden van Europa innam?

Wie zou de bouwmeester wezen? Viel de keus eerst op Philip Vingboons? Men zou het haast zeggen, omdat er een ontwerp voor een raadhuis in de hoofdstad van dezen bouwmeester bewaard wordt. Of heeft er een wedstrijd plaats gehad tusschen dezen architect en Jacob van Campen als gevolg van een besloten prijsvraag, waarbij zij de eenige mededingers waren? Dit is niet uit te maken, maar zóóveel is zeker, dat het geenszins verwondering behoeft te wekken, dat de keus viel op Van Campen, die toen reeds verschillende groote werken had tot stand gebracht, op den fijn-beschaafden, rijk-begaafden, artistiek-gevormden, klassiek-geschoolden kunstenaar.

Zoo is onze bouwmeester dan aan 't ontwerpen en aan het teekenen gegaan en na vele samensprekingen met het stadsbestuur en verschillende wijzigingen in de plans - zooals altijd met groote werken het geval is - werden deze vastgesteld en kon Pieter Post, gelijk de gewoonte was, de ontwerpen van den meester uitwerken. Van Campen zelf was geen technicus; als theoretisch kunstenaar ontwierp hij zijn gebouwen, de practische uitvoering liet hij aan anderen over.

In 1647 waren de plans in zooverre gereed, dat in 't laatst van dit jaar met het graven der fundamenten begonnen kon worden. Inmiddels werden door het stadsbestuur palen gekocht en arbeiders in dienst genomen; den 20sten Januari 1648 werd de eerste van de 13659 palen geheid en den 28sten October van ditzelfde jaar kwamen de vier burgemeesters naar den Dam en brachten ‘hun wackre Zoons en Neven me’(*), die den eersten steen zouden leggen. Deze ‘eerste grontsteenleggers’

(*) Vondel, *Bouwzang.*

waren Gerbrant Pankras, Jacob de Graef, Sybrant Valconier en Peter Schaep. Van deze gebeurtenis zegt Vondel:

> ‘Zoo leit die Jeught den Eersten Steên
> Van 't Raethuis, die met raet en daet
> Verstreckt een zenuw van den Staet,’

terwijl hij haar in een *Tytdicht* nog aldus bezingt:

> ‘De Wijnmaent schreef twee min als 't derde kruis,
> Toen 't Vredejaer den gront ley van 't Stadthuis.’

De inwijding vond plaats in 't jaar 1655, hoewel het gebouw toen nog niet geheel voltooid was. Zelfs in 1657, toen de bouwmeester stierf, was het nog niet geheel gereed; de toren en andere bekronende deelen zijn afgemaakt door Thomas de Keyzer, die in 1662 stads-steenhouwer geworden was.

Een beschrijving te geven van het machtige bouwwerk ligt niet in mijn bedoeling en zou niet strooken met den aard van dit opstel; trouwens, reeds menigmalen is het beschreven en afgebeeld. Slechts enkele zaken mogen hier worden aangestipt.

Het gebouw beslaat een rechthoek van 80 M. lengte en 63 M. breedte, terwijl de hoogte zonder den koepeltoren 33 M. en met dezen 53 M. bedraagt. De kosten van dit gevaarte zijn door Christiaan Noordkerk op 7.825.000 gld. berekend(*).

Uitwendig draagt het gebouw - wanneer men de beeldhouwwerken in de gevelfrontons uitzondert - een eenvoudig en streng karakter. ‘Hinderlijk’, zegt Eugen Gugel in zijn *Geschiedenis der Bouwstijlen,* ‘hinderlijk en berucht is het gebrek aan een behoorlijken toegang.’ Georg Galland zegt er van: ‘Aber verschwiegen darf an dieser Stelle nicht werden, dass die Gleichmässigkeit der architektonischen Gestaltung, mit welcher dieser vielgefeierte Zeitgenosse Rembrandts seine Künstler-phantasie kompromittiert hat, denn doch nicht durch das Vorbild der Antike entschuldbar ist.’ Over het inwendige echter is, óók tegenwoordig nog, maar één roep. ‘Grootscher en schooner binnenruimten,’ zegt Gugel - om nog eens dezen schrijver aan te halen - ‘dan Van Campen's stadhuis aanbiedt, worden slechts zelden meer aangetroffen. Men doorwandelt uitgestrekte corridors, geheele reeksen van statige vertrekken en eindelijk de indrukwekkende feestzalen, onophoudelijk verrast door den keurigen rijkdom der architectonische en plastische stoffeering.’

Onder de medewerkers van Van Campen aan den raadhuisbouw moeten genoemd worden de architecten Daniel Stalpaert en Symon Bosboom, die onder de artistieke leiding van den bouwmeester met de practische uitvoering waren belast.

De plastische opluistering van de prachtige binnenruimten zijn van

(*) Volgens Busken Huet *Het Land van Rembrandt*, 2de deel, 2de helft, blz. 479, die deze bijzonderheid aan Veegens ontleend heeft. Georg Galland noemt in zijn *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei* het cijfer van 30 millioen gulden. Een nog al aanmerkelijk verschil!

de hand van den genialen Antwerpschen beeldhouwer Artus Quellinus, daarin bijgestaan door den bekenden Rombout Verhulst. Alles vertoont een eenheid van onovertroffen schoonheid; alles draagt ook de kenmerken van den geest des tijds in de mythologische en emblematische opvatting van de decoratie, die ten doel heeft de bestemming van het grootsche gebouw tot uitdrukking te brengen.

Vooral wordt geprezen de stoffeering van de Vierschaar met de voorstellingen van Salomo's Eerste Gericht en het Laatste Oordeel, alsmede die van de vroegere Burgemeesterskamer - thans troonzaal - en de vroegere Burgerzaal met haar beschilderde zoldering, waar de Stedemaagd troont op een door leeuwen getrokken wagen, die door verschillende symbolische figuren wordt omstuwd.

Een machtigen indruk maken eindelijk de beeldhouwwerken, die de reusachtige frontons aan den voor- en achtergevel vullen, en die beide de meesterhand van Quellinus verraden. Ze leggen een welsprekend getuigenis af van de zelfbewuste kracht, die de regeerders van de hoofdstad bezielde en spreken met fierheid, op het overmoedige af, van de macht en grootheid van de stad op handelsgebied en het hooge standpunt, dat zij als beheerscheres van den oceaan innam. Aan den voorgevel troont de Stedemaagd, gedekt door de keizerlijke kroon en door leeuwen bewaakt, in het midden, en neemt de hulde in ontvangst van tritons en najaden, die haar kransen aanbieden, bloemen in den schoot werpen en, op schelpen blazende, haar lof verkondigen. Het fronton wordt bekroond door drie metalen beelden, gegoten door den beroemden klokkengieter François Hemony, die ook het speelwerk in den raadhuistoren vervaardigd heeft. Het middelste van de beelden - en dit karakteriseert het stichtingsjaar, dat samenvalt met het *vredejaar* - stelt den Vrede voor.

Het beeldhouwwerk in het fronton aan den achtergevel vertoont een vrouwenbeeld, dat den Handel voorstelt, gezeten op een schip, de voeten rustende op een aardbol. Aan beide zijden van dit beeld vertoonen zich de stroomgoden van den Amstel en het IJ, terwijl bewoners van de verschillende werelddeelen, te midden van de hun bijbehoorende dierenwereld, hun schatten komen aanbieden. Ook dit fronton is met drie beelden van Hemony bekroond, waarvan het middelste het bekende beeld van den Atlas is, den wereldbol dragende.

Toen in 1665 het nieuwe carrillon voor het eerst speelde, zong Fokkens:

> 'Noyt was ons Amsterdam met zulck vermaeck verciert,
> Dit zoet gespeel door straet en boom en burgwal zwiert.'

Hoewel Jacob van Campen de geheele voltooiing van zijn meesterwerk niet heeft mogen beleven, toch heeft hij lang genoeg geleefd om de uitbundige lofuitingen in ontvangst te nemen, die men hem en zijn grootsche schepping toezwaaide. Het werd allengs de gewoonte, zijn laatste bouwgewrocht 'het achtste wereldwonder' te noemen. Op de

inwijding er van werd een gedenkpenning geslagen; Vondel vereeuwigde dit feit in een gedicht van niet minder dan 1378 regels. Ja, zelfs toen hij nog jong was, werd hij reeds in 't openbaar geprezen en bewierookt. Ds. Samuel Ampsing toch schreef van hem reeds in 1628:

> 'Van Kampen en behoefd voor niemand ook te wijken,
> Ja, mag de kroon van 't hoofd van alle schilders strijken;
> Besiet syn beelden maer in 't bosch voor sijnen hof,
> En geeft hem sijne eer en spreekt van sijnen lof.'

En Schrevelius getuigt van hem in 1647:

'Alle dese (nl. beroemde Haarlemmers) noch overtreft Jacob van Kampen zoo nobele schilder als geswinde Mathematicus ende architect van de Prince van Orangien Zijn Hoogheydt; zelf een man van groote middelen, dewelke uyt de konst gheen winst ghesocht heeft maer de naem.'

Dit laatste - nl. dat hij zich voor zijn diensten niet liet betalen - is niet onaangevochten gebleven. Wèl was hij, zoowel van vaders- als van moederszijde een vermogend man - het bezit van 'Randenbroeck' is daarvoor óók een bewijs -; bovendien was hij ongehuwd, zoodat hij voor geen huisgezin te zorgen had, maar toch weet men uit officieele stukken, dat hem voor den bouw van het stadhuis een termijn van 1000 gld. is uitbetaald, en dat hij voor het bouwen van de Oranjezaal - voorzooverre men weet - tweemaal een som van 2000 gld. heeft ontvangen, terwijl hem ook voor zijn ontwerpen van de Nieuwe Kerk te Haarlem en het orgel in de Alkmaarsche kerk belooningen zijn uitgekeerd.

Maar of hij dan voor zijn werk betaald werd of niet, er veel of weinig voor genoot, Jacob van Campen heeft het benijdenswaardig voorrecht gehad, zijn kunst en zijn werk gewaardeerd en geloofd te zien; met het ontwerpen van de grootste en voornaamste werken van zijn tijd belast te worden en de gunst en het vertrouwen te genieten van de hoogstgeplaatste personen. De rijke Koymans, voor wien hij zijn eerste werk uitvoerde, was zijn vriend; van Constantijn Huygens was hij de vertrouweling; de vorsten van Oranje waren zijn schutsheeren. De vriendschap met Huygens heeft wel eens stoornis ondergaan, maar dit heeft niet verhinderd, dat de dichter hem na zijn dood heeft bezongen en geprezen.

Het stadhuis van Amsterdam is als het grootste bouwwerk der eeuw menigmaal afgebeeld en beschreven; o.a. in 1661-'64 door Jacob Vennekool, (die geruimen tijd teekenaar bij van Campen geweest was), welke het heeft afgebeeld 'in dartigh coopere plaaten', van welk plaatwerk Danker Danckerts de uitgever was. Deze laatste zegt van onzen bouwmeester, dat de lof en eer, die hem voor het bouwen van het raadhuis toekomen, nooit zullen begraven worden. Cornelis de Bie zegt in een in 1661 te Antwerpen verschenen werk *Het gulden Kabinet*: 'Ende om niet in een materie te blijven doolen, zoo heeft mijn penne niet willen vergheten, de uytnemende konst van Architectuer die d'Heer

Jacob van Campen, Heere van Randebroek ons voorstelt binnen de stad Amsterdam, aen het wyt vermaert en befaempt Stadts-huys d'welck hy selver gheordonneert heeft, dat voor een wereldts wonder moet ghestelt worden in het boeck der wonderheden om al de aenghename en cloecke wercken die daer in te zien zijn.'

Genoeg om te doen zien onder welke gelukkige omstandigheden deze grootmeester van de kunst heeft mogen leven. Hoe treft ons hier de tegenstelling met dien anderen kunstenaar, zijn tijdgenoot Rembrandt, dien vorst van de Nederlandsche schilders! Zeker, ook déze heeft zijn tijd van glorie gekend; ook Rembrandt kreeg opdrachten van Prins Frederik Hendrik, en terwijl Van Campen bezig was met het ontwerpen van het achtste wereldwonder, vervaardigde Rembrandt zijn Nachtwacht, waarmede ook hij zich een onsterfelijken naam verworven heeft. Maar nu komt de tegenstelling: terwijl Van Campen door zijn meesterwerk reeds tijdens zijn leven lof en eere werden toegezwaaid, was Rembrandt's meesterstuk juist oorzaak, dat hij zijn populariteit verloor, dat zijn roem ging tanen en het publiek zich van hem afwendde. En terwijl Van Campen de gevierde man bleef en zich in weelde baadde, sleet Rembrandt de laatste jaren van zijn leven in eenzelvigheid en afzondering en had dikwijls aan het noodigste gebrek!

En eindelijk: terwijl we van Rembrandt's leven tot in bijzonderheden op de hoogte zijn, weten we van de levensbijzonderheden van Jacob van Campen schier niets. Men is het er zelfs niet over eens, waar en wanneer hij geboren is, ofschoon men deze quaestie nu wel als uitgemaakt kan beschouwen, gelijk ik dit in 't begin van mijn opstel heb uiteengezet.

Ook omtrent Van Campen's godsdienst verkeert men in het onzekere. Toch pleit er veel voor om aan te nemen, hetgeen reeds in 1862 doer Alberdingk Thijm is beweerd en in 1902 door den heer J.J. de Graaf is bevestigd en met bewijzen gestaafd, dat onze bouwmeester en zijn geslacht tot de Roomsch-Katholieke kerk behoorden, ofschoon hij naar allen schijn zijn godsdienstplichten vrijwel verzuimde(*).

Ik eindig gelijk ik begonnen ben: Jacob van Campen is gestorven op zijn landgoed 'Randenbroeck' den 13^{den} September 1657 en begraven te Amersfoort den 20sten d.a.v.; en in het Begraafboek van de St. Joriskerk aldaar is de volgende aanteekening te vinden: (verkocht) 'Aan d'Erffghenamen van sal. Jacob van Campen, twee grafsteden, ghelegen in de Noordtkerck, t' eerste buen, t' ii^{e} graft, *f* 100.'

Gelukkig het volk, dat zijn groote mannen eert! Jacob van Campen behoort tot onze helden op kunstgebied, doch tot diegenen onder hen, die *te* weinig bekend zijn; van daar dat ik het niet geheel nutteloos achtte, zijn twee honderd vijftigjarigen sterfdag bij allen, die deze regelen lezen zullen, in herinnering te brengen.

Kampen.

E.D.J. DE JONGH JR.

(*) Zie *Oud-Holland*, 1902 blz. 248.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Te gronde gericht.

‘Geruïneerd!’ Het woord scheen aan den helderen Junihemel geschreven; het grijnsde hem toe van de reclameprentjes van fijne zeep en andere koopwaar, het dreunde hem in de ooren bij 't gefluit der koetsiers en bij het donderend geraas der auto's.

‘Geruïneerd’ - zulk een groot woord voor een zoo kleine zaak - voor onnoozele tweehonderd pond! De knaap - hij was weinig meer - die door dat woord onophoudelijk vervolgd werd, liep met een bleek gelaat de straten en pleinen van Londen door; hij durfde niet stilstaan - hij mocht aan zijne gedachten geen vrij spel laten. Soms keek hij onderzoekend in de rijtuigen, die hem voorbij kwamen, met hun vracht aan fraai gekleede heeren en dames. Wat zouden die menschen wel denken van zijne verlegenheid, als zij 't wisten, hoe een kleinigheid in hunne oogen hem zou kunnen redden van den ondergang! De kosten voor een nieuwe juweelen speld, een paar nieuwe kleedjes, een avondpartij, fijne bloemen voor de balzaal - voor hen beteekende dit alles niets - voor hem op dit oogenblik alles.

Neil Schofield was een jong rechtsgeleerde. Hij had, zoo als dwaze jonge mannen vaak doen, geluisterd naar de onbetrouwbare beloften van een anderen jongen man en onvoorzichtig zijn naam onder een schuldbekentenis gezet. Hij, voor wien hij borg gebleven was, had het land verlaten en op de ‘thans meer en meer gebruikelijke wijze’ de zaak vergeten. Maar de Joodsche bankier, die den rijken oom van Neil Schofield ontdekt had, stond er op, het hem toekomende te ontvangen, en wel dadelijk. Wanneer morgen de schuld nog niet was afbetaald, dreigde hij de zaak openlijk bekend te zullen maken; en Neil wist maar al te goed, dat dit voor hem zou beteekenen: het verlies van de jaarlijksche bijdrage van zijn oom en bij gevolg ook van zijne betrekking; want hij wist zeker, dat oom Neil het hem nooit vergeven zoude. Immers, hij had zijn peet-oom plechtig beloofd nooit schulden te zullen maken en nu was hij, in een onbewaakt oogenblik, daar toch toe gekomen, zonder erover te denken wat hiervan 't gevolg voor hem wezen moest.

Vijfhonderd pond en een overtocht naar Australië in plaats van het leven, dat hij lief gekregen had! Zijne vooruitzichten waren niet kwaad, al kon zijne bevordering nog een poos worden uitgesteld; de jonge advocaat was gunstig bekend.

Hij was om zeven uur uitgegaan; den maaltijd had hij verzuimd. Nu liep hij hier doelloos rond.... De tijd was zoo ellendig kort! Hij zou bij anderen het geld misschien kunnen leenen, maar zijn trots verbood hem die poging te doen. Op zijn doffe moedeloosheid van straks volgde nu een aan krankzinnigheid grenzende woede. In Oxfordstreet sloeg hij onbewust een der stille zijstraten in. Hij stond hijgend stil. In een der huizen werd gedanst. Eene van juweelen schitterende dame stapte uit een huurrijtuig het huis in. Zij hield een diadeem in de hand en zeide tegen haren geleider op de stoep nog iets van een goede vangst voor de politie. Neil volgde hare bewegingen met trillende lippen. Het zou 't werk van een seconde zijn, het schitterende voorwerp haar uit de hand te rukken en daarmee te verdwijnen; eer zij van den schrik bekomen was, zou hij om den hoek der straat en bedaard in een der wachtende huurrijtuigen gezeten zijn. Hij zou er geld op kunnen krijgen, dat wist hij; want vanmorgen was hij in een bank van leening geweest, waar men hem twintig pond geboden had voor zijn horloge met nog een paar dingen erbij. Een onoogelijke plaats was het in een achterstraat en de eigenaar, een slecht geschoren vuile Jood, had hem zonderling van ter zijde gemonsterd.

Schofield had den winkel verlaten, maar was teruggekomen om een lucifer te vragen en hoorde toen nog, hoe men een slordig gekleeden man met een dik pak toefluisterde: ‘Wij nemen wat wij krijgen kunnen, maar wij betalen naar verhouding.’

‘Wij nemen wat wij krijgen kunnen....!’ Hij stond nu buiten voor dat huis; hij hoorde de dansmuziek door de openstaande ramen, het geschuifel der voeten, het ritselen der kleedjes. De dame was met hare diamanten nu veilig in huis; maar als hij aan zijne ingeving straks gevolg gegeven had, dan zou hij naar het slop terug zijn gegaan en zijn geld ontvangen hebben; misschien een derde van de waarde der steenen, maar voor hem genoeg. Eer de politie den anderen morgen erop afging, - dit wist hij zeker, - zou dat sieraad in stukken liggen.

Schofield liep door; zijn hoofd duizelde, terwijl zijne hersenen aan 't werk waren. Moest hij te gronde gaan, terwijl die anderen schatten opstapelden? Er waren in deze huizen kostbaarheden, die hem voor goed uit den nood zouden redden, terwijl de eigenaar, hun gemis nauwelijks zoude merken. Hij was nu op Berkeley Square, aan de stille zijde. Hij naderde een huis, waarvan een streep licht uitging, die de stoeptreden zichtbaar maakte.

Verbaasd bleef hij stilstaan. Hij kende dit huis. Het was van Lord Cranberry, een reeds bejaard heer, die onlangs met een jonge vrouw gehuwd was; zijne verzameling van kostbaarheden was onbetaalbaar.

Waarom stond die deur open? Zorgen en gebrek aan voedsel hebben de menschen vroeger ook hun verstand doen verliezen. Met een plotselingen, half bewusten lach stapte Schofield, de aanzienlijke rechtsgeleerde, de stoep op en stiet de op een kier staande deur open. Onder den indruk van niet te beheerschen lust tot stelen, liep hij door naar een voorportaal, waar een kleine lantaarn haar flauw licht verspreidde, maar de kamers die hierop uitkwamen, waren donker. Hij bleef even stilstaan luisteren, of er soms iemand komen zoude. Wat zou hij in dat, geval zeggen? Onder het luisteren begreep hij, er op te hebben gehoopt, dat het stil zoude blijven; den dief was zijne taak gemakkelijk gemaakt. De eetkamer lag aan zijn linkerhand; maar zilver is zwaar te dragen en er was buitendien iets in hem, dat hem

van het stelen van lepels en vorken terughield. Neen, de zaal was zijn doel. Hij had vaak over de kostbare verzameling in dit salon hooren spreken. In de vestibule liet hij zijne oogen glijden over de oude prenten aan de muren en over de tengere gestalte van Apollo, die zijne fijne leden tegen de trapleuning rusten liet en ging toen, op de dikke tapijten, onhoorbaar verder. De woonkamerdeur stond op een kier, maar daardoor kon hij zien, dat de maneschijn tusschen de store-latten door in de kamer viel. Nergens kon hij echter iemand ontdekken, die toevallig de huisdeur opengelaten had. Met een grijnslach, en nog altijd als onder betoovering, stapte bij voorzichtig het vertrek in, zoekend naar die flauw verlichte plek, om daar zijn slag te kunnen slaan. Maar op het oogenblik toen hij zich omkeerde, hoorde hij iets klikken; een plotseling licht deed hem ontstellen en zijn hart luide kloppen.

'U zijt vroeg hier.' Eene dame was opgestaan en stond nu in den lichtkring.

De klank van hare stem verbrak de betoovering voor den jongen man; dof en met eene koude rilling van angst bleef hij haar zwijgend aanstaren.

Het was of al die kostbare voorwerpen gloeiend op hem kwamen aandringen.

In het voorhuis hoorde hij een oude klok één slaan.

'U zijt wel vroeg hier,' herhaalde zij, zacht maar beslist.

Bleek en verlegen zag hij haar voortdurend aan.

Zij zoude zeker Lady Cranberry zijn. Zij was keurig in 't wit gekleed; hals en armen waren onbedekt.

'U kunt gerust spreken,' vervolgde zij, met een onzekere stem. 'Lord Cranberry is weg. De dienstboden slapen allen boven in huis.' Blijkbaar hield zij hem voor iemand anders, en wel voor iemand, dien zij niet van aangezicht kende.

'Een!' zuchtte hij, toen een tweede uurwerk een dreunende bons liet hooren. Een met juweelen versierd beeldje op de schrijftafel gaf een enkelen, zwaren slag op een gouden plaatje, bij die beweging schijnbaar het evenwicht verliezende; maar even daarna, zich herstellend, ging het weer slapen.

'En de afspraak was toch om half twee,' zeide zij, hem nu scherp aanziende. 'Komaan, Mijnheer Hartly, laat dit nu uit zijn'; - o, hoe trilden hare lippen! - 'Laat ons er een einde aan maken. U verlangt het onmogelijke van mij en dat weet u natuurlijk ook wel.'

Schofield schrikte bij het hooren van dien naam. Hij kende een mijnheer Hartly, die hoogst ongunstig bekend stond. Het was een klaplooper, die bij voorkeur 's avonds laat in de koffiehuizen zat, een gevaarlijk persoon om mede kaart te spelen; iemand zonder eigen middelen, die er toch ruim van leefde.

'Spreek dan toch!' drong zij aan en toen zij bij die woorden nader trad, zag hij een jong meisje met een tengere figuur en een weelderigen haardos, die, het bleek gezichtje omlijstend, door den daarover spelenden lichtglans een gouden tint had. Hare oogen waren donker en de wimpers nog vochtig van pas geschreide tranen. Hare handen zenuwachtig samenvouwende, vervolgde zij:

'Ik heb u verzocht hier te komen, omdat - omdat ik bang was u ergens

anders te zullen ontmoeten. Ik weet wel, wat u wilt doen; ik weet waarmee u mij bedreigt; maar waarom vraagt u mij te doen, wat u weet dat ik niet doen kan? Ik kan u niet geven wat u verlangt.'

Waarmee of hij haar in zijne macht had? Het arme kind was blijkbaar bevreesd een gevaarlijk geheim verraden te zullen zien. In welk wespennest had hij geroerd en wat moest hij nu doen? Het gewoon verstand raadde hem aan hoe eer hoe beter weg te loopen, maar de duidelijke verlegenheid van het jonge vrouwtje hield hem daarvan terug.

'Zie eens - ik heb het een en ander verkocht', - hare stem weigerde bijna den dienst. - 'Ten minste is dit iets wat niet dadelijk gemist zal worden. Ik heb er eene som van tweehonderd pond aan bankbiljetten voor ontvangen. Ik *kan* u waarlijk niet meer geven. Wie weet of men mij morgen toch niet naar mijne juweelen vragen zal. Ik zal het hierop laten aankomen. Maar wil u dat geld nu niet aannemen en mij daarvoor een schriftelijke belofte van stilzwijgen in de plaats geven, waarover u gesproken hebt?'

Zij kwam nog een stapje vooruit, met een pakje in hare hand. Hij kon haar kleedje zien rijzen en dalen bij de zwoegende beweging van hare borst. De eene, ledige hand hield zij tegen haar snel kloppend hart gedrukt.

Neil glimlachte onwillekeurig. Hij behoefde eenvoudig dit pakje bankbiljetten aan te nemen, dat door Satan zelf voor hem gereed was gemaakt en dan kon hij den dag van morgen in alle kalmte afwachten. Dit kon hij doen; van deze gelegenheid gebruik maken en het arme, bang gemaakte kind er aan bloot stellen Derk Hartly te ontmoeten, een man, die haar met het grootste genoegen telkens weer geld zou afpersen, als zij hem zoo bleef bejegenen, blind vertrouwen stellend in het gegeven woord van een falsaris. Alles wel beschouwd, hadden goede en niet booze geesten hem hier doen komen, juist op het gevaarlijk oogenblik, tot redding van dat vrouwtje.

'Lady Cranberry,' begon hij, aarzelend, maar hij vervolgde, toen zij hem in de rede wilde vallen, met meer moed:

'Ik ben niet Mr. Hartly. Vergeef mij, dit niet eer te hebben gezegd, maar uwe aanwezigheid deed mij ontstellen.'

'Wie zijt u dan?' fluisterde zij.

'Ik ben... feitelijk ben ik...' hij stamelde en terwijl zijn gelaat vuurrood werd, zeide hij: 'Ik ben een inbreker, een gewone dief.'

Zij was gaan zitten; alle kleur was uit haar gelaat geweken. Maar zij zag hem flink in de oogen. Zij was volstrekt niet bang voor hem.

'Een inbreker,' herhaalde zij zacht. 'Ik... zien inbrekers er dan zoo?... u ziet er uit als een heer.'

'En een uur geleden was ik inderdaad een fatsoenlijk man. Ik heb u de waarheid gezegd. Ik ben aan Bill Sykes, den beruchten dief, gelijk. Toch zal ik u misschien kunnen helpen. Ik mag dan een inbreker zijn, in elk geval ben ik niet hier gekomen om aan een jonge vrouw haar gemoedsrust te ontstelen. Wij hebben nog tien minuten voor ons. Zie mij aan voor 't geen ik ben, voor een gewonen dief, maar laat mij dien Hartly leeren, geen valsch spel met vrouwen te spelen. Ik stel echter eene voorwaarde. Ik moet weten, waar ik sta. Ik kan niet in het donker werken.'

Nu liep zij snel naar de plek, waar hij stond, betastte zijne mouw en zag hem vragend aan, fluisterend:

'Wil u mij helpen?... Wil u dàt voor mij doen? Wil u dien akeligen

man van hier verdrijven?' Zij werd nu rood, dan bleek. Hij zag, dat hare oogen groot en grijs waren, toen zij die bewonderend tot hem opsloeg. 'Maar... maar hij weet, dat ik niemand heb om mij te helpen. Hij zal aan een afspraak denken en...'

'Hebt u geen broer of geen neef, dien ik zou kunnen verbeelden te zijn?'

'Een broer... o, ik heb een broer, Fred!' riep zij, met kinderlijke blijdschap over dien goeden inval. 'Hij is in Australië - niemand kent hem hier, Mijnheer de inbreker - u zult dien broer voorstellen.'

'Goed; maar dan moet ik de omstandigheden kennen,' hernam hij aarzelend. De gedachte dat deze jonge vrouw een leelijk geheim te verbergen had, stuitte hem.

'Daar hebben wij geen tijd voor. O - wat moet ik toch beginnen? Luister!'

Zij hield haar vinger op en draaide het gaslicht laag neer. Nu scheen de maan helder door de jalouzieën op enkele plekken van de kamer. Wacht - ga daar achter die overgordijnen staan en hoor, hoe ik hem mijne geschiedenis vertellen zal. Maar dan... dan...' zij aarzelde.

'U bedoelt, dat dan twee menschen uw geheim zullen kennen. Vertrouw mij, Lady Cranberry; u kunt het doen, al ben ik een dief.'

'Ik geloof u,' fluisterde zij, hem achter de gordijnen verbergende.

Hij trok de wollen overgordijnen dicht, toen hij daar achter stond. In het voorhuis beneden hoorde men voetstappen, die dan wegstierven op de dikke traploopers. Het jonge meisje draaide nu het gas weder op en stond midden in het volle licht daarvan, bleek en bedeesd.

Daar verscheen die tweede man, voorzichtig naar binnen sluipend. Hij bleef in de schaduw bij de deur staan, stiet zijne knie tegen een laag stoeltje en bromde daarover. Nu viel het licht ook op hem. Een groote, forsche man was hij, met onrustig zoekende oogen en een gemeenen trek om den mond met dikke lippen. Hij was bijzonder zorgvuldig gekleed - al te gewild heer-achtig voor een werkelijk aanzienlijk persoon.

Hij keek onderzoekend rond in de mooie kamer en trad toen nader met een valschen lach.

'Het bevalt mij volstrekt niet,' zeide hij. 'Neen, hoor, zóó bedoelde ik het niet. De dienstboden...'

'Die slapen gerust,' antwoordde zij zacht, maar bedaard. Haar zenuwachtige vrees van straks had plaats gemaakt voor een moedige stemming, die door het besef van hulp achter die overgordijnen gewekt was. 'Zie eens; ik wilde u gaarne spreken en ik zag er tegen op dit elders te doen. U hebt een al te hoogen prijs verlangd voor het bewaren van mijn klein geheim, Mijnheer Hartly.'

'U noemt het klein, maar...' zeide hij, op een stoel plaats nemende en zijne beenen brutaal voor zich uitstekend, de handen in zijne zakken.

'Laat ons er nu een einde aan maken,' hernam zij, dichter naar de gordijnen gaande. 'Ik verlang er ook naar. Ongeveer een jaar geleden sloot ik vriendschap met iemand in onzen kring, een persoon dien mijn... dien Lord Cranberry niet mocht lijden. Hij verzocht mij ernstig aan die kennismaking geen verder gevolg te geven. Maar ik kwam daartegen op en ik was zoo dwaas de vriendschap met dien jongen man toch aan te houden. Het is voldoende te zeggen, dat die heer misbruik maakte van de sympathie,

die een jong meisje hem misschien te duidelijk getoond had. Ten laatste noodigde hij mij uit met hem naar Brighton te gaan en een bezoek aan zijne zuster te brengen. U behoeft niet te lachen, Mijnheer Hartly; dit was eenvoudig de afspraak. Ik ging van het Victoria-hotel naar de plaats, waar ik verwacht werd. Lord Cranberry was afwezig. U, die mij van aangezicht kende, vond het de moeite waard ons te volgen. U hieldt ons in het oog tot de Metropole, kwaamt tot de ontdekking, dat wij alleen waren en keerde naar huis terug, met de aangename gedachte een goeden stap te hebben gedaan - in uw vak. Maar u kon natuurlijk niet weten, dat ik een uur later ook reeds weder in de stad terug was en dien man hierna nooit weer ontmoet heb'.

'Mij dunkt dat het tamelijk onnoodig is hier de geheele geschiedenis nog eens op te halen. U weet zeer goed, hoe *men* over zoo iets oordeelt in den kring waarin u leeft; en u weet ook best, dat Lord Cranberry u dit 'uitstapje' nooit zou vergeven. Wij weten hoe het in dergelijke gevallen gaat. Naar mijne meening heb ik zulk een onvoorzichtige jonge dame bijzonder welwillend behandeld door haar zoo goedkoop te willen vrijlaten. Komaan, ik zal nu met vijfhonderd tevreden zijn; het overige van de som krijg ik dan wel, wanneer het u voegt dit te betalen'.

De gordijnen werden zacht bewogen. Schofield kon zijne ergenis over den brutalen lach, waarmede die woorden tegen het meisje, om haar bang te maken, gepaard gingen, nauwelijks bedwingen.

'Dus' - vervolgde Hartly op een onverschilligen toon - 'u betaalt, of u zult zien wat er van komt,' dreigde hij. Schofield dacht er aan, wat hiervan zoude gekomen zijn bij zijne afwezigheid. Het pakje bankbiljetten en de tranen van het arme kind beteekenden niets voor dien schurk, dat begreep Schofield maar al te goed.

'Ik kan 't niet doen,' stamelde zij, nu toch weer onder den indruk van die vreeselijke bedreiging. 'Ik zie geen kans om zulk een groote som bij elkander te krijgen'.

'Ik zal het geld bij gedeelten, beter nog, in den vorm van door u geteekende wissels ontvangen. U weet toch zeker wel een maniertje om aan geld te komen', zeide hij ruw. 'En indien niet, nu, wie zal het verdwijnen van een paar dezer prullen opmerken? En er zijn erbij, die een aardige som waard zijn. Ik zal er vast enkele van uitzoeken, die mij geschikt lijken en gemakkelijk te verkoopen.'

Hij stond op en liep naar de tafel, waarop al die antieke kostbaarheden gerangschikt waren, vlak bij haar, juist de stukjes, die Schofield ook bewonderd had. De kast naast die tafel was gesloten; maar hij haalde een sleutel uit zijn zak; die paste juist op het slot. Toen de kastdeur geopend was, zag Schofield daarin allerlei dingen liggen: edelsteenen, Indische zijden doekjes, zeldzame gouden doozen en oude kant.

'U zoudt een dief van mij willen maken', fluisterde zij.

'Altijd beter dan waarvoor de wereld u anders houden zal,' grinnikte hij. 'Waarom nu zoo zwaar op de hand, liefje? Zij zullen er de dienstboden hier in huis, of den bottelier natuurlijk op aanzien'. Hij boog zich over de tafel heen om beter in de kast te kunnen zien.

Dien geheelen tijd had Schofield de gedachte niet van zich af kunnen zetten aan het ontzettende drama, dat hier zou zijn afgespeeld, indien het

arme kind alleen en zonder hulp dien onverlaat in handen zou gevallen zijn.

‘Houd op!’ riep zij nu, vooruitspringende, zoodat Schofield haar zijden kleedje hoorde ritselen. ‘Zet dat neer! Laat alles hier staan. Mijn broer zal met u spreken.’.

‘Broer?’ Hartly zag verwonderd op en hij liet een halsketting met juweelen slot, dien hij in de hand had, met een slag op den grond vallen. ‘Uw broer is in Australie!’

‘Er zijn stoombooten,’ zeide zij beslist; en met de hand de gordijnen uit elkander trekkend, riep zij: ‘Fred!’

Hartly stond doodsbleek en met een open mond.

‘Schurk!’ zeide Schofield te voorschijn komende. Hij zorgde wel in de schaduw te blijven; de mogelijkheid was niet uitgesloten, dat Hartly hem herkennen zou. ‘Schurk! Een fraaie geschiedenis! Hier te komen, om een jonge vrouw, een kind nog, schrik aan te jagen, en te trachten de kostbaarheden uit haar huis te stelen! Hoe gemeen! Ik geloof zeker, dat zelfs die menschen met wie je verkeert, hunne deur voor je gesloten hielden, als zij dit wisten! Ik heb den eenigen juisten weg ingeslagen: Lord Cranberry is door ons op de hoogte gebracht van je meer dan half-verzonnen verhaal, en je zijt hier vanavond ingehaald, om te zien hoe ver je zoudt durven gaan. Dat je er niet tegenop zoudt zien een kast met kostbare antieke dingen met een valschen sleutel te openen - neen, dàt hadden wij niet vermoed.’

Die fijne woordenkeuze en de zoo goede houding daarbij was buitengewoon - voor een dief. ‘En nu, Mijnheer Hartly,’ liet hij er, zijne stem een weinig verheffend, op volgen, ‘zou ik u raden te vertrekken - en heel spoedig ook - of, - bij dit en dat - ik zal u er uit helpen.’

‘U spreekt zoo mooi als van een Ridder Bayard te verwachten is!’ spotte Hartly; maar zijne tanden klapperden en hij stond te hijgen als een vermoeid paard. Schurken zijn in den regel lafaards en Schofield legde hem het vuur na aan de schenen.

‘Ga nu,’ herhaalde hij. ‘Als mijne zuster hier niet was, zou ik je de welverdiende afstraffing gaarne geven. Ik zeg nu alleen dit: vergeet dezen avond, om jezelfs-wil. Voor 't minste dat er van openbaar wordt, zal ik zorgen je het flauwe tintje van fatsoen, dat je nog draagt, uit je kleeren te laten kloppen. Beter nog - ik zal je persoonlijk afranselen en - ik ben sterk en ik zou geen grein medelijden met je hebben.’

Jaren van hoog kaartspel en nachtbraken hadden de spieren en zenuwen van Hartly niet krachtiger gemaakt. Hij rilde en monpelde iets van aanklagen.

‘Zeur niet over de wet’, zeide Schofield. ‘Je geschiedenis zou bij 't gerechtshof zeer wenig geloof vinden. En, in 't ergste geval zou ik er de kosten met genoegen voor over hebben.’

‘Praatjes! Mooie woorden!’ grinnikte Hartly. ‘Nu - ik zie 't in - ik ben getroefd!’

Het jonge meisje stond zwijgend bij de tafel, waarop zij hare hand liet rusten. Van tijd tot tijd zag zij plotseling op en dan flikkerde er een eigenaardig licht in hare oogen.

‘Ga nu’, herhaalde Schofield, ‘en denk er aan!’

De falsaris speelde een jammerlijke rol. Hij wendde zich bij de deur

staande nog eens om. ‘Wij zullen elkander later wel ontmoeten, Miss Eden, aan een ander station!’

Na dien laatsten giftigen pijl te hebben afgeschoten, maakte hij een overdreven diepe buiging en verliet de kamer.

De schaduw nam hem op; zij hoorden zijne voetstappen in het voorhuis en door denzelfden drang hiertoe genoodzaakt, liepen zij naar het raam. Buiten zagen zij Hartly; zijn vuist hief hij dreigend naar het huis op en toen slenterde hij naar het huurrijtuig, dat op hem wachtte.

‘Zoo - dat is afgeloopen!’ Schofield zag met blijdschap naar het lieve gezichtje. Neen, daar schuilde geen leelijk geheim achter die edele trekken!

‘Ja; maar als ik alleen geweest was?’ fluisterde zij. ‘Als u hier niet waart gekomen? Wat dan? Wat zouden de eerstvolgende maanden dan voor mij geworden zijn?’

Neil hield zijn adem in. Hij moest weer denken aan haar droefsmeekende stem, aan haar angstige houding en gebaren, aan het rolletje bankbiljetten - aan dit alles, wat het medelijden van den schurk voor haar niet had kunnen opwekken.

‘Goddank - dat ik gekomen ben,’ zeide hij ernstig. Zij knikte toestemmend; en met eene uitnoodigende beweging haar te volgen, liep zij vlug de trap af, hem voorgaande naar de eetkamer. Zij wees naar de wijnflesschen en glazen. Neil genoot van een flinke teug - die had hij eerlijk verdiend met zijn komediespel - en van de sandwiches die op een schotel waren opgestapeld, had hij zelden met zooveel smaak gegeten.

‘Hij zal u zeker nooit weer lastig vallen,’ zeide hij, nog een restje verwerkend. ‘Maar, zeg mij eens, waarom noemde hij u bij het heengaan Miss Eden?’

‘Ik ben een aangenomen dochter van Lord Cranberry, niet zijne vrouw’, antwoordde zij eenvoudig. ‘Ik beteeken hier nu niets, sedert zijn huwelijk. Lady Cranberry houdt niet van mij; dus begrijpt u mijne tegenwoordige verhouding. Toch,’ hier trilde haar stem, ‘is Lord Cranberry, hoewel een gestreng man, altijd zeer goed voor mij geweest, en de gedachte mijn weldoener verdriet te doen, was niet de minste van mijne zorgen. Maar nu - Mijnheer Dief, zal ik u maar noemen - verlang ik er naar van u de waarheid te hooren. Voorzeker, over het algemeen zijn dieven niet zoo - nu, niet zoo als u zijt,’ eindigde zij aarzelend.

Het was een avontuurlijke avond. Schofield deed zijn verhaal; het meisje dat hij geholpen had, luisterde stil, hem voortdurend aanziende. Buiten hoorde men van tijd tot tijd den klank van een motor-trompet of het rinkelen der paardenschelletjes, wanneer de menschen van een partij huiswaarts reden, de stilte afbreken. De klokken sloegen twee uur, maar hierop werd niet gelet. Het jonge meisje wachtte tot Neil had uitgesproken. Toen nam zij het kleine pakje en legde het in zijne hand.

‘Dit moet u van mij leenen’, zeide zij eenvoudig. ‘Als u gewild had, zoudt u het zoo hebben kunnen meenemen. Maar toch, zelfs in uw opgewonden stemming zoudt u toch niet tot stelen gekomen zijn. Mag ik u thans een raad geven? - Vertel aan uw oom alles en alles, wat hier is voorgevallen. Hij zal misschien boos zijn, maar hij zal als een welwillende

oom handelen. Het zal mij ten hoogste verwonderen, als u mij over enkele dagen mijn geleend geld niet terug komt brengen.'

'Terugbrengen?' herhaalde hij, op een toon van verrassing, 'mag ik dan werkelijk hier terug komen?'

'Mijne vrienden mogen mij hier gerust bezoeken,' klonk haar antwoord.

'En zoudt u mij daartoe willen rekenen?'

'Gaarne, als u 't mij veroorlooft,' hernam zij met eene kinderachtige deftigheid. 'Ik geloof zeker, dat ik uw gezicht herkennen zal. Nu moet u mij niet het verdriet doen mijne leening en mijne vriendschap te weigeren.'

Hij zag, hoe er op nieuw tranen aan de oogwimpers hingen, toen hij zich over haar fijne handjes, die zij hem smeekend had toegestoken, bukte en goeden nacht wenschte.

De klokken sloegen drie uur, toen hij het huis uit ging. De Junilucht was reeds helder blauw, toen hij vertrok. Hij liep als in den droom. Zou 't een sprookje geweest zijn? of had hij dit alles misschien gedroomd? - Maar dat pakje? -

Het was voorzeker een buitengewoon geval voor een dief, een bezoek te gaan brengen in het huis, waar hij, twee dagen geleden, was ingeslopen, met het plan daar te stelen. En, wat misschien nog vreemder was, hij droeg een pakje bankbiljetten ter waarde van tweehonderd pond in zijn borstzak, op een vroolijk, luchtig kloppend hart. - Een tijd lang daarna, toen hij 't in zijne betrekking aan het gerechtshof tot een hoogeren rang had gebracht, trouwde hij.

Zijn mooi, lief vrouwtje neemt gaarne de gelegenheid waar, om zeer ernstig te vertellen, dat zij een dief en inbreker ontmoet had, die in huis gekomen was om zilveren lepels en vorken te stelen en dat die man haar bijzonder goed bevallen had.

Wat Derk Hartly zeide, toen hij, ter wille van het vreemde geval, de kerk inliep om de huwelijksplechtigheid te zien, was niet bepaald geschikt om in de kerk of een ander eerbiedwaardig gebouw te worden uitgesproken.

Naar het Engelsch van D. CONYERS.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

B. de Ligt. Enkele opmerkingen naar aanleiding van Prof. Bolland's ‘de Evangelische Jozua’. Met een voorwoord van Dr. A.H. de Hartog. - Utrecht 1907.

De schrijver van bovengenoemd werk verklaart, veel te hebben geleerd van Bolland en ook van Hegel, maar om de miskenning der religie in deze intellectualistische sfeer kan hij geen aanhanger zijn. Het in den titel genoemde boek van Bolland wordt nu van uit schr.'s goedwillig standpunt besproken. Niet zonder eenige schade voor de helderheid tracht De L. tevens de nadeelen voor den godsdienst van de Hegelsche opvattingen te doen zien. Daarbij blijkt den ‘Hegellooze’, dat schr. nog geenszins vrij is van Hegelsche gewoonten.

Het gelukkigst is dit boek, waar het, eenvoudig en ‘Hogelloos’ argumenteerende, duidelijk aantoont, dat Bolland's theorie van het oude Christendom onhoudbaar is. In zijn daarop volgende bespreking van religie en Hegelsche opvatting treft ons menige degelijke opmerking. Minder goed schijnt mij in dat gedeelte de uiteenzetting van schr.'s eigen theorie, die ik niet duidelijk voor mij kan krijgen.

Smakeloos en m.i. bedenkelijk sterk appelleerend aan ongure gevoelens is de aanduiding van den dood en het leven. Tot enkele personen moet misschien zoo gesproken worden. Voor publicatie in een *algemeenen* lezerskring zijn zulke zinnen ietwat grof, zoo niet erger. De overigens sympathiek schrijvende auteur zal dit, dunkt mij, zelf, bij nader inzien, toegeven. Moge het degelijk geschrift vele lezers vinden!

Het voorwoord maakt den indruk van een briefje aan geestverwanten. Wie zijn ‘ons’, met wie Bolland zich verheugen zal? En wat begrijpt de buitenstaander van iets als ‘Hegel heilig weder ontvangen’? In publieke geschriften lijkt mij zulks niet juist.

V.

D.G.

Dr. A.J. de Sopper, David Hume's kenleer en ethiek. Eerste inleidend deel. Van Bacon tot Hume. - Leiden, 1907.

Na een inleiding over den invloed van kennistheorie op ethiek deelt schr. mede, dat hij dezen invloed bij Hume wil nagaan. In dit eerste deel echter krijgen we slechts de voorbereiding tot Hume in kennistheoretisch opzicht. 't Zal uit het vervolg moeten blijken, of dit voldoende is en of niet de ethische inzichten van Locke en Berkeley b.v. hadden moeten worden besproken. Naar dat vervolg verlang ik overigens wel. Want dit gedeelte is een boeiende en leerzame, critische beschrijving van het Engelsch empirisme. Van den tegenwoordigen stand der filosofie is schr. goed op de hoogte, zoodat hij bij zijn critiek ook kan wijzen op denkbeelden als van Mach, Ziehen, Rickert e.a. Toen deze studie als dissertatie verscheen, noemde schr. dankbaar den naam van Van Melle. Al had hij 't niet gedaan, 't is duidelijk, dat schr. in aanraking is geweest met een der door Heymans gevormden.

Over de juistheid van schr.'s inzichten laat zich hier moeilijk handelen. Ik heb één groot bezwaar: de verwaarloozing van Cartesius en Malebranche in den opzet van het boek. De ‘inward feeling’ bij Berkeley b.v. ontvangt toelichting door vergelijking met de ‘sentiment intérieur’ van Malebranche. Maar overal bij Berkeley speurt men den invloed van Malebranche. Schr. tracht zich met terloopsche opmerkingen en noten eenigszins te helpen, maar dit is toch onvoldoende. Enkele opmerkingen nog ten bewijze van belangstelling. Bij blz. 46 had niet mogen ontbreken de verwijzing naar Heymans, Causaliteitsbegrip, blz. 67, 68. - Is op blz. 110, r. 5 v.o. ‘gevoeld’ wel het juiste woord? Komt men zoo wel in Berkeley's meening terecht? - Waarom ligt een ‘materieele ziel’ in de lijn der tabula rasa opvatting? - Naar blz. 146 verbetere men Ziehen, Psychophysiologische Erkenntnistheorie, S. 5. - Eindelijk neem ik de vrijheid, op nauwkeurige bibliografie aan te dringen, niet een theorie te noemen zonder het boek (blz. 111) of een boek zonder jaartal en plaats (blz. 105). Het worde verder geen gewoonte, de academische editie van Kant te citeeren zonder meer; dat zal te lastig worden. Den schrijver zij voorspoed op zijn verderen arbeid toegewenscht, een ruime lezerskring voor het geschrift, niet het minst onder theologen.

V.

D.G.

Het Oude Testament naar de Leidsche vertaling. Met verkorte aanteekeningen en toelichtingen, bewerkt door J. Hooykaas, predikant te Amersfoort, onder toezicht van Prof. H. Oort. - Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill, Leiden.

De uitgeefster heeft woord gehouden. Binnen twee jaar na 't verschijnen der eerste aflevering is de laatste in 't bezit der inteekenaren gekomen. Dus is de goedkoopere uitgave thans volledig verkrijgbaar. Er is veel moeite gedaan, haar te plaatsen. En waar die moeite gedaan werd - schr. dezes kan bij ervaring spreken - niet zonder goeden uitslag, soms boven verwachting. Wat meer dan een aansporing moge zijn om te trachten in te halen, wat hier werd verzuimd, om welke reden dan ook. Vertalers zoowel als bewerker hebben een zedelijk recht op deze medewerking en men doet er een goed werk mee.

Verder kunnen wij hier volstaan met te verwijzen naar wat door ons in de Februari-aflevering van 1906 bij de aankondiging der eerste aflevering werd gewenscht. En vooral naar het artikel in de December-aflevering van denzelfden jaargang (Een oud boek in een nieuw kleed), waarin de heer E.M. ten Cate de beteekenis en waarde dezer uitgave zoo goed in het licht stelt. Alleen moet ons deze opmerking nogmaals uit de pen, dat de prijs voor algemeene verspreiding nog te hoog is. Misschien is er een weg te vinden, hem aanmerkelijk te verlagen. Als men ziet op de goedkoope uitgaven der Wereldbibliotheek, rekent men dezen wensch niet meer tot de onvervulbare.

Daarnaast nog dit. Het O.T. is natuurlijk van groot belang, maar van nog veel grooter is het Nieuwe. Wij hoorden reeds mompelen van verlangens naar eene soortgelijke bewerking daarvan. Ook reeds 't bezwaar opperen, dat hier 't critisch onderzoek nog niet is afgesloten. Men drale echter niet te lang, want hier is de

behoefte aan voorlichting niet minder nijpend. En men kan immers eerlijk erkennen, waar de geleerden 't nog niet eens zijn.

Zoo smaakt deez' perzik naar meer. Een bewijs, dat zijn smaak goed is, in meer dan één opzicht zelfs van uitstekende hoedanigheid. En ‘het O.T. behoort thuis onder de boeken van elkeen, die op den naam van beschaafd aanspraak wil maken.’

P.B.W.

De verdraagzaamheid in de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

Grootsche denkbeelden worden eerst langzamerhand het eigendom van een gansch volk. Eerst worden ze door een enkeling uitgesproken, maar door de massa niet verstaan, nauwelijks der aandacht waardig gekeurd, op zijn hoogst bespot of verminkt. Voor een pooze treden zij in het duister terug, komen straks weder in 't licht en vinden in al ietwat ruimer kring gehoor. Sommigen, hunnen tijd vooruit, verdedigen ze met de macht hunner welsprekendheid, met de vaardigheid hunner welversneden pen, bevelen ze aan en maken ze dierbaar aan de harten door de uitnemendheid of de beminnelijkheid van hun persoon. De nieuwe gedachte, bestemd om eenmaal aller bezit te worden, vindt een dichter, die haar in zijne liederen bezingt en voordraagt; een wijsgeer, die haar opbouwt tot een kloek en verheven stelsel; een staatsman, die haar tracht toe te passen als souverein beginsel van regeeringsbeleid. Best van al, zoo zij mannen en vrouwen vindt, die door volstrekt geloof in hare opperste waarheid bereid zijn voor haar lijf en goed te offeren en die bereidheid toonen met de daad van hun martelaarschap. Aldus gesteund, gevoed, van glorieglans omgeven, dringt zij voort, verwint tegenstand en vooroordeel, trekt telkens meer van de uitnemendsten binnen haar gebied, maakt tot hare vrienden, die vroeger hare vijanden waren en de tijd komt, dat die haar aanvaarden meerder zijn dan die haar verwerpen. Niet allen verstaan haar zooals zij wil worden gekend; vooral, niet allen durven haar toepassen, zooals zij dient te worden in praktijk gebracht, en voor de gevaren, waarmede zij de zwakken bedreigt, deinzen zij terug. Doch het pleit is wezenlijk reeds beslecht: wat zóó duidelijk waarheid bleek, drijft de tegenstrevende dwaling terug in hare verre schuilhoeken en de dag breekt aan, dat zij, die eenmaal was als Asschepoester aan den haard, als eene koningin ten troon zit en door allen wordt gehuldigd. Zoo is ook hier de geschiedenis het wereldgericht.

Voor zulk een geestelijk proces zijn eeuwen noodig en het blijft allerminst beperkt binnen de grenzen van één land. Doch het loont de moeite de ontplooiing van een groot beginsel gade te slaan in een van de

tijdperken zijner ontwikkeling en zijn langzamen groei bewonderend waar te nemen, zooals die zich vertoont in een bepaald land. Eene poging daartoe bevatten de volgende bladzijden. De grootsche gedachte is de verdraagzaamheid, de plaats is Noord-Nederland, de tijd is de periode van onze Republiek. Heerschte er in ons vaderland in de dagen der stadhouders verdraagzaamheid als algemeen aangenomen beginsel, zoodat er als vrucht daarvan was: vrijheid van geweten en godsdienst, vrijheid van drukpers en vergadering, vrijheid van gedachte en van onderwijs? De belangrijkheid van dit onderzoek ontkent wel niemand; doch wellicht zijn er, die het onderwerp wat delikaat vinden, wat kittelig nog voor het huidig geslacht; die vreezen, dat het niet kan worden aangeraakt en behandeld, zonder ook nu nog gevoeligheid te wekken en gemoederen te ontstemmen. Ik deel die vrees geen oogenblik. Want het onderwerp, van zuiver historisch karakter, vraagt dus ook louter historische behandeling. D.w.z. geschiedenis zoekt een antwoord op de vraag wat was, hoe het was en vooral waarom het zoo was. Zij gebruikt alle haar ten dienste staande bronnen en geeft wat zij daaruit putte weer met volstrekte eerlijkheid, er niets aan toe- of afdoende, even onbekommerd door de vrees of zij daardoor iemand tot toorn stemmen als ongevoelig voor de kans, dat zij daardoor deze of die richting in 't gevlei komen zou. De historicus heeft natuurlijk zijne sympathie, maar de menschen en dingen van zijn vóór- en afkeur teekent hij met gelijke nauwgezetheid, met gelijke oprechtheid, al zal (want hij is ook een mensch) in 't ééne geval een woord soms wat warmer klinken dan in 't andere. Eindelijk, het verleden heeft zeker kostelijke lessen voor het heden, maar het is niet de taak van den historicus ze opzettelijk aan te wijzen. Deze, op zich zelf uitnemende, arbeid blijve den oeconoom, den staatsman, den moralist, den theoloog overgelaten.

Ons onderzoek geldt de verdraagzaamheid als beginsel van staatsbeleid, de verhouding van den Staat tot zijne burgers, niet van die burgers onderling. Doch het spreekt wel van zelf, dat hoe grooter het getal der individuen wordt, die het goed recht der tolerantie gaan beseffen, er des te meer kans bestaat, dat zij ook door de overheid zal worden aanvaard. In onze republiek, waar het volk geen deel had in de regeering, waar de oligarchie bestond, behoefde het beginsel slechts het eigendom te wezen van enkelen der machtigen om voor de gemeenschap te worden toegepast. Er staat tegenover, dat de provinciën vereenigd waren voor de zaken van oorlog, maar dat ze schier in elk ander opzicht autonoom waren. Wat voor het ééne gewest geldt, mag niet zonder meer voor het andere worden aangenomen. Doch geen hunner kon ooit geheel ontrouw worden aan dat ééne feit in hun verleden, dat zij vrijheid en onafhankelijkheid hadden veroverd in den kamp tegen gewetensdwang, en evenmin kon ooit de geest gansch worden uitgebluscht, die zich zoo machtig had geopenbaard in den grooten Bevrijder dezer gewesten, in Prins Willem,

wiens ideaal voor de uitnemendste burgers der Republiek lot eene lamp voor hun voet is geworden.

Met trots mogen wij het uitspreken, dat in onze lage landen van oudsher velen de hooge waardij van godsdienstige en staatkundige vrijheid hebben gekend en gepredikt. Ik ga niet verder terug dan tot Erasmus, den zeldzaam begaafden, genialen Rotterdammer, voor wiens machtigen invloed op de geesten wij hoe langer hoe meer oog krijgen. Zijne ontzaglijke verdienste is waarlijk niet alleen, dat hij het bijgeloof in al zijne vormen heeft bestreden, het bederf der toenmalige katholieke kerk heeft gestriemd met zijne geduchte satyre en zoo lustig en onvermoeid den draak heeft gestoken met alle menschelijke dwaasheid. Veel grooter kracht nog is van hem uitgegaan door de ruimte van blik, die hij voor tijdgenoot en nageslacht geopend heeft, het vrije onderzoek, waarvan hij hun de heerlijkheid getoond en waartoe hij hun den weg gewezen heeft, de milde verdraagzaamheid, wier schitterende heraut en pleitbezorger te zijn geweest zijne onvergankelijke glorie uitmaakt. Eene verdraagzaamheid allerminst in hare karikatuur van onverschilligheid, die slechts uit armoede aan eigen overtuiging ook anderen niet verketteren wil. Niets ervan. Leest, om één boek te noemen, zijn *Handboek van den christelijken ridder,* waaruit zulk eene krachtige godsvrucht spreekt, zulk eene besliste overtuiging, die men toch wel niet verdenken zal, omdat hij zich geen man achtte voor het martelaarschap(*). Zijn begeeren ging uit naar een Christendom, dat bij verschil van denken toch allen zou omvatten en met weemoed heeft hij vaak teruggedacht aan de oude, apostolische kerk, waarin hij, gelijk na hem Huig de Groot doen zou, dat ideaal belichaamd waande. Waar wij in het land, dat hij nooit bijzonder heeft liefgehad, maar dat op hem trotsch blijft, de groote beginselen van vrijheid van geweten en van onderzoek hooren verdedigen, daar kan zijn invloed dikwijls worden aangetoond, mag hij telkens worden vermoed. De godsdienstige, in 't algemeen de geestelijke ontwikkeling der Nederlandsche natie beweegt zich voor een goed deel in het door Erasmus gewezen spoor.

Zijn geestverwant noem ik den te weinig gekenden Gelderschen hervormer Anastasius Veluanus, die zelf voor ons land verloren is gegaan, maar wiens kostelijk boek *Der leken wechwijser* in 1554 voor 't eerst verschenen, in de handen van duizenden is geweest en hunnen geest heeft gevoed. In hem ook die breede, verzoeningsgezinde verdraagzaamheid, die boven kleine verschillen uit de eenheid zoekt en in ‘middelzaken’ de vrijheid wil(†); hij beklaagt zich bitter, dat Christenen

(*) Merkwaardig is wat hij daarover zegt in zijnen brief aan Joh. Botzheim d.d. 30 Januari 1523, voor een deel zijne autobiografie. Zie in *Opus epistolarum Des. Erasmi Rot.* recogn. P.S. Allen, Oxford 1906, I, 29: ‘Et tamen non habent quod objiciant mihi nisi quod nolim mei capitis periculo profiteri, quae vel non assequor, vel pro dubiis habeo, vel non probo, vel nullo fructu professurus sim.’

(†) Veluanus. *Der leken wechwijser* in *Bibl. Ref. Neêrl.*, IV, 260. Leidsche uitgave van 1594 (uit het Geldersch in het Hollandsch vertaald), blz. 199.

twisten en toornig op elkander worden om dat edel sacrament (hij denkt aan den avondmaalsstrijd), dat immers juist liefde en eenheid afbeeldt(*) en hij oordeelt, dat men niet om allerlei dwalingen elkander verdoemen moet, maar wachten tot God ons betere tijden en boden zenden zal, die ons beter leeren zullen(†). En hij èn tallooze anderen in de tweede helft der 16de eeuw hebben zich om die reden zoo beslist verzet tegen het vervolgen, met name tegen het dooden van ketters. En dat waarlijk niet, omdat zij zelve (zooals eene sceptische natuur zou kunnen wanen) gevaar liepen om des geloofs wille te worden onthalsd of verbrand, maar omdat hun geloof in en hunne liefde voor vrijheid daartegen krachtdadig opkwamen. Er was, niet alleen over de nieuwgezinden, maar evenzeer over vele katholieken, een gansch andere geest vaardig geworden, dan die welke uit den inquisiteur Tapper sprak, toen hij tegen Angelus Merula zeide: 'Als de waarheid met de kerkleer in strijd was, zou men aan de laatste, op straffe der eeuwige verdoemenis, boven de eerste de voorkeur moeten geven'(§). Zij gevoelden: dat was voor hen uit den tijd en meteen kwam ook hun hart tegen de geloofsvervolging op. 'Lieve kinder', zegt een Leidsch hervormer, anno 1560, gemoedelijk tot zijne lezers, 'het is zoo haast doot gheslagen maer ick vinde nyemant, die een doode mach levendigh maecken'(**). Dit gevoelen heeft gezegevierd: nadat de Spaansche macht was geknot, is ten onzent om des geloofs wille nimmer meer iemand gedood. Gevaarlijk geachte boeken (wij zullen het zien) zijn nog dikwijls verbrand; doch vroeger verbrandde de inquisitie schrijver en drukker meteen; dat had nu uit. Toch zijn er af en toe nog krachtige stemmen voor het ketterdooden opgegaan. Beza, de opvolger van Kalvijn, had het bij geschrifte verdedigd en hier te lande was het door vele kalvinisten met instemming ontvangen. In Utrecht was het de oorzaak geworden van de scheuring tusschen hen en den zachtmoedigen Huibert Duifhuis(††), en toen Bogerman, de latere voorzitter der Dordtsche synode, met een ambtgenoot het in het Nederlandsch vertaald had (1601), opdat ook daardoor de openbare verleiding der zwakken mocht verhinderd worden, werd het wel druk gelezen, maar de heerschende beginselen kon het niet meer wijzigen. Nog in 1635 liet de beroemde Gisbertus Voetius aan de Utrechtsche hoogeschool de stelling verdedigen, dat de christelijke overheid den plicht had ketters en godslasteraars te vuur of te zwaard te verdelgen, indien het op andere wijze niet geschieden

(*) T. a.p., bl. 206, uitg. 1594, bl. 116.

(†) T. a.p., bl. 326, uitg. 1594, bl. 298.

(§) Latijn bij Fruin, I, 242, overgenomen uit den brief van Tapper aan Merula bij Hoog, *De verantwoording van Angelus Merula,* 1897, bl. 26-33 en aldaar bl. 33: 'Et contrarium docens (t.w. de waarheid) ex hoc solo damnaretur, quod ecclesiae, quae est columna et firmamentum veritatis, in sua doctrina adversaretur.'

(**) Bloccius, *Meer dan tweehondert ketterijen*, c. 125, bl. 130. Vergel. mijn artikel over hem *Theol. Tijdschr.* 1904 en aldaar bl. 344 vgl.

(††) Bor, *Nederl. Oorlogen,* II, 833 vgl. Wttenbogaert, *Kerk. Hist,* bl. 220. *Nederl. Archief voor Kerkgesch.*, VI, 262.

kon(*). Doch, al was dit elders nog een beginsel van staatsrecht, toegepast kon het ten onzent niet meer worden. De tijd was voorbij.

De idee der verdraagzaamheid op godsdienstig gebied tot beginsel van staatsbeleid te hebben verheven, blijft de eeuwige roem van Willem van Oranje. Uit niets blijkt misschien zoo duidelijk, dat hij zijn tijd ver vooruit was, al waren er enkelen, die hem begrepen, zooals Dirk Volkertsz. Koornhert, die door een Duitsch schrijver onlangs de letterkundige bondgenoot des vorsten in dezen strijd voor tolerantie is genoemd(†). Oranje's groot ideaal was alle Nederlanders, van wat kerk of gezindte ook, te vereenigen in den strijd tegen Spanje en in de vrije republiek vrijheid van denken en gelooven te verzekeren aan alle burgers binnen de grenzen der staatsveiligheid. Met volle recht mocht hij later in zijne *Apologie* verklaren, dat reeds in de jaren, toen hij zich nog niet openlijk tegen den koning verklaard had, het blinken en glinsteren van de vuren, waarin zooveel arme Christenen gepijnigd en gemarteld werden, in zijne oogen nooit zoo aangenaam was geweest als in die van den Hertog van Alva en dat hij altijd geraden had, dat de vervolgingen in Nederland zouden ophouden(§). Zijne gansche overtuiging klinkt ons al tegen uit dat woord in de vergadering van den Raad van State te Brussel, December 1564, waarvan men zegt, dat Viglius van schrik eene beroerte kreeg, maar dat wij met trots ons herinneren: ‘Hoezeer ik aan het katholiek geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat vorsten over het geweten hunner onderdanen willen heerschen en hun vrijheid van geloof en godsdienst willen ontnemen.’ Zijn leven lang is hij aan dat beginsel getrouw gebleven en al heeft hij het niet door allen gehuldigd gezien, dat zij verre, hij heeft het toch somwijlen in praktijk kunnen brengen. Zijn grooten geest speurt men in de bepaling van de Unie van Utrecht, Januari 1579, dat de katholieke godsdienst werd toegestaan, mits maar geen inquisitie plaats vond, en nog meer in de nadere verklaring van de Staten van Utrecht, dat ieder particulier in zijne religie vrij zou blijven en dat niemand ter cause van de religie zou mogen worden achterhaald of onderzocht. Dit was, wij zullen nog aanleiding vinden er op terug te komen, velen ultra's allerminst naar den zin; artikel 36 der gereformeerde geloofsbelijdenis eischte zelfs, dat de overheid valsche godsdiensten te niet zou doen en het rijk van den Antichrist te gronde zou werpen. Het is Oranje, door wien het staatsrecht der Vereenigde Provinciën het katholiek-zijn niet als misdrijf beschouwde, waarop straf zou staan. Geloofsonderzoek was daarom noodeloos(**). Het is misschien noodig hier op te merken, dat de Prins geene verdraagzaamheid wilde tot over de grenzen van zelfvernietiging. Bij den vredehandel te Geertruidenberg zeide hij tot de

(*) Plaatsen bij Duker, *Gisbertus Voetius*, II, 1, 54 noot 1.
(†) Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, enz., I, 1906, S. 453.
(§) *Apologie,* uitg. 1581, blz. 66.
(**) Verg. Fruin, *Verspr. Geschr.*, III, 273.

gevolmachtigden van Don Juan, toen hunne eischen hem te ver gingen, ‘nous voyons que vous nous voulés extirper et nous ne voulons point estre extirpés’(*). En ik geloof, dat zijn verheven beginsel later uitnemend is uitgedrukt in de woorden van burgemeester Cornelis Pzn. Hooft: ‘Niemand in zijne consciëntie bezwaren, maar een iegelijk daarin zijne vrijheid laten, zooveel zonder apparent perijkel vande gemeene rust ende verzekerdheid vant landt mach geschieden’(†). Helaas, voor zóó grootsche gedachte was de tijd noch hier noch ergens rijp en wij zullen dat duidelijk zien; maar het is toch opmerkelijk, dat in de laatste helft der 16de eeuw, in den aanvang dus van ons tijdperk, de toestand vooral niet minder was dan in de 17de. De dichter Carel van Mander, 1548-1606, roemt zijn tijd en zingt:

> ‘Maer 't is te prijsen hoogh hier aen ons Lants penaten,
> Dat sij gheen ondersoeck des herten toe en laten,
> Daer onverstant na tracht uyt blinden ijvers lust
> Maar dwinghen slechts de handt, die stoort ghemeene rust’(§).

De eerste jaren van den vrijheidsoorlog eischten zóó ontzaglijke krachtsinspanning, dat de onderlinge verschillen geene gelegenheid hadden om uit te groeien; de katholieke kerk was nog niet uit hare vernedering en ontaarding opgestaan en tot die ‘wederopluiking’ gekomen, die haar in de 17de eeuw tot gevaarlijke wederpartij maken zou; in den boezem van het Nederlandsche protestantisme was de tegenstelling tusschen de leer van Kalvijn en de nationaal-gereformeerden nog niet tot die scherpte verduidelijkt, die tijdens het Bestand tot zoo fellen burgerkrijg voeren zou. De geniale ideeën van den Prins en zijne geestverwanten moesten wezenlijk de vuurproef nog doorstaan. Toch rust ons oog met welgevallen op die laatste decenniën der 16de eeuw en als vertegenwoordiger van het beste wat toen op ons gebied is bereikt, denken wij gaarne aan den Leidschen hoogleeraar Franciscus Junius,

> Vierdubbel edelman, van afkomst, door verstand,
> Door wetenschap, door deucht’...(**)

den bij uitstek vredelievende, den bezadigd verdraagzame, wiens geschrift *Le paysible Chrétien*, 1593, inderdaad een gedenkteeken is van christelijke verdraagzaamheid en een roem blijft voor zijne nagedachtenis(††). Ook behoeven wij aan zijnen invloed op het nageslacht niet te twijfelen en zien dien gaarne belichaamd in den dagelijkschen omgang, dien hij

(*) Gachard, *Correspondance de G. le Taciturne,* III, 456.
(†) C. Pzn. Hooft, Bedenkingen enz. în *Mem. en Adv.* uitg. 1871, blz. 62.
(§) Bij dr. R. Jacobsen, *Carel van Mander,* 1906, blz. 52.
(**) Uit het bijschrift onder zijn portret bij Brandt, *Histor. der Reform.*, I, 789.
(††) Uittreksel bij Reitsma, *Franciscus Junius*, 1864, blz. 116-124. Brandt, a.w., I, 788-793; II, 31-42. Ten onrechte zegt Brandt, dat Josefus Scaliger hem zoo hoog stelde. Verg. Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, I, 1873, blz. 90, ook de gansche pericoop *aldaar,* blz. 87-99.

met Huig de Groot gehad heeft. Grotius was als student Junius' huisgenoot geweest(*) en wie twijfelt, of de zin voor gewetensvrijheid is daardoor krachtig versterkt in den man, die later, als vóór hem Erasmus, droomde van de ééne christelijke kerk, waarin geen twisten heerschen zouden en van wien wij het slechts betreuren, dat hij, uit afkeer van de controverzen onder de protestanten zijner dagen, het eigenlijk wezen en de beteekenis der Reformatie miskende. Een ander man van beteekenis, die mede den invloed van Junius heeft ondergaan, is de reeds genoemde burgemeester Hooft. In een zijner beroemde memoriën aan burgemeesteren en raden der stad Amsterdam haalt hij met instemming een aantal van 's mans woorden aan, die van zijne verdraagzaamheid getuigenis afleggen(†). Dit is alles in den annvang van ons tijdperk. Doch ook later en de gansche periode der republiek door vinden wij door uitnemende mannen de vrijheid voorgestaan, de verdraagzaamheid aanbevolen en hooren wij het vaderland prijzen als veilig toevluchtsoord voor vervolgden en Amsterdam als de Eleutheropolis, binnen wier muren alle vervolging ophield. Als ten jare 1644 in Deventer de katholieken klagen over onderdrukking, zeggen zij toch in hun verzoekschrift aan den Franschen gezant, dat deze verdrukking is ‘chose dure et jamais ouye dans ces Provinces ou la liberté de conscience a tousiours esté promise et permise’(§). En wilt gij een getuigenis van gansch andere zijde? Niemand minder dan Spinoza zegt in de voorrede van dat boek, ‘waarin wordt aangetoond, dat men niet alleen vrijheid van denken kan toestaan behoudens de vroomheid en de rust van het Gemeenebest, maar dat zij zelfs niet dan ten koste van de rust van den Staat en de vroomheid zelve kan worden opgeheven’, deze treffende woorden: ‘Daar ons nu het zeldzame geluk is te beurt gevallen van in een gemeenebest te leven, waar aan ieder volkomen vrijheid van meening en van godsvereering wordt toegestaan en waar men niets dierbaarder en liefelijker acht dan de vrijheid’... enz.(**). Wie bovendien bedenkt, dat de belangen der Republiek, als eerste handelsstaat der wereld ook reeds uit praktische overwegingen de grootste toegevendheid wenschelijk maakten; dat er in een land van koophandel, naar eene uitspraak van toen, moest zijn ‘familiare lieftalligheid onder de menschen’(††); dat eene stad als Amsterdam dit beginsel zóózeer in toepassing bracht, dat hare vijanden zeiden, dat

(*) Mevrouw de Groot staat later in briefwisseling met Elisabeth Junius, de vrouw van Vossius. Deze brieven zijn echter verloren. *Brieven van en aan Maria van Reigersberch,* uitg. Rogge, 1902, blz. 27 noot 1.

(†) Memorie van 16 Mei 1618, *Mem. en Adv.*, blz. 281 vlgg.

(§) Bij Knuttel, *Katholieken in Nederland,* I, 205 vlg.

(**) Nobis haec rara filicitas contingit ut in re publica vivamus ubi unicuique judicandi libertas integra est Deum ex suo ingenio colere conceditur et ubi nihil libertate carius nec dulcius habetur’, Spinoza in de Praefatio van zijn *Tractatus Theologico-Politicus,* 1670. De vertaling in den tekst is van Dr. W. Meijer, *Spinoza's Werken,* I, 1894, blz. 41.

(††) Hooft, *Mem. en Adv.*, blz. 30. Verg. W. van Ravensteijn, *Onderzoekingen over de oecon. en soc. ontwikkeling van Amsterdam,* 1906, blz. 196.

dáár ‘den politicquen Antichrist op zijnen throon’ zat(*); dat eindelijk de naijver der stadsregeeringen op eigen rechtspraak en op de berechting van eigen burgers, het oude jus de non evocando aan wie het verdienden en niet verdienden groote vrijheid, voor 't minst straffeloosheid bezorgde... wie dit alles bedenkt, verbaast zich over de luide klachten, vooral in de laatste jaren aangeheven, over de schromelijke onverdraagzaamheid in diezelfde Republiek, welke wij als land van vrijheid en verdraagzaamheid zoo hoogelijk hoorden roemen. Waar mag de oorzaak schuilen dezer tegenstrijdigheid?

Wij zien allereerst wat er aan is van die verdraagzaamheid op godsdienstig gebied, nader ten opzichte van de katholieken. Moet het woord van Fruin: ‘In onze republiek genoot de katholiek volledige gewetensvrijheid’ naar de meening van een onlangs overleden roomsch schrijver, inderdaad eene ‘klinkende frase’ worden geacht(†)? Er is maar één antwoord mogelijk: voor volstrekte gewetensvrijheid was er ook ten onzent nog geen plaats en aan onze hedendaagsche opvatting gemeten hadden de katholieken zeker geene vrijheid. Doch vergeleken met andere landen(§) stond de Republiek als oord van vrijheid bovenaan en was het lot der katholieken voor 't minst dragelijk, ja ik durf zeggen gunstig, omdat de praktijk nog zooveel beter was dan de theorie.

Die theorie was naar modernen maatstaf zeker hard. Ofschoon in de onderscheiden provincies verschillend en den eenen tijd strenger dan den anderen, komt zij toch in doorsnede hierop neer, dat de katholieken geen gelijke rechten hadden voor de wet, geen openbare ambten mochten bekleeden; dat zij persoonlijk in hunne godsdienstige overtuiging niet werden gemoeid, doch dat de gezamenlijke, openbare, uitoefening van den godsdienst hun niet werd vergund, geen mis, geen vormsel, geen deelnemen aan bedevaarten; dat hunne zonen niet mochten studeeren aan buitenlandsche, katholieke universiteiten, dat hunne huwelijken moesten gesloten worden voor Schout en Schepenen, ja in de Generaliteitslanden zelfs een poos voor den gereformeerden predikant; dat zelfs hier en daar hunne kinderen gedwongen werden de hervormde school te bezoeken en dat hunne priesters, zoo zij openlijk optraden, met uitbanning en verbeurdverklaring van goederen werden gestraft. Zelfs de overweging, dat deze toestanden rooskleurig waren, vergeleken bij het allerdroevigst lot van de protestanten in katholieke landen en dat het lijden b.v. der Hugenoten in Frankrijk of der Waldenzen in Piëmont en Savoye verreweg overtreft ook het ergste wat katholieken hier

(*) Bij Knuttel a.w. I, 136 vlg. Van Buchell ergert er zich over, dat te Utrecht de roomschen in 't openbaar vergaderden en deden wat ze begeerden, Aug. 1630. Zie zijn *Diarium*, uitg. v. Langeraad en Brom, 1907, blz. XLIII.

(†) Aldus W.A.L. Wilde, overl. 28 Mei 1904, in *Studiën,* jaarg. 36, dl. 61, blz. 313 vlgg. Vergel. over hem het ‘In Memoriam prof. W.A.L. Wilde’, *aldaar,* dl. 62, aflev. 4.

(§) Nog onlangs, Februari 1907, werd aan de moeder van de Koningin van Spanje geene vrijheid gegeven om gedurende haar verblijf te Madrid, in het paleis van haren schoonzoon eene zaal voor protestantsche godsdienstoefening in te richten. *N.R.C.*, 21 Febr. 1907, tweede blad.

hebben ondergaan, mag ons voor het onbillijke van den toestand niet blind maken. Doch evenmin mogen twee feiten van hoog gewicht vergeten worden: de harde maatregelen vinden voor een goed deel hunne verklaring in daden der katholieken zelve en voorts, de strenge plakkaten, nog bovendien der regeering vaak tegen haren zin afgedwongen, werden zoo slap toegepast, dat zij er evengoed niet hadden kunnen zijn. Voor beide stellingen is het historisch bewijsmateriaal zóó overvloedig, dat ik mij tot het doen van eene keuze moet bepalen.

In den eersten tijd van den vrijheidsoorlog stond een goed deel der katholieken naast de verschillende protestantsche fracties. Ook daardoor kon de strijd worden volgehouden, want het getal der eersten overtrof verre dat der laatsten. In 1587 vormden in Holland de hervormden 1/10 der gansche bevolking; in 1617 heetten bijna alle dorpen om Den Haag katholiek; in 1618 maakten, naar een woord van Oldenbarneveldt, de katholieken nog het rijkste en deftigste deel der natie uit(*). In overeenstemming daarmede is op 't einde der 16de eeuw alleen voor Haarlem een getal van honderd wereldlijke en reguliere geestelijken en eveneens het feit, dat zoovele overheidspersonen katholiek waren. In de dagen van Leycester waren in het Noorderkwartier de meesten roomschgezind(†) en eene enquête ingesteld in de jaren 1654, 1655 en 1656 wijst voor het platte land van Noord- en Zuid-Holland een opmerkelijk groot aantal katholieke ambtenaren aan(§). Toen nu met de jaren de Spaansche vijand telkens meer uit de vaderlandsche erve werd teruggedrongen en de oorlog een aanvallend karakter verkreeg; toen de katholieke kerk uit hare ontaarding(**) van de eerste helft der 16de eeuw zich had omhooggeheven en in de plaats van de diepgezonken geestelijkheid jonge priesters optraden van onbesproken zeden, van gloeiende overtuiging en niet geheel ongeleerd(††), toen vertoonde zich een geslacht van katholieken, dat, zoo al niet gansch anti-nationaal, toch van eene eindelijke overwinning door den Spaanschen koning herstel en bloei hunner kerk verwachtten. Wie begrijpt het niet, dat de regeering hen daarom en om hun groot aantal gevaarlijk achtte voor de rust en de vrijheid des lands? De katholieken verborgen hunne gezindheid allerminst en het is opmerkelijk, dat de strenge plakkaten tegen hen

(*) In 1621 klaagt Van Buchell, dat te Utrecht de deelneming aan de W.-Indische Compagnie niet groot is, omdat de ‘papisten, die alhier de meeste middelen hebben, daartoe niet en contribueeren.’ *Diarium*, uitg. 1907, blz. LVI.

(†) Th. Velius, *Chronijk van Hoorn,* 1740, blz. 475, noot 723.

(§) Zie de gansche lijst bij Knuttel, a.w., I, 347-354. In 1673 heet ⅛ gereformeerd, ⅓ katholiek en ⅓ sectarisch. Zie *La religion des Hollandois* (par J. Stouppe), 1673, p. 68. Holl. vert. 1673, (pamflet, Muller no. 7013) blz. 26 vlg.

(**) Zie o.a. bij Fruin, *V. Geschr.*, III, 252-260; De Hoop Scheffer, *Gesch. d. Kerkherv. tot* 1531, blz. 9-25 uit louter katholieke bronnen.

(††) Vergel. Fruin, *V. Gesch.*, III, 318 vlg. Als type van den voortreffelijken priester der 17de eeuw de Leidsche pastoor Rumold van Medemblik. Natuurlijk bleven ook de minderwaardigen. Helmichius, *Goliaths Sweert ende Riedtstock van pater Frans Coster Jezuwijt*, 1609, geeft blz. 175 eene schildering van de domheid, de luiheid en de gemeenheid van pastoren en pastoorgens, hoogst partijdig maar niet geheel verzonnen.

zoo dikwijls volgen op eene voor het gemeenebest schadelijke gebeurtenis, waarin zij de hand hadden gehad. Op het verraad van Rennenberg volgt het plakkaat van 20 December 1581, op den moord van Oranje de vernieuwde uitvaardiging van 21 November 1584, terwijl de herhaalde pogingen om Balthasar Gerards onder de heiligen te doen opnemen de vijandige stemming zeer begrijpelijk verergerden(*). De aanslag van den Jezuïet de Renichon op Barneveldt, Aldegonde en Leoninus(†) werd gevolgd door het plakkaat van 1 Juli 1594, en dat Nijmegen en Doesborgh door de katholieken in handen van Parma werden gespeeld door dat van 21 Januari 1587. Van dezen aard is er veel te noemen. In 1621 trachtten Jacob Mom en Van Botbergen de stad Tiel aan de Spanjaarden te brengen, en bij den aanslag der Spanjaarden op Maastricht in 1638 genoten zij den steun van vijf katholieke geestelijken binnen de stad. Al zulke feiten bewijzen, dat vele katholieken bij voortduring met den landsvijand heulden en verklaren het strenge toezicht der regeering, meteen den argwaan der protestantsche bevolking. In het noodjaar 1672 was zij het, die er bij de Friesche Staten op aandrong, dat ‘alle paepsche officieren uyt het uytschot der burgerije en huysmanschappen werden uitgemonstert,’ natuurlijk omdat zij niet werden vertrouwd(§), gelijk in de zuidelijke provincies velen uit de roomsche bevolking bij de nadering der Fransche troepen hadden geroepen: ‘liever Fransch dan Prins!’ Voortdurend hooren wij van de gebeden door katholieken voor den Spaanschen vijand opgezonden en van hooge geestelijken, denkt aan Sasbout Vosmeer, die in 't geheim met hem onderhandelen. Dit was inderdaad onduldbaar. Reeds Willem van Oranje kende het dreigend gevaar, dat bij den katholiek de eed aan den paus meer gold dan die aan het vaderland en in later jaren was het de beroemde bisschop Janssenius, die aan Hugo Grotius schreef, dat de katholiek gedurende den oorlog, als hij kans ziet om den Spaanschen koning behulpzaam te zijn tegen de Statenregeering, daartoe verplicht is(**). Ik herinner eindelijk aan het feit, dat de hooge geestelijken, ook de kanunniken van de kapittels door den koning, later door de aartshertogen te Brusssel werden benoemd, zoodat de leiding van het katholieke deel der Noordnederlandsche bevolking in handen was van priesters, door den vijand

(*) Sasbout Vosmeer, de vikaris apostoliek, bewaarde Gerard's bekkeneel als een reliek. Zie Frederiks, *De moord van* 1584, blz. 150.

(†) Aldus voor Longolig volgens Fruin, *V. Geschr.*. VII, 374 vlg. In 1582 hielden de papisten in 't Noorderkwartier onder leiding der Jezuïeten openlijke en talrijke vergaderingen, zeggende, dat zij uit de dorpen en velden als koeien in de stallen in de steden zullen geraken en bijv. Hoorn vermeesterd hebbende, den vijand de hand bieden zouden. Vergel. de Resolutie van 26 Mei 1852 in *Kerkel. Plakkaatboek* van Scheltus, II, 38 vlg.

(§) Vergel. Knuttel, *Balthazar Bekker,* 1906, blz. 91-93.

(**) Et tametsi teneatur collaborare ut Respublica tyrannice occupata suo legitimo Domino recuperetur.....’ De gansche brief van Janssenius, Lovanio 20 Aug. 1609, in *Batavia Sacra*, II, 22.

aangesteld(*)! Geen staat, dien deze en dergelijke toestanden niet tot de grootste waakzaamheid nopen zouden.

Het volk, schoon onkundig van de raadslagen der hoogere politiek, wist toch deze dingen ook en uitte vaak zijne woede op eene wijze, die wij thans zeker afkeuren, maar die voor toen zeer begrijpelijk was. Op 't eind van Augustus 1629 na de inneming van Wesel, brandden enkele jongelieden te Uitgeest vreugdevuren en, daar de roomschen daarvóór, bij den inval der vijanden op de Veluwe en de inneming van Amersfoort, groote blijdschap aan den dag hadden gelegd, werden als wraak door de anderen de houten kruisen op het kerkhof in het vreugdevuur verbrand, ja de ijzeren en steenen stukgeslagen en ook in de kerk enkele kruisen op grafsteenen weggebeiteld(†). De volksverbeelding wordt door geruchtmakende gevallen getroffen, en bij den wisselenden kans van den oorlog in den beginne, bij de ruwere zeden, bij den strijd om het evenwicht tusschen de provinciën, geschiedden er telkens dingen, die de vijandschap voedden. Nog in 1597 werd te Brussel eene protestantsche vrouw om den geloove levend begraven(§); twee jaar later te Deventer een predikant door een katholiek in de Lebuïnuskerk met dolksteken vermoord(**), voorvallen, die de zware tijden der geloofsvervolging in de herinnering terugriepen. Voeg daarbij, dat in overwegend roomsche streken de bevolking zich tegen de regeeringsambtenaren veelvuldig verzette, zooals b.v. op Texel, waar roomsche vrouwen den schout in een deken naaiden en omhoog wierpen(††), dat ijverige priesters al te vaak eene onverzoenlijke houding aannamen, gelijk de pastoor van Limmen, die duivelen uitbande en hen getuigenis liet afleggen ten gunste der kerk en tegen de regeering(§§), en ik heb genoeg aangevoerd om te bewijzen, dat én voor de overheid én voor de massa de katholieken staatkundig gesproken noodwendig verdacht moesten zijn en in het oog worden gehouden. Ja, men moet, deze omstandigheden in aanmerking genomen, de bezadigdheid en de gematigdheid der hooge regeering prijzen, die wel soms tot retorsie-maatregelen overging, d.w.z. bij zware verdrukking van geloofsgenooten in het buitenland een scherp plakkaat op eigen erve vernieuwde of enkele bekende Jezuïeten deed gevangen nemen(***), maar zich tot wraakneming toch nimmer liet vervoeren, zoodat noch de herroeping van het Edict van Nantes, noch de nood van het jaar

(*) Plaatsen bij Fruin, *V. Geschr.*, III, 277 in de noten.
(†) Uit de kerkeraadsnotulen van ds. Abdias Widmarus in *Nederl. Archief van Kerkgesch.,* III, 1905, blz. 315.
(§) *Bibl. des Martyr. prot. Neerl.,* II, 1890, p. 704 sub n°. 319.
(**) Revius, *Daventria illustrata,* 1650, p. 559.
(††) In 1616. Bij Knuttel, a.w., 1, 96. Voor Nibbixwoud *aldaar,* I, 123 vlg.
(§§) Knuttel a.w., I, 131.
(***) Voorbeelden bij Knuttel a.w., I, 119 vlgg. 249.

1672 eenige vervolging van katholieken wakker riep. Eene bezadigdheid, in het buitenland met de grootste verbazing waargenomen(*).

Waren de Nederlandsche staatslieden, als ik het zoo zeggen mag, aan zich zelve overgelaten geweest, zij zouden zich hebben bepaald tot de strenge bestraffing van landverraad, tot onderdrukking van al wat de veiligheid des lands en de duurgekochte vrijheid in gevaar bracht. En zelfs dan blijken zij voor vervolgen zeer ongeschikt. Toen eens de raadsheer Leonard Casembroot met enkele dienaren huiszoeking deed in de woning van den vader van Sasbout Vosmeer, den Vikaris apostoliek te Delft, kwamen zij voor eene gesloten kamer, waarin zich de gezochte werkelijk bevond. Doch zijn broeder Michiel, die de heeren rondleidde zeide: 'hier slaapt mijn 80jarige vader, die onlangs door eene beroerte getroffen werd, wilt hem niet storen'. Dus keerden de kiesche vervolgers bij de deur om en verlieten straks onverrichter zake het huis. Aldus verhaalt ons een katholiek schrijver uit dien tijd(†). Zulke anecdoten zijn bijzonder teekenend, gelijk ook b.v. het feit, dat Adalbert Eggius, Vosmeer's plaatsvervanger, schoon beschuldigd van verstoring van de orde en de rust des lands, wel is waar twee en een half jaar gevangen heeft gezeten, doch nooit is gepijnigd en er afkwam met verbanning zelfs zonder confiscatie van goederen(§). Wie den tijd in aanmerking neemt, zal dit uiterst zacht vinden. Neen, het vervolgen ging der regeering slecht af en als er ook nog de onderlinge naijver der regenten, waarop wij al doelden, bij kwam, dan kon het geschieden, zooals met den Amsterdamschen pastoor Marius, dat het onderzoek louter pro forma was en met een gastmaal eindigde(**). Dezelfde uitwerking had - al was het motief ook niet edel - de bescherming van hooge personages. Ik denk aan Prins Maurits die, ik weet niet juist waarom, den Jezuïet Marcus van den Tempel zeer genegen was, hem op het vriendelijkst ten hove ontving en hem daardoor den overmoed gaf zich te Leiden, waar hij woonde, geheel vrij te bewegen(††).

Het spreekt van zelf, eindelijk, dat in den loop des tijds, toen de Republiek sterk en machtig geworden was, de vrees voor 's lands veiligheid uit had en de katholieken geen belang meer hadden bij verandering

(*) Teekenend daarvoor is het op blz. 9 noot § genoemde *La religion des Hollandois*. De schrijver, een officier van rang in dienst van Louis XIV, begrijpt niets van de vrijheid die hier heerscht en hij komt tot het zonderlinge besluit, dat de Republiek geen protestantsche, veel minder een gereformeerde staat mag heeten, omdat er zooveel secten naast de heerschende kerk worden geduld. Hij roept uit, pag. 79: 'Mais y a-t-il rien au monde de si surprenant que de voir que les Estats donnent une liberté illimitée à toute sorte de religions, qu'il se trouve dans la Hollande plus de sectes découvertes et reconnues qu'il n'y en a dans tout le reste de l'Europe.' De godsdienstvrijheid houdt hij voor de vrucht van godsdienstige onverschilligheid en de vertaler van zijn boekje zegt daarom, dat de Franschman, 'ul. Regenten en de Religie zoekt verdacht te maken' (in zijn woord vooraf.)

(†) Fr. Dusseldorp, *Annales,* uitg. Fruin, pag. 279 vlg. op het jaar 1601.

(§) Bij Fruin, *V. Geschr.,* III, 302-307. Anno 1604.

(**) Knuttel a.w., I, 154. In noot 2 een maar al te gerechtvaardigd protest tegen de manieren van vele hedendaagsche katholieke historici.

(††) Dusseldorp, *Annales,* p. 451 vlgg. Inl. blz. CXI. Fruin, *V. Geschr.,* III, 338 vlg.

van zaken - de houding der overheid zóó gunstig voor hen werd als toen maar mogelijk was. In 1687 b.v. werden te Amsterdam zelfs de bagijntjes weer geduld, ook klopjes genaamd, omdat zij vroeger rondgingen en aanklopten aan de huizen der geloofsgenooten en aanzegden, dat er hier of daar geheime godsdienstoefening zou gehouden worden. Thans op het einde der 17de eeuw waren landgenoot en vreemdeling trotsch op het Bagijnhof, door een 200tal zusters bewoond(*), gelijk het nog een geheel bijzonder sieraad der hoofdstad uitmaakt. Ja, de regeering verdedigde hare katholieke onderdanen tegen smaad en laster en verbood bij arrest van 24 October 1720 het schandelijk en door enkele ruwe prentjes ontsierde schotschrift 'Papekost opgedist in geuseschotelen', 'als contineerende seer vuyle lasteringen teeghens de Opsienders en Leeraars van de Roomsche kerke en niet anders kan opereeren als verbitteringh uyt te wercken soo tusschen Ingezeetenen van deesen Staat onder den anderen als elders'(†). In de 18de eeuw trouwens was die verbittering geweken, en vooral al wat zich bestralen liet door de verlichting harer laatste decenniën pleitte voor volledige gelijkheid voor de wet, ook voor katholieken. De patriotten zijn herhaaldelijk voor hen opgekomen, de Spectatoren verheffen voor hetzelfde beginsel hunne stemmen in koor, de juffrouwen Wolff en Deken spreken in hare geschriften weinig van hen, maar waar zij het doen, is de toon mild en vriendelijk. Aan staatkundige gevaren van hunnen kant dachten zij niet meer, ja misschien deelden zij in de meening van velen, dat alle christelijke kerken zouden samensmelten en opgaan in ééne groote, ongedeelde christenheid. In de *Willem Leevend* zegt iemand, 'dat er geen duivel is als één en die slagt de Paus, zijn winkel verkoopt uit'(§). Roomschen en protestanten leefden vreedzaam naast elkander en al waren er nog, gelijk wij hieronder zien zullen, grove onbillijkheden, van eenige vervolging van staatswege was geen sprake meer. Ten jare 1799, toen reeds het plan bestond bij de verdreven Oranjes, om bij hunne herstelling Noord- en Zuid-Nederland te vereenigen, beloofde de Erfprins, dat de katholieken alsdan volkomen vrijheid van godsdienst en burgerlijke gelijkheid zouden genieten. De aartsbisschop van Mechelen en de bisschop van Roermond verleenden hunne medewerking en zoo werden inderdaad de katholieken gewonnen(**). Later

(*) Vergel. *Archief Gesch. Aartsb. Utr.*, XVII, 269 vlg.

(†) Naar Sepp, *Staatstoez. op de godsd. letterk.*, 1891, blz. 116. Het eenige waarlijk ergerlijke prentje heeft betrekking op de befaamde devotie van broer Cornelis.

(§) Wolff en Deken, *Historie van den Heer Willem Leevend*, IV, 337. Over den roomschen zendingsarbeid wordt zeer ongunstig geoordeeld in *Brieven van Abraham Blankaart,* 1787, I, 23. Eene grap over Roomschen heiligendienst uit Smollet's 'Spiritual Don Quichot' schrijft Betje Wolff aan Mevrouw Winter-Van Merken, *Brieven,* uitg. Dyserinck, 1904, blz. 150.

(**) Belangrijk is het request van den bisschop van Roermond d.d. 19 Augustus 1799, waarin de voornaamste grieven der katholieken van Limburg worden genoemd. De over deze zaak gevoerde correspondentie bevindt zich in het Huisarchief der Koningin. Vergelvooral G.J.W. Koolemans Beijnen, 'Oranje en de Roomsch-Katholieken in 1799' in *Handd. en Medd. v.d. Mij. der Ned. Letterk.,* 1903/1904.

als souverein vorst in 1814 heeft Willem I bij staking der stemmen in de grondwetscommissie den doorslag voor de vrijheid van godsdienst gegeven. Doch dit ligt al buiten de grenzen van ons bestek. Wie bedenkt, dat nog in Maart 1762 te Toulouse de gerechtelijke moord plaats vond op Jean Calas, die aan Voltaire zijn *Traité de la Tolérance* 1763 in de pen gaf, geschrift dat in zijne kwetsende hoogheid voor de protestanten even pijnlijk was als de dood van hun geloofsgenoot(*), die aarzelt niet de Republiek te prijzen en voor hare overheid, schoon kind van haren tijd, den hoed te lichten.

Indien men slechts, zeide ik, de regenten hun gang had laten gaan, de vrijheid der katholieken zou nog minder geleden hebben. Voor een deel uit staats-, voor een deel uit handelsbelang, voor een deel uit onverschilligheid, voor een ander deel uit ernstige overtuiging, waren zij voorstanders van eene verdraagzaamheid, zóó verre als de zekerheid en rust van den Staat dat toelieten. Doch zij waren zelve niet geheel vrij. Zij stonden onder den invloed en waren voor een deel aanhangers van den gereformeerden godsdienst, die in de Republiek wel geen staatsmaar toch bevoorrechte godsdienst was en geen andere gelijk bevoordeelde kerkgenootschappen naast zich duldde. Vooral hadden zij te ontzien de vertegenwoordigers van die groep onder de gereformeerden, in wie deze beginselen op het scherpst waren geaccentueerd, de calvinistische predikanten. Deze mannen, die in onze Republiek zoo grooten invloed hebben geoefend ten goede en ten kwade; predikers van een stelsel, dat hoe hard ook, door zijne scherpe formuleering vastheid gaf aan het godsdienstig leven van een deel der natie; woordvoerders van eene groep, die achter zich de glorierijke herinnering had aan de schrikkelijkste jaren van den vrijheidskamp, waarin zij het spits hadden afgebeten; theologen, die, zelve ten deele vreemdelingen, de dogmatiek van Kalvijn en Beza, uit den vreemde ingevoerd, als de eene en onfeilbare waarheid handhaafden; voortreffelijke organisatoren, die door hun consistoriaal stelsel de hervormde kerk tot eene macht in den Staat hadden gemaakt en op maatschappelijk gebied de deerlijk verwarde toestanden in zake de huwelijkssluiting hadden geregeld; aanhangers van een kerkrecht, dat eene souvereine kerk *naast* den staat wenschte en niets zou hebben willen weten van den fundamenteelen regel van ons publiek recht: de vrije kerk *in* den vrijen staat; hartstochtelijke polemici voortdurend in wrijving en strijd met de overheid, die deze suprematie niet kon dulden, maar haar oppermacht handhaafde vaak tot tirannie toe; mannen veelal uit de lagere volksklassen voortgekomen, democratisch gezind, vaak van groote bekwaamheid,

(*) Nous avons pendu depuis 1745 huit personages de ceux qu'on appelle prédicants ou ministres de l'Evangile, qui n'avaient d'autre crime que d'avoir prié Dieu pour le roi en patois, et d'avoir donné une goutte de vin et un morceau de pain levé á quelques paysans imbéciles.' Aldus Voltaire in zijn *Traité de la Tolérance.* Hij was, zooals men weet, den protestanten vijandig gezind. Vergel. voor 't een en ander Bungener, *Voltaire et son temps,* 1851, I, 140 vlgg. 174 vlg. II, 212 vlgg.

in disputeeren van jongsaf geoefend, ruw van manieren maar onomkoopbaar, hard tegen wederpartijders doch in gemoede overtuigd ‘de’ waarheid te bezitten; door de schare aangebeden met eene vereering, die wel hoogmoedig moest maken, doch daartegenover door de hooge heeren, door jonker of grietman, baljuw of schout al te vaak hondsch bejegend - deze kalvinistische predikanten waren het, die de overheid menigwerf tot strenger maatregelen tegen de katholieken hebben gedreven, dan zij zelve wezenlijk wilde. Want zij, de dienaren des Woords, die wij vaak opmerkelijk vinden, soms bewonderen en zelden liefhebben, waren voor de regenten als vliegen voor het paard. Altijd op de wacht, altijd met de hand aan 't zwaard, bliezen zij telkens alarm en wekten onrust bij de schare. Zij behoefden niet altijd te worden gevreesd, maar er moest altijd op hen worden gelet; het overslaan der schaal was vaak in hun hand. Hunne onverzoenlijkheid blijkt 't best in den strijd tegen de remonstranten, maar telkens vertoonen zij dat karakter onder de andere, mildere gereformeerde groepen, in het midden waarvan zij dezelfde rol spelen als de Jezuïeten in hun dagen dat deden te midden der katholieke Nederlanders. Beiden onverzoenlijk, beiden onverdraagzaam, ijverig, intellectueel, offervaardig, hebben kalvinist en jezuïet in onze Republiek elkander fel gehaat en stonden toch niet zóó ver van elkander af. Door beiden zijn hervormden en oud-katholieken tegen elkander opgehitst en wij ontvangen vaak den indruk dat, zonder hen, de vijandschap, zelfs toen, minder vernijnig zou zijn geweest. Schier nergens valt het den hedendaagschen historicus zóó moeilijk tot billijk oordeel te komen: de kleuren zijn zoo dik opgelegd, de hartstochten woeden zoo fel, het goede gaat vaak zoo diep schuil onder het terugstootende. Intusschen, wij moeten de poging wagen en thans dit algemeene in breede trekken door het bijzondere gaan toelichten.

Burgemeester Hooft heeft bij meer dan ééne gelegenheid het streven van de kalvinistische predikantenz ijner dagen geschilderd, naar waarheid wat hun uiterlijk gedragen aangaat, doch zonder te letten op de innerlijke beweegredenen: Gevaarlijk acht hij vooral hun ketterjagen en daardoor ook toonen zij zich lichtvaardige en roekelooze lieden door wie de grootste tempeesten en onweders worden verwekt. Doch ‘als niet komt tot iet, kent iet zich zelven niet.’ Hebben wij dan de wapenen gevoerd voor ééne secte of voor alle ketters en zullen wij thans, als Actaeon, door onze eigen honden verscheurd worden? Toch gaat het dáárheen! Wie onder de gereformeerden heeten af te wijken, worden door de kalvinisten mamelukken, duivels en pesten gescholden en zij eischen, dat de magistraat allen, die niet goed gereformeerd zijn met een half jaar bedenktijd uit het land banne! De kalvinistische predikanten roepen maar om eene regeering als van Gideon of Jehu, ‘maar zij mogen weten,’ zegt Hooft met aangename fierheid, ‘dat de forme van regieringe dezer landen tegenwoordig in oprechtigheydt,

vromicheydt ende andere christelijke deuchden de voorzegde twee prinsen verre passseert.' Bij onze regeering anno 1616 zijn wij van de religie wel verzekerd, daar niemand ons daarin zoekt te krenken; slechts wordt er naar getracht, dat anderen mede hunne vrijheid mogen genieten in 't geen waarin zij van ons verschillen. Dat is beter met goede oogen aan te zien dan door het preciese drijven het een met het ander te verliezen en den Spanjaarden den weg te bereiden. Alle andersdenkenden uitbannen? Zou dan de gelukkige uitkomst, die God van dezen langdurigen oorlog gegeven heeft, in zulk eene schrikkelijke, moorddadige tirannie worden veranderd, het moest Gode geklaagd wezen. Philips zeide: 'liever geen land dan een kettersch land'; dat zeggen de kalvinistische predikanten ook; maar zij zeggen het van hun eigen landgenooten. Uit het land drijven allen die geen professie doen van de gereformeerde religie, het zou geen haar beter zijn dan de Spaansche inquisitie en de verdere proceduren van Spanje tegen die arme luiden van Amerika, Grenada en de Mooren. Tegen zulke beginselen behoort de overheid met alle kracht op te treden. Er zal wel een zwaar anker te lichten zijn, doch dat zal beter geschieden - en hier spreekt de aristocraat - door de bescheiden autoriteit van de christelijke overheid dan door domme kracht van menigte van menschen(*).

Inderdaad, en hierin heeft Hooft althans groot gelijk, waar deze beginselen onbelemmerd toepassing vonden, zou het met den Staat gedaan wezen. Daarom heeft de Republiek zich tegen deze soort van theokratie altijd verzet door de kerkelijken onder strengen dwang te houden, waarbij zij echter op hare beurt dikwijls tiranniek werd. De juiste verhouding was nog verre, de naald van de weegschaal schommelde nog heftig en de tijden waren ruw. Tirannie, niet slechts in de dagen van Oldenbarneveldt, toen Huig de Groot den 23sten April 1616 zijne beroemde rede hield over de 'Resolutie der Staten tot vrede der kerken,' waarin hij der overheid volle autoriteit geeft over de kerk, die voor háár besluiten neemt, voor háár synoden samenroept, binnen hare muren scheuringen verbiedt(†), maar ook daarna,

(*) Uit 'Sommier discours op den tegenwoordigen staat van den lande, 1611 en Bedenckinge op de kerckelijke geschillen'. *Memoriën en Adviezen,* 1871, blz. 1-93. Scherp is ook een woord van Constantijn Huygens in een brief aan Descartes d.d. 6 Juni 1643, toen deze zijne 'Epistola ad celeberrimum virum Gisbertum Voetium' uitgegeven had: 'Vous disputez sagement contre l'impertinence des predicateurs, descrians sans retenue les pechés du peuple ou du magistrat en chaire. Mais cela en alarmera beaucoup d'autres avec Voetius contre vous. Un homme estourdi me fit un jour une plaisante comparaison disant que les theologiens estoyent semblables aux porceaux, qui quand on tire un par la queue, tous crient.' Uit Descartes' Oeuvres III, 677 bij Duker, *Gisbertus Voetius,* II, 2, bijlagen blz. LVII. In 1623 oordeelde Huygens gunstiger, *De Gedichten*, uitg. Worp, II, 7 vlgg.

(†) De rede van Grotius bij Brandt, a.w., II, 345-383. Van Ravensteyn, a.w., blz. 205 zegt, dat hier de vertegenwoordiger spreekt der heerschende klasse, die in de kerk ziet een van de banden, die maatschappij en staat samenhouden. Ten deele juist: zie b.v. bij Brandt t.a.p. blz. 382. Doch De Groot verdedigt hier ook zijn ideaal van eene algemeene christelijke kerk, waarin verdraagzaamheid heerschen zal boven den twist over niet fondamenteele leerstukken (Brandt t.a.p. blz. 357), de 'middelzaken' van Anastasius Veluanus (zie *boven,* blz. 3 vlg.).

toen te Dordrecht het kalvinisme had gezegevierd, bleef de overheid uiterst voorzichtig, onthield hare bekrachtiging aan de Dordtsche kerkorde, oefende invloed op de inwendige aangelegenheden der kerk, deed hare commissarissen-politiek de kerkelijke vergaderingen bijwonen en hield aldus de teugels in de hand(*).

Daar echter de kalvinistische predikanten eene macht vormden in den lande en daar zij, ook onder de overheidspersonen geestverwanten telden, was de gedragslijn tegenover hen gevolgd er een van geven en nemen. Zij eischten onderdrukking van alle kalvinistisch niet-gereformeerde godsdiensten; zij eischten ook, het zij er aanstonds en tot hunne eer bijgevoegd, maatregelen tegen groote volkszonden, drank, spel en ontucht, tegen grove sabbathsschennis, tegen den bijtenden woeker van de lombardiërs, tegen ruwe en wreede volksspelen (waarbij zij voor het schoone en bekoorlijke in vele oude gebruiken helaas geen oog hadden); zij eischten en hadden den moed hunner overtuiging ook tegenover de hoogstgeplaatsten(†) en als de overmoed der katholieken hier of ginds hoog gestegen was, of ook als de politiek hunne goede gezindheid noodzakelijk maakte, gaf de overheid aan hunne eischen toe, ten deele, vaak schoorvoetend, soms met leedwezen over de schending van eigen beginselen. Zoo gaan wij dan hier tusschen edel en onedel door.

Op de Groote Vergadering (18 Januari en volgg. 1651), schitterend beeld van de macht der fiere Republiek, vroegen de predikanten bij monde van ds. Lotius uit Den Haag een aantal strenge maatregelen tegen de katholieken, die te machtig werden(§). Doch hun werd geantwoord, dat men eens de wapens voor de vrijheid van consciëntie had opgenomen en daarvan thans niet zou afwijken. Den 27sten Januari besloot de vergadering, dat wel de gereformeerde religie zou worden gehandhaafd, maar dat de andere godsdiensten onder zekere bepalingen zullen zijn toegestaan. Dit was een fier antwoord. Doch toen in de volgende jaren de tegenstelling tusschen staats- en prinsgezind al scherper verhouding aannam en de magistraat de predikanten, die veelal prinsgezind waren, te vriend wilde houden(**), deed zij hun genoegen

(*) Zij deed dit ook door aan afgezette predikanten hunne jaarwedde te blijven uitbetalen, zooals aan Balthazar Bekker, Frederik Leenhof e.a.

(†) B.v. in 1642 tegenover Frederik Hendrik, Blok, *Gesch. v.h. Nederl. volk,* IV, 323 naar Aitzema, II, 846. De eischen der kerkelijken in zake spel en drank en ontucht, sabbatsschennis, woeker enz. en hunne opvattingen omtrent zedelijkheid in 't algemeen leert men o.a. uit Jac. Koelman, *Pointen van nodige reformatie*, 1678, blz. 295-351 en uit Jac. Hondius, *Swart register van duysent sonden,* enz., 1679.

(§) Juist als b.v. in Frankrijk de katholieke geestelijken klaagden, dat de edicten tegen de Protestanten zoo slap werden uitgevoerd. Eliëzar Lotius was van 1632 tot 1668 predikant in Den Haag.

(**) Aitzema 8 Januari 1655 aan Thurloe (*Thurloepapers,* III, 50). Zie ook *Resolutiën van Holland* op 3 Juli 1653. Onder de prinsgezinde predikanten in Den Haag hebben Jacobus Stermont en Franciscus Ridderus van zich doen spreken in deze jaren. Zij vielen op den kansel heftig de regeering aan, werden geschorst en - herriepen. Over Stermont, ‘os inter templi lumina sedereum’, een versje van C. Huygens, *Gedichten,* uitg. Worp, IV, 258.

door scherpe plakkaten uit te vaardigen of te vernieuwen tegen de 'paepsche stoutigheden' de 'schandelose overblijfsels des heillosen pausdoms', het 'papizare' of heulen met de papisten. Daaronder was te verstaan, altijd nog in de taal des tijds, de aanwezigheid van afgodische altaren en sacramenthuisjes alom in den lande, van beelden en crucifixen, het luiden der avemariënklokken te morgen en te avond, het houden van papistische exercitiën in de huizen of in de kasteelen van katholieke edelen(*), het plegen van heidensche bezweringen bij begrafenissen, het vrij omgaan van roomsche priesters door stad en land. Voor den geloofsijver door vele priesters getoond, rondzwervend bij nacht en ontij, zooals van Henricus de Vrede en Franciscus Mijleman in de Ommelanden(†), konden de kalvinisten misschien niet geëischt worden dat oog te hebben, dat wij thans er voor bezitten; en misschien getuigde nog wel van zachtmoedigheid dat voorstel van de synode van Gasselte a° 1600, dat aan de monniken en papen, die van Drost en Gedeputeerden alimentatie hebben en toch in die heerde Christi zijn als schadelijke wolven, eene afgezonderde plaats zou worden aangewezen om daar in stilte hun leven te eindigen(§). Doch men ziet, de paapsche stoutigheden, door de predikanten bestreden, lagen op godsdienstig-kerkelijk gebied en raakten niet de staatkundige verhouding tot den Spaanschen vijand. Toch was ook hier, zeiden wij, in de jaren o.a. van Jan de Witt de regeering den kalvinisten vaak ter wille en de raadpensionaris-zelf placht wel een, den predikanten aangenaam, staatsbesluit hun te melden. Ds. G. Buijtendijk, dien hij ook buitendien goed kende(**), ontving d° 21 Augustus 1653 een brief van hem, waarin De Witt schrijft, dat de Staten van Holland en Westfriesland resolutiën hebben genomen 'jegens d'oeffeninge van de Roomsche superstitie in huijsen van publijcque ministers soo van Spangiën als van Vrankrijck alhier resideerende die tot verderff van vele zielen ende tot groote schandale van de vromen nu eenigen tijdt herwaerts seer licentieuselijk is gepleecht.' De Witt belooft aan de handhaving streng de hand te zullen houden en te zullen zorgen, dat 'de pauselijke superstitiën tegengegaan ende sooveel doenlijck geweert mogen werden'(††). Zoo hielden in de dagen der geloofsvervolging de stedelijke vroedschappen door maaltijden en kloosterreparatiën de minnebroeders te vriend, van wier hulp men alles verwachtte ter beteugeling van de protestantsche ketterij.

Wat aangaat den inhoud der resolutie - voor de gezanten van

(*) Op huize Menninga te Roden, zie J. Nanninga Uiterdijk in *Dr. Volksalmanak,* 1906, blz. 27-40.

(†) Bij dr. G.A. Wumkes, *De Geref. Kerk in de Ommelanden,* 1904, blz. 9, 22 vlgg.

(§) *Acta Prov. Synoden,* uitg. Reitsma en Van Veen, VIII, 19. In deze Acta vindt men eene rijke verzameling van paapsche stoutigheden. Zie ook bovengenoemd boek van Wumkes, hoofdstuk 1 en mijn artikel in *De Tijdspiegel*, 1901.

(**) 29 Januari 1655 vraagt De Witt aan ds. B. te zorgen, dat de huwelijksgeboden van zijn huwelijk met Wendela Bicker mogen worden afgelezen.

(††) *Brieven van Johan de Witt,* uitg. Kernkamp, I, 1906, blz. 87 vlg.

katholieke mogendheden, Frankrijk, Spanje, Venetië kon natuurlijk niet het verbod gelden der uitoefening van den katholieken godsdienst. De kapellen in de hôtels der ambassadeurs stonden open voor alle katholieken, ook Nederlanders. Er werd in eene vreemde taal gepredikt en het kon dus niet veel kwaad(*), maar in 1642 kwamen er al klachten in, dat er bij den Franschen en Venetiaanschen gezant in 't Hollandsch werd gepreekt(†). Dit was de regeering inderdaad niet naar den zin en zij heeft getracht het te keeren. In Londen werden eens over de honderd personen gevangen genomen, die in de kapel van den Venetiaanschen gezant ter misse waren geweest. De Witt vond daarin aanleiding den president van den Hove, Dedel, nog eens te herinneren aan maatregelen, die zouden kunnen dienen 'tot refrenatie van de stouticheden der pauschgezinden hier te lande' t.w. de bijeenkomsten ten huize van den Spaanschen gezant(§).

Telkens als b.v. door stilstand van handel het Oranjegezinde volk in onrust dreigde te komen en er vrees bestond, dat 'men zou voorstellen den Prins te designeeren tot kapitein-generaal om daardoor de gemeynte wat contentement te geven', werd de hulp der predikanten ingeroepen(**). Nog meer. Toen na het sluiten van de Acte van Seclusie, Juni 1654, de verbolgenheid tegen Holland en de Staatsgezinden zich op 't hevigst uitte(††), wenschte De Witt, dat de predikanten tot vrede zouden aanmanen. En daartoe moet men hen doen begrijpen, dat Cromwell de gereformeerde religie goed gezind is, dat hij alle sectarissen en 'geestgedrevenen die sonder eenich wettich beroep haar tot prediken begeven ende alles uytwerpen tgeen haar in den mond valt' (bedoeld worden de Kwakers) wil onderdrukken en bezig is daartoe maatregelen te beramen. Ja, De Witt zou wenschen, dat tot dat werk ook eenige Nederlandsche predikanten werden uitgenoodigd. Want als zij dan 'wel gecontenteerd' naar huis zullen zijn teruggekeerd, zullen zij de gemoederen tot Engeland neigen en bidden van den kansel voor den protector als groot voorstander der religie. Voor dezen te bewijzen dienst zullen zij worden beloond en dus wordt (wederom aan ds. Buytendijk) gevraagd, of de predikanten zouden willen adviseeren wat naar hunne meening nog kon geschieden tot 'refrenatie van de stouticheyt der papisten'(§§). Geen wonder, dat de kalvinisten daardoor tot krasse

(*) Knuttel, a.w., I, 88 vlg. 163 vlg.
(†) Knuttel, a.w., I, 165, V. Langeraad, *Nederl. Ambassade-kapel te Parijs*, 1893/'94, II, 13.
(§) D.d. 1 Febr. 1656, *Brieven van Johan de Witt*, I, 354. In Frankrijk mochten sedert de herroeping van het Edict van Nantes 1685 geen Fransche protestanten van onze ambassade-kapel gebruik maken en sinds 1724 alleen Nederlanders, dus ook geen protestanten uit Engeland of Brandenburg. Langeraad, a.w., 54 vlgg. 78. Den 3^{den} Januari 1772 dringen de Staten bij de stad Hamburg aan op handhaving van het recht om hervormde godsdienstoefening te houden in de kapel van den Nederlandschen resident. Scheltus, *Kerkelijk Plakkaatboek,* II, 1735, blz. 457-461.
(**) De Witt aan Van Beverningh d.d. 11 Juli 1653, *Brieven,* I, 96.
(††) Blok, *Gesch. v.h. Ned. volk,* V, 95.
(§§) De Witt aan Van Beverningh en Nieuwpoort d.d. 28 Augustus 1654 en aan Ds. G. Buytendijk d.d. 26 Augustus 1654, *Brieven,* I, 223-226.

voorstellen werden aangemoedigd, waarop men oogenschijnlijk soms inging, terwijl men in 't geheim een slag om den arm hield. Dit leeren ons o.a. de Secrete Resolutiën van Holland, die niet secreet meer zijn. Op 't einde des jaars 1655 vroegen de Zuid- en Noordhollandsche synoden weder eens de verbanning van alle mispriesters. Doch de Staten achtten dit strijdig met de gronden en fondamenten dezer vrije republiek en de leden zullen de predikanten persoonlijk verzoeken voortaan zulke vragen niet meer te doen en te vertrouwen, dat de Staten wel uit zich zelve de stoutigheden der papen zullen inbinden(*).

Met dat al wederstond de regeering den op haar geoefenden drang menigmaal niet en wij zien telkens, dat waar in stad en land de kalvinistische partij machtig is, de maatregelen tegen roomschen en dissenters worden verscherpt. Er worden godsdienstoefeningen overvallen en uiteengejaagd(†), priesters worden gevangen en gebannen(§) en als bovendien de katholieken al te driest zijn opgetreden, worden er zelfs zware straffen gegeven. Zoo in Heiloo, waar in 1714 de processies om de Heilige Put een grooten omvang hadden aangenomen, duizenden aan de bedevaart deelnamen, met het zingen van liederen, het omdragen van kruisen, het omgaan met brandende toortsen en waskaarsen op den klaren dag (van ouds eene oorzaak van heftige ergernis voor de hervormden!) en het uitdeelen van het heilige water, dat werd beschouwd als geneesmiddel ‘voor de thans grasseerende siekte onder het Runtvee.’ Dit alles geleek op ‘sporelooze verheffing des pausdoms’ en dus schonken H.E.Gr.Mog. hunne goedkeuring aan de handelingen van den baljuw van Kennemerland, die de put had laten dempen, verboden alle processies en lieten den herbergiers aanzeggen, dat zij de deelnemers daaraan niet mochten logeeren, op straffe van zes weken sluiting(**).

Hoe deerlijk de vrijheid gevaar liep, waar eene stadsregeering geheel handelde naar den wil der kalvinistisch-gereformeerden, leert ons eene gebeurtenis in de stad Groningen. Daar werd ten jare 1601 door burgemeesteren en raad een plakkaat uitgevaardigd, waarbij ‘alle exercitiën van andere religiën als de gereformeerde nochmaals ernstelijk verboden’ werden; ja, waarbij werd bepaald, dat alle kinderen die òf niet òf buiten de gereformeerde kerk gedoopt waren, van het erfrecht zouden verstoken zijn(††). Deze bepaling was gericht tegen de doopsgezinden, doch trof alle niet gereformeerden en toonde, aan wie

(*) *Secrete Resolutiën* van Holland, 1 (1653-1658) blz. 268 vlg. 294 vlg. zittingen van 21 December 1655 en 17 Maart 1656.

(†) Voor Leiden anno 1650, zie een paar plaatsen in mijn ‘Uit de gesch. der Lat. school’, *Leidsch Jaarb.,* 1905, blz. 27 vlgg. Voor de missie der ongeschoeide Carmelieten aldaar is leerzaam Bertius' *Clara Relatio.*

(§) Knuttel a.w. noemt er velen. Over Arnoldus ab Ischia en Mr. Henrick Hendricksz. van den Hoeff, *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem,* 1906, blz. 253 vlg.

(**) Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek,* 1892, blz. 133 vlg.

(††) Het plakkaat is o.a. te vinden in *Bloedig Tooneel,* II, 802 vlg. Voorts in het in noot † der volgende bladzijde te noemen *pamflet.*

het nog niet weten mocht, wat er van de vrijheid in de Republiek zou overblijven, als de kalvinisten de vrije hand hadden. Het berucht plakkaat is zoo al niet opgesteld dan toch opzettelijk en uitvoerig verdedigd door Johannes Acronius, toenmaals predikant te Groningen(*), toen het een zeer verklaarbaren tegenstand ondervond(†). Voor niet-gereformeerd gedoopte kinderen geen erfrecht! Het was volmaakt hetzelfde beginsel, dat in Frankrijk de kinderen der Hugenoten in de beruchte weeshuizen deed opsluiten. En dit blijft waar, ook al eischt de billijkheid er bij te voegen, dat het Groningsch plakkaat nooit wezenlijk ter executie is gesteld(§).

Dit brengt ons tot eene omstandigheid, voor ons onderzoek van groote beteekenis. Hoe komt het, dat de roomsch-katholieken, ofschoon velen hunner den Spaanschen vijand steunden; ofschoon zij in 't godsdienstige eene krachtige propaganda dreven, door innerlijke verdeeldheid wel soms verzwakt maar nooit geheel opgegeven; ofschoon de regeering onder den drang der kalvinistische predikanten, zich telkens tot strenge maatregelen vervoeren liet - hoe komt het, dat zij nochtans onder de Republiek zich zóó konden organiseeren en een, de tijden in aanmerking genomen, zacht lot hebben gehad? Wat wij al noemden: de geest van vrijheid en verdraagzaamheid, als heilige erfenis van geslacht op geslacht onder de besten der natie bewaard, de geest van den grootsten Oranje en den grondvester dier vrijheid - hij verklaart veel, doch niet alles. Er was een motief van zeer veel lager allooi, dat wij met schaamte noemen, het was de geldzucht, naar een gevleugeld woord van Fruin, de groote zonde van den tijd(**). Al wat door de plakkaten werd bedreigd, kon voor geld worden afgekocht, zoo men schout of baljuw genoeg bood. Want deze officieren, die de straf eischten en meteen een groot deel der opgelegde boete als inkomen ontvingen, waren zeer geneigd zware boeten op te leggen of anders zich te laten afkoopen. Vandaar vooreerst, dat niet getolereerde geestelijken, die de plakkaten hadden geschonden, er met aanzienlijke losgelden afkwamen, vandaar voorts dat al het bij de wet verbodene nochtans kon geschieden tegen storting van zekere bedragen aan den ambtenaar, eerst voor elk geval afzonderlijk berekend, later, al schaam-

(*) Verg. Sepp, *Godgel. Onderwijs*, I, 159.

(†) *Tsamenspreekinge van drie persoonen over het rigoreus Placcaet van Groninghen*, enz. Z. pl. 1601, 52 blz. Catalog. P.A. Tiele, n°s. 482-485. Acronius schreef daartegen zijne *Apologia ofte Verantwoordinghe des Edicts*, enz. 'Wt bevel eenes Eerb. Raedts nu nieulick ghesteld, Groeninghen 1602,' 64 blz. Waarop Caspar Coolhaes zich weder tegen hem richtte in zijne *Missive aan den Authoor van die Apologia....* Z. pl. 1602, 56 blz. Catalogus als boven, n°s. 487 en 488.

(§) Gevolg mede van het waardig *Tegenbericht der Apologia des Edicts van Groninghen...* door J.C. Rolwaghen, 1603.

(**) Fruin, *V. Geschr.,* III, 279. Over de afzetterijen, de 'avanies' der Hollandsche waarden eene uitvoerige bespiegeling bij Sorbière, *Relations*, *lettres et discours*, 1660 bij De Ninville (niet te verwarren met de uitgave bij Chouvier, ook van Lettres et discours, ook van Sorbière en in 1660) en daaruit overgedrukt in *Bijdr. Medd. Histor. Gen. Utr.*, XXII, 1901, blz. 21 vlg.

teloozer in den vorm van abonnement per jaar opgebracht of als bienvenue-gelden gestort. Vertoonde het kwaad zich al te grof, dan greep de hoogere justitie in, en zoo vinden wij alleen in Holland en in Zeeland tijdens de Republiek 143 processen tegen baljuws wegens afpersing(*), doch een veel grooter aantal gevallen werd niet aangebracht en in stilte geleden. Voor katholieken en dissenters gaf dit verfoeielijk stelsel wel verlichting, doch het was een vernederende en onwaardige toestand en de openlijke, felle bestrijding door de ultra-gereformeerden schijnt gemakkelijker te dragen dan de voor geld gekochte goedgunstigheid der schouten. Amelis van Boekhorst, heer van Wimmenum en Baljuw van Rijnland liet zich van 1642-1652 door de katholieken in zijn ressort *f* 2060 in de hand stoppen; Lodewijk van Jaersveldt, Baljuw van Kennemerland genoot wegens contract met de roomschen in 1655 en volgende jaren *f* 4000(†); de schout van Delft ontving een jaarlijksch abonnement van *f* 1000 en stond daarvoor de godsdienstoefening toe(§); Gouda's schout ontving van een priester *f* 1200, van vier anderen ieder *f* 600 voor afkoop. De pastoor van Ilpendam, Joannes van der Aa, bediende in 1633 ook Oost- en West-Zaandam met oogluiking van den schout(**). Kennemerland was in dit opzicht al bijzonder bedorven: in 1628 nam daar de baljuw giften aan(††) en Lodewijk van Jaersveldt, boven genoemd, maakte het zoo bont, dat hij in 1656 voor het Hof terechtstond(§§). Ieder wist, dat er aldus werd geknoeid en een man als Voetius sprak het uit, dat de katholieken in 't openbaar alles mochten doen, ‘alsse slegs alle jaer op nieu coop maken met diegenen die haer hierin soude conne hinderlijck sijn’(***). Uit de dagen der zware remonstranten-vervolging is er een geestig woord van Paschier de Fijne, dat ‘de wreedheid in 't vangen op de eene plaats meer op eene andere minder was, al naarmate de genegenheid om God en den naaste te haten meer of min in de schouten woonde’(†††). Thans ontbrak zelfs dit beginsel en brachten de meeste schouten in praktijk wat Johan de Witt eens, in, het is waar anderen zin, zeide, dat ‘geene saecke de menschen

(*) L.Ph.C. van den Bergh, ‘De Baljuwen’ in *Het Nederlandsch Rijksarchief,* I, 1857, blz. 236. Op 't tooneel zijn de omkoopbare schouten vaak gehekeld b.v. in *De Haagsche Kermis*, 1761. Amsterd. bij I. Duim. Een andere vorm van veilheid onder de regenten was het onderling verkoopen der ambten en het weren van buitenstaanden door ‘contracten van correspondentie’. Voor Stad en Lande zie I.A. Feith in *Handd. en Medd. Mij. d. Ned. Letterk.*, 1903, blz. 3-29. Over een dergelijk contract, maar op louter kerkelijk gebied, t.w. tegen de cartesianen, zie S. Muller Fzn. in *Ned. Arch. v. Kerkgesch.*, IV, 1906, blz. 307-311.

(†) Bij Knuttel, a.w., I, 152, 156, 168 en sparsim.

(§) Bij Fruin, *V. Geschr.,* III, 280 uit Dusseldorp's Annales.

(**) *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem,* 1906, blz. 161 vlgg.

(††) *Nederl. Archief v. Kerkgesch.*, 1905, blz. 310.

(§§) *Nederl. Rijksarchief*, I, 1857, blz. 248 vlgg.

(***) Voetius in zijn *Vruchtelose Biddach*, pamflet 1655.

(†††) Paschier de Fijne, Een kleijn monstertje, in *Verzam. d. Tractaten,* II, 1736, blz. 91.

meerder opwekt tot lieffde ende goede genegentheyt als het gevoelen in de beurse'(*).

Soms vroeg een schout opslag(†) en als hem dit geweigerd werd, ontbrandde zijn vervolgingswoede. In zulke gevallen werden plotseling de predikanten zijne bondgenooten en sommigen dreven de brutaliteit zóó ver van den kerkeraad te verzoeken spionnen uit te zenden om de vergaderingen der papisten te helpen opsporen. Het is aangenaam het fiere antwoord van Abdias Widmarius, toenmaals, in 1680, predikant te Uitgeest te kunnen mededeelen. Hij gaat op het voorstel niet in, vooreerst omdat er onder de dienaren van den baljuw van Kennemerland zóóveel papisten zijn, dat alle vervolging wel vruchteloos moest zijn, maar vooral 'also wij en d'onsen daerdoor als verklickers haetelijck ende in perijkel souden gestelt werden'(§). Voor spionnendienst achtte hij zich te goed.

In den loop der tijden werd het afkoopen hoe langer zoo meer tot een stelsel ontwikkeld. Zoo kwamen de 'bienvenue-gelden' in praktijk, d.w.z. dat bij de komst van een nieuwen baljuw van de priesters in zijn ressort de gouden handschoenen werden gevraagd, gelukwenschen in baar geld tot bedragen van *f* 1000 toe(**). Daarnaast de admissie-gelden, een soort van pro-introitu door den pastoor te betalen, ook door elken nieuwen kapelaan. En al deze en dergelijke 'douceurs' boven en behalve de recognitiegelden, de gewone, jaarlijksche belasting door de katholieken op te brengen, die in Noord- en Zuid-Holland ten jare 1786 een bedrag van *f* 17614-16-0 deed vloeien in de kassen van baljuws en schouten(††). Tot zulk een bederf was men op 't einde der Republiek gekomen! Van vervolging was geen sprake, elke godsdienst mocht vrijelijk worden uitgeoefend, doch een deel der burgerij betaalde eene willekeurige belasting voor de uitoefening van háren godsdienst.

'Schraaplust naar uw goud,
Welkers glans te sterk in 't gloren
De tresoren
Vullen moest van drost en schout'...

Deze woorden zijn uit een gedicht in de *Post van den Nederrhijn*(§§) en men moet den patriotten tot hun eer nageven, dat zij,

(*) De Witt aan Van Beverningh 11 Sept. 1654, *Brieven*, I, 235.
(†) Zooals die van Ursem bij Knuttel, a.w., I, 168.
(§) *Nederl. Archief v. Kerkgesch.*, III, 320 vlg.
(**) Uit den 'Post van den Nederrhijn' bij Knuttel, a.w., II, 260.
(††) *Resolutie Staten van Holland*, 12 October 1786. Knuttel, a.w., II, bijlage K geeft die lijst in alfabetische volgorde van de namen der plaatsen.
(§§) *Post van den Nederrhijn*, VI, 1786, 1252. Het gansche gedicht, op blz. 1250 beginnend, heet: 'Aan de Nederlandsche Roomsgezinde landlieden' en gaat in dezen trant:

'Denkverschil in Godvereering
Wekt geen keering,
Daar het Recht en Vrijheid geldt;
't Roomschgezinde volk mag boogen,
Dat hun poogen
Vrijheid mee heeft vastgesteld.
.....
Ja, dezelfde moed dier Vad'ren,
Vloeit door de ad'ren,
Thans nog rond in 't Roomsche bloed.
.....

zooveel zij konden, dissenters en roomschen volstrekte vrijheid hebben geschonken. Vrijheid van godsdienst stond op hun programma en zij hebben er ernst mee gemaakt. Toen de stormen van den Franschen tijd over ons waren heengegaan, bleek er ook van de oude onverdraagzaamheid iets te zijn weggewaaid en de 19de eeuw begon voor het ideaal van Prins Willem rijp te worden.

Aan het einde van dit deel van ons overzicht sta gevoegelijk het oordeel eens vreemdelings over den toestand der roomschen hier te lande, een katholiek Fransch schrijver, Samuel Sorbière, die geen reden zou gehad hebben zijn indruk gunstiger voor te stellen dan die werkelijk was. Welnu hij schrijft 4 Juli 1660: '... De onderdrukking van den katholieken godsdienst schijnt soms de republiek aan nieuwe veranderingen te zullen blootstellen. Doch naar ik enkele katholieken heb hooren beredeneeren, zijn er van dezen kant geen troebelen te wachten. Zij hebben de vrijheid, gelijk de anderen, lief en, daar zij voor hun heil kunnen zorgen ook zonder de openbare uitoefening van hunnen godsdienst, zijn zij niet bedroefd, dat de dingen blijven zooals zij zijn. Thans komen zij er af met enkele beleefdheden aan den baljuw, als de vergaderingen wat al te openlijk worden gehouden en al te zeer het getal overschrijden, waaraan de Staat verlof heeft gegeven om de mis te hooren in private huizen. Want het is aan gezinshoofden niet verboden eene kapel te hebben. Soms zag ik tweehonderd personen vergaderd en wij hadden slechts te zorgen, dat wij niet in massa vertrokken. Want al hebben de officieren geheime order, om alles oogluikend toe te laten, zij moesten soms eenige strengheid veinzen, opdat de uitoefening van den katholieken godsdienst niet al te publiek worde'(*).

L. KNAPPERT.

(Wordt vervolgd).

En zien we einlijk vrede glansen,
Aan de transsen,
Van 't gemeentebest verspreid;
Dan hoor m' elk met keur van klanken,
Juichen, danken,
Eeuwige eer Verdraagzaamheid!'

(*) Sorbière, *Relations, lettres et discours* (verg. *boven* blz. 261, noot **) en daaruit *Bijdr. Hist. Gen. Utr.*, XXII, 1901, blz. 46.

De samenvoeging der gesplitste inkomstenbelasting.

De tarieven(*).

Hier naderen wij de kern van het ontwerp. Als men die eens goed ontleedt, dan zal zeer zeker blijken, dat het geheele Gedrukte Stuk, Zitting 1906-1907, N°. 98, ongedrukt had kunnen blijven.

Het ontwerp beoogt de omwerking der gesplitste inkomstenbelasting tot een algemeene inkomstenbelasting, maar uit art. 2 blijkt al dadelijk, dat deze bedoeling slechts voorgewend is, dat men met de omwerking iets anders wil bereiken dan hetgeen men zegt.

Art. 2 zegt n.l. dat voor de berekening der belasting de inkomsten worden verdeeld in inkomsten uit vermogen en andere inkomsten. Het ontwerp bepaalt voorts, hoe de waarde der andere inkomsten moet worden berekend, maar voor de belasting der inkomsten uit vermogen zegt het dit niet. Het zegt alleen, dat de waarde wordt geschat op 4% van het vermogen. De wetsvoordracht geeft dus wel aan, hoe de waarde van het vermogen moet worden bepaald, maar niet hoe de waarde van het inkomen moet worden vastgesteld.

Het belastingobject is hier dus niet het vermogensinkomen, maar het vermogen, en als maatstaf voor die belasting wordt genomen het inkomen, hetwelk wordt vermoed, dat het overeenkomstig de voorgestelde bepalingen berekende vermogen kan opleveren, namelijk 4%.

In de bestaande wetten geschiedde die herleiding alleen voor de gemengde inkomsten: die, welke zoowel uit vermogen als uit andere bronnen spruiten. De uitzondering van vroeger is nu tot regel gemaakt.

De zaak zelf is overigens onveranderd gebleven. Wij hebben en wij houden een gesplitste inkomstenbelasting, welke belast:

a. het vermogensbezit en het inkomen, dat het vermogen wordt geacht op te brengen;

b. de inkomsten, die geacht worden niet uit vermogen te stammen.

Ware het een zuivere algemeene inkomstenbelasting, die alleen inkomsten belastte, dan zou er geen reden zijn waarom van het eene inkomen meer betaald zou moeten worden dan van het andere. Hetgeen

(*) Zie vorig artikel in het October-nummer.

men van het vermogensinkomen meer betaalt, is niet, omdat het vermogensinkomen is, want het eene inkomen geeft niet meer betalingskracht dan het andere; maar omdat in die belasting de belasting van een tweede element verscholen ligt, namelijk de belasting der meerdere betalingskracht, die men heeft, omdat men, behalve over het inkomen, ook over de bron beschikt, waaruit het inkomen vloeit, en dus op een gegeven oogenblik het recht kan vervreemden om over beide te beschikken.

Het ontwerp berust dus op een minder juisten gedachtengang. Het is blijkbaar ingediend om een andere reden, dan omdat men een algemeene inkomstenbelasting wilde maken. De waarheid ligt echter niet diep verborgen, al beslaat het ontwerp ook 24 vellen druk.

De waarheid is deze:

Men wilde de tarieven der gesplitste inkomstenbelasting verhoogen om meer geld daaruit te slaan.

Dit blijkt uit het geheele ontwerp, want eigenlijk is alles hetzelfde gebleven, behalve de tarieven. Dit had men kunnen doen door eenvoudig een tariefswijziging voor te stellen, maar men vond dit blijkbaar tevens een geschikte gelegenheid om op vroegere compromis terug te komen en sommige bedrijven te gaan belasten, die Pierson indertijd had beloofd vrij te laten om zijn belastingplannen er door te kunnen sleepen. Voorts schijnt er nog een derde, minder bekende en meer verborgen, reden te zijn, waarover misschien later. De hoofdzaak is eigenlijk onveranderd gebleven. Men heeft gedaan, wat Pierson altijd beweerde dat niet mogelijk was, omdat het toen niet in zijn kraam te pas kwam, maar wat hij nu een verbetering van zijn kinderen noemt, omdat dit nu om politieke redenen wel in zijn kraam schijnt te pas te komen. Men heeft eenvoudig, wat thans in twee wetten staat, in één ontwerp samengevat, en vermoedelijk om den geachten vader der bekende wonderkinderen te sparen, de zaak wat ingewikkelder gemaakt dan voor een eenvoudige vereeniging der beide wetten tot één noodig zou zijn geweest. De fundamenteele fout, die onze gesplitste inkomstenbelasting ontsierde, is dan ook behouden gebleven: de samenkoppeling van de belasting der rente en van de rentebron. De voorgestelde omwerking der gesplitste inkomstenbelasting is daardoor veroordeeld.

Inderdaad is er niets verbeterd. Alles is slechts omslachtiger en ingewikkelder geworden, terwijl bij de heffing de administratie der Directe Belastingen de hoofdrol gaat spelen, waarvan het personeel voor die taak niet is opgeleid.

Het eenige voordeel, dat de splitsing gaf, namelijk dat iedere tak van dienst het werk deed, waartoe het het meest geschikt is, zal, als dit ontwerp wet wordt, verloren gaan.

Het is echter mijn stellige overtuiging, dat zoolang de opleiding tot en de organisatie van onzen financiëelen dienst niet afdoende verbeterd is, aan de invoering eener deugdelijke algemeene inkomstenbelasting

niet is te denken. Tot zoolang zal men zich moeten bepalen tot partiëele verbetering.

Men zal op de wijze, zooals ik heb aangegeven, moeten verbeteren de tarieven der vermogens- en der bedrijfsbelasting in dier voege, dat zij samen het tarief vormen eener algemeene inkomstenbelasting; daarnaast zal men dan moeten maken een belasting op het vermogensbezit, die ik, in navolging van hetgeen ik vroeger deed, 'Kapitaalsbelasting' zal noemen. Totdat deze laatste heffing is tot stand gekomen, zal de vermogensbelasting hooger kunnen zijn dan de bedrijfsbelasting, mits het verschil tusschen beide geve een gestadige progressieve belasting van het vermogensbezit. Vroeger heb ik aangetoond, dat dit zeer goed mogelijk is. Inmiddels zal men dan de organisatie van onzen financiëelen dienst, waarover later, kunnen ter hand nemen, om te komen tot de vorming van een corps, dat door opleiding, algemeene beschaving en karakterontwikkeling in staat is een algemeene inkomstenbelasting en een zoogenaamde 'kapitaalsbelasting' met fijnvoelende bescheidenheid, takt en oordeel uit te voeren. Tot zoolang zal men zich een regeling moeten getroosten, ongeveer overeenstemmende met hetgeen ik aangaf. Ook het aanhangige ontwerp geeft niet meer, maar wel minder.

Eigenlijk is er in het ontwerp niets anders veranderd dan de tarieven; en zelfs die verandering is slechts schijn. Ik constateerde reeds, dat het ontwerp feitelijk hetzelfde bevat, wat vroeger in twee wetten voorkwam:

a. de belasting van het vermogensbezit, en de inkomsten, die het afwerpt;
b. de belasting der inkomsten, vloeiende uit andere bronnen.

Men heeft daarbij weer het zoogenaamde Benthamsche stelsel toegepast. Aangezien echter daaraan het onvermijdelijk nadeel verbonden is, dat de progressie snel verloopt, heeft men eenige bulten in het tarief gebracht. Het is dus eigenlijk het Benthamsche stelsel niet meer, maar iets dat daaruit is afgeleid.

De regeling is zeer omslachtig geworden, en daar men bovendien voor ieder der vijf klassen een eenigszins andere regeling heeft gemaakt, niet alleen zeer omslachtig en zeer ingewikkeld, maar tevens zeer tijdroovend voor hen, die met de uitvoering er van zijn belast. Zij, die dit niet willen gelooven, moeten maar eens de voorbeelden nacijferen, die ik verder ga opgeven. Indien zij er dan nog bij bedenken, dat het werk, dat zij dan zullen hebben gedaan, slechts een heel klein stukje is van hetgeen men op de belastingkantoren dagelijks moet verrichten, dan kunnen zij een indruk krijgen van de vervelende en geestdoodende taak, die men hier 's lands dienaren wil opleggen. Men zal mij dan tevens wel willen toegeven, dat het voorgedragen systeem zoo omslachtig is, dat men zonder de intellectueele eigenschappen der belastingplichtigen te onderschatten, gerust kan beweren, dat het publiek er den weg niet in kan vinden.

Aangezien de vermogens- en de bedrijfsinkomens ieder een afzonderlijk tarief hebben, en ieder tarief vijf klassen heeft, komt de waarheid hierop neer, dat dit model eener algemeene inkomstenbelasting maar liefst tien tarieven telt. Die tien tarieven behoef ik gelukkig niet te bespreken, want zij berusten alle op hetzelfde systeem. Ik zal mij tot de eerste klasse bepalen.

De beide hoofdgroepen heeft men verschillend getarifieerd. Voor de belasting van het vermogensinkomen wordt, nadat dit met *f* 240 is verminderd, nog eens *f* 260 afgetrokken, en op het overblijvende het tarief toegepast. Voor de belasting der bedrijfsinkomens heeft geen eigenlijk gezegde aftrek plaats, maar volgt de vrijstelling van een gedeelte uit het systeem.

Terwijl men voor de vermogensinkomsten de belasting begint bij *f* 520, begint men bij de bedrijfsinkomens bij *f* 700. Voor ieder van deze bedragen is hetzelfde bedrag, *f* 0.75, verschuldigd.

Een tweede hoofdverschil bestaat hierin, dat terwijl de vermogensinkomens voor het volle bedrag in rekening worden gebracht, de bedrijfsinkomens slechts gedeeltelijk in aanmerking komen; namelijk onbelast blijven 60% van de eerste *f* 1500, 40% van de volgende *f* 6500 en 20% van het meerdere.

Daardoor zijn de vermogensinkomsten zwaarder belast dan de andere, en heeft men hetzelfde bereikt, wat in de bestaande wetten verkregen is door de samenwerking van art. 10 der vermogensbelasting en art. 9 der bedrijfsbelasting.

In de belasting der vermogensinkomsten is op deze wijze weer precies eender de belasting van het vermogensbezit tot stand gebracht.

Wij hebben mitsdien, zooals ik zeide, voor ons liggen de oude gesplitste inkomstenbelasting, samengevoegd in één ontwerp.

Ontleden wij nu de tarieven.

Inkomsten uit vermogen.

Uit art. 24 blijkt, gelijk ik reeds opmerkte, dat inkomens beneden *f* 520 nog vrij van belasting zijn, want art. 24 zegt:

Ter berekening der belasting worden de inkomsten verminderd, wanneer zij uitsluitend uit vermogen of voor niet meer dan *f* 400 uit andere bronnen spruiten, met *f* 240. Is de overblijvende som niet grooter dan *f* 2500, dan is verschuldigd *f* 0.75 voor ieder geheel bedrag van *f* 20, waarmede zij *f* 260 te boven gaan.

Er blijven dus onbelast de inkomsten, die *f* 240 + *f* 260 of *f* 500 niet te boven gaan. Bedragen de inkomsten *f* 520, dan is pas belasting verschuldigd. *f* 519.99[5] is derhalve nog vrij.

Men heeft nu krachtens 24*a* *f* 520 - *f* 240 = *f* 280, *f* 280 - *f* 260 = *f* 20; en van die *f* 20 is dan *f* 0.75 verschuldigd, en mitsdien het geheele bedrag van *f* 520 met *f* 0.75 belast.

Daar in de wet is aangenomen, dat het vermogen 4% rente afwerpt, is *f* 0.75 de belasting, die van een vermogen van *f* 13000 verschuldigd is. Volgens de bestaande wet betaalt men in dit geval *f* 2.

Voor elke *f* 20 (dus *f* 500 vermogen) waarmee de inkomsten toenemen, is *f* 0.75 verschuldigd, zoodat voor *f* 2740 inkomsten verschuldigd is *f* 84 (thans *f* 72.50). Omdat de progressie nu langzamerhand te slap zou gaan worden, krijgen wij hier een bult in het tarief.

Is het inkomen grooter dan *f* 2740 (het vermogen grooter dan 25 × *f* 2740 = *f* 68500), dan is een vaste som van *f* 84 verschuldigd, bevevens *f* 2.25 voor elk geheel bedrag van *f* 50, waarmee de inkomsten *f* 2740 te boven gaan, enz.

Uit het geheele artikel blijkt, dat *f* 500 vermogensinkomen nog vrij van belasting is, en dat voor elke *f* 20 meer 75 cent, of voor elke *f* 100 meer *f* 3.75 verschuldigd is, tot een bedrag van *f* 2740 is bereikt.

Voor elke *f* 50 daarboven zal men *f* 2.25, of, wat hetzelfde is, voor elke *f* 100 daarboven *f* 4.50 betalen, tot *f* 7940. Daarna moet van elke *f* 100 meer *f* 5 worden opgebracht, tot een inkomen van *f* 14240. Boven dit bedrag is van iedere *f* 100 verschuldigd *f* 5.50 tot *f* 28240 en verder *f* 6 voor iedere *f* 100 inkomen daarboven.

Hieronder volgt de uitwerking van enkele posten van het tarief.

Vermogens-inkomen.	**Belasting in guldens.**	**Belasting in percenten van het inkomen.**
f 520	*f* 0.75	0.144
600	3.75	0.625
800	11.25	1.406
1000	18.75	1.875
1500	37.50	2.500
2000	56.25	2.813
3000	95.25	3.175
5000	185.25	3.705
10000	418. -	4.180
20000	941. -	4.705
30000	1493. -	4.977
50000	2693. -	5.386
100000	5693. -	5.693
200000	11693. -	5.847
300000	17693. -	5.898
500000	29693. -	5.939
1.000000	59693. -	5.969
2.000000	119693. -	5.984

Het percentage stijgt van bijna 0.15% tot bijna 6%.

In het begin is de progressie nog al sterk, langzamerhand vermindert ze.

Het tarief geeft een gestadige, gelijkmatige progressie, die aan alle redelijke eischen voldoet.

Vergelijken wij nu dit nieuwe voorgestelde tarief met het oude van art. 10 der vermogensbelasting.

Men leest daar:

Is de waarde van het vermogen *f* 15000 of meer, doch niet meer dan *f* 200.000, dan is verschuldigd *f* 1.25 van elke geheele som van

f 1000, waarmede zij het bedrag van *f* 10000 te boven gaat. Is zij grooter dan *f* 200000, zoo is een vast bedrag van *f* 237.50 verschuldigd, benevens *f* 2 voor elke geheele som van *f* 1000, waarmede de waarde van het vermogen het bedrag van *f* 200000 te boven gaat.

In dit artikel is de belasting afhankelijk gesteld van de grootte van het vermogen zelf; in het voorgestelde ontwerp is zij afhankelijk gesteld van de grootte van het vermogensinkomen; maar daar dit op een vast gedeelte (zie art. 3) namelijk 1/25 van het vermogen wordt gesteld, is er eigenlijk geen verschil tusschen de beide stelsels.

Men zou, wat de belasting der inkomens uit vermogen betreft, hetzelfde doel, dat de Minister beoogt, ook kunnen bereiken door een eenvoudig wetje, ongeveer aldus luidende:

Art. 10 der wet van 27 September 1892, *Staatsbl.* n°. 223, wordt gelezen als volgt:

Indien de waarde van het vermogen overeenkomstig de vorige artikelen bepaald, bedraagt *f* 13000 of meer, doch niet meer dan *f* 68500, dan is verschuldigd *f* 0.75 voor elke geheele som van *f* 500, waarmede zij *f* 12500 te boven gaat. Is zij grooter dan *f* 68500, doch niet meer dan *f* 198500, zoo is een vast bedrag van *f* 84 verschuldigd, benevens *f* 2.25 voor elke geheele som van *f* 1250, waarmede de waarde van het vermogen het bedrag van *f* 68500 te boven gaat. Is zij grooter dan *f* 198500, doch niet meer dan *f* 356000, zoo is een vast bedrag van *f* 318 verschuldigd, benevens *f* 5 voor elke geheele som van *f* 2500, waarmede de waarde van het vermogen *f* 198500 te boven gaat.

Is zij grooter dan *f* 356000, doch niet meer dan *f* 706000, zoo is een vast bedrag van *f* 633 verschuldigd, benevens *f* 11 voor elke geheele som van *f* 5000, waarmede de waarde van het vermogen *f* 356000 te boven gaat. Is zij grooter dan *f* 706000, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 1403, benevens *f* 30 voor elke geheele som van *f* 12500, waarmede het vermogen het bedrag van *f* 706000 te boven gaat.

Indien de Minister dit wetje had ingediend, dan zou daardoor ongetwijfeld Pierson's eerstgeborene verbeterd zijn.

Het is mij vooralsnog niet recht duidelijk, waarom al die omhaal, dien deze Minister maakt, eigenlijk noodig is. Duidelijk heb ik aangetoond, dat het stelsel der vermogensbelasting, indien het ontwerp er door komt, geen verandering hoegenaamd zal hebben ondergaan. Alleen het aantal klassen zal dan vermeerderd en het percentage der hoogere klassen vergroot zijn. Hierdoor zal het voordeel zijn verkregen, dat de grootere vermogens meer dan nu, en de kleinere vermogens minder dan nu zullen betalen. Heel groot is dit laatste voordeel niet, want in de eerste klasse wordt reeds bij *f* 900 inkomen of *f* 22500 kapitaal hetzelfde betaald als in de bestaande wet. In de andere klassen is dit gunstig verschil nog geringer.

Het is wel wonder, dat de oud-Minister Pierson thans zoo toejuicht, hetgeen zijn ambtgenoot De Meester doet, terwijl diezelfde oud-Minister, toen hij Minister was, zich met hand en tand verzette tegen amendementen, voorgesteld op het door hem ingediende tarief, welke hetzelfde beoogden wat hij thans zoo mooi vindt.

Naar een Minister van Financiën behoeft men althans nimmer te zoeken: Mr. Pierson kan in alle Kabinetten zitten.

Bedrijfsinkomsten.

Enkele bladzijden vroeger zagen wij reeds op welke wijze men er in geslaagd is in dit ontwerp de inkomsten uit vermogen hooger te belasten dan de bedrijfsinkomsten:

a. doordat het kleinste inkomen, dat voor dezelfde belasting in aanmerking komt, kleiner is, wanneer het vermogensinkomen geldt dan wanneer het bedrijfsinkomen is;

b. doordat het vermogensinkomen voor het volle bedrag aan belasting onderworpen wordt, en het bedrijfsinkomen slechts gedeeltelijk.

Het evenredig deel, dat van belasting vrij blijft, wordt kleiner, naarmate het inkomen grooter wordt. Daardoor verschillen de eind-limieten. Terwijl voor de belasting van het vermogensinkomen het hoogste percentage, dat geëischt wordt, 6% van het inkomen, steeds meer wordt genaderd maar nimmer wordt bereikt, nadert het percentage, dat voor bedrijfsinkomen moet worden betaald, naarmate die inkomens grooter worden, hoe langer hoe meer de maximum-limiet 4.8%. Het voornaamste verschil tusschen het voorgedragen nieuwe tarief en dat van art. 9 der bestaande bedrijfsbelasting, bestaat hierin, dat het tarief van het nieuwe ontwerp meer punten bevat, waar het percentage een nieuwe stijging ondergaat.

Dat dit en niets anders den schijn veroorzaakt, dat men met iets nieuws te doen heeft, blijkt duidelijk, zoodra men de regeeringsredactie van het nieuwe tarief omstelt in de oude bewoordingen van art. 9 A der Bedrijfsbelasting.

Ten einde dit goed te doen uitkomen, geef ik hier onder elkaar het oude tarief van art. 9 A der Bedrijfsbelasting en het nieuwe tarief van den Minister, overgezet in den stijl van zijn ambtsvoorganger Pierson. Ofschoon de woorden veranderd zijn, geeft mitsdien het tarief, dat hieronder volgt, precies dezelfde tarifieering als het Regeeringstarief.

Art. 9 A der Bedrijfsbelasting (bestaande wet).

De belasting bedraagt:

A. voor binnen het rijk wonenden, die niet in de Vermogensbelasting zijn aangeslagen, wanneer de zuivere inkomsten bedragen:

f 650 tot beneden	*f* 700	*f* 1.00
700 tot beneden	750	2.00

f 750 tot beneden	*f* 800	*f* 2.75
800 tot beneden	850	3.50
850 tot beneden	900	4.25
900 tot beneden	950	5.00
950 tot beneden	1000	5.75
1000 tot beneden	1050	6.50
1050 tot beneden	1100	7.25
1100 tot beneden	1150	8.00
1150 tot beneden	1200	8.75
1200 tot beneden	1250	9.50
1250 tot beneden	1300	10.25
1300 tot beneden	1350	11.00
1350 tot beneden	1400	11.75
1400 tot beneden	1450	12.50
1450 tot beneden	1500	13.25
1500 tot beneden	1600	14.00

Bedragen zij meer dan *f* 1500, doch niet meer dan *f* 8200, zoo is verschuldigd eene vaste som van *f* 14, benevens *f* 2 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 1500 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 8200, zoo is verschuldigd eene vaste som van *f* 148, benevens *f* 3.20 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 8200 te boven gaan.

Voorgestelde tarifieering der Bedrijfsinkomsten.

Wanneer de zuivere inkomsten minder dan *f* 700 bedragen, dan is geen belasting verschuldigd. Bedragen zij *f* 700 of meer, doch niet meer dan *f* 1500, zoo is verschuldigd *f* 0.75 voor elke geheele som van *f* 50, waarmede zij het bedrag van *f* 650 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 1500, doch niet meer dan *f* 4666⅔, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 12.75, benevens *f* 2.25 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 1500 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 4666⅔, doch niet meer dan *f* 8000, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 84, benevens *f* 2.70 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 4666⅔ te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 8000, doch niet meer dan *f* 12000, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 174, benevens *f* 3.60 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 8000 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 12000, doch niet meer dan *f* 19875, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 318, benevens *f* 4 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 12000 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 19875, doch niet meer dan *f* 37375, zoo

is verschuldigd een vaste som van *f* 633, benevens *f* 4.40 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 19875 te boven gaan.

Bedragen zij meer dan *f* 37375, zoo is verschuldigd een vaste som van *f* 1403, benevens *f* 4.80 voor elke geheele som van *f* 100, waarmede zij het bedrag van *f* 37375 te boven gaan.

Behalve het eerste gedeelte van het oude tarief, heb ik nu het nieuw voorgestelde tarief precies in dezelfde bewoordingen van het oude geschreven. Indien men kan zeggen, dat het oude tarief twee bulten heeft, dan heeft het nieuwe er zes. Op dien grond alleen reeds is het nieuwe tarief beter dan het oude.

Indien de Minister een wetje had ingediend, waarbij art. 9 der Bedrijfsbelasting werd omgewerkt, zooals ik daareven het regeeringstarief redigeerde, dan was ongetwijfeld Pierson's tweede aanvallige spruit daardoor verbeterd. Den verderen omhaal, dien de Minister maakt, kunnen wij best ontberen. Immers wij zagen, dat de voorgestelde verdeeling der gemeenten in klassen de zaken wel ingewikkelder maakt, maar eigenlijk geen nut heeft. Men kan op eenvoudiger en meer afdoende wijze de minder gegoede gezinnen te gemoet komen, door rationeele progressieve tarieven te ontwerpen, waarbij de kleine inkomens meer worden ontlast en de groote inkomens zwaarder worden belast dan in 's Ministers ingewikkeld stelsel. De opbrengst verbetert daardoor nog bovendien. Dat dit mogelijk is, toonde ik vroeger aan, en later zal ik aantoonen, dat dit ook mogelijk is in het systeem van den Minister. Tot nu toe is ons niet gebleken, dat al die drukte, die deze Minister maakt, iets anders is dan franje en draperie, waarmee men een mislukten arbeid omhult om de gebreken er van aan het oog te onttrekken, en wat leelijk is, mooi te doen schijnen.

Een afzonderlijke uitwerking van het regeeringstarief zal ik hier niet geven, maar hier onder volgt een staatje, zooals ik er vroeger ook wel heb gemaakt, dat een overzicht geeft van de verhouding der belasting, verschuldigd voor inkomens uit vermogen en die uit bedrijf. Kolom 2 van dien staat geeft een beeld van het regeeringstarief der bedrijfsinkomens.

Inkomen	Belasting verschuldigd wegens vermogensinkomen.	Belasting verschuldigd wegens bedrijfsinkomen.	Verhouding der belastingsommen vermeld in de kolommen 2 en 3.
1.	2.	3.	4.
f 700	*f* 7.50	*f* 0.75	10.
750	9. -	1.50	6.
1000	18.75	5.25	3.57
1500	37.50	12.75	2.94
2000	56.25	24. -	2.34
3000	95.25	46.50	2.05
5000	185.25	93. -	1.99
10000	418. -	246. -	1.70
20000	941. -	633. -	1.49
50000	2693. -	2003. -	1.34
100000	5693. -	4403. -	1.29
200000	11693. -	9203. -	1.27
500000	29693. -	23603. -	1.26
1.000000	59693. -	47603. -	1.25

De verhouding wordt kleiner, naarmate de inkomens grooter worden.

De Minister heeft derhalve, gesproken in den trant, die in Pierson's dagen gebruikelijk was, een veranderlijke verhouding aangenomen tusschen de draagkracht, toegekend aan vermogensinkomen en bedrijfsinkomen. De Minister heeft dus hier gedaan, datgene, wat mij vroeger rationeel toescheen. Ik gaf toen in overweging die verhouding langzamerhand te doen dalen tot 1.

Sedert ik dat boek schreef, ben ook ik op sommige ondergeschikte punten van gevoelen veranderd, of liever, het is mij duidelijk geworden, waar de fout school bij sommige van Pierson's redeneeringen.

Sedert heb ik ingezien, dat het niet juist is aan de eene soort van inkomen meer draagkracht, dat is meer waarde, toe te kennen dan aan de andere. Inkomen is inkomen. Ik betoogde, dat het verschil, hetwelk men terecht waarnam, niet een gevolg was van den aard van het inkomen, maar van het feit, dat hij, die vermogensinkomen geniet, in den regel ook beschikt over de bron, waaruit dat inkomen vloeit. Heeft hij de beschikking niet over die bron, dan heeft het vermogensinkomen geen grooter waarde dan ieder ander inkomen, waarvan de genieter ook niet beschikt over de bron. In een vermogensbelasting, zooals wij hebben, en zooals ook in dit ontwerp aangeboden wordt, is mitsdien in de belasting van het vermogensinkomen tevens de belasting van een ander element begrepen, namelijk van de beschikking over de bron. Welke waarde de wetgever aan dit element hecht, blijkt uit een vergelijking der beide

tarieven. Immers, het verschil tusschen de beide tarieven is niets anders dan de belasting der waarde, die de wetgever

toekent aan de beschikking over de bron, welke belasting ik ‘Kapitaalsbelasting’ heb genoemd.

Hieronder heb ik een staat ontworpen, die het verlangde overzicht geeft. De inrichting verschilt niet van den staat, dien ik gaf in mijn opstel: ‘De fundamenteele fout onzer Gesplitste Inkomstenbelasting’, *Tijdspiegel*, Maart 1905, blz. 281.

Inkomen.	**Vermogen, waarvan 4% gelijk is aan het inkomen, vermeld in kolom 1.**	**Belasting van het inkomen, vermeld in kolom 1, als vermogensinkomen beschouwd. (Reg. Ontwerp.**	**Belasting van het inkomen, vermeld in kolom 1, als bedrijfsinkomen beschouwd. (Reg. Ontwerp.**
a.	**b.**	**c.**	**d.**
600	15000	3.75	
800	20000	11.25	2.25
1000	25000	18.75	5.25
1200	30000	26.25	8.25
1400	35000	33.75	11.25
1600	40000	41.25	15. -
1800	45000	48.75	19.50
2000	50000	56.25	24. -
2500	62500	75. -	35.25
3000	75000	95.25	46.50
4000	100000	140.25	69. -
5000	125000	185.25	93. -
6000	150000	230.25	120. -
8000	200000	318. -	174. -
10000	250000	418. -	246. -
20000	500000	941. -	633. -
30000	750000	1493. -	1073. -
40000	1.000000	2093. -	1523. -
80000	2.000000	4493. -	3443. -
200000	5.000000	11693. -	9203. -
400000	10.000000	23693. -	18803. -
500000	12.500000	29693. -	23603. -

800000	20.000000	47693. -	38003. -

Inkomen.	**Verschil tusschen de belastingen, vermeld in de kolommen 3 en 4, dus kapitaalsbelasting.**	**Per mille kapitaalsbelasting, voortvloeiende uit het aanhanging Ontwerp, verschuldigd van de vermogens, vermeld in kolom b.**
a.	**e.**	**f.**
600	3.75	0.25
800	9. -	0.45
1000	13.50	0.54
1200	18. -	0.60
1400	22.50	0.643
1600	26.25	0.656
1800	29.25	0.65
2000	32.25	0.645
2500	39.75	0.636
3000	48.75	0.65
4000	71.25	0.713
5000	92.25	0.738
6000	110.25	0.735
8000	144. -	0.720
10000	172. -	0.688
20000	308. -	0.616
30000	420. -	0.560
40000	570. -	0.570
80000	1050. -	0.525
200000	2490. -	0.498
400000	4890. -	0.489
500000	6090. -	0.487
800000	9690. -	0.4845
	limiet 0.48	

Blijkens kolom f. stijgt het per mille tamelijk geleidelijk tot aan een kapitaal van *f* 40000 (inkomen *f* 1600) 0.656 wordt geëischt. Daarna blijft de kapitaalsbelasting tusschen *f* 40000 en *f* 75000 om 0.65 per mille ronddraaien, nu eens er boven, dan

eens er onder, vervolgens neemt men weer een stijging waar, totdat de kapitaalsbelasting bij *f* 125000 0.738 per mille heeft bereikt. Nu treedt een regelmatige daling in, zoodat bij twintig millioen het per mille slechts 0.4845 bedraagt. Het per mille nadert hoe langer hoe meer de minimum-

limiet 0.48, welke echter nooit wordt bereikt. Het beeld lijkt mij niet bevredigend. Het kan een punt van overweging uitmaken, of, indien in een land een progressieve inkomstenbelasting wordt geheven, daarnaast een progressieve dan wel een proportioneele belasting op het vermogensbezit moet worden ingevoerd. Voor een belasting op het vermogensbezit, zooals uit het ontwerp voortvloeit, nu eens meer, dan eens minder, is naar mijn meening echter niets te zeggen.

Hoe zal men ooit kunnen verdedigen, dat van *f* 25000 kapitaal 0.54 per mille en van *f* 20.000000 kapitaal slechts 0.4845 per mille zou moeten verschuldigd zijn?

En wie kan het goed praten, dat terwijl een kapitaal van *f* 20.000000 met 0.4845 is belast, een kapitaal van slechts *f* 125000 ruim 1½ maal zooveel, of 0.738 moet opbrengen?

Ten einde een en ander nog duidelijker in beeld te brengen, heb ik hier ook weer een overzicht samengesteld, zooals ik vroeger maakte in *De Tijdspiegel*, Maart 1905, blz. 284.

‰, dat geheven wordt wegens Vermogensbezit.	**Kapitalen van verschillende grootte, gerangschikt naar het ‰, dat er van wegens vermogensbezit wordt geheven.**		
0.48‰	*f* 20500 en	*f* 20.000000	
0.50	21000 en	5.000000	
0.52	23500 en	2.000000	
0.54	25000 en	1.500000	
0.56	26750 en	750000	en *f* 1.250000
0.57	27500 en	1.000000	
0.58	28250 en	625000	
0.60	30000 en	550000	
0.62	32500 en	487500	
0.64	35000 en	52500	en *f* 327000
0.65	45000 en	75000	en *f* 325000
0.66	82000 en	312500	
0.68	87500 en	275000	
0.70	95000 en	225000	
0.72	105000 en	200000	

Voorts is mij gebleken, dat het laagste per mille, 0.058, verschuldigd is van *f* 13000 en het hoogste per mille, 0.744, van *f* 118000. In plaats dat de progressie-schaal zich gelijkmatig beweegt van 0.058‰ tot 0.744‰, is van een kapitaal van *f* 20.0000000 aanmerkelijk minder, namelijk slechts 0.48 per mille, verschuldigd dan van een kapitaal van *f* 118000. De absurditeit van hetgeen voorgesteld wordt, treedt door bovenstaanden staat duidelijk aan het licht. Er is blijkbaar van dit onderdeel bij

Financiën hoegenaamd geen studie gemaakt. Ik zou haast zeggen, men heeft er maar op los geknoeid. De zaak is, op

zijn zachtst gesproken, even slecht geregeld als in onze bestaande gesplitste Inkomstenbelasting. Pierson's alleraanvalligste tweelingen, die o wonder, een jaar na elkander het levenslicht zagen, zijn zeer zeker door hun nabaker niet verbeterd. Het goede mensch meent het best, maar bederft de lievelingen voor heel hun volgend leven.

Belasting der gemengde inkomens.

Gemengde inkomens noem ik die, welke spruiten gedeeltelijk uit vermogen en gedeeltelijk uit bedrijf, of wat daarmee in het ontwerp is gelijk gesteld.

Naar het ontwerp stelt men eerst het deel van het bedrijfsinkomen vast, dat voor belasting in aanmerking komt, telt dit bij het te belasten vermogensinkomen op, en past op het totaal het tarief toe.

Dit staat nu eigenlijk wel niet in het ontwerp, dit zwijgt over dit onderdeel als een mof, maar uit de inlichting maak ik op, dat dit de bedoeling is.

Bijv. iemand heeft een vermogensinkomen van *f* 8000, en een bedrijfsinkomen van *f* 4000. Zooals wij weten, komt het vermogensinkomen *geheel* voor belasting in aanmerking, het bedrijfsinkomen gedeeltelijk. Van de *f* 4000 bedrijfsinkomen bijv. wordt van de eerste *f* 1500 60% of *f* 900 vrij gesteld; van de volgende *f* 2500 wordt 40%, dus *f* 1000 vrijgesteld.

Van het bedrijfsinkomen van *f* 4000 is derhalve *f* 1900 vrij en *f* 2100 belast. Deze *f* 2100 wordt bij de *f* 8000 vermogensinkomen opgeteld en op de som van *f* 10100 het tarief toegepast.

Nemen wij aan, dat de belastingplichtige woont in de eerste klasse.

Voor de berekening der belasting hebben wij derhalve toe te passen Art. 24, 1ste klasse zinsnede 3.

‘Is die som grooter dan *f* 7700, doch niet grooter dan *f* 14000, dan is verschuldigd *f* 318 benevens *f* 5 voor elk geheel bedrag van *f* 100, waarmede zij de som van *f* 77000 te boven gaat.’

	f 10100 - *f* 7700 = *f*2400 = 24 × *f*100.	
	voor *f* 7700 wordt betaald	*f* 318
	voor *f* 2400 wordt betaald 24 × *f* 5	*f* 120
dus	voor *f*10100 wordt betaald	*f* 438

In hoofdzaak is hier voor de belasting der samengestelde inkomens het systeem toegepast, dat ik vroeger o.a. daarvoor heb aangeprezen in onze gesplitste Inkomstenbelasting blz. 269.

Ik gaf daar n.l. in overweging het bedrijfsinkomen tot vermogensinkomen te herleiden, bij het vermogensinkomen op te tellen en op de som het tarief voor

vermogensinkomen toe te passen. Die herleiding was noodig, omdat ik mij toen nog plaatste op het standpunt, ingenomen door Mr. Pierson, dat er een zekere verhouding is aan te nemen

tusschen de draagkracht, die vermogensinkomen geeft, en die, welke men aan bedrijfsinkomen moet toekennen.

Sedert ben ik van standpunt veranderd en heb ingezien, dat van zulk een verhouding geen sprake kan zijn, aangezien ontegenzeggelijk vermogensinkomen een zelfde waarde, een zelfde koopkracht heeft als een even groot inkomen, spruitende uit andere bron. De Minister heeft dit standpunt nog wel niet ingenomen, maar feitelijk is hij toch eenigszins van het systeem der gesplitste inkomstenbelasting afgeweken. Men kan in het ontwerp niet bespeuren, dat hij zich een zekere verhouding tusschen beide soorten van inkomsten heeft gedacht. Wat hij eigenlijk wel gedacht heeft, bewaart hij blijkbaar voor ons als een verrassing, die ons, misschien eerst bij het mondeling debat, moet worden te huis bezorgd. Hij beweegt zich, voor zoover ik merken kan, nog op den dwaalweg, dat bedrijfsinkomen minder waard is dan vermogensinkomen, en daarom brengt hij het bedrijfsinkomen voor een kleiner deel voor belasting in aanmerking.

Nadat deze soort van herleiding van het bedrijfsinkomen is geschied, telt hij het aldus verkregen bedrag bij het vermogensinkomen op en past er een en hetzelfde tarief op toe, dat zoowel van kracht is voor de belasting van het vermogensinkomen als voor de belasting van inkomen, spruitende uit andere bronnen. Het door den Minister voorgestelde systeem en hetgeen ik in overweging gaf, is dus, in hoofdzaak, in theorie eender.

Er schijnt echter op alles, wat van Financiën komt, een soort van noodlot te rusten. Nauwelijks geeft dit Departement ons iets, dat bijval verdient, of men past het daar toe op een manier, die van weinig nadenken getuigt. En alsof het ook al weer niet anders kan, zijn weer de allerkleinste inkomens van die inconsequentie de dupe.

Ik zou haast zeggen: dat komt zeker, omdat dit Kabinet zoo democratisch is.

Wat helpt het al, of men theoretisch een goed systeem krijgt, als het in het ontwerp onvolledig wordt uitgewerkt! In een ongelukkig oogenblik heeft men namelijk voor de tarifieering der kleine bedrijfsinkomens, die met vermogensinkomen gepaard gaan, een afzonderlijk tarief gemaakt, dat voor die kleine bedrijfsinkomens bijzonder schadelijk is. Zoodra namelijk het bedrijfsinkomen *f*400 of minder bedraagt, heeft daarvan geen herleiding plaats. Het wordt eenvoudig als vermogensinkomen beschouwd, bij het vermogensinkomen opgeteld, en op het totaal het tarief, verschuldigd van vermogensinkomen, toegepast, krachtens art. 24, 1ste lid, luidende:

'Ter berekening der belasting worden de belastbare inkomens verminderd:

a. wanneer zij uitsluitend uit vermogen of voor niet meer dan *f* 400 uit andere bronnen voortspruiten met *f* 240.'

De consequenties zijn allerzondelingst.

Stel, A trekt *f* 600 uit vermogen en *f* 400 uit bedrijf, som *f* 1000. Naar het ontwerp worden die *f* 4000 geheel als vermogensinkomen beschouwd, waarvan de belasting *f* 18.75 bedraagt. Had hij niets anders dan *f* 600 rente, dan zou hij *f* 3.75 moeten betalen, maar omdat hij daarboven nog *f* 400 bedrijfsinkomen heeft, moet hij *f* 18.75 of *f* 15 meer betalen. Die *f* 400 bedrijfsinkomen zijn dus naar het ontwerp met *f* 15 of 3¾% belast, dus met hetzelfde percentage, dat van een bedrijfsinkomen van ± *f* 40000 geheven wordt. Juist de kleine bedrijfsinkomens, die deel van het gemengde inkomen uitmaken, worden het zwaarst belast.

Nemen wij voor een oogenblik aan, dat het vermogensinkomen constant blijft, dan daalt het percentage, dat wegens bedrijfsinkomen verschuldigd is, naarmate dit complementaire inkomen grooter is.

Stel, A had nevens zijn vermogensinkomen van *f* 600, niet *f* 400, maar *f* 1500 bedrijfsinkomen. Van die *f* 1500 is 60% of *f* 900 vrijgesteld. Hij betaalt dus van *f* 600, dus in totaal van *f* 1200. De verschuldigde belasting is nu *f* 35,25. Over *f* 600 vermogensinkomen betaalt hij *f* 3.75, voor de *f* 1500 bedrijfsinkomen derhalve *f* 31.50 of 2.1%. Van *f* 400 bedrijfsinkomen 3¾% en van *f* 1500 bedrijfsinkomen 2,1%.

Wie keurt dit goed?

Mag dit zoo blijven?

Had ik gelijk, toen ik beweerde, dat er als het ware een noodlot rust op alles, wat van Financiën komt?

Men geeft een goed systeem, maar men is zelfs niet eens in staat om het zelfgekozen systeem goed toe te passen.

Het systeem Pierson werkt in dit opzicht beter. Daarin telde men, ten behoeve der tarifieering, de kleine vermogensinkomsten bij het bedrijfsinkomen op en paste op het totaal het tarief der bedrijfsbelasting toe.

Zoowel Pierson als De Meester vervallen in uitersten. Zij beschouwen alles geheel als vermogensinkomen of alles geheel als bedrijfsinkomen, maar mij dunkt, de middenweg is ook hier de beste. Men kan op tal van verschillende wijzen tot de tarifieering der gemengde inkomens geraken, zoodat de einduitkomst, die men verkrijgt, altijd beter is dan die, welke het ontwerp geeft. Vroeger heb ik reeds meer dan een methode aangegeven, en nu wil ik ten bewijze van hetgeen ik zeg, nog weer een andere onder de aandacht brengen. Soms weet ik zelf niet, waaraan ik de voorkeur zou geven. Er is hier embarras de choix. Komt men echter tot het ontwerpen van een tarief, dan kiest men de methode, die het meest in het kader past. Zulke gemengde inkomens kan men bijv. aanslaan, voor zoover ze als rente worden beschouwd, als vermogensinkomen en voor zoover ze geacht worden uit andere bronnen te vloeien, als bedrijfsinkomen.

Bijv. A heeft *f* 600 vermogens en *f* 400 bedrijfsinkomen, of in totaal *f* 1000 inkomen, waarvan □ uit vermogen en □ uit bedrijf. Hij betale dan ook voor □ de belasting, verschuldigd voor *f* 1000 vermogensinkomen en voor □ de belasting, verschuldigd voor *f* 1000

bedrijfsinkomen, of naar het ontwerp □ van *f* 18.75 + □ van *f* 5.25 = *f* 13.35. (Volgens het ontwerp *f* 18.75).

B heeft *f* 600 uit vermogen en *f* 900 uit bedrijf, totaal *f* 1500. Hij betale dus ook □ van het belastingbedrag, verschuldigd van *f* 1500 als vermogensinkomen beschouwd en □ van het belastingbedrag, verschuldigd van *f* 1500 als ander inkomen beschouwd.

Hetzelfde beginsel toepassende op groote inkomens:

C heeft *f* 20000 uit vermogen en *f* 10000 uit bedrijf.

Hij betale ⅔ der belasting van *f* 30000 als vermogensinkomen en ⅓ der belasting van *f* 30000 als ander inkomen, of ⅔ van *f* 1493 en ⅓ van *f* 1073 samen *f* 1353. (Volgens het ontwerp *f* 1293).

Ten slotte:

D heeft *f* 400000 uit vermogen en *f* 100000 uit bedrijf, samen *f* 500000.

Van hem worde gevorderd:

□ van *f* 29693 + □ van *f* 23603 = *f* 28475. (Volgens het ontwerp *f* 28403.)

Op deze wijze worden de kleine gemengde inkomens gebaat, de groote betalen iets meer. Mij dunkt, deze regeling is ook nog al eenvoudig, zij het dan ook niet zoo eenvoudig als het regeeringsvoorstel.

Dit tweede woord ‘eenvoudig’ is hier eigenlijk van te veel parlementaire onduidelijkheid. Als iemand met maar één been in plaats van met twee beenen geboren wordt, zegt men niet, dat zijn lichaam ‘eenvoudiger’ is dan dat van een normaal mensch, maar men noemt dat lichaam gebrekkig. Zoo is ook het regeeringssysteem niet eenvoudig, maar gebrekkig; er ontbreekt een stuk aan. De gemengde inkomens kunnen er niet behoorlijk door worden belast. Het is een heel aardig denkbeeld om het met één tariefsysteem te willen doen, en ik zal mij gaarne laten overtuigen, dat het ook met één kan, zoodra men er maar een ontwerpt, dat aan een minimum redelijke eischen voldoet.

Zulk een systeem heeft De Meester echter niet gegeven. De kleine bedrijfsinkomens, die met een klein vermogen gepaard gaan, worden buitensporig zwaar belast. Naarmate hetzelfde vermogen met een grooter bedrijfsinkomen gepaard gaat, wordt dat bedrijfsinkomen percentsgewijze lichter belast, dan wanneer een kleiner bedrijfsinkomen met datzelfde vermogen gepaard gaat. De Regeering heeft uit het oog verloren, dat men in haar systeem moet hebben:

een tarief voor de belasting van het bedrijfsinkomen;

een tarief voor de belasting van het vermogensinkomen, wanneer dit met een kleiner bedrijfsinkomen gepaard gaat;

een tarief voor de belasting van het bedrijfsinkomen, wanneer het met een kleiner vermogensinkomen gepaard gaat.

Het ontwerp wil het met minder afdoen. Men heeft hier nu eens geniaal eenvoudig willen zijn, maar is daardoor onvolkomen en de geleverde arbeid gebrekkig. Voorts hebben wij aangetoond, dat in het

aangeboden systeem de belasting van het vermogensbezit, die uit de verschillende tarifieering naar den aard van het inkomen moet voortvloeien, even slecht is geslaagd als in onze bestaande gesplitste Inkomstenbelasting.

Zij is in het aangeboden ontwerp zelfs slechter geslaagd, dank zij het uitgevoerde kunstje om de samenvoeging tot stand te brengen door in stede van een behoorlijke belasting van het vermogensinkomen te ontwerpen, dit inkomen eenvoudig op 4% van het vermogen te schatten. De fraaie kapitaalsbelasting, die deze Minister ons biedt, vloeit niet, evenals vroeger, alleen voort uit het verschil tusschen de tarieven, maar de aanslag van het vermogensbezit is tevens afhankelijk geworden van de rente, die men maakt.

Onderstellen wij voor een oogenblik iets, dat in den tegenwoordigen tijd volstrekt niet onmogelijk is, dat men meer dan 4% van zijn vermogen maakt. Stel A maakt 4%. Hij heeft *f* 20000. De wet schat zijn inkomen op *f* 800. Daarvoor betaalt hij in de eerste klasse *f* 11.25 of ongeveer 1.4%. Van *f* 800 bedrijfsinkomen betaalt hij in de eerste klasse *f* 3.50. Wegens kapitaalsbezit betaalt hij dus *f* 11.25 - *f* 3.50 = *f* 7.75. Dit betaalt hij van *f* 20000 of 0.387 per mille. Stel nu, hij maakt niet 4%, maar 5% van zijn geld, dus *f* 1000 inkomen. Dit vertegenwoordigt, naar het ontwerp, de rente van een vermogen van *f* 25000. Hij betaalt dus nu niet meer *f* 7.75 kapitaalsbelasting van *f* 20000, maar van *f* 25000, of 0.31 per mille. De belasting, die wegens kapitaalsbezit feitelijk wordt voldaan, daalt dus, naarmate het vermogen voordeeliger is belegd.

Het tegenovergestelde is het geval, wanneer het vermogen minder dan de wettelijke onderstelling oplevert. Stel, A maakt van *f* 20000 niet 4% = *f* 800, doch maar 3% = *f* 600.

f 600 vertegenwoordigt naar de onderstelling van het ontwerp een kapitaal van *f* 15000. De *f* 7.75, die A wegens vermogensbezit betaalt, wordt dus in werkelijkheid niet geheven van *f* 20000, maar van *f* 15000, of ongeveer 0.517 per mille, in plaats van 0.387 per mille naar de wettelijke onderstelling.

Wij zagen vroeger, dat de kapitaalsbelasting, die uit het ontwerp heet voort te vloeien, zeer onregelmatig werkt. Nadat van *f* 125000 vermogen 0.738 per mille is geëischt, daalde deze regelmatig tot de limiet 0,48 was bereikt. De snelheid, waarmede die limiet genaderd wordt, hangt echter in het ontwerp De Meester slechts schijnbaar alleen af van de grootte van het vermogen; in werkelijkheid is die echter ook afhankelijk van de rente, die men inderdaad maakt.

Keeren wij nu tot ons voorbeeld terug.

A maakt niet 4%, maar 5%.

Hij heeft *f* 20000. Het ontwerp onderstelt, dat hij daarvan *f* 800 trekt. Hij betaalt dus *f* 11.25 vermogensbelasting, die voldaan wordt van zijn werkelijke rente *f* 1000.

Van *f* 1000 bedrijfsinkomen zou hij *f* 5.25 betalen; het verschil is aanmerkelijk.

Stel echter, zijn vermogen is *f* 100000. Hij betaalt naar het ontwerp *f* 140.25 van *f* 4000 rente. Hij maakt echter *f* 5000. Van *f* 5000 bedrijfsinkomen zou hij betalen *f* 93. Het verschil wordt al kleiner. Eerst bedroeg de vermogensbelasting bijna tweemaal zooveel als de bedrijfsbelasting, nu is de verhouding reeds geworden 1:1.5. Bij *f* 1.000000 vermogen betaalde hij, volgens het ontwerp, voor *f* 40000 rente *f* 2093. Hij heeft echter *f* 50000 rente. Van *f* 50000 bedrijfsinkomen zou hij betalen *f* 2003, of, het groote inkomen in aanmerking genomen, ongeveer evenveel. Dank zij de wettelijke fictie betaalt deze rijkaard eigenlijk heelemaal geen belasting wegens vermogensbezit. Steeds naderen de belastingbedragen tot elkaar; praktisch gesproken, worden ze ten slotte gelijk.

De limiet der belasting voor inkomens uit vermogen is, zooals wij weten, in het ontwerp op 6% gesteld. Maar daar iemand, die niet 4% maar 5% rente maakt, slechts betaalt over □ van zijn inkomen, is de limiet in dit geval ook maar □ van 6% of 4.8%.

Dat is de limiet, die naar het ontwerp voor de belasting der bedrijfsinkomens nimmer wordt bereikt.

Zoo is de toestand, wanneer men niet 4%, de wettelijke onderstelling, maar 5% maakt. Maakt men echter 6%, dan staat de zaak zoo:

A heeft *f* 200000. Onderstelde rente *f* 8000, feitelijke rente *f* 12000.

Naar het ontwerp betaalt hij voor *f* 8000 vermogensinkomen *f* 318 en voor *f* 12000 bedrijfsinkomen ook *f* 318.

Waar is de belasting op het vermogensbezit? Geldt het zeer groote kapitalen, dan worden de consequentiën nog zonderlinger. Men zegge niet, dat komt in de praktijk niet voor, want nog niet lang geleden kon men in de couranten lezen, dat een der allerrijkste Amerikanen gemiddeld 8¾% rente van zijn particulier vermogen maakte. Het ontzaglijke vermogen, dat hij vormde, pleit zelfs niet eens voor de leer, dat lage rente in den regel met grooter soliditeit gepaard gaat.

De waardevermindering, die de Consols in enkele jaren hebben ondergaan, pleit daar ook niet voor.

De waarheid is eigenlijk deze: de soliditeit eener belegging hangt niet af van de rente, maar van de degelijkheid der belegging.

Het vermogen van A zij *f* 2,000000, de wettelijke rente *f* 80000, de belasting naar het ontwerp *f* 4493, maar hij maakt feitelijk *f* 120000.

Van dit bedrag zou in de bedrijfsbelasting *f* 5363 of een kleine *f* 900 meer verschuldigd zijn.

Tot zulke eigenaardige consequentiën leidt het regeeringsontwerp, dat van de belasting van de inkomens uit vermogen niet dat inkomen zelf, maar een wettelijke fictie, 4% van dat inkomen, tot grondslag der belasting neemt.

Een vreemde toepassing ook van het beginsel, in de Memorie van

Toelichting verkondigd, dat, bij heffing eener belasting naar het inkomen, inkomsten uit vermogen zwaarder behooren te worden getroffen dan inkomsten uit bedrijf. Het zou nu niet zoo bijzonder de moeite waard zijn geweest op dit punt de aandacht te vestigen, ware het niet, dat ik daarin aanleiding vind tot een andere stelling, die, dunkt mij, van groote waarde is voor de heffing eener zuivere belasting van het vermogensbezit.

Die stelling is deze: de belasting op het vermogensbezit, de kapitaalsbelasting, mag niet afhankelijk zijn van het inkomen, dat het vermogen opbrengt. Met name mag die belasting niet dalen, naarmate het vermogen meer inkomen oplevert, want het vermogensbezit is in den regel meer waard, naarmate het beter rendeert. Evenmin mag die kapitaalsbelasting stijgen, naarmate het vermogen minder rente oplevert. Het is dan in den regel misschien wel solieder belegd, maar de Staat heeft ook ongetwijfeld bij soliede belegging belang, omdat daardoor het behoud van het nationaal vermogen meer verzekerd wordt.

Bovendien behooren dergelijke weinig rentegevende kapitalen niet zelden aan personen, die het vrije beheer over hunne bezittingen missen, terwijl de wet aan de beheerders van die kapitalen beleggingswijzen voorschrijft, die in den regel slechts een matige rente afwerpen. Zulke kapitalen mogen voorzeker niet zwaarder in de Kapitaalsbelasting getroffen worden dan andere, die voordeeliger zijn belegd.

Met deze verschillende schakeeringen kan een belasting, die in een heffing treft de rente en het kapitaal, dat de rente voortbrengt, nimmer voldoende rekening houden. Hieruit volgt weer opnieuw, dat het geen aanbeveling verdient het vermogensbezit indirect te treffen door van het vermogensinkomen meer belasting te heffen dan van andere inkomens. Gezwegen dus van alle andere kleinere en grootere smetten, die uit de regeling, die het ontwerp geeft, voortvloeien, is het systeem, dat de Minister ons aanbiedt, zuiver als stelsel beschouwd, verwerpelijk. Er schijnt slechts één goede oplossing mogelijk. Een algemeene progressieve inkomstenbelasting, die geen rekening houdt met de bron, waaruit het inkomen vloeit, en daarnaast: een belasting op het vermogensbezit, een kapitaalsbelasting, welke geheven wordt naar de reëele waarde van het vermogen.

Volle eigendom worde daarin dus hooger belast dan bloote eigendom, bloote eigendom anders dan vruchtgebruik. De waarde van blooten eigendom immers stijgt, naarmate het genot van den vruchtgebruiker korter duurt.

Naar mijne meening zou ook deze belasting progressief moeten zijn.

Meer en meer blijkt, dat Mr. Sprenger van Eyk gelijk had, toen hij decreteerde: door bij de Inkomstenbelasting rekening te willen houden met de bron, waaruit het inkomen vloeit, bederft men de heffing. Hij vergat echter zijn aandacht te wijden aan het feit, dat de algemeene inkomstenbelasting alleen niet tot bevredigende uitkomst kan leiden,

want ieder voelt, dat er toch wel een zeer duidelijk element in de rente verscholen ligt, dat de rente in den regel verkieselijker maakt dan arbeidsinkomen, omdat degeen, die over beide bronnen beschikt, in staat is, wanneer het hem goed dunkt, over meer geld te beschikken, dan hij, die alleen van zijn arbeid bestaat. Daarom is ook een hoogere belasting van de rente vereischt, wanneer rente en rentebron zich in dezelfde hand bevinden.

Zoolang men het doel, waarnaar men streven moet: een progressieve algemeene inkomstenbelasting, met een progressieve algemeene kapitaalsbelasting daarnaast, niet bereiken kan, moet men, wanneer men met alle geweld tot eene herziening wil komen, het bestaande zooveel mogelijk ongerept behouden, en zich met een partiëele herziening der tarieven behelpen, waardoor de grootste misstanden worden weggenomen.

In een vorig artikel in *De Tijdspiegel* heb ik aangetoond, hoe dit het beste kan geschieden. Ik geloof niet, dat het Regeeringsontwerp door amendeering op geheel bevredigende wijze kan worden gewijzigd. Misschien kan men langs dezen weg echter nog wel iets krijgen, dat beter is dan het aangebodene. Zoo niet, dan verwerpe men het ontwerp, want daar komen nog enkele nieuwigheden in voor, die eigenlijk met de goede trouw, althans voor zoover de liberale partij betreft, niet wel zijn overeen te brengen.

De Vrijstellingen.

Zooals men weet, komen er in de bestaande Bedrijfsbelasting eenige vrijstellingen voor, die uitdrukkelijk in de wet zijn genoemd, of indirect, door speciale redactie, daaruit voortvloeien.

Zulk een vrijstelling, die indirect uit de wet voortvloeit, is, kort uitgedrukt, de vrijstelling van den landbouw.

Art. 3 § 8 van het indertijd ingediende ontwerp, eerste lid, luidde als thans art. 3 § 7 eerste lid der Bedrijfsbelasting:

‘Inkomsten, uit hier te lande gedreven land-, tuin- of boschbouw, boom- of boomkweekerij, onverschillig of daarbij eenige bloemisterij op kleine schaal wordt gedreven, veehouderij of veenderij, met inbegrip der daarmede gewoonlijk samengaande bereidingen van het voortgebrachte door de voortbrengers zelve, als ook de winsten uit steengroeven en uit groeven of mijnen van andere delfstoffen hier te lande, voor zoover zij voortkomen uit verkoop in natura der uitgegraven stoffen, worden geacht, na aftrek van alle kosten, vier ten honderd in het jaar van het daartoe aangewende kapitaal te bedragen, of voor zoover daartoe opgenomen kapitaal is gebezigd, zooveel ten honderd als bedongen is.’

Krachtens deze bepaling worden de winsten, die de daarin genoemde bedrijven opleveren, geacht niet meer te bedragen dan 4% van het

daarin aangewende kapitaal en niet meer dan de bedongen rente van het opgenomen kapitaal.

Hieruit volgt, dat indien A *f* 10000 eigen kapitaal in zijn bedrijf heeft gestoken, dit geacht wordt niet meer dan *f* 400 zuivere winst op te leveren, en wanneer A ditzelfde bedrijf uitoefent met *f* 10000, opgenomen tegen 5%, dat het dan wordt geacht niet meer dan *f* 500 winst op te leveren.

Aangezien A in beide gevallen de door de wet onderstelde rente 4% of de werkelijk bedongen rente 5% van de bruto winst mag aftrekken ter berekening van het cijfer, waarvoor hij belastingplichtig zal zijn, volgt er uit, dat uit het landbouwbedrijf van A nooit voor den Staat belastbare winst kan voortvloeien.

Ten gevolge van een wettelijk vermoeden is derhalve in onze Bedrijfsbelasting het landbouwbedrijf van belasting vrijgesteld, ja, wat meer zegt, buiten iedere aanraking met den fiscus gebracht.

Over deze vrijstelling is indertijd heel wat te doen geweest.

In onze Vermogensbelasting is, zooals men weet, niet alleen het roerend vermogen, maar ook het onroerend, de grondeigendom, belast.

Hiertegen hadden de agrariërs bedenkingen. Zij vonden het onbillijk, dat de grond, die reeds door de grondbelasting meer dan ander eigendom was belast, nu ook weer in de Vermogensbelasting zou worden getroffen. De oppositie was zoo fel, dat de totstandkoming der Vermogensbelasting gevaar liep. Er is toen een compromis gesloten. De Regeering beloofde het landbouwbedrijf in de nog in te dienen Bedrijfsbelasting te zullen vrijstellen, mits de agrariërs vóór de Vermogensbelasting stemden. Ter voldoening aan die belofte werd de hierboven aangehaalde bepaling door Pierson in zijn ontwerp Bedrijfsbelasting opgenomen. Daarover is heel wat te doen geweest, dat het toen zittend Kabinet nu juist niet tot eere strekt.

Bij de Radicalen en andere Kamerleden wekte het privilegie, aan den landbouw verleend, een zekeren wrevel op, die zich uitte in een amendement van den Heer Poelman, om § 8 art. 3 van het ontwerp, nu § 7 art. 3, der wet te schrappen. Mr. Pierson verdedigde de vrijstelling hoofdzakelijk op grond dat de landbouw ook niet in de Patentbelasting was aangeslagen. *Die vrijstelling had nu al zoo lang geduurd, dat het als het ware een verkregen recht was geworden.*

Zij was geamortiseerd. Men had, meende de toenmalige Minister van Financiën, niet alleen amortisatie van lasten, maar ook amortisatie van vrijstelling. Die de eerste aannam, moest, volgens hem, ook met de tweede rekening houden.

'Er zijn lasten,' sprak de Minister in de zitting van 30 Mei 1892, 'die geamortiseerd worden, en er zijn er, met welke dit niet zoo is; er zijn vrijstellingen, die geamortiseerd worden, en die dit niet worden. En nu is mijn conclusie deze, dat er in dit speciale geval wel amortisatie is.'

Handel. 1891-92. Blz. 1248.

Later, toen Pierson het amendement Poelman bestreed, hield hij nog een breedsprakige rede, maar betere argumenten voerde hij niet aan. Toch had hij een machtig motief om de vrijstelling te verdedigen.

Er was bij de behandeling der Vermogensbelasting een compromis, een soort van vergelijk met de agrariërs gesloten. Dit blijkt uit de discussiën. De agrariërs, die het konden weten, hebben het meer of minder onomwonden gezegd en de toenmalige Minister Pierson heeft het niet tegengesproken.

De Heer Roessingh, een der eersten, die het amendement Poelman kwam bestrijden, constateerde het compromis. Hij zei n.l. in de Zitting van 7 Juni 1893 (*Handel.*, blz. 1359).

'Nu heeft men gezegd: er is geen compromis gesloten, men is vrij ten opzichte van het amendement. Indien men onder *compromis* verstaat het geven en ontvangen van beloften, dan stem ik dat volkomen toe; van eenige belofte heb ik niets vernomen en zou die noch gegeven noch gevraagd hebben.

Maar zij die oordeelden, dat het opnemen van het grondbezit in de Vermogensbelasting de eenige mogelijke weg geopend was om te komen tot een belasting van het roerend vermogen, en in dien zin hun stem aan die belasting gaven, deden het in de veronderstelling, dat het, toen de vrijstelling in uitzicht gesteld was, onbillijk zoude zijn later daar aan te tornen.'

De Heer de Kanter liet zich op dienzelfden dag als volgt uit:

'Is er van een compromis hier sprake? Neen en ja, wanneer men wil spreken van een compromis, zooals dit door verschillende sprekers gedaan is, in den zin van een voor den rechter bewijsbaar contract, waarop men zich zal kunnen beroepen. Neen, wanneer hier sprake zou moeten zijn van het *do ut des.* Maar stelt men de vraag anders, vraagt men: is er niet een zoodanig *verband* tusschen de verschillende belastingvoorstellen en de behandeling daarvan, dat daardoor geschapen wordt een *band,* enz. Ja, dan moet die vraag bevestigend worden beantwoord.'

De Heer de Kanter vestigde er voorts de aandacht op, dat de Heer Rutgers van Rozenburg op 24 Juni van het vorig jaar(*), toen hij annonceerde zijn stem te zullen uitbrengen vóór de Vermogensbelasting, er aan toe voegde: 'maar om die hoop te wettigen, moeten zij (*de agrariërs*) op twee dingen kunnen rekenen: in de eerste plaats hierop, dat de landbouw niet bovendien betrokken wordt in de Bedrijfsbelasting, gelijk trouwens de Minister voor zijn persoon reeds heeft verklaard niet voornemens te zijn.'

De Heer de Kanter had daar vier dagen later nog aan toegevoegd:

'Dankbaar aanvaard ik, wat de Minister ons biedt, mits onder de conditie, ook door den Heer Rutgers gesteld, geen bedrijfsbelasting van de boeren.' (*Handel.* 1891-1892, blz. 1104).

(*) Zie *Handel.* 1891-1892, II, blz. 1077.

Ook de Heer Zijlma sprak van ‘een getroffen overleg,’ ‘eene gedane belofte’ (*Handel.,* blz. 1372), terwijl de Heer Rutgers het compromis karakteriseerde als eene zekere entente, een stilzwijgende afspraak tusschen den Minister en enkele leden dezer Kamer, wier stemmen noodig waren voor de aanneming van de Vermogensbelasting. (*Handel.*, blz. 1380).

De Heer Harte, de vrijstelling van den landbouw verdedigende, noemde als hoofdgrond er voor: ‘het feit, dat bij de behandeling der Vermogensbelasting is tot stand gekomen, wat men in den loop van het debat wel eens genoemd heeft *compromis*’;

en verder:

‘Voorzeker is bij de behandeling toezegging gedaan, dat de landbouw zou worden vrijgesteld van de Bedrijfsbelasting en daarop vertrouwende, hebben tal van leden aan het wetsontwerp der Vermogensbelasting hun stem gegeven, die zij er anders aan hadden onthouden’ (*Handel.*, blz. 1387).

Het hielp niet, of Poelman, De Meyier, Van Houten, Heldt en Pyttersen zich tegen de vrijstelling van den landbouw kantten. Zij moest, zij zou er door. De Minister had zelfs geen oor voor het betoog van den Heer Pyttersen, die constateerde, dat uit die vrijstelling een schreeuwend onrecht werd geboren.

‘Indien de landbouw,’ zei de Heer Pyttersen, (*Handel.*, blz. 1370) ‘volgens het voorstel der Regeering wordt vrijgesteld, dan zal, naar ik meen, elk vermogen beneden de *f* 13000 bij de landbouwers zijn vrijgesteld. Een landbouwer, die *f* 12500 bezit, zal dus van deze belasting zijn vrijgesteld, zoowel van de Vermogens- als van de Bedrijfsbelasting. Is dit het geval, dan zou ik daarin zien een ongeoorloofde en onrechtmatige bevoorrechting van den eenen stand boven den anderen en dan zal die bevoorrechting aanleiding geven tot tal van zonderlinge misstanden. Dan zal men kunnen zien, hoe een landbouwer, die in het bezit is van een kapitaal van *f* 12500, en daarnevens zijn bedrijf uitoefent, zal uitgesloten zijn van het betalen van alle belasting, terwijl een kleine timmermansbaas daarnaast in zijn bedrijf wordt aangeslagen en belasting schuldig zal zijn.

‘Dan zullen wij het zonderlinge geval beleven, dat de *veenbaas* zal worden vrijgesteld, terwijl de *turfmaker*, die met zijn gezin misschien een *f* 700 verdient, zal worden aangeslagen.’

‘Zullen dergelijke wanverhoudingen inderdaad mogelijk zijn?’

De Minister poogde niet aan de gegronde grieven des Heeren Pyttersen tegemoet te komen. Hij trachtte niet eens ze te weerleggen. Hij maakte zich met een grap van de zaak af. De Heer Pyttersen liet dan ook niet na in de Zitting van 8 Juni 1893 's Ministers houding te laken.

Het amendement Poelman werd verworpen.

Door de vrijstelling, hier besproken, is zeer zeker indertijd aan het

recht te kort gedaan, en voor hen, die er zoo over denken, is voorzeker zeer veel voor de intrekking dier vrijstelling te zeggen. Toch kan ik mij ook best begrijpen, dat iemand, die zich vroeger zeer tegen de vrijstellingen kantte, thans, nu zij er eenmaal zijn, niet bereid wordt gevonden om ze weer in te trekken. Tusschen zijn medewerking weigeren aan een voorgestelden maatregel, of dien maatregel te helpen intrekken, als die eenmaal is tot stand gekomen, is, naar het mij voorkomt, nog een groot verschil.

Hoe dit echter zij, de Kamerleden, die de vrijstellingen doordreven, en zeer zeker de oud-Minister Pierson, die de vrijstellingen verdedigde, zijn eershalve aan het compromis gebonden, tot zij er in zullen geslaagd zijn aan te toonen, dat bedoelde industrieën die vrijstelling niet meer behoeven en het algemeen belang de intrekking eischt.

Vroeger is de goede trouw in dien zin opgevat. Toen Mr. Gleichman zijn successierecht in de rechte lijn verdedigde, beloofde hij, dat hij nimmer zou meewerken tot verhooging van het percentage 1%. Hij en zijn vrienden hebben dit woord steeds gestand gedaan. Het was misschien niet goed, die belofte te geven, want Mr. Gleichman mocht m.i. op deze wijze zijn invloed niet gebruiken om anderen in de toekomst te binden, maar eenmaal die belofte gegeven, pleit het voor zijn karakter, dat hij alles in het werk heeft gesteld om haar te houden.

Hoe ongunstig steekt bij dit gedrag de opportunistische houding af, die Mr. Pierson in zijn rede in de Liberale Unie tegenover het ontwerp aanneemt. Als goede trouw niet meer in eere is bij de eersten in den lande, wie zullen dan door eigen voorbeeld het Nederlandsche volk daartoe moeten opwekken?

Het treurigste is nog, dat dit heele schandelijke compromis eigenlijk niet eens noodig was. Er zijn andere, zeer gewichtige bezwaren, die zich tegen een aanslag van het landbouwbedrijf in een inkomstenbelasting verzetten. Praktisch is de aanslag bijna niet uitvoerbaar.

Pierson zelf heeft dit zeer helder betoogd. Hij zei in de Zitting van 8 Juni 1893, blz. 1391:

‘Wat de moeilijkheden betreft om te kunnen constateeren, wat winst is in het landbouwbedrijf - en dit geldt ook tot antwoord aan den heer Heldt, die deze moeilijkheden evenzeer gering schatte - ik kan mij die geringschatting niet begrijpen; de moeilijkheden zijn waarlijk zoo gering niet. Integendeel, tot de voordeelen van art 8 § 1 behoort ook dit - laat het een betrekkelijk klein voordeel zijn, een voordeel is het toch zeker - dat de administratie zal ontslagen worden van de zeer zware taak om te constateeren of een landbouwer meer dan 4% van zijn kapitaal maakt.

Hoe zal men dat constateeren?

Het groote bezwaar bestaat hierin, dat nergens zoozeer als bij het landbouwbedrijf bedrijf en huishouden zijn dooreengemengd. Men moge beweren, dat dit elders ook wel plaats heeft, maar nergens

geschiedt het in die mate als in het landbouwbedrijf. In tal van gevallen zou de administratie verlegen staan, als zij tegenover belastingplichtige landbouwers het bewijs moest leveren, dat hunne inkomsten, verminderd met de bedrijfskosten, meer bedragen dan 4%'.

In het aangeboden ontwerp bespeurt men van deze moeilijkheden niets meer. Zijn zij verdwenen, enkel door te beweren, dat bedoelde industrieën de vrijstelling niet meer noodig hebben? Het schijnt mij zeer bedenkelijk zoo maar met één pennestreek verkregen rechten te schrappen en terug te komen op besluiten, die vroeger èn op wetenschappelijke èn op praktische gronden werden genomen; vooral nu het er blijkens het ontwerp minder op aankomt of iemand naar recht en billijkheid wordt aangeslagen, naar de winst, die hij werkelijk heeft genoten, of naar de winst, die alleen bestaat in de verbeelding van een belastingman, mits er maar een aanslag tot stand komt.

Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat het publiek, zij het misschien ten onrechte, over het algemeen schijnt te meenen, dat de ambtenaren der Directe Belastingen gewoonlijk meer geneigd zijn naar een mooie opbrengst te streven dan hun collega's der Registratie, dan verschijnt, in verband met het voorgaande, het feit, dat de Minister juist den aanslag bij voorkeur wil doen uitvoèren door eerstbedoeld corps, in een eenigszins vreemd licht.

Bovendien vind ik geen woord in de Gedrukte Stukken, dat voor mij de onderstelling wettigt, dat een behoorlijk onderzoek is vooraf gegaan naar de behoeften van den landbouw, vóór men overging tot de belasting van dit bedrijf.

Die zekerheid mag men toch wel vragen, nu men telkens ziet hoe slecht de zaken aan Financiën worden voorbereid.

De zaak is nog ernstiger, dan zij oppervlakkig schijnt.

Art. 11 van de ontwerp-inkomstenbelasting zegt:

'Ter bepaling van het zuiver bedrag van winst of belooning uit bedrijt of beroep wordt - behalve de kosten noodzakelijk tot de uitoefening daarvan of rechtstreeks daartoe betrekking hebbende, en behalve de noodige afschrijvingen - in rekening gebracht een interest van vier ten honderd 's jaars over de waarde van het vermogen van den belastingplichtige, dat in het bedrijf of beroep is belegd.'

De Minister, rekening willende houden met de woonplaats en het gezin van den belastingplichtige, heeft, zooals wij zagen, het land in vijf klassen verdeeld. Het deel van het inkomen, dat niet voor belasting in aanmerking komt, is het grootst in de eerste klasse, het kleinst in de vijfde.

De eerste klasse is Amsterdam, de tweede 's-Gravenhage; in de andere klassen is ook het platteland begrepen. Van het inkomen van den plattelander, in den regel ook van den boer, is derhalve een geringer

bedrag van belasting vrijgesteld dan bijv. van iemand, die in Den Haag woont.

Zoo begint de belasting, krachtens het ontwerp, indien het vermogensinkomen betreft:

in de 1e	klasse bij *f* 520
in de 2e	klasse bij *f* 500
in de 3e	klasse bij *f* 480
in de 4e	klasse bij *f* 460
in de 5e	klasse bij *f* 440

of in kapitaal uitgedrukt:

in de 1e	klasse bij *f* 13000
in de 2e	klasse bij *f* 12500
in de 3e	klasse bij *f* 12000
in de 4e	klasse bij *f* 11500
in de 5e	klasse bij *f* 11000.

In de bestaande Vermogensbelasting betaalt men *niets,* indien de waarde van het vermogen minder dan *f* 13000, of het inkomen minder dan *f* 520 bedraagt. Voor de heffing van de belasting der bedrijfsinkomens geldt als systeem iets dergelijks. Men begint belasting te betalen in de eerste klasse van *f* 700, in de tweede van *f* 650, in derde van *f* 600, in de vierde van *f* 550, in de vijfde van *f* 500. In de vijfde klasse zal dus ieder, die maar iets verdient, moeten betalen, en als hij maar *f* 500 verdient, vijftig centen, zegge vijftig centen, naar den ontvanger moge dragen. Van het gemeentestuk, dat ik in mijn vorig artikel aanhaalde, heeft men bij Financiën blijkbaar nooit kennis genomen. Het aantal oninbare posten zal belachelijk groot worden.

Een boer, die vroeger - stel, het compromis ware er nooit geweest - nog vrij van belasting zou zijn geweest, valt er nu in. In de bestaande Bedrijfsbelasting betaalt men pas als de winst *f* 650 bedraagt, en tal van lieden, die vroeger niets met den fiscus te maken hadden, zullen dus thans het genoegen hebben van tijd tot tijd met de belastingheeren van gedachten te wisselen.

Hiermede is het echter met de narigheid nog niet gedaan.

Ik toonde aan, hoe juist de kleine bedrijfsinkomens, die voor niet meer dan *f* 400 met vermogensinkomen gepaard gaan, bijzonder zwaar worden belast, omdat deze kleine bedrijfsinkomens door de wettelijke fictie van art. 24*a* van het ontwerp voor de regeling der belasting met vermogensinkomen worden gelijk gesteld. Kleine boeren, die misschien nog geen *f* 400 zuivere winst maken, zullen die winst niet alleen bij 4% van het kleine vermogensinkomen moeten optellen, maar voor het cijfer, dat per slot voor de belasting in aanmerking komt, moeten betalen, alsof zij hun brood niet in het zweet huns aanschijns verdienden, maar met coupon-knippen.

Men kan zeer gekant zijn - zooals ik was en ben - tegen de privilegiën, die uit onze tegenwoordige Bedrijfsbelasting voortvloeien,

en toch ernstig bezwaar er tegen hebben, dat rechten, die nu eenmaal door den loop der jaren zijn ontstaan, en later door de wet bevestigd zijn, uitdrukkelijk willens en wetens, na lang en heftig debat, op zulk een ondoordachte en meedoogenlooze wijze worden ingetrokken.

De vrijstellingen, zooals Pierson ze doordreef, blijven een smet, die op de belastingherzieningen dier jaren drukt; maar als ze op de voorgestelde wijze worden te niet gedaan, dan moge de stembus straffen hen, die tot het compromis toetraden en thans tot deze trouwelooze en karakterlooze daad medewerken.

Deze Minister staat echter, zooals van zelf spreekt, geheel buiten deze zaak. Indien Z. Exc. de vrijstelling onrechtmatig acht, kan niemand van hem verwachten, dat hij ze zal bestendigen, mits tevens blijke, dat hij het oog gevestigd heeft op de bezwaren, die aan de intrekking verbonden zijn. Nergens treft men echter in de stukken ook maar het geringste aan, waaruit blijkt, dat men zich bewust is van de moeilijkheid om de bedrijfswinsten van den boer te bepalen. Te vergeefs vraagt men zich af, hoe Financiën zich voorstelt dit te doen. Men is toch niet van plan om de bedrijfswinsten van den boer eenvoudig maar door schattingscommissiën te doen taxeeren, zoodat de boer op een of anderen dag een mijnheer op zijn erf zal zien komen, die hem eenvoudig komt vertellen: Boertje, gij hebt dit jaar *a.* gulden in je bedrijf verdiend; je bedrijfskapitaal bedraagt *b.,* ge zijt *c.* gulden belasting schuldig; of korter misschien nog: jij bent aangeslagen voor *a* gulden; voor de beurs van den boer maakt dat toch geen verschil.

Wat een prachtig middel tot politieke propaganda! Wat zal dat een wedstrijd zijn tusschen de verschillende Kabinetten om de boertjes te believen. Wat zullen de ambtenaren in moeilijkheden komen met den Minister tegen het naderen van den stembustijd!

Tot ons genoegen kunnen wij echter constateeren, dat deze leelijke daad, de intrekking van den vrijdom van den landbouw, op het oogenblik althans zeer weinig te pas komt en in de toekomst onnoodig kan blijken.

Als men er eenmaal eens toe zal komen, naast de algemeene inkomstenbelasting, deze zij gesplitst of niet gesplitst, een kapitaalsbelasting in te voeren, dan kan ook deze aangelegenheid geregeld worden zonder de boeren aan te slaan in de Bedrijfsbelasting.

Men zal dan het gegeven woord kunnen gestand doen: ‘Geen bedrijfsbelasting van de boeren.’ Die vrijstelling kan behouden blijven, maar men zal dan de boeren in de kapitaalsbelasting kunnen aanslaan wegens vermogensbezit.

De kleine pachtboer zal vrij uit kunnen gaan, maar de groote boer, die werkt met een flink kapitaal, zal in de kapitaalsbelasting worden getroffen. Aangezien deze uit den aard der zaak zeer matig zal moeten zijn, zal zij ook den rijken boer niet drukken. De lichtvaardige wijze, waarop deze materie, de intrekking van den bestaanden vrijdom van

tal van industrieën, wordt behandeld door dit Kabinet, dat nog wel zooveel geld heeft verkwist voor de oprichting van een nieuw Landbouw-departement, doet mij ook daarom dit ontwerp zeer onaannemelijk voorkomen, tenzij de door lange jaren verkregen rechten door middel van amendementen alsnog worden gehandhaafd

Het onderzoek, dat ik instelde, heeft niet tot de conclusie geleid, dat, in zijn geheel beschouwd, het aangeboden ontwerp een verbetering is van onze gesplitste Inkomstenbelasting. Alleen moet worden toegegeven, dat het tarief van de belasting der inkomens uit vermogen en het tarief, ter belasting van inkomens uit bedrijf, over het algemeen is verbeterd.

De tarifieering der gemengde inkomens, - vooral wanneer bedrijfsinkomens van *f* 400 of minder met vermogensinkomen gepaard gaan, - is echter slechter geregeld dan in de bestaande wet. Eigenlijk gezegd is de belasting der gemengde inkomens, wanneer de bedrijfsinkomsten meer dan *f* 400 bedragen, daar heelemaal niet in geregeld. Zooals ik nader zal aantoonen, kan men wel hetgeen De Meester bedoelt, met veel goeden wil, uit de karige Toelichting afleiden, maar als het ontwerp eenmaal wet is, dan houdt de rechter zich aan den tekst.

De tarieven geven voorts, zooals zij zijn, evenmin als de bestaande gesplitste Inkomstenbelasting, een redelijke kapitaalsbelasting. Mij dunkt, als men het ontwerp niet wil verwerpen, dan ware het het beste, dat een of meer invloedrijke Kamerleden een amendement indienden, waardoor de tarieven eenigszins verbeterd en de bestaande vrijstelling worde geeerbiedigd. Het grootste gedeelte van het ontwerp kan dan vervallen.

De verbetering van het ontwerp.

Gelijk ik zoo even zeide, heeft men verzuimd de gemengde inkomens in het Ontwerp te tarifieeren.

De redactie van Art. 2 schijnt minder juist. Wij lezen daar in de eerste zinsnede: ‘De hier te lande wonende natuurlijke personen zijn belastingplichtig naar hunne inkomsten, die *voor de berekening der belasting worden verdeeld in inkomsten uit vermogen en andere inkomsten.* Blijkens de Memorie van Toelichting, blz. 12 regel 3, luidende:

‘Splitsing van het totaal inkomen in inkomsten uit vermogen en andere ‘inkomsten,’ enz., heeft het woord ‘verdeeld’ hier de beteekenis van ‘gesplitst.’ Deze redactie geeft m.i. een minder juiste voorstelling der zaken. Het tegenovergestelde heeft plaats van hetgeen daar staat. De inkomsten komen bij den belastingplichtige verdeeld of gesplitst voor, maar worden ter berekening der waarde *samengevoegd.*

Men had, dunkt mij, liever moeten schrijven;

‘worden onderscheiden in inkomsten’ enz.

Dit zou ook in overeenstemming zijn geweest met de stofverdeeling, welke wij in de wet waarnemen, namelijk onmiddellijk volgende op art 2:

B. inkomsten uit vermogen en later *C.* ‘andere inkomsten.’ Een derde soort van inkomsten treffen wij niet aan.

Art. 24 regelt de tarifieering.

De eerste alinea luidt: ‘ter berekening der belasting worden de belastbare inkomsten verminderd:

a. met *f* 240, wanneer de inkomsten uitsluitend uit vermogen voortspruiten of - en hier hebben wij juist weer het bewijs, dat de inkomsten niet worden gesplitst, maar samengevoegd - voor niet meer dan *f* 400 uit andere bronnen voortspruiten;

b. bepaalt de vermindering, die de inkomsten ondergaan, wanneer de niet uit vermogen voortspruitende inkomsten meer dan *f* 400 bedragen. Aangezien art. 2 slechts twee soorten van inkomsten kent, en *a* uitdrukkelijk handelt over inkomsten uit vermogen, kunnen de uitdrukkingen ‘andere inkomsten’ en ‘niet uit vermogen voortspruitende inkomsten’ niet anders zijn dan synoniem.

Duidelijkheidshalve zal ik nu voortaan, als ik die ‘andere inkomsten’ bedoel, spreken van ‘bedrijfsinkomsten.’ Nadat is gezegd, welke vermindering de vermogensinkomsten en de bedrijfsinkomsten ter berekening der belasting ondergaan, leest men: ‘de belasting wordt daarna als volgt berekend.’

Nu volgt het tarief, dat op de beide soorten van inkomsten: de verminderde vermogensinkomsten en de verminderde bedrijfsinkomsten van toepassing is. Van een tarifieering van ‘Gemengde Inkomsten’ hebben wij in het geheel nog niets gehoord, behoudens de uitzondering in *a*, die spreekt van inkomsten voor niet meer dan *f* 400, ‘uit andere bronnen voortspruitende.’ Dat zijn dus alweer diezelfde ‘andere inkomsten’ of ‘niet uit vermogen voortspruitende inkomsten’, door mij kortheidshalve ‘bedrijfsinkomsten’ genoemd. De redacteurs van het ontwerp hebben vermoedelijk verschillende indrukkingen ter aanduiding van dezelfde zaak gebezigd om den stijl wat levendiger te maken.

Dat mijn opvatting volkomen past in het kader van het ontwerp en deze leemte aan de aandacht van de redacteurs van dit staatsstuk is ontsnapt, blijkt overtuigend juist uit art. 2, hetwelk spreekt van de ‘inkomsten worden verdeeld, enz.’

Dit is van den ontwerper der Inkomstenbelasting een kleine vergissing, een minder juist woord, dat onwillekeurig aan zijn pen is ontsnapt; hij heeft blijkbaar willen zeggen, dat hij de inkomsten onderscheidde in inkomsten uit vermogen en andere inkomsten.

Op blz. 12 der Memorie van Toelichting worden wij plotseling met de mededeeling verrast:

‘het is duidelijk, dat nevenstaande regeling, voor zooveel *gemengde inkomsten* betreft (ik cursiveer), alleen geldt voor die, waarvan het *bedrijfsinkomensdeel* (fraai woord!) grooter is dan *f* 400; is het *f* 400 of minder, dan bedraagt de aftrek steeds *f* 240’.

Hier vinden wij voor het eerst gewag gemaakt van ‘Gemengde

inkomens.' In het wetsontwerp komt die uitdrukking in de artikelen, regelende de tarifieering, niet voor. Wat verstaat het ontwerp dan nu eigenlijk onder 'Gemengde inkomens'? Het staat nergens.

In tegenstelling met art. 24*a*, dat spreekt van inkomsten, die uit vermogen of voor niet meer dan *f* 400 uit andere bronnen voortspruiten, en in verband met art. 24*b*, dat uitsluitend over 'bedrijfsinkomen' handelt, kan men tot geen andere conclusie komen dan dat de Memorie van Toelichting, sprekende van gemengde inkomens, bedoelt inkomens, die voortspruiten noch alleen uit vermogen, noch alleen uit bedrijf, noch uit vermogen, samengaande met niet meer dan *f*400 uit bedrijf, maar inkomsten bedoelt, die voortspruiten uit vermogen en samen genoten worden met meer dan *f* 400 uit bedrijf (andere bronnen).

Indien men nu wel eens vroeger iets heeft gehoord van het systeem, waarop onze tegenwoordige gesplitste Inkomstenbelasting berust, kan men, zooals ik gedaan heb, met eenige welwillendheid tegenover de redacteurs van het ontwerp als tamelijk zeker aannemen, dat dezen er op hoopten, dat men ter berekening der belasting bij elkaar zal tellen het vermogensinkomen (4% van het vermogen) zonder eenigen aftrek, en het bedrijfsinkomen, voor het geval dit meer dan *f* 400 bedraagt, nadat dit de in de wet bevolen vermindering heeft ondergaan, en op het totaal het tarief zal toepassen.

Niet alleen, dat het artikel onvolledig is ontworpen en slordig geredigeerd, maar de Memorie van Toelichting geeft zelfs niet eens een toelichting van hetgeen de ontwerper wil. Bij het Ontwerp Inkomstenbelasting is dus eigenlijk gevoegd een Memorie van Toelichting zonder 'toelichting.'

Zelfs de staat, die voorbeelden geeft van de uitwerking der tarieven, verschaft geen licht omtrent de tarifieering der gemengde inkomens.

Wij worden afgescheept met een Jantje van Leiden in den vorm van een: 'N.B. Voor de personen, wier inkomen ten deele uit vermogen, ten deele uit andere bronnen voortspruit, kan niet in een klein bestek (lees: een onbegrensd bestek, want het staat Z.Exc. vrij, behalve de 39 vellen druks, die hij gebruikt heeft, nog zooveel vellen er bij te drukken, als Z.Exc. mocht goed vinden en verstaan) een vergelijking als de bovenstaande worden gegeven. Voor die personen is de belasting, volgens het Wetsontwerp, gelegen tusschen de bedragen, vermeld in de kolom 3-12 (maximum) en de bedragen, vermeld in de kolom 14-23 (minimum). De belasting wordt lager, naarmate de niet uit vermogen voortspruitende inkomsten toenemen in verhouding tot het totaalbedrag van het inkomen.'

Nu weet u het.

Indertijd werd de Vermogensbelasting hoofdzakelijk aangenomen, omdat er in de laatste vijftig jaar zoo weinig op belastinggebied was gebeurd. Nu kan men misschien wenschen, dat dit ontwerp wordt aangenomen,

‘omdat er al zoolang over de samenvoeging der gesplitste Inkomstenbelasting is gepraat.’ Mocht dit zoo zijn, dan zal men in ieder geval in het wetsontwerp nog bepalingen moeten opnemen, regelende de tarifieering der gemengde inkomens, voor geval het *bedrijfsinkomensdeel* (terminologie van het ontwerp) meer bedraagt dan *f* 400.

Doet men dit, en wordt het ontwerp dan aangenomen, wat ik zou betreuren, dan zal men een wet hebben, waarmee op den duur niemand vrede zal kunnen hebben en die vooral groote verbittering zal veroorzaken onder de kleine luiden, vooral onder hen, die, dank zij die nieuwe wet, zullen komen van vrijstelling tot *piepsysteem.* Vooral de landbouwende bevolking zal van dat piepsysteem profiteeren. En dan moet men nog lezen in het verslag der rede, die Mr. Pierson in de Liberale Unie uitsprak, dat deze oud-Minister, de man van het compromis, sprekende over de intrekking van den vrijdom voor den landbouw, heeft gezegd:

‘Een gewichtig punt mag niet achterwege blijven, namelijk het vervallen van den belastingvrijdom van land- en tuinbouw. Dit juich ik zeer toe. In 1892 is men tot die vrijstelling gekomen niet zonder strijd, en ik geloof, dat de Kamer op dat oogenblik goed deed aan het instellen van dien vrijdom. De bedrijfsbelasting kwam toch voort uit de sedert 1819 bestaande patentbelasting, waarvan de landbouwers steeds verschoond waren gebleven. Aan die bevoorrechting moest een eind komen, doch in 1892 verkeerde de landbouw onder grooten druk, ten gevolge van groote daling in prijzen. Sedert is daarin groote verbetering gekomen en thans is er tot bestendiging van den toestand geen reden meer. Vele verbeteringen, die thans in het land- en tuinbouwbedrijf zijn tot stand gekomen, zouden zeker niet verkregen zijn, wanneer men destijds den vrijdom van belasting niet bestendigd had.’

De boeren, en zij die maar weinig verdienen, weten nu wat zij hebben te wachten: *Piepsysteem.* Een wet, zoo vol gebreken, mag niet in het *Staatsblad* komen. Ik constateerde in het October-nummer, dat de poging, die in het ontwerp is gedaan, om rekening te houden met de woonplaats en het gezin van den belastingplichtige, mislukt is.

Ten onrechte werd in dit ontwerp een andere indeeling der gemeenten in klassen gemaakt, dan die, voorkomende in de Personeele belasting.

Om te kunnen weten, hoe die indeeling is, zal men, wanneer dit ontwerp wordt aangenomen, daarnevens steeds de belasting op het Personeel moeten raadplegen.

De wijze, waarop in dit ontwerp rekening wordt gehouden met de samenstelling van het gezin, geeft resultaten, die precies het omgekeerde zijn van die, welke door de belasting op het Personeel worden verkregen.

Immers, het percentage van het inkomen, dat krachtens de belasting op het Personeel per kind mag worden afgetrokken, *daalt*, naarmate het inkomen grooter is; en

het percentage van het inkomen, dat krachtens het ontwerp per kind mag worden afgetrokken, *stijgt*, naarmate het inkomen grooter is.

De aftrek, dien de weinig gegoede gezinnen genieten, is zeer gering, niet veel meer dan een aalmoes; de aftrek beteekent alleen iets voor de rijkere gezinnen. Men had de minder gegoede gezinnen meer afdoende kunnen helpen door een betere tarifieering, er toe leidende, dat de weinig gegoeden werden ontlast en meer gegoeden onvoelbaar weinig zwaarder werden belast.

Naar het voorgestelde systeem moeten de armeren blijkbaar den aftrek betalen, dien de rijkeren zullen ontvangen. In dit artikel constateerde ik:

De fundamenteele fout, die onze gesplitste inkomstenbelasting ontsierde, is behouden gebleven, namelijk: de samenkoppeling van de belasting der rente en van de rentebron.

De kleine vermogens zijn in vergelijking tot de kleine bedrijfsinkomens veel te zwaar belast.

De kapitaalsbelasting komt niet tot haar recht. De belasting, die geheven wordt wegens vermogensbezit, werkt zonder eenig systeem; van een klein vermogen wordt dikwijls meer geëischt dan van een groot.

De belasting der gemengde inkomens is niet geregeld.

Indien vermogen gepaard gaat met een klein bedrijfsinkomen, dan wordt dit kleine bedrijfsinkomen als vermogensinkomen beschouwd, en daardoor bovenmatig zwaar belast.

De intrekking van den vrijdom van het landbouwbedrijf is in strijd met het indertijd gesloten compromis.

Door de wijze, waarop het geschiedt, ontstaat een groot onrecht, dewijl het kleine bedrijfsinkomen, dat met vermogen gepaard gaat, - een combinatie, die bij het landbouwbedrijf veel wordt aangetroffen - als vermogensinkomen wordt getarifieerd.

De belasting van het landbouwbedrijf is niet afzonderlijk geregeld; zij kan alleen geschieden door willekeurige taxatie, aanleiding gevende tot de toepassing van het piepsysteem.

Het ontwerp bederft het goede, dat er nog in onze gesplitste Inkomstenbelasting is, en geeft er iets slechters voor in de plaats.

Het ambtenaarscorps is niet opgeleid noch voorbereid voor het werk, dat noodig is om een algemeene Inkomstenbelasting uit te voeren, zooals het behoort.

Bovenstaande punten leiden mij tot de conclusie: Indien men als voorloopigen maatregel tot een herziening onzer gesplitste Inkomstenbelasting wil komen, moet men alleen de tarieven onzer Vermogens- en Bedrijfsbelasting zoodanig wijzigen, dat zij te zamen het tarief vormen eener algemeene Inkomstenbelasting.

Die tarieven behooren tevens te geven een gestadige, gelijkmatig stijgende kapitaalsbelasting. De kleine inkomens behooren daardoor te worden ontlast en de grootere ietwat zwaarder te worden belast.

De opbrengst moet ongeveer gelijk zijn aan hetgeen de Minister van zijn ontwerp, blijkens de daarbij gevoegde toelichting, zegt te verwachten.

Dit doel kan, dunkt mij, worden bereikt, indien het ontwerp wordt geamendeerd op de wijze zooals ik in een volgend artikel zal aangeven.

Ik zal tevens de gelegenheid hebben een en ander te zeggen over de organisatie van onzen financiëelen dienst.

A.G.A. ELIAS SCHOVEL.

Terugblik op Rembrandt's jubeljaar.

1. Ode aan Rembrandt door Jac. van Looy, bij L.J. Veen.
2. Wat iedereen van onzen Rembrandt wel mag weten, door P. van Delft bij G.F. Callenbach.
3. Rembrandt, Beschrijving van zijn leven en zijn werk, door F. Schmidt-Degener (Wereldbibliotheek onder L. Simons.)
I.

Tachtig levensjaren had Frans Hals achter den rug, toen de magistraat van Haarlem hem op zijn request drie karren met turf voor de deur liet rijden (1664). Bovendien bewilligden de burgemeesteren hem een vast jaargeld van tweehonderd carolus guldens. Dit was niet de eerste en de eenigste weldaad hem door de gemeente en de gemeenteleden bewezen. Wegens hoogen leeftijd was hij reeds drie jaren vroeger (1661) vrijgesteld van de contributie van zes stuivers voor het gilde.

Kort daarop ontving hij op zijn verzoekschrift een subsidie van vijftig guldens in eens en honderd vijftig guldens bij provisie voor één jaar. Tot hooge jaren gekomen en tot armoede vervallen zijnde, trok zijn weduwe in 1675 wekelijks veertien stuivers uit de armenkas. Blijkbaar bestond er alzoo een breede kloof tusschen het genie en het lot. Geen werk der barmhartigheid kon haar duurzaam overbruggen.

Rembrandt bereikte den patriarchalen leeftijd van zijn kunstbroeder niet. De magistraat van Amsterdam verkreeg dientengevolge geen gelegenheid vereering voor het door den Psalmist bezongen groot getal der dagen van onze jaren te betuigen. Wel had Rembrandt een zeer sterk gestel en was het uitnemendste van zijn leven moeite en verdriet. Maar zijn geest was veel te fier om ooit in eigen dingen een request in te dienen. De kloof tusschen het genie en het lot was daarom echter ten aanzien van hem niet minder breed. Met de spaarpenningen van zijn dochtertje Cornelia hield hij gedurende de laatste dagen van zijn leven het huishouden op en zijn eigendom bestond bij zijn overlijden slechts uit de allernoodzakelijkste kleedingstukken van linnen en wol, alsmede uit het schildergereedschap.

Toen zijn stoffelijk overschot tot de aarde terugkeerde, scheen het, alsof de doodkist het laken der vergetelheid droeg. Niemand dacht er toen aan, dat de wereld oorzaak had luide te weeklagen. Het besef

der grootheid ontbrak. Zijn dood werd door zijn tijdgenooten niet als een verlies gevoeld.

Deze houding der tijdgenooten is in later dagen gelaakt. Menigeen trachtte haar weliswaar te verontschuldigen. Zij was echter het natuurlijk gevolg der bestaande maatschappelijke toestanden en verhoudingen. De Republiek der Vereenigde Nederlanden ontwikkelde in dien tijd een buitengewone expansieve kracht. Een zeer zelfbewust geslacht bezat daartoe de onontbeerlijke energie. Het meende gunstiger voorwaarden voor goed werk te kunnen onderscheiden en wilde van die onderscheidingsgave voor zichzelf gebruik maken om materieel in de wereld vooruit te komen.

In 1617 bezocht de wijsgeer Descartes Holland voor het eerst. Van 1629 tot 1632 vertoefde hij onafgebroken te Amsterdam. Zijn oordeel is met het oog op die onderscheidingsgave van beteekenis. In zijn briefwisseling met Balzac roemt hij de gerieflijkheden van het leven en den rijkdom der hulpbronnen van de groote stad voor grondige studie. Maatschappelijk genoot hij van de hem door de rijken der aarde gegunde rust, zoodat hij zich ongestoord aan zijn wijsgeerige bespiegelingen en het wetenschappelijk onderzoek kon wijden. Den geheelen winter beoefende hij vol ijver de anatomie. Medewerking vond hij hier en daar bij zijn streven om de wetten der optica te leeren kennen. Van belangstelling in de oplossing van het probleem der acustiek maakt hij nu en dan gewag. Bovenal verheugde hij er zich over zijn botanische neigingen ten volle te kunnen bevredigen.

Den 15^{den} Mei 1631 prijst hij het verblijf in de aanzienlijke handelsstad, waarin iedereen zaken doet en op winst bedacht is, maar waarin ook hij, hoezeer tot de uitzonderingen behoorend, de vruchten van het wereldverkeer kan genieten. Stellen die vruchten toch den denker in staat dingen te weten te komen, die zonder dat verkeer in het duister staan. Hen te kunnen zien en doorgronden, alvorens men versleten ïs, weegt ontegenzeggelijk tegen de bezwaren van een leven in volle vrijheid op.

Tien jaren later verscheen Descartes': *Discours de la méthode.* Wederom vergeet hij niet in de voorrede op te merken, dat hij als het ware tusschen de menigte verloren geraakt was - een menigte, die geheel en al in eigen zaken opging en zich om de zaken van anderen volstrekt niet bekommerde. Zij wist echter een gerieflijke omgeving te scheppen, waarin de zoeker, de werker en de denker te midden der heerschende drukte en steunende op de veelomvattende middelen eenzaam een zelfgekozen levenstaak kon volbrengen, m.a.w. het probleem van den klaarlichten dag nader in oogenschouw kon nemen.

Veertig jaren later huldigde Spinoza in zijn: *Tractatus theologico-politicus* (c XX) op gelijke wijze de bewonderenswaardige welvaart en veerkracht der groote handelsstad, die toen haar toppunt van bloei bereikt had. In haar midden was voor allen plaats, onverschillig tot

welken volksstam en tot welken maatschappelijken stand zij behoorden. Naast en met elkander konden er de meest verschillende sekten gedijen. Op dien beweeglijken bodem was onmiddellijk uit den volksaard en het volksleven een eigen nationaliteit ontsproten. Zij zag in den mensch bovenal de vrije persoonlijkheid. Het menschelijke, het natuurlijke en het onafhankelijke beheerschten haar daad en dichten, nadat zij in den geweldigen strijd met Spanje de traditie, den paus en den koning afgeschud had. Haar onbegrensden vrijheidsmoed vertolkte Daniël Heinsius in de eerste jaren der zeventiende eeuw aldus:

> '... neem ona wech ons landen daer wij leven;
> Wij sullen sonder vrees ons in de zee begheven.
> *Al daer gij niet en sijt, daer is ons vaderlandt.*
> De voghel is alleen gheboren om te snijden
> Met vleughelen de locht, de peerden om te rijden,
> De muylen om een pack te draghen of de lijn
> Te trecken aen den hals, en wij om - *vrij te sijn.*'

Vrij beteekent zelfstandig. De zelfstandige organisatie van een handelsvolk dient echter bovenal het handelsbelang. Haar beweging is een beweging in de richting der vermeerdering en bevrediging van stoffelijke behoeften. Spinoza was zelfstandig, maar zijn werk bestond hoofdzakelijk in opheldering van het onstoffelijke en hij zelf was wars van overbodige materieele behoeften. Voor het algemeen viel hij alzoo buiten de lijn en hij leed onder de opwellingen der onverdraagzaamheid van anderen. Vondel was zelfstandig, maar zijn dichting beoogde voornamelijk de verheffing tot hoogere sferen en hijzelf was ongeschikt voor haar omzet in handelswaarde. Voor het algemeen stond hij daardoor te hoog en zijn aandeel in de geneugten des levens was dientengevolge gering. Frans Hals en Rembrandt waren zelfstandig en de stoffelijke behandeling was en moest zijn een wezenlijk deel van hun kunst. Maar hun kunst is bovenal levensuitdrukking en deze heeft diepgang van het gevoel tot voorwaarde. Het algemeen mist de oefening daarin. Hoe breeder de opvatting, hoe stouter de behandeling bij allen eenvoud in de uitvoering, hoe smaller derhalve de belangstelling en hoe kariger dientengevolge het loon.

De scheppende en bezielende kracht, de openbaring van iets zelf voor het eerst geziens, de gave veel met weinig middelen uit te drukken, de kunst om op alle wezenlijke trekken van het karakter de klem te leggen en de kleine onderdeelen terzijde te laten, dit alles vond geringen weerklank in de gemoederen van het algemeen, dat in den ban der ruil- en marktverhoudingen stond.

Onze groote meesters waren in de eerste plaats warme vrienden der natuur en alsnog schilders van beroep. Nu is het met die vriendschap een eigenaardig ding. De natuur antwoordt op geen vragen en klagen van den mensch. Onverbiddelijk verwijst zij hem naar zijn eigen wezen. Maar in dit over en weder leert de mensch zijn eigen wezen

én dat der natuur begrijpen. Hij komt haar als kunstenaar met zijn gemoed steeds meer nabij. Eerst wanneer zijn gemoedsstemming er op ingericht is het grootsche in de natuur ook als iets werkelijk grootsch te aanschouwen en de indruk daarvan hem niet meer loslaat, openbaart hij, hetgeen hem bij den aanblik bezielt. Met een fijn ontwikkeld gevoel voor afstand, ruimte en luchtperspectief zet hij alsdan, hetgeen hij voelend zelf voor het eerst ziet, met zekere hand in verhouding tot de beweging of handeling. Het algemeen bezit daarvoor weinig zin of verstand. Het is aangaande den samenhang dier dingen niet op de hoogte. Hoogstens bedacht op uitwendige beschaving, bleef daarom ook 'het kennelijke van den meester' zoowel den Haarlemmer als den Amsterdammer burger in het gegeven geval volkomen duister.

Samuel van Hoogstraeten zegt, dat het juist toen meer en meer smaak werd: 'elkander met fijmelen blind te schilderen'. In de tweede helft der 17de eeuw had: 'het delicaat penseel' gezegevierd en behaagden slechts de werken van verfijndere, alzoo meer van den oorsprong verwijderde meesters. Het 'ruwe en openhartige' moest voor het smakelijk zachte de wijk nemen en het reliëf der voorwerpen, de houding der figuren tegenover het licht en donker, hun gebaren en bewegingen deden evenmin iets terzake als de vindingrijkheid der voorstellingen, de buitengemeene verbeeldingskracht in de samenstelling en de ongeëvenaarde waarheidsliefde ten aanzien der behandeling. Dat het alles doordringend pictoraal gevoel de gedachte aan studie of inspanning niet deed opkomen, verhinderde de achterstelling en verwaarloozing volstrekt niet.

Een later geslacht heeft aan de gewichtigste der werken van Frans Hals en Rembrandt een eereplaats verschaft. Het begreep terecht tegenover hen een eereschuld te moeten afdoen. Maar ook die daad is volgens Jozef Israëls niet 'zonder bitteren strijd en vermoeienis' verricht. Hij wil de herinnering aan de totstandbrenging niet doen herleven en 'de Nachtwacht' liever ongestoord genieten. Blijkbaar is alzoo in het wezen der zaak door de intusschen gewijzigde maatschappelijke toestanden en verhoudingen niets of althans niets wezenlijks veranderd. Thans staan echter de eigen zienswijze en de volkomen onafhankelijkheid van den levenden Rembrandt niemand meer in den weg. Geen sociaal of ander vooroordeel van dien tijd belemmert meer het doordringen tot de diepere bedoeling van zijn even veelomvattend als veelzeggend levenswerk. Integendeel, in 't verloop der jaren werd hij een beroemde historische grootheid, de trots der beschaving. Wedstrijd ontstond dientengevolge in wetenschappelijke kringen om het in alle deelen der wereld verstrooide van hem op te zoeken en in behouden haven te brengen, om het verloren geraakte voorzoover mogelijk op nieuw te ontdekken en desbevoegd het echte van het onechte te onderscheiden ter verkrijging van een volledig beeld der werkzaamheid des onsterfelijken meesters. Licht wordt daarbij verspreid over zijn wording, zijn ontwikkeling en zijn volkomen beheersching der stof.

Zelf stond hij gedurende zijn leven buiten de maat van het handelsbedrijf en worstelde hij met den handelsgeest. In onzen tijd is ook het handelsbelang binnen zijn lijn geraakt en genieten zijn voortbrengselen de zeldzaamheidswaarde.

Zoolang hij leefde en werkte, zocht en vond hij zijn zwaartepunt in het bewustzijn een zeer sterke individualiteit te bezitten. Eigen zijn was hem meer waard dan maatschappelijk verkeer. Had hij de buitenwereld voor de oplossing van dit of dat probleem noodig, dan bekommerde hij zich uit den aard der zaak om haar. Maar zij bepaalde geenszins zijn doen en laten. Als middel ter bevrediging van deze of gene behoefte was zij voor hem bruikbaar, maar haar beteekenis bleef desniettegenstaande in zijn oog secondair. Daarom hechtte hij wel zeer intensief aan orde en regel ten aanzien van den door hem te verrichten arbeid, m.a.w. verwezenlijkte hij als arbeider ten volle zijn roeping. In zijn verhouding tot de buitenwereld daarentegen wilde hij door niets gebonden zijn en de wisselvallige meening van den dag liet hem koud, want wat hij aan de menschheid te zeggen had, had met het wezen dier meening niets gemeen. Die meening kon hem wel ergeren, maar zij kon hem niets leeren en inwendig doen gevoelen.

Eerst als een historische grootheid werd Rembrandt voor velen allengs een bron, waaruit voor hen inkomsten, eerbewijzen, titels en orden ruimschoots vloeiden. Meer en meer steeg onder hun leiding de algemeene bewondering voor dat genie; en hoe grooter de geestdrift van enkelen, hoe talrijker de schaar, die zich voortaan evenzeer in de bij uitstek warme stralen van zijn licht wenschte te zonnen.

Of echter zijn levensbeginsel feitelijk daardoor zooveel meer voet vatte en of het kunstgevoel werkelijk dientengevolge de oefening verkreeg, die tijdens zijn werken en worstelen in de samenleving ontbrak, is een andere vraag. Zeker is het echter, dat het persoonlijk karakter van den grooten meester tot de uitzonderingen is blijven behooren en dat de onvoorwaardelijke erkenning der persoonlijke vrijheid in verband met de openbaring der waarheid zonder aanzien des persoons door zijn voorbeeld niet algemeener werd. Evenmin is zijn eenvoud in de voordracht of den stijl het kenmerk der latere geslachten geworden. Het stoute en breede werd geen onmisbare eigenschap van hun werk. Bij alle vlugheid, beweeglijkheid en levendigheid bleek zijn vastheid van handschrift toch niet als nalatenschap door de erven te zijn aanvaard.

Gérard de Lairesse was nog van meening, dat bij Rembrandt de verf als drek van het paneel liep. Jozef Israëls ziet in die meening een bewijs van ploertigheid. Maar hij laat er onmiddellijk op volgen, dat ploertendom en genialiteit elkander altijd zullen bevechten. De ploert heeft slechts oog voor den persoon van het naaste oogenblik. Het genie herschept dien persoon in een gansch en levend wezen. Zijn liefde voor de dingen der natuur is niet ontsproten aan het niet te stillen verlangen naar vermeerdering van zinnelijk genot, maar verraadt door den

ernst der bewerking eerbied voor al het geschapene en meer in het bijzonder een hooge opvatting van het menschelijk gelaat. Juist daarom is die liefde, hoezeer zij ook op de beweging of handeling der figuur bedacht moge zijn, toch steeds gewild het duurzame, alzoo de rust in de gemoedsstemming, als de hoofdzaak te beschouwen. Niet op het willekeurige van den voorbijgaanden prikkel is daarom zijn wil gericht, maar op het algemeen psychologisch karakter, zoodat herinneringen, voorstellingen en gedachten geheel onwillekeurig in het bewustzijn optreden en in volle vrijheid op het gevoel werken. Zag Rembrandt b.v., dat hetgeen hij met dat gevoel kleur en vorm verleende, goed was, dan liet hij het staan.

II.

Het spreekt wel vanzelf, dat in Rembrandt's jubeljaar tal van geschriften, dicht en ondicht, de pers verlieten. Reeds de laatste vijftig jaren wijzen in dit opzicht op steeds toenemende vruchtbaarheid. Deze bereikte om begrijpelijke redenen haar toppunt, toen de viering van zijn driehonderdjarig geboortefeest naderde. Zonder aan de waarde der doorsnuffeling van archieven en documenten tekort te willen doen, kunnen wij gerust zeggen, dat het niet meer noodig was Rembrandt uit het duister der eeuwen terug te halen en zijn beeld van het stof der tijden te bevrijden. Zijn kunst veroverde in toenemende mate de wereld en zijn levensuitdrukking steeg steeds hooger en hooger in aanzien. Zelfs de critiek verstomde ten aanzien van haar allengs. Haar technische bedenkingen, haar zinspelingen op onwaarschijnlijke voorstellingen en op overdrevenheid van den achtergrond vonden ten slotte geen weerklank meer. Bleven er desniettemin hier en daar buitensporigheden en tekortkomingen zichtbaar, welnu, zij veranderden volgens het oordeel der kenners in eigenaardigheden van den buitengewonen mensch. Niemand wilde meer dit karakteristieke missen, uit vrees daardoor de scherpe teekening der merkwaardige persoonlijkheid te zullen verliezen.

Nieuwe gezichtspunten waren daaraan in onzen tijd niet toe te voegen. De publicatiën beoogen dat ook niet. Zij vergenoegen zich in hoofdzaak met de populariseering van zijn werk en de opsporingen van den levensgang zijn voor geen gering deel een middel om medegevoel op te wekken, opdat wij zijn wezen beter kunnen leeren begrijpen. Zij gewagen van weinig voorspoed en veel teleurstelling. In zijn leven grifte het lijden ontegenzeggelijk diepere merkteekenen dan het geluk. Maar 's levens strijd ontnam hem zelfs in de bitterste uren slechts voorbijgaand de gemoedsrust, die in onbehagen, achterstelling, misrekening, ontbering en smart onvermijdelijke bestanddeelen van het leven ziet. Geen wanhoop of wereldverachting stompte daarom ook zijn fijnbewerktuigd gevoel af. Integendeel, 's levens ervaring was voor hem een aansporing zijn werk steeds meer met het wezen der dingen te

doen overeenstemmen. In allen eenvoud volhardde hij tot aan het einde, zichzelf steeds gelijkblijvend, terwijl hij het aan den duur der eeuwen overliet echt van onecht te onderscheiden. Juist daarin ligt zijn volle grootheid, dat hij onder alle omstandigheden zoowel in de kunst als in het leven onvoorwaardelijk den schijn vermeed en steeds zijn eigen levensdoel in het volle licht wist te plaatsen. Hij stelde de vraag naar het licht in het middelpunt van zijn levens- en wereldopvatting, omdat hij het vertrouwen bezat door onafgebroken arbeid zekerheid daaromtrent te kunnen en te zullen erlangen, alvorens hij versleten was. Licht was hem de onmisbaarste levensbehoefte.

Aan het hoofd van dit artikel staan de titels van een paar geschriften uit het jubeljaar. Zij zijn voor het volk bestemd en daarom bij uitstek populair geschreven. Maar zij zijn typisch in hun soort. Wij vinden daarin, wat iedereen van Rembrandt moet weten en overeenkomstig den geest des tijds ondersteunen reproducties de beschrijving van den levensgang en van het door hem voortgebrachte. De schrijvers verhalen meestal in chronologische volgorde, wat zij van Rembrandt weten en over hem en zijn werk denken. Zij leveren de korte levensbeschrijving en kenteekening van den grooten kunstenaar, die ons met het penseel, de pen en de graveerstift alles, wat zijn gemoed in beweging bracht, op naïeve wijze niet slechts wist te vertellen, maar ook voor onze verbeelding te tooveren. Lijnrecht tegenover zijn armzalig bestaan als bewoner van een achterhoek in de bloeiende handelsstad stond zijn grootsche opvatting van natuur- en menschenwaarde. Op het tragische in dien toestand wijzen zij ons bij voorkeur.

Ware Rembrandt ontrouw geworden aan zichzelf en evenals anderen in den dienst der mode en der middelmatigheid getreden, zijn bestaan zou ongetwijfeld den nijd van land- en tijdgenoot gewekt hebben, want geld, eer en roem stonden in dat geval voor hem duurzaam in het verschiet. Vrij en ongebonden wilde hij echter in zijn werk blijven, geniaal was hij in zijn doen en laten, steeds had hij een helder bewustzijn van zijn kunnen. En de onwankelbare trouw aan zichzelf en aan zijn roeping inzake de kunst maakte hem tot een figuur, waarin zich de grootheid onzer oude Republiek afspiegelt. Dat is in geen chronologische volgorde volkomen juist weertegeven. In dit opzicht stellen ons daarom ook de schrijvers van typische populaire levensbeschrijvingen teleur. Hun achtergrond is te mager, te beschrijvend.

Jac. van Looy huldigt Rembrandt in een Ode. Zijn tijdzang met keer en tegenkeer is bedacht op verheffing, maar niet vrij van gekunsteldheid. Daarbij komt, dat in den lierzang van onzen tijd een sterke neiging voor de romantiek geopenbaard wordt, terwijl in deze romantiek het lyrisch karakter een te groote rol speelt. De uitstorting der zielsaandoeningen in keer en tegenkeer mist dientengevolge de volle natuurlijkheid. Zij verwijdert ons onwillekeurig van de natuur. Het streven naar werkelijke opheffing van den strijd tusschen natuur en

kultuur is daarin niet te ontdekken. Het verzoenende ontbreekt. Van herstel der natuur in ons door middel der kultuur is dientengevolge geen sprake. Geenszins beteekent zulk herstel terugkeer tot den natuurstaat. Want de weg daarheen ligt niet achterwaarts, maar vooruit en hooger op. Dat is ook de oorzaak, waarom de natuurlijkheid niet slechts bij de naïeveteit te vinden is. Zij kan en zal evenzeer het gevolg zijn van afwezigheid der gekunsteldheid als resultaat der zelfkennis en der zelfverbetering, alzoo van den bewusten en overdachten terugkeer tot den eenvoud der waarheid. Dat juist was het levensdoel van Rembrandt. Met de gladde stijvigheid en de nette fijmelarij schudde hij het juk der valsche beschaving af. Om in het bezit der eenvoudige waarheid te geraken, zocht hij den intiemen omgang met de landschappelijke natuur. Wel ondervond hij daarbij telkens opnieuw de onevenredigheid tusschen de natuur en de beschaving en voelde hij de afwijkingen van den natuurlijken toestand in alle vormen der ontwikkeling. Maar hij zag evenzeer overal een streven naar harmonie en verzoening, zoowel in de stof als in den geest. En overtuigd dat eenheid de grondtoon is, spande hij alle krachten in om het probleem van het licht in dien zin op te lossen, alzoo de hereeniging der van elkander gescheiden deelen tot stand te brengen door de wedervoortbrenging van het licht in het beeld als de eenheid der dingen en geesteskrachten op het gebied der kunst.

Prometheus heeft eertijds Zeus het licht ontvreemd en ontworsteld om het menschelijk geslacht aan het middel te helpen om zich als kunstenaar en mensch tot het evenbeeld der godheid op te werken. Maar het licht beschijnt volgens de sage alleen de oppervlakte; het binnenste van de aardkorst is donker. Wil de mensch alzoo het ideaal verwezenlijken en het middel gebruiken om zich en anderen aan de duisternis te onttrekken, dan is lijden de kern van zijn leven en draagt zijn werk de sporen van zijn lijden, hoezeer het ook een verkwikkend licht rondom het leven van velen moge verspreiden. Bij alle vreugde en geluk blijft steeds de ernst op den bodem van het leven en in dien ernst ligt ook voor den kunstenaar het middel om tot hooger zelfbewustzijn op te klimmen.

In den tijd van Rembrandt had de verbrokkeling van den mensch nog niet alle grenzen overschreden. Toen bezat het humanisme nog gezag, en onder zijn gezag streefden de edelsten des volks ter bereiking van hun ideaal naar veelzijdigheid in de wetenschap, naar schoonheid in den vorm, naar natuurlijke vrijheid en naar harmonische ontwikkeling in het leven van den geheelen mensch. Oppervlakkig beschouwd, wijzigde Rembrandt dit program door in de plaats van den geheelen mensch het woord elk te zetten. Hem was het daarbij echter evenzeer om den samenhang te doen, al concentreerde hij ook alle kracht op de technische uitvoering van het bijzondere. Dat bijzondere is het in het oog vallende, waarop de schilder voor de stoffelijke behandeling in de eerste plaats aangewezen is. Maar elke schildering en verlichting is uit den aard der zaak omsluierde symmetrie. Zij verbergt onder den schijn van het toevallige

den wettelijken regel. Haar vluchtige wending laat eerst door de erkenning van den samenhang een onuitwischbaren indruk achter. Niet in staat en evenmin geroepen om, gelijk de beeldhouwer, alle zijden der gestalte te doen aanschouwen, vergenoegt de schilder zich met één enkele, met de hem door de natuur aangewezene. Hij volstaat als het ware met de afbeelding van *een* golf uit den stroom. Maar die golf is de gunstigste en expressiefste, de veelzeggendste en overtuigendste van de geheele strooming. In de vlakke zijde van zijn beeld weet hij dit bijzondere, alzoo den lichaamsvorm, te ronden en te doen leven. Falconnet spreekt niet ten onrechte met het oog op die taak van: 'l' art divin de percer la toile'. Het genie wordt aan de wijze, waarop hij aan dien eisch voldoet, herkend. Hem is het oog gegeven om des levens stroom met profetischen geest in de door hem behandelde stof te leiden en deze stof als machthebber en bedwinger des lichts volkomen te beheerschen. Hij is daarom 'de eerste en de laatste', zooals het veelbeteekenend in het Israëlitisch stamboek heet.

Rembrandt's scheppende kracht was van beeldenden vorm en niet van letterkundigen aard. Zijn omvangrijke kennis had hij zich in overeenstemming met dien aard door aanschouwing verworven. Zij was op dien grondslag deels aan de werkelijkheid ontsproten, deels het resultaat van aanhoudende studie der kunstwerken van alle tijden. Op die studie en op den invloed dier studie ter ontwikkeling der eigen gaven vestigde de overigens zeer leerrijke tentoonstelling te Leiden veel te weinig de aandacht. En toch verhoogt juist de wijze, waarop hij zich op de schouders van een wakker voorgeslacht plaatste, alzoo m.a.w. versterkt en zijn eigenaardige verhouding tot de anderen regelde in hooge mate den eerbied voor zijn eminent kunnen. Want juist daaruit blijkt zonneklaar, dat hij zich den tijdgenoot van alle eeuwen voelde en tevens een echt kind van zijn eigen tijd en van zijn eigen volk was. In dat bij uitstek modern gevoel bezat hij het middel om zich geheel onbevooroordeeld omtrent zijn eigen wezen bewust te worden en toch het onnatuurlijke en onvrije der anderen, die bevangener waren, te vermijden. Belezen behoefde hij daartoe niet te zijn. Michel-Angelo was dat evenmin. Deze was bovenal een voortreffelijk hoorder en Thorvaldsen las bijna niets. Door goed toehooren werd Thorvaldsen bij uitstek beslagen in de uitspraken en den gedachtenloop van Homeros, Sophokles, Shakespeare en Goethe. Van Savonarola weten wij, dat hij in zijn tijd het Oude Testament geheel en al onder het stof begraven vond. Het heette toen onnut, want alles daarin was vergaan en de voorspelling van het Oude Verbond reeds lang vervuld. Maar hij deed het weder ontwaken. De ontwikkeling van zijn ideeën geschiedde aan de hand der profeten. En hij hulde zichzelf wederom in hun mantel en liet in hun geest de Ouden tot de Jongen, het verleden tot het heden spreken, toen hij Italië den blik in de toekomst van een herleefd en veerkrachtig volk gunde. Bij Rembrandt moet de in het verborgen werkende, opvoedende kracht van het gehoor zich even sterk hebben

doen gelden. Zijn Bijbelverklaring althans herinnert levendig aan het innig gevoelvol beeld van zijn moeder, naar wier stem hij steeds vol liefde en vertrouwen geluisterd had. Hijzelf stond echter geen oogenblik op het standpunt van den famulus Wagner in Goethe's Faust. Hij hield zich 't liefst aan de vertaling: ‘in den beginne was de daad’.

Daaronder behoeft de vertrouwdheid met het woord geenszins te lijden. Want ook voor den kunstenaar is het woord zinnebeeld van een denkbeeld. Zijn doen staat niet lijnrecht tegenover het praten. Zijn inspiratie is geenszins de schielijke daad. Haar gaat een langdurig verarbeiden van de stof in den geest vooraf. Bij de uitvoering wijkt elke zinsbedwelming voor het regelend denken en door inspanning vermijdt hij de overdrijvende beeldspraak. Hij wil de daad juist doen. Daartoe kan hij den zin van het alles doordringend woord niet ontberen.

Maar het zinnebeeld ondergaat in den loop der tijden menige verandering. Ook de beteekenis van het woord wordt allengs anders. Van die veranderingen heeft de kunstenaar zich echter geen rekenschap en verantwoording te geven. Hem hinderen zelfs de maar al te dikwijls daaraan ontleende theologische, wijsgeerige en aesthetische bespiegelingen. Letterkundige ontboezemingen kunnen hem niet de stof voor zijn kunst aanbieden en omgekeerd is zijn vaarwater niet de haveningang voor den letterkundige. Voor het verschil is wellicht een voorbeeld wenschelijk.

Wij weten, welk heet bloed er in de aderen van het oude Hollandsche volk vloeide en hoe de vroolijkheid, de ondeugende scherts en de levenslust in het vrije, forsche en ongetemde volksleven dier dagen optraden. Wij weten evenzeer, aan welken vreeselijken strijd dat volk toen blootstond en begrijpen daarom de behoefte om in de wisselvalligheden van dien strijd het onzeker oogenblik met volle teugen te genieten. Dientengevolge veroordeelen wij de daaruit veelal voortgesproten ruwheden of ‘houwbolligheden’ niet en vinden het natuurlijk, dat onze meesters op de afspiegeling dier levenstrekken in hun werk prijsstelden en gaarne naar de straatsprookjes van het gemeene volk luisterden. Maar terwijl de afbeelding van die wildheid, hoe plat ook van aard, bij Frans Hals, Adriaan Brouwer, Jan Steen en Adriaan van Ostade het kunstelooze verliest en schoonheidsgenot verstrekt, komen daarentegen in de letterkundige beschrijving dier levensuitingen door Breederoo, Rotgans en anderen dingen ter sprake, die afschuw en walging opwekken, ja zelfs verharden naar een vijgeblad doen omzien. Dat is niet aan het onderscheid in het gehalte aan kunst te wijten, want het talent van Breederoo was voorzeker niet geringer dan dat der schilders. Maar het verschil ligt in den aard der door hen gebruikte middelen. Schilders en dichters kunnen en mogen in hun werk veel wagen, mits niet hetzelfde. Het woord is meer bepaald, terwijl in de middelen der schilderkunst steeds nog een zweem van idealiteit te ontdekken is. Wel is schilderen afkomstig van *scriven*, maar het papier, perkament, koper, hout of doek, dat door den schilder ‘bescreven’

wordt, heeft in de eerste plaats *verlichting* noodig, is gedurende dat proces een voortbrengsel van nijverheid en wordt als voortbrengsel van dien aard stof der kunst. Zijn beschrijven is geen gymnastiek der hersenen. Juist daarom rangschikte de beeldende kunst in vroeger dagen niet ten onrechte onder het handwerk. Wat Rembrandt te zeggen had, zeide hij dan ook in de eerste plaats als handwerker. Hij was echter geen verlichter meer gelijk de miniatuur-kunstenaars, hoewel hij volgens de spreekwijze van Van Mander: 'groote vlakke daghen' voortbracht. Maar zijn 'bedekking met verf,' onderscheidde hem aanmerkelijk van de vroegere verlichters en stempelde hem tot schilder. Was hij daarom in zijn kunst niet zoo 'suyver' als b.v. Patenier, dan lag dat vooral daaraan, dat hij wel van zijn voorgangers wilde leeren, maar zich tevens geroepen achtte: ''t leven 't naest te komen en 't voor geen gheestich dingh hield, het stellen der standen buyten de nature, en het wringen en buighen der gheleden en ghebeenderen, die anderen vaeck te onredelick en buyten den loop der behoorlickheyt opschorten en ommekrommen.'

Wat verkreeg daardoor zijn werk? Veel leven en geest. Maar de gloeiendste carnatie en het gloeiendst diepsel stonden daarom toch bij voortduring in den dienst van zijn handwerk, dat hij èn ten aanzien der inventie èn ten aanzien der compositie trouw bleef. Het kunsthandwerk vereischt een opzettelijke en rechtstreeksche opvoeding en deze ontwikkelt de gave van opmerken, waarvan het genie onmiddellijk voor de praktijk partij trekt. Zijn handwerk bindt hem bestendig aan de praktijk. Deze herinnert er hem voortdurend aan, dat het bezielde kunstwerk moet kiemen, zich ontwikkelen en groeien, alzoo uit kleine stofdeeltjes op te bouwen is. En ter wille van het juiste in het wezen van zijn handwerk was Rembrandt als het ware tot ingespannen arbeid verplicht om over de uitwerkselen der kunstmiddelen, waarvan hij gebruik maakte, volkomen zekerheid te verkrijgen. Alleen op die wijze kon hij vorm en kleur verleenen aan zijn overdenking, in zelfbewustheid winnen, een macht worden op het gebied der beschaving.

Schijnbare luchthartigheid onttrekken de onafgebroken studie en de ernstige inspanning aan het ongeoefend oog. Wat werkelijk afgedaan is, werd desniettegenstaande door Rembrandt in volle vrijheid bewerkt, zoodat wij den arbeid daaraan vergeten. Dat ontbreekt aan de 'Ode' van Jac. van Looy, die hem huldigt. Zij doet het onderscheid in wezen en zijn van toen en thans minder aangenaam gevoelen.

III.

In een bij uitstek goedkoop volksboekje vertelt P. van Delft: 'wat iedereen van Rembrandt wel mag weten.' Zulke publicatiën zijn van algemeen belang. De vereeniging ter verbreiding van goede volkslectuur heeft in Zwitserland met dergelijke goedkoope volksboekjes grooten invloed

op het volk uitgeoefend. Papier en druk der Zwitsersche volksuitgave is echter beter en het letterkundig gehalte der Zwitsersche vereeniging staat hooger. Voor het volk, meent zij, is het beste juist goed genoeg.

Het genie is, gelijk allen reeds lang weten, geen erfstuk. Het ontstaat in den regel uit het volk en keert in den schoot des volks terug. Het genie verteert, naar het schijnt, in den zwaren strijd des levens de krachten van zijn eigen geslacht en vergaat meestal met den grooten man des huizes, met den belichamer dier kracht. De beste inrichtingen en de uitmuntendste ontwikkelingen van kunst en wetenschap komen en gaan met het genie. Zij verkeeren alzoo in een vloeienden toestand. Hoogstens laten zij bij hun gaan de kiem van nieuw leven in de onveranderde natuur des menschen achter. De boeren en de ambachtsstand zijn tot nog toe een conservatorium der volkskracht en der volkstypen geweest en gebleven. Was die kracht van duur, dan ligt de oorzaak bovenal in de bewaring en bevestiging der deugden van een ongeschonden familieleven. Volgens den Bijbel was het vooral de Israëlitische volksstam, die de liefde voor het eigen bloed kweekte. Blootgesteld aan den haat van anderen, zorgden de stamgenooten bij voorkeur voor innige intérieurs. De duisternis daarbuiten vond haar weerga in het getemperd licht daarbinnen. Deze intieme intérieurs zijn de voorloopers der eenvoudige timmermanswoning en werkplaats van Jozef en Maria met het kindeke Jezus. De heilige familie wilde wandelen in het licht van den Eeuwige. Zij wilde alle omwentelingen van het rad des levens in dat licht aanschouwen, den loop der wereld steeds in het licht der eeuwige wet voor oogen hebben. De volle beteekenis van dien geest is bewaard gebleven in de heilige geschiedenis. De geschiedenis der voorbereiding in het Oude en de eerste staat der vervulling in het Nieuwe Verbond trokken Rembrandt in zijn jeugd aan en beheerschten later zijn gevoel als kunstenaar. Hij wist de tafereelen van dat grijs verleden in doorleefde gebeurtenissen te herscheppen. De verheffing uit den staat der dienstbaarheid in dien der vrijheid vormde bij hem steeds den achtergrond der dingen. Haar verlichtte hij vol geestdrift in zijn schilderkunst.

P. van Delft glijdt over dien achtergrond niet maar losjes heen. Hij ziet in Rembrandt terecht den teederen vertolker der zielsbewegingen. Zij werden door hem in den Heiland opgezocht. Deze was in zijn oog de lichtbron bij uitnemendheid. Het licht, dat van Hem uitgaat, zette Rembrandt steeds in verband met het rijke menschen- en familieleven der maatschappelijke omgeving. ‘Wat Zijn liefde wil bewerken, ontzegt Hem Zijn *vermogen* niet.’ Aldus de grondleggende gedachte. Rembrandt's toon was in overeenstemming met haar in den regel ‘*op de lijdingen des gemoeds gezet*’ en hij trof daarin de kern van het levensprobleem.

Het is veelal gebruik ‘Rembrandt's bijbel’ typisch te noemen voor het Protestantisme. En overijverigen doen het weleens voorkomen,

alsof zijn werk tegen ‘Roomsche dwaalleer en Spaansche dwingelandij’ gericht was en nog is. Deze strekking wordt echter in zijn werk door niets nader bevestigd en behoort derhalve tot de willekeurige uitleggingen. Rembrandt behandelde gewetensvragen boven alle geloofsverdeeldheid, alzoo staande buiten de politiek en buiten eenige kerkleer. Wel ontbreekt in zijn levensbeelden de traditioneele stralenkrans om het hoofd der heilige personen en heeft hij zich hoogst waarschijnlijk om geen dogma bekommerd. Maar dat is van een kunstenaar gelijk Rembrandt was niet te vergen. Onder zijn etsen echter vinden wij o.a. drie kostelijke openbaringen van een oprecht geloovig gemoed, dat zich vrij wist te houden van het vooroordeel tegen de Roomschen. In ‘het sterfbed der Heilige Maagd’ (B. 99) uit het jaar 1639; in ‘de Heilige Maagd met het kind Jezus op de wolken’ (B. 61) uit het jaar 1641 en in ‘de Heilige Moeder der Smart’ (B. 85) is geen zweem te vinden van de gedachte aan een dwaalleer. Zij verraden den naïeven en vromen zin, die ook ten aanzien van traditioneele voorstellingen het gemoed in allen eenvoud laat spreken. Abt Brouwers, een klerikaal van zuiver gehalte met een zeer helder hoofd, erkende eens in een particulier gesprek rondborstig, wel veel ontzag en eerbied voor de grootsche conceptie der kerkelijke kunstwerken van Raphaël te koesteren, maar eerst godsdienstige roering te bespeuren bij den aanblik van menig onmiddelbaar gevoeld stuk uit ‘Rembrandt's bijbel’. Hij liet in het midden of de eigen volksaard die roering van het gemoed versterkte en deed aanhouden. Maar de grondoorzaak lag toch zijns inziens in de ‘vita religiosa.’ Haar geest moet Rembrandt bij het bijeenvoegen en samensmelten van met elkander bevriende kleuren ter wille der harmonie bezield hebben. Strekte deze zich nu en dan evenzeer uit tot de ‘vita secularis’, welnu, des te beter. Waartoe daaraan gesnuffeld? Weten wij toch, dat Rembrandt het snuffelen met weerzin vervulde. Is dit juist, dan verdient het afkeuring Rembrandt onder deze of gene partij te rangschikken. Hij bekende kleur, maar was geen partijman, en het is volstrekt overbodig in hem b.v. den overwinnaar te vereeren van deze of gene richting in den godsdienst. Voorzeker, zijn figuren hebben niets gemeen met de uitgestreken typen op de bruin houten kansels en zijn gezichten gelijken niet op het perkament en het juchtleer der banden van middeleeuwsche traktaten. Maar omdat hij meer op den inhoud van het leven dan op den vorm der leer lette, meer dacht aan de verzoeking dan aan den verzoeker, meer schakels vlocht in de keten van werkelijk doorleefde gebeurtenissen dan het gezag der theologische beschouwingen bevestigde, daarom is hij nog niet het prototype van den vrijgeest of valt zijn zin voor het algemeen-menschelijke binnen de termen der voorstelling van een zg. Messias der buiten het geloof in het bovenzinnelijke staanden. Hij was wars van betweterij en van de haar kenmerkende partijzucht.

Toen dr. W. Bode de ontwikkeling van Rembrandt's karakter aan de

hand van de schilderijen des meesters begon na te gaan en in 1883 voor het eerst het resultaat van zijn critisch kunsthistorisch onderzoek publiceerde, trok hij o.a. tegen Vosmaer's partijdig standpunt inzake het geloof tevelde. Rembrandt, zeide hij b.v. in zijn *Studiën zur Geschichte der Holländischen Malerei* (pag. 391), werd geen bijbelvertolker om den Bijbel te hoonen, want zijn geloof was oprecht. Wat hij voordroeg, was zijn volle overtuiging. Ware het anders geweest, de eenheid zou aan zijn composities ontbroken hebben en manierisme dientengevolge bij de uitvoering daarvoor in de plaats getreden zijn. Veeleer kan van hem gezegd worden, dat hij zijn taak volbracht als iemand, die volmacht heeft. Het onderwerp zelf was blijkbaar beweeggrond voor de eerste schets, die niets anders is dan overdracht van den volledigen inhoud in het eigenaardig dialect van zijn kunst. Zin en stemming wijken niet af van het voorbeeld, zijn echter overeenkomstig den geest en regel van zijn taal en teeken. Allengs vloeit daarin de volle levensstroom naar den maatstaf van zijn vermogen en vooral van zijn gevoel voor délicatesse. En de bezieling, waarmede die arbeid verricht werd en die bovenal de waarde van dien arbeid bepaalt, verhindert in de meeste gevallen de nauwkeurige beschrijving van zijn kunstwerk, daar er bij hem van geen illustratie en oprakeling der anekdote sprake is. Beschrijving van een kunstwerk is bijna steeds satire.

Ook aan Michel-Angelo hebben andersdenkenden van later dagen het geloof in de waarheid van het door hem behandelde onderwerp veelal ontzegd. Maar het is bewezen, dat de Bijbel ook hem meer was dan een bloote allegorie. Hij hield vast aan het daarin verwerkt begrip van goed en kwaad en zag in de wereld met haar schuld en schuldbewustzijn een levensboom van goddelijken oorsprong. Het zaad der helsche mispel had naar zijn meening het merg van dien boom vergiftigd. Zegevierde in den strijd met dien helschen geest desniettegenstaande het goede, dan beschouwde hij dat als het grootste wonder. Maar mogelijk was dat wonder, daar God het uitgangspunt *én* het uiteinde is. Hij kon derhalve in dien zin uit overtuiging voor den Paus werken en in de uitvoering van door hem begeerde opdrachten zijn levenstaak zien. Slechts op volle vrijheid ten aanzien der door hem beoefende kunst drong hij aan. ‘Ayudarme, dejarme solo sará,’ luidde zijn eisch. Gij wilt mij helpen? ‘Welnu, dan laat mij alleen.’ Alleen gelaten, ontdekte hij den buitengewonen omvang zijner kracht. Het geloof aan haar oorsprong gold ook hem als de bron voor alle krachtsontwikkeling. Maar als kunstenaar was hem het vermogen verleend vorm aan die ontwikkeling te geven, en bij de overdracht van dat vermogen op stoffelijke dingen toonde hij, met zin voor het hoogere, de school des levens en van den hartstocht doorloopen te hebben. En wat allengs vorm onder zijn vaste hand aannam, werd door zijn geest aan tijd en plaats als het ware ontrukt, hoewel het

de Italiaansche afkomst bleef verraden. Trouwens, den eigen volksaard wilde en kon hij niet verloochenen.

Het stamboek, waaruit Rembrandt voor een groot deel zijn stof putte, wees hem voortdurend op de geschiedenis van het familieleven als oorsprong van het leven der menschheid. Maar deze geschiedenis stond voor zijn oog als een voortloopende handeling. In die handeling trok hem vooral het psychologische aan, alzoo de wereld van het gemoedsleven. Zij prikkelde zijn vindingrijkheid en zij veroorloofde hem de uiting van intimiteit. In die wereld leerde hij allerlei eigenaardige verhoudingen onderscheiden, waarop de rijken, de armen en de bedelaars hun invloed deden gelden. Verzette hij zich in hun gemoedsstemming, dan trad de *Ebionim* voor zijn geest, m.a.w. verdiepte hij zich in den Oud-Hebreeuwschen prijs en lof der armen. In dien prijs en lof zijn de armen de lievelingen van den Heer. 'Hij leidt de *anavim* (deemoedigen, onderdrukten, exulanten) in het recht en zal den zachtmoedigen Zijn weg onderwijzen' (Psalm 25:9). Uit die onderwijzing is de zaligspreking in het Evangelie (Luc. 6:20) voortgesproten. 'Zijn toorn treft den vervolger van den ellendigen en nooddruftigen man.' (Psalm 109:16). Bovenal echter vond het 'Magnificat' weerklank in het gemoed des schilders, die de daarin gevierde geboorte van den Messias evenzeer als een triomf der armen opvatte en de poëzie van dien lofzang in zijn kunst verwerkte, zonder te vragen naar de macht van het vooroordeel der meening en der zinnen. Want ook hij wilde evenals Michel-Angelo op zijn gebied volkomen vrij zijn.

Vrij beteekent *zelfstandig.* Zijn zelfstandig geloof was levenswil. Levenswil zonder meditatie, maar met overdracht van kracht, ter bereiking van een beteren toestand. Daartoe was persoonlijk leven van noode en dat eischt de behandeling der stof als een doorleefde gebeurtenis. Haar licht is echter niet het levenslicht der massa, want de massa rekent slechts met de hoeveelheid. Het persoonlijk leven staat en valt uit den aard der zaak met het verkeer van mensch tot mensch. Het is gegrond op de hoedanigheid. Verkeer in dien zin ontwikkelt zich in het gezin en zoodra dit verkeer in de synagoge, in de gemeente optreedt, dan draagt de aansluiting aan anderen onwillekeurig den stempel der werkgemeenschap. Deze is een openbare macht, maar als organisme een zeer fijnbesnaard psychologisch instrument, terwijl de macht der massa het product is der mechanische berekening en als de uitdrukking van een groot getal steeds den indruk van een zwaren last achterlaat. Rembrandt wekt door geen enkel lichtbeeld de gedachte aan herstel van verbroken evenwicht in den zin van druk *èn* tegendruk. Hij nadert veel liever den Heiland en legt met Hem den klemtoon op de genezing, het heelen, en doet ons den daartoe noodzakelijken arbeid als levensuitdrukking aanschouwen. Het is bij hem het onmiddelbare, het werkelijke, de waarheid, die door het strijdige tegen de natuur veelal aan het oog onttrokken wordt.

Rembrandt stelde zeer veel belang in de physionomie der bedelaars.

De oorzaak ligt voor de hand. In de physionomie van den bedelaar heeft het leven diepe sporen achtergelaten. Alle gebreken openbaren zij den levenskenner onverholen, zoodra zij voelen, dat het dien kenner om geen contrôle van hun bedrijf te doen is. Bedelaars staan niet meer onder den druk der maatschappelijke verplichtingen. Zij hebben alle lasten van zich afgeschoven en op de samenleving overgedragen. Zorg, schaamte, bescheidenheid zijn door hen begraven. Zij berekenen de kans der reclame en zijn òf gierig òf verkwistend. Jezus genas hen. Daartoe ontnam Hij hun het gereedschap van hun handwerk en plaatste hen in allen eenvoud onder de armen. Hij wekte in hen levensverlangen en maakte een einde aan hun geschreeuw en aan hun zich op-den-voorgrond-dringen. Hij herstelde in hen het gevoel voor de zedelijke verantwoordelijkheid. Hij zag een geringer onderscheid tusschen de bedelaars en de rijken dan tusschen de bedelaars en de armen. Voor Rembrandt waren de bedelaars het middel om dieper in de kennis der ziel door te dringen. Deze levensuiting scherpte zijn blik. Hem was het leven de oefenschool, waarin niet het uitwendige, maar de verhouding tot de verplichtingen als de hoofdzaak beschouwd wordt.

In het leven echter ligt de natuurlijke kracht niet in de organisatie van den rijkdom en der bedelarij, maar in de persoonlijke hulp en haar bewijs van liefde bestaat in een betere regeling der verhoudingen van persoon tot persoon. Het natuurlijke in den onnatuurlijken toestand is voor haar *het zelfstandige.* Stof kan niet door dezen of genen vorm der stof beheerscht worden. Eerst de sterke wil verleent daaraan bruikbaarheid en nuttigheid. Onder dien wil moet de vlam der begeerte staan. Die wil ligt ook in het bereik der armen en ter verkrijging van zijn bezit dient de persoonlijke gemeenschap. Bij Rembrandt vinden wij genegenheid voor de armen, het helder bewustzijn der beteekenis van de kracht der liefde bij de overdracht van haar geest op stoffelijke verhoudingen. Armoede ontstaat, wanneer de verplichtingen grooter zijn of worden dan de zekerheid om daarin door eigen inkomen te kunnen voorzien. Houdt de mogelijkheid op om aan de verplichtingen te kunnen voldoen, dan wordt die toestand ondragelijk. De daardoor veroorzaakte druk doet de hoop op verandering verdwijnen. Door het hopeloos zorgende, alzoo onder den blijvenden en steeds vrijwel gelijkmatigen druk der treurige levensomstandigheden wordt de armoede terecht gekenmerkt als een lijden, dat in den regel de verborgenheid opzoekt.

Aalmoezen of weldaden van dien aard lenigen wel tijdelijk den nood, maar zij genezen niet het lijden. Daarom wilde Jezus iets geheel anders. Hij zocht niet den omgang met de voorname wereld en sprak evenmin tot de partijleiders. Hechtende aan het verkeer van mensch tot mensch, bouwde Hij op het verlangen naar een betere *levensrichting* en daartoe sterkte hij de verslapte veerkracht. Zijn rijkdom bestond niet uit gezag over stoffelijke dingen en verleende geen beschikking

over geld en titels. Zijn oog was op de uitstraling van licht gericht. Levenswarmte ging van Hem uit.

Greep Rembrandt naar den Bijbel en hoorde hij het Woord, dan sprak daaruit de behoefte aan incarnatie van den profetischen geest. De vrijmaking van binnen naar buiten was het probleem, waaraan hij telkens opnieuw zijn aandacht wijdde en het is, alsof hij den gloed der kleur uitstortte om allen te doen gevoelen, dat groot lijden sterk leven voortbrengt, tot overwinning van den bitteren tweestrijd geleidt. Wellicht het overtuigendst en aangrijpendst doet hij dit in de meesterlijke ets *Gethsemané* (B. 75). Het nieuwe daarin is van psychologischen aard.

Eens de omtrekken voor oogen, laat hij de teekening niet weder los, totdat hij ook in de modelleering den vollen inhoud van zijn phantasie geopenbaard heeft. En gelijk de natuur haar volkomensten vorm eerst aan het einde van het evolutieproces zichtbaar doet worden, alzoo is ook Rembrandt steeds zoekende en werkende, nooit stilstaande en op eigen lauweren zich verheffend, voortgeschreden om aan den drempel van het vergaan de rijpste vruchten van een aan arbeid en ervaring bij uitstek lichtgevend leven achter te laten.

Beeldhouwkunst, zeide eens Michel Angelo, is de 'lucerna' der schilderkunst. Haar terrein is de waarheid der lichamelijke gedaante. De waarheid moet men kennen, wil men haar vorm geven. Maar ook omgekeerd. De schilderkunst kan evengoed de 'lucerna' der beeldhouwkunst zijn. Haar is het stoffelijke veel meer te wille en het buigzame is onmiddelbaarder ten aanzien van den indruk. Zij laat de overdracht der intuïtie op de ruimte meer rechtstreeks toe. En de wijsgeeren hebben niet op losse gronden het kwaad in de wereld aan den tegenstand toegeschreven, dien het stoffelijke den Schepper bood. Die tegenstand vermochten ook later nog zeer weinigen te overwinnen.

Wanverhoudingen van zeer verschillenden aard zijn het noodzakelijk gevolg van dien tegenstand. Het stroomgebied wordt daardoor veel te smal en het leven verdort alsdan. Van Rembrandt kan men getroost zeggen, dat hem een in elk opzicht zware taak was opgelegd en dat hij een grooten last te dragen had, maar dat hij juist daardoor op geringeren afstand der hemelsche macht stond, die deze taak voorschrijft en de lasten verdeelt. Hem was veel lijden toegemeten, maar juist daarom verstond hij boven velen de kunst om over de lijdingen des gemoeds licht te verspreiden en ook in psychologischen zin te zijn: *schilder en verlichter.*

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

(*Wordt vervolgd*).

Abraham Blankaart.

Wie *Sara Burgerhart* gelezen heeft, kent Abraham Blankaart.

Deze onbeduidende oude vrijer, zooals hij zich zelven noemt, heeft den braven Jan Burgerhart, den Amsterdamschen theekooper, aan zijn sterfbed beloofd, dat hij voor zijne dochter Sara zorgen zal.

Saartje is een jong, levenslustig meisje, vroolijk bij het lichtzinnige af, maar braaf kind van brave ouders.

Nog jong, verliest zij hare moeder.

Na den dood haars vaders komt zij aan huis bij hare tante Suzanna Hofland. Deze geniet daarvoor kostgeld, en dat kostgeld is die kwezelachtige juffer niet onverschillig; want tante is gierig en tast alleen dan eens flink in de beurs, als het hare vriendin Cornelia Slimpslamp en haren vriend Broeder Benjamin geldt, twee fijne beschuiten, twee huichelachtige vromen, wien het slechts om tantes goede gaven te doen is, en die er eindelijk met het geld van Suzanna Hofland van doorgaan.

Saartje loopt weg uit het huis van hare tante en gaat inwonen bij eene mevrouw, waar meer jonge dames, wij zouden zeggen *en pension* zijn. Die mevrouw heet van haarzelf Buigzaam, maar haar man heeft al zijn en haar geld opgemaakt, en die man is dood, en daarom is zij de weduwe Spilgoed. Terwijl Sara bij deze dame inwoont, komt zij in kennis met den Amsterdamschen koopman Hendrik Edeling, een braaf en degelijk jongmensch. Met dien Edeling trouwt zij, nadat zij eerst nog een heel romantisch avontuur gehad heeft met zekeren heer R., een doortrapten lichtmis, aan wiens lagen zij nog juist bijtijds ontsnapt.

Blankaart vertoeft veelal voor zaken te Parijs - vergezeld van Snap, zijn patrijshond - en Saartje woont te Amsterdam; maar steeds houdt de brave voogd een oogje op zijn pupil en staat haar met raad en daad bij. Wilt gij 't bewijs: leest zijne brieven.

De brieven van Abraham Blankaart - zooals men weet, zijn de romans van de dames Wolff en Deken in briefvorm geschreven - zijn buitengewoon aantrekkelijk.

Abraham Blankaart is het type van den eerlijken, goedronden Hollander; hij is de vertegenwoordiger van de oud-Hollandsche degelijkheid en goede trouw, van het gezonde verstand en de blijmoedige vroomheid.

Hij is inderdaad een der beminnelijkste figuren uit den roman.

De schrijfsters vonden dat stellig ook, want, nadat *Sara Burgerhart* in 1782 verschenen was, hebben zij vijf jaren later nog drie deelen brieven van Abraham Blankaart uitgegeven. Vele daarvan zijn gericht aan personen, die in den roman voorkomen. In zooverre kan men het latere werk als een vervolg op het vroegere beschouwen.

't Kwam mij wel aardig voor, hier 't een en ander van dien Abraham Blankaart te vertellen.

Zijne meeningen over allerlei dingen verdienen nog wel eens in herinnering te worden gebracht.

Ook hierom, omdat als Blankaart spreekt, eigenlijk de dames Wolff en Deken aan 't woord zijn, zoodat wij er de geestige en beminnelijke schrijfsters beter door leeren kennen, en voorts omdat - al is men 't niet altijd met Blankaart eens - de gedachten, die wij van hem vernemen, toch altijd de gedachten zijn van een weldenkend man, van een ernstig, een vroom, een echt-christelijk man, die in alles kan komen, omdat hij een nederig hart heeft, maar die de huichelarij niet verdragen kan, omdat hij zelf van binnen niet anders is dan hij van buiten schijnt.

Intusschen mag ik niet verhelen, dat Abraham Blankaart wel eens wat ruw en plat is. Woorden als ‘Satansch’ bijv. komen nog al vaak in zijne brieven voor. Hij zelf is voor dat gebrek niet blind, en als hij Dominee Redelijk een brief geschreven heeft, waarin hij een paar maal de uitdrukking ‘Satansch nijdig’ heeft gebezigd, voegt hij er dit postscriptum bij:

‘Ik zie daar, dat ik tweemaal onzen Sinjeur weer genoemd heb! Nu, verschoon dat, ik mag zo niet fratsen in myne brieven, anders schrapte ik er zyn naam nog uit.’

Gods naam *misbruikt* hij niet, maar hij *gebruikt* hem toch meer dan ons lief is, vooral als zijne weekhartige natuur - die zich achter eene zekere ruwheid verbergt - de bovenhand krijgt.

Zijne manier van schrijven is wel wat slordig. Stopwoorden zijn hem niet vreemd. Maar er is ook iets levendigs in zijn schrijftrant, iets teekenachtigs. Tal van uitdrukkingen uit de volkstaal - waarvan sommige thans geheel verouderd zijn - vinden wij bij hem terug: *plamooten* (*plassen* en *kliemen*), door huis *fikkelen* (*dribbelen*), 't is allemaal *fut Ariaantje* (*larie*), 't is een *malle mostertjongen,* iemand *smeert hem Keesje* geven, iemand is *goedarms, uitgasten* en *ingasten* enz.

Van zichzelf zegt hij: Abraham Blankaart is geen wollen lap; hij spreekt van een *modern blompappig predikantje,* van *slijtage aan je conscientie* enz.

Men ergere zich dus niet, als men nu en dan wat leest, dat nog al plat of ongegeneerd klinkt.

I.

Abraham Blankaart is in de eerste en voornaamste plaats een menschenvriend.

Slechts enkele soorten van menschen kan hij niet lijden: huichelaars, beuzelaars, grompotten en allemansvrienden. De laatsten vindt hij eigenlijk te onbeduidend om er aan te denken(*). En wat de brompotten, de klagers betreft, in een brief aan den Eerwaardigen Heer Everart Redelijk schrijft hij: ‘die Lelykers zyn nooit te voldoen; en 't zal my benieuwen, of het in Gods hemel ook wel van passen voor hun zyn zal, maar ik denk niet, dat wy daar met hen zullen opgescheept zyn. Wat denkt gy er van, Dominé? Kyk, denk ik, die God niet in blydschap dient, kan niet in den Hemel komen, want hy doet niets uit liefde tot God. Hy loopt daar over deeze kostelyke aarde, die zo keurlyk is opgesiert, net als zo een onguur gnorrent Varken, dat alles maar al gromment en morrent en gnorkent doorslokt, en nog een lelyk bakkes zet tegen een ander, die het een stroo in den weg legt. Zyn dat geen lieve Peuzels om op zulk een plaats te komen, daar alles vreugd, en lof pryst den Heer is? Paulus is myn man: *Weest altoos blymoedig, en verblydt u in de hope.* En dat zei hy zelf in dien bedroefden tyd, toen er wat meer halen aan den kling was dan nu, om een goed Christen te zyn’(†).

Onze oude vrijer verkeert graag in gezelschap. ‘Ik hou van menschen, omdat het menschen zyn; en vergeet dan maar zo gaauw ik kan, wat my afkeerig van hun zou maaken’(§).

Anderen geluk te brengen, is zijn grootste vreugd; en als hij daartoe verwaardigd wordt, dan beschouwt hij dat als ‘geen klein bewys’, dat hij bij ‘den Hemelschen Vader nog al in geen slecht blaadje staat’(**).

Vooral houdt hij veel van jonge menschen.

Gij herinnert u dat nog wel uit *Sara Burgerhart.*

Hoe genoeglijk gaat hij daar om met Cornelis en Willem Willis, die hij in Parijs ontmoet(††).

Kootje Brunier, een fatje, een *petit-maître,* zooals men in die dagen zeide, maar toch eigenlijk een onbedorven jongen, al draagt hij twee horloges - waar onze Abraham zich Satansch nijdig over kan maken - woont bij Blankaart in, die hem intusschen gaarne getrouwd zag, en die omgang doet hem blijkbaar goed.

‘Daar is nu immers ons Cootje’ - schrijft de Heer Abraham Blankaart aan Mejuffrouw Stijntje Doorzicht - ‘'t was een Petit-maître, van 't hoofd tot de voeten; hy ging als een banjer heer, met twee horloges, en rook zo lekker als een Parfumkraam; en is hy nu niet een heele geschikte degelyke zoon? zie Styntje, ik weet dat hy God

(*) *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart;* uitgegeven door E. Bekker, wed. Ds. Wolff en A. Deken, 's Gravenhage, de Gebr. van Cleef MDCCCLXXIX, blz. 119.

(†) *Sara Burgerhart,* blz. 381.

(§) *Brieven van Abraham Blankaart,* uitgegeven door E. Bekker, wed. Ds. Wolff en Agatha Deken, I deel, bij Isaac van Cleef, MDCCLXXXVII, I deel, blz. 149.

(**) *Brieven van Abraham Blankaart,* III deel, blz. 255.

(††) *Sara Burgerhart,* blz. 276.

vreest, en zyne zaaken wel waarneemt; en ik hoop hem ook nog, voor ik naar myn eeuwig huis ga, een lieve vrouw te bezorgen; toen ik het jongetje eerst leerde kennen, zo als hy met Saartje en Letje overal heen kaaide; inzonderheid toen onze Hendrik my verhaalde welk een goed menschlyk hart hy getoond had, omtrent de toen verdrukte mevrouw Buigzaam; dagt ik zo by my zelven, hoor knaapje, in spyt van al je aaperijen; in spyt van je twee horloges; in spyt van je lekkere geur, gy zult met my, en ik zal eens zien, of ik niet iet, dat wat zeggen wil, van je maaken kan, want als het hart goed is, dan is alles goed'(*).

Gaarne ziet Blankaart de jongelui vroolijk en levenslustig.

Hij houdt er niet van, dat ze den ganschen dag op hun kamer zitten te blokken en te ploeteren aan hun werk.

Aan een jong mensch van dat slag geeft hij in een zijner brieven een geduchte schrobbeering(†).

'Wel, weetje dan niet, dat gy maar zie zo veel recht niet hebt, om u daar dom en doof, kwaadzappig en krom, te gaan zitten schryven? of denk jy nu misschien, dat onze lieven Heer u die kostelyke gezondheid gegeeven heeft, om die zo maar, wil ik spreeken, te verfonkfaaijen? Zo beroerd zult gy, hoop ik, met al je geleerdheid, toch niet denken? Wat zal dat mooi zyn, als gy daar, voor uw dertigste jaar, gelyk een oud vermiezelt mannetje sterft! En zo by uw vertrek de een of ander Engel, die dit zyn post zyn zal, u eens vraagt: Nu jy, myn vriend, waar hield gy u daar beneden zoo al mede bezig? Heb je nog al iets, dat wat zeggen wilde, voor uw lieve medemenschen uitgevoerd? Heb je het er naar aangelegt, om hier by ons iets goeds te leeren? En hoe komt gy zo verbaasd schielijk hier?' - Hoe zal u zoo een examen smaaken? Niet te breed, denk ik: want wat zult gy er op zeggen? Dat gy een Antiquarius, - ei, een mensch heeft een huis vol werks, om zo een geleerd woord wel te spelden; een Litterator waart. 't Zal hard aanhouden, indien de lieve vroome Engelen eens weeten, wat of dat voor een schepsel zy. En zo zy 't weeten, dan zie ik er tog geen heil voor u in; en zy zullen met u al zo grootelijk verleegen zyn, als met alle beuzelaars, die toch ook niet genoeg kwaad bedreeven om in de buitenste duisternis geworpen te worden. Het zal zo niet zyn, denk ik, maar verbruid, was ik er by, wat zou ik een boekje van u open doen! En, zou ik zeggen, wat nu nog het allerdolst is, hy heeft zichzelf in zyn dertigste jaar vermoord... Ja vermoord, dat hou ik staande. Ja! nu trekt men een paar groote oogen, nu is het of het te Keulen donderde. Wel, wat hamer moet er anders van komen? Alle daag zestien uuren te zitten, voorover gebukt te zitten, in een besloten met allerlei vuile dampen besmette kamer, te zitten, by een benaauwde kaggel, en smeerkaarsen, een hoope slappe Coffy te slurpen;

(*) *Brieven*, III, blz. 134.
(†) *Brieven*, I, blz. 61 en vgl.

veel te rooken; weinig, en dat nog zo wat lif laf, te eeten, nooit eens in Gods lieve lucht te komen; het gebruik van uw beenen te verwaarloozen: Hoe, denk je, zou de sterkste Boer hier tegen kunnen?'...

En dan vervolgt hij: 'Zie eens aan, daar heb ik nu een zieken Geleerden zukkelaar voor myn rekening, zonder geest, zonder moed, zonder leven; en die niets uitvoert, daar een Kristenmensch wat aan heeft. Wel ja, 't is wat fraais: men kan met een half oog zien, of een verroeste penning echt of nagemaakt is; en men zou op zyn neus staan kyken, als men eens een ouwe Driegulden van een Spaanschen Ducaton moest onderscheiden.... Dood schaam ik me over je, als ik nadenk, in welk een verduiveld en versatanst nest van een Kamer ik je daar overviel. Een slaapmuts op, het hair als een Poolschevlegt in de war; met een loot kleur geelagtig bakkes; verglaasde oogen; de kop voorover; in losse kousen, met neergekapte schoenen, zonder gespen; in een ouwe morsige kanailje van een Japon; aan een tafel zo bestoven en kladdig, dat ik myn Snap er niet aan zoude willen hebben; vuile pypen, tabaks as, eintjes kaersen, smeerige boeken; een dier van een intkoker(*) en waaragtig, niet een goede versneden pen. En dat voor een Jongen van twintig jaar, die nooit als ordentelykheid gezien had, en die weet, hoe foei lelyk ik alle haveloosheid en morsery vinde.'

'Al de geleerden die er ooit waren, zyn of komen' - verklaart onze briefschrijver ten slotte - 'zullen my nooit kunnen wysmaaken, dat God één eenig Christenmensch op zyne schoone aarde plaatste, om ouwe potten en pannen, verroeste kaarsblakers en penningen te gaan bepeinzen; maar om hier dit kort en ydel leven tot wat nuts te besteeden, daar men nog, om zo te spreeken, in zyn lieven Hemel wat aan hebben zal. Niet om in een Satansch morzig kot van een kamer zig op te sluiten, maar om in de schoone natuur omtewandelen, en hem zo te met wat nader uit zyne werken te leeren kennen. Dan behoudt men een gezond lichaam, een vrolyk gemoed, een goed ruim hart, een werkzaamen geest, en men leidt hier een leven vol van eerbaarheid en waare gelukzaligheid; al wat daar mee stryd, is maar waauweling, en wind negotie, daar de ziel zo veel aan heeft als aan een handvol vliegen; dat noem ik geld uitgeeven voor 't geene geen brood is; en zo doende vermangelt men zijn kans op eeuwig geluk voor een appel en een ei, wil ik spreeken.'

Een ander maal schrijft onze Blankaart in denzelfden geest: 'Kyk nu ook maar eens op onze Kantooren, 't zyn rechte moord en stikhoolen. Daar plakt men een halfdouzyn jongens als roozen, van den ogtend tot den avond, in een lucht, vervult door kaggels, koperen stooven, lampen, kaarzen, eigen uitademingen, enz. Ik zeg, dat het conscientie werk is, en dat het geheel tegen de eer der edele Negotie strydig is, als men het slegtste, laagste, donkerste hok uit het huis tot zijn Kantoor

(*) Verraadt deze uitdrukking niet de vrouw?

maakt'(*). Zoo voorziet men Amsterdam van 'zieke, kwaadzappige, weeke, grommige Mannen en Vaders.'

Als Abraham Blankaart een jongmensch ontmoet, dat er gezond uitziet, krijgt hij terstond een gunstigen indruk.

'Wel, jongen Heer,' zeide hij eens tot zulk een bolleboos, 'gy ziet er zo frisch en gezond uit, dat ik niet geloof, dat gy veel zin hebt in kwaad doen, want dat is schrikkelyk ongezond. Ik geloof, dat gy geen drinker, noch klinker, noch nagtlooper zyt'(†).

Hij houdt in het geheel niet van 'die bleeke uitgeputte zeedelooze ouwe Ventjes van twintig jaar'(§).

En van Willem Willis - die op al zijn reizen en trekken zoo weinig slijtage aan zijne conscientie gekregen heeft, 'dat die nog spliksplinter nieuw' is, - getuigt hij, dat, als die jonge man den moed niet had gehad neen te zeggen, als de deugd en de betamelijkheid het vorderden, hij niet zoo gezond als een Batavier zou geweest zijn(**).

Daarom mogen jonge menschen wel eens eene uitspanning hebben; maar zij moeten geen kroegloopers worden, en van lichtmisserijen behooren zij zich verre te houden.

'Zie, Jongman, ik ben niet karig; ik heb er niet tegen, dat jonge lui een mooije uitspanning hebben, dat zij fraaije Printen en Boeken, een schoone Fiool, of iets van dat soort koopen, als zy zelf maar oogen en ooren hebben, om daar wat in te vinden. Ik zie zelf gaarn, dat een fiks jong Kerel niet als een Twenter Jonker in een Kamer komt; dat er eens een Dansparty gehouden wordt; dat er eens in een ordentelyk huisgezin komedie gespeeld, of gemuciseert word. Ik zie zelf wel, dat onze jongelieden occasie hebben, om veel meer smaak te krygen, dan wy in onze jeugd hadden; en kan de Meisjes nog al geen ongelyk geeven ook, als zy geen trek hebben, om met een nog al schappelyk, doch naar Heertje, het Heilig Huwelyk te gaan beleeven. Dit zeg ik maar, 't moet *bywerk* blyven.'

Maar ongelukkig is dat niet altoos 't geval.

'Van dat komedie speelen, komt dikwyls niet veel goeds. Men komt te veel by een, zeg ik je als nog. Ja, ja, Abraham Blankaart kent de Gouwe Bal, de Karzeboom, de Graaf van Holland, al beter, dan jelui jonge schreeuwers denkt: ik zeg je, dat hy van zaaken weet. Wat bliefje? wat zeg je? Wat kan het my een verdriet doen, als ik daar onder en door den damp van kaersen en tabaksrook, een vyf-en-twintig lieve jongens, zie lachen en ginnegabben over de hondsvotteryen van een half douzyn verloopen Ligtmissen, die daar den *ton* geeven; als ik zie, dat zy met nog bevende stemmen een ysselyke vloek uitgooijen, hun fles drinken; en onder het spel van den huig geligt worden. Lieve God,

(*) *Brieven,* I, blz. 124.
(†) *Brieven,* I, blz. 109.
(§) *Brieven,* I, blz. 123.
(**) *Brieven,* III, blz. 259.

zeg ik dan, moeten zulke jonge knaapjes, daar gy het zo wel mede meende, zo verdrinken, voor zy water kennen; dat is toch ellendig. En dan zou ik zo in de Kamer kunnen gaan, en die deugnieten uit de glaazen gooijen, die geen grooter vermaak hebben, dan bedriegen, en in hun bederf anderen nasleepen'(*).

Aan Hendrik Edeling schrijft hij: 'Wel, 't is een bedroeft ding, dat de jonge Heeren zich de vryheid geven om stukjes uit te voeren, die hen de achting van hunne meisjes onwaardig maken. Dat rydt, dat rost, dat speelt, lichtmist voor een voor negentien, alsof men een paardje schytgeld op stal, en nog een lyf in de kist had; en als men dan eindelyk het wilde leventje wat moede is, ja! dan klungelt men naar de Vryster, die men eene hope leugens en liflafferytjes vertelt. Het arme schaap neemt alles voor goede munt aan; en zy krygt een man met een verzwakt en verslonst lichaam, zonder zedelyke, 'k laat staan Godsdienstige beginselen; zonder kunde in zyne zaken; en haar geld moet meermaal springen om smousen en ligtekooijen tevreden te stellen'(†).

Ernstig waarschuwt hij zijn pupil, het levenslustige Saartje, tegen het verachtelijk soort van mannen, dat men lichtmissen noemt.

'Ik heb wel gehoort, dat vele Dames, by de Twaalf geloofsartikelen; - die gy immers wel pront kent hoop ik? - dit tot het dertiende maken: "Ik geloof dat de bekeerde lichtmis de beste man maakt." Geloof het niet, 't is allemaal leugen; er is geen stip waar aan, geen kriezel.

Hoe zou het my bedroeven, als ik merkte, dat gy deeze kettery toestemde! Gy meisjes praat, (de wyste niet te na gesproken) somwyl, alsof gy in uw harsens gepikt waart. Wat weet gy toch van lichtmissen? Een losse malle jongen, die zyn goed verbruit, en om peper moet, om dat hy zyn koorntje groen at, is geen lichtmis; hy is een gek, die men te Delft moest gaan opsluiten.

Een Lichtmis is een geraffineerde Deugniet, die zyn roem en vermaak stelt in eerlyke jonge meisjes en brave vrouwen te bederven; die Gods geboden veracht; de wetten der vriendschap schendt; met zyne eeden speelt; met één woord, een allerverfoeilykst man, die te gevaarlyker is, naarmate hy een minlyk figuur en een aartig vernuft heeft; die de welvoeglykheid zo lang in acht neemt, tot hy de onnoosle in slaap heeft gewiegt, en die in staat is om schatten aan zyne huurlingen uittedeelen. Gelooft gy, myn kind, dat zo een schepsel ooit de beste Echtgenoot worden kan? Alle fouten, door overyling en in gestorm der driften begaan, maken geen Deugeniet, indien hy die fouten, zo rasch hy die ziet, verfoeit en schuwt; maar een Lichtmis is zo bedorven van smaak, zyne neigingen zyn tot heblykheden dermate opgegroeit, dat hy nimmer

(*) *Brieven*, I, blz. 40.
(†) *Sara Burgerhart,* blz. 126.

een beter vrouw verdient, dan de allerslegste uit die bende, die hy bedorven heeft'[*].

Of Abraham Blankaart nu altijd den juisten weg insloeg om jonge menschen op het rechte pad te houden? Ik durf het niet beweren.

Heel eigenaardig - maar niet heel aardig, wat het feitelijke betreft - vind ik, wat hij ergens aan Mevrouw Sara Edeling schrijft: 'Ik heb in myne jonge jaaren dikwyls met vreemdelingen, die aan myn comptoir geaddresseerd waren, naar die huizen moeten slenteren, waarvan men buitenslands dan maar eens overschoone lichtmissige denkbeelden vormt; en daar ieder, hoe hy ook geaart en opgevoed is, en of hy uit Frankrijk dan uit Noorwegen komt, weezen wil: wat zal ik zeggen? brengt men de jonge lieden wel eens in de Ziek- en Gasthuizen, opgevuld met Lyders van zekere soort, om hen te doen zien dat men op zulke waters zulke visschen vangt? ik voor my heb meer dan één jong gastje eens by zo eene gelegenheid meêgenomen, wel verzekerd dat een frissche lieve bloozende onbedorven jongen, geen grooter afkeer van ontucht kan ingeboezemd worden, dan op plaatsen daar het uitschot van de zeevaarende Jantjes, en soortgelyk volkje heenvliegt, om zig te verlustigen'[†].

En zoo vindt Abraham Blankaart er dan ook geen groot bezwaar in, met een student naar een speelhuis te gaan - te Amsterdam in de buurt van de Nieuwmarkt, op de Boomsloot - om een meisje, dat onder bedriegelijke voorwendsels daarheen is gelokt, uit dat 'kot' te verlossen. Maar hij loopt toch eerst even aan bij den Lutherschen predikant Dominee Redelijk, om te vragen of er in Luthers bijbelvertaling ook staat, dat men zich wachten moet voor allen *schijn* des kwaads, waarop hij ten antwoord krijgt, dat er in den grondtekst stond *alle soort* van kwaad, welke mededeeling vervolgens door den Gereformeerden Dominee Smit bevestigd wordt[§].

II.

Van kinderen houdt Abraham Blankaart recht veel. Nooit is hij 'zo in zyn tuin', als 'wanneer hy een vyf, zes lieve vrolyke kinderen om zich ziet springen en krioelen'[**].

Blijk van zijn opvoedkundig talent geeft hij, als hij het zoontje van Sara Edeling onder zijne paedagogische behandeling neemt en van dien nukkigen en grilligen knaap een goeden en gezeggelijken jongen maakt. Het karakter van Heintje hangt aan elkaar als droog zand[††], hij is 'een origineel, een maaksel van zyn eigen verkiezing.' 'Gy hebt

(*) *Sara Burgerhart,* blz. 139.
(†) *Brieven,* III, blz. 163.
(§) *Brieven,* III, blz. 169.
(**) *Brieven,* I, blz. 128.
(††) *Brieven,* II, blz. 227.

gelyk' - schrijft Blankaart aan mevrouw Edeling - 'Heintje heeft veele en zeer onderscheiden vermogens. Hy heeft een door en door gezond oordeel; een vast geheugen; hy leert al, wat hy wil leeren, zonder moeite, dat wat zeggen wil. Hy heeft zelf vernuft. Maar van dit alles veel te veel voor een kind van negen jaar. Het Jongetje is er ook zo trotsch op, als de oude Satan; het kykt zo deftig, als een bejaarde stille huiskat, is vitagtig'(*).

Dat jongetje komt bij Blankaart logeeren. Heel veel pleizier heeft het kind er stellig niet. Maar het verblijf bij den braven man doet hem goed. Na zes weken begint er al verbetering te komen. Het knaapje, dat vrij hooghartig is en zich graag door anderen laat bedienen, moet voor mijnheer naar de post, moet aan alles helpen, iedereen groeten voor wien mijnheer zijn hoed afneemt, rijk en arm, groot en klein; of zij gaan naar den schoenmaker of naar den timmerman, waar mijnheer een praatje maakt met de knechts. Als het kind niet beleefd is, krijgt het een geducht standje; mijnheer plaagt hem, doet vaak alsof hij hem niet hoort, alles om zijn geduld op de proef te stellen. Het knaapje heeft nog al veel inbeelding. Niemand in het geheele huis - dat is zoo afgesproken - 'van Brunier af tot de schoonmaakster toe, verwonderen zich ooit over de begaaftheden van den jongen Heer, waar van hy ieder zo veel mooglyk een hoog denkbeeld tragt te geeven'(†). Als dat niet genoeg helpt, brengt Blankaart hem in kennis met het zoontje van zijn schildersbaas, een knap en bescheiden kereltje; tusschen de jongens ontstaat vriendschap; het goede voorbeeld werkt wonderen uit, en Heintje - wiens hart toch eigenlijk goed is - wordt een heel ander kind, krijgt er spijt van, dat hij dikwijls zoo onaardig was tegen zijne moeder, gaat ook veel van den goeden Blankaart houden... en toont ten slotte zijne dankbaarheid door een 'Rymgedicht Aan myn heer, myn heer Abraham Blankaart', bestaande uit niet minder dan 21 coupletten, dat aldus begint:

'Ik was den stoutsten aller bengelen,
'k Heb myn Broertjes veel geplaagd,
En myn Zusjes, ô die Engelen!
Dikwyls van my af gejaagd,
Als zy met myn Broertjes speelden;
Dat myn kribbigheid verveelde.

Al myn Broertjes waren waardig,
Van elk een te zyn bemind,
Hein alleen was zeer hovaardig,
Een geheel ongalyk kind,
Die de dienstboôn durfde kwellen,
Overal de wet wou stellen.....

en aldus eindigt:

(*) *Brieven,* II, blz. 227.
(†) *Brieven,* II, blz. 241.

Breng my nu, ô myn behoeder,
Hier op is myn hart gezet,
By myn Vader, by myn Moeder,
Zeg, dat gy my hebt gered.
Spreek... maar dat ware overboodig,
'k Heb by hun geen voorspraak noodig'(*).

In de opvoeding is Blankaart een voorstander van gestrengheid, niet van dwingelandij. Als hij een vader ontmoet, die met een enkel machtwoord zijne kinderen wil regeeren, ook van zijne volwassen zoons blinde gehoorzaamheid vergt, dan verheelt hij zijne afkeuring niet.

'God de Heer' - schrijft hij aan den ouden Lutheraan Jan Edeling - 'geeft ons, zyne kinderen, wel reden van zyne bevelen: "doe dat op dat het u welga", staat er dat niet in den Bybel? En zullen wy nu zo misselyk en zo boos zyn, dat wy onze kinderen, in plaats van brood, slangen en schorpioenen in den mond proppen? Hadt, by gelykenis, Luters Vader eens gaan zeggen: "Luter, ik versta niet, dat je Luters wordt, jy zult Paaps blyven, want wy zyn van 't begin van de waereld af allemaal Paaps geweest; en zo jy 't in den kop krygt, om van ons oud geloof af te gaan, zullen wy eens wat anders by de hand vatten". En was Luters Vader evenwel zo wel de Vader van Luther niet, als Jan Edeling Vader is van zynen zoon Hendrik; en waar was dan je hele Geloof gebleven?'(†)

Wie zien wil, hoe Abraham Blankaart met het jonge volkje omspringt, leze in *Sara Burgerhart* den brief aan den Eerwaardigen heer Everart Redelijk, waarin hij vertelt, hoe hij dominees zoon Hein - die een zeeman wil worden - naar boord gebracht en aan de hoede van den kapitein aanbevolen heeft.

'Ei, wissewasjes' - schrijft Blankaart - 'ik weet niet, myn lieve Dominé, waar je van spreekt. Dat ik uw' Hendrik by een braaf Kaptein gebragt, en ten sterksten heb aanbevolen, is dat zô veel zaaks? Wel, myn goede man, ik wou, dat ik veel meer voor je doen kon; want ik heb zulk een achting voor u, en ik ben zo dikwyls door uwe Predikatiën gesticht, en uw Vrouw is zulk een best Wyf, en gy hebt daar tien kinderen, het eene nog schoonder als 't andere; zo dat ik zeggen wil, spreek daar niet van. Wel ja, die uitrusting wil wat zeggen; ik heb by gelyks kind noch kraai in de waereld: Nu, de jongen ziet er uit als een Vorst, in zijn Zeemontuur. Kyk, mantje, zei ik, toen ik hem naar boord bragt, (want ik heb den jongen lief, en wilde hem zelf aan den Kaptein leveren.) Kyk, mantje, nu heb *ik* Vader en Moeder bepraat om u te laten varen. Je bent nu *Monsieur Kadet*; en draagt een degen, zo wel als een Admiraal. Maar zo je nu reis in een ploertig leven meer zin kreeg, dan in een ordentelyk gedrag, en dagt, nu ben ik myn eigen meester, en vele viezevazen meer, dan zou Abraham Blankaart daar staan, of hy een schepenkennis op zyn neus hadt, en dan zou Oom

(*) *Brieven,* II, blz. 333.
(†) *Sara Burgerhart,* blz. 165.

Jan(*) zeggen, dat het myn schuld was, dat ik er my niet meê gemoeid moest hebben, en dat zou niet mooi voor my zyn. En wat denk je, Dominé, dat Heintje daar op zei? "Myn Heer", zei hy, "ik verzeker u *op myn woord van eer* (en hy is veertien jaar, dat stond my wel aan) *op myn woord van eer*, dat ik in allen opzichte braaf zal oppassen; zou ik zoo ondankbaar zyn omtrent u? en zou ik myn lieve Vader en Moeder ooit verdriet aan kunnen doen? dan zou ik maar liever doot zyn, want dat was dan maar best." - Dat was het ook, zei ik, want dan waart gy een ondeugende Jongen; maar ik zie nu wel, dat gy een braaf kind zyt. En ik troostte hem weêr zoo wat; en zo kwamen wy aan boord, met de sloep. Daar kwam Janmaat en Keesneef op de proppen: "hier, Hein, wat dit en dat! de valreep! daar is onze Kadet Redelyk, met zyn Vader". Ja, dagt ik, lieve God! was dat waar, dan tracteerde ik het hele Rommelzootje. Daar kwam een Schieman, en noemde my Dominé, en toen luisterden al de Pekbroeken elkander in: "jongens, dat is een Dominé, de Kadets Vader". Daar stond ik toen met beschaamde kaken: want ik wist wel, dat ik geen Dominé en Heintje myn zoon niet was. Neen, Maats, zei ik, dat heb je effentjes zo wat mis, ik ben geen Dominé, en joului Kadet is myn zoon niet; maar ik ben een Koopman, en een oud Vryer: nu, dat is 't zelfde. De Kadets Vader is een Dominé, en wel een zoo braaf Dominé, als er ooit voor joului zielen gezorgt heeft; zo dat ik maar zeggen wil, dat gy den jongen Heer wel moet doen; hy zal u ook wel doen, en ik hoop, dat hy zulk een braaf man zal worden, dat joului nog eens met hem, als joului Kaptein, aan den dans zult raken. Dat hoopten zy ook, en er werdt braaf gehouseet, want Abraham Blankaart gaf aan Janmaat een fooitje. Nu, het overige zal Hendrik u wel schryven.'

En dan laat hij er op volgen:

'Eer heeft uw hart, myn goeje Dominé; wel dat zou er bekreten uitzien, als juist alle brave jongens zouden moeten studéren en Dominées worden. Maar zo Satans nydig als ik worden kan op die malle fatsoenen, die nu denken, dat het onzen lieven Heer magtig veel schelen kan, hoe een eerlyk man door de waereld komt! Kunnen wy dan allemaal *Preken en Bidden?* Ei, lieve! En wie zou dan Negotie doen? Wie zou 't Land Regeren? Wie zou, ja wat weet ik het. Althans uw Hein is maar regt voor de zee geschikt. 't Is een gezonde Beuker van een jongen; en als hij niet deugen wil, kan hy al zo ondeugent op de Studie als op de Zee worden'(†).

En als Hein Edeling later werkelijk Kapitein is geworden, dan schrijft Blankaart hem een recht hartelijken brief, waarin hij zijne vreugde er over uitspreekt, dat de jongen zoo'n flink zeeofficier geworden is, die zoo bemind is bij zijn volkje - zooals eenige matrozen hem verteld hebben -, maar wat hem toch vooral goed doet, is, dat hij een brave

(*) Jan Edeling, de vader van Saartjes man en geen gemakkelijk sinjeur.

(†) *Sara Burgerhart,* blz. 379.

kerel is gebleven, een goed Christen, een man als De Ruyter, die eenvoudig was als een kind, en groot als een man, die voelt dat hij gemaakt is om Vrijheid en Volk te beschermen.

En zoo prettig als onze goede Abraham Blankaart met de jongelui omspringt, zoo aardig gaat hij ook met oude juffers om. Als voorbeeld daarvan wil ik hier nog even vertellen, hoe hij, om Suzanna Hofland van haar vooroordeel tegen het tooneel te genezen, met haar en Stijntje Doorzicht naar de komedie gaat.

'Hoor eens, meisje' - zei hij op een goeden dag tegen haar - 'ik zou je zo graag voor je dood nog eens in de Comedie brengen. Want zie, ik wil niet hebben, dat jy jou ouwe hart bedroeft door te denken, dat alle menschen, die daar gaan, Kinderen des Duivels zyn, vol van bedrog en Goddeloosheid'(*). En zij rijden op een Maandagavond met hun vieren (Kootje mocht ook mede, in zijn 'zwarte rok en kamisool' evenals Blankaart zelf) naar den schouwburg. Zij zaten in de tweede loge van het tooneel, dus heel goed. 'Sanneke was er puur van in de stilte, toen zij zo veele lichten en zo veel pracht gewaar wierd'. Wat zij speelden? *Antonius Hambroek,* een treurspel, en Sanne - schrijft Blankaart - Sanne, die altoos een eerste huilebalkster was, deed wat af achter haar zakdoek. En toen kwam er een ballet, *de Koornmaaijers*, en tot slot een operaatje, *de twee Gierigaards.* Bij dit laatste stuk keek Sannetje met veel ongerustheid in het boekje, dat Kobus bij zich had; waarschijnlijk dacht zij aan Saartje.

Nu, het liep goed af, en Blankaart had er schik in, dat hij zoo op zijn ouden dag met twee *meisjes* naar de komedie geweest was.

III.

Thans nog een woord over Blankaart's vroomheid.

Abraham Blankaart is een godsdienstig man.

Die godsdienst spreekt zich in de eerste plaats uit in dankbaarheid voor het goede, dat de Hemelsche Vader hem geschonken heeft.

'Zie daar, daar ben ik nu zes en vyftig jaar oud' - schryft hy aan Dominé Redelyk - 'daar ben ik zes en vyftig jaar oud, en als ik zo by my zelf zit, zeg ik, wel lieve God, wat al weldaden heb ik, zondig mensch, evenwel van u ontfangen!

'Ik ben met weinig begonnen, ik moest voor een oude Moeder en een zieke Zuster het brood winnen, en zie daar, ik ben ryk, ryker dan ik elk aan den neus hang; ik ben gezont als een visch. Ik sta daar, als Govert in den dans, omringt van al myn jongelui; daar is Edeling en zyn vrouw, daar is myn Willem met zyn vrouw, daar is Cobus, daar zyn ze zo allemaal om my; elk houdt meer van my als de ander. De kleinen klimmen tegen my op, en halen de suikerde duiten uit myn

(*) *Brieven,* II, blz. 265.

zakken; en als Abraham Blankaart maar eens kugt, of wat stil is, dan is de drommel op stelten; 't is of elk vreest, met my gelyk te zullen aftrekken, zo is het er te doen. Daar zyn die brave Weduwen; wel ik ben er als Broêr in huis; daar is Dominé, Smit en zyn Vrouw, op de handen zouden zy my dragen; en wat doe ik toch, dan 't geen myn pligt is, en dat ik altoos wel te vreên ben? want vrees God en doe wel, zo veel gy maar kunt, dat is het altemaal. Wat zegt gy, Dominé'(*)?

Van kwezelarij is hij afkeerig - hoe vermakelijk leest hij Suzanna Hofland de les en hoe heftig kan hij uitvaren tegen de Benjamins en de Slimpslampen - maar waarachtige vroomheid staat bij hem in hoog aanzien, en voor een Stijntje Doorzicht heeft hij grooten eerbied. 'Ik geloof waarachtig' - schrijft hij aan de weduwe Willis - 'dat, als de Apostel Paulus (Paulus is *myn* man, weetje, en Salomon die van Saartje) als Paulus nu leefde, en Styntje Doorzicht gekent hadt, hy haar als zyn wyf zoude omleiden'(†).

Dat het meer en meer gewoonte wordt, het b i d d e n aan tafel na te laten, acht hij een teeken van eene algemeen toenemende ongodsdienstigheid; 'en daarom, myn kind' - schrijft hij aan Mevrouw Aletta Brunier, nu Willis - 'blyf gy met uw eerlyke Willis maar by uwe oude loffelyke gewoonte van bidden en danken'(§).

Blankaart is ook een kerksch man.

'Ga je wel in de Kerk, Kind?' - schrijft hij aan Saartje. - 'Dat moet je voor al en voor al doen. Daar zit ik nou weer in een Paaps land, daar hoor je van God, noch zyn gebod, wil ik spreken; en zo ik myn tyd niet wel had waargenomen, hoe zou 't nu gaan met my? Als ik t'huis kom, zal ik je alle Zondag afhalen om ter kerk te gaan, want ik ben nog zoo een oud Hollands man; en je zou niet geloven, Kind, hoe fraai de meisjes zyn, als zy daar, gelyk zo een rei wasse-poppetjes, wel gekapt en gekleet, aandachtig zitten toe te luisteren wat de Leeraar zegt'(**).

En als hij met twee jonge menschen bij Dominee Smit logeert - den man van Anna Willis - die in het schoonste gedeelte van Gelderland zijn standplaats heeft, dan gaan reeds den eersten Zondag Dominee, zijn vrouw, een meid, hij en zijn twee 'jongens' gezamenlijk naar de kerk. 'Zy' d.w.z. die jongens, 'weeten dat al' - schrijft hij aan Stijntje Doorzicht - 'en geen van beiden zou er tegen in durven leggen.' En nadat zij daar een kort, krachtig, ootmoedig gebed en eene leerzame predikatie gehoord hebben, keeren zij weer huiswaarts, en op weg naar de pastorie praat Blankaart nog eens met zijn jongens over hetgeen zij gehoord hebben.

(*) *Sara Burgerhart,* blz. 381.
(†) *Sara Burgerhart,* blz. 305.
(§) *Brieven*, II, blz. 80.
(**) *Sara Burgerhart,* blz. 39.

‘Wel nu, kinderen’ - zegt hy - ‘moet gy niet bekennen, dat het eene kostelyke Instelling is, waar door Ouders, Kinderen, Edelen en Onedelen, Vryen en Dienstbaaren by een komen, om zich allen voor den Hemelschen Vader te verootmoedigen? Wat is het leerzaam voor de ryken en aanzienlyken; en wat is het mooi voor de gemeene lieden, als wy zo allen al ons geluk afsmeeken, en allen onze dankzeggingen aan dien zelfden God opzenden! ô Ho, dan zien die groote Sinjeurs, die daar in de Kerk komen, als schoppenboer en zyn maat, dat zy zie zoveel meer niet in te brengen hebben, al groeten zy naauwlijks een braaf man, die geen zestien kwartieren in zyn wapen, of geen vette bediening heeft Dan, zo zy niet weergaas dom zijn, kunnen zy wel gissen, dat al speelen zy hier zo eens den baas over het Volk; en al slepen zy alles in hun Aristocratisch doolhof, het maar niks uitdoet, wanneer zy daar zo moeten belyden, dat zy by God den Heer zyn, als een stofje aan de Weegschaal. En onze geleerde lieden, die zo het *waarom* van het *daarom* weeten - (hoewel ik er het myne van geloof!) en die zo op een half aasje bepaalen, met hoeveel deugd of geloof men het nog binnen brengen kan; die hebben dan ook zoo eens gelegenheid, om te begrypen, dat zy het echter ook alles niet weeten; zo dat, Jongens, gaat my toch schappelyk te Kerk, want er blyft altyd nog wel iets, dat te pas kan komen’(*).

Maar haarkloverijen op godgeleerd gebied kan hij niet verdragen, en ofschoon gehecht aan het kerkgenootschap, waartoe hij zelf behoort (de Groote Kerk), is het hem een ergernis, dat Vader Edeling, die Luthersch is, niet wil toestaan, dat zijn zoon met een gereformeerd meisje trouwt.

‘Laat elk geloven dat hy wil, dat hy kan’ - schrijft hij aan den ouden Edeling - ‘en laten wy allemaal deugdzaam leven; dat zal wat beter voor ons uitkomen, dan dat dit en dats hargueeren, en kieskaauwen, over dingen daar de wyste lui zo weinig van begrypen als ik, of een ander eenvoudig Christenmensch. Hoor, myn Heer Edeling, ik kan zoo Satans nydig worden, als ik daar, in plaats van eene stichtelyke opwekkende Predikatie te horen; - want ik ben een stipte Kerkganger, moet gy weten; ik ga, als ik t'huis ben, alle Zondag in de ouwe Kerk, - niets voor myn neus kryg, dan wat scholastiek Vulnis, dat, mag ik zeggen, diept noch droogt. 't Is goed, dat zulks maar zelden gebeurt, of Abraham Blankaart zou zoo stipt niet ter Kerke gaan’(†).

Heel goed weet hij ook, dat kerkschheid en vroomheid geen woorden zijn van gelijke beteekenis. Uit den Bijbel zelf blijkt dat duidelijk.

‘Onze lieve Heer zeide immers niet tot zynen vriend, zo er tien stipte kerkgangers in Sodom zyn, dan zal ik de stad spaaren? neen neen, tien rechtvaardigen; dat klinkt wat sterker! men zal my misschien tegenwerpen, dat er toen geene kerken waren, en dat bewyst dan maar effentjes dat God ook buiten de kerk kan gediend worden; en ook,

(*) *Brieven,* I, 48.
(†) *Sara Burgerhart,* 127. *Dat hij wil*, *dat hij kan* beteekent hier: *wat hij wil, wat hij kan.*

God heeft altoos een kerk gehad waarin Hy gediend wilde zyn; die kerk is het menschlyke hart: weet gy niet, zegt Apostel Paulus, dat uwe lichaamen tempelen des Heiligen Geestes zyn? wel neen Paulus, dat wisten zy niet! en onze beroerde Christenen ook niet; dat weeten de meeste uitleggers uwer schriften niet - zo wat zouden zij weeten! ik geloof dat indien God een land of een stad wilde spaaren, om den dienst dien wy gebrekkige menschen hem doen kunnen, en die waaragtig geen noemens waardig is, dat Hy het dan nog tienmaal eerder doen zoude, om myne Nicht de Vrij, die in geen vyftig jaar in de kerk geweest is; iets dat ik evenwel zeer afkeur, dan om honderd duizend kerkgangers, die elkander, allen Zondag, verdringen en benaauwen, en voorby draaven, om op de beste plaats te zitten, terwyl men ook tegen zulken zeggen kan: "Wat doet gy in deezen meer dan anderen"'(*)?

In den Bijbel is Blankaart te huis als de beste; maar hij ziet heel wel in, dat niet alles wat in de Schrift staat een bron kan zijn van stichting. Ook breekt hij zich het hoofd niet met dingen, waar hij niet bij kan.

'Hoor' - schrijft hij - 'ik zie meer en meer, dat men maar een gezond menschenverstand, en een goed hart hebben moet, om alles te bevatten, wat tot ons geluk als Christen menschen noodig zy, en ik denk altoos, als ik zo eens iets of wat in 't woord vinde, daar ik niets van maaken kan, ook nadat ik myn kranke best deed, om dat te doorzien; dat *ik* dit dan te myner zaligheid ook niet behoef te weeten; ik breek er ook myn hoofd niet mee, maar zie er dwars van af. En is dat niet best? Want terwyl men zit te dubben, en te tissen over duisterheden, die op onze deugdsbetrachting geen invloed altoos hebben, blyft het voornaamste ongedaan, en dewyl onze lieve Heer met geen luije bespiegelaars gediend is, tragt ik zo veel goeds te doen, als ik maar grypen en vangen kan'(†).

En een andere maal: 'In den *Brief aan de Hebreeuwen* lees ik heel druk; en het zy Paulus dien schreef of een ander man, dit is zeker, de schryver is doorkundig, ja een verziend, geleerd Christen; die van *doen, hoopen, lyden en verdraagen* wist; en de onuitdrukkelyke hooge waarde van *Christus boven al het geschapene* regt levendig gevoelde. Voor al heb ik een magtigen zin aan de inleiding. O, daar kan ik, als ik er myn oogen insla, niet makkelyk afscheiden, en dan zeg ik zo al by my zelf heele gedeeltens van die schoone Inleiding, en van de opwekkende vermaaningen aan de Christenen van dien tyd, op. Maar veele dingen, als daar zyn van *Melchisedek* en zo voords, daar versta ik niets van; en laat dit ook al over voor de Geleerden; want ik heb er, als een eenvoudig man, niets het minste aan. Alle de Brieven van den lieven Johannes lees ik met nut, die hy aan de zeven Gemeinten in klein Asien geschreven heeft, zo als die door zynen verheerlijkten

(*) *Brieven*, III, 151.
(†) *Brieven*, I, 161.

Vriend en Zaligmaaker hem zyn in de pen gelegt. - Maar wat de *Gezichten* en de *zeven Phiolen* aangaat, dat is my te geleerd. Ik betuig niet te kunnen zien, in de hoe veelste Periode wy nu leeven; of wat vervuld is, of nog moet vervuld worden. Ik denk in zulke gelegenheden altoos: 'Hoor, Abraham Blankaart, dit is voor u niet geschreeven, myn Vriend'(*).

Maar daarom spot hij niet met wat hij niet begrijpt.

Als Suzanna Hofland hem geschreven heeft, dat zij het in haren weg noodzakelijk vindt, hare oogen naar het afgodische Frankrijk te slaan 'ende (zich) als te begeven onder hen, die het teken des Beestes aan hun voorhoofd dragen', antwoordt Blankaart: 'Wat leg jy ook te wauwelen over afgodisch Vrankryk, en van menschen, die het teken des Beestes aan hun Voorhoofden dragen? Ik weet niet veel van al die nieuwe snofjes en modes; noch hoe die duivelderage hiet, die de Dames nu alweer opzetten; doch jy weet er ook niet veel van'(†).

Dan bekruipt hem echter de vrees, dat hij gespot heeft met iets wat in den Bijbel voorkomt, en hij schrijft aan Saartje: 'Zeg eens, Saar lief, staat er ergens in den Bybel van een *teken des Beestes*? zy past dat toe op de menschen daar ik nu by ben. Ik heb de vier Euangelien al eens doorgelopen, doch vind er niks van. Doch dat Fyne volk vind zo veel in Gods woord, dat er geen Christen mensch anders in kan vinden. Jy hebt niet veel anders te doen, lees zo lang tot je het vindt, maar 't zal wel weer op niets uitkomen. Evenwel staat het in den Bybel, dan spyt het my, kind, dat ik het niet wist: want ik ben een dood vyand van spotten. Och Heer! ik dagt dat zy choqueerde op de Kapsels'(§).

Als Blankaart naar de kerk gaat, wil hij Bijbelsch, practisch hooren preeken. 'Daar liep ik' - vertelt hij aan Stijntje Doorzicht - 'voorleden Zondag zoo eens in de Meniste Kerk bij den Toren; er werdt over de Bekéring gepredikt; 't was zoo fraai, dat ik ging zitten, en luisterde als een vink. Wel, Styntje, ik ben nu zuiver rechtzinnig, maar waarlyk, ik kon *amen* op alles zeggen; en ik zei 't ook in my zelf. Sticht dat niet beter, dan dat ik hoor zagen, en kaauwen en klungelen over *Aarons baard*? en er dan nog toepassingen by te krygen, die Spotvogels stof leveren, maar die verstandige en vrome menschen met versmading overdenken? Toepassingen, die onze jonge Nazireërs wel agter weeg mogen laten, zo zy zielen willen winnen; en die my danig ergeren, om dat zy my doen lachen'(**)...

Ik zou hier nog veel bij kunnen voegen. Ik zou het een en ander kunnen mededeelen van Blankaart's beschouwingen over den hemel en de hel. Ik zou staaltjes kunnen vertellen van zijne verdraagzaamheid.... Maar - zooals de Franschman zegt: *Le secret d'ennuyer est de tout dire.*

(*) *Brieven*, II, 299.
(†) *Sara Burgerhart,* 35.
(§) *Sara Burgerhart*, 39.
(**) *Sara Burgerhart*, 335.

Wie meer van onzen Abraham wil weten, herleze *Sara Burgerhart* en neme de Brieven van Abraham Blankaart ter hand. In één opzicht zullen de laatste hem misschien niet meevallen: zij zijn wel wat langdradig; de kunst van zelfbeperking verstond onze vriend niet best.... Maar voor het overige kan hij allen ouden vrijers tot voorbeeld strekken, ja, eigenlijk allen menschen.... en daarom heb ik het de moeite waard gevonden, hier het een en ander van hem te vertellen.

C. BAKE.

Zenuwlijders.

Hygiëne van den Geest. **Tucht als middel tegen zenuwzwakte. Rede, in verkorten vorm uitgesproken in de Openbare Vergadering van het Hygiënisch Genootschap te 's Gravenhage, op 8 Januari 1907, door Dr. F.J. Soesman, zenuwarts.'**
W.P. van Stockum en Zoon.

't Heeft wel den schijn, alsof dat arme menschengeslacht telkens geteisterd moet worden door epidemieën en kwalen; zoo onze verlichte twintigste eeuw door de verschrikkelijke, die we neurasthenie noemen. 'Zenuwlijder' - telkens weer wordt ons verhaald, dat deze of die van 't gezin tot die ongelukkigen behoort. Wat in vroeger dagen tot de hoogst zeldzame uitzonderingen behoorde, is langzamerhand iets zoo gewoons geworden, dat men zich veeleer erover verwonderen moet, gezinnen aan te treffen waarin niemand gevonden wordt, die aan die droeve kwaal lijdende is; we overdrijven werkelijk niet en leggen met deze bewering den vinger op een wonde plek in 't moderne leven. Want 't aantal zenuwlijders breidt zich gestadig meer en meer uit 'en heeft' - zegt Dr. Soesman in bovengenoemde rede - 'in de laatste 25 jaren zulk een uitbreiding gekregen, zulke afmetingen aangenomen, dat ieder die een open oog heeft voor het geluk der menschheid zich, met beklemd gemoed, afvraagt, waarheen dit leiden moet', en bij die verklaring laat hij zelfs buiten beschouwing 'de groote categorie van evenwichtsstoornissen in het centrale zenuwstelsel, die berusten op hereditaire belasting.'

't Is volkomen overbodig te zeggen, hoe innig droevig dit verschijnsel is. De zenuwlijder is voor zichzelven diep ongelukkig, tenzij de kwaal reeds zoover gevorderd is, dat ze tot verstomping bracht. Zelfs de hoop is voor hem niet achtergebleven in de schatkamer van zijn geestelijk bezit. Maar niet alleen voor zichzelf is hij ongelukkig, hij is ook de oorzaak van diep gevoeld ongeluk voor zijn gezin, zijn omgeving. En dit zenuwlijden openbaart zich niet altijd in een gewonen ziektevorm, is niet altijd dadelijk te herkennen, maar ontadelt ons sociale leven in al zijn onderdeelen, openbaart zich vaak op de zonderlingste wijze en levert daardoor des te meer gevaar op voor de toekomst. We wijzen slechts op een paar bekende verschijnselen, die ons zeggen, dat neurasthenie vaak tegelijk oorzaak is en gevolg. De speculatiewoede onzer dagen, de begeerte om snel en gemakkelijk rijk te worden, die zich meer en meer onder alle standen openbaart, kan vaak tot zenuwlijden brengen en behoort dan tehuis onder de aetiologische verschijnselen; maar even vaak is ze ook een gevolg van evenwichtsstoornis, die door gebrek aan zelfregeering en zelfbeheersching is ontstaan. Ontevredenheid met wat men bezit en is, is de

eerste oorzaak van dit alles. Men wil haastig bezitten, haastig genieten, in ieder opzicht 't leven doorhollen. Haasten, hijgen, jagen, 't komt ons tegen elken dag. De automobiel, werktuig van geniaal uitvinden, holt, rent dolzinnig langs onze wegen, niets ontziende, niets sparende en gunt ons den tijd niet iets van natuurschoon te zien, veel minder te genieten; ze verkondigt de zegepraal dier zenuwoverprikkeling, die het heden beheerscht. 't Gemoedelijke, kalme, rustige van den ouden dag is voorgoed voorbij. Men kende geen zenuwzwakte, toen de landhuizen langs Vecht en IJsel nog bewoond werden door hen, die daar even kwamen uitrusten van den arbeid, maar nu eenzaam en verlaten daar staan, met hun gesloten luiken, als de blindgeworden getuigen van den ouden, kalmen dag. Men zoekt heden geen rust maar afleiding; afleiding door een reis naar verre streken, verder, elken dag nog verder, totdat men doodmoe en vol verwarde herinneringen wederkeert. Maar de tijdgeest wil dat; wanneer men aan dat alles niet mededoet, verliest men het recht tot de ‘beschaafden’ gerekend te worden.

Die voorthollende wereld - zegt Dr. S. - moet een ‘halt!’ worden toegeroepen en de sterke, die dat wil en kan doen en wiens roepen gehoord zou worden, zou voor hen blijven de belichaamde microbiotica. Welnu, hij heeft dat ‘halt!’ krachtig uitgeroepen en daarvoor alleen reeds heeft hij recht op erkentelijkheid. 't Is daarom, dat wij 't een plicht der dankbaarheid achten op deze ‘Rede’ de aandacht te vestigen ook van hen die, met den schrijver dezer aankondiging, tot de ‘leekenwereld’ behooren en bescheiden staan buiten de grenzen der medische faculteit.

We hebben volstrekt niet 't voornemen, die geheele Rede te ontleden of te beoordeelen; wilden we zelfs den hoofdinhoud slechts ervan mededeelen, dan zouden we haar geheel moeten overschrijven; we deelen alleen mede enkele indrukken, die we ontvingen en 't een en ander, waartoe de herhaalde lezing ervan ons bracht. Een lofrede op dit geschrift te houden is evenmin ons plan, de auteur of liever redenaar heeft daaraan niet de minste behoefte. Dit eene houden we niet terug: met de uitgave van deze Rede voor 't groot publiek heeft Soesman een goed werk gedaan.

Na eerst een bepaling gegeven te hebben van het begrip ‘gezondheid’ gaat Dr. S. na, aan welke eischen een gezondheidsleer moet hebben voldaan, wanneer ze aanspraak wil maken op den naam van een ‘rationeele(*) leer.’ In 't voorbijgaan ééne vraag: is de bepaling door den Red. gegeven van het begrip gezondheid een juiste, en zoo ja, blijft hij dan hieraan getrouw? Die vraag is niet zonder belang, omdat de beantwoording ervan den geheelen gang van zijn verder betoog afbakent. Nu vernemen we, dat alleen hij gezond kan worden genoemd, wiens weerstandsvermogen *minstens* in evenwicht is met de schadelijkheden, zoowel in- als uitwendige, waaraan hij gedurende zijn leven is blootgesteld’ (blz. 4). Deze bepaling is dus negatief: gezondheid is een niet-gedeerd worden door schadelijke invloeden. Maar later (blz. 46) vernemen we, dat gezondheid is ‘een volkomen evenwichtstoestand tusschen de beschikbare krachten en de eischen, welke het leven den mensch stelt.’ Men ziet het: deze bepaling is een positieve en deze laatste wordt ook telkens verder op den voorgrond gesteld of liever verondersteld. Ware dit ietwat duidelijker gezegd, wij gelooven, dat de

(*) Jammer dat een paar drukfouten zijn voorbijgezien. We vinden herhaaldelijk “rationneel” en verder “aethica” voor ethica enz. enz. Bij een verdere uitgave zie de corrector beter toe.

duidelijkheid van zijn betoog en de logische indeeling ervan veel zouden gewonnen hebben.

Getrouw aan de door hem eerst gegeven bepaling deelt Dr. Soesman ons mede, dat z.i. de gezondheidsleer zich nu moet bezig houden, 1°. met het opsporen van de schadelijkheden, waaraan de mensch in 't algemeen bloot staat; 2°. met het nagaan van den invloed van die schadelijkheden op 't ontstaan van ziekten; 3°. met de poging om die schadelijkheden te elimineeren en 4°. met het trachten het weerstandsvermogen van den enkelen mensch te verhoogen ten opzichte van de noodzakelijkerwijze overblijvende schadelijkheden.

Houdt nu de gezondheidsleer gelijken tred met alle andere takken der medische wetenschap, dan spreekt het wel van zelf, dat ook zij in allerlei onderdeelen is uiteengevallen, en ieder onderdeel wéer is verheven tot een afzonderlijke wetenschap; zoo hebben we nu nauwkeurig te onderscheiden: volks-, woning-, beroeps-, fabrieks- en schoolhygiëne en die onderverdeeling zou nog veel verder kunnen worden uiteengezet. De Redenaar koos een ander onderdeel tot opzettelijke beschouwing: de hygiëne van den Geest. Maar... deze ligt nog in hare windselen, de geneeskunst der psyche heeft nog geen rationeele basis. We weten dat en bewonderen de oprechtheid dezer verklaring, de oprechtheid die ons met des te meer vertrouwen den redenaar doet volgen. En de beperktheid van ons weten wordt reeds verklaard uit het enkele feit, dat het ‘nog niet gelukt is den band die bestaat tusschen lichaam en geest los te schakelen.’ Wij durven vragen: zal dit ooit mogelijk zijn? Is dualisme dan 't eindpunt van elk wijsgeerig onderzoek? Wanneer 't ooit zoover kon komen, dat de geest als geheel zelfstandig kon worden beschouwd, zou menig levensprobleem zijn opgelost en ons een uitzicht worden geopend verrukkelijk schoon. Maar zoover zijn we nog niet, de ‘uitschakeling’ is nog onbegonnen en we begrijpen het en waardeeren het, dat de heer S. zich niet gaat verliezen in bespiegelingen, maar op den vaste bodem der werkelijkheid, gelijk wij deze meenen te kennen, blijft en zich onthoudt van te zoeken naar ‘schadelijkheden’ die òf uitsluitend den geest òf uitsluitend het lichaam aantasten.

Wanneer nu de vraag gedaan wordt, welke ‘schadelijkheid’ zich eerst op den voorgrond dringt, dan nemen we uit het vele dit eene: ‘de enorm hoog opgestapelde hoeveelheid leerstof, welke de moderne mensch van jongs af te verwerken krijgt.’ Dr. Soesman erkent dit, maar als we vragen, of daarin verandering kan worden gebracht, dan worden we teleurgesteld; immers, we vernemen: ‘een vermindering van de hoeveelheid leerstof zou gelijk staan met het paard achter den wagen te spannen’, het ‘opgehoopte materiaal van den vooruitgang is niet willekeurig te verminderen’ (blz. 16). We zijn het natuurlijk met den Red. volkomen eens: de resultaten der wetenschappelijke ontwikkeling terugdringen of opzij zetten, gaat gelukkig niet aan, ondanks al 't geweeklaag der reactie. Maar - en deze vraag zouden we gaarne beantwoord zien - is, bij behoud en noodzakelijk behoud van die enorme hoeveelheid leerstof, ook blijvend noodzakelijk, dat al die leerstof aan *denzelfden* mensch ter verwerking gegeven wordt? De beantwoording dezer vraag raakt het hart van 't onderzoek. Niet de hoeveelheid leerstof die, in een gegeven tijdperk der historische ontwikkeling verwerkt moet worden, is schadelijk of zelfs gevaarlijk, maar wel het feit, dat hier niets gedaan wordt

voor rationeele vakverdeeling. De groote *verscheidenheid* der leerstof, den enkeling ter verwerking gegeven, is de bron van veel kwaad, moet leiden tot al die dingen, die neurasthenie ten gevolge hebben. Wij leggen hierop den meesten nadruk. Leest men onbevooroordeeld het programma onzer gymnasia en vooral dat onzer Hoogere Burgerscholen, dan verbaast en... ergert men zich over de veelsoortigheid der vakken, die door *iederen* leerling moeten beoefend worden. Dat maakt onrustig en kweekt ook bandeloosheid, omdat de geest zich telkens moet bezig houden met iets anders, en maakt kalm werken onmogelijk: de jonge mensch gaat zichzelven verliezen in de veelheid der dingen. Op 't gevaar af van den schijn op ons te laden van reactionaire neigingen, doen we, in allen ernst, de vraag: waren de resultaten van de opvoeding aan onze ouderwetsche Latijnsche scholen en scholen voor m.u.l. onderwijs dan werkelijk zoo onbeduidend en ongunstig? Zijn er niet aan onze Hoogescholen tal van hoogleeraren van algemeen erkende bekwaamheid, die aan die oude scholen hun opvoeding ontvingen? Zijn er niet tal van mannen, die een eerste plaats innemen op 't gebied van onderwijs, handel, nijverheid, kunst, die afkomstig zijn van de oude inrichtingen van onderwijs? Dit feit geeft te denken. En bevreemdend is 't dan ook niet, dat er in onze dagen telkens meer gevonden worden, die geen vrede hebben met die opeenstapeling van heterogene vakken, die heden onze jongelingschap afmat en martelt; die protesteeren tegen een regeling, waarbij geen rekening wordt gehouden met individueelen aanleg. De ervaring leert hier zulke ernstige dingen. Het is toch een vaak terugkeerend feit, dat, om slechts iets te noemen, leerlingen die in de wis- en natuurkundige vakken uitmunten, vaak tot de minwaardigen behooren ten opzichte der letterkundige vakken en omgekeerd. Is het dan niet een dwaasheid, dat de aanstaande natuur-philosoof, om den ouden titel nog eens te gebruiken, gedwongen wordt jaren lang zich te vermoeien met de bestudeering van Latijnsche en Grieksche grammatica, opdat hij in staat zij minstens Virgilius en Plato cursorisch te kunnen lezen, waar uitnemende vertalingen hem toch al die schatten der oude wijsheid ontsluiten, terwijl - verwonderlijke inconsequentie! - aan hem die aan de Delftsche Hoogeschool den doctorstitel wil verwerven, die dwaze eischen niet worden gesteld? Kan de leerstof niet verminderd worden, wat we gaarne toestemmen, kan er dan geen poging worden gedaan in de richting van vakverdeeling, zoodat b.v. de leerling het onderwijs in enkele vakken, die hij voor zijn speciale studie niet noodig heeft, gewoon als auditor volgt? - Dr. Soesman noemt ‘bandeloosheid, mateloosheid, tuchteloosheid’ terecht de kwalen, die bestreden moeten worden, maar voor een groot deel vloeien die voort uit de wijze, waarop heden ons middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs is ingericht. De jonge menschengeest moet zich verdeelen in 't veelsoortige en van maathouden, van zelftucht kan geen sprake meer zijn. Bovendien, de eerbied voor 't gezag wordt daardoor ondermijnd. De leerling die niet kan voldoen aan al de hem gestelde eischen, komt er onwillekeurig toe, het hem gegeven bevel als niet gedaan te beschouwen, moedeloosheid en onverschilligheid nemen de plaats van gehoorzaamheid en toewijding in, en de ‘schadelijkheden’ door Dr. S. genoemd moeten ontstaan.

We bleven mogelijk te lang bij dit onderdeel stilstaan, maar de belangrijkheid ervan dwong ons hiertoe.

Van overwegend belang is het beeld dat Dr. Soesman ons schetst van den zenuwlijder. Hij toont aan, dat, al mogen de primaire oorzaken der neurasthenie van scheikundigen aard zijn, gelijk sommige Engelsche onderzoekers beweren, bijna alle verschijnselen dier aandoening verloopen in de geestelijke sfeer en dus van zuiver geestelijken aard zijn. Van dit beginsel uitgaande, teekent hij een beeld van den lijder, dat aangrijpend is door de volkomen nauwkeurigheid waarmede hij heeft waargenomen. En nu ligt voor de hand te vragen, welke dan de middelen zijn om de ziekte te genezen en in vele gevallen te voorkomen; die moeten dan ook gelegen zijn in de sfeer van 't geestelijk leven. Nemen we nu bijeen, wat we, verspreid, telkens weer ontmoeten, dan vernemen we, dat het eenig groote en meestal afdoende geneesmiddel en ook voorbehoedmiddel is: *zelfkracht,* zelfregeering en zelfbeheersching, gebaseerd op grondige *zelfkennis*. 'Eerst wanneer wij de ons door de Natuur verstrekte gaven, met de grootst mogelijke nauwkeurigheid, *zonder onze eigen balans te flatteeren*, hebben leeren kennen, kan 't middel gevonden worden om volkomen evenwicht te vinden tusschen de beschikbare krachten en de eischen, die het leven aan den mensch stelt' (blz. 46 v.). Men zal zeggen: deze opmerking is geenszins nieuw. Volkomen juist geoordeeld! Maar ze treft door haar groote beteekenis, vooral in verband met den geheelen inhoud dezer Rede. Nieuw is deze opmerking niet en toch opent ze voor den opvoeder en onderwijzer, en ook voor hem, die voor volksgeluk werken wil, een ruim en heerlijk arbeidsveld. Dat de straks door ons aangewezen verdeeling van leerstof door dit alles wordt verdedigd, spreekt wel van zelf. Zelfkennis zal ons doen inzien, in welke richting ieder individueel zich bewegen moet.

Nu zal die zelfkennis, bron van heilzame zelfkracht, ziekte voorkomen en vaak ook genezen, omdat men eerst 'na zorgvuldige studie van de persoonlijkheid tot de bepaling zijner levenskeuze zal komen.' Men weet het, het doen eener verkeerde levenskeuze wordt, in den regel, de bron van grievende teleurstellingen, die noodlottige gevolgen na zich sleepen. En toch.... hoe vaak wordt er tegen deze eenvoudige beginselen gezondigd! De meerderheid wil hooger op in de maatschappij, ook waar dit niet mogelijk, althans niet raadzaam is en onze Middelbare school werkt dit streven, zonder het in de verte te bedoelen, in de hand. In plaats van alleen te geven een breede, algemeene ontwikkeling, wat oorspronkelijk de bedoeling van haar stichter was, maakt ze gereed voor bepaalde maatschappelijke betrekkingen of opent de poort voor Hooger onderwijs. De zoon van den eerzamen burger der middenklasse kan zich, als hij 't eindexamen heeft afgelegd, niet meer tehuis gevoelen in den kring, waartoe hij behoort en waarin hij een sieraad zou kunnen worden van zijn stand. Nu is 't onvermijdelijk gevolg, dat voor hem een strijd wordt geboren, die boven zijn krachten gaat en die hem brengt tot geestelijke abnormaliteit; een leven vol grievende teleurstellingen wacht hem.

De aanleg voor geestelijken arbeid moet ook geërfd worden, moet vroeg geoefend worden en terecht wijst Soesman op het feit 'dat hij die niet in een wetenschappelijk milieu geboren is, met zeer bijzondere eigenschappen begiftigd moet zijn, wil hij straffeloos, d.w.z. zonder stoornis in zijn geestelijke gezondheid, de voor zijn geslacht nieuwe verplichtingen kunnen dragen.' Is dit een pleidooi voor 't behoud eener kaste-verdeeling, een pedant-aristocratisch begunstigen van zekere 'hoogere standen'? In de

verte niet. Voor iedereen, ook voor 't kind van den arme zelfs, moeten alle wegen openstaan, geen klassescholen in welken vorm ook; in dit opzicht zijn we democratisch zonder voorbehoud. Maar alleen zij kunnen aan hoogere aspiratiën voldoen, die daartoe bij uitnemendheid geschikt zijn. Zelfkennis moet hier brengen tot zelftucht en zelfregeering. Dat dit te weinig wordt ingezien, heeft zoo menig leven doen mislukken.

Maar er zijn vele andere oorzaken van 't zenuwlijden onzer dagen, oorzaken die overal terug te vinden zijn. Dr. S. wijst op de overdreven begeerte naar luxe, naar bezit, die den demon der speculatie wakker roept, een demon die duizenden duivelen medebrengt naar den ongelukkigen mensch; op gebrek aan orde, regelmaat, verstandige afwisseling; op gebrek aan discipline over ons lichaam. Het bekende mens sana in corpore sano, wordt door hem terecht aldus omgezet: mens frenata in corpore frenato, een beteugelde geest leeft alleen in een beteugeld lichaam. Reeds bij 't kind moet men beginnen met die beteugeling, want in het *huisgezin* schuilt reeds een gelukkige of ellendige toekomst. Dat hier geen bepaalde, voor allen geldende middelen kunnen worden aangegeven, spreekt wel vanzelf; men moet terade gaan met de individualiteit, daar ieder mensch een persoonlijkheid is. Alleen een algemeen beginsel kan worden vastgesteld.

Waar we spraken van de opvoedende macht van het huisgezin, willen we nog iets bespreken, wat de Redenaar slechts terloops aanroert, maar o.i. stellig op den voorgrond moest geplaatst worden. Het is een feit, dat neurasthenie, in welken vorm dan ook, vooral onder jonge meisjes, en wel uit den beschaafden kring, op onrustbarende wijze toeneemt; we wijzen hierop, omdat we hier een belangrijke bijdrage vinden voor de aetiologie der neurasthenie en de door Dr. S. aangeprezen middelen hier allereerst moeten worden aangewend. Men vergete 't niet: die jonge meisjes zijn de moeders van 't geslacht, dat na ons komt. Honderden van haar gevoelen zich niet tevreden in den haar door de natuur en de omstandigheden aangewezen werkkring; het feminisme in zijn overdrevenheid en vaak belachelijken vorm is de openbaring dier ontevredenheid, en wel een vaak weerzinwekkende. Zoovelen die we leerden kennen, klagen over een gevoel van ‘leegheid’, als ze denken aan de huiselijke plichten, die vervuld moeten worden. Ze willen onmiddellijk nuttig zijn voor de maatschappij, en wel in de ruimste opvatting van dit woord; ze hunkeren ernaar op te treden in 't publieke leven, en als dit zoo vaak uitloopt op een droeve mislukking, wordt de kiem gelegd van treurig zenuwlijden en moet het gemis van zelfkennis en zelfbeheersching ontzettend duur worden betaald. Zeker: voor de vrouw eischen we dezelfde vrijheid als voor den man, aan haar ontwikkeling mag geen teugel worden aangelegd. Maar nooit worde voorbijgezien, waartoe de natuur zelve roept en dringt. In het huisgezin ligt de belofte der toekomst. In het huisgezin te werken, te zorgen, een toonbeeld te zijn van helpende, zegenende liefde, het tehuis tot een hemel te maken, is die roeping voor de ontwikkelde vrouw te onbeduidend? En is de eigen kring te klein, daar zijn honderden gezinnen elders, waar de hulp en de leiding der ontwikkelde vrouw verlangend worden ingewacht.

Nog op één belangrijk deel der Rede van Dr. Soesman willen we opzettelijk de aandacht vestigen. Physische maatregelen - leert hij - zijn nooit meer dan ondersteunende middelen eener psychische therapie. En nu wijst hij op iets, dat zeer zeker tegenspraak zal vinden en mogelijk bij enkele

‘verlichten’ een medelijdenden glimlach zal te voorschijn roepen. Telkens en telkens weer wordt door hem de nadruk gelegd op zedelijke vorming, op aankweeking van godsdienstzin ook. ‘Het heeft zijn aandacht getrokken’ - zegt hij - ‘dat onder de menschen met een geprononceerde godsdienstige of ethische overtuiging zeer weinige lijders aan neurasthenie worden aangetroffen’ (blz. 28); en als een verblijdend feit begroet hij het, dat ‘het godsdienstig leven zijn plaats terugeischt in de rij der menschelijke gevoelens’; erkent hij, dat de menschheid zich, onbewust, nog tracht te stellen onder de tucht van ‘nog niet geheel uit den tijdgeest bezonken gedachten’ (bl.z 34); vordert hij, en cursiveert dien eisch, dat bovenal bescheidenheid worde aangekweekt en *ondergeschiktheid aan een hoogere orde van dingen* (blz. 53). Dit te erkennen, acht hij zuiver medische wetenschap. Merkwaardige verklaring van een wetenschappelijken onderzoeker, zoon der moderne levensbeschouwing! We vernamen reeds van een enkele, die deze verklaring las, dat Dr. Soesman zich hier schromelijk vergist, omdat godsdienstzin juist de bron is van geestverstoring. Wie dit zeggen, wijzen erop, dat vrees voor hel en verdoemenis, het mijmeren over eeuwig onoplosbare dingen, dat dogmatisme in elken vorm onze krankzinnigen-gestichten hebben bevolkt, onrust en erger bewerkt, en deze allen roepen, zoodra ze 't woord godsdienst hooren, verontwaardigd uit: Écrasez l'infâme! Dwaze begripsverwarring! Alfsof dogmatisme en geheimnisdoenerij iets te maken hadden met godsdienst, die nooit iets anders is of wezen zal dan een grijpen naar het zedelijk ideaal, dan religie, d.i. gemeenschapsgevoel met de wereld van 't zedelijk hooge, dan muurvast vertrouwen op de eeuwige Macht der zedelijke wereldorde, naar welke zich uitstrekt het beste, dat in ons is. Zeer zeker; de tucht dier Hoogere Orde van dingen zal den zwoegenden mensch tot rust brengen en tot overwinning van grievende ellenden, die hem nu geestelijk ten onder brengen.

Ten slotte: Dr. Soesman erkent den vollen omvang van de droeve krankte, waartegen hij genezing zoekt, en toch is en blijft hij optimist in den besten zin van dit woord. Neurasthenie - meent hij - is ontwikkelingsziekte, ‘die leiden zal tot de regeneratie der in hare puberteit verkeerende menschheid.’ ‘Ja’ - verzekert hij - ‘ik zou zelfs geneigd zijn te zeggen, dat wanneer wij over een zekeren tijd ons zullen aangepast hebben aan de hoogere eischen, die in een kort tijdsverloop aan onzen geest gesteld zijn, wanneer wij al het opgenomene geordend en verwerkt hebben, wanneer wij als het ware daarboven uit zullen gekomen zijn en weer tucht zullen uitoefenen over onzen verrijkten geest, dat dan de neurasthenie verdwenen zal zijn als sociaal verschijnsel, en tegelijk ook aan een nieuwe en herboren menschheid het aanzijn zal gegeven zijn.’ Laat ieder onzer, gesteund door die verwachting, beginnen met de hem geschonken krachten zijn plicht te doen.

Den Haag, Aug. '07.

A.S. CARPENTIER ALTING.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Eerloos.

Snuivend en proestend schoof de spoortrein over de baan met een enkel paar rails in de richting van een station in Oost-Galicië. De locomotief had voor dit laatste gedeelte van den weg, een afstand van hoogstens twintig kilometer, bijna een vol uur verbruikt en thans werden de weinige waggons onder zuchten voortbewogen. In een sterk verwarmde coupé zaten drie heeren in jachtkleeding. Het daglicht viel spaarzaam door de bevrozen raampjes.

'Goed dat de jacht bij Thaddäus tot morgen uitgesteld is', zeide Graaf Marnowski; 'als zij, volgens het eerste plan, acht dagen geleden had moeten doorgaan, dat zou het feitelijk onmogelijk geweest zijn om van Lemberg naar hier over te komen'.

'Er is, gedurende eenige weken, geen aansluiting op deze lijn geweest,' verzekerde Ritmeester von Tungen; 'ik hoorde vertellen, dat drie machines, tengevolge van de verbazende menigte sneeuw die voortdurend viel, op den open weg zijn blijven steken.'

'Het is een wonder te noemen, dat men ze er uit gewerkt heeft,' lachte Marnowski. 'In mijn kostelijk vaderland laat men anders ingesneeuwde treinen eenvoudig aan hun lot over. Niet voordat de zon en het warme weer ze uit het koude bed hebben los gemaakt, komen die goede spoorwegwerkers erbij en helpen een handje bij het opruimen.'

'Een vreeselijk land!' mompelde Tungen.

'Een heerlijk land!' protesteerde Marnowski. 'Het is niet te ontkennen, dat nog veel hier ontbreekt. Maar met dit plekje Podoolsche aarde is geen ander te vergelijken, wat vruchtbaarheid betreft. Zeker, het landschap is eentonig voor hem, die het alleen uit de vensters van een spoorweg-coupé ziet. Men moet hier jarenlang leven om ten volle over den rijkdom en de zwaarmoedige schoonheid van mijn geboorteland te kunnen oordeelen.'

De locomotief liet den nog overgehouden stoom uit en na een paar flinke stooten bleef zij ten laatste stilstaan. De heeren trokken hunne lange, met bont gevoerde, overjassen aan. Zij reikten tot aan de enkels en de hoog opgezette kragen lieten alleen de oogen vrij.

Van buiten werd de deur geopend.

'Servus, Roman!' riep een knap jongmensch van omstreeks dertig jaar, naar Marnowski snellend en hem hartelijk de hand drukkende; 'ik begon

al te vreezen, dat jelui niet komen zoudt door de dikke sneeuwlaag op de baan.'

'Graaf Kaziò Krasianski,' - Roman stelde hem aan zijne reisgenooten voor en voegde er nog bij: 'de broeder van Thaddäus.'

'De heeren zullen het niet kwalijk nemen, dat ik alleen tot hunne ontvangst hier gekomen ben. Mijn broer heeft het huis vol gasten.'

Voor het kleine stationsgebouw stonden twee met vier paarden bespannen sleden. Het waren zuiver Arabische raspaarden; van het met zilver beslagen tuig hingen aan alle kanten donkerroode vossestaarten af. Op den rug der paarden waren een aantal schelletjes vastgemaakt, die bij elke beweging hun aardig getjingel lieten hooren.

Marnowski en Tungen namen in de voorste slede plaats; de twee andere heeren in de volgende.

'Vergis ik mij, of is Graaf Kaziò officier geweest?' vroeg Tungen.

'Ja; hij heeft bij de Keizer-Ulanen gediend en het tot Eersten Luitenant gebracht. Hij gaf veel geld uit en maakte groote schulden. Bij den dood van den ouden graaf betaalde Thaddäus die schulden, maar dwong hem - dit was een harde, maar hoogst noodzakelijke maatregel - zijn ontslag uit den werkelijken dienst te nemen, zich bij de reserve te voegen en zich hier te vestigen.'

De slede gleed vlug over den spiegelgladden, besneeuwden grond. Marnowski wees met de hand in linksche richting. 'Die hoeve, die je daar ginds ziet en het daarnaast staande kleine kasteel behooren aan Kaziò. Tot straf voor zijn verkwisting en schulden had zijn vader hem onterfd en hem slechts een kleine lijfrente vermaakt. Maar Thaddäus, die met een blinde liefde aan zijn broeder gehecht is, heeft hem deze mooie bezitting ten geschenke gegeven. Hij is nu werkelijk een goed landbouwer geworden; alleen maakt hij van tijd tot tijd nog eens een duur reisje naar Lemberg en ook naar Weenen.'

'En de moeder der heeren, de oude gravin?'

'Die zal je van avond ontmoeten. Apropos, men spreekt haar hier algemeen als "Uwe Excellentie" aan, omdat haar man geheimraad aan het hof van Keizer Franz geweest is. Zij is eene zeer beminnelijke dame.'

De weg ging steil berg-opwaarts, maar de paarden schenen dit nauwelijks te voelen. Eindelooze sneeuwvelden strekten zich naar alle zijden uit; aan den uitersten horizont werden zij door donkere bosschen omlijst.

'Wij zijn nu tamelijk dicht bij het landgoed van Krasianski', vertelde Roman 'en je zult toch misschien denken, dat deze sneeuwvlakten maar tot in het oneindige voortduren. Het eigenaardige van deze Podoolsche dorpen is juist, dat zij, om tegen wind en storm beschermd te zijn, in de diepte liggen. Zie zelf maar!'

Onverwacht vormde de straatweg een scherpen hoek en evenzoo onverwacht vloog de slede, met woeste, slingerende bewegingen, bliksemsnel de hoogte af. Als door een tooverstaf te voorschijn gebracht, doken de eerste hutten van het dorp op; de hooge, roodsteenen schoorsteen eener branderij werd zichtbaar en een eindje verder zag men nu een lang, wit gepleisterd gebouw.

'Dat is 't kasteel', zeide Marnowski. 'Maar nu moet je niet vergeten de huizen van het dorp in oogenschouw te nemen. De meeste staan scheef

overhellend als de toren van Pisa; alle zijn uit een paar houten staken, waartusschen leem gevoegd is, opgebouwd. Hierin wonen de boeren het geheele jaar; zij werken slecht en drinken veel jenever; die iets meer beteekenen, gaan als landverhuizers naar Canada.' Door het getjingel der arreschelletjes opmerkzaam geworden, kwamen mannen, vrouwen en kinderen, in lange schapenvachten gehuld, naar buiten loopen; zij bleven grinnikend de sleden nakijken. Niettegenstaande de bittere koude hadden de mannen zeer bijzondere, lichtgele stroohoeden op het hoofd, terwijl de vrouwen haar gelaat, dat in een doek gepakt was, onzichtbaar maakten.

'Nu, dan is West-Galicië nog een paradijs hierbij vergeleken', bromde Tungen, met een innig verlangenden blik naar het kasteel, dat zij meer en meer naderden. Het was een zeer eenvoudig, uitgestrekt gebouw, welks muren eeuwen hadden zien voorbijgaan zonder te wankelen of te verweeren. Het stroodak van voorheen was later vervangen door moszoden en eindelijk door de roode leien, die het nu bedekten.

Thaddäus snelde zijne gasten tegemoet.

'Hartelijk welkom, mijne vrienden! Ik zal jelui maar eerst naar jullie kamers brengen. Je zult zeker half bevroren zijn. Vóór het eten hebben jullie nog ruim den tijd om warm te worden en je te verkleeden.'

Een uur later riep de dof door het huis klinkenke gong de heeren aan tafel. Zij verschenen aanstonds in het salon; bijna allen kenden elkander van vroegere jachtpartijen in den omtrek, op verschillende buitenplaatsen; anderen waren reeds vrienden.

Aan den arm van Kaziò trad de oude gravin nu ook binnen; ondanks hare zeventig jaren was zij eene indrukwekkende, rijzige figuur, met prachtig sneeuwwit haar. Op een allerinnemendsten toon sprak zij de aanwezigen toe; voor ieder der gasten had zij een paar vriendelijke woorden tot verwelkoming. Zij was de éénige dame aan tafel, maar geen der heeren dacht er aan eene vrouwelijke buur aan den disch te verlangen. De oude gravin wist zoo onderhoudend te praten en zij had het buitengewoon talent, iedereen aan het levendig en geestig gesprek, dat zij leidde, deel te doen nemen. Niet eer dan toen de zwarte mokka na den maaltijd gebruikt en de sigaren gerookt waren, ging zij naar hare kamers terug.

In de biljartkamer waren de speeltafels gereed gezet. Aan sommige werd whist gepeeld. Aan de laatste, die in den zoogenoemden spiegelhoek stond, waar hooge Venetiaansche spiegels de muren versierden, namen Roman Marnowski, Kaziò, Ritmeester von Tungen en een baron von Wronicki plaats.

'Een spelletje?' vroeg de ritmeester.

'Ja zeker, gaarne,' lachte Marnowski.

'Wat zal 't wezen?' vroeg de baron, 'poker?'

Thaddäus, die als gastheer niet aan het spel deelnam, maar van 't eene tafeltje naar het andere liep, om te zorgen, dat het den heeren aan niets ontbrak, had het laatste woord gehoord. Van het genoemde hazardspel hield hij niet.

'Zoo - moet nu weer met dat oude kwaad begonnen worden?' zeide hij ernstig, hoewel niet onvriendelijk.

'Wij spelen niet hoog, 't gaat om één kroon het fiche,' antwoordde von Wronicki.

Hiermede werd inderdaad begonnen. Maar toen men een poos gespeeld

had, verschenen roode bankbiljetten van twintig en groene van honderd kronen op de tafel. Voor den ritmeester en Roman Marnowski lagen stapeltjes ervan.

Kaziò had reeds een aanzienlijke som verloren en hij werd onrustig. Toevallig viel zijn blik op den tegenover hem hangenden spiegel. Hij ontstelde. In dien spiegel zag hij zeer duidelijk, door de andere spiegels weerkaatst, de kaarten in de handen zijner medespelers. Hij dwong zich in een andere richting te zien, maar - als door een onweerstaanbare, magnetische kracht aangetrokken, moest hij telkens weer in dien spiegel zien. Met onzekere hand deelde hij de kaarten rond.

De anderen hadden hun inzet reeds verdubbeld; tot het tienvoudig bedrag had Wronicki zijne som verhoogd. Onwillekeurig richtte Kaziò den blik naar den spiegel. Akelig duidelijk zag hij, dat de anderen minder in de hand hadden dan hij. Hij werd zenuwachtig. Ja - nu kon hij 't wagen - de som werd door hem verdubbeld - en hij won. Niet éenmaal, neen, telkens als hij wilde, won hij. In korten tijd had hij niet alleen zijn straks geleden verlies terug, maar nog een aanzienlijke som, van verscheiden duizenden kronen, bovendien.

Het allengs zoo hooge spelen aan de pokertafel had de heeren van de whisttafeltjes hierheen gelokt; zij bleven oplettend het spel volgen. Alleen Thaddäus was met een zonderling vertrokken gelaat op een fauteuil gezeten; strak tuurde hij voor zich uit.

Nu hoorde hij Kaziò zeggen: ‘Ik ben er waarlijk verlegen mee, zulke groote sommen als ik van jullie gewonnen heb. Morgen geef ik, natuurlijk, revanche.’

Thaddäus had zijn kamerdienaar weggezonden. Geheel gekleed zat hij nog laat voor zijne schrijftafel.

Het kon niet waar zijn! Het mocht niet waar zijn! Hij moest zich vergist hebben. Maar toch!.. Neen, niet maar een enkelen keer - herhaalde malen had hij het gezien, dat Kaziò in den spiegel keek en al naar hetgeen hij dàar zag, zijn eigen spel wijzigde. En dit had Kaziò gedaan, - zijn eigen broer, zijn kind van zorgen.

Reeds vroeger had hij hem van den hem dreigenden ondergang gered en nu had hij zoo stellig gehoopt en vertrouwd, hem op den goeden weg te mogen houden, op de zekere levensbaan. Maar - wat beteekende schulden maken, vergeleken bij dit? Wat hij nu gedaan had, was duizendmaal erger! Het was verschrikkelijk! Zijn eigen broer, zijn Kaziò, was eerloos geworden - een bedrieger - een laaghartige dief! Een Krasianski, wien toch de eer en het onbesmette wapenschild boven alles dierbaar wezen moesten, had gestolen! Hij moest ervoor zorgen dat, eer iemand iets van de schande vernemen kon, dit valsche spel vergoed was. Het zoenoffer daarvoor *moest* gebracht worden. Maar hoe? Niemand hier in huis, of daarbuiten, mocht in de verte vermoeden, hoe schandelijk Kaziò zijne gasten bedrogen had.

Thaddäus Krasianski schrikte tegen vier uur in den morgen uit zijn dof gepeins op, toen de langgerekte tonen van de jachthorens tot hem doordrongen. Deze waren het sein voor de drijvers uit het dorp en van de omliggende plaatsen, om tot de groote drijfjacht op te komen. - Hij stond op; en met een onnatuurlijke kalmte, die nawerking van de overspanning

der laatste uren was, begon hij de noodige maatregelen voor de jacht te nemen.

Acht lage boerensleden, op den bodem voorzien van hooi en erwtenstroo, waarover dekens gespreid waren, stonden voor het kasteel te wachten op de jagers, die vroolijk kwamen aanloopen en die zich, met hunne geweren, op de dekens gingen uitstrekken. Nu een kort sein van vertrek en - daar draafden de flinke paarden naar het bosch, dat al spoedig in 't gezicht was.

Heerlijk was die morgen! De bladerlooze boomen waren dicht met rijp en sneeuw behangen; wanneer de zon er op scheen, verbeeldde men zich wel honderd kerseboomen in vollen bloei te zien. De hoeven der paarden trappelden bijna onhoorbaar over den besneeuwden grond; rondom heerschte een plechtige, bijna heilige rust. De koude, scherpe winterlucht, doorschijnender dan anders, droeg er nog toe bij den zonneschijn helderder, den hemel meer intensief blauw te tinten.

Thaddäus en de opperhoutvester verdeelden de heeren zoo, dat zij een breed vak van omstreeks vier meter in doorsnede tusschen het jonge hout in voor hunne rekening moesten nemen; telkens aan twee werden deze afgebakende plekken als jachtrevier aangewezen, en zij daar op korten afstand van elkander geplaatst.

Kaziò stond omstreeks honderd passen van zijn broeder verwijderd. Hij was bleeker dan anders en onverschillig liet hij zijne oogen over de heesters glijden.

Thaddäus blies op zijn jachthoorn, het teeken tot begin van de jacht. In den aanvang nauwelijks te hooren, klonken de kreten der drijfjongens hoe langer hoe duidelijker; en reeds kon men het geraas, dat de boeren met hunne stokken en klappers maakten, om het wild op te jagen, onderscheiden.

Met een zenuwachtige beweging greep Thaddäus zijn geweer. Die misdadige broeder moest vallen - door *zijne* hand vallen. Door de algemeen bekende innige liefde van hem voor Kaziò zou niemand aan iets anders denken, dan aan een noodlottig toeval. Hij beefde; zijne hand trilde, toen hij het vuurwapen op gelijke hoogte met de borst van zijn broeder bracht. Maar eer hij nog had kunnen mikken, viel er een schot vlak in zijne buurt. Door een kogel getroffen, stortte een wild zwijn ter aarde. Kaziò had goed gemikt; zonder andere beweging dan een paar stuiptrekkingen lag het zware beest op den grond.

Thaddäus liet zijn geweer zinken. Voor anderen onhoorbaar mompelde hij: ‘Goddank!’

Met korte tusschenpoozen vielen nu hoe langer hoe meer schoten. Het geschreeuw der drijvers klonk onmiddellijk in de buurt, tot de jongens ten laatste in een rechte lijn met een jagers kwamen te staan.

Vier wilde zwijnen, twee vossen en een menigte hazen bevolkten het terrein. De gezamenlijke heeren boden Kaziò hunne gelukwenschen aan. Hij had het eerste wild geschoten en werd daarom tot jachtkoning benoemd.

Kaziò wendde zich naar zijn broeder:

‘Ik dacht al, dat jij het everzwijn ook in 't oog gekregen had’, zeide hij. ‘Toen ik je 't geweer zag opnemen en op het beest mikken, juist vóór mij, geloofde ik, dat jij treffen zou.’

‘Ik heb het goede oogenblik ongebruikt voorbij laten gaan en - daarna was het te laat,’ antwoordde Thaddäus. Zijn toon was buitenhewoon

koel; Kaziò zag hem verwonderd aan; maar niets verder bespeurende, ontgaf hij zich de gedachte daaraan. Er werd nog menig stuk wild geschoten. Het jachtgeluk was den deelnemers aan deze drijfjacht bijzonder gunstig.

Tegen het middaguur ging men naar het huis van den houtvester, waar een flink vroegmaal, dat uit bouillon, koud vleesch en warme groenten bestond, de hongerige jagers wachtte. Men bewees aan de spijzen alle eer en dronk een goed glas bier bij het eten. Langen rusttijd gunde men zich echter niet. De jacht werd met vernieuwde opgewektheid voortgezet en pas om vijf uur, toen het zoo donker geworden was, dat men niet meer kon zien te schieten, aanvaardden de heeren den terugtocht naar 't kasteel. Allen waren in vroolijke stemming en ruim voldaan over den rijken buit en den heerlijken, buiten doorgebrachten dag.

Aan den maaltijd wijdde de oude gravin Krasianski aan Kaziò een bijzonder hartelijken heildronk. Hij was toch altijd haar lieveling en heden was hij jachtkoning bovendien.

Thaddäus was niet spraakzaam aan tafel, zooals anders. Het kostte hem blijkbaar inspanning een vroolijke stemming te veinzen.

Na het eten nam hij zijn broer ter zijde.

'Ik zal vanavond in jou plaats "poker" spelen. Je kunt dan aan een der whistpartijtjes deelnemen.'

'Maar, moet ik de heeren dan niet revanche geven, voor gisteravond?' vroeg Kaziò.

'Dat zal ik wel voor je waarnemen. Laat dat gerust aan mij over.'

Bij de partij met de heeren Marnowski, Von Tungen en Baron Wronicki verloor Thaddäus verbazend groote sommen. Zijne vrienden waren eerst verwonderd geweest hem aan dit hazardspel te zien deelnemen; zij wisten, dat hij er tegen had; later overblufte hij hen door zijn onvoorzichtig, ja roekeloos, geheel onberedeneerd spelen. Niemand had bij den verstandigen, kalmen Thaddäus Krasianski zulk een hartstocht voor het spel kunnen vermoeden, als nu bleek hem te bezielen.

Toen men zeer laat van de speeltafels opstond, hadden de heeren hunne groote verliezen van den vorigen avond ruim terug gewonnen.

'Ik geloof zeker', zeide Marnowski, 'dat Thaddäus de gedachte hinderde ons, in zijn huis, zulke groote sommen te zien verliezen. Ik houd het er voor, dat hij vanavond de plaats van Kaziò aan onze poker-tafel heeft ingenomen met het bepaalde doel ons het aan zijn broeder verloren geld op die manier terug te laten winnen.'

'Daar houden wij 't ook voor,' beaamden een paar heeren, die achter de speeltafel hadden gestaan. 'Hij speelde immers als een krankzinnige. Van onzen bedaarden vriend Thaddäus zijn wij zulke manieren volstrekt niet gewoon te zien.'

Den volgenden morgen deden de beide broeders hunne gasten uitgeleide naar het station.

Toen de trein uit het gezicht verdwenen was, zeide Thaddäus, op een toon, die geen tegenspraak veroorloofde:

'Stap ook in mijne slede, Kaziò. Ik zal je naar huis rijden, want ik moet je over iets van groot belang spreken.'

Hij zal met mij misschien over mijn hoog spelen willen praten. Maar hij heeft immers gisteravond hetzelfde gedaan, als ik eergisteren? Het zal dus zoo'n vaart niet loopen, dacht Kaziò.

Toen zij in de woonkamer van het kleine kasteel met hun beiden alleen waren, begon Thaddäus op een plechtigen, maar innig droeven toon:

‘Kaziò, luister naar mij. Val mij niet in de rede; zeg niets; luister eenvoudig naar datgene, wat ik je zeggen moet.

Ik had je gisteren willen doodschieten - neen, houd je bedaard - gisteren op de jacht had ik het willen doen. Waarom ik het niet gedaan heb, dat is God alleen bekend. Ik verheug er mij nu over, want nu ben je zelf in staat gesteld voor het kwaad te boeten. Je hebt valsch gespeeld - o, spreek mij niet tegen - het is een feit - je hebt valsch - gespeeld! Je zijt officier en een edelman. Op jou misdrijf staat geen tuchthuisstraf - maar de doodstraf. Ik alleen weet, wat je gedaan hebt. Je begrijpt dus zelf, dat nooit iemand te hooren zal krijgen, hoe laag een Krasianski heeft kunnen vallen. - Je vonnis blijft aan jezelf overgelaten; maar eene voorwaarde heb ik daarbij te stellen. Je moogt je niet zelf doodschieten. Men zou dan begrijpen, dat je vrijwillig van dit leven had afstand gedaan en op dien grond zouden er verschillende gevolgtrekkingen gemaakt kunnen worden. Ik laat de keuze aan je over, Kaziò; - dit is het eenige wat ik nog voor je doen kan - en mag.’

Doodsbleek en verstijfd van ontsteltenis had Kaziò naar de woorden van Thaddäus geluisterd. Hij wilde zich aan de borst van zijn broeder werpen, maar deze stiet hem terug. Toen liet hij zich op een stoel neervallen en snikte wanhopig en als verslagen:

‘Thaddäus - broer - denk aan onze moeder!’

‘Moeder zal niets hooren. Het is waarlijk genoeg, dat je mijn leven en je eigen leven voor altijd bedorven hebt.’

Hij stond op en verliet de kamer om naar huis te gaan.

‘Neen, mama, Kaziò zal vandaag niet meer bij ons komen. Hij vertelde mij, dat hij nog allerlei zaken van gewicht te regelen had, die geen uitstel konden lijden. Ik ben ook wat vermoeid. Als u 't goed vindt, zal ik naar mijne kamer en vroeg naar bed gaan.’

‘Dat is best. Slaap maar goed uit, Thaddäus!’ zeide de oude dame met een vriendelijk knikje van het witte hoofd.

O, als hij maar had kunnen slapen! Als hij maar, zij het ook voor enkele uren, slapen en vergeten kon! Hij zou er alles voor over hebben, den avond van eergisteren niet te hebben beleefd. Telkens en telkens weer zag hij dien onzaligen spiegel weer... dan de kaarten der medespelers - dan weder Kaziò, bleek en met een akelig verwrongen gelaat - straks het hoofd van zijn broer met een bloedende wond aan de slapen. Dezelfde oogen, die nog pas met zulk een uitdrukking van begeerigheid in den spiegel hadden gezien, werden nu dreigend op hem gericht en de bleeke lippen fluisterden: ‘Je zijt mijn moordenaar. Wie heeft jou het recht gegeven mij te dooden? Wie ben jij, dat jij mij durft veroordeelen? En jij zegt toch nog wel, dat je mij lief hebt! Je noemt je zelf mijn broer en je laat mij op een ellendige wijze te gronde gaan! Wie weet er iets van, dat ik valsch spel heb gespeeld? Jij geheel alleen; niemand der anderen heeft er ook maar een flauw vermoeden van. Je had kunnen zwijgen... je had moeten zwijgen... later

zou ik dan alles weer goed hebben gemaakt; maar nu? Moordenaar - mijn moordenaar ben jij!'

De koude zweetdruppelen van angst parelden op het voorhoofd van den anderen broeder. Hij wilde opspringen; bevel geven een slede te laten inspannen en zoo snel mogelijk naar Kaziò rijden. Misschien zou het nog niet te laat zijn? - misschien zou hij hem nog kunnen redden...? Maar - neen - hij mocht het niet doen; de rechtvaardigheid eischte voldoening en boete - aan dien eisch moest gehoor worden gegeven. Een Krasianski boet met zijn leven voor een door hem gepleegde misdaad - hij mocht den loop der zaak niet belemmerend in den weg treden....

Den volgenden morgen kwam Kaziò reeds vroeg bij zijn broeder in de kamer. Zijne slede stond voor het huis te wachten.

'Ik kom afscheid van je nemen, Thaddäus,' zeide hij, op een treurigen, maar plechtigen toon en de hand naar zijn broeder uitstekend. 'Neen - trek je hand niet terug, Thaddäus.... Je kunt ze mij gerust geven! Ik heb het zoenoffer gebracht.... nu wilde ik je vaarwel zeggen - je om vergiffenis voor mijn eerlooze daad smeeken - moeder nog éénmaal zien; dan zal alles uit zijn!'

'Wat wil je doen, Kaziò?'

'Mijn voornemen heb ik ten uitvoer gebracht. Het is reeds gebeurd. Toe, ga moeder halen.... laat haar hier komen - spoedig. Zeg haar, dat ik plotseling ongesteld geworden ben - zij weet, dat ik aan een hartkwaal lijd - zeg haar, dat het een hartverlamming is.'

De oude mevrouw mocht haar zoon, haar lieveling, niet meer levend terug zien. Zij kon dat ongeluk maar niet begrijpen. De plotselinge, overweldigende smart belette haar te schreien. De wanhoop der moeder had geen tranen. Met doffe, vragende oogen zag zij op Thaddäus neer, die snikkend bij het lijk geknield lag en een kus op de hand van den overledene drukte.

Het geheim, dat Kaziò mede ten grave nam, werd door Thaddäus heilig bewaard. Dit had hij hem met dien kus beloofd - en hij heeft woord gehouden. Een Krasianski houdt zijn woord. - Verscheidene der heeren, die voor de jacht waren overgekomen, verschenen nu weder om den broeder van hun gastheer de laatste eer te bewijzen; en bij de teraardebestelling richtte Roman Marnowski een paar hartelijke woorden van deelneming tot Thaddäus, die zijn beminden broeder zoo jong en zoo onverwacht had moeten afstaan.

Zwijgend en met een druk zijner ijskoude hand dankte Thaddäus zijn vriend voor die goede woorden.

Een uur later verlieten de heeren het kasteel om naar Lemberg terug te keeren, onder den indruk van eene zeer treurige geschiedenis in de familie Krasianski te hebben bijgewoond; - geen hunner kon vermoeden, *hoe* treurig *dit* familiedrama was.

Naar het Duitsch van A. VON NEUSTIPT.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Albert Vogel. Romantische Voordrachtskunst, door H. de Boer. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.

De heer de Boer wijst in deze studie over Romantische Voordrachtskunst allereerst aan, hoe de geboden voor den tooneelspeler, welke Shakespeare zijn Hamlet tegen een reizenden komediantentroep laat zeggen, in ruimen zin genomen ook kunnen gelden voor den voordrachtskunstenaar, aangezien de grenzen, welke de voordracht van het tooneelspel scheiden, wel ten allen tijde zullen zijn verschoven, al naar de eischen welke realisme, sensitivisme, romantiek enz. daaraan meenden te moeten stellen. Daarna betoogt de schrijver, hoe al wat aan gebarenspel, mimiek, zeggingskracht en plastiek groot, breed, hartstochtelijk en overtuigend is, ontleend is aan de romantiek; niet aan de valsche romantiek, waarin vooze vormenpraal en valsch pathos den hoofdschotel uitmaken, maar wel aan die kunstuiting waarbij de begrippen van romantiek en realiteit ineenvloeien. Volgens S. zijn eenige groote kunstenaars als Rembrandt, Jozef Israëls, Bouwmeester, Albert Vogel allen volgens verschillende wegen genaderd tot de romantiek; wat Albert Vogel heeft gepresteerd in zijne uitbeelding van Coriolanus, Koning Svend, Oedipus, heeft S. de overtuiging gegeven, dat wij in deze verschijning de kwaliteiten en daarmee de voorwaarden tot een nieuwe romantische bloeiperiode hebben te begroeten: Van de wijze, waarop Albert Vogel Oedipus voordraagt, zegt S. o.a.: ‘zijn Oedipus heeft in zijn voordracht een “grandeur”, waarin hij de creaties van Bouwmeester en Mounet Sully overtreft... Door zijn Oedipus-voordracht gaat een prachtig gestyleerde lijn en deze figuur met zijn monumentale massaliteit is geworden tot een brok van ruige en tevens glanzende architectuur, waarvan het indrukwekkende de andere, weer op het tweede en derde plan gehouden figuren, welke hem ten deele tot opbouw dienen, overheerscht.’

Waar S. de kunst van Albert Vogel vergelijkt met de kunst van de acteurs van den echten ouden stempel, die werkten zonder noemenswaardig hulpmiddel van decoratief of omgeving en wier kunstuiting dus alleen moest gevonden worden in zeggingsvormen, in stem en gebarenspel, worden wij verwezen naar enkele karakteristieke afbeeldingen van primitieve Engelsche tooneelen, zooals die in de zeventiende eeuw nog bij tooneelvertooningen gebruikt werden; zeer belangrijk is daaronder de teekening van een Londensch theater, vervaardigd door Raadpensionaris Johan de Witt in 1596, welke teekening eenige jaren geleden in de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek werd ontdekt.

Ofschoon deze studie - opgedragen aan mevrouw A. Vogel-de Lorm - veel interessants geeft, munt zij niet overal uit door duidelijkheid. Dit is voor een deel te wijten aan den gekunstelden zinbouw; de schrijver maakt het den lezers door het onophoudelijk inlasschen van tusschenzinnen, die dan van de hoofdgedachte afleiden, niet gemakkelijk. Maar ook gebruikt hij nu en dan phrasen, zoo onbepaald en zwevend, dat zij grenzen aan het niets-zeggende. Welk begrip moeten wij bijv. hechten aan een ‘ietwat normale kunstrichting, welke aanstonds niet te zeer in pathologische tendenzen verloopt’ (pag. 11)? Ook de wijze, waarop de

schrijver Johan de Meester en Jozef Israëls zijn wierook als 't ware toeblaast, doet niet aangenaam aan.

Behalve door bovengenoemde afbeeldingen van ouderwetsche tooneelen is het boekje nog opgeluisterd door photographische afbeeldingen van den declamator in zijne voordracht van Oedipus en van Coppé's werkstaking en door de portretten van den heer en mevrouw Vogel.

M.S.

Oosthoorn, Dorpsschetsen, door S. Ulfers. Vierde vermeerderde Druk. - Rotterdam, D. van Syn en Zoon.
Een boek van Bernard Canter. Twee weken bedelaar. Derde herziene Druk. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.

Dat van beide bovenstaande werken, zoo sterk van elkaar verschillend en geen van beide door bijzondere letterkundige waarde uitmuntend, een vierde en derde druk verschenen, is wel kenmerkend voor den smaak van het lezend publiek. De dorpsschetsen van Ulfers zijn toch niets anders dan het gewaad, waarin de besprekingen over kerkelijke kwesties, voornamelijk over Doleerenden en niet-Doleerenden, zijn gehuld. Het boek van Bernard Canter geeft de typische en realistische beelden en tafereelen uit het leven van de minste soort van proletariërs, waaronder de schrijver in een passende vermomming zich een paar weken heeft bewogen. De tafereelen zijn goed en levendig beschreven. Beide onderwerpen schijnen dus het Hollandsche publiek bijzonder belang in te boezemen. Het werk van Bernard Canter heeft intusschen nog boven het eerstgenoemde voor, dat het de lezers opwekt tot meer medegevoel en hulpvaardigheid voor zoovele ongelukkigen, die aan lager wal zijn geraakt.

M.S.

Buiten. Geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd. - Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Dit nieuwe weekblad, gewijd aan het buitenleven, wordt geredigeerd door Henri van Booven, met medewerking van Jhr. Jan Feith en Willem Mulier. De ons toegezonden nummers zien er met de keurig uitgevoerde illustraties o.a. van de Koninklijke buitenverblijven Het Loo en het paleis te Soestdijk aantrekkelijk uit. Onder verschillende rubrieken treffen wij aan Architectuur, Bloemen en Moestuin, Fokken en kweeken, Landbouw, Meteorologische en Astronomische bijdragen, enz. De namen van vele medewerkers geven goeden waarborg voor een degelijke behandeling van deze verschillende onderwerpen. Dit blad wordt royaal uitgegeven en kan dus zeker alleen in stand blijven door een ruim aantal abonné's. Wij wekken daarom gaarne tot deelneming op en bevelen het fraaie weekblad aan in de aandacht van allen, die iets voor het buitenleven voelen.

M.S.

Loquela van Guido Gezelle tot Woordenboek omgewerkt. Eerste aflevering. - Amsterdam. L.J. Veen.

Loquela was volgens een Voorbericht van den heer J. Craeynest oorspronkelijk een taalkundig maandblad, dat door wijlen Guido Gezelle was opgesteld en ruim 14 jaargangen beleefde. In dit maandblad werden duizenden Vlaamsche woorden, woordengedaanten of woordenbeteekenissen, die nog ongeboekt waren, opgeteekend en verduidelijkt, telkens met vermelding van de stad of gemeente, waar die uitdrukkingen bij het sprekende volk gehoord worden. Het was vooral Guido Gezelle zelf, die aan dit maandblad de voornaamste bijdragen leverde, doordat hij voortdurend in aanraking kwam met geringe lieden in Vlaanderen, het taalgetrouwe volk.

Deze woordenschat uit het vroegere maandschrift is nu hier tot een *Woordenboek* omgewerkt. Men kan nu al die eigenaardige volksuitdrukkingen met de beteekenis hier gemakkelijk opzoeken. Zoo vinden we bijv. *Achterschrikkelen*, schrikkelde

achter, achtergeschrikkeld = verzuimen, niet bijwonen, overschrikkelen, verwaarloozen. - ‘Hij was zoo ziek, dat hij twee keer zijn Messe heeft moeten achterschrikkelen.’ Geh. Kortrijk.

Dit werk zal dus, op deze wijze ingericht, eene zeer belangrijke aanvulling worden van De Bo's *Westvlaamsch Idioticon.* De aandacht van taalkundigen zij dus op dit gouwspraakwoordenboek Loquela gevestigd. De eerste aflevering, die wij hier aankondigen, loopt van *A*' tot *Beschrijven.* Het geheele werk zal in 12 à 13 afleveringen kompleet zijn.

M.S.

Sophocles' Antigone. Nieuwe vertaling door Dr. H.C. Muller. Wereldbibliotheek No. 44.

Het is mij aangenaam deze vertaling te kunnen aankondigen. Reeds de aanhef is pittig:

> O dierbaar hoofd Ismene's, zusterlijk verwant,
> Kent gij één ramp, voor Oedipus door Zeus verwekt,
> Die ons zijn telgen, thans nog levend, wordt bespaard?

In den eersten regel is m.i. uitstekend het midden gevonden tusschen een stijve letterlijke en een verwaterde vrije vertaling.

De koren geeft Dr. Muller in de versmaat van 't origineel weer en ontwikkelt hierin veel virtuositeit; enkele dingen, zooals de alliteratie in de eerste strofe van 't tweede koor, worden wel eens verwaarloosd. Intusschen wordt in den regel de beteekenis juist en kernachtig weergegeven, en de dialoog klinkt over 't geheel frisch en gespierd.

Bij een vorige gelegenheid deed ik een voorstel tot vertaling van regels 51 en 52; ook Dr. Muller blijft m.i. hier in gebreke, maar zijn vertaling is toch krachtiger dan die van Dr. Chaillet; men vergelijke:

> **Ch.:**
> Na beide oogen zich te hebben uitgerukt,
> Met eigen hand, om misdaân, plotseling ontdekt.

> **M.:**
> Want om een misdaad, door hem zelf ontdekt, groef hij
> Zich gruw'lijk eigenhandig beide oogen uit.

Den laatsten regel van de eerste tegenstrofe van 't eerste koor vertaalt de heer M. ‘den reus die victorie wou kraaien’, welke vertaling ik ietwat te populair vind; in ieder geval zou ik ‘roepen’ verkiezen voor ‘kraaien’, of anders ‘den reus, die reeds zege wou galmen.’

In het bekende Eros-koor vertaalt Muller: ‘Gij die loerend de rozenwang van de lieflijkste maagd vermeestert’, waarin het laatste me niet aanstaat en foutief voorkomt. Maar, zooals reeds werd gezegd, deze vertaling is over 't geheel genomen zeer

geslaagd, en ik wensch er Dr. Muller mee geluk. Een reproductie van het Sophokles-standbeeld in 't Lateraan versiert het boekje.

Edward B. KOSTER.

Dr. med. Hermann Gutzmann, Stemvorming en Stemhygiëne. Populaire lezingen. Geautoriseerde vertaling, door E. Branco van Dantzig. - Groningen, P. Noordhoff.

De ondervinding heeft geleerd, dat vooral onderwijzers en predikanten lijden aan ziekten van het stemorgaan, veroorzaakt door verkeerd spreken. Niet zelden worden deze ongesteldheden zóo hevig, dat de werkkring daardoor moet opgegeven worden, een onheil bijna altijd te vermijden, wanneer men maar tijdig tot de ontdekking komt van de ware oorzaak.

In aanmerking nemende, wat het toekomstig beroep van het stemorgaan zal vergen, behooren de jurist, de filoloog en vooral de theoloog zich volkomen op de hoogte te stellen van de voorschriften der stemhygiëne en wel vóor dat de werkkring begint.

Hermann (niet te verwarren met Albert) Gutzmann, is geen onbekende op spraak- en zanggebied; hij schreef er meermalen over. Ook heeft hij met Theodor S. Flatau een reeks van onderzoekingen gedaan met behulp van 'n fonograaf bij een groot aantal zuigelingen en bij kinderen, die zij aan een onderzoek met den keelspiegel onderwierpen.

Ook de vertaalster is geen onbekende; zij schreef een ‘Phonetische woordenlijst der Nederlandsche taal’, door den hoogleeraar J. Vercoullie zeer gunstig beoordeeld.

De heer Hermann is privaatdocent aan de universiteit te Berlijn, mejuffrouw E. Branco leerares in solozang en spreken, o.a. aan de gemeentelijke vorm- en kweekscholen te Rotterdam; dat zij een eigen oordeel heeft, bewijst bijv. de noot onder blz. 58. Het werk van zulke schrijvers is waard gelezen en in practijk gebracht te worden.

Op enkele zaken zij vooral de aandacht gevestigd; zoo op de k o o r s t e m : zij is dun en scherp, het borstregister klinkt schreeuwerig en kaal. Van muzikaal standpunt gezien, is de koorzang, zooals die dikwijls op school beoefend wordt, het zekerste middel om het gehoor voor fijne muzikale waarnemingen af te stompen, en tevens het zekerste middel om het zingen naar eigen goedvinden in de hand te werken. Een fijn muzikaal gehoor, dat juist voor het zingen 'n vereischte is, kan alleen verkregen worden als de zang zoo correct mogelijk wordt uitgevoerd. Ook de groote Garcia keurt den koorzang sterk af. Het zingen op school moet zooveel mogelijk hoofdelijk of in kleine groepjes geschieden. Ja, het eerste zangonderwijs, hoe paradox het ook moge klinken, moet zonder zang gegeven worden; ‘wijl,’ zegt Paul Koch, ‘le passage entre le langage ordinaire et le chant est formé par la déclamation.’ Op onze scholen wordt weinig of in 't geheel niet geoefend in het spreken en declameeren. Hierbij zou in de eerste plaats gelet moeten worden op toonhoogte en toonsterkte. Ook de ademhalingsteekens moeten bij het lezen en declameeren van gedichten zorgvuldig aangewezen worden, terwijl ook hier de duidelijke uitspraak weer hoofdzaak blijft; want hoe duidelijker men bij het houden van een rede of bij het zeggen van gedichten spreekt, des te minder krachtig behoeft de stem te zijn. Er is tusschen het onjuiste gebruik der zangstem en het onjuiste gebruik der spreekstem geen zeer groot onderscheid; men moet echter nooit uit het oog verliezen, dat het zingen een ander soort werking, en wel 'n meer inspannende, eischt van de stem en het strottenhoofd, dan het spreken. Daarom treffen we stemstoringen ook het meest bij beroepszangers aan. Maar ook de spreekstem kan ziek worden, vooral van dengeen, wiens beroep meebrengt, dat hij zijn stem uren achtereen onafgebroken moet gebruiken en dit op 'n verkeerde manier doet. Vooral onderwijzers lijden aan stemverzwakking en hebben dit bijna altijd te danken aan 'n verkeerde manier van spreken. Dikwijls herkent men de stem van den onderwijzenden leeraar niet, als men hem later buiten het schoollokaal ontmoet. Het ergste is, dat de onderwijzer zijn eigen fouten op de leerlingen overbrengt.

De r-klank wordt gezegd met de lippen en met de tongpunt; wordt ze gevormd òf tusschen het zachte gehemelte en den tongrug òf tusschen de huig en den tongrug, dan hooren we de brouw- of huig-r. Indertijd was de laatste zeer geliefd op de planken en maakte met rollende oogen 'n machtigen indruk: Sterf verrader! deed opgeld. Ook de deftige Hagenaar steunde zijn voornaamheid op brouwen en... brillen.

De wensch van den schrijver worde vervuld, dat op alle conservatoria 'n werkelijke conservatoriumarts aangesteld wordt, evenals we, al is het ook na lang vechten, den

schoolarts gekregen hebben; een arts, die zich op de zangkwestie speciaal heeft toegelegd.

R. KRUL.

Codex alimentarius, uitgegeven op initiatief van het Congres voor openbare gezondheidsregeling. No. 1 Melk. - Groningen, P. Noordhoff.

Het Congres besloot in de algemeene vergadering van 1905 een commissie te benoemen tot samenstelling van gezegden codex, waarvan de eerste aflevering het artikel melk behandelt. De commissie, bestaande uit negen wetenschappelijke mannen, heeft tot voorzitter professor Dr. H.P. Wijsman te Leiden, en tot secretaris Dr. A. Lam, gemeentescheikundige, belast met het toezicht op de voedingsmiddelen te Rotterdam.

Hoewel dus op een degelijken arbeid kan gerekend worden, is het werk vóor de laatste lezing nog aan een twaalftal deskundigen ter beoordeeling aangeboden. Deze aflevering is als het ware een standaardwerk.

Wil men zonder gevaar een aantal levensmiddelen kunnen gebruiken, dan zal voor ons landje deze codex in een algemeen erkende behoefte voorzien; maar tevens blijkt ook de noodzakelijkheid, dat een internationaal wetboek voor het toezicht op levens- en genotmiddelen moet tot stand komen. Wij leven in den tijd der vervalschingen en mogen daarom eischen eenheid van onderzoek voor alle natiën en tongen.

R. KRUL.

Evangelische Beschouwingen. II God onze Vader, door R.H. Drijber. III De beteekenis van Jezus' gebedsleven voor de kennis zijner persoonlijkheid, door Dr. A.F.H. Blaauw. Uitgegeven door de Evangelische Vereeniging ‘Zutphen,’ bij C. v.d. Vlerk te Leeuwarden.

De heer Drijber heeft zich voorgenomen ‘na te gaan als hoedanig God ons in Jezus Christus is geopenbaard; om daarna te doen zien, welke levenswaarheden daarin zijn ingesloten, maar ook aan te wijzen wat daarmede in strijd dikwijls als Christelijke waarheid is en wordt voorgesteld.’ De openbaring van God als Vader in Jezus Christus is volgens D. de grondslag van ons geloofsleven. Als Vader is God in Christus *bekend geworden*; Hij was het eeuwig. Als Vader moest Hij tot zekere hoogte de vrijheid tot zondigen geven. Het dogma der triniteit vervalt. Ook in onze ellende is God onze Vader. De leer van het plaatsvervangend lijden vervalt; zoo ook die der voorbeschikking. De gebedsverhooring echter staat vast. Men spreke meer van liefde dan van genade en liever van Vaderhuis dan van Koninkrijk Gods. Tegenover bijbelwoorden worde geplaatst ‘de gansche geest van Christus' Evangelie’ en over God kan niet anders dan menschelijk worden gesproken.

De heer Blaauw ‘raadpleegt de Evangeliën, als de oudste en beste kenbronnen van Jezus' leven en vraagt eenvoudig, welken indruk hij daaruit ontvangt omtrent Jezus' behoefte aan gebed en dankzegging, en wat dit beteekent voor de kennis van zijne persoonlijkheid. De discipelen hebben van Jezus den indruk ontvangen eener innige vroomheid, die zich steeds meer ontwikkelde en openbaarde, naarmate hij meer tot God gebeden had. Zijne betrekking tot God is geweest die van eene geheele afhankelijkheid van God. Uit zijn gebedsleven is af te leiden, dat hij eene ver boven ons staande persoonlijkheid is. Toch is wat waarlijk goddelijk in Hem is, tevens waarlijk menschelijk.

Ziedaar, zoo beknopt mogelijk, de inhoudsopgave dezer twee ‘beschouwingen.’ Haar kracht ligt noch in het historische, noch in het wijsgeerige, noch in het theologisch-polemische, maar in het religieuse bestanddeel.

E., Sept. 1907.

P.B.W.

Kerk en Secte. Serie I. Nº. 6. Het Jodendom, door L. Wagenaar, Opperrabbijn te Arnhem. - Baarn, Hollandia Drukkerij.

Wat de schr. op deze bladzijden van het Jodendom mededeelt, ‘het zal niet op den grondslag van subjectieve beschouwingen voor het oog van den lezer verrijzen, maar uit de bronnen van authentieke schriftplaatsen en algemeen erkende

historische feiten, die dus door hem kunnen nagegaan en gecontroleerd worden.' Na de lezing van dit nummer geef ik gaarne toe, dat voortdurend de bron werd genoemd waaruit geciteerd werd. Maar ik moet toch de opmerking maken, dat eenzijdig werd geciteerd. De schr. staat blijkbaar nog op het standpunt van het absolute schriftgezag. Welnu, dan nam hij uit de Schrift wat hem 't meest sympathiek was en o.a. mij ook. Maar zooveel anders, waar blijft dit?

Er is veel wat ons bekoort in de hier gegeven kenschetsing. Toch blijft het bezwaar tegen zooveel ritueel, juist omdat het ritueel wordt. Naar 't mij voorkomt, heeft de godsdienstleeraar, die hier aan 't woord is, daar iets van gevoeld. Ik kan slechts wenschen, dat een geest als de zijne, die bij handhaving van het ritueele toch den geestelijken ondergrond daarvan op den voorgrond plaatst, wone in zijn volk, zoolang dit een naar mijn oordeel zoo omvangrijk ritueel niet kan missen.

Eéne vraag uit vele, die ik zou willen stellen. Hoe rijmt de schr. zijne bewering, dat naar het evenbeeld Gods geschapen zijn beteekent met rede en verstand begaafd geschapen zijn (blz. 15) met het verbod te eten van den boom der kennis van goed en kwaad? Daarnaast kan ik 't een anti-semiet niet euvel duiden, dat hij wat over vaderlandsliefde wordt gezegd wel wat schraal en mager moet vinden.

Zoo is er meer. Van den invloed der nieuwere beschouwing des O. Ts. geen spoor. Er is in het Jodendom toch ook eene vrijzinnige, minder ritualistische strooming? Doch daarover geen woord. Dit alles voel ik als een pijnlijk gemis, vooral ter wille van het ons hier geteekende orthodoxe Jodendom zelf, al komt 't op den voorgrond plaatsen van de moreele waarde daarvan mij zeer in 't gevlei. Ten slotte de vraag: hoevele ontwikkelde Joden houden zich nog, kunnen zich nog houden aan 't hier beschreven omvangrijk ritueel?

E., Sept. 1907.

P. B W.

De derde algemeene Duitsche bankiersdag.

Het was mij reeds bekend, dat dit jaar van 5 tot 7 September de derde algemeene Duitsche bankiersdag te Hamburg zou worden gehouden, toen ik, veertien dagen tevoren, eene in zeer verplichtende bewoordingen gestelde uitnoodiging ontving, om als *Ehrengast* de verhandelingen bij te wonen.

In den jongsten tijd verschenen in Duitsche tijdschriften een paar opstellen van mijne hand over oeconomische vraagstukken, laatstelijk in het *Bank-Archiv* van 1 en 15 April j.l. eene uiteenzetting der grondslagen, waaruit zich, thans in nagenoeg alle beschaafde landen, de instelling eener Centrale Bank van uitgifte ontwikkeld heeft, met eene geschiedkundige beschouwing van de uitnemende wijze, waarop de Nederlandsche Bank aan hare bestemming als zoodanig heeft beantwoord. Hoofdredacteur van het *Bank-Archiv* is Geheimrat Prof. Dr. RIESSER, tevens, als voorzitter van het Bestuur van het *Central-Verband des Deutschen Bank- und Bankiergewerbes,* belast met de voorbereiding van het te houden congres. In de tot mij gerichte uitnoodiging mocht ik dus wel eene mij bewezen eer zien; de aan de orde gestelde onderwerpen en de namen der inleiders beloofden zeer belangwekkende en leerrijke verhandelingen; wellicht, meende ik, biedt zich mij, in de gezellige bijeenkomsten vóór en na de vergaderingen, ongezocht de gelegenheid, om in het juiste licht te stellen bedroevende feiten, die onlangs op het gebied van het Ned. bankwezen plaats gegrepen hebben, en waarover velen, vooral in den vreemde, allicht een te hard, te zeer generaliseerend oordeel vellen. Ik had dus reden te over om van de mij te beurt gevallen uitnoodiging gebruik te maken en heb mijne verwachtingen, door hetgeen ik in die dagen te Hamburg beleefde, in ieder opzicht verre overtroffen gevonden.

Onthield ik mij, zooals van zelf spreekt, van iedere deelneming aan de beraadslagingen van het congres, ook in mijne gesprekken met de leden en andere genoodigden werden niet een enkele maal aangelegenheden of vraagstukken, in 't bijzonder ons vaderland betreffende, aangeroerd. Belangstelling in Nederland werd mij niettemin door onderscheidenen der aanwezigen betoond, met een woord van eerbiedige herinnering aan Nederlands jeugdige Vorstin gewijd.

Tot bijwoning van het congres waren in de eerste plaats *ratione officii* genoodigd vertegenwoordigers der Rijksregeering, der Pruisische en van onderscheiden andere Duitsche regeeringen, leden van den Rijksdag, afgevaardigden der Rijksbank en van Kamers van Koophandel, enz.; anderen, evenals schrijver dezes, *honoris causa:* onder hen, behalve mij, als vreemdeling ook de oud-Minister van Financiën in Denemarken en schrijver van een der verdienstelijkste werken over het bankwezen, W. SCHARLING. Onder de Duitsche *Ehrengäste* nam eene voorname plaats in de voormalige Pruisische Minister van Handel VON MÖLLER, mijn buurman in de vergaderzaal: ruimschoots had ik gelegenheid om waar te nemen, in hoe bijzondere mate dien tot het ambteloos leven teruggekeerden bewindsman algemeene waardeering blijft te beurt vallen.

Tot mijn leedwezen vond ik geene gelegenheid tot een onderhoud met den vertegenwoordiger van het Ministerie van Financiën van het Groot-Hertogdom Hessen: een Departement van Algemeen Bestuur, dat, naar hetgeen ik bij onderscheiden schrijvers vermeld vind, tevens als kredietbemiddelende instelling op eigenaardige wijze als bank werkzaam is. Misschien, doch ik geloof het niet, hadden mondelinge verklaringen en inlichtingen van die zijde mij eenigen grond kunnen geven tot een minder ongunstig oordeel over zulke verbinding van krediet en gezag, dan waartoe zuiver theoretisch onderzoek mij geleid heeft. Inzonderheid voor den geheel zelfstandigen staat, die niet, zooals Hessen, deel uitmaakt van een bondgenootschappelijk geheel, komt uitbreiding der staatsbemoeienis in die richting mij uitermate bedenkelijk, ja gevaarvol voor. Daardoor moet ook grootendeels teloorgaan een der gewichtigste voordeelen, die eene Centrale Bank oplevert. Zich zelve moet deze instelling buiten de politiek houden: zij is nuttig vooral, ook doordien zij het staatsgezag zoo ver mogelijk buiten rechtstreeksche aanraking met de geldmarkt houdt.

I.

Eene gansch andere vraag is het, zooals vanzelf spreekt, welke taak de Staat, als wetgever, ten aanzien der Beurs te vervullen heeft: als wetgever in het algemeen en meer in het bijzonder als belastingwetgever? - De bestaande Rijksheffingen van de uitgifte en den omzet van effecten hebben stof gegeven en blijven stof geven tot levendige klachten over hare nadeelige werking: het bedrag der belasting kan luttel zijn of schijnen, de druk, dien de handel er van ondervindt, niettemin zeer zwaar, en schadelijk de gevolgen zijn voor de betrokken oeconomische belangen, ja voor de schatkist zelve. Bedriegt mijn geheugen mij niet, zoo werd aan de Duitsche beursbelasting van de meest gezaghebbende zijde, een Minister van Financiën des Rijks, het getuigschrift uitgereikt, dat zij een kind is der fiscaliteit, waarvan de ouders veel verdriet beleven. Niet dan terloops kwam te Hamburg

die zijde van het beursvraagstuk ter sprake: niet de beursbelasting, wèl de beurswet, in 1896 uitgevaardigd tot breideling van het euvel der speculatie, en de thans algemeen als dringend noodig erkende herziening van dien wetgevenden maatregel was voor de verhandelingen van het congres aan de orde gesteld, in de zoowel eerste als voornaamste plaats.

Zoodra, in de ochtendvergadering van den 5^{den} September, de gebruikelijke *formalia* - benoeming, natuurlijk bij acclamatie, van het Bestuur, wisseling van welkomstgroet met, en betuiging van goede wenschen door de vertegenwoordigers van Regeeringen en hooge colleges - ten einde waren gebracht, zag men den voorzitter, bovengenoemden heer RIESSER van de verhevenheid, waar het Bestuur zetelde, in de vergaderzaal afdalen en het spreekgestoelte beklimmen, om over die brandende quaestie der beurswet het eerste *Referat* te houden. Het was, mag ik dien aan de toonkunst ontleenden term bezigen, een *allegro molto agitato.* De heer R. is als spreker bezield van het *feu sacré*: bovendien van de levendigste overtuiging doordrongen, dat eene ramp is gebleken de in 1896 na eene uitgebreide enquête en met de beste bedoelingen tot stand gebrachte wet. Wat haar betreft, zijn het niet zoozeer de bewerkers, die van dit hun kind verdriet hebben beleefd, als wel de gewichtigste oeconomische belangen van geheel het land en bovendien het hooge, ethische belang van goede trouw in het verkeer, die er schade door lijden. Hoe nam de spreker die wet onderhanden! Maar, zijn onderwerp geheel meester en volleerd in de kunst van methodische aaneenschakeling zijner gedachten, stelde hij het onhoudbare van den tegenwoordigen toestand in zóó helder licht, dat reeds daardoor de krachtigste en beste aandrang op herziening werd geoefend.

Door verbodsbepalingen aangaande termijnhandel en de ingewikkelde en omslachtige instelling van het beursregister heeft de Duitsche wetgever buiten de speculatie in effecten en de wellicht nog gevaarvoller in handelswaar het groote publiek willen houden. Maar - ieder die eenige kennis heeft van hetgeen er ter Beurze van New-York omgaat, weet het - *per cassa* kan niet minder teugelloos en waaghalzig worden gespeculeerd dan *per ultimo* of *per medio*; en de termijnverbintenis geeft zelfs den *outsider* en gelegenheidsspeculant het middel aan de hand om het dreigend verlies te beperken. De wet van 1896 heeft wel bewerkt, dat het Duitsche publiek *anders,* ten deele *elders* ging speculeeren, niet dat het *minder* speculeerde. Het is, voor zoover ik kan nagaan, niet uitsluitend maar toch voor een zeer aanmerkelijk deel, tengevolge dier wet, dat voor het Duitsche bankbedrijf de behoefte aan vermeerdering van het opereerend kapitaal zich in sterk wassenden omvang deed gevoelen: de ontwikkeling, die zich reeds in die richting bewoog, werd door de nieuwe bepalingen nopens den beurshandel machtig voortgestuwd tot eene concentratie van het bankbedrijf, nu reeds schadelijk, voor de toekomst in onderscheiden ge-

beurlijkheid gevaarvol. Dat meer en meer bankfirma's in steden, die niet beursplaats zijn, de z.g. ‘Provinzialbankiers’ den strijd voor het bestaan moeten opgeven, het geheele geldverkeer meer en meer in handen komt van een gering aantal naamlooze vennootschappen met aandeelenkapitalen van honderden millioenen, kan niet dan belemmerend op den duurzaam gezonden bloei der belangen van voortbrenging en verbruik werken. Voor den bestuurder der zeer groote kredietinstelling is het - om slechts op dit ééne te wijzen - uitermate moeilijk, steeds doordrongen te blijven van het gewicht, dat ook een in 't enkele geval betrekkelijk gering verlies in de schaal kan leggen. - Ter Beurze ontmoeten elkander koopers en verkoopers, geldbeleggers en speculanten, *haussiers* en *baissiers*, als twee tegenover elkander staande, en - met uizondering van geheel abnormale omstandigheden - elkander in toom houdende partijen. De beurswet doet de koop- en verkooporders in de kantoren der reuzenbanken samenvloeien: daar vindt thans nagenoeg ieder, kooper of verkooper, zijne *contre-partie.* In dit *geflügeltes Wort* vatte de inleider zijn betoog samen: tot 1896 hadden wij eene Beurs, doch geen beurswet, nu hebben wij eene beurswet, maar geen Beurs. Zooals ook nader, uit een ten hoogste leerrijk den volgenden dag gehouden *Referat* blijken kan, heeft de kapitaalmarkt onder alle omstandigheden aan geregelden termijnhandel behoefte, om nieuwe emissies te kunnen opnemen en zonder koersverlies in handen van geldbeleggers te doen overgaan; de betrekkelijk lage stand der obligaties van het Duitsche Rijk, van Pruisen en andere Duitsche Staten heeft, naar het oordeel van - zoover mij bekend - alle deskundigen, de belemmering van den termijnhandel en de daarmee verband houdende kunstmatige bevordering der behoefte aan dagelijksch beschikbaar geld voor een niet gering deel tot oorzaak. Zeker is dit de door den wetgever allerminst beoogde werking van zijn ingrijpen in het kunstige en fijnbewerktuigde raderwerk der geld- en kapitaalmarkt. Tracht men nu van regeeringswege dit nadeel: een druk op den koers der staatsobligatie, te keeren door manipulaties, die opdrijving van den koers ten doel hebben, dan wordt wederom in het openbaar krediet, dat in de moderne beschaving eene zoo uitermate gewichtige rol speelt, een kiem van bederf gelegd.

Van alle aan de wet van 1896 met recht toegeschreven nadeelige gevolgen acht ik dit het bedenkelijkste, dat zij demoraliseerend werkt. Vermindering van het haken naar de winst, die beursspel geven kan, zou, meende de wetgever, vooral ook uit ethisch oogpunt het heilzame gevolg zijner daad blijken; maar de speelzucht te doen afnemen vermocht hij niet; wel gaf hij den niet door de gelukskans begunstigden spelers tal van middelen aan de hand, om zich in rechte van de aangegane verbintenis te bevrijden. De winst opstrijken, maar ingeval van verlies de exceptie opwerpen, dat uit de niet in overeenstemming met de wet aangegane verbintenis geen vordering in rechte kan voort-

spruiten - ziedaar wat meer en meer in zwang kwam. Hoe grooter kans er aldus is, aan het verlies te ontkomen, des te meer moet zich ook de geneigdheid verbreiden, om met de gelukshans winst te doen, en schade lijden het besef, dat goede trouw de onmisbare leefregel is van alle verkeer en de volstrekte voorwaarde van waren vooruitgang.

Op deze zijde van het vraagstuk was, reeds bij het openen der vergadering, gewezen in woorden, die mij te meer troffen, toen ik ze hoorde, wijl ik meer dan éénmaal nagenoeg letterlijk hetzelfde geschreven heb. In zijn antwoord op den tot hem gerichten welkomstgroet vlocht de vertegenwoordiger der Vereeniging *zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen von Rheinland und Westfalen*, DR. BEUMER, de opmerking in: nadeeliger dan ieder materieel verlies is al wat aan de goede trouw in het verkeer, aan de inachtneming van den regel: een man een man, een woord een woord, afbreuk doet.

Ook de inleider sprak met levendigen aandrang in dien geest, en ontwijfelbaar juist kwam mij zijn betoog voor, dat hetgeen ten dezen door de wet verkeerd is gedaan, nog wordt verergerd door de rechtspraak. Ik kan niet nagaan, en zou niet wagen uit te maken, of op goeden grond rust zijne feitelijke bewering, dat de Duitsche rechter en, in hoogsten aanleg, vooral het Rijksgerechtshof te Leipzig de wet eenzijdig ten voordeele van den speculant, ten nadeele der bank of firma van wier bemiddeling hij zich bediende, vertolkt. Is dit zoo, gaat de Duitsche rechtspraak, bij beslechting van geschillen over de toepasselijkheid der beurswet, naar dezen regel te werk: de wetgever heeft zich ten doel gesteld de speculatie tegen te gaan en het publiek te beveiligen tegen verliezen, die het tengevolge van deelneming aan den beurshandel lijdt; in dit geval blijkt de wettelijke bepaling, zooals zij luidt, daartoe onmachtig; dus moet zij zóó verstaan en in 's wetgevers geest toegepast worden, dat zijn doel wèl wordt bereikt - dan is zulke rechtspraak onbetwistbaar eene bron van rechtsonzekerheid en zien zich, door haar, beurshandel en bankbedrijf in een toestand geplaatst, die al de nadeelen van bindende voorschriften en die van wetteloosheid in zich vereenigt.

Bedenkt Regeeringen! vooral, welk uitnemend gewichtig belang voor geheel het vaderland gemoeid is bij eene kapitaalmarkt, die, komt het eens tot oorlog, u kan bijstaan met het dan in de eerste, de tweede en de derde plaats benoodigde: geld! Reusachtige sommen zou een in Europa uitgebroken krijg verslinden; middelen en wegen zouden moeten worden gevonden om in die behoefte te voorzien; de mogendheid die zich daartoe het best in staat ziet, heeft eene groote kans van zegepraal voor; het minst zal daartoe in staat zijn zij, die, reeds in vredestijd, den Lande gevoelige schade toebracht, doordien zij de inheemsche Beurs aan belemmeringen onderwierp, waarmee de vreemde Beurzen niet te worstelen hebben.

In dien geest werd door den tweeden inleider, den heer MAX M. WARBURG, lid der Hamburgsche bankiersfirma M.M. WARBURG & C°, het betoog gevoerd. *Kriegsbereitschaft und Börsengesetz*: uit dat bijzonder oogpunt werd door hem het beursvraagstuk behandeld. Kalm in de voordracht, indrukwekkend door groote kennis van zaken zoowel als door haren somberen achtergrond, werd deze beschouwing blijkbaar met de meeste belangstelling aangehoord, en gaarne volgde de vergadering den spreker op het gebied der practische politiek. Op mij, in wiens vaderland gelijktijdig eene vredesconferentie aan het verhandelen was, maakte het een eigenaardigen indruk, de eischen van krijgstoerusting als bijzondere drangreden voor de herziening der Duitsche beurswet te hooren aanvoeren.

De voorgestelde resolutie gaf tot geene beraadslaging, zelfs niet tot gedachtenwisseling aanleiding. Reeds bij het openen der vergadering had men van den Rijkskanselier, Vorst VON BÜLOW, eene betuiging van bijzondere belangstelling in dit vraagstuk ontvangen, en door de vertegenwoordigers der betrokken Departementen van Rijksbestuur werd, op eene wijze die vol vertrouwen wekken moest, de verzekering gegegeven van het ernstig streven om door herziening der wet van 1896 spoedig tot opheffing der gerezen bezwaren te geraken.

Wat te dien einde blijkens de resoluties door de belanghebbenden zelve, ten getale van ettelijke honderden vergaderd, noodig of wenschelijk werd geacht, heeft voor den Nederlandschen lezer niet dan een verwijderd belang en zou, tot juist verstand, zeer breedvoerige toelichting vereischen. Bij acclamatie werd het voorstel van het Bestuur met eenparige stemmen tot besluit der vergadering verheven.

Na de pauze traden als inleiders van het onderwerp: middelen en wegen tot besparing van den omloop van baar geld, drie sprekers op: de heeren KAEMP, 2de Vice-president van den Rijksdag, Voorzitter van den Duitschen Handelsdag en van de Berlijnsche Kamer van Koophandel (*Aelteste der Berliner Kaufmanschaft*); KAEMMERER, lid van het Bestuur der *Norddeutsche Bank*, en PLAUT, lid der firma MAUER en PLAUT te Cassel. Hoe weldadig het ook in onderscheiden en hoogst gewichtig opzicht zijn moge, de aanwending van het gereede betaalmiddel in metaal of in papier zooveel mogelijk te beperken tot de gevallen, waarin schuldverevening (giro-verkeer) uitgesloten is, zoo rust toch niet op goeden grond de bij velen bestaande verwachting, dat daardoor lager disconto, minder ‘duur geld’ zal worden verkregen. De inleiders en eenige gezaghebbende stemmen, die zich na hen over dit onderwerp lieten vernemen, toonden aan, hoe weinig die verwachting rekening houdt met de feiten. Zeer actueel is niettemin ook dit vraagstuk in Duitschland, te meer wijl het verevenings- en verrekeningsverkeer door velen, zelfs vrij algemeen, wordt vereenzelvigd met betaling door middel van den cheque. In 't wezen der zaak zijn van elkander onderscheiden

de aanwijzing op het *saldo-credit*, dat de afgever bij een kashouder of bankier heeft, en de order om uit het *credit* van den eenen rekeninghouder in dat van een ander een bedrag over te schrijven. Maar voor het giro-verkeer in wijderen kring levert de cheque een bij uitnemendheid geschikt materiaal, en uit dat oogpunt had voor den in 1907 gehouden Duitschen Bankiersdag bijzonder belang de quaestie der wettelijke regeling van het cheque-verkeer. Sedert eenigen tijd is een desbetreffend wetsontwerp aanhangig bij de openbare, meening. Herhaaldelijk heeft de Duitsche Regeering, en hebben, herinner ik mij wel, ook andere Duitsche Regeeringen het navolgenswaardig voorbeeld gegeven, eene in gereedheid gebrachte wetsvoordracht, ontwerp en toelichting, openbaar te maken en aldus eerst aan de kritiek van belanghebbenden en deskundigen en niet dan daarna aan de beslissing der volksvertegenwoordiging te onderwerpen. Met haar ontwerp van eene cheque-wet (niet indertijd met dat der beurswet) is de Rijksregeering aldus te werk gegaan. Blijkens onderscheidene, naar aanleiding daarvan in vaktijdschriften en dagbladen verschenen stukken, bestaan er in Duitschland nog velerlei usanties in het verkeer en regelen, door openbare besturen gevolgd, die aan het veldwinnen van den cheque als betaalmiddel in den weg staan. Niet iedereen en vooral niet ieder ten dezen bevoegde zal eene zóó krachtige bevordering van het cheque-verkeer, als in Oostenrijk-Hongarije door middel der posterijen plaats vindt, vrij van bedenking achten. Is echter kunstmatige bevordering een euvel, belemmeringen door administratieve routine, ook door fiscaliteit, aan het vrije verkeer in den weg gelegd, op te heffen, is steeds ware vooruitgang. En zoo ook, op ieder gebied, het voorbeeld te volgen van den nabuur, waar deze zich op den rechten weg bevindt.

Ongetwijfeld kan dit van Hamburg zelf getuigd worden, van de groote handelsstad, tevens dus aanzienlijk centrum van geldverkeer, die in het bezit is eener opmerkelijke organisatie van het giroverkeer. Dit in oorsprong en ontwikkeling der vergadering voor oogen te stellen, was de taak, waarmee zich in 't bijzonder had belast de tweede inleider over het onderwerp: besparing van den omloop van baargeld. Eene moeilijke taak, want de mondelinge voordracht over zulk een onderwerp moet zich grootendeels tot vrijwel bekende algemeenheden bepalen, en juist op de bijzonderheden, op de regelen der gewone *Geschäftspraxis*, komt het ten dezen aan. Voor noodige inlichting dienaangaande door middel van gedrukte stukken, formulieren enz. was gezorgd. Intusschen, mocht de eene of andere handelsstad, in Duitschland of elders, zich tot navolging van dit door Hamburg gegeven voorbeeld bewogen voelen, dan zal het ongetwijfeld geraden zijn, de werking der daar bestaande organisatie door mannen van de praktijk *an Ort und Stelle* nauwkeurig te doen bestudeeren.

II.

In den voormiddag van den tweeden vergaderingsdag nam in de eerste plaats het woord over het onderwerp: hernieuwing van het privilegie der Rijksbank, de heer MAX SCHINCKEL, lid van het bestuur der thans met elkander verbonden groote bankinstellingen: *Norddeutsche Bank* te Hamburg en de *Disconto-Gesellschaft* te Berlijn, Voorzitter der Kamer van Koophandel van eerstgenoemde stad. Al te groote uitbreiding zou dit opstel verkrijgen, wilde ik, ook maar geheel oppervlakkig, den tegenwoordigen stand van dit vraagstuk uiteenzetten. Nederlandsche belanghebbenden - ben ik goed ingelicht, dan bevindt zich voortdurend een niet gering aantal der acties van de Duitsche Bank in het bezit van landgenooten - zullen uit eene andere bron moeten putten, indien zij zich bekend willen maken met de ter zake op den derden Duitschen bankiersdag gevoerde beraadslagingen en aangenomen resoluties. Te dezer plaatse wil ik slechts vermelden, dat ik, uit principieel oogpunt, met de levendigste voldoening den heer SCHINCKEL een klemmend betoog hoorde voeren:

niet alleen *tegen* het stelsel der Staatsbank, maar ook *voor* het zooveel mogelijk ongeschonden behoud van het karakter der Centrale Bank van uitgifte als eene instelling der oeconomische maatschappij, wel is waar werkende onder staatstoezicht, als noodzakelijke voorwaarde van het haar toegekende recht van uitgifte, doch in de leiding van hare zaken onafhankelijk van, gewaarborgd tegen alle inmenging van politieke, uitteraard steeds partijdige belangen; - alsmede

voor zóó langdurige verlenging der concessie, als noodig om aan het beleid der Bank de voor alle oeconomische belangen des Lands zoo weldadige stabiliteit te verzekeren. Verlenging voor den tijd van vijf en twintig jaren werd ook in de aangenomen resolutie wenschelijk verklaard.

Waren op dit, wellicht ook op ander punt, sommigen der toehoorders het met den spreker niet eens, een zeldzaam kunstgenot verschafte ongetwijfeld allen zijne in ieder opzicht keurige voordracht. Door den inhoud meesterlijk, in den vorm een waar kunstwerk - ziedaar de indruk dien dit gesproken woord zelfs bij andersdenkenden heeft moeten achterlaten.

Daarop beklom het spreekgestoelte de heer VON KLITZING, thans Directeur der *Bank für Handel und Industrie* (*Darmstädtische Bank*) te Berlijn, vroeger lid van het *Directorium* der Rijksbank. Uit den rijken schat zijner ervaring deelde die spreker omtrent het beleid dier instelling tal van bijzonderheden mede, geschikt om veelszins verbreide misvattingen en onjuiste oordeelvellingen te wederleggen. Iedere Centrale Bank heeft van de zijde der Regeering ongegronde inmenging in de leiding van zaken, alsmede te sterke beslagneming op hare middelen voor de behoeften der schatkist te duchten - en, van de zijde

van het publiek, verwachtingen en eischen, die voor verwezenlijking niet vatbaar zijn, terwijl tevens door hen, die niet-aandeelhouders zijn, de overgroote menigte, al te zeer over het hoofd wordt gezien, dat het belang der aandeelhouders is het belang der Bank, en het ware, duurzame belang der Bank - dat van geheel het Land. *Beati possidentes*, de aandeelhouders! Onder hen zijn er toch velen die, tot hoogen prijs in het bezit hunner aandeelen gekomen, door die geldbelegging zwaar verlies hebben geleden. Maar het hooge dividendcijfer wekt, zoo dikwerf de hernieuwing van het octrooi aan de orde komt, bij het publiek den aandrang op vermeerdering van het winstaandeel van den Staat. Men ziet niet, hoe daardoor de Bank feitelijk meer en meer Staatsbank wordt en hoe aan Land en Staat beide aldus vele der ware voordeelen van deze instelling ontgaan. Zoo ergens, dan is hier van pas het bekende woord: *ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas.*

Niet zonder bevreemding en zeker zonder instemming hoorde ik den heer VON KLITZING ten aanzien der voorschotten der Bank aan de schatkist eene aanwending van dat woord aanbevelen, die niet de ware en zeker ook niet de door BASTIAT bedoelde is. Men vindt, zoo gaf hij te kennen, dat de middelen der Bank, in hooger mate dan met de belangen van handel en nijverheid vereenigbaar, tot het beleenen of disconteeren van schatkistbiljetten of -promessen moeten dienen: waarom moeten die der Bank aankomende vorderingen, die buiten twijfel even goed zijn voor haar bedrag als de beste wissels, afzonderlijk op den weekstaat worden genoemd; wat is er tegen, ze geheel te beschouwen en te behandelen als integreerend deel der wisselportefeuille? - Wel het een en ander deden in het debat sommigen der aanwezigen opmerken. Vooral dit m.e., dat de normale handelswissel eene nieuw voortgebrachte en aan het verkeer geleverde waarde vertegenwoordigt, de *Schatzanweisung* daarentegen eene verbruikte waarde, en niets is dan een middel om een gat in de schatkist te stoppen.

Ik laat geheel in het midden, of het in den gegeven staat van zaken tactisch goed gezien was voor het belang der aandeelhouders op te komen, zooals geschiedde bij monde van den derden inleider, den heer VON DER PLANITZ, lid van eene der aanzienlijkste Berlijnsche firma's: F.W. KRAUSE & Co. Na eenige gedachtenwisseling werd door hem een op de resolutie voorgedragen amendement ingetrokken; met eene door den heer SCHINCKEL aanbevolen redactiewijziging van het eerste lid werd zij in haar geheel met schier eenparige stemmen aangenomen: van een afwijkend gevoelen gaven slechts zeer enkele in de hoogte gestoken handen blijk.

De namiddag-bijeenkomst was uitsluitend gewijd aan de behandeling der vraag, of het deposito-verkeer (*Depositenwesen*) in Duitschland behoefte heeft aan wettelijke regeling. Ook over dit onderwerp drie

sprekers: een geleerde, de privaat-docent Dr. EDGAR JAFFÈ te Heidelberg; een 'Provinzialbankier' Dr. PAUL DAMME, lid der firma R. DAMME, te Dantzig, en de bestuurder van een der grootste Duitsche bankinstellingen, de *Dresdner Bank*, de *Geheime Oberfinanzrat* WALDEMAR MUELLER. Zonder aan de theoretische en de practische waarde der door de beide eerstgenoemden gehouden voordrachten tekort te willen doen, mag men ook hier van pas vinden het woord: *last not least.* Het laatste op deze bijeenkomst van Duitsche bankiers gehouden *Referat* was in geheel bijzondere mate belangrijk, en als het ware eene indrukwekkende peroratie der verhandelingen van het Congres. Gelezen, aandachtig gelezen en bestudeerd wil deze rede dan ook worden. Omtrent kapitaalvorming in eersten aanleg en in breede kringen der bevolking door bemiddeling der spaarkassen en -banken in Duitschland behelst zij een schat van gegevens, feiten en cijfers, ook uit het oogpunt der leer van het geld in het algemeen van zeer groot belang. Zij levert bovendien op stellige gronden het bewijs, dat in den tegenwoordigen tijd, tot welke bezwaren ook de te groote concentratie van het bankbedrijf in Duitschland aanleiding geven kan, de soliditeit der groote bankinstellingen ontwijfelbaar is. Zal het zoo zijn, ook wanneer eenmaal de Beurs niet te worstelen zal hebben met de belemmeringen eener beurswet, maar zich geroepen zal zien om de eischen der *Kriegsbereitschaft* te bestrijden? Ook wanneer binnenslands heftige krijg tusschen kapitaal en arbeid uitbreekt, of, in 't algemeen, de oeconomische belangen meer en meer in het teeken van den strijd van allen tegen allen komen te staan? In de dikwerf door mij verkondigde overtuiging, dat hierop noodzakelijk uitloopt de steeds toenemende uitbreiding der staatsbemoeienis, die het kenmerk is van onzen tijd, hebben ook de verhandelingen van den derden Duitschen bankiersdag mij bevestigd.

III.

Bijeenkomsten van vakgenooten als die, waaraan deze bladen gewijd zijn, heeten te recht 'dagen.' Weken en maanden zouden zij moeten duren, indien zij tot doel hadden, omtrent de te behandelen vraagstukken voorbereidend onderzoek in te stellen, en op grond daarvan ter vergadering uit den strijd der meeningen tot stellige besluiten te komen. Vooraf moeten deze zijn vastgesteld, door gedachtenwisseling bij monde en in geschrifte alle voorbereidende werkzaamheden zijn verricht, zoodat ter vergadering geen voorstellen worden gedaan, dan de zoodanige waarvan de aanneming bij eenparige stemmen of bij overgroote meerderheid bij voorbaat verzekerd is. Het mondeling verslag der inleiders strekt dan om niet slechts voor de aanwezigen, ook voor het publiek, èn den gegeven stand der zaak èn de strekking der desbetreffende resoluties toe te lichten, alsmede om gelegenheid tot

enkele vragen en opmerkingen te geven. Deze methode is, om het in 't voorbijgaan te zeggen, ook voor internationale conferenties van Regeeringen, het meest wellicht voor eene internationale vredesconferentie van 44 staten, alle doordrongen van de oude leer: *si vis pacem*, *para bellum* - meer practisch dan die volgens welke eene conferentie, zonder voldoende voorbereiding bijeentredend, geruimen tijd onder het oog van het publiek aan het werk moet blijven.

Voor zaken, tot het nemen van besluiten in gewichtige aangelegenheden vergadert men: een feestelijk karakter moet de bijeenkomst ook hebben. Daardoor biedt zij tevens te ruimer gelegenheid tot het aanknoopen of hernieuwen van persoonlijke betrekkingen, tot ongedwongen en vertrouwelijke gedachtenwisseling, voor menigeen van niet geringer nut dan het aanhooren van voordrachten en van de daarop volgende, niet dan formeele beraadslaging. Ook de Hamburgsche bankiersdag heeft op die wijze voor de leden en voor de genoodigden nut en genoegen willen verbinden en aan laatstbedoelden ruime gastvrijheid betoond.

Op de beide, tot behandeling van zaken bestemde dagen was in de pauze voor lafenis en versterking van den inwendigen mensch door eene goed voorziene *Frühstücks*-tafel zorg gedragen. Een groot feestmaal vereenigde de leden en de *Ehrengäste* in den avond van den eersten dag in het fraai gelegen *Uhlenhorster Fährhaus*: op den lof dien HEINRICH HEINE aan het toenmalig Hamburg van wege zijne ‘Gerichte’ toezwaait, bleek te dier gelegenheid ook het tegenwoordig Hamburg volle aanspraak te hebben; maar niet alleen werd door keur van spijs en drank lichamelijk genot geboden, eene lang reeks van tafelreden voldeed ook aan de behoeften van den geest. Zijn, bij dergelijke gelegenheid, de sluizen der welsprekendheid eenmaal geopend, dan is het niet altoos gemakkelijk ze weder te sluiten: het congres-comité had dus, wijselijk, op de menu's het bericht doen afdrukken: *Die Tischreden sind bereits vergeben.* Ik kan niet nalaten een woord van ingenomen herinnering te wijden aan den van geest tintelenden toast van den heer PAASCHE, den eersten Vice-President van den Rijksdag. Goed spreken kan slechts wie voor de vuist spreekt; ook de beste, ja misschien vooral de beste spreker is weleens *te* wakker, laat zich soms door de stemming van 't oogenblik verder vervoeren, dan met zijne ware bedoeling overeenstemt: te dezer gelegenheid toonde de heer PAASCHE zich geheel meester van het woord.

Eene feestvoorstelling in het *Stadttheater* besloot den tweeden da g: voor mij slechts een half feest, want na eene eerste acte die mij eindeloos voorkwam, had ik genoeg van de ten tooneele gevoerde liefdesgeschiedenis, een zangspel, waarvan - in den stijl van sommige onzer muziek-recensenten - de ‘verklanking’ mij noch ‘bij uitstek’ noch ‘bepaald’, zelfs in geen opzicht ‘superieur’ voorkwam.

Voor Zaterdag 7 September, den derden en laatsten dag, luidde het

program: des morgens rondvaart in Hamburgs haven, daarna *Frühstück* in het Park-Hotel te Flottbeck, des avonds, aan boord van den *Doppelschraubeschnelldampfer Fürst Bismarck*, een door de *Hamburg-Amerikanische Paketfahrt-Actien-Gesellschaft* aangeboden *diner.* Aan de bezichtiging van Hamburgs grootsche havenwerken zou ik met levendige belangstelling hebben deelgenomen, en, op de reeds aangeduide wijze, door persoonlijke kennismaking en gesprekken met onderscheiden somniteiten van Duitschlands financieele wereld had die dag voor mij het nut van mijn uitstapje naar de beroemde Hanzestad aanmerkelijk kunnen verhoogen. Maar persoonlijke omstandigheden noopten mij, reeds met den ochtendsneltrein de terugreis te aanvaarden.

In de aangenaamste en in zeer erkentelijke herinnering blijven mij de beide eerste dagen van het Duitsche bankiers-congres. Mannen van den eersten rang in de practijk, ook wetenschappelijk ver boven mij verheven, mocht ik het woord hooren voeren voor beginselen door mij, op grond uitsluitend van theoretisch onderzoek, dikwerf in woord en schrift verkondigd. Door het Bestuur, door leden van het Congres en door die mijner mede-genoodigden met wie ik te dezer gelegenheid in aanraking kwam, werd mij eene welwillendheid betoond, die dubbele waarde gaf aan de onderscheiding, mij in de uitnoodiging te beurt gevallen.

Zooals reeds gezegd: de te Hamburg behandelde, speciaal Duitsche vraagstukken hebben, hoe gewichtig ook, voor het Nederlandsch publiek geen rechtstreeksch belang, en een verslag ook over de bijzonderheden der gevoerde verhandelingen zou een boekdeel innemen. Maar een beeld in algemeene omtrekken, geschetst door een oog- en oorgetuige, zou, meende ik, den lezers van *De Tijdspiegel,* en zal, naar ik hoop, ook anderen landgenooten niet van alle belang ontbloot voorkomen.

ROCHUSSEN.

'*s Gravenhage,* 10 October 1907.

Het recht der gemeenschap.

Het recht der Gemeenschap. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Technische Hoogeschool te Delft, den 19den September 1907, door Mr. D. van Blom.

De journalistiek heeft haar verrassingen.

Vaak schermutselt ge in de schemering der... avondbladen met iemand, dien ge voor een tegenstander houdt; doch, breekt het licht der wetenschap dan door, zie, de gewaande tegenstander draagt dezelfde kleuren op zijn schild als gij!

Of, om het woordspel met de avondbladen te laten varen: de politiek is een gevecht, dat zooveel stof en damp en rook ontwikkelt, dat ge vriend en vijand nauwelijks herkent en 't licht der waarheid soms verduisterd wordt.

Mijn eerste polemiek in 't openbaar voerde ik tegen den redacteur van *De Tijdspiegel*, die toen dagelijks zijn artikel in *Het Vaderland* schreef. Na jaren bleek, dat wij, door overeenkomst ook in keus van studie, voor 't grootste deel dezelfde levensleer zijn toegedaan.

En toen *Het Vaderland* met zooveel degelijken ernst en zooveel kunde en toewijding geredigeerd werd door Mr. Van Blom, heeft menigmaal weer tusschen hem en schrijver dezes het staal der polemiek in levendige schermutseling geflitst. Wij hielden elkaar voor tegenstanders en zijn het misschien ook nog ten deele. Maar toch, nu Mr. Van Blom's inaugureele rede als hoogleeraar te Delft hem gelegenheid gaf, de diepere beginselen bloot te leggen van zijn staatsleer: nu blijkt, dat wij beiden, wat die beginselen betreft, op één en denzelfden bodem staan en wellicht alleen verschillen in de opvatting van nuancen of in conclusies uit gelijke praemissen.

En nog een verrassing bergt zijn rede.

Men kende van Mr. Van Blom dusver slechts geschriften. Als hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool optredend, had hij zich te bedienen van 't gesproken woord. Welnu, de sterk gerhythmeerde vorm dezer rede beantwoordt uitnemend aan haar bestemming voor orale voordracht.

Hierin toont Prof. Van Blom zich een trouwe leerling van ons beider leermeester Prof. Van der Vlugt, gelijk hij straks ook nog in ander opzicht blijken zal een volgeling van Prof. Van der Vlugt te zijn gebleven.

Zie hier bijv. een geheel jambische periode:

‘En overal, waar tusschen recht en wet een klove gaapt en meer naarmate zich die kloof verbreedt, verdiept, daar zijn er rotte plekken in den Staat.’

Let op, hoe eerst ‘klove’ en dan ‘kloof’ gezegd wordt, ter wille van de ongereptheid van het rhythme.

De bekende Justiniaansche definitie der justitia vinden wij in zuivere Nederlandsche jamben terug: ‘de stage wil om elk zijn recht te geven.’

En geheel in den stijl van Prof. Van der Vlugt in deze zinval:

‘Wat waarde immers zou een samenleving nog bezitten, waaruit 't begrip van recht en onrecht *gebannen was voorgoed?*’

Die drie vragend opstijgende jamben aan het slot, na den spondaeus ‘onrecht’, zijn typisch in den trant des leermeesters.

't Is in de rede van Mr. Van Blom echter wel eens noodig, een volzin een paar maal over te lezen, voor men de bedoeling heeft gevat.

De heer Van Blom heeft er niet altijd aan gedacht, dat hij, om zijn eigen woorden te gebruiken, ‘niet straffeloos de tegemoetkoming der verstaanbaarheid verzaken kon’ (bl. 1). Inderdaad alle respect voor deze plechtige manier om te zeggen, dat het voor een wetgever (en een redenaar) wenschelijk is om duidelijk te wezen.

Onmiddellijk volgt daarop de verzekering, dat het ‘niet te veel is gevergd, een woordenkeus te *mijden*, waarbij de in elks besef levende *mogelijkheid* zou zijn *buitengesloten*, dat ook de wetgever onrecht kan begaan.’ Hier krijgen wij een stuk of drie, vier negaties te herleiden, voor wij er achter zijn, dat (de rechtswetenschap) zich in haar woordenkeus behoort aan te sluiten bij het spraakgebruik, dat tusschen ‘wet’ en ‘recht’ onderscheid maakt.

Dit is nu tevens een goede overgang tot de bespreking van den inhoud der rede.

De heer Van Blom gaat uit van het onderscheid tusschen ‘het recht’ en ‘de wet’. Onder ‘het recht’ verstaat hij dan niet het zoogenaamde ‘positieve recht’ der juristen, dat als geschreven recht in de wet is neergelegd; maar het ideëele recht, ‘dat in het rechtsbewustzijn der menigte tot uiting komt’ (bl. 3), ‘het meer of minder klaar besef der rechtsgemeente’ (bl. 4).

De tweede omschrijving bevalt mij beter dan de eerste. De idee der rechtvaardigheid behoeft niet altijd scherp in het bewustzijn tot uiting te komen; zij kan ook meer of minder klaar in 't onbewuste leven van een volk, in 't raskarakter sluimeren. Ook is de menigte niet altijd hoogste instantie tot bepaling van de idee der rechtvaardigheid. Die idee kan ook leven in de keurgeesten, die de menigte leiden.

De gedachte, die Mr. Van Blom hier uitspreekt, wordt ook, op even

eenvoudige als heldere wijze, omschreven door Eduard von Hartmann (*Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins*, bl. 535):

'Het volksbewustzijn is zelden in staat, recht en billijkheid uit elkander te houden; het beschouwt ook wettelijk handelen als positief onrecht of onrechtvaardigheid, in zooverre de stand der wetgeving niet meer als redelijk wordt erkend, en omgekeerd houdt het dringende eischen der billijkheid reeds voor recht, onbekommerd of zij reeds bij de wet zijn gesanctioneerd en zonder te kunnen begrijpen, dat de rechter streng aan de geldende wetten is gebonden. De wetenschap mag deze verwarring noch medemaken, noch goedkeuren; maar zij mag en moet er uit leeren, namelijk leeren, dat de billijkheid het genetische beginsel van het recht is. Als het volk iets zoo onbillijk acht, dat het het voor onrecht of onrechtvaardig verklaart, dan kan men zeker zijn, dat de rechtsontwikkeling er na aan toe is, de rechtsorde zoo aan te vullen of te wijzigen, dat de verwarring van het volk tot waarheid wordt gemaakt; want als allen het er over eens zijn, dat iets onredelijk is, dan is nog slechts de formeele (wettelijke) verklaring dezer overeenstemmende meening van allen vereischt, om al deze uitstroomingen van subjectieve rede in het bekken der objectieve rechtsorde te verzamelen.'

Wij hebben dus te aanvaarden een Norm van Recht, die meer of minder duidelijk leeft in het bewustzijn des volks, en die hooger waarde heeft, dan het positieve recht, dat telken jare in het Staatsblad komt.

Doch Mr. Van Blom gaat verder.

Is eenmaal het beginsel van redelijke waardeering, als ingeschapen in de menschelijke natuur, verkozen boven het bloot constateeren van (rechts)verschijnselen, dan kan men natuurlijk niet blijven staan bij het resultaat van het bewuste of onbewuste oordeelen van één volk, maar moet men deze aldus verkregen resultaten tegen elkander waardeeren en moet er een oordeel mogelijk zijn, welk rechtsbewustzijn *het beste* is onder de rechtsidealen van verschillende volken.

Mr. Van Blom spreekt deze redeneering niet uit; maar hij aanvaardt haar resultaat, als hij (op blz. 6) het bestaan erkent van een 'Idee der Gerechtigheid', welke te koesteren de gemeenschap het hoogste belang heeft, als hij als factor van rechtsbepaling nadrukkelijk verwerpt 'de willekeur van de helft plus één', en als hij belang als rechtsbron ontkent, daar immers 'naast rechtmatige belangen onrechtmatige' staan en 'rechtmatig belang samenvalt met recht, onrechtmatig met onrecht.'

Inderdaad: indien er is een algemeene norm van waarheid, een algemeene norm van zedelijkheid, dan moet er ook zijn een algemeene norm van Recht, eene Idee der Gerechtigheid, voor de gansche menschheid geldig. Dan moet, met de woorden van Prof. Van der Vlugt, 'het Recht meester zijn over 's menschen wil, en niet 's menschen wil meester over het Recht.'

Door het bestaan der Idee der Gerechtigheid te erkennen, door het belang aan het recht te onderwerpen en de geldigheid der beslissing

van ‘de helft plus één’ te betwisten, toont Mr. Van Blom dus, de theorie der normen te aanvaarden en zich te stellen op het idealistische, anti-demokratische standpunt, waarop de leerlingen van Prof. Van der Vlugt elkander als geestverwant kunnen begroeten.

Maar om nu te komen tot de beantwoording der vraag, welk recht *behoort* te worden toegekend aan de ‘gemeenschap’, maakt Mr. Van Blom een koenen sprong.

‘Alvast leert het rechtsbewustzijn dit: dat elk individu zijn eigen rechten heeft.’ Hieruit leidt de heer Van Blom af, dat de Staatsgemeenschap rechten heeft, omdat zij optreedt ‘als individu, t.w. als gesloten eenheid’ (bl. 4, 5).

Onmiddellijk daarop evenwel rijst bij hem twijfel aan de juistheid zijner eerste stelling.

Hij verklaart de vraag niet te willen oplossen, ofschoon hij ‘hare fundamenteele beteekenis’ erkent, of ‘van recht sprake kan zijn, onafhankelijk van een rechtsgemeenschap.’ M.a.w. of Robinson aan recht onderworpen was, zoolang hij alléén op zijn eiland vertoefde.

De heer Van Blom laat deze quaestie rusten, laat den eerst opgenomen draad vallen en geeft dan aanstonds een andere reden, waarom de gemeenschap niet alleen rechten, maar zelfs hooger rechten dan de eenling heeft, namelijk omdat de gemeenschap is ‘de eenheid der huidige èn der toekomstige individuen.’

Ik kan de verleiding niet weerstaan te pogen mijnerzijds de leemte aan te vullen.

Laten wij ons houden aan het begrip ‘recht.’ ‘Een’ recht is een regel, ‘het’ recht is het stel van regelen, waarnaar de verhoudingen, betrekkingen en gedragingen van individuen *jegens elkander* bepaald worden. Voor de aanwezigheid van recht is dus vereischt de aanwezigheid van twee of meer personen. Daar het recht een stel van regelen is, die *tusschen personen onderling* gelden, kan het zonder een meervoud van personen niet bestaan. M.a.w. recht is, *ex definitione,* onbestaanbaar en ondenkbaar zonder een *rechtsgemeenschap.*

Recht kan dus niet inhaerent aan de individuen zijn, omdat zij individuen zijn; individuen kunnen slechts rechten hebben, omdat en voor zoover zij leden, elementen zijn in eene rechtsgemeenschap.

Men werpe mij niet tegen, dat er toch ook rechten zijn op zaken, zoodat één enkel alleenstaand individu, als bijv. Robinson, toch zou kunnen hebben een zakelijk recht, als bijv. eigendom (Vgl. Diephuis, N.B.R., II. bl. 15 vlg. VI. bl. 7; minder scherp laat Opzoomer zich uit: B.W. III. bl. 3).

Neen, ook een zakelijk recht is een recht tegenover *personen*: namelijk om mij in het gebruik mijner zaak ongestoord te laten. Mijn

zakelijk recht is mijn recht, dat andere personen, wie zij ook zijn, van mijn zaak afblijven. Waren er geen andere personen, stond ik alleen, ik had aan een zakelijk *recht* geen behoefte, een zakelijk *recht* zou geen inhoud of beteekenis hebben; want ik zou *de facto* over mijn zaak ongestoord beschikken.

Het blijft er dus bij: geen recht is denkbaar zonder een rechtsgemeenschap, waarin het geldt. Niet uit het bestaan van een individu volgt, dat hij rechten heeft, maar het recht is het gevolg van het bestaan eener gemeenschap van individuen. Het individu heeft rechten niet omdat het individu is, maar het heeft rechten en als noodzakelijk correlaat daarvan rechtsverplichtingen, omdat en voor zoover het deel uitmaakt van een gemeenschap.

Derhalve is het ook niet juist, dat de gemeenschap rechten heeft, omdat zij als individu optreedt; integendeel: het recht der gemeenschap is het primordiale; en daardoor volgt, dat de gemeenschap rechten heeft tegenover de individuen, juist omdat zij de gemeenschap is.

Deze redeneering wordt ook niet omvergeworpen door het feit, dat gemeenschappen van middelbare orde tegenover hare leden optreden als gemeenschap en als individu tegenover de hoogste gemeenschap.

Men hoort ook wel een woordspel tegen deze meening aanvoeren.

Het individu, zoo wordt er dan gezegd, is er voor (= eerder dan) den Staat, dus is de Staat er voor (= ten behoeve van) de individuen.

Het klinkt inderdaad aardig; maar logisch is het niet.

Gesteld dat het zoo ware - vermoedelijk is het slechts een reminiscentie van Rousseau's fantasie in zijn *Contrât Social* - dat de individuen er eerder waren dan de Staat, dan volgt daaruit nog niet, dat de Staat er is ten behoeve der individuen. *Post* is niet *propter*; prioriteit beduidt geen causaliteits- noch finaal verband. De ouders bijvoorbeeld zijn er eerder dan de kinderen; volgt uit deze prioriteit, dat de ouders er zijn ten behoeve van de kinderen?

In den hier bedoelden gedachtengang zou men alleen dan het bewijs kunnen leveren, dat de Staat er is ten behoeve der individuen, indien men kon aantoonen, dat zekere individuen op zeker oogenblik een staatsgemeenschap hadden gesticht om hun belangen te behartigen, op de wijze gelijk tegenwoordig naamlooze vennootschappen gesticht plegen te worden, en dat de tegenwoordige individuen de rechtverkrijgenden van deze primaire contractanten zijn.

De onderstelling, trouwens, dat de individuen er eerder zouden geweest zijn dan de gemeenschap, is met alle waarschijnlijkheid in strijd.

Uit welke diersoort de mensch ook ontstaan moge zijn, het is redelijk om aan te nemen, dat het ontstaan aanstonds een pluraliteit van exemplaren heeft betroffen(*).

(*) Er liggen hier tal van quaesties, wier volledige behandeling wellicht boekdeelen zou vereischen, maar die toch misschien summier mogen worden aangestipt.
Uit welke diersoort? Eugène Dubois meent den ‘missing link’ te hebben gevonden in den Pithecanthropus Erectus Dubois, waarvan door hem fragmenten in Trinil op Java gevonden zijn. Mevrouw Selenka sluit zich, na haar expeditie ter plaatse ondernomen, aan bij hen, die in den P. Erectus een Gibbon zien. Daartegenover staat, dat Hermann Klaatsch op zijne expeditie naar Australië bij de inboorlingen aldaar o.a. in den vorm der sinus frontales groote overeenkomst met de Pithecanthropen heeft aangetroffen.
Wilser gaat zelfs zoo ver van in den Pithecanthropus Neanderthalensis King een soort van het geslacht Homo te zien, die hij, met afwijking der vóór hem gevolgde nomenclatuur,

Is nu de mensch aanstonds in meerdere exemplaren opgetreden, dan rest nog de vraag: behoorden dezen tot de gezellig levende (gemeenschap vormende) dieren?

Zoolang niet vaststaat, waar de stamboom van den mensch wortelt, is het bezwaarlijk uit 's menschen voorgangers te argumenteeren. Sterker is het argument, dat de mensch thans zonder eenigen twijfel tot de ‘gezellig levende’ (beter: gemeenschap vormende) dieren behoort. Wie met De Vries de onveranderlijkheid der soorten aanneemt, moet dus ook aannemen, dat deze eigenschap aan den mensch sedert zijn ontstaan inhaerent is geweest; wie beweert, dat de mensch aanvankelijk enkel in gezinnen zou hebben geleefd, gelijk de meeste anthropoiden en de groote roofdieren, en eerst later tot het leven in gemeenschap zou zijn overgegaan, zou dit moeten bewijzen.

Het feit dat de mensch in de sterkste mate tot de gemeenschapvormende dieren behoort, ‘in hooger mate dan alle bijen of kuddedieren’ - πασης μελιττης □αι παντου □γελαιου ζψου μαλλον - is trouwens reeds door Aristoteles opgemerkt. De mensch is, gelijk deze fijne waarnemer reeds zeide, ‘een *van nature* in gemeenschap levend dier’ - φυσει πολιτι□ον ζψον - waaruit natuurlijk volgt, dat de ‘ge-

Homo Priscus doopt (terwijl hij dan aan den Homo Priscus Lapouge den naam Homo Primigenius geeft). Daartegenover oppert Prof. Hubrecht de mogelijkheid, dat de philogenese van den mensch gedurende veel langer tijd dan dusver werd aangenomen evenwijdig aan die der anthropomorphe apen loopt.

Over den Pithecanthropus Krapinensis zijn de acten eveneens nog lang niet gesloten.

Door mutatie of door variatie? Ofschoon biologen van teleologische richting als Paulsy blijven hechten aan de theorie van Lamarck omtrent het ontstaan der soorten door geleidelijke verwerving van eigenschappen, staan de meesten toch wel op het standpunt der algemeene geldigheid van de mutatie-theorie van Hugo de Vries. Inderdaad schijnt het verstandiger zich te houden aan Aristoteles' goeden en logischen raad: ‘τα α□τα περι των α□των’. De Vries heeft het ontstaan der soorten door mutatie bij planten aangetoond; door de mutatie bij dieren te verwerpen, zou men de zaak noodeloos moeilijk en ingewikkeld maken. Integendeel brengt goed wetenschappelijk gebruik mede om de mutatie-theorie voor de geheele levende natuur te aanvaarden, tot het bewijs mocht worden geleverd, dat zij bij de planten wel, maar bij de dieren niet geldt. Prof. Hubrecht spreekt dan ook als zijn overtuiging uit, dat de talrijke mutanten van het genus Homo het materiaal zullen kunnen en moeten leveren, waaraan op zoölogisch gebied De Vries' mutatie-theorie het eerst en het volledigst getoetst zal behooren te worden.

Men bedenke, dat variatie, gelijk met name door Quetelet en Galton is aangetoond, zich steeds binnen bepaalde grenzen beweegt en dus bezwaarlijk een soortvormend beginsel kan wezen.

Pluraliteit van exemplaren. Het gelijktijdig opkomen eener mutatie bij meerdere exemplaren is door Prof. De Vries zoowel door waarneming als door proefneming bewezen.

Curiositeitshalve zij nog aangeteekend, dat ook in het Bijbelverhaal naast Adam en Eva nog andere menschen op den achtergrond schijnen te staan: Gen. IV:17. Ook Gobineau kon bij den oorsprong der menschen uit één paar niet berusten. *Inégalité des races humaines*, I, blz. 106-121.

meenschap' 'behoort tot de dingen, die er van nature zijn' - των φυσε□ □ πολις □στιν - (Ed. Berol. II. blz. 1253, A, 3-8).

Zoodat 'individuen' en 'gemeenschap' gelijktijdig hun verschijning op aarde hebben gemaakt en van een prioriteit naar tijdsorde tusschen deze beide geen sprake is.

Welke beteekenis is nu echter aan de gemeenschap in dit verband toe te kennen?

Zoowel deductie uit het begrip als waarneming der verschijnselen wijzen er op: De 'gemeenschap' is van den aanvang af *eo ipso* een 'rechtsgemeenschap.'

Wat is recht? Een stel van regelen, waardoor de betrekkingen en gedragingen der individuen eener gemeenschap jegens elkander en dus ook jegens de gemeenschap bepaald worden.

Waaraan zien wij, of ergens recht aanwezig is? Hieraan, dat individuen zich naar zulke regelen gedragen, hetzij uit eenmaal verkregen gewoonte, hetzij uit vrees voor gevolgen van anders handelen, hetzij uit vrije verkiezing; maar in elk geval zonder dat elke gedraging telkens door tusschenkomst van een sterkere wordt afgedwongen.

Zie nu naar in gemeenschap levende dieren.

Bijen en mieren gedragen zich naar een geheel systeem van bindende regelen tot heil hunner gemeenschap. Kudden van runderen, gemzen, olifanten, apen, gehoorzamen aan de bevelen van aanvoerders, zetten wachters uit om hun gemeenschap voor gevaar te behoeden; kortom, ook hun gedrag is aan regelen ten bate hunner gemeenschap gebonden.

Reeds Aristoteles trouwens toont dit te hebben opgemerkt, als hij zegt, dat de mensch *in hooger mate* een gemeenschap vormend dier is dan bijen of kuddedieren, daarmede erkennende, dat ook deze πολιτι□α ζψα zijn.

Waarneming leert ons dus, dat 'gemeenschap' hetzelfde is als 'rechtsgemeenschap.' Redeneering voert tot hetzelfde resultaat: een gemeenschap is ondenkbaar zonder een stel van rechtsregelen, die haar bijeenhouden.

Steeds weder worden wij er dus toe geleid om met Aristoteles te concludeeren: de mensch is een *van nature* in een rechtsgemeenschap levend dier. En daarmede kunnen wij de fantasie van Rousseau en zijn bewuste of onbewuste volgelingen omtrent een tijdstip, waarop de dusver zelfstandig levende menschen zich welbewust en opzettelijk bij privaatrechtelijke overeenkomst tot een gemeenschap aaneensloten, naar het rijk der fabelen verwijzen.

Hebben we nu alzoo de simultaneiteït en de noodwendige onafscheidelijkheid van individu en gemeenschap geconstateerd, dan komt de vraag naar de betrekkelijke waarde van individu en gemeenschap aan de orde.

Vragen wij daartoe eerst naar het doel eener gemeenschap.

Het is weder Aristoteles, die even nuchter als eenvoudig antwoordt: dat elke gemeenschap ter wille van iets goeds bijeen is. Hetgeen dan natuurlijk in de hoogste mate gelden moet van de opperste van alle, die allen omvat: den Staat (t.a.p. blz. 1252).

Wat is dit goeds? Vooreerst een oeconomisch voordeel.

Bij mijne bespreking van Prof. De Louter's rectorale oratie 'Staat en Maatschappij' heb ik getracht de meening te verdedigen, dat Staat en Maatschappij ééne en dezelfde gemeenschap zijn, alleen uit verschillend gezichtspunt beschouwd. Mag ik bij deze meening volharden, dan moet geconstateerd, dat het de menschelijke gemeenschap is, door middel van welke alle levensbehoeften harer leden volledig worden bevredigd. Het Robinson-verhaal is een uitzondering, die dien regel bevestigt. Het gemeenschappelijk bevredigen der levensbehoeften constateeren wij ook als het doel der gemeenschappen van kuddedieren, bijen, mieren, enz. Aristoteles drukt dit uit, door te zeggen, dat de gemeenschap is eene α□ταρ□ια, welk begrip door den vertolker in het Latijn aldus wordt weergegeven: 'perfecta societas, quae ad summum jam omnis copiae bonis omnibus cumulatae nihilque praeterea requirantis culmen pervasit'; of later 'copia ipsa suis opibus pollens et contenta et nihil extra se desiderans.'

Van de menschelijke gemeenschap echter is dit het doel niet alleen.

Er komt een ethisch goed bij.

'Γινομενη μεν ο□ν του ζην □νε□εν, ο□σα δε του ε□ ζην': 'oriens quidem vivendi causa, constans autem bene vivendi gratia': 'de Staat, ontstaan om te kunnen leven, bestaat om wèl te leven.'

Conform Gobineau (*Inégalité,* I, blz. 84):

'Il n'y a pas de peuplade si abrutie, chez laquelle ne se démêle un double instinct: celui des besoins matériels, et celui de la vie morale.'

Boven het materieele levensonderhoud uit, is het doel der gemeenschap de zoo hoog mogelijke ideëele volmaking op intellectueel, cultureel, moreel gebied.

Vatten wij alle menschelijke levensuitingen: welvaart en behaaglijkheid, wetenschap en kunst, onderlinge verdraagzaamheid en persoonlijke zedelijkheid onder het begrip 'cultuur' te zamen, dan is het doel der gemeenschap: steeds hooger volmaking der cultuur (v. Hartmann, *Phaen. d. sittl. Bew.,* blz. 627, 638).

Von Stahl's bepaling: 'de Staat is een zedelijk rijk' is daar dan onder begrepen, maar put deze gedachte niet geheel uit.

Aristoteles voegt daar aan toe, dat dit doel tegelijk het 'wezen' (φυσις) van den Staat is: □ δε φυσις τελος □στιν: ο□ον γαρ □□αστον □στι της γενεσεως τελεσ□εισης, ταυτην φαμεν την φυσιν ε□ναι □□αστου, □σπερ □ν□ρωπου, □ππου, ο□□ιας. Dat is: 'aard en doel zijn één: zooals elk ding is, wanneer zijn wording voleindigd is, zoodanig zeggen wij, dat de natuur van elk ding is, zooals bijv. van een mensch, een paard, een huis,' - 'at

natura finis est: quale enim quidque est ortu ejus absoluto atque perfecto, hanc cujusque naturam esse dicimus.'

Dit is geheel Platonisch gedacht. De volkomenste vorm, die iets kan bereiken, zooals bijv. een mensch, een paard, een huis, is de aard, de natuur, het wezen, het begrip of de *idee* daarvan. En daar het nu van zelf er naar streeft dien volkomensten vorm te benaderen, zoo is deze tevens het doel. Moderne biologen, als bijv. J. Reinke, sluiten zich weder bij deze leer aan en kunnen naast de causaliteit de finaliteit (Zielstrebigkeit) niet ontberen. Het wezen en het doel der gemeenschap zijn dus identiek: de gemeenschap is *Selbstzweck,* zij heeft haar doel in zichzelf; anders omschreven: haar wezen en doel is te streven naar het ideaal van menschelijke cultuur.

Hieruit zou nu reeds zijn af te leiden, dat, aangezien zoowel het individueele als het ideëele doel der gemeenschap alleen door de gemeenschap en niet door op zichzelf staande individuen zijn te bereiken, aan de gemeenschap hooger waarde dan aan de individuen moet worden toegekend.

Men zou daartegen echter kunnen aanvoeren, gelijk Kant gedaan heeft, dat, aangezien toch individuen de dragers der materieele en ideëele goederen zijn, de individuen hooger waarde dan de gemeenschap hebben.

In de tegenwerping zelve ligt echter reeds een tegenspraak. Lang niet alle individuen zijn in gelijke mate dragers dier idealen, gelijk de meest oppervlakkige waarneming ons leert. Gobineau (*Inégalité,* I, blz. 93-102.) betwijfelt zelfs, evenals E. von Hartmann (*Phaen. d. sittlichen Bewusstseins*, blz. 634), of de onderste lagen der maatschappij wel eenig, of althans evenveel aandeel als de hoogere, aan het voortschrijden der cultuur hebben. Men kan dus niet zeggen, dat *de* individuen dragers der cultuuridealen zijn, en dan kan ook niet worden geconcludeerd, dat *de* individuen hooger waarde dan de gemeenschap hebben.

Er is echter meer.

Ware, gelijk Kant beweert, het individu einddoel, Selbstzweck, alzoo de som der individuen einddoel van den Staat, ja van de schepping, dan zou het egoïstische principe het hoogste beginsel zijn van ethisch handelen. Aan de logica dezer redeneering valt moeilijk te tornen en de hierbedoelde consequentie wordt dan ook ten deele door Nietzsche getrokken. Het egoïsme is volgens Nietzsche inderdaad het hoogste ethische beginsel.... voor eene elite van weinigen, de 'Herren', waaruit later de Uebermensch voortkomen zal. Om steeds meer ideëele volmaking der cultuur is het te doen; dat is Nietzsche eens met Von Hartmann, dit is de kern ook van Nietzsche's leer. De hoogste bloei der cultuur belichaamt zich nu in enkele heldengestalten (bijv. Michel-Angelo, Goethe, Bismarck); daar deze nu in den wedloop van den strijd om het bestaan de dragers zijn van den fakkel van het ideaal, dien zij aanstonds weer aan anderen zullen overdragen, mogen en moeten zij zelfs minder waardige individuen opofferen, als het

onvermijdelijk is om hun vlammend ideaal steeds nader tot den top te brengen. Aan minder hoog staande geesten is de toepassing dezer 'Herren-Moral' volgens Nietzsche niet geoorloofd: 'Bist du ein Solcher, der einem Joche entrinnen *durfte*? Es giebt Manchen, der seinen letzten Werth wegwarf, als er seine Dienstbarkeit wegwarf.' (*Zarathustra,* blz. 92, I, § 18).

Kant nu tracht aan deze consequentie, dat het egoïsme het hoogste doel van alle individuen zou moeten zijn, te ontkomen, door de 'vrijheid' als hoogste beginsel op te stellen, en wel als zedelijke vrijheid gedacht. Wanneer ik vrijwillig zoo handel, dat het voor allen het beste zou zijn, indien allen handelden desgelijks, dan voel ik mij in waarheid zedelijk vrij. In dezen gedachtengang wordt echter het begrip vrijheid met eenige 'vrijheid' gebruikt.

Neemt men vrijheid in den gebruikelijken zin, dan beteekent zij dit, dat iedereen zelf zijn handelingen bepaalt. Is nu de vrijheid, aldus gedacht, een ideaal, dan moet dit ideaal ook voor zoo absoluut mogelijke toepassing vatbaar zijn. Ieder individu bepaalt dus naar eigen vrije verkiezing zijn eigen handelingen, - hetgeen volkomen overeenstemt met de leer, dat de individuen Selbstzweck zijn. De consequentie ware dan echter (onder meer) een algemeen absoluut egoïsme, wat Kant evenmin bedoeld heeft, als wij het als een ideaal van zedelijkheid zouden kunnen erkennen.

Vrijheid evenwel, opgevat in dien zin, dat ieder zichzelf vrijmaakt van booze hartstochten en verleiding tot niet-zedelijk handelen, leidt volgens Kant zelf tot deze consequentie, dat men zoo gaat handelen, dat zijne handeling, algemeen gevolgd, voor allen het beste zou zijn: de kategorische imperatief 'Du sollst' (waar Nietzsche het vrijheidsprincipe 'Ich will' tegenover plaatst). Maar dan is toch weer het einddoel van aller handelen: het heil der *gemeenschap*, waarmede dan moeilijk te rijmen valt, dat niettemin de individuen *Selbstzweck* zouden wezen.

Tegen de leer, dat de individuen Selbstzweck zouden zijn, spreekt ook de ervaring.

Overal in de natuur zien wij de opvallendste verkwisting van individuen. Millioenen en milliarden van spermatozoiden, zaden, eieren, embryonen gaan te gronde, tegenover een enkel, dat tot ontwikkeling komt. Een enkele plant van Nicotiana Tabacum brengt 40,000 zaden, een enkele wijfjesharing brengt 60,000 eieren per jaar voort; hoeveel daarvan komt tot ontwikkeling? Hoeveel jonge dieren (visschen bijv.) gaan te gronde, voor zij volwassen worden? Hoeveel kinderen sterven als zuigelingen? Hoeveel menschenlevens worden door natuurrampen onmeedoogend vernietigd?

Overal in de natuur zien wij de individuen zonder bedenken opgeofferd aan de soort. Erkennende, dat God in de natuur deze orde gewild heeft, zouden wij dan mogen aannemen, dat God elk menschelijk individu bij uitzondering tot Selbstzweck gemaakt had? Heeft God zulke eendagsvliegen tot heeren van 't heelal bevorderd?

We *zien* immers het tegendeel!

Moeten wij, nadat Copernicus de aarde uit haar geusurpeerde plaats in het middenpunt van het heelal heeft verdreven, dan nog, kinderlijk anthropocentrisch denkend, elk menschelijk individu als middenpunt van het heelal blijven aanbidden?

Toch niet omdat in elk met bewustzijn begaafd individu een vonk van den wereldgeest gloeit en die vonk immers na zijn dood niet wordt uitgebluscht doch zich weder aanstonds of trapsgewijs met den wereldgeest vereenigt?(*)

In dien gedachtengang is immers de wereldgeest Selbstzweck en niet zijn toevallige incarnatie in een of ander individu.

Doen wij dus niet verstandig ons te vereenigen met Plato's erkentenis, dat de type of idee der soort het waarlijk zijnde is en het individu slechts weinig waard?

De individuen verdwijnen alle na een korte spanne tijds. Wat blijft, is de type, hetzij wij deze met Plato de idee, of met Linnaeus of Darwin de soort mogen noemen.

'Wer alles dies sieht, der wird sich nicht der Ueberzeugung verschliessen können, dass die Individuen in keinem Reiche der Natur eine Geltung als Selbstzweck beanspruchen können, dass sie überall nur als Mittel figuriren und schonungslos ohne alle Rücksicht auf ihr Wohl oder Wehe oder auf ihre Existenz im Dienste höherer Ordnung verbraucht werden' (v. Hartmann).

Beperken wij onzen blik tot individu en gemeenschap onder de menschen.

Sterven dagelijks niet een groot aantal menschen, die, buiten engsten kring, in de gemeenschap geen eenigszins naspeurbare leemte nalaten? Is het leven van Jan, Pieter of Hendrik in den regel voor den algemeenen gang van zaken van zooveel beteekenis, dat wie het geheel overziet, ook maar bespeurt, dat Jan, Pieter of Hendrik hun plaatsen hebben verlaten? Zijn niet alweer een andere Jan, Pieter of Hendrik opgestaan, die, de gelederen sluitend, ongemerkt de plaatsen der verdwenenen hebben ingenomen?

Wie rustig thuis zit, klaagt, als bij een oorlog tienduizenden jonge, bloeiende levens worden weggemaaid. Voor wie zelf mee ten strijde trekt, wordt het weldra bijna een onverschillige zaak, en generaals zien hun zoons vallen zonder een oogenblik de leiding van den slag te staken. Gelijk Schiller den Wurtembergschen graaf in den mond legt:

> 'Mein Sohn ist wie ein andrer Mann.
> Marsch, Kinder, in den Feind!'

(*) Men kan, en reeds door de Eleaten is dit geschied, hiertegen aanvoeren, dat 'geest' in tegenstelling tot de materieele dingen niet meetbaar en dus ook niet deelbaar is. De ervaring echter kent aan ieder individu een eigen 'individualiteit', alzoo een eigen individueele van die van andere individuen duidelijk onderscheiden ziel onwederlegbaar toe. Wie met hoogere dieren omgegaan heeft, treft die individualiteit zelfs niet enkel bij den mensch aan. *Trapsgewijs*: ik denk daarbij aan het 'Ka' der oude Egyptenaren, aan het 'Karma' der Brahmanen, aan het 'astrale lichaam' van moderne occultisten, zonder daaromtrent mijnerzijds een meening te durven uitspreken.

En oefent zoo sterke aderlating als een oorlog eenigen invloed uit op den gang van zaken in de gemeenschap? Ja, als een prikkel tot verhoogde energie; en de ervaring leert zelfs, dat het geslacht, dat na den oorlog geboren is, in kracht en talrijkheid de vorige generaties overtreft.

De menschelijke gemeenschap is gelijk een waterval. Onophoudelijk wisselen de druppels, die den waterval samenstellen. De waterval blijft.

> 'Am farb'gen Abglanz haben wir das Leben.'
> (Goethe's *Faust* II Teil. I. Act.)

Men kent het schoone beeld, waarmede Goethe de inleiding tot het tweede deel van zijn *Faust* besluit. Het licht der zon is in zijn volheid voor den mensch verblindend. De waterval is de menschheid. Haar streven spiegelt zich af in de regenbogen, die de zon uit den waterval verwekt.

Het is een pendant op Plato's beeld van de grot.

De zon is het Licht der Waarheid, de Idee van het Goede, is God. Dit licht bestraalt het menschengeslacht, gelijk de zon den waterval bestraalt; en de waterval neemt het op en kaatst het terug in duizend kleuren, daarbij de eenheid van het licht tot een veelheid ontledend. Dat wil zeggen: de menschen zijn hiertoe op de wereld, opdat zij het goddelijke licht in zich opnemen en afstralen naar hun vermogen. Zij zijn hiertoe op de wereld, om het ideale zooveel mogelijk te benaderen in waarheid, schoonheid en zedelijkheid. Door middel van wetenschap, zedelijk handelen en kunst hebben zij in zich op te nemen en te weerstralen de Idee van het Goede, in wie deze weer te zamen vloeien.

En dit doel kan alleen in gemeenschap worden bereikt. Alleen de gemeenschap maakt de differentiatie en integratie mogelijk, die onmisbaar zijn voor een ideëele ontwikkeling der menschheid. Hooge cultuuridealen worden alleen in een georganiseerde gemeenschap bereikt. De gemeenschap is Selbstzweck.

Het eigenlijke einddoel van het leven der menschen op aarde blijft de stijgende idealisatie van het type 'mensch', van de menschidee. De idee is het wezenlijk zijnde, de individuen zijn de vergankelijke stof, waarin de idee zich op aarde zooveel mogelijk tracht uit te drukken. Weder anders uitgedrukt: het einddoel van het menschenleven is de toenemende idealisatie der cultuur in haar hoogsten zin. Individuen wisselen elkander op aarde met de snelheid van een waterval af, wereldrijken worden en vergaan, opdat de idealen der menschheid steeds hooger lichten. Zoo offert zich ook de edelste individu vrijwillig op tot verheerlijking van de idee. De idee nu leeft in de gemeenschap.

Leven en welzijn der individuen zijn van oneindig kleine, de ideëele goederen der menschheid van oneindig groote waarde. Ter bereiking dier ideëele goederen is een gedifferentieerde, geïntegreerde en georganiseerde gemeenschap noodzakelijk en onmisbaar. De waarde der

individuen is derhalve in vergelijking tot de waarde der gemeenschap gering.

En - nu begin ik weder tot Prof. Van Blom te naderen - de waarde van de som der op een gegeven oogenblik in eene gemeenschap aanwezige individuen is in vergelijking tot de gemeenschap ook nog gering, omdat deze gemeenschap *meer* individuen omvat dan de tegenwoordige alleen.

Zij omvat ook de toekomst.

Al mag de Nederlandsche gemeenschap in haar groei ook van republiek monarchie zijn geworden, niemand zal ontkennen, dat de Republiek der Geunieerde Gewesten van de 16de, 17de en 18de eeuw en het Koninkrijk der Nederlanden van de 19de een en hetzelfde organisme zijn.

Al is het graafschap en latere keurvorstendom Brandenburg allengs aangegroeid tot de Pruisische monarchie en deze op haar beurt een machtig orgaan geworden in het Duitsche Rijk, niettegenstaande deze groeiverschijnselen was ook deze gemeenschap één voortlevend organisme.

Ook al hadden in Frankrijk in den loop van zestien eeuwen nog zooveel wisselingen plaats, zoowel in den vorm der organisatie als in de samenstellende elementen, niemand zal de continuiteit van ‘La France’ als eenheidsorganisme ontkennen.

De gemeenschap van heden gaat allengs over in de gemeenschap van het toekomstige geslacht. Het belang van de som der heden aanwezige individuen is en blijft dus altijd iets anders en iets geringers dan het belang der gemeenschap, hun recht iets anders en geringers dan het recht der gemeenschap.

En gesteld, dat de meerderheid der heden aanwezige individuen, kortzichtig gelijk volksmassa's somtijds zijn, hun belang als recht aan de gemeenschap zoude willen opdringen, dan ‘behoort’ die eisch te worden afgewezen, indien dat belang in strijd zou zijn met de toekomst, die ook hare rechten heeft. Gelijk Mr. Van Blom terecht opmerkt.

De heer Van Blom voegt er echter niet bij, dat de gemeenschap ook het verleden omvat.

Het verleden is in het heden niet afgedaan, gelijk oppervlakkige beschouwing misschien zou meenen.

Eer zou de meening kunnen worden verdedigd, dat het tegenwoordige geslacht slechts een handvol marionetten is, wier draden door de dooden, die zijn heengegaan, worden bewogen.

De herediteit toch is niet alleen op lichamelijk, maar ook op psychisch gebied een zoo sterke natuurmacht, dat de ziel van elk onzer slechts de resultaten is der zielen onzer voorouders en de ziel van ons volk het meer of minder verslapte of versterkte product der ziel van de rassen, die het samenstelden.

Mag die psychische erfenis grootendeels in 't onbewuste geestesle ven bewaard liggen, mag zij meer den vorm aannemen van instincten, dan

van gedachten, het volkskarakter is en blijft product van het verleden.

Bij een Germaansch rasvolk als het Engelsche wordt, ook heden nog, zoo collectief als individueel optreden door het ras-instinct geleid, dat steeds in alles de grootheid van Old-England beoogt.

De Joden hebben nog steeds hetzelfde handels-instinct, waarvoor hun Hethitische voorvaderen beroemd waren.

De *furor teutonicus*, dien de Romeinen bij ervaring vreesden, die hier en daar in de Oud-IJslandsche heldenzangen zoo duidelijk beschreven wordt, heeft nog in den oorlog van 1870 Westfaalsche regimenten aangegrepen.

Deze wet der herediteit is eensdeels zoo bekend en door tal van geleerden zoo muurvast geconstateerd, anderzijds zou hare détailleering zoo breede ruimte beslaan, dat ik het bij deze aanduiding wil laten.

Slechts zij nog vermeld, dat zij bij de Japanners... staatsgodsdienst is. In overeenstemming met wat door de beste moderne natuuronderzoekers van het Westen wordt geleerd, gelooft ieder kind in het Verre Oosten, dat zijn ziel uit de zielen zijner voorouders is samengesteld. Het geheele Japansche volk schreef eenstemmig zijn overwinning op de Russen toe aan de bezieling van zijn voorgeslacht: en in zijn eindrapport aan den Mikado heeft een hoog intelligent man als Markies Ito aan het voorgeslacht den dank daarvoor gebracht(*).

Hoe kort ik, helaas, dit belangrijke onderwerp ook heb moeten aanroeren, het was noodzakelijk, even aan te teekenen, dat de gemeenschap niet alleen de *negotiorum gestor* van het nageslacht, maar ook de lasthebber van het voorgeslacht is, welks *traditie* als factor der handelingen van het heden noch verwaarloosd mag worden, noch onderschat.

En ook zoo beschouwd, komt aan het recht der gemeenschap en aan de gemeenschap zelve weder oneindig hooger waarde toe dan aan de individuen van eenig oogenblik.

J.H. VALCKENIER KIPS.

(Slot volgt).

(*) Gelijk gezegd, moet ik hier, gelijk overal in dit opstel, met aanduidingen volstaan en maakt het bestek mij breed betoog met aanhalingen van auteurs onmogelijk. Toch moet ik even uiting geven aan mijn verwondering, dat een zoo schrander man als Prof. M.W.F. Treub, die in zijn 'Darwinisme en Socialisme' (*Sociale Vragen* blz. 1-56) werkelijk veel juiste dingen zegt, op bl. 39 toont de wet der herediteit totaal voorbij te zien, als hij zegt, dat de natuurwetenschap zich verzetten zou tegen de erkenning van de aristocratie der geboorte. Het tegendeel is het geval! - Als Prof. Van Embden (*Darwinisme en Demokratie*, bl. 256, 282, 289, 346, enz.) de herediteit zelfs *ontkent*, dan kan men hem slechts verzoeken de werken, die hij aanhaalt, eerst nog eens aandachtig te lezen, alvorens men van discussie met hem eenige vrucht zou kunnen verwachten.

De verdraagzaamheid in de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

De toestanden in de Generaliteitslanden dienen afzonderlijk te worden beschouwd(*). Door hunne overwegende roomsche bevolking, hunne ligging dicht bij het gebied van den vijand leverden zij voortdurend gevaar voor de Republiek. Dit verklaart de strengheid, waarmede zij bij afzonderlijke wetgeving werden geregeerd. De invoering van den gereformeerden godsdienst als een middel om de veroverde gewesten hechter aan de Unie te binden; de daarmede samenhangende huwelijkswetgeving, waardoor het huwelijk politiek en het trouwen voor den priester verboden werd, zoodat ook de katholieken door schout of predikant moesten worden ‘gecopuleerd’, dit alles was wel in lijnrechten strijd met de godsdienstvrijheid, door de Republiek als beginsel aangenomen(†). Doch in het ‘à la guerre comme à la guerre’ vond de hardheid van het stelsel wezenlijk verontschuldiging. Die ‘invoering van den gereformeerden godsdienst’ ging overigens op papier gemakkelijker dan in de praktijk. In deze streken, waar de gansche bevolking katholiek was en slechts de van buiten af ingevoerde ambtenaren en militairen protestant waren; waar de verbanning van alle praetense, geestelijke personen eene doode letter was gebleven en de gereformeerde predikant in 't midden van zijne dusgenaamde ‘gemeente’ gevangen zat als een eenzame en gehate indringer, daar bracht de regeeringspolitiek veel tragi-komische effecten teweeg. Laat mij ter illustratie daarvan de geschiedenis mogen verhalen van ds. Paulus Arleboutius.

Deze predikant had zich beschikbaar gesteld om te worden benoemd in de Meierij van 's-Bosch en den 25sten April 1633 wezen H.H.Mog. hem Tilburg als standplaats aan. Den 6^{den} Augustus begaf hij zich, door 60 ruiters geëscorteerd, daarheen. Het, natuurlijk roomsche, kerkgebouw moest met geweld worden opengebroken, daarna werden de deuren van nieuwe sloten voorzien en de sleutels den predikant overhandigd. De Staatsche ruiters verlieten hierna het stadje en, zegt ds.

(*) Het markizaat van Bergen op Zoom, Hulst en Hulster-ambacht, de Meierij van 's-Hertogenbosch, de landen van Overmaze stonden onder direct bestuur van de Generale Staten.

(†) Vergel. uitvoerig hierover in mijn artikel ‘De gereformeerde kerk in haar strijd om het wettig huwelijk’, *Nederl. Archief v. Kerkgesch.,* II, 1903, blz. 270 vlgg. 361-365.

Arleboutius, ‘ick bevont mij alleen onder zooveel gepassioneerde papistische boeren, dies ging ick in mijn logement.’ Nu begint er voor den eenzamen pionier der gereformeerde religie een leven van dagelijksche kwelling. De pastoor predikt voor en na op het kerkhof. Op feestdagen is het rumoer vooral groot. Den 25sten October, H. Crispijnsdag, dringen de schoenmakersgezellen in den toren binnen en luiden de klokken, wat de dominee hun wel met scherpe woorden verbood, doch daar hij alleen was, vermocht hij niets tegen het gebeier, dat den ganschen dag aanhield.

De mis wordt in de school bediend. Hij gaat er heen, maar ‘stont alleen onder den hoop als onder razende wolven.’ Een ander maal braken de lieden de kerk open, stroomden binnen en lieten een bedelmonnik prediken. Arleboutius, wien het aan moed zeker niet ontbrak en die, juist als ook de roomsche Tilburgers, slechts het slachtoffer was van een slecht stelsel van politiek, ging mede binnen, drong door tot vóór het inderhaast opgerichte altaar en dreigde de ongehoorzamen met den toorn der Hoogmogenden. Doch die zaten ver weg in Den Haag en de menigte begon groot rumoer te maken, te roepen: ‘slaat dood!’ terwijl de vrouwen met tranen in de oogen den predikant smeekten heen te gaan. Dus gaf hij het op en liet de predikatie haren gang gaan, doch de monnik zweeg spoedig stil: ‘ik geloof’, naar de aannemelijke verklaring van den predikant, ‘die alteratie hem van sijn teem gebragt hadde.’ Toen hij echter aanstalten maakte om de mis te gaan celebreeren, werd het den kalvinist te kras, hij trok het altaarkleed weg en, als eenig afdoend middel dat hem inviel, ging hij (men verbeelde zich het burleske tooneel!) op het altaar zitten en bleef daar, totdat de menigte aftrok. ‘Doe sloot ick de deuren toe, dankende Godt, dat hij mij so merckelijk had gesterkt.’ Het gaat van kwaad tot erger. De vrouw van zijn hospes wordt door vrouwen aangerand, de zoon door een tiental gezellen met knuppels ‘dapper afgesmeerd’; op St. Barbara, 4 December, klommen de gildebroeders op den toren, beierden met de klokken, totdat de predikant de torendeur achter hen dicht- en hen opsloot. Toen kon de godsdienstoefening(*) aanvangen, maar de klokluiders ‘door koude en onpatientigheid gedwongen, hebben haarszelven langst een koord nedergelaten terwijl wij songen.’ Intusschen steeg de verbittering tegen den indringer met den dag, op St. Thomasdag (den 21sten December) drong het volk binnen, verstoorde de godsdienstoefening en sinds dien dag gaf de predikant ‘in partibus’ het op(†). Aan zijne missie kwam een einde. Een verhaal als dit toont ons duidelijk, hoe weinig het stelsel uitwerkte, dat van zulk een verkeerd beginsel uitging. Wat ons aangaat, wij kunnen thans gelijkelijk oog hebben èn voor de trouw der roomschen èn voor den moed van den predikant.

(*) St. Barbara viel in 1633 op Zondag (nieuwe stijl).

(†) *Archief v. Nederl. Kerkgesch.,* VII, 1899, blz. 402-410.

Dat meermalen de overheid, onder den invloed der kalvinistische predikanten, afweek van eene verdraagzaamheid, door haarzelve toch voorgestaan, hebben ook allerlei kleinere godsdienstige groepen af en toe moeten ondervinden. Over 't algemeen mochten zij op hunne vrijheid roemen. Wij zonderen natuurlijk de remonstranten uit; deze gereformeerde fractie, handhaafster als weinige van de idee der verdraagzaamheid, is het slachtoffer geworden van ongekend opgevlamden theologischen haat, gevoed bovendien door felle staatkundige hartstochten. Er zijn steden, Leiden, Kampen, waar zij nog lange jaren na de Dordtsche synode op de hardste wijze zijn vervolgd: eene zeer donkere bladzijde in de geschiedenis der vaderlandsche verdraagzaamheid! Dit is algemeen bekend en nog heden zijn er remonstrantsche kerken, ik denk aan die te Delft, die door moeilijk te vinden, bescheiden zich verbergenden, toegang aan de dagen herinneren, dat zij, na harde vervolging, wel weder werden geduld, doch goed deden nog niet te luide naar voren te treden(*). Doch andere protestantsche secten der 17de en 18de eeuw hebben het hier goed gehad. De Collegianten of Rijnsburgers, die tot den Franschen tijd hebben bestaan(†), zijn nooit wezenlijk lastig gevallen en predikten toch eene vroomheid, die zeer antidogmatisch en antiklerikaal was(§); de 'Pelgrims' hebben vooral te Leiden, vanwaar zij den 31sten Juli 1620 vertrokken om hun nieuw vaderland te gaan opzoeken, een rustig toevluchtsoord gevonden(**); de Kwakers, de Hernhutters hebben hier immer groote vrijheid genoten, al zijn hunne denkbeelden vaak fel bestreden(††); en allerlei kleinere secten, te veel om op te noemen(§§), mochten insgelijks over hun lot tevreden zijn. Toch vinden wij ook thans zekere slingering in het gedrag der regeering. Zij geeft gehoor aan tot haar gerichte vertoogen en wijkt af van hare nobele beginselen. Eén voorbeeld moge ter toelichting volstaan.

Sinds Augustus 1669 herbergde Amsterdam ook de Labadisten, een soort van vrije gemeente, uit de gereformeerde kerk uitgetreden, onder leiding van den talentvollen, welsprekenden Jean de Labadie. Zij genoten daar o.a. de hooge bescherming van Koenraad van Beuningen, den burgemeester, den beroemden ambassadeur, den zonderling, die in krankzinnigheid zijn leven geëindigd is, en konden onbelemmerd de

(*) Voor Rotterdam zie Groenewegen, *De oude Remonstrantsche kerk te Rotterdam* in *Uit de Remonstr. Broederschap*, 1906.

(†) De laatste samenkomst der Rotterdamsche collegianten is van den 9den September 1788. Het 'Bergje' te Rijnsburg wordt in 1799 bouwland. Het 'Groote en kleine Huis' werden eerst in 1828 verkocht.

(§) Hylkema, *Réformateurs,* II, 144, verwerpt de meening van Van Slee in diens monografie over *De Rijnsburger Collegianten*, 1895, dat deze secte verdraagzaam zou geweest zijn.

(**) H.M. and M. Dexter, *The England and Holland of the Pilgrims*, 1905.

(††) Wolff en Deken, *Historie van Cornelia Wildschut*, 1793, schilderen in den 'vriend' Williams een zeer sympathieken kwaker.

(§§) Over hen Hylkema in zijn *Réformateurs,* 1900 en 1902. Over den onjuisten titel en het individualisme dezer menschen terecht Kühler in *Gids*, 1905, no. 8.

samenkomsten hunner huisgemeente houden. Doch de Nederlandsche en Waalsch-gereformeerden, bevreesd voor den bloei der labadistenkerk, die intusschen slechts een kleine kring bleef(*), drongen bij den Magistraat op strenge maatregelen aan. Vooral de predikant Schaeck ging van den kansel heftig tegen hen te keer(†), terwijl de Hollandsche synode tegelijk den raadpensionaris over hen aansprak. Doch Jan de Witt, die gewetensvrijheid wilde als de politiek het toeliet, ging op hunne woorden niet in. De Amsterdamsche vroedschap echter, door de kerkelijken afgemat, verbood eindelijk de godsdienstoefeningen der labadisten, 'tegen hare wetten en grondregelen in' zegt Anna Maria van Schuurman zeer terecht, 'door welcke zij aan allerley religiën en secten vrije oeffeningen van hare godsdienst toestaan'(§). Ja, schier tegelijk met de verschijning van een pamflet, waarin op 25 gronden werd betoogd, dat 'le sieur Jean de Labadie, pasteur et ceux qui lui sont unis de santiment et de conduite ecclesiastique peuvent jouir avec justice de la liberté spirituele et temporele en la ville d' Amsterdam'(**) deden burgemeesters den 17den April 1670 hem eene bekendmaking toekomen, die wel aarzelend was gesteld, maar die toch 'bij hem wierdt opgenomen als een uytsetting'(††). Hij en de zijnen verlieten Amsterdam, om zich te Herford te stellen onder de bescherming van Elisabeth 'la princesse palatine'. Zijne uitbanning was een nederlaag voor het beginsel der verdraagzaamheid en een bewijs te meer voor de schommeling tusschen eene schoone theorie en eene lagere praktijk in onze Republiek.

Dezelfde waarheid leert ons al verder de geschiedenis der Joden ten onzent. Wij herinnerden boven aan een woord van niemand minder dan Spinoza, die roemt in de volkomen vrijheid van denken en godsvereering in dit gemeenebest aan ieder toegestaan(§§). Wie wil gedenken, wat het lot was der Joden b.v. in Spanje, stemt aanstonds toe, dat zij het hier buitengemeen goed hadden en het is tragisch, dat zij zelve, van die vrijheid genietend, mannen als Spinoza en Uriël à Costa uit

(*) Door het slordig lezen van eene plaats in juffrouw Van Schuurman's *Eukleria*, pag. 152 (holl. vert. blz. 252) laten sommige schrijvers 50.000 menschen, onder De Labadie's invloed, zich van het avondmaal onthouden! Zóó b.v. Van Berkum, *De Labadie en de labadisten,* 1851, I, 157 en 189, aant. I en, wat vreemder is, ook de voortreffelijke Heppe, *Gesch. des Pietismus u.d. Mystik i.d. ref. Kirche*, 1879, S. 319. De vergissing werd reeds aangetoond door T. Cannegieter in *Archief voor Nederl. Kerkgesch.*, VI, 1896, blz. 161-173.

(†) Bontemantel, *Regeering van Amsterdam,* uitg. Kernkamp, 1897, I, 141.

(§) A.M. v. Schuurman, *Eukleria*, Holl. vert., blz. 253.

(**) Bij Bontemantel, a.w., uitg. Kernkamp, I, blz. CLV.

(††) Uit de nagelaten documenten van Bontemantel (portef. Aant. II, bundel 10) stelde dr. P. Scheltema zijn 'Jean de Labadie te Amsterdam in de jaren 1669 en 1670' op in *Aemstels oudheid*, V, 209-226.

(§§) *Boven,* blz. 7. Desgelijks het reeds genoemde *La Religion des Hollandois*, 1673, pag. 84: 'Vous sçavez sans doute que les juifs sont en grand nombre dans ce pais, qu'ils y ont une liberté entière en leur Synagogue ou ils font leur assemblée pour la service de Dieu et qu'on n'a jamais eu la pensée ni de les chasser ni d'en faire mourir aucun.'

hunne synagoge hebben uitgebannen. Maar ook te hunnen opzichte was de verdraagzaamheid nog niet eene boven allen aanval verheven, onaantastbare wet, gelijk zij zelve haar evenmin nog volstrekt huldigden. Ten bewijze kunnen wij ook thans slechts de hoofdlijnen trekken.

In de 177ste zitting der Dordtsche (na)synode, den 27sten Mei 1619, kwam een gravamen ter tafel van Zeeland: 'Ende dat meteen ook gelet moge worden op de godslasteringen der Joden en op degene, die, van dezelve verleijdt sijnde, van de christelijke religie tot het Jodendom afvallen'(*). H.H.Mog. hebben het toen aangeboden request vriendelijk aanvaard, de heeren bedankt en er niet meer naar omgezien. Zij zullen wel maatregelen nemen, ook soms in den geest der kalvinisten, maar altijd buiten hen om. Vooralsnog waren velen hunner het eens met de treffende woorden van Franciscus Junius: 'men moet de Joden onder de christenen dulden.... dewijl het geloof een gaeve Godts is en sij daarenboven onse broeders sijn van nature... en oock de kerke uit Joden en Christenen moet versaemelt worden'(†). Treffende woorden voor het jaar 1612, waarin zij zijn opgeteekend.

Dat er intusschen Christenen tot de Joden overgingen, is waar. Een uitnemend kenner hunner geschiedenis zegt wel, dat men uit het genoemde besluit der nasynode niet mag opmaken, dat de Joden ook werkelijk proselieten maakten(§), maar het kwam toch voor. Ten jare 1614 bekeerden zich te Avenhorn twee mannen en ééne vrouw tot het Jodendom, waarom de schout van Hoorn tegen alle drie de doodstraf eischte(**)! De Staten van Holland en Westfriesland echter vergenoegden zich met eene verbanning uit de geuniëerde provinciën. Een der beide mannen, Jan Pietersz., was twintig jaar ouderling der gereformeerde gemeente geweest, en de gansche geschiedenis is uiterst leerzaam voor onze kennis van het godsdienstig leven toen ter tijde(††). Het volgend jaar hooren wij van twee vrouwen van de Waterlandsche Doopsgezinden te Amsterdam, als beruchtigd van het Jodendom(§§) en op het einde der 17de eeuw deed eene bekende jonge dame te Amsterdam veel van zich spreken door haar overgang tot Israël(***). Zoo is er meer te noemen(†††). Wat voor ons behoort tot het gebied van het persoonlijk leven, was toen strafbaar naar het publieke recht. Daarin werkte ook de oude rechtsbedeeling nog na. Want zulke overgangen geschiedden vaak

(*) H.H. Kuyper, *Post-Acta der Nat. Syn.,* blz. 268. Brandt, a.w., III, 625. Vergel. *Acta Prov. Syn.,* uitg. Reitsma en Van Veen, V, 148.
(†) Bij Brandt, a.w., II, 34.
(§) Mr. H.J. Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1843, blz. 258, noot.
(**) Hij eischte de doodstraf. Doch in Genève werd d.d. 1632 Nic. Anthoine, een predikant, die tot het Jodendom was overgegaan, inderdaad levend verbrand.
(††) Aem. W. Wijbrands in *Studiën en Bijdragen van Moll en De Hoop Scheffer*, III, 1876, blz. 466-475.
(§§) *Studiën*, enz., I, 257.
(***) Uit een *brief* van prof. à Limborch aan Locke, 1694.
(†††) Koenen, a.w., blz. 271.

om der wille van een huwelijk, wat reeds in het kanoniek recht was verboden en overtredingen waarvan streng werden gestraft(*).

Gevallen als de genoemde uitgezonderd, leefden de Joden voor de buitenwereld rustig. In de acta der provinciale synoden komen zij weinig voor. Eene Groningsche synode te Appingadam in 1602 verzoekt aan de overheid een Jood te willen verbannen, die onbehoorlijken woeker dreef(†), welke zonde door christelijke lombardiërs eveneens werd bedreven. Bepaald 'joodsche stoutigheden' heb ik niet veel gevonden. Hier en daar mag eens iets van dien aard hebben plaats gehad als te Tongerle bij Eindhoven, waar het heet, dat de Joden een spotliedje zongen:

'Kunde wel van turfsgemul
Peper korrels wrijven...?
Kunde wel een meulensteen
Tegen den stroom doen drijven...?
Kunde wel een kindje baren
En rein maget blijven...?'

De ouderdom van dit liedje wordt niet opgegeven, maar het staat vast, dat het is uitgelokt door de bespotting, welke de kleine joodsche gemeente ter plaatse van de katholieken te lijden had(§). Dit voorval raakt intusschen de onderlinge verdraagzaamheid. De overheid gaf herhaaldelijk blijk van tolerantie. Zoo kreeg den 14den Mei 1712 de joodsche natie in de Republiek verlof om te trouwen ook in die graden, die bij de Christenen wel, bij hen niet verboden waren, b.v. oom met nicht, man met de zuster der overleden huisvrouw, man met de weduwe zijns broeders, als deze kinderloos stierf (leviraatshuwelijk)(**). Het verlof werd niet voor altijd geschonken, maar nu en ook later bij wijze van uitzondering verleend(††). Toch kwam het voor, dat de opperrabbijn werd gedwongen een huwelijk in te zegenen, dat hij met joodsche wetten en gewoonten onbestaanbaar had geoordeeld. Ook hier niet de volledige vrijheid; ook hier, al waren sinds 1657 de Joden verklaard te zijn onderdanen van den Staat, een burgerschap 'van den tweeden rang'(§§), maar toch eene vrijheid, die Joden van elders jaloersch maken mocht. Hoe in de stad Groningen ten opzichte van de Joden verdraagzaamheid en geloofsdwang met elkaar streden, is onlangs uitnemend in 't licht gesteld(***). In zulk eene lokale geschiedschrijving vinden wij het algemeene scherper omlijnd en dus duidelijker zichtbaar terug. Ook

(*) Fockema Andreae, *Bijdr. t.d. Ned. Rechtsgesch.,* I, 1888, blz. 179. Vitringa, *Diss. de nuptiis prohibitis*, Hardervici, 1809, p. 83. Zanchius, *Opera theologica*, 1613, I, 795. Bayle, *Dictionaire* etc., IV, 533. Dirk Potter, *Der minne loep,* ed. Leendertsz., III, 1167-1183 wil, dat 'een man die mint een yoedsch wijf,' zal worden verbrand!!

(†) *Acta* als boven, VII, 204.

(§) *Nederl. Archief v. Kerkg.,* IV, 1844, blz. 109 vlgg.

(**) *Groot Plakkaatboek*, V, 682 vlg.

(††) Uitvoerig bij Koenen, a.w., blz. 241-244. Mijn artikel *Nederl. Arch.,* II, 1903, blz. 265.

(§§) J. Mendels in *Gron. Volksalmanak,* 1907, blz. 45 vlg.

(***) Dr. J. Mendels, De Joodsche gemeente te Groningen, in *Gron. Volksalmanak*, 1907, blz. 37-129.

in Groningen geenerlei vervolging, maar... eene plaats voor godsdienstoefening eerst in 1732(*), eene eigen begraafplaats in 1747. Van de hervormden hadden de Joden ook hier veel minder te lijden dan de katholieken. Vele protestanten zeiden, met de Leidsche theologische faculteit: 'Ons gebed is dagelijks voor Israëls zaligheid en het is onze ernstige wensch, dat H.Gr.Mog. mogen volharden in hunne bescherming van dit volk'; en in Groningen betreft het verzet van den kerkeraad de Zondagsontheiliging door nog wel een diaken der gemeente aan de joodsche bank van leening - dus geen geloofsvervolging. De bijzondere eed van Joden voor de rechtbank gevergd luidde in Groningen nog harder dan elders(†). Dat zij van den Raad der stad eene 'Order op de joodsche gemeente' in 77 artikelen ontvingen, anno 1776, behoefden zij zich niet bijzonder aan te trekken. Zelfs de gereformeerden immers werden in zuiver kerkelijke zaken door de voedsterheeren der kerk jammerlijk getiranniseerd. Het was ook hier Lodwijk Napoleon die, den Joden bijzonder genegen, hun gelijkheid voor de wet waarborgde(§). Doch hiermede zijn wij reeds ons bestek te buiten gegaan. Daarbinnen ligt de aangename herinnering, dat de juffrouwen Wolff en Deken twee harer romanfiguren, tante Martha de Harde en Samuel de Groot, tot warme pleitbezorgers van Israël hebben gemaakt, in woorden, die van groote sympathie getuigen(**). De spectatoren zijn van denzelfden geest(††).

Vóór ik van de Israëlieten afstap, moet ik nog op ééne omstandigheid wijzen, wat mij meteen brengen zal op een gebied, dat ik, om de uitgebreidheid van het onderwerp, overigens niet heb kunnen betreden, dat der Nederlandsche Koloniën. Onze vaderen brachten hunne gewoonten en instellingen, hunne taal en godsdienst naar hunne overzeesche bezittingen over en zoo heerschten daar, mutatis mutandis, dezelfde toestanden en kwamen dezelfde verwikkelingen voor als in het moederland. Wij noemen voor heden alleen Brazilië. Dáár had zich, gedurende den kortstondigen bloeitijd van het Nederlandsch gezag, vooral onder den voortreffelijken gouverneur Johan Maurits van Nassau, ook de gereformeerde kerk gevestigd en naar vaderlandsch model, in voortdurende betrekking met de vaderlandsche kerk, georganiseerd. Zoo werden er ook classicale vergaderingen gehouden en wij hebben de 'Acta primae (etc.) classis Pernambucensis', gehouden op 't Recif anno 1636 (en volgende jaren)(§§). Welnu, daarin is herhaaldelijk sprake van de Joden. Dezen waren, ook door emigratie uit Holland, daar zeer talrijk, zeer welvarend en dus niet zonder invloed en, terwijl zij in den strijd

(*) De oudste synagoge is van 1757, Mendels, a.w., blz. 63.
(†) Mendels, a.w., blz. 65 vlg.
(§) Koenen, a.w., blz. 377-390. Mendels, a.w., blz. 99-105.
(**) Wolff en Deken, *Willem Leevend,* VI, 9, VIII, 59. *Cornelia Wildschut*, II, 53 en sparsim.
(††) B.v. *De Philosoof* van 22 Juni 1767, II, 193-200.
(§§) Uitg. in *Kroniek Hist. Gen.*, Utrecht, XXIX, 1873[74], sparsim.

tegen de Portugeezen met groote trouw en doodsverachting aan onze zijde stonden, gaven zij in 't godsdienstige den gereformeerden predikanten aanstoot, dikwijls niet zonder reden van hunne zijde. Hier mag van Joodsche stoutigheden gesproken worden. En juist als in het moederland vinden wij ook hier polemiek én tegen roomschen(*) én (doch veel beslister dan in Holland) tegen joden, zonder dat de overheid, wederom als in Holland, zich tot meer onverdraagzaamheid liet verleiden dan haar voor hare politiek af en toe noodig scheen.

Er is sprake van eene jodin te Pariba, die zich schuldig maakt aan schrikkelijke godslastering tegen onzen zaligmaker Jezus Christus en den H. Doop(†), maar later hoop geeft op bekeering(†); van joden, die zich tegen den schout verzetten, als deze hen vraagt naar de redenen van hun vrijpostig optreden(§), o.a. hierin bestaande, dat zij in een tweetal door hen gehuurde huizen godsdienstoefening houden(**). Voorts ook hier het verboden huwelijk met christenen, waardoor deze laatsten tot het jodendom worden overgehaald en het besnijden van christenkinderen. Eindelijk, het hebben van christinnen als concubinen(††). In April 1640 verschenen voor de classis een jood en eene jodin. Zij was gereformeerd geweest en had bij haren eersten man, die ook van die religie geweest was, een zoon. Zij was toen in Frankrijk, later naar Amsterdam gekomen, dan hertrouwd en joodsch geworden, bij welke gelegenheid haar toen tienjarig zoontje was besneden. Dat de kerkeraad van Pernambuco toezicht houdt op overgangen, is zeer natuurlijk, doch de vrijheid naar onze begrippen wordt geschonden, als de gouverneur en hooge secrete raden het kind naar patria zenden bij een bloedverwant, ds. Rivetus, om het in de gereformeerde religie te laten opvoeden(§§). De geschiedenis van dezen knaap vindt haren tegenhanger in het verhaal van de christenvrouw van een jood te Amsterdam, die de kinderen, welke hij had laten besnijden, deed doopen(***).

Wij komen ten opzichte van de joden tot hetzelfde besluit als bij andere kerken en secten: er was naar onzen maatstaf slechts eene gebrekkige vrijheid en verdraagzaamheid; doch het hoogste wat toen bereikbaar was, vond men in de Republiek(†††).

(*) Onder de roomsche stoutigheden als processies en diergelijke rekent de classic. verg. van 1638 ook.... het oprichten van een staak met een vaandel daarboven met voorstelling van eenige prijzen om die af te halen, dus een soort kokanje-mast. *Acta class. Pernamb.* in *Kroniek* als boven blz. 332.

(†) *Acta class. Pernamb.* 1636 in *Kroniek* als boven, blz. 305, 323.

(†) *Acta class. Pernamb.* 1636 in *Kroniek* als boven, blz. 305, 323.

(§) Als *boven*, blz. 343 [anno 1638].

(**) Als *boven*, blz. 329 [anno 1638].

(††) Nader bij Grothe, *Archief v. Kerk. Zending,* II, 290. Vos, *Amstels Kerkel. leven*, enz., fol. 314*b.*

(§§) *Acta class. Pernamb.* in *Kroniek* als boven blz. 367 vlg. 379.

(***) Vos, a.w., fol. 19*a.*

(†††) Over de Joden nog J. Hartog in *De Tijdspiegel*, 1898, in *Gids*, 1875, welk laatste artikel hij ook opnam in zijn boek *Uit de dagen der patriotten*, 1896. Over de Joden te Rotterdam E. Italie, hoofd der Isr. kostel. school aldaar, in eene voordracht, waarvan verslag wordt gegeven in *N.R.C.* van 21 Nov. 1904, en die thans in druk verschijnt in *Rotterdam in den loop der eeuwen,* bij W. Nevens aldaar. Van de jongste literatuur in 't buitenland wijs ik op dr. J. Landsberger over de emancipatie der Joden in Zuid-Pruisen, *Histor. Monatsbl. f.d. prov. Posen,* IV, 87 ff.; over joodsche stoutigheden in Alfeld d.d. 1579 in *Zeitschr. d. histor. Ver. in Niedersachsen*, 1903, S. 538 ff.; over een antisemietisch gedicht van Thomas Munner,

In eene toekomstige geschiedenis van de verdraagzaamheid in onze republiek zal afzonderlijk moeten worden gehandeld over ‘de vrijheid van drukpers’ en wederom over ‘de vrijheid van onderwijs.’ Ook deze velden liggen allerminst braak: er is reeds heel wat arbeid aan verricht(*). Hier kunnen wij er maar met een enkel woord van gewagen. En dan betaamt ons de getuigenis der waarheid: de drukpers was niet vrij en stond onder voortdurend toezicht van de regeering van land en stad. Octrooi voor drukken en uitgeven was verplicht, welke goedkeuring afhing van de censoren, die, na gedanen arbeid, rapport uitbrachten. De gereformeerde kerk heeft insgelijks strenge censuur geoefend, de kerkelijke goedkeuring geëischt en door hare provinciale visitatores librorum theologische ongewenschte lectuur trachten te keeren. Vrijheid van drukpers was wezenlijk onmogelijk. Zij was zóó bandeloos, de staatkundige en godsdienstige hartstochten woedden zóó fel, de zeden en dus ook de taal waren zóó ruw, dat inderdaad ‘de onwetende ende onversoghte menschen en de gemeene man door de oproerige en ongeruste geesten lichtelijcken tot misverstant, scheuringe ende seditie gebracht souden mogen werden’(†). De overheid trad op vooreerst om redenen van staatkunde, dan tegen zedenkwetsende literatuur en tegen wat te dien opzichte op het tooneel gezondigd werd(§), dan, naar de toen heerschende opvatting van de staatsbevoegdheid, tegen wat den godsdienst, in 't bijzonder den gereformeerden aanrandde. Hare straffen waren gevangenis, verbanning, boete voor schrijvers en drukkers, verbod van uitgave, opkoop of verbranding van exemplaren.

In 1581 trad de regeering op tegen den Lutherschen predikant M. Rudse, die de afzwering van Philips veroordeeld had(**). Begrijpelijk is ook, dat die van Holland den 24sten November 1622 een scherp plakkaat lieten uitgaan tegen Huig de Groot's *Verantwoordingh van de wettelijcke Regieringh van Hollandt,* in datzelfde jaar gedrukt, al achten wij thans den balling juist daarom hoog, dat hij, door

met inleiding, tekst en aanteekeningen in *Jahrb. f. Gesch. Spr. u. Litt. Elsass-Lothringens*, XXI, S. 78-155.

(*) Mr. A.C. van Heusde, *De vrijheid der drukpers hier te lande uit een historisch oogpunt beschouwd,* 1847. Mr. J.T. Bodel Nijenhuis, *De juribus typographorum et bibliopolarum in regno belgico*, 1819. Dr. C. Sepp, *Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden,* 1891. A.J. Servaas van Royen, *Verboden boeken in de* 18de *eeuw* is onvoltooid gebleven. De Indices van de verboden boeken door Karel V en Philips II liggen buiten ons bestek.

(†) Plakkaat van 20 Dec. 1581 bij Wiltens, a.w., I, 515-518.

(§) Dr. J.A. Worp, *Gesch. van het drama en het tooneel in Nederland,* I, 1904, handelt daarin nog niet opzettelijk over tooneel-censuur, maar vermeldt af en toe vervolgingen van politiek karakter. Zoo b.v. blz. 267 die van Vondel ter oorzake van zijn Palamedes. Het oordeel der kerkelijken over het toenmalig tooneel o.a. bij Koelman, *Pointen van nodige reformatie,* 1678, blz. 317 vlgg.

(**) Bor, *Nederl. Oorlogen*, boek XVI, uitg. 1679, II, 282 vlg.

geen vrees voor zijne toekomst weerhouden(*), der waarheid hulde deed. Enkele jaren vroeger, toen de binnenlandsche twisten op 't hoogst gerezen waren, schreef Taurinus zijne befaamde *Weegschaal* tegen den Engelschen gezant Dudley Carleton, 1617, waarop de Algem. Staten(†), daardoor op 't diepst gegriefd, terwijl Holland juichte, *f* 1000 uitloofden voor wie den schrijver en *f* 600 voor wie den drukker aangaf. Het kwam ook voor, dat een boek verboden werd, niet om den inhoud, maar omdat de schrijver der regeering onaangenaam was. Pierre Bayle, de man van de *Dictionaire*, had in 1682 uitgegeven *Pensées diverses à l'occasion de la comète qui parut au mois de Decembre* 1680(§), zoodat hij Balthasar Bekker met diens beroemd geschrift tegen het kometenbijgeloof een jaar vooruit was. Het tractaat van Bayle werd verboden, niet om den inhoud, doch omdat hij, die den vrede met Frankrijk vóórstond, Willem III onaangenaam was. Tot dien einde is aldus in de Republiek de politieke censuur toegepast, totdat de nieuwe denkbeelden te dezen opzichte zich uitspraken in de grondwet van 1798, die in art. 16 vrijheid van drukpers gaf. Maar in den Franschen tijd weder afgeschaft, was de censuur tirannieker dan ooit en zoo argwanend en bang, dat zij belachelijk werd. In de copie van een tiental leerredenen van ds. Van Teutem te Utrecht, welbekend, schrapte de Fransche censor het woord van 2 Cor. IV, 17: ‘Want onze lichte verdrukking die zeer haast voorbij gaat, werkt ons een gansch zeer uitnemend eeuwig gewicht der heerlijkheid’; en de verkoop van den Doopsgezinden *Grooten Bundel* moest daarom worden gestaakt, omdat er in voorkwam:

> ‘Dwingelanden! uwe kroon,
> Uwe scepter, uwe troon,
> Die ge in bloed en tranen vondt,
> En op puinen hebt gegrond,
> Zullen, schoon op 't hoogst verheven,
> Eenmaal schudden, eenmaal beeven,
> Hoe zij schittren, hoe zij blinken,
> Eens in 't ijdel niet verzinken(**).

De censuur op godsdienstige en kerkelijke geschriften bestond vooreerst in het toezicht van staats- en kerkewege op wat er voor den godsdienst schadelijks van de pers kwam; doch ook in de onderdrukking door de overheid van preeken, pamfletten enz. door strijdende predikanten of fracties onderling gewisseld - voor zoover het ging. Ook hier een onafzienbaar terrein, ook hier telkens wisselende en veelvoudig vervlochten toestanden. In den aanvang der Republiek werd alles wat anti-gereformeerd was geweerd, doch de literatuur tegen Rome was vrij.

(*) Mevrouw de Groot schreef haar man, dat men zeide ‘waer die (de verantwoording) niet ghemaekt dat alles wel wezen zoude’. *Brieven,* uitg. Rogge, 1902, blz. 107. Zij zelve was ook tegen de uitgave geweest. Verg. Fruin, *V. Geschr.*, IV, 49.

(†) Onder protest van Holland, Utrecht en Overijsel.

(§) Opgenomen in P. Bayle's *Oeuvres,* 1727, III, 1, 9-160; add. p. 161-186, contm. p. 187-417. Vergel. nog IV, 410 s.

(**) Sepp, *Staatstoezicht,* enz., blz. 139 en 141.

Toch weer niet zóó, of een schendschrift als de *Papekost*, wij zagen het reeds met blijdschap, werd streng vervolgd. In onze Republiek, waar de vrijheid groot genoeg was om tallooze secten te doen tieren, die alle tot propaganda of verweer van de drukpers gebruik maakten, was het niet mogelijk van alle geschriften kennis te nemen, vandaar willekeur, vandaar in de eene stad gansch verschillende gedragslijn van die in de andere, vandaar veel wat door de mazen van des censors net heenglipte. Sociniaansche boeken, ook de kostbare *Bibliotheca fratum Polonorum*, kwamen in Amsterdam ongehinderd van de pers, doch één er van, Volkelius' *De vera religione*, 1641, werd ter drukkerij opgehaald en op de stadstimmerwerf in 500 exx. verbrand. De grootste moeilijkheid was de scheiding tusschen geoorloofd en ongeoorloofd, waarbij vaak het oordeel van classis of synode den doorslag gaf. De onschuldige geschriften van Pontiaan van Hattem werden 29 Maart 1714 op de markt te Middelburg verbrand, zelfde straf, die 24 Januari 1746 op het veel erger en wezenlijk lasterlijk boek van Hatzfeld *La découverte de la verité* werd toegepast(*).

Dat de censuur hielp, kan nauwelijks worden vermoed. Zij diende, als zoo dikwijls, als reclame. Soms verheugen wij ons daarover. Wttenbogaert's *Kerckelicke Historie,* na zijnen dood verschenen, 1646, werd 8 Januari 1647 verboden, maar beleefde in datzelfde jaar drie uitgaven. Brandt's *Historie der reformatie I en II* verschenen in 1671 met octrooi. De Synode van Noord-Holland vraagt vijf jaar later herroeping van dat octrooi, zooals ook geschiedt. Doch dl. III en IV verschenen met dat al in 1704(†). Nog waren er andere oorzaken, die hier de censuur tegenhielden. Soms was zij van te voren ontwapend, doordat de schrijver zijn werk opdroeg aan een hoog college of machtig personage. Coornhert droeg zijn *Proces van 't ketterdooden* aan de Leidsche vroedschap op (1590), die echter voor de dedicatie bedankte. Te dezen opzichte reikte wel zelden iemand hooger dan de Drentsche schrijver Picardt, die zijn thans uiterst zeldzaam boekje *Den Prediger*(§) opdroeg aan ‘Den grooten Herder der schapen Jesu Christo’, tot wien hij zich dan richt in eene ettelijke pagina's lange toespraak. Hij vond er blijkbaar niets vreemds in en wij hebben er slechts kennis van te nemen. Eene andere oorzaak echter, die boekvervolging tegenhield, was de ook hier zich openbarende vrijheidszin der

(*) Verg. Ypey, *Gesch. d. chr. kerk in de* 18de *eeuw,* II, 10. Aert Wolfgreyn, schrijver van het spinozistisch *Het leven van Philopater,* I en II, 1691, 1697, boette zijn bedrijf met acht jaar rasphuis, *f* 3000 boete en 25 jaar ontpoortering.

(†) Balthasar Bekker zegt in de treffende opdracht van zijne *Betooverde wereld* aan zijne vrouw, Froukje Fullenius: ‘'t groeit tegen d' onlust in’, wat gelukkig ook van andere uitnemende werken gelden mag. Nog een ander uiterst gebruikelijk middel was het opgeven van valsche plaatsnamen. Spinoza's Tractatus 1670[1], 1674[2], heette gedrukt te Hamburg bij Kunrath! De vertaling door Glazemaker heette gedrukt te Bremen [1694]. Verg. nog *Brieven van Jan de Witt*, I, 422, vlg. noot.

(§) Uitvoerig over dit merkwaardig geschrift mijn artikel in *Drentsche Volksalmanak*, 1904, blz. 36-56.

magistraten. Met blijkbaren tegenzin vermeldt burgemeester Hooft het verzoek van den Amsterdamschen kerkeraad (1597), dat alle kettersche boeken mogen geweerd worden(*), hij die zich zoo verheugde, dat er vrije toegang was tot de 'librije dezer stede,' waar zich toch zooveel boeken bevinden, 'verre vandt verstandt van onze kercken verschelende'(†). De Staten van Holland hadden, na advies van de Leidsche theologische faculteit, de opdracht geweigerd van de *Conciliator* van Manasse ben Israël, den Amsterdamschen rabbijn, den vriend van J. Vossius. Doch de vroedschap besloot, dat 'het boek op sijn beloop zal gelaten worden(§). Ja, die van Leiden spraken het bij zekere gelegenheid uit, dat zij wel is waar het recht hadden dit of dat boek te verbieden, maar dat zij het niet doen, omdat de lectuur van slechte geschriften juist de oogen der menschen openen zal(**). Het beginsel brengt groote gevaren met zich, zooals trouwens de vrijheid zelve in 't algemeen, maar dient niettemin geprezen. Bewijs, dat men voor 't minst gevoelde voor het onbillijke van dwangmaatregelen, is wel, dat soms de exemplaren van een verboden boek werden opgekocht en de uitgever, als gold het eene onteigening, werd schadeloos gesteld. Zoo werkten dan allerlei omstandigheden samen om den dwang der censuur te knotten. En het gevolg was eene vruchtbaarheid en onbelemmerdheid van drukpers, waarom de Republiek beroemd - of berucht was.

Berucht. Want ook op het terrein der zedekwetsende geschriften verscheen veel, dat terecht ergernis wekken mag. De censuur deed wat zij kon. Tegen een man als Campo Weyerman is zij met kracht opgetreden, ten laatste, toen hij zijne vertoogen, die talentvol, doch vermoeiend door overladen stijl en doorgaans gewaagd zijn, reeds geschreven had(††). Doch als men ziet, wat ook buitenlandsche schrijvers hier lieten drukken, wat er b.v. aan liederboekjes en afzonderlijke

(*) *Memor. en Adv.*, uitg. als boven, blz. 46.

(†) T.a.p. blz. 47. In 1633 kocht de stad voor *f* 824 st. 7 aan boeken 'ten behoeve van de librije binnen dezer stede', *Oud-Holland*, XXIV, 2, 124. In 1635 *f* 250 en *f* 92 voor bindwerk. In 1637 *f* 380 st. 16. In 1638 *f* 280 st. 4 aan bindwerk en zoo gaat het van jaar op jaar voort als een aangenaam getuigenis van de belangstelling der 'mercatores sapientes' in de bibliotheek.

(§) Koenen, a.w., blz. 470 vlgg. Kayserling in *Jahrb. f.d. Gesch. d. Juden*, II, 1861.

(**) Volgens Sepp, *Staatstoezicht*, *enz.*, blz. 26 vlg. Het was deze opvatting die vreemdelingen, in hun land aan dergelijke vrijheid niet gewoon, verbaasde, ja ergerde. Naar aanleiding van het in den tekst vermelde drukken van Sociniaansche boeken, zegt de Stouppe, reeds genoemd, met bittere ironie: 'Il n'y a que peu d' années que les livres des Sociniens estaient tres rares.... Les Estats Generaux par leur bonté et grace speciale et par une tendresse de conscience toute particulière ont remédié à cet inconvenient. Pour satisfaire les Sociniens et ceux qui voudroient le devenir, ils ont permis qu'on imprimast en Amsterdam les oeuvres de quatre de leurs principaux docteurs.... On vend à present publiquement en Amsterdam cette Bibliotheque des Sociniens en huict volumes e folio qui ne coute que cent francs.' *La religion des Hollandois*, pag. 823. De gansche pericoop is uiterst leerzaam om te doen zien, hoe moeilijk het vreemdelingen viel het hier heerschend stelsel te begrijpen.

(††) Slechts pro memorie zij hier herinnerd aan het befaamde proces tegen de gebroeders Koerbagh.

liederen van de pers kwam, dan is men geneigd te meenen, dat op dit terrein althans de vrijheid van drukpers onbeteugeld was(*).

De vraag naar de vrijheid van het hooger onderwijs is voor een goed deel de andere, of de academiën zich hebben kunnen vrijhouden van kerkelijke en polieke invloeden. Hierover is een rijk (en ten deele verwerkt) materiaal voorhanden. De geschiedschrijvers onzer hoogescholen, Schotel, Siegenbeek, Jonckbloet, Heerspink, Boeles, Sepp, Duker e.a., staan allen, langer of korter, bij het onderwerp stil. Opzettelijk onderzoek zal bijzonderheden aan 't licht brengen, doch ons oordeel over 't geheel niet meer kunnen wijzigen. Er is een voortdurend en welbewust streven om het academisch onderwijs zich zelf te laten zijn en langzaam gaat in die richting de lijn omhoog, doch met diepe dalingen. De gezindte oefende invloed op de benoemingen der hoogleeraren. Eén voorbeeld volsta ook hier. Boerhave zou tot zijn opvolger niemand liever benoemd hebben gezien dan zijn uitstekenden leerling Gerard van Swieten, doch deze was katholiek en om die reden is hij voor ons land verloren gegaan en draagt Weenen roem op haren hoogleeraar, den lijfarts der keizerin, den praefect van de bibliotheek, den voorzitter der censuur-commissie, den bekamper van de Jezuïeten(†).

Daarnaast werden de theologische en wijsgeerige controverzen der periode aan de hoogescholen medegestreden, gingen of van de hoogleeraren uit of verdeelden ook dezen in twee kampen. Er was eenig tegenwicht, hetzij in de vrijzinnigheid van dezen of dien curator of van een hoogen overheidspersoon, gewoonlijk werd er meer pressie op het onderwijs geoefend dan voor zijne vrijheid goed was. Den remonstrantschen Vorstius benoemden de Leidsche curatoren reeds onder heftig protest, doch den katheder heeft hij nooit beklommen. Abraham Heidanus, zelf zoo onverdraagzaam tegen de remonstranten, is als martelaar der cartesiaansche twisten gevallen. Op zijne geschiedenis past uitnemend het ‘ex ungue leonem’ en zij brengt ons in aanraking met de machten, die op de vrijheid van onderwijs invloed oefenden. De Staten van Holland, toen onder leiding van Jan de Witt, zijn ongeneigd die vrijheid aan kerkelijke agitatiën op te offeren. De curatoren stellen zich boven partijen, wenschen ter eene zijde niet, dat de Universiteit verdacht zal worden bij de gereformeerde kerk en daardoor het getal vooral der theologische studenten slinken zal, ter andere zijde evenmin dat de jongelieden zullen worden afgeschrikt, die, juist om de nieuwe filosofie te hooren, naar Leiden stroomen. De Senaat komt herhaaldelijk

(*) ‘De boekverkoopers, al weten zij... dat het boeken zijn... uit de helle... zij drukken en verkoopen die... en die worden als met gratie en privilegie in ons land gedrukt en verkocht, in plaats dat ze zouden worden verbrandt.’ Koelman, *Pointen van nodige reformatie*, 1678, blz. 320 vlgg.

(†) M. Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, 1829, I, 296 vlg. E.C. van Leersum, *Gerard van Swieten en qualité de censeur*, overdruk uit *Janus,* XI, 1906, p. 3.

in 't gedrang, omdat de theologische faculteit verdeeld was en de filosofische haar beschuldigde van de wijsbegeerte tot de dienstmaagd der godgeleerdheid te willen verlagen. De Zuid-Hollandsche synode houdt wacht en blaast alarm als kettersche i.e. cartesiaansche filosofemata de rust der orthodoxie dreigen te storen. De kerkeraad der Leidsche gemeente is in voortdurende aanraking met den senaat en dreigt bij al te groote excessen met ontzegging van het avondmaal. De studenten eindelijk gaan elkander bij gelegenheid met stok en staf te lijf. Curatoren denken de rust het best te bevorderen door (zooals zij aan Cartesius zelven schrijven) aan de faculteiten te bevelen op geenerlei wijze te disputeeren pro of contra, ja over zijne filosofie te laten heerschen een ‘altum silentium’(*). Maar tegelijk verbinden zij aan de hoogeschool mannen, die als cartesianen bekend staan, Adrianus Heereboort(†), Arnold Geulincx(§), al verbinden zij zich ook, dat zij zich altijd houden zullen ‘binnen de palen van de gerecipiëerde Aristotelische filosofie’, welke verklaring curatoren wel niet zonder glimlach zullen hebben neergeschreven(**). Met dat al drongen de nieuwe denkbeelden door en dreigden gevaarlijk te worden voor de orthodoxie, of, zooals classis 's-Gravenhage in haar gravamen van 1656 zegt, 't gevaar was groot, dat ‘Godts kercke thans of morgen met deselve versuyrt’ zou worden, verdenking door den Senaat verontwaardigd teruggewezen, 15 en 16 Juli 1656.

Thans treedt Johan de Witt ten tooneele. Heidanus en hij waren ‘koude’ neven, immers Maria Looten, de stief-schoonmoeder van den hoogleeraar, was ook de tante van den raadpensionaris, en de betrekking was vriendschappelijk(††). Zij had hem reeds over de moeielijkheden van haren schoonzoon geschreven en deze zelf hem om zijne hulp verzocht. Inderdaad stelde De Witt door zijne commissarissen-politiek de synode gerust (18 Juli), waardoor ‘de arme cartesianen (hem) voortaan wel voor hun grooten patroon en weldoener (mochten) houden’(§§). Het is insgelijks De Witt, die de theologische faculteit tot eensgezindheid brengt, zoo wenschelijk ‘als het fondament n.l. de liberteyt van

(*) De twee brieven van Cartesius met het antwoord van curatoren op den eersten zijn reeds afgedrukt in Bijlage V* achter Siegenbeek's a.w., II, 325-343.

(†) Over zijne dronkenschap *Nederl. Arch. v. Kerkgesch.*, V, 1845, blz. 308; Siegenbeek, a.w., II, 122 vlg., maakt daarvan geene melding. Dat hij bevriend was met een zoo voortreffelijk man als Fr. Martinius, pleit er ook tegen. Het is waar, dat dit bericht is van 1643; Van Slee, *Franciscus Martinius*, 1904, blz. 78.

(§) Over hem J.P.N. Land in *Verst. Kon. Ac.* 1886 en in *Gids*, Aug. 1892, die ook 's mans opera philosofica, 3 dln., 1891-1823 uitgaf.

(**) Aldus Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme,* 1899, blz. 61.

(††) In 1653 logeeren mevrouw Looten en hare dochter bij De Witt; den 11^{den} November 1656 schrijft De Witt zijne tante over lijfrenten, *Brieven van Jan de Witt*, uitg. Kernkamp, 1906, I, 85, 336 vlg. Den 16^{den} Febr. 1655 was hij gehuwd met Wendela Bicker en misschien is het niet algemeen bekend, dat zich op de Leidsche bibliotheca Thysiana [doch eigendom van den heer Dee] eene door Wendela gewerkte, fijn geborduurde brieventasch bevindt, door haar voor haren man gemaakt, met beider initialen in gouddraad.

(§§) Brief van Heidanus aan De Witt d.d. 22 Juli bij Cramer, a.w., blz. 71.

filosofeeren maar onbeweecht blijft'(*). Het is waar, dat Heidanus veel toegaf, beloofd had de filosofie van Descartes niet meer te zullen leeren(†). Wie de daarop volgende resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland d^{o}. 6 October deszelfden jaars, misschien door De Witt zelven gesteld, aandachtig leest, ziet hoe moeielijk het was, voor de 'kwestiën, die de filosofie eigen zijn en door de natuurlijke rede gekend worden', eenige vrijheid te verzekeren(§). De Witt wás voorzichtig en bang de Voetiaansch-Oranjegezinde fractie al te zeer te verbitteren. Toen nog in datzelfde jaar professor Heereboort, alle resolutiën en plakkaten ten spijt, heftig tegen de anti-cartesianen te keer ging, schreef de pensionaris den rector magnificus aan, zijne maatregelen te nemen, meteen echter in een brief aan Heidanus zich op deze schoone wijze uitlatende: 'opdat de onvoorsichticheyt van dom. Heereboort, die zich uytgeeft als defenseur van rechte liberteyt in 't philosopheren bij anderen niet en moge worden gebruyckt tot een wapen om daarmede alle rechte philosophie in hare vrijheyt te vercorten'(**). Hier spreekt de bezonnen staatsman, die de vrijheid lief heeft, maar haar ook voor allen eischt. Zóó was hij ook in 't godsdienstige(††).

Natuurlijk was de vrede niet voor goed hersteld en de stellingen, door sommige studenten verdedigd, waren zóó cartesiaansch, dat de kerkeraad besloot voortaan aan geen student testimonium van zedelijk gedrag te geven, indien hij niet beloofde zich van cartesianisme te onthouden(§§). Intusschen was het booze jaar 1672 gekomen en verliep de stroom; de val van De Witt beteekende o.a. versterking van kerkelijken invloed, waarvoor ook de curatoren zich bogen. Den 7^{den} Januari 1676 stelden zij die befaamde resolutie op, waarin zij 23 stellingen verboden te leeren, die streden met de drie formulieren van eenigheid(***), terwijl ook verboden werd de metafysica van Descartes te leeren, alles op straffe van deportement zonder eenige verschooning of conniventie(†††). Willem III, om zijn gevoelen gevraagd, betuigde er zijne volle instemming mede.

(*) Brief van De Witt, Haege den 26 Juli 1656. Afgedr. achter Siegenbeek, a.w., II, 352-354; *Brieven,* uitg. als boven, I, 356 vlgg. Verg. Blok, a.w., V, 109 noot 1, met onjuisten datum.

(†) Brief van H. bij Cramer, a.w., blz. 73. Het antwoord van De Witt daarop d.d. 29 Juli 1656 bij Siegenbeek, a.w., II, 355 vlg. en *Brieven,* uitg. als boven, I, 358.

(§) Het gansche stuk ook bij Siegenbeek, II, 343-352, doch gedateerd 30 September.

(**) Hage den 22 Nov. 1656. Siegenbeek, a.w., II, 257 vlg. en *Brieven,* uitg. als boven, I, 361 vlg.

(††) Verg. daarover dr. W.L. Knottenbelt, *Gesch. der staatkunde van Johan de Witt*, 1881, blz. 35.

(§§) Uitvoerig bij Cramer, a.w., blz. 80 vlgg.

(***) De 13de stelling [Lunam esse terram nostrae similem, in eaque homines esse verosimile esse] gelijk ook de 2de en 3de zijn later op raad van Fagel geschrapt. Siegenbeek, a.w., II, 363. Cramer, a.w., blz 102 vlg. Sepp, *Godgel. Onderwijs*, II, 366. Bayle, *Dictionaire* etc., II, 700 lett. F.

(†††) Heidanus zeide terecht: 'wij weten niet dat er eene Metafysica van Descartes existeert, wel, dat hij enkele meditationes metafysicas geschreven heeft.'

Tal van pamfletten verschenen natuurlijk vóór(*) en tegen Heidanus en de vrijheid van onderwijs. Een der laatste, het *Extract uit de Resolutiën* enz.(†), uiterst scherp tegen de cartesianen, deed Heidanus naar de pen grijpen voor zijne *Consideratiën over eenige saecken voorgevallen in de Universiteit binnen Leyden*(§). Daarin verzet hij zich krachtig tegen het formuliergezag in de wetenschap, reeds omdat men de formulieren met de schrift gelijkstelt. 'Wij zijn vrije lieden', zegt hij, 'die waerheyt en vrijheyt beminnen, vrienden van Calvinus en Coccejus, maar noch meer van de waerheyt, die wij, waar wij se oock vinden, geerne tot ons nemen en herbergen(**). Het fiere woord des hoogleeraars beleefde in datzelfde jaar reeds drie drukken en vele lofdichten werden er op gemaakt. In een daarvan heet het:

'Schep moet Onnoselheyt, schep moet ge en hebt geen noot
De Leytse schoolleeuw brult, geen beest meer durft er kikken'(††).

Curatoren durfden wel kikken: toen Heidanus erkende de *Consideratiën* te hebben geschreven, werd hij van zijn ambt ontzet. Hij was 79 jaar. Bij zijn dood, 15 October 1678, viel hem nochtans de eer eener lijkrede van den Senaat ten deel. Wittichuis hield haar(§§). Met dit al leert zijne geschiedenis, hoe weinig het Hooger Onderwijs vrij was. De oude Aristotelische wijsbegeerte, de gereformeerd-kalvinistische orthodoxie, waarvan Gisbertus Voetius de vertegenwoordiger is, waren nog te machtig om de wetenschap zich vrij te laten ontwikkelen en de vrees nog te groot, dat zulk eene vrije wetenschap den godsdienst schaden zou.

Men moet helaas zeggen, dat tot den einde toe deze vrees in de Republiek heeft geheerscht en de beoefening der wetenschap droevig heeft gebonden. Het was reeds 1773, toen te Groningen Frederik Adolf van der Marck, hoogleeraar in het publiek recht, van zijn ambt werd ontzet, omdat hij door den kerkeraad voor onrechtzinnig was uitgemaakt. Het is waar, dat hij 22 jaar later in ambt en eer werd hersteld, doch het blijft teekenend, dat een hoogleeraar der juridische faculteit het veld moest ruimen, o.a. omdat hij 'zoo ten opzichte van het oorspron-

(*) Vóór H. b.v. *Overtuychde Ontrouw (Catalog.* Fr. Muller-Tiele n°. 7489, het eerste vel fout gepagineerd), waarin de schrijver o.a. vraagt: 'Wat sullen alle verstandigen en liefhebbers van geleertheyt van soodanige curateuren oordeelen, die sodanigh de vrijheyt van philosopheren in banden en boejens leggen, dat een professor... niet eenige saecke mach leeren... die in de formulieren van eenigheyt, o ongehoorde ongerijmtheyt niet en zijn te vinden' blz. 6.

(†) *Catalog.* als boven, n°. 7496.

(§) *Catalog.* als boven, n°. 7491, 7492, ook de tweede druk bij Doude.

(**) Abr. Heidani, *Consideratiën,* blz. 13.

(††) Bij Cramer, a.w., blz. 115.

(§§) *Oratio funebris Christofori Wittichii in obitum magni et incomparabilis theologi Abrahami Heidani...* dicta... a.d. XX Octobris 1678. Scherp en onbillijk zegt Bayle, *Dictionaire* etc. t.a.p.: 'Les amis d' H. pretendent que rien ne pouvoit lui arriver de plus à propos [dan zijne afzeting] puisque son grand age ne lui pouvoit pas permettre de lui acquérir une nouvelle réputation.' Onbillijk tegenover den man, die in 1650 Coccejus naar Leiden had gebracht, zonder te denken aan mogelijke verduistering van eigen roem door diens glorie.

kelijk en algemeen bederf van den gevallen mensch, derzelver aangeborene blindheid in geestelijke en goddelijke zaken, volslagene dienstbaarheid aan de zonde en doodelijk onvermogen om door eigen natuurkrachten zijn waarachtig en eeuwig heil te bevorderen... niet in allen deele met de vastgestelde leer van onze kerk overeenstemt'. De gansche geschiedenis, op uitstekende wijze door Jonckbloet te boek gesteld(*), maakt een droevigen indruk. Zij doet dit, ook al neemt men het een en ander ter verklaring in aanmerking, b.v. dat de Hervormde kerk de heerschende was en dat hare formulieren bindend werden geacht ook voor de hoogleeraren van de niet-theologische faculteiten; dat de dienaren dier kerk dus het tot hun plicht rekenden afwijking van de formulieren met kracht tegen te gaan; dat Van der Marck door groote onvoorzichtigheid ergernis gaf en dat vooral zijne leerlingen, zooals het altijd gaat, den meester nog willende overtreffen, door spotternij of lust om opzien te baren het vuur aanbliezen. Het feit alleen, dat een hoogleeraar door onderteekening van de formulieren zich van te voren bond in zijn onderzoek of de publicatie daarvan - teekent den staat van het onderwijs. Intusschen doet het ons genoegen, dat Van der Marck bij zijn terugkeer in 1795 'met vele zijner voormalige vijanden weder openlijk is verzoend geworden, waartoe', zegt Ypey, 'eene gemeenschappelijke politieke denkwijze welligt evenzeer als 's mans te dien tijde geheel gekoelde drift tegen de kerkelijken, het hare zal hebben toegebragt'. Voor deze motieven van het blijeindigend treurspel is inderdaad veel te zeggen.

Putten wij aldus een paar voorbeelden uit de geschiedenis van de Leidsche en Groningsche hoogeschool - de andere academies leveren voor dit onderwerp eveneens rijke stof. Franeker, in den beginne door de langdurige ambtsvervulling van zeer rechtzinnige theologische professoren(†) rustig gebleven en bloeiende, heeft onder de cartesiaansche twisten ook de vrijheid van haar onderwijs zien lijden. Gelijk elders werd ook hier de strijd door de kerk aangebonden en wel door cl. Leeuwarden, die in gemoede voorstelt geen hoogleeraren van cartesiaansche beginselen te beroepen en de in functie zijnde hoogleeraren op eed en handslag te doen beloven met geen woord van Descartes te zullen reppen. Men begrijpt zoo duidelijk, waarom het ging, als men in een schrijven van cl. Leeuwarden aan de overige Friesche classen leest, dat men in Leiden heeft durven leeren 'creationem ex nihilo esse delirium catecheseos

(*) Jonckbloet, *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen,* 1864, blz. 129-161 uitvoerig gedocumenteerd. J.B.F. Heerspink, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de hoogeschool te Groningen*, II, 1806, blz. 73, 224 vlg. Sepp, *Gesch. der theologie in Nederland,* 1869, blz. 128 vlg. A. Ypey, *Gesch. v.d. Krist. kerk in de* 18de *eeuw*, VII, 1806, blz. 411-420 en de verbetering achter VIII, 1807, blz. 789-792, waarin de schrijver enkele voor de Groningsche predikanten onaangename uitdrukkingen herroept. Men vindt ook hier veel literatuur, daaronder Van der Marck's eigen *Waarachtig verhaal van hetgene omtrent het hoogleeraarsambt van F.A. van der Marck is voorgevallen*, 1775.

(†) Sibrand Lubbertus 1585-1625, Martinus Lydius 1585-1601, Henricus Antonius Nerdenus 1585-1614. Na den dood van Nerdenus Maccovius, kalvinistischer dan Kalvijn.

heidelbergensis' en wat dier grouwelen meer zijn en dat de filosofie thans blijkbaar beproeft, wat vroeger aan de remonstranten is mislukt, t.w. om de libertinisterij en allerlei ketterijen den toom te geven en den dienst en 'ordre en leere der gereformeerde kerke en leeraren met voeten te treeden'(*). Wij hebben aan dit optreden van de kerk het voortreffelijk traktaat van Balthasar Bekker over de wijsbegeerte van Cartesius te danken. Doch de historie van den cartesiaanschen strijd te Franeker is zoo goed en uitvoerig door meerderen te boek gesteld, dat wij hier ter plaatse volstaan daarheen te verwijzen(†). Het stemt droevig, dat een man als Balthasar Bekker heeft moeten onderdoen voor een verachtelijke natuur als Johannes Wubbena en in het algemeen blijkt ook hier, dat het vrije wetenschappelijke onderzoek nog een harden strijd te strijden had. Liever verblijden wij ons, dat, trots al de belemmeringen van den tijdgeest en de ongunstige toestanden, de Nederlandsche wetenschap aan de hoogescholen tijdens de Republiek nochtans hare schitterende triomfen heeft gevierd. Haar licht kon niet onder de korenmaat worden gesteld.

Wij meenen genoeg te hebben gezegd om aan te toonen, dat in eene toekomstige geschiedenis van de verdraagzaamheid onder de Republiek een belangrijk hoofdstuk aan de vrijheid van onderwijs zal moeten gewijd worden, waaruit dan blijken zal, dat het hooger onderwijs zeer onvrij was.

Meteen zijn wij aan het einde van onze taak gekomen. Wij hebben slechts een overzicht willen geven van den strijd, dien het groote beginsel der verdraagzaamheid in ons vaderland in de 17de en 18de eeuw heeft te voeren gehad. Zelfs dit overzicht is onvolledig. Ook hebben wij ons van alle moraliseerende toepassing onthouden. Doch onze slotsom is, dat de Republiek, schoon te dezen opzichte achter staande bij thans, onder de staten van toen ontwijfelbaar vóóraan heeft gestaan. Zij heeft aan zeer onderscheiden godsdienstige overtuigingen vrije spreekplaats vergund. Zij heeft het groote beginsel van het protestantisme niet gansch verloochend. Zij mag bogen op voortreffelijke pleitbezorgers voor eene volstrekte verdraagzaamheid, al was de tijd nog niet rijp voor eene toepassing ervan, zooals zij thans wordt begrepen.

L. KNAPPERT.

Errata:

Blz. 224 reg. 16 v.b. achter 'geven' een §. Blz. 247 noot ** 'est Deum' lees: et Deum. Blz. 250 noot † '26 Mei 1852' lees: 26 Mei 1582. Blz. 257 noot ** 'sedereum' lees: sidereum.

(*) De brief van 6 April 1668 bij B. Bekker, *Bericht aangaande de filosophie van Descartes*, opgenomen in 's mans *Friesche godgeleerdheid*, 1693, blz. 681-722. Het in den tekst genoemde *aldaar,* blz. 685.

(†) E.J. Diest Lorgion, *De Nederd. Herv. kerk in Friesland*, 1848, blz. 125 vlg. Dezelfde, *Balthazar Bekker in Franeker*, 1848. Doch vooral Mr. W.B.S. Boeles, *Friesland's hoogeschool*, II, 1889, blz. 223-239 en Dr. W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker*, 1906, blz. 31-119.

Terugblik op Rembrandt's jubeljaar.

1. Ode aan Rembrandt door Jac. van Looy, bij L.J. Veen.
2. Wat iedereen van onzen Rembrandt wel mag weten, door P. van Delft bij G.F. Callenbach.
3. Rembrandt, Beschrijving van zijn leven en zijn werk, door F. Schmidt-Degener (Wereldbibliotheek onder L. Simons.)
IV.

Schmidt-Degener vertelt in de wereldbibliotheek van L. Simons, evenzeer de vriend van goede en goedkoope lectuur: wat iedereen van Rembrandt wel moet weten. Hij toont echter meer in het bijzonder de eenheid tusschen het leven en het werk van den grooten meester aan, let daarbij zorgvuldig op de psychologische ontwikkeling des merkwaardigen kunstenaars en raadpleegde daarvoor alle resultaten van het wetenschappelijk onderzoek. Bij de verdeeling van licht en schaduw doet hij bovenal de vindingrijkheid der voorstelling en de wonderlijkheid der belichting uitkomen. Hoe groot de phantasie in de samenstelling ook zij, telkens behoudt de gevoelige behandeling der stoffelijke middelen volgens hem bij Rembrandt de overhand en steeds treedt bij dien meester het streven op den voorgrond om in alle dingen natuurlijk te blijven, terwijl hij zijn figuren vol zin voor het ware met naïeve kinderlijke manieren aankleedde. In het licht en bruin is het welberekend pictorale voor hem de hoofdzaak, en de spelingen der kleur stellen hem in staat de gevoelsuiting voor het levensvolle telkens op nieuw te variëeren. De penseelbehandeling kan niet gescheiden worden van dit verbeeldingsrijk gemoed.

Hoe eenvoudiger en volledigere de eenheid in zijn doen en laten aangetoond wordt, hoe volkomener zijn levensbeeld. En juist daarin ligt de hooge waarde der werkelijk goede en goedkoope volkslectuur, dat zij de eenheid in den dienst der waarheid plaatst en haar tot gemeengoed verheft. Hoezeer dat streven in de laatste jaren overal den toon heeft aangegeven, blijkt reeds daaruit, dat men het kroningsjaar van den laatsten telg uit het roemrijk geslacht der Oranje's niet beter meende te kunnen vieren dan met een Rembrandttentoonstelling op grootsche schaal. Goede volkslectuur tracht de gedachte, die aan die tentoonstelling ten grondslag lag, in het vleesch en bloed des volks te

doen overgaan. Het land van Rembrandt toonde in dien vorm zijn eerbied voor het genie en voor zijn eigen levenskracht.

Schmidt Degener's uitgangspunt is het feit, dat de betrouwbaarste levensbeschrijving van Rembrandt in zijn kunst zelf gevonden wordt. Wel ondergingen zijn techniek en stemming gedurende zijn leven menige verandering. Maar die veranderingen waren het uitvloeisel van zijn levensproces en van den inhoud dier veranderingen gaf hij zichzelf steeds rekenschap. Daarom kwam hij gaarne op een reeds door hem behandeld onderwerp terug, om het menschelijke daarin nog krachtiger te uiten en de uitvoering steeds nog meer te volmaken. Dat noodzaakte hem contrôle te oefenen op eigen denken en kunnen en die contrôle deed hem dieper doordringen in den geest der traditie, waarvan hij het beste werk ter vergelijking en verdere eigen ontwikkeling verzamelde. Lucas van Leijden had ook voor hem gezegd: ‘elck beeldt is verscheijden van cleedinghe en de hoofden met verscheijden wonderlijcke mutsen, tulbanten en hulselen ghesiert.’ Hoezeer Rembrandt ook in den beginne op reactie tegen de hoog-renaissance prijsstelde en in de lijn der beweging van de barokkunst werkte, toch verzuimde hij nooit de intieme kennismaking met composities van anderen aard dan de zijne. Zij was hem het middel om het pathetische te effenen en in de eigen aandoeningen het buitensporige en op uiterlijk vertoon berekende te mijden. Eerst allengs geraakte hij op die wijze inwendig tot rust en verzette hij zich met toenemende energie tegen het schokkende, dat in overdrijving wortelt, zonder daarom minder ontvankelijk te worden voor de indrukken der eigen omgeving en van vreemde kunst. Zijn barok-stemming bereikte in *Simson's gevangenneming* (Franfort a/M.) haar toppunt. Zij moest wijken, hoe meer de physionomie der dingen en van den eigen persoon hem met de omwentelingen van het rad des levens meer vertrouwd maakte en de uitstralingen des lichts hem vóór de oplossing van een ander raadsel plaatsten, dat meer nabij de kern van het zijn lag.

Het onmiddelbare in die uitstraling was b.v. ook voor Mathias Grunewald het probleem bij uitnemendheid. In zijn treffend Isenheimer altaarbeeld wist hij daarvoor een hoogst verrassenden koloristischen vorm te vinden. Maar de traditie behield op hem nog de overhand en het visionaire beheerschte te sterk zijn voorstellingsvermogen. In de gebaren ontstond dientengevolge pathetische overdrijving en deze neiging tot buitensporigheden wijst op een gisting in de gemoedsstemming, die een nieuw tijdperk aankondigt. Rembrandt overwon haar en vond met de inwendige rust volle helderheid en klaarheid.

Jarenlang spande Dr. Wilhelm Bode alle krachten in om Rembrandt's werken der jeugd op te sporen. In 1883 meende hij reeds op merkwaardige proeven van buitengemeen talent uit die dagen te kunnen wijzen. Wurzbach spotte toen weliswaar over ‘dr. Bode's groene of onrijpe Rembrandt's, loopende tot ongeveer 1632.’ Maar voor de kennis van het wordingsproces des meesters was die arbeid van veel

belang en dr. A. Bredius ondersteunde dit streven daarom ook op elke mogelijke wijze. Het wederom ontdekte uit de dagen der jeugd getuigde bovenal van vlijtige studie der natuur tot in haar fijnste détails en overtrof reeds verreweg, zoowel door de behandeling van het licht, als door den ernst in de opvatting, het gelijktijdig werk der leermeesters, d.w.z. *het was reeds geheel en al hemzelf.* Rembrandt's oog was van den beginne op eenvoud in de compositie gericht, zocht aansluiting aan de natuur ook en vooral ten aanzien van het lichteffect, lette op de gemoedsstemming, maar bezat toen nog niet de oefening om volkomen naïef de onaangeraakte individualiteit zuiver artistiek weder voort te brengen. Geplaatst in een omgeving van schilders, die nog rondom Adam Elsheimer stonden of althans eens onder diens invloed gestaan hadden, volgde hij echter niet de door dien meester gewekte bijzondere voorliefde voor het landschappelijke, gezien bij eenvoudig daglicht. In deze eerste periode zijner ontwikkeling beperkte Rembrandt zich tot het intérieur met invallend licht, neiging openbarend voor het pathetische en phantastische bij zeer matig gebruik van locale kleuren.

Van 1632 tot 1636 wordt de invloed der groote stad met haar uitgebreideren horizon in zijn werk sterk zichtbaar. Toen gaf hij reeds de voorkeur aan de psychologische behandeling der karakterfiguur en der historische voorstelling, vol dramatisch leven en vol compositioneel vernuft. Snel had hij den hoogst verdienstelijken portrettist Thomas de Keijzer ingehaald en overtroffen. Zijn 'Anatomie' was geen samenstelling meer van personen, geen hulde aan hun 'esprit de corps.' Hij vereeuwigde als de eenheid en het middelpunt van het geheel *de voordracht* van dr. Tulp en schilderde *haar wegsleependen indruk* op diens toehoorders. Was werkelijk op het gebied der kunst de kenteekening van het maatschappelijk leven in de plaats getreden der vroeger geschilderde devotie en getuigden daarvan zoowel de gildestukken als de 'theatra anatomica,' dan kwam het er thans op aan den geest van dat maatschappelijk leven in een bezield beeld samen te vatten en de eenheid van dien geest was de voordracht. Op haar laat Rembrandt den klemtoon vallen. Vormen de verschillende voorstellingen der 'theatra anatomica' één doorloopende keten, dan hebben Willem Buytewech, de Gheyn, Aert Pietersen, Nicolaas Elias, Thomas de Keyzer, Michael en Pieter van Mierevelt de schakels dier keten geleverd, terwijl Rembrandt er de sluiting met het kroonjuweel aan toevoegde. De latere navolgers doen hier niets terzake, al leverden zij ook goed werk.

Geen wonder, dat Rembrandt door deze edele opvatting van het portret in de gunst geraakte en Fortuna hem toelachte. Hij had haar lach voor zijn introductie en vestiging in de groote handelsstad noodig. Bracht zij hem aanvankelijk in de mode, des te beter voor zijn stelling. Maar zij kon hem op den duur geen inwendige bevrediging schenken. Haar knecht wilde hij althans in geen geval zijn. Wel leerde hij in den beginne van haar, maar de afhankelijkheid van den smaak en de

luimen der bestellers, die haar voorwaarde is, behaagde hem niet. Hij was geen kind van den dag en stond niet in het teeken van den handelsomzet. Daarom vatte hij wel eerst met en door haar vasten voet, maar alsdan maakte hij zichweder vrij. Volkomen onafhankelijk geworden door zijn gelukkig huwelijk met Saskia, bekommerde hij zich in het geheel niet meer om het wisselvallig oordeel der zoogenaamde gezeten burgerij. Hij raadpleegde voortaan slechts zijn geweten. Dat alleen kon hem zeggen, wat hij ten aanzien der kunst zichzelf schuldig was. Tegenover de kunst voelde hij zich zedelijk verantwoordelijk. Dat verantwoordelijksgevoel heeft hem geen oogenblik verlaten en is de grondoorzaak van zijn grootheid, maar ook van zijn lijden.

Emile Michel doet in zijn standaardwerk uitkomen, dat Rembrandt, toen hij Lastman verlaten had, te Leiden met Lievensz. en een paar jongeren, gesteund door den kleinen familiekring, de spelingen des lichts in verband met de vormen des levens in de natuur volkomen overeenkomstig eigen inzicht bestudeerde. Veelvuldige waarnemingen leefden als herinneringen in zijn geheugen voort. Zij wekten in hem allerlei voorstellingen, die hij ordende en met de pen, het penseel en de etsnaald in beeld wist te vatten. Naar hartelust kon hij zich in die dagen op zijn eigen wezen bezinnen. Den vollen gloed van het zonnevuur bande hij binnen de vluchtige lijn der ets en daardoor verzekerde hij als het ware de onmiddelbare overdracht op het doek, zonder bezorgd te moeten zijn, wat warm was koud te zien worden. Zoo werd die gloed een vast bestanddeel zijner voorstellingen, voedingsstof voor zijn verbeeldingskracht. Hij schepte vooral behagen in de behandeling van geschiedkundige onderwerpen, maar die onderwerpen zelf zag hij niet door den bril der dogmatici. Fontenelle zegt: ‘l' histoire c'est une fable convenue.’ Vrijheid daaromtrent was Rembrandt's voorbehoud. Daar echter het geletterde Leiden dier dagen in de orthodoxe theologische kleur schitterde en die kleur veelal den levensvorm buiten de natuur om bepaalde, sprak het wel vanzelf, dat hij zich bijtijds aan den invloed van dien dampkring onttrok; m.a.w. alvorens de strenge van Baerle de logica der kerkelijke tucht op alle levensverhoudingen ook tegenover hem kon toepassen, vertrok hij naar elders. Later ondervond hij toch meer dan hem welkom kon zijn te Amsterdam, dat bescheidenheid en tact nu juist niet gemeengoed der ouderlingen zijn en waren. Hun inmenging in zijn huiselijke aangelegenheden althans behoort tot de merkwaardigheden van dien tijd, die niet genoeg verwondering en afkeuring gebaard hebben.

Wat Rembrandt te Leiden ongedwongen kon onderzoeken en verwerken, moest uit den aard der zaak te Amsterdam aanvankelijk min of meer op den achtergrond treden, zoolang althans de vestiging in een nieuwe omgeving andere eischen aan zijn energie stelde. Eerst nadat hij met Saskia zijn leven geheel in overeenstemming met zijn levensideaal kon brengen, was de voltooiing van het te Leiden begonnene

voor hem hartsbehoefte en gewetensvoorschrift. De rijpe vrucht van dien arbeid was de z.g. 'Nachtwacht' - *the world's wonder* - volgens de Engelsche meening, of liever de kernachtigste openbaring der harmonie tusschen licht en donker door middel eener grootsche compositie. Als kunstschepping stond dat meesterstuk boven het begripsvermogen der tijdgenooten en buiten den geest des tijds. Het moest derhalve de gunstige meening omtrent het kunnen van den meester in haar tegendeel omkeeren. Hij had daardoor opgehouden het troetelkind der groote wereld te zijn. Hij had haar ijdelheid teleurgesteld. Fritz Stahl ziet in dien afval het behoud van den meester als kunstenaar. Voor den grooten kunstenaar bestond na die ondervinding geen gevaar meer ooit de mode te zullen huldigen. Sedert besefte hij nog meer dan vroeger de hooge waarde der eenzaamheid. In haar school ontwikkelde hij geheel overeenkomstig eigen aard zijn eminent talent en naderde hij allengs den hoogsten trap der volkomenheid als *schilder-psycholoog.*

Rembrandt liet de jaren van materieelen voorspoed echter niet ongebruikt voorbijgaan. In het bezit der materieele middelen en zich bewust van zijn buitengewone werkkracht, verzamelde hij voortdurend meesterwerken der vrije kunst en der meer gebonden kunstnijverheid. Niets ontsnapte aan zijn speurzin en op natuurkundige en ethnologische merkwaardigheden stelde hij evenzeer prijs als op dingen van anderen aard. De kosten der aanschaffing speelden daarbij voor hem hoegenaamd geen rol. Dat is veelal gelaakt en als luim, verkwisting en overmoed gebrandmerkt. Ten onrechte. Hij verzamelde niet om zich in weelde te baden. Het voorbeeld van anderen prikkelde hem daartoe niet. Evenmin wenschte hij de handelsspeculatie te begunstigen, hoewel hij menigmaal ingewikkelde overeenkomsten sloot. Maar hij bevredigde eenvoudig zijn behoefte aan bouwstoffen voor zijn arbeid, die echt moesten zijn en door kleur en vorm dien stempel droegen. In den dagelijkschen omgang met het beste uit alle tijden werd dat beste één met zijn wezen en echtheid in dien zin zette hij op zijn schilderijen. Hij kon niet naar eigen welgevallen in de schatten der kunsthandelaars woelen, zonder zelf kooper te zijn. En hij moest kooper zijn, wilde hij den vollen rijkdom van het stoffelijke in zijn werk weder voortbrengen. Ook daarin zag hij het natuurlijke en de parelsnoeren etc., waarmede hij Saskia tooide, staan in verband met zijn kunst.

Passavant was van oordeel, dat de studie der kunst en bovenal de oefening van het oog niet begint bij het eindproduct, het schilderij. Hij verlangde daartoe in de eerste plaats een zich verdiepen in de handteekening, in de ets, in de gravure. Eerst wie daaruit den geest der meesters in zich opgenomen heeft en wie zich daarin met de zegswijze der verschillende corypheeën vertrouwd wist te maken, kan volgens hem met gunstig gevolg de op grootere schaal uitgevoerde werken begrijpen en werkelijk genieten. Zonder die basis en buiten die oefening om ontaardt het

zien, zijns inziens, in een kinderlijk, maar tevens gevaarlijk spel met de kunst. Geen wonder dan ook, dat de kunstenaar van meer dan gewone beteekenis belust was op het bij zich hebben der eerste openbaringen van den geest der voorgangers en genooten. Hun handschrift wilde hij naar eigen welgevallen raadplegen en de eerste staat der op goud, zilver of koper werkzaam gewezen naald was voor hem bouwstof van onberekenbare waarde. Het bezit daarvan verzekerde hem de intieme kennismaking met hun denken, voelen en kunnen op het juiste oogenblik en in de juiste stemming. Speelde de prijs bij de aanschaffing van zulke bouwstoffen geen rol, dan beteekent dat nog geenszins de aanwezigheid van een hartstocht bij den kooper. Voor Rembrandt was deze vreemde kunst slechts het middel ter ontbolstering der eigen individualiteit. Onder haar gezag groeide zijn eigen persoonlijkheid. Zijn zelfbewustheid werd daardoor gebaat. Toen de latere catastrophe hem noopte van dien schat wederom afstand te doen, had hij den inhoud geheel en al in zichzelf verwerkt. Er ontstond daardoor althans geen leegte in zijn later eigen werk. Wat eens zijn eigendom geweest was, had hij niet verzameld om er een museum van te maken, met de gedachte aan een goede bewaring. Hij had dat alles feitelijk bezeten. Door den intiemen omgang was het deel geworden van zijn eigen geest en daarom stond de ontbering dier zaken zijn verderen wasdom niet in den weg. Het maakt veeleer den indruk, alsof dat alles krukken voor hem waren, waarover hij zich verheugd had en waaraan hij de toeneming van eigen kracht toetste, maar die hij evengoed weg kon werpen, zoodra zij hun taak verricht hadden. Steeds gewoon, hetgeen hij in eenig tijdperk van ontwikkeling op zijn gebied bereikt had, nog eens samen te vatten en duidelijker uit te drukken, legde hij in zulk geval sterker dan ooit te voren den nadruk op hetgeen hem daarbij meer in het bijzonder bezield had. Aan de hand dier merksteenen schreed hij onvermoeid in zijn kunst voort. Hij bezat in zijn wijze van werken een contrôle ten aanzien der inspiratie en haar voordracht in zijn werk. Zonder haar had hij zijn levenswerk niet zoo volledig kunnen volbrengen. Zijn verzamelingen waren met het oog op zijn levensuitdrukking voor hem middel en geen doel. Maar ook van de waarde van dat middel moet hij zich steeds rekenschap gegeven hebben, al dacht hij daarbij aan geen prijzen en al lette hij bij de aanschaffing niet op huishoudelijke kosten-berekeningen. Haar waard*e* bestond voor hem in de eigenaardige verhouding dier dingen tot zijn kunst.

V.

De gestadige omgang met de meest verschillende werken van groote meesters stelde Rembrandt in staat voortdurend te beproeven, wat hij zelf op eigen gebied vermocht. Dat gebied bleef echter niet tot het portret met het daartoe behoorend intérieur beperkt. Evenmin bepaalde hij zich tot de historische voorstelling en het maatschappelijk tafereel. Hoe

meer hij de dingen begreep en in alle verhoudingen van het licht doordrong, hoe grooter zijn behoefte oogenschijnlijk werd de kunst *in den breede* te ontwikkelen. Vooral toen hij in eigen huis tot volkomen rust gekomen was, waagde hij zich aan gegevens, die hem tot dusver minder aangetrokken hadden. Eerst wijdde hij zich aan de bezieling van het leven in verband met de natuur. Daarna wilde hij de natuur zelf bezielen en toetste hij haar aan het leven, steeds in de compositie op eenheid bedacht.

Er bestaat eens en voor altijd een zelfstandig aesthetisch bewustzijn. Zijn bestanddeelen zijn: het leven en de natuur. De eenheid dier beide wist Rembrandt in het juiste licht te plaatsen, zonder aan de teekening tekort te doen. Hij deed dit op rijperen leeftijd geheel ongezocht, niet vrij van zwaarmoedigheid, met zin voor objectiviteit, hoe persoonlijk hij overigens ook zijn onderwerp opvatte.

Van evenwicht en rust in eigen wezen getuigen in de eerste plaats zijn stillevens, (pauwhennen, roerdomp, getijgerde schelp). Na 1637 voegde hij daaraan toe: *dierenstudies* (leeuwen, olifanten) en *het landschap.* Zijn landschap stamt uit zijn bloeitijd. Het ademt poëzie en idealisme. Het karakter is zuiver Hollandsch en beantwoordt toch in hooge mate aan het algemeen-menschelijke. Bode roemt daarin het universeel gehalte. Wel staat de meester geheel en al op eigen grond-en-bodem, maar het is, alsof hij in de natuur van zijn land zieleleven meent te kunnen ontdekken. Aanvankelijk trokken Rembrandt meer in het bijzonder de natuurstemmingen vóór en na het onweer aan. Zijn begin op dit gebied was zeer eigenaardig. Hij versmolt de détails van het landschap zijner omgeving met de gegevens uit onbekende verre oorden tot één phantastisch geheel. Blijkbaar hebben in dat tijdperk grondig overdachte Italiaansche teekeningen een dieperen indruk op hem achtergelaten. Althans grepen uit de onmiddelbare natuur toetste hij in den beginne aan grootsche tafereelen uit den vreemde. Dat is niet te verwonderen. Die tafereelen bezaten namelijk voor hem evenals voor anderen: constructieve waarde. Zij bewerkstelligden daardoor als het ware de overdracht van den bouw op den eigen geest. Allengs echter gaf hij zich geheel aan de natuur zelf over en beluisterde hij geheel vrij de stemmingen der temperamenten van de jaargetijden, van zonneschijn en regen, van storm en rust. Zij openbaarden hem het zuivere en ongekunstelde. Langs dien weg kon hij de conventie vermijden.

Het was Rembrandt ongetwijfeld vooral om het zakelijke in het landschap te doen. Dat zakelijke zelfstandig weder voort te brengen veronderstelt een zeer fijn ontwikkelde gemoedsstemming. Is het gemoed daarop niet ingericht, dan is alle moeite en inspanning te vergeefsch Het bezit dier stemming is het eerste en het laatste, de quintessens.

Wie in het geschiedboek der kunst bladert, wordt zeer spoedig gewaar, dat de schilders in de Middeleeuwen niet begonnen zijn met de afbeelding der aarde, der lucht en der wateren, hoewel, na de scheiding van het licht en de duisternis, het uitspansel, de wateren en de droge

aarde met haar dragende vrucht het eerst te voorschijn geroepen werden. De kunstenaars hechtten toen oogenschijnlijk meer aan de voorstelling van het dier, van den mensch en der fabelachtige wezens, die in het uitspansel, op de wateren en onder de aarde den zegen der vermenigvuldiging genoten en de heerschappij over de aarde en hetgeen tot haar behoort, uitoefenden. Het landschap zelfbeschouwden zij blijkbaar als hun laatste taak. Waren zij dan voor haar volbrenging in die dagen nog niet voldoende genoeg uitgerust? Hun uitrusting liet niets te wenschen over. Ook in hun oog was het landschap meer dan een bloot ornament. Maar zij *stiliseerden* met opzet de natuur en het leven. Zij wilden slechts een eenvoudig stenogram leveren en in dat stenogram waren de dingen in stereotiepen vorm van elkander onderscheiden. In oude miniaturen zijn b.v. de verhoudingen nergens overeenkomstig de evenredigheden in de natuur. Zagen de miniaturisten dan slecht? Volstrekt niet. Maar zij gaven 't liefst een beknopt verhaal en in verband met het zielkundig proces ontvingen de dingen daarin niet hun werkelijke waarde. Grooter was hetgeen volgens hun eigen indruk in het verhaal de meeste belangstelling wekte. Hun schatting der beteekenis van de ruimte was in overeenstemming daarmede gelijk aan die van het kind. Wat het gemoed niet sterker in beweging gebracht had en het voorstellingsvermogen dientengevolge latent liet, werd óf geheel en al verwaarloosd óf verkleind. De moeite om zich in woord en beeld uit te drukken had daarop geen invloed. Want het kunnen was bij hen ruimschoots voorhanden. Maar voor hen was de handeling hoofdzaak en de hoofdpersoon dier handeling werd daarom meestal veel grooter dan alle andere dingen voorgesteld. Personen in levendig gesprek hebben dientengevolge onbewust onevenredig groote handen. In verhouding tot den burg is de berg klein gebleven. Eerst veel later, toen meer beteekenis aan de natuur zelf toegekend werd en het er bovenal op aan kwam in haar den vriendschapsband tot zijn recht te doen komen, veranderde de maatstaf. Als vrienden der natuur behandelden de schilders haar voortaan evenzeer als object van het gemoed.

Dante en Petrarca bezongen met voorliefde de schoonheid en de vrijheid der natuur. In hun tijd trad de aarde ook in de beeldende kunst meer op den voorgrond en werd de mensch dientengevolge kleiner. Alle verhoudingen veranderden.

Boccaccio kenteekende Giotto als naturalist, omdat deze meester de natuur ter wille der natuur opzocht en voor haar optreden in de werken der beeldende kunst een natuurlijken vorm trachtte te vinden. Giotto maakte het gebergte zelf tot een zelfstandig onderwerp der schilderkunst. In de natuur zag hij als het ware een portret en bij de wedergave daarvan wilde hij nauwkeurig zijn. Maar het portret is op het gebied der kunst geen conterfeitsel van toevalligheden. De kunstenaar herschept den persoon van het oogenblik tot één geheel en levend wezen. Daarom wordt daarin de klemtoon op de wezenlijke

trekken gelegd, die het karakter vormen, zoodat de geheele persoonlijkheid op den voorgrond treedt. Daartoe worden geest, verbeelding, kunst van vinding en samenvoeging vereischt. Giotto was op transfiguratie bedacht, maar nog steeds in verband met de traditie en het kinderlijk geloof van zijn tijd. Berg en rots verhoogen echter reeds bij hem het beeld. Zij zijn bij hem het middel om meer ruimte aan het beeld te geven. Zij worden door hem als openbaringen der natuur behandeld, hoewel nog niet geheel onttrokken aan de methode van het stenogram en de idee der hiëroglyphe. Met die idee braken eerst de gebroeders van Eyck (1432), toen zij als het uitvloeisel der onmiddellijke verhouding tot de natuur beschouwden: de behandeling aller dingen in harmonisch licht (Gentsch altaar). Hun uitgangspunt was alzoo van anderen aard. Zij wilden niet meer illustreeren, maar eischten eigen voortbrenging. Zoo zeer gemakkelijk was het echter niet om zich van de illustratie te emancipeeren. Houdt namelijk het landschap op ter opheldering en verklaring van iets anders te dienen, dan ligt daarin nog geenszins opgesloten, dat het schilderachtig zelfstandige in het landschap voortaan ook in de opvatting der natuur den toon zal gaan aangeven. Daarvan kon toen althans nog geen sprake zijn. Wel waren de indrukken, van de natuur ontvangen, even sterk geworden in de herinnering als die van den enkelen mensch en der samenleving van menschen. Dientengevolge konden zij op de voorstelling der kunstenaars meer invloed uitoefenen. Want de vrije natuur, alzoo het landschap, werd sedert zelfstandig bestanddeel van het beeld, gelijk in waarde met den mensch. Vóór dien tijd was haar beteekenis min of meer beperkt geworden tot den achtergrond en de staffage. Alsdan eerst ontstond de vereering der vrije natuur om haarzelfs wil. Hoe meer aandacht aan haar geschonken werd, hoe grooter de zorg voor de wedervoortbrenging der atmospherilia. Slechts bij enkele miniaturisten is de ruimte voor de lucht overeenkomstig de werkelijkheid in de natuur en speelt de strijd tusschen de zon en de wolken een beslissende rol. Dat was eerst bij een later kunstenaarsgeslacht het geval. Glijdt bij dat geslacht een phantastisch licht over de bergen aan de oevers van romantische meren, dan voelt men met den kunstenaar, dat hij naar een warme uitdrukking zoekt voor zijn bewondering der majesteit op het rijk gebied der vrije natuur.

Bij Barthel Bruyn, Joes van Cleve, Quinte Massys, Joachim Patenier, Henri met de Bles, Jan van Scorel, Maerten van Heemskerck en den ouden Breughel treedt het landschap als een bepaald ideaal op den voorgrond, dat wel uit den aard der zaak gelijkenis met deze of gene streek verraadt, maar toch bovenal op de ontwikkeling der scheppende kracht bedacht is. Het landschap verloochent bij hen volstrekt niet de eenheid met de natuur, waarvan het deel uitmaakt. Het wil echter tevens gevoel voor den geest des meesters opwekken. Hun oog rustte met voorliefde op de kalkformatie tusschen de Maas, de Schelde en den Rijn. Maar hoewel zij veel zorg aan de constructie

besteedden, lokte hen geenszins bij de flora, de fauna en het gesteente de zeldzaamheid en het wetenschappelijk onderzoek. Zij bleven steeds kunstenaars en waren zich bewust, dat de wetenschap geen nieuw lichteffect voortbrengt. Waarin bestaat dan het verschil tusschen hen en hun voorgangers? In de wijze van zien. Hun uitgangspunt was het kleine, dat grooter wordt. Uit het kleinere vormden zij het grootere. Verlichtten zij, dan geschiedde dat niet door het groote te verkleinen. Hun richtsnoer daarbij was de natuur, maar haar aanschouwden zij met phantasie.

Onwillekeurig denken wij bij de vraag naar de methode aan Albrecht Dürer. Toen Dürer over den Brennerpas naar Venetië trok, teekende hij onderweg 'in het zweet zijns aangezichts.' Liefde voor de natuur deelde hij met Martin Schongauer en Mathias Grunewald. Helderheid wilde hij zich echter verschaffen over het verband tusschen de natuur en de handeling. Dat streven had hem tot de studie van het werk van Andrea Mantegna getrokken. In de 'Madonna met de rots' had Mantegna de natuur tot voorbeeld gekozen, het zakelijke in haar openbaringen vastgehouden en zoowel in aanschouwing als in uitvoering het grootsche of wettelijke tot maatstaf genomen. Dürer evenaarde hem in zakelijkheid; kleinere vormen beantwoordden echter beter aan zijn individualiteit. Het intiemere lag meer op zijn weg. Toch wist hij het grootsche of wettelijke in de natuur en het leven eveneens te ontdekken. Dat vermocht hij door zijn sterk ontwikkeld gevoel voor architectuur. Zijn 'groote Fortuna' b.v. en enkele 'tafereelen uit het leven der H. Maagd' zijn in dit opzicht zeer leerrijk. Zijn landschap voldoet daarin aan de illusie ten aanzien der ruimte en van het licht, wordt echter niet meer overheerscht door den indruk van het verhaal, maar staat nog onder den constructieven invloed der architectuur.

Er is veel gesproken en geschreven over de neiging Italiaansche voorbeelden te volgen. In die neiging ligt ongetwijfeld een gevaar. Want navolging bederft steeds het eigen gehalte. Eerste meesters staan daaraan in geringe mate bloot. Zij raadplegen slechts de voortbrenging van het verleden om helderder te zien, zoodra zij door eigen compositie nieuw licht over de verschillende vormen van natuur en leven willen verspreiden.

Wij weten, dat de zon van het zuiden den bouw van het bergmassief effent. Zij maakt de dalen wijd en de rotsen glad en lichtend. Voor het oog neemt de rhythmische beweging dientengevolge andere vormen aan dan in het noorden. Het grootsche in de aanschouwing leidt in het zuiden tot eene andere opvatting der rust in de beweging. De neiging voor het monumentale wordt daar in overeenstemming daarmede meer ontwikkeld. Men zegt daarom wel eens, dat ten zuiden der Alpen bovenal de zin voor den vorm heerscht, terwijl ten noorden der Alpen in den vorm de gedachte aan de formule te dikwijls den

toon aangeeft. Emancipatie van de formule is in het noorden het eerst en het meest op te merken in de détails.

Maar in Italië heeft de nabijheid der zee vrij spoedig een verzachtende werking op den te strengen vorm uitgeoefend. Lucht, met licht en vocht verzadigd, wekte ook daar het gevoel op, om aan de strenge silhouet door lokkende kleuren een ander aanzien te geven. Bellini laat o.a. in zijn: 'Gethsemané' (thans te Londen, in zijn: 'Doop des Heilands' (thans in Vicenza) en in zijn merkwaardig altaarbeeld in S. Giovanni Crisostono te Venetië de atmospherilia reeds meer onmiddelbaar tot het gemoed spreken. Bij Titiaan treedt een stil en innig verlangen naar berg en zee op den voorgrond. Zijn warm blauw ontstond niet ter wille der kleurenharmonie, maar is niets anders dan cynsplicht aan den niet te lesschen dorst van het gemoed naar de vreugde en het geluk der oneindig groote natuur en naar de door haar verleende vrijheid. Nog sterker openbaart zijn leerling Domenico Campagnola de vlam der begeerte naar dat aardsche en hemelsche paradijs. Zoo werd de scenerie meer en meer middel en de schilderkunst, in den zin der uiting van het schilderachtige, doel. Zoo leerde een sterk geslacht allengs den hartstocht voor het schoone te huldigen in verband met het werkelijk zijn der natuur. En door den intiemen omgang met haar besefte dat geslacht in steeds hooger mate de volle waarde der vrijheid. Maar dat besef kon alleen daardoor wortel vatten in het gemoed, omdat de zoekers en werkers zich rekenschap gaven van de beteekenis dier vrijheid. Hun ernst stelde hun geoefend oog in staat den nevel van het toevallige te doordringen en het met helder oog geziene als een waar en geheel zelfstandig kunstwerk weder voort te brengen.

Rembrandt staat ook in het landschap geheel op zichzelf. Toch hield hij wel degelijk rekening met de ontwikkelingsreeks. Ware dat niet het geval geweest, nooit zou hij als kunstenaar den top van den berg en de punt der spiraal bereikt hebben. Hij verzuimde echter niet vreemde kunst goed te zien en haar inhoud in zich op te nemen. Zijn uitgangspunt was ook in het landschap de barok. Maar snel vond hij den eenvoud, waarin juist de natuur van zijn omgeving uitmunt. Dat hij het werk van zijn voorgangers kende, bewijst zijn begin. Heuvelachtige terreinen, bergstroomen en rotsen, hooge bruggen, torens en forten onder een stormachtige, donkere lucht in een sombere streek, brachten 't eerst zijn gemoed in beweging. Hij zwelgde als 't ware in de romantiek der natuur. Spoedig echter verdween het phantastische en zoekende uit zijn landschap. Langs den weg der vereenvoudiging ontdekte hij de rust in de beweging en werd de natuurlijke rhythmus der vrije natuur voor hem de hoofdzaak. Geheel onbevangen schilderde hij alsdan de poëzie van het doodeenvoudig spiegelen der gebouwen in het water, een langzaam trekkende kudde schapen, zwanen drijvende op een vijver, het platte en wijde land in volle zon, den vlekkeloozen

hemel, egaal licht, één greep van objectieve zijde, ruimte en stilte.

En in elken greep waren de menschen één met het landschap evenals de schuur, de molen, de rommel op het erf, het vlondertje. Wierp hij zich later, gelijk in de ets der 'Drie boomen' weder eens op den beweeglijken kamp der elementen, waarin reuzen weerstand boden, of openbaarde hij, gelijk bij de molen, zware melancholie, dan liet hij zich toch niet door den stroom meesleepen, maar behield de onbevangen gemoedsstemming, die ook daarin poëzie wist te vinden en het grootsche dier poëzie met het oog van den ziener onthulde. Rembrandt had de behandeling van het landschap voor den rijperen leeftijd bewaard. Het was, alsof hij in het landschap den sleutel zag, waarmede alle deuren te openen zijn. Eens in het bezit van den sleutel geraakt, onderging elk ander gebied den invloed dier verovering. Dat bezit werkte verjongend op zijn geest en hoe inniger zijn verhouding tot de vrijheid werd, die de natuur den mensch in den strijd des levens verleent, hoe heerlijker zijn kunst zich ontwikkelde. Geen teleurstelling, geen tegenspoed, geen bitter verdriet vermochten voortaan meer zijn werk te schaden. Zijn aesthetisch bewustzijn verbond natuur en levenservaring tot één grooter geheel en het licht, dat hij daarover verspreidde, verdreef den nevel van het toevallige.

Oude oogen, zegt men wel eens, zien het best in het duister. En het duisterst is de toekomst. Bij Rembrandt spiegelt zich de toekomst in het heden en in het verleden. Maar die spiegeling nam bij hem onmiddellijk den vorm aan van het aesthetisch bewustzijn, dat tot inhoud heeft: *de natuur én het leven.* Dien vorm had hij in geen kleur kunnen zetten, indien hij niet als psycholoog dieper in het wezen der natuur en van het leven doorgedrongen ware. Zijn aesthetisch bewustzijn was de uitdrukking van het zien der dingen met de ziel. Nadat hij ook het landschap bedwongen had, voelde hij zich meer en meer aangetrokken tot het kalme en verhevene. Wat de buitenwereld hem deed lijden, had in die stemming op den duur geen vat op hem. Haat of wrok lag niet binnen zijn lijn. Integendeel, juist in de laatste periode van zijn leven, toen hij in betrekkelijke eenzaamheid zijn eigen inwendig leven geheel vrij kon ontwikkelen, bereikte hij eerst de volle diepte. Maatschappelijke bekrompenheden bestonden voor hem toen niet meer.

Simpele liefde in den huiselijken kring; een teer gebaar van jonge verloofden; het zalig gevoel des vaders bij het terugvinden van zijn verloren zoon; het geluk van een jonge moeder; de stille uitstorting der liefde, die waar familieleven bezielt; voor dat alles wist hij in zijn vernedering de juiste compositie en den warmsten toon te vinden. Breeder, ruimer en grooter werd zijn opvatting met de jaren. Helderder en machtiger bracht hij de kleuren bij het klimmen der ervaring op het doek. Zijn tijdgenooten zeiden, dat er de kleuren 'als met een troffel' werden opgebracht. Wat niemand waagde, volbracht hij met een kunstvol overleg en toch scheen alles spontaan ontstaan.

In die jaren des onderscheids ontstonden zijn: ‘Staalmeesters’ (1661), de rijpste vrucht van dien edelen stam. In dat levenstijdperk verkreeg elke studie door haar rijken inhoud het karakter van een schilderij (de Negerkoppen). In die dagen van bezonnenheid is magistrale uitvoering zijn kenmerk.

Nu en dan wordt gezegd, dat Rembrandt toen in zijn historische voorstellingen bovenal den inhoud van het Nieuwe Verbond begunstigde. Het bewijs daarvoor is tot dusver niet geleverd. Waarschijnlijk is het evenmin. Wel herhaalde hij veelal eens behandelde stoffen, totdat hij den inhoud geheel beheerschte en zich van zijn gevoel volkomen rekenschap wist te geven. Wel zette dat gevoel zich steeds intensiever uiteen met het lichtprobleem en met de beteekenis van dat probleem voor de oplossing van 's levens raadsel. Wel bood hem daartoe de Overlevering bij voortduring de hand. Maar haar verhaal was als verhaal voor hem reeds lang niet meer de hoofdzaak. Hem was het daarbij om de psychologische kern der gedachte te doen. Zij bevruchtte zijn phantasie op elk door hem bewerkt gebied. Zij eischte wisselwerking en de gave der verbinding.

Met Michel Angelo deelde Rembrandt b.v. tot in zijn laatste levensjaren de voorliefde voor het boek Esther. Dat boek was steeds een verlegenheid voor de Apologeten geweest en een schat van onberekenbare waarde voor de beeldende kunstenaars gebleven. Het onthult ons op naïeve wijze den door de eerste geloofsvervolging ontvlamden geloofshaat. Michel Angelo schilderde dien psychologischen toestand in drie tafereelen. Hem zweefden daarbij voor den geest de woorden van Dante:

> ‘Poi piovve dentro all' alta fantasia
> Un crocefisso *dispettoso* e fiero
> Della sua vista e cotal si moria’. (Purg. XVII 25 ff.)

In deze ontzettende gebeurtenis zocht Michel Angelo het dramatisch leven weder voort te brengen. Op het grootsche daarin legde hij den klemtoon. ‘Die onderdrukker en vijand is deze booze Haman!’ Dat was bij hem de grondleggende gedachte. Dat was voor hem de kern der historie van Esther. Niet verblind door de sprookjesachtige pracht, rechtvaardigde Esther volgens hem het vertrouwen van Mordechai in haar karakter en provoceerde zij den ‘Val van Haman.’ Michel Angelo laat Haman vallen, maar ook in zijn val behoudt de gevallene de volle fierheid, alsof hij tot het geslacht van den Titaan behoort, die het rotsblok naar den Olympos slingerde. Zijn fierheid in de ure van den ondergang doet aan Simson denken op het oogenblik, dat deze onttakelde held de zuilen van den Dagontempel omverwierp. In de wedervoortbrenging van het tragische met alle hoogheid, die in het karakter der tegenstelling ligt, bestaat tusschen Michel Angelo en Rembrandt verwantschap des geestes. Beiden bezitten den zin van het grootsche, de helderheid van gedachte en het fijn-bewerktuigd gevoel van den echten kunstenaar. Wat de stoffelijke be-

handeling van het onderwerp betreft, Michel Angelo liet de volle kracht van den vorm tot de gemoederen spreken, terwijl Rembrandt die der kleur verkoos en daardoor beter in staat was de Oostersche pracht der novelle met de haar kenteekende psychologische distinctie af te beelden. Verklaarbaar echter is het, dat beide genieën op den weg der voorstellingen elkander ontmoetten en een probleem trachtten op te lossen, dat telkens op nieuw aan den horizon opdaagt en het voor levendige indrukken ontvankelijk gemoed beweegt. Het Oude én het Nieuwe Verbond moesten hun tot aan hun einde een onuitputbare bron blijven voor het thema der diepe menschelijkheid. Opeenvolgend biedt vooral Rembrandt's kunst alle stadiën der ontwikkeling, noodig om daarin het hoogste te kunnen bereiken.

Hoe meer Rembrandt samenvatte, wat hem in zijn leven had getroffen en hoe meer hij de ontsluiering van 's levens raadsel in het oog kreeg, hoe intensiever en gloeiender zijn kleur werd, hoe machtiger en eenvoudiger zijn scheppingsvermogen werkzaam was. Niet eigen smart en droefenis had hij anderen te openbaren. Dat zou slechts van levensmoeheid hebben kunnen getuigen. Daarvan is in zijn levenswerk niets te bespeuren. Integendeel, zijn laatste schilderijen ademen toenemende levenskracht, steeds vrijere beheersching der ruimte, een telkens volkomener oplossing der tegenstellingen in de door hem gewenschte kleurenharmonie. Zijn zelfportret met den datum 1669 verraadt stille blijmoedigheid en onverflauwden scheppingslust, zoodat het zeer de vraag is, of de miskenning van tijdgenooten en 's levens wederwaardigheden op den duur vat op hem hadden. Zijn voortbrenging heeft daaronder in geen geval geleden en zijn natuurlijk evenwicht behield hij tot den dood.

Er is noch in het leven, noch in het werk van Rembrandt een zweem van pessimisme te ontdekken. Evenmin echter van optimisme. Die quaestie schijnt in verband met de levens- en wereldbeschouwing niet voor hem bestaan te hebben. En toch moet hij een hartstochtelijk man geweest zijn. Maar zijn werk wijst zeer duidelijk op het ernstig en onafgebroken streven naar gemoedsrust, alzoo naar ataraxie van den geest tegenover het lief en leed des levens. Niet in dien zin, alsof hij er ooit aan dacht de zinnelijke neigingen en hetgeen daartoe behoort in zichzelf te willen onderdrukken. Hij liet blijkbaar geen enkel gevoel afsterven en zag evenmin in de afstomping der eigenaardigheden van den natuurlijken mensch het heil. Maar onwillekeurig kende hij aan de gevolgen of werkingen, die met 's levens oorzaak in nauw verband staan en daarom wel begrepen, maar niet vermeden kunnen worden, geen overdreven beteekenis toe. Waarschijnlijk zag hij in zijn eigen levenservaring niets bijzonders. Andere zoekers en werkers met even fijn ontwikkeld bewustzijn van schuld tegenover de kunst en haar roeping ging het niet veel beter. En voor de klacht daarover ontbrak hem de tijd. Ook ontleende hij zijn gevoel van eigenwaarde niet aan de vergelijking met

de verdiensten en het lot van anderen. Zijn maatstaf was van anderen aard. Voor het oordeel was dat van het naaste oogenblik in zijn oog zonder beteekenis. Kortom, Rembrandt was te gezond om de dingen door een gekleurd brilleglas te zien en zijn gemoedsstemming van den daardoor beperkten gezichtskring te doen afhangen. Het sentimenteele lag niet binnen zijn bereik. Voor de poëzie der sentimentaliteit ontbrak hem het orgaan. In de richting van het feminisme stuurde hij zijn vaartuig niet.

Zonder het behoud der volle levenskracht had hij niet zijn werk kunnen sluiten met de wedervoortbrenging van bloeiend jong leven in stralend warm licht. Zelf in eigen huis vereenzaamd en zelf blootgesteld aan de uiterste armoede, rustte het bezielde oog op de vreugde der jonge ouders, op de vroolijkheid der kinderen, op de toekomst van het menschelijk geslacht. Wat nog in het zg. 'Joodsche bruidje' te Amsterdam slechts belofte was en bij alle teederheid onuitsprekelijke zedigheid uitdrukte, dat ging in de 'Familie' te Brunswijk in vervulling. En het is, of die vervulling den grooten meester een juichtoon ontlokt. Nog eens getuigt hij met overtuigende kracht van de gelukzaligheid in den huiselijken kring en drenkt hij als het ware de kleuren in het licht, om met breede, slechts aanduidende techniek natuur en leven te doen ineenvloeien ter verheldering van het aesthetisch bewustzijn, dat in het gevoel wortelt.

Meer dan anderen was de kunst in Rembrandt's oog leven en voor dat leven zocht en vond hij de levensvoorwaarde in de natuur. Wat zij op het gebied der kunst voortbrengt, behoort tot het rijk der illusie. Wijdde Rembrandt zijn buitengewone werkkracht aan die voortbrenging, dan geschiedde dat met het doel om aan die illusie zooveel mogelijk het karakter der werkelijkheid te verleenen, want hij wilde steeds waar zijn en blijven. En hoewel hij daartoe geheel en al zijn eigen individualiteit ontwikkelde en ontvouwde, alzoo het bijzondere tot richtsnoer nam, gelukte het hem toch door onafgebroken arbeid, dank zij zijn zin voor de psychologische distinctie en de helderheid van zijn geest, in het bijzondere het algemeene te kenteekenen. Zoo schiep hij een beeld der eenheid op den grond-en-bodem van het gevoel als schilder *én* verlichter en hij werd daardoor wegwijzer voor de beschaving. Zelf in het bezit der vrijheid, diende hij in vrijheid en het offer, dat daartoe vereischt wordt, bracht hij in zijn persoon. Hoe onafhankelijk hij zijn levenstaak voltooide, hoe dieper hij in de kunst doordrong, hoe meer hij maatschappelijk vereenzaamde, maar ook hoe minder hij naar het oordeel der wereld vroeg.

VI.

'In Rembrandt zal Holland steeds zichzelf herkennen,' zegt Schmidt-Degener. 'Wat er van zijn werk zich in Holland bevindt, is als een palladium voor ons volksbestaan.' Dat meent, eigenaardig genoeg, de Duitscher met den Nederlander. In Rembrandt ziet de Duitscher namelijk

de volkomenste uitdrukking van den zuiver Germaanschen stam. Zijn werk in Duitschland te verzamelen, geldt daarom ook daar als een plicht. Opvoedende kracht, meent men, gaat voor alle Germaansche volksstammen van dat werk uit.

Rembrandt's jubeljaar werd daarom ook als een bijzonder feest der Germanen beschouwd, dat zijn geboorteland op touw zette en de Germaansche stam in het Duitsche Rijk medevierde. Geen jubileumsfeest zonder gelegenheidsschriften. Zij dienen ter populariseering van den jubilaris en hebben in dit geval tot doel: het bewustzijn van schuld te herlevendigen. Holland en Duitschland wedijverden in lust om door de pen en de pers in dien zin op het volk te werken. Een Rembrandt-almanak van Dr. Valentiner zorgde er zelfs voor, de geestverrukking dagelijks te kunnen hernieuwen en nog een jaar lang vast te houden. Maar in onzen tijd is *het gelegenheidswoord* niet voldoende. Het volk wil ook het werk van den grooten meester voor oogen hebben. Het wil zelfs liever afbeeldingen zien dan veel woorden hooren. Het tracht op die wijze de herinnering aan het origineel te hulp te komen. Menigeen verkiest daarom het plaatje en legt zeer spoedig den tekst terzijde. Dat is de oorzaak, waarom het getal reproducties dat der gelegenheidsschriften nog overtreft. Geen tijd legde zich overigens in gelijke mate als de onze op de vervaardiging van reproducties toe. Zoowel de phototypie als de pigmentdruk zijn voor ondernemende lieden een zeer ruime bron van inkomsten geworden. De dividenden dier ondernemingen stijgen van jaar tot jaar. De reproducties zijn voor velen bijna van meer belang dan de scheppende kunst zelf. Zij verplaatsen weliswaar het zwaartepunt der voortbrenging naar den omzet en doen het vaartuig der phantasie maar al te zeer in de haven van het marktverkeer binnenvallen. Maar daardoor is *al* het voortgebrachte *allen* toegankelijk.

De kunsthistoricus Anton Springer erkende gaarne het belang der reproductie voor de algemeene beschaving, maar hij zag ook een gevaar daarin. Toen de mechanische reproductie nog in de kinderschoenen stak, was b.v. de vorscher verplicht het kunstwerk in zijn natuurlijke omgeving op te zoeken en zich zoowel den geest als de uitvoering van dat werk tot in de détails in te prenten. Hij wist niet, of hij ooit weer de reis daarheen zou kunnen ondernemen en zijn indruk was dientengevolge op de kennis van het werk zelf en niet, of althans in veel geringer mate, op de vergelijking met andere werken aan de hand van goede reproducties gegrond. Hij moest zich zorgvuldig op de reis voorbereiden, en deze reis behoorde tot de groote gebeurtenissen in zijn leven. Zijn gemoedsstemming verried een innig verlangen naar de kennismaking met het kunstwerk en vol eerbied naderde hij het doel, waartoe hij de reis ondernomen had. Op concentratie van geest was hij daarbij in de eerste plaats bedacht. Hij had meer tijd noodig en keerde telkens terug om beter te zien en den reeds gewonnen indruk in zijn gemoed te bevestigen.

Thans is haast het kenmerk van den tijd geworden en zij gaat met ver-

trouwen in de volkomenheid der reproductie gepaard. Het bewustzijn, door haar bezichtiging steeds het geheugen te kunnen opfrisschen, doet echter onwillekeurig afbreuk aan de inspanning om het kunstwerk zelf te genieten, volkomen in zich op te nemen. Toch is alleen het kunstwerk zelf een openbaring van het gevoel en bestaat de taak des beschouwers daarin haar in den geest des meesters mede te gevoelen. Te snel wordt thans de vergelijking met andere reproducties de hoofdzaak en bij menigen strijd over de echtheid van een kunstwerk, over den invloed der restauratie op den indruk en over de voor- en nadeelen eener reiniging enz. staat de gedachte aan de reproductie in het middelpunt der beschouwing, of wel is het oordeel inzake het object slechts aan de oppervlakte ontleend. Het verdient daarom de voorkeur alle middelen te vereenigen om de werkelijke pracht en grootheid van Rembrandt's werk als een palladium voor het volksbestaan zooveel mogelijk in zijn land te houden. Dat is van meer beteekenis dan om overal goedkoope reproducties te verspreiden en daardoor den waan te wekken, dat de groote meester ook in dien vorm ten volle genoten kan worden. Het behoort dan ook tot de niet genoeg te waardeeren verdiensten van dr. A. Bredius, dat hij enkele der trotsche doeken van Rembrandt naar Holland deed terugkeeren en velen in Nederland tot besef van het gemis bracht, door den uitvoer der edelste scheppingen van zijn hand ontstaan.

Josef Israels herinnert er ons aan, dat de eerste penseelvoerder der wereld volmaakt te huis was in alles wat de naald op het harde, glanzende koper vermocht. Iedere lijn heeft in zijn arbeid iets te beduiden; geen toetsje zou daarin weggelaten kunnen worden. Hij wijst erop, hoe de krabbels en vlakken op den eersten blik als het ware onoverdacht in de teekeningen neergezet zijn. Niets daarin is sierlijk omlijnd en voor de tentoonstelling gerangschikt. Alles getuigt van opwelling en aandoening. Een voorstelling wordt met slechts weinige lijnen van een vol penseel vastgehouden op het papier en die lijnen vormen gezamenlijk een edele compositie vol eenvoud en leven. Staat Rembrandt in de verschillende gevoelsuitingen ook technisch boven anderen, dan spreekt het wel vanzelf, dat zijn keus van het papier bijzondere zorg verraadt. Ten aanzien der etsen maakt het b.v., gelijk voldoende bekend is, een groot verschil, of de eerste zes staten, zooals zij door Dutuit onderscheiden zijn, dan wel de latere afdrukken of eigenlijke prenten in oogenschouw genomen worden. Want die eerste staten waren zijn werk en wat door zijn hand ging en hem voldeed, kenteekent eerst de volle grootheid van den meester. Trouwens, ook bij anderen, o.a. bij Whistler valt het verschil onmiddellijk in het oog tusschen het exemplaar van de eigen hand en dat van de plaat buiten hem om. Max Klinger noteert zelfs den dag, waarop hij deze of gene ets nog eens door de vingers liet gaan en haar innerlijke deugdelijkheid toetste op den afdruk. Hij handhaaft op die wijze de fijne onderscheiding tusschen het persoonlijk kunstwerk en de gepubliceerde handelswaar. Menig artist van beteekenis

is voor eigen gebruik nog niet voldaan met het voor zijn doel geschikte papier. Hij verlangt de tint van het perkament. Maar zelfs dan nog onderscheidt hij zorgvuldig tusschen de soort van het perkament, al naar gelang hij de bonte houtsnee, de gravure of de ets wil voortbrengen. Van den beroemden Marc Antonio Raimondi zijn slechts enkele perkamenten bewaard gebleven. Waarschijnlijk beperkte hij de vervaardiging voor eigen gebruik tot de pittoreske composities, waarin de indruk van het clair-obscur de hoofdzaak was. Althans van zijn 'Paris' oordeel' (B 245) naar Raphaël, dat vooral daarop het oog richt, is deze eerste staat nog voorhanden en wel in den vorm van een perkament, waarin bovenal 'de vlakken' neergezet zijn. Van Rembrandt is het eigen gebruik van perkament voor zijn etsen bekend genoeg. Bartsch zag slechts een paar kleinere etsen in dien eersten staat en rangschikte hen onder de nog niet geheel voltooide proefdrukken. Maar in de grootere, b.v. in zijn verrukkelijk: 'Ecce Homo' en in zijn: 'Drie kruisen', is de volle kracht van den meester tot in de fijnste détails op het perkament weêr te vinden. Opvallend is bij deze beide groote etsen zoowel de tint van het perkament als zijn hoedanigheid. Rembrandt overtreft ook in die keus verreweg den meer zorgeloozen Raimondi, die wel gaarne in stemming kwam, maar in zijn werk veel minder de natuur tot voorbeeld koos en daarom in haar openbaring niet altijd de stemming wist te treffen. Dat vermag geen reproductie zoo volkomen weer te geven. Haar uitdrukking is steeds die van de eigenlijke prent. En een tekortkoming in dit opzicht leidt er onwillekeurig toe, tekort te schieten in de erkenning der volle artistieke waarde van het gevoel in het origineel.

Carl Lemcke is weliswaar van meening, dat het treffen der stemming in de openbaring der natuur meer een phrase dan een werkelijk stil en veelal onverzadigd gebleven verlangen van een diepgrondig gemoed is. Maar hij denkt bij natuur meer aan onze naaste omgeving in het bonte kleed der alledaagsche mode. Dat geeft hem dan aanleiding om de voorliefde voor de *plompe* waarheid te laken. De gemoedsstemming inzake die natuur gaat volgens hem slechts daarom radicaal bij de voortbrenging te werk, omdat zij vreest voor de aantrekkingskracht der leugen. In dat geval is uit den aard der zaak overdrijving regel. Alsdan wordt bij voorkeur het platte opgezocht en met humor en ironie behandeld ter wille der behoefte aan reactie tegen het fijne en stijve. Maar dat platte behoorde steeds tot het eigenlijk volksleven en was daarom evenzeer object der kunst. Terugkeer tot die volkssfeer, waaruit ook menig groot talent voortgesproten is, veroorzaakte zulk een reactie. Zij wortelde echter in de noodzakelijkheid de kunst te verjongen en te hernieuwen. Ging zij daarin te ver, dan lag de schuld in het te beperkt terugzien, en aan den te sterken en plotselingen terugkeer. Bij Rembrandt was daarvan geen sprake. Althans zelfs Lemcke constateert, in Rembrandt's gevoelige behandeling den polsslag van een nieuwen tijd te zien en meent hoogstens daarop te kunnen aanmerken, dat de

ontwikkeling van dat genie minder veelzijdig was dan die van Goethe en dat dientengevolge de aard der rijp geworden vruchten dezer beide tijdperken verschilde. Dat de eenheid in de veelheid der dingen onder dat verschil geleden heeft, waagt zelfs Lemcke niet te beweren.

Rembrandt ondervond reeds op betrekkelijk jeugdigen leeftijd het onbeteekenende van den schijn. Destemeer beteekende voor hem de waarheid. Zij was in zijn oog gelijk aan het zakelijke. Het zakelijke onderstelt zin voor eenvoud en natuurlijkheid. Tot die eigenschappen drong Rembrandt door, uitgaande van het leven en zijn oog richtende op de natuur. Maar wat is dan eigenlijk wel natuur?

De psycholoog Lipps noemt haar het wettelijk geregeld geheel van het objectief werkelijke en ziet in haar alzoo meer dan een som van feiten op het gebied der zinnelijke waarneming. Zij is hem een product van den natuurwetenschappelijken geest. En dit product onderwerpt hij aan een nader onderzoek, in de hoop aldus tot haar begrip door te kunnen dringen. Maar naar dat begrip vraagt geen beeldend kunstenaar. Deze voelt onwillekeurig meer voor Ziegler's kenteekening der natuur als *het eeuwig licht.* Zelfs is hij er niet afkeerig van, beteekenis toe te kennen aan de etymologie van het Latijnsche woord en natuur eenvoudig als het wezen op te vatten, waaruit alle dingen ontstaan (nascuntur). Natuur in dien zin bezit voor hem het karakter der werkelijkheid en deze wil hij in allen eenvoud aanschouwelijk maken. Het eeuwig licht staat echter als de eenheid buiten het bereik van het voorwaardelijke en het onvoorwaardelijke is onvatbaar voor onderscheiding en vergelijking. De uitstralingen van dat licht zijn derhalve bewegingen in de richting van het absolute. Het relatieve, en met het relatieve de scheiding en verbinding, begint eerst bij *het wereldlijk licht.* Maar terwijl de natuurwetenschappelijke vorscher door middel der chemische analyse de verschillende stoffen van het wereldlijk licht vaststelt en de krachten der uitstralingen aan zijn onderzoek onderwerpt, legt de beeldende kunstenaar den klemtoon op den samenhang en tracht hij in verband met de eenheid aan de scala der kleur gezag te verleenen. Daarom zijn streven *de harmonie* weder voort te brengen en wel als noodzakelijk uitvloeisel der vrijheid. Bleef hij bij de tegenstelling en het verzet staan, zijn vrijheid ware schijn en de afhankelijkheid werkelijkheid. Disharmonie kweekt geen vrijheid. Heeft nu moeder natuur den zin voor het ‘wel bijeenvoegen der bevriende kleur’ in het hart van den grooten meester gelegd, dan wees zij hem daarmede als het ware den weg, het zaad in den geest der harmonie te doen kiemen, en de rijpe vrucht daarvan wekt in ons de gedachte aan de uitstraling van het eeuwig licht. Samenhang van phantasie en karakter is daartoe de voorwaarde.

Bij Rembrandt is uit den aard der zaak van een ideaal sprake. Ligt dat ideaal binnen de grens van het klassieke, der romantiek, der mystiek? Dat is en blijft een strijdvraag. Zeker daarentegen is, dat zijn kunstwerk met het klimmen der jaren niet slechts door de stoffelijke

behandeling uitmunt, maar evenzeer door de psychologische beteekenis aantrekt. Hij wist *den samenhang* te vinden en hoe meer hij dien vond, hoe meer zijn werk van inwendigen vrede getuigde. Dat verraadt het bewustzijn van geluk. Niet het dichten en schilderen zelf kon daarvan de oorzaak zijn. Dat bewustzijn wortelde in de onwrikbare overtuiging een levenstaak te hebben en aan zijn levensroeping te kunnen voldoen. De lust tot voortbrenging rechtvaardigt dat bewustzijn geenszins, want het product van onzen wil is maar al te dikwijls een doodgeboren kind. Tusschen dien wil en de natuur moet overeenstemming bestaan. Want gaat de wil andere wegen, dan in het wezen der natuur ligt, dan laat de natuur den voortbrenger eenvoudig in den steek. Elk teveel in deze of gene richting doet het verlangen naar het tegendeel ontstaan. Rembrandt slaagde erin het teveel te overwinnen door steeds diepgrondiger studie der natuur te paren aan steeds fijner ontwikkeling van het gevoel. Hij trof door zijn zin voor den samenhang de stemming der natuur. Daardoor vermocht hij het raadselachtig onbepaalde, het gelijk de wolken door den dampkring heen-en-weertrekkende met zijn scherp en nauwgezet oog vast te houden en dit vastgehoudene gelijktijdig den betooverenden, in heldonker zich bewegenden fluctuatie-toestand te doen behouden. Juist daarin ligt het kenmerk van den meester. In dien zin zag hij in de natuur het leven. En zijn laatste doeken getuigen van het geluk des inwendigen vredes te midden van aardsche armoede, zoodat zijn scheiden hoogstwaarschijnlijk voltrokken werd, alvorens het groot gevoel der herinnering aan het in de natuur geziene leven verbleekt was. Zijn instrument bezat een krachtigen toon en die toon bezielde tevens.

Lemierre dichtte een ‘Guillaume Tell’ en Schiller behandelde hetzelfde onderwerp. Lemierre's tijdgenooten zwelgden in het genot van den rhythmischen klank des welluidenden woords, maar de dichter vatte geen wortel in het hart des volks. Zijn werk werd spoedig begraven en zijn welluidend woord vergeten. Schiller daarentegen nam een hoogere vlucht en trof het hart des volks, dat naar verlossing dorstte en de vrijheid in het verschiet zag. Hij bleef wandelen in het eeuwig licht. Van zijn werk ging opvoedende kracht uit. Het werd duurzaam bestanddeel van het leven zijns volks.

Rembrandt opende evenzeer door zijn kunstwerk den blik in de toekomst. Zijn werk belichaamde een bepaald levensbeginsel. Het werd door de wijze waarop hij getuigde wat in zijn gevoel leefde, bestanddeel der beschaving en geldt terecht als uitstraling van het eeuwig licht.

Geruimen tijd heerschte er strijd over Rembrandt's geboortejaar. Die strijd breidde zich uit over de belangrijkste gebeurtenissen in zijn leven. Zelfs het einde bleef daarvan niet verschoond. Wel een bewijs, hoe gering de positieve kennis daaromtrent was en ten deele nog is. Die kennis werd verbeterd, maar staat geenszins op zeer hechten grondslag. Wat hij naliet, was zijn werk en dat werk getuig de bovenal

van independentisme. Op zijn gebied bedwong hij de lucht en de ruimte. In licht en bruin verdiepte hij zich in de oneindige natuur en kenteekende hij haar als datgene, wat wij van God zien. Zijn licht, dat hij in dien zin over de werkelijkheid liet heenglijden, was echter steeds bezield licht. En in zijn bezieling lag zijn kracht. Wat hij in dat opzicht te openbaren had, openbaarde hij als independent.

In de kunst ontwikkelde hij een buitengemeene zelfstandigheid van karakter, die veelal aan de wilskracht van Olivier Cromwell op het gebied der politiek herinnert. Deze was tien jaren ouder dan Rembrandt en stond als burger van Huntingdon aan het hoofd der machtige independentenpartij, die zich in 1619 te Leiden onder John Robinson, den schrijver der *Apologia,* constitueerde. In 1643 naar Engeland teruggekeerd, oefende hij spoedig beslissenden invloed op den gang van zaken uit. Huldigde het Nederlandsche volk in 1906 den 300jarigen geboortedag van Rembrandt en toont dat volk zich bij voortduring dankbaar voor zijn nagelaten kunstwerk, dan spreekt het wel vanzelf, dat zijn feestviering tevens op het oog had den independent op het gebied der kunst te eeren en door populariseering van zijn levensbeeld het nageslacht op te wekken, in zelfstandigheid van karakter en in liefde voor de natuur hem na te streven. Ware het anders, er zou geen aanleiding voorhanden geweest zijn om te jubelen. Want juist in Rembrandt is een vast omlijnd levensbeginsel belichaamd en de kracht, die van dat beginsel uitgaat, stelde den meester in staat, zonder concessie aan de handelswereld en tegen den stroom dier wereld in, te volharden in hetgeen hij als kunst in de natuur ontdekte en in het gemoed grifte.

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Oorspronkelijke romans.

Een Meisje-Studentje door Annie Salomons. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
De wilde Tuin door H. Phil. Kelder. - Amsterdam. P.N. van Kampen en Zn.
Geëngageerd door Jeanne Reyneke van Stuwe. - Amsterdam, L.J. Veen.

Het leven is als een damp door Jeanne Haaxman. - Amsterdam, L.J. Veen.

Grenzen door Ina Boudier-Bakker. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.
Aan lager wal door Frits Leonhard. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.
Sombere levens door Alex Booleman. - Amsterdam, Em. Quérido.
Zoekenden door Samuel Goudsmit. - Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.
Sproken door Henri van Booven. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Noortje Velt door Jacqueline E. van der Waals. - Haarlem, De Erven F. Bohn.
Het Japansche Huis door Suze La Chapelle Roobol. - Amersfoort, Valkhoff en Co.
De Pleegzoon van het Friezenveen door J.N. van Hesteren. - Amersfoort G. J Slothouwer.
De Filosoof van 't Sashuis door Maurits Sabbe. - Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
Jonggezellen Levens door Virginie Loveling. - Utrecht, A.W. Bruna en Zoon.
Langs den Stroom door Victor de Meijere. - Rotterdam, W.L. en J. Brusse.

De Kaarthoeve door Jan van der Moer. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Leo Smeder door Henri van Wermeskerken. - Amsterdam, L.J. Veen.

Wanneer tegenwoordig in een romantisch werk een stuk ‘modern leven’ wordt behandeld en die behandeling geschiedt in een onderhoudenden, aangenaam-leesbaren vorm, zonder dat de moderne auteur vervalt in de overdrijvingen en uitspattingen van eene literaire ontaarding, die bij zoo vele jonge schrijvers is waar te nemen, dan hebben wij zoo'n werk te begroeten als eene welkome verschijning.

De beide werken nu, die aan 't hoofd staan van de reeks nieuwverschenen romans, welke wij thans hebben te bespreken, *Een Meisje-Studentje* door Annie Salomons en *De wilde Tuin* van H. Phil. Kelder, bezitten bovengenoemde verdiensten in hooge mate. Hoe verschillend in deze werken de behandelde onderwerpen en de wijze van voorstelling ook mogen zijn, zoo hebben de auteurs toch dit met elkaar gemeen, dat zij, zonder den lezer te vermoeien met ragfijne ontledingen en gezochte détail-schilderingen, een stuk van ons modern sociaal leven weten uit te beelden in een sprekenden, plastischen vorm; beide werken zijn daarbij rijk aan gedachten, waarin de moderne tijdgeest zich duidelijk afspiegelt, zonder dat de roman door die gedachten merkbare schade lijdt.

Het *Meisje-Studentje* is van lieverlede in onze hedendaagsche samenleving geworden een heel gewoon verschijnsel. Werd nog een tiental jaren geleden de vrouwelijke studente, vrucht van de vrouwen-emancipatie,

als een zeldzame vogel doorgaans niet zonder meesmuilen aangegluurd, thans is hare verschijning op de college-banken iets heel gewoons geworden en de zich snel ontwikkelende denkbeelden van geestelijke co-educatie, gesteund door het krachtig besef van den socialen nood, hebben haar eene blijvende plaats onder de studeerende jongelingschap verzekerd. Maar aangezien bij alle maatschappelijke en geestelijke gelijkstelling het scherpe en al-beheerschende contrast tusschen de twee seksen toch niet kon worden uitgewischt, zoo blijven er aan het leven en werken van de studeerende vrouw eigenaardige moeilijkheden verbonden.

Nu heeft Annie Salomons, zelf studente, hare gedachten laten gaan over het leven van het *Meisje-Studentje*, en in een reeks van beelden, die hare fantasie haar voortooverde, getoetst aan en aangevuld door hare ervaring, teekent zij het bestaan van verschillende studeerende vrouwen, met alle daarin voorkomende bezwaren en eigenaardigheden. Wij hebben dus hier een boek van ‘waarheid en verdichting.’ De hoofdpersoon is hier Margo, die met haar nichtje Else op kamers woont.

In de eerste hoofdstukken vinden we de nieuwigheid van het kamerleven, de kinderlijke pret van die meisjes over hun eigen huishoudentje, het eerste bezoek van neef Han, die haar aanduidt, hoe zij zich tegenover de ‘ploerterij’ hebben te gedragen, kostelijk beschreven. Al spoedig worden zij aangezocht om lid te worden van de letterkundige club ‘Laborando Vincimus’, waardoor zij in aanraking komen met verschillende jongelui. Het duurt niet lang of neef Han wordt verliefd op Else, eenig dochtertje van rijke ouders, dat eigenlijk zoo maar voor plezier ging studeeren. En het komt ook tot eene verloving. Maar Margo, in de wandeling Go genoemd, is een diepere natuur, fijn-voelend, van erstigen idealistischen aanleg, oudste dochter uit 'n groot gezin, waarvan ieder zich 'n weg moest banen. Zij wil zich door de studie een levensdoel scheppen. Met groote illusies van de wetenschappelijke wereld, waarin zij nu zal leven, begint zij haar studentenleven; maar nu zij met de jongelui en de werkelijkheid in aanraking komt, voelt zij zich in hare ideale verwachtingen meer en meer teleurgesteld. Margo is op end' op ‘vrouw’, en, door haar diep-vrouwelijk gevoel gedreven, hoopt ze langzamerhand voor de jongelui, die ze ontmoet, waaronder er zoovelen zijn, die door fuiven en brassen trachten te vergoeden en te vergeten, wat zij aan huiselijkheid en zacht-schoon in hun leven missen, iets te kunnen zijn, een milder, schooner tint in hun leven te kunnen brengen; maar die hoop op toenadering van de meisjesvereeniging tot het corps moet ze gaandeweg prijsgeven, wanneer ze leert begrijpen, dat jongelui nu eenmaal anders voelen en denken, dat zij in hun spreken niet alleen, maar ook in hun algeheele opvatting over de vrouw minder rein zijn, soms bij het brute af.

Voor de wijze waarop de schrijfster al die verschillende typen teekent, waarmee Go in aanraking komt, hebben we niets dan lof. De beschrij-

ving van jongelui als Han, Gerard, Eduard van Neerwinden, De Veer, Lize, Frieda, Mary, allen zoo verschillend in aanleg en karakter, en toch weer zoo juist passend in dat academisch kader van ontwikkelde jongelui, mag uitstekend heeten; de gesprekken zijn doorgaans jolig, guitig, soms humoristisch, - en de ernstige discussies geven zoo geheel en al terug, wat er in de hoofden en harten van de thans studeerende jeugd omgaat. Goed gezien was 't ook van de schrijfster er een enkele maal de Hegelarij in te brengen, die in de laatste jaren zoo sterk in de mode is gekomen, en ook een pedant eerste-jaartje ten toon te stellen, die bij het thee-zetten spreekt van (n + 1) schepjes suiker. Dit alles is naar het leven gegrepen.

En onder de beschreven tooneeltjes zijn er vele, die we als 't ware bijwonen en niet spoedig zullen vergeten; zoo het eerste kamerleven van Margo en Else, de eerste bijeenkomst van L.V. met de meisjesstudenten, de verlovingsfuif van Else en Han, de ongesteldheid van Else, de pic-nic, het standje van Go met de ‘ploerterij’, die haar beduidt, dat het ongepast is om heeren-studenten bij zich te ontvangen, en nog vele andere. Dit alles tintelt van leven.

En ook de groote, bijna afgezaagde, kwestie over de eigenlijke roeping der vrouw en wat de studeerende vrouw nu eigenlijk met al die wetenschap wil, laat de schrijfster niet onaangeroerd. Wanneer zij Go laat zeggen: ‘Ik geloof niet, dat studie, voor mij evenmin als voor de meeste meisjes, bepaalde roeping, 't eenige is.... Maar daarmee is het studeeren voor meisjes natuurlijk absoluut niet veroordeeld. Ik meen alleen, dat bij háar altijd 'n kwestie van keuze wordt, wat 'n man vereenigt; - ik bedoel bij 'n huwelijk, en dat ze dan, bijna altijd, niet de studie zullen kiezen.... Zie je, ik geloof, dat 't bij mij zoo is: ik heb heel veel kracht, en toewijding en levenslust. Die moet ik ergens aan geven. En omdat ik nu hier ben, tusschen studeerende menschen, in geestelijk-ontwikkelend milieu, geef ik ze aan studie’...., dan meenen we in die woorden van Go duidelijk te verstaan, hoe de schrijfster zelf over de studie en de roeping der vrouw denkt. In die meening worden we bevestigd door dat aardige tooneeltje, waarmee de schrijfster haar boek besluit: op verzoek van Go woont Else, nu gelukkig getrouwd en jong moedertje, nog eens een vergadering van de studenten-meisjesvereeniging bij; en terwijl de ab-actis met radratelende stem het jaarverslag opdreunt, ‘vertelt Else fluisterend aan Lou en Riek, die over haar heen hangen, de wonderen van ondeugendheid en liefheid en snuggerheid van haar schattigen jongen.’ - Ziedaar het harmonisch slot van dit welgeschreven boek.

Den vlotten stijl, den ongekunstelden en toch boeienden verhaaltrant, die het werk van Annie Salomons kenmerken, vinden we terug in het boek van Phil. Kelder: *De wilde tuin.*

De eigenaardige bandversiering, waarin we achter een haag van

groen en wilde bloemen zwarte fabrieksgebouwen zien liggen, uit wier schoorsteenen donkere rookzuilen opkringelen, bereidt ons al voor op het thema, waarop dit verhaal is gebouwd. De schrijver verplaatst ons naar een kleine fabriekstad, misschien ergens in den achterhoek. Een van de groote katoenweverijen is het eigendom van den heer ten Haare, een invloedrijk industrieel van den ouden stempel; hij is goed voor zijn werkvolk, maar hij kan zich niet vereenigen met de nieuwere begrippen omtrent verbeteringen in den toestand van het werkvolk. Een van zijn zoons, Gerrit, is bij zijn vader werkzaam op het kantoor; hij voelt veel voor de hervormingen in het leven der fabriekarbeiders, kan niet samengaan met de verouderde inzichten zijns vaders. Gerrits broer, Fred, is student, een jongmensch met aristocratische neigingen, aanleg tot losbandigheid; hoewel hij verloofd is met Mientje Dorink, dochter van een der notabelen in het stadje, leidt hij in Utrecht een vroolijk en los leventje. Reeds in 't begin van 't verhaal krijgen wij den indruk, dat die verloving in een onbedacht oogenblik tot stand is gekomen; want Mientje's warm gevoel en degelijke aanleg passen weinig bij Freds egoïstische en koel-beredeneerende natuur. Mientje voelt veel voor de hervormingsplannen van Gerrit en zoo ontstaat van lieverlede tusschen die twee een sterke sympathie, waarbij de egoïstische Fred gaandeweg op den achtergrond raakt. Wanneer er nu onder het werkvolk een gisting ontstaat en staking uitbreekt, komen deze omstandigheden Gerrits plannen te hulp en de oude heer ten Haare stemt eindelijk toe, dat een groote uitgestrektheid land, nog een halve wildernis, *de wilde tuin*, aan de fabriek zal worden toegevoegd en dat die woestenij zal worden herschapen in een mooi bouwterrein, waar in nette huisjes, vriendelijk in 't groen verscholen, de arbeiders zullen kunnen wonen en een gelukkiger, meer menschwaardig bestaan zullen hebben. En 't is op 't zilveren huwelijksfeest van Mientje's ouders, dat Gerrit en Mientje in dien wilden tuin elkaar hunne liefde verklaren.... zij heeft op dien dag Fred afgeschreven.

Dit is in hoofdzaak de loop van 't verhaal, dat dus is gebouwd op de moderne sociale begrippen en gevoelens. Menige schrijver van dezen tijd zou bij de schildering van dit fabrieksleven en van de interieurs van het werkvolk zijn vervallen in die vermoeiende en eentonige beschrijvingsmanie, waarbij den lezer geen enkel détail bespaard blijft.

De heer Kelder doet dit niet, hij is in zijne beschrijvingen sober, en toch zijn zijne teekeningen raak en staan ons helder voor den geest. Voortreffelijk is o.a. de beschrijving van de wandeling van Gerrit door de fabriek; de lezer volgt hem onwillekeurig in het machinegebouw, in de weefzalen, waar de rijen machines als woeste dingen wild om zich heenslaan, *zoodat het middenpad er door lijkt versmald;* door de drukzalen, waar vrouwen den drukvorm neerpatsen op het verfkussen en jonge meiden, *brutaal kijkend, hoog oplachen om de grappen*, *die zij elkander toeroepen;* door de mannenzaal, waar met veel forscher

gebaar de vormen op het verfkussen worden neergepatst, waar nijdiger en krachtiger de hamers kloppen op 't hout, zoodat het werk der vrouwen ginds wel peuterig gedoe lijkt. En dan dit: ‘Gerrit liep door tusschen 't gevlag der lappen en bleef staan voor 'n stijf tulpenpatroon... en keek eens achter de lap om, wie 't bewerkte. 't Was 'n forsche baardige kerel, die hem van onder z'n zware wenkbrauwen een oogenblik had aangekeken, terwijl hij met den hamer klopte op z'n vorm... Was er haat geweest in z'n blik, of was er 'n spotlachje gegaan door z'n oogen?... Hij kende hem heel goed, 't was Kleverink, een van de voormannen van de socialistische partij, die bij de laatste staking de leiding had gehad... En terwijl Gerrit daar stond, voelde hij zich klein, als 't zoontje van den patroon, dat niets doet en rond-lummelt tusschen de honderden arbeidende menschen... Er stond naast Kleverink 'n kleine, donkere vent, en Gerrit zag nu, dat hij naar hem loerde met 'n spotlach. 't Bloed steeg hem naar 't hoofd en hij keerde zich om... bleef nog eens staan hier en daar om zich een *air* te geven... hij voelde 'n drang om weg te hollen uit de zaal, waar z'n vijanden waren; nu op dit oogenblik *haatte* hij ze ook, de massa, de arbeidersmassa, die hij om zich heen wist met gedachten van haat of van koelen spot.’

In enkele bladzijden teekent hier de schrijver het leven en bedrijf in deze fabriek en de verhouding tusschen werklieden en patroons; in korte krachtige trekken weet de schrijver een helder beeld te geven van wat daar omgaat en wij volgen met aandacht de toenemend-spannende verhouding tusschen werklui en patroons, tot eindelijk de vrede zal terugkeeren, wanneer de nieuwe, lang gewenschte, hervormingen de zege zullen hebben behaald over den drukkenden behoudszin. Dan klaart de dag in volle glorie... Voeg daarbij de kostelijke beschrijving van aardige huiselijke tooneeltjes, den natuurlijken en soms geestigen dialoog, en niemand zal 't verwonderen, dat ook van dit boek eene sympathieke bekoring uitgaat. Daar wij tot nog toe Phil. Kelder niet onder de Nederlandsche auteurs aantroffen, vermoeden wij, dat *de wilde Tuin* een eersteling is; wij kunnen dan den auteur met dit debuut zeer gelukwenschen.

Jeanne Reyneke van Stuwe gaf, als hors d'oeuvre bij de romanreeks, die ze heeft toegezegd, een zelfstandig romantisch werkje: *Geëngageerd.* In dit boek, in dagboekvorm geschreven, is een jonge dame aan het woord, Ina van West, die eigenlijk maar half vrede heeft met haar toestand van geëngageerd-zijn. ‘Soms vind ik 't heerlijk’, zegt ze, ‘als Fred 's Zondags overkomt en we kunnen wandelen of een rijtoertje maken... Maar dan heb ik weer oogenblikken... dat ik denk: wat heb ik er eigenlijk aan?... Ik heb, als ik de waarheid moet zeggen, altijd gedacht, dat geëngageerd zijn veel amusanter was’. Deze Ina blijkt een vrij grillig, frivool en behaagziek wezentje, dat

eigenlijk nog niet weet, wat ze wil. Haar ‘Fred’ zou ze voor geen geld van de wereld willen prijsgeven en ze zegt ‘dol’ van hem te houden; maar als hij op ‘trouwen’ zinspeelt, stelt ze uit, voortdurend uit, dàt lijkt haar veel te ‘ernstig.’ Gelukkig voor haar dat het geduld van Fred zoo onuitputtelijk is; menig andere vrijer zou zoo'n meisje, dat in haar verlovingstijd nog herhaaldelijk flirt met heeren, al spoedig de bons hebben gegeven. De schrijfster is gelukkiger geweest in de uitbeelding van de zelfzuchtige, grillige Ina, dan in die van den temperamentloozen Fred; zijn onbegrensd geduld en zijn goedige toegevendheid irriteeren den lezer en het doet werkelijk weldadig aan, wanneer Fred zich eens 'n enkelen keer boos maakt. Van hartstocht is in dit boek geen sprake; in zoover is dit werkje, ofschoon niet òverbeduidend, wel een zeldzame verschijning onder de geesteskinderen van deze vruchtbare schrijfster.

Jeanne Haaxman koos tot titel voor haar romantisch verhaal: *Het leven is als een damp.* Gelukkig gekozen lijkt ons die titel niet. Het leven met een of ander vergankelijk ding te vergelijken is iets zeer algemeens, en men behoeft er nu juist geen dichter of romanschrijver voor te zijn om het leven een schouwtooneel, of een dobbelspel of een droom te noemen. Wanneer nu Jeanne Haaxman het leven met een damp blieft te vergelijken, dan kan de lezer met reden een bijzondere overeenstemming verwachten tusschen het onderwerp van haar roman en een zich ontwikkelenden en weer verijlenden damp. Maar het door de schrijfster behandelde thema is een liefdesgeschiedenis, in hoofdzaak een liefdes-tragiek, die gebouwd is op een misverstand: Bart, een brave, zeer gevoelige jongen, amoureus temperament, is verliefd op een meisje, dat Lize heet, en nu weidt hij over zijne verliefdheid en zijne teedere gevoelens uit tegenover Lotte, eene zusterlijke vriendin, maar zonder Lize's naam te noemen; Lotte, eveneens zeer teergevoelig van aard, die voor Bart meer voelt dan eene zuster voor haar broer, past nu de ontboezemingen van Bart op zichzelve toe, en eerst later komt zij tot de ontdekking, dat zij zich vergist heeft. Waar blijft nu het dampvormige van dezen toestand? Dampvorming toch is een heel gewoon, normaal verschijnsel, dat zich altijd onder dezelfde omstandigheden op zeer natuurlijke wijze - en zeker *nooit bij vergissing* of *tengevolge van een misverstand* - voordoet.

De tragiek lijkt ons in dezen roman ook wat gezocht en bij de ontknooping maakt de schrijfster het zich wel wat gemakkelijk door Lize eenvoudig te laten doodgaan, waardoor Bart en Lotte, vooral wanneer Bart de oogen zijn opengegaan voor de groote karakter-hoedanigheden van Lotte, als van zelf tot elkaar worden gebracht, zoodat het verhaal blij-eindend kan besloten worden. De vele smart-momenten, die in dit boek voorkomen, zijn wel niet on verdienste lijk geteekend, maar toch maakt Lotte op den duur den indruk van een

sentimenteel schepseltje. De schrijfster heeft blijkbaar dit werk geschreven sterk onder den indruk van Van Eeden's Liederen van smart; daardoor krijgen de hoofdfiguren iets aangedikts, iets àl te zwaarwichtigs, waaronder het geheele verhaal tot het einde toe wordt gedrukt. Aan gevoel ontbreekt het deze schrijfster zeker niet; wanneer zij dit nu maar behoorlijk weet te beperken en haar best doet om onze taal goed machtig te worden, dan kan zij het zeker nog wel eens tot 'n goed en onderhoudend boek brengen.

Meer superieur werk levert Ina Boudier - Bakker met haar bundel verhalen, getiteld *Grenzen.* Vooral de twee eerste verhalen van dezen bundel zijn voortreffelijk geschreven. In het eerste verhaal ‘Oud’ teekent de schrijfster een bejaarden boekhouder, die zijn heele leven gesloofd heeft op hetzelfde kantoor. Hij is een gevoelig oud mannetje, wat wrevelig en grimmig geworden tegenover de jongeren op 't kantoor, die den ouden heer soms plagen. Ofschoon hij voelt, dat het werk hem niet meer zoo vlot als vroeger afgaat en de pijnlijke ervaring moet opdoen, dat hij voor een jongeren klerk bij bevordering wordt gepasseerd, kan hij toch niet besluiten om zijne betrekking op te zeggen, niettegenstaande hem door een zijner vrienden een andere, zelfs meer voordeelige, plaats als boekhouder in een groote winkelzaak is aangeboden. Zijn trots, zijn gehechtheid aan de oude firma, die meer dan veertig jaren lang zijne diensten heeft gewaardeerd, zitten hem in den weg. Eindelijk, vooral geleid door de overweging dat door de verhooging van zijn salaris zijne dochter niet langer in een betrekking behoeft te blijven, waarin zij, als dienstbare, slecht wordt behandeld, besluit hij zijne chefs om zijn ontslag te vragen. Het kost hem veel, deze vraag; een oogenblik hoopt hij nog, dat de chefs hem zullen trachten terug te houden van zijn besluit... denkend aan zijne trouwe diensten en zijn ijver van zoo vele, vele jaren... Maar in beleefde en vriendelijke woorden geven zijne chefs hem te kennen, dat zij zich best met zijn besluit kunnen vereenigen... ja, hij is oud geworden, hij heeft zijn tijd gehad. De gevoelens en de strijd in dat oude, gevoelige mannetje, dat algemeen-menschelijke en tragische, dat de ouder wordende mensch, die voelt dat hij niet meer kan maar toch zoo gaarne zou willen, in meer of minder sterke mate *moet* aanvaarden, is door de schrijfster diep gevoeld en mooi beschreven. Zoo bijv. de voorstelling in de verbeelding van dien ouden man van de gesprekken, die hij met zijne chefs zal houden (pag. 25), het gesprek en het samenzijn met zijne dochter (27-34) zijn prachtstukjes van teekening.

Even voortreffelijk is de tweede novelle ‘Arbeid’, die vroeger afzonderlijk onder den titel *Grenzen* verscheen. De tragiek is hier gebouwd op de grenzen, die aan het menschelijk kunnen zijn gesteld; de mensch wordt door zijn ijver en eerzucht gedreven naar hooger en hooger, maar aan dat reiken en streven zijn voor de meesten grenzen gesteld.

Wee hem, die, door zijn eerzucht gedreven, die grenzen tracht te overschrijden! Dat ervaart in dit verhaal de onderwijzer Rant aan zijn zoon. Vader Rant heeft 't gebracht tot hoofdonderwijzer; in zijne jonge jaren had hij wel gedroomd van academische examens, van hooger-op, maar het ging niet, hij leerde te moeilijk. Maar nu wil hij zijn zoon Geert, die vlug leert en denzelfden onverdroten ijver heeft van den vader, brengen tot datgene wat hij niet heeft kunnen bereiken. Geert zal studeeren, hij zal den doctors-titel dragen. Aanvankelijk gaat het goed; maar na 'n paar examens voelt Geert zich moe, hij mist de lichamelijke kracht, die zijn vader onvermoeid deed blijven. Om in zijn studiekosten te voorzien, wordt hij tijdelijk leeraar aan een school; door het onderwijs-geven en het studeeren worden de krachten van Geert ondermijnd, hij overwerkt zich en ten slotte moet hij 't opgeven. Ook in dit verhaal moeten wij den diepen blik van de schrijfster, haar kunst van vertellen en schilderen bewonderen. Het lijden van den jongen Rant, het lijden van den vader, de ontzaggelijke teleurstelling en eindelijk de berusting, dit alles is voortreffelijk geteekend.

In het derde verhaal *Lida Vane* wordt eene artistieke vrouw geteekend, die trouwt, maar zich in het huwelijk niet bevredigd voelt en dan weer, na scheiding, tot haar kunst terugkeert. Ook hierin is veel verdienstelijks, vooral in de beschrijving van het terugzien van Lida Vane en haar echtvriend, wanneer beiden oud zijn geworden. Want beiden trachten na de scheiding hun leven weer op te bouwen door het aanknoopen van nieuwe liefdebanden; duidelijk laat de schrijfster ons zien, hoe over die nieuwe levens toch de onverwoestbare weemoedige herinnering aan het oude, krachtige volle geluk, - hoe kort het ook geduurd heeft - als een schaduw blijft hangen tot het einde toe. Minder gelukkig geslaagd lijkt ons het verhaal *Schuld*; het motief is gezocht en het geheel veel te gerekt. Het laatste *Bezoek* is niet meer dan een onafgewerkte schets. Maar de drie eerste verhalen stempelen dezen bundel inderdaad tot superieur werk.

Frits Leonhard beschrijft in zijn roman *Aan lager wal* het verval en den ondergang van een huisgezin door de schuld van den vader. De heer Kwik, hoofd van een huisgezin, is een man, die lijdt aan eigenwaan en verregaande zelfoverschatting; hij waant zich tot allerlei maatschappelijke betrekkingen in staat, maakt allerlei plannen, maar brengt het tot niets. Hij behoort tot die ongelukkige monomanen, die aan den leiband loopen van enkele vleiers en valsche vrienden en die het alleen aan de maatschappij, nimmer aan zichzelf wijten, wanneer zij 't tot niets in de wereld brengen. Bovendien is hij lui van aard en als 't hem tegenloopt, bedrinkt hij zich en maakt dan in zijn dronkemansroes allerlei nieuwe plannen, grootsch en verheven, maar die natuurlijk op niets uitloopen. Zijne vrouw, die geestelijk hooger staat dan hij, is niet in staat eenige verbetering in zijne handelwijze te

brengen, ofschoon zij hem voortdurend met verwijten overlaadt en hem de toenemende ellende van hun gezin onder het oog brengt. Naast deze twee hoofdpersonen, Kwik en zijne vrouw, staat een derde, Nans, hun oudste dochter. Nans is een ernstig meisje, door de drukkende levensomstandigheden wat zwaartillend geworden; haar gevoel voor Kwik wisselt doorgaans tusschen afkeer en kinderlijk medelijden. Wanneer Kwik het in zijn hoofd krijgt een fröbelschool op te richten in een achterbuurt, om aan geld te komen, belast Nans zich met de leiding en het onderwijs van de kinderen; maar door het onpractische gedoe van Kwik heeft ook die school, in weerwil van al de moeite en zorgen, die Nans zich getroost, slechts een kortstondig bestaan. Ten slotte moet, nadat Kwik nog eenige vruchtelooze pogingen heeft gedaan om geld te leenen, de geheele inboedel bij executie verkocht worden.

De figuur van Kwik is door den schrijver niet onverdienstelijk geteekend; er is soms iets komisch en humoristisch in de teekening van dezen plannenmakenden zwetser, dat een scherp contrast maakt met het lijden en de ellende van Kwik's vrouw en dochter. Ook aan de uitbeelding van Nans heeft de schrijver veel zorg besteed. Zeer uitvoerig is o.a. de beschrijving van het schooltje en van Nans, de schooljuffrouw; van al de moeite en het getob, dat Nans met die kinderen heeft, tot de viezigheden toe, wordt den lezers niets gespaard.

De figuur van Kwik, den man die vol is van allerlei plannen en het tot niets brengt, zou men kunnen vergelijken met Dickens' Micawber-figuur, maar toch met dit onderscheid: in Micawber vinden wij bij al zijn maatschappelijken teruggang toch altijd iets terug van den gentleman, iets heerachtigs en tegelijk veel naïefs, dat daardoor juist zoo komisch aandoet; maar deze Kwik is een ruwe, ergelijke ploert. Micawber blijft ons altijd meer vermaken dan dat hij ons hindert; aan Kwik, met zijn gemeene, platte taal, zijn grofheid en ploértigheid, ergert men zich van 't begin tot het einde. Dit is naar onze meening niet een gevolg van het burgerlijk milieu, waarin Kwik is geplaatst, maar wel van de wijze van teekenen van den schrijver. Frits Leonhard behoort tot de zoogenaamde realistische school; in de beschrijving van Kwik, van het gekijf met zijne vrouw, van al het jammerlijk gedoe in dit ongelukkig gezin wordt den lezer bijna niets gespaard, evenmin van de vulgaire taal en de weerzinwekkende platheid van het leven in een achterbuurt.

Wij wenschen het eigenaardige talent, dat voor deze realistische kunst wordt vereischt, niet te onderschatten. Maar de lezer vergunne ons deze opmerking: elke kunstenaar, dus ook elke schrijver, wenscht toch allereerst bij het publiek, dat zich in zijn kunstwerk verdiept, op te wekken een mee-leven, een mee-voelen met dat, wat hij in zijn werk heeft gelegd. Wanneer wij nu bijv. met dit werk van Frits Leonhard vergelijken de schildering, die in het eerste verhaal van het hierboven besproken werk *Grenzen* mevrouw Ina Boudier-Bakker geeft

van den ouden boekhouder en zijn gezin, wordt dan, - terwijl deze schrijfster in geenerlei détail-beschrijving vervalt, - het gevoel en het mede-lijden van den lezer voor dezen typischen ouden stakker werkelijk in *mindere* mate gewekt dan voor de familie Kwik, wier samenleven ons tot in de kleinste, vaak weerzinwekkende, bijzonderheden door Leonhard wordt geteekend? Staat ons het beeld van dien ouden tobber *minder* duidelijk voor oogen dan van den ploertigen Kwik? Wij gelooven deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden.

Bij 't alleen streven naar een fotografische copie van de werkelijkheid zondigt de realistische schrijver aanhoudend tegen de eenvoudigste eischen van het schoonheidsgevoel en den goeden smaak. Dat is, bij alle verdiensten die het werk van Frits Leonhard mag hebben, zijn schaduw-zijde, zijn groote fout. En diezefde fout vinden wij in de werken van twee andere schrijvers: Alex Booleman, die *Sombere levens* schreef, en Samuel Goudsmit, den auteur van *Zoekenden.* Vooral in het eerste. Beide schrijvers zijn Israëlieten en zij beschrijven tooneelen uit het Joodsche leven; hunne manier van beschrijven herinnert aan den schrijftrant van Quérido. Het werk van Booleman is voor een lezer, die nog iets anders van een boek verlangt dan gemeene taal en beschrijvingen van vuiligheden, volkomen ongenietbaar, Iets minder fel is het realisme van Samuel Goudsmit. Uit zijne beschrijvingen spreekt althans eene groote liefde voor Joodsche instellingen - zoo bijv. de beschrijving van den Sabbath in Hfdst. III - en onder zijne figuren is een oude Joodsche slager, die door zijn gevoelig karakter en wijze gelatenheid een sympathieken indruk maakt. Het verhaal loopt over Joodsche burgerluidjes, slagers en kooplui, in een klein stadje van Overijsel; vele woorden, die de Joden uit den achterhoek gebruiken, zijn voor ons onverstaanbaar. Van enkele gaf de schrijver een verklaring. Bij veel goeds in de typeeringen is echter het geheel te gerekt, de auteur herhaalt zich te veel; zijn woordgeknutsel doet ook dikwijls onaangenaam aan. Zoo spreekt S. ergens van ‘wijsselijk *gebeurde beginselstandingen*’; of: ‘zwaar marcheerden de agenten voort, in hun *buitenkansje - schik* met den jood’. 'n Heerlijke vinding, zoo'n woord! Dikwijls herinnert deze schrijver aan Zangwill. Maar Zangwill is geestiger en zijne kunst is ons liever.

Een scherpe tegenstelling met de laatste bovengenoemde werken, waarin alles gericht is op de uitwendige realiteit, vormt het geschrift van Henri van Booven: *Sproken*: Toch, wie hier iets verwacht van gezellige, aardige vertellingen, met of zonder moraal, zal bedrogen uitkomen. De tijd van de echte, ouderwetsche sprookjes ligt ver achter ons. Deze sproken zijn in hoofdzaak uitbeeldingen van visionaire, mystieke, onwerkelijke dingen, personen en toestanden; zoo teekent de schrijver in ‘De Zieltoging’ een geheimzinnigen, eenzamen man, wiens innige vertrouwelingen en dierbaarste vrienden bestaan in een

collectie zeldzaam-fraaie paddestoelen - omdat deze de menschen schuwen en door hen gevreesd zijn - gekweekt in vochtige kelders, dle al dieper en dieper gelegen zijn onder zijn eenzame woning; de eenzame, zwijgende man daalt in die eindelooze reeks van kelders af, tot hij voor altijd verdwijnt. De omgevingen, de tuinen, de kasteelen, waarin de schrijver al die mysterieuze personen en toestanden doorgaans in schoon, rhythmisch, stemmingsvol proza teekent, hebben alle iets schimmigs, griezeligs, dat veelal doet denken aan koortsvisioenen. Wij weten uit de vroegere werken van dezen schrijver, dat zijn talent zich bijzonder tot deze soort van beschrijvingen leent. Toch, bij alle verdiensten, die deze schilderingen inderdaad bezitten, laat de lectuur ons koud: alles, zoowel de onderwerpen als de taal, lijkt ons te gezocht, te veel verzonnen, te veel berekend op gewilde effecten. We gaan er bij griezelen en geeuwen, maar ons gevoel wordt niet gewekt.

Een in vele opzichten interessant boek is *Noortje Velt* van Jacqueline E. van der Waals. Interessant, niet wegens het romantische van den inhoud, want dat is maar heel poover vertegenwoordigd, maar wel om de diepe en fijne psychologie, waarmee de schrijfster haar onderwerp behandelt. S. geeft ons in dit werk de geleidelijke ontplooiing van een zeer gevoelige meisjes-ziel en teekent de verschillende en afwisselende stemmingen, die een fijnvoelend kind, rijpend tot vrouw, onder de inwerking van hare verschillende omgevingen ondergaat. Noortje Velt wordt ons eerst beschreven als kind, toen zij nog bij haar vader en moeder thuis met haar poppen speelde. Noortje is in zekeren zin wel een zeer bijzonder kind: zij paart aan een levendige fantasie een sterke neiging tot het meditatieve, tot zelfbeschouwing en zelfontleding. Het zelfzuchtige, dat met de laatstgenoemde geesteseigenschappen altijd onvermijdelijk is verbonden, gevoelt ze reeds in haar kinderlijke ziel en reeds als kind doet ze moeite daartegen te strijden. Dat kinderlijk strijden in verband met haar vast geloof in Gods almacht is zeer mooi geteekend in haar gedachtengang na het overlijden harer moeder (19). Het is jammer, dat die neiging tot religieuze overdenkingen op later leeftijd meer den vorm aanneemt van religieuze tobberijen - o.a. over het al of niet mensch-zijn van Jezus (120) en over den invloed en de werking van het Leger des Heils (220); deze gedeelten van het verhaal zijn te veel uitgesponnen en neigen meer naar het ziekelijke. Frisscher daarentegen is weer de beschrijving van Nora's leven, wanneer zij na den dood harer ouders in een omgeving komt, die haar aanvankelijk niet sympathiek is; hoe zij gaandeweg hare weinige genegenheid voor tante Bertha, een vrouw met een wil, gewoon de baas te spelen, weet ter zijde te stellen, en, bij voortdurend strijden tegen haar eigen moeilijk karakter, dit gevoel voor een beter en hooger gevoel weet te doen plaats maken. Al die phasen, die deze meditatieve geest, dat gevoelige vrouwenhart doorloopt, weet de schrijfster op zeer verdienstelijke

wijze te teekenen. Alleen zal zeker bij vele lezers - en die zal het boek zeker vinden, vooral onder de vrouwen, want dit werk is door en door vrouwelijk - wel eens de vraag opkomen, of de schrijfster bij haar minutieuze uitbeeldingen van Nora's gedachten en stemmingen de grenzen van de waarschijnlijkheid wel altijd in het oog heeft gehouden. Om iets te noemen: Nora is een zeer geestelijk-ontwikkelde en belezen vrouw; reeds als kind noemde zij haar speelgoed en poppen naar de helden en haar lievelingsfiguren uit de romans van Van Lennep en Dickens (p. 30); hare gedachten nemen dikwijls eene kritische richting bij het peinzen over de groote levensvragen (121, 249); haar oordeel is scherp en haar manier van redeneeren doet soms aan den betoogtrant van ontwikkelde mannen denken. Zoo geeft zij o.a. een harer vriendinnen, die beweerd heeft, dat een daad niet goed kan zijn, als de gevolgen niet goed zijn, ten antwoord: 'Niet wàt je beweert, is onzin, maar dàt je 't beweert. Zooals ieder logisch macchiavellist een antimacchiavelli behoorde te schrijven, zoo moest jij overal en altijd verkondigen, dat van de waarheid onder geen enkel voorwendsel mag worden afgeweken....' Kan men nu van een vrouw, die zóo kan denken en spreken, verwachten, dat zij in spannende en moeilijke oogenblikken van haar leven op zóo kinderlijke wijze tot God zal spreken, als ons in 't eind van het boek (p. 265) wordt verhaald? Naar onze meening heeft de schrijfster in het eerste gedeelte van dit werk, waarin zij ons Nora doet zien als kind en aankomend jong meisje, een mooi stuk literair werk geleverd; in het laatste gedeelte verloopt eigenlijk het verhaal in al te vele en te lange redeneeringen en beschouwingen over allerlei kwesties. Ook de bij Nora opkomende liefde voor een man - in het vrouwenleven is toch deze phase altijd één van de meest gewichtige - is wel wat vluchtig door de schrijfster behandeld.

Dit zijn onze bedenkingen tegen dit overigens hoogst verdienstelijke werk. Taal en stijl zijn uitstekend verzorgd, het boek is rijk aan gedachten, de uitingen zijn soms zeer origineel en karakteristiek. Zoo bijv. zegt Nora tot zichzelve in een bui van mismoedigheid: 'Ik wou, dat ik mezelf uitvegen kon... als een som op de lei, die niet wil uitkomen.... Het is zoo'n vreeselijke gedachte, dat een mensch altijd ergens moet zijn - ook nadat hij gestorven is.'

Mevrouw La Chapelle-Roobol schreef een roman *Het Japansche Huis.* Wie dit boek gelezen heeft, zal allicht van dezen titel zeggen: het kind moest een naam hebben. De lezer, die verwacht hier in een Japansch milieu verplaatst te worden, vergist zich deerlijk. Het Japansche Huis is eenvoudig een groote winkelzaak in Den Haag, die herinnert aan de Kon. Bazar, waar Japansche en in 't algemeen Oostersche artikelen worden verkocht: '*kostbaar* Japansch lakwerk... *heerlijke* borden met *schitterende* kleuren en beschilderd met *zonderlinge* figuren... *fraai gesneden* paarlemoeren doosjes...' Met deze eenvoudige inventaris-opgave

maakt de schrijfster zich van het Japansche gedoe af. De directeur is Gerrit Revers, die de zaak van zijn vader, klein begonnen, heeft uitgebreid. Revers is een soliede burgerman, die zich niet in staat voelt de kolossale inrichting alleen te besturen; naast hem wordt een tweede directeur benoemd, een man van smaak en ontwikkeling, die goed thuis is in vreemde talen en handelscorrespondentie. De verhouding van Revers, den teruggetrokken, eenvoudigen man, tot *mijnheer* Doelwijk, den tweeden directeur, is ongeveer als van den boer tot den edelman. Revers voelt zich sterk aangetrokken tot het gezin van Doelwijk en vooral tot diens jonge vrouw Lotte. Doelwijk komt na eenige jaren te overlijden, en Lotte blijft met hare kinderen in bekrompen omstandigheden achter. Revers, verliefd geworden op Lotte, stelt haar een huwelijk voor; hij kan dan voor haar en hare kinderen zorgen en haar oudste zoon zal dan later hem - Revers - opvolgen als directeur van 'Het Huis'. Lotte heeft echter zoo'n onbegrensde vereering voor haar overleden man, dat zij verklaart met een tweede huwelijk ontrouw te plegen aan zijne nagedachtenis en dat zij alleen het aanzoek van Revers wil aannemen ter wille van hare kinderen. Revers, in de stille hoop dat mettertijd de gevoelens van Lotte door zijne toewijdende liefde zich wel zullen wijzigen, trouwt nu met Lotte. Maar hare koelheid en onverschilligheid voor Revers, in plaats van te minderen, nemen steeds toe; en die koelheid slaat over in haat, wanneer Revers haar ten slotte, wanneer zijn geduld is uitgeput, duidelijk maakt, hoezeer haar vereering voor haar overleden echtgenoot misplaatst is, daar deze - Revers heeft er de bewijzen van in handen gehad - Lotte ontrouw is geweest en er een maîtres op nahield. Een ongelukkig huwelijk dus, dat eindigt met scheiding.

Van de twee hoofdpersonen, Revers en Lotte, is de eerste, de goedige, onbenullige, verliefde Revers, 't best geteekend; Lotte is niet alleen onsympathiek, maar psychologisch-onwaarschijnlijk. Een vrouw met een gevoelig hart, die innig kan liefhebben, handelt niet als Lotte. Zoo'n vrouw hertrouwt *niet*, of, *als* ze hertrouwt, zal ze niet die vijandige gezindheid voelen tegenover een man van zóo goedigen aard als Revers, die haar boven alles vereert. Ook de bijfiguren, zooals Roosje, die nog even moet dienst doen om een zeker licht te werpen op den lichtzinnigen Doelwijk, interesseeren ons weinig.

In den historischen roman *De Pleegzoon van het Friezenveen* worden door J.N. van Hesteren de daden en lotgevallen verhaald van Gerhard van Riemsdijk, zoon van Arnold van Riemsdijk, die met de bewaking van het Overijselsche kasteel van Gramsberg was belast, en verwant aan de rijke en invloedrijke handelsmannen van het Friezenveen, wier handelsrelaties met Rusland en Polen tot op heden zijn blijven voortbestaan. Deze Gerhard van Riemsdijk, een vlugge, koene jongen, kwam na den dood zijns vaders in 1664, dus twee jaar voordat het Friezenveen

grootendeels door brand was vernield, op 14-jarigen leeftijd in huis bij zijn rijken oom Jeremias van Riemsdijk en maakte met dezen oom een handelsreis naar de Oostzee. Terwijl zij in het noorden vertoeven, breekt de oorlog met Engeland uit; maar onder de hoede van den vlootvoogd De Ruyter keeren oom en neef met de handelsvloot uit Riga en Dantzig behouden terug. De schrijver laat den terugkeer van Gerhard samenvallen met den grooten brand van het Friezenveen, waarbij slechts weinige huizen, ook dat van de familie Van Riemsdijk, gespaard bleven. Gerhard redt daarbij nog de weduwe van een hunner handelsvrienden, mevrouw Reijst, uit de vlammen; na het overlijden van mevrouw Reijst, wordt haar dochtertje Manna door oom Jeremias van Riemsdijk en zijn vrouw Gertrude in huis genomen en opgevoed.

Dan volgt het verhaal van Gerhards groote handelsreis door het zuiden van Europa, waarbij de schrijver gelegenheid heeft ons veel belangrijks mee te deelen over de handelspolitiek en de handelstoestanden van het tijdperk, waarin het jaar 1672 valt. Wanneer nu de oorlog uitbreekt, heeft Gerhard, na zijn terugkomst in het vaderland, gelegenheid zich door heldhaftige daden te onderscheiden. Zoo o.a. bij de verdediging van Groningen, later ook bij de verdediging van het kasteel van Gramsberg. Wanneer dit slot door verraad in de handen van de Munstersche troepen is gevallen, wordt Gerhard gevangen genomen en gevoerd naar de Citadel van Koesveld, waaruit hij ten slotte weet te ontvluchten. Intusschen zijn de Munsterschen uit Overijsel verdreven en zijn Jeremias van Riemsdijk en zijne pleegdochter Manna, die tijdelijk naar het buitenland waren uitgeweken, weer in het Friezenveen teruggekeerd. Gerhard, die zich na zijn terugkeer uit het zuiden reeds met Manna had verloofd, vindt nu zijn geliefde en zijn oom weer terug, en het verhaal eindigt met de bruiloft van den jongen, heldhaftigen koopmanszoon.

Voor een historischen roman is deze stof ongetwijfeld een zeer dankbaar gegeven. Daarom is het jammer, dat de schrijver niet in staat is geweest er een zeer boeiend en onderhoudend verhaal van te maken. Taal en vooral stijl laten hier al te veel te wenschen over; ook herhaalt de schrijver zich telkens. Daaraan alleen is het te wijten, dat dit boek den indruk maakt van een gerekt, verouderd werk.

De Vlaamsche schrijvers zijn ditmaal weer goed vertegenwoordigd. Wat wordt daar flink gearbeid in dat Vlamingenland! Daar hebben we allereerst Maurits Sabbe met *De Filosoof van 't Sashuis.* Sas beteekent *sluis*, en deze filosoof is de Sasmeester, dat is dus 'n gewone sluiswachter of -opzichter. Maurits Sabbe heeft van dezen Sasmeester een alleraardigst type weten te maken. De Sasmeester woont alleen in zijn huis en is op weg een oude vrijer te worden; een van zijn vrienden, Casteels, geeft zich alle moeite om hem aan ‘de vrouw te helpen’. Maar de Sasmeester heeft zijn vrijheid te lief en kan weinig behagen scheppen in de vrouwelijke exemplaren, die Casteels hem op

z'n dak stuurt. De Sasmeester, filosofisch aangelegd, heeft 'n stille vrees voor de vrouw.

'O, Casteels, de Sasmeester kent 't gefoefel van 't vrouwvolk! Os ik hier op m'n eentje zit, verre van 't gervenk 't gerots van de menschen, ton zien ik verre en scherp wa' dat er in de weireld gebeurt... Zie je die schone vrouwtjes dó? Ze stoon vor hunder spegeltjie en ze poudreeren en ze fardeeren en ze pommadeeren hunder, 'n striktsjie alhier, 'n lintje aldoor; en krulletjes en prulletjes. Ze trekken kleeren an van pane en zijde. Ze loenken en ze lachen en ze toogen hunder tandjies. En weet je waarom? Omdat er 'n duveltjie op hunder schoere zit, die in hunder ooren blaast: "Allez, courage! 't Is azo' da' je de man ga meester worden, da' je der al go' mee doen wat da' je wilt". Ja, de vrouwlien en hein mor één droom en dat is 't mannevolk te overmeesteren en te doen dansen lik of da' ze zijnder schufelen... De mans kommen no' de goudstikstjies lik de motten no' de vlammen van de keerse. Mo' de Sasmeester en is geen motte, vatje-vous? "Viva de liberteit!" zegge ik nog altijd vo' mijn part. 'k Wille m'n eigen meester bluven.'

En wanneer de schoone Flavie, een jolige deern, ook al door Casteels uitgezonden, den Sasmeester tracht duidelijk te maken, dat 'de vrouwen de fijnste, de geslepenste en de beste helft van 't menschdom uitmaken', dan zegt hij: 'Steekt dat uit jen hoofd, mensch! De vrouwe stoot oender 't gezag van den man omdat ze heur zelve nie verhelpen kan... Had je de boeken geleerd en de nateure bekeken met open oogen, je zoudt da wete... Kijkt no den kalkoensche hane, bijvoorbeeld! Is hij de meester van 't hof niet, en is z'n henne z'n gewillige dienaresse niet? En de pauw, - en de zwone! En den duver? Kijkt no de planten - der ook overtreffen de mans de wuufs - de mannelike kruden hein tien keer meer kracht of de vrouwelike tegen heete korssen, peste en andere kwalen... Overol doet de man 't grootste en 't edelste werk! Mo dat 'n verstoot e vrouwmensch niet. Ze is 't er te lichtzinnig voren.'

De Sasmeester, die zooveel van de dieren en de planten weet, maar 'n afschuw heeft van de vrouwen, die zijne vrijheid komen belagen, is echter niet ongevoelig voor de bekoring van de eenvoudige Mietje, de bekoorlijke dochter van zijn vriend Casteels. En terwijl al de pogingen van Casteels om den Sasmeester tot 'n huwelijk te brengen mislukken, zet deze vriend groote oogen op van verbazing, wanneer de Sasmeester op 'n goeden dag Casteels om de hand komt vragen van diens eigen dochter.

Zooals de lezer uit bovenstaande aanhalingen ziet, is dit boek in echt Vlaamsch geschreven. Maar niet alleen de taal is Vlaamsch, de geheele inkleeding van dit boek, de schildering van de omgeving - het oude klassieke Brugge - de echte volkshumor, dat alles draagt den echt-Vlaamschen stempel. Want werkelijk humoristisch zijn deze schilderingen,

al gaat de humor niet diep. Alleraardigst en verdienstelijk geteekend is bijv. de kermisgang; knap verteld die legende van 't ‘minnewaoter’; grappig de snakerijen, die de Sasmeester uithaalt om zijne belaagsters te foppen. Maurits Sabbe heeft met dit verhaal een werkje geleverd, dat onder de hedendaagsche Vlaamsche literatuur een eerste plaats kan innemen.

Natuurlijk ontbreekt ook ditmaal niet de onvermoeid-werkzame Virginie Loveling. Zij geeft een bundel schetsen en novellen, getiteld *Jonggezellen Levens.* Ook dit boek draagt, zooals alle werken van deze schrijfster, den echt-Vlaamschen stempel. Het zijn de Vlaamsche kleine burgerluiden, voerlieden, landbouwers, slagers, winkeliers, kortom, Vlaamsche dorpsbewoners, de pastoors incluis, waarvan de schrijfster hier vertelt. Men moet zóó vele jaren, als deze schrijfster, onder de Vlaamsche dorpelingen gewoond, met hen verkeerd, en in al hun doen en laten bespied hebben, om dat volkje in hun eigenaardig doen en denken zoo te schilderen als hier is gedaan. Daar hebben we bijv. in de eerste novelle, die den titel draagt van het boek, het huishoudentje van den voerman Leo, die samenwoont met zijne zuster Stine; beiden boersche, koppige lieden. In de schildering van Leo, vooral in de wijze waarop hij elke toespeling op een huwelijk beantwoordt, ligt iets humoristisch, dat aan den Sasmeester van Sabbe herinnert. In de tweede novelle ‘Meesterschap’ komt, nog sterker dan in de eerste, het meesterschap in de kunst van teekenen van de schrijfster uit. Hoe voortreffelijk is daarin dat huishouden geteekend op het mooiste hofstedeken van het dorpje Vroden, bewoond door twee ongehuwde broeders, Bouwen en Sarelken, die het kleine Trezeken, kleinkind eener ongehuwde zuster, bij zich in huis hebben genomen. Bouwen, de oudste, is in alles de baas; zijn leus is: ‘Laat u niet in den hoek zetten, ontkleed u niet, voordat gij slapen gaat.’ Bouwen is zuinig, pot zijn geld op en verbergt het voor zijn broeder, dien hij van den stand der zaken onkundig laat; deze zuinigheid ontaardt in gierigheid en op z'n ouden dag is Bouwen een egoïstische vrek geworden, die zelfs Trezeken laat beloven, dat zij nimmer trouwen zal, alleen om hem te blijven dienen en de boerderij te besturen. Die belofte wordt Trezeken echter te zwaar, en wanneer later haar oom Sarelken komt te overlijden, trouwt zij met een flinken boerenjongen, die nu met haar bij baas Bouwen intrekt. Trezeken en haar man zijn goedaardige, werkzame menschen, maar de gierige Bouwen houdt hen kort en gunt hun en hun kinderen het noodige niet, waardoor ten slotte tusschen den boer Feel, Trezekens man, en den ouden Bouwen herhaaldelijk ruzie ontstaat. In een van die twisttooneelen schopt Feel, woedend geworden, zijn schoonvader dood. Een en ander is door de schrijfster met groote realistische kracht geteekend; zoo bijv. de vrijerij van Feel, de tooneelen tusschen den gierigaard en zijne kinderen, de teleurstelling van Feel

en Trezeken, wanneer zij na den dood van Bouwen tot de ontdekking komen, dat al het opgespaarde geld van Bouwen is belegd in papieren die waardeloos zijn geworden. Ook de overige novellen - de laatste, 'Wintergezichten', is niet meer dan een schets - zijn het lezen overwaard. De letterkundige arbeid van Virginie Loveling verraadt nog in geen enkel opzicht de sporen van den hoogen leeftijd der schrijfster.

Ook Victor de Meijere geeft een bundel verhalen, getiteld: *Langs den Stroom.* En ook deze schrijver geeft tooneelen uit het Vlaamsche leven; zijn boek bevat een zestal verhalen, goed en onderhoudend verteld, maar waarbij men toch nu en dan den indruk krijgt, dat het pure verzinsels zijn, vol onwaarschijnlijkheden. Deze schrijver schijnt zijne fantasie bij voorkeur te laten gaan over dingen van griezeligen en spookachtigen aard. Zoo is 'De ontgraving' de vertelling van een doodgraver, hoe een doodkist wordt opgegraven, omdat men meende beweging en geluiden te hooren in een graf. Wanneer de kist naar boven gebracht en geopend is, blijkt het geluid veroorzaakt te worden door 't gezuig en geklok van opborrelend water. De griezeligheden, die de omstanders bij de ontgraving en het openen van de kist hebben te aanschouwen, blijven den lezer niet gespaard. Het volk is in de boomen en op de muren van het kerkhof geklommen om die akeligheid te zien. De schrijver zoekt ook meermalen effect te maken door contrasten; bijv. op het eind van het verhaal lezen wij: 'Als wij het kerkhof verlieten, vielen de laatste mannen van de muren en uit de boomen. In rijen trokken ze allemaal terug naar het dorp, mannenvolk en vrouwen ondereen, *arm aan arm en luide zingend.*' Ook in het laatste verhaal, 'De Giertij', waarin eene overstrooming wordt beschreven, werkt de schrijver met het griezelige van den dood. Het water dringt in een huis, waarin een doode boven aarde staat; bij 't wassen van het water drijft de kist weg. De zoon neemt dan het lijk van zijn vader uit de kist en draagt het weg. Alle akeligheden, die bij een doorbraak en overstrooming kunnen voorkomen, worden hier breedvoerig verhaald. Zelfs 'Avondrust', een korte schets, is vol van spookhistories en spookgestalten. Zoo heeft de oude jood-marskramer, die hier in den avondschemer den schippers, die op de havenkade zitten uit te rusten, zijne waren komt aanbieden en door de mannen wordt afgescheept, ook al iets spookachtigs. En toch is dit knap verteld, met talent geteekend. De lezer oordeele slechts naar het volgende, dat wij hier even aanhalen. Wanneer de schipper, die juist een spookverhaal heeft verteld, den jood heeft afgescheept met 'niks noodig', zegt deze:

'Ik ben jullie geen vriend! Je koopt niks? Je heb niks noodig? Je wilt niet zien?'... Zijn mond verwrong zich en sprong verveerlijk vooruit met bevende lippen... Hij wierp het kistje terug met den lederen riem over den schouder en boog zich naar den baas, die, dik

en breed, met joviaal, rond aangezicht, nevens ons zat. Genoegelijk trok de man aan de lange steenen pijp en zijn kleine spleetoogjes staarden naar de verte, waar de maan door de wolken drong... Dichter boog 't joodje zich over hem; akelig draaide 't wit van zijn oogen heen en weer; zijn nek rekte zich uit, mager en lang, met vreeselijke spiertrekkingen; zijn kin ging geweldig aan 't beven; hij sprak met schorre stem en bij elk woord dat hem over de lippen kwam, snokte zijn baard op en neer:

'- Jij, jij... Jij zult niet lang meer leven, jij... Jij ziet er erg ziek uit... erg ziek'... Hij haastte zich toen weg. Hij verdween in de duisternis, die één werd met den grond en met de aardsche dingen, gebukt onder den last van zijn haat.'

Ook 't begin van deze schets teekent den goeden verteller: ''t Was stikkend heet geweest... De avond viel en, met de muggen uit het riet, kwamen de menschen uit hunne huizen.'

Aan 't talent van Victor de Meijere zal niemand na 't lezen van de vertellingen uit *Langs den Stroom* meer twijfelen. Maar wij willen hopen, dat deze schrijver in het vervolg aan zijne sterke neiging tot het minder gezonde in de romantiek wat minder zal toegeven.

Ook Jan van der Moer, schrijver van *De Kaarthoeve*, toont een goed verteller te zijn. *De Kaarthoeve* is eigenlijk een buitenplaats, waarvan de vroegere eigenaar zijn geld heeft verbrast en verspeeld; na zijn dood is dat buiten herschapen in eene boerderij, nu bewoond door baas Walvlot. Deze baas heeft maar één dochter, die van het boerenbedrijf niets wil weten; daarom neemt hij eene huishoudster. Deze huishoudster is Liesbeth, eene flinke en schrandere vrouw, die vroeger verkeering heeft gehad met een zekeren Jan Dokkers, 'den werfboer,' die ongelukkig gehuwd is. De genegenheid tusschen dezen getrouwden werfboer en Liesbeth is nooit verkoeld; zij blijven elkaar zoeken, Jan laat geen gelegenheid voorbijgaan Liesbeth te ontmoeten. De hoofdpersonen van 't verhaal blijven dan deze Liesbeth, de werfboer en Walvlot, de eigenaar van de Kaarthoeve. De wijze waarop Liesbeth met den onbeholpen Walvlot omgaat en zich niet door zijne schoone beloften laat inpalmen, is aardig beschreven; de schrijver blijkt met het dorpsleven goed vertrouwd. Overigens heeft dit verhaal geen bepaalde locale kleur.

De roman *Leo Smeder*, geschreven door Henri van Wermeskerken, is een vervolg op 'Hollandsch Binnenhuisje' van Mevr. van Wermeskerken - Junius. De zoon draagt dit boek op aan de nagedachtenis zijner Moeder. Een en ander moet bij ieder, die de werken van Mevr. van Wermeskerken heeft genoten en zich nog het een en ander herinnert van het droeve leven dezer schrijfster, van zelf weemoedige herinneringen opwekken. Wanneer wij zelfs de vraag laten rusten, of

wij in dit boek van den zoon hebben te doen met ‘documents historiques’, dan wordt de weemoedige gedachte toch nog versterkt door het feit, dat, terwijl ‘Hollandsch Binnenhuisje’ - een van de schoonste werken van Mevr. van Wermeskerken - bij allen ernst, dien het bevatte, toch een boek was van gezonden levenslust, dit vervolg, Leo Smeder, een boek is van tranen. Het is 't verhaal van een ongelukkig huwelijk. De man, de heer Smeder, doet zaken, en als 't hem tegenloopt, bedrinkt hij zich; zijne vrouw Truus is eene zenuwlijderes en als zoodanig prikkelbaar en overgevoelig. Zij hebben twee kinderen, jongens; Leo, de oudste, houdt dol veel van zijne moeder, hij vereert haar als een heilige en lijdt vreeselijk onder de voortdurende ontstemming en ruzie in huis. De toestand wordt nog treuriger, wanneer Truus eene hartstochtelijke liefde opvat voor den vriend van Smeder, een schilder, en ten slotte haar huis verlaat om den schilder te volgen. Dan volgt eene scheiding, waarbij de kinderen natuurlijk aan den vader blijven toegewezen. In de onverzwakte liefde van Leo voor zijne moeder, ook na haar misstap, ligt iets zeer aandoenlijks. Dat het geloof van Leo in zijne moeder, van wie hij nooit slecht heeft kunnen denken, - in tegenstelling van zijn oppervlakkigen ruwen vader, die haar gewoon een slet noemt - volkomen juist en gemotiveerd is geweest, blijkt later, wanneer een dokter verklaart, dat alle handelingen van Truus, haar misstap ingesloten, eenvoudig het gevolg zijn geweest van eene ongeneeslijke zenuwziekte, waaraan zij jaren lang heeft geleden en waaraan zij dan ook sterft.

Zoo wordt dan deze roman de trieste beschrijving van een neuropathologisch geval. Hierdoor wordt eigenlijk bij den lezer alleen een gevoel van diep medelijden opgewekt voor deze ongelukkige vrouw en voor haar man en hare kinderen, die ten gevolge van haar abnormalen toestand zooveel verdriet hebben gehad.

Wil men dit boek eenvoudig als een stuk literair werk beschouwen, dan is het met den besten wil niet mogelijk de waarde daarvan hoog aan te slaan. Vooreerst is de toon doorloopend veel te week en te overgevoelig. Er zijn in 't werk spel- en schrijffouten aan te wijzen, die duidelijk toonen, dat de schrijver de taal nog niet genoeg onder den duim heeft. Voor een echtpaar als Smeder en Truus kan de lezer onmogelijk eenige sympathie gevoelen; alleen aan het einde zal de lezer uitroepen: ‘die arme stumperds’. Alleen Leo, met zijn onverzwakte liefde èn voor zijne ongelukkige moeder èn ook voor zijn ongelukkigen vader, met al zijn strijd, dien hij in zijn jonge leven al heeft door te maken, zal bij den lezer sympathie wekken. Maar toch is ook deze kinderlijke figuur niet kinderlijk genoeg; week van opvatting, doet hij ons dikwijls versteld staan over zijne onnatuurlijke oud mannetjes-wijsheid.

In het beschrijven van enkele tooneelen heeft Henri van Wermeskerken echter den juisten toon wel weten te treffen en het talent daarvoor ontbreekt hem zeker niet. Wij wenschen hem toe, dat het hem gelukken zal dit talent in gezonde richting te ontwikkelen.

Uit den vreemde, door Ph. Wijsman.
Lang geleden!

Op Kerstavond zaten een reeds tamelijk bejaarde heer en eene dame van denzelfden leeftijd samen bij het knappend houtvuurtje van den open haard. Het was een kleine, afgelegen provinciestad, waar zij woonden, in een stille buurt en de kamer was ouderwetsch, keurig net gemeubeld. De haren der oudjes waren wit als de sneeuwvlokjes, die buiten voor de vensters dwarrelden. Op hunne fijnbesneden gelaatstrekken lag eene goedhartige uitdrukking, met die van geestigheid gepaard. Nu en dan verhelderde een glimlach de beide aangezichten als een zachte straal der ondergaande winterzon. Eén blik was voldoende om met grond te kunnen gissen, dat zij voorheen buitengewoon aantrekkelijk geweest waren. Zelfs nu nog waren er overblijfselen van vroegere schoonheid te herkennen. Zooals zij hier zaten, ieder op zijn met verkleurd trijp bekleeden leuningstoel, zoo dicht tegenover elkaar, dat hunne knieën elkander bijna aanraakten, was het niet moeilijk uit die houding te verstaan, dat die twee menschen elkander innig hadden bemind en dat er op hun ouden dag daarvan iets beters was overgebleven, dan hetgeen gewoonlijk volgt op jonge liefde. Zij spraken niet. Stil zaten zij te zien naar de vlammen der houtblokjes, die op-en-neer dansend een eigenaardig ballet uitvoerden in de bonte rokjes van rose, blauw en groen... Zij volgden dit grillig spel met de oogen; op den donkeren achtergrond van den haard zagen zij de vlammetjes uit hunne jeugd, die flauw opflikkerden om daarna uit te dooven.

Juist omdat zij, wanneer zij begonnen waren te spreken, elkander duizend dingen te zeggen zouden hebben, en daar weken en maanden voor noodig zouden hebben gehad, zwegen zij op dien Kerstavond. Immers, het zwijgen is de taal der harten van goud en ons oude echtpaar had geen woorden noodig tot vragen en antwoorden. Zij wisten het buitendien éens-voor-altijd, hoe zij over elkander dachten en over deze wereld.... ook over de andere. Zij geloofden in alle eenvoudigheid. Zij verstonden elkander zoo goed! Nimmer had eene wolk, hoe licht ook, den hemel van hun geluk verduisterd; nooit had er tusschen hen een geheim bestaan in de veertig jaren van hun huwelijk. Ja, toch wel; - één geheim hadden zij gehad; maar daar het een

samengedragen geheim was geweest, had het hen niet bezwaard: het geheim van hun geluk. Heerlijk en gevaarlijk als dit was, hadden zij het met vereende zorg gekoesterd en bewaard. Want zij wisten het immers, hoe een groot aardsch geluk vaak verdwijnt, als men er op snoeft, of zich laat verleiden er tegen anderen over te spreken. Zeg aan uw besten vriend, desnoods onder het zegel der geheimhouding, dat ge een schat bezit en - hij is gevlogen.

Deze oudjes hadden, ook toen zij nog jong waren, genoeg zelfbeheersching getoond om den schat van hun geluk te verbergen. Zij waren in staat geweest hunne onveranderlijke innige liefde voor elkander geheim te houden. Zij hadden deze bekend - natuurlijk - dat kon niet anders. Maar met hoeveel bezadigdheid en met welke voorzorgsmaatregelen was die belijdenis gepaard gegaan! Zij hadden die niet van de daken gepredikt; en daar zij behendig vermeden hadden er tegen hunne buren op te bluffen, hadden dezen geen aanleiding gevonden hun het geluk hunner liefde te benijden. Hoe dikwijls hadden zij zich, ieder op zijne beurt, genoodzaakt gezien de grootste voorzichtigheid in acht te nemen! Hoe vele kleine listen en onschuldige leugentjes waren er niet te baat genomen! Zij hadden feitelijk voortdurend comedie moeten spelen tegenover de buitenwereld en voor elkaar. Toch was dit voor hen minder bezwaarlijk geweest dan voor gewone leden der maatschappij en wij mogen hen hierom ook niet te hard vallen. Want in die dagen hadden zij beiden behoord tot eene Vereeniging, die, vrij, en soms gewantrouwd, bekoorlijk en gevaarlijk, lichtzinnig en onbedachtzaam als zij is, rijken en armen onder hare leden telt; eene Vereeniging, waarvan goede menschen soms de kwade eigenschappen overnemen en waarachter, even zoo vaak, deugd en onschuld een toevlucht zoeken: zij waren beiden lid geweest van eene Vereeniging van Tooneelspelers.

Het was niet anders: het gezin van deze beminnelijke oude menschen, wier huwelijk veertig jaren geleden door den burgemeester wettelijk gesloten en door den geestelijke was ingezegend, die dus evenzoo goed getrouwd waren voor God en de wereld als eene markiezin of een kruidenier maar getrouwd konden zijn, was een gezin van comedianten; van wezens, die, hoewel broeders van hem, wiens geboorte in dezen Kerstnacht werd gevierd, blanketsel op hunne wangen en zwart onder de oogen hadden geschilderd; van tooneelspelers, die op de planken woorden in proza en in verzen hadden gesproken, die zij niet zelf hadden gedacht of verdicht... en dit alles voor betaling, om in hun onderhoud te kunnen voorzien. En zij verdiepten zich nog vaak in dat verleden. Ook nu, met eerwaardige witte hoofden, veroorloofden zij zich te zitten mijmeren, turende op de vlammen van het haardvuur, hun laatste voetlicht.

Een uurtje geleden waren zij uit de kerk thuis gekomen. Zij hadden de Middernacht-Kerstdienst samen bijgewoond. Arm-in-arm waren zij er heen gegaan en toen hadden zij het nooit verouderde, bewonderenswaardige, kinderlijke volksstuk gezien, waarvan de voorstellingen niet meer geteld kunnen worden; dat de toeschouwers doet glimlachen en schreien; waarvan de hoofdmedespelers zijn: Jozef, Jezus, de Heilige Maagd, de ezel en de os, en als bijpersonen de drie wijze Koningen, die slechts een kleine rol te vervullen hebben: het aanbieden van hunne geschenken aan goud en edelgesteenten.

In die vroegere jaren heette hij Valerius, en zij Lize. Deze tooneelspelersnamen hadden zij voorzichtigheidshalve gekozen; met het oog op de aan-

zienlijke families, waartoe zij behoorden, wilden zij niet onder eigen naam spelen. Onder hunne bloedverwanten telden zij den zoon van een Italiaanschen prins, twee baronnen, drie generaals; de favorite van een koning; een bisschop *in partibus*, drie galeislaven, verschillende bankroetiers, een verkwister, en een gehangene. Natuurlijk voegden in die eerbiedwaardige reeks geen tooneelspelers.....

Hunne geschiedenis was aandoenlijk en eenvoudig als de verwikkeling in een vóórstukje van één bedrijf, kinderlijk onschuldig als de samenspraak in een tooneelstuk op de kostschool. In hunne rol, op de planken, elkander hunne liefde belijdende, was er voor hen plotseling een licht opgegaan: zij hadden elkander werkelijk lief. Die avond had hun de openbaring gebracht van hunne wederkeerige, oprechte liefde. En toen waren zij aanstonds getrouwd, zooals in een stuk van Scribe gebruikelijk is. Zij hadden geen kinderen gekregen, maar desniettemin had men dit paar zeer gelukkig gezien. Vijf-en-twintig jaren - ja nog wel langer hadden zij samen gespeeld in ontelbare kluchtspelen en ook in ernstige, treurige stukken. Zij hadden veel talent. Bedriegelijk hadden zij de natuur in hun lachen en schreien nagebootst. Zij waren op alle denkbare manieren gestorven; van blijdschap en droefheid; aan vergif en door het zwaard; bij brand en overstrooming. Zij hadden bijval en lauweren geoogst op het tooneel, hunne zilveren bruiloft in eigen woning gevierd en zich daarna in een kleine provinciestad terug getrokken. Het was een aardig stadje en voor hen was het van bijzondere beteekenis: dáár hadden zij, bij het hokje van den soufleur staande, elkander beloofd hun leven samen uit te spelen, en hunne rollen te herhalen. Dit deden zij nu in alle kalmte; en met een oprechten glimlach, van eene altijd durende vacantie genietende, herinnerden zij elkander hoofdzakelijk aan het repertoire van hun geluk, dat zoo zeldzaam rein en ongestoord door hen tezamen afgespeeld was.

Toen het op de oude pendule uit den tijd van Lodewijk XIV twee uur sloeg, begon Valerius, na een lichten drang tot geeuwen in zijn zijden zakdoekje te hebben verstikt:

‘Wat zijn wij stil van avond, mijne Chloë.’

Zij knikte even, wanneer dit ten minste niet een onwillekeurige hoofdbeweging was, het droevig ‘ja-en-neen’ van den ouden dag en zeide:

‘Dat is waar; maar ik deuk des te meer.’

‘Waaraan?’

‘Aan iets dat mij bezwaart en dat ik je moet zeggen. Ik heb eene bekentenis op mijn hart.’

‘Eene bekentenis? Tegenover mij?’

‘Ja; en wel een zeer ernstige.’

‘Is er sprake van eene liefde?’ Zijn oog fonkelde als dat van Don Juan.

‘Ja.’

‘Welzoo. En nu nog?’

‘Helaas!’

‘Waarom helaas?’

‘Dat zal je hooren.’

Zij begon:

‘Jij gelooft, dat ik je altijd trouw gebleven ben?’

‘Zeker. En ik geloof dit nog. Bij den duivel, die de vrouw aldus gemaakt heeft.’ Dit was een vloek uit een treurspel in verzen, waarin hij had uitgemunt.

‘Je vergist je.’

‘Heb je mij dan bedrogen?’

‘Ja.’

‘Jij?’ Hij richtte zich half uit zijn leuningstoel op. ‘Jij, Lize, op wie ik mijn blind vertrouwen had gesteld? En - jij, de schuldige vrouw, die haar woord brak, zou je mij aldus hebben gedankt voor mijne voorkeur, die ik je gaf boven het aantal prinsessen van den bloede, die je verhief op den troon van Spanje..?’

Onwillekeurig was hij in zijne woorden verward geraakt en herhaalde thans eene zinsnede uit het schoone treurspel ‘Het sousterrein van Grenada’, die hij zich herinnerde tegenover haar te hebben uitgesproken en waarmede hij toen daverende toejuiching van de toeschouwers had geoogst.

Zacht, bijna fluisterend, zeide zij, op die zinsnede antwoordend: ‘Ja Sire.’

En toen vervolgde zij, op haar natuurlijken toon:

‘Ik heb je bedrogen, zonder je te bedriegen, mijn vriend, maar dit is erger dan wanneer ik je bedrogen had.’

‘Verklaar dit, vrouw, of wees op uwe hoede!....’

(Alweer eene zinsnede uit een tooneelstuk.)

‘Goed. Je weet hoe, toen je mij je liefde verklaarde....’

‘En jij mij wederkeerig....’

‘Ja.... Je weet, hoe ik toen werd gevierd en hoe velen mij nog het hof maakten?’

‘Of ik dat weet! Herinner mij daaraan niet! Ik heb in die dagen genoeg daaronder geleden. Ik was jaloersch... Jaloezie, die helsche marteling...’ hij was wederom in vuur geraakt en wilde met eene zinsnede uit ‘Othello’ vervolgen, maar zij hield hem tegen:

‘Je had ongelijk.’

‘Daar twijfel ik niet aan. Maar wie is altijd meester over zijne aandoeningen, als hij lief heeft? En ik had je lief, met mijne geheele hart en ik bemin je nu nog. Je waart zoo bekoorlijk in die dagen - je bent dat nu nog...’

Zij viel hem in de rede:

‘Hum; het stuk is oud geworden!’ maar hij vervolgde:

‘Hoe zou het mogelijk geweest zijn, niet jaloersch te worden? En nu stem je ook toe, dat ik geen ongelijk heb gehad; integendeel, want dezen avond - vijf-en-veertig jaren later, vertel je mij, dat...’

‘Voorzichtig, man! Beschuldig mij niet te hard in je drift; laat mij eerst uitspreken.’

‘Ga je gang, lieve Célimène!’

‘Je weet zeker nog wel, hoe een der vele dingen, die je toen, in je hartstochtelijke liefde voor mij, verbitterden, was een stapel brieven, minnebrieven en liefdesverklaringen, die ik elken avond na de voorstelling ontving?’

‘Zeker! Het regende briefjes van alle kanten. Zij kwamen door den tuin, door de voor- en achterdeur en het waren meest altijd brieven van jonge heeren.’

‘Toch ook van ouden, en van heeren van gemiddelden leeftijd...’

‘Van dichters vooral; en ook van officieren...’

‘Ik had de keus...’

‘En je hebt toen gekozen, niet waar?’

‘Val mij nu niet in de rede. Je zult je ook nog wel herinneren, dat die opgewonden en gloeiend verliefde épistels, die zoo talrijk toestroomden, zelfs toen het bekend geworden was, dat wij elkander lief hadden, zeldzamer werden van den dag af, toen ons huwelijk voltrokken was?’

‘Ja; en toch beminden wij elkander toen, als het zijn kon, nog vuriger’

‘Dat is wel zoo; maar toch... Eene wettig gehuwde vrouw... Er viel niet meer op mij te rekenen. Er was ook niet meer zoo veel van mij te verwachten. Hoewel ik nu vast besloten was je trouw te blijven, en hoewel ik je nog altijd inniger lief had dan een der rijkste en knapste heeren, toch... moet ik het je bekennen? - dat minder worden der vleiende briefjes, het afnemen der hulde van andere mannen hinderde mij. Bij al die mooi geschreven, leugenachtige liefdesverklaringen met verkeerde bedoeling was er geen, waaraan ik een oogenblik geloofde. Ik lachte er om...’

‘En ik moest er om schreien.’

‘Houd je toch stil, Valerius! Wij lazen die épistels toen met ons beiden. Ik had er smaak voor gekregen; het was een aangename gewoonte geworden, die ik slechts noode had willen missen. Zij waren voor mij geweest, wat een heerlijk prikkelende sigaar voor de heeren was, zulk eene, wier geurige rookwolkjes ik met leedwezen ontbeerde.’

‘Is het mogelijk?’

‘Ja, het is waar. En heb jij daar nooit iets van gemerkt?’

‘Nooit.’

‘Dat ben je vergeten, man. Je hebt mij in dien tijd dikwijls gevraagd: Wat scheelt eraan, Marinette? Waarom zoo droevig? Je zegt niets. Je zijt afwezig; waarheen dwalen je gedachten?’

‘Misschien wel... zoo, nu en dan eens. Zoo, - dus het zeldzaam worden van die liefdesverklaringen was de reden?’

‘Ja, zoo was het. Maar zeg nu niet het zeldzaam worden, zeg: het volstrekt wegblijven ervan, het verloochenen der vroeger zoo gevierde vrouw. Want toen wij een half jaar getrouwd waren, kwam er geen enkel briefje meer voor mij! Welk een schande! De portier van den schouwburg, de juffrouwen die ons kleedden, het geheele dienstpersoneel, dat mij in 't vorige jaar nog als iets dat vanzelf sprak op elken dag en ieder uur aardige beleefdheden van mijne edelmoedige bewonderaars hadden overgebracht, - die allen verachtten mij blijkbaar, sedert zij geen van die boodschappen aan mij te doen kregen. Ik voelde het vernederend medelijden in hunne blikken. Ik werd mager... ik ging den stroom af, als eene tweede Ophelia.’

‘En ik zag niets!’

‘O, Mijnheer - de mannen zien zoo iets gewoonlijk niet, althans de echtgenooten niet.’

‘Je had het mij moeten zeggen.’

‘En wat zou je er tegen hebben kunnen doen? Niets!’

‘Dat is waar.’

‘Ik was nu op dat tijdstip in mijn leven gekomen, waarop boosheid, vernedering en droefheid vereenigd in mij werkten, toen ik op een schoonen morgen... O Valerius! O Fantasio!...’

‘Kreeg je een brief?’

‘Ja.’

‘O hemel, Lize, dat vreesde ik al. Een brief... een minnebrief?’

‘Jawel, en een geurig briefje was het. Ik was toch zoo blijde. Den volgenden morgen kwam er weer een... en toen den anderen dag ook... en voorts elken dag. Dit duurde wel eene maand. Men had mij dus nog lief... men verlangde ook nu nog naar mij... men hield mij niet voor eene overdreven fatsoenlijke vrouw, die met alle kunstmiddelen van Satan voor goed had afgedaan...’

‘En toen?... wees nu maar niet al te uitvoerig.’

‘Toen - ja, allengs kwamen die brieven bij korte tusschenpoozen.’

‘Bravo!’

‘Maar zij bleven toch komen met eene verbazende volharding; eerst om de vijf, of zes dagen; daarna om de twee weken.’

‘Duurde dat lang?’

‘Twee jaren.’

‘Wel drommels! En wie schreef die brieven aan jou adres?’

‘Een onbekende.’

‘Wel zoo - een ongenoemde bewonderaar?’

‘Ja; en hij heeft geen enkele maal zijn naam genoemd.’

Hij knipoogde tegen het vuur op den haard en neuriede:

‘En niemand kreeg hem ooit te zien; en hij kwam nooit terug!’....

‘Ik heb van 't begin af vermoed, dat het een aanzienlijk heer was, die niet bekend wilde zijn, omdat het schrift met een verdraaide hand, zoo iets als met de linkerhand geschreven was.’

‘Slimmertje! En heb je nooit met hem gesproken?’

‘Nooit!’

‘Maar, als dat zoo is, dan heb je mij immers niet bedrogen?’

‘Toch wel.’

‘Hoe dan?’

‘Zijne brieven waren zoo aandoenlijk mooi; zoo verliefd en toch zoo kiesch, zoo teeder en daarbij zoo voorzichtig geschreven. Maar hierdoor werkten zij zoo prikkelend; je weet niet, hoe ik er door getroffen werd.’

‘Je hebt ze misschien wel bewaard?’

‘Zeker; lang heb ik ze bewaard en veilig verstopt ook.’

‘Waar?’

‘Dat zal ik je vertellen.... later, maar nu nog niet.’

‘Wanneer dan?’

‘Dat zal je wel zien; luister nu eerst verder. Aangezien mijn minnaar - mijn papieren minnaar, maar dat is hetzelfde, mijn minnaar was hij toch, niet waar?’

‘Nu ja, dat kan ik niet tegenspreken. Hij was wel van een bijzondere soort, maar een minnaar was hij - dat is niet te loochenen.’

‘Aangezien mijn minnaar mij een geheimzinnig adres had opgegeven, waaronder ik aan hem schrijven kon...’

‘O, die schurk! Die ellendeling! En heb je hem geantwoord? Heb je hem wel eens terug geschreven?’

‘Ja, niet eens, maar zeer dikwijls, en met een ijver...!’

‘Foei, verraderlijke vrouw! Foei Jacqueline! Je moest je schamen, Rosalinde... en je bloost zelfs niet!... O die vrouwen!’

‘Wees nu niet boos! Als je maar half wist, hoe indrukwekkend en hoe teeder zijne brieven waren! Onmogelijk die onbeantwoord te laten. Een stee-

nen hart zou de pen hebben opgevat. Wat zeg je nu van die mooie beeldspraak, Valerius?'

'Die is overmoedig, evenzoo als jij-zelf. Maar hij sprak zeker veel kwaad van mij in zijne brieven, - die onbekende?'

'Volstrekt niet. Integendeel. Op een plechtigen toon vermaande hij mij telkens, je goeden naam in eere te houden.'

'Zoo. Dat is ten minste goed! En wat heb je hem daarop geantwoord?'

'Dwaasheden - niets dan groote dwaasheden, natuurlijk.'

'Zoo?'

'Wat had je dan gewild? Was het in elk geval niet beter dwaas te schrijven, dan dwaas te doen?'

'Dat zal ik niet ontkennen... maar het doet er eigenlijk minder toe...'

'En ik herhaal: Als je die brieven van hem had kunnen lezen, dan zou je mij begrepen, mij verontschuldigd hebben.'

'Dat is nog lang niet zeker. Maar er is iets wat ik oneindig liever zou willen lezen dan die brieven en dat zijn je antwoorden daarop. Die moeten veel, veel lezenswaardiger geweest zijn, denk ik.'

'Jij hebt het gezegd, niet ik, Horatio! Ongelukkig - of ik moest misschien zeggen gelukkig - heeft hij die meegenomen. Waarschijnlijk zal hij ze vernietigd hebben en dan behooren zij tot de geheimen, die eerst in eene andere wereld aan ons geopenbaard zullen worden.'

'Goed. Dan zullen wij zoolang wachten. Maar wij zijn nu toch onwillekeurig op het gebied van onze vertrouwelijke mededeelingen uit ons verleden terecht gekomen, mijn ondeugend oudje! Komaan, biecht nu eens volkomen eerlijk op, tegenover je trouwen Ridder van het Hart. Heb je er nooit moeite voor gedaan er achter te komen, wie je die geheimzinnige brieven schreef?'

'Nooit.'

'Ben je nimmer in verzoeking gekomen naar hem onderzoek te doen? Heeft je nieuwsgierigheid je nooit doen verlangen hem eens te mogen zien en spreken, kennis te maken met je 'bewonderaar op 't papier?'

'Neen.'

'Vreemd! Heb je nooit naar de verwezenlijking van je droombeeld gewenscht?'

'Het droombeeld was daarvoor te bekoorlijk. Ik heb er soms wel eens over gedacht; maar dan werd ik terug gehouden door de vrees, wanneer ik mijn onbekenden vriend van aangezicht tot aangezicht zag, al te zeer uit de wolken te zullen vallen. Maar dit was het niet alleen. Dien keer, toen ik als vijftienjarig meisje voor Psyche heb gespeeld, herinner jij je dat nog? Die lamp!'

'Misschien heb je gelijk. Zelfs in hare dwaasheden doen vrouwen soms de dingen met overleg.'

'Nu - is het uit. Mijne bekentenis is mij ontsnapt, nu ik boven de zestig ben. Ik heb je bedrogen, mijn arme Orgon, zij het ook per briefwisseling. Kunt je het mij vergeven?'

Hij nam hare beide handen tusschen de zijne en ze streelend antwoordde hij op een zachten, droevigen toon:

'Ja, Mevrouw - onder ééne voorwaarde.'

'En die is?'

'Dat u mij die brieven te lezen geeft.'

‘Goed, Mijnheer. Als dit uw voorwaarde is, zult u ze hebben.’

Zij maakte zich glimlachend uit zijne handen los, stond op en liep naar de groote, ouderwetsche linnenkast, waar de pakjes bed- en tafelgoed, netjes voorzien van gekleurde lintjes, naast elkander lagen, terwijl achteraan, op de middenplank het fijne lijfgoed geborgen lag. Hierheen stak zij hare hand en van onder een stapel hemden met geborduurde strookjes haalde zij een pak door den tijd geel geworden brieven, die met het gouden koordje van een voormalig ulevellenzakje bij elkander gebonden waren, te voorschijn. Zij ademde den eigenaardigen geur dezer brieven in; zij bekeek ze van alle kanten en bracht ze aan hare lippen. Toen haalde zij de schouders op en zeide met een ondeugend lachje:

'Goede hemel, wat is men toch dwaas, als men jong is!'

'En hoe veel erger, wanneer men oud is!' antwoordde hij gevat.

Zij stelde hem de brieven ter hand met de sierlijke beweging eener tooneelprinses:

'Ziedaar, Mijnheer!'

'Zoo is het goed, Mevrouw!'

Zij hadden bepaald pret. Zij vermaakten zich als van ouds.

Zij speelden weder comedie en 'werkten' ieder in zijne rol, onder vier oogen.

'Mag ik ze lezen, Mevrouw?'

'Ja, Mijnheer. Maar niet in mijn bijzijn. Ik zou er dan al te verlegen onder worden. Dus, die van liefde sprekende brieven mogen niet eer gelezen worden, dan wanneer ik mij in mijne apartementen zal hebben terug getrokken...'

'Dat zij zoo; maar Mevrouw, haast u, want het is reeds zeer laat geworden.'

Hare 'apartementen', die zij met een sierlijke handbeweging had aangeduid, werden vertegenwoordigd door haar klein ledikant, dat naast het zijne stond.

'Keer u om, Mijnheer!'

Hij liet zijn leuningstoel een zwaai maken.

'Het is geschied. Ik zal niet omzien. Maar vergeet niet je schoen onder den schoorsteen te zetten, want het is Kerstnacht... denk er aan!'

'Zoo als je wil. Maar wat zal ik er morgen in vinden?'

Hij maakte een twijfelend gebaar. Nu bracht zij een van hare sierlijke paarse fluweelen muiltjes te voorschijn. In de rozet schitterde een steentje van geslepen bergkristal, fonkelend als een echte diamant. Dit schoentje plaatste zij glimlachend op den vloer bij den schoorsteenmantel.

Hierop volgden drie zuchten; toen een geritsel als van vloeipapier en zij lag in bed, het laken tot aan de kin opgetrokken. Met eene stem, die als uit het land der droomen van ver-af kwam, zeide zij:

'Goeden nacht, mijn lieve, oude vriend.'

Hij stond reeds naast het ledikant en zich tot haar overbuigende antwoordde hij:

'Goeden nacht, mijn schat!'

De pendule liet een half-uur-slag hooren. Twee kussen werden gewisseld: een van haar op zijne wang, en een van hem op haar mooi, nog blank voorhoofd. En toen sliep zij in, zacht en regelmatig adem halende: een-twee, een-twee, rustig als de slaap van een onschuldig kind.

Hij luistert en glimlacht; en hij luistert nog, met een teeder, ondeugend

lachje. Voorzichtig, op de teenen loopende om haar niet te wekken, sluipt hij naar zijne ouderwetsche schrijftafel. Hij trekt zachtjes eene der benedenladen open; steekt zijn arm daarin en haalt op eene geheimzinnige wijze een pakje te voorschijn. Het zijn door den tijd geel geworden brieven, die zorgvuldig met een verkleurd zijden lintje zijn saamgestrikt.

Hij bukt eerst; dan knielt hij neder en schuift het pakje voorzichtig in den paars fluweelen schoen, fluisterend: 'De antwoorden. Wat zal zij verrast zijn, als zij *die* morgenochtend vindt!'

Naar het Fransch van HENRI LAVEDAN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mededeelingen uit Oost- en West-Indië. V. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der zedelijkheid in de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen. - Amsterdam, Weteringplantsoen 22.

Ontegenzeggelijk gaat het indoeuropeesche element achteruit in de indische samenleving. Het toenemend aantal europeesche meisjes te Semarang, die bij de Sineezen en inlanders als concubines dienst doen, is een teeken des tijds en wijst op armoede en verarming. Het is niet aan te nemen, dat een europeesch meisje bepaald voor haar genoegen de bijzit van een Sinees wordt, zij 't dan ook, dat Sineezen over 't algemeen niet kwaad voor hun vrouwen zijn.

Japanners en Sineezen gevoelen zich de gelijken, zoo niet de meerderen van Europeanen. Uniek is de advertentie in de *Locomotief* van 18 december 1906: *Gevraagd.* Een jonge, ontwikkelde Sinees vraagt een jonge europeesche dame, die eenigszins sineesch spreekt, ter bestiering van een huis. Den volgenden dag werd deze advertentie geparodiëerd en vroeg een dito Europeaan een dito sineesch meisje.

In bovenstaande aflevering, geruimen tijd nà het voorafgaande nummer verschenen, wordt het geestelijk zwaard aangegord tegen de indische huishoudster of, om eens deftig en eufemistisch te spreken, tegen het concubinaat. B e d o e l d wordt, dat een Europeaan samenwoont met 'n vrouw van 'n ander ras, heur luimen en grillen verdraagt, haar mooi opschikt, zich in veel gevallen zedelijk en lichamelijk ruïneert ten wille van geslachtelijk genot. Voor den Indiër is het voldoende te spreken van z w a r t e h o n d om te doen begrijpen, wat bedoeld wordt. De Europeaan zij gewezen op *Nana* en wel op de schrikkelijke passage, waar de graaf De Muffat, edelman, hooggeplaatst ambtenaar, echtgenoot, vader, man-op-leeftijd, zijn maîtresse Nana betrapt met den acteur Fontan; waar zij hem met schoppen de deur uitjaagt; waar hij bemerkt, dat zij zelfs nog lager is gezonken; waar hij haar verhouding tot Satu bemerkt... en hoe hij, ondanks alles, toch smeekt om bij haar te mogen blijven. Een gebroken, vernietigd, ontzenuwd, willoos man! - Dat is z w a r t e h o n d.

Achtereenvolgens worden besproken de vrouwen in de kazerne, de japansche concubine, de meisjeshandel in Japan en ten slotte de vruchten van het concubinaat.

Doel en strekking der Vereeniging zijn algemeen bekend; dies zij de inhoudsopgaaf voldoende.

R. KRUL.

Josef Löwy, Wat zijn uitvindingen en hoe ontstaan zij? Eene ontwikkkelings-theoretische studie, vertaald door Cath. A. Dermoût-Visser. - Bussum, J. A Sleeswijk.

Er wordt niets uitgevonden. De menschelijke scheppingsarbeid begint met een zelfbewust nabootsen. Iedere uitvinding is slechts 'n tijdelijk eindpunt van onderscheidene opvolgende technische vindingen, die samenhangen als de schakels van 'n ketting. Dikwijls is de vinding van den man, die de schakels aanbracht en daarvoor de dankbare vereering van tijdgenoot en nageslacht wegdraagt, veel minder grootsch dan die van zijn voorgangers. Veelal is hij de geluksvogel, wien

een wetenschappelijke erfenis tebeurt viel, die hij aanvulde en voor de practijk bruikbaar maakte, door op den weg der ontwikkeling 'n kleinere schrede voorwaarts te doen dan zijn grootere voorvaderen deden. De vrucht was rijp. Zij viel hem in den schoot. De geluksvogel ziet wàt en hòè het gedaan is en maakt er een kleine verandering aan. De menigte juicht en jubelt hem toe als overwinnaar en genie, zonder te denken aan de genieën, die hem den weg baanden, misschien wel zonder te weten dat zij ooit bestonden.

Het buskruit is uitgevonden. Berthold Schwartz, de Freiburger monnik, ging naar men zegt er door de lucht in. Dit kan wel zoo zijn, maar het was reeds uitgevonden.

Het succes eener vinding hangt af van de rijpheid der menschen om haar te waardeeren.

Na dit korte betoog is het duidelijk, dat een patentwet onmogelijk 'n definitie van uitvindingen kan geven. De minste verandering in de techniek maakt haar waardeloos en door juridische spitsvondigheden krachteloos.

De uitgever zorgde voor een netten druk, de vertaalster voor een juiste overzetting.

R. KRUL.

Dr. H. Neumayer, De hygiëne van neus, keel en strottenhoofd in gezonden en zieken toestand. Geneeskundige leekeboekjes, VI, voor Nederland bewerkt door dr. J. Schrijver. - Baarn, Hollandia-drukkerij.

Er zijn menschen die, om de aandacht te trekken, gaarne lawaai maken. Zelfs het neussnuiten doen ze zoo luid mogelijk. Ze schijnen interessant te vinden, wat den fatsoenlijk opgevoede doet walgen. Die neustrompetters handelen misschien naar de tafelregels van vader Cats. Terecht herinnert Neumayer aan het onhebbelijke en gevaarlijke van deze onkiesche gewoonte. Dames maken zich in den regel niet daaraan schuldig. Enkelen harer evenwel prijken met een rood neustopje, dat veelal te wijten is aan de voile. Bij vorst bevriest de uitgeademde waterdamp en deze koelt de neuspunt sterk af. Door de warmte zwelt zij op en wordt donkerrood, terwijl de huid dikwerf afschilfert.

Het boekje vloeit over van juiste en practische raadgevingen, o.a. wordt tegen het stof ernstig gewaarschuwd; want behalve bacteriën, bevat het dierlijke en plantaardige deeltjes, metaal- en steensplintertjes: 'n vieze massa, die door inademing gevaarlijk kan worden voor de luchtwegen

De vertaling is over 't algemeen vrij goed. Aanmerking dient echter gemaakt te worden op het artikel Syphilis; tegen deze ziekte wordt kwik aangeraden, een middel dat in leekehanden veel onheil kan stichten.

Reeds in de juni-aflevering bij de aankondiging der eerste vijf nummers der ‘Leekeboekjes’, heeft referent zich geërgerd aan het onjuiste woord diphtheritis, dat nu in nummer zes vijf-en-twintigmaal te lezen is. Eenmaal vindt men diphtherie, zooals het behoort. De heer Schrijver is echter in goed (?) gezelschap: de Staatscourant en het Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde.

R. KRUL.

De School der toekomst en wat haar in den weg staat; door J. Kleefstra. - Bussum, C.A.J. v. Dishoeck.

Blijkens den titel heeft schr. zich tot taak gesteld de gebreken bloot te leggen, die onze tegenwoordige schoolorganisatie aankleven en ons de school te schetsen, zooals hij zich die in de toekomst denkt. 't Doet ons leed, al dadelijk te moeten verklaren, dat hij, naar onze meening, in beide opzichten zijn doel heeft gemist. Waar hij ons in het eerste hoofdstuk ‘De School der toekomst’ zal leeren kennen, krijgen we niet veel anders te hooren dan het relaas van een bezoek van den schr. met eenigen zijner leerlingen aan Abbotsholme, welke inrichting hem maar matig heeft kunnen voldoen. Zooals hij ze gezien heeft, ‘was zij in optima forma

eene goede, ouderwetsche Hollandsche kostschool met eene gewijzigde dagverdeeling en bevolkt door een welopgevoed, goed-gedisciplineerd ras kinderen.' Naar schr's meening staat echter zijn eigen inrichting er verre boven; immers: 'een Bedale-school (met 130 leerlingen) gedeeld door 5 zou bij de Brinioschool (met 30 leerlinhen) een povere figuur maken.' 't Is mogelijk, doch we zouden willen vragen. Had schr. ter wille van de bescheidenheid dit oordeel maar niet liever aan anderen moeten overlaten?

Dat er veel is, zoowel in de school als in de verhouding tusschen school en huis, dat verbetering behoeft, is reeds zoo vaak uitgesproken, dat wij daarover billijkerwijze van schr. niet veel nieuws meer mochten verwachten.

Toch hadden we hem dankbaar kunnen zijn voor vele ware en alleszins behartigenswaardige opmerkingen, indien hij zich had weten vrij te houden van de overdrijving, die thans zijn arbeid ontsiert en indien hij niet telkens onze aandacht had gevraagd voor bijzonderheden, zijn eigen persoon en zijn eigen school betreffende, die ons maar weinig kunnen interesseeren. Daarbij mogen we niet vergeten, dat hij bij het schrijven van zijn boekje alleen heeft gedacht aan de opvoeding van jongens uit de kringen, waartoe zijne leerlingen behooren, d.w.z. van die kinderen, wier ouders een vrij hoog kostgeld kunnen betalen. Zijn betoog betreft dus slechts een klein deel van het onderwijs en de opvoeding in Nederland en waar schr. nu zelf verklaart (blz. 7): 'Wij staan met onze goed verzorgde scholen, ons goed methodisch onderwijs en onze humane tucht al veel dichter bij een ideaal dan al onze naburen. Er is ten onzent geen revolutinaire poging noodig om te komen tot goede onderwijstoestanden; met een beetje geven en nemen, vooral van de zijde van het M.O., komen we voetje voor voetje tot een bevredigend resultaat,' daar dwingt zich onwillekeurig de vraag aan ons op: Was er wel voldoende aanleiding tot het schrijven van dit boekje?

v. N.

The Literary Reader, IV. Living Authors, I. Poetry and the Drama, by Taco H. de Beer. - Culemborg, Blom en Olivierse.

Het was inderdaad geen gemakkelijke taak, welke de heer Taco H. de Beer op zich nam, toen hij zich voorstelde aan de reeds verschenen drie deelen van zijn *Literary Reader* een vierde toe te voegen, gewijd aan de thans levende Engelsche en Amerikaansche dichters en schrijvers. Ongetwijfeld heeft de bewerking van dit deel meer arbeid en studie vereischt dan de eerste drie deelen te zamen.

Zoolang het toch de behandeling betreft van schrijvers van vroeger dagen, heeft de tijd reeds uitspraak gedaan over hun plaats en beteekenis, en is mistasten schier onmogelijk. Geheel iets anders wordt het, wanneer men tracht de plaats en beteekenis te bepalen van zijne jongere tijdgenooten. Wat een massa gegevens omtrent de levensomstandigheden en het zieleleven van den schrijver moeten er niet verzameld worden! Wat een massa werken, rijp en groen, moeten er niet gelezen, bestudeerd en vergeleken worden! Hoe zal men zich moeten inwerken in den geest van zijn tijd! En is men er dan zeker van, gesteld dat men alle gegevens verkregen heeft, dat het uitgesproken oordeel werkelijk waarde heeft? Met andere woorden: bestaat er niet

zeer veel kans, dat al de tijd en moeite aan dat werk ten koste gelegd, zullen blijken nutteloos besteed te zijn? Dit alles geldt reeds voor een criticus, die de werken beoordeelt van zijne landgenooten, dus van hen, die zich uiten in zijn moedertaal; hoeveel moeilijker moet het dan zijn voor een vreemdeling, dus voor iemand, die de taal kunstmatig aangeleerd heeft, om een oordeel uit te spreken over de *werkelijke* beteekenis van een in die taal geschreven werk, en de plaats van den schrijver onder zijne tijdgenooten!

Ofschoon wij dus het critisch gedeelte van dit werk van den heer de Beer onder groot voorbehoud aannemen, zijn wij hem toch dankbaar voor de eigenlijke bloemlezing, en het is jammer, dat hij zich daartoe niet bepaald heeft, ten minste

wat de poezie betreft. Hij heeft ons daardoor toch de gelegenheid geboden kennis te maken met eenige producten van een groot aantal, ruim veertig, dichters en een dozijn tooneelschrijvers, wier namen in ons land voor 't grootste gedeelte nog zoo goed als onbekend zijn; en er is veel bij, dat de moeite wel waard is gelezen te worden, al had de samensteller gerust het aantal dichters tot op de helft kunnen verminderen. Een veel te ruime plaats is, naar onze meening, ingeruimd aan Alfred Austin, den hofdichter, en dan nog wel de eereplaats! En waarom maar twee gedichtjes van Bridges? Deze begaafde dichter had toch zeker wel wat minder stiefmoederlijk behandeld kunnen worden. Ook van William Watson hadden wij gaarne nog wat meer gehad. Naast de vrij uitvoerige bespreking van Stephen Phillips, verbaasde het ons met geen woord melding te vinden gemaakt van den tooneeldichter Newman Howard, wiens tragedie *Savonarola* bij de verschijning in 1904 in de Engelsche pers hoog geprezen werd. En had niet een klein plaatsje ingeruimd moeten worden aan Wilson-Bonchord, van wiens deeltje *Poems composed in Prison* reeds een derde oplaag verschenen is? In deze gedichten, waarvan vele parodieën zijn van bekende gezangen, geeft de dichter uiting aan wat er in hem omgaat tijdens eene vijf-jarige gevangenschap, ondergaan wegens het plaatsen van een valsche handteekening.

Wat het hedendaagsche Engelsche tooneel betreft, lijkt het wel, of de schrijver dit met eenige voorliefde heeft behandeld; in een uitvoerige en zeer interessante uiteenzetting geeft hij ons een duidelijk beeld van den treurigen toestand, waarin het tooneel in Engeland tegenwoordig verkeert, en met groote instemming lazen wij de woorden van welverdienden lof aan het adres van onzen landgenoot, den heer Jack T. Grein, die al jaren lang streeft naar verbetering in dit opzicht; wij twijfelen niet, of de heer de Beer heeft bij zijn behandeling van deze stof een goed gebruik gemaakt van Grein's vijf deelen *Dramatic Criticisms*, waaruit een bijzonder interessante passage wordt aangehaald.

Bij de bespreking der tooneelschrijvers heeft de heer de Beer de proporties beter in 't oog gehouden dan bij de dichters, want de grootste plaats heeft hij hier ingeruimd aan de meest bekende schrijvers. In zijn afkeurend oordeel over Bernard Shaw's werken gaan wij geheel met den schrijver mede.

Een zestal tooneelschrijvers, die in 't geheel niet zelf aan 't woord komen, had kunnen worden weggelaten zonder schade voor 't boek.

Wanneer het tweede gedeelte van dit vierde deel, waarin de romanschrijvers behandeld zullen worden, ter perse gaat, zal de schrijver er goed aan doen de drukproeven zorgvuldig te laten nazien, want tal van drukfouten en verkeerd geplaatste of uitgevallen leesteekens maken het den niet-Engelschen lezer niet altijd gemakkelijk den zin te begrijpen. Het boek ziet er overigens keurig uit en wij kunnen het met een gerust hart aanbevelen aan hen, die belangstellen in de voortbrengselen der hedendaagsche Engelsche literatuur.

OSMA.

Ellen Key. Levenslijnen. - Em. Quérido, Amsterdam.

Men kent Ellen Key, de eminente vrouw uit het Noorden. Wij hebben haar in *De eeuw van het kind* hooren pleiten voor eene geheel vernieuwde en verbeterde

opvoeding van het kind en wij hebben haar met aandacht gevolgd, toen zij in *Ethiek van Liefde en Huwelijk* nieuwe banen aanwees voor de ontwikkeling van het liefde-leven. Wij weten, dat zij den strijd heeft aangebonden tegen alles wat de vrije ontwikkeling van het individu in den weg staat, en dat dit groote beginsel eigenlijk de hoogere eenheid vormt in al hare geschriften, althans in die, welke bij ons te lande bekend zijn.

Vandaar haar strijd tegen eene opvoeding, die het kind dwingt zich te vormen naar eenen vooropgestelden vorm, zonder voldoende rekening te houden met de individualiteit van den opvoedeling; en haar afkeer van den dwang, die opgelegd wordt door een huwelijksband, welke niet door liefde is gesmeed of daarin niet langer zijn recht van bestaan vindt. Vandaar ten slotte ook haar afkeurend

oordeel over de oude (en misschien verouderde) godsdienst-begrippen en vormen, die de vrije ontwikkeling van de menschenziel zouden kunnen belemmeren. Dit laatste heeft haar stof geleverd voor het werk, waarvan we boven den titel afschreven en welks inhoud in hoofdzaak op het volgende neerkomt.

De macht, die het christendom nog steeds over de zielen van vele menschen uitoefent, heeft het voornamelijk te danken aan de omstandigheid, dat het God nader heeft gebracht tot de menschen en in het kruis aan het lijden zijne verheffing, zijn wijding en zijn schoonheid heeft gegeven. De zelfverzaking kreeg beteekenis door het christendom. Dit kan echter geen blijvende heerschappij voeren in de wereld, omdat zijn leer in strijd is met vele gansch natuurlijke eigenschappen van den mensch, welke omstandigheid het aanzijn heeft geschonken aan een compromis, dat de kracht van het christendom voortdurend heeft verzwakt. Mannen als Luther e.a. dragen voor een groot deel de schuld van die verzwakking en zoo zien we dan het christendom langzaam afglijden naar de verheerlijking van den ideaal-mensch en verdwijnt daaruit het bovennatuurlijke, dat ons verhindert in den mensch het goddelijke te ontdekken en te ontwikkelen. Eerst wanneer wij alleen met menschelijke factoren rekening houden, kunnen de kultuurproblemen hier op aarde, en door den mensch zelf, opgelost worden. De vraag, of wij dan niet het beste uit het leven wegnemen, wordt door schrijfster beantwoord met de wedervraag: Is thans het christendom het richtsnoer voor het leven? Geeft het ons inlichtingen omtrent wat was en wat komen zal? Immers neen? Laat ons dan het leven gebruiken, dat ons gegeven is, laten wij dat gebruiken tot het uiterste toe. Het leven heeft zijn eigen doel. De beste voorbereiding voor een eventueel leven hiernamaals is: dit leven zoo intensief mogelijk te leven. Door deze uitspraak wordt de beteekenis van Christus' leer niet te niet gedaan, doch slechts veranderd.

Voor Ellen Key is het centrale punt van den godsdienst *het leven.* Dat moeten we gebruiken om ons te vormen naar het ideaal-type van ons geslacht, waardoor zich eene zedelijkheid ontwikkelen zal, die meer in overeenstemming is met de menschelijke natuur. Al vormen ook de belijders van deze levensleer nog slechts een klein kuddeke evenals eertijds de christenen, toch zal zij zich baan breken, omdat zij een uitvloeisel is van het gedachteleven van den nieuweren tijd, dat hoe langer hoe meer het onhoudbare van de voorstellingen van den ouden godsdienst in het licht zal stellen. Schrijfster geeft gaarne toe, dat in den loop der eeuwen - gedeeltelijk door Jezus, gedeeltelijk door anderen - het zieleleven dieper en fijner is geworden, doch vindt het dan ook onredelijk te verlangen, dat de mensch van onzen tijd zich nog steeds in ieder opzicht zou moeten dwingen om in Jezus het hoogtepunt van het zieleleven te zien.

Het christendom als zoodanig moest mislukken, omdat het de zelfopoffering verklaarde voor de hoogste deugd, waarnaar men moest streven. Een leer, zoozeer in strijd met de levenswet van het zelfbehoud kon zich niet handhaven, en zoo vinden we ze nu na negentien eeuwen terug, wel in hoofdzaak onveranderd, wat den vorm betreft, maar innerlijk gewijzigd naar de levensomstandigheden en levensbehoeften van den mensch.

Schrijfster erkent wel, dat we door het godsgeloof uit de harten der menschen weg te nemen voorloopig eene leegte achterlaten, die nog niet geheel kan worden aangevuld, doch ook het nieuwe levensgeloof zal allengs tot grooter volkomenheid geraken, wanneer maar de beletselen, die het tegenhouden, zijn weggenomen.

Oppervlakkigheid, onverschilligheid, maar vooral disharmonie in de maatschappelijke belangen, verhinderen velen te erkennen de levenswetten in eigen gemoed en verduisteren het groote licht der liefde, die de opperheerschappij vraagt in de wereld.

Wat schrijfster voorstaat, is niets nieuws. De religie, die zij predikt, is de leer van Spinoza en de kunst van Goethe. Evenals zij, verzet ook de mysticus van den nieuweren tijd zich uit vroomheid tegen iederen bepaalden godsdienst. Hij begrijpt, dat alleen de wetenschap, die de oorzaken van het lijden opzoekt en de

kunst, die het verlangen naar de volheid van het leven uitbeeldt, de wegen kunnen aanwijzen, die het geslacht moet opgaan om tot volmaking te komen. Met den geestelijken mensch zal ook de waarheid in groei toenemen; eene absolute waarheid boven of buiten den mensch bestaat er niet.

Het hoogste doel van het leven is mede te werken tot vermeerdering van eigen levensgeluk en dat van anderen. Ieder moet zich van 'dien plicht tot geluk' bewust zijn. Het hoogste geluk voor het individu is, volgens schrijfster, 'zich te kunnen uitleven'. Door de beperking, daaraan gesteld door de eischen van anderen, zijn de zedelijkheidsbegrippen ontstaan. Deze zijn opgegroeid uit de levensvoorwaarden onzer natuur en leven daardoor voort, doch zijn eigenlijk onafhankelijk van de godsdienstige wisselingen.

De hoogste zedelijkheid is, deze niet als plicht, doch als levensbehoefte te gevoelen. De drijfkracht van den plicht moet veranderd worden in die van den lust, de plicht tot geluk moet even heilige ernst worden, evenzeer godsdienst, als vroeger het plichtsgevoel was. Geen godsdienst, doch fyzieke en moreele levenskracht zijn de directe voorwaarden tot geluk, en bezitten de grootste waarde voor de maatschappij.

De evolutie, welke de ziel in den loop der eeuwen heeft doorgemaakt, is een gevolg van de bewuste of onbewuste beoefening der levenskunst.

De godsdiensten, hoe groot ook hun invloed moge geweest zijn op het verinnerlijken der gevoelens, op de moreele levenswijze, de verfijning van het geweten en de vergeestelijking van het bestaan, hebben den mensch geen duim dichter bij de waarheid gebracht. Doch de techniek der levenskunst begint men allengs te volmaken en de mogelijkheid er van hoe langer hoe meer in te zien. Zelfvolmaking, voorafgegaan door zelfontdekking, welke ons inlicht omtrent datgene, waartoe we geschikt zijn, is het hooge doel, waarnaar velen streven. Onverschilligheid en onkunde doen menig leven mislukken; hoe velen zijn er niet, die bijna het einde van het leven bereikt hebben, voordat zij vermoeden, wat zij er van hadden kunnen maken.

Het laatste hoofdstuk van dit omvangrijk werk is gewijd aan eene bespreking van de onsterfelijkheidsideeën van den ouden en den nieuwen tijd. 't Behoeft nauwelijks vermelding, dat schrijfster zich als evolutioniste niet terecht kan vinden in de leer eener persoonlijke onsterfelijkheid, zooals die door vele godsdiensten wordt gepredikt. Haar meening ten aanzien van de argumenten, die vóór deze leer worden aangevoerd, drukt zij o.a. uit in deze woorden: 'Wij vermoeden, dat "de herinnering aan ons vroeger bestaan" - en het "verlangen naar een voortgezet bestaan" - die gewoonlijk worden aangehaald als *bewijzen* voor de onsterfelijkheid onzer ziel, even goed daardoor verklaard kunnen worden, dat alle zielen van het geslacht zich in ons leven en in onze ziel doen gelden. Want onze persoonlijkheid is een nieuwe samenstelling van de gevoelens en gedachten der dooden; een bodemlooze diepte, waarin de hoop en de angst, het geluk en het lijden van ontelbare wezens en tijdperken hun sporen hebben achtergelaten, ja, waarin misschien deze dooden met ons de liefde, de natuur, de schoonheid gewaar worden - eene gedachte, die in de diepzinnigste onsterfelijkheidsideeën van het Oosten schijnt te liggen opgesloten.'

Tegenover de onsterfelijkheid stelt zij de eeuwigheid, tegenover de waanwijsheid ten opzichte van het hiernamaals de berusting in den onveranderlijken loop der dingen, die door onze theorieën geen duimbreed uit zijnen weg wordt gevoerd. Naar zij meent geeft de geluksleer 'den levensvrome' genoeg om zonder anderen steun te kunnen handelen en lijden, leven en sterven. En wanneer hij gevoelt, dat de dood

nabij is, dan legt ze hem deze woorden in den mond: ‘Aan u, eeuwig, ondoorgrondelijk al-bestaan, geef ik mijn ziel over. Wat ik ben, dat ben ik geworden, omdat ik sinds eeuwigheden van eeuwigheden als leem ben geweest in uw vormende hand. Al wat ik word, dat word ik door diezelfde hand, die nu den vorm vernietigt, dien ik den menschelijken vorm heb genoemd. Ik verlang niets te weten, waag niet iets te verlangen van de toekomst. Ik was - ik ben -

ik word - een grootscher antwoord, een antwoord meer naar waarheid bestaat er niet. Wat ik was, weet ik niet, wat ik ben, vermoed ik nauwlijks, wat ik zal worden nog minder. Het wezen, dat ik hier geworden ben, grooter te maken, dat was mij het leven, het weer in uw handen neer te leggen, overtuigd, dat gij er geen atoom van zult verspillen, dat is voor mij het sterven.'

Het lijvige boekdeel boeit van het begin tot het einde. Onwillekeurig zal ieder ernstig lezer onder de bekoring geraken van de vaste overtuiging, waarmede het is geschreven, men zal medegevoerd worden in de hooge vlucht der gedachten en toch... wanneer men het gesloten heeft, dringt weer het zieleleven op ons aan met al zijn vragen, zijn twijfel en bekommeringen en we gevoelen, dat Ellen Key nog menig 'Waarom' zonder antwoord liet.

Wanneer zij zegt, dat alleen de zedelijkheid, die de uitdrukking is van onze natuur, niet die, welke we onze natuur afdwingen echt is, dan zouden we haar willen vragen: Maar hoe dan, wanneer onze natuur niet zedelijk is? Moeten we dan maar onzedelijk zijn, of komt er dan toch zoo iets als plicht, die door haar overigens als ongeoorloofde dwang wordt verworpen.

Geluk is krachtsontwikkeling; de plicht tot geluk wordt niet geloochend, dus is er een plicht tot krachtsinspanning, ook tot het verkrijgen van moreele kracht. Vanwaar nu die plicht? Wie legt dien op? Is dat alleen verstandelijk inzicht? Hoelang zal het dan wel duren, voordat allen hun plicht begrijpen? Komt het dan ook hier niet aan op geloof?

Wij zouden meenen, er blijft een plichtenleer. Ze wordt opgesteld door de besten en edelsten van ons geslacht en in onze beste oogenblikken erkennen we hare waarde, hoewel zij misschien nog geen deel van onze natuur is geworden.

Zoo komt eerst plicht, daarna natuur en geluk.

Al is het waar, dat het levensgeloof van Ellen Key niet mag worden verward met de geluksleer der genotzucht, toch brengt haar leer het gevaar mede, dat velen haar zullen voorwenden om hun egoïsme te bedekken. Deze opmerking hangt ten nauwste samen met een algemeene opmerking, die we naar aanleiding van vele geschriften van Ellen Key, ook van het hier bedoelde, zouden willen maken, n.l. deze: Zij denkt te veel aan ideaal-toestanden en verkondigt daardoor eene leer, die wel onze belangstelling verdient, die ons kan opwekken tot herziening en verbetering, maar die niet voor dadelijke verwezenlijking vatbaar is. Intusschen zij haar ernstige arbeid aan ieder aanbevolen.

Daar Mej. Verschoor voor een zeer goede vertaling heeft gezorgd, laat het boek zich ook in het Nederlandsch aangenaam lezen. Jammer, dat de vertaalster blijkbaar wat haastig heeft gecorrigeerd. Niettemin verdient zij onzen dank voor den arbeid, dien zij heeft verricht; evenzeer als de uitgever, die voor flinken druk en goed papier zorgde.

v. N.

'Pro en Contra', Serie III, N°. 5. Het Recht der Vrijzinnigen in de N.H. Kerk. Pro: Dr. J. Slotemaker de Bruine, pred. te Nijmegen. Contra: Prof. Dr. B. Eerdmans, te Leiden. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

In de keuze van defendent en opponent is de redactie ditmaal gelukkig geweest, wat niet van alle nummers kan worden getuigd. De eerste is een man, uit orthodoxe kringen afkomstig en nu een vurig voorstander der moderne richting niet alleen, maar ook van 't blijven der modernen binnen de N.H. Kerk. De tweede een erkend bekwaam man onder de meer gematigde orthodoxen, werkzaam in eene omgeving, waarin de moderne partij de meerderheid heroverde na in de verdrukking te zijn geweest. - Beide, 't vóór zoowel als 't tegen, zijn helder en duidelijk gesteld. De toon is, eenige bedekte hatelijkheid maar niet meegerekend, over 't geheel zooals men dien van eerlijke strijders mag verwachten. Alleen heeft de contra-schrijver, Dr. J. Slotemaker de Bruine van Nijmegen, wel wat heel lang werk, vóór hij aan zijn onderwerp toe is, wat de belangstelling verslapt. Daarentegen heeft Prof. Dr. B. Eerdmans niet kunnen nalaten, de orthodoxie zelve

aan te vallen. Hij tracht aan te toonen, dat niet alleen het historische en reglementaire recht der vrijzinnigen vaststaat maar ook het moreele. Zeer sterk is zijn betoog daar, waar hij aantoont, dat zelfs de strengste orthodoxie heden ten dage niet meer vasthoudt aan de oude leer. Ook sterk, waar hij het protestantsch beginsel van individueele overtuiging stelt tegenover het gezag, dat van buiten komt, eene nawerking van den roomschen zuurdeesem. De zwakke zijde ligt in wat niet wordt aangeduid of onvoldoende omschreven: op welken grondslag men zich tot eene kerkelijke gemeenschap met vogels van zoo diverse pluimage zou kunnen vereenigen. Hij heeft m.i. te weinig gevoeld, dat voor eene kerk de toestand van nu een ongewenschte is, vooral voor die orthodoxie, die in de praktijk overal haast eene strengbelijdende kerk naast en tegenover zich vindt. De geschiedenis wordt hier zoo min als elders beheerscht alleen van binnen uit; ook invloeden van buiten doen zich gelden.

De zwakke zijde van het betoog des contra-schrijvers ligt ook in wat niet wordt genoemd of te vaag omschreven. Vrijzinnig is voor hem: ‘wie in zijn overtuiging ernstig afwijkt van hetgeen de kerk in haar Belijdenis als haar overtuiging geeft.’ Waar begint de *ernstige* afwijking? De omschrijving van het geloof der rechtzinnigen op blz. 28 is dan ook geene materieele omschrijving; ik zou haar formeel als vrijzinnig-godsdienstige haast kunnen overnemen. 't Gewone verschijnsel aan ethisch-orthodoxe zijde doet zich ook hier weer voor: houdt mij toch vooral niet voor vrijzinnig. Vanwaar die vrees?

Hoe deze zaak zal worden opgelost, is van groot belang voor ons volksleven ook. Daaraan mede ontleent dit nummer zijne belangrijkheid. Wij mogen er hier niet meer van zeggen, maar er zal nog veel over gezegd en geschreven worden. De ethisch-orthodoxen mogen zich de vraag voorleggen, wat voor hen 't voornaamste is, de omschrijving en de ‘Begründung’ van hun geloof of dit geloof zelf. Onder de modernen zijn velen heden ten dage minder rationalistisch dan de Pro-schrijver bovenaan blz. 4 nog blijkt te zijn. Intusschen bekruipt mij wel eens de vrees, dat ook hier, gelijk vaak in de wereld - en zelfs de N.H. Kerk is ten slotte toch een wereldsch instituut - macht zal gaan boven recht. Vaak stel ik mij ook voor, dat dit voor de vrijzinnigen zelf nog niet zoo ongewenscht zou zijn, juist omdat 't vooral gaat om de wereldsche dingen. En toch ook weer niet alleen. Dat vooral maakt deze zaak zoo moeilijk.

P.B.W.

De Ketterpreek on Het Ketterproces van den Predikant Dr. B.F. Austin. Uit het Engelsch door H.B. Kennedy van Dam. - Apeldoorn, L. Hansma.

Dr. Austin was een bekwaam predikant in de Methodistisch Episcopaalsche kerk, verklaarde zich 1 Juli 1899 openlijk Spiritualist (iemand die gelooft in de mogelijkheid van verkeer met de overledenen en van het ontvangen van geestelijke communicatiën) en werd tengevolge daarvan op dien dag met algemeene stemmen afgezet. Gelukkig voor hem, dachten wij, dat hij niet eenige eeuwen vroeger leefde. 't Zou dan niet bij die afzetting gebleven zijn.

Het boekje wordt nu verder eene aanbeveling van de spiritualistische verklaring van allerlei verschijnselen in den vorm van eene zelfverdediging tegen de ingebrachte

beschuldigingen. Eigenaardig is, dat de verdediging daarbij zich blijft plaatsen op rechtzinnig standpunt.

Wie belangstelt in de zaak, weet nu, wat hij hier kan vinden. Jammer, dat eene inhoudsopgave ontbreekt. Menig rechtzinnige - en deze niet alleen - zal zich ergeren aan de uitdrukking, dat Jezus eene Séance ging houden met Mozes en Elia. Wij zijn zeker nog te zeer in ouderwetsche opvattingen bevangen, als wij die ergernis deelen?

P.B.W.

Wereldbibliotheek. Het Boeddhisme, overzicht van leer en geschiedenis naar Prof. Kern's Manual of Buddhism. Onder diens toezicht bewerkt door G. Mannoury. Met eenige illustraties. - Amsterdam, maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.

Het eerste gedeelte bevat het leven van Boeddha, het tweede zijne leer, het derde zijne orde; in een vierde wordt de geschiedenis van het Boeddhisme geschetst, terwijl het vijfde het Boeddhisme beschouwt in verband met andere wereldbeschouwingen. Een kaartje en een vijftal mooi uitgevoerde illustraties verhoogen de waarde van dit boek van 172 bladzijden, dat zeker wel belangstelling zal vinden in een tijd, waarin veler aandacht onder theosofische en spiritistische invloeden op het Boeddhisme wordt gevestigd.

Van het overzicht in de eerste vier gedeelten kan men zeggen: kort en bondig, tevens duidelijk. Mijn bezwaar richt zich met kracht tegen 't tweede hoofdstuk van 't laatste deel, dat tot opschrift draagt: Boeddhisme en Christendom. Allereerst daartegenover een citaat van Seydel: ‘Gerade die geflissentliche Unbefangenheit der Betrachtung, meinen wir, kann nicht anders, als bei allen Ähnlichkeiten in Grundgedanken, Redewendungen und Moralgeboten einen tiefgehenden Unterschied zwischen beiden erkennen, der die vollere Gottesoffenbarung auf die christliche Seite stellt’. Ik ontleen dit citaat aan het in menig opzicht aan te bevelen boek van Weinel, *Jesus im* 19ten *Jahrhundert,* aan welk boek ik ook nog het volgende wil ontleenen: ‘Sieht man näher zu, dann öffnet sich sofort eine weite Kluft zwischen Buddha und Jesus. Fragt man nämlich, was die “Welt” sei, so antwortet Buddha: in erster Linie das Leid, Jesus: vor allem Sünde und Schuld. Damit aber unterscheiden sich die beiden Religionen fundamental’. Aan Jezus' gansche prediking ten grondslag ligt de gedachte, ‘dass der Übel grösstes nicht der Tod und nicht das Leben, sondern der Menschen Schuld ist. Daarum ist aber auch das, was man von Gott und von der Seligkeit glaubt, im Evangelium ganz und gar verschieden von der buddhistischen Lehre darüber.’ Men lette op Jezus' en op Boeddha's verhouding tot ascese zoowel als extase. ‘Zoowel het Boeddhisme als het Christendom stellen zich de verlossing der menschheid ten doel,’ zegt Mannoury (blz. 162). Alle religie ontstaat uit verlossingsbehoefte: nood leert bidden. Maar hier is zij universeel. Zeker, er zijn in bijzaken punten van overeenkomst, echter naast niet minder belangrijke van verschil. Doch waarin bestaat de verlossing? Bij Boeddha 't Nirvana, bij Jezus de volmaking. Negatief en positief staan hier even scherp tegenover elkander als pantheïsme en theïsme, wereldverzaking en heiliging. ‘Das ist Jesus: nicht ein müder, nervöser Dekadent mit schmerzverzogenem Antlitz, sondern ein wahrhaftiger, heldenhafter Mann vol Zartheit, Liebe und Güte, das Herz erfüllt von einem sieghaften Glauben an Gott, der zu ihm redet im Wachsen der Saat, im Sausen des Windes, im Schrei der Raben. Alles Edel-Menschliche und Natürliche is nicht sein Feind sondern ihm im Innersten verwandt.’

Blz. 166 zegt Mannoury: ‘Het groote onderscheid tusschen Christendom en Boeddhisme, een onderscheid, dat zich in menig onderdeel zoowel als in de geheele strekking der leer doet gevoelen, is dan ook hierin gelegen, dat het Christendom is voortgekomen uit een onderworpen en onderdrukt volk en het Boeddhisme uit een overheerschende klasse.’ Eene proeve van materialistische geschiedbeschouwing,

die deze aanvulling behoeft, dat dit onderdrukte volk zich wist Gods uitverkoren volk, door welke aanvulling de gansche beschouwing onrechtmatig blijkt.

De heer Mannoury duidt zelf 't verschil juist aan, als hij zegt: ‘geneest de Boeddha den rijke van den waan, dat zijn goud hem duurzaam gelukkig kan maken, de Christus heft den ellendige op uit de wanhoop van zijn bestaan’ (blz. 168). M.a.w.: wij komen met den Boeddha een eind op weg, maar het einde van den weg wijst enkel de Christus. Dat Boeddhisme en Christendom eens zullen blijken te zijn: ‘de wisselwerking tusschen den mensch als eenling en den mensch als element der samenleving,’ deze opvatting miskent het wezen van alle religie: een leven in gemeenschap met den levenden God.

Dit laatste hoofdstuk ware beter in de pen gebleven. Over de verhouding tot de vrouw licht ons in, wat wij op blz. 44 lezen. Op blz. 55 wordt gesproken van het ‘eenigszins *onverschillig* karakter’ der Boeddhistische leer, welk door mij gecursiveerd woord teekenend is. Naar Boeddhistische opvatting (blz. 60) moet alles wat veranderlijk en eindig is, als kwaad beschouwd worden. Onze gansche levenspraktijk is daarmee in tegenspraak en zal dat blijven. ‘Der Buddhismus ist unmenschlich und unnatürlich. Es ist einfach nicht wahr, dass alles Leben Leid ist; es gibt hohe und reine Freuden im Leben, die nicht von der wahren Seligkeit abführen, sondern für sie reif machen, weil sie den Menschen tiefer und hochgemuter machen. Es ist die zur zweiten Natur, aber einer Un-Natur, gemachte Nervosität, was aus dem Buddhismus spricht.’ Het is m.i. dan ook alles behalve een teeken van gezond en krachtig leven, dat het Boeddhisme menigeen aantrekt in deze dagen.

Volledigheidshalve nog dit: van de poging, de mythische met de historische beschouwing te doen harmonieeren, (blz. 124-127), mag m.i. gelden: ingeniosius quam verius, meer vernuftig dan waar, of liever nog: waarschijnlijk.

P.B.W.

Jezus, door Prof. Dr. Wilhelm Bousset. Vertaald door K. Vos, Doopsgez. Predikant te Woudsend. - Assen. L. Hansma.

Toen ik vóór korten tijd Bousset's ‘Jesus’, dat twee nummers van de Religionsgeschichtliche Volksbücher beslaat, las, wist ik niet, dat eene Hollandsche vertaling in bewerking was. Op mij maakte het boekje geen bizonderen indruk. Een paar woorden teekende ik aan, o.a. dat op blz. 23 (in deze bewerking): ‘Wij moeten ons zelf er aan gewennen, dat het leven der grooten en der grootsten in 't Koninkrijk Gods zich niet beweegt in nuchtere alledaagsche klaarheid, dat het voor een groot deel in het geheimnisvolle, voor ons vreemdsoortige gelegen is’. Maar merkwaardig is toch, dat wij weer in den tijd der ‘levens van Jezus’ komen. Trouwens, 't laat zich begrijpen, dat mannen van studie op dit gebied behoefte gevoelen, opbouwend werk te leveren. Zij doen dat naar de inzichten van hun tijd en naar den aard hunner persoonlijkheid, waartoe ruimschoots gelegenheid is, gegeven 't fragmentarische der grondstoffen. Dat Bousset kind van zijn tijd is, blijkt o.a. uit de beschouwing der wonderverhalen. Dat hij 't naar zijnen aard en niet vrij van persoonlijke bevindingen doet, o.a. uit zijne teekening der ‘geleerden’ op blz. 50.

Wie weten wil, wat een bekwaam man van Jezus meent te kunnen zeggen, hoe hij zich Jezus voorstelt in de lijst van zijnen tijd, kan hier worden ingelicht. De beschrijving is minder dichterlijk dan van Frenssen, uitvoeriger dan van Weinel, teekent meer de persoonlijkheid dan Harnack. Zij heeft onmiskenbare verdiensten, mits men niet uit het oog verlieze, dat hier groote ruimte blijft voor zuiver persoonlijke opvattingen.

De vertaling laat zich goed lezen. Maar vele zinnen zijn te lang gebleven en de overvloed van germanistische verbindingen van woorden is niet gering. De vertaler heeft 't boekje voorzien van eenige aanteekeningen, waardoor 't in waarde won. Jammer, dat niet alle vreemde woorden vermeden zijn of konden worden. Onder 't genoemde voorbehoud wenschen wij 't boekje een breeden kring van lezers toe.

E., Oct. 1907.
P.B.W.

‘Pro en Contra’, Christen-Socialisme. Pro: D.A. van Krevelen, N.H. Predikant te Oosterhesselen. Contra: Jos. Loopuit, Lid v.d. Gemeenteraad te Amsterdam. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

De Pro-schrijver definiëert het Christen-Socialisme als eene ‘ethisch-sociale richting, die van het Christendom zijn ethisch uitgangspunt ontving, van Marx en de Sociaal-Democratie zijn inzicht in de economische verschijnselen van onzen tijd.’ Hij is onbevangen genoeg om te erkennen, dat ‘de filosofie van Marx en het Christendom elkander uitsluiten.’ Als hij daarna Christen-socialisme en

‘Christendom’ tegenover elkander plaatst, bedoelt hij met het laatste ‘het officieele, kerkelijke of doode Christendom, dat op versteende dogma's rust en om die reden vijandig staat tegen Christen-Socialisme, dat zijn grond heeft in den levenden God.’ (En Enka dan? En de theorie van Marx?). Daarna plaatst hij zich tegenover Christen-Anarchie en acht ‘de gelijkheid, waarnaar de anarchisten streven, een utopie.’ Voor hem is de vraag: ‘In welk economisch stelsel komen de grondslagen en beginselen des Christendoms 't best tot haar recht?’ Intusschen wordt erkend, dat het moeilijk - zoo niet onmogelijk - zal zijn een verzoening te treffen tusschen de Marxistische en christelijk-religieuse denkwijze.

Hier wijst de Pro-schrijver zelf de Achilles-hiel aan. De Contra-man gaat daar echter niet op in. Zijn standpunt blijkt uit het volgende: ‘Het brengen van een christelijk element in den socialen klassenstrijd, is, wanneer klassenstrijd én christendom, het laatste nu niet als een ethische wijzing maar als lévend begrip opgevat, zich vereenigen laat, niet zonder bedenking. Het is geheel overbodig, naar wij zagen, dat het erin kòmt; het kan niets in dien strijd brengen, dat hij niet èn uit zich-zelven en uit het maatschappelijk ideaal der beweging, wier kracht hij is, reeds putten kàn.’

I.é.w. des pro-schrijvers religieuse behoeften hebben tot hare bevrediging nog iets meer noodig dan 't opgaan in den klassenstrijd enz., maar daarvan is bij zijn tegenstander geen sprake. Beiden stemmen in de verwerping van een clericaal Christendom overeen, keuren evenzeer de bestaande maatschappij af. De fout van den pro-schrijver is, dat hij niet genoeg den nadruk legt op wat hem als godsdienstig socialist onmisbaar is. Een zijner partijgenooten noemde Loopuit ‘een heel-groot-onverdund-warhoofdigen medeburger.’ Het ‘Contra’ is door deze warhoofdigheid dan ook haast ongenietbaar. Waarbij komt een zeer slechte stijl, nog slechter gemaakt door taalfouten en germanismen. 't Is te hopen, dat de stijl van den toekomststaat beter zij. Trouwens, ook de verdediger - men kan 't uit mijn citaten reeds opmerken - is niet van slordigheid vrij te pleiten. De redactie zorge in 't vervolg voor beter werk. Eigenaardig is, dat de laatste zin, in 't verband der laatste alinea, juist het omgekeerde zegt van wat de schrijver bedoelt.

E. Oct. 1907.

P.B.W.

‘Kerk en Secte.’ Serie I, No. 7. Het Anglo-Katholicisme, door Dr. E.F. Kruyf, Oud-Hoogleeraar. - Baarn, Hollandia-Drukkerij.

Dit nummer geeft een beknopt en duidelijk overzicht van de pogingen, aangewend om de Engelsche Staatskerk te rekatholiseeren. Het verontrustende dezer beweging ligt, volgens den schr., niet in de getalsterkte der Ritualisten, ong. 50000 en daaronder 4000 (van de bijna 23000) geestelijken. ‘Wat de Evangelischen verontrust, is: dat het type van het Christendom in de kerk allengs gewijzigd wordt.’ De invloed binnen de kerk zelve is dan ook vrij wat grooter dan die op den overgang naar de Roomsche kerk. ‘De staf (de geestelijkheid nl.) werd (sinds '79) sterk vergroot, maar het leger slonk.’ Onderscheiden wordt tusschen het oudere Tractarianisme en het latere Ritualisme. Voorts wordt getracht, 't streven te verklaren. Aan Newman had ik gaarne

wat meer de aandacht zien gewijd. Maar wie in een kort bestek over den huidigen staat der beweging wil worden ingelicht, kan hier terecht.

E. Oct. 1907.

P.B.W.